

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ	ТОМ	ТОМ	ТОМ	ТОМ	ТОМ	ТОМ	ТОМ	ТОМ	ТОМ	ТОМ	ТОМ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	КН.2

УКРАЇНСЬКА РСР

92
У45

Е $\frac{00101-000}{M222(04)-84}$ 001-84 5 000 000 000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1984 р.

W. G. Sebald / Berlin

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (УРСР)

Площа — 603,7 тис. км²

Населення — 50,7 млн. чол. (1.I 1984)

Столиця — місто Київ

УРСР нагороджено двома орденами Леніна (1954, 1958),
орденом Жовтневої Революції (1967),
орденом Дружби народів (1972).

Українська Радянська Соціалістична Республіка—
рівноправна республіка у складі
Союзу Радянських Соціалістичних Республік,
який уособлює державну єдність радянського народу,
згуртовує всі нації і народності
з метою спільного будівництва комунізму.

Українська Радянська Соціалістична Республіка
є соціалістична загальнонародна держава,
яка виражає волю й інтереси робітників,
селян та інтелігенції, трудящих республіки
всіх національностей.

(З Конституції УРСР)

Для ознайомлення широкої громадськості з досягненнями Української РСР за роки Радянської влади в усіх галузях суспільного життя, з метою висвітлення внеску республіки в будівництво розвинутого соціалізму, створення матеріально-технічної бази комунізму в Радянському Союзі Головна редакційна колегія УРЕ і Головна редакція УРЕ підготували окремий том «Українська Радянська Соціалістична Республіка», який становить другу книгу 11-го тому Української Радянської Енциклопедії.

На відміну від алфавітних томів книга «Українська Радянська Соціалістична Республіка» складається з окремих розділів. У них висвітлено політичну організацію соціалістичного суспільства УРСР, історію Комуністичної партії України — складової частини Комуністичної партії Радянського Союзу, керівну роль КПРС на всіх етапах боротьби трудящих України за побудову соціалістичного суспільства, створення матеріально-технічної бази комунізму, подано матеріали про Конституцію СРСР і Конституцію УРСР, про Ради народних депутатів, про діяльність органів державної влади і управління, громадських організацій, про законодавство та адміністративно-територіальний устрій Української РСР.

У книзі підкреслено неминуще значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка ознаменувала історичний поворот в долі народів нашої країни, в т. ч. українського. Завдяки перемозі Великого Жовтня, ленінській національній політиці український народ уперше в своїй історії створив суверенну національну державу — Українську Радянську Соціалістичну Республіку, яка є складовою, невід'ємною частиною Союзу Радянських Соціалістичних Республік, здійснив споконвічну мрію — возз'єднав усі свої землі в єдиній Українській Радянській державі.

Матеріали книги розкривають історичні зв'язки і спільність походження російського, білоруського і українського народів, показують традиційні зв'язки українського народу з усіма братніми народами СРСР, висвітлюють їхню спільну боротьбу проти капіталістичного ладу, поміщиків та буржуазії, відображають внесок трудящих України в переможний захист соціалістичних завоювань в роки громадянської та Великої Вітчизняної війни 1941—45 років.

Провідне місце в книзі належить сучасному періодові історії українського народу, який разом з іншими народами СРСР утворив нову історичну, соціальну та інтернаціональну спільність людей — радянський народ.

В систематизованому вигляді подано матеріали про участь Української РСР у міжнародній діяльності СРСР, у міжнародних організаціях, про її економічні та культурні зв'язки з зарубіжними країнами.

В книзі висвітлено досягнення трудящих України за роки Радянської влади в галузі економіки, роль республіки в єдиному народногосподарському комплексі Радянського Союзу, вміщено широку інформацію про основні галузі промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту, зв'язку та ін., особливості агропромислового комплексу УРСР, про впровадження досягнень науково-технічного прогресу в усі галузі економіки. Висвітлено питання економічного районування, управління і планування, фінансів і кредиту, охарактеризовано житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування тощо.

Відповідні розділи книги подають відомості про населення республіки, його чисельність, національний і соціальний склад, про піднесення матеріального добробуту трудящих УРСР і досягнення в галузі охорони здоров'я, народної освіти, про розвиток і сучасний стан науки, літератури і мистецтва на Україні, які з перемогою Великого Жовтня стали надбанням усього українського народу.

Подано інформацію про пресу, культурно-освітні установи, творчі спілки, наукові, спортивні товариства тощо.

Книга дає характеристику природних умов і природних ресурсів України, наводить відомості про її рельєф, геологічну будову, клімат, рослинний і тваринний світ. Наведено матеріали про стан природоохоронної роботи в УРСР.

У книзі вміщено статті про столицю Радянської України — Київ та про всі області республіки, висвітлюється стан господарського і культурного будівництва в них.

Матеріали цього тому, як і видання УРЕ в цілому, подаються на основі марксистсько-ленінської методології, рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, наступних пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України, інших партійних документів.

Розділи книги доповнює хронологічна таблиця подій політичного, економічного і культурного життя України.

Складовою частиною змісту тому є ілюстративний і картографічний матеріал, численні таблиці, діаграми тощо. В книзі вміщено 56 сторінок ілюстрацій на окремих аркушах (вклейках), у тому числі 38 сторінок кольорових, понад 450 середтекстових ілюстрацій, а також 20 кольорових карт на вклейках і 54 карти в тексті відповідних розділів.

З метою об'єднання і кращого висвітлення матеріалів, викладених в алфавітних томах і на сторінках книги «Українська Радянська Соціалістична Республіка», в ній застосовано систему посилань (*курсивом*) на статті в алфавітних томах УРЕ; подано посилання на ті чи інші розділи і підрозділи всередині цього тому, чим суттєво доповнено споріднені цикли.

В книзі названо значну кількість прізвищ видатних партійних та державних діячів нашої країни і республіки, історичних діячів минулого, представників науки і культури різних періодів вітчизняної історії. Про переважну більшість з них читач може одержати широку інформацію в алфавітних томах.

В частину матеріалів книги «Українська Радянська Соціалістична Республіка» внесено нові дані, факти і доповнення порівняно з статтями в алфавітних томах, з урахуванням змін, що відбулися з часу виходу в світ цих томів.

11-й том (книга друга) — спільна праця великого колективу вчених, керівних працівників партійних, державних і громадських організацій, фахівців основних галузей народного господарства і культури України. В підготовці цього тому УРЕ взяло участь понад 330 авторів.

Матеріали книги обговорювалися широкими колами громадськості, в наукових установах, вищих навчальних закладах, у партійних, державних і громадських організаціях республіки.

Головна редакційна колегія і Головна редакція УРЕ висловлюють щиру подяку авторам, усім установам і особам, які брали участь у підготовці цього тому.

СУСПІЛЬНИЙ І ДЕРЖАВНИЙ ЛАД УРСР

Українська Радянська Соціалістична Республіка — суверенна радянська соціалістична д-ва, що в результаті вільного самовизначення її народу, на основі добровільності і рівноправності разом з іншими радянськими союзними республіками об'єдналася в єдину союзнą багатонаціональну д-ву — *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, який уособлює держ. єдність рад. народу, згуртовує всі нації й народності з метою спільного будівництва комунізму.

Суспільний лад УРСР зумовлюється спільними для всіх союзних республік і СРСР в цілому політ. і екон. системами, соціальною структурою рад. суспільства, а також такою організацією відносин між державою і громадянином, за якої останній набуває реальних можливостей не лише для активної участі в управлінні держ. і сусп. справами, а й для постійного користування тими широкими правами і свободами, що їх надає рад. громадянину суспільство зрілого соціалізму.

Основи суспільного ладу і політики УРСР, її національно-держ. устрій, принципи організації і системи органів держ. влади закріплено в *Конституції УРСР 1978*, яка зберігає наступність конституційного розвитку Рад. країни, ідей і принципів конституцій УРСР 1919, 1929 і 1937 і відповідає Конституції СРСР 1977. Сутність УРСР як соціалістичної загальнонар. держави, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республік всіх національностей, визначено в ст. 1 її Основного Закону.

Соціалістична загальнонар. д-ва, що уособлює владу народу, — найважливіша складова частина *політичної системи радянського суспільства*. Проголошуючи належність влади народоді, Конституція УРСР визначає, що народ здійснює держ. владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу УРСР, і що всі ін. держ. органи підконтрольні й підзвітні Радам. Закріплені у Конституції УРСР принцип повновладдя народу знаходять свій вияв і в тому, що діяльність усіх представницьких органів держ. влади, всіх депутатів перебуває під постійним контролем виборців. Нерозривний зв'язок депутатів з виборцями, залежність депутатського мандату від волі виборців — один з основоположних принципів рад. представницької демократії.

Разом з тим Конституція УРСР, відповідно до Основного Закону СРСР, передбачає можливість розв'язання найважливіших держ. справ, у т. ч. прийняття законів, безпосередньо народом. Відповідно до ст. 5 Конституції УРСР найважливіші питання держ. життя виносяться на всенар. обговорення, а також ставляться на всенар. голосування (референдум). Виявом безпосередньої демократії є також закріплене в Конституції республіки право виборців давати накази своїм депутатам. Організація і діяльність Радянської д-ви будуть відповідно до принципу *демократичного централізму*: виборності всіх органів держ. влади знизу

доверху, підзвітності їх народоді, обов'язковості рішень вищих органів для нижчестоящих. Демократичний централізм поєднує єдине керівництво з ініціативою і творчою активністю на місцях. Радянська д-ва і всі її органи діють на основі соціалістичної законності, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Керівною і спрямовуючою силою рад. суспільства, ядром його політ. системи, держ. і громад. організацій є *Комуністична партія Радянського Союзу*. озброєна марксистсько-ленінським ученням, вона визначає ген. перспективу розвитку суспільства, лінію внутр. і зовн. політики СРСР, керує великою творчою діяльністю рад. народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьби за перемогу комунізму.

Важливе місце в політ. системі рад. суспільства належить профес. спілкам, Всесоюзній Ленінській Комуністичній Спілці Молоді, кооп. та ін. *громадським організаціям*. Відповідно до своїх статутних завдань вони беруть участь в управлінні держ. і громадськими справами, у вирішенні політ., госп. і соціально-культур. питань. Активну роль у функціонуванні суспільного організму відіграють *трудоді колективи*. Вони беруть участь в обговоренні й вирішенні держ. і громад. справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в підготовці й розстановці кадрів, в обговоренні й вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшення умов праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення, розвивають соціалістичне змагання, сприяють поширенню передових методів роботи, зміцненню трудової дисципліни, виховують своїх членів у дусі комуністичної моралі, дбають про підвищення їхньої політичної свідомості, культури і профес. кваліфікації. Верховна Рада СРСР 17. VI 1983 прийняла Закон СРСР про трудові колективи, підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, орг-ціями. Основним напрямом розвитку політ. системи рад. суспільства є даліше розгортання *соціалістичної демократії*, дедалі ширша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства, вдосконалення держ. апарату, підвищення активності громад. організацій, посилення нар. контролю, зміцнення правової основи держ. і сусп. життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки.

Суспільний лад УРСР будується на економічній системі, основу якої становить *соціалістична власність* на засоби виробництва у формі держ. (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності. Соціалістичною власністю є також майно профспілкових та ін. громад. орг-цій, необхідне їм для здійснення статутних завдань. Конституція УРСР встановлює, що ніхто не має права використовувати соціалістичну власність з метою особистих наживи та в ін. корисливих цілях.

Становище людини в соціалістичному суспільстві визначають суспільно корисна праця та її результати. Найвища ж мета суспільного виробництва за соціалізму — найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей. Економіка УРСР є складовою частиною єдиного народногосп. комплексу, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу та обміну на тер. СРСР і діє на основі держ. планів економічного і соціального розвитку.

Соціальну основу УРСР становить неперушний союз робітників, селян та інтелігенції. Цей союз, що виник і зміцнів у ході спільної боротьби трудящих нашої країни за перемогу соціалізму, став монолітною основою рад. ладу. Втілюючи в життя політику КПРС, Рад. держава приділяє постійну увагу зміцненню цього союзу, сприяє посиленню соціальної однорідності суспільства — стиранию класових відмінностей, істотних відмінностей між містом і селом, розумовою й фіз. працею, всебічному розвитку та зближенню всіх націй і народностей СРСР. Метою соціальної політики д-ви є розширення реальних можливостей для застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей та обдаровань, для всебічного розвитку особи.

Конституція УРСР закріплює правовий статус громадянина республіки, чітко визначає і гарантує його права і свободи, встановлює його обов'язки перед суспільством і державою. Основоположним принципом суспільного ладу Української РСР, як і СРСР в цілому, є рівність громадян перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та нац. належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та ін. обставин. Рівноправність громадян забезпечується в усіх галузях економічного, політ., соціального і культур. життя. Громадяни УРСР мають усю повноту соціально-екон., політ. та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, Конституцією УРСР та радянськими законами. Соціалістичний лад забезпечує розширення прав і свобод громадян, постійне поліпшення умов їхнього життя у міру виконання програм соціально-екон. і культур. розвитку. При цьому конституційно закріплюється важливий принцип, за яким використання громадянами своїх прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства й д-ви, правам ін. громадян і є невіддільним від виконання ними своїх обов'язків.

Українська РСР поза межами, зазначеними в ст. 73 Конституції СРСР, самостійно здійснює державну владу на своїй території. До відання республіки в особі її найвищих органів держ. влади і управління належать: прийняття Конституції УРСР, внесення до неї змін і забезпечення контролю за її додержанням; законодавство УРСР; охорона держ. порядку, прав і свобод громадян; встановлення порядку орг-ції та діяльності респ. і місц. органів держ. влади й управління;

проведення єдиної соціально-екоп. політики, керівництво економікою УРСР, забезпечення науково-тех. прогресу і здійснення заходів щодо раціонального використання і охорони природних ресурсів; розроблення й затвердження держ. планів економічного і соціального розвитку та бюджету УРСР; керівництво галузями нар. господарства союзно-респ. і респ. підпорядкування, а також координація і контроль у питаннях, що належать до відання республіки, за діяльністю підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування; керівництво житловим і комунальним господарством, торгівлею і громад. харчуванням, побутовим обслуговуванням населення, житловим буд-вом і благоустроєм міст та ін. населених пунктів, шляховим будівництвом і транспортом; встановлення порядку користування землею, надрами, водами, лісами, охорона навколишнього середовища; керівництво народною освітою, культурними і науковими організаціями і установами в республіці, охороною здоров'я, фіз. культурою і спортом, соціальним забезпеченням; охорона пам'яток історії й культури, а також вирішення інших питань респ. значення. УРСР бере участь у вирішенні питань, віднесених до відання Союзу РСР, у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, Уряді СРСР та інших органах СРСР.

УРСР як суверенна держава у складі СРСР має право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнар. оргцій. Вона вирішує питання про амністію і помилування громадян, засуджених судами УРСР. Суверенні права УРСР, як і ін. союзних республік, відповідно до Конституції СРСР охороняються Союзом РСР. УРСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР. Територія республіки не може бути змінена без її згоди. Віданню УРСР підлягають визначення обласного, районного поділу і вирішення інших питань адміністративно-територіального устрою УРСР (див. у цьому томі розділ Адміністративно-територіальний устрій УРСР).

Держ. владу на території республіки здійснюють Ради народних депутатів — *Верховна Рада УРСР*, обласні, районні, міські, районні в містах, селищні і сільські Ради нар. депутатів, які становлять єдину систему органів держ. влади. Конституція УРСР встановлює строки їхніх повноважень, принципи діяльності й порядок обрання, закріплює виборчу систему республіки. Найвищий орган держ. влади — Верховна Рада УРСР

обирається на п'ять років, місцеві Ради народних депутатів — на два з половиною роки. Вибори депутатів до всіх Рад народних депутатів проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Верховна Рада УРСР правомочна вирішувати всі питання, віднесені Конституцією СРСР і Конституцією УРСР до відання УРСР. При цьому такі питання, як прийняття Конституції УРСР, внесення до неї змін, затвердження держ. планів екон. і соціального розвитку, держ. бюджету УРСР і звітів про їх виконання, а також утворення підзвітних їй органів здійснюється виключно Верховною Радою УРСР. Верховна Рада обирається громадянами УРСР у складі 650 депутатів по виборчих округах з різною кількістю населення. Свою роботу вона здійснює сесійно. Чергові сесії скликаються двічі на рік, позачергові — за ініціативи Президії Верховної Ради УРСР, а також за пропозицією не менш як третини депутатів Верховної Ради. Верховна Рада УРСР обирає *Президію Верховної Ради УРСР* — постійно діючий орган, що є підзвітним їй у всій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених Конституцією республіки, функції найвищого органу державної влади у період між сесіями Верховної Ради. Президія обирається з числа депутатів у складі Голови Президії Верховної Ради, трьох його заступників, Секретаря Президії і двадцяти членів Президії Верховної Ради УРСР. Президія призначає вибори до Верховної Ради і місцевих Рад народних депутатів; скликає сесії Верховної Ради УРСР, координує діяльність постійних комісій Верховної Ради; здійснює контроль за додержанням Конституції УРСР, дає тлумачення законів республіки, визначає порядок вирішення питань її адм.-тер. устрою; здійснює керівництво діяльністю місц. Рад, призначає вибори до районних (міських) народних судів; встановлює і присвоює почесні звання УРСР, нагороджує Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, приймає до громадянства УРСР, вирішує питання про надання притулку; видає акти про амністію і здійснює помилування громадян, засуджених судами УРСР; ратифікує і денонсує міжнар. договори УРСР, призначає і відкликає дипломатичних представників УРСР в іноземних державах і при міжнар. оргціях, приймає вірчі і відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноземних держав, а також здійснює інші повноваження, встановлені Конституцією і законами республіки. У період між сесіями Верховної Ради УРСР з наступним поданням на

її затвердження Президія Верховної Ради вносить у разі необхідності зміни до чинних законодавчих актів УРСР, утворює області, за пропозицією Ради Міністрів УРСР утворює і ліквідує міністерства й держ. к-ти УРСР, а також за поданням Голови Ради Міністрів УРСР звільняє з посади і призначає окремих осіб, які входять до складу Уряду республіки. Після закінчення повноважень Верховної Ради УРСР Президія Верхов-

Таблиця 1. Постійні комісії Верховної Ради УРСР (на 1.1 1984)

Мандатна
Законодавчих передбачень
У закордонних справах
Планово-бюджетна
По важкій промисловості
По енергетиці
По легкій, харчовій і місцевій промисловості
По транспорту і зв'язку
По будівництву і промисловості будівельних матеріалів
По сільському господарству
По торгівлі
По житлово-комунальному господарству і побутовому обслуговуванню
По охороні здоров'я і соціальному забезпеченню
По освіті і науці
По культурі
В питаннях праці і побуту жінок, охорони материнства і дитинства
У справах молоді
По охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів

ної Ради зберігає свої повноваження аж до утворення новообраною Верховною Радою нової Президії.

Верховна Рада УРСР обирає з числа депутатів постійні комісії для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання Верховної Ради, а також для сприяння проведенню в життя законів УРСР та ін. рішень Верховної Ради і її Президії, контролю за діяльністю держ. органів і організацій (табл. 1).

Всі держ. і громадські органи, організації і службові особи зобов'язані виконувати вимоги комісій Верховної Ради УРСР, подавати їм необхідні матеріали та документи. Рекомендації постійних комісій підлягають обов'язковому розглядові держ. і громадськими органами, установами та організаціями, які повинні повідомляти постійні комісії про результати розгляду або вжиті заходи у встановлений строк. Верховна Рада УРСР здійснює контроль за діяльністю всіх підзвітних їй держ. органів. Вона утворює Комітет народного контролю УРСР, який очолює систему органів народного контролю в республіці (див. у цьому томі розділ Правоохоронні органи УРСР, підрозділ Народний контроль).

Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади УРСР є *Рада Міністрів УРСР* (Уряд республіки), яка утворюється Верховною Радою УРСР у складі Голови Ради Міністрів, перших заступників і заступників Голови, міністрів та голів держ. комітетів УРСР. Рада Міністрів є відповідальною перед Верховною Радою і їй підзвітною, а в період між сесіями Верховної Ради — перед Президією Верховної Ради, якій є підзвітною. Рада Міністрів УРСР правомочна вирі-

Валі засідань позачергової сьомої сесії Верховної Ради Української РСР 9-го скликання, яка прийняла 20 квітня 1978 нову Конституцію УРСР.

ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

ДЕРЖАВНИЙ ПРАПОР
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Текст П. Г. Тичини
і М. П. Бажана

Музика авторського колективу
під керівництвом А. Д. Лебединця

Живи, Україно, прекрасна і сильна,—
В Радянськiм Союзi ти щастя знайшла.
Мiж рiвними рiвна, мiж вiльними вiльна,
Пiд сонцем свободи, як цвiт, розцвiла.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вiтчизнi навiки-вiкiв!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдинiй родинi народiв-братiв!

Нам завжди у битвах за долю народу
Був другом i братом російський народ.
Нас Ленiн повiв переможним походом
Пiд прапором Жовтня до свiтлих висот.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вiтчизнi навiки-вiкiв!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдинiй родинi народiв-братiв!

Ми славим трудом Батькiвщину могутню,
Утверджуєм правду безсмертних iдей.
У свiт комунiзму — величне майбутнє —
Нас Ленiнська партiя мудро веде.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вiтчизнi навiки-вiкiв!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдинiй родинi народiв-братiв!

шувати всі питання держ. управління, віднесені до відання республіки, оскільки вони не входять, згідно з Конституцією, до компетенції Верховної Ради УРСР та її Президії. У межах своїх повноважень Рада Міністрів забезпечує керівництво нар. г-вом і соціально-культур. будівництвом; розробляє і здійснює заходи щодо забезпечення зростання добробуту і культури народу, розвитку науки і техніки, раціонального використання й охорони природних ресурсів; сприяє здійсненню заходів щодо зміцнення грошової і кредит. системи, організації держ. страхування та єдиної системи обліку і статистики; бере участь у проведенні єдиної політики цін, оплати праці, соціального забезпечення; організує управління пром., буд., с.-г. підприємствами та об'єднаннями, підприємствами транспорту і зв'язку, ін. організаціями та установами респ. і місц. підпорядкування, а також здійснює ін. повноваження, визначені Конституцією УРСР. Рада Міністрів УРСР об'єднує і спрямовує роботу союзно-респ. і респ. міністерств і державних комітетів УРСР, ін. підвідомчих їй органів (табл. 2 і 3).

Союзно-респ. міністерства й державні комітети УРСР керують дорученими їм галузями управління або здійснюють міжгалузеве управління, підлягаючи як

Раді Міністрів УРСР, так і відповідному союзно-респ. міністерству або державному комітету СРСР. Респ. міністерства і державні комітети УРСР керують дорученими їм галузями управління або здійснюють міжгалузеве управління, підлягаючи Раді Міністрів УРСР. Для вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням керівництва нар. г-вом, та ін. питань

Таблиця 3. Союзно-республіканські державні комітети УРСР (на 1.1.1984)

Державний плановий комітет УРСР
Державний комітет УРСР у справах будівництва
Державний комітет УРСР по матеріально-технічному постачанню
Державний комітет УРСР по праці
Державний комітет УРСР по цінах
Державний комітет УРСР по професійно-технічній освіті
Державний комітет УРСР по телебаченню і радіомовленню
Державний комітет УРСР по кінематографії
Державний комітет УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі
Комітет державної безпеки УРСР
Державний комітет УРСР по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства
Державний комітет УРСР по забезпеченню нафтопродуктами
Державний комітет УРСР по нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості і гірничому нагляду

До республіканських державних комітетів УРСР належить Державний комітет УРСР по охороні природи.

держ. управління діє як постійний орган Ради Міністрів УРСР Президія Ради Міністрів. З метою координації діяльності міністерств і відомств агропромислового комплексу республіки, їх місц. органів та підвідомчих підприємств і орг-цій, спрямованої на виконання *Продовольчої програми СРСР*, утворено Комісію Президії Ради Міністрів УРСР у питаннях агропромислового комплексу. Органами держ. влади в областях, районах, містах, районах у містах, селищах і селах республіки є відповідні місц. Ради нар. депутатів. Вони вирішують усі питання місц. значення, виходячи із загальнодерж. інтересів та інтересів громадян, які проживають на території Ради, проводять у життя рішення вищестоящих держ. органів, керують діяльністю нижчестоящих Рад нар. депутатів, беруть участь в обговоренні питань респ. і загальносоюзного значення, вносять з цих питань свої пропозиції. На своїй території місц. Ради керують держ., госп. і соціально-культурним будівництвом; затверджують плани екон. і соціального розвитку, місцевий бюджет, звіти про їх виконання; здійснюють керівництво підпорядкованими їм держ. органами, підприємствами, установами й орг-ціями; забезпечують додержання законів, охорону держ. і громад. порядку, прав громадян; сприяють зміцненню обороноздатності країни. У межах своїх повноважень вони забезпечують комплексний екон. і соціальний розвиток на їх території; здійснюють контроль за додержанням законодавства розташованими на цій території підприємствами, установами й орг-ціями вищестоящого підпорядкування; координують і контролюють їх діяльність у галузі землекористування, охорони природи, будівництва, благоустрою, використання трудових ре-

сурсів, виробництва товарів нар. споживання, соціально-культурного, побутового та ін. обслуговування населення. Для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання місц. Рад, а також для сприяння проведенню в життя рішень Рад, їх виконавчих комітетів та вищестоящих органів держ. влади і управління, контролю за діяльністю держ. органів, підприємств, установ і орг-цій кожна з місц. Рад обирає з числа депутатів постійні комісії.

Виконавчими і розпорядними органами місц. Рад народних депутатів є виконавчі комітети, що обираються ними з числа депутатів, у складі голови, заступників голови, секретаря і членів виконавчого комітету. Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів безпосередньо підзвітні як Раді, що їх обрала, так і вищестоящому виконавчому і розпорядчому органу. Вони керують державним, господарським і соціально-культурним будівництвом на тер. відповідних Рад, на основі рішень Рад, що їх обрала, і вищестоящих органів держ. влади і управління забезпечують виконання цих рішень, здійснюють контроль за проведенням їх у життя. Виконавчі комітети складають сесії Рад; координують роботу постійних комісій Рад; сприяють депутатам у здійсненні їхніх повноважень; організують виконання рішень Рад і вищестоящих органів державної влади і управління, а також наказів виборців; керують підпорядкованими їм органами управління. Відділи і управління виконкомів, які утворюються відповідними Радами народних депутатів, керують дорученими їм галузями управління і підпорядковуються у своїй діяльності як відповідній Раді та її виконавчому комітету, так і вищестоящому галузе-

Таблиця 2. Союзно-республіканські міністерства УРСР (1.1.1984)

Міністерство будівництва підприємств важкої промисловості
Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти
Міністерство внутрішніх справ
Міністерство вугільної промисловості
Міністерство геології
Міністерство енергетики і електрифікації
Міністерство заготівель
Міністерство закордонних справ
Міністерство зв'язку
Міністерство культури
Міністерство легкої промисловості
Міністерство лісового господарства
Міністерство лісової і деревообробної промисловості
Міністерство меліорації і водного господарства
Міністерство монтажних і спеціальних будівельних робіт
Міністерство м'ясної і молочної промисловості
Міністерство освіти
Міністерство охорони здоров'я
Міністерство плодоовочового господарства
Міністерство промислового будівництва
Міністерство промисловості будівельних матеріалів
Міністерство сільського будівництва
Міністерство сільського господарства
Міністерство торгівлі
Міністерство фінансів
Міністерство харчової промисловості
Міністерство чорної металургії
Міністерство юстиції

Республіканські міністерства УРСР

Міністерство автомобільного транспорту
Міністерство будівництва і експлуатації автомобільних шляхів
Міністерство житлово-комунального господарства
Міністерство місцевої промисловості
Міністерство побутового обслуговування населення
Міністерство соціального забезпечення

Декларація Верховної Ради УРСР про прийняття нової Конституції УРСР. 20 квітня 1978.

вому органі державного управління. Місцеві Ради народних депутатів здійснюють свою діяльність у тісному зв'язку з громадськими організаціями і трудовими колективами, виносять найважливіші питання на обговорення громадян, залучають їх до роботи постійних комісій, виконавчих комітетів та ін. підзвітних Радам органів, сприяють роботі місц. добровільних товариств, розвивають громадську самодіяльність населення. Правосуддя в УРСР, відповідно до її Конституції, здійснюється тільки судом. До судової системи республіки входять Верховний Суд УРСР, обласні суди, Київський міський суд, що діє на правах обласного, районні (міські) нар. суди. Для подання юридичної допомоги громадянам і організаціям діють колегії адвокатів. У судочинстві в цивільних і кримінальних справах допускаєть-

ся участь представників громадських організацій та трудових колективів. Вирішення госп. спорів між підприємствами, установами й організаціями здійснюється органами державного арбітражу, що діють на підставі спеціального закону. Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, державними комітетами й відомствами, підприємствами, установами та організаціями, виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад народних депутатів, колгоспами, кооперативними та ін. громадськими організаціями, службовими особами, а також громадянами на території республіки здійснюється Генеральним прокурором СРСР і підлеглими йому Прокурором УРСР і нижчестоящими прокурорами (див. у цьому томі розділ Правоохоронні органи УРСР, підрозділи: Судова система, Прокуратура УРСР).

Українська РСР, як суверенна радянська соціалістична республіка в складі СРСР, має свій герб, прапор і гімн (іл. див. на окремому аркуші, с. 10—11). Найвищою метою Української РСР, як і всього Союзу РСР, що уособлює державну єдність радянського народу, є побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому відстане розвиток суспільне комуністичне самоврядування. Головними завданнями соціалістичної загальнонар. держави є створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і їх перетворення на комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального й культурного рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнародного співробітництва.

[О. Ф. Ватченко]

РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УРСР

Представницькі органи держ. влади в республіці, що уособлюють суверенітет її народу, виражають його держ. волю та інтереси і становлять політ. основу УРСР. Діючи під повсякденним керівництвом Комуністичної партії, вони забезпечують залучення до безпосередньої участі в управлінні справами д-ви і суспільства найширших верств населення, дбають про постійне розширення демократичних засад у діяльності держ. органів, зміцнення справжнього народовладдя. Ради нар. депутатів УРСР є складовою частиною єдиної системи органів держ. влади Рад. союзу д-ви. Ст. 89 Конституції СРСР встановлює, що Ради нар. депутатів, починаючи від Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних республік і кінчаючи селищними і сільськими народними депутатами, становлять єдину систему органів держ. влади. За роки, що минули з часу Великої Жовтн. соціалістичної революції, Ради народних депутатів пройшли славний шлях. Виникнувши як органи боротьби трудящих за владу, Ради після перемоги Жовтня перетворилися на органи держ. влади і на етапі розвинутого соціалізму стали всеосяжною політ. організацією народу. Від Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів як органів класового представництва до Рад нар. депутатів — виразників волі всього народу — такий істор. шлях розвитку органів народовладдя. Цей шлях, що його пройшли Ради, і їхня тепер. роль у політ. системі розвинутого соціалізму, ядром якої є Комуністична партія, повністю підтверджують лєнінський висновок про верховенство Рад у соціалістичній д-ві. Адже саме з таким статусом Рад В. І. Ленін пов'язував демократизм і соціалістичний характер нар. влади. Вирішальні риси цього статусу він вбачав передусім у тому, що «верховною державною владою є Ради, які складаються з представників трудящого народу...», що їх вільно обирають і замінюють в будь-який час маси», що «місцеві Ради вільно об'єднуються, на засадах демократичного централізму, в єдину... загальнорядову Радянську владу», що «Ради зосереджують у своїх руках не тільки законодавчу владу і контроль за виконанням законів, але й безпосереднє здійснення законів через усіх членів Рад, з метою поступового переходу до виконання функцій законодавства і управління державою поголовно всім трудящим населенням» (Повне зібрання тв., т. 36, с. 452). Цей статус Рад як системи представницьких органів, че-

рез які зцементований морально-політ. єдністю рад. народ здійснює держ. владу, як політ. основи радянської загальнонар. держави, закріплено в Конституції СРСР, у конституціях усіх союзних і авт. республік. Конституція УРСР (ст. 78 Конституції УРСР) визначає, що в УРСР Верховна Рада республіки, обласні, районні, міські, районні в містах, селищні й сільські Ради народних депутатів становлять єдину систему органів

Вибори до місцевих Рад народних депутатів УРСР

Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів
24.XII 1939 (в зх. обл. 15.XII 1940)	1-е	232 118
21.XII 1947	2-е	307 372
17.XII 1950	3-е	322 618
22.II 1953	4-е	326 989
27.II 1955	5-е	332 641
3.III 1957	6-е	336 822
1.III 1959	7-е	381 477
5.III 1961	8-е	392 033
3.III 1963	9-е	412 534
14.III 1965	10-е	419 604
12.III 1967	11-е	422 586
16.III 1969	12-е	425 402
13.VI 1971	13-е	513 899
17.VI 1973	14-е	518 447
15.VI 1975	15-е	521 395
19.VI 1977	16-е	522 021
24.II 1980	17-е	524 185
20.VI 1982	18-е	525 500

Вибори до Верховної Ради УРСР

Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів
26.VI 1938 (в зх. обл. 24.III 1940)	1-е	304
9.II 1947	2-е	415
25.II 1951	3-е	421
27.II 1955	4-е	435
1.III 1959	5-е	457
3.III 1963	6-е	469
12.III 1967	7-е	469
13.VI 1971	8-е	484
15.VI 1975	9-е	570
24.II 1980	10-е	650

держ. влади в республіці. Тепер до цієї системи в УРСР входять 25 обласних Рад, 479 районних, 418 міських, 121 районна в містах, 802 селищні і 8599 сільських Рад народних депутатів. До складу всіх ланок Рад у республіці обрано понад 526 тис. депутатів, які представляють усі верстви населення. Переважна більшість депутатів — представники сфери матеріального виробництва. У Верховній Раді УРСР, обраній 24.II 1980, з 650 депутатів — 204 робітники і 125 колгоспників. 72,5 % робітників і колгоспників — серед обраних 20.VI 1982 депутатів місцевих Рад республік. До Рад нар. депутатів УРСР обрано представників 64 національностей. Такий склад є наочним свідченням загальнонар. характеру представницьких органів держ. влади УРСР. Пліч-о-пліч з більш як півмільйонним депутатським корпусом працюють 8,6 млн. активістів, які утворюють різні органи громад. самодіяльності — вуличні, квартальні, домові комітети, добровільні нар. дружини, товариські суди, жіночі ради тощо. З їхньою допомогою Ради мобілізують трудящих на боротьбу за перетворення міст, селищ і сіл на населені пункти високопродуктивної праці, високої культури і зразкового громад. порядку, розгортають змагання за поліпшення обслуговування населення, кращу організацію культурно-виховної роботи. В умовах розвинутого соціалізму стає реальністю лєнінське передбачення про всеохоплюючу участь усього трудящого населення в управлінні держ. і суспільними справами. Ради народних депутатів УРСР утворюються на основі справжнього волевиявлення населення республік. Вибірча система, на основі якої проводяться вибори до представницьких органів держ. влади УРСР, будується на спільних для всієї країни найпрогресивніших принципах, що їх закріплено в Основному Законі СРСР і відтворено в конституціях усіх союзних і авт. республік. Відповідно до Конституції УРСР вибори до всіх Рад нар. депутатів республік проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні (ст. 84). Загальність виборів означає, що всі громадяни, які досягли 18 років, мають право обирати й бути обраними до Рад нар. депутатів, за винятком осіб, визнаних у встановленому законом порядку божевільними (ст. 85); рівність виборів полягає в тому, що кожний виборець має тільки один голос і всі виборці беруть участь у виборах на

рівних засадах (ст. 86); прямі вибори починають, що депутати всіх Рад нар. депутатів обираються громадянами безпосередньо (ст. 87).

Голосування є таємним: контроль за волевиявленням виборців не допускається (ст. 88). Право висування кандидатів, відповідно до ст. 89 Конституції УРСР, належить орг-ціям Комуністичної партії Радянського Союзу, професійних спілок, Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, кооперативним та ін. громад. організаціям, *трудо-вим колективам*, а також зборам військовослужбовців по військ. частинах. Утвердилась практика, за якою кандидатів у депутати висувають гол. чин. на заг. зборах робітників і службовців, що відбуваються на підприємствах і в установах, селян — по колгоспах і селах, військовослужбовців — по військ. частинах, тобто там, де працюють первинні осередки громад. орг-цій і де найкраще відомі політ., ділові та особисті якості майбутніх депутатів. Проведення виборів до Рад забезпечують виборчі комісії, які також утворюються з представників від громад. орг-цій, трудових колективів та зборів військовослужбовців по військ. частинах. Напр., під час виборів до місцевих Рад нар. депутатів, що відбулися в червні 1982, у складі виборчих комісій активно працювали бл. 1,8 млн. представників громад. орг-цій і трудових колективів. Усе це переконливо свідчить, наскільки широко і активно бере участь населення республіки у формуванні складу Рад. Одним з найважливіших інститутів рад. демократії, що визначає напрями діяльності представницьких органів держ. влади, забезпечуючи їхній нерозривний зв'язок з нар. волевиявленням, є *накази виборців*, які вони дають депутатам у ході виборчої кампанії і які відображають запити і потреби народу. Ст. 91 Конституції УРСР покладає на відповідні Ради нар. депутатів обов'язок розглядати накази виборців, враховувати їх при розробленні планів екон. і соціального розвитку і складанні бюджету, організовувати виконання наказів та інформувати громадян про їх реалізацію. Таким чином, накази виборців депутатам забезпечують взаємодію прямої демократії як безпосереднього волевиявлення виборців з представницькою демократією, яку уособлюють Ради нар. депутатів. В УРСР, як і в СРСР в цілому, накази виборців є важливим засобом визначення практичної діяльності Рад нар. депутатів. Тільки в ході виборчої кампанії 1982 виборці дали депутатам місцевих Рад республіки 75 044 накази. За станом на 1.І 1984 було виконано майже 70 % цих наказів. За наказами виборців збудовано багато нових шкіл, лікарень, дитячих садків та ясел, клубів і будинків культури, поліпшено побутові і комунальне обслуговування населення тощо. Безпосередній зв'язок представницьких органів держ. влади з населенням виявляється і в обов'язку Рад, їхніх виконавчих і розпорядчих органів, депутатів звітувати перед населенням і трудовими колективами, систематично інформувати їх про свою роботу

і прийняті рішення. Ст. 96 Конституції УРСР встановлює, що депутат зобов'язаний звітувати про свою роботу і про роботу Ради перед виборцями, а також перед колективами і громад. орг-ціями, які висунули його кандидатом у депутати. В разі, коли депутат не виправдає довіри виборців, він може бути відкликаний у будь-який час за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку. Конституційне закріплення права виборців на відкликання депутата, який не виправдає їх довіри, — реальне свідчення справжнього демократизму рад. представницької системи, дійового контролю населення над своїми обранцями. Про політичну активність населення, широке використання ним цього, за висловом В. І. Леніна, принципового положення справжнього демократизму (див. Повне збір. тв., т. 35, с. 102) свідчить той факт, що за останнє десятиріччя з Рад народних депутатів УРСР було відкликано 431 депутата.

Ради нар. депутатів УРСР, очолювані Верховною Радою республіки, зосереджують у своїх руках усю повноту державної влади. Вони, як зазначено в ст. 82 Конституції УРСР, безпосередньо і через створені ними органи керують усіма галузями держ., госп. і соціально-культур. будівництва, приймають рішення, забезпечують виконання їх, здійснюють контроль за проведенням рішень у життя. Виконавчо-розпорядчі органи Рад нар. депутатів, інші підпорядковані їм органи систематично звітують перед ними про свою роботу. Так, відповідно до ст. 117 Конституції УРСР Рада Міністрів республіки підзвітна Верховній Раді УРСР, а в період між сесіями — її Президії. Виконавчі комітети місцевих Рад не рідше як раз на рік звітують перед Радами, що їх обрали, а також на зборах трудових колективів і за місцем проживання громадян (ст. 132 Конституції УРСР). Ради народних депутатів утворюють органи народного контролю, який поєднує держ. контроль з громад. контролем трудящих на підприємствах, у колгоспах, установах і організаціях. Важливу роль у дальшому поліпшенні діяльності Рад нар. депутатів УРСР у цій справі відіграє постанова Президії Верховної Ради СРСР від 15.ІІІ 1983 «Про роботу Рад народних депутатів Української РСР по контролю за діяльністю підзвітних органів». На сучас. етапі вдосконалення розвинутого соціалізму Ради нар. депутатів республіки, здійснюючи свої конституційні повноваження, підпорядковують усю свою організаційську і політико-виховну роботу практичному перетворенню в життя курсу КПРС на комплексний екон. і соціальний розвиток, забезпечення ефективності виробництва і якості роботи, реалізацію Продовольчої програми СРСР, збільшення випуску товарів нар. споживання, поліпшення будівництва житла і об'єктів культурно-побутового призначення, розвиток сфери обслуговування, зміцнення законності і правопорядку.

Діяльність Рад нар. депутатів здійснюється в тісному зв'язку з громад. орг-ціями і трудовими колективами, найважливіші питання виносяться на обговорення громадян, які широко залучаються й до роботи постійних комісій, виконавчих комітетів та ін. підзвітних Радам органів. Комуністична партія, відповідно до ленінських настанов, завжди розглядала Ради як найуніверсальніший інструмент залучення мас у всеохоплюючий істор. процес творення нового суспільства, виходячи з того, що саме діяльність Рад дає змогу в роботі органів держави максимально повно і всебічно враховувати корінні інтереси народу. Виходячи з цього, КПРС постійно дає про піднесення ролі і авторитету Рад у всіх сферах держ., госп. і соціально-культур. життя. Цей курс Комуністичної партії закріплено в рішеннях з'їзду КПРС, у Конституції СРСР 1977. Свого дальшого розвитку відповідно до умов розвинутого соціалізму він набув у рішеннях XXVI з'їзду КПРС і наступних пленумів ЦК КПРС. Настанови партії з корінних питань діяльності Рад значною мірою сприяли посиленню їхнього впливу на всі сторони життя рад. суспільства, позначилися на дальшому піднесенні рівня організаторської роботи органів нар. влади, посиленні керівництва вищестоящих Рад нижчестоящими, на дальшому розвитку демократичних засад у діяльності представницьких органів. Реалізуючи рішення XXVI з'їзду КПРС з питань підвищення впливу Рад на держ., госп. і соціально-культурне будівництво, Центральний Комітет партії вживав дійових заходів до дальшого розширення прав представницьких органів держ. влади, забезпечення умов для повної реалізації їх. Наочним свідченням цього є прийнята в березні 1981 постанова ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР «Про дальше підвищення ролі Рад народних депутатів у господарському будівництві» й постанова Квітневого (1984) пленуму ЦК КПРС «Про дальше поліпшення роботи Рад народних депутатів», спрямована на підвищення ролі представницьких органів держ. влади в здійсненні соціально-екон. політики Комуністичної партії, вдосконаленні загальнонар. державності й соціалістичної демократії.

Удосконалюється робота постійних комісій, виконавчих органів Рад, зростає активність депутатів. На вищий щабель піднявся рівень керівництва з боку Рад підвідомчим господарством, посилюється контроль за діяльністю органів управління, за додержанням рад. законодавства, активізувалась робота по виконанню наказів виборців. Діючи під керівництвом ЦК Компартії України, керуючись рішеннями XXVI з'їзду партії і наступних пленумів ЦК КПРС, Ради нар. депутатів УРСР вносять гідний вклад в успішне розв'язання завдань комуністичного будівництва.

О. Ф. Ватченко.

ЗАКОНОДАВСТВО УРСР

Законодавство УРСР як система актів, виданих найвищими представницькими та виконавчо-розпорядчими органами держ. влади УРСР і покликаних регулювати сусп. відносини в республіці, бере свій початок від Великої Жовтн. соціалістичної революції, яка надала всім народам колишньої царської Росії право на самовизначення і привела до створення

суверенних рад. республік. Ставши на шлях соціалістичної революції, робітники й селяни України при братерській допомозі рос. пролетаріату повалили експлуататорський лад, розгромили буржуазно-націоналістичну контрреволюцію, вперше в своїй історії створили власну д-ву — Українську Радянську Соціалістичну Республіку, свою систему правових актів,

спрямованих на захист революц. завоювань народу, на перебудову сусп. відносин на соціалістичних засадах, на розв'язання завдань соціалістичного і комуністичного будівництва. Вже на *Першому Всеукраїнському з'їзді Рад*, що відбувся в Харкові 11—12 (24—25).ХІІ 1917 і проголосив Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депута-

тів, було визнано недійсними всі розпорядження бурж.-націоналістич. Центральної ради та її органів і доручено Центральному Виконавчому Комітету Рад України негайно поширити на територію Укр. Республіки «всі декрети і розпорядження Робітничо-Селянського Уряду Федерації, які мають загальне для всієї Федерації значення». При цьому з'їзд прямо послався на декрети про землю, про робітн. контроль над виробництвом, про повну демократизацію армії. Виконуючи доручення з'їзду, ЦВК Рад України постановив, що законодавчі акти уряду Рад. Росії набувають сили на всій території України з моменту їх опублікування в офіційному органі ЦВК Рад України — «Віснику Української Народної Республіки». Застосування законодавчих актів Рос. Федерації на території України почалося ще до створення Укр. Рад. д-ви за безпосередньою ініціативою робітників і селян. У боротьбі проти поміщиків і капіталістів трудящі України широко використовували законодавчі норми Рад. Росії. Ці норми відображали політику Комуністичної партії. Запозичення законодавчих актів Рад. Росії, що цілком відповідали спільним інтересам та прагненням укр. і рос. пролетарів, аж ніяк не означало відмовлення УРСР від власної правотворчої діяльності. Уже 1-й Всеукр. з'їзд Рад прийняв резолюції «Про організацію влади на Україні», «Про самовизначення України», «Про Донецько-Криворізький басейн». 24.XII 1917 (6.I 1918) Народне секретарство внутр. справ у зверненні «Про виконання в республіці розпоряджень тільки Радянського уряду України» підкреслило, що «виконання підлягають лише розпорядженням, які виходять від організованого Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів народного уряду України». Законодавчі акти, прийняті Укр. рад. урядом у цей період, стосувалися найрізноманітніших питань держ. і госп. життя. Здійснюючи революц. перетворення, укр. народ повною мірою використовував організуючу і спрямовуючу роль законодавства. В ході держ. і правового будівництва поступово нагромаджувався досвід, законодавчі акти складалися в певну систему, висуvalася завдання кодифікації різних галузей права. Насамперед мали бути закріплені основи конституційного ладу Рад. України. III з'їзд КП(б)У (1—6.III 1919) обговорив питання про розроблення Конституції УРСР. З'їзд визнавав за необхідне прийняти в цілому Конституцію Рос. Федерації, творцем якої був В. І. Ленін, змінивши її з урахуванням місц. умов. Директиви III з'їзду КП(б)У було покладено в основу роботи *Третього Всеукраїнського з'їзду Рад*. З'їзд 10.III 1919 прийняв резолюцію «Про Українську Радянську Конституцію», чим затвердив її в цілому і передав для остаточного редагування редакційній комісії ЦВК УРСР. В остаточній редакції Конституції УРСР було затверджено ЦВК УРСР 14.III 1919. Вперше за багатовікову історію укр. народ одержав свою Конституцію, яка законодавчо закріпила його завоювання в боротьбі за соціальне і нац. визволення. Конституція УРСР встановлювала, що Українська Соціалістична Радянська Республіка є організацією диктатури трудящих і експлуатованих мас пролетаріату та найбіднішого селянства над їх виконувачами і поміщиками. Завданням цієї диктатури, — зазначалося в ст. 2, — є здійснення переходу від бурж. ладу до соціалізму шляхом проведення соціалістичних перетворень і систематичного

придушення всіх контрреволюц. зазіхань з боку існуючих класів; після виконання цих завдань диктатура зникне, а слідом за нею, після остаточного оформлення майбутнього комуністичного суспільства, зникне і д-ва, звільнивши місце вільним формам співжиття, побудованого на засадах організації заг. праці на заг. користь і братерської солідарності людей. Таким чином, уже перша Конституція УРСР, натхненна ленінськими ідеями, визначала перспективу розвитку державної диктатури пролетаріату, переростання її в загальнонародну державу, а потім — і в суспільне комуністичне самоврядування. З метою здійснення свого осн. завдання, — говорилось в Конституції, — Українська Соціалістична Радянська Республіка: а) запроваджує в життя заходи, безпосередньо спрямовані на знищення існуючого екон. ладу, що виявляється в скасуванні приватної власності на землю та на всі ін. засоби виробництва; б) в галузі будівництва держ. життя закріплює владу за робітн. класом, встановлюючи право участі у здійсненні держ. влади виключно для трудящих мас і повністю усуваючи пануючі класи від такої участі; в) створює для трудящих мас виключно можливість користуватися політ. правами (свободою усного і друкованого слова, зборів і спілок), усуваючи від користування цими правами пануючі класи і сусп. групи, які примикають до них за своїми політ. позиціями; г) організує збройний захист завоювань соціалістичної революції, залучаючи до цього захисту всі трудові елементи країни. Конституція УРСР визначила принципи побудови Радянської влади, зокрема її центр. органів — *Всеукраїнського з'їзду Рад*, *Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету*, *Ради Народних Комісарів УРСР* і організацію влади на місцях. Як самостійний розділ Конституції УРСР містила Декларацію прав і обов'язків трудящого і експлуатованого народу України, а також постанову про герб і прапор УРСР. Конституція УРСР відкривала найширші можливості для дальшого розвитку революц. правотворчості, оскільки в ній визначалися осн. напрями діяльності д-ви і встановлювалася компетенція органів влади. Вона стала юрид. основою для розвитку всіх галузей права в УРСР. Поступове нагромадження законодавчих актів, спрямованих на врегулювання окремих сторін держ., політ., госп. та соціально-культур. життя, ставило на порядок денний завдання систематизації і кодифікації цих актів, тобто створення стабільної, належно впорядкованої системи рад. законів. Спільність завдань, що стояли перед усіма рад. республіками в здійсненні революц. перетворень, єдність їхніх екон. та політ. основ визначали й спільність напрямку правотворчої діяльності, узгодженість заходів у галузі *систематизації законодавства* та його кодифікації. В спрямуванні законотворчої діяльності, визначенні її основних напрямів, організації підготовки і проведення кодифікації рад. законів велика роль належала В. І. Леніну. Завдяки його безпосередній участі в розв'язанні найважливіших питань роботу по створенню перших рад. кодексів було здійснено в дуже стислий строк. В УРСР уже 1922 було прийнято 6 кодексів. 16.XII 1922 ВУЦВК затвердив Цивільний кодекс УРСР. У зв'язку з тим, що галузь праці становила об'єднану галузь державного управління, ВУЦВК, затверджуючи Кодекс законів про працю РРФСР, встановив, що його дія має поширюватися на всі союзні республіки. Виходячи з цього, ВУЦВК постановою від 2.XII 1922 ввів Кодекс

законів про працю в дію на тер. УРСР з 15.XI 1922, тобто з того дня, коли він набрав чинності на території Російської Федерації. Розроблення проекту Земельного кодексу УРСР проводилося на базі зем. законів, виданих у республіці, а також підготовлених матеріалів Земельного кодексу РРФСР. Цей проект було затверджено в остаточній редакції Президією ВУЦВК 29.XI 1922. У листопаді 1922 було затверджено Кодекс законів про нар. освіту УРСР. За п'ять років Рад. влади на Україні було створено кримінально-правові норми, які мали своїм завданням прискіпати будь-які посягання на владу трудящих, на нар. соціалістичну власність, на встановлений у Рад. країні правопорядок. Ці норми також потребували кодифікації. Видані 1919 «Керівні начала з кримінального права РРФСР» відіграли важливу роль у формуванні заг. частини рад. кримінального права. На цій основі почалася робота по створенню Кримінального кодексу. 23.VIII 1922 ВУЦВК прийняв постанову «Про введення Кримінального кодексу УРСР», взявши за основу з метою встановлення єдності кримінального законодавства рад. республік Кримінальний кодекс РРФСР. У вересні 1922 ВУЦВК прийняв і Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Як зазначалося в постанові ВУЦВК від 13.IX «Про надання чинності Кримінально-процесуальному кодексу УРСР», його запровадження мало відігравати важливу роль у справі «зміцнення революційного правопорядку і встановлення точно визначених положень про провадження кримінальних справ». Таким чином, 1922 в УРСР було прийнято Цивільний, Земельний, Кримінальний, Кримінально-процесуальний кодекси, а також Кодекс законів про працю і Кодекс законів про народну освіту. 3.XI 1923 прийнято «Закон про ліси УРСР», а 30.VII 1924 — Цивільний процесуальний кодекс УРСР. У тому ж році затверджено Тимчасові будівельні правила. 13.III 1925 затверджено Ветеринарний кодекс УРСР, а 23.X — Виправно-трудо-вий кодекс УРСР. У травні 1926 ВУЦВК прийняв Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану УРСР, 12.X 1927 — Адміністративний кодекс УРСР. Робота в галузі кодифікації рад. законодавства УРСР проводилася не лише шляхом видання нових кодексів, а й удосконалення діючих, поповнення їх новими нормами, а також виданням нових законодавчих актів, що діяли поряд з кодексами, або виданням нових кодексів замість застарілих. Зміни в держ., госп. і соціально-культур. житті Рад. країни визначили й зміни в поточному законодавстві, що мали спрямовувати сусп. відносини в напрямі побудови соціалізму. В грудні 1922 за договором, що його уклали братні рад. республіки, було утворено союзу державу — *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Утворення СРСР зумовило виникнення системи загальносоюзних органів державної влади і управління, системи союзного законодавства. Центральний Виконавчий Комітет СРСР доручив Президії ЦВК розробити і подати на розгляд чергової сесії ЦВК СРСР ряд проектів нормативних актів, які визначали б статус органів держ. влади і управління СРСР — ЦВК СРСР, Раднаркому СРСР, *Ради Праці та Оборони СРСР*, наркоматів СРСР тощо. Президія ЦВК СРСР 10.I 1923 утворила відповідні комісії для підготовки цих та ін. законопроектів, а 24.II 1923 — комісію по підготовці загальносоюзної Конституції. 6.VI 1923 ЦВК СРСР схва-

лив Конституцію СРСР, ввів її невідкладно в дію, зазначивши, що вона має бути внесена на остаточне затвердження *Другого з'їзду Рад СРСР* (відбувся 1924). Конституція СРСР передбачала, зокрема, розподіл компетенції в галузі законодавства між Союзом РСР і союзними республіками.

Прийняття Конституції СРСР 1924 ставило на порядок дня й питання про перегляд конституцій союзних республік, які, з одного боку, мали бути приведені у відповідність з союзною Конституцією, а з другого, — відобразити зміни, що сталися в національно-держ. устрої союзних республік, які тепер розвивалися у складі єдиної союзної д-ви. *Восьмий Всеукраїнський з'їзд Рад* (1924), розглянувши питання про Конституцію, доручив ВУЦВК «згідно з Договором про утворення Союзу РСР і Конституцією СРСР переглянути Конституцію УРСР та подати її на затвердження наступному 9-му Всеукраїнському з'їздові Рад». Проте *Дев'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад* затвердив лише невідкладні зміни в тексті Конституції УРСР і доручив ВУЦВК підготувати до чергового з'їзду Рад її перероблений текст. Остаточну другу Конституцію УРСР схвалив 15.V 1929 *Одинадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад*. Конституція УРСР 1929 складалася з п'яти розділів, що містили 82 статті. В 1-му розділі — «Загальні положення» — було викладено Декларацію прав і обов'язків трудящих УРСР, яка в Конституції 1919 становила самостійний розділ. 2-й розділ — «Про устрій Радянської влади» — складався з двох частин, що врегульовували діяльність органів центр. і місц. влади. 3-й розділ Конституції УРСР 1929 було присвячено виборчим правам, 4-й — бюджетові УРСР і 5-й — гербові, прапоріві і столиці УРСР.

Значні зміни в соціально-екоп. житті, що відбувалися в ході перебудови сусп. відносин на соціалістичних засадах, законодавча діяльність загальносоюзних органів держ. влади і управління зумовлювали як розробку нових законодавчих актів у союзних республіках, так і оновлення вже діючих, пристосування їх до потреб поточного моменту, узгодження з загальносоюзними актами. В галузі цивільного законодавства вже після прийняття Цивільного кодексу УРСР було видано ряд нових законодавчих актів, що істотно впливали на регулювання майнових відносин. Певних змін, що впливали з завдань неухильного підвищення продуктивності праці в умовах соціалістичної індустріалізації країни, зазнало й трудове законодавство. Складні відносини, що сформувалися на селі в зв'язку зі збільшенням числа нових землекористувачів селян, вимагали чіткішого врегулювання в законодавстві питань землеустрою і землекористування. Про це йшлося, зокрема, на *Четвертому з'їзді Рад СРСР*. В УРСР дальший розвиток зем. законодавства відповідно до нових умов відбувався з урахуванням законодавчої роботи, яку проводили загальносоюзні органи. Конкретні завдання в цьому напрямі висувув *Десятий Всеукраїнський з'їзд Рад*. Відповідно до його рішень ВУЦВК і РНК УРСР 27.VII 1927 прийняли постанову про зміни і доповнення Земельного кодексу, яка по суті означала прийняття його нової редакції. Зазнало змін і кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство. Зокрема, 1924 було прийнято «Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», що встановлювали єдині для всієї країни принципи кримінального законодавства. 25.II 1927 було прийнято Положення про

держ. злочини, 27.VII 1927 — Положення про військ. злочини. У зв'язку з необхідністю докорінних змін у республ. кримінальному законодавстві 8.VI 1927 було прийнято новий Кримінальний кодекс УРСР. На основі прийнятих 1924 «Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік» і 1925 — «Положення про судочистий УРСР» 20.VII 1927 було прийнято новий Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Новий Цивільний процесуальний кодекс було затверджено постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 5.IX 1929.

З прийняттям задачних кодексів було завершено першу кодифікацію рад. законодавства в УРСР. У наступні роки законодавство УРСР істотних змін не зазнало. До деяких кодексів та кодифікованих законодавчих актів вносилися лише окремі зміни, які випливали з потреб життя, практики соціалістичного будівництва.

Рад. законодавство, що відображало політику Комуністичної партії, відіграло важливу роль у здійсненні докорінних соціально-екоп. перетворень у країні. Спираючись на його норми, Рад. д-ва здійснювала ліквідацію експлуататорських класів, забезпечила утвердження соціалістичної власності як основи рад. суспільства, провела індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства.

Перемога нових сусп. відносин, організація їх на соціалістичних засадах висунули на порядок дня завдання оновлення всього і, передусім, конституційного законодавства, що мало відобразити докорінні зміни в базисі суспільства, його класовій структурі. Лютневий (1935) пленум ЦК ВКП(б) і VII з'їзд Рад СРСР, які розглядали це питання, виходили з того, що Конституція СРСР має бути змінена в напрямі дальшої демократизації виборчої системи, а також уточнення соціально-екоп. основи Конституції і відображення в ній нового співвідношення класових сил у зв'язку з побудовою соціалізму. Тоді ж, у лютому 1935, сесія ЦВК СРСР обрала Конституційну комісію, яка в ході своєї роботи дійшла висновку про необхідність підготувати проект нової Конституції СРСР. Розроблений нею проект розглянули і в основному схвалили Пленум ЦК ВКП(б) і Президія ЦВК СРСР. 12.VI 1936 його було опубліковано для всенар. обговорення. Для розгляду проекту Конституції СРСР було скликано *Надзвичайний восьмий з'їзд Рад СРСР*. З'їзд після всенар. обговорення проекту 5.XII 1936 затвердив остаточний текст Конституції СРСР. Конституція СРСР 1936 законодавчо закріпила перемогу в СРСР соціалістичних сусп. відносин і привела у відповідність з цим усю систему органів влади та управління, а також порядок виборів. Визначаючи компетенцію Союзу РСР у галузі законодавства, Конституція СРСР віднесла до його відання законодавство про судочистий і судочинство, кримінальний і цивільний кодекси, а також встановлення осн. начал землекористування, користування надрами, лісами і водами, основ законодавства про працю, осн. начал у галузі освіти та охорони здоров'я. Новий розподіл компетенції в галузі законодавства значно розширив права Союзу РСР.

Прийняття нової Конституції СРСР стало базою для підготовки і прийняття конституцій союзних республік. В УРСР *Надзвичайний чотирнадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад* 1937 після всенар.

обговорення затвердив нову Конституцію республіки. Конституція складалася з 146 статей, об'єднаних у 13 глав: сусп. устрій; держ. устрій; найвищі органи держ. влади УРСР; органи держ. управління УРСР; найвищі органи держ. влади Молд. АРСР; органи держ. управління Молд. АРСР; місц. органи держ. влади; бюджет УРСР; суд і прокуратура; осн. права і обов'язки громадян; виборча система; герб, прапор, столиця; порядок зміни Конституції. Основний Закон УРСР у повній відповідності з Конституцією СРСР відобразив досягнутий рівень розвитку суспільства — перемогу соціалізму, єдині і спільні для всіх народів СРСР соціалістичні принципи сусп. і держ. устрою, що закріплювали повно-владдя трудящих, осн. права і обов'язки громадян та гарантії здійснення їх. Оновлення конституційного законодавства Союзу РСР і союзних республік відкривало можливості і стало основою для дальшого вдосконалення всіх ін. галузей законодавства. В СРСР і в республіках було розгорнуто широку роботу по підготовці відповідних законопроектів. Проте ця діяльність була припинена внаслідок розбійницького нападу на Рад. країну фашистської Німеччини.

В післявоєнні роки робота по вдосконаленню законодавства тривала. Це впливало з заг. лінії на дальше поглиблення й розширення соціалістичної демократії, що знайшла своє відображення в рішеннях XX і наступних з'їздів КПРС. Проблема оновлення всіх галузей рад. законодавства була дуже актуальною. Адже перші кодекси рад. законів приймалися в умовах багатокладної економіки. Побудова соціалізму, перемога нових сусп. відносин, необхідність охорони і дальшого розвитку їх вимагали відбиття в нормах права тих нових завдань, які партія і Рад. д-ва розв'язували в ході дальшого розвитку сусп. ладу країни. Важливою віхою в розвитку рад. законодавства, активізації законотворчої роботи в союзних республіках було прийняття Верховною Радою СРСР 11.II 1957 закону, за яким по-новому було перерозподілено компетенцію в галузі законодавства між СРСР і союзними республіками. До відання союзних республік знову було віднесено законодавство про устрій судів і судочинство, прийняття цивільних і кримінальних кодексів, а за Союзом РСР збережено встановлення осн. законодавства про судочистий і судочинство, осн. осн. цивільного і кримінального законодавства. Власне з цього часу бере свій початок другий етап кодифікації рад. законодавства, його глобальне оновлення стосовно умов переміглого соціалізму. Вже в грудні 1958 Верховна Рада СРСР затвердила *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про судочистий в СРСР, Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, а також закони про держ. і військ. злочини*. В грудні 1961 було прийнято *Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік і Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік*, у наступні роки — *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю* (27.VI 1968), *Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (13.XII 1968), *Основи виправно-трудоного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (11.VII 1969), *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік*

про охорону здоров'я (19.XII 1969), *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (15.VII 1970), *Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (10.XII 1970), *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту*, Закон СРСР «Про державний нотаріат» (19.VI 1973), Закон СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» (29.X 1976), *Основи лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік* (17.VI 1977) та ряд ін. союзних актів. Ці акти, що видавалися в межах спільної союзно-республіканської компетенції, стали базою для розгортання кодифікаційної роботи в союзних республіках. В УРСР першими серед актів нової кодифікації були Закон про бюджетні права УРСР і місц. Рад депутатів трудящих, Закон про судостроїть УРСР та Закон про охорону природи УРСР, прийняті Верховною Радою республіки 30.VI 1960. Перший з них урегулював ряд назрілих питань, пов'язаних з формуванням бюджету республіки і місц. бюджетів, з чітким визначенням прав місц. Рад у цій галузі, другий встановлював принципи організації суд. системи, визначав мету і завдання соціалістичного правосуддя. Третій, враховуючи важливе значення, яке в умовах науково-тех. революції, бурхливого розвитку пром-сті набувала охорона навколишнього середовища, врегулював найважливіші питання охорони природи в республіці. В грудні 1960 Верховна Рада УРСР затвердила нові Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси, покликані врегулювати стосовно до нових умов кримінально-правово охорону соціалістичних сусп. відносин, а в липні 1963 було прийнято нові Цивільний і Цивільний процесуальний кодекси, спрямовані на регулювання майнових відносин і пов'язаних з ними особистих немайнових відносин та розв'язання спорів, що виникають у цій сфері. Значна законотворча робота в республіці і в усій країні проводилася в напрямі дальшого вдосконалення управління нар. г-вом, чіткого визначення повноважень держ. органів у керівництві різними сферами сусп. відносин. Діючи в цьому напрямі, Верховна Рада УРСР 23.X 1965 прийняла Закон про зміну системи органів управління пром-стю і перетворення деяких ін. органів держ. управління УРСР. Перебудова управління пром-стю і будівництвом вимагала чіткішого визначення компетенції й представницьких органів держ. влади, підвищення їхньої ролі в госп. і культур. будівництві. 16.XI 1965 ЦК КПРС прийняв постанову «Про роботу місцевих Рад депутатів трудящих Полтавської області», в якій підкреслив, що здійснення Радами своїх конституційних повноважень повинно пов'язуватися з посиленням їхнього впливу на розвиток пром. і с.-г. виробництва, і визначив осн. напрями їхньої діяльності.

Початок оновленню законодавства про Ради, новому етапові в його кодифікації було покладено постановою ЦК КПРС від 8.III 1967 «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» — найчисленнішої і наймасовішої ланки в системі місц. Рад. Відповідно до постанови ЦК КПРС Президія Верховної Ради СРСР 8.IV 1968 видала Указ «Про основні права і обов'язки сільських і селищних Рад депутатів трудящих», що став основою для підготовки і прийняття відповідних законодавчих актів у союзних республіках. Верховна Рада УРСР 2.VII 1968 схвалила закони «Про селищну Раду депутатів трудящих Української РСР» і «Про сіль-

ську Раду депутатів трудящих Української РСР».

12.III 1971 ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи районних і міських Рад депутатів трудящих», а 19.III 1971 Президія Верховної Ради СРСР видала укази «Про основні права та обов'язки районних Рад депутатів трудящих» і «Про основні права та обов'язки міських, районних у містах Рад депутатів трудящих». На підставі цих партійних рішень і актів Президії Верховної Ради СРСР в УРСР, як і в інших союзних республіках, було схвалено відповідні закони. Верховна Рада УРСР 15.VII 1971 прийняла закони «Про районну Раду депутатів трудящих Української РСР» і «Про міську, районну в місті Раду депутатів трудящих Української РСР». Поряд з цим проводилася інтенсивна робота по оновленню ін. галузей рад. законодавства, покликаних урегулювати сусп. відносини стосовно умов розвинутого соціалізму, сприяти розв'язанню завдань, що ставали перед країною на шляху комуністичного будівництва. Однією з найголовніших сфер сусп. відносин, що потребували докладнішого врегулювання, були відносини в галузі природокористування. Закон про охорону природи УРСР і аналогічні акти, прийняті в інших союзних республіках, не охоплювали всіх питань, які висувалися життям. Потрібний був ряд актів, які б докладно врегулювали в межах усієї країни відносини, пов'язані з земле- і водокористуванням, з розробкою надр і використанням лісових багатств Рад. країни тощо. Кодифікаційна робота в цих галузях була розгорнута як у Союзі РСР, так і в союзних республіках. На підставі відповідних загальносоюзних актів в УРСР 8.VII 1970 було прийнято *Земельний кодекс УРСР*, 9.VI 1972 — *Водний кодекс УРСР* і 25.VI 1976 — *Кодекс УРСР про надра*. Врегулювання вимагали й ін. сусп. відносини, передусім сімейно-шлюбні і трудові. Респ. кодекси з цих питань, прийняті в перші роки Рад. влади, багато в чому застаріли і не відповідали потребам практики. Тому ряд питань як сімейно-шлюбних, так і трудових відносин регулювався ін. актами, що їх видавали загальносоюзні і респ. органи. Після відповідної підготовчої роботи 20.VI 1969 Верховна Рада УРСР затвердила *Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР*, а 10.XII 1971 — *Кодекс законів про працю УРСР*. Ці кодекси, як і загальносоюзні Основи, відображали визначні завоювання Рад. д-ви в регулюванні сімейно-шлюбних і трудових відносин, відповідали умовам розвинутого соціалізму. 23.XII 1970 Верховна Рада УРСР затвердила *Виправно-трудоий кодекс УРСР*, спрямований на врегулювання відносин, що виникають при відбуванні кримінальних покарань, призначених судом, і забезпечення виховання і перевиховання засуджених. З його виданням у республіці в основному завершилася робота по кодифікації законодавства, пов'язаного з кримінально-правовою охороною соціалістичних сусп. відносин. Проводилася в республіці робота й по кодифікації ін. галузей законодавства. Так, 15.VII 1971 Верховна Рада УРСР затвердила Закон про охорону здоров'я, 1974 прийняла два закони: 28.VI — про нар. освіту і 25.XII — про Держ. нотаріат.

Оновлення загальносоюзного і респ. законодавства, що здійснювалося в ці роки відповідно до рішень XXIII, XXIV і XXV з'їздів КПРС, мало на меті врегулювати різні сторони сусп. відносин стосовно умов розвинутого соціалізму, вдосконалити механізм здійснення держ. функцій у

госп. і соціальній сферах. Воно мало забезпечити дальше зміцнення правової основи життя суспільства, піднести рівень законності в діяльності держ. і громад. орг-цій, службових осіб і громадян. Разом з тим воно підготувало і відповідну базу для розробки нової Рад. Конституції, яка закріплювала б досягнутий рівень розвитку рад. суспільства і активно впливала б на дальший його прогрес. Ставлячи завдання по розробці проекту нової Конституції СРСР, XXV з'їзд КПРС підкреслив, що вона має відобразити великі перемоги соціалізму, зафіксувати осн. риси рад. суспільства і його політ. системи, визначити принципи керівництва нар. г-вом і роль д-ви в духовному житті народу, передбачити дальше зміцнення і розвиток соціалістичної демократії, а також закріпити найвищу мету нашої д-ви — будову комуністичного суспільства. Настанови з'їзду було покладено в основу розробки проекту Конституції, який після його розгляду на Травневому (1977) пленумі ЦК КПРС було винесено на всенар. обговорення і з урахуванням його результатів затверджено Верховною Радою СРСР 7.X 1977. Нова Конституція СРСР відобразила найважливіші риси зрілого соціалістичного суспільства — високий рівень розвитку економіки, зміни в соціальному складі суспільства, новий ступінь у нац. відносинах, що полягав у забезпеченні не лише юридичної, а й фактичної рівності соціалістичних націй, у зростаючій соціальній однорідності суспільства, зумовлене цими змінами переростання д-ви диктатури пролетаріату в загальнонар. соціалістичну д-ву, закріпила основи сусп. ладу і політики СРСР, встановила права, свободи і обов'язки громадян, принципи організації та цілі соціалістичної загальнонар. д-ви. Відобразила вона й докорінні зміни в міжнар. становищі СРСР, утвердження соціалізму як світової системи.

Затверджуючи Конституцію СРСР, Верховна Рада країни доручила Президії Верховної Ради і Урядові СРСР розробити проекти ряду нових законодавчих актів, що безпосередньо впливали з Конституції, і визначити порядок організації роботи по приведенню всього законодавства у відповідність з нею. Прийняття Конституції СРСР 1977 висунуло на порядок денний питання про оновлення конституційного законодавства союзних республік. В УРСР нову, четверту Конституцію було прийнято на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради УРСР 9-го скликання 20.IV 1978.

Політико-правовою основою, фундаментом нової Конституції республіки є Конституція СРСР, у якій втілено істор. досвід Рад. д-ви, колективний розум і волю всього народу. В ній відображено особливості республіки, повною мірою збережено наступність конституційного розвитку СРСР, в т. ч. УРСР. Конституція УРСР 1978 складається з преамбули і 10 розділів, що містять 171 статтю. Перші її 8 розділів поділено на 19 глав. У розділі 1-му «Основи суспільного ладу і політики Української РСР» визначено політичну і економічну систему УРСР, її соціальний розвиток і культуру, зовнішньополітичну діяльність і обов'язки по захисту соціалістичної Вітчизни. В ньому проголошено, що УРСР є соціалістичною загальнонар. державою, яка виражає волю і інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республік всіх національностей. Розділ 2-й — «Держава і особа» закріплює положення про громадянство УРСР і рівноправність громадян, визначає осн. права, свободи і обов'язки громадян республіки. В 3-му розділі — «Національно-держав-

ний і адміністративно-територіальний устрій Української РСР» закріплено насамперед становище УРСР як союзної республіки в складі СРСР, зазначено, що Українська РСР — суверенна рад. соціалістична д-ва, яка з метою успішного будівництва комуністичного суспільства, зміцнення екон. і політ. єдності, гарантування безпеки і оборони країни в результаті вільного самовизначення її народу, на основі добровільності і рівноправності разом з ін. рад. соціалістичними республіками об'єдналась у Союз РСР — єдину союзню багатонац. д-ву. В цьому розділі визначено компетенцію УРСР, встановлено її адм.-тер. устрій (див. у цьому томі розділ Адміністративно-територіальний устрій УРСР). 4-й розділ Конституції УРСР — «Ради народних депутатів Української РСР і порядок їх обрання» закріплює систему і принципи діяльності Рад нар. депутатів республіки, виборчу систему, а також визначає статус *народного депутата*. В 5-му розділі, присвяченому найвищим органам держ. влади і управління УРСР, йдеться про Верховну Раду і Раду Міністрів республіки, в 6-му, присвяченому місц. органам держ. влади і управління в УРСР, — про місц. Ради нар. депутатів та їхні виконавчі к-ти. 7-й розділ об'єднує положення, які стосуються держ. плану екон. і соціального розвитку республіки і держ. бюджету республіки; 8-й розділ стосується правосуддя, арбітражу і прокурорського нагляду; 9-й — герба, прапора, гімну і столиці УРСР. 10-й розділ визначає дію Конституції УРСР і порядок її зміни.

Суттєвою рисою Конституції УРСР 1978 є те, що вона, зберігаючи наступність щодо розвитку конституційного законодавства республіки, слідом за Конституцією СРСР не лише фіксує досягнення в соціально-екон., політ. і культур. розвитку республіки, а й визначає завдання на майбутнє. Все це робить Конституцію УРСР, як і Конституцію СРСР, конституції всіх ін. рад. республік, об'єднаних у Союз РСР, дороговказом на шляху дальшого прогресивного розвитку рад. суспільства. Вони визначають осн. напрями розвитку всіх соціальних інститутів, політ. надбудови суспільства, його базису, всіх сфер сусп. життя.

Прийняття нової Конституції УРСР стало далішим кроком у розвитку респ. законодавства, зумовило необхідність підготовки ряду нових законодавчих актів на розвиток Конституції УРСР, оновлення всіх діючих актів респ. законодавства. В Законі УРСР «Про порядок введення в дію Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки», затвердженому Верховною Радою УРСР одночасно з текстом Конституції, визначалося, що закони УРСР та ін. акти держ. органів республіки, прийняті до 20.IV 1978, зберігають свою чинність, оскільки вони не суперечать Конституції УРСР 1978. Президія Верховної Ради УРСР доручалося розробити і подати на розгляд Верховної Ради проекти законів про вибори до Верховної Ради УРСР, місц. Рад нар. депутатів республіки і проект *Регламенту Верховної Ради УРСР*, а також визначити порядок організації роботи по приведенню законодавства УРСР у відповідність з Конституцією республіки. Раді Міністрів УРСР доручалося розробити і внести на розгляд Верховної Ради проект Закону про Раду Міністрів республіки. Виконуючи доручення Верховної Ради УРСР, Президія Верховної Ради 19.VII 1978 затвердила розроблений на 5 років план організації роботи по приведенню законодавства УРСР у відповідність

з Конституцією СРСР і Конституцією УРСР, утворила комісії для підготовки визначених Верховною Радою законопроектів, а також встановила порядок здійснення роботи по оновленню законодавства республіки. За цим планом протягом наступного п'ятиріччя мало бути підготовлено 14 нових законодавчих актів і внесено зміни і доповнення до 23 діючих законодавчих актів. Частина нових законодавчих актів, що мала готуватися за планом, — закони про вибори, Регламент Верховної Ради УРСР, Закон про Раду Міністрів УРСР тощо, належала до актів респ. компетенції. Інші ж, що належали до спільної союзно-респ. компетенції, розроблялися на базі Основ або ін. аналогічних загальносоюзних актів і мали повністю відповідати їхньому змісту. На обсяг і характер законотворчої роботи в республіці в цей період значний вплив справила й підготовка до видання Зводу законів, яка почалася як у Союзі РСР, так і в союзних республіках відповідно до настанов ХХV з'їзду КПРС. У ході цієї роботи мала бути проведена уніфікація й консолідація законодавчих актів з метою усунення розбіжностей і паралелізму в регулюванні тих або ін. питань. Широко ця робота розгорнулася в республіці після прийняття Конституції СРСР і Конституції УРСР, коли за спільною постановою ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР від 4.VIII 1978 було встановлено конкретні строки видання Зводу законів УРСР, схвалено його схему й осн. принципи формування матеріалів, а також перелік актів, що підлягають розробці і включенню до нього. Цією постановою вирішувалися і деякі ін. питання, пов'язані з підготовкою і виданням Зводу законів республіки. У постанові зазначалося, що видання Зводу сприятиме дальшому вдосконаленню респ. законодавства, посиленню охорони інтересів суспільства, прав і свобод рад. громадян, зміцненню правової основи держ. і сусп. життя. На ХХVI з'їзді КПРС зазначалося, що завершення видання загальносоюзного Зводу законів є одним з першочергових завдань у галузі вдосконалення рад. законодавства. Це відповідно стосується і підготовки респ. зводів законів, які становлять невід'ємну частину правової системи країни.

Оновлення загальносоюзного і респ. законодавства проводилося в країні на основі рішень ХХV і ХХVI з'їздів КПРС, Конституції СРСР і конституцій союзних республік, а також відповідно до затверджених у Союзі РСР і в республіках планів підготовки нових законодавчих актів, оновлення діючих актів та планів підготовки і видання загальносоюзного і респ. зводів законів. Ця величезна правотворча робота становить, власне, третій етап кодифікації рад. законодавства.

В УРСР на наступний після прийняття Конституції УРСР сесії Верховної Ради було розглянуто і 13.VII 1978 затверджено Закон про охорону і використання пам'яток історії та культури. Дальша робота по виданню нових актів законодавства в республіці проводилася за затвердженими планами законотворчої роботи. Першими актами цієї нової кодифікації були Закон про вибори до Верховної Ради УРСР і Закон про Раду Міністрів УРСР, прийняті Верховною Радою УРСР 19.XII 1978. 27.VI 1979 Верховна Рада УРСР затвердила Закон про вибори до місц. Рад нар. депутатів УРСР. Одночасно Верховна Рада республіки схвалила нову редак-

цію законів про порядок відкликання депутата Верховної Ради УРСР і про порядок відкликання депутата обл., районної, міської (районної в місті), селищної і сільс. Ради нар. депутатів. Формування представницьких органів держ. влади республіки, що проводилося після прийняття нової Конституції УРСР, здійснювалося відповідно до нових законів про вибори, які конкретизували відповідні конституційні принципи. Оновлення законодавства в республіці, приведення його у відповідність з Конституцією СРСР і Конституцією УРСР здійснювалося не лише шляхом розробки нових нормативних актів, а й внесенням змін і доповнень у діючі. Цю роботу відповідно до своїх конституційних повноважень здійснювала Президія Верховної Ради УРСР. 14.IX 1979 Президія видала Указ «Про внесення змін до Закону УРСР, „Про державний нотаріат“», яким привела його у відповідність з новою Конституцією республіки. Указ затвердила Верховна Рада УРСР на сесії, що відбулася 12—13.XII 1979. На цій же сесії було прийнято ряд ін. законодавчих актів. Зокрема, внесено зміни й затверджено нову редакцію чотирьох законів про місц. Ради нар. депутатів: районну, міську (районну в місті), селищну і сільс. Ради. 13.XII 1979 було прийнято *Лісовий кодекс УРСР*, покликаний забезпечити раціональне використання лісових багатств республіки, охорону і захист лісів, відтворення їх і підвищення їхньої продуктивності. Цей кодекс спрямований на дальше зміцнення законності ще в одній важливій галузі природокористування. 21.III 1980 Президія Верховної Ради УРСР видала Указ про внесення змін і доповнень до Закону УРСР про охорону здоров'я, затверджений Верховною Радою УРСР 26.III 1980 на її 1-й сесії 10-го скликання. Тоді ж Верховна Рада УРСР затвердила відповідно до Конституції республіки Регламент Верховної Ради УРСР і нове Положення про постійні комісії Верховної Ради УРСР. Ці акти унормували стосовно до вимог Основного Закону діяльність найвищого представницького органу держ. влади республіки, його Президії та постійних комісій, що мало важливе значення для дальшого розвитку демократичних форм їхньої діяльності, підвищення рівня організованості й усталеності в їхній роботі. Інтенсивна діяльність у галузі оновлення законодавства, що її проводила Президія Верховної Ради УРСР, відображена в ряді указів, виданих після 1-ї сесії Верховної Ради УРСР 10-го скликання, спрямованих на внесення змін і доповнень до діючих законів і кодексів. Так, 15.V 1980 такі зміни і доповнення було внесено до Закону про народну освіту; 21.V — до Кодексу УРСР про надра, 26.V — до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів УРСР, 30.VII — до Водного кодексу УРСР, 1.IX — до Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР. 6.VIII 1980 Президія Верховної Ради УРСР внесла зміни й доповнення й до Указу, який визначав порядок опублікування і набрання чинності законами УРСР, постановами Верховної Ради УРСР, указами і постановами Президії Верховної Ради УРСР. Усі ці укази, спрямовані на приведення чинного законодавства у відповідність з новою Конституцією УРСР, було затверджено на 2-й сесії Верховної Ради УРСР 10-го скликання, яка відбулася 30—31.X 1980. На цій же сесії Верховна Рада республіки, продовжуючи лінію на законодавче закріп-

лення правового статусу різних ланок місц. представницьких органів держ. влади, відповідно до плану законотворчої роботи в республіці затвердила 31.X Закон про обл. Раду нар. депутатів УРСР. Тоді ж було прийнято закон, яким затверджено Положення про адвокатуру УРСР. У період між 2-ю і 3-ю сесіями Верховної Ради УРСР 10-го скликання Президія Верховної Ради УРСР видала два нормативні укази, якими внесла зміни і доповнення до Цивільного процесуального кодексу УРСР (23.I 1981) і

по до потреб практики внесено окремі доповнення до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів; встановлено разовий збір на колгоспних ринках. Усі ці укази затвердила 4-а сесія Верховної Ради УРСР 10-го скликання, яка проходила 26—27.XI 1981. В республіці, як і в Союзі РСР у цілому, велика увага приділялася розробці законодавчих актів, покликаних забезпечити охорону навколишнього середовища, збереження і раціональне використання природних багатств. Ці питання стали, зокрема, предметом обговорення 4-ї сесії Верховної Ради УРСР, яка 27.XI 1981 затвердила закони про охорону атмосферного повітря і про охорону й використання тваринного світу. З прийняттям цих законів у республіці було завершено важливий етап правового врегулювання відносин у галузі природокористування.

Законодавча діяльність у період між 4-ю сесією Верховної Ради УРСР та 5-ю і 6-ю сесіями, які відбулися 9.VII і 30.XI 1982, полягала, в основному, в урегулюванні поточних питань, що потребували законодавчого вирішення, у внесенні окремих змін і доповнень до чинних кодексів та ін. респ. законодавчих актів. Водночас проводилась інтенсивна робота по підготовці Житлового кодексу республіки, який розроблявся відповідно до Основ житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік, схвалених Верховною Радою СРСР 24.VI 1981, та Кодексу про адм. правопорушення, що готувався відповідно до однойменних загальносоюзних Основ, затверджених Верховною Радою СРСР 23.X 1980. Здійснювалася й робота по перегляді Кримінального кодексу УРСР у напрямі диференціації мір кримінального покарання і, зокрема, значного розширення застосування мір покарання, не пов'язаних з позбавленням волі. Проводилася й інша законотворча робота. Її наслідками були, зокрема, видані Президією Верховної Ради УРСР укази від 12.I 1983 про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу УРСР і від 15.IV 1983 про внесення змін і доповнень до Виправно-трудового кодексу УРСР. Ці, а також деякі інші нормативні укази, видані між 6-ю і 7-ю сесіями Верховної Ради УРСР 10-го скликання, були затверджені 30.VI 1983. На цій же 7-й сесії Верховна Рада УРСР розглянула й прийняла Житловий кодекс республіки, який детально врегулював здійснення громадянами УРСР свого конституційного права на житло, сприяв ефективному використанню та охороні житлового фонду. Житловий кодекс УРСР, схвалений Верховною Радою республіки, спрямований, як і відповідні загальносоюзні Основи, на забезпечення законності в цій важливій сфері людського життя.

Розвиток законодавства в республіці відбувався не лише внаслідок правотворчості Верховної Ради УРСР та її Президії, а й шляхом нормотворчої діяльності Уряду республіки. Люди в межах своєї компетенції або за дорученням Верховної Ради чи її Президії, Рада Міністрів УРСР видає постанови, які на розвиток чинних законів, конкретизують їхні положення, врегульовують різні сторони сусп. відносин, забезпечують їхній розвиток у напрямі, що відповідає здійсненню планів комуністичного будівництва. З найважливіших питань життя республіки видаються спільні постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, що поєднують у собі силу парт. директиви і нормативного акту Уряду республіки.

Законодавчі акти УРСР публікуються не пізніше 7-денного строку після їх прийняття у «Відомостях Верховної Ра-

ди УРСР» (укр. і рос. мовами), а ті, які потребують широкого і негайного обнародування, — у центральних республіканських газетах, зокрема в газеті «Радянська Україна» і «Правда України». Таке опублікування є офіційним. Ці акти можуть бути опубліковані і в ін. органах преси, обнародувані по телебаченню тощо. Постанови Уряду УРСР, які мають нормативний характер або заг. значення, публікуються у «Зібранні постанов Уряду УРСР», а ті, що підлягають широкому й негайному обнародуванню, — в газетах, оголошуються по телебаченню тощо.

Вдосконалення і розвиток законодавства УРСР, як і ін. союзних республік та Союзу РСР у цілому, — одна з необхідних передумов зміцнення правової основи держ. і сусп. життя, забезпечення вимог Конституції СРСР і конституцій союзних республік по зміцненню соціалістичної законності, охороні інтересів д-ви і суспільства, прав і свобод радянських громадян.

Ф. Г. Бурчак.

Державні нагороди УРСР

Система держ. нагород Української РСР почала складатися в перші роки Рад. влади. В березні 1921 П'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв постанову «Про Червоний Орден Трудового Прапора». 4.XI 1925 ВУЦВК і Раднарком УРСР затвердили статут Трудового Червоного Прапора УРСР. 5.VIII 1931 ВУЦВК і РНК УРСР прийняли нову постанову «Про орден „Трудовий Червоний Прапор УРСР“» та затвердили його новий статут. За неповними даними, орденом Трудового Червоного Прапора УРСР нагороджено 305 чол., а також Миколаївський судобудівний з-д, київський завод «Арсенал», Київські головні електромеханічні майстерні, радгосп ім. Т. Г. Шевченка Одеської області, Лозівський район Харківської області та ін. Нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УРСР проводилося до квітня 1933. В 1923 ВУЦВК затвердив зразок Грамоти, якою, зокрема, було відзначено групу військовослужбовців з нагоди 5-ї річниці Робітничо-Селянської Червоної Армії. В 1935 нею нагороджено велику групу жінок — ударниць виробництва Віліницької, Дніпроп., Донецької, Київ., Одес., Харків., Чернігівської областей та Молд. АРСР. Серед нагороджених була Паша Ангеліна — трактористка жіночої тракторної бригади Старобешівської МТС Донецької області. Першою в УРСР звання нар. артистки Республіки була удостоєна у 1923 М. К. Заньковецька.

У 1934 ВУЦВК встановив почесні звання республіки — заслужений діяч науки УРСР, заслужений діяч науки і техніки УРСР, заслужений артист УРСР, народний артист УРСР, заслужений діяч мистецтв УРСР. Серед перших відзначених цими почесними званнями були, зокрема, визначні діячі науки Г. Ф. Писемський, В. П. Філатов, артисти А. М. Пазовський, Д. Ф. Васильчиков, Г. Е. Манько. В 1940 встановлено почесні звання для працівників охорони здоров'я та нар. освіти, 1943 — звання народний художник УРСР. У повоєнні роки було встановлено ще 24 почесні звання. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 20.II 1967 засновано нагрудні знаки до почесних звань УРСР. З метою впорядкування виданих раніше нормативних актів про почесні звання УРСР Президія Верховної Ради УРСР Указом від 10.X 1969 встановила почесні звання УРСР (див.

Нагрудний знак до Почесної Грамоти Президії Верховної Ради УРСР (лицевий і зворотний боки).

Нагрудний знак до Грамоти Президії Верховної Ради УРСР (лицевий і зворотний боки).

до Земельного кодексу УРСР (12.III 1981). Крім того, 6.IV 1981 Президія Верховної Ради УРСР видала укази, якими затвердила Положення про Державний герб УРСР і внесла зміни і доповнення до Положення про Державний прапор УРСР. 30.IV 1981 було видано Указ про прапори і вимпели держ. і громад. органів, орг-цій УРСР та їх службових осіб. Ці укази було внесено на затвердження 3-т сесії Верховної Ради УРСР 10-го скликання, яка відбулася 5.VI 1981. На згаданій сесії було розглянуто і затверджено також кілька актів, пов'язаних з утворенням і діяльністю судових органів республіки. Це насамперед новий Закон про судоустрій УРСР, розроблений відповідно до Конституції УРСР 1978 і спрямований на дальше розгортання демократичних засад у діяльності судів УРСР. Було затверджено й Закон про вибори районних (міських) нар. судів УРСР та Закон про порядок відкликання нар. суддів і нар. засідателів районних (міських) нар. судів УРСР. Продовжуючи роботу по оновленню респ. законодавства, приведенню його у відповідність з Конституцією СРСР і Конституцією УРСР, Президія Верховної Ради республіки 29.VII 1981 видала Указ про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю УРСР, 4.IX — Указ про порядок прийняття до громадянства УРСР, 9.IX — Указ про внесення змін і доповнень до Положення про релігійні об'єднання в УРСР і 30.IX — Указ про затвердження Положення про організацію роботи з наказами виборців в УРСР. Було видано й кілька нормативних указів, якими відповід-

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ у 1984 році

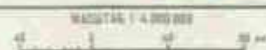

табл.) і затвердила Положення про них, опис нагрудного знака і зразка посвідчення для осіб, які удостоєні цього звання, а Указом від 25.VII 1969 — Положення про Почесну Грамоту Президії Верховної Ради УРСР і Грамоту Президії Верховної Ради УРСР та встановила нагрудні знаки до них. Після 10.X 1969 не присвоюються звання заслуженого гірника, шляхувика, вет. лікаря, діяча науки і техніки, майстра проф.-тех. освіти, вчителя проф.-тех. освіти і вчителя школи.

Почесні звання УРСР (за станом на 1984)

Почесне звання	Дата встановлення	Почесне звання	Дата встановлення
Народний артист УРСР	13.I 1934	Заслужений машинобудівник УРСР	10.X 1969
Заслужений діяч науки УРСР	13.I 1934	Заслужений працівник сільськогосподарства УРСР	10.X 1969
Заслужений діяч мистецтв УРСР	13.I 1934	Заслужений працівник служби побуту УРСР	10.X 1969
Заслужений артист УРСР	13.I 1934	Заслужений працівник вищої школи УРСР	10.X 1969
Заслужений лікар УРСР	4.V 1940	Заслужений працівник професійно-технічної освіти УРСР	10.X 1969
Заслужений вчитель школи УРСР	4.V 1940 *	Заслужений працівник транспорту УРСР	10.X 1969
Народний художник УРСР	11.X 1943	Заслужений архітектор УРСР	10.X 1969
Заслужений зоотехнік УРСР	19.V 1949	Заслужений художник УРСР	21.III 1972
Заслужений агроном УРСР	9.XII 1953	Заслужений економіст УРСР	20.IX 1972
Заслужений металург УРСР	6.II 1958	Заслужений працівник охорони здоров'я УРСР	3.XII 1975
Заслужений шахтар УРСР	6.II 1958	Заслужений інженер сільськогосподарства УРСР	17.X 1977
Заслужений будівельник УРСР	4.VIII 1958	Заслужений механізатор сільськогосподарства УРСР	17.X 1977
Заслужений майстер народної творчості УРСР	3.XII 1958	Заслужений рибовод УРСР	16.X 1978
Заслужений лісовод УРСР	4.XII 1958	Заслужений працівник житлово-комунального господарства УРСР	16.X 1978
Заслужений винахідник УРСР	17.V 1960	Заслужений працівник культури УРСР	15.X 1965
Заслужений раціоналізатор УРСР	17.V 1960	Заслужений юрист УРСР	18.I 1966
Заслужений енергетик УРСР	16.XII 1960	Заслужений працівник торгівлі УРСР	21.VII 1966
Заслужений працівник культури УРСР	15.X 1965	Заслужений меліоратор УРСР	25.VIII 1966
Заслужений юрист УРСР	18.I 1966	Заслужений працівник промисловості УРСР	10.X 1969
Заслужений працівник торгівлі УРСР	21.VII 1966	Заслужений зв'язківець УРСР	10.X 1969
Заслужений меліоратор УРСР	25.VIII 1966	Заслужений геолог УРСР	10.X 1969
Заслужений працівник промисловості УРСР	10.X 1969		
Заслужений зв'язківець УРСР	10.X 1969		
Заслужений геолог УРСР	10.X 1969		

* 30.X 1969 — Заслужений вчитель УРСР.

Худож. колективам почесні звання присвоювались тільки до 1969 (заслужена капела УРСР, заслужений хор УРСР, заслужений ансамбль УРСР, заслужений оркестр УРСР). Однак присвоєні раніше

окремим особам і колективам звання УРСР зберігають свою силу. Конституцією УРСР (ст. 108, п. 10) до компетенції Президії Верховної Ради УРСР віднесено встановлення і присвоєння почесних звань УРСР, нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР. Порядок представлення до нагородження, вручення державних нагород

Почесні звання УРСР присвоюються за особливі заслуги в госп. і соціально-культур. будівництві, зміцненні оборонної могутності країни, комуністичному вихованні трудящих, за високу профес. майстерність та активну участь у громад. житті. Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджуються громадяни СРСР, а також підприємства, об'єднання, установи, орг-ції, населені пункти за успіхи в розвитку народного господарства, науки і культури, народної освіти, охорони здоров'я, в держ. і громад. діяльності тощо. Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджують і військові частини за високі показники у бойовій і політ. підготовці. Ними можуть нагороджуватись також особи, які не є громадянами СРСР. Присвоюють почесне звання, нагороджують Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР за поданнями Ради Міністрів УРСР, міністерств, державних комітетів і відомств республіки, громадських організацій в особі їхніх республіканських органів, обл. та Київ. міського к-тів партії, виконавчих к-тів обл., міських (міст респ. підпорядкування) Рад нар. депутатів, військ. рад військ. округів і флотів. Позбавити почесного звання УРСР, Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради УРСР може тільки Президія Верховної Ради Української РСР.

За визначні досягнення в розвитку нар. г-ва, науки і культури, нар. освіти, охорони здоров'я почесні звання республіки з часу їх встановлення (на 1984 рік) присвоєно понад 22 тис. осіб і 58 творчим колективам.

За значні успіхи у виконанні держ. планів, створення нових технологій виробництва, впровадження передових методів праці, підготовку висококваліфікованих спеціалістів для нар. господарства та ін. заслуги Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено (на 1984) майже 34 тис. чол. (серед них 39,4 % становлять працівники промисловості, 20,7 % — будівництва, 29,4 % — сільськогосподарства), 21 місто, 11 р-нів, 28 сіл і 2 селища та 1826 колективів. Держ. органи, громад. орг-ції, трудові колективи проводять велику роботу по пропаганді досягнень і заслуг нагороджених, поширенню досвіду їхньої роботи, вихованню громадян, підрастаючого покоління в дусі поваги до удостоєних держ. нагород УРСР.

Л. Я. Тимошадченко.

ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ УРСР

Судова система

Відповідно до Конституції УРСР (глава 18) і Закону УРСР про судочинство *правосуддя* в УРСР здійснюється тільки судом. Судами Української РСР є *Верховний Суд УРСР*, обл. суди, Київ. міський суд, *районні (міські) народні суди*. Всі суди УРСР утворюються на засадах виборності суддів і нар. засідателів. Суддею і нар. засідателем може бути обраний кожний громадянин СРСР, що досяг 25-річного віку. Діяльність усіх судів спрямована на всемірне зміцнення *соціалістичної законності* і правопорядку, на запобігання злочинам та ін. правопорушенням і має завданням охорону

від усяких посягань закріплених у Конституції СРСР і Конституції УРСР сусп. ладу, його політ. та екон. системи, соціально-екон., політ. та особистих прав і свобод громадян, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР і Конституцією УРСР і рад. законами; прав і законних інтересів держ. підприємств, установ, орг-цій, їхніх об'єднань, громад. орг-цій. Усією своєю діяльністю суд виховує рад. громадян у дусі відданості Батьківщині і справі комунізму, в дусі точного і неухильного виконання Конституції СРСР, Конституції УРСР і рад. законів, дбайливого ставлення до *соціалістичної власності*, додержання дисципліни праці, чесного ставлення до держ. і громад. обов'язку, поваги до прав, честі і гідності

громадян, до правил соціалістичного співжиття. Осн. ланкою судової системи республіки є районний (міський) нар. суд. Він утворюється в районі, місті (крім міст районного підпорядкування), районі в місті. Нар. судді районних (міських) нар. судів обираються громадянами району, міста чи району в місті на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на 5 років. *Народні засідателі* цих судів обираються на зборах громадян за місцем їхньої роботи або проживання (військовослужбовці — по військ. частинах) відкритим голосуванням строком на 2,5 року. Районний (міський) нар. суд розглядає всі цивільні й кримінальні справи, за винятком справ, віднесених

законом до відання ін. судів. У випадках, передбачених законодавством СРСР і УРСР районний (міський) нар. суд або нар. суддя особисто розглядають справи про адм. правопорушення. Наступною ланкою в складі суд. системи є обл. суди і Київ. міський суд. Вони обираються відповідно обласними та Київ. міською Радами нар. депутатів строком на 5 років у складі голови, заступників голови, членів суду і нар. засідателів. У їхньому складі є президія, суд. колегія в цивільних справах і суд. колегія в кримінальних справах. Обласні і Київ. міський суди здійснюють нагляд за судовою діяльністю районних (міських) народних судів.

Президія обласних і Київ. міського суду в межах своїх повноважень розглядають справи в порядку нагляду, затверджують склад суд. колегій, розглядають матеріали вивчення й узагальнення суд. практики і аналізу суд. статистики, заслуховують звіти голів суд. колегій, подають допомогу районним (міським) нар. судам щодо правильного застосування законодавства. Судова колегія в цивільних справах і суд. колегія в кримінальних справах обласних і Київ. міського суду розглядають у межах своїх повноважень цивільні й кримінальні справи як суди першої інстанції та в касаційному порядку або в зв'язку з нововиявленими обставинами — як суди другої інстанції.

Верховний Суд УРСР є найвищим суд. органом республіки. Відповідно до ст. 101 Конституції УРСР йому належить право законодавчої ініціативи у Верховній Раді Української РСР. На нього покладено нагляд за суд. діяльністю всіх судів республіки. Він обирається *Верховною Радою УРСР* строком на 5 років у складі Голови, заступників Голови, членів Верховного Суду і нар. засідателів. Верховний Суд УРСР діє в складі Пленуму Верховного Суду, суд. колегій в цивільних справах і суд. колегій в кримінальних справах. Для розгляду орг. питань роботи Верховного Суду утворюється президія. Пленум Верховного Суду поряд з вирішенням цивільних і кримінальних справ порядком нагляду та у зв'язку з нововиявленими обставинами розглядає матеріали узагальнення суд. практики і суд. статистики і дає керівні роз'яснення судам республіки з питань застосування республіканського законодавства та ін. Роз'яснення Пленуму є обов'язковими для судів, ін. органів і службових осіб, що застосовують закон.

Суд. колегія в цивільних справах і суд. колегія в кримінальних справах розглядають у межах своїх повноважень справи як суди першої інстанції та в касаційному порядку, в порядку нагляду і в зв'язку з нововиявленими обставинами — як суди другої інстанції.

Судді всіх ланок судової системи і нар. засідателі є незалежними і підкоряються тільки законам.

Розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах здійснюється колегіально, в суді першої інстанції — з участю нар. засідателів. Правосуддя в УРСР здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом. Розгляд справ у всіх судах є відкритим. Обвинуваченому забезпечується право на захист. Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону. Судочинство в УРСР провадиться укр. мовою або мовою більшості населення даної місцевості. Конституція УРСР (ст. 157) гарантує особам, які беруть участь у справі і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, право повного ознайомлення

з матеріалами справи, участь у судових діях через перекладача і право виступати в суді рідною мовою. Закон допускає участь у судочинстві представників громад. орг-цій і трудових колективів.

О. Н. Якименко.

Арбітраж

Система держ. органів, на які, згідно з Конституцією СРСР і Конституцією УРСР (ст. 161), покладено вирішення в межах їх компетенції госп. спорів між підприємствами, установами та орг-ціями. Організацію, порядок діяльності та компетенцію органів арбитражу визначено Законом СРСР про держ. арбитраж в СРСР, Правилами розгляду госп. спорів держ. арбитражами, Положенням про держ. арбитраж СРСР та ін. нормативними актами. Завданнями арбитражу є забезпечення захисту прав і охоронюваних законом інтересів сторін при вирішенні госп. спорів, активний вплив на сторони з метою додержання ними *соціалістичної законності*, виконання планових завдань і договірних зобов'язань, боротьба з проявами місництва і відомчості в госп. діяльності, застосування встановлених законодавством або договорами заходів майнової відповідальності за порушення *дисципліни державної* при виконанні планових завдань і договірних зобов'язань тощо. В УРСР 31.VII 1980 прийнято Положення про органи держ. арбитражу в УРСР. Згідно з цим Положенням в УРСР діють Держ. арбитраж при Раді Міністрів УРСР, який є союзно-респ. органом, а також арбитражі при виконавчих к-тах обласних та Київської міської Рад народних депутатів. Кожен орган держ. арбитражу очолює гол. арбітр. Розгляд госп. спорів провадиться арбитражем у складі головуючого — держ. арбітра і представників сторін. До участі у розгляді спору допускаються представники громад. організацій і *трудо-вих колективів* підприємств, установ, організацій, що є стороною в справі.

Крім органів держ. арбитражу, які розглядають госп. спори між орг-ціями різної підпорядкованості, при м-вах, держ. к-тах і відомствах діють і відомчі арбитражі.

Прокуратура УРСР

Є складовою частиною єдиної централізованої системи органів *Прокуратури СРСР*. Діє на підставі й у відповідності з положеннями Конституції СРСР (глава 21), Конституції УРСР (глава 19) і Закону про Прокуратуру СРСР 1979. Органи Прокуратури УРСР складаються з самої Прокуратури УРСР, прокуратур областей, міст, районів і транспортних прокуратур. У прокуратурі республіки, прокуратурах областей і м. Києва, транспортних прокуратурах (на правах обласних) утворено колегії з керівних працівників, є управління і відділи з осн. напрямів діяльності (напр., відділ заг. нагляду), старші помічники, помічники прокурорів; при Прокурорі УРСР є старші слідчі, а також слідчі в особливо важливих справах.

У всіх прокуратурах є слідчі, що провадять попереднє слідство у справах, віднесених законом до їхньої компетенції, а також у справах, переданих їм прокурорами. Прокурор УРСР і прокурори областей (і м. Києва) та транспортні прокурори (на правах обласних) призначаються *Генеральним прокурором СРСР*; районні, міські, транспортні (на пра-

вах районних) прокурори — Прокурором УРСР і затверджуються Генеральним прокурором СРСР. Строк повноважень всіх прокурорів — п'ять років.

Відповідно до ст. 162 Конституції УРСР на тер. республіки найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма м-вами, держ. к-тами і відомствами, підприємствами, установами та орг-ціями, виконавчими і розпорядчими органами місц. Рад нар. депутатів, колгоспами, кооп. та ін. громад. орг-ціями, службовими особами, а також громадянами здійснюється Генеральним прокурором СРСР і підлеглими йому Прокурором УРСР і нижчестоящими прокурорами. Завданнями Прокуратури УРСР, як і всіх органів Прокуратури СРСР, є всемірне зміцнення соціалістичної законності й правопорядку, охорона сусп. ладу, політ. і екон. системи СРСР, соціально-екон., політ. та особистих прав і свобод громадян, прав і законних інтересів підприємств, установ і орг-цій від будь-яких посягань. Своєю діяльністю прокуратура сприяє виконанню службових осіб і громадян у дусі сумлінного виконання своїх конституційних обов'язків, додержання законів і правил соціалістичного співжиття.

Осн. напрямом діяльності Прокуратури УРСР є нагляд за виконанням законів органами держ. управління, підприємствами, установами і орг-ціями, службовими особами та громадянами (загальний нагляд); органами дізнання і попереднього слідства, за діяльністю судових органів.

Зокрема, прокурори беруть участь у розгляді справ у судах, опротестовують незаконні рішення. Прокуратура здійснює нагляд за додержанням законів у місцях утримання затриманих осіб, місцях попереднього ув'язнення, при виконанні вироку та ін. заходів примусу, визначених судом. На Прокуратуру УРСР у межах республіки покладено боротьбу зі злочинністю, розслідування злочинів, розробку спільно з ін. держ. органами заходів попередження злочинів та ін. правопорушень, координацію діяльності *правоохоронних органів* по боротьбі зі злочинами та ін. правопорушеннями. Працівники органів прокуратури беруть участь у пропаганді рад. законів. Прокурорів УРСР, відповідно до ст. 101 Конституції УРСР, належить право законодавчої ініціативи у Верховній Раді Української РСР. Він має право вносити подання з питань, що вимагають тлумачення законів.

Органи Прокуратури УРСР діють на основі соціалістичної законності, здійснюють нагляд за точним і однаковим застосуванням законів незважаючи на жодні місц. відмінності і всупереч будь-яким місц. і відомчим впливам; вживають заходів до виявлення і своєчасного усунення будь-яких порушень закону, від кого б ці порушення не виходили, до відновлення порушених прав і притягнення винних до встановленої законом відповідальності; взаємодіють з Радами нар. депутатів, ін. державними органами, громад. організаціями і трудовими колективами, спираються на активну допомогу громадян у справі зміцнення правопорядку.

Для виконання покладених на них завдань органи Прокуратури УРСР, як і всі органи прокуратури Радянського Союзу, наділені широкими правами. До них насамперед належить право опротестування незаконних актів, внесення подань, порушення кримінальних справ, санкціонування арешту, обшуку, виїмки тощо. Свої повноваження органи Прокуратури УРСР здійснюють у точній відповідності

Народний контроль

В Конституції УРСР (ст. 9) визначено, що основним напрямом розвитку політ. системи рад. суспільства є дальше розгортання *соціалістичної демократії*, складовою частиною якої є посилення нар. контролю. Він є дійовим засобом піднесення творчої активності нар. мас, залучення їх до управління держ. і громад. справами. Це безпосередньо випливає з сутності *розвинутого соціалістичного суспільства*, де всі права, в т. ч. право контролю, належать народові. Розробка найважливіших принципів масового, постійного, гласного і результативного соціалістичного контролю належить В. І. Леніну. Їх покладено в основу організації та діяльності діючих *органів народного контролю*. Осн. завдання, порядок утворення, функції і повноваження цих органів, їхнє держ.-правове становище, характер взаємовідносин з органами влади й управління та з громад. орг-ціями законодавчо закріплено в Конституції СРСР і прийнятому у відповідності з Конституцією СРСР Законі про народний контроль в СРСР 1979. Згідно з ст. 81 Конституції УРСР органи нар. контролю поєднують держ. контроль з громад. контролем трудящих на підприємствах, у колгоспах, установах і орг-ціях. Вони ведуть систематичну перевірку виконання директив партії, рад. законів і рішень уряду, держ. планів і завдань; боротьбу за використання резервів нар. господарства, з порушеннями держ. дисципліни, проявами місництва, відомчого підходу до справи, з безгосподарністю і марнотратством, посяганням на соціалістичну власність, тяганиною і бюрократизмом; сприяють удосконаленню роботи держ. апарату. К-ти нар. контролю всіх ступенів, групи нар. контролю при селищах, сілсь. Радах нар. депутатів утворюються відповідними Радами на строк повноважень Рад і підзвітні їм. К-ти і групи нар. контролю підприємств, колгоспів, установ і орг-цій, групи і пости в цехах, бригадах і на ділянках обираються *трудовами колективами* строком на 2—3 роки. Гол. силою органів нар. контролю є участь у їхній роботі найактивніших і найавторитетніших робітників, колгоспників і службовців — як комуністів, так і безпартійних. В УРСР у к-тах нар. контролю, крім штатних працівників, на громад. засадах працює 79 тис. активістів; на всіх ділянках виробництва, управління і обслуговування діє 267 тис. груп і постів, які об'єднують понад 2,2 млн. чол. (1984). Робота органів нар. контролю ведеться у взаємодії з постійними комісіями Рад, з держ. і *правоохоронними органами*, профспілковими і комсомольськими орг-ціями, парт. комісіями, з використанням засобів масової інформації, на основі широкої гласності. Своєю діяльністю органи нар. контролю сприяють поліпшенню роботи підприємств, колгоспів, установ, орг-цій, міністерств і відомств, вихованню працівників у дусі суворого додержання держ. дисципліни і *соціалістичної законності*, застерігають службових осіб від помилок і упущень у роботі, добираються усунення виявлених недоліків, впливаючи на винних як шляхом товариської критики, обговорення неправильних дій і заслуховування пояснень, так і шляхом притягання до дисциплінарної і матеріальної відповідальності, а

при необхідності — й відсторонення від займаних посад, передавання матеріалів перевірок у парт. і рад. органи та органи прокуратури. Закон про нар. контроль зобов'язує службових осіб невідкладно розглядати пропозиції і рекомендації органів нар. контролю, усувати виявлені ними недоліки та порушення, гарантує охорону прав нар. контролерів, передбачає використання заходів заохочування щодо найактивніших з них. Запорукою успішної діяльності, сили й авторитету органів нар. контролю є повсякденне керівництво ними з боку парт. орг-цій, які вбачають в них своїх помічників у вирішенні завдань госп. і культур. будівництва. Конкретною програмою дій органів нар. контролю є постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи органів народного контролю і посиленню партійного керівництва ними в зв'язку з прийняттям Закону про народний контроль в СРСР» (1980).

В. С. Куцевол.

Органи громадської самодіяльності по підтриманню правопорядку

Добровільні народні дружини (ДНД). Являють собою органи громад. самодіяльності, які поряд з судовими органами, прокуратурою та ін. правоохоронними органами охороняють права і законні інтереси громадян, беруть участь у запобіганні й припиненні *правопорушень*, охороні громадського порядку, соціалістичної власності, у роботі по вихованню населення в дусі поваги до законів і правил соціалістичного співжиття. Добровільні народні дружини, що виникли 1959 з ініціативи робітників Ленінграда, стали дійсно масовими організації громад. самодіяльності, здобули авторитет і визнання населення. Вони вносять вагомий вклад у справу зміцнення громадського порядку в країні. В УРСР діє майже 50 тис. дружин, які об'єднують понад 2,4 млн. дружинників (1984). Разом з держ. органами дружини проводять активну роботу по зміцненню *соціалістичної законності*, по роз'ясненню населенню рад. законів тощо. Багаторічний досвід діяльності нар. дружин узагальнено в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 20. V 1974 «Про основні обов'язки і права добровільних народних дружин по охороні громадського порядку» і положеннях про добровільні нар. дружини, прийнятих в усіх союзних республіках (в УРСР — 28. V 1974). ДНД утворюються на добровільних засадах за виробничо-тер. принципом на підприємствах, будовах, транспорті, в колгоспах, радгоспах, установах, орг-ціях, навч. закладах, а також у структурних підрозділах (цехах, відділках, бригадах та ін.), за місцем проживання громадян у житлово-експлуатаційних управліннях. Кожну дружину очолюють і керують її діяльністю командири і його заступники, а великі дружини — штаби, які обираються на заг. зборах дружини строком на 2 роки. Дружинником може стати громадянин СРСР з числа передових робітників, колгоспників, службовців, учнів та ін. осіб, що досягли 18-річного віку, здатних за своїми діловими і морально-політ. якостями виконувати покладені на дружину завдання.

Дружинникам видаються посвідчення і нагрудний знак дружинника, чим юри-

дично оформлюється членство в дружині. У своїй практичній діяльності дружинники керуються вимогами рад. законів та ін. нормативних актів, діють в інтересах переважної більшості громадян, самі є прикладом додержання бездоганної поведінки у праці й побуті. Осіб, які не виправдали довіри, виключають зі складу дружини на її заг. зборах. Широкий діапазон обов'язків дружин зумовлює різноманітні форми їхньої діяльності — патрулювання на вулицях, площах, у парках, проведення рейдів, встановлення постів і чергування на окремих об'єктах. За дружинами можуть закріплюватись окремі мікрорайони, в яких вони разом з працівниками міліції забезпечують громад. порядок.

З метою кращої роботи ДНД по боротьбі з окремими видами правопорушень у складі народних дружин утворюються спеціалізовані групи (для боротьби з розкраданням держ. та громад. майна, спекуляцією, піяцтвом, порушеннями безпеки руху транспорту і пішоходів тощо). Позитивно зарекомендували себе в справі попередження дитячої бездоглядності та злочинності комсомольські оперативні загони, які організаційно входять до складу нар. дружин. Дружинники при виконанні своїх обов'язків мають право: вимагати від порушників громадського порядку пред'явлення особистих документів, складати протоколи про порушення, доставляти порушників до штабу дружини чи в міліцію, вилучати знаряддя вчинення правопорушень тощо. У своїй діяльності нар. дружини взаємодіють з ін. громад. орг-ціями, а також з органами внутр. справ, прокуратурою і судом, яким вони в необхідних випадках передають матеріали про виявлені порушення.

Державне керівництво ДНД покладено на місцеві Ради народних депутатів, їхні виконкоми. В січні 1984 Політбюро ЦК КПРС підкреслило необхідність постійного вдосконалення діяльності нар. дружин, підвищення їхньої ролі у зміцненні правопорядку і громад. дисципліни, поглиблення їхньої взаємодії з правоохоронними органами.

У мікрорайонах, містах і районах утворюються штаби нар. дружин. Дружинників, які сумлінно виконують свої обов'язки, беруть активну участь у боротьбі з правопорушеннями, заохочують відповідно до Положення про добровільні нар. дружини. За мужність і відвагу, проявлені при захисті держ. і сусп. інтересів, багато дружинників нагороджено орденами і медалями СРСР, держ. нагородами республіки. Адміністрації підприємств, установ і організацій дозволяється за поданням керівництва дружини надавати дружинникам додаткову оплачувану відпустку до трьох діб, яка приєднується до осн. відпустки. Життя, здоров'я і гідність дружинників охороняються законом. Кримінальний кодекс УРСР, як і кодекси ін. союзних республік, передбачає кримінальну відповідальність за опір нар. дружиннику (ст. 188¹ КК УРСР), образу його (ст. 189¹) і посягання на його життя (ст. 190¹) у зв'язку з діяльністю по охороні громад. порядку. Встановлено також адміністративну відповідальність за протидіяння законним діям дружинника.

Товариські суди. Формуються на добровільних, виборних засадах. Вони покликані активно сприяти вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці, до держ. і громад. майна, додержання правил соціалістичного співжиття,

поважання честі й гідності рад. людей. Діяльність товариських судів обмежується рамками колективу, який обрав їх, а заходи, до яких вони вдаються, є заходами виховного характеру. Порядок організації й компетенції товариських судів в УРСР визначено Положенням про них, затвердженим Указом Президії Верховної Ради УРСР 23.III 1977. В УРСР (1983) діє понад 48 тис. товариських судів. Утворені вони на підприємствах, в установах і організаціях, навч. закладах, колгоспах (за рішенням заг. зборів), при житлово-експлуатаційних конторах, будинкоуправліннях, вуличних к-тах, а також селах і селищах за рішенням зборів (сходів) жителів. У великих трудових колективах є товариські суди в цехах, відділках, бригадах та інших підрозділах.

Обираються товариські суди відкритим голосуванням на заг. зборах у складі не менше 5 осіб строком на 2 роки. Члени суду обирають голову, його заступника і секретаря. Про свою діяльність товариський суд звітує перед заг. зборами колективу не рідше як один раз на рік. Члени суду, які не виправдали довіри колективу, можуть бути достроково відкликані. Відповідно до Положення ці суди розглядають справи про порушення труд. дисципліни, про невиконання правил охорони праці і протипожежної безпеки, про втрату і псування інвентаря, інструментів і сировини, про використання в корис-

ливих шлях держ. і громад. транспортних засобів, верстатів та інструментів, про боротьбу з пияцтвом, про дрібне хуліганство, дрібну спекуляцію, дрібні розкрадання держ. або громад. майна, про образи, наклеп, пободи, легкі тілесні ушкодження, про невиконання батьками обов'язків по вихованню дітей та про негідне ставлення дітей до батьків, негідну поведінку в сім'ї, про порушення порядку користування житл. фондом і правил соціалістичного співжиття тощо. Вони можуть розглядати й дрібні майнові спори між громадянами на суму до 50 крб., а також справи про адм. правопорушення і вчинені вперше злочинні діяння, що не являють великої сусп. небезпеки, якщо відповідні держ. органи передадуть матеріали на розгляд товариського суду. Справи порушуються за поданням проф. органів, ін. громад. орг-цій, добровільних нар. дружин, зборів громадян, виконкомів Рад нар. депутатів, ін. держ. органів та службових осіб, за заявами громадян, за ініціативою суду. Розглядають справи товариські суди прилюдно за місцем роботи, навчання або проживання особи, притягнутої до суду. На засідання запрошуються потерпілі, свідки та учасники цивільно-правового спору. Рішення приймається більшістю голосів членів суду. Положення визначає заходи впливу, які застосовують товариські суди. Вони можуть зобов'язати прилюдно просити пробачення у потерпілого чи колекти-

ву, оголосити громад. попередження, осуд або догану, накласти штраф. По справах про порушення труд. дисципліни товариський суд може поставити перед адміністрацією питання про переведення винного відповідно до труд. законодавства на нижчеоплачувану роботу, а щодо осіб, які обслуговують матеріальні або грошові цінності, — про звільнення з роботи. Якщо товариський суд дійде висновку про необхідність притягнення порушника до кримінальної або адм. відповідальності, він передає матеріали прокуророві, до суду або органу внутр. справ. Керівництво діяльністю всіх товариських судів на території села, міста чи району здійснюють відповідні місц. Ради нар. депутатів, їхні виконкоми. При виконкомах районних і міських Рад створено громад. ради по роботі товариських судів. На підприємствах, в установах і організаціях роботою товариських судів керують відповідні к-ти профспілок. Виконкоми Рад нар. депутатів і к-ти профспілок розглядають скарги на рішення товариських судів. Якщо вони визнають, що рішення суперечить діючому законодавству або Положенню, скасовують його, справу надсилають до того самого суду на новий розгляд чи закривають її. В разі невиконання рішення товариського суду голова його надсилає справу нар. судді, який після перевірки поданих матеріалів і законності рішення видає *виконавчий лист*. Я. П. Нагній.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УРСР

Адміністративно-територіальний поділ УРСР нерозривно пов'язаний з утворенням Української Радянської держави. Перебудова сусп. відносин на принципах соціалізму, яка почалася після повалення влади поміщиків і капіталістів і переходу її в руки трудящих, вимагала такого адм.-тер. устрою, який відповідав би екон. профілю території, враховував кількість і густоту населення, його орієнтацію на певні екон. центри, забезпечував наближення держ. апарату до широких мас шляхом створення відповідних органів держ. влади і управління. Проте в перші роки після перемоги Великого Жовтня, коли в країні точилася громадянська війна, здійснити ці завдання було практично неможливо. До революції на території України, що входила до складу кол. Російської імперії, було 9 губерній: Київська, Харківська, Чернігівська, Полтавська, Волинська, Подільська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська. Губернії поділялися на повіти, повіти — на волості. Під час громадян. війни відбулися лише деякі зміни в губ. поділі. Зокрема, в травні 1920 тер. УРСР було поділено на 12 губерній: Волинську, Донецьку, Олександрівську (з 1921 — Запорізьку), Катеринославську, Київську, Кременчуцьку, Миколаївську, Одеську, Подільську, Полтавську, Харківську і Чернігівську. Основна ж робота по перебудові адм. поділу почалася лише з переходом до мирного соціалістичного будівництва. 25.X 1922 сесія ВУЦВК прийняла постанову «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР і про спрощення радянського апарату», в якій визначила необхідність поступового переходу від чотиріступеневої системи управління до триступеневої (див. *Адміністративно-територіальна реформа в УРСР*). Постановою передбачалося також об'єднання Одеської і Миколаївської губерній та ліквідацію Кременчуцької і Запорізької губерній. Постановою сесії ВУЦВК від 12.IV 1923 «Про новий адміністративно-

Адміністративно-територіальний устрій УРСР (на 1.I 1984)

Області	Райони			Міста		Селища міського типу	Сільські населені пункти	Ради	
	сільські	у містах	всього	респ. та обл. підпорядкування	районного підпорядкування			селищні	сільські
Вінницька	26	3	12	4	8	29	1480	29	589
Волинська	15	—	10	4	6	20	1064	20	312
Ворошиловградська	18	4	37	14	23	105	800	84	170
Дніпропетровська	20	18	19	10	9	53	1479	44	233
Донецька	18	21	49	21	28	134	1131	83	208
Житомирська	22	2	9	4	5	44	1664	41	532
Закарпатська	13	—	10	2	8	28	561	28	257
Запорізька	18	6	13	4	9	20	938	20	229
Івано-Франківська	14	—	13	4	9	26	754	26	352
Київська	25	—	23	8	15	29	1210	29	558
Кіровоградська	21	2	12	4	8	26	1056	26	305
Кримська	15	6	14	9	5	54	1002	33	230
Львівська	20	5	39	7	32	37	1873	37	485
Миколаївська	19	4	7	3	4	20	970	20	224
Одеська	26	8	17	5	12	31	1164	31	358
Полтавська	25	5	15	5	10	21	1934	21	376
Ровенська	15	—	9	2	7	19	993	19	302
Сумська	18	2	15	6	9	20	1547	20	343
Тернопільська	16	—	16	1	15	15	945	15	424
Харківська	25	9	16	5	11	62	1848	62	328
Херсонська	18	3	9	3	6	30	703	29	233
Хмельницька	20	—	11	4	7	26	1420	26	465
Черкаська	20	2	15	4	11	19	801	19	420
Чернівецька	10	3	10	1	9	9	393	9	204
Чернігівська	22	2	15	3	12	31	1526	29	460
Міста республіканського підпорядкування									
м. Київ	—	12	1	1	—	1	—	1	—
м. Севастополь	—	4	2	1	1	1	26	1	2
Разом	479	121	418	139	279	910	29 296	802	8599

територіальний поділ України» замість 102 повітів і 1989 волостей було утворено 53 округи і 706 районів. Було зменшено шляхом укрупнення й кількість сільрад з 15 696 до 9307. Цим завершився перший етап адм.-тер. реформи УРСР. XII з'їзд РКП(б) (1923) відзначив, що завданням реформи адм. поділу РСР є не лише спрощення і здешевлення адм.-госп. апарату, а й наближення його до мас. Питання адм.-тер. районування України обговорювалися на Жовтневому (1923) пленумі ЦК КП(б)У і на сесії ВУЦВК 9-й Всеукр. з'їзд Рад (1925) розглянув питання про перехід республіки на триступеневу систему управління. Відповідно до постанов з'їзду Президія ВУЦВК рішенням від 3.VI 1925 ліквідувала з 1.VIII 1925 губернії. На кінець 1925 на Україні існували 41 округ, 680 районів, 10 314 сільрад, 70 міських і 155 селищних Рад. IX з'їзд КП(б)У (грудень 1925) схвалив перехід на триступеневу систему управління. Після прийняття ВУЦВК і РНК УРСР 2.IX 1930 постанови «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління» на тер. республіки було утворено 503 адм. одиниці, які підпорядковувалися безпосередньо центрові, в т. ч. Молдавську АРСР (утворена 1924 в складі УРСР), 484 райони і 18 міст. Перехід на двоступеневу систему управління відіграв певну позитивну роль, сприяв підвищенню активності мас у розв'язанні госп. і політ. питань. Однак практика показала, що керувати багатьма районами безпосередньо з центру надзвичайно важко. У зв'язку з цим сесія ВУЦВК у лютому 1932 ухвалила постанову про перехід на триступеневу адм.-тер. систему: район — область — центр. Тоді ж на Україні було утворено перші п'ять областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську й Одеську, в липні 1932 — Донецьку область, а в жовтні 1932 — Чернігівську. Цей адм.-тер. поділ УРСР було закріплено Конституцією РСР 1936 і Конституцією УРСР 1937. Утворення областей тривало й далі, у зв'язку з чим до Конституції РСР і Конституції УРСР вносилися зміни. 22.IX 1937 утворено Житомирську, Миколаївську, Полтавську, Кам'янець-Подільську (з 1954 — Хмельницька) області. 3.VI 1938 Донецьку область поділено на Сталінську (з 1961 — Донецька) та Ворошиловградську. 10.I 1939 утворено Запорізьку, Кіровоградську і Сумську області. Після воз'єднання Зх. України (вересень 1939), Пн. Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії (червень 1940) з Українською РСР було утворено ще ряд

областей: 4.XII 1939 Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську (з 1962 — Івано-Франківська обл.) і Тернопільську, а 7.VIII 1940 — Ізмайльську і Чернівецьку. 2.VIII 1940 Молдавську АРСР, що входила до складу УРСР, було перетворено на союзну республіку — Молдавську РСР. У період Великої Вітчизн. війни 1941—45 та після її закінчення також вносились окремі зміни до адм.-тер. поділу республіки. 30.III 1944 було утворено Херсонську область. Воз'єднання Закарпатської України з Українською РСР привело до утворення 22.I 1946 Закарпатської області. 7.I 1954 було утворено Черкаську область. У цьому ж році УРСР із складу РРФСР було передано Кримську область. У цей період відбулися й зміни кордонів між областями, а також укрупнення деяких областей. Зокрема, об'єднано Ізмайльську область з Одеською, Дрогобицьку — з Львівською. З 1957 питання обласного (крайового) поділу віднесено до відання союзних республік. Поряд з удосконаленням обл. поділу в УРСР постійно проводилася робота по районуванню й поліпшенню поділу районів тощо. Відповідно до Конституції РСР 1977 (ст. 79) і Конституції УРСР (ст. 76) віданню УРСР підлягає визначення обласного й районного поділу та вирішення ін. питань адм.-тер. устрою. Згідно з Положенням про порядок вирішення питань адм.-тер. устрою УРСР, затвердженим Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12.III 1981, адм.-тер. одиницями УРСР є: область, район, місто, район у місті, селище міського типу, сільрада, село і селище. Цей нормативний акт визначає: які населені пункти відносяться до категорії міст і селищ міського типу; порядок встановлення й зміни меж і підпорядкованості населених пунктів; порядок утворення й ліквідації областей, районів, районів у містах і сільрад, встановлення й зміни їхніх меж, порядок найменування й перейменування адм.-тер. одиниць і населених пунктів; облік і реєстрація їх тощо. Положення визначає, що до міських населених пунктів належать міста респ., обл. і районного підпорядкування і селища міського типу, до сільських — села і селища незалежно від їхньої адм. підпорядкованості. Віднесення населених пунктів до тієї або ін. категорії міст провадиться Президією Верховної Ради УРСР за поданням виконавчих к-тів відповідних Рад нар. депу-

татів республіки. До категорії міст респ. підпорядкування може бути віднесено міста, які є найбільшими екон., культур. і адм. центрами, з кількістю населення, як правило, понад 1 млн. чол.; до категорії міст обл. підпорядкування — міста, які є екон. і культур. центрами, масть розвинуту промисловість, комунальне г-во, значний держ. житловий фонд, з кількістю населення понад 50 тис. чол.; до міст районного підпорядкування — селища, які мають пром. підприємства, комунальне г-во, держ. житловий фонд, мережу соціально-культур. закладів і підприємств побутової, з кількістю населення понад 10 тис. чол., з яких не менше як $\frac{2}{3}$ становлять робітники, службовці та члени їхніх сімей; до селищ міськ. типу — населені пункти, розташовані при пром. підприємствах, будовах, залізничних вузлах тощо, а також населені пункти, на тер. яких розташовані вищі та середні спец. навч. заклади, н.-д. установи, санаторії та ін. стаціонарні лікувальні та оздоровчі заклади, які мають держ. житл. фонд, з кількістю населення понад 2 тис. чол., з яких не менше як $\frac{2}{3}$ становлять робітники, службовці та члени їхніх сімей. Утворення й ліквідація областей провадиться Верховною Радою УРСР, у період між її сесіями — Президією Верховної Ради УРСР з наступним поданням на затвердження Верховної Ради УРСР на черговій сесії; утворення й ліквідація районів, районів у містах, встановлення й перенесення адм. центрів районів — Президією Верховної Ради УРСР за поданням виконавчих к-тів відповідних Рад нар. депутатів; утворення й ліквідація сільрад, встановлення й перенесення їхніх адм. центрів, встановлення й зміна меж сільрад провадиться виконавчим комітетом обл. Ради нар. депутатів за поданням виконавчих комітетів відповідних Рад народних депутатів. Найменування й перейменування будь-якої адм.-тер. одиниці чи населеного пункту республіки провадиться Президією Верховної Ради УРСР за поданням виконавчих к-тів відповідних Рад нар. депутатів. Ст. 77 Конституції УРСР містить перелік областей і міст республіканського підпорядкування. Існуючий адміністративно-територіальний поділ УРСР за станом на 1.I 1984 подано в таблиці. Див. також в цьому томі статті про області й карту на окремому аркуші, с. 16—17.

Ф. Г. Бурчак.

НАСЕЛЕННЯ

Чисельність, розміщення, класовий склад

Українська РСР — друга за чисельністю населення (після РРФСР) союзна радянська республіка. На її території живе (на 1.VII 1984) майже п'ята частина населення РСР — 50,7 млн. чоловік. В РСР, в т. ч. й в Укр. РСР, діють осн. принципи соціалістичного розселення, які полягають у планомірному зростанні індустр. населення, пропорційному і рівномірному розміщенні трудових ресурсів. Це, в свою чергу, базується на плановій організації нар. г-ва, ліквідації протилежності і подоланні суттєвих відмінностей між містом і селом в ході соціалістичного і комуністичного будівництва. УРСР — одна з найбільш густо населених

рад. республік: пересічна густота її населення — 83,6 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше населені індустриально-аграрні райони. Зокрема, густота населення Донец. обл. становить 198,2 чол. на 1 км², Львівської — 120,3, Дніпропетровської — 117,4. Поряд з істор. і соціально-екон. факторами певний вплив на розміщення населення мають також природно-геогр. умови: відносно рідко населені окремі райони Українських Карпат, Полісся і пд. областей (у Волин. обл. — 51,1 чол. на 1 км², Житомирській — 52,5, Херсонській — 41,9, Миколаївській — 51,5 (табл. 1; карту див. на окремому аркуші, с. 96—97). За роки Рад. влади в УРСР докорінно змінилися співвідношення чисельності міськ. і сільс. населення. Якщо 1913 в містах жило 19 % населення України, то на 1983 міське населення становило 64 %

(табл. 2), що зумовлено швидкими темпами розвитку пром. виробництва і соціалістичною реконструкцією с. г. Поряд з далішим розвитком великих індустриальних і культур. центрів (в УРСР налічується 5 міст з населенням понад 1 млн. чол. — Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк і 43 міста з населенням понад 100 тис. чол.) за роки Рад. влади з'явилися нові міста і пром. центри (Нова Каховка, Нововолинськ, Ватутине, Северодонецьк, Світлогірське та ін.). Майже третина міськ. поселень утворилася за останні 40 років. Значна кількість кол. робітн. селищ перетворилася на індустриальні міста. Тільки за 70-і рр. чисельність міськ. населення зросла на 4,8 млн. чол., з них за рахунок природного приросту в містах — на 2 млн. чол., за рахунок перетворення сільс. населе-

них пунктів на міські і міграції в міста — на 2,8 млн. чол. Внаслідок територіальної концентрації промислового виробництва і трудових ресурсів на Україні утворилися ряд агломерацій населених пунктів (Київська, Харківська, Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Одеська та ін.). Найбільша частина населення республіки зайнята в пром-сті і будівництві, сільс. і лісовому г-ві. Постійно збільшується питома вага серед працюючих тих, що зайняті у невиробничій сфері. Якщо 1965 у системі охорони здоров'я, нар. освіти, науки, культури та мистецтва налічувалося 11,8 %, то наприкінці 1983 — вже 16,0 %. За роки Рад. влади докорінно змінилася соціально-класова структура населення республіки. Сучас. населення УРСР, як і всього Рад. Союзу, складається з робітн. класу, колг. селянства і нар. інтелігенції, тобто однотипних за своєю природою соціальних груп, об'єднаних спільністю інтересів. На цій основі склалася *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*. За даними перепису населення 1979, 54,8 % населення республіки становили робітники та члени їхніх сімей, 22,2 % — службовці і 23,0 % — колгоспники і члени їхніх сімей. У 1939 робітники і члени їхніх сімей становили 32,6 %, службовці — 17,2 %, колгоспники — 48,7 %, інші, які не ввійшли до складу зазначених сусп. груп (селяни-одноосібники і некооперовані кустарі), — 1,5 %.

У республіці постійно збільшується чисельність робітн. класу, який є передовою силою створення *матеріально-технічної бази комунізму*, гол. виразником тенденції дальшого розвитку соціалістичних націй і всебічного зближення їх. У післявоєнний час чисельність робітників і службовців зростала вдвоє швидше ніж заг. чисельність населення республіки. Тільки за 1965—79 кількість робітників і службовців в УРСР зросла на 32,3 %.

При цьому бл. $\frac{2}{3}$ зайнятого в нар г-ві населення, тобто понад 14 млн. чол., становили робітники. Поряд з посиленням заг. політнічності робітників збільшується питома вага українців серед них у республіці. Такий самий процес відбувається і серед українців, які живуть в ін. союзних республіках, що відіграє надзвичайно важливу роль у культурно-побутовому зближенні народів, інтернаціоналізації побуту трудящих. Так, частка робітн. класу в складі укр. соціалістич. нації зросла за останні два десятиліт-

Таблиця 2. Чисельність населення УРСР (у сучасних кордонах)

Рік	Населення, млн. чол.	В тому числі в % до всього населення	
		міське	сільське
1913	35,2	19	81
1922	26,2	20	80
1939	40,5	34	66
1951	37,2	36	64
1959	41,9	46	54
1970	47,1	55	45
1976	49,1	59	41
1979	49,8	61	39
1983	50,5	64	36

тя з 34 до 56 % (1979). На кін. 70-х рр. серед усієї чисельності робітників республіки 70 % було українців. Разом з тим у структурі населення УРСР помітно зросла питома вага інтелігенції. Серед українців вона збільшилася з 13 % у 1959 до 23 % у 1979.

Докорінні перетворення в житті колг. селянства за рад. часу супроводяться зміною його соціально-професійної структури, збільшенням чисельності й питомої ваги колгоспників, праця яких пов-

ністю або частково механізована. З другого боку, внаслідок посилення урбанізації, міграції у міста і особливо в ході перетворення колгоспів на радгоспи частка колг. селянства серед українців зменшилася з 53 % у 1959 до 21 % у 1979. Для сучас. населення республіки властиве скорочення смертності і збільшення довголіття внаслідок підвищення добробуту рад. народу, досягнень охорони здоров'я. В той же час спостерігається зменшення середньорічного природного приросту за рахунок зниження народжуваності. За 1966—70 коефіцієнт природного приросту в УРСР становив 6,9, а в 1982 — лише 3,5 на 1000 чол. В УРСР, як і в РРФСР, Білорусії та прибалтійських республіках, рівень народжуваності і, відповідно, природного приросту пересічно нижчі, ніж в СРСР в цілому.

На динаміку чисельності і відтворення населення УРСР вплинули не тільки соціально-еко. фактори, а й війни, які в 20 ст. не раз безпосередньо охоплювали тер. республіки. Внаслідок цього лише 1960 було досягнуто довоєнної чисельності населення (42,1 млн., 1940). В роки Великої Вітчизн. війни на окупованій тер. України загинуло від рук фашистів 5 млн. цивільного населення і військовополонених, сотні тисяч людей було загнано у фашист. рабство.

Великими втратами чоловічого населення під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 пояснюється заг. перевищення чисельності жінок у республіці: 54 % — 1983 (52 % — 1940). В останні роки відбувається поступове вирівнювання співвідношення чоловічого і жіночого населення. Питома вага чисельності жінок, зайнятих у нар. г-ві республіки, серед усіх робітників і службовців зросла 1980 до 54 %, а серед спеціалістів з вищою і серед. спец. освітою — до 58 %.

Важливим показником, який відображає характер соціально-еко. розвитку населення, що впливає на його соціальну мобільність, є рівень освіти. Україна, де до Великої Жовтн. соціалістич. революції було 70 % неписьмених, тепер — республіка суцільної грамотності.

В УРСР, як і в усій країні, відбувається об'єктивний процес зближення всіх класів і соціальних груп. Партия і держава сприяють посиленню соціальної однорідності, ведуть послідовний курс на дальше стирання істотних відмінностей між містом і селом, представниками розумової і фізичної праці.

Національний склад. Мови

Більш як 50-мільйонне населення УРСР має досить строкатий нац. склад (табл. 3). За етнологістич. класифікацією, крім українців (бл. $\frac{3}{4}$ всього населення республіки), значний процент становлять ін. сх.-слов'ян. народи (росіяни, білоруси), а також євреї, які говорять гол. чин. рос. і укр. мовами, зх. і пд. слов'яни (поляки, чехи, словаки, болгары). З ін. етнічних груп найчисленніші романомовні народи (молдаване, румуни), греки, представники фінно-угорської (угорці, естонці) та тюркської (татари, гагаузи) мовних сімей. За даними перепису 1979, в республіці налічується 73,6 % українців, 21,1 % росіян, 1,3 % євреїв, 0,8 % білорусів, 0,6 % молдаван, по 0,5 % поляків і болгар, 1,6 % представників ін. національностей (табл. 3). Центр і більшість зх. областей УРСР компактно населені українцями. Ближче до кордонів республіки етнічний склад стає більш мішаним. Особливо етнічно мішаними є деякі райони в пд. областях УРСР.

Українці — корінне населення республіки, друга за чисельністю після росій-

Таблиця 1. Кількість населення по областях УРСР

Області	Все населення, тис. чол.			Густота на- селення (кількість жит. на 1 км²), 1983	Міське населення в % до всього населення		
	1983	1959	1939		1983	1959	1939
Вінницька	1997	2142	2278	75,4	39	17	12
Волинська	1032	890	1032	51,1	43	26	16
Ворошиловградська	2808	2452	1837	105,2	86	79	66
Дніпропетровська	3747	2705	2273	117,4	82	70	53
Донецька	5252	4262	3103	198,2	90	86	78
Житомирська	1570	1604	1689	52,5	48	26	21
Закарпатська	1188	920	—	92,8	39	29	—
Запорізька	2008	1464	1389	73,8	73	57	39
Івано-Франківська	1360	1095	1282	97,8	40	23	23
м. Київ	2362	1104	847	148,3	100	100	100
Київська (без Києва)	1924	1719	1716		49	26	12
Кіровоградська	1238	1218	1185	50,3	55	31	19
Кримська	2277	1201	1124	84,3	69	65	52
Львівська	2622	2108	2452	120,3	56	39	32
Миколаївська	1268	1014	919	51,5	63	39	27
Одеська	2588	2027	2066	77,7	64	47	38
Полтавська	1727	1632	1896	60,0	53	30	20
Ровенська	1150	926	1058	57,2	41	17	13
Сумська	1444	1514	1707	60,7	56	32	19
Тернопільська	1162	1086	1413	84,2	35	17	14
Харківська	3110	2520	2556	99,0	77	62	53
Херсонська	1194	824	743	41,9	60	40	22
Хмельницька	1537	1611	1739	74,6	40	19	12
Черкаська	1533	1503	1576	73,4	48	23	14
Чернівецька	905	774	812	111,8	39	26	20
Чернігівська	1459	1554	1777	45,7	48	23	16

Всього в УРСР 50 461 41 869 40 469 83,6 64 46 34

ської, соціалістична нація Рад. Союзу. З 42,3 млн. українців, які жили на поч. 1979 в СРСР, 36,5 млн. чол. (86,3 %) жило в Українській РСР.

Росіяни (бл. 10,5 млн. чол.) становлять найбільшу після українців етнічну групу населення УРСР. В сільс. місцевостях рос. населення живе переважно в Крим., Ворошиловгр., Харків., Запоріж. і Донец. областях та повсюдно — у містах. Євреї (634 тис. чол.) і білоруси (406 тис. чол.) живуть здебільшого в містах республіки, молдаване (бл. 294 тис. чол.)

вою. Чисельність українців, які назвали рідною мовою мову своєї національності, перевищує 93,5 %. Досить високий процент осіб, які назвали укр. мову рідною і серед ін. народів (табл. 3). Укр. мовою говорять десятки тисяч росіян, більшість поляків, значна частина чехів, словаків, молдаван, румунів та ін. народів, які живуть на тер. України. Крім того, 5,8 млн. чол. назвали укр. мову другою мовою,

особливостями істор. розвитку окремих районів, природно-геогр. умовами і процесами етнокультури. взаємовпливів. Внаслідок цього на укр. землях склався ряд етногр. груп, які зберігають і досі окремі особливості в культурі, побуті та мові. Найвідоміші серед них — *гуцули, лемки, бойки* (в зх.-укр. областях), *полицуки* — на укр. Поліссі. Процеси етнічної консолідації укр. соціалістичної нації на су-

Таблиця 3. Розподіл населення УРСР за найчисленнішими національностями і рідною мовою (перепис 1979)

Народи	Загальна чисельність	З них вважають рідною мовою				З загального числа осіб даної національності вільно володіють другою мовою народів СРСР			
		мову своєї національності	мову іншої національності			мовою своєї національності	мовою іншої національності		
			українську	російську	інші мови		українською	російською	іншими мовами
Все населення	49 609 333	43 885 938	423 890	5 218 014	81 491	2 361 883	3 647 095	19 779 158	73 249
в тому числі:									
українці	36 488 951	32 493 647	—	3 986 665	8639	2 117 612	—	18 881 240	30 872
росіяни	10 471 602	10 329 583	140 347	—	1672	98 165	3 122 155	—	21 801
євреї	634 154	57 179	12 437	563 511	1027	31 914	267 890	60 271	2547
білоруси	406 098	142 727	35 978	227 312	81	54 958	66 822	127 108	227
молдаване	293 576	234 739	16 646	41 432	759	19 639	34 187	152 066	164
поляки	258 309	36 543	170 754	49 755	1257	—	43 627	103 964	1164
болгари	238 217	162 693	6787	67 980	757	—	17 419	139 534	2455
угорці	164 373	158 978	3140	2167	88	—	15 777	54 698	27
румуні	121 795	49 910	12 532	3753	55 600	—	7400	58 565	9923
греки	104 091	9221	2429	92 319	122	—	25 122	9659	328
татари	90 542	50 579	1223	38 607	133	12 388	6447	47 117	474

живуть гол. чин. у селах Чернів., Одес., Кіровогр. та Миколаїв. областей, а поляки (258 тис. чол.) — Житомир., Львів., Терноп. та Хмельн. областях. Болгари (238 тис. чол.) живуть здебільшого в Одеській та Запоріж. областях.

Ін. народи локалізовані в окремих областях республіки: румуні (122 тис. чол.) — в Чернівецькій, греки (104 тис. чол.) і татари (91 тис. чол.) — у Донецькій. Серед усіх етнічних груп УРСР за роки Рад. влади збільшився процент міськ. населення. Соціально-екон. та культурні перетворення сприяли тому, що населення республіки стало більш поліетнічним (в УРСР живуть представники всіх національностей Рад. Союзу), а також розширенню географії розселення українців в країні. Сотні тисяч представників України були в числі тих, хто будував Магнітку і Новокузнецьк, Братськ і Норильськ, хто підкоряв цілині землі Казахстану, прокладав нові магістралі Сибіру і Далекого Сходу.

Разом з тим багатонаціональними залишаються традиційно індустріальні райони України. Напр., у Донецькій обл. українці становлять лише половину міськ. населення, а в ін. областях — понад 70 %. Що ж до сільс. населення, то в більшості областей питома вага українців залишається досить високою і перевищує 90 %. В УРСР, як і в ін. рад. республіках, створено умови для вільного розвитку мов усіх національностей. За даними перепису 1979, 88,5 % всього населення республіки назвали рідною мовою своєї національності, 11,5 % — мову ін. національності. Більшість населення республіки (32,9 млн. чол.) говорить укр. мо-

якою вільно володіють. Так, чин., укр. мову як рідну або як таку, якою вільно володіють, назвали майже 39 млн. чол., або 78 % усього населення республіки. Значною мірою це стосується і населення великих міст. Зокрема, більшість киян (79,3 % населення міста, чисельність якого становить 2,3 млн. чол.) назвали рідною укр. мову.

В УРСР, як і в ін. рад. республіках, поряд з мовою своєї національності, важливим засобом міжнац. спілкування є рос. мова, що сприяє всебічному зближенню народів. Її назвали другою мовою, якою вільно володіють, 19,8 млн. чол.

У республіці, особливо в етнічно-мішаних районах (Закарпаття, Донбас, пд.-зх. Одещина), поширені явища білінгвізму (двомовності) та полілінгвізму (багатомовності). Ступінь розвитку цих явищ залежить від території розміщення етнічних спільностей і тривалості етнокультур. контактів. Досить значний процент становлять етнічно-мішані сім'ї, чисельність яких за останні десятиліття зросла в 4 рази. В 1979 етнічно-мішані шлюби становили 29,7 % загальної кількості шлюбів, що їх було взято в цьому році.

В антропологічному відношенні українці дуже близькі до росіян і білорусів, що свідчить про їхню генетичну спорідненість. Серед українців дослідники виділяють кілька антропологічних типів європеоїдної раси (центральноукраїнський, карпатський, польсько-волинський, доньнянський, або валдайський, неопонтійський). Традиційно-побутова культура, спільна в своїй основі для всіх етногр. районів України, відрізнялася багатогранністю місц. відтінків, зумовлених

час. етапів характеризуються зближенням її етногр. і соціальних груп, стиранням відмінностей між ними, поступовим нівелюванням тер. діалектів і поширенням літ. мови в усно-розмовній практиці, всебічним зближенням з неукр. населенням республіки і всіма рад. народами на новій соціально-екон. основі. Етнічна консолідація укр. народу відображає заг. піднесення національної за формою, соціалістичної за змістом укр. рад. культури. Зазначені процеси відбуваються на основі єдності та розвитку різних сфер екон., соціального, політ. та духовного життя всього рад. суспільства.

В ін. союзних республіках українці розселені нерівномірно. Найбільше їх, за переписом 1979, в РРФСР (3658 тис.), Каз. РСР (898 тис.) і сусідній Молд. РСР (561 тис.) і БРСР (231 тис.).

За межами Рад. Союзу окремі групи українців живуть в соціалістичних країнах зарубіжної Європи: ПНР, ЧССР, СРР, а також в СФРЮ і ряді країн амер. континенту (в основному нащадки переселенців із західноукр. земель кін. 19 — поч. 20 ст.); за уточненими даними в США їх бл. 500 тис., в Канаді — 580 тис., в Аргентині — 100 тис., в Бразилії — понад 50 тис. Загальна чисельність українців у світі — бл. 45 млн. (серед. 1981).

Лит.: Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. К., 1975; Демографическое развитие Украинской ССР. К., 1977; Всесоюзная перепись населения. «Вестник статистики», 1980, № 8; Брук С. И. Население мира. Этнодемографический справочник. М., 1981; Народное хозяйство Украинской РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983. В. И. Наулко.

ПРИРОДНІ УМОВИ І ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Географічне положення й загальна характеристика

Українська Радянська Соціалістична Республіка розташована на Пд. Зх. Європейської частини СРСР. Територія її витягнута з Зх. на Сх. на 1316 км, з Пн. на Пд. — на 893 км. Крайніми пунктами України є: на Пн. — с. Мурав'ї Черніг. обл., на Пд. — мис Сарич на Кримському п-ові; на Зх. — м. Чоп Закарп. обл., на Сх. — с-ще міськ. типу Мілове Ворошиловгр. області.

За роки Рад. влади відбулося возз'єднання всіх укр. земель в єдиній соціалістичній державі. В 1939 до складу УРСР увійшла Зх. Україна, 1940 — Пн. Буковина, 1945 — Закарпатська Україна. В 1954, на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією, Українській РСР було передано Кримську область.

Площа УРСР становить 603,7 тис. км². За розмірами території УРСР посідає третє місце серед союзних республік (після РРФСР і Казахської РСР), за кількістю населення (50,7 млн. чол., на 1.1 1984) — друге місце (після РРФСР). Україна належить до найбільш густонаселених і освоєних територій Рад. Союзу. Українська РСР межує з братніми союзними республіками та з соціалістичними країнами. На Пн. Сх. й Сх. проходить межа її з РРФСР, на Пн. — з Білоруською РСР, на Пд. Зх. — з Молдавською РСР. На Зх. республіки — держ. кордон СРСР з Польською Народною Республікою, Чехословацькою Соціалістичною Республікою та Угорською Народною Республікою, на Пд. Зх. — з Соціалістичною Республікою Румунією. З Пд. територія України омивається Чорним та Азовським морями. Загальна протяжність кордонів УРСР бл. 6500 км, з них із зарубіжними країнами 1270 км, на мор. кордоні припадає 1050 км. Зручне геогр. положення Української РСР сприяє розвитку екон. міжресп. зв'язків та відносин з сусідніми соціалістичними країнами. Гол. водна артерія республіки — р. Дніпро зв'язує її з територією Білорусії та РРФСР, р. Дунай — з 7 країнами Європи. Незамерзаючими морями, що омивають територію України, проходять шляхи на Пн. Кавказ і Закавказзя та до багатьох зарубіжних країн. Через зручні перевали Українських Карпат прокладено залізничні, автомоб. шляхи, трубопроводи до Угорщини, Чехословаччини та ін. країн. Важливою особливістю геогр. положення України є близькість її до пром. і густонаселених районів ін. частин території СРСР.

В адм.-тер. відношенні Українська РСР поділяється на 25 областей, для територіального планування нар. г-ва в її межах виділено три великі економічні райони (Південно-Західний, Донецько-Придніпровський, Південний), які є складовими частинами мережі економічного районування СРСР.

Територія Української РСР відзначається значною різноманітністю і складною просторовою диференціацією природ-

них умов, наявністю великих природних багатств. Рельєф республіки переважно рівнинний, гірські райони (Українські Карпати і Кримські гори) підносяться лише на Зх. й крайньому Пд. На рівнинних просторах амплітуда коливання відносних висот невелика, кут нахилу поверхні до 2°. Це створює сприятливі умови для с.-г. виробництва, прокладання шляхів, розселення. У надрах республіки є майже всі основні види корисних копалин, які використовують у нар. г-ві. За запасами багатьох видів їх Україна посідає провідне місце в Рад. Союзі. Територіальна структура, високий рівень геол. розвіданості й освоєності мінерально-сировинних ресурсів є важливою передумовою формування *територіально-виробничих комплексів* різного рангу і спеціалізації.

Кліматичні умови республіки, зокрема теплозабезпеченість і ступінь зволоженості її території, переважання у ґрунтовому покриві родючих ґрунтів, насамперед чорноземів, сприяють розвитку сільського та лісового г-ва. При сучас. масштабах виробництва водними ресурсами Україна забезпечена недостатньо, тому важливого значення набувають питання комплексного використання вод, вдосконалення технології опріснення морської води, дослідження підземних прісних та мінералізованих вод, зокрема з глибоких горизонтів. Рослинний світ республіки відзначається великою різноманітністю видового складу, переважанням у лісовому фонді цінних хвойних та листяних порід, значними ресурсами трав'яної рослинності, що є важливою складовою частиною кормової бази, поширенням лікарських, плодово-ягідних, дубильних рослин. Особливості природних умов України зумовлюють специфіку її тваринного світу. Серед диких тварин — значна кількість хутрових звірів, мисливських птахів, промислових риб. Природне середовище республіки характеризується багатством *рекреаційних ресурсів*, зокрема бальнеологічних, грязьових та ін. лікувальних факторів, що в поєднанні з сприятливими кліматичними умовами визначає роль України як одного з основних районів туризму, відпочинку та оздоровлення. Українська РСР лежить в межах трьох фізико-географічних зон: мішаних лісів, лісостепової і степової та двох гірських країн — Карпатської й Кримської. Велика увага приділяється в республіці питанням *раціонального природокористування, охорони природи, цілеспрямованого перетворення природного середовища*.

Е. І. Стеценко.

З історії досліджень території України

Перші писемні згадки про природу окремих частин укр. земель відомі з античних часів — з творів давньогрец. і давньорим. авторів. Зокрема, Геродот (5 ст. до н. е.), описуючи Причорномор'я і прилеглі зем-

лі, зазначив, що клімат цих земель прохолодний, а поверхня рівнинна, охарактеризував деякі ріки, в т. ч. Борисфен (Дніпро), Тірас (Дністер), Гіпаніс (Пд. Буг). Пліній Старший (1 ст. н. е.) також згадував деякі ріки на тер. України, рослини, тварин (зубрів, турів, диких коней тощо). В «Географії» Птолемея (2 ст. н. е.) є короткий опис і схематичні карти території між Віслюю і Доном, де приблизно позначено гідрографічну сітку, гори (Карпати), височини, в т. ч. ту, що відповідає Донецькій височині.

Відомості про землі сх. слов'ян мали місце й в літературі народів Закавказзя, про що, зокрема, свідчить літопис вірм. хроніста 7 ст. Зеноба Глака. Деякі факти про природу Придніпров'я та прилеглих земель є в араб. та візант. авторів. Про ці землі згадують араб. письменники 9—10 ст. Ібн-Хордадбег, Ібн-Русте та ін. В трактаті Константина VII Багрянородного (10 ст.) описано Дніпрові пороги, солоні озера Криму.

З утворенням *Київської Русі*, розвитком її економіки зросли потреби в геогр. знаннях про ці землі. У літописах тих часів наведено чимало відомостей геогр. змісту. В «Повісті временних літ» згадано рівнини та гори давньорус. земель, названо багато рік, озер, лісових масивів тощо. У літописах зафіксовано особливі кліматичні та гідрологічні явища (посухи, повені, суворі зими тощо). Під час навали орд Батия загинуло багато культурних пам'яток Київської Русі, писемних географічних відомостей того періоду збереглося дуже мало. Описи окремих мандрівників тих часів містять поодинокі, уривчасті факти про землі України. Літописи 14—18 ст. дають змогу частково відтворити деякі риси заселення окремих районів краю, напрямки шляхів тощо.

В 16 ст. частину західно-українських земель схематично відобразив на карті картограф і історик Б. Вавовський. Історик і географ Мачей у «Трактаті про дві Сарматії» (вид. у 16 ст.) описав райони верхів'я та серед. течії Дніпра, степи між Дніпром і Волгою. В записках дипломата М. Литвина (16 ст.) згадано шлях, що пролягав з Литви до Криму.

На 16—17 ст. припадають перші спроби топографічних зображень частини Лівобережжя України. На основі перепису населених пунктів, опису шляхів та річок складали «чертежі», що служили в той час геогр. картами. Зведенням їх є складений у Розрядному приказі в Москві «Большой чертеж». Зберігся додаток (пояснювальний текст) до «Большого чертежа» — «Большому чертежу книга» (1627), в якій подано відомості про Лівобережжя і Середнє Придніпров'я. На карті географа 16 ст. А. Віда, створеній значною мірою на матеріалах «чертежів», відображено й частину українських земель. Ці території схематично зображено також на карті, наведеній у книзі дипломата 16 ст. З. Герберштейна.

До 17 ст. належить рос. карта «Чертеж українскимъ и черкасскимъ городамъ от Москвы до Крыма». В 1630—48 на Україні провадив картографічні роботи

франц. інженер Г. Боплан. Він склав досить докладні для тих часів карти Київщини, Поділля, Покуття тощо. Збереглися і деякі ін. карти кінця 17 — поч. 18 ст., на яких зображено частини тер. України (Я. Сандрарта, К. Алларда та ін.).

Для розвитку тер. досліджень на Україні велике значення мало возз'єднання України з Росією. В 1-й пол. 18 ст. складено перші геогр. описи губерній, видано атлас Росії, дві карти якого відображали частину території між Дніпром і Доном. На цей час припадають перші писемні свідчення про багатства надр Донбасу (вугілля, кам'яна сіль тощо). У 18 ст. вже були відомі родовища нафти Передкарпаття. У 2-й пол. 18 ст. в зв'язку з роботами по ген. межуванню було складено карти Київської (1775), Новоросійської (1779), Азовської (1782) губерній. Тер. України описували у 60—90-х рр. 18 ст. експедиції Петербурзької АН. Зокрема, експедиція Й. Гольденштедта (1768—75) описала ґрунти, рослинність і тваринний світ степів. Учасник академічних експедицій В. Ф. Зуев 1781—82 описав райони Лівобережжя та Причорномор'я, П. С. Паллас 1793—94 склав один з перших описів Криму. Дослідження погоди і клімату України розпочато в 30-х рр. 18 ст., перші метеорологічні спостереження проведено 1738 у Харкові, перші інструментальні спостереження — у Києві 1770. У 1804 організовано перший водомірний пост на Дніпрі біля Києва.

З кін. 18 — поч. 19 ст. почали розвиватися регулярні галузеві природничі дослідження (геол., геоморфологічні, кліматологічні, гідрологічні, ботанічні тощо). Тривало картографування території України. Після багаторічної роботи в 1-й пол. 19 ст. було складено карти в масштабі 10 верст у дюймі, що охоплювали і Зх. Україну. В наступні десятиріччя проведено знімання більших масштабів. У 2-й пол. 19 ст. складено першу гіпсометричну карту Європ. Росії (вид. 1890), що мала велике значення для вивчення рельєфу України. В кінці 19 — на поч. 20 ст. видано перші ґрунтовні заг.-геогр. атласи, карти яких охоплювали і тер. України, зокрема великий настільний атлас. Картографічні роботи проводили і на зх.-укр. землях.

Дослідження геол. будови і рельєфу України у 19 ст. провадили в Київ., Харків. та Новоросійському (в Одесі) ун-тах, а також діячі Рос. геол. к-ту (засн. у Петербурзі 1882), які покладали початок глибокому вивченню геології Донбасу. На цей же період припадають також перші наук. дослідження заліз. руд Криворіжжя й марганцевих руд Нікопольського басейну. Геологію Карпат досліджували вчені Львів. ун-ту.

Розвитку кліматології сприяла діяльність природознавців Харків., Київ. та Новоросійського (в Одесі) ун-тів. Метеорологічні станції (спочатку аматорські) створено у Києві 1812, Одесі 1821, Полтаві 1824. Першу на Україні метеорологічну обсерваторію створено в Луганську 1836; однією з найбільших була Київ. обсерваторія, відкрита 1855.

Початок систематичних гідрологічних спостережень за водним та льодовим режимом річок України припадає на 1-у пол. 19 ст. Хоч ці спостереження охоплювали незначну частину річок (Дніпро, Десну, Прип'ять, Пд. Буг), вони давали певний матеріал для узагальнень. У 70—90-х рр. ріки України досліджувала т. з. Зх. експедиція. В кін. 19 — на поч. 20 ст. створено перші монографії про Дніпро та його басейн, праці про Дністер та ін. ріки.

Розвиток географії ґрунтів України по-

в'язаний з Полтав. експедицією (1888—94) департаменту землеробства і з подальшими роботами земств по оцінці земель. Геобот. дослідження провадили ботаніки Київ. та Харків. ун-тів. Рослинність степів Причорномор'я вивчали вчені Новоросійського (в Одесі) ун-ту, Карпат — Львів. ун-ту і Львів. політехникуму. Тваринний світ тер. України в 19 — на поч. 20 ст. вивчали переважно вчені Київ. і Харків. ун-тів.

У дослідженні природних умов тер. України значну роль відіграли також товариства природодослідників, засн. у 2-й пол. 19 ст. у Києві, Харкові, Одесі та ін. містах.

Характерною рисою наук. досліджень за рад. часу є їхня комплексність, участь у них колективів науковців і багатьох н.-д. установ. Планове г-во відкрило широкі можливості для всебічного дослідження та раціонального використання природних ресурсів. Вивчення тер. УРСР тісно пов'язане з практичними завданнями розвитку нар. г-ва, комплексного використання природних умов і ресурсів, охорони природи в нашій країні. В. І. Ленін у «Начерку плану науково-технічних робіт» (1918) визначив осн. завдання вивчення продуктивних сил країни. Виконанню цих завдань була підпорядкована, зокрема, робота Академії наук Української РСР та створених у перші роки Рад. влади Укр. геол. комітету, Укр. метеорологічної служби та ін. наук. і дослідних установ. У 1934 організовано *Рад. по вивченню продуктивних сил УРСР*. Перші рад. дослідження тер. УРСР пов'язані з ленінським планом ГОЕЛРО. При АН УРСР в 20-х рр. працювали комісії по розробці комплексних проблем Великого Дніпра і електрифікації республіки. В ці ж роки фіз.-геогр. дослідження були виконані на Поліссі, Придніпров'ї та Поділлі. Велику роль у дослідженні природних умов республіки відігравали ун-ти, педагогічні, с.-г., гідрометеорологічні та ін. ін-ти. Активну участь у вивченні тер. УРСР брали вчені РРФСР та ін. братніх республік. У 1922 завершено перші праці з фіз.-геогр. районування України. Ще до Великої Вітчизн. війни 1941—45 здійснено значні роботи по картографуванню тер. України, у виконанні яких велика роль належала створеній у республіці картографічній службі. Серед спец. карт слід відзначити «Гіпсометричну карту Європейської частини СРСР» у масштабі — 1 : 1 500 000 (1941). В 1928 створено перший комплексний «Географічний атлас України». Карти УРСР було вміщено і у великих комплексних рад. атласах, зокрема у «Великому радянському атласі світу» (1937—39). Складено ряд спец. карт території УРСР для потреб нар. г-ва.

Здійснено геол. знімання різних частин тер. республіки, що мало велике не лише наукове, а й практичне значення. Зокрема, було значно розширено відомості про запаси донецького вугілля (Великий Донбас), заліз. руди (Великий Кривий Ріг), відкрито перші поклади нафти в сх. районах (на Лівобережжі) України. З інтенсивним пром. та житл. буд-вом, розпочатим у роки довоєнних п'ятирічок, пов'язано вивчення гідрогеол. умов та геоморфології окремих районів республіки та перші спроби геоморфологічного районування її території.

Важливу роль у вивченні кліматичних та гідрологічних умов республіки відіграла Держ. гідрометеослужба УРСР, заснована 1921. Ґрунти України досліджували

засн. 1930 Укр. н.-д. ін-т агрохімії і агрогрунтознавства, ін. дослідні установи, кафедри ґрунтознавства с.-г. ін-тів тощо. Однією з перших спец. карт ґрунтів була ґрунтово-агрохім. карта УРСР, закінчена в 30-х рр. У 1935 вчені республіки розпочали роботу по створенню фундаментальної 12-томної праці «Флора УРСР». З 1926 діяв н.-д. інститут географії і картографії при Наркомосвіті УРСР. У 1945—52 цей інститут продовжив свої роботи у складі наук. установ КДУ імені Т. Г. Шевченка.

Після возз'єднання з Рад. Україною зх.-укр. земель (1939) та Пн. Буковини (1940) геогр. дослідження провадили і на цих землях, але були перервані на всій території УРСР війною.

Наук. дослідження природи тер. України широко розгорнулися у післявоєнний період. Здійснено ґрунтовні роботи по картографуванню на сучасній тех. основі всієї тер. СРСР, у т. ч. й УРСР. Територію республіки, зокрема, охопила і гіпсометрична карта СРСР у масштабі 1 : 2 500 000 (1952). Природним ресурсам республіки і розміщенню галузей с. г. присвячений «Атлас сільського господарства Української РСР» (1958). Фундаментальні картографічні праці, присвяченими природі республіки, є «Агрокліматичний атлас Української РСР» (1964), комплексний «Атлас Української РСР і Молдавської РСР» (1962) та ін. У 60—80-х рр. видано численні обласні й туристські карти, що охоплюють різні частини території республіки. Значно розширено дані про мінерально-сировинну базу УРСР. У 50—60-х рр. розвідано Львівсько-Волинський вугільний басейн, досліджено поклади вугілля в Західному Донбасі. На Лівобережній Україні відкрито родовища нафти й газу (*Дніпровсько-Донецька нафтогазонасна область*). Велику роботу проведено по дослідженню Криворізького залізорудного бас., Кременчуцького та Білозерського залізрудних районів. Відкрито титанорудну провінцію в межах Українського щита. Виявлено родовища нерудної сировини — плавикового шпату в Донбасі, сірки в Передкарпатті, бариту на Закарпатті тощо.

У післявоєнний період широко розгорнулися геоморфологічні дослідження, особливо з часу створення 1964 *Сектора географії АН УРСР* (з 1981 — Відділення географії). Здійснено більш детальне геоморфологічне районування тер. республіки для потреб народного г-ва, ведуться дослідження кількісних показників сучасних геоморфологічних процесів.

У 1950 завершено створення кліматичного довідника УРСР. Організований 1953 Укр. н.-д. гідрометеорологічний ін-т (з 1980 — Укр. регіональний н.-д. інститут Держ. комітету СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища) разом з мережею гідрометеорологічних установ вивчають метеорологічні процеси по всій тер. України. Сучасні кліматологічні дослідження в республіці спрямовані на висвітлення закономірностей формування клімату і проведення детального агрокліматичного районування, вивчення кліматичних процесів з погляду потреб нар. господарства.

Розширено і вдосконалено методику систематичних гідрологічних спостережень, що охоплюють всі річкові басейни та водосховища республіки; видаво гідрологічні довідники.

Важливими даними поповнено ґрунтознавче вивчення тер. УРСР. Видано моно-

графії, присвячені ґрунтам України (1951, 1970), створено детальні карти ґрунтів усіх земель колгоспів та радгоспів (60—70-і рр.). Всебічне вивчення рослинного покриву сприяло проведенню геобот. районування тер. УРСР, зокрема створенню фундаментальних праць за типологією її лісів. У 1965 завершено видання 12-томної «Флори УРСР», а в 1973 — монографії «Рослинність УРСР» (в 4-х тт.), 1979 — «Визначника грибів України», т. 1—5. Результати досліджень тваринного світу підсумовуються у багатотомному монографічному виданні «Фауна України» (почато 1956). На основі численних регіональних і галузевих досліджень здійснюється комплексне фіз.-геогр. району-

вання тер. України та ландшафтне картографування її, вивчення сучасних природно-тер. комплексів (ПТК) з урахуванням впливу на них госп. діяльності людини, прогнозування їхніх змін під впливом цієї діяльності, проблем охорони природи. Наслідки багаторічних комплексних досліджень природи УРСР зведено в монографії «Фізико-географічне районування Української РСР» (1968), у томі «Україна і Молдавія» (1972) з серії «Природні умови і природні ресурси СРСР», «Фізична географія Української РСР» (1982) та ін. Видано праці про природні умови окремих областей республіки. У вивченні природних умов та ресурсів України значна роль належить також краєзнавцям, наук. т-вам, зокрема *Гео-*

графічному товариству УРСР (засн. 1947), *Українському товариству охорони природи* (засн. 1946), *Українському мінералогічному товариству* (засн. у 1970). Див. також у цьому томі розділ Наука і наукові установи.
Лит.: Кордт В. А. Матеріали до історії картографії на Україні, ч. 1. К., 1931; Гидрометеорологическая служба Украины за 30 лет Советской власти. Л., 1970; Проблеми географічної науки в Українській РСР в період науково-технічного прогресу. К., 1976; Состояние и перспективы развития географических исследований в Украинской ССР. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Коваленко К. О., Висоцька П. Ю. Фізична географія УРСР (1840—1938 рр.). Бібліографічний покажчик. К., 1960.
Р. А. Завзідний,
В. П. Франчук.

ГЕОЛОГІЧНА БУДОВА

Основні риси геологічної будови і тектонічного розвитку

Територія України розміщена в межах двох великих тектонічних структур — *Східно-Європейської платформи* і *Альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. Межа між ними проходить по зоні глибинних розломів приблизно по лівій міст Яворів — Миколаїв (Львів. обл.) — Івано-Франківськ — Чернівці, перетинає тер. Молд. РСР і продовжується у напрямі на Вилкове, через Чорне м. на Красноперекіпськ і далі по ш. частині акваторії Азовського м. Платформена ділянка тер. республіки являє собою жорстку, слабо рухливу тектонічну структуру, що складається в нижній частині з давніх (1—3,5 млрд. років) кристалічних гірських порід (граніти, базальти, кристалічні сланці тощо), у верхній — з незначної товщі верств осадочних порід (піски, глини, вапняки та ін.). На відміну від платформи, територія Альпійської складчастої геосинклінальної області є ділянкою прояву відносно молодих за геол. віком (25—100 млн. років) інтенсивних тектонічних рухів. У її будові переважають осадочні гірські породи. Структурно складчастої геосинклінальної області відрізняються від платформених структур зануренням кристалічного фундаменту на значні глибини, чергуванням глибоких прогинів і піднятих земної кори, потужними товщами осадочних гірських порід (до 15 тис. м і більше), інтенсивними складчастими і розривними порушеннями, проявами сейсмічності і вулканічних процесів та ін. Особливості геологічної будови території УРСР зумовлені розломно-блоковою тектонікою земної кори. З колишальними рухами земної кори пов'язане розтріскування її і розчленування на окремі брили. Внаслідок цього в земній корі виникають великі, глибокі тріщини різних напрямів і розмірів — глибинні розломи, з якими пов'язане формування блокової структури. Наступні диференційовані рухи окремих блоків зумовлюють утворення структурно-генетичних ділянок літосфери.

У геологічній будові території УРСР беруть участь різні за віком та структурою геологічні утворення, формування яких розпочалося в архейську еру (3,0—3,5 млрд. років тому), коли на поверхні землі відбувалися тектономагматичні процеси, утворювалися гол. чин. кристалічні гірські породи і проявлялися переважно пластичні деформації гірських порід, зумовлені тектонічними рухами. У ранньому протерозої (розпочався

2,7 млрд. років тому), коли товщина земної кори значно збільшилась і речовина її затверділа, переважала розломно-блокова тектоніка з утворенням глибинних розломів, які розчленовують земну кору архейського віку на окремі жорсткі стабільні блоки (протоплатформи) і більш рухливі міжблокові зони (протогеосинклінали). Характерною особливістю розломно-блокової тектоніки є утворення систем переважно прямолінійних глибинних розломів пн.-зх., пн.-сх., а також меридіонального і широтного напрямів, серед них у різні часи провідною була якась одна система розломів, що визначала розміщення регіональних геол. структур. Ці тектоорогенні (див. *Тектоорогенія*) риси зон глибинних розломів, які збереглися до сучасної епохи, відіграли вирішальну роль у формуванні заг. тектонічного плану тер. України. Розломно-блокова тектоніка мала значний вплив на сейсмічну активність земної кори, процеси магматизму, осадконагромадження та рельєфоутворення. На ділянках, у межах яких відбувалися інтенсивні тектонічні рухи, значний прояв мали сейсмічність і вулканізм, нагромаджувалися потужні (до десятків тисяч метрів) товщі осадочних відкладів, формувалися гірський рельєф. У структурному відношенні тер. УРСР є системою генетично пов'язаних блоків, або геоструктурних регіонів, які відрізняються один від одного просторовим розміщенням, зовн. формою, геол. віком, складом гірських порід, інтенсивністю тектонічних рухів, проявом магматизму, особливостями рельєфу, комплексом корисних копалин. Структурними межами геоструктурних регіонів є зони глибинних розломів і крайові розломи. Ці розломи — природна основа для структурно-геол. районування. Згідно з цими положеннями на території України виділяють такі основні геоструктурні регіони: в межах Сх.-Європейської платформи — Український щит, Волино-Подільську плиту, Дніпровсько-Донецьку западину, Донецьку складчасту споруду; в межах Альпійської складчастої геосинклінальної області — Карпатську складчасту систему, Кримську складчасту систему і Скіфську платформу. Крім того, виділяють своєрідну геол. структуру — Причорноморську западину, накладену на давню Сх.-Європейську і молодшу за геологічним віком Скіфську платформу в зоні зчленування їх (див. у цьому томі розділ Структурно-геологічне районування). Геологічну і тектонічну карти див. на окремому аркуші, с. 24—25.

В. Г. Бондарчук,
І. І. Чебаненко.

Структурно-геологічне районування

Український щит простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. через усю територію Української РСР, між Дніпровсько-Донецькою западиною на Пн. Сх., Донецькою складчастою спорудою на Пд. Сх., Причорноморською западиною на Пд., Волино-Подільською плитою й Передкарпатським прогином на Зх. На Пн. обмежований Прип'ятським прогином. Являє собою підняття кристалічного фундаменту пд.-зх. частини Сх.-Європейської платформи. Український щит має складчастоблокову структуру, він складається з шести великих блоків — Волинського, Подільського, Білоцерківського, Кіровоградського, Придніпровського і Приазовського, відокремлених один від одного глибинними розломами і міжблоковими зонами. Блоки різняться між собою висотним положенням, геол. будовою, історією геол. розвитку, проявами магматизму, ступенем метаморфізму гірських порід. У межах кожного з великих блоків виділяють блоки другого порядку. В геол. будові щита беруть участь кристалічні породи докембрію, місцями перекриті незначною товщею осадочних відкладів мезозойського і кайнозойського віку. Найдавнішими є архейські гірські породи. Вони представлені метаморфізованими осадочно-вулканогенними (мігматити, гнейси, метабазити тощо) і магматичними (гранітоїди, габро, діабаз, андезити, порфірити) утвореннями. Архейські гірські породи зібрані в куполовидні складки. За даними абс. геохронології, вік порід — від 2600 до 3300 млн. років. Молоді

Виходи докембрійських кристалічних порід Українського щита, Житомирська область.

ші гірські породи — кристалічні сланці, мармур, залізисті кварцити тощо мають абс. вік від 570 до 2600 млн. років. Ці породи зібрані в лінійні складки субмеридіонального, субширотного і пн.-зх. простягання. У геол. історії формування Українського щита виділяють два осн. етапи: геосинклінального і платформеного розвитку. На початку геосинклінального етапу (в архейську еру) на території, що тепер займає Український щит, відбувалися значні опускання земної кори, які супроводилися проявом вулканізму, нагромаджувалися потужні товщі піщано-глинисті, карбонатні і вулканогенні відкладів. Ці відклади пізніше в процесі гороутворення і метаморфізму, пов'язаних з докембрійськими епохами складчастості, перетворилися на різноманітні гнейси, кварцити, мігматити та ін. У протерозойську еру відбувалися інтенсивні деформації жорсткої земної кори, утворювалися глибинні розломи, проявилася блокова тектоніка, сформувалися міжблокові зони, нагромаджувалися осадочно-вулканогенні відклади. В процесі регіонального метаморфізму ці відклади перетворилися на гнейси, сланці, джеспіліти і кварцити. Під дією процесів ультраметаморфізму метаморфозовані гірські породи перетворилися на граніти й мігматити. Цей етап розвитку щита завершився утворенням гірської споруди значної висоти.

Платформений етап розвитку Українського щита, що в часі відповідає фанерозою, характеризується тектонічними підняттями і процесами денудації, наслідком яких гірська споруда руйнувалася і поступово перетворилася на підвищену денудаційну рівнину, на якій у мезозойську і кайнозойську ери формувалися *кори вивітровання*, на окремих, найбільш знижених ділянках нагромаджувалися осадочні відклади. У геоморфологічному відношенні виступає Українського щита відповідають Придніпровська, Волинська, Подільська і Приазовська височини.

В. А. Рибенко. Скіфська платформа міститься на Пд. Української РСР, включає також акваторії Азовського моря та пн.-зх. частини Чорного моря; у зх. і сх. напрямках виходить за межі території республіки. На Пн. вона межує з давньою Східно-Європейською платформою, на Пд. — з Кримською складчастою системою.

У будові Скіфської платформи виділяють структурні поверхні — складчастий фундамент і осадочний чохла. Фундамент складається з палеозойських і мезозойських (тріасових, нижньох, середньох і частково верхньох) геосинклінальних інтенсивно дислокованих осадочних піщано-глинистих, місцями вулканогенних відкладів. Трапляються ділянки (ядра) метаморфічних гірських порід (гнейси, кристалічні сланці тощо) протерозойського віку. Фундамент поздовжніми, поперечними й діагональними розломами розсічений на окремі блоки. Деякі з цих розломів проявляються і у відкладах осадочного чохла. В будові чохла беруть участь гол. чин. мезозойські й кайнозойські осадочні, частково вулканогенні породи. Над протерозойськими ділянками фундаменту нижня частина осадочного чохла складається з палеозойських утворень, представлених гол. чин. пісковиками, філітами, аргілітами і вапняками. Осадочні відклади тріасової системи складаються з пісковиків, аргілітів, алевролітів; юрської системи — з флішодних порід, вапняків, конгломератів і ефузивних порід; крейдової системи — з мергелів, вапняків, глин, пісковиків тощо. Для відкладів палеогенової системи характерні піщано-мергельно-глинисті тов-

щі; неогенової — вапняки, мергелі, піски. Серед антропогенних відкладів переважають суглинки, супіски й піски. Потужність чохла змінюється від 200—300 м на підняттях фундаменту до 10 000 м у межах глибоко занурених ділянок. Відклади чохла слабо дислоковані, місцями, особливо в зонах тектонічних розломів, інтенсивно дислоковані. Формування складчастого фундаменту Скіфської платформи розпочалося за байкальської (можливо, за ранішніх докембрійських епох складчастості), продовжувалося в каледонську, герцинську і завершилося в киммерійську епоху складчастості. На цій підставі її відносять до молодих платформ. Деякі дослідники вважають, що на більшій частині Скіфської платформи з середини ранньокрейдової епохи платформний режим (див. *Платформа в геології*) закінчився і відновилися геосинклінальні (див. *Геосинкліналь*) умови.

Ю. М. Довгал. Волино-Подільська плита міститься на Зх. України, між Українським щитом на Сх. і Карпатською складчастою системою на Пд. Зх. Фундамент плити складається з магматичних і метаморфічних гірських порід архейського і ранньопротерозойського віку (граніти, гранодіорити, гнейси, мігматити, амфіболіти тощо); системою тектонічних меридіональних, широтних та діагональних розломів він розчленований на окремі блоки. Розломи перетинають і осадочні товщі до мезозойських включно. Диференційовані тектонічні рухи окремих блоків зумовили закономірності геол. розвитку Волино-Подільської плити і особливості осадконагромадження у пізньому протерозої та фанерозої. У будові осадочного чохла виділяють породи рифею, венду, палеозою, мезозою і кайнозою. У структурному відношенні плиту поділяють на моноклінальний схил Українського щита і палеозойський прогіпс — Галицько-Волинську синеклізу. В межах схилу щита докембрійський кристалічний фундамент поступово занурюється в зх. напрямі на глиб. понад 2000 м. На фундаменті залягають рифейські, вендські, палеозойські, мезозойські і кайнозойські відклади. Домезозойські відклади утворюють полого монокліналь, ускладнену локальними підняттями невеликої амплітуди. В Галицько-Волинській синеклізі фундамент залягає на глибині до 7000 м. Осадочний чохла синеклізи представлений повніше — поширені відклади рифейського, вендського, кембрійсько-

го, ордовіцького, силурійського, девонського, кам.-вуг., юрського, крейдового, палеогенового, неогенового й антропогенного віку. Потужність верхньопалеозойських відкладів у межах синеклізи значно більша, ніж на тер. моноклінального схилу, велике поширення мають кам.-вуг. вугленосні товщі. Відклади рифею — палеозою зібрані в складки і вузькі валоподібні підняття, розмежовані густою сіткою розривів тектонічних, гол. чин. пд.-зх. і пд.-сх. простягання. Породи юрської, крейдової, палеогенової й неогенової систем залягають горизонтально.

Початок формування Волино-Подільської плити відносять до пізнього протерозою, коли кристалічний фундамент глибинними розломами був розчленований на блоки, і в межах окремих із них почалося нагромадження осадочних відкладів. У результаті інтенсивних опускань у палеозої в зх. частині регіону утворилася Галицько-Волинська синекліза; формування цієї синеклізи завершилося наприкінці палеогенового періоду. У зв'язку з коливальними рухами земної кори Волино-Подільська плита у мезозойську і кайнозойську ери не раз вкривалася морем. У геоморфологічному відношенні в пн. частині Волино-Подільської плити виділяють Волинську височину і Поліську низовину, в пд. — Подільську височину, в зх. — пасмо горбистих піднять Рівчичів.

В. Я. Великанов.

Причорноморська западина міститься на Пд. УРСР. Включає також акваторію пн.-зх. частини Чорного моря. Являє собою зх. частину Причорноморсько-Кубанського тектонічного прогіпсу, який простягається від Молдавії до Передкавказзя. На Пн. межує з Українським щитом, на Пд. — з Добруджійським підняттям і Кримською складчастою системою, на Зх. — з Карпатською складчастою системою. Між Добруджею і Кримом по молодих відкладах (починаючи з олігоценів) Причорноморська западина відкривається в Чорноморську тектонічну западину. На Сх. западина обмежена субмеридіональним Оріхово-Павлоградським глибинним розломом. У тектонічному відношенні Причорноморську западину поділяють на три осн. частини: пн. борт, осьову зону грабенів і пд. борт. Північний борт западини, який одночасно є пд. схилом Українського щита, має давній, дорифейський (див. *Рифей*) фундамент. Його поділяють на дві частини: північну, більш широкую, з пологим зануренням фундаменту в пд. напрямі, і південну з більш крутим, ступінчастим зануренням фундаменту. Фундамент розсічений субмеридіональними глибинними розломами ранньопротерозойського віку на окремі блоки. Цей борт западини вивопнений осадочними відкладами крейдового, палеогенового, неогенового й антропогенного віку потужністю від кількох десятків до 2300—2500 м. Верстви порід полого занурюються у пд. напрямі. Склад гірських порід та умови їхнього залягання свідчать про те, що нагромадження їх відбувалося в платформних (див. *Платформа в геології*) умовах. Осьова зона грабенів і в порівнянні неширока. Вона безпосередньо пов'язана з субширотним глибинним розломом, який розмежовує давню Сх.-Європейську і молодшу за геол. віком Скіфську платформи. Ця зона складається з кількох грабенів, у межах яких глибина залягання фундаменту — від 5000 м до 8000 м. Межі між грабенами збігаються з субмеридіональними

Відслонення базальтів на Волино-Подільській плиті. Рівненська область.

розломами пн. борту. Грабени виповнені осадовими відкладами мезозойського — ранньопалеогенового віку. Пізньопалеогенові й неогенові відклади над грабенами залягають у вигляді слабо виражених синкліналей і монокліналей. Південний борт западини значно вузьчий порівняно з північним. Він виповнений відкладами того самого віку, що й північний, але потужність їх більша; виявлено також вулканогенні породи. Осадочні відклади від крейдових до неогенових включно нерідко зібрані

вуг. і пермського віку (пісковики, вапняки, аргіліти, кам. сіль та ін.). В найбільш опущений пд.-сх. частині грабена за геол. даними встановлено і давніші за геол. віком відклади. Борти западини характеризуються поступовим зануренням фундаменту і пологим падінням верств осадових порід у бік грабена. Фундамент бортів перекритий осадовими відкладами кам.-вуг., мезозойського і кайнозойського віку, які поширені і на тер. центр. грабена. Заг. потужність відкладів збільшується

з Українським щитом) виходять на поверхню, а в центр. частині по лініях глибинних розломів занурюються на глиб. до 10 000—15 000 м, утворюючи западину типу *авлакогену*. На них лежать зм'яті в складки гірські породи девонського віку (піски, вапняки, ефузивні утворення), а також потужна товща (10 000—12 000 м) кам.-вуг. відкладів (вапняки та піщано-глинисті породи з пластами і проверстками кам. вугілля). Пермські відклади (піщано-глинисті породи, гіпси, кам. сіль тощо) та тріасові й юрські (переважно піщано-глинисті) дислоковані відклади поширені в основному на Пн. Зх. Донецької складчастої споруди. Вони перекриті верхньокрейдовими (карбонатними й піщано-глинистими) — місцями значно дискованими та палеогеновими (переважно піщано-глинистими) — слабо дискованими відкладами. Неогенові (піщано-глинисті й карбонатні) відклади є на обмеженій тер., на Пд. регіону: вони залягають горизонтально. Антропогенові (четвертинні) піщано-глинисті відклади поширені гол. чин. на схилах та в річкових долинах.

У структурному відношенні Донецьку складчасту споруду поділяють на чотири осн. тектонічні елементи: Центр. осову зону — складається з Гол. антикліналі, Головної (Північної) й Південної синкліналей; Пн. зону дрібної складчастості (з численних брахіантикліналей та улоговин, ускладнених скидами і насуваними); Південну зону дрібної складчастості (з насувів, скидів і блоків); Зх. зону замикання Донецької складчастої споруди (до складу її входять широкі Кальміус-Торецька і Бахмутська котловини). Перші горотворчі *тектонічні рухи* на тер. нинішньої Донецької складчастої споруди відбулися наприкінці девонського періоду, вони супроводилися вулканізмом. Наприкінці пермського періоду, за герцинської епохи складчастості, утворилися осн. тектонічні елементи цієї складчастої гірської споруди. У процесі опускання гірських породи, особливо кам. вугілля, підлягали регіональному метаморфізму, який найінтенсивніше проявився в Центр. осовій зоні та на Сх. В наступні періоди гірська споруда внаслідок денудаційних процесів (див. *Денудація*) руйнувалася. Коливальні рухи земної кори зумовлювали неодноразове занурення її нижче рівня моря. У пізньокрейдову епоху вона майже повністю була вкрита морем, внаслідок чого утворилися потужні товщі мор. відкладів, які незгідно залягають на давніших за геол. віком породах. За альпійської складчастості Донецька складчаста споруда зазнала тектонічних піднять з утворенням вторинної складчастості та скидів. Сучасний обрисів вона набула в кінці неогену.

В. С. Потов. **Карпатська складчаста система** є пн. відгалуженням *Альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. На Пд. Зх. України — частина складчастої системи, що в орографічному відношенні відповідає *Карпатам Українським*. На Пн. Сх. вона межує з *Волинсько-Подільською плетивою*. Включає Карпатську складчасту гірську споруду, *Передкарпатський прогин* і *Закарпатський прогин*. У межах Карпатської складчастої гірської споруди виділяють такі структурно-фаціальні зони: Скибову, Кросненську, Дуклянську, Магурську, Чорногорську, Свидовецьку, Буркутську, або Сухівську, Раківську,

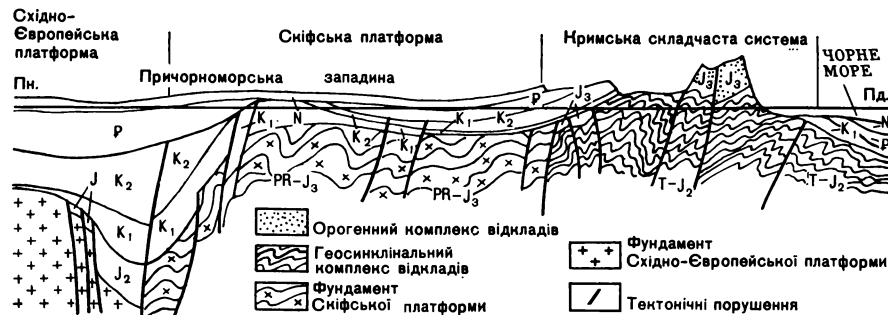

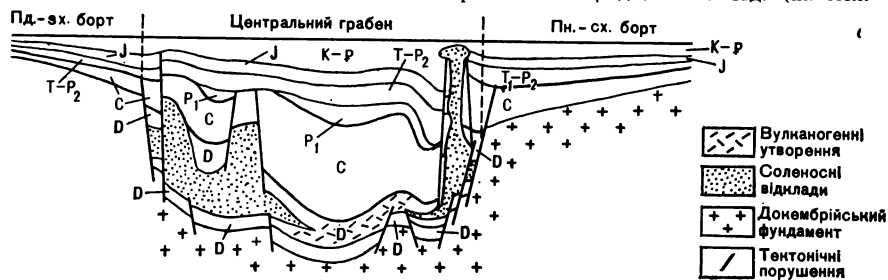
Схема взаємного розміщення основних структурних елементів Півдня України.

ні в складки. Такі риси геологічної будови пд. борту западини дають підставу вважати, що формування його відбувалося в субгеосинклінальних умовах. Початок формування Причорноморської западини відносять до ранньокрейдової епохи. Розвиток її продовжувався за крейдового, палеогенового, неогенового й антропогенового періодів. У геоморфологічному відношенні западини відповідає більша частина Причорноморської низовини.

А. В. Чекунов. **Дніпровсько-Донецька западина** міститься у сх. частині Української РСР, гол. чин. на лівобережжі Дніпра, у пн.-зх. напрямі виходить за межі республіки. Западина являє собою велику тектонічну структуру типу ровоподібного прогину — *авлакогену*. На Зх. і Пд. Зх. межує з Українським щитом, на Пн. Сх. — з Воронежським масивом, на Пд. Сх. — з Донецькою складчастою спорудою. В тектонічному відношенні у межах Дніпровсько-Донецької западини виділяють центр. *грабен* (або *рифт*), пн.-сх. і пд.-зх. борти. Центральний грабен обмежований крайовими глибинними розломами. Архей-протерозойський кристалічний фундамент його має складну структуру, він по ліній поздовжніх розломів ступінчасто знижується від бортів до центру. Поперечними розломами фундамент розчленований на окремі блоки, що занурюються у пд.-сх. напрямі на глиб. від 2000 до 18 000 м. Грабен виповнений товщею інтенсивно дискованих осадових вулканогенних утворень девонського та осадових відкладів кам.-

з Пн. Зх. на Пд. Сх. і від периферійних частин западини до приосової пд.-сх. частини грабена. В межах бортів вона не перевищує 500 м, а в пд.-сх. частині грабена досягає 16 000—18 000 м. Осадочні відклади деформовані й ускладнені процесами соляної тектоніки. Формування Дніпровсько-Донецької западини розпочалося у середньому палеозої. В той час у її межах мали місце інтенсивні розломні дислокації, які супроводилися виверженням вулканів; по зонах глибинних розломів відбувалися опускання і нагромадження осадових вулканогенних відкладів. Особливо інтенсивні опускання в межах грабена мали місце протягом пізньодевонської та ранньо-кам'яновугільної епох. Починаючи з кінця ранньокам.-вуг. епохи та у мезозойську еру тектонічні опускання охопили і борті западини, утворювалися потужні товщі мор. відкладів. Розвиток її продовжувався і за палеогенового, неогенового й антропогенового періодів. З кінця палеогенового періоду переважали континентальні умови осадконагромадження. У геоморфологічному відношенні Дніпровсько-Донецької западини відповідають Придніпровська низовина та сх. частина Поліської низовини.

В. К. Гавриш. **Донецька складчаста споруда** міститься на Пд. Сх. Української РСР, у сх. напрямі виходить за межі республіки. На Пн. межує з Воронежським масивом, на Пн. Зх. — з Дніпровсько-Донецькою западиною, на Зх. і Пд. — з Українським щитом. Являє собою складчасту гірську споруду, ускладнену розривними *дислокаціями*. В рельєфі виступає як Донецька височина. В основі Донецької складчастої споруди залягають докембрійські кристалічні породи, які на Пд. (на межі

Геологічний розріз Дніпровсько-Донецької западини по лінії Пирятин-Податської області — Дмитрівка-Чернігівської області.

Мармарошську і Пенінську, в геологічній будові яких беруть участь гол. чин. товщі *флішу* крейдового і палеогенового віку, заг. потужність яких від 5000 до 9000 м. У Мармарошській зоні поширені й давніші, допалеозойські і палеозойські гірські породи (кам'яновугільної та перської систем) — кристалічні сланці, кварцити, гнейси, граніти та трасові і юрські — вапняки і доломіти, а в Пенінській — юрські відклади (вапняки).

Передкарпатський прогин поділяють на Внутрішню та Зовнішню зони (деякі дослідники поділяють його на три зони). Внутрішня зона виповнена неогеновими моласами потужністю понад 5000 м, які залягають на складчастому флішовому фундаменті крейдово-палеогенового віку. Зовнішня зона сформувалася на платформеному фундаменті, в її будові беруть участь неогенові моласи потужністю до 4000 м.

Закарпатський прогин складається з неогенових моласів потужністю до 3000 м, які залягають на мезозойсько-палеогеновому фундаменті, що має блоково-насувну будову. В прогині поширені вулканогенні утворення неогенового віку. Для складчастої гірської споруди Карпат і Внутрішньої зони Передкарпатського прогину характерна покривно-складчаста структура з значною кількістю лусок, сибі та складок.

Карпатська складчаста система почала формуватися в кінці юрського періоду на місці зруйнованої денудацією герцинської складчастої споруди. До кінця олігоценної епохи в межах її був геосинклінальний режим осадконагромадження. На початку неогенового періоду у зв'язку з інтенсивними тектонічними рухами ця територія піднялася вище рівня моря і на її місці утворилися гори, а периферійні ділянки (Закарпатський прогин і Внутрішня зона Передкарпатського прогину) почали прогинатися і заповнюватися продуктами руйнування гір. Пізніше, в баденський час, прогинання поширилося і на край *Східно-Європейської платформи*, на місці якого утворилася Зовнішня зона Передкарпатського прогину. В післясарматський час відбулася завершальна стадія складчастості Карпат і насування їхразом з Внутрішньою зоною на Зовнішню зону прогину. Амплітуда насуву сягає 15—20 км.

П. Н. Царенко.

Кримська складчаста система простягається вздовж пд. узбережжя Кримського п-ова, займаючи крайню пд. частину України. На Пн. межує з Скіфською платформою, на Пд. — з улоговиною Чорного м. Входить до складу *Альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. В рельєфі виступає як *Кримські гори*. В нижній частині Кримської складчастої системи залягають зім'яті в складки верхньотрасові, нижньотрасові (т. з. таврійська серія), середньо- і частково верхньотрасові піщано-глинисті, часто флішові й флішоподібні, рідше грубоуламкові відклади, що утворилися в геосинклінальних умовах. Вони поширені в межах Головного і Внутрішнього пасом Кримських гір. На трасових і юрських породах з різким структурним неузгодженням лежать дислоковані верхньотрасові й нижньотрасові карбонатні, грубоуламкові, піщано-глинисті, рідше вулканогенні породи, які сформувалися за орогенного етапу розвитку. На них субгоризонтально залягають верхньокрейдові й кайнозойські карбонатні, піщано-глинисті, рідше — грубоуламкові відклади, що утворилися в платформених або близьких до них умовах. Вони поширені в межах Внутрішнього і особливо Зовнішнього

пасом. Заг. потужність відкладів — 8000—10 000 м. Формування Кримської складчастої системи почалося в трасовому періоді, коли на ділянці Скіфської платформи в межах сучас. Кримського п-ова утворився геосинклінальний прогин. Відклади, що виповнювали цей прогин, зазнали впливу *кіммерійської складчастості*, в результаті чого на місці прогину на початку пізньотрасової епохи сформувалася складчаста гірська споруда пр. Крим. На думку багатьох дослідників, геосинклінальний етап у середньотрасову епоху супроводився інтенсивним проявом вулканізму, про що свідчить згаданий вулканіч. масив Карадаг, а також лаколіти Аюдаг, Кастель та інші. У зв'язку з наступними коливальними рухами земної кори, пов'язаними з альпійською епохою складчастості, гори руйнувалися і неодноразово вкривалися морем. Внаслідок тривалих процесів *денудации* гірська споруда була знівельована.

В середині кайнозое у пд. частині Кримської складчастої системи вищеленився великий тектонічний блок, на місці якого внаслідок помірних піднятих утворилися Кримські гори. Їх відносять до типу відроджених гір. Останнім часом деякі дослідники розглядають Кримські гори як геосинклінальні підняття нової Азово-Чорноморської геосинклінальної системи, яка почала формуватися в кінці пізньотрасової — на початку ранньокрейдової епох. Початкова стадія розвитку геосинклінали супроводилася вулканізмом з утворенням діабазів, спілітів і кератофірів.

Ю. М. Довгалю.

Стратиграфія

Докембрійські геологічні утворення на Україні значно поширені; представлені архейськими і протерозойськими гірськими породами. Архейські й нижньопротерозойські утворення складаються в основному з кристалічних і метаморфічних гірських порід, які становлять фундамент давньої *Сх.-Європейської платформи*. Вони відслонюються або залягають на незначних глибинах під малопотужною товщею осадочних відкладів у межах Українського щита. В тектонічних западинах архейські й нижньопротерозойські породи занурені на значні глибини. Найпоширеніші з них — гірські породи архейської групи, серед яких переважають граніти, мігматити, граюдіорити, біотитові сланці, залізисті кварцити. Ранньопротерозойські утворення складаються з залізистих кварцитів, кварцових порфірів та порфірових туфів, кварц-біотитових, графітових і пірофілових сланців, порфіритів, біотитових, гранат-біотитових та силіманіт-біотитових гнейсів, гранітів, метасоматитів, габро, анортозитів та ін.

Утворення пізньопротерозойського віку розчленовують на рифейські й вендські товщі. Вони поширені в межах Волинсько-Подільської плити. Рифейські (див. *Рифей*) утворення складаються з осадочних, переважно лагунно-континентальних строкатоабарелених відкладів (пісковики, аргіліти, алевроліти) і магматичних порід. Потужність їх до 1000 м. Утворення вендського віку представлені в нижній частині льодовиковими відкладами (тилітами) потужністю до 50 м, на них залягає товща (до 550 м) вулканогенних порід (базальти, діабаз, туфи, туфобрекчі та ін.). Вони перекриті осадочними, переважно морськими відкладами (пісковики, алевроліти, вапняки), заг.

потужність їх бл. 500 м. У відкладах вендського віку виявлено рештки давніх безскелетних багатоклітинних організмів і багатоклітинних евкаріотних (див. *Евкаріоти*) водоростей. З докембрійськими утвореннями пов'язані родовища заліз. руд, графіту, каолінів, буд. та облицювальних матеріалів, флюориту, виробного й дорогоцінного каміння та ін. корисних копалин.

М. П. Шербак.

Відслонення крейдових відкладів. Дніпська складчаста споруда.

Виходи кам'яної солі. Закарпатський прогин.

Виходи юрських відкладів. Кримська складчаста система.

Відслонення силурійських відкладів у долині Дністра. Тернопільська область.

Палеозойські відклади. Відклади палеозойської групи мають значне поширення на тер. України. Серед них відомі геол. утворення всіх систем палеозою — кембрійської, ордовіцької, силурійської, девонської, кам'яновугільної й пермської. Палеозойські відклади майже всюди перекриті молодшими за геол. віком гірськими породами. Відслонюються вони переважно в Донбасі та на Поділлі. У 1-й половині палеозойської ери більша частина сучас. тер. УРСР була суходолом. Відклади мор. походження нагромаджувались лише у зах. та пд.-зах. її частинах, вкритих на той час морем. Мор. відклади кембрійської системи відомі на Волино-Подільській плиті та в Передкарпатському прогині. Вони представлені лише нижнім та серед. відділами; складаються гол. чин. з аргілітів, пісковиків, глини і алевролітів. Макс. потужність їх — до 1200 м. Ордовіцькі відклади потужністю до 85 м поширені на Волино-Подільській плиті та в Переддобруджинському прогині. Вони складаються з вапняків, пісковиків, аргілітів та алевролітів мор. походження. На Волино-Подільській плиті у складі ордовіцької системи виділяють усі три відділи — нижній, серед. і верхній; у Переддобруджинському прогині — лише серед. відділ. Силурійські відклади поширені в тих самих регіонах, що й ордовіцькі. Серед них є морські і лагунні утворення — вапняки, грантолітові сланці, мергелі та доломіти; їхня потужність — до 1000 м. У 1-й половині девону морські умови були в зах. і пд.-зах. частинах республіки. В кінці середньодевонської і в північнодонецької епохи територія, де нагромаджувались осадові відклади, значно збільшилася; місцями відбувалися вулканічні процеси. Відклади девонської системи поширені на Волино-Подільській плиті, в Переддобруджинському прогині, на о. Зміїному, в Дніпровсько-Донецькій западині та в межах Донецької складчастої споруди. Вони представлені мор., лагунними й дельтовими утвореннями — аргілітами, алевролітами, пісковиками, вапняками, мергелями, доломітами, кам. і калійною сіллю; трапляються і вулканогенні породи (порфірити, діабаз, вулканічна брекчія тощо). У Дніпровсько-Донецькій западині й Донецькій складчастій споруді відомі відклади серед. і верх., на о. Зміїному — нижнього девону, в ін. районах — усіх трьох відділів. Найбільша потужність відкладів девону (понад 6000 м) — у Дніпровсько-Донецькій западині, де з ними пов'язані поклади нафти, газу, кам. і калійних солей. У кам.-вуг. періоді мали місце мор. *трансгресії*, які не раз змінювалися регресіями (див. *Регресія моря*). На початку періоду на території сучас. України переважали мор., за серед. епохи та в кінці періоду були морські, лагунні, дельтові й кон-

тинентальні умови осадконагромадження. Відклади кам.-вугільної системи поширені в Дніпровсько-Донецькій западині, в межах Донецької складчастої споруди, Кримської складчастої системи, в Причорноморській западині (в межах рівнинного Криму), в Галицько-Волинській синеклізі та Переддобруджинському прогині. Вони представлені аргілітами, алевролітами, пісковиками, вапняками, кам. вугіллям. Відповідно до умов утворення серед них виділяють гірські породи мор., лагунного, дельтового й континентального походження. Найбільша потужність кам.-вуг. відкладів (понад 12 000 м) — у межах Донецької складчастої споруди, де, як і в Дніпровсько-Донецькій западині, виявлено всі три відділи (в ін. районах — лише нижній і серед. відділи). З відкладами кам.-вуг. системи пов'язані поклади кам. вугілля, нафти, газу, ртуті, флюсових вапняків, доломітів тощо. Відклади пермської системи виявлено в межах Дніпровсько-Донецької западини, Донецької складчастої споруди, Кримської складчастої системи, Закарпатського та Переддобруджинського прогинів. Вони представлені лагунно-мор., дельтовими і континентальними утвореннями обох відділів — алевролітами, глинами, пісками, пісковиками, вапняками, доломітами, гіпсами, ангідритами, кам. сіллю тощо. Серед них значне місце належить відкладам строкового забарвлення. Макс. потужність пермських відкладів у Дніпровсько-Донецькій западині — бл. 3000 м. У цих відкладах на Україні відомі поклади кам. солі, гіпсів, доломітів, нафти і газу тощо.

Мезозойські відклади на Україні поширені майже повсюди. Немає їх лише на найбільш підвищених ділянках Українського щита та на порівняно невеликих площах Донецької складчастої споруди, Карпатської й Кримської складчастих систем. Здебільшого відклади мезозою перекриті породами кайнозойського віку і у відслоненнях спостерігаються локально; буровими свердловинами їх виявлено в Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, в Передкарпатському прогині тощо. Вони представлені геол. утвореннями усіх трьох систем — триасової, юрської й крейдової. У триасовому періоді мор. басейни вкривали незначні території у пд.-зах. (Карпатська складчаста система) та пд. (Кримська складчаста система і Переддобруджинський прогин) частинах сучас. тер. України, де утворювалися мор. відклади усіх трьох відділів триасу. Вони складаються з вапняків, мергелів, глинистих сланців, конгломератів, доломітів та ін. гірських порід. Континентальні утворення відомі в межах Дніпровсько-Донецької западини і Донецької складчастої споруди (строкаті алевроліти, аргіліти і конгломерати).

Заг. потужність триасових відкладів — до 2000 м.

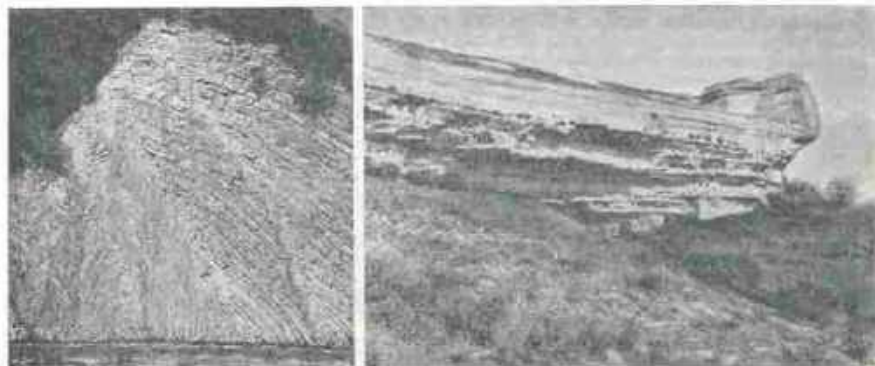
За юрського періоду відбувалися мор. трансгресії, відомі прояви вулканічних процесів. Макс. трансгресія відбулася у пізньоюрську епоху, коли море вкривало майже всю територію, де розміщені Дніпровсько-Донецька западина, Кримська й Карпатська складчасті системи, частково — Донецька складчаста споруда і Волино-Подільська плита. Відклади юрської системи найповніше представлені в Кримській складчастій системі, де вони складаються з потужних товщ *флішів*, вапняків, грубоуламкових конгломератів, глинистих сланців тощо. Потужність їх від 1500 до 4500 м. У межах Карпатської складчастої системи юрські відклади складені переважно з мілководних вапняків, мергелів, пісковиків, конгломератів, кремністих аргілітів і вулканогенних утворень. Їхня потужність — до 2000 м. З юрськими відкладами в Кримській та Карпатській складчастих системах пов'язані родовища мармуровидних вапняків та вулканогенних порід (діорити, андезити, кератофіри тощо), які використовують як буд. та облицювальний матеріал. На території Донецької складчастої споруди відсутні нижні яруси нижньоюрського відділу, а в пн.-зах. частині Дніпровсько-Донецької западини — нижньоюрський й частково середньоюрський відклади. У межах Донецької складчастої споруди юрські відклади представлені низу мор. глинами з прозерстками пісковиків, вище — туфогенними пісковиками; над ними лежать мор. глини, пісковики й вапняки, в покрівлі — континентальні відклади (пісковики, глини й алевроліти). Заг. потужність відкладів — до 800 м. У Дніпровсько-Донецькій западині товща юрських відкладів, потужністю від 150 до 600 м, представлена гол. чин. глинами, алевролітами, пісками й пісковиками.

У ранньокрейдову епоху на тер. нинішньої УРСР переважали континентальні умови. Мор. басейни були в межах Карпатської й Кримської складчастих систем, Волино-Подільської плити, у Переддобруджинському прогині та пд. частині Причорноморської западини; мор. нижньокрейдові відклади представлені мергелями, вапняками, глинами, пісковиками тощо. В межах Українського щита, Дніпровсько-Донецької западини, Донецької складчастої споруди переважна частина нижньокрейдових відкладів складається з континентальних піщано-глинистих порід. На початку пізньокрейдової епохи розпочалася велика трансгресія моря, яка досягла максимуму в середині епохи і охопила майже всю тер. сучас. України. Море майже повністю вкривало і найбільш підвищені ділянки платформи — Український щит і Донецьку складчасту споруду. Верхньокрейдові відклади представлені гол. чин. мергелями, крейдою, вапняками, меншою мірою — піщано-глинистими породами і конгломератами. Заг. потужність відкладів крейдової системи — понад 4000 м. З ними пов'язані поклади нафти й газу, крейди, трепелу, фосфоритів, бокситів, кілу тощо.

І. М. Ямниченко.

Кайнозойські відклади вкривають майже всю тер. України. Вони відслонюються на берегах морів та озер, у річкових долинах, балках і ярах, а також залягають нижче від земної поверхні (розкриті численними свердловинами). Се-

Тектонічна складка флішодіних відкладів палеозою. Карпатська складчаста система. Відслонення еоценових відкладів, Кримська складчаста система.

ред відкладів кайнозойської групи відомі утворення всіх систем — палеогенової, неогенової й антропогенової.

Палеогенові відклади мають велике поширення на Україні. Седиментація мор. осадків за палеогену відбувалася майже безперервно відповідно до тривалості *трансгресії*. На початку палеогену, у палеоцені, більша частина території сучасної України являла собою суходіл. Мор. басейни були лише в межах Карпатської і Кримської складчастих систем, у Дніпровсько-Донецькій і Причорноморській западинах, частково — на Українському щиті. Відклади палеогенового відділу представлені алевритами, пісками, пісковиками, вапняками та глинами. У ранньому еоцені розпочалася *трансгресія* моря, яка найбільшого розвитку досягла в середині та в кінці епохи, коли море вкривало майже всю тер. України. Тому серед еоценових відкладів переважають морські; континентальні утворення мають незначне поширення. Еоценових відкладів немає лише на найбільш підвищених ділянках Українського щита, Волино-Подільської плити, Донецької складчастої споруди і Кримської складчастої системи. Мор. еоценові відклади складаються з мергелів, вапняків, конгломератів, пісків, пісковиків, глин; континентальні — з пісків, глин і каолінів. У межах Українського щита з еоценовими відкладами пов'язані поклади бурого вугілля. Мор. відклади палеогенового й еоценового відділів нагромаджувалися в морях з нормальним солоністю, які сполучалися з Світовим ок. За олігоценової епохи відбулася *регресія моря*. Олігоценові відклади утворювалися в замкнених мор. басейнах, що періодично опріснювалися. Відклади мор. походження відомі в межах Причорноморської западини, Українського щита, Кримської й Карпатської складчастих систем. Вони представлені піщано-глинистою товщею. У межах ш. борту Причорноморської западини з олігоценовими відкладами пов'язані поклади марганцевих руд.

Найбільша сумарна потужність палеогенових відкладів у Причорноморській западині, де вона досягає 2000 м. Неогенові відклади. За неогенового періоду мор. басейни були тільки в пд.-зх. та пд.-зх. частинах тер. сучас. України. Нагромадження неогенових відкладів відбувалося в мілководних, переважно ізольованих мор. басейнах, які періодично то скорочувалися, то розширювалися і сполучалися з Світовим ок. У зв'язку з цим мор. відклади нерідко перетворюються з прісноводними й континентальними утвореннями. У Дніпровсько-Донецькій западині та на Українському щиті неогенові відклади представлені виключно континентальними (*алювій, делювій*) та озерно-болотного походження (піски, пісковики, глини, каоліни, буре вугілля тощо) утвореннями. Лише в пд.-зх. частині Дніпровсько-Донецької западини, де була затока сарматського моря, відомі глини, мергелі та вапняки з рештками мор. молюсків. Неогенові відклади представлені утвореннями обох відділів — міоцену і пліоцену. В межах Карпатської складчастої системи значне місце належить вулканогенним породам (туфи, туфобрекції, андезити тощо). Мор. відклади міоцену поширені в Передкарпатському й Закарпатському прогінах, Причорноморській западині,

на Волино-Подільській плиті. Вони представлені органогенними вапняками, мергелями і глинами з проверстками гіпсу, ангідриту, кам. і калійних солей. Пліоценові відклади представлені мор., континентальними й вулканогенними утвореннями. Мор. відклади поширені в Причорноморській западині і Закарпатському прогіні; складаються з органогенних вапняків і піщано-глинистих порід. У Причорноморській западині, крім морських, значно поширені алювіальні та дельтові піщано-глинисті відклади. З відкладами неогенової системи пов'язані поклади нафти і газу, залізних руд, бентонітових глин, сірки, будівельних матеріалів тощо.

Найбільша потужність неогенових відкладів у Закарпатському прогіні, де вона сягає кількох тисяч метрів.

Антропогенові відклади поширені по всій тер. України. Вони майже суцільно перекривають більш давні утворення. Немає їх лише на порівняно невеличких ділянках Українського щита, Донецької складчастої споруди, Карпатської та Кримської складчастих систем. Ці відклади є материнською породою для сучас. ґрунтового покриву. Відклади антропогену на Україні представлені обома відділами — плейстоценом і голоценом. Серед них відомі мор. й континентальні утворення. Мор. відклади антропогену (вапняки, конгломерати, піски, глини) поширені лише в прибережній частині Чорного та Азовського морів, де з них складаються давні (Чаудинська, Евксинська, Узунларська, Карагаська) та сучас. мор. тераси. Континентальні відклади дуже поширені на Україні. За генетичними ознаками серед них виділяють алювій, делювій, *пролювій, елювій*, льодовикові, флювіогляціальні (водно-льодовикові), озерно-льодовикові, озерні, болотні, еолові (утворюються в результаті дії вітру) та хемогенні відклади. З континентальних утворень на тер. України найпоширеніші *леси*, які нагромаджувалися в холодні (льодовикові) періоди плейстоцену при взаємодії еолових і делювіальних процесів. Лесів немає на Поліссі (крім лесових островів), у Кримських горах, Карпатах, на найбільш підвищених ділянках Придніпровської та Донецької височин. У лесових товщах трапляються поховані ґрунти, що формувалися в теплі (міжльодовикові) епохи. Вивчення їх становить основу стратиграфічного поділу лесових порід. У лесах нерідко збереглися рештки (черепашки) наземних молюсків. Значно поширені на Україні й льодовикові відклади. Вони є в пн. частині тер. республіки, а по долині Дніпра поширені майже до Дніпропетровська. Комплекс

льодовикових утворень включає власне льодовикові (валунні суглинки і супіски), водно-льодовикові та озерно-льодовикові відклади (суглинки, глини, піски, гравій). Алювіальні відклади виповнюють долини річок, складаючи заплави та надзаплавні тераси. Вони складаються з пісків, гравію, супісків та суглинків. В алювії часто трапляються черепашки прісноводних молюсків. Інші генетичні типи антропогенових відкладів трапляються спорадично і не мають значного поширення. Особливий інтерес для стратиграфічного поділу і вивчення відкладів та відновлення фізико-географічної обстановки мають знахідки решток ссавців, які трапляються майже в усіх генетичних типах, але частіше в лесах, алювіальних, морських та лиманно-морських відкладах.

З антропогеновими відкладами на Україні пов'язані поклади буд. матеріалів (суглинків, глин, пісків, галечників), торфу, болотної руди, розсипища ільменіту, ширкону тощо; нерідко в цих відкладах містяться основні водоносні горизонти підземних вод.

Макс. потужність антропогенових відкладів (до 100—115 м) — на ділянках найінтенсивніших неотектонічних опускань Причорноморської западини та Закарпатського прогіну.

Д. Б. Макаренко (палеогенові відклади),
В. Я. Дідковський (неогенові відклади),
П. Ф. Гожик (антропогенові відклади).

Лит.: Бондарчук В. Г. Тектоогенія. К., 1946; Геологія СССР, т. 5. М., 1958; Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959; Загорієв П. К. Четвертинні відклади Української РСР, ч. 1. К., 1961; Чебаненко І. І. Розломна тектоніка України. К., 1966; Стратиграфія УРСР, т. 3—11. К., 1963—75; Чекунов А. В. Структура земної кори і тектоніка юга Европейської часті СССР. К., 1972; Стратиграфія СССР. Палеогенова система. М., 1975; Тектоніка Європи і смежних областей. М., 1978; Структура земної кори Центральної і Восточної Європи по даним геофізических досліджень. К., 1980; Чиринська М. В., Соллоуб В. Б. Глибинна структура Дніпровсько-Донецького аякогена по геофізическим даним. К., 1980; Шербак Н. П., Бартицький Е. Н., Луговая И. П. Изотопная геология Украины. К., 1981; Закономерности развития региональной тектоники Украины. К., 1983.

Гідрогеологічні умови

Нагромадження, якісний склад та поширення *підземних вод* у межах Української РСР зумовлені геол. будовою, орографією та кліматичними умовами. Підземні води республіки мають два поверхи. Верхній поверх представлений безнапірними, ґрунтовими водами, ниж-

Відслонення вапняків поитичного віку, Кримська складчаста система.

Відслонення лесів на березі Азовського моря. Запорізька область.

чий — напірними, артезіанськими водами. Грунтові води найпоширеніші у межах платформеної частини. Формування їх зумовлене в основному складом антропогенних (четвертинних) відкладів, у яких здебільшого й нагромаджуються ці води. Розподіл їх має зональний характер. Великі ресурси ґрунтових вод є на Пн. республіки, у межах Полісся, та в центр. лісостепових районах (зокрема, в межах Придніпровської низовини). Тут ґрунтові води пов'язані гол. чин. з алювіальними (див. Алювій) і

басейн має систему водоносних горизонтів, пов'язаних з осадочними відкладами палеозойського, мезозойського і кайнозойського віку. Для водопостачання використовують в основному води з юрських, крейдових і палеогенових відкладів. Макс. потужність зони цих вод — у північній частині басейну, де вона досягає 800–900 м; у пд. частині — до 100 м. Дебіт окремих свердловин — до 50 л/с. Друге місце посідає Волино-Подільський артезіанський басейн (бл. 23 % експлуатаційних

ні води, придатні для водопостачання населення та нар.-госп. об'єктів. Своєрідною є область тріщинних і пластово-порових вод Українського щита (бл. 5 % експлуатаційних ресурсів прісних вод). У межах цієї області поширені порові води у водоносних горизонтах осадочних гірських порід крейдового, палеогенового й неогенового віку і тріщинні води в кристалічних і метаморфічних гірських породах докембрію та продуктах руйнування їх. В останніх прісні підземні води пов'язані гол. чин. з тріщинами вивітрювання, які сягають на глибини до 50–60 м; в більших глибинах ці води пов'язані з тріщинами розломних зон. Циркулюючи по системах тріщин у різних за віком і складом гірських породах, тріщинні води утворюють єдиний водоносний горизонт. Дебіт свердловин 0,1–30 л/с, у зонах тектонічних порушень — до 15–23 л/с. У межах складчастих споруд на тер. республіки виділяють три гідрогеол. області. Область пластово-тріщинних вод Карпатської складчастої системи за геоструктурними ознаками та умовами нагромадження і циркуляції підземних вод поділяють на райони: Передкарпатський прогин (водоносні горизонти — у відкладах неогенового й антропогенного віку), гірсько-складчасті Карпати (у тріщинах *флішу* крейдового й палеогенового віку) і Закарпатський прогин (у відкладах неогенового й антропогенного віку). Дебіт свердловин — від 0,02 до 30 л/с. У межах області карстово-тріщинних вод Кримської складчастої системи поширені прісні підземні води, пов'язані з відкладами юрського, частково — антропогенного віку. Область пластово-тріщинних вод Донецької складчастої споруди характеризується підземними водами, що є в гірських породах від девонського до антропогенного віку. Для водопостачання використовують тріщинні водоз. крейдових і нижньокам'яновугільних відкладів. На ділянках їхнього розвитку трапляються джерела з дебітом до 22 л/с, місцями — до 40 л/с. Заг. прогнози експлуатаційні ресурси прісних підземних вод УРСР за підрахунками на 1982 становлять 57 млн. м³/добу. Ці води в артезіанських бас. з глибиною змінюються солонуватими і солоними водами та ропою. Серед цих різновидів підземних вод є такі, що мають лік. значення і широко використовуються в медицині; деякі різновидності солоних підземних вод можна використовувати для видобування мінеральних солей та мікроелементів (див. *Мінеральні води*). Літ.: Гидрогеология СССР, т. 1–45. М., 1966–70; Формирование эксплуатационных ресурсов подземных вод платформенных структур Украины. К., 1979.

А. Б. Бабичев.

водно-льодовиковими піщано-глинистими відкладами, вони залягають на невеликих глибинах, характеризуються значною потужністю, слабо мінералізовані, а тому мають велике практичне значення. У пд. районах, де ґрунтові води формуються в умовах посушливого клімату, водоносні горизонти малопотужні, води мають значну мінералізацію і в більшості випадків непридатні для водопостачання. Грунтові води залягають в основному на невеликих глибинах, а тому їх можна порівняно легко використовувати для водопостачання. Експлуатують їх за допомогою копань колодязів та неглибоких свердловин. Артезіанські води залягають на значно більших глибинах і утворюють у межах платформеної частини республіки кілька артезіанських басейнів. Найбільшим на Україні є Дніпровсько-Донецький артезіанський басейн (понад 50 % експлуатаційних ресурсів підземних вод республіки). Цей

ресурсів підземних вод республіки). Водоносні горизонти басейну — у відкладах палеозою, мезозою і кайнозою. У пн. та сх. частинах басейну прісні підземні води поширені до глиб. 900 м і більше, у пн.-зх. — потужність зони прісних вод зменшується до 100–20 м. Для водопостачання використовують води крейдових і неогенових горизонтів. Дебіт свердловин — від 0,07 до 40 л/с, зрідка — до 200 л/с. Причорноморський артезіанський басейн найменший за ресурсами прісних підземних вод (бл. 10 %). Осн. водоносні горизонти — у крейдових, палеогенових і неогенових відкладах. Найпотужніша зона прісних підземних вод — на межиріччі Дністра і Пруту (до 200 м), найменша — в приморській частині (до 25–50 м). Осн. роль у розв'язанні питань водопостачання належить водоносним горизонтам неогенового віку. З артезіанських басейнів за допомогою глибоких артезіанських свердловин одержують високоякісні пит-

Донецькою складчастою спорудою. Найбільш підвищені райони рівнинної частини України приурочені до правобережжя Дніпра, де розміщені Придніпровська, Подільська та Волинська височини. У рельєфі височин правобережжя України спостерігаються добре виражені уступи (напр., Гологоро-Кременецький). У сх. частині республіки розташовані пд.-зх. відрогів Середньоросійської височини, Донецька й Приазовська височини. В цілому на височині припадає бл. 25 % тер. республіки.

РЕЛЬЄФ

Загальна характеристика

Головні риси рельєфу тер. Української РСР визначаються положенням переважної її частини у межах Сх.-Європейської рівнини. Гори підносяться лише на Зх. республіки — Українські Карпати, які є частиною гірської системи Сх. Карпат, і на крайньому Пд. — Кримські гори. Рівнинні простори УРСР займають майже 95 % її площі. Пересічна вис. рівнинної частини тер. України становить 175 м над р. м. Спостерігається заг. похил

поверхні з Пн. на Пд. і з Зх. та Сх. до Дніпра. Найбільші абс. відмітки рівнинної частини України на Хотинській височині — 515 м (г. Берда), найменші — на узбережжі Чорного і Азовського морів (до 2 м над р. м.). За характером рельєфу рівнинні простори республіки неоднорідні. Тут виділяються височини і низовини, утворення яких пов'язане здебільшого з особливостями геологічної структури Сх.-Європейської платформи. Височини пов'язані гол. чин. з Українським щитом, Волино-Подільською плитою і

1

2

3

Рівнинні простори.

1. Поліська низовина.

2. Придніпровська низовина.

3. Причорноморська низовина.

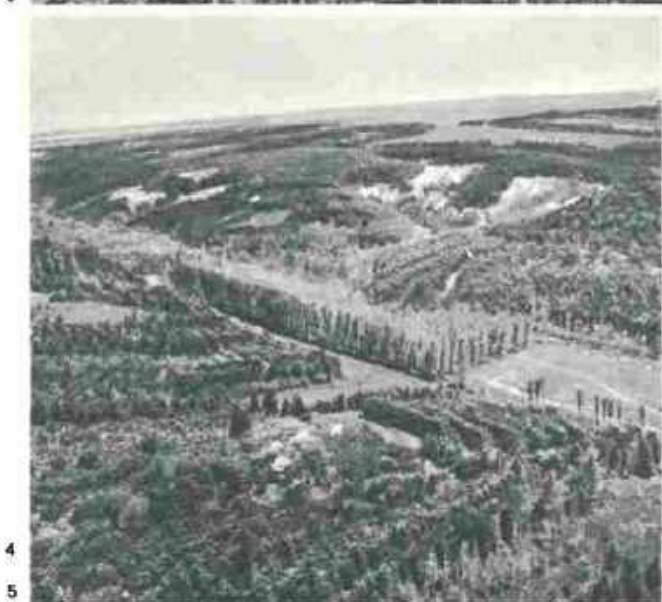

1

2

3

4

5

Річкові простори.

1. Придніпровська височина.
2. Закарпатська низовина.
3. Вид на долину Дністра.

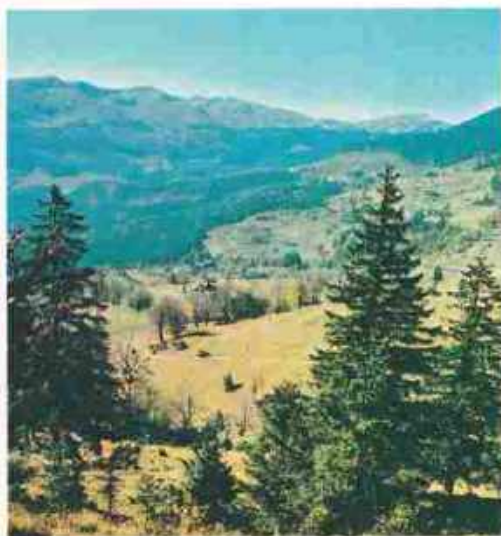
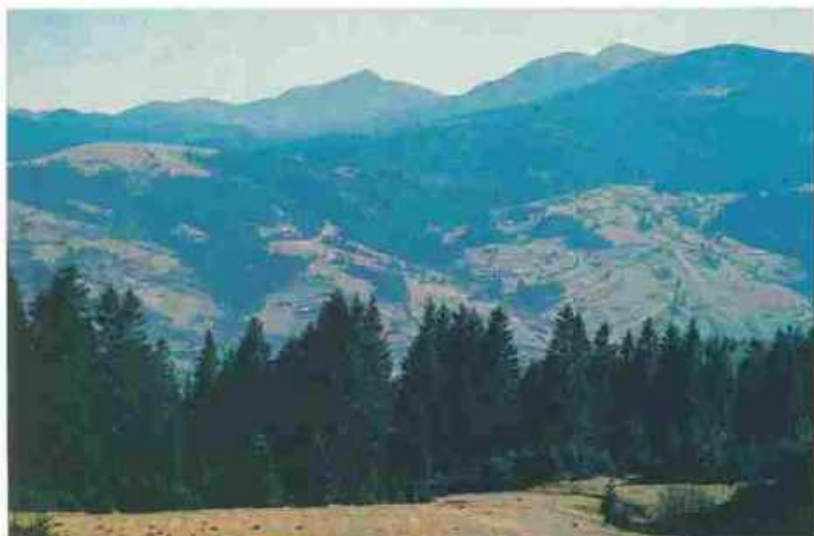
4. Відрог Середньоросійської височини.
5. Подільська височина.
6. Квінські гори.
7. Донецька височина.

6

7

Українські Карпати.

1. Гірський масив Чорногора.

2. Хребет Свидовець.

3. Вид на гору Говерла.

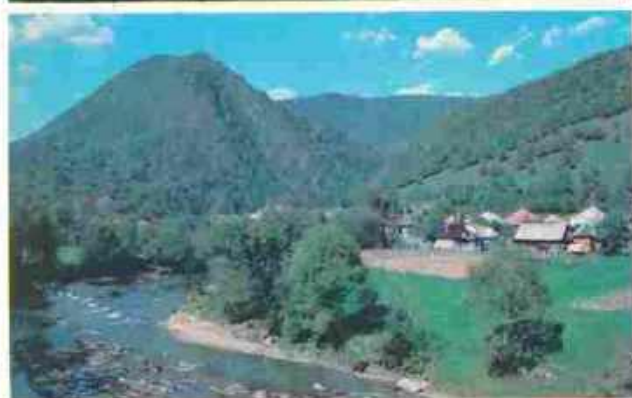
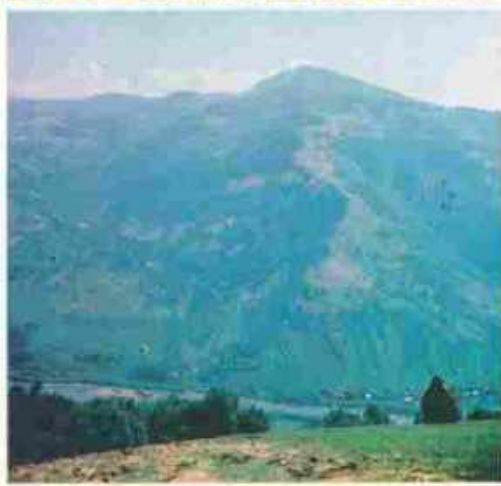
4. Полонинський хребет, Гора Менчул.

5. Подітсько-Буковинські Карпати.

6. Ворохтанська улоговина.

7. Верховинський хребет.

8. Рахівський масив.

1

2

3

4

5

6

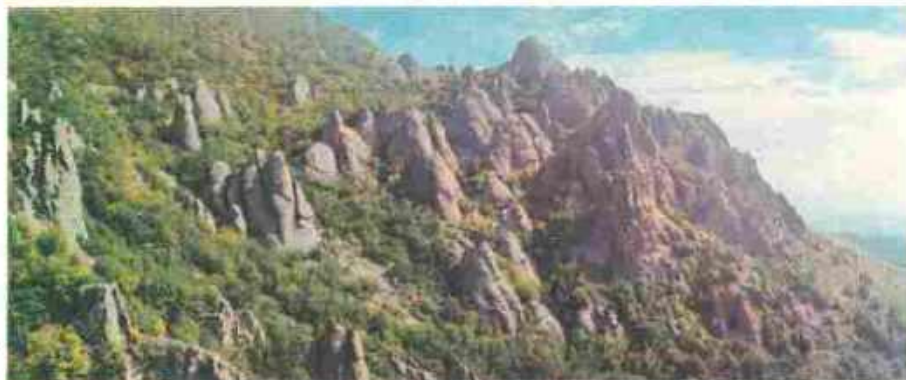
7

8

1
2

3
4

5
6

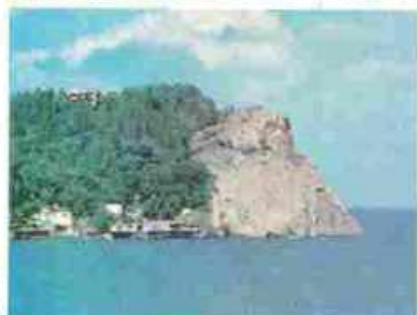
7

Кримські гори.

1. Вид на Ай-Петрі.
2. Гірський масив Караул-Оба.
3. Гори Південна Деморджі.
4. Південний схил Ялтинської гілки.
5. Прський масив Чатирдаг.
6. Аюдаг.
7. Бабуран-айла.
8. Мис Пляж на Південному березі Криму.
9. Гора Велика Чучель.
10. Внутрішнє пасмо Кримських гір. Гора Ай-Кая.

8
9
10

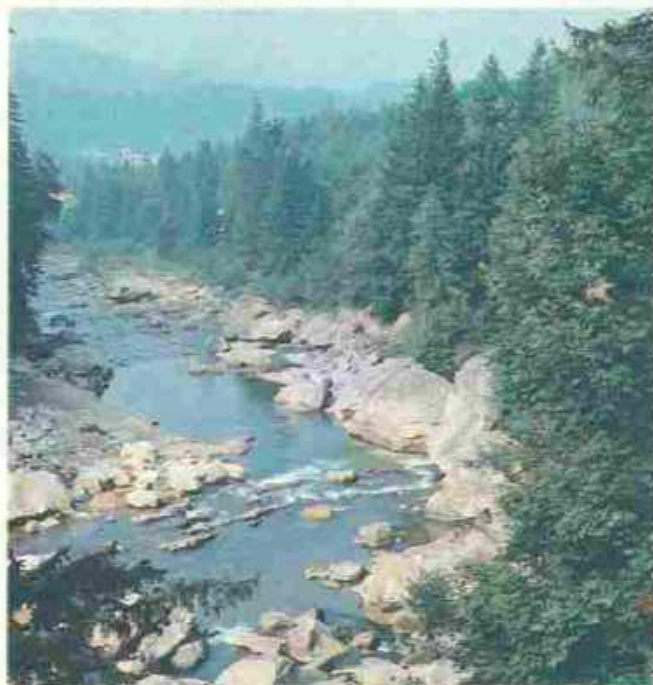
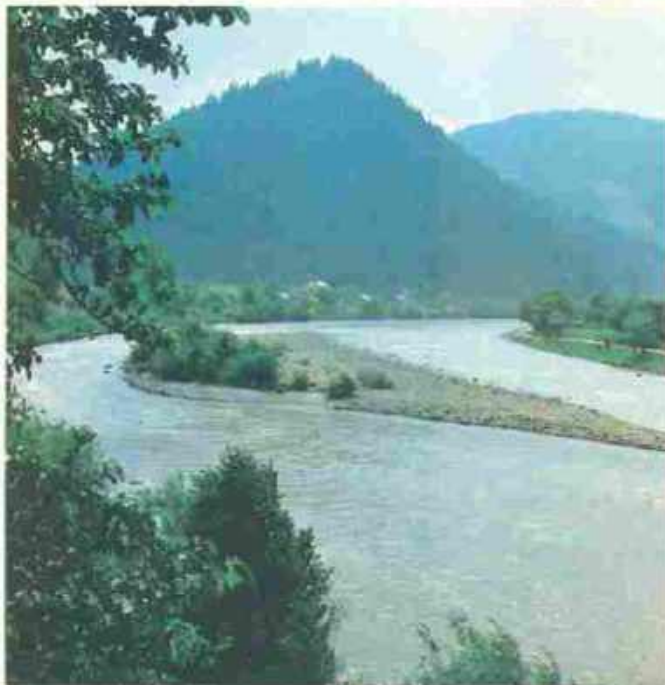
Річка Україна.

1. Дніпро біля Києва.

2. Дністер.

3. Черешня.

4. Верхній Пруту.

1

2

3

4

5

6

Річки України.

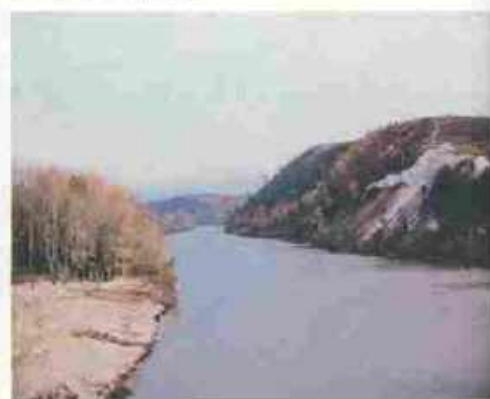
1. Прип'ять.
2. Десна.
3. Дунай біля міста Ізмаїла.
4. Тетерів.
5. Гірський Тікич.
6. Південний Буг.
7. Річка Учайку.
8. Тиса.
9. Сіверський Донець.

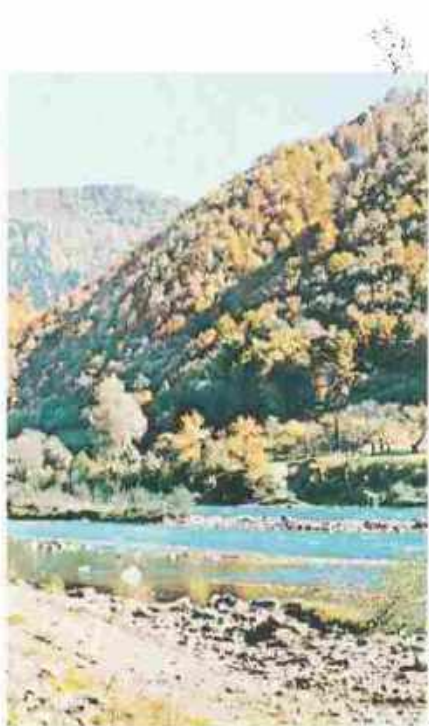

7

8

9

Ланцюжки України.

1. Поліський.
2. Луцький (філія Стрильцівський степ).
3. Український степовий (відділ Кам'яні Могили).
4. Карпатський.
5. Азово-Донецький.
6. Кіровоградський.
7. Карпатський.
8. Янтинський гірсько-лісовий.
9. Чорноморський.
10. Дунайська рівнина.
11. Мис Маріан.

1

2

3

4

5

6

7

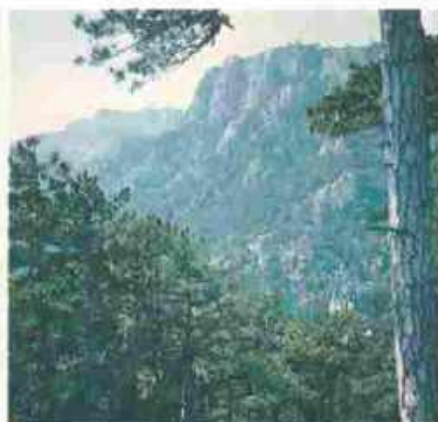
8

9

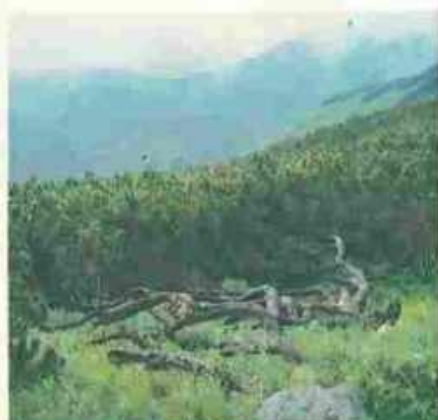
10

11

1
2
3

4
5
6

7
8
9

10
11
12

Відносно менші висоти на Пн. УРСР, в центр. її частині та на Пд., де розташовані найбільші низовинні республіки — Поліська, Придніпровська й Причорноморська, що займають майже 70 % заг. площі України.

Осн. частини рельєфу території України — височини й низовини — здебільшого простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх., що зумовлено геол. структурою.

На гірські області — Українські Карпати з найвищою вершиною УРСР — г. Говерло (2061 м) і Кримські гори — припадає бл. 5 % тер. республіки. Фізичну карту див. на окремому аркуші, с. 16—17.

О. М. Маринич.

Морфоструктура і морфоскульптура

Сучасний рельєф тер. України сформувався в процесі тривалого складної взаємодії ендегенних та екзогенних процесів. Найбільші форми рельєфу (*морфоструктури*) утворилися при провідній ролі *ендегенних процесів*, серед яких осн. значення мають тектонічні, зокрема неотектонічні (неогенові та антропогенні), рухи земної кори. Розташування осн. геологічних структур і неотектонічних рухів визначають розподіл суходолу й морів, час встановлення континентального режиму, основні риси рельєфу суходолу, розподіл висот поверхні, спрямованість та інтенсивність *екзогенних процесів*. При провідній ролі екзогенних факторів (ерозія, зсуви, карстові процеси, еолове розвіювання та аккумуляція, екзарція, гляціодислокації тощо) утворилися порівняно невеликі форми рельєфу — *морфоскульптури*.

У межах рівнинної частини республіки виділяють такі морфоструктури: 1. Цокольні денудаційні, структурно-денудаційні та аккумулятивно-денудаційні рівнини Українського щита, що формувалися в умовах диференційованих блокових рухів. Розрізняють денудаційні (див. *Денудація*) та структурно-денудаційні рівнини, що відповідають блокам, які зазнавали підняття протягом неогену й антропогену, та аккумулятивно-денудаційні й аккумулятивні (див. *Аккумуляція*) рівнини, останні етапи розвитку яких відбувалися в умовах тривалих опускань. 2. Цокольні структурно-денудаційні рівнини Донецької складчастої споруди, деформовані в результаті новітніх складчасто-блокових підняття. 3. Пластово-денудаційні, структурно-денудаційні та аккумулятивні рівнини платформених депресій; представлені в рельєфі у вигляді знижених рівнин. Вони поділяються на пластово-денудаційні та аккумулятивні рівнини Дніпровсько-Донецької западини, де процеси опускання змінилися підняттям у пліоценовий та антропогенний час, і пластово-денудаційні, структурно-денудаційні та аккумулятивні рівнини Волино-Подільської плити.

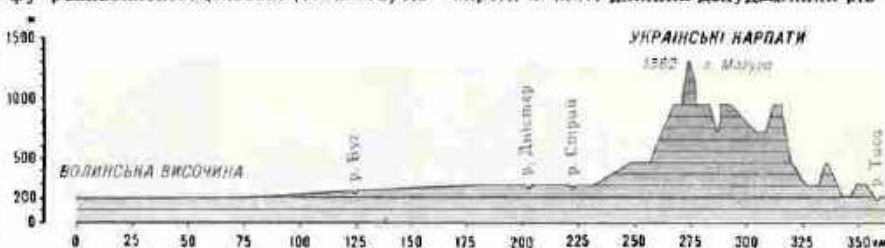
Рослинний світ України (рослини угруповання):

1 — сосновий ліс з березою білою на Поліссі; 2 — суцільний дрібноплідний у ялівецю ліс Південного берега Криму; 3 — соснові ліси на схилах Кримських гір; 4 — субальпійська рослинність Карпат (на першому плані — чемериця біла); 5 — чагарникові зарості в Карпатах; 6 — криволісся з сосни жерел у Карпатах; 7 — узлісся угруповання в Зх. Лісостепу; 8 — діброва в Лісостепу; 9 — заплавий ліс в долині Дніпра; 10 — степова ділянка з пануванням піскуватого пухляка в Зх. Лісостепу; 11 — буковий ліс на Різоточі; 12 — рослинність кам'янистих напівкочових відслонень з шаверією подільською та лишайниками.

Українські Карпати та Кримські гори як морфоструктури першого порядку в зв'язку з особливостями геол. будови й характером неотектонічних рухів поділяються на морфоструктури меншого порядку.

Серед морфоскульптур рівнинних областей виділяють такі їхні комплекси: а) переважно аккумулятивні форми рельєфу раніоплейстоценового (океського) ма-

олоковому підняття, розташованому в межах Волино-Подільської плити та зх. схилів Українського щита. Основу її становлять відклади палеозою, перекриті породами крейдової системи. На цих породах лежить товща лесовидних суглинків. Волинська височина являє собою слабохвилясту рівнину з пересічними висотами 220—250 м. Характерні окремі підняття ділянки денудаційних рів-

Гісометричний профіль по лінії Рокитище Волинської області — Чорна Закарпатської області.

терикового зледеніння — улоговини, гляціодислокації, відторженці, прохідні долини водно-льодовикового стоку; б) льодовиково-аккумулятивні й водно-льодовикові форми рельєфу середньоплейстоценового (дніпровського) зледеніння, представлені мореними пасмами (див. *Морена*) і рівнинами, озами, *кам'яни*, прохідними долинами; в) переважно аккумулятивні форми рельєфу, створені річковою діяльністю (річкові долини з терасами і дельтами); г) переважно аккумулятивні форми рельєфу, в утворенні яких бере участь море (мор. тераси); д) аккумулятивно-денудаційні та денудаційні форми рельєфу позальодовикових областей (долини, долини й балки, яри, провали і воронки просочування, карстові улоговини, степові бляди).

У гірських районах України виділяють комплекси структурно-денудаційного рельєфу. На рельєф значною мірою впливає й діяльність людини. Цей вплив позначається на активізації природних рельєфоутворюючих процесів — карстових, абразійних (див. *Абразія*), ерозійних тощо; на утворенні нових форм рельєфу, які наз. антропогенними (залізничні насипи і виїмки, терикони, кавали, греблі, земляні вали тощо).

М. Г. Волков.

І. Л. Соколовський.

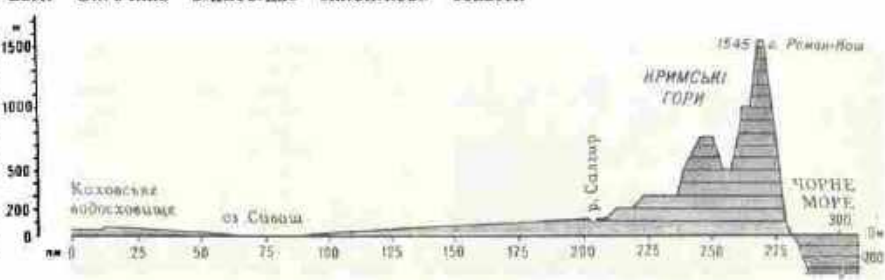
Основні орографічні елементи

Волинська височина лежить на Зх. Української РСР, гол. чин. у межах Волині та Ровен. областей. Витягнута в широтному напрямі від р. Бугу на Зх. до р. Корчик (прит. Случі) на Сх. Довж. понад 200 км, шир. бл. 80 км. На Пн. височина має чітку межу в рельєфі з Поліською низовиною, на Пд. її поверхня поступово знижується до Малего Полісся, від якого відокремлена невисоким уступом. Височина відповідає склепінено-

нин, серед яких орографічно виділяються Мізоцький кряж (вис. до 342 м, найвища точка височини) та Повчанська височина (заввишки до 328 м). Загальний похил височини — з Пд. на Пн. У тому ж напрямі її розчленовують осн. річки, які розділяють височину на кілька частин, що відрізняються одна від одної абс. висотами і характером рельєфу. Долини річок врізані на 30—50 м. Переважає увалистий та увалисто-балковий рельєф. Поширені й карстові (див. *Карст*) форми рельєфу (ліпки, улоговини). Із сучас. геоморфологічних процесів характерні площинний змив та лінійна *ерозія*.

Подільська височина простягається у пд.-зх. частині УРСР смугою завдовжки 580 км, завширшки до 180 км, у межах Львів., Терноп., Хмельн., Івано-Фр., Вінн. та частково Одес. областей. На Пн. Зх. вона обривається крутим уступом (заввишки бл. 200 м) до Малего Полісся, на Пн. Сх. її межа з Придніпровською височиною проходить умовно по долині Пд. Бугу, на Пд. Зх. (в основному по долині Дністра) межує з Передкарпаттям. Розташована в межах зх. і пд.-зх. схилу Українського щита та в пд. частині Волино-Подільської плити. Складена вапняками, мергелями, пісковиками й сланцями, у сх. частині — гранітами та гнейсами, що перекриваються лесами. Пересічні висоти змінюються від 350—400 м до 180—200 м. Макс. вис. — 471 м (г. Камула). Височина має похил на Пд. і Пд. Сх. Для поверхні її характерне поєднання плоских межирічч і глибоких каньйоноподібних долин. Глибина врізу до-

Гісометричний профіль по лінії Каховка Херсонської області — Гурауф Кримської області.

ля (гол. чин. приток Дністра) зростає вниз за течією, досягаючи в пониззі 150—200 м. В рельєфі височини чітко виділяються окремі масиви — Гоголі, Вороняки, Кременецькі гори, Опілля та смуга Товтр (Медоборів) — залишки вапнякових рифів неогенових морів. Пн.-зх. продовженням Подільської височини є Розітця. У гіпсах придніпровської частини височини поширені карстові печери (досліджено понад 60 печер), найбільші з них: Оптимістична (задовжки 147 км), Озерна (104 км), Кристаліна

ра і Південного Бугу утворюють пороги і бистрини. У пн. частині височини поширені льодовикові (моренні горби) і водно-льодовикові форми рельєфу — прохідні долини, у пд. — ерозійно-аккумулятивні. Яружно-балкова сітка особливо розвинута на правобережжі Дніпра (на ділянці між Києвом і Дніпропетровськом). Трапляються й інші форми рельєфу — зсуви, конуси вивису, блудня й западини.

Своєрідністю будови в межах Придніпровської височини виділяються Канів-

На поверхні терас подекуди спостерігаються давні еолові форми рельєфу. На розвиток сучас. рельєфу, крім карсту, істотний вплив мають інші геоморфологічні процеси — водна ерозія, зсуви. Характерні також форми рельєфу, виникнення яких пов'язане з господарською діяльністю людини, зокрема терикони, кар'єри, муляди осідання, насипи тощо.

І. М. Рослий.

Приазовська височина розташована на Пд. Сх. УРСР, у Донец. та Запоріз. областях. На Пн. межує з Придніпров-

Волино-Подільська височина:
Товтри,
Кременецькі гори.

(22 км), Млинківська (15,1 км), Вертеба (7,8 км) та інші. Із сучасних рельєфоутворюючих процесів найбільше значення, крім карстових, мають також інтенсивний площинний тив, подекуди — лінійна ерозія.

І. Л. Соколовський.

Придніпровська височина займає межиріччя серед. течії Дніпра і Пд. Бугу. Вона розташована гол. чин. у межах Житомир., Вінн., Київ., Черкас., Кіровогр. і Дніпроп. областей. На Пн. невисоким уступом переходить у Поліську низовину, на Пн. Зх. межує з Волинською височиною, на Зх. — з Подільською височиною, на Пд. прилягає до Причорноморської низовини. Межа з Придніпровською низовиною проходить по крутому схилу долини Дніпра. Структурно Придніпровська височина відповідає Українському щиту. Фундамент її складають переважно граніти, мігматити, гнейси та ін. У будові височини беруть участь і мезозойські (крейдові) та кайнозойські (палеогенові, неогенові й антропогенові) відклади. Придніпровська височина являє собою погороване підняття, що поступово знижується в пд.-сх. та сх. напрямках. Пересічні висоти її становлять 220—240 м, на Пд. не перевищують 150—170 м, макс. — 321 м (на Пн. Зх.). Характерна риса рельєфу Придніпровської височини — чергування межиріччя з відносно глибоко врізаними (до 80—90 м) долинами річок, балками. Більшість річкових долин в межах височини має 3—4 добре виражені тераси. В місцях виходу кристалічних порід численні притоки Дні-

провської гори. Наявність глядіодислокацій, велика різниця відносних висот, густе розчленування ярами та балками, значне поширення зсувів, останців, конусів вивису надають їхній поверхні вигляду ерозійних гір. Із сучас. геоморфологічних процесів, що мають активний розвиток в межах Придніпровської височини, виділяються водна ерозія, *суфозія*, зсуви, перевіювання пісків на низьких терасових рівнях у долинах річок.

Ю. Л. Грубін.

Донецька височина простягається на 350 км з Пн. Зх. на Пд. Сх. у пд.-сх. частині УРСР, в межах Донец. Ворошиловгр. і частково Харків. областей. На Пн. височина обмежена долиною Сіверського Дінця, на Пд. Зх. межує з Приазовською височиною, на Зх. — з Придніпровською низовиною, на Пд. Сх. виходить за межі республіки. Генетично пов'язана з Донецькою складчастою спорудою. В її межах розрізняють пд.-сх. (кряжову) і пн.-зх. частини. Межу між ними умовно проводять по лінії Лисичанськ — західніше Артемівська — Горлівка — Донецьк. У геол. будові кряжа беруть участь гол. чин. палеозойські осадові породи (пісковики, вапняки, сланці) й молодші за віком пухкі породи. У пн.-зх. частині Донецької височини геол. структури складчастої споруди перекриті мезозойськими та кайнозойськими осадовими породами. В рельєфі Донецького кряжа виділяється смуга Гол. вододілу з найвищою вершиною височини — г. Могила-Мечетна (367 м). Особливостями будови кряжа є поширення структурно-денудаційних рівнин, рельєф яких ускладнений пасмами, гривами (з відносною вис. до 7—8 м), гребенями, останцями стійких щодо руйнування порід, які утворюють подекуди куестовий рельєф. Тут виділяються відслонені ерозією куполовидні підняття — куполи Грибоваха (222 м), Центральний і Дяківський. У пн.-зх. частині Донецької височини структурно-денудаційні рівнини змінюються пластово-денудаційними з розвитком лесів та лесовидних порід, які надають поверхні хвилястості. Височина розчленована глибокими річковими долинами, балками та ярами. Глибина врізу річкових долин у найбільш піднятій частині височини становить 150—200 м, зменшуючись на окраїнах до 80—100 м. У місцях поширення вапнякових порід, гіпсів і кам'яної солі розвинуті карстові форми рельєфу (ляпки, западини, печери, карри, колодязі).

сською низовиною, на Пн. Сх. — з Донецькою височиною, а Пд. та Зх. оточена Причорноморською низовиною. У геоструктурному відношенні височина відповідає пд.-сх. виступу Українського щита. В основі її залягають докембрійські породи — граніти, гнейси, мігматити, нефелінові сієніти, перекриті товщею залишків кори вивітрювання кристалічних порід (каоліни, каолінізовані піски) та антропогенових лесів і лесовидних суглинків. Височина поступово знижується з Пн. (пересічні висоти 200—300 м) на Пд. (вис. до 100 м). Найвища вершина — г. Могила-Бельмак (324 м).

Характер кристалічних порід, їхнє залягання й форми денудації визначають особливості рельєфу височини. В місцях високого залягання кристалічних порід поширені ізоляовані підвищення — «кам'яні могили» (Синя, Корсак, Темрюк). Рівнинну слабохвилясту поверхню височини урізноманітнюють могили-кургани, насипані за давніх часів людиною. Слабопохила денудаційна поверхня височини розчленована річками, які у верхів'ях глибоко врізані в кристалічні породи і часто утворюють глибокі каньйоподібні ущелини, а в їхніх руслах спостерігаються водоспади і пороги. Глибина розчленування досягає 150 м. З сучас. геоморфологічних процесів, що впливають на формування рельєфу височини переважають лінійна та площинна ерозія, зрідка — вітрова.

В. М. Пашенко.

Середньоросійська височина заходить на тер. України своїми пд.-зх. відрогам, займаючи пн.-сх. частину республіки, гол. чин. у межах Сум. і Харків. областей. На Зх. і Пд. Зх. відрогі височини поступово переходять у Поліську та Придніпровську низовини, на Пд. Сх. долиною Сіверського Дінця відмежовується від Донецької височини. У геоструктурному відношенні відрогі Середньоросійської височини пов'язані з пд.-зх. схилом Воронежського масиву. Кристалічний фундамент височини критий товщею кам'яноугільних, крейдових, палеогенових, неогенових і антропогенових порід, серед яких переважають леси. Поверхня Середньоросійської височини в межах України має заг. похил на Пд., Пн. і Зх. Пересічні її висоти становлять 190—200 м, максимальна — 236 м. Для відрогів характерний розчленований горбистий рельєф з розвинутою долино-балковою та яружною сіткою. Височина розчленов-

Приазовська височина.

вана притоками Сіверського Дінця і Ворскли. Річкові долини переважно глибоко арізані (до 100–120 м), широкі, правобережні ділянки вододілів порізани короткими й глибокими ярами. Для лівобережних просторів характерні довгі, слабо розгалужені яри та неглибокі балки. Місцями трапляються балки циркулярної форми. Поверхня відрогів Середньоросійської височини ускладнена карстовими формами рельєфу: западинами, в місцях відслонень крейдових скель — каррами. У заплавах трапляються дюнні форми рельєфу. З сучасних геоморфологічних процесів значного поширення в межах височини набули ерозія, зсуви тощо.

І. М. Рослий. Поліська низовина займає пн. частину УРСР, у межах Волин., Ровен., Житомир., Київ., Черніг. і Сум. областей. З Пд. вона обмежена Волинською і Придніпровською височинами та Придніпровською низовиною. У пн. напрямі виходить за межі республіки. Низовина розташована в межах різних геоструктурних областей — Прип'ятського прогину, Волинсько-Подільської плити, Українського щита і Дніпровсько-Донецької западини. У формуванні її рельєфу найбільшу роль відіграють антропогенні відклади. Велике значення мають і докембрійські кристалічні породи та осадочні, гол. чин. крейдові й палеогенові відклади, що подекуди виходять на поверхню. Поверхня Поліської низовини має заг. похил до Прип'яті й Дніпра. Пересічні висоти 150–160 м, найбільша — 316 м (у межах Словенсько-Овруцького кряжа). За характером рельєфу — це рівнина з неглибоким ерозійним розчленуванням поверхні й вапняно-острівними височинами у місцях виходу кристалічних порід Українського щита. Глиб. річкових долин зростає з Пн. на Пд. від 20 до 50 м. Там, де ріки арізаністю в кристалічні породи Українського щита, долини глибокі, часто мають круті схили, в річцях є перекати, місцями — пороги. Заплави річок здебільшого заболочені.

Словенсько-Овруцький кряж.

В рельєфі Поліської низовини гол. роль відіграють моренно-зандрові, моренні, зандрові й алювіальні та частково денудативні рівнини. До місць високого залягання крейдових відкладів приурочені форми давньолодовикової аккумуляції (Волинське пасмо). На Зх. і Сх. низовини (в бас. Турії тощо) розвинуті карстові форми рельєфу — лійки, озерні улоговини, провали тощо. Трапляються також антропогенні форми рельєфу, виникнення яких пов'язане з видобуванням корисних копалин кар'єрним способом, меліоративним, гідротех. і шляховим буд-вом. Із сучасних геоморфологічних процесів розвинуті просядочні, подекуди мають місце карстові, еолові та ерозійні процеси.

О. М. Мариниц. Придніпровська низовина займає значні простори лівобережної частини України, в межах Полтав. та частково Київ., Черніг., Сум., Черкас., Дніпроп. та Харків. областей. На Пн. Придніпровська низовина обмежена Поліською низовиною, на Сх. — відрогам Середньоросійської височини, на Пд. — Донецькою і При-

зовською височинами. На Пд. Зх. по крутому правому схилу долини Дніпра проходить межа з Придніпровською височиною. У геоструктурному відношенні пов'язана з Дніпровсько-Донецькою западиною. У будові осадочної товщі беруть участь палеозойські, мезозойські й кайнозойські відклади. Серед антропогенних відкладів переважають піски та лес. Поверхня низовини поступово знижується з Пн. Сх. на Пд. Зх. Переважні вис. 100–150 м. Для пн. частини низовини характерні незначне розчленування поверхні, широкі долини річок, заболоченість, наявність карстових форм рельєфу. Зх. її частина являє собою акумулютивну рівнину лівобережних неогенових і антропогенних терас серед. течії Дніпра та його приток з окремими ізольованими підняттями (гори Пивиха, Калитва, Хоцький пагорб), заплавами річок з численними староріччями, дюнами. У будові цієї частини рівнини корінні схили річкових долин ускладнені зсувами.

Сх. (підвищена) частина Придніпровської низовини — Полтавська рівнина характеризується чергуванням плоских вододілів з широкими (до 10–12 км) долинами лівих приток Дніпра. Глиб. арізу річкових долин тут досягає 60–80 м. На Полтавській рівнині розвинута яружно-балкова сітка, на межиріччях подекуди підносяться підняття — Висачківський горб, г. Золотуха та інші, походження яких пов'язане з солянню тектонікою. Для рельєфу Придніпровської низовини характерні прохідні долини; поширені також поди, блюдця степові тощо. Серед сучасних рельєфоутворюючих процесів, які мають значний вплив на формування рельєфу низовини, провідне місце належить ерозійним, еоловим, просядочним і карстовим.

М. Г. Волков.

Причорноморська низовина простягається на Пд. УРСР, на тер. Одес., Микол., Херсон., Запоріж., Донец. та Крим. областей. На Пн. Зх. переходить у Подільську височину, на Пн. — у Придніпровську височину; з Пн. і Сх. її обмежує Приазовська височина. На Пд. низовина невисоким уступом обривається до Чорного і Азовського морів. На Кримському п-ові пд. межа низовини проходить вздовж підніжжя Зовнішнього пасма Кримських гір. Розташована в межах Причорноморської западини.

У геологічній будові низовини беруть участь потужні товщі осадочних порід палеозою, мезозою і кайнозою. Простягається смугою завширшки до 120–150 км від дельти Дунаю на Зх. до бас. р. Міусу на Сх. більш як на 600 км.

Поверхня Причорноморської низовини має заг. незначний похил з Пн. (абс. висоти досягають найбільших позначок — 150–170 м) на Пд. (вис. 2–10 м), на п-ові Тарханкут — 176 м. Рельєф більшої

частини низовини слабохвилястий, в центр. частині — плоский. Рівнинність поверхні порушується долинами річок, напрям течії яких в основному збігається з її похилом, а також балками, ярами, подами. Річкові долини різко окреслені, неширокі. Вздовж крутих правих схилів розвинуті зсуви, іноді денудативні тераси. Пригірлові частини долин внаслідок неотектонічного опускання затоплені й утворюють лимани (Дніпровський, Бузький, Утлюцький та ін.), частково або повністю відокремлені від моря пересипами. Вздовж мор. узбережжя поширені піщані коси та острови. Глибина ерозійного розчленування низовини найбільша на її зх. і пн.-зх. окраїнах (в межиріччя Дністра і Пд. Бугу), де вона досягає 100 м. Між Дніпром і Молочною глиб. арізу широкі балок-роздолі досягає 10–15 м. Значного поширення на Причорноморській низовині, зокрема в межах Олешківських (Нижньодніпровських) пісків, набули еолові форми рельєфу (переважно дюни до 8–15 м заввишки). Для рельєфу низовини характерні численні поди, які займають значні площі на Сх. (до 20 %). Їх глиб. 6–8 м, рідше — до 15 м, площа 0,2–1 км², трапляються і дуже великі — до 120 км² (Великий Чаплійський, Агайманський та ін.). З ін. форм рельєфу трапляються штучні намети — могили (найвищі з них досягають 20 м), зрошувальні канали. З сучасних геоморфологічних процесів розвинуті ерозійні, зсувні (по долинах річок і на морських узбережжях — у поєднанні з абразійними й акумулятивними), а також денудативні, подекуди розвинуті карстові процеси.

В. М. Пашенко.

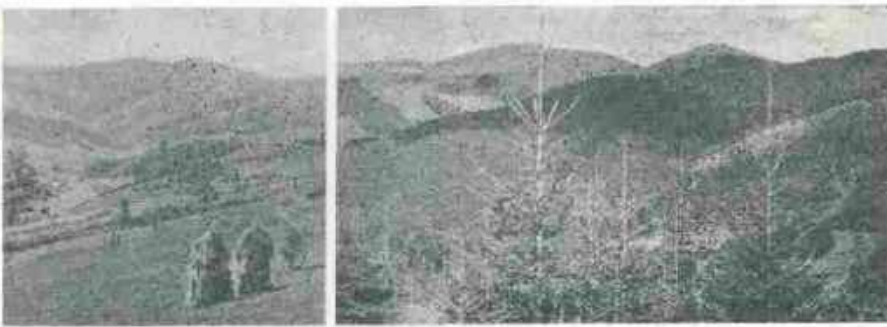
Українські Карпати становлять частину Сх. Карпат. Підносяться на Зх. УРСР, у межах Закарп., Львів., Івано-Франк. та Чернів. областей. На тер. республіки Карпати простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх. смугою завдовжки понад 270 км і завширшки 100–110 км. У структурному відношенні вони відповідають Карпатській складчастій системі. Українські Карпати являють собою середньовисокі гори. Пересічна вис. їх 1000 м, максимальна — 2061 м (г. Говерла).

Характерною рисою гір є зональність їхньої орографічної будови, що зумовлена особливостями тектоніки і літологічного складу гірських порід. Вздовж пн.-зх. краю Українських Карпат простягається Передкарпаття, що відповідає Передкарпатському прогину. Пересічна висота в межах Передкарпаття бл. 350 м, максимальна — 780 м.

Українські Карпати:

Масив Боржава.

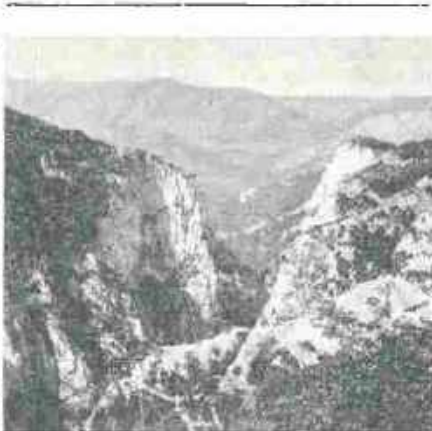
Горгані.

Зовнішня смуга Українських Карпат, що відповідає переважно Скибівській зоні, складається з 8–10 гірських пасом. У межах її виділяються Бескиди, південна частина яких лежить у межах Дуклянської зони (пересічна вис. 800–1000 м, найбільша вис. на тер. УРСР — 1268 м, г. Парашка). Горгані (пересічна вис. 800–950 м, найбільша — 1818 м, г. Сивуля) і Покутсько-Буковинські Карпати (пересічна вис. 700–900 м, найбільша — 1491 м). Ця частина Українських Карпат складена флішовими породами крейдяного і палеогенового віку — з пісковиків, аргілітів і алевролітів. Від Передкарпаття Зовнішні Карпати відокремлені уступом з відносними висотами 200–400 м. Для Бескид і Покутсько-Буковинських Карпат характерні м'які обриси і куполовидні вершини. Середньовисокі хребти Горган мають гострі гребені, круті схили з кам'яними осипищами, розчленовані глибокими долинами. У центр. смугі Українських Карпат, що відповідає в основному Кросненській зоні, простягаються Вододільно-Верховинські Карпати. Вони складені потужною товщею олігоценівих пісковиків і аргілітів. Переважає низькогірний рельєф, виділяються вершини — Стрийсько-Савська, Воловецько-Міжгірська, у пн.-сх. частині — Верховинський Вододільний хребет з дуже розчленованими схилами, багатьма зручними перевалами — Ужоньким (889 м), Верецьким (839 м), Воловецьким (1014 м) та ін. На Сх. Вододільно-Верховинських Карпат — Ясинська й Ворохтянська міжгірні улоговини та Верховинсько-Путильське низькогір'я. Далі на Пд. Зх. піднімається найвища частина Українських Карпат — Полонинсько-Чорногорські Карпати, що відносять до Чорногорської, Свидовецької і Бургутської зон і складені переважно флішем крейдяного й палеогенового віку. До складу Полонинсько-Чорногорських Карпат включають Полонинський хребет, гірські масиви Свидовець, Чорногора, Гриняви та інші. Долинами річок Полонинський хребет розчленований на окремі масиви-полонини: Рівню (1479 м), Боржаву (1617 м), Красну (1501 м) та ін. Найвищим є масив Чорногора, що характеризується альп. формами рельєфу. Крім Говерли, кілька вершин цього масиву підносяться на висоту понад 2000 м — Бребенеска (2037 м), Петрос (2022 м), Ребра (2001 м) та інші вершини. Міжгірня долини відокремлює Полонинський хребет від Вулканічного хр., який ще наз. Вигорлат-Гутинським, висота до 1085 м (г. Бужора). Він відповідає Магурській і частково Пенінській зонам. Долини річок Ужу, Латорині, Боржави і Тиси поділяють Вулканічний хр. на окремі масиви — Маковичо, Синяк, Верхній Діл, Тулий тощо. Складається хребет з вулканічних порід, переважно базальтових, андезитових-базальтових лав і туфів. На Пд. Українських Карпат підносяться Рахівський масив (вис. до 1944 м, г. Пів-Іван Мармарошський) та Чивчинські гори, приурочені до Мармарошської і Рахівської зон. Вони складені протерозойськими гнейсами, гранітами і сланцями, палеозойськими вапняками, філітами, кварцитами, мезозойськими конгломератами, доломітами. Для цієї частини Українських Карпат характерні стрімкі схили, гострі гребені гір і значна глибина розчленування. З Пд. Зх. Українські Карпати обмежені Закарпатською низовиною, яка є частиною Середньодунайської рівнини і відповідає Закарпатському прогину. Поверхня її слабо похилена на Пд. Зх., висота — до 120 м.

Морфоструктури Українських Карпат ускладнені різноманітними формами рельєфу екзогенного походження. Найбільше поширення набули ерозійні форми, утворені численними водотоками. Густота річкової сітки тут — найбільша на Україні (перевищує 1,0 км/км²). Глиб. розчленування коливається від 200 м у передгір'ї до 1000 м у горах. Значно поширені акумулятивні форми, утворені численними водотоками. Поверхні схилів хребтів і річкових долин ускладнені зсувами (переважно у Вододільно-Верховинських Карпатах). В окремих районах Українських Карпат трапляються карстові форми рельєфу, зокрема, на Полонинському хребті відомо 15 печер. Найвідоміші з них — Дружба, Білокам'яна, Загадка та ін. У гірських масивах Чорногора й Свидовець поширені давньоледовикові форми рельєфу — льодовикові кари тощо. На рельєф гір впливають процеси площинного змиву, *соліфлюкції* та морозне вивітрювання.

[К. І. Геренчук.]

Великий каньйон Криму.

Червона печера. Кримські гори.

Масив Карадаг.

Кримські гори займають крайню пд. частину УРСР; простягаються на 180 км вздовж пд. узбережжя Кримського п-ова (від мису Фіолент до мису Іллі), а межах Крим. обл. Шир. гірської смуги — до 50 км. У рельєфі Кримських гір чітко виділяються три майже паралельні пасма: Головне (найвище), Внутрішнє і Зовнішнє. Пасма розділені поздовжніми ерозійними зниженнями. Кримські гори являють собою антиклинальне підняття, що входить до складу *Альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. Головне пасмо Кримських гір і Пд. берег Криму складаються з дислокованих (див. *Дислокації*) і метаморфізованих осадочних порід мезозою — глинистих сланців, пісковиків, конгломератів і вапняків. Зовн. і Внутр. пасма, що відповідають пн. частині Кримського *антиклинорію*, складають переважно мезозойські й кайнозойські відклади — глини, мергелі й вапняки. Подекуди в Кримських горах спостерігаються виходи мезозойських вулканічних порід.

Головне пасмо Кримських гір простягається від Балаклавських висот до горбистих височин мису Іллі (Феодосійські висоти). Південний схил пасма короткий, крутий, місцями прямовисний, північний — частіше пологий. У зх. і центр. частинах Головне пасмо являє собою майже суцільний ланцюг столових масивів, ілєскаї вершини яких наз. яйлами: Байдарська (вис. 500–700 м), Ай-Петринська (1320 м, г. Беденекір), Ялтинська (1406 м, г. Лапата), Нікітська (1473 м, г. Авінда), Гурзуфська (1540 м, г. Демір-Капу), Бабуган-яйла з найвищою вершиною Кримських гір — г. Роман-Кош (1545 м). Далі на Сх. пасмо розділене перевалами Кебітським (596 м) і Ангартарським проходом (752 м) на відокремлені яйлинські масиви: Чатирдаг (1527 м), Демерджи-яйла (1356 м), Довгоруківська яйла (700–1000 м) і найбільша за площею Карабі-яйла (1259 м, г. Тай-Коба).

Довж. найбільших масивів становить 20–30 км, шир. — до 12 км. Сх. ділянка Головне пасма являє собою ланцюг вершин і піків заввишки до 500–1000 м. У вапняках яйлинських масивів інтенсивно розвиваються карстові форми рельєфу. Серед відомих у Кримських горах більше як 800 карстових порожнин найбільшу протяжність має Червона печера (Кизил-Коба) на Довгоруківській яйлі (13,1 км), найглибша — шахта Солдатська на Карабі-яйлі (500 м). Відомі також Скельська печера на Байдарській яйлі, Давильча — на Ай-Петринській яйлі, Юграф — на Ялтинській яйлі та Бінбаш-Коба («печера Тисячі голів») — на Чатирдазі.

Пд. схил Головне пасмо утворює вузьку (1–12 км) смугу Пд. берега Криму, для рельєфу якого характерні гірські амфітеатри (Алуштинський, Гурзуфський, Ялтинський, Ласинський), гори-відторженні (Кішка, Могабі, Паралімен), зсуви (понад 500), нагромадження скель (хаоси), виходи вулканічних порід — лаколіти (гори Аюдаг, Кастель, Чамни-Бурун та ін.) і давньовулканічні масиви (гори Піляки, Карадаг). Поверхня Пд. берега Криму ускладнена вапняковими брилами. Відроги яйлинських масивів іноді спускаються до моря. З Пн. Головне пасмо оточене двома пасмами — куєстами. Внутрішнє пасмо простягається від Інкерманських висот до г. Агармиш. В зх. частині Внутрішнє пасмо розділяється, воно розчленоване тектонічно-ерозійною крутосхилою долиною. Пересічна вис. його становить 500 м, найбільша — 738 м (г. Кубалач). Для нього характерні денудативні гори-останці:

Чуфут-Кале, Мангун-Кале, Тене-Кермен, Ескі-Кермен. Зовнішнє пасмо починається біля мису Фіолент і закінчується на Пл. від г. Агармиш. Пересічна висота його 250 м, найбільша — 344 м (у районі м. Бахчисаряй). На Сх. від Сімферополя пасмо виположується. Подекуди поперечні долини передгір'я мають вигляд каньйонів — Чорнорічницький, Бельбекський, Качинський. У багатьох місцях Кримських гір завдяки вивітрюванню на схилах утворилися мальовничі

скелі, стояни, піраміди, природні «сфінкси». Крім вивітрювання, в Кримських горах активно проявляються водна ерозія, селі, гірські обвали, абразія. В. Г. Єна.

Геоморфологічне районування

Головні закономірності будови, розвитку та просторового розміщення рельєфу

на території України відображені в її геоморфологічному районуванні. В основу цього районування покладено морфогенетичний і тер. принципи. При цьому враховують особливості морфоструктури, історію розвитку рельєфу, роль суаус. геоморфологічних процесів у формуванні орографічних особливостей території України.

Найбільшими таксономічними одиницями геоморфологічного районування УРСР є геоморфологічні країни (частини країн), які відповідають її рівнинній (платформеній) та гірській (геосинклінальній) територіям. Такими є полігена рівнина України (Пд. Зх. Східно-Європейської платформи) та гірські споруди Криму і Карпат (Кримсько-Карпатська геосинклінальна зона). У межах геоморфологічних країн виділяють відповідно до морфоструктур геоморфологічні провінції.

У межах провінцій відповідно до типу й напрямку розвитку морфоструктур, орografічної єдності, однорідності структурно-геол. субстрату та спільного прояву екзогенних рельєфоутворюючих процесів виділяють геоморфологічні області. За переважанням генетичного типу рельєфу та інтенсивністю розвитку сучасних геоморфологічних процесів області поділяють на геоморфологічні райони. Всього на тер. України в межах 30 геоморфологічних областей виділено 107 геоморфологічних районів (див. карту). Вивчення рельєфу має важливе значення при пошуках корисних копалин, будівництвах, меліорації.

Іл. лив. на окремих арк. с. 32—33.

Ю. Л. Грубрин.
МФР, № 4892

Дит.: Дмитриев М. И. Рельеф УССР. К., 1936; Бондарчук В. Г. Геоморфология УССР. К., 1949; Цись П. М. Геоморфология УССР. Львів, 1962; Маринич А. М. Геоморфология южного Полесья. К., 1963; Грубін Ю. Л. Схема геоморфологічного районування території Української РСР і Молдавської РСР. «Вісник Київського університету. Серія географічна», 1967, № 9; Природа Українських Карпат. Львів, 1968; Емва В. Г. В горах і на рівнинах Крима. Симферополь, 1973; Соколовський І. Л. Закономірності розвитку рельєфу України. К., 1973; Равнини Європейської частини СРСР. М., 1974; Дублянський В. Н., Ломаєв А. А. Карстові печери України. К., 1980; Волков Н. Г., Паленко В. П., Соколовський І. Л. Морфоструктурний аналіз нафтегазоносних областей України. К., 1981.

© 2004 Blackwell Publishing Ltd *Journal of Internal Medicine* 255: 111–117

KLIMAT

Загальна характеристика

Кліматичні умови УРСР визначаються її геогр. положенням і взаємодією осн. кліматоутворюючих факторів — сонячної радіації, циркуляції атмосфери та підстилаючої земної поверхні. Тер. республіки лежить між 44–52° пн. ш., що зумовлює співвідношення дня та ночі протягом року (відповідно 16–8 год. влітку та 8–16 год. взимку), а також подолання висоти Сонця (влітку 69–61°, взимку 23–15°).

УРСР розташована переважно у помірно помірній поясі. Клімат помірно континентальний, за винятком вузької смуги Пд. берега Криму з рисами субтропічного клімату. Характерним є зростання континентальності з Зх. на Сх. та майже широтний розподіл окремих метеорологічних елементів — опадів та вологості повітря, вітрового режиму тощо. В Українських

Карпатах та Кримських горах спостерігається зміна метеорологічних елементів з висотою: т-ра повітря і тиск знижуються, кількість опадів збільшується, зростає швидкість вітру тощо. Деякі місцеві кліматичні особливості спостерігаються також на узбережжях морів, поблизу великих міст і штучних водойм, на меліорованих землях.

Кліматоутворюючі фактори

Сонячна радіація. На тер. УРСР річні значення сумарної радіації змінюються у межах від 95–97 ккал/см² на Пн. та Пн. Сх. до 125–127 ккал/см² на Пд. березі Криму. Осн. частина цього тепла надходить у теплий період (травень — вересень), коли місячні суми сонячної радіації для всієї республіки перевищують 10 ккал/см², досягаючи піку 17–18 ккал/см². Взявму цей

показник не перевищує 3 ккал/см², в окремі роки — 1,2—1,3 ккал/см². Довбі суми сонячної радіації змінюються від 100 ккал/см² у хмарну погоду взимку до 800 ккал/см² у ясну погоду влітку. Суми сонячної радіації за годину у більшості районів республіки у травні — вересні перевищують 60 ккал/см². На розподіл сонячної радіації значний вплив має хмарність, тому влітку в сумарній радіації переважає пряма сонячна радіація, взимку, при збільшенні хмарності, — розсіяна. Частина сумарної сонячної радіації, що надходить на земну поверхню, відбивається від неї і потрапляє в атмосферу та космічний простір. Для тер. України пересічні значення альбедо (відношення відбитої радіації до усієї променевої енергії Сонця, що надходить на Землю) змінюються взимку від 60—65 % на Пн. до 20—25 % на Пд. Найвищі значення альбедо взимку при наявності

снігового покриву становлять 70—80 %, найнижчі характерні для водної поверхні (5—10 %) та зволоженого відкритого ґрунту влітку (7—12 %). Влітку контрасти у розподілі альбедо зменшуються, пересічні його значення становлять залежно від характеру підстилаючої поверхні 17—25 %. Важливим показником радіаційного режиму земної поверхні є ефективне випромінювання (різниця між власним випромінюванням земної поверхні та зустрічним випромінюванням атмосфери), яке становить на рік

Пд. березі Криму — 63—65 ккал/см². Макс. значень радіаційний баланс досягає влітку, взимку жінколи має від'ємні значення (у пн. районах). Сонячна радіація відзначається відносною стабільністю і відіграє провідну роль у формуванні клімату. Циркуляція атмосфери. Кліматичні умови України формуються під впливом повітр. мас, гол. чин. помірних, а також тропічних і субтропічних широт та арктичного повітря. Процеси циркуляції над Україною пов'язані з проходженням

(сніг, дощ, мряка), бувають часті потепління з відлигами і туманами. Влітку циклонічна діяльність зумовлює похолодання та інтенсивні дощі з грозами. Антициклонічна діяльність над Україною визначається впливом Азіатського та Азорського максимумів. З поширенням Азіатського максимуму взимку пов'язана ясна морозна погода, з відходами Азорського максимуму влітку — безхмарна посушлива погода. Вторгнення арктичних повітряних мас на територію республіки можливі протягом року. Окремі області високого тиску виникають у перехідні періоди викликають різкі похолодання з інтенсивними опадами, а влітку сприяють формуванню посушливої погоди. Подібна трансформація арктичних повітр. мас влітку пояснюється тим, що у процесі переміщення на Пд. повітря швидко прогривається, його відносна вологість знижується до 50—60 %. Залежно від циклонічних та антициклонічних утворень у кожному сезоні спостерігаються значні зміни погодних умов, що знаходять своє відображення у радіаційному і термічному режимах України. Пересічно на рік над тер. республіки проходить до 45 циклонів та понад 35 антициклонів; менша рухливість останніх зумовлює переважання антициклонічної погоди.

Земна поверхня істотно впливає на особливості погодних процесів та клімат у цілому. Влітку підстилюча поверхня переважно прогриває повітр. маси, взимку, при наявності снігового покриву та менших сум сонячної радіації, — охолоджує їх. Заг. план поверхні тер. України, переважання рівнинних просторів та розташування гірських районів на Зх. і крайньому Пд. республіки зумовлюють формування місц. кліматичних особливостей. Значною мірою вони залежать від розподілу водних об'єктів (річок, озер, боліт, водосховищ), характеру рослинного покриву, наявності с.-г. угідь та ін. З місцевими формами рельєфу пов'язаний розвиток температурних інверсій, ступінь зволоженості території, особливості турбулентного теплообміну та певних контрастів у розподілі окремих метеорологічних елементів. Різноманітність поверхні зумовлює своєрідні особливості мікроклімату окремих частин території України. У гірських районах, зокрема, порівняно з навколишніми просторами випадає більше опадів, зростає кількість гроз і туманів, внаслідок дії гірсько-долинних вітрів має місце адиабатичне прогрівання повітря, що спричинює суху жарку погоду. Влітку при антициклонічній погоді поблизу водних об'єктів формується місц. (бризова) циркуляція. Додатковий вплив на погодні процеси та клімат має підстилюча поверхня, змінена госп. діяльністю людини. Великі міста і пром. підприємства меліорані землі, лісонасадження, штучні водойми тощо викликають зміни у розподілі температури, вологості повітря, опадів, швидкості вітру та ін. метеорологічних елементів, утворюючи нові типи мікрокліматів.

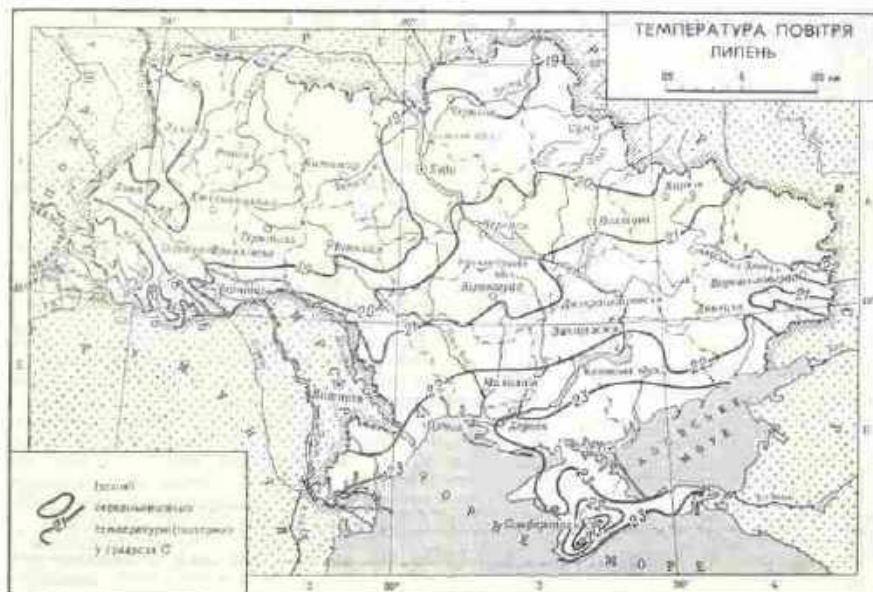
Основні метеорологічні елементи

Температура повітря. Розподіл т-ри на території України протягом року залежить від комплексного впливу осн. кліматоутворюючих факторів, гол. чин. сонячної радіації. Річний хід т-ри у цілому стабільний, окремі відхилення не впливають на характер клімату республіки. У зимовий період особливе значення має атм. циркуляція; влітку циклонічна

пересічно 30—35 % річної сумарної радіації. Макс. його значення (43—44 ккал/см²) на Пд. березі Криму, мінімальні (26—28 ккал/см²) — на Пн. республіки. Для формування термічного режиму тер. республіки найбільше значення має радіаційний баланс — баланс надходження (пряма і розсіяна радіація) та витрат (ефективне випромінювання) радіаційного тепла. Пересічно на рік радіаційний баланс для УРСР додатний, його величина на Пн. Сх. 42—44 ккал/см², на

циклонів та антициклонів, що надходять з Атлантичного ок., Арктики, Азії і приносять різні за властивостями повітряні маси (теплі й холодні, вологі й сухі тощо). Протягом всього року Україна перебуває під впливом теплих вологих повітр. мас з Атлантичного ок., що зумовлюють виникнення інтенсивних циклонів. Взимку та восени, коли Ісландський та Середземноморський цикли досягають найбільшого розвитку, на тер. республіки встановлюється хмарна погода з опадами

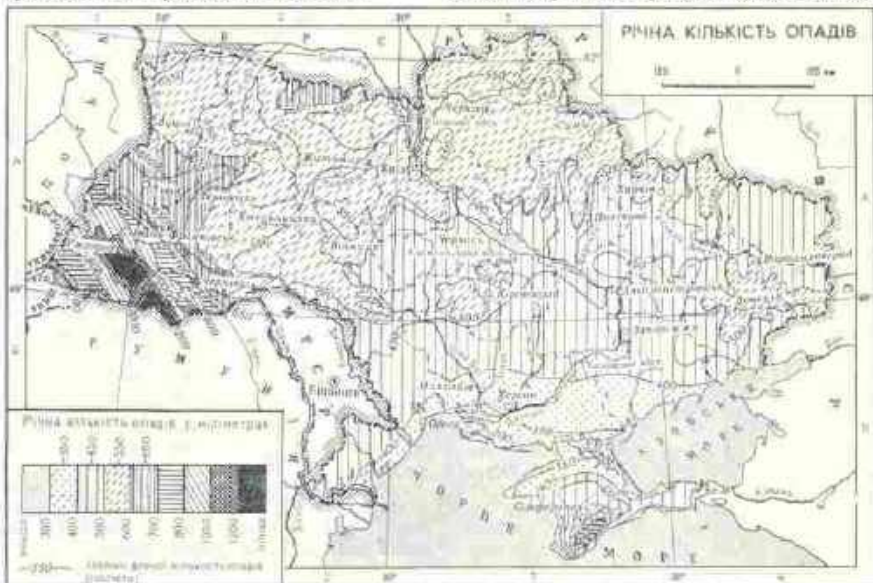

діяльність слабшає, осн. роль у температурному режимі відіграють сонячна радіація та турбулентний теплообмін. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця — січня зростає від -7 на Пн. Сх. до $+2$, $+4$ на Пд. березі Криму. В окремі роки виникли можливі зниження пересічних місячних т-р на Пн. до -14 , -15 , на Пд. до -5 , -6 , на Пд. березі Криму до 0 . Навесні (березень — травень) т-ра помітно підвищується щомісяця пересічно на $3-8$; найтепліший місяць літа — липень (пересічно $+18$ на Зх., $+19$ на Пн. Сх.; $+22$, $+23$ у пд. районах, на Пд. березі Криму $+23$, $+24$). Восени інтенсивність зниження т-ри менша порівняно з підвищенням її навесні, зимовий розподіл встановлюється у листопаді, коли зростає вплив циркуляційних процесів. Гірські райони України протягом року мають нижчу т-ру, ніж навколишня територія. Абс. максимуми т-ри повітря на більшій частині України становлять $+36$, $+40$, у степовій частині вони досягають $+41$, $+42$. Абс. мінімуми т-ри повітря на Сх. інколи нижче -40 , на Пн. Сх. досягають -35 , -40 , на Пд. -30 , на Пд. березі Криму -15 , -17 . Добові значення т-ри зростають з Зх. на Сх. та Пд. Сх. У середньому за рік на Україні буває від $230-240$ до $300-320$ днів з пересічною добовою т-рою вище 0 , $160-200$ днів — вище $+10$. Сума температур повітря за період з т-рою вище $+10$ становить $2400-2600$ на Пн., $3200-3400$ на Пд., на Пд. березі Криму — понад 3600 . Пересічна тривалість безморозного періоду на Пн. Сх. республіки зростає від $150-160$ днів до $200-220$ на узбережжях морів, на Пд. березі Криму становить $240-260$ днів. Вітровий режим пов'язаний з розподілом та сезонними змінами атм. тиску. У холодний період (вересень — квітень), коли на тер. України переважає область високого тиску, на Сх. та Пд. спостерігаються сх. та пн.-сх. вітри, на Зх. та Пн. — пд., пд.-сх. та пд.-зх. вітри. У травні відбувається перехід до режиму вітрів теплої пори року. Влітку внаслідок впливу Азовського антициклону переважають вітри зх. та пн.-зх. напрямів. На узбережжях Чорного та Азовського морів разом з пн.-зх. вітрами бувають бризи — вітри, що вдень дмуть з моря, вночі — з суходолу. На тер. України переважають слабкі вітри. На Сх. та Пн. Сх., а також на мор. узбережжях пересічна місячна швидкість вітру за холодний період становить $5-7$ м/с, влітку — 4 м/с. Макс. значень швидкості вітру досягає у Карпатах та Кримських горах — до $35-50$ м/с, мінімальних — на Пн. та Пн. Зх. республіки — до 3 м/с.

Опади. Загальною закономірністю розподілу річних сум опадів на тер. України є поступове зменшення їх з Зх. та Пн. Зх. на Пд. Сх. та Пд. Пересічна річна кількість опадів у зоні мішаних лісів становить $550-650$ мм, у лісостеповій — $450-650$ мм. На пн. райони степової зони припадає 450 мм опадів на рік, на півдні — $300-350$ мм. У степовій частині Криму кількість опадів зростає у пд. напрямі до $400-450$ мм, що зумовлено впливом гір. У Кримських горах випадає понад 1000 мм опадів на рік, на Пд. березі Криму — $300-600$ мм. На Україні найбільші річні суми опадів (понад 1500 мм) у Карпатах, найменші — на узбережжях Чорного та Азовського морів (бл. $300-350$ мм). Для тер. республіки в цілому властивий континентальний тип річного ходу опадів з максимумом улітку (червень — липень) та мінімумом узимку (січень — лютий). Винятком є Пд. бер. Криму, де найбільша кількість опадів припадає на грудень та січень. В окремі

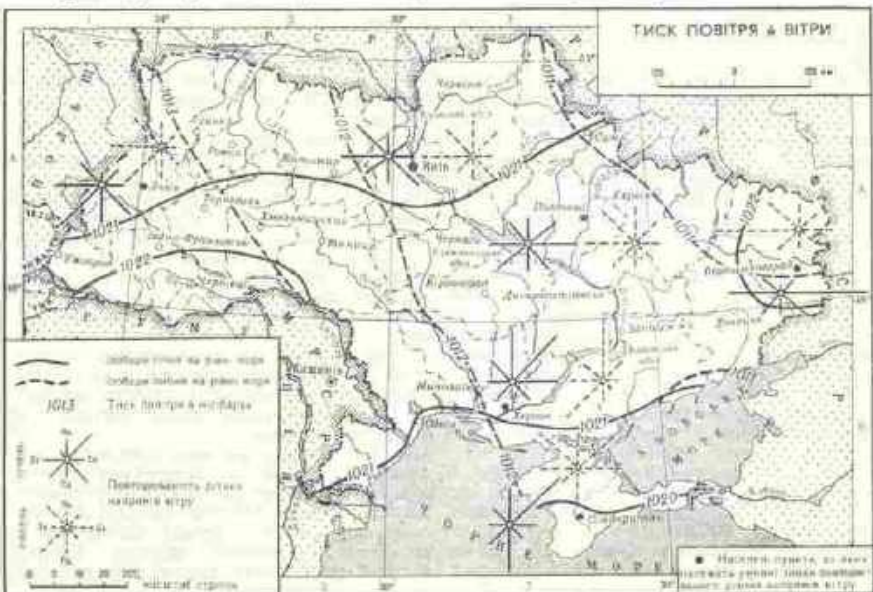
роки на Україні випадає понад 2000 мм опадів у Карпатах, бл. 970 мм — на Поліссі, до 500 мм — на Пд. республіки, абс. мінімум становить відповідно 800 мм, 300 мм та 100 мм опадів на рік. Кількість днів з опадами зменшується з Пн. на Пд. від 190 до 100 ; у гірських районах цей показник дорівнює 180 дням. Найбільше днів з опадами буває у грудні, січні та червні, найменше їх припадає на вересень та жовтень.

Снігу степова зона звільняється наприкінці лютого — на поч. березня, лісостепова та мішаних лісів зони — у 2-й пол. березня. Макс. висоти снігового покриву досягає у лютому, зокрема, у зоні мішаних лісів — $20-30$ см, у степовій — $5-10$ см, у Карпатах — $70-80$ см, у Кримських горах — бл. 40 см. Сніговий покрив має велике значення як джерело вологи та для захисту озимих культур від вимерзання, тому на с.-г. угіддях за допомогою

Сніговий покрив. Характер утворення й танення снігового покриву в окремих природних зонах має значні відмінності. У пн.-сх. частинах зон мішаних лісів та лісостепової сталий сніговий покрив встановлюється пересічно у 2-й декаді листопада, у пн.-зх. — у серед. листопада. У степовій зоні сніговий покрив утворюється на поч. грудня. На Пд. березі Криму в окремі роки його не буває зовсім. У Кримських горах сніговий покрив встановлюється наприкінці листопада — на поч. грудня, у Карпатах ще раніше. Від

спец. заходів (снігозатримання, лісові смуги, вплив на переохолоджені хмари тощо) створюють додаткові запаси снігу. Вологість повітря залежить від т-ри повітря і ґрунту, вологості ґрунту, опадів, умов випаровування та ін. місц. факторів. Абс. вологість (кількість водяної пари в одиниці об'єму повітря) з підвищенням т-ри повітря зростає, тому влітку і вдень вона більша, взимку та вночі — менша. Абс. вологість збільшується з наближенням до водних об'єктів та лісових масивів, зменшується з висотою.

Макс. значень абс. вологості досягає у липні (на узбережжях морів). Відносна вологість (процентне відношення наявної водяної пари до гранично можливої її кількості при даній т-рі) найбільша взимку і вночі, найменша — влітку та вдень. Взимку пересічні місячні величини відносної вологості у мішаних лісах та у степовій зоні досягають відповідно бл. 90 % і бл. 80 %, літній мінімум становить 35—45 % і менше (у степовій зоні). При зниженні відносної вологості до 30 %, що супроводиться підвищенням т-ри повітря та вітрами, виникають сухотні (особливо у сх. та пд. районах України), найбільш загрозливі у період вегетації с.-г. культур.

Несприятливі метеорологічні явища

Грози бувають на Україні переважно з квітня до вересня, на узбережжях морів — у жовтні — листопаді; зимові грози бувають дуже рідко. Максимум гроз на більшій частині УРСР припадає на червень, у південній — на липень, коли найсприятливіші умови для розвитку конвекції. Пересічне число днів з грозою становить 25—30 на рік, у пд. районах зменшується до 15—20, на Сх. та у Карпатах зростає відповідно до 30 та 35—40 днів. Інтенсивні й тривалі грози найчастіше спостерігаються при проходженні атм. фронтів. Розподіл тривалості гроз на Україні аналогічний розподілу кількості днів з грозою. У річному ході найбільша тривалість гроз, як і кількість днів з грозою, спостерігається влітку. Грози найчастіше бувають після полудня (з 15 год), пересічна тривалість їх — дві години. У більшості випадків вони супроводяться зливами, інколи — градом.

Град. На Україні пересічно на рік буває 1—2 дні з градом, у горах — 4—6 днів (у Кримських горах в окремі роки кількість днів з градом зростає до 12), у степових районах його часто не буває зовсім. Найчастіше град випадає у травні — червні, у горах — у червні — липні. Випадання його, як правило, супроводиться значним зниженням т-ри повітря (на 6—8°). Град завдає значної шкоди с. г. Втрати залежать від інтенсивності граду, його тривалості й розміру градин. Для боротьби з градом використовують спец. кристалізуючі реагенти, що вносять у хмари, змінюючи їхній фазовий стан; велике значення має прогнозування градових явищ.

Тумани на Україні спостерігаються найчастіше у холодний період року (особливо у грудні — лютому), влітку шомісяця пересічно буває 1—2 дні з туманом. Утворення туманів взимку зумовлюється охолодженням теплої та вологої повітря, що надходить з Атлантичного ок. та Чорного м., значний вплив мають також місцеві умови (орографія, т-ра і вологість повітря тощо). Протягом року найбільша кількість днів з туманами характерна для Карпат і Кримських гір (120 днів і більше), а також для території, що простягається широкою смугою від Донецької височини на Зх. через всю Україну; найменше туманів буває на узбережжі Чорного м., особливо у Криму (15—30 днів). За походженням переважають адвективні, радіаційні і адвективно-радіаційні тумани, рідше — фронтальні.

Заморозки на Україні бувають навесні й восени, коли вторгнення холодних мас повітря та охолодження земної поверхні викликають зниження т-ри повітря до 0° вночі при додатній т-рі вдень. На Пн. та у гірських районах республіки замороз-

ки спостерігаються до кінця травня і пізніше, на Пд. — пересічно до серед. квітня. На Пд. березі Криму з кінця березня т-ра повітря майже не буває нижчою за 0°. Перші осінні заморозки у долинах Карпат та на Пн. настають пересічно у 2-й пол. вересня, на Пд. — у серед. жовтня; на узбережжях морів — наприкінці жовтня — на поч. листопада. Заморозки завдають значної шкоди с. г., особливо навесні, в період вегетації рослин. Для попередження заморозків та зменшення їхньої інтенсивності застосовують полив ґрунту, димові завіси, різноманітні укриття, а також ін. заходи. **Ожеледь** утворюється у холодний період року при т-рі нижче 0, —3°. Найчастіше ожеледь буває на Донецькій та Приазовській височинах (пересічно на рік 30—40 днів), а також у Карпатах і Кримських горах. Заг. тривалість ожеледі коливається у широких межах — від 15 хв. до 15 діб, пересічна — бл. 12 год. Пересічна товщина намерзлого льоду 7—11 мм, макс. — до 100 мм (на височинах) та 200 мм (у горах). Утворення шару льоду понад 20 мм, особливо при сильному вітрі, завдає значної шкоди господарству.

Хуртовини на Україні найчастіше бувають у січні — лютому. Перші хуртовини настають у горах у вересні, на рівнинах та на Сх. республіки — у жовтні, на Зх. та Пд. — у листопаді. На більшій частині тер. України хуртовини припиняються наприкінці лютого — на поч. березня. Річна кількість днів з хуртовинами зменшується з Пн. Сх. республіки від 20—25 до 3—5 днів на Пд. Зх. На Донецькій височині 25—28 днів з хуртовинами, у Кримських горах — до 35 днів. У Закарпатті та на Пд. березі Криму в окремі зими хуртовин не буває. Інколи кількість днів з хуртовинами значно відрізняється від пересічних багаторічних даних, напр., у зонах мішаних лісів та лісостеповій буває від 40 до 4 днів з хуртовинами. Сумарна тривалість хуртовин на рік на Пн. Сх. України, на Донецькій та Приазовській височинах становить 150—200 год, на Поліссі — 100—150 год, у гірських районах зростає до 300 год.

Сухотні на Україні спостерігаються у квітні — вересні, з максимумом у серпні. Виникають вони при підвищенні т-ри повітря понад +25°, зниженні відносної вологості нижче за 30 % й швидкості вітру понад 5 м/с. На тер. республіки є два осередки з великою кількістю сухотнів: на Пд. республіки (Микол., Дніпроп., Запоріж. й Херсон. області та степові райони Крим. обл.) і на Сх. (Ворошиловгр. і Донец. області). Пересічна кількість днів з сухотнями в цих районах становить 25—30, в окремі роки — 50—60 днів.

Пилові, або чорні, бурі виникають при посушливій погоді й сильних вітрах внаслідок розвіювання сухого шару ґрунту. На Україні пилові бурі бувають переважно у березні — вересні, взимку — лише 1—2 рази на десятиріччя. Найчастіше пилові бурі спостерігаються у степовій зоні — пересічно 3—8 днів на рік, у районі Херсона — Дніпропетровська — Мелітополя — до 9—12 днів; на Пн. Зх. республіки бувають пересічно один раз на рік. Тривалість пилових бур коливається від чверті години до кількох діб. Пилові бурі виникають найчастіше влітку, але найбільшої шкоди посівам вони завдають навесні.

Посухи. Тривала нестача опадів при підвищеній т-рі повітря у теплий період року зумовлює виникнення посух — весняних, літніх, осінніх. Весняні посухи спостерігаються у квітні — червні, найчастіше — на Пд. Херсонської області. Весняні посухи охоплюють переважно невеликі

площі. Найчастіше на тер. України бувають літні посухи (у липні — серпні), переважно у прибережних районах та на Пн. Крим. області. Осінні посухи (у вересні — жовтні) найхарактерніші для пд. районів Одес., Микол., Херсон. та Запоріж. областей. На Україні посухи повторюються пересічно кожні 2—3 роки, завдаючи с. г. значної шкоди, особливо навесні, в період інтенсивного розвитку рослин. Для боротьби з посушливими явищами (суховіями, пиловими бурями, посухами) застосовують комплекс орг.-госп., лісомеліоративних та агротех. заходів. Найважливіші з них: захисні лісонасадження, снігозатримання та спец. обробка ґрунту для затримання вологи, зрошування, сіва в оптимальні строки з застосуванням посухостійких сортів с.-г. культур, а також раціональний розподіл земельних угідь з урахуванням ґрунтово-кліматичних умов.

Кліматична характеристика за сезонами

У формуванні погодних процесів та кліматичних умов на тер. України простежується закономірна зміна сезонів, зумовлена астр. факторами (зменшення висоти Сонця й тривалості дня), впливом атм. циркуляції та станом підстилаючої земної поверхні.

Зима. За початок холодного сезону (зими) умовно приймають перехід пересічної добової т-ри повітря через 0° восени. На Пн. Сх. та Зх. України цей перехід відбувається з 2-ї декади листопада, у степових районах — у грудні. На Пд. березі Криму тривалого періоду з т-рою нижче за 0° немає. Тривалість зими змінюється на Україні у широких межах — від 120—130 днів на Пн. Сх. до 90—110 днів на Зх. та до 55—75 днів на Пд. Зх. Пересічна т-ра січня, найхолоднішого місяця зими, на 2—3° нижча, ніж грудня. Пересічна відносна вологість повітря взимку досягає 80 %. Початок холодного сезону до встановлення снігового покриву характеризується переважанням хмарної погоди з туманами та опадами (дощ, мокрий сніг). Порівняно з ін. сезонами кількість опадів менша, але випадають вони частіше. Постійний сніговий покрив утворюється на всій території республіки, крім Пд. берега Криму. На Україні переважають порівняно м'які зими з нестійкими морозами та частими відлигами, т-ра повітря пересічно за сезон може перевищувати норму на 1,5—2°. У такі зими кількість днів з циклонічною погодою становить понад 50 %, а суми опадів перевищують норму. Інтенсивні похолодання пов'язані з надходженням арктичних повітр. мас та впливом відрогів Сибірського антициклону. В окремі місяці т-ра повітря буває на 5—7° нижче норми, сума опадів не перевищує 50 % норми.

Весна. На територію УРСР надходять теплі повітр. маси з Пд. та Пд. Сх., зумовлюючи танення снігового покриву й підвищення т-ри повітря. Оsn. весняні місяці на Україні — березень та квітень. У Криму весна починається наприкінці лютого. Тривалість весняного сезону на Пн. Зх. республіки становить 70—80 днів, на Сх. — 55—60 днів; на узбережжях морів — 70—75 днів. Найкоротша весна — 50 днів — на Сх. степової зони, у Карпатах вона триває від 80—90 днів до 120—125 днів. Для ранньої весни характерна нестала погода. Вторгнення холодних повітр. мас може викликати різке зниження т-ри повітря, інколи навіть у травні випадає сніг; бувають заморозки.

Місячні суми опадів навесні збільшуються, у квітні починаються грози і зливові дощі. У пд. та пд.-сх. районах України (особливо у березні — квітні) бувають палові бурі. У квітні (в горах переважно у травні) встановлюється пересічна добова т-ра $+10^{\circ}$ (найсприятливіший для інтенсивної вегетації рослин період). Літо. Літній сезон обмежений датами переходу пересічної добової т-ри через $+15^{\circ}$. Навесні цей перехід на Пд. степової зони відбувається у 1-й декаді травня, на узбережжі та у центр. районах республіки — у 2-й, на Пн. — у 3-й декаді травня. У горах літо починається у червні. Тривалість літнього сезону з Пн. зростає від 90—110 днів на Поліссі до 120—130 днів у степу та до 130—150 днів на мор. узбережжі. На Південному березі Криму літо триває до 160—165 днів. Улітку зростає вплив сонячної радіації, інтенсивно прогриваються підстилаюча поверхня і повітря. Поширення відроду Азорського антициклону зумовлює безхмарну з слабкими вітрами погоду, особливо у пд.-сх. районах, де встановлюється жарка погода з пересічною добовою т-рою понад $+20^{\circ}$. Період з жаркою погодою — від 20 днів на межі лісостепової і степової зон до 70—80 днів — на Пд. республіки. Макс. т-ри спостерігаються у липні — серпні. У формуванні температурного режиму значну роль відіграє вологе повітря з Атлантичного ок., що зумовлює короткочасні похолодання. Влітку по всій Україні бувають грози та зливові дощі, добові суми опадів іноколи досягають 100—150 мм, у горах — понад 200 мм. У пд. районах республіки у бездошові періоди при значному підвищенні т-ри виникають суховії та диллові бурі.

Осіннь на Україні характеризується поступовим зниженням т-ри повітря (щомісячно пересічно на $5-7^{\circ}$) та зростанням циклонічної діяльності. Тривалість осіннього сезону у зх. та пн.-зх. районах пересічно 80—90 днів. Далі на Пд. Сх. тривалість осені під впливом холодних пн.-сх. вітрів зменшується до 65—70 днів. Для ранньої осені (пересічно з першої декади вересня до серед. жовтня) характерна суха і тепла погода, т-ра повітря іноколи перевищує $+20^{\circ}$. Пізніше переважає похмура, з туманами і тривалими дощами погода. Восени на поверхні ґрунту і в повітрі спостерігаються заморозки (пересічно у вересні — жовтні). Поблизу водойм та в межах великих міст заморозки настають на 5—6 днів пізніше. У листопаді у пн. районах республіки утворюється сніговий покрив, в окремі роки бувають ожеледі й хуртовини. Восени, після переходу пересічних добових т-р через $+10^{\circ}$, закінчується період вегетації с.-г. рослин. На Поліссі та у лісостеповій зоні цей період спостерігається наприкінці вересня — на поч. жовтня, на узбережжі та у степовій частині Криму — у 3-й декаді жовтня, у гірських районах — на початку вересня.

Агрокліматичне районування

Агрокліматичне районування полягає у визначенні одиниць районів відповідно до забезпеченості рослин теплом, світлом та вологою, умов їх перезимівлі, впливу несприятливих погодних процесів та явищ, а також біокліматичного потенціалу. Зіставляючи характеристики метеорологічного режиму з показниками потреб рослин, виділяють території з сприятливими, задовільними та несприятливими умовами для вирощування с.-г. культур. Розрізняють загальне (плане-

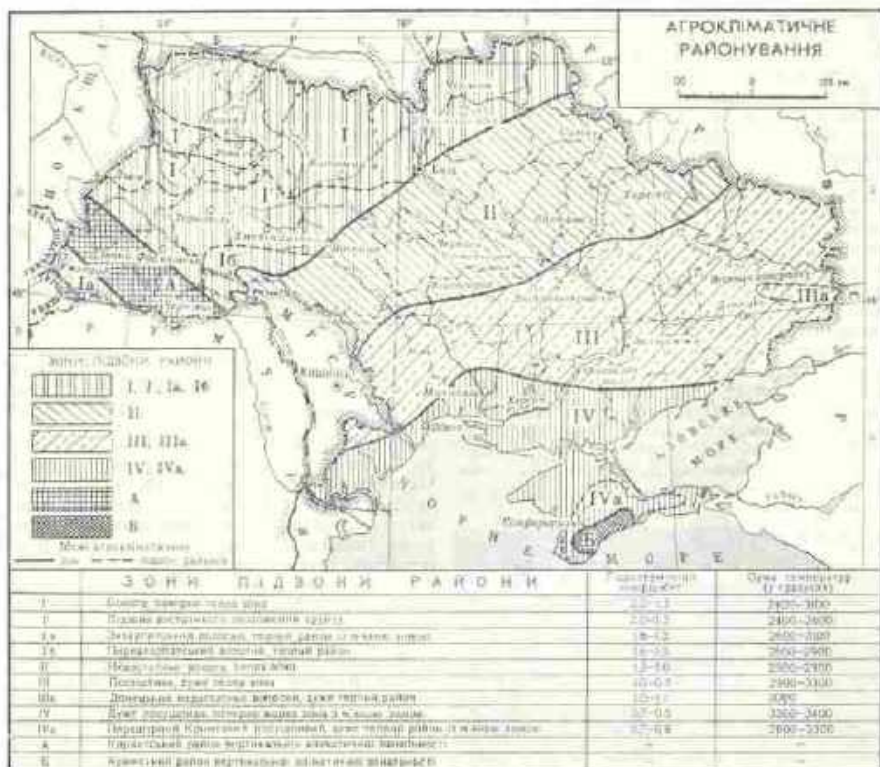
тарне або регіональне) та часткове, або спеціалізоване (для груп культур та окремих їхніх сортів), агрокліматичне районування. Для України розроблено кількісний схем агрокліматичного районування (В. П. Попов, С. А. Сапожнікова та ін.). Відмінності, що існують між схемами, залежать від методики розрахунку окремих показників. Зокрема, в основу класифікації В. П. Попова покладено дані про суми ефективних опадів та випаровуваність і розраховано коефіцієнт зволоження території. Крім того, враховано показники континентальності клімату (число днів з пересічною т-рою від $+5$ до $+15^{\circ}$ та річні й добові амплітуди т-ри повітря). Аналіз розподілу цих даних дає можливість встановити межі можливих змін осн. кліматичних показників, а також відносну врожайність с.-г. культур. В Укр. регіональному н.-д. ін-ті Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища розроблено схему агрокліматичного районування, за якою теплозабезпеченість представлена сумами т-р за період активної вегетації рослин (коли пересічна добова т-ра повітря перевищує $+10^{\circ}$), а режим зволоження — гідротермічним коефіцієнтом Селянинова ($ГТК = \frac{\Sigma p}{0,1 \Sigma t}$), де Σp і Σt — відносно суми атм. опадів і т-р за період, коли пересічна добова т-ра перевищує $+10^{\circ}$). Використано також додаткові дані про термічний режим та зволоження території у зимовий період. За цією схемою на тер. України виділяють чотири агрокліматичні зони (див. карту). Волога, помірно тепла зона охоплює території Волин., Ровен., Житомир., Терноп., пн. частини Черніг., Львів., Івано-Фр., Вінн., Київ та Сум., більшу частину Хмельн., а також частини Закарп. та Чернів. областей. Пд. межа зони проходить через Кам'янець-Поділь-

ський — Вінницю — Київ — Глухів. У її межах виділяють дві підзони — пн. і південну; у пд. підзоні — два річкові райони — Закарпатський та Передкарпатський.

Недостатньо волога, тепла зона простягається з Пд. Зх. на Пн. Сх. по межі Знам'янка — Красноград, охоплюючи пд.-сх. частину Хмельн., більші частини Вінн. і Полтав., пн. частини Кіровоград. і Харків. областей, пд. частини Київ., Сум. і Черніг. областей, а також Черкас. область. Посушлива, дуже тепла зона включає пд. частини Кіровоград., Полтав. та Харків. областей, Дніпроп., Ворошиловград. і Донец. області, а також пн. частини Одес., Херсон., Микол. та Запоріж. областей. Донецька височина виділяється в межах зони як агрокліматичний район.

Дуже посушлива, помірно жарка зона з м'якою зимою охоплює пд. райони Одес., Херсон., Микол. і Запоріж. областей, а також більшу частину Крим. області. В межах зони — передгірний Кримський район. Гірські області виділено в окремі райони вертикальної кліматичної зональності — Карпатський та Кримський. Врахування кліматичних особливостей у с.-г. виробі. протягом року дає можливість найдоцільніше розмішувати осн. с.-г. культури, визначати оптимальні строки сівби і збирання врожаю, умови перезимівлі озимих культур, а також проведення меліоративно-агротех. заходів з метою збільшення урожайності.

Клімат УРСР досліджують Укр. регіональний н.-д. ін-т Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища, Одеський гідрометеорологічний інститут, відповідні кафедри Київ., Харків., Чернів. ун-тів тощо. Про кліматичні умови УРСР див. також

статті про окремі області республіки у цьому ж томі та статті *Міцних лісів зона України, Лісостепова зона України, Степова зона України* у алфавітних томах.

Лит.: Бучинський І. Е. Клімат України в минулому, нинішньому і майбутньому. К., 1963;

Клімат України. Л., 1967; Климатический атлас Украинской ССР. Л., 1968; Алисов В. П. Клімат СССР. М., 1969; Бучинський І. Е. Засухи, суховії, пыльные бури на Украине и борьба с ними. К., 1970; Сакалі Л. І. Тепловоє балансе України та Молдавії. Л., 1970; Логанов К. Т., Бабиченко В. Н., Кулаковская М. Ю. Опасные явле-

ния погоды на Украине. Л., 1972; Украина и Молдавия. М., 1972; Краткий агроклиматический справочник Украины. Л., 1976; Клімат Києва. Л., 1980; Клімат Дніпропетровська. Л., 1982; Мячкова Н. А. Клімат СССР. М., 1983.

[К. Т. Логанов, М. І. Шербань.

ПОВЕРХНЕВІ ВОДИ

Моря

Чорне море є внутрішнім морем бас. Атлантичного ок. Омиває береги СРСР (УРСР, Краснодар. край РРФСР, Груз. РСР), Румунії, Болгарії і Туреччини. На Пн. Керченською прот. сполучене з Азовським м., на Пд. Зх. прот. Босфор, Мармуровим м. та прот. Дарданелли — з Середземним м. Площа 422 тис. км², об'єм водної маси 555 тис. км³. Пересічна глиб. 1315 м, найбільша — 2210 м. В межах УРСР довжина берегової лінії становить понад 1500 км. Береги переважно акумулятивні, подекуди лиманні, розчленовані численними затоками (Каркітська, Ягорлицька, Тендрівська, Джарилгацька, Каламітська, Феодосійська та ін.) і лиманами, що утворились у гирлах річок (Дністровський, Куяльницький, Хаджибейський, Дніпровський, Тигульський та ін.). Поширені намівні піщані коси (Тендрівська, Кінбурнська). Найбільший півострів — Кримський. У пн.-зх. частині моря — невеликі острови: Зміїний, Березань, Довгий, Джарилгач; біля Пд. берега Криму є окремі скелі. Чорне м. міститься у тектонічно активній зоні зчленування *Східно-Європейської платформи* і *Скіфської платформи*. Контури його улоговини намітилися в олігоценову епоху. Земна кора у межах улоговини, на думку багатьох дослідників, належить до проміжного між континентальним і океанічним типу. Склад її, за даними сейсмічних методів розвідки, близький до базальтового. Потужність 18—25 км, на периферійних ділянках улоговини вона дещо зростає (до 30—35 км) за рахунок гранітного шару. Сейсмічними дослідженнями встановлено наявність ущільнених і неущільнених осадочних відкладів, заг. потужність яких 10—16 км. Буровими свердловинами розкрито осадочні відклади палеозойського, мезозойського і кайнозойського віку. Найдетальніше вивчені неогенові й антропогенні відклади. Серед відкладів неогенової системи встановлено породи міоценового і пліоценового віку, представлені глинами й алевролітами з проверстками доломітів і цеолітів; серед антропогенних — піщано-глинисті породи плейстоценового і голоценового віку. В пн.-зх. частині Чорного м. значно поширені довні мули. У прилеглої до території УРСР пн.-зх. частині моря виявлено субмеридіональні й субширотні глибинні розломи. Нижня частина осадочної тов. Узбережжя Чорного моря. Південний берег Криму

щі інтенсивно дислокована, верхня (потужністю 500—700 м) залягає горизонтально. З осадочними відкладами палеозою і мезозою пов'язані поклади нафти й газу, з кіммерійськими — заліз. руди, з антропогенними — залізо-марганцеві конкреції, поклади буд. матеріалів (пісків і мулів) та деяких ін. корисних копалин.

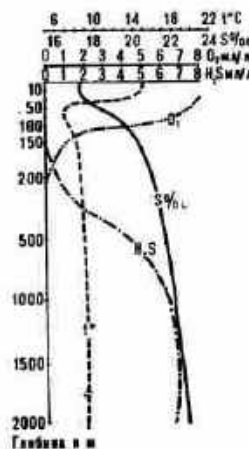
Кліматичні умови Чорного моря визначаються положенням його значної частини у межах субтропічного поясу. Пересічна т-ра води на поверхні у лютому від 0° до +8°, у серпні +24, +26° (на мілководних ділянках та в лиманах — до +28°). Пересічна річна т-ра води до глиб. 50—75 м змінюється від +15 до +7°, на більших глибинах підвищується, досягаючи біля дна +9°. Поблизу пн.-зх. берегів море замерзає у холодні зими. Внаслідок переважання річкового стоку (в межах УРСР в море впадають ріки Дунай, Дністер, Пд. Буг, Дніпро та ін.) та опадів над випаровуванням солоність поверхневих вод протягом року змінюється від 16,5—17,5 ‰ поблизу пн.-зх. берегів до 18 ‰ у відкритому морі. На глиб. 50—200 м спостерігається підвищення солоності — до 20—21 ‰, біля дна — 22—22,5 ‰. Морські води характеризуються уповільненим вертикальним обміном та розширенням водної маси на поверхневу (до 200 м) і глибинну, остання має підвищену солоність завдяки надходженню солоних (до 35 ‰) вод з Мармурового м. Поверхневий течії Чорного м. утворюють систему замкнених циклонічних (проти стрілки годинника) кругообігів. Осн. течія проходить у смузі материкового схилу з швидкістю 0,4—0,7 м/с. Циркуляція глибинних вод у цілому узгоджується з поверхневою. Біля зх. і пн.-зх. берегів та у центр. частині моря розвинута хвилюва діяльність. Згінно-нагінні коливання рівня при штормах досягають 1,5 м, сейші — 60 см.

Органічне життя зосереджене гол. чин. у поверхневому шарі води. З глиб. 200 м води моря заражені сірководнем. У морі водяться понад 160 видів риб. Пром. значення мають ікрома, хамса, ставрида, кефаль, камбала, оселеді, шпроти, барабуля, осетрові (осетер, білуга, севрюга). Ї дельфіни (білобока, афалія, азовка); з 1966 промисел їх заборонено. Велике значення мають запаси нерибних ресурсів. У морі налічується до 300 видів водоростей (філофора, зоостера, цистозира та ін.). У мілководній пн.-зх. частині Чорного м. зосереджене найбільше у Світовому ок. скупчення червоних водоростей (філофорне поле Зернова), з яких видобувають агар-агар. З безхребетних поширені мідії, креветки, устриці. Великого значення набуває проблема відтворення біол. ресурсів Чорного м. Проводиться робота по акліматизації та штучному розведенню цінних пром. видів риб. Найбільші порти в УРСР: Одеса, Іллічівськ, Южний, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Ялта, Феодосія, Керч. Чорне м. — важлива транспортна магістраль, що відіграє велику роль у внутр. та зовнішніх зв'язках (див. *Чорноморське морське*

пароплавання). Узбережжя Чорного м. — важливий рекреаційний район. Зокрема, в УРСР загальносоюзне та міжнар. значення мають *Південний берег Криму* і *Одеський курортний район*.

Азовське море являє собою внутрішнє море бас. Атлантичного ок. Лежить в межах УРСР та РРФСР. На Пд. Керченською прот. сполучається з Чорним м. Площа його 40 тис. км² (найменше серед морів Рад. Союзу), об'єм води 320 км³. Пересічна глиб. 8 м, найбільша — 15 м. У межах УРСР береги моря переважно низинні. Вдодж берегів поширені намівні піщано-черепашкові коси (найбільші — Арабатська Стрілка, Федотова, Обиточна, Бердянська, Білосарайська, Крива), що відокремлюють від моря затоки Сиваш, Обиточну, Бердянську та ін. В межах УРСР в Азовське м. впадають ріки Обиточна, Берда, Кальміус та ін. У гирлах деяких річок утворилися широкі лимани (Утлюцький, Молочний та ін.). Островів мало, найбільші з них: Черепаша, Довгий, Піщані о-ви.

У геоструктурному відношенні Азовське море міститься в тектонічно активній зоні зчленування *Східно-Європейської платформи* з *Скіфською платформою*. Контури сучасної улоговини моря намітилися у кінці пліоцену — на початку антропогену. В геологічній будові улоговини беруть участь інтрузивні й метаморфічні гірські породи *докембрію* та осадочні відклади палеозойського, мезозойського і кайнозойського віку. Заг. потужність осадочної товщі бл. 3000 м. Найкраще вивчені неогенові й антропогенні відклади, які розкриті численними свердловинами. Неогенові відклади (мелтичні, погичні, кіммерійські й куяльницькі) представлені вапняками, пісками, алевроїтами, глинами, частково (кіммерійські) — проверстками і лініями заліз. руд. Антропогенні відклади складаються з вапнякових конгломератів, пісків, алевроїтів, мулів, сульфидів та грязьовулканічної брекчії (продукт діяльності підводних грязьових вулканів), поширеної у пд. частині моря. Гірські поро-

Вертикальний розподіл температури (t°), солоності (‰), кисню (O₂) та сірководню (H₂S) у Чорному морі.

ди докембрію глибинними розломами розчленовані на окремі блоки. Розломи частково січуть і нижні горизонти осадових товщ. Палеозойські, мезозойські й палеогенові відклади різною мірою дислоковані, неогенові й антропогенові залягають майже горизонтально. З осадовими мезозойськими і кайнозойськими (гол. чин. олігоценними і міоценовими) відкладами пов'язані поклади нафти і газу, з кіммерійськими — поклади залізних руд. У прибережній частині моря відомі рудопрояви циркону, ільменіту, рутилу, лейкоксену та деяких ін. мінералів, буд. матеріалів (піски, черепашник, мули), скляних пісків. Ропу *Сиваша* використовують для одержання кухонної солі, йоду, бром, соди, мірабіліту тощо.

Кліматичні умови визначаються положенням моря у помірному поясі. Т-ра поверхневого шару води влітку становить +25, +30°. Взимку біля берегів море замерзає, льодовий покрив нестійкий; у суворі зими товщина криги досягає 80—90 см. Гідрологічний режим Азовського м. зазнав істотних змін у зв'язку з зарегулюванням стоку найбільших річок його басейну — Кубані та Дону. Зменшення у водному балансі Азовського м. частки прісних вод та відповідно збільшення припливу чорномор. солоної води через Керченську прот. зумовлюють поступове підвищення солоності моря. Пересічна солоність — понад 12 ‰, у сх. частині моря (Таганрозька зат.) вона знижується до 4,5 ‰, у пд. зростає до 13—14 ‰, макс. значень досягає у зат. Сиваш (понад 250 ‰). Течії в Азовському м. утворюють заг. циклонічну циркуляцію, спрямовану проти стрілки годинника, під впливом сильних вітрів напрям та швидкість течій змінюються. Величина річкового стоку, згінно-нагінні вітри, стокові течії зумовлюють сезонні (від кількох сантиметрів до 50 см) та багаторічні (пересічно до 33 см) коливання рівня моря. В окремих випадках амплітуда коливання рівня досягає 5,5 м.

Для Азовського м. характерна висока біол. продуктивність, зумовлена його мілководністю, достатнім перемішуванням і прогріванням води, а також значною кількістю органічної речовини, що надходить з річковим стоком. Фауна моря налічує бл. 350 видів і відзначається значним кількісним розвитком. З риб найбільше пром. значення мають хамса, лящ, тараня, судак, білуга, оселедці, камбала тощо. З ссавців у морі водиться один вид дельфінів — азовка. Для відтворення рибних ресурсів створюють штучні нерестовища та риборозплідні заводи. *Азовське морське пароплавання* здійснює каботажні та експортно-імпорتنі перевезення. Найбільші порти в межах республіки — Бердянськ і Жданов. Узбережжя Азовського м. — важливий рекреаційний район. Див. у цьому ж томі також розділ Морський транспорт та Санаторно-курортна справа. Проблемами вивчення Чорного та Азовського морів займаються Ін-т океанології ім. П. П. Шишова АН СРСР, *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР, *Геологічний науковий інститут* АН УРСР, *Біологія південних морів інститут* імені О. О. Ковалевського АН УРСР, Азовський н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії та ін. установи. Дослідження у бас. Чорного та Азовського морів (зокрема, 1981 розроблено комплексну наук. програму «Моря СРСР») спрямовані на створення їхніх природно-екоп. моделей, які дадуть науково обґрунтовані рекомендації для подальших досліджень та ефективного господар. використання ресурсів морів. З метою довгострокового забезпечення охорони та відтворення

природних ресурсів ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР 1976 прийняли постанову «Про заходи по запобіганню забрудненню басейнів Чорного та Азовського морів». Див. також у цьому томі розділ Охорона природи.

Літ.: Архангельський А. Д., Страхов Н. М. Геологическое строение и история развития Черного моря. М.—Л., 1938; Гидрометеорологический справочник Азовского моря. Л., 1962; Геология Азовского моря. К., 1974; Справочник по климату Черного моря. М., 1974; Шнюков Е. Ф., Белодед Р. М., Цемко В. П. Полезные ископаемые Мирового океана. К., 1974; Геологическая история Черного моря по результатам глубоководного бурения. М., 1980; Комплексные океанографические исследования Черного моря. К., 1980; Рациональное использование водных ресурсов бассейна Азовского моря. М., 1981; Добровольский А. Д., Залогин Б. С. Моря СССР. М., 1982.

Б. О. Нельпо (загальна характеристика)
Б. Ф. Шнюков (геологічна будова і корисні копалини)

Внутрішні води

До внутрішніх вод УРСР належать ріки, озера та болота, а також води водосховищ, каналів і ставків.

Ріки. Територія України має густу річкову сітку. Переважна більшість річок належить до басейнів Чорного і Азовського морів, лише 4 % — до бас. Балтійського м. На тер. республіки виділяють 9 осн. водозбірних басейнів, найбільші з них — басейни Дніпра, Дунаю, Дністра, Пд. Бугу, Вісли, Сіверського Дінця. Всього на Україні налічують бл. 73 тис. річок, з них більше як 4000 завдовжки понад 10 км, 131 — понад 100 км. Залежно від площі басейну, довжини, водності, запасів гідроенергії, придатності для водного транспорту та ін. ріки поділяють

на великі, середні й малі. Великі ріки формують свій стік у межах кількох природних зон і мають складний водний режим. До них належать Дніпро, Дунай, Дністер, Пд. Буг, Прип'ять, Десна і Сіверський Донець. Режим середніх рік (напр., Уж, Тетерів, Сейм, Рось, Сула, Псел, Ворскла, Інгулець) формується переважно у межах однієї зони; режим малих річок визначається гол. чином місц. природними факторами. Більшість великих рік України тече з Пн. на Пд., лише на окремих ділянках відхиляючись від меридіонального напрямку. Напрямок течії середніх та малих річок залежить від характеру рельєфу. Розподіл річок на тер. України та їхня густота визначаються умовами зволоженості території, характером рельєфу, геол. будовою окремих районів та ін. факторами. У цілому кількість річок і їхня водність підпорядковані широтній зональності та вертикальній поясності. Пересічний коефіцієнт густоти річкової сітки УРСР становить 0,25 км/км². Найгустіша вона у Карпатах (1 км/км² і більше), на Донці височини становить 0,5 км/км²; найменша — на Пд. республіки (0,2—0,1 км/км²). Неоднакова густота річкової сітки в окремих частинах басейнів великих рік. Напр., у верхній частині бас. Дніпра, в межах Поліської низовини коефіцієнт густоти річкової сітки — бл. 0,5 км/км², у середній — 0,2 км/км², у нижній, у межах Причорноморської низовини, — 0,1 км/км². Між Дніпром і зат. Сиваш — своєрідний у гідрологічному відношенні район, де поверхневий стік зовсім відсутній. На Кримському п-ові найгустіша річкова сітка — на схилах Головного пасма Кримських гір (0,6—0,7 км/км²), у степовій частині півострова цей показник становить 0,1 км/км². На карстових яйлах Кримських гір річок немає. Мало річок

Найбільші ріки України

Ріка	Куди впадає	Загальна довжина (у т. ч. в УРСР), км	Загальна площа басейну (у т. ч. в УРСР), км ²	Річний стік, км ³
Дунай	Чорне море	2850 (174)	817 000 (64 000)	123
Прут	Дунай	967 (272)	27 500 (8260)	2,4
Тиса	Дунай	966 (233)	157 100 (11 300)	6,26
Дніпро	Чорне море	2201 (981)	504 000	53,5
Десна	Дніпро	1130 (591)	88 900	11,4
Прип'ять	Дніпро	761 (261)	121 000	13,2
Псел	Дніпро	717	22 800	1,88
Горинь	Прип'ять	659	27 650	2,86
Інгулець	Дніпро	549	14 460	0,36
Стир	Прип'ять	483	13 100	1,27
Сейм	Десна	748	27 500	3,35
Ворскла	Дніпро	464	14 700	1,15
Случ	Горинь	451	13 800	1,55
Тетерів	Дніпро	365	15 100	1,29
Сула	Дніпро	363	19 600	1,33
Рось	Дніпро	346	12 600	0,86
Самара	Дніпро	320	22 600	0,68
Сіверський Донець	Дон	1053 (672)	98 900 (54 900)	5,0
Оскіл	Сів. Донець	472 (177)	14 800 (3960)	1,13
Айдар	Сів. Донець	264 (256)	7420 (7370)	0,4
Дністер	Чорне море	1362	72 100	8,66
Збруч	Дністер	244	3395	0,27
Серет	Дністер	242	3900	0,51
Стрий	Дністер	232	3055	1,57
Буг	Вісла	831 (401)	73 470 (10 100)	1,8
Південний Буг	Чорне море	806	63 700	3,39
Інгул	Пд. Буг	354	9890	0,39
Синюха	Пд. Буг	111	16 725	0,92

у басейнах лівих приток Сіверського Дінця, у пониззі Десни, у верхній частині басейнів Остра, Трубжежа, Супою, де є безстічні області. За характером фіз.-геогр. умов ріки України поділяють на три осн. групи: ріки розчленованих рівнин, гірські та польські типу. Найпоширеніші — ріки розчленованих рівнин, до яких належить більшість приток Дніпра, притоки Сіверського Дінця, Пд. Бугу, ліві притоки Дністра і річки степової зони. Для них характерні широкі долини з пологими схилами, зви-

ко візанті (від 150—250 м до 600—800 м). Падіння становить 60—80 м/км у верхів'ї та 5—10 м/км у пониззі. Швидкість течії значна — від 1—2 м/с до 3—5 м/с, що зумовлює розвиток водної ерозії і виникнення селевих потоків. Для рік цього типу характерні дощові паводки. Гірські ріки Карпат пересихають дуже рідко. Взимку на них бувають затори; малі ріки інколи перемерзають. Режим річок Кримських гір несталий, вони часто пересихають або зникають у карстових порожнинах, перетворюючись на підземні потоки.

У живленні рівнинних річок республіки, особливо на Поліссі, осн. значення мають талі снігові води (понад 50 % річного стоку). Для малих річок пд. частини України цей показник перевищує 80 %. Гірські ріки живляться переважно дощовими водами (20—30 %). У цілому по республіці частка дощового живлення зменшується з Пн. на Пд. від 10 до 1 %. У живленні великих рік, що дренують значну кількість водонесних горизонтів, важливу роль відіграють підземні води (до 30 %). Для окремих річок (верхів'я Стиру, Ікви, Вілії, Горині) частка підземного живлення досягає 50 %, на пд. річка (Обиточна, Молочна, Берда) вона знижується до 0,1 %.

Розподіл середньорічного річкового стоку на тер. України має зональний характер. Величина його на рівнинах з Пн. на Пд. зменшується від 100 мм до 10—5 мм. На височинах показники стоку дещо підвищуються, на крайньому Пн. Зх. і Пн. Сх. знижуються. В гірських районах стік збільшується з висотою — у Карпатах від 200 до 1000 мм, у Кримських горах від 100 до 500 мм. Модулі річного стоку в напрямі з Пн. на Пд. змінюються від 4 л/с·км² до 0,5 л/с·км², макс. значень вони набувають у Карпатах — понад 35 л/с·км². Осн. частина стоку річок України припадає на весняний період — 40—85 %, на літо 10—30 %, на осінь та зиму — 20—30 %. Для потреб нар. г-ва велике значення мають дані про мінім. стік. Влітку та взимку внаслідок пересихання та перемерзання деяких середніх і малих річок стік у них відсутній. У водному режимі рівнинних річок УРСР чітко виявлена весняна повінь, низька літня межень з окремими дощовими па-

висте русло. Падіння цих річок становить 1—10 м/км, зменшуючись у напрямі до гирла; швидкість течії в межень 0,2—0,5 м/с, під час повеней зростає до 1 м/с і більше. Частина річок цього типу в межах степової зони влітку пересихає. До гірського типу належать ріки Карпат та Кримських гір. Долини гірських річок неширокі, з крутими схилами, глибо-

Річки в межах Полісся (особливо праві притоки Прип'яті) мають широкі й неглибокі (10—20 м) долини; у заплавах багато стариць. Падіння незначне (менше 1 м/км), швидкість течії до 0,2 м/с. Навесні річки Полісся широко розливаються. Басейни річок часто заболочені. Основне джерело живлення річок — атмосферні опади.

водхами, незначне підвищення рівнів води восени і низька зимова межень, що інколи порушується тривалими відлигами. Інтенсивність наростання та заг. підвищення рівнів води навесні залежить від розмірів річкового басейну, висоти снігового покриву та погодних процесів. Добові підняття рівня води досягають 20–40 см, інколи 100–200 см, на пд. річках — 300 см. Тривалість весняної повені на малих річках 10–15 днів, на середніх — 1–1,5 місяця, на великих — 2–3 місяці. Межень встановлюється у

ні коливання рівнів, зумовлені вітровими нагонами і згонами води. Річний хід т-ри води в річках відповідає ходу т-ри повітря. Макс. т-ра води спостерігається у липні — серпні (від +20° на Пн. до +24° на Пд.). Навесні та восени вона дещо нижча за т-ру повітря. Узимку на річках формується льодостав (з поч. грудня на Пн. республіки, до кінця грудня — на Пд.). До встановлення

в окремих випадках — від 5 до 15 діб. Тривалість безльодоставного періоду на річках пд.-зх. частини території республіки становить 270–280 днів, на Пн. Сх. — 240 днів.

Річки України переносять значну кількість твердих мінеральних частинок (намулів) і розчинених у воді речовин. Кількість і склад їх різні й залежать від фіз.-геогр. особливостей території та інтенсивності ерозійних процесів у басейнах річок. На Пн. України, в умовах достатньої і надлишкової зволоженості й рівнинного рельєфу, ерозія розвинута слабо, тому води річок у межах зони мішаних лісів мало насичені намулами, середня річна концентрація їх не перевищує 20–30 г/м³, найбільша — 200–300 г/м³. У лісостеповій зоні, де внаслідок поширення суглинчастих відкладів, значної розораності території та в зв'язку з кліматичними особливостями водна ерозія набула значного розвитку, каламутність річок зростає до 100–250 г/м³ (у межах Подільської височини — до 300 г/м³). У степовій зоні середня річна каламутність становить 250–500 г/м³, концентрація намулів у тимчасових водотоках у кілька разів більша. Велику кількість намулів мають гірські ріки: в окремих районах Кримських гір каламутність річкових вод досягає 1000 г/м³, у Карпатах — 1000–4500 г/м³. З висотою концентрація намулів зменшується (напр., у потоках, що стікають з полонин, — до 100–300 г/м³). Каламутність річкових вод змінюється протягом року, досягаючи макс. значень під час паводків і повеней (1000–10 000 г/м³), коли на невеликих річках і струмках утворюються селеві потоки, мінімальних — взимку, коли ріки живляться переважно підземними водами.

Хімічний склад та ступінь мінералізації річкових вод змінюються залежно від фіз.-геогр. умов формування річкового стоку. В пн. районах УРСР у формуванні стоку більшості річок велику роль ві-

НІЛЬНІСТЬ ТА ПЛОЩА ОЗЕР УРСР

траппи — червоні, на Пд. республіки — у квітні. Зміни рівня в цей період незначні, в основному під час інтенсивних дощів. Восени водність річок дещо підвищується. Ріки Карпат та Кримських гір мають паводковий режим. Формування високих паводків сприяють зливи дощі, густа гідрографічна сітка і значне падіння. Для Карпат паводки характерні протягом року, в Кримських горах бувають переважно взимку та навесні. У пригірлових частинах Дунаю, Пд. Бугу та Дніпра спостерігаються знач-

льодоставу на річках спостерігаються льодові утворення (сало, забереги, шуга). Тривалість льодоставу середньо 2–3,5 місяця, у суворі зими — до 4 місяців. На річках між Прутом і Дністром та у низинах приток Тиси сталого льодоставу не буває. Після переходу т-ри повітря через 0° у бік підвищення починається весняний льодохід на всіх річках. На річках Кримських гір процеси льодоутворення мають місце, проте виявлені вони нечітко. На більшості річок України весняний льодохід триває 8–10 діб,

Найбільші озера і закриті лимани України

Озера і лимани	Місцезонавання	Довжина, км	Максимальна ширина, км	Площа, км²	Максимальна глибина, м
Світязь	Басейн Бугу	9,3	8,0	24,2	58,4
Пулемське	«	6,0	3,6	16,3	19,0
Турське	Басейн Прип'яті	5,6	3,0	13,5	2,6
Ялпуг	Басейн Дунаю	39,0	5,0	149,0	6,0
Кагул	«	25,0	8,0	90,0	7,0
Кугурлуй	«	20,0	10,0	82,0	2,0
Катлабух	«	20,0	6,0	68,0	4,0
Китай	«	53,0	5,0	60,0	5,0
Дністровський	Узбережжя Чорного моря	40,0	12,0	360,0	2,5
Сасик (Кундук)	«	29,0	12,0	210,0	3,0
Тилігульський	«	80,0	3,5	150–170	21,0
Алібей	«	10,0	10,0	72,0	2,0
Хаджибейський	«	40,0	3,5	70,0	12,0
Шагани	«	9,0	8,0	70,0	2,0
Куяльницький	«	28,0	3,0	61,0	3,0
Будацький	«	15,0	2,7	30,0	2,0
Сасик, Сасик-Сиваш	Кримський півострів	14,0	9,0	75,3	1,2
Донузлав	«	30,0	8,5	48,2	27,0
Айгудзьке	«	18,0	4,5	37,5	0,3
Актаське	«	8,0	3,5	26,8	0,1
Узуатське	«	10,0	5,5	21,2	0,1
Кирлеуцьке	«	13,0	3,0	20,8	0,6
Тобечикське	«	9,0	5,0	18,7	0,5
Кияцьке	«	6,0	4,5	12,5	0,4
Старе, Тузли	«	6,0	2,5	12,2	0,8
Молочний	Узбережжя Азовського моря	32,0	8,0	170,0	9,0

Річка Тертебля.

Річка Вовча.

діграють болота, тому ріки тут мають відносно низьку мінералізацію — до 200 мг/л, лише в окремих районах — до 350—400 мг/л. У лісостеповій зоні та на Пн. степовій зоні у складі ґрунтів зростає кількість легкорозчинних солей, відповідно підвищується мінералізація річкових вод (600—1000 мг/л і більше). У пд. районах степової зони річкові води дуже засолені, мінералізація їх досягає 2000—5000 мг/л, у межень у степовій частині Кримського п-ова — 10 000 мг/л. У зв'яз-

Солоний лиман.

Хаджибейський лиман.

ку з поширенням вапнякових порід у Кримських горах річкові води насичені солями кальцію і магнію, мінералізація їх становить 400—600 мг/л. Мінералізація річкових вод Карпат невелика — 100—200 мг/л, вони бідні на кальцій і деякі мікроелементи, зокрема йод. За ступенем мінералізації води усіх річок УРСР, крім тих, що течуть у пд. частині степової зони, придатні для госп. використання (зокрема, для водопостачання і зрошування).

Див. також статті про окремі ріки в алфавітних томах. Дл. див. на окремому аркуші с. 32—33.

Озера й лимани. На тер. УРСР є бл. 20 тис. озер, з них понад 7 тис. мають площу від 0,1 км² і більше. Пересічний показник озерності для тер. України —

Озеро Світязь.

Озеро Синевир.

0,3 %. Об'єм води в прісних озерах становить 2,3 км³, у солоних озерах і лиманах — 8,6 км³. Розподіл озер залежить від рельєфу, кліматичних та гідрогеол. умов території. За походженням озера України поділяють на річкові, або заплавні (переважно у заплавах річок), провальні (карстові і просадочні), приморські (лагуни і лимани), загатні та каррові. Більшість озер розташована у заплавах Дунаю, Дніпра, Прип'яті, Десни, Сіверського Дінця, Орелі, Самари, Хорола та малих річок Полісся. Заплавні озера здебільшого невеликі за площею, мають незначну глибину, розміри їх несталі. Живляться вони в основному водами річок, які заповнюють озерні улоговини під час паводків та повеней. Гідрологічний та гідрохім. режим заплавних озер залежить від режиму осн. річки. Значну групу становлять озера на узбережжі морів і лимани, відокремлені від моря піщаними косами. Деякі з них сполучені з морем (Дніпровський, Березанський, Утлюцький та ін. лимани). Рівень води у лиманах та прибережних озерах, як правило, нижчий за рівень моря. Живляться ці озера за рахунок річкового стоку та інфільтрації мор. вод, їхня площа та рівень води несталі. Майже усі озера і лимани Пд. України засолені. Особливо високий вміст солей в озерах Кримського п-ова (Сасик, Донузлав, Сакі, Перекопські й Тарханкутські озера). Карстові озера утворюються в районах поширення легкорозчинних гірських порід. Найбільшою є група Шацьких озер, які об'єднують понад 30 невеликих природних водойм (Світязь, Пулеметське озеро, Лука, Люцимир та ін.), розташованих на межиріччі Бугу і Прип'яті. Живляться карстові озера головним

чином за рахунок підземних вод. У басейні Сіверського Дінця є озера, що утворилися під час просідання ґрунту при вичаванні з нього солей (Ріпне, Вейсоне, Сліпне). У Карпатах є загатні озера, що утворилися внаслідок гірських обвалів і зсувів (напр., Синевир, Шибенне), карові озера, походження яких пов'язане з морозним вивітрюванням (напр., Бребенескул), а також вулканічні, що утворилися в кратерах колишніх вулканів (Липовецьке, Синь та ін.). Вода останніх слабо мінералізована. На яйлах Кримських гір трапляються невеликі за площею озера карстового типу. Див. також статті про окремі озера і лимани в алфавітних томах.

Водосховища та ставки. У зв'язку з комплексним використанням водних ресурсів на багатьох ріках створено штучні водойми — водосховища, а також ставки. Всього в УРСР створено 871 водосховище заг. площею 934,9 тис. га з сумарним об'ємом 51,7 км³. Ставки налічують понад 24 тис., заг. площею майже 210 тис. га, сумарний об'єм бл. 3 км³. Штучні водойми на тер. республіки розміщені нерівномірно. За кількістю ставків і водосховищ виділяють басейни Дніпра, Пд. Бугу, Дністра та Сіверського Дінця, а також річок Приазов'я. На 1 км² площі водозбору тут припадає 1—2 га площі дзеркала водойм. На більшій частині УРСР водойми займають 0,1—0,5 га/км²; найменше їх у Карпатах та на Поліссі (0,005—0,5 га/км²). Найбільші водосховища створено на Дніпрі (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське, Каховське). Значні водосховища — на Сіверському Дінці (Печенізьке), Пд. Бузі (Ладжижнське), Інгульці (Карачунівське) та ін. Усі

Основні водосховища України

Водосховища	На якій річці створено	Площа водного дзеркала, км ²	Об'єм, км ³	
			корисний	повний
Київське	Дніпро	922	1,20	3,73
Канівське	«	675	0,30	2,62
Кременчуцьке	«	2250	9,0	13,5
Дніпродзержинське	«	567	0,3	2,45
Дніпровське	«	410	0,86	3,30
Каховське	«	2155	6,88	18,2
Дністровське	Дністер	142	2,0	3,0
Печенізьке	Сіверський Донець	86,2	0,34	0,38
Червоноокільське	Оскіл	122	0,46	0,48
Ладжижнське	Пд. Буг	20,8	0,07	0,15
Старобешівське	Кальміус	8,5	0,03	0,04
Карачунівське	Інгулець	4,4	0,29	0,31
Сімферопольське	Салгир	3,23	0,03	0,04
Партизанське	Альма	2,25	0,03	0,03

водосховища України річкового або озера-річкового типу, неглибокі. У басейнах Пд. Бугу та правих приток Дніпра водосховища мають порівняно більші глибини та об'єми при невеликій площі, що пов'язано з особливостями рельєфу. Глиб. ставків не перевищує 3—5 м. Про окремі водосховища див. статті в алфавітних томах.

Болота. Заг. площа боліт та перезволожених земель в УРСР 4190 тис. га, з них площа власне боліт і торфово-болотних земель — 613 тис. га, заболочених зе-

на території республіки найбільші болотні масиви на Поліссі, особливо у Волин., Ровен. та Черніг. областях. Вони розташовані переважно у долинах річок, подекуди і на плоских межириччях. Заболочені та перезволожені землі займають значні площі у Житомир., Львів. і Черніг. областях. Пересічна заболоченість Полісся становить 6,3 %, у верх. та серед. течії Прип'яті подекуди

ські болота у бас. Дністра (бл. 100 км²). У степовій зоні пересічна заболоченість менше 1 %. Тут значні за площею болотні масиви є лише в плавнях Дунаю, Дністра та Дніпра. У Карпатах трапляються невеликі гірські торфяники. Значні площі боліт, перезволожених та заболочених земель в УРСР осушено (2659 тис. га за станом на 1982).

Гідрологічні дослідження на Україні

Теребле-Ріцьке водосховище
Київське водосховище.

мель — 745 тис. га, перезволожених земель — 2834 тис. га (на 1.1 1981). За характером водномінерального живлення, умовами утворення та будовою торфових покладів розрізняють низинні (найпоширеніші на Україні), перехідні й верхові болота. Пропеси заболочування найхарактерніші для зони мішаних лісів. Крім зональних закономірностей поширення боліт, що в першу чергу визначається зволоженістю території, простежують і азональні особливості, пов'язані з геоморфологічними, мікрокліматичними та гідрологічними особливостями території.

досягає 20—30 %. Площа окремих боліт у нижній течії річок Стиру, Горині, Стоходу, Уборті перевищує 100—200 км². Великі торфові болота у долинах Десни, Сноу, Сейму, зокрема Замглай (пл. 83 км²), Сновське (94 км²), Остерське (106 км²) та ін. На Поліссі поширені гол. чин. низинні болота — бл. 90 %, до перехідних належать 8 %, до верхових — понад 2 %. У лісостеповій та степовій зонах болота розташовані переважно у заплавах річок та поблизу озер. У лісостеповій зоні пересічна заболоченість становить 2—3 %. Найбільші площі заплавок боліт зосереджені у серед. течії Дніпра та Сіверського Дінця, у верхів'ї Дністра, зокрема Великі Наддністрян-

проводять Укр. регіональний н.-д. ін-т Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища, в.-д. ін-ти Міністерства меліорації та водного господарства УРСР, відповідні кафедри Одеського гідрометеорологічного інституту, а також університетів республіки. Див. у цьому томі розділ Водні ресурси.

Літ.: Ресурси поверхневих вод СРСР, т. 6, в. 1—4, Л., 1965—77; Юденич О. М. По річках України. К., 1968; Швец Г. І. Голубі перлини України. К., 1969; Доманицкий А. П., Дубровина Р. Г., Ісаєва А. И. Реки и озера Советского Союза. Л., 1971; Украина и Молдания. М., 1972; Словник гідронімів України. К., 1979.

С. С. Левківський, О. О. Русинів,

ГРУНТИ

Грунти України як природні тіла та об'єкт людської діяльності досить різноманітні. Це зумовлено явищами *грунтоутворювального процесу* і різних за інтенсивністю антропогенних впливів на нього. На Україні виділяється понад 1200 ґрунтових видів (про структуру ґрунтового покриву див. табл., див. також карту ґрунтів, с. 44—45). Внаслідок господарської діяльності властивості ґрунтів і напрям ґрунтоутворювального процесу змінюються — утворюються відмінні від природних аналогів ґрунти (окультурені або ж вторинно засолені, вторинно лучні, вторинно солонцюваті та ін.). Тому родючість сучасних ґрунтів визначається не тільки природними їх ознаками та властивостями, а й набутими. На Україні серед ґрунтових зон виділяють: Полісся, Лісостеп, Степ, Сухий Степ, а також Карпатську і Кримську гірські області, з властивими для кожної з них типами структури ґрунтового покриву.

Зона Полісся займає бл. 11,3 млн. га (19 % території республіки). ґрунтовий покрив досить строкатий (див. *Полісся Українське, Мішаних лісів зона України*). В структурі ґрунтового покриву є такі групи ґрунтів (у % від загальної площі ріллі цієї зони): дерново-підзолисті — 50, дерново-підзолисті оглеєні — 17, сірі лісові — 9, темно-сірі лісові й

чорноземні опідзолені — 12, дерново-карбонатні — 2, дернові оглеєні, лучні — 9, болотні — 1.

Дерново-підзолисті ґрунти за механічним складом переважно піщані, глинисто-піщані та піщано-суглинкові, характеризуються підвищеною щільністю, низькою вологоємністю, слабкою вологостримуючою здатністю, високою водопроникністю, досить низькими гігроскопічністю та ємністю поглинання, бідністю на увібрані основи і поживні речовини. На лесових островах на Поліссі трапляються сірі і темно-сірі лісові ґрунти та *чорноземні опідзолені*. Це найродючіші ґрунти даної зони. До таких належать і *дерново-карбонатні ґрунти* на крейді. *Дернові оглеєні ґрунти* поширені у знижених елементах рельєфу водоливів і терас рік, де неглибоко залягають ґрунтові води. Вони перезволожені і при с.-г. використанні потребують *осушення земель* з наступним застосуванням агро-тех. заходів щодо поліпшення властивостей ґрунтів. Болотні ґрунти поширені в усіх зонах України, але найбільше їх на Поліссі. Агрономічні якості цих ґрунтів аналізуються насамперед відсутністю або наявністю органічного шару (див. *Органогенні гірські породи*) і тим, яка поужитність останнього. Вони поділяються на: болотні мінеральні, мулуватоглейові, *торф'яно-глейові* (потуж-

ність органічного шару до 30 см), *торф'яно-глейові* (30—50 см), *торфові неглибокі* (30—100 см), *торфові середньоглибокі* (100—200 см), *торфові глибокі* (200—400 см) і *торфові надглибокі* (> 400 см). Серед них трапляються карбонатні, засолені, солонцюваті види. Зольність торфових ґрунтів України коливається у межах від 2 до 80 % щодо їхньої сухої речовини. С.-г. використання болотних ґрунтів можливе тільки при меліорації, з спорудженням *осушувально-зволожувальних систем*. На торфових ґрунтах високоефективним є застосування калійних, калійно-фосфорних добрив у поєднанні з мідними добривами і ін. *мікродобривами*.

На Україні Полісся є основним районом виробництва товарної картоплі, льону-довгунця; ґрунтово-кліматичні умови сприятливі і для вирощування цукр. буряків, хмелю, а також зернових культур (озимої пшениці, озимого жита), люпину, гречки та ін.

Зона Лісостепу займає 20,2 млн. га (34 % площі республіки, у т. ч. понад 37 % — орної). ґрунтовий покрив досить різноманітний. Це зумовлено неоднорідністю природних умов ґрунтоутворення (див. *Лісостепова зона України*). В структурі ґрунтового покриву (у % від загальної площі орних угідь зони) сірі лісові ґрунти займають 10, темно-сірі лісові

і чорноземи опідзолені — 21, реградовані ґрунти (сірі і темно-сірі реградовані, чорноземи реградовані) — 10, чорноземи типові — 51, чорноземи солонцюваті і лучно-чорноземні солонцюваті — 2, чорноземи на щільних породах і глинах — 3.

Сірі лісові ґрунти за механічним складом переважно супіщані і легкосуглинисті, бідні на поживні речовини, особливо на азот, валовий вміст якого не перевищує 0,15 %, а ґрунтові умови не сприяють розвитку процесів *нітрифікації*. Для них також характерні незначні запаси валового фосфору та його рухомих форм, низька і середня забезпеченість калієм.

В темно-сірих лісових ґрунтах і чорноземах опідзоленіх гумусова частина профілю добре розвинута, реакція ґрунтового розчину слабко кисла, забезпеченість поживними речовинами середня і висока. В цілому ці ґрунти відзначаються високою родючістю, яка зростає зі Сх. на Зх., від легкосуглинистих різновидів до важкосуглинистих. Підвищенню їхньої продуктивності сприяють застосування органічних і мінеральних добрив, вапнування. Чорноземи типові сформувались на лесах і характеризуються потужним гумусовим профілем, який досягає 0,6—1,5 м і має зернисту структуру, пухку будову. Кількість гумусу в них зростає з Пн. на Пд. і з Зх. на Сх. В слабогумусованих чорноземах типових 2,5—3 % гумусу, малогумусних 3—5,5 % і середньогумусних — 5,5—6,5 %. Зміна родючості

чорноземів типових зростає зі Сх. на Зх., від легкосуглинистих різновидностей до важкосуглинистих.

Солонцюваті чорноземи поширені як в Лісостепу, так і в Степу і залягають переважно на лесових терасах рік. Значні площі вони займають в середньому Придніпров'ї. За будовою профілю і агрономічними властивостями вони подібні до типових чорноземів, але відрізняються лужною реакцією, гіршими фізичними властивостями. Підвищують їхню родючість гіпсуванням, внесенням органічних і мінеральних добрив.

Лучно-чорноземні і *лучні ґрунти* поширені на надзаплавних терасах рік, днища балок і блюдцеподібних депресіях на плато з неглибоким заляганням ґрунтових вод. Глибина гумусового профілю — 50—150 см, вміст гумусу — 2,0—6,5 %; ґрунти ці бувають звичайні, солонцюваті і осолоділі, тому потрібні диференційовані заходи щодо підвищення їхньої родючості.

Зона Лісостепу України є головним бурякоцукровим районом СРСР, бл. 70 % всіх плантацій цукр. буряків республіки розміщено в сівозімках цієї зони. Рациональне використання ґрунтів, планові підвищення їх родючості, запобігання *ерозії ґрунтів* є основними заходами, що забезпечують одержання високих врожаїв в цій зоні не лише цукр. буряків, а й озимої пшениці, кукурудзи, гороху, ячменю і ін. с.-г. культур. Зона Степу займає бл. 23 млн. га (38 % території). Ґрунтовий покрив відносно однорідний і представлений гол. чином

чорноземами. За ґрунтово-кліматичними умовами Степ розподіляється на дві підзони — північну і південну, а також на дві фації — теплу субконтинентальну, південноєвропейську та помірно теплу континентальну східноєвропейську. До першої фації належать Задністров'я і південний Степ Кримської області, до другої — решта території. В структурі ґрунтового покриву (у % від площі рілля в зоні) чорноземи звичайні займають 64, чорноземи південні — 23, чорноземи на нелесових породах — 6, лучно-чорноземні, лучні ґрунти та їхні солонцюваті види — 6.

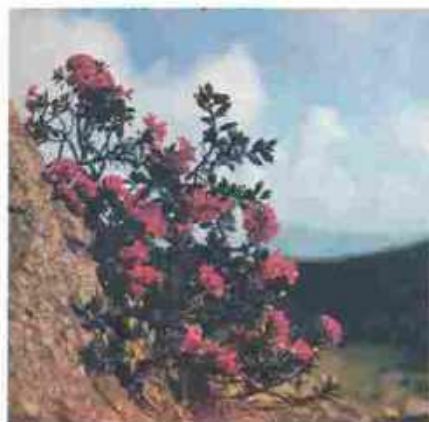
Чорноземи звичайні поширені у пн. Степу на лесах. Два підтипи: звичайні і міцелярні карбонатні. Гумусовий профіль добре розвинутий із зернистою та зернисто-грудкуватою структурою, потужністю від 45 до 120 см і більше. За глибиною гумусового шару вони розподіляються на глибокі (> 85 см), середньоглибокі (65—85) і неглибокі (45—65). Чорноземи звичайні міцелярні карбонатні на відміну від звичайних добре структурні, пухкі, високопроникні. З Пн. на Пд. в підзоні пн. Степу в міру наростання посушливості клімату зменшуються потужність гумусового шару з 120 до 45 см і вміст гумусу з 4,7—6,1 до 4,0—4,6 %. Ґрунти цього підтипу мають високу потенціальну родючість, повністю використати яку заважає нестача вологи.

Чорноземи південні властиві під. посушливий пд.зони Степу. Сформувались на лесах. Поділяються на звичайні, міцелярні карбонатні й солонцюваті. Потужність гумусового горизонту коливається від 45 до 100 см (в легкосуглинистих і важкосуглинистих на Лівобережжі Дніпра 50—75 см, на Правобережжі — 65—85 см, а в легкосуглинистих — 80—100 см і більше). У чорноземів південних міцелярних карбонатних Задніпров'я потужність гумусового профілю 65—85 см, а у кримських — 45—65 см. Солі і гіпс залягають у пн. частині підзони на глибині 3—4 м. в пд. — 2 м. Ґрунти цього підтипу мають нейтральну і слаболужну реакцію. Вміст гумусу в середньосуглинистих ґрунтах — 2,0—3,0 % у важкосуглинистих 2,5—4,5 %. Мають великі запаси азоту, фосфору і калію, але слабо забезпечені їх рухомими формами. Цим ґрунтам також властива висока потенціальна родючість, яку повністю можна використати тільки при *зрошенні*. Чорноземи на нелесових породах (літогенні) поширені по всій чорноземній території України, але найбільше їх — на *Донецькому кряжі*, Керченському п-ові, в передгір'ях Криму, *Волинської височини* і *Подільської височини* та ін. місцях. Сформувались під петрофітними степами на щільних глинах, елювії мергелів, вапняків, крейд, сланців, піщаників та інших порід. На території пд. Степу і в зоні Сухого Степу поширені *поди*. Ґрунтовий покрив їх на Пд. України неоднорідний. Із них найбільш родючі — *лучно-чорно-*

Рослинний світ України (представники флори): 1 — рододендрон східнокарпатський (*Rhododendron kotschy*); 2 — дивина прегарна (*Verbascum speciosum*); 3 — сон широколистий (*Pulsatilla latifolia*); 4 — льон жовтий (*Linum flavum*); 5 — тирлич крапчастий (*Gentiana punctata*); 6 — молочай волинський (*Euphorbia volynica*); 7 — чебрець звичайний (*Thymus serpyllum*); 8 — рододендрон жовтий (*Rhododendron luteum*); 9 — материка звичайна (*Origanum vulgare*); 10 — язізль увінчаний (*Coronilla coronata*); 11 — королика звичайна (*Leucanthemum vulgare*); 12 — перестріч гайовий (*Melampyrum nemorosum*).

Структура ґрунтового покриву УРСР

Ґрунти	Площа ґрунтів під сільськогосподарськими угіддями		
	Всього		в т. ч. орних земель
	тис. га	тис. га	% від усієї площі орних земель
Дерново-підзолисті	1573,0	1015,0	3,21
Дерново-підзолисті оглеєні	1916,9	1140,7	3,61
Сірі лісові	2610,9	2125,6	6,72
Темно-сірі опідзолені	1912,3	1580,6	5,00
Чорноземи опідзолені	2029,6	1754,9	5,55
Темно-сірі реградовані	127,8	115,4	0,36
Чорноземи реградовані	1243,4	1142,6	3,61
Чорноземи типові	6272,2	5731,4	18,14
Чорноземи звичайні	10385,0	8760,5	27,73
Чорноземи південні	3235,1	2835,5	8,90
Чорноземи типові солонцюваті	582,8	544,4	1,72
Чорноземи південні солонцюваті	313,4	259,7	0,82
Чорноземи на глинах	542,1	356,3	1,12
Чорноземи карбонатні й дерново-карбонатні ґрунти	953,2	462,2	1,46
Чорноземи і дернові скелетні ґрунти на щільних породах	612,3	203,5	0,64
Чорноземи на супіщаних і піщаних породах	221,1	122,0	0,38
Лучно-чорноземні	902,7	578,8	1,83
Темно-каштанові солонцюваті	1270,5	1089,4	3,44
Каштанові солонцюваті	219,4	151,0	0,47
Солонці	235,6	47,2	0,14
Дернові оглеєні	1627,1	396,8	1,25
Лучні	1936,5	663,0	2,09
Лучно-болотні й болотні	1063,9	52,3	0,16
Горфово-болотні й торфовища	938,7	26,2	0,08
Лучно-чорноземні, дернові осолоділі глейові та солоді	302,2	208,9	0,66
Буроземи й дерново-буроземні	833,8	147,7	0,46
Підзолисто-буроземні поверхнево-оглеєні	122,8	45,0	0,14
Коричневі	41,8	7,2	0,02
Розмиті ґрунти й виходи порід	297,0	21,6	0,06
Всього	44323,1	31585,4	99,77

1
2
3

4
5
6

7
8
9

10
11
12

А

Б

земні оглеєні ґрунти. Їх можна використовувати під різні сільськогосподарські культури. На дернових глейових осолоділих ґрунтах доцільно вирощувати озимі культури на зелений корм. Зрошення і удобрення (органічними та азотно-фосфорними мінеральними добривами) дає можливість використовувати поди під всі культури, але в першу чергу — під кормові. В поді Присивасько-Причорноморської смуги поширені комплекси каштаново-лучних солонцюватих ґрунтів, каштаново-лучних солончакуватих солонців і дернових глейових солончакуватих ґрунтів. Для використання їх треба впроваджувати досить дорогі гідротехнічні і меліоративні заходи.

У заплавах усіх природних зон поширені алювіальні лучні ґрунти, що сформувались на алювіальних відкладах різного механічного складу. Глибина гумусового профілю різна. Вони поділяються на глибокі (> 85 см), середньоглибокі (65—85 см), неглибокі (45—65 см) і короткопрофільні (25—45 см). Бувають звичайні, солонцюваті, осолоділі види.

В усіх природних зонах трапляються лучно-болотні ґрунти, які формуються в умовах додаткового поверхневого і близького до поверхні ґрунту постійного ґрунтового зволоження. Вони поділяються на власне лучно-болотні й алювіальні лучно-болотні ґрунти. Перші залягають у глибоких зниженнях на плато, терасах рік, другі — в зниженнях на заплавах рік. Серед даних типів є звичайні, солонцюваті, засолені, осолоділі. У природному стані ці ґрунти використовуються як низькопродуктивні сінокоси і пасовища. Інтенсивне с.-г. використання їх можливе тільки після осушення.

Зона Сухого Степу (бл. 3 % території республіки). В ґрунтового покриві її темно-каштанові солонцюваті ґрунти займають 78 % орних земель усієї зони, каштанові солонцюваті — 14 %, решту — лучнокаштанові солонцюваті, а також комплекс подових ґрунтів, солонців та ін. Темно-каштанові солонцюваті ґрунти поширені у пн. підзоні Сухого Степу. Мають гумусовий профіль потужністю 50—65 см в легкоглинистих і важкосуглинистих різновидах, в легкосуглинистих супіщаних — 80—100 см. Реакція ґрунтового розчину нейтральна або слабоболужна. Кількість гумусу в легкоглинистих і важкосуглинистих різновидах у Кримському Степу становить 1,7—3,0 %, в Азово-Причорноморській

смугі 2,5—3,5 %. Містять значну кількість загального азоту, фосфору, калію. За вмістом рухомих форм фосфатів їх відносять до середньозабезпечених, а за калієм — до добрезабезпечених. Досить багаті на мікроелементи.

Солонці поширені у Лісостеповій, Степовій і Сухостеповій зонах. Залягають невеликими плямами серед зональних ґрунтів, займаючи до 10—50 % площі комплексу, їхня загальна площа — 2,4 млн. га, у т. ч. 0,5 млн. га ріллі. В усіх солонцях (чорноземних, каштанових, лучно-чорноземних, лучно-каштанових, чорноземно-лучних і каштаново-лучних) у профілі різко виділяється солонцевий горизонт, який має несприятливі для вирощування с.-г. культур властивості. Солонці, як правило, засолені. Заходи щодо підвищення родючості ґрунтів Сухостепової зони спрямовують на боротьбу з посухою шляхом введення у сівозміну чорного пару, застосування відповідної агротехніки вирощування с.-г. культур, *гіпсування ґрунтів*, плантажної оранки (див. *Плантаж*), а також поліпшення поживного режиму за допомогою органічних і мінеральних добрив.

Українські Карпати. В Карпатській буроземній лісовій області, яка об'єднує гірські Карпати, Закарпатське передгір'я, Передкарпатську височину і Притисенську низовину, ґрунтовий покрив має добре виявлену вертикальну поясність; у Притисенській низовині і на Передкарпатській височині поширені підзолисто-буроземні і бурі-підзолисті кислі оглеєні ґрунти, в гірському лісовому поясі — *бурі лісові ґрунти* й дерново-буроземні, в полонинському поясі — буроземні гірсько-лучні. Всі вони відповідають до їх генетичної природи потребують високих доз органічних і мінеральних добрив, вапнування, а глейові — *дренажу*. Використовують у землеробстві (залежно від ін. природно-економічних умов) для вирощування пшениці, кукурудзи, картоплі, тютюну, соняшнику і ін. культур. На Закарпатті й Пд.-Сх. Передкарпатті, крім зернового г-ва, добре розвинуті виноградарство й садівництво (див. також *Карпати Українські*).

Кримська гірська область. ґрунтовий покрив також має добре виявлену вертикальну зональність. У передгірській степовій зоні поширені чорноземи (містять 2,5—3,5 % гумусу); вони, як правило, щабелюваті і кам'яністі. Передгірська

Лісостепова зона вкрита дерново-карбонатними гірсько-лісостеповими ґрунтами (вміст гумусу 2—6 %). На пд. і пд.-зх. експозиціях гір залягають сірі гірсько-лісостепові ґрунти (містять 3—6 % гумусу). У гірсько-лісовій зоні поширені буроземи (вміст гумусу 3—6 %). Гірсько-лучна зона (*яйли*) зайнята гірсько-лучними чорноземоподібними різної глибини і кам'янистості ґрунтами (2,2—8 % гумусу). У Південнобережній субтропічній зоні поширені *коричневі ґрунти* на вапняках, сланцях, конгломератах (3—9 % гумусу). У структурі ґрунтового покриву орних земель Української РСР 26 % припадає на еродовані ґрунти — змиті і дефльовані. Перші утворились під впливом водної, а другі — вітрової ерозії. За ступенем еродованості вони поділяються на слабо-, середньо- і сильноеродовані. Родючість їх знижується у міру розвитку ерозійних процесів, які призводять до погіршення водного, поживного режимів, фізичних властивостей. За допомогою відповідного комплексу заходів (протиерозійна організація території, *протиерозійні гідротехнічні споруди*, *протиерозійні лісові насадження*, *протиерозійна система обробки ґрунту* і ін.) можна припинити процеси ерозії і ліквідувати їх наслідки.

Особливе місце посідають *рекултивовані ґрунти*, тобто ті, які відновлені для с.-г. використання після відобування корисних копалин відкритим способом. Агрономічна цінність цих ґрунтів залежить від характеру порід і наявності насипного гумусового горизонту. Рекултивовані ґрунти поділяються на 2 групи: на лесових породах і на мішаних нелесових породах, а середній кожної діляться на гумусовані з насипним гумусовим шаром і без нього. Для кожного виду рекултивованих земель потрібні свої заходи щодо їх поліпшення і використання. Дослідження ґрунтів у республіці проводять: Український науково-дослідний інститут ґрунтознавства і агрохімії імені О. Н. Соколовського, Український науково-дослідний інститут землеробства; навчальні заклади, зокрема Українська сільськогосподарська академія та ін.

Лит.: Агрохимическая характеристика почв СССР. Украинская ССР. М., 1973; Атлас почв Украинской ССР. К., 1979; Полевой определитель почв. К., 1981; Черноземы СССР (Украина). М., 1981.

Б. С. Носко, М. І. Полупан.

РОСЛИННИЙ СВІТ

Загальна характеристика

Рослинний світ Української РСР багатий та різноманітний; характеризується певним флористичним складом та структурою рослинного покриву (див. *Рослинність*). Природна флора нижчих і вищих рослин України налічує бл. 30 тис. видів, з них водоростей бл. 4 тис.; грибів та мікросмі-

цетів — понад 15 тис., лишайників — понад 1 тис., мохоподібних — бл. 800, вищих судинних — 4523 (плауновидних — 9, хвощевидних — 10, папоротеподібних — 53, голонасінних — 22, покритонасінних — 4429, з них однодольних — 830, дводольних — 3599). Видовий склад рослин постійно уточнюється. Так, протягом 19 та 20 ст. описано 1180 нових ви-

дів вищих рослин, виявлених на території України, з них за роки Рад. влади — 840. Рослинний світ республіки поповнюється також інтродукованими (див. *Інтродукція організмів*) видами.

У флорі вищих судинних рослин республіки найбагатшими за кількістю видів є родини: айстрових — 664, злакових — 357, бобових — 286, розових — 237.

Тваринний світ України.

А — птахи і ссавці, характерні для Українського Полісся: 1 — тетерев звичайний (*Lyrurus tetrix*); 2 — жовна (*Dryocopus martius*); 3 — скопа (*Pandion haliaetus*); 4 — заєць-біляк (*Lepus timidus*); 5 — рябчик (*Tetrastes bonasia*); 6 — лелека чорний (*Ciconia nigra*); 7 — бекас (*Gallinago gallinago*); 8 — кроншнеп великий (*Numenius arquata*); 9 — горностай (*Mustella erminea*); 10 — чапля сіра (*Ardea cinerea*); 11 — вовк (*Canis lupus*); 12 — лось (*Alces alces*); 13 — слуква (*Scolorax rusticola*); 14 — бобер (*Castor fiber*); 15 — свиня дика (*Sus scrofa*); 16 — куница лісова (*Martes martes*).

Б — птахи і ссавці, поширені переважно в Лісостепу: 1 — ракша (*Coracias garrulus*); 2 — кібчик (*Erythropus vespertinus*); 3 — дял-зелений (*Picus viridis*); 4 — вивільга звичайна (*Oriolus oriolus*); 5 — хом'як звичайний (*Cricketus cricetus*); 6 — синяк (*Columba oenas*); 7 — сипуха (*Tyto alba*); 8 — заєць-русак (*Lepus europaeus*); 9 — ховрах крапчастий (*Citellus suslicus*); 10 — лелека білий (*Ciconia ciconia*); 11 — тхір чорний (*Putorius putorius*); 12 — кріт звичайний (*Talpa europaea*); 13 — видра (*Lutra lutra*).

губоцвітних — 213, хрестоцвітних — 232, гвоздикових — 222, ранникових — 165, осокових — 143, зонтичних — 148, лілійних — 86, жовтецевих — 137; найбільш багатими родами є нечуйвітер — 156, осока — 90, волошка — 64, шипшина — 59, гвоздика — 46, конюшина — 41, астрагал — 45, вероніка — 48, молочай — 50, цибуля — 39, перстач — 45 видів. У складі природної флори — 76 видів дерев, 278 — чагарників. 2856 багаторічних, 329 дворічних, 984 одnorічних трав'янистих рослин. Бл. 600 видів вищих судинних рослин є ендемічними (див. *Ендеміки*) для України. Так, у флорі Полісся бл. 10 ендемічних видів, Донецької і Приазовської височин — бл. 50, Волинської і Подільської височин — бл. 60, Українських Карпат — бл. 100, Криму — бл. 300. Понад 600 видів є рідкісними та зникаючими і потребують охорони, з них 151 вид занесено до Червоної книги Української РСР. Бл. 30 % видів природної флори зростають у лісах та на узліссях і галявинах, 15 % — на суходільних та заплавах луках, 20 % — у степових, 10 % — у болотних і прибережно-водних, 15 % — у рудеральних і бур'янових угрупованнях, 5 % — на відслоненнях, 5 % — на солончаках та мор. узбережжях. Під впливом гост. діяльності людини природний рослинний покрив дуже змінився: суцільно (за винятком кількох заповідних ділянок) розорано степи, ліси на значних площах викорчовано і замінено на с.-г. угіддя, осушено багато боліт. Природна рослинність збереглась лише на 19 млн. га (бл. 32 % всієї території республіки), де ліси займають понад 8 млн. га, луки — 7,7 млн. га, ін. угіддя — понад 3,0 млн. га. В республіці культивується понад 1 тис. видів вищих рослин (з урахуванням колекцій *ботанічних садів*); понад 200 видів є *адвентивними рослинами*, 700 видів трапляються як бур'яни.

Історія розвитку рослинного світу України

Історія рослинного світу України сягає в далеку давнину. На тер. України в районі Придністров'я відоме єдине в СРСР місцезнаходження найстародавніших (пізній силур) наземних рослин — псилофітів з род. *Rhyniaseae*. Сучасний рослинний світ України сформувався в процесі еволюції кайнозойської рослинності, що відбувалася в тісному зв'язку з історичними змінами природних умов. Горотворні тектонічні процеси, неодноразові трансгресії та регресії палеогенових та неогенових морів, антропогенні зледеніння відіграли значну роль у формуванні сучас. рослинних угруповань та їх розподілу у просторі. У пізній крейді з'явилися найстародавніші ореофільні покритонасінні, що ознаменувало початок кайнофіти. Флора пізньої крейди палеоцену за своїм складом ще була дуже далекою від сучасної, хоч велика кількість крейдових покритонасінних належить до існуючих і тепер родин і навіть родів. В еоцені розвивалася вічнозелена флора з численними пальмами, лавровими, миртовими, протейними, тропічними видами дубів та ін. Рослинність подекуди мала риси ксерофільності. В кінці олігоцену поряд з досить численними субтропіч. елементами панівну роль починають відігравати широколистяні листопадні деревні рослини. Серед хвойних були поширені представники соснових і таксодієвих. Помірні теплолюбні листопадні ліси стають пануючим типом рослинності.

На початку неогену рослинність набуває рис помірної широколистяної та широколистяно-хвойної з великою кількістю листопадних форм, серед яких домінують дуби, буки, каштани, горіхові, березові; трапляються також тюльпанне дерево, лавр, евкомія та ін. В міоцені на Зх. республіки та в Криму набули поширення лаврові, зокрема цинамон, з хвойних — сосна, секвойя, болотний кипарис. Наприкінці міоцену для рівнин Пд. України була характерна трав'яна рослинність з деревними заростями в доликах річок. В пліоцені помірно теплолюбні листопадні ліси збереглись у Карпатах, в пн.-зх. районах бури. України були поширені соснові ліси із значною участю темнохвойних порід (ялини, ялиці, тсуги) і домашню листопадних порід. На Сх. України на поч. понтичного віку панувала рослинність відкритих просторів, а в другій пол. понту — дубові та хвойні ліси. В кінці понтичного віку тут розвивалась «лісостепова» рослинність із значною домашню теплолюбних рослин. Наприкінці пліоцену на значній тер. республіки, особливо в пд. частині, трав'яна степова рослинність набуває панівного значення, склад лісової рослинності біднішає і все більше наближається до ранньоантропогенної, проте в пізньопліоценових лісових угрупованнях ще зберігались в невеликій кількості реліктові форми (болотний кипарис, восковники, горіхові, тувові).

В антропогені йде формування сучас. областей флори і рослинності. Розвиток і формування рослинності плейстоцену відбувалися під впливом переміщення льодовика, і тому склад плейстоценової рослинності чітко відображає холодні і теплі фази. Під час похолодань були поширені т. з. холодні степи з досить значними ділянками березово-соснових лісів. Широколистяні теплолюбні породи зберігались в сприятливих для їх зростання місцях, т. з. рефугіумах — «притулках» (гол. чин. в р-нах Перелкарпаття, Розточчя, Поділля). В теплі фази раннього та середнього плейстоцену на тер. республіки поширювалися широколистяно-хвойні ліси, значні території були зайняті лісостеповою рослинністю, на Пд. — різнотравно-злаковими степами. В пізньому плейстоцені зменшуються території, зайняті лісовою та лісостеповою рослинністю, степові угруповання поширюються на Пд. і на Сх. У голоцені відбувалося розселення лісової рослинності, причому в ранньому голоцені переважали соснові та сосново-березові ліси, в серед. голоцені розселювалися широколистяні породи (дуб, липа, в'яз, ліщина), в пізньому голоцені — вологолюбні породи (граб, бук, ялина). Таким чин., протягом голоцену рослинність набула вигляду, близького до сучасного.

Геоботанічне районування

Основні закономірності територіального розподілу рослинного світу визначаються зонально-кліматич. та едафічними умовами, геол. історією, особливостями флорогенезу та ін. факторами. У рослинному покриві республіки виявлені такі широтні рослинні зони: лісова з підзонами мішаних і широколистяних лісів, лісостепова, степова з підзонами різнотравно-типчаково-ковилових і злаково-полинних степів та середземноморсько-лісова. Розподіл рослинності в Українських Карпатах та Кримських горах характеризується чітко вираженою *висотною поясністю*. Див. карту Рослинність (с. 44—45).

Лісова зона. Підзона мішаних лісів охоплює північну частину республіки (Укр. Полісся) і за геобот. районуванням належить до Європейської широколистяної області, Східно-європейської широколистяно-лісової провінції, Поліської підпровінції. Площа цієї підзони становить бл. 20 % території республіки, її середня лісистість — 30 %, середня заболоченість (до масового осушення) — 6,3 %. середня розораність — 35 %. У флорі вищих судинних рослин налічується бл. 1500 видів. Залісненість зменшується в напрямі з Пн. на Пд. та з Зх. на Сх. Переважають соснові і дубово-соснові ліси, значно менше поширені грабово-дубово-соснові, грабово-соснові, вільхові, ще менше — дубові та грабово-дубові ліси. Досить значні площі займають вторинні березові ліси. Зрідка зустрічаються трапляються ялинові, ялиново-вільхові, ялиново-соснові ліси.

В соснових лісах домінує сосна звичайна, іноді з домашню берези. *Підліска* часто немає. Залежно від умов зростання та флористичного складу трав'яного та чагарникового ярусів (див. *Ярусність*) виділяють ліщайникові, зеленомохові, руянякові, сфагнові сосняки, що складаються із значної кількості асоціацій (див. *Асоціація рослинна*). Так, 1-а група представлена сосняками: ліщайниковим, червоно-ліщайниковим, трав'яно-мохово-ліщайниковим; 2-а група — сосняками: зеленомоховим, брусничним, бруснично-кострицевим, кострицевим, вересовим, перестрічевим, орляковим, безщитниковим, біловусовим, рододендровим, чорнично-зеленомоховим; 3-я група — сосняками: чорнично-руняковим, молінієво-лохиново-зеленомохово-руняковим; 4-а група — сосняками: багново-сфагновим, ситниково-сфагновим, молінієво-сфагновим, пухівково-сфагновим. Найбільші площі серед сосняків зайняті сосновими лісами чорнично-зеленомоховими.

Найпоширеніші на Українському Поліссі дубово-соснові ліси. Вони представлені дубово-ліщиновим, дубово-роkitниковим, дубово-орляковим і дубово-чорничним суборами. Підлісок добре розвинутий. На місці цих лісів після вирубування часто утворюються чисті сосняки або березняки.

Грабово-дубово-соснові ліси займають невеликі площі в зх. та центр. частинах Полісся і Малому Поліссі. Деревний ярус їх утворюють також липи, ясени, клен гостролистий та ін. Ці ліси представлені дубово-грабово-ліщиновим, дубово-грабово-копитняковим, дубово-грабово-чорничним і дубово-грабово-папоротевим угрупованнями. Далі на Сх. за межами поширення граба їх замінюють липово-дубово-соснові ліси.

Лучна рослинність займає до 20 % заг. площі Полісся. В заплавах Дніпра, Прип'яті та їх приток на схилах долин, по краях боліт поширені болотисті, менш торф'яністі та справжні луки. Рослинний покрив дуже різноманітний, складається з лучних трав та різнотрав'я. Тут виділяють такі формації лук (див. *Формация рослинна*): лучнокитникові, лучновівсяничні, червоновівсяничні, болотно-тонконогові, повзучомітливі, лислячо-осокові, пухирчастосокові тощо. В прирусловій частині заплава часто зустрічаються чагарниково-лучні комплекси з вербняків, злаків і різнотрав'я.

Суходільні луки утворилися на місці вирубаних лісів. Найбільш поширені звичайномітливі, червоновівсяничні, пахучогравні, середньотростякові, біловусові луки та похідні пустинні угруповання з кунічника наземного, келерії сизої, булавоносця сіруватого, вівсяниці овечої та поліської, вересу.

болота займають найбільш площі в пн.-зх. частині Полісся. Переважають евтрофні (див. *Евтрофи*) відкриті осокові та мохово-осокові болота, значно менше лісових боліт (вільхових). У правобережній частині Полісся чимало сфатованих боліт, лісових та безлісних, які далі на Сх. трапляються дуже рідко. По берегах річок розвивається прибережно-водна рослинність.

Особливе місце в Поліській геоботанічній підпровінції належить Волинському лісовому геобот. округу, що є проміжним між лісовою та степовою зонами. Природна рослинність займає лише 19 % території (ліси займають бл. 9 % площі, луки — 3 %, болота — 1,5 %, лучні степи — 0,4 %). Для неї характерні дубово-грабові, грабові, дубові та дубово-соснові ліси, зрідка трапляються соснові та вільхові. Луки здебільшого справжні, рідше болотисті і торф'яністі. Болота — евтрофного типу (трав'яні та трав'яно-мохові), на яких зустрічаються рідкісні реліктові види — сашник іржавий, меч-трава болотна (тепер майже знищена). Степові ділянки представлені формаціями костриці борознистої та келерії стрункої, осоки низької, ковили волосистої, зустрічаються зарості вишні кушової.

Підзона широколистяних лісів у рівнинній частині України охоплює західні і південно-західні частини території республіки та невеликим клином заходить на Пн. Сх. Флора вищих судинних рослин налічує понад 1800 видів.

На крайньому Зх. розташовані Ростоцький та Яворівсько-Жешувський геобот. округи Середньоевропейської геобот. провінції. Природна рослинність займає бл. 45 % площі. Переважають ліси, значно менше лук і боліт. У першому округі найпоширенішими є букові, меншою мірою дубово-соснові, буково-соснові, дубово-грабові ліси, в другому — дубово-соснові, дубово-грабові, букові, ялицево-букові, вільхові ліси. Серед суходільних та заплавлених лук переважають болотисті. Болота представлені евтрофними трав'яними та трав'яно-моховими угрупованнями. Далі на Сх. розташована Східноєвропейська провінція широколистяно-лісової області, для якої характерне переважання на межириччях широколистяних лісів, *едифікатором* яких є дуб звичайний, *співедифікатором* — граб звичайний, а на Сх. — липа серцелиста. Проміжною між Центральною та Східноєвроп. провінціями є Західноукр. геобот. підпровінція, яка охоплює Гогольські, Кременецькі гори, Опілля та Прут-Дністровське межириччя. Природна рослинність займає понад 35 % площі, з яких на ліси припадає 30 %, луки — 4 %, степи — 1 %, болота — менше 1 %. Крім дубових і дубово-грабових, тут поширені ще й букові і грабово-букові ліси. Характерною рисою їхньої флори є наявність багатьох середньоевроп. видів. Луки переважно заплавні, суходільні трапляються невеликими ділянками. На пд. та пд.-зх. схилах з дерново-карбонатними ґрунтами, що сформувалися на мергелях, вапняках та гіпсах, розвинені флористично багаті лучні степи. Тут зростає чимало ендемічних видів (напр., підмаренник застарілий, жовтозілля Бессера, волошка тернопільська, шавлія кременецька). Подільсько-Бессарабська підпровінція, що займає центр. частину Подільської височини, своєрідним півостровом вклинюється в лісостепову зону. На *плакорях* поширені ліси з дуба звичайного і граба, а у пд. частині — дуба скельного. В цих лісах росте ряд зх.-європ. та субсередземноморських видів: явір, береза, дерен справжній, скополія карню-

лійська, молочай мигдалевидний, лазурник трилопатекий тощо. Ліси займають бл. 10–12 % площі, заплавні та суходільні луки і лучні степи — 4 %; трапляються чагарникові зарості, в заплавах річок — болота (бл. 0,5 % площі). Придніпровські відроги Середньоросійської височини на Пн. Сх. України належать до Середньоросійської геобот. підпровінції. Бл. 11 % усієї площі вкривають ліси, серед яких панують дубові та липово-дубові. Луки заплавні, болотисті; болота евтрофні трав'яні. На крутих схилах з карбонатними ґрунтовірними породами трапляються невеликі ділянки степів з домінуванням костриці борознистої та келерії стрункої.

Лісостепова зона України простягається південніше лісової від Опілля та Дністра до сх. кордонів республіки. За геобот. районуванням вона належить до Європейсько-Сибірської лісостепової області Східноєвроп. провінції. У доагрикультурні часи характерною особливістю було чергування на вододілах лісових масивів і значних просторів лучних степів. У складі травостою степів переважали дернинні злаки: ковили — периста, вузьколиста, волосиста, типчак. Характерними були також осока низька, кореневищні злаки: тонконог вузьколистий, мітлиця Сирейщикова, віснюнець пухнастий, пирі, а також різнотрав'я: конюшина гірська, гадючник шестипелюстковий, шавлія лучна, горлиця весняний, вероніка колосиста, волошка та ін. Нині на Україні такі степи збереглися лише в заповіднику Михайлівська цілина та спорадично на крутих схилах, непридатних для землеробства (займають бл. 1 % площі зони). Ліси в межах Лісостепу займають бл. 11,3 % площі. На Правобережжі (Подільсько-Середньоподільсько-дніпровська) панівними є дубово-грабові, дубові та похідні грабові ліси з участю ряду деревних, чагарникових і трав'янистих видів, суцільне поширення яких не переходить на Лівобережжя: граб звичайний, берека, черешня, явір, берест, бук та ін. На Лівобережжі (Лівобережнодніпровська та Середньоросійська підпровінції) поширені дубово-кленово-липові ліси, у другому ярусі яких павають клен гостролистий та липа серцелиста, а також дубові ліси. В долинах річок (Дніпра та його приток — Псла, Ворскли, Самари; Сіверського Дінця) зустрічаються соснові та дубово-соснові ліси. На схилах долин, пагорбів Лісостепу зустрічаються мішані чагарникові зарості різних видів шипшини, глоду, таволги, вишні кушової, терну та ін. По долинах річок поширені заплавні луки та евтрофні болота. На Лівобережжі та в пд. частині Правобережжя зустрічається лучно-галофільна (солелюбна) рослинність. Тепер майже всю площу лісостепової зони, за винятком лісових масивів, лук, чагарників і невеличких ділянок степів, що збереглися, розорано.

Степова зона України простягається на Пд. від Лісостепу до берегів Чорного і Азов. морів і передгір'їв Крим. гір. У її флорі бл. 2300 видів судинних рослин. Вона є частинною Східноєвроп. (Понтичної) геобот. провінції Європейсько-Азійської степової області (зони) і виділяється у Приазовсько-Чорноморську степову підпровінцію. Корінним зональним типом рослинності цієї зони є степи, утворені багатогрибними трав'янистими *ксерофітами*, серед яких переважають злаки: види ковили, типчаку, келерії, житняку, тонконогу тощо, і в одні трапляються чагарники. У минулому степи вкри-

вали всі вододільні рівнини — плакорні, а також частину неплакорних ділянок зони. Тепер майже всі вони розорані, фрагменти їх збереглися лише в заповідниках (Укр. степовому, Луганському, Чорноморському та Асканії-Новій) та на кам'янистих відслоненнях. З Пн. на Пд. із зростанням посушливості клімату та зміною ґрунтів відбувається і зміна видового складу степів, у зв'язку з чим виділяють смуги: різнотравно-типчаково-ковилих, типчаково-ковилих, полиново-злакових степів.

Перші займають більше половини площі зони і пов'язані із звичайними та частково пд. чорноземами. У їх травостой переважають злаки (ковили волосиста і Лессінга, типчак борознистий, стоколос прибережний) із значною участю напівпосушливого різнотрав'я — гадючника шестипелюсткового, горлиці весняного, шавлії лучної та пониклої, льону жовтого та ін., бобових — конюшини гірської та альпійської, люцерни серповидної, рокитника руського тощо. Трапляються зарості чагарникових степів з карагани кушової та мигдалю низького, а також з терну і таволги звиробелістої. В балках поширені дубові (байрачні) ліси, в заплавах — заплавні діброви. На других терасах річок поширені соснові ліси. Разом вони становлять 3 % території зони. На Пд. від цих степів майже до берегів Чорного і Азов. морів (на Причорноморській низовині) поширені типчаково-ковилих степи на пд. чорноземі і частково темно-каштанових ґрунтах. У їх травостой панують вузьколисті та щільнодернинні злаки (ковили українська та Лессінга, типчак борознистий), з незначною участю ксерофітного різнотрав'я (кахриса степового, ферул східної та каспійської, кермека сарептського, грудинці волохатої тощо). У зниженнях (подах), де збираються талі води, поширені остепені та засолені луки. Полиново-злакові, або пустельні степи займають нешироку смугу в Присивашії і вздовж Чорного і Азов. морів на каштанових ґрунтах, часто чергуються з галофільною рослинністю. В їх травостой переважають типчак борознистий, ковили українська і Лессінга, житняк, а також віниччя сланке, полини австрійський і кримський, на солонцюватих ґрунтах — житняк, камфоросма монпельська тощо. Характерні *ефемери* та *ефемероїди*. На солончаках поширені галофільні угруповання з солонцю, соди, солончакового, сарсазану шишукватого, кермеків та ін. На пісках річкових терас та мор. узбереж трапляються ділянки *псамофітних* (див. *Псамофіти*) степів, утворені типчаком Беккера, ковилою дніпровською, келеріями піщаною та дніпровською, а на узбережжі — косяком чорноморським, міколайчиками приморськими, осокою колхидською. В пониженнях заплав Дніпра, Дністра, Дунаю та ін. річок на лугово-болотних ґрунтах поширені високотравні болота з очерету, бульбокомишу морського, куги Табернемонтана, роговів тощо. На кам'янистих відслоненнях вапняків збереглися ділянки чагарникових та трав'яних степів із чебреців, самосилів, типчаків, ковил, келерій, юрїней тощо. Тут зростають рідкісні види, занесені до Червоної книги Української РСР (гімносперміум одеський, грабельки Бекетова, півонія вузьколиста, ковили, тюльпани).

Українські Карпати (разом з Передкарпаттям) є підпровінцією Середньоевроп. геобот. провінції широколистяно-лісової зони. Тут налічується бл. 2100 видів судинних рослин. За винятком нижнього

поясу, майже повністю вкриті природною рослинністю, розчленованою на 5 висотних поясів: передгірський лісовий (дубових лісів), нижньогірський лісовий (букових лісів), верхньогірський лісовий (ялинових лісів), субальпійський та альпійський. Висотні межі між поясами варіюють залежно від експозиції схилів, масивності і геогр. положення хребтів.

У передгірному поясі (200—600 м над р. м.) поширені широколистяні ліси, післялісові луки та орні землі. У Передкарпатті переважають дубові ліси з дуба звичайного з ліщиною у підліску та осоками трясучковидною і волосистою у травостой; трапляються дубово-грабові, букові та ялицево-букові ліси із маренкою запашною, ялицею та осокою волосистою у травостой. В деревостані звичайно зустрічаються липа серцелиста та клен гостролистий. Післялісові луки утворюють вівсяниці червона та лучна, мітлища звичайна.

У Закарпатті поширені дубові ліси із дубів звичайного і скельного з участю південноєвроп. видів.

У нижньогірському лісовому поясі (400—700 м, місцями 250 м, — 1200—1400 м, місцями 700 м над р. м.) переважають букові, ялиново-ялицево-букові ліси з пануванням у травостой дібровних видів (маренки запашної, зубниці бульбистої та ін.) та незначною участю північних (бореальних) і гірських видів. У підліску трапляються бузина червона, вочче лико, ожини тощо. Бук і ялиця в цьому поясі утворюють високопродуктивні насадження. Менш поширені післялісові луки з шучника дернистого, вівсяниці червоної, мітлища білої, біловуса.

У верхньогірському лісовому поясі (до 1300—1600 м над р. м.) поширені хвойні ліси і післялісові шучникові, біловусові та червоновівсяничеві луки. Переважають ялинові ліси, менші площі займають ялицево-буково-ялинові, грапляються яворові ліси. В травостой — квасениця звичайна, чорниця, веснівка дволіста, брусниця та зелені мохи; з гірських видів звичайними є підбілик альпійський, сольданела угорська, золотушник альпійський, кунічний волохатий та ін.

Субальпійський пояс у своєму природному стані був вкритий заростями з сосни гірської (жерелу), вільхи зеленої і ялицю сибірського. Тепер тут переважають біловусові луки в комплексі з чагарничково-моховими пустищами з чорниці, лохини, брусниці. Значно менші площі займають шучникові, червоновівсяничеві та звичайномітлищеві луки. Наземне вкриття в чагарникових заростях утворюють лишайники, мохи, різнотрав'я та чагарнички. Разом з рослинністю скель та кам'янистих осипів ці зарості займають бл. 10 % площі поясу. Альпійський пояс (вище 1800 м над р. м.) відносно добре виявлений на Чорногорі, Свидовці тощо. Тут переважають низкотравні альп. луки, серед яких найпоширеніші угруповання вівсяниці лежачої і ситника трироздільного, меншу площу вкривають угруповання осок (зігнутої та вічнозеленої) та мохово-лишайникові пустища. Характерні також зарості рододендрона східнокарпатського, які трапляються і в субальпійському поясі. В альпійському і субальпійському поясах багато рідкісних та ендем. видів, напр. едельвейс альпійський, аконіт Жакена, астрагал Крайни, дріада восьмипелюсткова, айстра альпійська та ін.

Кримські гори є геобот. підпровінцією Середземноморської лісової зони; займають лише 750 тис. га, але є найбагатшими

за видовим складом судинних рослин (2200 видів). Найбільша площа вкрита лісами, найменша — лучними степами та рослинністю кам'янистих відслонень. Добре виявлені висотні пояси рослинності, які мають відмінності на пн. та пд. схилах Кримських гір.

На пн. м а к р о с х и л і нижнім поясом (від 140 до 450 м над р. м.) є лісостеповий. Рослинність його, що займає бл. 25 % площі, дуже змінена людиною, складається з низькостовбурних розріджених лісів та заростей чагарників, що чергуються з ділянками степів. Панують ліси з дуба пухнатого, в яких співдомінує граб східний. В трав'яному покриві переважають горобейник пурпурово-голубий, осока загострена або степові види — костриця скельна, бородач звичайний, пірий скіфський, види ковили. Зарості чагарників створюють держи-дереву, скумпія, глід, шипшина та ін. В травостой степових ділянок панують ковила, костриця скельна, стоколос кападокійський, бородач звичайний. Вище (до 750—800 м над р. м.) розташований пояс скельнодубових лісів з домішкою у нижній частині (до 550 м над р. м.) пухнато-дубових, а в верхній — грабових лісів. Супутниками дуба є клен польовий, ясен звичайний, граб звичайний. В підліску поширені дерен, бруслини тощо; в травостой панують фізосперм Дана, купини запашна і багатоквіткова, переліска багаторічна, жовтець константинопольський та ін. Трапляються ділянки лісів з сосни кримської. Вище до самої яйли (1300 м над р. м.) розташований пояс букових і грабових лісів з участю клена Стевена. В травостой панують переліска багаторічна, маренка запашна, зубниця п'ятилиста, інколи жовтець константинопольський. Біля верхньої межі лісу трапляються вузькі смуги лісів з сосни Коха. Вище лісових поясів розташований пояс ялівцевих сланців і кримських яйл, на яких поширені лучні степи. В їх травостой переважають костриця скельна, осока низька, ковила вузьколиста, стоколос кападокійський. Кам'янисті відслонення займають угруповання чебреців кримського, Дзевановського та несправжньо-примекуватого, самосилів гайового та яйлинського, сонцепівту Стевена.

На пд. м а к р о с х и л і від пдніжжя схилів до висоти 400—450 м над р. м. лежить шибляковий, або приморський, пояс. Серед природної рослинності, яка займає 20 % площі, переважають шибляки, утворені чагарниковою формою дуба пухнатого, граба східного, держи-дереву, глоду тощо, які чергуються з розрідженими лісами з дуба пухнатого, інколи ялицю високого, сосни Станкевича, фісташки тулопистої та трав'яними угрупованнями з ячменю бульбистого, егілопсів тридийового та дводийового, стрічкоосника довговолосого, серед яких вкраплені угруповання напівчагарникових видів чебрецю, самосилу та сонцепівту Стевена. В наземному вкритті шибляків та лісів тут переважають степові (костриця скельна, бородач звичайний, пірий скіфський) та лісові (осоки гостра та Галлера, горобейник пурпурово-голубий, чий стоколосвидний тощо) види. У цьому поясі зростає значна кількість середземноморських видів, зокрема вічнозелених — суничник дрібноплідний, чист кримський, рускуси понтичний та під'язиковий, занесених до Червоної книги Української РСР. Вище (до 1100 м над р. м.) лежить пояс соснових та скельнодубових лісів, у якому в зх. частині до висоти 900 м (місцями 1300) панують ліси з сосни кримської, а у сх. частині — дуба скельного. В кримскососнових лісах подекуди другий ярус утворюють дуб пухнатий або

дуб скельний. У наземному вкритті соснових лісів панують кущоніжка скельна, лазурник грилопатеви, орляк кримський, дубових лісів — тонкогір неплідний, лазурник трилопатеви, фізосперм Дана, переліска багаторічна тощо. Верхній лісовий пояс (1100—1200 м над р. м.) утворюють букові та соснові ліси. В трав'яному покриві перших переважають зубниця п'ятилиста, маренка запашна, жовтець константинопольський та переліска багаторічна.

В Гірському Криму зростає багато рідкісних та ендемічних видів, зокрема комперія Компера, шафрани гарний, сітчастий та кримський, тюльпан гірський, офрис кримський, бджолоносний, оводоносний, цикламен Кузнецова, адіант венерин волос тощо.

Господарське значення. Природна рослинність України має велике народногосподарське значення. Ліси відіграють важливу кліматостабілізуючу, водоохоронну, протиерозійну, санітарно-гігієнічну роль; є джерелом *деревини* для будівництва, меблевої, целюлозно-паперової та хім. промисловості (див. у цьому томі розділ Лісові ресурси). Рослинність заплавних і суходільних лук та полонин має кормове значення в тваринництві.

Болота мають чимале водорегулююче значення, вони є джерелом торфу. Природні рослинні угруповання використовують як базу для бджільництва, мисливського г-ва та заготівлі дикорослих корисних рослин. У складі флори республіки налічується понад 800 видів *лікарських рослин*, що застосовуються в народній та наук. медицині, понад 250 видів *вітаміноносних рослин*, більш як 200 видів дикорослих плодово-ягідних, горіхоплідних, салатних, пряно-смакових та ін. харчових рослин, понад 400 видів олійних рослин; бл. 300 видів *едірооційних рослин*, понад 200 видів танідоносних, 150 видів *волокистих рослин*. 25 % від заг. кількості видів усієї флори становлять кормові рослини, прибіл. такою ж кількістю представлені медоносні рослини. У складі флори є також бл. 600 видів *отруйних рослин*, понад 700 видів бур'янів, а також гриби-паразити — збудники хвороб с.-г. рослин, тварин і людини.

Величезне значення має флора культурних рослин, зокрема с.-г. культур, у т. ч. зернових, технічних, плодово-ягідних, овочевих, баштанних. Розширюється культивування деяких нижчих рослин і грибів (дріжджів, печериць, вешенки та ін.), водоростей (хлорели, дуналиї). Продовжуються дослідження корисних дикорослих рослин: флори, запасів, шляхів раціонального користування, а також введення в культуру найбільш цінних в госп. відношенні.

Проблеми флори і рослинності на Україні розробляють у *Ботаніки інституті* АН УРСР, *ботанічних садах*, на кафедрах університетів, педагогічних інститутів тощо.

Іл. див. на окремих аркушах, с. 32—33 та 48—49.

Лит.: Флора УРСР, т. 1—12. К., 1936—65; Визначник прісноводних водоростей Української РСР, в. 1—12. К., 1938—83; Лазаренко А. С. Определитель лиственных мхов Украины. К., 1955; Оксер А. М. Флора лишайников Украины, т. 1—2. К., 1956—68; Липа О. Л. [та ін.]. Отруйні та шкідливі рослини флори УРСР. К., 1958; Барбарич А. І. [та ін.]. Дикоростучі дубильні рослини України. К., 1961; Зеров Д. К. Флора печіночників і сфагнових мохів України. К., 1964; Визначник рослин України. К., 1965; Заверуха Б. В. Дикорослі рослини — джерело вітамінів. К., 1966; Природні луки УРСР. К., 1968; Бродіс Е. М., Бачурина Г. Ф. Болота УРСР. К., 1969; Кондратьюк Е. Н., Івченко С. И., Смык

Г. К. Дикорастущие лекарственные и плодовые растения Украины. К., 1969; Котон М. І. (та ін.). Ефіроолійні рослини України. К., 1969; Бур'яни України. К., 1970; Ліси УРСР. К., 1971; Определитель высших растений Крыма. Л., 1972; Барбарич А. І., Дубовик О. М., Стрелко Д. В. Жироолійні рослини України. К., 1973; Степи, кам'янисті відслонення, піски. К., 1973; Визначник рослин Українських Карпат. К., 1977; Злаки України. К., 1977; Герботаничне районування Української РСР. К., 1977; Лекарственные расте-

ния Украины. К., 1978; Визначник грибів України. т. 1—5. К., 1967—79; Определитель основных растений кормовых угодий Украинской ССР. К., 1980; Охрана важнейших ботанических объектов Украины, Белоруссии, Молдавии. К., 1980; Промышленная ботаника. К., 1980; Червона книга Української РСР. К., 1980; Шеляк-Сосонко Ю. Р., Осмич-

юк В. В., Андриенко Т. Л. География растительного покрова Украины. К., 1982; Заверуха Б. В., Андриенко Т. Л., Протопопова В. В. Охраняемые растения Украины. К., 1983.

Ю. Р. Шеляк-Сосонко, Б. В. Заверуха, С. В. Сябрий (історія розвитку рослинного світу).

ТВАРИННИЙ СВІТ

Загальна характеристика

Тваринний світ республіки відрізняється досить багатим видовим складом, що зумовлюється різноманітністю природних умов. У межах Української РСР, за приблизними підрахунками, відомо понад 44 800 видів тварин (ураховуючи акваторії Чорного і Азовського морів). По окремих таксонах вони розподіляються так: найпростіші — понад 1200 видів (з них коренієжок бл. 250, променяків 1, сонцеликів бл. 20, тваринних джгутиковок — Zoomastigina бл. 110, споривиків бл. 60, кіндіоспориїдів понад 130, мікро-спориїдів бл. 40, інфузорій понад 600), губок 33 (прісноводних 7, морських 26), кишковопорожнинних 40 (гідроїдів 33, сцифомедуз 3, коралових поліпів 4), ребролапів 1, плоских червів 1288 (турбеларій бл. 210, трематод 541, моногеней 72, цестод 465), немуртих 33, первишнорозжипних 1457 (черевовійчастих 49, нематод: вільних 306, паразитичних 486, кінорних 14, волосових 2, коловерток бл. 600), скреблянок 58, кільчастих червів понад 400 (багатошетиноквих 198, малошетиноквих бл. 180, п'явок 27, сипункулід 1), членистоногих 39 146 (ракоподібних 982, павукоподібних 3300, багатоніжок 138, комах 34 668, морських павуків 8, тихоходок — бл. 50), молосків 369 (панцирних 3, черевоніжних 246, двостулкових бл. 120), шупальцевих 33 (моховаток бл. 30, форонід 1, внутрішньопорожнинних 2), голкошкірих 14 (морських зірок 1, зміїхохвосток 4, морських їжаків 1, голотурій 8), шетинкошелепих 2, хордових 764 види (асцидій 8, апендикулярій 1, безчерешних 1, круглоротих 2, риби понад 270, земноводних 17, плазунів 20, птахів 344, ссавців 101). Чисельність видів і особливості територіального розміщення фауни зумовлюються не тільки різноманітністю сучас. екологічних умов, але й геол. історією країни.

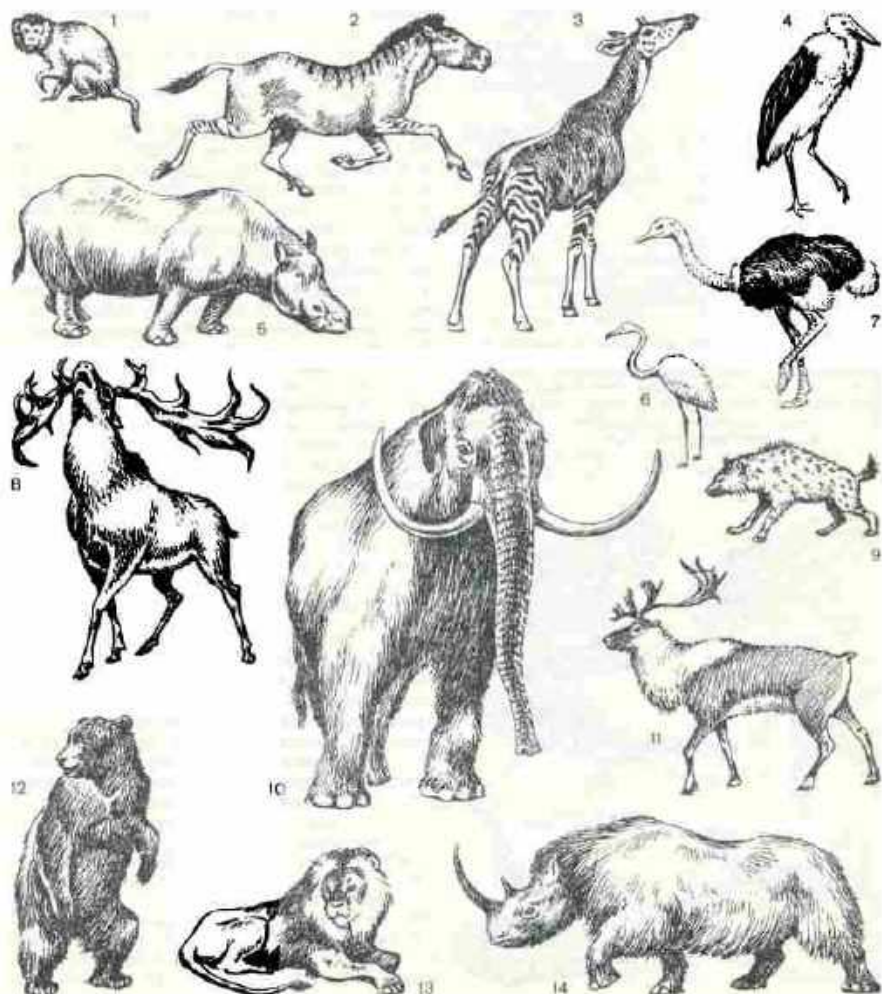
Історія розвитку тваринного світу України

Формування наземної фауни на тер. УРСР зв'язане зі зміною ландшафту, клімату, еволюцією ґрунтового і рослинного покривів. Специфічні особливості видового складу сучас. фауни і її територіального розміщення чітко виявилися лише на початку голоценової епохи, коли клімат, рельєф, заг. характер гідрографічної системи та рослинність набули

сучас. рис. У палеогеновий період значна тер. України була вкрита морем, дальша трансгресія якого відбувалась в кін. палеогенової і особливо в еоценову епоху. Такі умови не сприяли розвитку наземної фауни, виконні рештки якої майже не збереглися. На підставі узагальнення палеозоол. матеріалів з прилеглих територій, подібних за фізико-геогр. умовами, можна стверджувати, що в еоцені ссавці були представлені примітивними формами, переважно сумчастими (напр., опосум), які були поширені не тільки в Пд., а й Пн. півкулі. На тер. сучас. Голарктичної біогеографічної області були поширені примітивні представники бл. 15 рядів плацентних ссавців. З них 7 рядів, прогресивно розвиваючись, збереглися до нашого часу (комахоїдні, шерстокрилі,

примати, неповнозубі, зайцеподібні, гризуни, хижі звірі). Хижі креодонти, первинні копитні (кондилартри) та ін. ряди вимерли.

У палеогенових морях, що вкривали тер. України, панівне місце посідали форамініфери та радіоларії. Численними були також черевоніжні і особливо двостулкові молоски (напр., венерикардія, спонділюс), ракоподібні, зокрема десятиногі, а також морські їжаки, акулоподібні, костисті риби (вимерлі оселедці — мелекта, амфізіли та ін.). В еоценових відкладах околиць міст Канева і Києва виявлено рештки акулоподібних і костистих риб, крокодила, морських черепах, а також скелети велетенського хижого кита — зеуглодона. Вивчення виконної фауни янтарів із еоценових відкладів Укр. По-

Птахи та ссавці, які жили на території України в неогені:
1 — макак; 2 — гіпаріон; 3 — самотерій;
4 — марабу; 5 — хілогерій; 6 — фламінго;
7 — страус; в антропогені: 8 — велетенський олень; 9 — гієна плямиста; 10 — мамонт; 11 — північний олень; 12 — печерний ведмідь; 13 — печерний лев; 14 — волохатий носоріг.

лісся свідчить про поширення в той час комах (мух, мурашок, метеликів, бліх, термітів, прямокрилих, богомолів) і павуків. В олігоценову епоху разом зі збільшенням площі сходулу більш багатим і різноманітним ставав тваринний світ. Палеонтологічні дані (досить бідні) про наземну олігоценову фауну України, а головне, матеріали з суміжних територій свідчать, що в той час тут існували скорпіони, косаріки, кліщі, багатоніжки, численні комахи, наземні молюски, ящірки, птахи (баклани, лелекоподібні, качки,

представники родин і родів тварин, насадки яких і тепер водяться на території республіки (їжаки, вухолі, зайці, лисиці, ведмеді, дикі свині, куріпки та ін.) або за її межами (дикобрази, носороги, верблуди, жирафи, мавпи, страуси, марабу, фламінго тощо). Фази похолодання в кінці неогену спричинились до вимирання значної кількості тварин (напр., велетенські носороги та ін.), за винятком окремих *реліктів* (напр., мастодонти роду *Apantus*). Замість них розвивались нові типово антропогенові групи слонів (рід

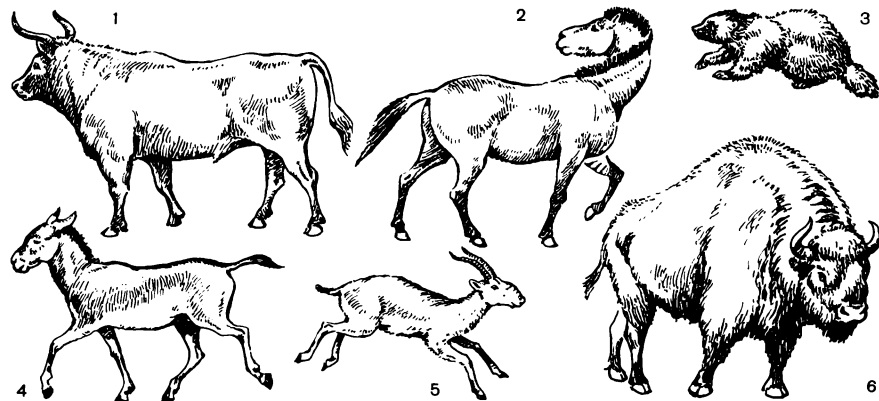
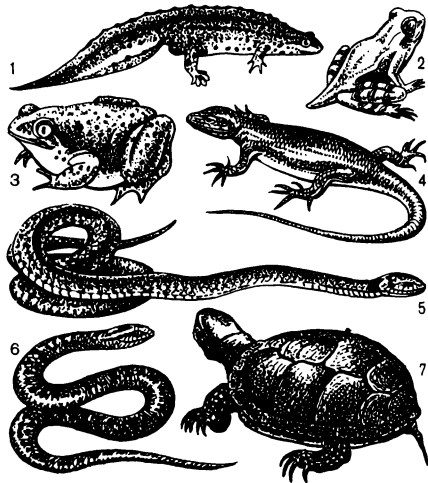
летяга, тарпан, сайгак, пискуха степова, ховрах жовтий, гушканчик великий, зокрема в Українських Карпатах — сарна, бабак, заєць-біляк, біла куріпка, в гірському Криму — свиня дика; у 20 ст. перестала зустрічатися у нас россомаха. Зміни, внесені в первісні біоценози с.-г. виробництвом, не тільки зумовили знищення багатьох видів диких тварин, а й появу ін. видів, зокрема шкідників культурних рослин. За останнє сторіччя ці процеси посилюються. В Червону книгу УРСР включено 29 видів ссавців, 28 — птахів, 6 — плазунів, 4 — земноводних, 18 видів комах.

Зоогеографічне районування сучасі

Більша частина тер. республіки за біогеографічним районуванням належить до Європейської підобласті Голарктичної біогеографічної області; лише Кримські гори й пд. узбережжя Криму відносять до Середземноморської підобласті. Порівняльний аналіз видового складу сучасної наземної фауни та закономірностей розміщення окремих таксонів тварин дає підстави виділити на тер. УРСР 3 зоогеографічні округи — Поліський, Укр. лісостеповий і Укр. степовий, які лежать в межах відповідних фізико-географічних зон, і 3 позональні зоогеогр. округи — Азово-Чорноморський прибережний, Кримський гірський та Карпатський гірський.

В складі фауни України є багато видів тварин, які поширені по всій або майже по всій території республіки. Серед найвідоміших є: з ссавців — їжак звичайний, кажан пізній, ласка, лисиця, заєць сірий, миша хатня, сіра полівка, козуля звичайна та ін.; з птахів — крижень, нерезень, чирки, широконосіка, горлиця звичайна, припугень, чайка, кібчик, зозуля звичайна, сиворакша, рибалочка звичайний, одуд, ворона сіра, галка, шпак, шиглик, зяблик, горобець, синиця велика, ремез, славка чорноголова, соловейко східний, ластівка сільська та ін.; з плазунів — ящірка прудка, вузь звичайний, мідянка звичайна; з земноводних — жаба озерна.

Земноводні й плазуни Лісостепу України:
1 — тритон звичайний (*Triturus vulgaris*);
2 — жаба гостроморда (*Rana terrestris*);
3 — часничниця звичайна (*Pelobates fuscus*);
4 — ящірка зелена (*Lacerta viridis*);
5 — вузь звичайний (*Natrix natrix*);
6 — мідянка (*Coronella austriaca*);
7 — черепаха болотня (*Emys orbicularis*).

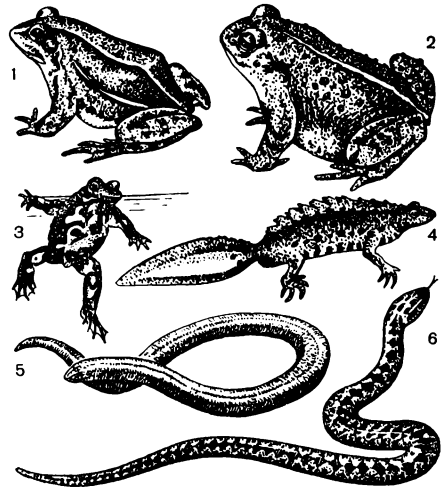
Ссавці, знищені чи витіснені з території України за останнє тисячоліття:
1 — тур; 2 — тарпан; 3 — россомаха;
4 — кулан; 5 — сайгак; 6 — зубр.

кулики, мартини, денні хижі птахи, сови та ін.), ссавці (свиноподібні антракотерії, безрогої носороги, хижі звірі, білки тощо). В ріках водились крокодили. В кін. неогенового періоду внаслідок підняття суші й регресії моря тер. України досягла майже сучас. розмірів. Степові простори неогенової України та прилеглі до них прибережні лісисто-болотисті біотопи заселяли представники гіпаріонової фауни, у т. ч. гіпаріони та ін. представники род. конячих, мастодонти, палеотрагуси, трагоцеруси, хілотерії, вівці, антилопи, бики та ін. види порожнисторогих. З ними поруч жили

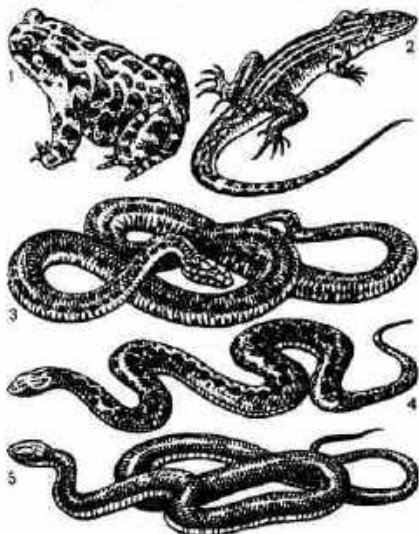
Archidiscodon), справжніх биків (зокрема, бізонів), однопалих первісних коней та ін. траводільних тварин, що пристосувалися до живлення степовою рослинністю.

Протягом антропогенового періоду тваринний світ України зазнавав істотних змін. Внаслідок заг. похолодання клімату, особливо в 2-й пол. плейстоценової епохи, відбувалися зміни характеру рослинності, що привело до вимирання теплолюбних тварин неогену (динотерії, еласмотерії, гіпаріон, жираф, мастодонт, мавпи та ін.), а також до появи холододлюбних форм. В серед. та пізньому плейстоцені більша частина тер. України являла собою сувору й суху степо-тундру, навіть її пд. райони мали характер холодного перигляциального степу. До складу фауни входили холодостійкі тварини, представники мамонтової фауни (мамонт, волохатий носоріг, велетенський олень), типові мешканці сучас. тундри — північний олень, мускусний віпвебик, песець, заєць-біляк, лемінг, полярна куріпка, полярний жайворонок, біла сова, а також лісові, лісостепові і степові тварини — вовк, лисиця, бізон, коні з роду *Equus*, сайгак, багато наземних молюсків та ін. Фауна плейстоцену об'єднувала більшість родів і багато видів хребетних і безхребетних тварин, які збереглися до нашого часу. В голоцені сходу і моря, що омивали береги України, набули сучас. обрисів, сформувались сучас. фізико-геогр. зони. Тваринний світ зберігав характер збідиної мамонтової фауни, найпомітнішими представниками якої в цей час були первісний кінь, кулан, первісний зубр, сайгак, олень звичайний, печерний ведмідь, печерна гієна та ін. Еволюція природних умов, ріст людського населення і відповідне зростання впливу антропогенних факторів спричинили збіднення видового складу мисливсько-промислової фауни, особливо помітне з 1-го тисячоліття н. е. Ще на початку цього тисячоліття північний олень перестав заходити на Україну навіть під час зимових міграцій (див. *Міграція тварин*); в 16 ст. не стало тут кулана; в 17 ст. було знищено тура і витіснено за межі України зубра; в 19 ст. зникли

Земноводні й плазуни Українського Полісся:
1 — жаба ставкова (*Rana esculenta*);
2 — рогуха очеретяна (*Bufo calamita*);
3 — кумка звичайна (*Bombina bombina*);
4 — тритон гребенястий (*Triturus cristatus*);
5 — веретільниця ламка (*Anguis fragilis*);
6 — гадюка звичайна (*Vipera berus*).

часничниця, ропуха зелена; серед молосків — янтарка звичайна, вертиго смугастий, деякі види слизняків, слимаків тощо; з комах — бабка плоска, коромисло синє, вончок звичайний (капустянка), хрущ травневий, пильщик звичайний, пістряк оздоблений, муха хатня, білаш жилкуватий, білаш капустяний, кропив'янка тощо. В різних зоогеогр. округах і навіть районах щільність популяцій тварин вище звичайних видів тварин різні і служать для їх характеристики.

Земноводні й плазуни степів України:

- 1 — ропуха зелена (*Bufo viridis*);
- 2 — ящірка піщана (*Eremias arguta*);
- 3 — вуж водний (*Natrix tessellata*);
- 4 — гадюка степова (*Vipera ursini*);
- 5 — жовтобрюха (*Coluber jugularis*).

В Поліському зоогеографічному окрузі внаслідок посиленого госп. освоєння цього краю, у т. ч. інтенсивної меліорації заміни старих лісів молоддюками, вирубки дуплистих дерев, застосування отрутохімікатів для боротьби з шкідливими наслідками змінилися природні умови, що типові мешканці лісових біоценозів (ведмідь, вовк, рись, видра, глухар, рябчик, лелека чорний, трипаллий дятел, жовна), які характерні для зоогеогр. підобласті тайги, стали рідкісними та випадковими в Українському Поліссі. Збідненню мисливсько-промислової фауни сприяло також значне посилення фактора постійного неспокою тварин. Менш позначилася зміна природних біоценозів на таких видах, як білка, вовчик сірий і лісовий, дятли зелений і синій та ін. Кількість деяких мисливсько-промислових тварин (лось, козуля, куня, лиса, єнотовидний собака, бобр, тетерев та ін.) почала тут збільшуватись завдяки здійсненню природоохоронних заходів. У лісових масивах, водно-болотних біотопах та околицях земель Полісся зустрічаються також горностай, норка, синиця чорна і чубата, журавель сірий, чорний, вальдшнеп, кричак білокрилий, ящірка живородна, гадюка звичайна, ропуха очеретяна, наземні молоски (слизуни сітчастий, ладичіарія та ін.), комахи (попеліця льонова, горіхотворка куляста, восковик смугастий, плодовий пильщик горобиний, тахіна велика) тощо. На Поліссі трапляються також багато тварин, характерних для Лісостепу. Кількість видів лісостепової і навіть степової фауни значно збільшилась внаслідок вирубки лісів.

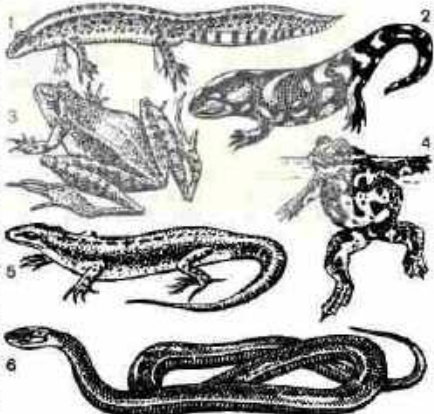
Фауна Українського лісостепового зоогеографічного округу характеризується

змішанням лісових (білка, заєць-русак, зрідка лось, вовчик лісовий і лісовий, куня лісова, козуля, голуб-синяк, гадюка звичайна, наземні молоски — слизуни, слимаки, янтарка, комахи тощо) і степових тварин (мишівка степова, земляний заєць великий, тхір степовий, сліпак звичайний, дрофа, куріпка сіра, перепілка звичайна, дерихвіст степовий, жайворонок степовий, гадюка степова та ін.). В лісостеповій зоні є багато тварин, які переважно поширені в ній і нечисленні в ін. зонах. Це кріт звичайний, землерийка, їжак звичайний, ховрахі крапчастий і європейський, заєць сірий, сіра полівка, хом'як звичайний, куня кам'яна, тхір чорний, припущень, вивільга, голуб-синяк, строкатий дятел середній і малий, синорах, лелека білий, лаячий полоз лісовий, черепаха європейська, ропуха звичайна, кумка звичайна та ін. З комах специфічними для Лісостепу є цикада нічкова, тріза морквяна, ясеневий лубоді великий, горіхотворка волосиста та ін. Звичайними комахами цього зоогеогр. округу є капустяний клоп, шитники, хрущі, коваліки, олеяка, довгоносики дроковий і буряковий, білани, голуб'янки, совки, шовкопряди, дікі бджоли, оси, шерші, мурашки, комарі, мошки, оводи, гедзі, тахіни та ін.

Для закарпатської ділянки Лісостепу характерні також пшуха коротконола, канарковий в'юрок та горлиця кільчаста, яка за останні десятиріччя розселилась і на Правобережжі. В Лісостепу України проходять межі ареалів ряду тварин. Дніпро є сх. межею поширення сліпака подільського і зх. межею поширення сліпака звичайного; трохі на Сх. від Дніпра проходить сх. межа поширення кутурни малої, яка в Лісостепу пд. частини Поділля заміняє кутуру велику.

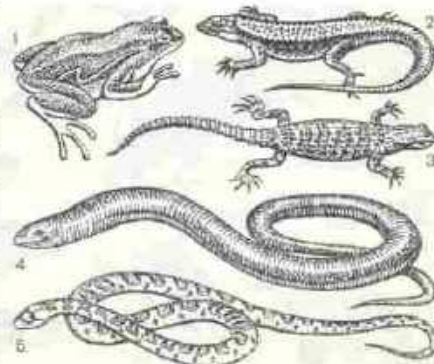
Український степовий зоогеографічний округ відзначається досить багатим видовим складом тварин; в той же час кількість специфічних видів тут досить обмежена. З ссавців трапляються їжак аухатий, бабак, перев'язка, що є рідкісними тваринами, ховрах сірий, степова полівака звичайна, сліпак малий. Серед шкідливих гризунів, крім ховрахів, досить часто трапляються пацюк сірий, полівака сіра й гуртова, хом'як звичайний, які при масовому розмноженні завдають великої шкоди с. г. З птахів характерні дрофа (рідко), стрепет (дуже рідкісний), дерихвіст степовий, рідкісні — степові боровітер, орел, канюк і лунь, степовий жайворонок співучий, вівсянка чорноголова, рожевий іпак степовий. Серед поширених і в ін. зонах птахів звичайними в степовій зоні є перепілка, куріпка сіра, шеврик польовий, а в населених пунктах — представники родини вороньох, горобець хатній, сич хатній, іпак звичайний, одуд, кібчик, славка сіра та ін. рідкісні комахоїдні птахи. З плазунів і земноводних найчастіше зустрічаються ящірка прудка, зелена, кримська, вуж водний, полоз жовточеревний, лаячий полоз чотиризмугий, гадюка степова, часничниця, жаба озерна, ропуха зелена. Степова фауна молосків представлена окремими видами з родів слимак, геліцела, зебрна, ховдрула, теба, хондрус та ін. Характерними комахами є численні саранові, серед яких багато злісних шкідників с. г. (сарана мадрівана, прус італійський та ін.); дуже шкідливими є також клопи-черепашки, кузька хлібний, коваліки, чорнотілка, озима совка, лучний метелик, гессенська муха, гедзі та ін. кровососні двокрилі. Звичайними є й корисні комахи: туруни, дікі бджоли, дікілі степові,

мурашки, їзди та ін. Для степу Криму, як і степової зони взагалі, характерними є ховрахі, сліпашок звичайний, хом'як, полівака, пацюк сірий, їжак, тхір степовий, лисця, степовий жайворонок, вівсянка, перепілка, куріпка сіра, одуд, дрофа (Керченський п-ів), боровітер степовий, лунь степовий, кібчик, сорокопуд, кам'янка та ін. Трапляється чимало ендеміків серед комах — три види тарганів, кримський богомол, чимало коників, зокрема безкрилий кримський коник-сага, місцеві форми бабок, жуків тощо. Український карпатський гірський зоогеографічний округ населений переважно представниками лісової фауни. Є багато видів тварин, що зустрічаються в Укр. Подіссі: білка, водяна полівака, глухар, рібчик, сіра сова довгохвоста, дятли — трипаллий і білосиний представлені в Карпатах місцевими підвидами. Альпійська фауна Українських Карпат через незначну висоту слабо розвинена. З ссавців для альпійського поясу характерна лише полівака снігова, хоч і вона спускається до соснового криволісся. Більшість ссавців живе у всіх висотних поясах Карпат, уникаючи альпійський: щільність їх популяцій в різних поясах різна. Так,

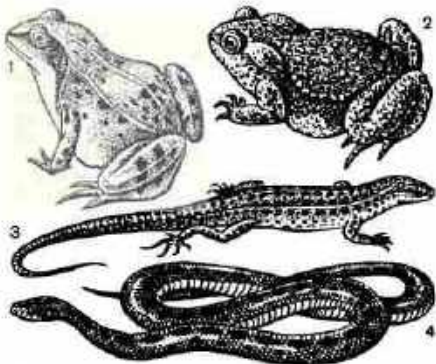

Земноводні й плазуни Українських Карпат: 1 — тритон карпатський (*Triturus montandus*); 2 — саламандра плямиста (*Salamandra atra*); 3 — жаба прудка (*Rana dalmatina*); 4 — кумка гірська (*Bombina variegata*); 5 — ящірка живородна (*Lacerta vivipara*); 6 — лаячий полоз (*Elaphe longissima*).

Земноводні й плазуни Гірського Криму: 1 — квакша звичайна (*Hyla arborea*); 2 — ящірка скельна (*Lacerta saxicola*); 3 — головалий рекон кримський (*Gymnodactylus kotschy*); 4 — жонтопуз білоногий (*Ophisaurus apodus*); 5 — лаячий полоз леопардовий (*Elaphe situla*).

напр., з тварин, що населяють луки субальпійського поясу (полонини), — бурозубки альпійська, звичайна і мала, кріт, полівки підземна, темна, руда, водяна, беззубці миші жовтогогорла, лісова — тільки бурозубка альпійська і полівка підземна знаходять тут для себе найкращі умови існування. До видів з високою екологічною валентністю стосовно поясів Карпат належать, крім згаданих, куртка велика, їжак, нічниця гостроуха, кожанок шівнічний, кожан пізній, вухань, нетопир малий, ведмідь, вовк, лисиця,

Земноводні й плазуни Азово-Чорноморського узбережжя: 1 — жаба ставкова (*Rana esculenta*); 2 — ро-пуха звичайна (*Bufo bufo*); 3 — ящірка прудка (*Lacerta agilis*); 4 — полоз чотирисмутий (*Elaphe quatuorlineata*).

ласка, куниця лісова, горностай (спорадично), зрідка видра, рись і кіт лісовий, заєць-русак, білка, соні та ін. В букових та ялинових лісах живуть олень, козуля, свиня дика; в минулому водилися зубр і лось. Переважна більшість кажанів за-селяє передгірський пояс мішаних лісів, не піднімаючись в гори. В роселенні птахів спостерігається певна відповідність

щодо висотних поясів. Так, в альпійському поясі Укр. Карпат гніздяться шеврик гірський та завирушка альпійська. В нижчих поясах в Передкарпатті гніздяться тетереви, глухар, рябчик, голуб-синяк, припугень, горлиця, делька чорний, орел-карлик, беркут, сірі сови довгохвоста і звичайна, дятли трипалі і зелений, горіхівка, чиж, канарковий в'юрок європейський, синігор, шишкар ялиновий, пліска гірська, королики жовтоголові і червоноголові, дрозди біловолий і кам'яний, горіхівка чорна, завирушка лісова, оляпка звичайна та ін. Фауна плазунів досить бідна, її представляють ящірки прудка, живородища, зелена, вузь звичайний і водяний, лаязчий полоз лісовий, мідянка, гадука звичайна. Серед земноводних водяться тритон карпатський (ендемик), тритон альпійський, саламандра плямиста, жаба прудка, кумка жовточерева (гірська), досить поширені жаба трав'яна, квакша звичайна. Фауна наземних молюсків Українських Карпат налічує бл. 100 видів, з них понад 15 ендемічних (іфігена опукла, тріхія Любомирського і чорногірська, лацинарія обманлива, атардія карпатська та ін.).

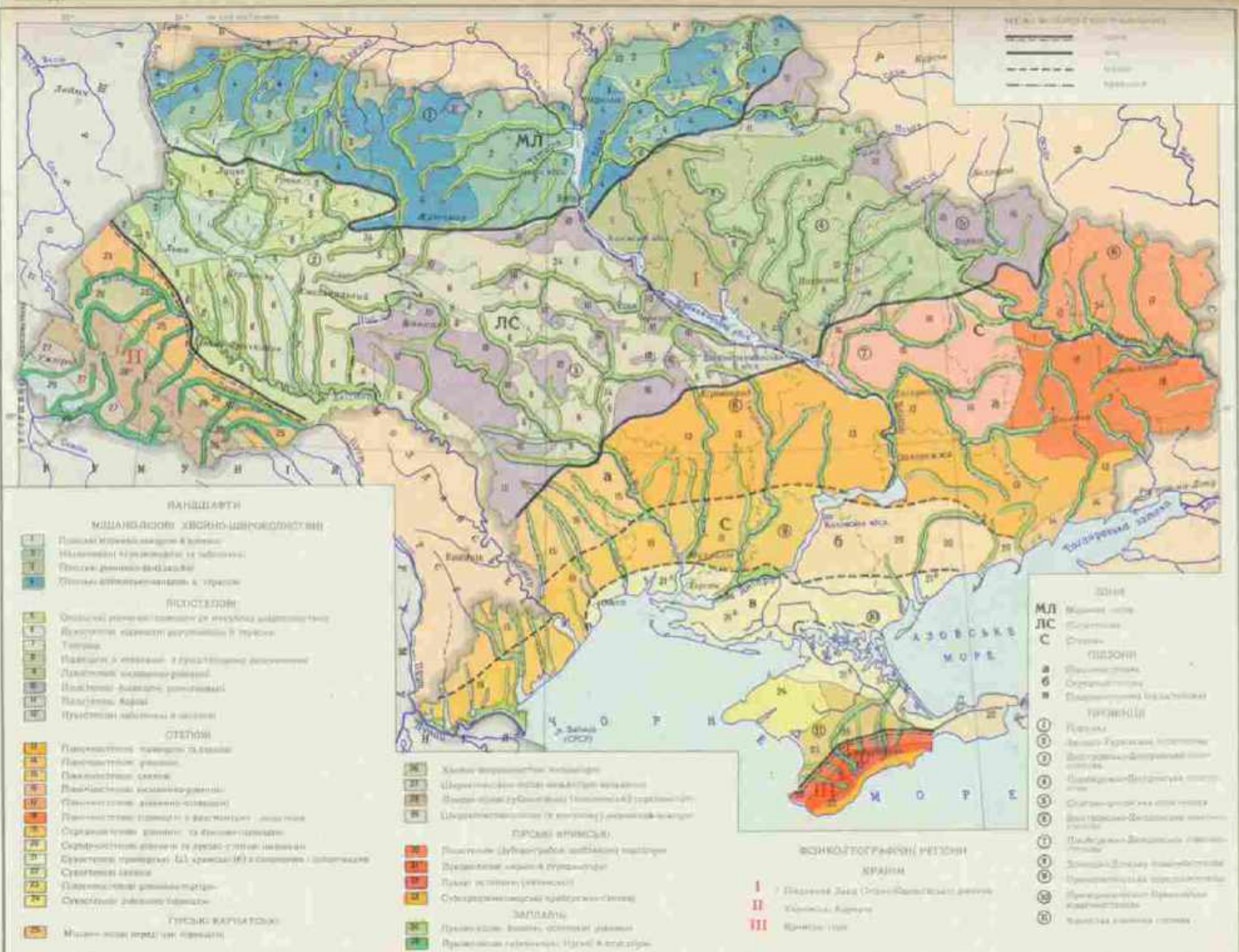
Фауна Кримського гірського зоогеографічного округу, куди входить і Пд. берег Криму, має в своєму складі види, поширені в прилеглій Європ. підобласті, а також значну кількість реліктів середземноморського походження. Тринала територіальна ізолюваність гірського Криму призвела до утворення місцевих форм тварин (морфи, підвиди, види). В лісах Кримських гір зберігся у дикому стані олень звичайний кримський. Тут водяться також козуля звичайна, свиня дика (реакліматизована; див. *Реакліматизація*), куниця кам'яна, ласка (кримська форма), борсук, заєць сірий, акліматизовані — муфлон європейський (з Корсики) та білка-телеутка (з Алтаю). Зустрічаються в цьому окрузі білозубки мала і білочерева, кажани (довгокрил звичайний, під-

ковоніс великий, нічниця триколірна, нетопир середземноморський та ін.), миша жовтогогорла та ін. ссавці, ареали яких виходять далеко за межі Кримського п-ова. Орнітофауна гірського Криму досить багата і має риси середземноморської фауни. Характерними, хоч і рідкісними тепер, є гриф чорний, сил білоголовий, голуб сизий, середземноморський підвид хатнього сича, сплюска звичайна, сойка кримська, вісянка гірська та ін. На сухих кам'янистих схилах зустрічаються ящірки скеліна і кримська, голопалый гекон середземноморський (занесений у Червону книгу), лаязчий полоз леопардовий, жовтопуз безногий. Серед наземних молюсків гірського Криму багато ендеміків, що належать до родів геліцера, ена, зебрини, вітрея, лацинарія, хондрус, оксиді, теба та ін., а також понтичних, середземноморських видів (зокрема, деякі слизи і слимаки) та видів, поширених в Європ. підобласті. Чимало ендеміків серед комах (махіліс приморський, ктенолепіза кримська, богомол-емпуза смугастий, ембія кримська, шикада кримська, слимакоїд кримський, тригносома бурачкова та ін.). Лише в Криму, зокрема на Пд. березі, зустрічається скорпіон кримський. Фауна ракоподібних пещер Криму представлена двома ендемічними видами веслоногих з родів спедіоптом, специклоп і чотирма видами мокриць з родів тавролігиді, тифлолігиді, тавролет, які є неогеновими реліктами.

Азово-Чорноморський зоогеографічний округ охоплює морські узбережжя (за винятком Пд. берега Криму). На узбережжях Понто-Азова і Сиваша типовими є тушканчик трипалі (північнодніпровські піщані масиви), вохрех сірий, земний заєць великий, степова полівка звичайна, криль дикий (завезений у 19 ст.), дилік та ін. ссавці. В Азово-Сиваському заповідно-мислив. г-ві й ін. територіях, що охороняються, розводять оленів звичайного та плямистого, лань, сайгака, бабака, норку, ондатру; а птахів тут водяться фазан звичайний, журавель-красень степовий, що зустрічається також на пн. узбережжі Каркінітської затоки Чорного м. та на Керченському п-ові. В степових і лісостепових ділянках цього округу трапляються куріпка сіра, дрофа, стрепет (північнодніпровські піски). Звичайними гніздовими птахами морського узбережжя та прилеглих островів є галагаз, крижень, качка сіра, чирок-тріскунок, широконоска, зуйок морський, ходулочник, шилодзьобка, лежень степовий, мартин сріблястий, морський голубок, качки — малий, чубатий, рябодзьобий, чорнодзьобий тощо. В Криму в заповідних Астаніських плавнях та в пониззі Дунаю

Прісноводні і напівпрісоловні риби водойм України: 1 — таймень дунайський (*Hucho hucho*); 2 — форель струмкова (*Salmo trutta m. fario*); 3 — стерлядь (*Acipenser ruthenus*); 4 — хариус звичайний (*Thymallus thymallus*); 5 — білина звичайна (*Aspius aspius*); 6 — п'язь (*Leuciscus idus*); 7 — щука звичайна (*Esox lucius*); 8 — судак звичайний (*Stizostedion lucioperca*); 9 — підуст звичайний (*Chondrostoma toxostoma*); 10 — ляц (*Abramis brama*); 11 — линь (*Tinca tinca*); 12 — марена дніпровська (*Barbus barbus borysthenicus*); 13 — окунь звичайний (*Perca fluviatilis*); 14 — сом звичайний (*Silurus glanis*); 15 — американський сомик (*Ictalurus nebulosus*); 16 — товстолобик амурський (*Hypophthalmichthys molitrix*); 17 — чехоня (*Pelecus cultratus*); 18 — зоп звичайний (*Aspog zingel*); 19 — білий амур го-строzubий (*Stenopharyngodon idella*); 20 — рібець (*Vimba vimba*); 21 — плітка азовсько-чорноморська, тараня (*Rutilus rutilus beckeli*); 22 — карась золотистий (*Carassius auratus*); 23 — нирезуб (*Rutilus frisii*); 24 — короп звичайний (*Cyprinus carpio*).

ОХОРОНА ПРИРОДИ

збереглися рідкісні огарі. Невеликими колоніями на островах і піщано-черепашкових косах селяться подекуди чергави, поодинокими парами — червонодзьобий вирок, шилохвіст, крохаль довгоносий та ін. В заплаві Дніпра нижче Каховки трапляється на гніздуванні гоголь. В плавнях Дунаю та ін. великих рік України гніздяться баклани, лебідь-шипун, сіра гуска, ковлик, коровайка, чаплі, качки, кулики та ін. водно-болотні птахи; залітають пелікани та деякі ін. рідкісні птахи. Особливо багато водоплавних птахів спостерігається на лиманах і озерах під час перельотів та на зимівлі. Сюди залітаються гадари, нори, баклани, лебеді, гуси, казарки, качки, нирки, крохалі та ін. Значну роль в охороні й раціональному використанні тваринного світу цього округу відіграють розміщені тут заповідники, заповідно-мисливські та мисливські г-ва. З плазунів в окрузі водяться вузько-звичайний і водяний, гадюка степова, черепаха водяна, ящірка різнобарвна, ропуха зелена, жаба озерна та інші види земноводних, які поширені по всій території. Серед молюсків є як степові форми, так і види, що зареєстровані тільки в Азово-Чорноморському окрузі (геліконс порисований та одноколірний, зебриня циліндрична), зокрема в його прибережній смузі (оватеї вологолюбна, трукатела коловодна та амфібіотична). Характерні комахи — вовчок однокольоровий, дибка степова, гнійовик кукурудзаний, златка шовковиста, листовійка дубова, апантел, гібомітра чорно-смугова та багато ін. Вдодовж чорноморського узбережжя зустрічається павук-каракрут. Із див. на окремих аркушах, с. 48—49 та 64—65.

Тваринний світ водойм

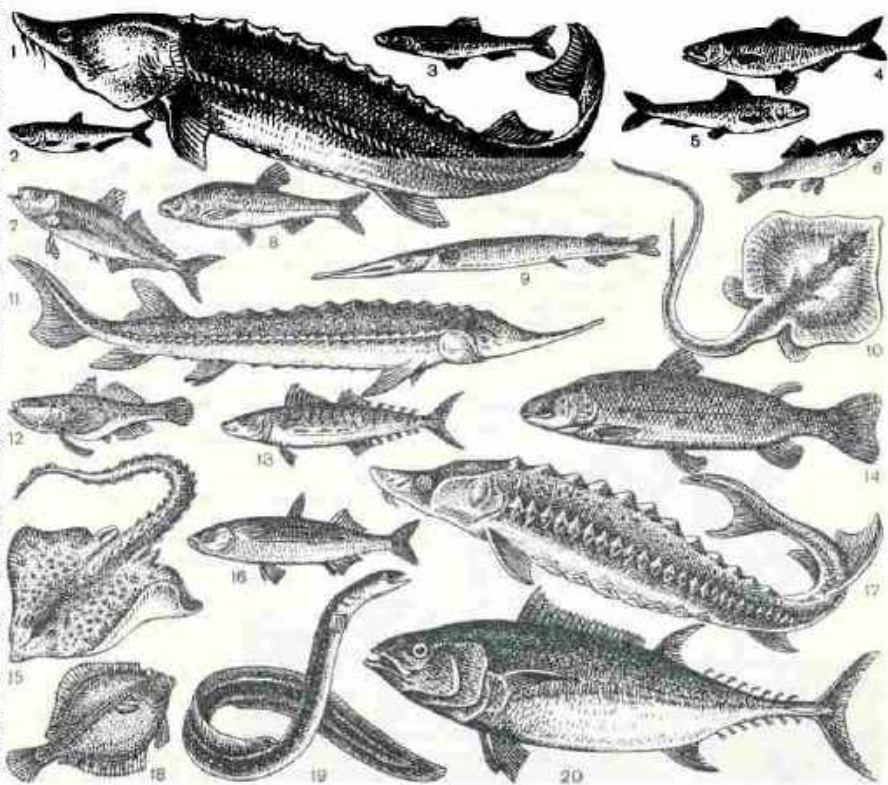
Тваринний світ континентальних водойм України відзначається значною різноманітністю; за геогр. районуванням входить до складу Чорноморського округу Середземномор. підобласті. У фауні налічується 6642 види прісноводних і солонуватоводних тварин, серед яких розрізняють різні за походженням фауністичні комплекси. Тут живуть стародавні автохтонні форми (див. Автохтони). Осн. масу становлять види, що відзначаються палеарктичним, голарктичним і навіть всесвітнім поширенням: багато наземних тварин, зокрема комах, які пристосувались до постійного чи до фазового життя у воді. Є серед прісноводних тварин морські іммігранти, що перейшли до солонуватоводного, а потім і прісноводного способу життя (мізиди, кумові та ін.), а також прісноводно-морські

риби (вугор, оселедці, осетрові та ін.), що пов'язано насамперед з їхнім нерестом. За чисельністю і видовим складом, особливо в водоймах з стоячою та слаботочною водою перше місце займають комахи (личинки волохокрильців, твердокрилих, двокрилих). Різноманітними щодо видового складу є коловертки, малощетинкові і кільчасті черви, гіллястовусі і веслоногі ракоподібні, молюски тощо. Ендемічними для України є деякі риби (головатиця, умбра європейська, марена кримська, чіл короткохвостий та ін.), мінога українська, молюски (фаготія загострена і плямиста, лунка трисмугова, бітіцела угорська та ін.) тощо.

Солонуватоводна фауна характерна для водойм понто-азовської прибережної смуги, яка об'єднує лимани, гирла рік, пригирлові опріснені ділянки моря та оселені приморські озера; основу її становлять реліктові види, що є наслідками сарматської (пізній міоцен) та понто-каспійської (ранній пліоцен) фаун. Крім того, тут живуть атлантично-середземноморські іммігранти, нечисленні пн. вселенці та різні за походженням прісноводні тварини. Характерними є: з риб — оселедці, бички, шеман, перкарпін; з ракоподібних — численні бокоплавці, рівноногі, кумові, мізиди; з поліхет — гіпанія, гіпаніола; з молюсків — монодакна, мікротеланія та ін. Важливим складовим елементом є вселенці з річок — коловертки, гіллястовусі ракоподібні та ін. Тваринний світ Чорного і Азовського морів належить до Чорноморського округу Середземноморської підобласті Бореальної області. Тепер у Чорному м. відомо понад 2400 видів (з них бл. третина паразитичних) тварин, включаючи солонуватоводні (3—8 %). Переважна більшість видів тварин, що вільно живуть, є наслідками євритопних середземноморських все-

лених (див. Євритопні організми), насамперед тих, що мають північно-атлантичне походження і заселили Середземне м. під час значного похолодання (кінець пліоцену — початок плейстоцену). Видовий склад тварин, порівняно з Середземним м., приблизно в 2,5 раза бідніший, що пояснюється своєрідним гідрологічним режимом і низькими т-рами взимку і на глибині. В Чорному м. немає представників багатьох таксонів, поширених у відкритих повдосолоних морях (сифонофор, припудд, головоногих молюсків, плечоногих тощо). Радіоларії, реброплавці, волосові, сипункуліди, фороніди, лопатоногі молюски, морські зірки, морські їжаки, апендикулярії, безчерепні, круглороті представлені по одному виду; більшість їх зустрічається рідко і, переважно, в прибосфорському районі; винятком є реброплавці (звичайний вид). З середземноморських вселених поширеними в фауні Чорного м. є гідрозой, поліхети, веслоногі ракоподібні, бокоплавці, рівноногі та десятиногі ракоподібні, червоногі та двостулкові молюски, риби. Деякі середземноморські тварини вселених до Чорного і Азовського морів, знайшли тут особливо сприятливі умови для розвитку й утворюють домінуючі численніші, ніж у вихідних місцях оселення. Напр.: молюски — корабельні шашелі, серцевидка істівна, корбуліанія і фазеолина; деякі наездники — кільчасті черви, деякі риби — хамса, тюлька, скумбрія, пеламіда та ін. Тваринне населення Азовського м. досить бідне щодо якісного складу (бл. 400 видів). Типово морські тварини, навіть ті, що є в Чорному м., в ньому відсутні (радіоларії, реброплавці, кінорини, сипункуліди, нерівноногі ракоподібні, морські павуки, панцирні та лопатоногі молюски, апендикулярії та ін.). Багато таксонів

Прохідні й морські риби водойм України: 1 — білуга (*Huso huso*); 2 — тюлька чорноморсько-азовська (*Clupeonella delicatula delicatula*); 3 — анчоус азовський (*Engraulis encrasicolus maeoticus*); 4 — алоза чорноморсько-азовська (*Aloxa kessleri pontica*); 5 — сардина атлантична (*Sardina pilchardus*); 6 — мурот чорноморський (*Sprattus sprattus phalericus*); 7 — ставрида звичайна (*Trachurus trachurus*); 8 — шеман звичайна (*Chalcoburnus chalcoides*); 9 — сарган звичайний (*Belone belone*); 10 — хвостокол європейський (*Dasyatis pastinaca*); 11 — осетер довгорильний, євритоп (*Acipenser stellatus*); 12 — бичок річковий (*Gobius fluviatilis*); 13 — скумбрія звичайна (*Scomber scombrus*); 14 — лосось чорноморський (*Salmo trutta labrax*); 15 — скат шипуватий (*Raja clavata*); 16 — кефаль золотиста (*Mugil auratus*); 17 — осетер російський (*Acipenser guldenstädti*); 18 — річкова камбала європейська, глос (*Platichthys flesus flesus*); 19 — вугор річковий (*Anguilla anguilla*); 20 — тунець звичайний (*Thunnus thynnus*).

(губки, немертини, вусоніг ракоподібні, моховатки, асидії) представлені одним двома видами. Порівняно багаті на види ракоподібні (149; з них веслоногих — 39, бокоплавів 49), а також риби (79; з них 20 прохідних і напівпрохідних та 13 прісноводних). До складу фауни входять за походженням три групи тварин. Головною є середземноморські евригаліні іммігранти, що складають основну масу азавської фауни (багатошестинкові черви — немерти, ракоподібні; молюски — гідробіа, кардіум, абра середземноморська, мітіластер, ракоподібні — морський жолудь, брахіног, риби — хамса, кефаль, султанка, камбала, калкан, деякі бички та рідкі тут — скумбрія, тунець). Друге місце за чисельністю займають понто-каспійські релікти і третє — прісноводні евригаліні види, зокрема напівпрохідні і прохідні риби.

Тваринний світ республіки вивчається у Зоологічній інституті АН УРСР, на кафедрах ун-тів, пед. ін-тів та ін. Тваринний світ є одним з найважливіших компонентів природного середовища. З давніх часів людина діставала від тварин різноманітні продукти харчування, сировину для виготовлення одягу, взуття, обладнання житла. Вони були об'єктом її естетичних сприймань, про що свідчать археологічні знахідки. Значну роль відіграють тварини і в наш час. Серед представників дикої фауни РСР є цінні види, які поряд з с.-г. тваринами служать джерелом постачання харчових продуктів, одержання пром., тех., лікарської та ін. сировини. Корисні тварини є об'єктом масового розведення. Про господарське значення тварин див. у цьому тому розділі Сільськогосподарство, підрозділ Тваринництво. Іл. див. між с. 48—49 та 64—65.

Лит.: Фауна України, т. 1, 4, 5, 7, 8, 10—17, 19—22, 25, 27, 30, 36, К., 1956—82; Определитель фауны Черного и Азовского морей, т. 1—3, К., 1968—72; Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3, К., 1973—75; Маркевич А. П. Паразитофауна пресноводных рыб УССР, К., 1951; Корнеев О. П. Визначник звірів УРСР, К., 1952; Маркевич О. П., Короткий Й. І. Визначник прісноводних рыб УРСР, К., 1954; Пашенко Ю. Й. Визначник земноводних та плазунів УРСР, К., 1955; Татарников К. А. Звірі західних областей України, К., 1956; Маркевич А. П. Паразитические исследования рыб СССР, К., 1956; Сокур І. Т. Савці фауни України і їх господарське значення, К., 1960; Войцешевський М. А., Кістяківський О. В. Визначник птахів УРСР, К., 1962; Гусев В. І. [та ін.]. Атлас комах України, К., 1962; Шербак Н. Н. Земноводные и пресмыкающиеся. Симферополь, 1966; Червона книга Української РСР, К., 1980.

О. П. Маркевич.

ЛАНДШАФТИ І ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ

Територія України характеризується складною просторовою диференціацією фіз.-геогр. умов. Геол. будова і рельєф, клімат, вода, ґрунти, рослинність і тваринний світ, перебуваючи в складному взаємозв'язку і взаємодії, утворюють природно-тер. комплекси різного рангу. В основу фізико-геогр. районування України покладено ландшафтно-генетичний принцип, суть якого полягає в тому, що природно-тер. комплекси та їхні межі визначають всебічним аналізом взаємозв'язку і взаємодії осн. ландшафтоутворюючих факторів — сонячної радіації та внутр. енергії Землі, процесів, що відбуваються в літосфері, гідросфері, атмосфері та біосфері, а також природних компонентів — літосферної основи, земної поверхні, повітря, поверхневих і підземних вод, ґрунтів і біоти (рослинність і тваринний світ). Для з'ясування походження ландшафтів досліджують умови їхнього геологічного розвитку, особливо протягом антропогенного періоду. На сучас. стані природно-тер. комплексів позначається і вплив госп. діяльності людини.

Найоб'єктивнішим методом виявлення підрозділів ландшафтно-геогр. диференціації і обґрунтування схеми фіз.-геогр. районування є аналіз ландшафтно-структури території, зокрема на підставі ландшафтно-геогр. карти (див. карту між с. 56—57). Ландшафтна карта відображає об'єктивно існуючу диференціацію природно-територіальних комплексів України, передаючи їх через систему класифікаційних одиниць — класи (підкласи),

типи (підтипи), види (підвиди) ландшафтів. У межах України за спільністю морфоструктурних рис виділяють два класи ландшафтів: рівнинні й гірські. Рівнинні ландшафти об'єднують типи (мішано-лісові, лісостепові, степові) і підтипи, які виділяють за спільністю зональних ґрунтово-біокліматичних ознак. Своєрідністю природних властивостей відзначаються ландшафти заплав, приморських рівнин та боліт. Їх включають до окремих типів ландшафтів. Гірські ландшафти України представлені карпатськими й кримськими. Істотні відмінності ландшафтів зумовлені місцевими фіз.-геогр. процесами, пов'язаними із складом корінних порід, літологічними особливостями антропогенних відкладів, генетичними типами рельєфу, ступенем розчленування території. За спільністю цих ознак виділяють види і підвиди ландшафтів. Морфологічну структуру ландшафтів складають місцевості, урочища, фації.

Прояв взаємодії ландшафтоутворюючих факторів і компонентів природного середовища та зміна властивостей геогр. оболонки мають зовняльний і азональний характер. Тому, щоб відобразити тер. диференціацію географічної оболонки на природно-територіальні комплекси районування, виділяють зовняльні (пояс, зона, підзона) та азональні (країна, провінція, область, район) таксономічні одиниці. Кожний регіональний комплекс має індивідуальну, взаємопов'язану систему типологічних одиниць: типів і видів ландшафтів, місцевостей та властивих їм урочищ.

Основні риси ландшафтно-структури території України визначаються її положенням переважно в помірному поясі. Лише для Пд. берега Криму характерні риси субтропічного поясу. Тер. УРСР займає пд.-зх. частину Сх.-Європейської фізико-геогр. країни, частину Карпатської та Кримської гірської фіз.-геогр. країни. В межах Сх.-Європейської фіз.-геогр. країни на тер. республіки за переважанням певних типів і підтипів ландшафтів виділяють три фіз.-геогр. зони. За ступенем континентальності клімату, заг. характером рельєфу та історією формування геол.-геоморфологіч. основи природних комплексів зони поділяють на провінції. У провінціях виділяють фіз.-геогр. області (за положенням їх у межах значних оротектонічних елементів); області — у зв'язку з місцевими відмінностями в характері прояву інтенсивності і спря-

мованості сучасних природних процесів поділяють на фізико-географічні райони.

Північну частину УРСР займає зона мішаних лісів з поліським підтипом ландшафтів, серед яких переважають ландшафти моренно-зандрових, алювіально-зандрових, рівнинно-дезудацийних, алювіальних терасових рівнин. Помітну роль серед поліських ландшафтів відіграють недреновані перезволожені та заболочені природно-територіальні комплекси. У цій зоні розташована більшість районів Волин., Ровен., Житомир. і Черніг. областей, частково Хмельн., Київ та Сум. області. За природними ландшафтами — це Українське Полісся. Протягається зона з Зх. на Сх. на 750 км, площа її становить понад 113 тис. км² (19 % тер. України). Річний радіаційний баланс складає 44—46 ккал/см². Тривалість вегетаційного періоду 190—205 днів. Пересічна річна сума опадів 550—650 мм на рік, випаровуваність не перевищує 400—450 мм. Коефіцієнт зволоження (відношення опадів до випаровування) — 1,9—2,8. Для поліських ландшафтів характерні велика зволоженість і розвиток процесів заболювання (до 70 % заболочених земель республіки). Значна зволоженість зумовила розвиток підзолистого та болотного процесів ґрунтоутворення і формування лучної, болотної та лісової рослинності (середня лісистість зони — 30 %). Негативні риси поліських ландшафтів — заболоченість земель, низька природна родючість ґрунтів, розвиток процесів інфільтрації та розвіювання незакріплених рослинністю піщаних ґрунтів тощо. Осн. заходи по підвищенню продуктивності земель полягають у корінному поліпшенні водно-фіз. властивостей ґрунтів, регулюванні їхнього водного режиму меліоративними і лісокультур. заходами та у вапнуванні кислих ґрунтів. На Поліссі у великих масштабах проводять меліоративні роботи. Зона представлена Поліською провінцією, яку поділяють на 5 фіз.-геогр. областей. Волинське Полісся — найбільш зволожена, заболочена і залісна область. Тут поширені крейдові відклади, які в пд. і пд.-зх. частинах області відслонюються і безпосередньо впливають на розвиток сучас. ландшафтів. Широко розвинуті заплави лучно-болотні місцевості, терасові піщані рівнини з дерново-підзолистими ґрунтами під борами і суборами та значними масивами низинних боліт. У серед. частині області — моренно-гірні місцевості з дерново-підзолистими, дерново-глейови-

Поліський ландшафт. Поліська низовина.

ми і лучними ґрунтами, які зайняті суборами, луками та с.-г. угіддями. На Пд. області серед задрових і задрово-морених рівнин трапляються хвилясто-горбисті межиріччя з дерновими карбонатними ґрунтами на крейдових породах, на яких поширені сутрідки та дубово-грабові ліси. Житомирське Поділля відрізняється від ін. поліських областей виходами кристалічних порід Українського щита, вищим гіпсометричним положенням, глибоко вірними річковими долинами і меншою заболоченістю. В області значні площі займають задрові і морено-задрові рівнини на кристалічній основі з переважанням дерново-слабопідзолистих ґрунтів і лісів борового й суборового типу. Поширені денудативні горбисті рівнини на кристалічних породах з дерново-слабопідзолистими шебенуватими ґрунтами.

Київське Полісся лежить на пн.-сх. схилі Українського щита, кристалічній породі якого поступово занурюються під осадову товщу Дніпровсько-Донецької западини. Київське Полісся — низинна рівнина з переважанням задрових, долино-задрових і долиних терасових місцевостей з дерново-слабо- та середньопідзолистими ґрунтами під боровими й суборовими лісами. На Пд. області переважають морено-задрові рівнини з дерново-середньопідзолистими ґрунтами. Чернігівське Полісся розташоване в межах Дніпровсько-Донецької западини. Ландшафту структуру області визначають морено-задрові й задрові місцевості з дерново-підзолистими ґрунтами, долино-терасові місцевості з дерново-слабопідзолистими ґрунтами і боровими лісами, заплави лучно-болотні та місцевості лесових «островів» з ознаками північно-лісостепових ландшафтів. У межах області лісостепові ландшафти займають бл. 20% площі. Новгород-Сіверське Полісся розташоване на пд.-сх. схилі Воронезького масиву із значним поширенням крейдових відкладів. Тут домінують морено-задрові та алювіально-задрові рівнини з дерново-середньопідзолистими ґрунтами. Типовою рисою області є поширення «островів» з північно-лісостеповими ландшафтами. Деякі дослідники виділяють шість фіз.-геогр. областей — Мале Полісся, яке за даною схемою районування віднесено до Зх.-Української лісостепової провінції.

Лісостепова зона простягається від Передкарпаття до сх. відрогів Середньоросійської височини і характеризується ландшафтами лісостепоного типу. Помітне поширення серед них мають лукоstepові низовини й височини, опольські (в митлому суцільно широколистяно-лісові) низовини і височинні ландшафти. Своєрідними рисами відзначаються товтрові, лукоstepові заболочені й засолені, лукоstepові борові ландшафти. В межах зони розташовані Терноп., Хмельн., Він., Черкас., Полтав., частково Харків. області, пд. частини Ровен., Волин., Житомир., Київ., Черніг. і Сум. та пн. частини Одес. і Кіровоград. областей, частково Івано-Франків. Львів. й Чернів. області. Протяжність зони з Зх. на Сх. — 1100 км, площа 202 тис. км² (34 % тер. УРСР). Річний радіаційний баланс становить 45—50 ккал/см². Вегетаційний період триває 200—210 днів. Річна сума опадів на Зх. зони 650 мм, на Сх. — 450 мм, випаровуваність відповідно 550 і 750 мм. Коефіцієнт зволоження становить 2,8 у західній частині зони і 1,3 — на Пд. Сх. Зональні типи ґрунтів — чорноземи типові і сірі лісові ґрунти. Природна рослинність представлена залишками степових лук і лучних степів на пла-

корах, дубових і дубово-грабових масивів, на лівобережжі Дніпра — дубово-кленово-липових лісів. Пересічна залісненість зони становить 12,5 %, розораність — 75—85 %. Зона характеризується складним чергуванням широколистяно-лісових ландшафтів з опідзоленими ґрунтами та лучно-степових з глибокими чорноземами, які розвинулися в подібних кліматичних умовах.

Основним природним процесом, несприятливим для госп. використання земель, є ерозія. Год. напрями для збереження високого рівня с.-г. освоеності — регулювання стоку, протиерозійні та лісомеліоративні заходи по запобіганню засоленню ґрунтів. У межах лісостепоної зони України виділяють 4 фіз.-геогр. провінції. Західно-Українська лісостепова провінція, що займає Волинську й Хотинську височини та значну частину Подільської височини, відзначається найвищим у межах зони гіпсометричним рівнем і ступенем зволоженості (річна сума опадів понад 600 мм, коефіцієнт зволоження 2,0—2,8). Переважають височинні ландшафти з сірими лісовими ґрунтами та чорноземами опідзоленими. Тер. провінції поділяється на 6 фіз.-геогр. областей. Дністрівсько-Дніпровська лісостепова провінція лежить у межах Подільської та Придніпровської височин. Ландшафти її сформувалися в умовах підвищеного рельєфу на кристалічних породах Українського щита і достатнього зволоження (річна сума опадів 450—560 мм, коефіцієнт зволоження 2,0—1,4). В найбільш підвищеній центр. частині провінції розвинуті ландшафти з сірими лісовими ґрунтами, які утворилися під широколистяними лісами. У пн. смузі провінції переважають плоскі й слабохвилясті рівнини з глибокими малогумусними чорноземами, що сформувалися під степовими луками. Поширені також вододільні рівнинно-хвилясті місцевості з глибокими малогумусними чорноземами і долино-балкові — з еродованими сірими лісовими ґрунтами. У межах провінції виділяють 7 фіз.-геогр. областей. Лівобережно-Дніпровська лісостепова провінція займає Придніпровську низовину. Формування ландшафтів її пов'язане з розвитком долини Дніпра в умовах континентального клімату. Річна сума опадів становить 450—550 мм, коефіцієнт зволоження змінюється від 1,9 на Пн. до 1,3 на Пд. Має місце значна Ostenненість і засоленість ґрунтів. Переважають лісостепові ландшафти низовинного підкласу. Провінція включає 4 фіз.-геогр. області. Середньоросійська лісостепова провінція в межах України займає пд.-сх. схилі Середньоросійської височини. Річна кількість опадів

становить 450—550 мм, коефіцієнт зволоження 1,6—1,8. У пн. частині провінції поширені розчленовані лесові рівнини з сірими і темно-сірими лісовими ґрунтами, лесові рівнини з чорноземами глибокими малогумусними й опідзоленими, з залишками дубово-липових лісів, на Пд. — останцево-горбисті височини з глибокими середньогумусними чорноземами і залишками кленово-липових дібров. Провінцію поділяють на 2 фіз.-геогр. області.

Степова зона займає пд. частину республіки. Простягається з Зх. на Сх. від низиня Дунаю до пд. відрогів Середньоросійської височини майже на 1000 км. У межах зони розташовані Микола., Херсон., Дніпроп., Запоріж., Донец., Ворошиловград. області, пд. частини Одес., Кіровоград. і Харків. областей та рівнинна частина Крим. області. Площа її становить 240 тис. км² (40 % тер. республіки). Серед інших зон України степова виділяється найбільшими тепловими ресурсами, найдовшим вегетаційним періодом, найменшою зволоженістю, що зумовлює формування своєрідних степових ландшафтів. Річний радіаційний баланс 50—57 ккал/см². Тривалість вегетаційного періоду 210—245 днів. Річна кількість опадів зменшується від 450 мм на Пн. до 300—350 мм на Пд., а випаровуваність змінюється від 700—800 мм у пн. частині зони до 900—1000 мм — у південній. Коефіцієнт зволоження — 0,8—1,2. У зв'язку з недостатнім зволоженням у степовій зоні гідрографічна сітка розвинута мало. Лісистість степової зони — 3 %. Орні землі становлять бл. 75 % усього зем. фонду степової зони. Значна посушливість території, часта повторюваність посух, суховіїв, пилових бур і засоленість ґрунтів, особливо у пд. смузі, — найістотніші з госп. погляду негативні зональні риси природи. Тому осн. меліоративними заходами в зоні є штучне зрошування, позекасісне лісонасадження, запобігання засоленню ґрунтів в умовах зрошування, меліорація засоленних ґрунтів. За ландшафтними особливостями й умовами природокористування степову зону поділяють на три підзони: північностепову, середньостепову і південностепову (сухостепову).

Північностепова підзона на Україні займає територію з чорноземами звичайними, що сформувалися під різнотравно-типчаково-ковиловими степами. За видовими відмінностями серед степових ландшафтів виділяються підвищені та низовинні. В орографічному відношенні для неї характерне переважання розчленованих лесових височин. Підзону поділяють на 3 фіз.-геогр. провінції. Дністрівсько-Дніпровська північностепова провінція займає південні відроги Поділь-

Лісостеповий ландшафт. Придніпровська височина.

ської та Придніпровської височин. Характеризується м'яким і теплим кліматом. Опадів випадає 420—465 мм на рік, коефіцієнт зволоження — 1,0—1,2. Зональний фон утворюють такі осн. види ландшафтів: розчленовані схили лесових височин з чорноземними звичайними середньогумусними (на Пн.) та виполоненими схилами височин з чорноземними звичайними малогумусними (на Пд.). Поширені яружно-балкові місцевості з лучно-чорноземними солонцюватими ґрунтами. В межах провінції виділяють 3 фіз.-геогр. області.

Лівобережна-Дніпровська північно-степова провінція займає Пд. Придніпровської низовини, Донецьку та Приазовську височини і має більш континентальний клімат, ніж попередня провінція. Річна кількість опадів — 450—480 мм, коефіцієнт зволоження 1,0—1,3. У сх. частині провінції поширені слабобурозвинуті низовинні рівнини з чорноземними звичайними середньогумусними. Видові відмінності ландшафтів сх. частини провінції полягають у вищому гіпсометричному положенні, південній — у поширенні звичайних малогумусних чорноземів. На крайньому Зх. виділяються терасові лесові рівнини з чорноземними звичайними середньогумусними в комплексі з лучно-чорноземними солонцюватими ґрунтами й солонцями на терасах і подах. У долинах річок — терасові піщані рівнини з чорноземними на пісках і дерновими ґрунтами, борами і суборами. Провінція включає 3 фіз.-геогр. області.

Деякі дослідники розглядають Донецьку височину як окрему фіз.-геогр. провінцію.

Донецько-Донська північно-степова провінція охоплює південні відріги Середньоросійської височини. Вона характеризується найбільш континентальним кліматом, більшою ніж у межах зони в цілому кількістю опадів (460—520 мм), коефіцієнт зволоження становить 1,0—1,2. Для провінції характерні розчленовані хвилясті структурно-денудаційні рівнини з чорноземними глибокими і звичайними та дерново-карбонатними ґрунтами, а також поєднання елементів листостепових ландшафтів з глибокими чорноземними і степових із звичайними чорноземними. Поширені долиново-терасові ландшафти. Включає одну фіз.-геогр. область.

Середньостепова підзона межує з північно-степовою по лінії суцільного поширення чорноземів південних. Вони сформувалися в умовах дефіциту вологи під типчакowo-ковидовими степами. Домінують схилово-височинні і рівнинні та лукоstepові низовинні ландшафти з порівняно однамнітною структурою. В межах підзони виділяють

Причорноморську середньостепову провінцію. Вона охоплює більшу частину Причорноморської низовини. Характерні більші теплові ресурси і недостатнє зволоження (350—420 мм опадів на рік, коефіцієнт зволоження 0,8—1,0). Осн. видом ландшафтів є лесові слабодренувані рівнини з чорноземними підвищеними малогумусними. Поширені яружно-балкові місцевості з еродованими схилами з лучно-чорноземними та лучними солонцюватими ґрунтами, в пониззі Дунаю — своєрідні дельтово-плавневі ландшафти. Провінцію поділяють на 5 фіз.-геогр. областей.

Межі Південно-степової (сухостепової) підзони визначаються поширенням сухостепового підтипу ландшафтів з темно-каштановими і каштановими ґрунтами, що розвинулись під полиново-злаковими степами. До складу цього підтипу входять ландшафти: сухостепові приморські з фрагментами солонцюватих і солончакових, солкові, рівнинно-передгірні, рівнинно-височинні. У підзоні виділяють 2 фіз.-геогр. провінції. Причорноморсько-Приазовська південно-степова провінція охоплює сухостепове Причорномор'я і Присивашся і характеризується найпосушливішим кліматом серед ін. провінцій степової зони (річна сума опадів 300—360 мм, коефіцієнт зволоження < 0,8). Переважають лесові рівнини з розораними чорноземними підвищеними солонцюватими в комплексі з темно-каштановими солонцюватими ґрунтами, слабодренувані лесові рівнини з подами, терасові піщано-лесові рівнини з темно-каштановими і каштановими солонцюватими ґрунтами, солонцями, лучними солончаками й осолоділими глейовими ґрунтами западн, терасові й давньодельтові горбисті піщані рівнини з дерновими та чорноземними слабогумусованими ґрунтами. Провінція включає 3 фіз.-геогр. області.

Кримська рівнинна степова провінція займає рівнинну частину Кримської п-ва. На основному ландшафтному фоні підзони провінції виділяється комплексна середньостепового підтипу. Від середньостепових ландшафтів Причорноморської низовини вони відрізняються значними тепловими ресурсами, добре вираженою континентальністю клімату (опадів випадає від 300 до 420 мм на рік, коефіцієнт зволоження 0,8—1,2). Переважають малопотужні щебенюваті ґрунти. Сформувалися ландшафти лагунно-прибережних кураєвих та полинових напівпустель на каштанових солонцюватих і лучних солонцюватих ґрунтах; малодренувані рівнини з типчакowo-полиновими і типчакowo-ковидовими сухими степами на каштанових солонцюватих ґрунтах; лесових рівнин з чорноземними підвищеними малогумусованими карбонатними; акумулятивно-денудаційних рівнин з чорноземними підвищеними на елювіально-делювіальних відкладах; хвилястих увалисто-улоговинних рівнин з чорноземними підвищеними щебенюватими. В межах провінції виділяють 4 фіз.-геогр. області.

Українські Карпати являють собою фіз.-геогр. провінцію Карпатської гірської країни. Крім власне гір, до її складу входять Передкарпаття та Закарпатська низовина, формування ландшафтів яких пов'язане з гірською спорудою. Для них характерні теплий і вологий клімат, чітко виражене поздовжньо-зональне простягання осн. структурно-орографічних областей, вертикальна поясність ландшафтів. Її структуру утворюють широколистяно-лісові (сушльві в минулому) низовинно-міжгірні, мішано-лісові передгірні ви-

сочини, хвойно-широколистяні низькогірні, широколистяно-лісові низькогірні вулканічні, луково-лісові субальпійські середньогірні (полонинські) ландшафти. Річний радіаційний баланс становить 35 ккал/см² у пн.-зх. Передкарпатті і 45 ккал/см² на Закарпатській низовині; з підняттям у гори величина його зменшується на 25—30 %. Гори і передгір'я надмірно зволожуються. За рік у передгір'ях випадає 800—1000 мм, у горах 1500—1600 мм. Надмірне зволоження і гірський рельєф сприяють розвитку розгалуженої гідрографічної сітки. Це найбільш лісиста тер. республіки, де зосереджено 20 % площі її лісів. Переважають гірські лісові та лучні полонинні ландшафти. В межах провінції виділяють 6 фіз.-геогр. областей. У Передкарпатті, що відповідає Передкарпатському прогину, переважають ландшафти передгірних акумулятивно-денудаційних височин, низькотерасові слабодренувані рівнини з глейовими дерновими і дерново-підзолистими ґрунтами, вкритими дубовими і дубово-грабовими лісами; високотерасові розчленовані рівнини з дерново-підзолистими ґрунтами; глибоко розчленовані рівнини з дерново-середньопідзолистими ґрунтами, вкритими грабово-буковими лісами; денудаційні увалисто-грядові височини з сірими лісовими ґрунтами, вкритими дубовими й дубово-грабовими лісами, та ін.

Для області Зовнішніх Карпат, що відповідає Скибовій і частково Дуклянській зонам, характерні низькогірні й середньогірні ландшафти, що розвинулись в умовах прохолодного і вологого клімату. Поширені крутосхилі низькогір'я з буроземними щебенюватими ґрунтами під буковими, буково-дубово-смерековими і смереково-ялиново-буковими лісами. Для середньогірних ландшафтів на крутосхилах Гортан типові є ялинові ліси з смерекою, сосною і модриною на буроземних і буроземно-підзолистих ґрунтах та криволісся із гірської сосни, ялишо, зеленої вільхи, а також субальп. луки на гірськочувних і оторфованих ґрунтах.

Вододільно-Верховинська область відповідає в осн. Кросненській зоні. Тут переважають структурно-ерозійні пологосхилі низькогірні ландшафти з дерново-буроземними і бурими ґрунтами під ялиново-смерековими, смереково-буковими лісами та вторинними луками, що сформувались в умовах помірно холодного клімату. Полонинсько-Чорногорська область відповідає Чорногорській, Співоченькій і Буркутській зонам. Це найвища частина Українських Карпат. Область характеризується найбільшою зволоженістю (за рік випадає понад 1300—1500 мм опадів) і чіткою вертикальною поясністю ландшафтів. Крутосхилі середньогір'я (до вис. 1000—1200 м) вкриті буковими і ялиновими лісами на буроземних і дерново-буроземних ґрунтах. Вище, до 1500 м, поширені ялиново-смереково-букові ліси на гірсько-лісових бурих ґрунтах, які змінюються сосновим і вільховим кристаліссям. Субальп. лучні ландшафти (полонини) найбільші площі займають на вис. 1500—1800 м. Найвищі частини хребтів, особливо у Чорногорі, зайняті субальпійськими ландшафтами. Рахівсько-Чивачинська область приурочена до Мармарошської і Рахівської зон. У її ландшафтній структурі переважають різко розчленовані середньогір'я з буроземними опідзоленими щебенюватими ґрунтами під смерековими та смереково-ялиновими лісами і вторинними луками на верхній межі лісу. До вис. 1700—1800 м — пояс із

Степовий ландшафт.
Причорноморська низовина.

гірської сосни, зеленої вільхи, ялівцю сибірського. В субальп. лучному поясі домінують вторинні щільнодерністі злаки, осоки. У верхів'ях річок — гірсько-ущелинні і долинно-терасові вологі лісо-лучні комплекси. Область Вулканічних Карпат приурочена до зони глибинного розлому, що відділяє Закарпатський прогин від Складчастих Карпат з виходами на поверхню верхньопліоценових ефузивів і відповідає Магурській і частково Пеніській зонам. В умовах теплого і вологого клімату сформувались низькогірні широколистяно-лісові та улоговинні лісо-лучні ландшафти. Поширені дубово-букові й дубові ліси під бурими лісовими та лучними глейовими ґрунтами.

Область Закарпатської низовини відповідає Закарпатському прогину, характеризується теплим і вологим кліматом. Переважають ландшафти низькотерасових слабодренованих рівнин з дерновими опідзоленими глейовими, лучно-болотними і болотними ґрунтами під дубовими та чорновільховими лісами, значні площі займають також вторинні остепнені луки.

Структура ландшафтною поясності Кримських гір визначається положенням їх на пн. окраїні субтропічного поясу, близькістю Чорного м., будовою і орієнтуванням гірських пасом. Річний радіаційний баланс 60—63 ккал/см². Річні суми опадів у передгір'ях становлять 500—600 мм, на гірських вершинах — 900—1100 мм. Переважають схилі підкласи ландшафтів з добре вираженою вертикальною поясністю: лісостепові (дубово-грабові шиб-

лякові) передгірні, луково-лісові низько-і середньогірні, субсередземноморські прибережно-схилі та лучні остепнені (яйлинські).

Передгірна область охоплює Внутрішню і Зовнішню куєстові пасма. Переважають лісостепові ландшафти з чорноземами і дерново-карбонатними ґрунтами під дубовими лісами і лучними степами, міжпасмові пологохвилясті зниження з чорноземами карбонатними, залишками грабових дібров і долинно-терасові комплекси, куєстові гряди з коричневими ґрунтами, шибляковими заростями.

Для області Головного гірського пасма характерна вертикальна поясність ландшафтів. На пн. схилі до вис. 750—800 м поширені горбисто-улоговинні низькогір'я з бурими гірсько-лісовими ґрунтами під дубовими лісами. Вище простягаються глибоко розчленовані середньогір'я з бурими гірсько-лісовими та дерново-буроземними ґрунтами під буково-сосновими лісами. З висоти 1000 м високостовбурні букові ліси змінюються буковим криволіссям. Верх. пояс утворюють платоподібні заростовані середньогір'я з гірсько-лучними чорноземовидними ґрунтами та гірськими чорноземами під гірсько-лучними степами (яйли). Область Південного берега Криму у охоплює прибережну смугу та під. схили Головного пасма. За кліматичними умовами вона найтепліша в республіці і виділяється багатством

флори з значною кількістю ендеміків, наявністю вічнозелених дерев і чагарників, поширенням заростей шибляка і фригани. Верх. ландшафтний пояс утворюють уривисті й круті схили з бурими та дерново-буроземними ґрунтами під буково-сосновими лісами. Характерні амфітеатроподібні прибережні зсувні схили з коричневими щебенюватими ґрунтами, приморськими чагарниками і ялівцево-дубовими лісами, лісопарками, виноградниками, садами субтропічних культур. Своєрідності ландшафтній структурі області надають вулканічні низькогір'я з розрідженими ялівцево-грабинниковими та дубовими лісами на коричневих щебенюватих ґрунтах.

Вивчення закономірностей формування і розвитку природно-територіальних комплексів, визначення їх кількісних і якісних характеристик мають велике значення для раціонального природокористування. Вони сприяють науково обґрунтованому використанню, збереженню та примноженню природних ресурсів УРСР, проведенню широких природоохоронних заходів.

Літ. див. на окремому аркуші, між с. 32—33.

Лит.: Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968; Природа Украины та її охорона. К., 1975; Маринич О. М. [та ін.] Фізична географія Української РСР. К., 1982.

[К. І. Геренчук], В. Г. Єна.
О. М. Маринич, П. Г. Шищенко.

ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Мінерально-сировинні ресурси

Українська РСР характеризується різноманітністю корисних копалин, значними запасами багатьох видів їх, вигідним тер. зосередженням і поєднанням різних видів мінеральної сировини, високим рівнем освоєності та широким використанням їх у нар. г-ві. Всього на Україні розвідано понад 80 видів корисних копалин, зосереджених більше як у 7000 родовищ, з яких понад 4000 експлуатують (тут і нижче наведено дані на 1983). На УРСР припадає 30 % розвіданих заг.-союзних запасів заліз. руд, 80 % марганцевих руд і бентонітових глин, бл. 30 % вугілля і мінеральних фарб, понад 30 % каооліну, озокериту, графіту, значна частина запасів сірки, кам. і калійної солей, титану, ртуті та ін. Мінеральні ресурси УРСР відзначаються високим коефіцієнтом розвіданості і є важливим фактором формування її виробничо-територіальних комплексів. Широке використання мінеральних ресурсів УРСР значною мірою зумовило високий рівень розвитку в складі її пром. комплексів таких важливих галузей, як енергетика, паливна, металург., хім. та буд. матеріалів пром-сть. Характерною рисою мінерально-сировинних ресурсів України є вдале територіальне поєднання всіх основних груп їх — паливних, рудних, нерудних та гідромінеральних.

Паливні ресурси на тер. України широко представлені родовищами кам. вугілля, нафти і природного газу, бурого вугілля, горючих сланців, торфу. Провідне місце у паливно-енерг. балансі УРСР займає кам'яне вугілля, пром. запаси якого зосереджені в двох басейнах. Найважливішим є *Донецький кам'яновугіль-*

ний басейн, що простягається на Пд. Сх. республіки. Площа його в межах України 50 тис. км² (частково міститься у Ростов. обл. РРФСР). Балансові запаси вугілля 48,8 млрд. т. Осн. вугленосність пов'язана з відкладами кам'яновуг. віку, потужність яких у центр. частині бас. досягає 16—18 км. Усього виявлено 330 вуг. пластів і прошарків, потужність більшості з них не перевищує 1,2 м, деяких — 3,5—5,0 м. Розробляють 65 пластів, середня глиб. розробки в укр. частині басейну становить понад 600 м, у деяких шахтах — 1100 м. За марочним складом вугілля — від бурого, довгополуменевого до антрацитового; бл. 50 % усіх запасів припадає на вугілля високоякісних марок. Найінтенсивніше освоюють запаси коксівного вугілля і антрацитів. Перше родовище кам. вугілля на тер. басейну відкрито 1721, з цього часу розпочато кустарне видобування його. Першу шахту збудовано в Лисичанську 1796. Внаслідок геологорозвідувальних робіт, проведених 1945—65, відкрито 3х. Донбас, значно розширено межі басейну в пд. і пн. напрямках (Великий Донбас). Донбас — осн. постачальник кам. вугілля не лише для республіки, а й для всієї Європ. частини СРСР. Використовують вугілля не лише як енерг. паливо, а й як цінну сировину для хім. пром-сті і металургії. *Львівсько-Волинський вугільний басейн* розташований у зх. частині УРСР. Площа його бл. 10 тис. км². Балансові запаси вугілля бл. 970 млн. т. У тектонічному відношенні басейн пов'язаний з Галицько-Волинською синеклізою. Вугленосними є породи нижнього й середньокам'яновугільного віку. Виявлено бл. 70 вуг. пластів потужністю від кількох сантиметрів до 2 м. Пром. значення мають 12 пластів

потужністю від 0,6 до 100 м. Пласти залягають на глиб. від 300 до 1100 м. Глиб. розробки пластів у шахтах перевищує 440 м. За марочним складом вугілля — від довгополуменевого до коксівного, переважає газове й газово-жирне. Розробку вугілля у межах басейну розпочато 1954. Виділяють 5 родовищ, найперспективніші — Межирічанське, Волинське, Тягліське, Любельське. Крім цих басейнів, кам. вугілля виявлено у межах Дніпровсько-Донецької западини. Площа поширення вугленосних покладів становить бл. 130 тис. км², в окремих товщах порід виявлено більше 10 вугільних пластів потужністю до 1,6 м. Глиб. залягання їх здебільшого 1200—2800 м. Пром. значення ці поклади поки що не мають.

Важливим видом місц. палива є бур. у г. л. я., родовища якого зосереджені переважно в областях з дефіцитом паливно-енерг. ресурсів. Осн. запаси — у *Дніпровському буровугільному басейні*, що міститься в центр. частині республіки, гол. чин. на Правобережжі. Площа його становить бл. 150 тис. км². Балансові запаси вугілля 2,4 млрд. т. Більшість пром. покладів пов'язана з палеогеновими і неогеновими відкладами Українського щита. Потужність вуг. пластів — від кількох сантиметрів до 15—20 м (основних — 2,0—6,0 м), глиб. залягання 10—120 м (середня 60—80 м). Басейн поділяють на 6 геолого-пром. районів (найбільші — Олександрійський, Ватутинський, Коростишівський і Дніпропетровський), у межах яких виявлено бл. 200 вуглепроявів та родовищ, з них освоєно 9 родовищ. Вугілля басейну почали розробляти з 2-ї пол. 19 ст.

Буре вугілля відоме і в ін. частинах тер. України, зокрема в Придністров'ї (Золо-

чівське, Ясенівське, Кременецьке та ін. родовища), Передкарпатті (Коломийське, Іспаське, Тростянецьке родовища), Закарпатті (Ільницьке, Ужгородське, Новоселицьке та ін. родовища). У зв'язку з невеликими запасами і через нерентабельність цих родовища майже не розробляють. Великі перспективи має також хімічний напрям використання бурого вугілля.

Серед ін. корисних копалин групи паливних ресурсів найважливіші нафта і газ (останній має заг.-союзне значення). Всього на тер. України виявлено 39 нафтових, 107 газових і газоконденсатних та 43 нафтогазових родовища. Вони зосереджені у трьох регіонах. Найбільшою є *Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область*, площа якої становить 114 тис. км². Вона охоплює лівобережжя Дніпра та пн.-зх. частину Донбасу. В геотектонічному відношенні пов'язана з Дніпровсько-Донецькою западиною й частково з Донецькою складчастою спорудою. Нафтові поклади — у відкладах девонського, кам'яновугільного, пермського і незначною мірою тріасового та юрського віку. Кількість продуктивних горизонтів досягає 45, потужність нафтогазових товщ понад 1000 м, нафтові поклади залягають переважно на глиб. до 4500 м, газові й газоконденсатні — до 5000—5800 м. У межах області — 112 родовищ, з них 18 нафтових, 34 нафтогазових і 60 газових та газоконденсатних. Найбільші родовища: нафтові — Гнідинцівське, Леляківське; нафтогазові — Качанівське, Рибальське, Анастасівське; газові — Шебелинське, Єфреміївське, Зх.-Хрестинське, Мелехівське. Перший поклад нафти в межах провінції виявлено 1939, осн. геологорозвідувальні роботи розгорнулися після Великої Вітчизн. війни 1941—45. Пром. розробка родовищ проводиться з 1952. На цю провінцію припадає бл. 80 % респ. видобутку нафти і газу.

Передкарпатська нафтогазоносна область, що входить до Карпатської нафтогазоносної провінції, займає площу 14,8 тис. км². Розташована в пд.-зх. частині республіки. У геотектонічному відношенні пов'язана з Передкарпатським прогином. Поклади нафти зосереджені у палеогенових відкладах, газу — у верхньокриїнських, верхньокриїнських і міоценових відкладах. Глиб. залягання нафтових родовищ становить 500—4800 м, газових — 100—4800 м. В області відкрито і досліджено бл. 60 родовищ. Основні з них: нафтові — Бориславське, Долинське, Битків-Бабченське, Орів-Уличинське; газові — Угерське, Більче-Волицьке, Рудківське, Ходнівське. Колоніальне видобування нафти у Передкарпатті відоме з 17 ст., пром. — з 1881, пром. газ почали видобувати з 1920. Передкарпатська нафтогазоносна область — найбільш освоєна, значення її в зв'язку з вичерпанням запасів поступово зменшується.

Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна провінція міститься на Пд. Української РСР, частково охоплює акваторії Чорного і Азовського морів. У геотектонічному відношенні провінція пов'язана з Причорноморською западиною. Пром. газові й газоконденсатні поклади — в палеогенових і нижньокриїнських відкладах на глиб. від 100 до 4500 м. Нафтогазопроєкти є і в породах ін. віку. Всього в межах провінції виявлено 19 родовищ: 1 нафтове, 17 газових і 1 нафтогазове. Розвідувальні роботи на нафту і газ у Причорномор'ї почато 1929, осн. родовища виявлено у післявоєнні роки, пром. освоєння родовищ розпочато 1966. Горючі сланці досить поширені на тер. України. Осн. запаси їх зосередже-

ні в Бовтишській западині (на межі Кіровоград. і Вінн. областей). Сланці приурочені тут до палеогенових відкладів. Виділяють 5 горизонтів, які залягають на глиб. від 180 до 500 м. Вміст органічної речовини від 12 до 50 %. Поклади горючих сланців виявлено також у межах Дніпровсько-Донецької западини, Волинсько-Подільської плити, в Карпатах і Кримських горах. У Карпатах до горючих сланців відносять також менілітові породи олігоцену. Наявні запаси горючих сланців поки що не використовують.

Заг. запаси повітр.-сухого торфу на Україні становлять 2,3 млрд. т. Осн. поклади — на Поліссі і в Лісостепу. Найбільші родовища: Ірдинське (Черкас. обл.), Бучанське, Трубізьке (Київ. обл.), Замглайське і Неданчицьке (Черніг. обл.), Поліське, Пирське (Волин. обл.), Озернянське (Житомир. обл.).

Рудні ресурси на тер. України представлені покладами заліз., марганцевих, титанових, свинцево-цинкових, ртутних, хромітових, нікелевих, алюм. та ін. руд. Завдяки великим запасам і високій якості металургійної сировини, сприятливому поєднанню рудних і нерудних сировинних компонентів для металургії України є однією з гол. металург. баз Рад. Союзу.

Серед металургійних ресурсів осн. роль належить залізним рудам. Найбільшим в Українській РСР і одним з найбільших в СРСР є *Криворізький залізрудний басейн*, розташований у Дніпроп. обл. Площа його — майже 300 км², пром. запаси заліз. руд бл. 18 млрд. т. У геоструктурному відношенні він являє собою синклінорій в межах Українського щита. Поклади заліз. руд пов'язані з т. з. криворізькою серією протерозою. У межах басейну виявлено бл. 300 рудних тіл, глиб. залягання їх — понад 2500 м, подекуди вони виходять на поверхню. Поряд з багатими маргітовими й гематитомаргітовими рудами з вмістом заліза 51—66 %, у межах басейну значні запаси бідних (22—38 % заліза) руд — залізистих кварцитів. Екон. ефективність використання останніх зумовлена сприятливими умовами залягання й відносно легкою збагачуваністю їх. Пром. освоєння залізних руд басейну почалося у 2-й пол. 19 ст. Пн. продовженням Криворізького бас. є *Кременчуцький залізрудний район*, розташований на лівобережжі Дніпра, в Полтав. обл. Площа його становить 5 тис. км², пром. запаси заліз. руд — 4,5 млрд. т. Він пов'язаний з пн.-сх. схилом Українського щита. Магн. аномалії в межах району виявлено 1924—28, добувають руди з 1970. *Білозерський залізрудний район* міститься на лівобережжі Дніпра, в Запоріж. обл. Площа його 1300 км², запаси багатих маргітових руд 550 млн. т, а з вмістом заліза 60—65 % — бл. 210 млн. т. Потужність рудних тіл — до 120 м. Перші магнітні аномалії в межах району виявлено 1948, перше родовище — 1955. Руди, зосереджені в Криворізькому бас., Кременчуцькому і Білозерському районах, утворюють одну з найбільших у світі залізрудну провінцію (т. з. Великий Кривий Ріг). В УРСР за останні роки розвідано ряд нових родовищ — Маріупольське, Кунсунгурське, Гуляйпільське. Інтенсивне освоєння залізних руд має велике нар.-госп. значення і визначає один із напрямів спеціалізації республіки у заг.-союзному поділі праці.

На Керченському п-ові у Крим. обл. розташований *Керченський залізрудний басейн*. Площа його 10 тис. км², пром. запаси руд бл. 1,5 млрд. т. Руди пов'язані з киммерійськими піщано-глинистими відкладами, потужність рудних пластів

коливається в межах від 6 до 15 м глибина залягання 5—15 м. Вміст заліза у керченських рудах — до 40 %, значними є домішки марганцю і ванадію. Найбільші родовища: Комиш-Бурунське, Катерлезьке і Ельтиген-Ортельське. Добувати керченські руди почали наприкінці 19 ст., докладно розвідано район 1951—54. Осадочні руди керченського типу виявлено і на пн. узбережжі Азовського м. Поклади залізних руд та окремі рудопроєкти є і в ін. районах республіки, зокрема в Карпатах, на Донецькій височині, але пром. значення вони не мають. На Поліссі здавна відомі родовища болотних заліз. руд. Марганцева руда на Україні зосереджена в *Нікопольському марганцевому басейні* — одному з найбільших у світі. До складу його входить три марганцеворудні райони — Нікопольський, Великотомацький та Інгuleцько-Дніпровський, розташовані в межах Дніпроп. і Запоріж. областей. Площа басейну — понад 1100 км², пром. запаси руди становлять 2,1 млрд. т. Марганцеворудна формація відноситься до олігоценових відкладів. Потужність рудоносного пласта 1,5—5 м, глиб. залягання 15—140 м. Вміст марганцю коливається в межах від 8 до 33—34 %. Марганцеву руду в межах басейну виявлено 1874, пром. розробку розпочато 1886. Економічне значення марганцевих руд для розвитку чорної металургії визначається не лише великими запасами цієї сировини, а й безпосередньою близькістю їх від осн. залізрудних покладів. Невеликі родовища марганцевих руд, які поки що не мають пром. значення, виявлено на Побужжі, у Криворіжжі, в Карпатах та ін. місцях.

В УРСР розвідано значні запаси титанових руд, генетично пов'язаних з корою вивітрювання кристалічних порід Українського щита. Ртутні руди розробляють в Донбасі (Микитівське родовище), окремі рудопроєкти відомі у Закарп. і Крим. областях. У бас. Пд. Бугу виявлено невеликі поклади хромітових руд, які залягають в архейських породах Українського щита.

Різноманітною є на Україні сировинна база кольорової металургії. Поліметалічні руди, осн. компонентами яких є свинець і цинк, виявлено на Закарпатті (Берегівське і Беганське родовища), відомі вони на Донецькій височині (Нагольній кряж), окремі рудопроєкти — у Передкарпатті.

Алюмінієві руди представлені покладами бокситів (Смілянське родовище в Черкас. обл. і Високопільське у Дніпроп. обл.), нефелінових сієнітів (у Приазов'ї), алунітів (Беганське і Берегівське родовища у Закарп. обл.).

Нікелеві руди виявлено на Побужжі та у Придніпров'ї, де вони пов'язані з корою вивітрювання Українського щита.

Мідні зруденіння є в Донбасі та в межах Українського щита, рудопроєкти в олова — у Волин. обл.; солі зат. Сиваш і Передкарпаття містять магній та ін. елементи.

УРСР відзначається багатством і різноманітністю **нерудних ресурсів**, серед яких найважливішими є самородна сірка, мінеральні солі, каолін, графіт, нерудна сировина для металургії, будівельні матеріали.

Родовища *самородної сірки* зосереджені у *Передкарпатському сірконосному басейні*, де вони пов'язані з вапняками та гіпсами міоценового віку. Розробляють родовища сірки з 1958. Видобувають її кар'єрним способом та методом підземної виплавки. Невеликі по-

клади сірки є і на Керченському п-ові. Калійні солі залягають у *Передкарпатському соленосному басейні* — єдиному в СРСР. Представлені вони сульфатними різновидами — джерелом цінних безхлорних добрив. Поклади калійних солей містяться в породах міоценового віку. Запаси солей на 13 розвіданих родовищах (до глибини 100 м) становлять 2,8 млрд. т. Розробляють найбільш в межах басейну Стебницьке і Калуско-Голинське родовища. Добувати калійні солі у Передкарпатті почали 1826. Поклади калійних солей хлоридного типу виявлено і в Донбасі, окремі їхні проєкти відомі у Дніпровсько-Донецькій западині.

Україна має великі ресурси калійних солей. Осн. її поклади розвідано в Донбасі (Артемівське, Слов'янське та Новокарфагенське родовища), де вони пов'язані з пермськими відкладами, а також серед солянокупольних структур Дніпровсько-Донецької западини (Єфремівське родовище) та Закарпаття (Солотвинське родовище). Поклади кам'яної солі виявлено і в Одес. області. Розвідані запаси кам. солі становлять 9 млрд. т. Кам. сіль використовують у харчовій та хім. пром-сті. Кухонну сіль видобувають із підземних розсолів у Передкарпатті, з ропи соляних озер і лиманів на Пд. України, яка містить також бром, магній та ін. Родовища пастигу пов'язані з габро-анортозитами та карбонатами Українського щита. Відкрито й попередньо розвідано Новополтавське родовище у Запоріж. області.

Поклади фосфоритів конкреційного типу є в багатьох районах республіки, проте в зв'язку з несприятливими умовами залягання експлуатація більшості з них нерентабельна. Крейдю Донбасу (Райгородське і Білогорівське родовища) і вапняки Криму використовують для виробн. соди. З вулканічними утвореннями Закарпаття пов'язані поклади бариту (Беганське родовище, бл. 4 млн. т.).

На Україні зосереджені великі запаси *каоолінів* (400 млн. т.), за видобутком яких республіка займає провідне місце в Рад. Союзі. Первинні каооліни пов'язані з корою вивітрювання Українського щита, вторинні є продуктами перевідкладання їх. Найбільші родовища: Глуховецьке і Великогадоминське у Вінн., Просіянівське — у Дніпроп., Біляївське — у Запоріж., Мурзінське — у Черкас. і Володимирське — у Донец. областях.

Значні запаси графіту пов'язані з гнейсами Українського щита. Розробляють Завалівське родовище в Кировоград. області. Великі родовища цеолітів виявлено на Закарпатті серед неогенових вулканічних туфів.

Природні мінеральні бар'єри представлені залізоокисним (Дніпроп. і Сум. області) і глинистим (Закарп. і Донец. області) типами. На Україну припадає осн. частина заг.-союзного видобутку сурику, мумії та вохристіх глин. Республіка багата на ресурси нерудної сировини для металургійної промисловості. Значні ресурси флюсових вапняків і доломітів, пов'язаних з відкладами кам.-вуг. віку, розвідані в Донец. обл. (Оленівське, Новотроїцьке та ін. родовища). Флюсові вапняки юрського й неогенового віку є й у Крим. обл. (Балаклавська група родовищ, Червонопартизанське родовище). Розвідані запаси флюсових вапняків становлять 3,2 млрд. т, доломітів — 0,4 млрд. т.

Родовища вогнетривких глин розвідано в Донец. (Часовоярське, Новоярське та ін. родовища), Запоріж.

(Полоське), Дніпроп. (П'ятихатське) та Кировоград. (Кировоградське) областях. Пром. запаси їх становлять 0,5 млрд. т. Родовища бентонітових глин, що використовуються як формувальні матеріали та адсорбенти, є у Черкас., Закарп., Крим., Хмельн. і Терноп. областях. Найбільшим є Черкаське родовище, з ним пов'язані й поклади палигорськіх глин, що застосовуються для виготовлення солестійких бурових розчинів. Родовища кварцитів і кварцитовидних пісковиків, які використовують для виготовлення динасових вогнетривів, феросплавів та кристалічного кремнію, відомі у Житомир. (Овруцьке) та Сум. (Баницьке) областях. Розвідані запаси — 71 млн. т. Формувальні піски розробляють на багатьох родовищах у Харків., Запоріж. та ін. областях. Родовища пірофіліту є в Житомир. області (Кур'янівське, Нагорянське).

Значним багатством і різноманітністю відзначається сировинна база будівельних матеріалів. Ресурси цементної сировини представлені карбонатними породами (вапняки, крейда, мергелі), запаси яких становлять 2,3 млрд. т, глини (580 млн. т), гіпсом (42 млн. т) та гідралічними добавками (93 млн. т). Найбільше значення мають Амвросіївська група родовищ у Донец., Балаклівське родовище — у Харків., Здобунівське — у Ровен., Гуменецьке — у Хмельн., Миколаївська група родовищ — у Львів. областях.

На Україні розвідано 23 родовища скляних пісків, запаси яких становлять 221 млн. т. До найбільших належать родовища Новоселівське, Берестовеньківське (Харків. обл.), Авдіївське, Михайлівське (Донец. обл.), Попернянське (Черніг. обл.), Великогілівське, Задвір'ївське (Львів. обл.). Піски високої якості, легко збагачуються.

Поклади гіпсу і ангідриту зосереджені у Донбасі (Артемівське та ін. родовища) та у Придністров'ї. Пром. запаси їх становлять 439 млн. т. На Закарпатті розвідані значні запаси перліту (49 млн. т).

Республіка особливо багата на кам'яні будівельні матеріали, розвідані запаси яких перевищують 7,8 млрд. м³. Як буд. матеріали використовують кристалічні породи Українського щита (граніти, мігматити, гнейси та ін.), а також андезити Закарпаття, базальти Волині, пісковики, вапняки та ін. Як декоративно-опоряджувальний камінь широко використовують червоні та сірі граніти (Омельянівське, Корнинське та Коростишівське родовища у Житомир. обл., Капустянське — у Кировоград. обл., Жежелівське — у Вінн. обл. та ін.), іризуючі лабрадорити та габро (Головинське та Сліпчиківське родовища в Житомир. обл.), кольорові мармуровані вапняки Закарп. обл. (Великокам'янецьке, Довгорунське, Прибуйське та ін. родовища) і Крим. обл., а також туфи Закарпаття. В різних районах республіки розвідані родовища цегельної та керамзитової сировини, вапняків, будівельних пісків та стінового каменю.

На тер. України виявлено різноманітне ювелірне та виробн. кольорове каміння: топаз, берил, гірський криштал, моріон, димчастий кварц, опал, халцедон, яшму, янтар, гагат, скам'яніле дерево та ін.

Українська РСР має значні *гідромінеральні ресурси*. Підземні води республіки є цінною мінеральною сировиною,

придатною для добування солей та ряду хім. елементів, які мають важливе пром. значення. З мінералізованих підземних вод на Україні добувають кухонну сіль (Донбас, Передкарпаття). Вивчення хім. складу й мінералізації підземних вод артезіанських басейнів України дає підстави вважати їх перспективними для одержання різноманітної мінеральної сировини. Зокрема, у підземних водах встановлено пром. вміст йоду, броду і бору (особливо у Дніпровсько-Донецькому артезіанському басейні та в окремих районах Карпат), стронцій (у Дніпровсько-Донецькому й Волинсько-Подільському басейнах та у Передкарпатті). Виявлено також калій, магній та ін. елементи. Мінеральні підземні води є в багатьох місцях республіки. Лікувальне значення вони мають у Закарп. (Поляна, Свалява), Львів. (Трускавець, Немирів, Моршин), Київ. (Миронівка, Біла Церква), Полтав. (Миргород), Вінн. (Хмельник), Донец. (Слов'янськ) та ін. областях. Див. у цьому томі розділ Структурно-геологічне районування, підрозділ Гідро-геологічні умови.

Для УРСР, в умовах високої освоєності території, значної густоти населення й концентрації виробн., особливого значення набуває проблема раціонального комплексного використання мінеральних ресурсів та охорона їх (див. у цьому томі розділ Охорона природи). Карту корисних копалин див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Лит.: Бондарчук В. Г. Геологія родовищ корисних копалин України. К., 1966; Кадастр мінеральних ресурсів Української РСР (Рудна і нерудна сировина для чорної металургії). К., 1971; Кадастр мінеральних ресурсів Української РСР (Сировина для хімічної промисловості). К., 1973; Перспективи розвитку мінерально-сировинної бази промисловості будівельних матеріалів УССР. К., 1976; Паламарчук М. М., Горленко І. А., Ясюк Т. Е. Минеральные ресурсы и формирование промышленных территориальных комплексов. К., 1978.

А. Б. Бабинець, І. О. Горленко, О. І. Зарицький.

Земельні ресурси

Усі землі в межах Української РСР незалежно від цільового призначення їх, госп. використання і відмінностей у правовому режимі належать до земельних ресурсів УРСР, які є складовою частиною *єдиного державного земельного фонду* СРСР. Відповідно до Конституції СРСР земля в Україні є державною власністю, тобто всенародним добром і надається тільки в користування: колгоспам, радгоспам, ін. с.-г. державним, кооперативним, громад. підприємствам, організаціям і установам; промисловим, транспортним, ін. несільськогосподарським державним, кооперативним, громад. підприємствам, організаціям і установам; громадянам СРСР.

За цільовим призначенням земельні ресурси поділяються на 6 категорій: землі с.-г. призначення; землі населених пунктів; землі промисловості, транспорту, курортів, заповідників та ін. несільськогосп. призначення; землі держ. лісового фонду; землі держ. водного фонду; землі держ. запасу.

Землями сільськогосподарського призначення визнаються всі землі, надані для потреб с. г. або призначені для цих цілей. Вони надаються в безстрокове користування колгоспам, радгоспам, ін. с.-г. держ.,

кооперативним, громад. підприємствам і організаціям — для ведення с. г.; н.-д., навч. та ін. с.-г. установам — для ведення польових досліджень, практичного застосування і поширення досягнень науки та передового досвіду в с. г., а також для виробничих цілей; несільськогосп. підприємствам, організаціям і установам — для ведення підсобного г.-ва; громадянам — для ведення особистого г.-ва без застосування найманої праці. Землі с.-г. призначення використовуються соціалістичними с.-г. підприємствами, організаціями та установами відповідно

Таблиця 1. Земельні ресурси Української РСР та їхня структура (на 1.XI 1980).

Структура	Тис. га	У % до загальної площі
За угіддями:		
Орні землі	34356,9	56,9
Сади, виноградники та ін. багаторічні насадження	1157,7	1,9
Сіножаті, пасовища й перелоги	7043,5	11,7
Разом с.-г. угідь	42558,1	70,5
Ліси, захисні лісонасадження і чагарники	9993,5	16,6
Болота	759,6	1,3
Водойми	2359,5	3,9
Піски і яри	487,5	0,8
Шляхи і прогони	982,8	1,6
Інші землі	3214,0	5,3
Всього	60355,0	100,0
За землекористувачами:		
Колгоспи	36115,5	59,9
Міжгосподарські організації	82,7	0,1
Радгоспи	10765,8	17,9
Інші державні господарства	1520,3	2,5
Державний земельний запас	1586,0	2,6
Державний лісовий фонд	7081,9	11,7
Міста і селища міського типу	1157,6	1,9
Промислові, транспортні та ін. несільськогосподарські підприємства та організації	2045,2	3,4
Всього	60355,0	100,0
в т. ч. присадибні ділянки колгоспників, робітників і службовців, колективні сади і городи	2554,5	4,2

до планів розвитку с. г. і завдань *Продовольчої програми РСР* на період до 1990 року з метою задоволення зростаючих потреб нар. г.-ва в с.-г. продукції. До категорії земель населених пунктів віднесено землі міст, селищ міського типу, а також землі під селами. Землями промисловості, транспорту, курортів, заповідників та ін. несільськогосподарського при-

значення визнаються землі, надані в користування підприємствам, організаціям та установам для здійснення покладах на них спеціальних завдань: промислового виробництва, транспорту, організації курортів, заповідників тощо. Промислові, транспортні, а також ін. несільськогосподарські підприємства, організації та установи за рішенням виконавчих комітетів районних або міських Рад народних депутатів надають не використовувани ними землі в тимчасове користування колгоспам, радгоспам, ін. підприємствам, організаціям, установам і громадянам для с.-г. цілей у порядку і на умовах, встановлених законодавством Союзу РСР і союзних республік. До земель курортів належать земельні ділянки, які мають лікувальне значення і сприятливі умови для організації оздоровчих заходів, надані у встановленому порядку в користування лікувально-курортним закладам. Землі курортів підлягають особливій охороні. Землями заповідників визнаються виділені у встановленому порядку ділянки землі, в межах яких є природні об'єкти, що являють особливу наукову або культурну цінність (типові або рідкісні ландшафти, спільність рослинних і тваринних організмів, рідкісні геологічні утворення, види рослин, тварин тощо). До категорії земель державного лісового фонду віднесено землі, вкриті лісом, а також не вкриті лісом, але призначені для потреб лісового господарства. За рішенням виконавчих комітетів районних або міських Рад народних депутатів державні лісгосподарські підприємства, організації і установи надають невикористовувані для потреб лісового г.-ва і лісозаготівельної промисловості с.-г. угіддя з наявних в їхньому користуванні земель держ. лісового фонду колгоспам, радгоспам, іншим підприємствам, орг-ціям, установам і громадянам у тимчасове користування для с.-г. цілей. До земель державного водного фонду належать землі під річками, озерами, ставами, водоймищами, каналами, внутрішніми морями, територіальними водами тощо, гідротех. та ін. водогосподарськими спорудами, а також землі, виділені під смуги відводу по берегах водойм, під зони охорони від забруднення тощо. Землями державного запаса є всі землі, не надані землекористувачам у безстрокове або довгострокове користування. Вони надаються в постійне або тимчасове користування колгоспам, радгоспам, ін. держ. кооперативним, громадським підприємствам, організаціям і установам, а також громадянам в порядку, передбаченому відповідними статтями Основ земельного законодавства РСР і союзних республік і Земельного кодексу Української РСР. Земельні ресурси УРСР характеризуються високим ступенем їх госп. освоєння. Із загальної земельної площі республіки 60,4 млн. га (за даними на 1.XI 1980) 42,6 млн. га або 70,5 % становлять с.-г. угіддя. За цим показником УРСР по-

ступається лише Молдавській РСР. В Укр. РСР висока також розораність с.-г. угідь (орні землі займають 81 % усіх с.-г. угідь) — у 2 рази вища, ніж загалом по РСР, що свідчить про високоінтенсивне використання земель у республіці (про склад земельних угідь та їх розподіл між землекористувачами земельних ресурсів УРСР див. табл. 1).

У складі не використовуваних земель найбільшу питому нагу (16,6 %) мають ліси, захисні лісонасадження і чагарники; більше 2 млн. га (3,9 %) земельних ресурсів зайнято водоймами; порівняно невелику площу, яка могла б певною мірою служити резервом для дальшого розширення земель, що використовуються в народному г.-ві, займають болота (1,3 %), піски і яри (0,8 %).

Основними землекористувачами є колгоспи, радгоспи та інші держ. с.-г. підприємства. У їхньому розпорядженні 80,4 % всіх земельних ресурсів України. У розрахунок на один колгосп їх припадає 5106 га, у т. ч. 3416 га орних земель; на один радгосп — відповідно 5616 і 3616 га. Землекористувачі мають право і повинні використовувати земельні ділянки раціонально і в тих цілях, для яких вони їм надані. Колгоспи, радгоспи, ін. с.-г. підприємства, організації та установи повинні здійснювати комплекс агро-технічних заходів по підвищенню *родючості ґрунтів* (введення і освоєння науково обґрунтованих *сівозмін*, застосування органічних і мінеральних добрив, правильний *обробіток ґрунту* тощо). За характером земельних ресурсів територію України умовно поділяють на три основні зони: Степ, Лісостеп і Полісся. Найбільш сприятливими для розвитку с.-г. виробництва є природні умови зони Лісостепу. Характерною особливістю степової зони УРСР є те, що при наявності великої кількості тепла і родючих земель господарства нерідко терплять від посухи і нестачі вологи. Надійне ведення землеробства тут забезпечує *зрошення*. 84,7 % площі усіх зрошуваних земель республіки припадає на цю зону. В степу зрошується 8,5 % площі орних земель, тоді як у цілому по УРСР — лише 4,6 %, а в Кримській і Херсонській областях воду з державних *зрошувальних систем* одержують відповідно п'ята і шоста частина всієї ріллі. Серед зрошуваних угідь степової зони на ріллі припадає 92,3 %, багаторічні насадження — 7,1 і природні кормові угіддя — 0,6 %. Для польської зони характерні порівняно низька с.-г. освоєність і інтенсивність використання земель. Орні землі тут займають лише $\frac{2}{3}$ с.-г. угідь, решта — природні кормові угіддя.

Рад. держава приділяє величезну увагу раціональному використанню земельних ресурсів і охороні їх, що знайшло відображення у відповідних постановках ЦК КПРС і Радянського уряду, а також ЦК Компартії України і уряду республіки, в радянському земельному законодавстві. Поглиблення спеціалізації і подальша концентрація с.-г. виробництва на базі міжгосподарської кооперації і

Тваринний світ України.

А — птахи і ссавці, поширені переважно в степовій зоні: 1 — орел степовий (*Aquila rapax*); 2 — куріпка сіра (*Perdix perdix*); 3 — боривітер степовий (*Falco naumanni*); 4 — деривітер степовий (*Glaucopis nordmanni*); 5 — криль дикий (*Oryctolagus cuniculus*); 6 — земляний заєць великий (*Allactaga major*); 7 — дрофа (*Otis tarda*); 8 — стрепет (*Tetrax tetrax*); 9 — журавель-красень степовий (*Anthropoides virgo*); 10 — бабак степовий (*Marmota bobak*); 11 — рожевий шпак степовий (*Pastor roseus*); 12 — лунь степовий (*Circus macrogynus*); 13 — канюк степовий (*Buteo rufinus*); 14 — ховрах малий (*Citellus pygmaeus*); 15 — сліпак звичайний (*Spalax microphthalmus*); 16 — їжак вухатий (*Erinaceus auritus*); 17 — перев'язка степова (*Vormela peregusna*); 18 — корсак (*Vulpes corsac*).
Б — птахи і ссавці, характерні для Азово-Чорноморського прибережного округу: 1 — мартин тонкозобий (*Larus genei*); 2 — крохаль середній (*Mergus serrator*); 3 — мартин срібlistий (*Larus argentatus*); 4 — кованка (*Platalea leucorodia*); 5 — дилік двоколорний (*Vertepilio murinus*); 6 — журавель сірий (*Grus grus*); 7 — баклан довгозобий (*Phalacrocorax aristotelis*); 8 — комшата чапля жовта (*Ardeola rallioides*); 9 — крячок рядозубий (*Sterna sandvicensis*); 10 — галагаз (*Tadorna tadorna*); 11 — тушкачик трипалый (*Scirtopoda telum*); 12 — біла чапля велика (*Egretta alba*); 13 — лебідь шипун (*Cygnus olor*); 14 — строкатка степова (*Lagurus lagurus*); 15 — шилозубка (*Recurvirostra avosetta*); 16 — олень плямистий (*Cervus nippon*); 17 — гуска сіра (*Anser anser*); 18 — тхір степовий (*Putorius eversmanni*); 19 — пацюк чорний (*Rattus rattus*).

A

Б

агропромислової інтеграції зумовлюють необхідність повнішого і ефективнішого використання земельних ресурсів УРСР на основі всебічних даних про їх якісний стан. Земельні ресурси УРСР різноманітні за складом ґрунтів, їх якістю і продуктивністю. Найпоширенішими з них є: у степовій зоні — *чорноземи* звичайні середньогумусні і малогу́мусні, *чорноземи* звичайні малогу́мусні неглибокі, *чорноземи* звичайні глибокі малогу́мусні і середньогумусні, *чорноземи* типові глибокі малогу́мусні і середньогумусні.

цення у сівозмінах осн. с.-г. культур. В табл. 2 наведено дані загальної економічної оцінки с.-г. угідь загалом по республіці. Всі показники оцінки (3) виражені в абсолютних (крб., ц) і відносних величинах (балах). За 100 балів прийнято абсолютну величину кожного оцінного показника на кращих ґрунтах відповідного угіддя.

Показник оцінки за валовим продуктом

Таблиця 2. Загальна економічна оцінка земель колгоспів, радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств Української РСР

Земельні угіддя	Оцінка 1 га за показником							
	величини валової продукції з 1 га			окупності затрат		диференціального доходу		
	в крб.	в балах	у перерахунок на кадастровий гектар	в крб. на 100 крб. затрат	в балах	в крб. на 1 га	в балах	питома частка диференціального доходу в валовій продукції
Сільськогосподарські угіддя в цілому	620,7	39	2,33	357,5	62	381,3	32	0,6143
в т. ч.								
орні землі	702,9	44	2,64	364,2	63	436,8	36	0,6214
сади, виноградники і хмільники	1705,6	16	6,41	284,5	63	878,9	12	0,5153
сіножаті	77,0	31	0,29	216,9	41	28,0	15	0,3642
пасовища	67,5	31	0,25	406,9	21	44,6	25	0,6611

Примітка: при оцінці земель валову продукцію землеробства обчислено в єдиних союзних кадастрових цінах.

чорноземи південні малогу́мусні, темно-каштанові ґрунти; у лісостеповій зоні — чорноземи типові глибокі малогу́мусні і середньогумусні, чорноземи звичайні малогу́мусні і середньогумусні, лучно-чорноземні ґрунти, чорноземи опідзолені, сірі і темно-сірі *опідзолені ґрунти*; у поліській зоні — піщані *дерново-підзолисті ґрунти*, супіщані і суглинисті, сірі опідзолені ґрунти, лучні, лучно-болотні і болотні ґрунти.

Для повної характеристики земельних ресурсів в Укр. РСР проведена економічна оцінка с.-г. угідь усіх господарств республіки за єдиною загальносоюзною методикою, затвердженою М-вом с. г. СРСР у двох аспектах: загальна оцінка (рілля, багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ і с.-г. угідь загалом) і оцінка за ефективністю виробництва основних с.-г. культур. Оцінку проведено на основі земельно-облікових даних за станом на I.XI 1977, матеріалів великомасштабних ґрунтових обстежень і їх коректування, даних *бонітування ґрунтів*, матеріалів геоботанічних обстежень природних кормових угідь, багаторічних статистичних даних про результати виробничої діяльності колгоспів, радгоспів і ін. державних г-в, а також даних про фактичне розмі-

виражено в кадастрових гектарах. За кадастровий гектар прийнято такий фізичний гектар орних земель, на якому виробляється кількість продукції землеробства, що відповідає середньому рівню виробничих затрат плюс необхідний чистий дохід, який забезпечує розширене відтворення у відносно гірших природних умовах. Загальносоюзною методикою оцінки земель передбачено необхідний чистий дохід у розмірі 15 % від середньорічної вартості сукупних фондів рослинництва (основних і оборотних) на момент оцінки. Величина кадастрового гектара обчислюється, виходячи з республіканського (при оцінці земель по областях) і обласного (при оцінці земель по адміністративних районах і господарствах) рівнів виробничих затрат і сукупних фондів. Поряд з абсолютними і відносними величинами показника оцінки за диференціальним доходом в матеріалах оцінки дається також коефіцієнт питомої ваги його у валовому продукті землеробства, що має важливе значення при використанні оцінки земель на практиці. Кожен із показників оцінки земель має цільове призначення і використовується у практиці с. г. окремо або у взаємозв'язку. Дані оцінки земель дозволяють врахо-

увати конкретні природно-економічні умови господарства, району, області при удосконаленні розміщення і спеціалізації с.-г. виробництва, розв'язанні питань вирівнювання економічних умов господарювання колгоспів і радгоспів, а також при здійсненні ін. організаційно-господарських заходів, спрямованих на раціональне використання земельних ресурсів і їх охорони (див. також в цьому томі розділ Ґрунти).

Розробкою науково обґрунтованої системи заходів щодо підвищення родючості ґрунтів у республіці, їх оцінки, планомірного і якнайраціональнішого використання та охорони земельних ресурсів займаються *Ґрунтознавства і агрохімії український науково-дослідний інститут* ім. О. Н. Соколовського, Республіканський проектний інститут по землеустрою *України*, *Землеробства український науково-дослідний інститут*, *Економіки інститут АН УРСР*, *Лісового господарства і агролісомеліорації український науково-дослідний інститут* імені Г. М. Висоцького, *Захисту ґрунтів від ерозії український науково-дослідний інститут*, ін. н.-д. установи *Південного відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук* імені В. І. Леніна, а також н.-д. установи М-ва меліорації і водного господарства СРСР та ін.

Лит.: Основи земельного законодавства Союзу ССР і союзних республік. М., 1969; Земельний кодекс Української РСР. К., 1970. О. О. Сторожук.

Лісові ресурси

Українська РСР відноситься до малолісних республік, її ліси займають лише 13,9 % території, тоді як в цілому по СРСР — 35,6 %.

Площа лісового фонду УРСР (1983) становить 9686,2 тис. га, в т. ч. вкрита лісом — 8428,9 тис. га, або 1 % вкритої лісом площі СРСР. Запаси деревини республіки обчислюються в 1206,79 млн. м³ (0,9 % загальносоюзних запасів).

Ліси розміщені на території України дуже нерівномірно. На Поліссі їх площа займає 25,5 % від усієї території зони, у Лісостепу — 13,4 %, в Степу — 4,2 %, в Карпатах і Криму — відповідно 40,2 і 10,3 %. Загальна площа лісового фонду лише за період з 1950 по 1965 збільшилась на 12,5 %, вкрита лісом — на 11 %, гол. чином внаслідок заліснення малоприсадатних для с.-г. користування земель. З 1946 по 1983 у республіці створено бл. 4,3 млн. га лісів, у т. ч. бл. 1,3 млн. га насаджень агролісомеліоративного значення — на землях, вилучених з с.-г. виробництва. Особливо високі темпи лісорозведення в Степовій зоні, де площа лісів збільшилась у 2,5—3,5 рази. Лісистість України в цілому за цей період підвищилась майже на 3 %.

Тваринний світ України. Птахи і ссавці гірських зоогеографічних округів.

А — Кримський округ: 1 — голуб сизий (*Columba livia*); 2 — стриж білочеревий (*Apus melba*); 3 — нетопир середземноморський (*Pipistrellus kuhlii*); 4 — сойка звичайна (*Garrulus glandarius*); 5 — чорний гриф палеарктичний (*Aegypius monachus*); 6 — вісвятка гірська (*Emberiza cia*); 7 — кекал (*Alectoris graeca*); 8 — підковоніс великий (*Rhinolophus ferrumequinum*); 9 — сип білоголовий (*Gyps fulvus*); 10 — муфлон (*Ovis musimon*); 11 — олень звичайний кримський (*Cervus elaphus tauricus*).

Б — Карпатський округ: 1 — шишкар ялиновий (*Loxia curvirostra*); 2 — орел карлик (*Aquila pennata*); 3 — горихвістка чорна (*Phoenicurus ochruros*); 4 — тинівка альпійська (*Prunella collaris*); 5 — шеврик гірський (*Anthus spinoletta*); 6 — трипаллий дятел лісовий (*Picoides tridactylus*); 7 — беркут (*Aquila chrysaetos*); 8 — полівка снігова (*Microtus nivalis*); 9 — оляпка (*Cinclus cinclus*); 10 — олень звичайний (*Cervus elaphus*); 11 — сіра сова довгохвоста (*Strix uralensis*); 12 — бурозубка альпійська (*Sorex alpinus*); 13 — рись (*Felis lynx*); 14 — дрізд білоголовий (*Turdus torquatus*); 15 — пліска гірська (*Motacilla cinerea*); 16 — канарковий в'юрок європейський (*Serinus canarius*); 17 — кіт лісовий (*Felis silvestris*); 18 — глухар (*Tetrao urogallus*); 19 — ведмідь бурий (*Ursus arctos*).

Середній приріст деревини на 1 га вкритої лісом площі на Україні становить тепер 4,0 м³, тоді як по СРСР в цілому — 1,35 м³, а запас деревини на 1 га стиглих насаджень в республіці дорівнює 270 м³ — в 1,8 раза більший від середньосереднього. *Деревостани* високої продуктивності (II бонітету лісу і вище) займають 73,5 % вкритої лісом площі республіки, середньої (III бонітету) — 18,4 %, низької (IV бонітету і нижче) — 8,1 %. На території України ростуть здебільшого цінні хвойні та твердолистяні породи. Серед них особливо високоякісну деревину мають дубові, букові, яворово-кленові й ясеневі насадження, які становлять значну частину лісового балансу Радянського Союзу: дубові — 15,1 %, букові — 20 %, ясеневі — 9,5 %. У лісах України велика домішка таких порід, як клен, берест, явір, черешня, груша та ін., що є цінною сировиною для меблевої промисловості. Зміна породного складу лісів відбувається в напрямі заміни менш цінних лісостанів ціннішими й продуктивнішими. У державному лісовому фонді УРСР з 1951 по 1975 вкрита лісом площа збільшилась на 19,7 %, площа соснових насаджень за цей період зросла на 37,9 %, дубових — на 41 %, букових — на 23,1 %, ясеневих — на 19,5 %. Одночасно зменшилась площа і питома вага малоцінних лісостанів, особливо грабників і осичників. Така зміна породного складу позитивно впливає на збільшення лісосировинних ресурсів деревообробної промисловості. З точки зору пром. використання лісів особливої уваги заслуговує їхній породний склад. В лісах УРСР виділяють три групи деревних порід: хвойні, м'яколистяні і твердолистяні (табл.).

Серед хвойних за площею і запасами переважають соснові насадження, а у твердолистяних — дубові. *Деревина* цих порід широко використовується в лісовій і деревообробній промисловості і будівництві. Характерною рисою структури лісів України за віком є переважаання молодняків (див. в цьому томі розділ Лісове господарство). Площа стиглих насаджень різко зменшилася внаслідок інтенсивних *рубок лісу* головного користування, що проводились під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. В післявоєнні роки для відбудови народного г-ва в республіці рубки лісу провадилось теж у значних розмірах. З 1965 обсяг рубок зменшено до одної розрахункової *лісосіки*. Тепер щорічний обсяг лісокористування становить в середньому 13 млн. м³ деревини, в т. ч. від рубок головного користування 6 млн. м³. Споживання деревини в республіці вже досягло 45 млн. м³ і продовжує зростати. Щоб зменшити дефіцит в лісоматеріалах, лісистість УРСР збільшують за рахунок заліснення непридатних для с.-г. використання земель і підвищення продуктивності існуючих лісів на основі вдосконалення методів і систем ведення лісового господарства. В цьому плані важливого значення набувають заходи по організації селекційної роботи і створенню гібридних швидко-ростучих і цінних форм деревних порід. В лісовому г-ві УРСР є вже певний досвід застосування досягнень генетики і селекції. Для вирощування елітного насіння створено ряд великих насінневих плантацій сосни, дуба та ін. цінних деревних порід, створюються також спеціалізовані генетичні комплекси. Здійснюється і си-

стема лісгосподарських заходів з застосуванням мінеральних добрив, старанним проведенням *рубок догляду* в молодняках тощо. В результаті продуктивність лісів республіки безперервно підвищується. Напр., загальний середній приріст лісостанів збільшився з 17,3 млн. м³ в 1965 до 24,5 млн. м³ в 1983, а середній приріст на одиницю площі за цей період зріс з 3,2 до 4,0 м³, або на 25 %. На 18 % збільшились запаси деревини на 1 га лісовкритої площі. Значне підвищення продуктивності лісів передбачається і в перспективі.

Для раціонального використання і відновлення лісових ресурсів усі ліси за їхнім народногосподарським значенням поділено на 2 групи. До першої групи віднесено захисні ліси — водоохоронні, ґрунтозахисні та ліси особливо-го призначення — зелені зони навколо міст і робітничих селищ, курортні ліси, заповідники, пам'ятки природи. Ліси другої групи є основним джерелом заготовів деревини і поряд з тим мають велике водоохоронне і ґрунтозахисне значення. Промислове, захисне і культурне значення лісів зростає з розвитком індустрії, зі збільшенням числа міст, кількості населення, піднесенням матеріального і культурного рівня життя.

Лісові ресурси відіграють свою роль у здійсненні *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. Крім деревини, в лісових підприємствах Української РСР заготовлюють значну кількість дикорослих плодів, ягід, лікарських рослин, грибів та ін. продуктів недревової рослинності. А ліси нашої республіки багаті на білий гриб,лисички, маслята, опеньки, підосичники, з дикорослих плодів і ягід найпоширеніші в лісах дика груша і яблуня, обліпіха, кизил, ліщина, шовковиця, шипшина, чорниця, смородина, черешня, клюква, брусниця, малина, суниця. Всі ресурси т. з. побічної продукції лісу використовуються свіжими, консервованими і сушеними. В середньому щорічно заготовлюють в лісах УРСР більше 7 тис. т грибів, бл. 7 тис. т дикорослих плодів і ягід, понад 5 тис. т дикорослих лікарських рослин.

Широкого розвитку набули в лісах УРСР *мисливство*, промислова підсочка берези, бджільництво. Щорічно заготовлюють 25 тис. т березового соку і бл. 150 т товарного меду (8—10 кг на одну бджолосім'ю). Раціональне використання побічної продукції лісу дає високу економічну ефективність і є важливим резервом збільшення продовольчих і промислових товарів. Ліси є важливим і найбільш ефективним засобом підтримання природного стану біосфери і незамінним фактором культурного і соціального значення. Тому в СРСР, зокрема в УРСР, всебічно вивчаються лісові екосистеми і на цій основі розробляються оптимальні норми лісокористування, обґрунтовуються розміри заповідних територій та їх розміщення, значно розширюються площі зелених зон і лісопарків, державних природних національних парків і біосферних заповідників.

Для задоволення зростаючих потреб нар. г-ва у деревині важливе значення має раціональне комплексне використання лісоматеріалів у всіх галузях пром-сті, будівництві і с. г., а також розширення лісосировинної бази на основі підвищення продуктивності лісів, заліснення всіх непридатних для с.-г. використання земель та не вкритих лісом площ у державному лісовому фонді, вирощування лісостанів із швидко-ростучих деревних порід. Правильне географічне розміщення лісів, збереження та поліпшення існуючих лісостанів і створення нових у малолісних

Розподіл вкритої лісом площі України і запасів деревини в лісах державного значення за переважаючими породами (на 1. І 1978)

Деревні породи	Вкрита лісом площа, тис. га			Запас деревини, млн. м ³		
	всього	%	в т. ч. спілих і перестійних	загальний		в т. ч. спілих і перестійних
				всього	%	
Хвойні	2846,4	47,8	97,8	458,23	53,8	35,36
в т. ч.						
сосна	2163,1	36,3	41,5	295,43	34,7	10,26
ялина	588,1	9,8	43,8	135,59	15,9	20,05
ялиця	86,5	1,5	10,5	26,74	3,1	4,97
модрина	4,9	0,1	—	0,38	0,1	0,03
арча	3,8	0,1	2,0	0,09	—	0,05
Твердолистяні	2450,2	41,1	228,2	311,11	38,9	52,38
в т. ч.						
дуб високостовбурний	1267,7	21,3	25,6	151,05	17,8	5,87
дуб низькостовбурний	357,0	5,9	58,8	36,92	4,3	8,80
бук	522,3	8,8	96,5	111,38	13,1	30,12
граб	137,0	2,3	31,8	18,35	2,2	5,24
ясен	71,9	1,2	8,7	10,49	1,2	1,73
клен	5,5	0,1	0,2	0,25	—	0,02
в'язові	10,2	0,2	1,5	0,35	—	0,13
Акація біла	78,6	1,3	5,1	2,31	0,3	0,47
М'яколистяні	623,3	10,5	49,3	60,37	7,1	8,81
в т. ч.						
береза	284,0	4,8	14,8	26,51	3,1	2,39
осика	46,3	0,8	12,0	6,19	0,7	2,32
вільха сіра	5,7	0,1	—	0,30	—	0,01
вільха чорна	220,9	3,7	11,4	22,29	2,6	2,20
липа	7,5	0,1	0,3	0,87	0,1	0,11
тополя	45,4	0,8	5,3	2,94	0,4	0,92
верби деревовидні	13,5	0,2	5,5	1,27	0,2	0,86
Інші деревні породи	41,6	0,6	10,1	0,92	0,2	0,25
В с ь о г о	5961,5	100	385,4	850,63	100	96,80

районах України — велика народногосп. проблема, розв'язання якої є передумовою повнішого задоволення потреб нар. г-ва республіки у лісоматеріалах та найефективнішого використання лісів у боротьбі за зростання урожайності с.-г. культур, підвищення родючості ґрунтів, збереження вологості, регулювання стоку вод тощо.

Вивченням лісових ресурсів, їх охороною, використанням і відтворенням, а також розробленням теоретичних принципів лісорозведення і лісовідновлення на Україні займаються Рада по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР і Український н.-д. ін-т лісового г-ва і агролісоголосп. ім. Г. М. Висоцького.

Літ.: Паламарчук М. М., Генсірук С. А., Бондар В. С. Об использовании лесосырьевых ресурсов Юго-Западного экономического района и обеспечения лесоматериалами народного хозяйства Украинской ССР. К., 1962; Лес — национальное богатство советского народа. М., 1967; Лес и деревообрабатывающая промышленность Украины. К., 1968; Генсірук С. А., Бондар В. С. Лісові ресурси України, їх охороною і використання. К., 1973; Генсірук С. А. Леса України. М., 1975; Генсірук С. А. Багатство і краса землі. К., 1980. С. А. Генсірук.

Водні ресурси

Водні ресурси УРСР складаються з запасів прісних поверхневих вод та підземних вод. До них частково відносять води Чорного та Азовського морів, що опріснюються й використовуються гол. чин. для тех. потреб. Усі водні об'єкти, незалежно від об'єму води в них, є складовими *єдиного державного водного фонду*. Найбільше практичне значення мають поверхневі води. Ресурси поверхневих вод, що включають стік річок і запаси води у водосховищах, ставках та природних озерах, щорічно або періодично відновлюються. Запаси підземних вод поновлюються повільно і залежать у першу чергу від гідрогеологічних умов території. Осно. джерелом живлення поверхневих і підземних вод є атм. опади. На тер. республіки випадає пересічно 366 км³ опадів на рік. Осно. частина їх витрачається на випаровування й інфільтрується, на поверхневий стік припадає лише 16 %. Розподіл опадів по тер. республіки нерівномірний, що впливає на формування стоку протягом року і за багаторічний період. У багатоводні роки водність річок України порівняно з пересічними річними значеннями підвищується на 50—60 %, у маловодні зменшується на 40—60 %.

Ресурси поверхневих вод УРСР у серед. за водністю рік становить бл. 83,5 км³ (без Дунаю), з них 47,3 км³ формується на тер. України (місцевий стік), решта — 36,2 км³ надходить з суміжних територій. Осно. частина ресурсів поверхневих вод припадає на бас. Дніпра (53,4 км³). Транзитний стік на Україні значно перевищує місц., заг. об'єм його 167 км³, з яких 126 км³ води надходить по прикордонному Кілійському гирлу р. Дунаю. Запаси прісних підземних вод за підрахунками становлять 21,4 км³. За сумарними водними ресурсами (місц. і транзитний стік та об'єм підземних вод) Україна займає друге місце у Рад. Союзі після РРФСР. Проте сумарні запаси не характеризують водозабезпеченість території, тому що при плануванні нар. госп. заходів, пов'язаних з використанням води, транзитний стік не завжди може бути врахований. За запасами місц. водних ресурсів на душу населення УРСР займає одне з останніх місць серед союзних республік. У цілому по СРСР цей

показник становить 18 тис. м³ води на одного жителя, на Україні — лише 1 тис. м³. Водними ресурсами краще забезпечені Закарп., Івано-Фр. та Чернів. області, де на 1 км² території припадає від 160 до 500 тис. м³ води, на одного жителя — від 2 до 7 тис. м³ води. В межах Полісся (Волин., Ровен., Житомир., Черніг. області та пн. частина Київ. обл.) на 1 км² припадає 75—100 тис. м³ води на рік, на одного жителя — 1,5—2 тис. м³. В областях лісостепової зони водні ресурси становлять на 1 км² 50—70 тис. м³ на рік, зростаючи у сх. та зх. частинах зони до 100—125 тис. м³; на одного жителя тут припадає від 500 до 1500 м³ води на рік. У пд. районах забезпеченість водними ресурсами найменша, зокрема у Донец., Запоріж., Дніпроп., Микол., Одес. та Херсон. областях на 1 км² території припадає від 5—10 до 40 тис. м³ води на рік, на одного жителя — від 70 до 400 м³ на рік. У практиці водно-госп. розрахунків для забезпечення нас. і пром. підприємств водою враховують об'єм стоку річок, що спостерігається у дуже маловодний рік один раз за 20 років (95 %-на забезпеченість), для ін. водокористувачів (зрошування, обводнення тощо) — об'єм стоку, що спостерігається у маловодний рік один раз за 4 роки (75 %-на забезпеченість). У маловодні роки запаси водних ресурсів значно менші порівняно з пересічними їх значеннями. Зокрема, для тер. УРСР місц. стік у маловодні роки дорівнює 31,9 км³, у розрахунковий дуже маловодний рік зменшується до 19,2 км³. Нерівномірність розподілу водних ресурсів по тер. республіки протягом року потребує заходів, спрямованих на їх регулювання і комплексне використання, тобто на раціональне забезпечення потреб нар. г-ва водою та найоптимальніше поєднання інтересів водокористувачів і водоспоживачів. У республіці розроблено Генеральну схему комплексного використання і охорони водних ресурсів, на основі якої провадять роботи по регулюванню стоку річок, використанню підземних і поверхневих вод, перерозподілу поверхневих вод між басейнами річок, здійснюють заходи щодо ліквідації негативного впливу пром. стічних вод на природні ресурси річкових басейнів. Такі ж схеми складають по областях УРСР та окремих річкових басейнах. Впроваджують також комплексну програму «Дніпро», яка поряд з ін. заходами передбачає також поліпшення його екологічного стану. На Дніпрі створено каскад з шести водосховищ комплексного призначення заг. об'ємом 43,8 млрд. м³, що дає можливість щорічно використовувати для потреб нар. г-ва понад 18,6 млрд. м³ зарегульованого стоку. Завдяки створенню Дніпровських водосховищ значно поліпшено умови використання водних ресурсів Дніпра, проте ускладнилися проблеми розподілу їх між водоспоживачами і водокористувачами, відбулись зміни санітарного режиму та умов водокористування, особливо у прибережній зоні. Здійснюється автоматизована система управління водними ресурсами у басейні Дніпра (АСУБ — Дніпро), що дасть можливість прогнозувати запаси і якість водних ресурсів, планувати комплексне використання і охорону їх. Внаслідок зростання споживання води у бас. Дніпра та перекидання частини стоку до ін. басейнів надходження прісної води до Дніпровського лиману зменшується і відбувається поступове засолення його.

У зв'язку з розвитком житлового буд-ва, пром-сті, зрошуваного землеробства в

басейні Дніпра намічено здійснити перекидання Дніпровсько-Бузького лиману і перекидання частини стоку р. Дунаю в Дніпро. Здійснюються заходи щодо збереження та поліпшення водних ресурсів Десни — однієї з найбільших приток Дніпра, осно. джерела водопостачання м. Києва. У 1969 створено постійний між-респ. к-т з проблем Десни, 1972 розроблено схему комплексного використання і охорони водних ресурсів басейну ріки. Комплексно використовують також водні ресурси ін. річок республіки — Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, Тиси, Пруту, Дунаю.

На *Дністрі*, крім існуючих водосховищ, заплановано буд-во каскаду гідровузлів комплексного призначення. Завершується (1984) спорудження першого з них — Дністровського гідровузула з водосховищем об'ємом 3,0 млрд. м³, що дасть можливість регулювати стік і забезпечити водою значні площі зрошуваних земель у бас. ріки. Проте аналіз водогосп. балансу Дністра показує, що у літньо-осінній період підвищені забори води зумовляють зростання солоності у пониззі Дністра. Ця проблема має бути вирішена за рахунок перекидання частини стоку Дунаю по каналу Дунай — Дніпро та відокремлення Дністровського лиману від моря. У бас. *Південного Бугу* та *Сіверського Дінця* споруджено багато водосховищ і ставків. Проте інтенсивний розвиток нар. г-ва у басейнах цих річок зумовлює необхідність перекидання додаткових водних ресурсів з суміжних басейнів. Зокрема, у бас. Пд. Бугу вода буде надходити по каналу Дніпро — Інгулець — Інгул. Проведені водогосп. заходи у бас. Сіверського Дінця на сучасному етапі в осно. задовольняють потреби нар. г-ва, для повнішого задоволення зростаючих потреб у воді споруджується канал Дніпро — Донбас. З 1981 на Сіверському Дінці діє одна з перших в СРСР автоматизована система управління водоохоронним комплексом.

Водні ресурси Української РСР (без регулювання стоку)

	Об'єм водних ресурсів, млрд. м³		
	Середній рік (50 %)	Маловодний рік (75 %)	Дуже маловодний рік (95 %)
Річний стік			
Всього	83,5	65,9	48,8
в т. ч. місцевий стік	47,3	31,9	19,2
Підземні води			
прогнозовані запаси	21,4	21,4	21,4
в т. ч. води, що не виклинюються у ріки	8,9	8,9	8,9
Водні ресурси			
Всього	92,4	74,8	57,7
в тому числі:			
потенціальні ресурси	85,7	68,1	51,0
розрахункові запаси	84,9	67,3	50,2
доступні для використання	56,2	40,8	28,1

Природні умови Карпат та перспективи розвитку усіх галузей нар. г-ва цього району потребують особливої уваги до проблем регулювання стоку та боротьби з водною ерозією. Ген. схемою використання і охорони водних ресурсів УРСР на річках Карпат заплановано спорудження 25 водосховищ, з яких 17 — протипаводкові (в осн. у басейнах Дністра та Тиси). Зокрема, на р. Стрий (бас. Дністра) споруджується (1984) водосховище для регулювання паводкового режиму, а також поліпшення водопостачання у долині ріки. У басейні ріки створюється також одна з перших в СРСР автоматизована система гідрометеорологічного сповіщення та прогнозування. Схему комплексного використання і охорони водних ресурсів бас. Тиси в межах УРСР розроблено у тісному взаємозв'язку з заходами, що здійснюються ін. держави, по території яких тече ріка.

Природні водні ресурси Кримського півострова обмежені, споруджені тут акумулюючі водосховища, численні ставки, а також використання підземних вод не забезпечують потреб у воді. Проблемі водопостачання Криму значною мірою вирішує спорудження Пн.-Кримського каналу ім. Комсомолу України, буд-во 3-ї черги якого розпочато 1983. Велике значення мають водні ресурси Дунаю, використання яких передбачено у рамках міжнар. співробітництва. Масштаби освоєння водних ресурсів цієї ріки значно розширюються з буд-вом каналу

Дунай — Дніпро.

Для запобігання негативним наслідкам міжбасейнового перекидання вод проводяться еколого-токсичні дослідження, зокрема на Дунаї та водоймах комплексу Дунай — Дніпро, на Дністровському лимані тощо.

Водні ресурси малих річок використовують для потреб сільс. г-ва, в окремих районах — для пром. та побутового водопостачання, ріборозведення, а також проведення меліоративних заходів тощо. В Українській РСР для регулювання стоку річок споруджено 871 водосховище об'ємом 51,7 км³ та понад 24,0 тис. ставків загальним корисним об'ємом бл. 3 км³. Поліпшенню комплексного використання малих річок, а також охороні їх сприяють створення єдиної служби тех. експлуатації, проведення паспортизації майже 3500 малих річок, вивчення їхнього сучасного сан.-гідробіологічного режиму, уточнення характеристик водосховищ та ставків, заходи щодо запобігання, охорони та раціонального використання малих водойм республіки, а також складання водного кадастру по басейнах окремих річок. Об'єм водних ресурсів, придатних для використання у нар. г-ві, значною мірою залежить від зменшення забруднення річкових вод пром. і побутовими стічними водами, ширшого впровадження сучасних методів очищення використаних вод, зниження непродуктивних витрат води при зрошуванні тощо. Ці проблеми є актуальними також

для підземних вод та вод морів у прибережних районах.

Основні напрями й масштаби використання та охорони водних ресурсів пов'язані з перспективами розвитку і розміщення продуктивних сил, з планами соціального і економічного розвитку республіки та її окремих районів. Для розробки заходів по комплексному використанню водних ресурсів УРСР на перспективу та успішного здійснення їх важливе значення мають відомості про кількісні та якісні характеристики вод, розподіл їх по території та коливання у часі; удосконалення розрахунків водного режиму річок, врахування його змін під впливом госп. діяльності; вивчення шкідливого впливу вод та розробка методів боротьби з ним; дослідження впливу меліоративних заходів на гідрологіч. режим, про водні ресурси і природні комплекси у цілому. Див. також у цьому томі розділи Водне господарство. Охорона природи, Поверхневі води.

Лит.: Водные ресурсы и водный баланс территории Советского Союза. Л., 1967; Перекрест С. М. Прогноз водных ресурсов и проблемы водообеспечения народного хозяйства Украины на перспективу. К., 1972; Кульский Л. А., Даль В. В. Чистая вода и перспективы ее сохранения. К., 1978; Денисова А. И. Формирование гидрохимического режима водохранилищ Днепра и методы его прогнозирования. К., 1979; Левковский С. С. Водные ресурсы Украины. К., 1979; Использование и охрана водных ресурсов. К., 1979.

М. А. Гаркуша.

ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ТА РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Природне середовище тер. України за багатовіковий істор. період під впливом госп. діяльності людини зазнало значних змін. Характер цього впливу, масштаби та інтенсивність його тісно пов'язані з розвитком продуктивних сил суспільства. Він має різні форми і різний прояв в окремих частинах тер. УРСР. Тривала госп. діяльність людини позначалася насамперед на біотичних компонентах природних ландшафтів України (рослинний і тваринний світ), рельєфі і водах. Помітні змін зазнали також ґрунти, газовий склад атмосфери, інтенсивність фіз.-геогр. процесів (стік, ерозія, заболочування, засолення). Втручання людини в природні ландшафти зумовило певні зміни зв'язків і залежностей між їхніми компонентами, створило певні співвідношення між ними. Дослідженнями встановлено, що людина на тер. сучас. України впливала на природу з часів *палеоліту*, коли первісні люди почали використовувати природні багатства з метою добування їжі, влаштування житла та виготовлення знарядь праці. Цей вплив виявлявся в процесі розвитку мисливства, скотарства (приручення й одомашнення диких тварин), землеробства (вирубання лісів, розорювання степових ділянок, рихлення ґрунту тощо), гончарного та ін. видів виробн., які потребували сировини, а також з розвитком поселень. Вплив госп. діяльності людини зумовив помітні зміни природного середовища, які вже мали місце починаючи з давніх та середніх віків. Із збільшенням кількості населення, ускладненням суспільних та виробничих відносин, удосконаленням засобів виробництва зросли масштаби впливу людського суспільства на природу. За умов феод. і капіталістич. ладу природні ресурси використовували похижаючи. Лише в соціалістич. суспільстві створено необхідні умови для раціонального використання природних

ресурсів і цілеспрямованого поліпшення природного середовища в інтересах людини.

Протягом багатовікової діяльності людини впливу зазнали всі елементи природи України. Антропогенний вплив на рельєф зумовлений гол. чином видобуванням корисних копалин, буд-вом шляхів сполучення, розорюванням земель, гідротех. буд-вом та воен. подіями. Перших змін з боку людини рельєф зазнав у глибоку давнину, коли племена, що населяли тер. сучас. України, напали на оборонні і сторожові вали (напр., *Зміюві вали*). На Пд. України за давніх часів людиною створені могили-кургани. Вис. їх досягає 30 м. Пізніше, з розвитком гірничих промислів по видобуванню кам. вугілля, заліз. руди, кам. солі, фосфоритів та ін. корисних копалин в окремих районах України (Донбас, Криворіжжя, Придніпров'я, Поділля) утворилися штучні горби з відвалів пустої породи. Такими формами рельєфу, зокрема, є терикони шахт Донбасу. Вис. їх досягає 30—50 м, а деяких — 90—100 м. Внаслідок підземного видобування корисних копалин утворюються пустоти. При обвалах гірських порід виникають мульд, воронки, гірщини. Особливо змінюється зема поверхня тих місцевостей де ведуть відкриті розробки родовищ корисних копалин (Дніпроп., Кіровогр., Черкас., Житомир. та ін. області). Зміни в рельєфі тер. республіки відбувалися і внаслідок змивання та розмивання ґрунтів і гірських порід під впливом поверхневого стоку, в зв'язку з неправильним розорюванням схилів, надмірними лісорозробками в Карпатах, на Поліссі й у Лісостепу тощо. *Антропогенні форми рельєфу* утворюються також у процесі зрошування й осушування, гідротех. та ін. видів пром. і цивільного буд-ва, проведеного с.-г. робіт тощо.

Під впливом діяльності людини зміню-

ється мікроклімат окремих районів України. Це зумовлено насамперед зміною стану земної поверхні, що створює значні контрасти у розподілі по території т-ри і вологості повітря, швидкості і напрямку вітру, атм. опадів. Такі контрасти особливо відчутні у розподілі т-ри повітря в містах та значних пром. центрах і навколишніх місцевостях (див. *Антропогенні зміни клімату*). Так, влітку у центр. частині Києва т-ра повітря на 2—3° вища, ніж на його околицях. Термічний фактор має додатковий вплив і на розподіл опадів влітку. Найбільше їх випадає на околицях міст. У великих містах республіки спостерігається збільшення тривалості безморозного періоду порівняно з навколишньою місцевістю. Поступове заг. підвищення т-ри повітря відбувається також у зв'язку зі збільшенням вмісту вуглекислого газу в атмосфері. Над пром. центрами і великими містами внаслідок забруднення атмосфери пилом і газами послаблюється пряма сонячна радіація. Взимку та у перехідні періоди в них зростають інтенсивність і частота туманів, що є наслідком надходження в атмосферу хім. ядер конденсації. Кліматичні умови приземного шару атмосфери змінюються також у зв'язку з будівництвом великих водосховищ, зрошуванням чи осушенням земель, лісонасадженням тощо.

Господарська діяльність людини позначається також на якості води і водних ресурсах у цілому. У зв'язку з тим, що поверхневий стік дедалі більше регулюється через систему водосховищ і ставків, відбуваються підвищення рівня ґрунтових вод і збільшення запасів вологості в ґрунті. Оскільки найбільші водосховища розташовані на річках, що мають рівнинний характер, то частина їхнього дзеркала (бл. 20 %) зайнята мілководдями. Посилене прогрівання

лісопосадження, меліорацію засоленних земель і запобігання засоленню в умовах зрошування, розв'язання проблем водопостачання. У гірських районах республіки (Українські Карпати і Кримські гори) передумовою раціонального використання природних ресурсів є регламентування вирубок, дотримання оптимальної структури деревостанів та інтенсифікація лісгосп. виробництва, обґрунту-

вання оптимального використання *рекреаційних ресурсів*, боротьба з несприятливими природними процесами (*карст*, селі, *ерозія*, вітровали тощо). Всі заходи з раціонального природокористування здійснюються в органічному поєднанні з охороною навколишнього середовища (див. у цьому томі розділ Охорона природи).

Лит.: Докучаєв В. В. Наші степи колись і те-

пер. К. — Х., 1949; Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. К., 1961; Бучинський І. Е. Клімат України в минулому, нинішньому і майбутньому. К., 1963; Генсірук С. А. Леса України. М., 1975; Природні ресурси Радянської України в минулому, нинішньому і майбутньому. М., 1976; Генсірук С. А., Нижник М. С., Міщенко В. О. Еколого-економічні аспекти природокористування. К., 1982.

О. М. Маринич, М. І. Щербань.

ОХОРОНА ПРИРОДИ

Охорона природи включає систему знань і форм людської діяльності, спрямованих на забезпечення раціонального використання, збереження та відтворення природних ресурсів в інтересах макс. задоволення матеріальних і духовних потреб нинішнього та майбутніх поколінь людей, забезпечення оптимального для їх здоров'я природного середовища. Вона включає комплекс соціально-еко-н.-д., тех., освітньо-виховних та ін. заходів, які здійснюються держ. органи і громад. організації. Ці заходи пов'язані із збереженням чистоти повітря, води, ґрунтів, охороною рослин і тварин, пам'яток живої та неживої природи, з вихованням дбайливого ставлення до природних багатств. Як складова частина *природокористування* охорона природи тісно пов'язана з раціональним використанням і відтворенням природних ресурсів і перетворенням природи (див. у цьому томі розділ Перетворення природного середовища і раціональне природокористування).

Охорона природи в СРСР, зокрема на Україні, є всенародною справою і здійснюється на основі положень Конституції СРСР та Конституції УРСР (ст. 18), відповідних законів і постанов директивних органів. Обсяг і характер природоохоронних заходів на тер. України в ході істор. розвитку значно змінювались. На тер. нашої країни, у т. ч. і на Україні, перші законодавчі акти про охорону природних багатств були видані за часів Київської Русі. Так, «Руська правда» — збірник норм права Ярослава Мудрого — встановила відповідальність за незаконний відстріл бобрів, деяких рідкісних видів птахів. Уже в той час на тер. Київської Русі, зокрема Володимир-Волинського князівства, створювалися свого роду заповідники, насамперед у лісових масивах, де регламентувалися полювання та деякі інші види природокористування. У 16—17 століттях видано урядові укази, які регламентували лісокористування, мисливство й рибальство, зокрема і на Україні. Спец. режим охорони було встановлено для заповідних лісів, які виконували оборонні функції на Пд. Рос.-д-ви. Значною мірою із стратегічних міркувань було видано укази Петра I про режим рубок лісів. Ними було взято під охорону діброви, деревину яких використовували для спорудження кораблів.

Тоді ж було визначено водоохоронні зони вздовж ряду великих рік, зокрема і на Дніпрі. Згодом було видано укази про охорону бобрів, соболів, лосів та ін. мисливських звірів. Пізніше окремі землевласники робили спроби охорони ділянок лісу й степу, окремих видів тварин.

На початку 20 ст. на Україні виникли організовані форми громад. руху за охорону природи. В 1910 на Катеринославщині (с. Хортиця) було створено перше в Росії природоохоронне т-во «Охоронці природи», що об'єднувало понад 200 членів. Крім охорони тваринного і рослинного світу та мінеральних ресурсів, т-во ставило за мету поширення серед населення природоохоронних знань. У роботі цього т-ва брали участь відомі вчені — П. П. Бородин, Г. А. Коженников та ін. Проф. В. І. Талієв 1911 організував у Харкові «Харківське товариство любителів природи», яке займалося гол. чин. пропагандою знань з охорони природи. В 1913—14 т-во організувало одну з перших у світі виставок по охороні природи, 1915 створило курси «екскурсоводів у природу». У цей же час працювали аналогічні т-ва на Волині, в Полтаві, Одесі.

Після Великої Жовт. соціалістич. революції охорона природи в Рад. країні набула держ. характеру. Було видано ряд декретів, підписаних В. І. Леніним, які поклали в основу природоохоронної справи. Ця робота стала невід'ємною частиною планового народногосподарських заходів Рад. д-ви. У 1918 при с.-г. наук. комітеті Наркомзему України було організовано секцію охорони природи. 26.II 1919 Раднаркому України видав декрет «Про охорону лісів», 1919 — декрет про створення *Асканії-Нової*. Значному розвитку охорони природи і, зокрема, заповідної справи в республіці сприяло прийняття постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому України 16.VI 1926 «Про пам'ятки культури і природи». Крім Асканії-Нової, було створено заповідники Хомутовський степ, Кам'яні Могили, Чорноморський, пізніше — Лісостеповий (нині Канівський), Михайлівська цілина. Заповідними оголошено видатні пам'ятки садово-паркового мистецтва: «Софіївку» в Умані, «Олександрію» у Білій Церкві, «Веселі Бокопечки» на Кіровоградщині, «Троїчанець» на Чернігівщині та ін. (див. окремі статті в алфавітних томах).

З 1926 спец. декретом уряду відповідальність за охорону природи в республіці покладено на К-т по охороні природи при Наркомосі України. У 1928 створено Укр. к-т охорони пам'яток природи. У 1940 було створено Управління по заповідниках, зоопарках і зоосадах при Раднаркому УРСР, яке 1946 перетворено на Головне управління по заповідниках при Раді Міністрів УРСР. У цьому ж році створено Укр. т-во охорони природи (див. у цьому томі окремий розділ).

У 1958 ЦК Компартії України і Рада

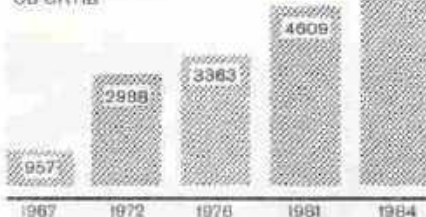
Міністрів Української РСР прийняли постанову «Про заходи по поліпшенню охорони природи Української РСР». Верховна Рада УРСР прийняла *Закон про охорону природи УРСР* (1960).

Державній охороні на Україні підлягають земля, надра, водні ресурси, ліси, зелені насадження, типові ландшафти, курортні місцевості, рідкісні й визначні природні об'єкти, тваринний світ, атмосферне повітря та інші природні багатства, які перебувають у господарському обороті, а також ті, що не експлуатуються.

УРСР відзначається високою освіченістю території. Інтенсифікація с.-г. виробництва, зростання обсягів буд-ва та ін. видів госп. діяльності зумовлюють необхідність охорони земель. Правові аспекти землекористування в республіці регулює Зем. кодекс УРСР, прийнятий 1970. На основі комплексної програми підвищення родючості ґрунтів, Генеральної схеми протирозійних заходів у республіці проводять значні меліоративні роботи, впроваджують ґрунтозахисні системи землеробства, здійснюють рекултивізацію порушених земель. На Україні проводять великі роботи з поєднання лісорозведення. Площа поєднаних лісів становить понад 420 тис. га (1983). Організовано контроль за забрудненням ґрунту хлороорганічними пестицидами. Порядок вибору та відведення зем. ділянок для держ. і внутрішніх потреб регламентують спеціальні положення й нормативи. Відповідно до Конституції УРСР і *Кодексу УРСР про надра* (1976) в республіці здійснюється система заходів щодо охорони багатств надр. Вона передбачає бережливе і цілеспрямоване використання мінеральних ресурсів, найповніше відобування корисних копалин, збереження їхніх родовищ при проектуванні й буд-ві пром. підприємств, водопостачанні тощо.

Особливо велику увагу в республіці приділено охороні вод, оскільки Україна має обмежені водні ресурси. Відповідно до водного законодавства, зокрема *Водного кодексу УРСР* (1972), здійснюються заходи, спрямовані на запобігання забрудненню вод, впроваджують безвідходні технології виробн., замкнуті цикли водопостачання. Прийнято постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи по запобіганню забрудненню басейнів Чорного і Азовського морів» (1976). Впроваджується комплекс заходів щодо запобігання забрудненню ріки Сіверський Донець та інших водних об'єктів, а також підземних вод і повітряного басейну в районі окремих міст республіки, зокрема Ворошиловградської і Донецької областей. У 1976 Президія Академії наук УРСР затвердила цільову комплексну програму «Дніпро», якою передбачено широкую систему заходів по збереженню природних ресурсів у басейні ріки. Значну увагу на Україні приділяють охороні малих річок, у басейнах яких формується бл. 60% стоку республіки. Рада Міністрів УРСР

ЗРОСТАННЯ МЕРЕНИХ ПРИРОДООХОРОНИХ ОБ'ЄКТІВ

1977 прийняла постанову про створення обов'язкових водоохоронних зон, де у прибережних смугах заборонено розорювати землі, застосовувати отрутохімікати, випасати худобу тощо. На більшості малих річок заборонено рух моторних човнів. З метою максим. можливого покращання якості води вперше в країні на Сіверському Дніпі введено в дію першу чергу дослідно-виробничої автоматизованої системи управління водоохоронним комплексом (на ділянці завдовжки бл. 100 км). У 1969 створено постійний міжреспубліканський комітет з проблем р. Десни, який координує заходи по охороні бас. ріки в межах двох республік — РРФСР та України.

У республіці відповідно до Закону про охорону атмосферного повітря, прийнятого 1981 (див. т. 12, Додаток), вживають заходи щодо зменшення шкідливих викидів пром. підприємств і транспорту в атмосферу. Чистоту атм. повітря забезпечують удосконаленням технологічних процесів — бездимне завантаження коксових печей на коксохімічних заводах (Ждановському, Запорізькому та ін.), одержанням феросплавів у закритих електропечах, обладнанням на підприємствах пилогазоочисних пристроїв, винесенням підприємств, що забруднюють навколишнє середовище, за межі міської забудови, впровадженням нових видів пального для автомобілів, посиленням контролю за викидами промислових підприємств та автотранспорту. В УРСР проводять роботу по створенню єдиної автоматизованої системи контролю за станом атмосферного повітря. Більш як у 34 містах республіки організовано контроль за станом атмосферного повітря, встановлено гранично допустимі концентрації в повітрі шкідливих речовин, додержання яких суворо контролюється.

В УРСР, як і в інших республіках Рад. Союзу, в широких масштабах здійснюють заходи, спрямовані на охорону рослинного й тваринного світу. В 1979 було прийнято *Лісовий кодекс УРСР*, 1981 — закон УРСР «Про охорону і використання тваринного світу». Особливу увагу приділяють збільшенню лісистості республіки, створенню зелених зон навколо міст і селищ міськ. типу. Розширюються посадки в степовій зоні, на Донбасі, Придніпров'ї, навколо великих пром. центрів. Лісовідновні роботи щорічно проводять на площі бл. 60 тис. га.

У 1976 засновано Книгу рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин і рослин УРСР — *Червону книгу Української РСР*. В її перше видання занесено 151 вид судинних рослин і 85 видів і підвидів тварин (ссавців — 29, птахів — 28, плазунів — 6, земноводних — 4, комах — 18). У республіці визначено перелік і встановлено межі територій, що резервуються для організації зон лікування, відпочинку і туризму (рекреаційних територій). В межах цих зон заборонено будь-яку госп. діяльність, не пов'язану з їхнім гол. призначенням. Важливою формою природоохоронної роботи є заповідання найцінніших територій та природних об'єктів. УРСР має досить густу мережу природоохоронних об'єктів (див. карту між с. 56—57). На поч. 1984 в республіці охоронялося 5479 об'єктів заг. площею понад 1 млн. га (див. діаграму). За міжнар. конвенцією (1971) на Україні охороняються місця оселення перелітних водоплавних птахів (понад 200 тис. га водноболотних угідь). Приділяється також велика увага збереженню природного стану цінних у наук. і госп. відношенні болотних масивів у зоні інтенсивної меліорації. Так лише на Поліссі

близько 300 тис. га вилучено з гідромеліоративного фонду і взято під охорону д-ви. Залежно від наук. значення й режиму охорони заповідні території і об'єкти відповідно до затвердженої 1983 класифікації природно-заповідного фонду УРСР поділяються на такі категорії: держ. заповідники, природні нац. парки, заказники (ландшафтні, лісові, бот., заг.-зоол., орнітологічні, ентомологічні,

Заповідники Української РСР

Заповідники	Дата заснування	Площа, тис. га (1984)
Асканія-Нова	1921	11,1
Дунайські плавні	1981	14,9
Канівський	1931	1,0
Карадазький	1979	2,9
Карпатський	1968	12,8
Луганський	1968	1,6
Мис Мартьян	1973	0,2
Поліський	1968	20,0
Український степовий	1961	1,6
Чорноморський	1927	57,0
Ялтинський гірсько-лісовий	1973	14,2

іхтіологічні, гідрологічні, палеонтологічні, геологічні), пам'ятки природи (комплексні, бот., зоол., гідрологічні, геологічні), бот. сади, дендрологічні й зоол. парки, парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища. В республіці створено 11 заповідників (див. таблицю). В 1980 створено перший на Україні *Карпатський природний парк* (з 1983 — природний національний парк) для охорони типових ландшафтів Українських Карпат, забезпечення умов для відпочинку трудящих, організації туризму, проведення наук. досліджень та пропаганди знань з охорони природи. Площа його 53 тис. га. В 1983 створено Шацький природний національний парк площею 32,5 тис. га.

Природоохоронні заходи в УРСР мають плановий характер. З прийняттям 1973 постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів республіки» запроваджено держ. планування природоохоронної роботи. Починаючи з 1974 відповідні орг-ції розробляють проекти поточних і перспективних планів щодо охорони природи і раціонального використання природних ресурсів, які входить складовою частиною в план екон. і соціального розвитку республіки. Проекти буд-ва і реконструкції госп. об'єктів проходять екологічну експертизу.

Особливе значення для всієї природоохоронної роботи в республіці мають рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. В Основних надрах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—85 роки і на період до 1990 року питання охорони природи виділено в окремий розділ.

XXVI з'їзд КПРС визначив такі основні завдання в галузі природоохоронної діяльності — прискорити буд-во водоохоронних об'єктів, посилити боротьбу з ерозією ґрунтів, підвищити темпи робіт по рекультивуванню земель, створювати нові, впорядковувати існуючі зелені зони в містах, селищах і навколо них, розширювати мережу заповідних територій, ширше залучати громадськість до охорони природи. Держ. управління і контроль

за здійсненням природоохоронних заходів у республіці покладено на Ради нар. депутатів, а також на спец. уповноважені на те держ. органи: м-ва с. г., лісового г-ва, меліорації і водного г-ва, геології, охорони здоров'я. Спостереження і контроль за станом природного середовища здійснює Укр. респ. управління по гідрометеорології і контролю природного середовища. Контроль за додержанням законодавства по охороні природи, виконанням відповідних постанов покладено на Держ. к-т УРСР по охороні природи (створено 1967). У 1968 створено постійну комісію Верховної Ради УРСР по охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів, яка систематично розглядає природоохоронну діяльність рад. і госп. органів. Держ. природоохоронні установи у своїй практичній діяльності спираються на широкі кола громадськості, Укр. т-во охорони природи та Укр. т-во мисливців і рибалок, Укр. ботаничне т-во, Геогр. т-во УРСР (див. у цьому томі розділ Кооперативні організації, інші громадські організації, творчі спілки, наукові і спортивні товариства). Під нагляд громад. постів і патрулів взято очисні споруди підприємств, зелені насадження, рибні запаси і мисливську фауну. Розв'язання практичних завдань охорони природи потребує спец. наук. досліджень. Розробку наук. основ охорони природи в республіці здійснюють 55 академічних установ (зокрема, Інститут ботаніки, Інститут зоології, Відділення географії Інституту геофізики, Інститут гідробіології, Ін-т геол. наук), понад 300 галузевих наук. та ін. установ і бл. 40 вузів. При Держ. к-ті УРСР по охороні природи створено Міжвідомчу наук.-тех. раду по комплексних проблемах охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів. Координацію н.-д. робіт у республіці в галузі охорони природи здійснює Академія наук УРСР, у її складі — Наук. рада з проблем біосфери. Найактуальніші проблеми вирішують на основі виконання цільових комплексних наук.-тех. програм, таких, як «Дніпро», «Карпати», «Західний Донбас», «Полісся» тощо.

Постійно вдосконалюється природоохоронне виховання. У школах, технікумах вузів республіки природоохоронні знання викладають під час вивчення природознавчих і суспільних дисциплін, а також у спеціальних курсах.

Українська РСР бере активну участь у міжнародному співробітництві в галузі охорони природи. Крім участі у виконанні договірних зобов'язань СРСР, УРСР виконує двосторонні природоохоронні угоди з багатьма країнами світу, проводить комплекс наук. досліджень і здійснює заходи по охороні природи відповідно до міжнар. програм. Спільно із країнами соціалістичної співдружності ведуться роботи по раціональному використанню ресурсів Чорного м., прикордонних річок. У республіці працює нац. к-т УРСР по програмі ЮНЕСКО «Людина і біосфера». Починаючи з 1981 Українська РСР представляє окремою делегацією на сесіях Ради керуючих Програми ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП). Іл. див. на окремому аркуші, с. 32—33.

Лит.: Природа України та її охорона. К., 1975; Охорона природи. Збірник законодавчих актів. К., 1976; Червона книга Української РСР. К., 1980; Проценко Д. Й., Андриєнко А. Л., Лашечук П. І. Охорона природи в Українській РСР. К., 1981.

Д. Й. Проценко.

ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД

Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства на території України

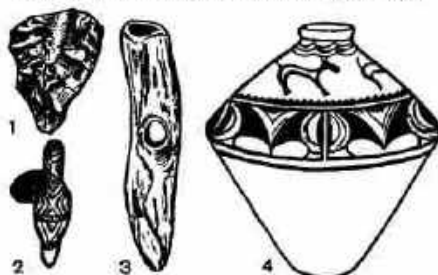
Залишки місць поселень найдавніших людей на тер. Української РСР належать до раннього палеоліту (т. з. *ашельська культура*, бл. 500—100 тис. років тому). Їх виявлено в Донбасі, на Дністрі, Житомирщині та Закарпатті (див., зокрема, *Королеве*). В той час клімат був досить теплий, дещо вологий, з періодичними похолоданнями. Люди жили невеликими групами, займалися мисливством і збиральництвом, користувалися вогнем, найпростішими знаряддями праці — загостреними палицями, рогадинами й масивними кам'яними ручними рубилами. За часів *мустерської культури* [бл. 100 (150) — 40 (35) тис. років тому] люди розселилися майже по всій сучас. тер. України. Поселення того часу досліджено в Криму, Придністров'ї, Закарпатті, Придніпров'ї, Подесенні і Донбасі (див., зокрема, *Молодове*, *Антонівські стоянки*, *Кіт-Коба*, *Чокурча*, *Старосілівська стоянка*, *Шайтан-Коба*, *Заскальницькі стоянки* та ін.). Відомо понад 80 місцезнаходжень мустерської культури. Це час порівняно м'якого клімату з помітними рисами континентальності. З наступом похолодання до-

сконалювалося будівництво жител. Поряд з використанням під житла природних печер (див. *Печерні житла*) люди будували наземні житла типу *яранг*, застосовуючи при цьому великі кістки мамонта й ін. тварин, а також дерево і шкури. Збільшення потреб кількісно зростаючих колективів мисливців стимулювало вдосконалення мисливських знарядь. Було винайдено *дротик* з крем'яним гостроколючником. Чоловіки полювали на мамонтів, волохатих носорогів, бізонів, велетенських оленів, диких коней, сайгаків, ведмедів, зубрів та ін. тварин, жінки займалися збиральництвом, приготуванням їжі та зберіганням вогню. Це був період існування «*первісного людського стада*»: люди жили невеликими групами, що являли собою найдавнішу форму сусп. організації. Між жінками і чоловіками кожної групи існували неупорядковані шлюбні відносини (*промискуїтет*), сім'ї ще не було. Розвиток суспільства готував умови для переходу до більш високого ступеня — родового ладу.

За пізнього палеоліту (*оріньякська культура* (бл. 30—20 тис. років тому), *солотвейська культура* (бл. 20—15 тис. років тому), *мадленська культура* (понад 10 тис. років тому)) завершився процес формування людини сучас. фіз. типу — розумної людини (*Homo sapiens*), відомої під назвою *кроманьйонця*. Водночас завершився і процес формування суспільства. Виник родовий лад, за якого осн. формою організації людського суспільства стала родова *община*. В своєму розвитку родовий лад, як вважають, пройшов два етапи: ранній — *матріархат*, або материнський рід, і пізній — *патріархат*, або батьківський рід. Міжродові шлюбні стосунки посиляли зв'язки родових общин. Ранній етап родового ладу відповідає епохам пізнього палеоліту, мезоліту та неоліту. За пізнього палеоліту люди розселилися майже по всій Сх. Європі. В сучас. межах України відомо бл. 500 пізньопалеолітичних місцезнаходжень. Поселення (невеликі за розміром) були розташовані поблизу річок і складалася з 5—8 наземних жител типу *яранг*. Тривало вдосконалення мисливських знарядь, що відзначалися різноманітністю форм і майстерністю обробки кременю й кістки. Провідне місце в господарстві первісних людей посідало колективне полювання на тварин. Виникла нова галузь г-ва — рибальство. При дослідженні поселень (див. *Мізинська стоянка*, *Межирічка стоянка*, *Кирилівська стоянка* та ін.) виявлено предмети образотворчого мистецтва (гравіровані кістяні вироби, скульптура, прикраси) та музичні інструменти (зокрема, набір музичних ударних інструментів з кісток мамонта з Мізинської стоянки). Кроманьйонці пізнього палеоліту вже мали ідеологічні уявлення, пов'язані з *анімізмом*, *тотемізмом*, *фетишизмом* тощо. Важливі зміни в житті людського суспільства відбулися за мезоліту. На тер. України відкрито сотні мезолітичних пам'яток (див., зокрема, *Гребениківська стоянка*, *Шан-Коба*, *Мурзак-Коба*, *Фат'ма-Ко-*

ба). Було винайдено лук і стріли, почалося приручення тварин (собаки, свині), вдосконалилися мисливство, рибальство, збиральництво. В кінці мезолітичної епохи виникли об'єднання споріднених родів — *племени*.

Перші кроки до виробляючих форм г-ва (спроби одомашнення свині та бика), які було зроблено за мезоліту, згодом привели до значних змін у житті суспільства. Ці зміни припадають на епоху неоліту. В той час поряд з мисливством, рибальством і збиральництвом розвивалися скотарство й землеробство. На тер. України виявлено бл. 300 неолітичних поселень, розташованих у долинах Дніпра, Десни, Прип'яті, Південного Бугу, Дністра, Сіверського Дінця та ін. річок (див. *Деріяске поселення і могильник*, *Вовчицькі могильники і поселення*, *Маріупольський могильник*). За археол. даними виділяється бл. 10 груп населення — племена чи племенні групи, які були носіями окремих культур: *буго-дніпровської культури*, *сурьско-дніпровської культури*, *дніпро-донецької культури*, *лінійно-стрічкової кераміки культури*, *ямково-гребінцевої кераміки культури* та ін. Люди приручили свиню, бика, вівцю, козу, вирощували пшеницю, ячмінь, жито, прог. і ін. злаки. За неоліту вдосконалювалася техніка виготовлення знарядь праці. Виникли нові способи обробки каменю — шліфування, свердління й розпильювання; з'явилися нові типи інструменту. Велике значення мало поширення знарядь для обробки дерева — сокири, доліт і тесел. Важливим досягненням стало винайдення способу виготовлення глиняного посуду. Люди жили першими матріархальними родовими общинами, які об'єднувалися у племена. В той же час у племенах пд.-зх. зони з виробляючими формами г-ва поступово зростала роль праці чоловіка, що вело до утвердження в общинах панівного становища чоловіків. В 4—3-му тис. до н.е., за *мідного віку* (енеоліту), дальший розвиток скотарства, землеробства, обміну призвів до значних змін у первісному суспільстві на тер. України. На зміну примітивному, мотичному землеробству неолітичної епохи прийшло значно продуктивніше орне землеробство з використанням рала і тяглової сили. Розвиток скотарства зумовив потребу його спеціалізації — виникли вівчарство і конярство. Енеоліт — це період виникнення і розвитку металургії міді. Дальший розвиток сусп. виробництва відкривав широкі можливості для міжплеменного обміну. Цей час, як і епоха неоліту, характеризувався нерівномірністю госп. і сусп. розвитку племен. У лісостеповій і степовій зонах Правобережної України жили землеробсько-скотарські племена, у лісостеповій і степовій зонах Лівобережжя — рибальсько-скотарські, а пізніше скотарські й скотарсько-землеробські племена, у пд. поліській зоні сучас. тер. України продовжувало жити мисливсько-рибальське населення. Провідну роль серед племен того часу відігравали племена *трипільської культури*, які жили на тер. Право-

Предмети з археологічних пам'яток, виявлених на території Української РСР: 1 — ручне рубило ашельської пори; 2 — кістяна фігурка пізньопалеолітичного часу; 3 — кистка з рогу оленя неолітичного часу; 4 — розписна глиняна посудина в поселення трипільської культури.

Наскельні зображення дані неолітичного часу. Кам'яна Могила поблизу села Терпіння Мелітопольського району Запорізької області.

бережній України і Молдавії. На тер. Зх. Волині жили племена *ліхастого посуду культури*, на тер. Волині та Поділля — *куластих амфор культури*, на тер. Придніпров'я, Приазов'я, в бас. Сіверського Дінця і Нижньому Подонні жили носії *середньостеповської культури*, а пізніше — *ямної культури*, на Лівобережній Україні, в Придніпров'ї — племена *дніпро-донецької культури*, в Криму — племена *кемі-обинської культури*. В епоху неоліту з розвитком скотарства, землеробства, обміну відбувся перехід від матриархату до патриархату. Гол. роль у госп. житті почали відігравати чоловіки, госп. основою стала патриархальна сім'я. *Бронзовий вік* у сучас. межах України тривав з кін. 3-го до поч. 1-го тис. до н. е. В той час винайдено бронзу (сплав міді та олова). Це був перший метал, штучно створений людиною в процесі виробництва. З бронзи виготовляли знаряддя праці (сокири, долота, серпи, ножі, шила), зброю (кинжалі, наконечники списів, бойові сокири) та різні прикраси (шпильки, підвіски, браслети тощо). З винайденням бронзи розвинулися далі скотарство, землеробство та ін. галузі виробничої діяльності людей. Скотарські племена виділялися з середовища землеробських. Тодішні племена, що населяли сучас. тер. УРСР, були носіями *ямної культури, катакомбної культури, багатовазикової кераміки культури, зрубної культури, шнурової кераміки культури, середньодніпровської культури, комарівської культури, білогордівської культури, тисоцької культури, бондарівської культури* та ін. У степовій зоні України провідного значення набуло скотарство, а в лісостеповій зоні та на Поліссі воно поєднувалося з землеробством. Крім того, племена бронзового віку займалися мисливством і рибальством, що мало допоміжне значення. Розвиток металургії, скотарства, орного землеробства, а також обміну сприяв дальшому розвитку у племен бронзового віку патриархальних відносин. З утвердженням патриархальної організації суспільства стада худоби стали власністю окремих сімей. Сімейна власність спричинила майнову нерівність серед сімей. Виникла майнова і соціальна диференціація, зросла роль і влада племінних вождів і носачів. Прагнення до нагромадження багатства породжувало війни, завоювання одних племен іншими, що підірвало підвалини первіснообщинного ладу й створювало передумови для поділу суспільства на класи — багатих і бідних. Наприкінці бронзового віку формувалися великі етнічні й культурні спільності, на основі яких згодом утворилися більшість сучас. народів. На території Прикарпаття і Нижнього Подунав'я формувалися *дако-фракійські* етнічні групи населення. Багато вчених пов'язують з племенами бронзового віку *лісостепового Правобережжя* праслов'ян. Виходячи з археол. і лінгвістичних досліджень, прабатьківщиною слов'ян вони вважали територію між Дніпром на Сх. і Одером на Зх.

На поч. 1-го тис. до н. е. в розвитку продуктивних сил у племен, які жили на сучас. тер. УРСР, сталися великі зміни, пов'язані з відкриттям заліза, освоєнням технології його виготовлення та масовим використанням залізних знарядь праці й зброї. Найраніші вироби з заліза на тер. України належали племенам *чорноліської культури*. Освоєння заліза мало велике значення для розвитку всіх галузей господарства — землеробства, скотарства, ремесла. Ремесло відокремлюється від землеробства, почався процес розкладу первіснообщинного ладу і переходу

до ранньокласового суспільства. З поч. *залізного віку* (1-а пол. 1-го тис. до н. е.) племена і народи степової зони перейшли до кочового скотарства. У кочових народів виникли укріплені городища, що були адміністративними, ремісничими й культурними центрами. В руках окремих осіб на правах приватної власності концентрувалися великі багатства. Водночас із сусп. поділом праці та диференціацією суспільства на багатих і бідних, вільних і рабів виникли класи.

В кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. степи України займали *кіммерійці* — найдавніший в Сх. Європі народ, назва якого збереглася у писемних пам'ятках. Це були спочатку осілі племена, які згодом перейшли до кочового скотарства. Кіммерійці здійснювали далекі завоюницькі походи в Малу Азію, країни Перед. Сходу. У них виділилася і сформувалася пануюча верхівка, в руках якої зосереджувалися влада і багатства; зародилося класове суспільство.

В кін. 7 ст. до н. е. кіммерійці із степів Пн. Причорномор'я витіснили *скіфи*, які прийшли зі Сх. В результаті об'єднання скіфських племен утворилася ранньокласова держава — *Скіфія*, що підкорила населення на великій території між Доном і Дністром. У скіфів мало місце домашнє рабство. Осн. виробником був рідловий общинник — скотар і землероб, що перебував у залежності від знаті і багатіїв. З кін. 4 ст. до н. е. могутність Скіфії почала слабшати, і її територія під натиском *сарматів* зменшувалася. Більша частина населення переселилася на Кримський п-ів. Тут у 3 ст. до н. е. виникло скіфське місто *Неаполь* (див. *Неаполь Скіфський*), що стало столицею Скіфського царства в Криму. В 2—3 ст. н. е. Скіфське царство почало занепадати, а наприкінці 3 ст. перестало існувати. У скіфів була висока на той час матеріальна культура, що вплинула на економіку, суспільний лад, матеріальну культуру, ідеологію ін. племен, які жили на тер. сучас. України. Найзначнішими пам'ятками скіфського часу на тер. УРСР є *Басівське городище, Більське городище, Кам'янське городище, Немірівське городище* та ін., найбагатші скіфські кургани — *Чортомлик, Солоха, Куль-Оба, Товста могила, Гайманова могила* та ін. Починаючи з 3 ст. до н. е. тривалий період в історії Пн. Причорномор'я пов'язаний з племенами сарматів, етнічно споріднених зі скіфами. Вони займалися скотарством і вели кочовий спосіб життя. У них відбувався процес утворення класів і посилення племінної знаті, навколо якої групувалися військ. дружини. Значну роль у їхньому г-ві відігравала праця рабів, якими ставали захоплені під час безперервних воєн полонені. Але у сарматів зберігався родоплемінний лад і в своєму політ. розвитку вони не перейшли від племінних об'єднань до утворення д-ви. Скіфському періодові в степах Пн. Причорномор'я відповідає час існування на узбережжі Чорного м. грец. міст-колоній, що були рабовласницькими д-вами (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Ці колонії — *Тіру, Ольвію, Херсонес, Пантикапей* та інші — заснували в 2-й половині 7—5 ст. до н. е. греки, які переселилися в районі Чорного й Азовського морів з Малої Азії та острівної Греції. В античних д-вах Пн. Причорномор'я значного розвитку досягли с. г., ремесла, торгівля, архітектура, мистецтво. Культура античних міст Пн. Причорномор'я сприяла розвитку екон. життя, сусп. відносин та культури місц. племен,

що прискорювало процес розкладу в них первіснообщинного ладу та сприяло їхньому дальшому прогресові. В 5 ст. до н. е. внаслідок об'єднання грец. міст на Керченському і Таманському п-овах виникла *Боспорська держава*, столицею якої стало місто Пантикапей. У перших століттях нашої ери античні д-ви Пн. Причорномор'я потрапили в залежність від Риму. З 30-х рр. 3 ст. почався екон. занепад їх, що посилювався в результаті нападів *готів*. Навала *гунів* у 4 ст. поклала кінець існуванню античних д-в Пн. Причорномор'я.

В кін. 1-го тис. до н. е. — на поч. 1-го тис. н. е. на тер. Лісостепового Правобережжя і Полісся жили осілі землеробсько-скотарські племена, зокрема носії *зарубинецької культури* і *черняхівської культури* та ін., серед яких були й давні слов'яни. В серед. 1-го тис. н. е. між Дніпром і Дністром до Нижнього Дунаю на Пд. Зх. та до Сіверського Дінця на Сх. жила сх. група слов'ян. племен, яка відома з писемних джерел під назвою *антів*. Анти мали сильну військ. орг-цію, вели боротьбу проти Візантії, *аварів*. Дальший розвиток економіки та соціальних відносин, загарбання общинних земель представниками знаті родів і племен та використання ними праці рабів — військово-полонених і збіднілих общинників — зумовили розклад первіснообщинного ладу в сх. слов'ян і формування у них класових, феод. відносин. Це привело до виникнення у сх. слов'ян ранніх напівдержавних об'єднань — союзів племен, на чолі яких стояли князі.

Починаючи з 6 ст. у писемних джерелах з'являлися докладніші порівняно з попереднім періодом відомості про слов'ян. Про них писали візант. історики 6—7 ст. Прокопій Кесарійський, Менаандр, Маврикий, Феофілакт Сімокатта, історик готів Йордан та ін. Ціні відомості про сх. слов'ян цього періоду, зокрема про назви та територію окремих князівств, життя і побут окремих груп слов'ян, деякі політ. аспекти їхньої історії, містять також найдавніші частини давньорус. літописів.

І. І. Аппененко.

Сокира-модот бронзового віку з рогу оленя, оздоблена різьбленими зображеннями з торфовища біля села Дударкова Бориспільського району Київської області (гори). Срібна чаша зі сценами полювання із скіфського кургану Солоха.

Глиняний посуд з античних міст Північного Причорномор'я: кіосський кубок з Березані, 6 ст. до н. е. (ліворуч); червонофігурний кратер з Ольвії, 5 ст. до н. е.

Формування і розвиток у східних слов'ян феодальних відносин. Київська Русь

Початок розкладу первіснообщинного ладу і зародження класового суспільства у сх. слов'ян належить до 6—7 ст. Про це свідчать багаті знахідки в похованнях дружинників, а також виникнення перших укріплених поселень (Київ, Зимне та ін.), що стали адм.-політ. центрами союзів племен. На тер. сучас. УРСР жили поляни, сіверяни, древліани, волыняни, бузжани, тиверці. Провідне місце посідав союз полян — Полянське князівство з центром у Києві. Перший київ. князь, за «Повістю временних літ», — Київ. На межі 8 і 9 ст. у Серед. Придніпров'ї склалося держ. утворення «Руська земля», яке мало вищий рівень політ. організації порівняно з ін. союзами племен і об'єднувало вже кілька таких союзів — полян, древліан, сіверян, дреговичів і полочан. У цей час сх. автори згадують у межах розселення сх. слов'ян три держ. утворення — *Куявію, Славю, Артанію*. В 2-й пол. 9 ст. в основному завершився тривалий процес становлення давньорус. д-ви — *Київської Русі* (карту див. на окремому аркуші, с. 96—97). В світлі сучас. уявлень про її виникнення, що ґрунтуються на марксистсько-ленінському вченні про сусп.-екон. розвиток, цілком антинауковими є твердження нормалістів (див. *Норманська теорія*) про те, що нібито *варяги* створили давньоруську державність.

У 8—9 ст. в результаті дальшого розвитку осн. форм г-ва — землеробства і ремесла значно збільшилась продуктивність праці, створилися умови для завершення процесу розкладу первіснообщинних відносин і формування клас. суспільства. В цей час родова община у сх. слов'ян перетворилась в територіальну, набувала нового змісту. Общинники зазнавали експлуатації з боку родоплеменної верхівки, яка відокремлювалась і перетворювалась на феодальну. В її руках зосереджувалась більша частина додаткового продукту, а також право на феод. приватну власність.

У сх. слов'ян, як і в багатьох ін. народів, на базі розкладу первіснообщинного ладу формувалась феодальність. Гол. початковою формою феод. експлуатації було т. з. *полосуддя* — збирання данини з підлеглого населення. Поступово в міру захоплення князями і знаттю общинних земель формувалась феод. *патчина*, що зумовило появу такої форми експлуатації, як від-

робітки («уроки»). Осн. категорією населення, яке виконувало відробітки, були феодально залежні *смерди*. Інша категорія населення, що обслуговувала г-во феодальні, — дворова *челядь*, або *холопи*. Їхне становище по суті не відрізнялося від становища рабів. Однак *рабство* у сх. слов'ян не розвинулось у рабовласницьку форму. Близькими до холопів за своїм становищем були *рядовичі* і *закупи*. Третьою формою феод. експлуатації на Русі була грошова *рента*. Форми феод. експлуатації визначалися рівнем розвитку вироб. і, у свою чергу, впливали на екон. становище суспільства. Характерною особливістю Давньорус. д-ви були порівняно швидкі темпи соціально-екон. розвитку. За період з 9 по 11 ст. Русь досягла значних успіхів у розвитку г-ва, культури. С. г., що посідало провідне місце в економіці д-ви, мало давні традиції і досягло високого на той час рівня розвитку. С. г. знаряддя праці були плуг, рало, соха, борона, коса, серп, мотика, лопата. Існувало кілька систем землеробства — парова з двоїльною і трипільною сівозмінами, підсічна і перелогова. Вирощували пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо, гречку, коноплі, льон, горох та ін. культури.

Важливою галуззю сільськогосподарського виробництва було скотарство. Високий рівень землеробства, а також наявність пасовищ давали змогу утримувати у феодальних господарствах великі стада великої рогатої худоби, коней, отари овець. Допоміжну, але істотну роль у господарстві відігравали мисливство, рибальство, бджільництво. Продукція цих галузей г-ва надходила не тільки на внутрішній, але й на зовн. ринки. Помітне місце в г-ві посідало високорозвинуте ремісничє виробництво. У містах уже існувала верства ремісників. Найважливішими галузями ремесла були виробництво заліза і металообробка. Асортимент виробів із заліза налічував бл. 150 назв, а давньорус. ковалі володіли усіма відомими тоді тех. і технологічними прийомами його обробки: куванням, зварюванням, гартуванням, інкрустацією кольоровими металами. Відомо кілька десятків ін. галузей ремесла. Високого рівня майстерності досягли давньорус. ювеліри, які виготовляли золоті діадеми і барми, колти і намисто, срібні браслети-наручі та ін. ювелірні вироби, що виконані в техніці перегородчастої *емалі, скані, черні, литва, карбування, філіграні*. Значного розвитку досягли *гончарство*, буд. справа, виготовлення зброї, скла, одягу, взуття, обробка дерева, каменю, кістки тощо. Важливою галуззю економіки стала торгівля. Центрами ремесла і торгівлі були міста або великі села, що називалися погостами (місця «гостів» — торговлі). Зародження найдавніших міст Київ. Русі належить до 3-ї чверті 1-го тис. н. е. В цей час виділилась верства купців. У 9—10 ст., за «Повістю временних літ», на Русі було 20 міст: Київ (виник у серед. 1-го тис. н. е.), Новгород, Чернігів, Вишгород, Переяслав, Смоленськ та ін. На 13 ст., за літописними даними, на Русі було бл. 300 гравді. Найбільшю торг. комунікацією був шлях «от Грека, або Грецький» (див. «Шлях з варяг у греки»), який зв'язував Русь з балтійськими і чорноморськими ринками. Важливу роль відігравали *Соляний шлях* і *Залозний шлях* та ін. Київська Русь по-

стачала на міжнар. ринки хутра, мед, віск, шкіру, деякі види ремісничих виробів (зокрема, мечі, кольчуги та ін.); купувала золото, прикраси, дорогі тканини, вино, олію, зброю, кольорові метали та ін. Вона вела торгівлю з Візантією, Волзько-Камською Болгарією, Хозарським каганатом, країнами Араб. Сходу, скандинавськими, центр.-європ. і зах.-європ. країнами. Спочатку були в обігу іноз. монети (арабські й візантійські). За Володимира Святославича і Ярослава Мудрого Русь карбувала власну монету: *срібники* і *златники*. З 11 ст. для розрахунків при великих торг. операціях користувалися срібними злитками, т. з. *гривнями*, що стали основою одиницею давньоруської грошової системи.

Розвиток феодалізму в Київській Русі проходив в умовах гострої класової боротьби між експлуатованими і експлуататорами. В літописах збереглися відомості про *Київське повстання 1068—69, Київське повстання 1113*, про повстання 1024, 1070—71 в Ростово-Суздальській землі, 1069—70 в Новгороді. Іноді вони набували широкого розмаху; активними учасниками рухів ставали не тільки найбідніші міські низи, а й селяни. Нар. рухи часто мали реліг. відтінок і пов'язувалися з захистом дохристиянських вірувань і боротьбою проти християнства, що насаджувалося насильницьким шляхом. Іноді правлячим феод. угрупованням, які постійно вели між собою боротьбу за владу, вдавалось використати певною мірою невдоволення мас у своїх інтересах. Однак незалежно від форм нар. рухів в Київській Русі мали класовий характер. Народ боровся проти посилення феод. експлуатації, проти князів, великих землевласників, князівської адміністрації, лихварів. Ця боротьба об'єктивно сприяла прогресивним змінам у житті країни. Главою держави і верховним власником всієї землі був великий князь київський. Йому підлягали удільні князі, які правили в окремих князівствах, а також *бояри*, дружинна знать (див. *Дружина*), що володіли великими вотчинами. Складову частину феод. класу на Русі становили й вище духовництво — митрополит, єпископи, ігумени. Важливим елементом держ. життя Русі було *віче*. Формально воно являло собою нар. збори, фактично ж було органом феод. управління, що виступав то слухняним прилатком князівської влади, то служив боярській опозиції, з допомогою якого бояри зводили рахунки з тими князями, політика яких не відповідала їхнім інтересам.

Початок послідовного викладу політ. історії Київської Русі в літописах сягає 2-ї пол. 9 ст. На той період припадає діяльність київських князів Аскольда і Діра, які, за свідченням деяких писемних джерел, належали до місц. слов'ян. династії Києвичів. У той час Київська Русь стала однією з провідних країн середньовіччя. В 860 давньорус. військо здійснило перший похід на Константинополь, що продемонстрував зростаючу силу Русі. В результаті цього успішного походу було укладено мирний договір, що свідчив про дипломатичне визнання Русі Візантією. У 882 на київському великокнязівському престолі відбулась зміна династії. Владу захопив варязький конунг Олег (882—912). За його правління тривав

Збирання данини князем. Мініатюра з Радзівілівського літопису, 15 ст.

процес об'єднання сх.-слов'ян. земель у єдину д-ву. Бурж. історіографія з діяльністю Олега та його варязького (норманського) оточення пов'язує завершальний етап формування Київської Русі. Насправді нормани не залишили помітного сліду в багатій матеріальній і духовній культурі Київської Русі, оскільки дуже швидко змішалися з місц. населенням і поспол'янилися.

Напрямки політ. діяльності Давньорус. д-ви, що визначилися в кін. 9 — на поч. 10 ст., залишилися незмінними і в роки князювання Ігоря (912—945). Він підкорив своїй владі древлян і уличів, 943 здійснив похід на Кавказ і 941, 944 — походи на Константинополь. За князювання Ігоря почалася боротьба проти печенігів. Часті військ. походи Ігоря, що збагачували феодалів, знати, важким тягарем лягали на плечі трудового народу. Ненормована данина (полюддя), яку київ. князь збирав з підвладних Києву земель, спричиняла опір на місцях. У 945 постоїли древляни проти київ. князя Ігоря за стягування з них позачергової данини (див. *Древлянське повстання 945*).

Придушивши повстання, княгиня Ольга (945—957), змушена була провести деякі реформи, що регламентували збирання данини та ін. форми феодал. експлуатації (946). За роки її князювання Київська Русь зміцнила свої міжнар. позиції. Важливу роль у цьому відіграло відвідання великою княгинею Константинополя (957), внаслідок якого значно розширилися екон. і культур. зв'язки між Руссю і Візантією. В Константинополі Ольга прийняла хрещення, що сприяло проникненню християнства на Русь. Після смерті Ігоря великим князем київським став син Ольги та Ігоря Святослав Ігорович. Час його князювання (957—972) пройшов у безперервних військ. походах. У 965—967 він розгромив Хозарський каганат, *Булгарію*, переміг асів (*аланів*) і *касовів*, приєднав до Київської Русі землі *в'ятичів*. У 968 Святослав з військ. дружиною здійснив 1-й похід на Балкани. Під Доростолом (сучас. Сілістрія) він переміг болгар і зайняв ряд придунайських міст. Другий його похід на Балкани був невдалим (див. *Доростольська оборона 971*). Під час повернення на Русь (972), у сутичці з печенігами біля Дніпрових порогів Святослава було вбито. Після смерті Святослава Ігоровича в результаті тривалої міжусобиці боротьби між його синами і боявства Ярополка I Святославича київський престол зайняв Володимир Святославич (980—1015). За його князювання кочові орди печенігів становили все більшу небезпеку, і боротьба проти них переросла в життєву необхідність для Київської Русі. Державна діяльність Володимира Святославича була підпорядкована інтересам зміцнення внутр. і зовн. становища Київської Русі. Протягом 981—993 він здійснив успішні походи на Зх. на *атягів* і білих хорватів, на Сх. — на *в'ятичів*; в цей час завершився тривалий процес формування держ. території Київської Русі. В кожне князівство Володимир посадив своїх синів або посаджиків, чим покінчив з автономією земель.

Боротьба проти печенігів зумовила необхідність будівництва цілої системи фортець уздовж річок Остра, Трубежа, Сули, Стугни (*Білгород*, *Остер*, *Корсунь*, *Родень*, *Войнь* та ін.).

За Володимира Святославича 988—989 у Київській Русі було запроваджено християнство за греч. зразком, що відповідало інтересам феодалів (див. *Хрещення Русі*). Разом з тим християнство сприяло розширенню екон. і культур. відносин Київської Русі з європейськими країнами.

На межі 10 і 11 ст. Київська Русь, за висловом К. Маркса, досягла кульмінаційного пункту своєї могутності. Після смерті Володимира Святославича в результаті тривалої боротьби за великокнязівську владу між його синами Святославом Окаяним і Ярославом великим князем київським став Ярослав Мудрий (1019—54). Посівши київ. престол, він вів також боротьбу проти свого брата Мстислава

Перемога війська князя Володимира Святославича над печенігами. Мініатюра з Радзівілівського літопису. 13 ст.

Володимировича (див. *Листівська битва 1024*). За князювання Ярослава Київська Русь лишалася великою і могутньою д-вою. В цей час здійснено великі роботи по укріпленню пд. кордонів д-ви, будівництво її столиці — м. Києва, розроблено збірник законів давьнорус. феодал. права — т. з. «Правду Ярослава» (див. «*Руська правда*»). Спец. статутом було визначено права церкви в системі держ. управління. В 1051 Ярослав, без відома константинопольського патріарха, поставив главою Руської православної церкви київського церк. діяча Іларіона. Це була реакція Києва на спробу Візантії використати церкву в своїх політ. цілях.

Київська Русь мала широкі міжнар. зв'язки, в т. ч. й династичні: з Візантією, Францією, Угорщиною, Польщею, скандинавськими та ін. країнами. Так, зокрема, дружиною Володимира Святославича була візантійська принцеса Анна, Ярослав Мудрий був одружений з дочкою швед. короля Інгігердою. Сини Ярослава були одружені: Ізяслав — з сестрою польськ. короля Казимира, Всеволод — з дочкою візант. імператора Константина Мономаха. Дочки Ярослава Мудрого були дружинами: Єлизавета Ярославна — норвезького короля Гаральда Суворого (після його загибелі — короля Данії Свена Естрідсена), Анастасія — угор. короля Андрія, Анна Ярославна — французького короля Генріха I. Дочка Всеволода Ярославіча Євпраксія Всеволодівна була одружена з імператором «Священної Римської імперії» Генріхом IV.

Високою на той час рівня досягла культура Київської Русі. В 9—10 ст. сх. слов'ян сформувалися в давьноруську народність. Складася й розвивалася давьноруська розмовна та літературна мова, давьноруська література, а також архітектура, образотворче мистецтво. В цей час було збудовано *Десятинну церкву*, *Золоті ворота* в Києві, *Спаский собор* у Чернігові, Софійські собори в Києві, Новгороді, Полоцьку, започатковано (за Володимира Святославича) школи, 1037 засновано *бібліотеку Софійського собору*, зароджувалася медицина. Змінювалися спільні елементи в матеріальній і духовній культурі, в побуті та звичаях. Зростало усвідомлення єдності Русі і всіх руських людей. Це спростовує концепції укр. бурж.-націоналістич. істориків, які

пов'язували Київську Русь лише з історією України. Давньорус. д-ва включала Пн.-Зх., Пн.-Сх. і Пд.-Зх. Русь (у т. ч. тер. сучас. ах.-укр. земель), де згодом на основі давьнорус. народності сформувалися три братні народи — росіяни, українці і білоруси.

Після Ярослава Мудрого великокнязівський престол перейшов до його сина Ізяслава Ярославича. Формально він був главою д-ви, але фактично правив разом з братами — Святославом Ярославичем (князював у *Чернігівському князівстві*) і Всеволодом Ярославичем (князював у *Переяславському князівстві*). Спочатку Ярославичі спільно підтримували мир і єдність держави. В 1072 вони виробили загальноруський кодекс юридичних норм — т. з. «Правду Ярославичів». До 70-х рр. 12 ст. союз Ярославичів розпався. Між ними почалася тривала міжусобна боротьба, що свідчило про політ. роздроблення Київської Русі.

В основі цього явища були причини соціально-екоп. характеру. Розвиток феодалізму, зростання і екон. посилення місц. зем. знаті неминуло породжували відцентрові тенденції. З 1073 по 1093 Ярославичі по черзі посідали київський престол: Святослав — 1073—76, Ізяслав — 1077—78, Всеволод — 1078—93. Наприкінці 11 ст. на політ. арені виступили київський ки. Святослав Ізяславич (1093—1113) і переяславський князь Володимир Всеволодович. Щоб припинити князівські міжусобиці і організувати спільну боротьбу проти *половців* та ін. зовн. ворогів, вони склали *з'їзд князів: Любечкий з'їзд 1097, Вітебський з'їзд 1100, Долобський з'їзд 1103*. Перше десятиліття 12 ст. відзначено рядом блискучих перемог об'єднаних давьнорус. дружин. Великий князь київський Володимир Мономах (1113—25) намагався відновити єдність Русі і припинити згубну міжусобицю боротьбу. За його князювання значно змінилися політ. зв'язки Києва з ін. містами і землями Русі. З метою ослаблення народних заворушень він видав нові закони, в яких було зроблено деякі поступки міським низам (див. *Статут Володимира Мономаха*). Йому вдалося припинити князівські міжусобиці, ліквідувати загрозу половецьких вторгнень. Київська Русь часів Володимира Мономаха підтримувала далі широкі міжнар. зв'язки, в т. ч. й династичні. Володимир Мономах мав дружиною дочку англ. короля Гаральда II — Гіту Гарольдіну. Дочка Володимира Мономаха Євфимія була дружиною угорського короля Коломана.

Політику, спрямовану на зміцнення загальнорус. єдності, успішно проводив І Мстислав Володимирович (1125—32). У сфері політ. впливу Києва перебували всі давьнорус. князівства. Було здобуто великі перемоги над *половцями*, внаслідок яких вони були відкинуті, як писав літописець, «за Дон і за Волгу, за Ялык». У сфері міжнар. відносин особливо тісними були зв'язки Русі з Візантією, де правив зять Мстислава імператор Іоанн II Комнін. Успіхи об'єднаної політики Володимира Мономаха і його сина Мстислава Володимировича не могли, однак, відвернути феодалної роздробленості Русі.

Про культуру Київської Русі див. у цьому томі розділи: Література (підрозділ Давня література), Архітектура (підрозділ Давня архітектура), Образотворче мистецтво (підрозділ Давне українське образотворче мистецтво).

П. П. Толочко.

Феодална роздробленість давньоруських земель (12—13 ст.)

В перші десятиліття 12 ст. закінчився ранньофеод. етап історії Київської Русі, почався період феод. роздробленості, який характеризувався поглибленням процесів феодалізації в місті і на селі. Утворення відносно незалежних князівств, як показали нові дослідження радянських, не є тотожним з політ. розпадом д-ви. Остання лише змінила свою форму відповідно до нової форми зем. власності. Зміщення феод. способу виробництва викликало до життя не тільки імунітетні права (право феодала в своїх володіннях чинити суд, збирати податки тощо), але й розгалужену систему васальних зв'язків. Пануючий клас на Русі 12—13 ст. являв собою досить складну феод. ієрархію, на верхніх шаблях якої були представники князівського роду, на нижніх — бояри, дружинна знать, дворяни.

Всі вони були пов'язані між собою системою *сюзеренітету* — *васалітету*, яка в умовах розчленованої форми землеволодіння лишалася визначальною системою державно-правових відносин. Економічний розвиток Русі 12—13 ст. відбувався шляхом зміцнення вотчинного г-ва. У ремесло і землеробство впроваджувалися прогресивні на той час знаряддя праці. Це, в свою чергу, посилювало процес сусп. поділу праці і обміну між окремими галузями виробництва. Князі — засновники місц. династій — досить швидко змінили своє становище в удільних князівствах і ввійшли в тісний контакт з боярством окремих земель, представниками великої зем. знаті. У боротьбі проти сепаратистських тенденцій великого боярства князі мусили спиратися на постійну військову дружину. Звідси в кожній землі народжувався нижчий прошарок феодалів — дрібне дворянство, яке формувалося з князівських дружинників, слуг, *рядовичів* і *тиунів*. Одним з осн. елементів сусп. і держ. розвитку Русі, як і всієї середньовіч. Європи, були міста. Археол. дослідження свідчать, що інтенсивний розвиток і зростання їх припадають на 12—13 ст. Основою г-ва давньорус. міст становили ремесло й торгівля. В міських посадах жили і працювали ковалі, склороби, ювеліри, гончарі, різьбiry на дереві, камені й кістці, ткачі і кожум'яки, шевці, зброярі тощо. Їхня продукція задовольняла потреби не тільки навколишньої сілсь. округи, але й розходила по всій Русі. Відбувалося поступове формування внутр. ринку, який, по-перше, був би неможливий в умовах розпаду держ. єдності, по-друге — сприяв цій єдності.

Разом з розвитком внутр. і міжнар. торгівлі в великих містах виникла верства лихварів, заможних ремісників. Посилення клас. розшарування, утворення різних верств призвели до наростання соціальної боротьби в давньорус. містах 12—13 ст. (повстання 1146—47 і 1157 у Києві; 1136, 1207 і 1228—29 у Новгороді; 1219 у Галичі). Ця боротьба мала різний вияв: зіткнення князів з боярами, суперництво боярських угруповань між собою за владу, церк. ересі, виступи селян і ремісників проти феод. і лихварського гноблен-

Знаряддя праці 12—13 ст. з Колодязинського городища: колун, кувалда та сокира.

ня. Опорою пануючого класу, засобом ідеологічного впливу на маси була церква, а вище духовенство — частиною пануючого класу. На чолі церкви стояв митрополит «київський і всієї Русі». Єпархіями, які в 12—13 ст. територіально наближались до князівств, управляли єпископи. Важливу складову частину церк. організації становили *монастирі*, що розташовувалися у великих містах і за межами їх. У 12—13 ст. монастирі перетворилися на великих землеволодільців; вони володіли містами і селами, тисячами залежних селян і величезними зем. угіддями. Деякі монастирі в цей час відігравали певну роль у розвитку культури (в них створювалися архіт. споруди, в т. ч. й відомі тепер пам'ятки архітектури, літописи, школи). Церква брала активну участь і в сфері політ. життя Русі того часу.

Етнічний розвиток Русі 12—13 ст. відбувався по шляху дальшої консолідації давньорус. народності, в основі якої лежали тер. і госп. спільність, єдність мови, культури. Якщо на першому етапі існування Київської Русі силою, що сприяла етнічній згуртованості сх. слов'янства, була д-ва, то на другому — в 12—13 ст. — давньорус. народність стала однією з найважливіших передумов державної єдності.

Археол. матеріали, здобуті при розкопках давньорус. міст і городищ, поселень і могилок на території, що її займала Київська Русь, свідчать про дедалі зростаючу спільність матеріальної культури. На Русі склався єдиний (при певних локальних відмінностях) нар. стиль культури, формування якого не залежало від феод. роздроблення земель і який зго-

дом став основою утворення споріднених нац. культур рос., укр. і білорус. народів. У 12 ст. почали вживати термін «Україна», яким позначали пд. землі Давньої Русі. В *Іпатіївському літописі* під 1187 так названо пд.-сх. землі, що межували з половецьким степом. Розповідаючи про смерть переяславського кн. Володимира Глібовича, літописець відзначав його воєнні доблесті і додавав, що «о нем же Украина много постои». Пізніше, під 1213, Україною названо пд.-сх. землі, що межували з Польщею.

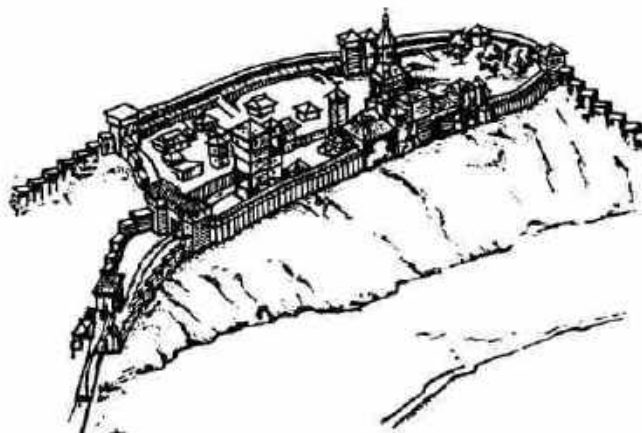
В 12—13 ст. на Русі зберігалася загально-рос. форма правління з провідною роллю і значенням київ. престолу. Тривалий час традиційним символом цілісності Русі, гол. містом країни, її екон., культур. та ідеологічним центром був Київ. Навколо київ. престолу постійно точилася боротьба претендентів на великокнязівську владу. Незалежно від династичного походження ті чи ін. князі, заволодівши Києвом, виступали прихильниками єдності Русі. Згодом поряд з Києвом висунулися і нові об'єднувачі центри — Чернігів, Владимир на Клязьмі, Смоленськ, Галич.

Політ. суперництво окремих князівських династій Русі привело до виникнення бл. серед. 12 ст. системи дуумвірату — співправління на київ. престолі князів з двох князівських ліній (*Ольговичів* і *Мономаховичів*), що не бажало поступатися першістю одна одній. Співправління князів-дуумвірів відіграло позитивну роль у політ. історії Русі 12—13 ст., оскільки дещо пом'якшило гостроту міжусобних конфліктів.

Політичний розвиток Русі 12—13 ст. характеризувався не тільки децентрованими тенденціями, але й відцентрованими, носіями яких стало велике боярство окремих земель. Внаслідок зміщення місц. влади на певному етапі вийшли з-під впливу великого князя київського Галицьке, Ростово-Суздальське, Полоцьке князівства та *Новгородська феодална республіка*. Протягом 11—12 ст. на політ. карті Русі з'явилося бл. 15 земель-князівств, з яких п'ять — Київське, Чернігівське, Переяславське, Володимиро-Волинське, Галицьке — були в межах сучас. території УРСР. Згодом у 2-й пол. 12 і в 13 ст. процес дальшого політико-адм. роздроблення захопив і їх. У кожному князівстві, в свою чергу, з'являлися невеликі князівства-васали. Кожне князівство в мініатурі повторювало політ. систему Давньої Русі. В більшості князівств Русі 12—13 ст. помітні були і тенденції до єдності, уособленням яких була сильна князівська влада.

Важливе місце в політ. структурі Русі періоду феод. роздробленості посідали Київ і *Київське князівство*. Втративши реальну політ. силу, Київ як церк. центр усіх давньорус. земель і організатор боротьби проти зовн. ворогів лишався політ. столицею Русі.

Боротьбу за Київ вели чернігівські, волинські, володимиро-суздальські, смоленські та ін. князі. У проведенні об'єднувачої політики деякі з них досягали значних успіхів. Всеволоду II Ольговичу (1139—46), Ізяславу Мстиславичу (1146—54), Юрію Долгорукому (1155—57) вдавалося на короткий час відновлювати єдність Русі, організовувати спільну боротьбу проти половців. Для участі в антиполовецьких походах надсилали свої військ. загони Київ, Переяслав, Чернігів і Володимиро-Волинський, Галич і Туров. Походи 1165, 1167, 1168, 1183 і 1187 закінчилися блискучими перемогами, внаслідок яких було відвернуто половецьку загрозу від пд.-рус. земель, а також від важливих торг. шляхів, що сполучали Русь з Візантією і Кавказом.

Давньоруське місто Любеч. Реконструкція.

Одним з найбільших князівств Пд. Русі було Чернігівське князівство. В кін. 11 ст. з його складу виділилися *Сіверське князівство* і Муромо-Рязанське князівство, політ. історія яких тісно перепліталася з історією Чернігова і Києва. З 30-х рр. 12 до 40-х рр. 13 ст. чернігівські князі вели постійну боротьбу за київ. престол і майже всі володіли ним.

Пд.-зх. князівства Русі — Волинське і Галицьке — виникли не в результаті роздроблення Київської Русі, а як наслідок місц. розвитку: на той час, коли на цю територію поширилася влада Києва, тут уже існували численні міста з пануючим класом феодалів, які об'єднали землі дубів, тиверців, бужанів і білих хорватів.

Володимиро-Волинське князівство, центром якого було м. Володимир, аж до серед. 12 ст. не мало власної династії князів, ним управляли або київські князі, або ж їхні ставленники. Тільки на час князювання Ізяслава Мстиславича Волинське князівство дістало статус спадкової вотчини і надовго закріпилася за його родом. Волинські князі брали активну участь у боротьбі за київ. престол, намагалися об'єднати Волинську і Київську землі. *Галицьке князівство* як самостійне почало формуватися в кін. 11 ст., але остаточно склалося лише в 40-х рр. 12 ст. Розквіту досягло за князювання Володимирка (Володимира Володаровича; 1141—52) і Ярослава Осмомисла (1152—87). Цим князям вдалося подолати опір місц. боярства і ствердити сильну центр. владу. Столицею Галицького князівства став *Галич*.

У 1199 відбулося об'єднання Галицького і Володимиро-Волинського князівств, внаслідок чого утворилося *Галицько-Волинське князівство*. Першим його князем був Роман Мстиславич (1199—1205). Згодом воно розпалося на уділи — Галицький, Звенигородський і Володимирський. У зх. землях Русі почалася тривала міжусобна боротьба галицьких і волинських бояр, в яку втручалися Угорщина й Польща. За князювання Данила Галицького (1229—64) було досягнуто значних успіхів у стабілізації політ. життя зх.-рус. земель, але боярська опозиція в цей час була досить сильною.

Історичний розвиток давньоруських земель перервала навала орд Батия. Вперше кочовики з Центральної Азії з'явилися в південноруських степах у 20-х рр. 13 ст. На з'їзді князів у Києві 1223 було прийнято рішення попередити напад кочовиків на Русь і зустріти їх на чужій території. Битва на *Калці*, яка відбулася того самого року, закінчилася поразкою давньорус. дружин. Нападники, дійшовши до Дніпра, не наважилися продовжувати похід і повернули назад.

У 1237 почалася навала орд Батия на Русь, внаслідок якої було взято міста Суздаль, Владимир, Ростов, Ярославль, Юр'єв-Польський, Переяславль (Залеський), Твер та ін. В 1239 орда Батия рушила на Пд. Русь, взяла Переяслав, Чернігів. У 1240 зруйнували Київ, 1241 — Володимир-Волинський, Галич, ін. міста Пд.-Зх. Русі. Дійшовши 1240 до Польщі, Угорщини і Чехії, Батий припинив похід на Зх. і через Боснію, Сербію, Болгарію і Русь 1242 вивів свої війська в пониззя Волги; тут було засновано *Золоту орду*. Давня Русь, героїчно відстоюючи свою незалежність, втратила сили загарбників і тим врятувала країни Європи, їхню культуру від руйнування. Внаслідок навали орд Батия на Русь було знищено величезні матеріальні і культурні цінності, винищено або взято в полон багато людей. Завойовані давньорус. князівства потрапили у васальну

залежність від Золотої орди. Рус. населення було обкладене тяжкою даниною і примушене виконувати різні повинності на користь ханської влади. Князів і бояр хан залишив на місцях, але поставив їх під контроль своїх намісників — *баскаків*. Як зазначав К. Маркс у праці «Секретна дипломатія XVIII століття», це «іго не тільки гніло, воно ображало душу народу, який став його жертвою».

В умовах монголо-татарського іга феод. роздробленість посилювалася. В межах кожного князівства утворилося багато дрібних. Ці процеси обминули лише Галицько-Волинське князівство, яке було одним з найсильніших у той період. В Пд.-Зх. Русі саме воно очолило успішну боротьбу проти завойовників руських земель. Його загоном під проводом Данила Галицького 1238 розбили біля *Дорогичина* лицарів нм. Лівонського ордену, які при підтримці польс. кн. Конрада захопили в 30-х рр. 13 ст. це місто.

В Пн. Русі аналогічна роль належала Новгороду. В *Невській битві* 1240 війська новгородців, очолене князем Олександром Ярославичем (Невським) розгромило шведських феодалів, які намагалися загарбати пн.-рус. землі. В 1242 новгородське ополчення на чолі з Олександром Невським розгромило на льоду Чудського оз. військо лицарів нм. Тевтонського ордену, підтримане загонами прибалт. єпископів і дат. феодалів, які вторглися в Новгородську землю (див. *Людське побоїще* 1242). Перемога на Неві, Чудському оз. і біля Дорогичина на деякий час поклала край агресії нм. лицарів на рус. землі. В *Ярославській битві* 1245 військо Данила Галицького розбило військо сили угор.-польс. феодалів, які намагалися захопити Галич. Данило Галицький зміцнив внутр. становище князівства, придушивши феод. міжусобну боротьбу. В 1239 він поширив свій вплив на Київ. Данило не раз намагався організувати боротьбу проти золотоординських гнобителів. З цією метою він спробував заручитися підтримкою деяких зх.-європ. д-в і папи римського, але не мав у цьому успіху. В 1254—55 рус. військо на чолі з Данилом Галицьким визволило від золотоординців землі по Пд. Бугу, Случі і Тетереву. Через кілька років (1259) Золота орда, однак, поновила панування над краєм і примусила знищити укріплення галицько-волинських міст Кремінця, Луцька, Львова, Володимира та ін. Незважаючи на феодальну роздробленість та золотоординське іго, в давньоруських князівствах тривав розвиток культури, основу якої становила спільна культура давньорус. народності.

П. П. Толочко.

Татарські загарбники женуть полонених в Галицько-Волинській Русі. Мініатюра з угорського літопису. 1489.

Соціально-політичне становище українських земель і боротьба народних мас проти феодального та іноземного гніту в 14 — 1-й половині 16 ст. Формування української народності

В кінці 13—14 ст. по сусідству з пд.-зх. руськими землями змінилися врятовані Руссю від золотоординського іга феод. д-ви Литва, Польща та Угорщина. В 2-й пол. 14 ст. більша частина Пд.-Зх. Русі підпала під владу Литви і Польщі. Литва підкорила Чернігово-Сіверщину (бл. 1356), Поділля і Київщину з Переяславщиною (1362—63), більшу частину Волині з містами Володимиром, Луцьком, Кремінцем тощо; Польща — Галицьку землю (1349—87) і частину Зх. Волині (1377). Закарпаття ще в 11—13 ст. загарбали угор. феодалі. Пн. Буковина, що в період феод. роздробленості становила частину Галицько-Волинського князівства, в серед. 14 ст. підпала під владу новоутвореного *Молдавського князівства*.

Іноземні загарбники разом з місц. феодалами посилювали експлуатацію укр. населення, грабували природні багатства України. В кін. 14 і в наступні століття на укр. землях розвивалися далі феод.-кріпосницькі відносини, що було зумовлено, зокрема, вдосконаленням засобів виробництва у с. г., поширенням різних ремесел у містах, кількістю яких значно зросла. Все це впливало на зміцнення екон. зв'язків між укр. землями, а також на розширення торгівлі із зарубіжними країнами. Розвиток товарно-грошових відносин все більше підживляв устої натурального г-ва. Зросла роль грошей, що в свою чергу призвело до посилення антисекс селян феодалами, збільшення їхніх феод. повинностей, до їхнього закріпачення. В 15 ст. місц. та центр. влада Польщі і Литви не раз виносила рішення про заборону переходів селян, про посилення закріпачення їх, запровадження панщини та ін. повинностей на користь поміщиків (див. *Привілей Казимира 1447, Литовські статуту*).

З 15 ст. все більшої ваги набували *фільварки* — поміщицькі г-ва, які з 14 ст. створювалися за рахунок сел. орних та ін. земель. Фільварки ставали продуктами товарів на ринок, а їхніми виробниками були закріпачені селяни, які, крім *панщини*, не звільнялися і від грошових та натуральних повинностей. Крім того, селяни виконували й держ. повинності — будівництво фортець, шляхів, мостів тощо. Внаслідок захоплення общинних селянських земель зростала кількість малоземельних і безземельних селян (*загородники, городники, підсусідки, халутники, комірники* та ін.). Феодалі звільнялися від податків і виконували лише військ. службу, за що здебільшого діставали права на володіння землею і кріпаками. Такий самий сусп. процес з деякими особливостями відбувався в той час також на Буковині і Закарпатті. Зростання сусп. поділу праці, розвиток ремесел, внутр. та зовн. торгівлі в 15—16 ст. привели до зростання вже існуючих і виникнення нових міст на укр. землях. Були міста, які підлягали королівській, великокнязівській владі або феодалам. Важливу роль у 14—16 ст. відігравали такі укр. міста, як Київ, Кам'янець-Подільський, Львів, Луцьк, Кременець, Жито-

мир та ін. Екон. зростання міст зумовило прагнення їхніх жителів обмежити владу феодалів. Польс. королі або лит. великі князі за певну винагороду почали надавати деяким містам самоврядування за т. з. *магдебурзьким правом*. Були непоодинокі випадки, коли магнати, з метою збільшити свої доходи за рахунок міськ. торгівлі та ремесла, добивалися запровадження магдебурзького права для власних міст. Не все населення міст однаково користувалося наданими правами та привілеями. Їх широко використовували міська верхівка — патриціат, в руках якої зосереджувалося міське управління, меншою мірою — осн. частина жителів міст — ремісники, люди, зайняті в промислах і торгівлі. Фактично безправною була міська біднота — плебейство. Ремісники в містах об'єднувалися в професійні корпорації — *цехи*, діяльність яких регламентувалася спеціальними статутами. Не організовані в цехи ремісники перебували в гірших умовах порівняно з членами цехів.

Міжнар. обстановка того часу позначалася і на становищі України. Польс.-лит. армія, в складі якої брали участь білорус., укр. і рос. полки, в *Грюнвальдській битві 1410* завдала нищівної поразки нім. лицарям, внаслідок чого було затримано агресію нім. феодалів на схід. У 2-й пол. 15 ст. на Буковину, Галичину і Поділля почалися напади султанської Туреччини. Чинило напади на укр. землі й Кримське ханство, яке виникло 1443 як феодал-на внаслідок розпаду Золотої орди, а в 1475 визнало васальну залежність від турецького султана. Кримиї знищували міста і села, забирали тисячі людей у полон, продавали їх в рабство на сх. ринках або використовували як рабів. У 1482 кримський хан Менглі-Гірей учинив руйнівний напад на Київ. У складних соціально-економічних, державно-політичних і міжнародних умовах відбувалося формування української народності. Її етнічною основою була давньорус. народність, що сформувалася за часів Київської Русі. Ще в період феодал. роздробленості Давньорус. д-ви (12—13 ст.), який характеризувався тенденціями, з одного боку, до відокремлення певних територій, з другого — до об'єднання окремих земель, з'явилися нові екон., політ. і культурні центри, створювалися відповідні передумови для початку одночасного формування на пн.-сх., пн.-зх. і пд.-зх. землях Русі російської, української і білоруської народностей. Формування укр. народності відбувалося на території Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Волинського і Галицького князівств, що мали

спільну назву «Руська земля», а з 14 ст. — «Русь». Центром цього процесу стало Середнє Придніпров'я (Київщина, Переяславщина і пд. частина Чернігово-Сіверщини). Незважаючи на роздробленість земель Пд.-Зх. Русі після включення їх до складу різних д-в, Середнє Придніпров'я з Києвом відігравало і далі важливу роль у її політ., екон., культурному і реліг. житті.

Формування укр. народності тривало в 14—15 ст. В той час укр. народність, поряд з російською і білоруською, виступала як окрема етнічна спільність з своєю мовою, територією, особливостями екон. життя і самобутністю культурою. Раніше жила в Пд. Русі назва *Україна* набувала також етнічного значення і поширилася на всі землі, де сформувалася укр. народність. В 14 ст. виникли назви «Велика Русь» (з кін. 15 ст. — «Росія»), «Біла Русь» (для позначення місцевості, яка в основному збігалася з територією формування білорус. народності) і «Мала Русь» (якою спочатку позначали Галицько-Волинську землю, а пізніше й Наддніпрянщину). Назву «Мала Русь» вживали гол. чин. в офіц. документах і л-рі. Зберігалася також назва «Русь», спільна для всіх східнослов'ян. земель. І в наступні періоди феодал. ладу формувалися осн. риси укр. народності: територія, мова, екон. спільність, психічний склад. Процес складання укр. народності супроводився загостренням соціальних суперечностей, класовою боротьбою, які поєднувалися з боротьбою нар. мас проти іноз. гніту. Посилення закріпачення викликало опір селянства. Селяни відмовлялися виконувати феодал. повинності, не раз опір селян набирав характеру повстань. У 1431 повстали селяни в Белзькій землі, де королівський уряд роздав села з землею у володіння польс. шляхти. В тому самому році повстали селяни Бакотської волості на Поділлі (див. *Бакотське повстання 1431—34*). В 1457 на Буковині діяв озброєний загін селян, на чолі якого стояв ватажок Лев. Молд. військо разом з польс. військом, що прийшло з Галичини, розгромили повстанців. Особливого розмаху набуло *Мухи повстання 1490—92*, що охопило Буковину, Галичину і Поділля. Повстанці захоплювали фортеці і нищили залоги, руйнували панські маєтки. В цьому повстанні, що мало характер сел. війни, спільно боролися укр. і молд. селяни. Повстання було жорстоко придушене молд. і польс. військами, в складі яких були й лицарі Тевтонського ордену. Селяни Закарпаття разом з селянами Угорщини і Словаччини взяли участь у *Дожі Дерда повстанні 1514* проти кріпосництва. Це повстання теж переросло в сел. війну. Повстанці боролися за рівний розподіл землі, знищення кріпацтва, нац. та реліг. гніту з боку католицької церкви. Королівській армії вдалося розгромити повстанське військо.

В кін. 15 ст. завершилося формування *Російської централізованої держави*, столицею якої була Москва. Ця д-ва стала опорою в боротьбі укр. і білорус. народів проти польс.-шляхет. поневолення за возз'єднання з рос. народом. Курс Рос. д-ви на об'єднання всіх сх.-слов'ян. земель відповідав прагненням укр. і білорус. народів, які стали об'єктом інтенсивної колонізації та покатоличення з боку польс. феодалів і католицької церкви. Частина укр. і білорус. феодалів, намагаючись зміцнити свої класові привілеї, пішла на компроміс з польс. і лит. правлячими колами. Але осн. маса місц. населення виступала проти політики, яку проводили правлячі кола Польщі і Литви (див. *Київське міське повстання*

1536, *Черкаське міське повстання 1536*, *Брацлавське і Віницьке міські повстання 1541*). Антилитовські виступи сталися і в Києві (1436, 1484, 1508). Посилення феодал.-кріпосницького гніту викликало численні втечі селян і міськ. бідноти на Пд.-Сх. Київщину і на Сх. Поділля (*Брацлавщина*). Тут виникло *козацтво*. Козацтво складалося з вільних виробників, які займалися с. г., промислами і ремеслами. Одночасно з укр. козацтвом виникло рос. козацтво на Дону. Укр. і рос. козацтво було сильним військ. бар'єром проти агресії султан. Туреччини та її васала Кримського ханства. Центром козацтва в 1-й пол. 16 ст. стала *Запорізька Січ*. Зростання козацтва на Україні сприяло розширенню етнічної території укр. народу, розвитку його побуту і культури.

Ф. П. Шевченко.

Соціально-економічне і політичне становище України та антифеодална і визвольна боротьба

Її народних мас у 2-й половині 16 — 1-й половині 17 ст.

У 2-й пол. 16 ст. відбулися зміни держ.-адм. характеру в становищі значної частини укр. земель. Скориставшись з ослаблення Великого князівства Литовського, яке починаючи з 1558 брало участь у багаторічній війні проти Росії (див. *Лівонська війна 1558—83*), польс. правлячі кола взяли курс на загарбання усіх укр. земель. Навесні 1569 до складу Польс. королівства було включено Волинське, Підляське, Київське, Брацлавське воєводства. *Люблінська унія 1569* проголосила об'єднання Польс. королівства і Великого князівства Литовського в одну д-ву — *Річ Посполиту*. Остання продовжила війну з Росією, що посилювало невдоволення широких нар. мас, зокрема Білорусії та України, які тяжіли до Росії.

Із загарбанням Польщею Волині, Київщини і Брацлавщини укр. шляхта зрівнювалася у правах з польською. На цих землях збільшувалася кількість володінь польс. магнатів і шляхти. Польс. магнати — Калиновські, Конєпольські, Потоцькі, Жолкевські, Язловецькі, Замойські та ін. — в 1-й пол. 17 ст. володіли на Україні сотнями сіл, містечок і міст. Одночасно збільшили свої володіння також укр. магнати — Острозькі, Заславські, Вишневецькі, Збараські, Корецькі та ін.

З метою зміцнити свої сусп.-політ. та екон. позиції укр. феодалів приймали католицтво і ополячувалися. Одночасно польс. влада, за участю укр. магнатів, посилено проводила колонізацію, запроваджувала католицизм. Частина вищого православного духовництва за *Брестською унією 1596* проголосила об'єднання православної церкви на тер. Речі Посполитої, а також на більшій частині України і Білорусії з католицькою під зверхністю папи римського. Польс. магнати, шляхта і католицьке духовництво нехтували нац. традиції укр. народу, гальмували розвиток укр. мови і культури. Так, чин., посилювався нац. і реліг. гніт і безправ'я нар. мас. Зусилля польс. влади були спрямовані також на те, щоб ослабити прагнення укр. і білорус. народів до возз'єднання їх з рос. народом. У 2-й пол. 16 і особливо в 1-й пол. 17 ст. посилювався і феодал.-кріпосницький гніт. «Устава на волюки» 1557, запроваджена

Селяни в панському маєтку. Мініатюра з Учительного євангелія. 1638.

воєнних дій посилювало прагнення нар. мас України до возз'єднання з братнім рос. народом в єдиній Рос. д-ві. Керівники визвольної війни усвідомлювали, що без військ. допомоги Рос. д-ви остаточно перемога в війні з Польщею неможлива. 8 (18).VI 1648 Б. Хмельницький звернувся до рос. уряду з проханням прийняти Україну до складу Росії. Починаючи з 1649 Б. Хмельницький відряджав з цією метою до Москви посольства на чолі з С. А. Мужилонським, К. Д. Бураєм, Ф. Я. Вешняком, І. І. Іскрою, С. Богдановичем-Зарудним, Г. Яковичем. Уряд Росії не міг відразу задовольнити клопотання Б. Хмельницького. Позиція рос. уряду щодо України пояснювалася багатьма причинами. Так, масове покочення укр. селян, яке супроводилося вигнанням або винищенням шляхти, організацією козац. самоврядування та ін., викликало занепокоєння у рос. феодалів. У визвольній війні брали участь загони донських козаків і навіть служили люди. Відбувалися антифеод. виступи населення і в прикордонних з Україною повітах Рос. д-ви.

Якщо рос. кріпосники та їхній уряд побоювалися антифеод. виступів і на Україні, і у себе, то нар. маси Росії, навпаки, не тільки співчували укр. народові в його боротьбі, але й реально допомагали йому. Але не тільки страх перед нар. повстаннями в Росії і антифеод. рухом на Україні змушував царський уряд утримуватися від прийняття України до складу Рос. д-ви. Такий акт означав би, крім того, неминучу війну з Польщею, до якої Росія не була підготовлена. Проте царський уряд вступив у дипломатичні відносини з Україною і почав подавати їй військ. і екон. допомогу (дозволяв вивозити без мита хліб, сіль та ін. продовольство, а також різні військ. припаси та зброю).

Зазнавши поразки у війні, польс. уряд шукав компромісу з гетьманською адміністрацією. В лютому 1649 в Переяслав для мирних переговорів прибули польс. комісари. Вони висунули такі вимоги: відступитися від «черні», тобто від селян, погодитися на те, щоб реєстрове козац. військо не перевищувало 15 тис. чол., негайно розірвати союз з Крим. ханством і підняти проти нього зброю. Таким чином, польс. сторона хотіла посягти ворожнечу між козаками і селянами і вивести козац. військо з України. Гетьманська адміністрація рішуче відкинула ці пропозиції. Воєнні успіхи повстанського війська високо підняли міжнар. авторитет України. До гетьманської резиденції в Чигирині почали прибувати дипломатичні представники європейських і сх. д-в. Семиградський князь Дерд Ракоці звертався до козаків за підтримкою в своїх претензіях на польс. трон. Туреччина намагалася укласти з Україною угоду. Б. Хмельницький домігся союзу з Білгородською ордою і військ. допомоги від неї.

Недовзі після від'їзду комісарів Польща почала воєнні дії, а в серпні відбулася *Зборівська битва 1649*. Польс. військо було розгромлено. Але польс. стороні вдалося привернути на свій бік союзника козаків крим. хана Іслама-Гірея III. Це змусило Б. Хмельницького припинити воєнні дії. Було укладено *Зборівський договір 1649*, за яким влада Польщі на Правобережній і Лівобережній Україні дещо ослаблювалася; козац. реєстр обмежувався 40 тис. чол., ті ж учасники війни, які не потрапили в реєстр, мали

повернутися під владу своїх панів. Договір не задовольнив жодної зі сторін: польські магнати не могли погодитися з втраченою своїх володінь на Україні, а покочані селяни не хотіли повертатися до панів. Нова війна була неминуча. Готуючись до неї, польс. уряд підбурював проти України молд. господаря В. Лупу. Останній, розраховуючи на підтримку Польщі у війні проти Валахії, зайняв щодо України ворожу позицію. Щоб нейтралізувати В. Лупу, укр. військо 1650 вступило в Молдавію і без бою зайняло її столицю — м. Ясси (див. *Молдавські походи Б. Хмельницького 1650 і 1652*). В. Лупу змушений був укласти союз з Україною і погодився видати свою дочку заміж за Т. Хмельницького — сина Б. Хмельницького.

На поч. 1651 польс. військо віроломно вдерлося на Правобережну Україну. 11(21).II 1651 в бою за м. Красне героїчно загинув полковник Д. Нечай. У березні 1651 було обложено м. Вінницю. Але калнинський полковник І. Богун відбив напади польс. війська і за допомогою козацьких загонів М. Пушкаря і Й. Глуха примусив його відступити. 18 (28).VI — 30.VI (10.VII) на Волині біля м. Берестечка відбулася вирішальна битва. Крим. хан знову зрадив козаків, покинувши поле бою й захопивши на деякий час у полон Б. Хмельницького. Козаки мужньо боролися під керівництвом І. Богуні і після тяжких втрат відійшли на Сх. (див. *Берестечка битва 1651*). В липні 1651 лит. військо Я. Радзивілла захопило Київ, а слідом за ним на Наддніпрянщину вдерся з значними силами М. Потоцький. Зважаючи на тяжке становище України, гетьманська адміністрація змушена була укласти *Білоцерківський договір 1651*, за яким козац. реєстр скорочувався до 20 тис., а козац. територія обмежувалася одним Київським воєводством; польс. пани поверталися в свої маєтки на Україні. Становище України, розореної 3-річною війною, було критичним. Польс. урядники і шляхта чинили криваву розправу над населенням. Білоцерківський договір викликав велике невдоволення нар. мас. Почалися повстання селян, міщан і козаків.

Під час визвольної війни козац. старшина і укр. шляхта намагалися використати досягнуті народом успіхи в своїх класових інтересах для збереження і зміцнення феод.-кріпосницьких відносин на Україні. На початку визвольної війни Б. Хмельницький видавав універсали, зобов'язуючи селян виконувати феод. повинності на користь окремих шляхтичів і монастирів. Проти відновлення феод. гноблення селяни і козаки вели рішучу боротьбу. Так, 1651 виключені з реєстру козаки вбили білоцерківського полковника М. Громику. На початку 1652 поблизу Придлук і Ромев повстали проти козак.

старшини селяни і козаки. Б. Хмельницький придушував антифеод. виступи, але водночас вживав заходів щодо полегшення становища селян шляхом розширення козац. реєстру. Цим Б. Хмельницький намагався ослабити гостроту соціальних антагонізмів і зберегти загальнонар. фронт у боротьбі проти шляхет. Польщі. Після поразки козац. війська під Берестечком обидві сторони знову поча-

Герб Запорізького реєстрового війська.

Герб Богдана Хмельницького.

ли готуватися до війни. В травні 1652 Б. Хмельницький рушив з військом на Молдавію, щоб змусити В. Лупу, який знову перейшов на бік Польщі, виконати умови договору 1650. Під горою Багогом дорогу козакам заступив великий коронний гетьман М. Калнинський з 30-тисячним польс. військом. Козаки 23.V (2.VI) розбили шеститисячне військо противника. Загинув М. Калнинський (див. *Батозька битва 1652*). В. Лупу поновив союз з Україною. Восени 1653 60-тисячне польс. військо на чолі з Яном II Казимиром рушило на Львів, а звідти на Кам'янець-Подільський. Назустріч противникові на Поділлі рухалося козац. військо на чолі з Б. Хмельницьким, а з Криму — його союзник крим. хан. У кін. вересня 1653 під м. Жванцем (тепер село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) козаки і татари оточили польс. табір (див. *Жванецька облога 1653*). В той час, коли мала відбутися вирішальна битва, король і хан довідалися про рішення *Земського собору 1653* прийняти Україну під владу Росії і оголосити війну Польщі. При такій радикально зміненій ситуації король не наважився вступити в бій, хоч хан і покинув Б. Хмельницького, уклавши з королем перемир'я. Цей акт врятував польсько-шляхетське військо від поразки.

Визвольна війна українського народу мала великий вплив на посилення антифеод. боротьби в Польщі, Молдавії, Угорщині. Восени 1648 вибухнуло повстання польс. селян проти шляхти в Підляшші та в околицях Варшави, 1651 спалахнуло сел. повстання під проводом Кости Наперського в Краківському воєводстві (див. *Кости Наперського повстання 1651*), під проводом П. Гшибовського —

Сутинка польської і козацької кінноти під Кислом. Малюнок А. ван Вестерфельда. 1651.

в Калішському воєводстві. В 1653 повста-
ла міська бідота у м. Яссах у Молдавії.
На поч. 50-х рр. 17 ст. відбулися сел.
повстання в Угорщині.

Після припинення воєнних дій під Кван-
цем Б. Хмельницький відіів козак. полки
на Брацлавщину. Залишивши військо охо-
роняти Правобережну Україну від напа-
дів польс. шляхти і крим. татар, він ви-
їхав з Брацлавщини і 6 (16). І 1654 прибув
до Переяслава, де зустрівся з рос. посоль-
ством на чолі з боярином В. В. Бутурлі-
ним, на яке покладалася місія — проєсти
на Україні акт возз'єднання з Росією і
прийняти від населення присягу (див.
Возз'єднання України з Росією 1654).
8 (18). І 1654, після наради Б. Хмельниць-
кого з старшиною, було скликано в мі-
ській площі Переяслава заг. раду. В ній
брали участь представники всіх верств
укр. населення — козацтва, міщан, ку-
пців, духовництва, а також селяни нав-
колишніх сіл. В промові на раді Б.
Хмельницький обґрунтував істор. необ-
хідність возз'єднання України з Росією.
В. В. Бутурлін вручив Б. Хмельницько-
му царську грамоту про згоду прийняти
Україну до складу Рос. д-ви і захищати
її від ворогів. Всі учасники *Переяслав-
ської ради 1654* на чолі з гетьманом
присягали на вірність Росії, після чого В. В.
Бутурлін від імені рос. уряду передав
Б. Хмельницькому знаки гетьманської
влади: військ. прапор, гетьманську бу-
даву і ферезію (каптан) та шапку. Б.
Хмельницький і старшина в присутності

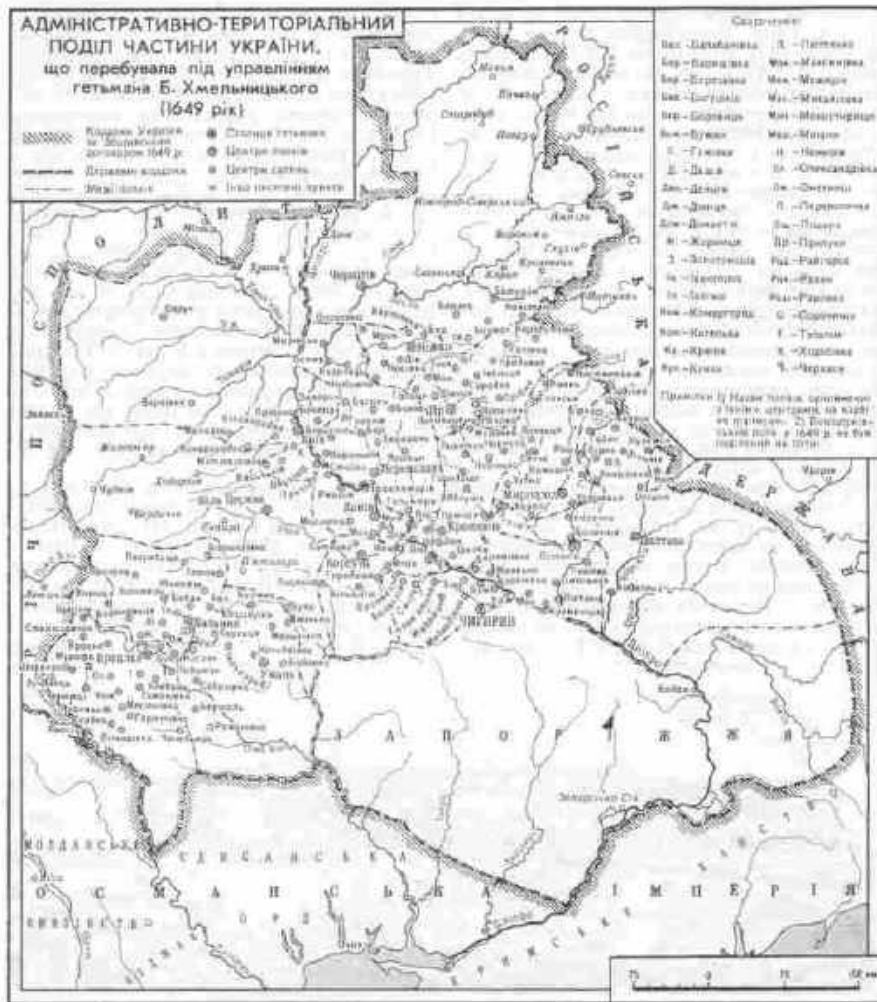
рос. посліди склали в соборній церкві присягу. Населення присягало на місцях, зокрема 17 (27). І складо присягу населення Києва. Як розповідає козак, «*Літопис Самовидця*», «по усей Україні увесь народ з охотою тоє (тобто присягу) учинил... і немалая радість межі народом стала». Возз'єднанню України з Росією сприяли безперервно зростаючі між ними екон., політ. і культур. зв'язки. Боротьчись за возз'єднання України з Росією, укр. нар. маси прагнули визволитись від феод. залежності і ліквідувати нац. гніт, козак. старшину і шляхту сподівалися за допомогою царизму закріпити свої становища привілей, забезпечити в межах Рос. д-ви політ. автономію України і стати тут правлячим класом.

Рішення Переяславської ради здійснило прагнення та сподівання укр. народу і стало поворотним етапом в його істор. житті. Возз'єднання України з Росією врятувало укр. народ від поневолення шляхет. Польщею і султан. Туреччиною, відклало широкі перспективи для розвитку продуктивних сил України і Росії, для екон., політ. і культур. розвитку укр. і рос. народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 32, с. 334). Політичне і правове становище України в складі Рос. д-ви було визначено підписанням царським урядом у Москві договірними умовами — *Березневими статтями 1654*. В особі рос. народу укр. народ знайшов союзника.

друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і нац. визволення. Почався новий, якісно вищий етап спільної боротьби двох братніх народів проти соціального гніту. Поєднавши свою долю з братнім рос. народом, укр. народ врятував себе як національну спільність. Саме воз'єднана з Росією тер. України стала центром, до якого завжди тяжіли інші, населені українцями, землі. Воз'єднання України з Росією сприяло подальшому розвитку укр. народності і перетворенню її на бурж. націю, сприяло культур. взаємобогаченню двох братніх народів, відіграло важливу роль у розвитку укр. культури. Воно мало величезне міжнар. значення, завдавши рішучого удару по агресивним планам ворогів укр. і рос. народів — польсь., тат. і тур. феодалів — і ослабило політ. роль Речі Посполитої в житті Європи, зірвало агресивні плани Ватикану, який намагався покатоличити укр., білорус. і рос. народи. Воз'єднання України з Росією підготувало умови для визволення земель Правобережної України і Білорусії. Карту дня, на окремому аркуші, с. 96—97.

В. О. Голобуцкий.

**Соціально-економічний
розвиток і політичне
становище України після
возз'єднання з Росією
(2-а половина 17 ст.)**

Після возз'єднання України з Росією шляхет. Польща не полишила своїх агресивних планів щодо України, і це на поч. 1654 призвело до війни між Росією і Польщею. У березні 1654 польсь.-шляхет. військо вторглося на Поділля, Волинь і Брацлавщину, але, ослаблене діями козак. загонів та мужнім опором населення, змушене було відступити. Згодом гол. воєнні дії розгорнулися на тер. Білорусії і Смоленщини. На допомогу рос. війську гетьман. адміністрація послала 20 тис. укр. козаків під командуванням наказного гетьмана І. Н. Золотаренка. До кінця 1654 рос.-укр. військо визволило Смоленщину, частину Білорусії. Восени 1654 шляхет. Польща знову розгорнула воєнні дії на Україні. 19 (29).І — 22.І (1.ІІ) 1655 під Охматовом (тепер село Жашківського р-ну Черкас. обл.) відбулася битва, в якій козак. полки на чолі з Б. Хмельницьким та рос. військо під командуванням В. Б. Шеремєтєва спинили дальше просування польсь.-шляхет. війська і тат. загонів на Україні і завдали їм значних втрат (див. *Охматівська битва 1655*). У серпні — вересні 1655 укр. козаків під керівництвом Б. Хмельницького і рос. військо на чолі з В. В. Бутурліним перейшли в наступ, визволили Поділля та більшу частину Сх. Галичини. Але незабаром напад на Поділля крим. татар змусив рос.-укр. військо з боями відступити з-під Львова на Придніпров'я. В 1655 було визволено майже всю Білорусію. В 1656 почалася війна Росії з Швецією, уряд якої зазіхав на Прибалтику, Білорусію, а також на зх.-укр. землі. Скориставшись з цього, вислана війною шляхет. Польща запропонувала царському урядові перемир'я, яке було укладено в жовтні 1656 (див. *Віденське перемир'я 1656*). Для України, яка возз'єднувалася з Росією, велике значення мали соціальні наслідки визвольної війни 1648—54. Ліквідувавши панування польсь. шляхти, війна на деякий час ослабила феод.-кріпосницьку систему на Україні. Велике землеволоніння польсь. феодалів було ліквідовано. Деяку частину цих земель зайняли селя-

ни (займаницина), утворюючи т. з. вільні військ. села. Переважна більшість земель і промислів, що раніше належали польсь. феодалам, була захоплена козац. старшиною, укр. шляхтою і вищим православним духовництвом. Із зростанням великого феодал. землеволодіння дедалі посилювалася експлуатація нар. мас — запроваджувалися відробіткова, продуктова і грошова феодална рента, зростає кількість додаткових повинностей і данин. Статус України в складі Рос. д-ви визначався договірними умовами між царським урядом і гетьманською адміністрацією та царськими грамотами. На Лівобережжі, Слобожанщині та Запоріжжі зберігалися адм. установи та органи, створені під час визвольної війни (полковий устрій (див. Полки), суд, військо, податкова та митна системи). Управління Україною здійснювалося царським урядом через Посольський, а з 1663 Малоросійський [утворений 31.XII 1662 (10.I 1663)] прикази. Посилення феодал. гніту загострювало класові суперечності. Це проявлялося у сел. повстаннях, втечах, відмовах селян відбавити повинності. Одним з великих сел. виступів на Лівобережній Україні було *Пушкарів і Барабаша повстання 1657—58*, спрямоване проти старшинсько-шляхет. верхівки, очолюваної гетьманом І. Виговським, яка намагалася відірвати Україну від Росії і відновити польсь.-шляхет. панування. Придушивши повстання, І. Виговський у вересні уклав з польсь. урядом *Гадяцький договір 1658* про перехід України під владу шляхет. Польщі. Ця зрадницька угода викликала опір укр. народу. В результаті нар. повстання на чолі з І. Богуном, І. Сіркою та І. Безпалом (див. *Богуна повстання 1659*) було скинуто І. Виговського (наслідок цього Гадяцький договір втрапив силу) і 1659 гетьманом обрано Ю. Хмельницького. Тоді ж між гетьманською адміністрацією і царським урядом було укладено *Переяславські статті 1659*, які дещо обмежували автономію України. Протягом 2-ї пол. 17 ст. Правобережжя, Сх. Галичина, Закарпаття і Пн. Буковина перебували під гнітом іноз. загарбників. На цих землях загальмувався розвиток продуктивних сил, інтенсивно зростали велике феодал. землеволодіння, збільшувалася повинність селян, погіршувалося їхнє юридичне становище. Пануючі класи придушували будь-які прояви антифеод. і визвольного руху, прагнення населення цих земель до єдності з нар. масами всієї України.

Восени 1660 шляхет. Польща в союзі з крим. татарами знову напала на Україну. Скориставшись з поразок 1660 рос. війська і козац. полків під Любаром, Чудновом і Слободищем (тепер населені пункти Житомир. обл.), частина ворожої щодо Росії старшинської верхівки схилила на свій бік Ю. Хмельницького і уклала з польсь. урядом *Слободийський трактат 1660* про відрив України від Росії та підкорення її шляхет. Польщі. Проти зрадницьких дій старшинської верхівки виступили нар. маси і переважна більшість козац. старшини. На поч. 1663 Ю. Хмельницький змушений був відмовитися від гетьманства. Гетьманом Правобережної України було проголошено прихильника шляхет. Польщі П. Тетерю.

Оскільки влада П. Тетері поширювалася лише на Правобережну Україну, постало питання про обрання гетьмана Лівобережної України. 17—18 (27—28).VI 1663 у Ніжині відбулася *Чорна рада 1663*, на якій гетьманом було обрано кошового Запорізької Січі І. Брюховецького. На Правобережжі проти польсь. шляхти і П. Тетері спалахнули нар. повстання під

проводом І. Поповича (1663), С. Височана, Сулимки, В. Варениці (див. *Варениці повстання 1664—65*), В. Дрозденка, В. Дешка (1664—65). Повстанці підтримували запоріжці на чолі з І. Сірком, а також рос. військо. Після поразки і втечі до Польщі 1665 П. Тетері частина старшини проголосила правобережним гетьманом П. Дорошенка (1665—76), який у своїй політиці орієнтувався на Туреччину і Крим. ханство. Війна з Польщею і загострення класової боротьби на Лівобережній Україні змушували гетьманську адміністрацію І. Брюховецького й надалі шукати підтримки в царському уряді. Це виявилось у підписанні *Московських статей 1665*, які значно обмежували політ. автономію Лівобережної України і посилювали її адм. і фінанс. залежність від царського уряду. В 1666 проти гніту козац. старшини і царських воявод спалахнуло ряд повстань, з яких особливо значимим було *Переяславського полку повстання 1666*. 30.I (9.II) 1667 між Росією і Польщею було укладено *Андруське перемир'я 1667* про припинення війни 1654—67, за яким Лівобережна Україна залишалася в складі Рос. д-ви, а Правобережна Україна (без Києва) відійшла під владу шляхет. Польщі. Гетьманом Лівобережної України після смерті І. Брюховецького на старшинській раді в Новгороді-Сіверському 1668 було обрано Д. Многогрішного. В 1672 гетьманом проголошено генерального суддю І. Самойловича, який добивався возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Рос. д-ви.

На тер. України, возз'єднаній з Росією, відбувався даліший процес розвитку продуктивних сил. Гол. галузями с. г. були землеробство і тваринництво. Серед промислів провідне місце належало борошномельному, в якому вперше почали використовувати мех. двигун у вигляді млинового кола. Досить розвинутим було також гуральництво, залізрудний, гутний, селітряний та ін. промисли. Соціально-економіч. розвиток Лівобережної України характеризувався, з одного боку, зміцненням феодал.-кріпосницької системи з натуральним способом виробництва і відсталою технікою, а з другого — далішим розвитком товарно-грош. відносин, зростанням міст, торгівлі, ремесла і промислів. Екон. і політ. центром України був Київ. Великими містами були також Стародуб, Ніжин, Переяслав, Чернігів, Новгород-Сіверський, Батурин, Нові Мліни, Остер, Лубин, Миргород та ін. Серед ремісників у містах України переважали тесляри, ковалі, чинбарі, гончарі, шевці, кравці, бондарі. Міські ремісники були організовані в цехи, в яких дедалі частіше використовувалася вільнонаймана робоча сила. Одночасно зростала кількість позацехових ремісників. Україна дедалі більше включалася у все-рос. ринок. На Україні так само, як і в Росії, в надрах феодалізму розвивалися елементи нових, бурж. відносин.

В 17 ст. *Слобідська Україна* інтенсивно заселялася вихідцями з Лівобережної і Правобережної України, Сх. Галичини та рос. селянами-втікачами. В серед. 17 ст. переселенці заснували міста Острогозьк, Суми, Лебедин, Харків та ін. Феодал. гніт на Слобідській Україні був слабший, ніж в інших укр. землях. Але поступово козац. старшина, монастирі та рос. поміщики захопили великі зем. володіння, царський уряд обкладал населення численними податками і обмежив привілей козаків. Це привело до антифеод. сел.-козац. повстань; одним із значних

було *Дзиковського повстання 1670*, що спалахнуло під впливом селянської війни під проводом С. Т. Разіна 1667—71. Воно охопило Острогозьк, Чугуїв, Валуйки, Царборисів (тепер с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харків. обл.), Зміїв (тепер м. Готвальд Харків. обл.), Балаклію та ін. міста, але було жорстоко придушено царським урядом. Возз'єднання України з Росією стало також переломним етапом в історії Запоріжжя. За *Запорізькою Січю* було визнано ті самі права, якими користувалося козац. військо в Рос. д-ві, розширено межі її території до річок Самари і Орелі. В цей час значно зросло населення Запоріжжя, розвивалися промисли і торгівля, зміцніли екон. і політ. зв'язки з Росією. В класовому відношенні населення Запоріжжя поділялося на козац. старшину, заможних козаків і *голоту* (сірому), яка складалася гол. чин. із селян-втікачів. Оскільки на Запоріжжі не було кріпацтва, сюди те припинявся приплив втікачів з різних частин України, а також з Росії і Білорусії. Запорізька Січ була вогнищем антифеод. руху. Правобережжя і Сх. Галичина, що залишалися під гнітом іноз. загарбників, у своєму госп. розвитку відставали від Лівобережжя, Слобожанщини і Запоріжжя. На економіку Правобережжя згубно впливала політика польсь.-шляхет. органів влади, магнатські міжусобиці, напади тур.-тат. феодалів. Тяжким було становище пригноблених мас Пн. Буковини, які разом з молд. народом прагнули визволитися від тур. іга. Соціального, національного та релігійного гніту зазнавали народні маси Закарпаття, які входили до складу феодал. Угорщини. Зростання соціального і нац. пригноблення загострило класові суперечності, викликало розгортання сел. повстань і визвольного руху (*рух опришків на Закарпатті, Дешки повстання 1666 та ін.*). У 1672 султанська Туреччина почала війну проти Польщі. В тому ж році тур. загарбники захопили Поділля. В 1674 рос.-укр. війська розгромили на Правобережжі загони П. Дорошенка. Десять правобережних полків знову возз'єдналися з Лівобережною Україною в складі Росії, а П. Дорошенко 1676 здався командуючому рос. військом вояводи Г. Ромодановському. Здійснюючи свої агресивні плани, Туреччина здійснила напади на Правобережну Україну (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*).

Здобуття російськими військами та українськими козацькими полками турецько-татарських фортець 1693. Гравюра Л. Тарасевича.

Зазнавши поразки в боротьбі проти рос. військ і укр. козаків, султанський уряд змушений був підписати *Бахчисарайський мирний договір 1681* і відмовитися від своїх претензій на Лівобережжю України. Між Росією і Польщею було підписано *Вічний мир 1686*, за яким Лівобережна Україна, Київ з околицями, Запоріжжя, Чернігово-Сіверська земля з Черніговом і Стародубом та Смоленськ з околицями визнавалися за Росією. Під владою шляхет. Польщі залишалися Сх. Галичина, Волинь, Ірпашчина та Пн. Київщина. Спустошені польс. і тур. нападами укр. землі по Дніпру були оголошені нейтральною зоною між Росією і Польщею. Підписання «Вічного миру» мало велике значення і свідчило про переможне завершення тривалої боротьби проти шляхет. Польщі, султанської Туреччини і Крим. ханства. Рос. і укр. народи спільною героїчною боротьбою врятували Лівобережжю України і Київ від захоплення їх іноз. державами. Події визвольної війни 1648—54 і возз'єднання України з Росією зумовили похваллення сусп. політ. думки. Як і раніше, помітне місце в сусп. політ. житті належало діяльності братств. Ряд прогресивних поглядів було висловлено і в творах полемічної літератури, спрямованої проти католицизму та уніатства.

За своїм змістом і характером укр. культура цього періоду відповідала класовій структурі феод. формації: панівною залишалася, як і раніше, культура феодалів. Поряд з нею існувала і розвивалася культура нар. мас, що, зокрема, проявилася в літературі й мистецтві, які збагачувалися нар. творчістю.

К. І. Стецюк

Посилення феодално-кріпосницького гніту на Україні в кінці 17 — 1-й половині 18 ст.

В кінці 17 — 1-й пол. 18 ст. тривав дальший розвиток феодално-кріпосницьких відносин на Україні. На Лівобережжі й Слобожанщині інтенсивно зростало велике феод. землеволодіння, посилюлися закріпачення і експлуатація нар. мас. Було узаконено дводенну панщину, збільшився тягар додаткових повинностей. Значним кроком до остаточного закріпачення селян стали видання ряду указів, які обмежували їх переходи від одного власника до іншого, заборона переходу в підсусідки, вступу в козац. полки, виходу на слободи.

Великі земельні володіння належали насамперед лівобережним гетьманам (І. Мазепі — 19 654, І. Скоропадському — 19 882, Д. Апостолу — 8997 сел. дворів). Великими феодалами стали старшинські родини Кочубеїв, Галаганів, Ханенків, Кондратьєвих та ін. З поч. 18 ст. на

Україні зростало рос. дворянське землеволодіння. Так, князю О. Меншикову на Лівобережній Україні належало 4 міста, 187 сіл, 14 слобід, 1 волость. Значні володіння тут мали й ін. рос. поміщики — Г. Долгорукий, Б. Шереметев, П. Шафиров, П. Апраксін, І. Трубецький, Б. Пасек та ін. Зростало й монастирське землеволодіння. Найбагатшими на Лівобережжі були монастирі — Києво-Печерська лавра, Видубицький, Густинський, Мгарський та ін., на Слобожанщині — Харківсько-Покровський, Сумсько-Ус-

Печатки паланок Війська Запорізького.

пенський, Ізюмсько-Святогорський та ін. Проте в кін. 20-х рр. 18 ст. царизм взяв курс на обмеження зростання монастирського землеволодіння. В затверджених царським урядом т. з. «решительних пунктах» (1728), даних гетьманові Д. Апостолу, зокрема, заборонялося монастирям збільшувати свої зем. володіння. Під гнітом іноз. д-в залишалися Правобережжя та зх.-укр. землі. На Правобережній Україні, в Сх. Галичині, на Закарпатті та Пн. Буковині зміцнювалися феодално-кріпосницькі відносини, посилювалася експлуатація безпосередніх виробників, активно відбувався процес зростання великого феод. землеволодіння. Магнати і шляхта поновлювали свої права на втрачені під час визвольної війни землі, повсюдно створювали *філіварки*, запроваджували й збільшували панщину. На зх.-укр. землях, як і на Правобережжі, переважали беззем. або малозем. сел. г-ва. Так, у приватних маєтках Галицької землі 84,2 % із заг. кількості селян стали безземельними або малоземельними. Тягла не мали бл. 40 % г-в, більшість же тяглових г-в були неповноцільовими. Жорстокий феодално-кріпосницький визиск, безперервні воєнні дії зумовлювали процес руйнування сел. г-в на Закарпатті. Число безземельних і малоземельних селян в

окремих домінях (певна територія з містами і селами, що належала великому феодалу або д-ві) становило бл. 85 %. Скоротилася площа оброблюваної землі. Крім феодалного, посилювався нац.-реліг. гніт. За ухвалою польс. сейму в 1696 в судах і установах Правобережної України було запроваджено польс. мову. Православна церква зазнавала переслідувань, примусово насаджувалися уніатство і католицизм.

На Пн. Буковині, на відміну від ін. зх.-укр. земель, не існувало фільварково-панщизняного г-ва. Місц. поміщики значною мірою поступалися тут в екон. і політ. відношеннях перед молдавськими й тур. феодалами. Іноз. гніт мав тяжкі наслідки для економіки та культури краю.

На Лівобережжі та Слобожанщині зберігався адм. і військ. устрій, який склався в попередні десятиліття (поділ на полки та сотні). На Правобережжю України і зх.-укр. землі поширювалася заг. система адм.-політ. устрою держав, під владою яких вони перебували. Правобережна Україна, зокрема, поділялася на воєводства. На Закарпатті, що перебувало під владою угор. і австр. феодалів, існували *жупи* (комітати). В адм.-політ. устрої Пн. Буковини, незважаючи на тяжкий нац. гніт з боку султанської Туреччини, збереглися деякі традиції старод. руського права. Цей край поділявся на *староства* (волості).

Політика закріпачення і нещадного гноблення спричинила посилення класової боротьби на Україні в кін. 17 — 1-й пол. 18 ст. Боротьба нар. мас проти соціального гноблення відбувалася у різноманітних формах. Однією з характерних для того часу форм антифеод. боротьби на Лівобережній і Слобідській Україні були сел.-козац. переходи з одного стану в інший. Великого розмаху набуло *шукання козацтва*, яке стало приводом до значних антифеод. повстань. Досить поширеною формою антифеод. боротьби залишалися переселення і втечі на Запоріжжя і Правобережжю Наддніпрянщини, яка за умовами «Вічного миру» 1686 у встановлених межах мала лишатися незаселеною. Проте на поч. 18 ст., в зв'язку з придушенням *Палія повстання 1702—04* і ліквідацією Запорізької Січі (1709), втечі і переселення в ці райони значно зменшилися. В 30—40-х рр. 18 ст. посилюлися втечі, крім Запоріжжя, на Дон, в Оренбурзькі степи та ін. райони Рос. д-ви. Разом з тим, протест сел.-козак. мас проти феодално-кріпосницького гніту все частіше переростав у збройні виступи та повстання. Одне з найбільших нар. повстань кін. 17 ст. спалахнуло на Лівобережній Україні в липні 1687, охопивши села і міста Гадяцького, Прилуцького, Переяславського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Чернігівського і Стародубського полків (див. *Гадяцького полку повстання 1687*). Досить значні антифеод. виступи сталися 1690—91 в Київському, Лубенському, Миргородському та Полтавському полках (див. *Миргородського полку заворушення 1690*). Численні виступи селян і збіднілих козаків відбулися протягом 1692—95 на Пд. Лівобережній Україні.

Ще більше розгорнулася антифеод. боротьба на Лівобережній і Слобідській Україні на поч. 18 ст. під впливом повстання Палія 1702—04 на Правобережній Наддніпрянщині та визвольного руху на Закарпатті (див. *Ракоці Ференц II рух 1703—11*). Ареную запеклих класових битв стали Лівобережна Україна і Слобожанщина в роки *Булавінського повстання 1707—09*.

В 1686 Росія почала наступ на Пд. для

Полтавська битва. Оборона релігій. Полтави від шведських загрозників. Фрагмент гравюри художника М. Лармессена. 1727. Київський державний музей російського мистецтва.

визволення загарбаних турками і татарами пд. земель та здобуття виходу до Азовського Чорного морів. Але *Кримські походи 1687 і 1689* були невдалі. Успіху було досягнуто під час *Азовських походів 1695—96*. У 1700 між Росією і Туреччиною підписано Константинопольський мирний договір, за яким до Росії відійшли Азов і узбережжя Азовського м. до р. Міусу. Це значною мірою ослабило грабницькі напади татар на Лівобережну та Слобідську Україну і Пд. Росію (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*).

Уклавши мирний договір з Туреччиною, Росія почала війну проти Швеції за повернення давніх рос. володінь у Прибалтиці, загарбаних Швецією на поч. 17 ст., за вихід до Балтійського моря (див. *Північна війна 1700—21*). На початку війни лівобережні козацькі полки (Миргородський, Ніжинський, Гадяцький, Полтавський, Переяславський, Лубенський) і загони запорожців брали участь у воєнних діях, зокрема в битві під Ерестерфом (грудень 1701). В наступні роки козацькі полки брали участь у воєнних діях проти швед. і польс. військ у Польщі і на Правобережній Україні. Гетьман І. Мазепа ще на початку війни проводив таємні переговори з швед. королем Карлом XII і польс. магнатами. Гетьман уклав таємну угоду з швед. королем про боротьбу проти Росії, а також угоду з швед. ставленником на польс. престолі С. Лещинським, за якою зобов'язався перетворити Лівобережну Україну на провінцію польс.-шляхет. д-ви. Коли швед. війська восени 1708 вдерлися на Лівобережну Україну, І. Мазепа з купкою старшини перейшов на бік Карла XII. Протягом зими 1708—09 на Україні палала нар. війна проти загарбників. Партизан. загони і козацькі полки подавали значну допомогу рос. військам (див. *Веприцька оборона 1708—09*). Героїчна оборона Полтави (квітень — червень 1709), бойові дії регулярних військ і партизан. загонів ослабили сили ворога. *Полтавська битва 1709*, в якій брали участь також укр. козацькі полки, кінчилася цілковитим розгромом швед. армії і остаточною її капітуляцією 30.VI (11.VII) 1709 біля с. *Переволочної*. У зв'язку з невдачею, яка спіткала *Прутський похід 1711*, Петро I змушений був підписати *Прутський трактат 1711*, за яким Туреччині передавався Азов, на Правобережній Україні відновлювалася влада Польщі і ліквідувалися козацькі полки. Війна Росії з Швецією тривала до 1721. Переможне для Росії закінчення її і укладення *Ніштадтського мирного договору 1721* врятували Лівобережну Україну від загрози загарбання іноз. інтервентами. Здійснені Петром I на поч. 18 ст. реформи в галузі економіки, культури, адм. управління позитивно вплинули на розвиток Росії, а також України. Виникли великі мануфактури — тютюнова в Охтирці (1718), суконна в Путивлі (1720), паруснополотняні в Почепі, Шептаківській сотні (1726), Топальській сотні на Стародубщині (1730), суконна в с. Рясках (1738) на Прилуччині, пороховий з-д у Шостці (1736). Зріс також товарооборот між Україною і центр. районами Росії — вивіз з України худоби, селітри, прядива, довіз з Росії заліза, металевих виробів, паперу тощо.

На Україні царський уряд проводив політику дальшого зміцнення своєї влади, посилення гноблення укр. народу. Було здійснено ряд заходів щодо обмеження права України на самоуправління. Всіма справами Лівобережної України відала *Малоросійська колегія*, створена 1722 замість *Малоросійського приказу*. Влада

гетьмана і генеральної старшини зводилася лише до розв'язання питань місц. значення. На територію Слобожанщини поширювався губернiальний поділ. Слобідські полки підпорядковувалися командуючому т. з. *Українською дивізією*. На землях Запоріжжя 1734 виникла *Нова Січ*. Піднесення антифеод. боротьби на Лівобережній і Слобідській Україні спостерігалось в 20-х рр. 18 ст. На Лівобережній Україні нар. рух охопив Стародубський, Чернігівський, Ніжинський і Лубенський полки. Найзначніші виступи 1722—24 сталися в селах Перекопівці і Волошинівці Лубенського полку, Синіні, Найтоновичах і Пустогородіві Стародубського полку і Любецької волості Чернігівського полку. В 1726 ізюмські козаки розгромили лисогорівський маєток графа П. Шереметева. В 1727 відмовилися відбувати повинності селяни володінь генерального осаула Максимовича, а селяни с. Волошинівки Лубенського полку вбили свого феодала — сотника Жуковського.

В кінці 1-ї пол. 18 ст. спалахнув ряд значних збройних виступів і повстань нар. мас, що поклав початок тривалій боротьби проти феодал.-кріпосницького гніту в 2-й пол. 18 ст. Відбулися збройні повстання сел.-козац. мас сіл Фоевичів і Чолхова Погарської сотні (1747—48), сіл Кулагів і Суботівців Новомістської сотні (1748—50) Стародубського полку, повстання найбідніших мас нас. м. Біликів (1750) Полтавського полку та ін. Класова боротьба на Лівобережній і Слобідській Україні розвивалась у найтіснішому зв'язку з боротьбою нар. мас всієї Росії та укр. земель, що перебували під іноз. гнітом, проти соціального гноблення. В 30—40-х рр. 18 ст. вона була під значним впливом *гайдамацького руху*. Останній набував у цей час дедалі могутнішого розмаху на Правобережній Україні. Найбільше ця форма антифеод.

боротьби розвинулася в 1-й пол. 18 ст. на Прикарпатті й Закарпатті (див. *Опришки*). Гол. рушійною силою гайдамацького (опришківського) руху були безземельне й малоземельне селянство, міська біднота. Цей рух нар. мас на укр. землях, що перебували під іноз. гнітом, мав не тільки антифеод., а й визвольний характер. Суспільно-політична думка кінця 17—1-ї половини 18 ст. відображала соціально-еко. і політ. процеси, які відбувалися в Росії і на Україні. Важливе місце в ній належало обґрунтуванню панівного становища укр. козац. старшин, її прав і привілеїв. Разом з тим окремі її представники критикували вади феодал. суспільства і виступали проти тяжкого феодал. гніту, не закликаючи, проте, трудящих до боротьби проти гнобителів. Більшість представників сусп.-політ. думки на Україні позитивно оцінювала возз'єднання України з Росією, відстоювала ідею єднання укр. і рос. народів, давала рішучу відсіч наступові католицизму і унії. О. І. Пупро.

Розклад феодално-кріпосницької системи і формування капіталістичного укладу на Україні (2-а половина 18 ст.)

Історичний розвиток України 2-ї пол. 18 ст. характеризувався значними зрушеннями в усіх сферах еко., політ. і культур. життя. Феодал.-кріпосницька система залишалася пануючою, але всередині феодал. сусп.-еко. формації зароджувався капіталістичний уклад. Умови для еко. та культур. розвитку укр. земель були різними. Ширші можливості мали Лівобережжя, Слобожанщина і Запоріж-

окремими видами товарів. Україна займала помітне місце в зовн. торгівлі Рос. д-ви, насамперед з Польщею, Молдавською, балканськими країнами. Торгівля сприяла також екон. зближенню розчленованих укр. земель.

Протягом 2-ї пол. 18 ст. на Лівобережній і Слобідській Україні відбулася заміна існуючої системи адм.-військ. управління та судочинства на загальноросійську. В 1764 ліквідовано інститут *гетьманщини*. Управління Лівобережною Україною перейшло до рук 2-ї *Малоросійської колегії*. Лівобережжя 1781 було поділено на три намісництва — Київ., Черніг., Новгород-Сіверське, на Слобожанщині 1765 утворено *Слобідсько-Українську губернію* (з грудня 1780 — *Харківське намісництво*; див. в алфавітних томах статті про окремі намісництва). Лівобережне козацьке військо 1783 було реорганізоване на регулярні кавалерійські полки (1784 перейменовані на карабінерні).

У 2-й пол. 18 ст. створено *Бузьке козацьке військо* (1787 увійшло до *Катеринославського козацького війська*). Великий вплив на дальший розвиток країни мали політ. події кін. 18 ст. Внаслідок переможного завершення рос.-тур. воєн 1768—74 і 1787—91 з-під тур. ігу було визволено величезні території Пн. Причорномор'я і Приазов'я, приєднано до Росії Крим (1783). Ліквідація загрози вторгнень з боку тур. і тат. феодалів, здобуття можливості вільної закорд. торгівлі сприяли інтенсивному заселенню цих земель. Колонізацію Пн. Причорномор'я розгорнуло рос. дворянство. В межах краю вирушали тисячі селян-утікачів. Царський уряд заохочував переселення сюди іноземців — сербів, болгар, німців та ін. В кін. 18 ст. на Півдні України налічувалося вже понад 1 млн. жителів. Тут склалися два осн. типи г-в: приватновласницьке поміщицьке (переважаюче) і *державних селян*. Серед першого типу домінували великі поміщицькі маєтки, осн. робочу силу в яких становили юридично вільні «поміщицькі піддани». Це було с.-г. виробництво капіталістичного типу, однак розвиток його стримувався пануванням у країні феодал.-кріпосницьких відносин. У користування держ. селян царський уряд надав більші, ніж в ін. районах країни, зем. ділянки. В середовищі держ. селян склався значний прошарок заможних хазяїв, г-ва яких мали фермерський характер. На Пд. виник ряд міст (Одеса, Севастополь, Херсон та ін.), які стали справжніми мор. воротами Росії. Розв'язання чорномор. проблеми зміцнило міжнар. позиції Росії, посилило її роль у вирішенні європ. справ. Після укладення *Кючук-Кайнарджійського миру 1774* і проголошення незалежності Крим. ханства Запорізька Січ фактично втратила своє значення військо. форпосту в боротьбі проти тур.-тат. агресії. Розглядаючи Січ як вогнище антифеод. боротьби, царський уряд 1775 остаточно ліквідував її. Ця акція стала також складовою частиною політики царизму, спрямованої на ліквідацію особливостей адм. і військ. устрою України. Осн. частину серед. і бідного козацтва, яка залишилася на місці, включили до розряду держ. військ. поселенців. З них 1788 було створено *Чорноморське козацьке військо*. Козац. *голта* й селян-утікачів потрапили в залежність до нових землевласників. Частина кол. запорожців у межах тур. володінь створила *Задунایську Січ* (1775—1828). Найменше потерпіла козац. старшина. Частина запорізької верхівки зазнала репресій. Більшість старшин одержала офіцерські чини, що давало право на дворянство. Соціально-економічний розвиток Право-

бережної України, Сх. Галичини, Пн. Буковини й Закарпаття гальмувався пануванням іноз. д-в (Річ Посполита, Туреччина, Австр. монархія). Територіальна роз'єднаність негативно позначилася на екон., політ. і культур. розвитку, нац. консолідації укр. народу. Але й за таких несприятливих умов там зароджувалися елементи капіталістичного укладу. Розвиток с. г. тут характеризувався концентрацією великого землеволодіння в руках окремих феодалів. У Сх. Галичині та більшості районів Правобережжя продовжували домінувати *фільварки*. Значна частина міст входила до складу маєтків магнатів і шляхти, що перешкоджало екон. розвитку міст. В пд.-сх. частині Правобережжя існували *слободи*, основною повинністю залишався *чинш*; розвивалися сільсь. ремесло й промисли. Феод. визиск супроводився посиленням соціальної диференціації селян. Фільваркова система була характерною й для Закарпаття. Переважна більшість земель тут належала великим землевласникам. Феодалам належала й осн. кількість пром. підприємств (усього на Закарпатті їх у 2-й пол. 18 ст. було бл. 100). Відносини селян Пн. Буковини з поміщиками регулювалися грамотою молд. господаря (1766), що встановлювала селянам розміри панщини.

Політика насильства, жорстокої експлуатації та асиміляції викликали посилення руху нар. мас за *возз'єднання Правобережної України з Росією*, яке здійснилося після 2-го поділу Польщі 1793.

Возз'єднання сприяло дальшому розвитку продуктивних сил та культури краю, стало одним з важливих факторів на шляху етнічного розвитку укр. народу. Сх. Галичина після 1-го поділу Польщі відійшла до Австрії. У складі Австрії залишилося і далі Закарпаття. Пн. Буковина входила до *Молдавського князівства*, після 1774 її загарбала Австрія. Австр. уряд зберігав на загарбаних зх.-укр. землях панівне становище польсь. феодалів. Однак, занепокоєний загостренням соціальних суперечностей, він пішов на окремі тимчасові поступки у сел. питанні. Скорочувалася особиста залежність селян від поміщиків (1782), деякі другорядні повинності, частково обмежувалася панщина (1786). Але водночас значно посилився визиск селян Австр. д-вою. Кількість феодал. повинностей на її користь у 2—3 рази перевищувала данини, сплачувані селянами феодалам.

На території, що ввійшла до складу Росії, було поширено єдину для всієї імперії систему адм.-тер. поділу. В кін. 18 ст. на Пд. Україні було створено Новоросійську, на Правобережжі — Київ., Подільську й Волин. губернії (див. окремі статті про ці губернії в алфавітних томах).

Новий етап соціально-екон. розвитку позначився на формах і методах антифеод. боротьби нар. мас України. Від подання скарг у місц. та центр. органи влади, відмови виконувати повинності, підпалів маєтків і потравли посівів селяни все частіше переходили до відкритої збройної боротьби проти феодалів. Виступи сел.-козац. мас характеризувалися більш зрілими орг. формами, цілеспрямованістю й виразністю ставала програма їхніх дій. Довготривалістю й напруженістю боротьби відзначалися *Кліщинське повстання 1767—70* та ін. Славну сторінку в історію боротьби нар. мас України проти феодал. гноблення вписали жителі с. Турбаїв на Полтавщині (див. *Турбаївське повстання 1789—93*). Ці сел.-козац. повстання мали велике значення для під-

несення антифеод. рухів в ін. районах Лівобережжя. Загострення соціальних суперечностей і класової боротьби відбувалося й на Пд. Україні. Формами масового протесту й тут були подання скарг, *«шукування козацтва»*, втечі селян. Значний вплив на розгортання боротьби на пд.-укр. землях мав *гайдамацький рух*. Антифеод. рух, що охопив Лівобережжя, Слобожанщину, Пд. України та Запоріжжя, був складовою частиною антикріпосницької боротьби селянства всієї Росії. Помітний вплив на піднесення антифеод. рухів мала *селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. На Україні поширювалися «маніфести» та «укази» Пугачова, діяли його численні агітатори. В межах Запоріжжя і Слобожанщини з'явився ряд повстанських загонів. Після поразки сел. війни антифеод. рух не припинився. З поч. 70-х рр. понад 10 років громили багатіїв повстанські загони С. Гаркуші. Відбувся ряд сел.-козац. виступів, спрямованих проти закріпачення (див. *Пенське селянсько-козацьке зворушення 1764—85*, *Морозівське повстання 1783—85*). Проти феодал.-кріпосницького гніту виступили також учасники *нікієрів повстання 1769—70*. На Запорізькій Січі загострилися суперечності між старшиною і рядовим козацтвом, що викликало посилення соціальної боротьби на Січі (див. *Сіромі повстання на Запорізькій Січі 1768*, *Корсунського куреня виступ 1769*). Класовою боротьбою явили також про свою появу *робітни люди*. Зокрема, 1797—98 сталося велике повстання робітників Глушківської мануфактури (Слобожанщина; див. також *Бахмутський страйк 1765*). На Правобережній Україні антифеод. боротьба нар. мас тісно перепліталася з визвольним рухом. Значного розмаху в 50—60-х рр. на Поділлі і Волині, Брацлавщині і Київщині набрали виступи гайдамаків як форми збройної боротьби нар. мас проти соціального та нац. гноблення і за возз'єднання Правобережної України з Росією. Однак повстання було придушено. На зх.-укр. землях грівав рух *отришків*. Справу О. Довбуша продовжували В. Бакорак, І. Бойчук та ін. Нар. маси Сх. Галичини, Пн. Буковини й Закарпаття боролися проти феодал.-кріпосниць. гніту, панування іноз. поневоловачів. У боротьбі гартувалося їхнє прагнення до возз'єднання усіх укр. земель з Росією.

Класові суперечності феодал. суспільства відобразилися в *просвітительстві* та ін. виявах громад. думки. Помітний вплив на суспільно-політ. рух на Україні мали ідеї *Великої французької революції* кін. 18 ст., а також О. М. Радичева. Практичні потреби країни дали поштовх дальшому розвитку освіти, культури, наук, знань, л-ри. Тривало далі зближення культур укр. і рос. народів. Формувалися елементи укр. бурж. нації. Протягом 2-ї пол. 18 ст. в соціально-екон. розвитку України сталися істотні зміни, що зумовлювалися формуванням капіталістичного укладу. Однак феодал. відносини все ще переважали. Остаточною об'єктивні умови для перемоги нової сусп.-екон. формації визріли в 19 ст.

В. А. Смолій

Розклад і криза феодално-кріпосницької системи. Розвиток капіталістичного укладу на Україні в 1-й половині 19 ст. і напередодні селенської реформи 1861

Історичний розвиток України в 1-й пол. 19 ст. характеризувався далішим розкладом феод.-кріпосницької системи, її кризою і розвитком основ капіталістичного укладу, початком пром. перевороту, політ. кризою в сусп. відносинах і революц. ситуацією, що спричинилася до падіння кріпосного права і перемоги капіталістичного укладу на всіх укр. землях. Українські землі в складі Росії — Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя і Південь — на поч. 19 ст. в адміністративно-територіальному відношенні поділялися на 9 губерній, що входили до 3 генерал-губернаторств. На Лівобережжі Черніг. і Полтав. губернії входили до Малоросійського генерал-губернаторства, в його складі була й Слобідсько-Укр. губернія (з 1835 — Харківська), на Правобережжі — Київ., Подільська й Волинська, що 1832 ввійшли до Київ. генерал-губернаторства. Південь поділявся на Катеринославську, Таврійську й Миколаїв. (з 1803 — Херсонська) губернії (див. статті в алфавіт. томах про губернії). Вони, а також утворена після приєднання 1812 Бессарабії (див. *Бухарестський мирний договір 1812*) до Росії Бессараб-

ська обл. увійшли до створеного 1828 Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства. Сх. Галичину, що входила до складу Австрії, разом з частиною польс. земель було виділено в окрему провінцію — «Королівство Галичини і Лодомерії» з адм. центром у м. Львові й поділено на 12 округів; кількість населення тут перевищувала 3 млн. чол. Пн. Буковина входила до «Королівства Галичини і Лодомерії» на правах окремого округу з адм. центром у м. Чернівцях. Конституція Австрії 1849 надала Буковині право на окремий крайовий сейм і адміністрацію. Закарпаття залишалося в складі Угор. королівства і підлягало Братиславському (Пожонському) намісництву, становлячи його 4 комітати (*жупи*). У пром-сті України протягом 1-ї чверті 19 ст. відбулися певні зрушення: збільшилася кількість підприємств, чисельність зайнятих на них робітників і вироблювані ними продукції. Однак темпи розвитку промисловості та якісні зміни в ній відбувалися повільно. Найбільше пром-сть була розвинута в пд. губерніях. Протягом 1825—58 на Україні кількість пром. підприємств зростає з 649 до 2473, у т. ч. на Пд. — з 125 до 753. Поміщицькі та держ. мануфактури поступалися місцем фабрично-заводським підприємствам. Виробництво цукру й видобуток вугілля на Україні почали набувати загальнорос. значення. Лише протягом 1842—47 кількість цукроварень на Україні зростає більше ніж у 2 рази і 1857 досягла 218. Видобуток вугілля 1860 досяг 6 млн. пудів на рік. Потреба в машинах і знаряддях праці зумовила розвиток машинобуду-

вання і металургії: на Україні діяло 16 механічних, 11 чавунних і 32 залізобудівні з-ди (1859). Розвивалися й старі галузі пром-сті: суходонна, скляна, салотопна, цегельна, полотняна, шовряна, борошномельна, круп'яна, мідноливарна та ін. Тут теж відбувалося тех. удосконалення. Існувала й значна дрібнотоварна (кустарна) пром-сть, розвивалися ремесла. Сталася зміна в розміщенні пром. підприємств. Хоч пром-сть все ще переважала в селах, нові підприємства, насамперед фабрично-заводського типу, здебільшого будувалися в містах. Певні зміни на Україні, як і в усій Росії, сталися під впливом розвитку продуктивних сил і бурж. виробничих відносин у класовій структурі феод.-кріпосницького суспільства, де почалося формування антагоністичних класів буржуазії та пролетаріату. Чисельність робітників на Україні зростає з 15 тис. чол. (1825) до 86,7 тис. (1860). На кін. 50-х рр. 19 ст. переважали наймані робітники. Пролетаріат на Україні з самого початку формувалася як багатонаціональний. У с. г. неможливо панували поміщицькі маєтки. Однак розвиток капіталістичного укладу проявлявся в тому, що частина поміщиків намагалася підвищувати продуктивність своїх маєтків шляхом освоєння нових земель і захоплення сел. наділів, розширення площ під посіви зернових і тех. культур, впровадження машини й удосконалення знарядь праці для обробітки землі, агрономії, економічного вигідного тваринництва. Особливо швидко ці процеси проходили на Пд. Україні. Істотну роль у дальшому розвитку с. г.

ійська висадилися на Крим. п-ові і по-
али облогу Севастополя (див. *Севастопо-
льська оборона 1854—55*). Україна
остачала рос. військам провіант і трансп-
асоби. Війна показала гнилість і безсил-
я кріпосницької Росії. Поразка в ній
аризму (див. *Парижський мирний договір
856*) прискорила визрівання революц.
итуації в країні і наблизила епоху бурж.
еформ. Суспільно-політ. рух 1-ї чверті
9 ст. був зумовлений усім екон., політ.
а культур. розвитком Росії. Провідна
оль у ньому належала дворянським ре-

Пожежа в ратуші і барикади у Львові під
час повстання 2 листопада 1848. Акварель.
Середина 19 ст.

волюціонерам — *декабристам*. Вони ство-
рили «Союз порятунку» (1816 — поч.
1818), «Союз благоденства» (1818—21),
Північне товариство декабристів, Пів-
денне товариство декабристів (обидва
1821—25), Товариство об'єднаних сло-
в'ян (1823—25). Їх очолювали П. І. Пе-
стель, К. Ф. Рилєєв, М. М. Муравйов,
С. І. Муравйов-Апостол, П. І. Борисов
та ін. діячі. Діяльність т-в була значною
мірою пов'язана з тер. України. Центри
декабристського руху тут стали Туль-
чин, Київ, Васильків, Кам'янка. На
з'їздах Пд. т-ва в Києві була схвалена
«Руська правда» — програма декабри-
стів, складена П. І. Пестелем. 14 (26).XII
1825 в Петербурзі декабристи підняли
повстання проти самодержавства. На Ук-
раїні відбулося *Чернігівське полку
повстання* [29.XII 1825—3.І 1826 (10—
15.І 1826)]. Царизмові вдалося приду-
шити ці виступи. Та декабристи поклали
початок першому етапові революц. руху
в Росії. Таємні політ. гуртки виникли
в Харкові (1825—26) і в Ніжині (1826—
30). Див. карту на с. 89.

Жорстока експлуатація, погіршення
екон. становища селян, класові супереч-
ності були причинами антифеод. рухів, що
відбувалися в Росії і на Україні в 1-й пол.
19 ст. В цей період сталося бл. 100 знач-
них виступів кріпаків проти поміщиків.
На Поділлі протягом 1814—35 сел. рух

очолював У. Кармалюк. Відбулися *бузь-
ких козаків повстання 1817*, *Чугуївське
повстання 1819* (військ. поселенців),
Машівське заворушення 1823 (робітни-
ків мануфактури), *Підвисоцькі селянсь-
кі заворушення 1817—26* (селян-одиодвір-
ців). Масовий сел. рух мав місце на
Катеринославщині (1820). В 2-й чверті
19 ст. сел. антифеод. рух на Україні поси-
лився. Протягом 1826—54 на Україні від-
булося понад 120 значних сел. виступів,
які були придушені силами царських
військ. В 1826 на Київщині підняв по-
встання селян солдат О. Семенов. Того
самого року на Херсонщині сел. рух
очолюв М. Окулов. На Харківщині 1825—
37 селяни боролися під проводом кріпака
І. Звонаренка. З 1826 протягом кількох
десятиліть у Херсон., Київ. і Подільській
губерніях проти поміщиків вів боротьбу
сел. загін В. Чумака (див. також *Красно-
кутське селянське заворушення 1853*,
*Кримське селянське заворушення
1848*, *Мошурівське селянське заворушен-
ня 1826*, *Шебелівське повстання 1829*).
На ах.-укр. землях продовжували діяти
загони *опришків*. Сел. антифеод. виступи
відбувалися в Тернопільському (1803—
04), Чортківському (1809), Станіславсько-
му (1824) та ін. округах Галичини,
а також у Північній Буковині (див.
*Буковинське селянське заворушення
1838—39*, *Буковинське селянське завору-
шення 1843—44*, *Галицьке селянське за-
ворушення 1822*, *Галицьке повстання
1846*, *Комарнівське селянське завору-
шення 1817—22*, *Сколицьке селянське
заворушення 1824—26*, *Чортківські се-
лянські заворушення 1838*).

Під час *польського повстання 1830—31*
масового виступу на Правобережній
Україні місц. польс. поміщикам і шляхті
підняти не вдалося: селяни не підтрима-
ли їхньої вимоги відновлення Польщі
в кордонах 1772 (тоді до неї входили ах.-
укр. та правобережні землі) і прагнення
зберегти кріпацтво. В 1833 у Львові
виникла таємна польс. бурж.-демокра-
тична орг-ція «Союз друзів народу».
Програма союзу мала прихильників се-
ред укр. студентської молоді. В 1835 він
влився в нову таємну бурж.-демократичну
орг-цію «Співдружність польського на-
роду», діяльність якої поширювалася
на Правобережну Україну, Сх. Галичи-
ну, Пн. Буковину. Певний внесок у бороть-
бу проти кріпосництва та пропаганду ви-
вольних ідей зробив демократично-про-
світительський гурток «Руська трійця»
(сформувався на поч. 30-х рр. серед про-
гресивної укр. студентської молоді Льво-
ва; засновники — М. Шашкевич, Я. Го-
лопацький, І. Вагилевич). Під час *Краків-
ського повстання 1846* в Сх. Галичині й
на Правобережній Україні відбувалися
сел. заворушення.

Зважаючи на зростаючий польс. нац.-
визвольний рух, а також побоюючись
вибуху сел. повстання, царський уряд
запровадив на Правобережній Україні

інвентарні правила 1847—48, що закріп-
лювали за селянами надільну землю,
частково регламентували панщину, дещо
обмежували обтяжливі феод. повинності.
Але це істотно не полегшило становища
селян і викликало нову хвилю сел. ви-
ступів: лише на Київщині селяни понад
100 сіл відмовлялися відбувати панщину,
вимагали звільнення від кріпацтва.

Нову хвилю сел. заворушень викликала
Крим. війна 1853—56; вони охопили 9
центр. рос. губерній і майже всю Україну.
В Київ. губ. сел. рух набрав найбільшо-
го розмаху (див. *Київська козаччина
1855*). Селяни записувалися в козаки й
відмовлялися відбувати панщину. Широко
розгорнувся похід селян Катеринослав-
ської і Херсонської губерній «у Таврію
за волею» (див. *Катеринославські селян-
ські заворушення 1856*).

У 1848—49 в країнах Зх. Європи проко-
тилася хвиля бурж.-демократичних ре-
волюцій, які мали певний вплив і на Ук-
раїну (див., зокрема, *Революція 1848—
49 в Австрії*, *Революція 1848—49 в Угор-
щині*). Революц. виступи і маніфестації
відбулися в Сх. Галичині, на Пн. Буко-
вині й Закарпатті (див., зокрема, *Буко-
винське селянське повстання 1848—49*).
Під їхнім впливом австр. уряд скасував
тут кріпосне право (див. *Селянська ре-
форма 1848* в Галичині, на Буковині і
Закарпатті). Боротьбу буковинських се-
лян проти поміщиків у 40-х рр. 19 ст.
очолював Л. Кобилиця. Нац.-визвольний
рух у Сх. Галичині відбувався під впли-
вом бурж. інтелігенції та уніатського
духівництва, які у травні 1848 утворили
у Львові *Головну руську раду*, згодом
виникли і ради на місцях (див. *Руські
ради в Галичині*). Їхні вимоги зводилися
до культур.-нац. реформ для укр. насе-
лення Галичини, об'єднання укр. земель
в одну провінцію Австрії, викладання в
нар. школах укр. мовою тощо. У Львові
1—2.XI 1848 спалахнуло нар. повстання,
яке придушили австр. війська (див.
Львівське збройне повстання 1848).
Під час революц. подій 1848—49 активі-
зувався сел. і сусп.-політ. рух на Пра-
вобережній Україні, революц. ідеї по-
ширювалися в навчальних закладах Киє-
ва, Харкова, Одеси, Житомира, Ніжина
та ін. міст. Навколо сел. питання загос-
трювалася боротьба всіх сусп. класів і
груп: з одного боку, поміщиків-кріпосни-
ків, які захищали свої привілеї, лібе-
рального дворянства, що стало на шлях
бурж. розвитку і тому усвідомлювало
необхідність скасування феод.-кріпос-
ницьких виробничих відносин, зростаю-
чої буржуазії, заінтересованої в ліквіда-
ції кріпосництва шляхом реформи; з дру-
гого боку — самого селянства і виразни-
ків його ідеології — революц.-демокра-
тичної інтелігенції (див. *Революційний
демократизм*), які боролися за повне
зникнення кріпосницького ладу революц.
шляхом. Водночас формувалася *лібе-
ралізм* як ідеологія буржуазії, що на-
роджувалася. Існування цих течій на
Україні особливо яскраво виявилось у
програми й практичній діяльності *Кири-
ло-Мефодіївського товариства*, де ре-
волюц.-демократичну частину очолював
Т. Г. Шевченко, а бурж.-ліберальну —
М. І. Костомаров. Розходження між ними
полягали в принципових питаннях бороть-
би проти кріпосництва й самодержавства.
В 1856—60 на Україні діяло *Харківсько-
Київське таємне товариство* — рево-
люц.-демократична орг-ція різночинної
інтелігенції.

Система північних виробничих відносин
сковувала розвиток продуктивних сил,
стримувала формування нового, капіта-
лістичного укладу. Продуктивні сили
вступили в конфлікт з відсталими феод.

Ярмарок на площі св.
Юра в Львові. Пер-
ша половина 19 ст.
Літографія А. Ланге.

виробничими відносинами, що спричинили глибоку кризу всієї феод.-кріпосницької системи. Таке становище вимагало радикальних соціально-екоп. перетворень, що неминує мали привести до перемоги капіталістичного укладу. Розвиток капіталістичного укладу дав поштовх зростанню нац. самосвідомості укр. народу, піднесенню його культури.

Єднання укр. і рос. культур міцніло на ґрунті прогресивних істор. традицій та революц. демократизму. Спільність історичної долі сприяла культурному взаємозбагаченню українського і російського народів.

Про розвиток освіти, літератури, архітектури, образотворчого мистецтва, музики і театру на Україні доби феодалізму (12 — 1-а пол. 19 ст.) див. у цьому томі розділи Культура і Наука.

Г. Я. Сергієнко.

КАПІТАЛІСТИЧНИЙ ЛАД

Україна в період утвердження і розвитку капіталізму (2-а половина 19 ст.)

У середині 19 ст. вся феодально-кріпосницька система Рос. імперії вступила в глибоку кризу. На її основі в країні в кін. 50 — на поч. 60-х рр. склалася перша революційна ситуація, що характеризувалася кризою «верхів», погіршенням становища нар. мас, посиленням їхньої боротьби проти кріпосництва. Гостра класова боротьба, що розгорнулася в цей період у країні, точилася навколо питань про спосіб і шляхи ліквідації кріпосного права. Скасування феод.-кріпосницьких виробничих відносин у Росії, в т. ч. на Україні, було закономірною неминучістю, підготовленою всім ходом екоп. і соціального розвитку. Перед Росією був лише один вихід — шлях бурж. розвитку. «Але форми цього розвитку», — підкреслював В. І. Ленін, — можуть бути двома. Залишки кріпосництва можуть відпасти і шляхом перетворення поміщицьких господарств і шляхом знищення поміщицьких латифундій, тобто шляхом реформи і шляхом революції. Буржуазний розвиток може йти, маючи на чолі великі поміщицькі господарства, що поступово роблять все більш буржуазними, поступово замінюють кріпосницькі прийоми експлуатації буржуазними. — він може йти також, маючи на чолі дрібні селянські господарства, які революційним шляхом усувають з суспільного організму «наріст» кріпосницьких латифундій і вільно розвиваються потім без них по шляху капіталістичного фермерства. Ці два шляхи об'єктивно-можливого буржуазного розвитку ми назвали б шляхом пруського і шляхом американського типу» (Повне збір. тв., т. 16, с. 200—201). Дальший розвиток капіталістичних відносин в країні, поразка царизму в Кримській війні 1853—56, що наочно продемонструвала гнилість і відсталість феод. Росії, та наростаючий антифеод. рух змусили царський уряд піти на скасування кріпосного права. 19.II (3.III) 1861 цар Олександр II підписав «Маніфест» про скасування кріпачства і «Положення про селян, звільнених від кріпосної залежності».

За селянською реформою 1861 зберігалася поміщицька власність на землю, селяни зобов'язані були викуповувати наділи в поміщиків (див. *Викупна операція*), до викупу вони наз. *тимчасовозобов'язаними селянами* і відбували на користь поміщика панщину чи сплачували оброк. Оскільки сел. реформу провели самі кріпосники, то в Росії, в т. ч. на Україні, збереглися численні пережитки кріпосництва — дворянське землеволодіння, викупні платежі, становість, податковий тягар, малоземелля селян, община, політ. безправ'я тощо. Однак, незважаючи на свою половинчистість і обмеженість, реформа відкрила шлях розвитку більш

прогресивному, капіталістичному способу виробництва. Намагаючись пристосувати держ. апарат до потреб капіталістичного розвитку і водночас зберегти дворянсько-поміщицькі права й привілеї, царизм провів і ряд ін. бурж. реформ: *земську реформу 1864*, судову (1864), *міську реформу 1870*, фінансову (1860—64) і військову (1862—74). Вони були значно урізані «*контрреформами*» 80 — поч. 90-х рр. 19 ст. Протестуючи проти грабіжницького характеру реформи 1861, селяни України, як і всієї Росії, рішуче виступили на боротьбу проти «голодної» волі. Селяни вимагали безплатного наділення їх землею і надання «справжньої» волі. Лише протягом березня — травня 1861 на Україні відбулося понад 640 сел. виступів, які охопили бл. 900 сіл з населенням до 445 тис. чол. (див., зокрема, *Безугльське селянське заворушення 1861*, *Кам'янськостолобидське заворушення селян 1861*). А всього в 60-х рр. 19 ст. на Україні відбулося бл. 3,1 тис. виступів, які охопили 4160 сіл з населенням понад 2 млн. чол. (див. *Водолазьке селянське заворушення 1864—71*, *Жабарський селянський заворушення 1861*). Протестуючи проти царських указів від 18 (30). I і 24.XI (6.XII) 1866, які передбачали поширення осн. положень реформи 1861 на держ. селян, останні теж піднімалися на боротьбу (див. *Куп'янське заворушення селян 1869—72*, *Старобільське заворушення селян 1872*). Справжніми захисниками інтересів трудящих мас, зокрема селянства, його ідеологами і вождями виступили революц. демократи. Вождем революційної демократії був М. Г. Чернишевський. Прагнучи до консолідації революц. сил, він став ідейним натхненником групи організаторів таємної організації «*Землі і воля*», що виникла в кін. 1861 в Петербурзі. Революційна пропаганда велася і на Україні. В Київському військовому училищі студент Є. М. Моссаковский організував у грудні 1860 підпільну групу. Активно популяризував нелегальні революц. видання серед передової громадськості Києва, вів революц. агітацію серед селян Канівського пов. підполковник А. О. Красовський.

В умовах загострення класової боротьби в Росії, в т. ч. на Україні, поживався польс. нац.-визвольний рух, який, крім Царства Польського, поширився на Литву, Білорусію і Правобережну Україну (див. *Польське повстання 1863—64*). В ньому чітко визначилися два напрями — демократичний і поміщицько-буржуазний. Заг. керівництво підготовкою і проведенням повстання було покладено в Царстві Польському на Центр. нац. к-т, на Правобережній Україні — на «Провінційний к-т на Русі». Готуючи повстання, його організатори вживали заходів для залучення місц. польс., укр., білорус. та лит. селян на свій бік (див., зокрема, «*Золота грамота*»). Рос., укр., білорус. та лит. революціонери-демократи, крити-

куючи обмеженість, половинчистість соціальної і нац. програм повстання, вважали своїм революц. обов'язком подати йому всіляку допомогу й підтримку, зокрема об'єднати польс. визвольний рух з боротьбою рос. селянства проти царизму, за здійснення революц.-демократичних перетворень. В с. Пилипчі (тепер Баршівського р-ну Київ. обл.) було створено г-во «Громада» (виникло з ініціативи В. С. Синьогуба), що ставило своїм завданням допомагати польс. повстанцям, у рос. армії — «Комітет російських офіцерів у Польщі», одним з керівників якого був член «Землі і воля» революціонер-демократ А. О. Потебня; до повстанських загонів приєднався ряд укр. селян з Волині, Київщини та Зх. України. Навесні 1863 повстання поширилося на тер. Литви, Білорусії й Правобережної України. За офіц. даними, на Правобережній Україні в квітні 1863 сталося 12, у травні — 8, у червні — жовтні — 4 збройні сутички царських військ з повстанцями, внаслідок яких було розгромлено бл. 20 повстанських загонів. Проте повстання не мало широкої підтримки з боку білорус. і укр. населення, яке не поділяло прагнень польс. шляхти включити білорус. і укр. землі до складу Польщі. Все ж повстання 1863—64 відіграло позитивну роль в історії польс., рос., укр. та ін. народів Росії, в розвитку і зміцненні зв'язків і дружби між ними. Саме під його впливом царський уряд змушений був запровадити на Правобережній Україні обов'язковий викуп сел. наділів зі зменшенням його розміру на 20 %, повернути селянам частину втраченої ними після інвентарної реформи землі.

У 2-й пол. 19 ст. Росія вступила в другий, різноманітний, або бурж.-демократичний етап визвольного руху, який, за визначенням В. І. Леніна, охоплював період приблизно 1861—95 (див. Повне збір. тв., т. 25, с. 90). Осн. зміст цього етапу становив революційний демократизм, ідеологіями якого в цей період були М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, на Україні — Т. Г. Шевченко.

З кін. 60-х і протягом 70—80-х рр. провідна роль у визвольному русі Росії, в т. ч.

Солдати — захисники Севастополя. Малюнок В. Ф. Тіма. 1855.

України, належала *народництву*. З самого початку в ньому намітилося два напрями: революц.-демократичний і ліберальний. У 70-х рр. переважало революц. народництво. Революціонери-різномислці 70-х рр. перейняли в революц. демократів 60-х рр. ідеалістичні уявлення про сел. общину, самотутні шляхи розвитку Росії, відстоювали ідею сел. революції, яку вони розглядали як соціалістичну. Народницький рух на Україні — складова і невід'ємна частина заг.-рос. визвольного руху — мав і свої особливос-

В. К. Дебогорій-Мокрієвич, А. І. Желябов, С. П. Ковалік, Я. В. Стефанович, А. О. Франколі та ін. З осені 1873 в діяльності народницьких гуртків і груп дедалі більшого значення набувало питання про зближення інтелігенції з народом, підготовку її організації нар. революції, плани «*ходіння в народ*». Навесні та влітку 1874 «в народ» пішли представники різних напрямів народництва. На Україні народники діяли в усіх губерніях. «Ходіння в народ» В. І. Ленін назвав «розвитком дійсного народництва» (Повне збір. тв., т. 22, с. 290). В кін. 1874 царизмові вдалося завдати учасникам «ходіння в народ» відчутного удару. Бл. тисячі чоловік було заарештовано, найактивніших з них віддано під суд (див. «Процес 193-х»). В кін. 1876 народники створили централізовану орг-цію, яка 1878 дістала назву «*Земля і воля*». В кін. 1876 — на поч. 1877 одна з груп народників на Україні (див. «*Підвентні бунтари*») зробила спробу підняти повстання селян у Чигиринському пов. Київ. губ. Тут на поч. 1877 було створено нелегальну сел. орг-цію «*Тасма дружина*». Під час підготовки повстання, яке намічалось почати 1 (13).X 1877, змову було розкрито, а її учасників заарештовано і віддано до суду (див. *Чигиринська змова 1877*). Народники відіграли певну позитивну роль і своєю діяльністю серед робітників. Вони організовували нелегальні робітн. гуртки (зокрема в Києві, Одесі), в яких вели заг.-освітню роботу і поступово переходили до революц. пропаганди. Вважаючи робітників частиною селянства, народники, однак, уже в серед. 70-х рр. висували одним з найважливіших завдань поширення впливу на міських робітників. У серпні 1879 орг-ція «*Земля і воля*» розкололася на дві: «*Народну волю*» і «*Чорний переділ*». Члени першої орг-ції почали новий етап в історії революц. народництва — етап політ. боротьби проти самодержавства, другою — продовжували в цілому дотримуватися землевольської програми. Незважаючи на полеміку та незгоди теор. характеру, народовольці та чорнопреділіці підтримували постійні зв'язки, вели спільну агітацію серед студентів і робітників. На місцях, зокрема 1879—81 у Києві, діяли об'єднані гуртки. В 1880 у Києві народники М. П. Шедрін і Є. М. Ковальська створили народницький гурток «*Підвентноросійський робітничий союз*», який ставив своїм завданням проводити «*фабричний терор*» (псування машин, підпали підприємств тощо). Ряд робітн. гуртків, якими керували народники — чорнопреділіці й народовольці,

діяли в Одесі, Харкові. Народники працювали серед робітників Катеринослава, Єлизаветграда, Кременчука, Копотоп, Ромея, Полтави, на станції Люботин та в ін. містах. Близькою до «*Народної волі*» була революц. народницька орг-ція «*Подільська дружина*», що діяла 1881—82 у м. Кам'яні-Подільському. Боротьба революціонерів 70-х рр. закінчилася поразкою. Вони не змогли пов'язати свій рух з класовою боротьбою всередині капіталістичного суспільства, яке розвивалося, не змогли очолити боротьбу нар. мас. Народництво залишилося на позиціях *утилічного соціалізму*. У сусп.-політ. житті країни в пореформений період дедалі більшого значення набував рух демократичного студентства. На Україні відбулися студентські виступи в Новоросійському уні-ті в Одесі (1871, 1880), Київ. (1876, 1884) і Харків. (1878) ун-тах. Придушивши польсь. повстання і сел. виступи, спрямовані проти реформи 1861, царський уряд посилав соціальний і нац. гніт. На Україні, як і в усій Росії, панувала сваволя поліцейсько-чиновницького апарату, за якої нар. маси були позбавлені будь-яких політ. свобод і прав. Царизм душив усе прогресивне і передове, жорстоко переслідував культуру і мову численних націй і народностей Росії, сіяв між ними недовір'я і ворожнечу, провокував кризові сутички. Рос. царизм не визнавав існування укр. мови, укр. нації (див. *Валуєвський циркуляр 1863. Емський акт 1876*). Піднесення боротьби трудящих мас, посилення революц.-народницького руху сприяли поширенню опозиційних настроїв у середовищі ліберального дворянства та буржуазії. Ліберально-бурж. рух як сусп. течія проявився напередодні й під час проведення сел. реформи 1861. Рух охоплював своїм впливом окремі прошарки дворянсько-бурж. інтелігенції. Його учасники проголошували чужі нар. масам націоналістичні ідеї «безбуржуазності», «безкласовості» укр. нації, «єдиного потоку» в розвитку укр. культури, що суперечило спокоєвичним прагненням укр. і рос. народів. Ідеологами руху виступали історики та письменники М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, П. О. Куліш, О. Я. Кониський та ін. Певною поступкою домаганням ліберального дворянства була земська реформа 1864, хоч на Правобережній Україні, де переважало польсь. дворянство, яке брало участь у нац.-визвольному русі, земське самоврядування запровадили лише 1911. В *земствах* співіснували реакційно-поміщицькі та бурж.-ліберальні угруповання (див. *Земсько-ліберальний рух*). На Україні одним з найбільш опозиційних земств було Чернігівське. Ідеологія націонал-лібералізму лежала й в основі діяльності *громад*, які виникли в Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та ін. містах у кін. 50 — на поч. 60-х рр. Найвпливовішою була київ. громада, в ній сформувалося демократичне крило, представленим С. А. Подолінським, М. В. Лисенком, М. П. Старицьким та ін. В її роботі брав участь публіцист, історик, фольклорист і громад. діяч ліберально-бурж. напрямку М. П. Драгоманов. Проводячи певну позитивну роботу, спрямовану на розвиток укр. нац. культури (видання укр. мовою художньої, наук. і популярної л-ри, збирання фольклорних і етногр. матеріалів тощо), громада, проте, були неспроможні на будь-які рішучі дії у розв'язанні соціальних і нац. проблем, намагалися підмінити їх культурницькою діяльністю, йшли на угоду з царизмом і кріпосниками, проповідували бурж.-націоналістичні погляди. Під впливом революц. народницького руху загострилася боротьба між лі-

Перше російське видання «Капіталу» К. Маркса. 1872.

ті, зокрема щодо умов діяльності: на Україні общинне землекористування було поширене менше, ніж у Центр. Росії, і відіграло другорядну роль (народники вважали общину осередком соціалістичного суспільства). Народницький рух пройшов у своєму розвитку кілька осн. етапів — від окремих розрізнених гуртків до централізованої орг-ції. Революц.-народницькі гуртки 1872—73 ставили своєю метою ведення пропагандистської роботи серед народу. Першими такими гуртками були гуртки (відділення) *чайковців*, що входили до орг-ції «*Велике товариство пропаганди*». Ці гуртки на Україні існували в Києві, Одесі, Херсоні. На поч. 70-х рр. революц. пропаганду на Україні вели й ін. народницькі гуртки й групи, зокрема гурток сен-жебуністів, створений 1872 в Цюріку братами Жебуньовими. Восени 1873 в Києві виникла народницька організація «*Київська коммуна*». В 1873—74 гуртки діяли також у Харкові, Чернігові, Катериносл., Полтаві, Херсон. губерніях та в ряді ін. місцевостей України. В ті роки значну роботу вели П. Б. Аксельрод,

Обкладинка справи Київського губернского жандармського управління на В. А. Осинського та інших народників. 15 грудня 1878—30 серпня 1879.

Одна із сторінок справи — список осіб, засуджених Київським військово-окружним судом (названі народники Л. К. Брандтер, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, Р. А. Стеблін-Камєнський та інші). 15 квітня 1879.

берально-бурж. і демократичними угрупованнями в громадах. Так, у кін. громад прихильники більш радикальних методів боротьби в 70-х рр. виділилися в т. з. «Молоду громаду». Демократичні, або молодогромадівські, гуртки й групи існували також в Одесі, Полтаві й ін. містах. Молодогоромадівці мали зв'язки з народовольськими гуртками.

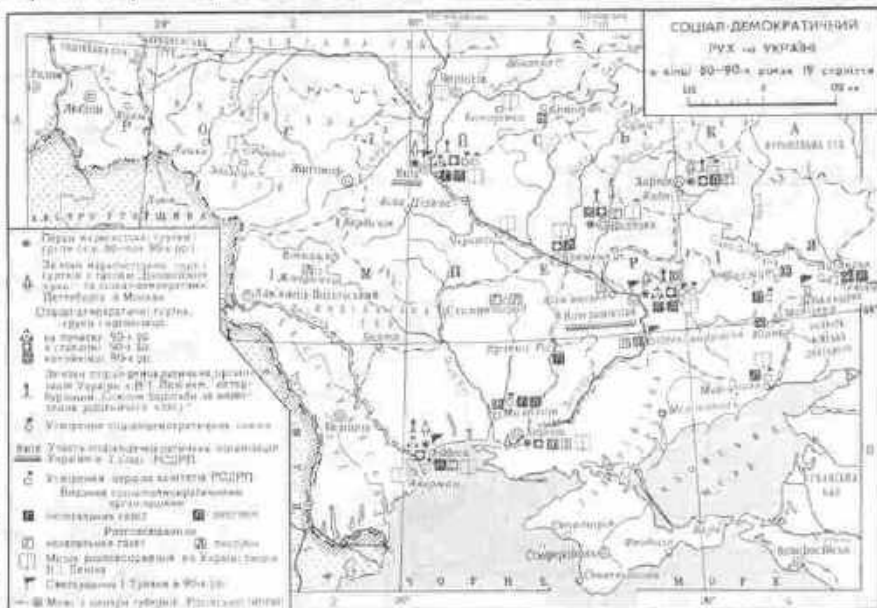
Посилювався нац.-визвольний рух і на зх.-укр. землях, що перебували в складі Австро-Угорщини. Антидемократична виборча система, асиміляторська політика австро-угор. пануючих класів, численні утиски нац. мови й культури викликали протест нар. мас Сх. Галичини, Пн. Буковини і Закарпаття, їхню боротьбу проти гнобителів, за возз'єднання в складі Росії (див. *Вітчизний рух, Керетьське селянське заворушення 1872*). Це прогресивне прагнення нар. мас спекулятивно використовували «москвофіли». Підпорядкувати нац.-визвольний рух трудящих зх.-укр. земель класовим інтересам нац. буржуазії намагалися «народовці». Скасування кріпосного права створило умови для більш швидкого розвитку капіталізму в усіх сферах сусп. виробництва. На Україні, як і в усіх Росії, протягом 60–80-х рр. в основному завершилася пром. революція, що почалася в 30–40-х рр. 19 ст. Розвиток капіталізму з небаченою раніше швидкістю відбувався насамперед у пром.-сті і, зокрема, в таких її галузях, як вугільна і металургійна. В дореформений період у Донбасі, наприклад, існувало лише кілька десятків дрібних шахт, де добували незначну кількість вугілля, 1864 його видобуток трохи перевищував 7 млн. пудів, а 1900 було видобуто 671 млн. пудів вугілля, що становило понад $\frac{2}{3}$ заг.-рос. вуглевидобутку. Видобуток залізної руди з часу реформи 1861 зріс у 158 раз, становлячи на 1900 210 млн. пудів (більше половини заг.-рос. видобутку). Велике значення для розвитку металург. пром.-сті мав початок пром. розробки багатих покладів Криворізької залізної руди, Нікопольського марганцевого басейну. В кін. 90-х рр. Україна давала понад половину заг.-рос. виплавки чавуну (92 млн. пудів) і трохи менше половини — заліза й сталі (59 млн. пудів). Зосереджені на Пд. металург. зди стали найбільшими капіталістичними підприємствами в країні. В металург., кам.-вуг., маш.-буд. та ін. галузях пром.-сті ключові позиції захопили франц., бельг., англ. і нім. капіталісти. За 1888–94 на Україні організувалися 22 іноз. акціонерні компанії з осн. капіталом бл. 63 млн. крб. Розвиток пром.-сті та внутр. ринку зумовив інтенсивне будівництво залізниць, що, в свою чергу, зумовило великий попит на кам. вугілля й метал. Залізнична сітка на Україні почала швидко зростати і на кін. 19 ст. становила п'яту частину загальноросійської. Інтенсивний розвиток капіталістичної пром.-сті на Україні зумовив даліше зростання міст і неземлеробського населення, поглиблення сусп. поділу праці та процесу спеціалізації в економіці взагалі і в пром.-сті зокрема. Зросли цукрова, тютюнова, винокурна та ін. галузі пром.-сті, пов'язані з переробкою с.-г. сировини, машинобудування тощо. Традиційні на Україні галузі пром.-сті, пов'язані з с.-г. (насамперед цукрова), також почали розвиватися прискореними темпами. Найбільші цукрозаводчики 1887 в Києві об'єдналися в синдикат — першу капіталістичну монополію в Росії. Через 5 років у його підпорядкування перебувало понад 90 % усіх цукр. з-дів України. Водночас із зростанням капіталістичного виробн. в пром.-сті ставалися зрушення і зміни в с.-г., руйнувалася монополія дво-

ряни на володіння землею, зростало землеволодіння буржуазне. За 1877–1905 дворяни укр. губерній втратили (продали ін. станам) бл. 6 млн. десятин землі, що становило понад $\frac{1}{3}$ заг. площі їхнього землеволодіння. Найбільш інтенсивно цей процес проходив на Пд. України (продано 49,9 % заг. площі землі), де кріпосництво було найменш поширене, дею слабше — на Лівобережжі (дворяни продали тут бл. $\frac{2}{3}$ площі своїх володінь), де збереглися значні феод. пережитки; на Правобережжій України було продано лише $\frac{1}{6}$ всієї землі, що пояснювалося наявністю тут великих поміщицьких латифундій, а також прагненням царського уряду з політ. мотивів збільшити тут землеволодіння рос. дворянства. Істотно змінилися землекористування, оснащення с.-г. виробн. новою технікою, структура посівних площ, зросли площі під посівами шпешні, тех. культур, дальшого розвитку набуло травосіяння, виноградарство, садівництво та ін. види інтенсивного землеробства, відробіткова система поступово витіснялася вільнонайманою працею. Посилилося розшарування селянства на куркулів і сільс. пролетарів. Становлячи приблизно $\frac{1}{4}$ сел. населення, куркульство зосереджувало в своїх руках бл. 40 % надільних і приватновласницьких сел. (на 80 % орендованих) земель, понад 50 % робочої і продуктивної худоби, переважну більшість с.-г. машин і удосконалених знарядь праці. Пролетарі й напівпролетарі в укр. селі становили майже половину населення. Вони йшли працювати на ф.-ки і з-ди, обслуговували куркульські й поміщицькі г.-на. Україна відігравала значну роль у внутр. і зовн. торгівлі Росії. Відбувалися істотні зміни у формах і структурі внутр. торгівлі. Швидко розвивалася постійна торгівля. Зростала роль фірмової торгівлі, поширилися торги. певну роль у дореформений період продовжували відігравати ярмарки. Діяли, зокрема, й спеціалізовані великі ярмарки в Харкові, Києві, Катеринославі, Єлизаветграді, Сумах, що мали заг.-рос. значення. Проте за умов концентрації та централізації торг. капіталу ця форма торгівлі в цілому перспектив розвитку не мала. Розширю-

валися, набирали нових форм торг. зв'язки України з ін. районами Росії. Зростала роль України в зовн. торгівлі країни, що сприяло дальшому органічному включенню її економіки в систему всеросійського ринку.

На зх.-укр. землях, що перебували під колоніальним гнітом Австро-Угорщини, розвиток продуктивних сил відбувався повільними темпами. Пром.-сть тут майже цілком перебувала в руках іноз. капіталістів. На капіталістичних засадах розвивалася гол. чин. нафтово-оазокеритна, лісопилна і борошномельна галузі. В цілому зх.-укр. землі залишалися і далі агр.-сировинним додатком до промислово розвинутих центр. і зх. провінцій Австро-Угорщини. Зайняте в с.-г. населення становило в 90-х рр. 19 ст. в Сх. Галичині й на Пн. Буковині бл. 75 %, на Закарпатті — бл. 85 %. Обтяжене численними пережитками кріпосництва, що залишилися після сел. реформи 1848, с.-г. занепадало. Проте і в зх.-укр. селі все більшого значення набували форми капіталістичної експлуатації. На кін. 19 ст. тут налічувалося понад 400 тис. постійно й поденно найманих робітників. Десятки тисяч селян йшли на заробітки в ін. країни, емігрували до Америки, залпаючи там бідуваль і жорстокого визиску.

В післяреформений період прискорився процес становлення укр. нації. Вона формувалася як нація буржуазна, з властивими їй суперечностями. Великі екон. зрушення після сел. реформи зумовили сусп. зміни, насамперед появу в укр. нації нових антагоністичних класів, характерних для капіталістичної формації, — пром. пролетаріату і буржуазії. З 23,4 млн. жителів України (1897) пролетарі та напівпролетарі (разом з сім'ями) становили 11,9 млн. чол., з них на пролетарів припадало бл. 4 млн. чол. Якщо 1860 на Україні налічувалося 95 тис. пром. робітників, то через 10 років їх вже стало 145,3 тис. чол., у т. ч. на Правобережжій Україні — 66,6 тис. (45,9 %), Лівобережжі — 60,0 тис. (41,3 %) і на Пд. — 18,7 тис. чол. (12,8 %). В 1897 на Україні налічувалося бл. 1,5 млн. чол., які жили за рахунок продажу своєї робочої сили, з них бл. 387 тис. чол. працю-

вали на пром. підприємствах. Велика пром.-торг. буржуазія на Україні в кін. 19 ст. становила 289,5 тис. чол. (разом з сім'ями), заможні господарі (серед. буржуазія) — 413,6 тис. чол., дрібні незможні виробники (дрібна буржуазія) — бл. 910 тис. чол. Буржуазія України була частиною бурж. класу всієї Росії. Незважаючи на повільний розвиток капіталізму на зх.-укр. землях, тут відбувалося формування класів буржуазії та пролетарів. У Сх. Галичині найбільше найманих робітників працювало в с. г., лісівництві та рибальстві. Всього тут налічувалося 470 тис. пролетарів. У Пн. Буковині (на 1900) налічувалося бл. 72,3 тис., на Закарпатті — понад 14 тис. найманих робітників. З розвитком капіталізму посилювалася експлуатація робітників, відносини яких з капіталістами майже не регулювалися законодавчими актами. У Росії та Австро-Угорщині, до складу яких входили й укр. землі, робітників терпіли не тільки від капіталістичної експлуатації, а й від численних кріпосницьких пережитків у екон. і політ. житті. Пролетаріат не мирився зі своїм тяжким становищем, а все активніше включався до боротьби проти гнобителів, удосконалював її форми. В перші післяреформенні роки ця боротьба мала стихійний, неорганізований характер, виливалася переважно в заворушення. З 70-х рр. 19 ст. значно поширився такий специфічно пролет. засіб боротьби, як *страйк*. Про наростання робіт. руху свідчать такі дані: якщо в 60—70-х рр. на Україні було 72, в 1880—94 — 110, то

1895—99 — вже 226 робіт. страйків і заворушень. Центром робіт. руху на Пд. Росії став Довбас (див., зокрема, *Юзівські страйки 1875 і 1887, Юзівські робітничі заворушення 1892, Альбертівського рудника страйк робітників 1895*). У ході боротьби проти гнобителів зростали класова свідомість робітників, їхня активність і організованість, виникали робіт. орг-ції. Першою з них був «*Південноросійський союз робітників*», створений 1875 в Одесі. Всерос. пролетаріат складався в самостійну суспільну революц. силу, здатну очолити боротьбу селянства, всіх трудящих мас проти царизму, поміщиків і буржуазії. Неухильно посилювалася боротьба селянства за землю, за ліквідацію поміщицького землеволодіння, кабальних викупних платежів, податкового тягара, політ. безправ'я та ін. пережитків кріпосництва. Протягом 80—90-х рр. на Україні відбулося понад 1500 сел. виступів, які охопили 1700 сіл з населенням 2,3 млн. чол.; бл. 60 % з них були тісно пов'язані з безпосередньою боротьбою за землю. Сел. рух в укр. губерніях був складовою частиною заг.-рос. руху. Під впливом зростання класової боротьби в країні почали виникати марксистські гуртки і групи. На Україні вони вперше виникли у 80 — на поч. 90-х рр. у Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Херсоні, Полтаві (див. карту на с. 93). В 1889 в Києві виник перший марксистський гурток. У 1891 тут було організовано інтернац. за складом гурток — «*Російська група соціал-демократів*». У

90-х рр. робилися спроби координувати діяльність гуртків. Так, у кін. 1895 в Києві для керівництва ними створено «*Робітничий комітет*» на чолі з Ю. Д. Мельниковим, чому сприяло, зокрема, створення «*Лук'янівського клубу*». Велику роль у розвитку й діяльності перших марксистських гуртків на Україні відіграла допомога с.-д. орг-цій Петербурга, Москви та ін. міст Росії. Певну роботу щодо поширення марксистського вчення на Україні вели рос. економіст М. І. Зібер, укр. діячі революц.-демократичного напрямку С. А. Подолинський, О. С. Терлецький, революц. народники брати Жебуньови, О. А. Бутовська, Д. А. Лизогуб, М. І. Кибальчич, І. Ф. Фесенко, нелегальне Товариство перекладачів і видавців (Москва), *Російська секція 1-го Інтернаціоналу* та ін. Особливо плідною була діяльність по поширенню марксизму групи «*Визволення праці*» — першої рос. марксистської орг-ції, створеної 1883 в Женеві Г. В. Плехановим. Група переклала рос. мовою і поширила в Росії ряд праць основоположників наук. соціалізму. Її видання стали відомими в революц. колах Харкова, Катеринослава та ін. міст України. Найважливішими пунктами надходження марксистських видань з-за кордону були Одеса, Київ, Харків, Катеринослав (карту див. на с. 93). Революційний рух та поширення марксистських ідей неухильно посилювалися і на тер. Галичини, Пн. Буковини і Закарпаття. У 2-й пол. 19 ст. на зх.-укр. землях на політ. арену вийшов робіт.

клас. Його боротьба, розгорнувшись у 70-х рр., посилювалася в 90-х. В авангарді боротьби йшли робітники друкарень і пром. підприємств Львова. Першими 1870 виступили львівські друкарі. Страйк закінчився перемогою робітників. У наступні роки страйковий рух поширився на шевців, стельмахів і колісників (1871), друкарів Коломиї, нафтовиків (1884), робітників меблевої пром-сті (1886).

У 1890 робітники Львова вперше на Україні відзначили свято *Першого травня* (див. *Львівська майка 1890*). Великого розмаху в Сх. Галичині 1893 набула боротьба за заг. виборче право. Важливою рисою робітн. руху було посилення участі в ньому безробітних. Значним виступом на Пн. Буковині був страйк чернівецьких будівельників у травні 1897. На Закарпатті найбільшим був страйк на меблевій ф-ці в Ужгороді 1899. Серйозною перешкодою у розвитку робітн. руху на зх.-укр. землях став поступовий перехід керівництва соціал-демократії Австро-Угорщини на реформістські позиції. Це, зокрема, виявилось у створенні окремих нац. партій, тобто, в розколі робітн. класу за нац. ознакою. Так, у Галичині існувала польськ., укр. (з 1899), а згодом і єврейська с.-д. партії. Їхня антимарксистська опортуністична теорія «культурно-національної автономії» спрямовувалася на роз'єднання трудящих за нац. ознакою й культивування серед них бурж. націоналізму. Проти опортуністичних керівників виступали ліві елементи соціал-демократії, але вони ще були слабкі й неорганізовані.

У перші десятиріччя після скасування панщини головним у боротьбі селян Сх. Галичини й Пн. Буковини було питання про *сервітут*. На Закарпатті важливою формою сел. руху стали протести проти проведення *комасаций*. Під впливом агр. руху в Угорщині в 90-х рр. на Закарпатті відбулися виступи за перерозподіл поміщицького землеволодіння. Такі осн. форми сел. руху на зх.-укр. землях того часу, як віча (мітинги), виборча боротьба й страйки, розвивалися під безпосереднім впливом боротьби робітн. класу. В січні 1878 у Львові проходив суд. процес над групою соціалістів — відомих галицьких громад. діячів, яких звинувачували в належності до таємної революц. орг-ції і прагненні повалити австр. уряд (див. *Львівський процес соціалістів 1878*). Найближчими представниками революц.-демократичного руху на зх.-укр. землях були І. Я. Франко, М. І. Павлик, а також О. С. Терлецький, Г. І. Павлик, І. Я. Франко популяризував твори К. Маркса і Ф. Енгельса, 1878 опублікував польсь. мовою популярну брошуру «Катехізіс економічного соціалізму», де викладалася осн. положення «Маніфесту Комуністичної партії» і «Капіталу». Він був одним з основоположників і керівників *Русько-української радикальної партії* (1890). Плідну роботу в поширенні марксизму проводили львів'янин член Генеральної ради І-го Інтернаціоналу А. Жабичський, польсь. емігрант Костецький, а також С. А. Подольський, тісно зв'язаний з революц. молоддю Галичини. Під впливом змін, що сталися в соціально-економ. розвитку й сусп.-політ. житті Росії у 80 — 1-й пол. 90-х рр., народники в своїй переважній більшості переходили на позиції лібералізму. Ліберал. народництво було серйозною перешкодою на шляху поширення марксизму в країні. У боротьбу з ним включилися група «Визволення праці», марксистів в Росії. Остаточне викриття і розгром ліберального народництва здійснив В. І. Ленін.

Величезну роль у шій ідейній боротьбі відіграли книги В. І. Леніна «Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?» і «Розвиток капіталізму в Росії». Розгромивши ідейно-народництво, В. І. Ленін спрямував свої зусилля на об'єднання розрізнених марксистських гуртків у с.-д. орг-ції, на з'єднання наук. соціалізму з робітн. рухом. Ці завдання вперше були здійснені петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу», створеним під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна 1895. В 1897 за прикладом петерб. «Союзу боротьби» засновано київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» (його організатори — Ю. Д. Мельников, Б. Л. Ейдельман, П. Л. Тучапський), а також катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», вирішальну роль у створенні якого відіграли І. В. Бабушкін та І. Х. Лалайні. Союзи очолили страйкову боротьбу пролетарів, розповсюджували прокламації, вели пропаганду і агітацію серед робітників і селян. Багато нац. рос. пролетаріат набував усе більшого визнання пролетарів ін. країн як авангард світового робітн. руху, а Росія на межі 19 і 20 ст. стала центром міжнар. революц. руху. З серед. 90-х рр. почався третій період визвольного руху в Росії — пролетарський. В 2-й пол. 90-х рр. значно посилася страйкова боротьба робітників України. Особливим розмахом відзначалися страйки на металург. з-дах, підприємствах машинобудівної пром-сті, залізницях. Піднесенню класової свідомості робітників, вихованню в них стійкості у боротьбі проти експлуататорів сприяла діяльність соціал-демократів. С.-д. гуртки та групи діяли в багатьох населених пунктах України (див., зокрема, *Соціал-демократичний гурток робітників Бряньського заводу*, «Союз миколаївських робітників» та ін.). Розвиток масового робітн. руху посприяв на порядок дня завдання створення бойової пролет. партії, здатної очолити революц. рух у масштабі всієї країни. До виконання цього істор. завдання приступили в серед. 90-х рр. революц. марксистів Росії на чолі з В. І. Леніним. У зв'язку з масовими арештами 1895—96 у Петербурзі й Москві організаційна робота по підготовці до скликання з'їзду с.-д. орг-цій Росії, видання заг.-рос. с.-д. газети лягла на київ. соціал-демократів. Влітку 1896 Н. К. Крупська від імені петерб. «Союзу боротьби» виїхала на Україну і в Полтаві

провела нараду київ. і полтав. соціал-демократів, що прийняла рішення про підготовку *Першого з'їзду РСДРП*. Київ. соціал-демократи налагодили випуск заг.-рос. с.-д. друкованого органу — «Робочей газети» (1897). І з'їзд РСДРП, що відбувся в березні 1898 в Мінську, проголосив утворення партії, хоч фактично вона як єдина централізована орг-ція створена не була. Після з'їзду «Союзи

Доля під Дніпровського заводу Південноросійського Дніпровського металургійного товариства. 1896.

боротьби» і с.-д. орг-ції перетворювалися на комітети РСДРП. Невдовзі ЦК, обраний з'їздом, та редакцію «Робочей газети» було заарештовано, друкарню розгромлено. В тих умовах економісти (див. «Економізм»), «легальні марксистів» розгорнули шалений наступ на ідеологічні основи наук. соціалізму, прагнучи насадити орг. роздробленість і кустарництво. В. І. Ленін і його соратники розгорнули рішучу боротьбу проти опортуністичних елементів, за створення с.-д. партії в Росії. Активну участь у цій боротьбі брали й соціал-демократи України.

Значна роль у піднесенні політ. свідомості трудящих і зростанні визвольного руху належала передовим діячам укр. демократичної культури, яка, як і раніше, розвивалася в боротьбі проти пануючої реакційної поміщицько-бурж. і клерикальної культури. В ідейному спрямуванні демократичної культури визначальну роль відіграв марксизм. Під його впливом такі видатні митці, як І. Я. Франко, Леся Українка, М. М. Коцюбинський, П. А. Грабовський широко популяризували революц. ідеї, рішуче

Обкладинка справи прокурора Київської судової палати про київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», 1898—99.

Обкладинка справи прокурора Київської судової палати про розповсюдження на київському машинобудівному заводі Гретева, Крижанека і Ко (тепер завод «Більшовик») відозви київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» та іншої соціал-демократичної літератури, 14 вересня 1897—21 листопада 1899.

виступали проти намагань бурж. націоналістів посіяти ворожнечу між укр. і рос. народами. Передові діячі укр. культури постійно діставали велику і різносторонню допомогу і підтримку з боку рос. прогресивних діячів науки і культури. Вони спільно боролися за створення інтернаціональної культури. Неухильно зростаючи під впливом істотних соціально-економічних змін, зумовлених розвитком капіталізму в усіх сферах сусп. виробн., передова рос. і укр. культура сприяла зміцненню зв'язків і дружби між трудящими масами обох братніх народів, пробуджувала їхню політ. свідомість, була важливим зброєю в боротьбі проти гнобителів.

М. Н. Лещенко.

Україна напередодні і в період першої російської революції 1905—07

На межі 19 і 20 ст. капіталізм у Росії, як і в ряді ін. країн, переріс у найвищу і останню стадію — імперіалізм, коли особливо загострилися класові суперечності.

На чергу дня постало завдання повалення експлуататорського ладу шляхом соціальної революції. В Росії імперіалізм за своєю екон. природою принципово не відрізнявся від імперіалізму ін. країн. В основі його лежали заг. закономірності розвитку капіталізму. Але рос. імперіалізм мав свої особливості. Головною з них була та, що Росія вступила в імперіалістичну стадію до перемоги бурж. революції, в умовах панування царизму, існування численних пережитків кріпосництва в економіці.

Особливості переростання капіталізму в імперіалізм в Росії були властиві розвитку капіталізму й на Україні. Але Україна була одним з найрозвинутіших екон. районів країни. Тут склалися такі великі пром. осередки, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізничний і Нікопольський марганцевий басейни, Пд.-Зх. цукробуряковий район. Україна була органічною складовою частиною всерос. ринку. Її екон. зв'язки з ін. районами країни з року в рік міцніли, зростала її роль у заг.-рос. економіці. Це сприяло зміцненню єдності революц. боротьби трудящих мас рос., укр. та ін. народів Росії.

Проте, незважаючи на порівняно швидкий розвиток пром-сті, Росія залишалася економічно відсталою країною, де панувало велике поміщицьке землеволодіння. Зокрема, 1905 на Україні 31 тис. поміщиків мала понад 10 млн. дес. землі, тобто на одне дворянське володіння припадало в середньому понад 330 дес. землі, тимчасом як 3 млн. сел. дворів мали 20 млн. дес. надільної землі, або в середньому 6,7 дес. на двор.

На Україні, як і в ін. нац. районах Росії, царизм проводив політику гноблення укр.

та ін. неросійських народів, політику обмеження їхньої нац. культури. Було заборонено викладання в школах рідною мовою. Укр. народ, як і всі народи Росії, терпів від поліцейської сваволі, насильств царської адміністрації.

Весь хід соціально-економіч. і політ. розвитку Росії привів до того, що на поч. 20 ст. вона стала вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму, зосередженням військ.-феод., нац.-колоніального і капіталістичного гніту, який перелітався з поліцейським деспотизмом царизму і доповнювався імперіалістичним грабежем з боку зах.-європ. монополістичного капіталу. В Росії назріли, таким чином, усі об'єктивні передумови для буржуазно-демократичної революції.

В Росії в наявності були не тільки об'єктивні передумови для здійснення нар. революції, але й реальна сила, спроможна розв'язати соціально-економіч. суперечності революц. шляхом. Цією силою був рос. пролетаріат, який керувала марксистська партія і який мав такого надійного союзника, як багатомільйонне селянство. Разом з усім робітн. класом Росії на шлях політ. боротьби став і робітн. клас України, який формувався і розвивався як один із загонів загальнорос. пролетаріату. На початок 20 ст. у пром-сті України було зайнято 360,2 тис. робітників, причому 44 % з них працювало на великих підприємствах з числом робітників понад 500 чол. Така висока концентрація робітників сприяла швидкому відриванню їхньої революц. свідомості, посиленню боротьби їх проти царизму і капіталістичної експлуатації. Характеризуючи особливості розвитку капіталізму на Україні, В. І. Ленін писав: «Вже кілька десятиріч цілком визначився процес більш швидкого економічного розвитку півдня, тобто України, яка притягає з Великої Росії десятки й сотні тисяч селян і робітників у капіталістичній економіці, на рудники, в міста» (Повне зібр. тв., т. 24, с. 125). Це зумовило своєрідність нац. складу пролетаріату України, який в основному формувався за рахунок двох братніх народів — українського і російського.

З розвитком капіталізму на Україні зростає і експлуататорський клас — буржуазія. Поряд з великими рос., євр. та інкоз. капіталістами тут було чимало і укр. капіталістів. За даними всерос. перепису населення 1897, у 8 губерніях України налічувалося понад 40 тис. заможних осіб (без членів сім'ї і утриманців), які записали своєю рідною мовою українську. Робітничий клас України, як і пролетаріат усієї Рос. імперії, зазнавав жакхливих політ. і екон. утисків. Незважаючи на те, що робочий день законом 1897 обмежувався 11,5 год., капіталісти примушували робітників працювати по 12—13 і більше годин на добу. Низька заробітна плата, надмірні штрафи, каліцтва, профес. захворювання, жакхливі житлові умови, безробіття були постійними супутниками життя робітників. Особливо

погіршало становище робітників у зв'язку з світовою екон. кризою 1900—03, яка охопила й царську Росію. На Україні різко скоротилося виробництво чавуну і сталі, зменшився видобуток кам. вугілля, залізної і марганцевої руди. Кількість діючих металург. з-дів зменшилася за 1900—03 з 29 до 23. Користуючись наявністю великої армії безробітних, капіталісти посилювали експлуатацію робітників: скорочували заробітну плату, збільшували робочий день і т. д. Промислова криза, безробіття викликали загострення суперечностей між робітничим класом і буржуазією, що сприяло посиленню робітничого руху. В політичному вихованні робітничого класу і в організації революц. боротьби величезну роль відіграла газ. «Искра». Вона була організована В. І. Леніним в кін. 1900. Її друкували за кордоном і нелегально доставляли в Росію, в т. ч. на Україну, через Львів і Теофіполь, Одесу і Кам'янець-Подільський. Велика роль також належала іскрівським організаціям на Україні, які виникли і діяли 1900—03. Іскрівські групи розповсюджували «Искру», допомагали революц. соціал-демократам на місцях кадрами пропагандистів. Під керівництвом денісської партії більшовиків, створеної 1903 на Другому з'їзді РСДРП, робітничий клас з поч. 20 ст. перейшов від екон. страйків до політичних. В. І. Ленін приділяв велику увагу наростанню революц. руху на Україні, масовому політ. виступові у травні 1900 харківського пролетаріату — Харківський політичний демонстрації 1900 (див. Повн. зібр. тв., т. 4, с. 347—353). В 1901—02 політ. страйки і демонстрації відбулися в Києві (див., зокрема, Київська політична демонстрація 1901), Катеринославі, Одесі, Харкові та ін. містах. Справжньою перевіркою сил і зрілості робітн. класу напередодні революції став заг. політ. страйк 1903, який почався на Закарпатті і потім охопив усі пром. центри України (див. Загальний страйк на Півдні Росії 1903).

Під впливом революц. боротьби робітн. класу посилювся сел. рух. Особливо масові виступи селян відбулися всесюмо 1902 у Полтавській і Харківській губерніях, у підготовці яких велика роль належала агітаційно-пропагандистській діяльності іскрівських орг-цій. Протягом березня — квітня 1902 селяни розгромили 105 поміщицьких економій. Але сел. повстання були жорстоко придушені (див. Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902).

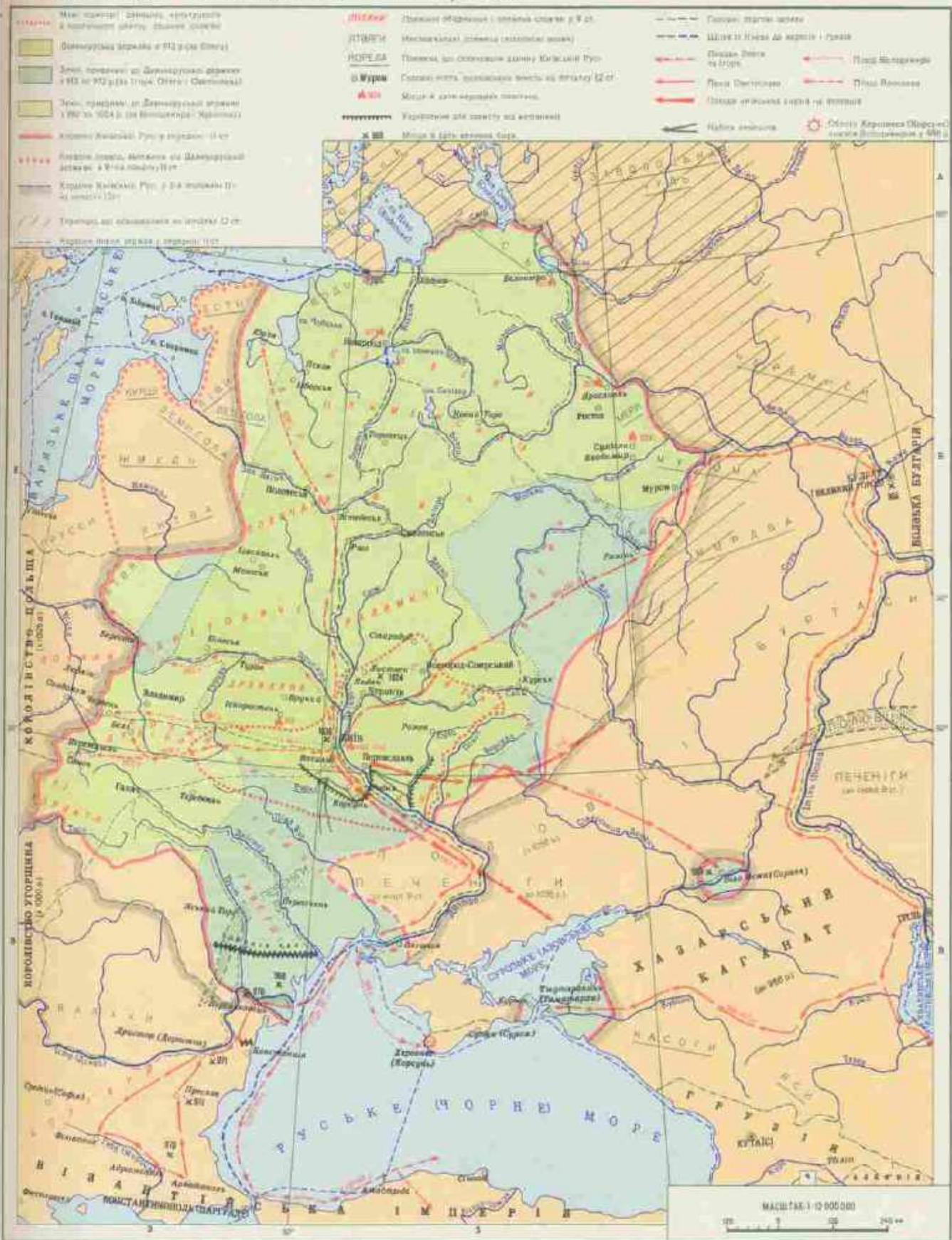
В умовах заг. революц. піднесення посилитися виступи студентів (див. Київського університету студентів виступ 1900) і учнівської молоді, поживавився земсько-ліберальний рух.

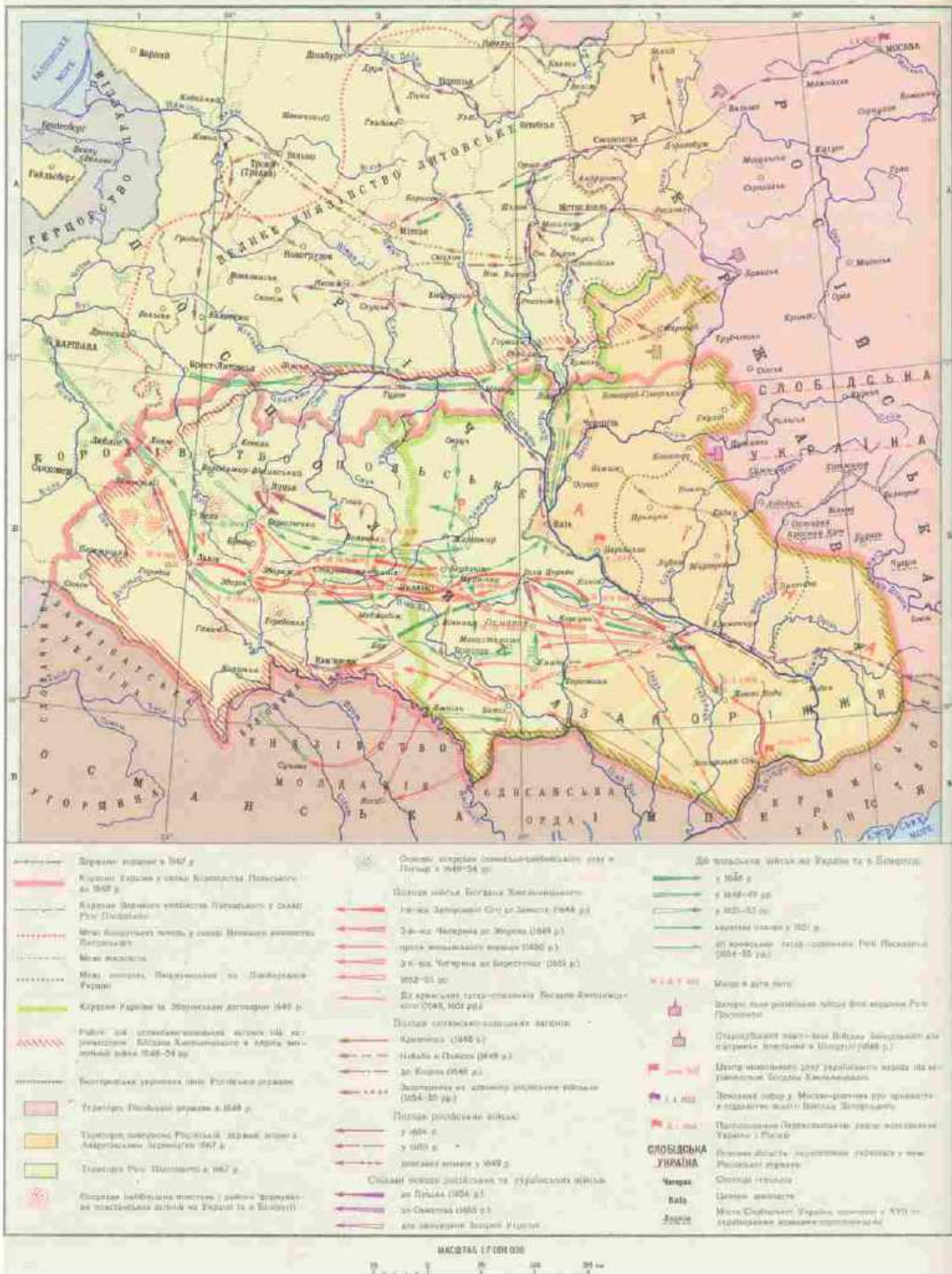
Підготовлена всім попереднім екон. і політ. розвитком країни революція була прискорена російсько-японською війною 1904—05. Під керівництвом більшовиків восени 1904 в країні пройшли антивоєнні демонстрації робітників, зокрема в Харкові [6 (28).XI], Катеринославі [15 (28).XI], Одесі [18.XI (1.XII); 20.XII 1904 (2.I 1905)]. Початком революції 1905—07 в Росії стали події 9 (22).I 1905 в Петербурзі, де за наказом царського уряду було розстріляно мирну демонстрацію робітників (див. Дев'яте січня 1905), що викликало обурення всіх трудящих. Більшовицькі орг-ції України з перших днів революції проводили нелегальні збори, сходки, мітинги, на яких викривали кривавий злочин царизму і закликали робітників до організації демонстрацій і мітингів протесту, до заг. політ. страйку і повалення самодержавства. Більшовики Одеси і Миколаєва випустили листів-

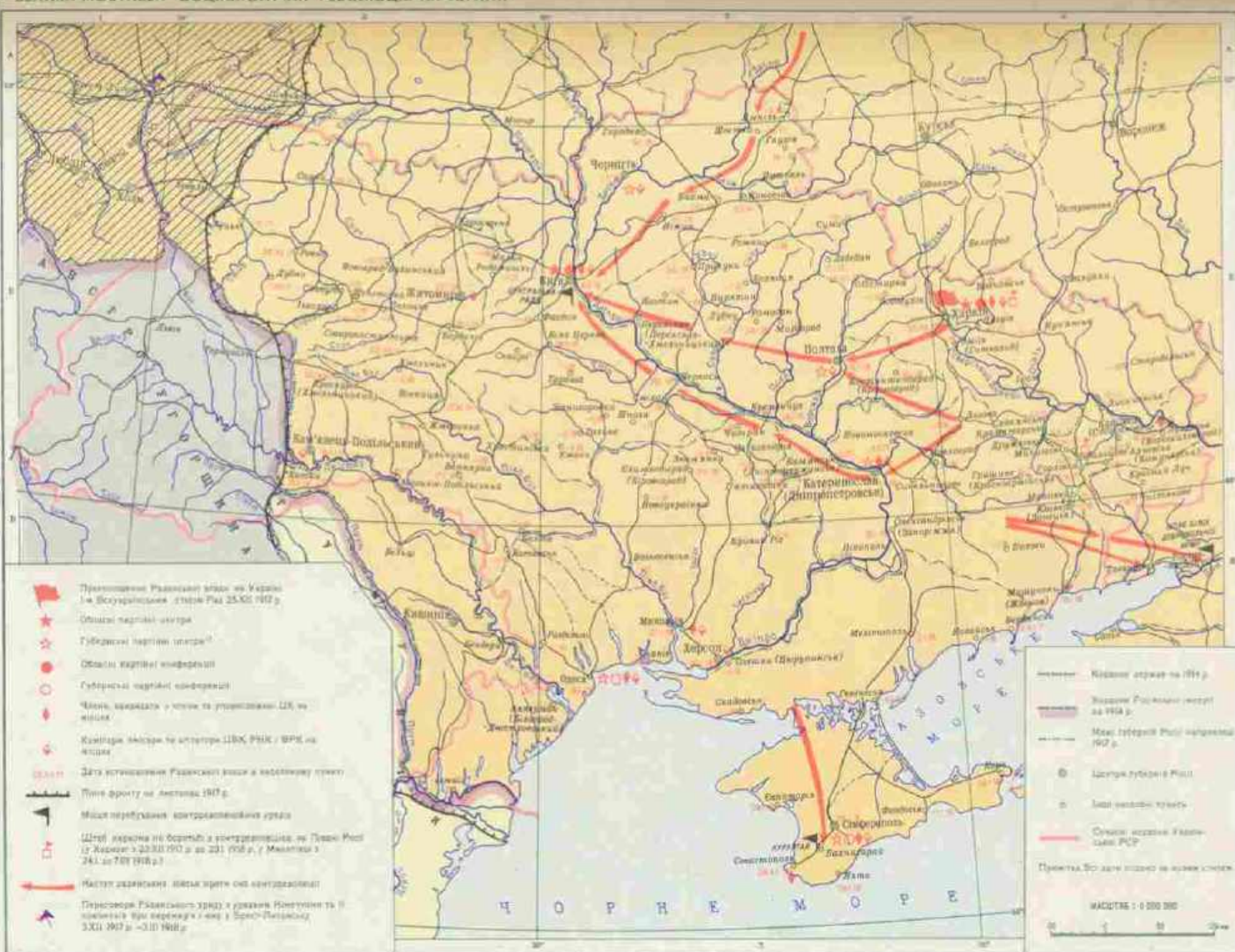

Перша сторінка газети «Искра» із статтею В. І. Леніна про селянські виступи в Полтавській і Харківській губерніях 1902.

КИЇВСЬКА РУСЬ (ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА) з 9-на початку 12 століття

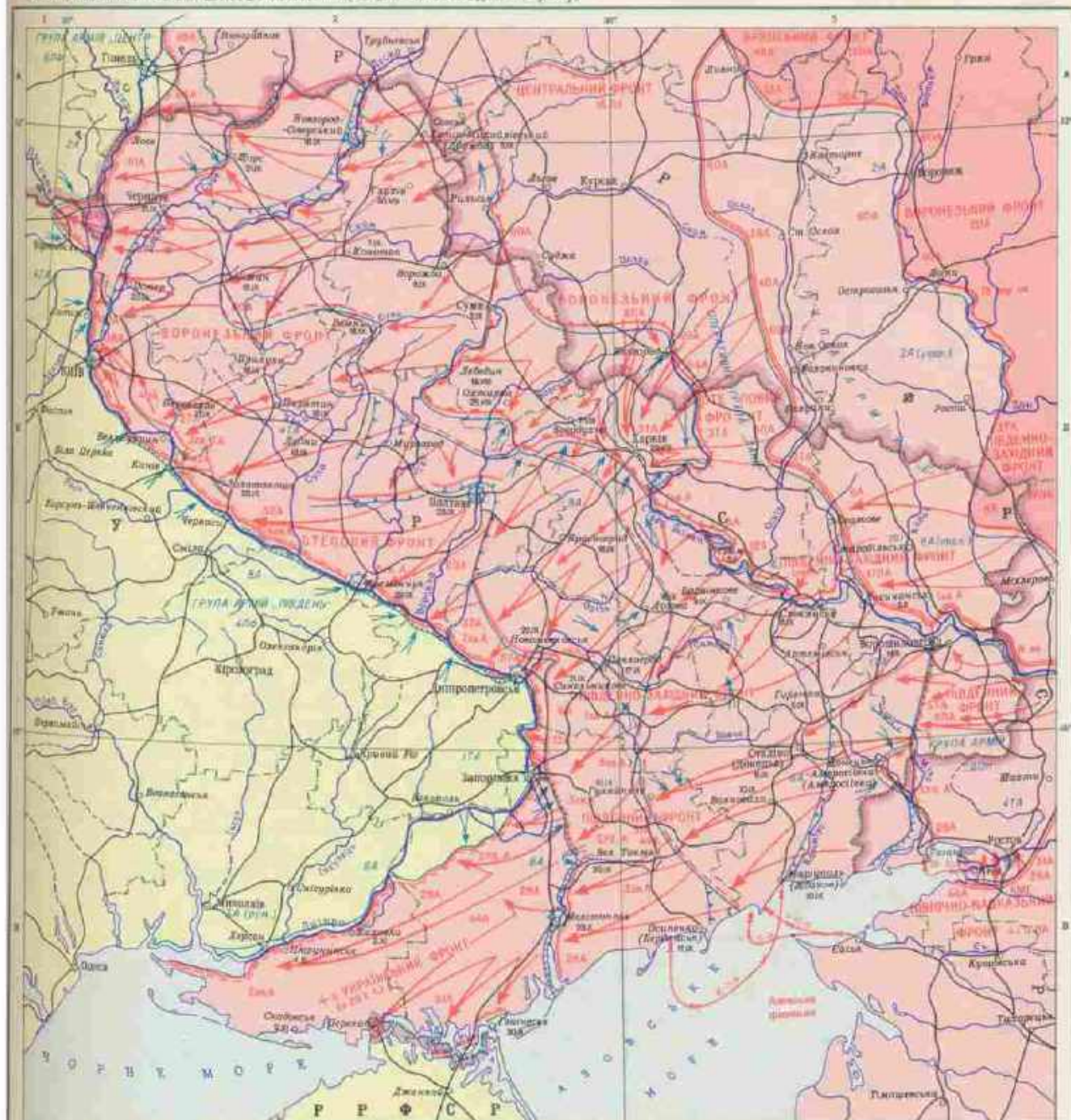

ІНОЗЕМНА ВОЄННА ІНТЕРВЕНЦІЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ у 1918–20 роках

ВИЗВОЛЕННЯ ПІВБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (січень—листопад 1943 року)

- Лінійний фронт на початок війни
- Лінійний фронт 2-4 лютого
- Лінійний фронт на 20 березня
- Лінійний фронт на 25 серпня
- Лінійний фронт на 15 вересня
- Лінійний фронт на 22 вересня
- Лінійний фронт на 30 вересня

- Лінійний фронт на початок війни (на довідку 4-го Українського фронту)
- Напрямок удару радянських військ
- Напрямок удару танкових і механізованих частин радянських військ
- Дії німецьких військових частин
- Дії німецьких військових частин
- Напрямок удару радянських військ

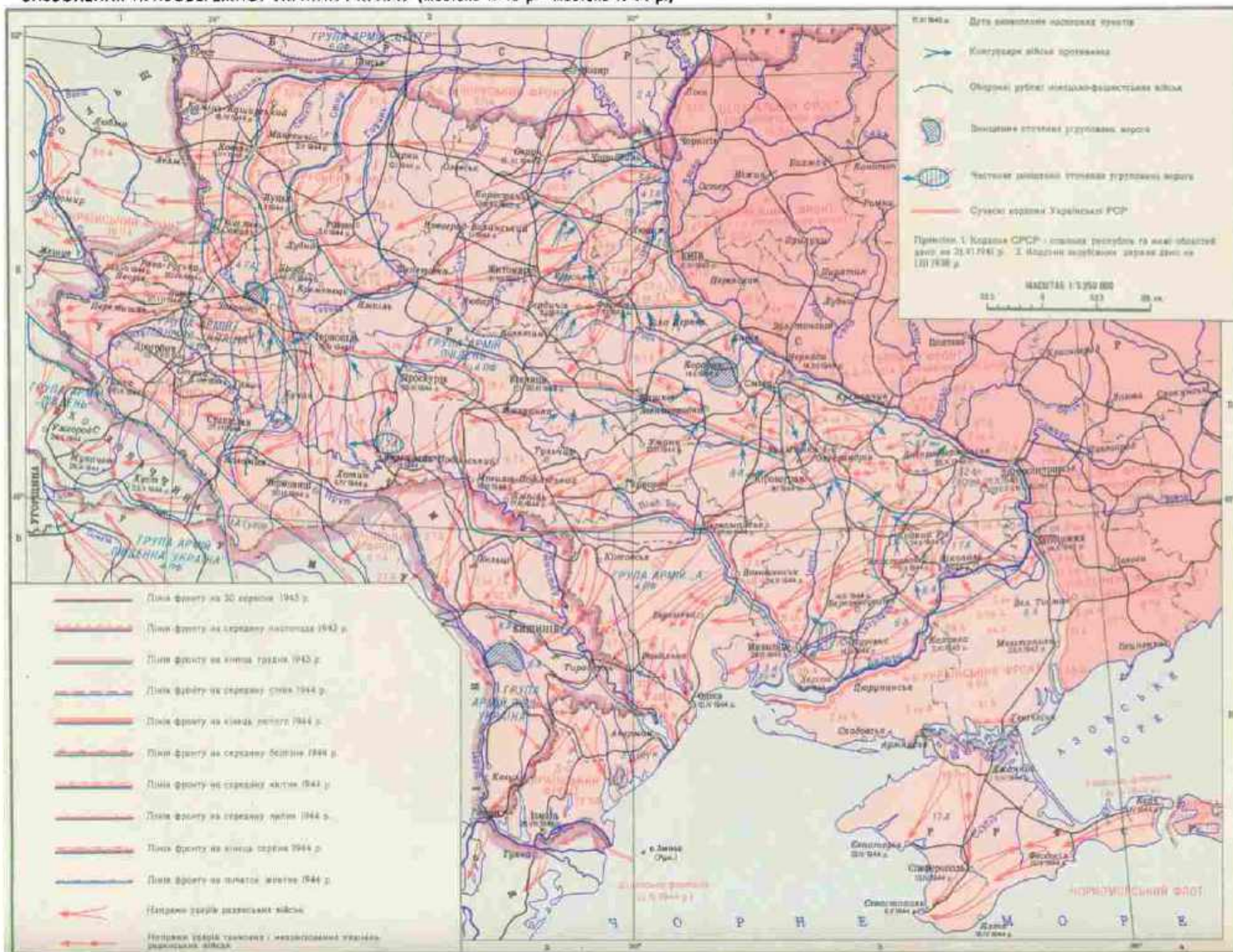
- Оборонні рубежі німецько-фашистських військ
- Місця фронту
- Складний аеро
- Вузли оборони радянських військ
- Сучасні кордони Української РСР

Примітка: Місця оборони радянських військ і місця оборони німецько-фашистських військ

МАСШТАБ 1:4 000 000

ВИЗВОЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І КРИМУ (жовтень 1943 р. — жовтень 1944 р.)

Handbook 2002

▶ **Prüfung** III 600
 ▶ **Prüfung** 600

 1. The first step is to identify the problem.

V

! FORTNIGHTLY & FORTH
STANDARD 2000

A

1

△

Мариупольський державний університет

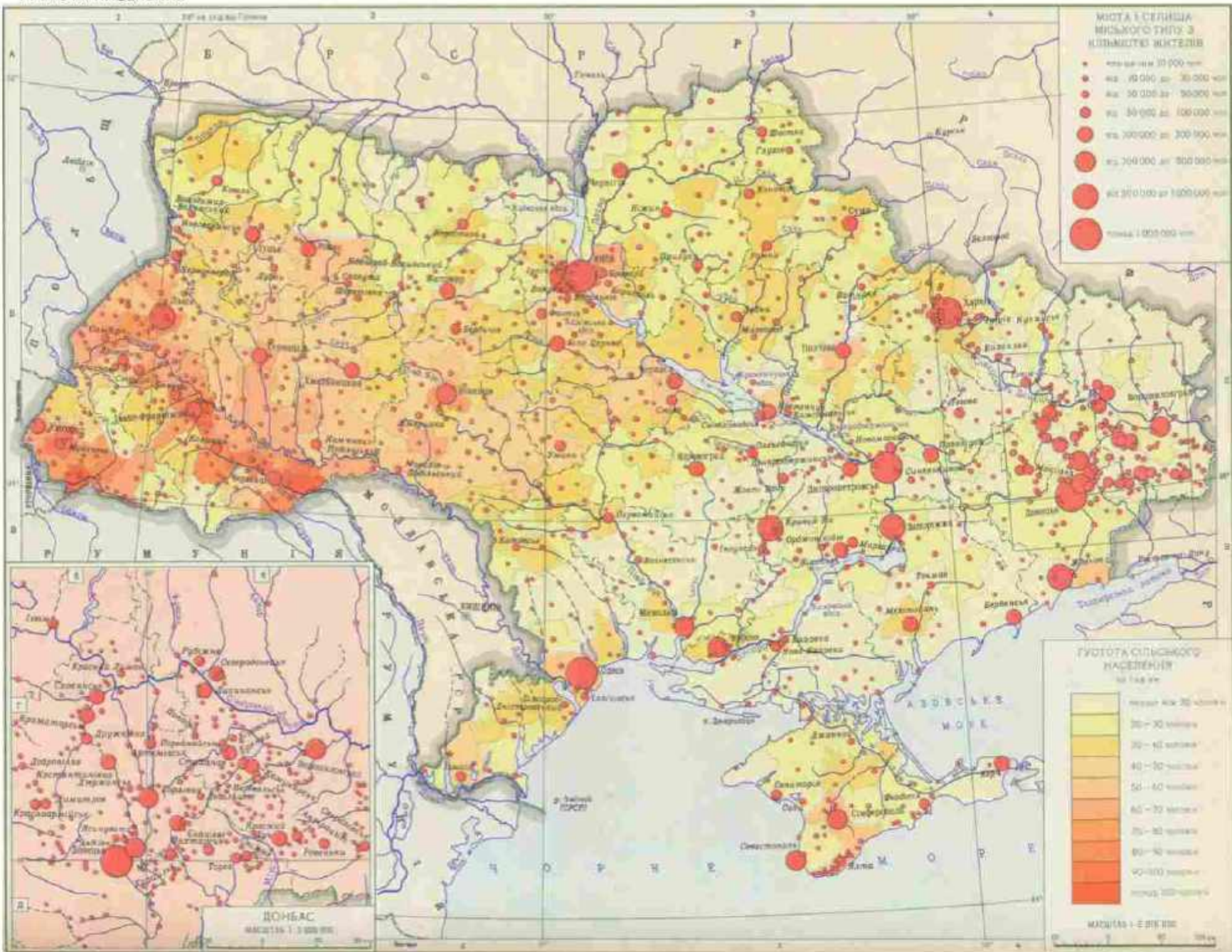
- Gilyana G.M. (1942)
- Kamaev A.A. (1942-43 pp.)
- Ponomarev D.F. (1943)
- Vlasovskiy B.I. (1943-44 pp.)
- Vlasovskiy M.I. (1943-44 pp.)
- Il'yasov M.I. (1942-44 pp.)
- Belyantsev I.I. (1944)
- Yermolov B.I. (1944)
- Oshchepkov Vasilyevich
- Oshchepkov Vasilyevich

2. Кордони порівнюють зростає дані на 21.07.1942 р.

MACINTOSH: 6-00000000

	0	60	120
Time (min)	0	1	2

ГУСТОТА НАСЕЛЕНИЯ

кою статтю В. І. Леніна «Початок революції в Росії», в якій ставилося завдання негайного озброєння робітників і підготовки революції, сил для повалення самодержавства. На заклик більшовиків відгукнулися робітники-металісти, які виступали в авангарді революції, боротьби пролетаріату. 12 (25).І 1905 в Києві застрайкували робітники Пд.-рос. маш.-буд. з-ду, висунувши вимоги виключно політ. характеру. Того самого дня на з-ді Гретега і Кривавека робітники провели політ. мітинг і також оголосили страйк. Незабаром страйк охопив і деякі ін. підприємства міста. У січні страйки були проведені в Катеринославі, Горлівці, Юзівці, Єнакієвому, Кам'янському, Маріуполі, Житомирі і Бердичеві. В лютому і березні страйковий рух солідарності з петерб. робітниками награв, втягуючи в революцію, боротьбу нові верстви робітн. класу (див. *Миколаївський лютий-березневий страйк 1905*). Всього протягом січня — березня 1905 на Україні відбулося 177 страйків з кількістю учасників бл. 170 тис. чол. (див. *Січнево-березневий політичний страйк 1905 на Україні*). Це був значний внесок робітників України в спільну боротьбу пролетаріату Росії. Слідом за робітниками на боротьбу почало підніматися селянство. Почалися заворушення в царській армії, серед демократичної інтелігенції, студентів і учнівської молоді. Революція з кожним днем, з кожним місяцем посилювалася і награвала. В цих умовах перед РСДРП постало невідкладне завдання виробити свою стратегію і тактику, які відповідали б новій обстановці і забезпечували успішний розвиток і перемогу революції. Це завдання успішно розв'язав *Третій з'їзд РСДРП* (1905, Лондон). Наукове обґрунтування рішення з'їзду, стратегічного плану і тактичної лінії більшовиків дав В. І. Ленін у книзі «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*».

Після III з'їзду РСДРП більшовицькі орг-ції України зміцнили ідейно, зросли кількісно за рахунок крапших представників робітн. класу. Якщо на початку революції більшовицькі орг-ції налічували в своїх рядах по кілька десятків членів партії, то влітку 1905 в них працювали вже сотні чоловік. Катеринославська більшовицька орг-ція об'єднувала бл. 200 чол., Миколаївська — до 300, Одеська — 350 чол. Усього на Україні в цей час у більшовицьких орг-ціях і групах налічувалося бл. 2 тис. членів партії. Велику підготовку провели більшовики до 1 Травня — дня міжнар. пролет. солідарності і братерства трудящих усіх країн. Катеринослав. більшовицька орг-ція випустила написану В. І. Леніном листівку «Перше травня» тиражем 16,5 тис. примірників. Першотравневі листівки були випущені також Одеською, Миколаївською, Луганською і Харківською орг-ціями РСДРП. У ряді міст проводилися масові і збори робітників, присвячені підготовці до 1 Травня. Першотравневі політ. страйки і демонстрації відбулися в Одесі, Луганську, Києві, Полтаві та ін. містах. У Харкові, Катеринославі, Миколаєві демонстрації робітників супроводилися сутичками з військами і поліцією. Велику увагу більшовики України приділяли боротьбі проти ліберальної буржуазії та дрібнобурж. партій, за гегемонію пролетаріату в революції. Викризаючи меншовиків, есерів, бурж. націоналістів, більшовицькі орг-ції України готували трудящих до дальших революц. битв.

Після травневих страйків революц. рух на Україні награв далі. В черні 1905 під керівництвом більшовиків було проведено заг. політ. страйки в Одесі, Мико-

лаєві, Катеринославі і Харкові. В липні страйкували робітники в Луганську, Маріуполі, Горлівці, Кадіївці та в ін. містах. «Весь Південь Росії хвилюється так, як ніколи», — писав у цей час В. І. Ленін (*Повне зібр. тв., т. 10, с. 332*).

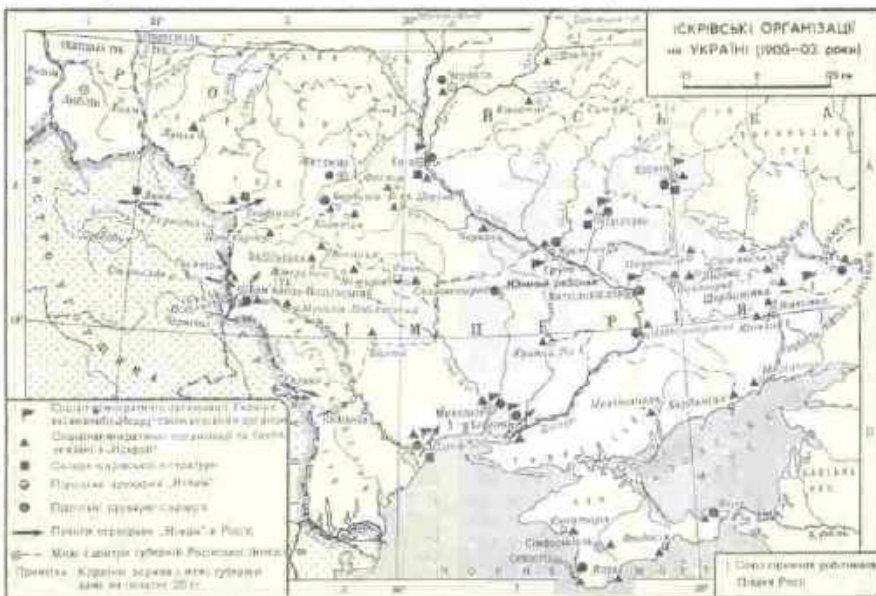
Більшовики Катеринослава, Одеси, Харкова, Луганська, Миколаєва та ін. міст роз'яснювали агр. програму партії, розроблену В. І. Леніном, випускали листівки, звернення до селян, в яких популяризували ленінський лозунг союзу робітн. класу і селянства, закликали їх до боротьби проти царизму і поміщиків. Протягом 1-ї пол. 1905 сел. рух охопив на Україні 43 повіти з 94, тобто бл. половини всіх повітів. Особливо широкого розмаху сел. рух досяг у травні — червні, коли відбулося майже 1,5 тис. сел. виступів. А всього протягом півріччя на Україні сталося 1857 виступів селян. Революц. виступи робітн. класу і селянства, поразка царизму в рос.-япон. війні мали значний революціонізуєчий вплив на армію і флот. Найбільшим з виступів було повстання матросів на броненосці Чорноморського флоту («*Потьомкін*» 14—25.VI (27.VI—8.VII) 1905).

Під впливом масового революц. руху в країні і агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків на початку революції відбулися страйки мед. працівників у Харкові і Катеринославі. Влітку 1905 протягом 3 тижнів проходив страйк телефоністів Одес. міської телефонної станції. В серпні 1905 було проведено страйк конторських службовців на всіх приватних підприємствах Катеринослава. Революц. боротьба в жовтні 1905 переросла в заг.-рос. політ. страйк (див. *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*). На Україні страйк почався 7 (20).X виступом робітників і службовців Катеринославської з-ці, Київ., Харків., Катеринославського залізничних вузлів, робітників Харкова і Катеринослава. В наступні два-три дні страйк охопив Київ, Одесу, Миколаєв та ін. міста. Всього на Україні в жовтні страйкувало понад 120 тис. робітників. В Катеринославі робітники в районі Брянського з-ду збудували барикади і чинили військам запеклий опір. У жовтневі дні відбулися барикадні бої між страйкуючими і військами також

у Харкові й Одесі. Жовтн. всерос. страйк був важливим етапом у боротьбі проти царського самодержавства, він паралізував сили уряду і змусив царя видати 17 (30).X 1905 маніфест про «громадянські свободи» і скликання законодавчої Думи із залученням до виборів усіх верств населення. Проте ця перша перемога революції, як назвав її В. І. Ленін, далеко ще не вирішувала долі революції (див. *Повне зібр. творів, т. 12, с. 24*).

Надзвичайно важливе значення для дальшого розвитку революції і поглиблення боротьби проти царизму мали *Ради робітничих депутатів 1905*, створені в дні Жовтн. страйку. На Україні однією з перших Рада робітн. депутатів виникла в Катеринославі. 30.X (12.XI) відбувся 1-й пленум Київ. Ради, в середині листопада утворилася Єнакіївська Рада, 20.XI (3.XII) — Миколаївська, 28.XI (11.XII) — Одеська, на поч. грудня — Маріупольська і Юзівська, 18 (31).XII — Кременчуцька. В ін. містах і фабрично-заводських с-тах, де відбувалися неперіодичні збори депутатів, але організаційно не оформилися єдині загальноміські Ради, їхню роль фактично виконували депутатські збори і страйкові к-ти провідних з-дів і залізничних станцій.

Поряд з Радами робітн. депутатів більшовики приділяли в цей час велику увагу профспілкам, які почали створюватися ще влітку 1905, але особливо інтенсивно — після Жовтн. всерос. страйку. Під керівництвом більшовиків було створено профспілки робітників і службовців Пд.-Зх. з-ці, шевців у Харкові, металістів в Одесі, шахтарів у Горлівці, таку саму профспілку на Орлово-Оленівському руднику в Донбасі. До кінця року профспілки було створено в усіх великих містах. Ці спілки ще не охоплювали робітників усіх професій і були дуже нечисленні, але вони мали на робітників вплив і були в руках більшовиків одним із знарядь залучення мас до політ. боротьби. Дуже важливим засобом посилення політ. впливу на маси була більшовицька преса. З грудня 1904 осн. друкованим органом більшовиків стала спочатку газ. «*Вперед*» («*Іскру*» незабаром після II з'їзду РСДРП захопили в свої руки меншовики), з травня 1905 замість неї

виходила газ. «*Пролетарий*» (до листопада). Більшовицькі к-ти на Україні вітали вихід газет і підтримували з ними тісні зв'язки. З 27.X (9.XI) 1905 в Петербурзі почала виходити щоденна легальна робітн. газ. «*Новая жизнь*» (до грудня 1905). Більшовики України, використовуючи зайовану свободу слова і друку, організували широке розповсюдження цієї газети. Деякі статті В. І. Леніна, опубліковані на сторінках газети «*Новая жизнь*», передруковувались у Києві, Одесі, Миколаєві, Сумах. Одеське книжкове вид-во «*Буревістник*» легально видало 5-тисячним тиражем книгу В. І. Леніна «*Аграрне питання і критика Маркса*». В Одесі і Києві було видано також ряд творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Керуючись рішеннями III з'їзду РСДРП, настановами В. І. Леніна, більшовики активно готували асенар. повстання проти царизму. Поряд з ідейно-політ. підготовкою більшовики проводили і велику організаційно-тех. підготовку збройного виступу. Майже в усіх великих містах і фабрично-заводських селищах України організовувалися бойові дружини (див. *Бойові дружини 1905—07*) і загони нар. міліції. ЦК РСДРП створив у Києві спец. інструкторську школу-майстерню, що готувала інструкторів по організації бойової роботи на місцях. У Катеринославі, Харкові, Одесі було створено лабораторії-майстерні по виготовленню зброї. У цей період на Україні посилюється сел. рух, який восени 1905 охопив 64 повіти з 94 (див. *Байдаківське селянське заворушення 1905*, *Кобеляцьке селянське заворушення 1905*, *Комісарівське селянське заворушення 1905*, *Коробівський виступ селян 1905*). У Чернігіві, Полтаві та деяких ін. губерніях відбулися сел. повстання. Особливо великий виступ був у с. Сорочинських (тепер с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл.). Над повсталими царські карателі вчинили звір'ячу розправу (див. *Сорочинська трагедія 1905*). З наростанням революції, посиленням боротьби нського селянства проти поміщиків загострювалися класові суперечності між біднотою і куркульством. Боячись втратити свої г-ва, куркульська верхівка села допомагала поліції і царським військам, сама чинила криваві розправи з керівниками сел. виступів. Один з таких злочинів стався в с. Вихованському на Чернігівщині, де куркулі 31.X (13.XI) і 2 (15).XI 1905 вбили 15 активних учасни-

ків сел. руху (див. *Вихованська трагедія 1905*). Всього протягом жовтня — грудня 1905 на Україні відбулося понад 1800 виступів селян, якими було охоплено більш як 2100 сіл з населенням понад 2 млн. чол. А за весь 1905 на Україні відбулося 3967 сел. виступів, що охопили 6884 села з населенням понад 5 млн. чол. Це був ще небачений розмах класової боротьби в укр. селі, який набагато перевершив сел. рух за передреволюц. 35-річчя.

Готуючись до збройного повстання, більшовики посиляли роботу в військах. При Одесі, Харкові, Катеринославі та ін. к-тах було створено спец. військ. орг-ції РСДРП, які проводили роботу в армії. В умовах заг. революц. піднесення, під впливом більшовицької пропаганди і вистей про повстання магістрів у Кронштадті і Севастополі (див. *Севастопольське збройне повстання 1905*) в листопаді 1905 прокотилася хвиля солдатських виступів на Україні. Одним з найбільших було повстання 18.XI (1.XII) солдатів саперної бригади Київ. гарнізону на чолі з підпоручиком Б. П. Жаданівським (див. *Сатерів повстання 1905*). Відіграючи значення цього повстання, В. І. Ленін писав: «За морським боем у Севастополі йдуть, без усякої перерви, сухопутні бої у Воронежі і Києві. Збройне повстання в цьому останньому місті робить, як видно, ще крок вперед, крок до злиття революційної армії з революційним пролетаріатом і студентством» (Повне збр. т. 12, с. 114). 17 (30).XI була проведена грандіозна демонстрація солдатів і робітників у Харкові (див., зокрема, *Богодучівського полку збройна демонстрація 1905*). В грудні відбулися виступи солдатів у Миколаєві (див. *Ігульського полку заворушення 1905*), Катеринославі. Прাপор збройного повстання проти царизму першими піднесли робітники Москви, де 7 (20).XI 1905 почався заг. політ. страйк, що 9 (22).XI переріс у повстання. Слідом за моск. робітниками виступили робітники Сорнова, Пермі, Ростова-на-Дону, Новоросійська, Сочі, Красноярська, Чити та ін. міст. Разом з рос. робітн. класом на збройну боротьбу піднялися народи України, Грузії, Польщі, Фінляндії, Латвії (див. *Грудневі збройні повстання 1905*).

На Україні осп. районом збройної боротьби проти царизму стала Катеринославська губ., де були зосереджені гол. галузі пром-сті і сконцентровані осн. маси робітн. класу. 8 (21).XI почався заг. політ. страйк робітників Катеринослава. Для керівництва страйком і організації повстання з ініціативи більшовицького к-ту разом з Радою робітн. депутатів було створено бойовий страйковий комітет Катеринослава і Катеринославської губ. (див. *Катеринославський бойовий страйковий комітет*). Діючи разом з Радою робітн. депутатів, к-т оголосив себе єдиною владою в місті. Під його керівництвом бойові дружини взяли під свою охорону вокзал, телеграф, заводи і фабрики, почали розброювати поліцейських (див. *Катеринославський загальнополітичний страйк 1905*).

Виступ пролетаріату Катеринослава мав великий вплив на робітників Придніпров'я, Донбасу і Криворіжжя. По всій Катеринославській з-ш прийнявся рух поїздів, на станціях створювалися бойові і розпорядчі страйкові к-ти, зміцнювалися бойові дружини і загони самооборони. В Донбасі перші сутички бойових дружин з царськими військами відбулися 13 (26).XI в Авдіївці (див. *Авдіївський виступ робітників 1905*) і Ясинуватій. Але найбільшою подією в боротьбі донецького пролетаріату був бій 17 (30).

XII у Горлівці, в якому, крім горлівських робітників, взяли участь бойові дружини Авдіївки, Алчевська, Гришинева, Дебальцевого, Єнакієвого, Харцизька. Повстання було жорстоко придушене (див. *Горлівське збройне повстання 1905*). Бурхливо розвивалися грудневі страйки в ін. районах України. Заг. політ. події, що протягом 2—3 днів охопили усі залізничні станції і пром. центри, супроводилися масовими мітингами, демонстраціями, збройними сутичками бойових дружин з царськими військами. Великий збройний виступ робітників відбувся 12 (25).XII в Харкові (див. *Харківське збройне повстання 1905*). 13—14 (26—27). XII була зроблена спроба збройного захоплення влади робітниками Олександрівська, яких підтримали бойові дружини з Синельникового, Нікополя і Нижньодніпровська, селяни з навколишніх сіл (див. *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905*). Запеклу боротьбу проти військ вели залізничники ст. Люботин під Харковом. Лише 17 (30).XII після арт. обстрілу урядові війська захопили станцію (див. *Люботинське збройне повстання 1905*).

Велику революц. активність у грудневі дні виявили також робітники Києва, Миколаєва, Конотопа, Довгинцевого, Козятина та ін. міст і селищ. Фабрично-заводські райони Києва (див. *Шулявська республіка*) і Миколаєва (Слобідка) під охороною бойових дружин перетворилися на саєрідні робітн. республіки, де єдиним органом влади були Ради робітн. депутатів.

Грудневі збройні повстання на Україні були складовою частиною загальнорос. збройного виступу робітн. класу. Своєю героїчною боротьбою робітн. клас України зробив вагомий внесок у заг. справу боротьби проти царизму. Проте розрізненість збройних виступів, оборонна тактика повсталих у ряді міст, нестача зброї і досвідчених командирів, недостатня активність селян і солдатів, нерішучість, непослідовність, а часто і дезорганізаторська діяльність меншовиків і есерів у коаліційних к-тах і штабах — все це дало можливість царизму відбити натиск народу в грудні 1905. Ради робітничих депутатів було розгромлено, робітничі дружини розброєно, сотні і тисячі учасників повстання заарештовано і заслано в Сибір.

Грудневе збройне повстання було найвищою точкою революції. Після його поразки революція пішла на спад. Царський уряд поспішав скористатися з поразки повстання для того, щоб добити революцію. На Україні, як і в ін. районах країни, лютували каральні експедиції, проводилися масові обшуки і арешти, закривалися легальні прогресивні газети і журнали. У боротьбі проти революції союзником царизму була укр. буржуазія та її націоналістичні партії, православна церква, зокрема Києво-Печерська і Почаївська лаври, які видавали контрреволюц. дозвізи. В цих умовах парт. орг-ції перебудовували свою роботу, йшли в глибоке підпілля, зміцнювали законспіроване ядро революційерів-професіоналів, ширше використовували легальні робітн. орг-ції для посилення зв'язків з масами. Незважаючи на репресії після грудневих подій, протягом 1906 — I пол. 1907 у Петербурзі і Москві виходили легальні більшовицькі газети «*Вперед*», «*Вперед*», «*Эхо*», «*Светоч*» та ін., в Києві 1906 — 07 — газ. «*Робітник*» (для першого номера В. І. Ленін надіслав статтю «*Напередодні*»), у Катеринославі — «*Южная Русь*», у Луганську — «*Донецкий колокол*» та ін. (див. *Більшовицька преса*). В умовах відступу революції більшовики

Студентська демонстрація біля Київського університету. Жовтень 1905.

початок піднесенню революц. руху в капіталістичних країнах Заходу і нац.-визвольної боротьби народів колоніально-го і напівколоніального Сходу.

Під впливом рос. революції широко розгорнулася боротьба трудящих на зх.-укр. землях, що були в той час під колоніальним гнітом Австро-Угорської монархії. В 1905 у Львові, Дрогобичі, Станіславі, Тернополі та ін. містах відбувалися масові мітинги і демонстрації трудящих, організовувалися страйки робітників з вимогою 8-годинного робочого дня, заг. виборчого права тощо. Порівняно з 1900 кількість підприємств, охоплених страйками 1905, в Галичині збільшилась майже в 4 рази, а число страйкарів — більш як утворює, а на Буковині (порівняно з 1901) відповідно в 20 раз і 4 рази (див. *Травнево-липеньські страйки робітників на Західній Україні 1905*). На поч. 1906 в Галичині почалися масові страйки селян, що охопили 384 села в 38 повітах (див. *Галицькі страйки селян 1902 і 1906, Лядський виступ селян 1906*). З новою силою вони спалахнули в травні того самого року. Тривав і страйковий рух робітників, зокрема на Пн. Буковині (див. *Чернівецькі травневі виступи робітників 1906*). Трудящі маси боролися за своє соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з усім укр. народом. Своєрідною формою нац.-визвольної боротьби на Закарпатті був масовий перехід селян з уніатства до православ'я, що викликало жорстокі репресії з боку австро-угор. влади (див. *Мармарош-Сігетський судові процеси 1904—06 і 1913—14*). Перша рос. революція була школою виховання найширших мас трудящих. Вона показала робітникам і селянам України, що царизм є спільним ворогом рос., укр. та ін. народів Росії, що покінчити з ним можна тільки шляхом спільної боротьби усіх народів країни. За роки революції народи Росії, і серед них укр. народ, нагромадили неоціненний політ. досвід, який став могутньою зброєю в їхній наступній боротьбі за своє соціальне і нац. визволення. Революція 1905—07 — перша нар. революція епохи імперіалізму — була, за визначенням В.І.Леніна, «генеральною репетицією» Великої Жовтневої соціалістичної революції (див. *Повне збір. тв., т. 41, с. 9*). П. М. Шморгун.

Україна в період реакції (1907—10)

Скориставшись з помітного спаду революц. руху, царизм перейшов у наступ. З 1907 було розпущено 2-у *Державну думу* і видано новий виборчий закон, що значно обмежував права трудящих і розширяв представництво в Думі пануючих класів. С.-д. фракція Держ. думи була заарештована. *Третьочервневий переворот 1907* знаменував закінчення революції та початок у країні політ. реакції. Вибори до 3-ї Державної думи відбувалися в умовах посиленого поліцейського терору. Більшість депутатів, обраних до 3-ї Держ. думи, представляла контрреволюц. поміщицько-бурж. партії. Спираючись на їхню підтримку, царський уряд розгорнув широкі репресії щодо революц. робітників і селян. Протягом 1907—09 за «політ. злочини» було винесено понад 5 тис. смертних вироків, понад 26 тис. чол. було кинуто до в'язниць, фортець, заслано до Сибіру. Стан надзвичайної чи посиленої охорони лише на Україні 1907—10 було встановлено в Катеринославській, Київ., Полтав., Таврійській, Харків., Херсон. і Черніг. губерніях. З допомогою поліції і т. з. *чорнотенців*

уряд громив робітн. орг-ції, закривав профес. спілки, жорстоко розправлявся з учасниками минулих робітн. і селян. виступів. Особливо жорстоко царизм переслідував більшовиків і більшовицьку партію. Протягом 1907 внаслідок постійних переслідувань і масових арештів членів с.-д. груп було завдано відчутного удару Київ., Одеській, Ніжинській, Котопській, Полтав., Харків., Микол., Катеринославській, Луганській та ряду ін. орг-цій.

У роки реакції царизм ще більше посилив нац. гноблення. В травні 1908 уряд відхилив законопроект про викладання в школах України рідною мовою, заборонив учителям розмовляти з учнями укр. мовою, учням не дозволялося співати укр. пісень, декламувати укр. вірші тощо. Всіма засобами царська влада перешкоджала розвитку укр. театр. мистецтва, забороняла постановку укр. п'єс, проведення вечорів, присвячених пам'яті Т. Г. Шевченка, збирання коштів на спорудження пам'ятника на його могилі в Каневі. Посилювалися переслідування укр. культур.-осв. орг-цій і закладів, закривалися укр. клуби, наук. т.-ва. На кін. 1907 з 18 укр. періодичних видань було заборонено половину. На позиції *великодержавного шовінізму* перебувала і більша частина депутатів 3-ї Держ. думи. У роки реакції царизм ще активніше проводив політику розпалювання нац. ворожнечі. В Києві, Одесі, на Волині діяли місц. відділи чорнотенечних орг-цій «*Союзу Михайла Архангела*», «*Союзу руського народу*», які влаштовували погроми, цькували нац. культуру, в т. ч. українську, проводили антисемітські кампанії тощо. Погромицьку нац. політику царизму активно підтримувала реакційна преса (газ. «*Киевлянин*», губернські газ. «*Жизнь Волини*», «*Подольнин*»). Царський уряд, вірний політиці нацькування народів Росії один проти одного з метою ослаблення їхньої боротьби проти самодержавства, намагався посіяти між ними взаємну недовіру. Плазуючи перед царизмом, буржуазія всіх націй, у т. ч. й українська, намагалась відвернути багатонаціональні маси робітників і селян від революц. боротьби. Саме таку роль виконувало створене 1908 *Товариство українських поступовців* (ТУП; засновниками і членами його були укр. бурж. націоналісти М. Грушевський, Є. Чикаленко та ін.), яке встановило тісні зв'язки з рос. кадетами, довіривши їм захист своїх інтересів перед урядом. Реакція виявлялася в усіх галузях суспільного життя, в науці, філософії, мистецтві. Циркуляром міністра внутр. справ П. А. Століпін (1910) заборонялося створювати будь-які товариства «*інородців*», до яких було віднесено й українців. Наступ буржуазії на ідеологічному фронті виявився в шалених нападках на філос. основи революц. вчення, нестримній проповіді ідеалізму, містицизму, попівщини. В багатьох містах України, в т. ч. в Києві, виникли різні релігійно-філос. т.-ва, що стали центрами реакційної пропаганди, посилювалася популяризація ідеалістичних теорій у вищих навч. закладах. Їхні проповідники намагалися довести «застарілість» марксизму, всіляко вихваляли «найновішу» ідеалістичну філософію *магізму*. Хитання, ренегатство й упадништво були характерні для діяльності всіх дрібнобурж. партій у роки реакції. Меншовики відмовилися від парт. програми й виступили за ліквідацію нелегальної революц. партії пролетаріату (див. *Ліквідаторство*). На таких самих позиціях перебували укр. с.-д. «*Спілка*» і *Українська соціал-демократична робітничая партія* (УСДРП). Для *Української*

соціал-демократичної партії (УСДП), що діяла в Сх. Галичині, був характерний опортунізм. Керівники УСДП революц. боротьбу підмінювали парламентською боротьбою, проводили в життя реакційну програму «*культурно-нац. автономії*». Жорстока політ. реакція супроводилася тяжким екон. становищем. На Україні йшло поступове скорочення виробництва в провідних галузях пром.-сті. Тимчасово або зовсім припинила виробництво значна частина пром. підприємств. Разом з тим посилювався процес концентрації пром.-сті. Кількість підприємств, що налічували понад 1 тис. робітників, протягом 1907—10 зросла на Україні з 28 до 37, чисельність робітників на них — з 47,5 до 59 тис. чол. Особливо швидко цей процес розвивався в Донбасі, де рудники з видобутком понад 10 млн. пудів давали 80,8 % всього донецького вугілля. Пожвавилася діяльність синдикатів «*Продамет*» і «*Продвугілля*» (див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*), виник ряд нових монополістич. об'єднань. Використовуючи пром. депресію в своїх інтересах, капіталісти перейшли в наступ на екон. становище робітничого класу, відбираючи здобути ним у період революції завоювання, знижували заробітну плату робітників, збільшували робочий день. Зростало безробіття. В 1907 на Херсонщині понад 18 тис. робітників залишилися без роботи, на кін. 1909 на Катеринославщині налічувалося бл. 15 тис. безробітних, на Київщині — 15—20 тис., Полтавщині — 7—8 тис., Поділлі — понад 4 тис. Були позбавлені роботи кілька тисяч робітників у Харків., Волин. і Черніг. губерніях. Скориставшись з безробіття, капіталісти запроваджували на підприємствах т. з. «*чорні списки*» з прізвищами «*неблагонадійних*» робітників і цим позбавляли їх можливості знайти будь-яку роботу. В країні було проведено агр. реформу, ініціатором якої виступив голова ради міністрів і міністр внутр. справ П. А. Століпін. За царським указом від 9 (22). XI 1906 селяни дістали право закріплювати землю, якою вони раніше користувалися, у приватну власність. Закон руйнував сімейну власність. Розпоряджати землею тепер міг тільки господар двору, який мав право вимагати об'єднання всіх своїх зем. ділянок в одну і, виїшовши з *общини*, заснувати власний хутір чи відруб або продати свій наділ. *Століпінська аграрна реформа* була другою після сел. реформи 1861 на шляху перетворення царизму в Росії на буржуазну монархію. Царизм узав курс на створення опори самодержавства на селі в особі більш численної сільської буржуазії. Реформа сприяла розвитку капіталістичних відносин на селі, створенню нових куркульських г-в, посилювала класове розшарування всередині селянства. Скориставшись з масового виходу бідноти з *общини*, куркулі за безцінь скуповували її наділи, збільшуючи свої зем. володіння. В 1907—10 в країні виділилося з *общини* бл. 1480 тис. сел. дворів, або трохи більше 17 % *общинників*. На Україні в зв'язку з тим, що *общинне* землеволодіння не мало таких давніх традицій, як у центр. Росії, процес виділення з *общини* йшов значно інтенсивніше. В 1907—11 тут вийшло на хутори і відруби понад 226 тис. господарств, що мали 1800 тис. десятин землі. Насадженню та екон. зміцненню куркульства в роки реакції значною мірою сприяла діяльність *Селянського поземельного банку* і с.-г. кредитних і кооп. т.-в, яких на 1911 на Україні налічувалося бл. 3,5 тис. Агр. політика столипінського уряду поряд з проведенням зем. реформи перед-

бачала масове переселення найбільшій частині селянства, що виявляла найбільшу революційність, з центр. Росії до Сибіру. Тим самим царизм, як відзначав В. І. Ленін, сподівався «трощечки „відкрити“ класи і, замість колишніх переход переселенням, постаратися „розрізати“ атмосферу в Росії, постаратися збути якомога більше неспокій-них селян у Сибір» (Повне зібр. тв., т. 23, с. 253—254). Протягом 1906—12 кількість переселенців з України, гол. чином з Полтав. і Черніг. губерній, де було особливо гострим безземелля і малоземелля, досягла бл. 1 млн. чол. Проте і цей захід царизму не досяг своєї мети. Потрапивши на нових місцях у несприятливі умови, витративши свої заощадження, більшість переселенців, розорившись, поверталася назад. Уже на 1911 майже 70 % переселенців повернулося на Україну. Реформа, в т. ч. й переселенська політика уряду, не розв'язали аграрного питання, ще більше загострили класові суперечності на селі. Незважаючи на жорстокий розгук реакції, не припинялася боротьба трудящих за свої права. В 1907—10 на підприємствах України відбулося понад 200 політ. і екон. страйків. Хоч виступи робітників не були такі масові, як у попередні роки, й мали гол. чин. оборонний характер, проте 1908 в них взяло участь понад 60 тис., 1909—10 тис., 1910—12 тис. робітників. Найбільше страйків за цей період відбулося в Катеринославській і Херсон. губерніях, де працювали найбільші на Україні металобробі й гірничо-металург. підприємства. У Сх. Галичині, вимагаючи поліпшення екон. становища, в березні 1908 страйкували 250 робітників фабрик котлів у Дрогобицькому повіті, в травні 1909 — понад 500 робітників озокеритних шахт цього ж повіту, 1909 застрайкувало 2 тис. робітників Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну.

Не припиняло активної боротьби й селянство України. В 1907—10 відбулося понад 1400 сел. виступів проти поміщиків, куркульства і царської влади. У ряді губерній України було спалено понад 500 поміщицьких маєтків та економій, куркульських садів, селяни влаштували дотраву поміщицьких ланів, рубали поміщицькі ліси, не раз самовільно захоплювали поміщицькі й казенні землі, перешкоджали роботі землевпорядних комісій, проганяли землемірів з своїх ланів, відмовлялися брати участь у проведенні сілсь. сходів тощо. Великого розмаху, особливо на Київщині й Чернігівщині, набув рух селян проти виходу на хутори й відрубів (див., зокрема, *Чорнокам'янське селянське заворушення 1910*). Чимало учасників сел. виступів у роки реакції було заарештовано, притягнуто до суду, в адміністративному порядку вислано до Сибіру.

Рішуче виступало проти царизму й реакції демократичне студентство, яке боролось за скасування постанови уряду (червень 1907), що забороняла студентам брати участь у будь-яких зборах, ліквідувала автономію вищих навч. закладів. У січні 1907 відбувся виступ студентів-українців Львів. ун-ту проти нац. гноблення з боку Габсбург. монархії. У зв'язку з виступом студентів проти нових «правил» у кін. 1907 було закрито Київ. ун-т і виключено 720 студентів. На поч. 1908 відбулося заворушення семінаристів Житомира, 1910 сталася сутичка студентів Новорос. ун-ту в Одесі з поліцією. Реакційну політику царизму щодо демократичного студентства цілком підтримували правлячі класи. На знак протесту проти антинар. політики уряду у вересні

1907 ряд деканів і викладачів Київ. політех. ін-ту виїхали у відставку. В умовах постійних поліцейських переслідувань і арештів на Україні тривала діяльність більшовицьких орг-цій. Правильно оцінивши обстановку в країні, більшовики зберегли зв'язок з масами, готували їх до нових боїв проти самодержавства. Керуючись настановами В. І. Леніна й рішеннями *П'ятої конференції РСДРП* (1908), ведучи безкомпромісну боротьбу проти ліквідаторів, одзвістів і меншовиків, більшовики невтомно працювали над відновленням і налагодженням роботи місц. парт. орг-цій. У роки реакції зусиллями більшовиків вдалося зберегти нелегальні парт. орг-ції в Харкові, Катеринославі, Києві, Луганську, Одесі, Миколаєві, 1907—08 продовжували діяти парт. групи й осередки в Юзівці, Херсоні, Єлизаветграді, Полтаві, Вінниці, Чернігові, Сумах, Житомирі, ін. містах України.

Більшовики Харкова проводили активну агітаційно-пропагандистську діяльність у популярній серед робітників міській бібліотеці, створювали нові підпільні гуртки на підприємствах міста, налагоджували роботу серед селян, з допомогою студентської підпільної групи провели кілька нелегальних зборів і нарад у ун-ті. Активно діяла в роки реакції парт. група Залізничного р-ну міста, очолювана М. К. Мурановим, пізніше — О. Г. Скороходом. Завдяки енергійній орг. роботі більшовиків В. К. Аверіна, Т. Л. Бондарева, Л. С. Колядинського та ін., а також при допомозі представників ЦК П. Г. Смідовича, С. І. Гусева та С. В. Модестова в Катеринославі в кін. 1908 відновили роботу міський і районні к-ти РСДРП, налагодили роботу підпільні друкарні. У Донбасі протягом 1908—09 діяли парт. групи на Петровському металург. з-ді поблизу ст. Єнакієве, в Бахмуті, Луганську, Костянтинівці, Юзівці, ін. містах; випускали й розповсюджували серед робітників листівки й прокламації. Активно працювали в парт. орг-ціях Донбасу в ці роки більшовики А. Б. Батов, Д. В. Богданов, П. О. Мойсєєв, О. Я. Пархоменко, М. М. Шверник та ін. На поч. 1908 в Києві зусиллями Залізничного райкому РСДРП, в якому працювали Є. Б. Бош, О. Ф. Розмирович, О. А. Трояновський та ін. більшовики, було відновлено роботу *Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*, об'єднано друкарню, випущено кілька прокламацій і відозв до робітників, підпільну газ. *«Железнодорожный пролетарий»*. Восени 1910 Київ. к-т РСДРП налагодив зв'язок з В. І. Леніним, редакціями більшовицьких газет, розгорнув регулярний випуск агітаційної л-ри. Поступово поживалися робота більшовиків Одеси. Відновивши зв'язки з робітн. районами, вони під керівництвом В. В. Воронського на поч. 1908 видали чотири номери нелегальної газ. *«Одесский рабочий»*, 1909 з ініціативи С. І. Гопнер почали видавати журн. *«Одесский профессиональный вестник»*. Одеський більшовицький к-т, в якому активно працювали В. О. Дьоготь, С. І. Гусев, підтримував зв'язок з В. І. Леніним, редакціями більшовицьких газет, випускав прокламації, що мали велику популярність серед робітників. Більшовицькій організації Миколаєва, найактивнішими членами якої були Б. І. Козловський та І. А. Чигрин, у 2-й пол. 1908 вдалося налагодити видання й розповсюдження серед робітників нелегальної більшовицької газ. *«Борьба»* — органу Миколаївського к-ту

РСДРП. В цей же час під керівництвом В. А. Селюка успішно працювала Чернів. більшовицька група, що поширювала свій вплив не тільки на робітничу, а й на студентську і сел. молодь. Революц. роботу серед трудящих у роки реакції проводили також Бердичівська, Бердянська, Генічеська, Кременчуцька, Мелітопольська, Олександрівська, Полтав., Уманська, Попаснянська та інші організації РСДРП.

Нелегальна більшовицька газета «Борьба», яку видавали в Миколаєві, 1908.

Поєднуючи підпільну діяльність з легальною роботою в масах, більшовики України в роки реакції активно працювали в центральних бюро профес. спілок Харкова, Києва, Одеси, що перебували під їхнім впливом, в окремих спілках, у робітничих кооперативах і т-вах «Трудова копійка» (Миколаїв), «Робітник» (Катеринослав), «Труд», «Трудова допомога» (Харків), «Бережливність», «Товариство протипожежної охорони» (Одеса) та ін. В період реакції робітн. клас, трудове селянство, демократична інтелігенція під керівництвом більшовиків готували сили для нового рішучого наступу на самодержавство.

Ю. П. Лавров.

Україна в період нового революційного піднесення (1910—14)

Після тривалої економічної депресії в Росії з 1910 почалося нове промислове піднесення, яке визначалося рядом факторів. Столишська агр. реформа поглибила класову диференціацію на селі і привела до розширення внутр. ринку, чому сприяло скасування викупних платежів за землю. Відносно високі врожаї (за винятком 1911) стимулювали експорт хліба і приплив капіталів у пром-сть. В цей період царизм здійснював широку програму переозброєння армії і флоту, в зв'язку з чим збільшилися казенні замовлення пром-сті. Характерною особливістю екон. піднесення було значне зростання важкої індустрії, збільшення виплавки чавуну, сталі, видобутку вугілля, залізної руди (зокрема, на Україні видобуток залізної руди 1910—13 збільшився майже в 2 рази, марганцю — в 4 рази, виробництво заліза і сталі — в 1,5 рази). Продукція пром. машинобудування (разом з електропромисловістю) зросла майже на 50 %, с. г. — на 55 %. Але, незважаючи на екон. піднесення, Росія залишалася, як зазначав 1913 В. І. Ленін, неймовірно відсталою країною (див. Повне зібр. тв., т. 23, с. 346). Столишська агр. реформа прискорила розвиток капіталізму на селі. Значно поглиблювалося класове розшарування селянства, внаслідок чого загострилися суперечності між

сільс. буржуазією, яка економічно зростає і набирає силу, і численними бідняцько-пролет. масами. На основі дальшого сусп. поділу праці посилюються госп. зв'язки України з ін. районами Росії. На експорт з України йшли зерно, цукор, руда. Понад 40 % експортованої з Росії пшениці, половина ячменю і більше половини жита вирощувалися на Україні. В ці роки зростає концентрація виробництва і робітн. класу, зміцнюються старі й виникають нові пром. і банківські монополії. В 1913 Україна давала 70,2 % загальнорос. видобутку вугілля, 75 % — залізної руди, 68,4 % — випалки чавуну і 58 % — сталі. У 1914 на підприємствах України з кількістю робітників понад 500 чол. працювало 45 % пром. пролетаріату. Новою характерною рисою процесу монополізації в цей час було утворення монополістичних об'єднань типу концернів і трестів (див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*), зокрема, на Україні — синдикатів консервних заводів, доломітових підприємств, дріжджово-винокурних заводів, «Урожай» та ін. Міцні позиції, і насамперед у пром-сті, займав іноз. капітал; на Україні він контролював понад 70 % видобутку кам. вугілля і марганцю, 90 % — заліз. руди, 90% — коксу і бл. 80 % продукції маш.-буд. з-дів. Екон. піднесення привело до кількісних і якісних змін у робітн. класі. Чисельність індустріального пролетаріату (пром-сть і залізничний транспорт) на Україні збільшилася з 634 тис. в 1910 до 799 тис. в 1913. В 1910 в Росії з'явилися перші ознаки революц. похвального. Якщо 1910 страйкувало 47 тис. чол., то 1911 — понад 105 тис., в т. ч. на Україні — понад 15 тис. чол., відбувалися студентські заворушення, «протиурядові ідеї» поширювалися серед солдатів і матросів. Слідом за робітниками на боротьбу піднімалися селянство. В 1910 на Україні відбулося 332, в 1911 — 115 селянських виступів. Розгорнулася страйкова боротьба і на зах.-укр. землях. Одним з найбільших робітн. виступів 1910 був страйк комунальників Львова, що охопив бл. 1 тис. робітників. У 1910 на Буковині відбулося 11 страйків, в яких взяло участь 778 робітників. Страйкували робітники деревообробної пром-сті Чернівців, а на Закарпатті — друкарі Ужгорода. В 1911 на Закарпатті страйкували мукачівські бондари, робітники лісових підприємств Сваляви, шахтарі Солотвина, будівельники Станіслава. Рішення *Шостої (Празької) всеросійської конференції РСДРП* (січень 1912), яка очистила партію від опортуністів і взяла курс на підготовку нової революції, сприяли зміцненню діяльності парт. орг-цій. *Ленський розстріл* (квітень 1912) посилив процес переходу революц. настрою мас у революц. піднесення. У відповідь на звістку про ленську трагедію по країні прокотилася хвиля масових політ. страйків, мітингів і демонстрацій протесту проти кривавого злочину царизму. Боротьбою трудящих України в ці роки керували орг-ції РСДРП — Київська, Катеринославська, Миколаївська, Луганська, Харків., Юзово-Петровська та ін. Пролетарі України одними з перших відгукнулися на ленські події. Робітники Пд.-рос. маш.-буд. з-ду в Києві на заклик к-ту РСДРП 9 (22).IV припинили роботу, зібралися на мітинг і прийняли резолюцію протесту. Протягом 9—12 (22—25).IV антиуряд. рух охопив 28 найбільших підприємств міста. В Харкові 10 (23).IV почалися масові політ. страйки, підготовлені к-том РСДРП. У страйках протесту брали участь робітники Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Херсона, Лу-

ганська, Маріуполя, Юзівки, Єлизаветграда, Олександрійська та ін. міст. Усього на Україні в квітні 1912 відбулося 140 одноденних політ. страйків протесту, в яких взяли участь більше 40 тис. чол. Визначну роль в організації квітневих страйків відіграла більшовицька газета «Звезда».

Головною формою виступів пролетаріату в квітні — травні 1912 став страйк під лозунгом: «Геть царське самодержавство!». На основі першотравневої листівки ЦК РСДРП, яка розповсюджувалась і на Україні, Київ. к-т РСДРП, Харків. і Одеська с.-д. групи випустили свої листівки. Поряд із закликом відзначити день 1 Травня в них висувалися вимоги повалення царизму, встановлення 8-годинного робочого дня, конфіскації поміщицького землеволодіння. В день 1 Травня організовано пройшли страйки на фабриках і заводах Харкова. Страйкували також робітники Києва, Миколаєва, Катеринослава, Одеси, Луганська та ін. міст. День 1 Травня було відзначено в країні могутнім виступом пролетаріату, коли страйкувало майже 400 тис. чол. Протягом 1912 в Росії страйкувало понад 1 млн. робітників. В розвитку страйкового руху в країні важливе місце належало газеті «Правда».

З літніх виступів 1912 найбільшим був страйк робітників суднобудівного з-ду у Миколаєві (див. *Миколаївські страйки робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912, 1916*). Він почався 23.V (5.VI), тривав 42 дні і закінчився перемогою робітників. В. І. Ленін назвав цей страйк визначним (див. Повне збір. тв., т. 23, с. 376). Високу оцінку В. І. Ленін дав *Харківському страйкові робітників паровозобудівного заводу 1912—13* (див. там же, с. 377). На заклик «Правди» робітники Петербурга, Москви, Брянська, Ростова-на-Дону, Катеринослава, Миколаєва, Краматорська, Сум та ін. міст організували збирання коштів на допомогу харків'янам. На поч. листопада 1912 на підприємствах Харкова, Миколаєва пройшли страйки протесту проти винесення царським судом смертних вироків матросам, звинуваченим у підготовці повстання на Чорноморському флоті. Всього на Україні протягом 1912 відбулося 349 страйків, у яких взяли участь 132,8 тис. чол.

У жовтні 1912 відбулися вибори до 4-ї Держ. думи. Завдяки великій роботі, проведеній під керівництвом партії більшовиків, по робітн. курії шести пром. губерній депутатами Думи було обрано кандидатів, висунутих більшовиками. Зокрема, від робітників Катеринославської губ. був обраний металіст з Маріуполя Г. І. Петровський, від Харків. губ. — робітник депо М. К. Муранов. Робітн. депутати використовували думську трибуну для критики сваволі царизму, його антинар. політики, для захисту інтересів трудящих. Промови Г. І. Петровського з нац. і земельного питань було вихлощено на основі текстів, підготовлених В. І. Леніном. Обрані робітн. класу розгорнули велику позадумську діяльність, використовуючи її для посилення парт. роботи в масах, зміцнення зв'язків ЦК з місц. парт. орг-ціями, для політ. виховання робітників і селян. Тривало далі зміцнення більшовицьких орг-цій, зростання їхнього чисельного складу.

Важливу роль у цьому процесі відіграли рішення *Краківської наради ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913* і *Пороніської наради ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913* за участю парт. працівників з місць і членів *більшовицької фракції 4-ї Державної думи*.

Початок 1913 ознаменувався хвилею політ. виступів у зв'язку з 8-ю річницею «Кривавої неділі». В Петербурзі 9 (22).I страйкували до 80 тис. робітників. На Україні в січні — квітні найбільшим був виступ у Миколаєві, де припинили роботу бл. 6 тис. суднобудівників. У Харкові на паровозобудівному з-ді понад два місяці тривав страйк, який почався 12 (25).XI 1912. В Херсоні робітники механічного з-ду припинили роботу і провели мітинг. На заклик Київ. к-ту РСДРП 4 (17).IV 1913 на ряді підприємств міста відбулися політ. страйки у зв'язку з річницею ленських подій. Того самого дня страйкували понад 2 тис. робітників заводу «Наваль» у Миколаєві, сотні робітників рудника Добровольського в Криворізькому басейні. В ін. робітн. центрах річницю ленського розстрілу було відзначено зборами і прийняттям резолюцій протесту. Напередодні 1 Травня 1913 більшовики розповсюдили прокламацію ЦК РСДРП, в якій, поряд із загально-демократичними вимогами, висувалися антивоєнні лозунги. ЦК РСДРП закликав ознаменувати пролет. свято одноденним страйком, демонстраціями, мітингами протесту. Першотравневі листівки аналогічного змісту випустили й розповсюджували Київ. к-т, Харків. і Донецька групи РСДРП. Більшовики Києва, Харкова, Катеринослава провели ряд нелегальних нарад, на яких обговорили питання про відзначення 1 Травня. Найбільш масовим був першотравневий виступ робітників Петербурга, де страйкувало бл. 250 тис. чол. На Україні в цей день політичні страйки пройшли на підприємствах Києва, Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Одеси, Юзівки, Луганська, Бердичева, на ряді рудників Донбасу та в ін. місцях. Усього в травневі дні 1913 на Україні відбулися 62 політ. страйки, які охопили 23,5 тис. робітників. Першотравневий політ. страйк 1913 в Росії, за визначенням В. І. Леніна, мав революц. характер, відрізняючись цим від звичайних екон. і демонстративних страйків (див. Повне збір. тв., т. 23, с. 286).

Влітку і восени 1913 посилюється екон. боротьба пролетаріату. Найбільшим у цей час був страйк суднобудівників Миколаєва (бл. 8 тис. чол.), у ході якого сталися сутички робітників з поліцією. Загалом протягом 1913 на Україні відбулося до 250 страйків, кількість учасників яких становила бл. 77 тис. чол. Найбільшого напруження страйкова боротьба досягла 1914, коли за перші сім місяців у країні страйкувало 1338 тис. чол. Поряд з економічними вимогами робітники висували лозунги демократичної республіки, конфіскації поміщицьких земель, знищення нац. гніту, вимогали свободи слова, зборів, віросповідання, демократизації освіти та ін. 1 Травня 1914 в Росії страйкувало 500 тис. чол. (див., зокрема, *Петровського металургійного заводу страйк 1914*). Велику роль у цьому відіграла листівка ЦК РСДРП із закликом до одноденних страйків або вуличних демонстрацій, яка на Україні розповсюджувалася в Катеринославській, Харків., Київ., і Херсон. губерніях. Осн. вимоги і лозунги прокламації РСДРП було відображено в листівках, випущених Київ., Харків., Катеринославською, Кадівською, Полтав. і Миколаїв. орг-ціями РСДРП. На заклик більшовиків активно відгукнулися робітники Харкова (понад 8 тис. страйкарів), Миколаєва (бл. 8 тис.). Страйки відбулися в Катеринославі, Києві, Херсоні, Одесі, Полтаві, Єлизаветграді.

Влітку 1914 прокотилася хвиля страйків протесту проти розстрілу страйкуючих робітників Путлівського з-ду і на знак

солідарності із заг. страйком нафтовиків Баку (див., зокрема, *Одеські страйки робітників 1909—10, 1914*). Масовістю відзначався виступ суднобудівників Миколаєва, робітників Харкова, де страйкарі провели мітинги і демонстрації. Напередодні 1-ї світової війни відбувся ряд масових виступів безробітних і в Галичині та на Буковині під гаслами «Хліба і праці!». Особливо гострого характеру такі виступи набули в лютому 1914 у Львові (в них брали участь 10 тис. чол.) і в травні того самого року в Чернівцях. В січні — 1-й пол. липня 1914 на Україні відбулося 300 страйків, що охопили понад 94 тис. робітників.

Боротьбу пролетаріату очолювали більшовицькі орг-ції, які випускали листівки, організовували страйки, мітинги і демонстрації, формували вимоги, пропагували ідеї пролет. солідарності, союзу робітн. класу і селянства. Революц. робота на Україні вели А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, В. В. Воронський, С. В. Корсіор, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, М. М. Шверник, В. К. Аверін, Є. М. Адамович, Є. Б. Бош, В. Й. Ермошенко, М. М. Кабаненко, Ю. М. Кошобинський, В. І. Невський, О. Г. Скороход, І. Ф. Смирнов (Ласточкин) та ін.

Піднесення робітн. руху 1910—14 вплинуло на всі класи і верстви суспільства, зокрема на селянство. Більшовики приділяли значну увагу проведенню революц. роботи на селі. В своїх листівках вони незмінно висували лозунг конфіскації поміщицького землеволодіння як одне з осн. завдань бурж.-демократичних перетворень у країні, проводили ідею союзу робітн. класу і селянства як вирішальної передумови повалення царизму. Зокрема, Кременчуцька група РСДРП в листівці, випущеній у липні 1914, зверталася до робітників із закликом об'єднатися з селянством для рішучої революц. боротьби проти царизму, поміщиків і буржуазії. На селі йшла наполеглива боротьба проти поміщицького землеволодіння. За 1911—14 (до поч. 1-ї світової війни) на Україні відбулося 540 виступів. Найпоширенішими формами антипоміщицької боротьби були підпали, випаси і потрави, порубки лісу, які нерідко закінчувалися кривавими сутичками селян з охороною економії і поліцією. На Правобережній Україні точилися постійна боротьба селян-чиншовиків, яких поміщики намагалися зігнати з землі, ширився страйковий рух с.-г. робітників. Найзначнішими сел. виступами на зх.-укр. землях у той період були с.-г. страйки в Дрогобицькому пов. (1912) та в ряді місцевостей Буковини і Закарпаття.

Особливою гостротою, масовістю і тривалістю відзначалися виступи проти століпінської агр. реформи (зокрема, виступ селян с. Врадівки Анапівського пов. Херсон. губ., де 1911 бл. 3 тис. селян виступили проти нарізки відрубів). Протягом 1911—14 на Україні відбулося 80 виступів проти століпінської реформи, які стали частиною загальносел. боротьби за революц. розв'язання агр. питання, за революц. шлях знищення пережитків кріпосництва. На селі підбувалися виступи бідняцько-пролет. верств проти куркулівства, сільських підприємств, орендарів.

Піднесення робітн. і сел. руху зумовило посилення революц. настроїв серед солдатів і матросів. Більшовики з метою залучення солдатів до боротьби проти царизму, зміцнення союзу пролетаріату і селянства проводили революц. роботу в армії, розповсюджуючи листівки, організовуючи нелегальні сходки. На Чорноморському флоті підпільні революц. орг-ції готували матросів до збройного

повстання. Відбувалися нелегальні наради, обговорювалися плани повстання, збиралися кошти на придбання зброї, велася революц. пропаганда і агітація. Більшовики-чорноморці підтримували тісний зв'язок з більшовицькими орг-ціями Балтійського флоту, де також йшла підготовка до збройного повстання, призначеного на весну 1912. Збройне повстання готувалося і в сухопутних частинах Севастопольської фортеці. Революц. моряки встановили зв'язки з робітниками Одеси, Миколаєва, Феодосії і Новоросійська. Однак урядові, який заслав на кораблі провокаторів, вдалося зірвати виступ чорноморців. У травні 1912 за доносом провокатора було розкрито революц. орг-цію на лінкорі «Іоанн Златоуст», а її членів заарештовано. Протягом червня — липня було заарештовано бл. 500 матросів з військ. суден «Пам'ять Меркурія», «Пантелеймон» (кол. «Потьомкін»), «Кагул» (кол. «Очаків») та ін. У жовтні 1912 відбувся суд над революц. матросами: 10 чол. було засуджено до смертної кари, 111 — до каторжних робіт. Цей вирок з обуренням зустрів робітн. клас країни. В Петербурзі, Москві, Ризі, Харкові, Миколаєві, Катеринославі та ін. містах відбулися страйки протесту, в яких взяло участь бл. 250 тис. робітників.

Піднесення робітн. руху, сел. виступи, революц. заворушення в армії, підготовка збройного повстання на Балтійському і Чорноморському флотах — усе це свідчило про назрівання нової революції. Гегемоним загальнодемократичної боротьби проти царизму став пролетаріат. В роки нового революц. піднесення особливого значення набрало нац. питання. Політика чорносотенного войовничого шовінізму, яка проводилася «зверху» в роки реакції, викликала хвилю націоналізму «знизу», з боку пригноблених націй. Нове екон. піднесення, розвиток пром-сті на окраїнах привели до консолідації нац. буржуазії, а це, в свою чергу, спричинилося до зростання націоналістичних настроїв.

За таких умов партія більшовиків, В. І. Ленін приділяла велику увагу нац. питанню. На захист нац. прав укр. народу виступала газ. «Правда» і більшовицька фракція 4-ї Держ. думи. В «Правде» друкувалися лєнінські статті, промови депутатів-більшовиків, матеріали з нац. питання, де проводилася лєнінська ідея спільності корінних класових інтересів робітників України і Росії. В 1914 «Правда» опублікувала укр. мовою «Звернення до укр. робітників» із закликом до інтернац. єдності з рос. пролетаріатом, до спільної боротьби проти царизму. Ведучи послідовну боротьбу проти великодержавного шовінізму, проти укр. та ін. бурж. націоналістів, більшовики твердо відстоювали право укр. народу на вільний розвиток і держ. суверенітет. Ідеї солідарності, спільності інтересів трудящих усіх націй звучали у прокламаціях с.-д. орг-цій України. Більшовики Києва випустили листівку з приводу сфабрикованої агентами охранки і чорносотенцями т. з. справи Бейліса (див. *Бейліса справа*), в якій закликали до одноденного страйку протесту. Ідеями інтернаціоналізму проінняти й прокламації Катеринославської, Микол. Юзівської, Полтав. та ін. орг-цій РСДРП.

Яскравою демонстрацією пролет. інтернаціоналізму було відзначення 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Царизм заборонив проведення в ювілейні дні будь-яких зборів, вечорів, концертів

та ін. заходів. Газ. «Правда» виступила із статтями «Кріпосники і Шевченко», «Пам'яті Шевченка», в яких затаврувала ганьбою царизм і заклікала трудящих протестувати проти заборони вшанування пам'яті поета. На заклик більшовиків 25 і 26.II (9 і 10.III) 1914 в Києві відбулися демонстрації протесту, робітники Південнорос. маш.-буд. з-ду припинили роботу. В Харкові рвничію з дня народження Т. Г. Шевченка було відзначено політ. страйком робітників паровозобудівного з-ду. Виступи проти нац. політики царизму відбулися в ювілейні дні в Катеринославській, Полтав., Херсон. і Волин. губерніях. Так. чин. 1912—14 у Росії, в т. ч. на Україні, відбувався процес назрівання глибокої кризи. В Росії розвивалася революц. ситуація.

О. Г. Михайлюк.

Україна в період першої світової війни 1914—18 і Лютневої революції 1917

На поч. 20 ст. в Європі склалися два ворожі імпералістичні угруповання: *Антанта* (Великобританія, Франція і Росія) і *Троїстий союз* (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія). Імпералістична буржуазія прагнула шляхом війни добитися переділу світу і загарбання нових ринків і колоній. Німеччина, зокрема, ставила за мету відторгнення від Росії України, яку нім. імпералісти в своїх загарбницьких планах розглядали як плацдарм для просування на Схід і як майбутню колонію. Буржуазія ворогуючих імпералістичних д-в вбачала також у розв'язанні війни один із засобів придушення зростаючого революц. руху трудящих, роз'єднання їх шляхом нацьковування однієї нації проти іншої.

В *першу світову війну 1914—18* [поч. 19.VII (1.VIII) 1914] імпералісти втягнули майже всі народи. На підтримку імпералістичної війни виступили лідери зх.-європ. с.-д. партій 2-го Інтернаціоналу, що стали на шлях опортунізму і, зрадивши інтереси робітн. класу, підтримали свої уряди, а також бурж.-поміщицькі й дрібнобурж. партії Росії (октябристи, кадети, меншовики, есери, бурж. націоналісти). На поч. війни укр. бурж. націоналісти організували у Львові *«Головну українську раду»* — орг-цію австр. орієнтації, яка у блоці з реакційним *«Союзом визволення України»* (СВУ) ставила своїм завданням відірвати Україну від Росії і перетворити її на протекторат Німеччини. Субсидований нім. імпералістами СВУ розгорнув широку націоналістичну пропаганду і шпигунську діяльність. Імпералістичну політику Австро-Угорщини підтримували й лідери *Української соціал-демократичної партії*. Лише більшовицька партія і керований нею робітн. клас рішуче виступили проти імпералістичної війни. У жовтні 1914 був опублікований маніфест ЦК РСДРП *«Війна і російська соціал-демократія»*, написаний В. І. Ленінін, в якому було викладено тактичні настанови про перетворення імпералістичної війни на громадянську і про поразку своїх імпералістичних урядів. Війна ускладнила роботу більшовицької партії, в т. ч. і партійних орг-цій України, на території якої було оголошено воєнний стан. Царський уряд використав воєнну обстановку для жорстокого переслідування більшовиків, десятки активних працівників було заареш-

товано і заслано у віддалені місцевості країни.

Керуючись вказівками В. І. Леніна і ЦК РСДРП, більшовицькі орг-ції України зайняли шодо війни послідовно класову, інтернаціоналістську позицію. Київ., Харків., Катеринославський к-ти РСДРП, Черніг. орг-ція випустили листівки з закликом виступити проти воєнної авантюри царського самодержавства. Під впливом революц. діяльності більшовицьких орг-цій вже в перші дні війни в ряді міст і сіл України відбулися антивоєнні виступи мобілізованих робітників і селян, зокрема в Катеринославі, Луганську, Макіївці, Ясинуватій; гострого характеру вони набули, зокрема, в Радомильському повіті Київської губернії і Кременецькому повіті Волинської губернії.

Антивоєнний рух охопив і зх.-укр. землі. Сел. заворушення відбулися на Закарпатті, в Сх. Галичині і на Пн. Буковині. Мобілізовані до австр. армії українці масами здавалися в рос. полон. У районі м. Красного 80-й піхотний полк, що складався переважно з українців, відмовився виступити на фронт, за що кожного десятого солдата було розстріляно. Жорстокими розправами австро-угор. адміністрація придушувала антивоєнні виступи трудящих зх.-укр. земель.

У серпні 1914 рос. війська одночасно з боями в Сх. Прусії вели успішні дії проти Австро-Угорщини на Пд.-Зх. фронті (проходив по тер. України), внаслідок яких австро-угор. війська зазнали серйозної поразки в Галичині (див. *Галицька битва 1914*). В жовтні 1914 під Варшавою та Івангородом рос. армія завдала поразки нім. й австро-угор. військам, після чого обидві сторони перейшли до стратегічної оборони. Навесні 1915 нім. та австро-угор. війська, прорвавши рос. фронт, окупували Польщу, Галичину, Пн. Буковину, частину Прибалтики, Білорусії і Волині. Наприкінці 1915 війна набула позиційного характеру. Влітку 1916 рос. війська Пд.-Зх. фронту під командуванням ген. О. О. Брусилова провели наступальну операцію і на серпень 1916 визволили від австро-угор. військ Пн. Буковину та Пд. Галичину (див. *Південно-Західного фронту наступ 1916*). Наступ російських військ змусив Німеччину і Австро-Угорщину перекинути з Зх. на Сх. великі сили і перейти до стратегічної оборони на всіх фронтах. Під впливом успіхів рос. військ у війну на боці Антанти вступила Румунія, сподіваючись при підтримці Великобританії і Франції одержати Буковину, заселену переважно українцями.

Імперіалістична загарбницька війна негативно вплинула на економіку Росії, край загострила соціально-екон. і політ. відносини. Вже в перші місяці війни на Україні закрилося бл. 400 пром. підприємств, 1915—17 — понад 1400. Обсяг пром. виробництва скоротився на 30, 50 і навіть 75 %. Це призвело до диспропорції в нар. г-ві і негативно позначилося на становищі трудящих мас. У кам.-вуг. пром-сті Донбасу після першої мобілізації в липні 1914 кількість робітників скоротилася з 200 до 137 тис. чол. Згубно позначилася війна на стані с. г. України, як і всієї Росії. В армію було мобілізовано понад 10 млн. працездатного с.-г. населення країни. На потреби війни у селян реквізували коней, рогату худобу. Скоротилися посівні площі (1916 порівняно з 1914 вони зменшилися на 10 %). Все це призвело до зменшення валового збору хліба. Посилення розрухи всередині країни негативно впливало на боєздатність військ.

Весь тягар війни і розрухи ліг на плечі робітників і селян, що викликало на весні

1915 нове піднесення страйкового руху. Серед широких нар. мас все більше зростало невдоволення війною і згубною політикою самодержавства. Так, зокрема, в березні 1915 страйкували робітники Горлівського, Вознесенського, Рутченківського, Чулковського рудників Бахмутського пов., а також Варваропільського, Максимівського, Голубівського рудників Слов'яносербського пов. Слідом за ними страйкували робітники металург. з-дів Макіївки, Єнакієвого, а також інших підприємств України. Протягом 1915 на Україні відбулося 113 страйків, в яких брало участь бл. 8 тис. робітників.

В 1916 страйки робітн. класу Росії набули яскраво вираженого політ. характеру, що свідчило про наростання в країні революц. кризи. Так, на Україні в січні — лютому 1916 страйкувало понад 12 тис. робітників суднобудівного заводу «Наваль» у Миколаєві (див. *Миколаївські страйки робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912, 1916*). В січні — квітні 1916 відбувся страйк 7 тис. робітників Дніпровського металург. з-ду в Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ). Протягом 1916 під керівництвом більшовиків страйкували робітники Харків. паровозобудівного з-ду (тепер з-д трансп. машинобудування), заводів ВЕК (тепер Харків. електромех. з-д), Гельферіх-Саде (тепер «Серп і молот»), Петровського металург. з-ду в Єнакієвому та ін. Найбільш масовим і організованим у квітні — травні був *Горлівсько-Щербинівський страйк 1916*. Всього в Донецькому басейні в квітні 1916 страйкувало 76 тис. робітників. На Україні в цілому протягом 1916 відбулося 218 страйків, у яких брало участь 193 тис. робітників.

Зубожіння і розорення, викликані війною, посилюли антивоєнні настрої серед селянства України. За період війни тут відбулося понад 160 сел. виступів. Одним з найбільших були *Заруднянське селянське заворушення 1914* і *Нижньосиротське селянське заворушення 1915*. У червні — липні 1916 в Балтському, Ольгопільському і Ушицькому повітах Подільської губ. масові сел. виступи охопили понад 50 сіл. На Харківщині, Поділлі, Волині, Київщині, де селянство найбільше терпіло від малоземелля і безземелля, відбулися численні виступи с.-г. пролетаріату. Війна поставила перед більшовиками першочергове завдання: виробити нову тактичну лінію партії, форми і методи антивоєнної роботи в масах. У липні — серпні 1914 більшовики широко обговорювали завдання партії в умовах війни. Зокрема, на нелегальних парт. зборах у Харкові, Катеринославі, Кременчуці з доповідями про війну і позицію фракції більшовиків виступили депутати 4-ї Держ. думи М. К. Муранов і Г. І. Петровський. В ухваленні резолюцій засуджувалась імперіалістична війна. На поч. листопада 1914 в с-щі Озерках під Петроградом відбулася нарада членів більшовицької фракції Держ. думи і парт. працівників Петрограда, Іваново-Вознесенська, Риги, Харкова. На третій день наради всіх її учасників, у т. ч. членів більшовицької фракції 4-ї Держ. думи, було заарештовано. На поч. лютого 1915 царський уряд влаштував над ними судову розправу, що викликало з боку робітн. мас кампанію протесту. В Харкові було випущено спец. листівку і організовано страйк робітників ряду підприємств.

Переборюючи труднощі, пов'язані з війною, більшовики налагоджували роботу, організаційно зміцнювали свої ряди. В кін. 1914 і протягом 1915 в Харкові, Києві, Катеринославі, Луганську відновили роботу більшовицькі к-ти. Кількість членів Харків. орг-ції РСДРП з

травня по серпень 1915 зросла майже в 5 раз. Вона об'єднувала 12 парт. осередків, заг. керівництво якими здійснював Харків. к-т РСДРП. На поч. 1915 в Катеринославі відновили роботу три районні к-ти РСДРП, на великих підприємствах діяли парт. осередки. Важливу роль у дальшому зміцненні Київ. парт. орг-ції відіграла нелегальна загальноміська конференція, яка відбулася влітку 1915. Восени 1915 було створено Макіївський к-т РСДРП, який керував роботою парт. груп заводів і шахт Донбасу. Другу велику орг-цію в Донецькому басейні очолив Луганський к-т більшовиків (відновлений в кін. 1915), який підготував *Луганський страйк 1916*.

В Одесі, Миколаєві, Херсоні, Кременчуці, Чернігові, Юзівці, Мелітополі, Кривому Розі та ін. містах діяли більшовицькі групи.

Більшовицькі орг-ції України налагодили видання нелегальних газет. Восени 1914 Катеринославська орг-ція видала один номер газ. «Пролетарій», а 1915 почала видавати газ. «Южная правда». В 1916 більшовики Донбасу випускали газ. *«Правда труда»*, більшовики Харкова — *«Голос социал-демократ»*. В роки війни на Україні було випущено і розповсюджено бл. 90 більшовицьких листівок. У Харкові, Кам'янському, містах Донбасу створено польс. і латис. с.-д. групи. В Донбасі діяли парт. орг-ції серед військовополонених німців та австрійців. Важливим заходом щодо дальшого зміцнення більшовицьких орг-цій було проведення нелегальних загальноміських нарад і конференцій, на яких рішуче засуджувалась зрадницька діяльність лідерів 2-го Інтернаціоналу, а також меншовиків, есерів і бурж. націоналістів. У листопаді 1915 конференція РСДРП відбулась у Харкові, в червні і жовтні 1916 — в Макіївці, в листопаді 1916 — в Катеринославі. Незважаючи на постійні переслідування і часті арешти, парт. орг-ції проводили і далі роботу в масах, зростала їхня чисельність. Зміцнення більшовицьких орг-цій України сприяло відновлення їхніх зв'язків з В. І. Леніним, ЦК РСДРП, а також з Петерб. к-том РСДРП, який у зв'язку з арештами членів Рос. бюро ЦК виконував його функції.

Страйки робітників і сел. виступи в роки війни революціонізували солдатські маси. Спираючись на мобілізованих в армію робітників, більшовики розгорнули революц. роботу серед солдатів. У частинах діючої армії, а також у місц. гарнізонах створювалися більшовицькі групи. Для роботи в армії більшовицькі орг-ції Києва, Харкова, Катеринослава та Чернігова виділяли окремих членів партії, випускали листівки для солдатів. У військ. частинах Пд.-Зх. і Румунського фронтів, на Чорноморському флоті і в місц. гарнізонах вели революц. роботу М. В. Криленко, А. В. Христов, Д. І. Ульянов, М. І. Ульянова та ін. У 1916 посилювся антивоєнний рух на фронтах. У 1916 відбулося *Кременчуцьке солдатське повстання 1916*.

У період війни нар. господарство Сх. Галичини і Пн. Буковини, що стали ареною жорстоких боїв 1914—17 між військами австро-нім. блоку і царської Росії, було зруйновано, посилювся соціальний і національний гніт. Австро-угор. адміністрація запровадила на зх.-укр. землях режим кривавого терору. Тисячі людей, запідозрених у симпатії до росіян, було закатовано або кинуто в концентраційні табори (див., зокрема, *Галергоф*). Всі спроби укр. бурж. націоналістів отруїти свідомість укр. трудящих націоналізмом і посягати серед них ворожнечу до рос.

народу успіху не мали. Навіть «доброжильці» із сформованого українськими бурж. націоналістами легіону укр. «січових стрільців» у Сх. Галичині та «гуцульсько-буковин. куреня» на Пн. Буковині, особливо ті, які походили з трудового селянства, розбіглися по домівках або здавалися в полон рос. військам. Завнала краху ворожа пропаганда укр. бурж. націоналістів серед військовопозово-них українців, які перебували в австрій-них, концентраційних таборах. Військо-вопозовені українці відмовлялися вою-вати проти Росії.

На зайнятих рос. військами землях Сх. Галичини і Пн. Буковини царизм прова-див імперіалістичну політику, в чому йому допомагали місцеві «москвофіли», які не визнавали права укр. народу на самостійне існування. Незважаючи на таке становище нар. мас, царські уря-дові стягували з населення різні податі, силою зганяли його на будівництво укріп-лень, ремонт шляхів, змушували селян працювати в поміщицьких маєтках. На зах.-укр. землях царизм проводив політи-ку нац. гноблення. Царська адміністра-ція заборонила викладання в школах укр. мови, запровадила сувору цензуру, повністю припинила друкування укр. мовою книг, шкільних підручників, періо-дичних видань тощо.

Але, всупереч гнобительській політиці царизму, на зах.-українських землях поси-лювалися тенденції до возз'єднання всьо-го українського народу в складі Росії, чим чимало було, зокрема, встановлення дружніх відносин між трудящими Сх. Галичини і Пн. Буковини з революційно настроєними солдатами рос. армії. Трудя-щі зах.-укр. земель у тяжких умовах во-єнного часу та викликаних ними злигодні-борилися проти імперіалістичної політи-ки Австро-Угорщини та царської Росії. Ця боротьба виявлялася в опорі селян реквізиціям, виступах проти поміщиків і куркулів, у дезертирстві з австро-угор. армії, масовій евакуації населення в Росію під час відступу рос. військ із зах.-укр. земель, невиконанні розпоряджень та наказів військ і цивільної влади.

Початок 1917 знаменувався далішим під-несенням революц. руху в Росії. Разом з пролетаріатом Петрограда і Москви в революц. боротьбу активно включилися робітники пром. центрів України. В кін. 1916 більшовицькі організації України розгорнули боротьбу по підготовці політ. страйку, призначеного на 9 (22).І. В Хар-кові, Катеринославі, Одесі, робітн. с-щах Донбасу було випущено з цього приводу спец. листівки. 9 (22).І в Харкові, Макіїв-ці й на ряді шахт Донбасу відбулися страйки, що переросли в політ. демонст-рації. Протягом січня — лютого 1917 на Україні в страйках брало участь понад 40 тис. робітників. Під впливом робітн. руху в січні 1917 повстали солдати 223-го Одеського полку 34-го корпусу Пд.-Зах. фронту. На рос.-нім. фронті широкого розмаху набуло братання солдатів рос. і нім. та австро-угор. армій. У революц. боротьбу все більше втягувалися і селя-ни. Нар. маси переконувалися, що єди-ним виходом з нестерпного становища, яке склалося внаслідок війни, є повалення царизму.

Вирішальну роль у боротьбі за повалення самодержавства відіграв петрогр. проле-таріат. 17.ІІ (2.ІІІ) 1917 в Петрограді по-чався страйк робітників Путиловського з-ду. 23.ІІ (8.ІІІ) на відзвук Міжпар. жіночого дня на заклик Петерб. к-ту більшовицькі робітники столиці почали політ. страйк, який супроводився масо-вими мітингами і демонстраціями. В цей день припинили роботу і вийшли на вули-ці бл. 130 тис. робітників, наступного дня

— понад 200 тис. чол. 25.ІІ (10.ІІІ) страй-ки й революц. демонстрації переросли в заг. політ. страйк під лозунгами: «Геть царя!», «Геть війну!», «Хліба!», а 26.ІІ (11.ІІІ) — у збройне повстання. Того са-мого дня солдати почали переходити на бік повсталого народу. Керовані більшо-вицькою партією повстали робітники, до яких приєдналися солдати і матроси столичного гарнізону. 27.ІІ (12.ІІІ) пова-лили самодержавство. Більшовики закли-кали робітників до створення Ради робітн. депутатів. На підприємствах і у військ. частинах було проведено вибори в Раду — орган революційно-демократи-чної диктатури пролетаріату і селян-ства. Ввечері 27.ІІ (12.ІІІ) відбулося перше засідання Петрогр. Ради робітн. депутатів, яка відіграла роль організую-чого центру в розвитку революції. Того самого дня Держ. дума обрала Тимчасо-вий комітет Державної думи 1917, який 2 (15).ІІІ, в день зречення Миколи ІІ від престолу, при підтримці есєро-меншо-вицьких лідерів утворив Тимчасовий уряд — орган диктатури імперіалістич. буржуазії. В країні виникло двоєладдя. В Росії перемогла бурж.-демократична революція, яку здійснив робітничий клас у союзі з селянством (див. *Лютнева бур-жуазно-демократична революція 1917 в Росії*).

Вісті про перемогу революції в Петрогра-ді, незважаючи на перешкоди, що їх чи-нили місц. органи старої влади, пошири-лися по всій країні, насамперед у великих пролет. центрах. Більшовицькі орг-ції очолили революц. боротьбу трудящих і на Україні.

Одержавши відозву Петербурзького к-ту РСДРП про революц. події в Петро-граді із закликом підтримати революцію, більшовики Харкова 28.ІІ (13.ІІІ) пере-друкували її і розповсюдили серед робіт-ників заводів. Відгукнувшись на цей за-лик, робітники вийшли на мітинги, на яких одностайно заявили про приєднання до революції. 3 (16).ІІІ відбулася загаль-номіська демонстрація харків. пролетаріату. В зборах, мітингах, демонстраціях поряд з робітниками брали участь сту-денти ун-ту і солдати місц. гарнізону. На заводах, у залізничних майстернях, перед трамвайниками виступали більшо-вики. 28.ІІ (13.ІІІ) на заклик Київ. к-ту РСДРП відбулися мітинги на заводах і у військ. частинах. Масовими мітингами підтримали революцію робітники Катери-нослава. На поч. березня збори, мітинги і демонстрації робітників, солдатів, уч-нівської та студентської молоді відбули-ся також у Миколаєві, Одесі, Херсоні, Луганську та ін. містах України. Учас-ники їх одностайно солідаризувалися з повсталими робітниками і солдатами Петрограда. Масове революц. піднесен-ня супроводилося знищенням старих і створенням нових органів влади. Пере-мога революції в Петрограді й на місцях викликала широкий відгук серед солда-тів Пд.-Зах. і Румунського фронтів. До-даючи опір промонархічного команду-вання, солдати явочним порядком здій-нювали наказ Петрогр. Ради про демокра-тизацію армії, заарештовували реакцій-них офіцерів, обирали солдатські к-ти. Слідом за робітниками і солдатами ви-ступило багатомільйонне селянство. У селах збиралися сел. сходи, в яких бра-ли участь і робітники з розташованих поблизу міст та солдати-відпускники; селяни роззброювали поліцію, проводили вибори до сел. к-тів. Посилювався аграр-ний рух, який набрав переважно анти-поміщицького характеру.

Участь трудящих України в зборах, мі-тингах і демонстраціях була могутнім виявом їхньої солідарності з переміжною революцією, палкою підтримкою революц. робітників і солдатів Петрограда.

Комітети РСДРП Києва, Харкова, Кате-ринослава в листівках закликали робіт-ників, солдатів і селян до підтримки ре-волюц. мас Петрограда, до рішучої бо-ротьби проти місц. царських органів вла-ди, за створення нової, революц. влади. На поч. березня 1917 на Україні розгорну-лися вибори до Ради робітн. і солдат. де-путатів. Ради було обрано насамперед у великих пром. центрах — Харкові, Киє-ві [3 (16).ІІІ], Катеринославі, Одесі й Миколаєві, згодом — у тилкових гарнізо-нах і на Пд.-Зах. і Румунському фронтах. Під тиском революц. трудящих і завдя-ки допомозі більшовицької Ради розгорну-ли активну діяльність по зміненню заво-ювань революції. В Донбасі, як і в ін. великих пром. центрах країни, Ради по-чали явочним порядком встановлювати 8-годинний робочий день. У Києві, Хар-кові, Катеринославі, Одесі та ін. містах за вказівкою Рад робітники роззброювали поліцію, жандармерію і заарештовували представників царської влади. З робіт-ників і революційно настроєних студентів створювалися бойові дружини, пере-творені згодом на загони *Червоної гвар-дії*, які охороняли підприємства і під-тримували революц. порядок. Ради бо-ролися з прод. труднощами, захищали робітників у конфліктах з підприємцями. Одночасно з Радами робітн. і солдат-ських депутатів на Україні почали ство-рюватися органи Тимчасового уряду — повітові й губернські комісаріати, які спирались у своїй діяльності на бурж.-поміщицькі «громад. к-ти», засновані на поч. березня 1917. Ці к-ти, яким ак-тивно допомагали мешковики, всіляко гальмували даліший розвиток револю-

Революційні солдати на вулицях Чернівців. 1917.

Мітинг трудящих на залізничній станції в Харкові. Березень 1917.

ції, прагнули зберегти апарат царської влади на місцях.

У період Лютневої революції активізувалася буржуазія нац. окраїн Росії, яка намагалася використати посилення нац.-визвольної боротьби нар. мас для створення нац. бурж. д-в. 4 (17).ІІІ 1917 в Києві укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістичні партії (*Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська партія соціалістів-революціонерів*) та орг-ції створили контрреволюційну бурж.-націоналістичну, ворожу трудящим масам *Центральну раду*, лідерами якої стали буржуазні націоналісти М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра, М. Порш. Центр. рада визнала бурж. Тимчасовий уряд, цілком підтримувала його, служила як українській, так і рос. буржуазії. В період Лютневої бурж.-демократичної революції у Сх. Галичині і на Пн. Буковині в березні 1917 були створені Виконавчий к-т військ. і громад. орг-цій Чернівців і Буковини, армійський к-т 8-ї армії, Чернівецька гарнізонна рада. Під впливом більшовицької агітації посилювалися революц. виступи солдатів, робітників, селян. Перемога Лютневої революції і піднесення революц. руху сприяли поширенню більшовицьких ідей серед трудящих мас зх.-укр. земель.

Перемога бурж.-демократичної революції в Росії підтвердила правильність лозунгів більшовицької партії з питань війни і революції, висунутих на основі лєнінської теорії соціалістичної революції в епоху імперіалізму, розробленої у працях *«Про лозунг Сполучених Штатів Європи»* (1915), *«Імперіалізм, як нинішнє стадія капіталізму»* (1916), *«Воєнна програма пролетарської революції»* (1916) та ін. Перемога Лютневої революції стала можливою тільки тому, що її гегемоном виступив керований більшовиками робітн. клас, який, маючи досвід революц. боротьби, повів за собою мільйонні маси селянства. Лютнева революція, за висловом В. І. Леніна, «зайшла далі від звичайної буржуазно-демократичної революції, але не дійшла ще до „чистої“ диктатури пролетаріату і селянства» (Повне збір. тв., т. 31, с. 151).

З перемогою Лютневої революції до політ. життя потягнулися десятки мільйонів людей, осн. масу яких становила дрібна буржуазія, в т. ч. селянство, яка хиталася між буржуазією і пролетаріатом. Дрібнобурж. погляди захопили досить широке коло робітників, що, в свою чергу, забезпечило тимчасову більшість місць есерам і меншовикам у Радах. Більшовицькі орг-ції вели роботу в надзвичайно складних умовах. Керівні працівники партійних організацій здебільшого перебували

в тюрмах, на засланнях та в еміграції. Значна частина промислових робітників була мобілізована в армію, багато з них загинуло на війні, а поповнення, що прибуло з села замість мобілізованих, потребувало для свого перевиховання певного часу.

Нова обстановка, яка склалася в країні після перемоги Лютневої бурж.-демократичної революції, вимагала від партії більшовиків нового орієнтування, нового стратегічного плану. Революція не повністю розв'язала ті завдання, що стояли перед нею, зокрема залишила недоторканим поміщицьке землеволодіння, не розв'язала питання виходу Росії з імперіалістичної війни, ліквідації нац. гноблення. Проте повалення самодержавства, виникнення *Рад робітничих і солдатських депутатів, Рад селянських депутатів*, здійснення демократичних свобод створили умови для пролетарям і найбіднішим селянам усіх народів Росії для спільної боротьби під керівництвом лєнінської партії більшовиків за дальший розвиток революції, знищення капіталістичного ладу, підготовку і проведення соціалістичної революції (про розвиток освіти, літератури, архітектури, образотворчого мистецтва, музики і театру на Україні доби капіталізму див. у цьому томі розділі Культура і Наука).

І. М. Куличик.

ЕПОХА СОЦІАЛІЗМУ

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. Боротьба за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (квітень 1917 — березень 1918)

Після повалення самодержавства більшовицькі організації, які вийшли з підпілля, розгорнули широку революц. роботу в масах. З 3.ІІІ 1917 знову почала виходити газ. «Правда». У березні — квітні 1917 на Україні почали видаватися більшовицькі газети *«Пролетарій»* у Харкові, *«Голос соціал-демократа»* в Києві, *«Звезда»* в Катеринославі.

Глибокий аналіз обстановки, що склалася в Росії, конкретну програму дій більшовицької партії дав В. І. Ленін, який повернувся 3 (16).ІV 1917 в Росію. В *Квітневих тезах В. І. Леніна* [4 (17).IV] чітко визначено курс на переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну, тактику більшовиків, висунуто лозунги: «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду!», «Вся влада Радам!». Революція на Україні була нерозривною частиною єдиного процесу розвитку соціалістичної революції в усій країні. Проголошення В. І. Леніном курсу на її здійснення в умовах двовладдя шляхом мирного розвитку був схвалений *Съездом (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б)*, на якій Україна була представлена окружною орг-цією Пд.-Зх. краю, Київ., Харків., Катеринославі, Луганською та деякими ін. більшовицькими орг-ціями, і став генеральним напрямом діяльності партії.

Революційні маси, керовані більшовиками, дедалі активніше боролися проти політики Тимчасового уряду. 21—22.IV (4—5.V) 1917 в пром. центрах країни, зокрема в ряді міст України, відбулися масові антивоєнні демонстрації і мітинги,

що привели до кризи Тимчасового уряду (див. *Квітнева криза 1917*). Антивоєнні виступи тривали й в наступні місяці (див. *Чернівецька шерстова фабрика демонстрація 1917, Чернівецька антивоєнна демонстрація 1917, Дубенського гарнізону повстання 1917*). Велику увагу більшовики приділяли діяльності Рад робітн. і солдатських депутатів. І хоча в період мирного розвитку революції більшість у Радах залишалася за меншовиками і есерами, представництво більшовиків значно зросло. Так, у Радах Луганська, Горлівки, Шербиноків (Донбас) вони здобули перевагу над угодовцями. Внаслідок часткових перевиборів Рад, що відбулись у квітні—червні, в Катеринославі Раді більшовицька фракція зростає з 30 до 120 чол., у Києві. Раді більшовицькі здобули $\frac{1}{3}$ місць замість $\frac{1}{8}$, зросли більшовицькі фракції в Радах ін. міст України. Зміцнили позиції більшовиків у профспілках, *фабрично-заводських комітетах*, передусім у великих пром. центрах — Харкові, Катеринославі, Києві, містах Донбасу. Під керівництвом більшовицьких орг-цій навесні і влітку 1917 слідом за Петроградом і Москвою виникли соціалістичні спілки робітничої молоді в містах України (див. *Спілки робітничої молоді*).

Більшовики активно протидіяли спробам Центр. ради прискорити формування військ. частин з солдатів-українців і загонів «вільних козаків» з куркулів. У боротьбі проти укр. бурж. націоналістів, а також великодерж. шовіністів з Тимчасового уряду, з якими з усіх осн. питань по суті блокувалася Центр. рада, неочищенню допомогу більшовикам України подав В. І. Ленін. В газ. «Правда» (червень 1917) було опубліковано його статті «Не демократично, громадянине Керенський!», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії». В них В. І. Ленін, застерігаючи трудящих не довіряти «ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії укра-

їнській», проголошував: «Хай живе вільний союз вільних селян і робітників вільної України з робітниками і селянами революційної Росії!» (Повне збір. тв., т. 32, с. 334). Ці настанови стали відправними для більшовицьких орг-цій України. Значну увагу приділяли більшовики завоюванню на бік соціалістичної революції сел. мас. Під впливом лєнінського лозунга конфіскації всіх поміщицьких земель селяни розгорнули боротьбу за землю. Вирішальне значення більшовики надавали створенню збройних сил революції. В квітні — травні загони Червоної гвардії, робітн. міліції діяли в усіх великих робітн. центрах, у т. ч. на Україні. У формуванні їх брали активну участь такі діячі партії, як К. Є. Ворошилов, О. Я. Пархоменко, Д. І. Пономарьов — у Донбасі; М. О. Глаголев, О. К. Сербиченко, С. І. Покко, М. Л. Рухимович — у Харкові; В. Н. Боженко, В. М. Довнар-Запольський, О. О. Сивцов — у Києві; Т. Л. Бондарев, М. М. Попов — у Катеринославі; А. В. Трофимов, М. І. Чижиков — в Одесі.

В підготовці армії соціалістичної революції особливу роль відігравали солдатські маси. В класовому розумінні боротьба за армію була боротьбою за союз робітників і селян. Більшовики України вели революц. роботу серед солдатів Пд.-Зх. і Румунського фронтів, тилкових гарнізонів. Тут працювали також представники *Військової організації при ЦК РСДРП(б)* М. В. Криленко, Г. І. Чудновський. Яскравим свідченням посилення впливу більшовиків на маси були багатолюдні демонстрації робітників і солдатів, що відбулися 18.VI (1.VII) 1917 в Петрограді, Москві, Києві, Харкові та ін. містах під лозунгами: «Геть війну!», «Геть міністрів-капіталістів!», «Вся влада Радам!». Червнева демонстрація 1917 викликала другу кризу Тимчасового уряду (див. *Червнева криза 1917*). В цей час Тимчасовий уряд організував наступ на Південно-Західному фронті, який через не-

достатню підготовку закінчився невдачею і ще більше поглибив політ. кризу. 4 (17).VII 1917 на вулиці Петрограда вийшло понад 500 тис. чол. з вимогою передати владу Радам (див. *Липневі дні 1917*). Тимчасовий уряд за погодженням з есеро-меншовицьким ЦВК збройною силою розігнав мирну демонстрацію. Загинувло кількасот демонстрантів. З рішучим протестом проти дій контрреволюції виступили робітники Москви, Києва, Харкова, міст Донбасу та ін. Всього 4—14 (17—27).VII виступи робітників і солдатів відбулися в 34 містах країни. З пролижних позицій виступила Центр. рада, яка цілком підтримала Тимчасовий уряд, що став на шлях репресій, спрямованих проти революц. пролетаріату й більшовицької партії. Після липневих днів дводоллдя закінчилося на користь буржуазії.

В новій істор. обстановці *Шостий з'їзд РСДРП(б)* (липень — серпень 1917) узяв курс на підготовку збройного повстання. З'їзд тимчасово зняв лозунг «Вся влада Радам!», оскільки, внаслідок зради есеро-меншовицького керівництва, Рада стала безвладним додатком контрреволюц. Тимчасового уряду. Більшовики України, як і всієї країни, спрямували свою діяльність на підготовку нар. мас до збройної боротьби. Під їхнім керівництвом у Києві, Харкові та ряді ін. міст відбулися демонстрації протесту проти скликання 12 (25).VIII т. з. *Державної наради*, під прикриттям якої 25.VIII (7.IX) почався контрреволюц. заколот ген. Корнілова (див. *Корніловщина*). На захист революції піднялися мільйони мас трудящих. Заколот було ліквідовано протягом кількох днів. Слідом за розгромом контрреволюц. сил під Петроградом було знешкоджено центр корніловщини на Україні, який утворився в штабі Пд.-Зх. фронту, що дислокувався в Бердичеві й Житомирі. Корніловщина наочн. показала масам справжнє обличчя Тимчасового уряду, угодовських і націоналістичних партій. В її розгромі вирішальну роль відіграли більшовики, що сприяло дальшому зростанню їхнього авторитету.

Яскравим виявом цього стала *більшовицька Рад 1917*. Інтенсивно проходив цей процес і на Україні, особливо в Донбасі. В Луганській Раді у вересні більшовики здобули 70 % місць, більшовицькими стали Ради Краматорська, Маріуполя, Чистякового та ряду ін. міст Донбасу. Значно посилювався вплив більшовиків у всіх Радах України.

Тимчасом країна вступила в загальнонац. кризу. Економіка Росії була на межі катастрофи. Капіталісти за допомогою екон. труднощів, голоду хотіли зламати опір робітн. класу. Відповідно трудящих на це стали масові політ. страйки, які охоплювали вже не тільки окремі фабрики, з-ди, а й цілі галузі пром-сті в масштабах значних районів і всієї країни. На справжню антипоміщицьку війну перетворилися сел. повстання, які охопили $\frac{2}{3}$ повітів Європ. частини Росії. Восени осн. маса солдатів і матросів йшла за більшовиками. Розвивався нац.-визвольний рух народів Росії. Партія більшовиків спрямовувала в єдине революц. русло всі форми боротьби проти експлуататорського ладу.

За цих умов партія знову висунула лозунг «Вся влада Радам!» уже як лозунг збройного повстання. Готуючись до вирішальних битв, робітн. клас України, як і країни в цілому, примножував свої збройні сили. На кінець жовтня чисельність Червоної гвардії на Україні зросла більш як у три рази порівняно з травнем 1917 і становила бл. 20 тис. чол. В чотири рази проти періоду дводоллдя в липні —

жовтні збільшилася на Україні кількість сел. виступів. Посилився процес революціонізації армії. В країні створилася революційна ситуація. Точно визначивши момент, В. І. Ленін заклав до збройного повстання. Він звернувся з листом до ЦК, Петроград. і Моск. к-тів РСДРП(б) «Більшовики повинні взяти владу» [12—14 (25—27).IX 1917] і листом до ЦК РСДРП(б) «Марксизм і повстання» [13—14 (26—27).IX 1917], в яких розробив детальний план збройного повстання і стверджував, що для його здійснення в Росії є всі необхідні умови, і тому «за нами цілком певна перемога» (Повне зібр. тв., т. 34, с. 231). 10 (23).X відбулося істор. засідання ЦК РСДРП(б), яке прийняло ленінську резолюцію про негайну підготовку збройного повстання. Повстання в Петрограді почалося 24.X (6.XI) 1917 під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Вранці 25.X (7.XI) Військово-революц. к-т Петроградської Ради написав В. І. Леніну відозву «До громадян Росії!» сповістив про перемогу соціалістичної революції.

Другий Всеросійський з'їзд Рад, що зібрався ввечері 25.X (7.XI) і засідав до ночі проти 27.X (9.XI), прийняв рішення про перехід всієї влади до Рад, ленінські *Декрет про мир* і *Декрет про землю*, утворив перший у світі робітничо-сел. уряд — Рад Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніном.

Ці рішення були волевиявленням усіх народів країни. На з'їзді були представлені делегати абсолютної більшості районів Росії. З України, зокрема, тут були представники 69 Рад, заг. число делегатів Рад України становило 128 чол. Абсолютна більшість їх голосувала за більшовицькі резолюції. Делегати з'їзду від України брали також безпосередню участь у збройному повстанні в Петрограді.

Слідом за петрогр. пролетаріатом на збройну боротьбу за владу Рад піднялися робітники Москви та Моск. пром. району. Перемога збройного повстання в Петрограді і Москві відіграла важливу роль у встановленні Рад. влади по всій країні (див. *Триумфальний похід Радянської влади*), зокрема в її нац. районах, де нац.-визвольна боротьба тісно перепліталася з боротьбою за владу Рад і була складовою частиною заг. революц. процесу, що відбувався в країні. Цьому сприяла й чітка, глибоко народна ленінська нац. політика партії, осн. принципи якої було викладено вже в перших законодавчих актах Рад. влади і насамперед у *Декларації прав народів Росії*, прийнятій 2 (15).XI 1917. Рад. уряд надав усім раніше пригнобленим народам Росії

право на самовизначення і нац. розвиток. Він офіційно визнав суверенні права всіх народів Росії.

Трудящі України палко вітали перемогу соціалістичної революції. Та встановити відразу владу Рад вдалося лише в ряді районів Донбасу — Луганському, Горлівсько-Шервинському, Краматорському, Макіївському, Дружківському. Керовані більшовиками робітники Харкова,

Перші номери більшовицьких газет на Україні.

Катеринослава, Києва, Одеси, Вінниці та ін. міст України вітали Жовтн. повстання в Петрограді й вимагали переходу влади до Рад. Проте трудящі України зустріли опір як заг.-рос., так і укр. бурж.-націоналістичної контрреволюції в особі Центр. ради. Тому боротьба за встановлення Рад. влади набула в ряді міст характеру збройного повстання. Три дні [28—30.X (10—12.XI)] точилося *Вінницьке жовтнє збройне повстання 1917*, яке було придушене переважачими силами контрреволюції. 29.X (11.XI) під керівництвом більшовицького ревкому почалося *Київське жовтнє збройне повстання 1917*. Після триденних запеклих боїв збройні сили Тимчасового уряду було розгромлено. Але з перемоги робітників і революц. солдатів скористалася Центр. рада, яка за схиною повстанців захопила опорні пункти міста і проголосила себе найвищою владою на території України.

7 (20).XI 1917 Центр. рада проголосила утворення бурж. «Укр. нар. республіки». Вона, проводячи антинар. бурж.-куркульську політику, намагалася відгородити Україну від Великої Жовтн. соціалістич. революції, яка перемогла в центрі країни, встановити панування нац. буржуазії, перетворити Україну на один з центрів заг.-рос. контрреволюції. Але влада Центр. ради була здебільшого фікцією. В Донбасі, зокрема, вона практично належала Радам, в ряді ін. районів і міст

Військова секція Луганської Ради робітничих депутатів. 1917.

України, в т. ч. в Києві, фактично існувало міжвладдя.

Центральна рада не визнала Раднарком і зайняла відверто ворожу позицію щодо Рад. Росії. Бурж. націоналісти ввійшли в контакт з Каледіним, який підняв на Дону антирад. заколот, з кубанським та ін. контрреволюц. «урядами», встановили зв'язки з військ. представниками Антан-ти. Центр. рада пропускала на Дон контр-революц. війська і затримувала червоно-гвардійські загони, які направлялися на боротьбу проти каледінінців.

В галузі внутр. політики Центр. рада не здійснила жодної з своїх демагогічних обіцянок. Селянство землі не одержало. Зросло безробіття, підвищувалися ціни на продукти харчування, товари першої необхідності. Робітники і селяни України під проводом більшовицьких орг-цій підняли на боротьбу проти контрреволюц. Центр. ради, яка стала на шлях репресій. Націоналісти розганяли Ради, заарештовували більшовиків, роззброювали червоногвардійців і революц. солдатів. В боротьбі за перемогу Великої Жовт. соціаліст. революції на Україні значну роль відіграло встановлення Рад. влади в Харкові 9—10 (22—23).XII 1917. Пролет. Харків поряд з Довбасом став осн. базою, опорним пунктом боротьби проти Центр. ради та каледінінців. Величезне значення для остаточного викриття антирад. суті Центр. ради мав написаний 3 (16).XII 1917 спец. комісією на чолі з В. І. Леніним «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», який викривав контрреволюц. суть бурж.-націоналістичних політиків з Центр. ради. Центральна рада, казувалось у «Маніфесті», дезорганізує фронт проти ім. імперіалістів, знімаючи з фронту військ. частини; роззброює рад. війська, що перебувають на Україні; підтримує кадетсько-каледінінську змову і повстання проти Рад. влади. «Маніфест» кваліфікував ці дії як зраду революції і підкреслював, що Центр. рада стала на шлях підтримки найлютіших ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Рад. влади, — кадетів і каледінінців (див. Повне збір. тв., т. 35, с. 138). В «Маніфесті», поряд з ультимативними вимогами до Центр. ради припинити зрадницькі дії, викладалися найважливіші принципи ленінської нац. політики, підкреслювалося визнання суверенних прав укр. народу. «Маніфест» став для більшовиків України програмним документом боротьби проти бурж.-націоналістичної контрреволюції. Більшовики посилили роботу в Радах, профспілках, серед солдатів тиллових гарнізонів і в частинах Пд.-Зх. і Рум. фронтів, допомагали створювати орг-ції пролет. мо-

лоді. Під впливом успіхів Рад. влади в центрі країни і революц. роботи більшовиків на місцях посилюлася ізоляція угодницьких і бурж.-націоналістич. партій. Тривала більшовизація Рад. Все ширше розгорталися класова боротьба на селі. Під впливом більшовиків селяни, здійснюючи ленінський Декрет про землю, всупереч заборонам Центральної ради, відбирали поміщицькі землі, організовували Ради селянських депутатів. Завдяки великій роботі, проведеній більшовиками, і правильній національній політиці Радянського уряду, очолюваного В. І. Леніним, трудящі України пішли за більшовицькою партією. Сіна-відношення класових сил докорінно змінилися на користь соціалістичної революції.

Готуючись до збройної боротьби проти Центральної ради, більшовики України здійснювали значну роботу по скликанню Всеукраїнського з'їзду Рад. Центр. рада вирішила зірвати з'їзд, який мав відкритися 4 (17).XII 1917 в Києві. Поряд із законом обраними представниками народу, на з'їзд з'явилися куркулі, націоналістичні елементи, спішно скликані Центр. радою. Законно обрані представники Рад, не бажаючи своєю присутністю надавати куркульському збіговиську навіть видимості нар. представництва, заявили рішучий протест, відмовилися брати участь у засіданнях і переїхали до Харкова, де об'єдналися з 3-м обл. з'їздом Рад Донецького і Криворізь. басейнів. Завдяки цьому на з'їзді в Харкові, що відбувся 11—12 (24—25).XII 1917, були представлені майже всі губернські центри, найбільші міста й осн. райони України (див. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*). З'їзд проголосив Україну Республікою Рад, прийняв рішення про встановлення тісного держ. союзу України з Рад. Росією, обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад України. 17 (30).XII 1917 ЦВК Рад України утворив перший робітничо-сел. уряд республіки — *Народний Секретаріат*. Раднарком Рос. Федерації визнав Рад. уряд України єдиним законним урядом Укр. республіки [тодішня офіц. назва її — Українська Народна Республіка (УНР)]. Відносини між Рад. Україною і Рад. Росією успішно розвивалися й міцніли. З метою чіткішої координації дій обох рад. республік 19.XII 1917 (1.І 1918) Раднарком Рос. Федерації призначив Надзвичайним комісаром на Україні свого представника Г. К. Орджонікідзе. В січні 1918 Укр. Рад. уряд призначив В. П. Затонського своїм представником при Раднаркомі Російської Федерації.

У своїй діяльності уряд Рад. України спирався на досвід Рад. Росії, постійно відвідував підтримку уряду братнього на-

роду і особисто В. І. Леніна. Під керівництвом очолюваного Ю. М. Коцюбинським Нар. секретарства у військ. справах розгорнулася робота по створенню перших формувань укр. рад. армії — частин *Червоного козацтва України*, зміцнювалися червоногвардійські загони, створювалися нові. Надаючи великого значення організації збройних сил Рад. республіки, більшовицька партія на цю роботу послала своїх визначних діячів. На допомогу трудящим України прийшли загони червоногвардійців, революц. солдатів і матросів Петрограда, Москви, Воронежа, Мінська та ін. міст. Внаслідок спільних бойових дій революц. частин України і Росії протягом грудня 1917 — січня 1918 було визволено весь Донбас від білокозачих банд Каледіна. Одноточасно розгорнулися активні бойові операції проти військ Центр. ради, які супроводилися збройними повстаннями проти бурж. націоналістів. 27.XII 1917 (9.І 1918) спалахнуло *Катеринославське збройне повстання 1917*. Після триденних боїв у місті 29.XII (11.І 1918) було встановлено Рад. владу. Внаслідок *Одеського січневого збройного повстання 1918* 17 (30).І Рад. влада перемогла в Одесі. В січні розгорнувся генеральний наступ червоногвардійських загонів, частин Червоного козацтва, рад. військ, що прибули з Рад. Росії, проти збройних сил Центр. ради. Успішному наступові на Київ, остаточному розгрому військ націоналістичної контрреволюції сприяло встановлення влади Рад 17 (30).І 1918 в Херсоні, 14 (27).І — в Миколаєві, 15 (28).І революц. війська наблизилися до ст. *Криви*, де Центр. рада зосередила свої відбірні частини. В люденному бою її війська були вщент розбиті. Червові частини наблизилися до Києва, де ще 16 (29).І почалося *Київське січневое збройне повстання 1918*. Після шести днів безперервних боїв повстання, в якому вирішальну роль відігравали робітники з-ду «Арсенал» (див. *Арсенальці*), було жорстоко придушене переважачимися силами карателів. Проте це повстання полегшило боротьбу рад. частин на фронті, відтісняючи значні сили контрреволюції. 26.І (8.ІІ) 1918 радянські війська визволили Київ. У січні — лютому 1918 влада Рад перемогла в Криму. Радянська влада встановилася майже на всій території України. Важливу роль у цьому відіграла допомога братнього рос. народу. «Кров українських і російських робітників і селян, пролита в ім'я робітничої революції на Україні, назавжди освятила братерський союз між трудящими масами Великої Росії і України. Вони не потерплять ніяких замахів з боку буржуазії розірвати цей союз» — писали 28.І (10.ІІ) народні секретарі України Раднаркомові РРФСР [«Вісник Української Народної Республіки», 30.І (12.ІІ) 1918]. 30.І (12.ІІ) ЦВК Рад України і Нар. Секретаріат переїхали з Харкова до Києва, який став столицею Рад. України. Перемога Великої Жовт. соціаліст. революції в Росії мала величезний революціонізуєчий вплив на піднесення визвольного руху трудящих на зх.-укр. землях, які були під ігом Австро-Угорщини. Їхнє становище стало дедалі тяжчим, оскільки воєнні дії, що точилися на цій території, завдавали незліченних знегод населенню Сх. Галичини й Пн. Буковини. Трудящі Сх. Галичини, виступаючи за воз'єднання з Рад. Україною, прагнули покінчити відразу з соціальним та нац. гнобленням і стати справжніми господарями своєї долі. Значну роботу по популяризації ідей Великого Жовтня проводили революційно настроєні робітники, члени ряду соціалістичних гуртків,

Першотравневий мітинг солдатів на Південно-Західному фронті. 1917.

зокрема молодіжна Інтернаціональна революц. с.-д. орг-ція (ІРСД), а також військовополонені, які повернулися з Росії. В. І. Ленін відзначав, що сотні тисяч їх, «пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бачили більшовизму захопили ці країни цілком» (Повне збір. т. 1., т. 38, с. 145). Класова і політична спрямованість революц. руху в Сх. Галичині яскраво виявлялася в боротьбі за ліквідацію бурж.-поміщицького ладу. На Пн. Буковині на поч. 1918 виникли комуністичні осередки в Чернівцях, Заставні, Вашиківцях, Вижицях та ін. Трудящі Пн. Буковини, незважаючи на суворі умови воєнного часу, вітали соціалістичні перетворення в Рад. Росії. Буковинські робітники в січні 1918 взяли активну участь у загальноавстр. політ. страйку з вимогами негайного укладення справедливого миру. В авангарді революц. боротьби трудящих Сх. Галичини йшов робітничий клас Львова, Дрогобича, Борислава, Стрия, Калуша та ін. міст. Найбільшим виступом пролетаріят краю під впливом Великої Жовт. соціалістич. революції був заг. політ. страйк в січні 1918 на підтримку Країни Рад, проти імперіалістичної війни, який проходив по всій Австро-Угорщині. На своїх зборах робітники вимагали припинення імперіалістичної війни, негайного укладення демократичного миру без анексії й контрблицу, вітання утворення Укр. Рад. республіки (див. також *Галицькі селянські заворушення 1918, Львівський політичний страйк 1918*).

В містах і селах Закарпаття наприкінці 1917 — на поч. 1918, зокрема під час січневого заг. страйку в Австро-Угорщині, проходили мітинги і демонстрації солідарності з Країною Рад. Активно виступали робітники підприємств Берегового, Мукачевого, Сваляви, Чинадієва, Хуста. Під час мітингів і страйків вони вимагали не лише поліпшення матеріального становища, надання політ. прав, а й припинення війни, укладення миру з Рад. Росією. У ході збройної боротьби за владу Рад на Україні здійснювалися перші кроки соціалістичного будівництва, йшов процес ліквідації старого держ. апарату і створення нових органів управління, покликаних захищати інтереси робітників і селян. Ліквідацію місцевого апарату старої державної машини було почато постановою Нар. Секретаріату від 27.XII 1917 (9.I 1918) про скасування посад губернських, повітових і міських комісарів Центр. ради. Було розпущено міські думи, земства та ін. старі органи місцевого управління. Створювалися новий, радянський апарат управління на місцях. Цей складний процес величезною мірою полегшувався існуванням Рад, досвідом держ. будівництва в Рад. Росії. 4 (17).I 1918 уряд Рад. України видав декрет про ліквідацію старих суд., прокурорських та слідчих органів і запровадження Нар. суду, декрет про скасування станів, 20.I (2.II) 1918 — декрет про організацію Червоної Армії. Здійснювалися соціалістичні перетворення в нар. т-ві. Запроваджувався *робітничий контроль* над виробництвом; провадилася націоналізація банків, пром. підприємств, встановлювалася єдина фінанс. політика і єдиний грош. обіг з Рад. Росією.

На основі рішень I-го Всеукр. з'їзду Рад на тер. України було поширено чистий ленінський Декрету про землю. Селяни одержали бл. 15 млн. десятин землі, бл. 600 тис. коней, 880 тис. голів великої рогатої худоби. В ході здійснення ленінського Декрету про землю в деяких конфіскованих поміщицьких маєтках створювалися перші колективні г-ва. На березень 1918 їх налічувалося на Україні бл. 50.

Значну роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень на селі відіграла *Всеукраїнська селянська конференція 1918* (відбулася в січні 1918 в Харкові), яка підтримала рішення I-го Всеукр. з'їзду Рад і обрала своїх представників до ЦВК Рад України.

В січні 1918 було створено т. з. *Донецько-Криворізьку Радянську республіку*. В. І. Ленін, ЦК РСДРП(б) вказували на небажаність подібних дій, що призводили до штучного відособлення пром. районів від України, до ослаблення таким чином пролет. ядра Рад. влади на Україні. Виконуючи настанови партії, керівники Донецько-Криворізької республіки на *Другому Всеукраїнському з'їзді Рад* (березень 1918) вийшли до складу уряду Рад. України; Донецько-Криворізька республіка припинила своє існування. Велику увагу більшовицької орг-ції, Рад. уряд України приділяли здійсненню культур. революції. Почалася реорганізація старої школи в трудову, доступну дітям робітників і селян. Школи було відокремлено від церкви, а церкву — від держави. Всі заклади культури оголошувалися надбанням трудящих, організовувалися видання літератури і газет рідною мовою.

Таким чином, поряд з боротьбою проти бурж.-націоналістичної та білогвардійської контрреволюції укр. народ приступив до створення нової д-ви, соціалістичної перебудови нар. г-ва. Та в лютому — березні 1918 мирна праця рад. людей була перервана вторгненням нім.-австр. загарбників. Карту див. між с. 96—97. Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

Ю. Ю. Кондуфор.

Українська РСР у період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—20)

Збройна боротьба трудящих Рад. України під керівництвом Комуністичної партії була спрямована на захист завоювань Великої Жовтня, проти сил внутр. і зовн. контрреволюції. Почалася вона безпосередньо після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції, яка викликала опір повалених експлуататорських класів всередині країни, а також сил світового імперіалізму. Об'єднана контрреволюція намагалася збройним шляхом повалити Рад. владу, знищити першу в світі державу робітників і селян, ліквідувати базу світової революції, реставрувати владу буржуазії і поміщиків. Боротьба бурж.-націоналістичної Центр. ради проти влади Рад на Україні набула характеру громадян. війни. Внутр. контрреволюцію підтримували іноз. імперіалісти. Карту див. між с. 96—97. Виходячи з принципів *Декрету про мир*, з внутр. та зовн. обстановки, Рад. уряд 2 (15).XII 1917 підписав з Німеччиною угоду про перемир'я, а 9 (22).XII почав з нею мирні переговори. Центр. рада 11 (24).XII 1917 відправила свою делегацію в Брест-Литовський, де делегація Рад. Росії вела переговори про мир з країнами нім. блоку (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія). Після прибуття до Бреста-Литовського представники Центр. ради заявили, що остання не визнає Рад. влади і буде вести самостійні переговори з Німеччиною та її союзниками. Зрадницька поведінка укр. бурж. націоналістів ускладнила

умови ведення мирних переговорів для рад. делегації. Троцький, який очолював тоді рад. мирну делегацію, асупереч вказівкам В. І. Леніна визнав делегацію Центр. ради правомочною, чим, по суті, сприяв нім. імперіалістам у висуненні грабіжницьких умов миру. Німецько-австрійські імперіалісти, спираючись на *Брест-Литовську угоду 1918*, по-зрадницькому підписали Центр. радою, скориставшись

Статут Київської робітничої Червоної гвардії, виданий на початку 1918.

з провокаційної поведінки Троцького, порушили перемир'я. 18.II 1918 почався наступ нім. військ проти Країни Рад. 22.II було опубліковано написаний В. І. Леніним декрет «Соціалістична вітчизна в небезпеці», який закликав захищати країну всіма можливими засобами і передбачав ряд оборонних заходів. У декреті, зокрема, вказувалося, що «німецький мілітаризм хоче задумати російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії» (Повне збір. т. 1., т. 35, с. 343).

Щоб дістати необхідний для зміцнення Рад. влади мирний перепопочок, уряд Рад. Росії 3.III був змушений підписати висунуті нім. імперіалістами грабіжницькі умови *Брестського миру 1918*. Ще в лютому на запрошення Центральної ради на Україну вдерлася майже 450-тисячна німецько-австрійська армія (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Під керівництвом більшовицьких орг-цій у республіці розгорнулася збройна боротьба проти ворожих військ. ЦК РКП(б), Раднарком РРФСР, особисто В. І. Ленін подавали трудящим України всю можливу в тих умовах допомогу. Заклик В. І. Леніна до боротьби проти загарбників викликав у країні патріотичне піднесення. На заводах, фабриках, у селах організовувалися загони добровольців, які вливалися у Червону Армію. На фронті окупанти зустріли запеклий опір. Петроградська Рада 22.II прийняла рішення оголосити 23.II «днем захисту соціалістичної вітчизни». Але сили були нерівні, і, скориставшись з своєї чисельної переваги, загарбники просуваються в гліб країни. Зокрема, 1.III 1918 окупанти захопили Київ, 12.III — Чернівці, 14.III — Одесу, 17.III — Миколаїв, 8.IV — Харків, 22.IV — Мелітополь, 28.IV — Луганськ, у середині квітня — Крим. Тоді ж нім. війська висадились у Фінляндії, де допомогли фінл. буржуазії ліквідувати революц. владу трудящих. 8.V нім. частини захопили Ростов-на-Дону, 25.V на прохання груз. меншовиків висадились у Грузії. Одночасно на Закавказзі розгорнулася інтервенція Туреччини.

На Україні 29.IV 1918 нім.-австр. загарбники розігнали вже непотрібну їм Центр.

раду, створивши маріонетковий «уряд» гетьмана П. Скоропадського. Встановлення гетьманщини означало відкриття реставрації бурж.-поміщицького монархізму на Україні. Боротьба трудящих України проти окупантів і бурж.-націоналістичної контрреволюції ставала все більш масштабною; розгортався повстансько-партизан. рух (див. *Партизанський рух 1918—20*). 20.III спалахнуло *Херсонське збройне повстання 1918*, 22.III — *Миколаївське збройне повстання 1918*. Сильного удару окупантам завдав *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*. Велику роль в організації визвольної боротьби укр. народу відіграло утворення на *Першому з'їзді КП(б) України* (липень 1918) *Комуністичної партії України* — складової і невід'ємної частини РКП(б). Створений у липні 1918 *Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет* (голова А. С. Бубнов) очолював боротьбу трудящих України проти нім.-австр. окупантів і гетьманщини (див., зокрема, *Звенигородське збройне повстання 1918*, *Ніжинське збройне повстання 1918*, *Таращанське збройне повстання 1918*, *Канізьке селянське повстання 1918*). На той час в Країні Рад надзвичайно складна воєнна обстановка ускладнювалася господарськими, насамперед продовольчими, труднощами. На Закавказзі і в Середній Азії активізувалась інтервенція Антанти, яка підтримувала контрреволюц. бурж.-націоналістичні уряди (меншовиків у Грузії, дашнаків у Вірменії, мусаватистів в Азербайджані, есєро-меншовиків у Закаспії). 31.VII 1918 на Закавказзі інтервенти ліквідували Бакинську комуну (див. *Бакинські комісари*), до влади прийшов есєро-меншовицький уряд Центрокаспію. На коли Антанти було створено ряд військ.-заколотницьких орг-цій. При підтримці інтервентів білогвардійці і Чехословацький корпус у травні 1918 захопили Сибір і Далекій Схід (див. *Чехословацького корпусу заколот 1918*). Спалахнув ряд антирад. заколотів у центрі країни (див. *Лівосерпівський заколот 1918*, *Ярославський контрреволюційний заколот 1918*). 30.VIII 1918 есєри вчинили замах на В. І. Леніна. Вони вбили В. Володарського, М. С. Урицького. В червні похід на Кубань здійснила *Добровольча армія* ген. Денікіна, яка змусила рад. частини відступити (див. *Таманська армія похід 1918*). В липні білочехи оволоділи Сибірськом (тепер м. Ульяновськ). Уфою, Єкатеринбург (тепер м. Свердловськ). 2.VIII десант військ Антанти і США захопив Архангельськ. На кінець літа 1918 3/4 тер. Рад. Росії опинилося в руках інтервентів і білогвардійців. 2.IX Рад. Республіку було оголошено воєнним табором. Рад. уряд здійснив ряд надзвичайних екон. і політ. заходів — запровадив держ. хлібну монополію, *продрозверстку*, заг.

трудова повинність, націоналізував середню і дрібну пром-сть (див. *«Воєнний комунізм»*). Восени 1918 сталися зміни в міжпар. обстановці: Німеччина зазнала поразки в 1-й світовій війні, розпалась Австро-Угорщина. Після *Листопадової революції 1918* в Німеччині окупаційні війська швидко розкладалися. Відповідно до рішень *Другого з'їзду КП(б) України* (жовтень 1918) підпільні більшовицькі орг-ції посилювали всенар. боротьбу проти іноз. окупантів. Почалося масове вигнання їх. У ряді міст Донбасу трудящі відновили владу Рад. 13.XI 1918 ВІСВК анулював Брестський мир. Уряд РРФСР подавав всебічну допомогу трудящим у їхній боротьбі за визволення України, Білорусії і Прибалтики. 28.XI 1918 сформувався *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України*. Під ударами повстанців і українських радянських військ, сформованих восени 1918 в *«нейтральній зоні»* (див. *Перша Українська радянська дивізія*, *Друга Українська радянська дивізія*), гетьманський режим розваливався. Укр. дрібнобурж. націоналістичні партії спробували використати масовий нар. рух проти нім.-австр. загарбників і гетьманців, щоб захопити владу. 14.XI 1918 було утворено націоналістичну контрреволюц. *Директорію*. Протягом 2-ї пол. листопада — 1-ї пол. грудня вона тимчасово захопила значну частину України. Повстанський рух сприяв успішному наступові військ *Українського фронту*, створеного для подання допомоги укр. трудящим у січні 1919 під командуванням В. О. Антонова-Овсієнка. 3.I 1919 рад. війська у взаємодії з повсталими робітниками визволили від петлюрівців Харків (див. *Харківське січневе збройне повстання 1919*), 27.I — Катеринослав. На поч. січня 1-а Укр. Рад. д-зія розгорнула наступальні дії на Київ, наприям. 12.I Богунський полк визволив м. Чернівці. Таращанський полк оволодів м. Ніжином. Після запеклих боїв 5.II *богунці* і *таращанці* вступили в Київ. Активну участь у боях за визволення міст України у складі 2-ї Укр. рад. д-зії брало *Червоне козацтво України*. До середини квітня 1919 війська Директорії було розгромлено, залишки їх втекли на захід. У ході визволення України тут розгорнулося рад. будівництво. 29.I 1919 Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України було реорганізовано у *Ряду Народних Комісарів УРСР*. Третій *Всеукраїнський з'їзд Рад* (березень 1919) прийняв першу Конституцію УРСР. У республіці в кінці 1918 — на поч. 1919 було створено надзвичайні органи влади — *революційні комітети*, в селах почалося утворення *комітетів бідноти*. Завдяки допомозі рос. народу і самовідданій праці робітників України вже весною 1919 було відновлено роботу ряду важли-

вих пром. підприємств у Донбасі, Харкові, Києві та ін. містах. Відповідно до рішень *Восьмого з'їзду РКП(б)* (березень 1919) було здійснено перехід від політики нейтралізації серед. селянства до політики союзу з ним, удосконалювалось воєнне будівництво, створювалась регулярна Червона Армія. Зокрема, на Україні діючі частини було зведено в три Укр. рад. армії. На поч. травня утворено 4-у, Кримську армію. В березні 1919 почалося формування *Дніпровської військової флотилії*. В складі Червоної Армії створювались й интернац. військ. частини, сформовані з добровольців — іноземних громадян (військовополонених). В боях за владу Рад, зокрема на Україні, відзначились югослов'янські, чехословацькі, польські, болгарські та ін. интернаціоналісти. Велику роботу по формуванню интернац. частин проводила *Федерація іноземних груп при ЦК РКП(б)*, утворена в травні 1918. Навесні 1919 вона зосередила свою роботу в Києві. Всього в той час в интернац. та ін. формуваннях Червоної Армії на Україні перебувало до 10 тис. іноз. трудящих. Багато интернаціоналістів, особливо болгар і сербів, воювали в бригаді Г. І. Котовського та 1-й *Кімії армії*. Серед воїнів-интернаціоналістів усялися югослов'яни О. Дундич, Д. Ф. Сердич, Юрчак, угорці Л. Гавро, Р. Фекеге, Гардін, чех Е. Кузело та ін. Членом Реввійськради Пд. фронту був угорець Б. Кун, нач. штабів армій — румун В. Попович, хорват Г. Барабаш та ін. (див. *Интернаціональні формування на Україні в роки громадянської війни*). Складовою частиною широкої інтервенції проти Країни Рад було вторгнення військ Антанти на Пд. України. Військ. кораблі Великобританії, Франції та Італії 23.XI 1918 з'явилися у Севастополі, 27.XI в Одесі почали висаджуватися франц., грецькі і білогвардійські війська. На кінець січня 1919 війська інтервентів вийшли на лінію Тирасполь — Бірзула (тепер м. Котовськ) — Колосівка — Веселий Кут — Миколаїв — Херсон. В окупованій зоні на Пд. України і в Криму на поч. березня зосереджувалося бл. 50 тис. військ інтервентів і 25 тис. білогвардійців. Боротьбу трудящих мас проти інтервенції і білогвардійців очолюли підпільні парт. орг-ції. Успішні дії рад. військ, масовий повстанський рух (див., зокрема, *Білівецьке повстання 1919*) на окупованій території, зростаючі революц. настрої у військах інтервентів [під впливом більшовицької агітації, яку проводила *«Іноземна колегія»* при Одеському обласному комітеті КП (б)У], спалахнуло *Чорноморське повстання французького флоту 1919* привели до провалу планів Антанти. 10.III 1919 рад. війська визволили Херсон, 15.III — Миколаїв, 6.IV — Одесу, до кінця квітня було визволено Крим. Залишкам білогвардійських військ удалося закріпитися на Керченському п-ові. На поч. 1919 уряди Великобританії, Франції і США при активній підтримці внутр. контрреволюції почали готувати новий похід проти Рад. країни. Гол. удар передбачалося завдати на Сх. фронті силами 400-тисячної колчаківської армії (див. *Колчаківщина*). З Пд. планувався наступ денікінців, з Пн. Зх. — корпусу ген. Юденича, з Пн. — військ ген. Міллера. Завдяки вжитим ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніним заходам у результаті *контрнаступу Східного фронту 1919* армію Колчака влітку було відкинуто за Урал. Було зупинено наступ білогвардійських військ у Прибалтіці, Білорусії і на Петроградському фронті. Іноземний імперіалізм пов'язував плани поновлення Рад. влади також з *денікін-*

Демонстрація трудящих Одеси після вигнання французьких інтервентів. Квітень 1919.

щину, яка навесні 1919 активізувалася на Дону і Кубані. Денікінці загрожували Україні, насамперед Донбасові. Фактичними поборниками їх були укр. бурж. націоналісти, які стали на шлях антирад. заколотів (див. Григор'євщина, Махновщина). В травні — на поч. червня денікінці захопили Донбас і Крим, у червні — Харків, Катеринослав, Царицин.

Напружена обстановка вимагала централізації оборони всіх рад. республік. 1.VI 1919 в Москві на засіданні ВЦВК за участю представників РРФСР, України, Латвії, Литви і Білорусії було прийнято декрет про укладення воєнно-політ. союзу рад. республік і створення єдиного командування, про об'єднання рад. пар. г-ва, наркоматів транспорту, фінансів, праці. 9.VII опубліковано написаний В. І. Леніним лист ЦК РКП(б) «Всі на боротьбу з Денікіним!» — програму мобілізації сил для одночасної боротьби проти Денікіна і Колчака. Війська Сх. фронту завдали поразки колчаківцям, і ті почали відступати в Сибір. Це дало змогу перекинути значну частину рад. військ на Пд. фронт. Денікін, зазнавши невдачі на гол. напрямі — Курському і Воронежському, — спрямував свої війська, сили на оволодіння Україною. В липні білогвардійці зайняли Полтаву, Кременчук. Вони почали наступ на Київ, куди із Зх. в цей час просуваються недовбиті петлюрівські війська і т. з. *Українська галицька армія*, що стала ядром збройних сил *петлюрівців*. 30.VIII націоналістичні частини ввійшли в Київ. 31.VIII в місто вступили денікінці. Білогвардійці захопили майже всю Україну, встановивши тут режим кривавої диктатури.

Розгорнулася масова підпільна і партизан. боротьба проти військ Денікіна, для керівництва якою в липні 1919 було організовано *Зафронтове бюро ЦК КП(б) України* на чолі з С. В. Косіором. Восени 1919 збройні сили внутр. контрреволюції за допомогою Антанти знову активізували свої дії. Добровольча армія почала новий наступ на Москву на Курсько-Орловському напрямі. Погіршилося становище і на Сх. фронті, ускладнилася ситуація під Петроградом, де армія ген. Юденича, яка перейшла в кінці вересня в наступ, 16.X опинилася на підступах до міста. На захист Петрограда були мобілізовані комуністи та робітники, направлені війська з Східного фронту, приведені у бойову готовність загони Балтійського флоту. В грудні війська Юденича було розгромлено і відкинуто на тер. Естонії. *Петроградська оборона 1919* не ослабила уваги ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна до Пд. і Пд.-Сх. фронтів. У війська Пд. фронту прийшло по парт. мобілізації бл. 30 тис. комуністів і 10 тис. комсомольців. Під керівництвом В. І. Леніна було розроблено план розгрому Денікіна, 10.X 1919 рад. війська Пд. фронту перейшли в контрнаступ. Гол. удару рад. війська завдали в напрямі Харків — Донбас — Ростов-на-Дону. В жовтні 1919 внаслідок успішного здійснення ними Орловсько-Кремської операції ударне угруповання Добровольчої армії було розгромлено. Рад. частини визволили Орел і Воронеж, 12.XII — Харків, 16.XII — Київ, 7.II 1920 — Одесу, 27.II 1920 вони оволоділи останнім оплотом денікінців — Новоросійськом. Але значне угруповання білогвардійців (35—40 тис.) встигло пробитися на Пд. і закріпитися в Криму. В лютому частини Пд.-Зх. фронту завершили визволення Правобережної України й вийшли на рубіж Коростень — Шепетівка — Проскурів (тепер — м. Хмельницький) — р. Дністер. Великого розмаху 1918—19 набрала бо-

ротьба грудня 1918 зх.-укр. земель за встановлення Радянської влади і возз'єднання з Радянською Україною. Після розпаду Австро-Угорщини (жовтень 1918) частина зх.-укр. земель відійшла до новоутворених бурж. держав: Пш. Буковина — до Румунії, Закарп. Україна — до Чехословаччини. Сх. Галичину в липні 1919 захопила бурж.-поміщицька Польща. Боярська Румунія за допомогою укр. бурж. націоналістів встановила на Пш. Буковині режим жорстокого соціального й нац. гноблення. У тяжких умовах масових репресій і терору в краї під проводом комуністів (Компартію Буковини створено в листопаді 1918) розгорнувся визвольний рух, небувалого розмаху набрали страйки, політ. демонстрації, мітинги, збройні повстання. В січні вибухнуло *Хотинське повстання 1919*, в листопаді в Чернівцях спалахнуло *Сто тринадцятого Буковинського полку повстання 1919*. В Закарпатській Україні наростав рух на возз'єднання з Рад. Україною. Рішення про возз'єднання ухвалили і *Закарпатські всенародні збори 1919*. Здійснення його зірвали укр. бурж. націоналісти. 21.III 1919 в Угорщині, в т. ч. і на Закарпатті, під керівництвом компартії перемогла соціалістична революція, й було встановлено Рад. владу. Її органи — *директоріуми* — зробили перші кроки на шляху соціалістичних перетворень. Було створено *Закарпатську Червону гвардію*. Але під тиском переважачих сил міжн. імперіалізму Рад. влада на Закарпатті, як і в усій Угорщині, проіснувала 40 днів, впала. Всупереч волі трудящих, Закарпаття було включено до складу бурж. Чехословаччини. В Сх. Галичині в листопаді 1918 владу захопили укр. бурж. націоналісти, які проголосили утворення маріонеткової *Західноукраїнської народної республіки*. Під керівництвом створеної у лютому 1919 Компартії Сх. Галичини (КПСГ) розгорнулася боротьба трудящих проти контрреволюц. уряду ЗУНР (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). Ще в листопаді 1918 почалася польсь. інтервенція в Сх. Галичині; в липні 1919 польс. загарбники повністю окупували її. Влітку 1920 Червона Армія визволила майже 20 повітів Зх. України. На визволеній території було створено *Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку*, яка проіснувала до 23.IX 1920, коли бурж.-поміщицька Польща при підтримці Антанти окупувала тер. Сх. Галичини. Трудящі зх.-укр. земель під проводом Комуністичної партії продовжували боротьбу проти іноз. окупації, за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Для керівництва рад. і госп. будівництвом на визволеній тер. України 11.XII 1919 створено надзвичайний орган влади — *Всеукраїнський революційний комітет*. Після визволення всієї тер. України відновили діяльність ВЦВК і Раднарком УСРР. Компартія України очолила боротьбу трудящих республіки за відбудову зруйнованого війною нар. г-ва, насамперед пром-сті Донбасу. Для цього в лютому 1920 було створено *Українську трудову армію*. Велику роль у зміцненні Рад. влади на селі відіграли *комітети незаможних селян* (комнезами), створені в травні 1920. Але мирний перепочинок тривав недовго.

25.IV 1920 війська бурж.-поміщицької Польщі без оголошення війни напали на Країну Рад (див. *Радянсько-польська війна 1920*). Для прикриття своїх агресивних планів правлячі кола Польщі ви-

користали укр. бурж. націоналістів, а також яких Петлюра уклав зрадинську *Варшавську угоду 1920*. Відповідно до цієї угоди (укладена 21.IV у Варшаві) Директорія в обмін на визнання її «переходною владою» на Україні зрікалась Зх. Волині і Сх. Галичини на користь Польщі, зобов'язувалася зберегти зем. власність польс. поміщиків на Україні, забезпечити окупаційній військ. продовольством і транспортом. 6.V польс. війська захопили Київ. Радянська республіка знову змушена була мобілізувати свої сили для відсічі інтервентам. Конкретну програму дій було накреслено в тезах ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання», опублікованих 23.V 1920. Проведено нові парт. і комсомольські мобілізації. Для організації більшовицького підпілля і партизан. руху на окупованій території 26.V 1920 створено *Закордонний відділ ЦК КП(б)У*. Важливу роль у мобілізації сил укр. народу на боротьбу проти інтервентів відіграв *Четвертий Всеукраїнський з'їзд Рад* (травень 1920). В травні за планом, розробленим під керівництвом В. І. Леніна, війська Зх. і Пд.-Зх. фронтів розгорнули контрнаступ. 12.VI було визволено Київ (див. *Київська операція 1920*). На поч. липня рад. війська перейшли в рішучий наступ, розвиваючи гол. удар на Бялосток, Варшаву. На поч. серпня 1-а Кінна армія почала бої за Львів (див. *Львівська операція 1920*). Проте в серед. серпня 1920 польс. війська, які одержали значну допомогу від Антанти, перейшли в контрнаступ. Радянські війська змушені були відступити. Однак оскільки польські правлячі кола були неспроможні продовжувати війну, вони, всупереч зимогам Антанти, 12.X 1920 підписали договір про перемир'я, а потім — *Ризький мирний договір 1921*. В рад.-польс. переговорах брала участь делегація Рад. України в складі Е. Й. Квірінга, Д. З. Мануйльського, М. О. Скрипника. Представники польс. уряду, продовжуючи свою загарбницьку політику щодо України, відмовлялись визнати правомочність делегації Рад. України. Проте в результаті рішучої позиції рос. рад. делегації правомочність укр. рад. делегації була визнана. Рад. делегація, виходячи з необхідності швидкого укладення миру, погодилася на відхилення від *«Керзона лінії»* на користь Польщі. За цим договором Зх. Україна (Сх. Галичина і Зх. Волинь) і Зх. Білорусія відійшли до Польщі.

У 1920, плануючи напад на Країну Рад, Антанта велике місце відводила очолюваному ген. Врангелем залишкам білогвардійських військ у Криму. 6.VI Врангель

Група партизанів Новомосковського повіту Катеринославської губернії. 1919.

почав наступ на Пн. Таврію і до 24.VI захопив її. Закінчення війни проти бурж. поміщицької Польщі створило умови для ліквідації *орангелістичи*. У вересні 1920 за рішенням ЦК РКП(б) було організовано окремий Пд. фронт під командуванням М. В. Фрунзе. 28.X рад. війська перейшли в наступ і 31.X розгромили осн. сили Врангеля в Пн. Таврії, проте частини білогвардійців уклалися відійти в Крим. 7—11.XI рад. війська Пд. фронту в результаті *Перекопсько-Чонгарської операції* 1920 штурмом оволоділи укріпленнями Перекопського перешийка, переправилися через Сиваш і 17.XI завершили визволення Криму. Недобитки врангелівців евакуювалися у Туреччину. В листопаді 1920 рад. війська розгромили 40-тисячну петлюрівську армію, залишки якої втекли до Польщі. В 1920 Червона Армія завершила вигнання інтервентів з Серед. Азії, 1920 — на поч. 1921 — із Закавказзя, 1922 — з Далекого Сходу. У розгрімі внутр. контрреволюції та іноз. інтервентів на Україні визначну роль відіграли пролет. полководці, воєначальники і політ. працівники В. К. Блюхер, В. Н. Боженко, А. С. Бубнов, С. М. Будьонний, К. Е. Ворошилов, О. І. Горьодовіков, С. І. Гусев, Ф. Е. Дзержинський, І. Н. Дубовий, Р. П. Ейдеман, О. І. Єгоров, Д. П. Жлоба, В. П. Затонський, А. І. Корк, Г. І. Котовський, Ю. М. Кошубинський, М. Г. Кропив'янський, С. О. Меженінов, В. І. Межлаук, Г. К. Орджонікідзе, М. І. Подвойський, В. М. Примakov, Й. В. Сталін, І. П. Уборевич, І. Ф. Федько, М. В. Фрунзе, М. О. Шорс, Й. Е. Якір та ін. Радянська влада перемогла, довівши тим самим життєздатність нового держ. і сусп. ладу, перемогла тому, що війна, яку вона вела, була справедливою, вела-ся в інтересах широких нар. мас. Вирішальною умовою перемоги було керівництво Комуністичної партії, яка завдяки лєнінській соціалістичній і нац. політиці згуртувала навколо себе трудящих усіх націй країни. «Тільки завдяки тому, що партія була на сторожі, що партія була якнайсуворіше дисциплінована, і через те, що авторитет партії об'єднував усі відомства й установи, і на залик, що його дав ЦК, як один ішли десятки, сотні, тисячі і кінець кінцем мільйони, і тільки через те, що нечужані жертви були принесені, — тільки через це чудо, яке сталося, могло статися. Тільки через це, незважаючи на дворазовий, триразовий і чотириразовий похід імперіалістів Антан-ти та імперіалістів усього світу, ми спроможні були перемогти» (Лєнін В. І. Повне збір. тв., т. 40, с. 230).

Проводи комуністів, мобілізованих на крангелістський фронт. Полтава. 1920.

Період іноз. воєнної інтервенції і громадян. війни став для Країни Рад, у т. ч. для укр. народу, суворим школою політ. досвіду, перевіркою програм різних політ. партій. Зазнали нищівної поразки не тільки відкрито контрреволюц. партії, а й дрібнобурж. угодовські партії і угруповання, а т. ч. укр. націоналістичні партії. Трудящі України, як і ін. рад. республ., згуртувалися навколо Комуністичної партії, очолюваної В. І. Лєніним. Запорукою перемоги над силами контрреволюції були непорушні союз робітн. класу і селянства, братерська взаємодопомога рад. республ., серед яких провідна роль належала Рос. Федерації. Перемога Червоної Армії сприяла революц. боротьба трудящих капіталістичних країн і виступи міжвар. пролетаріату проти інтервенції під гаслом «*Рухи геть від Росії*». Перемога Рад. д-ви в громадян. війні зміцнила завоювання Великої Жовтн. соціалістич. революції. Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

М. І. Сипруненко.

Українська РСР у період відбудови народного господарства (1921—25)

Після переможного закінчення громадян. війни перед робітн. класом Рад. країни, всіма трудящими відкривалася можливість мирного будівництва. Постала необхідність якнайшвидше ліквідувати госп. розруху, відбудувати економіку, розгорнути соціалістичне будівництво, подолати фактичну нерівність народів, що залишилася у спадщину від царизму. Будівництво нового суспільства в Рад. країні почалося в умовах низького рівня розвитку продуктивних сил і культури, успадкованого від царської Росії, переважання дрібногосподарного сільського господарства, руйнівних наслідків світової і громадян. воєн, а також іноз. інтервенції. Продукція важкої пром-сті в УРСР порівняно з довоєнним часом знизилася майже в 9 раз, видобуток вугілля на шахтах Донбасу — до 18 %, виробництво металу становило лише 5 % довоєнного рівня, продукція маш.-буд. пром-сті знизилася до 4 %. У стані занепаду була легка і харч. пром-сть. Кількість робітників у пром-сті зменшилася удвоє, з великими перебоями працював транспорт. Розруха в нар. г-ві вела до розпорощення і декласування робітників. Це ослаблювало соціальну базу диктатури пролетаріату, що становило велику небезпеку для Рад. д-ви.

У складному становищі перебувало й с. г. України: посівна площа зернових культур порівняно з довоєнною зменшилася на 30 %, виробництво тех. культур — на 75—90 %. У 1921 було вироблено лише бл. 7 % цукру порівняно з 1913. Неврожай 1920 поглибив розорення с. г. В країні не вистачало хліба та ін. необхідніших продуктів харчування, а також пром. виробів. Тяжке екон. становище країни намагалися використати внутр. і зовн. вороги. Запеклу боротьбу проти Рад. влади розгорнули залишки повалених експлуататорських класів, укр. бурж. націоналісти.

На *Восьмому Всеросійському з'їзді Рад* (1920), в якому взяли участь і представники України, було схвалено план електрифікації Росії (*ГОЕЛРО*), в якому відводилося значне місце електрифікації України. Тут намічалася збудувати 9 електростанцій, зокрема Дніпровську ГЕС, а також ряд теплових (Штерівську та ін.). На з'їзді також було ратифікова-

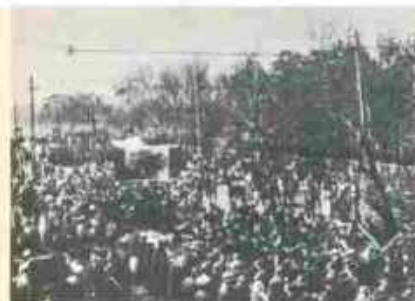
но *союзний робітничо-селянський договір між РРФСР і УРСР*. Протягом 1921 союзні договори були укладені також між Рос. Федерацією і Білоруською, Грузинською і Вірменською рад. республіками. Це був крок на шляху до утворення соціалістичної багатонац. д-ви. Конкретні завдання відбудови нар. г-ва України було накреслено на *П'ятому Всеукраїнському з'їзді Рад* (1921). З'їзд зобов'язав уряд розробити єдиний госп. план УРСР, який мав тісно пов'язуватися з відбудовою і розвитком всього нар. г-ва країни. Одним з першочергових завдань відбудовного періоду було відродження с. г. «Тільки через це, — зазначав В. І. Лєнін, — можна добитися і поліпшення становища робітників, і зміцнення союзу робітників з селянством, зміцнення диктатури пролетаріату» (Повне збір. тв., т. 43, с. 200). Ставилися завдання через відродження с. г. створити матеріальні передумови для відбудови і піднесення важкої пром-сті, що, в свою чергу, мало забезпечувати базу для перебудови с.-г. виробництва на соціалістичних засадах.

Перед Комуністичною партією і Рад. урядом постала необхідність виробити екон. політику, яка забезпечила б зміцнення союзу робітн. класу і селянства, піднесення продуктивних сил країни і залучення трудового селянства до будівництва соціалізму. Це означало необхідність ліквідувати *продрозверстку*, замінити її натуральним податком, і дати селянинові можливість використовувати на власний розсуд лишки продуктів свого г-ва. Заміна продрозверстки прод. податком була найголовнішим елементом *нової екон. політики* (неп) Рад. влади, рішення про запровадження якої ухвалив *Десятий з'їзд РКП(б)* (1921).

Керуючись рішеннями X з'їзду РКП(б), вказівками В. І. Лєніна, Компартія України розгорнула широку організаторську і політ. роботу по проведенню в життя нової екон. політики. *Перша Всеукраїнська нарада КП(б) України* (1921) одностайно схвалила рішення X з'їзду партії про перехід до неп, накреслила конкретні заходи по відбудові нар. г-ва республіки, розгортанню товарообороту, проведенню такої фінанс. політики, яка давала б можливість обмежувати зростання капіталістичних елементів. Труднощі, які переживала країна на початку відбудовного періоду, викликали похвальнення дрібнобурж. стихії, появу в середині партії фракційних груп, які виступали проти лєнінської лінії, нав'язали партії *дискусію про профспілки*.

На Україні, блокуючись з трояцькістами, деїстами (див. Група «*демократичного централізму*»), бухарінцями та ін. антипарт. угрупованнями, проти лєнінської лінії в госп. і парт. будівництві виступили укр. бурж. націоналісти, зокрема т. з. Укр. комуністична партія (див. *Укпінти*), яка вибрала в себе залишки *боротбистів*, «*незалежників*» та ін. дрібнобурж. партій. Націоналісти створювали ряд підлітних контрреволюц. орг-цій, підтримували петлюрівсько-куркульський бандітизм, який одержував допомогу від капіталістичних д-в.

Парт. і рад. органи України розробили конкретні заходи по ліквідації куркульсько-націоналістичного бандітизму. *П'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад* оголосив боротьбу проти бандітизму одним з першочергових завдань Рад. влади в республіці. Активну участь у боротьбі проти бандітизму відіграли, зокрема, *комітети незалежних селян* (комвези), комсомол, позаспілкова молодь України, які створювали частини *особливого призначення*, сільс. загони самооборони, не-

В. І. Ленин - Председатель Комитета для Петроградского Совета
Рабочих и Солдатских Депутатов.

Къ Гражданамъ Россіи.

Временное Правительство сложено. Государственная власть перешла въ руки органа Петроградского Совета Рабочихъ и Солдатскихъ Депутатовъ Военно-Революціоннаго Комитета, столичнаго и всего Петроградскаго пролетариата и гарнизона.

Дело за кѣмъ? Борился народъ немедленное предложение демократическаго мира, отмены помещичьей собственности на землю, рабочей контроль надъ производствомъ, сдѣланіе Съѣзднаго Правительства — это было обещано.

ДА ЗДРАВСТВУЕТЪ РЕВОЛЮЦІЯ РАБОЧИХЪ, СОЛДАТЪ И КРЕСТЬЯНЪ!

Временное Правительство
для Петроградскаго Совета
Рабочихъ и Солдатскихъ Депутатовъ.

21 января 1917 г. № 1.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.

1. Демонстрація трудящих Харкова у квітневій дні 1917. 2. Вільшовицька полкова на першотравневій демонстрації в Києві. 1917. 3. Перший червоногвардійський загін Брянського заводу в Катеринославі. 1917. 4. Написана В. І. Леніним відома «До громадян Росії!», передана через радіостанцію крєйсера «Аврора» 25 жовтня (7 листопада) 1917. 5. Частина будинку книжкового заводу «Арсенал», робітниками якого були головною ударною силою повстання київського пролетаріату проти Тимчасового уряду та Центральної ради. 6. Загін київських червоногвардійців, який брав участь у Січєвому

повстанні проти Центральної ради. 7. Вступ радянських військ у Київ у січні 1918. 8. Червоногвардійці Сняківського, які брали участь у боротьбі проти Центральної ради і каледішників. 1917. 9. Маніфест 1-го Всеукраїнського з'їзду Рад про встановлення Радянської влади на Україні 12 (26) грудня 1917, надрукований у «Вестнике Украинской Народной Республики». 10. Румунський революційний батальйон, що брав участь у боротьбі за владу Рад на Півдні України. Січень 1918. 11. Будинок у Харкові, де 11—12 (24—25) грудня 1917 проходив 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад. 12. Повідомлення про встановлення влади Рад у Києві та інших містах України.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЕ ОТЕЧЕСТВО ВЪ ОПАСНОСТИ.

FROM INFORMATION IN A SOURCE REPORT DATED 1/27/78, PAGES 1-2.

© 2004 Blackwell Publishing Ltd, *Journal of Internal Medicine* 255: 109–116

Зависимость параметров от температуры и концентрации / Исследования
по физическим свойствам полимеров. Труды Государственного научного центра
химии высокомолекулярных соединений Академии наук СССР. 1980.

© 1997, 1998 & 2000 by John Wiley & Sons, Inc. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, scanning, or otherwise, without the prior written permission of John Wiley & Sons, Inc.

ИЗДАТЕЛЬСТВО «НАУКА» — ПРЕДЛАГАЕТ ВАМ:

As a result, the authors conclude that the use of the term "cognitive" is not appropriate in the context of the current study. The authors suggest that the term "cognitive" should be used only when the study is specifically focused on the cognitive aspects of the phenomenon being studied.

1. *Journal of the American Medical Association*, 1990; 263: 1000-1001.

Содержание статьи в журнале: 1. Введение. 2. Методика исследования. 3. Результаты исследования. 4. Заключение. 5. Литература.

Судья Первого Круга:

Journal of Health Politics, Policy and Law, Vol. 35, No. 1, February 2010
DOI 10.1215/03616878-1250000 Printed in the United States of America
© 2010 by Duke University Press

Українська РСР у період інтернаціональної воєнної інтервенції і громадянської війни 1918—20

1. Шахтарі Пастухівського рудника (Донець) — учасники боротьби проти німецьких окупантів. 2. Декрет Ради Народних Комісарів «Соціалістична Вітчизна є небезпечною!». 3. Білий Поліський козачий загін, який боровся проти німецьких окупантів та петлюрівців. 4. Завантаження зерна, нагромащеного англо-французькими інтересами. 5. Брошує «Комуніст». «На громах петлюрівській банди в район Коростина. 1919. 6. Вступ радянських військ до Києва після вигнання петлюрівської Директорії. 8 лютого 1919. 7. В. І. Ленін виступає перед білорусько-комуністами, які відправляються на фронт».

боротьбу проти Деланіна. Москва. 16 жовтня 1919. 8. Вступ кавалерійської бригади Г. І. Котовського на Одесу після вигнання денікінців. Лютий 1920. 9. М. І. Подвойський на огляді кулеметної роти (імені В. І. Леніна). Станція Жмеринка. 1919. 10. Частини Червоної Армії проти відпрацьованих на польський фронт. Москва. 1921. 11. Комсомольці Миколаївщини вирушають на польський фронт. 1920. 12. Комуністи-добровільці Червоної армії проти відпрацьованих на польський фронт. 1920. 13. А. Калінін врятує під колом на Врангеля. 1920. 14. Голова ЦВКМ Г. І. Калінін врятує червоноармійців Червоної армії після прогону врангелістів.

ли роз'яснювальну роботу серед селян. Заг. керівництво боротьбою проти бандитизму здійснював М. В. Фрунзе; військ. частини, які брали участь у розгромі махновських і петлюрівських банд, очолювали І. Н. Дубовий, Г. І. Котовський, О. Я. Пархоменко, Р. П. Ейдеман, Й. Е. Якір та ін. На кінець 1921 з політ. бандитизмом на Україні було в основному покінуто. Ліквідація бандитизму була важливою умовою подальшого зміцнення Рад. влади в республіці, могутнім ударом по укр. бурж.-націоналістичній контрреволюції. Значну роль у розгромі і викритті контрреволюції, суті укр. бурж.-націоналізму відіграв судовий процес над атаками укр. партії есерів (УПСР) 1921 в Києві. На процесі було викрито справжню суть політики не тільки есерів, а й усіх укр. бурж.-націоналістичних партій як організаторів банд і агентів іноз. імперіалістів. Велика організаторська і масово-політ. робота комуністів, комсомольців і незаможників на селі, послідовне здійснення непу, зростання активності сел. мас забезпечили перші успіхи у відбудові с. г. Незважаючи на неврожай, що охопив пд. губернії України, прод. податок 1921 по Україні було зібрано більш як на 86 %.

Неврожай 1921 ускладнив умови відбудовного періоду. На поч. серпня 1921 В. І. Ленін звернувся до укр. селянства із закликом подати допомогу голодуючим Поволжя. У відповідь на це звернення трудяче селянство України відправило до Рад. Росії 1921—22 понад 31 млн. пудів хліба. Водночас на Україні було вжито понад 200 тис. біженців з голодуючих районів Поволжя і Сибіру, а т. ч. понад 50 тис. дітей.

У період відбудови нар. г-ва виняткове значення мало відродження Донбасу — гол. вуг.-металург. бази країни. На закл. партії «Все для Донбасу!» сюди приїхали тисячі комуністів і комсомольців з усієї країни, доставлялися машини й устаткування з Москви і Петрограда, подавалася допомога у відбудові і будівництві нових шахт і заводів. За дорученням ЦК партії на Україну для подання допомоги у відбудові нар. г-ва і насамперед Донбасу не раз виїздили Ф. Е. Дзержинський, Г. К. Орджонікідзе, ін. видатні діячі партії і Рад. д-ри.

Однією з ефективних форм соціалістичних методів праці стали *комуністичні суботники* (на Україні перший суботник відбувся 11.1 1920 у Харкові). В березні 1920 в суботнику в Харкові взяли участь М. І. Калінін і Г. І. Петровський. Тільки в квітні 1921 в Юзівському (тепер Донецькому) районі було проведено 500 суботників, в яких взяли участь 70 тис. робітників. Ініціаторами їх були партійні і комсомольські організації. За трудовий героїзм, виявлений юзівськими гірниками, ВУЦВК 1921 нагородив їх Червоним прапором. Внаслідок вжитих заходів видобуток вугілля 1921 досяг 350 млн. пудів (5,7 млн. т) проти 272 млн. пудів (4,5 млн. т) у 1920. Перші успіхи у відбудові вуг. пром-сті Донбасу створили передумови для відродження металургійної та ін. галузей пром-сті. В 1921 почали відроджуватися Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни. В кінці 1921 стали до ладу Юзівська і Макіївська домни, а також мартенівські печі кількох з-дів. На семи з-дах було налагоджено прокатку металу. Приступили до видуску паровозів Луганський, Харківський паровозобудівні з-ди; почали давати продукцію Дебальцівський, Маріупольський, Краматорський і ряд ін. металург. з-дів. Відбудовувалися залізничні вузли — Харківський, Ясинуватський, Лозівський, Одеський, Київський.

Для прискорення відбудови залізниць республіки було передано частину паровозів з Сибіру, використано запаси металу уральських з-дів. Деяких успіхів добилася маш.-буд. пром-сть, насамперед с.-г. машинобудування. Підіймалися з руїн і почали давати продукцію підприємства легкої і харч. пром-сті.

Підсумки першого року мирного соціалістичного будівництва підбив *Одинадцятий з'їзд РКП(б)* (1922), на якому висувалося нове завдання: перегрупування сил для переходу в рішучий наступ на капіталістичні елементи. Виконуючи рішення з'їзду, Компартія України і всі її місц. орг-ції з новою силою взялися за дальшу мобілізацію трудящих на боротьбу з госп. розрухою. Все більше ставало до ладу шахт, ф-к і з-дів. У с. г. валовий збір зернових культур на Україні 1922 підвищився до 637 млн. пудів проти 227 млн. пудів 1921. Поліпшувалася добробут робітників і селян, підвищувалася роль робітн. класу в розв'язанні політ. і госп. завдань. Перші кроки відбудови нар. г-ва показали, що ліквідація госп. розрухи і побудова соціалізму, забезпечення надійної оборони країни та всебічного розвитку всіх народів можливі тільки за умови об'єднання рад. республік в єдину багатонац. д-ву. На з'їздах Рад, численних зборах і мітингах трудящі висловлювалися за якнайшвидше об'єднання рад. республік. Беручи до уваги прагнення широких мас трудящих різних національностей, В. І. Ленін розробив конкретний план створення єдиної Рад. багатонац. д-ви на основі добровільного і рівноправного об'єднання рад. республік.

Виражаючи волю укр. народу, *Сьомий Всеукраїнський з'їзд Рад* (грудень 1922) одностайно ухвалив рішення про своєчасність і необхідність утворення Союзу РСР. 30.XII 1922 *Перший з'їзд Рад СРСР* затвердив *Декларацію про утворення СРСР і Договір про утворення СРСР*. Утворення першої в світі соціалістичної багатонац. д-ви — *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* мало всесвітньо-істор. значення. Воно знаменувало собою величезну перемогу ленінської нац. політики і було початком нового етапу в розвитку економіки і культури як Країни Рад в цілому, так і кожної рад. республіки зокрема. Завдяки утворенню СРСР Рад. Україна змогла швидше відбудувати нар. г-во, зміцнити співробітництво з усіма братніми республіками в галузі економіки, культури. В. І. Ленін в своїх останніх працях («Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Краще менше, та краще» та ін.) всебічно розробив план побудови соціалізму в СРСР, накреслив шляхи створення комуністичного суспільства. Виходячи з ленінських настанов і заг. завдань партії в галузі госп. будів-

ництва, *Сьома конференція КП(б) України* (1923) затвердила заходи, спрямовані на дальшу відбудову і розвиток пром-сті республіки, яка посідала значне місце в економіці СРСР. З метою дальшого розвитку с. г. конференція намітила заходи щодо проведення землевпорядкування, забезпечення сільс. бідноти тягловою силою та реманентом, розвитку с.-г. кооперації, поліпшення існуючих і створення нових колективних г-в. *Дванадцятий з'їзд РКП(б)* (1923) у своїх рішеннях про пром-сть, про податкову політику, роботу на селі, по нац. й орг. питаннях визначив дальші завдання соціалістичного будівництва, рішуче засудив опортуністичні елементи, які виступали проти ленінської політики партії, закликав комуністів до рішучої боротьби проти великодержавного шовінізму і місц. націоналізму. Мобілізувати маси на втілення в життя рішень XII з'їзду РКП(б), парт. орг-ції України посилили організаторську і масово-політ. роботу серед трудящих. Ставали до ладу відбудовані з-ди, шахти, ф-ки. Серед них були такі важливі підприємства, як Дніпровський у м. Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ), Макіївський, Єнакіївський, Костянтинівський металург. з-д, Луганський паровозобудівний з-д. У 1925 вже працювали 26 доменних печей. Важка пром-сть республіки 1925 досягла 84,5 % довоєнного рівня. Швидко відбудовувалися залізничний транспорт, зростає видобуток вугілля в Донбасі, а легка і харч. пром-сть перевищили довоєнний рівень. З кін. 1922 почалося відновлення чисельності робітн. класу, зумовлене відродженням пром-сті. Кількість робітників важкої пром-сті України, що зменшилась з 631 тис. у січні 1914 до 274 тис. в кін. 1922, на поч. 1926 становила 541 тис. чол. Це свідчило про високі темпи відбудовного процесу на його завершальному етапі. Важливим показником консолідації робітн. класу за роки відбудови нар. г-ва було неухильне зростання парт. пропарку. На кожну тисячу пром. робітників України 1922 припадало 26 комуністів, на початку 1924 — 42. 21.1 1924 Комуністичну партію, рад. народ і трудящих усього світу спіткало велике горе — помер В. І. Ленін. За оголошенням ЦК РКП(б) ленінським призовом у партію 31,5 тис. робітників України вступили до Комуністичної партії.

Радянська д-ва подавала велику допомогу селянству, пасамперед біднякам. Комітет сприяння с. г. при уряді України, очолюваний Г. І. Петровським, виділив на поч. 1923 для найбіднішого селянства позику в сумі 5 млн. крб. золотом. Збільшувалося постачання с.-г. реманенту. У 1923 на Харків. паровозобудівному з-ді почалося виготовлення перших тракторів.

Початок будівництва Шчерівської електростанції. Донбас, 1923.

Допомога держави, шефство робітн. колективів підприємств, активна діяльність комнезамів — все це забезпечило досягнення значних успіхів у відродженні с. г. Всього за роки відбудови укр. селяни одержали від держави у формі натуральної позики 491 тис. т зерна і посівного матеріалу. В республіці виникло акціонерне т-во «Село — допомога», якому держава надала значні кошти і матеріальні засоби. Певну роль у відбудові с. г. відіграли комітети взаємодопомоги, які вперше виникли на поч. 1923. У листопаді 1922 ВУЦВК затвердив Земельний кодекс УРСР, який закріплював основні принципи земельних відносин, установлені ленінським Декретом про землю. Аграрні перетворення Рад. влади збільшили обсяг землекористування бідняцько-середняцьких господарств на Україні у 1,5 рази. В 1925 посівна площа на Україні становила 23 млн. га і досягла довоєнного рівня. Майже довоєнного рівня досяг і валовий збір зерна. Проте продуктивність одноосібних г-в залишалася низькою. У роки відбудови в с. г. поступово змінювався соціалістичний сектор, представлений рад. (державними) господарствами — радгоспами і колективними господарствами селян — колгоспами. В 1925 на Україні існувало бл. 700 радгоспів і бл. 3,5 тис. артілей, комун і товариств для спільного обробітку землі. Партійні, рад., профспілкові й інші орг-ції України приділяли велику увагу нац.-культур. будівництву в республіці. ЦК РКП(б) і Уряд Рад. Росії подавали допомогу трудящим України в культур. будівництві, в піднесенні освіти, в підготовці кадрів спеціалістів та ін. Першочерговим завданням культур. революції Рад. держава вважала ліквідацію неписьменності і малописьменності дорослого населення. Для подання допомоги органам народної освіти у 1923 за прикладом РРФСР в республіці було створено добровільне т-во «Геть неписьменність» на чолі з Г. І. Петровським. На кінець відбудовного періоду кількість письменних у республіці збільшилась на 60 %, працювало бл. 18 тис. шкіл, 145 технікумів, 35 вузів, 30 робітфаків. Важливим показником розгортання культур. революції були успіхи рад. науки. На Україні гол. центром стала Всеукр. Академія наук (ВУАН, з 1937 — АН УРСР), яка була заснована 1919. ВУАН об'єднувала і координувала діяльність осн. наук. установ і окремих вчених, спрямовувала розвиток науки відповідно до потреб нар. г-ва, вивчала досягнення світової науки. Важливу роль у житті рад. народу почали відігравати укр. рад. література і мистецтво. В 1923—25 на Україні було здійснено адм.-тер. реформу, яка сприяла розвитку економіки та зміцненню Рад. д-ви. Замість 12 губерній, 102

повітів і 1989 волостей 1925 було утворено 41 округ з 680 районами. *Дев'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад* (1925) затвердив зміни в Конституції республіки, які законодавчо закріпили входження Рад. України до СРСР. Комуністична партія поряд з відбудовою нар. г-ва, розвитком освіти і культури трудящих приділяла велику увагу дальшому зміцненню укр. рад. державності, поліпшенню роботи Рад, вдосконаленню роботи держ. апарату. Неухильно проводилась у життя ленінська нац. політика, що забезпечувало дальше зростання союзу робітників і селян, дружби і співробітництва укр. народу з усіма народами Рад. Союзу. *А. В. Діглат.*

Українська РСР у період будівництва і зміцнення соціалізму (1926—41)

Після успішного завершення відбудови нар. г-ва республіки Компартія України мобілізувала трудящих на боротьбу за здійснення істор. рішення *Чотирнадцятого з'їзду ВКП(б)* (1925) про соціалістичну *індустріалізацію* країни. Рад. країна вступила в новий етап соціалістичного будівництва. Гол. метою індустріалізації, яка становила серцевину всього соціалістичного перетворення країни, було створення матеріально-тех. бази соціалізму, розвиток і зміцнення соціалістичних виробничих відносин. Перемога соціалізму в СРСР була можлива тільки в результаті могутнього розвитку основи соціалістичної економіки — важкої індустрії, здатної підняти все нар. г-во, реорганізувати на соціалістичних засадах с. г., зміцнити союз робітн. класу і селянства, дружбу рад. народів, підвищити матеріальний і культур. рівень трудящих, забезпечити обороноздатність країни, її техніко-екоп. незалежність від капіталістичного світу. Необхідно було створити ряд нових галузей сучас. важкої пром-сті, реконструювати старі і збудувати нові підприємства, які виробляли б засоби виробництва. Особливу роль у цьому відігравала *електрифікація* країни. Індустріалізація в СРСР проводилася без допомоги ззовні, за рахунок внутр. нагромаджень, найсучаснішого режиму економії. Соціалістична індустріалізація відбувалась в обстановці капіталістичного оточення і постійної загрози нападу з боку агресивних сил імперіалізму. Міжнарод. обстановка зумовила надзвичайно тісні строки перетворень, вимагала великого напруження всіх сил і засобів. Курс на соціалістичну індустріалізацію партія, робітн. клас відстояли і провели в

життя в запеклій боротьбі проти недобитків повалених експлуататорських класів, проти капіталістичних елементів у місті і на селі, проти нелегальних контрреволюц. орг-цій (див., зокрема, *Промпартія*), проти *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку, правого уряду у ВКП(б), націонал-ухильництва* та ін. антипарт. угруповань, що намагалися аштовхнути країну у ленінського шляху. На Україні підірвану роботу проводили й укр. бурж. націоналісти, зокрема контрреволюц. орг-ція «*Сілка визволення України*», антинар. суть якої було відкрито на судовому процесі 1930. Компартія України була вірною опорою ЦК ВКП(б) в боротьбі за генеральну лінію партії. *Десятий з'їзд КП(б) України* (1927) засудив троцькістську опозицію, схвалив рішучу боротьбу проти проявів націоналізму в КП(б)У. поставив завдання неухильно втілювати в життя генеральну лінію партії на індустріалізацію країни, тримати курс на реорганізацію с. г. на основі *кооперативного плану В. І. Леніна*. Варіація завдань соціалістичної індустріалізації було пов'язане з розв'язанням проблеми капіталовкладень у пром-сть. Зосередження в руках д-ви командних висот у нар. г-ві дало можливість розв'язати цю проблему. Вже 1926/27 капіталістичні вкладення в пром-сть СРСР становили бл. 1 млрд. крб., з них 269,4 млн. крб. припадало на пром-сть Рад. України. Компартія України, уряд республіки зосередили зусилля на ощадливому і раціональному використанні нагромаджених коштів. Було запроваджено суворий режим економії, ліквідовано непродуктивні витрати, скорочено надмірно роздуті штати установ. Зростання нагромаджень сприяли раціоналізація виробництва, зниження собівартості пром. продукції, піднесення продуктивності праці. Розгортання індустріалізації прискорило процес зростання кількості працюючих у нар. г-ві, особливо у важкій пром-сті. В 1925/26—1928/29 кількість робітників і службовців у нар. г-ві республіки збільшилась з 1,7 млн. до 2,2 млн. чол. Компартія України і уряд республіки вжили рішучих заходів щодо поліпшення підготовки кваліфікованих кадрів для пром-сті. Було значно розширено мережу серед. і вищих тех. навч. закладів, короткотермінових курсів. На керівні госп. посади партія висувала випробуваних у боротьбі за соціалізм комуністів. Курс партії на соціалістичну індустріалізацію викликав трудове піднесення робітн. класу. Органічною складовою частиною соціалістичного будівництва стала *ударництво*, рух раціоналізаторів і винахідників. Пожвавилася діяльність Рад, піднялася їхня роль у госп. будівництві. Активізувалась діяльність профспілок, які 1927 об'єднували 2 млн. робітників і службовців. Свої зусилля профспілки спрямовували на те, щоб залучити широкі маси робітників до активної участі в індустріалізації країни. Послідовно здійснюючи ленінський план соціалістичної індустріалізації, трудящі України під керівництвом Комуністичної партії за допомогою трудящих братів республік добились серйозних успіхів. У 1926—29 в республіці було споруджено 408 і реконструйовано 421 пром. підприємство. Зросла питома вага важкої пром-сті в усьому нар. г-ві.

Перші успіхи соціалістичної індустріалізації позитивно позначилися на розвитку с. г. Збільшились держ. капіталовкладення в цю галузь, постачання селу машин. За обсягом валової продукції с. г. 1927 перевершило рівень 1913. Проте його розвиток різко відставав від темпів зростання пром-сті, що гальмувало ре-

Вручення ордена Червоного Прапора робітникам Луганська. 1925.

конструкцію нар. г-ва. Гол. причина цього полягала в тому, що с. г. залишалося дрібногосподарним.

П'ятинадцятий з'їзд ВКП(б) (1927) для ліквідації відставання с. г. визначив курс на *колективізацію сільського господарства*. Компартія України створювала умови для розвитку масового колгоспного руху. Збільшилася держ. допомога с. г. Велике значення для підготовки колективізації мало створення *радіосіті*. З 1928 створювалися *машинно-тракторні станції (МТС)*, які стали осн. формою виробничої зв'язки між робітн. класом і селянством, базою тех. реконструкції і соціалістичної перебудови с. г. Першою МТС в Рад. Союзі стала *Машинно-тракторна станція імені Т. Г. Шевченка*, створена в Березівському р-ні на Одещині. **Шістнадцята конференція ВКП(б) (1929)** мобілізувала партію і народ на нове піднесення соціалістичного будівництва. Конкретною програмою побудови екон. фундаменту соціалістичного суспільства став *перший п'ятирічний план розвитку нар. г-ва РСР* на 1928/29—1932/33, схвалений XVI конференцією ВКП(б) і затверджений 5-м з'їздом Рад РСР. Його осн. завданням було створення в країні власної тех. бази для реконструкції всього нар. г-ва шляхом швидких темпів соціалістичної індустріалізації, проведення колективізації с. г., забезпечення суттєвого збільшення питомої ваги соціалістичного сектора в нар. г-ві. **Одинадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад (1929)** затвердив п'ятирічний план УСРР як складову органічну частину нар.-госп. плану РСР. На заклик XVI конференції ВКП(б) у трудових колективах широко розгорнулося соціалістичне змагання за виконання і перевиконання першого п'ятирічного плану. Внаслідок цього темп розвитку соціалістичної пром-сті набув небаченого в історії розмаху. Значно зросла продуктивність праці в пром-сті. Створивши необхідні екон. і політ. передумови, Комуністична партія перейшла в 2-й пол. 1929 до здійснення програми суцільної колективізації с. г. Проводячи наполегливу боротьбу за здійснення рішень XV з'їзду ВКП(б), парт. орг-ції України добились істотних зрушень у розвитку колг. руху. За 1926—29 кількість колективних г-в у республіці збільшилася з 3064 до 14 306.

5.1 1930 ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», яка встановлювала різні терміни колективізації по районах. ЦК партії підкреслював лєнінський принцип добровільності у колг. будівництві і застерігав проти спроб «декретувати» зверху. Важливу роль у колективізації відіграла допомога робітників. Робітн. клас України послав на село бл. 8,5 тис. (у т. ч. 2 тис. в ін. райони країни) своїх кращих представників, здатних очолити молоді с.-г. колективи (див. *Двадцятитисячники*). На поч. червня 1931 третину районів республіки було колективізовано більш як на 80 %. В ряді районів республіки масовий колг. рух переріс у суцільну колективізацію. Особливо швидкими темпами розвивалася колективізація в степових районах республіки. В ході колективізації знайдено найдоцільнішу форму громад. ведення г-ва — с.-г. артіль, яка давала змогу поєднати громад. й особисті інтереси селян, було подолано лінійні спроби запровадити зрівняльний принцип розподілу і усунуто порушення принципу добровільності вступу селян до кооперативів, що мали подекуди місце. Створення колгоспів відбувалося в зашкідливій боротьбі проти *куркульства*. Лише з січня по червень 1930 куркулі

вчинили на Україні понад 1500 терористичних актів. Опір експлуататорів на селі було зломлено зусиллями робітн. класу і сільс. бідноти в тісному союзі з серед. селянством. На базі суцільної колективізації в країні було ліквідовано останній, найчисленніший експлуаторський клас — *куркульство*. У результаті колективізації села дрібногосподарний уклад поступився місцем соціалістичному: с. г., в минулому найвідсталіша галузь економіки, було переведено на соціалістичні рейки.

Шістнадцятий з'їзд ВКП(б) (1930) увійшов в історію як з'їзд розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту. Озброєна його рішеннями, Компартія України, приділяючи повсякденну увагу проведенню глибоких революц. перетворень у с. г., водночас неослабно здійснювала політику індустріалізації. 1.X 1931 став до ладу *Харківський тракторний завод*. 10.X 1932 почав діяти *Дніпрогес* ім. В. І. Леніна. Успішно здійснювалася реконструкція старих заводів, залізничного транспорту та ін. галузей нар. г-ва. Яскравим виявом трудового героїзму трудящих республіки був широкий розмах *соціалістичного змагання*, яке на кінець п'ятиріччя охопило понад 60 % робітників. Осн. формою соціалістичного змагання був рух ударних бригад. Грандіозні плани соціалістичного будівництва в республіці здійснювалися спільними зусиллями всіх народів багатонац. Рад. д-ви. Братні республіки, насамперед РРФСР, постачали Україні устаткування, буд. матеріали. На підприємствах України пліч-о-пліч з українцями працювали представники ін. національностей Рад. країни. В той же час Радянська Україна робила все більший внесок у розвиток загальносоюзної економіки. З метою наближення роботи партійного, радянського і державного апарату до завдань соціалістичного будівництва було здійснено адм. реформу. В 1930 ліквідовано округи, 1932 створено 7 областей (Вінницьку, Дніпропетровську, Донецьку, Київську, Одеську, Харківську, Чернігівську). Внаслідок самовідданої праці трудящих план першої п'ятирічки було виконано достроково — за 4 роки і 3 місяці. Гол. підсумком її була побудова фундаменту соціалістичної економіки. Було створено сучас. важку індустрію. В основному проведено соціалістичне перетворення дрібного сел. г-ва. Пром-сть і с. г. почали розвиватися на заг. соціалістичній основі, було в основному ліквідовано багатокласність в економіці. Соціалістична власність у двох її формах — державній (загальнонародній) і кооперативно-колгоспній — стала пануючою. Питання «хто — кого» було розв'язано на користь соціалізму в місті і на селі. На кінець 1930 в РСР було повністю і остаточно ліквідовано безробіття.

Протягом п'ятиріччя в нар. г-во республіки було вкладено 11,4 млрд. крб., збудовано 400 пром. підприємств, реконструйовано багато старих фабрик і заводів. Валова продукція всієї важкої пром-сті України зросла за п'ятирічку в 2,3 рази. При цьому важка індустрія давала на кінець п'ятиріччя 60,6 % продукції всієї пром-сті. В 1932 на Україні налічувалося 25,3 тис. колгоспів, 2274 радгоспи, 592 МТС. Соціалістичне с. г. було оснащено найновішою технікою. В братерській сім'ї рад. республік України перетворилася з відсталої, аграрної на передову, індустріально-агр. республіку, стала потужною базою завершення тех. реконструкції всіх галузей нар. г-ва

РСР. В обстановці політ. і трудового піднесення трудящих республіки відбувся **Дванадцятий з'їзд КП(б) України (1934)**, який підбив підсумки боротьби трудящих республіки за виконання рішень XVI з'їзду ВКП(б) та XI з'їзду КП(б)У і визначив завдання дальшого розвитку соціалістичної індустріалізації, колективізації с. г. і культур. будівництва. За рішенням з'їзду в червні 1934

Перша хлібна валка радгоспу «Казовка», 1930.

столицю Рад. України перенесено з Харкова до Києва. Завершення тех. реконструкції нар. г-ва було осн. і вирішальним госп. завданням *другого п'ятирічного плану (1933—37)*, затвердженого **Сінадцятим з'їздом ВКП(б) (1934)**. Осн. політ. завдання другої п'ятирічки полягало в остаточній ліквідації капіталістичних елементів, у цілковитому усуненні причин, що породжують експлуатацію людщини людиною і поділ суспільства на експлуататорів і експлуатованих, у подоланні пережитків капіталізму в економіці і свідомості людей, у вихованні їх свідомими і активними будівниками соціалізму. В єдиному держ. плані намічалася широка перспектива розвитку нар. г-ва України. Новим п'ятирічним планом передбачалося збільшення в 2,3 рази порівняно з першою п'ятирічкою капиталовкладень у нар. г-во, дальше тех. переоснащення пром-сті, с. г. і транспорту.

Український народ з величезним трудовим піднесенням зустрів прийняття другого п'ятирічного плану. Боротьба за його виконання розгорнулася в умовах серйозного ускладнення міжнар. обстановки. Глибока й затяжна депресія, що настала в капіталістичному світі після екон. кризи 1929—33 (див. *Економічні кризи*), зумовила дальше загострення всіх суперечностей капіталізму. В багатьох капіталістичних країнах і колоніях активізувався масовий революц. рух. Для придушення робітн. руху ім. монополісти 1933 поставили при владі націонал-

М. І. Калинін і Г. К. Орджонікідзе на учрочистому мітингу, присвяченому пуску Дніпрогесу. Жовтень 1932.

оціалістську партію — партію терористичної фашист. диктатури. Нім. імперіалізм, відновивши за допомогою амер. редитів свою екон. могутність, готував до нового переділу світу. Вогнища війни виникли на Далекому Сході (япон. гресія з 1931 в Китаї) та в Центр. Європі (зведення 1936 Німеччиною військ у Рейнську область).

Радянський уряд беззастановно боровся за відвернення нової світової війни, не аз пропонуючи організувати систему оліктивної безпеки. Проте його ініціатива натрапляла на запеклий опір прав-

Інженери шахти імені Ілліча Ворошилов-Радської області укладають договір на оціалістичне змагання. 1939.

ячих кіл Великобританії, Франції, США, які всіляко заохочували фашист. ежими до війни проти Рад. країни. Іослідно здійснюючи ленінську політику мирного співіснування, Комуністич. а партія зміцнювала далі екон. і оборон. у могутність Рад. Союзу. Виходячи із авдань другої п'ятирічки, Компартія /країни зосередила увагу на дальшому юзвитку базових галузей нар. г-ва — вульної пром-сті, чорної металургії, заїзничного транспорту і с. г. Далі розвинулося соціалістичне змагання, осв. змітання якого стала боротьба за освоєння ювої техніки як гол. лавки в розвитку оціалістичної економіки в той період. Іа кінець 1933 в промисловості республіки соціалістичним змаганням і ударним було охоплено 70 % робітників і лужовців. У 1935 в Довбасі виник лух передовиків виробництва за максималне підвищення продуктивності праці плохом найдосконалішого оволодіння ювою технікою і раціональної організації праці, який за ім'ям його ініціатора ювельного шахтаря О. Г. Стаханова істав назву *стахановського руху*. Цей рух охопив усі галузі пром-сті, транспорту і с. г. Серед його зачинателів були лавинист Донецької з-ці П. Ф. Кривонос, аріупольський сталевар М. М. Маай, донецькі гірники М. Д. Люканов, І. М. Концепалов, колгоспники М. В. натенко, М. С. Демченко, Г. Д. Кошова, рактористка П. М. Ангеліна та ін. Інаслідок масового розгортання руху юваторів продуктивність праці в пром-ті УРСР 1933—36 зросла на 75 %. Опую партії в піднесенні пром-сті були профспілки, організуюча роль яких зросла у зв'язку з передаванням їм функцій контролю за виконанням рад. трудового аконодавства і управління держ. соціальним страхуванням.

Інфраючи на всезростаючу індустріальну базу, Компартія України розгорнула еличезну роботу, спрямовану на зміцнення соціалістичного ладу на селі. Навесні 1933 з метою подолання труднощів, що творилися у с. г., республіці було надано лачні насіннєву, продовольчу і фуражну позики; колгоспи, радгоспи, МТС одержали 15 тис. тракторів, 2400 комбайнів, і тис. автомашин. Велику роль у зміцненні колд. ладу відіграли політичні відділи МТС і радгоспів, створені за рішенням Ічйового об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК

ВКП(б) 1933. На Україні було організовано 846 політ. відділів, куди партія направила 4,5 тис. комуністів. У 1935 відбувся *Тринадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад*, який накреслив заходи щодо дальшого піднесення всіх галузей нар. г-ва. Ленінська нац. політика забезпечила дальший розвиток економіки і культури Рад. України. План другої п'ятирічки було виконано достроково (до 1.IV 1937). Ії гол. госп. завдання — завершення тех. реконструкції нар. г-ва — в основному було розв'язане. В 1937 на нових і повністю реконструйованих підприємствах було вироблено 80 % усієї пром. продукції республіки. На соціалістичних ланах в УРСР працювало 83,9 тис. тракторів, 26,7 тис. комбайнів та багато ін. техніки. Вартість усієї валової пром. продукції за роки другої п'ятирічки зросла в два з лишком рази. Було збудовано багато нових пром. підприємств, у т. ч. «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», *Новокраматорський машинобудівний завод*. В економіці остаточно переміг соціалістичний сектор, на який 1936 припадало 99,8 % валової продукції всієї пром-сті і 97,7 % валової продукції с. г. республіки. Було завершене колективізацію с. г. В 1937 в УРСР 27,3 тис. колгоспів об'єднували 96,1 % сел. дворів і обробляли 99,7 % посівних площ. Значно зріс матеріальний добробут і підвищився культур. рівень трудящих республіки. Фонд заробітної плати робітників і службовців 1933—36 зріс удвоє, а грошові доходи колгоспників — у 1,8 рази. Успішно здійснювалася *культурна революція*. Рад. Україна перетворилася на республіку суцільної письменності. За роки п'ятирічки кількість учнів у всіх школах збільшилася на 883,3 тис. чол. У 1937 у вузах навчалось понад 100 тис. студентів. Успішно розв'язувалося нитання підготовки кадрів рад. інтелігенції. Було відкрито 5480 нових клубів, 6110 б-к. У 1940 працювало 5822 кіноустановки. Збільшився випуск книг, брошур, газет, журналів. Розвиток укр. літератури і мистецтва відбувався в тісному єднанні з пром-ю і мистецтвом братніх народів СРСР. Новими значними творами збагатили укр. культуру, соціалістичну за змістом і національну за формою, письменники, художники, скульптори, композитори. Вчені республіки зробили вагомий внесок у розвиток рад. науки. Наук. дослідження були поставлені на службу соціалістичному будівництву. В результаті успішного виконання п'ятирічних планів в країні в основному було побудовано соціалістичне суспільство. Гол. результат перемоги соціалізму в СРСР — утвердження соціалістичних виробничих відносин у всіх галузях нар. г-ва. Було розв'язано найважче завдання соціалістичної революції — створення соціалістичної економіки. Приватний капітал був остаточно витіснений з усіх сфер нар. г-ва. Соціалістична власність на засоби вироб. в двох її формах — державній (загальнонародній) і кооперативно-колгоспній — утвердилася як непорушна основа соціалістичного ладу. В рад. суспільстві назавжди зникли кризи, злидні, безробіття і розорення. Повністю було ліквідовано експлуататорські класи і причини, що породжують експлуатацію людини людиною. В країні залишилися два дружні класи — робітн. клас і колг. селянство — і тісно зв'язана з ними трудова інтелігенція. В СРСР склалася *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*. В ході соціалістичного будівництва сталася істотна зміна і в галузі нац. відносин. Було розв'язано істор. завдання ліквідації екон. і культур. нерівності народів,

які населяють СРСР. У країні остаточно сформувалися соціалістичні нації, для яких характерними стали міжна. дружба і братерське співробітництво. Успішно проходила процес формування нової істор. спільності людей — *радянського народу*. Глибокі зміни, що сталася в економіці і класовій структурі рад. суспільства, було закріплено в новій Конституції СРСР, прийнятій 5.XII 1936 *Надзвичайним восьмим з'їздом Рад СРСР*. 30.I *Надзвичайний чотирнадцятий всеукраїнський з'їзд Рад* 1937 прийняв нову Конституцію Рад. України, положення якої виходили із заг. конституційних принципів лав перемітного соціалізму. Відповідно до нових конституцій СРСР і Рад. України республіка почала називатися Укр. Рад. Соціалістичною Республікою (УРСР). 1919—37 вона називалась Укр. Соціалістичною Рад. Республікою — УСРР). Рад. країна вступила в період завершення побудови соціалістичного суспільства. За цих умов необхідно було зосередити гол. зусилля на зміцненні матеріально-тех. бази соціалізму, вдосконаленні соціалістичних сусп. відносин і вихованні нової людини; в галузі сусп. політ. діяльності і держ. будівництва провести дальшу демократизацію всього життя рад. суспільства, розвивати й зміцнювати політ. основу Рад. д-ва — союз робітн. класу з селянством, дружбу народів СРСР, єдність рад. народу. В умовах дальшого зміцнення соціально-політичної і ідейної єдності всього рад. суспільства 12.XII 1937 відбулися вибори до Верховної Ради СРСР. 26.VI 1938 — до Верховної Ради УРСР. 24.XI 1939 — до місц. Рад депутатів трудящих, які проводилися відповідно до нової Конституції СРСР на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Під час виборів трудящі республіки виявили високу політ. активність і єдностійність. У голосуванні взяло участь від 97,8 до 99,6 % виборців. Понад 99 % виборців, які взяли участь у голосуванні, віддали свої голоси за кандидатів *блоку комуністів і безпартійних*. Перша сесія Верховної Ради УРСР, що відбулася 25—28.VII 1938, обрала Президію Верховної Ради і утворила уряд республіки — Рад. Нар. Комісарів. Почалася перебування діяльності органів держ. влади і держ. управління республіки відповідно до нової Конституції УРСР, до вимог сусп. розвитку. В зв'язку з цим удосконалювалося держ. управління, розукрупнялися і створювалися нові наркомати та ін. органи управління. Для більш ділового керівництва зростаючими економікою та культурно республіки було розукрупнено деякі області і на базі їх утворено нові. В 1937 було утворено Миколаївську, Полтавську, Житомирську, Кам'янець-Подільську (тепер Хмельницька), 1938 — Ворошиловградську, 1939 — Запорізьку, Кіровоградську і Сумську області. Конкретну програму боротьби за розв'язання завдань, що постали перед партією в період завершення побудови соціалізму і поступового переходу до комунізму, розробив *Вісімнадцятий з'їзд ВКП(б)* (1939). З'їзд підбив підсумки перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, висунув як чергове практичне завдання рад. народу розв'язання екон. екон. завдання СРСР — наздогнати й випередити гол. капіталістичні країни по вироб. продукції на душу населення. Конкретна програма піднесення соціалістичної економіки і культури на найближчі роки була визначена в затвердженому з'їздом *третьому п'ятирічному плані* розвитку народного господарства Радянського Союзу (1938—42).

Втілення в життя народами СРСР планів соціалістичного будівництва відбувалося в складних міжнар. умовах. Дедалі загострювалися суперечності через ринки збуту, джерела сировини між гол. капіталістичними країнами. Правлячі кола Великобританії, Франції і США продовжували політику міжнар. ізоляції СРСР і підбурювання агресорів до війни проти нього. 1.IX 1939 нападом фашист. Німеччини на Польщу почалася друга світова війна 1939—45.

За цих умов Рад. уряд послідовно відстоював справу миру між народами, зміцнював далі екон. і оборонну могутність СРСР. Початок третьої п'ятирічки ознаменувався новим виробничим піднесенням. У 1939 поширився рух багатотерестників, рух за освоєння кількох професій. У червні 1940 бурлилися шахти ім. Ілліча тресту «Дзержинськруд» О. І. Семиволос, застосувавши метод швидкісного багатозабійного буріння, виконав норму виробітку на 1200 %. Масовим на металург. заводах України стало швидкісне сталеваріння. Серед колгоспників ширився рух новаторів сільськогосподарського виробництва.

На заклик П. М. Ангеліної «Сто тисяч подруг — на трактор!» розгорнувся масовий патріотичний рух жінок за оволодіння спеціальністю механізаторів с. г. Компартія України під керівництвом ЦК ВКП(б) вживала енергійних заходів щодо піднесення соціалістичної пром-сті, особливо збільшення виробництва металу, палива, машин та ін. *Вісімнадцята конференція ВКП(б)* (1941) виробила заходи щодо дальшого розвитку пром-сті і транспорту, а також схвалила проект плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1941. УРСР зробила новий великий крок по шляху індустріального розвитку. В 1940 92 % всієї пром. продукції вироблялося на нових і реконструйованих підприємствах, різко зріс рівень механізації виробничих процесів. Продукція важкої пром-сті 1940 перевищила рівень 1913 майже в 10 раз. Вироботок вугілля досяг 83 841 тис. т, виплавка чавуну — 9642 тис. т, виплавка сталі — 8938 тис. т, видобуток залізної руди — 20 185 тис. т. Виробництво електроенергії збільшилося в 24 рази, а випуск продукції машинобудування — в 42 рази порівняно з 1913.

В 1940 на Україні налічувалося понад 28 тис. колгоспів, 929 радгоспів, 1227 МТС. На ланах республіки працювало 112,5 тис. тракторів (в 15-сильному обчисленні), 33,2 тис. комбайнів, 54,9 тис. вантажних автомобілів. Валовий збір зернових культур зріс з 22,8 млн. т 1937 до 26,4 млн. т 1940. Збільшилося виробництво цукр. буряків, соняшнику, льону та ін. с.-г. культур.

Успіхи пром-сті і с. г. створили умови для дальшого піднесення добробуту і культур. рівня укр. народу. Зросла кількість лікарів, розширилася мережа лікувальних і санаторних закладів. Значного розвитку досягли нар. освіта, наука, література і мистецтво.

Великі соціалістичні перетворення, що їх здійснив укр. народ, очолюваний Комуністичною партією, у братній співдружності з усіма народами СРСР, були переконливим свідченням життєздатності рад. сусп. і держ. ладу, яскравим втіленням в життя лєнінської нац. політики, торжеством всеперемагаючих ідей марксизму-лєнінізму. Історичні досягнення в політичному, економічному і культурному розвитку УРСР мали величезне значення для посилення політичної і екон. могутності, зміцнення обороноздатності всієї Рад. країни напередодні Великої Вітчизн. війни.

Ю. В. Бабко.

Боротьба трудящих західноукраїнських земель за соціальне і національне визволення в 20—30-х рр. 20 ст. Возз'єднання Західної України і Північної Буковини з Українською РСР

Внаслідок антирад. політики імперіалістичних країн Заходу і зради укр. буржуазії Сх. Галичину і Зх. Волинь 1919—20 захопила бурж.-поміщицька Польща, Буковину Північну і Бессарабію 1918 — бурж.-поміщицька Румунія, *Закарпатську Україну* 1919 — бурж. Чехословаччина. Загарбання споконвічних укр. земель було санкціоновано *Паризькою мирною конференцією 1919—20, Сен-Жерменським мирним договором 1919, Трианонським мирним договором 1920*. Уряди Рад. Росії та Рад. України ніколи не визнавали законним загарбання зх.-укр. земель іноз. д-вами. Зокрема, уряд Рад. України висловив рішучий протест проти рішення 1923 Ради послів *Антанти* про включення Зх. України до складу бурж.-поміщицької Польщі.

Окупаційна влада встановила на зх.-укр. землях жорстокий режим соціального і нац. гноблення. Зх.-укр. землі перетворилися на аграрно-сировинний придаток країн, які їх загарбали. Окупанти гальмували пром. розвиток українських земель. У промисловості було зайнято лише бл. 12 % населення. Більшість підприємств були дрібними і напівкустарними і належали здебільшого іноз. капіталістам, а також польсь., рум., чехословацькій і укр. буржуазії. Засилила іноз. капіталу привело до занепаду ряду галузей пром-сті, зумовило хижацьке пограбування природних багатств зх.-укр. земель. Внаслідок колоніальної політики окупаційної влади пром. пролетаріат на зх.-укр. землях був незначний. Заробітна плата робітників Зх. України, Пн. Буковини та Закарпаття була набагато нижчою, ніж у центр. районах Польщі, Румунії, Чехословаччини. Хронічного характеру набуло безробіття. В найважчому становищі перебувало зх.-укр. селянство. Осн. частина зем. угідь належала поміщикам, куркульству, церкві. Проведені польсь., рум. і чехословацьким урядами в 20—30-х рр. бурж. аграрні реформи нічого не дали трудящому селянству. В Сх. Галичині і на Зх. Волині в ході проведеної урядом бурж.-поміщицької Польщі зем. реформи найкращі землі, вилучені в процесі парцеляції (роздроблення) поміщицьких маєтків, одержали польсь. *осадники*. Проведена урядом бурж.-поміщицької Румунії аграрна реформа зберегла велике землеволодіння на Пн. Буковині. У власність дрібних господарств перейшло лише 6 % поміщицьких земель. Середній розмір наділу укр. селян становив 0,56 га. Рум. колоністи одержали 0,5 га під садibu, 4 га орної землі та 1 га пасовищ. На Закарпатті внаслідок зем. реформи 32 тис. сел. г-в одержали лише 29 тис. га землі. Селяни розорювалися, поповнюючи багатотисячну армію сільс. пролетаріату. Щоб врятуватися від голоду, трудящі зх.-укр. землі змушені були емігрувати за кордон, зокрема в США, Канаду та ін. країни Америки, де вони зазнавали нещадної експлуатації (див. *Українська трудова еміграція*). За період з 1925 по 1938 тільки із Зх. України емігрувало понад 344 тис. чол.

Соціальний гніт зх.-укр. трудящих посилювався політ. безправ'ям і жорстоким нац. гнобленням, що виявлялося в придушенні нац. культури, зокрема в примусовому ополяченні, румунізації населення, в нерівності політ. прав трудящих мас загарбаних укр. земель. У ролі пособників окупантів виступали укр. націоналістичні партії — «*Українська національно-демократична об'єднання*», (УНДО), «*Організація українських націоналістів*», «*Український католицький союз*» тощо. Буржуазно-поміщицькі уряди Польщі, Румунії та Чехословаччини, проводячи політику закабалення трудящих зх.-укр. земель, всіляко використовували не тільки укр. бурж. націоналістів, а також сіоністів та клерикалів усіх мастей. Зокрема, в Польщі серед останніх особлива ставка була на мітрополита греко-католицької (уніатської) церкви А. Шептицького.

Трудящі зх.-укр. землі вели тривалу боротьбу за соціальне і нац. визволення, за встановлення Рад. влади, за возз'єднання з Рад. Україною в складі СРСР. Цю боротьбу широко підтримували всі народи Рад. країни, а також світовий комуністичний рух. В конгрес Комінтерну (1924) у своїй резолюції з укр. питання висловився за «проголошення комуністичними партіями Польщі, Чехословаччини і Румунії лозунга об'єднання розірваних імперіалізмом на частини українських областей у Радянську робітничо-селянську республіку». Боротьбу трудящих мас зх.-укр. земель очолювали *Комуністична партія Західної України* (КПЗУ), *Комуністична партія Буковини*, *Комуністична партія Закарпатської України*, що діяли в складі компартій Польщі, Румунії та Чехословаччини. Керовані комуністами трудящі зх.-укр. землі проводили масові страйки і політ. демонстрації, не раз вдаючись до збройних виступів. На Зх. Україні відбулося в 1923 — 256, в 1924 — 25 — 154, в 1929 — 33—411, в 1934 — 38—1118 масових страйків.

Найважливішими подіями в революц. боротьбі трудящих Зх. України проти гніту бурж.-поміщицької Польщі 20—поч. 30-х рр. були діяльність «*Червоної дванадцятки*», очоленої С. О. Мельничуком, П. М. Шереметом і І. Г. Цепком, *Галицький робітничий страйк 1921*, робітничі страйки 1923, *Заболотівська першотравнева демонстрація 1924*, страйк робітників нафтової пром-сті 1924, заг. страйк робітників деревообробної пром-сті 1926, демонстрація безробітних у м. Стрий (див. *Стрийський розстріл 1926*), *Батятицькі страйки 1928—29*, *Західноукраїнські аграрні страйки 1929*, *Ліське повстання 1932*, масові виступи селянства 1933—35 та ін. КПЗУ, перебуваючи на нелегальному становищі, керувала революц. боротьбою трудящих через масові робітн. і сел. орг-ції, зокрема через «*Сельроб*» та культурно-освітні т-ва. Велику роль в організації і керівництві революц. боротьбою трудящих відіграли А. Г. Бараль, С. І. Бойко, М. Т. Заячківський, Г. В. Іваненко, В. Ф. Кошко, Й. В. Крілик, Р. В. Турянський, М. М. Теслюк та ін.

Польський уряд жорстоко придушував революц. рух на Зх. Україні. В ньому окупантам допомагали укр. бурж. націоналісти й уніатська церква. Націоналістична газ. «*Діло*» закликала уряд «боронити порядок, а винних у його порушенні притягати до карно-судової відповідальності». Бурж.-націоналістична партія УНДО 4.X 1930 надіслала польсь. уря-

дові «меморіал», в якому нац.-визвольна боротьба укр. населення характеризується як «страшне дихо», породжене «комуністичною агітацією». Однак польсь. урядові, націоналістам і клерикалам не вдалося придушити революц.-визвольну боротьбу. В 30-х рр. КПЗУ докладала зусиль для мобілізації трудящих мас на боротьбу за створення єдиного нар. фронту проти наступу фашизму, на захист Країни Рад. В антифашист. русі на зх.-укр. землях активну участь брала прогресивна інтелігенція. Найяскравішим виявом її політ. активності став *Антифашистський конгрес діячів культури 1936*, Укр. революц. письменники (О. Я. Гаврилюк, Я. О. Галак, П. С. Козлянок, С. І. Тудор, К. М. Пелехатий та ін.) солідаризувалися з визвольним рухом трудящих, виступили проти фашист. режиму в Польщі, проти міжнар. імперіалізму, який розв'язував війну з СРСР. В листопаді 1936 ЦК КПЗУ опублікував маніфест «За волю, за шасливе майбутнє українського народу», в якому було викладено платформу антиокупційного Народного фронту Зх. України — складової частини антифашист. Народного фронту Польщі. Особливістю страйкової боротьби цього періоду став її наступальний характер (див. *Львівський страйк будівельників 1936*, *Львівський виступ робітників 1936*, *Галицький селянський страйк 1937*). Єдність дій пролетаріату зумовила успішне завершення переважної більшості страйків.

У 1938 Виконком Комінтерну ухвалив розпустити Компартію Польщі і в її складі КПЗУ. Однак колишні члени КПЗУ зберегли відданість ідеям марксизму-ленізму. Вони продовжували керувати боротьбою трудящих проти фашизму і війни, за соціальне і нац. визволення. В 1938—39 на Зх. Україні прокотилася хвиля антифашист. і антивоєнних демонстрацій і страйків. Виступи трудящих Зх. України проти фашизму, за возз'єднання з УРСР напередодні 2-ї світової війни мали особливе значення, оскільки саме в цей час імперіалістичні д-ви, зокрема фашист. Німеччина, та укр. бурж.-націоналістична контрреволюція намагалися використати зх.-укр.

землі для здійснення своїх агресивних планів щодо Рад. України.

На тер. Пн. Буковини та Бессарабії боротьба проти рум. загарбників розгорнулася з перших днів окупації. Нац.-визвольну боротьбу очолювали комуністи. Організаторами і керівниками комуністичного підпілля були В. В. Гаврилюк, С. Г. Галицький, С. Ю. Гуцулак, І. Л. Клевчук, С. І. Канюк, Г. І. Савчук та ін. В 1918—24 на Пн. Буковині та в Бессарабії відбулося понад 150 збройних виступів проти окупантів. Найяскравішою сторінкою спільної боротьби трудящих Бессарабії проти рум. окупантів за відновлення Рад. влади було *Татарбунарське повстання 1924*. Не припинялася страйкова боротьба робітн. класу. В 1923—26 страйкували текстильники, деревообробники, друкарі, 1928 — робітники цегельн., млинарських підприємств, металобробних майстерень. Посилилися сел. заворушення, які часто супроводилися сутичками з жандармерією. Характерною особливістю класової боротьби 1934—37 став перехід робітників від окремих виступів до заг. страйків. Деякі з них переросли у відкриті виступи проти бурж. влади. У 30-х рр. у зв'язку із зростанням загрози фашизму компартія розгорнула боротьбу за створення єдиного нар. фронту. Навесні 1937 в Чернівцях, Кіцмані і Заставні відбувалися антифашист. демонстрації і мітинги. Активними діячами комуністичного підпілля, організаторами боротьби мас проти реакції і фашизму, проти підготовки війни з Рад. Союзом були Ф. В. Біляк, П. П. Білоус, А. І. Волох, Т. І. Григоряк, С. С. Грушецький, Ш. А. Кривий, С. Ю. Гуцулак, М. І. Павлюк, С. І. Подольак, Д. І. Руснак, К. І. Терлецький, І. Л. Торончук, А. М. Федорець та ін. Спільну революц. виступи трудящих Пн. Буковини і Бессарабії свідчили про повний крах політики окупантів. На Закарпатській Україні в 20—30-х рр. трудящі під проводом комуністів розгорнули масову боротьбу проти окупантів і місц. експлуататорів, за возз'єднання з Рад. Україною. На поч. 20-х рр. відбулися масові виступи пром. і с.-г. робітників (див. *Закарпатський політичний страйк 1920*, *Закарпатський страйк 1921*, *Берегівський страйк виноградарів 1929*, *Свалявський страйк деревообробників 1935*). Боротьбу очолювали комуністи І. П. Локота, М. І. Сидоряк, І. І. Мондок, О. О. Борканюк, П. Ф. Терек, І. І. Турашнін, Е. Кліма та ін. В 30-х рр. страйки і демонстрації трудячого селянства часто переростали у збройні сутички з жандармами. Боротьба за поліпшення екон. становища поєднувалася з широким нар. рухом проти фашизму і війни. Під проводом Компартії Чехословаччини розгорнулася боротьба за створення антифашист. й антивоєнного фронту. В 1938, коли фашист. Німеччина почала агресію проти Чехословаччини, укр. бурж. націоналісти А. Бродій, а потім А. Волошин, за аказією гітлерівців, створили на Закарпатті фашист. «уряд». У листопаді 1938 — березні 1939 Закарпатську Україну було окуповано хортистською Угорщиною. Закарпатські трудящі самовіддано боролися проти хортистського режиму. Незважаючи на жорстокий терор, масові криваві розправи (див. *«Пацифікація»*), численні судові процеси (див. *Святоюрський процес 1922—23*, *Володимиро-Волинський процес 1926—27*) і різні провокації, підступні дії укр. бурж. націоналістів, окупантам не вдалося придушити визвольний революц. рух трудящих, які своєю самовідданою боротьбою підготували возз'єднання зх.-укр. зе-

мель з Рад. Україною. Ця знаменна істор. подія для Зх. України і Пн. Буковини настала 1939—40.

Напад фашист. Німеччини 1.IX 1939 на Польщу призвів до розпаду цієї д-ви. За цих умов Уряд СРСР прийняв рішення про подання допомоги населенню Зх. України і Зх. Білорусії, якому загрожувало фашист. поневолення. 17.IX 1939 Червона Армія почала визвольний похід на зх.-укр. і зх.-білоруські землі та взяла під свій захист життя і майно населення Зх. України і Зх. Білорусії. Трудящі зх.-укр. земель радісно зустрічали Червону Армію, яка несла їм здійснення споконвічних прагнень до возз'єднання з усім укр. народом, і самовіддано їй допомагали. Ще до приходу рад. військ у багатьох містах вони створили ревкоми. За активною участю комуністів, колишніх членів КПЗУ, і за допомогою Червоної Армії вони створили тимчасові органи нар. робітн.-сел. влади на визволеній території. Майже одночасно у визволених містах було створено тимчасові управління (див. *Тимчасові управління на Західній Україні*), а в селах — *селянські комітети*, що взяли на облік поміщицьку землю та маєтки. Робітники на підприємствах взяли під свій контроль виробництво, запровадили 8-годинний робочий день. 22.X 1939 на тер. Зх. України на основі заг. рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні відбулися вибори до *Народних Зборів Західної України*. Серед обраних 1484 депутатів були 415 робітників, 766 селян, 270 представників трудової інтелігенції. Трудящі обрали до Нар. Зборів 119 представників молоді, 239 жінок. Нар. Збори Зх. України, які працювали 26—28.X 1939 у Львові, виконуючи волю трудящих Зх. України, одностайно ухвалили декларації про встановлення Рад. влади на всій тер. Зх. України та про її возз'єднання з УРСР. Нар. Збори також затвердили декларації про націоналізацію банків, великої пром.-сті, про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель і передачу їх без викупу в користування трудовому селянству.

1.XI 1939 позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР, заслухавши і обговоривши заяву Повноважної комісії Нар. Зборів Зх. України, одностайно прийняла істор. Закон про включення Західної України до складу СРСР з возз'єднанням її з УРСР. 13—15.XI 1939 відбулася позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР, яка ухвалила Закон про прийняття Західної України до складу УРСР. Згідно з указами Президії Верховної Ради СРСР і Президії Верховної Ради УРСР було проведено розмежування областей між Україною та Білорусією, створено у складі УРСР Волинську, Дрогобицьку (тепер її територія у складі Львів. обл.), Львівську, Рівненську, Станіславську (тепер Івано-Франківська) і Тернопільську області та ліквідовано старий адм.-тер. поділ.

Зміщенню Рад. влади в краї сприяли проведені 24.III 1940 перші вибори до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР. До Верховної Ради СРСР трудящі Зх. України обрали 33, до Верховної Ради УРСР — 80 депутатів. 15.XII 1940 відбулися вибори до місц. Рад депутатів трудящих. Утворенням виконкомів обраних обласних, районних, міських, сільських і селищних Рад депутатів трудящих було завершено побудову рад. системи органів держ. влади в зх. областях УРСР. Істор. акт возз'єднання Зх. України з УРСР поклав початок возз'єднанню всіх укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві в складі СРСР.

Мітинг трудящих Львова, присвячений возз'єднанню Західної України з Українською РСР. 15 листопада 1939.

Завдяки послідовній політиці Рад. уряду в червні 1940 мирним шляхом було розв'язано питання про повернення Румунією Рад. Союзом Бессарабії та Пн. Буковини. 28.VI 1940 Червона Армія вступила на тер. Бессарабії і Пн. Буковини. Трудящі з радістю зустрічали свою визволительку.

2.VIII 1940, ідучи назустріч заг. волевиявленню трудящих Пн. Буковини, сьома сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про включення Пн. Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії до складу УРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7.VIII 1940 у складі УРСР було утворено області — Чернівецьку, до якої, крім пн.-буковин. земель, увійшла осн. частина Хотинського повіту Бессарабії, та Акерманську (7.XII 1940 перейменована на Ізмайльську, з 1954 її територія в складі Одеської обл.), до якої ввійшла більша частина Акерманського та Ізмайльського повітів.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15.VIII 1940 було націоналізовано землі, банки, пром. і торг. підприємства, транспорт та засоби зв'язку. Ці держ.-правові акти законодавчо ліквідували на тер. Пн. Буковини бурж. суспільний і держ. лад, закріпили встановлення Рад. влади і створення основ соціалістичної економіки.

З перших днів встановлення Рад. влади трудящі Зх. України та Пн. Буковини стали повноправними господарями всіх багатств своєї землі і розгорнули соціалістичне будівництво на основі здійснення індустріалізації краю, колективізації с. г. і культур. революції. Населення УРСР після входження до його складу 1939—40 понад 8,1 млн. жителів Зх. України, Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії і Пн. Буковини збільшилося до 41 млн. чол., а територія досягла 560 тис. км². Возз'єднання Зх. України і Пн. Буковини з УРСР в єдиний соціалістичний д-ві стало можливим завдяки твердій і послідовній зовн. політиці Комуністичної партії і Рад. д-ви, екон. і військ. могутності СРСР. Возз'єднання Зх. України і Пн. Буковини з Рад. Україною було справжнім триумфом ленінської нац. політики Комуністичної партії. Включенням Зх. України та Пн. Буковини до складу СРСР, возз'єднанням їх з Укр. Рад. соціалістичною д-вою укр. народ відновив істор. справедливість. Перед трудящими визволених земель відкрилися широкі можливості прискореного соціалістичного будівництва в усіх галузях економіки і культури.

М. К. Ткаченко

Українська РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45

22.VI 1941 фашист. Німеччина, віроломно порушивши договір про ненапад, без оголошення війни напала на Радянський Союз. Відповідно до плану «*блискавичної війни*» проти СРСР (див. «*Барбаросса*» план) фашист. Німеччина та її європ. союзники зосередили вздовж зх. кордонів СРСР 190 д-зій (налічували 5,5 млн. чол. з великою кількістю бойової техніки), що мали на меті раптовим ударом розгромити гол. сили рад. військ, які в зх. прикордонних військ. округах налічували 170 д-зій і 2 бригади (2680 тис. чол.), та внаслідок наступного швидкого просування захопити важливі політ. і екон. центри країни, насамперед Москву, Ленінград, Київ, загарбати Донбас. Нім.-

фашист. війська були об'єднані в 3 групи армій: «Північ», «Центр» і «Південь». Остання (30 піхотних, 9 танкових і моторизованих д-зій) розгорнула бойові дії на Україні. Фашист. командування ставило за мету якнайшвидше оволодіти її розвинутою пром.-стю, великими сировинними ресурсами з тим, щоб зміцнити свою воєну економіку, створити вигідний плацдарм для блискавичної перемоги над Рад. Союзом.

Увесь рад. народ піднявся на боротьбу проти фашистських агресорів. Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45 проти фашист. Німеччини та її союзників була гол. складовою частиною *другої світової війни 1939—45*, а рад.-нім. фронт — її вирішальним фронтом; по суті, тут вирішувалася доля не тільки рад. народу, а й усього людства. Вступ СРСР у 2-у світову війну докорінно змінив її характер, перетворив на антифашист., визвольну війну. Внаслідок віроломного нападу і масових ударів фашистських полчищ початої війни для Радянського Союзу був несприятливим, проте війна не захопила зненацька радянський народ. Комуністична партія об'єднала мільйони людей в єдиний табір і спрямовувала їхні зусилля до однієї мети — повного і остаточного розгрому ворога. 30.VI 1941 було утворено *Державний Комітет Оборони*, який зосередив всю повноту влади в країні. Директива Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) парт. і рад. орг-ціям прифронтових областей від 29.VI 1941 стала програмою мобілізації всіх сил і засобів на розгром фашист. загарбників, перебудови діяльності партії і життя всієї країни відповідно до вимог воєнного часу. Зміст цього документа виклав голова Держ. Комітету Оборони Й. В. Сталін у своєму виступі по радіо 3.VII 1941.

На заклик партії підпорядкувати всю діяльність потребам фронту відгукнувся весь рад. народ. Діяльність трудящих по зміцненню Збройних Сил очолювали парт. орг-ції. Тільки на Україні пішло на фронт 240 тис. комуністів (42 % складу всієї парт. орг-ції). На вирішальних ділянках військ. будівництва перебували 50 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б) У та Центр. ревізійної комісії КП(б) У. На фронт пішло бл. 1 млн. комсомольців УРСР. Одночасно з мобілізацією в Червону Армію понад 2,5 млн. чол. на Україні за прикладом Москви та Ленінграда створювалися формування нар. ополчення, в яке тільки в 12 областях вступило бл. 1,3 млн. чол. (див. *Народне ополчення у Великій Вітчизняній війні 1941—45*). У 657 *вишукувальних батальйонах* і понад 18 тис. груп сприяння їм в охороні прифронтових тилів брали участь майже 360 тис. чол. Мільйони жителів міст і сіл республіки взяли активну участь у будівництві оборонних споруд, створенні фонду оборони країни, шефстві над пораненими воїнами, сім'ями військовослужбовців, дітьми-сиротами та в багатьох ін. патріотичних рухах, які розгорнулися з початком війни.

Рад. д-ва зірвала розрахунки гітлерівців створити на чолі з Німеччиною коаліцію капіталістич. країн для «хрестового походу» проти СРСР і спрямовувала свої зусилля на створення *антигітлерівської коаліції*. 1.I 1942 26 д-в, у т. ч. СРСР, Великобританія, США і Китай, підписали Декларацію про об'єднання своїх військ. і екон. ресурсів для розгрому фашист. блоку (див. *Декларація 26 держав 1942*).

На тер. УРСР бойові дії вели війська Пд.-Зх. фронту (командуючий М. П. Кирпонос) і Пд. фронту (командуючий І. В. Тюленев), оперативне керівництво якими з 10.VII 1941 здійснювало головне командування Пд.-Зх. напрям (головнокомандуючий С. М. Будьонний). Внаслідок Луцько-Бродівсько-Ровенської танкової операції, що її провели 26—29.VI 1941 механізовані корпуси Пд.-Зх. фронту проти нім.-фашист. військ, було на тиждень затримано ворога на цьому напрямі, завдано йому значних втрат, зірвано фашист. план оточення гол. сил фронту в р. Львова. Тактику стратегічної оборони рад. війська проводили й на ін. ділянках фронту. Але ворог просувався в глибок рад. території, хоч і значно повільнішими темпами, ніж розраховувало гітлерівське командування. Вирішальні бої на тер. України розгорнулися на Житомирсько-Київ. напрямі. Задум фашист. командування швидко розгромити дислоковані тут великі угруповання рад. військ і без перешкод захопити Україну, прорватися на Кавказ і в Закавказзя було зірвано. Важливе воєнно-стратегічне і політ. значення в ході літньо-осінньої кампанії 1941 мали *Київська оборонна операція 1941* (11.VII—20.IX) і *Одеська оборона 1941* (5.VIII—16.X). Захисники цих міст відтягнули на себе великі маси фашист. військ, вивівши з ладу більш як 260 тис. ворожих солдатів і офіцерів, чим сприяли зриву гітлерівського плану «блискавичної війни».

Стратегічна оборона рад. військ дала змогу Комуністичній партії і Рад. д-ві здійснити необхідні заходи щодо переведення економіки, всього життя країни на воєнні рейки. З перших днів війни робітники, колгоспники, службовці стали на героїчну трудову вахту. Беручи участь у різних формах соціалістичного змагання, вони добивалися дострокового виконання і перевиконання виробничих планів. Велику роль у зриві планів фашистів захопити і використати багатства України, а також у зміцненні воєнного потенціалу СРСР відіграла своєчасно проведена евакуація і введення в дію на нових місцях обладнання бл. 550 великих пром. підприємств 30 галузей пром.-сті (1/3 всіх евакуйованих виробничих потужностей), майна і осн. кадрів багатьох радгоспів, колгоспів і МТС, ін-тів АН УРСР, 70 вузів, понад 40 театрів. З раїонів республіки, яким загрожував ворог, було евакуйовано на схід 3,5 млн. робітників, колгоспників, представників інтелігенції та їхніх сімей. Восени 1941 обстановка на рад.-нім. фронті залишалася надзвичайно напруженою. Ворог, зокрема, окупував усі зх. і правобережні області УРСР, значну частину Лівобережжя. 25.X після запеклих боїв фашисти вдерлися до Харкова. На кінець 1941 вони окупували майже всю Україну, за винятком сх. районів Харків., Сталінської (тепер Донецька) і Ворошиловгр. областей, увесь Крим, крім Севастополя, обложеного ворогом.

Добившись тактичних успіхів на вирішальних ділянках рад.-нім. фронту — під Ленінградом, Смоленськом, Києвом, фашист. командування почало широкий наступ на Москву. Воно розраховувало, що загарбанням столиці СРСР буде досягнуто політ. мети у війні. На великому просторі розгорнулася одна з найбільших битв 2-ї світової війни — *Московська битва 1941—42*. Розгром фашист. військ під Москвою означав остаточний крах «блискавичної війни», початок докорінного повороту в ході війни. Ця перемога

Червоної Армії створила певні умови для заг. наступу рад. військ на Зх., Пн.-Зх. і Пд.-Зх. напрямках. Зокрема, 18—31.І 1942 силами Пд.-Зх. фронту (командуючий Ф. Я. Костенко) і Пд. фронту (командуючий Р. Я. Малиновський) було проведено Барвінково-Лозиську наступальну операцію, внаслідок якої рад. війська просунулися на 90—100 км, визволивши ряд значних населених пунктів. На початок літа 1942 бойові дії розгорнулися з новою силою. Однак розвиток полій на фронті, особливо на його пд.

Підрозділ партизанського з'єднання під командуванням М. М. Попудренка в засідці. 1943.

крилі, знову скланя на користь противника. На поч. липня 1942 блоквані з суші, моря і повітря, під тиском набагато переважаючих сил ворога героїчні захисники Севастополя після 250-денної оборони (30.X 1941—4.VII 1942) за наказом Ставки Верховного Головнокомандування залишили місто (див. *Севастопольська оборона 1941—42*). Дещо раніше фашистам удалося знову захопити визволені в ході *Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941—42* Керченський п-ів і Керч.

Невдало для рад. військ розвивалися воєнні дії в районі Харкова. Незважаючи на те, що в ході *Харківської операції 1942* (12—29.X) вони прорвали тут лінію оборони противника, заг. співвідношення сил було не на їхню користь. 28.VI 1942 великими танковими, авіац. і піхотиними з'єднаннями противник почав генеральний наступ на Воронежському напрямі, наслідком якого був прорив оборони рад. військ на глибину 150—400 км на ділянці фронту завдовжки 650 км. До кінця літа ворог прорвався до Гол. Кавказ. хребта і вийшов до Сталінграда. Із залишенням рад. військами 22.VII 1942 м. Свердловська Ворошиловгр. обл. всю тер. УРСР було окуповано фашист. загарбниками.

На тер. окупованих районів СРСР фашисти встановили режим терору і насильства, намагалися викоренити рад. політ. і екон. лад. Вони насильно розчленували споконвічні землі України. Велику частину її було включено до рейхскомісаріату «Україна», що налічував 5 «генеральних комісаріатів» (Волинсько-Подільський, Житомир., Київ., Микол., Дніпропетровський). Більшу частину зх.-укр. землі під назвою дистрикт «Галичина» було включено до генерал-губернаторства, створеного гітлерівцями на окупованій тер. Польщі. Під назвою «Трансністрія» до складу Румунії вийшли пд. райони України. 5 сх. областей було оголошено прифронтовою зоною і віддано під владу військ комендантів. Фашисти закатували на Україні понад 5 млн. чол. мирного населення та військовополонених (див., зокрема, *Бабин яр, Янівський концтабір*), спалили тисячі міст і сіл, зруйнували і пограбували десятки тисяч

підприємств, шахт, колгоспів, радгоспів, МТС, пром. споруд. Бл. 2,5 мільйонів рад. людей окупанти погнали на каторжні роботи в Німеччину.

У планах насадження фашист. порядку особливу роль окупанти відводили своїм вірним прислужникам — укр. бурж. націоналістам, які задовго до війни повністю сприйняли ідеологічні і практичні настанови фашизму. Будучи слухняними виконавцями волі окупантів, укр. націоналісти всіх мастей стали поліцейськими, старостами, бургомистрами, а благословіння фашистів створювали збройні банди — т. з. Укр. повстанську армію (УПА) і Укр. нар. революц. армію (УНРА), які допомагали гітлерівцям у знищенні місц. населення. В складі гітлерівської армії діяли створені націоналістами легіони «Нахтігаль» і «Роланд». В 1943 з укр. націоналістів було сформовано д-зію «СС-Галичина».

Незважаючи на нещадний терор окупантів, проти загарбників відразу ж розгорнулася всенародна боротьба в тилу ворога, яку очолила Комуністична партія. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 18.VII 1941 «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» парт. організація прифронтових районів створила нелегальні керівні парт. органи. Деякі з них удалося створити зачасно, інші — після загарбання території фашист. військами. Для створення нелегальної парт. мережі було виділено оперативну групу ЦК КП(б)У. Всього для роботи в тилу ворога в складі парт. підпілля, партизан. загонів, диверсійних груп на тер. УРСР було відібрано і підготовлено 40 тис. комуністів і 11,5 тис. комсомольців (див. *Партійне підпілля в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45*). Карту див. між с. 96—97. Фашистам на поч. окупації вдалося розгромити ряд нелегальних парт. орг-цій. Тисячі підпільників загинули в катівнях гестапо. Незважаючи на ці невдачі, створена партією мережа підпілля в цілому не тільки збереглася, але й безперервно розширювалася і посилювалася, залишаючись основою і ядром для розгортання нар. боротьби в тилу ворога. Вже на кінець 1942 на Україні не було жодного району, де не діяли б підпільні групи або партизан. загони. Всього в період окупації на тер. республіки проводили роботу 22 підпільні обл. к-ти КП(б)У, 13 великих підпільних центрів, понад 200 міських комітетів і райкомів партії, 3,5 тис. підпільних орг-цій і груп. У них налічувалося понад 100 тис. комуністів, комсомольців, безпарт. рад. патріотів. Діяли десятки очолюваних і керіваних комуністами підпільних антифашист. орг-цій — «Арсеналець» (Київ), «Ревком» (Запоріжжя), «Визволення Вітчизни» (Львів, обл.), «Миколівський центр», «Смерть німецьким окупантам» (діяла на Київщині й почасті на Чернігівщині), підпільно-диверсійна організація в Кіровограді, *Добровільна організація патріотів* (с. Олексівка Запоріж. обл.), «Ленінська іскра» (м. Дружківка Донец. обл.), «Молода гвардія» (м. Краснополь), *Нижня підпільна комсомольсько-молодіжна організація*, «Партизанська іскра» (с. Кримка Микол. обл.), «Так починалось життя» (с. Холми Черніг. обл.), підпільна комсомольська організація в м. Сталіно (Донецьк), *Хотинська підпільна комсомольська організація* (м. Хотин Чернів. обл.), «Народна гвардія» (Львів), «Патріот Батьківщини» (Миколаїв) та ін.

Серед керівників підпільних організацій: І. І. Бакулін [секретар Харківського підпільного обкому КП(б)У], І. В. Безз (керівник Він. міської підпільної парт. орг-ції), О. Д. Бородій [секретар Житомир. підпільного обкому КП(б)У],

І. Ф. Бугайченко (керівник комсомольського підпілля в Потіївському районі Житомир. обл.), В. О. Лягів (керівник парт. підпілля в Миколаєві), Ф. М. Михайлов (секретар мікрайонної *Славутиської підпільної комуністичної організації*), О. С. Пироговський (секретар Залізничного підпільного райкому партії в Києві), В. Д. Ревякін (керівник Севастопольської підпільної парт. орг-ції), І. В. Сергієнко [секретар Київ. підпільного обкому КП(б)У], М. І. Сташков [секретар Дніпропетр. підпільного обкому КП(б)У], П. А. Тараскін [секретар Малинського підпільного райкому КП(б)У Житомир. обл.], Г. І. Шелушков (секретар Житомир. підпільн. обкому партії) та ін. Народною боротьба проти окупантів набувала різних форм: бойова, організаторська і політ. діяльність парт. підпілля, масовий саботаж екон., політ. і військ. заходів окупантів. Найефективнішою формою боротьби був масовий партизан. рух (див. *Партизанський рух у період Великої Вітчизн. війни 1941—45*). Парт. орг-ції створили на Україні партизан. армію, в якій налічувалося понад 500 тис. партизанів, об'єднаних у більш як 60 з'єднань, бл. 2 тис. загонів і груп. На чолі підпільних обласних к-тів партії та партизан. формувань на Україні стояли С. А. Ковпак, О. Ф. Федоров, В. А. Бегма, Д. Т. Бурченко, П. К. Василіна, П. П. Вершигора, С. Ф. Кондратенко, П. Х. Куманюк, С. Ф. Маликов, Д. М. Медведєв, М. І. Наумов, А. З. Одуха, С. А. Олексенко, М. М. Попудренко, С. В. Руднев, О. М. Сабуров, М. М. Скірда, С. О. Стеценко, С. М. Щегія, Г. Ф. Яценко та ін. В різних формах опору ворогові брали участь мільйони рад. патріотів.

У керівництві і координації бойової діяльності партизанів велику роль відігравали спец. військ.-бойові органи партії. На Україні це був керіваний ЦК КП(б)У *Український штаб партизанського руху* (УШПР) на чолі з Т. А. Строкачем, створений у червні 1942 і підпорядкований Центр. штабові партизан. руху. Для поліпшення керівництва партизан. рухом на тер. України, посилення зв'язків з парт. підпіллям за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 2.X 1942 було створено нелегальний ЦК КП(б)У. Партизани і підпільники вели у ворожому тилу велику агіт.-пропагандистську роботу. За допомогою парт. тилу було налагоджено випуск і розповсюдження більш як 60 багатотиражних партизан. газет, сотень тисяч листівок, радіопередач, що мали вирішальний вплив на серця і уми мільйонів людей. Комуністи особливу увагу приділяли інтернаціоналістському вихованню партизанів і підпільників, у лавах яких билися представники більш як 60 національностей Рад. країни. З майже 100 тис. партизанів України великих партизан. з'єднань і загонів, на яких є нові дані, 54,4 % становили українці, 23,4 — росіяни, 5,8 — білоруси. В лавах укр. партизанів билися проти ворога інтернаціоналісти з більш як 20 зарубіжних країн. Серед них словаки Я. Налесні посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу.

Партизани взаємодіяли з регулярними частинами Червоної Армії у прифронтовій зоні, допомагаючи у розв'язанні оперативних завдань. За участю партизан рад. війська визволили 139 населених пунктів УРСР. Великий ефект дала диверсійна діяльність партизанів на комунікаціях ворога, особливо під час проведення великих операцій на фронтах. Проводились об'єднані бойові операції партизанів України, Російської Федерації, Білорусії і Молдавії. Своїми бойо-

зими діями рад. партизани не тільки розкидали тил ворога, створювали в окупантів обстановку постійної тривоги і невпевненості, але й відтягали на себе з фронту значні їхні сили. Для придушення партизанського руху на Україні фашистське командування було змушене 1941 кинути бл. 50 тис. солдатів і офіцерів, 1942 — 120 тис., 1943 — 242 тис. чол. Усього партизани України розгромили 467 ворожих гарнізонів, комендатур, штабів, кушів поліції, пустили під укіс бл. 5 тис. ешелонів з вантажами для фашист. армії, спалили або висадили в повітря 461 підприємство, 915 військ. складів. Великих втрат ворогові завдала й діяльність підпільників.

Трудящі Рад. України брали активну участь в антифашист. збройній боротьбі в складі *Руху Опору* в країнах Європи. Вони очолювали ряд партизан. загонів і груп у Франції (В. Порик та ін.), Італії, Бельгії, Греції, Югославії, Норвегії. Народом Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Румунії в розвитку партизан. руху допомагав УШПР.

Вагомий внесок у створення розвинутої воєнної економіки і зміцнення бойової могутності Збройних Сил СРСР зробили колективи евакуйованих з УРСР підприємств, колгоспів, МТС, установ, які працювали в тилу. Осн. частина обладнання, вивезеного з УРСР, прибула до пром. центрів Уралу і Сибіру. Бл. 400 підприємств прийняли Новосиб., Свердлов., Омська, Іркутська, Челяб. області, Алтайський кр., Татар., Удм. авт. республіки та ін. райони РРФСР. В Казахстані і Середній Азії розмістилося бл. 150 фабрик і заводів, перебазованих з УРСР.

Місцеві парт. і держ. органи провели велику роботу щодо розміщення та введення в дію евакуйованого обладнання, влаштування та забезпечення всім необхідним прибулого населення. Тільки завдяки активній діяльності парт. і держ. органів сх. районів, керівників ЦК ВКП(б) і Держ. К-том Оборони, було подолано великі труднощі, пов'язані з вестачею виробничих площ, кваліфікованої робочої сили. Темпи встановлення іпуску обладнання, евакуйованого з прифронтових районів, були винятково високими. Більша частина перебазованих оборонних підприємств почала давати продукцію вже весною 1942.

До середини 1942 переведення нар. г-ва на воєнні рейки було завершено. Воєнопром. потенціал на сході швидко зростає. Особливо успішним був розвиток тактобудування, авіабудування, арт. пром-сті, виробництва боеприпасів. Рад. Збройні Сили почали одержувати в достатній кількості новітню військ. техніку, що переважала за своєю якістю ворожу. 47 % потужностей, введених у дію в сх. районах країни, становило обладнання, евакуйоване з УРСР. У 1942 воно працювало на повну силу і давало продукції більше ніж до війни.

Значні успіхи рад. воєнної економіки в роки війни стали можливими завдяки трудовому героїзму робітн. класу, в т. ч. робітників, евакуйованих з України. Виробничники київського заводу «Арсенал» на Уралі, Харківського турбінного з-ду ім. С. М. Кірова в Свердловську, Мелітопольського верстатобудівного з-ду в Актюбінську, Харків. тракторного з-ду в Рубцовську, Криворізького металург. з-ду ім. В. І. Леніна в Нижньому Тагілі, сталінського з-ду «Червоного тигеля» у Новосибірську, Одес. верстатобудівного з-ду ім. В. І. Леніна в Стерлітамаку і багатьох ін. працювали по 12—15 год. на добу, без відпусток і часто без вихідних днів, в умовах матеріально-побутових утруднень.

Могутньою силою, що допомогла партії знайти допоміжні джерела мобілізації творчої енергії мас, було Всесоюзне соціалістичне змагання за найшвидше і високоякісне виконання фронтових замовлень. Представники робітн. класу України брали активну участь у русі двохсотенників, трьохсотенників, тисячників, комсомольсько-молодіжних *фронт. бригад*. В одному ряду з усім

Червоної Армії на фронті, для докорінного перелому в ході війни. З виходом фашистів у межиріччя Дону і Волги почалися *Сталінградська битва 1942—43* і *битва за Кавказ 1942—43*. У запеклих 4-місячних оборонних боях рад. війська знекровили і вимотали кращі д-зії противника, підірвали його моральний дух і зупинили наступ. 19.XI 1942 під Сталінградом почався могутній

Секретар ЦК КП(б)У
Д. С. Коротченко
і начальник УШПР
Т. А. Строкач серед
командного складу
партизанського з'єднання
М. І. Наумова.
1943.

колг. селянством, яке забезпечувало Збройні Сили продовольством, а пром-сть — сировиною, самовіддано працювали у складі колгоспів і МТС десятки тисяч колгоспників, евакуйованих з УРСР. Важливий внесок у розвиток воєнопром. потенціалу і піднесення рад. патріотизму, у зміцнення зв'язків братер. культур народів СРСР зробила укр. рад. інтелігенція, багато представників якої самовіддано працювало в рад. тилу. Роботу евакуйованих н.-д. ін-тів і насамперед Академії наук УРСР було перебудовано відповідно до воєнних потреб. За великий внесок у зміцнення обороноздатності Червоної Армії укр. вчені академік АН УРСР Е. О. Патон і акад. О. О. Богомолец були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці.

Оборонно-патріотичній роботі серед населення було підпорядковано діяльність редакцій газет «Комуніст» (з 1943 — «Радянська Україна»), «Советская Украина» (з 1944 — «Правда Украины»), журналів «Україна», «Українська література», «Перець», Укр. держ. видавництва, радіостанції імені Т. Г. Шевченка, радіостанції «Радянська Україна» і «Дніпро». Важливу роль у мобілізації населення України на боротьбу проти гітлерівських окупантів відіграли *антифашистські мітинги представників українського народу*, що відбулися в Саратові (26.XI 1941 і 30.VIII 1942), Москві (16.V 1943), Києві (20.II 1944). Завдяки діяльності трудівників рад. тилу було здобуто важливу екон. перемогу, створено міцну і розвинуту рад. воєнну пром-сть, що перевершувала економіку фашист. Німеччини і забезпечувала надійну матеріально-тех. базу для успішного розвитку наступальних бойових дій

контрнаступ Червоної Армії. Він закінчився оточенням 330-тисячного угруповання ворожих військ. 2.II 1943 вони припинили опір і капітулювали. Червона Армія остаточно захопила ініціативу на радянсько-німецькому фронті. Успішні бойові дії рад. військ на Дону і Пн. Кавказі відкрили можливість для наступальних дій з метою визволення України. 16.XII 1942 війська Ворон. (командуючий П. І. Голіков) і Пд.-Зх. (командуючий М. Ф. Ватутін) фронтів перейшли в наступ. Першими на землю України 18.XII 1942 ступили воїни 573-го полку 195-ї стрілецької д-зії 1-ї гвард. армії Пд.-Зх. фронту. В той самий день від ворога було визволено села Півнівку, Морозівку, Микільське (Ворошиловградської обл.). Початок визволення укр. земель збігся з 25-річчям установлення Рад. влади на Україні. Громиachi відступаючого ворога, Червона Армія в лютому 1943 визволила Харків, Ворошиловград, ін. міста. Але фашисти раптовим контрударом добрих сил змусили рад. війська залишити Харків і відійти на Пн. Сх. (див. *Харківські операції 1943*). 5.VII почалась одна з найбільших битв 2-ї світової війни — *Курська битва 1943*. В ній фашист. армія зазнала поразки, від якої вже не змогла оправитися до кінця війни. Ця перемога створила умови для широкого наступу Червоної Армії на пд. крилі рад.-нім. фронту. Війська Пд.-Зх. і Пд. фронтів з 17.VII по 2.VIII провели *Міуську операцію 1943*, з 13.VIII по 22.IX — *Донбаську наступальну операцію 1943*. 23.VIII було визволено Харків, 2.IX — Суми, 8.IX — Сталіно (Донецьк). Успіх супроводив дії рад. військ і на ін. ділянках. Війська Центр. фронту (командуючий К. К. Рокоссовський) в хо-

Переправа радянських військ на правий берег Дніпра, 1943.

ді Чернігівсько-Прип'ятської операції 1943 форсували Десну, 21.IX визволили Чернігів, частини Степового фронту (командуючий І. С. Конев) 23.IX — Полтаву. До кінця вересня 1943 рад. війська визволили від ворога с.-г. райони Лівобережжя, пром. комплекс Донбасу, вийшли на 750-кілометровому фронті до Дніпра. Коли Червона Армія вела битву за Дніпро 1943, було встановлено Богдана Хмельницького орден на честь видатного держ. діяча і полководця України. У взаємодії з рад. військами 10 партизан.

Частини Червоної Армії проходять через визволений Київ, 1943.

Підготовка консервованої їжі для відправки на фронт. Київ, Квітень 1944.

формувань Придніпров'я заг. чисельністю 17 тис. чол., які було підпорядковано штабам армії і фронтів, виконували роль десантних частин у тилу ворога. Здійснюючи вказівки Сталіна Верховного Головнокомандування, війська Ворон. (з 20.X 1943 — 1-го Укр.) фронту в жовтні — листопаді провели Київську наступальну операцію 1943. Вранці 6.XI 1943 Київ був визволений рад. військами. Напруженими були бої і на Пд. Україні. В нижній течії Дніпра в ході 3-місячних боїв війська 2-го (командуючий І. С. Конев) і 3-го (командуючий Р. Я. Малиновський) Укр. фронтів ліквідували запорізький плацдарм ворога і в ході Запорізької операції 1943 14.X визволили Запоріжжя. Одночасно, форсувавши Дніпро, 25.X вони визволили від ворога Дніпропетровськ. Подолавши оборонний рубіж ворога на р. Молочний, війська 4-го Укр. фронту (командуючий Ф. І. Толбухін) 26.IX — 5.XI здійснили Мелітополь-

ську операцію 1943 і захопили плацдарм на підступах до Криму. Внаслідок Керченсько-Ельtigenської десантної операції 1943 рад. війська захопили плацдарм на Керченському п-ові. Битва за Дніпро була однією з найвидатніших подій Великої Вітчизн. війни. За цю битву 2438 солдатів і офіцерів — представників майже 40 націй і народностей Рад. країни — було удостоєно звання Героя Рад. Союзу, десятки тисяч воїнів нагороджено орденами і медалями. До 1.XII 1943 рад. війська очистили від фашистів 47 % тер. УРСР. Карти див. між с. 96—97.

24.XII 1943 почався загальний наступ рад. військ на Правобережній Україні, в якому взяли участь 1-й і 2-й Білорус. та 1—4-й Укр. фронти. Наступ розгорнувся на смугі 1400 км — від Полісся до берегів Чорного м. Відбитими контрнатупом ворога на Київ, напрямі, рад. війська 31.XII визволили Житомир і просунулися далі на 3х. (див. Житомирсько-Бердичівська операція 1943—44). З 5 по 16.I 1944, провівши наступальну операцію на Пд., рад. війська визволяли Кіровоград (8.I). Важливою за своїми наслідками була Корсунь-Шевченківська операція 1944 1-го і 2-го Укр. фронтів (24.I—17.II 1944). В ході її було оточено і розгромлено вороже угруповання в складі 10 д-зій і 1 бригади; 55 тис. гітлерівців було вбито і поранено, понад 18 тис. взято в полон.

У битві за Рад. Україну билися воїни багатьох національностей, а також нац. військ. формування народів СРСР. На землі України відважно билися сформовані в Азербайджані 77-а і 227-а стрілецькі д-зії, Казахстані — 38-а стрілецька та 72-а і 73-я Сталінградські гвардійські д-зії, 30-а і 8-а д-зії, Таджикистані — 16-а і 17-а гвардійські Червонопрапорні ордена Леніна кав. д-зії, Башкирії — 214-а стрілецька д-зія, Мордовії — 1005-й стрілецький полк, а також 213-а узб. стрілецька д-зія. Визволення України було справою всіх братніх народів багатонац. Рад. країни. В бою під Соколом на Харківщині 8.III 1943 визначилися воїни Першої чехословацької окремої бригади в СРСР (командир Л. Свобода; бригаду першою серед військ. частин із'єднань було нагороджено орденом Богдана Хмельницького). Командир 1-ї роти О. Ярош, який загинув у цьому бою, посмертно удостоєний звання Героя Рад. Союзу.

27.I—11.II війська 1-го Укр. фронту провели Ровно-Луцьку операцію 1944 і 2.II визволили Луцьк і Ровно. Успішне розгортання цієї операції дало можливість у березні — квітні вигнати ворога з Проскурова, Чернівців (див. Чернівецька операція 1944), Тернополя, Вінниці. Війська 2-го Укр. фронту перейшли в наступ на Умансько-Ботошанському напрямі (див. Умансько-Ботошанська операція 1944) і, форсувавши Пд. Буг та Дністер, 28.III перейшли держ. кордон Румунії, а війська 1-го Укр. фронту 8.IV досягли кордонів Чехословаччини.

Успішно розвивали наступ війська 3-го і 4-го Укр. фронтів, які завдали поразки фашист. військам в Нікопольсько-Криворізькій операції 1944 і Березнегуставсько-Снігурівській операції 1944, 13.III визволили Херсон, 28.III — Миколаїв (див. Миколаївська десантна операція 1944), в ході Одеської операції 1944 10.IV штурмом оволоділи Одесою. Прорвавши 8.IV 1944 добре укріплену оборону противника, війська 4-го Укр. фронту і Окремої Примор. армії (командуючий А. І. Еременко, з 18.IV — К. С. Мельник) рушили у глибокий Кримський п-ов. 9.V після запеклого штурму вони визволили Севастополь і повністю очистили Крим від ворога (див. Кримська операція 1944, Севастопольська наступальна операція 1944). До 1.V 1944 було визволено 86 % всієї тер. УРСР.

Дійову допомогу рад. військам у ході визволення України подали партизани. Вони посилювали удари по комунікаціях ворога, розширювали підконтрольні їм партизанські райони і зони, захоплювали плацдарми і утримували їх до підходу рад. військ, забезпечували рад. командування важливими розвідувальними даними (див. операції «Концерт», «Рейкова війна», «Ковельський вузол», «Сиренський хрест»). З метою розширення партизанського руху здійснювалися великі партизанські рейди. За героїзм, виявлений у боротьбі проти фашист. окупантів, більше ніж 63,5 тис. партизанів було удостоєно держ. нагород, 96 партизанів і підпільників стали Героями Рад. Союзу, С. А. Ковпак і О. Ф. Федоров — двічі Героями.

Нових успіхів у визволенні тер. України рад. війська досягли в період літнього наступу. 13.VII—29.VIII 1-й Укр. фронт почав наступ на Равно-Руському і Львівському напрямках (див. Львівсько-Сандомирська операція 1944). У «котлі» під Бродами було знищено 38 тис. гітлерівців, понад 17 тис. захоплено в полон. 27.VII від ворога було визволено Львів, а також Станіслав (Івано-Франківськ). На початку жовтня в ході Карпатсько-Ужгородської операції 1944 завершено визволення від фашист. окупантів всієї тер. УРСР у її довоєнних кордонах. Унаслідок цієї операції 27.X було очищено від фашистів Ужгород і 28.X визволено останні населені пункти Закарп. України. Майже два роки тривала битва за визволення від фашистів Рад. України. В цій битві брали участь бл. половини живої сили і бойової техніки діючої армії. Масові ратні подвиги здійснили солдати, матроси, офіцери і генерали 1—4-го Укр., 1-го і 2-го Білорус. фронтів, Окремої Примор. армії, 27 заг.-військових, 6 танкових, 7 повітр. армій, Чорноморської флоту, Азовської військової флотилії, Дніпровської військової флотилії, Дунайської військової флотилії. У ході визволення тер. УРСР 366 з'єднань і частин було нагороджено орденами. Почесні найменування укр. міст присвоєно 1098 частинам і з'єднанням 1—4-го Укр. фронтів і 1-го Білорус. фронту, які відзначилися при визволенні тер. УРСР. У ході цих боїв Героями Рад. Союзу стали 3755 воїнів 43 національностей. Сотні тисяч воїнів було удостоєно ін. держ. нагород. В боях за визволення України брали участь ушлюблені льотчики-винищувачі І. М. Кожедуб і О. І. Покришкін, танкісти І. Н. Бойко і С. Ф. Шутко, піхотинці М. І. Горюшкін і П. І. Шурухін, артилеристи В. С. Петров, П. П. Шилін та ін. За мужність і героїзм, виявлені трудящими Києва, Одеси, Севастополя, Керчі в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників, ці міста удостоєні звання міста-героя за врученням ордена Леніна

Мітинг у визволеному Львові, 1944.

і медалі «Золота Зірка». Міста Корсунь-Пеленківський і Феодосію нагороджено орденом Вітчизняної Війни I-го ступеня. Відразу ж після вигнання фашист. загарбників з рад. території почалася відбудова нар. г-ва, міст і сіл. Перевага рад. держ. і сусп. ладу, зростаючий потенціал економіки СРСР, патріотичне піднесення, антикамуністичні нівелювання, вигнання нім. фашистів, створили всі умови для розгортання відбудовних робіт уже в ході війни і без будь-якої підтримки ззовні. Іл. лив. на окремому аркуші, с. 128—129.

З великим натхненням приступив народ України до відбудови нар. г-ва, до налагодження нормального життя. Відбудовні роботи починалися відразу ж після визволення від ворога того або іншого на селеного пункту. Гол. увагу приділяли відшкодуванню паливної, металург. пром-сті, машинобудування, що мало надзвичайно важливе значення для забезпечення Червоної Армії озброєнням. Для відбудови соціалістичної економіки республіка одержала від Рад. д-ва 18,3 млрд. крб., а також верстати, автомашини, буд. матеріали, сировину, робочу силу. На допомогу Україні прийшли ін. республіки СРСР. Відбудову визволених від ворога територій було трудовим подвигом усіх народів Рад. Союзу.

Однією з вирішальних умов успіхів у відбудові нар. г-ва було парт. керівництво. За роки війни парт. орг-ції, незважаючи на втрати в їхніх рядах, ідеїно і організаційно зміцнили, набули великого досвіду роботи з масами. Ще більше посилювалася їхня авангардна роль в усіх галузях суспільного життя. Велику роль у цьому відіграли плеуми ЦК КП(б)У, які відбулися в завершальний період Великої Вітчизн. війни і були присвячені важливим питанням парт.-політ. роботи, госп. та культур. життя республіки. Внаслідок самовідданої праці всього рад. народу до кінця війни на тер. України було відбудовано і діяло майже 30 % довоєнних виробничих потужностей пром-сті, в т. ч. 33 % потужностей вуг. шахт, 23 % — домених печей, 29 % — прокатних станів, 34 % — заліз. рудників, 44 % маш.-буд. з-дів, 30 % — підприємств легкої пром-сті, 88 % — залізниць, було також освоєно 76 % довоєнних посівних площ, діяло 50 % потужностей довоєнного парку тракторів і с.-г. машин. Успішне проведення відбудовних робіт в УРСР мало велике значення для зміцнення воєнно-екоп. могутності Рад. д-ва, наближало розгром фашист. Німеччини. Партія, Батьківщина високо оцінили масовий трудовий героїзм робітників, колгоспників, інтелігенції України. Сотні тисяч трудящих було нагороджено орденами і медалями, 14 чол. стали Героями Соціалістичної Праці, 21 — лауреатами Держ. премії СРСР. Визволення Рад. України стало важливим етапом на шляху до перемоги над фашист. Німеччиною. Вигнавши фашистів за межі Рад. країни, Червона Армія приступила до визволення народів Європи. Свою велику визвольну місію вона закінчила розгромом фашист. загарбників в Берліні.

В. І. Клоков, М. В. Коваль.

Українська РСР у період дальшого розвитку і зміцнення соціалізму (1945—61)

Завершення возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі (1945). Всесвітньо-істор. перемога рад. народу над фашист. Німеччиною та її сателітами під час

2-ї світової війни привела до завершення істор. процесу возз'єднання укр. земель в єдиній Укр. Рад. соціалістичній д-ві. В жовтні 1944 Рад. Армія визволила від гітлерівських загарбників Закарпатську Україну. В ході визволення Рад. Армією Закарпаття на всій його території розгорнулися вибори Народних комітетів. Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України (26.XI 1944), виражаючи волю робітників і селян, одностайно прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. 29.VI 1945 Уряд Радянського Союзу підписав з Чехословачкою Республікою Договір про Закарпатську Україну, за яким згідно з волевиявленням населення і на основі дружньої угоди обох договірних сторін Закарпатська Україна возз'єднувалася з своєю споконвічною батьківщиною Рад. Україною і включалася до складу СРСР. Возз'єднання Закарпатської України з УРСР знаменувало завершення істор. процесу об'єднання всіх укр. земель в єдиній Укр. Рад. соціалістичній д-ві і було видатною подією в історії укр. народу, в житті всіх народів СРСР. Воно відкрило трудящим Закарпаття шлях до пильного екоп. і культур. розвитку. Возз'єднання всіх укр. земель, будучи результатом здійснення лєнінської нац. політики КПРС, становило об'єктивно законний істор. процес. Воно зумовлювалося багатовіковою істор. спільністю різних частин єдиного укр. народу, який віками був штучно розчленований, що гальмувало його прогресивний розвиток. Возз'єднання всіх укр. земель було наслідком героїчної і тривалої боротьби укр. народу, завершальний етап якої нерозривно пов'язаний з Великим Жовтнем, з істор. розвитком Рад. Союзу як оплоту сил прогресу і миру в усьому світі. В боротьбі за возз'єднання укр. народ дістав велику допомогу також з боку трудящих Польщі, Чехословаччини, Румунії та міжнар. комуністичного руху. Успішне завершення возз'єднання тісно пов'язане з глибокими змінами в міжнар. житті, які сталися внаслідок розгрому фашист. д-ви і перемоги в ряді країн нар.-демократичних і соціалістичних революцій, утворення і розвитку світової соціалістичної системи. Становлення і розвиток нового типу міжнар. відносин, які ґрунтуються на принципах пролетар. інтернаціоналізму, прискорило процес остаточного розв'язання питання про кордони УРСР. Договори, підписані між СРСР і Чехословаччиною (29.VI 1945), між СРСР і Польщею (16.VIII 1945), встановлювали нові кордони, які відповідали нац. інтересам кожної країни, сприяли розвитку дружби і співробітництва між народами.

І. М. Гранічак.
Українська РСР з 1945 до початку 60-х рр. Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни, возз'єднання в своїх історичних кордонах. УРСР у братній сім'ї народів СРСР перейшла до завершення побудови соціалістичного суспільства. Перехід до мирного будівництва відбувався в обстановці докорінних змін у співвідношенні класових і політ. сил на міжнар. арені на користь соціалізму. Перемога над фашизмом, у досягненні якої СРСР відіграв вирішальну роль, ознаменувала новий етап світової історії. В ряді д-в зазнали краху реакційні режими, була створена сприятлива обстановка для боротьби трудящих мас за соціальне і нац. визволення. Сформувалася світова система соціалізму. Зміцнили позиції міжнар. комуністичного і

робітн. руху, зросли авторитет і вплив комуністичних і робітн. партій у масах, посилювалися виступи робітн. класу проти монополістичної буржуазії, за політ. і екоп. оновлення суспільства. Почався розпад колоніальної системи імперіалізму.

Зовнішньополітична діяльність Рад. Союзу, КПРС була спрямована на збереження і зміцнення завойованого миру, на відвернення нової світової війни. Для досягнення цієї мети Рад. д-ва і КПРС використовували всі можливості, в т. ч. розширення зовнішньополіт. діяльності радянських республік. УРСР і БРСР у числі 51 країни світу стали одними із засновників і перших членів Організації Об'єднаних Націй (ООН). У 1946 УРСР

Мітинг трудящих Ужгорода 8 липня 1945, присвячений возз'єднанню Закарпаття з Радянською Україною.

була обрана членом Екоп. і Соціальної Ради ООН, 1948—49 — неостійним членом Ради Безпечки ООН. У міжнар. орг-ціях УРСР рішуче виступала на захист миру, на захист інтересів народів колоніальних і залежних країн, що підвищувало її міжнар. престиж. На Паризькій мирній конференції 1946 УРСР взяла участь у підписанні мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. Україна була учасницею Конвенції про режим судноплавства по Дунаю (1948). Укр. народ зробив гідний внесок у розвиток Руху прихильників миру. В період переходу до мирного будівництва трудящим УРСР, як і всьому рад. народові, довелося долати величезні труднощі. Україна, вся територія якої зазнала фашист. окупації, належала до найбільш потерпілих рад. республік. Гітлерівці знищили на окупованій тер. України понад 5 млн. чол. У роки Великої Вітчизн. війни загинув кожний шостий житель республіки. Окупанти зруйнували і спалили на Україні 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, залишивши без притулку бл. 10 млн. чол., зруйнували понад 16 тис. пром. підприємств.

Ремонт танків в одному з цехів київського заводу «Лєнінська кузня», 1944.

емств, понад 200 тис. споруд промислово-виробничого призначення. Були зруйновані всі колгоспи, радгоспи, МТС. Величезної шкоди було завдано залізничному транспорту, наук., культур.-осв., мед. закладам, пам'яткам історії і культури, школам. Тільки прямі збитки, заподіяні нім.-фашист. загарбниками нар.-г-ву Рад. України, не рахуючи втрат від припинення виробництва в пром-сті і с.-г. республіки, становили 285 млрд. крб. (у довоєнних цінах). Заг. сума збитків, яких зазнали населення і нар.-г-во

Прийом до колгоспу. Львівська область. 1947.

Рад. України від фашист. загарбників, становила майже 1200 млрд. крб. у довоєнних цінах (див. *Надзвичайна державна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР, Судові процеси у справах про злочини німецько-фашистських окупантів на Україні*). Процес переведення економіки країни на мирні рейки проходив одночасно з її відбудовою.

Завдяки соціалістич. ладові, плановому г-ву, правильному керівництву Комуністичної партії це складне завдання було розв'язано організовано і швидко — в основному на кінець 1946. Пром-сть УРСР одержала планові завдання по випуску продукції для мирних потреб. На підприємствах було відновлено відповідний до мирних умов режим праці. До мирної праці повернулося бл. 2,2 млн. демобілізованих рад. воїнів. Різно скоротилися військ. видатки, збільшилися капіталовкладення в нар.-г-во. Завдання післявоєнної відбудови і дальшого розвитку нар.-г-ва УРСР, як і ін. рад. республік, були визначені в *четвертому п'ятирічному плані* відбудови і розвитку нар.-господарства СРСР (1946—50), прийнятому 1946 першою сесією Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Обсяг капіталовкладень у нар.-г-во УРСР у четвертій п'ятирічці становив 65,1 млрд. крб. Ці кошти направлялися насамперед на відбудову і дальше піднесення важкої індустрії, залізничного транспорту. Відбудова нар.-г-ва УРСР здійснювалася зусиллями всього рад. народу. Всесвітню допомогу подавали трудящі насамперед Москві, Ленінграду, Уралу, Поволжя, всіх областей і республік РРФСР, а також Казахська, Узбецька, Таджикиська, Туркменська, Киргизька, Азербайджанська, Вірменська, Грузинська рад. соціалістич. республіки.

Безпосереднім організатором боротьби трудящих республіки за відбудову і дальший розвиток народного господарства була Комуністична партія України. Під керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У парт.-орг.-ції республіки швидко відновили свої ряди, перебудували роботу відповідно до умов мирного соціалістич.

ного будівництва. Велику роль у зміцненні парт.-орг.-ції України, в посиленні керівної ролі її у рад., госп., культур. будівництві відіграв *Шістнадцятий з'їзд КП(б) України* (1949). Під керівництвом парт.-орг.-ції завершився процес відновлення і відбудови дальше зміцнення рад., госп., профспілкових, комсомольських та ін. масових орг.-цій трудящих. На поч. 1946 на Україні працювали 25 областей, 13 округних, 79 міських, 82 районні в містах, 743 районні, 452 селищні і 14 952 сільські Ради депутатів трудящих. В обстановці високого політичного і виробничого піднесення трудящих пройшли перші після війни вибори до Верховної Ради СРСР (10.II 1946 і 12.III 1950), до Верховної Ради УРСР (9.II 1947 і 25.II 1951), до місцевих Рад депутатів трудящих (21.XII 1947 і 17.XII 1950). Одноставною участю у виборах і одноставним голосуванням за кандидатів блоку комуністів і безпартійних трудящих України, як і весь радянський народ, схвалили політику Комуністичної партії і Рад. д-ви, підтвердили свою рішучість наполегливо боротися за найшвидшу відбудову нар.-г-ва, за завершення побудови соціалізму.

У травні 1946 за покликом колективу Магіївського металургійного заводу імені С. М. Кірова та ряду інших підприємств країни почалося Всесоюзне соціалістичне змагання за виконання і перевиконання четвертого п'ятирічного плану. Розгорнувся рух за швидкісні методи праці, за економію сировини і матеріалів, за рентабельну роботу підприємств і збільшення надпланових нагороджень, за випуск продукції відмінної якості.

На кінець 1948 змагання охопило понад 90 % робітників республіки. Токарі В. К. Семинський (Київ, завод «Червоний екскаватор»), Г. Я. Царик (Київ, завод «Арсенал»), Г. С. Нежевенко (Одеський завод радіальних верстатів), К. С. Кисляков (Харківський турбінний завод) протягом четвертої п'ятирічки виконали по 18—23 річні норми. Маріупольський сталевар М. О. Кучерін досяг найвищої у Рад. Союзі продуктивності мартенівської печі. Колективи підприємств змагалися не тільки між собою, а й з робітниками заводів і фабрик ін. республік СРСР. Так, металурги України змагалися з металургами Уралу і Грузії, шахтарі Донбасу — з гірниками Кузбасу і Караганди, машинобудівники Києва, Харкова, Краматорська — з машинобудівниками Ленінграда, Свердловська, нафтовиків Борислава — з нафтовиками Баку.

Внаслідок самовідданої праці робітників план четвертої п'ятирічки в галузі пром-сті було виконано достроково — за 4 роки і 3 місяці. В четвертому кварталі 1949 пром-сть УРСР досягла рівня, запланованого на кінець 1950. Обсяг валової продукції пром-сті республіки протягом 1946—50 збільшився в 4,4 раза і перевищив рівень 1940 на 15 %. Обсяг пром. продукції зх. областей України на кінець четвертої п'ятирічки порівняно з 1940 зріс у 2,3 раза. Машинобудівні заводи республіки, що перевищили довоєнний рівень у півтора раза, освоїли виробництво нових видів продукції — автомобілів, тепловозів, крокуючих екскаваторів тощо. В 1950 Україна дала 47,8 % загальносоюзного виробництва чавуну, 30,6 % — сталі, 33,2 % — прокату, 53 % — залізної руди, 30 % — вугілля, 38,4 % — металорізного устаткування, 71,6 % — цукру. За роки четвертої п'ятирічки в основному було ліквідовано збитки, заподіяні війною і тимчасовою нім.-фашист. окупацією сільс.-г-ву республіки. На кінець п'ятирічки посівні площі колгоспів республіки порівняно з

довоєнним рівнем розширилися більше як на 3 млн. га. Валова продукція с.-г. виробництва республіки 1950 порівняно з 1940 становила 91 %. З метою організації-госп. зміцнення колгоспів було проведено укрупнення їх. Якщо на поч. 1950 в республіці налічувалося 33 653 колгоспи, то 1951 — 16 506. На всю країну усталилися своїми трудовими подвигами новатори с.-г. виробництва — голови колгоспів Г. Е. Буркашів, Ф. І. Дубковський, М. О. Посвітний, трактористи П. М. Ангеліна, О. В. Гіталов, бураководи Г. Д. Кошова, М. Г. Лисенко, кукурудзоводи М. О. Озерний, Г. М. Ладані, О. С. Хобта, доярки Е. А. Демиденко, М. Х. Санченко та ін.

Велику увагу Комуністична партія і Рад. д-ва приділяли завершенню соціалістичних перетворень у зх. областях УРСР. У ході створення основ соціалізму в зх. областях республіки довелося переборювати великі труднощі, зумовлені не тільки руйнівними наслідками війни і окупації, а й екон. і культур. відсталістю цих областей, шаленим опором куркульства, націоналістичних банд. Залишені гітлерівцями і підтримувані імперіалістами та емігрантськими бурж.-націоналістичними центрами, озброєні банди проводили антирад. агітацію серед населення, вдавалися до терористичних методів боротьби, підпалів, диверсій. Зусиллями всього рад. народу в зх. областях республіки було здійснено соціалістичну індустріалізацію, зокрема великим пром. центром стало м. Львів. Почалося освоєння Львівсько-Волинського вугільного басейну, збудовано газопровід Дашава — Київ. Обсяг пром. продукції зх. областей 1950 порівняно з 1940 набагато збільшився. На кінець четвертої п'ятирічки в зх. областях було завершено колективізацію с.-г., ліквідовано куркульство як клас, покинено з націоналістичним бандитизмом.

На основі успішної відбудови і дальшого розвитку нар.-г-ва підвищувалися матеріальний добробут і культур. рівень трудящих УРСР, як і всіх рад. республік. У 1947 було скасовано карткову систему, проведено грошову реформу. Протягом 1947—50 три рази знижувалися ціни на товари масового споживання. В 1950 доходи робітників, службовців і селян набагато збільшилися порівняно з довоєнним часом. Проведено велику роботу по відбудові міст і сіл. У четвертій п'ятирічці було відбудовано і збудовано в містах і робітн. селищах понад 20 млн. м² житл. площі, в сільс. місцевості — 650 тис. житл. будинків. Розвивалася укр. культура. Кількість початкових, семирічних і серед. шкіл перевищила довоєнний рівень. Чисельність учнів у школах, технікумах та ін. серед. навч. закладах України збільшилася за п'ятиріччя майже на 2 млн. і 1950 досягла 7 млн. 371 тис. чол. Порівняно з довоєнним часом зросло кількість студентів. Було відбудовано і розширено мережу наук. установ, лікарень. Парт.-орг.-ції посилили серед трудящих ідейно-виховну роботу, яка особливого значення набула в зх. областях України. Осн. напрямками ідеологічної роботи на Україні були пропаганда рад. патріотизму і дружби народів, інтернац. виховання трудящих, викриття бурж. націоналізму, низькопоклонства перед реакційною культурою капіталістичного Заходу та ін. проявів бурж. ідеології. Разом з тим у республіці, як і в усій країні, залишалося чимало проблем, розв'язання яких вимагало тривалого часу. В ряді галузей пром-сті повільно запроваджувалися у виробництво новітні досягнення науки і техніки. Поряд з передовими колгоспами і районами в республіці

було багато відстаючих колгоспів і радгоспів. Нерозв'язною була зернова проблема. Залишалася гострою потреба в житлі, в предметах нар. споживання. Проте це не могло применшити значення величезного трудового подвигу рад. народу, керівного Комуністичною партією, в першому післявоєнному п'ятиріччі. *Десятинадцятий з'їзд КПРС (1952)* прийняв Директиви по п'ятому п'ятиріччю плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1951—55, які було покладено в основу дальшого розвитку економіки УРСР. *Сімнадцятий з'їзд КП(б) України (1952)* підбив підсумки розвитку нар. г-ва республіки і накреслив нові соціально-економічні завдання.

Намічалось даліше заг. піднесення економіки на основі переважного розвитку важкої пром-сті. Гол. напрямом зростання пром. виробництва, продуктивності праці було визначено тех. прогрес. У галузі с. г. осн. завданням залишалося підвищення врожайності всіх с. г. культур, збільшення валової і товарної продукції землеробства і тваринництва. Комуністична партія очолила всенар. боротьбу за перетворення в життя рішень XIX з'їзду КПРС, успішне виконання п'ятого п'ятиріччя. Компартія України зосередила увагу на розвитку насамперед кам.-вуг. пром-сті, металургії, електрифікації і машинобудування; добивалася здійснення планів впровадження нової техніки, механізації важких і трудомістких робіт, поліпшення організації праці і підвищення культурно-тех. рівня трудящих, що забезпечувало даліше неухильне зростання продуктивності праці.

В соціалістичне змагання у всіх галузях промисловості влилися тисячі нових передовиків. В роки п'ятого п'ятиріччя трудящі СРСР під керівництвом Комуністичної партії досягли значних успіхів у розвитку пром-сті, с. г., підвищенні культур. рівня і матеріального добробуту, дальшому зміненні рад. суспільного і держ. ладу. На Україні план випуску пром. продукції кожного року п'ятиріччя перевиконувався в середньому на 2,4 %. Прискорено розвивалися машинобудування, електроенергетика, металургія, хімічна, нафтова, газова промисловість.

Партія спрямувала свої зусилля також на піднесення с. г. Багато уваги приділялося зміненню колгоспів, радгоспів, МТС кваліфікованими кадрами. В республіці поширився рух за перехід спеціалістів з установ і пром. підприємств на роботу в МТС і колгоспи. На поч. весняної сівби 1954 на роботу в МТС з пром. підприємств перейшли 5190 інженерів і техніків, у колгоспи — понад 22 тис. агрономів і зоотехніків. Колективи пром. підприємств брали шефство над колгоспами. В 1953—55 понад 4,3 тис. підприємств і орг-цій України були шефами колгоспів і МТС. На заклик партії 1954—56 на освоєння цілинних і перелогових земель Сибіру та Казахстану за півниками комсомолу України виїхало понад 80 тис. юнаків і дівчат. Були підвищені врожайність с. г. культур і продуктивність тваринництва. Питання с. г. були в центрі уваги *Вісімнадцятого з'їзду Компартії України (1954)*. Робота з'їзду відбулася в дві знамениті ювілеї — 300-річчя возз'єднання України з Росією. У схваленні ЦК КПРС Тезах відзначалося, що «300-річчя возз'єднання України з Росією, як видатна історична подія, є великим святом не тільки українського і російського народів, але і всіх народів Радянського Союзу». У дні підготовки до всенар. свята Крим. обл. 19.11 1954 було передано із складу РРФСР до складу УРСР. Ухвалюючи таке рішення, Президія Верхов-

ної Ради СРСР брала до уваги спільність економіки, тер. близькість і тісні госп. та культур. зв'язки між Кримським обл. і УРСР. На честь знаменного ювілею і трудових успіхів рос. і укр. народів РРФСР, УРСР та її столицю Київ було нагороджено орденом Леніна. Святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією сприяло зміцненню непорушної дружби укр. і рос. народів, усіх народів Союзу РСР.

Політика партії по зміцненню і розвитку соціалізму здійснювалася в складній міжнар. обстановці. Імперіалістичний табір, очолений США, проводячи політику «холодної війни», азяв курс на ремілітаризацію Зх. Німеччини, розв'язування локальних воєн, створення військ. баз, спрямованих проти СРСР та ін. соціалістичних країн, нарощення *гонки озброєнь*. У цих умовах Рад. Союз, здійснюючи ленінський принцип мирного співіснування країн з різним суспільним ладом, вів наполегливу боротьбу за ослаблення міжнар. напруженості. Діяльну участь у боротьбі СРСР за мир у всьому світі брала УРСР. У 1955 вона була членом 23 міжнар. організацій.

Десятинадцятий з'їзд КПРС (1956) підбив підсумки діяльності партії за період після XIX з'їзду, розробив корінні проблеми внутр. і зовн. політики СРСР. З'їзд підбив підсумки виконання плану п'ятого п'ятиріччя і затвердив Директиви по шостому п'ятиріччю плану (1956—60). Високу принципність виявив з'їзд при розгляді питання про подолання культу особи Сталіна і його наслідків. Рішення з'їзду привели до активізації суспільно-політ. і духовного життя в країні, зробили значний вплив на дальший розвиток рад. соціалістичного суспільства. Партія очолила боротьбу рад. народу за перетворення в життя рішень XX з'їзду КПРС, посилення організаторської і політ. роботи.

Активізувала діяльність на вирішальних ділянках пром. виробництва і парт. орг-ція республіки. Компартія України вжила заходів щодо дальшого розвитку вугільної, металург., хім., маш.-буд. та ін. базових галузей пром-сті. В республіці проводилася велика робота в галузі наук.-тех. прогресу. Парт. орг-ції взяли під неослабний контроль виконання планів впровадження нової техніки, повного використання механізмів, впровадження у пром. виробництво прогресивної технології і кращої організації праці. Натхненний рішеннями XX з'їзду КПРС, робітн. клас республіки виступив з рядом патріотичних починань. Розгорнулося змагання за виконання виробничих завдань 8-годинного робочого дня за 7 годин, за шоденний видобуток кожним шахтарем тонни надпланового вугілля. В 1958 зародився рух за звання колективів комуністичної праці.

На базі розвитку соціалістичної пром-сті і насамперед важкої індустрії партія і уряд здійснили ряд нових заходів щодо дальшого піднесення с. г. Зросла матеріально-тех. база с. г. виробництва. На поч. 1959 на полях України працювали понад 250 тис. тракторів і бл. 67 тис. комбайнів. Партія добилася істотних результатів у забезпеченні с. г. кадрами. На кінець 1957 в колгоспах, МТС і радгоспах України працювало 81 тис. спеціалістів з вищою і серед. спец. освітою. На поч. 1959 62 % голів колгоспів мали вищу і серед. спец. освіту. С. г. поступово перетворювало відставання. З допомогою д-ви колгоспи зміцнили економічно, ставали високоприбутковими г-вами, зросли

їхні грошові доходи і неподільні фонди. Нова обстановка на селі вимагала зміни форм виробничо-тех. обслуговування колгоспів. Львівський пленум ЦК КПРС 1958 визнав за доцільне реорганізувати МТС на ремонтно-тех. станції (РТС), а їхню техніку передати колгоспам. Комуністична партія проводила далі курс на розширення внутріколг. демократії. За рекомендацією ЦК КПРС і Ради Мініст-

Перша вагонетка вугілля з новозбудованої шахти «Донецько-Комсомольська» № 1. Чистяківський район Донецької області 1957.

рів СРСР колгоспам було надано право змінювати і доповнювати окремі положення Статуту сільськогосподарської артілі з урахуванням конкретних умов. Колгоспники ширше залучалися до управління г-вом. Зросла виробнич. і політ. активність трудівників с. г., виникли нові передові починання, серед яких особливе значення мав рух за комплексну механізацію с. г. виробництва. В 1958 за прикладом робітн. класу на селі почав ширитися патріотичний рух за комуністичне ставлення до праці. Наприкінці 1958 в республіці цією формою змагання було охоплено понад 3 тис. колективів. За успіхи в розвитку с. г. другим орденом Леніна 1958 було нагороджено УРСР, орденом Леніна — 15 областей республіки (Вінницьку, Дніпропетровську, Донецьку, Закарпатську, Запорізьку, Київську, Кіровоградську, Кримську, Львівську, Миколаївську, Одеську, Харківську, Хмельницьку, Черкаську, Чернівецьку). 233 передовиками с. г. України було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, серед них вдруге С. Є. Бешулі, П. П. Ведугі, В. Т. Литвиненко, Г. І. Байді, Є. В. Блажескському, С. Д. Виштак, Є. О. Долишок та ін.

Комуністична партія здійснювала керівництво процесом соціального розвитку рад. суспільства. Відбувалося стирання класових відмінностей, посилювалася соціальна однорідність рад. суспільства. Ще більше зміцнів союз робітн. класу, колг. селянства і нар. інтелігенції при керівній ролі в ньому робітн. класу. Кількісно і якісно зріс робітн. клас — провідна сила соціалістичної д-ви. Робітники брали активну участь у сусп.-політ. житті республіки, зокрема в роботі Рад депутатів трудящих. У березні 1959 до Верховної Ради УРСР було обрано 126 робітників (27,6 % її складу). Зміни відбулися і серед сільс. населення. В ньому зросла частка механізаторів, які за характером праці і рівнем кваліфікації наближались до індустріальних робітників. Поява нових виробничих, наук.-тех. прогрес, розвиток нар. освіти зумовили значне зростання інтелігенції. На поч. 1959 на Україні інтелігенція становила бл. 3,7 млн. чол. (в 1,5 раза більше, ніж 1939).

Після XX з'їзду КПРС партія і уряд провели в життя додаткові заходи щодо підвищення життєвого рівня рад. народу. Зросло заробітна плата робітників і службовців, доходи колгоспників. На підставі Закону про держ. пенсії (1956) було значно поліпшено пенсійне забезпечення. З березня 1956 на дві години було скорочено робочий день для робітників і службовців у передвихідні та передсвяткові дні, запроваджено 6-годинний робочий день для підлітків. Визначним завоюванням соціалізму було запровадження 1958 обов'язкової восьмирічної освіти для дітей шкільного віку.

Радянський народ, виконуючи завдання шостої п'ятирічки, добився нових успіхів у розвитку продуктивних сил, сусп. відносин і культури, у зміцненні соціалізму. Досягнутий рівень розвитку країни свідчив про перехід її на вищий ступінь соціалістичного будівництва. Виникли умови для постановки нових, більш масштабних і складних завдань. Відповідно до цього за дорученням ЦК КПРС було розроблено проект контрольних цифр розвитку нар. г-ва СРСР на 1959—65. Цей проект було одностайно схвалено на *Двадцятому з'їзді Компартії України* (1959). Позачерговий *Двадцять перший з'їзд КПРС* (1959) на основі глибокого аналізу розвитку СРСР за весь післявоєнний період зробив висновки про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР. У затверджених з'їздом Контрольних цифрах розвитку нар. г-ва СРСР на 1959—65 було визначено гол. завдання партії на семиріччя в екон., політ., ідеологічній галузях і зовн. політиці. Передбачене семирічним планом зростання економіки і культури України, як і всіх ін. рад. республік, яскраво продемонструвало вірність КПРС ленінській нац. політиці, велику силу дружби народів СРСР. Виконуючи рішення з'їзду, парт. орг-ції і колективи пром. підприємств, колгоспів, радгоспів, наук. установ України, як і всієї країни, вишукували нові резерви, брали підвищені соціалістичні зобов'язання по довстроковому виконанню виробничих планів і завдань. В роки семиріччя високі зразки праці показали шахтар М. Я. Мамай, гірничопрохідник О. А. Ростальний, металург В. В. Нікітенко та багато ін. *Двадцять перший з'їзд Компартії України* (1960) підвів підсумки діяльності партійної організації республіки за 4 роки, проаналізував перші результати боротьби трудящих за виконання семиріччя. Випуск валової продукції промисловості за цей час зріс більше ніж в 1,5 раза, продуктивність праці — на 27 %. Було збудовано 756 великих пром. підприємств, реконструйовано бл. 3 тис. заводів, фабрик і шахт. Капіталовкладення в нар. г-во тільки 1959 становили 45,5 млрд. крб., тобто стільки, скільки за другу і третю п'ятирічки, разом узяті. Дальшого розвитку набув рух за створення нової і вдосконалення діючої техніки в пром-сті. Порівняно з попереднім чотириріччям виробництво зерна за 1956—59 зросло на 12 %, цукр. буряків — на 61 %, волокна льону-довгунця — майже в 2 рази, картоплі — на 31 %. Розвиток нар. г-ва УРСР зумовив неухильне зростання нац. доходу. Послідовно здійснювалися заходи щодо скорочення робочого дня і впорядкування заробітної плати робітників і службовців. У республіці успішно виконувалася розроблена партією програма житл. будівництва. В 1959—61 у містах і селищах міськ. типу було введено в експлуатацію житл. будинки заг. площею 42,5 млн. м², 476 тис. житл. будинків було збудовано в селах республіки. Широко розгорнулося будівництво

шкіл, лікарень, клубів, будинків культури.

Великих успіхів було досягнуто в розвитку науки і культури. Тільки протягом 1959—61 в УРСР було витрачено із сусп. фондів на нар. освіту, мед. обслуговування, соціальне забезпечення і різні виплати і пільги 13,4 млрд. крб. В республіці завершився перехід на обов'язкове восьмирічне навчання. Багато молоді навчалось без відриву від виробництва у вечірніх, змішаних і заочних школах. Було відкрито 435 шкіл-інтернатів, де навчалось 158 тис. дітей. У 1961 в 135 вузах України налічувалось понад 418 тис. студентів. Протягом 1959—61 для нар. г-ва України було підготовлено понад 460 тис. спеціалістів з вищою і серед. освітою.

Вчені республіки зміцнювали зв'язки з виробн., посилюли розробку найважливіших нар.-госп. проблем, зробили гідний внесок у розв'язання питань мирного використання атомної енергії, створення і запуску штучних супутників Землі, космічних ракет. Актуальні дослідження здійснили історики, економісти, філософи, юристи, етнографи, археологи, літературознавці, мовознавці, мистецтвознавці. На Україні було здійснено наук. перекази укр. мовою четвертого видання Творів В. І. Леніна. Яскравим свідченням розвитку культури укр. народу стала Декада укр. літератури і мистецтва в Москві в листопаді 1960. Виросла мережа культур.-осв. закладів. У 1958 на Україні працювало бл. 33,9 тис. масових, а також багато тех., наук. і спец. бібліотек, 28,6 тис. клубних закладів, понад 12 тис. кіноустановок. У 1958 телепередачі вели 7 студій.

Поряд з великими позитивними результатами було чимало недоліків, нерозв'язаних проблем. Багато підприємств і будівництв не забезпечувало систематичного підвищення продуктивності праці, зниження собівартості й поліпшення якості продукції, не виконувалися плани кооперативних поставок. Не повністю здійснювалися заходи щодо впровадження нової техніки. Рівень і темпи розвитку с. г. не відповідали зростаючим потребам населення.

На усунення цих та ін. недоліків, на дальше піднесення нар. г-ва були спрямовані зусилля комуністів, усіх трудящих республіки. Так, чин., під керівництвом Комуністичної партії трудящих УРСР, як і трудящих всіх ін. рад. республік, за період, що минув після закінчення Великої Вітчизн. війни до початку 60-х рр., досягли значних успіхів у зміцненні й розширенні матеріально-тех. бази соціалізму, підвищенні матеріального і культур. рівня трудящих, у розвитку соціалістичних сусп. відносин і соціалістичної демократії. Рад. країна вийшла на нові рубежі соціалістичного будівництва.

В. І. Юрчук.

Українська РСР у період розвинутого соціалізму

На основі корінних соціально-екон., політ. і духовних зрушень в житті рад. суспільства на межі 50 і 60-х рр. соціалізм у Рад. Союзі переміг повністю, остаточно. Рад. країна вступила у період розвинутого соціалізму. За цих умов *Двадцять другий з'їзд КПРС* (1961) прийняв третю *Програму Комуністичної партії Радянського Союзу*, яка визначила осн. напрями комуністичного будівництва в СРСР: створення матеріально-тех. бази комунізму, розвиток комуністичних сусп. відносин, виховання людини — активного

будівника комуністичного суспільства. В Програмі КПРС зроблено висновок про те, що в СРСР д-ва диктатури пролетаріату перетворилася на новому, сучас. етапі на загальнонар. соціалістичну д-ву, а Комуністична партія, яка виникла як партія робітн. класу, стала партією всього рад. народу. Переростання д-ви диктатури пролетаріату в загальнонар. соціалістичну д-ву означало зрушення величезного значення для дальшого розвитку політ. системи соціалізму і народо-владдя.

Після з'їзду в країні розгорнулася боротьба за виконання завдань семиріччя. Було визначено головні напрями здійснення екон. політики партії — прискорення наук.-тех. прогресу в усіх галузях нар. г-ва, підвищення ефективності сусп. виробництва. Велике значення у виконанні семиріччя мало соціалістичне змагання, поширення його нової форми — руху ударників і бригад комуністичної праці. Парт. організації України розгорнули багатогранну організацьку і політ. роботу, спрямовану на розв'язання завдань тех. прогресу, вдосконалення технології і організації виробництва, впровадження досвіду новаторів і передовиків виробництва.

Профспілки України брали найактивнішу участь у розгортанні соціалістичного змагання, спрямовували зусилля трудових колективів на підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції. Вірним помічником парт. орг-цій у виконанні поставлених планів був комсомол України.

На заклик партії десятки тисяч юнаків і дівчат відправилися за комсомольськими путівками на спорудження великих промислових об'єктів, які стали комсомольськими будовами. За самовіддану роботу по спорудженню нових шахт у Донбасі комсомольська організація республіки була нагороджена орденом Леніна (1958).

В республіці за почином Новокраматорського машинобудівного заводу поширився рух за модернізацію діючого устаткування. Колективи робітників Луганщини стали ініціаторами змагання за виконання змінних завдань на годину раніше, яке протягом короткого часу перетворилося на змагання за «українську годину». На заклик київських підприємств — дослідного заводу порційних автоматів ім. Ф. Е. Дзержинського і трикотажної фабрики ім. Рози Люксембург в республіці розгорнувся рух за надпланове зниження собівартості продукції. Трудівники с. г. розгорнули боротьбу за збільшення виробництва продуктів землеробства і тваринництва. Значний внесок у прискорення тех. прогресу зробили вчені республіки. Жовтневий пленум ЦК КПРС 1964, який відіграв важливу роль у зміцненні і розвитку ленінських норм парт. життя і принципів керівництва, визнав необхідним підняти рівень наук. керівництва народним господарством, максимально використовувати економічні закони соціалізму, посилити моральне і матеріальне стимулювання трудящих.

Гол. зусилля ЦК КПРС і Рад. уряд зосередили на розробці корінних проблем управління економікою країни і вдосконалення екон. сусп. відносин в умовах розвинутого соціалізму. Науково обгрунтовану програму дальшого піднесення с. г., зміцнення його матеріально-тех. бази було накреслено на Березневому пленумі ЦК КПРС 1965, наступних пленумах ЦК. Відповідно до рішень пленуму в УРСР, як і в усій країні, було, зокрема, встановлено твердий план заготівлі с.-г. продукції, з 1.VII 1966 запроваджено га-

рантовану оплату праці колгоспників. Здійснювалася система заходів щодо дальшого розвитку с.-г. виробн., впровадження комплексної механізації, прогресивної технології, наук. організації праці і методів госп. розрахунку. Вересневий пленум ЦК КПРС 1965 розробив заходи щодо підвищення наук. рівня планування економіки, розширення госп. самостійності підприємств, зміцнення господарського, посилення екон. стимулювання виробництва, підвищення відповідальності та матеріальної зацікавленості колективів підприємств і кожного трудівника в результатах своєї праці. На виконання цього були спрямовані рішення Жовтневого пленуму ЦК Компартії України 1965 і 7-ї сесії Верховної Ради УРСР.

Двадцять третій з'їзд Компартії України (1966) підбив підсумки виконання в УРСР завдань семирічки (1959—65). За цей час валова продукція пром-сті УРСР збільшилася на 84 %, а середньорічні темпи її зростання становили 9,1 % проти 8,5 % за контрольними цифрами. Було введено в дію бл. 900 нових великих підприємств, серед них 8 доменних і 12 маргінських печей, 6 кисневих конверторів, 33 прокатні й трубні стани, 46 шахт. У 1965 УРСР дала країні 7,6 млн. т нафти, понад 194 млн. т вугілля, 94,6 млрд. квт · год електроенергії, 32,6 млн. т чавуну, бл. 37 млн. т сталі. Видобуток газу протягом 1959—65 зріс більш як у 4 рази, переважно внаслідок освоєння нових родовищ (Шебелінського на Харківщині, Рудківського на Львівщині та ін.). У 1962 на тер. республіки було пушено першу чергу магістрального нафтопроводу «Дружба». Протягом семирічки було завершено спорудження Кременчуцької та Дніпродзержинської, введено в дію першу чергу Київської ГЕС, стали до ладу перші енергетичні блоки на Бурштинській і Криворізькій теплових електростанціях, Зміївській ДРЕС. Випуск машин, приладів і устаткування збільшився в 2,5 раза.

У республіці зростала нова галузь — автомобілебудування. Дальшого розвитку набуло літакобудування (1959 сконструйовано новий турбогвинтовий літак АН-24, з 1964 виготовлялися реактивні повітр. лайнери Ту-124). Було освоєно виробництво електронних обчислювальних машин. Випуск продукції легкої пром-сті зріс у 1,5 раза, прод. товарів — у 1,7 раза, товарів культурно-побутового і госп. призначення — вдвоє. Виникли перші в республіці виробничі об'єднання — фірми «Прогрес» і «Світанок» (Львів, 1961). Під керівництвом профспілкових орг-цій активно діяли творчі об'єднання передовиків і новаторів виробництва (комплексні бригади раціоналізаторів, громад. конструкторські бюро, ради новаторів тощо).

Далі розвивався транспорт. Вантажооборот 1959—65 збільшився в 2,2 раза. В 1965 на залізницях 85 % вантажів перевозили електровози і тепловози (проти 2,5 % у 1959). Паровий вантажний річковий флот в основному було замінено дизельним, на пасажирських лініях почали використовувати швидкісні теплоходи на підводних крилах. Протяжність авіаліній зросла вдвоє, а перевезення пасажирів літаками — в 6 раз.

Обсяг с.-г. продукції збільшився за семирічку на 14 %. Обсяг буд.-монтажних робіт зріс в 1,5 раза. Виникла нова галузь буд. індустрії — великопанельне домобудівництво. Нап. доход за семирічку зріс у республіці більш ніж наполовину, середня заробітна плата робітників і службовців збільшилася на 20 %, доходи колгоспників від громад. г-ва — в 1,5

раза, сусп. фонди споживання зросли в 1,7 раза.

Підсумки семирічки в СРСР підбив Двадцять третій з'їзд КПРС (1966). З'їзд зазначив, що міжнар. обстановка 60—70-х рр. характеризувалася дальшим зміцненням позицій соціалізму. Незмірно зріс міжнар. авторитет країн соціалістичної системи. Під впливом світової системи соціалізму, могутнього національно-визвольного руху зазнала краху колоніальна система імперіалізму. Рад. уряд послідовно виступав за розрядку міжнародної напруженості, даючи в той же час відсіч імперіалістичним силам, які загострювали міжнар. обстановку.

З'їзд затвердив директиви по восьмому п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР (1966—70). Восьмий п'ятирічний план, зокрема, передбачав збільшення держ. капіталовкладень у народне г-во України на 52 % і обсягу виробництва пром. продукції в 1,5 раза. Вантажооборот залізниць республіки мав зрости на 21 %, автомоб. транспорту — в 1,5 раза. Держ. капітальні вкладення в с. г. УРСР мали збільшитися порівняно з попередньою п'ятирічкою в 2,4 раза.

В УРСР, як і в усіх країні, розгорнулася боротьба трудящих за виконання завдань восьмої п'ятирічки. Значного розмаху набуло соціалістичне змагання, рух за комуністичне ставлення до праці, осн. зміст і напрями яких було визначено в постанові Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС «Про дальший розвиток соціалістичного змагання в зв'язку з перебудовою управління промисловістю» (22.I 1966) і постанові ВЦРПС «Про поліпшення організації соціалістичного змагання» (1966). Активізація змагання сприяла всенародна підготовка до святкування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Поширилося змагання трудових колективів за створення ювілейного фонду економіки, надпланової продукції та прибутку, за присвоєння імені 50-річчя Жовтня. Постановою ЦК КПРС, присвяченою 50-річчю ювілею Великої Жовтня (4.I 1967), було засновано Пам'ятні прапори ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Цими пам'ятними прапорами було нагороджено кін. з-д «Арсенал» ім. В. І. Леніна, Дніпропетровський металург. з-д ім. Г. І. Петровського, Львівський з-д кінематоф., Харківський тракторний з-д ім. С. Орджонікідзе та ряд ін. підприємств. Всесоюзними і республіканськими нагородами було відзначено 184 трудові колективи УРСР. Нового піднесення набуло соціалістичне змагання в республіці за гідну зустріч 50-річчя встановлення Рад. влади на Україні. Річний план республіки за 1967 по заг. обсягу пром. виробництва було виконано достроково, до 22.XII 1967. Понад 500 тис. передовиків виробн. республіки було удостоєно держ. нагород, 2,5 тис. — високого звання Героя Соціалістичної Праці. 23.XII 1967 в Києві відбулося урочисте засідання ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР, присвячене 50-річчю УРСР. За видатні заслуги укр. народу в революц. русі, у Великій Жовтн. соціалістич. революції і великий внесок у створення і зміцнення першої в світі соціалістичної багатонац. д-ви — СРСР, за мужність і героїзм, виявлені при захисті завойовані Рад. влади, та успіхи, досягнуті в комуністичному будівництві, УРСР 1967 нагороджено орденом Жовтневої Революції.

Після прийняття постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня на-

родження Володимира Ілліча Леніна» (29.VII 1968) розгорнувся всенар. рух на честь цієї знаменної дати, за досягнення високих виробничих показників.

22 млн. трудящих республіки взяли участь у Всесоюзному суботнику 12.IV 1969, присвяченому 50-річчю першого у Рад. країні комуністичного суботника. У 1969 було затверджено в країні ате-стацию якості пром. продукції. В пром-сті

Посвячення в робітники на заводі імені Ілліча. Місто Жданов. 1966.

республіки розгорнулася боротьба за випуск продукції вищої категорії якості, присвоєння виробам державного Знаки якості. Поширилася почин Щокінського хім. комбінату — скорочення кількості працюючих при збереженні обсягу випуску продукції. У розвитку руху за економію і бережливість, виявлення і приведення в дію резервів виробництва важливе значення мав Грудневий пленум ЦК КПРС 1969.

У дальшому зміцненні колг. виробництва важливу роль відіграв 3-й Всесоюзний з'їзд колгоспників (25—27.XI 1969), який прийняв новий *Примірний статут колгоспу* (в УРСР Респ. з'їзд колгоспників відбувся 12—15.XI 1969). Статут надавав колгоспам широкі права у плануванні, організації та оплаті праці, впровадженні госпрозрахунку. Було обрано союзну Раду колгоспів. В УРСР було створено республіканську, обласні та районні ради колгоспів. Розгорнувся рух за високу культуру землеробства, було організовано змагання «Кращий за професією», школи передового досвіду тощо. Широко розвивалося швейцтво пром. підприємств над колгоспами. Під час Всесоюзного комуністичного суботника 11.IV 1970 трудові колективи УРСР виготовили продукції на 100 млн. крб. Велику увагу партія приділяла розвитку науки і культури, широкому впровадженню у виробництво досягнень наук.-тех. революції. Ін-ти Академії наук УРСР лише протягом 1966—68 завершили і впровадили у виробництво понад 700 н.-д. робіт. За успіхи в ювілейному змаганні 394 колективи були відзначені Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС, 435 — респ. Ленінською ювілейною почесною грамотою, понад 2,3 млн. трудящих — Ленінською ювілейною медаллю.

Багато трудящих було відзначено держ. нагородами за підсумками п'ятирічки. Дайчі Героями Соціалістичної Праці стали, зокрема, передовики с. г. М. А. Брага, Г. М. Ладані, О. В. Гіталов, М. Х. Савченко, В. З. Тур, П. О. Жукравський. Двадцять четвертий з'їзд Компартії України (1971) констатував, що у восьмій п'ятирічці нар. г-во республіки розвивалося більш високими темпами, ніж за попередні 5 років. Заг. обсяг пром. вироб-

ництва в республіці зріс на 49,7 %. Капіталовкладення в розвиток нар. г-ва становили 58 млрд. крб.

Стали до ладу 250 нових великих підприємств, понад 2 тис. виробничих комплексів і цехів. У вуг. пром-сті почали працювати 11 нових шахт і буровуг. розрізів та 3 вуглезбагачувальні ф-ки. Було збудовано 2 потужні доменні печі, комплекси киснево-конверторних цехів на Криворізькому та Єнакіївському з-дах. Завершено буд-во Придніпровської, Зміївської, Бурштинської, Старобільської і Ворошиловградської теплових електростанцій, введено в дію першу чергу *Трипільської ДРЕС*. Створено об'єднану енергосистему республіки. До держ. електромереж було підключено всі колгоспи, радгоспи і населені пункти в сільс. місцевості. Стали до ладу 27 нових маш.-буд. з-дів. Заг. обсяг виробництва різних машин і приладів зріс у 1,8 раза. Введено в експлуатацію 36 нових нафт. і газових родовищ, мережу газопроводів продовжено на 8 тис. км. Розгорнулося спорудження нафтопереробних підприємств. Почав діяти ряд нових підприємств хімічної промисловості.

Прискореними темпами розвивалася легка, харч. і міси. пром-сть. Широко впроваджувалися комплексна механізація і автоматизація. В серійному виробництві було освоєно понад 4400 зразків нових машин, механізмів, обладнання і матеріалів. Понад 400 видів продукції було присвоєно держ. Знак якості. Тривав процес концентрації та спеціалізації виробн., в ряді галузей було створено виробничі об'єднання. Широко впроваджувалась у виробн. нова техніка. На 660 км зросла протяжність залізниць. Локомотивний парк було оснащено потужними електровозами і тепловозами. За роки п'ятиріччя осн. виробничі фонди колгоспів і радгоспів збільшилися на 40 %, валова продукція — на 16,6 %. За цей період державі було продано 54,7 млн. т зерна, середньорічні закупівлі м'яса порівняно з попереднім п'ятиріччям зросли на 41 %, молока — на 38 %. Внаслідок досягнутого піднесення економіки поліпшився добробут трудящих, підвищився рівень їхньої культури. Нап. доход у республіці зріс на 39 %. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців збільшилася на 23 %, а доходи колгоспників від громад. г-ва зросли на 32 %. Одержали нові квартири і поліпили житл. умови понад 9 млн. чол.

Підсумки виконання восьмої п'ятирічки СРСР підбив *Двадцять четвертий з'їзд КПРС* (1971). З'їзд зробив висновок про те, що в Радянській країні в результаті всього попереднього історичного і екон.

розвитку побудовано *розвинуте соціалістичне суспільство*. З'їзд розробив і обгрунтував зовнішньополітичні напрями діяльності КПРС і Рад. уряду (див. *Програма миру*), затвердив Директиви по *дев'ятому п'ятирічному плану* розвитку нар. г-ва СРСР (1971—75). Гол. мета дев'ятої п'ятирічки полягала в забезпеченні значного піднесення матеріального і культур. рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення його ефективності, наук.-тех. прогресу і прискорення росту продуктивності праці. План, зокрема, передбачав збільшення в УРСР обсягу пром. виробн. на 38—41 %, середньорічного обсягу валової продукції с. г. на 20%. Капітальні вкладення визначались у сумі 80 млрд. крб., у т. ч. в с. г. — 21,7 млрд. крб. Було намічено підвищити продуктивність праці в пром-сті на 32 %, в с. г. — на 35,7 %, в будівництві — на 38,8 %.

Боротьба за ефективність і якість зумовила широке впровадження в пром-сті республіки комплексних систем управління якістю, створених на основі досвіду виробничих колективів Москви, Ленінграда, Саратова, Ярославля та ін. Важливу роль у цьому відіграла постановка ЦК КПРС «Про досвід роботи партійних організацій і колективів передових підприємств промисловості Львівської області по розробці та впровадженню комплексної системи управління якістю продукції» (1975). На пром. підприємствах УРСР було утворено ради і комісії по якості. Ефективність виробництва і якість продукції стали гол. показниками при підбитті підсумків соціалістичного змагання, виробленні соціалістичних зобов'язань і зустрічних планів. Розгортання змагання стріляла всенапр. підготовка до святкування 50-річчя СРСР, постановка ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» (лютий 1972). Для нагородження трудових колективів — переможців у цьому змаганні було встановлено Ювілейний почесний знак, Ювілейну почесну грамоту та ін. відзнаки. В країні, в т. ч. в УРСР, поширилося змагання під девізом: «50-річчю утворення СРСР — 50 ударних тижнів», «15 республік — 15 ударних вахт!» та ін., проводилися трудові естафети. Високою активністю відзначалося змагання на честь 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизн. війні. Повсюдно трудові колективи стали на Вахту Перемоги. В роки дев'ятої п'ятирічки з новою силою розвинулося змагання під девізом «Договір тисяч», яке почалося в легкій пром-сті і поширилося на ін. галузі пром-сті (зма-

гання між робітниками, бригадами, колективами споріднених підприємств, зв'язаних кооператив ими поставками). У буд-ві впроваджувався схвалений ЦК КПРС метод бригадного підраду, бригадного госпрозрахунку, започаткований (1970) бригадою моск. будівельників, очолюваною М. А. Злобіним. В практику входило складання аустричних і особистих творчих планів. Нового рівня досягло соціалістичне змагання сільс. трудящих. Переможцями змагання присвоювалися почесні звання «Майстер — золоті руки», «Почесний колгоспник». Для нагородження трудящих усіх галузей нар. г-ва в країні було засновано звання «Ударник дев'ятої п'ятирічки», орден Трудової Слави трьох ступенів, медаль «Ветеран праці», 10 щорічних Держ. премій СРСР (1974; у республіці — 2, а з 1977 — 4 Держ. премії УРСР) для переможців змагання, які мали найвидатніші досягнення в праці. В УРСР (1975) засновано звання «Почесна династія хліборобів», у зв'язку із значним розвитком у республіці руху наставництва — звання «Почесний наставник молоді». Велика увага приділялася питанням удосконалення системи управління економікою. Важливим фактором підвищення ефективності пром. виробн. став процес його концентрації. На кінець 1975 в республіці діало 560 наук.-виробничих об'єднань. У роз'ясненні завдань дев'ятої п'ятирічки, як і попередніх п'ятирічок, активну участь брали вчені республіки. Вони багато зробили для всемірного піднесення ефективності виробн., прискорення тех. прогресу, підвищення продуктивності праці, вдосконалення методик планування пром. продукції тощо. Ряд їхніх розробок став основою нових галузей пром-сті, прогресивних технологічних процесів.

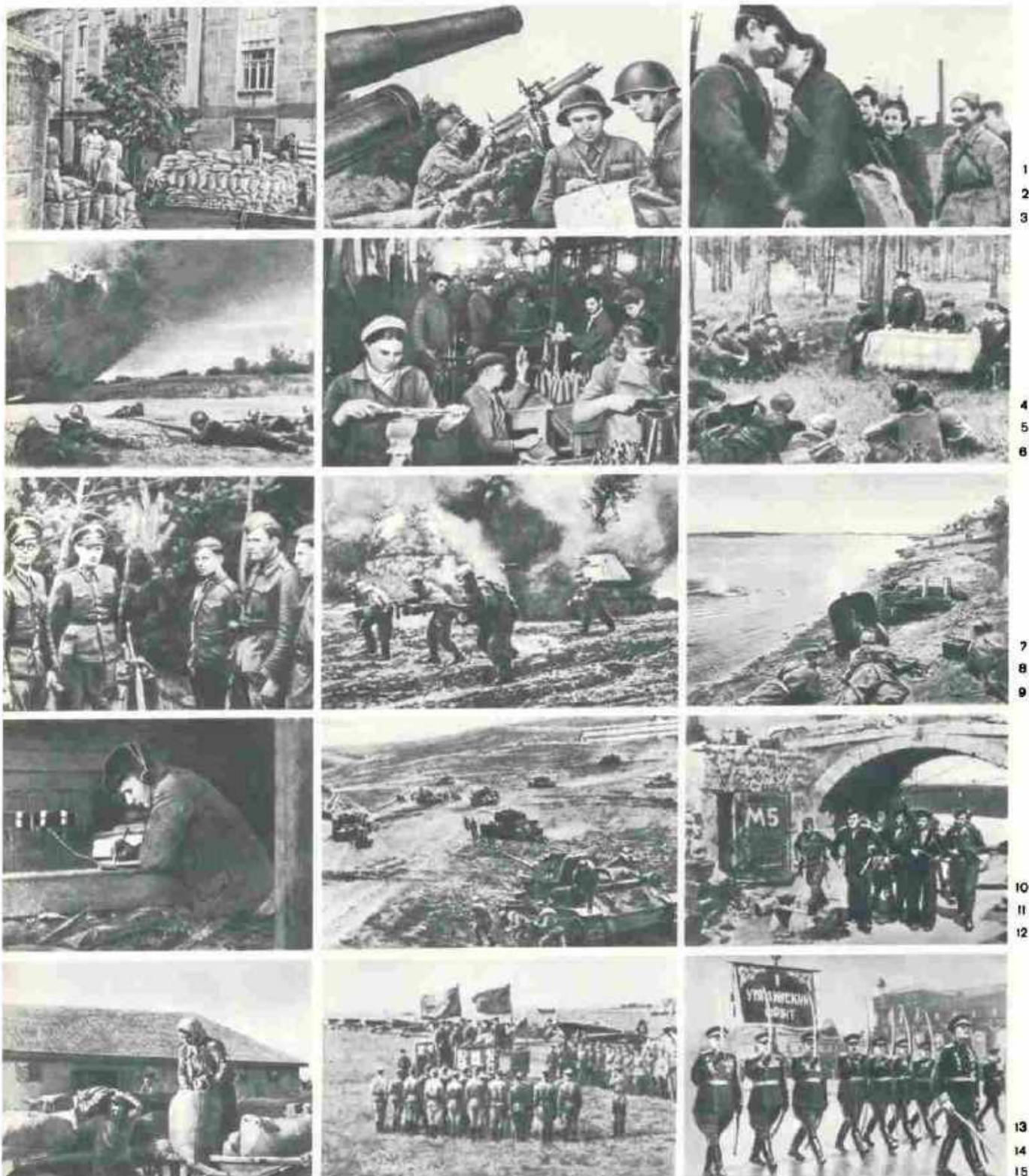
Двадцять п'ятий з'їзд Компартії України (1976) підбив підсумки виконання в УРСР завдань дев'ятої п'ятирічки. З'їзд зазначив, що в республіці було виконано осн. політ. і соціально-екон. завдання, поставлені XXIV з'їздом КПРС. Економіка республіки розвивалася високими і сталими темпами. Валовий сусп. продукт зріс на третину, нап. доход — на 26 %. У розвиток нар. г-ва республіки було вкладено 80 млрд. крб., на 36 % більше ніж у восьмій п'ятирічці. Випуск продукції пром-сті зріс на 41,3 %, продуктивність праці — на 29 %. Понад річні плани пром. продукції реалізовано на 6,2 млрд. крб. Приблизно половину надпланової продукції становили товари нар. споживання. В УРСР було збудовано 300 великих пром. підприємств, понад 2800 виробничих об'єктів і 98 млн. м² житла, багато об'єктів соціально-культур. і побутового призначення.

Значного розмаху набули в республіці, як і у всій країні, комплексна механізація і автоматизація виробн., його тех. переоснащення на базі досягнень науки і техніки, концентрація і спеціалізація виробн. В основному було завершено впровадження нових методів планування і екон. стимулювання на підприємствах та в орг-ціях сфери матеріального виробн. і обслуговування. Здійснювався перехід на дво- і триланкову систему управління.

Було розроблено генеральні схеми управління рядом галузей пром-сті, успішно йшов процес створення виробничих і наук.-виробничих об'єднань. Підвищилися ефективність виробн., прискорився наук.-тех. прогрес. В УРСР 1971—75 було освоєно виробн. бл. 5 тис. найменувань нових видів продукції і знято з виробн. 1,7 тис. застарілих видів машин і устаткування. Почато випуск вугледо-

Мітинг, присвячений введенню в дію доменної печі № 9 на Криворізькому металургійному заводі імені В. І. Леніна. 30 грудня 1974.

Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—45.

1. Барикади на вулицях Одеси. 1941. 2. Командування бронеполку «Літер Б». Київ. 1941. 3. Бійці київського народного ополчення. Липень 1941. 4. На передовій під Севастополем. 1942. 5. Виготовлення боєприпасів в імігранських штольнях. Севастополь. 1942. 6. Виступ начальника Українського штабу партизанського руху Т. А. Строчака на нараді командного складу Житомирського партизанського з'єднання (ім. М. О. Шорса). Червень 1943. 7. Капітан Я. Налелка (зліва) і група колишніх офіцерів і солдатів 101-го слов'янського полку, які перейшли в партизанське з'єднання під командуванням О. М. Сибурова. 1943. 8. Наступ радянських військ на Лівобережній Україні. Район Полтави. Вересень 1943. 9. Бій за Дніпро. 1943. 10. Підпільники партійно-комсомольської групи «Київський робітник» за роботою біля радії. 1942. 11. Атака радянських танків на Львівському напрямі. 1944. 12. Вступ радянського морського десанту в Севастополь. Травень 1944. 13. Здача хліба державі. Васильківський район Київської області. 1944. 14. Урочиста передача представниками Червоної Армії літаків, збудованих на знощадження кили. Київ. 1944. 15. З'єднений полк 1-го Українського фронту на Параді Перемоги на Красній площі в Москві. 24 червня 1945.

1
2
3

4

5

Музеї та бібліотеки.

1. Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна.
2. Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс. Пам'ятник радянським танкістам у селіщі Ліснені Черкаської області, 1973.
3. Кам'янецький музей-заповідник Т. Г. Шевченка.
4. Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник.
5. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

6. В музеї народної архітектури та побуту в Ужгороді.

7. Читальний зал Республіканської бібліотеки УРСР імені КПРС, Київ.

8. Центральний будинок Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника АН УРСР.

9. В книгозбірці Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Київ.

10. В читальному залі Скористистинської сільської бібліотеки Черніобільського району Черкаської області.

11. Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка.

6
7
8

9
10
11

бувних комплексів «Донбас», верстатів з програмним управлінням, тракторів Т-150 та багато ін., в машинобудуванні перейшли до створення і випуску систем машин. Поліпшувалися тех. і експлуатаційні показники нової техніки, якість продукції. Держ. Знак якості було присвоєно 2,4 тис. виробів пром-сті республіки. УРСР виконала завдання п'ятирічки по перевезеннях нар.-госп. вантажів усіма видами транспорту.

Втілювалася в життя вироблена ЦК КПРС комплексна програма розвитку с. г. Капіталовкладення в с. г. республіки в дев'ятій п'ятирічці збільшилися в 1,5 раза порівняно з попередньою п'ятирічкою. Зміцнили матеріально-тех. база і економіка колгоспів та радгоспів. Їхні осн. виробничі фонди зросли в 1,6 раза і досягли 32 млрд. крб. Парк тракторів в УРСР становив 371,7 тис. (1975). Такі осн. виробничі процеси, як збирання зернових, силосних культур і цукр. буряків, було механізовано цілком, а долина — на 82 %. Середньорічний обсяг валової продукції с. г. зріс на 15,5 %, середньорічні валові збори зерна становили 40 млн. т, виробн. м'яса (в забійній вазі) — 3,3 млн. т, молока — 20,4 млн. т, яєць — 11,2 млрд. штук. У 1973 і 1974 продано дві зерна більш ніж по 1 млрд. пудів. Здійснювалася концентрація і спеціалізація с.-г. виробн. на базі міжгосп. кооперації та агропром. інтеграції. В 1971—75 введено в експлуатацію 1,3 млн. га зрошуваних і осушених земель. Завершено Татарбунарську зрошувальну систему, споруджувалися Пн.-Рогачицька, Каховська та ін. системи. В землеробстві республіки поширився груповий метод збирання зернових, запропонований О. В. Гіталовим і М. А. Брагою. Створювалися спеціалізовані тваринницькі комплекси з механізованими потоковими технологічними лініями. На індустріальну основу ставало кормовиробництво. Значно розвинулися в республіці міжгосп. об'єднання.

Двадцять п'ятий з'їзд КПРС (1976) підкреслив, що в дев'ятій п'ятирічці було зроблено новий великий крок у створенні матеріально-тех. бази комунізму, в підвищенні рівня життя народу, ефективності виробн., забезпечено стале зростання економіки, розв'язано осн. соціально-екон. завдання п'ятирічки. З'їзд відзначив, що міжнар. становище Рад. Союзу і позиції світового соціалізму зміцнили, розрядка міжнар. напруженості в цей період була провідною тенденцією. СРСР уклав ряд важливих двосторонніх (з США, Францією, ФРН та ін. країнами) і багатосторонніх договорів, підписав *Заключний акт* Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі. Проте реакційні сили активно виступали проти розрядки міжнар. напруженості. З'їзд накреслив програму подальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, яка передбачала забезпечення мирних умов для комуністичного будівництва, розвитку світової соціалістичної системи. З'їзд затвердив Основні напрями розвитку нар. г-ва СРСР на 1976—1980 роки. Стриженню екон. стратегії партії на п'ятирічку (див. *Десятий п'ятирічний план*) і довгострокову перспективу з'їзд визначив дальше нарощування екон. могутності країни, розширення і докорінне оновлення виробничих фондів, забезпечення сталого збалансованого зростання важкої пром-сті, різкого підвищення продуктивності праці, ефективності виробн. і якості продукції на основі наук.-тех. прогресу, проведення в с. г. накресленого партією курсу на механізацію, меліорацію, хімізацію для перетворення його на високорозвинутий сектор економіки. В десятиї

п'ятиріччя в УРСР передбачалося збільшити випуск пром. продукції на 30—34 %, продуктивність праці — на 28—29 %. Намічалися більш високі темпи зростання електроенергетики, хім. і нафтопереробної, верстатобудівної та інструментальної пром-сті, с.-г. машинобудування, легкої і харч. пром-сті, а також індустрії в зх. областях республіки. Обсяг валової продукції с. г. мав зрости на 11—14 %.

Компартія України розгорнула різнобічну організаційську і політ. роботу по здійсненню рішень XXV з'їзду КПРС. У галузі економіки гол. увага була зосереджена на інтенсифікації виробн., вдосконаленні методів господарювання. Постійна увага приділялася розвиткові провідних галузей пром-сті. Було здійснено заходи щодо підвищення тех. рівня виробн. Комплексно механізовано велику кількість ділиньок, цехів, підприємств. Освоєно виготовлення нових виробів. Значно зросла питома вага продукції вищої категорії якості. Зміцнили зв'язки наук. і виробничих колективів. Збільшився внесок учених і новаторів виробництва в наук.-тех. прогрес.

Здійснення соціально-екон. програми, виробленої XXV з'їздом КПРС, сприяло дальшому стирпанню істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фіз. працею, зміцненню непорушного союзу робітн. класу, колг. селянства та інтелігенції, єдності і братерської дружби всіх націй і народностей Рад. країни, удосконаленню соціалістичного способу життя. Велику увагу партія приділяла ідеологічній роботі, поліпшенню парт. керівництва громад. орг-ціями.

Десята п'ятирічка ознаменувалася новим піднесенням творчої активності трудящих. У боротьбі трудящих за виконання завдань десятиї п'ятирічки величезне значення мало Всесоюзне змагання на честь 60-річчя Великого Жовтня за виконання планів двох років п'ятирічки до 7.XI 1977, а в республіці також на честь 60-річчя встановлення Рад. влади на Україні. На шахтах республіки зростала кількість бригад, які досягли видобутку понад тисячу і більше тонн вугілля за добу. В металургії розгорнулося змагання за економію сталі за рахунок випуску прокату на мінусових допусках, почате з ініціативи Макіївського металург. з-ду ім. С. М. Кірова, змагання під девізом «За найкращу в світі сталь», ініціатором якого виступив колектив Донецького металург. з-ду ім. В. І. Леніна. В пром-сті республіки поширилося змагання під девізом «П'ятиріччя якості — робітничу гарантію!», «Робітничий ініціативі — інженерну підтримку!», в легкій пром-сті — рух багатогерстатниць, започаткований тцками Дарницького шовкового комбінату (Київ). Поширився рух за звання колективу високої культури виробництва. В с. г. розгорнулося змагання за високу культуру землеробства. Важливе значення для дальшого розвитку с. г. мав Липневий пленум ЦК КПРС 1978, який визначив осн. шляхи і завдання піднесення с. г. Липневий пленум ЦК Компартії України 1978 конкретизував завдання щодо розвитку цієї галузі нар. г-ва в республіці.

Трудящі УРСР гідно зустріли 60-річний ювілей Великого Жовтня. У пром-сті республіки 1977 було вироблено надпланової продукції на 1169 млн. крб., в с. г. зібрано високий врожай. За підсумками виконання планів і соціалістичних зобов'язань 1977 бл. 37 тис. трудящих пром-сті та бл. 50 тис.

трудівників с. г. в УРСР було нагороджено орденами і медалями. Вдруге удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці передовики пром-сті Г. Я. Горбань, І. І. Стрельченко, сільс. г-ва — Ю. Т. Личук, Ю. Ю. Пітра, Г. І. Ткачук.

Знаменною подією в житті рад. народу в десятиї п'ятирічці стало прийняття 7.X 1977 позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР 9-го скликання *Конституції СРСР*. Необхідність прийняття нової Конституції була зумовлена докорінними змінами, що відбулися в рад. суспільстві з часу прийняття Конституції СРСР 1936. Конституція створила законодавчу базу для дальшого поглиблення соціалістичної демократії, збагачення її форм і методів. На основі Конституції СРСР було розроблено й 20.IV 1978 прийнято позачерговою 7-ю сесією Верховної Ради УРСР після всенародного обговорення в республіці нову *Конституцію УРСР*.

У грудні 1977 грудні республіки, вся країна відзначила 60-річчя проголошення Рад. влади на Україні. Святкування 1979 видатної істор. дати — 325-річчя возз'єднання України з Росією яскраво продемонструвало непорушну дружбу і братерську єдність рад. народів. У січні 1979 відбулися Дні УРСР у Москві. *Двадцять шостий з'їзд Компартії України (1981; див. т. 12, Додаток)* відзначив, що 1976—80 економіка УРСР піднялася на новий, вищий рівень, збільшилася її вклад у розв'язання загальносоюзн. завдань. За роки десятиї п'ятирічки порівняно з дев'ятою п'ятирічкою нац. дохід зріс на 22 %, капітальні вкладення в нар. г-во — на 19,6 % (становили 93,9 млрд. крб.), осн. виробничі фонди — в 1,3 раза, продуктивність праці в сфері матеріального виробництва — на 16 %. Випуск пром. продукції збільшився на 123 млрд. крб. Створено майже 4 тис. найменувань нової техніки. Пром. підприємства освоїли серійне виробництво 4,8 тис. нових видів продукції. Високими темпами розвивалося капітальне будівництво. Введено в дію 150 нових великих підприємств, бл. 1900 виробничих об'єктів і потужностей. За роки п'ятиріччя було збудовано *Запорізьку ДРЕС і Вуглеірську ДРЕС, Чорнобильську АЕС*, другу чергу Дніпрогесу, вугільні шахти ім. Ленінського комсомолу, ім. О. Г. Стаханова, «Ждановська-Капітальна», комплекси по виробн. аміаку в Горлівці, Дніпродзержинську, Одесі, Черкасах, з-ди — Лисичанський нафтопереробний, Миколаївський глиноземний, Житомирський верстатів-автоматів, Вознесенський шкіряний, Радехівський, Оржицький і Чортківський цукрові та ін., поромну переправу Іллічівськ—Варна, другу чергу *Північно-Кримського каналу*, Головний Каховський магістральний канал ім. В. І. Леніна та ін. Трудящі України брали активну участь у будівництві загальносоюзних споруд (*Байкало-Амурської магістралі, Саяно-Шушенської ГЕС* тощо). Планомірне зміцнення матеріально-тех. бази зумовило дальше зростання с.-г. виробн. Валова продукція сусп. сектора збільшилася майже на 10 млрд. крб. (на 11 %). Середньорічне виробн. зерна зросло на 3,2 млн. т і досягло 43,2 млн. т, цукр. буряків — на 7,6 млн. т і перевищило 53 млн. т. Держ. закупки молока збільшилися на 10 %, м'яса — на 5 %, вовни — на 6 %. яєць — в 1,4 раза, плодовоовочевої продукції — в 1,2 раза. Далі розвивався транспорт, поліпшилася його тех. оснащеність. Вдосконалювалася практика планування і госпо.

дарювання, здійснювалися дальша концентрація і спеціалізація пром. та с.-г. виробн. Лише 1971—80 було створено 677 автоматизованих систем управління. Стала до ладу перша черга респ. автоматизованої системи збирання та обробки інформації для обліку планування й управління нар. господарством. *Двадцять шостий з'їзд КПРС* (1981; див. т. 12, Додаток) зазначив, що, незважаючи на складну міжнар. обстановку, завдяки миролюбній зовн. політиці СРСР вдалося зберегти мир. Це дало можливість СРСР успішно здійснювати будівництво матеріально-тех. бази комунізму. З'їзд підбив підсумки екон. розвитку СРСР у 70-і рр. та в десятій п'ятирічці, визначив завдання на одинадцяті п'ятиріччя (див. *Одинадцятий п'ятирічний план*) і 80-і рр. в цілому. В центрі уваги партії залишалось здійснення курсу на підвищення ефективності суспільного виробництва, його інтенсифікацію. Особливого значення надавалось всесмірному прискоренню темпів науково-технічного прогресу і скороченню частки ручної праці, економії і раціональному використанню всіх видів ресурсів, збільшенню віддачі від капіталовкладень. З'їзд накреслив завдання по дальшому розвитку агропром. комплексу. Конкретні заходи у розв'язанні цього питання було розроблено Травневим (1982) пленумом ЦК КПРС. Схвалена ним *Продовольча програма СРСР* знаменує новий етап сучас. агр. політики партії. Здійснюється глибокий поворот усіх галузей нар. г-ва до розв'язання проблем дальшого піднесення с.-г. виробн., забезпечення безперервного постачання країни продуктів харчування. Цьому сприяє дальший розвиток агропром. комплексу, створення районних агропром. об'єднань (РАПО). Важливі заходи намічені XXVI з'їздом КПРС на одинадцяті п'ятиріччя в галузі соціального розвитку рад. суспільства, підвищення нар. добробуту на основі піднесення економіки, продуктивних сил країни, вдосконалення структури виробн. Передбачено дальше вдосконалення системи соціального забезпечення, розвиток торгівлі та громад. харчування, охорони здоров'я трудящих, побутового обслуговування населення, житл. буд-ва. Відповідно до затверджених XXVI з'їздом КПРС Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року сукупний сусп. продукт УРСР має збільшитися за п'ятиріччя на 19,4 %, нац. доход — на 19,6 %.

У країні і в республіці розгорнувся рух за виконання завдань одинадцяті п'ятиріччя. Особливо масовим був патріотичний рух за гідну зустріч 60-річчя утворення СРСР. Його осн. напрями розвивалися відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС, постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦПС і ЦК ВЛКСМ «Про всесоюзне соціалістичне змагання за успішне виконання і перевиконання завдань одинадцяті п'ятиріччя», рішень 17-го з'їзду профспілок СРСР і 13-го з'їзду профспілок УРСР і включали боротьбу за високу продуктивність праці, якість та ефективність виробн., всемірну економію трудових і матеріальних ресурсів, матеріалів і енергії. Поширилося в республіці змагання під девізами: «Від сталі вищої якості — до прокату і машин з державним Знаком якості!» за почином двічі Героя Соціалістичної Праці сталевара з-ду «Азовсталь» Г. Я. Горбаня, «Кожній робочій годині — найвищу віддачу!», почате на підприємствах Києва, «Виробничому і науковому потенціалу — найвищу віддачу!», народжене в Харкові, «Кожній лаві — нормативне навантажен-

ня!» — в Довбасі, «Кожному колективу — фонд економії!» та ін. За почином москвичів розгорнулось змагання під девізом «60-річчю СРСР — 60 ударних тижнів!». Передові робітники Києва і Дніпропетровська заклали стати на 30-денну ударну вахту на честь кожної союзної республіки. Повсюдно була підтримана ініціатива трудових колективів Москви змагатися під девізом «Честь і слава — по труду!».

Важливого значення набуло втілення в життя постановленої XXVI з'їздом КПРС і 17-м з'їздом профспілок СРСР завдання по якнайширшому впровадженню бригадних форм організації та стимулювання праці, розвитку змагання суміжників за принципом «робітничої естафети». З великим ентузіазмом трудящі України сприйняли рішення Листопадового (1982) пленуму ЦК КПРС. В його рішеннях дано глибокий аналіз стану економіки, виявлено резерви, вказано шляхи розв'язання назрілих проблем, підкреслено виняткове значення зростання продуктивності праці, що є найважливішим, найголовнішим для перемоги нового сусп. ладу. Першорядна увага була приділена дальшому розвитку індустрії, особливо її базових галузей — паливно-енергетичного комплексу, залізничного транспорту, чорної металургії, капітального будівництва. Постановлено завдання повнішого задоволення попиту населення на промислові і продовольчі товари. Підкреслено необхідність вдосконалення всієї сфери керівництва економікою — управління, планування, госп. механізму.

Листопадовий (1982) пленум ЦК Компартії України розглянув питання про завдання парт. орг-ції республіки по виконанню рішень Листопадового (1982) пленуму ЦК КПРС і плану екон. і соціального розвитку УРСР на 1983 (затверджений шостою сесією Верховної Ради УРСР 10-го скликання). Трудящі республіки розгорнули боротьбу за перетворення в життя Продовольчої програми СРСР, підвищення рівня трудової дисципліни та організованості на виробництві.

На основі екон. досягнень у 60—80-х рр. в СРСР було здійснено важливі соціальні заходи, неухильно зростає добробут народу. Було підвищено заробітну плату працівникам освіти, охорони здоров'я, сфери обслуговування, працівникам буд-ва, бібліотек, н.-д. установ, трактористам та ін., мінімальну заробітну плату працівникам усіх галузей нар. г-ва. Знижено вік призначення пенсій ряду категорій працівників, запроваджено пенсійне забезпечення колгоспників. Поліпшено умови життя і побуту багатодітним і малозабезпеченим сім'ям, жінкам-трудівницям, інвалідам Великої Вітчизн. війни, пенсіонерам, студентам. Вжито додаткових заходів для охорони материнства і дитинства. Постійно збільшувалися виплати і пільги з сусп. фондів споживання. В результаті середньомісячна заробітна плата робітників і службовців 1982 зросла порівняно з 1960 більше ніж в 2 рази. Зросла і оплата праці колгоспників. Збільшилася мережа підприємств торгівлі та громад. харчування. Розв'язувалися завдання переведення торгівлі на індустріальну основу, підвищення культури торгівлі, впровадження метод самообслуговування покупців. У великих масштабах здійснювалось житл. буд-во, на яке лише 1971—82 капіталні вкладення становили 28,4 млрд. крб. Усього 1951—82 поліпшено житл. умови в республіці 50,7 млн. чол. Поліпшилося комунальне обслуговування населення. Всі міста республіки було забезпечено централізованим водопоста-

чанням, газифіковано 81 % квартир у містах, 61 % — у селах. На охорону здоров'я, організацію відпочинку трудящих та їхніх дітей, розвиток фіз. культури і спорту тільки в десятій п'ятирічці витрачено 14,7 млрд. крб. Масовими стали в УРСР фізкультура і спорт. Підвищилась увага до проведення природоохоронних заходів.

Період 60—80-х рр. характеризувався в СРСР значним прискоренням темпів наук.-тех. прогресу, бурхливим розвитком рад. науки. Відповідно до рішень з'їздів КПРС успішно розв'язувалися завдання зміцнення зв'язку науки з виробн., перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. В ряді важливих галузей рад. наука вийшла на передові рубежі в світі, зокрема, в дослідженнях та освоєнні космічного простору. Вперше в світі в СРСР було здійснено запуск штучного супутника Землі, політ людини — Ю. О. Гагаріна (12.IV 1961) — у космос, групові багатодобові польоти людей у космос на пілотованих кораблях «Союз», вихід космонавта у відкритий космічний простір та ін. Автом. міжпланетна станція «Луна-16» доставила на Землю місячний ґрунт. Важливі наук. дослідження проведено під час польоту станції «Луна-17» з місяцеходом, станції «Марс», «Венера», на орбітальних станціях «Салют». Під час роботи рад. та інтернац. екіпажів на космічних станціях одержано цінні наук. дані.

Дальшого розвитку набула в 60—80-х рр. наука в Рад. Україні. В ін-тах АН УРСР, відомчих н.-д. ін-тах, вищих навч. закладах та ін. установах 1982 працювало 205,4 тис. наук. співробітників. Було вжито заходів щодо забезпечення проведення єдиної наук. і тех. політики, раціонального розміщення наук. установ по екон. районах, удосконалення їхньої мережі. Відкрито нові академічні установи в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Львові, Чернівцях, Івано-Франківську, Ужгороді. В системі АН УРСР організовано ряд нових ін-тів. З метою кращої координації наук. досліджень створено Північно-Східний, Донецький, Пд. Зх. та Північно-Західний наук. центри. Неухильно зміцнювалася дослідно-експериментальна база науки. Поширилися, зокрема в АН УРСР, наук. комплекси, що складаються з н.-д. ін-ту, дослідно-конструкторського бюро і дослідного підприємства. На основі досягнень фундаментальних наук було розв'язано ряд важливих нар.-госп. проблем.

Важливе значення має здійснення в республіці 1958—80 багатотомного видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55 томах укр. мовою. В республіці широко проводилися дослідження, зокрема, у галузі суспільних наук, теоретичної і прикладної математики, кібернетики, теоретичної фізики, фізики твердого тіла і низьких температур, фізики плазми, радіофізики тощо. Відомі досягнення укр. учених у галузі ядерної фізики, зварювання металів, матеріалознавства, хіміко-технологічних наук, біології, медицини, генетики і селекції рослин. За видатні досягнення ряд укр. учених було удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці [О. В. Палладін, Б. Є. Патон (двічі), В. М. Глушков, М. М. Боголюбов, М. П. Барабанов, О. І. Бродський, В. М. Корецький, З. І. Некрасов, І. М. Францевич, П. Г. Костюк]. Ленінської премії, зокрема, В. М. Глушков, Ю. О. Митропольський, О. С. Коломийченко, О. С. Давидов. Було здійснено видання Укр. Рад. Енциклопедії (перше, 17 тт., 1959—65; з 1975 почалася робота над другим виданням у 12 тт. укр. і рос. мовами; на 1984 вийшло

II тт. обома мовами), «Історії міст і сіл Української РСР» (26 тт., 1966—74, Держ. премія СРСР, 1976), «Історії Української РСР» (8 тт., 1977—79, Держ. премія УРСР, 1980), «Історії держави і права Української РСР» (1976, Держ. премія УРСР, 1981), Енциклопедії кіберетики (2 тт., 1973—74, Держ. премія УРСР, 1978), «Історії української літератури» (8 тт., 1967—71), Словника української мови (11 тт., 1970—80, Держ. премія СРСР, 1983), «Історії українського мистецтва» (6 тт., 1966—68, Держ. премія УРСР, 1971), Шевченківського словника (2 тт., 1976—77, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980).

На якісний вищий рівень піднялася нар. освіта. Завершено перехід до заг. серед. освіти молоді, створено єдину систему вищої, серед. спец. і профес.-тех. освіти, яка в основному забезпечує нар. г-во кваліфікованими кадрами спеціалістів і робітників. Значно розширилась мережа загальноосвітніх шкіл. У 1983/84 навч. році їх діяло в республіці 22,3 тис. З метою удосконалення навч. процесу на основі впровадження новітніх методів і засобів навчання та виховання учнів, забезпечення розвитку школи як єдиної, трудової, політехнічної здійснюється реформа загальноосвітньої і профес. школи. В 1983/84 у 146 вищих і 729 серед. спец. учб. закладах республіки навчалось 1684,5 тис. чоловік. В умовах розвинутого соціалізму відбувається дальший всебічний розвиток рад. культури, культур усіх братніх союзних республік, національних за формою, соціалістичних за змістом, поглиблюється процес їхнього інтернац. єднання та взаємозбагачення. 60—80-і рр. позначені вагомими досягненнями рад. творчої інтелігенції в галузі л-ри, образотв. мистецтва, архітектури, театр. діяльності, кіно і музики. Новим явищем постійного піклування Комуністичної партії про розвиток літератури і мистецтва стала постановка ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про Ленінські і Державні премії СРСР у галузі науки і техніки, літератури і мистецтва» (1966). В цей період в УРСР було встановлено літ. премії ім. П. Тичини «Чуття єдиної родини», ім. М. Рильського, ім. Лесі Українки, ім. Я. Галана та ін. (див. *Премії літератури Української РСР*). Письменників М. П. Бажана, О. Т. Гончара, О. Є. Корнійчука, Ю. К. Смолича, М. П. Стельмаха було удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. В УРСР діють 87 профес. театрів. Розширено мережу закладів культури. В 1983 в республіці діяло 25 994 клубні установи, 27 908 кіноустановок, 25 996 масових бібліотек. Характерним для цих років є буд-во сілсь. будинків культури на тер. кожної сілради, створення в ра-

йонах і областях централізованих систем, що об'єднують сілсь. клубні заклади, охоплення бібліотечним обслуговуванням жителів усіх населених пунктів. У республіці діяло (1983) 173 музеї (не рахуючи шкільних та громадських), які проводили значну пропагандистську і виховну роботу. Нового розмаху набула самодіяльна худож. творчість трудящих. В 1983 в республіці видано бл. 8,9 тис. назв книг заг. тиражем 153 млн. прим., виходили 1751 газета, 197 журналів. У 1960—84 розширилися тех. можливості радіомовлення і телебачення. На вищий рівень у 60—80-х рр. піднялося укр. кіномистецтво. Ряд фільмів здобув високу оцінку громадськості. *Київську кіностудію художніх фільмів* ім. О. П. Довженка нагороджено орденом Леніна (1978). Зросли муз. культура, образотворче і нар. декоративно-ужиткове мистецтво, які поповнилися в цей час новими творами. За видатні досягнення в галузі мистецтва звання Героя Соціалістичної Праці були удостоєні художник В. І. Касіян, артистка Н. М. Ужвій, композитор С. Ф. Людкевич.

Благотворно впливало на розвиток нац. культур союзних республік їхнє братерське єднання. В УРСР проводилися свята культур рад. народів, відбулися в РРФСР, Білорусії, Грузії, Казахстані та ін. республіках декади і тижні укр. літератури і мистецтва. Широко розгорнулася в республіці культур.-осв. робота в масах. Наочним підтвердженням неперушного братерства рад. людей стало святкування 1500-річчя Києва (1982). Столицю Рад. України місто-герой Київ за досягнення в комуністичному будівництві та в зв'язку з 1500-річчям було нагороджено орденом Дружби народів. У яскраву демонстрацію неперушної згуртованості народів-братів вилилося святкування 60-річчя утворення СРСР. 17.XII 1982 відбулося спільне урочисте засідання ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР, присвячене 60-річчю утворення Союзу РСР, на якому з доповіддю «Ленінським шляхом дружби і комуністичного творення» виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький. 18.XII 1982 відбувся всесоюзний комуністичний суботник, в якому в республіці взяло участь 27,8 млн. чол., було вироблено пром. продукції на 129,8 млн. крб., у фонд п'ятирічки перераховано 25,6 млн. крб. Славний ювілей країни трудящі республіки зустріли новими трудовими перемогами. За перші два роки одинадцятиріччя економіка УРСР набула дальшого розвитку. Нац. доход зріс на 8 %, обсяг пром. ви-

робн. — на 6 %, продуктивність сусп. праці — на 8 %. Внаслідок реалізації цільових комплексних наук.-тех. програм досягнуто щорічної економії палива 5,1 млн. т, металу — 500 тис. т. В ряді областей республіки збільшилося виробн. зерна і продуктів тваринництва.

Послідовно здійснюється соціальна програма п'ятирічки. Створено основу для розв'язання нових будівничих, соціальних і культур. завдань. УРСР, як і ін. союзні республіки, за успіхи, досягнуті в госп. і культур. будівництві, великий внесок у розвиток єдиного нар.-госп. комплексу країни і на ознаменування 60-річчя утворення СРСР було нагороджено Червоном прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Визнані перемогами Всесоюзного змагання і нагороджені перехідними Червоними прапорами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ Київ, Волинська, Закарпатська, Кримська, Одеська, Ровенська, Харківська, Херсонська і Черкаська області, багато міст, районів і трудових колективів України. Кращим 35 трудовим колективам республіки присвоєно ім'я 60-річчя СРСР.

21—22.XII 1982 відбулося спільне урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 60-річчю утворення СРСР, в якому взяли участь представники всіх союзних республік і 134 зарубіжні делегації з 112 країн. Відзначення 60-річного ювілею Рад. Союзу перетворилося на свято всього прогресивного людства. Головним підсумком 60-річного розвитку Рад. країни є побудова в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства, для якого характерний високий рівень продуктивних сил, зрілість соціалістичних сусп. відносин, ідейно-політ., соціально-класова й інтернац. єдність і згуртованість трудящих навколо Комуністичної партії — керівної і спрямовуючої сили суспільства. Остаточно і безповоротно розв'язано нац. питання в тому вигляді, в якому воно було залишено нам експлуаторським ладом. Найвищим виявом соціальної та інтернац. єдності суспільства стали утворення і розвиток нової істор. спільності людей — радянського народу. Утвердився рад. спосіб життя. Внаслідок динамічного планового розвитку економіки всіх союзних республік, їхнього братерського співробітництва утворився єдиний союзний нар.-госп. комплекс, що розвивається на основі поєднання досягнень наук.-тех. революції з перевагами соціалістичного способу господарювання. Дедалі зміцнюється неперушний союз робітн. класу, колг. селянства і нар. ін

Соціальне урочисте засідання Центрального Комітету Компартії України і Верховної Ради Української РСР, присвячене 60-річчю утворення Союзу РСР. Київ, 17 грудня 1982.

телігенції, відбувається об'єктивний процес зближення всіх класів і соціальних груп. Далі розвивається соціалістична демократія. Партія і д-ва сприяють посиленню соціальної єдності, ведуть послідовний курс на подальше стирання істотних відмінностей між містом і селом, представниками розумової і фіз. праці. Оцінюючи досвід розвитку рад. суспільства, КПРС зробила науково обґрунтований висновок про те, що становлення безкласової структури суспільства в головному й

рив, тракторів, цементу, тканин, взуття, цукру-піску та багатьох ін. видів продукції. Перевиконано план випуску виробів вищої категорії якості. Зросло проти 1982 виробництво м'яса, молока, яєць. Перевиконано плани заготівель їх, що дало змогу збільшити ринкові фонди. В капітальному будівництві забезпечено плани здачі в експлуатацію житла, шкіл, дитячих і лікувальних закладів, профес. тех. училищ. Введено в дію 109 найважливіших виробничих потужностей, у т. ч. стан «3000» на металург. заводі імені Ілліча у м. Жданові, новий енергоблок на Чорнобильській атомній електростанції, установку по переробці нафти в Лисичанську та інші. Нац. доход у республіці збільшився за три роки на 13 % при плані 11,3 %. Продуктивність суспільної праці зросла на 13 %. Весь приріст нац. доходу забезпечено за рахунок зростання продуктивності праці. Осн. фонди в нар. г-ві зросли більш як на 16 % і досягли 337 млрд. крб. Реальні доходи населення за цей час збільшилися на 8,2 %, виплати і пільги з суспільних фондів споживання — на 14 %. Зросли середня заробітна плата робітників і службовців (на 7 %), оплата праці колгоспників (на 15,8 %). Роздрібний товарооборот збільшився на 6,1 %, обсяг побутових послуг — на 16 %. Введено в дію 53,5 млн. м² житла, що дало змогу поліпшити умови 4,5 млн. чоловік. 13.II та 10.IV 1984 відбулися позачергові Лютневий і Квітневий пленуми ЦК КПРС. Пленуми одностайно схвалили положення і висновки з вузлових проблем дальшого госп. розвитку країни і зовн.-політ. діяльності Комуністичної партії і Рад. держави, висловлені у промовах Генерального секретаря ЦК КПРС К. У. Черненко, підкреслили настановність політики партії. В рішеннях пленумів набула дальшого, творчого розвитку і конкретизації політ. лінія XXVI з'їзду КПРС.

Непорушну єдність і згуртованість рад. народу навколо Комуністичної партії, всебічну підтримку генерального курсу і практичних заходів КПРС у внутр. і зовн. політиці, зростаючу суспільну активність трудящих з новою силою продемонстрували вибори 4.III 1984 до Верховної Ради СРСР 11-го скликання. 21.IV 1984 відбувся всесоюзний Комуністичний суботник, в якому взяли участь 29,6 млн. трудящих УРСР. На Україні було вироблено пром. продукції на 154,6 млн. крб., у фонд одинадцяті п'ятиріччя перераховано 30,3 млн. крб. заробітної плати.

За шість десятиліть незмірно зросли авторитет і вплив Рад. д-ви на міжнар. арені. Гол. мета рад. зовн. політики полягає в тому, щоб не тільки відвернути світову війну, але й назавжди виключити війну з життя суспільства. Настійні зусилля СРСР, спрямовані на ліквідацію

вогнищ агресії, на досягнення розрядки міжнар. напруженості, відповідають інтересам усього людства. Ленінський курс рад. зовн. політики проводиться спільно з братніми соціалістичними країнами, між якими склався і удосконалюється цілком новий тип міжнар. відносин, в основі яких — ідея єдності, спільності цілей, товариське співробітництво — при повній повазі до інтересів, особливостей і традицій кожної з країн, принципні соціалістичного інтернаціоналізму.

Успіхи рад. народу в соціалістич. будівництві, історична перемога над фашизмом, розквіт усіх націй і народностей Рад. Союзу стали могутнім стимулом вільної боротьби народів. Активна і рішуча боротьба Рад. Союзу за ліквідацію колоніалізму, незмінна підтримка справи визволення і рівноправності народів полегшують пригнобленим народам шлях до свободи і прогресу. Розвивається мирне співробітництво СРСР з країнами всіх континентів. Принципи мирного співіснування — основа зовн. політики СРСР — здобув широке міжнар. визнання. Пропозиції СРСР покладені в основу найважливіших рішень ООН з питань змінення миру і безпеки. В умовах, коли воєнні готування США і очолюваного ними блоку НАТО досягли небувало рекордних для всіх часів масштабів, Рад. Союз робить усе від нього залежне, щоб забезпечити теперішньому і прийдешньому поколінням мирне майбутнє. В єдиному союзі вільних народів УРСР, як і ін. союзні республіки, досягла значних успіхів в екон., соціальному і культур. розвитку. За шість десятиліть обсяг пром. виробн. в республіці збільшився майже в 300 раз. Створено високорозвинуте с. г. УРСР стала республікою суцільної грамотності. Високим є наук. потенціал УРСР. В інтернац. зв'язках з культурами всіх союзних республік, ін. народів розквітла соціалістична культура укр. народу, незмірно зріс його добробут, зобичило повноцінним, багатограним і змістовним стало його життя.

В УРСР вирости і зміцніли робітн. клас, який є провідною силою суспільства, колг. селянство і нар. інтелігенція. Зросла керівна роль Компартії України — бойового загону КПРС. Дедалі підвищується роль Рад нар. депутатів УРСР, Ленінського комсомолу України, профспілок УРСР у розв'язанні завдань госп. і культур. будівництва, вихованні рад. людей у дусі взаємної поваги й дружби всіх націй і народностей країни, рад. патріотизму й інтернаціоналізму. Трудящі УРСР гідно несуть прапор марксизму-ленінізму, пролет., соціалістичного інтернаціоналізму, під керівництвом Комуністичної партії досягають все нових вагомих успіхів у справі удосконалення розвинутого соціалізму. Див. у цьому томі також розділи Комуністична партія України, Народне господарство, Культура, Наука і наукові установи.

А. Ф. Денисов.

Лит.: Маркс К. Хронологичне випи́ски. В кн.: Архив Маркса і Енгельса, т. 5. М., 1938; Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Переписка В. І. Леніна і рукописних ім. заграничних партійних органів с. соціал-демократическими організаціями України (1901—1905 гг.). Сбірник документів і матеріалів. К., 1964; КПРС в резолюціях і рішеннях съездов, конференцій і пленумов ЦК, т. 1—14. М., 1970—82; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—2. К., 1976—77; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лютого

Під час проведення Днів УРСР на ВДНГ, присвячених 60-річчю утворення СРСР. Москва. Жовтень 1982.

основному відбудеться в істор. рамках зрілого соціалізму.

Червневий (1983) пленум ЦК КПРС поставив питання про піднесення на вищий рівень ідеологічної, виховної, пропагандистської роботи, що має велике значення для вирішення завдань, які розв'язує партія в процесі удосконалення розвинутого соціалізму. Велике значення для розвитку соціалістичної демократії і піднесення трудової активності трудящих мало прийняття закону СРСР «Про трудові колективи і підвищення їхньої ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями» (19.VI 1983).

Життєво важливо для країни питання розглянув Грудневий (1983) пленум ЦК КПРС. Широкий відгук у трудових колективах дістав заклик пленуму — добитися надпланового підвищення продуктивності праці на 1 % і додаткового зниження собівартості продукції на 0,5 %.

Питання, поставлені на Грудневому (1983) пленумі ЦК КПРС було всебічно обговорено на Січевому (1984) пленумі ЦК Компартії України. Пленум зазначив, що в республіці помітно прискорилися темпи зростання виробництва і продуктивності праці, виконано плани по випуску більшості найважливіших видів пром. продукції. Її реалізовано понад план на 1 млрд. 945 млн. крб. Істотно збільшилося проти 1982 виробництво чаюну, сталі, готового прокату, мінеральних доб-

Мітинг молоді Росії, України і Білорусії біля монумента Дружби на кордоні Брянської області РРФСР, Чернігівської області УРСР і Гомельської області БРСР у День радянської молоді. 26 червня 1983.

- 1984 року. К., 1984; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квітня 1984 року. К., 1984; В. І. Ленін і український народ. 36. документів. К., 1970; Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС. К., 1954; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982; Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., 1983; Черненко К. У. Избранные речи и статьи. М., 1984; Шербишкий В. В. Радянська Україна. К., 1982; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1982; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; История СССР. С древнейших времен до наших дней, в 2 сериях, 12-ти т. т. 1—11. М., 1966—80; История Украинской РСР. т. 1—8. К., 1977—79; Історія міст і сіл Української РСР [т. 1—26]. К., 1967—74; Радянська енциклопедія історії України, т. 1—4. К., 1969—72; Котов В. Н. Маркс, Ф. Енгельс і Росія. К., 1971; Гуржий І. О. Фрідріх Енгельс про Україну. К., 1970; Ленін і Україна, кн. 1—4. К., 1969—70; Історія робітничого класу української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—70; Історія державства і права Української ССР. К., 1976; Полное собрание русских летописей, т. 1—35, 37. СПб.—М.—Л., 1841—1982; Повесть временных лет, ч. 1—2. М.—Л., 1950; Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. Збірка документів (1639—1648 рр.). К., 1946; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1954; Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657. К., 1961; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. К., 1970; Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст.—1861 р. Збірник документів і матеріалів. К., 1982; Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів і матеріалів. К., 1948; Восстання декабристів. Документи, т. 1—15, 17. М., 1925—80; Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. 36. документів і матеріалів. К., 1978; Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. 36. документів. К., 1949; Общественно-политическое движение на Украине. Материалы и документы, т. 1—2. К., 1963—64; Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961; Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1950; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 1—2. К., 1955; Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. (Июнь 1907 г.—февраль 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1960; Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 р.—жовтень 1910 р.). Збірник документів. К., 1965; Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов. К., 1959; Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г.—февраль 1917 г. Сборник документов и материалов. К., 1966; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. (Февраль 1917 г.—апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов, т. 1—3. К., 1957; Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. (Март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти. (Ноябрь 1917 г.—апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1962; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1—3. К., 1967; Трудящий Украины В. І. Ленін. Збірник документів. К., 1960; Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов. К., 1972; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.). Сборник доку-
ментов и материалов. К., 1966; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933—1941. Сборник документов и материалов, ч. 1—2. К., 1977; Промышленность и рабочий класс УССР. 1946—1950. Сборник документов и материалов. К., 1980; Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937. Збірник документів і матеріалів, т. 1—3. К., 1962—71; Під прапором Жовтня. Документи і матеріали [кн. 1—3]. Львів, 1957—66; Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939. Збірник документів та матеріалів. К., 1979; Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів, т. 1—5. Ужгород, 1957—67; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963; Міста-герої України. Збірник матеріалів. К., 1966; Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни. К., 1969; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964; Мавродин В. В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. М., 1971; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские князья XII—XIII вв. М., 1982; Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. К., 1980; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Шевченко Ф. П. Политичні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959; Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини. 1648—початок 1651 рр. К., 1955; Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1954 гг. К., 1962; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Петропавловський М. Н. Нариси з історії України XVII — початку XVIII ст., т. 1. К., 1930; Слодарський А. Г. Соціально-економічне розвиток Слобожанщини XVII—XVIII вв. Х., 1964; Степук К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Гуслистий К. Колішчина. К., 1947; Грабовський В. В. Гуцульщина XIII—XIX століть. Львів, 1982; Гуржий І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К., 1962; Смолий В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. К., 1978; Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825—1860 гг. М., 1981; Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971; Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975; Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. Вторая половина 50-х — начало 60-х годов XIX ст. К., 1960; Гуржий І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. К., 1968; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1970; Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973; Парасуцько О. А. Положення і боротьба робочого класу України (60—90-е роки XIX ст.). К., 1963; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального ґніту в першій половині XIX ст. К., 1961; Япкевич Е. А. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму. (1848—1900). К., 1958; Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді. (Кінець XIX — початок XX ст.). К., 1960; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 рр.). К., 1960; Компанієць І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., 1970; Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр. К., 1980; Шморун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. К., 1980; Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905—1907 рр. К., 1977; Лось Ф. Е. Робітничий клас на Україні в 1907—1913 роках. К., 1962; Лось
Ф. Е., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі. 1907—1914. К., 1976; Юрченко О. Т. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. К., 1970; Ремезовський І. Д. Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине. Из истории большинства организаций Украины и Крыма (1898—1921). К., 1963; Лавров П. А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема. 1910—1914 гг. К., 1966; Кондуфор Ю. Ю. Великий Жовтень і захист його завойовань. К., 1971; Королівський С. М., Рубач М. А., Супруненко Н. І. Победа Советской власти на Украине. М., 1967; Варгаток П. Л., Курас И. Ф., Солдатов В. Ф. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в Октябрьській революції. К., 1980; Трипенко А. П. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917 — січень 1918 рр.). К., 1975; Нагорна Л. О. Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації Жовтня на Україні. К., 1971; Супруненко Н. І. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. К., 1973; Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. К., 1979; Каленченко П. М., Кулінич І. М., Сохань П. С. Під єдиним прапором. Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні. К., 1966; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967; Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978; Сливка Ю. Ю. Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929—1937 рр. К., 1960; Коваль В. С. Возз'єднання західно-українських земель та міжнародні відносини. 1939—1941. К., 1979; Івасюта М. К., Сливка Ю. Ю., Стеблій Ф. І. В сім'ї вольний, новий. (До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною). К., 1979; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—3. К., 1967—69; Коваль М. В. У горнилі війни (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945). К., 1972; Клоков В., Кулик І., Слінько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся УССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977; Клоков В. І., Кудрицький А. В., Бречак І. М. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945). К., 1968; Юрчук В. І. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства 1945—1952 рр. К., 1965; Лихолат А. В. Ленінська національна політика в дії. К., 1977; Породиненко соціалістичним інтернаціоналізмом. Дружескі зв'язки і співробітництво породинок областей і городів УССР і братських стран соціалізму. К., 1980; Соціалістична єдність і націоналістичні вигадки. К., 1968; Симоненко Р. Г. На утриманні реакції. Український буржуазний націоналізм — ворог миру і суспільного прогресу. К., 1977; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., 1969; Марченко М. І. Українська історіографія (З давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967; Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР. 1917—1941. К., 1981; Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1959—1961). К., 1962; Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1961—1962). К., 1964; Літопис комуністичного будівництва. Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1971—1975). К., 1977; Літопис комуністичного будівництва. Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1976—1980). К., 1981; Гудзенко Л. М. [та ін.]. Радянське видання документальних матеріалів з історії України (1917—1968). Бібліографічний покажчик. К., 1970; Рудь М. П. Українська Радянська Соціалістична Республіка. 1917—1967. Бібліографічний покажчик літератури. К., 1969; Українська РСР в сім'ї радянських народів. Поточний бібліографічний покажчик, в. 1—38. К., 1973—82.

Участь Української РСР у зовнішньополітичній діяльності Радянського Союзу

В своїй зовнішньополітичній діяльності УРСР керується цілями, завданнями та принципами зовн. політики, визначеними Конституцією СРСР і Конституцією УРСР (ст. 28). Гол. змістом цієї політики є створення сприятливих міжнар. умов для комуністичного будівництва в рад. багатонац. д-ві, зміцнення позицій світового соціалізму, підтримка боротьби народів за нац. визволення і соціальний прогрес, відвернення агресивних воєн, роззброєння, припинення гонки озброєнь, забезпечення заг. миру. Основи зовнішньополіт. курсу Країни Рад було закладено її першим законодавчим актом — ленінським *Декретом про мир*, який проголосив принцип пролет. інтернаціоналізму і принцип мирного співіснування д-в з різним суспільним ладом докорінними засадами рад. зовн. політики. Ці принципи стали наріжним каменем зовнішньополіт. діяльності УРСР.

У лютому 1920 уряд Рад. України звернувся до народів та урядів усіх країн із заявою про свою тверду волю захищати незалежність і недоторканість Соціалістичної Радянської Республіки України і про своє бажання жити в мирі з усіма народами й державами, запрошуючи їх увійти в економічні та дипломатичні відносини з Україною. Для повсякденного керівництва зовнішньополіт. діяльністю постановою ВУЦВК від 21.III 1920 було створено Наркомат закордонних справ. Після громадян. війни внутр. і міжнар. становище Рад. України настільки змінилося, що капіталістичні країни не могли ігнорувати її існування. УРСР провадила з іноз. д-вами обмін постійними і тимчасовими дипломатич. представництвами і місіями, надсилала своїх представників на міжнар. конференції, брала участь у міжнар. договорах, угодах, конвенціях і протоколах. Багато з них було укладено спільно з РРФСР та ін. рад. республіками. Досвід збройної боротьби за владу Рад. у ході якої склався воєнно-політ. союз рад. республік, переконував їх у необхідності створення в обстановці воєнного капіталістич. оточення єдиного дипломатичного фронту. Такий фронт почав складатися ще в період інозем. інтервенції і громадян. війни і остаточно оформився при підготовці до *Генуезької конференції 1922*. 22.II 1922 в Москві підписано протокол, яким уряд РРФСР уповноважувався представляти і захищати на цій конференції права й інтереси всіх рад. республік. На Генуезькій конференції делегація РРФСР, до складу якої входив також голова Раднаркому УРСР, виступила з чіткою політ. платформою, сформульованою В. І. Леніним, — забезпечити міцний мир і екон. співробітництво між народами, налагодити торг. відносини з капіталістичними д-вами. На конференції в Лозанні (див. *Лозанська конференція 1922—23*) Рад. країна, представлена єдиною російсько-українсько-грузинською делегацією, заявила, що рад. республіки, керуючись інтересами заг. миру, вважають своїм настійним обов'язком усіма силами сприяти встановленню режиму політичної рівності між расами, поважання права народів на самовизначення і на повну політичну та економічну незалежність усіх держав. З утворенням Союзу РСР — єдиної ба-

гатонач. соціалістичної федеративної держави — УРСР не втратила своєї *міжнародної правосуб'єктності*, а лише змінила форми її реалізації. Конституційно не тільки закріплювалася передача в союзне відання повноважень на здійснення міжнар. зносин, а й гарантувалася реальна участь усіх рад. республік як у виробленні, так і втіленні в життя зовнішньополіт. курсу СРСР. Така участь забезпечувалася їх широким представництвом у загальносоюзних законодавчих і виконавчих органах, у т. ч. в органах зовн. зносин. Саме в цьому полягає одна з найважливіших істотних особливостей якості нової, соціалістичної федерації. Наприкінці 2-ї світової війни й після її закінчення інтереси рад. республік, як і всього Союзу РСР в цілому, настійно вимагали встановлення і розширення їхніх зв'язків з зарубіжними країнами, зокрема, шляхом участі в новій універсальній орг-ції — *Організації Об'єднаних Націй* (ООН) та в ін. міжнар. органах, у конференціях і договорах, спрямованих на підтримання і забезпечення миру, розвиток всебічного співробітництва між народами. Згідно з прийнятим 1944 10-ю сесією Верховної Ради СРСР Законом «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин і про перетворення в зв'язку з цим Народного Комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський Народний Комісаріат» до компетенції Президії Верховної Ради УРСР та уряду республік було додано нові повноваження і серед них — представляти республіку у міжнар. відносинах. Дякую на той час Конституцію УРСР 1937 було доповнено статтею 15-6, яка зафіксувала право республік на участь у міжнар. відносинах. УРСР реалізує це право як безпосередньо, за допомогою респ. органів зовн. зносин, так і через єдині союзні органи, що дає змогу найефективніше, найраціональніше і найдоцільніше забезпечити інтереси республік і Союзу РСР в цілому. Це повністю відповідає і Конституції СРСР 1977, за якою всі рад. республіки є рівноправними (ст. 70) і суверенними (ст. 76), беруть участь у розв'язанні віднесених до союзного відання питань, у т. ч. зовнішньополітичних, у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, Уряді СРСР та ін. органах Союзу РСР (ст. 77) і мають право вступати у відносини з іноз. д-вами, укладати з ними договори та обмінюватися дипломатичними й консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнар. орг-цій (ст. 80). Аналогічні положення містяться в Конституції УРСР 1978 (ст. 68, п. 15 ст. 72, ст. 74). Заснована на цих конституційних засадах зовнішньополітична діяльність УРСР дістала міжнародне визнання. Українська РСР стала одним із засновників ООН. У рамках цієї *всесвітньої орг-ції*, покликаної сприяти збереженню миру і розвитку широкого міжнар. співробітництва, УРСР послідовно проводить зовнішньополіт. курс, який поєднує безкомпромісну боротьбу проти імперіалізму з конструктивним підходом до розв'язання гострих міжнар. проблем. Делегації республік використовують трибуну Ген. Асамблеї та ін. органів ООН для популяризації й реалізації рад. пропозицій, спрямованих на радикальне оздоровлення політ. клімату в світі й ослаблення загрози війни. УРСР була ініціатором або співавтором численних рішень про заборону атомної й нейтронної зброї, про повне і заг.

роззброєння, багатьох ін. конкретних кроків, що ведуть до цієї мети.

Радянська Україна є членом таких важливих спеціалізованих організацій, як ЮНЕСКО, Міжнародна організація праці (МОП), Європейська економічна комісія (ЄЕК) ООН, Міжнародне агентство по атомній енергії (МАГАТЕ), Всесвітня метеорологічна орг-ція (ВМО), Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ), Всесвітній поштовий союз (ВПС), Організація Об'єднаних Націй по промислому розвитку (ЮНІДО), Конференція ООН по торгівлі й розвитку (ЮНКТАД) та ін. (див. у цьому томі підрозділ *Участь Української РСР у міжнародних організаціях*). У кожній з цих орг-цій вона прагне до встановлення атмосфери ділового співробітництва на користь миру й взаєморозуміння між народами. Нині УРСР бере участь у діяльності 16 провідних міжнар. міжурядових орг-цій і понад 70 їх постійних або тимчасових органів. Для ефективного забезпечення в них інтересів республік і підтримання з ними повсякденного зв'язку були засновані і функціонують постійні представництва УРСР при ООН у Нью-Йорку, при Відділенні ООН та в ін. міжнар. орг-ціях у Женеві, при ЮНЕСКО в Парижі.

Важливим напрямом зовнішньополіт. діяльності Укр. РСР є її участь у міжнар. конференціях, які скликаються для розв'язання найрізноманітніших проблем. Лише в кін. 70 — на поч. 80-х рр. УРСР була представлена на десятиках міжнар. форумів і нарад. Серед них — Всесвітня конференція проти расизму і расової дискримінації, Конференція ООН по мирному використанню космічного простору, Третя конференція ООН по мор. праву, Всесвітня конференція проти апартеїду та ін. (див. у цьому томі підрозділ *Участь Української РСР у міжнародних конференціях і міжнародних договорах*). Активна і плідворна діяльність Укр. РСР на світ. арені сприяла підвищенню її міжнар. авторитету. УРСР було обрано до Ради Безпеки ООН, керівних органів багатьох міжнародних орг-цій. УРСР є членом Виконавчої ради ЮНЕСКО, Адм. ради МОП, Ради пром. розвитку ЮНІДО, Ради по торгівлі й розвитку ЮНКТАД, Ради керуючих Програми ООН по навколишньому середовищу. Представники УРСР обирались заступниками голови 25-ї і 36-ї сесій Ген. Асамблеї ООН, її 2-ї спец. сесії по роззброєнню, 57-ї та 67-ї сесій Ген. конференції МОП, Міжнар. конференції по санкціях проти расистського режиму ПАР та ін. міжнар. форумів. Українська РСР широко використовує своє конституційне право на укладення міжнародних договорів. Вона є однією з сторін Договору про заборону випробувань ядерної зброї в трьох сферах, Договору про заборону розміщення на дні морів і океанів та в їх надрах ядерної зброї та ін. видів зброї масового знищення, Конвенції про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення, а також багатьох ін. угод, які відіграють істотну роль у приборканні гонки озброєнь, зміцненні міжнар. миру і безпеки. Україна ратифікувала 43 конвенції МОП. УРСР є учасницею понад 130 діючих міжнар. договорів, угод і конвенцій (на 1984).

На тер. УРСР функціонують консульства зарубіж. країн: Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини,

Монголії і Куби — в Києві; Індії, Куби і Болгарії — в Одесі. УРСР відвідує з офіційними візитами численні зарубіжні делегації, глави д-в і урядів, держ. і парт. діячі, послы багатьох іноз. країн, керівники міжнар. орг-цій.

Радянська Україна здійснює міжнар. діяльність не лише в політ. сфері. Спеціалісти республіки беруть активну участь у реалізації таких важливих проєктів ЮНЕСКО, як дослідження Світового океану, геологічна кореляція, вивчення гідрологічних ресурсів тощо. Велику допомогу УРСР надає країнам, що розвиваються, зокрема в справі підготовки кадрів. На Україні функціонують семінари-практикуми для інженерів-електрозварників та інженерів-металургів, що проводяться спільно з ЮНІДО на базі Ін-ту електрозварювання АН УРСР ім. Є. О. Патона і з-ду «Запоріжсталь». У рамках зовнішньоекон. зв'язків СРСР Укр. РСР бере широку участь у міжнар. екон. і науково-тех. співробітництві. Продукція підприємств України надходить до більш як 100 країн світу (див. у цьому томі підрозділ Економічні зв'язки Української РСР з зарубіжними країнами). З кожним роком ширшають і стають багатограннішими зв'язки між укр. і зарубіж. громадськістю. Такі контакти сприяють кращому взаєморозумінню між народами, дальшому зміцненню позицій сил миру, демократії і прогресу. Саме в цьому напрямі працюють творчі спілки республіки та ін. громад. орг-ції (див. у цьому томі підрозділ Культурні зв'язки Української РСР з зарубіжними країнами).

Беручи активну участь у міжнар. спілкуванні, УРСР робить гідний внесок у здійснення миролюбного курсу Радянської держави, накресленого у схваленій XXVI з'їздом КПРС Програмі миру на 80-і рр. Це — свідчення творчої сили внутр. і зовн. політики КПРС, ідей дружби народів і пролет. інтернаціоналізму.

В. Н. Мартиненко.

Участь Української РСР у міжнародних конференціях і міжнародних договорах

Делегації УРСР у міжнар. орг-ціях і на міжнар. конференціях, разом з делегаціями СРСР, БРСР, ін. країн соціалістичної співдружності, ведуть послідовну боротьбу за зміцнення миру, розрядку міжнар. напруженості, за взаєморозуміння і співробітництво між д-вами з різним сусп. ладом, неухильно виступають за ділові і конструктивні переговори, за ведення їх на основі принципів суверенної рівності д-в, взаємності, врахування законних інтересів усіх учасників. На численних конференціях, де розглядаються актуальні питання з найрізноманітніших галузей міжнар. життя, делегації УРСР активно борються, щоб рішення кожної з них максимально сприяли інтересам співробітництва, миру і соціального прогресу людства.

Першою міжнар. конференцією, в якій брала участь УРСР після 2-ї світової війни, була конференція Об'єднаних Націй у Сан-Франциско (1945). Вона поклала особливе місце в історії міжнар. відносин (див. *Організація Об'єднаних Націй*). Вона мала виробити остаточний текст *Статуту ООН*, закласти основи орг-ції, здатної забезпечити міцний мир, бути дієвим центром співробітництва д-в з широкого кола проблем: роззброєння, екон. і соціального розвитку, ліквідації колоніалізму, міжнар. захисту

прав людини тощо. Члени делегації УРСР брали активну участь у роботі к-тів усіх чотирьох комісій конференції. Глава делегації УРСР Д. З. Мануїльський був обраний головою Першого комітету Першої комісії, що працювала над преамбулою і першим розділом Статуту (про цілі і принципи ООН). У гострих дебатах, що розгорнулися на конференції, делегація УРСР разом з делегаціями СРСР і БРСР наполегливо добивалася закріплення в Статуті ООН прогресивних принципів міжнар. відносин, зокрема принципів незастосування сили і загрози силою, мирного вирішення спорів, суверенної рівності, самовизначення народів, а також важливих положень у питаннях про цілі та призначення міжнар. системи опіки для несамоврядних територій, про права і свободи людини, зокрема про право на працю, ліквідацію будь-якої дискримінації тощо. УРСР рішуче наполягала на закріпленні в Статуті ООН принципу одноголосності постійних членів *Ради Безпеки ООН*, ряду ін. положень щодо компетенції органів ООН та процедури, які створили б передумови для ефективної діяльності ООН. УРСР була учасницею *Парижської мирної конференції 1946*, скликаної для укладення мирних договорів з колишніми союзниками фашист. Німеччини—Італією, Угорщиною, Румунією, Болгарією і Фінляндією. Делегація УРСР разом з делегаціями СРСР і БРСР активно добивалася визначення таких умов договорів, які б сприяли створенню основ міцного миру в Європі і в усьому світі, рішуче виступила проти необґрунтованих екон. претензій імпералістич. держав до згаданих країн, за справедливе розв'язання тер. питань на основі всебічного врахування політ., екон. та ін. інтересів і суверенних прав переможених країн.

Українська РСР рішуче виступала проти спроб імпералістичних д-в, насамперед США і Великобританії, використати укладення мирних договорів з метою створення умов для свого втручання у внутр. справи переможених країн, їхню економіку, підпорядкування її американ.-англ. капіталові, для придушення нар.-демократичного ладу, який у той час складався в Болгарії, Румунії та Угорщині. Наполегливо добиваючись, щоб мирні договори сприяли нормальному розвитку цих країн, встановленню відносин довіри і співробітництва між д-вами, делегація УРСР внесла ряд поправок до проєктів договорів, зокрема (спільно з Польщею) пропозицію про включення в договір з Італією статті про заборону всіх орг-цій фашист. типу та орг-цій, які ведуть ворожу пропаганду проти Об'єднаних Націй (д-в антигітлерівської коаліції), а також про дієві засоби викоринення залишків фашизму. Як придунайська держава УРСР брала участь у Белградській конференції 1948 з питань режиму судноплавства на Дунаї, на якій делегація УРСР рішуче виступила проти запропонованих США і Великобританією проєктів конвенції, спрямованих на розширення прав і встановлення контролю зх. країн на Дунаї, поширення міжнар. режиму на притоки Дунаю. надання зх. д-вам прав не лише на судноплавство, а й на торг. і пром. діяльність у придунайських країнах. Вимагаючи поважання суверенних прав придунайських д-в, грубо порушених попередніми угодами про режим на Дунаї, УРСР добивалася прийняття внесеного Рад. Союзом проєкту конвенції, який був підтриманий придунайськими країнами і прий-

нятий конференцією (див. *Дунайська комісія*). На створення нових та прогресивний розвиток існуючих принципів і норм сучас. міжнародного права, утвердження їх у практиці міжнар. життя була спрямована діяльність делегації УРСР на Женевській конференції 1949, на якій було прийнято 4 конвенції про закони та звичаї війни, на конференції в Гаазі 1954 щодо захисту культур. цінностей на випадок збройного конфлікту (було підписано відповідну конвенцію); на конференціях з кодифікації мор. права, що проходили в Женеві 1958 і 1960, дипломатичного і консульського права та права міжнар. договорів, які відбулися у Відні 1961 і 1963 (див. *Віденські конвенції 1961 і 1963*) та 1968—69. На протидію зх. д-вам, що всіляко намагалися перешкодити прийняттю в ООН ряду соціалістичних країн — НДР, ДРВ, КНДР (останніх не запрошували на міжнар. конференції, які скликалися під егідою ООН та її спеціалізованих установ), УРСР на кожній конференції рішуче виступала проти їх дискримінації, наполягаючи на тому, щоб на міжнар. форумах, присвячені проблемам, які стосуються інтересів усіх країн і народів, запрошувалися усі держави. В 1964 на першій сесії Конференції ООН з питань торгівлі й розвитку, на яку було запрошено ФРН, що на той час не була членом ООН, делегація УРСР направила голові конференції листа, в якому рішуче заперечувала проти дискримінації НДР і наполягала на її запрошенні для участі в конференції. УРСР була одним із співавторів проєктів резолюцій про запрошення Тимчасового революц. уряду Республіки Південний В'єтнам на дипломатичну конференцію з гуманітарного права, внесених на першій і другій сесіях конференції, які проходили в Женеві 1974 і 1975. На цій конференції, присвяченій обговоренню проєктів і прийняттю Додаткового протоколу 1-го та Додаткового протоколу 2-го до Женевських конвенцій 1949, делегація УРСР внесла бл. 20 пропозицій (більшість у співавторстві з ін. соціалістичними країнами) про поправки до статей і включення нових статей, спрямованих на суттєве поліпшення змісту цих конвенцій. На Міжнар. конференції з прав людини 1968 в Тегерані УРСР внесла 4 проєкти резолюцій: про здійснення екон., соціальних і культур. прав (у співавторстві з Болгарією, Польщею, Угорщиною); про заходи, яких необхідно вжити проти нацизму і расової нетерпимості (у співавторстві з Польщею і Чехословаччиною); про підвищення ефективності методів роботи органів ООН у галузі прав людини; про відповідальність за воєнні злочини і злочини проти людства (у співавторстві з Польщею). Делегація УРСР брала участь в обговоренні широкого кола проблем на міжнар. конференціях 70-х рр. Серед них — конференції по запобіганню забрудненню моря, що проходили в Лондоні 1972 та 1973 (на останній УРСР було призначено членом Комітету по перевірці повноважень). На цій конференції схвалено внесену делегаціями Болгарії, Румунії, СРСР і УРСР пропозицію про визнання Чорного моря особливим районом. Пропозиція передбачала включити до спец. Міжнар. конвенції ряд положень про спец. умови і правила, спрямовані на найбільше обмеження скидання в море забруднюючих відходів та ін. матеріалів. УРСР брала участь у міжнар. конференціях, присвячених питанням боротьби проти незаконного захоплення повітряних суден (Гаага, 1970) і незаконних актів, спрямованих

проти безпеки цивільної авіації (Монреаль, 1971), у Конференції ООН з питань про повзуну давність у міжнар. купівлі-продажу товарів (Нью-Йорк, 1974), Конференції про охорону людського життя на морі (Лондон, 1974), Всесвітній конференції в рамках міжнар. року жінки (Мехіко, 1975), де представника УРСР обрали заст. голови конференції, в Міжурядовій конференції з питань створення Всесвітньої системи наук. і тех. інформації (ЮНІСІСТ). УРСР була співавтором проекту резолюції про створення ЮНІСІСТ, який було використано при підготовці остаточного тексту схваленої конференцією резолюції, що стала правовою основою для створення Всесвітньої системи наук. і тех. інформації. На 1-й сесії Міжнар. конференції по створенню Міжнар. мор. супутникової системи делегація УРСР з групою країн соціалістичної співдружності внесла 4 проекти резолюцій. З них, зокрема, один стосувався створення міжнар. мор. супутникової системи, тобто нової системи мор. зв'язку з використанням штучних супутників Землі, інший — створення Міжнар. орг. для керівництва і управління Міжнар. мор. супутниковою системою. На Віденській конференції (1968—69), присвяченій кодифікації і прогресивному розвитку права міжнар. договорів, УРСР внесла ряд пропозицій і була співавтором проекту Декларації щодо заг. участі у Віденській конвенції про право міжнар. договорів.

УРСР брала активну участь у Конференції ООН з питань про представництво д-в у їхніх відносинах з міжнар. орг. (Відень, 1975). Делегація УРСР у співавторстві з делегаціями країн соціалістичної співдружності внесла понад 15 пропозицій про включення нових статей і поправок до статей обговорюваного проекту конвенції, спрямованих на суттєве поліпшення його змісту.

З 1973 по 1982 відбулося 11 сесій Третьої конференції ООН з мор. права. Вона мала завданням виробити всеохоплюючу конвенцію з мор. права («Хартію морів»). На сесіях її, що відбувалися щорічно, розглядалася велика кількість питань щодо правового режиму, тер. вод, екон. зони, *континентального шельфу*, відкритого моря, протоки, що використовуються для міжнар. судноплавства, а також питань про запобігання забрудненню мор. середовища і про проведення мор. наук. досліджень. Особливо складними були проблеми, пов'язані з розробкою принципів і системи експлуатації мінеральних ресурсів глибоководних районів дна морів і океанів, а також із створенням нової міжнар. орг. — Міжнар. органу по морському дну. В гострій боротьбі, якою супроводилося вироблення багатьох положень проекту конвенції, делегація УРСР разом з делегаціями Рад. Союзу та ін. країн соціалістичної співдружності наполегливо добивалася, щоб усі положення було сформульовано з урахуванням законних інтересів усіх держав, щоб міжнар.-правове регулювання забезпечувало використання просторів і природних багатств *Світового океану* на благо всього людства, сприяло розвитку та зміцненню міжнар. співробітництва. Саме на це були спрямовані пропозиції делегації УРСР, зокрема внесені нею у співавторстві з країнами соціалістичної співдружності, у т. ч. проект статей про протоки, що їх використовують для міжнар. судноплавства; проект статей про екон. зону тощо.

Українська РСР є учасницею (на 1.1 1984) понад 130 міжнар. договорів, зокрема Договору про принципи діяльності д-в по дослідженню і використанню косміч-

ного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла (1967), і ряду конвенцій з питань *космічного права*; Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства (1968); Конвенції про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден (1970) та Конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (1971); всіх найважливіших договорів з питань міжнар. захисту прав людини, зокрема *Міжнародних пактів про права людини* (1966), конвенцій про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965), про запобігання злочинній *геоциду* та покарання за нього (1948), про припинення злочину *апартеїду* та покарання за нього (1973), про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979); Єдиної конвенції про наркотичні засоби (1961) та Конвенції про психотропні речовини (1971); Віденської конвенції про дипломатичні зносини (1961) та Віденської конвенції про представництво д-в у їхніх відносинах з міжнар. орг. ціями універсального характеру (1975); конвенцій про дорожній рух та про дорожні знаки і сигнали (1968); Конвенції про запобігання забрудненню моря скиданням відходів та ін. матеріалів (1972).

УРСР є учасницею багатьох угод, конвенцій, прийнятих у рамках окремих міжнар. орг. цій. Серед них понад 40 конвенцій *Міжнародної організації праці* (про скорочення робочого часу до 40 годин на тиждень, про щорічні оплачувані відпустки, про захист трудящих від іонізуючої радіації, про свободу асоціації і захист права трудящих на організацію, про мінімальний вік для допуску підлітків на різні роботи та ін. конвенцій); укладених під егідою ЮНЕСКО 1958 конвенцій про міжнар. обмін виданнями та про обмін офіц. виданнями і урядовими документами між д-вами та Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1960); Міжнар. конвенції електрозв'язку (1973); Регламенту радіозв'язку (1979); Всесвітньої поштової конвенції (1974) та ряду угод про поштові посилки, листи з оголошеною цінністю та ін.

Крім багатосторонніх договорів універсального характеру, УРСР уклала ряд двосторонніх угод, зокрема з Польщею; УРСР є учасницею мирних договорів з Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією та Італією 1947, а також учасницею ряду регіональних угод: Регіональної Європейської угоди з питань використання радіочастот (1960), Регіональної угоди про використання службою радіомовлення частот у діапазоні гектометрових хвиль у районах 1 і 2, у діапазоні кілометрових хвиль у районі 1 (1975), Європейської конвенції про зовнішньоторг. арбітраж (1961), Європейської угоди, що доповнює Віденську конвенцію про дорожній рух (1968). Делегація УРСР брала активну участь також в обговоренні і прийнятті договорів у рамках міжнар. орг. цій, напр., Конвенції про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнар. захистом, у т. ч. дипломатичних агентів, та багатьох ін. конвенцій, що були розроблені й прийняті в рамках ООН. УРСР активно виступає в ООН на підтримку ініціатив про укладення договорів з актуальних проблем, особливо з питань припинення гонки озброєнь. За ініціативою делегації УРСР і Польщі Генеральна Асамблея ООН прийняла ряд резолюцій про припинення підготовки Конвенції про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів хім. зброї та про їхнє знищення. УРСР є співавтором ряду резолюцій Генеральної Асамблеї ООН щодо

укладення договорів з актуальних питань роззброєння.

УРСР послідовно виступає за утвердження в міжнар. договірній практиці прогресивних норм. Свідченням цього є її заяви та застереження при підписанні, ратифікації або приєднанні до ряду міжнар. договорів. Так, у застереженнях УРСР до Угоди про привілеї та імунітети Міжнар. агентства по атомній енергії, Митної конвенції 1972, що стосується контейнерів, та ряду ін. конвенцій зазначалося, що УРСР не вважає себе зв'язаною положеннями тих статей відповідних конвенцій, якими передбачається можливість передавання спорів про тлумачення або застосування конвенції до *Міжнародного Суду* ООН або міжнародного арбітражу на вимогу однієї із сторін спору (УРСР вважає, що згідно з принципом суверенної рівності д-в для передавання спору на розгляд Міжнар. Суду ООН або арбітражу необхідна згода всіх сторін, що ведуть спір). Переважна більшість заяв УРСР була зроблена при підписанні або ратифікації багатосторонніх договорів універсального характеру. В цих заявах (напр., при підписанні Конвенції про громадянські та політ. права жінок, Протоколу про зміну Міжнар. конвенції про міжнар. виставки, Міжнар. конвенції по безпечних контейнерах та ряду інших) УРСР, вказуючи на дискримінаційний характер тих статей відповідних конвенцій, що позбавляють ряд д-в можливості стати їх учасниками, підкреслювала, що конвенції універсального характеру мають бути відкриті для участі всіх д-в.

Як учасниця багатьох міжнар. договорів, Рад. Україна неухильно додержує міжнар. зобов'язань, що випливають з них. Послідовно виступає УРСР і за підвищення ефективності міжнар. договорів. Вона є співавтором багатьох резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, в яких підкреслюються важливість того чи ін. договору або конвенції, необхідність суворого додержання їхніх умов, міститься заклики до д-в, які ще не стали їхніми учасниками, розглянути питання про ратифікацію або приєднання до таких договорів. Договірна практика Української РСР, як і вся її зовнішньополіт. діяльність, спрямовані на сприяння справі зміцнення миру, розрядки міжнар. напруженості, міжнар. правопорядку, на розвиток взаєморозуміння, на зміцнення довіри та співробітництва між державами.

Н. М. Ульянова.

Участь Української РСР у міжнародних організаціях

На 1.1 1984 Українська РСР є членом 16 провідних міжнар. міждержавних організацій — *Організації Об'єднаних Націй* (ООН), *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури* (ЮНЕСКО), *Міжнародної організації праці* (МОП), *Міжнародного агентства по атомній енергії* (МАГАТЕ) та ін. і понад 70 постійних або тимчасових їхніх органів (див. таблицю).

Разом з СРСР та іншими соціалістич. країнами УРСР бореться за підвищення ефективності діяльності ООН та ін. міжнар. орг. цій як органів співробітництва д-в у здійсненні цілей і принципів, проголошених у статутах цих орг. цій, проти спроб імперіалістичних країн перешкодити прийняттю конструктивних рішень, використати міжнар. орг. ції в своїх політ. цілях. Неухильно виконуючи положення *Статуту* ООН, УРСР протягом усього існування ООН виступає за пере-

творення її на ефективний інструмент миру, за дружбу і співробітництво між народами, боротьба за втілення в міжнар. відносини ленінських принципів мирного співіснування двох різних сусп. ладом. Разом з делегаціями СРСР, БРСР та ін. країн соціалістичної співдружності представники УРСР у міжнар. орг-ціях та їхніх органах вносять конструктивні і конкретні пропозиції, спрямовані на зміцнення міжнар. безпеки, припинення гонки озброєнь, на роззброєння, на остаточну і повну ліквідацію колоніалізму, неокolonіалізму, расизму й апартеїду, на захист прав людини, розвиток міжнар. співробітництва, утвердження прогресивних принципів і норм міжнародного права, що відповідають Статуту ООН. УРСР обиралася непостійним членом Ради Безпеки ООН (1948—49; 1984—85), членом Економічної і соціальної ради ООН (1946 та 1977—79), Комісії ООН по народонаселенню (1946—83), Комісії ООН по правах людини (1946—71, 1983—85), Соціальної комісії ООН (1972—75, 1980—83), Комісії ООН по становищу жінок (1981—84), Адм. ради МОП (1963—66, 1972—75 та 1981—84), Виконавчої ради ЮНЕСКО (з 1980) та багатьох ін. органів міжнар. орг-цій. УРСР є членом постійно діючих Спец. к-ту ООН проти апартеїду, К-ту ООН по здійсненню невід'ємних прав палестинського народу та ін. УРСР, зокрема, була одним з ініціаторів обговорення в Раді Безпеки ООН індонезійського питання (1946), що сприяло створенню невід'ємних міжнар. умов для переможної боротьби індонезійського народу і завоювання ним незалежності. На 15-й сесії Ген. Асамблеї ООН (1961) УРСР підтримала внесення Рад. Союзом проект Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, яка стала істор. документом ООН у справі боротьби за ліквідацію колоніалізму. УРСР брала активну участь у розробці багатьох резолюцій Ген. Асамблеї ООН з питань міжнар. безпеки і роззброєння. Ще на 5-й сесії Ген. Асамблеї (1950) делегації СРСР, УРСР та БРСР разом з делегаціями Польщі і Чехословаччини запропонували визнати несумісним з совістю і честю народів і з членством в ООН застосування атомної зброї, засудити пропаганду війни в будь-якій формі. На 18-й сесії Ген. Асамблеї (1963) делегація УРСР була серед ініціаторів прийняття резолюції про настійну необхідність припинення ядерних і термоядерних випробувань, на 27-й сесії (1972) — про незастосування сили у міжнар. відносинах і заборону навичок застосування ядерної зброї. На багатьох сесіях Ген. Асамблеї ООН УРСР була співавтором резолюцій про ліквідацію наслідків ізраїльської агресії, мирне врегулювання становища на Близькому Сході і здійснення невід'ємних прав палестинського народу. На 35-й і 36-й сесіях Ген. Асамблеї ООН (1980 і 1981) з ініціативи делегації УРСР і НДР було прийнято резолюції про засудження фашизму і неонацизму і життя всіма д-вами заходів для викоренення цих явищ і запобігання їхньому відродженню тощо. На 36-й сесії Ген. Асамблеї ООН УРСР була співавтором прийнятих за ініціативою СРСР резолюцій про укладення договору про заборону розміщення в космічному просторі будь-якої зброї, резолюції, що засуджує виробництво і розгортання ядерної нейтронної зброї; резолюції про заборону розробки і виробництва нових видів зброї масового знищення і нових систем такої зброї, про припинення виробництва ядерної зброї і поступову ліквідацію її запасів; резолюцій, спрямованих на заборону виробництва біларних та ін. нових ви-

дів хім. зброї. На сесіях Ген. Асамблеї ООН та її органів УРСР постійно виступає автором чи співавтором численних резолюцій з питань ліквідації всіх форм расової дискримінації, апартеїду, проти расистських, фашистських та диктаторських режимів, за забезпечення рівноправності жінок, резолюцій на захист прав людини, з соціальних, гуманітарних, міжнародно-правових проблем, ви-

тури. За участю представників УРСР було розроблено конвенцію про захист культур. цінностей у разі збройного конфлікту тощо. За пропозиціями СРСР і УРСР проведено під егідою ЮНЕСКО ряд заходів, зокрема симпозиум, присвячений 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, всевітню кампанію боротьби проти дискримінації в галузі освіти. В міжнар. масштабі відзначено ювілей Т. Г. Шевчен-

Делегация Украинской РСР на 1-й сессии Генеральной Асамблеї ООН, Лондон, 1946.

користання в мирних цілях атомної енергії, а також Світового океану і його надпротоку.

УРСР бере активну участь в обговоренні екон. проблем, виступає за перебудову міжнар. екон. відносин на демократичній, справедливій основі, за розвиток міжнар. торгівлі, екон. і науково-тех. співробітництва на принципах рівноправності та взаємної вигоди всіх учасників (див. у цьому томі підрозділ Економічні зв'язки УРСР з зарубіжними країнами). За ініціативою делегацій СРСР, УРСР, БРСР, ін. соціалістичних країн на сесіях Ген. Асамблеї ООН було прийнято резолюції про єдиний підхід до аналізу і планування розвитку, про роль держ. сектора та кваліфікованих нац. кадрів у соціально-екон. розвитку країн, що розвиваються, та ін. Делегация УРСР на 30-й сесії (1975) Ген. Асамблеї ООН разом з делегаціями СРСР, Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі та ЧССР внесла принципові пропозиції до тексту «Міжнародної стратегії розвитку», в яких підкреслювалося, що досягнення цілей розвитку можливе лише за умов оздоровлення міжнар. становища, поглиблення процесу розрядки, зміцнення миру і безпеки, припинення гонки озброєнь, роззброєння, розвитку всебічного співробітництва між країнами на основі принципів мирного співіснування. Делегация УРСР на 7-й (1973) і 11-й (1980) спец. сесіях Ген. Асамблеї ООН з екон. питань внесла важливі поправки до робочих документів «Розвиток і міжнародне економічне співробітництво», зокрема про усунення нерівності і несправедливості в екон. відносинах і ліквідацію розриву між розвинутими д-вами і країнами, що розвиваються. УРСР — член ЮНЕСКО, мета якої — сприяння розвитку нар. освіти й розповсюдженню культури, видання інформації з цих питань, популяризація науки, святкування ювілей видатних людей і знаменних дат. На сесіях ген. конференцій ЮНЕСКО за ініціативою СРСР, УРСР і БРСР було прийнято важливі резолюції й пропозиції, в т. ч. про використання засобів інформації з метою зміцнення миру, про засудження пропаганди війни, ворожнечі й ненависті між народами, про розгортання масової кампанії по ліквідації неписьменності в світі, про роль і значення нац. і регіональних культур у системі світової куль-

ка, Лесі Українки, І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського, Є. О. Патона та ін. видатних діячів культури і науки України. 21-а сесія Ген. конференції ЮНЕСКО (1980) з ініціативи делегації УРСР прийняла резолюцію про відзначення 1500-річчя Києва і здійснила конкретні заходи для популяризації цієї історич. події. За ініціативою Секретаріату ЮНЕСКО до діяльності орг-ції залучаються провідні ін-ти АН УРСР, підписано ряд контрактів про співробітництво у використанні передового досвіду республіки в галузі науки і освіти. В республіці діє нац. комісія УРСР у справах ЮНЕСКО, яка видає іноземними мовами спец. бюлетень ЮНЕСКО.

З 1962 УРСР — член Міжурядової океанографічної комісії (МОК), створеної у 1960 в рамках ЮНЕСКО. Наук. установи республіки беруть активну участь у реалізації міжнар. програм комплексних досліджень Світового океану, що проводяться під егідою комісії. Мор. гідрофізичний ін-т, Ін-т біології під. морів, Ін-т геологічних наук АН УРСР здійснюють конкретні проекти ЮНЕСКО. У розпорядженні укр. учених є в.-д. судна, які виконують дослідження в Атлантичному та Індійському океанах. Широкий комплекс наук.-дослідних робіт у межах експериментальних наук, програм з океанографії здійснює в УРСР Комісія з проблем Світового океану.

УРСР — член МОП. Представники УРСР послідовно виступають за активізацію діяльності МОП у справі сприяння зміцненню миру, роззброєнню, домаганнях прийняття в рамках МОП конкретних рішень, спрямованих, насамперед, на гарантоване право на працю, на поліпшення умов праці й підвищення життєвого рівня трудящих шляхом регламентації робочого часу, боротьби з безробіттям, гарантування достатньої заробітної плати, на захист робітників від захворювань, нещасних випадків і професійних хвороб, захист праці підлітків і жінок, одержання професійної освіти й підготовки, захист трудящих на підприємствах транснац. корпорацій, прав профспілок на підприємствах тощо.

На сесіях Ген. конференції МОП, її Адм. ради делегації УРСР викривають політику реформізму в міжнар. робітн. русі, активно підтримують трудящих капіталістичних країн у їхній боротьбі за жит-

теві інтереси, а також країн Азії, Африки та Латинської Америки, які борються за зміцнення екон. незалежності та соціальний прогрес. УРСР ратифікувала 43 конвенції МОП, у т. ч. «Про примусову працю», «Про свободу асоціації і захист права на організацію», «Про дискримінацію в галузі найму і заняття» та ін. Разом з СРСР та ін. країнами соціалістичної співдружності УРСР надає всебічну підтримку заходам МОП, спрямованим на розвиток міжнар. співробітництва, що сприяє поліпшенню становища трудящих і зміцненню миру між народами. Про високий авторитет УРСР у МОП свідчить, зокрема, те, що представники республіки тричі обиралися на пост віце-голови сесії Ген. конференції МОП (1963, 1972, 1981). За ініціативою УРСР Ген. конференція МОП прийняла резолюції «Про усунення дискримінації за ознакою статі в питанні заробітної плати» (1956), «Про участь МОП у проведенні міжнародного року охорони здоров'я» (1959), «Про видавничу діяльність у галузі економічних та соціальних наслідків роззброєння» (1965), «Про вплив кваліфікованих спеціалістів з країн, що розвиваються» (1968) тощо. На 67-й сесії Ген. конференції МОП (1981) УРСР втретє була обрана на трирічний строк до Адм. ради МОП як заступник члена по урядовій групі. Одночасно УРСР призначено членом чотирьох к-тів Адм. ради: по програмних, фінанс. та адм. питаннях; по міжнар. орг-ціях; по тех. допомозі; по галузевій діяльності. Представники УРСР беруть активну участь у сесіях найвищого виконавчого органу МОП — Адм. ради та в засіданнях її к-тів, відстоюючи принципову лінію соціалістичних країн у МОП. Постійного представника УРСР при Відділенні ООН та ін. міжнар. орг-ціях у Женеві обрано на 1981—84 до гол. к-ту по міжнар. орг-ціях Адм. ради МОП. УРСР — активний учасник европ. регіонального напрямку діяльності МОП, член 5 галузевих к-тів МОП (до 1988): з умов праці в чорній металургії, у вугільній пром-сті, в металообробній пром-сті, в будівництві та в внутр. транспорті. УРСР була однією з країн—засновниць МАГАТЕ. Вона брала участь у ньо-йоркській конференції і ратифікувала Статут МАГАТЕ 2.IV 1957. УРСР разом з ін. соціалістичними країнами бореться за використання атомної енергії виключно в мирних цілях і водночас рішуче виступає за заборону ядерної зброї. УРСР бере активну участь у міжнар. обміні науково-тех. інформацією в рамках Міжнар. системи інформації по ядерній науці і безпеці (ІНІС). За ініціативою АН УРСР 1971 в Києві проведено 1-у міжнар. конференцію з теорії фізики плазми, що поклала поч.серії міжнар. конференцій з цієї теми. За останні роки в республіці відбулося кілька нарад експертів МАГАТЕ, в т. ч. нарада представників чотирьох центрів Агентства по ядерних даних. нарада по вивчах переносу у високотемпературній замигненій плазмі, в роботі якої взяли участь понад 80 учених провідних наук. центрів СРСР, США, Великобританії, Франції, ФРН, Японії та ін. країн. Важливим напрямом участі УРСР у діяльності Агентства є сприяння наданню тех. допомоги країнам, що розвиваються. Поряд з регулярними внесками у бюджет МАГАТЕ уряд республіки щороку виділяє значні кошти в спец. фонд тех. допомоги країнам, що розвиваються. В УРСР регулярно діють навчальні курси і проводяться науково-ознайомчі поїздки по СРСР для спеціалістів з країн Азії, Африки і Латинської Америки. Зокрема, 1978, 1981 і 1982 в Ялті діяли курси з теми «Національні системи

Назви міжнародних організацій та їхніх органів	Характер членства і дата участі УРСР
Міжнародні організації системи ООН, членом яких є УРСР (за станом на 1.I 1984)	
Організація Об'єднаних Націй (ООН): Генеральна Асамблея Рада Безпеки та її допоміжні органи	Членство постійне з 1945. Непостійні члени обираються на 2 роки. УРСР обрана на строк з 1.I 1984 до 31.XII 1985. Членство з 1945.
Міжнародний суд Конференція Об'єднаних Націй по торгівлі і розвитку (ЮНКТАД) Програма розвитку ООН (ПРООН) Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) Програма ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП) Комітет по здійсненню невід'ємних прав палестинського народу Європейська економічна комісія (ЄЕК) Статистична комісія ООН	Членство з 1964. Участь з 1953. Добровільні внески з 1958. Членство постійне з 1972. Члени призначаються. УРСР — член з 1975. Членство з 1947 *. Члени обираються на 4 роки. УРСР обрана з 1.I 1981 до 31.XII 1984. Заснована в 1958. До складу входять усі держави—члени ООН. Заснований 1977. До складу входять усі держави — члени ООН.
Комісія по роззброєнню Комітет повного складу з економічних проблем Спец. комітет з питань міжнар. тероризму Спеціальний комітет проти апартеїду	Членство з 1973. Члени призначаються. УРСР — член з 1970. До складу входять усі держави — члени ООН. Заснований 12.XII 1979. До складу входять усі держави — члени ООН. Заснований 18.XII 1978. УРСР — член з 1978. Члени призначаються. УРСР — член з 1976.
Спец. комітет по розробці міжнар. конвенції проти апартеїду в спорті та його редакційна група Комісія по становищу жінок Комісія по правах людини Комітет з природних ресурсів Комісія по транснаціональних корпораціях	УРСР обрана з 1.I 1981 до 31.XII 1984 (члени обираються на 4 роки). УРСР обрана з 1.I 1983 до 31.XII 1985 (члени обираються на 3 роки). УРСР обрана з 1.I 1981 до 31.XII 1984 (члени обираються на 4 роки). УРСР обрана з 1.I 1982 до 31.XII 1984 (члени обираються на 3 роки). Участь з 1950.
Конгрес ООН по запобіганню злочинності та поводженню з правопорушниками Організація Об'єднаних Націй по промислового розвитку (ЮНІДО) Всесвітня метеорологічна організація (ВМО) Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ) Всесвітній поштовий союз (ВПС) Міжнародна організація праці (МОП) Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) Міжнародне агентство по атомній енергії (МАГАТЕ) Всесвітня орг-ція інтелектуальної власності (ВОІВ)	Членство з 1965. Членство постійне з 1948. Членство постійне з 1948. Членство постійне з 1949. Членство постійне з 1954. Членство постійне з 1954. Членство постійне з 1957. Членство постійне з 1970.
Міжнародні організації, що не входять до системи ООН	
Міжнародна організація морського супутникового зв'язку (ІНМАРСАТ) Міжнародне бюро по виноградарству та виноробству Міжнародне бюро виставок Постійна палата Третейського суду Міжнародний Червоний Хрест Міжнар. орг-ція радіомовлення і телебачення (ОІРТ) Інтербачення	Членство постійне з 1979. Членство постійне з 1956. Членство постійне з 1960. Членство постійне з 1962. УРСР бере участь з 1949. Членство постійне з 1947. Членство постійне з 1960.
Міжнародні органи, де УРСР бере участь як сторона відповідних міжнародних конвенцій та угод	
Комітет по ліквідації расової дискримінації Комітет по правах людини Комітет по ліквідації дискримінації щодо жінок Регіональний комітет Конвенції про визнання учбових курсів, дипломів про вищу освіту та вчених ступенів у державах регіону Європи Виконавчий орган Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі віддалі Підготовча комісія для Міжнародного органу по морському дну та для Міжнародного трибуналу з морського права	Участь з 1969. Участь з 1976. Участь з 1981. Членами є всі держави — сторони даної конвенції. Існує з 1982. Членами є всі держави — сторони даної конвенції. Існує з 1983. Членство з 1983. Членами є всі держави, які підписали Конвенцію ООН з морського права 1982.

* Крім того, представники УРСР беруть участь у роботі більш як 15 основних, допоміжних органів Комісії та робочих, експертних груп, семінарів, симпозіумів тощо, які проводяться в рамках цих органів.

обміну і контролю ядерних матеріалів». З 1980 при кафедрі мед. радіології Київ. ін-ту вдосконалення лікарів діють навчальні курси МАГАТЕ і Всесвітньої організації охорони здоров'я по використанню ядерних матеріалів у медицині. В роботі курсів взяли участь понад 100 зарубіжних спеціалістів. У 1968 в республіці створено Міжвідомчу комісію по зв'язках з МАГАТЕ, яка проводить велику практичну роботу по координації заходів, що здійснюються на Україні в рамках програм Агентства, розробляє рекомендації по використанню атомної енергії в нар. г-ві з урахуванням досвіду ін. країн — членів МАГАТЕ. Успішно розвивається науково-тех. співробітництво УРСР з МАГАТЕ. Науково-дослідні установи АН УРСР беруть участь у виконанні дослідницьких контрактів за програмою МАГАТЕ. Участь УРСР у діяльності МАГАТЕ є важливим внеском у дальший розвиток і зміцнення міжнар. співробітництва в галузі використання атомної енергії в мирних цілях, сприяє об'єднанню зусиль усіх заінтересованих країн для розв'язання однієї з найактуальніших проблем сучасності — використання ядерної енергії в інтересах миру і прогресу людства. Радянська Україна — член *Економічної комісії ООН для Європи* (Європейської економічної комісії, ЄЕК), створеної 1947. З 1956 бере участь в її роботі, а також у діяльності її осн. і допоміжних органів, у к-тах по с. г., вугілля, чорній металургії, житловому питанню та по газу.

У 1958 УРСР почала брати участь у роботі Комітету по електроенергії, 1961 — в комітетах по внутр. транспорту й лісоматеріалах та в Конференції європейських статистиків, а згодом — у всіх новостворених органах ЄЕК. У жовтні 1974 в Донецьку відбувся симпозіум по лінії ЄЕК з питань боротьби з раптовими викидами вугілля, породи і газу на шахтах, у діяльності якого взяло участь понад 40 спеціалістів з різних країн Європи і Пн. Америки.

В 1979 в рамках Комітету по с. г. в Києві проходив симпозіум з економічних і технічних аспектів виробництва буряків, 1980 в Києві відбувся семінар Робочої групи з машинобудування та автоматизації на тему «Автоматизація зварювального виробництва», в якому взяли участь представники 16 країн. У вересні 1981 в Донецькій області побували 27 зарубіжних спеціалістів, які ознайомилися з шахтними областями, з роботою науково-дослідних інститутів у Донецьку та Макіївці. Цю поїздку організував Комітет по вугіллю ЄЕК. Певний вплив на формування програм роботи окремих допоміжних органів Комісії представники республіки здійснюють шляхом внесення відповідних проектів резолюцій на її пленарних сесіях. УРСР виступила, зокрема, спів-автором резолюції про перетворення Робочої групи з питань газу на Комітет, що дало змогу розширити вивчення кола питань, які стоять перед газовою пром-стю європ. країн. УРСР стала співавтором резолюцій з питань продуктивності праці, стандартизації, використання європ. водних ресурсів, програм роботи старших екон. радників, з проблем науки і техніки, енергетики тощо. Свою участь в роботі Комісії та її допоміжних органів УРСР використовує для розширення і зміцнення міжнар. взаємовигідного торг., екон. та науково-тех. співробітництва країн з різними соціально-економічними системами.

Республіка бере активну участь у діяльності *Міжнародного союзу електрозв'язку* (МСЕ), яка не обмежується суто тех. аспектами. Представники УРСР ставлять

питання про рівноправну участь всіх країн у тех. співробітництві, роз'яснюють політику соціалістичних країн щодо економічної і технічної допомоги молодим країнам Азії, Африки та Латинської Америки тощо.

УРСР бере активну участь у роботі Комісії ООН по правах людини. В умовах гострої політ. боротьби, яка завжди супроводжує роботу Комісії, представники Рад. України добивались прийняття Комісією численних пропозицій, спрямованих проти колоніалізму, расизму й расової дискримінації, ін. форм грубих порушень прав людини. УРСР обиралася членом цієї Комісії протягом 1946—71. Представник УРСР проф. П. О. Недбайло був першим лауреатом (з часу встановлення цього звання 1968) премії ООН у галузі прав людини.

УРСР — член Всесвітньої орг-ції інтелектуальної власності (ВОІВ; див. *Інтелектуальна власність*). Представники республіки відстоюють на конференціях ВОІВ пропозиції, спрямовані на захист прав на всі види інтелектуальної власності: на літ., художні та наук. твори, на охорону виконавської діяльності артистів, винаходів, наук. відкриттів, пром. знаків тощо, а також надання юридичної і технічної допомоги країнам, що розвиваються.

Активна участь УРСР у роботі міжнар. орг-цій є вагомим внеском у справу боротьби за мир і співробітництво між народами, відвернення загрози війни, здійснення ленінських принципів мирного співіснування держав з різним соціальним ладом.

Б. І. Корнєєнко, І. Д. Шевченко.

Економічні зв'язки УРСР з зарубіжними країнами

Значна питома вага у зовн. торгівлі, екон. і наук.-тех. співробітництві СРСР з ін. країнами належить Рад. Україні. Серед союзних республік у зовнішньоторговельному обороті СРСР вона посідає 2-е місце. УРСР є значним постачальником на експорт машин і устаткування, засобів автоматизації, обчислювальної техніки і зв'язку, електротех. виробів, радіо-, кіно- і телевізійної апаратури, металург. сировини, кам. вугілля, прокату чорних металів, с.-г. продукції, товарів нар. споживання та ін. виробів.

За 1971—82 обсяг експортних поставок та імпорتنих надходжень збільшився більше ніж у 3 рази. Україна бере участь у зовнішньоекон. зв'язках із 113 країнами світу, в т. ч. 12 соціалістичними, 26 промислово розвинутими капіталістичними країнами і 75 країнами, що розвиваються (1982). Продукцію України експортують у 25 європ. країн, 24 азіатські, 35 африканських країн, 14 країн амер. континенту, в Австралію і Нову Зеландію. Найбільші обсяги експортно-імпортних операцій, в яких бере участь УРСР, припадає на соціалістичні країни, в т. ч. на країни — члени Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). В соціалістичні країни з УРСР поставляють залізу і марганцеву руду, чавун, прокат чорних металів, вугілля, кокс, металорізальні верстати, легкові і вантажні автомобілі, с.-г. і дорожньобуд. машини, мінеральні добрива, природний газ, електроенергію, віконне скло, цемент, продукцію харч., легкої і м'ясо-мол. пром-сті тощо. Значно збільшилися експортні поставки з УРСР у промислово розвинуті капіталістичні

країни. В країни, що розвиваються, здійснюється експорт машин, устаткування, засобів автоматизації і обчислювальної техніки та ін. нових видів виробів машинобудування.

Найбільшими були обсяги поставок в Індію, Єгипет, Афганістан, Туреччину, Пакистан, Ірак, Іран, НДРІ, Аргентину, Лівію, Сирію, Нігерію, Анголу. Значні за обсягом поставки здійснювалися в Марокко, Бангладеш, Сінгапур, Ліван, Алжир, Кіпр, Кампучію, Болівію. В УРСР надходить (1982) значна кількість різних товарів з 69 країн світу, в т. ч. з 26 європейських, 21 азіатської, 10 африканських країн, 10 країн американського континенту, а також з Австралії і Нової Зеландії.

Важливе значення для нар. г-ва республіки мали поставки з НДР, ПНР, УНР, ЧССР та ін. соціалістичних країн комплектного устаткування для цем. підприємств, цукр. з-дів і з-дів для переробки овочів і обробки птиці, високопродуктивного устаткування для металург., маш.-буд., кабельної, хім., легкої, харч. та ін. галузей пром-сті. Крім того, з соціалістичних країн в УРСР поставлялося устаткування для лісової і деревообр. пром-сті, судна і суднове устаткування, с.-г. машини, прилади, мед. устаткування і медикаменти, автобуси, тролейбуси, ліфти, холодильне, електротех. і поліграфічне устаткування, хім., галантерейні товари, білизна, взуття, одяг, фрукти і ягоди, меблі, предмети куляр.-побутового призначення та ін. товари. Значно зросли імпорتنі поставки в УРСР з промислово розвинутих капіталістичних країн. Крім традиційних зовнішньоекон. зв'язків, однією з форм співробітництва з цими країнами стали компенсаційні угоди. На основі цих угод при сприянні іноз. фірм на Україні було споруджено ряд підприємств.

З країн, що розвиваються, УРСР одержує товари їхнього традиційного експорту: бавовну, джут, сизаль, вовну, пряжу, шкіряну сировину, арахіс, каву, какао, чай, прянощі, цитрусові, вино, фарби, емалі, лаки, буд. матеріали, тютюн, трикотаж, меблі, взуття тощо.

Значну участь бере Україна в економічній і тех. допомозі, яку Рад. Союз подає країнам, що розвиваються, у створенні і зміцненні їхньої нац. економіки. Республіка — активний учасник створення в цих країнах ключових галузей нац. г-ва і насамперед промисловості, зокрема чорної і кольорової металургії, машинобудування, хім., нафт., легкої і харчової промисловості. Пром. підприємства і проектні орг-ції республіки брали безпосередню участь у поданні тех. допомоги Індії — у буд-ві металург. з-дів у Бхілаї і Бокаро, нафтопереробного з-ду в Барауні; Єгипту — висотної Асуанської греблі, металург. з-ду з повним циклом у Хелуані, судноверфі в Александрії; Туреччині — Іскандерунського металург. з-ду; Ірану — Ісфаганського металург. з-ду, вуг. шахт та зернових елеваторів; Афганістану — автомоб. шляхів Кушка — Герат — Кандагар; Алжирі — металург. з-ду, політех. ін-ту і навч. центру в Анабзі; Сирії — греблі на річці Євфрат і з-ць Дамаск — Хомс та ін.; Іраку — елеваторів, нафтопроводу і цем. з-ду; в спорудженні об'єктів у Гвінеї, Пакистані, Малі, Конго, Перу та в ін. країнах, що розвиваються. УРСР бере участь у буд-ві більшої частини, споруджуваних у цих країнах при тех. сприянні Рад. Союзу. Для подання тех. допомоги в буд-ві об'єктів і введенні

їх у дію, для монтажу і налагодження устаткування, освоєння випуску продукції, проведення проектно-розв'язувальних, н.-д. і геологорозв'язувальних робіт з УРСР у ці країни відраджують висококваліфікованих спеціалістів. За 1976—83 у навч. закладах УРСР підготовлено 28 тис. спеціалістів для 114 зарубіж. країн. У 1982 у навч. закладах України навчалось понад 24 тис. іноз. громадян, з них понад 14 тис. — з країн, що розвиваються.

УРСР бере також активну участь у різних програмах ООН у галузі підготовки нац. кадрів. У Києві на базі Ін-ту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР з 1972 функціонує семінар-практикум ООН для інженерів-зварників, в якому підготовлено 325 інженерів з 52 країн (1982). З 1965 на базі з-ду «Запоріжсталь» діє семінар-практикум ООН для інженерів-металургів, у якому підготовлено 712 чол. з 50 країн (1982). У республіці діють також семінари-практикуми ряду ін. міжнар. орг-цій. Мета міжнар. семінарів-практикумів — подання допомоги країнам, що розвиваються, у підготовці нац. кадрів, підвищенні їхньої ділової кваліфікації, передачі їм передового досвіду в організації виробн. і підвищенні якості продукції.

Значний внесок робить Укр. РСР у наук.-тех. співробітництво Рад. Союзу з зарубіжними країнами. Активну участь у розширенні цих зв'язків беруть м-ва і відомства, ін-ти АН УРСР та ін. н.-д. і проектно-конструкторські ін-ти і підприємства республіки. Осн. місце в системі міжнар. наук.-тех. зв'язків республіки належить співробітництву з соціалістичними країнами. Орг-ції і підприємства республіки підтримують наук. зв'язки з орг-ціями і підприємствами країн — членів РЕВ у рамках двостороннього і багатостороннього співробітництва, беруть участь у міжнар. конференціях, засіданнях, семінарах, проводять взаємні консультації вчених і спеціалістів з осн. напрямів розвитку наук. досліджень. Ряд ін-тів АН УРСР стали координуючими щодо виконання комплексних наук.-тех. програм у рамках РЕВ. Серед них: Ін-т електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР — з 1972 координує дослідження вчених братніх країн з проблем зварювання металів; Ін-т кібернетики АН УРСР — з питань прогнозування і планування розвитку науки і техніки та наук.-тех. потенціалу, а також із загальносистемних і методологічних проблем застосування засобів обчислювальної техніки; Ін-т проблем матеріалознавства АН УРСР — з питань порошкової металургії. Вдосконалюється і розширюється наук.-тех. співробітництво республіки з капіталістичними країнами в рамках міжурядових довгострокових угод. Однією з нових форм екон. і наук.-тех. зв'язків орг-цій республіки, яка значно поширилася за останні 20 років, стала торгівля ліцензіями на використання винаходів, різного роду тех. і технологічних нововведень. В УРСР є багато підприємств і орг-цій, що мають значний досвід патентно-ліцензійної роботи. Високі досягнення в цій галузі мають харків. інститути ВНДП «Чорметенергоочистка», «УкрНДХіммаш», «Діпрококс». Активізація роботи м-в, відомств, орг-цій республіки щодо створення патентгоспроможних тех. рішень, їхнє швидке впровадження у виробн. і своєчасний захист патентів за кордоном сприяють поширенню рад. експорту.

Велике значення для розвитку міжнародних екон. і наук.-тех. зв'язків Рад. України має її участь у міжнар. виставках, ярмарках та конференціях з пи-

тань торгівлі. Поряд з цим Укр. РСР як член ООН бере активну участь у багатосторонніх зв'язках екон. і наук.-тех. характеру, здійснюваних по лінії ООН. Беручи активну участь у зовнішньо-екоп. і наук.-тех. зв'язках Рад. Союзу з зарубіжними країнами, трудящі Рад. України роблять значний внесок у зміцнення екон. і наук.-тех. потенціалу Рад. країни, її могутності і авторитету на міжнар. арені.

С. І. Соколенко.

Культурні зв'язки Української РСР з зарубіжними країнами

Витоки багатосторонніх культур. зв'язків УРСР з зарубіжними країнами сягають перших днів існування Рад. влади. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції було створено орг-ції, що займалися культур. зв'язками як у нашій країні (Комісія зарубіжної допомоги при ЦВК СРСР), так і за рубежом (громад. орг-ції — ліги і т-ва друзів СРСР, т-ва культур., наук. та екон. зближення з Рад. Союзом). У 1926 засновано Укр. т-во культур. зв'язку з закордоном (з 1959 — Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами). Воно вже 1930 налагодило зв'язки з 147 кореспондентами в Німеччині, Чехословаччині, Польщі та ін. країнах, яким було надіслано понад 7 тис. примірників книг укр. рад. авторів, понад 300 рад. періодичних видань, статті з питань соціалістичного буд-ва, розвитку укр. рад. науки, л-ри і мистецтва. За кордон надходив також щомісячний бюлетень «Хроніка з УРСР», у якому розповідалося про госп. та культур. життя трудящих Рад. України. Т-во знайомило рад. людей з прогресивним зарубіжним мистецтвом. У 1929 в Харкові та Одесі відбулися виставки нім. графіки і дит. книг, япон. і голл. кіномистецтва. На Україні побували делегації з США, Чехословаччини, Туреччини, Німеччини, Франції. У 1929—31 в Берліні, Данцигу (тепер Гданськ), Празі, Осло, Стокгольмі було організовано виставки рад. образотворчого мистецтва, на яких експонувалися роботи і укр. майстрів. Після 2-ї світової війни культур. зв'язки УРСР з зарубіжними країнами зміцніли і розширилися. На Україні, крім Укр. т-ва дружби і культур. зв'язку з зарубіж. країнами (підтримує зв'язки майже з 700 орг-ціями у бл. 100 країнах), діє *товариство «Україна»* (т-во культур. зв'язків з українцями за кордоном; засн. 1960). У поширенні в УРСР культур. надбав ін. народів і популяризації укр. мистецтва за кордоном беруть участь М-во культури УРСР, творчі спілки, ін. держ. і громад. організації.

Кращі твори укр. авторів перекладено мовами багатьох народів світу. Щороку з-за кордону надходить понад 70 тис. замовлень на видання худож. і наук. л-ри, зокрема у 1983 книготорг. фірм з 110 країн світу було надіслано книги укр. авторів заг. тиражем понад 4,7 млн. примірників.

Укр. книга з успіхом демонструється на книжкових виставках-ярмарках у Софії, Братиславі, Любляні, Франкфурті-на-Майні, Болонні та ін. зарубіжних містах. Найбільші б-ки України провадять міжнар. книгообмін, зокрема Центр. наук. б-ка АН УРСР обмінюється л-рою з б-ками понад 60 країн світу. В республіці стали періодичними щорічні декади пропаганди і розповсюдження книжок соціалістичних країн. В УРСР видаються

великими тиражами кращі твори зарубіжних письменників. Здійснюється випуск серійних видань зарубіжної л-ри, у т. ч. серії «Дружба», «Зарубіжна новела», «Перлини світової лірики». Важливу роль в ознайомленні трудящих Рад. України з досягненнями зарубіжної л-ри відіграє журн. «Всесвіт». Зріс інтерес за рубежом до укр. образотворчого, нар. декоративно-ужиткового і фотомистецтва, тех. творчості молоді, про що свідчать численні виставки, які експонувалися майже в 100 країнах світу. На Україні експонувалися виставки образотворчого й ужиткового мистецтва багатьох країн світу, зокрема виставки художників Е. А. Бурделя (Франція), Р. Кента (США), Р. Гуттузо, Ф. Мессіні та Ф. Клерічі (Італія), М. Періха, амер. живопису 19 ст., «Скарби гробниці Тутанхамона» (Египет), експонатів з приватних колекцій А. Хаммера (США), Г. Г. Тіссена-Борнессе (Швейцарія) та творів М. Крамбо (США), живопису та графіки художників Афганістану, Швейцарії, Куби, Малі, сучас. польс. плаката, угор. скульптури, а також виставки поліграф. продукції Югославії, ЧССР, НДР, ФРН, Швейцарії, Фінляндії та Ірану. За кордоном відомі роботи укр. монументалістів, зокрема авторів монументальних творів, переданих у дар народам зарубіжних країн: пам'ятники В. І. Леніну в ЧССР (1970, автори А. Білостоцький, А. Ігнащенко); Т. Шевченку в Канаді (1950, М. Вронський, О. Олійник, В. Гнездилов), у США (1970, В. Бородай, А. Ігнащенко), у Франції (у Шалетт-сюр-Луен, 1974, О. Скобляков; у Парижі, 1978, М. Лисенко, А. Ігнащенко); І. Франку (1957, О. Супрун, А. Білостоцький), Лесі Українці (1974, Г. Кальченко, А. Фуженко), В. Стефанику (1977, В. Сколосдра), асі — у Канаді, О. Пушкіну в США (1970, О. Ковальов, А. Ігнащенко), Героям Рад. Союзу В. Порику у Франції (1967, В. Зноба, Г. Кальченко, А. Ігнащенко) та В. Скопенку в ПНР (1979, В. Бородай), П. Пікассо у Франції (1984, М. Гришук). Розквіту набули зв'язки між УРСР і зарубіжними країнами в галузі кіномистецтва. На Україні проводяться покази фільмів зарубіжних країн. На міжнар. кінофестивалях фільми укр. кіностудій відзначено багатьма призами та преміями, зокрема худож. фільми «Земля» (реж. О. Довженко; на Брюссельському фестивалі 1958 визнано одним з 12 найкращих фільмів усіх часів і народів), «Нескорені» (реж. М. Донської), «Вірність» (реж. П. Тодоровський), «Білий птах з чорною ознакою» (реж. Ю. Іллєнко), «Чорна курка, або Підземні жителі» (реж. В. Гресль), «Ніч коротка» (реж. М. Беликов), документальний фільм «Вісім тактів забутої музики» (реж. А. Фернадес); наук.-популярні фільми, у т. ч. створені на Київ. кіностудії наук.-популярних фільмів — «Вони бачать знову», «Мова тварин», «Сім кроків за горизонт», «Наука про привиди», «Чи думають тварини?» та ін. На міжнар. арені широку популярність здобуло укр. мультиплікаційне кіно: серед кращих мультфільмів — «Ведмедик і Той, хто в річці живе», «Як жінки чоловіків продавали», «Як козаки куліш варили». Укр. та зарубіжні кіномити здійснили ряд спільних постановок кіно- і телефільмів, зокрема «Застереження» (студія «Бояна», НРБ; «Дефа», НДР; Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. П. Довженка), «Карастоянови» («Бояна», Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. П. Довженка), «Як сталь» («Краткі-фільм», ЧССР; Київ. студія хронікально-документальних фільмів), «Шлях до Софії» (рад.-болг. телефільм) та ін.

Важливою частиною культур. зв'язків Рад. України з закордоном є концертний і театр. обмін. В десятках країн різних континентів побували Ансамбль танцю УРСР ім. П. П. Вірьського, Укр. нар. хор ім. Г. Г. Веровки, Капела бандуристів УРСР, артисти Київ. цирку. Квартет ім. М. В. Лисенка гастролював у СФРЮ, ЧССР, УНР, Великобританії, на Кубі, вокально-інструм. ансамбль «Кобза» — в Канаді, Фінляндії, ЧССР, МНР, вокально-інструм. ансамбль «Червона рута» — в НДР, ФРН, СРР, СФРЮ, Фінляндії, грю бандуристок Київ. філармонії (М. Голенко, Н. Писаренко та Г. Грищенко; В. Пархоменко, Ю. Гомова та Е. Миронюк; сестри Криворотови та Р. Горбатенко; — у Канаді, США, Франції, Італії, Бельгії, ФРН, Греції, на Кіпрі та в ін. країнах. За кордоном виступали, зокрема, оперні та естрадні співаки З. Гайдай, І. Паторжинський, Є. Чавдар, Л. Руденко, Є. Мірошніченко, Д. Гнатюк, А. Мокренко, А. Солов'яненко, М. Кондратюк, Д. Петриненко, А. Кочерга, Г. Ципола, Г. Туфтіна, М. Мавойло, Є. Колесник, С. Ротару та ін., артисти балету В. Ковтун, Т. Таякіна та ін. Артисти Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка демонстрували своє мистецтво у США, Італії, Іспанії, ФРН, Японії, Данії, НДР, ЧССР, Афганістані, Ірані, Іраку, Йорданії, Новій Зеландії і на Філіппінах; Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка — у ЧССР, СФРЮ і ПНР; група артистів балету Одес. театру опери та балету — у Данії, Канаді, Непалі, Шрі-Ланці, Лаосі, на Мальті. На Україні проводилися фестивалі болг., угор., нім., чехословацького, польс. і фін. театрального мистецтва. Міцніють зв'язки театрів і драматургів України з зарубіжними театр. колективами і авторами п'єс. Здійснюється обмін постановочними групами. В Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка польс. режисери поставили, а польс. художники оформили п'єсу «Краків'яни і гуралі» В. Богуславського, митці Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка С. Турчак і Л. Венедиктов поставили в Німці опери «Борис Годунов» і «Хованщина» М. Мусоргського. На Україні працювали угор. режисери П. Ленер і Л. Рохмані. В театрах соціалістичних країн ставили

п'єси укр. режисери, зокрема в Болгарії — С. Данченко, В. Толоч, В. Тимошин, у Польщі — В. Лизогуб, І. Молостова, С. Сміян. Щороку в республіці гастролюють зарубіжні художні колективи і театр. трупи. На укр. сцені виступали солісти балету «Гранд-Опера» (Франція), «Ковент-Гарден» (Великобританія), трупи лівонського театру «Компані ді котурні» та Нового нац. театру (Франція), лейпцигського молодіжного театру «Юнге-Вельт» та берлінської «Коміше опер», софійського театру драми і комедії «Сльоза і сміх» та Держ. театру опери та балету з м. Русе (НРБ), Пряшівського театру ім. Й. Заборського (ЧССР), Краківського театру ім. Ю. Словацького (ПНР), Белград. драм. театру (СФРЮ), естрадна група «Спейс» (Франція), джаз-оркестри під керівництвом Д. Еллінгтона, Б. Гудмена, а також «Презенвейс-холл» (всі — США), хорові і танцювальні колективи з ПНР, Лаосу, Японії, Куби, Філіппін та ін. країн, камерні ансамблі з СФРЮ, ЧССР. У сезоні 1982 — 83 в УРСР виступило понад 1 тис. зарубіж. митців. Серед них — диригенти К. Зандерлінг (НДР), К. Цеки (Італія), Г. Берград (ФРН), І. Маркевич (Франція); органісти М. Вінклер, Г. Бауер (НДР), Н. Росторн (Великобританія); піаністи В. Клайберн (США), Дж. Огдон (Великобританія), Б. Септіа та П. Гвоздич (СФРЮ), А. Прета (СРР), Т. Дюссо (Франція), Т. Санда, М. Такаяма (Японія); скрипалі І. Штерн (США), Ш. Руха, Л. Гурлей (СРР), Ф. Поспішил (ЧССР), Е. Грюнберг (Великобританія); віолончеліст Е. Валенсуелло (Чілі); гітаристи Е. Гонсалес, С. Пастарос (Іспанія); співаки Н. Гяуров, Д. Узунув (НРБ), Н. Херла (СРР), Б. Попроцький (ПНР), М. Кох (Греція), І. Дзаніккі та Дж. Моранді (Італія), І. Сумак, Х. Паррас (Перу); танцівниці П. Ріохта (Мексика). У Болгарії і Чехословаччині було поставлено оперу «Тарас Бульба» М. Лисенка, балет «Дон Жуан» В. Губаренка, оперети «Бравий солдат Швейк» В. Лукашова, «Дівчина і море» Я. Пегльра. Твори Б. Лятошинського, Л. Ревуцького, А. Штогаренка, А. Філіпенка, Г. Майбороди,

Л. Колодуба, М. Скорика, Є. Станковича, В. Сильвестрова, І. Карабніца, В. Кирейка, Г. Ляшенка увійшли до репертуару мист. колективів НРБ, ЧССР, ПНР, УНР, НДР, СФРЮ, Франції, Великобританії, США, Канади. Стали популярними в зарубіжних країнах пісні П. Майбороди, Ю. Мейтуса, О. Білаша та ін. За рубежом виступають також нар. самодіяльні танц. і хорові колективи палаців та будинків культури пром. підприємств, колгоспів, радгоспів, навч. та ін. закладів: ансамблі танцю «Ятрань» (Кіровоград), «Юність» (Львів), «Суднобудівник» (Миколаїв), «Буревісник» (Харків), «Юність Закарпаття» (Ужгород), «Весна» (Жданов), «Заграва» (Донецьк), «Подоланька» (Вінниця), «Горлиця» (Київ), «Поліссянка» (Ровно), «Рапсодія» (Ворошиловград), «Дружба» (Дніпропетровськ).

Значну роль у розвитку культур. зв'язків Укр. РСР з зарубіжними країнами відіграє ЮНЕСКО, членом якої УРСР є з 1954. В численних періодичних виданнях і публікаціях ЮНЕСКО вміщуються матеріали про досягнення УРСР у галузі культури. Під егідою ЮНЕСКО у багатьох країнах світу відзначалися 1500-річчя Києва та ювілеї діячів української культури (Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, І. Кочерги, Ф. Кричевського, М. Леонтовича, К. Стеценка, С. Крушельницької), на Україні — ювілеї діячів світової культури (Мікеланджело Буонаротті, Волтера, Рембрандта, П. П. Рубенса, Б. Бартока, К. Шімановського, Дж. Лондона, А. Ботева, П. Пікассо, А. Матісса та ін.).

Особливо тісні зв'язки існують між УРСР і соціалістичними країнами. Трудящі 23 областей і 13 міст України підтримують безпосередні контакти з областями, воеводствами і містами НРБ, ПНР, СРР, УНР, ЧССР, НДР і СФРЮ (обмін делегаціями, профес. і самодіяльними колективами, обмін виставками, спорт. змагання тощо). Розвиваються міжнародні туристські зв'язки України з зарубіжними країнами.

Г. А. Тихолаз.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ

Комуністична партія України — складова частина КПРС, її бойовий загін. У своїй діяльності керується Програмою і Статутом КПРС, послідовно здійснює ленінську генеральну лінію партії, її курс на будівництво комунізму. Історія Компартії України нерозривно пов'язана з історією КПРС, із загальною революц. рухом, з діяльністю засновника і вождя Комуністичної партії В. І. Леніна. Перші марксистські гуртки і групи виникли на Україні в кін. 80-х — на поч. 90-х рр. 19 ст. у Києві (див. «Лук'янівський клуб»), Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Харкові, Одесі та ін. пром. центрах. В їх організації та діяльності активну участь брали І. В. Бабушкін, О. М. Винокуров, І. Х. Лалаєвич, Ю. Д. Мельников, П. В. Точиский, Б. Л. Ейдельман та ін. У 1897 під впливом ленінського *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* було створено *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* і *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*,

які розгорнули агіт. і орг. діяльність серед робітн. мас. Вони брали активну участь у підготовці й скликанні *Першого з'їзду РСДРП* (1898), після якого почали називатися к-тами РСДРП. Згодом с.-д. к-ти було організовано в Одесі, Харкові, Миколаєві та ін. містах України. Вирішальну роль у боротьбі В. І. Леніна за марксистську партію нового типу відіграла загальнорос. політ. газета «*Искра*». Агентами «Искры» й активними працівниками *іскрівських організацій на Україні* були Е. М. Адамович, Р. С. Землячка, Ф. В. Ленгнік, П. А. Красиков, Г. І. Окулова, Д. І. Ульянов, В. А. Шелгунов, О. Г. Шліхтер, О. Д. Цюрупа та інші. 7 с.-д. орг-цій України (Харківські, Київські, Катеринославські, Миколаївські, Одес. к-ти РСДРП, «*Соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників Півдня Росії*», група «*Южний рабочий*») брали участь у роботі *Другого з'їзду РСДРП* (1903), на якому було створено партію нового типу. Після з'їзду більшовики України чинили рішучий опір спробам меншовиків захопити в місц. к-тах

керівництво в свої руки, дезорганізувати ряди партії. За вказівкою В. І. Леніна в Київ, де діяли члени Рос. частини ЦК РСДРП (див. *Російське бюро ЦК РСДРП*) Г. М. Кржижановський, Ф. В. Ленгнік та ін., були направлені Р. С. Землячка, Л. М. Книпович і Д. І. Ульянов. Згодом тут працювали М. І. Ульянова і А. І. Єлізарова-Ульянова. В Одесі було створено *Південне бюро ЦК РСДРП 1904*, яке керувало діяльністю Одес., Катеринославського й Микол. к-тів РСДРП.

Більшовицькі орг-ції України з самого початку існування керувалися в своїй діяльності ленінськими настановами. В. І. Ленін з великою увагою стежив за становленням більшовицьких орг-цій України, подавав їм постійну допомогу. З ініціативи В. І. Леніна на Україну направлялися досвідчені *професіональні революціонери*, надсилалися революційна л-ра тощо. Під час *революції 1905—07 в Росії*, як і на всіх ін. істор. етапах, більшовицькі орг-ції України були надійною опорою В. І. Леніна у здійсненні тактич-

ної лінії партії. Одес. к-т РСДРП обрав його своїм делегатом на III з'їзд РСДРП. Під керівництвом більшовиків у ряді міст і робіт, селищ України було створено *Ради робітничих депутатів 1905*, відбулися збройні повстання й робітні страйки. В період реакції 1907—10, незважаючи на жорстокі поліцейські переслідування і масові репресії, більшовицькі орг-ції продовжували свою діяльність. Успішно здійснюючи ленінську тактику поєднання легальних і нелегальних форм революц. роботи, вони послідовно боро-

ли проти ліквідаційства, одновісності, троцькізму, бурж. націоналізму, за зміцнення партії нового типу. В період нового революц. піднесення (1910—14) головним у роботі більшовицьких орг-цій України було піклування про зміцнення і розширення зв'язків з масами. Київ., Катеринослав., Миколаїв., Катеринослав. парт. орг-ції брали активну участь у підготовці Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП (1912), яка закріпила перемогу більшовизму в РСДРП, визначила завдання партії по підготовці нової революц. бити. Виховуючи робітників, усіх трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму, дружби народів, більшовики України закликали їх до спільної боротьби проти самодержавства. З цією метою вони вели агіт.-пропагандист. роботу, видавали нелегальні газети («Железнодорожний пролетарий» у Києві, «Одеський рабочий» та ін.).

Виступ О. Г. Шліхтера на Думській площі в Києві під час демонстрації 1905.

Напередодні і під час I-ї світової війни 1914—18 більшовики України на основі ленінських настанов у питаннях війни, миру і революції вели широку роз'яснювальну роботу в масах. Опорними пунктами їхньої діяльності стали лікарняні каси, профспілки, робітні кооперативи. Місцеві парт. орг-ції добилися серйозних успіхів у здійсненні тактики бойкоту воєнно-промислових комітетів. Під впливом революц. діяльності більшовиків у Катеринославі, Луганську (тепер Ворошиловград), Миколаєві, Горлівці, Шербинівці, Юзівці (тепер Донецьк), Єнакієвому, Миколаєві, Кам'янському (тепер Дніпропетровськ), на рудниках Бахмутського

і Слов'яносербського повітів, у ряді інших міст і сіл України відбулися антивоєнні виступи робітників і селян. Ленінські лозунги перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську, поразки царського уряду у війні, створення III Інтернаціоналу знаходили все ширший відгук у солдатському середовищі. В період війни більшовики активізували боротьбу проти націоналізму, соціал-шовінізму і оборонства, готували маси до вирішальних бити з царизмом.

У ході Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 більшовицькі організації очолили революційну боротьбу трудящих України. Після повалення самодержавства вони вийшли з підпілля, почали організовувати і зміцнювати свої сили, розгорнули політ. роботу в масах. Місці більшовицької орг-ції були в Катеринославі, Луганську, Харкові, Києві. В об'єднаних с.-д. орг-ціях посилювався процес розмежування більшовиків з меншовиками, який згодом закінчився створенням самостійних більшовицьких орг-цій в Одесі, Чернігові, Олександрівську (тепер Запоріжжя), Маріуполі (тепер Жданов), Костянтинівці, Юзівці, Миколаєві та ін. населених пунктах.

Керуючись *Квітневими тезисами В. І. Леніна*, рішеннями *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б)*, більшовики України боролися за мирне переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. Нещадно викриваючи угодовців і бурж. націоналістів, вони завойовували вплив у масових орг-ціях трудящих. Влітку 1917 на Україні оформились *Обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю* і *Обласна організація РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну*, восени було створено *Бюро військових організацій РСДРП(б) Південно-Західного фронту*. Після Шостої з'їзду РСДРП(б) більшовицькі орг-ції України під керівництвом ЦК партії розгорнули активну діяльність по підготовці мас до збройного повстання проти бурж. тимчасового уряду, за владу Рад. Активну роботу серед трудящих України проводили в цей час Артем (Ф. А. Сергєєв), В. К. Аверін, Є. Б. Бош, К. Є. Ворошилов, Я. Б. Гамарник, С. І. Гончар, В. П. Затонський, А. В. Іванов, Е. Й. Квірінг, Ю. М. Кошобинський, Д. З. Лебідь, Г. І. Петровський, В. М. Примаков, І. Ф. Смирнов (Ласточкин) та ін.

Обкладинка першого видання Протоколів I з'їзду КП(б) України. 1918.

ського миру 1918. Після окупації в лютому — квітні 1918 України австро-німецькими більшовики, які пішли в підпілля, очолили боротьбу проти іноз. загарбників і бурж.-націоналістичної контрреволюції. Продовжуючи роботу по орг. об'єднанню своїх сил, вони активізували підготовку з'їзду більшовицьких орг-цій України. Велику роль у скликанні його відіграли *Організаційне бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*, Таганрозька партійна нарада (квітень 1918), *Всеукраїнський партійний тимчасовий комітет*, створений у травні на нелегальній *Всеукраїнській нараді підпільних більшовицьких організацій 1918* в Києві.

Процесом утворення КП(б)У безпосередньо керували ЦК РКП(б), В. І. Ленін. Цим було забезпечено успішне атілення в життя ленінського вчення про керівну роль Комуністичної партії в рад. суспільстві, ідей про шляхи зміцнення її єдності, широкі демократичні основи діяльності при догриманні строгої централізації та дисципліни.

Об'єднуючи свої сили в масштабах України, комуністи республіки враховували насамперед необхідність розв'язання загальнопартійних завдань. *Перший з'їзд КП(б) України* відбувся 5—12.VII 1918 в Москві. Роботу з'їзду спрямовували ЦК РКП(б), особисто В. І. Ленін. З'їзд завершив процес об'єднання більшовицьких орг-цій України на основі ленінських ідеологічних, орг. і тактичних принципів, утворив КП(б)У як бойовий загін єдиної РКП(б), намітив осн. завдання КП(б)У по мобілізації широких трудящих мас на розгортання революц. боротьби проти іноз. загарбників і бурж.-націоналістичної контрреволюції. Утворені після з'їзду обл. к-ти КП(б)У очолили боротьбу трудящих України проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* і бурж.-націоналістичної *Директорії*. Велику роботу серед військ антантських інтервентів проводила *«Іноземна колегія»* при Одеському обл. к-ті КП(б)У.

Масовий партизан. рух розгорнувся на Україні в період *Денікінізми* під керівництвом *Зафронтового бюро ЦК КП(б) України*. Відчутних ударів завдавали *арангелістичні* партизан. загони і підпільні більшовицькі орг-ції Криму. Документами величезної ваги, справжньою програмою дій комуністів України стали рішення *Восьмого з'їзду РКП(б)*, ленінські *«Лист до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікінізмом»* (1919) і резолюція ЦК партії *«Про Радянську владу на Україні»*, затверджена *Восьмою Всеросійською конференцією РКП(б)* (1919). У роки громадян. війни комуністи республіки провели величезну роботу по відновленню і зміцненню Рад. влади, розгортанню держ., госп. і культур. будівництва, зміцненню парт. рядів та ізоляції дрібнобурж. партій. Ці питання були в центрі уваги II (жовень 1918) і III (березень 1919) з'їздів, IV і V (обидві 1920) конференцій КП(б)У. В рядах Компартії України, яка налічувала на кінець 1920 понад 75 тис. чол., у роки громадян. війни працювали В. К. Аверін, В. О. Антонов-Овсієнко, Артем (Ф. А. Сергєєв), А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, Я. Б. Гамарник, Ф. Е. Дзержинський, В. П. Затонський, А. В. Іванов, Л. Й. Каргелішвілі, Е. Й. Квірінг, Ф. Я. Кон, С. В. Косіор, Ю. М. Кошобинський, М. М. Майоров, В. І. Межлаук, О. Я. Пархоменко, Г. І. Петровський, В. М. Примаков, М. О. Скрипник, І. Ф. Смирнов, І. Ф. Федько, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер та ін. Після закінчення громадянської війни КП(б)У зосередила зусилля трудящих

республіки на відбудові нар. господарства. Долаючи величезні гоп. і політ. труднощі, вона послідовно проводила нову економічну політику. Завдяки багатогранній цілеспрямованій діяльності Компартії України в республіці набрав справді всенар. розмаху об'єднаний рух за утворення Союзу РСР. У створенні у грудні 1922 єдиний багатонац. союзний д-в Україна знайшла надійний захист від імперіалістичних посягань на свою незалежність, гарантію держ. суверенітету, здобула широкі перспективи соціалістичних перетворень, держ. гоп. і культур. будівництва, розвитку укр. соціалістичної нації. Компартія України зробила значний внесок у здійснення *лексиского плану побудови соціалізму в СРСР*, який було конкретизовано в рішеннях XIV (1925), XV (1927) і наступних з'їздів ВКП(б). Розв'язуючи найскладніші завдання індустріалізації нар. господарства, КП(б)У очолила могутній трудовий порив мас, спрямувала його на будівництво і реконструкцію в історично найкоротші строки тисяч промислових підприємств, освоєння випуску нової продукції, проведення технічного переоборудування виробництва. Під керівництвом КП(б)У в республіці було успішно здійснено *колективізацію сільськогосподарства, культурну революцію*.

За роки соціалістичного будівництва Компартія України пройшла велику школу ідейного виховання і політ. гарту, збагатилася досвідом орг. і політ. роботи. Найактуальніші, найважливіші питання соціально-політ. і екон. життя республіки КП(б)У обговорювала на своїх з'їздах і конференціях: у 1921—41 відбулося 5 конференцій (VI—VIII — на правах з'їздів) і 7 з'їздів КП(б)У. Неухильно зростаючи кількісно, зміцнюючи єдність своїх рядів, зв'язки з масами. Компартія України внесла вагомий вклад у розгром троцькістів, *троцькістсько-зіноєвського антипартийдного блоку, правого утилі у ВКП(б), націонал-ухильництва* та ін. антиленінських угруповань. У боротьбі КП(б)У за здійснення ленінського плану побудови соціалізму, за подолання екон. і політ. труднощів, за розгром опозиціонерів і націоналістів велике значення мала діяльність В. П. Затомського, Е. Й. Квірінга, С. В. Косіора, Д. С. Коротченко, Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського, П. П. Постішева, М. О. Скриданіка, В. Я. Чубаря, М. М. Шверника та ін. керівних працівників парт. орг-ції України.

Перемога соціалізму в СРСР, законодавчо закріплена в Конституції СРСР 1936, поставила перед КП(б)У нові складні завдання розвитку і зміцнення соціалістичних виробн. відносин, забезпечення безперервного зростання суспільного виробництва республіки, посилення роботи по вихованню трудящих, дальшої демократизації всього життя рад. суспільства. На реалізації їх зосередилися зусилля парт. к-тів і орг-цій у передвоєнний період. Завдяки мудрій політиці Комуністичної партії, зміцненню могутності і зростанню міжнар. авторитету СРСР у цей час здійснився возз'єднання Зх. України (1939), Пн. Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії (1940) з УРСР в єдиний Укр. Рад. соціалістичний д-в. На поч. Великої Вітчизн. війни в складі Компартії України було 23 обкоми, 77 міськомів, 814 райкомів партії, 33 275 первинних орг-цій, 2384 кандидатські і 294 партійно-комсомольські групи. В парт. орг-ціях перебувало на обліку 564 535 комуністів. З перших днів віроломного нападу фашистської Німеччини

на Рад. Союз комуністи республіки під керівництвом ЦК ВКП(б) розв'язували завдання втілення в життя програми всенар. захисту соціалістичної Батьківщини. Уже в перші місяці війни в Червону Армію і Військово-Морський Флот пішли понад 240 тис. комуністів України. У військ. ради фронтів і армій, політоргани та на ін. відповідальні пости в армію були направлені керівники парт. і рад. орг-ції республіки В. А. Бегма, Л. І. Брежнев, М. О. Бурмистенко, С. І. Бутирін, О. Й. Власов, А. І. Гайовий, Г. Е. Гришко, М. В. Груденко, К. С. Грушевський, І. С. Грушевський, О. О. Єнішев, С. Б. Задіонченко, Н. Т. Кальченко, О. І. Кариченко, А. Г. Колибанов, І. О. Колупаєв, Л. Р. Корнієць, М. Г. Кузнецов, В. М. Лайко, П. М. Любавін, І. М. Мартиненко, Г. К. Міщенко, П. А. Найденов, З. Т. Сердюк, І. К. Сиромолотний, М. В. Слонь, М. М. Стахурський, Я. М. Ткач, М. С. Хрушов, Т. К. Черепін, П. К. Шербак та ін.

Партія очолила перебудову нар. г-ва на забезпечення потреб фронту, успішно розв'язала складне завдання евакуації матеріальних і культурних цінностей, мільйонів людей з прифронтових областей у сх. райони країни. З республіки було перебазовано і введено в дію на нових місцях бл. 550 великих підприємств, евакуйовано 3,5 мля. робітників, колгоспників, службовців та їхніх сімей. Величезна увага приділялася всенар. боротьбі проти ворога на тимчасово окупованій фашист. загарбниками рад. території. Під керівництвом ЦК ВКП(б) парт. органи республіки створили широку мережу підпільних парт. орг-цій. За рішенням ЦК ВКП(б) у жовтні 1942 утворено нелегальний ЦК КП(б)У, який діяв до липня 1943. У глибокому тілу ворога протягом 75 днів перебував секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко, який разом з групою парт. і комсомольських працівників проводив велику орг. і політ. роботу по розгортанню всенар. боротьби. На окупованій тер. України протягом 1941—44 діяли 22 підпільні обкоми, 13 ін. великих керівних підпільних центрів, понад 200 міськомів і райкомів партії (див. *Партійне підпілля в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45*). Під керівництвом підпільних парт. к-тів боролися з ворогом 3,5 тис. орг-цій і груп комуністичного підпілля, в яких налічувалося понад 100 тис. рад. патріотів, 60 з'єднань і бл. 2 тис. партизанських загонів і груп, що об'єднували півмільйона партизанів (див. *Партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941—45*). Після закінчення війни найважливішим завданням КП(б)У було керівництво переведенням економіки країни на мирні рейки, відродженням нар. г-ва, ліквідацією наслідків фашист. окупації. Під проводом Комуністичної партії, за допомогою всіх братніх рад. республік укр. народ подолав величезні труднощі післявоєнного періоду, домігся видатних успіхів у відродженні й у дальшому розвитку нар. г-ва і культури, в підвищенні матеріального добробуту трудящих.

Використовуючи істор. досвід побудови соціалізму в СРСР, Компартія України очолила соціалістичні перетворення в зх. областях республіки. З возз'єднанням 1943 Закарпат. України з УРСР завершився процес *возз'єднання українського народу в єдиний Український Радянський державі*. В зх. областях республіки відроджувалися і створювалися заново парт. орг-ції, зростала кількість комуністів.

З ініціативи ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У було здійснено важливі заходи по індустріалізації цих областей, колективізації с. г., соціально-культур. будівництва. Соціалістичні перетворення в зх. областях України парт. орг-ції проводили в гострій класовій боротьбі з куркульством і залишками ін. експлуататорських класів, з бандами укр. бурж. націоналістів. Розв'язуючи складні завдання післявоєнного відродження, КП(б)У зміцнювала свої ряди, зв'язки з широкими масами трудящих. На 1.1.1946 в КП(б)У налічувалося 25 обкомів, 13 окружкомів, 77 міськомів, 82 міські і 743 сільські райкоми партії, 20 413 первинних парт. орг-цій, 910 кандидатських груп, 251 партійно-комсомольська група, які об'єднували 320 307 комуністів (56,7 % їхньої довоєнної чисельності). На кін. 1950 кількість комуністів республіки зросла до 715 715 чол.

Підпільні газети періоду Великої Вітчизняної війни 1941—45.

Успішно розв'язавши завдання відбудови нар. г-ва, Комуністична партія сконцентрувала зусилля на питаннях дальшого розвитку і зміцнення соціалістичного суспільства, будівництва зрілого соціалізму. Широка програма політ., соціально-екон. і духовного розвитку суспільства була накреслена XIX—XXII з'їздами партії, рішеннями пленумів ЦК КПРС. Конкретні заходи здійснення генеральної лінії партії в республіці розроблено XVII—XXII з'їздами Компартії України, пленумами її Центрального Комітету.

Компартія України зосередила увагу на дальшому розвитку продуктивних сил, на концентрації виробництва, інтенсивному використанні досягнень науково-тех. революції, прискореному розвитку прогресивних галузей індустрії. Одним з найважливіших завдань парт. орг-ції республіки залишалося піднесення с. г. виробництва. Було здійснено укрупнення дрібних колгоспів, зміщено їхню матері-

Збори комуністів-підпільників Кам'янського району Кіровоградської області. 1942.

льно-тех. базу, проведено реорганізацію ЦК (1958). Компартія України надавала великого значення розвитку соціальних проєктів, підвищенню матеріального культур. рівня життя трудящих. На основі рішень з'їздів і пленумів ЦК КПРС Компартія України, дотримуючись левських норм парт. життя і принципів парт. керівництва, вдосконалювала парт.-госп. та ідеологічну роботу. Важливою віхою в житті партії і рад. народу, міжпар. робітн. і комуністично-о руху став *Двадцять шостий з'їзд*

стемн рад. суспільства — проводить велику роботу по вдосконаленню соціалістичної державності, дальшому розвитку соціалістичної демократії, активізації діяльності Рад, профспілок, комсомолу та ін. громадських орг-цій. Респ. парт. орг-ція зосереджує свою увагу на оновленні, збагаченні, актуалізації, наступальності, підвищенні результативності ідейно-виховної роботи, на забезпеченні її злиття з політ., орг. і госп. роботою. Здійснюється рішучий поворот *суспільних наук* до реальних практичних зав-

дань. В січні 1984 вона налічувала 3 091 605 комуністів. В складі Компартії України діють 25 обкомів партії і Київ. міськком, якому рішенням ЦК КПРС надано права обкому партії, 136 міськкомів партії, 121 міський райком, 441 сільсь. райком. Найчисельніші обл. парт. орг-ції (на 1.1.1984): Донецька — понад 340 тис. комуністів, Дніпропетровська — 258,4 тис., Харківська — 226,1 тис., Київська міська — 220,1 тис., Ворошиловградська — 199,9 тис., Одеська — 163,3 тис. В республіці налічується 69 353 первинні, 70 309 цехових партійних організацій і 128 402 партійні групи. Первинні партійні організації зростають кількісно, зміцнюються організаційно. Якщо 1948 на одну первинну парт. орг-цію пром. підприємства припадало в середньому 25 комуністів, то на 1.1.1984 — 105, будівництва — відповідно 27 і 37, радгоспу — 14 і 65, колгоспу — 8 і 57 комуністів. Зросла кількість парт. орг-цій, які мають парткоми. На 1.1.1984 вона досягла 7001.

Розширення мережі і функцій первинних парт. орг-цій, збільшення їхнього кількісного складу є результатом зростання парт. рядів, створення виробн. і науково-виробн. об'єднань, аграрних і аграрно-пром. комплексів. ЦК Компартії України, парт. к-ти надають великого значення питанням своєчасного, органічного узгодження структури парт. орг-цій із змінами, що відбуваються в сусп. виробництві. Вдосконаленню діяльності парт. орг-цій, відношенню в життя левського принципу колективності парт. керівництва сприяє різнобічна творча робота парт. активу, коло якого розширюється за рахунок найбільш авторитетних, ініціативних членів партії. У 1983 виборний актив Компартії України налічував понад 830 тис. чол. Крім того, понад 263 тис. комуністів обрано до складу комісії парторганізацій по здійсненню контролю за діяльністю адміністрації і за роботою апарату.

Відповідно до політ. лінії та екон. стратегії КПРС парт. орг-ція республіки зосередила понад 75 % свого складу в сфері матеріального виробництва. Особливо швидко зростає кількість комуністів у галузях нар. господарства, які відіграють найважливішу роль у науково-тех. прогресі. Вважаючи однією з вирішальних умов успішної орг. і політ. діяльності поліпшення якісного складу парт. орг-цій, Компартія України надає особливого значення питанням регулювання приходу в ряди КПРС, правильного відбору і виховання вступаючих. Чимала заслуга у вихованні молодих комуністів, озброєних їх досвідом старших поколінь борін за торжество ідеалів комунізму належить ветеранам партії. Комуністів, яким вручено знак «50 років перебування у КПРС», у республіці майже 40 тис. (на 1983). Неухильно збільшується робітн. ядро в партії. За останні 15 років кількість робітників у Компартії України зросла майже вдвоє, а питома вага їх збільшилася з 38,4 % до 44 %. Усього в ряди КПРС по республіці 1976—80 вступили 245 тис. кращих робітників. Серед прийнятих у партію 1976—80 14,7 % становили колгоспники, що в цілому відповідає питомій вазі їх серед зайнятого населення республіки. Сільс. парт. орг-ції поповнюються насамперед за рахунок механізаторів, а також спеціалістів с. г. Загалом робітники і колгоспники в парт. поповненні 1976—80 становили 72,5 %. Нац. склад Компартії України повністю відображає інтернац. характер левської партії. Якщо 1927 республіканська парт. орг-ція об'єднувала представників 56 національностей, на-

З'їзд засідань XXVI з'їзду Компартії України. 1981.

(ПРВ (див. т. 12, Додаток), який відбувся 23.II—3.III 1981. З'їзд розробив політ. курс, що відповідає сучас. етапові розвитку рад. суспільства, визначив довгочасну стратегію КПРС і завдання на 10-і рр. Велике значення для виконання обл. завдання партії і народу — вдосконалення розвинутого соціалізму — мають рішення Червеного, Грудневого (1983), Тютневого і Квітневого (1984) пленумів ЦК КПРС. Керуючись рішеннями XXVI з'їзду партії і наступних пленумів ЦК КПРС та постановами ЦК КПРС, *Двадцять шостий з'їзд Компартії України* (див. т. 12, Додаток), наступні пленуми ЦК Компартії України визначили конкретні заходи по реалізації перспективних чергових завдань господарського і культурного будівництва, вдосконалення всіх сторін сусп. життя. Осн. зусилля парт. орг-цій республіки концентруються на розвитку продуктивних сил УРСР, насамперед провідних галузей пром-сті, на прискоренні темпів науково-тех. прогресу і підвищенні на цій основі продуктивності праці, поліпшенні системи планування і стимулювання виробництва, на вдосконаленні управління економікою, всього соціалістичного госп. механізму, піднесенні ефективності сусп. виробництва і якості продукції, переведенні економіки на інтенсивний шлях розвитку. Одним з найважливіших завдань Компартії України є втілення в життя сучас. аграрної політики КПРС, Енергетичної програми і виробленої Травневим (1982) пленумом ЦК партії *Продовольчої програми СРСР*. Партія послідовно здійснює комплексну програму підвищення життєвого рівня населення, яка виявляється в зростанні реальних доходів, заробітної плати, поліпшенні житлово-побутових умов. Предметом постійного піклування парт. орг-ції є питання культур. будівництва, гармонійного розвитку особи, підготовки кваліфікованих кадрів. Комуністична партія — ядро політ. са-

дань, що їх ставить життя перед рад. суспільством. Вдосконалюється партійне керівництво ідейно-виховним процесом, добром, розстановкою і вихованням ідеологічних кадрів. Виховну роботу в УРСР ведуть понад 2 млн. пропагандистів, лекторів, агітаторів, політінформаторів. Осн. зусилля парт. к-тів республіки зосереджуються на поліпшенні ідейно-виховної роботи безпосередньо в первинних партійних орг-ціях, *трудовах колективах*.

Вдосконалюється система парт., екон. освіти, патріотичного, інтернаціонального, атеїстич. виховання. Партійні к-ти поліпшують систему виховання молоді, її ідейного, морального і трудового загартовування. Партійні організації ведуть активну контрпропагандистську роботу, аргументовано викриваючи антикомунізм, реформістську та ревізіоністську ідеологію, антирадянські ідеологічні диверсії, зокрема підступні українсько-буржуазного націоналізму та сіонізму. Респ. парт. орг-ція збагатилася значним досвідом ідейно-виховної роботи, зокрема в ході святкування знаменних дат — 100-річчя та 110-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя і 60-річчя Великої Жовтн. соціалістичної революції, 60-річчя утворення СРСР, річниці перемоги рад. народу у Великій Вітчизняній війні, 80-річчя II з'їзду РСДРП, 125-річчя з дня народження К. Маркса.

Розвиваючи у трудящих республіки почуття гордості за належність до єдиної интернац. істор. спільності людей — *радянського народу*, — Компартія України беззастановно бореться за зміцнення дружби націй і народностей Рад. багатонац. дви, сприяє розвитку дружби та співробітництва з народами ін. країн. Завданням виховання цих якостей, глибоких комуністичних переконань підпорядкована діяльність системи *партійної освіти*, в якій на Україні навчаються бл. 2,6 млн. комуністів (на 1983).

Комуністична партія України постійно піклується про зростання своїх рядів, удосконалення структури місц. парт.

передодні війни — понад 80, то сьогодні — понад 100. На 1.І 1984 66,6 % членів Компартії України становили українці, 27,4 % — росіяни. Понад 800 тис. комуністів респ. парт. орг-ції, або 26,1 % її складу, — жінки. За останні 15 років кількість їх у Компартії України збільшилася майже вдвоє. породжене соціалізмом стрімке зростання освіти і культури рад. людей забезпечило високий заг.-освітній і професійний рівень кадрів, зокрема комуністів. Це дає змогу партійним організаціям республіки зі знанням справи спрямовувати науково-тех. прогрес, добиватися органічного поєднання переваг соціалізму з досягненнями науково-тех. революції.

З'їзди Компартії України

1-й з'їзд	5—12 липня 1918
2-й з'їзд	17—22 жовтня 1918
3-й з'їзд	1—6 березня 1919
4-а конференція *	17—23 березня 1920
5-а конференція	17—22 листопада 1920
6-а конференція	9—13 грудня 1921
7-а конференція	4—10 квітня 1923
8-а конференція	12—16 травня 1924
9-й з'їзд	6—12 грудня 1925
10-й з'їзд	20—29 листопада 1927
11-й з'їзд	5—15 червня 1930
12-й з'їзд	18—23 січня 1934
13-й з'їзд	27 травня — 3 червня 1937
14-й з'їзд	13—18 червня 1938
15-й з'їзд	13—17 травня 1940
16-й з'їзд	25—28 січня 1949
17-й з'їзд	23—27 вересня 1952
18-й з'їзд	23—26 березня 1954
19-й з'їзд	17—21 січня 1956
20-й з'їзд	16—17 січня 1959
21-й з'їзд	16—19 лютого 1960
22-й з'їзд	27—30 вересня 1961
23-й з'їзд	15—18 березня 1966
24-й з'їзд	17—20 березня 1971
25-й з'їзд	10—13 лютого 1976
26-й з'їзд	10—12 лютого 1981

* 4—8 конференції проходили на правах з'їздів КП(б)У.

В початковий період соціалістичної індустріалізації — 1927 в Компартії України було лише 1320 комуністів з вищою освітою (0,8 % заг. кількості), переважну більшість членів партії (63,4 %) становили люди з початковою освітою. На 1.І 1984 вищу, незакінчену вищу і середню освіту мали 81,2 % комуністів, у т. ч. вищу — 30,7 %.

Під керівництвом Компартії України працює *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України* (див. також відповідний розділ тому), значну роботу серед трудящих проводять *місцеві Ради народних депутатів*, профспілки та ін. масові орг-ції трудящих.

Парт. орг-ції республіки наполегливо працюють над втіленням у життя рішення XXVI з'їзду партії і наступних пленумів ЦК КПРС, над здійсненням завдань, поставлених Генеральним секретарем ЦК КПРС К. У. Черненко у доповідях на Лютовому та Квітневому пленумах ЦК КПРС (1984), у виступі перед виборцями 3.ІІ 1984. Комуністи, всі трудящі республіки одноставно підтримують курс партії на всебічне вдосконалення розвитку соціалізму, підвищення творчої активності, ініціативи і відповідальності, організованості, трудової дисципліни рад. людей.

Керівні органи Компартії України: ЦК Компартії України, до складу якого на її XXVI з'їзді обрано 195 членів і 93 кандидати у члени ЦК; Ревізійна комісія (обрано 61 чол.). ЦК Компартії України має колегіальні органи — Політбюро і Секретаріат.

Члени Політбюро ЦК Компартії України: В. В. Шербицький, О. Ф. Ватченко, І. О. Герасимов, Ю. Н. Єльченко, Є. В. Качаловський, Б. В. Качура, О. П. Ляшко, В. П. Миронов, І. О. Мозговий, В. О. Сологуб, О. А. Титаренко. Кандидати у члени Політбюро — В. Ф. Добрик, О. С. Капто, Ю. П. Коломієць, В. Д. Крючков, С. Н. Муха, Я. П. Погребняк. Секретаріат ЦК Компартії України: перший секретар ЦК Компартії України — В. В. Шербицький, другий секретар ЦК — О. А. Титаренко, секретарі ЦК — О. С. Кап-

то, Б. В. Качура, В. Д. Крючков, І. О. Мозговий, Я. П. Погребняк. Друковані органи ЦК Компартії України — газ. «*Радянська Україна*», «*Права України*»; газети ЦК — «*Робітнича газета*», «*Сільські вісті*»; теор. і політ. журн. «*Комуніст України*»; журн. «*Під прапором лєнінізму*». Працюють н.-д. установа — *Інститут історії партії при ЦК Компартії України* — *філіал Інституту марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС* та вищий партійний навчальний заклад — *Вища партійна школа при ЦК Компартії України*. Див. також статті про обласні партійні організації в алфавітних томах та статті про області в цьому томі.
Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—2. К., 1976—77; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Шербицький В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978; Шербицький В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная. К., 1983; Бойовий загін Ленінської партії: Компартія України в цифрах. К., 1981.
В. І. Юрчук, І. Ф. Курас.

Динаміка кількісного складу Компартії України

Рік	Кількість комуністів (разом з кандидатами у члени КПРС)	Рік	Кількість комуністів (разом з кандидатами у члени КПРС)
1918	понад 4000	1946	320 307
1919	понад 23 000	1950	697 125
1921 *	75 113	1955	851 575
1923	59 738	1960	1 253 194
1925	101 852	1965	1 829 638
1929	231 360	1970	2 301 657
1932	496 320	1975	2 565 110
1937	297 061	1976	2 625 808
1941	559 235	1981	2 933 564
1945	164 743	1983	3 037 981

* Тут і далі всі дані на 1 січня.

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ УРСР

Професійні спілки України є складовою і невід'ємною частиною *професійних спілок РСРП*, які всю свою роботу проводять під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу. Як масова громадська непартійна орг-ція рад. профспілки об'єднують на добровільних засадах робітників, службовців і колгоспників незалежно від раси, національності, статі та релігійних переконань. Професійні спілки України, як і всієї країни, пройшли великий і складний шлях розвитку. Перші робітн. професійні спілки виникли в дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, в ході першої бурж.-демократичної революції 1905—07 в Росії. Революція дала могутній поштовх процесу професійного об'єднання робітників. Керівництво лєнінської партії зумовило бойовистість і революційність загальнорос. профспілкового руху. За прикладом робітників Петербурга і Москви, під керівництвом більшовиків у Харкові, Катеринославі, в містах і селищах Донбасу, в Києві, Одесі, Миколаєві та ін. містах і районах України для захисту інтересів робітників почали створюватися професійні спілки (зокрема металістів, гірни-

ків, залізничників, машинобудівників, електриків, друкарів, текстильників). За розвитком профспілкового руху на Україні уважно стежив В. І. Ленін. У жовтні 1905 він писав Одеському к-тові РСДРП: «Російський соціал-демократії важливо з самого початку взяти правильну ноту про професійні спілки, відразу створити традицію соціал-демократичного почину в цій галузі, соціал-демократичної участі, соціал-демократичного керівництва» (Повне збір. тв., т. 47, с. 89). Керуючись настановами В. І. Леніна, роботу в профспілках на Україні проводили в цей час видатні діячі більшовицької партії Г. І. Петровський, С. І. Гоннер — у Катеринославі, О. Г. Шліхтер — у Києві, К. Є. Ворошилов — у Луганську, Артем (Ф. А. Сергєєв) — у Харкові та багато інших.

Розгортання революц. боротьби сприяло бурхливому зростанню профспілок. Уже 1905 в Одесі було 30 спілок, Харкові — 13, Києві — 18, Катеринославі — 11, Полтаві — 27.

Профспілки України брали активну участь в екон. і політ. боротьбі робітн. класу, підготовці та проведенні страйків,

політ. демонстрацій, збройних виступів. Після виникнення перших на Україні *Рад робітничих депутатів 1905* між ними та профспілками було встановлено найтісніший зв'язок. Керовані більшовиками профспілки України зробили вагомий внесок у підготовку й проведення *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905*, масових політ. демонстрацій і збройних виступів робітників у Києві, Харкові, Миколаєві, Катеринославі, Горліві та ін. містах під час *Грудневих збройних повстань 1905*.

У роки реакції (1907—10) царизм обрушив на профспілки масові репресії. В цей час кількість членів їх на Україні значно зменшилася, скоротилася й чисельність самих профспілок. Більшовики, вміло поєднуючи легальні і нелегальні форми роботи, в тяжких умовах боролися проти меншовиків-ліквідаторів, за збереження профспілок, за вивільнення їх з-під меншовицького впливу. Більшовики категорично відкидали меншовицьку теорію «нейтральності» професійних спілок. На V з'їзді РСДРП (1907) було рішуче засуджено спроби меншовиків нав'язати рос. профспілкам зх.-європ. *трєд-юніо-*

нізм і синдикалізм, відірвати їх від марксистської партії.

В період нового революц. піднесення (1910—14) більшовики посилювали керівництво профспілками. Вони брали участь в організації екон. і політ. страйків, демонстрацій, у виборів більшовицьких кандидатів до 4-ї Державної думи (див. *Більшовицька фракція 4-ї Державної думи*). В роки 1-ї світової війни керовані більшовиками профспілки розгорнули агітацію серед мас за перетворення імперіалістичної війни на громадянську, про-

вали робітників підприємства незалежно від їхнього фаху і перебували під впливом більшовиків, ставали опорою більшовицької партії. З допомогою профспілок і фабзавкомів більшовицькі орг-ції залучали трудящих до боротьби проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду, української бурж.-націоналістичної контрреволюц. Центр. ради.

Одержавши звістку про перемогу Великої Жовт. соціалістич. революції в Петрограді, керовані більшовиками профспілки Києва, Харкова, Катеринослава, Луганська та ін. міст звернулися до трудящих із закликом підтримати петроградських робітників і солдатів. У переважній більшості міст і районів України профспілки, фабзавкоми та їхні об'єднання разом з ін. масовими орг-ціями трудящих активно включилися в боротьбу за владу Рад, брали діяльну участь у формуванні й постачанні загонів робіт. Червоної гвардії. Профспілки і фабзавкоми підтримали ініціативу більшовицьких орг-цій Києва і Харкова про скликання *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який 12 (25). XII 1917 проголосив Україну республікою Рад.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції значення профспілок ще більше зросло. Програму їхньої діяльності, спрямовану на зміщення диктатури пролетаріату, будівництво соціалізму, накреслив 1-й Всерос. з'їзд профспілок (січень 1918). З'їзд прийняв пропозицію більшовиків про створення профспілок за виробничим принципом як найпрогресивнішим, що відповідав інтересам робітн. класу. Коли 1918 Україну окупували нім.-австрійські війська, становище профспілок значно погіршало. Керівництвом в багатьох містах опинилося в руках меншовиків та укр. бурж. націоналістів, угодовська верхівка профспілок докладала зусиль, щоб підпорядкувати своєму впливові робітн. рух, відколоти його від загальноросійського. 21—27.V 1918 в Києві відбулася Всеукраїнська конференція профспілок. Створена на конференції Укр. центр. рада профспілок (Уцентпроф), що в своїй більшості складалася з меншовиків і бурж. націоналістів, протидіяла революц. виступам робітників. Більшовики — делегати конференції на *Всеукраїнській нараді підпільних більшовицьких організацій 1918* прийняли рішення посилити нелегальну і легальну роботу в масах. При великих підпільних парт. к-тах — Харківському, Миколаївському, Одеському та ін. — було створено профбюро, в профспілках за підприємствах — парт. групи. В Києві, Харкові, Полтаві, Сумах та ін. містах профспілки організували і провели масові страйки. Після відновлення Рад, влади на Україні профспілкові орг-ції розгорнули роботу по мобілізації широких мас робітників на мирне госп. будівництво. Більшовики України вели рішучу боротьбу за очищення робітн. орг-цій від меншовиків та ін. ворожих робітн. класові елементів, за піднесення ролі і значення профспілок. Уцентпроф було ліквідовано, на місцях проведено перевибори профспілкових органів. Важливу віхню в діяльності профспілок України став 1-й Всеукр. з'їзд професійних спілок, що проходив у Харкові 27.IV—4.V 1919. В його роботі взяли участь 640 делегатів. Вони представляли 475 орг-цій, які об'єднували понад п'ять мільйонів членів профспілок. Засудивши націоналістичні дії Уцентпрофу, меншовицьку «теорію» незалежності профспілок від партії, з'їзд визначив завдання профспілок України, визнав непряну пропаганду бурж. націоналістів відособленість профспілкового руху

на Україні від загальноросійського, заявив про свою тверду рішучість і готовність вітлювати в життя політ. лінію більшовицької партії, брати активну участь у здійсненні завдань соціалістичного будівництва за ленінськими принципами. На прохання з'їзду ВЦРПС створив у Харкові Пд. бюро ВЦРПС (згодом його було перетворено на Укрбюро ВЦРПС). До 1921 на Україні було в основному завершено орг. перебудову профспілок за виробничим принципом.

Перехід до мирного соціалістичного будівництва, нові завдання і функції профспілок привели до загострення боротьби між більшовиками-ленінцями, з одного боку, і троцькістами, «робітничою опозицією», групою «демократичного центризму», «буферною» групою, — з другого, в питаннях про роль і завдання профспілок у побудові соціалістичного суспільства, про їхнє місце в системі диктатури пролетаріату, взаємовідносини профспілок з Комуністичною партією і Рад. державою. Троцькісти та ін. антиленінські угруповання намагалися протиставити профспілки партії і Рад. д-ві, насадити в профспілках методи примусу й командування, виступали проти збереження за ними захисних та виховних функцій, висували авантюристичні лозунги «одержавлення» профспілок або «опікування» д-ви, тобто перетворення профспілок на апарат безпосереднього управління виробництвом.

В. І. Ленін і партія більшовиків розкрили неспроможність і шкідливість цих ідей, озброїли профспілки чіткою програмою діяльності в нових істор. умовах. В. І. Ленін приділяв велику увагу розробці корінних питань профспілкового руху, розкрив зміст діяльності профес. спілок, всебічно обґрунтував конкретні завдання і функції, форми і методи їхньої роботи в умовах соціалістич. будівництва. В. І. Ленін глибоко і всебічно аналізував осн. функції рад. профспілок. Профспілки, — вказував він, — «є організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 196). В ході навіязаної партії опозицією *дискусії про профспілки* антипарт. угруповання дістали гідну відсіч. Профспілкові орг-ції України виявили себе надійною опорою партії, рішуче засудили фракціонерів і розкольників. Підписавши підсумки дискусії, X з'їзд РКП(б) (1921) засудив опозиціонерів і схвалив ленінську платформу. Після з'їзду профспілки перебудували свою роботу відповідно до завдань висуваної з'їздом *нової економічної політики*. На той час профспілки України об'єднували вже майже 1,4 млн. робітників і службовців. Зростаюча активність профспілок у боротьбі за зміщення трудової дисципліни на підприємствах, за підвищення продуктивності праці сприяла успішній відбудові нар. г-ва. У 1924 у Харкові відбувся 2-й з'їзд профспілок України. З'їзд обрав першу Всеукр. раду профспілок (ВУРПС), прийняв рішення про зміну структури профспілкових орг-цій, зокрема про створення всеукр. к-тів виробничих спілок (ВУКів). ВУКі і ВУРПС існували до 1937. Важливе значення для посилення виробничої активності робітн. класу республіки мали 3-й (1926) і 4-й (1928) з'їзди профспілок України. Виконуючі рішення з'їздів партії про соціалістичну індустріалізацію країни, підготовку робітн. і тех. кадрів, профспілки України перебудували свою роботу тісно пов'язавши її з виробництвом, сприяли розвитку гвардій і ініціатив робітників, яка найяскравіше виявилася в розгортанні масового со-

Розрахункова книжка Почесного членів Громадянської Ради № 5 В. І. Леніна. 1923.

водили велику роботу по організації страйкового руху. Страйки, що розгорнулися 1915—16, сприяли посиленню діяльності профспілок на Україні, в яких за дорученням партії працювали в цей час В. Й. Ермошенко, С. В. Косіор, А. В. Іванов, М. М. Майоров, Е. Й. Квірінг, І. Ф. Смирнов (Ласточкін) та ін. Після Люта. бурж.-демократичної революції 1917 профспілки України, як і всієї Росії, стали масовими легальними орг-ціями робітн. класу. Завдяки швидкому зростанню політ. активності пролетаріату на Україні за короткий період виникла густа мережа профспілок. У травні 1917 в Києві їх налічувалося 30 (вони об'єднували бл. 40 тис. робітників), в Одесі — 40 (35 тис. чол.), у Харкові — 30 (45 тис. чол.), у Донбасі — 45 (бл. половини всіх робітників). Партія більшовиків розгорнула широку діяльність по залученню трудящих до бік соціалістичної революції, допомагала робітникам створювати центр. бюро або ради профспілок, які об'єднували галузеві професійні спілки за територіальною ознакою. Водночас на підприємствах створювалися *фабрично-заводські комітети* (фабзавкоми) — нова форма профес. організації робітників. Фабзавкоми, що об'єдну-

Укладання договору на соціалістичне змагання в паровозному цеху заводу імені Жовтневої революції. Ворошиловград. 1939.

ідеалістичного змагання, в ударництві й стахановському русі, мобілізували трудящих на боротьбу за режим економії, підвищення продуктивності праці, освоєння нової техніки.

Значну роль профспілки відіграли в соціалістичній перебудові с. г., в організації шефської допомоги селу. Зокрема, 1929—33 профспілки республіки за дорученням ЦК КП(б)У надіслали на село бл. 9 тис. робітників з числа *двадцятип'яти тисячників*, які провели велику роботу по створенню колгоспів і орг.-госп. зміцненню їх. Все це сприяло дальшому зміцненню союзу робітн. класу і селянства як однієї з найважливіших умов успішного будівництва соціалізму. Керівники Комуністичною партією профспілки України брали найдіяльнішу участь у відсічі спробам правих опортуністів проти ставити профспілки Комуністичній партії і Рад. д-ві.

Зовсім іншим, реформістським шляхом йшло профспілкове будівництво на зх.-укр. землях, загарбаних бурж.-поміщицькими Польщею, Румунією, Чехословаччиною. Там профспілки будувалися гол. чин. за цеховим, реліг., нац. принципами. Така структура профспілок роз'єднувала і ослаблювала зусилля трудящих у боротьбі з капіталом. До того ж профспілки перебували під впливом різних бурж. і дрібнобурж. партій, польсь., укр. та євр. націоналістичних орг-цій, які, переслідуючи свої корисливі класові цілі, розпалювали міжн. ворожнечу серед багатонац. робітничого класу. Керівництво цих профспілок проводило політику класового співробітництва з буржуазією. Комуністичні орг-ції зх.-укр. земель, спираючись на досвід лєнінської партії, вели роботу в профспілках, згуртовували робітників усіх національностей в боротьбі за політ. і екон. права. В 1939, після воз'єднання Зх. України з Рад. Україною в єдиній Укр. Рад. д-ві, створено нові профспілки. Було проведено велику роз'яснювальну роботу про роль і місце рад. профспілок в системі диктатури пролетаріату. На кожному підприємстві створювалася єдина орг-ція, яка об'єднувала всіх робітників і службовців, незалежно від їхньої професії. Завново було створено великі галузеві профспілки: залізничників, машинобудівників, робітників нафтової пром-сті та ін., що підпорядковувалися ЦК спілок зх. екон. районів. У ході цієї кампанії кількість членів профспілок значно зросла. Якщо до визволення Зх. України профспілки об'єднували лише 7—8 % працюючих, то в період підготовки до перших виборів у профспілкові органи у рад. профспілки вступило 80—85 %; зокрема, у Чернівцях кількість членів профспілок зросла до 18 249 чол. (90 % працюючих) проти 3 тис. до визволення. Перебудова профспілок сприяла широкому залученню трудящих до госп. будівництва, до здійснення соціалістичних перетворень у зх. областях України.

В умовах перемоги соціалізму в СРСР профспілки України проводили вивозу роботу серед трудящих. Значну увагу вони приділяли піднесенню обороноздатності країни.

В роки Великої Вітчизн. війни профспілки України підпорядковували всю свою діяльність потребам фронту. Профспілкові орг-ції евакуйованих підприємств будували свою роботу під лозунгом «Все для фронту, все для перемоги!». Велика увага приділялася створенню необхідних житлово-побут. умов для трудящих, евакуйованих на схід, сімей військовослужбовців. У ході визволення тер. України від нім.-фашист. загарбників почалося відродження профспілкових

орг-цій. З цією метою було створено Оргбюро ВЦРПС по Україні. Профспілки брали активну участь у мобілізації трудящих на якнайшвидшу відбудову зруйнованого війною нар. г-ва, в організації ділового соціалістичного змагання за підвищення пром. і с.-г. виробництва. 29—30.XI 1948 відбулася 1-а республіканська конференція профспілок, яка обрала *Українську республіканську раду професійних спілок* (УРРПС). Важливе значення для вдосконалення діяльності профспілок республіки мало прийняття 10-м з'їздом профспілок СРСР (1949) *Статуту професійних спілок СРСР*. У Статуті було визначено орг. форми, методи, правила внутр. життя профспілкових орг-цій, їхні осн. завдання та місце в соціалістичному суспільстві.

Керуючись лєнінським вченням, Комуністична партія проводила і проводить курс на підвищення ролі профспілок у житті суспільства, розширення їхніх функцій, вдосконалення орг. структури, розвиток демократичних принципів їхньої діяльності. Ще в 20—30-х рр. на профспілки було покладено роботу по розробці тарифної системи оплати праці, передано функції Наркомату праці по *соціальному страхуванню* і охороні праці, контроль за робітн. поставанням, культурно-побутовим і мед. обслуговуванням робітників, житловим будівництвом і розподілом жил. площі, організацією громад. харчування, роботою дитячих закладів тощо. Широкі заходи, спрямовані на підвищення ролі профспілок, здійснено в повоєнні роки. Зокрема, з прийняттям 1958 «Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету професійних спілок» значно розширено їхні повноваження в управлінні виробництвом, розв'язанні кадрових питань, усіх завдань, пов'язаних з поліпшенням умов праці і побуту трудящих. У 1960 у відання профспілок перейшли організація й управління санаторно-курортним обслуговуванням трудящих. З 1970 профспілки здійснюють соціальне страхування колгоспників.

З переходом рад. суспільства до розв'язання якісно нових, великомасштабних завдань — створення матеріально-тех. бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин і виховання нової людини — сповнилося новим змістом і вимогами лєнінське визначення профспілок як школи комунізму. У Програмі КПРС, рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС, пленумах ЦК партії, з'їздів Компартії України ці питання дістали всебічне, глибоке висвітлення.

В Конституції СРСР закріплено право профспілок на законодавчу ініціативу, вони відповідно до своїх статутних завдань беруть участь в управлінні держ. і громад. справами. Як одна з важливих ланок політ. системи соціалістичного суспільства, профспілки в розв'язанні питань госп. і культур. будівництва тісно взаємодіють з Радами нар. депутатів, комсомолом, ін. громад. орг-ціями, органами нар. контролю. В умовах розвинутого соціалізму профспілки УРСР, як і всієї Рад. країни, перетворилися на наймасовішу організацію трудящих. Відповідно до лєнінських настанов XXV з'їзд КПРС визнає за донішнє поширеним профспілкове членство на все колгоспне селянство. Профспілки республіки за роки десятиї п'ятирічки прийняли в свої ряди 2,7 міль. колгоспників і об'єднують практично всіх трудящих і студентську молоддь — понад 25 міль. чол. (1984). На Україні діє (1984) 20 галузевих профспілок,

очолюваних респ. к-тами. Територіально респ. профспілки об'єднані 25 обласними і Київ. міською радами профспілок, які розв'язують міжспілкові питання діяльності профспілкових органів на місцях. Найвищий орган респ. профспілкової орг-ції — *з'їзд професійних спілок України*, в період між з'їздами — УРРПС. З 1971 голова УРРПС — В. О. Солугуб. Удосконалюється структура, підвищується роль виробн. профспілок. Протягом 10-ї та 11-ї п'ятирічок створено 870 профспілкових виробничих і наук.-виробничих об'єднань.

Більш як 2 тис. профспілкових к-тів великих трудових колективів надано права райкомів профспілок. Поліпшується якісний склад профспілкових кадрів і активу. Серед членів к-тів профспілок підприємств, установ, орг-цій, цехових к-тів, профгрупоргів зростає промислових комуністів, жінок, молоді. В 1984 в республіці налічувалась 131 тис. первинних профспілкових орг-цій, роль яких особливо зросла після прийняття 1983 Закону про трудові колективи. Діючи під керівництвом парт. орг-цій безпосередньо в трудових колективах, первинні профорганізації беруть активну участь в обговоренні й розв'язанні держ. і громадських справ, плануванні соціального розвитку, підготовці й розстановці кадрів, розв'язанні питань управління підприємствами й установами, поліпшенні умов праці й побуту, використанні коштів на розвиток виробництва, соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення, організують соціалістичне змагання, в якому 1984 в республіці беруть участь майже 22 міль. чоловік.

Утворчому пошуку резервів економії та бережливості широкі брало участь бл. 10 міль. робітників, колгоспників, інженерно-тех. працівників і службовців. Екон. ефект від впровадження пропозицій винахідників і раціоналізаторів за 3 роки 11-ї п'ятирічки досяг 4,3 млрд. крб. — на 790 міль. крб. більше проти взятих зобов'язань. Профспілки республіки нагородили досвід впровадження цінних ініціатив і починань, зокрема трудівників Запоріж. області — «Ручну працю — на плечі машин», Ростов. обл. — «Працювати без відстаючих», Львів. і Дніпроп. областей — по розробці і впровадженню комплексних систем управління якістю продукції і раціональним використанням всіх ресурсів, Черкаської — по збільшенню виробництва продуктів тваринництва, Києва та Донецької обл. — по забезпеченню 1984 надпланового зростання продуктивності праці та додаткового зниження собівартості продукції, машинобуд. підприємств республіки — по розвитку змагання за підвищення змінності роботи устаткування тощо. Рад. д-ва, професійні спілки проявляють постійне піклування про поліпшення

На занятті школи комуністичної праці заводу «Арсенал». Київ, 1980.

умов праці, соціально-культур. та побут. обслуговування трудящих. Тільки за 3 роки одинадцять п'ятирічків в УРСР на поліпшення умов і охорону праці та санаторно-оздоровчі заходи витрачено 6 млрд. крб. Рік у рік зростає бюджет держ. соціального страхування УРСР, який 1984 досяг 3,9 млрд. крб. Розвивається мережа профспілкових здравниць — санаторіїв, будинків відпочинку, санаторіо-профілакторіїв. У республіці щороку всіма видами відпочинку й оздоровлення охоплюється бл. 10 млн. чол. Тільки за 3

комуністичної праці, в яких у республіці навчається понад 4 млн. трудящих. Вихованню молоді зміни робітн. класу віддають свої знання й уміння 570 тис. наставників. Всебічному духовному розвитку трудящих, формуванню у них високих моральних та фіз. якостей сприяє широка мережа профспілкових клубів, будинків і палаців культури, бібліотек, спорт. комплексів і споруд. Активну масово-оздоровчу роботу серед трудящих ведуть добровільні спортивні товариства профспілок — «Авангард», «Буревісник», «Водник», «Зеніт», «Локомотив», «Спартак», «Колос». Спортсмени профспілок України лише на Олімпіаді-80 у складі олімпійської збірної команди СРСР завоювали 25 золотих, 14 срібних і 5 бронзових медалей.

Радянські профспілки беруть активну участь у міжнар. профспілковому русі. Тепер понад 1000 профспілкових орг-цій України підтримують дружні зв'язки з профспілковими, робітн. орг-ціями та колективами трудящих 23 країн. Зміцненню контактів профспілок республіки з профспілками зарубіжних країн сприяють обмін делегаціями, участь у роботі *Міжнародної організації праці* (МОП) і *ЮНЕСКО* (див. у цьому томі розділ Української РСР на міжнародній арені, підрозділ Участь Української РСР у міжнародних організаціях). Відповідальні завдання, висунуті XXVI з'їздом партії, наступними пленумами ЦК КПРС, стоять перед професійними спілками, трудовими колективами республіки в одинадцятій п'ятирічці. Вони вимагають більшої ініціативності у використанні наданих їм широких прав, наполегливості у виконанні колективних договорів, в охороні праці, активнішому реагуванні на факти порушення трудового законодавства, бюрократизму і тяганини тощо. З'їзд рекомендував посилити контроль з боку профспілок за розв'язанням питань праці, життя і побуту людей, розширювати їхню участь у плануванні й управлінні виробництвом, доборі і розстановці кадрів, ефективному використанні коштів

підприємств і організацій. Чітку програму дій профспілкових орг-цій республіки по дальшому виконанню величезних планів партії накреслено на 17-му з'їзді профспілок СРСР і 13-му з'їзді профспілок УРСР (1982).

Профспілки УРСР, вітілюючи в житті рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, наступних пленумів ЦК КПРС, докладають усіх сил

Галузеві профспілки

Авіаційних працівників
Робітників автомобільного транспорту і шосейних шляхів
Робітників будівництва і пром-сті будівельних матеріалів
Робітників вугільної пром-сті
Робітників геологорозвідувальних робіт
Працівників державної торгівлі і споживчої кооперації
Працівників державних установ
Робітників електростанцій і електротехнічної пром-сті
Працівників зв'язку
Робітників місцевої пром-сті та комунально-побутових підприємств
Працівників культури
Робітників лісової, паперової та деревообробної пром-сті
Медицинських працівників
Робітників металургійної пром-сті
Робітників нафтової і газової пром-сті
Працівників освіти, вищої школи і наукових установ
Працівників сільського господарства
Робітників текстильної і легкої пром-сті
Робітників харчової пром-сті
Робітників хімічної та нафтохімічної пром-сті.

для мобілізації трудящих на досягнення нових успіхів у розвитку економіки і культури, в будівництві комуністичного суспільства в Рад. країні.

Лит.: Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. К., 1983.

В. О. Сологуб,

З'їзди і конференції профспілок Української РСР

1-й з'їзд	27.IV—4.V 1919,	Харків
2-й з'їзд	3—8.XI 1924,	Харків
3-й з'їзд	28.XI—3.XII 1926,	Харків
4-й з'їзд	1—8.XII 1928,	Харків
5-й з'їзд	10—17.IV 1932,	Харків
1-а конференція	29—30.XI 1948,	Київ *
2-а конференція	15—17.III 1951	
3-я конференція	1—2.IV 1954	
4-а конференція	10—11.IV 1956	
6-й з'їзд	14—16.V 1958	
7-й з'їзд	6—8.IV 1960	
8-й з'їзд	28.II—2.III 1962	
9-й з'їзд	10—12.X 1963	
10-й з'їзд	24—26.I 1968	
11-й з'їзд	9—11.III 1972	
12-й з'їзд	2—4.III 1977	
13-й з'їзд	25—26.II 1982	

* Всі наступні з'їзди й конференції відбувалися в Києві.

роки одинадцятій п'ятирічці збудовано 53,7 млн. м² житла, що дало змогу поліпшити житлові умови бл. 4,5 млн. чол. Кількість місць у робітн. їдальнях зросла за цей період на 120 тис. і досягла 1,5 млн. Однією з осн. діянок діяльності профспілок є комуністичне виховання трудящих у дусі рад. патріотизму, комуністичного ставлення до праці й суспільної власності. Зростає кількість шкіл

ЛЕНІНСЬКА КОМУНІСТИЧНА СПІЛКА МОЛОДІ УКРАЇНИ

ЛКСМУ — складова частина *Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді*, що є самодіяльною громадською орг-цією, яка об'єднує в своїх лавах широкі маси передової рад. молоді. Утворенню комсомолу передувала багаторічна напружена робота Комуністичної партії, її засновника і керівника В. І. Леніна по згуртуванню і вихованню передової молоді. В. І. Ленін розробив послідовну концепцію революц. виховання молоді, її організації і діяльності в умовах боротьби проти самодержавства, за встановлення диктатури пролетаріату, будівництва соціалізму і комунізму. Після перемоги Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 в розвитку молодіжного революц. руху почався новий етап. У березні — квітні 1917 в Петрограді і Москві виникли перші пролет. спілки молоді. За їхнім прикладом об'єдналася в спілки революц. молодь Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Херсона та ін. міст (див. *Спілки робітничої молоді*).

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції, в якій активну участь брала робітн. й сел. молодь, створила принципово нові умови для діяльності молодіжних орг-цій. Рад. влада вперше в історії надала молоді широкі можливості в усіх

сферах сусп.-політ. і соціально-екон. життя. Велике значення для зміцнення соціалістичних спілок молоді на Україні мало утворення на I з'їзді КП(б)У в липні 1918 Комуністичної партії (більшовиків) України. 29.X—4.XI 1918 в Москві відбувся 1-й Всерос. з'їзд спілок робітн. і сел. молоді, який створив Російську Комуністичну Спілку Молоді (РКСМ). З'їзд надіслав вітання революц. молодіжним орг-ціям України, що діяли нелегально в умовах австро-нім. окупації.

Створення РКСМ мало величезний вплив на розвиток молодіжного пролет. руху на Україні. В кін. 1918 — на поч. 1919 в процесі звільнення України від іноз. окупантів утворювалися нові комсомольські орг-ції. До літа 1919 вони діяли майже в усіх великих пром. центрах республіки. Об'єднання комуністичних спілок молоді відбулося на 1-му з'їзді Комуністичної Спілки робітн. молоді України (КСРМУ), який працював 26.VI—1.VII 1919 в Києві. З'їзд оголосив, що КСРМУ поділяє програму і тактику Комуністичної партії і працює під її керівництвом, що КСРМУ є частиною РКСМ. На той час комсомол України налічував бл. 9 тис. членів. В роки громадян. війни КСРМУ (з 1920 — КСМУ) під проводом партії очолила боротьбу трудящої молоді

проти внутр. контрреволюції та іноз. інтервентів. Вона взяла активну участь у трьох всерос. комсомольських мобілізаціях на фронті громадян. війни (травень, жовтень 1919, травень 1920). Комсомольці боролися в підпіллі, в партизан. загонах, у лавах Червоної Армії проти австро-нім. окупантів, бурж.-націоналістичної *Директорії*, англо-франц. інтервентів, *денікінщини*, *петлюрівщини*, *врангелівщини*, куркульсько-націоналістичних банд (див., зокрема, *Трипільський похід 1919*).

Після переможного завершення громадян. війни Комуністична партія спрямувала зусилля рад. народу на буд-во соціалізму. Завдання, шляхи і засоби виховання молоді, спрямування діяльності комсомолу в соціалістичному будівництві визначив В. І. Ленін у промові на 3-му з'їзді РКСМ (1920) — *«Завдання спілок молоді»*. Комсомольці зробили вагомий внесок у відбудову зруйнованого нар. г-ва, вони брали участь у перших *комуністичних суботниках* і недільниках, у продовольчих загонах, в організації шкіл ФЗН, гуртків по ліквідації неписьменності, залучали молодь до навчання на робітфаках, у технікумах та ін-тах. Бурливо зростали ряди комсомолу. Тільки за ленінським призовом 1924 до ком-

сомолу в республіці вступили 44 780 юнаків і дівчат. Комсомол рішуче підтримував боротьбу партії проти «ліваків» і правих опортуністів, націонал-ухильників. У липні 1924 комсомол прийняв ім'я Леніна. РКСМ було перейменовано на Російську Ленінську Комуністичну Спілку Молоді (РЛКСМ, з 1926 — ВЛКСМ), а КСМУ — на ЛКСМУ.

Виконуючи ленінські заповіді, комсомол України активно боровся за здійснення соціалістичної індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, культурної революції. Комсомольці були в перших рядах захисників соціалістичного змагання й ударництва. За роки першої п'ятирічки понад 36 тис. комсомольців вийшли на шахти Донбасу, 9,5 тис. комсомольців працювало на будівництві Харків. тракторного з-ду, 3 тис. — Дніпрогесу. В 1936 на залізничний транспорт було мобілізовано 5 тис. комсомольців. Посланці комсомолу України працювали на спорудженні Сталінградського тракторного з-ду, Урало-Кузнецкого комбінату, будували Комсомольськ-Амурі тощо. Комсомол України відіграв значну роль у розвитку *стакановського руху*. В 1936 в Донбасі на 50 шахтах багато комсомольців стали *стакановцями*. В 1940 цього почесного звання добирили 280 тис. комсомольців. Виконуючи рішення XV з'їзду ВКП(б) (1927) про залучення сільс. комсомольців до боротьби за колективізацію с. г., комсомольські організації розгорнули велику масово-політ. і орг. роботу серед молоді. Міські комсомольські орг-ції України тільки в 1933 надіслали понад 2500 чол. на роботу секретарями колгоспних комсомольських осередків, 849 чол. — на посади помічників начальників політвідділів МТС і радгоспів по комсомолу. В довоєнні роки комсомол виховав плеяду героїв праці, які уособлювали нове покоління. Серед них такі відомі інженери виробництва, як Е. М. Романько, П. М. Ангеліна, М. С. Демченко, М. В. Гнатенко, М. М. Мазай, П. Ф. Кривонос та ін. ЛКСМУ наполегливо допомагала партії в здійсненні *культурної революції*. На кінець другої п'ятирічки 36 тис. комсомольців брали участь у ліквідації неписьменності й малописьменності. ЛКСМУ приділяла велику увагу зміцненню Рад. Збройних Сил, зокрема здійснювала шефство над Чорноморським флотом, а також, як і весь комсомол, — над прикордонними військами, Військово-Повітряним Флотом, 1922—41 шефствувала над 1-м кінним корпусом Червоного козацтва України. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 вся рад. молодь на заклик партії піднялася на захист Батьківщини. В перші дні війни до діючої армії вступили сотні тисяч комсомольців республіки. У ворожому тилу, в підпіллі боролися більш як 10 тис. комсомольців, діяли 12 підпільних обкомів, 264 райкоми ЛКСМУ, підпільні комсомольські орг-ції (див., зокрема, «Молода гвардія» (м. Краснодон), «Патріот Батьківщини» (Херсон), «Партизанська іскра» (Микол. обл.), «Ленінська іскра» (м. Дружківка, тепер Донец. обл.), «Нескорена полтавчанка» (Полтава), «Так починалось життя» (Черніг. обл.), Добровільна організація патріотів (с. Олексіївка Запорізької обл.), «Спартак» (Кіровоград. обл.), Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація, Сімферопольська підпільна комсомольська організація, Хотинська підпільна комсомольська організація). За героїзм і мужність у роки Великої Вітчизн. війни бл. 9 тис. комсомольців України — партизанів і підпільників — нагороджено орденами і медалями, Я. П. Батюку, І. Ф. Бугайченку,

К. І. Галкіну, П. К. Гречаному, У. М. Грозовій, Д. Г. Дяченко, І. О. Земнухову, О. Г. Зубареву, О. В. Кошовому, І. О. Кулику, Н. І. Сосніній, С. Г. Тюленіну, О. К. Убийвовк, Л. Г. Шевцовій та ін. посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Після перемоги над ворогом рад. народ приступив до мирної праці. Комсомол України організаційно й ідейно зміцнювався. Внаслідок возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. д-ві його ряди поповнилися молоддю Зх. України (див. *Комуністична спілка молоді Західної України*), Пн. Буковини і Закарпатської України. Комсомольці й молодь країни працювали на відбудові міст і сіл, пром. підприємств, відроджували колгоспи, радгоспи, МТС, заклади науки і культури. Комсомол узяв шефство над відбудовою Донбасу, Дніпрогесу, «Запоріжсталі». Протягом 1943—46 на пром. підприємств і транспорт республіки прибуло понад 600 тис. юнаків і дівчат, на відновлення шахт Донбасу за комсомольськими путівками приїхало 44 тис. молодих патріотів України, 10 тис. юнаків і дівчат відбудовували з-д «Запоріж-сталь», тисячі їх працювали на рудниках Кривбасу. На найвідповідальніших ділянках створювалися комсомольсько-молодіжні бригади, поширювалися нові форми соціалістичного змагання. По-ударному працювала колгоспна молодь. Уже в 1945 за високі показники в праці змагалися 2270 комсомольсько-молодіжних тракторних бригад, в яких налічувалося 27 тис. молодих трактористів. У 1948 356 комсомольців працювали головами колгоспів, понад 7 тис. — бригадирами ріллярних бригад, бл. 25 тис. очолювали тваринницькі ферми. Широко розгорнувся у пром-сті рух швидкісників, рух за випуск продукції відмінної якості та зниження собівартості, за комплексну економію матеріалів тощо. Комсомольці 50-х рр. гідно продовжували і примножували славні традиції ударного будівництва.

Одним з важливих фронтів боротьби за піднесення с. г. було освоєння цілинних і перелогових земель. Разом з молоддю братніх республік 1954—56 бл. 80 тис. юнаків і дівчат республіки взяло активну участь у цій справі. На заклик партії 32 тис. комсомольців України 1957, достроково, менш як за рік, збудували 36 шахт у Донбасі. В 1958 комсомольці разом з комуністами стали ініціаторами нового патріотичного руху за *комуністичне ставлення до праці*. На поч. 60-х рр. комсомол республіки перейшов від шефства над окремими об'єктами до шефства над галузями пром-сті — металург., гірничорудною, хім., енергетичною.

Велику шефську роботу почав здійснювати комсомол над осушувальними та зрошувальними системами. В 1964 комсомол республіки шефствував над 36 об'єктами великої хімії. З кожним роком збільшувалася питома вага молоді серед працюючих. Так, 1970 молодь республіки становила в пром-сті 54 %, будівництві — 60, на транспорті — 46, в с. г. — понад

Комсомольсько-молодіжна бригада бетонників Дніпробуду на чолі з Е. Романько. 1932.

40 %. Комсомольці — активні учасники виконання плавів семірічки, восьмої, дев'ятої, десятої та одинадцятої п'ятирічок. Величезний вплив на розвиток внутрішньокосомольського життя і творчої ініціативи молоді мали рішення XXIII — XXVI з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України. В роки десятої п'ятирічки висока грудова активність молоді яскраво виявилася в патріотич. русі «П'ятирічки ефективності і якості — ентузіазм і творчість молодих!», в розгортанні змагання за право підписати рапорт Ленінського комсомолу «Заповітам Леніна вірні». 1300 комсомольсько-молодіжних колективів, 20 тис. молодих виробничників на рік раніше строку виконали завдання п'ятирічки, 5 тис. молодіжних трудових колективів перейшли на прогресивні форми орг-ції праці. Комсомольці і молодь добиваються високої якості продукції, прискорення темпів науково-тех. прогресу. В республіці було створено 1600 молодіжних наскрізних бригад відмінної якості, понад 2 млн. юнаків і дівчат освоїло суміжні професії, 100 тис. одержали право працювати з особистим клеймом ВТК. Молоді новатори й винахідники внесли 1,5 млн. раціоналізаторських пропозицій, екон. ефект від впровадження яких становить 1 млрд. крб. Справою честі комсомольців стало шефство над спорудженням 30 великих пром. об'єктів методом ударних комсомольських будов.

Делегати 1-го з'їзду комсомолу України. 1919.

За комсомольськими путівками на ударні будови країни і республіки поїхало понад 100 тис. добровольців. Комсомол республіки здійснює шефство над розвитком вугільної пром-сті, сфери обслуговування, ін. важливих галузей народного господарства.

Молодь бере активну участь у виконанні Продовольчої програми СРСР. Доброю традицією комсомольців вузів і технікумів республіки стали студентські буд. загони. За роки п'ятирічки вони виконали

і дівчат підвищували свій ідейно-політ. рівень у системі парт. і комсомольської політ. та екон. освіти. Набули поширення клуби інтернац. дружби, теор. семінари і конференції з питань ленінської нац. політики. Комсомол республіки брав активну участь у Всесоюзному поході по місцях революц., бойової і трудової слави рад. народу. Велику популярність серед учнівської молоді здобули військ.-спорт. ігри «Орля» і «Зіриця», участь у яких щороку брали бл. 5 млн. комсомольців і піонерів республіки. Комсомольці та молодь України беруть активну участь у фізкультурно-масовій і спорт. роботі. Щорічно майже 3 млн. юнаків і дівчат складають норми комплексу ГПО. Діяльність комсомолу республіки на всіх етапах його розвитку характеризується постійним орг. і політ. зміцненням, зростанням рядів, поліпшенням якісного складу, розширенням сфери діяльності спілки. На 1.1.1984 в рядах ЛКСМУ перебували 6 737 461 чол. В республіці діють 25 обкомів комсомолу, 1 міськом, безпосередньо підпорядкований ЦК ЛКСМУ, 136 міськомів, 562 райкоми, 73 345 первинних орг-цій. Значно зріс загальноосвіт. рівень комсомольців. З кожних 100 членів ВЛКСМ 69 мають вищу або середню освіту. Ленінський комсомол — резерв Комуністичної партії, джерело поповнення її рядів. У 1966 в ряди партії на Україні було прийнято 22 823 (32,7 % всіх прийнятих) комсомольців. 1983 — 65233 (72,3 %). В комсомолі працюють 239 183 молоді комуністи, які становлять цементуючу основу кадрів і активу ЛКСМУ. З кожним роком міцніє дружба ЛКСМУ з прогресивною молоддю зарубіжних країн. Молодь республіки «ходить до Всесвітньої федерації демократичної молоді та Міжнародного союзу студентів». Історія ЛКСМУ — яскраве свідчення постійного піклування Комуністичної партії про піднесення ролі комсомолу в житті рад. суспільства. Новим проявом турботи партії є постановка ЦК КПРС «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді» (липень 1984). Вересневий (1984) пленум ЦК Компартії України розробив конкретні заходи по виконанню цієї постанови в республіці. Права комсомолу закріпила й розширила нова Конституція СРСР. За дорученням партії ЛКСМУ керує повсякденною діяльністю *Піонерської організації України*. В республіці видається 29 молодіжних і дитячих газет, у т. ч. 4 республіканські: «Молодь України», «Комсомольское зняма» (обидві — органи ЦК ЛКСМУ), «Зірка», «Юний ленинець»; 6 журналів («Дніпро», «Знання та праця», «Ранок», «Піонерія», «Малютко», «Барвінок») та ін. Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь» випускає л-ру для юнацтва. За ратні і трудові подвиги комсомол України нагороджено орденом Червоного Прапора (1944), орденом Леніна (1958), орденом Жовтневої Революції (1969). Орденом Леніна нагороджено Дніпровську (Дніпробуд) комсомольську первинну орг-цію (1932), Донецьку (1935) та Луганську (1968) обл. орг-ції; орденом Червоного Прапора — Одеську і Севастопольську (1948), Краснодарську і Шепетівську (1968), Київську (1974) міські орг-ції; орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня — Первомайську районну (1968) та Керченську міську (1974) орг-ції; орденом Трудового Червоного Прапора — Ждавоцьку і Криворізьку міські орг-ції (1966), Кагарлицьку (1968) і Новоукраїнську (1974) районні організації; орденом «Знак Пошани» — Новокаховську міську організацію (1968).

Найвищий орган респ. комсомольської орг-ції — з'їзд ЛКСМУ, а в період між з'їздами — Центральний Комітет ЛКСМУ. Перший секретар ЦК ЛКСМУ — В. І. МIRONENKO (з 1983). Лит.: В. І. Ленін. КПРС про партійне керівництво комсомолом. К., 1978; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1979; ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. К., 1969; ЛКСМ України в цифрах і фактах. Довідник. К., 1982.

Ю. В. Бабко.

Кількісний склад ЛКСМУ

Рік (на 1.1.)	Кількість комсомоль- ців	Рік (на 1.1.)	Кількість комсомоль- ців
1919 (чер- вень)	9 000	1950	3 057 110
1929	439 050	1955	3 858 539
1930	1 521 319	1970	4 306 499
1941	1 626 082	1975	5 670 533
1945	394 308	1979	6 340 033
1950	1 499 269	1980	6 468 368
1955	2 956 819	1983	6 704 938
		1984	6 737 461

З'їзди ЛКСМУ

1-й з'їзд	26.VI — 1.VII 1919, Київ
2-й з'їзд	11—16.V 1920, Харків
3-й з'їзд	11—16.V 1921, Харків
4-й з'їзд	7—12.V 1922, Харків
5-а конференція (на правах з'їзду)	2—7.VII 1924, Харків
6-й з'їзд	1—6.III 1926, Харків
7-й з'їзд	25.IV — 2.V 1928, Харків
8-й з'їзд	6—12.I 1931, Харків
9-й з'їзд	2—8.IV 1936, Київ *
10-й з'їзд	15—23.XI 1937
11-й з'їзд	7—12.II 1939
12-й з'їзд	28—30.IX 1940
13-й з'їзд	10—14.XII 1946
14-й з'їзд	19—21.II 1949
15-й з'їзд	27—29.I 1953
16-й з'їзд	25—27.II 1954
17-й з'їзд	22—24.XII 1955
18-й з'їзд	20—22.II 1958
19-й з'їзд	22—24.III 1962
20-й з'їзд	25—27.IV 1966
21-й з'їзд	25—27.III 1970
22-й з'їзд	5—7.III 1974
23-й з'їзд	14—16.III 1978
24-й з'їзд	5—6.IV 1982

* Всі наступні з'їзди й конференції відбулися в Києві.

Піонерська організація

Складова частина *Всесоюзної піонерської організації* імені В. І. Леніна; налічує понад 3 млн. піонерів (1983). Піонерською орг-цією України керує ЛКСМУ; створено Респ. раду піонер. орг-ції України. В 1920—21 на Україні діяли різні дитячі об'єднання: «Дитячий інтернаціонал» (Київ), «Рада дитячих депутатів» (Катеринослав, тепер Дніпропетровськ), контруд. армії, піосікоми та ін. Перші дитячі комуністичні групи на Україні виникли на поч. 20-х рр. при комсомольських осередках. У 1922 їх почали називати групами юних спартаківців. Постановою 2-ї Всерос. конференції РКМ (19.V 1922) у країні створено єдину комуністичну орг-цію дітей. У липні 1922 ЦК КСМУ схвалив статут нової орг-ції піонерів

Засідання бюро комсомольської організації партизанського з'єднання під командуванням М. М. Попудренка. Ворожний тил. 1943.

обсяг робіт на суму понад 100 млн. карбованців. 1,5 млн. старшокласників були активними учасниками трудового походу «Мій труд вливається в труд моєї республіки». У складі молодіжних ударних загонів посланці комсомолу республіки прокладають БАМ, освоюють багатства Сибіру й Далекого Сходу, працюють на полях Нечорнозем'я.

В умовах розвинутого соціалізму ще більше зросла роль комсомолу в комуністичному вихованні молоді. Для цього комсомол використовує різноманітні форми ідейно-політ. загартовування — Ленінські заліки, ленінські читання, лекційну пропаганду, тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, усні журнали, диспути, теор. конференції, лекторії. В 1982/83 навч. році понад 3 млн. юнаків

Одеський студентський будівельний загін перед від'їздом на новобудови країни. 1974.

України. У грудні 1922 на Україні почала виходити перша в Рад. Союзі дитяча газета «Юний спартак». У січні 1923 при ЦК КСМУ створено Центр. бюро комуністичного дитячого руху (ЦБ КДР), при губ. комітетах КСМУ — губернські бюро комуністичного дитячого руху. В цей період відкрилися перші піонерські літні табори. У 1924, після смерті В. І. Леніна, дитячі комуністичні групи юних спартаківців перейменовано на дитячі комуністичні групи юних піонерів ім. В. І. Леніна. У 1924 вся піонерська організація, в т. ч. і укр., перейшла до загальної структури. В 1924 піонерська організація України налічувала 360 тис. піонерів. У 1928 піонери республіки разом з піонерами всієї країни включились у похід за культуру. Перший Всеукр. зліт юних піонерів, що відбувся 1929 у Харкові, підбив підсумки роботи орг-ції за час її існування. На 1929 піонер. орг-ція республіки вже налічувала 550 тис. У 1930—41 піонери поєднували боротьбу за відмінне навчання з участю у трудових звершеннях країни, в колективізації с. г., у зміцненні обороноздатності країни. З 1938 піонери України є постійними учасниками Виставки досягнень народного г-ва СРСР. У 1939—40 респ. орг-ція поповнилась за рахунок організації юних піонерів у зх. областях України, на Пн. Буковині (див. *Червоний піонер Західної України*).

В роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 юні піонери виявили героїзм на фронті в тилу. Багато з них були розвідниками в загонах нар. месників, у партизанському підпіллі на окупованій території, при частинах Рад. Армії і Флоту. Піонери самовіддано боролися проти ворога у рядах підпільних організацій «Молода гвардія», «Партизанська іскра» та ін. Звання Героя Рад. Союзу присвоєно піонерам В. Котуку. Героїчно загинули в боротьбі проти ворога В. Дубинін, В. Коробков, В. Коробко, В. Хоменко, О. Кобер та багато ін. У 1945 створено піонерську орг-цію в Закарп. обл. Вся робота піонер. орг-ції будується на основі ленінського положен-

ня про необхідність зв'язку комуністичного виховання з життям, із загальнонародною боротьбою за побудову комунізму в СРСР. На це спрямовано марші піонер. загонів, огляди, експедиції, що проводяться в піонер. орг-ції на честь знаменних подій, ювілеїв, партійних і комсомольських з'їздів. Піонер. орг-ція бореться за глибокі і міцні знання, високу культуру поведінки, залучає піонерів до посильних корисних справ. У піонерських загонах проводяться ленінські уроки, ленінські читання, в школах створюються ленінські музеї, діють лекторії, гуртки.

Велика увага приділяється *військово-патріотичному вихованню* школярів, організації загонів червоних слідопитів, юних друзів Рад. Армії та Військ.-Мор. Флоту, прикордонників, міліції. В піонер. колективах діють загони *тимурівців*, «зелених» і «голубих» патрулів, піонерських супутників учнівських виробничих бригад. У 1976 в день відкриття XXV з'їзду КПРС стартувала респ. п'ятирічка ударних піонер. справ. Підсумки її — 70 млн. посаджених плодівих дерев, десятки тисяч парків, садів, скверів, 5 тис. дослідів юнаків, переданих у с.-г. виробництво, 11 млн. кролів, яких виростили юні тваринники, та ін. Піонери республіки вивчають і примовують революційні, бойові й трудові традиції рад. народу. Червоні слідопити провели пошук «Ім'я Леніна на карті України», брали участь у створенні 2 тис. кімнат комсомольської слави. Міцніють зв'язки з піонер. орг-ціями ін. союз. республік, країн соціалістич. співдружності. В школах працює 9 тис. клубів інтернац. дружби. Піонери — активні учасники Всесоюз. військово-спортивної гри «Зірниця», дитячих спортивних ігор «Старти надій», змагань на призы клубів «Шкіряний м'яч», «Біла тура», «Золота шайба». Піонери — друзі *жовтенят*. Вони допомагають їм стати активними учасниками Всесоюзної гри-мандрівки «Жовтенята по країні

Жовтня». Юні ленінці своїми справами роблять гідний внесок у будівництво комунізму та виконання накреслень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. Їх бойовою програмою стали рішення 8-го Всесоюз. зльоту піонерів (травень 1981), за яким в центрі уваги залишається боротьба за оволодіння глибокими знаннями, трудовими уміньми і навичками, моральне, фізичне й естетичне виховання. 60-річчю присвоєння імені В. І. Леніна комсомолу і піонерській організації був присвячений марш юних ленінців республіки. Велику виховну роботу серед піонерів проводять *позашкільні заклади* республіки: *палаці і будинки піонерів та школярів* (див. також *Київський палац піонерів і школярів* імені М. Островського), станції юних техніків, юних натуралістів, екскурсійно-туристські станції, *піонерські табори* та ін.

Для піонерів України видаються респ. газети «Зірка», «Юний ленинець», журн. «Піонерія», для дітей молодшого віку — журнали «Барвінок», «Малютко». В ефірі звучить радіогазета «Піонер України». Відбулося 9 республіканських піонерських зльотів юних піонерів (1929, 1947, 1957, 1967, 1970, 1972, 1974, 1977, 1982).

Лит.: Всесоюзная пионерская организация им. В. И. Ленина. Документы и материалы (1920—1974). М., 1974; Піонерія України. 1917—1941. Збірник. Документи, спогади, фотографії. К., 1979; Піонерія України. 1941—1982. Збірник. Документи, спогади, статті, фотографії. К., 1983; Ваккер Д. Л. Піонерія України. К., 1962; Мironov M. М. 3 історії піонерської організації на Україні. «Радянська школа», 1957, № 12; Мironov M., Біленко З. Сторінки славної історії. «Радянська школа», 1961, № 10; 1962, № 1, 4; Методика роботи піонерських дружин. К., 1970; Діти-герої. К., 1972; Книга вождю. М., 1972; Творчість і пошуки юних. К., 1974; Піонери Київщини — герої Великої Вітчизняної війни. К., 1975; Ульгурська І. Піонерська організація в школі. Бібліографічний покажчик. Львів, 1972.

В. Б. Врублевська.

КООПЕРАТИВНІ, ІНШІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ. ТВОРЧІ СПІЛКИ, НАУКОВІ І СПОРТИВНІ ТОВАРИСТВА

Громадські організації УРСР, як і СРСР в цілому, — об'єднання громадян, які засновані на добровільному членстві, самонадбанні та самодіяльності, мають власну матеріальну базу і діють на основі своїх статутів. Це — професійні спілки і комсомол, кооперативні орг-ції, творчі спілки інтелігенції (письменників, композиторів, художників та ін.), добровільні товариства (наукові, наук.-тех., культурно-освітні, спортивні, оборонні та ін.). Разом з держ. органами і *трудо-виши колективами* громадські орг-ції утворюють політ. систему рад. суспільства, ядром якої є Комуністична партія Радянського Союзу. Основу правового статусу громадських орг-цій республіки становить *Конституція УРСР*, в якій у концентрованій формі відображено зростання ролі і підвищення активності громад. орг-цій у всіх сферах життя рад. суспільства, розвиток політ. активності та самодіяльності трудящих. Громад. орг-ції створюються за професійними, груповими та ін. інтересами, що практично забезпечує участь в їхній діяльності всього дорослого населення. Відрізняючись за своїм складом, цілями і завданнями, фор-

мами й методами діяльності, громад. орг-ції мають спільні риси. Вони беруть участь у розв'язанні завдань комуністичного будівництва, розвиваються на основі заг. принципів рад. соціалістичної демократії. Політ. керівництво всіма громад. орг-ціями здійснює Комуністична партія.

В умовах розвинутого соціалізму зміцнюється єдність осн. цілей і завдань громад. орг-цій і Рад. д-ви. Це зумовлюється високим рівнем соціально-політ. і трудової активності мас, зростаючою соціальною однорідністю суспільства, провідним становищем робітн. класу, підвищенням авторитету й керівної ролі КПРС. Громад. орг-ції сприяють зміцненню зв'язків д-ви з трудящими масами, беруть дедалі активнішу й дієвішу участь в управлінні д-вою, зокрема у формуванні держ. органів, у розробці законодавчих та ін. правових актів. Громад. орг-ції республіки мають право висувати кандидатів у депутати Рад, вільно і всебічно обговорювати їхні політ., ділові й особисті якості, право агітувати на зборах, у пресі, по телебаченню, радіо; депутат зобов'язаний звітувати про свою роботу

і роботу Ради не лише перед виборцями, а й перед тими колективами і громад. орг-ціями, які висунули його кандидатом у депутати; громад. орг-ції в особі їхніх респ. органів мають право законодавчої ініціативи; розробка планів екон. і соціального розвитку здійснюється з урахуванням пропозицій громад. орг-цій. Поширюється практика прийняття держ. органами постанов спільно з органами громад. орг-цій. Представники громад. орг-цій входять до складу Президії Верховної Ради УРСР, включаються до складу колегій міністерств, держ. к-тів тощо. Рад. д-ва передає громад. орг-ціям виконання ряду завдань держ. значення. Зокрема, професійні спілки здійснюють нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю і правил по охороні праці, контролюють житлово-побутове обслуговування робітників і службовців, управляють держ. соціальним страхуванням, а також санаторіями, профілакторіями та будинками відпочинку, культурно-освітніми, туристськими і спорт. закладами; споживча кооперація займається торг. обслуговуванням сільс. населення тощо.

Д-ва забезпечує громад. орг-ціям самостійність у виконанні їхніх завдань і функцій, не допускає втручання в їхнє внутр. життя. При цьому діяльність громад. орг-цій повинна відповідати вимогам Конституції СРСР, Конституції УРСР і рад. законів (ст. 4 Конституції УРСР). КПРС і Рад. д-ва приділяють постійну увагу підвищенню ролі і значення громад. орг-цій у рад. суспільстві, зміцненню їхнього авторитету. Підвищення активності громад. орг-цій є однією з передумов дальшого розгортання соціалістичної демократії, поступового переростання рад. державності в громад. самоврядування. Це відбуватиметься шляхом дальшого розвитку загальнонап. д-ви, ширшого залучення мас до управління справами суспільства. *І. П. Бутко.*

Кооперативні організації

Добровільні об'єднання, створювані громадянами для спільної господарської (виробничої, будівельної тощо) діяльності. Як і інші громад. орг-ції, вони, згідно зі ст. 49 Конституції УРСР, створюються відповідно до цілей комуністичного будівництва, сприяють розвитку політ. активності й самодіяльності громадян республіки, задоволенню їхніх різноманітних інтересів.

Конституція Союзу РСР гарантує умови для успішного виконання кооп. орг-ціями їхніх статутних завдань. Кооперативні, як і ін. громад. орг-ції, є невід'ємною ланкою політичної системи радянського суспільства, важливим засобом дальшого розгортання соціалістичної демократії, залучення широких мас до управління держ. і громад. справами. Комплекс їхніх найважливіших прав закріплено в Конституції СРСР і Конституції УРСР, де, зокрема, передбачено, що кооп. орг-ції відповідно до своїх статутних завдань беруть участь в управлінні держ. і громад. справами, у вирішенні політ., госп. і соціально-культур. питань. Їм належить право висування кандидатів у депутати Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР та місц. Рад нар. депутатів. Кооперативним, як і ін. громад. орг-ціям, рад. Конституція гарантує вільне і всебічне обговорення політ., ділових і особистих якостей кандидатів у депутати, а також право агітації на зборах, у пресі, по телебаченню, радіо. Кооп. орг-ції беруть участь у підготовці й проведенні виборів до Рад нар. депутатів усіх ступенів, їхні представники входять до складу виборчих комісій. Кооперативним та ін. громад. орг-ціям належить право порушувати питання про відкликання депутата, який не виправдав довіри. Як і ін. громад. орг-ції, кооперативні орг-ції в особі їх республіканських органів мають право законодавчої ініціативи. Д-ва заохочує діяльність кооп. орг-цій у всіх галузях обслуговування населення. Водночас кооп. орг-ції УРСР зобов'язані дотримуватися Конституції СРСР, Конституції УРСР і рад. законів. Важливою функцією кооп. орг-цій є піднесення соціальної активності членів кооперативів, мобілізація їх на практичне вирішення як тих питань, що становлять безпосередній інтерес для відповідного кооп. об'єднання, так і питань загальнонап. значення. Вони відіграють у рад. політ. системі й роль каналу зв'язку відповідних груп населення з партією і д-вою. Кооп. організації беруть участь у виробленні й реалізації політики партії. Вони роблять вагомий внесок у будівництво комунізму. Їхня роль у системі соціалістичного народовладдя постійно зростає.

Дальше розгортання соціалістичної демократії проявляється й у внутрікооп. відносинах. Усі питання діяльності кооп. орг-ції вирішуються її членами в особі заг. зборів (зборів уповноважених), а також правлінням відповідного кооперативу. Прийняті кооперативом рішення обов'язкові для всіх його членів. Внутрікооп. демократія забезпечується й порядком обрання органів управління, правом членів кооперативу відкликати обраних ними керівників, які не виправдали довіри, тощо.

Характерними рисами кооп. орг-цій є самодіяльність їхніх членів і самоврядування.

Кооп. орг-ції працюють під керівництвом парт. органів. Партія допомагає рад. кооперативу правильно обрати цілі, вдосконалювати методи діяльності, усувати недоліки в роботі. При цьому партія не підмінює кооп. орг-ції, не допускає змішування функцій парт. та ін. органів, непотрібного паралелізму в роботі. Як частина рад. політ. системи, кооп. орг-ції тісно співробітничать з її ін. складовими частинами, в т. ч. з держ. органами. Кооп. власність є формою соціалістичної власності. Рад. Конституція встановлює, що власністю кооп. орг-цій, їхніх об'єднань є засоби виробництва та ін. майно, необхідне для здійснення статутних завдань. Д-ва сприяє розвитку кооп. власності. Згідно з чинним законодавством право розпоряджатися майном кооп. орг-цій, їхніх об'єднань належить виключно самим власникам. На належні кооп. орг-ціям, їхнім об'єднанням підприємства, будівлі, споруди, машини та ін. майно, що становить їхні осн. засоби, а також на насліднені та фуражні фонди не може бути звернено стягнення по претензіях кредиторів. Кооп. орг-ція є юридичною особою і діє на підставі статуту, який розробляється відповідно до Примірного статуту і приймається заг. зборами членів кооп. орг-ції (зборами уповноважених). Статут визначає правове становище кооперативу. Він регламентує організацію і порядок діяльності кооперативу, його права і обов'язки, права і обов'язки членів кооперативу, компетенцію органів управління і ревізійної комісії, майно та кошти кооперативу, припинення діяльності та ін. Кооп. орг-ції припиняють свою діяльність з підстав, зазначених у законі та в їхніх статутах. Реорганізація (злиття, поділ, приєднання) кооп. орг-цій допускається тільки за рішенням заг. зборів їхніх членів (зборів уповноважених). На різних етапах соціалістичного будівництва існували різні види кооп. орг-цій. Осн. видами кооп. орг-цій є с.-г. виробничі (колгоспи), споживча і житлово-будівельна кооператива.

Сільськогосподарська виробнича кооператива. Колгосп є кооп. орг-цією селян, які добровільно об'єдналися для спільного ведення великого соціалістичного с.-г. виробництва на основі суспільних засобів виробництва і колективної праці. Колгоспний лад, як відзначає Примірний статут колгоспу, — невід'ємна частина рад. соціалістич. суспільства, намічений В. І. Леніним історично перевіреним шляхом, який відповідає особливостям та інтересам селянства, шляхом його поступового переходу до комунізму. Цей шлях участі селян у будівництві соціалізму В. І. Ленін вбачав у кооперативі взагалі і в с.-г. кооперативі насамперед. Колгосп як суспільна форма соціалістичного господарства цілком відповідає завданням дальшого розвитку продуктивних сил на селі в умовах розвинутого соціалізму, забезпечує управління виробництвом самими колгоспними масами на основі колгоспної демократії, дає змогу

правильно поєднувати особисті інтереси колгоспників з громадськими, загальнонап. інтересами. Колгосп — школа комунізму для селянства. Поряд з радгоспами колгоспи були і є основою соціалістичного сільс. господарства. На 1.І 1983 в УРСР налічувалося 7236 колгоспів (у т. ч. 80 ріболовецьких), в яких було 4446 тис. колгоспних дворів.

Членами колгоспу можуть бути громадяни, які досягли 16-річного віку і виявили бажання своєю працею брати участь у громад. г-ві колгоспу. Член колгоспу має право на одержання роботи в громад. господарстві колгоспу з гарантованою оплатою відповідно до кількості і якості вкладеної ним праці, включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи згідно з покликанням, здібностями, професійною підготовкою, освітою і з урахуванням суспільних потреб; на відпочинок, забезпечуваний, зокрема, наданням вихідних днів і щорічних оплачуваних відпусток; на соціальне забезпечення; брати участь в управлінні справами колгоспу, обирати і бути обраним до органів його управління; користуватися присадибною зем. ділянкою для ведення на ній підсобного г-ва, спорудження жилого будинку та госп. будівель, а також колгоспними пасовищами, громад. робочою худобою і транспортом в разі виникнення потреби; на культурно-побутове обслуговування і допомогу від колгоспу в будівництві та ремонті жилого будинку, забезпеченні паливом тощо. Поряд з правами член колгоспу має й визначені обов'язки. Зокрема, він повинен дотримуватися Статуту колгоспу; сумлінно працювати в громад. г-ві, дотримувати трудової дисципліни, оволодіти передовими методами і прийомами роботи; берегти, охороняти і зміцнювати держ. і колгоспну власність, раціонально використовувати землі громад. користування та присадибного фонду. В практиці колгоспів активно впроваджуються найновіші досягнення науки, прогресивні технології с.-г. виробництва і форми організації праці. В міру індустріалізації с.-г. виробництва відбуваються глибокі зміни в житті колгоспного селянства. Його праця поступово зближується з працею робітників. На селі стає все більше механізаторів, ін. працівників, зв'язаних з новітньою технікою. Частка колгоспників з середньою (повною і неповною) і вищою освітою, як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, зростає за десять років з 39 до 60 процентів. На соціальну структуру села все більший вплив мають зближення двох форм соціалістич. власності, розвиток міжгосп. орг-цій, утворення агропром. об'єднань, у яких беруть участь і колгоспи і держ. підприємства. Чимале значення мають і зміна форм організації, оплати праці колгоспників, поширення на них системи соціального забезпечення, встановленої для робітників і службовців. Усе це веде до ліквідації суттєвих відмінностей у соціальному становищі робітників і селян. Великі завдання і перспективи постанали перед колгоспами, які і перед сільським господарством у цілому, в зв'язку зі схваленням Травневим (1982) пленумом ЦК КПРС Продовольчої програми СРСР на період до 1990, розробленої відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС. Згідно зі ст. 12 Конституції СРСР і ст. 12 Конституції УРСР земля, яку займають колгоспи, закріплюється за ними в безплатне і безстрокове користування. Колгоспи повинні ефективно використовувати землю, бережно ставитися до неї, підвищувати її родючість. Екон. основою колгоспу поряд з держ. власністю на землю є власність колгоспу. Її становлять будівлі, споруди, трактори, комбайни та ін. машини, устаткування, транспорт-

ні засоби, робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження, меліоративні та іригаційні споруди, вироблена продукція, кошти та ін. майно колгоспу. Держава сприяє розвиткові колгоспної власності та її зближенню з держ. власністю. Шляхом спрямування діяльності колгоспів, як складової частини соціалістичної системи нар. г-ва, д-ва здійснює керівництво ними і водночас забезпечує найповніше задоволення потреб колгоспів і узгодження інтересів окремих господарств з інтересами всього суспільства. Тому держ. керівництво колгоспами поєднується з колгоспною демократією, спрямовується на подальше підвищення ініціативи й самодіяльності самих колгоспників, на неухильне додержання, розвиток і зміцнення колгоспної демократії.

Споживча кооперація. Являє собою систему орг-цій, які об'єднують споживачів для спільних закупівель та виробництва споживчих товарів і наступного продажу їх членам кооперації та населенню. Вона охоплює колгоспників, робітників радгоспів, представників сільської інтелігенції, має широку мережу торговельних, заготівельних та виробничих підприємств і обслуговує майже половину населення республіки, причому дві третини її товарообігу припадає на сільсь. місцевість. Своєю діяльністю споживча кооперація сприяє підвищенню матеріального добробуту рад. людей, зближенню умов життя міського і сільсь. населення. Рад. споживча кооперація активно співробітчає з кооп. орг-ціями ін. країн, є членом *Міжнародного кооперативного альянсу*. Основною системою споживчої кооперації СРСР є споживчі т-ва (кооперативи). До цієї системи входять також районні, окружні, обласні, крайові та республіканські спілки (в УРСР — Укоопспілка) і Центр. спілка споживчих товариств СРСР (Центроспілка СРСР). Керівним принципом орг. побудови споживчої кооперації є демократичний централізм. Кооп. орг-ції УРСР на поч. 1984 налічували 13,9 млн. пайовиків. Система споживчої кооперації республіки включає 25 обспоживспілок, 252 райспоживспілки, 239 районних споживчих т-в і 1266 споживчих товариств. Провідна галузь госп. діяльності споживчої кооперації — торгівля товарами нар. споживання. У споживчій кооперації республіки на 1.1 1984 було 80,1 тис. роздрібних торг. підприємств. Серед них багато сучас. універсальних і спеціалізованих магазинів, торг. центрів, значно зросла кількість магазинів, що працюють за методом самообслуговування. Загальний обсяг роздрібного товарообігу кооп. торгівлі 1982 дорівнював 14,7 млрд. крб. Значно зміцніла матеріально-тех. база громад. харчування, поліпилася її структура, набули подальшого розвитку прогресивні форми обслуговування населення. На 1.1 1984 в системі налічувалося 21,4 тис. діючих підприємств громад. харчування, понад 1 тис. магазинів кулінарії. Створено багато підприємств харчової пром-сті. Виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС та постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 11. XI 1979 «Про дальший розвиток і поліпшення діяльності споживчої кооперації», споживча кооперація здійснює три довгострокові комплексні програми розвитку кооп. господарства: раціоналізації діяльності кооп. орг-цій і підприємств; збільшення товарних ресурсів; скорочення застосування ручної праці й поліпшення використання техніки. У продовольчій програмі СРСР на споживчу кооперацію покладено завдання організувати своєчасну закупівлю лишків с.-г. продукції у населення, розширити мережу стаціонарних і тимчасових пунктів по

прийманню й заготівлі продукції, забою худоби і птиці, цехів по переробці с.-г. продуктів, збільшити виробництво на підприємствах споживчої кооперації консервів, ковбасних, конд. виробів.

Житлово-будівельна кооперація. Житлово-будівельний кооператив є добровільним об'єднанням громадян в організацію для задоволення потреб членів кооперативу (з сім'ями) у житлі. Це здійснюється шляхом будівництва жилого будинку (будинків) за власні кошти кооперативу з допомогою держ. кредиту та подальшого використання цього будинку (будинків). Держава сприяє кооп. житловому будівництву, що є однією з форм забезпечення права рад. громадян на житло (ст. 44 Конституції СРСР, ст. 42 Конституції УРСР). Згідно з *Основами житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік* і Житловим кодексом УРСР жилі будинки, належні житлово-будівельним кооперативам, утворюють окремий житловий фонд, яким керують органи управління кооперативів відповідно до їхніх статутів. Початок сучас. етапу кооп. житлового будівництва поклала постанова Ради Міністрів СРСР від 20. III 1958 «Про житлово-будівельну і дачно-будівельну кооперацію», яка визнала доцільним, поряд з розвитком індивідуального житлового будівництва, здійснювати ширший розвиток житлово-будівельної кооперації. Особливо інтенсивно почало зростати кооп. житлове будівництво після видання 1. VI 1962 постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про індивідуальне і кооперативне житлове будівництво» (в УРСР — постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 10. VII 1962). Вона передбачала організацію житлово-будівельних кооперативів при відповідних органах виконкомів місцевих Рад, при підприємствах, установах та орг-ціях. Відзначалося також, що будівництво кооп. жилих будинків повинно здійснюватися за діючими типовими проектами і в строки, встановлені для будинків, що споруджуються за рахунок держ. капіталовкладень. Будбанкові СРСР було доручено надавати кооперативам кредит на будівництво жилих будинків у розмірі до 60 % кошторисної вартості будівництва строком на 10—15 років, який погашатиметься щороку рівними частинами. За останні роки прийнято ряд рішень партії та уряду, спрямованих на дальший розвиток кооп. житлового будівництва, зокрема постанову Ради Міністрів СРСР від 19. VIII 1982 «Про житлово-будівельну кооперацію», одноіменну постанову Ради Міністрів УРСР від 28. X 1982. Житлово-будівельним кооперативам, зокрема, надано пільги при одержанні держ. кредиту, збільшено його розміри і строки погашення. У 1982 в УРСР банками видано позики на житлово-кооперативне будівництво у розмірі 97 млн. крб. Керівники підприємств одержали право за погодженням з профспілковими організаціями надавати працівникам безоплатну допомогу у вигляді значної частки першого внеску коштів, які член кооперативу має внести до початку будівництва кооп. будинку, а також частково погашати заборгованість працівників по банківському кредиту. Зем. ділянки для спорудження жилих будинків надаються кооперативам у безстрокове і безплатне користування. Ці будинки споруджуються за розцінками, встановленими для держ. житлового будівництва. На таких самих умовах здійснюється капітальний ремонт будинків кооперативів. Виконкомі місц.

Рад нар. депутатів приймають на обслуговування кооп. жилі будинки, виділяють службову жилу площу працівникам, зайнятим експлуатацією цих будинків. Завдяки цьому кількість громадян, які поліпшують свої житлові умови в будинках кооп. житлового фонду, щороку зростає.

М. О. Голодний.

Українська республіканська організація Добровільного товариства сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ УРСР)

Масова добровільна оборонно-патріотична організація трудящих республіки, складова частина *Добровільного товариства сприяння армії, авіації і флоту СРСР*. ДТСААФ створено 1951 шляхом злиття Добровільного товариства сприяння армії (ДТСАРМ), Добровільного товариства сприяння авіації (ДТСАВ) і Добровільного т-ва сприяння флоту (ДТСФ). До них 1927—48 діяло Т-во сприяння обороні й авіац.-хім. будівництву (*Тсоавіахім*). Осн. завдання орг-ції ДТСААФ — активне сприяння зміцненню обороноздатності країни і підготовка трудящих до захисту соціалістичної Вітчизни. Свою роботу вони проводять на основі ініціативи й самодіяльності членів ДТСААФ під керівництвом та контролем парт. і рад. органів, у тісному зв'язку з профспілковими, комсомольськими, спорт. та ін. громад. орг-ціями. Школи і клуби ДТСААФ готують тех. спеціалістів для армії і флоту, а також кадри масових тех. професій, що мають оборонне і нар.-госп. значення. Орг-ції ДТСААФ активно сприяють проведенню заходів *цивільної оборони*, здійснюють керівництво розвитком у республіці тех. і військ.-прикладних видів спорту (літаково, вертольотного, планерного, парашутного, автомобільного, мотоциклетного, стрілецького, військ.-прикладного багатоборства та ін.), а також службового собаководства, організують і проводять масові оборонно-спорт. заходи (змагання, спартакіади, естафети та ін.). Повсякденну практичну роботу орг-ції ДТСААФ республіки проводять через свої виборні органи: центральний, обласні, міські і районні комітети та комітети первинних організацій.

Центр. к-т обирається на з'їздах ДТСААФ республіки строком на 5 років, обласні, міські і районні — на конференціях, к-ти первинних орг-цій — на зборах (конференціях) строком на 2—3 роки. Виконавчими органами у період між виборами є к-ти. Для керівництва повсякденною роботою районні, міські, обласні і центральні к-ти обирають президії. Для керівництва поточною роботою організаційно-виконавчого характеру президії обласних і центрального комітетів обирають з свого складу бюро. За період з 1951 в ДТСААФ УРСР проводилися звітно-виборні республ. конференції та відбулися два з'їзди: 1976 — 4-й з'їзд, 1983 — 5-й з'їзд (обидва — в Києві).

Базою для проведення оборонно-масової, навчальної та спортивної роботи, спорт.-методичними центрами є створені при к-тах ДТСААФ спорт.-технічні клуби. Центральний комітет ДТСААФ УРСР видає газ. «*Патріот Батьківщини*». У 1956—60 головою Українського республіканського комітету був генерал-полковник, Герой Радянського Союзу П. Ф. Жмаченко.

А. Д. Коротченко.

Інші громадські організації

Український республіканський комітет захисту миру. Постійний виборний орган громадськості УРСР, що очолює рух прихильників миру в республіці і працює під керівництвом *Радянського комітету захисту миру*.

Засн. на 1-й Укр. респ. конференції прихильників миру, що відбулася 13—14.IX 1951 в Києві. В 1980 (на 4-й конференції) до складу к-ту обрано 175 чол. — відомих громад. діячів, робітників, колгоспників, представників інтелігенції. В 1951—62 його очолював акад. АН УРСР М. П. Семенов, 1962—75 — акад. АН УРСР В. П. Комісаренко. З 1975 голова к-ту — акад. АН УРСР письменник О. Т. Гончар. У республіці (1984) діють 12 обл. к-тів захисту миру. К-т бере активну участь у пропаганді ідей миру, зміцненні міжнар. зв'язків і співробітництва з усіма прогресивними силами, в боротьбі проти імперіалізму і реакції, за мирне співіснування і роззброєння. У. р. к. з. м. — активний учасник загальносоюзних і всесвітніх форумів руху прихильників миру. При к-ті діють комісії міжнар. зв'язків, культури, молодіжна. К-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976).

Б. С. Зрезарцев.

Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (УТДКЗ). Добровільне об'єднання діючих в УРСР відділень рад. громад. орг-цій дружби і культур. зв'язку з зарубіжними країнами, що ставить метою розвиток дружби і культур. співробітництва громадськості УРСР з народами зарубіжних країн. Створено 1926 в Харкові (до 1959 — Укр. т-во культур. зв'язку з закордоном). Входить до *Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами* (СРТД). УТДКЗ об'єднує 17 респ., понад 440 обласних, міських, районних відділень рад. т-в дружби, до яких входять понад 6 тис. первинних організацій — підприємств, колгоспів, наук. і навч. закладів, закладів культури, суден зарубіжного плавання (травень 1984). Членство в УТДКЗ — колективне. УТДКЗ має відділення в 12 областях УРСР. При УТДКЗ працює 13 профес. секцій (архітектура, кінематографія, медична, музична, образотворчого мистецтва, права, с. г., сусп. наук тощо), які мають відділення в ряді міст УРСР, ряд комісій та асоціацій. Підтримує постійні зв'язки з майже 700 орг-ціями бл. 100 країн світу. Координує зв'язки 19 міст і 2 районів Києва з 47 містами 15 капіталістич. країн і країн, що розвиваються. Через відділення т-в дружби з соціалістичними країнами бере участь у здійсненні дружніх зв'язків 23 областей, 13 міст і 28 районів республіки з 89 округами, областями, воеводствами, повітами, містами і районами цих країн (дані на 1984). Направляє за кордон делегації і туристичні групи, влаштовує в зарубіжних країнах виставки, перегляди кінофільмів, виступи артистів тощо. Спільно з СРТД, республіканськими міністерствами і відомствами бере участь в організації в зарубіжних країнах комплексних масових заходів — Днів Рад. Союзу, під час яких широко представляються досягнення УРСР. В республіці УТДКЗ організовує вечори дружби, декади книги, кінофестивалі, концерти тощо. Приймає зарубіжні делегації, групи активістів т-в дружби з СРСР, спеціалістів, представників громадськості, діячів культури, науки, які відвідують УРСР (1983 в орг-ціях т-ва було прийнято бл. 40 тис. іноз. громадян), працює з студентами-стипендіатами Союзу рад.

товариств дружби, Комітету рад. жінок та ін. рад. орг-цій, які навчаються в республіці.

Найвищий керівний орган — республіканська конференція, яка обирає правління. Виконавчий орган — президія правління. Видає щомісячний прес-бюлетень «По Радянській Україні» укр., рос., англ., франц., нім. та ісп. мовами, який надходить до органів масової інформації та громад. орг-цій 93 країн, а також — разом із Спільною письменною України та Укр. респ. к-том захисту миру — журн. «*Vsesvit*». Т-во нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976), держ. нагородами і почесними знаками ряду соціалістичних країн і зарубіжних т-в дружби з Рад. Союзом.

В. П. Оснач.

Товариство «Україна» (Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном). Громад. орг-ція, засн. 1960 в Києві. Серед ініціаторів створення т-ва були видатні діячі науки і культури Л. Ревуцький, М. Рильський, І. Крип'якевич, Ю. Смолич (1960—76 очолював т-во), М. Тарновський, Г. Майборода, М. Колесса та ін. Метою т-ва є зміцнення культур. зв'язків з українцями, які живуть за кордоном, всебічне ознайомлення їх з творчою діяльністю укр. народу в сім'ї братніх народів Рад. Союзу, подання співвітчизникам допомоги в збереженні укр. мови, культури, кращих нац. традицій. Т-во має 15 відділень в областях і містах республіки, в його діяльності беруть активну участь представники робітн. класу, колг. селянства, наукової і худож. інтелігенції. Основу т-ва становлять понад 400 первинних орг-цій, серед яких — пром. підприємства, колгоспи і радгоспи, навч. і наук. заклади, творчі спілки та орг-ції, громад. установи, театри, музеї, бібліотеки, палаци і будинки культури, худож. колективи. В т-ві працює 7 секцій: літературна, музична, образотворчого мистецтва, медична, педагогічна, кінематографічна, молодіжна. Найвищий керівний орган — респ. конференція, яка скликається раз на 5 років (відбулося 5 конференцій, всі — у Києві), вона обирає правління. Виконавчий орган — президія правління (голова — письменник В. Я. Бровченко, з 1979).

Т-во підтримує постійні зв'язки з укр. зарубіжними прогресивними (зокрема, *Лігою американських українців, Товариством об'єднаних українських канадців, Робітничим запозомовим товариством, «Лемко-союзом»*) та нейтралістськими орг-ціями, університетами, коледжами, самодіяльними худож. колективами, вид-вами, редакціями газет і журналів, клубами співвітчизників, а також окремими особами у Пн. Америці, Зх. Європі, Лат. Америці, Австралії. Приймає делегації партнерів, численні туристські групи зарубіжних земляків, самодіяльні худож. колективи, сприяє їм в ознайомленні з рад. дійсністю, в організації виступів перед трудящими республіки. На запрошення партнерів направила за кордон мистецькі делегації (співаки, танцюристи, музиканти, письменники), які допомагають їм проводити етнічні фестивалі, танцювальні та співочі семінари, літ. читання. На базі Київ. держ. ун-ту організовано курси укр. мови для зарубіжної молоді. За стипендіями т-ва молоді іноземці укр. походження навчаються або стажують у вузах і технікумах та при відомих мистецьких колективах України. Т-во видає брошури з питань соціального, екон. і культур. життя Рад. України, газети «Вісті з України» (з 1960) та «Ньюс фром Юкрейн» («Новини з України»; з 1964 — як додаток до «Вістей з України»,

з 1980 — самостійне видання), які мають передплатників більш як у 60 країнах світу. На замовлення земляцьких осередків, худож. колективів, навч. закладів, бібліотек, редакцій т-во надсилає за кордон періодичні видання, літературу, фото-та художні виставки, кінофільми, допомагає формувати бібліотечні та музейні фонди.

Т-во керується у своїй роботі інтернаціоналістськими принципами й активно спілкується з зарубіжними друзями Рад. країни різних національностей.

В. Я. Бровченко.

Комітет молодіжних організацій УРСР (КМО УРСР). Громадська організація молоді республіки, яка об'єднує громадські, професійні, спортивні, культурні та ін. орг-ції молоді республіки, а також ті, що ведуть роботу серед молоді. Створена 5.X 1956. КМО УРСР координує міжнар. зв'язки орг-цій, що входять в комітет, активізує зусилля молоді республіки у зміцненні єдності міжнар. демократичного руху, боротьбі за мир, інтернац. виховання молоді. Через КМО СРСР здійснює зв'язки з міжнар. молодіжними орг-ціями бл. 140 країн світу (1984), має регіональні контакти з Республіканською конференцією Союзу соціалістичної молоді Сербії (СФРЮ) і молодіжними орг-ціями земель Бремен і Північний Рейн-Вестфалія (ФРН). Керівним органом КМО УРСР є пленум, який скликається раз на рік. У період між пленумами керівним органом є президія.

А. Д. Моргул.

Товариство «Знання». Громадська орг-ція, покликана пропагувати політ. і наук. знання серед трудящих республіки. Засн. 1947 в Києві під назвою «Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР»; з червня 1963 має сучасну назву. Складова частина Всесоюзного товариства «Знання». Вищий керівний орган — з'їзд (відбулося 10 з'їздів: 1950, 1953, 1956, 1958, 1960, 1964, 1968, 1972, 1977, 1982 — всі у Києві). Між з'їздами роботою товариства керує правління, що обирається на республіканських з'їздах строком на 5 років. При ньому працюють наук.-методичні секції з різних галузей знань. Респ. т-во налічує бл. 626 тис. громад. лекторів (1983), які об'єднані в 25 обласних, 123 міських, Київській міській, 112 міських районних, 451 сільській районній, в 26 289 первинних орг-ціях, що діють на підприємствах, будовах, у колгоспах, радгоспах, установах, навч. закладах. Т-во має 26 стаціонарних лекторіїв, 10 планетаріїв, Респ. будинок екон. і наук.-тех. пропаганди у Києві та його філіал у Севастополі, Респ. будинок наук. атеїзму у Києві. Крім того, в республіці функціонує понад 650 наук.-методичних кабінетів та бл. 150 кабінетів тех. засобів пропаганди. Створюються комплекси лекційної пропаганди. В т-ві на громад. засадах працювало (1983) бл. 44 тис. науковців, у т. ч. 307 академіків та членів-кореспондентів АН УРСР, 4253 доктори наук та професори, 39 193 кандидати наук і доценти. За рік члени т-ва читають у середньому бл. 6 млн. лекцій. Крім лекцій, використовуються й ін. форми роботи: Дні науки, наук.-теоретичні і наук.-практичні конференції, тематичні вечори, диспути, усні журнали тощо. Певну систему знань у відповідній галузі дають слухачам нар. ун-ти, суспільно-політ. читання, цикли лекцій, трибуни і школи вчених, лекторії, школи «Знання про природу». В республіці працює 11 120 народних університетів, в яких навчається 2,9 млн. слухачів. Гол. завдання лекторіїв т-ва — пропаганда рішень з'їздів партії,

постанов партії та Уряду, внутр. і зовн. політики КПРС, досягнень науки й техніки. Т-во «Знання» видає журнали «Наука і суспільство», «Людина і світ», наук.-методичний щомісячник «Трибуна лектора», щорічник «Наука і культура», 13 серій популярних брошур з різних галузей знань, тематичні бібліотечки методичних розробок на допомогу лекторові.

Першим головою правління товариства «Знання» УРСР був акад. О. В. Палладін. Головами правління т-ва були академіки АН УРСР В. П. Комісаренко, Ф. Д. Овчаренко, чл.-кор. АН УРСР М. Є. Сиваченко, І. І. Конділенко, проф. Л. І. Кухаренко. З 1978 його очолює академік АН УРСР І. І. Ляшко.

Респ. т-во здійснює широкі міжнар. зв'язки через Всесоюзне т-во «Знання», яке є колективним членом рад. Асоціації сприяння ООН. Бере активну участь у роботі нац. комісії у справах ЮНЕСКО, обмінюється досвідом роботи з відповідними т-вами соціалістичних країн.

І. І. Ляшко.

Українське товариство охорони природи (УТОП). Громад. організація, яка активно сприяє заходам по охороні, раціональному використанню і відтворенню природних багатств. Осн. завдання т-ва — пропаганда лєнінських ідей і рішень парт. і держ. органів з питань охорони природи, знань про природу, досягнень передової рад. науки в галузі природознавства, залучення широких верств населення до громад. природоохоронної роботи, здійснення громад. контролю за раціональним використанням і охороною природних ресурсів. Т-во здійснює зв'язок з наук., госп. та ін. орг-ціями з метою спільної розробки і виконання природоохоронних заходів. Засн. 1946 в Києві. Складається з дійсних членів, почесних членів і членів-колективів, об'єднаних в області, районні й міські орг-ції. Вищий орган т-ва — з'їзд (1-й з'їзд відбувся 1953, 2-й — 1961, 3-й — 1965, 4-й — 1968, 5-й — 1971, 6-й — 1976, 7-й — 1981; всі — у Києві). Між з'їздами роботою керує Респ. рада і Президія Респ. ради на чолі з головою; органами управління област. нх, районних і міських орг-цій товариства є конференції та Ради місц. орг-цій т-ва, які обирають президію. При УТОП працюють секції охорони і примноження лісів і зелених насаджень, охорони водойм, охорони і збагачення тваринного світу, охорони атм. повітря, охорони і раціонального використання земель, охорони пам'яток природи і заповідників, охорони надр, пропаганди знань про природу та інші.

Товариство використовує різноманітні форми діяльності: наук. і практичні конференції, семінари, лекторії, виставки тощо. Організовує ун-ти «Природа» (понад 600), клуби любителів природи тощо. УТОП має Будинки пропаганди природоохоронних знань. Разом з Держ. к-том УРСР по охороні природи і Укр. т-вом мисливців і рибалок видає інформаційно-методичний бюлетень «Рідна природа» (з 1971).

На 1.1.1984 у складі товариства охорони природи було 16 млн. дійсних членів, об'єднаних у 25 обласних, 113 міських і 474 районні орг-ції. На пром. підприємствах, у колгоспах і радгоспах діють понад 70 тис. первинних орг-цій, 56 тис. громад. інспекторів і 30 тис. постів громад. контролю. З УТОП пов'язана діяльність акад. АН УРСР П. С. Погребняка, проф. М. А. Воїнственського (голови Президії Респ. ради — відповідно 1953—63 і 1963—81). Див. у цьому томі розділ Охорона природи.

Є. В. Качаловський.

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Громадська організація, метою якої є активна участь у здійсненні заходів Комуністичної партії і Радянської держави по охороні пам'яток історії та культури і використанню їх у патріотичному, інтернац. й естетичному вихованні рад. народу, підвищенні його освіти і культури. Засн. 1966 в Києві. Відповідно до закону УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» (1978) т-во сприяє залученню широких верств населення до активної участі в охороні пам'яток історії, археології, архітектури, мистецтва, л-ри і писемності, етнографії, нар. творчості, здійснює пропаганду пам'яток і законодавства про охорону і використання їх, активно сприяє роботі держ. органів охорони пам'яток, здійснює громад. контроль за їхнім збереженням, використанням, ремонтом і реставрацією, а також проводить ін. роботу.

Т-во здійснює н.-д. та пошукову роботу: проводить наук. конференції (самостійно і спільно з наук. установами), розробляє пропозиції щодо поліпшення охорони пам'яток, бере участь у проведенні паспортизації їх, сприяє розширенню в республіці мережі музейних закладів на громад. засадах.

Найвищим керівним органом т-ва є з'їзд, який обирає правління та ревізійну комісію. 1-й (установчий) з'їзд відбувся 1966, 2-й — 1972, 3-й — 1976, 4-й — 1982 (всі — в Києві). В 1966—67 голова правління т-ва — професор К. К. Дубина, з 1967 — академік АН УРСР П. Т. Тронько. В областях, містах і районах республіки створено відповідно обласні, міські, районні орг-ції т-ва; за місцем роботи або проживання членів т-ва — його первинні організації.

При респ., обласних, міських і районних правліннях працюють громад. секції, комісії та інспекції. Роботу громад. секції координують науково-методичні ради, що створені при респ. та обл. правліннях. Пропаганду пам'яток історії та культури в республіці вело 650 нар. ун-тів, де навчалось бл. 56 тис. слухачів; діяло 3817 лекторіїв і кінолекторіїв (1984). Т-во проводить значну роботу по пропаганді пам'яток засобами масової інформації.

В системі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури працюють: *Народної архітектури та побуту музеї УРСР* (Київ, заснований 1969), спеціальна науково-реставраційна майстерня (з 1975). На початку 1984 товариство налічувало 17 145 тис. членів, об'єднаних у 74 499 первинних організацій. Товариство видає наукову та методичну літературу, зокрема кварталний науково-інформаційний бюлетень «Пам'ятники України» (з 1969).

Товариство любителів книги Української РСР. Масова громадська орг-ція, покликана сприяти поліпшенню пропаганди книги та ін. неперіодичних видань і активному використанню їх у комуністичному вихованні трудящих, поширенню книгознавчих і бібліографічних знань. Т-во залучає громадськість до розповсюдження л-ри, сприяє підвищенню ефективності використання громадських і особистих книжкових фондів, вивченню читальних інтересів, підвищенню культури читання, збереженню книги, особливо навчальної. Воно об'єднує й координує діяльність книголюбів республіки. Створене 1974 в Києві. Складова частина Всесоюзного добровільного т-ва любителів книги.

У своїй роботі т-во спирається на ініціативу й самодіяльність любителів книги, працює в тісному контакті з Держкомвидавом УРСР, Укоопспілкою, М-вом культури УРСР, Спілкою письменників України та іншими культурно-освітніми установами, громадськими організаціями й творчими спілками. Вищий керівний орган товариства — з'їзд (1-й з'їзд — 1974, 2-й — 1979, 3-й — 1984; відбувся в Києві). В перерві між з'їздами роботою т-ва керує правління, що обирається на з'їздах строком на 5 років. Першим головою правління був письменник В. М. Собко. З 1982 правління очолює письменник В. В. Канівець. При правлінні створено громад. наук.-методичні ради та секції. Т-во об'єднує (1983) 25 обласних, Київську міську, 118 ін. міських, 85 районних міських, 472 районні сільських, 34 325 первинних орг-цій, у яких налічується понад 2788 тис. чол.

Т-во використовує різноманітні форми роботи: організовує місячники, декади, тижні пропаганди книги, лекторії з питань книгознавства, книжкові свята, тематичні книжкові виставки й вечори, усні журнали, читальні конференції, зустрічі з авторами книг, працівниками видавництва і книжкової торгівлі. Орг-ції т-ва створюють нар. книжкові магазини й кіоски, шкільні кооперативи, беруть участь в орг-ції букінтистичної торгівлі, книжкового обміну. Вони надають допомогу б-кам у розширенні мережі нестационарного бібліотечного обслуговування трудящих та підвищенні ефективності використання бібліотечних книжкових фондів, збирають книги для підшефних колгоспів, радгоспів, сільс. шкіл, ударних комсомольських будов тощо. Значну роль у роботі т-ва відіграють клуби книголюбів, яких у республіці налічується 2429 (1983). Певну систему знань у галузі книгознавства й бібліографії дають слухачам нар. ун-ти «Книга», факультативні читання, цикли лекцій. Т-во видає щотижневу газету «Друг читача» (з Держкомвидавом УРСР), випускає методичні рекомендації, плакати й листівки з питань пропаганди сусп.-політ. і худож. л-ри, книгознавчих і бібліографічних знань, організовує виступи членів т-ва в періодичній пресі, по радіо й телебаченню. Товариство має Експериментально-виробничий комбінат (Київ), який здійснює ремонт і реставрацію книг, надає інші послуги книголюбам.

Музичне товариство Української РСР. Громадська творча орг-ція, що об'єднує музикантів-професіоналів та аматорів. Засн. 1959 як Хорове т-во Української РСР, з 1967 — Муз.-хорове товариство Української РСР, з 1975 — сучас. назва. Т-во сприяє пропаганді музики і муз. освіти, розвитку соціалістичної культури, самодіяльної худож. творчості. Форми роботи: організація муз. ф-тів у нар. ун-тах культури, муз. лекторіїв, лекцій-концертів у трудових колективах, семінарів по підвищенню кваліфікації керівників самодіяльних колективів; організація конкурсів, фестивалів тощо. Музичне товариство Української РСР проводить роботу з естетичного виховання дітей і підлітків. Об'єднує (на 1.1.1984) 3584 первинні орг-ції (понад 128 500 членів). Відділення т-ва є в усіх обл. центрах УРСР, у Кривому Розі і Севастополі та в усіх райцентрах. Вищий керівний орган — респ. з'їзд, який проходить раз у 5 років (1-й—1967, 2-й — 1975, 3-й — 1980). З'їзд обирає правління. Його очолювали: композитор П. О. Козицький

(1959—60), нар. арт. УРСР С. Д. Козак (1960—73); з 1973 голова правління — нар. арт. СРСР М. К. Кондратюк.

М. К. Кондратюк.

Українське театральне товариство (УТТ). Громадська творча орг-ція, що об'єднує діячів театру України. Засн. 1944 у Києві. УТТ сприяє розвитку рад. театр. мистецтва, вихованню театр. кадрів, зміцненню зв'язків працівників театру з життям народу, активізації їхньої ролі в боротьбі за побудову комунізму в нашій країні. Т-во веде постійну роботу в галузі підвищення ідейності і художнього рівня репертуару театру, посилення його виховної ролі; сприяє зближенню нац. культур народів СРСР. УТТ проводить творчі огляди, конференції, дискусії, обговорення діяльності театрів, їхнього репертуару, пропагує досягнення рад. театр. мистецтва, через існуючі творчі лабораторії (зокрема, режисерів і художників драм. та лялькових театрів, завідувачих муз. частиною, художників по світу, молодих драматургів тощо) і постійно діючі семінари сприяє підвищенню кваліфікації працівників театру. Найвищий керівний орган УТТ — з'їзд. 1-й (установчий) з'їзд відбувся 1948 (прийнято статут та обрано правління і секретаріат). 2-й — 1954, 3-й — 1959, 4-й — 1963, 5-й — 1969, 6-й — 1973, 7-й — 1978, 8-й — 1983. Правління очолювали нар. артисти СРСР І. С. Паторжинський (1948—54), Н. М. Ужвий (1954—73); з 1973 — О. Я. Кусенко. УТТ має 7 відділень — Дніпропетровське, Донецьке, Київське, Кримське, Львівське, Одеське і Харківське. Первинні орг-ції товариства є в усіх театрах України. При УТТ діє *київський театр «Дружба»*, 5 будинків актора — в Києві, Донецьку, Львові, Одесі, Харкові. У складі т-ва (на 1.І 1984) понад 5 тис. членів. УТТ разом з М-вом культури УРСР видає журнали «*Український театр*», «Театральний концертний Київ», «Театральний Львів», «Театральна Одеса», «Театральний Харків».

О. Я. Кусенко.

Торговельно-промислова палата УРСР. Союзна-республіканська громад. орг-ція, покликана сприяти розвитку торгівлі, екон. і науково-тех. зв'язків Рад. Союзу з ін. країнами. Створена 1973 на базі Укр. респ. відділення в Києві та Харків. і Одеського відділень *Торговельно-промислової палати СРСР*. У Торг.-пром. палаті УРСР — 9 міжобласних відділень, 16 обл. і 24 міські бюро товарних експертів (1984). Торг.-пром. палата УРСР діє на основі статуту, прийнятого на заг. зборах членів палати у квітні 1978. Органами управління палати є (з квітня 1978) з'їзд, Рада та Президія, яку обирає Рада. 1-й з'їзд відбувся 1983 (збирається один раз на 5 років). 889 дійсних членів (1984). Торг.-пром. палати УРСР — це держ., кооп. і громад. підприємства та орг-ції, розташовані на тер. республіки. Торг.-пром. палата УРСР входить до складу Франко-Рад., Італо-Рад., Британо-Рад. та Фінсько-Рад. торг. палат. Голова Президії Торг.-пром. палати УРСР є представником Укр. РСР у Міжнар. бюро виставок, яке займається підготовкою та проведенням всевітніх універсальних і спеціалізованих виставок. Розвиткові наук.-тех. і торг.-екон. зв'язків Рад. Союзу з ін. країнами Торг.-пром. палата УРСР сприяє шляхом організації переговорів іноз. делегацій та представників ділових кіл з спеціалістами рад. орг-цій та підприємств, проведенням у республіці іноз. виставок, організацією експозицій Укр. РСР на рад. виставках за кордоном. Палата виконує на замовлення рад. та іноз. орг-цій і підприємств експертизу якості і перевірку кількості товарів,

перекладає з іноз. мов російською і з російської іноз. мовами наук.-тех. інформацію, товаросупровідну документацію, розробляє худож.-графічні оригінали для рекламних матеріалів на експортну та вітчизн. продукцію, розповсюджує серед членів та ін. заінтересованих підприємств і орг-цій довідкові й інформаційні матеріали про економіку і зовн. торгівлю СРСР з ін. країнами, консультує установи і підприємства з патентно-ліцензійних питань.

О. П. Горденко.

Товариство Червоного Хреста УРСР (ТЧХ УРСР). Масова добровільна громадська організація, осн. завданням якої є сприяння органам охорони здоров'я в залученні широких верств населення до здійснення профілактич. і сан.-протипі-демічних заходів. ТЧХ веде пропаганду сан.-гігієніч. знань, безплатного донорства, навчає населення поданню першої мед. допомоги, подає мед.-соціальну допомогу самотнім хворим похилого віку, насамперед інвалідам Великої Вітчизняної війни і праці, а також потерпілим від війни, стихійного чи ін. лиха тощо. ТЧХ УРСР було створено у квітні 1918. 10 березня 1919 Головою Ради Народних Комісарів УРСР був підписаний декрет про затвердження окремого Комітету українського Червоного Хреста. Т-во в певні періоди очолювали такі відомі діячі Рад. держави, як Г. І. Петровський та А. В. Іванов. В травні 1923 разом з ін. т-вами Червоного Хреста і Червоного Півмісяця союзних республік ТЧХ УРСР об'єдналося в Союз товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР. Під час громадянської війни ТЧХ УРСР надавало допомогу пораненим і хворим червоноармійцям, брало участь у ліквідації наслідків голоду, здійснювало заходи по боротьбі з епідеміями тощо.

В 1920—30 ТЧХ УРСР брало активну участь у становленні і розвитку охорони здоров'я республіки, було ініціатором створення санітарної авіації на Україні, розгорнуло масове навчання населення, санітарних дружин і членів санітарних постів по наданню першої мед. допомоги, а також підготовку мед. сестер. В роки Великої Вітчизняної війни більш як 100 тис. активістів ТЧХ України виявили самовідданість при врятуванні життя тисяч захисників Батьківщини. Багато з них були удостоєні державних нагород, двоє (М. С. Шкарлетова і М. З. Шербаченко) — звання Героя Радянського Союзу, 10 мед. сестер і сандружинниць — найвищої нагороди Міжнародного комітету Червоного Хреста — медалі Флоренс Найтінгейль. У післявоєнний період ТЧХ УРСР взяло активну участь в ліквідації наслідків війни, у відновленні мережі лікувально-профілактичних та протипідемічних установ і в сан.-протипі-демічній роботі. Основою ТЧХ УРСР є первинні організації на підприємствах, в установах, колгоспах, радгоспах, учбових закладах, при будинкууправліннях тощо. Первинні організації створюються при наявності не менше десяти членів т-ва і об'єднуються в дільничні, районні і міські організації, а на залізницях — в вузлові та відділкові, які в свою чергу об'єднуються в обласні, дорожні та республіканську згідно з адм. поділом. На 1984 ТЧХ УРСР об'єднувало 25 обл., 6 дорожніх комітетів і Київ. міський комітет — усього понад 24,6 млн. чоловік. Більш як 181 тис. громадських сан. інспекторів здійснюють санітарний контроль на підприємствах та будовах, на транспорті і в с. г. 1000 патронажних медичних сестер ТЧХ УРСР виконують обов'язки по медичному догляду і подають допомогу хворим, інвалідам війни та праці. Керівними органами ТЧХ УРСР

є збори та конференції — для первинних організацій, конференції — для дільничних, вузлових, районних, міських, відділкових, обласних та дорожніх комітетів, які скликаються два рази на 5 років. Найвищий керівний орган ТЧХ УРСР (відповідно до нового статуту) — з'їзд, що скликається раз на п'ять років. Відбулося (на 1984) 13 з'їздів: 1 — 4-й Всеукраїнські з'їзди ТЧХ (1925, 1927, 1929, 1932) — у Харкові, 5 — 13-й (1936, 1948, 1953, 1958, 1963, 1967, 1971, 1976, 1981) — у Києві. ТЧХ УРСР через Виконавчий комітет Союзу товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР здійснює зв'язок з міжнар. організаціями Червоного Хреста.

В. П. Ференч.

Українське республіканське добровільне протипожежне товариство (УРДПТ). Громадська організація, яка сприяє підвищенню пожежної безпеки в нар. г-ві республіки і в побуті. Засн. 1957. У його складі — Центр. респ. апарат, обласні, міжрайонні, районні та міські т-ва, первинні орг-ції. Найвищим органом УРДПТ є респ. конференція, що скликається не рідше як один раз на 4 роки (на 1984 їх відбулося 7—1957, 1961, 1965, 1969, 1973, 1977, 1981, всі — в Києві). Осн. завдання УРДПТ: пропаганда і поширення серед членів т-ва і населення знань про протипожежну справу, здійснення через первинні орг-ції громад. контролю за дотриманням правил пожежної безпеки в нар. господарстві республіки і в побуті, розробка і запровадження засобів пожежної профілактики, проведення силами і засобами товариства профілактичних і організаційно-масових заходів щодо попередження і гасіння пожеж. УРДПТ провадить лекції та бесіди на протипожежні теми, бере участь у громад. оглядах протипожежного стану підприємств, установ, колгоспів, радгоспів, населених пунктів, шкіл тощо, створює добровільні пожежні дружини, влаштовує конкурси, огляди і змагання на краще проведення роботи первинними організаціями, організовує змагання з пожежно-прикладного спорту, допомагає ДТСААФ у підготовці протипожежних груп (ланок) самооборони на підприємствах та ін. об'єктах, виставляє пожежні пости тощо. Для протипожежної пропаганди УРДПТ використовує пресу, радіо, кіно, телебачення та ін. Практична діяльність УРДПТ відбувається у тісному контакті з органами держ. пожежного нагляду М-ва внутрішніх справ УРСР. У складі УРДПТ (на 1.І 1984) — 38 375 первинних орг-цій, що об'єднують бл. 5,42 млн. членів.

Л. П. Марченко.

Українське товариство мисливців і рибалок (УТМР). Громадська орг-ція; створене 1921 в Харкові як Всеукр. рада мисливців і рибалок (1933 т-во було ліквідовано; знову відновлено 1947 під назвою Укр. добровільне т-во мисливців і рибалок; з 1953 — сучас. назва). Об'єднує мисливців і рибалок з метою активної участі їх у розвитку мисливського і рибальського спорту, в роботі по охороні, відтворенню і збільшенню корисної фауни республіки. До складу т-ва входять (1984) обласні (25), районні (514), первинні колективи мисливців і рибалок пром. підприємств, колгоспів, радгоспів і різних установ. Керівним органом т-ва є Респ. рада, яка обирається на найвищому керівному органі — з'їзді (скликається один раз на п'ять років; перший відбувся в 1921 у Харкові і затвердив перший статут т-ва). Після відновлення діяльності т-ва 1-й з'їзд відбувся 1947, 2-й — 1951, 3-й — 1954, 4-й — 1958, 5-й — 1961, 6-й — 1964, 7-й — 1968, 8-й — 1973, 9-й — 1976, 10-й — 1981 (всі — в Києві). На 1.І 1984 т-во об'єднувало понад 500 тис. чол.

О. В. Ніколасевський.

Українське товариство глухих (УТОГ). Громадська орг-ція, що об'єднує інвалідів по слуху, які живуть в УРСР, з метою залучення їх до суспільно корисної трудової діяльності й активної участі в госп. будівництві, підвищення їхнього ідейного і фахового рівня, профес. навчання, працевлаштування. Створене 1933. До мережі т-ва входять 25 обласних, 193 районні, міжрайонні та міські відділи УТОГ. Керівним органом УТОГ є правління, що обирається з'їздом т-ва на 5 років. Для проведення культурно-виховної роботи серед глухих у розпорядженні УТОГ (на 1984) — 57 будинків культури, 96 клубів, 102 червоної кутки, 186 бібліотек (фонд — 390 тис. одинок збірників). Випускає газету «Наше життя». Нагороджене Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР (1983).

П. П. Шпак.

Українське товариство сліпих (УТОС). Громадська орг-ція, що об'єднує інвалідів по зору 1-ї і 2-ї груп, які живуть в УРСР, з метою залучення їх до суспільно корисної трудової діяльності. Створене 1933. Керівним органом УТОС є правління, що обирається з'їздом т-ва на 5 років. Т-во сприяє розвитку громадської і політ. активності членів, підвищенню їхнього ідейно-політичного, культурного, загальноосв. та фахового рівня, здійснює ряд заходів, спрямованих на забезпечення спец. умов для працевлаштування інвалідів по зору, медичного, побутового і культурного обслуговування їх. Т-во має (на 1984) 3 будинки культури, 51 клуб, 71 червоний куток, 79 бібліотек (фонд — бл. 1 млн. одинок збірників, з них 500 тис. примірників озвучено). Видає журнали «Призыв» (рос. мовою) та «Заклик» (укр. мовою) з додатком «Школяр». Нагороджене Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР (1983).

В. М. Акімушкін.

Наукові товариства

Науково-технічні товариства. Масові організації, мета яких — сприяти успішному здійсненню розробленої КНПРС комплексної програми наук.-тех. прогресу в нар. г-ві, підвищенню ефективності сусп. виробництва та якості роботи, прискоренню темпів зростання продуктивності праці, зміцненню трудової, виробничої і технологічної дисципліни. НТТ УРСР — невід'ємна складова частина НТТ СРСР. Дійсними членами НТТ є наук. працівники, інженери, техніки, спеціалісти в галузі с. г., економіки, планування, обліку, робітників — новатори виробництва, колгоспники-передовики, викладачі, студенти вузів, учні середніх спец. і про-

фес.-тех. навч. закладів. Юридичні члени НТТ — м-ва, держ. комітети, відомства та їхні організації, об'єднання, підприємства промисловості, с. г., буд-ва, транспорту, зв'язку, комунально-побутового обслуговування, торгівлі та споживчої кооперації, колгоспи, науково-дослідні, проектні та конструкторські установи, вищі навч. заклади, технікуми та ін. Діяльність НТТ УРСР керують Укр. респ. рада профес. спілок і Укр. респ. рада НТТ. Т-ва підтримують тісний зв'язок з міністерствами, Держпланом, Академією наук республіки, місцевими Радами народних депутатів, ЦК ЛКСМУ, Всесоюзним товариством винахідників і раціоналізаторів, організаціями товариства «Знання», а також з ін. установами. Початковий етап розвитку НТТ на Україні пов'язаний з розвитком і становленням НТТ Росії, насамперед з заснуванням (1866, Петербург) Російського тех. т-ва (РТТ), перше відділення якого було створено (1869) у Миколаєві. Згодом почали діяти ін. відділення РТТ — Київське (1870), Одеське (1871), Харківське (1879), Волинське (1897), Кременчуцьке (1900) та ін. Найбільше серед них — Київське відділення — стало організатором (1884) першого і єдиного в Росії середньотех. уч.-цх бурякоцукрового профілю (при Смілянському рафінадному з-ді). Це відділення займалося також проблемами, пов'язаними зі спорудженням водопроводу і каналізації у Києві, з організації у місті трамвайного руху, газового й електр. освітлення, судноплавства на Дніпрі, з буд-вом хрещатиського колектора для стікання дощових вод та ін. У 1897 рада Київ. відділення створила Комітет для збирання коштів на спорудження будинку Київського політех. ін-ту. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції постала необхідність у масових наук.-тех. т-вах, діяльність яких була б спрямована на розвиток нар. г-ва країни. Вже 1921 РНК РРФСР прийняла декрет, яким заохочувалася організація таких т-в. У 1932 відповідно до постанови ЦК ВКП(б) (19.XI 1931) в СРСР створено всесоюзні наук. і інженерно-тех. товариства (за галузями пром-сті) та республіканські (у т. ч. українські) відділення їх. З 1954 діяльністю наук.-тех. товариств керують профес. спілки. На першій Укр. респ. конференції НТТ (1958, Київ) було обрано Укр. респ. раду товариств. Кількість членів НТТ в республіці на той час становила 150 тис. На 1.1.1984 в УРСР функціонують 24 галузевих наук.-тех. товариств, що об'єднують понад 2,6 млн. дійсних членів. В кожному з 11 найбільших НТТ УРСР кількість дійсних членів перевищує 100 тис. (табл.). Понад 600 тис. дійсних членів об'єднано в ін. т-вах: легкої пром-сті; всесоюз. хім. ім. Д. І. Менделєєва; енергетики і електротех. пром-сті ім. Г. М. Крижановського; наук.-екон.; приладобудівної пром-сті ім. акад. С. І. Вавилова; лісової пром-сті й лісового г-ва; суднобудівної пром-сті ім. акад. О. М. Крилова; нафтової і газової пром-сті ім. акад. І. М. Губкіна; борошномельної, круп'яної, комбікормової та елеваторної пром-сті; паперової і деревообробної пром-сті; водного транспорту; поліграфії, видавництва і книжкової торгівлі; кольорової металургії. На чолі кожного товариства — галузеве правління. В усіх областях республіки і у Києві є місцеві правління т-в, роботу яких координують відповідно обласні та Київ. міська рада НТТ. Основа кожного т-ва — первинні організації, кількість яких в республіці становить

(на 1.1.1984) понад 31 тис. Для розгляду наук.-тех. й екон. проблем т-ва організують конференції, наради, семінари, влаштовують конкурси та огляди. Набули поширення громадські творчі об'єднання, створені в первинних організаціях НТТ: бюро економічного аналізу, групи і лабораторії наук. досліджень, бюро тех. інформації, ради наук. організацій праці та творчі бригади. В цих об'єднаннях працюють понад 860 тис. членів НТТ. З НТТ УРСР пов'язана діяльність Б. Є. Патона, О. Ю. Ішлінського (голова Всесоюзної ради НТТ), І. І. Лукінова, О. В. Городиського, Ю. К. Делімарського, Д. А. Дудка, Л. А. Кульського, І. І. Ляшка, Я. С. Підстригача, А. А. Долінського, О. С. Ємельянова, М. В. Новикова, А. М. Підгорного, П. Р. Родіна, І. В. Скрипника, А. К. Шидловського, ін. вчених. Очолює Укр. респ. раду НТТ (з 1979) академік АН УРСР В. І. Трефілов. Економ. ефект від впровадження у народне г-во заходів, розроблених НТТ УРСР, перевищує (1983) 1,4 млрд. крб. Досягнення науки, техніки і передового досвіду НТТ пропагують, використовуючи періодичну пресу, радіо і телебачення. Вони організують курси, семінари і міжзаводські школи, наук.-тех. виставки, проводять дні спеціалістів і новаторів, публікують брошури. Разом з міністерствами і відомствами НТТ УРСР видають 14 наук.-тех. і виробничих журналів. Пропаганду наук.-тех. знань ведуть 10 будинків техніки НТТ. Для підвищення наук.-тех. і екон. знань, а також ділової кваліфікації в республіці діють понад 1200 нар. університетів, де навчаються (1983) понад 300 тис. чол. НТТ беруть участь в організації і підведенні підсумків соціалістичного змагання спеціалістів. У рамках НТТ СРСР т-ва республіки підтримують зв'язки з нац. наук.-тех. об'єднаннями зарубіжних країн, а також з регіональними і міжнар. інженерними організаціями, беруть участь у здійсненні комплексної програми соціалістичної екон. інтеграції країн — членів РЕВ, розвивають співробітництво з НТТ соціалістичних країн. НТТ республіки нагороджено (1977) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Див. також ст. *Технічні журнали* на Україні, т. 11. В. В. Лола.

Українська республіканська організація Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів. Громадська організація, яка об'єднує робітників, колгоспників, інженерно-технічних і наукових працівників, спеціалістів с. г., службовців, учнівську молодь республіки, які беруть участь у винахідницькій й раціоналізаторській, а також сприяють їхньому розвитку. Засн. 1958 і діє згідно з статутом ВТВР. Найвищим органом т-ва в УРСР є республіканський з'їзд, що скликається один раз на п'ять років (на 1984 відбулося п'ять з'їздів — 1963, 1968, 1972, 1978, 1983, всі — у Києві). Очолює організацію Респ. рада ВТВР, яка підпорядкована Центр. раді ВТВР та Укр. респ. раді професійних спілок і підтримує контакт з м-вами, відомствами, ЦК ЛКСМУ, науково-тех. товариствами, товариством «Знання» тощо. Завданнями організації є: залучення широких мас трудящих до активної участі у винахідницькій і раціоналізаторській діяльності, спрямованій на прискорення тех. прогресу в нар. г-ві; мобілізація творчої активності членів т-ва на розробку і впровадження у нар. г-во винаходів і раціоналізаторських пропозицій; громад. контроль за додержанням діючого законодавства в галузі винахідництва і раціо-

Кількісний склад найбільших науково-технічних товариств УРСР (на 1.1.1984)

Науково-технічне товариство	Кількість дійсних членів
Сільського господарства	285 091
Машинобудівної промисловості	238 624
Будівельної індустрії	223 573
Торгівлі	198 919
Радіотехніки, електроніки й зв'язку ім. О. С. Попова	188 085
Комунального господарства і побутового обслуговування	172 834
Гірниче	164 350
Чорної металургії	141 557
Харчової промисловості	132 827
Автомобільного транспорту і шляхового господарства	124 759
Залізничного транспорту	116 140

налізаторства; розвиток масової тех. творчості трудящих; залучення молоді до тех. творчості; сприяння активній участі членів т-ва у соціалістичному змаганні; проведення (разом з ін. держ. і госп. органами) оглядів, конкурсів, виставок, конференцій та ін. заходів з питань винахідницької і раціоналізаторської роботи. У складі Укр. респ. організації ВТВР (на 1.І 1984) — 25 обласних, Київ. міська, 500 районних, понад 250 об'єднаних галузевих, 66 міських, 6 шляхових, 3 басейнові ради і 22 тис. первинних організацій ВТВР, що об'єднують понад 2,5 млн. членів. При Укр. респ. раді ВТВР діють секції винахідницької, раціоналізаторської і патентно-ліцензійної роботи у легкій і харчовій пром-сті, будівництві, у с. г., на підприємствах транспорту, а також по роботі з молоддю. В республіці створено понад 7,3 тис. шкіл і ф-тів тех. творчості, 20 громад. ін-тів і факультетів патентознавства, 14 тис. консултантських пунктів. Діють 56 тис. комплексних творчих бригад, 1700 бюро і 2400 рад новаторів. Серед трьох членів ВТВР — заслужених винахідників СРСР — Б. Є. Патон; 281 член Укр. респ. орг-ції ВТВР удостоєний звання заслуженого винахідника УРСР, 892 члени — звання заслуженого раціоналізатора УРСР. Укр. респ. орг-ція ВТВР нагороджена (1978) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

[В. П. Губа.]

Медичні наукові товариства. Громад. об'єднання лікарів та ін. фахівців, які працюють у галузі медицини і охорони здоров'я, ведуть н.-д., пед. і практичну роботу. На Україні першим мед. наук. т-вом було «Товариство київських лікарів» (1840), потім були створені мед. наук. т-ва в Одесі (1849), Харкові (1861) та ін. містах. Згодом розпочали свою діяльність спеціалізовані т-ва: Аптекарьське т-во (Львів, 1871), Т-во наук. медицини і гігієни (Харків, 1872), Одеське бактеріологічне т-во (1876), Акушерсько-гінекологічне товариство (Київ, 1896), т-ва сифілідологів (Харків, 1900; Київ і Одеса, 1902) та ін. В 1910 утворилось Українське т-во лікарів у Львові. Після 1917 на Україні було організовано Єдине наук. мед. т-во, при якому функціонували секції з різних фахів, що незабаром виділилися в самостійні т-ва (хірургів, терапевтів, стоматологів та ін.). Завданнями мед. наук. т-в є популяризація наук. мед. знань серед населення, впровадження досягнень мед. науки в практику охорони здоров'я, обмін досвідом і підвищення кваліфікації членів т-ва, надання науково-методичної і практичної допомоги органам охорони здоров'я, а також участь в розробці планів перспективного розвитку охорони здоров'я і наукової роботи. В 1984 в УРСР діяло 38 спец. респ. мед. наук. т-в (див. табл.), які мають у всіх областях УРСР свої спеціалізовані обласні мед. наук. т-ва, що об'єднують у своєму складі бл. 95 тис. наук. працівників, лікарів, біологів та ін. спеціалістів. В більшості великих міст УРСР є спеціалізовані міські мед. наук. т-ва, а в районних центрах єдині мед. наук. т-ва, діяльність яких координують ради обл. відділів охорони здоров'я і обл. спеціалізованих мед. наук. т-ва (кожне за своїм фахом). Керівним органом кожного мед. наукового т-ва є респ. з'їзд, який обирає правління, приймає статут т-ва. Рада мед. наук. т-в функціонує при Вченій раді МОЗ УРСР. Респ. мед. наук. т-ва входять до складу всесоюзних мед. наук. т-в. У різні роки мед. наук. т-ва очолювали видатні укр. рад. вчені: М. М. Амосов, О. О. Богомолец, В. К. Високович, Л. В.

Громашевський, М. Ф. Гамалія, М. М. Губергрід, Д. К. Заболотний, В. І. Іванов, Р. Є. Кавецький, О. С. Коломійченко, Б. М. Маньківський, О. М. Марзєєв, Н. П. Новаченко, В. П. Образцов, М. М. Сиротинін, Ю. С. Сапожников, М. Д. Стражеско, В. А. Субботін, О. М. Хохол, В. П. Філатов, А. А. Чайка та інші вчені.

Е. П. Подрушніак.

Українське ботанічне товариство (УБТ). Науково-громадська орг-ція, яка об'єднує науковців, що ведуть дослідну, пед. або практичну роботу в галузі ботаніки і суміжних наук. Засноване 1919 в Києві як бот. підсекція Укр. наук. т-ва, у 1921—25 — бот. секція АН УРСР; під сучас. назвою — з 19.ІІІ 1925. Статут УБТ прийнято 1972. Є відділенням Всесоюзного бот. т-ва. Завданням т-ва є сприяння розвитку усіх розділів ботанічної науки, раціональному використанню і збереженню рослинних ресурсів, збагаченню флори і рослинності; впровадження в практику нар. г-ва результатів наук. робіт і винаходів членів УБТ; сприяння координації н.-д. праць з ботаніки, які проводяться різними установами і відомствами; популяризація бот. знань серед населення. УБТ склада-

ється з центр. організації у Києві, 15 відлень (Ворошиловградське, Дніпроп., Донецьке, Житомир., Івано-Фр., Лубенське, Львів., Одеське, Полтав., Сімферопольське, Тростянецьке, Ужгородське, Харків., Херсон., Чернівцеське) та 15 груп (Асканіяська, Білоцерківська, Запорізька, Криворізька, Кам'янець-Подільська, Мелітопольська, Ніжинська, Нижньоворізька, Рахівська, Севастопольська, Тернопільська, Уманська, Черкас., Хомутівська, Ялтинська). В центр. організації працюють 7 секцій: флори і рослинності; дендрології та акліматизації рослин; мікології та фітопатології; альгології; фізіології рослин; цитології, ембріології і анатомії рослин; екології та охорони рослинності. Кількість членів УБТ на 1.І 1984 — 2142 чол. Найвищим керівним органом УБТ є з'їзд; 1—4-й з'їзди відбулися 1957, 1960, 1964, 1969 (всі — у Києві), 5-й — 1972 (в Ужгороді), 6-й — 1976 (в Донецьку), 7-й — 1982 (в Ялті). Керівництво УБТ між з'їздами здійснює рада і президія ради. В різний час т-во очолювали академіки АН УРСР: О. В. Фомін (1923—35), Д. К. Зеров (1950—71). З 1972 президент т-ва — акад. АН УРСР К. М. Ситник. УБТ видає щорічник «Досягнення ботанічної науки на Україні» (з 1959).

І. О. Дудка.

Географічне товариство УРСР (ГТ УРСР). Наук.-громад. організація, яка веде теоретичну і практичну роботу в галузі географії, краєзнавства і суміжних наук, спрямовану на розвиток рад. науки, на раціональне використання природних ресурсів УРСР, їх перетворення, відтворення і охорону в інтересах підвищення добробуту народу і побудови комунізму. Т-во сприяє координації наук. досліджень, поліпшенню геогр. освіти у школі та вищих учбових закладах, пропаганді найновіших досягнень у галузі геогр. наук, розвитку краєзнавства і туризму, охороні пам'яток природи і культури тощо. ГТ УРСР — складова частина Геогр. т-ва СРСР. Засн. 1947 у Києві як його Український філіал, з 1958 — при Академії наук УРСР. Товариство складається з дійсних членів і почесних членів, об'єднаних в Київську місцьку орг-цію та відділи; при відділах створюються відділення. Найвищий орган т-ва — з'їзд (1-й відбувся 1964 у Києві; 2-й — 1970 у Львові; 3-й — 1975 у Харкові; 4-й — 1980 у Ворошиловграді). Між з'їздами роботою керує Вчена рада і президія на чолі з президентом (з 1970 — чл.-кор. АН УРСР О. М. Маринич); органами управління відділу є заг. збори (конференції), Вчена рада, президія Вченої ради. При ГТ УРСР працюють наук. секції та комісії: фіз. географії, екон. географії, географії сільських населених пунктів, шкільної географії, картографії, геоморфології, палеогеографії, гідрології, метеорології та кліматології, космічного землезнавства, туризму, спелеології та ін. Товариство використовує різноманітні форми діяльності: наук. конференції, консультації і експертизи з питань географії, видання наук. геогр. збірників та ін. друкованих матеріалів, організація лекторіїв. На 1.І 1984 у складі Київської міської організації та 30 відділів т-ва було 7840 дійсних членів.

О. М. Маринич
Українське ентомологічне товариство (УЕТ). Науково-громад. орг-ція. Створене 1949 при АН УРСР. Завданнями УЕТ є сприяння розвитку рад. науки в галузі ентомології, впровадження досягнень науки в практику сільс. і лісового г-ва, охорони здоров'я і природи, пропаганда ентомологічних знань серед широких громад. кіл. УЕТ — респ. філіал Всесоюз. ентомологічного т-ва. В його складі —

Республіканські медичні наукові товариства	Рік заснування
1. Акушерів-гінекологів	1936
2. Анатомів, гістологів і ембріологів	1957
3. Анестезіологів-реаніматологів	1964
4. Алергологів і імунологів (до 1983 — алергологів)	1972
5. Гастроентерологів	1980
6. Гематологів і трансфузіологів	1968
7. Геронтологів	1962
8. Гігієністів	1938
9. Дерматовенерологів	1922
10. Дитячих лікарів	1936
11. Ендокринологів	1965
12. Інфекціоністів	1974
13. Істориків медицини	1948
14. Кардіологів	1963
15. Лікарів-лаборантів	1969
16. Лікарів з лікувальної фізкультури і спортивної медицини (в 1949—69 — з лікарського контролю і лікувальної фізичної культури)	1949
17. Медичних генетиків	1982
18. Мікробіологів, епідеміологів і паразитологів (в 1939—74 — епідеміологів, мікробіологів і інфекціоністів)	1939
19. Невропатологів і психіатрів	1920
20. Нейрохірургів	1949
21. Нефрологів	1982
22. Онкологів	1936
23. Отоларингологів	1920
24. Офтальмологів	1935
25. Патологоанатомів	1969
26. Патологіологів	1930
27. Рентгенологів і радіологів	1931
28. Соціальних гігієністів і організаторів охорони здоров'я	1983
29. Стоматологів	1954
30. Судових медиків (в 1946—81 — судових медиків і криміналістів)	1946
31. Терапевтів	1930
32. Травматологів і ортопедів	1938
33. Урологів	1938
34. Фармакологів	1961
35. Фармацевтів	1949
36. Фізіотерапевтів і курортологів	1959
37. Фізіотерапевтів	1940
38. Хірургів	1922

12 обласних (Дніпроп., Донецьке, Закарп., Кримське, Львів., Миколаївське, Одес., Полтав., Уманське, Харків., Херсон., Чернівецьке) і одне міське (Київське) відділення. Керівним органом т-ва є рада, яка обирається на найвищому керівному органі — з'їзді. Відбулося три з'їзди: 1-й — 1949 (затвердив статут т-ва), 2-й — 1959 (обидва — в Києві), 3-й — 1980 (Ужгород). Головою т-ва 1949—58 був чл.-кор. АН УРСР Е. В. Звірозомб-Зубовський, з 1958 — акад. АН УРСР В. П. Васильєв. В кожному відділенні обираються місцеві правління, які підпорядковані раді. На 1.І 1984 т-во об'єднувало 605 чол. *В. П. Васильєв.*

Українське мікробіологічне товариство (УМТ). Науково-громадська орг-ція. Створене 1960 при АН УРСР. Діє як респ. відділення Всесоюз. мікробіол. т-ва. УМТ сприяє розвитку на Україні усіх галузей мікробіології, популяризації й пропаганді її найновіших теоретичних і практичних досягнень з метою впровадження їх у виробн., підвищенню наукової кваліфікації членів т-ва, надає допомогу спец. середнім і вищим навчальним закладам у викладанні мікробіології. На 1984 УМТ мало 16 філіалів (Київський, Дніпроп., Львів., Чернігів., Ужгород., Івано-Фр., Чернівецький, Вінницький, Донецький, Криворізький, Одес., Харків., Ладизинський, Крим., Тернопільський, Полтав.). Київ. філіал включає кілька секцій. Найвищим керівним органом т-ва є з'їзд, що обирає раду УМТ, яка в свою чергу обирає президію. Перші 4 з'їзди відбулися у Києві (1965, 1968, 1971, 1975), 5-й — у Дніпропетровську (1980). Головами УМТ були чл.-кореспонденти АН УРСР М. М. Підолічко (1965—68), С. М. Московець (1968—71), Д. Г. Затула (1971—75); з 1980 — чл.-кор. АН УРСР В. В. Смирнов. УМТ налічує 1200 членів (1984).

К. І. Андріюк.

Українське республіканське товариство паразитологів (УРТП). Науково-громадська орг-ція. Створене 1945 в Києві. Об'єднує фахівців, які працюють у галузі загальної, мед. та с.-г. паразитології, розвиває і координує наук. дослідження з паразитології, веде науково-популяризаторську й консультативну роботу. У складі УРТП — 10 філіалів (Київський, Харків., Львів., Чернівецький, Дніпроп., Одеський, Донецький, Сімферопольський, Запорізький, Ворошиловградський). Найвищим керівним органом УРТП є конференція (скликається раз на три роки), яка обирає президію (перебуває при Президії АН УРСР, Київ). Відбулося дев'ять конференцій: 1-а — 1945, 2-а — 1956 (обидві — в Києві), 3-я — 1960 (Харків), 4-а — 1963 (Львів), 5-а — 1967 (Одеса), 6-а — 1969 (Сімферополь), 7-а — 1972, 8-а — 1975 (обидві — в Білій Церкві), 9-а — 1980 (Львів). У 1973 прийнято статут т-ва. В кожному філіалі УРТП обираються місцеві правління, підпорядковані президії. Президент т-ва — акад. АН УРСР О. П. Маркевич (з 1945). На 1.І 1984 т-во об'єднувало 610 членів.

Л. П. Погребняк.

Українське фізіологічне товариство імені І. П. Павлова (УФТ). Науково-громад. орг-ція, завданням якої є сприяння розвитку фізіології, організації допомоги членам УФТ у підвищенні наук. кваліфікації, а також сприяння втіленню у життя їхніх наук. досягнень, винаходів і раціоналізатор. пропозицій, популяризації й пропаганди найновіших наук. і тех. знань та досягнень у галузі фізіології. Сучасна назва — з 1961, після того, як з Укр. т-ва фізіологів, біохіміків і фармакологів (засн. 1929) відокремилися біохіміки та фармакологи, які ство-

рили самостійні т-ва. УФТ діє як респ. відділення Всесоюз. фізіол. т-ва імені І. П. Павлова.

В складі товариства 15 місцевих відділень (Київське, Вінницьке, Ворошиловградське, Дніпропетровське, Донецьке, Запорізьке, Закарп., Івано-Фр., Кримське, Львів., Одеське, Полтав., Тернопільське, Харків., Чернівецьке). Керівний орган УФТ — рада т-ва, яка обирається на найвищому керівному органі — з'їзді. На 1.І 1984 відбулося одинадцять з'їздів: 1-й — 1929 (Харків), 2-й — 1937 (Одеса), 3-й — 1939 (Дніпропетровськ), 4-й — 1946 (Львів), 5-й — 1956 (Київ), 6-й — 1961 (Одеса), 7-й — 1964 (Донецьк), 8-й — 1968 (Львів), 9-й — 1972 (Запоріжжя), 10-й — 1977 (Одеса), 11-й — 1982 (Дніпропетровськ). В 1929—61 головою т-ва був акад. О. В. Палладін; в 1961—65 — акад. АН УРСР Д. С. Воронцов; з 1968 — акад. П. Г. Костюк. На 1.І 1984 т-во об'єднувало 1345 членів.

М. Ф. Шуба.

Українське біохімічне товариство (УБТ). Науково-громадська орг-ція. Створене 1958 при АН УРСР як респ. відділення Всесоюз. біохім. товариства після відокремлення біохіміків від Укр. товариства фізіологів, біохіміків і фармакологів (засн. 1929). Завданнями товариства є сприяння розвитку на Україні усіх галузей біохімії, активне залучення біохіміків до вирішення теоретичних і практичних питань нар. господарства, подання наук. й методичної допомоги вищим та середнім навч. закладам у викладанні біохімії, підвищення наукової кваліфікації членів товариства. На 1984 УБТ мало 15 філіалів (Київський, Харків., Одес., Дніпроп., Донецький, Львів., Чернівецький, Івано-Фр., Крим., Тернопільський, Вінницький, Полтав., Закарпатський, Запорізький, Чернігівський). Найвищим керівним органом товариства є з'їзд, що обирає центральну раду УБТ, яка з свого складу обирає президію. Відбулися чотири з'їзди: 1-й — 1965 (Чернівці), 2-й — 1971 (Львів), 3-й — 1977 (Донецьк), 4-й — 1982 (Дніпропетровськ). Організатором і першим президентом УБТ був акад. О. В. Палладін (1965—71); виконуючим обов'язки президента (з 1972) і президентом (з 1977) — акад. АН УРСР Р. В. Чаговець; з 1982 т-во очолює акад. АН УРСР М. Ф. Гулий. На 1984 УБТ об'єднувало 1514 членів.

В. К. Лішко.

Українське товариство генетиків і селекціонерів імені М. І. Вавилова (УТГіС). Науково-громадська організація. Створене 1967 в Києві при АН УРСР. Завданнями УТГіС є участь відповід. фахівців у розвитку всіх галузей генетики та селекції, підвищення кваліфікації членів товариства, реалізація результатів їх наук. досліджень, популяризація й пропаганда найновіших теоретичних і практичних досліджень з генетики і селекції тощо.

УТГіС — респ. філіал Всесоюзного т-ва генетиків і селекціонерів. До складу т-ва входить 25 відділень (Асканійське, Вінницьке, Волинське, Ворошиловгр., Дніпроп., Донецьке, Житомир., Закарп., Запорізьке, Івано-Франківське, Київ., Кіровогр., Кримське, Львів., Одеське, Полтав., Ровенське, Сумське, Тернопільське, Харків., Херсон., Хмельницьке, Черкаське, Чернівецьке, Чернігівське). Створено секції генетики і селекції рослин, генетики і селекції тварин, генетики людини, захисту навколишнього середовища. Керівними органами т-ва є центр. рада і президія, які обираються на най-

вищому керівному органі товариства — з'їзді.

Відбулося чотири з'їзди: 1-й — 1967 (затвердив статут т-ва), 2-й — 1971, 3-й — 1976 (всі — в Києві), 4-й — 1981 (Одеса). Президент т-ва — акад. АН УРСР О. О. Соколов (з 1976). На 1.І 1984 т-во об'єднувало 2584 чол.

І. А. Шевцов.

Українське гідробіологічне товариство (УГТ). Науково-громад. орг-ція. Створене 1964 при АН УРСР. Діє як респ. філіал Всесоюзного гідробіол. т-ва. Завданнями УГТ є сприяння розвитку на Україні всіх галузей гідробіології, створення умов для творчого спілкування спеціалістів, популяризація й пропаганда наук. знань й досягнень з метою ефективного впровадження їх у різні галузі нар. господарства, підвищення кваліфікації членів т-ва, надання допомоги вищим і середнім навч. закладам у викладанні гідробіології. На 1984 УГТ мало 8 відділень (Київське, Крим., Дніпроп., Харків., Одес., Львів., Чернівецьке, Херсонське).

Найвищий керівний орган — республіканська конференція, яка обирає президію товариства. Відбулося 4 конференції: 1-а — 1964 (Київ), 2-а — 1970 (Херсон), 3-я — 1975 (Чернівці), 4-а — 1981 (Севастополь). Головами президії були: акад. АН УРСР О. В. Топачевський (1964—75); доктор біол. наук Л. П. Брагінський (1975—81); з 1981 — чл.-кор. АН УРСР В. Д. Романенко. УГТ налічує 512 членів (1984).

Л. П. Брагінський.

Українське палеонтологічне товариство (УПТ). Науково-громад. орг-ція. Засноване 1977 у Києві. Завданням УПТ є сприяння розвитку палеонтології, біостратиграфії та палеобіогеографії і впровадження їхніх досягнень в нар. г-во, підготовка і підвищення кваліфікації спеціалістів в галузі палеонтології і стратиграфії, складання регіональних стратиграфічних схем, охорона геологічних пам'яток і заповідників, популяризація палеонтологічних знань, розвиток культурних і наук. зв'язків і обмін інформацією між вченими-палеонтологами УРСР та ін. країн. УПТ є респ. відділенням Всесоюзного палеонтологічного т-ва; об'єднує Київ., Львів., Харків., Донбаське, Одеське і Дніпроп. відділення. Керівним органом є рада УПТ, яку очолює президент (з 1977 — акад. АН УРСР О. С. Яворов, за ініціативою якого було створено УПТ). З часу заснування рада УПТ провела 6 сесій: 1978 (у Києві); 1979 (в Артемівську); 1980 (у Керчі); 1981 (у Полтаві); 1982 (у Ворошиловграді); 1983 (у Чернігові). Т-во налічує 187 членів (1984).

Д. Є. Макаренко.

Українське мінералогічне товариство. Наук.-громад. організація, яка веде теор. і практичну роботу в галузі мінералогії. Т-во сприяє координації н.-д. робіт у галузі мінералогії, розвитку експериментальних справ, популяризації й пропаганді найновіших знань і досягнень у галузі мінералогії серед широких верств населення, впорядкування та уніфікації мінералогічної термінології тощо. Створене 1970 в Києві за ініціативою акад. Є. К. Лазаренка на базі Укр. відділення (засн. 1954) Всесоюз. мінералогічного т-ва при Відділенні наук про Землю АН УРСР. Складається з дійсних членів, почесних членів і членів-колективів, об'єднаних у відділення. Найвищий орган т-ва — з'їзд (1-й відбувся 1970, 2-й — 1975, 3-й — 1980, всі — у Києві). Між з'їздами роботою керує рада і президія т-ва на чолі з президентом (з 1980 — чл.-кор. АН УРСР

Ю. П. Мельник). Органами управління відділення є: конференції або заг. збори; президія відділення. Т-во використовує різноманітні форми діяльності — скликає наук. конференції, організовує цикли лекцій, видає збірники наук. праць з найактуальніших питань теор. і регіональної мінералогії. На 1.1 1984 у складі т-ва було 18 відділень, які об'єднували 540 дійсних членів. Першим президентом товариства був акад. АН УРСР Є. К. Лазаренко (1970—79).

Ю. П. Мельник.

Творчі спілки

Спілка архітекторів України (САУ). Громад. творча орг-ція, що об'єднує архітекторів республіки та ін. спеціалістів, діяльність яких пов'язана з архітектурою. Засн. 1933 у Харкові. Входить до Спілки архітекторів СРСР. Завдання САУ — сприяння підвищенню рівня укр. рад. архітектури, проектуванню та буд-ву міст і сіл України, розвитку прогресивних нац. традицій і профес. рівня архітекторів тощо. Найвищий керівний орган — респ. з'їзд. Всі з'їзди відбулися в Києві: 1-й — 1937, 2-й — 1955, 3-й — 1960, 4-й — 1965, 5-й — 1970, 6-й — 1975, 7-й — 1980. З'їзд обирає виконавчий орган — правління САУ, правління — президію. Головою правління Спілки 1937—75 був засл. арх. УРСР Г. В. Головкин. З 1975 САУ очолює засл. арх. УРСР І. М. Седак. Функціонує 29 організацій Спілки в обласних центрах і ряді міст республіки. На 1.1 1984 у Спілці входило 2675 членів. При правлінні створено творчі секції: містобудування, архітектури житлових будинків, громад. споруд, ландшафтної архітектури, архітектури села, синтезу архітектури і образотворчих мистецтв, теорії архітектури та ін., а також комісії, зокрема по роботі з молодими архітекторами, архітектурній освіті та підвищенню кваліфікації, авторських правах, по пресі та пропаганді архітектури. Разом з Держбудом УРСР Спілка видає журн. «Строительство и архитектура».

І. М. Седак.

Спілка журналістів України. Творча громадська орг-ція працівників редакцій газет, журналів, телебачення і радіо, видавництва та інформаційних агентств. Створена 1959 в Києві. Налічує 10,5 тис. членів (1984). Ставить за мету сприяти творчим працівникам засобів масової інформації і пропаганди у підвищенні марксистсько-ленінської освіти, фахової майстерності у комуністичному вихованні трудящих; веде роботу в галузі підготовки і перепідготовки журналістських кадрів, взаємозбагачення творчим досвідом журналістів братніх республік, соціалістичних країн. Діяльність Спілки спрямована на зміцнення міжнародної солідарності з прогресивними журналістами світу у боротьбі за мир і дружбу між народами. Входить до складу Спілки журналістів СРСР. У рамках Спілки журналістів СРСР підтримує творчі зв'язки з Міжнародною організацією журналістів (МОЖ).

Усі члени Спілки організаційно об'єднані в 25 обласних і понад 540 первинних орг-цій. Найвищий керівний орган Спілки — з'їзд журналістів України (1-й—1959; 2-й — 1966; 3-й — 1971; 4-й — 1977; 5-й — 1982; усі з'їзди відбулися в Києві). З'їзд розглядає підсумки роботи за звітний період, накреслює перспективу, обирає новий склад правління, ревізійну комісію. Правління керує роботою Спілки між з'їздами, не рідше як один раз на рік скликає пленуми, для вирішення поточних справ обирає зі свого складу секретаріат. При правлінні створено Республі-

канську постійно діючу школу журналістської майстерності, працюють 22 творчі секції і комісії. Навчання активістів преси здійснюють 17 нар. ун-тів і 335 шкіл робіткорів (1984). У Києві, Донецьку, Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Чернівцях, у ряді ін. обл. центрів діють громад. ф-ти журналістики при вищих навч. закладах і вечірніх університетах марксизму-ленізму. Щороку Спілка проводить творчі конкурси. Кращі здобутки журналістів відзначаються Держ. премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка, Респ. премією ім. Я. О. Галана, призом «Золоте перо». З 1982 встановлено почесне звання заслужений журналіст Української РСР. Спілка видає інформаційний місячник «Журналіст України». Правління Спілки з часу її заснування очолювали укр. журналісти І. К. Сиромолотний, І. М. Педанюк, Ю. А. Лазебник, Я. Ю. Пашко. З 1969 голова правління — В. Я. Сіробаба.

Спілка кінематографістів України (СКУ). Громад. творча орг-ція. Оргбюро Спілки створено в лютому 1958. Спілка об'єднує працівників укр. кінематографії, які своєю творчістю сприяють розвитку укр. рад. кіномистецтва (режисери, кінорежисери, актори, оператори, художники, композитори, звукооператори, кінознавці, редактори, творчі працівники телебачення, інженерно-тех. працівники, що мають самостійні роботи в галузі кінотехніки). Входить до складу Спілки кінематографістів СРСР. Завданням Спілки є згуртування кінодіячів для створення на основі методу соціалістичного реалізму високоідейних, художньо досконалих фільмів, сприяння творчому зростанню кінопрацівників, ідейному та естетичному вихованню молоді, поліпшення організації фільмовиробництва та зміцнення зв'язків з працівниками кіно братніх республік. Найвищий керівний орган — респ. з'їзд, виконавчий — правління (1-й — установчий з'їзд, на якому було прийнято статут та обрано правління і секретаріат, відбувся 1963, 2-й — 1968, 3-й — 1976, 4-й — 1981; всі з'їзди відбулися в Києві). Керівництво поточною творчо-організаційною роботою здійснюють президія і секретаріат, які обирає правління. Є відділення в Одесі та на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. П. Довженка. Перший секретар правління СКУ з часу її заснування — нар. арт. СРСР Т. В. Левчук.

При СКУ працюють Укр. респ. відділення Всесоюзного бюро пропаганди кіномистецтва, комісії та секції: кінорежисерської, худож. кінематографії, наук. та документ. кіно, телебачення, актор. майстерності, мультиплікаційного фільму, критики, теорії та історії кіно, кінопрокату, науки і техніки, по роботі з творчою молоддю, кіноматографами та ін. СКУ об'єднує (на 1.1 1984) 665 членів. Разом з Держкіно УРСР видає журнал «Новини кіноекрану».

Т. В. Левчук.

Спілка композиторів України (СКУ). Громадська творча організація, що об'єднує композиторів і музикознавців УРСР. Входить до складу Спілки композиторів СРСР. Створена 1932. Завдання СКУ — сприяти митцям у створенні ідейно і художньо довершеного мистецтва, зростанні і розвитку профес. майстерності, пропагувати укр. рад. музичне мистецтво. Найвищий керівний орган — з'їзд композиторів України, виконавчий — правління. Всі з'їзди відбулися в Києві: 1-й — 1939, 2-й — 1941, 3-й — 1956, 4-й — 1962, 5-й — 1968, 6-й — 1974, 7-й — 1979, 8-й — 1984. Керівництво поточною творчо-орг. роботою здійснює президія, яку обирає правління. Правління СКУ очолювали нар. арт. УРСР Б. М. Лято-

шинський (1939—41), нар. арт. СРСР Л. М. Ревуцький (1944—48), нар. арт. УРСР Г. Г. Верьовка (1948—52), засл. діяч мист. УРСР П. О. Козицький (1952—56), нар. артисти СРСР К. Ф. Данькевич (1956—67) та Г. І. Майборода (1967—68). З 1968 голова правління — нар. арт. СРСР А. Я. Штогаренко. До складу СКУ входять Київ. міська, Харків., Одес., Донец., Львів., Дніпроп., Крим. обл. орг-ції, що об'єднують (на 1.1 1984) 247 членів. При СКУ є Укр. відділення Муз. фонду СРСР. Видає журн. «Музика».

Спілка письменників України (СПУ). Творча громадська організація, що об'єднує письменників України. Членами СПУ є поети, прозаїки, драматурги, критики, перекладачі. СПУ — складова частина *Спілки письменників СРСР*. За статутом Спілки письменників СРСР, орг-ція літераторів покликана сприяти написанню творів високого ідейно-художнього рівня, які відображають працю і боротьбу трудящих за побудову комунізму, розвивати і зміцнювати дружбу народів та нац. літератур СРСР, до-магати творчому зростанню молодих письменників, зміцнювати інтернаціональні зв'язки з літераторами зарубіжних країн, насамперед з літ. орг-ціями соціалістичних країн. Творчим методом укр. рад. письменників, як і всіх письменників Рад. Союзу, є *соціалістичний реалізм*. Спілку створено 1934 на 1-му з'їзді письменників України. Найвищий керівний орган СПУ — з'їзд письменників. Він обирає правління, яке із свого складу формує президію й секретаріат. Відбулося 8 з'їздів письменників України. 1-й з'їзд СПУ відбувся 1934 (Харків—Київ), 2-й — 1948, 3-й — 1954, 4-й — 1959, 5-й — 1966, 6-й — 1971, 7-й — 1976, 8-й — 1981 (всі — в Києві). У різний час правління СПУ очолювали І. Ю. Кулик, А. І. Сенченко, І. К. Микитенко, О. Є. Корнійчук, М. Т. Рильський, М. П. Бажан, О. Т. Гончар, Ю. К. Смолич, В. П. Козаченко, з 1979 перший секретар правління — П. А. Загребельний. При президії Спілки працюють творчі комісії. Під час Великої Вітчизн. війни 173 письменники України перебували в лавах Рад. Армії та партизанських загонах. 39 членів СПУ загинули в боротьбі з ворогом. На Україні в областях та м. Києві створено 22 письменницькі організації. До СПУ входять також рос., польс., євр., угор., молд., грецькі письменники, які живуть і працюють на Україні. На 1 січня 1984 Спілка об'єднувала 1064 літераторів. Її підпорядковані вид-во «Радянський письменник», Укрлітфонд з відділеннями в Харкові, Донецьку, Львові, Одесі. Друк. органи СПУ: газета «Літературна Україна», журнали «Вітчизна», «Радуга», «Київ», «Прапор», «Жовтень», «Донбас», «Всесвіт», «Радянське літературознавство».

П. А. Загребельний.

Спілка художників України (СХУ). Громад. творча орг-ція, що об'єднує художників і мистецтвознавців УРСР. Входить до складу Спілки художників СРСР. Засн. 1938 у Києві (з 1932 — оргбюро; 1933—38 — оргкомітет). Завданням спілки є згуртування художників і мистецтвознавців з метою створення ідейних, високохудожніх творів образотворчого мистецтва всіх видів і жанрів, а також праць з мистецтвознавства, що сприяють будівництву комунізму в нашій країні. Найвищий керівний орган — респ. з'їзд художників, який обирає правління (1-й — 1938, 2-й — 1956, 3-й — 1962, 4-й — 1968, 5-й — 1973, 6-й — 1977, 7-й — 1982; всі з'їзди СХУ відбулися в Києві). Керівництво поточною творчо-орг. роботою здійснює секретаріат,

який обирається правлінням. При Спілці працюють респ. комісії по живопису, скульптурі, графіці, плакату, монументально-декоративному та декоративно-мистецтву, худож. оформленню, кри-тиці та мистецтвознавству, театру і кіно-декорації, мистецтву та ін. При правлінні СХУ є Об'єднання молодих художників і мистецтвознавців, створено *Художній фонд УРСР*. Правління СХУ очолювали І. В. Бойченко (1938—41), нар. художник УРСР О. С. Пашенко (1941—44), нар. художники СРСР В. І. Касіяні (1944—49, 1962—68) і О. О. Шовкуненко (1949—51), нар. художник УРСР М. І. Хмелько (1951—55), нар. художники СРСР М. Дергус (1955—62), В. З. Бородай (1968—82), нар. художник УРСР О. П. Скобликов (1982—83). З 1983 голова правління — нар. художник УРСР О. М. Лопухов. СХУ об'єднує (на 1.І 1984) 2207 членів 20 обл. орг-цій. Разом з М-вом культури УРСР Спілка видає журн. «Образотворче мистецтво».

Добровільні спортивні товариства (ДСТ)

Масові орг-ції, що об'єднують осіб, які займаються фізичною культурою і спортом, туризмом. Осн. ланкою їхньої діяльності є колективи фіз. культури, спорт. клуби підприємств, установ, колгоспів, радгоспів, навчальних закладів, через які ДСТ широко впроваджують фіз. культуру в повсякденний побут рад. людей шляхом орг-ції масової фізкультурно-оздоровчої та спорт. роботи в секціях, групах, командах, що створені на виробничих, за місцем навчання, при спорт. спорудах, а також за місцем проживання і відпочинку населення. ДСТ займаються питаннями підготовки значківців комплексу «Готовий до праці і оборони СРСР» (ГПО) і спортсменів-розрядників, фізкультурно-спорт. роботою серед молоді в *дитячо-юнацьких спортивних школах*, підвищенням майстерності спортсменів, розширенням мережі спорт. споруд тощо. Діяльність ДСТ будується відповідно до статуту т-ва. Найвищим органом ДСТ є конференція (скликається не рідше як один раз на 4 роки), на якій обирається Рада т-ва. Кожне ДСТ має свій прапор, емблему, нагородні знаки. Початок фізкультурного руху на Україні було покладено 1919 Всевобучем, який створив спорт. клуб в Харкові. Пізніше в республіці з'явилися самодіяльні пролетарські осередки і гуртки з фіз. культури і спорту, багато з яких були об'єднані у комсомольську фізкультурну орг-цію «Спартак» (1922). Значну роль у розвитку фізкультурного руху на Україні відіграла діяльність спорт. осередків фізкультурного т-ва «Динамо», створення яких в УРСР почалося 1924. З 1926 посилюється розвиток профспілкових гуртків і клубів за виробничим принципом. В 1930 в країні було здійснено реорганізацію фізкультурного руху, основою якої було створення колективів фіз. культури. У 1936 ВЦРПС прийняла постанову про створення галузевих ДСТ профспілок. Протягом 1936—38 таких ДСТ на Україні було створено понад 30. В 1938—57 і 1981 з метою дальшого розвитку фіз. культури і спорту в країні проводилися укрупнення ДСТ і перехід в осн. до територіального та союзно-респ. принципу їхнього створення. На 1.І 1984 на Україні налічувалося 7 всесоюзних профспілкових ДСТ — «Буревісник» (створено 1957, об'єднує бл. 560 тис. чол.), «Авангард» (1957, понад 3 млн. чол.), «Водник» (1938, бл. 90 тис. чол.), «Локомотив»

(1936, бл. 475 тис. чол.), «Спартак» (1935, понад 2,6 млн. чол.), «Колос» (1950, бл. 4,7 млн. чол.), «Зеніт» (1936), відомче — «Трудові резерви» (1943, бл. 645 тис. чол.) та фізкультурно-спортивне т-во «Динамо» (1924), які об'єднували понад 17 млн. чол. Незмінно виступаючи з 1952 у складі збірних команд СРСР на Олімпійських іграх, спортсмени України в особистих і командних змаган-

кубків та Суперкубка Європи, 1975), «Шахтар» (Донецьк; ДСТ «Авангард» — володар кубка СРСР, 1961, 1962, 1980, 1983) та «Дніпро» (Дніпропетровськ; чемпіон СРСР, 1983); баскетбольна «Будівельник» (Київ, ДСТ «Авангард» — неодноразовий призер першості СРСР), жіноча волейбольна команда «Медін» (Одеса; ДСТ «Буревісник» — переможець Кубка володарів кубків Європи,

Українські спортсмени — чемпіони Олімпійських ігор

Товариство	Рік	Вид спорту	Товариство	Рік	Вид спорту
«Авангард»			Онищенко Б. Г.	1972	сучасне п'ятиборство
Бочарова Н. А.	1952	спортивна гімнастика	Баркалов О. С.	1972, 1980	водне поло
Гороховська М. К.	1952	»	Климова Н. Г.	1976	баскетбол
Пункін Я. Г.	1952	класична боротьба	Король П. К.	1976	важка атлетика
Рибак І. М.	1956	важка атлетика	Нагорний С. В.	1976	веслування на байдарці
Лисенко Л. І.	1960	легка атлетика	Новиков С. П.	1976	дзюдо
Астахова П. Г.	1956, 1960	спортивна гімнастика	Пострехін С. А.	1980	веслування на байдарці
Чужиков М. Ф.	1964	веслування на байдарці	Белоглазов А. С.	1980	вільна боротьба
Химич А. І.	1964	веслування на каное	Белоглазов С. С.	1980	»
Беляев В. І.	1968	волейбол	Місевич В. А.	1980	кінний спорт
Шапаренко О. М.	1968	веслування на байдарці	«Зеніт»		
Поливода А. І.	1972	баскетбол	Пинігін П. П.	1976	вільна боротьба
Коваленко С. І.	1972	»	Бяков І. І.	1980	біатлон
Курьякова Р. В.	1976	»	Кривов В. М.	1980	волейбол
Чухрай С. О.	1976, 1980	веслування на байдарці	Лашенів Ф. С.	1980	»
Кисельов В. В.	1980	легка атлетика	«Колос»		
Мовчан В. І.	1980	велоспорт	Бондарчук А. П.	1972	легка атлетика
Рохманов С. С.	1980	важка атлетика	Лобова Н. Р.	1976	гандбол
Ткаченко Н. В.	1980	легкоатлетич. п'ятиборство	Мате І. Ф.	1980	вільна боротьба
Фесенко С. Л.	1980	плавання	Погановський В. В.	1980	кінний спорт
Сидоренко О. О.	1980	»	Пророченко Т. П.	1980	легка атлетика
«Буревісник»			«Локомотив»		
Чукарін В. І.	1956	спортивна гімнастика	Крепкіна В. С.	1960	легка атлетика
Титов Ю. Є.	1956	»	Іванов В. Т.	1968	волейбол
Шахлін Б. А.	1956, 1960, 1964	»	Терешук Б. П.	1968	»
Латиніна Л. С.	1956, 1960, 1964	»	Рябчинська Ю. П.	1972	веслування на байдарці
Венгеровський Ю. Н.	1964	волейбол	Стеценко Ю. М.	1972	»
Сибіряков Е. Ф.	1964	»	Філатов Ю. М.	1972	»
Поярков Ю. М.	1964, 1968	»	Петренко С. В.	1976	веслування на каное
Лапінський Є. В.	1968	»	Зюськова Н. А.	1980	легка атлетика
Матусевас В. Л.	1968	»	Панченко Ю. П.	1980	волейбол
Михальчук В. І.	1968	»	«Спартак»		
Борзов В. Ф.	1972	легка атлетика	Голубничий В. С.	1960, 1968	легка атлетика
Іщенко М. О.	1976	гандбол	Чуканов А. О.	1976	велоспорт
Кушнірюк С. Г.	1976	»	Бобрусь Л. К.	1976, 1980	гандбол
Лагутін Ю. В.	1976	»	Глушенко Т. Г.	1976	»
Резанов О. Г.	1976	»	Захарова Г. П.	1976	»
Седих Ю. Г.	1976	легка атлетика	Карлова Л. О.	1976, 1980	»
Бураков В. В.	1980	»	Литовченко М. П.	1976	»
Лутаєва В. З.	1980	гандбол	Макаренко Т. І.	1976, 1980	»
«Водник»			Панчук Л. М.	1976	»
Манкін В. Г.	1968	парусний спорт	Турчина З. М.	1976, 1980	»
«Динамо»			Шерстюк Н. Л.	1976, 1980	»
Авілов М. В.	1972	легка атлетика	Зубарева О. В.	1980	»
Желєзняк Я. І.	1972	стріл. спорт	Красюк С. О.	1980	плавання
Куришко К. С.	1972	веслування на байдарці	Лук'яненко Н. І.	1980	гандбол
Семенець В. І.	1972	велоспорт	Одинокова Л. І.	1980	»
			Пальчикова І. Г.	1980	»
			«Трудові резерви»		
			Захарова С. Г.	1980	спортивна гімнастика

нях завоювали 142 золоті медалі, зокрема: т-ва «Авангард» — 21, «Буревісник» — 36, «Водник» — 1, «Зеніт» — 4, «Колос» — 5, «Локомотив» — 10, «Спартак» — 22, «Динамо» — 15, «Трудові резерви» — 1 (табл.). Серед провідних команд спорт. т-в — футбольні: «Динамо» (Київ; чемпіон СРСР 1961, 1966—68, 1971, 1974, 1975, 1977, 1980, 1981; володар Кубка СРСР 1954, 1964, 1966, 1974, 1978, 1982; володар європ. Кубка володарів

1982); чоловіча волейбольна «Локомотив» (Харків); жіноча гандбольна «Спартак» (Київ; чемпіон СРСР 1969—84; володар Кубка Європ. чемпіонів, 1970—75, 1977—80); регбістів «Авіатор» (Київ; ДСТ «Спартак» — чемпіон СРСР, 1978; володар Кубка СРСР, 1979, 1982); хокейна команда «Сокіл» (Київ); жіноча з хокею на траві «Колос» (Бориспіль; чемпіон СРСР, 1983) та ін.

Т. М. Войтюк.

НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО

Економіка УРСР в складі єдиного народногосподарського комплексу СРСР

Економіка Рад. України розвивається в нерозривному зв'язку з економікою ін. союзних республік і є важливою органічною частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Нар. г-во республіки має переважно індустріальний характер, частка пром-сті становить близько половини в нац. доході. В результаті загальносоюзного тер. поділу праці на Україні набули максимального розвитку ті галузі г-ва, для яких на її території склалися найсприятливіші умови. Саме цим пояснюється те, що за розмірами виробництва ряду найважливіших видів продукції (чавуну, сталі, вугілля, цукру, олії тощо) на душу населення УРСР досягла дуже високого рівня розвитку. Природні ресурси республіки використовуються раціонально в інтересах як всього Рад. Союзу, так і республіки зокрема. В той же час г-во УРСР забезпечується тими необхідними ресурсами, яких воно не має. Велику кількість лісових матеріалів, нафти й нафтопродуктів, кольорових металів, бавовни, різних тканин, машин, устаткування республіка одержує з ін. союзних республік, особливо з Російської Федерації. Розвиваючись в єдиному нар.-госп. комплексі країни пром-сть України піднялась на якісно новий рівень, в її структурі виникли нові галузі й виробництва, особливо в машинобудуванні та приладобудуванні, хім. і легкій індустрії. Значні зрушення відбулися в кооперуванні пром.

підприємств. Склалися численні міжресп. функціональні виробничо-тер. системи, які об'єднують підприємства України з підприємствами ін. союз. республік прямими виробничими зв'язками. Енергетика УРСР є складовою частиною Єдиної енерг. системи СРСР, однією з ланок, на базі яких формується єдина міжнар. електроенерг. система європ. соціалістичних країн. Інтенсивно створюється єдина мережа газопроводів СРСР. Зміцнюються зв'язки України внаслідок дальшого розвитку нафтопроводної мережі союзних республік. На основі високого рівня усуспільнення виробництва, який характерний для машинобудування, склалися функціональні системи в машинобудівному комплексі. Машинобудівні підприємства і об'єднання УРСР утворюють разом з машинобудівними підприємствами різного профілю ін. союзних республік територіальні єдності для виробництва складних сучас. машин. В результаті високого рівня усуспільнення виробництва в єдиному нар.-госп. комплексі СРСР склалися його функціональні ланки — міжгалузеві нар.-госп. комплекси. Найбільш характерні з них — агропромисловий комплекс (АПК), паливно-енергетичний, лісопромисловий, ряд машинобудівних та ін. Такі нар.-госп. комплекси об'єднують відповідні галузі г-в союзних республік в єдине ціле. Сучасна економіка УРСР пов'язана з економікою ін. союзних республік не лише обмінними функціями, єдиною сферою обігу, а й безпосередньо виробничо-тер. зв'язками. Розвиток зв'язків у сфері обігу і сфері безпосереднього виробн. на основі функціональних виробничо-тер. систем — одна з найважливіших рис єдиного нар.-госп. комплексу СРСР, наслідок висо-

кого рівня усуспільнення трудової діяльності в економіці розвинутого соціалізму.

В процесі формування нар.-госп. комплексу УРСР в нерозривному зв'язку з економікою всіх інших союзних республік високими темпами зростає його екон. потенціал (табл. 1). Вдосконалювалася структура нар. г-ва республіки, що, зокрема, характеризується зрушеннями в розподілі населення, зайнятого в нар. г-ві, за його галузями (табл. 2). Питома вага пром-сті в продукції нар. г-ва УРСР менша, ніж по країні в цілому, а с. г. більша, що зумовлено більш сприятливими умовами УРСР для розвитку с. г. Це позначається на галузевій структурі *національного доходу* республіки, яка помітно відрізняється від структури нац. доходу всієї країни (див. у цьому томі розділ *Добробут народу*). Великі зміни відбулися в розміщенні продуктивних сил УРСР. Найважливіші з них — це розвиток економіки зх. областей і ліквідація екон. відсталості їх. За роки Рад. влади на тер. зх. областей були проведені геологорозвідувальні роботи, в результаті яких виявлено поклади кам. вугілля, нафти, природних горючих газів, самородної сірки, руд кольорових металів, різної сировини для хім. індустрії і пром-сті буд. матеріалів. На базі природних багатств цієї території створено Львівсько-Волинський вуг. басейн, Прикарпатський район нафтогазової, хім., деревообробної та ін. галузей промисловості. В зх. областях великі капіталовкладення спрямовувалися на розвиток машинобудування й енергетики, буд. індустрії і розширення виробництва предметів нар. споживання.

Докорінно змінилося с. г. На основі соціалістичної реконструкції, проведеної за післявоєнні роки, було вдосконалено структуру і спеціалізацію сільськогосп. виробництва (див. у цьому томі розділ *Сільське господарство*). Найбільш істотними змінами у розміщенні продуктивних сил УРСР є також перетворення Донбасу і Придніпров'я на єдиний виробничо-тер. комплекс із всебічно розвинутою пром-стю та інтенсивним с. г.; створення великих пром. агломерацій — Харківської, Київської, Дніпропетровсько-Дніпродзержинської, Одеської; створення нових паливних баз (Львівсько-Волинський вугільний басейн, Зх. Донбас, райони газової і нафтової пром-сті на Прикарпатті та Лівобережжі); розвиток пром-сті в Нижньому Придніпров'ї (Херсон, Каховка та ін.); перетворення на важливі пром. центри міст колишніх агр. районів (Вінниця, Хмельницький, Полтава, Кременчук, Черкаси, Чернігів, Суми та ін.). Новим етапом у розвитку економіки Рад. України є одинадцята п'ятирічка (1981—85). Рішеннями XXVІ з'їзду КПРС і XXVІ з'їзду Комунистичної партії України передбачено дальший розвиток усіх галузей матеріального виробництва, значне поліпшення використання виробничих потужностей і трудових ресурсів, раціональніше витрачання сировини, матеріалів, електроенергії.

Т а б л и ц я 1. Основні показники економічного й соціального розвитку УРСР (1940=1)

	1950	1970	1975	1980	1981	1982
Вся продукція промисловості	1,1	8,3	11,8	14,3	14,7	15,1
електроенергетики	1,2	13,6	19,3	23,9	23,4	24,2
чорної металургії	1,1	5,6	6,9	7,1	7,1	7,1
хімічної та нафтохімічної промисловості	1,0	21,0	35,6	47,1	50,0	51,4
машинобудування і металообробки	1,4	21,9	38,4	56,8	60,0	62,5
Валова продукція сільського господарства	0,9	1,9	2,0	2,1	2,1	2,2
рослинництва	0,8	1,7	1,6	1,7	1,7	1,9
тваринництва	1,1	2,5	2,8	2,9	2,9	3,0
Вантажооборот:						
залізничного транспорту	1,2	5,3	6,4	6,5	6,6	6,6
річкового транспорту	1,0	5,6	8,2	9,9	10,2	10,5
автомобільного транспорту	2,2	24,9	35,1	42,0	43,7	45,1
Введення в дію основних фондів	2,5	15,3	20,2	22,6	22,4	23,8
Капітальні вкладення	2,4	14,0	18,9	20,4	20,4	21,0
Середньорічна кількість робітників і службовців у народному господарстві	1,0	2,5	2,8	3,0	3,1	3,1
Роздрібний товарооборот державної і кооперативної торгівлі	1,6	6,3	8,4	10,3	10,7	10,6

В одинадцятій п'ятирічці розширення діючих підприємств і нарощування виробництва продукції здійснюється без збільшення чисельності працюючих. Обмежується зростання великих міст і великих індустріальних центрів. Значна увага приділяється розвитку економічно перспективних малих і середніх міст. Впроваджуються комплекс заходів щодо охорони навколишнього середовища. Серед споруджуваних нових об'єктів переважають підприємства паливно-енерг. комплексу, по обслуговуванню с. г. і переробці с.-г. сировини, а також по випуску товарів нар. споживання. Випереджаючими темпами розвиваються енергетичне і хім. машинобудування, електротех. пром.-сть, верстатобудування й приладобудування, виробн. машин для тваринництва і кормовиробництва, для випуску товарів нар. споживання. Значну роль відведено нар. г-ву УРСР у виконанні Енергетичної програми СРСР, розробленої відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС.

Важливі завдання поставлені перед агропромисловим комплексом республіки. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС розроблено *Продовольчу програму СРСР* на період до 1990 року. На базі її положень відповідну програму розроблено й

для республіки. Нарощування виробництва всіх видів сільськогосп. продукції і зміцнення зв'язків з переробною пром.-стю дасть можливість збільшити обсяг продукції харч. індустрії. Зросте вантажооборот усіх видів транспорту, посиляться координація їхньої роботи, удосконалиться використання трансп. засобів, зміцниться матеріально-тех. база транспорту. На основі всебічного розвитку економіки республіки передбачено дальше зростання нар. добробуту. В результаті здійснення плану одинадцяті п'ятирічки реальні доходи в розрахунок на душу населення в СРСР, у т. ч. в УРСР, підвищаться на 16—18 %, відповідно зростуть сусп. фонди споживання, збільшаться роздрібний товарооборот, поліпшаться житл. умови й побутове обслуговування населення, вдосконалюватимуться нар. освіта і охорона здоров'я населення. Дальше зростання економічного потенціалу республіки збільшить її внесок у загальносоюзну економіку, розширить і поглибить господарські зв'язки з ін. союзними республіками на основі дальшого вдосконалення територіального поділу праці.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23—25; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 22 листопада 1982 року. К., 1982; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 26—27 грудня 1983 року. К., 1984; Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лютого 1984 року. К., 1984; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квітня 1984 року. К., 1984; Шербицький В. В. Радянська Україна. К., 1982; Волобой П. В., Поповкін В. А. Проблеми територіальної спеціалізації і комплексного розвитку народного господарства Української РСР. К., 1972; Ляшко О. П. Українська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Економіка Советской Украины 1945—1975 гг. К., 1975; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977; Масол В. А. Экономика УССР в едином народнохозяйственном комплексе страны. К., 1981; Экономика Украинской ССР в едином народнохозяйственном комплексе. К., 1982.

М. М. Паламарчук.

ПРОМИСЛОВІСТЬ

Загальна характеристика

Промисловість УРСР є невід'ємною ланкою *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Як і в країні в цілому, пром.-сть республіки — осн. і провідна галузь сусп. матеріального виробн., яка забезпечує потреби нар. г-ва в паливі, енергії, сировині, матеріалах, постійне тех. переозброєння всіх сфер і галузей економіки, а також задовольняє різні потреби населення. У пром.-сті створюється бл. $\frac{1}{2}$ національного доходу республіки, що зумовлює її вирішальний вплив на процес соціалістичного розширеного відтворення. В СРСР пром.-сть базується на провідній формі соціалістичної власності — державній (загальнонародній) власності. Їй притаманні плановірність, динамічність і збалансованість розвитку. За економічним призначенням, використанням продукції та її роллю в процесі відтворення промислові виробн. поділяють на дві групи: виробництво засобів виробництва (група «А») і виробництво предметів споживання (група «Б»). В УРСР, як і по країні в цілому, випереджаюче протягом тривалого періоду зростання продукції групи «А» сприяло здійсненню в історично короткий строк лєнінського плану соціалістичної *індустріалізації*, створенню й нарощуванню потенціалу базових галузей пром.-сті. Це було необхідною умовою підвищення рівня розвитку всіх продуктивних сил країни. В період розвинутого соціалістич. суспільства є об'єктивні передумови для зближення темпів зростання продукції груп «А» і «Б», здійснення курсу на випереджаюче зростання виробн. предметів споживання з метою дальшого підвищення *добробуту* народу. Пром.-сть республіки характеризується складною, всебічно розвинутою галузевою структурою. Вона представлена потужним паливно-енерг. і металургійним комплексом, багатогалузевим сучас. машинобудуванням, хім. і нафтохім. пром.-стю, виробн. буд. матеріалів, легкою і харч. галузями та ін. Всього індустрія УРСР

налічує близько 300 галузей. При цьому галузі обробної пром.-сті розвиваються більш високими темпами, ніж добувної. Таке співвідношення характеризує високорозвинуту економіку. Зародження капіталістичного виробн. на Україні належить до 18 ст. В цей період виникали мануфактурні підприємства: сукольні, полотняні, склоробні, збройові та ін. В 18—19 ст. розвивалися металургія, металообробка, миловаріння, шкіряна, фарфоро-фаянсова, харчова галузі пром.-сті; виникла цукрова пром.-сть. Розвиток г-ва в 1-й пол. 19 ст. на Україні,

як і в усій Рос. д-ві, характеризувався розкладом феод.-кріпосницьких і зростанням товарно-грош. відносин. Посилився сусп. поділ праці. Пром.-сть набула рис великого виробництва. Напередодні скасування кріпацтва 1861 у пром.-сті і на ремісничих підприємствах працювало понад 200 тис. чол., причому більше половини робітників на підприємствах були вільнонайманими. Після реформи 1861 розвиток капіталізму в усіх галузях економіки помітно прискорився. За 1869—97 кількість ф-к і з-дів на Україні збільшилася в 2 рази, обсяг продукції зріс

Таблиця 2. Розподіл населення, зайнятого в народному господарстві, за галузями (без тих, хто навчається; в %)

Галузі	1960		1970		1975		1982	
	УРСР	СРСР	УРСР	СРСР	УРСР	СРСР	УРСР	СРСР
Всього зайнято в народному господарстві	100	100	100	100	100	100	100	100
У промисловості та будівництві	28,9	32	36,2	38	37,5	38	39	39
У сільському й лісовому господарстві (включаючи особисте підсобне господарство)	46,5	39	30,6	25	26,2	23	22,1	20
На транспорті і в зв'язку з торгівлі, громадському харчуванні, матеріально-технічному постачанні й збуті, заготівлях	5,9	7	7,6	8	8,1	9	8,4	9
В охороні здоров'я, фізкультурі й соціальному забезпеченні; в народній освіті, культурі й мистецтві; в науці і наук. обслуговуванні	4,9	6	7,0	7	7,6	8	7,7	8
В апараті органів державного управління, органів управління кооперативних і громадських організацій, в кредитуванні й державному страхуванні	9,7	11	13,4	16	14,5	16	16,0	17
В ін. галузях народного господарства (житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування населення та ін.)	1,6	2	1,9	2	2,1	2	2,3	2
	2,5	3	3,3	4	4,0	4	4,5	5

більш як у 6 раз. У 2-й пол. 19 ст. почалося інтенсивне освоєння багатих родовищ корисних копалин півдня України — вугілля, заліз. руди, марганцю, кам'яної солі. Внаслідок цього Україна вже на поч. 20 ст. стала осн. вугільно-металург. базою Росії. Тут сформувалися великі осередки індустрії — Донецький вуг.-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий басейни. Україна була органічною складовою частиною всеросійського ринку. Особливості перероблення капіталізму в імперіалізм у Росії (включаючи підвищення рівня концентрації виробн. і розширення товарного ринку) були властиві й розвитку капіталізму на Україні. Тут утворилися великі монополії у цукровій пром-сті — синдикат цукрозаводчиків (1887), в металургії — «Продамет» (1902), у вуг. пром-сті — «Продвугілля» (1904) та ін. В 1900 на Україні працювало 5301 пром. підприємство (бл. 20 % їхньої заг. кількості в Росії), де було зайнято понад 300 тис. робітників (майже 14 % робітників гірничодобувної та обробної пром-сті Росії), було виготовлено продукції на суму бл. 557 млн. крб., або бл. 17 % всієї пром. продукції країни. В 1900 на Південь Росії (перш за все Україну) припадало понад 51 % виплавки чавуну й сталі, майже 65 % видобутку кам. вугілля. У гірничій і металург. пром-сті панував іноз. капітал. Екон. криза 1900—03, що охопила пром-сть всієї Росії, призвела до застою в індустрії України. Процес концентрації в пром-сті умовив виникнення 1908 синдикатів «Продаруд», «Трубопролаз», 1909 — «Проволока». За концентрацією робочої сили виділялися машинобудування і металообробка. В 1910 у цій галузі на Україні було 7 підприємств з кількістю робітників від 500 до 1 тис. чол. і 10 підприємств з кількістю робітників понад 1 тис. чол. Після екон. депресії почалося нове пром. піднесення. Заг. кількість робітників у великій пром-сті України зросла з 481 тис. 1910 до 631 тис. 1914. Особливо інтенсивно розвивалася вугільно-металург. пром-сть Донбасу. В цей період пром-сть України відігравала значну роль у виробн. багатьох найважливіших видів пром. продукції в Росії — кам. вугілля, електроенергії, марганцевої та заліз. руд, чавуну, сталі, прокату, цукру тощо. Однак у галузевій структурі пром-сті переважали гірнич., металург. та харчова галузі, частка яких у валовій продукції всієї пром-сті 1912 становила понад 80 %, в той час як питома вага машинобудування і металообробки ледве перевищувала 10 %.

Перебудова пром-сті на Україні в роки 1-ї світової війни позначилася перш за все на скороченні багатьох підприємств легкої, харч. та ін. галузей пром-сті. На 30—50 % зменшилися виробн. чавуну, сталі, прокату, заліз. руди, цукру. Переорієнтація пром-сті на виконання воєнних замовлень призвела до дальшої концентрації виробн., зростання монополій. Зокрема, 1917 Південнорос. Дніпровське металург. т-во складалося з 12 підприємств різних галузей, на яких працювало 30 тис. робітників. На поч. 1917 на Україні налічувалося 893 тис. пром. робітників, 73 % з них було зайнято у важкій індустрії. На великих підприємствах з кількістю робітників понад 500 чол. зосереджувалося 66 % пром. пролетаріату.

Після взяття влади в свої руки робітн. клас Росії, в т. ч. й України, під керівництвом Комуністичної партії приступив до усунювання засобів виробництва шляхом націоналізації їх. Згідно з постановою ВЦВК від 14 (27).XI

1917 в країні на підприємствах було запроваджено робітничий контроль. Націоналізації і соціалістичній перебудові промисловості сприяло створення відповідно до декрету ВЦВК від 2 (15).XII 1917 Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ). На цей орган були покладені завдання по регулюванню й керівництву екон. життям країни, організації нар. г-ва і держ. фінансової системи. У грудні 1917 Всеукр. з'їзд Рад, який відбувся в Харкові, проголосив Україну Рад. соціалістичною республікою. Об'єднана конференція профспілок металістів і гірників Донецького і Криворізького басейнів (Харків, грудень 1917) одностайно висловилася за націоналізацію гол. галузей пром-сті. В першу чергу націоналізувалися підприємства вуг., металург. пром-сті і машинобудування, які мали загальнодерж. значення. Націоналізація пром-сті на Україні завершилася 1920 після повного розгрому іноз. інтервенції і внутр. контрреволюції. Було націоналізовано 11 тис. підприємств, на яких працювало 82,2 % робітників і налічувалося понад 90 % всіх мех. двигунів. Перехід до мирного буд-ва на Україні, як і в усій країні, здійснювався у важких умовах розрухи. Заг. обсяг пром. продукції 1920 становив приблизно 10 % рівня 1913.

Особливу увагу партія приділяла відродженню важкої індустрії. Планомірний процес відбудови й розвитку нар. г-ва почав здійснюватися в результаті розробки першого загальнодерж. перспективного плану розвитку нар. г-ва країни на основі лєнінського плану ГОЕЛРО, схваленого 8-м Всеросійським з'їздом Рад 29.XII 1920. Планом, зокрема, передбачалося збільшити заг. обсяг пром. виробн. країни в 2 рази, в т. ч. виробн. електроенергії — в 4 рази. На Україні планом ГОЕЛРО намічалось спорудити 4 районні електростанції (теплові) і Дніпровську ГЕС.

Велику роль в об'єднанні зусиль по відбудові нар. г-ва відіграло створення 30.XII 1922 Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Братерська допомога всіх народів країни, в першу чергу великого рос. народу, прискорила відродження пром-сті України. Союзний уряд виділив на це майже третину всіх капітальних вкладень. Запровадження 1921 нової економічної політики вимагало змін структури і методів роботи госп. органів. Управління пром-стю України постановою ВУЦВК від 20.IX 1923 покладалося на ВРНГ УРСР. На кінець 1925 в республіці працювало 11 підприємств чорної металургії, з яких 8 мали повний металург. цикл. Однак виплавка чавуну досягла лише 58 % рівня 1913, сталі — 63 %. Розвивалися інші галузі індустрії — машинобудування, легка, харчова, поліграфічна промисловість. У 1925/26 валова продукція ценової пром-сті України становила 98,5 % довоєнного обсягу. Капітальні вкладення в пром-сть республіки (без затрат на електрифікацію) зросли з 54 млн. крб. в 1923/24 до 217 млн. крб. в 1925/26. При цьому вперше в історії радянської пром-сті понад 11 % коштів виділялося на новобудови. Частка соціалістичного сектора у великій пром-сті України перевершила 90 %. У відбудовний період було закладено міцні основи для здійснення лєнінського плану соціалістичної індустріалізації, для побудови в СРСР фундаменту соціалістичного суспільства.

Курс на соціалістичну індустріалізацію країни був проголошений на XIV з'їзді ВКП(б) (грудень 1925). Україна залишалася одним з осн. районів фаб.-зав. пром-сті. В 1927 її частка становила 77,5 %

видобутку вугілля в країні, 72,8 % виплавки чавуну, більше половини продукції с.-г. машинобудування. Разом з тим у пром-сті УРСР мали місце й істотні диспропорції. Якщо частка кам.-вуг. пром-сті, машинобудування і металообробки 1926 становила 41,6 % валової продукції всієї пром-сті (зокрема, машинобудування — 8,6 %), то були слабо розвинуті хім. та ряд ін. галузей важкої і легкої пром-сті, що не давало можливості комплексно використовувати сировинні ресурси, спричиняло нерациональні перевезення сировини і готової продукції. Відносно низька питома вага машинобудування стримувала тех. переозброєння нар. г-ва. За перші роки індустріалізації (1927—29) на Україні стали до ладу бл. 400 пром. підприємств. Враховуючи ту роль, яку була покликана відіграти пром-сть республіки в індустріалізації країни, на її розвиток протягом 1925/26—1927/28 спрямовувалося 50 % заг. суми капітальних вкладень у пром-сть СРСР. Перша п'ятирічка України, складована частиною єдиного плану розвитку нар. г-ва країни, була схвалена на II Всеукр. конференції КП(б)У (квітень 1929) і затверджена на 11-му Всеукр. з'їзді Рад. Осн. завдання першого п'ятирічного плану щодо розвитку пром-сті України, як і країни в цілому, було виконано за 4 роки і 3 місяці. Високими темпами відбувалося оновлення основних фондів. У галузі енергетики послідовно здійснювався план ГОЕЛРО. Приріст потужностей в електроенергетиці республіки становив 936 тис. кВт. Середньорічний темп приросту виробн. електроенергії досяг 26,7 %, тоді як темп приросту всієї пром. продукції становив 19,4 %. В Донбасі стали до ладу 53 шахти. В металургію за цей період було вкладено чверть заг. обсягу ресурсів, використаних пром-стю для приросту осн. фондів. У 1930 почалося спорудження «Азовсталі», 1931 — «Криворіжсталі». В 1932 із введенням в дію з-ду «Дніпро-спецсталь» (Запоріжжя) покладено початок електрометалургії України. В 1930 почалося буд-во Дніпровського алюмінієвого заводу в Запоріжжі. Продукція машинобудування і металообробки зросла на Україні за п'ятирічку в 4,5 рази. Найбільшого новобудового став Новокраматорський з-д важкого машинобудування. Успішно розвивалися й інші галузі індустрії. Збудовано потужний Рубіжанський комбінат по виробн. анілінових барвників. У 5 раз зросло виробництво мінеральних добрив. Виникли нові підприємства легкої і харч. пром-сті. В другій п'ятирічці (1933—37) по суті була завершена соціалістична реконструкція пром-сті. Сума капітальних вкладень у пром-сть України порівняно з першою п'ятирічкою збільшилася майже у 2 рази, обсяг пром. продукції 1937 зріс у 2,2 рази порівняно з 1932. За роки перших двох п'ятирічок відбулися глибокі перетворення в структурі пром-сті УРСР. Республіка зберігала своє значення осн. вуг.-металург. бази країни, при цьому частка машинобудування і металообробки зросла з 11,1 % 1913 до 25,8 % 1932 і 29,2 % 1937. Розвивалися турбо- і дизелебудування, верстатобудування, тракторобудування, виробн. устаткування для гірничої і металург. пром-сті та ін. нові галузі. Дальшого розвитку набула промисловість України в роки третього п'ятирічного плану (1938—42), схваленого XVIII з'їздом ВКП(б) (березень 1939). В УРСР виробн. валової продукції пром-сті 1940 перевищило рівень 1913 у 7,3 рази. При цьому обсяг продукції машинобудування зріс в 50 раз, виробн. електроенергії — в 23, виробн. найважливіших видів продукції паливно-мета-

дург. комплексу України — 3—4 рази. Різко зросло виробництво найважливіших видів продукції на душу населення, зокрема електроенергії з 15 кВт год 1913 до 299 у 1940, вугілля відповідно — з 647 кг до 2018 і чавуну — з 82 кг до 232 кг, цементу — з 7,6 кг до 29,3 кг, мін. добрив (в ум. одиницях) — з 1,0 кг до 24,4 кг.

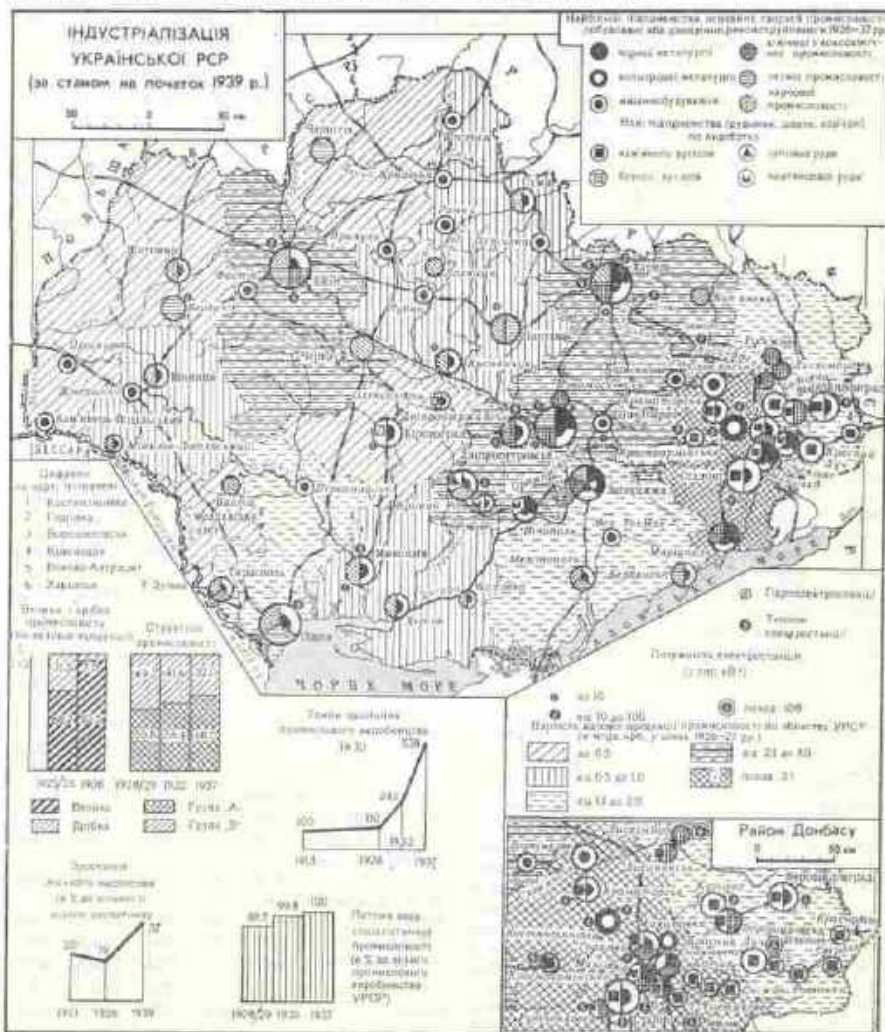
Частка республіки в загальносоюзному виробництві чавуну 1940 становила 64,7 %, сталі — 48,6 %, залізної руди — 67,6 %, вугілля — 50,5 %, електроенергії — 23,7 %, магістральних паровозів — 73,4 %, с.-г. машин — 48,8 %, металург. устаткування — 67,5 %, мінеральних добрив — 31,3 %, цукру — 73,0 %. В передвоєнні роки почався прискорений розвиток індустрії зх. областей, які 1939—40 позб'єдналися з Рад. Україною. З перших днів Великої Вітчизн. війни всі галузі пром-сті країни, у т. ч. України, перейшли на задоволення потреб фронту. Евакуація устаткування і людських ресурсів України на Схід СРСР стала найважливішою частиною перебудови нар. г-ва на воєнний лад. У першу чергу було евакуйовано підприємства оборонної, металургійної, хімічної, машинобудівної та інших провідних галузей промисловості.

Німецько-фашистські загарбники заповняли пром-сті України великих збитків. Всього було зруйновано понад 16 тис. пром. підприємств, включаючи великі з-ди, шахти й рудники Донбасу та Придніпров'я. Після визволення окупованих ворогом територій відразу почалися відбудовні роботи. 21.VIII 1943 Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». В 1943 союзний Уряд виділив на ці цілі Україні 670 млн. крб., а всього за роки війни на відбудовні роботи витрачено 18,3 млрд. крб. РРФСР та ін. союзні республіки подавали братерську допомогу Україні устаткуванням, матеріалами, кваліфікованими кадрами. До кінця війни на всій тер. республіки було введено в дію майже 30 % довоєнних виробничих потужностей, відбудовано й споруджено 3 тис. великих пром. підприємств.

В 1946 УРСР разом з усією країною приступила до виконання першого післявоєнного п'ятирічного плану (1946—50) відбудови й розвитку нар. г-ва. Уже 1947 стали до ладу три турбіни Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, за перші три роки п'ятиріччя було відбудовано найбільші теплові електростанції республіки — Зуйську, Штерівську й Курахівську. Потужність усіх електростанцій України за четверту п'ятирічку була не лише відновлена, а й перевищила довоєнну на 600 тис. кВт. Успішно відбудовувалися й розвивалися маш.-буд. з-ди. На поч. 1947 встановлений верстатний парк налічував $\frac{1}{3}$ довоєнного. В 1948 досяг довоєнної потужності Новокраматорський маш.-буд. з-д, почали давати продукцію Ворошиловград. з-д трансп. машинобудування ім. Жовтєвої революції, Харків. турбогенераторний та Харків. тракторний з-ди. Зароджувалося автомобілебудування. Налагоджувалося виробн. товарів нар. споживання. Випуск бавовняних тканин у четвертій п'ятирічці перевищив довоєнний рівень в 1,5 рази. Виробництво цукру 1950 зросло порівняно з 1945 у 5,5 рази. В 1950 заг. обсяг пром. виробництва в УРСР порівняно з 1940 зріс на 15 %. Продукція машинобудування перевищила довоєнний рівень на 44 %. Разом з тим внаслідок змін у розміщенні продуктивних сил, що відбулися за роки війни, зростання частки сх. району у заг.

індустріальному потенціалі країни питомо вага УРСР у загальносоюзному виробн. ряду видів продукції 1950 стала відносно нижчою порівняно з 1940: чавуну — 47,8 % проти 64,7 %, сталі — 30,6 % проти 48,6 %, вугілля — 29,9 % проти 50,5 %, електроенергії — 16,1 % проти 23,7 %. Однак потужність індустрії України в економіці Союзу РСР і надалі займала передові позиції і робила важливий внесок у справу дальшого зміцнення соціалістичного суспільства. У 50-х — 1-й пол. 60-х рр. трудящі України разом з усім рад. народом зробили вирішальний крок уперед на шляху завершення будівництва соціалізму. В цей період було створено матеріально-тех. базу зрілого соціалістичного суспільства. В УРСР тільки за роки п'ятої п'ятирічки (1951—55) збудовано і введено в дію понад 500 великих пром. підприємств. Виплавка сталі за ці роки зросла більш як у 2 рази, чавуну — на 81 %, прокату — майже вдвоє, алюмінію — у 3,7 рази, продукція машинобудування і металообробки — у 2,3 рази. Розширилося виробн. дизелів, електродвигунів, вугільних комбайнів. Освоєно виробн. нових типів і марок машин та устаткування, в т. ч. металорізальних верстатів, гідравлічних та ін. спец. пресів, устаткування для електростанцій тощо. Розвиинулися нафто-

і газодобувна галузі. Заг. обсяг валової продукції пром-сті республіки 1955 перевищив рівень 1950 на 91,4 %. Відбувалося прискорене нарощування індустріального потенціалу зх. областей України. Тут почалося освоєння нового Львівсько-Волинського вуг. басейну. На великий пром. центр перетворився Львів, розвивалися всі області цього регіону. Успішно розвивалася пром-сть України і в наступні роки. За шосту п'ятирічку (1956—60) валова продукція індустрії зросла ще на 66,5 %. Рівень 1950 був перевершений у 3,2 рази. Частка України в загальносоюзному видобутку вугілля зросла з 29,9 % 1950 до 33,8 % 1960, виробн. електроенергії зросло до 18,4 % проти 16,1 % 1950. На кінець шостої п'ятирічки на Україні виплавлялося більше половини чавуну і бл. 40 % сталі, що вироблялися в країні. Протягом 1951—60 обсяг продукції машинобудування і металообробки збільшився в 4,7 рази, виробн. мінеральних добрив — у 2,5 рази. Осн. пром.-виробничі фонди України за цей період зросли у 2,7 рази. Сталі до ладу Херсон. бавовняний комбінат, Полтав. і Київ. бавовнопрядильні ф-ки, ряд трикотажних ф-к. Випуск взуття зріс у 2,7 рази, виробн. м'яса — у 2 рази, тваринного масла вироблено в 3,1 рази більше, ніж 1950.

Комуністична партія і Рад. уряд приділяв постійну увагу вдосконаленню управління пром-стю. Дальше поліпшення системи управління відбулося після Вересневого пленуму ЦК КПРС 1965, який визнав за необхідне посилити роль екон. стимулювання пром. виробн. З метою ліквідації тер. розчленування в управлінні галузями індустрії посилювалися централізоване держ. управління, роль галузевих м-в і водночас розширювались права союзних республік, підвищувалась їхня відповідальність за збільшення внеску в зміцнення екон. могутності СРСР. Протягом 1961—65 відбувалося даліше нарощування пром. і науково-тех. потенціалу країни в цілому і кожної республіки зокрема. Валова продукція пром-сті УРСР за цей період збільшилася на 53 %. Майже у 2 рази зріс випуск електроенергії — з 53,9 млрд. кВт · год 1960 до 94,6 млрд. кВт · год 1965. Значним був приріст потужностей чорної металургії, за рахунок чого було одержано понад 20 % вироблених у республіці чавуну, сталі й прокату. В структурі пром. виробн. відбувалося даліше збільшення частки таких прогресивних галузей, як машинобудування і металообробка, хім. пром-сть. За 1961—65 в УРСР було споруджено бл. 300 нових і реконструйовано бл. 400 підприємств легкої і харч. пром-сті. Випуск продукції легкої пром-сті зріс більше як у 1,2 раза, харч. пром-сті — в 1,5 раза, товарів культурно-побутового призначення і госп. вжитку — вдвоє. Україна стала республікою з гармонійною структурою пром-сті. В зх. областях Укр. РСР прискорена індустріалізація дала змогу в історично короткий строк ліквідувати екон. відсталість, усадковану від капіталізму. Якщо в цілому по республіці випуск пром. продукції 1965 проти 1940 зріс у 5,6 раза, то по Львівській обл. — у 19,8, Ровенській — у 12,4, Волинській — у 10,7, Тернопільській — у 8,8, Чернівецькій — у 7,7, Івано-Франківській — у 7,3 раза.

Створення міцної індустріальної бази дало змогу приступити до великомасштабної індустріалізації соціалістичного с. г., до тех. переоснащення ін. галузей і сфер нар. г-ва. Воно стало необхідною умовою підвищення нар. добробуту, вдосконалення виробничих відносин соціалістичного суспільства.

Новими віхами на шляху зміцнення зрілої соціалізму стали наступні п'ятиріччя. Особливістю розвитку пром-сті у восьмій п'ятирічці (1966—70) став перехід на нову систему планування та екон. стимулювання, зумовлений рішеннями Вересневого пленуму ЦК КПРС 1965. У восьмій п'ятирічці при послідовному нарощуванні пром. потенціалу здійснювалися структурні зрушення спрямовані на підвищення ролі галузей, що визначають тех. прогрес в усіх ланках нар. г-ва. Якщо заг. обсяг продукції пром-сті в УРСР зріс в 1,5 раза, то машинобудування і металообробка — на 76 %, хім. і нафтохім. пром-сті — на 89 %. Стало до ладу понад 260 великих підприємств, зокрема 27 нових маш.-буд. з-дів; освоєно бл. 400 нових видів хім. продукції. В 1966—70 істотно зблизилися темпи зростання виробництва засобів виробництва і випуску товарів нар. споживання. Легка пром-сть за ці роки розвивалася випереджаючими темпами. Середньорічний приріст її продукції становив 12,5 % проти 8,5 % по пром-сті в цілому. Велику увагу в роки восьмої п'ятирічці було приділено розміщенню новобудов у невеликих і серед. містах республіки. Це активізувало зростання їх, сприяло раціональнішому використанню місц. трудових, сировинних та інших ресурсів.

Відповідно до рішень XXIV з'їзду КПРС у дев'ятій п'ятирічці (1971—75) здійснено комплекс заходів щодо істотного підвищення віддачі наявних величезних нар.-госп. ресурсів. Заг. обсяг пром. продукції зріс за ці роки на 41 %, у т. ч. продукція машинобудування і металообробки — на 75 %, хім. і нафтохім. пром-сті — на 69 %, електроенергетики — на 42 %. За рахунок підвищення продуктивності праці забезпечено майже $\frac{1}{5}$ всього приросту продукції проти $\frac{2}{3}$ у восьмій п'ятирічці. Майже на $\frac{1}{3}$ зросло виробн. товарів нар. споживання.

В десятій п'ятирічці (1976—80) згідно з рішеннями XXV з'їзду КПРС послідовно здійснювався курс партії на піднесення матеріального і культур. рівня життя народу на основі динамічного і пропорційного розвитку сусп. виробн. і підвищення його ефективності, прискорення наук.-тех. прогресу, підвищення продуктивності праці, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва. В результаті втілення в життя завдань десятої п'ятиріччя великі зрушення відбулися в структурі пром-сті республіки. Вони були пов'язані з інтенсивнішим використанням створеного потужного виробничого потенціалу в фондомістких галузях важкої індустрії, підвищенням частки переробних і обробних галузей, а також виробн., що випускають трудомістку, технічно складну продукцію, при відносному зменшенні частки паливо-, енергомістких і сировинних виробництв. Так, питома вага машинобудування і металообробки в заг. обсязі продукції промисловості зросла з 17,1 % в 1970 до 26,9 % в 1983, хім. і нафтохім. пром-сті — відповідно з 4,5 % до 6,4 %, а частка паливної пром-сті зменшилась з 9,4 % в 1970 до 6,7 % в 1983.

На рубежі 70-х і 80-х рр. індустрія Рад. України характеризувалася перш за все тісним поєднанням галузей паливно-енерг. і металург. комплексу з високо-

розвинутих сучас. машинобудуванням і хім. пром-стю, потужним потенціалом галузей, що випускають широкий асортимент прод. і непрод. товарів нар. споживання. За період 1971—83 фондозброєність пром.-виробн. персоналу зроста в електроенергетиці в 2 рази, в паливній промисловості — в 1,8, в машинобудуванні і металообробці — в 2,3, хім. і нафтохім. промисловості — в 2,5, в легкій промисловості — в 2,5, в харчовій промисловості — більш як в 2 рази. Відповідно до завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС, Листопадовим (1982), Червневим (1983), Грудневим (1983), Лютевим (1984) пленумами ЦК КПРС, в одинадцятій п'ятирічці здійснюється курс партії на даліше зростання добробуту рад. людей на основі сталого, поступального розвитку нар. г-ва, прискорення наук.-тех. прогресу і переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, раціонального використання виробничого потенціалу країни, всебічної економії всіх видів ресурсів та поліпшення якості роботи. Гол. роль у реалізації цих завдань покликана відіграти індустрія. В УРСР в одинадцятій п'ятирічці випереджаючими темпами розвиваються галузі, що визначають тех. прогрес: енергетичне і хім. машинобудування, електротех. пром-сть, верстатно-і приладобудування, хім. і нафтохім. пром-сть. У галузях індустрії ресурси спрямовуються на здійснення заходів по створенню ефективних засобів праці, комплексній механізації і автоматизації виробн., впровадженню безвідходних, енерго- і трудозберігаючих технологій, що дасть можливість різко скоротити використання ручної праці в нар. г-ві, збільшити виробн. продукції і поліпшити її якість. При цьому в пром-сті республіки, як і в країні в цілому, відповідно до особливостей одинадцяті п'ятиріччя випереджаючими темпами нарощується виробн. продукції групи «Б» порівняно з темпами зростання виробництва продукції групи «А».

Важливу роль має відіграти індустрія республіки у здійсненні комплексної Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року і як складової її частини республіканської Продовольчої програми, у створенні матеріально-технічної бази комунізму в Рад. країні. Див. також в цьому гомі підрозділі про окремі галузі промисловості УРСР та карту між с. 192—193.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Матеріали XXVI з'їзду КПРС, К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, К., 1981; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1—3. К., 1959—66; Корсєвський Л. М., Паламарчук М. М. Географія промисловості Української РСР, К., 1967; Экономика Советской Украины, 1945—1975. К., 1975; Історія Української РСР, т. 1—8. К., 1977—79; Особенности и проблемы размещения производительных сил СССР в период развитого социализма. М., 1980; Масол В. А. Экономика УССР в едином народнохозяйственном комплексе страны. К., 1981; Промышленность в условиях развитого социализма (на примере Украинской ССР). К., 1981; Экономика Украинской ССР в едином народнохозяйственном комплексе. К., 1982. В. А. Масол.

Електроенергетика

Розвиток електроенергетики в УРСР на всіх етапах соціалістич. будівництва здійснювався відповідно до держ. плану розвитку нар. г-ва Рад. Союзу. Тепло-, гідрравлічні, атомні електростанції, елект-

Виробництво найважливіших видів промислової продукції в УРСР

Види продукції	Одиниці виміру	1940	1980	1982
Електроенергія	млрд. кВт · год	12,4	236,0	238,3
Прокат чорних металів (готовий)	млн. т	5,6	36,0	34,7
Залізна руда (товарна)	»	20,2	125,5	126,1
Мінеральні добрива (в умовних одиницях)	тис. т	1012	19 739	23 005
Хімічні волокна й нитки	»	1,6	161,2	166,9
Металорізальні верстати	тис. шт.	11,7	32,9	30,9
Трактори (в фізичних одиницях)	» »	10,4	135,6	131,8
Екскаватори	» »	0,02	9,9	9,8
Вантажні магістральні вагони	» »	10,3	31,6	29,3
Папір	тис. т	27,9	209,0	256,8
Шкіряне взуття	млн. пар	40,8	177,2	173,6
Телевізори	тис. шт.	—	2526	2661
Холодильники	» »	0,2	702	697
Пральні машини	» »	—	273	290
Велосипеди й мопеди	» »	49,5	979	979
Мотоцикли	» »	—	84,5	93,7
Цукор-пісок	тис. т	1580	5302	6608
Тваринне масло	»	33,3	335,5	322
Олія	»	159	941	939

ричні та теплові мережі республіки є базою *електрифікації* і *тепловікації* всіх галузей народного господарства та побуту населення. На Україну припадає (1982) понад 17 % загальносоюзного виробництва електроенергії.

У дореволюц. період на Україні, незважаючи на наявність значних запасів паливно-енерг. ресурсів, електроенергетика була розвинута слабо. Більшість електростанцій зосереджувалась в Донбасі і Придніпров'ї та у великих містах — Києві, Харкові, Одесі. Працювали електростанції ізольовано, техніко-економічні показники їх були дуже низькі. Заг. потужність усіх електростанцій на Україні (у сучасних кордонах) 1913 становила 304 тис. кВт, виробн. електроенергії — 543 млн. кВт · год. Під час 1-ї світової війни та іноземної інтервенції більшість електростанцій України було зруйновано.

Планомірний, швидкий розвиток енергетики України, як і всього Рад. Союзу, почався після прийняття Рад. урядом плану ГОЕЛРО, розробленого за ініціативою В. І. Леніна (грудень 1920). За цим планом на Україні передбачалося об'єднати в «кущі» для паралельної роботи 24 електростанції вуг. шахт і металург. з-дів Донбасу заг. потужністю 67,4 тис. кВт та ряд електростанцій Придніпров'я заг. потужністю 22,5 тис. кВт. Планувалося збудувати 4 теплові електростанції заг. потужністю 280 тис. кВт та одну потужну гідроелектростанцію на Дніпрі. Для кращого використання енергоресурсів і надійності енергопостачання споживачів планувалося з'єднати Дніпровську ГЕС лінією електропередачі з енергомережею Донецького басейну. Ленінський план ГОЕЛРО було виконано за осн. показниками в 1931. У роки передвоєнних п'ятирічок розгорнулося буд-во великих електростанцій.

Основною базою енергопостачання нар. г-ва республіки стали великі держ. районні електростанції (ДРЕС), на які припадало 78,5 % всього виробн. електроенергії. Централізація виробн. електроенергії, швидкий розвиток електр. мереж вимагали єдиного госп.-тех. керівництва енерг. г-вом в окремих екон. районах. У зв'язку з цим у передвоєнні роки створюються районні енерг. управління — «Донбасенерго», «Харківенерго», «Дніпроенерго», «Київенерго», «Крименерго» та енерг. комбінати в Миколаєві, Одесі. В 1940 Донбаську енергосистему було з'єднано з Дніпровською і Ростовською енергосистемами, що стало основою створення Об'єднаної енергосистеми Півдня. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 всі електростанції України було зруйновано. Відбудова енерг. г-ва республіки, яка почалася ще в роки війни, здійснювалась одночасно з його далішим розвитком. До 1950 енерг. г-во УРСР було повністю відбудовано. Заг. встановлена потужність електростанцій республіки на цей час становила 3,3 млн. кВт, виробн. електроенергії — 14,7 млрд. кВт · год, протяжність ЛЕП (напругою 35 кВ і вище) — 4,6 тис. км; значно збільшився порівняно з 1940 коефіцієнт централізації виробн. електроенергії (91,9 %).

В наступні роки енерг. база республіки розвивалась швидкими темпами. Споруджувалися нові електростанції, вводилися в дію лінії електропередачі високої напруги, здійснювались розширення та об'єднання енергосистем. Нарощування енерг. потужностей республіки відбувалося за рахунок буд-ва потужних конденсаційних електростанцій, а також теплоелектроцентралей. Основні генеруючі потужності республіки зосереджено на електростанціях

8 виробничих енергетичних об'єднань — «Вінницьенерго», «Дніпроенерго», «Донбасенерго», «Київенерго», «Крименерго», «Львівенерго», «Одесенерго», «Харківенерго» М-ва енергетики і електрифікації УРСР, оперативне керівництво якими здійснює Об'єднане диспетчерське управління пд. енергосистемами (ОДУ Півдня).

Поряд з нарощуванням енерг. виробничих потужностей особливу увагу в республіці приділяють охороні навкол. середовища. Заг. обсяг капіталовкладень для проведення заходів щодо охорони природи за роки десяти п'ятирічок (1976—80) становив понад 140 млн. крб. Теплові електростанції (ТЕС) є основною базою виробн. електроенергії на Україні, як і в усьому Рад. Союзі. Буд-во першої держ. районної електростанції — *Штерівської ДРЕС* ім. Ф. Е. Дзержинського почалося 1923; перша її черга стала до ладу 1926. Вже 1926 лише в Донбасі та на Придніпров'ї було відбудовано й реконструйовано 62 пром. електростанції в найбільших пром. центрах республіки. В роки довоєнних п'ятирічок було споруджено нові ДРЕС: Северодонецьку ДРЕС, *Зуївську ДРЕС*, Дніпро-Дзержинську ДРЕС, Криворізьку ДРЕС, Київську, Харківську ДРЕС-2 та ряд ін. Після возз'єднання зх. областей України з УРСР почалася докорінна перебудова їхньої електроенергетики.

Збільшено потужність Львівської ДРЕС, розширено електростанції у Дрогобичі, Чернівцях, Тернополі й Ровно. Заг. потужність теплових електростанцій УРСР 1940 досягла 2,1 млн. кВт. У післявоєнні роки зростання енерг. бази республіки відбувалося в осн. за рахунок введення потужних енергоблоків. За 1959—65 стали до ладу блоки на *Придніпровській ДРЕС*, *Добровірській ДРЕС*, *Ворошиловградській ДРЕС*, *Старобешівській ДРЕС*, *Зміївській ДРЕС*, *Бурштинській ДРЕС* та *Криворізькій ДРЕС-2*. За цей період на електростанціях УРСР встановлено 30 енергоблоків сумарною потужністю 6,1 млн. кВт, що становило майже третину всієї потужності блоків Рад. Союзу. В 1966—70 в республіці, як і в усій країні, споруджували великі теплові електростанції потужністю 2400—3000 тис. кВт, які оснащували енергоблоками по 300 та 800 тис. кВт. У цей період було завершено нарощування потужностей на найбільших електростанціях — Старобешівській і Ворошиловградській, Бурштинській і Зміївській, розширено Криворізьку ДРЕС-2, введено в дію перші блоки по 300 тис. кВт на Трипільській ДРЕС та головний зразок блоку 800 тис. кВт Слов'янської ДРЕС. За 1971—75 завершено будівництво Слов'янської, *Трипільської ДРЕС*, *Ладизинської ДРЕС*, *Курахівської ДРЕС*. Проектної потужності 3 млн. кВт досягла Криворізька

ДРЕС-2, введено в дію гол. зразки блоків по 800 тис. кВт на *Вуглегірській ДРЕС* і *Запорізькій ДРЕС*. Характерною особливістю розвитку теплоенергетики за останнє десятиріччя є концентрація потужностей на великих електростанціях в результаті введення в експлуатацію високоекономічних енерг. блоків одиничною потужністю 300 та 800 тис. кВт, широка автоматизація технологічних процесів. В 1979—84 створено

Потужність електростанцій УРСР
(млн. кВт)

Роки	Всіх електростанцій	в т. ч.	
		теплових	гідрравлічних
1940	2,7	2,1	0,6
1965	18,9	16,7	2,2
1970	27,9	25,4	2,5
1975	38,2	34,4	3,8
1980	43,9	37,5	4,0
1982	47,3	38,0	4,5

Виробництво електроенергії в УРСР
(млрд. кВт · год)

Роки	На всіх електростанціях	в т. ч.	
		теплових	гідрравлічних
1940	12,4	10,1	2,3
1965	94,6	88,3	6,3
1970	137,6	126,0	11,6
1975	194,6	184,9	9,7
1980	236,0	208,4	13,4
1982	238,3	204,8	12,1

Найбільші теплові електростанції УРСР
(на 1. I 1982)

Електростанції	Встановлена потужність, млн. кВт	Електростанції	Встановлена потужність, млн. кВт
Запорізька	3,6	Ворошиловградська	2,0
Вуглегірська	3,6	Старобешівська	2,1
Криворізька	3,0	Слов'янська	1,93
Зміївська	2,4	Ладизинська	1,8
Бурштинська	2,4	Трипільська	1,8
Придніпровська	2,0	Курахівська	1,46

Концентрація виробництва електроенергії в УРСР (млрд. кВт · год)

	1965	1970	1975	1980	1982
Виробництво електроенергії всіма електростанціями	94,6	137,6	194,6	236,0	238,3
у т. ч. електростанціями потужністю:					
до 10 тис. кВт	5,1	2,6	2,3	2,1	2,1
від 10 тис. до 100 тис. кВт	12,4	10,0	9,0	7,5	7,4
від 100 тис. до 1 млн. кВт	37,6	33,1	30,5	39,4	36,2
1 млн. кВт і більше	39,5	91,9	152,8	187,0	192,6

першу респ. галузеву автоматизовану систему управління (РГАСУ) «Енергія» УРСР — складову частину Єдиної АСУ «Енергія» СРСР. В республіці (1984) працюють 12 ТЕС потужністю 1 млн. кВт і вище. Сучас. теплові електростанції обладнані високоефективними автоматичними пристроями та захисним устаткуванням, які забезпечують високу надійність і економічність їхньої роботи.

Теплофікація на Україні розвивається швидкими темпами. Комбіноване виробництво електричної і теплової енергії на теплоелектроцентралях дає можливість забезпечити централізоване постачання обома видами енергії пром. підприємств, великих міст та одержати значну економію палива. Ще в роки перших п'ятирічок було почато буд-во нових ТЕЦ. Особливо широкого розмаху набула теплофікація в післявоєнні роки. Було збудовано найбільшу в республіці Київську ТЕЦ-5 (700 тис. кВт), на якій встановлено теплофікаційні турбіни потужністю 100 і 250 тис. кВт. У 1982 сумарна встановлена потужність ТЕЦ республіки становила понад 6 млн. кВт. Для прискорення розвитку теплофікації у республіці в одинадцятій п'ятирічці (1981—85) передбачено продовжити буд-во Київської ТЕЦ-6, Харківської ТЕЦ-5, реконструювати 4 конденсаційні турбіни на Зміївській, Кураськівській та Придніпровській ДРЕС для роботи в теплофікаційному режимі. В УРСР проводиться значна робота щодо зниження питомих витрат палива на виробництво енергії та зменшення її витрат у мережах, контролю за витрачанням енергоресурсів.

Атомні електростанції. В роки дев'ятої п'ятирічки (1971—75) електроенергетика України почала розвиватися в якісно новому напрямі. Було почато буд-во перших атомних електростанцій — Чорнобильської АЕС, Ровенської та Південно-Української АЕС. В 1977—83 стали до ладу чотири енергоблоки потужністю по 1 млн. кВт на Чорнобильській АЕС. У 1980 на Ровенській АЕС введено в дію перший енергоблок; 1982 — другий (потужністю по 440 тис. кВт. кожний); 1982 — на Південно-Українській АЕС потужністю 1 млн. кВт. Приріст електроенергії в одинадцятій п'ятирічці

(1981—85) в республіці буде одержано за рахунок введення нових потужностей на Чорнобильській, Південно-Українській, Ровенській, Запорізькій атомних електростанціях. У 1980 почато підготовчі роботи по спорудженню першої на Україні Одеської атомної теплоелектроцентральної (АТЕЦ).

Гідроелектростанції також відіграють значну роль у розвитку енергетики республіки. Основою використання гідроенерг. ресурсів на Україні є каскад гідроелектростанцій на Дніпрі. Перша ГЕС на Дніпрі — Дніпрогес ім. В. І. Леніна — стала до ладу 1932. В роки післявоєнних п'ятирічок на Дніпрі було збудовано ще 5 гідроелектростанцій — Каховську ГЕС, Дніпродзержинську ГЕС, Кременчуцьку ГЕС, Київську ГЕС, Канівську ГЕС; першу в країні гідроаккумуляторну електростанцію Київську ГАЕС. У роки десятої п'ятирічки (1976—80) завершено спорудження другої черги Дніпрогесу. Потужність Дніпровського каскаду ГЕС (1982) становила 3,7 млн. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — майже 10 млрд. кВт × год. За роки Рад. влади збудовано на Закарпатті Тербле-Ріцьку ГЕС, ГЕС на р. Південному Бузі, ряд невеликих ГЕС на річках Росі, Синюсі та ін. В 1973 у Чернів. обл. почато буд-во Дністровського комплексного гідровузла, до складу якого входять гідралічна та гідроаккумуляторна електростанції; 1983 досягнуто проектної потужності — 702 тис. кВт. На р. Південному Бузі споруджується (1983) унікальний енергокомплекс, який об'єднає Південно-Українську АЕС (4 млн. кВт), Ташилицьку ГАЕС (1,8 млн. кВт) та Костянтинівську ГЕС — ГАЕС (0,4 млн. кВт). В 1983 почато буд-во Дністровської ГАЕС.

Електричні мережі й енергосистеми. Разом з буд-вом електростанцій споруджуються високовольтні лінії електропередачі, підстанції високої напруги і розподільні електр. мережі. Першу ЛЕП Штерівська ДРЕС — Кадівака напругою 110 кВ було збудовано в 1926; першу високовольтну ЛЕП напругою 220 кВ — в 1940. В 1960 введено першу міжсистемну лінію електропередачі 330 кВ Київ — Кременчук, яка об'єднала для паралельної роботи Київську і Дніпровську енергосистеми. Спорудження

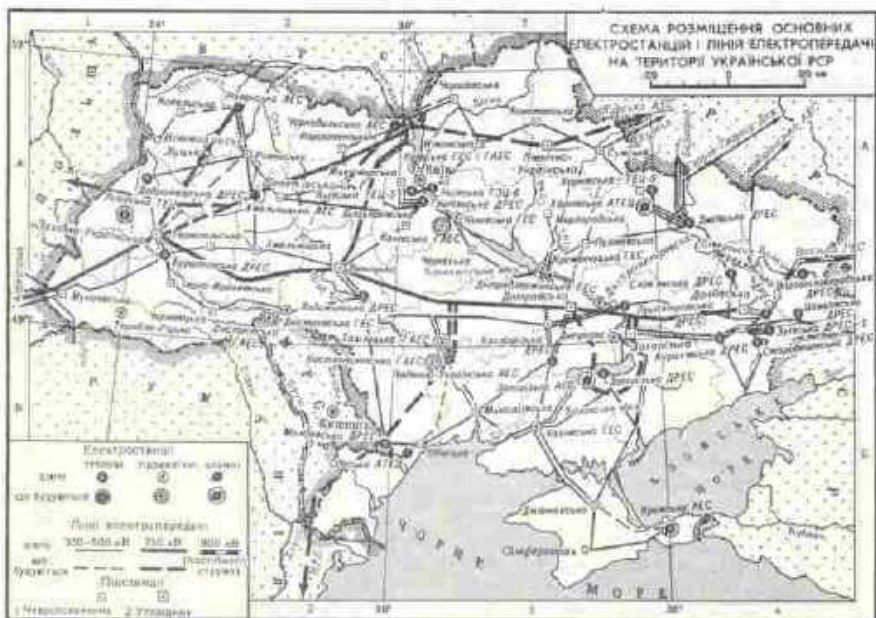
такої самої лінії Кременчук — Полтава — Зміївська ДРЕС дало можливість об'єднати Дніпровську та Харківську енергосистеми, лінії Київ — Ніжин — Конотоп — Суми — Зміївська ДРЕС об'єднали Харківську та Київську енергосистеми. В результаті буд-ва ліній електропередачі Зміївська ДРЕС — Слов'янська ДРЕС об'єднано Харківську та Донбаську енергосистеми. Таким чином створено потужне об'єднання енергосистем східної частини республіки, яке

Протяжність повітряних ліній електропередачі (напругою 35 кВ і вище)

Міністерства енергетики та електрифікації УРСР (тис. км)

Ріки	Всього	У т. ч. напругою 220 кВ і вище	Ріки	Всього	У т. ч. напругою 220 кВ і вище
1940	4,1	0,2	1975	84,4	14,0
1960	18,5	2,4	1980	104,7	17,2
1965	43,2	7,1	1981	107,6	17,4
1970	63,5	10,7	1982	110,5	17,9

увійшло в об'єднану енергосистему Півдня СРСР. У 1962 введено в експлуатацію першу в світі ЛЕП постійного струму напругою 800 кВ Волзька ГЕС — Донбас; 1963 в Мукачевому — найбільшу міжнар. підстанцію напругою 400 кВ та перші в Європі на цій напрузі міждержавні ЛЕП Мукачеве — Лемешани (ЧССР) та Мукачеве — Лудуш (СРР). В роки дев'ятої і десятої п'ятирічок за участю країн — членів РЕВ (НРБ, УНР, НДР, ЧССР, СРР) завершено роботи щодо повного освоєння на номінальну напругу трансукраїнської лінії електропередачі 750 кВ Донбас — Зх. Україна — Альбертіна (УНР), що дало можливість здійснити паралельну роботу БЕС СРСР та Об'єднаних енергосистем країн — членів РЕВ — «Мир». В роки десятої п'ятирічки (1976—80) збудовано ЛЕП 750 кВ Чорнобильська АЕС — Зх.-Українська підстанція протяжністю 560 км. В 1982 почато будівництво ЛЕП 750 кВ Хмельницька АЕС — Жешув (ПНР). Спорудження цих ліній електропередачі триває (1984). У республіці здійснюється велика робота щодо поліпшення електропостачання об'єктів с.-г. виробн. та сільськ. нас. пунктів. В роки десятої п'ятирічки завершено роботи щодо забезпечення електропостачання всіх тваринницьких комплексів і птицефабрик, які за надійністю електропостачання належать до споживачів I-ї категорії, збудовано 121,8 тис. км сільсь. електр. мереж усіх класів напруги. Заг. довжина електр. мереж М-ва енергетики та електрифікації УРСР 1982 становила 842,6 тис. км. Електрифікація. Потужна енерг. база, створена на Україні, стала основою розвитку і тех. прогресу всіх галузей нар. г-ва республіки. Рівень споживання електроенергії в нар. г-ві УРСР збільшився 1982 проти 1940 у 18 раз. Гол. споживачем електроенергії є пром-сть. У 1982 в пром-сті і буд-ві було спожито 62,8 % усієї споживаної в республіці електроенергії. Електрозбровність праці в пром-сті УРСР зросла 1982 проти 1970 на 28 %. Високими темпами збільшується споживання електроенергії в с. г., особливо в тваринництві та овочівництві. Механізовано осн. процеси на тваринницьких фермах та по переробці с.-г. продукції. Використання електроенергії в побуті

трудівників села значно підвищило культурний рівень і поліпшило умови їхнього життя.

Широко застосовується електроенергія на залізничному транспорті України. Протяжність електрифікованих з-ць 1982 становила 7,2 тис. км (1940 — 0,2 тис. км). У 41 місті республіки (1982) — тролейбусне сполучення, у 24 — трамвайне, у 2 — метрополітени (Київ, Харків). Швидкими темпами розвивається електрифікація сфери обслуговування та побуту населення.

Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС розроблено *Енергетичну програму СРСР* (дн. т. 12, Додаток), яка передбачає прискорений розвиток ядерної енергетики для виробн. електричної і теплової енергії та вивільнення на цій основі значної кількості органічного палива, буд-во як ма-нерних потужностей гідроакумулюючих електростанцій в Європ. частині країни. На першому етапі реалізації Енергетичної програми СРСР намічено створити матеріально-тех. базу для широкого використання нетрадиційних джерел енергії — сонячної, геотермальної, вітрової, припливної, біомаси. В межах України перспективним є використання в нар. г-ві сонячної і геотермальної енергії. Так, у Криму обл. поблизу смт Леніне Ленінського р-ну будуватиметься (1984) перша в країні дослідно-промислова сонячна електростанція — СЕС-5.

Проблеми розвитку електроенергетики на Україні розробляють *Електродинамічний інститут АН УРСР*, *Технічний інститут фізики інститут АН УРСР*, Київ. політех. ін-т. Ін-т проблем моделювання в енергетиці АН УРСР та інші установи. Дл. днв. на окремому аркуші, с. 176—177. В. Ф. Скаляров.

Чорна металургія

Українська РСР одна з провідних металург. баз СРСР. У 1982 частка УРСР у загальносоюзному виробництві чорних металів становила: готового прокату — 34 %, сталевих труб — 35,7 %. Чорна металургія республіки є однією з осн. галузей пром-сті і має всі необхідні місцеві ресурси для розвитку (залізна і марганцева руди, коксівне вугілля, вогнетривку сировину, флюси, паливо, енергоресурси). Заліз. руду добувають у Криворізькому (83 % загального видобутку в республіці) та Керченському залізничних басейнах, в районі Кременчука, на Білозерському родовищі в Запоріж. обл. Марганцеві руди добувають в районі Нікополя. В галузі діють потужні гірничо-збагачувальні комбінати, на яких руда збагачується і перетворюється на концентрат, з якого виробляють агломерат і окатиші (Південний, Новокриворізький, Центральний, Північний, Ігулицький, Коміш-Бурунський, Полтавський комбінати). Паливними ресурсами чорної металургії є коксівне вугілля гол. чин. Донбасу, а також природний газ.

Виробн. заліза на тер. України відоме з 7—3 ст. до н. е. За часів Київ. Русі був поширений т. з. сиродутний процес добування заліза способом безпосереднього відновлення заліз. руд деревним вугіллям у горнах. У 14—18 ст. на Поліссі, Полтавщині, Харківщині і в Галичині було поширене виробн. металу в горнах і примітивних доменних. На Поліссі наприкінці 18 ст. з'явилися перші доменні печі невеликого розміру, в яких виплавили чавун для возників з місцевих болотних і гірських руд на деревному вугіллі. У зв'язку з виснаженням місц.

паливосировинної бази в кінці 19 — на поч. 20 ст. всі ці доми було закрито. Виробн. металів припинилося. Заводське виробн. чорних металів на Україні почало розвиватися в останні 30 років 19 ст. разом з пром. розробкою покладів кам. вугілля в Донбасі і заліз. руд у Криворізькому і Керченському басейнах. Першу доменну піч, що працювала на коксі, було споруджено в серед. 19 ст. в Керчі. З 80-х рр. 19 ст. великі металург. з-ди на Україні почали будувати в Донбасі і Придніпров'ї. Перший пром. металург. з-д став до ладу 1872 в Юзівці (тепер Донецьк). З введенням у дію 1884 з-ди, що зв'язала Кривбас з Донбасом, почався бурхливий розвиток чорної металургії на Україні. Більшу частину виробн. металу контролював іноз. капітал. Стали до ладу нові з-ди з повним металург. циклом: 1887 — Олександрівський (тепер Дніпропетровський металургійний завод імені Г. І. Петровського), 1889 — Дніпровський (Дніпровський металургійний завод імені Ф. Е. Дзержинського), 1897 — Петровський (Єнакіївський металургійний завод), 1896 — Юр'ївський (Комунарський металургійний завод), 1897 — Нікополь-Маріупольський (Ждановський металургійний завод імені Ілліча), 1898 — «Російський Провіданс» (частини Ждановського з-ду ім. Ілліча), 1898 — Макіївський (Макіївський металургійний завод імені С. М. Кірова). Почали працювати 6 переробних з-дів по виплавці чавуну, 2 трубні з-ди, збільшилось добування заліз. руди в Кривбасі, виробн. коксу, вогнетривів, флюсів. За тех. оснащенням чорна металургія Пд. України стояла вище від деревновугільного металург. виробн. Уралу. В 1913 на Україні було зосереджено переважну частину заг. виробн. металу в Росії: чавуну — 68 %, сталі — 58 %, прокату — 57 %. Діяли 42 доменні, 72 мартенівські печі, 28 конверторів та бл. 70 прокатних і трубопрокатних станів. На поч. 20 ст. в чорній металургії України було створено монополістичні синдикати «Продам», «Трубопродаж», «Покрілья» та ін.

В період громадян. війни та іноз. інтервенції більша частина металург. з-дів була зруйнована. В 1920 вироблено 0,5 % чавуну, 1,7 % сталі, 1,8 % прокату рівня 1913. Відбудова зруйнованих підприємств почалася 1922. Довоєнного рівня виробн. сталі було досягнуто наприкінці 1928, чавуну і прокату — 1929—30. В роки перших п'ятирічок здійснено великі роботи по реконструкції старих підприємств, збудовано нові металург. гіганти — «Запоріжжесталь» імені Серго Орджонікідзе, ждановський металургійний завод «Азовсталь», Криворізький металургійний завод імені В. І. Леніна, Нікопольський підземний трубний завод імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Створено якісну металургію — споруджено запорізький електрометалургійний завод «Дніпропесталь», з-д феросплавів (Запоріжжя), ряд спец. цехів. Всього за 1928—40 в республіці введено в дію 28 доменних, 42 мартенівські печі, 12 електропечей, 6 конверторів, 32 прокатні і трубопрокатні стани, які були на рівні кращих світових зразків. Здійснювалось широке буд-во в залізничній, коксохім., вогнетривих матеріалів пром-сті тощо. Пром.-виробничі осн. фонди галузі зросли за 1928—40 у 7,4 раз, обсяг виробн. продукції — в 3,5—5 раз. Створено вітчизняні інженерно-тех. кадри. Ініціаторами стачановського руху в доменній справі були І. Г. та І. І. Коробови, в сталеплавильному виробн.—

М. М. Мазай та ін. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 чорна металургія республіки зазнала великих руйнувань. Частину устаткування металург. з-дів України було перебазовано до сх. районів СРСР, а споруди, будівлі, комунікації підприємств майже цілком знищили під час тимчасової окупації республіки нім.-фашист. загарбниками. В міру визволення

ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ПРОДУКЦІЇ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ УРСР (в % до 1940)

України здійснювалась відбудова підприємств чорної металургії. В 1950 було досягнуто довоєнного рівня виробн. продукції галузі. Для розвитку чорної металургії в післявоєнний період в цілому характерне інтенсивне капітальне буд-во, високі темпи тех. прогресу, підвищення ефективності і якості металопродукції. Одним з найважливіших напрямів тех. прогресу в галузі є буд-во агрегатів великої одиничної потужності. В 1971—81 споруджено доменні печі об'ємом 3200 та 5000 м³ (з-ди Комунарський та «Криворіжсталь»), кисневі конвертори місткістю 350—400 т (з-д «Азовсталь»), введено в дію машини безперервного лиття загатовок потужністю 1—1,2 млн. т на рік (з-д «Азовсталь»), потужні прокатні стани (стан 3600 на з-ді «Азовсталь»); на Харківському трубному заводі — цех по виробн. електроварних газопровідних труб діаметром 1220—1620 мм, ряд коксових батарей потужністю 1 млн. т на рік (Львівський коксохімічний завод імені 50-річчя СРСР, Запорізький коксохімічний з-д).

ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА ОСНОВНИХ ВИДІВ ПРОДУКЦІЇ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ В УРСР

Для чорної металургії республіки, як і всього Рад. Союзу, характерний високий рівень концентрації, комбінування (бл. 10 % сталі виплавляється на підприємствах з повним металург. циклом, який єдине доменне, сталеплавильне та прокатне виробн.) та спеціалізації виробн. на спеціалізованих потужностях виробн.ється 99,5 % готового прокату і 99,7 % сталевих труб). Значного прогресу досягнуто в технології виробн. в окремих підгалузях чорної металургії. В гірничо-рудній пром-сті добування залізистих сварцитів ведеться прогресивним відкритим способом з наступним збагаченням їх одержанням концентрату з вмістом заліза 62—66 %. На шахтах і в кар'єрах у добування залізу і марганцевих руд застосовують потужне устаткування — трюкуючі екскаватори, навантажувальні екскаватори місткістю коша до 20 м³, автосамоскиди вантажопідйомністю 75—120 т, локомотиви, бурові верстати та ін. Впроваджується циклічно-поточкова технологія видобування заліз. руди. Роботу доменних печей з 1955 переведено на флюсований агломерат, згодом застосовано окатиші; частка підготовленої сировини (з 1965) становить 92—97 %. Застосування природного газу в технологічному процесі вперше в СРСР почалося 1957 на Дніпропетровському з-ді ім. Г. І. Петровського, а з 1963 — майже на всіх доменних печах республіки. Кисень для багачення дуття домен вперше застосовано 1958 на з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського при виплавленні феромарганцю, а згодом і на ін. металург. з-дах при виплавленні чавуну з одночасним вдуванням природного газу. Т-ру дуття доведено до 200 °C і вище, тиск газу під колошником — до 2—2,5 атм. У сталеплавильному виробн. вперше в СРСР кисень почали застосовувати 1952 в мартенах на з-дах «Запоріжсталь» і «Азовсталь». В 1970 майже всю маргеновську сталь виплавили за цією технологією. З введенням у дію 1956—57 цехів на з-дах ім. В. І. Петровського та «Криворіжсталь» в СРСР вперше в пром. масштабі почали широке впровадження киснево-конверторного методу виплавки сталі. В 1982 в республіці у загальній виплавці сталі киснево-конверторна сталь становила

32 %. Швидко розвивається електросталеплавильний процес. На підприємствах України впроваджено безперервний спосіб розливання сталі, технологію обробки рідкого металу вакуумом, синтетичними шлаками, інертними газами і порошковими матеріалами. Значно зросла виплавка високоякісного металу методом електршлакового (розроблений Ін-том електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР і вперше в світі впроваджений 1958 на з-ді «Дніпроспецсталь»), вакуумного, електроннопроменевого та плазмоводугового переплавлення. В прокатному виробн. здійснено ряд важливих заходів щодо поліпшення тех. озброєності, вдосконалення засобів та технології зачищення, нагрівання та прокати металу, скорочення виробничого циклу, підвищення швидкості й точності прокати, впровадження нових схем формотворення та калібрування валків. Значно підвищився рівень механізації та автоматизації виробничих процесів. Освоєно потужні обтискні, швидкісні безперервні тонколистні, дрібносорти та дрітотві станки. Впроваджено технологію вогневого зачищення металу в потоці обтискних станів та двохосе прокатування зливків на блюмінгах і слейбінгах (вперше на Дніпропетровському заводі ім. Ф. Е. Дзержинського), багатосортне прокатування на дрібносортичних, регламентованих режим прокати на товстостілових станах (вперше в СРСР на стані 3600, з-д «Азовсталь»). На ряді сортних станів встановлено жорсткі кліті, більшість станів лінійного типу обладнано автом. обвідними апаратами та роликотвою привалковою арматурою. У виробн. сталевих труб впроваджено прогресивні методи, зокрема радіочастотне та аргодугове зварювання труб, теплу прокатку, зварювання труб без внутрішніх задирок, холодну деформацію електрозварних труб, відцентрове відливання трубної заготовки та ін. Поліпшено якість, розширено асортимент, освоєно нові прогресивні види металопродукції. Зросла частка листа в готовому прокаті, розширено виробництво прокату і труб з міцніших за вуглецеві низьколегованих сталей (1982 — 6,4 млн. т, 1970 — 4,9 млн. т), з термічним зміцненням. За 1971—82

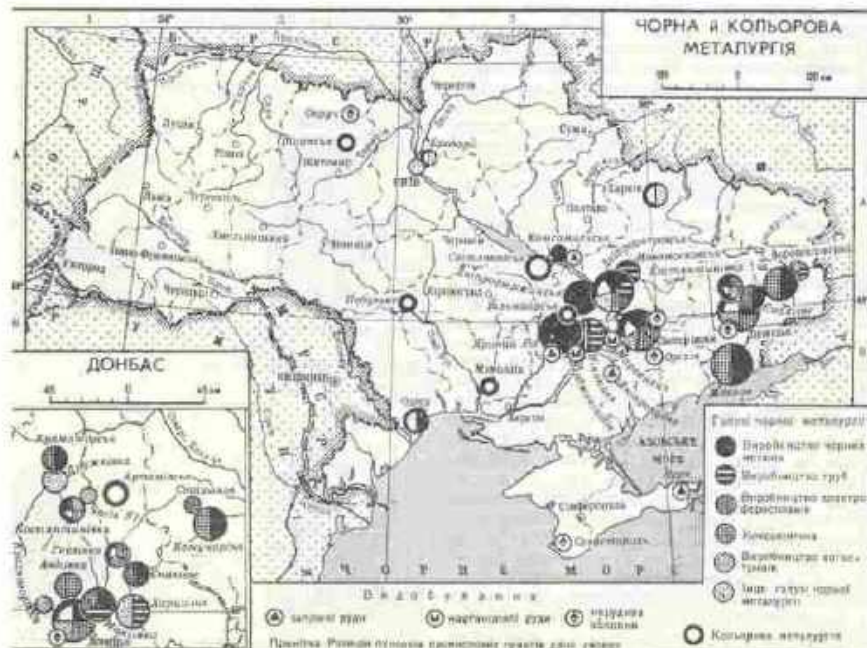
освоєно 223 нові гарячекатані та холоднокатані профілі прокату, зокрема подешевіло на 12—17 % балки, швелери і кутники; періодичні склади за переробкою профілі для машинобудування, а т. ч. заготовки для вагонних осей (вперше на Дніпропетровському з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського), двошаровий лист, лист з пластмасовим покриттям, оцинкований холоднокатаний лист у рулонах та ін. У трубному виробн. освоєно випуск електрозварних газопровідних труб великого діаметра, а т. ч. з пластмасовим захисним

Виробництво деяких видів продукції чорної металургії УРСР (тис. т)

Роки	Залізна руда (тонна)	Марганцева руда	Готовий прокат чорних металів	Сталеві труби
1928	4722	531	1849	111
1932	8442	443	2420	228
1937	17 185	957	5470	526
1940	20 165	893	5647	560
1945	3818	206	872	97
1950	21 030	903	5788	921
1955	39 948	1620	11 553	1549
1960	59 072	2725	18 016	2218
1965	83 858	4651	26 004	2926
1970	111 186	5202	32 669	4495
1975	123 293	6537	37 682	5947
1980	125 493	6920	36 033	6347
1982	126 061	7031	34 717	6401

Асортимент прокату чорних металів в УРСР (тис. т)

	1965	1970	1982
Готовий прокат у т. ч.	26 004	32 669	34 717
сортна сталь	8394	12 423	12 828
листовая сталь	9796	10 824	11 450
Труби із зливків	600	755	811
Поківки із зливків	206	229	319

покриттям, електрозварних профільних для машинобудування, шарикопідшипникових, безшовних котельних для котлів з високими параметрами пари, високоміцних бурильних і обсадних, нафт. асортименту, спеціальних тонкостінних, біметалевих, з металопокриттям та ін. Дальшого розвитку набула пром-сть металевих виробів, яка переробляє прокат на дріт, сітку, зварювальні електроди, цяхи, калібровані метал, кріпильні виробн. Здійснюється розробка пром. способів прямого одержання заліза. На підприємствах чорної металургії республіки 1981 налічувалось 840 комплексно-механізованих і автоматизованих дільниць, цехів та виробництв, 681 механізована поточкова та 193 автоматизовані лінії. Електроозброєність праці в галузі збільшилась 1982 проти 1970 на 60 %. Введено в дію автоматизовані системи управління на з-дах «Азовсталь», «Запоріжсталь» та ін. Основними районами концентрації підприємств чорної металургії в республіці є Донбас, Придніпров'я і Приазов'я. Всього в УРСР 1982 діяло 126 підприємств галузі. Найбільш з них — Криворізький металург. з-д ім. В. І. Леніна, Ждановський металург. з-д ім. Ілліча. Обсяг виробн. продукції чорної металургії України

збільшився 1982 проти 1970 на 26 %, продуктивність праці зросла на 31 %, пром.-виробничі основні фонди — на 90 %, фондоозброєність пром.-виробничого персоналу — на 99 %.

Гол. напрямом розвитку галузі в одинадцять п'ятиріччя і на період до 1990 року є докорінне поліпшення якості і збільшення випуску ефективних видів металопродукції. Республіканською цільовою програмою «Метал» намічено здійснити заходи, спрямовані на одержання 1985 економії металу в нар. г-ві бл. 2 млн. т. Намічено далі зростання обсягів виплавки легованої і низьколегованої сталі з позачислою обробкою вакуумом, синтетичними шлаками, інертними газами. Значно зросте випуск готового прокату чорних металів, розшириться його асортимент.

Проблеми розвитку чорної металургії вивчають і розробляють на Україні 17 н.-д. проектних ін-тів, серед них *Металургійний науково-дослідний інститут, Металургійної промисловості науково-дослідний і проектний інститут, Спеціальних сплавів, сталей і феросплавів інститут* (Запоріжжя), *Чорної металургії науково-дослідний інститут, Чорної металургії інститут, Трубно-промислової всесоюзної науково-дослідної і конструкторсько-технологічної інститут*. Див. також ст. в алфавітних томах УРЕ: *Залізнична промисловість, Марганцеворудна промисловість, Феросплавна промисловість, Коксохімічна промисловість, Вогнетривких матеріалів промисловість*.

М. О. Терещенко.

Кольорова металургія

Кольорова металургія Української РСР за обсягом товарної продукції, вартістю основних виробничих фондів посідає 3-є місце (після РРФСР і Каз. РСР), а за виробн. ртуті, ільменітових, рутілових і цирконієвих концентратів — 1-е місце в країні. Сировинна база кольорової металургії УРСР представлена, зокрема, запасами алюмінієвої сировини (бокситів, нефелінів, алунітів), значними ресурсами титану, цирконію, магнієвої сировини. Розвідано родовища інших рідкісних кольорових металів. Виробничий комплекс галузі складається з гірничодобувних підприємств, збагачувальних ф-к, металург. та металобробничих з-дів. Кольорова металургія — матеріаломістка і енергоємна галузь, тому її підприємства споруджують у місцях добування сировини та виробн. електроенергії. УРСР має розвинуте великомасштабне виробн. багатьох важливих для розвитку сучас. техніки видів продукції галузі. Тісний зв'язок науки і виробн. дав можливість у порівняно короткі строки розробити технологію і освоїти пром. виробн. алюмінію, цинку, титану, сполук цирконію і гафнію, індію і германію, наплавочних твердих сплавів, компактного ніобію, рафінованого феронікелю, інтерметалевих напівпровідникових сполук, багатьох ін. кольорових і рідкісних металів, потрібних нар. г-ву.

До Великої Жовт. соціалістич. революції кольорової металургії на Україні майже не було. Експлуатувалося лише *Микитівське родовище ртуті* в Донбасі, відкрите 1879. На його базі було споруджено Микитівський ртутний з-д (тепер *Микитівський ртутний комбінат*). Після встановлення Рад. влади на Україні кольорова металургія почала швидко розвиватись. У 1922 відновлено роботи на Микитівському ртутному руднику,

1930 введено в дію *косятинівський завод «Укрцирк»*, 1933 став до ладу Дніпровський алюмінієвий комбінат у Запоріжжі (1934 розділений на два підприємства — *Дніпровський алюмінієвий завод імені С. М. Кірова* і *Дніпровський електродний завод імені 50-річчя Радянської України*), 1935 введено в експлуатацію Дніпровський магнієвий з-д (тепер *Запорізький титаномагнієвий комбі-*

нат), рутиту й цирконію з руди, вилучення ртуті, цинку, свинцю, титану, магнію та інших металів. Знизилися витрати сировини на виробництво твердих сплавів, монокристалічного кремнію, збільшено вихід придатного прокату і наплавочних твердих сплавів. Підвищено комплексне використання сировини та відходів виробн. Освоєно випуск понад 40 нових видів продукції, у т. ч.

Цех губчастого титану Запорізького титаномагнієвого комбінату. Насосна станція вододобороти Миколаївського глиноземного заводу.

нат). Під час тимчасової окупації України нім.-фашист. загарбниками в роки Великої Вітчизн. війни (1941—45) всі підприємства кольорової металургії було зруйновано. В післявоєнний період ці підприємства по суті збудовано заново. На базі нових розвіданих родовищ кольорових і рідкісних металів споруджено *Іршинський гірничо-збагачувальний комбінат імені XXV з'їзду КПРС, Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат, Побузький нікелевий завод*. Також збудовано *Артемівський завод по обробці кольорових металів імені Е. Й. Квірінга, Торезький з-д наплавочних твердих сплавів та ін.* За роки дев'ятої (1971—75) і десятої (1976—80) п'ятирічок обсяг виробн. товарної продукції галузі збільшився майже у 2 рази. Введено потужності по виробн. кристалічного кремнію на Дніпровському алюмінієвому з-ді, вторинного алюмінію на Сверхдзловському з-ді алюмінієвих сплавів (Ворошиловгр. обл.), вторинного свинцю на з-ді «Укрцирк», непереточувальних твердосплавних пластин на Дніпровському з-ді твердих сплавів, напівпровідникових матеріалів, полікристалічного кремнію та багатьох ін. видів продукції кольорової металургії. В 1982 завершено буд-во *Миколаївського глиноземного заводу*.

За роки десятої п'ятирічки осн. виробничі фонди галузі збільшилися в 1,6 раза. Внаслідок підвищення продуктивності праці одержано 85 % приросту продукції; постійно підвищується її якість. Значно зросли техніко-економічні показники. Збільшено процент вилучення іль-

ефективних безвольфрамових твердих сплавів, напівпровідникових матеріалів і сполук рідкісних металів. Введено в дію комплексно-механізовані цехи та дільниці, автоматизовані системи управління з використанням електронно-обчислювальних машин. Велика увага приділяється охороні навколишнього середовища. Значно зросли обсяги капітальних вкладень у природоохоронні об'єкти підприємств галузі.

На підприємствах кольорової металургії республіки впроваджено нове устаткування та прогресивні технологічні процеси. Вперше у світовій практиці на Микитівському ртутному комбінаті освоєно випалювання ртутної руди у пром. печач «киплячого шару» з повною автоматизацією технології, процесу, утилізацією тепла недогарків і використанням їх як щебеню для буд. потреб. На Запорізькому титаномагнієвому комбінаті застосовано рідкий відновний титану, що дало можливість підвищити продуктивність апаратів і поліпшити якість металу. На Дніпров. алюмінієвому з-ді ім. С. М. Кірова вперше в СРСР введено в експлуатацію стан по виробн. алюмінієвої катанки безпосередньо з рідкого металу, освоєно виробн. електротермічного силуміну з використанням нових видів сировини — каолінів і дистен-силіманіту. На Іршинському гірничо-збагачувальному комбінаті вперше в Європ. частині СРСР освоєно найпродуктивніший дражний спосіб добування і збагачування гірничої маси; впроваджено у пром. масштабі гвинтові сепаратори. Питаннями тех.

Дражний полігон по добуванню і збагачуванню титановмісних пісків Іршинського гірничозбагачувального комбінату. Житомирська область.

прогресу в кольоровій металургії республіки займаються *Титану всесоюзний науково-дослідний і проектний інститут*, Всесоюз. н.-д. і проектний ін-т вторинних кольорових металів (ВНПвторко-льормет, Донецьк), Артемівський філіал Державного н.-д. проектного і конструкторського ін-ту слівців та обробки кольорових металів (Діпрокольметобробка), Запорізький філіал Всесоюзного н.-д. і конструкторського ін-ту «Кольормет-автоматика». Див. також. ст. в алфавітних томах УРЕ: *Алюмінієва промисловість, Свинцево-цинкова промисловість, Титано-магнієва промисловість, Сурм'яно-ртутна промисловість, Рідкісних металів та напівпровідникових матеріалів промисловість.*

О. Г. Шукін.

Паливна промисловість

Паливна промисловість Української РСР є важливою базою країни по видобуванню коксівного й енергетичного вугілля та природного газу. В заг. обсязі пром. продукції УРСР частка паливної пром-сті (1982) становить 6,3 %. В ній зосереджена значна частина пром.-виробничих фондів усієї пром-сті; на її розвиток витрачається бл. 1/3 всіх капіталовкладень. До паливної промисловості УРСР належать вугільна, газова, нафтова і торфова промисловості. Основна продукція галузі використовується як енергетичне і технологічне паливо, сировина для хімічної і нафтохімічної промисловості та інших галузей. В дореволюційній Росії, в т. ч. й на Україні, значну питому вагу (бл. 30 %) у загальному виробн. палива мали дрова. Мінеральне паливо почали широко використовувати лише в кінці 19 — на поч. 20 ст. Паливне становище в галузі належало іноземним монополіям.

За роки Рад. влади істотно змінилась структура паливного балансу республіки. Паливна пром-сть перетворилась на потужну високорозвинуту в тех. відношенні галузь. Індустрія республіки довгий час базувалась гол. чин. на кам'яному вугіллі Донецького вуг. басейну. В післявоєнні роки у зв'язку з бурхливим розвитком нар. г-ва і зростанням потреб у паливі галузь розвивалась швидкими темпами. По суті заново створено нафтову і газову пром-сть, сталися істотні зміни в географії паливної пром-сті. Освоєно Львівсько-Волинський кам'яновуг. басейн; важливим районом галузі став Зх. Донбас. У Кіровоградській, Черкаській, Житомирській областях розвивається буровуг. пром-сть. Зріс видобуток нафти і газу. Експлуатуються нафтові і газові родовища в Передкарпатті та на Лівобережжі. Підвищується тех. рівень галузі, розширюється її виробничо-тех. база внаслідок буд-ва нових висококомбінованих підприємств, реконструкції на новій тех. базі діючих. Лише за 1971—82 промислово-виробничі осн. фонди галузі зросли в 1,9 раза. Широко впроваджуються прогресивні способи видобування нафти, газу, вугілля, застосовуються наук. організації праці. У 80-х рр. паливна промисловість УРСР розвиватиметься відповідно до напрямів, розроблених респ. комплексною наук.-тех. програмою «Енергокомплекс», якою намічено даліше вдосконалення виробничого потенціалу кожної галузі паливної пром-сті, впровадження прогресивних технологій, здійснення комплексної механізації і автоматизації технологічних процесів, підвищення ефективності видобування вугілля, нафти, природного газу, торфу.

В. В. Неженцев.

Вугільна промисловість. Вугільна промисловість УРСР є високорозвинutoю галуззю важкої індустрії республіки. З розвитком її нерозривно пов'язані ін. численні галузі, особливо чорна металургія та електроенергетика. Осн. вуг. басейн республіки — *Донецький кам'яновугільний басейн*. Тут зосереджено бл. 90 % респ. видобутку вугілля. Велике нар.-госп. значення має коксівне вугілля, родовища якого містяться гол. чин. у Донец. обл. Високоякісне вугілля — антрацит — видобувають у сх. частині басейну (Ворошиловгр. обл.). Поклади вугілля в Донбасі відкрито в 1-й чверті 18 ст. Перші примітивні шахти виникли в кінці 18 — на поч. 19 ст. До 1917 Донбас був осн. вуг. базою Росії (1913 — понад 70 % видобутку вугілля в країні). Максимуму видобутку вугілля на дореволюції. Україні досягнуто 1916 (28,7 млн. т). Проте вуг. пром-сть була однією з технічно найвідсталіших галузей. Вугілля видобували переважно в дрібних кустарних шахтах примітивними знаряддями. Шахтарі зазнавали жорстокої експлуатації. У галузі панував іноз. капітал (переважно франко-бельгійський), який контролював 70 % видобутку вугілля в Донецькому басейні.

В перші роки Рад. влади Комуністична партія і Рад. уряд вжили термінових заходів щодо відбудови вуг. пром-сті Донбасу, зруйнованої під час громадян. війни та іноз. інтервенції. Вже 1921 видобуток вугілля почав зростати і 1928 (24,8 млн. т) перевищив рівень 1913 (22,8 млн. т). Значно розвинулася вуг. пром-сть УРСР за роки довоєнних п'ятирічок у результаті здійснення соціалістичної індустріалізації країни. Багато старих шахт було докорінно реконструйовано, збудовано 100 нових, оснащених новою технікою.

В 1940 видобуток вугілля в Донбасі зріс проти 1928 у 3,4 раза і становив 83,8 млн. т. Створено нову галузь вуг. пром-сті — збагачення вугілля. В 30-х рр. почалося будівництво збагачувальних ф-к. Відбулася докорінна технічна перебудова підприємств галузі. Цьому сприяли створення на Україні вугільного машинобудування (див. у цьому томі розділ Машинобудування і металообробка), спорудження великих теплових електростанцій. Це дало можливість створити на шахтах потужне енергетичне господарство, оснастити їх новим вітчизняним устаткуванням. Зріс рівень механізації трудомістких процесів. Велику роль у підвищенні продуктивності праці і видобутку вугілля відіграв рух новаторів виробн. за почином О. Г. Стаханова, М. О. Ізотова та інших. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 підприємства вуг. пром-сті УРСР були зруйновані нім.-фашист. загарбниками. В міру визволення України Донбас відбудовували при братній допомозі грудящих усіх союзних республік. Відбудову підприємств на новій тех. базі було в основному завершено 1950. В 1951 в УРСР видобуток вугілля (85,5 млн. т.) перевершив рівень 1940. У післявоєнні роки в Донбасі введено в дію нові потужні шахти, оснащені найновішою технікою. Найбільше шахт — у центр. частині Донецької (Донецьк, Макіївка, Єнакієве, Красноармійськ, Торез) та у Ворошиловгр. (Красний Луч, Кадіївка, Красnodон, Антрацит та ін.) областях.

Осн. паливна база зх. частини республіки — *Львівсько-Волинський вугільний басейн* розвіданий і освоєний у післявоєнні роки (видобування вугілля гут почато з 1954). Вугілля газове, довгополумєневе, придатне для напівкоксування. Басейн міститься майже в центрі зх. районів рес-

публіки. В межах України залягає значна кількість бурого вугілля. Осн. частину цього вугілля розробляють з 1954 в *Дніпровському буровугільному басейні*, що об'єднує родовища Житомир., Київ., Кіровогр., Черкас., Дніпроп. та Запоріз. областей. Вугілля дрібнозернисте, крихке. Найбільші центри буровуг. пром-сті: Олександрія (Кіровогр. обл.), Ватутіне (Черкас. обл.), Коростишів (Житомир. обл.). Для переробки бурого вугілля споруджено брикетні ф-ки.

Освоюються нові вугільні райони — Західний Донбас і Південний Донбас (між Донецьком і Ждановом). У 1982 загальний обсяг продукції вугільної промисловості УРСР збільшився порівняно з 1940 у 3,1 раза. Пром.-виробничі осн. фонди галузі зросли проти 1970 у 1,7 раза. Велика увага приділяється впровадженню нової техніки, механізації і автоматизації виробничих процесів. Повністю механізовано виймання вугілля в очисних вибоях (1971), доставку вугілля в очисних вибоях (1955), відкату (1957), навантаження вугілля в залізничні вагони (1964). Вузькозахватне виймання вугілля в очисних вибоях на пластах падіння до 35° механізовано (1982) на 91,3 %, навалювання вугілля в очисних вибоях на пластах пологого та похилого падіння — на 98,3 %. Розвиткові галузі сприяло безперервне вдосконалення техніки і технології вугледобування, створення і впровадження нових вугледобувних комплексів, шитових агрегатів, стругов. установок та ін. Все це дало можливість здійснити перехід від циклічної до потокової організації виробн. На шахтах та розрізах застосовують дистанційні і автоматичне управління технологічними процесами, конвейеризовано похилі виробки, механізовано пересувне кріплення, збільшено потужності вентиляційних систем тощо.

Здійснюється процес дальшої концентрації виробн. Поетапне розв'язання завдань, поставлених перед вуг. пром-стю УРСР рішеннями XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України на 1981—85 і на період до 1990 здійснюватиметься шляхом реалізації 9 підпрограм цільової комплексної програми «Енергокомплекс». Науково-дослідну роботу у вуг. пром-сті на Україні проводять *Вугільний науково-дослідний інститут* та *Вугільної промисловості науково-дослідний, проектно-конструкторський і проектний інститут*.

В. В. Неженцев.

Нафтова промисловість. Нафтова промисловість УРСР проводить розвідку, видобування місцевих покладів нафти і переробку її, а також транспортування і зберігання нафти та нафтопродуктів. Промислові і прогнозні запаси нафти в республіці розподіляються по нафтогазових провінціях — Карпатській і Причорноморсько-Кримській та Дніпровсько-Донецькій нафтогазовосні області.

На Україні нафту («ропу», «мазь») вперше почали добувати на Прикарпатті (поч. 17 ст.). Добували її з природних виходів завглибшки 4—6 м відрами і застосовували в натуральному вигляді як мастило, освітлювальний і лікувальний продукт. Як галузь пром. виробн. нафт. пром-сть почала розвиватися на базі Бориславського родовища в кінці 19 — на поч. 20 ст., коли застосували глибоке буріння свердловин. У цей час на Прикарпатті було відкрито ряд інших нафт. родовищ. Найвищого рівня видобуток нафти досяг у цьому районі 1909. З цього часу почалося різке зменшення видобутку нафти, зумовлене виснаженням верхніх нафт. горизонтів внаслідок хижацьких методів експлуатації їх. Після возз'єднання зх. областей України з Рад. Україною (1939)

і особливо в післявоєнні роки почався новий етап у розвитку нафтової пром-сті республіки. Було здійснено докорінну реконструкцію підприємств галузі на новій тех. базі, зокрема ударний спосіб буріння замінив роторним; з 1947 почали впроваджувати турбінний спосіб; пізніше при бурінні було застосовано електробури. Значно розширено обсяг геологорозвідувальних робіт, у результаті чого відкрито багато нафти, родовищ на Прикарпатті (Долинське родовище нафти, Битків-Бабченське нафтогазове родовище, Ольхівське, Орієвсько-Уличинське та ін.), а також у сх. областях республіки (Качанівське нафтогазове родовище в Рибальське — в Сум. обл., Глинське-Розбишівське нафтогазове родовище, Радченківське та ін. — в Полтав. обл., Гидишівське нафтогазове родовище, Придубське, Лежківське родовище нафти, Монастирищенське — в Черніг. обл. та ін.).

Найвищий видобуток нафти припадає на роки восьмої п'ятирічки (1966—70) — в результаті виведення на макс. рівень видобутку нафти Гидишівського й Лежківського (Черніг. обл.) та Долинського (Івано-Франк. обл.) нафт. родовищ. В роки дев'ятої (1971—75) і десятої (1976—80) п'ятирічок видобуток нафти в УРСР дещо знизився, оскільки він випереджав приріст розвіданих покладів.

Осн. підприємства по видобуванню нафти і газу на Україні: нафтогазодобувні управління «Чернігівнафтогаз», «Полтавонафтогаз», «Охтирське нафтогазодобувне управління», «Долинанафтогаз», «Бориславнафтогаз», «Надвірнанафтогаз». Перші нафтопереробні з-ди виникли на Прикарпатті — в Бориславі, Львові, Дрогобичі, Надвірній. До 1939 в цьому регіоні діяло 19 дрібних нафтопереробних підприємств, оснащених примітивною технікою. В післявоєнні роки було реконструйовано діючі нафтопереробні з-ди, стали до ладу нові. Найпотужніші нафтопереробні підприємства в УРСР: Кременчуцький, Лисичанський, Херсонський нафтопереробні з-ди, Бердянський дослідний нафтомаслозавод.

Підприємства нафтопереробної пром-сті УРСР опановано сучас. високопродуктивним устаткуванням по переробці нафти, впроваджено прогресивну технологію, зокрема каталітичний реформінг, каталітичний крекінг, гідроочищення, уповільнене коксування, газозафракціонування. Транспортується нафта по мережі магістральних нафтопроводів. У республіці збудовано нафтопроводи: Долина — Дрогобич і Гидишів — Глинське-Розбишівське — Кременчук — Херсон. Територією республіки проходить один з найбільших у світі магістральний нафтопровід «Дружба».

Перспективними планами передбачено посилення роботи по геол. вивченню тер. республіки, забезпечення приросту запасів нафти. Наук. та екон. проблеми нафтової пром-сті на Україні розробляють Нафтової промисловості науково-дослідний і проектний інститут, Нафтопереробної і нафтохімічної промисловості всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут.

В. І. Бережнюк. Газова промисловість. Газова пром-сть УРСР розвивається на базі родовищ Карпатської нафтогазової провінції, Дніпровсько-Донецької нафтогазової області та Причорноморсько-Кримської нафтогазової провінції. Склалися три р-ни газової пром-сті — Прикарпатський, Дніпровсько-Донецький і Причорноморський. До Прикарпатського р-ну входять прикарпатські частини Львів. та Івано-Франк. областей. Видобування

природного газу на Прикарпатті почалося в І-й чверті 20 ст. Перше родовище було відкрито 1910 в районі м. Калуша (тепер Івано-Франк. обл.), але через малу продуктивність його не розробляли. В 1924 почалася пром. розробка Дашавського родовища. Однак, незважаючи на наявні запаси природного газу, газова пром-сть на Прикарпатті в дорадянський час була розвинуто слабо. Після воз'єднання зх. областей з УРСР у розвитку газової пром-сті в цих областях відбулися значні зміни. Почалася пром. розробка (1940) Опарського газового родовища. В післявоєнні роки було відкрито і введено в експлуатацію нові горизонти на Дашавському, Опарському та ін. родовищах. Відкриті та експлуатуються нові родовища у зх. областях УРСР — Угерське, Більче-Волицьке, Рудківське, Битків-Бабченське та ін.

Дніпровсько-Донецький район міститься на Лівобережжі. Поклади газу на території Харків., Полтав., Сумської та Черніг. областей було відкрито в післявоєнний час. В 1956 введено в експлуатацію Шебелинське, пізніше Зх.-Хрестинське, Єфреміївське, Кегичівське, Пролетарське, Мамівське, Меліхівське та ін. газові родовища. Найпродуктивніші з них Шебелинське, Хрестинське та Єфреміївське (Харків. обл.). Відкриття та пром. освоєння газових родовищ цього району значно поліпшило паливний баланс республіки. У Причорноморському районі освоєно родовища в Крим. і Херсон. областях; з 1966 почато пром. розробку Глібівського газового родовища; відкрито Джанкойське, Стрілківське та ін. родовища.

Швидкими темпами на Україні здійснюється буд-во магістральних газопроводів як найекономічнішого способу транспортування газу. Довжина магістральних газопроводів та відгалужень від них на тер. УРСР 1983 становила 24,0 тис. км. Лише за 1976—82 збудовано і введено в експлуатацію близько 5,6 тис. км магістральних газопроводів і відгалужень від них.

Територією республіки проходить газопровід «Союз» (Оренбург — зх. кордон УРСР), Уренгой — Ужгород. За період 1981—85 на тер. України намічено збудувати і ввести в експлуатацію ще ряд магістральних газопроводів з діаметром труб 1200—1400 мм, у т. ч. газопроводи Іваценіч — Долина, Острогжеськ — Шебелинка, Новопсков — Шебелинка та ін. Основною газифікації є природний газ. Найбільше його споживає промисловість, зокрема металургійна, цементна та хімічна.

В УРСР витрати газу на комунально-побутові потреби 1982 становили понад 10 млрд. м³. У республіці 1982 газифіковано 24,5 тис. міст, с-щ міськ. типу і сілсь. населених пунктів, 12,7 млн. квартир, у т. ч. 4,3 млн. у сілсь. місцевості (1970 — відповідно 10,8 тис., 4,9 млн., 854 тис.). Довжина міськ. газових мереж становила (1982) 31,9 тис. км (1970 — 13,2 тис. км). Дальший розвиток газової пром-сті республіки як складової частини паливно-енерг. комплексу країни відбуватиметься відповідно до респ. комплексної наук.-тех. програми «Енергокомплекс». На Україні серед осн. наук. установ, що вивчають питання, пов'язані з газовою промисловістю — Івано-Франківський інститут нафти і газу, Газу інститут АН УРСР. Див. у цьому томі розділ Транспорт, підрозділ Трубопровідний транспорт.

В. І. Бережнюк.

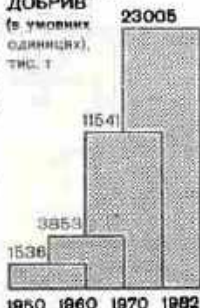
Торфова промисловість. Добування торфу на Україні відоме з 17 ст. У дореволюц. період торф добували здебільшого вручну і в незначній кількості. За роки Радянської влади в результаті освоєння нових родовищ, розширення старих та широкої механізації трудовітких процесів галузь значно розвинулася. Найбільше торфу добувають у Черніг., Житомир., Львів., Сум. та Ровен. областях. У паливному балансі республіки питома вага торфу незначна, проте для ш. і пн.-зх. районів республіки він є істотним джерелом палива. В УРСР розвинуте виробн. торфових брикетів.

Хімічна і нафтохімічна промисловість

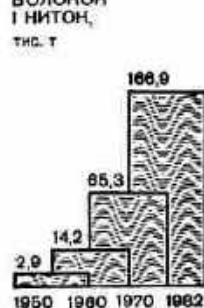
Хімічна і нафтохімічна пром-сть УРСР — важлива складова частина індустріального комплексу республіки. В 1982 частка УРСР у загальносоюз. виробн. мінеральних добрив становила 17,6 %, кім. засобів захисту рослин — 19,1 %, сірчаної к-ти — 18,6 %, кальцієватої соди — 25,2 %, каустичної соди — 14,2 %, кім. волокон — 13,5 %. Значною є й питома вага республіки у виробн. природної сірки, безхлорних калійних добрив, пігментного діоксиду титану, бромів та його похідних.

На тер. України виробн. й застосування окремих видів кім. продукції (пороху, селітри, солей, лугів тощо) відомі здавна. Однак як галузь пром. виробн. кім. і нафтохім. пром-сть почала складатися на межі 19 і 20 ст. В 1892 став до ладу Донецький (тепер Лисичанський) содовий з-д, 1898 — содовий з-д у м. Слов'янську (тепер виробниче об'єднання «Хімпром»). У 1895 почалося буд-во кім. з-ду у Костянтинівці (тепер Донецька обл.). В Одесі (1896) і Вінниці (1912) було засновано суперфосфатні заводи, які працювали в основному на довизних фосфоритах. У Харкові, Одесі та інших містах діяло кілька лакофарбових з-дів. Незважаючи на досягнення вітчизн. кім. науки, розвиток кім. пром-сті відбувався повільно. Значна частина кім. підприємств України перебувала в залежності від іноз. капіталу. Під час 1-ї світової війни переважно для воєнних потреб на Україні було збудовано з-д синтетичної азотної к-ти в Юзівці (тепер м. Донецьк), Сакський бромний з-д (Крим), алілофарбовий з-д у Рубіжному (Донбас). На зх.-укр. землях до воз'єднання їх з Рад. Україною кім. і нафтохім. пром-сть була представлена в основному невеликими нафтопереробними з-дами з обмеженим асортиментом.

ВИРОБНИЦТВО
МІНЕРАЛЬНИХ
ДОБРИВ
(в умовних
одиницях),
тис. т

ВИРОБНИЦТВО
ХІМІЧНИХ
ВОЛОКОН
І НИТОН,
тис. т

ментом продукції, напівкустарними підприємствами по виробн. сірників, фарб і деяких інших хім. продуктів. У Стебнику й Калущі на базі місцевих родовищ калійних солей у незначних кількостях виробляли калійні добрива для потреб сільськогосподарства.

В роки перших п'ятирічок в СРСР, у т. ч. й на Україні, було створено матеріальну базу для розвитку хімічної промисловості на рівні досягнень науки того часу. Було реконструйовано старі підприємства цієї галузі. Суперфос-

ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ВИРОБНИЦТВА І ПРОМИСЛОВО-ВИРОБНИЧИХ ОСНОВНИХ ФОНДІВ ХІМІЧНОЇ ТА НАФТОХІМІЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР (в % до 1970)

фатні з-ди переведено на вітчизн. сировину (апатити). Нові цехи було збудовано на Костянтинівському хім. з-ді, в т. ч. найбільший у країні суперфосфатний цех потужністю 200 тис. т продукції за рік. В Криму одночасно з реконструкцією Сакського хім. з-ду введено в дію першу (1934), а згодом другу (1938) черги Краснопереконського бромного заводу. Розширюється Рубіжанський хім. комбінат, на якому 1937 почалося виробн. кубових барвників. У 1938 в Слов'янську почато буд-во другого содового з-ду. В республіці створюються нові галузі хімічної промисловості, зокрема будуються азотно-тукові підприємства в Горлівці (1933) і Дніпродзержинську (1938), хім. (віскозного) волокна — в Києві (1937), кінофотоматеріалів — у Шостці (1931). Починаючи з 1929 на Україні розвивається виробництво пластичних мас і виробів з них, зокрема у Дніпропетровську, Прилуках (Черніг. обл.), Харкові, гумотех. виробів — у Києві. В 1940 питома вага УРСР у загальносоюзному виробн. хім.

продукції становила: добрива — 28,1 %, сода кальцинована — 81 %, сода каустична — 44,3 %, сірчана к-та — 25,6 %, хім. волокна — 14,5 %. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в період тимчасової окупації України нім.-фашист. загарбниками підприємства галузі зазнали великих руйнувань. Відбудовували їх швидкими темпами при братній допомозі всіх республік СРСР. Вже до 1950 на Україні було досягнуто довоєнного рівня виробн. хім. і нафтохім. пром-сті, а по деяких важливих видах хім. продукції (мінеральні добрива, сода кальцинована, хім. волокна, лаки й фарби) значно перевищено цей рівень. Розвиток економіки в післявоєнний час поставив перед хім. і нафтохім. пром-стю якісно нові завдання, спрямовані на поглиблення хімізації нар. г-на і побуту, на подальше підвищення добробуту рад. народу. В 1951 стали до ладу перші об'єкти Лисичанського хім. комбінату (тепер *сверодонецьке виробниче об'єднання «Азот»*), який першим на Україні почав випускати гранульовану аміачну селітру. Колектив Київського комбінату хім. волокон (тепер *київське виробниче об'єднання «Хімволокно»*) 1952 почав виробляти капронове волокно.

В 1954 на Вінницькому хімічному заводі збудовано перший цех гравіюльній суперфосфату. На Шосткинському хімічному заводі (тепер *шосткинське виробниче об'єднання «Свєма»*) в тому ж році почато випуск стрічок для магн. записування звуку. Вводяться в експлуатацію виробн. перетворювачів на Сакському хім. з-ді (1953), метилового спирту в Свердловському (1957). На Роздольському гірничохім. комбінаті (тепер *роздольське виробниче об'єднання «Сірка»*) 1958 з місцевих родовищ одержано природну сірку. Сумський хім. комбінат (тепер *сумське виробниче об'єднання «Хімпром»*) вперше в Рад. Союзі 1959 почав виробляти кормові знефторені фосфати. Важливе значення для дальшого розвитку хім. і нафтохім. пром-сті мали рішення Травневого пленуму ЦК КПРС 1958, в яких наголошувалося на необхідності прискореного розвитку галузі і насамперед виробн. синтетичних матеріалів. У короткі строки на Україні було створено потужності по випуску ацетилену, стиро-

лу, оцтової к-ти та ін. продуктів органічного синтезу, які є вихідною сировиною для виробн. широкого асортименту хім. продукції і насамперед полімерних матеріалів. Стали до ладу великі комплекси по випуску капролактаму, вінілацетату та похідних від них на свердонецькому виробничому об'єднанні «Азот», полістиролу на горлівському виробничому об'єднанні «Стирол» і дніпродзержинському виробничому об'єднанні «Азот», іонообмінних смол на черкаському виробничому об'єднанні «Азот», поліхлорвінілових

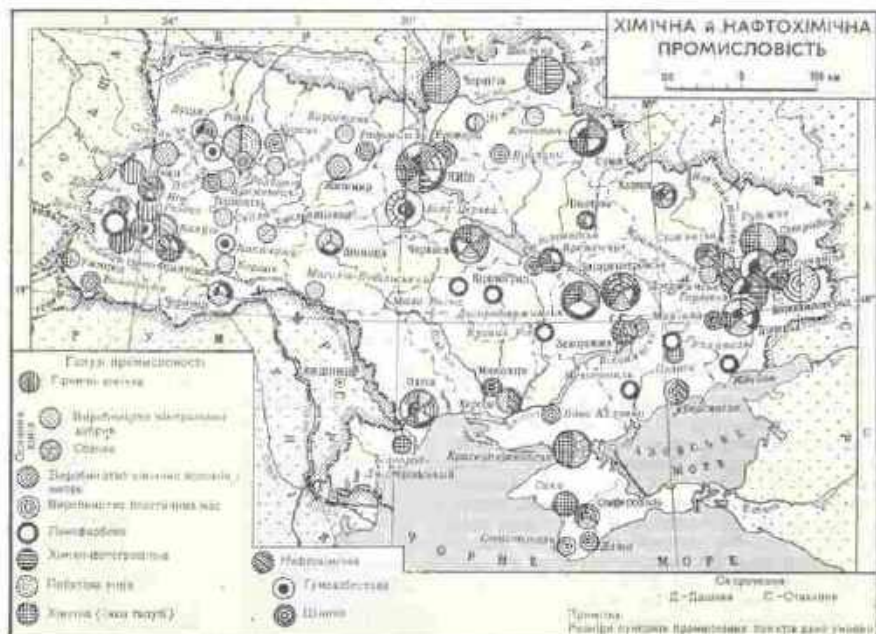
Виробництво окремих видів продукції хімічної промисловості УРСР (тис. т)

Продукція	1940	1960	1980	1982
Мінеральні добрива (в перерахунку на 100 % поживних речовин)	212,3	835	4086	4703
Сірчана кислота в моногідраті	407	1311	4507	4431
Сода кальцинована	413	773	1077	1202
Сода каустична	77,6	104,4	396,4	394,9
Хімічні волокна та нитки	1,6	14,2	161,2	166,9

смол на калузькому виробничому об'єднанні «Хлоретіл» і дніпродзержинському «Азот», а також на перемайському виробничому об'єднанні «Хімпром» (Харківська область). В роки десятиріччя (1976—80) на свердонецькому виробничому об'єднанні «Азот» став до ладу перший в республіці комплекс по виробництву поліетилену. Введено в дію нові потужності по переробі пластмас на Сімферопольському, Броварському (Київ. обл.), Луцькому з-дах. Розширено й реконструйовано підприємства цієї галузі в Харкові, Прилуках, Києві.

Прискорено розвивалась в республіці пром-сть хім. волокон і ниток. Випуск її продукції за 1961—82 збільшився в 11,7 раза. Поряд з розширенням потужностей квіт. виробничого об'єднання «Хімволокно» збудовано нові підприємства в Чернігові, Черкасах, Сокалі, Житомирі. Вироби. синтетичного волокна за 1961—82 зросло в 17,8 раза. Цьому значною мірою сприяло створення в республіці власної сировинної бази (вироби. капролактаму та АГ — солі). Велике значення для поглиблення *хімізації* народного гос-ва і побуту мав розвиток у республіці виробн. продукції т. з. малотоннажної хімії — хім. добавок для полімерних матеріалів, текстильно-допоміжних речовин і синтетичних барвників, консервантів, каталізаторів, кіно- і фотоматеріалів, товарів побутової хімії. Було розширено виробничі потужності і асортимент продукції на рубіжанському науково-виробничому об'єднанні «Краситель», шосткинському «Свєма»; введено нові виробн. на Івано-Фр. з-ді тонкого органічного синтезу, почато (1977) буд-во Сиваського анілінофарбового з-ду. Збільшено випуск побутових хім. товарів.

Велику роль у піднесенні с. г. відіграло створення в країні сучас. пром-сті мінеральних добрив. На Україні випуск мінеральних добрив за 1961—82 збільшився в 5,6 раза, в т. ч. азотних добрив — у 7,2 раза. Нові підприємства по їх виробн. збудовано в Черкасах, Ровно, Одесі. Розширено потужності діючих з-дів. Вдосконалено якісний склад мінеральних добрив. Поряд із збільшенням виробн. концентрованих, але простих добрив (карбаміду, аміачної селітри, сульфату

калію) створено потужності по випуску висококонцентрованих складних добрив, які містять дві-три поживні речовини (аміофос, нітроаміофоска, діамоніфосфат, рідкі комплексні добрива, мінерально-кормові добавки для тваринництва). Розвиваються галузі нафтохімічної та промислової. До 1961 їх склад обмежувався в осн. підприємствами по виробн. тех. вуглецю, гумотех. виробів і гумового вузтя. З введенням у дію (1961) Дніпроп. шинного з-ду (тепер виробниче об'єднання «Дніпрошина») в республіці створено шинну пром-сть. У 1972 став до ладу Білоцерківський з-д шин і гумоазбестових виробів. Розширено асортимент виробів з гуми культурно-побутового призначення і тех. застосування. Поліпилася сировинна база хім. і нафтохім. пром-сті. Природний газ, рідкі й газоподібні продукти переробки нафти дали можливість розширити асортимент і підвищити економічну ефективність виробн. багатьох важливих хімікатів, зокрема аміаку, і азотних добрив, синтетичних смол і пластичних мас, синтетичних волокон, багатотонажних продуктів органічного синтезу. Зріс тех. рівень виробн. — широко впроваджуються більш економічні, з високим ступенем автоматизації агрегати великої одиничної потужності: якщо 1960 найпотужніший агрегат по виробн. аміаку випускав 46 тис. т продукції на рік, то 1980 понад 60 % всього виробленого аміаку в республіці одержано на установках потужністю 450 тис. т на рік. Відбулися істотні зміни в розміщенні підприємств хім. пром-сті, в основу якого покладено рівномірне зосередження їх на тер. УРСР, наближення підприємств галузі до місць споживання продукції, джерел сировини і енерг. ресурсів, наявність транспортних шляхів і робочої сили, природних резервуарів видалення стічних вод тощо. В республіці склався ряд потужних територіальних хім. комплексів: Лисичансько-Рубіжанський (Ворошиленгр. обл.), Горлівсько-Слов'янський (Донец. обл.), Придніпровський (Дніпроп. обл.) — у Донецько-Придніпровському екон. районі; Одеський та Присіваський (Крим. обл.) — у Південному екон. районі; Київський, Чернігівський, Черкаський, Ровенський та Прикарпатський комплекси — у Південно-Західному екон. районі. Велике значення для інтенсивного розвитку хім. і нафтохім. пром-сті мало створення вітчизн. хім. машинобудування, яке забезпечує галузь сучас. устаткуванням. В 1981 в хім. і нафтохім. пром-сті республіки діяло 1084 комплексно-механізовані і автоматизовані дільниці, цехи і виробництва, 22 підприємства, 988 механізованих поточкових ліній, 146 автом. ліній.

Внаслідок зростання виробничих осн. фондів, впровадження передової техніки в прогресивної технології, розширення сировинної бази значно поліпилися тех. екон. показники галузі. Виробн. продукції хім. та нафтохім. пром-сті УРСР 1982 збільшилось проти 1960 в 10 раз, питома вага її у заг. обсязі пром. виробн. республіки становила 6,1 %. Продуктивність праці у галузі підвищилася за цей час у 4,1 раза. Динамічне зростання обсягу виробн. продукції галузі супроводиться поліпшенням її якості. Дальший розвиток хім. і нафтохім. пром-сті здійснюється відповідно до завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС. Осн. приріст продукції галузі в одинадцятій п'ятирічці (1981—85) намічено одержати внаслідок реконструкції і розширення діючих підприємств. За роки п'ятиріччя збільшиться потужності хім. підприємств по виробн. мінеральних добрив у містах Се-

перодоненську, Сумах, Роздолі; пластичних мас — у Черкасах; хім. волокон — у Чернігові, Житомирі; товарів побутової хімії — в Рубіжному, Донецьку, Горлівці, Вінниці, Ніжині та Слов'янську. На Україні н.-д. роботу в галузі ведуть Нафтопереробної і нафтохімічної промисловості всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут, Всесоюзний н.-д. і проектний ін-т хім. пром-сті, Науково-дослідний ін-т осн. хімії (Харків), Укр. н.-д. ін-т пластмас (Донецьк) та ін. ін-ти АН УРСР, а також відповідні кафедри вузів. Див. також ст. в алфавітних томах УРЕ: Гірничохімічна промисловість, Азотна промисловість, Содова промисловість, Хімічних волокон промисловість, Синтетичних смол і пластичних мас промисловість, Лакофарбова промисловість, Синтетичних барвників промисловість, Побутової хімії промисловість, Технічного вуглецю промисловість, Основного органічного синтезу промисловість, Гумоазбестова промисловість.

М. М. Якубовський.

Машинобудування і металообробка

В УРСР машинобудування і металообробка — одна з найбільших галузей пром-сті за виробн. валової продукції і кількістю зайнятих робітників (26,7 % заг. обсягу пром. виробн. та понад третину чисельності пром. виробн. персоналу, 1983). Створене за Рад. влади багатогалузеве й високорозвинуте машинобудування стало провідною ланкою пром-сті республіки. У дореволюц. Україні розвиток машинобудування і металообробки відбувався в умовах засилля іноз. капіталу. Перші підприємства по виробн. с.-г. машин виникли в 70-х рр. 19 ст. в Одесі (з-д Гена), Харкові (з-д Мельгозе, Гельфєрїх-Саде), Єлизаветграді (братів Ельєрті), а також у Києві, Бердянську, Миколаєві, Херсоні. В 90-х рр. 19 ст. розвиток капіталістичної пром-сті, зокрема металургії й вугільної пром-сті, залізнич. транспорту та потреби товарного землеробства зумовили дальше зростання машинобудування і металообробки. Проте відносно високого рівня досягло лише траєкт. й с.-г. машинобудування. Було збудова-

но два найбільші в Росії паровозобудівні з-ди — Харківський (див. Харківський завод транспортного машинобудування імені В. О. Малишева), Луганський (див. Ворошиловградське виробниче об'єднання тепловозобудування імені Жовтневої революції). У Миколаєві і Києві організовано в невеликих розмірах вагоно- й суднобудування. В Катеринославі, Харкові, Горлівці та ін. містах діяли підри-

РОЗВИТОК МАШИНОБУДУВАННЯ І МЕТАЛООБРОБКИ УРСР (в % до 1970)

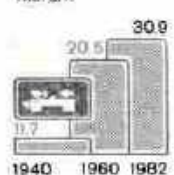

емства по виробн. нескладного устаткування для металург., вугільної пром-сті. На Україні вироблялось також нескладне устаткування для харчової промисловості (Київ, Суми, Бердичів). У заг. обсязі валової продукції машинобудування 1908 виробн. с.-г. машин і знарядь становило бл. 40 %, траєкт. машинобудування — 25 %, устаткування для ін. галузей — 35 %. На маш.-буд. підприємствах України 1913 працювало 23,2 % зайнятих у цій галузі робітників Росії. Хоч Україна й давала 20—25 % маш.-буд. продукції країни, проте машинобудування тут було малогалузевим і технічно відсталим.

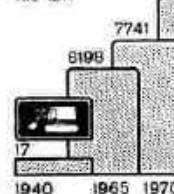
В перші роки після Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні внаслідок післявоєнної розрухи рівень виробн. в усіх галузях г-ва, в т. ч. і в машинобудуванні, був значно нижчий навіть від того рівня, що був перед 1-ю світовою війною. В 1922 на Україні порівняно з 1912 кількість маш.-буд. і металообробних підприємств зменшилася на 20 %, а робітників на них — на 45 %.

За роки Радянської влади машинобудування і металообробка республіки, як і країни в цілому, знали докорінних змін. Швидкими темпами розвивалася галузь у роки довоєнних п'ятирічок. Середньорічні темпи приросту продукції машинобудування і металообробки, за

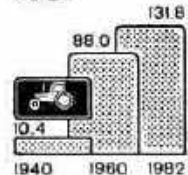
МЕТАЛОРІЗАЛЬНІ ВЕРСТАТИ, тис. шт.

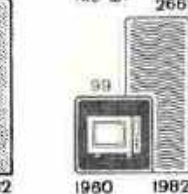
ЕНСНАВАТОРИ, тис. шт.

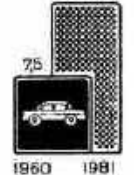
ТРАНТОРИ (у фізичних одиницях), тис. шт.

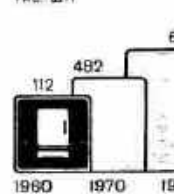
ТЕЛЕВІЗОРИ, тис. шт.

АВТОМОБІЛІ, тис. шт.

ХОЛОДИЛЬНИКИ, тис. шт.

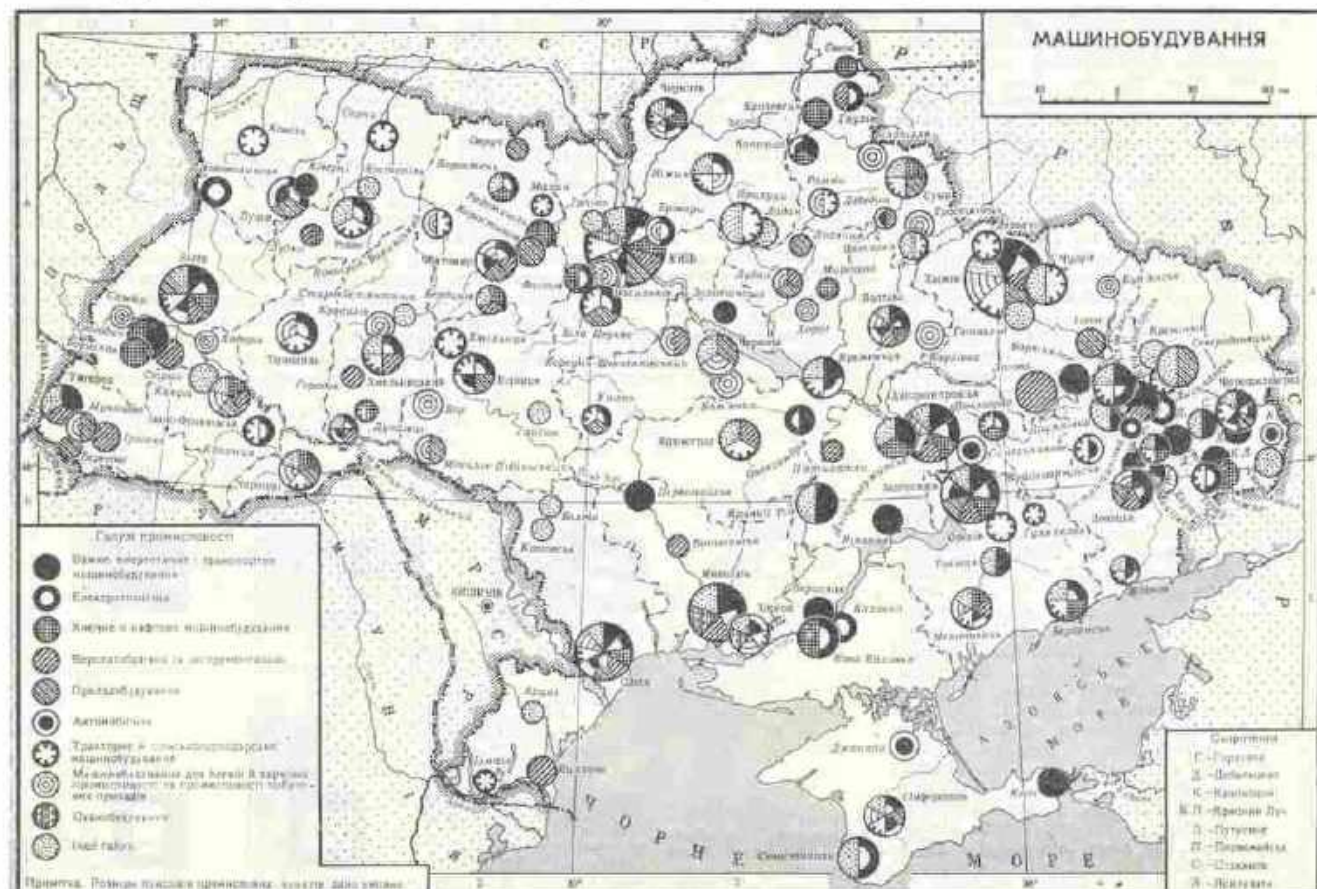
Зростання виробництва деяких видів продукції машинобудування в УРСР.

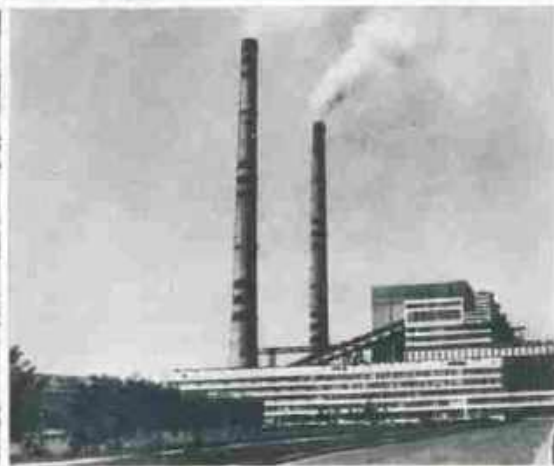
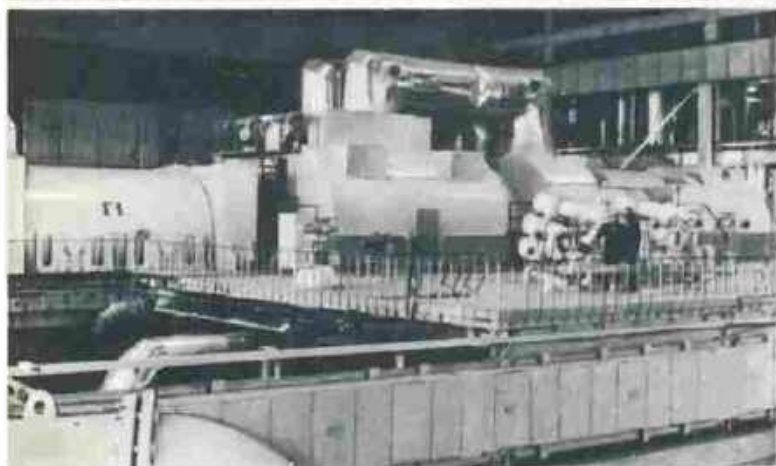
першу п'ятирічку (1928/29—32) становили 41,6 % при 19,4 % по пром-сті в цілому. За цей час обсяг продукції машинобудування збільшився в 4 рази. Високі темпи зростання галузі були і в роки другої та третьої п'ятирічок (відповідно — 20,7 % і 19,8 %).

Значно розвинулися паровозобудування, с.-г. машинобудування, особливо комбайнобудування, верстатобудування, електротех. пром-сть та ін. галузі. Було збудовано велетні машинобудування — Новокраматорський машинобудівний завод імені В. І. Леніна, Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе, Дніпропетровський завод металургійного устаткування, Краматорський завод важкого верстатобудування імені В. Я. Чубаря, верстатобудівні з-ди в Харкові, Києві, Одесі. Одним з найбільших маш.-буд. з-дів України стали реконструйовані на новій тех. основі Харків. і Ворошиловгр. локомотивні з-ди, Сумський з-д кім. машинобудування імені М. В. Фрунзе, харківський моторобудівний завод «Серп і молот», кіровоградський завод сільськогосподарських машин «Червона Зірка», київський з-д Більшовик (див. київське виробниче об'єднання полімерного машинобудування «Більшовик»), Дніпропетровський завод металокопирів імені І. В. Бабушкіна. Випуск продукції машинобудування і металообробки 1940 перевищував рівень 1913 в 29,2 рази і становив 20 % загальносоюзного виробн., с.-г. машин — майже 50 %. Значно підвищився техніч. рівень, поліпшилася галузева структура, поглибилася концентрація виробн. галузі. Вже в 30-х рр. маш.-буд. підприємства випускали металург. стани для прокатування слябів, прокату з інструментальних і

легованих сталей, врубові машини, перші в світі вугільні комбайни, породонавантажувальні машини та ін. устаткування для механізації праці шахтарів. Було створено фундамент турбобудування на Україні. На Харків. турбогенераторному з-ді виготовлено турбіни потужністю 50 тис. кВт і 100 тис. кВт. 1938 — перший в СРСР чотиріполюсний турбогенератор потужністю 100 тис. кВт. Внаслідок створення в УРСР моторобудування в республіці розвинулися нові галузі машинобудування — тракторне, будівельно-шляхове, підйомно-транспортне та ін. Трансп. машинобудування збагатилося новими типами потужних локомотивів, вагонів, суден. Було підготовлено матеріальну і наук.-конструкторську базу для розвитку сучас. авіабудування (Харків, Київ). Спорудження ряду великих з-дів тракторного і с.-г. машинобудування відіграло величезну роль у соціалістичній перебудові села й створенні тех. бази для колг. та радгоспного виробництва. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 під час тимчасової окупації України нім.-фашист. загарбники зруйнували сотні маш.-буд. з-дів республіки. При братній допомозі всіх союзних республік у першій післявоєнній п'ятирічці (1946—50) було відбудовано на новій тех. основі зруйновані підприємства і в наступні роки збудовано нові великі з-ди. Стали до ладу такі потужні підприємства, як Харківський завод «Електроважмаш» імені В. І. Леніна, з-д важких пресів у Дніпропетровську (див. Дніпропетровське виробниче об'єднання по випуску важких пресів), Запорізький трансформаторний завод, «Точелектроприлад» у Києві, Полтавський і Сніжніанський з-ди кім. машинобудування, Харків. авіаз. з-д,

«Львівськільмаш», Львівський автобусний завод ім. 50-річчя СРСР, Львівське виробниче об'єднання «Автопідприємств», львівське виробниче об'єднання «Кінескоп», Кременчуцький автомобільний завод, запорізький автомобільний завод «Комунар», Луцький автомобільний завод, ряд з-дів по виробн. електродвигунів, комбайнів — у Дніпропетровську й Херсоні, поліграфічних машин — в Одесі, с.-г. машин — у Коломиї, Тернополі та ін. містах, Сумський завод електронних мікроскопів імені 50-річчя ВЛКСМ, нові з-ди приладобудування у Львові, Житомирі, Луцьку, Мукачевому, Умані, Черкасах, Ворошиловграді. Створено виробн. легкових автомобілів, підшипників, електронно-обчислювальної техніки, синтетичних алмазів і алмазного інструменту, деталей з пластмас, телевізорів і кінескопів, машин для механізації у тваринництві та ін. Значно розширилася номенклатура виробів машинобудування. Це унікальні прокатні стани, надпругні парові й гідравлічні турбіни, океанські й повітряні лайнери, електронні мікроскопи, високої точності вимірювальні прилади та багато ін. продукції. Тільки за 1971—82 на Україні створено 9862 зразки нових типів машин, устаткування, приладів, засобів автоматизації та обчислювальної техніки, в т. ч. 918 зразків металоріз. верстатів і ковальсько-пресового устаткування, 424 — металург. й гірничорудного устаткування, 1195 — електротехнічного, 693 — кім. в насосно-компресорного устаткування, 425 — засобів обчислювальної техніки і приладів для механізації і автоматизації управлінської праці, 346 — транспортного і підйомно-транспортного устаткування, 151 — буд. і шляхових машин тощо. Машино-

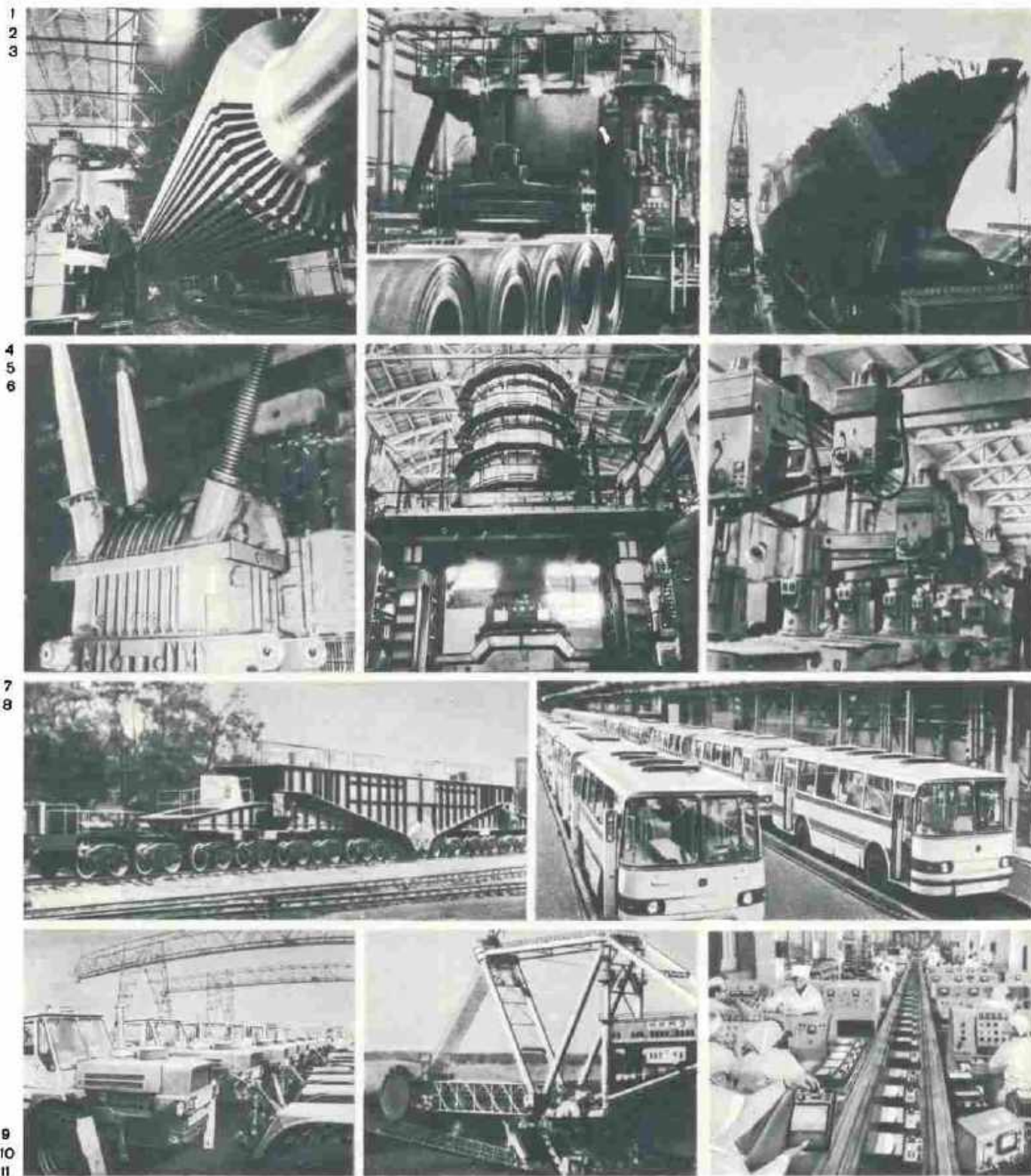

Електроенергетика.

1. Загальний вигляд Ровенської АЕС. 2. Гідрогенератори, встановлені на Дніпродзержинській ГЕС (імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Дніпропетровська область. 3. Дніпрогес-2 імені В. І. Леніна, Запорізька область. 4. Розподільна станція при тваринницькому комплексі

виробничого енергетичного об'єднання «Вінницьенерго». 5. Машинний зал Київської ТЕЦ-6. 6. Загальний вигляд Ладизинської ДРЕС імені 50-річчя СРСР, Вінницька область. 7. Енергоблоки, встановлені на Чорнобильській АЕС імені В. І. Леніна, Київська область. 8. Щит керування виробничого електроенергетичного об'єднання «Дніпроенерго».

Машинобудування і металообробка.

1. Виготовлення турбогенератора потужністю 500 МВт на харківському заводі «Електроважмаш» імені В. І. Леніна. 2. Прокатний стан 2500, створений на Новокраматорському машинобудівному заводі імені В. І. Леніна. 3. Контейнерова «Капітан Мезенцев», збудована на Чорноморському суднобудівному заводі. Миколаїв. 4. Однофазний двообмотковий трансформатор на напругу 750 Кв, виготовлений у виробничому об'єднанні «Запоріжтрансформатор» імені В. І. Леніна. 5. Цех по випуску емальованих місткостей Полтавського заводу хімічного машинобудування. 6. Складальний

цех Одеського заводу радіально-сверлильних верстатів імені В. І. Леніна. 7. Залізничний транспортер зчленованого типу навантажувальністю 500 т, виготовлений у Ворошиловградському виробничому об'єднанні тепловогнєбудування. 8. Головний складальний конвеєр Львівського автобусного заводу імені 50-річчя СРСР. 9. Трактори Т-150, виготовлені у виробничому об'єднанні «Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе». 10. Добувний роторний комплекс Новокраматорського машинобудівного заводу імені В. І. Леніна. 11. Складальний цех кінського заводу «Точелектроприлад» імені Комсомолу України.

1
2
3

4
5
6

7
8

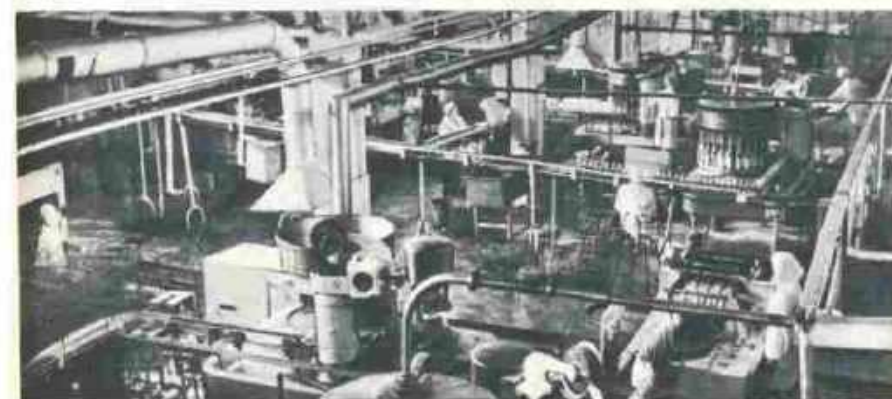

Харчова промисловість.

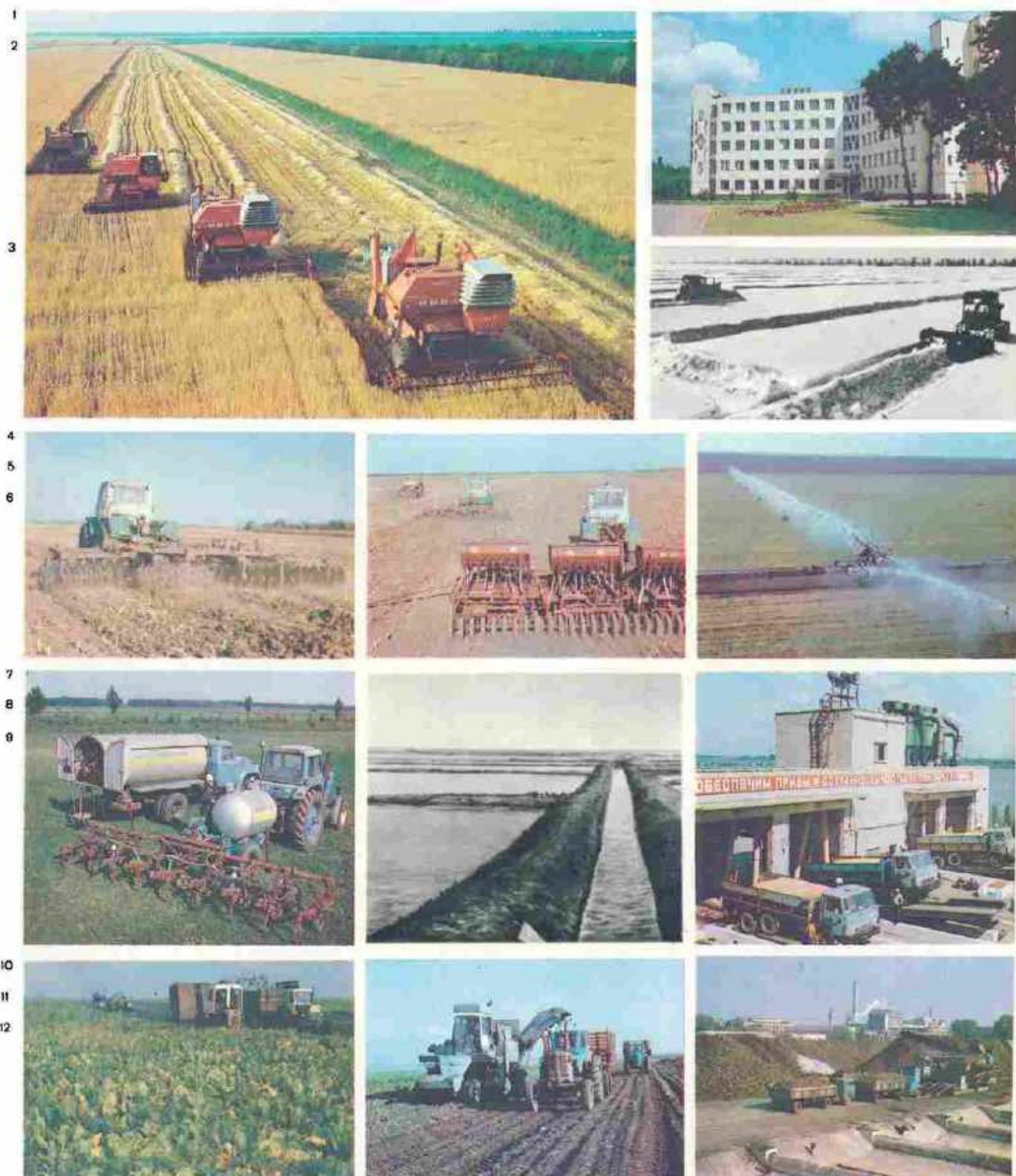
1. Дільниця центрифуг на Пресівському цукровому заводі, Подільська область. 2. Механізована лінія по випіканню хліба на Одеському хлібокомбінаті № 2. 3. Лінія по виготовленню цукерок на Ворошиловградській кондитерській фабриці. 4. Екстракційний цех Подоліського лісоекстракційного заводу, Запорізька область. 5. Цех шматкування м'яса Одеського заводу шматкування м'яса. 6. Врохильне відділення Андрушівського спиртового заводу, Житомирська область. 7. Цех кристалізації глюкози Верхньодніпровського крохмално-паточного комбінату, Дніпропетровська область. 8. Цех розливу пива у пляшки Київського пивоварного заводу № 3. 9. Лінія по виробництву консервованих огірків на головному заводі Нижньосірогозького агропромислового об'єднання консервної промисловості, Чернівецька область. 10. Механізована лінія розфасовування чаю на Одеській чорнозасушувальній фабриці. 11. Цех розливу продукції з незбираного молока Запорізького міського молочного заводу. 12. М'ясний цех Олександрійського м'ясокомбінату, Кіровоградська область.

9
10

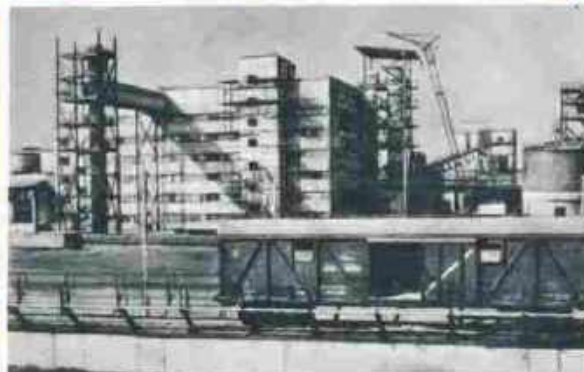
11
12

Сільське господарство.

1. Збирання врожаю пшениці в колгоспі імені Н. К. Крупської Нижньогірського району Кримської області. 2. Миронівський науково-дослідний інститут селекції і насадництва пшениці. Головний жорнує. 3. Снігозапирювання на ланах колгоспу імені М. Ф. Ватутіна Менського району Чернігівської області. 4. Безплуговий обробіток ґрунту в колгоспі «Вільшаницька праця» Карлівського району Полтавської області. 5. Сілка зернових культур стерильними сілками-культиваторами СЗС-2,1 у колгоспі імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції Генічеського району Херсонської області. 6. Дошувальна установка «Кубань» на полі в

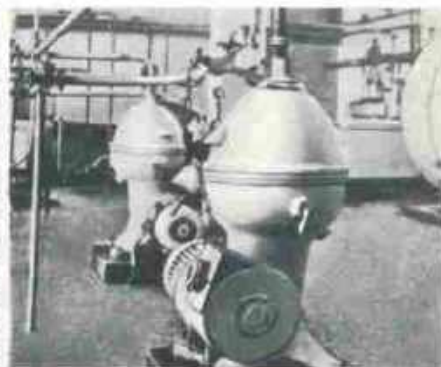
колгоспі «Дружба народів» Красногвардійського району Кримської області. 7. Внесення в ґрунт безводного аміаку спеціальними агрегатами АБА-0,5М у колгоспах Новоолександрівського району Миколаївської області. 8. На рисових чеках Херсонщини. 9. Випалювання зерна на Роївському елеваторі Мар'їнського району Донецької області. 10. Гичкозбиральна машина БМ-4 на плантації цукрових буряків колгоспу імені Ілліча Васильківського району Київської області. 11. Машина КС-6Б на збиранні цукрових буряків у Гусятинському районі Тернопільської області. 12. Кагатувальна цукрова буряків на Садиківському цукровому заводі Житомирської області.

Сільське господарство.

1. Дощувальні установи «Фрегат» на полях кукурудзи в Харківській області. 2. Поле кормового люцерни колгоспу «Жовтень» Володимирецького району Ровенської області. 3. Гібридація кукурудзи в теплиці. Інститут молекулярної біології і генетики Академії наук УРСР. 4. Збирання люцерни колгосп «Прогрес» Кіцманського району Чернівецької області. 5. Закладення зеленої маси на силос у колгосп «Родина» Мар'їнського району Донецької області. 6. Силосування сіна в колгосп «Дружба народів» Кальменського району Чернівецької області. 7. Механізоване вибирання силосу

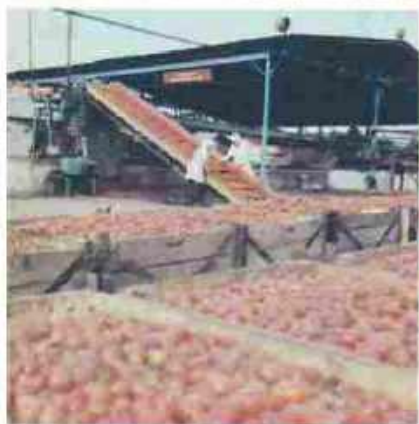
в дослідному господарстві «Кутузівка» Науково-дослідного інституту тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР. 8. Збирання кукурудзи повної стиглості комбайном «Харсонь-200» в колгосп імені А. О. Жданова Волноваського району Донецької області. 9. Агрегат для виробництва трав'яного борошна Поліського міжгосподарського підприємства по виробництву кормів, Київська область. 10. Промислове виробництво збагачувачів кормів на Миколаївському гідролізо-дріжджовому заводі. 11. Цех по виробництву хлорелі в колгосп «Перемога» Покровського району Дніпропетровської області.

1
2
34
5
67
8
910
11
12

Сільське господарство.

1. Відгодівельний комплекс великої рогатої худоби радгоспу-комбінату імені XXV з'їзду КПРС Обухівського району Київської області. 2. Стадо племінних корів жовтої герфордської породи колгоспу імені Т. Г. Шевченка Знаменського району Кіровоградської області. 3. Молочний блок ферми промислового типу дослідного господарства «Світлик» Запорізької області. 4. Внутрішній вигляд свинарника для свиноматок у радгоспі-комбінаті «Калитанський» Київської області. 5. Пташник для утримання курок-несучок у батарейних клітках птахофабрики «Київська» Київської області. 6. Механі-

зоване укладання яєць на птахофабриці «Київська». 7. Отара овець смуглої сохільської породи плеєрадгоспу «Сохільський» Полтавської області. 8. Табун коней української породної групи Лозівського кінного заводу Харківської області на пасовищі. 9. На племінній звірофермі пещів та норок радгоспу «Петрівський» Полтавської області. 10. Крилатчики з багатоповерховими клітками радгоспу «Авангард» Сакського району Кривого Роз'їзду Київської області. 11. Республіканська ветеринарна лабораторія (серологічний відділ). 12. Цех по виробництву ветеринарних біологічних препаратів Сумської біофабрики.

нське господарство.

Збирання томатів комбайном СКТ-2 у радгоспі «Овочевий» Херсонського району Херсонської області. 2. Механізоване збирання кавунів у колгоспі імені Жовтня» Голопристанського району Херсонської області. Обробіток ґрунту на плантації капусти нового сорту Харківська зима, виданого Українським науково-дослідним Інститутом овочівництва і салатництва, Харківська область. 4. Збирання картоплі комбайном ККУ-2 рубця в радгоспі «Гоголівський» Броварського району Київської області. Загальний вигляд промислово-дослідного теплого рыбного господарства рибного типу поблизу Києва. 6. Вентиляторне обприскування виногради-

ні у радгоспі «Саян» Сацького району Кримської області. 7. Краплинне зрошування саду системою «Таврія» в колгоспі імені В. І. Леніна Красногвардійського району Кримської області. 8. Пасіка колгоспу «Комуніст» Ромешького району Сумської області. 9. Обробіток пристовбурних кругів садовою фрезой в дослідному господарстві Українського науково-дослідного Інституту садівництва. 10. Первинна переробка томатів у радгоспі «Овочевий» Дніпровського району м. Херсона. 11. Вирощування огірків у теплицях Київської овочової фабрики. 12. Лія консервному заводу радгоспу «Лиманський» Білозерського району Херсонської області.

Будівництво.

1. Панорама будівництва прокатного стану 3000 мм Жданівському металургійному заводі імені Ілліча. 1981. 2. Будівництво моста через Дніпро в Дніпропетровську. 1981. 3. Спорудження фундаменту ковальної батареї № 2 на Запорізькому коксохімічному заводі. 1981. 4. Будівництво Дніпровського шпильового гідрозула. 1981. 5. Житловий масив Паремого в Дніпропетровську. 6. Овочова фабрика і радгосп «Совки» Київської області. 7. Фрагмент забудови громадського центру селища Калита Броварського району Київської області.

будування України посідає значне місце у виробн. продукції цієї галузі в СРСР, а до окремих важливих виробів — провідне. В 1982 в республіці випущено (в % до союзного виробництва) 100 % роторних екскаваторів, кукурудзо- та бурякозбиральних комбайнів, 95 % магістральних тепловозів, 97 % вугільних очисних комбайнів, 81 % доменного та сталеплавильного устаткування, 50 % вагонтяжних магістральних вагонів (у т. ч. 100 % цистерн), понад 46 % силових трансформаторів і 36 % прокатного устаткування,

Таблиця 1. Галузева структура машинобудування УРСР 1982 (по підприємствах і загальносоюзних машинобудівних міністерств; в оптових цінах на 1.1.1983)

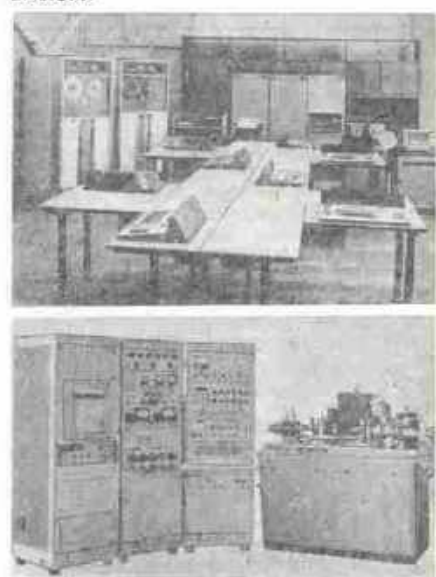
Галузі	Питома вага окремих галузей, %
Сільськогосподарське машинобудування	18,4
Автомобільна промисловість	14,7
Електротехнічна промисловість	13,7
Важке і транспортне машинобудування	12,3
Приладобудування, виробництво засобів автоматизації та управління	8,2
Верстатобудівна та інструментальна промисловість	8,0
Будівельно-шляхове й комунальне машинобудування	6,7
Хімічне і нафтове машинобудування	6,9
Машинобудування для легкої і харчової промисловості	5,5
Машинобудування для тваринництва та кормовиробництва	4,2
Енергетичне машинобудування	1,4
	100,0

24 % великих електр. машин. У 1982 на Україні в машинобудуванні і металообробці діяло 1769 виробничих та наук.-виробничих об'єднань, компаній та підприємств. Обсяг продукції галузі в республіці зріс 1982 проти 1940 у 62,5 раза. Осн. місце в галузевій структурі сучас. машинобудування УРСР належить важкому і сільськогосподарському машинобудуванню (табл. 1). Неухильно підвищуються техніко-екоп. показники роботи маш.-буд. підприємств. За 1975—82 продуктивність праці в галузі зросла на 41 %, за рахунок цього було одержано 1/4 приросту валової продукції. Питома вага продукції вищої категорії якості в загальному обсязі валової продукції 1982 становила 40,6 % (1975—15,2 %). Планомірно зменшується собівартість продукції, підвищується ефективність виробн. Тех. прогрес у галузі проявляється в удосконаленні конструкцій машин, підвищенні їхньої одиначної потужності й екоп. місткості, створенні нових типів машин. Постійно вдосконалюються діючі технологічні процеси, створюються і впроваджуються принципово нові, які забезпечують виготовлення виробів при мінімальній собівартості та ефективному використанні сировини, матеріалів, енергії і дають можливість знизити питому матеріаломісткість виробів, значно підвищити продуктивність праці і якість продукції, поліпшити умови праці. Розширюється застосування точного об'ємного штампування, хоботної внасадки, лиття за виплавлюваними моделями, в оболонковій формі, під тиском. Широко використовуються нові види зварювання — електронним променем, лазером,

мікроплазмовою, а також принципово нові методи обробки матеріалів — електрофізичні, електромеханічні, магнітно-імпульсні; синтетичні алмази, алмазний та твердосплавний інструмент; виготовлення деталей методом порошкової металургії. Планомірно відбувається процес концентрації, спеціалізації і кооперування виробн. Створено багато спеціалізованих підприємств по виробництву продукції загального машинобудування. Розміщення підприємств машинобудування в УРСР характеризується, з одного боку, високою концентрацією в ряді великих міст, з другого — раціональним розміщенням їх по всій тер. республіки. За галузевим районуванням в УРСР виділяють великі маш.-буд. райони й значну кількість маш.-буд. вузлів і центрів. Найбільшим є Харківський район. Це район тракторного й с.-г., енергетичного, транспортного, електротех. машинобудування, приладобудування. В Донбасі й Придніпров'ї розвинуте переважно металургійне, транспортне, гірничошахтне машинобудування, виробн. важких верстатів і пресів, металоковзукцій, с.-г. машинобудування та ін. За роки Рад. влади незрівнянно зросло машинобудування в причорноморських містах УРСР, де провідне місце посідає суднобудування, високо розвинуті верстатобудування, підйомно-транспортне, будівельне й шляхове, с.-г. машинобудування, приладобудування, виробництво електр. машин тощо. В центр. областях України основними галузями машинобудування є приладобудування, верстатобудування, хімічне, будівельне й шляхове, с.-г. машинобудування, машинобудування для харч. пром.-сті та ін. До наймодерніших районів сучас. машинобудування УРСР належать зх. області республіки. Крім Львова, який став великим центром машинобудування, тут створені й зростають нові машинобудівні центри — Луцьк, Чернівці, Дрогобич, Івано-Франківськ та ін. Сучасні машинобудування і металообробка УРСР представлені багатьма спеціалізованими галузями (табл. 2). Значним є внесок машинобудівників УРСР у розвиток металургійного машинобудування СРСР. Для металург., гірничої пром.-сті підприємства машинобудування республіки випускають високопродуктивні прокатні стани, конвертори, розливні крани тощо. Найбільшим підприємством УРСР по виробн. прокатного устаткування є виробниче об'єднання Новокраматорський машинобудівний завод імені В. І. Леніна, спеціалізоване на випуску обтискових товстостієвих і ширококузових станів. Спеціалізовані прокатні стани виготовляє Старокраматорський машинобудівний завод. Виробниче об'єднання «Ждановважмаш» (див. Ждановський завод важкого машинобудування імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції) випускає конвертори — найпрогресивніше устаткування для виплавки сталі. УРСР посідає одне з провідних місць у залізнич. машинобудуванні країни. Ворошиловградське виробниче об'єднання тепловозобудування імені Жовтневої революції випускає тепловози потужністю 3000 к. с. різних модифікацій, освоєне виробництво більш потужних локомотивів, призначених для БАМу. Вагонобудівні з-ди УРСР — Ждановський важкого машинобудування, Дніпродзержинський, Кременчуцький та Стахановський — випускають понад 50 типів магістральних і промислових вагонів і цистерн. Одним з найбільших підприємств є е н е р

гетичного машинобудування в СРСР є виробниче об'єднання «Харківський турбінний завод», яке є основним виробником парових турбін для атомних електростанцій потужністю до 1 млн. кВт в одному агрегаті. 40 % потужностей, що вводяться на гідроелектростанції СРСР, забезпечується гідротурбінами, випущеними цим підприємством. Краматорський з-д «Енергомашспецсталь» спеціалізований на виробн. заготовок із спец. якісних сталей. Високими техніко-екоп. показниками відзначається устаткування, що його випускають підприємства хімічного машинобудування. На Сумському машинобудівному виробничому об'єднанні імені М. В. Фрунзе виготовляють технологічні лінії для виробництва слабкої азотної к-ти (продуктивністю до 400 тис. т на рік), газоперекачувальні агрегати для компресорних станцій магістральних трубопроводів, насосне устаткування широкої номенклатури, в т. ч. для атомної енергетики. Київське виробниче об'єднання полімерного машинобудування «Більшовик» спеціалізоване на виробн. устаткування для переробки полімерних матеріалів і гуми, бердичівський з-д «Прогрес» — багатоярусних фільтрів, «Полтавемалхімаш» — емальованого хім. устаткування. Високопродуктивне паперобробне устаткування виготовляє Дніпропетровське виробниче об'єднання важкого паперобробного машинобудування імені Артема. Інструментальна пром.-сть випускає інструмент широкої номенклатури для буріння вафл. і газових свердловин, у т. ч. із застосуванням синтетичних алмазів, (виробляє Дрогобицький долотовий з-д). Підприємства галузі виготовляють велику кількість типорозмірів арматури, теплообмінної апаратури. Верстатобудівна пром.-сть УРСР посідає провідне місце в країні по випуску токарних автоматів і напівавтоматів,

Автоматизована система підготовки даних СПД-9000, виготовлена у Львівському виробничому об'єднанні «Мікроприлад». Мас-спектрометр МІ-1201 для дискретного аналізу ізотопного складу газів і твердих речовин, виготовлений Сумським заводом електронних мікроскопів імені 50-річчя ВДКСМ.

важких токарних, токарно-револьверних, радіально-свердлильних, алмазно-розточувальних, хонінгувальних та ін. верстатів. Високі темпи зростання випуску продукції супроводяться значним оновленням номенклатури вироблюваного устаткування. Значно зріс випуск автом. і напівавтом. ліній та комплексів. Оси. заводи-виробники цих видів продукції — Краматорський завод важкого верстатобудування імені В. Я. Чубаря, Київський завод верстатів-автоматів імені М. Горького, харківські 3-д агрегатних верстатів та верстатобудівний, Павлоградський 3-д ливарних машин, івано-фр. 3-д «Автомаш». На виготовленні деревообробних верстатів спеціалізовані Городоцький та Дніпроп. верстатобудівні 3-ди. Україна випускає значну частину верстатів з числовим програмним управлінням, промислових роботів. Підприємства електротехнічної пром-сті України випускають потужні трансформатори для найбільших енергосистем країни та на експорт. Виробниче об'єднання «Запоріжтрансформатор» — провідне підприємство країни по випуску силових трансформаторів. Його продукція — трансформатори потужністю до 1 млн. кВт, напругою до 1150 кВ змінного струму й ± 750 кВ постійного струму, які входять у комплекси устаткування найбільших ліній електропередачі, трансформатори для енергоблоків потужністю 800 і 1 млн. кВт. Трансформатори заг. призначення потужністю від 400 до 1600 кВт випускає хмельницьке виробниче об'єднання «Укрелектроапарат». Харків, 3-д «Електроважмаш» — найбільше підприємство по випуску потужних генераторів для парових (до 500 тис. кВт) і гідралічних (до 210 тис. кВт) турбін, тягового електроустаткування для тепловозів, електр. машин постійного струму потужністю до 10 тис. кВт. Підприємства електротех. пром-сті УРСР (харківські електромех. «ХЕМЗ» та електротех. «ХЕЛЗ» 3-ди, Новокаховський електромаш.-буд., полтав. «Електромотор», запорізький «Перетворювач», київський завод «Укрбел» та ін.) поставляють нар. г-ву країни і на експорт електр. машини, електродвигуни, перетворювальні пристрої, високо-

вольтну апаратуру, силові кабелі, електрозварювальне устаткування широкої номенклатури тощо. Приладобудування як самостійна галузь машинобудування виникла на базі підприємств точної механіки. Продукція приладобудівних підприємств відіграє важливу роль у прискоренні наук.-технічного прогресу, її застосовують в усіх галузях нар. г-ва. Провідними підприємствами по створенню управлінської обчислювальної техніки в республіці є северодонецьке наук. виробниче об'єднання «Імпульс» і київ. виробниче об'єднання «Електронмаш». Обчислювальні комплекси М-6000, М-7000, М-4030 та ін., що їх виготовляють на цих підприємствах, застосовуються в автоматизованих системах управління технологічними процесами (АСУТП), підприємствами (АСУП) та галузями (ІАСУ), в системах автоматизації наук. експериментів і проектування інженерних розрахунків та ін. системах обробки даних. Київ. виробниче об'єднання «Точелектроприлад» спеціалізовано на розробці та виробництві точної електровиміральної та магнітовиміральної апаратури змінного струму; 3-д «Львівприлад» — автоматичних і комбінованих приладів для вимірювання, реєстрації та регулювання різних теплоенерг. параметрів; Сум. 3-д електрон. мікроскопів — електронно-оптичних приладів. Широкий асортимент приладів для вимірювання мех. величин оптико-мех. та електровимірвальних приладів випускають 3-ди «Київприлад», харківський контрольно-вимірвальних приладів, житомирський «Електровимірвач», Івано-Франківський приладобудівний та ін. У розв'язанні важливого нар.-госп. завдання — дальшого піднесення с.г. велика роль належить тракторному та сільськогосподарському машинобудуванню, підприємства якого постачають колгоспам й радгоспам країни нову високопродуктивну техніку. В УРСР за роки дев'ятої і десятої п'ятирічок (1971—80) створено нові потужності й здійснено реконструкцію харків. тракторного й тракторних двигунів 3-дів, Мелітопольського, Кіровоград. 3-дів

трактор. гідроагрегатів та Вінницького тракторних агрегатів 3-ду, Чугуївського 3-ду паливної апаратури, київ. 3-ду ім. Лепсе (виробниче об'єднання «Київтрактородеталь») та ін., що дало можливість освоїти випуск нових швидкісних енергонасичених тракторів типу Т-150. Виробниче об'єднання «Одесагрунтмаш» — гол. підприємство країни по випуску ґрунтообробних машин; 60 % загальносоюзного виробництва сіялок дає кіровоградський завод «Червона Зірка»; високопродуктивні живарки випускає Бердянське виробниче об'єднання. Підприємства галузі виробляють бурякозбиральні комплекси (Дніпропетр. і Тернопільський комбайнові 3-ди), кукурудзозбиральні комбайни (Херсонський комбайновий 3-д), машини для боротьби з шкідниками с.-г. культур (3-д «Львівхімсільгоспмаш»).

У самостійну галузь виділено машинобудування для тваринництва і кормовиробництва, підприємства якого забезпечують с.-г. машинами й устаткуванням для механізації виробничих процесів заготовки та приготування кормів, утримання і вирощування худоби й птиці, переробки і внесення органічних добрив у ґрунт. Найбільше підприємства цієї галузі — виробниче об'єднання «Уманьсільмаш», Новоград-Волинський 3-д с.-г. машинобудування, заводи «Ніжинсільмаш», «Коломиясільмаш».

Провідним підприємством автомобільної промисловості республіки є кременчуцьке виробниче об'єднання «АвтоКрАЗ», яке випускає великоавантажні автомобілі високої прохідності і самоскиди, автомобільні шасі для підйомних кранів, бурових машин, цистерн, шляхобудівне та інше устаткування. Комфортабельні автобуси виробляє Львівський автобусний 3-д. На випуску легкових автомобілів «Запорожець» та вантажопасажирських автомобілів для сілс. місцевості «Волинь» спеціалізоване запорізьке виробниче об'єднання «АвтоЗАЗ», до складу якого входить Луцький автомоб. 3-д.

Мотоцикли сучасної конструкції МТ-10 «Дніпро» та «Дніпро-72» виготовляє Київський мотоциклетний завод, мопеди «Верховина» — Львівський мотозавод; дорожні й спортивні велосипеди — Харківський велосипедний завод. Оси. підприємством СРСР по випуску автовантажувачів є Львівський завод автовантажувачів. Підприємства широкої номенклатури для багатьох видів машин й устаткування виробляють Харківський, Вінницький і Луцький підприємстві заводи.

Підприємства будівельного й шляхового та комунального машинобудування виготовляють машини й устаткування для механізації технологічних процесів у промисловому, житловому та шляховому будівництві, меліорації земель, промисловості будівельн. матеріалів, комунальному г-ві тощо. Це екскаватори київ. 3-ду «Червоний екскаватор», крани Одеського виробничого об'єднання кранобудування, Дніпроп. 3-ду шляхових машин, бульдозери харківського виробничого об'єднання «Шлях-машина», Бердянського заводу шляхових машин, коростенського 3-ду «Жовтєва кузня»; устаткування для приготування асфальтобетонних сумішей Кременчуцького та Слов'янського 3-дів шляхових машин; промислові й побутові кондиціонери харківського виробничого об'єднання «Кондиціонер» тощо. Розширено номенклатуру випуску машин для міського комунального господарства, будівельно-оздобувального інстру-

Таблиця 2. Виробництво основних видів продукції машинобудування в УРСР

Продукція	Одиниця виміру	1940	1970	1980	1982
Великі електромашини	тис. шт.	0,2	6,1	9,1	8,9
Електродвигуни змінного струму потужністю понад 100 кВт	тис. кВт	25	421	211	193
Електродвигуни змінного струму потужністю від 0,25 до 100 кВт	млн. кВт	0,4	4,9	9,5	10,7
Силові трансформатори	млн. кВт	—	50,0	72,1	74,2
Металорізальні верстати	тис. шт.	11,7	29,6	32,9	30,9
Ковальсько-пресові машини	» »	1,7	6,5	8,4	9,2
Доменне та сталеплавильне устаткування	тис. т	...	84,7	102,9	90,9
Вугільні очисні комбайни	шт.	22	1083	1252	1174
Магістральні тепловози	секцій	1*	1390	1311	1234
Вагони вантажні магістральні	тис. шт.	10,3	29,6	31,6	29,3
Трактори (у фізичних одиницях)	» »	10,4	147,5	135,6	131,8
Плуги тракторні	» »	19,8	112,5	105,7	106,8
Сікалки тракторні	» »	11,0	63,1	78,0	70,3
Бурякозбиральні машини	» »	—	9,1	9,5	9,7
Екскаватори	» »	0,02	7,7	9,9	9,8
Бульдозери	» »	0,1	16,2	24,0	18,1
Скрепери тракторні	» »	0,2	5,8	8,0	6,3

* Тепловозов.

менту, устаткування для пралень і хімчисток тощо. Виробничі об'єднання підприємства машинобудування для легкої і харчової пром-сті та побутових приладів республіки випускають технологічне устаткування для різних галузей харчової промисловості, борошномельних, комбикормових підприємств і зерносовищ, для підприємств торгівлі і громад. харчування, технологічне устаткування для легкої і поліграфічної промисловості, електропобутові машини й прилади.

Таблиця 3. Виробництво основних товарів культурно-побутового призначення та господарського вжитку тривалого користування в УРСР (тис. шт.)

Продукція	1960	1970	1980	1982
Велосипеди і мопеди	610	950	979	979
Мотоцикли	18	48	85	94
Холодильники	112	482	702	697
Пральні машини	78	498	273	290
Електропелюсоти	117	329	686	735
Телевізори	99	1981	2526	2661
Магнітофони	35	332	981	1208
Фотоапарати	301	225	461	482

Укр. машинобудівники зробили значний внесок у збільшення випуску товарів культур.-побутового призначення та госп. вжитку для більш повного задоволення зростаючих потреб радянських людей (табл. 3).

На Україні виробляється значна частина продукції металообробної пром-сті Рад. Союзу. У структурі галузі республіки найбільша частка належить підприємствам по виготовленню металопродукції та по ремонту машин і устаткування. Найбільші підприємства: Дніпропетровський, Ждановський, Житомирський, Донецький заводи металопродукції, завод столових приборів у Києві та інші підприємства.

В рішеннях XXVI з'їзду КПРС, XXVI з'їзду Компартії України визначено шляхи дальшого розвитку машинобудування. Перед машинобудівниками республіки ставляться завдання скоротити строки освоєння нових видів продукції, підвищити її тех. рівень і якість, значно підвищити економічність, надійність і довговічність вироблюваної техніки, знизити її матеріаломісткість тощо.

В Українській РСР в системі 11 загальносоюзних маш.-буд. міністерств працює бл. 200 спеціалізованих н.-д. і конструкторсько-технологічних установ. Наук.-тех. розробки для машинобудування здійснюються також наук. установи АН УРСР та вищі навч. заклади республіки. Про окремі підгалузі машинобудування і металообробки див. також статті в алфавітних томах УРЕ. Іл. див. на окремому аркуші, с. 176—177.

В. С. Сокирко.

Промисловість будівельних матеріалів

Промисловість буд. матеріалів — важлива складова частина матеріально-тех. бази будівництва. Розвиток виробництва буд. матеріалів великою мірою зумовлює рівень і обсяг капітального буд-ва та його технічний прогрес. Галузь базується на значних місцевих сировинних ресурсах (кам'яні буд. матеріали, вапняки, глини тощо). Незважаючи на значні запали

си сировини, до Великої Жовтневої соціалістич. революції пром-сть буд. матеріалів на Україні, як і в усій країні, була розвинута слабо. Діяли напівкустарні підприємства, переважно сезонного характеру. Більшість виробничих операцій виконували вручну. Буд. цеглу та черепицю виробляли на невеликих з-дах. Цементні з-ди здебільшого були оснащені малопродуктивними, напівмеханізованими шактними печами періодичної дії. Стіновий матеріал з багатих покладів вапняку та черепашнику добували примітивними засобами на Пд. Україні. Промислового виробн. буд. матеріалів на Україні покладали початок такі підприємства, як Харківський з-д метлахських плиток, Амвросіївський цементний з-д (див. Амвросіївський цементний комбінат), Здобунівський цементний з-д (див. Здобунівський цементно-шиферний комбінат імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції) та ін. В 1913 на Україні діяло бл. 500 невеликих підприємств по виробн. буд. матеріалів. За роки перших п'ятирічок було реконструйовано діючі підприємства і збудовано такі великі нові, як Дніпродзержинський і Єнакіївський цементні з-ди, Артемівський з-д по виробн. керамічних труб та ін. В 1940 обсяг виробн. пром-сті буд. матеріалів у республіці значно перевищив рівень 1913. За післявоєнні роки відбудовано і технічно переозброєно *Костянтинівський завод «Автоскло»* № 25, *Костянтинівський механізований склоробний завод* імені Жовтневої революції, *Лисичанський склоробний з-д «Пролетарій»*, *Дніпродзержинський цементний, одеський лінолеумний завод «Більшовик»* та багато ін. Збудовано потужні високо механізовані підприємства: *Миколаївський цементно-гірничий комбінат*, *Новоамвросіївський, Новоздобунівський, Криворізький цем. з-ди, Балаклійський цементно-шиферний комбінат* імені 50-річчя СРСР, *Ольшанський цементний завод* імені XXV з'їзду КПРС, *Кам'янець-Подільський цементний, Здобунівський азбестоцемент. з-ди, Львів і Харків. (див. Харківський плитковий завод імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції) керамічні з-ди, славуцький з-д «Будфарфор», Одеський комбінат покрівельних матеріалів, Гніванський (Вінн. обл.) і Токівський (Дніпроп. обл.) кам'янобудівні заводи, Київський, Запорізький, Ждановський і Донецький заводи теплоізоляційних виробів, Виноградівський завод пластмасових санітарно-тех. виробів та ін. Промисловість буд. матеріалів — комплексна галузь нар. г-ва, яка поєднує ридобувних та обробних галузей. Значний обсяг гірничодобувних робіт поєднується з обробкою добутої сировини термічним і термохімічними способами при порівняно високих температурах та механічною обробкою. В УРСР на підприємствах галузі освоєно й розширено виробництво нових ефективних будівельних матеріалів і виробів — швидкоотвердуючого, декоративного та ін. видів цементу, великорозмірних хвилястих і плоских азбестоцементних листів, азбестоцементних труб підвищеної напівності, кольорових керамічних плиток, керамічних сан.-техніч. виробів, теплозахисного, профільного та оздоблювального скла, склоблоків, великорозмірних деталей із шільного та ніздрюватого силікатного бетону, тепло- і звукоізоляційних матеріалів, полімерних буд. матеріалів тощо. Пром.-виробничі фонди пром-сті буд. матеріа-*

лів 1982 зросли проти 1970 на 101 %, продуктивність праці — на 42 %. В галузі — високий рівень механізації і автоматизації технологіч. процесів. Поліпшилось тер. розміщення підприємств галузі. В основному вони зосереджуються в районах споживання буд. матеріалів. Певні центри виробн. продукції галузі сформувались лише в *цементній промисловості, скляній промисловості, будівельній кераміці промисловості* на базі сировинних ресурсів. Цементна

ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ УРСР (в % до 1940)

пром-сть особливо розвинута у Донецько-Придніпровському екон. районі (Донец. обл.; у Дніпроп. обл. є 2 значні центри — Кривий Ріг і Дніпродзержинськ). У Пд.-Зх. екон. районі виробн. цементу зосереджено в основному у Львові, і Ровен. обл. Створено нові центри — Балаклія (Харків. обл.), Кам'янець-Подільський (Хмельн. обл.), Ольшанське (Микол. обл.). УРСР є однією з провідних баз будівельної кераміки пром-сті. В республіці діють великі механізовані підприємства у Донец., Харків., Львові, Хмельн. областях. На Україні працюють понад 35 з-дів скляної пром-сті. Найпотужніші з них розміщені у містах Костянтинівці, Лисичанську, Львові, Херсоні, Керчі, Одесі, смт Бучі (Київ. обл.). Збудовано високо механізовані з-ди стінових матеріалів в пром-сті: глиняної цегли — в Ірпні (Київ. обл.), Запоріжжі, Полтаві; силікатної цегли — в Херсоні, Дніпропетровську, Кривому Розі, Черкасах, Чернігові, Красному Лимані (Донец. обл.), Трипіллі (Київ. обл.), Ладизині (Вінн. обл.), Розвадові (Львів. обл.); з-ди силікатних виробів — у Сумах, Миколаєві, Білгороді-Дністровському (Одес. обл.), Славуті (Хмельн. обл.). Підприємства нерудних будівельних матеріалів пром-сті розташовані в багатьох містах республіки. До найбільших з них належать: Запоріжжя, Житомир, Кривий Ріг; значними центрами пром-сті є також Київ, Дніпропетровськ, Донецьк, Гнівань, Коростень, Кременчук, Хуст та ін. В республіці розвинута азбестоцементна пром-сть. Більшість підприємств пром-сті буд. матеріалів майже повністю переозброєно. На всіх цементних підприємствах діють оборотові печі вітчизн. виробн. завдовжки 150, 170 і 185 м і продуктивністю відповідно — 25, 50 і 70 т клінкеру за годину. Змінився парк помельних млинів. Замість шарових малогабаритних млинів діють багатокамерні помельні агрегати. В цегельній пром-сті замість кільцевих пічних агрегатів і шарових сушарок встановлюють тунельні печі, тунельні й камерні сушарки, де процеси завантажування цегли-сирцю механізовано. Цегельні з-ди обладнано високопродуктивними пресами по формуванню цегли-сирцю, автоматами й напівавтоматами для зняття й укладання її. В аз-

бестоцементний пром-сті механізовано і автоматизовано процеси приготування азбестоцементної маси, формування, профілювання та попереднього тверднення виробів. В пром-сті буд. кераміки освоєно принципово нові технологічні процеси, зокрема сушіння і випалювання керамічних плиток у швидкісному режимі та ін., що дало можливість впровадити потоково-автоматизовані лінії з розпилювальними сушарками, сушильно-глазурувальні конвейєри з шільними роликовими печами тощо. У пром-сті не-

Виробництво найважливіших видів будівельних матеріалів в УРСР

Продукція	Одиниця виміру	1940	1970	1982
Цегла будівельна	млрд. шт. умовної цегли	1,6	9,7	9,1
М'які покрівельні матеріали	млн. м²	40,1	378	290
Азбестоцементні листи	млн. умовних плиток	42,4	919	1272
Матеріали будівельні нерудні	млн. м³	3,2	111,1	179,9

рудних буд. матеріалів діє вископродуктивна вітчизн. техніка, механізовано процеси по розпилюванню та оздоблюванню гранітних блоків. Значно зріс рівень механізації та енергозбереженості виробн. і в ін. галузях пром-сті буд. матеріалів. Зростає заг. обсяг виробн. продукції. Передбачається дальший розвиток усіх галузей промисловості буд. матеріалів, особливо тих, які забезпечують зниження металомісткості, вартості й трудомісткості буд-ва, ваги будинків, споруд і підвищення їхнього теплозахисту. Розшириться випуск високоморочних, багатокомпонентних і спец. цементів, виробн. скла, особливо полірованого, зміщеного й теплозахисного, склопалотна, ефективних опораджувальних і тепло- та звукоізоляційних матеріалів, буд. фаянсу і сан.-тех. виробів, збільшиться виготовлення економічних опалювальних приладів і сан.-тех. устаткування, автоматизованих опалювальних котлів і котельних установок. Розвиватимуться потужності по виробн. буд. матеріалів з використанням золи і шлаків теплових електростанцій, металург. і фосфорних шлаків, відходів гірничодобувних галузей пром-сті і вуглебагачувальних ф-к. Розвиватиметься далі пром-сть місцевих буд. матеріалів, особливо нерудна пром-сть. Наук. проблемами розвитку пром-сті буд. матеріалів та проектуванням її підприємств на Україні займаються Південдіпроцмент (Харків), Н.-д. ін-т буд. матеріалів і виробів (Київ), Держ. проектний ін-т будівельних матеріалів (Київ) та ін. Про окремі підгалузі пром-сті буд. матеріалів див. також статті в алфавітних томах УРЕ.

А. М. Даниленко.

Лісова, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість

На дореволюційній Україні лісозаготівельна промисловість мала сезонний характер; лісозаготівлі провадилися примітивними способами з застосуванням важкої ручної праці. В деревообробній промисловості переважали дрібні кустарні підприємства (Київ, Сумщина, Прикарпаття, Закарпаття). Всього на Україні

1913 (в межах до 17.IX 1939) діяло 274 лісопилно-деревообр. підприємства. Паперова пром-сть на Україні виникла в 17 ст. Однак більшість підприємств галузі споруджено у 18—19 ст. В 1913 діяло 43 паперові ф-ки, у т. ч. у Сх. Галичині — 11, серед них великі на той час Черлянська (поблизу Львова) та Сасівська (поблизу Золочева) паперові ф-ки. Целюлозного виробн. майже не було. Діяв лише один невеликий целюлозний з-д у Турчанському пов. (тепер Івано-Фр. обл.). Деякі галузі лісохім. виробн. (випалювання вугілля, добування живиці) здавна існували на Україні як кустарні промисли; з 19 ст. почала розвиватися суха перегонка деревини, яку провадили на примітивних скоскипидар. установках. За роки Радянської влади лісова, деревообробна, целюлозно-паперова та лісохімічна галузі промисловості республіки набули великого розвитку, набагато зросли їх основні фонди. На підприємствах галузей 1981 діяло 1345 механізованих поточкових ліній, 227 автоматизованих ліній, 559 комплексно-механізованих і автоматизованих дільниць, цехів і виробництв, 17 підприємств. Базою розвитку лісової, деревообробної та целюлозно-паперової пром-сті на Україні є її лісові масиви та довізна сировина з ін. республік СРСР. Лісозаготівельні райони сформувалися на територіях, де є великі лісові масиви. Переважна кількість лісів сконцентрована в *Карпатах* (40,2 % тер. цього району) та на *Поліссі* (25,5 %). Карпатський район охоплює Закарп., Чернів., Івано-Фр. області та пд. частину Львів. обл. До Поліського району входять поліські частини Волин., Ровен., Житомир., Київ. областей. Осн. типами підприємств лісової і деревообр. пром-сті є лісгоспзари, які здійснюють комплекс лісгосп., лісокультурних та лісозаготівельних робіт, а також первинну переробку деревини, та лісокомбінати, що, крім зазначених робіт, провадять фаб.-зав. переробку деревини, включаючи виготовлення деревних плит, меблів та багато ін. продукції. Лісозаготівлі в УРСР переведено на індустріальні методи. Широко застосовується нова вископродуктивна техніка — трельовальні машини, щепелні навантажувачі, автопоїзди, канатні установки та ін. Будуються вдосконалені лісові автомоб. шляхи з твердим покриттям. Велика увага приділяється більш повному і ефективному використанню дров'яної деревини і відходів лісозаготівель. Деревина деревообробної промисловості у своєму розміщенні орієнтується в основному на пункти й райони споживання. Лісопилна пром-сть розташована в районах лісозаготівель. Виробн. фанери зосереджено в Південно-Західному екон. районі. Найбільші центри виробництва буд. матеріалів з дерева — у великих містах або недалеко від них (Київ, Біличі, Харків, Запоріжжя, Одеса), в гірничопром. районах (Кривий Ріг, Донецьк), деякі — в районах сировини (Коростенів, Чернівці, Ківерці). У деревообробній пром-сті переважає комбінований тип підприємств, де зосереджено кілька різних виробництв. Меблева пром-сть розвинута у великих містах — Києві, Харкові, Львові, Одесі, Ворошиловграді, Дніпропетровську, Донецьку та ін. Значні центри сформувалися у містах, розташованих у межах лісопром. районів або недалеко від них (Івано-Франківськ, Житомир, Ужгород, Мукачеве та ін.). Деякі з них склалися у невеликих містах поблизу великих пром. центрів (у районі Харкова — Мерефа, Мерчик, Чугуїв; у районі Києва — Фастів, Ірпін, Біличі, Бровари). Серед найбільших спе-

ціалізованих меблевих підприємств — Житомирський, Прикарпатський Дніпропетровський, Ворошиловградський меблеві комбінати, *Київська меблева фабрика* імені В. Н. Боженка, Івано-Франківська, Мукачівська меблеві ф-ки та ін. В 1982 в УРСР було виготовлено меблів на 1214,9 млн. крб. (у цінах на 1.I 1982). Технічний прогрес у деревообр. пром-сті республіки здійснюється в напрямі комплексного використання деревини, комплексної механізації і автоматизації ви-

Виробництво основних видів продукції лісової, деревообробної та целюлозно-паперової промисловості в УРСР

Продукція	1940	1970	1982
Вивезення деревини, млн. м³	7,8	9,3	10,4
Пиломатеріали, млн. м³	3,0	10,4	7,1
Фанера, тис. м²	31,2	195,4	174,2
Папір, тис. т	27,9	187,4	256,8
Картон, тис. т	20,6	326,0	396,2
Целюлоза (без хімічної деревної маси), тис. т	2,8	131,2	117,7

робничих процесів, дільниць, цехів і підприємств на базі впровадження поточкових механізованих і автоматичних ліній, агрегатних верстатів та ін. сучас. вископродуктивного устаткування з програмним керуванням. В республіці значно розвинулося виробн. деревно-стружкових і деревноволокнистих плит на базі переробки малоцінної деревини і її відходів. У 1983 вироблено 1003 тис. м³ деревно-стружкових плит та 24,5 млн. м³ деревноволокнистих плит. В УРСР діє 25 цехів деревно-стружкових плит. Найбільші з них — на *Костопільському добувальному комбінаті*, *Надвірнянському лісокомбінаті* (Івано-Фр. обл.) та *Свалевському лісокомбінаті*, Тересвянському деревообробному комбінаті (Закарп. обл.), *Київському деревообробному комбінаті*. Цехи твердих деревноволокнистих плит діють на *Вигорському лісокомбінаті* (Івано-Фр. обл.), *Оржівському деревообр. комбінаті* (Ровен. обл.). Підприємства целюлозно-паперової галузі розміщені здебільшого в Житомир., Хмельн., Херсон., Закарп., Львів., Київ. та Чернігів. областях. На Україні виготовляють понад 50 різних видів паперу і виробів з нього та бл. 20 видів картону. Найбільші підприємства галузі: *Жидачівський целюлозно-картонний завод*, *Поніківська картонно-паперова фабрика*, *Малинська паперова фабрика*, Київський картонно-паперовий комбінат та ін. На підприємствах галузі встановлено значну кількість найновіших папероробних і картоноробних машин, електронно-обчислювальних машин тощо. Значна увага приділяється в республіці розвитку лісохімічної пром-сті.

Виробництво меблів в УРСР (тис. шт.)

	1965	1970	1982
Столи	2514	2889	3592
Стільці та крісла	9063	10 331	9056
Шафи для посуду та серванти	685	801	348
Шафи	1130	1138	2085
Дивани, кушетки і тахти	675	195	75
Дивани-ліжка	364	846	1012

Вона представлена спеціалізованими підприємствами: Перечинським, Свалявським лісохім. комбінатами та Великочибичівським лісохімічним комбінатом, Видодським лісохімічним комбінатом (Івано-Франківська обл.) та ін. Підприємства галузі на основі сухої перегонки деревини виробляють деревне вугілля, оцтову к-ту, метиловий спирт, синтетичні смоли тощо.

На Україні розвивається гідролізна-дріжджова пром-сть. У післявоєнні роки став до ладу Верхньодніпровський гідролізно-дріжджовий з-д; 1965 збудовано найбільший на Україні Запорізький гідролізно-дріжджовий з-д, що переробляє с.-г. рослинні відходи та деревну тирсу.

Проблеми розвитку лісової, деревообр. та целюлозно-паперової пром-сті на Україні розв'язують *Механічної обробки деревини український науково-дослідний інститут*, Укр. держ. ін-т по проектуванню меблів і столярних виробів, *Український філіал інституту з проектування меблів, фанерних та плитних підприємств деревообробної промисловості*, Укр. н.-д. ін-т лісового г-ва і агролісомеліорації у Харкові та ін. Про окремі підгалузі лісової, деревообробної та целюлозно-паперової пром-сті див. також статті в алфавітних томах УРЕ.

М. А. Гончар.

Скляна промисловість

На території УРСР скло виробляли з 3—4 ст. Склоробні майстерні (гуги) почали будувати в Київ. Русі у 8—9 ст. Промислове виробництво скла виникло на поч. 18 ст., коли було введено в дію Київську гугу. В 1913 на Україні налічувалося 23 склоробні з-ди. На зх.-укр. землях, зокрема у Сх. Галичині, в цей час працювало 9 склоробних підприємств, найбільші з яких містилися на тер. теперішньої Львівської області.

На всіх склоробних з-дах переважала ручна праця. За роки Рад. влади всі існуючі підприємства скляної пром-сті було докорінно реконструйовано, технічно переоснащено, збудовано нові з-ди, обладнані найновішою технікою. За роки довоєнних п'ятирічок споруджено великі Лисичанський склоробний з-д (Ворошиловградська обл.) і Херсонський склоробний.

Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 підприємства скляної пром-сті, зруйновані нім.-фашист. загарбниками, було відбудовано на новій тех. основі. Споруджено ряд нових сучас. з-дів. У 1982 на Україні діяло 44 підприємства скляної пром-сті, у т. ч. 37 підпорядкованих М-ву пром-сті буд. матеріалів УРСР, серед них 5 з-дів по виробн. листового і тех. скла, 10 — по виробн. пляшок, 6 — сортового посуду, 7 — тарного скла, 6 — дзеркальних виробів та ін. Серед найбільших підприємств — *Костянтинівський завод «Автоскло»* № 25, *Костянтинівський механізований склоробний завод* імені Жовтневої революції, лисичанський з-д склоробний та «Пролетарій», Херсонський, Керченський та Костянтинівський з-ди склоробів, Київський з-д худож. скла. На підприємствах скляної пром-сті України широко впроваджується нова техніка і прогресивна технологія. В результаті реконструкції на з-дах листового скла замість системи по виробн. листового скла методом вертикального витягування впроваджується новий вископродуктивний метод двостадійного формування скла. На тарних з-дах пресовидувні напівавтомати замінено маши-

нами-автоматами. Більшість підприємств по виробн. сортового посуду переведено на потоково-конвейєрний метод виготовлення й обробки деталей і виробів. В скляній пром-сті республіки вперше в СРСР почали виробляти багато нових видів продукції, зокрема гнуче скло — триплекс і сталіт для автомобілебудування, стемаліт для облицювання будинків, вироби з шлако-

Виробництво скла в УРСР (млн. м²)

Продукція	1965	1970	1982
Віконне скло (в натуральному обчисленні)	46,1	51,3	46,0
Поліроване скло	1,6	1,7	5,2
Армоване скло	2,2	2,9	2,8
Загартоване неполіроване скло (сталіт)	1,0	1,2	1,8

ситалу, які застосовують як оздоблювальний і кислотостійкий матеріал, та ін. Освоєно також виробн. великогабаритного вітринного, потовщеного, хвилястого, армованого й візерунчастого скла, загартованих скляних дверей, склопрофіліту, скляних труб і матеріалів із скловолокна та ін.

Наук.-тех. проблеми розвитку скляної пром-сті на Україні розробляв, зокрема, Н.-д. ін-т автоскла в Костянтинівці (Донец. обл.).

М. А. Шестак.

Фарфоро-фаянсова промисловість

Виробництво фарфору і фаянсу на тер. України почалося з кінця 18 ст. Перші фарфорові заводи було споруджено в Корці 1783, в Городищі 1799, Баранівці 1802 (див. *Баранівський фарфоровий завод* імені В. І. Леніна), с. Волокитино 1839 (тепер Путивльського району Сум. обл.). Пізніше на Житомирщині стали до ладу ще кілька фарфорових підприємств: 1855 — Довбиський, 1908 — Коростенський та ін. Перший фаянсовий з-д засн. 1798 у Межигір'ї під Києвом. У 2-й пол. 19 ст. почали діяти: 1887 — Будянський фаянсовий з-д (див. *Будянський фаянсовий завод «Серп і молот»*), 1875 — Кам'янобрідський (на Житомирщині). На зх.-укр. землях виробн. фарфору і фаянсу вперше було організовано в містечку Корці (тепер місто Ровенської обл.) у 90-х рр. 18 ст. У 1913 на Україні діяло 9 підприємств галузі, дрібних з низьким рівнем техніки та важкою ручною працею. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції підприємства фарфоро-фаянсової пром-сті було реконструйовано. Значно розширено сировинну базу для розвитку галузі — відкрито багаті родовища каоліну, польового шпату, пігментів тощо. Швидко розвивалася галузь у післявоєнні роки. За 1962—67 введено в дію нові фарфорові з-ди в Полтаві, Сумах, Тернополі, Бориславі, Синельниковому. За роки восьмої п'ятирічки (1966—70) реконструйовано Полонський, Коростенський і Баранівський з-ди. В 1972 у м. Дружківці збудовано новий фарфоровий з-д потужністю 25 млн. шт. виробів за рік. У фарфоро-фаянсовій пром-сті України 1982 діяло 18 з-дів, у т. ч. 13 фарфорових, 2 фаянсові і 3 майолікові. Під-

приємства обладнані потоково-механізованими лініями, безперервнодіючими конвейєрними сушарками, швидкохідними печами випалювання та ін. найновішою технікою. За період 1976—83 обсяг виробн. продукції галузі зріс більш як в 1,3 раза. Питома вага УРСР в загальносоюзному обсязі фарфоро-фаянсових виробів становить майже 30 %. У фарфоро-фаянсовій пром-сті України, як і всього Рад. Союзу, здійснюється предметна спеціалізація виробн. щодо випуску однорідної продукції. Напр., Будянський і Кам'янобрідський фаянсові та Коростенський фарфоровий з-ди спеціалізовано на випуску переважно столового посуду; Полонський, Довбиський, Тернопільський, Бориславський фарфорові з-ди — на випуску чайно-кавового посуду. Спеціалізація дала можливість механізувати й автоматизувати технологічні операції, підвищити якість продукції, знизити затрати на її виробництво.

На підприємствах галузі систематично впроваджують нову техніку і прогресивну технологію. На Баранівському фарфоровому з-ді вперше в СРСР встановлено потоково-конвейєрні лінії для декорування виробів декольно й напівавтомати для глазурування тарілок; на Городницькому фарфоровому з-ді впроваджено швидкісні режими випалювання глазурування виробів в автоматизованих шліпінних печах. Впровадження на підприємствах галузі формувальних напівавтоматів і автоматів з використанням штучних алмазів для шліфування виробів сприяло широкому переведенню виробн. на потоковий і конвейєрний способи. Наук.-тех. проблеми розвитку фарфоро-фаянсової пром-сті розробляє, зокрема, *Фарфоро-фаянсова промисловість український науково-дослідний інститут*.

А. Є. Український.

Легка промисловість

Легка пром-сть УРСР становить значну частину пром. комплексу нар. г-ва республіки. Вона відіграє важливу роль у виконанні завдань дальшого піднесення життєвого рівня трудящих республіки і країни. В 1983 на Україні виготовлено 19,8 % швейних виробів, 18,7 % білизняного та верхнього трикотажу, 23,9 % шкіряного взуття загальносоюзного випуску іх. Питома вага легкої пром-сті в заг. обсязі продукції пром-сті УРСР 1982 становила 12,4 %.

Ще в 10—12 ст. в Київській Русі було поширене кустарне промислове ткацтво, виробництво шкіри, пошиття одягу тощо. В

ТЕМПІ ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ПРОДУКЦІЇ ОКРЕМИХ ГАЛУЗЕЙ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР (в % до 1940 р)

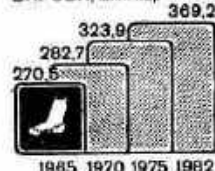

14—16 ст. на території України існували цехи кравців, шевців, ткачів тощо. Легка пром-сть як галузь фаб.-зав. виробн. по-чала розвиватися в 19 ст. В 1855—65 виникли шкіряні з-ди в Бердичеві, Києві, Василькові, 1885 створено джгутуву фабрику в Одесі, 1896 — канатний з-д у Харкові та ін. Майже все устаткування, барвники, бл. 50 % бавовни, 80 % шовку, 85 % гонкурної і напівтонкурної вонни, 40 % шкіряної сировини ввозилися з-за кордону. В галузі переважали підприємства кустарного типу. На великі

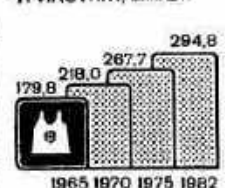
технічно переоснащено діючі підприємства, введено в дію бл. 30 конопле- і льнозаводів, ряд текст., взут. та швейних підприємств. Серед збудованих у той час підприємств найбільші: Київська ім. 10-річчя Комсомолу України, Харківська, Дніпропетр. взут. ф-ки, трикотажні ф-ки в Києві, Одесі, Харкові, швейна ім. М. Горького й сукуний комбінат у Києві, Полтав. бавовнопрядильна ф-ка. Поряд із зростанням осн. виробничих фондів у всіх галузях легкої пром-сті систематично поліпшувалась і їхня структура.

Завдяки братній допомозі українському народові всіх союзних республік легку пром-сть України було швидко відбудовано й розширено на якісно новій тех. основі. Збільшення випуску продукції легкої пром-сті в післявоєн. роки досягнуто внаслідок введення в дію нових підприємств, тех. прогресу, кращій організації виробн., і розширення сировинної бази. Стали до ладу Херсон. бавовняний, Київський, Дарницький (Київ) шовкові комбінати, Житомир. і Ровенський льонокомбінати, Лубецька взуттєва ф-ка, бавовнопрядильні ф-ки в Києві і Львові, швейні ф-ки в Переяслав-Хмельницькому, Артемівську, Миколаєві, Дрогобичі, Кіровограді. Тільки протягом 1959—75 на Україні збудовано 79 великих підприємств легкої пром-сті, 208 розширено й реконструйовано. Найважливіші новобудови: Тернопільський бавовняний, Чернігів. камвольно-суконний, Донецький бавовняний комбінати, ф-ки білизнярної трикотажу в Мукачевому, трикотажного полотна в Горлівці, шкіргалантерейна в Сімферополі, швейні ф-ки у Ворошиловграді та інш. Зрушення в матеріально-тех. базі легкої індустрії супроводились внутрішньогалузевими структурними змінами. В УРСР за післявоєнні роки було створено шовкову, лляну промисловість, освоєно виробн. штучної шкіри й хутра, різноманітних тканин з використанням сім. волокон, вовняних камвольних тканин, нетканих матеріалів тощо. За 1976—82 введено в дію 22 великі підприємства легкої пром-сті, зокрема Луцьку ф-ку меланжевих шовкових тканин, Криворізьку вовнопрядильну ф-ку, Мажківську та Долинську бавовнопрядильні ф-ки, Нікопольську ниткову, Ордонікідзівську трикотажну ф-ки, з-ди першви-

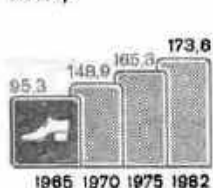
ПАНЧІШНО-
ШКАРПЕТКОВІ
ВИРОБИ, млн. пар

БІЛИЗНЯНИЙ І ВЕРХНІЙ
ТРИКОТАЖ, шлі, шт.

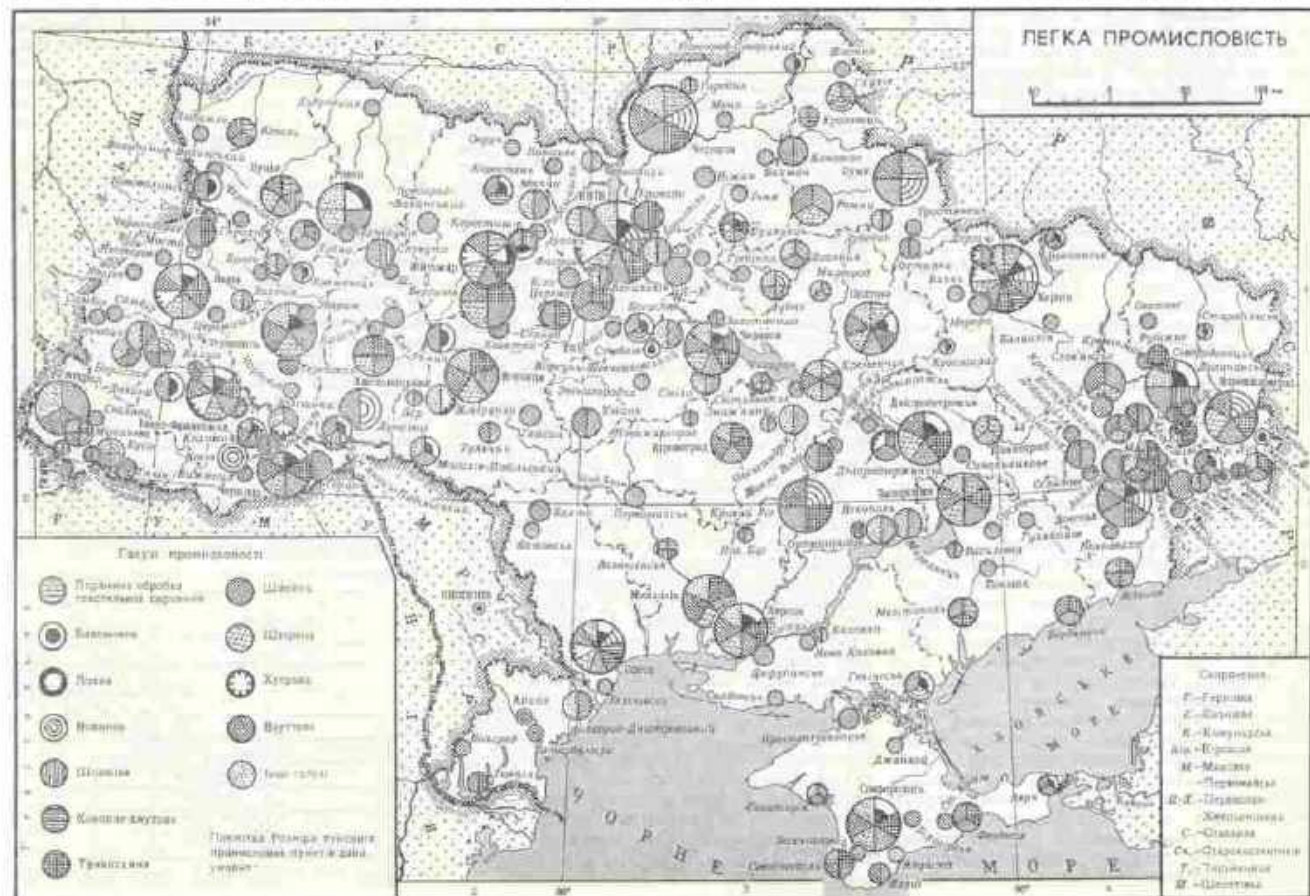
ВЗУТТЯ ШИРЯНЕ,
млн. пар

Зростання виробництва деяких видів продукції легкої промисловості УРСР

підприємства легкої пром-сті 1913 припадало бл. 2,6 % усього пром. виробн. України. Багатьох галузей (лляна, шовкова, трикотажна, нетканних матеріалів, дубильно-екстрактова тощо) не було зовсім. Слабо була розвинута бавовняна та вовняна пром-сть. На тер. зах. областей України в цей час існували дрібні, основані на ручній праці підприємства шкіряної, швейної, текст. та швейної пром-сті. За роки Рад. влади легка пром-сть України перетворилась на потужну індустріальну галузь. Програма розвитку виробн. предметів нар. споживання була передбачена ще планом ГОЕЛРО. За доповіді п'ятирічки реконструйовано й

неухильно збільшувалася питома вага устаткування. Значно зросли капітальні вкладення в шкіряно-взувтову, швейну, трикотажну пром-сть. Створено пром-сть заміників шкіри, синтетичних дубителів. Швидкий розвиток легкої пром-сті забезпечувався успіхами важкої індустрії, яка постачала нар. г-ву найновішу техніку, та соціалістичною перебудовою с. г., що збільшило її сировинну базу. Випуск валової продукції легкої пром-сті України 1940 перевищив рівень 1913 в 3, 7 разів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 більшу частину підприємств легкої пром-сті України зруйнували нім.-фашисти, загарбники.

ної обробки льону (Радомишльський, Киселівський, Старовижівський, Іванківський, Овруцький, Калуський), Вознесенське шкіряне об'єднання. За 1976—82 обсяг виробн. продукції легкої пром-сті збільшився на 29 %. Зокрема валова продукція текстильної пром-сті зросла на 24 %, швейної — на 33 %, шкіряної, хутрової і взуттєвої — на 30 %. Характерним для розвитку галузі є прискорене зростання продуктивності праці. За період 1976—82 вона підвищилася на 25,4 %, в результаті чого одержано 93,5 % приросту продукції. Шо-

Темп зростання продуктивності праці і промислово-виробничих основних фондів по галузях легкої промисловості УРСР (в % до 1970)

	Продуктивність праці (по виробн. продукції на одного працівника)		Промислово-виробничі основні фонди	
	1975	1982	1975	1982
Легка промисловість	124	155	153	237
у т. ч.				
текстильна	121	143	148	240
швейна	123	163	166	231
шкіряна, хутрова і взуттєва	125	159	147	225

року в галузі створюється 9—10 тис. моделей і зразків нових виробів. У 1982 асортимент швейних виробів оновлено на 63 %, трикотажних — на 50 %, шовкових тканин (за малюнками) — на 75 %, взуття — на 72 %. Виробн. товарів поліпшеної якості і асортименту з індексом «Н» зросло порівняно з 1975 більш як у 2,8 раза. Значна увага приділяється збільшенню виробн., поліпшенню асортименту та якості товарів для дітей. У 1982

для дітей було вироблено продукції з держ. Знаком якості у 16 раз більше, ніж 1975. У легкій пром-сті УРСР широко впроваджуються у виробн. високопродуктивні машини та устаткування з автомат. регулюванням, телемеханіка та обчислювальна техніка, застосовуються досконаліші методи технології, освоюються нові види сировини й матеріалів, здійснюються комплексна механізація і автоматизація осн. виробн., допоміжних і транспорт. робіт, хімізація виробн. На 1.VII 1981 в галузі комплексно механізовано і автоматизовано 48 підприємств, 994 виробничі дільниці, цехи і виробництва, налічується 2919 механізованих поточкових та 167 автоматичних ліній. У структурі легкої пром-сті УРСР перше місце за випуском продукції та обсягом пром.-виробничих основних фондів займає текстильна пром-сть (47,2 % заг. обсягу валової продукції галузі). Значну питому вагу в текст. виробн. має бавовняна пром-сть. Бавовняні тканини випускають Херсонський бавовняний комбінат, Тернопільський бавовняний комбінат, Донецький бавовняний комбінат і Чернівецьке текст. об'єднання. До великих підприємств, що виробляють бавовняну пряжу, належать Полтав., Київська, Новоодеська і Львів. ф-ки. Вовняні тканини виробляють Чернігівський камольно-суконний комбінат і Ворошиловградський тонкосуконний комбінат, Дунаєвська й Одеська ф-ки та ін.; шовкові тканини — в основному Київський шовковий комбінат, Дарницький шовковий комбінат і Черкаський шовковий комбінат; лляні тканини — Житомирський льнокомбінат, Ровенський льнокомбінат. Серед галузей текст. пром-сті важливе значення має також трикотажне виробн. Найбільші його центри — Київ (див. київська базова експериментальна трикотажна фабрика «Київка»), Київське виробн. трикотажне об'єднання іме-

ні Розі Люксембург), Харків, Житомир, Львів, Одеса й Донецьк. Провідне місце займає виробн. білизняного трикотажу та панчішно-шкарпеткових виробів (див. Чернівецьке виробн. панчішне об'єднання імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції). До текст. пром-сті належить і виробн. канатів, мішків, сіток тощо. Частина їх у текст. виробн. республіки порівняно невелика, проте в загальносоюзному виробн. них

Виробництво текстильних волокон і пряжі (тис. т)

	1940	1975	1982
Льон-волокно (заводської переробки)	1,3	65,7	54,5
Конопля-волокно (заводської переробки)	24,7	32,7	13,1
Мита вовна	11,2	37,5	34,5
Шовк-сирець, т	—	177	146
Бавовняна пряжа	12,3	116,5	142,5
Лляна пряжа	1,3	23,4	20,9
Вовняна пряжа	6,1	38,9	45,0

видів продукції УРСР посідає провідне місце. До текст. галузі належить також і пром-сть, зайнята первинною обробкою с.-г. сировини — конопель, льону, вовни. Швейна промисловість займає друге, після текст. пром-сті, місце в структурі легкої пром-сті (34,6 % заг. обсягу валової продукції галузі). Найбільші підприємства цієї галузі — київське виробн. швейне об'єднання «Україна», Харківське виробн. швейне об'єднання імені Ю. Д. Тинякова, Одеське виробн. швейне об'єднання імені В. В. Воровського, виробничі об'єднання «Маяк» (Львів), «Зоря» (Дрогобич). Готовий одяг виробляють у Дніпропетровську, Запоріжжі, Чернівцях, Донецьку, Артемівську та ін.

1. Дільниця основно-язального цеху Київського виробничого трикотажного об'єднання імені Р. Люксембург.
2. Цех модельного взуття львівського виробничого об'єднання «Прогрес».
3. Судально-крутильний цех Криворізької вовнопрядильної фабрики.
4. Ткацький цех Луцької меляжевої прядильно-ткацької фабрики колових тканин.

Третє місце в структурі легкої пром-сті республіки належить шкіряно-взуттєвому та хутровому виробництву (17,9 % заг. обсягу валової продукції галузі). Найбільші центри цих галузей — Київ, Ворошиловград, Харків, Одеса, Львів, Васильків, Бердичів та ін. (див. *Київське виробниче об'єднання* імені М. В. Фрунзе, *Ворошиловградське виробниче об'єднання* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Київська базова експериментальна взуттєва фаб-*

Випуск швейних виробів по видах (тис. шт.)

Продукція	1975	1982
Пальта, піяпальта і плащі	13 661	12 931
Костюми	16 175	11 955
Піддати (включаючи сарафани і халати)	49 198	54 270
Брюки	29 848	25 048
Спідняці	2462	3378

рика імені 50-річчя Радянської України, *Львівське виробниче об'єднання* «Прогрес»).

Набуває розвитку хутрова промисловість. В 1982 її питома вага в обсязі продукції шкіряно-взуттєвої та хутрової галузі становила 13,6 % проти 12 % 1970. Найбільші підприємства галузі — Харківське хутрове виробниче об'єднання та виробниче об'єднання «Тисмениця». Хутрянню продукцію випускають також фірми в Одесі, Житомирі та Жмеринці. Підприємства галантерейної пром-сті входять до складу текст. та шкіряно-взуттєвої галузей легкої пром-сті, розміщені вони у великих пром. центрах, багатьох середніх і невеликих містах і с-щах міськ. типу.

Розміщення підприємств легкої пром-сті ґрунтується насамперед на принципі макс. наближення виробн. до районів споживання, сировинних баз і центрів зосередження трудових ресурсів. Одним з великих центрів легкої пром-сті ст.в. Донбас, значно розвинулися галузі легкої пром-сті в зх. областях України. Швейні, трикотажні та взут. підприємства розташовані в усіх областях республіки. В деяких областях — Чернігівській, Львівській, Чернівецькій і Київській — легка пром-сть є галузю спеціалізації. В легкій пром-сті досягнуто значного рівня концентрації, централізації виробн. завдяки укрупненню фабрик і заводів та створенню на їх базі виробничих об'єднань. В галузі (1982) діють 15 респ. пром. об'єднань, у складі яких 120 виробничих об'єднань (387 ви-

робничих одиниць). Виробничі об'єднання і комбінати випускають бл. 70 % товарної продукції легкої пром-сті УРСР. У швейній, бавовняній, шкіряній, лляній, взуттєвій галузях легкої пром-сті об'єднання виробляють від 70 % до 100 % продукції. Поглиблюється спеціалізація виробн. В швейній галузі предметно спеціалізовано 107 підприємств, у трикотажній — 15, в панчішно-шкарпетковій — 13. Однією з особливостей розвитку тех. бази легкої пром-сті УРСР є поступовий перехід на безперервно-потоккову форму організації виробн. У взуттєвій, швейній та трикотажній галузях налічувалося 369 потоків з прогресивною формою організації праці (1980).

В десятих п'ятиріччя найбільше капіталовкладень було спрямовано у бавовняну, шовкову, вовнову пром-сть. Зростають обсяг та питома вага капіталовкладень у галузі первинної обробки льону та ін. луб'яних культур.

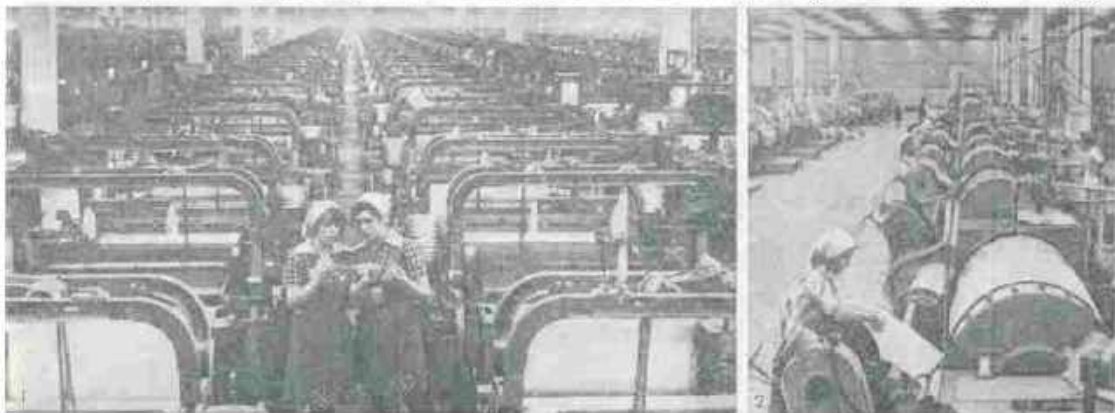
Всебічно розвивається легка пром-сть в одинадцяті п'ятиріччя. Послідовно збільшуючи випуск необхідних високоякісних товарів, легка пром-сть розширює матеріальні основи зростання нар. споживання. Здійснюється курс на посилення інтенсифікації та підвищення ефективності виробн. на базі прискорення наук.-тех. прогресу, послідовного додержання режиму економії. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи по поліпшенню забезпечення населення товарами народного споживання у 1983—1985 роках» (1983) в галузі значна увага приділяється підвищенню якості вироблюваної продукції, розширенню її асортименту, зокрема збільшенню випуску товарів, які користуються підвищеним попитом населення, в першу чергу бавовняних, лляних, шовкових та вовняних тканин і одягу з них, білизняного та верхнього трикотажу, виробів дитячого асортименту. Здійснюються заходи щодо вдосконалення планування галузевої структури, поглиблення спеціалізації виробн., розширення номенклатури продукції. Поліщується комплексність розвитку шляхом дальшого зростання галузей первинної обробки с.-г. сировини, виробн. пряжі, ниток, оздоблювальних матеріалів, фурнітури; поглиблюється координація роботи легкої пром-сті з ін. галузями нар. г-ва. Першорядне значення надається неухильному зростанню продуктивності праці на основі комплексної механізації і автоматизації виробн., впровадження малооперативних і маловідходних технологій, прогресивних видів сировини, матеріалів, спеціалізації і поліпшення структури виробн., удосконалення організації нормування, підвищення кваліфікаційного рівня працівників, всебічного розвитку соці-

алістич. змагання. Науково-дослідну роботу з проблем розвитку легкої пром-сті на Україні ведуть Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР, Текстильної промисловості український науково-дослідний інститут, Український н.-д. ін-т по переробці штучних і синтетичних волокон (Київ), Швейної промисловості український науково-дослідний інститут, Шкіряно-взуттєвої промисловості науково-дослідний інститут, а також Київський технологічний інститут легкої промисловості та ін. Про окремі підгалузі легкої пром-сті див. також ст. в алфавітич. томах УРЕ.

Т. Ф. Безручко.

Харчова промисловість

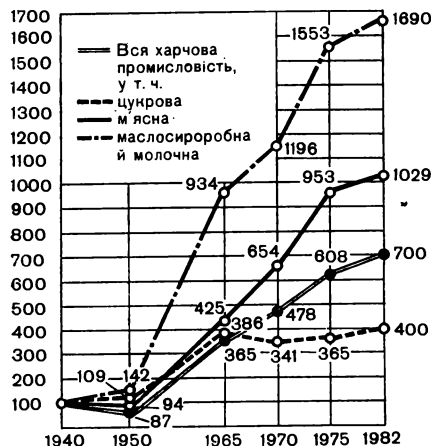
Харчова промисловість України посідає 2-е місце, після РРФСР, у загальносоюзному виробництві продовольчих товарів. У 1982 на республіку припадало 62,6 % загальносоюзного виробн. цукру, пшениці з цукр. буряків, 34,2 % олії, 25,0 % тваринного масла, 22,2 % м'яса, включаючи субпродукти I-II категорії, 23,4 % консервів, 22,1 % пива, 20,9 % кондитерських виробів, 19,7 % молочної продукції з незбираного молока в перерахунок на молоко, 18,1 % виноградного вина, 45,4 % видобутку солі. Питома вага харч. пром-сті (1982) у заг. обсязі пром. виробн. УРСР становила 19,1 %. Харчова пром-сть посідає значне місце у функціонально-галузевої структурі агропромислового комплексу і розвивається у тісному взаємозв'язку з центральною його ланкою — сільським господарством. Спожинаючи понад 50 % продукції с. г. республіки, вона, в свою чергу, значною мірою забезпечує тваринництво кормовими ресурсами за рахунок поворотних відходів виробництва і вироблюваних кормових продуктів. Харч. пром-сть УРСР, як і всього Рад. Союзу, представлена більш як 40 спеціалізованими галузями і виробництвами, які об'єднано в харчосмакову, м'ясну, молочну і рибну пром-сть. Харч. продукцію виробляють також підприємства борошномельно-круп'яної промисловості та хлібопекарської промисловості, частково мікробіологічної промисловості, споживчої кооперації, громад. харчування, підприємства різних міністерств і відомств УРСР. Продукти харчування випускають (1982) 16 тис. підприємств понад 25 міністерств і відомств. У дореволюц. період на Україні харч. пром-сть як галузь індустріального виробн. почала зростати з розвитком капіталізму, в осв. з 2-ї пол. 19 ст. Заводське виробн. цукру виникло дещо рані-

У ткацькому цеху Тернопільського бавовняного комбінату. Сплавальний цех Черкаського шовкового комбінату.

перевищила довоєнний рівень. У наступні роки здійснювалося широке нове буд-во, зростали осн. фонди галузі внаслідок впровадження автоматизованого устаткування, високопродуктивних машин, апаратів і конвейєрів. поліпшувалася їхня структура. Прискореними темпами розвивалися м'ясна, молокопереробна, консервна, рибна, цукрова, олійно-жирова й виноробна пром-сть. В умовах розвинутого соціалізму харч. пром-сть характеризується потужним виробничим потенціалом, планомірним нарощуван-

ТЕМПІ ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ
ОКРЕМИХ ГАЛУЗЕЙ ХАРЧОВОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР (в % до 1940)

ням його на основі використання досягнень наук.-тех. революції, динамічним зростанням обсягу виробн. На зміцнення матеріально-тех. бази харчової промисловості і поліпшення умов праці 1971—80 було спрямовано 4,6 млрд. крб., у т.ч. 2,4 млрд. крб. за роки десятиріччя (1976—80). Було збудовано бл. 160 нових об'єктів, розширено, реконструйовано і технічно переоснащено понад 500 підприємств. Зокрема, введено в дію великі цукр. з-ди у Київ., Львів., Полтав., Терноп. і Хмельн. областях, соляхти в Донец. та Закарп. областях, найбільший в Європі олієекстракційний з-д у м. Пологах (Запоріж. обл.), ряд консервних підприємств, 15 пиво-безалкогольних заводів, винозавод «Ольвія» (Микол. обл.), понад 40 хлібозаводів, 59 підприємств по переробці молока, потужні м'ясокомбінати в Житомирі, Ковелі, Кам'янці-Подільському, Лубнах, Червонограді та ін. об'єкти. В 1982 обсяг виробн. продукції харч. пром-сті республіки збільшився проти 1970 на 40 %, продуктивність праці — на 28 %, промислово-виробничі основні фонди — на 107 %. Значна увага приділяється комплексній механізації і автоматизації виробничих процесів в усіх галузях харч. пром-сті. На 1981 в галузі діяло 5146 комплексно-механізованих і автоматизованих дільниць, цехів, виробництв та 322 підприємства. Найважливіше місце в системі харч. індустрії республіки посідає цукрова пром-сть. Особливо розвинута галузь у Пд.-Зх. економічному районі (Вінн., Черкас., Хмельн., Київ., Львів., Ровен. та ін. області). У Донецько-Придніпровському економічному районі великими виробниками цукру є Кіровоград., Сум., Полтав. і Харків. області. У Пд. економічному районі цукр. з-ди діють в Микол. і Одес. областях. У районах цукробурякового виробн. розміщується осн. частина і цукрорафінадних з-дів. Вони розташова-

ні в Ходорові (Львів. обл.), Шепетівці, Черкасах, Сумах, Дружбі (Сум. обл.), Бердичеві. Найбільші підприємства цукрової пром-сті УРСР: *Лохвицький цукровий комбінат, Долинський цукровий завод, Куп'янський цукровий комбінат, Сумський Червонозоряний цукрорафінадний завод, Одеський цукрорафінадний завод* та ін. Підприємства хлібопекарної пром-сті споруджено на новій тех. базі у багатьох містах і с-щах міськ. типу. В галузі систематично розширюється й поліпшується асортимент продукції, підвищується її якість. Зростає виробн. хлібобулочних виробів підвищеного попиту, зокрема здобних виробів, сухарних. Хлібозаводи майже цілком перейшли на виготовлення виробів з сортового пшеничного борошна. Розміщення олійно-жирової пром-сті характеризується перш за все раціональними зв'язками її підприємств з сировинною базою, підвищенням рівня комбінатування й кооперування виробн., створенням олійно-жирових комбінатів. Найпотужніші з них — Кіровоградський, Слов'янський (Донец. обл.), Одеський, Харківський, Полтавський, Дніпропетровський, Запорізький, Вінницький, Чернівецький олійно-жирові й жирові комбінати, Пологівський олієекстракційний з-д (Запоріж. обл.). Україна — великий виробник овочів, плодів і ягід, що є надійною базою для розвитку плодоягодної пром-сті. Продукцію галузі виробляють спеціалізовані консервні, овочесушильно-консервні з-ди та цехи при харч. комбінатах, заготівельні управління, колгоспи і радгоспи. Збудовано великі консервні підприємства в Крим., Черкаській, Вінн., Хмельн. та ін. обл. Первинне виноробство зосереджено в Крим., Херсон. і За-

Виробництво основних видів продукції харчової промисловості УРСР

Продукція	1940	1970	1975	1982
Цукор-пісок, тис. т	1580	5973	6035	6608
М'ясо (включаючи субпродукти 1-ї категорії), тис. т	299	1565	2215	2056
Ковбасні виробн., тис. т	66,8	436,4	580,8	698,7
Тваринне масло, тис. т	33,3	245,2	313,7	322,0
Продукція з незбираного молока (в перерахунку на молоко), тис. т	...	3936	4801	5103
Жирний сир (включаючи бринзу), тис. т	4,9	92,2	113,6	138,6
Олія, тис. т	159	1071	1144	939
Маргаринова продукція, тис. т	15,2	151,4	202,1	304,3
Консерви, мль. умовних банок	339	2642	3658	3894
Кондитерські виробн., тис. т	191,8	601,2	694,6	841,6
Макаронні виробн., тис. т	79,4	219,5	255,6	330,0
Виноградне вино, млн. дал	5,1	65,0	55,9	60,0
Плодоягідне вино, млн. дал	2,6	10,6	45,6	48,5
Пиво, млн. дал	27,2	90,0	133,5	142,6
Сіль (видобуток), тис. т	1987	5093	6141	7162
Цигарки і сигарети, млрд. шт.	22,9	64,8	72,8	77,9
Мило (в перерахунку на 40 % вміст жирних кислот), тис. т	99,2	226,4	262,8	278,2
Синтетичні мийні засоби, тис. т	—	87,1	124,1	219,2

карп. областях. Найбільші підприємства в виноробній пром-сті УРСР: *кримське виробничо-аграрне об'єднання виноробної промисловості «Масандра», винокомбінати «Таврія» (Херсон. обл.), «Жовтнева хвиля» (Запоріж. обл.), з-ди шампанських вин в Артемівську (див. Артемівський завод шампанських вин), Одесі, Харкові, Києві.*

М'ясна пром-сть УРСР — високо-розвинута галузь, що включає значну кількість великих механізованих підприємств, збудованих у вел. пром. центрах. Асортимент продукції галузі становить бл. 400 найменувань. Широкого розвитку набуває виробн. птичного м'яса, зокрема бройлерів. Республіка випускає продукцію молочної пром-сті майже 180 найменувань. Швидко розвивається виробн. продукції дит. харчування, фасованої мол. продукції. В усіх пром. центрах УРСР діють міські молочні з-ди; в с.-г. р-нах споруджуються здебільшого з-ди по випуску тваринного масла, сиру, молочних консервів та сухого молока. Найважливіші центри рибної промисловості УРСР — Севастополь, Керч, Одеса, Жданов, Бердянськ. Велику увагу в республіці приділяють створенню сировинних ресурсів рибної пром-сті (див. *Рибництво*).

В харч. пром-сті України, як і в СРСР, широко здійснюються процеси концентрації, кооперування і комбінатування виробн., поглиблюється його спеціалізація. Зміцнюються виробничі зв'язки між с.-г. і пром. підприємствами внаслідок об'єднання виробн. с.-г. сировини з її пром. переробкою. Розвиваються *агропромислові об'єднання*, агропромислові комплекси. Вдосконалюється розміщення галузі на основі розвитку підприємств у сировинних районах, наближення сировинної бази до великих пром. центрів, створення спеціалізованих індустріальних баз по виробн. сировини для харч. пром-сті.

У виконанні завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС, важлива роль належить харчовій промисловості, розвитку якої передбачено здійснити відповідно до вимог *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. Згідно з рішеннями Травневого пленуму ЦК КПРС (1982) та Липневого пленуму ЦК Компартії України (1982) розроблено *Продовольчу програму Української РСР* на період до 1990 року, в якій передбачено здійснити дієві заходи щодо забезпечення динамічного зростання виробн. продовольства в республіці, поліпшення його структури, зміцнення матеріально-тех. бази галузей агропромислового комплексу. Питання розвитку харч. пром-сті УРСР, вдосконалення техніки, організації та економіки галузі розробляють *Харчової промисловості харківський проектно-конструкторський і технологічний інститут*, а також н.-д. ін-ти до галузях харч. пром-сті. Про окремі підгалузі харчової пром-сті див. також ст. в алфавітних томах УРЕ. Іл. див. на окремому аркуші, с. 176—177.

В. П. Васютинський.

Мікробіологічна промисловість

Нова галузь, яка виникла в процесі розгортання науково-тех. революції. ґрунтується на найновіших досягненнях мікробіології, хімії, фізики, генетики, біохімії, кібернетики та інших наук. Виробничі процеси ґрунтовані на *мікробіологічному синтезі* цінних продуктів з різних видів нехарчової сировини та відходів пром. переробки цукр. буряків, кукурудзи, олійних і круп'яних культур та ін.

Продукцію мікробіологічної пром-сті здебільшого використовують у с. г. Для потреб тваринництва виробляють кормові дріжджі, білково-вітамінні концентрати, амінокислоти, вітаміни, ферментні препарати, кормові антибіотики та інші біологічно активні речовини, з яких в основному виготовляють повноцінні комбікорми. В *землеробстві* застосовують бактеріальні добрива та мікробіологічні засоби захисту рослин. Мікробіологічні препарати ефективно використовують для охорони природи і навколишнього середовища, в т. ч. для розкладу залишків отрутохімікатів у ґрунті та водоймах, очищення пром. і побутових стоків вод. Ферментні препарати застосовують у хім. (мийні засоби найвищої якості, повноцінні замінники вовни, пластмас, синтетичного каучуку), харчовій, медичній, нафтохім., металург. та інших галузях пром-сті. На Україні діють 11 підприємств мікробіологічної пром-сті, підпорядковані Головному управлінню мікробіологічної промисловості при Раді Міністрів СРСР. Вони виробляють бл. 30 % загальносоюзного випуску кормових антибіотиків, бл. 20 % преміксів, 35 % ферментних препаратів та ін. продукцію. Найбільші підприємства галузі — Ладизинський з-д ферментних препаратів (Вінн. обл.), Немішайвський з-д біохім. препаратів (Київ. обл.), Кременчуцький з-д білково-вітамінних концентратів (Полтав. обл.). Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року встановлено завдання по збільшенню виробн. повноцінних білково-вітамінних добавок, зокрема кормових дріжджів і кормового лізину, для постачання їх держ. комбікормовій пром-сті, міжгосп. підприємствам, колгоспам і радгоспам. Наук. проблеми розвитку мікробіологічної пром-сті на Україні розробляють Мікробіологія і вірусологія ін-т ім. Д. К. Заболотного АН УРСР, н.-д. ін-ти — спиртової і лікєро-горілчаної пром-сті, м'ясної і молочної пром-сті — в Києві, харч. пром-сті — в Харкові та інші установи. *В.К. Кондратюк.*

Борошномельно-круп'яна і комбікормова промисловість

На Україні парові вальцьові млини почали будувати в останній чверті 19 ст. На поч. 20 ст. вона стала одним з осн. районів розвинутого товарного млинарства в країні. За роки Рад. влади борошномельно-круп'яна пром-сть республіки перетворилась на потужну індустріальну галузь. Ще в довоєнні п'ятиріччя було збудовано великі механізовані підприємства, покладено початок створенню вітчизн. млинарського машинобудування. За післявоєнні роки внаслідок раціонального розміщення підприємств, вдосконалення технології виробництва галузь набула дальшого розвитку. За 1971—82 загальний обсяг продукції борошномельно-круп'яної і комбікормової пром-сті в республіці збільшився у 2 рази, пром.-виробничі осн. фонди зросли в 4,3 рази. Приділяється постійна увага збільшенню виробн. борошна вищих сортів, а також борошна і дергів з фуражних зернових культур для годівлі тварин. Комбікормова пром-сть УРСР випускає повнораціонні комбікорми-концентрати, білково-вітамінні добавки та збагачувальні суміші. Пром. виробн. комбікормів сприяє індустріалізації *тваринництва*. На Україні в роки першої п'ятирічки (1928—32) великі комбікормові з-ди збудовано в Києві, Полтаві, Харкові, Кіровограді та Дніпропетровську. В 1983 в системі М-ва заготівель УРСР діяло 97 комбікормових підприємств. В дев'ятій п'ятирічці

(1971—75) почато буд-во міжгосп. комбікормових з-дів на основі кооперування коштів колгоспів і радгоспів із залученням держ. кредитів. В республіці діє (1983) 415 таких з-дів. Сучас. комбікормові з-ди — високо механізовані і автоматизовані підприємства, оснащені поточними лініями для збагачування комбікормів вітамінами, амінокислотами, мікроелементами та ін. компонентами. Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року намічено заходи по нарощуванню виробн. борошна і крупів, а також виробн. комбікормів на держ., міжгосп. підприємствах, у колгоспах і радгоспах з метою раціонального використання фуражного зерна.

Поліграфічна промисловість

Підприємства поліграфічної промисловості республіки випускають різні види друкованої продукції: книги, журнали, газети, плакати, календарі, географічні карти, етикетки, квитки, бланки, виробн. культурно-побутового призначення тощо.

Початок розвитку вітчизняної поліграфічної пром-сті було покладено в серед. 16 ст. книгодрукуванням. В цей час рос. першодрукар Іван Федоров випустив першу друковану книгу «Апостол». На Україні першу друкарню засновано 1573 у Львові; згодом було створено *Острозьку друкарню* (1578), *Дерманську друкарню* (1602), *Почаївську друкарню* (поч. 17 ст.), *Києво-Печерську друкарню* (1615), друкарню в Чернігові та ін. місцях. Переважна більшість друкарень, яких до Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні налічувалося 824, являла собою дрібні кустарні майстерні. Майже всі роботи виконувались вручну. В 1916 у друкарнях налічувалося лише 43 складальні машини. Устаткування, папір, друкарські фарби, шрифти завозилися з-за кордону. В 1918 на Україні почалася націоналізація друкарень. Вона супроводилася концентрацією виробн., об'єднанням дрібних, відсталих у технічному відношенні приватних друкарень у великі державні підприємства. В період відбудови і реконструкції народного господарства на Україні була створена якісно нова матеріально-тех. база поліграф. пром-сті. Велика увага приділялась газетному виробн. В 1931 у Харкові вийшов номер газ. «Правда», надрукований вперше в нашій країні з матриць, доставлених літаком. Першим п'ятирічним планом передбачалося перевести щоденні газети на машинний набір. Вітчизн. поліграф. машинобудування, створене в роки довоєнних п'ятирічок, дало можливість здійснити реконструкцію діючих і оснастити найновішим устаткуванням новозбудовані поліграф. підприємства. З розвитком поліграф. виробн. вирішувалася проблема висококваліфікованих кадрів. У 1930 на базі поліграф. ф-тів Київського і Харківського худож. ін-тів у Харкові був відкритий поліграф. ін-т. В 1932 засновано Укр. н.-д. ін-т поліграф. пром-сті, який з 1972 є провідним закладом поліграф. пром-сті країни з проблем високого друку. В 1940 на Україні працювало 827 поліграф. підприємств, у т. ч. 30 республіканських, 24 обласні, 57 міських і 716 районних друкарень. Потужності книжково-журнальних підприємств становили понад 800 млн. аркушів-відбитків. Поліграфічне виробн. було розвинуте в Києві, Харкові, Одесі,

Донецьку, Полтаві. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 на тимчасово окупованій території республіки поліграфічні підприємства були майже повністю знищені нім.-фашист. загарбниками, а устаткування пограбоване. В 1944 їхні потужності становили лише 15 % довоєнного рівня. В післявоєнні роки поліграф. пром-сть була швидко відбудована і 1949 досягла довоєнного рівня випуску друкованої продукції. З 50-х рр. почався новий етап у розвитку поліграф. пром-сті республіки. В 1950 закінчено реконструкцію Харківської книжкової друкарні ім. М. В. Фрунзе потужністю 500 млн. аркушів-відбитків на рік. У 1959 стала до ладу Київська фабрика кольорового друку, 1962 закінчено буд-во газетно-журнального комбінату видавництва «Радянська Україна». В 1964 збудовано фабрику набору, 1970 — книжкову фабрику в Києві, які 1970 разом з фабрикою кольорового друку були об'єднані в поліграфічний комбінат (нині головне підприємство респ. виробничого об'єднання «Поліграфкнига»). За роки дев'ятої (1971—75) і десятої (1976—80) п'ятирічок розширено Київ. ф-ку друкованої реклами, збудовано книжкову «Жовтень» і офсетну ф-ки, гол. підприємство виробничого об'єднання «Поліграфіст» у Києві, а також Дніпропетровську, Житомирську, Ровенську, Черкаську, Чернівецьку обласні, 65 міських і районних друкарень. Понад 80 підприємств реконструйовано і розширено. На базі респ. поліграф. підприємств створено виробничі об'єднання «Поліграфкнига», «Зоря» і «Поліграфіст», які спеціалізуються на випуску відповідно книжково-журнальної, етикетно-пакувальної і паперово-білової продукції. На 1.1 1984 у системі Держкомвидаву УРСР налічувалося 544 поліграф. підприємства, в т. ч. 12 книжкових, 6 етикетних, 5 паперово-білових ф-к і шрифтоливарний з-д респ. підпорядкування, 11 обл. газетно-бланкових і книжкових, 90 міських, 419 районних друкарень. В республіці також діють потужні поліграф. комбінати видавництва «Радянська Україна» ЦК Компартії України і видавництва «Молодь» ЦК ЛКСМУ, 16 друкарень обл. парт. видавництва, 828 підприємств, поліграф. цехів і дільниць оперативного друку, які перебувають у підпорядкуванні м-в, відомств, орг-цій. Комбінат друку видавництва «Радянська Україна» є найбільшим у республіці газетно-журнальних підприємством. Найбільше підприємство по випуску книжкової і образотворчої продукції — гол. підприємство респ. виробничого об'єднання «Поліграфкнига». Харківська книжкова ф-ка ім. М. В. Фрунзе, якій 1973 минуло 100 років, є найбільшим у республіці підприємством по випуску худож., наук.-технічної л-ри та шкільних підручників. Великими поліграфічними підприємствами є книжкові ф-ки Київська, харківська «Комуніст», львівська «Атлас», а також гол. підприємства виробничих об'єднань «Зоря» і «Поліграфіст», Херсонська поліграф. фабрика тощо. Значно зміцніла за останні роки поліграф. база в системі парт. видавництва республіки. Збудовано нові сучас. газетні комплекси у Ворошиловграді, Запоріжжі, Дніпропетровську, Донецьку, Києві, Львові, Одесі, Сімферополі, Харкові. Будуються (1984) такі ж комплекси в Тернополі, Ужгороді, Херсоні, Хмельницькому, Чернігові. Здійснено децентралізацію друкування центр. і респ. газет. Їхні зображення в місця ви-

пуску передаються за допомогою фото-телеграфу. Сучас. етап розвитку поліграф. пром-сті України характеризується дальшим удосконаленням її структури, впровадженням нових машин, технологічних процесів і матеріалів. Підвищується рівень спеціалізації і кооперування виробництва, триває укрупнення невеликих підприємств. У місц. поліграфії організовано перші міжрайонні друкарні. Для виготовлення друкованої продукції все ширше використовують технологію офсетного друку, яка забезпечує значне підвищення продуктивності праці, поліпшення якості поліграф. виконання. В 1983 в системі Держкомвидаву УРСР способом офсетного друку виготовлено 46,0 % всієї друкованої продукції, за винятком газет. Офсетна техніка поступово впроваджується і в газетне виробн. З кожним роком на поліграф. підприємствах розширюється застосування таких прогресивних технологій, як фотонабір, друкування з фотополімерних друкарських форм, замість металевих, виготовлення кольороводілених фотоформ за допомогою електронного устаткування, трафаретний друк для оздоблення палітурок тощо. Здійснюється робота по механізації виробн., впровадженню прогресивніших форм організації і оплати праці. Замість окремих кооперативних машин і верстатів у поліграф. виробн. все ширше застосовують поточкові технологічні лінії і агрегати. Підвищення тех. рівня виробн. дало змогу розширити обсяг робіт по комплексній механізації підприємств, цехів, дільниць. XXVI з'їзд КПРС поставив перед книговидавничою справою, поліграф. пром-стю завдання повніше задовольняти потреби в друкованій продукції, особливо у виданнях дит. і худож. л-ри, підвищувати якість поліграф. виконання. Відповідні завдання висунуто перед суміжними галузями — поліграф. машинобудуванням, лісовою, целюлозно-паперовою і деревообробною пром-стю. Н.-д. роботу в галузі видавничої справи в УРСР проводить *Поліграфічна промисловість український науково-дослідний інститут*. Кадри для поліграфічної пром-сті готує *Український поліграфічний інститут* імені Івана Федорова (Львів). *І. В. Ковба.*

Медицина промисловість

Підприємства мед. пром-сті УРСР виробляють лікар. засоби, вітаміни, перев'язні та шовні матеріали, мед. техніку та інші виробн. мед. призначення. Як галузь включає *хіміко-фармацевтичну промисловість*, медичної техніки промисловість, виробництво мед. виробів із скла, фарфору і пластмас, виробів для пакування і фасування лікар. засобів, зуболікарських і зуботехнічних матеріалів. Виготовлення лікар. засобів нар. лікарями з природних продуктів та медичних інструментів ремісниками відомо ще з Київської Русі. В 1738 при Лубенській аптеці було відкрито майстерню по виготовленню мед. інструментів; у 1-й пол. 19 ст. їх виробляв Херсонський інструментальний з-д. У 1853 в Харкові створено майстерню такого ж профілю. В 1860 в Києві почали працювати дві майстерні мед. інструментів. У 80-х рр. 19 ст. на хім. з-дах Одеси почато пром. виробн. лікар. засобів. Потім виникли спеціалізовані підприємства по виготовленню їх у Києві (1881), Миколаєві (1894), Харкові (1907), Одесі (1911), Кременчугі (1912) та ін. Проте внаслідок заг. техніко-еко. відсталості країни, застали іноз. капіталу розвиток мед.

пром-сті відставав, потреба в мед. продукції задовольнялася гол. чин. за рахунок імпорту. Відсталість галузі особливо виявилася у роки 1-ї світової війни, коли імпорт мед. продукції ускладнився воєнними обставинами. Це дало поштовх до розвитку мед. пром-сті: виникли нові підприємства і виробництва. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції було проведено націоналізацію підприємств галузі, концентрацію виробництва та підвищено його тех. рівень. За довоєнні п'ятирічки здійснено заходи щодо прискореного розвитку галузі, споруджено нові заводи: «Червона зірка» і хірургічних інструментів у Харкові, «Ренток» і «Медінструмент» у Києві, по первинній переробці рослинної лікарської сировини в Лубнах і Житомирі та ін., а також реконструйовано і розширено заводи: хіміко-фармацевтичний в Києві, «Здоров'я трудящим» у Харкові та ін. Освоєно виробництво амідопірину, антипірину, хлораміну, резорцину, хлоралгідрату, етилового ефіру та ін. синтетичних медикаментів, нових вакцин і сироваток, а також рентгенівських, електродіагностичних, інгаляційних та ін. лікувально-діагностичних апаратів і приладів. У 1940 на Україні діяло 113 підприємств медичної пром-сті та 2 галузе-ві н.-д. ін-ти. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування частини з-дів було евакуйовано на схід країни, де їхні колективи створили заводи-дублери, що випускали мед. продукцію для потреб фронту. Більшість підприємств під час тимчасової окупації України було зруйновано і пограбовано фашист. загарбниками.

В міру визволення України від ворожих військ проводилася відбудова галузі. До кін. 1950 було завершено відбудову підприємств галузі, яка здійснювалася на новій тех. базі в напрямі вдосконалення діючих і створення нових виробництв, оновлення асортименту продукції. Швидко розвивалася галузь і в наступні роки. Протягом 1960—70 споруджено Ізюмський оптико-мех. з-д, Львів. з-д радіоелектронної мед. апаратури, Харків. з-д точного мед. приладобудування, Черкаську ф-ку гігровати, Харків. з-д мед. пластмас і стоматологічних матеріалів, Тернопільську фармацевтичну ф-ку, Уманський вітамінний з-д, реконструйовано завод ім. М. В. Ломоносова в Києві, хіміко-фармацевтичний з-д у Львові та Лубнах тощо. Освоєно виробн. нових антибіотиків, синтетичних цукрознижуючих препаратів, біогенних стимуляторів, а також радіоелектронних мед. приладів та апаратів, зуботех. і зуболікарських препаратів на основі полімерних матеріалів, мед. виробів з пластмас. За роки дев'ятої (1971—75) та десятої (1976—80) п'ятирічок збудовано другу чергу Черкаської ф-ки гігровати, Артемівську фармацевтичну фабрику, а також завод медичних виробів із полімерних матеріалів в Білгороді-Дністровському, нові комплекси для об'єднань «Дарниця» і «Медапаратура» в Києві, «Біостимулятор» в Одесі, реконструйовано та розширено діючі підприємства. Широко впроваджено комплексну механізацію та автоматизацію виробничих процесів, прогресивні технологічні схеми й режими. Освоєно виробн. нових фітохім., гормональних, бактерійних препаратів, кровозамінників, препаратів крові, транквілізаторів, ефективних засобів для лікування хворих на серцево-судинні, ендокринні, урологічні, неврологічні захворювання. Розроблено конструкції та налагоджено випуск стінцилійних гамма-камер, поліграфів, моніторних установок, оксиспірографів, апаратів для

мікрохвильової терапії, електроенцефалографів, електроміорефлексометрів, приладів та апаратів по застосуванню ультразвуку, лазера, радіоактивних ізотопів у мед. практиці. Широкого розмаху набуло виробництво мед. виробів з гуми, пластмас, скла.

В 1976—77 проведено укрупнення підприємств шляхом об'єднання їх за тер.-галузевим принципом, враховуючи спеціалізацію і концентрацію виробництва. Створено виробничі об'єднання «Дарниця» і «Медапаратура» в Києві, «Здоров'я» в Харкові, «Медлабортехніка» в Одесі, «Південмедскло» в смт Биківці Житомир. обл., науково-виробничі об'єднання «РЕМА» у Львові.

В 1983 на Україні діяло 7 об'єднань, 26 з-дів, 28 ф-к, 4 дослідні виробництва, 4 н.-д. інститути і 6 спец. конструкторських бюро (СКБ). Крім того, при 78 підприємствах інших галузей промисловості діяли цехи й дільниці медичної продукції.

Асортимент продукції галузі становить бл. 140 найменувань медичних виробів (1983). Валовий випуск продукції мед. пром-сті України становить бл. $\frac{1}{5}$ загальносоюзного виробництва галузі. Вітчизн. мед. пром-сть виробляє всі необхідні лікар. засоби і мед. техніку і за обсягом та якістю продукції посідає одне з перших місць у світі. Нову мед. техніку на Україні розробляють Всесоюзний н.-д. і конструкторський ін-т радіоелектронної мед. апаратури у Львові, ряд конструкторських бюро та ін. Наук. проблеми розвитку хім.-фармацевтичної пром-сті досліджують Всесоюзний н.-д. ін-т хімії та технології лікар. засобів (Харків), Харківський н.-д. ін-т ендокринології і хімії гормонів, Харківський н.-д. ін-т мікробіології, вакцин і сироваток, Київський науково-дослідний інститут фармакології і токсикології та ін.

М. Г. Єна.

Місцева промисловість

Підприємства місцевої пром-сті України виробляють різні товари нар. споживання та продукцію виробничого призначення. Ця галузь пром-сті має розвинуту матеріально-тех. базу. Для випуску продукції використовує не тільки фондову сировину, а й місцеві сировинні ресурси, відходи промисловості і с.-г. виробництва.

До складу місцевої пром-сті України входять 13 галузей. В її структурі найбільшу питому вагу по виробн. продукції мають виробн. легкої пром-сті (понад 40 %), машинобудування і металообробки (понад 25 %), хім. та нафтохім. пром-сті (15 %). Вироби нар. споживання в заг. обсязі валової продукції місцевої пром-сті республіки становлять понад 70 %. Багато товарів нар. споживання місцевої пром-сті посідають провідне місце в загально-респ. виробн. їх, а напр., випуск піаніно, баянів, шипкових і духових інструментів, виробів нар. худож. промислів, торф'яних брикетів, столових приборів з мельхіору, олівців цілком зосереджено на

Виробництво деяких видів продукції місцевої промисловості УРСР (тис. шт.)

Продукція	1965	1970	1975	1982
Роялі і піаніно	30	32	29	29
Гармонії, баяни і акордеони	145	191	133	80

підприємствах місцевої пром-сті. Найбільші підприємства місцевої пром-сті УРСР: *Чернівецька фабрика музичних інструментів* імені П. П. Постишева, Житомирська ф-ка муз. інструментів, виробниче об'єднання столових приборів ім. Ф. Е. Дзержинського у Києві, виробниче об'єднання «Металіст» (Дніпропетровськ), прокатно-штампувальний з-д у м. Жданові, львівське виробниче об'єднання «Галантерея», виробничо-художнє об'єднання «Гу-

цульщина» (м. Косів Івано-Фр. обл.), «Полтавчанка» (Полтава), «Вінничанка» (Вінниця), ім. Т. Г. Шевченка (Київ), «Україна» (Харків), з-д «Київпластмас» та ін. Наукові проблеми розвитку місцевої пром-сті УРСР розробляють *Місцевої промисловості український проектно-конструкторсько-технологічний ін-*

ститут, Укр. держ. ін-т по проектуванню підприємств місцевої пром-сті (Харків), центр. конструкторсько-технологічне бюро та орг-ції, підпорядковані М-ву місцевої пром-сті УРСР. Див. також *Музичних інструментів промисловість, Народні художні промисли* в алфавітних томах УРЕ. В. Т. Резніков.

АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС (АПК)

Агропромисловий комплекс (АПК) — виробничо-екон. система органічно взаємопов'язаних галузей по виробництву с.-г. продуктів та сировини, зберіганню їх, пром. переробці і доведенню до споживача. Крім того, до АПК входить блок галузей пром-сті, які виробляють необхідні засоби виробн. і енергоресурси, а також виробничу *інфраструктуру* та ін. обслуговуючі сфери (див. *Агропромислова інтеграція*).

В СРСР нар.-госп. АПК розвивається як єдина система з її респ., обласними і районними ланками, які охоплюють відповідні пром. підприємства й об'єднання, *радгоспи, колгоспи, міждогоспін, радгоспо-колгоспні об'єднання, агропромислові об'єднання*, дорожньо-транспортні, ремонтні, постачальницькі, заготівельні та ін. орг-ції і служби. Стратегічний курс аграрної політики КПРС, закріплений у рішеннях її з'їздів і пленумів ЦК, спрямований на дальше зміцнення і вдосконалення АПК, реалізацію Продовольчої програми СРСР. На Всесоюзній економічній нараді з проблем агропромислового комплексу, що відбулася в березні 1984, конкретизовано завдання парт., рад. і госп. органів щодо дальшого підвищення ефективності всіх галузей АПК. Однією з найбільш розвинутих і високоінтенсивних регіональних ланок АПК СРСР є агропромисловий комплекс УРСР. Він посідає значне місце як за обсягом і часткою виробничо-ресурсного потенціалу, так і за питомою вагою у виробн. і держ. закупівлях багатьох видів с.-г. продукції та у створенні продовольчих ресурсів країни. Досить широкі його екон. взаємозв'язки, що сягають далеко за межі регіону. Багато засобів виробн., сировинних ресурсів й ін. видів продукції (напр., зернові комбайни, просянні трактори, нафта, газ, деревина, бавовна, чай, цитрусові та ін.) поставляють йому ін. республіки й регіони країни. В свою чергу, АПК УРСР частину вироблюваної продукції у плановому порядку поставляє ін. регіонам (потужні трактори, силосо-, кукурудзо- і бурякозбиральні комбайни, сівалки, плуги, цукор, олію, деякі тваринницькі продукти тощо). Оскільки кожна союзна республіка, поряд з заг. для всіх видами виробн., розвиває і специфічні, тільки їй властиві галузі, які найбільшою мірою відповідають сприятливим умовам, що склалися, відбувається необхідний плановий взаємобмін. Такий процес *поділу праці, спеціалізації, кооперації й інтеграції* союзних республік і великих *економічних районів* країни забезпечує, з одного боку, краще використання ресурсного потенціалу і підвищення заг. ефективності господарювання, а з другого — планомірне задоволення потреб і попиту населення на різні види продукції. АПК УРСР має в своєму складі всі три великі блоки галузей, необхідних для його збалансованого розвитку. Осн. фон-

ди цього комплексу 1982 становили 83,6 млрд. крб., валова продукція (в порівнянних цінах) — відповідно 82,4 млрд. крб., чисельність зайнятих — 9,6 млн. чол. Тенденція до підвищення інтенсифікації, ступеня збалансованості і ефективності функціонування всіх сфер АПК буде характерна й на перспективу. До першого блоку АПК входять галузі с.-г. машинобудування, хім. пром-сті, енергетики, виробн. буд. матеріалів та ін. сфер, що визначають тех. прогрес у с.-г., обробній пром-сті і виробничій інфраструктурі. В республіці працюють великі з-ди по виробн. тракторів, комбайнів та ін. с.-г. техніки. Серед них — Харків. виробниче об'єднання ім. С. Орджонікідзе по випуску тракторів, Дніпроп. і Тернопільський з-ди по випуску цукрозбиральних комбайнів, кіровогр. з-д «Червона зірка» по випуску сівалок та ін. Галузі першого блоку 1982 випустили 131,8 тис. тракторів (у фіз. одиницях), 23,0 млн. т мінеральних добрив, значну кількість машин і устаткування для механізації тваринницьких ферм, кормовиробництва, меліорації, для легкої, харч. і мікробіологічної пром-сті, спеціалізованого транспорту. Важливе значення для ефективного функціонування АПК мають галузі, які надають виробничі послуги с.-г., — Держкомсільгосптехніка, Агрохімслужба, проектно-конструкторські установи, н.-д. і навч. заклади та ін. Буд. орг-ціями системи Міждогоспбуду 1982 виконано буд.-монтажних робіт на суму 1,0 млрд. крб. Підприємствами Держкомсільгосптехніки колгоспам, радгоспам, міждогосп. об'єднанням надано послуг на суму 1538,5 млн. крб. До другого блоку АПК належать колгоспи, радгоспи, міждогосп. підприємства і об'єднання. Заг. кількість колгоспів у результаті укрупнення їх і перетворення деякої частини (за добровільною згодою колгоспників) на радгоспи скоротилася з 9553 в 1965 до 7236 у 1982, а кількість радгоспів зросла відповідно з 1343 до 2162. Збільшилася і кількість міждогосп. підприємств, об'єд-

нань і організацій з 1701 в 1970 до 3374 у 1982. Але осн. частка виробн. і закупівель с.-г. продуктів припадає на колгоспний і радгоспний сектори сусп. виробн. Сільсь. г-во республіки розвивається в інтенсивному напрямі. Швидко збільшуються осн. виробничі фонди і енерг. потужності. На озброєнні с.-г. УРСР 1982 було 420,9 тис. тракторів (у фіз. одиницях), 98,1 тис. зернозбиральних комбайнів та багато ін. техніки. Порівняно високі темпи зростання капіталовкладень і затрат на інтенсивні фактори екон. розвитку, введення нових технологій, високопродуктивних сортів і гібридів, якісне оновлення стада дають можливість республіці забезпечувати збільшення валової с.-г. продукції, поліпшення її якості й асортименту при одночасному скороченні в с.-г. обороті ресурсів праці і земельних площ, частину яких передають в ін. галузі нар. г-ва. На основі розвитку спеціалізації і концентрації виробн. поліпшуються результативні показники тваринництва. Під дією інтенсивних факторів середньорічний рівень продуктивності с.-г. праці в десятих п'ятиріччі (1976—80) підвищився в 1,9 раза проти рівня 1961—65.

В одинадцяті п'ятиріччі (1981—85) передбачено збільшити обсяг валової продукції с.-г. на 12—14 % проти серед. рівня 1976—80; продуктивність праці підвищити на 22—24 %. На розвиток с.-г. має бути спрямовано 26,0 млрд. крб. капітальних вкладень. Вони використовуватимуться в першу чергу на підвищення родючості ґрунтів, створення міцної кормової бази, потужностей по первинній переробці продукції, реконструкції тваринницьких приміщень. Соціалістична система ведення великого механізованого г-ва, наявні матеріальні й трудові ресурси забезпечують планомірне й необхідне нарощування врожайності, валових зборів і товарної продукції виключно за рахунок інтенсифікації сільськогосподарського виробництва на базі сучас. *науково-технічного прогресу*. На 80-і рр. в республіці розроблено Продовольчу програму, як складову ланку загальносоюзної програми. Вона реалізується і в респ. цільових програмах «Агрокомплекс», «Цукор» і «Протеїн». Кожна з них має чітко визначену мету, методи й засоби здійснення їх у певних рамках часу, зумовлених ресурсами і можливостями. Програми входять до єдиного нар.-госп. плану екон. і соціального розвитку, з визначенням для виконання їх фінанс. і матеріальних ресурсів.

До третього блоку АПК республіки входять сфера заготівель с.-г. продукції, харч. пром-сті, легка пром-сть по випуску виробів із с.-г. сировини, торгівлі, громад. харчування та ін. В республіці 1982 функціонувало 1455 держ. підприємств харч. пром-сті, в т. ч. 191 цукр. з-д. Було вироблено 6,6 млн. т

Зростання валової продукції сільськогосподарства УРСР (в середньому за рік, млрд. крб.)

Роки	Валова продукція сільськогосподарства	в тому числі	
		продукція рослинництва	продукція тваринництва
1961—65	19,5	9,7	9,8
1966—70	22,8	11,3	11,4
1971—75	26,4	12,7	13,7
1976—80	28,5	13,6	14,9
1982	28,8	13,8	15,0

цукру, 322,0 тис. т тваринного масла, 939,0 тис. т олії. Крім того, є 248 держ. борошномельно-круп'яних і комбікормових з-дів. Значна частина потужностей по переробці с.-г. продукції сконцентрована також безпосередньо в колгоспах, радгоспах і мізгосп. об'єднаннях. На наступні роки розвиток галузей трет'ього блоку АПК планується здійснювати випереджаючими темпами, щоб ліквідувати диспропорції, забезпечити істотне збільшення випуску готової до споживання продукції в широкому асортименті, задовольняти зростаючий попит населення. Передбачається значно підвищити ефективність роботи цього блоку, різко скоротити втрати сільськогоспо-

дарської продукції під час її заготівель, переробки, зберігання і доведення до споживача. В економічній стратегії КПРС проблема збалансованого формування й розвитку АПК, реалізація Продовольчої програми СРСР посягають одне з провідних місць. XXVI з'їзд КПРС, наступні пленуми ЦК КПРС, зокрема Травневий пленум ЦК КПРС 1982, визначили курс на єдину систему екон. управління АПК, включаючи планування, цінове й фінанс.-кредитне регулювання, інвестиційну політику. Зростання темпів розвитку АПК УРСР зумовлено прискоренням наук.-тех. прогресу, розробкою й використанням принципово нових технологічних,

орг. і екон. рішень, діями інтенсивних факторів. Див. також розділи Сільське господарство, Торгівля і громадське харчування, Легка промисловість, Харчова промисловість.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Лукінов І. І. Агропромисловий комплекс республіки. В кн.: Наука і культура. Україна, 1981. К., 1982; Экономика Украинской ССР в едином народнохозяйственном комплексе. К., 1982; Планирование развития агропромышленного комплекса. М., 1983.

І. І. Лукінов,

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Загальна характеристика

Сільське господарство Української РСР — головна галузь матеріального виробництва в системі агропромислового комплексу. Фонд народного споживання на $\frac{1}{4}$ формується із с.-г. продукції і пром. товарів, вироблених із с.-г. сировини. На продовольчі товари припадає 50 % роздрібного товарообороту. Займаючи 7 % площі с.-г. угідь Радянського Союзу, с. г. УРСР виробляє 23,0 % всієї союзної валової продукції цієї галузі, 23,9 % продукції землеробства і 22,3 % — продукції тваринництва. На Україні виробляється 21 % союзного валового збору зерна, у т. ч. озимого пшениці — 43,2 %; 60,7 % — цукр, буряків, 45,6 % — соняшнику, 23,4 % — м'яса у забійній вазі, 23,5 % — молока, 21,5 % — яєць. До Великої Жовтн. соціаліст. революції с. г. України було малопродуктивним і розвивалося екстенсивним шляхом. У землеробстві (1913) зернові культури у структурі посівних площ займали 88,4 %, середня врожайність їх становила тільки 9,4 ц/га, у т. ч. озима пшениця — відповідно 11 % і 11,8 ц/га. Питома вага тех. культур у структурі посівних площ становила 3,2 %, кормових — 3,2 %. Низькі були і їх врожай. До 1917 на Україні налічувалося 2,3 млн. бідняцьких господарств. Про стан матеріально-технічної бази с. г. того часу свідчать такі дані: механічні двигуни займали у структурі енергоресурсів 0,8 %, робоча худоба — 99,2 %. Для обробітку ґрунту в г-вах використовували сохи і косули (їх було 523 тис.), дерев'яні плуги (404 тис.), дерев'яні борони (3757 тис.). 45 % селянських г-в України не мали ніяких землеробських знарядь і робочої худоби, 36 % — не мали корів, 16 % — було безземельних. Перемога Великої Жовтн. створила умо-

ви для побудови соціалізму на селі. Скасування приватної власності на землю, націоналізація землі, передача її без всякого викупу в користування трудящих було найважливішим кроком у ліквідації капіталізму в с. г. Проте дрібне селянське г-во гальмувало розвиток усього нар. г-ва, не могло забезпечити розширеного відтворення і привести селянство до соціалізму. Керуючись кооперативним планом В. І. Леніна, партія взяла курс на соціалістичну перебудову с. г. шляхом поступового залучення широких мас трудового селянства до соціалістичного будівництва через кооперацию. Виробниче кооперування селян почалося на Україні відразу ж після перемоги Великої Жовтн. соціаліст. революції. Долаючи запеклий опір контрреволюції, в обстановці жорсткої класової боротьби вірна справі Леніна трудова біднота укр. села об'єднувалася в с.-г. товариства, комуні, артлі, що були прообразом майбутніх колгоспів. Найпоширенішими були товариства по спільному обробітку землі і с.-г. артлі. Вони стали наочними пропагандистами колгоспного руху. Зачинателами колгоспного руху на Україні були Ф. І. Дубовецький, Я. В. Жестовський, Я. І. Іванченко, К. І. Каллер, А. К. Листонад, Є. С. Лисенко, М. О. Посмітний, С. М. Шульга та інші. Однією з важливих умов здійснення виробничого кооперування селянства було керівництво кооперативом з боку Комуністичної партії і всіляке сприяння цьому процесу Рад. влади. Все це дало можливість до 1926—27 відбудувати вкрай зруйноване війною г-во, значно підняти рівень с.-г. виробництва. Проте с. г. не могло ще задовольнити потреби населення у продуктах харчування, а промисловості у сировині. Дрібні селянські г-ва залишалися розпороченими і не могли розвиватися по шляху розширеного відтворення. Вони були економічно відсталими, що зумовлювало нестабільність продовольчого і сировинного фондів країни, а це гальмувало розвиток усього соціалістич. будівництва і зміцнення оборони. На XV з'їзді ВКП(б) в грудні 1927 партія взяла курс на колективізацію с. г. В УРСР на кінець періоду підготовки до колективізації (1926) різними формами кооперативів вже було охоплено понад 50 % селянських г-в. Набула поширення спеціальна с.-г. кооператива — «Хлібоцентр», «Укрбуякоспілка», «Добробут», «Кооптах», «Плодоовоч», «Укрнасікнеспілка» та інші, що полегшувало перехід до колективного землеробства. Сприяли цій справі і контракти с.-г. продуктів, досвід роботи перших колгоспів, які почали організовуватися ще в 1921 (тоді їх було 193).

В цей же час важливу роль відіграли комітети бідноти (комбіди) та комітети незаможних селян (комнезамів). Підготувавши умови для колективізації, Рад. держава протягом 1924—25 і 1926—27 вклала в с. г. України по лінії держ. бюджету і кредиту 244 млн. крб., а за 2 наступні роки вкладення становили 522 млн. крб. Матеріальною основою колективізації стала соціалістич. індустріалізація країни. Уже у 1925—29 с. г. України одержало від рад. промисловості машин на суму понад 170 млн. крб. проти 10 млн. крб. у 1924/25 господарському році. У здійсненні суцільної колективізації важливу роль відіграло будівництво радгоспів і машинно-тракторних станцій (МТС). Перша в СРСР машинно-тракторна станція імені Т. Г. Шевченка почала свою діяльність 1928 в Березівському р-ні на Одещині. До літа 1929 на Україні в колгоспи об'єднувалися переважно бідняцькі г-ва, друга половина 1929 вже характеризувалася масовим вступом селян до колгоспів. У колгоспи пішов середняк, що означало корінний перелом у колективізації с. г. На І.Х 1929 в республіці вже було 16 863 колгоспи. В цей час партія застерігала як проти спроб стримувати розвиток колгоспного руху, так і проти «декретування» його зверху. На основі суцільної колективізації проводилася політика ліквідації куркульства як класу і на початку 1930 колгоспний рух на Україні проходив високими темпами. Це була велика перемога політики Комуністичної партії, вона діставала все більшу підтримку з боку селянських мас. XVI з'їзд ВКП(б) (1930) відзначив: «Якщо конфіскація землі у поміщиків була першим кроком Жовтн. революції на селі, то перехід до колгоспів є другим і притому вирішальним кроком, який визначає найважливіший етап у справі побудови фундаменту соціалістичного суспільства в СРСР» (КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. т. 4. К., 1980, с. 439). За темпами колективізації республіка займала перше місце у Рад. Союзі — влітку 1932 на Україні вже було колективізовано 69 % селянських г-в. Робітничий клас України послав понад 10 тис. найкращих представників у села, з них безпосередньо в колгоспи республіки — понад 8 тис. У 1933 партія створила політичні відділи МТС і радгоспів (на Україні — 846), у які направила 4,5 тисячі комуністів. У 1940 в республіці колгоспи об'єднували 96,9 % селянських дворів і 99,9 % їхніх посівних площ. Після возз'єднання укр. народу в єдиній Українській Радянській державі в Західній Україні у 1939, а в

На будівництві Самарлінського водосховища в Криму.

Північній Буковині у 1940, на Закарпатті в 1946 розпочався процес колективізації, який було закінчено у 1950—51. Розвиток соціалістич. індустріалізації забезпечив тех. реконструкцію с. г., що дало змогу значно підвищити його продуктивність. У 1940 вже була істотно поліпшена структура посівних площ у напрямі зменшення питомої ваги посівів зернових, а в групі зернових розширено площі озимої пшениці та зернобобових; збільшилися плантації тех. культур, зокрема цукрових буряків, соняшнику, льону-довгунця; зросла питома вага картоплі, овочевих та кормових культур. Середня врожайність зернових вже становила 12,4 ц/га; картоплі — 101 ц/га.

Помітних успіхів досягнуто на той час і в розвитку тваринництва. На початку 1941 в УРСР було більше проти 1916: великої рогатої худоби — на 20,4 % (в т. ч. корів — на 44,9 %), свиней — на 42 %, овець і кіз — на 6,1 %. Порівняно з 1934 в 1940 грошові доходи колгоспів зросли у 4,6 рази, а натуральні — у 2,9 рази. У роки Великої Вітчизн. війни с. г. республіки було зруйновано. Значна кількість техніки, зерна, худоби, птиці була вивезена до Німеччини або знищена. Зразу ж після визволення України від фашист. окупантів почалася відбудова народного г-ва і вже в 1945 було відбудовано понад 26 тис. колгоспів із 28 тисяч, що діяли в 1940. У 1951—55 республіка досягла довоєнного рівня розвитку с.-г. виробництва. Проте продовольча проблема на Україні, як і в цілому в СРСР, не була вирішена повністю. Вересневий пленум ЦК КПРС 1953 накреслив заходи по дальшому розвитку с. г.: зміцнення його матеріально-техніч. бази, посилення матеріальної заінтересованості колгоспів і колгоспників у розвитку громадського виробництва, удосконалення методів планування і керівництва колгоспами і радгоспами та ін. Це відіграло істотну роль в піднесенні економіки с. г. УРСР, як і всієї Рад. країни. Новий етап у розвитку с. г. відкрив Березневий пленум ЦК КПРС 1965. У відповідності з його рішеннями значно збільшені обсяги капітальних вкладень у с.-г. виробництво, створені умови для здійснення курсу на інтенсифікацію с. г. — меліорацію, хімізацію, комплексну механізацію; серед гол. екон. заходів, що забезпечили піднесення с. г., стали: поліпшення системи заготівель і закупів с.-г. продуктів, економічно обґрунтовані закупівельні ціни, матеріальне і моральне стимулювання трудящихів села та ін. Програма прискореного піднесення с. г., накреслена Березневим пленумом ЦК КПРС 1965, була розвинута в рішеннях наступних пленумів ЦК КПРС, XXIII — XXVI з'їздів партії, Травневого пленуму ЦК КПРС 1982.

На основі послідовного здійснення аграрної політики КПРС с. г. УРСР перетворилося на високорозвинену і високоінтенсивну галузь. На кінець 1982 в республіці було 7236 великих укрупнених колгоспів, 3374 самостійних міжгосподарських підприємств і організацій, створених на добрій участі колгоспів і радгоспів, 2162 радгоспів усіх систем. Капітальні вкладення держави і колгоспів на розвиток с. г. республіки в десятій п'ятирічці (1976—80) по всьому комплексу робіт становили 25 370 млн. крб. проти 8678 млн. крб. у 1961—65, тобто зросли в 2,9 рази. Їх питома вага у заг. капітальних вкладеннях у народне г-во підвищилася з 21 % у сьомій п'ятирічці (1961—65) до 27 % — у десятій. Зросла техоснащеність с.-г. підприємств. Якщо на кінець 1965 парк тракторів у фізичних одиницях становив 257 тис. шт., а сумарна потуж-

ність двигунів 11,8 млн. к. с., то на кінець 1982 — відповідно 420,9 тис. шт. і 31,6 млн. к. с. Кількість зернозбиральних комбайнів за цей період збільшилася з 36,9 тис. шт. до 98,1 тис. шт., відповідно зріс і парк вантажних автомобілів, ін. с.-г. техніки. Значно поліпшилася якість машин і знарядь. Підвищився рівень механізації всіх с.-г. робіт, завершується, в основному, перехід до комплексної механізації виробничих процесів на основі впровадження системи машин в усіх галузях с.-г. виробництва, широко застосовуються індустріальні технології.

За 1971—80 на розвиток і зміцнення матеріально-тех. бази с. г. республіки державою і колгоспами по всьому комплексу робіт було передано 46,6 млрд. крб. капітальних вкладень, у т. ч. 42,2 млрд. крб. на об'єкти виробничого призначення. Безпосередньо на об'єкти с.-г. призначення було витрачено 36,7 млрд. крб. Всі основні фонди в с. г. України на початок 1982 досягли 54,1 млрд. крб., з них основні виробничі фонди с.-г. призначення — 45,8 млрд. крб. Це дало змогу значно підвищити рівень фондоснапещеності виробництва.

Змінилася політика інвестицій — бл. 60 % капітальних вкладень спрямовується на реконструкцію діючих ферм, комплексів, будинків, обладнань, що прискорює їх віддачу. Збільшилася енергоозброєність праці в розрахунку на одного працюючого в с. г. до 18,0 к. с., а електроенергії (на виробничі цілі) — до 2,0 тис. кВт-год. Зросли поставки добрив с. г. Якщо в 1965 вони становили 1286 тис. т у перерахунку на 100%-ний вміст поживних речовин, то у 1982 — 4062 тис. т. В УРСР з заг. земельної площі 60,4 млн. га в с.-г. користуванні знаходиться понад

42 млн. га с.-г. угідь (див. у цьому томі підрозділ Земельні ресурси). Земельний фонд характеризується високим ступенем залучення в с.-г. оборот. Значного розвитку набула меліорація земель. На 1.1.1984 в республіці було 2,3 млн. га зрошуваних і 2,7 млн. га осушених земель, які використовуються з високим рівнем інтенсивності. Діють великі зрошувальні системи — Північно-Кримсь-

Загальний вигляд села Вузлового Родехінського району Львівської області.

кого каналу, Краснознам'янська, Північно-Рогацька, Фрунзенська, Татарбунарська та ін.; продовжується будівництво Каховської, II черги зрошувальної системи Північно-Крим. каналу Дунай-Дністровської та Південнобузької.

На Україні виділяється 6 зон природно-економічних: Полісся, Лісостеп, Північний і Центральний Степ, Південний Степ, передгірні і гірські райони Криму, передгірні і гірські райони Карпат. Ці зони істотно різняться між собою природно-кліматичними, ґрунтовими і екон. умова-

Структура товарної продукції колгоспів і радгоспів Української РСР за 1976—80 (в %)

Види продукції	УРСР	Поліс- ся	Лісо- степ	Північ- ний і Центр- альний Степ	Пів- денний Степ	Передгірні і гірські райони	
						Криму	Карпат
Рослинництво							
Зерно	11,7	6,8	11,6	14,1	15,0	3,8	4,4
Пшениці буряки	9,8	4,7	18,4	4,6	0,3	0,0	2,6
Соняшник	2,6	0,02	1,0	6,0	4,2	0,8	0,3
Льон-довгунець	1,6	8,3	0,4	0,0	0,0	—	10,2
Картопля	1,6	6,6	1,1	0,6	0,5	0,1	1,9
Овочі	3,6	2,4	2,4	4,3	6,3	9,7	3,3
Баштанні культури	0,4	0,0	0,01	0,6	1,7	0,2	0,0
Плоди та ягоди	2,0	0,6	1,3	1,8	4,3	19,4	1,9
Виноград	1,1	0,0	0,0	0,3	5,7	17,6	1,1
Хміль	0,08	0,35	0,1	—	—	—	—
Тютюн	0,1	0,0	0,1	0,0	0,03	2,6	1,2
Інші по рослинництву	2,3	2,7	1,9	1,9	3,4	5,6	2,4
Всього по рослинництву	36,9	32,4	38,3	34,2	41,4	60,0	29,3
Тваринництво							
Скотарство	45,7	58,0	47,5	42,7	34,0	14,3	58,3
в т. ч. молоко	18,4	19,5	16,7	22,2	16,7	8,0	15,5
Свинарство	7,6	4,4	7,7	10,2	7,8	0,8	1,9
Вівчарство	1,3	0,7	0,6	1,4	3,5	2,4	2,3
в т. ч. м'ясо	0,9	0,4	0,4	1,1	2,5	1,3	0,9
Птахівництво	7,1	3,2	4,7	10,2	11,2	21,3	5,8
в т. ч. яйця	3,8	2,1	2,8	5,7	4,2	13,8	3,5
Інші по тваринництву	1,4	1,3	1,2	1,3	2,1	1,2	2,4
Всього по тваринництву	63,1	67,6	61,7	65,8	58,6	40,0	70,7
Всього по рослинництву і тваринництву	100	100	100	100	100	100	100

ми та виробничим напрямом с.-г. виробництва (про структуру товарної продукції колгоспів і радгоспів по цих зонах див. табл.).

В усіх природно-екоп. зонах проходить процес поглиблення спеціалізації. В товарній продукції спостерігається тенденція зниження питомої ваги продукції рослинництва і підвищення частки продукції тваринництва. Так, в 1971—75 на продукцію рослинництва припадало 40,4 %, на продукцію тваринництва — 59,6 %, в 1976—80 питома вага продукції рос-

зернових на індустріальну технологію, організації насінництва на пром. основі. Передбачається удосконалення структури валового збору зерна — збільшення виробництва зернофуражних (кукурудзян, ячменю, зернобобових) культур, що є надійною базою успішного розвитку всіх галузей тваринництва.

В структурі товарної продукції с. г. України велика питома вага тех. культур (див. у цьому тому підрозділі Технічні культури). Вироби цукр. буряків в середньому за роки десятиріччя становили 53,9 млн. т. Продовольчою програмою передбачається довести середньорічне виробництво цукр. буряків в одинадцятих п'ятиріччі до 57 млн. т. В республіці практично реалізується комплексна програма «Цукор». Її кішцева мета — забезпечити вихід цукру з кожного га плантації не менше як 38 ц. Особливе місце в програмі приділяється удосконаленню технології вирощування цієї культури, ліквідації всіх диспропорцій в розвитку даної галузі. Програмою «Цукор» передбачено поліпшити обладнання бурякоприймальних пунктів, реконструювати більше 30 цукр. заводів, побудувати 5 нових. В реалізації цієї програми беруть участь також машинобудівники, хіміки, працівники відомств та організацій. Передбачається дальша концентрація посівів цукр. буряків у правобережному Ліссесті. Тут їх урожайність на 25—35 % вища, ніж в лівобережному, і на 35—40 % — в порівнянні з зоною Степу.

В економіці колгоспів Полісся, передгірних і гірських районів Карпат важливе значення має льон-довгунець. План десятиріччя по продажу льноволокна г-ва республіки виконали на 112 %, а колгоспи Чернівецької, Чернігівської і Сумської областей на 124—130 %. Вже в найближчі роки передбачається повністю перейти на комбайнове збирання льону, механізоване розстелення соломки і підняття трести, приймання урожаю, головним чином соломкою, широко впровадити цехи теплового мочіння та інші. Здійсниться великий комплекс заходів по збільшенню виробництва і поліпшенню якості насіння соняшнику.

В Укр. РСР значну кількість продукції дають картоплярство, овочівництво, садівництво і виноградарство. Характерним в розвитку цих галузей рільництва також є їх послідовна інтенсифікація, впровадження індустріальних технологій, організація виробництва на основі цільових комплексних програм (див. у цьому тому підрозділі: Картопля, Овочово-багаторічний культурний, Садівництво, Виноградарство). Україна — республіка розвиненого тваринництва. У десятих п'ятиріччі рівень виробництва м'яса всіх видів (у живій масі) на 100 га с.-г. угідь складав 123,7 ц, молока — 517 ц, яєць на 100 га посівів зернових — 82 тис. штук, або зріс в порівнянні з дев'ятим п'ятиріччям відповідно на 8 %, 7,3 % і 16,6 %. У всіх природно-економічних зонах України провідною галуззю є скотарство. На нього припадає 73 % товарної продукції

тваринництва. Із зміцненням матеріально-тех. бази колгоспів і радгоспів постійно поліпшуються умови для розвитку цієї галузі, більш повного забезпечення потреби в молочних і м'ясних продуктах. При цьому частка громадського сектора г-в у виробн. молока збільшилася з 64 % в 1965 до 74,4 % в 1982 (див. у цьому тому підрозділі Скотарство). В одинадцятих п'ятиріччі середньорічне виробництво молока планується довести до 22,5—23 млн. т, а в дванадцятих — до 24—24,4 млн. т. У тваринництві здійснюється комплекс заходів по підвищенню його ефективності — поліпшення породного складу худоби, зокрема збільшення поголів'я чорно-рябої породи, пристосованої до пром. технології виробництва продукції. Протягом 1971—80 в республіці введено в дію 105 молочних комплексів; по дорощуванню і відгодівлі великої рогатої худоби — 71 комплекс, в т. ч. на міжгосподарській основі — 23. Це дає змогу значно підвищити екон. ефективність виробництва продукції, поліпшити умови праці тваринників.

Виробництво яловичини у всіх категоріях г-в республіки в 1980 на 100 га с.-г. угідь становило 37,7 проти 32,1 ц в 1975, на душу населення відповідно — 31,2 кг і 27,6 кг. Частка колгоспів і радгоспів у виробництві яловичини щорічно зростає і в десятих п'ятиріччі становила 85,4 %. При цьому ріст виробництва яловичини забезпечується як за рахунок росту поголів'я, так і за рахунок підвищення його живої маси. В 1976—80 середня жива маса однієї голови худоби, що реалізовувалась на м'ясо, у всіх категоріях г-в дорівнювала 295 кг, у т. ч. в колгоспах і радгоспах — 309 кг. В одинадцятих п'ятиріччі середньорічне виробництво м'яса (в забійній масі) повинно скласти 3,9—4,1 млн. т. Ставиться завдання забезпечити більш прискорене виробництво яловичини в зоні Полісся, Карпат і в бурякозюсних районах Ліссесті, свинини — в Степу і Ліссесті; продукції вівчарства — в Степу і Карпатах (див. у цьому тому підрозділі Свинярство, Вівчарство).

Успішними темпами розвивається птичництво. В десятих п'ятиріччі в порівнянні з дев'ятим виробництво яєць у всіх категоріях г-в збільшилося на 21,1 %, м'яса птиці — на 25,4 %, у т. ч. в громадському секторі г-в відповідно на 43,7 % і 47 %. В цій галузі досягнуто найбільш високих темпів науково-тех. прогресу, і вона стійко розвивається по шляху розширеного відтворення (див. у цьому тому підрозділі Птахівництво). На пром. основі розвивається в республіці також рибне г-во, кролівництво, бджільництво і шовківництво (див. у цьому тому підрозділі Підприємства).

Для успішного дальшого розвитку всіх галузей тваринництва послідовно створюється необхідна, а головне збалансована кормова база. Здійснюється комплекс заходів по дальшій інтенсифікації польового і лукопосівного кормовиробництва, надання йому спеціалізованого галузевого характеру. В республіці розроблена комплексна цільова програма «Кормовий протейн», що передбачає як кількісні, так і якісні зміни в кормовиробництві, їх матеріальне забезпечення. Відповідно до програми уже практично здійснюються заходи по удосконаленню структури кормовиробництва — збільшенню виробництва зернофуражу, багаторічних трав, а також впровадження прогресивних технологій виробництва, заготівлі і зберігання кормів.

На XXVI з'їзді КПРС зазначалося, що основною соціалістич. с. г. були і залишаються колгоспи і радгоспи. Вони вироб-

На будівельному майданчику колгоспу «Маяк» Черкаського району Черкаської області.

ництва становила 36,9 %, тваринництва — 63,1 % всієї товарної продукції.

Для сучасного періоду розвитку землеробства характерним є підвищення у структурі посівних площ питомої ваги інтенсивних культур. У 1976—80 частка зернових становила в середньому по республіці 49,3 %, цукрових буряків — 5,4 %, зменшилися посівні площі під картоплею до 5,1 % і розширилися посіви багаторічних трав до 7,6 % в основному за рахунок скорочення посівів кукурудзя на зелений корм і силос. Особлива увага приділяється розвитку зернового господарства (див. у цьому тому підрозділі Зернове господарство). Істотно поліпшилася якість зерна, збільшилася процент вмісту клейковини в ньому.

Відповідно до *Продовольчої програми СРСР* в одинадцятих п'ятиріччі (1981—85) середньорічне виробництво зерна в республіці має становити 51—52 млн. т, а в дванадцятих (1986—90) — 53—54 млн. т. Весь приріст виробництва зерна повинен бути забезпечений переважно за рахунок підвищення урожайності. Це потребує дальшої інтенсифікації зернового господарства, удосконалення розміщення окремих зернових культур по природно-економічних зонах республіки, впровадження високопродуктивних сортів, переведення вирощування усіх

Палац культури села Чорнобайки Білозерського району Херсонської області.

ляють основну кількість с.-г. продукції. певну частину її виробляють колгоспники, робітники, службовці та інші громадяни в своїх особистих підсобних г-вах для самозабезпечення продуктами харчування і продажу лишків їх споживачі кооперації, а також на колгоспних ринках. Важливість розвитку особистих підсобних г-в відзначена в Прологовій програмі СРСР. На необхідність максимально можливого самозабезпечення в постачанні населенню продуктів харчування вказувалося і на Червеному

Будинок побуду селянства міського типу Дунаївського району Хмельницької області.

пленумі ЦК КПРС 1983. Споживача кооперація УРСР в 1982 закупила в населення (в тис. т): картоплі — 777, овочів — 140, фруктів і ягід — 405, м'яса — 251, меду — 792 млн. штук та інші продукти. Держава, колгоспи і радгоспи допомагають населенню в веденні підсобних господарств кормами, молоддю худоби, садивним матеріалом, обробіткою присадибних ділянок тощо.

В УРСР проведена значна робота по розвитку виробничого кооперування. Частка спеціалізованих підприємств у загальному обсязі виробництва с.-г. продукції щорічно зростає. Так, 1980 питома вага міжгосподарських підприємств, об'єднань і спеціалізованих г-в у виробництві основних видів продуктів становила відповідно: овочів відкритого ґрунту — 69 %, закритого ґрунту — 76, картоплі — 64, фруктів і ягід — 55, винограду — 75, яловичини — 29, свинини — 48, молока — 53, яєць — 83, м'яса птиці — 66, вівни — 45, нетелей (корів первісток) — 30 %. Визначені основні положення, принципи і напрями розвитку міжгосподарської кооперації, її види, раціональні організаційні форми і типи міжгосподарських формувань стосовно до умов республіки. В практиці мають місце і розвиваються чотири види кооперації, що відрізняються загальною, функціональною спрямованістю процесу: у виробництві с.-г. продукції (горизонтальна); у виробництві і промисловій переробці (вертикальна); у сфері обслуговування аграрного і агропромислового виробництва; у невиробничій сфері.

Основними організаційними формами міжгосп. кооперації в сфері виробництва с.-г. продукції є: колгоспи (радгоспи), що здійснюють виробничі функції міжгосподарських підприємств; міжгосподарські підприємства по виробл. певних видів продукції або виконанню окремих технологічних фаз її виробл.; виробничі і науково-виробничі об'єднання. Найбільшого поширення набули колгоспи, що здійснюють виробничі функції міжгосподарських підприємств, а також міжгосподарські підприємства по виробництву продукції тваринництва і птахівництва. В кожній області ведеться робота по удосконаленню міжгосп. зв'язків,

нагромаджується практичний досвід по вирівнюванню економічних умов господарювання при кооперації. Нині впроваджується в виробництво науково обгрунтована система заходів по раціональному розміщенню, розвитку, спеціалізації і концентрації с.-г. виробництва на основі міжгосподарської кооперації. Організуються галузеві об'єднання, що кооперують одну або кілька товарних галузей, які працюють, як правило, на принципах координації діяльності і господарських договорів. Створено територіальні виробничі об'єднання, головним чинном поблизу великих промислових центрів. У десятих п'ятиріччі виробництво валової продукції с. г. в розрахунку на одного середньорічного працівника (продуктивність праці) становила: у держ. господарствах — 4912 крб., у колгоспах і міжгосподарських підприємствах — 3511 крб. Якщо темпи росту продуктивності праці в громадському секторі 1961—63 взяти за 100 %, то 1976—80 вони становили 189 %. В одинадцятій п'ятиріччі особлива увага приділяється інтенсивним факторам розвитку с. г. Заплановане зростання виробництва продукції с. г. має бути одержане практично при збереженні обсягів капітальних вкладень на рівні десятих п'ятиріччя (26,4 млрд. крб.) і в умовах скорочення приросту трудових резервів. Тому капітальні вкладення направляються на підвищення родючості ґрунтів, створення міцної кормової бази, будівництва складів, сховищ, потужностей по первинній переробці продукції, реконструкцію, розширення тваринницьких приміщень та ін. виробничих об'єктів, тобто істотно удосконалюється структура вкладень. Це дасть змогу краще використовувати вже створений потужний виробничий потенціал с. г., одержати від вкладень коштів максимальну віддачу. Див. також в цьому томі підрозділ Сільськогосподарської науки.

Карту с. г. див. на окремому аркуші, с. 192—193. Іл. до розділу Сільське господарство див. на окремому арк., с. 176—177.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 31. З'їзд селянських депутатів; т. 38. Засідання І з'їзду сільськогосподарських робітників Петроградської губернії 13 березня 1919 р.; т. 45. Про кооперацію; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3. К., 1979; Матеріали XXVI з'їзду КПРС, К., 1981; Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України, К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року, К., 1982; Ленінська аграрна політика КПРС. Сборник важнейших документов (август 1978 г. — август 1982 г.). М., 1983; Дубінов П. Г. Сучасний стан, напрями розвитку і розміщення сільського господарства Українсь-

кої РСР. В кн.: Економіка і організація сільського господарства, а. 50. К., 1976; Научные основы ведения сельского хозяйства зоны Полесья, предгорных и горных районов Карпат УССР в системе агропромышленного комплекса. К., 1982; Научные основы ведения сельского хозяйства зоны Лесостепи УССР в системе агропромышленного комплекса. К., 1982; Научные основы ведения сельского хозяйства степи УССР в системе агропромышленного комплекса. К., 1982; Щур М. И. Основные направления реализации Прологовской программы. К., 1982; Народное хозяйство Украинской РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

О. О. Сторожук, М. І. Щур.

Рільництво

Зернове господарство — найважливіша галузь с. г., призначенням якої є виробництво зернових культур (пшениці, жита, ячменю, вівса, проса, гречки, рису, кукурудзи, зернобобових тощо). Розширення виробл. зерна зумовлюється підвищенням попиту на продукти харчування для населення, сировини для борошномельної, хлібопекарської, кондитерської, круп'яної, комбикормової та ін. галузей пром-сті; зерно йде і на поповнення держ. резервів та розширення фондів для зовнішньої торгівлі. Зернові культури мають і велике фуражне значення як одне з найважливіших джерел концентрованих, а також зелених і соковитих кормів для худоби. Значну поживну цінність має і побічна продукція зернового господарства — солома та полови.

Зернове господарство є основою всього с.-г. виробл.; від рівня його розвитку залежить задоволення потреб народу у хлібі та хлібопродуктах, м'ясі, молоці, ін. продукції тваринництва.

Високий вихід зерна з гектара пов'язаний з інтенсивним використанням землі, відповідним рівнем продуктивності праці і економічної ефективності с.-г. виробл. За розмірами посівних площ зернові займають перше місце серед усіх с.-г. культур. Динаміку посівів зернових наведено в табл. 1. Збільшення валового збору зернових культур забезпечується перенасиченням інтенсивними факторами — зростанням врожайності (табл. 2).

Здійснення заходів щодо зміцнення матеріально-тех. бази колгоспів і радгоспів, підвищення родючості ґрунтів, широкого впровадження комплексної механізації і хімізації, розвитку меліорації земель, поліпшення планування, вдосконалення системи стимулювання виробництва сприяло тому, що зернове г-во набуло більшої стабільності, стало менше залежати від погодно-кліматичних умов. Середньорічні держ. закупівлі зерна за останні дві п'ятиріччя становлять 13,9 млн. т. Найбільше зерна в УРСР вирощують і

Таблиця 1. Посівні площі зернових культур на Україні (за роками, тис. га)

Культури	1913	1940	1950	1960	1965	1970	1975	1980
Усі зернові	24 696	21 385	20 047	13 729	16 495	15 518	16 540	16 473
Пшениця озима	3088	6317	5383	3691	7346	5960	7952	8000
Пшениця яра	5770	901	1168	261	493	70	24	31
Жито	4517	3685	3905	1347	1421	832	755	799
Ячмінь озимий	21	114	12	122	189	112	428	193
Ячмінь ярий	5824	3987	2744	2421	2600	3258	3566	3281
Овес	2923	2282	1797	872	566	811	801	707
Кукурудза	853	1560	2757	3037	1814	2262	1246	1498
Гречка	698	723	634	393	395	364	239	345
Рис	—	2	2	0	12	32	39	37
Зернобобові	438	836	766	787	1199	1280	1131	1194

продають державі колгоспи та радгоспи Степу і Лісостепу. За 1976—80 питома вага у валовому зборі і заготівлях зерна основних зон республіки становила (в % до загального обсягу):

	виробництво	заготівлі
Степ	48	54
Лісостеп	39	39
Полісся	13	7

Виробництво зерна в республіці за три п'ятиріччя зросло майже в 1,5 раза. Якщо в середньому за 1961—65 вироблялось

Таблиця 2. Динаміка посівних площ, урожайності і валового збору зерна в УРСР

Роки	Площа, млн. га	Урожайність, ц/га	Валовий збір, млн. т
1913	24,7	9,4	23,2
1940	21,4	12,4	26,4
В середньому за:			
1946—50	20,4	8,3	16,9
1951—55	20,1	11,6	23,3
1956—60	15,9	15,2	23,9
1961—65	18,8	17,5	29,3
1966—70	15,6	21,4	33,4
1971—75	16,1	24,7	40,0
1976—80	16,5	26,1	43,2

29,3 млн. т, то 1976—80 одержано 43,2 млн. т.

В Продовольчій програмі СРСР підкреслюється, що прискорене й стале нарощування виробництва зерна є ключовою проблемою с. г. Завдання полягає в тому, щоб у найближчі роки забезпечувати зростаючі потреби країни у високоякісному продовольчому і фуражному зерні, мати необхідні держ. резерви зерна і ресурси для його експорту. При додержанні стабільності посівних площ зернових культур основний шлях нарощування виробництва зерна — підвищення врожайності. Продовольчими програмами союзних республік, областей і районів, комплексними планами розвитку г-ва колгоспів та радгоспів визначено свої рубежі, конкретні заходи і шляхи їх здійснення. В г-вах УРСР намічено довести в дванадцятій

Таблиця 3. Структура посівних площ зернових культур по колгоспах і державних господарствах за 1976—80

Культури	По УРСР		По основних зонах виробництва зерна					
			Степ		Лісостеп		Полісся	
	тис. га	в %	тис. га	в %	тис. га	в %	тис. га	в %
Всі зернові	16 065	100	7693	100	5946	100	2424	100
в т. ч. озимі	8103	50,4	4149	53,9	2668	44,8	1287	53,1
з них:								
пшениця	7198	44,8	3884	50,5	2462	41,4	853	35,2
жито	679	4,2	73	1,0	190	3,2	416	17,1
ячмінь	226	1,4	192	2,5	16	0,3	18	0,7
ярі	7962	49,6	3544	46,1	3279	55,1	1138	46,9
з них:								
кукурудза	124	7,7	860	11,2	340,5	5,7	41	1,7
ячмінь	4034	25,1	1767	23,0	1652	27,8	815	25,4
овес	758	4,7	259	3,4	255	4,3	244	10,1
пшениця	26	0,2	6	0,1	15	0,2	5	0,2
зернобобові	1178	7,3	364	4,7	667	11,2	146	6,0
в т. ч.								
горох	1002	6,2	354	4,6	600	10,1	48	2,0
просо	330	2,0	164	2,1	141	2,4	25	1,0
гречка	322	2,0	52	0,7	207	3,5	63	2,6
рис	38	0,2	38	0,5	—	—	—	—
сорго	35	0,2	34	0,4	1	2,0	—	—

п'ятиріччя валовий збір зерна до 53—54 млн. т.

Найбільший валовий збір зерна в республіці був 1978—50,6 млн. т, а урожайність зернових культур досягла 30,3 ц/га, в т. ч. озимі пшениці — 35,2 ц/га. В окремих областях (Кіровоградській, Черкаській, Чернівецькій) було зібрано по 35,7—37,8 ц/га, в т. ч. пшениці — по 39,8—45,5 ц/га. По 35—40 ц/га і більше зернових одержали 83 райони (2425 колгоспів і радгоспів) республіки. Г-ва Нижньогірського району Кримської обл. 1976—80 одержали в середньому за рік по 36 ц/га зернових, Чорнобавського, Жашківського і Черкаського р-нів Черкаської обл. — 36,1—36,4, Миронівського р-ну Київської обл. — 36,1 ц/га. За цей же період колгосп ім. Жданова Гошанського району Ровенської обл. зібрав в середньому по 57 ц/га, колгоспи «Ленінський шлях» Новоселицького району Чернівецької обл. — по 56,5, ім. Крупської Нижньогірського району Кримської обл. — 55,6, «Жовтнева перемога» Виноградівського району Закарпатської обл. — 50,8 ц/га. Г-ва, які одержують по 50 ц/га і більше зернових, нагороджуються Почесними дипломами ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР, Укрпрофради і ЦК ЛКСМ України. Передовиком в соціалістичному змаганні присвоюється звання — колгосп, радгосп, район високої культури землеробства. Це звання присвоєно 66 колгоспам, 19 радгоспам і 6 районам республіки — Бершадському Вінницької обл., Гусятинському і Підволочиському Тернопільської, Нижньогірському Кримської, Менському Чернігівської та Чорнобавському Черкаської області.

У 1981—83 колгоспи і радгоспи Черкаської, Чернівецької і Закарпатської обл. зібрали по 30—38 ц/га, в 1983 230 господарств різних ґрунтово-кліматичних зон республіки одержали понад 40 ц/га, а 27 із них — по 50 ц/га і більше, 578 колгоспів і радгоспів одержали понад 60 ц/га кукурудзи.

В усіх ґрунтово-кліматичних зонах республіки зернові культури займають значну питому вагу в структурі посівних площ. В степових і лісостепових районах зернові займають 55—60 %, в г-вах, які спеціалізуються на виробництві свинини та м'яса птиці, — до 70 %, в г-вах Полісся зернових — 30—52 % (табл. 3).

Міністерством с. г. УРСР і підпорядкованими Південному відділенню ВАСГНІЛ н.-д. установами розроблено з урахуванням зональних відмінностей «Наукові основи ведення сільського господарства», в яких рекомендовано структуру посівних площ і технологію вирощування високих врожаїв зернових культур. Важливе значення для дальшого підвищення врожайності і якості продукції має розміщення зернових культур у сівозміні. Правильне чергування культур, різних за своїми біол. особливостями, дає змогу раціональніше використовувати родючість ґрунту, запаси вологи, одержувати найбільшу ефективність від застосування інших агротех. заходів. З кожним роком ширше застосування ґрунтозахисного, безплужного обробітку ґрунту, який дає можливість значно зменшити згубний вплив несприятливих погодних умов і підвищити стабільність виробництва. Спеціалісти і механізатори Полтавської області широко застосовують поверхневий спосіб обробітку ґрунту на 1,2—1,4 млн. га. На значних площах успішно використовуються ґрунтозахисна техніка також в господарствах Дніпропетровської, Запорізької, Одеської, Миколаївської, Ворошиловградської, Черкаської та ін. обл. Важливим засобом підвищення врожайності зернових культур є збільшення і правильне застосування мінеральних та органічних добрив (табл. 4).

Збільшенню виробництва зерна сприяє перехід на висів насінням високопродуктивних районаних і перспективних сортів. В 1982, напр., 99,8 % зернового кліну було засіяно сортовим насінням. Селекцією, виробництвом елітного насіння та розробкою сортової агротехніки вирощування зернових культур у республіці займаються 83 науково-дослідні ін-ти і навчальні заклади, яким підпорядковано 135 дослідних г-в. Щорічно вони передають виробництву понад 100 тис. т елітного насіння зернових і зернобобових культур та 14 тис. т кукурудзи. У виробництві запроваджуються такі високопродуктивні сорти і гібриди: озимі пшениці — Донська напівкарликова, Південна зоря, Дніпровська 846, Киянка, Миронівська 25, Поліська 80, Чайка з потенційальною урожайністю до 80 ц/га, озимого ячменю — Актив, Дебют, Крим, Паралелюм 402, Циклон, ярового ячменю — Баратинський, Дружба, Нутанс 518, Одеський 100, вієса — Горизонт, Кубанський, проса — Веселоподолянське 559, Сонячне, гороху — Уладівський 10, Тенакс, Топаз, кукурудзи — Колективний 210, Колективний 244, Донбаський 424ТВ, Ювілейний 60, Одеський 92, Айдар, Дніпровський 273. Нові сорти перед тим, як рекомендувати їх виробництву, випробовуються на сортодільниках Державної комісії по сортовицтву с.-г. культур Міністерства с. г. СРСР. В республіці є 269 таких сортодільниць. На основі їх даних нові сорти впроваджують у виробництво по природно-еко. зонах, де вони дають найвищу урожайність. Контроль за вирощуванням, зберіганням та дотриманням держ. стандартів на сортово і посівну якість насіння здійснює Республіканська державна насінна інспекція Міністерства с. г. УРСР. Зернові, як правило, висіваються високоякісним кондиційним насінням. За 1976—80 роки 99,8 % висіяного насіння ярих зернових відповідало посівним кондиціям, з них 88,1 % було першокласним, озимих — відповідно 100 і 95,6 %. Основними зерновими культурами на Україні є озима пшениця, озиме жито, озимий і ярий ячмінь, горох, вика, люпин та інші зернобобові, кукурудза, овес, просо, гречка, рис (табл. 3). Серед

них провідне місце належить озимій пшениці. Середньорічний валовий збір пшениці збільшився з 11,8 млн. т в 1961—65 до 21,9 млн. т в 1976—80. Таке зростання забезпечено в основному за рахунок підвищення врожайності (до 30,1 ц/га).

Друге місце після озимої пшениці у валовому зборі займає ярий ячмінь. В середньому за роки десятиріччя п'ятиріччя (1976—80) валовий збір його становив 10 млн. т. Це майже четверта частина (23,6 %) в загальному обсязі зерна. Ячмінь — цін-

Таблиця 4. Внесено добрив під зернові культури (середньорічно)

Роки	Мінеральних		Органічних		
	тис. тонн поживних речовин	кг/га	млн. тонн	тонн на га	
				на посівну площу	на удобренню
1966—70	525	35	38,4	2,6	19
1971—75	1067	69	66,4	4,3	24
1976—80	1339	84	80,8	5,1	29

на кормова і продовольча культура. Зерно його використовується і в пивоварній промисловості.

Культурою великих потенційних можливостей є кукурудза. В умовах УРСР ця цінна за своїми біологічними властивостями кормова культура може давати урожай 100 ц/га і більше. Свідченням цього є показники передових кукурудзодовід республік. Двічі Герой Соціалістичної Праці Ю. Ю. Пітра із Закарпаття протягом 34 років вирощує понад 110 ц/га. По 100 ц/га зерна кукурудзи збирають загонами і ланки, очолювані Героями Соціалістичної Праці А. Ю. Мардарем із Одеської обл., В. В. Капраном із Кримської обл., М. С. Лемешком із Запорізької обл., а також відомими майстрами високих урожаїв О. В. Корчинським із Херсонської обл., Л. С. Бровицьким з Криму та ін. передовими колективами. За останні роки у виробництво широко впроваджується індустріальна технологія вирощування кукурудзи. В 1982 із посіяних в колгоспах і держ. г-вах 1867 тис. га зернової кукурудзи 65 % вирощувалося за індустріальною технологією. Вирощування і збирання зернових майже повністю механізовано. Затрати праці на виробництво центнера зерна (без кукурудзи) значно зменшилися і в десятиріччя становили 1,3 люд.-години, собівартість — 5,25 крб., рентабельність — 77 %.

Червневий (1982) пленум ЦК Компартії України відповідно до постанов Травневого (1982) пленуму ЦК КПРС накреслює перспективи дальшого розвитку зернового г-ва. Для досягнення намічених рубежів необхідно забезпечити врожайність зернових в одинадцять п'ятиріччя 30—31 ц/га, а в дванадцять довести до 32—33 ц/га. Дальшому зростанню виробництва зерна та ін. с.-г. продукції буде сприяти здійснення схвалених на республіканській науково-виробничій конференції, яка відбулася 28 січня 1983 в м. Києві, рекомендацій по підвищенню стійкості та продуктивності зернових г-в в колгоспах та радгоспах, а також комплексного плану по піднесенню родючості ґрунтів, цільової програми «Агрокомплекс». Над проблемами розвитку с. г., зокрема збільшення виробництва зерна, в УРСР працюють н.-д. ін-ти, обласні дослідні с.-г. станції. Провідне місце серед них посідають *Рослинництво, се-*

лекції і генетики український науково-дослідний інститут імені В. Я. Юр'єва (Харків), Селекції і наслідництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут імені В. М. Ремесла (Київська область), Селекційно-генетичний всесоюзний науково-дослідний інститут (Одеса), Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут (Дніпропетровськ), Землеробства український науково-дослідний інститут (Київ), Землеробства і тваринництва західних районів УРСР науково-дослідний інститут (Львів), Зрошувачого землеробства український науково-дослідний інститут (Херсон) та ін.

Лит.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 22 листопада 1982 року. К., 1982; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 26—27 грудня 1983 року. К., 1984; Ремесло В. Н., Шабітченко В. Ю. Вопросы генетики и селекции зерновых культур. К., 1980; Виробництво зерна — ударна діяльність. К., 1981; Дедишин Я. І., Босова Б. І. Гречка — культура високої врожайності. Львів, 1981; Круп'яні культури. К., 1982; Зернове поле дбайливих господарів. К., 1983; Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. М., 1983; Народное хозяйство Украинской РСР в 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

А. Д. Коваленко.

Технічні культури — сільськогосподарські рослини, що їх використовують як сировину для різних галузей промисловості — харчової, миловарної, лакофарбової, фармацевтичної та ін. Всі технічні культури за цільовим призначенням умовно поділяють на групи: крохмале-цукроносні (картопля, цукр. буряки, цукорій); олійні (соняшник, соя, ріпак, льон олійний, ріжик, ріцина та ін.); ефіроолійні (коріандр, м'ята перцева, шавлія мускатна, лаванда звичайна); прядивні (льон, коноплі та ін.); лікарські (мак опійний, наперстянка, валеріана та ін.); наркотичні (махорка, тютюн); інші тех. культури (хміль, черас, чист тощо). Деякі тех. культури є рослинами подвійного використання. Напр., льон-довгунець, коноплі, які, крім волокна, дають жирну олію; із коріандру одержують ефірну і жирну олію. Від тех. культур, крім основної, одержують ще й побічну продукцію (напр., гичку з буряків), а також цінні відходи виробництва — макуху, жом, патоку та ін. В УРСР тех. культури вирощують в усіх ґрунтово-кліматич. зонах. На Поліссі поширені картопля (див. в цьому томі підрозділ Картопля), льон-довгунець, хміль, а також коноплі. В Лісостепу зосереджені осн. плантації фабричних цукр. буряків; вирощують також озимий ріпак, тютюн, коноплі, соняшник. У пд. степових р-нах розміщені осн. посівні площі соняшнику; культують олійний льон, ріцину, сою, лікарські та ефіроолійні рослини; в Криму — троянду ефіроолійну, лаванду, тютюн тощо. За роки Рад. влади посівна площа технічних культур в УРСР зросла майже в 5 раз (табл. 1), а їхня питома вага в структурі посівних площ збільшилася у 4 рази (з 3,2 % в 1913 до 13 % у 1983). Провідною тех. культурою в УРСР є цукрові буряки. Цукор, що його добувають з коренеплодів цукр. буряків, є одним із найважливіших продуктів харчування, важливим компонентом продукції кондитерської пром-сті. Цукр, буряки мають високу кормову цінність:

при врожаї коренів 350 ц/га вихід гички становить бл. 200 ц і жому — 200 ц, що дає г-ву 60 ц кормових одиниць і 660 кг перетравного протеїну. Цінними побічними продуктами виробництва цукру є м'ялеса, жом, дефекат (використовують для вилучення ґрунтів). Цукр. буряки мають також велике агротех. значення (введення їх в сівозміну підвищує культуру землеробства, сприятливо впливає на розвиток і урожайність усіх культур у сівозміні).

В УРСР зосереджено більше половини всіх посівів цукр. буряків (1,7 млн. га); частка України в союзному виробництві цукру перевищує 60 %. В УРСР цукр. буряки вирощують 4,5 тис. колгоспів і 400 радгоспів. Найбільший внесок у виробництво цукр. буряків вносять Вінницька, Хмельницька, Полтав., Харків., Черкаська, Кіровоград., Тернопільська та Сумська області.

Зростає і валовий збір цукрових буряків (табл. 2). У 1935 серед буряководів зародився рух «п'ятистотенщиків» (М. С. Демченко, М. В. Гнатенко, А. Д. Ковшова та ін.).

Тепер урожайності цукр. буряків в 400—500 і більше центнерів з гектара досягають численні механізовані ланки і загонами на великих площах, з високими екон. показниками. Двічі Герої Соціалістичної Праці С. Д. Виштак, О. К. Диптан протягом багатьох років вирощували понад 600 ц/га цукр. буряків на площі 60—90 га. Механізована ланка Героя Соціалістичної Праці І. М. Пасічника починаючи з 1965 вирощує на кожному із 175 га по 430—490 ц цукр. буряків. В колгоспі ім. Котовського Ямпільського р-ну Вінницької обл. механізована ланка, яку очолює Герой Соціалістичної Праці Д. П. Васильківський, щорічно, починаючи з 1977, одержує в серед. по 542 ц/га коренеплодів на пл. 97 га. Двічі Герої Соціалістичної Праці О. Н. Парубок уже 18 років керує механізованою ланкою буряководів, яка щорічно вирощує в середньому по 526 ц цукр. буряків на кожному з 124 га. У 1982 ланка збрала на кожному із 130 га по 535 ц буряків. В УРСР є ряд і великих г-в, що вирощують високі врожаї цукр. буряків: колгосп ім. XXII з'їзду КПРС Томашпільського

Таблиця 1. Посівні площі основних технічних культур (тис. га)

Культури	Роки		
	1913	1940	1980
Всі технічні культури	904,1	2699	4071
у тому числі:			
цукрові буряки (фабричні)	558,2	820	1775
соняшник	76,0	720	1683
льон-довгунець (волокно)	16,4	118	226
коноплі	126,6	200	31

Таблиця 2. Валовий збір основних технічних культур (тис. т)

Культури	Роки		
	1940	1970	1980
Цукрові буряки (фабричні)	13 052	46 309	48 841
Соняшник	946	2654	2257
Льон-довгунець (волокно)	19	89	92

р-ну Вінницької обл. (середньорічна врожайність, починаючи з 1969, становить 418 ц/га, а в 1976 було зібрано по 606 ц коренеплодів на га); колгоспи ім. Котовського Ямпільського р-ну Вінницької обл., «Зоря комунізму» Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл., ім. Мічуріна Тернопільського р-ну на Тернопільщині та ін. Освоєння індустріальної технології вирощування буряків та нова форма соціалістичного змагання, що зародилася в УРСР 1978 в процесі кооперації праці буряководів і працівників цукро-

Комбайнове збирання цукрових буряків у колгоспі імені ХХІІ з'їзду КПРС Бершадського району Вінницької області.

вої пром-сті, сприяли значному зростанню цукровиробництва. Ініціатори цього змагання — працівники бурякових ланів і цукрового заводу Ямпільського р-ну Вінницької обл. уже 1978—79 виробили в середньому по 50 ц/га білого цукру. В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) в УРСР заплановано забезпечити середньорічне виробництво цукру буряків в обсязі 56—57 млн. т, або на 6,2 млн. т більше порівняно з попереднім п'ятиріччям. Весь приріст валового збору передбачено одержати за рахунок підвищення врожайності в середньому до 320 ц/га. Для виконання завдань цукробурякового виробництва, визначених на одинадцяті п'ятирічку ХХVІ з'їздом КПРС і ХХVІ з'їздом Компартії України, в Укр. РСР розроблена (1980) цільова комплексна програма «Цукор», яка є складовою частиною Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року. Програма «Цукор» здійснюється шляхом сортозаміни, поліпшення технології виробництва, а також приймання і зберігання цукру буряків, впровадження комплексної механізації і хімізації, підвищення ефективності використання збиральної, навантажувальної та ін. техніки, посилення впливу на підвищення ефективності цукробурякового виробництва науково-виробничих об'єднань «Цукрові буряки» і «Цукор». Реалізацію програми передбачено в основному в одинадцятій п'ятирічці. Гол. наук. питання та напрями розвитку цукробурякового виробництва на Україні розробляють: Цукрових буряків всесоюзний науково-дослідний інститут

(Київ), Механізації та електрифікації сільського господарства український головний науково-дослідний інститут, ін. п.-д. установи Підденного відділення всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені В. І. Леніна, а також відповідні кафедри с.-г. вузів.

Провідною олійною культурою в УРСР є соняшник. Його посіви займають бл. 93 % посівної площі всіх олійних культур республіки й дорівнюють 1,7 млн. га, що у 23 рази більше, ніж було до Великої Жовтневої соціалістичної революції; валовий збір соняшнику за роки Радянської влади зріс у 40 раз і становить у середньому за рік (1976—80) 2,4 млн. т. Сють соняшник у пд. і центральних областях УРСР. Найбільші посівні площі його в Дніпропетр., Запорізькій, Одеській, Донецькій, Миколаїв., Кіровоградській і Харків. областях. Порівняно з ін. олійними культурами соняшник дає найбільше олії з одиниці площі (750 кг/га в середньому по УРСР). Рад. селекціонери вивели сорти соняшнику, олійність яких досягає 47—52 %. З рослинних жирів соняшникових олій є найкращим продуктом, використовують її не лише для харчування, а й для виготовлення маргарину, консервів тощо. При переробці насіння соняшнику вихід макухи становить 35 % його маси. 100 кг макухи відповідає 109 кормовим одиницям. Концентрованим кормом для худоби є також шрот, який одержують в результаті екстрагування олії органічними речовинами. За поживністю 1 ц борошна із соняшникових кошиків замінює 80—90 кг вівса або 70—80 кг ячменю. З борошна соняшникових кошиків виготовляють етиловий спирт, кормові дріжджі, а також одержують фурфурол, який іде на виробництво лаків і пластичних мас. Стебла соняшнику багаті на калій і фосфор, їх використовують як добриво (у вигляді золи чи подрібнених і заораних при збиранні врожаю). Соняшник — цінна медоносна рослина. Вирощують його також як кормову культуру, згодовуючи зелену масу тваринам у свіжому або засилосованому вигляді. Висівають соняшник і для створення на парах куліс польових.

На Україні розміщено бл. половини всіх посівів рідини Союзу РСР — понад 70 тис. га. Її насіння містить 40—58 % жирної невисихаючої олії, яку використовують в різних галузях пром-сті — авіаційній, шкіряній, парфюмерній, електротех., миловарній, для виготовлення фарб і лаків, синтетичних речовин тощо. Макуху використовують як добриво, з неї виготовляють клей, отруйні речовини для боротьби з шкідливими.

В Продовольчій програмі СРСР передбачено довести в країні середньорічне виробництво насіння сої в одинадцятій п'ятирічці (1981—85) до 1,4 млн. т. На Пд. України набуває великого поширення соя на зрошуваних землях, де передові г-ва одержують по 25—30 ц/га насіння, що містить 35—45 % білків, 18—25 % олії. Соя — важливе джерело рослинного біл-

ка та олії. Її зерно використовують у хлібопекарській, кондитерській, макаронній, консервній, маргариновій, м'ясній, а також лакофарбовій та ін. галузях пром-сті. Соя — також цінний білковий корм для тварин. Його використовують у вигляді зеленої маси, сіна, сінажу, солом, полов і шроту. Як бобова рослина соя нагромаджує азот в ґрунті, підвищуючи його родючість.

Ефіроолійні культури займають на Україні 40 тис. га із всієї посівної площі СРСР в 250 тис. га. Ці культури на відміну від олійних містять легку олію з сильним приємним запахом. Використовують її у парфюмерно-косметичній, фармацевтичній, миловарній, харчовій, готювній, консервній та ін. галузях пром-сті. Про посівні площі та врожаї, а також народногосподарське значення і біологічну характеристику ін. олійних і ефіроолійних культур див. статті за назвами рослин в алфавітних томах УРЕ.

До групи прядивних культур, які вирощують в УРСР, належать льон і коноплі. Льон-довгунець — однорічна рослина, волокно якої є цінною сировиною для виготовлення ниток, полотна, парусини, брезентів та ін. тканин. Вихід волокна — 25—30 % маси сухих стебел. Насіння льону містить 35—42 % швидкозсисаючої олії; з неї виробляють оліфу, фарби, лаки тощо, а лляна макуха, як концентрат, іде на корм худобі (вона містить 25 % перетравного протеїну та понад 30 % безазотистих сполук). Кострицю (відходи, що їх одержують при переробці трести на волокно) використовують для виготовлення костриплит, термоізоляційних матеріалів, опалення тощо. Культивують льон-довгунець переважно в Житомир., Львівській, Чернігів., Волинській, Ровенській, Івано-Франківській областях. За виробництвом льону-довгунця УРСР посідає 3-є місце в Союзі РСР, його посівні площі в республіці займали (1976—80) понад 220 тис. га проти 16,4 тис. га в 1913; середня щорічна врожайність 5,3 ц/га волокна (проти 1,4 ц/га в 1949—53), в передових г-вах — 8—12 ц/га. Зростання врожайності і збільшення виходу високономерного волокна забезпечують: сортове насіння (ним засівається вся посівна площа льону), комплексна механізація виробництва і обробки трести (виможена і висушена соломка льону) на держ. заводах, що їх вперше почали споруджувати на Україні лише за Рад. влади.

Коноплі — одноріч. трав'яниста рослина, з її волокна (вихід його становить 20—27 % сухих стебел) виготовляють канати, брезент, вірвовки, шпалат, пожежні рукави, рибальські снасті тощо. З насіння конопель одержують олію. Її використовують як продукт харчування, в консервній пром-сті, для виготовлення оліфи; конопляну макуху як цінний корм (містить 22—28 % білка і 10 % жиру) згодовують худобі. Вирощують середньоросливі коноплі в Сумській, Полтав., Черкаській областях, а південні коноплі — в Дніпропетр., Миколаївській областях. В Укр. РСР внаслідок розширення посівів ін. тех. культур площі посіву конопель значно скоротилися (на Україні у 1913 коноплі займали 127 тис. га, в 1976—80 — бл. 34 тис. га), але врожайність їх і вихід волокна набагато зросли. Це стало можливим завдяки створенню рад. селекціонерами нових високопродуктивних сортів конопель і комплексній механізації процесів вирощування і збирання їх. Укр. РСР дає бл. 37 % загальносоюзного виробництва волокна й бл. 46 % насіння. Теоретичні й практичні питання розвитку прядив-

Зготівля кормів у колгоспі «Червоний Сиваш» Чаплинського району Херсонської області.

них культур в УРСР розробляють *Луб'янські культурні всесоюзний науково-дослідний інститут* (м. Глухів Сум. обл.), *Укр. н.-д. ін-т землеробства* (Київ) та деякі ін. н.-д. установи.

Лікарські рослини, що їх використовують в медицині та ветеринарії як лікувальні або профілактичні засоби, досить поширені на Україні. Фармакологічним комітетом МОЗ СРСР дозволено до застосування понад 160 видів рослин флори УРСР. З препаратів, що застосовують для лікування серцево-судинних, нервових, шлунково-кишкових хвороб, 80 % виготовляють з лікарських рослин. В аптечну мережу надходять 99 видів дикорослих та культивованих лікарських рослин; серед культивованих в УРСР лікарських рослин найважливіші: м'ята перцева, м'ята кучерява, вовчуг польовий, валеріана лікарська, фенхель, кмин, кріп, беладонна лікарська, меліса, лаванда, шавлія лікарська та ін.

Серед наркотичних культур в УРСР вирощують тютюн і махорку на площі бл. 30 тис. га. Осн. плантації тютюну розміщені в Кримській, Тернопільській, Хмельницькій та Івано-Франківській областях. Використовують ці культури для виготовлення курільних виробів і добування нікотину.

Серед ін. тех. культур важливе місце займає хміль. Культивують його для одержання сусів (шишок), що їх використовують як сировину в пивоварній, джиджовій, хлібопекарській пром-сті. Вирощують на Україні переважно у Житомирській, а також Рівненській, Київській, Львівській, Вінницькій областях. Плантації хмелю займають (1984) понад 8,6 тис. га, середня врожайність — 5—6 ц/га, в передових г-вах — 10—15 ц/га; високоприбуткова культура. Провіда наукова установа в галузі хмелярства — *Хмельрства науково-дослідний і проєктно-технологічний інститут* (у Житомирі).

Лит.: Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978; Сахарова свєкла. К., 1979; Технічні культури. К., 1982; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983. *Є. І. Норича.*

Кормові культури. Для успішного здійснення завдань Продовольчої програми СРСР, особливо по збільшенню виробництва продукції тваринництва, першочергове значення мають створення міцної кормової бази, розв'язання проблеми кормового протеїну. В системі виробництва кормів для с.-г. тварин важливе місце посідають кормові культури. Разом із зернофуражними культурами вони становлять основу зміцнення кормової бази. В УРСР на корм вирощують однорічні і багаторічні трави, силосні культури, коренебульбоплоди, кормові баштанні культури. Вирощуванням і заготівлею кормів в республіці займаються 14,5 тис. спеціалізованих цехів, бригад, ланок; працюють 24 мілгосп. підприємства і 62 спецгоспи по виробництву кормів. В усіх областях республіки розроблені перспективні комплексні плани розвитку кормовиробництва на одинадцять п'ятирічку (1981—85). В середньому за восьму п'ятирічку (1966—70) худоби і птиці згодувало 48,2 млн. тонн кормових од., за дев'яту (1971—75) — 60,9, за десяту (1976—80) — 68,5. Як передбачено Продовольчою програмою СРСР, виробництво кормів у г-вах необхідно збільшити в 1,3—1,4 рази. Вміст перетравного протеїну довести до 103 г на 1 корм. од. В республіці 90 % усіх кормів надходить від польового кормовиробництва. Кормові культури розміщують у польових, кормових і прифермських сівознах. Основ-

ні високопротеїнові корми одержують з посівів багаторічних трав. Серед багаторічних бобових трав провідне місце займають люцерна, конюшина, еспарцет, буркун; із багаторічних злакових — стоголод безостий, віслюниця лучна, тимофійка та ін. На корм висівають як чисті посіви багаторічних бобових трав, так і бобово-злакові травосумішки. Однорічні кормові культури висівають переважно в складі травосумішей із злакових, бобових і хрестоцвітних культур, які забезпечують одержання збалансованих за поживними речовинами кормів. Основний шлях збільшення виробництва кормів — поліпшення структури посівів, добір найбільш продуктивних видів і сортів кормових культур, підвищення їх врожайності.

Провідною зернофуражною кормовою культурою в г-вах республіки є кукурудза. Посівна площа її в 1981 досягала 5,3 млн. га (проти 853 тис. га у 1913), в т. ч. 1,9 млн. га на зерно і 3,4 млн. га на силос та зелений корм. Врожай цієї культури на зерно дорівнював у 1983 31 ц/га, на силос і зелений корм — 182 ц/га. На зерно і частково на силос кукурудзу вирощують за новою індустріальною технологією. Цінною кормовою культурою є кормові буряки, які характеризуються високою врожайністю. Площа посіву їх становила в 1981 613 тис. га, врожайність — 500—800 ц/га. Рекордний врожай кормових буряків 1982 зібрано в колгоспі ім. Кірова Білозерського р-ну Херсон. області — 2563 ц/га. Цукрові буряки на корм у 1981 висівалися на площі 75,9 тис. га. Кормові баштанні культури займали площу 52,8 тис. га (середня врожайність 96 ц/га). Важливим джерелом повноцінних і дешевих кормів є природні кормові угіддя: сіножаті, вигони, пасовища, заг. площа яких в УРСР перевищує 6,6 млн. га. Продуктивність цих угідь передбачено підвищити до 22—23 ц/га сіна за рахунок докорінного їх поліпшення.

Повноцінні корми, що сприяють зростанню продуктивності тварин, одержують на зрошуваних культурних пасовищах, які створюють поблизу тваринницьких комплексів і ферм. Для їх ефективного використання застосовують багатокомпонентні бобово-злакові травосуміші різних строків досягання, загінну систему випасання, підживлення мінеральними добривами після кожного випасу, поливи. Зокрема, на зрошуваних пасовищах у колгоспі ім. Чапаєва Він. р-ну Він. області, в радгоспі «Львівський» Херсон. області, ім. XXV з'їзду КПРС Гощанського р-ну Рівен. області одержують по 80—100 ц/га корм. од. Гарантоване виробництво кормів забезпечує вирощування кормових культур на зрошуваних землях, де під них відводиться понад 1 млн. га. Тут вирощують багаторічні трави, кукурудзу на зерно і силос, кормові буряки, сою

та *проміжні культури*. За рахунок одержання 2—3 урожаїв на рік виробництво кормів збільшується до 230—280 ц/га корм. од. і більше та 25—30 ц/га протеїну. Н.-д. роботу з кормовироб-

Збирання льону-довгунця комбайнами в колгоспі «Шлях Леніна» Чернігівського району Чернігівської області.

ництва проводять *Кормів український науково-дослідний інститут*, відповідні відділи і кафедри н.-д. та с.-г. інститутів, дослідні с.-г. станції та ін.

Лит.: Організація кормової бази і виробництво кормів. К., 1982. *А. О. Бабич.*

Овочево-баштанні культури. В господарстві УРСР відповідно до ґрунтово-кліматичних умов вирощують понад 60 різних овочевих і баштанних культур. Вирощування овочевих культур сприяє забезпечення населення республіки свіжими овочами, а переробних підприємств — сировиною, а також на виконання планів поставок свіжих і перероблених овочів до загального союзного фонду.

В УРСР розроблено ефективні прийоми вирощування овочевих культур у відкритому та закритому ґрунті, зокрема методом *гідропоніки*. У відкритому ґрунті овочеві культури займають

На догляді за плантаціями просапних культур у колгоспі «Львівський» Оріхівського району Закарпатської області.

В плодоконсервному цеху колгоспу імені В. І. Леніна Мукачівського району Закарпатської області.

494 тис. га, у т. ч. 206 тис. га (42 %) в колгоспах, 157 тис. га (32 %) в радгоспах і ін. держ. г-вах, 131 тис. га (26 %) на присадибних ділянках і городах у населення. Середньорічна структура посівних площ провідних овочевих культур в колгоспах, радгоспах і ін. держ. г-вах у десятих п'ятиріччі (1976—80) складалась: під капустою було 69 тис. га (19 %), помідорами — 91,8 тис. га (25,3 %), огірками — 65,4 тис. га (18 %), морквою столовою — 23,7 тис. га (6,5 %), буряками столовими — 23,2 тис. га (6,4 %), цибулею ріпчастою — 35,4 тис. га (9,7 %), ін. — 54,3 тис. га (15,1 %). В асортимент овочевих культур, вирощуваних на Україні, входять і редиска, редька, петрушка, хрін, кріп, перець, баклажани, квасоля, горох, шпинат та ін. Пересічне щорічне виробництво овочів (1976—80) по всіх категоріях г-в у відкритому ґрунті досягло 7,2 млн. т, у т. ч. в колгоспах — 2,8 млн. т (39 %), в радгоспах — 2,6 млн. т (36 %), у населення — 1,8 млн. т (25 %); середньорічна урожайність овочів становила по республіці 147 ц/га. Найвищі врожаї овочів вирощують спеціалізовані господарства УРСР: радгосп «Берестовий» Слов'янського тресту овочево-молочних радгоспів (Донецька обл., у 1980 на кожному із 700 га виростив по 563,3 ц), радгосп «Спартак» Донецького тресту овочево-молочних радгоспів (1980 в середньому з кожного із 1002 га плантацій по 334 ц овочів) та ін.

Найінтенсивніше розвивається овочівництво у південних районах зрошуваного землеробства УРСР. В степовій зоні розміщено 53 % всіх овочевих плантацій республіки. Вони дають 56 % валового виробництва овочів. В зоні Лісостепу овочеві плантації займають 33 % від загальної площі в республіці і дають 31 % респ. валового збору овочів: на Поліссі, відповідно — 11,5 % та 10,5 %, в Карпаті — 2,5 % і 2,5 %. У закритому ґрунті (земельна площа в теплицях, парниках, утеплених грядках тощо) виробництво овочів за останні 10 років збільшилось в 4,1 раза. Урожайність в зимових теплицях (під склом) становила 20,4 кг/м², в весняних (під плівкою) — 7,3 кг/м². Валове виробництво тепличних овочів в несеzonний період досягло 222,3 тис. т. Серед найбільших підприємств цього типу: Готвальдівська овочева фабрика Харківської обл., Київська овочева фабрика та ін.

Баштанні культури. До основних належать гарбузи, кавуни, дині, кабачки та ін. с.-г. рослини родини *гарбузових*. Плоди їх — цінний продукт харчування (використовують свіжими, виготовляють з них мед, цукати, пюре); використовують також як соковитий корм для тварин. Насіння цих культур є сировиною для виготовлення олії.

Баштанні культури займають в УРСР 117,4 тис. га, у т. ч. в колгоспах — 69,7 тис. га (59,4 %), в радгоспах — 32 тис. га (27,3 %), на присадибних ділянках колгоспників, робітників і службовців — 15,7 тис. га (13,3 %). Середньорічне виробництво баштанних культур у десятих п'ятиріччі (1976—80) по всіх категоріях г-в досягло 773,1 тис. тонн, у т. ч. у колгоспах — 388,6 тис. т (50,3 %), у радгоспах — 223,8 тис. т (28,9 %), у населення — 160,7 тис. т (20,8 %). В степовій зоні УРСР розміщено 90,4 % посівних площ баштанних культур, що дає 93,1 % їх валового врожаю (осн. товарна продукція). В Степу за десяту п'ятирічку одержано найвищий врожай — по 67,6 ц/га, зокрема, в колгоспі ім. Леніна Скадовського р-ну Херсонської обл. — персично по 127,4 ц на кожному

із 843 га; в колгоспі ім. ХХІ з'їзду КПРС Цюрупинського р-ну Херсонської обл. — по 130,5 ц на кожному із 1014 га. Розв'язання завдань по дальшому збільшенню виробництва, розміщенню, асортименту і підвищенню якості овочів і баштанних культур, поліпшенню їх зберігання забезпечується шляхом підвищення продуктивності праці, зростання врожайності на базі інтенсифікації та індустриалізації виробництва, поглиблення спеціалізації, удосконалення організації і оплати праці в колгоспах і радгоспах УРСР. Наук. питання та осн. напрями розвитку цієї галузі в системі агропром. комплексу у республіці розробляє *Овочівництво і баштанництво український науково-дослідний інститут* (м. Мерефа Харківської обл.).

Лит.: Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978; Довідник по овочівництву і баштанництву. К., 1981. Г. Л. Бондаренко.

Картопля. Займає одне з головних місць як важлива продовольча, кормова і тех. культура. Джерело поживного білка, вітамінів, амінокислот та ферментів. Картопля є також високопоживним кормом для тварин. В 100 кг бульби міститься до 35 корм. од. і 2,1 кг перетравного протеїну. Важливе місце займає картопля і в харчовій переробній пром-сті. З неї виробляють крохмаль і спирт, одержують патоку, глюкозу, клей, синтетичний каучук тощо. З 1 т картоплі одержують 170 кг крохмалю або патоки, 160 кг декстрину або 80 кг глюкози, 112 л спирту або 58 кг рідкої вуглекислоти. Відходи промислової переробки бульби — барда і м'ягза використовуються як корми для тварин. На Україні картоплю почали вирощувати в 60-х рр. 18 ст. і вже у 1770 її садили на значних площах у районі Охтирки, Валок, Лебедина та ін. місцях.

За розміром посівної площі (1982 — 1,6 млн. га) і валовим збором картоплі (20 млн. т) Україна займає 2-е місце в СРСР (після РРФСР). Серед посівів продовольчих культур у республіці (1982) картопля займає 4-е місце (після пшениці, ячменю і кукурудзи). Найсприятливіші ґрунтово-кліматичні умови для вирощування картоплі — в зонах Полісся, Лісостепу. Тут частка її в структурі посівних площ найбільша, і вона є також важливим компонентом кормової бази тваринництва.

У республіці багато зроблено для правильного районування і докорінного поліпшення насінництва картоплі. Сортову картоплю засаджують всі площі в колгоспах і радгоспах. В 1982 середня врожайність картоплі в УРСР була 121 ц/га, а в передових господарствах — 250—300 ц/га і більше. Кращими сортами на Україні є: ранні — Прієкульська рання, Незабудка, Іскра; середньоранні — Чарівниця, Житомир'янка; середні — Гатчинська, Райдука Полісся, Огоньок; середньопізні — Лорх, Поліська рожева; пізні — Темп та ін. Всього на Україні районувано 36 сортів. Вегетаційний період їх становить від 70 до 150 днів. За г-сп. призначенням розрізняють сорти столові, технічні, кормові та універсальні. Концентрація посівів картоплі створює умови для комплексної механізації робіт, яка в колгоспах і радгоспах республіки наближається до завершення. Так, садіння і копання картоплі механізовано на 96 %, в т. ч. збирання комбайнами на 60 %. У республіці діє до тисячі механізованих ланок, що вирощують картоплю без затрат ручної праці. Все більшого значення в постачанні населенню картоплі набувають спеціалізовані господарства. Багато колгоспів і радгоспів, а також цілих районів завдяки впровадженню досягнень науки і передового досвіду

збирають високі врожаї картоплі. Так, механізована ланка Героя Соціалістичної Праці О. Я. Дмитренка з колгоспу «Всесвітній Жовтень» Чернігів. обл., що складається з 5 чоловік, починаючи з 1963 щорічно вирощує в середньому по 250 ц/га картоплі. Картопларі Менського р-ну Чернігівської обл. за 1976 — 81 зібрали в середньому по 194 ц/га на площі 7,3 тис. га.

Картоплярство в республіці розвивається шляхом дальшої концентрації та спеціалізації виробництва, підвищення врожайності внаслідок удосконалення технології вирощування картоплі, поліпшення насінництва, внесення добрив та ін. Н.-д. роботу з картоплярства проводять *Картопляного господарства український науково-дослідний інститут*, Чернігівська, Поліська і Київська дослідні станції, опорні пункти та ін. установи. *Лит.: Вітенко В. А., Молодцький М. Я. Насінництво картоплі. К., 1977; Картопля. К., 1978; Власенко М. Ю. [та ін.]. Поліпшення якості картоплі. К., 1979.*

Садівництво. Головним завданням його є виробництво плодів, ягід і горіхів. Завдяки наявності в плодах і ягодах добре засвоєних цукрів, кислот, вітамінів, біоактивних і ароматичних речовин вони мають велике харчове і лікувальне значення.

В УРСР зосереджено 32 % площ плодових та ягідних насаджень СРСР і виробляється третя частина садівницької продукції країни. Ряд зон і р-нів республіки відзначається винятково сприятливими природними умовами для виробництва плодів теплолюбних культур, які мають обмежений ареал вирощування, що в значній мірі зумовлює зональну спеціалізацію плодоягідних насаджень.

Садівництво — традиційна галузь с. г. України. В 1913 тут було 290 тис. га плодівих та ягідних насаджень. В роки I-ї світової і громадянської воєн їм завдано великої шкоди, але вже в 1927 довоєнна площа насаджень була відновлена, а в 1940 вона зросла до 612 тис. га. Внаслідок тимчасової фашистської окупації площа садів в роки Великої Вітчизняної війни зменшилась на 196 тис. га. У громадських господарствах довоєнні площі садів були відновлені вже в 1950. На початок 1983 в усіх категоріях г-в республіки було 1 млн. 96 тис. га плодівих і ягідних насаджень, з них 776 тис. га плодосносних, у т. ч. в колгоспах, радгоспах і ін. держ. г-вах відповідно 572 і 387 тис. га. Площа зрошуваних садів зросла з 22 тис. га в 1952 до 90 тис. га в 1982. Поряд

Таблиця 1. **Породна структура громадських садів**

Плодові культури	1970		1980	
	тис. га	%	тис. га	%
Зерняткові:	577,4	84,8	499,7	87,9
яблуня	528,2	77,6	476,2	83,8
груша й айва	49,2	7,2	23,5	4,1
Кісточкові:	93,0	13,6	62,8	11,0
слива	31,0	4,6	25,2	4,4
вишня	31,0	4,5	11,6	2,0
черешня	17,9	2,6	13,0	2,3
абрикос	10,1	1,5	5,3	0,9
персик	2,5	0,4	7,7	1,4
Горіхоплідні	10,7	1,6	6,2	1,1
Всього плодівих	681,1	100	568,7	100
Ягідники	10,8	1,6	12,7	2,2
Плодові	681,1	98,4	568,7	97,8
Всього плодівих і ягідних	691,9	100	581,4	100

із створенням великих промислових садів у колгоспах і радгоспах швидкими темпами розвивається присадибне садівництво, значного поширення набули колективні сади робітників і службовців навколо великих міст і пром. центрів. По природно-екоп. зонах плодові і ягідні насадження розміщені нерівномірно. Основні площі зерняткових і горіхоплідних культур зосереджено в зонах Лісостепу і Степу, кісточкових — в зоні Степу, ягідників — в зоні Лісостепу. Значним поширенням ягідників відзначається також зона Полісся (табл. 2). Породна структура плодових і ягідних насаджень у всіх категоріях г-в характеризується такими даними: яблуня — 61,6 %, груша і айва — 7,5, вишня — 10,7, слива — 9,6, черешня — 2,5, абрикос — 2,2, персик — 0,8, горіхоплідні — 2,8, ягідники — 2,3 % (1980). В громадських садах вирощують переважно яблуню (83,8 % площі усіх насаджень). Питома вага кісточкових культур — 11 %, горіхоплідних — 1,1 % і ягідних — 2,2 % (про породну структуру громадських садів див. табл. 1).

Здійснення заходів по розвитку садівництва в республіці і насамперед спеціалізація і концентрація виробництва та розширення площ під інтенсивними плодовими насадженнями (понад 100 тис. га) забезпечили в останні три п'ятиріччя (1966—80) значне зростання валового збору плодів та ягід.

Середньорічне виробництво їх за цей період збільшилось у всіх категоріях г-в з 1392 тис. т до 3052 тис. т, або в 2,2 раза, а в колгоспах і радгоспах з 547 до 1318 тис. т, або в 2,4 раза. Державні заготівлі плодів і ягід зросли з 360 тис. т у 1961—65 до 1434 тис. т у 1976—80, або в 4 рази. Врожайність насаджень за цей час підвищилась на 47,5 %. Збільшення валового збору продукції досягнуто при значному зменшенні площ під плодовими і ягідними насадженнями. В десятиріччя п'ятиріччя (1976—80) за рахунок інтенсифікації виробництва приріст валового збору плодів і ягід порівняно з дев'ятою п'ятирічкою в громадських г-вах республіки становив 22 %. Середньорічне виробництво плодів і ягід у розрахунку на душу населення в УРСР в десятиріччя п'ятиріччя становило 61,4 кг.

Для забезпечення розвитку плодівництва на міцній наук. основі, збільшення віддачі в цій галузі науково-тех. потенціалу в 1972 створено Головне управління по виробництву плодів, ягід і винограду при Раді Міністрів УРСР (Головплідвинпром УРСР), до складу якого входять 3 науково-виробничі об'єднання, 18 обласних агропром. об'єднань на базі 333 радгоспів. В г-вах Головплідвинпрому найвищі в республіці показники екон. ефективності садівництва: в 1981 середня врожайність зерняткових культур становила 102,8 ц/га, з кожного гектара їх насаджень одержали по 1698 крб. прибутку при рентабельності виробництва плодів 95,7 %.

Внаслідок посилення процесів спеціалізації с.-г. виробництва за останні роки зменшилась кількість г-в, що займаються садівництвом, і зросла концентрація насаджень. Середній розмір площі плодівих і ягідних насаджень на один колгосп і радгосп в республіці в 1970 становив 65 га, а в 1981 — 108 га, у т. ч. в радгоспах Головплідвинпрому УРСР — 450 га, Міністерства плодоовочевого господарства УРСР — бл. 200 га. Садівницькі радгоспи Головплідвинпрому УРСР, займаючи в площі плодоносних садів і ягідників громадського сектора лише 13,4 %, виробили 31,9 % садівницької продукції, що свідчить про винятково високу екон.

ефективність поглиблення спеціалізації г-в в садівництві. Така тенденція розвитку галузі забезпечить середньорічний приріст виробництва свіжих плодів і ягід та продуктів тех. переробки їх в одинадцятій п'ятирічці (1981—85) на 22 %, а в наступному п'ятиріччі — на 26 %, що дасть можливість довести споживання на душу населення в 1990 до 66—70 кг, як це передбачено Продовольчою програмою.

Впровадження сучасних інтенсивних систем садівництва (збільшення щільності садіння дерев з площинними та ін. формами крон на насінних та вегетативно розмножуваних підшепах, шпалерно-карликові сади тощо) пов'язане зі значним збільшенням питомих капіталовкладень на створення плодівих та ягідних насаджень. Виникають нові форми організації плодоягідного виробництва — міжгосподарські агропром. садівницькі комплекси. В республіці створюється бл. 20 великих пром. садів на основі міжгосп. кооперації. В таких комплексах поряд з впровадженням прогресивних технологій вирощування плодів та ягід основне виробництво раціонально поєднується з тех. переробкою і довгочасним зберіганням садівницької продукції.

Залежно від конкретних природних і екон. умов по природних зонах і адм. областях поширені різні форми організації, спеціалізації і агропром. інтеграції в садівництві.

Відповідно до рішень Травневого (1982) пленуму ЦК КПРС в найбільш сприятливих для розвитку промислового садівництва пд. і пд.-зх. р-нах республіки створюються великі спеціалізовані г-ва і агропромислові підприємства по виробництву плодів і ягід. Ці райони включаються до складу основної бази постачання населенню міст Центру, Півночі, Уралу і Сибіру продукції теплолюбних плодівих та ягідних культур. Попит населення на плоди і ягоди в усіх областях і р-нах республіки повинен задовольнятися в основному за рахунок місцевого виробництва. Ці завдання Продовольчої програми в справі організації виробництва плодів і ягід покладено в основу дальшого розвитку садівництва в УРСР.

Наукові дослідження з питань садівництва здійснюють *Садівництво український науково-дослідний інститут*, *Зрошувального садівництва український науково-дослідний інститут*, *Економіки і організації сільського господарства український науково-дослідний інститут*, а також дослідні станції садівництва та

ряд відділів обласних с.-г. дослідних станцій і кафедр с.-г. вузів.

Лит.: Шестопаль О. М. Підвищення ефективності садівництва в умовах науково-технічного прогресу. К., 1980; Економіка і організація промислового садівництва. М., 1981.

В. В. Юрчишин, О. М. Шестопаль.

Виноградарство. УРСР займає важливе місце за виробництвом і заготівлями винограду в країні. Цьому сприяють ґрунтово-кліматичні умови пд. областей республіки, а також Закарпаття. Виноград використовується свіжим, є сировиною для консервної та виноробної промисловості, лікувальним засобом. З відходів переробки винограду добувають ряд цінних продуктів — винний спирт, вино-кам'яну к-ту, виноградну олію, оцет та ін.

В УРСР виробляється п'ята частина загальносоюзного валового збору винограду: у 1981 в республіці зібрано 1015,1 тис. т винограду. В 1981 по всіх категоріях господарств було 257,9 тис. га виноградників, в т. ч. у г-вах Закарп. обл. — 11,3 тис. га, Крим. — 92,8, Микол. — 17,8, Одес. — 100,2, Херсон. — 26 тис. га. В цих областях зосереджено понад 96 % виноградників республіки. Присадибне виноградарство в осн. розвинуте в Одеській області. Спеціалізовані радгоспи і колгоспи України дають 560 тис. т винограду, що становить майже 70 % виробництва його у громадському секторі. Понад 75 % товарної продукції винограду в республіці виробляють радгоспи і колгоспи Одеської та Кримської областей. На господарства Головплідвинпрому УРСР припадає 47 % валового збору винограду і майже 100 % виноматеріалів, що виробляють в громадському секторі республіки.

Виноградарство є однією з найбільш високопродуктивних галузей с. г. і сприяє зміцненню економіки колгоспів та радгоспів. Зокрема, в колгоспі ім. ХХІІ з'їзду КПРС Саратського р-ну Одеської обл. у 1975—80 з площі 560 га одержували в середньому бл. 100 ц винограду і 1300 крб. прибутку з гектара на рік; у радгоспі «Золота балка» Кримської обл. з 1467 га виноградників у 1981 одержали прибутку понад 1600 крб. з га; у радгоспі-заводі «Ізмурдний» Кримського радгоспвинтресту в 1981 на площі 476 га зібрали по 145 ц/га винограду.

Щоб прискорити впровадження у виробництво науково-тех. досягнень і забезпечити дальший розвиток виноградарства, докорінне поліпшення розсадиництва та переведення його на елітну основу, на базі Укр. н.-д. ін-ту виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова створено

Таблиця 2. Розміщення плодівих і ягідних насаджень по природно-економічних зонах (1981)

Зона	Всі плодіві і ягідні насадження		в тому числі							
			зерняткові		кісточкові		горіхоплідні		ягідні	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Всі категорії господарств										
Полісся	202,8	18,5	143,9	19,0	45,8	16,1	6,6	21,8	6,5	25,6
Лісостеп	445,1	40,5	318,4	42,0	100,4	35,3	14,1	46,7	12,2	48,0
Степ	449,6	41,0	295,1	39,0	138,3	48,6	9,5	31,5	6,7	26,4
Всього:	1097,5	100	757,4	100	284,5	100	30,2	100	25,4	100
в т. ч. колгоспн, радгоспн та інші держгоспн										
Полісся	77,5	13,5	69,2	14,0	5,2	8,5	0,5	8,5	2,6	20,2
Лісостеп	223,4	39,0	203,4	41,2	11,1	18,1	1,6	27,1	7,3	56,6
Степ	272,4	47,5	220,7	44,8	44,9	73,4	3,8	64,4	3,0	23,2
Всього	573,3	100	493,3	100	61,2	100	5,9	100	12,9	100

науково-виробничі об'єднання. До його складу увійшли дослідна станція, дослідне г-во, 4 розсадники. Об'єднання щорічно вирощує 10—12 млн. прищеплених виноградин саджанців. Розробкою науково обґрунтованих проектів закладання виноградинків у республіці займається Укр. держ. ін-т проектування садів і виноградарств системи Головлплосовинпром УРСР — Укрпінросад. На Україні організовано ряд великих спеціалізованих радгоспів типу агропромисл. комплексів з площею виноградинків 1,5—2 тис. га. Вони не лише вирощують виноград, а й забезпечують його промисловою переробку. В республіці в стандартному сортименті є 67 сортів винограду, з них 44 технічні і 23 столові (див. *Виноград. Вино. Виноробна промисловість*). З метою збільшення виробництва винограду і дальшого розвитку пром. виноградарства на Україні впроваджується послідовна інтенсифікація галузі, поглиблення спеціалізації і концентрація виробництва. Ведеться робота по створенню необхідних умов для більш високої агротех. культури, зміцнення тех. оснащення, підвищення кваліфікації кадрів. Н.-д. роботу з виноградарства та виноробства на Україні ведуть *Виноробство і виноградарство всесоюзний науково-дослідний інститут «Матарач», Виноградарство і виноробство український науково-дослідний інститут* імені В. С. Таирова, Всесоюзна н.-д. протифілоксера станція (Одеса), відповідні кафедри Одес. і Крим. с.-г. ін-тів, дослідні станції, опорні пункти, відділи держ. с.-г. станцій пд. областей України та ін. Іл. до розділу Сільське господарство див. на окремому арк., с. 176—177.

Літ.: Виноградарство. К., 1978.

П. І. Литвинов.

Тваринництво

Скотарство (велика рогата худоба) — провідна галузь тваринництва в усіх природно-екоп. зонах УРСР; дає понад 71 % товарної продукції тваринництва. Від скотарства одержують осн. кількість молока, від нього надходить 44 % тваринного м'яса, сировина для шкіряної пром-сті та органічної добрива для с. г. Скотарство — одна з високорозвинутих товарних галузей тваринництва. Із зміцненням економіки колгоспів та радгоспів зростали темпи розвитку скотарства, підвищувалась концентрація виробництва молока і м'яса, створювались необхідні передумови для переведення цієї галузі на індустріальну основу. Суттєві зрушення в скотарстві відбулись після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965. Зросли кошти для розвитку тваринництва, була підвищена матеріальна зацікавленість господарств у збільшенні

виробництва і реалізації державі молока та м'яса. Поголів'я великої рогатої худоби в усіх категоріях господарств зросло з 21,3 млн. голів в 1965 до 25,5 млн. голів у 1982, в т. ч. корів від 8,5 до 9,2 млн. голів. Якщо в 1965 на колгосп в середньому припадало 1369 голів великої рогатої худоби, то в 1981 — 2267 голів, або в 1,7 раза більше. Залежно від природних та екон. умов склався відповідний рівень розвитку скотарства. В усіх категоріях г-в зони Степу на 100 га с.-г. угідь в роки десятиліття (1976—80) п'ятиріччя припадало великої рогатої худоби 48,9 голів, в т. ч. корів 17,1, Лісостепу відповідно — 64,2 і 24, Полісся — 73,4 і 28, Карпат — 85,6 і 35,1 голів. Перше місце за кількістю корів на душу населення посідають господарства, розміщені на Поліссі (2,6 голів на 10 чол.), друге — в Лісостепу (2), третє — Степу та Карпатах (1,5 голів).

В межах республіки скотарство розвивається в м'ясо-молочному, молочно-м'ясному, молочному і м'ясному напрямках. Найбільшого розвитку набуло м'ясо-молочне скотарство, яке поширене переважно в зоні Полісся, Карпат та Лісостепу; молочно-м'ясе — в частині р-нів зони Степу, в ін. зонах — поблизу обласних центрів. Молочне скотарство розвинуто гол. чин. в зоні Степу і, зокрема, в Донец., Ворошиловгр., Одес. та Крим. областях. З поглибленням внутрірайонної спеціалізації в тваринництві в окремих господарствах скотарство розвивається в одному з напрямків: молочному, м'ясному, по вирощуванню нетелей чи корів-первісток. Провідне місце в структурі стада великої рогатої худоби займають корови. На них в колгоспах, радгоспах та ін. держ. г-вах припадає майже 32 % і в особистих підсобних господарствах населення — 63 % від загального поголів'я худоби в стаді. За умов інтенсивного ведення скотарства структура стада досить чітко відображає виробничий напрям галузі.

З року в рік поліпшувалась якість тварин. За даними останнього породного перепису худоби (1980), в республіці перше місце за чисельністю займає червона степова порода (38,7 %), друге — сменгальська (30 %), третє — чорно-ряба (23,2 %), четверте — лебединська (3,7 %), п'яте — білоголова українська (1,5 %), шосте — червона польська (1,2 %) і сьоме — бура карпатська (1 %). Інші породи (айрширська, пінгва, абердіанська, герфордська, сіра українська та ін.) займають незначну частку в загальному поголів'ї худоби (див. окремі статті про породи в алфавітних томах УРЕ). За останні роки істотно зросло поголів'я чорно-рябої худоби. На базі м'ясних спеціалізованих порід створено два породні типи м'ясної худоби: чернігівський і придніпровський.

В кожній природно-екоп. зоні розводять ті породи тварин, які найбільше пристосовані до місцевих умов. Червона степова поширена в основному в зоні Степу, сменгальська, чорно-ряба, білоголова українська і червона польська — в Лісостепу і Поліссі, лебединська — Лісостепу, бура карпатська — в Карпатах, бура латвійська — на Поліссі і в Степу, сіра українська — Лісостепу та Степу і пінгва — в Лісостепу та Карпатах. М'ясні спеціалізовані породи великої рогатої худоби є в усіх зонах.

Зростання поголів'я великої рогатої худоби, поліпшення її якості і зміцнення кормової бази зумовили збільшення виробництва молока і яловичини (табл.). Порівняно з 1965 вироб. молока в усіх категоріях господарств в УРСР у 1980 збільшилось в 1,3 раза і яловичини — в 2 рази. Це зумовило збільшення виробництва молока та яловичини на душу населення, поліпшення його забезпечення цими продуктами. Якщо в 1965 обсяг виробництва молока та молочних продуктів в перерахунку на молоко на душу населення становив 367 кг, то в 1980 — 422 кг.

Зональні відмінні впливають на рівень розвитку скотарства, на обсяг виробництва продукції на одиницю земельної площі і на душу населення. В середньому за роки десятиліття п'ятиріччя кількість моло-

Комплекс по виробництву яловичини колгоспу «Препор комунізму» Гадяцького району Полтавської області.

на на 100 га с.-г. угідь в усіх категоріях господарств була: в зоні Степу — 419 ц, Лісостепу — 581 ц, Полісся — 528 ц, Карпат — 810 ц. Виробництво яловичини (в забійній масі) коливалось від 26 ц в зоні Степу до 63 ц в зоні Карпат, а кількість її в структурі виробництва м'яса становила відповідно 38 і 53 %. Рівень виробництва молока на душу населення на Поліссі вищий, ніж в середньому по республіці на 26 %, в Лісостепу — на 11,3 %, а в Степу та Карпатах — нижчий відповідно на 16 і 22 %.

З року в рік зростала роль господарств державного сектору у збільшенні виробництва продуктів скотарства та задоволенні потреб населення в молоці і в м'ясі. На колгоспи, радгоспи та ін. держ. г-ва у загальному виробництві молока припадало: у 1960 — 58,7 %, 1970 — 67,1, 1981 — 73,4 %; решта — на особисті підсобні господарства населення. Збільшення виробництва продуктів скотарства відбувається за рахунок зростання поголів'я худоби та підвищення його продуктивності. Так, за 1965—79 приріст молока за рахунок збільшення поголів'я

Виробництво продукції скотарства в Українській РСР по п'ятирічках у середньому за рік (тис. т)

Рокі	Всі категорії господарств	н т. ч.			Особисті підсобні господарства населення
		колгоспи	радгоспи, міжгосподарські підприємства та ін. держ. г-ва		
Молоко					
1961—65	14525,4	6918,7	1857,0	5749,7	
1966—70	17937,2	8938,2	2667,0	6332,0	
1971—75	20360,2	1081,0	3442,4	6107,8	
1976—80	21768,8	11729,6	4124,4	5914,8	
Яловичина (в забійній масі)					
1961—65	740,7	415,6	116,8	208,3	
1966—70	1090,7	680,8	180,6	229,3	
1971—75	1271,8	843,0	226,0	202,8	
1976—80	1537,7	914,6	411,1	212,0	

Частина комплексу по вирощуванню нетелей колгоспу імені Т. Г. Шевченка Мар'їнського району Донецької області.

корів у колгоспах і держгоспах становив 58 %, а за рахунок підвищення їх продуктивності — на 42 %. Середньорічний валів молока на корову в усіх категоріях господарств зріс з 1935 кг в 1965 до 2274 кг в 1980. В передових господарствах на корову одержують по 3—4 тис. кг молока, а в колгоспі «10-річчя Жовтня» Прилуцького району Чернігівської області — 5437 кг. Значні зрушення відбулись і в підвищенні м'ясної продуктивності худоби. Однак дальший розвиток скотарства, підвищення його ефективності пов'язані насамперед із зростанням як молочної, так і м'ясної продуктивності тварин в усіх господарствах. Як зазначено у *Продовольчій програмі СРСР*, в середньому в колгоспах і радгоспах треба домогтись підвищення налою молока на корову на 600—700 кг, а в р-нах з розвинутим молочним скотарством довести річний надій молока до 4 тис. кг. Забій великої рогатої худоби на м'ясо провадять при досягненні твариною живої маси не нижче 400—500 кг.

Із здійсненням заходів по індустріалізації тваринництва в республіці створюються комплекси по виробництву молока на 400—1200 і більше корів. Найбільші з них будуються поблизу великих міст, промислових центрів і курортів. Для виробництва яловичини створюються комплекси на 3—12 тис. голів дорослування і відгодівлі великої рогатої худоби за рік. Такі підприємства розраховані на прогресивну технологію виробництва, використання сучас. науково-тех. досягнень в годівлі, утриманні, механізації та автоматизації трудових процесів. Переведення скотарства на пром. основу супроводиться істотним підвищенням економічної ефективності виробництва молока і яловичини.

Найбільших показників по виробництву продукції досягнуто на відгодівельних комплексах. В окремі роки десятої п'ятирічки жива маса голови великої рогатої худоби, реалізованої на м'ясо, в міжгосп. підприємствах Кримської області становила 454 кг, Черкаської та Івано-Фр. — 443 і Чернів. — 409 кг. Міжгосп. Білицький комплекс по виробництву яловичини на Полтавині збудований на пайові внески трьох районів (Нолсанжарського, Полтавського і Кобеляцького). Тут за рік відгодюють до 20 тис. голів великої рогатої худоби. В 1981 середньодобовий приріст живої

маси тварини становив 900 г. Виробництво центнера яловичини обійшлося в 70,17 крб., на кожний крб. витрат одержано по 60 коп. прибутку, затрати праці на центрер приросту маси худоби зменшені до 6,3 людино-години. Наукові дослідження з питань скотарства проводять *Розведення і штучного осмнення великої рогатої худоби український науково-дослідний інститут, Тваринництво Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут, Тваринництво степових районів український науково-дослідний інститут* ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова», *Землеробства і тваринництва західних районів УРСР науково-дослідний інститут*, відповідні кафедри с.-г. вузів, с.-г. дослідні станції та ін. Літ.: Недана В. Ю., Волоха П. Ф. Інтенсивне виробництво молока. К., 1978; Цаленко Ф. З. Міжгосп. об'єднання по виробництву яловичини. К., 1979; Костышак М. С. Поточне виробництво говядини. Дніпропетровськ, 1981; Попов О. Я. Велика рогата худоба. К., 1982. М. П. Коржівський.

Свинарство. Галузь тваринництва; розведення свиней з метою одержання м'яса, сала, шкур та ін. продуктів. За обсягом виробництва та споживання в УРСР свинина займає друге місце серед усіх видів м'яса, поступаючись дещо яловичині. За останні роки кількість її в структурі м'яса становила 36—38 % (табл. 1, 2). На Україні рівень виробництва свинини на 100 га ріллі по всіх категоріях господарств (у забійній масі) становить бл. 40 ц.

Обсяг реалізації свинини в 1981 дорівнював 1767 тис. тонн живої маси, в т. ч. в колгоспах, радгоспах, міжгосп. підприємствах та ін. держ. господарствах — 954,1 тис. тонн. Характерною особливістю свиней є високий забійний вихід — у молодняка в середньому 72—75 %, у дорослих добре відгодюваних тварин 82—85 %. Такі цінні біологічні та госп. якості, як скороспілість, багатоплідність, висока оплата корму продукцією, сприяють швидкому зростанню поголів'я свиней та збільшенню виробництва свинини. Інтенсифікації свинарства сприяє промислова технологія, при якій добре поєднуються механізація і автоматизація робіт, розширення потужностей комбикормових підприємств, що дає змогу ритмічно і в значно більшій кількості виробляти свинину. Це сприятиме успішному виконанню завдань *Продовольчої програми СРСР*. В республіці вже набуто значного досвіду виробництва свинини на великих держ. комплексах (на 54 і 108 тис. голів річної відгодівлі). На цих підприємствах витрати кормів на одиницю приросту живої маси становлять 4—5 корм. одиниць, середньодобовий приріст маси тварини на відгодівлі — 600—650 г і вище, собівартість 1 ц свинини — 85—95 крб., прямі затрати праці — 2,5—3,5 людино-години. Високоєфективним виробництвом свинини на комплексах індустріального типу є, зокрема, радгосп-комбінат ім. 60-річчя Великої Жовт. соціалістич. революції Чугувського р-ну Харків. обл. по вирощуванню і відгодівлі 108 тис. свиней на рік. У 1982 радгосп-комбінат продав державі 13,6 тис. тонн свинини. На Україні розводять в основному 8 порід свиней: велику білу (80 %), українську степову білу (13 %), миргородську (4 %) та ін. Крім цього, в г-вах республіки розводять спеціалізовані породи м'ясного напрямку (ландрас, естонську беконну, уельську, полтавську м'ясну породну групу), яких використовують для поліпшення м'ясних якостей планових порід, а також для пром. схрещування. Свиної

великої білої породи поширені в усіх областях республіки, кількість їх в породному поголів'ї найвища, причому за останні роки вона дещо зросла в лісостепових та поліських р-нах. Українську степову білу породу розводять переважно в зоні Степу. Поголів'я її рік у рік зростає. Миргородська порода свиней поширена майже в усіх областях республіки, проте основне її поголів'я розміщене в

Таблиця 1. Поголів'я свиней в УРСР (тис.)

Господарств	1941	1966	1981
Всі категорії господарств	9186	18 920	19 783
Колгоспи, міжгосподарські підприємства, радгоспи та ін. держ. г-ва в т. ч.	3745	13 112	15 643
колгоспи	2884	10 243	10 513
радгоспи	535	2091	3448
Особисті підсобні господарства населення	5441	5808	4140

Полтав. та Хмельн. областях (див. окремі статті про породи в алфавітних томах УРЕ). Для раціонального розміщення і ведення свинарства в республіці враховуються потреба населення у свинині, природні та екон. умови тієї чи ін. зони. Збільшення виробництва продуктів свинарства здійснюється за рахунок підвищення продуктивності тварин та зростання чисельності поголів'я, що залежить насамперед від забезпечення тварин повноцінними кормами. Дальший розвиток спеціалізації і концентрації свинарства на основі міжгосподарського кооперуван-

Комплекс по відгодівлі свиней колгоспу імені Ф. Е. Дзержинського Павлоградського району Дніпропетровської області.

Випробовувальна станція для контролю відгодівлі свиней на 300 станкомісць з індивідуальним утриманням тварин Полтавського науково-дослідного інституту свинарства.

Зад для матінного доїння корів на молочному комплексі колгоспу імені Ф. Е. Дзержинського Білгород-Дністровського району Одеської області.

ня, впровадження нових форм організації виробництва стає основним напрямом переведення галузі на індустріальну основу, різкого збільшення виробництва продуктів свинарства і підвищення його ефективності. Наукові дослідження з питань свинарства проводять *Свинарства полтавський науково-дослідний інститут, Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут, Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут* ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова».

Таблиця 2. Виробництво свинини в УРСР (на забійній масі, тис. т)

Господарства	1940	1965	1980
Всі категорії господарств	568	1150	1315
Колгоспи, міжгосподарські підприємства, радгоспи та ін. держ. г-ва	158	590	711
в т. ч.			
колгоспи	101	370	390
радгоспи	33	102	176
Особисті підсобні господарства населення	410	560	640

відповідні кафедри вищих сільськогосподарських навчальних закладів, дослідні сільськогосподарські станції та ін. *Лит.: Козловський В. Г. Технологія промислового свиноводства. М., 1976; Савич І. О. Свинарство. К., 1979; Остапчук П. П. Породи свиней та їх використання. К., 1980; Почерняев Ф. К. Технологія племенного свиноводства. К., 1982.*

Л. С. Краснокутська.
Вівчарство. Галузь тваринництва, яка постачає нар. господарству вовну, овчину, смушки, м'ясо і молоко. Продукція вівчарства — цінна сировина для легкої пром-сті. При розведенні овець в господарстві більш повно і ефективно використовуються кормові ресурси, особливо природні пасовища. В більшості господарств республіки вівчарство є додатковою галуззю. В структурі продукції тваринництва на вівчарство припадає в середньому 2 %.

У дореволюційній Росії, в тому числі на Україні, вівчарство було переважно грубововним. За роки Радянської влади проведена значна робота по докорінному поліпшенню породного складу овець та створенню тонкорунних і напівтонкорунних порід. Тепер в республіці розводять тонкорунні породи овець (прекос, асканійську), напівтонкорунні (цигайську) та грубововні (каракульську, сокільську, гірськокарпатську). Кількість тонкорунних овець становить 61,4 % від усього поголів'я в республіці, напівтонкорунних — 27,6 % і грубововних — 6,8 %, решта поголів'я — напівгрубововні віви гірськокарпатської поліпшеної породи (див. окремі статті про породи в алфавітних томах УРЕ). На Україні (в Асканії-Новій) розводять кросбредних овець з живою масою баранів 90—110 кг, маток — 50—55 кг, настриг вовни від маток 3,5—4,5 кг, баранів — 6—7 кг і більше. Створення кросбредного вівчарства сприяє підвищенню вовнової і м'ясної продуктивності тварин, поліпшується також технологічна якість вовни.

Поголів'я овець за виробничим напрямом продуктивності поділяють на 6 груп: вовнові вівиці (радянський меринос); м'ясо-вовнові (асканійська, прекос, чорноголова); вовново-м'ясо-молочні (цигайська); смушкові (сокільська); смушково-молочні (каракульська) та вовново-

молочно-м'ясо-овчинні (гірськокарпатська порода).

Різні зональні ґрунтово-кліматичні умови значною мірою зумовили концентрацію певних порід овець в окремих р-нах: прекос — на Поліссі та в Лісостепу, асканійська і цигайська — в Степу, каракульська — в Дніпроп., Крим., Чернів. і Одес. областях, сокільська — в Полтав. області, гірськокарпатська порода і помісі — в Карпатах. Основною вівчарською зоною республіки є степові області, де знаходиться понад 60 % всього поголів'я овець і виробляється бл. 70 % вовни, в Лісостепу — 26 % поголів'я, решта на Поліссі і в районах Карпат (табл. 1, 2).

У роки десятиї п'ятирічки по республіці на 100 га с.-г. угідь припадала 21 вівиця (разом з козами — 21,5) проти 20,2 вівиці (разом з козами — 21,9) в 1965. На Україні з метою збільшення виробництва продукції вівчарства і поліпшення її якості в останні роки проведена значна робота по спеціалізації і концентрації галузі, будівництву комплексно-механізованих ферм. За десяти п'ятирічку створено понад 400 спеціалізованих господарств, які виробляють вовни 48 %, баранини — 19 %.

Поліпшення породності овець і впровадження прогресивної технології виробництва на вівчарських фермах зумовили значне підвищення продуктивності поголів'я. Середній настриг вовни з вівиці по всіх категоріях господарств в 1982 становив 3 кг, в т. ч. в колгоспах — 2,9, радгоспах — 3,5, на міжгосп. підприємствах — 3 кг. В передових господарствах на вівицю було одержано по 5—6 кг вовни, в т. ч. племерадгоспі «Щорський» Криничанського р-ну Дніпроп. області — по 6,3 кг; на комплексно-механізованих фермах колгоспу ім. Шевченка Знамянського р-ну Кіровоград. області — по 6 кг вовни, племерадгоспі «Комуніст» Якимівського р-ну Запоріж. області — 5,9 кг. На 100 га с.-г. угідь в 1982 по УРСР вироблено 64,7 кг вовни. Валове виробництво баранини у 1982 досягло 61,1 тис. тонн, смушків — 202,6 тис. штук.

Таблиця 1. Поголів'я овець в УРСР (тис.)

Господарства	1941	1971	1981
Всі категорії господарств	6700	8614	8815
Колгоспи, радгоспи, міжгосподарські підприємства та ін. держ. г-ва	4312	8211	8436
в т. ч.			
колгоспи	3655	6428	6374
радгоспи	543	1706	1978

Таблиця 2. Виробництво вовни в УРСР (тонна)

Господарства	1940	1970	1980
Всі категорії господарств	13 454	24 837	27 243
Колгоспи, радгоспи, міжгосподарські підприємства та ін. держ. г-ва	9380	23 617	26 172
в т. ч.			
колгоспи	7590	17 233	18 929
радгоспи	1585	6062	6922
Особисті підсобні господарства населення	4074	1220	1071

В республіці, особливо в зоні Карпат, все ширше розвивається міжгосп. кооперація і агропром. інтеграція, які створюють сприятливі передумови для збільшення виробництва продукції вівчарства і підвищення його економічної ефективності. В Путильському р-ні Чернів. обл. створено агропром. об'єднання і на пайові внески колгоспів збудовано фабрику по виробництву килимових виробів. За рік фабрика виробляє 24 тис. м² килимів, ліжників та ін. продукції. Господарства, що входять в об'єднання, отримують значні прибутки від впровадження нової організаційної форми.

Н.-д. роботу в галузі вівчарства проводять *Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут* ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова», відповідні відділи науково-дослідних і кафедр сільськогосподарських ін-тів, дослідні станції та ін.

Лит.: Целютін В. К., Кротов А. А. Вівчарство. К., 1978; Сокол А. И., Дерев'яно О. Ф., Есипов Н. Ф. Производство шерсти и баранины на промышленной основе. К., 1982.

В. Ю. Белінський.
Птахівництво. Галузь найбільш скороспілого тваринництва, що дає можливість за короткий строк одержати велику кількість високоцінних продуктів харчування — яєць і м'яса при ефективному використанні кормів. Збільшення виробництва яєць і пташиного м'яса базується на значному підвищенні продуктивності птиці з одночасним зростанням її поголів'я, високій оплаті кормів продукцією і підвищенні продуктивності праці. Серед видів с.-г. птиці в республіці найбільш поширені кури несучих, загальнокористувальних і м'ясних порід, високопродуктивних ліній та гібридів, значно зросло поголів'я качок, гусей, індиків (табл. 1, 2).

Птахівництво — одна з перших галузей тваринництва, що була переведена на пром. основу, де провідне місце займають спеціалізовані господарства, міжгосп. підприємства та виробничі птахівничі об'єднання, кількість їх продукції в загальному виробництві яєць у 1980 становила 83 %, м'яса птиці — 66 %. За характером організації виробництва, типом обладнання сучасними машинами, потоковими лініями і пристроями для комплексної механізації та автоматизації технологічних процесів, за ступенем рівномірності випуску продукції вони наближаються до промислових підприємств.

Розвиток птахівництва на пром. основі дає можливість одержувати багато продукції високої якості в короткі строки з ефективною оплатою корму продукцією. До Великої Жовтн. соціалістич. революції птахівництво було однією з найвідсталіших галузей с. г., розведенням птиці займалися гол. чин. дрібні сел. господарства. За роки Рад. влади в республіці створена мережа племінних птахівничих господарств: селекційно-генетичний центр, племінні заводи та репродукторні господарства. Використання високопродуктивної гібридної птиці, застосування збалансованих за поживними речовинами комбикормів, впровадження інтенсивних способів вирощування та утримання птиці в приміщеннях з регульованим мікрокліматом і світловим режимом, а також наукова організація праці й виробництва, система ветеринарно-санітарних заходів забезпечують високу продуктивність птиці. Несучість курей в 1982 у господарствах громадського сектора більш ніж в 1,6 раза перевищила рівень 1965, на птахофабриках по виробництву яєць становила пересічно 221 яйце на курку-несучку, а на передових підприємствах — 240—248 яєць і більше.

Великими спеціалізованими пром. підприємствами по виробництву продуктів птахівництва на Україні є птахофабрики «Південна» потужністю понад 300 млн. яєць на рік і радгоспу ім. Ф. Е. Дзержинського Крим. обл. — понад 3 млн. бройлерів, «Київська» Київ. обл. — 170 млн. яєць, «Донецька» Донец. обл. — 120 млн. яєць, Яготинська — 5 тис. тонн качинного м'яса і Старинська Київ. обл. — до 3 тис. тонн індичого м'яса та ін. Збільшення виробництва м'яса птиці в ряді областей (Кримській, Одеській, Харківській та ін.) здійснювалось на ос-

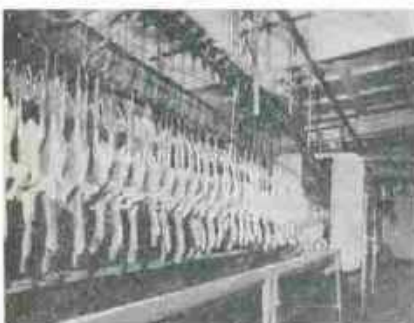
Лабораторія птахофабрики «Південна» Кримської області для систематичного контролю якості кормів.

Таблиця 1. Поголів'я сільськогосподарської птиці в УРСР (тис.)

Господарства	1960	1975	1983
Всі категорії господарств	135 115	185 299	246 132
з них:			
а т. ч. господарств громадського сектора	33 027	87 528	140 102
радгоспів	25 816	42 089	51 016
кооперативів	5708	43 664	89 086

Таблиця 2. Виробництво яєць і м'яса птиці в УРСР (по всіх категоріях господарств)

Вид продукції	1960	1970	1975	1982
Яйця (млн. штук)	7187	9202	12 429	15 482
М'ясо птиці (у забійній масі, тис. т)	255	312	435	561

Забійний цех Яготинської птахофабрики Київської області.

пові міжгосп. науково-виробничої кооперації. Це дало можливість, напр. у Крим. області, збільшити виробництво м'яса бройлерів за 1971—83 більш ніж у шість разів і довести його до 40 тис. тонн на рік (у живій масі). Важливе значення у розвитку птахівництва мають міжколгоспні інкубаторно-птахівницькі підприємства, які щорічно винодять бл. 400 млн. голів добоного молодняка птиці, понад 40 % виведеного молодняка продається населенню, що створює умови для збільшення виробництва яєць і м'яса птиці не тільки в громадських, але й в особистих підсобних господарствах населення. Наукові питання розвитку птахівництва розробляє і координує *Птаківництво український науково-дослідний інститут*. Виведенням порід і високопродуктивних ліній птиці займаються також селекційно-генетичні станції, а вдосконалення їх та відтворення — племенні заводи, племрадгоспи, міжколгоспні інкубаторно-птахівницькі станції та ін.

Лит.: Сметнев С. И. Птицеводство. М., 1978; Промышленное птицеводство. К., 1980; Сергеев В. А., Слюсар П. М., Сергеева В. Д. Мясное птицеводство. Симферополь, 1981; Острийний І. М., Батюжеский Ю. Н., Шелюг Л. К. Птаківництво. К., 1981; Колгоспне птахівництво на промисловій основі. К., 1982.

В. Д. Лук'янова.

Конярство. Галузь тваринництва, що займається розведенням і використанням коней. В нар. господарстві коней використовують як робочих і продуктивних тварин та в кінному спорті. Від них одержують м'ясо, молоко, сировину для виготовлення лікарських препаратів, шлунковий сік та ін. Вирощують також племінних, спортивних та м'ясних коней на експорт. В республіці розводять 15 порід коней, серед яких найпоширеніші російські та орловські рисики, російські і радянські вагони, чистокровна верхова, гучульська, українська верхова породна група та ін. (див. окремі статті про породи за алфавітом у томах УРЕ). Вирощуванням племінних коней планових порід та їх поліпшенням займаються 11 кінних заводів, серед яких Дібрівський Подлав., Онуфріївський Кіровоград. та Новоолександрівський Ворошиловград. областей. На Дібрівському кінному заводі вирощено абс. рекордистів СРСР на дистанції 1600 м серед рисаків — жеребців Пюна — 2 хв 00,1 сек (1974) і Властного — 1 хв 58,7 сек (1975) та ін. Коні, вирощені на рад. кінних заводах, неодноразово займали перші місця на міжнар. кінних змаганнях. Внаслідок широкої механізації виробничих процесів використання коней у с. г. різко скоротилося. Однак, як свідчить практика, механізація с. г. не виключає високо-ефективного використання коней. При правильному поєднанні кінської тягової сили з механічною досягається швидке й вигідне виконання багатьох с. г. і транспортних робіт у колгоспах, радгоспах та ін. господарствах. Значну кількість робіт на тваринницьких фермах, при обробітку малих земельних площ, присадибних ділянок тощо зручніше та вигідніше виконувати кінними. Це заощадує також паливе і мастила. Використовують коней також прикордонники, розшукові, геолого-розвідувальні, топографічні та інші експедиції, егері, для догляду на пасовищах сільськогосподарських тварин, в горах та ін. Оскільки найбільшу кількість в загальному поголів'ї становлять робочі коні (понад 95 %), то якісне їх поліпшення є найголовнішим завданням конярства республіки.

Поліпшенням племінних якостей коней займаються відділ конярства *Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідного інституту*, кінні заводи, держ. племінні станції, племінні ферми та ін.

Лит.: Волков Д. А. Конярство. К., 1971; Федотов П. А. Коневодство. М., 1981.

Б. М. Гонка.

Рибне господарство. На Україні рибне господарство розвивається у спеціалізованих держ. господарствах (рибокомбінатах), с.-г. та риболовських колгоспах, радгоспах та ін. організаціях. До його складу входять ставковий фонд республіки площею до 200 тис. га водного дзеркала, каскад водойм, збудованих на річках Дніпрі, Дністрі, Південному Бугу, Сіверському Дінці, технічні водойми загальною площею до 1 млн. га, озера Полісся і в заплавах нижньої течії Дніпра та Дунаю площею до 70 тис. га, а також річки Десна, Прип'ять, Тиса тощо, відповідні ділянки Азовського і Чорного морів та ін. природні рибогосподарські угіддя.

За напрямом розвитку рибне господарство поділяють на ставкове рибне господарство, що ґрунтується на розведенні й вирощуванні риби у ставках, рибне господарство на дніпровських та ін. водоймах, річкове, озерне рибництво, морське і лиманне. Основним об'єктом ставкового рибного господарства є короп, якого розводять і вирощують у спеціальних та пристосованих держ. колгоспних і радгоспних ставкових господарствах. Крім коропа, тут вирощують білого амура, пістрявого і білого товстолобія, щуку, судака та ін. риб. Впроваджуються нові види риб: буффало, каналний сом, ставево-головий лосось, осетрові та ін. Більшість сучасних держ. ставкових рибних господарств застосовують метод інтенсивного ведення рибництва з впровадженням новітніх досягнень науки та досвіду передовиків виробництва і одержують високу рибопроductивність ставів. Середня продуктивність держ. ставкових господарств республіки становить майже 15 ц/га. Зокрема, Донецьке об'єднання рибного господарства одержало за 1980—83 в середньому по 26—30 ц риби з 1 га водного дзеркала на рік.

Будівництво теплових електростанцій і водойм-охолоджувачів створило добру базу використання відпрацьованої теплої води для вирощування риби у басейнових і садкових господарствах, а також у самих водоймах-охолоджувачах. Такі господарства вже створені при Миронівській, Вуглегірській, Старобешівській ДРЕС Донецької області, біля Придніпровської ДРЕС в Дніпропетровській області, Енергодарської ДРЕС у Запорізькій області, Київської ТЕП-5 та багатьох ін.

До ставкового рибництва належить і форелеве господарство, основним об'єктом якого є райдужна форель, що на відміну від коропа любить проточну, холодну (до 20°) воду. За роки десятиріччя в республіці збудовано форелеві господарства в Донецькій, Чернівецькій, Київській, Івано-Франківській, Запорізькій областях та реконструюється у Волинській області. Вирощують форель і в осінньо-зимовий період на теплій воді ДРЕС. Особливістю рибництва на дніпровських та ін. водоймах комплексного призначення є здійснення ряду рибогосп. та природоохоронних заходів. Вони спрямовані на відтворення і збагачення запасів місцевих риб, регулювання рибальства, бу-

дівництво біля великих подойм спец. рибозплідників для вирощування цінної промислової риби. Основними об'єктами промислу на цих водоймах є лящ, судак, сазан, сом, білий і пістрявий товстолоб, плітка, густера та ін. риба. Загальний вилов риби з таких водойм займає друге місце після ставкових г-в і становить 150—160 тис. ц у рік. Озерне рибне господарство базується в основному на волоських і придунських озерах. Комплекс рибоводно-меліоративних робіт на цих озерах, а також об'єкти промислу подібні до тих робіт, що ведуться на дніпровських та ін. водоймах. Річкове рибне господарство у республіці менш розвинуте, оскільки основні рибпромислові річки зарегульовані. Значного розвитку набуває рибництво у системі Міністерства сільськогосподарського УРСР (створені рибоводно-меліоративні станції та багато нових рибозплідників). Наукові питання розвитку рибництва на Україні розробляє і координує *Рибного господарства український науково-дослідний інститут*, а також його відділення та ін.

Лит.: Інтенсивне рибництво. К., 1979; Привезенцев Ю. А., Анисимова И. М., Тарасов Е. А. Прудовое рыбоводство. М., 1980.

П. Т. Галасун.

Бджільництво. Галузь сільського господарства; розведення бджіл для одержання меду, воску, прополісу, маточного молочка, бджоляної отрути, квіткового пилку та ін. Як основні запилювачі ентомофілних рослин бджоли значно підвищують врожай плодових, ягідних, кормових, зернових, олійних та ін. культур. За десяти п'ятирічку (1976—1980) колгоспами, радгоспами та ін. державними г-вами УРСР одержано 34,9 тис. т товарного меду. В республіці щорічно одержують в середньому по 600 т воску, який іде в основному на виготовлення штучної вошини. Крім того, з воскової сировини виробляють 160 т пресового воску, необхідного для виготовлення товарів широкого вжитку тощо. Передові господарства республіки щорічно беруть високі медозбори і ефективно використовують бджіл на запиленні с.-г. культур. Так, в колгоспі ім. Леніна Артемівського р-ну Донец. області зібрано у 1982 по 64,8 кг товарного меду на бджолосім'ю, в колгоспі «Дніпро» на Черкащині — по 54,6 кг, радгоспі ім. Г. К. Орджонікідзе Слов'янського р-ну Донец. області — по 66 кг.

В республіці планово здійснюється спеціалізація бджільництва. Організовано 59 бджолопідприємств і великих ферм, де сконцентровано понад 80 тис. бджолосім'ей. Бджолопідприємства виробляють мед, віск, *пакети бджіл*, виводять бджоломаток, одержують квітковий пилок, прополіс, маточне молочко, розфасовують мед. Серед найбільших бджолопідприємств — Славутське Хмельн. області, що має 3100 бджолосім'ей, Віньковецьке, Ізяславське, Красилівське цієї ж області — понад 2500, Гадяцьке Полтав. області. За замкнутим циклом працюють Барський і Немирівський Вінн. області бджолокомплекси.

Разом з організацією бджолопідприємств та ферм перебувало в восковошинне виробництво. Зокрема, Гадяцький восковошинний завод Полтав. області обслуговує майже всі області України. Тут організовано стерилізацію воску і воскосировини при виготовленні вошини та пресового воску, розфасовку, пакування вошини і відвантаження її споживачам. На заводі працюють чехи: по виготовленню білкової пасти для бджіл, деревообробний і пасічний інвентар. Побудовано виробничі бази

у Вінниці, Дніпропетровську і Львові для обслуговування пасічників цих областей і регіонів.

На Україні племінну роботу в бджільництві проводять бджолорозплідники, які щорічно виводять понад 20 тис. високопродуктивних бджоломаток карпатських, українських і польських бджіл та їх помісей. Крім того, діють районні племінні пасіки, які щорічно виводять понад 140 тис. маток для використання їх на товарних пасіках колгоспів та радгоспів і присадибних пасіках. Україна — одна з перших республік в СРСР, що почала застосовувати і розвивати пакетне бджільництво (відводок бджіл, сформований у спец. фанерному ящику для перевезення у віддалені пасіки країни на медозбір і запилення с.-г. рослин). В республіці щорічно реалізується понад 50 тис. бджолопакетів та бджолосім'ей. В м. Цюрупинську Херсон. обл. у 1981 введено в дію Республіканське бджолорозплідницьке г-во, де при повному освоєнні потужності буде виробляється до 100 тис. бджоломаток і 50 тис. пакетів бджіл карпатської породи на рік. В Українській РСР проводяться породні районування бджіл, встановлено зони чистопородного розведення, в які не дозволяється завозити бджіл ін. порід. Районовано 3 аборигенні породи бджіл: карпатську — в зоні Карпат, українську степову — в Кіровоград. області і середньоросійську (польську) — у північних р-нах Ровен. і Житом. областей. Ці породи бджіл, а також сіра гірська кавказька затверджені для помісного розведення в усіх зонах республіки, крім зони чистопородного розведення.

На Україні бджільництво має запилювально-медозбірний напрям. Щорічно бджолами запилюється до 3 млн. га ентомофілних рослин, що дає на 0,4—0,5 млрд. крб. додаткового врожаю, особливі грецькі, сонячніку, багаторічних трав. Для цього користуються кочівлею бджіл до медоносів, впроваджуються кочові павільйони на 25—40 бджолосім'ей і платформи.

Бджільництво в УРСР розвивається в напрямі концентрації і спеціалізації. На кінець одинадцятої п'ятирічки (1981—85) передбачено організувати понад 100 бджолопідприємств та ферм, де буде сконцентровано виробництво основної кількості меду.

Н.-д. роботу з бджільництва проводить Українська дослідна станція бджільництва ім. П. І. Прокопівця (м. Гадяч Полтав. обл.).

Лит.: Бабич І. А., Мегедь О. Г. Бджільництво. К., 1973; Нуджин А. С., Виноградов В. П. Основы пчеловодства. М., 1975.

О. М. Бага.

Шовківництво. Галузь сільського господарства; розведення одомашнених шовкопрядів для одержання шовковичних коконів, з яких виробляють натуральний шовк. На Україні практичне значення для одержання шовкової сировини має шовковичний шовкопряд, якого виготовляють тільки листям шовковиці. До виробничих процесів у шовківництві належать: тутівництво — вирощування сіянців і кормових насаджень шовковиці; інкубація *грені* — оживлення яєць шовкопрядів; вигодівля гусениць; племінна справа — поліпшення та розмноження порід і гібридів шовкопрядів; *греніж* — виробництво грені; первинна обробка коконів — моріння і сушіння.

На Україні шовківництво почало займатися у 18—19 ст. На 1983 кокони шовковичних шовкопрядів вирощували 2,2 тис. колгоспів і радгоспів 16 областей, було вироблено майже 13 тис. ц шовкової сировини. Розвинуто шовківництво на

Пд. республіки — в Запоріж., Дніпроп., Микол. і Одес. областях. Вирощування гусені шовкопрядів пов'язане з великою трудомісткістю, тому що більшість виробничих процесів у шовківництві виконується ще вручну. Значну кількість коконів вирощує населення в особистих господарствах, що економічно вигідно як для держави, так і для населення.

В Українській РСР створено 41 спеціалізований по шовківництву радгосп і розсадник. Тепер одне спеціалізоване господарство виробляє в середньому за рік понад 40 ц коконів, що в 10 разів більше, ніж виробляють неспеціалізовані колгоспи і радгоспи. Врожайність коконів у спецгоспах у 2,5 раза вища, ніж у неспеціалізованих г-вах, а собівартість продукції і затрати праці на її виробництво відповідно у 1,9 і 3,7 раза нижчі. Такі спеціалізовані г-ва як Шотівський і Великолететський шовківничі розсадники Херсон. області та Барішівський плодово-шовківничий розсадник Київ. області у 1982 продали державі понад 100 ц шовкової сировини коконий. Середній вихід коконів у цих г-вах становив 50—65 кг з однієї облікової короби гусені. Організаційну роботу в шовківництві здійснюють 48 баз первинної обробки коконів (міжрайонних коконосушарок) через мережу агроділниць. Вони забезпечують агротех. обслуговування колгоспів, радгоспів і населення, що займаються шовківництвом, проводять інкубацію грені і реалізацію гусениць, заготовлю та первинну обробку шовкової сировини. Грену шовкопрядів виробляють 4 гренажні заводи — 1400—1500 кг на рік, що повністю забезпечує потребу колгоспів і радгоспів.

Для промислової відгодівлі використовують грену тільки гібридів першого покоління, одержаних від схрещування районваних у республіці порід: Білококонна 1 з Білококонною 2, Українська фібройна з Українською новою, Українська фібройна з Скороспілою 2 та ін.

Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС по подальшому розвитку шовківництва в республіці вживаються заходи щодо збільшення виробництва шовкової сировини: зміцнюється кормова база — закладаються нові плантації шовковиці, збільшуються листова продуктивність існуючих насаджень, підвищуються вихід та якість коконів, впроваджується спеціалізація галузі. З цієї метою розширюються наукові дослідження по створенню високопродуктивних порід шовкопрядів і сортів шовковиці, засобів комплексної механізації в шовківництві, розробляється і впроваджується виробництво шовкової сировини на промисловій основі. Н.-д. роботу в шовківництві проводить Українська дослідна станція шовківництва (м. Мерефа Харків. області). *Лит.: Шовківництво. К., 1972; Довідник по шовківництву. К., 1974; Учебная книга шелководы. М., 1981.*

І. І. Сергієнко.

Звірівництво. На Україні кліткове звірівництво почало в основному розвиватися з 50-х рр. 20 ст. У колгоспах, радгоспах, орг-ціях споживчої кооперації створювалися ферми для розведення нутрій, а починаючи з 1957 стали завозити сріблясто-чорну лисицю, блакитного песця і норку. У 1960 основне стадо хутрових звірів становило 16,6 тис. голів, а виробництво хутра налічувало кілька десятків тисяч шкурок. Звірівництво стало важливою галуззю тваринництва України. В загальному обсязі закупівель хутра на кліткове звірівництво (1983) припадає 99,1 %. Виробн. кліткового хутра (хутра звірів кліткового утримання) базується на пром. основі і зосереджене на великих

спеціалізованих господарствах, що налічують понад 300 тис. голів основного стада.

Плановим виробництвом хутра в республіці (у 20 областях) займаються 21 спеціалізоване звірогосподарство споживчої кооперації і 6 радгоспів. Найбільше маточне поголів'я має норка — 95,7 % від усіх ін. хутрових звірів. Норок розводять у 21 спеціалізованому звірогосподарстві і 6 радгоспах, песців — у 5 г-вах, лисиць — у 3 г-вах і 2 радгоспах. З 1966 поширилося розведення кольорових норок, які мають бежеве, сріблясто-блакитне, сапфірове, паломінове, топазове, пастельне, перлине, чорне, біле та ін. забарвлення. Кольорові норки становлять 60 % до загального обсягу виробництва їх шкур.

Широкого розвитку в республіці набуло розведення нутрії, для чого були створені колективні, держ. і кооперат. ферми. Ця галузь звіривництва найбільше перспективна, тому що нутрії живляться в основному кормами рослинного походження, стійкі проти захворювань, дають великий приплід (10—12 малят на рік), цінну шкуру і дієтичне м'ясо. У 1983 закуплено до 385 тис. шкур цього цінного звіра. За роки розвитку звіривництва створено високоефективні племінні стада хутрових звірів, молодняк яких використовується для племінних цілей не лише на Україні, але й в ін. республіках. У 1980 на ВДНГ СРСР відбувся всесоюзний огляд племінних норок, на якому норки сріблясто-блакитні і соколотпастель (забарвлення шкур — топаз) Вінницького звірогосподарства і Дністровського радгоспу визнані чемпіонами. Багато ін. хутрових звірів різних порід і породних груп одержали дипломи. Великим успіхом звіроводів і спеціалістів Сокальського звіроплемгоспу Львів. області є освоєння методів розведення у неволі червоної лисиці «вогнівки», яка має дуже красиве хутро, що користується великим попитом. Багато праці вкрито у розведенні «дикої» норки (так названа за схожість забарвленням з дикою норкою, що живе в природних умовах). Розводять її в Одес. і Переяслав-Хмельницькому звірогосподарствах. Шкурки цієї норки великі за розміром, в 1980 дістали найвищу оцінку на міжнародному аукціоні в Ленінграді. В 1983 в середньому по республіці одержано від кожної самки норки по 4,68 малят, песця — 7,22, лисиці — 4,36, а в передових звірогосподарствах майстри-звіроводи одержують по 5—6 малят норки. Високі показники по виробництву кліткового хутра одержують звіроводи Цуманського, Сокальського звіроплемгоспів, Павлівського, Дубнівського, Переяслав-Хмельницького звірогосподарств, Петрівського і Дністровського радгоспів.

Наукові дослідження з питань звіривництва проводять Українське відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту мисливського господарства і звіривництва (м. Черкаси).

Лит.: Зайцев О. Г. Звіривництво, К., 1976; Миров В. В., Калмыков К. В., Зайцев О. Г. Довідник кролівника і звіровода, К., 1980; Пушное звероводство и кролиководство, М., 1982.

Л. М. Фролова.
Кролівництво. Галузь тваринництва, що вирощує кролів і постачає м'ясо для харчування населення, шкурки і пух для легкої пром-сті. М'ясо кролів за поживними та смаковими якостями не поступається курячому. З кролячих шкур виробляють хутро та галантереїні вироби. Кролячий пух є цінною сировиною для виготовлення легкого теплового одягу. З відходів забою кролів виробляють клей, альбумін (прости білки) тощо. Кролів використовують як лабораторних тварин, а також для виготовлення вакцин і сироваток. Кролі характеризуються скороспіллістю,

високою плодючістю (7—9 і більше кролят в окролі) і коротким періодом су-крієльності (в середньому до 30 днів). Вони здатні розмножуватися протягом року, мають високу енергію росту і потребують порівняно з ін. видами тварин менше кормів на одиницю приросту живої маси. За одержуваною продукцією в кролівництві виділено три основні виробничі напрями: м'ясо-шкурковий, шкурково-м'ясний і пуховий. В господарствах громадського сектора поширені в основному м'ясо-шкурковий напрям. Інші напрями притаманні кролівництву в особистих підсобних господарствах населення. Відомо понад 60 порід кролів. На Україні найбільшого поширення набули породи — сірий велетен, радянська шиншила, білий велетен, сріблястий, віденський блакитний, російський горностаєвий, білий пуховий та ін. (див. окремі статті про породи в алфавітних томах УРЕ). Породи кролів за їх розмірами поділяють на великі, середні і дрібні, за довжиною волоссяного покриву — на нормальнотерстх, короткошерстх та довгошерстх. Чисельність поголів'я кролів у республіці в 1982 становила 12,1 млн. Основна кількість їх поки що зосереджена в особистих підсобних господарствах населення. Найбільше поголів'я кролів по всіх категоріях господарств — в зонах Лісостепу — 45,7 %, Степу — 37,6 %, менше — на Поліссі — 14,9 % і в Карпатах — 1,8 %. Особливо розвинене кролівництво в колгоспах і радгоспах Крим. області. На початок 1982 тут було 472,6 тис. кролів, що становило майже 46 % від загальної кількості їх в господарствах громадського сектора республіки. З розвитком галузі кролівництва зросла її роль у забезпеченні населення м'ясом, а пром-сть — сировиною. Виробництво кролятини в забійній масі по всіх категоріях господарств збільшилось з 40 тис. тонн в 1970 до 66,8 тис. тонн у 1981, або майже в 1,7 раза, а в розрахунок на душу населення — з 0,8 до 1,3 кг. Кількість кролятини в структурі виробництва м'яса становить майже 2 %.

Для товарних кролівницьких ферм м'ясошкуркового напрямку рекомендовані ферми на 600—7500 кролематок основного стада, а м'ясо-пухового — на 600—4800 голів. На невеликих фермах застосовують в основному зовнішньокліткову систему утримання кролів, а на великих — шедову (кілька рядів кліток під дахом) і в закритих приміщеннях.

На кролівницьких фермах радгоспів «Феодосійський», «Авангард» і колгоспу «Україна» Крим. області поголів'я кроле-

маток основного стада доведено до 3 тис. в кожному, а виробн. кролятини до 220 т на рік. У колгоспі «Дніпро» Кам'янського р-ну Черкас. області утримують 1200 кролематок порід радянська шиншила, білий та сірий велетен. Щороку з розрахунку на одну самку тут вирощують по 24 голви молодняка. Кращі працівники кролеферм протягом року здають до 67 ц кролятини. Великі механізовані ферми обладнуються цехами для забою кролів, первинної обробки шкур та ін. Н.-д. роботу з кролівництва веде і координує Тваринництво Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут, проводять відповідні кафедри с.-г. ін-тів, дослідні станції та ін. Л. до розділу Сільське господарство див. на окремому арк., с. 176—177.

Лит.: Миров В. В. Кролівництво, К., 1981; Пушное звероводство и кролиководство, М., 1982; Білий Л. А. Кролівництво, К., 1983; М. П. Коржинський.

Лісове господарство

Лісове господарство — галузь суспільного виробництва, що займається вивченням, обліком, вирощуванням і охороною лісів, підвищенням їх продуктивності, а також організацією, впорядкуванням і використанням лісових ресурсів. Лісове господарство відзначається дуже тривалим циклом виробничого процесу (50—100 років і більше), сезонністю робіт, потребою у великих територіях, різноманітну продукцією та ін. Гол. завданням соціалістич. лісового г-на є лісорозведення та лісовідновлення, організація раціонального використання лісових ресурсів для задоволення потреб нар. г-ва в деревині та ін. лісовій продукції (живиця, плоди, соки тощо) і збереження лісів як найважливішого компонента біосфери в інтересах людства. Важливе значення в лісовому г-ві має переробка лісових відходів і малоцінної деревини, прижиттєве використання *деревостанів*, охорона й відтворення мислив. фауни. Способи ведення лісового господарства змінювалися залежно від суспільно-економ. умов. В дореволюц. Росії, у т. ч. на Україні, зокрема в її центральних і західних районах, площа лісів з 1814 по 1914 в результаті хижацької експлуатації зменшилась на 30,5 %. В результаті — посилювалися поєні, *ерозія ґрунтів*, обміління рік і діяння суховіїв, що згубно позначалося на врожайності с.-г. культур. В умовах соціалістич. суспільства інтенсивне використання лісових багатств поєднується з їхнім збережен-

Таблиця 1. Динаміка лісистої УРСР (%)

Область	1946 р.	1966 р.	1983 р.	Область	1946 р.	1966 р.	1983 р.
Вінницька	10,0	11,2	11,4	Миколаївська	0,8	1,9	1,6
Волинська	17,2	28,0	29,2	Одеська	2,4	3,7	3,8
Ворошиловградська	5,2	6,4	8,6	Полтавська	5,0	6,4	7,4
Дніпропетровська	1,9	2,4	3,0	Ровенська	28,5	32,4	36,1
Донецька	2,8	4,2	4,8	Сумська	13,6	14,7	16,0
Житомирська	24,1	29,2	31,7	Тернопільська	11,2	11,2	12,6
Закарпатська	—	46,6	48,9	Харківська	8,9	10,3	10,4
Запорізька	1,3	1,8	1,2	Херсонська	1,6	2,0	3,1
Івано-Франківська	35,8	33,8	39,6	Хмельницька	10,8	10,8	11,6
Київська	14,3	18,4	20,1	Черкаська	—	12,4	13,7
Кіровоградська	4,6	4,8	4,1	Чернівецька	25,8	26,2	28,8
Кримська	—	9,8	9,8	Чернігівська	15,1	16,6	18,0
Львівська	24,9	24,8	25,5	По УРСР	10,6	12,9	13,9

вям, поліпшенням та відновленням. Екон. основою соціалістич. лісового г-ва є суспільна власність на ліси. Принципи і осн. положення лісового г-ва було визначено в перших рад. декретах, підписаних В. І. Леніним, зокрема в основному законі «Про ліси», прийнятому ВУЦВК 27.V 1918, та в «Законі про ліси УРСР», затвердженому 4-ю сесією ВУЦВК 3.XI 1923. За Рад. влади лісове господарство УРСР перетворено на високорозвинуту галузь нар. г-ва. Проведено велику роботу щодо відновлення розладнаних і зне-

стиглих і перестійних насаджень — 0,2. В середньому на душу населення в СРСР припадає 3,3 га вкритої лісом площі і 367 м³ запасу деревини, а на Україні — відповідно 0,17 га і 20 м³.

За народногосп. значенням державний лісовий фонд УРСР поділяється на дві групи. Ліси першої групи займають 3367,0 тис. га. До них належать: зелені зони навколо міст і промислових центрів (46,7 %); захисні смуги вздовж річок, навколо озер та ін. водойм (9,1 %); поєзасисні і ґрунтозахисні ліси (28,3 %); захисні смуги вздовж залізниць і шосейних шляхів (6,8 %); курортні ліси; держ. заповідники та деякі ін. Проведення комплексу лісогосп. заходів спрямовано на посилення захисних, водохоронних, сан.-гігієнічних та ін. корисних властивостей лісу. Заготівля деревини в лісах цієї групи, хоч і має велике економічне значення, відступає на другий план: деревину одержують тут гол. чином при проведенні лісогосп. заходів: рубок догляду, санітарних і лісовідновних рубок.

Ліси другої групи займають 3722,0 тис. га, ростуть у районах недостатньої або середньої лісистості, густо населених, з розвинутою промисловістю і с. г., де велика потреба в деревині. В цих лісах відповідно до їх значення і стану обмежують обсяг рубок; віднесення лісів до другої групи є запобіганням виснаженню лісових ресурсів. Лісогосп. виробництво тут ведеться в напрямі комплексного використання всіх лісових багатств і розширення їх відтворення. Головна увага приділяється інтенсифікації лісового г-ва, основу якої становлять штучне лісовідновлення, проведення рубок догляду, меліорація лісових площ та ін. способи підвищення родючості лісових ґрунтів. В експлуатаційному відношенні ліси цієї групи є осн. джерелом ресурсів деревини в республіці. Тут провадяться всі види рубок лісу, включаючи й головні. Однак обсяг головного користування обмежується й регламентується розрахунковою лісооскорою, яка не повинна перевищувати середньорічного приросту в кожному з виділених г-в. В лісовому господарстві велике значення має породний склад лісів. Він визначає шляхи

використання деревини і помітно впливає на темпи розвитку тих чи ін. деревообробних і деревопереробних підприємств. Звичайно, в міру розвитку тех. прогресу значення деревної породи як пром. сировини поступово зменшується. І все ж значення деревини буде зберігатись і надалі, матиме свій вагомий вплив на спеціалізацію деревообробної та целюлозно-паперової промисловості (див. у цьому томі підрозділ Лісова, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість).

На Україні досить різноманітний породний склад лісів. Тут росте понад 25 листяних і хвойних порід, з яких найбільш поширені сосна і смерека з групи хвойних; дуб, бук, граб, береза і вільха — з листяних. Насадження з переважанням названих порід займають 93 % вкритої лісом площі (див. в цьому томі підрозділ Лісові ресурси). Зростає площа насаджень швидкозростаючих і технічно цінних деревних порід.

Одним з найважливіших показників лісового фонду є структура насаджень за віком. Вона дає уявлення про площу лісів у межах груп віку і про запаси деревини, що можуть бути використані як у поточному, так і в майбутніх десятиріччях. На 1.I 1983 у лісах держ. значення УРСР питома вага молодяків досягала 45,4 %, насаджень середнього віку — 37,7, достигаючих — 10,1 і стиглих насаджень — лише 6,8 % вкритої лісом площі (див. картосхему).

Зростання питомої ваги молодяків і особливо хвойних пояснюється проведенням величезного обсягу лісовідновлювальних робіт. У перспективі структура лісів за віком має поступово поліпшуватись, що обумовить збільшення середнього віку лісів і обсягу лісокористування.

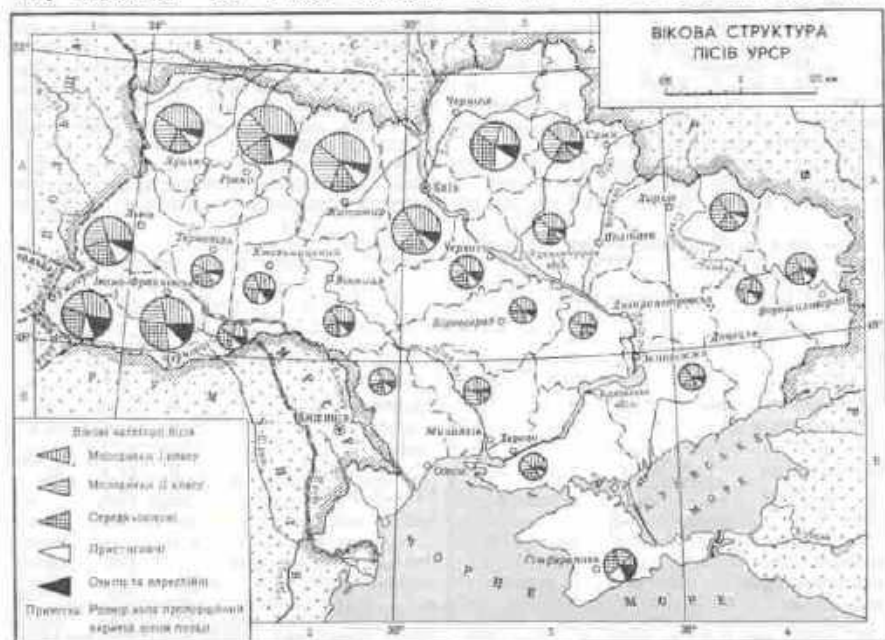
Ліси України відзначаються високою продуктивністю, яка за період з 1956 помітно збільшилась: середній приріст на 1 га вкритої лісом площі зріс на 34,2 %, а запас лісооскорою — на 33,3 %. Переважна частина лісів УРСР відноситься до високих класів *бонітету лісу* і груп повноти. Для підвищення продуктивності і якості вирощування лісів в республіці створено велике лісорозсадницьке господарство, багато зроблено для розвитку лісового насадництва і створення постійної лісооскорою бази на селекційно-генетичній основі. В лісах державного значення налічується бл. 800 га насадницьких плантацій сосни, дуба та ін. порід для вирощування елітного насадництва. Співдружність лісогосп. науки з виробництвом забезпечила розробку більш досконалих прийомів агротехніки, створення біологічно стійких *лісових культур*. Найбільша увага при створенні нових лісів приділяється таким цінним породам, як сосна, дуб, смерека. Помітно збільшується питома вага швидкозростаючих, технічно цінних та горіхоплідних культур.

За роки Рад. влади в УРСР посіяно і посаджено 5,3 млн. га лісу і захисних лісонасаджень, в т. ч. за післявоєнний період — 4,3 млн. га, зокрема на Пд. Україні створено понад 120 тис. га лісових смуг, які в комплексі з агротех. заходами є ефективним засобом захисту полів від ерозії, сухості, *підвох буре*. Великих обсягів набуло в цей час заліснення непридатних земель — 1,4 млн. га, в т. ч. по ярах, балках і на пісках понад 400 тис. га. Завдяки великим обсягам лісовідновлення, лісорозведення і впровадження системи лісогосп. заходів, спрямованих на збереження і раціональне використання лісових ресурсів, площа лісів УРСР за післявоєн. період збільшилась на 24 % і становить (1983) 8,4 млн. га

Таблиця 2. Розподіл лісового фонду УРСР за формою користування (на 1.I 1983)

Форма користування	Загальна площа, тис. га	Вкрита лісом площа, тис. га	Загальні запаси деревини, млн. м ³
Ліси, що перебувають у віданні М-на лісового г-ва УРСР і М-на лісової та деревообробної пром-сті УРСР	7089,0	6121,7	996,21
Колгоспні ліси	1874,8	1694,6	149,95
Ліси, що перебувають у віданні ін. міністерств	722,4	612,6	60,63
Разом	9686,2	8428,9	1206,79

цінних лісів і створення лісових масивів. Зросли темпи збільшення лісового фонду УРСР в післявоєнний період: 1946 — 8,2 млн. га; 1956 — 9,5; 1966 — 9,8 (120 %); 1976 — 10 млн. га (122 %). Об'єктом ведення галузі є лісовий фонд. Заг. площа лісового фонду республіки на 1.I 1983 становила 9,7 млн. га, у т. ч. вкрита лісом — 8,4 млн. га, запас деревини — понад 1,2 млрд. м³ (табл. 2). За площею лісів і запасами деревини Україна належить до малолісних і лісодефіцитних районів СРСР. Порівняно з відповідними показниками лісового фонду Рад. Союзу на Україну припадає (в процентах): заг. площі лісового фонду — 0,8, вкритої лісом площі — 1,0, заг. запасу деревини — 0,9, запасу деревини

з запасом деревини понад 1 млрд. м³. Лісистість території УРСР за цей період підвищилась з 10,6 до 13,9 % (табл. 1), зроста водоохоронна і захисна роль лісів. Площа високопродуктивних насаджень хвойних і твердолистяних порід у лісах держ. значення за 1964 — 84 збільшилась на 23 %, її питома вага досягає 78,1 %. Таким чином, половина усіх лісів УРСР створена штучно, зусиллями лісівників. В республіці давно ліквідовано розрив між вирубукою лісу і його відновленням, щорічно ліси створюються на площі, яка в 2,5 раза перевищує розміри вирубки. Розширення площ посадок лісу відбувається переважно за рахунок заліснення непридатних для с. г. земель. Метою лісов. г-ва стало не тільки максимально можливе забезпечення УРСР деревиною та ін. продукцією лісу, але й ефективне використання насаджень для боротьби з ерозією ґрунтів, захисту врожаю, охорони рік і водойм. Докорінно поліпшилась охорона лісів від пожеж, захист лісостанів від шкідників і хвороб. На значних площах здійснюються роботи щодо реконструкції малоцінних лісостанів, відновлення *дібров*. В лісовому г-ві значного розвитку набуло пром. виробництво. Протягом останніх 20 років з лісів держлісфонду нар. господарству республіки поставлялось понад 13 млн. м³ деревини щорічно, в т. ч. 8 млн. м³ ділової деревини. При цьому вихід ділової деревини і кондиційної лісової сировини від рубок головного користування за останні роки становив 94—95 % і досяг найвищого рівня в СРСР. Непорушне правило сучасного лісокористування в УРСР полягає в тому, що обсяг головних рубок лісу не перевищує розрахункових норм. Інтенсивне використання лісових багатств поєднується з їх збереженням, поліпшенням та відновленням. Важливим джерелом деревини є також рубки догляду і санітарні рубки. На них у 1960 — 80 припадало пересічно близько 30 % загального обсягу лісозаготівель, а в 1984 їх питома вага виросла до 56 %. Рік у рік значно збільшується використання відходів лісозаготівель як сировини для виробництва різноманітної продукції. За ці ж 20 років переробка від-

ходів у *лісгоспзагах* збільшилась в 17 разів і досягає 3 млн. м³. В широких масштабах впроваджується безвідходне виробництво. Так, на підприємствах лісового господарства Волині вперше в СРСР почали переробляти і використовувати на різні виробы всю органіч. масу дерева — від коріння до верхини. Навіть деревна зелень використовується на виробництво кормових продуктів, косметичних і лікарських препаратів.

На зміну ручним знаряддям в лісове г-во прийшла сучасна техніка — досконалі *лісові машини*, механізми, обладнання. Широке застосування мають електромашини, бензопили, сучкорізки, трелювальні машини, а в останні роки — звалювально-трелювальні, звалювально-пакетуючі машини. Тепер звалювання лісу механізоване на 95 %, навантаження деревини на лісосіках — 91 %, на нижніх складах — 96 %. Споруджено тисячі км лісовозних доріг. За 1961—80 побудовано 180 цехів для переробки низькоякісної деревини і відходів, 67 механізованих лісових складів. Багато уваги приділяється розвитку побічного користування, мисливського господарства, підвищенню екон. ефективності виробництва в цілому. Великим досягненням лісгосп. науки і виробництва є розв'язання такої складної проблеми, як заліснення Нижньодніпровських пісків, що протягом століть щорічно засипали близько 900 га родючих земель Пд. України. Розв'язання цієї проблеми рад. лісівниками дало змогу припинити згубну дію вітрів і створити 80 тис. га соснових насаджень, які, крім захисних функцій, дають значну кількість деревини від проведення рубок догляду. Великих успіхів досягнуто у закріпленні та залісненні ярів. У 1958 в районі Канівських яружно-балкових дислокацій створено першу в СРСР гідролісомеліоративну станцію. За роки своєї діяльності Канівська ГЛМС закріпила понад 1,7 тис. га діючих ярів, провела терасування схилів на площі понад 1,5 тис. га і створила протиерозійні лісові насадження на площі 8 тис. га. В результаті збережено від

розмиву майже 11 тис. га с.-г. угідь. На Україні діють також *станції аеролісомеліоративні дослідні*, *станції гідролісомеліоративні*, *станції дослідно-меліоративні*, *станції лісомеліоративні*. За Рад. влади докорінно змінився ландшафт навколо наших міст і робітничих селищ. Загальна площа лісів зелених зон тепер дорівнює 1,6 млн. га. За останні 20 років (1964—84) в зелених зонах посаджено понад 250 тис. га нових лісів. Успішно розв'язана проблема заліснення вирубів в Карпатах, а також схилів Кримських гір, що дозволило значно підвищити лісистість і поліпшити водний режим цих районів.

Розширення площі лісів на Україні є ефективним засобом у боротьбі за підвищення врожайності с.-г. культур, родючості ґрунту, збереження вологи, регулювання стоку вод, локалізації дії чорних бур і ураганів. Керівництво лісовим г-вом здійснює М-во лісового господарства УРСР. Дальший розвиток лісового г-ва здійснюється на основі підвищення рівня технічного оснащення і хімізації, повнішого використання лісових ресурсів і земель лісового фонду, підвищення продуктивності й поліпшення якісного складу лісів, розширення робіт по догляду за лісом, посилення охорони лісів від хвороб, шкідників і пожеж.

Наук. питання та осн. напрями розвитку лісового господарства у республіці розробляють *Лісового господарства і аеролісомеліоративні науково-дослідні інститути* ім. Г. М. Висоцького в Харкові, його Карпатський філіал, 12 дослідних станцій, Рада по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР, кафедри Української с.-г. академії, Львівського лісотехнічного ін-ту та ін. установи.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25; Генсірук С. А., Бондар В. С. Лісові ресурси України, їх охорона і використання. К., 1973; Генсірук С. А. Леса України. М., 1975; Воронин І. В., Васильєв П. В., Судачков Е. Я. Экономика лесного хозяйства СССР. М., 1978.

С. А. Генсірук,
Л. Я. Гайдарова.

БУДІВНИЦТВО

На території сучасної України будівельна діяльність людини відома з періоду пізнього *палеоліту*, про що, зокрема, свідчать залишки жител *Мізинської стоянки* (близько 15 тисяч років тому), знайдені на Чернігівщині, та *Межирицької стоянки* на Черкащині. Починаючи з 4—3-го тис. до н. е. (період *трипільської культури*) на Правобережжі й частково на Лівобережжі Дніпра будували житлові будівлі значної площі, глинобитні й кам'яні мурі (*Михайлівське поселення* на Херсонщині). Скіфські племена в I-му тис. до н. е. зводили оборонні, госп. та поховальні споруди. В 7—6 ст. до н. е. на пд. землях сучасної території України греками було засновано античні міста і поселення з кам'яними оборон. та громад. спорудами, житл. будинками (поселення на о. *Березань*, міста *Тира*, *Ольвія*, *Пантикапей* та ін.). У сх. слов'ян на поч. н. е. було поширене дерев'яне буд-во. З деревини зводили житл. і госп. будівлі, культові й оборонні споруди. В 10—12 ст., за часів Київ. Русі, будували оборонні укріплення з могутніми валами й проїзнями баштами (в Києві, Белгороді та ін. містах, на річках Стугні, Сулі,

Росі тощо). Розвивалось монументальне кам'яне буд-во (*Десятинна церква*, *Софійський собор* у Києві, *Спаский собор* у Чернігові та ін.), характерною стає мішана кладка (цегла — камінь). Будуються й інші великі споруди — наплавний міст через Дніпро (1115), підпірна кам'яна стіна під стінами Михайлівського собору *Видубицького монастиря* (1199—1200). Поряд з традиціями слов'янського буд-ва давньорус. будівничі творчо використовували досвід кам'яного буд-ва ін. країн, насамперед Візантії. У 14—16 ст. значну кількість кам'яних споруд різного призначення зведено у зв. районах сучасної території України — у Львові та інших містах. Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. з інтенсивним розширенням міст збільшуються масштаби буд-ва, вдосконалюється метод виконання буд. робіт, зростає виробництво буд. матеріалів, стають досконалішими принципи містобудування. Виникають нові міста — Миколаїв, Катеринослав (тепер Дніпропетровськ), Одеса та ін. З розвитком капіталізму розгортається пром. буд-во: металург. з-дів у Юзівці (тепер Донецьк), Маріуполі (те-

пер м. Жданов), Катеринославі та в ін. містах, вугільних (у Донбасі) й залізничних (у Північній Україні) шахт. У сер. 19 — на поч. 20 ст. розвивається залізнич. транспорт, будуються мости, споруди торг. призначення, банки, підприємства по переробці продукції с. г., зводяться багатоповерхові житлові (т. з. прибуткові) будинки тощо. Дедалі більше в буд-ві використовують метал (при зведенні багатоповерхових і висотних споруд), розвивається цементна пром-сть і поширюється застосування бетону і залізобетону. Запроваджуються буропідпривні і (в мостобудуванні) кесонні роботи, використовуються палі, було сконструйовано перші екскаватори і стрілові крани. Відкрились перші вищі навч. заклади (Харків. технологічний, 1885, і Київ. політех., 1898, інститути), де готували інженерів-будівельників і архітекторів. Проте, незважаючи на певні прогресивні тенденції, тех. рівень буд-ва на Україні, як і в усій дореволюц. Росії, був низьким. Буд-во вели приватні буд. орг-ції, що не мали, як правило, власної тех. бази. Осн. матеріалами у буд-ві залишались деревина і цегла. Буд. роботи мали сезон-

ний характер (квітень — листопад) і виконувалися переважно вручну. Якісний новий етап у розвитку буд-ва почався з встановленням Радянської влади. Організація його почала ґрунтуватися на соціалістичних принципах: держ. керівництві, плановому виділенні коштів, створенні відповідних органів управління. Вже 1919 Перший Всеукраїнський з'їзд будівельників прийняв постанову про організацію комітету будов. У складних умовах відсталого г-ва, успадкованого від дореволюц. Росії, й сильної розрухи, спричиненої 1-ю світовою і громадян. війнами, а також воєнною інтервенцією, на Україні почалась відбудова і реконструкція пром. підприємств, залізниць, житл. будинків, шкіл, ін. громад. споруд. У великих масштабах розгортається пром. буд-во. Важливі завдання перед будівельниками поставили XIV з'їзд ВКП(б) і IX з'їзд КП(б) України у зв'язку з індустріалізацією країни. В 1925 на базі окремих буд. трестів в УРСР створюються потужні підприємства, які вперше в республіці запровадили індустриальні методи виконання буд. робіт. Постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про поліпшення будівельної справи і про здешевлення будівництва» (1936) передбачалися розвиток підприємного способу буд. робіт, орг-ція нових постійно діючих підприємств трестів за галузями пром-сті, створення постійних кадрів будівельників, підвищення тех. озброєності буд. орг-цій і зниження собівартості буд.-монтажних робіт. Відповідно до рішень XVIII з'їзду ВКП(б) (1939) було вжито заходів щодо підвищення виробн. буд. машин, випуску буд. виробів і деталей заводського виготовлення, цементу та ін. матеріалів.

За роки передвоєнних і післявоєнних п'ятирічок будівництво в УРСР перетворилося на високорозвинуту галузь народного господарства з високomeханізованим монтажем будинків і споруд із збірних великорозмірних вузлів і

деталей з високим ступенем заводської готовності. На Україні було збудовано тисячі великих промислових підприємств, потужні електростанції, великі гідроенерговузли. Стали до ладу заводи-домобудівні комбінати, з-ди великопанельного домобудування, підприємства по виготовленню й монтажу повнозбірних виробничих корпусів, по виробництву буд. металоконструкцій, матеріалів тощо (див. у цьому томі підрозділ Промислове будівництво). Значних успіхів досягнуто у *транспортному будівництві*. В УРСР введено в експлуатацію (1982) 7,2 тис. км електрифікованих залізниць, 181 тис. км автомоб. шляхів з твердим покриттям. За післявоєнні роки збудовано нові порти в Одесі, Миколаєві та Іллічівську, створено поромну переправу Іллічівськ — Варна, споруджено нові аеропорти (Бориспільський поблизу Києва та інші), великопрогонові мости через Дніпро, десятки тисяч метрів причальних споруд, зокрема в Одесі, Миколаєві та Херсоні. Почали діяти метрополітени в Києві й Харкові, будуються метрополітен у Дніпропетровську. Об'єктами *гідромеліоративного будівництва* стали потужні зрошувальні та осушувальні системи, що дали змогу ввести в дію (1946—82) 2,34 млн. га зрошуваних і 2,96 млн. га осушених земель. Засновано нові міста та ін. населені пункти, у т. ч. Нову Каховку (Херсон. обл.), Северодонецьк (Ворошиловград. обл.), Світловодськ (Кіровоград. обл.), Новоолинськ (Волин. обл.), Придніпровськ (Дніпроп. обл.), Українськ (Донец. обл.). Значно розширились межі старих міст, що перетворилися на великі індустриальні й культурні центри. В республіці споруджено численні об'єкти житлового, адм. і культурно-побутового призначення, нові навчальні заклади і установи охорони здоров'я. Загальнодержавного значення набуло сільське будівництво (див. у цьому томі підрозділ Житлово-дильське будів-

ництво, Сільське будівництво). Понад 60 об'єктів, збудованих в УРСР, відзначено преміями, у т. ч. Держ. преміями СРСР (ландшафтна архітектура центру Донецька, 1977; піонертабір «Чайка» в Алупці, 1980; житл. р-н Перемога у Дніпропетровську, 1983), премією Ради Міністрів СРСР (Московський міст через Дніпро у Києві), Держ. преміями УРСР ім. Т. Г. Шевченка та ін. Поряд з інтенсивним буд-вом вдосконалюється буд. техніка, поліпшуються конструкційні матеріали і технології їхнього виробництва. Створено потужну пром-сть збірного залізобетону. Виробн. збірних залізобетонних конструкцій і виробів в УРСР досягло (1982) 19,8 млн. м³. Рік у рік зростають на Україні капітальні вкладення у буд-во (табл. 1) і обсяги буд.-монтажних робіт (табл. 2). Завершується комплексна механізація і запроваджується автоматизація буд-ва. Рівень комплексної механізації в республіці становив (1982): на земляних роботах — 98,5%, при монтажі бетонних і залізобетонних конструкцій — 97,5, виготовленні бетону — 87,4, буд. розчинів — 76,9, на бетонних і залізобетонних роботах — 93,5; рівень механізації на штукатурних роботах — 84,1, на малярних роботах — 83,8 %. На кін. 1982 в УРСР діяли 395 підприємств буд.-монтажних трестів і 3504 первинні держ. підприємств буд.-монтажні орг-ції, у т. ч. 1877 спеціалізованих. Осн. фонди держ. підприємств буд.-монтажних орг-цій становили 6822 млн. крб. В проектуванні об'єктів буд-ва на Україні беруть участь понад 300 союзних і респ. проектних ін-тів та спеціалізовані проектні установи. Для здійснення єдиної тех. політики в буд-ві 1958 створено Держ. комітет УРСР у справах буд-ва (Держбуд УРСР). Керують буд. організаціями республіки відповідні союзні, союзно-республіканські й республіканські м-ва, а також територіальні управління, комбінати, об'єднання та ін. організації, що входять до їхнього складу.

Проблеми буд-ва на Україні досліджують *Будівельного виробництва науково-дослідний інститут*, Будівельних матеріалів та виробів науково-дослідний інститут, *Будівельних конструкцій науково-дослідний інститут*. Значний обсяг н.д. робіт виконують Київ., Дніпроп., Одес. і Харків. інженерно-буд. ін-ти, Дніпроп. і Харків. ін-ти інженерів залізничного транспорту, Київ. і Харків. авторозробні ін-ти, ін. вузи, а також н.д. відділи проектних установ (див. також у цьому томі підрозділ Будівельні науки). Питання будівництва висвітлюються в науково-тех. журналах і збірниках «*Строительство и архитектура*», «*Промышленное строительство и инженерные сооружения*», «*Сільське будівництво*» та в ін. виданнях, що виходять на Україні. Популяризації та впровадженню передових методів буд-ва сприяє діяльність Укр. науково-тех. т-ва буд. індустрії (див. у цьому томі підрозділ Науково-технічне товариство).

Промислове будівництво

На Україні пром. буд-во розгорнулось у великих масштабах після схвалення (1920) 8-м Всеросійським з'їздом Рад і затвердження (1921) РНК плану ГОЕЛРО. Протягом 1918—28 в республіці було відбудовано і побудовано 600 великих пром. об'єктів: шахт, рудників, доменних печей тощо. У 1926 став до ладу перший турбогенератор Штерівської ДРЕС, 1927 почалось спорудження Дніпрогесу. Великого розвитку набуло пром. буд-во у період індустріалізації СРСР,

Таблиця 1. Капітальні вкладення в народне господарство УРСР (млн. крб., у порівнянних цінах)

Роки	Всього капітальних вкладень	В тому числі					
		промисловість	будівельна індустрія	сільське господарство (без лісового і заготінель)	транспорт і зв'язок	житлове будівництво	будівництво торговельних, комунальних підприємств та ін.
1918—28 (без 4-го кварталу 1928)	834	139	2	20	81	559	33
Перша п'ятирічка (1929—32 і 4-й квартал 1928)	1577	693	16	137	289	261	181
Друга п'ятирічка (1933—37)	3260	1370	21	355	575	419	520
Три з половиною роки третьої п'ятирічки (1938—1-е півріччя 1941)	2959	1043	41	293	447	484	651
З 1 липня 1941 до 1 січня 1946	2482	1117	71	142	381	492	279
Четверта п'ятирічка (1946—50)	9170	4031	268	935	889	1890	1157
П'ята п'ятирічка (1951—55)	14 838	6170	399	2304	1195	2903	1867
Шоста п'ятирічка (1956—60)	28 530	10 908	710	4495	2403	6475	3539
Сьома п'ятирічка (1961—65)	41 335	15 837	938	6985	4832	7074	5669
Восьма п'ятирічка (1966—70)	57 374	21 497	1542	10 454	6152	8713	9016
Дев'ята п'ятирічка (1971—75), у т. ч. 1975	78 518	28 989	2306	16 593	8740	10 896	10 994
Десята п'ятирічка (1976—80), у т. ч. 1980	17 479	6436	486	3871	1869	2394	2423
у т. ч. 1980	93 747	35 737	2698	20 140	10 524	12 262	12 386
1981	18 934	7366	589	4055	1967	2438	2519
1981	18 957	7397	552	4017	1839	2586	2566
1982	19 486	7731	596	4066	1831	2678	2584

зокрема у роки довоєнних п'ятирічок. Осн. індустріальні райони України — Донбас, Криворіжжя, Придніпров'я, Приазов'я — перетворилися за цей період на великі комплекси хім., металург., вугільної, машинобуд. та ін. галузей пром-сті. Протягом першої п'ятирічки (1928/29—32) було збудовано і введено в дію Харків. тракторний з-д, Дніпрогес, докорінно реконструйовано Горлівський машинобуд. з-д. Розгорнулося буд-во Харків. турбінного з-ду та ін. гігантів важкої індустрії. Дали першу плавку

стятинівський суперфосфатний, Горлівський азотно-туковий та ін. з-ди. У Донбасі стали до ладу 46 шахт заг. потужністю 28 млн. т вугілля на рік і розпочато буд-во ще 7 шахт річною потужністю 3,2 млн. т. У 1940 на Україні діяло 49 доменних і 135 мартенівських печей Донбасу, Криворіжжя і Придніпров'я, було побудовано перший в СРСР магістральний газопровід Дашава — Львів (протяжністю 70 км). До 1941 споруджено Дніпродзержинську, Криворізьку і Кураховську ДРЕС, київські ДРЕС-2, ТЕП-3, харківські ДРЕС-2 і ТЕП-4, Миколаївську ТЕП, Одеську ДРЕС, ін. потужні теплові електростанції. При буд-ві пром. об'єктів дедалі ширше запроваджувалися збірні залізобетонні конструкції. У 1936 вперше в СРСР із збірного залізобетону зведено будівлю (з 36-метровим прогоном і 50-тонними кранами) універсального прокатного стану Дніпровського металург. з-ду (Дніпродзержинськ). У передвоєнні роки розпочали діяльність великі буд. організації («Коксохіммонтаж», «Дніпробуд» тощо) з постійними кадрами робітників та інженерно-тех. працівників, значним парком буд. машин. У роки Великої Вітчизн. війни будівельники України брали участь у спорудженні пром. об'єктів у сх. р-нах СРСР. З визволенням укр. земель від нім.-фашист. загарбників у великих масштабах розгорнулося відбудовані роботи. За короткий час було введено в дію більшість зруйнованих шахт невеликої і серед. потужності у Донбасі, в 1944 почалась відбудова 220 осн. шахт республіки. Почали діяти 11 відбудованих печей на металург. з-дах Макіївки, Маріуполя, Костянтинівки. Відбудовувались повністю зруйновані Донбаська і Дніпровська енергосистеми. На кінець 1945 потужність машинобуд. з-дів УРСР становила вже 44 % довоєнної. У четвертій п'ятирічці (1946—50) було відбудовано і споруджено 23 доменні печі потужністю 8,3 млн. т чавуну на рік, 51 мартенівську піч річною потужністю 4,7 млн. т сталі, прокатні стани потужністю 4,4 млн. т прокату на рік. У короткий час відбудовано ждановський металург. з-д «Азовсталь» і з-д «Запоріжсталь», Дніпрогес, ін. пром. об'єкти. Відбудовано і споруджено 300 шахтних копів, введено в дію 700 підйомних, 600 вентиляторів і 300 комплекс. установок, прокладено 1,6 тис. км під'їзних залізниць, шахтних колій. Закладено великі буровугільні кар'єри, зокрема на нових родовищах у Кіровоград. області, розпочато буд-во шахт у західних обл. України. У 1948 почалась експлуатація найпотужнішого на той час в Радянському Союзі і Європі магістрального газопроводу Дашава — Київ.

За роки п'ятої п'ятирічки (1951—55) велике пром. буд-во розгорнулося у західних областях республіки. Було збудовано

ваго значну кількість пром. підприємств у Львові, Дрогобичі, Івано-Франківську, Луцьку, Чернівцях та ін. містах. Споруджено нові шахти, у т. ч. у Львівському Волинському вугільному басейні і Олександрійському буровугільному районі, та збагачувальні фабрики загальною річною потужністю 16,5 млн. т вугілля. До новобудов п'ятої п'ятирічки належать також Пд. гірничо-збагачувальний ком-

Зварювання нитки газопроводу Уренгой — Помари — Ужгород на території Ставищенського району Київської області, 1982.

бінат у Кривому Розі, нафтопереробні з-ди у Дрогобичі, Одесі, Херсоні, перша черга трубопрокатного цеху Нікопольського південнотрубного з-ду, ін. об'єкти. У шостій (1956—60) і сьомій (1961—65) п'ятирічках пром. буд-во республіки характеризується випрацюванням комплексної механізації та індустріальних методів виконання робіт, високими темпами буд-ва. Прискоренню цих темпів сприяла постановка ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшій індустріалізації, поліпшенню якості і зниженню вартості будівництва» (1955). На Україні було побудовано Каховську ГЕС, Миронівську, Слов'янську і Сімферопольську ТЕЦ, першу чергу Придніпровської, Ворошиловгр., Старобешівської і Добротворської ДРЕС, Дарницьку, Лисичанську і Одеську ТЕЦ. Створено єдину газотранспортну систему (протяжністю 7 тис. км), що з'єднала три нафтогазоносні р-ни республіки, прокладено 8,5 тис. км міських газових мереж. У 1959—65 в республіці стали до ладу бл. 900 великих пром. об'єктів, у т. ч. з-ди Дніпропетровський шинний, Черкаський і Чернігівський хім. волокна, друга черга Роздольського гірничохім. комбінату, Кременчуцька і Дніпродзержинська ГЕС, бл. 300 підприємств легкої і харч. пром-сті. За роки восьмої п'ятирічки (1966—70) було збудовано вже 2300 великих пром. об'єктів,

Капсульна насосна станція зрошувальної системи Дунай — Дністер. 1979.

Таблиця 2. Обсяг будівельно-монтажних робіт, виконаних в УРСР (млн. крб., у порівняльних цінах)

Роки	Обсяг буд.-монтажних робіт	В тому числі			
		держ. і кооп. підприємств і орг-цій	колгоспів	населення на буд-во власн. житл. будинків і квартир	
1918—28 (без 4-го кварталу 1928)	776	302	9	465	
Перша п'ятирічка (1929—32 і 4-й квартал 1928)	1399	1290	35	74	
Друга п'ятирічка (1933—37)	2739	2452	165	122	
Тра з подовиною роки третьої п'ятирічки (1938—1-е півріччя 1941)	2457	2061	191	205	
31 липня 1941 до 1 січня 1946	2009	1640	77	292	
Четверта п'ятирічка (1946—50)	6742	5403	444	895	
П'ята п'ятирічка (1951—55)	10 801	8502	1270	1029	
Шоста п'ятирічка (1956—60)	20 236	15 028	2661	2547	
Сьома п'ятирічка (1961—65)	26 941	20 670	3712	2559	
Восьма п'ятирічка (1966—70)	35 517	27 733	5490	2294	
Дев'ята п'ятирічка (1971—75), у т. ч. 1975	47 599	36 997	8016	2586	
Десята п'ятирічка (1976—80), у т. ч. 1980	10 296	7989	1709	598	
	49 468	38 601	8254	2613	
	9471	7431	1580	460	
	9482	7463	1499	520	
	9547	7531	1508	508	

12 доменних (у т. ч. 7 нових) та 17 мартенівських (у т. ч. 15 нових) печей. Споруджувались прокатні, у т. ч. трубопрокатні, стани, найпотужніший — на металург. заводі імені Ілліча (Маріуполь). У 1932 почали діяти Зувівська і Лисичанська ДРЕС. У другій п'ятирічці (1933—37) і за три передвоєнні роки третьої п'ятирічки здано в експлуатацію Криворізький і Керченський металург. з-ди, металург. з-ди «Азовсталь» (Маріуполь) і «Запоріжсталь», Новокраматорський машинобуд. з-д, Дніпровський алюмінієвий з-д, Запорізький електрометалург. з-д «Дніпроспецсталь» і запорізький з-д феросплавів, Нікопольський південнотрубний з-д, коксохім. з-ди у Дніпропетровську, Запоріжжі, Маріуполі, Кривому Розі, Макіївці. Реконструйовано й розширено Ворошиловгр. паровозбуд. з-д, побудовано верстатобуд. з-д у Харкові, введено в дію Слов'янський з-д буд. машин, Ко-

зокрема потужну доменну піч і конвертор на Криворізькому металург. з-ді, середньосортний прокатний стан на Дніпровському металург. з-ді, конвертори на Ждановському і Єнакіївському металург. заводах, шахту «Західна-Донбаска», Долинський газобензиновий з-д. Почала діяти перша в СРСР гідроакумулювальна електростанція — Київська ГАЕС. Для дальшого розвитку і підвищення якості пром. буд-ва велике значення мали постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення проектно-кошто-

ний пех на Нижньодніпровському трубо-прокатному з-ді, Побузький нікелевий з-д, Балаклійський цементно-шиферний комбінат, Тернопільський бавовняний і Черкаський шовковий комбінати, Рокитнянський і Теофіпольський цукрові з-ди. Протягом десятиріччя п'ятирічки (1976—80) на Україні значно зріс обсяг капітальних вкладень на реконструкцію і розширення діючих підприємств. Побудовано 158 великих промислових підприємств, а також 1900 нових цехів та інших об'єктів на розширюваних і реконструйованих підприємствах. На повну проектну потужність введено Запорізьку і Вуглегірську ДРЕС, стали до ладу Чорнобильська і Рівненська АЕС, нафтопереробний з-д у Лисичанську, шахти «Великомосковська № 10», ім. Героїв космосу, ім. Ленінського комсомолу та ін., Червоноградська центральна збагачувальна ф-ка і збагачувальна ф-ка шахти «Ворошиловградська № 1». Завершено буд-во Північного (найбільшого в СРСР) і Полтавського гірничо-збагачувальних комбінатів, першої черги Миколаївського глиноземного з-ду, потужного киснево-конверторного цеху з-ду «Азовсталь». Введено у дію бавовнопрядильні фабрики у Мокіївці й Долині, фабрику ватину в Кремені, шовковий комбінат у Луцьку, фабрику нетканних матеріалів у Бориславі, Вознесенський шкряпний з-д, 14 хлібозаводів, м'ясокомбінат у Житомирі й Ковелі, цукроварні з-ди у Києві, Тернополі, Чернівцях й Шостці, ін. підприємства. Реконструйовано стан «140» № 1 на Нижньодніпровському трубопрокатному з-ді, доменну піч № 8 і трубозаточувальний стан «900/750 × 3» на Дніпровському металург. з-ді. Подальше вдосконалення пром. буд-ва в УРСР пов'язане з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення діяння господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979). На Україні дедалі ширше запроваджуються прогресивні об'єктопланувальні і конструктивні рішення, досконалішими стали методи монтажних робіт. Згідно з рішеннями XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України в республіці невпинно підвищується якість буд-ва, зростає ефективність капітальних вкладень, що направляються насамперед на реконструкцію й тех. переозброєння підприємств, на завершення раніше розпочатих будов. В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) в УРСР передбачено ввести в дію енергоблоки на Рівненській, Чорнобильській і Південно-Українській АЕС, енергоблок на Зуївській ДРЕС, дві турбіни на Дністровському комплексному гідровузлі і турбіну на Київській ТЕЦ. Планується здати в експлуатацію І-у чергу шахти «Довжанська-Капітальна» з груповою збагачувальною фабрикою потужністю 3 млн. т вугілля на рік, шахти «Шахтарська-

Глибока», «Самсонівська-Західна» та ін. заг. річ. потужністю 24 млн. т вугілля, кисневий блок на з-ді «Криворізьсталь», другу чергу 20-валкового прокат. стану на з-ді «Азовсталь», додаткові виробн. потужності на з-ді «Запоріжсталь», киснево-конверторний цех на Дніпровському металург. з-ді, листопрокатний стан «3000» на Ждановському металург. з-ді ім. Ілліча. Пусковими об'єктами мають стати великі комплекси по виробництву залізної руди (на Південному, Центральному і Новокриворізькому гірничо-збагачувальних комбінатах), по виготовленню металокошторувальних (на Донец. машинобуд. з-ді), випуску сталевого литва (на Дніпроп. заводі металург. устаткування). Передбачається введення у дію комплексів по виробн. вантажних магістральних вагонів (на Ждановському з-ді важкого машинобудування і Дніпродзержинському вагонобуд. з-ді), збільшення потужностей по виробництву вантажних автомобілів (на Кременчуцькому автомобільному з-ді), тракторів (на Харків. тракторному з-ді), залізнич. транспортів (на Стахановському вагонобуд. з-ді), с.-г. машин (на Херсон. і Тернопільському комбайнових з-дах), розширення виробництва на Лисичанському і Кременчуцькому нафтопереробних з-дах, Сумському з-ді гумових тех. виробів. Буде продовжено буд-во Хмельницької, Запорізької, Кримської АЕС, Одес. АТЕЦ. Намічено завершити буд-во першої черги водопроводу від каналу Дніпро — Донбас до Харкова (довж. 142 км), другої черги Південно-Кримського каналу. Продовжуватиметься буд-во другої черги каналу Дніпро — Донбас, Каховської зрошувальної системи. Дедалі більше зміцнюватиметься тех. база буд. індустрії і пром-сті буд. матеріалів.

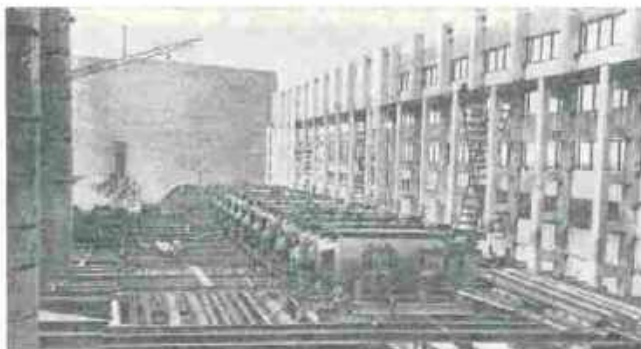
Житлово-цивільне будівництво

В містах і селищах міського типу України житл. фонд становив 1917 лише 46,1 млн. м² заг. площі, у т. ч. 0,9 млн. м² (2 %) усуспільненого фонду і 45,2 млн. м² (98 %) приватного. Міські житлові будинки були гол. чин. 1—2-поверховими з дуже низьким рівнем благоустрою. Багатоповерхові будинки (здебільшого без водопроводу, каналізації) зводили лише у великих губерських містах. У селищах поблизу шахт і заводів значна кількість робітничих сімей тулилась у землянках і напівземлянках. До того ж житловий фонд зазнав великих руйнувань під час громадян. війни 1918—20. З перших років Рад. влади Комуністична партія вжила діючих заходів щодо задоволення потреб трудящих у житлі, поліпшення культурно-побутових умов. У Програмі Комуністичної партії, затвердженій VIII з'їздом РКП(б), було поставлено завдання: «... всіма силами прагнути до поліпшення житлових умов трудящих мас; до знищення скученості й антисанітарності старих кварталів, до знищення непридатних жител, до перебудовування старих, збудування нових, що відповідають новим умовам життя робітничих мас, до раціонального розселення трудящих» (КПРС в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференції і пленумів ЦК, т. 2, К., 1979, с. 56). Одним з перших заходів Рад. уряду була передача місцевим Радам житл. будинків, що належали буржуазії. У ці будинки вселяли трудящих, які мешкали у підвалах, бараках, землянках. Частину будинків було віддано під школи, лікарні, клуби, дитячі інтернати, санаторії, будинки відпочинку тощо. У

Будівництво ЕнергодарДРЕС. Запорізька область. 1981.

рисної справи» та «Про вдосконалення планування капітального будівництва і про посилення економічного стимулювання будівельного виробництва» (1969). За роки дев'ятої п'ятирічки (1971—75) у пром. буд-ві дедалі ширше застосовують конвейрно-блоковий монтаж покриттів пром. будинок, великоблоковий монтаж складних агрегатів, суміщений монтаж конструкцій та устаткування. Набули поширення прогресивні способи створення паливних основ споруд, новий метод зведення заглиблених споруд — «стіна у ґрунті», вузловий метод підготовки, організації і управління буд-вом складних об'єктів і великих промислових комплексів. Здано в експлуатацію близько 300 нових пром. об'єктів і понад 2800 виробн. об'єктів і комплексів. Збудовано Слов'янську, Трипільську, Криворізьку № 2, Курхавівську і Ладизинську ДРЕС, Канівську ГЕС, лінію електропередачі напругою 750 кВ Донбас — Зх. Україна — Альбертгірша (УНР), першу чергу товстолистового стану «3600» на з-ді «Азовсталь», падпотужну доменну піч на Криворізькому металург. з-ді, трубоелектрозварювальний цех на Харківському трубному з-ді, колесопрокат-

Суміщений монтаж будівельних конструкцій, технологічного устаткування і трубопроводів під час спорудження 3-го Львівського цукрового заводу. 1980.

1919 Укр. Рада народного г-ва видала інструкцію, що стосувалась буд-ва нових підприємств і планування поселень, а буд. відділ Центр. правління кам'яно-вугільної пром-сті розробив положення «Про заходи по поліпшенню житлових умов, плануванню й забудові робітничих селищ». Було проведено конкурси на створення нових типів житл. будинків під девізами «Житло — пролетаріату», «Дім для робітників — на одну сім'ю», «Показові будинки — для робітників». Почато буд-во селищ у Донбасі для робітників Штерівської електростанції, шахт «Новоачайкине», «Кочегарка» та ін., де нові будинки розміщували за певною системою, додержувалась певна ширина вулиць, передбачалося озеленення садів. Масове житлово-цивільне буд-во на Україні розгорнулося з 1923. В республіці було створено постійний фонд фінансування і кредитування житлово-цивільного буд-ва, спец. буд. організації («Індубуд», «Україбуд», «Донбасжитлобуд» та ін.), до складу яких входили й проєкtnі підрозділи. Заг. площа житл. будинків, побудованих 1918—28, становила 42 млн. м², у т. ч. у сільс. місцевості — 31,7 млн. м². Лише у містах і робітничих селищах Донбасу — понад 26 тис. м². Інтенсивного розвитку набуло спорудження дитячих закладів — до 1928 було зведено понад 2 тис. нових шкіл (на 260 тис. учнів), чимало лікарень, поліклінік, санепідстанцій тощо. За спец. проєктами розгорнулось буд-во клубів, а також споруд нового типу — палаців культури (рутенківський Палац гірників, Палац культури залізничників у Харкові, Палац культури у Дніпропетровську та ін.). У великих масштабах житлово-цивільне буд-во здійснювалось у Харкові: у 1924 було введено в експлуатацію 21,6 тис. м² житл. площі, 1926 — 60,3, а 1928 — 106,4 тис. м². Наприкінці 20-х рр. тут зведено найбільшу в УРСР адмін. споруду — будинок Держпрому (архітектори С. С. Серафимов, С. М. Краєць, М. Д. Фельгер), а також будинок Головоштамту (арх. А. Г. Мординов). Інтенсивне житлово-цивільне буд-во розгорнулось в республіці й у роки перших п'ятирічок. Масовим воно стало у Запоріжжі (кол. Олександрівськ), Донецьку (кол. Юзівка), Дніпропетровську (кол. Катеринослав) та ін. містах. Нові житл. райони було створено у Харкові, Краматорську, Горлівці. Почалося спорудження перших великоблочових будинків. Житлово-цивільне буд-во ставало на індустріальну основу. В 1930—32 на Україні почалась комплексна забудова міст. Використовували типові проєкти житлових будинків, розробляли і запроваджували принципи соціалістичного містобудування. Важлива роль у створенні проєктів планування і реконструкції міст і селищ належала інституту *Діпрмісто*. В результаті розвитку промислового і житлово-цивільного буд-ва кількість міст в УРСР за роки довоєнних п'ятирічок досягла 255 (проти 103 у дореволюційний час), селищ міського типу — 459. Житловий фонд у містах і селищах міськ. типу республіки напередодні Великої Вітчизн. війни становив уже 97 млн. м². Діяло 7697 шкіл, 25030 клубів, 130 театрів, 166 вузів. У Києві було зведено унікальні будинки Верховної Ради УРСР (арх. В. Г. Заболотний), Ради Міністрів УРСР (арх. І. О. Фомін). Інтенсивне буд-во розгорнулось і в сільс. місцевості (див. у цьому томі підрозділ Сільське будівництво). Віроломний напад фашист. Ні-

меччини перервав дальший розвиток житлово-цивільного буд-ва республіки. Нім.-фашист. загарбники зруйнували на Україні 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, гол. споруди і мережі водопостачання, каналізації, лінії електропостачання й зв'язку, мости і шляхопроводи. Та вже 1943—44 в УРСР з допомогою трудящих РРФСР та ін. республік почались відбудовні роботи. Розгорнулось масове

Кривому Розі та багатьох ін. містах, практично завою побудовано Севастополь і Тернопіль. Масовим стало великоблочове буд-во, розвинулось великоблочне домобудування: у 1968 введено в експлуатацію великопанельних житл. будинків заг. площею 2082,7 тис. м² (1959 — 33,9 тис. м²). На Україні діяло (1968) 35 домобудівних підприємств заг. потужністю 2,7 млн. м² житл. площі на рік.

Будинок музично-драматичного театру в Івано-Франківську.

буд-во житл. будинків, шкіл, дитячих і мед. закладів. Для виконання проєктних робіт було створено ін-ти *Діпрощіліпромбуд*, *Київпроект*, *Харківпроект*, *Укрмістобудпроект* (Харків), що розробляли серії типових проєктів житлових будинків і громадських споруд, а також будівельні організації («Київбуд», «Запоріжбуд» та ін.), матеріально-тех. база яких забезпечувала високі темпи індустріального буд-ва. За дві повноцінні п'ятирічки (1946—55) в республіці було побудовано і відбудовано житл. будинків заг. площею 88,1 млн. м² (практично весь зруйнований німецько-фашист. загарбниками житл. фонд). Шляхи дальшого тех. прогресу в житлово-цивільному буд-ві були вказані в постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про розвиток виробництва збірних залізобетонних конструкцій і деталей для будівництва» (1954) і «Про розвиток житлового будівництва в СРСР» (1957). За роки шостої — восьмої п'ятирічок (1956—70) було задано в експлуатацію житл. будинків заг. площею понад 278 млн. м². Почалося посімейне заселення квартир. Значно змінилась структура масового буд-ва, основою якого стали 4—5-поверхові будинки (у перші повосні роки зводили в осн. малоповерхові будинки і лише в центр. районах великих міст — багатоповерхові). Середня поверховість житлової забудови становила: 1965 — 2,86, 1970 — 6,6 поверху. Зросла кількість 9-поверхових будинків (1970 — 25 % загальної). Міський житл. фонд УРСР 1970 досяг 313,1 млн. м² заг. площі. Нові житл. масиви було створено у Києві, Донецьку, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі,

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення якості житлово-цивільного будівництва» (1969) сприяла переходу до нового етапу в житлово-цивільному буд-ві. В УРСР протягом дев'ятої п'ятирічки (1971—75) було значно впорядковано планування й забудову міст і селищ, поліпшено їхню архітектурну виразність. Розвиток і реконструкція міст і селищ здійснювались за затвердженими генеральними планами. Для багатьох областей республіки, осн. пром. і курортних центрів створено схеми і проєкти районного планування. Колектив ін-ту «КиївНДМістобудування» розробив єдині «Методичні рекомендації щодо планування, забудови, озеленення і благоустрою житлових районів у різних природно-кліматичних умовах УРСР».

Було збудовано значну кількість житлових будинків заг. площею 97,7 млн. м², шкіл на 1275,6 тис. місць, лікарень на 64 тис. місць, дошкільних закладів на 344,0 тис. місць. Дальшого розвитку набуло великоблочове домобудування, зросла (до 42 % загальної) кількість повнозбірних будинків. З 1972 запроваджуються нові серії типових проєктів (розроблені інститутами КиївЗНДІП, «Київпроект», «Укрміськбудпроект») житлових будинків з поліпшеним плануванням квартир і більшою комфортабельністю їх (1973 близько 44 % будинків, зданих в експлуатацію, були нових серій). Більшість міст республіки збагатилась новими житл. масивами і громад. центрами. У Києві та деяких ін. містах житлові масиви збудовано на намівних ділянках. Серед зведених об'єктів значна кількість відзначається архітектурною вираз-

Житловий масив імені К. Лібкнехта в Києві.

ністю і високою якістю буд.-монтажних робіт (напр., *Палац культури «Україна»* і готель «Київ» у Києві, оперний театр у Дніпропетровську, Будинок політичної освіти у Ворошиловграді, театри у Житомирі та Луцьку). Підвищенню якості буд-ва сприяло широке запровадження бригадного підрадянства (наприкінці 1975 в республіці за цим методом працювало бл. 6,5 тис. буд. бригад), шорічні конкурси на кращі будинки та комплекси, огляди-конкурси кращих проєктів генеральних планів міст і селищ, проєктів детального планування і забудови житл. масивів, мікрорайонів, кварталів. За роки десятиї п'ятирічки (1976—80) зріс обсяг повнозбірного індустріального домобудування (1980—61,6 %), досконалішими стали традиційні методи буд-ва. Стали до ладу домобудівні комбінати у Запоріжжі, Полтаві, Івано-Франківську, Кіровограді, Чернівцях, Мукачевому, Луцьку, Миколаєві (Львів. обл.) та ін. містах. Реконструйовано домобудівні підприємства Миколаєва, Сум, Житомира, Одеси, Львова, Тернополя. Переобладнано на випуск конструкцій для житлових будинків нових серій підприємства у Києві, Вішні, Ялті, Кременчуку, Дніпропетровську. У містах і селах УРСР 1976—80 збудовано житл. будинків заг. площею 90,8 млн. м², за 1981—82 — 36,22 млн. м². Введено в експлуатацію сотні шкіл, дит. садків і ясел, об'єктів комунального, торг. і культурно-побут. призначення. Полінішено планування й забудову міст, здійснюється комплексна перебудова сіл, населених пунктів. Підвищено забезпеченість населення житлом. Якщо 1975 вона становила 12 м² на душу населення, 1980 — 13 м², то до кінця 1985 її передбачено збільшити до 15 м². Обсяг робіт (у заг. обсягу буд.-монтажних робіт), виконаних підрадянними бригадами, зріс з 41 % (1980) до 44,7 % (1982). Дедалі ширше запроваджуються метод планування й комплектації на укрупнену бригаду, потоковий метод організації буд-ва і виконання робіт. Важливе значення для подальшого розвитку житло-цивільного буд-ва має постанова ЦК КПРС «Про заходи по забезпеченню виконання планів будівництва житлових будинків і соціально-побутових об'єктів» (1983), якою передбачається підвищення якості буд. робіт, введення в експлуатацію житлово-цивільних об'єктів у заплановані строки.

Сільське будівництво

У дореволюційний час укр. села забудовувались переважно малими хатами з земляною підлогою і солом'яною стріхою. В селах практично не було шкіл, лікарень, культурно-побутових установ, упорядкованих шляхів. За роки Рад. влади сілсь. буд-во в УРСР, як і в ін. республіках СРСР, докорінно змінилось. Планомірне перетворення сіл на впорядковані населені пункти з високим рівнем культурно-побутового і комунального обслуговування стало загальнодержавною справою. В перше десятиріччя Рад. влади, в процесі розвитку колективних форм землекористування і формування соціалістич. укладу життя, впорядковується забудова сіл, населених пунктів. На Україні в ці роки зведено житлових, переважно дерев'яних і глинобитних, будинків заг. площею 31,7 млн. м², в деяких селах збудовано громад. і виробничі споруди. Соціально-економ. зміни, що відбулись в період 1929—41 (організація колгоспів, радгоспів, машинно-тракторних станцій),

зумовили необхідність у створенні сіл, населених пунктів нового типу — центрів госп. і культур. життя великих с.-г. підприємств. У селах розширюється буд-во спец. приміщень для худоби і птиці, зернохосовиц, силосних споруд, різноманітних ремонтних майстерень. Створюються нові населені пункти, укрупнюються існуючі села. В плануванні й забудові сіл (напр., Лісна Колона і Садки Житомир. обл.) відносяться нові принципи впорядкування житлової частини, створення громад. центру, вуличної

Експериментальний комбикормовий завод та елеватор у селищі міського типу Каліті Броварського району Київської області.

мережі, санітарно-захисних зон. Розвивається будівництво сільських клубів (наприклад, у селах Клебань і Чернівці Він. обл., Жердя Хмельницької обл.), шкіл, магазинів та ін. об'єктів культурно-побутового призначення. Загальна площа житлових будинків, зведених 1929—41, перевищила 18 млн. м². Німецько-фашистські загарбники зруйнували понад 28 тис. сіл, 500 тис. колгоспних будівель, понад 500 тис. житл. будинків колгоспників. У перші післявоєнні роки першочерговим завданням у галузі сільського буд-ва було створення найнеобхідніших житл. і побутових умов для сіл, населення. Поряд з відбудовою господарства у колгоспах і радгоспах розвивалось далі капітальне буд-во, упорядковувалась структура сіл, населених пунктів. При Раді Міністрів УРСР було організовано Управління у справах сіл, і колгоспного буд-ва з відповідними відділами при обласкоконках. У сілсь. будівництві почали запроваджуватись типові проєкти (напр., при забудові сіл Леськи, Червона Слобода, Худяки, Васютинці Черкас. обл.). Експериментальною базою по перевірці нових типів одноквартирних дво- і трикімнатних житл. будинків стало с. Новомедіове Київ. обл. Дальший розвиток сільського буд-ва, перетворення його на індустріальне вироб. пов'язані з рішеннями Березневого (1965) пленуму ЦК КПРС і постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про впорядкування будівництва на селі» (1968). Створення 1965 республікан-

Комплекс по вирощуванню та відгодівлі великої рогатої худоби в радгоспі «Феодосійський» Кримської області.

ського М-ва сілсь. буд-ва (Мінсільбуду УРСР), а 1967 — союзно-респ. М-ва сілсь. буд-ва сприяло широкому виробленню підрадянного способу виконання робіт, проведенню єдиної тех. політики на селі, забезпеченню сілсь. буд-ва кваліфікованими кадрами робітників та інженерно-тех. працівників. Велике значення для переведення с.-г. буд-ва на індустріальну основу, для масового буд-ва нових, розширення і реконструкції діючих підприємств мали постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення проєктування і будівництва сільськогосподарських об'єктів та укріплення виробничої бази сільських будівельних організацій» (1971) і постанови ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» (1976). Комплексна перебудова сіл в УРСР, як і в ін. республіках СРСР, почала здійснюватись на основі проєктів районного планування, якими передбачались перспективи розвитку й спеціалізації г-в, раціональне розміщення виробничих комплексів і житл. масивів, створення систем культурно-побутового обслуговування населення, транспорту, зв'язку, інженерного устаткування. За роки дев'ятої — десятої п'ятирічок (1971—80) в республіці було зведено понад 500 комплексів по вироб. молока, понад 150 комплексів по вирощуванню нетелей, понад 250 комплексів по вироб. яловичини. В десятиї п'ятиріччї (1976—80) будівельниками республіки задано приміщення для утримання великої рогатої худоби — на 4535 тис. голів, свиней — на 2457 тис., овець — на 1203 тис. голів, Птахофабрик яєчного напрямку — на 4468 тис. курей-несучок, м'ясного напрямку — на 28,9 млн. голів птиці (на рік). Зведено великі свинофабрики (напр., Калитинська, Вуглегірська, Кременецька), створено птаховиробничі об'єднання (Кримське та ін.). Приділяється велика увага буд-ву об'єктів для зберігання й переробки с.-г. продукції, високомех. і автоматизованих сховищ переважно в містах і селах. В селах України у великих масштабах здійснюється буд-во об'єктів культурно-побутового призначення. Споруджено 1112 шкіл на 480,1 тис. місць, дит. дошкільних закладів на 144,3 тис. місць, лікарень на 10,7 тис. ліжок. В житл. забудові, що провадиться в комплексах з культурно-побутовим буд-вом, найпоширенішими (93 %) стали будинки садибного типу, в осн. одноквартирні на 2—5 кімнат, зводяться і 2—4-поверхові будинки (гол. чин. у селищах при великих колгоспах, агропром. комплексах). Рік у рік підвищується капіталістність сілсь. будинків, полінішується благоустрій сіл, населених місць. Благоустрою сіл сприяє буд-во шляхів місцевої мережі, газопроводів, водопроводів тощо. Широко застосовуються типові проєкти. Значна увага приділяється забудові громад. центру, що його архіт.-планувальне рішення великою мірою визначає вигляд усього села. Для перевірки прогресивних рішень планування й забудови сіл, розробки досконаліших типів житл. і громад. будинків у республіці з 1966 здійснюється буд-во 41 експериментально-показового села. В 20 з них вже завершено (1984) спорудження експериментально-показових комплексів. Проєкти і буд-во сіл Колаки, Циблі, смт Калита Київ. обл., сіл Єлизаветівка Донец. обл., Шляхова Він. обл., Кам'янки Терноп. обл., Подвірне Чернів. обл. відзначено преміями Ради Міністрів СРСР, понад 130 проєктів сіл УРСР — нагородами ВДНГ СРСР. У сілсь. буд-ві все ширше розвивається компа-

лексна механізація й автоматизація виробничих процесів, удосконалюються технологія буд-ва і госп. механізм, поліпшується якість буд. робіт. Серед виробничих с.-г. об'єктів дедалі більше стає споруд з повним або мішаним каркасом із залізобетонних рам і колон, легше-ших сталевих, сталезалізобетонних, металодерев'яних, клеєдерев'яних ферм і арок; для стін використовують азбестоцементні конструкції з утеплювачем, великорозмірні дво- і тришарові панелі; для покриттів — комплексні панелі підвищеної міцності. При зведенні житлово-цивільних об'єктів осн. буд. матеріалами є цегла, цегляні блоки і блоки з піздрюватого бетону, панелі з керамічної аглопоритобетону, газосилікату, черепашнику. Рівень підрядного буд-ва на селі за п'ять років — десятиріччя (1966—80) зріс майже у 2 рази і досяг 80 %. Осн. обсяг підрядного сільс. буд-ва в УРСР виконують організації Мінсільбуду УРСР і Укр. міжколгоспне об'єднання по буд-ву («Укрміжколгоспбуд»). За 1966—80 вони виконали робіт на 20 млрд. крб. Капітальні вкладення, спрямовані на розвиток і зміщення їхньої матеріально-тех. бази в десятиріччя (1976—80), становили понад 2 млрд. крб. Підприємства буд. індустрії республіки виготовили 3,1 млн. м³ збірних залізобетонних конструкцій і 1,3 млн. м³ тесляр. виробів, бл. 2,2 млрд. шт. умовної цегли.

Щорічне збільшення обсягу повнозбірного будівництва на селі з великорозмірних елементів, конструкцій, вузлів і деталей супроводиться розвитком нових форм організації буд-ва — створенням сільс. будівельних (СБК) і сільс. домобудівних (СДБК) комбінатів (Миргород-

ський, Ворошиловградський, Миколаївський СБК, Березанський СДБК та ін.). Рішеннями XXVI з'їзду КПРС передбачено в одинадцяті п'ятиріччя (1981—85) всіляко підвищувати ефективність капітальних вкладень виробничого призначення, здійснювати випереджаючими темпами спорудження на селі впорядкованих житлових будинків з госп. будівлями для утримання худоби і птиці, дит.

Житлова забудова села Подвірного Новоселицького району Чернівецької області.

дошкільних закладів, клубів, ін. об'єктів культурно-побутового призначення; підвищити забезпеченість сільс. населених пунктів централізованим теплогазопостачанням, водопроводом і каналізацією. Намічено розширити масштаби буд-

ва внутрігосподарських шляхів з твердим покриттям; прискорити розвиток індустріальної бази сільс. буд-ва; збільшити випуск комплектів легких індустріальних конструкцій високої заводської готовності. Дальший розвиток сільс. буд-ва та укріплення його матеріально-тех. бази сприятиме успішному виконанню Продовольчої програми СРСР. В УРСР проектування об'єктів сільс. буд-ва ведуть інститут *Укрдипропромсільбуд*, Цивільного сільського будівництва українського науково-дослідного і проектний інститут, ін. проектні установи, розміщені в усіх областях республіки. Див. також у цьому томі розділ Архітектура, підрозділ Радянська архітектура. Іл. див. на окремому аркуші, с. 176—177.

Лит.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Матеріали пленуму Центрального Комітету КПРС, 22 листопада 1982 року. К., 1982; Лубенец Г. К. Подготовка производства и оперативное управление строительством. К., 1976; Загородний В. В., Битанова Б. Я. В ім'я комунізму будує народ. Географія будов десятиріччя. 1976—1980. К., 1977; Жердецкий П. Ф. Основы экономики и планирования капитального строительства. К., 1978; Косогов А. М., Крюков Р. В. Пути развития и совершенствования жилищного домостроения. М., 1979; Эффективность капитального строительства, кн. 1. К., 1979; Рудakov В. В. Совершенствование промышленного строительства. К., 1980; Злобин Г. К. Жилищное строительство на Украине. «Жилищное строительство», 1982, № 8; Седак И. Селам України — современную архитектуру. «Сельское строительство», 1982, № 12; Народное хозяйство Украинской РСР в 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983. Г. К. Злобин.

ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО

Розвиток житл.-комунального г-ва в УРСР, як і в усьому Рад. Союзі, підпорядковано вимогам максимального задоволення матеріально-побутових потреб населення. Завдання цієї галузі: експлуатація житл. фонду, проведення його поточного і капітального ремонту, водопостачання, теплопостачання, газопостачання, обслуговування міськ. електротранспортом, комплексний благоустрій міст, включаючи озеленення населених місць, зовнішнє електроосвітлення; ремонт і буд-во міськ. шляхів, мостів, шляхопроводів, підземних переходів, санітарне очищення та прибирання населених пунктів, ритуальне обслуговування, тех. інвентаризація житл. фонду тощо. На 1.1.1984 житл.-комунальне г-во республіки об'єднувало бл. 4 тис. орг-цій і підприємств, що перебувають на самостійному балансі, їхні основні фонди становили 26,7 млрд. крб. Більшість підприємств і орг-цій житл.-комунального г-ва має подвійне підпорядкування: за тер. принципом вони підвідомчі місцевим Радам нар. депутатів, за галузевим — М-ву житл.-комунального г-ва УРСР, частина житл.-комунального г-ва, зокрема житл. фонду, перебуває у віданні окремих м-в і відомств. До Великої Жовт. соціалістичної революції на Україні підприємства і орг-ції по комунально-побутовому обслуговуванню населення були приватні. Міста розвивались без плану, стихійно, без урахування осн. побутових потреб трудящих. Близько 80 % всього житл. фонду становили малоповверхові будинки без найелементарніших комунальних вигод. У 1917 в 14 містах України було трамвайне сполучення, 55 міст

мали водопровід, 15 — каналізацію. Першу лінію електр. трамваю було відкрито 1892 у Києві. В 1894 трамвайне сполучення почало діяти у Львові, 1897 — у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) і Севастополі, 1899 — у Житомирі. Тролейбусний рух було відкрито 1935 у Києві, 1939 — у Харкові. З перших років Рад. влади розвиток житл.-комунального г-ва було спрямовано на забезпечення потреб трудящих. Було експропрійовано всі житл. будинки капіталістів і передано їх міськ. Радам депутатів трудящих, проведено масове переселення робітників з підвалів і халуп у будинки, що належали раніше буржуазії. Було прийнято постанови про скасування власності на нерухоме майно в містах, про націоналізацію всіх комунальних підприємств та організації комунальних відділів при Радах робітничих, солдатських та сел. депутатів. Почалася відбудова житл.-комунального г-ва, зруйнованого в роки громадян-

Бортницькі очисні споруди. Станція аерації. Бориспільський район Київської області.

ської війни та іноз. інтервенції. За 1918—28 в містах і селищах УРСР було збудовано держ. і кооп. орг-ціїми (без колгоспів) 5,3 млн. м² житла, 1929 — 1-му півріччю 1941 — 16,7 млн. м². Проводилися значні роботи по реконструкції та розширенню комунальних підприємств. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 міськ. житл. фонд УРСР дорівнював 97 млн. м² заг. (корисної) площі житла і перевищував рівень 1917 у 2,5 раза. Значно зросла кількість міст, які мали водопровід та каналізацію. Майже удвоє зросла кількість міст з трамвайним сполученням, у багатьох містах і селищах діяло автобусне, у 4 містах — тролейбусне сполучення. Ряд міст і селищ України одержав природний газ. Успішний розвиток житл.-комунального г-ва в містах і селищах України було перервано нападом на СРСР (1941) фашист. Німеччини. Після вигнання фашист. окупантів з України почалася відбудова житл.-комунального господарства. В 1943—45 у 267 містах відновлено водопроводи, в 66 — каналізацію, у 20 — трамвайне і в 5 — тролейбусне сполучення, відбудовано і введено в дію 298 готелів та ін. На кін. 1954 було в основному відбудовано зруйноване в роки війни міськ. г-во республік. Під час відбудови і реконструкції міст постійна увага приділялася поліпшенню умов життя населення. 24.VIII.1957 було прийнято постанову ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про розвиток житлового будівництва в Українській РСР». Швидко розвивалося житл.-комунальне г-во 1959—65. Міста і селища забудовували в осн. житл.

масивами і мікрорайонами з комплексом комунально-побутових установ і культур. закладів. За цей час було задано в експлуатацію Деснянський водопровід у Києві, Сіверсько-Донецький у Харкові, Ялтинський у Криму. Великі водопроводи почали діяти в багатьох містах Донбасу, в Миколаєві, Львові, Одесі та ін. містах. Збудовано нові каналізації і комплекси очисних споруд у Сумах, Черкасах, Хмельницькому, Євпаторії, Костянтинівці, Мелітополі, Києві, Львові, Кривому Розі та ін. Природний

Колія швидкісного трамваю в Києві.

газ одержало населення Миколаївської, Херсон., Одеської, Черкас., Кримської та ін. областей. Миськ. електр. транспорт діяв у Ворошиловграді, Херсоні, Полтаві, Сімферополі, Ялті, Чернігові, Житомирі. В 1960 було введено в експлуатацію першу ділянку *Київського метрополітену*, почато буд-во метрополітену в Харкові. В 1959—68 в республіці було задано в експлуатацію 86 нових готелів, 9 кемпінгів на 4072 місця, 3 готелі на 600 місць кожний. Житл.-комунальне г-во республіки стало великою інженерною галуззю нар. г-на. Дальший розвиток житл.-комунального г-ва здійснювався на новій тех. базі з використанням вітчизн. і зарубіжних наук. тех. досягнень. За роки десятиріччя (1976—80) обсяг капіталовкладень у житл.-комунальне г-во республіки становив 1996 млн. крб., за роки одинадцятиріччя (1981—85) вони становили 1866 млн. крб. На 1.1 1983 усупільнений житл. фонд республіки дорівнював 305,1 млн. м² заг. (корисної) площі жител, вартість якого становила майже 1/4 вартості всіх осн. фондів нар. г-на республіки. Щорічний приріст житлової площі по УРСР — 17—18 млн. м². Значну увагу приділяють у республіці збереженню наявного житл. фонду, підвищенню рівня його благоустрою і створенню максимальних комунальних вигод. На розв'язання цих питань спрямована постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню експлуатації і ремонту житлового фонду» (1978) та заходи ЦК Компартії України і Ради Мі-

ністрів УРСР в 70-х роках щодо поліпшення якості житлово-цивільного будівництва в республіці. Підприємства комунального господарства постійно оснащують новою технікою. Впроваджуються автоматизація і диспетчеризація управління роботою інженерного устаткування будинків, засоби малої механізації щодо поточного утримання і ремонту житла, комплексна механізація прибирання прибудинкових територій, механізація і автоматизація на водопровідних та очисних спорудах тощо. Значно розширилась мережа трамвайного і тролейбусного сполучення на Україні. На кінь. 1983 протяжність експлуатаційної одиничної трамвайної колії перевищила 2 тис. км, кількість пасажирських вагонів — 4868. За 1940 трамваями було перевезено 1419 млн. чол., на кінь. 1983—1686 млн. чол.; перевезено пасажирів тролейбусами відповідно — 30 млн. чол. і 2387 млн. чол. Протяжність експлуатаційної одиничної тролейбусної лінії зросла з 39 км 1940 до 3406 км 1983. За останні роки значно підвищився тех. рівень миськ. електротранспорту: понад 50 % тягових підстанцій переведено на телеуправління, шороку до 30 км контактний мереж переводять на вантажну компенсацію, впроваджують спец. вагони для механізації ремонту і утримання трамвайних колій тощо. В усіх містах, що мають трамвайне і тролейбусне сполучення, запроваджено безкондукторну і безкасову систему плати за проїзд. Важливе місце в системі житл.-комунального господарства належить водопровідно-каналізаційному г-ву. На 1.1 1984 централізоване водопостачання мали 417 міст і 760 селищ миськ. типу республіки, каналізацію — 338 міст і 362 селища. Впроваджується вперше в країні комплексна автоматизована система управління водопостачанням Харкова із застосуванням електронних обчислювальних машин. Водопостачання на 1 миськ. жителя за добу становить (1983) в середньому по Україні 273 л. До складу водопровідно-каналізаційного г-ва входять також інженерні споруди для очищення стічних вод. За останні роки розроблено 26 нових видів споруд, впроваджених більш як на 60 об'єктах республіки. Здійснюють заходи щодо дальшого розвитку газифікації міст і населених пунктів, удосконалення експлуатації газових г-в, проводяться роботи щодо механізації і автоматизації виробничих процесів тощо. У Ворошиловградському міжрайонному виробничому управлінні газового г-ва введено першу чергу автоматизованої системи управління технологічними процесами. Аналогічні роботи почато у Дніпропетровську і Харкові. Головне завдання підприємств газового господарства — безперебійне забезпечення газом населення, комунально-побутових і промислових підприємств. На початку 1984 в УРСР газифіковано під газових мереж і за допомогою газобалонних установок 13 млн. квартир.

Оси. напрямками дальшого розвитку наливного г-ва є підвищення тех. рівня, укрупнення і централізація його. В УРСР понад 85 % котельних, працюючих на рідкому і газоподібному паливі, автоматизовано, з них понад 25% диспетчеризовано. Впроваджують високоефективні і надійні котлоагрегати під наддувом, застосовують прогресивні способи захисту комунікацій від зовн. і внутр. корозії тощо. Проводиться централізація теплопостачання шляхом укрупнення їхніх джерел, ліквідації неекономічних і будівництва нових потужних котельних.

Зростання комунального господарства в УРСР

Роки	Кількість міст, що мають				
	водопровід	каналізацію	трамвай	тролейбус	газову мережу
1917	55	15	14	—	—
1940	145	57	26	4	11
1950	275	146	26	13	48
1983	416	338	24	41	413

Починаючи з 1956 в республіці благоустрій і озеленення населених пунктів здійснюються за єдиним планом комплексного розвитку зелених зон міст і селищ миського типу України. За 1976—83 на ці заходи витрачено бл. 3 млрд. крб. Площа насаджень загального користування на 1 миського жителя збільшилась на Україні до 19,2 м². Великі роботи по зеленому буд-ву проведено в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Севастополі, Черкасах та ін. містах УРСР. Проводиться робота по розвитку квітниківських г-в. Велика увага приділяється зовн. освітленню міст. На 1.1 1984 71,8 % вулиць міст в республіці освітлено. Значною мірою механізовано санітарне очищення міст. У Ровно, в Одесі і Севастополі будують спец. сміттєспалювальні з-ди і установи. Оснащуються сучас. обладнанням готелі, будинки колгоспників, кемпінги. На 1.1 1984 в республіці палічується 761 комунальний готель на 75,7 тис. місць. Н.-д. та проектну роботу в галузі житл.-комунального г-на проводять Миського господарства науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут, Укр. державний проектний і н.-д. ін-т по газопостачанню, теплопостачанню та комплексному благоустрою міст і селищ України, Укр. ін-т по проектуванню капітального ремонту житла (обидва — в Києві), відповідні проектні і н.-д. ін-ти в Харкові та Одесі. Діє Харківський інститут інженерів комунального будівництва. Див. у цьому гомі розділ Будівництво, підрозділ Житлово-цивільне будівництво. В. Д. Площенко.

ПОБУТОВЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ

Побутове обслуговування населення як галузь нар. г-ва виникло за рад. часу. В перші роки Рад. влади побутові послуги населенню надавали переважно кустарі та ремісники. З 1923 на Україні почали створювати артілі, які займалися пошиттям та лагодженням одягу, взуття, виконували слюсарні, токарні та ін. роботи. В 1928 на Україні створено Рад. пром. кооперації — Укрпромраду, якій було

підпорядковано орг-ції побутового обслуговування трудящих. Відповідно до постанови Ради Нар. Комісарів СРСР від 25.11 1936 щодо зростання мережі підприємств побутового обслуговування виникли великі держ. побутові підприємства з мережею приймальних пунктів. У 1938 було організовано Всесоюзну контору «Теххімчистка» при Всесоюзній кооп. пром. раді. На цю установу було покладено завдання

по організації сучас. механізованих ф-к хім. чистки. Їх почали будувати в багатьох містах країни, в т. ч. в Києві, Харкові, Одесі. В післявоєнні роки створювались численні дрібні підприємства в промисловій, лісопром., споживчій кооперації і кооперативі іввалідів, а також у системі різних м-в і відомств. На дальший розвиток служби побуту, перетворення її на

велику галузь нар. г-ва були спрямовані постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 6.III 1959 «Про заходи щодо поліпшення побутового обслуговування населення» та від 10.VIII 1962 «Про дальше поліпшення побутового обслуговування населення».

В республіці при Раді Міністрів УРСР 1963 на базі відділу побутового обслуговування населення Гол. управління місцевої пром-сті і побутового обслуговування було створено Гол. управління побутового обслуговування — «Укрголубпобут». У 1966 на базі останнього утворено М-во побутового обслуговування населення УРСР. З метою вдосконалення роботи служби побуту 26.VIII 1967 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по дальшому розвитку побутового обслуговування населення», яка передбачала дальше поліпшення діяльності служби побуту, зокрема створення 1967—70 в кожному районному центрі і великих населених пунктах комбінатів і павільйонів побутового обслуговування, оснащених сучас. технологічним устаткуванням, з впровадженням у них наук.-тех. досягнень, раціональним використанням виробничих потужностей, а в колгоспах і радгоспах — будинків побуту або комплексних приймальних пунктів. За станом на 1983 служба побуту республіки надавала населенню понад 900 видів побутових послуг, зокрема пошиття і лагодження одягу і взуття, виготовлення і ремонт меблів, буд-ву ремонт житла, прання білизни, хім. чистка і фарбування одягу та хутряних виробів, ремонт побутової техніки, телевізійної та радіоапаратури, муз. інструментів, тех. обслуговування та ремонт легкових автомобілів, виконання різних доручень, фотопослуги, послуги перукарень тощо. Послуги надають підприємства і орг-ції 9 м-в УРСР: побутового обслуговування населення (80 % заг. обсягу послуг, 1982), житл.-комунального г-ва, автомоб. транспорту, харчової пром-сті, охорони здоров'я, соціального забезпечення, торгівлі, легкої промисловості та с. г. До цих послуг належать: ремонт житла, прання білизни при готелях, транспортні послуги, переробка с.-г. сировини за індивідуальним замовленням, ремонт окулярів, пошиття спец. взуття, розкрій тканин, доставка товарів додому, вищарування квітів і реалізація їх та ін. Крім того, побутові послуги населенню надають підприємства і орг-ції Комітету ДТСААФ, Гол. управління річкового флоту, респ. ради по туризму, респ. ради г-ва автомобілістів та ін. відомств (лагодження одягу і взуття для робітників річкового флоту, прокат туристичного спорядження, автостоянки, мотелі тощо).

Велику роботу щодо організації побутового обслуговування населення проводять управління побутового обслуговування обл. та міськ. Рад нар. депутатів. До складу цих управлінь входять

спеціалізовані ф-ки індивідуального пошиття і лагодження одягу, трикотажних виробів і взуття, гол. уборів, хім. чистки та фарбування одягу, ремонту й виготовлення меблів, виконання фоторобіт, з-ди по ремонту побутової техніки й металовиробів, підприємства по ремонту та буд-ву житла, фірми побутових послуг, міські й районні комбінати обслуговування населення з будинками побуту, ательє та майстерні, пункти прокату побутових речей, бюро побутових послуг, комплексні приймальні пункти, де беруть замовлення на різні види побутових послуг, що їх виконують як безпосередньо на місці, так і на спеціалізованих підприємствах, а також конструкторсько-технологічні бюро.

В 70 — на поч. 80-х рр. відбувався процес концентрації і спеціалізації підприємств. У 1983 в республіці в системі М-ва побутового обслуговування населення УРСР налічувалось понад 1,1 тис. спеціалізованих та багатогалузевих підприємств і виробничих об'єднань. Поряд із створенням великих підприємств служби побуту в УРСР організовано тисячі високомеханізованих невеликих майстерень з різних видів послуг по терміновому виконанню замовлень у присутності замовників, діють територіально відокремлені комплексні приймальні пункти. Кількість їх 1983 становила 13,9 тис., у т. ч. в сільс. місцевості — 8,4 тис. Такі комплексні приймальні пункти створено на з-дах і ф-ках, у трансп. орг-ціях або поблизу їх, у студентських та робітничих гуртожитках, на будовах і шахтах, центр. садибах колгоспів і радгоспів. Тільки за три роки одинадцяті п'ятирічки (1981—83) відкрито 800 приймальних пунктів на пром. підприємствах. Жителів невеликих сіл та віддалених від районних центрів населених пунктів обслуговують пересувні автомайстерні та приймальні пункти. Середньорічна чисельність працюючих на підприємствах, в ательє, майстернях, приймальних пунктах 1983 значно зросла. Внаслідок зміцнення матеріально-технічної бази і розширення мережі підприємств побутового обслуговування та поліпшення їхньої роботи в УРСР обсяг реалізації побутових послуг зріс з 1020 млн. крб. 1975 до 1616 млн. крб. 1983. Здійснюється прискорений розвиток побутових послуг, які надаються сільс. населенню. Це сприяє поступовому зближенню умов життя міськ. і сільс. населення. Заг. обсяг побутових послуг у сільс. місцевості УРСР зріс з 275 млн. крб. 1975 до 398 млн. крб. 1983. Обсяг побутових послуг у розрахунок на одного жителя в УРСР збільшився з 22 крб. 1975 до 32 крб. 1983, у сільс. місцевості відповідно — з 14 крб. до 22 крб. В роки десятої п'ятирічки (1976—80) та в перші три роки одинадцяті п'ятирічки (1981—83) значно розвинулися нові види та про-

гресивні форми побутового обслуговування населення. Серед них: пошиття чоловічого одягу без примірок, терміновий ремонт радіотелевізійної апаратури та побутових машин за принципом «сьогодні — на сьогодні», оплата послуги після її виконання, приймання і виконання замовлення на дому, абонементне обслуговування радіотелевізійної і побутової техніки, приймання замовлень по телефону, виконання послуг по проведенню сімейних свят і торжеств, організація обслуговування за місцем роботи та місцем проживання. Особлива увага звертається в одинадцяті п'ятирічки на прискорений розвиток комплексного обслуговування населення — створення широкої мережі комплексних приймальних пунктів на території великих ф-к і з-дів, шахт, установ або поблизу їх, на нових житл. масивах, у робітничих і студентських гуртожитках, ефективного використання пересувних приймальних пунктів і майстерень.

Збільшилась кількість послуг, які надаються сільс. жителям. Нові важливі завдання поставлені перед галуззю побутового обслуговування населення *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року та постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення» (1982). Передбачено збільшити до 1990 обсяг реалізації побутових послуг на селі в 2 рази, завершити 1985 спорудження в усіх колгоспах і радгоспах, а також в усіх селах з кількістю жителів 800 чол. і більше комплексних приймальних пунктів. З метою повнішого задоволення потреб населення у побутових послугах, підвищення якості та культури обслуговування було прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток і поліпшення побутового обслуговування населення» (1983).

В системі М-ва побутового обслуговування населення УРСР діють респ. виробничі об'єднання «Укрпобутрадіотехніка» (Київ), 2 експериментальні з-ди в Києві та Одесі, що виготовляють устаткування та засоби механізації для підприємств побуту, експериментальний завод нестандартного устаткування для побутових підприємств у Харкові та ін.

Проблеми побутового обслуговування населення розробляють Український науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут побутового обслуговування (Київ), Харківський проектно-технологічний інститут (філіал у Києві). «Укрпобут НОП». Діє *Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування*.

В. І. Слінченко

ТРАНСПОРТ

Загальна характеристика

Транспорт УРСР — складова частина єдиної трансп. системи країни. Він відіграє важливу роль у забезпеченні дедалі зростаючих потреб нар. г-ва, в обслуговуванні екон. зв'язків між екон. районами, областями та пром. центрами УРСР, забезпечує міжресп. екон. зв'язки, зовнішньоекон. зв'язки УРСР як складової частини СРСР з ін. зарубіжними

країнами, в т. ч. з країнами соціалістичної співдружності.

Залізничний, автомобільний, морський, річковий, повітряний і трубопровідний транспорт утворюють єдину трансп. мережу республіки, де окремі види транспорту тісно пов'язані між собою і взаємно доповнюють один одного. Розвиток усіх видів транспорту і координація перевезень між окремими його видами спрямовуються єдиним нар.-госп. планом.

Узгоджено з магістральними видами транспорту заг. користування працює промисловий транспорт, який забезпечує потреби підприємств, будов і орг-цій у перевезеннях. Розвиваються спеціалізовані технологічні види транспорту, зокрема конвейєрний, пневмоконтейнерний, трубопровідний для силіх вантажів, підвісні канатні дороги та ін. В 1982 вантажооборот залізнич. транспорту збільшився порівняно з 1940 у 6,6 рази, авто-

мобільного — в 45,1 раза, річкового — в 10,5 раза.

Трансп. мережа УРСР за рівнем розвитку посідає 2-е місце в загальносоюзному масштабі. Питомі вага транспорту України в загальносоюзній трансп. мережі 1982 становила: за протяжністю з-ць заг. користування — 16 %, автомоб. шляхів з твердим покриттям — 18 %, повітряних ліній — 8 %, річкових шляхів — 3,6 %. На 10 тис. км² території республіки 1982 залізничних колій припадало 375 км, внутрішніх водних судноплавних шляхів — 81 км. Тільки за роки десятиріччя (1976—80) в республіці споруджено понад 300 км нових залізнич. колій, електрифіковано понад 500 км з-ць, збудовано 17 тис. км автомоб. шляхів з твердим покриттям. Зміщено матеріально-тех. базу з-ць, автопідприємств, мор., річкових та авіац. портів. У багатьох містах УРСР зведено комфортабельні автовокзали, станції тех. обслуговування. Всі обласні та районні центри республіки сполучені автомоб. шляхами з твердим покриттям, найяскравіші пром. та адм. центри — повітр. лініями. Спорудження Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, Каховського, Дніпродзержинського, Кременчуцького, Канівського та Київського гідровузлів забезпечило наскрізне регулярне судноплавство по Дніпру. По тер. України проходять нафтопроводи і газопроводи.

Вантажооборот і пасажирооборот транспорту УРСР

Вид транспорту	Вантажооборот, млрд. т · км			Пасажирооборот, млрд. пасажиро-км		
	1940	1960	1982	1940	1960	1982
Залізничний	71,9	216,4	475,0	16,4	25,4	61,3
Автомобільний	1,7	17,7	75,3	0,3	10,0	83,9
Морський	4,3	30,7	177,0	...	0,4	1,3
Річковий	1,1	4,1	11,3	0,4	0,3	0,6
Повітряний	0,0	0,0	0,2	0,0	0,7	11,5

Осн. видом транспорту в залізничний, який поєднує високу економічність і швидкість перевезень. У післявоєнні роки важливого значення набув автомоб. транспорт, питома вага якого в перевезеннях вантажів і пасажирів постійно зростає внаслідок спеціалізації рухомого складу, поповнення парку (в т. ч. автомобілями великої вантажопідйомності), поліпшення організації перевезень і розширення мережі автомоб. шляхів з твердим покриттям. Збільшуються також економічні перевезення річковим транспортом, на дальший розвиток яких великий вплив має зростання обсягів мішаних залізнично-водних перевезень, впровадження суден мішаного плавання (річка — море).

Швидкими темпами розвивається морський транспорт УРСР, який відіграє велику роль у зовнішньоторговельних перевезеннях Рад. Союзу та трансп. зв'язках України із Закавказзям та Пн. Кавказом. Важливою подією у розвитку експортно-імпортних перевезень було введення в експлуатацію в роки десятиріччя міжнар. поромної переправи Іллічівськ (СРСР) — Варна (НРБ). Застосування нових типів швидкісних літаків великої вантажопідйомності дає змогу широко використовувати в республіці для перевезень пасажирів і деяких вантажів повітряний транспорт. Дальшого розвитку набуває трубопровідний транспорт. У республіці розвинуті всі види міського транспорту, в т. ч. метрополітен, швидкісний трамвай.

Відповідно до рішень Листопадового пленуму ЦК КПРС 1979 в УРСР розробляється довгострокова комплексна програма розвитку транспорту на період до 2000 року. Гол. завдання її — завершення робіт щодо створення високоефективної єдиної транспортної системи СРСР, економічно збалансованої та технологічно взаємопов'язаної сукупності всіх видів транспорту, які забезпечуватимуть зростаючі потреби нар. г-ва і населення у всіх видах перевезень. Розв'язання цього завдання базується на дальшому підвищенні продуктивності праці на транспорті, розвитку матеріально-тех. бази всіх видів транспорту, використанні досягнень науково-тех. прогресу, удосконаленні взаємозв'язку між усіма ланками трансп. системи УРСР. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування, організації перевезень народногосподарських вантажів і пасажирів та посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності роботи підприємств і організацій транспорту» (1982) передбачено ряд заходів по удосконаленню планового керівництва транспортом з метою забезпечення підвищення ефективності роботи транспортних підприємств і орг-цій та поліпшення транспортного обслуговування нар. г-ва і населення. Наукові комплексні проблеми розвитку транспорту на Україні розв'язує Укр. філіал ін-ту комплексних транспортних проблем при Держплані СРСР (Київ). Карту шляхів див. на окремому аркуші, с. 208—209.

В. М. Гурник.

Залізничний транспорт

Залізничний транспорт УРСР займає провідне місце в трансп. системі республіки. Україна посідає одне з перших місць в СРСР за густотою з-ць. У 1982 експлуатаційна довжина з-ць республіки дорівнювала 22,6 тис. км, у т. ч. електрифікована — 7,2 тис. км. На території УРСР розміщено Донецьку залізницю, Придніпровську залізницю, Південну залізницю, Південно-Західну залізницю, Одеську залізницю, Львівську залізницю. Територією республіки проходять окремі дільниці Московської, Білоруської та Південно-Східної з-ць. Найбільш розвинута сітка з-ць у Донбасі і на Придніпров'ї. Ці райони сполучені потужними магістралями з центр. районами Європ. частини СРСР, портами Чорного і Азовського морів, а також з Пн. Кавказом і Закавказзям. Одеська і Львівська з-ці мають важливе значення у здійсненні зовнішньоекон. зв'язків СРСР, у т. ч. УРСР, з соціалістичними країнами. У технологічній єдності з магістральним залізнич. транспортом діють трансп. залізничні цехи та під'їзні колії підприємств. У 1982 розгорнута довжина під'їзних колій пром. підприємств і орг-цій в УРСР становила 25,3 тис. км (табл. 1). Залізнич. транспорт УРСР відіграє значну роль в економіці країни. З-ці УРСР виконують (1982) бл. 14 % вантажообороту залізнич. транспорту СРСР, 28 % заг. відправлень вантажів, понад 19 % пасажирообороту. Частка вантажообороту залізнич. транспорту в усьому вантажообороті транспорту республіки становила 1982 бл. 60 %, пасажирообороту — бл. 40 %. З-цями УРСР перевозять у значних обсягах кам. вугілля, руду, чорні метали, мінеральні буд. матеріали, сировину (всього понад 63 % заг. обсягу перевезень республіки). Швидкими темпами зростають експортно-імпортні перевезення. В регіоні діють великі сортуваль-

ні станції — Ясипувата, Дебальцеве, Основа, Нижньодніпровськ-Вуззол, Дарниця, Знам'янка та ін. Створено сучасні потужні підприємства — вагонне депо на ст. Червоноармійськ, локомотивне депо на станціях Красний Лиман, Гребінка, Жмеринка та ін.

На тер. України перші з-ці прокладено в 60-х рр. 19 ст. (Львів — Перемишль, 1861; Одеса — Балта, 1865). В 1866 почався рух на лінії Львів — Чернівці — Ясси. За період 1868—70 з-цю Одеса — Балта продовжено до Москви (через Кременчук

Таблиця 1. Основні показники роботи залізничного транспорту загального користування

	1940	1960	1970	1982
Вантажооборот, млрд. т · км (тарифних)	72	216	380	475
Відправлено вантажів, млн. т	200	504	795	983
Пасажирооборот, млрд. пасажиро-км	16,4	25,4	39,5	61,3
Відправлено пасажирів, млн.	243	296	399	516

і Київ). У ці ж роки збудовано з-ці Знам'янка — Миколаїв, Полтава — Київ — Брест, Курськ — Харків — Ростов та ін. У 2-й пол. 19 ст. почалося буд-во з-ць у Донбасі, на Придніпров'ї та Криворіжжі, що сприяло розвитку пром-сті у цих районах. В 1913 заг. протяжність з-ць на тер. України (в сучасних межах) становила 15,6 тис. км. Залізнич. транспорт України, як і всієї Росії, був відсталюю галуззю г-ва і не забезпечував потреб країни в перевезеннях. Паровози були здебільшого малопотужні, біль-

Об'єднаний пост. електричної сигналізації залізничної станції Дарниця. Електровоз ВЛ80 на дільниці Київ — Фастів.

шість вагонного парку становили двовісні товарні вагони вантажопідйомністю 15,2 т. З перших років Рад. влади Комуністична партія і Рад. уряд надавали величезного значення відбудові й дальшому розвитку залізнич. транспорту на основі реконструкції, електрифікації, нового буд-ва з-пів. За роки довоєнних п'ятирічок збудовано понад 5 тис. км нових залізнич. колій. У 1935 почато роботи по електрифікації з-пів України. Першою електрифіковано дільницю Довгинцеве — Запоріжжя. Величезну роль у боротьбі за піднесення залізнич. транспорту республіки відігравало соціалістичне змагання. В 1935 за ініціативою машиніста депо ст. Слов'янськ Донецької з-пів П. Ф. Кривоноса почався масовий рух за нові прогресивні норми, високу продуктивність праці. Залізнич. транспорт було оснащено потужними паровозами, великовантажними вагонами, широко впроваджено автозчеплення, автоблокування, розвинуто ремонтну базу. Вантажооборот з-пів республіки 1940 зріс порівняно з 1913 у 3,3 рази.

Величезних втрат зазнав залізнич. транспорт під час тимчасової нім.-фашист. окупації в період Великої Вітчизняної війни 1941—45. В післявоєнні роки за допомогою братніх народів СРСР в короткі строки роботу залізниць було відновлено. В 1950 обсяг перевезень залізничного транспорту УРСР перевищив рівень 1940. На багатьох напрямках укладено другі колії, реконструйовано ряд великих залізнич. станцій, мостів, вокзалів тощо. В наступний період в УРСР проведено значні роботи щодо дальшого розвитку залізнич. транспорту. В широких масштабах здійснюється електрифікація з-пів, практично весь обсяг перевезень вантажів і пасажирів виконується електровозною та тепловозною тягою. Безперервно вдосконалюється рухомий склад з-пів республіки. До складу вагонного парку входять головним чином великовантажні 4-, 6- та 8-вісні вагони вантажопідйомністю 50—125 т. Збільшилася парк спеціалізованих вантажних вагонів (рефрижераторні, для перевезення цементу, зерна, молока тощо). Всі пасажирські поїзди далекого прямування формуються з комфортабельних суцільнометалевих вагонів. На з-пів і під'їзних коліях зростає парк маневрових тепловозів. Локомотивні та вагонні депо стали підприємствами індустріального типу з високим рівнем механізації і автоматизації. Понад 90 % довжини з-пів укладено на шпалевій основі рейками важкого типу. На залізнич. транспорті широко впроваджено диспетчерську централізацію, автом. локомотивну сигналізацію з автостопами, радіозв'язок, теле-

механіку, обчислювальну техніку, що сприяло значному підвищенню швидкості руху і зумовило збільшення пропускної здатності з-пів (табл. 2). Все ширше застосовують на з-пів обчислювальну техніку для планування роботи, вибору найефективніших варіантів формування поїздів, складання графіків руху, розподілу вантажопотоків у раціональних напрямках та при розв'язанні ін. трансп. завдань. Встановлення єдиних планів формування поїздів, застосування маршрутизації перевезень, поліпшення роботи сортувальних, дільничних і вантажних станцій, механізації вантажно-розвантажувальних робіт, єдині технологічні процеси роботи станцій та під'їзних колій пром. підприємств значно прискорили оборот вагонів — універсальний показник роботи з-пів. Дальший розвиток залізнич. транспорту здійснюватиметься відповідно до осн. завдання транспорту — повного і своєчасного задоволення потреб нар. г-ва і населення у перевезеннях, підвищення ефективності і якості роботи транспортної системи.

Ю. Я. Лисенко.

Морський транспорт

Морський транспорт УРСР — одна з важливих складових частин трансп. системи республіки. На мор. транспорт України припадає майже чверть вантажних мор. перевезень Рад. Союзу (1982). Через осн. порти України — Одеський, Іллічівський, Ждановський, Херсонський, Ізмайльський, Ренійський — здійснюється перевалка значної частини вантажів, що перевозяться мор. транспортом СРСР у десятки країн світу (див. окремі статті про морські порти УРСР в алфавітних томах УРЕ). Чорне й Азовське моря через Дніпро, Пд. Буг, Дністер та Дон зв'язані з внутр. районами країни, тому мор. транспорт відіграє значну роль у зв'язках УРСР з ін. союзними республіками, а через Дунай — з європ. країнами. В заг. обсязі вантажообороту УРСР частка морського транспорту становить 22 % (1982).

Мореплавання слов'ян по Чорному й Азовському морях почалося в 4—6 ст. Розвиток мор. транспорту в Росії, в т. ч. на Україні, почався з кінця 17 ст. У кінці 18 ст. було збудовано морські порти Херсон (1778), Севастополь (1784), Одеса (1794). В 1828 рейсами першого на Пд. вітчизн. мор. пароплава «Одеса», збудованого на Миколаївському суднобудівному з-ді, почалося парове судноплавання в Чорноморсько-Азовському басейні. В 1833 було засновано «Товариство акціонерів для встановлення постійних зносин між Одесою і Константинополем» («Чорноморське пароплаве т-во»), 1836 — «Російське т-во пароплавання і торгівлі» (РППТ), 1879 затверджено статут Добровільного флоту (Доброфлот). Мор. транспорт дореволюц. Росії відставав від мор. транспорту розвинутих зарубіж. країн. Великих збитків флоту і портам Чорноморсько-Азовського басейну завдали I-а світова війна, громадян. війна та воєнна іноз. інтервенція.

За роки Радянської влади морський транспорт докорінно змінився. Створено нові органи управління морського і річкового флотів. У 1921 в Одесі було засновано Чорноморсько-Азовський округ мор. шляхів, який 1922 перетворено на Держ. Чорноморсько-Азовське пароплавання; 1928 його реорганізова-

но в Чорноморську контору «Радторгфлоту». Згодом з Чорноморського пароплавання були виділені Азовське пароплавання (управління — в м. Ростові-на-Дону), нафтоналивне пароплавання «Радтанкер» (м. Туапсе) і пасажирське пароплавання місцевих сполучень (м. Сочі). В 1940 транспорт УРСР перевіз понад 5 млн. т вантажів за рік, що становило бл. 16,5 % мор. перевезень СРСР. Значних збитків трансп. флоту республіки завдали нім.-фашист. загарбники під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. За післявоєнні роки флот і портове г-во були відбудовані. Флот поповнився сучас. швидкоходливими суднами великої вантажопідйомності, обладнаними досконалим радіонавігаційним устаткуванням. Мор. порти оснащені найновішою технікою, високопродуктивними перевантажувальними механізмами. Вантажооборот мор. транспорту УРСР 1982 становив 177,0 млрд. т · км, пасажирооборот — 1,3 млрд. пасажирок · км; мор. транспортом республіки перевезено 48,4 млн. т вантажів і 29,4 млн. пасажирів (1960 відповідно — 30,7 млрд. т · км, 0,4 млрд. пасажирок · км, 19,8 млн. т вантажів і 13,7 млн. пасажирів).

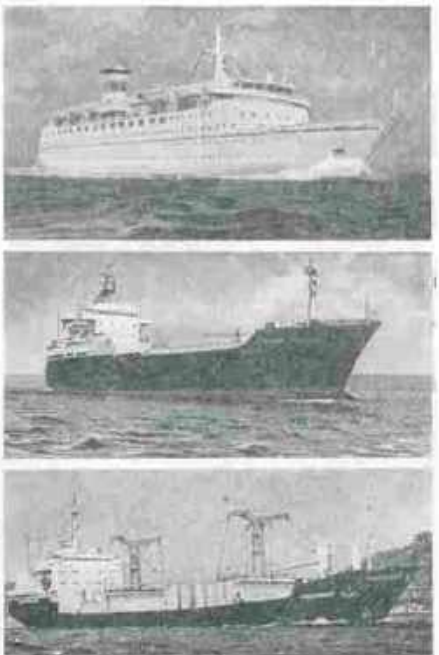
На Україні містяться управління трьох пароплавань: Чорноморського морського пароплавання (в Одесі), Азовського морського пароплавання (в Жданові), Радянського Дунайського морського пароплавання (в Ізмаїлі).

Чорноморське мор. пароплавання (ств. 1967) забезпечує в основному океанські міжконтинентальні перевезення. Флот пароплавання складається з суден традиційної конструкції (до 50 тис. т), контейнеровозів, теплоходів з горизонтальним способом вантажних операцій (ро-ро).

Комфортабельний пасажирський теплохід «Одеса» Чорноморського морського пароплавання.

Теплохід «Академік Арцимович» з горизонтальним способом навантаження і розвантаження вантажів Азовського морського пароплавання.

Суховантажний теплохід «Ришкани» Радянського Дунайського морського пароплавання.

Таблиця 2. Відправлення вантажів залізничним транспортом УРСР (млн. т)

Вантажі	1965	1970	1975	1982
Всього	663	795	976	983
з т. ч.				
нафтові вантажі	18	28	34	52
кам'яне вугілля	204	229	266	240
кокс	17	20	21	19
чорні метали	45	56	70	68
руда всяка	89	112	128	131
мінеральні й хімічні добрива	9	14	18	17
лісові вантажі	9	7	7	5
мінеральні будівельні матеріали	137	178	247	244
хлібні вантажі	20	21	30	34

універсальних суден (ло-ло), суден для перевезення великогазових вантажів (ро-флоу) тощо. Пароплавству належить також осн. пасажирський флот Чорноморсько-Азовського басейну. Діють постійні мор. лінії на Індію, Болгарію, Францію, Пд.-Сх. Азію та ін. Азовське мор. пароплавання (ств. 1967) здійснює місцеві каботажні перевезення вантажів і пасажирів у межах Чорноморсько-Азовського басейну, експортно-імп. порт. перевезення вантажів між портами Азовського й Чорного морів і портами країн Середземномор'я, Близького Сходу, Зх. та Сх. Африки. До складу флоту пароплавання входять сучасні спеціалізовані судна для транспортування нафти, лісових та ін. вантажів, агломератів, вантажів для перевезення гарячого агломерату (т-ра 700°) та ін. Радянське Дунайське пароплавання (ств. 1944) здійснює експортно-імп. перевезення вантажів річковими суднами між рад. та іноземними портами на Дунаї; мор. суднами — вантажів рад. зовнішньоторг. орг-цій, орг-цій Австрії, Чехословаччини, Угорщини між портами Дунаю і портами Чорного, Середземного та Червоного морів, внутр. перевезення вантажів і пасажирів між рад. портами на Дунаї та Чорному морі. Флот пароплавання складається із суковантажних, наливних, пасажирських і буксирних суден, а також суден-ліхтеровозів. Передбачено дальше зростання вантажообороту мор. транспорту. Судна морських пароплавань, розташованих на тер. України, щорічно відвідують майже 500 портів понад 100 країн світу. Проблеми розвитку морського транспорту в УРСР вивчає Одес. філіал державного проекту-конструкторського та н.-д. ін-ту морського транспорту «СоюзморНДПроект» («ЧорноморНДПроект»). В. С. Сфрмюв.

Теплохід на підводних крилах типу «Метеор». Турбостічний теплохід «Енген Вучетич» на лінії Київ — Одеса. Теплохід «Славутин-І» типу «річка — море».

Річковий транспорт

Річковий транспорт УРСР здійснює перевезення вантажів і пасажирів по внутр. водних шляхах України — Дніпру з притоками, Пд. Бугу, Сіверському Дінцю, Дністру, Дунаю (в межах СРСР), а також перевезення вантажів між портами на Дніпрі та портами країн басейну Чорного й Середземного морів. У 1982 відкрито туристичну пасажирську лінію Київ — Джурджу (СРР) — Русе (НРБ). Трансп. перевезення здійснюються і на малих річках — Верхній Десні, Стиру, Горині, Самарі, Сулі та ін. Протяжність судноплавних річкових шляхів, що експлуатуються в межах УРСР, 1982 становила 4,9 тис. км (1922 — 1,6 тис. км). Річковий транспорт України, включаючи порти, суднобудівні і судноремонтні з-ди, рем.-експлуатаційні бази флоту та ін. підприємства й орг-ції, навч. заклади, об'єднано в системі Головного управління річкового флоту при Раді Міністрів УРСР.

Судноплавання по Дніпру почалося в давні часи. В 9—12 ст. по Дніпру проходили «шляхи з варяг у греки», який сполучав басейни Балтійського й Чорного морів. Парове судноплавання по Дніпру почалося 1825. У 1826 почав виконувати рейси перший пароплав між Херсоном і Миколаєвом. У 1850 було відкрито постійну пасажирську лінію між Кременчуком і Пінськом. У 1857 організовано «Російське товариство пароплавання і торгівлі», яке здійснювало перевезення в нижній частині Дніпра та біля чорноморського узбережжя; 1858 — «Товариство плавання по Дніпру та його притоках». В дореволюц. час Дніпро за вантажооборотом був другим, після Волги, річковим шляхом. Річний обсяг вантажоперевезень по Дніпру 1913 становив 1,7 млн. т.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції 1918 весь річковий флот було націоналізовано. В 1923 було організовано два річкові пароплавання на Дніпрі — Верхньодніпровське (з центром у Києві) і Нижньодніпровське (з центром у Херсоні), які 1926 об'єдналися в Дніпровське річкове пароплавання (з 1965 — Гол. управління річкового флоту при Раді Міністрів УРСР). Водночас було створено Дніпровське управління водних шляхів. Гол. етапи реконструкції і розвитку річкового транспорту України за роки Рад. влади пов'язані з комплексним розв'язанням проблем Великого Дніпра, основною з яких є створення єдиного глибоководного шляху. Важливим кроком у вдосконаленні водних шляхів у республіці було спорудження Дніпрогесу ім. В. І. Леніна і введення в експлуатацію 1932 збудованого при гідроелектростанції великого судноплавного шлюзу. Внаслідок цього судноплавання по Дніпру стало наскрізним. За роки довоєнних п'ятирічок річковий транспорт України набув тех. розвитку. Було збудовано сотні самохідних суден і барж, створено великі механізовані Київський річковий порт, Дніпропетровський річковий порт, Запорізький річковий порт, Херсонський порт. Після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР протяжність внутр. водних шляхів республіки зросла приблизно на 500 км за рахунок річок Стиру, Горині, Дністра, Сірету.

Після визволення тер. України від нім.-фашист. загарбників почалися роботи щодо відбудови г-ва річкового флоту, якому було завдано великої шкоди під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Вже 1944 по Дніпру було перевезено 650,0 тис. т вантажів і 1,5 млн. пасажирів. У післявоєнний період в результаті спорудження

Дніпровського каскаду ГЕС та ланцюга водосховищ на Дніпрі в межах України створено єдиний глибоководний шлях. Збудовано нові високомеханізовані порти — Черкаський річковий порт, Кременчуцький річковий порт, Миколаївський, Чернігівський, Новокаховський, Нікопольський річкові порти; споруджено річкові вокзали в Чернігові, Києві, Кременчуці, Запоріжжі, Миколаєві. В 1981 збудовано новий судноплавний шлюз у Запоріжжі. Порти поповнилися сучас. перевантажувальними машинами,

Основні показники роботи річкового транспорту загального користування в УРСР

Роки	Вантажооборот, млрд. т·км	Перевезено вантажів, млн. т	Пасажирооборот, млн. пасажиро·км	Перевезено пасажирів, млн.
1940	1,1	4,6	356	6,8
1950	1,1	4,3	183	4,4
1960	4,1	12,8	309	15,2
1970	6,1	27,3	493	21,4
1980	10,7	51,3	557	24,8
1982	11,3	54,1	626	26,6

портальними і плавучими кранами та ін. технікою. Річковий транспорт України оснащено комфортабельними пасажирськими лайнерами, теплоходами на підводних крилах типу «Комета», «Метеор», «Ракета», «Восход», вантажними теплоходами типу «річка — море» вантажопідйомністю 2000—5000 т, сучас. вантажними теплоходами, а також несамохідними суднами. На річковому транспорті все ширше застосовують обчислювальну техніку для планування роботи, вибору найефективніших варіантів формування суден, складання графіків руху. Все це сприяло значному зростанню перевезень, збільшенню ролі річкового транспорту в нар. г-ві республіки.

Річковий транспорт УРСР перевозить значну частину нар.-госп. вантажів, у т. ч. кам. вугілля, руду, метали та брукт, нафту й нафтопродукти, мінеральні буд. матеріали, хлібні вантажі, зокрема в 1982 було перевезено 39,8 млн. т мінеральних буд. матеріалів і цементу, 3,8 млн. т кам. вугілля, 4,9 млн. т руди (1940 відповідно — 1,2 млн. т, 0,3 млн. т, 0,0 млн. т).

Дальший розвиток річкового транспорту УРСР здійснюватиметься в напрямі посилення координації його роботи з усіма видами транспорту на основі розробленої відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС довгочасної комплексної програми розвитку транспорту СРСР. Наук. проблеми розвитку річкового транспорту УРСР розробляє Держ. ін-т проектування підприємств річкового транспорту («Укрдніпрорічтранс»; Київ).

М. С. Семітень.

Трубопровідний транспорт

Трубопровідний транспорт є прогресивним, найекономічнішим видом транспортування нафти, нафтопродуктів і газу з місць видобування та виробн. до районів споживання і переробки їх. Йому притаманні універсальність, можливість транспортувати нафту, нафтопродукти і газ протягом року (незалежно від кліматич. умов) по найкоротшій віддалі і з найменшими витратами при повній механізації і автоматизації трудомістких вантажно-розвантажувальних і транспортних робіт.

При цьому зменшуються безповоротні втрати нафти, нафтопродуктів і газу, а також забруднення навколишнього середовища. Перший магістральний газопровід в УРСР від Дашава до Львова завдовжки 70 км споруджено 1940. В 1948 введено в дію найбільший на той час у Європі газопровід Дашава — Київ. У 1951 його продовжено через Брянськ до Москви. Довжина цього газопроводу досягла 1330 км, у т. ч. на тер. України — 851 км. У межах УРСР цей газопровід має 477 км відгалужень, що забезпечують газом понад 20 міст. У 1956 почалась пром. експлуатація Шебелинського газового родовища, відкритого 1950. За 1956—64 збудовано газопроводи Шебелинка — Харків, Шебелинка — Брянськ (цей газопровід з'єднано з газопроводом Дашава — Москва), Шебелинка — Полтава — Київ, Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Ізмаїл та ін. Збудовано газопроводи з Прикарпаття в Мінськ, Ригу і в Польську Народну Республіку. В 1967 введено в дію магістральний газопровід «Братство» від м. Долини (Івано-Франк. обл.) до м. Шаля (Чехословаччина). Територією республіки проходить газопровод «Союз» (Оренбург — зх. кордон СРСР) і Уренгой — Ужгород. Заг. довжина сітки газопроводів в Україні (1983) становить понад 24 тис. км. Тільки за 1976—82 закінчено буд-во і введено в дію бл. 7,8 тис. км магістральних газопроводів і відгалужень від них.

Велике нар.-госп. значення має розвиток в республіці нафтопродуктного транспорту, по якому (з 1979) майже вся нафта транспортується (перекачується) на нафтопереробні з-ди. В УРСР діють нафтопроводи Долина — Дрогобич, Гнідниця — Глинсько-Розбишівськ — Кременчук, Мічуринськ — Кременчук та багато ін. Територією республіки проходить один з потужних магістральних нафтопроводів «Дружба»; в роки десятиріччя (1976—80) введено в дію нафтопровід Куйбишев — Лисичанськ — Кременчук — Херсон — Одеса.

З кожним роком збільшується сітка нафтопродуктопроводів, які сполучають нафтопереробні з-ди республіки з нафтобазами, роздавальними блоками, автозаправними станціями. В УРСР діють (1984) нафтопродуктопроводи Кременчук — Київ, Кременчук — Кіровоград, Лисичанськ — Нижньодніпровськ, Дрогобич — Стрий та ін. В одинадцять п'ятиріччя (1981—85) почато буд-во однієї з найбільших у республіці нафтопродуктопроводних систем Лисичанськ — Донецьк — Жданов — Мелітополь — Крим заг. протяжністю бл. 1,7 тис. км. Передбачається подальше розширення і нарощування потужностей систем трубопроводного транспорту, вдосконалення і підвищення надійності їхньої роботи, впровадження систем автоматизації і механізації на основі сучасної техніки і технології. Див. також у цьому томі підрозділ Палива промисловості.

Р. М. Макар.

Автомобільний транспорт

Автомоб. транспорт УРСР посідає одне з провідних місць у трансп. системі республіки. На автотранспорт України припадає 18,1 % загальносоюзних вантажних перевезень (1982). Він має велике значення в перевезеннях на близькі віддалі, в доставці вантажів до залізнич. станцій, портів. Значну роль відіграють автомоб. перевезення у буд-ві, а також обслуговуванні с. г. Автомоб. транспорт республіки перевозить вантажів у 3,8 рази більше,

ніж усі ін. види транспорту, разом узяті, хоч частка його в заг. обсязі вантажообороту транспорту УРСР становить лише 9,6 % (1982). Україна має порівняно густу, рівномірну сітку автомоб. шляхів з твердим покриттям, протяжність яких 1982 становила 138,6 тис. км (1940 — 29,3 тис. км). По території республіки проходять важливі автомагістралі всеосяжного і респ. значення, зокрема Москва — Київ, Москва — Харків — Сімферополь, Одеса — Київ — Ленінград, Київ — Харків, Київ — Львів, Київ — Дніпропетровськ — Донецьк та ін.

В Рад. Союзі, в т. ч. на Україні, автомоб. транспорт як галузь нар. г-ва виник і розвинувся за роки Рад. влади. Він зростає внаслідок прогресу вітчизн. автомобілебудування. Особливо прискорився розвиток автомобільного транспорту в післявоєнні роки. Середньорічні темпи зростання перевезень вантажів за 1951—65 становили понад 13 %, пасажирів — майже 30 %. В 1966—82 автомобільний транспорт республіки розвивався випереджуваними темпами порівняно з ін. видами транспорту (крім трубопроводного). Заг. обсяг вантажообороту збільшився у 2,6 рази, пасажирообороту — в 3 рази. Зростає питома вага централізованих перевезень вантажів у перевезеннях транспортом заг. користування.

Обсяги перевезень вантажів за 1966—82 збільшилися в 1,8 рази, перевезень пасажирів автобусами — у 2,7 рази. В 1982 автомобільним транспортом республіки перевезено близько 4600 млн. т вантажів. Майже в усіх районах УРСР значне місце в автомоб. перевезеннях займають продукція с. г., харчової і легкої промисловості, а також будівельні матеріали й будівельні деталі. В Донецько-Придніпровському економічному районі найбільша питома вага припадає на перевезення вугілля, коксу, металу, устаткування та ін. вантажів, потрібних для підприємств важкої пром-сті. У галузі широко впроваджується механізація робіт при тех. обслуговуванні та ремонті автомобілів, на вантажно-розвантажувальних роботах тощо, а також прогресивні методи організації праці, зокрема перевезення вантажів за погодженими виробничо-трансп. процесом та графіком. На підприємствах автомоб. транспорту в плануванні та управлінні виробничими процесами широко застосовують засоби автоматизації та обчислювальну техніку. Значного розвитку за період 1966—82 набув пасажирський автотранспорт. Парк автобусів заг. користування збільшився у 2,2 рази, кількість автобусів на 10 тис. ж. — у 2 рази, автобуса маршрутна сітка зросла з 430 тис. км 1965 до 1 млн. км 1982. Скоротився майже в 1,5 рази інтервал руху автобусів у містах. Регулярні перевезення пасажирів автобусами організовано в 445 містах і с-щах міськ. типу, легковими таксомоторами — у 527 містах і с-щах міськ. типу. В республіці

діяла 1321 автостанція. Значними вузлами автошляхів з сучас. великими автовокзалами є Київ (вузол 8 напрямів автошляхів), Харків (6 напрямів), Запоріжжя, Львів, Житомир, Тернопіль, Полтава та інші обл. центри республіки. Автомобільний транспорт все більше входить у побут населення. У власному користуванні громадян республіки перебуває (1982) 1,9 млн. легкових автомобілів.

Основні показники роботи автомобільного транспорту УРСР

Ріки	Автомобільні шляхи (на кінець року), тис. км		Автомобільний транспорт всього народного господарства		Автобуси загального користування	
	Загальна протяжність	у т. ч. з твердим покриттям	Вантажооборот, млн. т·км	Перевезено вантажів, млн. т	Пасажирооборот, млн. пасажир·км	Перевезено пасажирів, млн.
1940	270,7	29,3	1670	187	282	29
1950	275,0	33,5	3631	366	395	59
1960	236,2	47,4	17 736	1678	9978	1408
1970	223,5	90,8	41 637	3058	46 641	5061
1980	163,2	133,7	70 118	4392	81 755	7801
1982	163,3	138,6	75 300	4572	83 862	7874

Швидкий розвиток автомоб. транспорту УРСР супроводиться зростанням автомоб. парку, який за 1966—82 збільшився у 3,85 рази, у т. ч. вантажних автомобілів — в 1,7 рази; їхня середня вантажопідйомність зросла в 1,4 рази. Значно збільшилась кількість великовантажних автомобілів, спец. рухомого складу, тягачів з причепами, комфортабельних машин, у т. ч. міжміських автобусів та мікроавтобусів. Під час буд-ва і ремонту шляхів застосовують сучасні шляхобудівні машини і механізми, прогресивні матеріали, а також нові технологічні процеси. Дальший розвиток автомобільного транспорту республіки, як і всього Рад. Союзу, здійснюється в напрямі повнішого задоволення потреб нар. г-ва і населення в перевезеннях вантажів з одночасним зниженням автотрансп. витрат, а також підвищенням якості перевезень пасажирів. Наукові проблеми розвитку автомобільного транспорту УРСР розробляє Державний автотранспортний науково-дослідний і проєктний інститут («ДержавтотрансНДІпроєкт», Київ).

Л. М. Борейко.

Автобусний парк у Києві.

Повітряний транспорт

За кількістю і протяжністю повітр. ліній та обсягом перевезень *Українське управління цивільної авіації* посідає одне з провідних місць серед інших республіканських і територіальних управлінь цивільної авіації країни. В 1982 на УРСР припадало 11,3 % пасажирських та 12,9 % вантажних (включаючи пошту) перевезень повітр. флоту СРСР. Заг. протяжність авіаліній УРСР дорівнює (1982) 64 тис. км. Вони сполучають Україну з 150 містами СРСР та 14 містами зарубіжних країн, бл. 400 міст та ін. населених пунктів в межах республіки. Розвиток цивільної авіації на Україні почався в роки Рад. влад. В 1923 було створено Укр. товариство повітряних сполучень («Укрповітрошлях»).

Регулярні польоти пасажирських літаків на повітр. трасах УРСР почалися в травні 1924 за маршрутами Харків — Полтава — Київ, Харків — Єлизаветград (тепер Кіровоград) — Одеса. З 1925 введено в експлуатацію лінії Харків — Курськ — Орел — Москва, Харків — Артемівськ — Ростов. В 1926 повітр. лінії з'єднали Україну із Закавказзям. В 1928 відкрилася перша в УРСР міжнародна повітряна лінія Харків — Баку — Ензелі (Іран). В роки першої п'ятирічки (1928—32) як галузь нар. г-ва почало розвиватися вітчизн. літакобудування. На Україні споруджуються аеровокзали в Харкові (1930), Одесі (1931), Києві (1933). В 1935—38 діяла найбільша в СРСР пасажирська гідроавіалінія Одеса — Батумі. На повітр. трасах почали курсувати нові вітчизн. літаки ПС-35, ПС-43, ПС-84, К-5 та ін. В 1932 колектив Харківського авіап. ін-ту створив перший пасажирський швидкісний літак ХАІ-1. В 1940 протяжність повітр. трас УРСР зросла порівняно з 1928 у 9,1 раза, перевезення пасажирів — у 12 раз, пошти — в 120 раз, вантажів і багажу — в 156 раз. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 авіац. г-во повітр. транспорту УРСР було повністю зруйно-

вано. Відбудова повітр. транспорту почалася ще під час війни. До 1945 повністю відновлено роботу Київського, Харківського, Донецького, Ворошиловградського та Львівського аеропортів. У 1944 на Україні діяло 11 респ. та 37 внутрішньообласних кільцевих ліній протяжністю 20 360 км. Заг. обсяг перевезень повітр. транспорту УРСР 1945 перевищив довоєнний рівень союзних повітр. ліній на 31 %, місцевих — на 85 %. Швидкими темпами розвивався повітр. транспорт України в післявоєнні роки. Протягом 1956—80 споруджено нові аеровокзали в Києві (Бориспіль), Одесі, Сімферополі, Дніпропетровську, Запоріжжі, Донецьку, Миколаєві, Тернополі, Полтаві та ін. містах України. Повітряні лінії сполучають їх з Москвою, Ленінградом, курортами Пн. Кавказу, чорноморськими узбережжями, столицями союзних республік, багатьма пром. центрами СРСР. Літаки Укр. управління цивільної авіації

Пасажирський літак Ан-24.
Транспортний літак Ан-72.

виконують рейси в Белград, Будапешт, Бухарест, Варшаву, Берлін, Прагу, Софію, Варну, Відень, Франкфурт-на-Майні та ін. міста світу. В аеропортах республіки успішно застосовують автоматизовані системи управління. Осн. авіац. лінії обслуговують турбореактивні та турбогвинтові літаки Ту-154, Ту-134, Іл-18. На лініях, що сполучають обл. центри з Києвом, широко використовують літаки Ан-24, Як-40, Л-410. Повітр. транспорт УРСР став одним з осн. засобів пасажирських і поштових перевезень. У 1982 було відправлено 12,7 млн. пасажирів та 272 тис. т вантажів, включаючи пошту (1960 відповідно — 1,7 млн. чол. та 89 тис. т). Цивільна авіація використовується і як санітарний транспорт, для аерофотознімання, в боротьбі з лісовими пожежами, обслуговує геологів, розвідує рибні косяки, подає велику допомогу с. г. тощо. Обсяг авіац. робіт у сільс. г-ві УРСР 1982 становив 20,2 млн. га (1960 — 4,0 млн. га). Для авіац. робіт використовують спеціально обладнані літаки Ан-2, вертольоти Мі-2, Ка-26. Дальший розвиток повітр. транспорту здійснюватиметься на основі використання найновіших досягнень наук. технічного прогресу. Розвиватиметься мережа аеропортів на магістральних і місцевих авіалініях з метою найповнішого задоволення потреб населення і галузей нар. г-ва в авіаперевезеннях. Проблеми розвитку повітряного транспорту на Україні розробляє Укр. філіал державного проекту-розвідувального та н.д. ін-ту «Аеропроект», Укранеропроект (Київ).

О. М. Горашко.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1982; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Экономические вопросы развития транспорта. К., 1974; Вопросы развития единой транспортной сети СССР. М., 1981; Повышение эффективности работы транспорта Украинской ССР. К., 1979; Бирюков В. Е. Транспорт в одиннадцатой пятилетке. М., 1981; Народное хозяйство Украинской РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

ЗВ'ЯЗОК

В УРСР широко розвинуто поштовий, телеграфний, телефонний і радіозв'язок, а також радіомовлення і телебачення. Зв'язок обслуговує всі галузі матеріального виробн., управління д-ви, служб для задоволення культ.-побутових потреб населення. Всі засоби зв'язку заг. користування в УРСР об'єднані у системі М-ва зв'язку УРСР. Крім зв'язку заг. користування, існує внутрішній зв'язок (у віданні м-в і відомств) та внутрішній зв'язок (шахти, з-ди, радгоспи, колгоспи тощо), який організують, беручи до уваги особливості структури і технологічних процесів виробництва. На тер. України організації регулярного поштового зв'язку передувало створення в 13 ст. поштових станцій. Пошта обслуговувала переважно міста. В 1913 заг. кількість підприємств зв'язку в Росії становила лише 11 тис., а т. ч. на Україні — 1436. Тех. оснащення їх була низькою: поштові відправлення обробляли вручну, значну частину їх перевозили гужовим транспортом. На укр. землях, що входили до складу Австрійської імперії (з 1867 — Австро-Угорщина), поштовий зв'язок здійснювався з 18 ст. як держ., так і приватними поштами, що діяли в менш значних населених пунктах на підставі угод з казнаю. Телеграфом користувалися гол. чин. органи влади, ділові

кола. Швидкісний зв'язок виник лише з розвитком електротехніки. У 50-х рр. 19 ст. було встановлено електричний телеграфний зв'язок Києва і Одеси з Москвою. В Росії 1913 було понад 8 тис. телеграфних апаратів, переважно системи Морзе і Юза, в т. ч. понад 1 тис. на Україні. Вперше в Росії будівництво телефонної сітки почало 1881. На Україні 1882 телефонний зв'язок встановлено в Одесі, 1886 — у Києві, 1888 — у Харкові. В кін. 1893 збудовано міжміський телефонну лінію Одеса — Миколаїв, протягом 1910—12 збудовано міжміський телефонну лінію між Харковом та Катеринославом (тепер Дніпропетровськ). У сільських місцевостях вперше в Росії телефонний зв'язок встановлено 1899 у Лебедівському повіті Харківської губернії. Тільки після Великої Жовтн. соціалістичної революції всі засоби зв'язку набули широкого розвитку і стали доступними всім громадянам. За роки довоєнних п'ятирічок зв'язок став однією з найважливіших галузей нар. г-ва. Особливого розвитку засоби зв'язку набули в післявоєнні роки. В кін. 1982 на Україні кількість підприємств зв'язку збільшилась порівняно з 1940 більше ніж у 2 рази. Створено широку мережу радіомовлення і телебачення.

Поштовий зв'язок забезпечує пересилання і доставку періодичної преси, листів, бандеролей, посилок і грош. переказів для населення, установ, підприємств і орг-цій. Для перевезення пошти використовують усі види транспорту (залізничний, повітряний, водний, автомоб.). На поштових підприємствах зв'язку застосовують штемпелювальні, паков'язальні і листосортувальні машини, транспортери, підйомники, електрокари, автомати і напівавтомати для продажу газет, конвертів, марок тощо. Населенню і установам республіки (1982) щоденно доставлялось 26,0 млн. примірників періодичних видань, 4,5 млн. листів і бандеролей, 150 тис. грош. переказів, 115 тис. посилок. Для обробки таких потоків у республіці комплексно механізовано і автоматизовано 53 % великих вузлових підприємств поштового зв'язку і 70 % цехів і ділянок (1982). Майже в усіх містах, райцентрах і с-щах міськ. типу впроваджено моторизовану доставку пошти, впроваджують її і в сільс. місцевості. На 50 маршрутах республіки організовано контейнерне перевезення пошти, що значно підвищує культуру виробн., забезпечує зберігання поштових відправлень, скорочує час доставки, дає можливість механізувати вантажно-розвантажувальні роботи. Так, доставку центр. газет

здійснюють у день їхнього виходу з друку в 99,5 %, а республіканських — у 98,8 % нас. пунктів. У галузі телеграфного зв'язку широко застосовують систему прямих телеграфних з'єднань, швидкими темпами розвивається абонентський телеграф (призначений для двостороннього зв'язку між держ. підприємствами і установами); систему передачі даних застосовують для зв'язку обчислювальних центрів між собою, з абонентськими пунктами тощо; факсимільний зв'язок забезпечує передачу населенню,

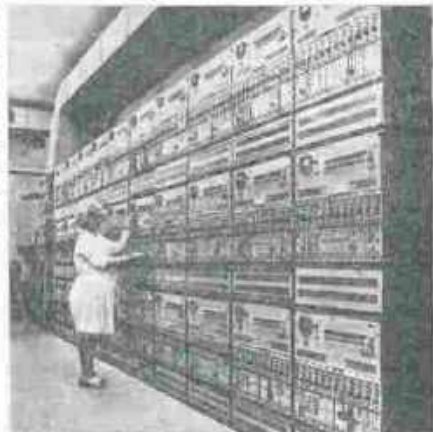
Основні показники розвитку зв'язку в УРСР (на кінець року)

	Одиниця виміру	1940	1965	1970	1982
Кількість підприємств зв'язку	тис.	8	12	14	17
в т. ч. в сільській місцевості	»	6	8	10	12
Виправлено					
газет і журналів млн.	1264	4309	6787	8999	
листів	»	521	1026	1543	1781
телеграм	»	23	41	58	85
громадських переказів	»	17	86	131	160
поштів	»	10	25	31	40
Кількість міжміських телефонних переговорів	»	19	41	81	361
Кількість телефонних апаратів (Міністерства зв'язку УРСР)	тис.	187	623	1480	4183
на міській телефонній мережі	»	162	506	1270	3574
на сільській телефонній мережі	»	25	117	210	609
Із загальної кількості телефонних апаратів — автоматичних	»	61	474	1386	4172
на міській телефонній мережі	»	61	426	1219	3563
на сільській телефонній мережі	»	—	48	167	609
Кількість радіоприймальних точок	млн.	1,3	17,7	25,6	45,7
радіоприймачів	»	0,3	6,6	8,1	12,5
телевізорів	»	—	2,8	7,2	13,8
трансляційних радіоточок	»	1,0	8,3	10,3	19,4

підприємствам, орг-ціям і установам письмових повідомлень різною мовою, фотографій, схем, креслень, малюнків. За принципом факсимільного телеграфного зв'язку будується система факсимільного способу передачі газет, тобто по широкополосних каналах електричного зв'язку з видавництва у пункти децентралізованого друкування передають оригінали-полоси центральних (республіканських) газет. 9 великих міст республіки (Київ, Донецьк, Дніпропетровськ, Ворошиловград, Одеса, Львів, Харків, Сімферополь, Запоріжжя) щоденно одержують з Москви по каналах зв'язку матеріали 10 центр. газет — «Правди», «Известий», «Труда», «Комсомольской правды», «Советского спорта» та ін., 5 з них (Дніпропетровськ, Донецьк, Львів, Одеса, Харків) — полоси республіканських газет. В республіці створено мережу швидкісної передачі даних, що є складовою ланкою загальнодерж. системи передачі даних. У кожному обл.

центрі створено пункти колективного користування респ. мережею передачі даних. Бл. 200 різних підприємств і орг-цій багатьох міст обладнали індивідуальними абонентськими приладами, що дають можливість передавати інформацію зі швидкістю 200 Бод. Заг. ємність мережі абонентського телеграфування, прямих сполучень і передачі даних за останнє десятиріччя зросла майже в 2 рази і досягла 29 тис. номерів. Встановлено безпосередній телефонний зв'язок обл. і пром. центрів України з Москвою і Києвом. У республіці створено міжобл., внутріобл. та внутрірайонні телефонні мережі. Швидко розвивається (міськ. і сільс.) телефонний зв'язок. Створено телефонні мережі і станції для обслуговування великих підприємств, організацій та установ. На 1982 в республіці встановлено на міській телефонній мережі 3574 тис. апаратів, в т. ч. квартирних — 2370,5 тис. Великі роботи проведено по буд-ву внутрірайонного телефонного зв'язку та розвитку внутрі-виробничого телефонного зв'язку в колгоспах і радгоспах. За 1971—82 кількість абонентів міськ. і сільс. телефонної мережі зросла більше ніж у 2,5 рази. Майже всі ручні телефонні станції замінені на автоматичні. Понад 98 % колгоспів і радгоспів мають внутрівиробничий телефонний зв'язок. Розвивається диспетчерський зв'язок для управління с.г. виробн., завершується телефонізація сільс. культурно-побутових і дошкільних закладів, лікарень, аптек, шкіл та ін. об'єктів. Високими темпами розвивається міжміський телефонно-телеграфний зв'язок. Створена в областях республіки розгалужена мережа кабельних і радіорелейних ліній дала можливість за 1971—82 збільшити протяжність міжміськ. телефонних каналів у 3 рази. Широко впроваджується автоматизація прямих з'єднань на базі автом. міжміськ. телефонних станцій (АМТС). У республіці майже завершено роботи по двосторонній автоматизації зв'язку всередині областей. У 1982 населенню і нар. г-ву республіки було надано міжміськ. телефонних розмов у 3,4 рази більше, ніж 1970. Із заг. кількості розмов, наданих 1982, більш як 70 % відбувалося по автоматизованому зв'язку. Цьому значно сприяла розгалужена мережа міжміськ. телефонів-автоматів. У галузі зв'язку широко застосовують електронну обчислювальну техніку. Республіканська галузева АСУ розв'язує понад 70 завдань, об'єднаних у 10 функціональних і галузевих підсистем (автоматизація розрахунків за послуги зв'язку, перш за все за міжміськ. телефонні переговори, автоматизація контролю грош. переказів, передплатних операцій на газети і журнали тощо). Зі створенням у країні загальнодерж. системи автоматизованого телефонного зв'язку на Україні почалося інтенсивне буд-во кабельних і радіорелейних ліній — основи сучас. магистральних зв'язків. Бурхливого розвитку за роки Рад. влади набув радіозв'язок як важлива складова частина єдиної системи електрозв'язку, яка будується за принципом комбінованого використання засобів радіо й провідного зв'язку. Радіомовлення в республіці вперше почалося в Харкові 1924 через малопотужні передавачі. В 1925 було збудовано більш потужні радіостанції в Харкові і Києві. В 1927 радіомовлення було організовано в Дніпропетровську, Донецьку, Одесі та ін. містах. У республіці діє (1984) 3 радіопрограми: союзно-респ., інформаційно-му-

зична «Промінь», що працює цілу добу, і стереофонічна, обсяг якої — 9 год на добу. Середньодобовий обсяг республіканського і обласного мовлення — 89,2 год. На мережі провідного мовлення працює бл. 2 тис. радіовузлів, які обслуговують понад 18 млн. радіоточок, з них 8 млн. — трипрограмні, які працюють більш як у 200 містах республіки. До 1976 в основному було завершено радіофікацію країни. Розвивається мережа стереофонічного радіомовлення та синхронна середньохвилова мережа передачі програм «Маяк» і «Промінь». В республіці почало розвиватися у післявоєнні роки телебачення. Перший на Україні і третій в СРСР телецентр було збудовано 1951 у Києві. На Україні працює (1984) понад 50 потужних телевізійних станцій. У

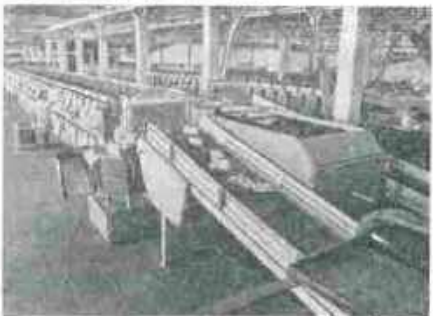

Апаратура устаткування телеграфних каналів ТВУ-12 на Київському центральному телеграфі.

Апаратна управління передавачами програм. Республіканський радіотелевізійний передавальний центр, Київ.

Механізована обробка пошти на Київському призалізничному поштанті.

1967 на основі штучних супутників Землі «Молнія-1» і «Молнія-2» створено космічну систему зв'язку «Орбіта», призначену для передавання телефонних розмов, телеграфних і фототелеграфних повідомлень, телевізійних програм та ін. В 1973 закінчено реконструкцію найпотужнішого в республіці чотирьохпрограмного телецентру в м. Києві з баштою заввишки 380 м. В республіці 93% населення приймає одну телевізійну програму, 72% — дві і 20% — три і більше програм. 85% населення дивиться передачі в кольоровому зображенні. В перспективі передбаче-

но дальший розвиток галузі на базі сучасної передової техніки. Зокрема, на основі застосування найновіших технічних засобів створюється *єдина автоматизована система зв'язку СРСР (ЕАСЗ)*. Все населення республіки прийматиме як мінімум три програми телебачення в кольоровому зображенні. В усіх обл. центрах і великих пром. містах республіки буде організовано стереофонічне радіомовлення. Наук. забезпечення комплексного розвитку всіх видів зв'язку на Україні здійснюють відповідні галузеві н.-д. ін-ти і їхні відділення. Діє *Оде-*

ський електротехнічний інститут зв'язку імені О. С. Попова.
Лит.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Матеріали по історії зв'язку в Росії. XVIII — початок XX вв. Л., 1966; Развитие связи в СССР, 1917—1967. М., 1967; Костенко М. В. Зв'язок: факт і подання. К., 1978; Жабетинский М. Е. Связь будущего. М., 1982; Лебедев В. Н. Связь в единичной пятилетке. М., 1982; Сраплов О. С. Экономика и планирование связи. М., 1982; Экономика связи. М., 1982; Народное хозяйство Украинской РСР в 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.
В. І. Делікатний.

ВОДНЕ ГОСПОДАРСТВО

Водне г-во УРСР — одна з важливих галузей нар. г-ва, яка на основі комплексного використання *водних ресурсів* розв'язує завдання забезпечення всіх галузей нар. г-ва і населення водою в необхідній кількості і відповідної якості. На Україні з давніх часів численні річки використовувались як судноплавні шляхи та джерела водопостачання, а також для рибного промислу. В 13 ст. почалося буд-во водяних млинів, в 15 ст. на таких річках, як Псел, Ворскла, Рось будували споруди, в яких використовувалась енергія води. До Великої Жовтневої соціалістич. революції на Україні діяли лише одна приватна гідроелектростанція — Тиврівська ГЕС, збудована 1912 на Пд. Бузі. Меліоративні роботи почали проводити на Україні в 2-й пол. 19 ст. в основному на поміщицьких землях. Перші осушувальні канали було прокладено на Поліській низовині та в деяких районах Прикарпаття і Закарпаття. Всебічного розвитку водне г-во набуло на Україні після Великого Жовтня. Для забезпечення нар. г-ва республіки водою, вироблення електроенергії і розвитку водного транспорту велике значення мало спорудження *Дніпровського каскаду ГЕС*. Початок цьому було покладено буд-вом *Дніпрогесу* імені В. І. Леніна, перший агрегат якого дав пром. струм у травні 1932. У травні 1933 перші судна пройшли через шлюзи Дніпрогесу — відкрилось наскрізне судноплавство по Дніпру. Розгорнулось буд-во водосховищ і гідроелектростанцій на середніх та малих річках. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 в республіці вже працювали десятки гідроелектростанцій. Значного розвитку набуло водне г-во УРСР у післявоєнні роки. коли поряд з відбудовою зруйнованих нім.-фашист. загарибниками гідротех. споруд розгорнулось буд-во нових ГЕС, водосховищ, зрошувальних і осушувальних систем. В 1956 було введено в дію *Каховське водосховище* і *Каховську ГЕС*. Це дало змогу, крім виробн. дешевої електроенергії, одержати воду для зрошування посушливих земель Пд. України і майже

двоє збільшити судноплавні глибини Дніпра від Дніпропетровська до гирла ріки. В 1954—60 було споруджено *Кременчуцьку ГЕС* і створено *Кременчуцьке водосховище*. Внаслідок значних регулюючих можливостей цього водосховища поліпшився режим роботи і збільшилося виробн. електроенергії на ГЕС, розташованих нижче по Дніпру. Водосховища Кременчуцького гідровузла створили умови для дальшого розвитку зрошування земель, обводнення і водопостачання населення і пром-сті. В 1963 споруджено *Дніпродзержинську ГЕС*, 1964 — *Київську ГЕС* з водосховищем 3730 млн. м³ (1971 до її складу авійшла гідроакумулююча електростанція потужністю 225 тис. кВт). В результаті завершення буд-ва каскаду ГЕС на Дніпрі (в межах України) створено шість водосховищ заг. об'ємом 43,7 млрд. м³ (корисний об'єм води — 18,6 млрд. м³). Завершується будівництво Дніпровського комплексного гідровузла (в районі м. Могилева-Подільського) потужністю 702 тис. кВт з водосховищем об'ємом 3,3 млрд. м³ (корисний об'єм води — 2,2 млрд. м³). Для регулювання водних ресурсів у республіці є 871 водосховище заг. об'ємом 51,7 млрд. м³ (корисний об'єм — 24,3 млрд. м³) і понад 24,0 тис. ставків. На Пд. республіки і в центр. районах річки використовують гол. чин. для зрошування земель, водопостачання населення і пром-сті, рибного г-ва: в пн. частині — як водоприймачі осушувальних систем, судноплавні шляхи місц. значення, а також для водопостачання рибного г-ва та зволоження осушених земель; у гірських умовах Прикарпаття і Закарпаття — для водопостачання населення і пром-сті, рибного г-ва, зволоження осушених земель. Майже в усіх областях (особливо в південних) для водопостачання міст, пром. підприємств, колгоспів, радгоспів широко використовують підземні води. В гірських районах республіки приділяється увага захисту населених пунктів, пром. об'єктів та с.-г. угідь від руйнівної дії повеней і селевих потоків. Досягнуто певних успіхів у розвитку комунального водопровідно-каналізаційного господарства республіки в результаті введення в дію нових об'єктів на основі застосування нових технічних рішень у проектуванні та буд-ві споруд, впровадження нової техніки і прогресивної технології, підвищення рівня експлуатації устаткування, механізації і автоматизації виробничих процесів. За станом на 1982 всі міста республіки забезпечені централізованим водопостачанням. За останні 20 років збудовано для с.-г. водопостачання локальні водопроводи заг. довжиною бл. 2 тис. км, пробурено 47,3 тис. свердловин на воду. Заг. кількість свердловин для с.-г. водопостачання досягла 53,2 тис. В Миколаївській обл.

збудовано Єланецький груповий водопровід (довж. 155 км, потужність 15 тис. м³ за добу) і будується (1984) Новобузький груповий водопровід (довж. 153 км), у Дніпроп. обл. — Софіївський груповий водопровід (довж. 240 км), закінчено буд-во Станційного групового водопроводу (довж. 107 км, потужність 20 тис. м³ за добу), проведено реконструкцію групового водопроводу Старокримської системи водопостачання. В УРСР виконано великий обсяг робіт по водогосп. буд-ву з урахуванням комплексного багатогалузевого використання водних ресурсів. Для забезпечення гарантованого водопостачання Донбасу та Кривбасу збудовано *Сіверський Донець — Донбас канал* і *Дніпро — Кривий Ріг канал*. Для дальшого поліпшення і забезпечення водопостачання, беручи до уваги перспективи розвитку нар. господарства цих районів, збудовано першу чергу *Дніпро — Донбас каналу* з водозабором з *Дніпродзержинського водосховища*. Від цього каналу споруджено водопровід до Харкова. Будується друга черга каналу *Дніпро — Донбас* для подавання води у Донецьк, що забезпечить водопостачання багатьох населених пунктів, розташованих на трасі. У зоні каналу передбачається зрошування 165 тис. га земель. Будується канал *Дніпро — Інгульш* (довжина першої черги 33 км, пропускна здатність 37 м³/с) з водозабором з *Кременчуцького водосховища* для водопостачання Кривого Рога і зрошування земель у Кіровоградській і Дніпропетровській областях. Для забезпечення водою населення, пром-сті та зрошування великих масивів у Кримській, Херсонській та Запорізькій областях збудовано *Північно-Кримський канал* (довж. більш як 400 км, пропускна здатність у голові каналу 294 м³/с) і Гол. Каховський магістральний канал (довж. 130 км, пропускна здатність у голові каналу 530 м³/с) з водозабором з Каховського водосховища. Щоб поліпшити водопостачання Сімферополя, Севастополя і курортної зони Пд. берега Криму, будується Сакський канал (пропускна здатність 53 м³/с) і Мікрітніе водосховище об'ємом 50 млн. м³, які повнонавтимуться водою з Північно-Кримського каналу. Соціалістична перебудова с. г. створила сприятливі умови для розвитку *зрошувального землеробства*, буд-ва великих зрошувальних і обводнювальних систем, а також для проведення робіт по осушуванню заболочених і перезволожених земель у зх. і пн. районах республіки. Після введення в експлуатацію великого регулюючого водосховища Каховської ГЕС було створено умови для зрошування великих масивів земель на Пд. України. В 1951—65 збудовано (з водозабором з Каховського водосховища) зрошувальні системи — *«Кам'янський під»*

Головна насосна станція Каховської зрошувальної системи.

(14 тис. га), Ігульську (62,7 тис. га), Краснознам'янську (71,8 тис. га). В цей період у пд. районах республіки споруджено 22 державні зрошувальні системи, в т. ч. Татарбунарську в Одес. обл. (30,7 тис. га), Салгирську в Криму (8,1 тис. га), Бортницьку під Києвом (24,4 тис. га) та ін. На кінь. 1965 площа зрошуваних земель становила 540 тис. га. За період 1948—68 збудовано зрошувальні системи: Ірпінську (8,2 тис. га), Трубизьку (37,3 тис. га), Турський канал (8,7 тис. га), Замисловську (11,5

Північно-Кримський канал біля міста Красноперекіпська.

тис. га), Солокійську (13,3 тис. га), Чорний Мочар (10,8 тис. га) та ін. На кінь. 1965 площа осушених земель становила 1373 тис. га. Травневий пленум ЦК КПРС 1966 прийняв широку програму меліорації земель, яка сприяла прискоренню темпів водогосп. буд-ва. Створено спеціалізовану галузь — меліорація і водне г-во, яка має потужну виробничу базу, великі буд. підрозділи, розвинуту мережу н.-д. і проектно-розвідувальних ін-тів, водогосподарські експлуатаційні організації. За 1966—82 площа меліорованих с.-г. угідь зростає більш як у 2,7 раза. На 1.1.1984 вона досягла 5,2 млн. га, з них 2,3 млн. га зрошуваних і 2,9 млн. га осушених земель. За ці роки збудовано зрошувальні системи в зоні Північно-Кримського каналу (261,1 тис. га), будуться перша черга Каховської зрошувальної системи на площі 260 тис. га, з них 189,6 тис. га введено в експлуатацію. В Запоріж. обл. споруджуються Північно-Рогачицька зрошувальна система (третьої черги), в Одес. обл. — Дунай-Дністровська зрошувальна система (перша черга 29 тис. га). Значно зріс темп рівень меліоративних систем. Сучас. зрошувальні системи будують в трубах, з повнозбірними і блоком-комплексними насосними станціями підкачування, каналами підведення води з протифільтраційним облицюванням, внутрішні, мережею в трубах і лотках, лідриспорудами з уніфікованих збірних конструкцій, дренажем. Впроваджують автоматизація водорозподілу. Основним у зрошуванні є дощувальні машини типу «Фрегат», «Дніпро», «Кубань». Для осушування перезволожених земель застосовують закритий горизонтальний

дренаж. Меліоративні роботи спрямовані на буд-во великих зрошувальних масивів на Пд. України з метою створення зон гарантованого виробл. зерна, овочів і ранньої картоплі в районах великих міст і пром. центрів, кормової бази для тваринництва (в першу чергу для пром. комплексів) і здійснення заходів по докорінному поліпшенню земель у районах з надмірним зволоженням. Великого значення набула проблема економічного використання води, а також заходи щодо запобігання забрудненню вод пром. і госп.-побутовими стічними водами. Велика увага приділяється нормуванню використання води на одиницю продукції в усіх галузях нар. г-ва, створенню єдиної держ. системи обліку та планування водокористування. Для більшості річок розроблено водогосподарські кадастри. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» 1979 в країні запроваджено за рахунок собівартості продукції плату за воду, яку забирають пром. підприємства з водогосп. систем. У зв'язку із зростанням вимог до якості очищення стічних вод застосовують споруди додаткового очищення. Вода після очищення відповідає тех. вимогам, її використання у промисловості та сільському господарстві доцільно та економічно вигідно. В галузі охорони природи здійснюють заходи, спрямовані на подальше поліпшення охорони річок, водойм, морів від забруднення, збереження с.-г. угідь, на боротьбу з ерозією ґрунтів, засоленням, заболочуванням і підтопленням. До кінця 80-х рр. у республіці передбачається впровадити безстічні системи водопостачання, безводні і безвідходні технологічні процеси, ввести в експлуатацію додаткові значні потужності очисних споруд та систем зворотного водопостачання, а також здійснити буд-во споруд біол. очистки з використанням очищених стічних вод для зрошування. Основними напрямками екон. і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 і на період до 1990 року, затвердженими XXVI з'їздом КПРС, в Укр. РСР намічено продовжити буд-во Дунай-Дністровської і Каховської зрошувальних систем, другої черги каналу Дніпро — Донбас, почати спорудження третьої черги Північно-Кримського каналу (будується з 1983), першої черги Приазовської зрошувальної системи і Сірокозького магістрального каналу. Ввести в експлуатацію 500—510 тис. га зрошуваних земель і осушити 640—680 тис. га перезволожених земель. Намічено також підвищити технічний рівень і якість водогосподарського буд-ва, випереджаючими темпами вести роботи по реконструкції діючих меліоративних систем.

Для покриття дефіциту води в УРСР в маловодні роки передбачено здійснити такі додаткові заходи: підвищити водовіддачу Дніпровського каскаду водосховищ; поліпшити регулювання водних ресурсів шляхом створення нових водосховищ; збільшити використання підземних вод, які є важливим резервом во-

Дощувальна машина «Фрегат».

додопостачання населення; підвищити ефективність використання водних ресурсів в усіх галузях нар. г-ва, перш за все за рахунок більш раціонального економічного витрачання води і поліпшення управління водоспоживанням; залучити водні ресурси з ін. басейнів. З цією метою передбачається збудувати Дніпро-Бузький гідровузловий, перекривши Дніпро-Бузький лиман, і створити комплекс Дунай — Дніпро, до складу якого вхлестнуть канал Дунай — Дніпро, Дніпро-Бузький, і Нижньодніпровський гідровузловий. Водні відносини регулюють Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік і водні кодекси союзних республік, у т. ч. Водний кодекс УРСР, акти водного законодавства УРСР. Держ. управління в галузі використання і охорони вод здійснює Рада Міністрів СРСР, Рада Міністрів УРСР, виконавчі к-ти місц. Рад нар. депутатів. Спеціально уповноваженим держ. органом по регулюванню використання і охороні вод в Укр. РСР є М-во меліорації і водного г-ва УРСР. Проблеми водного господарства на Україні розробляють Укр. держ. гол. проектно-розвідувальний і н.-д. ін-т по меліоративному і водогосп. буд-ву, Всесоюзний н.-д. ін-т по охороні вод (Харків), Український філіал Центр. н.-д. ін-ту комплексного використання водних ресурсів (Київ), Українське відділення Всесоюзного проектно-розвідувального і н.-д. ін-ту ім. С. Я. Жука (Харків) та ін. Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Водогосподарські проблеми на Україні. К., 1972; Меліорація і водне господарство Української РСР. К., 1976; Меліорація на Україні. К., 1979; Проблеми раціонального використання, охорони і воспроизводства водних ресурсів в Українській ССР. К., 1980. М. А. Гаркуша.

ТОРГІВЛЯ І ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ

В УРСР, як і в усьому Рад. Союзі, внутр. торгівля здійснюється в трьох осн. формах: державній, кооперативній і колективній. Внутрішня торгівля і громадське харчування в УРСР мають широку мережу роздрібних підприємств (магазинів, їделень, кафе, ресторанів, кіосків тощо), розташованих по всій тер. республіки. Для постачання товарів у роздрібну мережу та здійснення зв'язків з пром-стю є

розгалужена мережа оптових орг-цій з відповідною матеріально-тех. базою. На дереволіції, Україні переважала приватна торгівля, роздрібний продаж товарів у розрахунок на душу населення не перевищував 35—37 крб. на рік, у т. ч. в сільській місцевості — 13 крб. Розвиткові товарообміну між містом і селом, а також між окремими районами сприяла ринково-ярмаркова торгівля.

Так, на Україні 1904 було 2600 періодично ярмарків, переважно місцевого значення. З розвитком пром-сті та залізнич. транспорту ярмарки частково втратили провідне місце, дедалі більшого значення набувала постійна стаціонарна торгівля, яку здійснювали через магазини, крамниці та палатки. За матеріалами про оподаткування 1913 на Україні налічувалося 34,1 тис. магазинів, 120,9

тис. дрібних крамниць та 82,5 тис. палаток і ларків. Оптову торгівлю здійснювали торг. доми і акц. т-ва. Панівне становище в економіці дореволюції. Українці посідали монополії, що виникали в торгівлі. Роздрібні і оптові торг. підприємства в основному створювалися акц. т-вами і фірмами окремих промисловців та купців. Значно поширився кооп. рух, велику роль в якому відігравала *споживча кооперація*.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції радянська держ. торгівля стала провідним сектором у товарообороті країни. В перші роки Рад. влади у зв'язку з гострою нестачею продовольства в країні Радянська держава вжила надзвичайних заходів щодо забезпечення населення продовольчими і промисловими товарами першої потреби. Громадян. війна та іноз. воєнна інтервенція зумовили необхідність запровадження політики *«воєнного комунізму»*. Було заборонено приватну торгівлю. Встановлено монополію д-ви на всі осн. товари. Постачання товарів здійснювалось по картках за класовим принципом; насамперед забезпечувались робітники найважливіших пром. центрів і підприємств. Заготівлі с.-г. продуктів проводились у формі *продрозверстки*. Велику увагу було приділено розвиткові громадського харчування. Ще 1917 В. І. Ленін підписав постанову, в якій місц. самоврядуванню надавались права організовувати підприємства громад. харчування і контролювати приватні ресторани та ін. підприємства. Протягом 1919—21 підприємства громад. харчування було організовано майже в усіх містах і робітничих селищах.

Значну роль відіграло громад. харчування в роки громадянської війни. В 1921 було запроваджено *нову економічну політику*, основану на широкому використанні товарно-грош. відносин, для здійснення соціалістич. будівництва, для встановлення змички між містом і селом. Нова економічна політика допускала в певних рамках приватну торгівлю при регулюючій ролі д-ви. В 1923/24 частка приватної торгівлі в заг. товарообороті УРСР становила 65,3 %. Заміна продрозверстки *продтодатоком* давала можливість селянству продавати на ринках лишки с.-г. продуктів. Успішна відбудова пром-сті вимагала широкого розгортання *товарообороту* як єдиної можливої форми екон. зв'язку між держ. пром-стю і десятками мільйонів дрібнотоварних сел. г-в. Рад. д-ва вживала заходів щодо витіснення приватної торгівлі *державною торгівлею* і *кооперативною торгівлею*.

Велика увага приділялась розвиткові споживчої кооперації як найбільш наближеної до населення масової громад. орг-ції. В результаті успішної відбудови нар. г-ва, а також вжитих партією і урядом заходів у справі розвитку рад. торгівлі прискореними темпами зростає товарооборот у республіці.

За 1923—32 заг. сума роздрібного товарообороту УРСР зростає більш як у 5 раз. Збільшилась товарооборот споживчої кооперації, який 1932 становив 85 % заг. обсягу роздрібного товарообороту республіки. Нові і складні завдання в розвитку торгівлі виникли в роки довоєнних п'ятирічок, зокрема в період індустріалізації країни і колективізації с. г. Бурхливий розвиток сусп. виробн. супроводився зростанням грош. доходів трудящих, збільшенням попиту населення на товари. У зв'язку з цим партія і уряд приділяли велику увагу зміцненню держ. і кооп. торгівлі. В широких масштабах здійснювалось буд-во підприємств

роздрібної торгівлі. На багатьох ф-ках і з-дах провідних галузей пром-сті УРСР, як і всього Рад. Союзу, було створено відділи робітн. постачання, які організовували торгівлю та громад. харчування на пром. підприємствах. Соціалістична перебудова с. г. зумовила створення нової форми рад. торгівлі — *колгоспної торгівлі*. Розширюючи торг. зв'язки між містом і селом, колг. торгівля стала важливим фактором поліпшення постачання міськ. населення продуктами харчування, додатковим джерелом грош. доходів сілськ. населення.

Досягнуті успіхи у промисловому і с.-г. виробн. та нагромадження товарних ресурсів дали можливість з 1.І 1935 скасувати карткову систему на хліб, борошно і крупи, а згодом, з 1.X 1935 — на м'ясо, жири, цукор та картоплю, з 1.І 1936 — на всі непродовольчі товари. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29.ІХ 1935 «Про роботу споживчої кооперації на селі» було розмежовано сферу діяльності держ. і кооп. торгівлі. Підприємства кооп. торгівлі здійснювали торг. обслуговування населення на селі і організовували заготівлі с.-г. продуктів. Мережу споживчої кооперації в містах було передано держ. торгівлі. Перебудовувались також орг-ції держ. торгівлі. В 1934 в УРСР було створено Нар. комісаріат внутр. торгівлі, 1936 — торги місц. підпорядкування. Розвинулася *оптова торгівля*. Зростає кількість підприємств роздрібної торгівлі та громад. харчування, які обладнувались новим устаткуванням.

У 1940 товарооборот роздрібної торгівлі республіки зріс порівняно з 1935 майже в 2 рази, порівняно з 1924 — прибл. в 7 раз. Підвищилась частка товарообороту підприємств громадського харчування, 1940 вона досягла 12 %. Кількість підприємств роздрібної торгівлі 1940 становила 92 189 (1935 — 54 527), кількість підприємств громад. харчування — відповідно 18 727 (10 682). У роки Великої Вітчизн. війни торг. мережа республіки майже цілком була зруйнована. Великих втрат було завдано громад. харчуванню. В ході визволення території України від нім.-фашист. загарбників почалась швидка відбудова торг. підприємств республіки. Інтенсивно зростає обсяг товарообороту. Кількісно і якісно поліпшився склад прод. товарів. Збільшилась споживання м'яса, риби, молока, цукру, яєць. Неухильне підвищення матеріального добробуту і культури рад. народу зумовлює систематичне зростання продажу пром. товарів. У 1982 продаж прод. товарів зріс проти 1940 більш як у 7 раз, непродовольчих — у 16 раз. Провідне місце в розгортанні товарообо-

роту республіки посідають орг-ції держ. торгівлі. Через їх мережу населенню реалізують 70 % усіх товарів.

Основними торговельними організаціями системи М-ва торгівлі УРСР є обл. (міські) управління торгівлі, респ. і обл. оптові та оптово-роздрібні організації, місц. торги. Певне місце в системі держ. торгівлі посідають відділи робітничого постачання вуг., металург., хім. та ін. галузей пром-сті, а також геологорозвідки, залізничного і водного транспорту. Їхня частка становить бл. 35 % роздрібного товарообороту державної торгівлі.

Окремі м-ва, відомства і держ. к-ти також організують торг. обслуговування населення. Торгівлю книжками, періодич. виданнями, медикаментами провад. орг-ції Держкомвидав, м-в зв'язку а охорони здоров'я. Торг. обслуговування населення в сілськ. місцевості здійснює система споживчої кооперації. Вона об'єднує понад 14 млн. членів споживчих кооперативів і обслуговує в республіці більш як 20 млн. чол. (1983). Споживча кооперація має широку мережу магазинів, ресторанів, їдалень, торговельних баз і складів. У 1983 споживча кооперація реалізувала товарів більш як на 15,3 млрд. крб., що становило 30 % заг. товарообороту УРСР. У містах через мережу торг. закладів споживча кооперація організує продаж с.-г. продуктів, закуплених у колгоспів і прийнятих у колгоспників за довірними цінами на комісійних засадах для поліпшення постачання населення міст.

Розвивається громадське харчування. Мережа підприємств цієї галузі на кін. 1983 становила 55,8 тис. одиниць на 3881 тис. міськ. Значно розширилась мережа ресторанів, спеціалізованих кафе та закусочних, зростає кількість дієтичних їдалень, молодіжних та дит. кафе, магазинів по продажу кулінарних виробів та ін. В 1983 порівняно з 1950 товарооборот громад. харчування зріс у 6,1 раза і становив 4799,3 млн. крб. (9,4 % заг. товарообороту республіки). Поряд із зростанням товарообороту змінилась його структура. Випуск власної продукції збільшився в 12 раз (62 % усього товарообороту). Швидкими темпами зростають кількість підприємств і обсяг товарообороту громад. харчування на селі. Впроваджуються індустріальні методи приготування їжі шляхом механізації трудомістких процесів, переведення підприємств на постачання напівфабрикатів, готовими стравами, консервованою і замороженою продукцією, що її виробляють у відповідних галузях харч. пром-сті та на спеціалізованих власних підприємствах. Інтенсифікуються виробничі процеси на базі високопродуктивного конвеєрного устаткування і впровадження досягнень науки і техніки та прогресивної технології обробки харч. продуктів (надвисокочастотне та інфрачервоне нагрівання тощо).

Підприємства громадського харчування оснащують секційним модульованим устаткуванням, тепловим і технологічним обладнанням, уніфікованою функціональною тарою, механізованими лініями роздавання обідів. Важливою ланкою в просуванні товарів від виробництва до підприємств роздрібної торгівлі є оптова торгівля. В 1953 було проведено реформу оптової торгівлі. Оптові збутові орг-ції легкої, харч. пром-сті було передано в підпорядкування М-ва торгівлі СРСР, а пізніше — м-вам торгівлі союзних республік. З метою кращого вивчення попиту населення в УРСР вперше в країні створено оптово-роздрібні об'єднання для торгівлі одягом, взуттям, меблями,

Таблиця 1. Роздрібний товарооборот державної і кооперативної торгівлі УРСР (у цінах відповідних років, млн. крб.)

Роки	Роздрібний товарооборот	в т. ч. товарооборот підприємств громадського харчування	Роки	Роздрібний товарооборот	в т. ч. товарооборот підприємств громадського харчування
1940	3203	386	1965	18 504	1960
1945	1982	411	1970	27 548	2966
1950	5731	790	1975	36 919	3824
1955	8065	1075	1982	50 152	4733
1960	13 347	1360			

спорттоварами, буд. матеріалами. Крім того, оптову торгівлю в республіці проводять Укромтгосторг, Укромтгалантерей, Укромтгтекстильторг, Укромтгкультторг, Укромтг'ясомолторг, Укромтгбакалія, Укромвеліторг. Оптову торгівлю здійснює і споживча кооперація через спеціалізовані бази Укоопспілки і міжрайонні бази облспоживспілок. В УРСР розроблено і затверджено республіканську генеральну схему управління торгівлею, яка передбачає укрупнення орг-цій і підприємств роздрібно-

Таблиця 2. Розвиток мережі підприємств роздрібно-торгівлі, громадського харчування і складів державної і кооперативної торгівлі УРСР (на кінець року)

	Одиниця виміру	1950	1970	1982
Кількість підприємств роздрібно-торгівлі в т. ч.	тис.	81,5	148,2	141,2
магазинів	»	60,8	108,3	114,9
Кількість підприємств громадського харчування	»	17,8	47,7	57,3
Площа загально-товарних складів	тис.м ²	791,9	3087,1	4426,2
Місткість спеціалізованих складів	тис.т	819	1881,1	2566

торгівлі і громад. харчування, вдосконалення їхньої спеціалізації. В постачанні населення продуктами харчування зростає значення колг. торгівлі. В 1983 у республіці було 1649 колг. ринків, більшість з них благоустроєно. На 524 найбільших ринках створено бюро торг. послуг, які допомагають колгоспам і колгоспникам продавати товари та надавати послуги покупцям. Розвиток торгівлі супроводиться розширенням і зміцненням її матеріально-тех. бази, що складається з магазинів, ідалень та ін. підприємств роздрібно-торгівлі і громад. харчування, складів, їхнього обладнання, засобів механізації, транспорту. Торговельна площа магазинів в УРСР за останні 15 років збільшилася в 2 рази і становить 9613 тис. м² (1983), кількість місць на підприємствах громадського харчування за цей час зросла в 3 рази і дорівнює 3881 тис., значно збільшилася площа загально-товарних складів і місткість спеціалізованих складів. Поліпшилось технічне оснащення підприємств торгівлі. В містах республіки і на селі поширюється будівництво універмагів, торг.

центрів, будинків торгівлі, універсамів, великих спеціалізованих магазинів — будинків одягу, взуття, салонів меблів, підприємств по продажу товарів складного асортименту. Для оптової торгівлі споруджують великі механізовані і автоматизовані склади з висотним зберіганням товарів, холодильники місткістю до 15 тис. т, картопле-і овочесховища місткістю до 10 тис. т, оснащені активною і загальнообмінною вентиляцією. Застосовується комплексна механізація і автоматизація осн. технологічних процесів транспортування, зберігання і товарної обробки товарів, використовуються пакетні й контейнерні перевезення, впроваджуються методи централізованої доставки товарів роздрібним підприємствам за раціональними схемами руху товарів, створюються автоматизовані системи управління (АСУ) технологічними і комерційними операціями. В магазинах все ширше застосовують електронні й оптичні ваги, які автоматично підраховують вагу і вартість товару. На багатьох оптових складах товари укладають у спец. контейнери, в яких їх транспортують, зберігають і продають у торг. залах покупцям. Для обліку товарів і вивчення попиту населення використовують сучасні електронно-обчислювальні машини (ЕОМ). Використовуючи ЕОМ, облічують надходження товарів від пром-сті, виконання промисловими підприємствами договорів поставки товарів, реалізацію товарів у асортименті, узгаляють дані щодо попиту населення і його задоволення. Переважна більшість підприємств торгівлі застосовує прогресивні методи продажу товарів: самообслуговування, приймання попередніх замовлень на товари, з доставкою їх покупцям додому тощо. Програмою економіч. і соціального розвитку республіки на одинадцять п'ятиріччю (1981—85) і на період до 1990 року, накреслено XXVI з'їздом КПРС і XXVI з'їздом Компартії України, передбачено подальше зростання роздрібно-товарообороту; розширення роздрібно-торг. мережі, зміцнення матеріально-тех. бази держ. і кооп. торгівлі, вдосконалення організації управління торгівлею.

Особлива увага приділятиметься створенню універсамів, універмагів, спеціалізованих магазинів та великих торг. центрів. Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року передбачено поліпшити харчування населення за рахунок зростання споживання найбільш цінних щодо поживності продуктів; повніше задовольняти попит на предмети культур.-побутового і госп. призначення та ін. непродовольчі товари; розширюва-

ти й оновлювати асортимент, підвищувати якість товарів, збільшувати продаж нових та недорогих добротних товарів, які користуються попитом. Розширюватиметься мережа стаціонарних і тимчасових пунктів по прийманню та заготівлі продукції, забою худоби і птиці, цехів по переробці с.-г. продуктів. Передбачено збільшити за десятиріччя на підприємствах споживчої кооперації виробн. ковбасних і кондитерських виробів, консервів тощо; розширити мережу колг. ринків, поліпшити організацію торгівлі на ринках, зміцнити їхню матеріально-тех. базу; всемірно сприяти розширенню торгівлі с.-г. продуктами, закупуленими в особистих підсобних г-вах громадян, виділяти кооп. орг-ціям приміщення під магазини по продажу цих продуктів у пром. центрах, подавати їм допомогу в забезпеченні трансп. засобами; збільшити продаж прод. товарів у дрібній розфасовці й упаковок; розвивати і вдосконалювати прямі зв'язки торгівлі з колгоспами, радгоспами та ін. підприємствами агропромислового комплексу. Передбачені випереджаючі темпи розвитку громад. харчування, зокрема накреслено поліпшити забезпечення гарячим харчуванням за місцем роботи і навчання робітників, службовців, колгоспників та учнів усіх типів навч. закладів, значно розширити мережу підприємств громад. харчування, підвищити культуру обслуговування населення. Здійснення заходів щодо дальшого розвитку торгівлі та громад. харчування сприятиме підвищенню добробуту рад. народу.

Питання перспективного розвитку торгівлі і громадського харчування розробляють *Торгівлі і громадського харчування український науково-дослідний інститут*, Респ. проектно-технологічний ін-т торгівлі, Респ. об'єднання по проектуванню, впровадженню та експлуатації автоматизованих систем управління в торгівлі, філіали Весоюзного н.-д. ін-ту вивчення попиту населення на товари нар. споживання і кон'юнктури торгівлі, н.-д. ін-т споживчої кооперації і Центр. ін-т наук. організації праці, управління і раціоналізації Центроспілки. Значну участь бере Україна у зовнішній торгівлі СРСР (див. розділ у цьому томі Економічні зв'язки УРСР з зарубіжними країнами).

Лит.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Економіка торгівлі. К., 1979; Актуальні проблеми розвитку торгівлі. К., 1980; Совершенствование организации торговли в современных условиях. К., 1982; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

В. Г. Старунський,
В. К. Задорожний

ФІНАНСИ І КРЕДИТ

Фінанси і кредит УРСР — складова ланка єдиної фінансово-кредитної системи Радянського Союзу. Єдність рад. фінансово-кредитної системи зумовлена суспільною власністю на засоби виробництва, єдиною екон. та політ. основою Рад. д-ви. На всіх етапах будівництва соціалізму через механізм утворення, розподілу та ефективного використання грош. ресурсів Рад. д-ва активно застосовувала фінанс.-кредитний механізм для розширення і оновлення виробничих фондів, сталою збалансування розвитку нар. г-ва, стимулювання прискореного розвитку ключових галузей і ланок г-ва, розвит-

ку науки, культури, охорони здоров'я тощо. В умовах розвинутого соціалізму, коли суспільство спирається на потужний виробничий і наук.-тех. потенціал, фінанс.-кредитному механізмові належить важлива роль у створенні матеріально-тех. бази комунізму, планомірному розвитку всього комплексу економіки регіонів країни і на цій основі забезпеченні високого матеріального, духовного і культур. рівня життя народу. До 1917 на тер. України серед кредитних установ гол. роль відігравали петерб. акц. банки і центр. держ. банки: Держ. банк Росії, Дворянський і Селянський банки.

Поряд з ними на Україні діяли місцеві акц. комерційні і зем. банки, т-ва взаємного кредиту, позичково-ощадні та кредитні т-ва. Значну роль у фінансуванні різних галузей пром-сті і транспорту відігравав іноз. капітал і позики. На території зах. областей України, що в той час перебували під владою Австро-Угорщини, діяв держ. австро-угорський банк. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції серед першочергових завдань Радянської влади були націоналізація банків і централізація фінанс.-кредитної системи. В перший день революції Держ. банк Росії перейшов в руки

пролетаріату, а приватні банки на основі Декрету ВЦВК від 27 (14).XII 1917 було націоналізовано. В. І. Ленін розглядав банки як одну з екон. передумов соціалізму: «Без великих банків соціалізм був би нездійснимий. Великі банки є той „державний апарат“, який нам потрібний для здійснення соціалізму» (Повне збір. тв., т. 34, с. 292). Всі приватні комерційні акц. банки на Україні було націоналізовано за Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22.I 1919. Націоналізація банків дала можливість Рад. владі ліквідувати екон. базу старого експлуататорського ладу, перетворити банки з центрів екон. і політ. панування фінанс. капіталу на знаряддя робітничої влади і важелі екон. будівництва соціалістич. суспільства. В результаті злиття націоналізованих приватних комерційних банків з Держбанком було створено єдиний банк Рад. Республіки — Народний банк РРФСР.

Координацію фінанс.-кредитної політики в масштабі всієї країни здійснював Нар. комісаріат фінансів РРФСР, створений за рішенням 2-го Всеросійського з'їзду Рад 8.XI 1917. Керівництво фінансами на Україні здійснював спочатку Народний секретаріат фінансів республіки, а після утворення Союзу РСР і союзноресп. наркомфін — Народний комісаріат фінансів СРСР і Народний комісаріат фінансів УРСР (на основі закону Верховної Ради СРСР від 15.III 1946 їх було перетворено на м-ва фінансів).

В перші роки Рад. влади фінанс.-кредитна система подавала велику фінанс. підтримку перш за все націоналізованим підприємствам, держ. прод. органам по закупівлі хліба та кооперації всіх видів. Однак в умовах госп. розрухи, спричиненої воєнною іноз. інтервенцією і громадян. війною, фінанс.-кредитні відносини звузились, країна змушена була перейти до натуралізації госп. відносин. У квітні 1919 ошадні каси було об'єднано з Народним банком РРФСР, у січні 1920 Народний банк було ліквідовано, а його активи і пасиви передано Наркомфін. З переходом до нової екон. політики (неп) відновились товарно-грош. відносини. В жовтні 1921 було організовано Держбанк РРФСР. На Україні в Харкові було відкрито Всеукраїнську контору Держбанку з відділеннями в ін. містах. У 1922—24 створено мережу галузевих банків, які відкрили на Україні свої контори та відділення: Всеукраїнську контору Промбанку та ряд філій Всеросійського кооп. банку (Всекобанк). Крім того, на Україні було організовано ряд респ. банків: Всеукраїнський кооп. банк (Українбанк), комунальні банки, Укр.-сільгоспбанк та т-ва с.-г. кредиту (губернські с.-г. банки). В 1925 кредитна система (без кредитної кооперації) налічувала 1232 банківські установи, в т. ч. 617 банків загальносоюзного призначення, 249 респ. і обл. банків, 366 місц. кредитних установ і 7362 ошадні каси. Велике значення для відбудови нар. г-ва мала грош. реформа 1922—24. Виникла необхідність стабілізувати карбованець, заново побудувати кредитну систему. «Удається нам на тривалий строк, а згодом назавжди, — писав В. І. Ленін, — стабілізувати карбованець — значить, ми виграли... Тоді ми зможемо наше господарство поставити на твердий ґрунт і на твердому ґрунті далі розвивати» (там же, т. 45, с. 271). Після завершення грош. реформи було створено єдину грош. систему соціалістич. типу: 1924 остаточно ліквідовано дефіцит державного бюджету. В період соціалістичної інду-

стріалізації вся робота фінансово-кредитної системи була підпорядкована мобілізації великих фінансових ресурсів з різних джерел, включаючи і валютні резерви, для закупівель багатьох видів верстатів і технологічного устаткування, яких не було на внутр. ринку. За 1926—30 внески прибуткового і пром. податків у союзний і респ. бюджети від соціалістич. госп. орг-цій збільшились в 11 раз, а відрухання від прибутку — в 6 раз. Частка цих надходжень у бюджет зросла з 58% 1925 до 80 % 1930. Почали випускати держ. позики. За 1926—29 випущено 15 внутр. позик. Відповідно до Положення про бюджетні права Союзу РСР і союзних республік (1927) осн. принцип розподілу доходів між бюджетами полягав в забезпеченні бездефіцитності респ. бюджетів через закріплення за ними 99 % всіх надходжень на тер. республіки від с.-г., пром. і прибуткового податків. Важливе значення для ефективного використання бюджетних коштів і підвищення рівня планування грош. обігу мала касова реформа 1928. Касове виконання союзного і респ. бюджетів було покладено на установи Держбанку, каси Наркомфін було ліквідовано. Соціалістична реконструкція всього нар. г-ва зумовила необхідність проведення кредитної і податкової реформи 1930—32. Комерційну форму кредитування було замінено прямим банківським кредитуванням, уніфіковано платежі соціалістич. підприємств і замість багатьох платежів держ. підприємств та госп. орг-цій встановлено два — податок з обороту та відрухання від прибутку. В системі Наркомфін СРСР було створено спец. банки для фінансування капітальних вкладень у різних галузях нар. г-ва: Промбанк, Сільгоспбанк, Цекомбанк, Всекобанк (перетворений 1936 на Торгбанк). Ці банки мали на Україні широку мережу своїх філій. Фінанс.-кредитна система повністю забезпечила потреби нар. г-ва в грош. ресурсах у період завершення будівництва соціалістичного суспільства. Понад 80 % бюджетних ресурсів республіки було спрямовано на фінансування нар. г-ва і соціально-культур. заходів. У період Великої Вітчизн. війни 1941—45 фінанс.-кредитне г-во країни витримало велике напруження. Бюджетний дефіцит країни, що створився у перші роки війни (1941—43), було остаточно ліквідовано 1944. Осн. джерелами доходів держ. бюджету країни були платежі соціалістич. г-в у вигляді податку з обороту і відрухань від прибутку. Важливим джерелом були обов'язкові і добровільні платежі населення. Кредити Держбанку до кінця війни перевищували довоєнний рівень. Потреби фронту зумовили збільшення податкових платежів населення (їх питома вага у держ. бюджеті країни зросла з 5 % у 1940 до 14 % в 1941). У жовтні 1941 було запроваджено податок на неодружених, одиноких і малосімейних громадян, а з 1.I 1942 — спец. військовий податок (скасовано 1.I 1946). Надходження від позик за роки війни майже в 2 рази перевищили суму всіх довоєнних позик. Незважаючи на великі воєнні витрати, Комуністична партія і Рад. уряд забезпечили фінансування потреб на розвиток науки, освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення.

Фінанси і кредит відіграли важливу роль у відбудові нар. г-ва, зруйнованого під час тимчасової окупації України нім.-фашист. загарбниками. Починаючи з 1943 із союзного бюджету Україні виділялась допомога, розмір якої в окремі роки становив 56,4 % доходів бюджету республіки. Підприємствам і соціалістич. г-вам у визволених районах надавались при креди-

туванні пільги. Підвищенню ролі фінанс.-кредитних важелів у відбудові і дальшому розвитку нар. г-ва країни сприяли грош. реформа і скасування карткової системи (грудень 1947). Реформа мала велике значення для зміцнення госп. розрахунку, зростання матеріальної заінтересованості робітників у результатах праці. Програма відбудови і дальшого розвитку народного г-ва УРСР вимагала мобілізації значних ресурсів. Обсяг капітальних вкладень в УРСР за роки четвертої п'ятиріччя (1946—50) становив понад 9,1 млрд. крб. (більше, ніж за всі довоєнні роки). Витрати на фінансування соціально-культур. заходів зросли в 2 рази. В 50-х рр. Комуністична партія і Рад. уряд прийняли ряд постанов щодо зниження податків з населення, підвищення ролі респ. і місц. бюджетів, удосконалення структури кредит. установ, форм і методів кредитування. З січня 1954 було введено додаткові пільги щодо податку на неодружених, одиноких і малосімейних громадян СРСР, внаслідок чого кількість платників скоротилась більше як у 3 рази. Важливе соціально-екон. значення мали рішення партії і уряду припинити з 1958 випуск держ. позик, розмішуваних по передплаті серед населення. Відповідно до рішень ХХІ з'їзду КПРС Верховна Рада СРСР 1960 прийняла закон «Про скасування податків з заробітної плати робітників і службовців». За основу було прийнято поетапний порядок скасування податків, що передбачав постійне підвищення неоподатковуваного мінімуму заробітної плати. В 1957 підвищено неоподатковуваний мінімум заробіт. плати робітників і службовців (становить 70 крб. на місяць). Зросла роль респ. і місц. бюджетів у розвитку нар. г-ва, науки, культури, освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення в зв'язку з прийняттям закону Верховної Ради УРСР «Про бюджетні права Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих» (30.VI 1960). З переведенням (з 1965) нар. г-ва на нову систему планування і екон. стимулювання істотно підвищилась роль фінанс.-кредитних важелів в управлінні економікою. На підприємствах і в орг-ціях були створені фонди екон. стимулювання — матеріального заохочення, соціально-культур. заходів і житл. буд-ва, розвитку виробн. Внесено зміни в систему форм вилучення чистого доходу. Замість відрухань від прибутку запроваджено: плату за виробничі осн. фонди і нормовані оборотні кошти, фіксовані (рентні) платежі, внески вільного лишку прибутку. Відповідно до рішень ХХІІІ і ХХІV з'їздів партії, Березневого (1965) та наступних пленумів ЦК КПРС істотно розширилась фінанс.-кредитна допомога колгоспам, радгоспам і агропром. об'єднанням. Було надано пільги колгоспам щодо прибуткового податку, радгоспи було переведено на повний госп. розрахунок, значно підвищено закупівельні ціни на с.-г. продукцію, збільшено обсяги капітальних вкладень за рахунок коштів держ. бюджету для проведення комплексу заходів з меліорації, електрифікації, механізації і хімізації с.-г. виробн., збільшилось короткострокове і довгострокове кредитування Держбанку. Підвищення ролі кредитної системи в розвитку нар. г-ва здійснювалось на основі постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 21.VIII 1954 «Про роль і завдання Державного банку СРСР». Якісно вдосконалювались кредитування і розрахунки, планування і регулювання грош. обігу, фінансування капітальних вкладень, організація ощадної справи, міжнар. валютні і кредитні відносини. Цей процес супроводився проведенням

ряду орг. заходів. Так, Держбанк було виділено із складу М-ва фінансів СРСР, на Україні, як і в ін. республіках, було організовано Укр. респ. контору Держбанку СРСР (1955) і респ. контори спец. банків. У 1957 було ліквідовано Торгбанк СРСР і його мережу на Україні. На основі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 7.IV 1959 припинили свою діяльність Укр. контори Сільгоспбанку і Цекомбанку. Було організовано Укр. респ. контору Будбанку СРСР на базі Промбанку. З 1963 з відання Держбанку перейшли держ. трудові ощадні каси. Для дальшого підвищення ролі рад. карбованця і економії витрат обігу з 1.I 1961 змінено масштаб цін. Водночас було підвищено золотий вміст рад. карбованця з 0,222168 г до 0,987412 г чистого золота і змінено його паритет щодо іноз. валют. Фінанс.-кредитна система, що складалася на початку етапу розвитку соціалізму, об'єднує фінанси соціалістич. об'єднань (підприємств) і галузей нар. г-ва, загальнодерж. фінанси, Держбанк СРСР, держ. трудові ощадні каси, Будбанк СРСР і Зовнішторгбанк СРСР. Вона характеризується єдністю форм і методів господарювання, прийомів і вазелів фінанс.-кредитної політики д-ви. Основою всієї фінанс.-кредитної системи є фінанси соціалістич. підприємств, об'єднань і галузей г-ва — первинний госпрозрахунковий осередок матеріального виробн., що безпосередньо пов'язаний з процесом виробн. і здійсненням розподільних відносин у соціалістич. економіці. Джерелом фінанс. ресурсів об'єднань (підприємств) є чистий дохід, створюваний безпосередньо в сфері матеріального виробн. З одержуваного прибутку підприємства і орг-ції поповнюють власні оборотні кошти, проводять відрахування у фонди екон. стимулювання, фінансують капітальні вкладення, сплачують проценти банку за кредит, перераховують частину прибутку респ. пром. об'єднанням для формування централізованих фондів (єдиного фонду розвитку науки і техніки, фондів екон. стимулювання тощо). З прибутку госпрозрахункові підприємства і орг-ції вносять у бюджет плату за виробничі осн. фонди і оборотні кошти, фіксовані платежі і вільний лишок прибутку. В 1975 із завершенням переведення пром-сті на нові умови планування і екон. стимулювання питома вага платежів до бюджету УРСР з балансового прибутку пром. підприємств,

підпорядкованих Раді Міністрів УРСР, становила: плати за фонди — 22,0 %, фіксованих платежів — 1,1 %, внесків вільного лишку прибутку — 45,3 %. Підприємства і госп. орг-ції УРСР 1982 одержали 20,5 млрд. крб. прибутку, з них пром. — 12,5 млрд. крб. В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) прибуток в пром-сті передбачено збільшити на 36 %, а нац. дохід УРСР — на 18—20 %. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) починаючи з одинадцяті п'ятирічки у складі держ. плану екон. і соціального розвитку УРСР затверджується зведений фінанс. баланс і баланс грош. доходів і видатків населення, визначаються розміри матеріальних і фінанс. резервів, поступово запроваджується принципово новий розподіл прибутку на основі довготривалих нормативів. Фонди екон. стимулювання почали формуватися за стабільними нормативами залежно від зростання продуктивності праці і виробн. продукції вищої якості, а також залежно від виконання плану поставок продукції відповідно до укладених договорів; зростає роль фінанс.-кредитного механізму в стимулюванні якості продукції; здійснюються дальші вдосконалення системи оціночних показників госп.-фінанс. діяльності підприємств і орг-ції. З 1983 впроваджено преміювання керівних працівників госп. орг-цій залежно від рівня матеріальних затрат на карбованець продукції (робіт) порівняно із затвердженим лімітом, а також від виробн. товарів нар. споживання на карбованець фонду заробітної плати. Загальнодержавні фінанси включають державний бюджет, державне соціальне страхування, державне майнове і особисте страхування, державний кредит. Державний бюджет УРСР являє собою фінансовий план утворення, розподілу і використання централізованого фонду фінансових ресурсів республіки. Він органічно пов'язаний з Державним планом економічного і соціального розвитку УРСР; затверджується Верховною Радою УРСР як закон. Через державний бюджет республіки здійснюються плановий розподіл і перероз-

поділ грошових ресурсів між виробничою і невиробничою сферами, між галузями нар. г-ва, областями і містами (Київ, Севастополь), концентруються кошти на найважливіших напрямках сусп.-виробничого і соціально-культур. розвитку. В доходи держ. бюджету республіки входять: платежі від прибутку та ін. надходження від підприємств і госп. орг-цій, підвідомчих м-вам і відомствам УРСР, виконавчим к-там місцевих Рад, прибутковий податок з колгоспів і кооп. орг-цій, с.-г. податок, держ. мито, місц. податки тощо. Крім того, в держ. бюджет республіки надходять також відрахування від податку з обороту та ін. загальносоюзних держ. доходів у розмірах, затверджуваних Верховною Радою СРСР. Осн. джерелом у формуванні доходної частини держ. бюджету республіки є надходження від соціалістич. г-ва, що становлять (1984) 90,4 % усіх ресурсів. Серед них провідне місце належить платежам від прибутку і податку з обороту. Осн. частина бюджетних ресурсів республіки (51,6 %) спрямовується на фінансування нар. г-ва, перш за все на розвиток паливно-енерг. бази, металургії, легкої і харч. пром-сті. Великі кошти спрямовує д-ва на дальше піднесення с. г. Для зміцнення розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в одинадцятій п'ятирічці по республіці передбачено освоїти бл. 45 млрд. крб. капітальних вкладень. Неухильно зростає фінанс. допомога колгоспам. З 1981 запроваджено новий порядок екон. стимулювання розвитку с.-г. виробн. Колгоспам і радгоспам почали виплачувати надбавки в розмірі 50 % закупів. цін за продаж продукції понад досягнутий рівень за попередню п'ятирічку. В 1984 із заг. суми держ. бюджету УРСР 45,1 % спрямовується на фінансування потреб, пов'язаних із розвитком науки і освіти, мистецтва, телебачення і радіомовлення, на охорону здоров'я і фіз. культуру, соціальне забезпечення, держ. допомогу багатодітним і одиноким матерям. Значні видатки держ. бюджету ідуть на житлове будівництво.

Видатки на соціально-культур. заходи і науку проводять не тільки з держ. бюджету, а й з коштів держ., кооп., профспілкових та ін. громад. орг-цій і з коштів колгоспів. Вони становили (1982) 20,1 млрд. крб. Місц. бюджеті є складовою частиною бюджетної системи УРСР. На Україні на 1.I 1984 налічувалося 10 444 місц. бюджетів, у т. ч. 25 обласних, 418 міських, 600 районних, 9401 сільський. За їхній рахунок забезпечують культуру і побутові потреби населення, розвиток різних галузей місц. г-ва. Щоб збільшити обсяги місц. бюджетів, їм передано в розмірі 100 % такі платежі: с.-г. податок, прибутковий податок з колгоспів, податок на неодружених і малосім'йних громадян СРСР, лісовий дохід, платежі від прибутку підприємств М-ва автомоб. транспорту УРСР і від прибутку Держкомсільгосптехніки УРСР, частину надходжень від платежів держ. страхування і частину платежів від прибутку підприємств респ. підпорядкування, що перебувають у віданні окремих м-в. Важливим елементом фінансів республіки є система держ. соціального страхування, що забезпечує робітників, службовців, колгоспників під час захворювання, втрати працездатності і по старості. Бюджет соціального страхування формується з відрахувань підприємств, орг-цій і установ. Він перебуває у розпорядженні органів профспілки. Бюджет держ. со-

Таблиця 1. Державний бюджет УРСР (млн. крб.)

	1965	1970	1975	1980	1982
Доходи — всього	10 223	13 550	18 763	24 674	29 237
в т. ч.					
податок з обороту	2273	2524	5150	8061	9370
платежі державних підприємств та організацій з прибутку	3999	6468	7600	9083	9629
прибутковий податок з кооперації, колгоспів і підприємств громадських організацій	443	292	303	344	360
державні позики, реалізовані серед населення	18	49	46	51	86
державні податки з населення	761	1174	1580	2063	2223
Із загальної суми доходів надійшло від державних і кооперативних підприємств і організацій	9328	12 193	16 987	22 394	26 757
Видатки — всього	10 195	13 378	18 336	24 224	28 651
в т. ч.					
на народне господарство	5105	6185	9057	12 392	13 832
на соціально-культурні заходи і науку	4603	6530	8651	11 019	12 180
на управління	164	201	234	293	316

ціального страхування УРСР на поч. 1983 становив 2793 млн. крб., порівняно з 1965 він збільшився в 4,4 раза. З цієї суми виплачено допомоги по тимчасовій непрацездатності 1337 млн. крб., пенсій — 1232 млн. крб. Держ. майнове і особисте страхування проводять як в обов'язковій, так і в добровільній формі з метою створити страховий фонд для відшкодування збитків, заподіяних внаслідок стихійного лиха або нещасного випадку. Страховий фонд формується із страхових внесків колгоспів, радгоспів, кооп. і громад.

Таблиця 2. Кредитування Держбанком СРСР і Будбанком СРСР народного господарства і населення УРСР (залишки позик на кінець року, млн. крб.)

	1965	1970	1975	1980	1982
Короткострокові позики	11208	17851	24585	38692	50923
Довгострокові позики	1203	3360	7344	13266	13599
Колгоспам	802	1875	3095	5400	6368
Населенню	196	208	216	294	375
Державним, кооперативним підприємствам та організаціям	205	1277	4033	7572	6856

орг-цій та громадян. З введенням нових умов обов'язкового держ. страхування майна колгоспів (з 1.I 1968), радгоспів та ін. держ. с.-г. підприємств системи М-ва с. г. (з 1.I 1979) всі збитки, заподіяні с. г. внаслідок засухи чи ін. стихійного лиха, відшкодовують у встановленому розмірі. Широкого розвитку набуло в УРСР особисте страхування і добровільне страхування майна громадян. На етапі розвинутого соціалізму триває вдосконалення кредитної системи, посилюється її вплив на інтенсивний розвиток провідних галузей промисловості, підвищення ефективності капітальних вкладень, розвиток агропром. комплексів, розширення виробн. товарів народного споживання. Значно збільшились обсяги короткострокових і довгострокових кредитів, наданих установами Укр. респ. контори Держбанку СРСР пром. об'єднанням, підприємствам і госп. орг-ціям,

підвищилася роль кредиту в збільшенні виробн. і закупівель с.-г. продукції, оплаті праці колгоспників, фінансуванні капітальних вкладень, поліпшенні організації безготівкових розрахунків між підприємствами і госп. орг-ціями. За 1966—82 короткострокові позики в нар. г-во УРСР збільшились майже у 4,5 раза, довгострокові — в 11,3 раза. Зросла роль кредиту у відтворенні осн. і оборотних фондів. Установи Держбанку СРСР на Україні розширили надання кредиту під понаднормативні запаси, нагромаджені у зв'язку з випуском нових видів продукції, підвищенням якості виробів; на витрати, пов'язані з освоєнням нових підприємств або цехів, на налагодження устаткування, створення систем автоматизації управління виробничими процесами; на витрати по розробці, освоєнню і виробн. нових видів машин і устаткування тощо. За рахунок кредитів проводять частково нове буд-во та здійснюють витрати, пов'язані з реконструкцією і розширенням діючих підприємств. У с. г. зросла роль довгострокових кредитів у фінансуванні буд-ва тваринницьких комплексів, птахофабрик, підсобних підприємств і промислів, на оплату с.-г. техніки тощо. Крім кредитних операцій, установи Держбанку СРСР на Україні здійснюють касові і розрахункові операції, фінансують капітальні вкладення держ. підприємств і орг-цій сільс., лісового і водного г-ва, споживчої кооперації, надають кредити населенню на індивідуальне і кооп. житл. буд-во. Всю діяльність щодо кредитно-розрахункового і касового обслуговування нар. г-ва УРСР здійснює Правління Укр. респ. контори Держбанку СРСР через широкую мережу своїх установ в обл. центрах, містах і районних центрах УРСР. Укр. респ. контора Будбанку СРСР, її обл. контори і відділення здійснюють акумуляцію коштів держ. бюджету, об'єднань (підприємств) орг-цій, призначених на капітальні вкладення, планове фінансування і кредитування капітальних вкладень; проводять безготівкові розрахунки, пов'язані з розширенням осн. фондів і виконанням буд. робіт; контролюють цільове використання коштів, планове ведення буд. робіт і госпрозрахункову діяльність буд. орг-цій. У своїй роботі по фінансуванню і кредитуванню капітальних вкладень установи бан-

ку в республіці спрямовують зусилля в першу чергу на концентрацію ресурсів на найважливіших пускових будовах і об'єктах, підвищення ефективності контролю за своєчасним введенням в дію виробничих потужностей і об'єктів, скорочення незавершеного буд-ва. Відділення Зовнішторгбанку СРСР на Україні здійснюють операції, пов'язані з іноз. валютою і зовн. торгівлею. Важливою ланкою кредитної системи є держ. трудові *ощадні каси* УРСР, гол. завданням яких є розвиток ощадної справи в республіці.

Таблиця 3. Мережа ощадних кас УРСР і вклади населення (на кінець року)

	1965	1970	1975	1982
Кількість кас, тис.	12,8	14,0	14,7	14,9
Кількість вкладів, млн.	11,1	16,1	22,4	33,6
Сума вкладів, млрд. крб.	3,5	9,2	18,6	39,1
Середній розмір вкладу, крб.	312	567	832	1163
у міських поселеннях	321	572	827	1131
у сільській місцевості	286	553	848	1250

З січня 1981 Укр. респ. головне управління держтрудошадкас підпорядковане Раді Міністрів УРСР і Правлінню Держтрудошадкас СРСР, а підвідомчі йому обл. управління і центр. ощадні каси — відповідним місц. Радам нар. депутатів і вищестоящим органам системи ощадних кас.

Фінанс.-кредитна система УРСР активно сприяє динамічному розвитку сусп. виробн., забезпеченню найважливіших нар.-госп. пропорцій, масштабних і глибоких соціально-екон. перетворень, втіленню в життя завдань, поставлених ХХVI з'їздом КПРС.

Лит. див. до підрозділу Економіка УРСР в складі єдиного народногосподарського комплексу СРСР, а також: Фінанси і кредит СРСР. Львів, 1974; Василюк О. Д., Глушенко Н. Я. Государственный бюджет Украинской ССР. М., 1978; Народное хозяйство Украинской РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

Г. О. Забродін, Г. М. Галь.

ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ

В динамічному розвитку продуктивних сил на всій тер. УРСР в *єдиному народногосподарському комплексі СРСР* визначну роль відіграє єдина система адм.-тер. і екон. районування. Вона є одним з важливих засобів соціалістичного нар.-госп. планування. Екон. райони являють собою тер. частини нар. г-ва країни певної виробничої спеціалізації, які через сусп. поділ праці органічно пов'язані з ін. частинами (районами) країни. Екон. районування ґрунтується на науково обґрунтованому поділі території країни на економічні райони, що історично склалися та планово формуються в процесі комуністичного будівництва, системі територіального планування, зокрема планомірному розміщенні продуктивних сил (промисловості й капітального будівництва, сільськогосподарського виробництва, транспорту, соціальної інфраструктури, населення).

Науково обґрунтований поділ тер. СРСР і союзних республік на екон. райони дає змогу в умовах планового гос-

подарювання диференційовано керувати г-вом, сприяє раціональному розміщенню продуктивних сил, правильній спеціалізації і комплексному розвитку кожного з районів, поширенню перспективних форм тер. організації г-ва (*територіально-виробничих комплексів* різного рівня) і в кінцевому підсумку сприяє підвищенню ефективності сусп. виробництва. Використовуються загальне та галузеве екон. районування.

В дореволюції Росії, зокрема й на Україні, з кін. 18 ст. робилися спроби екон. районування. Склалися проекти, що мали переважно фіскальний цілі д-ви або пізнавальне значення. Частина цих проектів, що належала прогресивним ученим — революціонерам-демократам (О. М. Радищеву, М. П. Огарьову, О. І. Герцену та ін.), мстила крику адм.-тер. поділу царської Росії, спроби змінити його і наблизити до екон. умов і потреб населення. Географ і статистик К. І. Арсен'єв поділяв Росію на 10 «просторів» (1818), з яких два були переважно в межах

України — Карпатський (Волинь, Поділля, Київщина, Чернігівщина, Харківщина, Полтавщина) і Степовий (решта тер. України). Поклавши в основу екон. районування однорідність природних і деяких екон. ознак, у т. ч. густоту населення, П. П. Семенов-Тянь-Шанський виділив в Європ. Росії 14 областей (1871), пізніше (1880) — 12, в т. ч. в межах України — 3: Малоросійську, Новоросійську, Південно-Західну. В кін. 19 — на поч. 20 ст. кількість проектів районування зростає. В основному це стосувалося сільськогосподарського районування. Визначною колективною працею із загальноekon. районування була «Торговля і промисловість Європейської Росії за районами» (1911), в якій на основі аналізу великого статистичного матеріалу виділено 1065 торг.-пром. районів, зведених у 12 смуг, у т. ч. 3 на Україні, а саме: Південну гірничопромислову, Південну хлібоготорговельну, Південно-Західну землеробську. Цей поділ використовували дослідники й пізніше.

Вперше марксистську методологію в дослідженні питань екон. районування застосував і розвинув В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії». Він глибоко дослідив формування екон. районів у дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, і дав зразки екон. аналізу їх. Поклавши в основу виділення с.-г. районів гол. ринковий продукт і тип спеціалізованого торг. г-ва, В. І. Ленін визначив і охарактеризував у Європ. Росії 9 с.-г. районів. Два з них охоплювали більшу частину України — район торг.-зернового г-ва і район цукробурякового виробництва. В результаті дослідження великої капіталістичної пром.-сті Росії В. І. Ленін виділив Південний район гірничої пром.-сті, більша частина якого сформувалася на Україні, і всебічно проаналізував його розвиток.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції адм.-тер. і екон. районування на Україні розвивалося на марксистсько-ленінських наук. засадах, у тісному взаємозв'язку з загальносоюзним районуванням. Воно стало важливим засобом управління в процесі формування єдиного нар.-госп. комплексу СРСР, дало можливість враховувати істор.-екон., природні й нац. умови його розвитку в районах країни, впроваджувати розроблені В. І. Леніном принципи демократичного централізму в господарюванні.

Потреби управління й організації г-ва в такій великій за територією та багатонац. країні, як Союз РСР, зумовили необхідність практичного використання в загальному (інтегральному) екон. районуванні тричленної таксономії районів: великі екон. райони (макрорайони), адм. райони (мезорайони), низові адм.-екон. райони (мікрорайони). Вони охоплюють окремі союзні республіки чи групи їх або групи авт. республік, країв і областей РРФСР і УРСР.

На Україні починаючи з 20-х рр. представлені всі види заг. екон. районування. Великі райони звичайно виділяють як ланки загальносоюзного поділу праці і спеціалізації. За великими районами встановлюють осн. напрями розвитку продуктивних сил усього нар. г-ва. Адм.-екон. райони становлять основу тер. поділу країни: це союзні республіки, що не мають обл. поділу, авт. республіки, краї та області. Вони є осн. ланками тер. планування й управління нар. г-вом (в УРСР — області). Низові адм.-екон. райони — адм. райони, первинні територіальні ланки в екон. районуванні.

Одним з перших заходів Рад. влади була перебудова за рішенням 7-го Всерос. з'їзду Рад (1919) адм.-тер. поділу в республіках відповідно до нових екон. умов і нац. складу населення. В першому перспективному плані розвитку нар. г-ва країни — ГОЕЛРО (1920) було виділено 8 великих районів. Тер. України належала до одного з них — Донецько-Південного. Роботу щодо районування 1921 вели далі Комісія Держплану під керівництвом Г. М. Крижжановського та І. Г. Александрова та комісія, яку очолював М. І. Калінін. Було розроблено проект поділу країни на 21 екон. район. За цим проектом на Україні виділялося два райони — Південний гірничопр. (більша частина Донбасу, Криворіжжя, Харків, Пд. України на Сх. від Миколаєва, включаючи Крим) та Південно-Західний (решта території). Пізніше (1924) було визнано за доцільне вважати тер. УРСР єдиним екон. районом, що і використовувалося в нар.-госп. плануванні до 1963. Комісія Держплану в 20-х рр. виробила наук. методологію рад. екон. районування, яка застосовувалася в усіх республіках, у т. ч. й на Україні.

В 1923 за рішенням XII з'їзду РКП(б) почато і протягом 1924—29 проведено екон. районування на всій тер. СРСР. Адм.-тер. система складалася з трьох ланок: область (або край), округ, низовий район, а з 1930 — з двох ланок: область (або край) і низовий район. На Україні осн. принципи районування на основі методології Комісії Держплану затвердила 3-я сесія ВУЦВК (1922). Роботи проводилися з 1923 в тісному контакті з Держпланом СРСР. На Україні було утворено 53 округи, 706 районів, кількість губерній зменшено з 12 до 9; згодом губернії було ліквідовано (1925). В наступні роки відповідно до завдань екон. і соціального розвитку республіки адм.-госп. районування систематично вдосконалювалося. В 1930 на Україні було ліквідовано округи; 1932 — утворено 7 областей: Вінницьку, Донецьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську, Харківську, Чернігівську. З розвитком продуктивних сил і вдосконаленням управління області розукрупнялися. Їхня кількість зросла також внаслідок возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною 1939—45. На 1.І 1984 в УРСР було 25 областей, 479 низових адм. районів.

До 60-х рр. у заг. екон. районуванні Рад. Союзу УРСР вважалася єдиним (або в складі єдиного з Молдавською) екон. районом. У той же час з метою внутрішньоресп. вивчення та планування розвитку г-ва в різні періоди її територію поділяли на загальноекон. і спеціальні (галузеві, промислові, с.-г. та ін.) райони. В 20-х рр. відповідно до вимог планування (Держплан УРСР) та з науково-пізнавальною метою (акад. К. Г. Воблій та ін.) Україну поділяли в загальноекон. відношенні на три смуги — Полісся, Лісостеп і Степ. Крім того, в Лісостепу виділяли Правобережну Україну, а в степовій смузі — два райони: гірничопр. (Донбас і Кривбас) і хлібопр. (решта степової смуги). В післявоєнні роки акад. К. Г. Воблій разом із співавторами колективної праці «Нариси економічної географії Української Радянської Соціалістичної Республіки» (т. 1—2. К., 1949—52) застосовували новий поділ у загальноекон. внутрішньоресп. районуванні. Він обґрунтував поділ тер. УРСР на п'ять груп областей, що формувалися в екон. райони: Центральний, Південно-Східний, Північно-Східний, Південно-Причорноморський, Західний. При цьому поділі враховували економічні, природні, історичні й соціальні фактори, було усунуто невитриманість попередніх схем районування. В нових схемах екон. районами вважали природноістор. зони України (Полісся, Лісостеп) поряд з пром. комплексами гірничодобувної пром.-сті Донбасу та ін. частин України. Пропонувався й ін. поділ. Напр., О. Т. Діброва в своїх працях (1958) виділяла 6 екон. районів. У довоєнні роки в плануванні пром.-сті використовували 7 загальноекон. районів: Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Донбас, Придніпров'я, Південно-Західні області, Західні області. З метою забезпечення управління пром.-стю і буд-вом за тер. принципом тер. УРСР згідно з законом Верховної Ради УРСР від 10.У 1957 поділили на 11 екон.-адм. районів, 1960 — на 14, 1962 після укрупнення — на 7 екон.-адм. районів. У 1965 у зв'язку з переходом до управління за галузевим принципом у поєднанні з територіальними ці районами і наявні в них раднагоспи було ліквідовано. Результати сучас. досліджень та узагальнень тер. структури і розміщення пром.-сті,

а також урахування перспектив індустріального розвитку республіки дають підстави для обґрунтованого поділу її території на 9 пром. районів: Донецький (Донбас — Донецька і Ворошиловградська області), Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська обл.), Харківський (Харківська, Полтавська, Сумська області), Київський (Київська, Житомирська, Черкаська, Чернігівська області), Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області), Західно-Поліський (Волинська, Рівненська області), Карпатський (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька області), Чорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська області), Кримський (Кримська обл.). В основі такого поділу лежить спільність природних, історичних, економічних і соціальних факторів та перспектив розвитку.

В нар.-госп. комплексі України важливе місце посідає с.-г. виробництво. В післявоєнні роки М-во сільс. г-ва УРСР і відповідні наук. установи здійснили с.-г. районування, за яким на тер. України виділено такі осн. зони й райони виробничої спеціалізації с. г.: Полісся, Лісостеп, Північний і Центральний Степ, Південний Степ, передгірні й гірські райони Криму, передгірні й гірські райони Карпат, зони великих міст і пром. центрів. Проводиться значна робота щодо науково обґрунтованого розміщення, спеціалізації й концентрації с.-г. виробництва.

В умовах розвинутого соціалізму значно зросли масштаби сусп. виробництва в СРСР, у т. ч. в УРСР, ускладнились екон. міжгалузеві і міжрайонні зв'язки. Це зумовило необхідність вдосконалити мережу генерального екон. районування СРСР. З 1963 на тер. СРСР замість 13 основних екон. районів було введено районування, яке включає 19 економічних районів і Молдавську РСР (мережа уточнювалася 1966 та 1982 роках). На території України на основі досліджень, проведених Держпланом УРСР та Академією наук УРСР 1959—60, виділено 3 великі екон. райони — Донецько-Придніпровський, Південно-Західний, Південний. Вони ввійшли в загальносоюзну мережу великих екон. районів СРСР. За двадцятирічний період з часу утворення цих 3 районів внаслідок більш диференційованого управління г-вом на основі наукового аналізу регіональних особливостей і перспективного планування за екон. районами розвиток нар. г-ва республіки набув комплексного характеру з властивою для кожного району спеціалізацією. В республіці значно зменшився розрив у рівнях розвитку екон. районів і областей. В результаті курсу на прискорене піднесення менш розвинутого в індустріальному відношенні Південно-Західного екон. району, особливо його зх. областей, тут створено власну паливно-енерг. базу, велике машинобудування, хімічну, харчову та ін. галузі пром.-сті, буд. індустрію, зокрема у Львові, Івано-Франківську, Рівно, Луцьку, Тернополі та ін. Дальшого розвитку набули промислові й ін. центри Київської, Черкаської, Вінницької та ін. областей. Значних успіхів досягнуто в інтенсифікації с. г. цього району, вдосконалено спеціалізацію с.-г. вироб. за природними зонами. Внаслідок заг. зростання пром. виробн. у великих екон. районах удосконалено пропорції в розміщенні продуктивних сил республіки (див. табл., с. 230). Велике значення має генеральне районування території УРСР для перспективного планування й прогнозування, розроб-

ки й реалізації комплексних цільових програм, розвитку в межах районів тер.-виробничих комплексів різного масштабу. Використовуючи районування, в УРСР, зокрема в Донецько-Придніпровському, Південно-Західному і Південному районах, як і в ін. союзних республіках та екон. районах СРСР, розробляються схеми, перспективні плани та прогнози розвитку і розміщення продуктивних сил на тривалий період. В Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на пе-

Зміни в розміщенні продуктивних сил великих економічних районів УРСР (%)

Економічні райони	Чисельність промислово-виробничого персоналу		Вартість основних промислово-виробничих фондів	
	1961	1980	1961	1980
Донецько-Придніпровський	59,4	53,2	68,1	64,8
Південно-Західний	30,1	35,6	18,6	27,2
Південний	10,5	11,2	13,3	8,0

ріод до 1990 року поставлено завдання забезпечити краще розміщення продуктивних сил з метою підвищення ефективності сусп. виробництва на основі дальшої спеціалізації і пропорційного розвитку г-ва союзних республік та екон. районів в єдиному нар.-госп. комплексі країни. Сучас. великі екон. райони на тер. УРСР є важливими ланками нар.-госп. комплексу республіки і Рад. Союзу в цілому. Основу кожного з них становить потужний тер.-виробничий комплекс з чітко визначеною спеціалізацією в загальносоюзному поділі праці.

На основі тісних міжрайонних і міжреспубліканських зв'язків забезпечується неухильний динамічний і планомірний розвиток екон. районів на території УРСР і країни в цілому. Разом з тим зростає внесок республіки в загальносоюзну економіку.

Донецько-Придніпровський економічний район — найпотужніший індустріальний комплекс України і один з найбільших в СРСР. Пл. 220,9 тис. км². Розташований у сх. частині республіки в основному в лісостеповій і степовій її зонах, на Пд. омивається Азовським морем. Включає 8 областей: Ворошиловградську, Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Кіровоградську, Полтавську, Сумську, Харківську. Донецько-Придніпровський економічний район багатий на мінеральні ресурси, родючі землі. Тут розміщені Донецький кам'яновугільний басейн, Криворізький залізничний басейн, Нікопольське, Токмацьке та ін. родовища марганцевих і залізних руд, родовище ртутних руд (Микитівка); є поклади бурого вугілля, родовища природного газу, нафти, кам. солі, флюсових вапняків, мергелю, вогнетривких глини, графіту та ін. Більшість родовищ розвідано за роки Рад. влади.

Територію району перетинає Дніпро з каскадом ГЕС і водосховищами та Сіверський Донець з притоками. Для водопостачання промисловості і пд. степів, міст і сіл збудовано магістральні канали: Дніпро — Кривий Ріг, Сіверський Донець — Донбас, Дніпро — Донбас (перша черга; будується друга черга, 1984) та зрошувальні системи. В загальносоюзній спеціалізації цей район виділяється як перша вуг.-металург. база

країни з високорозвинутим машинобудуванням, у т. ч. металомістким, хім. і нафтохім. промисловістю, потужною буд. індустрією. З комплексом важкої промисловості в районі все більш гармонійно поєднуються легка і харчова індустрія та сучасний агропромисловий комплекс в цілому.

Індустріальний характер району визначив високий рівень його урбанізації. Район займає 36,6 % території УРСР. Міське населення в районі становить в середньому 77 %, в областях Донбасу — 85—90 %. Найбільші міста: Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Жданов, Ворошиловград, Макіївка, Полтава, Суми.

Промисловість Донецько-Придніпровського економічного району характеризується високою концентрацією, тех. оснащенням і великими обсягами виробництва. В ній зосереджено майже $\frac{2}{3}$ осн. пром.-виробничих фондів УРСР. На поч. 1982 частка району становила більш як половину загальносоюзного видобутку залізної і 77 % марганцевої руд, 36 % виробництва сталі, 35 % прокату чорних металів і сталевих труб, значну частину продукції хім. пром-сті, машинобудування — турбін, генераторів, трансформаторів, тракторів, приладів та ін. засобів автоматизації і устаткування для нар. г-ва. Разом з тим у районі виробляється велика кількість продукції в агропром. комплексі, зокрема цукор (35 % респ. виробн., 9 % загальносоюзного), олія, тваринне масло (відповідно 36 % і бл. 10 %). Г-во району спирається на потужну електроенергетику теплових ДРЕС Придніпров'я і Донбасу, каскаду ГЕС на Дніпрі; будується Запорізька АЕС. У галузевій структурі провідне місце посідає важка індустрія, в якій працює понад $\frac{1}{4}$ усіх зайнятих у пром-сті, у т. ч. в паливній (вугільній, нафтовій, газовій) — 15 %, у металургії — 13,5 %, у машинобудуванні — 42 % (1982).

На тер. Донецько-Придніпровського екон. району містяться великі тер.-виробничі комплекси (ТБК) — Донбас, Придніпров'я, Харківський, пром. вузли та індустріальні центри, що належать до найбільших в СРСР, — Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя, Жданов та ін. Найпотужнішим ТБК у районі є Донбас (Донецька і Ворошиловградська області), який за роки Рад. влади став всебічно розвинутим комплексом кам'яновугільної, металург., хім., машинобудівної та інших галузей важкої, а разом з тим легкої і харчової промисловості.

Для тер. структури району характерні великі пром. вузли (однойменні міські агломерації). Найбільші з них — Донецько-Макіївський, Горлівсько-Єнакіївський, Краматорсько-Костянтинівський, Ворошиловградський, Ждановський, Стаханово-Комунарський.

У Придніпров'ї (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області), що розвивається в тісних виробничо-екон. зв'язках з Донбасом, також створено потужний індустріальний комплекс електроенергетики, металургійної (у т. ч. залізничної), машинобудівної, хімічної та ін. галузей промисловості.

В 1982 в Придніпров'ї видобуто понад 110 млн. т залізної руди (46 % загальносоюзного видобутку), бл. 7 млн. т марганцевої руди (77 %). На Пв. Сх. республіки в межах району сформувався Харківський ТБК (Харків, Полтавська і Сумська області), який спеціалізується на машинобудуванні (електротехнічне, енергетичне, с.-г., автомобілебудування, приладобудування, верстатобудування, тепловозо- і літакобудування та ін.).

Важливе місце посідає газова, нафтова, хімічна пром-сть, тракторобудування, виробництво буд. матеріалів. У всіх містах району є підприємства харч. і легкої промисловості. Осн. галузі харч. пром-сті: м'ясна, молочна, борошномельна, цукрова, олійницька ($\frac{3}{4}$ респ. виробництва). В Донецько-Придніпровському екон. районі розвинулося й інтенсивне багатогалузеве механізоване с. г. В ньому — 1989 колгоспів і 882 радгоспи (1983). С. г. спеціалізується на виробництві зерна (бл. половини респ. збору пшениці), цукр. буряків, соняшнику, плодів і овочів. Інтенсивно розвивається тваринництво. Вся посівна площа становить бл. 14 млн. га. Район дає 35 % валової продукції рослинництва і тваринництва УРСР (середньорічний показник за 1976—80).

Комплексний і стабільний розвиток продуктивних сил району, його внутрішні і міжрайонні зв'язки з усім нар.-госп. комплексом республіки і Рад. Союзу забезпечує високорозвинуту трансп. систему — залізничний, автомобільний, річковий по Дніпру (порти Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя), морський по Азовському м. (найбільший порт Жданов), а також трубопровідний і повітряний транспорт. Велику роль відіграють електрифіковані залізниці (напрями і магістралі) Москва — Донбас, Донбас — Криворіжжя — Карпати, Київ — Харків — Ростов-на-Дону, що належать до найбільш вантажонапружених магістралей України і всього Рад. Союзу.

Південно-Західний економічний район — найбільший за площею і населенням, зокрема сільським, район в УРСР. Площа 269,5 тис. км². Розташований на Правобережній Україні в поліській, лісостеповій частинах та гірській частині, де простягаються Українські Карпати. Охоплює 13 областей, з них 7 західних, возз'єднаних з УРСР 1939—45. До складу району входять Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Ровенська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області. Природні умови в основному сприятливі для інтенсивного розвитку промисловості й с. г., характеризуються різноманітністю рівнинних і гірських ландшафтів (поліські й лісостепові простори, Передкарпаття, Карпатські гори, Закарпаття). Є поклади кам. вугілля (Львівсько-Волинський вуг. басейн, освоєний у 50-х рр., пром. запаси — 0,8 млрд. т), газу, нафти, кухонної і калійної солей, сірки, титанової руди, каоліну, будівельних матеріалів, у тому числі оздоблювальних.

Розгашування району, ґрунтово-кліматичні та ін. природні умови здавна сприяли заселенню тер., виникненню тут давніх руських міст Києва, Чернігова, Луцька, Львова, Дрогобича, Кам'янина Подільського, Ужгорода. Проте протягом століть продуктивні сили в цій частині України внаслідок історико-екон. причин розвивалися дуже повільно. Лише за соціалізму вони дістали повний простір для свого розвитку. Після Великого Жовтня (1917) на шлях соціалістичного розвитку спочатку стали 6 із 13 областей району — Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська, Вінницька та Хмельницька, решта ще тривалий час перебувала на становищі аграрно-сировинних придатків буржуазних Польщі, Румунії, Чехословаччини і возз'єдналися з УРСР лише 1939—45. В післявоєнні роки КПРС і Рад. уряд особливу увагу приділяли прискореному розвитку економіки раніше відсталіх західноукраїнських земель.

В результаті тут створено сучасну багатогалузеву добувну й обробну промисловість, інтенсивне с. г., і вони за рівнем економічного розвитку і структурою г-ва майже не відрізняються від інших областей району. За роки Рад. влади промисловий потенціал у возз'єднаних областях зріс у десятки раз. Тут створено гіганти електроенергетики Доробівська і Бурштинська ДРЕС, великі машинобудівні, гірничохім. і хім. комплекси, шахти і деревообр. комбінати, освоєно Львівсько-Волинське вугільне та інші родовища корисних копалин, розвинуто агропромисловий комплекс, створено нові галузі легкої, харчової, зокрема цукр., промисловості.

В загальносоюзній спеціалізації сучасний Південно-Західний екон. район виділяється як індустріально-агр. район з розвинутим машинобудуванням (електро- і радіотех., автомоб., приладо- і верстатобудуванням, с.-г., хім. та ін., де працює 42 % усіх зайнятих у пром-сті району) та як один з потужних агропром. комплексів з багатогалузевим інтенсивним с. г. Значне місце в пром-сті району займають хім. і нафтохім., легка, харч., деревообр. промисловість, виробництво буд. матеріалів. У районі зосереджено все респ. виробництво автобусів (Львів), хім. волокон (Київ, Черкаси, Чернігів, Житомир та ін.), льняних тканин (Житомир, Ровно), 3/4 виробництва шовкових тканин. У 60—70-х рр. значно розвинулися гірничохім. пром-сть (Калуш, Роздол, Яворів), виробн. мінеральних добрив і продукції органічного синтезу (Вінниця, Ровно, Черкаси, Калуш, Івано-Франківськ), меблева пром-сть та ін. Розвинуті також харч. пром-сть, зокрема цукрова (135 з-дів, які виробляють 4 млн. т. цукру річку — 37 % загальносоюзного, 65 % — респ. випуску його; середні дані за 1975—80), спиртова, плодоовочева, м'ясо-молочна та ін. галузі.

Економіка району спирається на створення в основному за післявоєнні роки і зростаючу паливно-енергетичну базу. Це потужні ГЕС — Трипільська і Ладжижінська, Київська ТЕЦ-5 і ТЕЦ-6, Київська і Канівська ГЕС (центральні області), Доробівська і Бурштинська ДРЕС (західні області), з'єднані в енергосистемі «Мир» соціалістичних країн — членів РЕВ; збудовано атомні електростанції — Чорнобильську і Ровенську (відповідно 4-а і 2-а черги), будується (1984) Хмельницька АЕС.

Найбільшими індустріальними і культур. центрами Південно-Західного екон. району є Київ — столиця УРСР та Львів, які разом з навколишніми містами утворюють потужні пром. вузли й міські агломерації. На великі пром. й культурні центри з населенням понад 250 тис. чол. перетворилися такі міста, як Вінниця, Житомир, Чернігів, Черкаси. Швидко зростають й інші міста. Загальне піднесення економіки, велике культурне будівництво супроводилися підвищенням частки міськ. населення по району за 1959—83 з 28,6 до 51 %, ефективнішим використанням трудових ресурсів. С. г. має інтенсивний, багатогалузевий характер, високо-механізоване; колгоспів налічується 4,3 тис., радгоспів — 727 (1983). Район дає 43 % продукції землеробства і тваринництва УРСР. Посівна площа становить (млн. га) 13,2, в т. ч. під зерновими — 6, цукр. буряками — 1,1, картоплею — 1,1 (69 % посівних площ республіки). В усіх областях розвинуто садівництво, на Закарпатті — й виноградарство, а також мол.-м'ясне тваринництво. Ї всі види транспорту, крім морського. По території району прокладено газопроводи, в т. ч. магістральні

«Дружба», «Союз» та ін. комунікації в соціалістичні та ін. зарубіжні країни. Споруджено (1983) експортний магістральний газопровід Уренгой — Ужгород — одна з найбільших будов одинадцяті п'ятиріччя. В межах району газопровід проходить через Черкаську, Київську, Вінницьку, Хмельницьку, Тернопільську, Івано-Франківську та Закарпатську області. Прокладені газопроводи забезпечують паливом і потреби району.

Південний економічний район. Площа 113,4 тис. км² (18,8 % площі Української РСР). Розташований на півдні республіки; омивається Чорним і Азовським морями. Включає Одеську, Миколаївську, Херсонську і Кримську області. Більшу частину району займає Причорноморська низовина з рівнинними степовими просторами, в основному родючими ґрунтами. Для кліматичних умов характерні нерідкі посухи, що зумовлює широке буд-во тут зрошувальних систем. На Пд. Кримського п-ова — Кримські гори. Є поклади заліз. руди (Керченський залізрудний басейн), флюсових вапняків, буд. матеріалів, великі запаси солей (Сиваш і озера Криму). Приморське розташування району позначилося на економіці і культурі його міст і сіл. Південний економічний район виділяється розвинутим індустріально-агр. комплексом, зокрема машинобудуванням. Велике значення мають мор. транспорт і портове г-во. Значне місце посідає курортно-лікувальний і туристський комплекс всесоюзного значення. Тут розташовані численні здравниці — на Південному березі Криму, в районі Одеси, Жданова, Бердянська та ін. Найбільші міста — Одеса, Миколаїв, Херсон, Сімферополь, Севастополь, Керч, Ялта.

За роки Рад. влади в районі збудовано сотні великих пром. підприємств. Найбільша галузь — машинобудування (суднобудування, верстатно-і приладобудування, виробництво с.-г. машин, устаткування для харч. та інших галузей). Осн. центри — Одеса, Миколаїв, Херсон, Первомайськ, Сімферополь. Розвинута хім. промисловість в Одесі (мінеральні добрива, лакофарбова продукція та ін.), у Саках, Красноперекопську (з-ди — содовий, ВО «Титан», хімічний). Найбільшою за вартістю продукції є харчова промисловість — рибна, плодоовочеконсервна, виноробна, масложирова та ін. (понад 40 % пром. продукції району, 1982). В районі виробляється 1/3 заг. виробництва плодоовочевих консервів в УРСР (Херсон, Ізмаїл, Одеса, Джанкой та ін.), 95 % виноматеріалів (найбільше виноробне об'єднання «Масандра»). В обл. центрах, у Севастополі, Феодосії, Керчі, Євпаторії є м'ясо- і молокопереробні комбінати. Значно розвинута легка пром-сть, зокрема виробництво вовняних (Одеса) і бавовняних (Херсонський комбінат, найбільший в УРСР) тканин. Створено потужну електроенергетику (Каховська ГЕС, великі ТЕС в областях та інших центрах); введена в дію Південно-Українська АЕС (1982), будуються Кримська АЕС та Одеська атомна ТЕЦ. С. г. району високо-механізоване; колгоспів налічується 818, радгоспів — 482 (1982); спеціалізується г-во на виробництві зерна (пшениця, кукурудза), олійних (соняшник) і ефіроолійних культур, виноградарстві, овочівництві й садівництві, а також на молочно-м'ясному тваринництві (пташівництві на пром. основі — вирощування бройлерів). Посівна пл. становить (млн. га; 1980) 6,5, у

т. ч. під зерновими — 3,5, соняшником — 0,5. Плодоягідників — 17,4 тис. га, виноградарств — 252 тис. га (збір плодів і ягід — 0,5—0,8 млн. т, винограду — 0,9—1,1 млн. т, 70-і рр.). Для зрошування земель на Дніпрі збудовано Каховський гідровузл з водосховищем, магістральні канали і зрошувальні системи — Каховську, Інгулецьку, Красномаянську. За рішенням XXVI з'їзду КПРС будуються Дунай-Дністровська і Каховська зрошувальні системи, Північно-Кримський канал (3-я черга).

Розвинуті всі види транспорту. Основні залізниці: Москва — Київ — Одеса, Дніпропетровськ — Херсон — Сімферополь. Мор. транспорт значною мірою забезпечує зовн. зв'язки СРСР. Порти: Одеса, Іллічівськ, Рені, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Ялта, Керч. Аеропорт — Сімферополь.

Осн. напрямками екон. і соціального розвитку великих екон. районів на тер. УРСР є дальше піднесення екон. ефективності сусп. виробництва на основі прискорення наук.-тех. прогресу, раціонального природокористування та охорони природи. Вдосконалюватиметься галузева й тер. структури виробництва. Дальший розвиток нар. господарства УРСР як органічної складової частини єдиного нар.-госп. комплексу країни здійснюватиметься на основі комплексного планування за галузями, регіонами, зокрема в рамках виконання Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року та Енергетичної програми СРСР, спрямованих на забезпечення дальшого підвищення добробуту народу. З плануванням розміщення і розвитку виробництва тісно пов'язана і проблема розселення. В республіках та екон. районах СРСР, у т. ч. і на Україні, відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС буде й надалі послідовно проводитись лінія на обмеження зростання великих міст, розвиток малих і середніх міст, розміщення в них спеціалізованих, високопродуктивних виробництв, філіалів підприємств і об'єднань. Для старих пром. районів, вузлів і центрів Європ. частини СРСР, ряд яких розташовані в УРСР, важливим є вдосконалення їхньої госп. структури, водозабезпечення, раціональне, у т. ч. комплексне використання мінеральних ресурсів і відходів виробництва, що забезпечує значну економію суспільної праці, поліпшення житл. і побутових умов трудящих, оздоровлення навколишнього середовища.

Лит.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Воблий К. Г. Економічна географія УРСР. Х.—К., 1930; Нариси економічної географії Української Радянської Соціалістичної Республіки, т. 2. К., 1952; Алампієв П. М. Економіческое районирование СССР, кн. 1—2. М., 1959—63; Вопросы экономического районирования СССР. М., 1957; Кутукало И. А., Корецкий Л. М., Величко И. А. Об экономическом районировании Украинской ССР. Л., 1959; Градов Г. Л. Південний економічний район СРСР. К., 1970; Розміщення продуктивних сил Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник, в. 1—13. К., 1965—70; Економіческая география СССР. М., 1976; Сухопарова Ф. Н., Улод В. И. Проблемы развития и размещения производительных сил Донецко-Приднепровского района. М., 1976; Украинская ССР. Экономические районы. М., 1972; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977; Кастенников В. М. Развитие экономических районов СССР. М., 1977; Советская Украина. Социально-экономический справочник. К., 1980.

Л. М. Корецький.

УПРАВЛІННЯ НАРОДНИМ ГОСПОДАРСТВОМ І ПЛАНУВАННЯ

Економіка УРСР є складовою і органічною частиною єдиного народного господарського комплексу СРСР, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу й обігу на тер. країни. Основою екон. системи Радянської України, як і країни в цілому, становить соціалістична власність на засоби виробництва, що закріплено в Конституції СРСР і конституціях союзних республік, в т. ч. і УРСР. Це вимагає високоєфективної системи управління і планування, яка б забезпечувала органічне поєднання досягнень науково-тех. революції з перевагами соціалістичної системи г-ва, динамічний розвиток нар. г-ва. В СРСР управління і планування екон. розвитку здійснюються відповідно до наук. принципів, розроблених Комуністичною партією на основі марксистсько-ленінської теорії. Вони ґрунтуються на узгодженій взаємодії складових частин єдиного нар.-госп. комплексу країни, тер.-галузевого принципу, на глибокому пізнанні й використанні системи екон. законів соціалізму, зокрема *основного економічного закону соціалізму, планового, пропорційного розвитку народного господарства закону*. Одним з принципів соціалістич. управління і планування є *демократичний централізм*, який виражає діалектичну єдність централізму і демократії. Партія розробляє довгострокові екон. стратегію і політику. Осн. напрями екон. і соціального розвитку СРСР і союзних республік на перспективу затверджуються на з'їздах партії. Проекти п'ятирічних і річних держ. планів екон. і соціального розвитку СРСР і держ. бюджету СРСР схвалюють пленуми ЦК КПРС і затверджує Верховна Рада СРСР. Партійне керівництво реалізується через систему парт. органів і первинних орг-цій. Зростання керівної ролі партії зумовлюється необхідністю посилення наук. характеру управління і планування в ході комуністичного будівництва, зростали масштабами сусп. виробництва, переходом до інтенсивних методів господарювання. З найважливіших питань соціально-екон. розвитку країни ЦК КПРС приймає рішення разом з Верховною Радою і Радою Міністрів СРСР. Рада Міністрів СРСР об'єднує і на-правляє роботу загальносоюзних і союзно-респ. міністерств і відомств, здійснює заходи щодо розробки і реалізації нар.-госп. планів, держ. бюджету і зміцнення кредитно-грошової системи. В Укр. РСР найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади є Рада Міністрів УРСР. Вона на-правляє роботу респ. міністерств і відомств. Безпосереднє управління галузями республіки здійснюють відповідні галузеві міністерства, більшість з яких підпорядкована як відповідним союзним міністерствам, так і Раді Міністрів УРСР. Прогнозування і планування, облік і контроль здійснюють Держплан СРСР, ЦСУ СРСР, м-ва і відомства СРСР, Комітет народного контролю СРСР; в Українській РСР — Держплан УРСР, ЦСУ УРСР, м-ва і відомства УРСР, Комітет народного контролю УРСР. Як самостійний об'єкт планування і управління виділено агропромисловий комплекс (АПК). Складовою частиною загальносоюзного АПК є АПК Укр. РСР. Найвищі органи управління: АПК СРСР — Комісія Президії Ради Міністрів СРСР; АПК Української РСР — Комісія Президії Ради Міністрів УРСР; агропромислового об'єднання області, краю, республіки (АРСР) — рада, утворювана обласною (крайовою) Ра-

дою народних депутатів, Верховною Радою автономної республіки; районного агропромислового об'єднання (РАПО) — рада об'єднання, утворювана районною Радою народних депутатів. Нова Конституція СРСР розширила компетенцію союзних республік у розв'язанні питань організації і діяльності респ. і місц. органів держ. влади і управління. В межах своїх повноважень місц. Ради нар. депутатів забезпечують комплексний економічний і соціальний розвиток на своїй території.

Розвиток системи управління народним господарством. На всіх етапах комуністичного будівництва партія розвивала і вдосконалювала орг. форми управління нар. г-вом. 2.XII 1917 декретом Всерос. Центр. Виконавчого Комітету (ВЦВК) і Ради Народних Комісарів (РНК) було засновано Вищу Раду Народного Господарства (ВРНГ). На Україні у грудні 1917 у складі Рад. уряду створено секретаріати пром-сті, фінансів, землеробства, народної освіти, шляхів сполучення, пошт і телеграфів, в січні 1918 — губернські та окружні ради нар. г-ва. В 1919 створено Комітет держ. споруджень при ВРНГ. Керівництво с. г. здійснював Нар. комісаріат земельних справ.

На основі рішень IX і X з'їздів РКП(б), 8-го Всеросійського з'їзду Рад 1920—21 було здійснено заходи щодо вдосконалення системи управління нар. г-вом. Раду Праці і Оборони (РПО) перетворено на Комісію РНК. У лютому 1921 створено Держ. загальнопланову комісію (Держплан), а згодом створено планові комісії в республіках. На Україні Укдержплан організовано у вересні 1921. Проведення всіх цих заходів сприяло значному розвитку демократії в управлінні соціалістичним виробн. З утворенням СРСР (грудень 1922) у союзних республіках організовано респ. вищі ради нар. г-ва, які перебували в подвійному підпорядкуванні — ВРНГ СРСР і Раднаркомів союзних республік. Управління виробн. на Україні мало таку структуру: ВРНГ республіки, губернські та окружні раднаргоспи.

Виконуючи директиви XVI парт. конференції (квітень 1929), ЦК ВКП(б) 5.XII 1929 прийняв постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», яка вказувала шляхи вдосконалення форм управління пром-стю і наближення його безпосередньо до виробн. Проведені заходи сприяли розвитку ініціативи та самостійності пром. підприємств, зміцнили госп. розрахунок. У період індустріалізації країни виникла необхідність розукрупнення органів держ. керівництва г-вом. На основі постанови ЦВК СРСР і Раднаркомів СРСР від 5.I 1932 ВРНГ СРСР було розукрупнено і на її основі створено Наркомважпром, Наркомлегпром, Наркомліспром. ВРНГ УРСР було перетворено на нар. комісаріат легкої пром-сти, а її місцеві органи — на управління місц. пром-сті відповідних місц. Рад. Верховна Рада СРСР 10.V 1937 прийняла «Закон про подальше вдосконалення і організацію управління промисловістю і будівництвом».

В УРСР відповідний закон прийнято 31.V 1937, на основі якого в республіці були створені екон.-адм. райони і в них — ради нар. г-ва. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 6.VII 1960 було організовано союзно-респ. орган — Українську Раду народного господарства (Укргосплан), яку було підпорядковано Раді Міністрів УРСР і Раді народного господарства СРСР. Перебудова управління

пром-стю мала на меті значно посилити використання тер. принципу. Раднаргоспи в перші роки своєї діяльності досягли певних успіхів у концентрації, спеціалізації та кооперуванні виробн. в межах своїх екон. районів, у поліпшенні матеріально-тех. постачання, проведенні ремонтних робіт тощо. Однак не завжди оперативно розв'язувалися питання розвитку галузевої спеціалізації і раціональних виробничих зв'язків між підприємствами, які перебували в різних екон.-адм. районах. Галузеві держ. к-ти виявилися відірваними від пром. підприємств, підпорядкованих раднаргоспам, і не забезпечували виконання покладених на них завдань у галузі тех. прогресу. Важливу роль у вдосконаленні планового керівництва економікою відіграли рішення Березневого (1965) та Вересневого (1965) пленумів ЦК КПРС. Постановою пленуму ЦК КПРС від 29.IX 1965 «Про поліпшення управління промисловістю, вдосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва», постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 30.IX 1965 «Про поліпшення управління промисловістю» і «Закон про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління», прийнятий Верховною Радою СРСР 2.X 1965, поклав початок проведенню в країні господарської реформи.

Відповідно до цього закону основною створення вищих господарських органів управління промисловим виробн. став тер.-галузевий принцип, згідно з яким було організовано побудовано загальносоюзні і союзно-респ. міністерства СРСР. У зв'язку зі створенням загальносоюзних і союзно-респ. міністерств СРСР, які здійснювали управління пром-стю, з 1.I 1966 ліквідовано ВРНГ СРСР Ради Міністрів СРСР, Раднаргосп СРСР, респ. раднаргоспи, раднаргоспи екон. районів, держ. галузеві і виробничі к-ти. В УРСР для управління пром. виробн. (відповідно до закону, прийнятого сьомою сесією Верховної Ради УРСР) було створено такі союзно-респ. м-ва: чорної металургії, вуг. пром-сті, хім. пром-сті, лісової, целюлозно-паперової і деревообробної пром-сті, пром-сті буд. матеріалів, легкої пром-сті, харч. пром-сті, м'ясної і молочної пром-сті, респ. м-во місцевої пром-сті та ін., а також управління матеріально-тех. постачання, нафтодобувної промисловості, нафтопереробної і нафтохім. промисловості.

Дальше вдосконалення управління економікою відбувалося на основі рішень XXIII і XXIV з'їздів партії. У березні 1973 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про деякі заходи по подальшому вдосконаленню управління промисловістю», якою передбачалася розробка генеральних схем управління, перехід у пром-сті на дво- і триланкову систему управління, дальша концентрація і спеціалізація виробництва, створення пром. і виробничих об'єднань і більш чітке визначення їхніх прав і обов'язків. XXV з'їзд КПРС накреслив програму комплексного вдосконалення управління нар. г-вом: вдосконалення планування, методів господарювання та екон. стимулювання, вдосконалення орг. структури управління. Відповідно до настанов XXV з'їзду КПРС 12.VII 1979 ЦК КПРС прийняв постанову «Про подальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів», яка націлила всю управлінську і планову діяльність на підвищення ефективності

виробництва і якості роботи, досягнення високих кінцевих нар.-госп. результатів, на повннє задоволення зростаючих сусп. та особистих потреб.

Основними напрямками економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, затвердженими XXVI з'їздом КПРС, передбачено підвищити роль планування як центр. ланки в управлінні нар. г-вом; посилити режим економії, розширити сферу застосування госп. розрахунку, поліпшити стиль і методи керівництва г-вом на основі лєнінських принципів управління, вдосконалювати орг. структуру управління; розвивати ініціативу, творчу активність трудящих в управлінні г-вом.

Планування народного господарства. Планування — центр. ланка управління, серцевина керівництва нар. г-вом. Першим перспективним загальнодерж. планом був лєнінський план ГОЕЛРО (1920), розрахований на 10—15 років. Починаючи з 1928 осн. формою нар.-госп. планування стали *п'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР з розподілом на поточні (річні) плани. Довоєнні п'ятирічки відіграли важливу роль в екон. розвитку СРСР. У період Великої Вітчизн. війни 1941—45 осн. стали оперативні кварталні, місячні та декадні нар.-госп. плани. За роки чотирьох післявоєнних п'ятирічок (1946—65) здійснено широку програму вдосконалення виробн., зростання продуктивності праці, підвищення нар. добробуту.

XXIII з'їзд КПРС визначив необхідність повного втілення в життя нової системи планування та екон. стимулювання, виробленої на Березнево та Вереснево пленумах ЦК КПРС 1965, яка докорінно поліпшувала держ. планування. З цією метою було прийнято ряд постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Як новим етапом у розвитку планування в СРСР стала розробка довгострокового плану розвитку народного г-ва, здійснена відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9.VIII 1972 «Про розробку довгострокового перспективного і п'ятирічного (на 1976—1980 рр.) планів розвитку народного господарства СРСР». В умовах розвинутого соціалістичного суспільства КПРС визначила принципи екон. політики в галузі пром-сті, с. г., буд-ва й транспорту, які відповідають вимогам сучас. етапу розвитку країни. Згідно з новою Конституцією СРСР керівництво економікою здійснюється на основі держ. планів екон. і соціального розвитку з урахуванням тер.-галузевого принципу. Одночасно з прийняттям у липні 1979 постановою ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів» ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи», якою передбачено здійснити систему заходів щодо дальшого вдосконалення планового керівництва еконо-

мікою, розвитку демократичних засад в управлінні виробн. і підвищення творчої ініціативи трудових колективів.

Планування піднято на якісно новий рівень внаслідок посилення ролі перспективних планів, широкого застосування програмно-цільового методу, впровадження нової системи планово-оціночних показників і науково обгрунтованих техніко-екон. норм і нормативів. Перспективні плани екон. і соціального розвитку складаються в установленій послідовності.

АН СРСР, Держ. к-т СРСР по науці і техніці та Держбуд СРСР розробляють комплексну програму наук.-тех. прогресу на 20 років (за п'ятирічками) і подають цю програму до Ради Міністрів СРСР і Держплану СРСР за два роки до наступної п'ятирічки. Держплан СРСР, виходячи з соціально-екон. завдань, що визнаються партією на довгострокову перспективу, і комплексних програм наук.-тех. прогресу, розробляє разом з міністерствами і відомствами СРСР і Радами Міністрів союз. республік проект Основних напрямів екон. і соціального розвитку СРСР на десять років (за п'ятирічками) і подають його до Ради Міністрів СРСР за півтора року до наступної п'ятирічки. Через кожні п'ять років у комплексну програму і Основні напрями вносять необхідні уточнення і їх складають на нове п'ятиріччя. Згідно з затвердженим проектом Основних напрямів Держплан СРСР розробляє контрольні цифри з осн. показників і екон. нормативів на наступну п'ятирічку з розподілом за роками і доводить їх до міністерств і відомств СРСР і Рад Міністрів союзних республік за рік до наступної п'ятирічки. Протягом місяця контрольні цифри доводять до об'єднань, підприємств і орг-цій, які, керуючись ними, розробляють проекти п'ятирічних планів екон. і соціального розвитку (з розподілом завдань за роками). Міністерства і відомства СРСР і Ради Міністрів союзних республік на основі контрольних цифр і проектів планів об'єднань, підприємств і орг-цій розробляють відповідно по галузях і республіці проекти п'ятирічних планів (за роками) і подають їх до Держплану СРСР. Держплан СРСР, враховуючи ці проекти, розробляє збалансований за всіма показниками проект держ. плану екон. і соціального розвитку СРСР (за роками) і подає його до Ради Міністрів СРСР за 5 місяців до наступної п'ятирічки. Оцінюється виконання п'ятирічного плану як гол. форми планування і основи організації госп. діяльності на всіх рівнях управління наростаючим підсумком з початку п'ятирічки, а річного плану — наростаючим підсумком з початку року. Найважливішою складовою частиною держ. перспективних планів екон. і соціального розвитку є цільові науково-тех., екон. і соціальні програми, а також програми розвитку окремих регіонів і тер.-виробничих комплексів. Пла-

нування нар. г-ва здійснюється згідно з розробленими Держпланом СРСР Методичними вказівками до розробки держ. планів екон. і соціального розвитку СРСР з широким використанням методів оптимізації, екон.-матем. моделей в умовах функціонування автоматизованої системи планових розрахунків.

XXVI з'їзд КПРС накреслив шляхи дальшого вдосконалення системи управління і планування в СРСР на основі поліпшення функціонування госп. механізму, посилення особистої відповідальності керівників за виконання держ. планів та договірних зобов'язань, підвищення якості плану і планової дисципліни, покликаних забезпечити стабіль, поступальний розвиток нар. г-ва, прискорення наук.-тех. прогресу, раціональніше використання виробничого потенціалу країни, економію всіх видів ресурсів. Програмне і довгочасне значення щодо цього має постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 30.VI 1981 «Про посилення роботи по економії і раціональному використанню сировинних, паливно-енергетичних та інших матеріальних ресурсів», реалізація її положень сприяє підвищенню ефективності виробн., поліпшенню системи управління і планування. Сприятливі умови для дальшого поліпшення управління і планування в СРСР створює прийнятий восьмою сесією Верховної Ради СРСР 10-го скликання 17.VI 1983 «Закон СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями», а також постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14.VII 1983 «Про додаткові заходи по розширенню прав виробничих об'єднань (підприємств) промисловості в плануванні та господарській діяльності і по посиленню їхньої відповідальності за результати роботи». Реалізація завдань по вдосконаленню управління і планування дасть змогу прискорити завершення переведення економіки на переважно інтенсивний шлях розвитку, забезпечити підвищення ефективності сусп. виробн. і на цій основі неухильне піднесення добробуту і культур. рівня життя рад. людей.

Лит.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; О дальшому вдосконаленні господарського механізму і завдання партійних і державних органів. Постанова ЦК КПРС от 12 июля 1979 года. — Об улучшении планирования и усилении воздействия хозяйственного механизма на повышение эффективности производства и качества работы. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 12 июля 1979 года. М., 1979; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 26—27 грудня 1983 року. К., 1984; Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лютого 1984 року. К., 1984; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квітня 1984 року. К., 1984. Управление социалистическим производством: проблемы теории и практики. М., 1983. В. А. Масол.

ПРАЦЯ

Економіка УРСР становить складову частину *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*; у зв'язку з цим її трудові ресурси планомірно розподіляються і використовуються на основі союзного поділу праці в інтересах розвитку як народного господарства республіки, так і країни в цілому.

В умовах соціалізму, де члени соціалістичного суспільства виступають як ко-

лективні власники засобів виробництва, праця має безпосередньо сусп. характер, є загальною, обов'язковою. Праця кожного колективу і кожного працівника планомірно включається в сукупну сусп. працю. За соціалізму участь членів суспільства в суспільно корисній праці є їхнім почесним обов'язком і невід'ємним правом. Здійснення обов'язковості праці забезпечується додержанням прин-

ципу матеріального стимулювання праці за її кількістю і якістю, моральним стимулюванням (особистим і колективним), а також правовими нормами. Важливе значення має контроль суспільства за мірою праці і мірою споживання. Об'єктивна основа диференціації споживання — міра праці.

Конституція СРСР забезпечує працездатним членам суспільства можливість

одержати гарантовану роботу з оплатою праці відповідно до її кількості і якості, не нижчою за встановлений держ. мінімум заробітної плати. Поряд з цим закріплено право всіх рад, громадян на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до їхніх покликань, здібностей, профес. підготовки, освіти і потреб суспільства. Дедалі більшою мірою використання працівників у сусп. виробництві та ін. сферах діяльності відбувається з урахуванням їхніх здібностей, знань і досвіду. В Рад. країні вже наприкінці 1930 було повністю і остаточно ліквідоване безробіття. Праця стала не лише засобом до життя, джерелом заробітку, а й сферою виявлення й розвитку індивідуальних здібностей. У зв'язку з цим стають дедалі різноманітнішими форми й методи залучення людей до праці. З прийняттям Закону СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами і організаціями (1983) зростає роль осн. ланки суспільства у приведенні в дію всього трудового потенціалу, в розвитку соціалістич. демократії, в підвищенні соціально-політ. активності трудящих, дієвості соціалістичного змагання. Трудові колективи все ширше залучають до розробки госп. і соціальних планів, розв'язання різних питань соціально-екоп. розвитку, зокрема щодо зміцнення планової, технологічної і трудової дисципліни, використання техніки, проведення кадрової політики, розвитку прогресивних форм організації і оплати праці, широкого впровадження бригадного підряду, при якому самі працівники розв'язують багато питань щодо нормування і оплати праці, здійснюють контроль за якістю продукції. Значно розширюється коло виробничих, соціальних і виховних питань, з яких трудові колективи можуть самостійно приймати рішення. На цій основі зростає їхня відповідальність за стан справ на підприємстві, в установі й орг-ції. В соціальній сфері до компетенції трудових колективів входять буд-во і розподіл житла, поліпшення роботи підприємств і закладів у сфері побутового обслуговування, збільшення виробн. товарів масового попиту, розвиток охорони здоров'я. Динамічний розвиток усіх галузей нар. г-ва УРСР зумовив залучення у виробн. нових трудових ресурсів (табл. 1). У 1982 в сусп. виробн. республіки було зайнято 93 % усіх трудових ресурсів, включаючи учнів 16 і більше років, які навчаються з відривом від виробництва. Високим є рівень зайнятості жінок. Так, процент жінок у заг. кількості робітників і службовців 1922 становив — 21 %, 1940 — 37 %, 1960 — 45 %, 1982 — 52 %. Певна частина працездатного населення зайнята в домашньому та в особистому підсобному господарстві.

Таблиця 1. Середньорічна кількість робітників і службовців у народному господарстві УРСР (тис. чол.)

Роки	Робітники і службовці	у т. ч. робітники	Роки	Робітники і службовці	у т. ч. робітники
1940	6578	4610	1980	20 042	14 171
1960	10 659	7971	1981	20 234	14 256
1970	16 200	11 713	1982	20 356	14 351

Сучас. етап розвитку Рад. країни, в т. ч. і УРСР, характеризується зрушеннями у сусп. поділ праці, пов'язаними з розгортанням наук.-тех. революції, перетворенням науки на безпосередню продуктивну силу, з розвитком сфери підготовки виробн. (наукові дослідження, конструкторські розробки, інфраструктура), з посиленням ролі невиробничої сфери в розвитку економіки і суспільства. Зміни характеру праці, структурні зрушення у виробництві і суспільному поділі праці зумовлюють зміни в струк-

Таблиця 2. Розподіл населення, зайнятого в народному господарстві УРСР (%)

	1965	1970	1975	1980	1982
Всього зайнято в народному господарстві в т. ч.	100	100	100	100	100
в галузях матеріального виробництва	82,9	79,9	77,6	75,8	75,3
у невиробничих галузях	17,1	20,1	22,4	24,2	24,7

турі трудових ресурсів, у розподілі населення, зайнятого в нар. г-ві, помітним збільшенням його у невиробничій сфері, відносним і абсолютним зменшенням зайнятості в с. г., випереджаючим зростанням зайнятості в обробній промисловості порівняно з добувною (табл. 2). За останні роки в УРСР більш як половину всього приросту зайнятих у нар. г-ві становили працівники невиробничої сфери. Необхідність розвитку невиробничої сфери зумовлена зростанням матеріальних і духовних потреб населення, його доходів, а також роллю невиробничої сфери в підвищенні ефективності матеріального виробництва. Значні зміни відбуваються в галузевій структурі зайнятих (табл. 3). Збільшилися кількість і питома вага зайнятих у пром-сті, особливо у тих її галузях, які визначають наук.-тех. прогрес у народному г-ві (машинобудування і металообробка, хім. і нафтохім. пром-сть, електроенергетика, пром-сть буд. матеріалів). Істотно зменшилася кількість зайнятих у с. г. і лісовому г-ві. Так, 1965 вона становила 38,9 %, 1982 — 22,1 %. Швидкими темпами в республіці зростає кількість наук. працівників. У 1970 вони становили 129,8 тис. (у т. ч. 3,1 тис. докторів наук, 33,3 тис. кандидатів наук), 1982 — 205,4 тис. (у т. ч. 5,2 тис. докторів наук, 62,4 тис. кандидатів наук). Ці тенденції характеризують особливості розподілу трудових ресурсів у сучасних умовах.

У перспективі галузева структура зайнятості характеризуватиметься тенденцією до уповільнення зростання зайнятості у сфері матеріального виробництва, до деякого зменшення процента трудових ресурсів, зайнятих у пром-сті. Підвищення тех. рівня сфери обслуговування спричинить відплив з неї робочої сили у сферу науки, освіти, культури, медицини, інфраструктури. Характерною особливістю сучас. етапу екон. розвитку Рад. країни, республіки зокрема, є формування інтенсивного типу екон. зростання, підвищення ефективності сусп. виробництва. Можливості зростання зайнятості в матеріальному виробництві дуже обмежені. В різні сфери діяльності залучено практично все працездатне населення. Додаткові трудові ресурси, які

залучали до сфери сусп. виробництва з домашнього та особистого підсобного г-ва, майже вичерпані. Невиробнича сфера, що розвивається, вимагає дедалі більше додаткових трудових ресурсів; зниження народжуваності серед переважної більшості населення призвело до значного зменшення контингенту населення, що вступає в працездатний вік; збільшилася частка молоді, зайнятої навчанням з відривом від виробництва; можливості перерозподілу трудових ресурсів між с. г. та ін. галузями і сферами обмежені певними рамками, зумовленими рівнем механізації с. г. і несприятливою віковою структурою трудових ресурсів, зайнятих у ньому. Зазначені причини загострили проблему трудових ресурсів. Її розв'язання пов'язане з інтенсифікацією сусп. виробництва та інтенсифікацією відтворення трудових ресурсів. Екстенсивне зростання ґрунтується на акумуляції матеріальних, людських і фінанс. ресурсів, інтенсивне — на ефективному використанні цих ресурсів шляхом поліпшення організації праці і виробництва, на розвитку науки, техніки і самої людини як головної продуктивної сили суспільства. Сучас. етапові розвитку економіки країни і республіки властиве поєднання екстенсивних та інтенсивних факторів при дедалі зростаючій ролі останніх. Екстенсивний тип відтворення

Таблиця 3. Розподіл населення, зайнятого в народному господарстві УРСР, за галузями (без тих, хто навчається, в %)

	1965	1970	1975	1980	1982
Всього зайнято в народному господарстві у т. ч.	100	100	100	100	100
У промисловості та будівництві	32,2	36,2	37,5	38,8	39,0
В сільському і лісовому господарстві (включаючи особисте підсобне сільське господарство)	38,9	30,6	26,2	22,9	22,1
На транспорті та в зв'язку	7,0	7,6	8,1	8,2	8,4
У торгівлі, громадському харчуванні, матеріально-технічному постачанні й збуті, заготівлях	5,8	7,0	7,6	7,7	7,7
В охороні здоров'я, фізкультури й соціальному забезпеченні; в народній освіті, культурі й мистецтві; в науці й науковому обслуговуванні	11,8	13,4	14,5	15,7	16,0
В апараті органів державного управління, органів управління, кооперативних і громадських організацій; в кредитуванні й державному страхуванні	1,6	1,9	2,1	2,3	2,3
В інших галузях народного господарства (житлово-комунальне господарство, невиробничі види побутового обслуговування населення та ін.)	2,7	3,3	4,0	4,4	4,5

грудових ресурсів характеризується зростанням їхньої чисельності й незначним кваліфікаційним і загальноосвітнім рівнем працівників.

Становлення інтенсивного типу відтворення грудових ресурсів відбувається на основі підвищення кваліфікаційного рівня, зростання загальноосвітнього і культур.-тех. рівня працівників, подолання відмінностей між розумовою й фіз. працею, перетворення с.-г. праці на різновид індустріальної. Всі ці процеси органічно пов'язані з розгортанням науково-тех. революції. Підвищення кваліфікації функціонуючого сукупного працівника проявляється у зростанні питомої ваги кваліфікованих робітників, наук. та інженерно-тех. кадрів, осіб, які зайняті переважно розумовою працею. На сучас. етапі автоматизації виробництва зменшується частка основних і збільшується частка допоміж. робітників — наладчиків, настроювачів, робітників за доглядом і профілактичним ремонтом, електромонтерів та ін. працівників наскрізних професій. У перспективі і ця категорія робітників зменшуватиметься в результаті спеціалізації допоміжних робіт, механізації і автоматизації їх, прискорення морального зношування і зменшення потреб у рем. роботах. Домінуючою у процесі розгортання наук.-тех. революції стає тенденція до збільшення частки інженерно-тех. працівників.

Велика увага в республіці приділяється підготовці висококваліфікованих спеціалістів. Серед зайнятих у нар. г-ві УРСР спеціалістів з вищою освітою 1959 було 3 %, 1970 — 6,1 %, 1982 — 10 %. В умовах сучас. динамічного виробництва важливого значення набуває загальноосвітня підготовка працівників. Вона підвищує їхню здатність до перенавчання та спеціалізації. Темпи оновлення професійних знань пов'язані із зростанням темпів оновлення техніки і технології. Оптимальним строком оновлення осн. виробничих фондів у сучас. умовах є 7–10 років (період створення нових базових моделей засобів праці). Середній інтервал часу підвищення кваліфікації робітника у пром-сті дорівнює 4,5 року, а в таких галузях, як електроніка, хім. пром-сть, електроенергетика — 2,5–3,5 року. Постійно зростає кількість професійно-тех. навч. закладів і число учнів у них. Так, в УРСР 1965 функціонувало 700 уч-щ, у яких навчалось 285,9 тис. учн., 1982 відповідно — 1112 уч-щ і 642,5 тис. учнів. Все більше робітників і службовців підвищують кваліфікацію на підприємствах, в установах та організаціях (табл. 4). Крім того, 1982 було підготовлено 54 тис. кваліфікованих працівників галузевими профес. уч-щами й школами ПТУ при пром. та ін. підприємствах.

Широкого розмаху в республіці набула підготовка спеціалістів для с. г. (табл. 5). У 1982 у колгоспах республіки навчено нових професій 96 тис. чол., навчання по підвищенню кваліфікації пройшло 1008 тис. чол. Див. у цьому томі підрозділи Професійно-технічна освіта, Середня спеціальна освіта, Вища освіта. Постійно вдосконалюється система матеріального стимулювання праці. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців в УРСР 1965 становила 93,9 крб., 1970 — 115,2, 1980 — 155,1, 1983 — 166,0 крб. У 1982 середньомісячна заробітна плата робітників і службовців за галузями нар. г-ва становила: у пром-сті — 187,9 крб., у с. г. — 139,6 крб., у буд-ві — 185,7 крб., на транспорті — 177,1 крб., у торгівлі, громад. харчуванні, матеріально-тех. постачанні й

збуті, заготовлях — 127,5 крб., у нар. освіті — 131,6 крб., в охороні здоров'я, фізкультурі й соціальному забезпеченні — 118,6 крб. Зростає значення сусп. фондів споживання для кожного члена суспільства. В 1982 середньомісячна заробітна плата робітників і службовців разом з виплатами і пільгами із сусп. фондів споживання становила 227 крб. Законодавством по праці встановлено, що нормальна тривалість робочого часу робітників і службовців на підприємствах, в установах і орг-ціях не може перевищувати 41 год. на тиждень. Скорочений робочий тиждень встановлюється для робітників і службовців віком від 15 до 16 років — 24 год на тиждень, від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень, для зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці — не більш як 36 год на тиждень. Скорочена тривалість робочого часу встановлена також для лікарів, учителів та деяких ін. працівників. Понаднормовані роботи допускаються у виняткових випадках і суворо лімітуються. Середня встановлена тривалість робочого тижня робітників пром-сті 1955 дорівнювала 47,8 год, 1982 — 40,4 год. Робітникам і службовцям надаються щорічні відпустки строком, не меншим як 15 днів (додаткові відпустки мають працівники, зайняті на роботах із шкідливими умовами праці, ті, що працюють у районах

Таблиця 4. Підготовка і підвищення кваліфікації робітників і службовців на підприємствах, в установах та організаціях УРСР (тис. чол.)

	1965	1970	1975	1982
Підготовка (навчання) кадрів				
Всього робітників і службовців, які пройшли навчання по підготовці нових професій	896	1261	1432	1298
у т. ч. робітників	842	1228	1399	1267
Підвищення кваліфікації кадрів				
Всього робітників і службовців, які пройшли навчання по підвищенню кваліфікації	1476	2129	4384	6943
у т. ч. робітників	1100	1446	2825	5097

Таблиця 5. Підготовка механізаторських кадрів для сільського господарства УРСР (тис. чол.)

	1965	1970	1975	1982
Всього підготовлено механізаторських кадрів для сільського господарства	134	153	195	216
у т. ч.				
трактористів, трактористів-машиністів	89	98	118	103
комбайнерів та їхніх помічників, механіків-комбайнерів	7	6	7	10
слюсарів по ремонту машин	8	8	8	9
водіїв автомобілів	14	22	31	37
механізаторів по обслуговуванню тваринницьких ферм	7	4	4	4

Крайньої Півночі та прирівняних до них місцевостях тощо). Вирішальним показником розвитку нар. г-ва і найважливішою умовою зростання нар. добробуту є підвищення продуктивності праці. Необхідною умовою для цього є поліпшення її соціально-еко. і виробничих умов, суттєве скорочення ручної, малокваліфікованої і важкої фіз. праці. Підвищення продуктивності праці великою мірою

Таблиця 6. Зростання продуктивності праці в народному господарстві УРСР (% до 1965)

	1970	1975	1982
Продуктивність суспільної праці	135	164	203
Продуктивність праці: у промисловості	128	165	192
у сільському господарстві (суспільне виробництво)	126	142	182
у будівництві	121	156	176

залежить від впровадження у виробництво досягнень науково-тех. прогресу. Поряд з цим надзвичайно важливого значення набуває створення високоефективної системи стимулювання підвищення продуктивності живої та економії уречевленої праці, раціоналізації використання всієї сусп. праці (табл. 6).

Показник приросту продуктивності праці на сучас. етапі належить до найважливіших оціночних і стимулюючих показників діяльності підприємств. Механізація і автоматизація виробництва, особливо допоміжного, поліпшення організації й дисципліни праці, підвищення рівня ефективності використання трудових ресурсів є значним резервом зростання ефективності виробництва і невиробничої сфери.

В одинадцятій п'ятирічці (1981–85) вперше введені завдання по скороченню затрат ручної праці. Раціональніше використання трудових ресурсів пов'язане з переходом до нормативного методу планування фонду заробітної плати і розширенням для підприємств можливості заохочувати працівників за зростання продуктивності праці з фонду заробітної плати, а також із запровадженням показника ліміту чисельності працівників. Важливе значення для підвищення продуктивності праці мають розгортання соціалістичного змагання і його найвищої форми — руху за комуністичне ставлення до праці, розробка і реалізація республіканської комплексної програми «Праця». Із 70 млрд. крб. запланованого за п'ятирічку приросту національного доходу програмою «Праця» передбачено одержати за рахунок зростання сусп. продуктивності праці 67 млрд. крб. (96 %). На Червеному пленумі ЦК КПРС(1983) зазначалося, що кардинальне підвищення продуктивності праці є ключовим завданням в економіч. сфері. Важлива умова розв'язання цього завдання — зміцнення соціалістичної дисципліни праці, тобто не тільки суворе додержання правил внутрішнього розпорядку, а й свідоме творче ставлення до своєї роботи, забезпечення її високої якості, продуктивне використання робочого часу.

Лит.: Ленін В. І. Великий почин. Повне зібрання творів, т. 39; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1983; Конституція (Основний

Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1983; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Производительность труда и трудовые

ресурсы в народном хозяйстве. К., 1978; Врублевский В. К. Труд на пороге третьего тысячелетия. К., 1980; Емельянов А. С. Общественное производство: динамика, тенденции, модели. К., 1980; Степенко В. С.

Изучение воспроизводства народонаселения (Теоретические проблемы). К., 1981; Богина Д. П. Эффективность общественного труда в условиях развитого социализма. К., 1982. В. К. Черняк.

ДОБРОБУТ НАРОДУ

Добробут народу — соціально-еко. категорія, що характеризує рівень задоволення соціальних, духовних і фіз. потреб людини. На всіх етапах соціалістичного буд-ва неухильне піднесення добробуту рад. народу було і є одним з осн. напрямів діяльності Комуністичної партії і Рад. держави. На сучас. етапі підвищення *життєвого рівня* здійснюється на основі реалізації *соціальної програми КПРС*, розробленої XXV і XXVI з'їздами Комуністичної партії, планомірного розвитку сусп. виробництва, сталого зростання нац. доходу. Добробут зумовлюється багатьма факторами, але гол. з них є рівень розвитку продуктивних сил, заг. обсяг *національного доходу*, реальна заробітна плата робітників і службовців та оплата праці колгоспників, реальні доходи населення, розмір виплат і пільг із сусп. фондів споживання та ін.

Національний дохід — один з найважливіших показників еко. розвитку СРСР, в т. ч. й республіки, єдине джерело соціалістичного розширеного відтворення і задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих.

Увесь нац. дохід планомірно розподіляється і використовується в інтересах усього суспільства для забезпечення еко., і соціального прогресу, неухильного підвищення матеріального і культур. рівня трудящих. Регулюючи розподіл і перерозподіл нац. доходу, соціалістична д-ва забезпечує фінанс. ресурсами розвиток галузей матеріального виробництва, потреби невиробничої сфери, створення необхідних резервів і страхових запасів, утримання непрацездатних членів суспільства, підвищення життєвого рівня всіх трудящих. Кінцевим підсумком розподілу й перерозподілу нац. доходу є утворення двох великих фондів: *фонду споживання* і *фонду нагромадження*.

Динамічний розвиток економіки України в єдиному нар.-госп. комплексі СРСР забезпечують високі темпи зростання нац. доходу, збільшення його абсолютного обсягу. За 1966—82 він зріс у республіці більш як у 2 рази. Заг. обсяг виробленого нац. доходу УРСР у фактично діючих цінах становив: 1965 — 38,2 млрд. крб., 1970 — 54,8 млрд. крб., 1975 — 65,8 млрд. крб., 1983 — 91 млрд. крб. За роки одинадцяті п'ятиріччя він має зрости на 19,6 %. На споживання, враховуючи затрати на житл. і соціально-культур. буд-во, безпосередньо на нар. добробут 1983 в республіці було направлено понад $\frac{4}{5}$ нац. доходу. В умовах розвинутого соціалізму, коли здійснюється глибокий поворот економіки СРСР до розв'язання завдань значного підвищення добробуту рад. людей, змінюється співвідношення між цими двома фондами на користь фонду споживання. При зниженні питомої ваги фонду нагромадження в нац. доході його абс. обсяги зростають, що забезпечує неухильний розвиток соціалістичної економіки і є матеріальною основою підвищення нар. добробуту. За соціалізму не існує антагоністичних суперечностей між фондом нагромадження і фондом споживання. Зростання й раціональне використання цих фондів забезпечує одночасно і підвищення нар. добробуту, і розши-

рення соціалістичного виробн., зміцнення еко. могутності країни в цілому і кожної республіки зокрема.

Заробітна плата робітників і службовців, оплата праці колгоспників є осн. джерелом задоволення потреб і зростання добробуту трудящих. Партія і уряд на всіх етапах соціалістичного будівництва приділяли велику увагу оплаті праці, посиленню її стимулюючої ролі як одному з найважливіших елементів *господарського механізму*.

Заробітна плата робітників і службовців підвищується планомірно у двох напрямках. Із зростанням продуктивності сусп. праці і збільшенням національного доходу держава в централізованому порядку періодично переглядає в бік збільшення *тарифні ставки* й оклади, в першу чергу робітникам з відносно низьким і середнім рівнем заробітної плати. Під час кожного такого перегляду тарифних умов оплати праці уточнюють порядок диференціації тарифних ставок і окладів з тим, щоб заробітна плата точніше відображала відміни в *якості праці*, її умовах і нар.-госп. значущості. З 1957 мінімальний розмір заробітної плати було підвищено з 27—35 крб. на місяць до 70 крб. Тільки за десять п'ятирічок (1976—80) в результаті проведення такого важливого заходу, як збільшення тарифних ставок і окладів робітникам невиробничих галузей, на Україні надбавку до заробітної плати одержали 5,5 млн. чол. Другим напрямком неухильного зростання заробітної плати робітників і службовців є збільшення її на основі, по-перше, підвищення кваліфікації кадрів, і, по-друге, зростання індивідуального й колективного виробітку, підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Якщо в першому випадку заробітна плата підвищується внаслідок збільшення постійної (тарифної) її частини, то в другому випадку збільшується змінна частина заробітку — відрядний прирібок і премія. За роки десятиї п'ятиріччя в УРСР середньомісячна заробітна плата робітників і службовців збільшилася на 16 % і 1983 досягла 166 крб., що більше як у 2 рази перевищує рівень 1960.

Зростання трудових доходів колгоспників також пов'язане з підвищенням їхньої кваліфікації і продуктивності праці в громад. секторі г-ва. Значною мірою цьому сприяли рішення Березневого пленуму ЦК КПРС 1965, згідно з якими

Валовий дохід колгоспів і оплата праці колгоспників в УРСР

	1965	1970	1982
Валовий дохід колгоспів (без риболовецьких) у цінах відповідних років, млрд. крб.	5,8*	6,5	6,6
Видано в оплату праці колгоспникам грошей і продуктів, млрд. крб.	3,6	4,3	5,6
У розрахунку на один відпрацьований людино-день, крб.	2,69	3,58	5,27

* Включаючи риболовецькі.

колгоспи перейшли на гарантовану грошову оплату праці. В результаті зростання продуктивності колективних г-в на основі прискореної електрифікації і механізації осн. технологічних процесів, вдосконалення *організації праці*, а також введення ефективної грош. оплати доходи колгоспників у десятиріччя збільшилися на 30 %. Це сприяло значному стиранню відмінностей в оплаті праці колгоспників, робітників і службовців, зайнятих як у с. г., так і в ін. галузях нар. г-ва. В УРСР 1982 реальні доходи колгоспників зрівнялися з реальними доходами робітників і службовців у розрахунку на члена сім'ї.

Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Комуністичної партії України в міру зростання *продуктивності праці* та нагромадження ресурсів і далі підвищуватимуться мінімальні розміри заробітної плати, тарифні ставки й оклади, оплата праці колгоспників і робітників держ. с.-г. підприємств.

Реальні доходи населення є узагальнюючим показником зростання народного добробуту. Вони відображають ту частину національного доходу, яка використовується населенням для споживання і нагромадження. На відміну від номінальних доходів, що характеризуються кількістю грошей, реальні доходи виражають ту кількість матеріальних благ і послуг, в яких реалізуються грошові й натуральні доходи, одержані в формі оплати праці, виплат із суспільних фондів споживання, доходів від особистого підсобного господарства та ін. доходи, які використовуються населенням для задоволення матеріальних і культур. потреб. Реальні доходи населення визначаються величиною заробітної плати робітників і службовців та оплатою праці в колгоспах з урахуванням змін роздрібних цін і витрат на виплату *податків*, а також ін. обов'язкових платежів. Сума, яка дорівнює вартості спожитих і частково нагромаджених населенням матеріальних благ, утворює фонд реальних доходів населення. Сусп. власність на засоби виробн. робить вільну від експлуатації працю єдиним джерелом зростання сусп. багатства і добробуту народу. Тому винагороди за працю у сусп. виробн. є гол. фактором формування реальних доходів населення. Разом з тим суспільство бере на себе піклування про задоволення багатьох потреб трудящих за рахунок сусп. фондів споживання. Певну роль у формуванні реальних доходів населення відіграє особисте підсобне г-во. Питома вага доходів по країні від особистого підсобного г-ва 1982 у сім'ях робітників становила лише 0,7 %, колгоспників — 27,3 %. На етапі розвинутого соціалізму зросли можливості суспільства забезпечують підвищення частки фонду споживання, а отже і неухильне зростання нар. добробуту. Високими темпами зростають реальні доходи населення. В УРСР реальні доходи в розрахунку на душу населення 1982 порівняно з 1965 зросли в 2 рази; реальні доходи робітників і службовців у розрахунку на одного працюючого 1981 порівняно з 1965 зросли у 1,6 рази, колгоспників — у 2,4 рази. В СРСР реальні доходи на душу населення подвоюються кожні 15 років. Це означає, що

протягом життя людини соціалістичне суспільство кілька разів переходить до якісно нового рівня задоволення її потреб. XXVI з'їзд КПРС розробив широку програму дальшого піднесення добробуту народу. За одинадцять п'ятирічку передбачено виділити на централізовані заходи по підвищенню заробітної плати та виплат і пільг із сусп. фондів споживання понад 16 млрд. крб. При цьому посилюється залежність зростання заробітної плати і премій працівників від особистого трудового внеску, від кінцевих

Середньомісячна грошова заробітна плата робітників і службовців по галузях народного господарства УРСР (крб.)

	1960	1970	1982
Всього по народному господарству	78,3	115,2	162,4
Промисловість (промислово-виробничий персонал)	93,2	130,1	187,9
Будівництво	85,6	135,0	185,7
у т. ч.			
персонал, зайнятий на будівельно-монтажних роботах	85,2	137,9	187,0
Транспорт	78,3	120,9	177,1
Зв'язок	59,7	92,3	137,1
Сільське господарство (радгоспи, міжгосподарські та ін. виробничі сільськогосподарські підприємства)	51,4	95,7	137,8
Торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання й збут, заготівлі	54,1	88,0	127,5
Житло-комунальне господарство й невиробничі види побутового обслуговування	52,5	87,5	127,3
Наука і наукове обслуговування	83,5	126,4	172,6
Кредитування і державне страхування	66,6	103,7	153,4
Апарат органів державного і господарського управління, органів управління кооперативних і громадських організацій	78,8	112,9	143,8

результатів роботи колективів. Забезпечується зростання заробітної плати низькооплачуваних робітників. Підвищуються розміри пенсій, які були призначені раніше, встановлюються додаткові пільги працюючим жінкам, сім'ям, що мають дітей.

На динаміку реальних доходів населення значно впливає стабільність держ. роздрібних цін. Роздрібні ціни на хліб, хлібобулочні та макаронні вироби, крупи, олію, осн. види риби і консервів, цукор залишаються на рівні 1955, а на м'ясо-молочні продукти — на рівні 1962. Залишаються незмінними ціни на тканини, одяг, взуття і багато ін. товарів повсякденного попиту, а також на осн. товари культур.-побут. і госп. призначення. До того ж на підтримання стабільного і низького рівня цін на м'ясо, м'ясні та

молочні продукти д-ва витрачає понад 25 млрд. крб. на рік, а на відшкодування витрат у житл.-комунальному г-ві — 6,5 млрд. крб. Враховуючи інші дотації, заг. сума досягає майже 40 млрд. крб. на рік. Важливе значення для підвищення рівня життя рад. людей має реалізація Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року. Величезним соціальним досягненням рад. суспільства є безплатне надання д-вою житла і низька квартирна плата, яка залишається незмінною понад 50 років, а також стабільні тарифи на осн. комунально-побутові послуги населенню. Звичайно, стабільність цін не означає їхньої замороженості. Навпаки, зміни умов виробн. і попиту на товари вимагають певних корективів у цінах. Але це не змінює гол. лінії у політиці цін — їхню стабільність.

Важливою економічною руху реальних доходів населення на етапі розвинутого соціалізму є зменшення диференціації в них, вирівнювання рівнів реальних доходів різних груп населення. В одинадцять п'ятиріччя середньомісячна заробітна плата має зрости на 13—16 %, а доходи колгоспників від сусп. г-ва збільшаться на 20—22 %. Така тенденція зберігатиметься й надалі. Цьому сприятиме вишуквання резервів підвищення ефективності праці, зростання її продуктивності і багатства суспільства.

Суспільні фонди споживання — одна із специфічних, властивих комуністичному способу виробництва форм розподілу матеріальних і духовних благ, спрямованих на створення сприятливих умов для всебічного розвитку людини, її розумових і фізичних здібностей. Вони являють собою частину фонду споживання, яка йде на колективне та індивідуальне задоволення переважно соціальних і культур. потреб членів суспільства.

Осн. частина сусп. фондів споживання формується за рахунок коштів *бюджету державного* (бл. 70 %) і розподіляється в централізованому порядку. Держ. підприємства та орг-ції за рахунок *прибутку* створюють фонди соціально-культур. заходів та житл. буд-ва. В колгоспах створюють фонди культур.-побутових заходів, соціального забезпечення та матеріальної допомоги колгоспникам. Кошти заохочувальних фондів підприємств і колг. фондів розподіляються децентралізовано. Їх спрямовують на поліпшення задоволення потреб трудових колективів.

За рахунок сусп. фондів споживання утримуються дошкільні заклади, загальноосвітні школи, вищі й середні спец. навч. заклади, профес.-тех. уч-ща та ін., лікарні, поліклініки та ін. мед. заклади, б-ки, спортивні споруди. За допомогою цих фондів забезпечуються безплатна освіта та підвищення кваліфікації, безплатна мед. допомога, матеріальна допомога, утримання непрацездатних, пенсії, стипендії тим, хто навчається, безплатні та пільгові путівки в санаторії, будинки відпочинку та піонерські табори, утримання дітей у дошкільних закла-

дах та ін. виплати й пільги. Витрати д-ви на одного учня в загальноосвітніх школах становлять 170 крб., на студента у вищих навч. закладах — 1000 крб. на рік. На утримання однієї дитини у дит. яслах протягом року витрачається понад 500 крб., у дит. садках — понад 400 крб., причому 80 % цих витрат покриває д-ва з сусп. фондів. Відповідно до характеру потреб, їхньої ролі і значення в життєдіяльності людини суспільство застосовує різні принципи розподілу і форми надання благ чи послуг. Значна частина сусп. фондів надається трудящим незалежно від прямого зв'язку з їхнім трудовим внеском у сусп. виробництво.

Розподіл сусп. фондів здійснюється у грошовій і безгрошовій формах. У 1982 із заг. суми виплат і пільг 55 % становили грош. виплати. Частина сусп. фондів споживання надається на пільгових основах (користування житлом, дитячими закладами, санаторіями, будинками відпочинку, піонерськими таборами тощо). Трудящі лише частково оплачують вартість послуг цих закладів, решту витрат покриває д-ва з сусп. фондів. Особливість розподілу цієї частини сусп. фондів полягає в тому, що пільги надаються з урахуванням матеріальної забезпеченості сімей трудящих. Це дає змогу впливати на вирівнювання доходів трудящих, створювати менш забезпеченим сім'ям кращі умови для задоволення необхідних соціальних потреб, для всебічного розвитку розумових і фіз. здібностей людей. В 1983 сусп. фонди споживання в СРСР становили 134,5 млрд. крб. проти 63,9 млрд. крб. 1970 і 27,3 млрд. крб. 1960; в УРСР відповідно — 23,7 млрд. крб. 1983 проти 11,8 млрд. крб. 1970. В 1983 в СРСР розмір виплат і пільг із сусп. фондів у розрахунок на душу населення досяг 491,2 крб. проти 354 крб. 1975 і 127 крб. 1960, у т. ч. в УРСР цей показник становив 1983 467,5 крб. проти 328 крб. 1975. За одинадцять п'ятиріччя обсяг сусп. фондів зростає на 20 %.

Сусп. фонди споживання — категорія історична. Вона виникає і розвивається на основі становлення і вдосконалення комуністичного способу виробництва. Сусп. фонди споживання є діювою формою реалізації всієї системи *інтересів економічних*. Перш за все, вони органічно поєднують сусп., загальнонар. інтереси з колективними та особистими. Кожна людина, кожний трудовий колектив заінтересований у збільшенні сусп. багатства, бо це забезпечує не тільки збільшення заробітної плати, а й розширення і поліпшення сусп. послуг, заохочувальних фондів підприємств для задоволення соціально-культур. потреб, підвищення життєвого рівня народу.

Лит.: Ступницький І. С., Нестеренко В. П. Структурний взаємозв'язок виробництва і споживання в умовах розвинутого соціалізму. К., 1974; Ніколенко Ю. В. Закономірності соціалістичного нагромадження. К., 1976; Савенко Л. Г. Джерело нашого багатства. Виробництво, розподіл і використання національного доходу. К., 1982. В. М. Данюк, В. О. Хилько, А. А. Чужко.

НАУКА І НАУКОВІ УСТАНОВИ

Наука як система знань про закономірності розвитку природи, суспільства і мислення є важливою складовою частиною духовної культури людства, формою суспільної свідомості. Вона — один з найважливіших факторів науково-технічного прогресу, органічна частина науково-технічної революції.

В СРСР, де побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, наука стала безпосередньою продуктивною силою, відіграє першорядну роль як у дальшому вдосконаленні зрілого соціалізму й створенні матеріально-технічної бази комунізму, так і у формуванні нової людини. Розвиток науки в СРСР планується в загальнодерж. масштабі в інтересах усього народу. Це знайшло своє відображення в Конституції СРСР, де в ст. 26 записано: «Відповідно до потреб суспільства держава забезпечує планомерний розвиток науки і підготовку наукових кадрів, організує впровадження результатів наукових досліджень у народне господарство та інші сфери життя».

Система науки в цілому підрозділяється на три великі групи — природничі, технічні та суспільні науки. Кожна з цих

груп диференціюється на конкретні наукові дисципліни. За своєю спрямованістю, за безпосереднім відношенням до практики окремі науки поділяють на фундаментальні, завданням яких є пізнання законів природи, суспільства й мислення, та прикладні, що мають своїм завданням застосування результатів фундаментальних наук для вирішення практичних проблем. У ході розвитку суспільства відбувається поступовий процес диференціації та інтеграції наук. Завдяки постійній увазі Комуністичної партії та Рад. д-ви наука в СРСР досягла величезних успіхів. Роль науки на сучасному етапі комуністичного будівництва чітко визначено в матеріалах XXVI з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС.

Перед радянськими науковцями стоять насамперед завдання вибору найнадійніших шляхів підвищення ефективності виробництва, якості продукції та інші, практичного вирішення яких вимагає розвитку суспільства. Головним, стрижневим серед них залишається питання прискорення науково-тех. прогресу. Важкий внесок у розвиток вітчизняної і

світової науки роблять учені Укр. РСР у творчій співдружності з науковцями братніх союзних республік. Вони успішно розвивають перспективні наук. напрями, багато з їхніх розробок стали основою для створення нових галузей промисловості, прогресивних технологій, матеріалів, машин, механізмів тощо. В плані розвитку нар. господарства УРСР на 1984 рік завдання по розвитку науки і техніки вперше виділені в число основних показників, за якими оцінюється діяльність об'єднань та підприємств. Почала функціонувати Рада сприяння науково-тех. прогресу при ЦК Компартії України. Вчені Рад. України спрямовують свої зусилля на підвищення ефективності і рівня досліджень, всебічне впровадження їхніх результатів у практику, на зменшення зв'язків науки з виробництвом. В УРСР (1982) працюють 205,4 тис. наукових працівників, у т. ч. 67,6 тис. докторів і кандидатів наук. У 147 вузів республіки — понад 1400 професорів і докторів наук, 16 тис. доцентів і кандидатів наук. Найбільшим науковим центром Радянської України є Академія наук Української РСР.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Найвищий науковий центр республіки, один з провідних наук. колективів Рад. Союзу. АН УРСР посідає важливе місце в багатьох напрямках сучас. науки в СРСР і міжнар. масштабі, відіграє значну роль в розвитку нар. г-ва і культури країни. Комуністична партія й особисто В. І. Ленін з перших днів Рад. влади приділяли розвитку науки величезну увагу. З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції досягнення науки стали надбанням трудящих, могутньою силою соціального прогресу. Восени 1918 ініціативна група видатних учених у складі А. Ю. Крымського, Д. І. Багалія, П. А. Тутковського, Є. К. Тимченка, на чолі з В. І. Вернадським розробила проект статуту Української Академії наук (УАН). 11 лютого 1919 було оголошено наказ Народного Комісаріату освіти УРСР про матеріальне забезпечення Академії наук і створення умов для її розвитку. 12 лютого 1919 у Києві відбулися Загальні збори вчених — засновників Української Академії наук (з 1921 — Всеукраїнська Академія наук — ВУАН, з 1936 — АН УСРР, з 1937 — АН УРСР). Першим президентом Української АН став академік В. І. Вернадський. У 1919 працювало 3 відділи — історико-філологічних, фізико-математичних і соціально-еко- наук, які об'єднували 3 ін-ти, 26 кафедр, ряд комісій і комітетів. Гол. структурною одиницею в ті роки була кафедра, де зосереджувалися наук. дослідження й підготовка наук. кадрів. У перші роки існування Академії осн. увага приділялася розвитку суспільних наук. Цими питаннями займалися вчені двох відділів, 3 ін-тів, біль-

шості кафедр і комісій. У цей час проводилась активна боротьба проти впливу бурж. ідеології, проти ідеалізму, укр. бурж. націоналізму. До відділу фізикоматем. наук входило 10 технічних і медичних кафедр, Комісія по вивченню природних багатств України, геол. музей, геол. кабінет та ін. установи. При цьому відділі 1919 створено Ін-т тех. механіки. Це перший інститут тех. профілю в УАН, який потім став родоначальником ряду тех. ін-тів. У 1919 в Академії почали виходити «Записки відділів Академії». В 1922 створено вид-во АН. З Академією в перші роки її існування пов'язана діяльність таких відомих учених, як природознавець В. І. Вернадський, історик Д. І. Багалій, економісти К. Г. Воблий, М. В. Птуха, математики Д. О. Граве, М. М. Крилов, Г. В. Пфейффер, геолог П. А. Тутковський, хімік В. Г. Шапошников, біолог М. Ф. Кашенко, мікробіолог і епідеміолог Д. К. Заболотний, ботанік Є. П. Вотчал, О. В. Фомін, В. І. Липський, гігієніст і епідеміолог О. В. Корчак-Чепурківський, літературознавці і філологи В. М. Перетц, М. І. Петров, М. Ф. Сумцов, А. Ю. Крымський, археолог і етнограф М. Ф. Біляшівський, зоолог О. М. Никольський та ін. Відповідно до Положення про ВУАН, затвердженого Раднаркомом УСРР 1921, Академія періодично поповнювала свій склад шляхом виборів нових дійсних членів. У 1925 вперше обрано і членів-кореспондентів (Є. С. Бурксер, В. К. Залеський, М. О. Максимейко та ін., всього 9 чол.). У цьому ж році дійсними членами ВУАН було обрано президента АН СРСР геолога О. П. Карпін-

ського, віце-президента АН СРСР математика й механіка В. А. Стеклова та інших рад. учених, що сприяло значному зміцненню наук. зв'язків ВУАН з Академією наук СРСР, а відомих учених Радянської України обрано академіками і членами-кореспондентами АН СРСР, Академії мед. наук СРСР і ВАСГНІЛ. Інтенсивний розвиток нар. г-ва Рад. України, соціалістична індустріалізація і колективізація с. г. поставили перед ученими завдання, розв'язати які можна було тільки на основі досягнень природничих і тех. наук. Для цього в складі Академії створювалися установи тех. і природничого напрямів. У своїй діяльності вони використовували не тільки власні наук. роботи, а й спирались на досягнення наук. колективів теор. профілю. В роки першої п'ятирічки (1929—33) перед Академією наук було поставлено завдання розвивати насамперед ті галузі науки, які мали вирішальне значення для здійснення соціалістичних перетворень у країні. Саме в ці роки Академія наук почала відігравати помітну роль у наданні науково-тех. допомоги соціалістичному будівництву. В цей період учені АН провели фундаментальні дослідження в галузі природничих і тех. наук. Були створені відомі наук. школи: Д. О. Граве — в алгебрі, М. М. Криловим — в матем. фізиці, Л. В. Писаржевським — у хімії, О. М. Динником — у механіці і теорії пружності, О. О. Богомольцем — в експериментальній патології. Значні роботи проводили Г. Ф. Проскура — в галузі аеро- й гідродинаміки, Є. О. Патон — електродварювання, М. М. Федоров — гірничої механіки. Великий внесок

у розвиток ботаніки зробили М. Г. Ходовий, О. В. Фомін, зоології — І. І. Шмалгаузен, геології і географії — П. А. Тутковський та ін. укр. учені. З метою успішного розв'язання наук. проблем, які мали важливе значення для виконання завдань другого і третього п'ятиріччя планів, почали проводитися комплексні наук. дослідження. В наук. установах АН УРСР досліджувалися проблеми природних ресурсів країни та інтенсифікації металургії, хімії, процесів, вивчалися теор. проблеми механіки, атомного ядра, розміщення продуктивних сил республіки, підвищення врожайності с.-г. культур та ін. Учені відділу сусп. наук вивчали історію України, її економіку, право, мову, л-ру й фольклор. Проведено велику роботу щодо складання російсько-українського й українсько-російського словників, написання історії укр. л-ри, видання творів класиків української літератури, джерел історії України, підручників для вищої і середньої школи. Вийшов «Історичний словник українського язика» (Х. — К., 1930—32). Важливе значення в галузі суспільних наук мали теор. праці економістів К. Г. Воблого, М. В. Пуги, О. Г. Шліхтера, сходознавця А. Ю. Кримського, парт. і держ. діячів Д. З. Мануйльського, М. О. Скрипника та ін. Продовжувалися дослідження в галузі матем., фіз., біол., медичних і тех. наук. В 1930 в Академії наук створено аспірантуру.

Відповідно до завдань, поставлених перед ученими республіки Комуністичною партією і Рад. Урядом, на поч. 30-х рр. змінено структуру АН УРСР. Замість 164 кафедр, розрізнених лабораторій і кавелічків ін-тів було створено 21 н.-д. ін-т. Об'єднання дрібних академічних установ у н.-д. ін-ти сприяло концентрації наук, сил, творчому зростанню вчених, мобілізації їх на розв'язання актуальних завдань науки, поліпшенню планування наук. роботи. Ін-т став осн. структурною одиницею Академії. Постановою Всеукраїнського ЦВК 1934 Академію наук передано із системи Наркомату освіти у відання Ради Народних Комісарів УРСР. Це сприяло зміцненню зв'язків Академії з держ. і плановими госп. органами, поліпшенню її матеріального становища. В 1936 Раднаком УРСР затвердив новий статут АН УРСР, за яким у її складі було створено три відділи: сусп. наук, матем. та природничих наук і тех. наук.

Фундаментальні дослідження вчених АН УРСР у цей період дали змогу вперше в СРСР виконати роботи з ядерної фізики, почати дослідження з фізики низьких т-р, фізики твердого тіла, створити перший у країні радіолокатор та ін. У 30-х рр. у Харків. фізико-тех. ін-ті здійснено розщеплення ядра атома літію (К. Д. Синельников, О. І. Лейпувський, А. К. Вальтер, Г. Д. Латішев), побудовано перший в СРСР і найбільший в Європі прискорювач елементарних частинок. В Ін-ті фіз. хімії 1934 було одержано важку воду (О. І. Бродський), що мало надзвичайно важливе значення для ядерної фізики і використання атомної енергії в народному господарстві. Завдяки досягненням Академії було розв'язано багато питань видобування корисних копалин, комплексного водопостачання, розміщення продуктивних сил, меліорації тощо.

У роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 значна частина працівників АН УРСР пішла на фронт. Наук. установи АН УРСР, евакуйовані в тил, перебудували свою роботу в інтересах оборони країни. Так, Інститут електрозварювання

під керівництвом Є. О. Патона провів важливі роботи по дальшій розробці і впровадженню в оборонну пром-сть авт. зварювання, що значно прискорило виготовлення танків та ін. військ. техніки. Великих успіхів досягнуто в розробці проблем літако- і моторобудування (Ін-ти буд. механіки і енергетики). В Ін-ті фізики і математики створювалися різні прилади оборонного призначення, особливо для протиповітряної оборони.

Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Шербицький і президент АН УРСР академік Б. Є. Патон в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. 1978 р.

Вчені Фізико-тех. ін-ту створили радіолокатор, що успішно застосовувався під час оборони Москви. Особливе значення мала розробка колективом Ін-ту чорної металургії нових марок чавуну для виготовлення снарядів і авіабомб. Неocenену роль у збереженні життя поранених, а також у лікувальній практиці відіграла антирегікуларна цитотоксична сироватка, створена О. О. Богомольцем. Важливі дослідження з питань застосування вітамінів для зупинки кровотечі зробив Інститут біохімії під керівництвом О. В. Палладіна. Успішно застосовувався при пораненнях метод пересадки рогівки ока і консервованої шкіри, розроблений В. П. Філатовим.

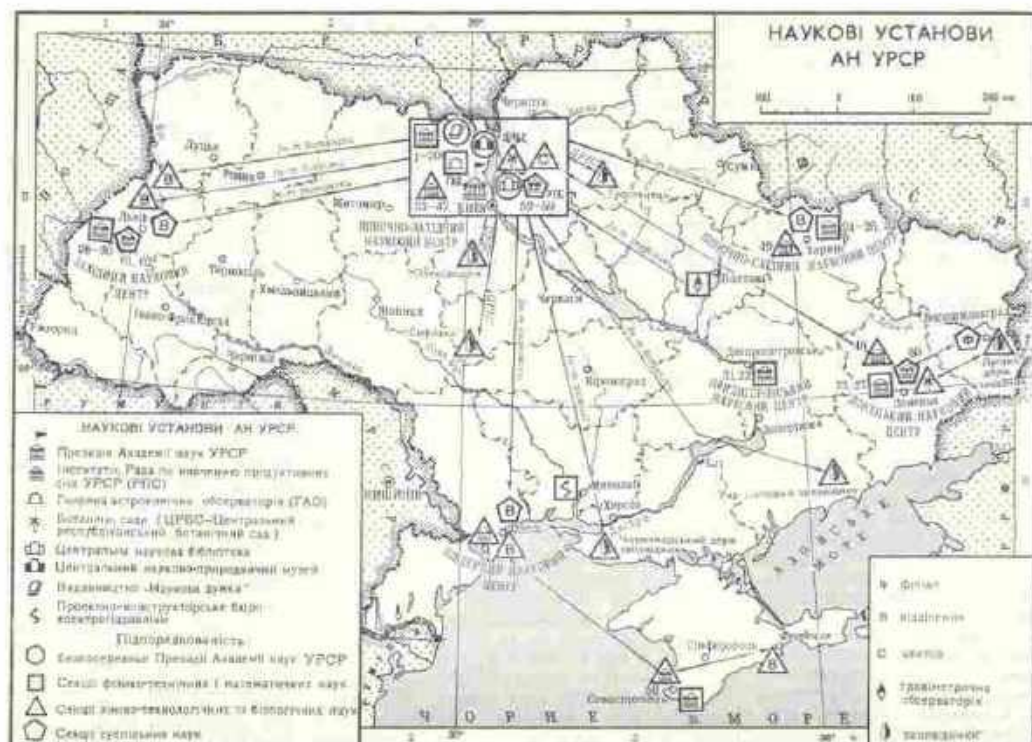
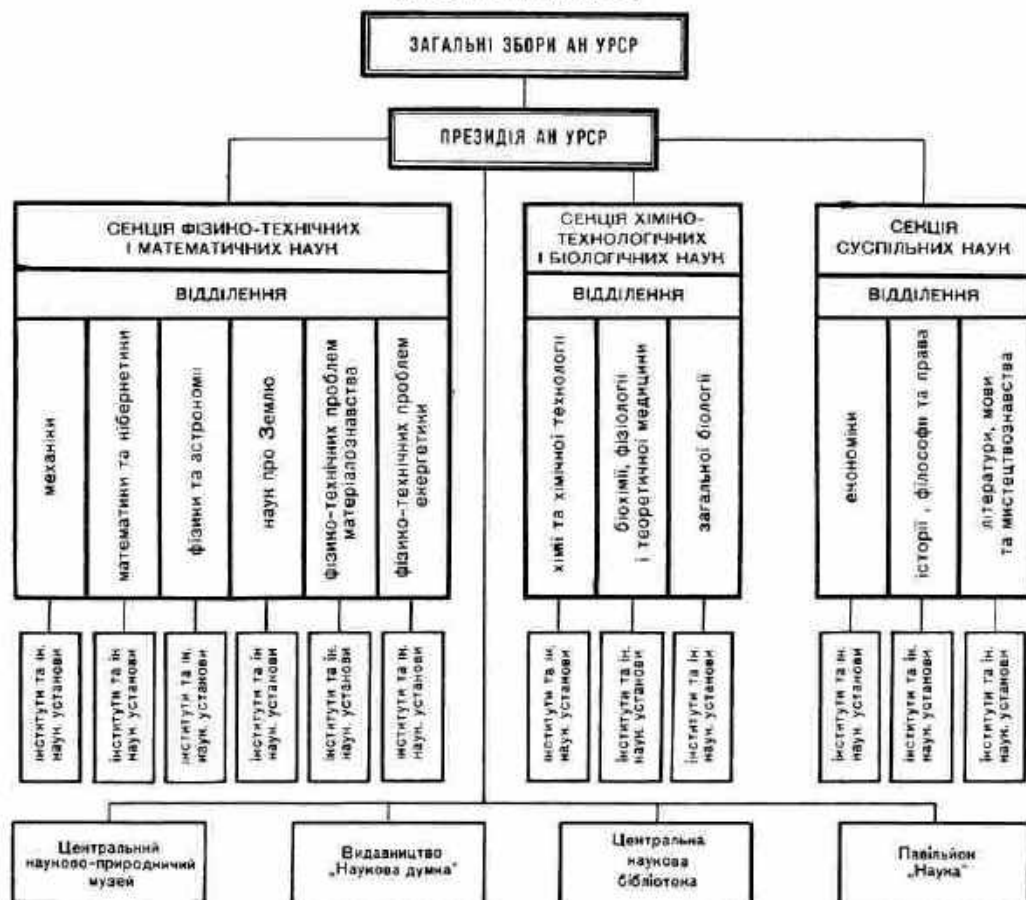
Учені-суспільствознавці АН УРСР проводили велику пропагандистську роботу серед трудящих і в Радянській Армії, в своїх друкованих працях викривали людолюбивісницьку ідеологію фашизму. Велике мобілізуюче значення мали публіцистичні твори П. Тичини, М. Бажана, М. Рильського, П. Попова («Слов'яни в їхній боротьбі з німецьким фашизмом та його попередниками»), праці, опубліковані в «Наукових записках» ін-тів історії, мови й літератури, в періодичних виданнях.

Після закінчення Великої Вітчизн. війни наук. установи АН УРСР, які повернулися на Україну, перебудували свою роботу відповідно до вимог мирного часу, насамперед з метою відновлення зруйнованого німецько-фашист. загарбниками нар. г-ва республіки. У повоєнні роки АН стала одним з провідних наук. центрів країни. Значно розширилися її зв'язки з практикою, збільшилася її внесок в економіку й культуру. Багато уваги приділялося впровадженню в практику наук. досягнень. Ін-ти та ін. установи АН УРСР брали активну участь у виконанні важливих завдань, поставлених перед наукою з'їздами партії. Помітних успіхів було досягнуто в удосконаленні планування наук. досліджень, зміцнен-

ні матеріальної бази АН УРСР. У складі Академії було створено нові наук. установи для дослідження фундаментальних проблем механіки, кібернетики, фізики, хімії, біології, сусп. наук. Учені добилися значних результатів у провідних напрямках знань; з'явилися й нові напрями в ряді галузей науки. Проведені вченими Академії дослідження дали змогу пояснити ряд явищ при розщепленні атомного ядра, створити принципово нові стани речовин з заданими властивостями й наук. передумови керування спадковістю й мінливістю живих організмів. АН УРСР стала загальноназначним матеріалознавчим центром країни. Ін-т проблем матеріалознавства є гол. установою в СРСР з проблеми «Порошкова металургія». Дослідження Г. В. Самсонова, І. М. Федорченка, І. М. Франченка та ін. вчених зробили значний внесок у розвиток цієї науки. Велике практичне значення мали роботи вчених АН УРСР з питань використання газу в доменних печах і мартенівському виробництві. Цей метод був розроблений в Ін-ті газу і вперше в світовій практиці застосований на Україні. Широко проводилися дослідження з обчислювальної математики і техніки. Під керівництвом С. О. Лебедева в Києві сконструйовано й виготовлено першу в країні електронну обчислювальну машину (1950). Цим був закладений фундамент, на якому розвивалися принципи побудови нових ЕОМ. Вченими Ін-ту електрозварювання ім. Є. О. Патона розроблено і впроваджено методи електрошлакового й електронно-променевого зварювання, зварювання в середовищі вуглекислого газу, що застосовуються в пром. будівництві й машинобудуванні. Дослідження наук. колективів Академії використовують при розв'язанні проблем паливно-енергетичного комплексу, машинобудування, металургії, с. г. Вони успішно впроваджуються на великих будовах СРСР. За роки десятиріччя (1975—80) наук. установи Академії досягли нових творчих успіхів у галузі як фундаментальних, так і прикладних наук. Їхні результати дали змогу ще глибше вивчати закономірності розвитку природи й суспільства, розв'язувати актуальні народногосп. і соціальні проблеми. Зміцнюючи зв'язки науки з виробництвом, вчені АН УРСР впровадили в нар. г-во понад 3 тис. робіт з екон. ефектом понад 1,5 млрд. крб., що в півтора раза більше, ніж у дев'яти п'ятиріччя. Вчені АН УРСР одержали в десятиріччя понад 9 тис. авторських свідоцтв на винаходи і підписали понад 40 контрактів і ліцензійних угод.

Особливо велику увагу останнім часом АН УРСР приділяє питанням підвищення ефективності наук. досліджень і скороченню строків впровадження їх результатів у практику. Академія наук УРСР у багатьох випадках була ініціатором створення і розвитку нових форм поєднання науки з виробництвом. Удосконалюються методи планування й організації досліджень, підвищується рівень комплексності робіт, що проводяться, розширюється участь АН УРСР у виконанні наукових і науково-тех. програм, збільшується внесок учених у розв'язання важливих народногосп. проблем, зміцнюється дослідно-виробнича база Академії. Досвід АН УРСР по підвищенню ефективності наук. досліджень і скороченню строків впровадження їх результатів у практику був схвалений 1976 Центральним Комітетом КПРС. Виконуючи настанови партії

СТРУКТУРА АН УРСР

про те, що практичне впровадження нових наук. ідей — таке ж важливе завдання, як і розробка їх. Академія наук УРСР надає серйозного значення вітленню результатів глибокого наук. пошуку у великих технологічних вирішеннях. Створення і впровадження в нар. г-во, насамперед в його ключові галузі, принципово нових технологій — гол. ланка науково-тех. прогресу. Вони дають змогу значно підвищити продуктивність

праці, забезпечити високу якість і низьку собівартість продукції. В результаті цілеспрямованих зусиль учених АН УРСР за останні роки створено понад 350 технологій різного рівня і призначення. які застосовуються на підприємствах чорної металургії, хімічної, суднобуд., авіаційної, газової, харчової та ін. галузей промисловості. Вони сприяли підвищенню рівня механізації й автоматизації, якості і надійності продукції, що випускається, зниженню матеріало- і енергоємності, поліпшенню умов праці й навколишнього середовища. В 1979 діяльність АН УРСР по створенню на основі фундаментальних досліджень нових прогресивних технологій схвалена ЦК КПРС. Всі ці та інші великі досягнення — результат творчого співробітництва з ученими братніх республік Країни Рад і, насамперед, з ученими АН СРСР. За великі заслуги в розвитку радянської науки, економіки й культури АН УРСР нагороджено орденами Леніна (1969) і Дружби народів (1975). Ряд ін-тів АН УРСР удостоєно високих державних нагород. Багатоох учених Академії нагороджено орденами й медалями СРСР, удостоєно Ленінської і Державних премій СРСР і УРСР, почесних звань. Нові великі й відповідальні завдання поставив перед наукою XXVI з'їзд КПРС. На з'їзді було зазначено, що наука в Рад. країні стала одним із вирішальних факторів прискорення розвитку продуктивних сил, створення матеріально-тех. бази комунізму, вдосконалення сусп. відносин, виховання нової людини. Гол. завданням АН УРСР є розвиток і поглиблення насамперед фундаментальних досліджень як основи науково-технічного і соціального прогресу. Насамперед це стосується таких досліджень, з яких уже є певний доробок і які можуть служити основою створення дійсно передових технологій. Наука Рад. України — невід'ємна складова частина єдиної рад. науки. Вчені УРСР в творчій співдружності з ученими братніх союзних республік роблять вагомий внесок у скарбницю вітчизн. і світової науки, успішно розвивають нові наук. напрями. На 1.1.1984 в АН УРСР було 78 наук. установ і 72 підприємства дослідно-конструкторської і виробничої бази. В них працює майже 85 тис. науковців, у т. ч. 1251 доктор і 8193 кандидати наук, 135 академіків і 205 членів-кореспондентів АН УРСР (1923 — 37, 1930 — 79, 1941 — 126, 1958 — 203, 1971 — 275 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР). Удосконалюється структура АН УРСР. Установи Академії є в Києві, Харкові, Львові й у багатьох ін. містах Рад. України. Вони об'єднані в шість наук. центрів АН УРСР — *Донецький науковий центр АН УРСР, Західний науковий центр АН УРСР (Львів), Південний науковий центр АН УРСР (Одеса), Північно-Західний науковий центр АН УРСР (Київ), Північно-Східний науковий центр АН УРСР (кол. Харків. наук. центр), Придніпровський науковий центр АН УРСР (кол. Дніпропетровський науковий центр АН УРСР).* У Києві створено Раду по координації робіт у галузі науково-тех. співробітництва ін-тів АН УРСР і міських орг-цій. Наук. центри АН УРСР охоплюють усі області республіки і є важливою структурною ланкою в системі управління наук.-тех. прогресом. Наук. центри відіграють істотну роль у справі концентрації наукових, науково-пед. сил і виробництва для розв'язання найважли-

віших питань в екон. регіонах республіки. Вони проводять тут фундаментальні і прикладні дослідження, які мають першочергове значення для економіки даного регіону. Академію наук УРСР очолювали видатні вчені країни: академік В. І. Вернадський (1919—21), акад. АН УРСР В. І. Липський (1922—28), академіки Д. К. Заболотний (1928—29), О. О. Богомолець (1930—46), О. В. Палладін

Науково-дослідне судно «Академік Вернадський» Морського гідрофізичного інституту АН УРСР.

(1946—62). З 1962 президент АН УРСР — академік Б. Є. Патон. Вищий орган АН УРСР — Загальні збори Академії наук УРСР, які складаються з дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів АН УРСР. На Загальних зборах обговорюються найважливіші питання розвитку науки в республіці, визначаються гол. напрями наук. діяльності Академії, розв'язуються осн. орг. питання, обговорюються проблеми наукового і науково-орг. характеру, обираються нові академіки, члени-кореспонденти та інш. члени АН УРСР. Президія АН УРСР (строком на 5 років), затверджуються директори н.-д. установ Академії, заслуховуються доповіді відділень і установ АН УРСР. У період між Загальними зборами діяльність Академії наук УРСР керує Президія. В складі АН УРСР з 1963 організовано три секції. Секція фізико-технічних і матем. наук об'єднує 6 відділень: математики та кібернетики; механіки; фізики та астрономії; наук про Землю; фізико-технічних проблем матеріалознавства; фізико-тех. проблем енергетики. Секція хіміко-технологічних і біол. наук

Лабораторія випробувань керамічних матеріалів на термостійкість. Інститут проблем міцності АН УРСР. Київ.

Інституту АН УРСР, позначені на карті програми:

- 1 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут математики
- 2 ордена Леніна Інститут кібернетики ім. В. М. Глушкова
- 3 гідромеханіки
- 4 механіки
- 5 проблем міцності
- 6 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут фізики
- 7 ядерних досліджень
- 8 напівпровідників
- 9 металознавства
- 10 теоретичної фізики
- 11 геологічних наук
- 12 геофізики ім. С. І. Субботіна
- 13 геохімії та фізики мінералів
- 14 ордена Леніна, ордена Жовтневої Революції і ордена Трудового Червоного Прапора Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона
- 15 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут проблем матеріалознавства
- 16 проблем ліття
- 17 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут надтвердих матеріалів
- 18 технічної теплофізики
- 19 електродинаміки
- 20 проблем моделювання в енергетиці
- 21 гіпотехнічної механіки
- 22 технічної механіки
- 23 прикладної математики і механіки
- 24 ордена Леніна і ордена Жовтневої Революції Фізико-технічний
- 25 Фізико-технічний Інститут низьких температур
- 26 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут радіофізики і електроніки
- 27 Донецький фізико-технічний
- 28 геології та геохімії горючих копалин
- 29 прикладних проблем механіки і математики
- 30 Фізико-механічний ім. Г. В. Карпенка
- 31 Морський гідрофізичний
- 32 проблем машинобудування
- 33 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського
- 34 загальної та неорганічної хімії
- 35 колоїдної хімії та хімії води ім. А. В. Думанського
- 36 хімії високомолекулярних сполук
- 37 органічної хімії
- 38 газу
- 39 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут біохімії ім. О. В. Палладіна
- 40 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця
- 41 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут мікробіології та вірусології ім. Д. К. Заболотного
- 42 молекулярної біології та генетики
- 43 проблем онкології ім. Р. Є. Кавецького
- 44 ботаніки ім. М. Г. Холодного
- 45 зоології ім. І. І. Шмальгаузена
- 46 гідробіології
- 47 фізіології рослин
- 48 фізико-органічної хімії та вуглеводів
- 49 проблем кріобіології та кріомедицини
- 50 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут біології південних морів ім. О. О. Ковалевського
- 51 Фізико-хімічний
- 52 економіки
- 53 історії
- 54 філософії
- 55 держави і права
- 56 археології
- 57 літератури ім. Т. Г. Шевченка
- 58 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні
- 59 мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського
- 60 економіки промисловості
- 61 суспільних наук
- 62 соціальних та економічних проблем зарубіжних країн

об'єднує 3 відділення: хімії та хім. технології; біохімії, фізіології і теор. медицини; заг. біології.

Секція сусп. наук об'єднує 3 відділення: економіки; історії, філософії та права; літератури, мови та мистецтвознавства. 12 відділень секцій АН УРСР охоплюють основні напрями науки та об'єднують усі наук. установи Академії. При відділеннях АН УРСР працюють наук. ради з різних проблем науки, рідколегії наук, журналів, наук. т-ва і к-ти, семінари і бюро. Найвищим органом відділення є Заг. збори дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів АН УРСР цього

відділення. Вибори керівництва відділення — академіка-секретаря, його заступників і членів бюро проводяться раз на 5 років. АН УРСР підтримує широкі міжнар. наук. зв'язки, бере активну участь у міжнар. наук. орг-ціях, в реалізації ряду міжнар. проектів. З кожним роком зміцнюються зв'язки з наук. центрами країн соціалістичної співдружності. АН УРСР здійснює широку видавничу діяльність. Вид-во АН УРСР «Наукова думка» — одне з найбільших відомчих вид-в не лише на Україні, а й у СРСР. Щороку «Наукова думка» випускає 700 назв монографій, наук. збірників, журна-

лів і багато ін. л-ри обсягом 12—13 тис. обліково-видавничих аркушів.

АН УРСР видає «Доповіді Академії наук Української РСР» і «Вісник Академії наук Української РСР», відділення АН УРСР видають понад 40 наук. журналів (див. табл.).

За кращі наук. праці, винаходи і відкриття, що мають важливе значення для розвитку науки й нар. г-ва, Президією АН УРСР на підставі проведених конкурсів щороку присуджуються премії імені видатних учених України: О. О. Богомоляця, В. І. Вернадського, В. М. Глушкова, О. М. Динника, Д. К. Заболотного, М. М. Крилова, С. О. Лебедева, Д. З. Мануїльського, О. В. Палладіна, Є. О. Патона, Л. В. Писаржевського, Г. Ф. Проскури, Л. П. Смирєнка, К. Д. Синельникова, І. Я. Франка, М. Г. Холодного, О. Г. Шліхтера, В. Я. Юр'єва, М. К. Янгеля (див. в алфавітному томі *Премії імені видатних учених України*). Постійно здійснюють бібліотечно-інформаційне обслуговування фундаментальних і прикладних досліджень в АН УРСР і широкої наук. громадськості республіки, Рад. Союзу і зарубіж. країн (по внутрішньому і міжнарод. міжбібліотечному абонементу) *Бібліотека центральної наукової АН УРСР* (ЦНБ), *Бібліотека львівська наукова* ім. В. Стефаника АН УРСР, 78 6-к н.-д. установ АН УРСР. Тільки в ЦНБ АН УРСР діючий фонд на 1.І 1984 становив 7,8 млн. одиниць зберігання, а разом з фондом Президії АН УРСР і обмінно-резервним фондом ЦНБ АН УРСР — 9,8 млн. одиниць зберігання. У 1981—83 ЦНБ АН УРСР, Львів. наук. 6-ка та 78 6-к наук. установ обслужили понад 333 тис. читачів, зареєстрували бл. 5 млн. відвідувань, видали понад 27 млн. друкованих одиниць л-ри. Для вивчення важливих проблем Світового океану АН УРСР має 11 н.-д. суден («Академік Вернадський», «Михайло Ломоносов», «Муксун», «Ай-Годор» та ін.). Успішному проведенню досліджень сприяє потужна матеріально-тех. база АН УРСР, створена завдяки постійній турботі партії й Уряду про розвиток науки (див. у цьому томі підрозділи про окремі галузі природничих, технічних і суспільних наук). Іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257. Б. Є. Патон.

Періодичні видання Академії наук УРСР*

Назва	Рік заснування	Назва	Рік заснування
«Автоматика»	1956	«Сверхтвёрдые материалы»	1979
«Автоматическая сварка»	1948	«Теоретическая и экспериментальная химия»	1965
«Вестник зоологии»	1967	«Техническая электродинамика»	1979
«Вісник Академії наук Української РСР»	1928	«Украинский биохимический журнал»	1926
«Геологический журнал»	1934	«Украинский математический журнал»	1949
«Геофизический журнал»	1979	«Украинский физический журнал»	1956
«Гидробиологический журнал»	1965	«Украинский химический журнал»	1925
«Доповіді Академії наук Української РСР»	1939	«Український ботанічний журнал»	1921
«Економіка Радянської України»	1958	«Український історичний журнал»	1957
«Експериментальная онкология»	1979	«Управляющие системы и машины»	1972
«Электронное моделирование»	1979	«Физика низких температур»	1975
«Кибернетика»	1965	«Физико-химическая механика материалов»	1965
«Металлофизика»	1979	«Физиологический журнал»	1955
«Микробиологический журнал»	1934	«Физиология и биохимия культурных растений»	1969
«Минералогический журнал»	1979	«Філософська думка»	1927
«Мовознавство»	1967	«Химическая технология»	1960
«Народна творчість та етнографія»	1925	«Химия и технология воды»	1979
«Нейрофизиология»	1969	«Цитология и генетика»	1967
«Порошковая металлургия»	1961		
«Прикладная механика»	1955		
«Проблемы прочности»	1969		
«Промышленная теплотехника»	1979		
«Радянське літературознавство»	1957		
«Радянське право»	1922		

* Статті про окремі журнали див. в алфавітних томах.

СУСПІЛЬНІ НАУКИ

Філософія

Філософська й соціологічна думка укр. народу, як і рос. та білорус. народів, бере початок у духовній культурі Київської Русі. Спільність походження та істор. долі, спільна боротьба братніх народів проти соціального і нац. гноблення зумовили глибоку єдність їхньої духовної культури. Істор. джерелами філос. думки Київської Русі були світоглядні уявлення давніх слов'ян, ідеологія раннього *християнства*, надбання духовної культури Візантії та Болгарії, що використовувались і переосмислювались відповідно до потреб становлення ідеології феод. суспільства в Давній Русі.

Характерною особливістю філос. думки Київської Русі було переважання в ній етичної проблематики — філос. картина світу, суспільство, людські дії осмислювались кризь призму одвічного конфлікту добра і зла. В тогочасних пам'ятках культури обстоювались патріотичні ідеї єдності всіх руських земель, зміцнення і централізації держави для відсічі чужоземним загарбникам, необхідності розвит-

ку культури і освіти. З утвердженням феод. ладу панівною формою сусп. свідомості стало християнство, яке підпорядковувало своїм потребам розвиток філос. думки. У 13—14 ст. значного поширення набули патристичні (див. *Патристика*) та агіографічні (див. *Життя*) твори, в яких розвивалися філос. ідеї щодо розуміння бога, світу, людини. В багатьох списках поширювалися релігійно-філос. праці неоплатоністського спрямування — т. з. ареопагітики, зростає інтерес до духовного світу людини, її пізнавальних можливостей. В 14—16 ст. протест нар. мас проти соціального і нац. гноблення на Україні виявився у поширенні *єресей*. Єретики виступали проти церк. ієрархії, цензії, критикували з раціоналістичних позицій деякі православні догмати, церк. обряди, розвивали думку про свободу волі, умовою реалізації якої вони вважали поширення освіти. Серед єретиків розповсюджувалися твори античних та середньовічних мислителів. Релігійні єресі на Україні були тісно пов'язані з реліг. єресьми в Росії (Феодосія Косого, Ф. Курицина, М. Башкіна), а також у Білорусії (С. Будного, Л. Криш-

ковського). В боротьбі проти єресей православна церква звернулася до розробки теологічних учень і використання для їх обґрунтування схоластичної філософії. Розвитку схоластики протидіяли гуманістичні ідеї, які почали поширюватися на Україні в 16 ст. (див. *Гуманізм*). Ранні укр. гуманісти [Г. (Ю.) Дрогобич, С. Оріховський, Р. Русин, Лукаш з Нового Мясця, Мартин з Журивиці] стверджували самотність людської особистості, орієнтували філософію на пізнання природи і людини, пропагували пантеїстичний світогляд (див. *Пантеїзм*). При цьому гуманісти не поривали з християнством, яке вони поєднували з античними вченнями, використовуючи їх для формування сучас. ім філос. думки. В 16—17 ст. одним з виявів антифеод. нац.-визвольної боротьби проти соціального, нац. і реліг. гноблення укр. народу польс. магнатами, насильницького насадження на Україні *Брестської унії 1596 й католицизму*, за возз'єднання з братньою Росією була реліг. полеміка. Твори письменників-полемістів (див. *Полемічна література*) Г. Смотрицького, Х. Філалета, І. Вишеського, С. Зиза-

нія, З. Копистенського та ін. мали значний вплив на згуртування сил укр. народу в боротьбі проти соціального і нац. гноблення, за возз'єднання з братньою Росією. Цій же меті служили і праці вчених, що групувались навколо *Острозької школи*, а також *братських шкіл*. Їхні твори були спрямовані не лише проти Ватикану, унії, католицької церкви, а й проти верхівки православного духовництва, що зрадила свій народ у його боротьбі проти польсь. і укр. феодалів. Переклади *Біблії* слов'янськими мовами, демократично-критична інтерпретація її текстів, звернення до ідей рівності і братерства, ідеалізація відносин у ранньохристиянській громаді зближували письменників-полемістів та діячів братських шкіл із зах.-європ. реформаторами, зокрема *соцініанами*, сприяючи формуванню ідеології *Реформації*. Серед братських шкіл поч. 17 ст. особливий вплив мали Львівська і Київська. Вчені, діяльність яких була пов'язана з цими школами (К. Транквіліон-Ставровський, К. Сакович, М. Смотрицький, Ф. Євлевич), розробляли гуманістичні вчення про людину, про її місце в світі тощо. Значно прискорило розвиток філос. думки на Україні відкриття 1632 Києво-Могилянської колегії (див. *Київська академія*), де філософію вперше на Україні почали викладати окремо від теології. Але філос. курси, що читалися в академії, були значною мірою схоластичні. В них, по суті вперше на Україні, схоластику почали широко використовувати для раціонально-логічного обґрунтування православного врівнення, що зумовлювалося потребами боротьби проти католицизму. Професори академії вдавалися до переосмислення схоластичних концепцій. Разом з тим вони піддавали гострій критиці ряд її напрямів, зокрема *томізм*, що був знаряддям ідеологічного обґрунтування експансії католицизму на укр. та білорус. землях, зверталися до філос. ідей *Відродження*, *Реформації*, раннього *Просвітництва*. Філософію, яку викладали в Київській академії, відображала розклад церк.-теологічного світогляду, перехід від схоластики до філос. концепцій нового часу, пов'язаних з пантеїзмом, *деїзмом*, своєрідним поєднанням принципів механіцизму і стихійної діалектики. Професори її викладачі академії, зокрема Ф. Сафонович, І. Гізель, С. Яворський, Ф. Прокопович, М. Козачинський, Г. Кониський, відіграли значну роль у теор. обґрунтуванні істор. необхідності возз'єднання України та Білорусії з Росією. У своїх творах вони розвивали ідеї природного права, сусп. договору, вбачали джерело сусп. добробуту в прогресі науки і освіти. У розвитку просвітництва на Україні у 18 ст. виділилися два напрями: науково-освітній і етико-гуманістичний. Перший був представлений працями Ф. Прокоповича, Г. Кониського, Г. Щербачього та ін., другий напрям найяскравіше виявився у творчості укр. філософа-просвітителя, гуманіста і демократа Г. С. Сковороди. Він відомий насамперед своїм етичним вченням, заснованим на критиці соціальної нерівності, багатства, морального розкладу пануючих верств тогочасного суспільства. Значне місце в його вченні займала проблема людини, її щастя, шляхів досягнення його. Сковорода пов'язував щастя з працею за покляканням і з моральним самовдосконаленням. Гуманізм і демократизм Сковороди, його просвіттельські ідеї мали значний вплив на передову філос. та сусп.-політ. думку України. Дальший прогрес філос. і соціологічної думки на Україні пов'язаний з розвитком капіталістичних відносин,

посиленням антикріпосницького руху. Просвіттельські ідеї, що обґрунтовували розвиток економіки, науки, освіти, необхідність морального вдосконалення, висували Я. П. Козельський, І. С. Рижський, П. Д. Лодій, І. П. Котляревський, В. Н. Каразін. На поч. 19 ст. значну роль у боротьбі проти царизму і кріпосництва, в критиці духовної культури феодал. суспільства в Росії відіграли твори О. М. Радішева і *декабристів*. Знищення кріпосного права і самодержавства, встановлення республіканського ладу, що було осн. політ. метою декабристів, протятим багатьох наступних десятиліть залишалося лозунгом революц. боротьби в Росії, в т. ч. на Україні. Вплив ідей декабристів позначився на програмних документах створеного 1845—46 *Кирило-Мефодієвського товариства*, метою революц. частини якого була ліквідація кріпосного права, знищення самодержавства, скасування станів, об'єднання слов'ян. народів у федеративну республіку. Проти поширення матеріалізму і прогресивних суспільно-політ. ідей на Україні виступали реакційні професори Київського, Харківського та ін. університетів, Одеського та інших ліцеїв А. І. Дудрович, М. Д. Курляндцев, К. П. Зеленецький та ін., які стояли на позиції ідеалізму. Використовуючи для обґрунтування ідеалізму ідеї І. Канта, І. Фіхте, Ф. В. Шеллінга, вони відкидали в них найцінніше — діалектику. Передові філософи й природознавці 1-ї пол. 19 ст. М. М. Тереховський, М. П. Шумлянський, П. М. Любовський, А. І. Стойкович, Т. Ф. Осиповський, М. О. Максимович боролися проти насадження ідеалізму й релігії, захищали і розвивали матеріалістичні ідеї у філософії та науці. В 40-х рр. 19 ст. на Україні в тісному зв'язку з рос. революц. рухом виник революц.-демократичний рух (див. *Революційний демократизм*). Визначну роль у виникненні і розвитку його на Україні відіграв Т. Г. Шевченко. Його твори мали великий вплив на розвиток матеріалістичної філософії, формування антикріпосницької ідеології, становлення національної і соціальної самосвідомості укр. народу. Викриваючи бурж.-націоналістичні тенденції лібералів, він виступав за об'єднання всіх слов'ян. народів у федеративну республіку. В окремих питаннях поет наближався до матеріалістичного розуміння історії. Ідеї Т. Г. Шевченка істотно позначилися на творчості та поглядах М. Гулака, Марка Вовчка, Панаса Мирного. Розвиток матеріалістичної думки на Україні в 2-й пол. 19 ст. відбувався в боротьбі проти офіц. ідеалістичної філософії, представники якої П. Д. Юркевич, С. С. Гогоцький, К. Ганкевич, О. О. Козлов, П. І. Ліницький, В. В. Лесевич схилилися до неокантіанства, *неогегельянства*, *позитивізму*. До ідеалістич. філос. табору належали й ідеологи укр. бурж. націоналізму П. О. Куліш, В. Б. Антонович, В. Г. Барвінський, О. М. Огоновський, які висували теорії «безкласовості», «духовно-ідейної єдності» укр. нації, яка, на їхній погляд, розвивалася на основі містичного «національного духу». Поширення прогресивної філос. і суспільно-політ. думки на Україні сприяли революц. народники (див. *Народництво*) А. І. Желябов, Л. Г. Дейч, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, І. Ф. Фесенко, М. І. Кибальчич та ін., які були виразниками ідеології сел. демократії в пореформений період, коли в країні ще залишалися значні пережитки кріпосництва й фео-

далізму. Спрямовані проти самодержавства народницькі теорії і програми були «ідеологічним убранням» селянської боротьби за землю (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 16, с. 196). Революц. народництво поєднувало в собі бойовий демократизм сел. мас з *утопічним соціалізмом*. Мріючи про перехід країни до такого ладу, який вони вважали соціалістичним, народники пов'язували його встановлення із збереженням землеволодіння сільською общиною. Соціалізм народників мав ненауковий, утопічний характер. Дальший розвиток революц.-демократичної ідеології на Україні пов'язаний з діяльністю і творчістю І. Я. Франка, М. І. Павлика, С. А. Подолинського, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки. Вони не лише розвивали далі ідеї Т. Г. Шевченка і рос. революц. демократів, а й зробили значний крок уперед, що було зумовлено впливом на них революц. пролетарського руху. Він сприяв пробудженню їхнього інтересу до марксизму, ряд положень якого революц. демократи сприйняли і пропагували у своїх творах. Важливе значення для формування революц. ідеології на Україні мали здійснені ними переклади укр. мовою та видання окремих творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Революціонери-демократи були матеріалістами у поглядах на природу та її пізнання, прагнули розглядати явища у русі й розвитку, критикували ідеалізм і *метафізику*, пропагували *атеїзм*. У розв'язанні багатьох питань вони виходили з матеріалістичного розуміння сусп. життя. Матеріалістична спрямованість властива творчості О. О. Потебні. З матеріалістичних позицій він рішуче виступав проти ідеалізму і реліг. світогляду. Природу, суспільство, людське мислення вчений розглядав у поступі, приділяючи особливу увагу розкриттю зв'язків істор. еволюції мислення з розвитком мови, з'ясуванню залежності еволюції мови від розвитку праці. Висувачи ідеї рівноправності мов і культур різних народів, Потебня виступав за їхнє братерство, боровся проти націоналізму. Докорінні зміни у розвитку філософії на Україні сталися з виникненням марксистських груп і соціал-демократичних гуртків. Окремі твори К. Маркса і Ф. Енгельса були відомі на Україні з 40-х рр. 19 ст. Деякі сторони марксистського вчення популяризували представники бурж.-ліберальної інтелігенції (М. І. Зібер, І. Г. Кауфман та ін.), революц. народники, революціонери-демократи. Систематична пропаганда й популяризація марксизму почалася на Україні з 80-х рр. 19 ст. Поширення марксистської філософії, ідей *наукового комунізму* здійснювалось у непримиренній боротьбі проти ідеалізму й метафізики, ідеології ліберального народництва і укр. бурж. націоналізму. Значний вплив на становлення і пропаганду марксистських ідей на Україні мала діяльність заснованої 1883 Г. В. Плехановим групи *«Визволення праці»*. Новий етап у розвитку марксистської філософії на Україні почався з поширенням творів В. І. Леніна, який творчо розвинув марксизм, збагатив його новими положеннями і висновками відповідно до нових істор. умов періоду імперіалізму і пролет. революції (див. *Марксизм-ленінізм*). Твори В. І. Леніна *«Матеріалізм і емпіріокритицизм»*, *«Філософські зошити»*, *«Держава і революція»* та ін. мали велике значення для розвитку і пропаганди марксистської філософії, для

критики ворожих марксизмові поглядів народників, меншовиків, «легальних марксистів», махістів. Соратники В. І. Леніна Артем (Ф. А. Сергеев), І. В. Бабушкін, В. В. Воробський, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер та ін., які працювали на Україні, пропагували марксизм-ленінізм, сприяли ідейній підготовці тут соціалістичної революції. Перемога Великої Жовтні соціалістичної революції створила передумови для перетворення марксизм-ленінської філософії на світогляд усього рад. народу. Марксистсько-ленінська філософія стала дійовою теор. зброєю в боротьбі за побудову соціалізму, методологічною основою розвитку суспільних і природничих наук. У 20 — на поч. 30-х рр. марксистську філософію активно пропагували Я. І. Білик, Н. В. Білярчик, Я. С. Блудов, В. С. Бойко, Е. Ф. Гірчак, П. І. Демчук, О. П. Загоруйко, Р. С. Левик, М. А. Нирчук, С. Ю. Семковський, Т. К. Степовий та ін. Водночас на Зх. Україні в умовах підпілля і репресій активну роботу по розповсюдженню і пропаганді творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, критиці бурж. націоналізму, неокантіанства, позитивізму, *махізму*, ідеології католицизму та уніатської церкви вели В. Савка (А. Г. Бараль), С. І. Бойко, С. Тудор (С. Й. Олексюк) та ін. Для розробки проблем марксистсько-ленінської філософії, теор. питань наук, комунізму, критики бурж. ідеології та підготовки марксистських кадрів у галузі сусп. наук на Україні були засновані *Комуністичний університет імені Артема* (1922), Український інститут марксизму-ленінізму (1924), на базі якого 1931 було створено *Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів* (ВУАМЛІН). З 1927 на Україні почав виходити філос. журнал «Прапор марксизму» (згодом назва змінювалась). У 1929 засновано Ін-т комуністич. освіти з філос.-атеїстичним факультетом, 1934 — *Інститут червоної професури*. Важливе значення для розвитку марксистсько-ленінської філософії на Україні мали дискусії 20—30-х рр., на яких обговорювалися актуальні проблеми діалектичного та істор. матеріалізму, методології природознавства, а також критикувалися помилки, ревізійніські й механістичні тенденції у працях окремих рад. учених.

У 30 — на поч. 40-х рр. науковці України зробили вагомий внесок у розкриття сутності ленінського етапу в розвитку марксистсько-ленінської філософії, у встановлення тісного зв'язку її з практикою соціалістичного буд-ва, у зміцнення союзу філософів і природознавців, у філос. осмислення досягнень наук про природу на базі свідомого засвоєння *діалектичного матеріалізму* як філос. основи сучас. природознавства. Зусилля філософів і природознавців були зосереджені на розв'язанні філос. проблем, що виникли у зв'язку з бурхливим розвитком фіз. та біол. наук. Осн. напрямками досліджень на цей час у галузі наук, комунізму були вивчення рушійних сил розвитку соціалістичного суспільства, причин існування пережитків минулого в свідомості окремих рад. людей тощо. В період Великої Вітчизн. війни зусилля укр. рад. філософів зосереджувалися на критиці ідеології фашизму, укр. буржуазного націоналізму, розробці проблем патріотичного виховання й використанні для цієї мети прогресивних традицій філос. й суспільно-політ. думки минулого. В 50-х рр. продовжувалося вивчення і осмислення філос. спадщини В. І. Леніна, розкриття її значення для розв'язання актуальних проблем сусп. наук. Укр.

рад. філософії (М. С. Шлепаков, Ф. Ф. Євєвич, М. Е. Овандер, Ф. Я. Москаленко та ін.) висвітлювали принципи, закони і категорії діалектичного та істор. матеріалізму. Посилення зв'язку досліджень у галузі діалектичного матеріалізму з конкретними науками відображено в інтенсивній розробці філософських питань природознавства (М. Е. Омеляновський, Г. Г. Вдовиченко, М. Б. Вільницький).

У дослідженнях з історії філос. думки на Україні осн. увагу було приділено вивченню спадщини революціонерів-демократів, ін. напрямів філос. думки на Україні 19 — поч. 20 ст. (І. Д. Назаренко, Д. Х. Острянин, М. І. Новиков). На основі узагальнення здійснених досліджень 1966 було видано «Нарис історії філософії на Україні», в якому вперше систематично висвітлено розвиток філос. думки на Україні з найдавніших часів до наших днів.

У 60-х рр. вчені-філософи Ін-ту філософії АН УРСР вперше в Рад. країні здійснили розробку проблем логіки наук, дослідження, проаналізували логіко-методологіч. основи сучас. науки (П. В. Копнін та ін). Були досліджені логіч. функції матеріалістичної діалектики, висвітлена ленінська концепція збігу діалектики, логіки і пізнання теорії (В. І. Шинкарук, В. Т. Павлов, М. О. Парнюк, М. Л. Злотіна, В. О. Босенко та ін.). Досліджувалися також проблеми співвідношення суб'єкта та об'єкта, типології форм мислення, форм пізнання і систематизації наук, знань. У тісному взаємозв'язку з дослідженням проблем логіки наук, пізнання розроблялися філос. питання природознавства. Було здійснено перехід від дослідження методологічних і логіко-гносеологічних проблем окремих галузей природознавства до дослідження проблем, що поєднують кілька галузей (фізика, біологія, кібернетика), а також до проблем, які виникли у зв'язку із синтезом знань різних природничих наук (П. С. Димшлейв, Н. П. Депенчук, Н. Т. Костюк, В. М. Свінцицький, П. П. Бобровський, О. І. Кедровський, М. Н. Морозов, Л. М. Курчикова та ін.).

В цей же час були виконані фундаментальні дослідження соціально-класової структури рад. суспільства, вивчені шляхи становлення всебічно розвинутої особи, написано ряд праць, присвячених інтернаціональному, атеїстичному (В. К. Танчер, А. О. Єришев, Б. А. Лобовик та ін.), естетич. вихованню (В. Г. Антоненко, М. В. Гончаренко та ін.). Велике значення для розвитку філософії на Україні мала постановка ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967). З 70-х рр. чільне місце в працях укр. філософів посідає дослідження діалектичного матеріалізму як наук. світогляду, революц. методу пізнання і перетворення світу, філос.-світоглядних проблем *науково-технічної революції* й формування нової людини, проблем методологічного значення матеріалістичної діалектики для сучасної науки і суспільно-історичної практики, теорії та історії науки (В. І. Шинкарук, М. В. Дученко, А. Т. Нелеп, Ю. Ф. Бухалов, Д. О. Жданов, Ю. В. Осічнюк, В. С. Лутай та ін.). В ряді праць здійснено фундаментальні дослідження категорії практики (В. П. Іванов, О. І. Яценко, М. О. Булатов), узагальнено вивчення логіки наук, дослідження (М. В. Попович, С. Б. Кримський, Є. Є. Ледніков, А. І. Уйомов). В галузі істор. матеріалізму і його застосування як методології аналізу сусп. явищ, у теорії наукового комунізму, конкретній *соціології* й

соціальної психології здійснено дальшу розробку категоріального апарату (В. І. Куценко, Г. Г. Ємельяненко, В. Л. Василенко, О. Я. Лисенко, М. М. Дячкова, В. А. Буслінський, В. В. Косолапов, Ю. І. Ширяев, А. І. Горак та ін.). Зроблено новий крок у дослідженні соціальної структури рад. суспільства, закономірностей його розвитку і шляхів удосконалення в процесі комуністичного буд-ва. Досліджено соціальні характеристики виробничого колективу і його професійної структури, питання престижності масових професій і проф. орієнтації молоді.

Значну увагу філософи республіки приділяють вивченню теор. питань нац. відносин, соціалістичного *інтернаціоналізму*, радянського *патріотизму*, *дружби народів*, а також критиці українського буржуазного націоналізму (В. Ю. Євдокименко, Ю. І. Римаренко та ін.).

Проводяться наук. дослідження різних аспектів комуністичного виховання (І. Ф. Надольний, Л. В. Сохань, Є. Г. Федоренко, В. І. Мазепа, В. Ф. Передерій, О. О. Якуба, О. С. Онищенко, Є. К. Дулуман, В. О. Зоц, В. Е. Доля, К. П. Шудра та ін.).

В умовах розвинутого соціалізму вчені суспільствознавці зосередили увагу на дальшому розвитку досліджень з корінних питань наук, комунізму, насамперед на аналізі теор. і практичних проблем вдосконалення соціалістичного суспільства. Набувають поширення комплексні дослідження питань науково-тех. революції, наук, управління соціально-класовими відносинами, соціалістичного способу життя, розвитку соціалістичних націй тощо. Плідні результати одержано у галузі історії філос. думки на Україні. Досліджено і широко висвітлено процес розвитку марксистських філос. ідей на Україні, розроблено проблеми методології історико-філос. дослідження (В. С. Горський, І. П. Головаха). Здійснено дослідження філос. поглядів революціонерів-демократів, ін. напрямів домарксистської філос. думки на Україні 19 ст. (О. П. Павелко, А. І. Пашук, О. П. Веремєєва, В. С. Дмитриченко та ін.). Здійснено науковий аналіз філософської спадщини професорів Київської академії (В. М. Нічик). Ведуться дослідження питань історії домарксистської зарубіжної філософії, зокрема класичної німецької філософії.

Водночас на Україні створено ряд праць, присвячених критиці різних напрямів сучас. бурж. філософії, соціології, ідеології *антикомунізму* (І. В. Бичко, Г. А. Заїченко, В. Г. Табачковський, М. М. Верніков та ін.). Наук.-дослідницьку роботу в галузі філософії й наук, комунізму на Україні здійснюють Ін-т філософії АН УРСР (з 1946), філос.-ф-т Київського ун-ту (з 1944), кафедри філософії та наук, комунізму ін. вузів республіки, Міжреспубліканський філіал Ін-ту наук, атеїзму Академії сусп. наук при ЦК КПРС, Ін-т суспільних наук АН УРСР у Львові тощо. Видається журнал «Філософська думка».

Філософи України працюють у тісному співробітництві з філософами РРФСР, Білорусії, Молдавії, Литви, Грузії та ін. братніх союзних республік, а також спеціалістами з країн соціалістичної співдружності (координація досліджень, консультації, спільні дослідження і видання праць з актуальних проблем філософії та наук, комунізму, конференції, реєзування тощо).

Розвиток філософії на Україні в рад. період відзначається розмаїтістю досліджуваних проблем і глибиною вивчення їх. Він відповідає потребам сучас. науки.

запитам практики комуністичного буд-ва, завданням ідеологічної боротьби.

Літ.: Нарис історії філософії на Україні. К., 1966; Розвиток філософії в Українській РСР. К., 1968; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Філософія на Україні періоду будівництва соціалізму. К., 1980; Идейные связи украинских и русских революционных демократов. К., 1981; Философская мысль в Киеве. К., 1982.

В. І. Шинкарук, В. М. Нічик.

Історія

Розвиток історіографії на тер. сучас. України бере початок від літописання Київської Русі. Найдавнішими пам'ятками історіографії є *літописи* — «*Повість временних літ*» (поч. 12 ст.), *Галицько-Волинський літопис* (13 ст.) та ін., а також фольклорні твори істор. жанру. На широкому істор. фоні побудовано виклад подій у «*Слові о полку Ігоревім*». На Україні в кін. 14 — на поч. 15 ст. створено *Іпатієвський літопис*. У 15 — 1-й пол. 17 ст. створено багато укр. літописів і *хронік* (частину з них було складено в монастирях) — *Короткий Київський літопис* (див. *Супрасльський літопис*), *Гусятинський літопис*, *Львівський літопис*, *Межигірський літопис*, *Острозький літописець* тощо. В них висвітлюється історія укр. земель, їхні зв'язки з Росією. Узагальнені істор. огляди «*Хроніка з літописів стародавніх*» (1672) Ф. Сафоновича та *Синопис* (1674) обстоювали концепцію спільного сх.-слов'ян. походження і подальшого розвитку істор. зв'язків укр., рос. і білорус. народів, обгрунтовували істор. зумовленість возз'єднання України з Росією.

Важливими істор. джерелами стали т. з. *козацькі літописи* — «*Літопис Самовидця*», істор. твори С. Величка, Г. Грабянка, *Лизогубівський літопис*, «*Хроніка Мотронинського монастиря*» та ін. (17 — серед. 18 ст.). Вони, зокрема, широко відображають визвольну боротьбу укр. народу 1648—54, дають позитивну оцінку возз'єднання України з Росією 1654. Козац. літописи використали автори перших спец. праць з історії України — укр. дворянські історики (вихованці *Київської академії*) П. І. Симонівський, В. Г. Рубан та ін. В кін. 18 (або на поч. 19 ст.) невідомим автором написано «*Історію Русів*» — одну з перших спроб систематизованого викладу історії України. В ній була наявна суперечливість в оцінках істор. подій, в основному ж цей твір відображав погляди тієї частини укр. дворянства, яка прагнула до політ. автономії України в складі Рос. д-ви. Представниками укр. дворянської історіографії були також Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич, А. О. Скальковський. Відомим істориком серед. 19 ст. був М. О. Максимович. Значну увагу висвітленню питань історії України приділяв і рос. бурж.-ліберальний історик М. І. Костомаров. Деякі консервативні, антинаук. положення його істор. концепцій взяла на озброєння укр. бурж.-націоналістична історіографія.

Протягом 19 ст. на Україні було створено ряд архівосховищ, найбільше серед них — *Київський центральний архів давніх актів* (1852). На його матеріалах *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* (1843—1921) опублікувала 35-томне зібрання істор. документів і літ. пам'яток Правобережної і Зх. України 14—18 ст. — «*Архив Юго-Западной России*». В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. дослідницьку й публікаторську роботу з історії проводили і губернські архівні комісії в Червігові, Полтаві, Катеринославі, а також *історичні товариства*: Нестора-

літописця та Укр. наукове — в Києві, Одеське т-во історії і старожитностей; істор.-філологічні т-ва — в Одесі, Харкові, Ніжині, Наукове товариство імені Шевченка у Львові.

Представники бурж. істор. науки 19 ст. на Україні О. М. Лазаревський, В. С. Іконников, О. Я. Єфименко, І. В. Луцицький та ін. зробили значний внесок у розробку фактичної сторони проблем вітчизн. і всесвітньої історії, але через свій класово обмежений ідеалістичний світогляд не могли об'єктивно відобразити істор. процес. Революц.-демократичні погляди на історію відображено в творах Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки. С. А. Подолинський, світогляд якого формувався під впливом революційних демократів, а пізніше — під впливом марксизму, вперше в укр. історіографії розглянув нову проблему — розвиток капіталізму і формування пролетаріату на Україні.

З позицій *українського буржуазного націоналізму* написані істор. праці В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського. Загострення класової боротьби між пролетаріатом і буржуазією, поширення марксизму зумовили занепад бурж. істор. думки. Ця криза бурж. історіографії на Україні найбільш виявилася на поч. 20 ст. в концепціях М. С. Грушевського та його «школи». В них висвітлювався істор. процес на основі антинаук. теорій «безкласовості» укр. народу та «єдиного потоку» в його сусп.-політ. і культур. розвитку. Фальсифікація історії минулого та відмова від наук. аналізу актуальних проблем сучасності підірвали значення бурж. історіографії як науки. Марксистський аналіз соціально-екоп. і культур. проблем всесвітньої та вітчизн. історії, включаючи історію України, здійснив В. І. Ленін, праці якого започаткували новий етап у розвитку істор. науки.

Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила шлях всебічному утвердженню марксистсько-ленінських методологічних положень у рад. істор. науці. Піднесенню наук. роботи з історії сприяла централізація архівної справи (див. *Архіви*). В 1921 відповідно до організованої Комісії по історії Жовтневої революції та РКП(б) (*Істпарт*) створено Всеукр. Істпарт [з 1922 — Істпарт ЦК КП(б)У], що видавав журн. «*Літопис революції*» (1922—33). В 1929 Істпарт ЦК КП(б)У реорганізовано в н.-д. Ін-т історії партії та Жовтн. революції на Україні при ЦК КП(б)У. В 1939 ін-т перейменовано на Укр. філіал Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б). При Укр. ін-ті марксизму-ленізму (створено 1922) існував істор. відділ з двома н.-д. кафедрами — історії України та історії Заходу. В 1931 на базі інституту було створено *Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів* (ВУАМЛІН). Дослідницькою роботою істор. н.-д. закладів створювалася нова галузь укр. історіографії — істор.-парт. наука.

Розвивалось істор. краєзнавство, активну участь у якому брали архіви, вузи, школи, музеї. В 1925 було створено краєзнавчий центр — Укр. к-т краєзнавства. Під його керівництвом працювали місц. краєзнавчі т-ва, виходили журн. «Краєзнавство», місц. істор.-краєзнавчі збірники. Розробка краєзнавчих проблем стала більш організованою і цілеспрямованою після прийняття ЦК ВКП(б) постанови «Про видання історії заводів» (1931). В 20 — на поч. 30-х рр. в основному сфор-

мувалася рад. марксистська істор. школа. Значним внеском в укр. історіографію були дослідження і мемуари діячів Комуністичної партії А. С. Бубнова, Д. З. Мануїльського, М. М. Попова, М. О. Скрипника та ін. Учені-історики розробляли проблеми історії України дожовтн. періоду і рад. часу, історії народів СРСР, давньої, середньовічної, нової і новітньої історії. Поряд з молодими фахівцями працювали відомі укр. історики дожовтневого періоду, які стали на шлях служіння новому суспільству — Д. І. Багалій, В. О. Барвінський, В. П. Бузескул, А. Ю. Крымський, О. І. Левицький, В. І. Щербина, Д. І. Яворницький та ін. Успішно проводилися дослідження історії України епохи феодалізму (О. І. Баранович, А. П. Ковалівський, А. І. Козаченко, В. О. Пархоменко, В. О. Романовський, М. М. Ткаченко та ін.), питань заг. історії. Сходознавці України вивчали історію, мови, л-ри та етнографію рад. і зарубіжних народів Сходу. При Наркомосвіті УРСР з 1926 діяла *Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства*. Її друкованим органом був журн. «*Східний світ*». У системі Академії наук УРСР становлення рад. істор. науки відбувалося в гострій ідеологічній боротьбі проти концепцій М. С. Грушевського і його «школи», а також проти вульгарно-соціологічних поглядів М. І. Яворського.

Визначну роль у марксистському вихованні кадрів та зміцненні творчих зв'язків істориків усіх рад. республік відіграли *інститути червоної професури* (в Москві засн. 1921, на Україні діяли 1932—37). В 1936 було створено Ін-т історії України в системі Академії наук УРСР. Протягом 1936—46 ін-т підготував і видав праці з багатотомних серій: «Нариси з історії України» (в. 1—4, 8, 11. К., 1937—44; автори — М. Н. Петровський, К. Г. Гуслястий, Ф. Є. Лось, Ф. О. Ястребов) та «Історію України в документах і матеріалах» (т. 1, 3. К., 1939—41), а також короткий курс історії України. Хоч деякі з цих видань і мали помилки в тлумаченні окремих подій і явищ, загалом вони знаменували дальший крок уперед на шляху створення справді наук. марксистського курсу історії України. Наук. дослідження з вітчизн. та заг. історії проводили також співробітники створеного у Львові істор. відділу Ін-ту історії України АН УРСР, істор. кафедр ун-тів республік. У 1944—50 при АН УРСР діяла Комісія історії Великої Вітчизн. війни. Вона збирала багато документальних матеріалів, на основі яких було опубліковано ряд праць і збірників. З відкриттям нових відділів з проблем заг. історії Ін-т історії України 1950 реорганізовано в Ін-т історії. У 1951 у Львові створено Ін-т сусп. наук. З 1963 у складі Ін-ту історії АН УРСР працює сектор історії техніки і природознавства. Він організував видання праць з історії вітчизн. машинобудування, електроенергетики, електроварування, тех. оснащення вуг. пром-сті тощо. «Історія вітчизняної математики» (т. 1—4, 1966—70) відзначена премією Міжнар. академії історії наук. В 1978 на базі деяких наук. підрозділів ін-тів історії та економіки АН УРСР створено Ін-т соціальних і екоп. проблем зарубіжних країн АН УРСР.

Окремою галуззю історичної науки є історико-парт. наука (історія КПРС та її складова частина — історія Компартії України). Розробку проблем історико-партійної науки спрямовує і координує

Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксистсько-ленінізму при ЦК КПРС (ця назва існує з 1956). Ним здійснено переклад укр. мовою Повного зібрання творів В. І. Леніна (див. *Видання творів В. І. Леніна*) та 2-го видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса (див. *Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса*), підготовлено видання праць видатних діячів Компартії України; спільно з викладачами кафедр історії КПРС вузів республіки — значну кількість колективних праць і збіранків документів з найважливіших проблем усіх періодів історії партії, насамперед з історії Компартії України. Серед них: «Нариси історії Комуністичної партії України» (1961, 1964, 1971, 1977); *вариси історії 25 обласних парт. організацій (1977—82)*; «Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» (1968, 1971, 1978, 1979); «Нариси історії професійних спілок Української РСР» (1983); «Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр.» (т. 1—3, 1967—70) і «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 1—3, 1967—69; Держ. премія УРСР, 1970), *хроніка найважливіших істор.-парт. і революц. подій «Велика Жовтнева соціалістична революція і перемога Радянської влади на Україні. Лютий 1917 р. — лютий 1918 р.»* (ч. 1—2, 1977, 1982), *збірники — «В. І. Ленін про Україну»* (т. 1—2, 1978) і «Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (т. 1—2, 1976—77), «Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945» (т. 1—3, 1980) та ін.

Науковці республіки, очолені Ін-том історії АН УРСР, підготували ряд колективних праць, монографій, досліджень з історії України, зокрема «Радянську енциклопедію історії України» (т. 1—4, 1969—72), «Ленін і Україна» (кн. 1—4, 1969—70), «Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР» (т. 1—2, 1973—74), «Історію робітників Донбасу» (т. 1—2, 1981), 26-томне видання «Історії міст і сіл Української РСР» (1967—74; Держ. премія СРСР, 1976; 14 томів видано і рос. мовою). Серед узагальнюючих праць — «Історія Української РСР» (т. 1—8, 1977—79; Держ. премія УРСР, 1980; доопрацьоване і доповнене її видання виходить рос. мовою в 10 томах).

Історики УРСР разом з вченими з ін. союзних рад. республік створили узагальнюючі праці, присвячені дружбі українського з рос., білорус. й ін. народами СРСР. З 1962 видається «Літопис комуністичного будівництва на Україні». Гол. архівне управління при Раді Міністрів УРСР разом з н.-д. установами республіки випустило в світ істор.-документальні збірники, присвячені історії УРСР та історії Компартії України; видаються багатотомні серії з історії роботи, класу та селянства УРСР. Історики УРСР

брали участь у створенні таких фундаментальних загальносоюзних багатотомних видань, як «Історія КПРС», «Історія СРСР». Істор. праці різноманітної проблематики опубліковано в «Наукових записках» істор. ф-тів унів-тів УРСР, щорічниках «Джерела та їх використання», «Історіографічні дослідження в Українській РСР», що видавалися в 50—70-х рр., а також у різних періодичних виданнях, міжвідомчих вузівських збірниках (видаються з 1965): «Питання історії народів СРСР», «Наукові праці з історії КПРС», «Питання нової та новітньої історії», «Проблеми слов'янознавства», щорічниках Ін-ту історії АН УРСР «Історичні дослідження» в двох серіях — «Вітчизняна історія» та «Історія зарубіжних країн». Видано кілька популярних праць з історії УРСР, підручники для вузів і шкіл.

В галузі істор.-парт. науки досліджуються роль В. І. Леніна в утворенні та зміцненні більшовицьких орг-цій на Україні, загальні й окремі проблеми док-ти. і рад. періодів історії партії (П. Л. Варгатюк, М. І. Кравчук, І. Ф. Курас, М. М. Липовченко, С. К. Мельник, В. Ф. Солдатенко, А. М. Черненко, П. М. Шморгун, О. Т. Юрченко, В. І. Юрчук), зокрема початковий етап історії більшовицьких орг-цій, діяльність більшовиків у період 1905—17 (М. Р. Дойн, П. С. Зашкільняк, М. Т. Сидорчук, В. Л. Харитонов та ін.), історія більшовицьких орг-цій періоду підготовки і проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції і встановлення влади Рад на Україні, утворення Компартії України (О. А. Бородин, О. О. Воскресенський, Б. І. Корольов, В. Ю. Мельниченко, Ю. В. Шиловцев, Н. М. Якулов та ін.). Висвітлено комплекс проблем ідеологічної, політ. та організаторської роботи Компартії України в період відбудови нар. г-ва, проведення індустріалізації країни, колективізації с. г., здійснення культур. революції, боротьби проти антипарт. ухвал (Ю. В. Бабко, П. П. Бачинський, І. І. Коломійченко, О. М. Крикуненко, Г. Я. Пономаренко, В. М. Самофалов та ін.), а також в період діяльності партії по відбудові нар. г-ва після Великої Вітчизн. війни 1941—45 і дальшому розвитку соціалістичного суспільства (Л. Ю. Беренштейн, М. М. Матвійчук, М. Д. Олійниченко, М. Ф. Хорошайлов та ін.). Створено ряд узагальнюючих праць, присвячених багатогранній роботі Компартії України на початку етапу розвинутого соціалізму (Л. Ф. Гайдуков, С. А. Каназенко, В. І. Полурез, В. О. Романцов, А. Г. Слосаренко, П. С. Федорчук, В. П. Шевчук та ін.), вивчення проблем ідеологічної роботи та комуністичного виховання молоді (В. В. Горак, Б. І. Стеця, В. П. Хижняк, І. М. Михайловський та ін.), підготовки кадрів робітників і спеціалістів у цей час (А. Г. Бондар, Г. І. Терещенко та ін.). Діяльність КПЗУ, соціалістичні перетворення

на зх.-укр. землях стали предметом істор.-парт. досліджень І. П. Богодіста, М. І. Панчука, Й. Д. Черниша, Ф. Ф. Чернявського.

Досліджуються діяльність Компартії України в умовах громадян. війни (Г. Л. Нікольников, К. І. Позняков, І. І. Шевченко) та Великої Вітчизняної війни Рад. Союзу (М. О. Бунько, М. З. Данилюк, П. І. Денисенко, В. О. Замлинський, В. М. Нем'ятий), проблеми партійного будівництва, ленінського вчення про партію (В. П. Горшков, Г. М. Мультик, В. М. Орлов, В. Г. Позняк, В. Ф. Шевченко), роль Комуністичної партії в зміцненні Союзу РСР, дружби народів (М. І. Куліченко, В. Ю. Маланчук, А. Т. Чеканюк, В. А. Чирко), питання істор.-парт. історіографії (Я. С. Калакура), джерелознавства і методології (М. Я. Варшавчик, критики буржуазної фальсифікації історії партії (Л. О. Нагорна). Певну допомогу в дослідженні історії Компартії України на різних її етапах подали своїми працями рос. рад. історики С. Н. Волк, М. С. Волін, П. Я. Голуб, О. Ф. Костін, М. М. Маслов, Б. М. Пономарьов, Л. М. Спірін, О. М. Ярославський та ін.

Велику увагу укр. рад. історики приділяють історії рад. суспільства: проблемам Великої Жовтн. соціалістич. революції (В. Я. Боршевський, М. Г. Гончаренко, А. П. Гриценко, С. М. Королівський, М. Ю. Раковський, М. А. Рубач), громадян. війни 1918—20 (Ю. М. Гамрецький, П. І. Гарчев, П. П. Гудзенко, Ю. Ю. Кондуров, О. О. Кучер, І. К. Рибалка, А. Д. Скаба, М. І. Супруненко, Г. М. Шевчук), Великої Вітчизн. війни 1941—45 (К. К. Дубина, В. І. Клоков, М. В. Коваль, М. І. Семиряга, П. Т. Трощак), питанням історії соціалістич. будівництва в 20—30-х рр. (П. І. Вакуменко, С. В. Куличий, З. Г. Лихолобова, І. І. Слинко, О. В. Слущкий, П. К. Стоян, К. К. Шиян). Значну кількість досліджень присвячено історії розвинутого соціалістичного суспільства (Ф. Я. Горозський, В. П. Ковалевський, Ю. О. Курносів, А. В. Лихолат, В. Ф. Панібудельська та ін.); історії боротьби за встановлення Рад. влади і соціалістичних перетворень на зх.-укр. землях (В. Л. Варешкий, І. К. Васюта, М. К. Івасюта, М. М. Кравець, Б. І. Співак, В. П. Столяренко); проблемам історіографії (В. І. Астахов, Л. А. Коваленко, В. Н. Котов, М. І. Марченко, В. Г. Сарбей, І. Л. Шерман). Вивчаються проблеми методології істор. науки (В. В. Косолапов), ряд праць (М. М. Варварцев, Ю. І. Римаренко, Р. Г. Симоненко, І. С. Хміль, В. П. Чередищенко) присвячено викриттю фальсифікації історії зарубіжними бурж. і бурж.-націоналістичною історіографією. Відомі дослідження історії України епохи феодалізму, становлення і розвитку його (І. Д. Бойко, А. О. Введенський, В. О. Голобуцький, І. О. Гуржій, В. А. Дядиченко, Я. Д. Ісаєвич, О. К. Касименко, М. Ф. Котляр, І. П. Крив'якевич, П. В. Михайлина, М. Н. Петровський, К. І. Степук, Ф. П. Шевченко), періоду розкладу феод. ладу (Г. Ю. Геройовський, М. М. Лисенко, Г. І. Марахов, В. О. Маркіна, Г. Я. Сергієнко, І. Г. Шульга). Проблеми історії України періоду капіталізму досліджували О. А. Парасуєво, Д. П. Пойда, імперіалізму — І. І. Компанієць, В. М. Курило, П. А. Лавров, М. Н. Лещенко, Ф. Є. Лось, Л. Г. Мельник, О. Г. Михайлюк, З. В. Першина, Ю. Ю. Сляка.

Видано ряд праць з історії (переважно нової й новітньої) країн соціалістичної співдружності (Р. М. Бродський, А. Ф. Вовчих, І. В. Ганевич, В. А. Жебокри-

кий, П. М. Каленченко, А. Ф. Кізченко, І. М. Кулинич, І. Д. Кундіюба, С. М. Пархомчук, І. А. Петерс, С. І. Сидельников, В. П. Чугайов), зокрема в галузі взаємовідносин України з ними (І. М. Гранчак, М. Ф. Лебівич, І. М. Мельникова, П. С. Сохань), з історії капіталістичних країн та країн, що розвиваються (В. С. Бруз, В. І. Волковинський, В. Н. Гулевич, К. О. Дзеджула, О. А. Макаренко, В. Я. Тарасенко, І. Ф. Черников, А. М. Шлепаков), міжнародних відносин (С. Й. Алпатов, А. К. Мартиненко, Д. М. Сташевський, Г. М. Цветков).

Певних успіхів досягнуто в галузі допоміжних історичних дисциплін [див. далі підрозділ Допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни]. Вагомий внесок у наукову розробку важливих проблем історії України зробили своїми працями рос. вчені М. М. Покровський, Б. Д. Греков, Г. М. Панкратова, В. І. Пічета, М. М. Дружинін, І. І. Міш, М. В. Нечкіна, Б. О. Рибаків, Л. В. Черепнін, М. М. Тихомиров, О. І. Дружинін, В. Т. Пашуто, Л. М. Іванов, В. В. Мавродін, С. Ф. Найда, Ю. І. Кірюнов.

Розробку проблем істор. науки здійснюють Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Історичний інститут АН УРСР, Суспільних наук інститут АН УРСР, Соціальних і економічних проблем зарубіжних країн інститут АН УРСР, кафедри Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, ун-тів та пед. ін-тів тощо. Видаються «Український історичний журнал» та «Архіви України».

Лит.: В. И. Ленин и историческая наука. М., 1968; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1—4. М., 1955—66; Развитие советской исторической науки. 1970—1974. М., 1975; Советская историческая наука в 1975—1979 гг. М., 1980; Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС. М., 1982; Развитие историч. науки на Украине за роки Радянської влади. К., 1973; Історіографічні дослідження в Українській РСР, в. 1—6. К., 1968—73; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., 1969; Гуржій І. О., Сарбей В. Г. В. І. Ленін про найважливіші питання історії України. К., 1960; Котов В. Н. В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки. К., 1969; Сарбей В. Г. В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. К., 1972; Історія Академії наук Української РСР, кн. 1—2. К., 1967; Марченко М. І. Українська історіографія. (З давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967; Дядиченко В. А., Лось Ф. 6., Сарбей В. Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. К., 1970; Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). К., 1973; Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917—1973. К., 1975; Рудич Ф. М. Деякі актуальні питання розвитку історичної науки в республіці. «Український історичний журнал», 1975, № 2; Калакура Я. С. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму. Історіографічний нарис. К., 1976; Юрчук В. І. Інститути історії партії ЦК Компартії України — 60 років. «Український історичний журнал», 1981, № 2; Історики УРСР до XXVI з'їзду КПРС. «Український історичний журнал», 1981, № 1; Кондуфор Ю. Ю., Санцевич А. В. XXVI з'їзд КПРС і завдання істориків республіки. «Вісник АН УРСР», 1981, № 8; Мельниченко В. Ю. Деякі питання стану та розвитку історичної науки в Українській РСР у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС. «Український історичний журнал», 1981, № 5; Історія історичної науки в СССР. Докладський період. Библиография. М., 1965; Історія історичної науки в СССР. Советский период, октябрь 1917—1967 гг. Библиография. М., 1980.

П. Л. Варгачук (історія КПРС),
Ю. Ю. Кондуфор, В. Г. Сарбей,

Допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни. Це сукупність різних галузей історичного знання, предметом вивчення яких є істор. джерела і які об'єднуються *джерелознавством*. Останнє, як і ін. допоміжні істор. дисципліни, базується на марксистсько-ленінській теорії в аналізі і критиці різноманітних істор. джерел. Становлення допоміжних істор. дисциплін починалося з практичних, емпіричних підходів до вивчення джерел, дальший їхній розвиток визначався виявленням внутр. закономірностей розвитку явищ, поясненням на науково-теор. основах виникнення джерел залежно від зміни заг. істор. умов.

Налічується бл. 20 допоміжних істор. дисциплін, які можна поділити на дві групи. До першої з них належать ті, що вивчають сукупність джерел різних видів під певним кутом зору, за допомогою специфічних засобів даної дисципліни. Так, *археологія* розробляє теорію публікації джерел, вивчає актові матеріали, статистичні дані, газетні матеріали, межури, печатки і символи на документах тощо. *Палеографія* вивчає зовн. ознаки джерел різних видів і форм, матеріал для письма, формуляри рукописів, графеми букв, в'язь, орнамент, мініатюри, мовні особливості документів. *Хронологія* досліджує писемні й речові пам'ятки історії з метою встановлення систем літочислення, календарних стилів у їхньому істор. розвитку, зв'язків характеру літочислення з особливостями виробництва, явищами природи, переведення дат істор. подій і істор. джерел на сучас. систему літочислення. Предметом вивчення *метрології історичної* є різні одиниці виміру (міри довжини, міри поверхні, міри ваги) в їхньому істор. розвитку. До другої групи допоміжних істор. дисциплін належать ті, що всебічно вивчають лише певні види джерел з точки зору гол. особливостей їхнього змісту і форми. Так, *геральдика* вивчає герби, символи й емблеми, *сфрагістика* — печатки як знаки засвідчення оригінальності документів, *епіграфіка* — написи на твердих предметах (переважно на мармурі, вапняку, піщанику та ін. гірських породах, на метали, дереві; див. також *Графіті*), *нумізматику* вивчає історію карбування, зовн. вигляд, вагу, техніку виробництва монет, монетний метал і грошовий рахунок. Близько до нумізматики приймає нова допоміжна істор. дисципліна — *боністика*, що вивчає паперові грошові знаки, що вийшли з обігу. До спеціальних істор.-філологічних дисциплін належать *палеологія* і *текстологія*.

Розробку питань допоміжних історичних дисциплін на Україні почали гол. чин. у серед. 19 ст. крім вчених з позицій дворянської і буржуазної історіографії. Праці з сфрагістики опублікували Г. О. Милорадович, К. В. Болсунівський, з палеографії — І. М. Каманін, з археології та архівознавства — М. Д. Іванишев, М. Й. Судієнко, Ф. Г. Лебедінцев, І. П. Новицький, С. Т. Голубев, О. І. Левіцький, з генеалогії — М. О. Максимович, О. М. Лазаревський, В. Л. Модзалевський.

Після перемоги елікої Жовтн. соціалістич. революції разом із заг. перебудовою істор. науки почали планомірно розроблятися допоміжні істор. дисципліни. Дослідження в цій галузі на Україні провадили Д. І. Багалій (зокрема, з історичної географії), В. О. Барвінський (з археології, сфрагістики, архів-

ної справи), В. О. Романовський (з історії архівної справи на Україні) та ін., проблеми з допоміжних дисциплін висвітлювалися в журналах «Архіви справи» (1926—31), «Бюлетень Центрального архівного управління УРСР» (1927—32), «Радянський архів» (1931—32), «Архів Радянської України» (1932—33). Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 опубліковано ряд праць з дипломатики (А. О. Введенський), укр. палеографії (І. П. Крип'якевич, С. І. Маслов), археології (М. М. Пешак, В. М. Русанівський), метрології та нумізматики (Я. Д. Ісаєвич, І. П. Крип'якевич, П. Й. Карішковський, М. Ф. Котляр та ін.), епіграфії (С. О. Висоцький), з заг. істор. джерелознавства (А. В. Санцевич, В. І. Стрельський). Допоміжні істор. дисципліни розробляють на Україні в Ін-ті історії АН УРСР, Ін-ті археології АН УРСР, Гол. архівному управлінні при Раді Міністрів УРСР, на кафедрі архівознавства і допоміжних істор. дисциплін Київ. ун-ту та в істор. музеях. Дослідження з цих галузей знань публікуються в щорічнику «Допоміжні історичні дисципліни» (1964 вийшов 1-й випуск), в «Українському історичному журналі», «Архівах України», «Віснику Київського університету. Історичні науки» та в ін. виданнях.

Лит.: Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. К., 1958; Крип'якевич І. П. Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 5; Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; Введенський А. А. Лекції по документальному історично-ознавству історії СССР (Дипломатика). К., 1963; Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945—1970). К., 1972; Варшавчик М. А. Історично-ознавство історії КПСС. М., 1973; Висоцький С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI—XVII вв.). К., 1976; Стрельський В. И. Теория и методика исторично-ознавства історії СССР. К., 1976; Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР. 1917—1941. К., 1981.

В. І. Стрельський.

Економічні науки

Суспільно-економічна думка на Україні веде свій початок від часів Київ. Русі. Окремі елементи екон. знань містяться в «Руській правді», літ. пам'ятках, у свідченнях іноземців, які відвідували Київ. Русь. Держ. право Київської Русі фіксувало норми екон. відносин у феод. суспільстві. В епоху формування рос., укр. і білорус. народностей соціально-екон. думка кожної з них відображала специфіку конкретних істор. умов розвитку. Так, у 14—16 ст. Литовські статuti Великого князівства Литовського, до якого частково входили і укр. землі, утверджували диктатуру магнатів, юридично закріплювали перехід до панщинного поміщицького г-ва. Інтереси міськ. жителів виражало т. з. *магдебурзьке право*. Велике значення для розвитку сусп. думки на Україні мало її возз'єднання з Росією (1654).

Осн. пам'ятками сусп.-екон. думки на Україні 2-ї пол. 17 ст. є договірні «статuti» гетьманів з рос. урядом, в яких закріплювалися привілеї укр. старшини, вищого духовництва, козацького стану, а також жалувані грамоти царів укр. містам: Києву, Ніжину, Чернігову та ін., що підтверджували їхні права.

Розвитку екон. знань на Україні сприяла діяльність *Київської академії*. З'являються перші статистико-геогр. описи окремих регіонів (праці Ф. О. Туманського, Д. Р. Пашенка, О. Ф. Шафонського, І. О. Переверзева та ін.), вдосконалюються програми регіональних подвірних переписів населення на Лівобережній і Слобідській Україні. Важливе значення для розвитку соціально-екон. знань на Україні 18 ст. мала концепція «спорідненої праці», яку розробив Г. С. Сковорода. Суть її полягала в твердженні, що діяльність людини в суспільстві має бути реалізацією притаманних їй здібностей. З цієї позиції критикувалися соціальна нерівність, гонитва за багатством, чинами, засуджувався спосіб життя бюрократії, церковників. Як самостійна сфера знань екон. думка на Україні почала формуватися в 1-й пол. 19 ст. в умовах кризи феод.-кріпосницької системи і визрівання капіталістичного укладу. Спочатку вона була представлена переважно дворянсько-ліберальним напрямом (В. Н. Каразін, Г. П. Галаган та ін.). В. Н. Каразін, зокрема, став засновником демографії на Україні, виступив з першою в Росії працею, присвяченою відтворенню населення різних станових груп (1820). У 30—40-х рр. виник бурж.-ліберальний напрям (Т. Ф. Степанов, О. П. Рославський-Петровський, Д. П. Журавський, М. Х. Бунге та ін.). Т. Ф. Степанов був автором першого університетського курсу політ. економії (рос. мовою), в якому пропагував ідеї бурж. класичної політ. економії, виступав проти малутизання. Великих успіхів досягла на Україні статистика. Праці Д. П. Журавського, О. П. Рославського-Петровського, І. І. Срезневського, А. О. Скальковського з теоретичної і прикладної статистики здобули в дореформений період всеросійське визнання. В цілому виступаючи з критикою кріпосництва, соціально-екон. відсталості країни, бурж. ліберали, однак, засіб усунення нагромаджених суперечностей вбачали лише в політиці реформ. В серед. 40-х рр. 19 ст. на Україні виникає революц.-демократичний напрям екон. думки. Він пов'язаний з діяльністю представників революц. крила Кирило-Мефодіївського т-ва — Т. Г. Шевченка і М. І. Гулака. Для 2-ї пол. 19 ст. характерні даліше розмежування класових позицій в екон. науці на Україні, виникнення нових ідейних напрямів. Формування їх пов'язане перш за все з широким проникненням у Росію, в т. ч. і на Україну, ідей марксизму (1872 видано «Капітал» К. Маркса рос. мовою). Прихильники вульгарної бурж. політ. економії М. Х. Бунге і Д. І. Піхно створюють т. з. київську школу в політ. економії (до неї належав також О. Д. Білімович та ін.). Діяльність представників цієї школи в основному зводилася до прогибавлення їх ідей ідеям марксизму. Народники 70—80-х рр. намагалися пристосувати окремі положення марксистської екон. теорії до обгрунтування своєї екон. програми. Це було характерно як для їх ліберального крила (П. П. Червинський, М. В. Левитський та ін.), так і для революціонерів-народників (І. Ф. Фесенко, Г. Г. Романенко та ін.). Популяризатором марксизму став М. І. Зібер, який уперше у вітчизн. літературі дав систематичний виклад ідей «Капіталу» К. Маркса, піддав критиці погляди представників вульгарної політ. економії у Росії. М. І. Зібер поділяв думку К. Маркса про те, що капіталізм готує об'єктивні передумови для майбутнього соціалістичного суспільства. Окремі положення марксистської екон. теорії ви-

дображено у працях революц. демократів С. А. Подолинського і Я. Франка, М. І. Павлика, О. С. Герлицького та ін. В цих працях аналізувався розвиток продуктивних сил і економічних відносин на Україні в епоху капіталізму. Проголошувалася необхідність знищення експлуатації людини людиною, широко висвітлювалися проблеми народонаселення, в т. ч. проблеми аграрного перенаселення. На початку 80-х рр. марксизм став ідейною течією суспільно-економічної думки в Росії, зокрема, на Україні. В період імперіалізму посилюється апологетична роль вульгарної бурж. політ. економії. На протидію марксистській трудовій теорії вартості бурж. політекономі на Україні в кінці 19 — на поч. 20 ст. широко пропагували теорію граничної корисності. Разом з тим вони намагалися узагальнити нові явища екон. життя, пов'язані з виникненням в Росії і на Україні капіталістичних монополій (Д. І. Піхно, М. І. Туган-Барановський, В. Я. Железнов та ін.). Своєрідним сусп. явищем в Росії в 90-х рр. 19 ст. був «легальний марксизм». Представники цієї течії — ліберально-буржуазна професура, намагалися пристосувати окремі положення екон. теорії марксизму для критики народників і обгрунтування шляхів розвитку капіталізму в Росії. Їхній позиції було властиве апологетичне ставлення до капіталізму, намагання перевернути вчення марксизму. На Україні поширилися погляди бурж.-ліберального економіста і «легального марксиста» М. І. Туган-Барановського, а також С. М. Булгакова і Б. О. Кістяківського. З серед. 90-х рр. почався ленінський етап у розвитку суспільно-економічної думки в Росії. Ленінські ідеї на Україні широко пропагували більшовики В. В. Воробський, Г. І. Петровський, Е. Й. Квірінг, О. Г. Шліхтер, М. О. Скрипник та ін. В своїх працях вони аналізували економічні передумови буржуазно-демократичної революції, обгрунтовували агр. програму більшовиків, давали характеристику імперіалізму. В кінці 19 — на поч. 20 ст. поглиблюється диференціація напрямів екон. науки. Якщо до цього часу здебільшого розвивалися політ. економія, статистика, демографія, то в період імперіалізму, в зв'язку з далішим зростанням продуктивних сил, закладаються основи ряду галузевих економік, перш за все економіки промсті, економіки с. г. та ін. Формуються елементи заг. теорії організації, застосування матем. методів. У дореволюц. час на Україні дослідження в нових галузях екон. науки проводили В. А. Косинський, П. І. Фомін, Є. Є. Слуцький, М. М. Цитович, Л. М. Яснопольський та ін. Однак буржуазна методологія, на якій базувалися дослідження цих вчених (теорія факторів та інші), не давала їм можливості правильно враховувати об'єктивний характер економічних закономірностей. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції ознаменувала початок якісно нового етапу в розвитку екон. знань в Рад. країні. Процес становлення й розвитку екон. науки в УРСР органічно пов'язаний з розвитком всієї рад. екон. науки. Водночас для неї характерні певні традиції й школи, специфіка вибору напрямів дослідження і розв'язання проблем, які виникали перед республікою на різних етапах соціалістичного будівництва. Рад. екон. наука на Україні формувалася в умовах гострої боротьби проти бурж. і дрібнобурж. ідеології, рецидивів укр. бурж. націоналізму в екон. теорії. В кінці 20 — на поч. 30-х рр. завер-

шився перехід екон. науки на Україні на основи марксистсько-ленінської методології. Комуністична партія проводила цілеспрямовану політику в галузі створення системи економічних н.-д. установ, виховання нових кадрів учених-економістів, залучення тих учених і спеціалістів з дореволюц. інтелігенції, які лояльно ставилися до Рад. влади. Партія вважала екон. дослідження необхідною умовою ефективного соціалістичного господарювання. Після XIV з'їзду ВКП(б), який визначив курс на соціалістичну індустріалізацію країни, значно розширилися й поглибилися дослідження проблеми індустріалізації. Істотні зрушення в розробці проблем соціалістичних агр. відносин, визначення шляхів реалізації ленінського кооперативного плану відбулися в роки здійснення суцільної колективізації відповідно до рішень XV з'їзду партії. Важливий внесок у формування рад. екон. науки на Україні зробили парт. і держ. діячі УРСР Е. Й. Квірінг, Г. Ф. Гринько, С. В. Косіор, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер, Ю. М. Коцюбинський та ін. З організації Академії наук УРСР (1919) в ній створено Соціально-екон. відділ, до складу якого входили н.-д. установи екон. профілю: Демографічний ін-т, кафедри політ. економії, фінансів, історії народного господарства. Були організовані також комісії по вивченню продуктивних сил республіки, з соціальних і фінанс. проблем. Н.-д. роботу в галузі економіки проводили Держплан УРСР і ЦСУ УРСР, ряд відомчих н.-д. установ. Теор. дослідження були зосереджені переважно в екон. відділі Українського ін-ту марксизму-ленізму (УІМЛ). На поч. 30-х рр. екон. відділ УІМЛ було перетворено на дві установи у складі Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських ін-тів (ВУАМЛІН) — Ін-т економіки і Аграрний ін-т. В 1934 створено Рад. по вивченню продуктивних сил, 1936 після ліквідації ВУАМЛІНУ — Ін-т економіки АН УРСР. У 30-х рр. посилюється поточне й перспективне планування наук. діяльності екон. установ. Діяльність учених-економістів у системі АН УРСР спрямовувалася на розв'язання завдань управління і планування народного господарства. В післявоєнні роки поряд з розвитком прикладних екон. досліджень підвищується увага до вирішення фундаментальних теор. проблем як необхідної умови підвищення практичної функції екон. науки. Досягнуто вагомих успіхів у розробці галузевих економік і спеціальних екон. дисциплін. Важливого значення набула розробка міжгалузевих і комплексних екон. проблем підвищення наук. рівня нар.-госп. планування й управління екон. процесами. Значних результатів в галузі екон. досліджень досягнуто на сучас. етапі. Визначено шляхи вдосконалення системи виробничих відносин, розвитку і зближення кооп.-кооп. і державної (загальнонар.) власності, розроблено наук. принципи формування міжгосп. і агропром. підприємств і об'єднань, принципово нові підходи до визначення ефективності с.-г. виробн. на основі критерію сукупного агр. потенціалу. Досліджено ряд проблем оптимізації поєднання цінового механізму з фінанс.-кредитним регулюванням у процесі інтенсифікації виробн., виявлено осн. тенденції екон. розвитку і підвищення ефективності сусп. виробництва у 80-і рр. Економісти республіки зробили суттєвий внесок у розробку системи заходів щодо вдосконалення управління пром. виробництвом і стимулювання науково-тех. прогресу,

опісля демографічну ситуацію в УРСР і тенденції зміни балансу трудових ресурсів, визначили і обґрунтували шляхи підвищення ефективності використання їх у галузевому і регіональному аспектах, розробили принципи побудови автоматизованих систем управління. Розв'язав ряд важливих теоретичних проблем із соціально-економічного планування, управління наук.-тех. прогресом, вдосконалення правового регулювання госп. діяльності, соціально-екоп. аспектів раціонального соціалістичного природокористування.

В сучас. рад. екоп. науці зростає значення міжгалузевих досліджень з осн. напрямів розвитку продуктивних сил. Тому провідною формою організації наук. досліджень стають комплексні союзні і респ. програми, в яких важливе місце посідають питання перспективної екоп. оцінки нар.-госп. ситуації, пошук шляхів її вдосконалення. В УРСР створено необхідний кадровий потенціал для розв'язання найбільш складних завдань екоп. аналізу й синтезу, що дало змогу розпочати у 80-х рр. створення серій фундаментальних багатотомних праць з осн. напрямів екоп. наук.

Виконуючи завдання по розробці фундаментальних екоп. проблем розвитку соціалізму, виступити XXVI з'їздом партії і наступними пленумами ЦК КПРС, екоп. наука спрямовує зусилля на глибоке вивчення екоп. процесів, розробку наук. осн. екоп. стратегії КПРС і Рад. д-ви. Вчені-економісти країни, в т. ч. УРСР, відповідно до постанови ЦК КПРС «Про підвищення ролі Інституту економіки АН СРСР в розробці вузлових питань економічної теорії розвитку соціалізму» (1984) проводять значну роботу щодо подолання ценного відставання в розгортанні досліджень вирішальних напрямів ефективного розвитку економіки. Першочерговим завданням екоп. науки партія визначає поглиблене опрацювання актуальних питань політ. економії соціалізму — системний аналіз якісних змін у продуктивних силах і шляхів удосконалення соціалістичних виробничих відносин у тісному зв'язку з реальними соціальними процесами. Ключовим питанням теор. дослідження шляхів інтенсифікації виробн. є вивчення умов кардинального підвищення продуктивності праці, прискорення впровадження в нар. г-во нової техніки і технології, визначення шляхів і форм розвитку творчої активності мас. Важливою справою вчених-економістів є розробка теор. осн. комплексного вдосконалення управління і планування, активне сприяння впровадженню нових орг. структур управління, забезпеченню збалансованого розвитку галузей і екоп. районів, зміцненню госпрозрахункових відносин. В розвитку екоп. думки визначилися провідні напрями: політ. екоп., спеціальні дисципліни та галузеві економіки, історія нар. гос-ва та екоп. думки.

Політична економія. В перехідний період від капіталізму до соціалізму екоп. думка розвивалася переважно в напрямі теор. обґрунтування завдань економічної політики соціалістичної д-ви щодо побудови соціалізму. Разом з тим було досягнуто певних успіхів у розробці методологічних питань проблем політ. економії. Так, уже в 2-й пол. 20-х рр. у публікаціях рад. учених формувалися положення про об'єктивний характер екоп. законів за різних способів виробництва, обґрунтовувалася необхідність створення політичної економії соціалізму. Досліджувалися релативні відносини перехідного періоду (С. І. Солдєв та ін.). В післявоєнний

період О. М. Румянцев вивчав екоп. закони і категорії соціалізму, що сприяло утвердженню розуміння суті осн. економічного закону соціалізму (1950).

На етапі розвинутого соціалізму провідним напрямом у політ.-екоп. дослідженнях стає системний аналіз соціалістичних виробничих відносин. На сучас. етапі досліджуються тенденції розвитку продуктивних сил в умовах наук.-тех. ре-

волюції, система виробничих відносин, закономірності її розвитку, методи і напрями вдосконалення, аналізуються шляхи найбільш повного врахування вимог екоп. законів у *господарському механізмі*, питання підвищення ролі практичної функції політ. економії, проблеми соціалістичного відтворення, економічних закономірностей переростання соціалістичного суспільства в комуністичне, політ.-екоп. аспекти агр. теорії тощо (І. І. Лукинов, П. І. Багрий, Ю. М. Пахомов, А. А. Чухнов, В. К. Врублевський, А. К. Покриятан, Н. І. Клімко, Л. І. Кухаренко, О. С. Коройд, О. А. Рубан, О. К. Агафонов, В. Є. Козак, В. К. Логвиненко, І. С. Ступницький, М. С. Черненко, І. С. Ястремський та ін.). Створено ряд праць, в яких дає аргументовану критику антимарксистських концепцій екоп. розвитку (В. М. Мазур, Р. Х. Васильєва та ін.). Спеціальні дисципліни та галузеві економіки. Наприкінці 20—поч. 30-х рр. закладено основи ряду спец. дисциплін і галузевих економік соціалістич. г-ва. Серед них, зокрема, розвинулися методологія планування нар. г-ва, економіка пром-сті та економіка с. г., екоп. географія, які розглядалися певний час як практичні додатки до теор. положень політ. економії. В методологічному плані це призводило до заперечення відносної самостійності спец. дисциплін і галузевих економік, що надавало дослідженням описового характеру. До того ж ступінь зрілості соціалістичних виробничих відносин у цей період (формування їх як цілісної системи завершилося пізніше) не давав можливості розкрити дію екоп. законів і закономірностей соціалізму. Для етапу розвинутого соціалізму характерне небачене раніше розширення масштабів сусп. виробн., підвищення його якісного рівня, що спричинилося до значного ускладнення госп. зв'язків, поглиблення процесів диференціації та інтеграції. Це зумовлює дальше ускладнення структури екоп. наук як цілого, формування нових міжгалузевих спеціалізованих дисциплін і галузевих економік, які відображають якісно нові, вищого ступеня складності умови господарювання. Сформувалася нова галузь науки — екоп. кібернетика, досліджуються проблеми управління *науково-технічним прогресом*, намітилося розмежування між екоп. географією і регіональною економікою, розвиваються

економіки невиробничої сфери, навколишнього середовища та ін. Водночас зросла системність досліджень у традиційних галузях екоп. науки. Перед вченими-економістами республіки ставилися завдання органічно поєднати системне вивчення екоп. процесів, що відбуваються на нар.-госп. рівні та в низових госп. ланках. Такий підхід дає можливість забезпечити необхідну фундаментальність досліджень, розвивати далі екоп. думку, посилювати її практичну функцію в підвищенні ефективності сусп. виробництва.

У 20—30-х рр. було зроблено значний внесок у формування методології планування нар. г-ва союзнної республіки (В. Я. Введенський, Г. Ф. Гринько, В. Я. Чубар та ін.). На сучасному етапі розгортаються дослідження з широкого кола проблем управління нар. г-вом (М. Г. Чумаченко, П. І. Верба, В. І. Голяков, О. С. Ємельянов, В. К. Мамутов, А. П. Савченко та ін.). Розробляються теор. проблеми економіко-матем. методів планування й управління, економіко-матем. моделювання систем і процесів (В. М. Глушков, В. С. Михалевич, О. О. Бакаєв та ін.). Велика увага приділяється вивченню екоп. аспектів розвитку наук.-тех. прогресу в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, в т. ч. проблемам оптимального вибору напрямів, динаміки зростання, екоп. стимулювання і соціально-екоп. розвитку (С. М. Ямпольський, С. Г. Галуза, В. П. Александрова, А. М. Золотарьов, В. Ф. Андриєнко та ін.). В галузі економіки промисловості відомі праці Л. М. Яснопольського, С. М. Бухала, М. М. Середенка, О. О. Храмова та ін. Питання економіки й організації соціалістичної промисловості, в т. ч. відтворення й використання осн. фондів, фактори рентабельності, шляхи й методи вдосконалення госпрозрахункових відносин досліджені в працях К. І. Татомира, М. І. Іванова, М. С. Герасимчука, М. М. Лича, С. Ф. Покропівного, В. С. Яцкова та ін.

Економісти, які працюють у галузі управління наук.-тех. прогресом та економіки пром-сті, беруть участь у розробці і здійсненні цільових комплексних програм по тех. переозброєнню базових галузей економіки, розвитку енергетики («Енергокомплекс»), зниженню матеріаломісткості та ін., а також проводять дослідження щодо виявлення резервів підвищення ефективності і якості промислового виробництва.

Значним внеском у розвиток агроекоп. науки є праці П. М. Першина, Л. М. Клецького, І. Н. Романенка та ін. На сучас. етапі в республіці розробляються питання агр. політики і системи агр. відновлення, інтенсифікації с. г. на базі наук.-тех. прогресу і вдосконалення форм господарювання, проблеми рентабельності виробництва та ефективності капітальних вкладень, теор. основи ціноутворення на с.-г. продукцію, розвитку релативних відносин і економіки соціалістичного землекористування, внутрігалузевого моделювання і оптимізації с.-г. виробництва, соціально-екоп. аспекти соціалістичного способу життя на селі, комплексні проблеми, пов'язані з розробкою і реалізацією *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року (І. І. Лукинов, О. М. Оніщенко, О. О. Сторожук, О. А. Бугуцький, П. Ф. Веденічев, О. М. Голованов, І. Й. Дорош, М. І. Нижній, Л. О. Шепотко та ін.). Вчені-аграрники беруть активну участь у розробці стратегічних напрямів розвитку агропромисло-

вого комплексу на 80-і рр. і більш віддалену перспективу.

Теор. і прикладні проблеми територіальної організації продуктивних сил республіки висвітлюються в працях М. М. Паламарчука, Ф. Д. Заставного, В. Н. Кальченка, Л. М. Корещюка, О. І. Кочерги та ін. Важливе значення має розробка АН УРСР спільно з м-вами і відомствами під керівництвом Ради по вивченню продуктивних сил УРСР комплексної програми наук.-тех. прогресу в республіці на 20-річний період, а також генеральної схеми розвитку продуктивних сил на довгострокову перспективу. Ці матеріали покладено в основу перспективних планів екон. і соціального розвитку республіки в *динамічній народногосподарській комплексі СРСР*. Проводяться економіко-екологічні дослідження мор. басейнів, ґрунтового і рослинного покриття (О. Ф. Балацький, Л. А. Балашов та ін.).

За роки Рад. влади сформувалися і успішно розвиваються галузеві економіки транспорту, торгівлі, буд-ва, економіка праці, наука про фінанси і кредит. Проблеми соціально-екон. розвитку зарубіжних країн, соціалістичної економічної інтеграції тощо висвітлено в працях П. І. Багрія, В. С. Будкіна, В. І. Філіпова та ін.

Статистика, демографія, проблеми формування і використання трудових ресурсів. Значний внесок у розвиток заг. теорії статистики і методів статистичного вивчення екон. процесів був зроблений у 20—30-х рр. (Р. М. Орженський, Є. Є. Слудський, С. Н. Бернштейн, М. Б. Гуревич, І. В. Лебединський та ін.). Водночас було сформульовано ряд концепцій про можливість застосування матем. методів і теорії ймовірностей до вивчення широкого кола соціально-екон. проблем. На сучас. етапі проблеми заг. теорії статистики та екон. статистики відображено в працях Й. С. Пасхавера, В. П. Трофимова, А. В. Головача, А. П. Ревенка та ін.

В галузі демографії праці М. В. Птухи, Ю. О. Корчака-Чепурківського, А. П. Хоменка, С. А. Томіліна та ін. сприяли виходу рад. демографічної науки на одне з провідних місць у світі, створенню необхідних передумов для подальшого її розвитку на основі марксистсько-ленінської методології. В 20—30-х рр. демографічні дослідження на Україні відігравали важливу роль у формуванні рад. демографічної науки. За завданням Держплану УРСР вивчалися проблеми зайнятості, поліпшення використання трудових ресурсів республіки тощо. Демографічні дослідження, що набули подальшого розвитку на поч. 60-х рр. в Ін-ті економіки АН УРСР, сконцентровані на вивченні соціально-екон. умов відтворення народонаселення, сучас. демографічної ситуації та її розвитку на перспективу, вдосконаленні демографічної політики (В. С. Стещенко та ін.). Наук. установи республіки приділяють значну увагу проблемам використання трудових ресурсів у цілому по республіці і в регіональному аспекті, в розрізі місто-село, соціально-екон. проблемам удосконалення структури зайнятого населення, питанням економіки праці (І. К. Бондар, М. І. Долішній, Д. П. Богиня, Г. С. Фіомов, В. В. Онікієнко та ін.).

В республіці розроблена й діє програма «Праця», яка передбачає в результаті підвищення комплексної механізації виробничих процесів скорочення кількості зайнятих ручною працею та вдосконалення перерозподілу трудових ресурсів. Розвиваються дослідження з істор. демографії України.

Історія народного господарства, історія економічної думки. Проблеми історії нар. г-ва України досліджували ще в довоєнний період П. І. Лященко і К. Г. Воблий.

У повосен. роки значний внесок у розвиток цієї галузі екон. науки зробили П. М. Першин, О. О. Нестеренко, Д. Ф. Вірник, В. В. Бондаренко, В. П. Теплицький, Т. І. Дерев'янкін та ін. На сучас. етапі осн. увага приділяється розробці проблем історії нар. г-ва УРСР, як і СРСР в цілому, в період соціалізму. Вивчення проблем історії екон. думки почалося в республіці в 20—30-х рр. (С. І. Солнцев та ін.); у 40—50-х рр. його продовжував М. В. Птуха (фундаментальні праці з історії зх.-європ. і вітчизн. статистики і демографії), згодом — В. С. Жученко, Л. Я. Корнійчук, Є. А. Шаблій та ін. Досліджуються становлення екон. думки на Україні як галузі наук. знання, боротьба прогресивних і реакційних напрямів, екон. спадщина революц. демократів, ленінський етап у розвитку екон. науки. Основні центри економічної науки: *Економіка інститут АН УРСР* (засн. 1936), має відділення у Харкові, Львові та Одесі; *Економіка промисловості інститут АН УРСР* (Донецьк, засн. 1969) з відділеннями у Дніпропетровську, Запоріжжі і філіалом у Ворошиловграді; *Рада по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР* (засн. 1934), Економічний н.-д. ін-т Держплану УРСР (засн. 1962), Головний н.-д. інформаційно-обчислювальний центр Держплану УРСР (засн. 1964), Укр. н.-д. ін-т наук.-технічних та техніко-екон. досліджень Держплану УРСР (засн. 1964), *Економіка і організації сільського господарства український науково-дослідний інститут* імені О. Г. Шліхтера ВАСГНІЛ (засн. 1956), Укр. н.-д. ін-т торгівлі і громад. харчування (засн. 1946), *Соціальні і економічні проблеми зарубіжних країн інститут АН УРСР* (засн. 1978) та ряд філіалів загальносоюзних н.-д. ін-тів. Екон. дослідження ведуться також у спеціалізованих підрозділах галузевих н.-д. установ і більш як на 130 екон. кафедрах вузів республіки. В 1976 створено Відділення економіки АН УРСР, яке координує н.-д. роботу в галузі екон. наук в республіці. З 1958 Держплан УРСР і АН УРСР видають журн. «*Економіка Радянської України*». Виходять міжвідомчі наук. збірники: «*Питання політичної економії*» (засн. 1965), «*Організація і планування галузей народного господарства*» (засн. 1965), «*Економічна географія*» (засн. 1966), «*Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*» (засн. 1965), «*Демографічні дослідження*» (засн. 1970). Наук. робота в галузі екон. наук проводиться в тісному співробітництві і координації з установами Відділення економіки АН СРСР, респ. та галузевими академіями, н.-д. осередками країни.

Лит.: Лященко П. І. *Історія народного господарства СРСР*, т. 4—2. М., 1956; Нариси з історії економічної думки на Україні. К., 1956; Птуха М. В. *Очерки по статистике населения*. М., 1960; З історії економічної думки на Україні. К., 1961; Першин П. Н. *Аграрная революция в России: историко-экономическое исследование*, кн. 1—2. М., 1966; Нестеренко О. О. *Развитие промышленности на Украине*, ч. 1—3. К., 1959—66; *Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні*. К., 1969; *Енциклопедія народного господарства УРСР*, т. 1—4. К., 1969—72; Дерев'янкін Т. І. *Промисловий переворот на Україні*. К., 1975; Пахомов Ю. Н. *Производственные отношения развитого социализма*. К., 1976; Ямпольский С. М., Галуза С. Г. *Экономические проблемы управления научно-техническим прогрессом*. Укр., 1976; Лукинов И. И. *Воспроизводство и цены*. М., 1977; *Экономические*

проблемы развитого социалистического общества. К., 1977; *Аграрные проблемы развитого социализма*. К., 1979; *Экономические законы и их использование в процессе коммунистического строительства*. К., 1979; *Вопросы теории экономического развития социализма*. К., 1981; *Экономика Украинской ССР в едином народнохозяйственном комплексе*. К., 1982; *Становление и развитие советской экономической науки на Украине (1917—1937 годы)*. К., 1983; *История народного хозяйства Украинской РСР*, т. 1. К., 1983; *Вопросы политической экономии*. Республиканский межведомственный научный сборник, в. 1—171. К., 1965—84; *Организация и планирование отраслей народного хозяйства*. Республиканский межведомственный научный сборник, в. 1—75. К., 1965—84; *Демографические исследования*. Республиканский межведомственный сборник, в. 1—7. К., 1970—83; *История народного хозяйства та економічної думки Української РСР*. Республиканський міжвідомчий збірник наукових праць, в. 1—18. К., 1965—84. І. І. Лукинов.

Економічна географія

Перші відомості про господарське використання родовищ корисних копалин, про шляхи, деякі особливості заселення східнослов'янських земель є у літописах часів Київської Русі. «Чертежі» 16—17 ст. містять певні дані про населені пункти. Дослідження деяких елементів г-ва окремих частин Росії, у т. ч. тер. сучасної України, припадають на 2-у половину 18 ст. Воєн проводилися у зв'язку з роботами по ген. межуванню. Окремі екон.-геогр. відомості є в описах губерній того часу («Генеральный опис Либовережної України 1765—1769 рр.»), в працях І. К. Кирилова, В. М. Татищева, М. В. Ломоносова. На поч. 19 ст. зроблено перші спроби екон. районування Росії (К. І. Арсеньєв), що охоплювало і тер. України, видано окремі екон. карти («Карта промышленности Европейской России», 1842). Однією з спроб комплексних тер. досліджень був монографічний опис Київ. губ., створений у 40-х рр. 19 ст. під керівництвом Д. П. Журавського. У 2-й пол. 19 ст. проведено статистичні територіальні обстеження деяких галузей г-ва, 1897 — єдиний у дореволюційний період перепис населення Росії, видано статистичні описи губерній. Важливе значення мали праці П. П. Семенова-Тян-Шанського («Географічно-статистичний словник Російської імперії», т. 1—5, 1863—85; багатотомне видання «Росія», 1899—1914, 7-й та 14-й томи якого присвячені тер. України). Екон. і статистичні матеріали, які можуть бути частково основою для екон.-геогр. характеристики зх.-укр. земель кін. 19 — поч. 20 ст., є в працях Ф. Буяка, статистичних оглядах Т. Пілата і Т. Рутівського. На кін. 19 — поч. 20 ст. припадають спроби екон. районування тер. України («Торговля і промисловість Европеекой Росії по районах», 1911; праці П. П. Семенова-Тян-Шанського, Д. І. Менделєєва). Особливо важливе значення для розвитку методології екон.-геогр. досліджень мають праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» (1899), «Начерк плану науково-технічних робіт» (1918). Як наука економічна географія сформувалася після Великої Жовт. соціалістич. революції. Перші рад. екон.-геогр. дослідження тер. УРСР були пов'язані з ленінським планом ГОЕЛРО. З 1927 при АН УРСР працювала Комісія по вивченню нар. г-ва республіки, яка розробила перший варіант комплексного розв'язання проблеми Великого Дніпра, досліджувала розвиток та розміщення окремих галузей г-ва України (К. Г. Воблий, Г. О. Кривченко та ін.). В цей же період створено підручники з екон. ге-

ографії України (К. Г. Воблий, В. В. Кістяківський).

Великий вплив на становлення екон. географії на Україні мала наукова діяльність рос. рад. вчених, зокрема праці М. М. Баранського («Економічна географія СРСР. Огляд по областях Держплану», 1927) та М. М. Колосовського. У 30-х рр. при ун-тах та деяких екон. і пед. ін-тах республіки було створено кафедри економічної географії, розпочато підготовку спеціалістів економіко-географів.

У 1928—30 при АН працювала Постійна комісія по вивченню продуктивних сил республіки (голова Л. М. Яснопольський), 1934 створено *Радю по вивченню продуктивних сил УРСР*, яку очолював О. Г. Шліхтер. Теор. і конкретні дослідження цього профілю провадились у відділі екон. географії створеного 1936 *Економіки інституту АН УРСР* (К. Г. Воблий, Я. Г. Фейгін), н.-д. ін-ті географії і картографії, на кафедрах екон. географії Київ. ун-ту (К. П. Пяртілі, І. Ф. Мукомель) та Львів. ун-ту (кафедру організовано 1939).

У післявоєнні роки науковці республіки підготували праці з економіки та екон. географії України. Зокрема, Ін-т економіки АН УРСР видав монографії — «Українська РСР» (ч. 1—2, 1957—58), «Народне господарство України» (1945). Заг. характеристичні республіки та її окремих частин присвячено праці О. Т. Діброви «Географія Української РСР» (1-е видання 1954). Вагому участь у розробці проблем економічної географії України взяли вчені РРФСР (праці М. І. Дяликова, В. М. Анучина та ін.).

У 50-х рр. на Україні провадились геогр. дослідження по вивченню природних зон, районів і галузей г-ва республіки, зокрема науковці Київ. ун-ту та Ін-ту економіки АН УРСР вивчали природу і трудові ресурси Українського Полісся, Регіональні дослідження Донбасу і Лівобережної України здійснювали науковці Харків. ун-ту, зх. областей — Львів, та Чернів. ун-тів, Криму — Кримського пед. інституту (з 1972 — Сімферопольського ун-ту). Значні експедиційні роботи проведено під керівництвом П. М. Першина у пд., степовій частині України. Було розгорнуто роботу по дослідженню проблем спеціалізації і комплексного розвитку екон. районів (І. А. Кугукало, О. І. Шкуратов, Г. Л. Градов), теор. проблем екон. географії, розроблено схему екон. районування тер. України (І. А. Кугукало, Л. М. Корецький, І. О. Величко «Про економічне районування Української РСР», 1959). Велика роль у екон.-геогр. дослідженнях, зокрема у розробці ген. схем *розміщення продуктивних сил*, належить Раді по вивченню продуктивних сил (РПС). У 1967 в РПС організовано відділ теорії економіки районів і екон. географії, який 1970 реорганізовано у відділ теор. проблем екон. географії Сектора географії (з 1981 — Відділення географії Ін-ту геофізики АН УРСР).

Дослідженню проблем *районного планування* присвячено праці Д. І. Богорада «Конструктивна географія району» (1963) та ін. Сучасний етап розвитку екон. географії на Україні характеризується поєднанням фундаментальних теор. досліджень з розв'язанням конкретних нар.-госп. проблем. Важливе місце займає розробка екон.-геогр. теорії і методів досліджень, зокрема теорії нар.-госп. комплексотворення і тер. організації виробн., наукової концепції формування *виробничо-територіальних комплексів* (ВТК), їхньої галузевої, орг., функціональної і тер. структури. При розробці цих питань застосовується логіко-матема-

тичний метод, який розробляють, зокрема, О. Г. Топчів, І. Г. Черваньов та ін. Ці проблеми висвітлено в працях М. М. Паламарчука, Ф. Д. Заставного, П. В. Волобова, В. А. Поповкіна, О. І. Шаблія та ін. Виробничо-територіальні комплекси Української РСР розглядаються як складові частини *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Досліджуються проблеми *раціонального природокористування і природних ресурсів* як факторів, що впливають на розвиток і тер. організації сусп. виробн., зокрема на формування різних видів комплексів — пром., лісопром., водногосп., рекреаційних. При цьому значна увага приділяється виявленню природно-ресурсного потенціалу різних територій (М. Г. Ігнатенко та ін.), розробці науково-методичних основ екон.-геогр. досліджень різних видів ресурсів (М. М. Паламарчук, І. О. Горленко та інші). Важливими напрямками досліджень є передпланові розробки спеціалізації і комплексного екон. і соціального розвитку районів, областей, заг.-респ. і внутріобласне районування, виявлення рівнів екон. розвитку районів і областей, розробка проектів районного планування. Велика роль відводиться екон.-геогр. дослідженням галузей нар. г-ва, у т. ч. вивченню процесів комплексотворення в пром-сті, виявленню різних типів пром. тер. комплексів, осн. елементів їхньої тер. структури, форм тер. зосередження, наук. обґрунтуванню розміщення с. г. по природно-геогр. зонах республіки, с.-г. районуванню, дослідженню проблем формування і розвитку *агропромислових комплексів* (АПК), структури і аналізу їх з метою вдосконалення спеціалізації і тер. орг-ції, вивченню структури трансп. систем екон. районів і областей, виявленню ролі транспорту в розвитку агропром. комплексів. Географії сільського господарства присвячено ряд праць І. Ф. Мукомеля і М. Д. Пістуну. З *географії населення* досліджуються системи розселення, розробляються типізації населених пунктів, проблеми раціонального поєднання виробничих територіальних комплексів і систем розселення, вивчаються міські поселення з метою обмеження росту великих, розвитку малих і середніх міст (Ю. І. Пітюренко та ін.).

У 70-х роках видано ряд праць, присвячених проблемам розвитку і розміщення продуктивних сил Донецько-Придніпровського, Південно-Західного і Південного економічних районів. Проводяться економіко-географічні дослідження західних областей республіки (А. Т. Ващенко, О. І. Шаблій, Я. І. Жупанський та ін.). У післявоєнні роки створено підручники і посібники для вищої школи («Географія Української РСР», 1982); для учнів загальноосвітньої школи та ряд посібників для вчителів. Питання з економічної географії зарубіжних країн висвітлені в працях Ф. М. Мачихіна, В. М. Юрковського, Б. П. Яценка.

Екон.-геогр. дослідженнями на Україні займаються численні н.-д. і проектні орг-ції. Провідна роль належить установам АН УРСР (Відділенню географії, Раді по вивченню продуктивних сил УРСР, інститутам економіки, економіки пром-сті, екон. і соціальних проблем зарубіжних країн) та кафедрам ун-тів. Ці проблеми розробляють також у Київ. пед. ін-ті, Київ, та Одес. ін-тах нар. г-ва, н.-д. ін-тах економіки Держплану УРСР, економіки і організації с. г. ім. О. Г. Шліхтера та ін. установах. Важливу роль у розвитку екон. географії відіграє Географіч-

не товариство УРСР. Координацію наук. досліджень здійснює *Рада «Комплексні географічні дослідження УРСР»*. Проблеми економічної географії висвітлюються в респ. міжвідомчому наук. збірнику «Економічна географія».

Лит.: Паламарчук М. М., Русаков М. Г. Розвиток науки про розміщення продуктивних сил на Україні за 50 років Радянської влади. В кн.: Розміщення продуктивних сил Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник, в. 6—7. К., 1968; Економіческая география. Республіканський міжвідомчий науковий збірник, в. 26. К., 1979; Паламарчук М. М., Горленко І. А., Пістун Н. Д. Економіческая география. В кн.: Состояние и перспективы развития географических исследований в Украинской ССР. К., 1980.

М. М. Паламарчук.

Юридичні науки

Юридична наука в УРСР розвивається як складова частина рад. юридичної науки, теоретичною і методологічною основою якої є держ.-правові ідеї і погляди К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, їх вчення про д-ву і право. Її становлення відбувалося в процесі будівництва рад. держ. апарату та вироблення нового законодавства, в умовах гострої класової боротьби проти юрид. бурж. концепцій та ідеалістичної методології, а також бурж.-нац. концепцій. Велике значення для розвитку рад. юрид. науки мала теор. і практична діяльність В. І. Леніна як засновника Комуністичної партії, організатора першої в світі соціалістичної д-ви і першого глави її уряду, його соратників — видатних парт. і держ. діячів. У 20—30-х рр. на Україні розроблялися загальні проблеми теорії держави і права (Р. М. Бабун, О. Л. Малицький, М. І. Палієнко), питання конституційного будівництва, управління і судочинства (О. Ф. Євтихiev, М. О. Рейхель, В. Л. Кобалевський та ін.), досліджувалися проблеми кримінально-процесуального права (М. О. Чельцов-Бebutov, М. М. Гродзинський), вітчизняної історії д-ви і права (В. Е. Грабар, Л. І. Величко, М. О. Люзинський, М. О. Максимейко, М. М. Гершоно), проблеми міжнар. права та міжнар. приватного права (Є. І. Кельман, В. М. Корєнький). Розвиткові правової науки сприяла активна участь юристів-науковців у розробці проектів конституцій РРФСР, УРСР, СРСР, перших кодексів УРСР, у наук. коментуванні законодавства республіки.

У 1935 відкрито юрид. ф-т у Київ. ун-ті. З возз'єднанням Зх. України з УРСР 1939 до наук. роботи в галузі д-ви і права прилучилися професори юрид. ф-ту Львів. ун-ту Р. Лонгшан де Бер'є, П. Домбковський. Було підготовлено і видано ряд підручників: з рад. держ. права — Б. М. Соколова, з цивільного права — С. Й. Вільнянського, С. Н. Ландкофа, з трудового права — А. Ю. Пашерстника. Важливе значення для подальшого розвитку правової науки мала постановка ЦК ВКП(б) 1946 «Про розширення і поліпшення юридичної освіти в країні». У травні 1949 з ініціати Д. З. Мануїльського створено Сектор держави і права АН УРСР, який 1969 було перетворено на Ін-т держави і права. У 1969

в Ін-ті економіки промисловості АН УРСР (Донецьк) створено відділ економіко-правових досліджень. Правові дослідження науковців України спрямовані на розробку актуальних проблем рад. держ.-правового буд-ва і розвитку правової системи, підвищення ефективності правового регулювання сусп. відносин. Створено ряд праць з теорії та історії д-ви і права (Г. В. Александренко, Б. М. Бабій, П. О. Недбайло, В. Г. Сокурено, Л. Л. Потарнікіна, А. Й. Рогожин, А. П. Таранов, Арк. П. Ткач, С. Л. Фукс); в галузі держ. і адм. права (В. О. Барахтян, Р. С. Павловський, І. М. Пахомов, О. М. Якуба); з питань цивільного, госп., зем., колг. права, управління нар. господарством (Ц. В. Бичкова, В. К. Мамутов, В. В. Цветков, В. П. Маслов, Г. К. Матвеев, Е. Ф. Мельник, В. Л. Мунтян, І. М. Разатовський, О. О. Пушкін, В. З. Янчук); в галузі трудового права (М. Й. Бару, О. І. Процевський). Розробляються питання кримінального права, криміналістики та кримінального процесу (Я. М. Бражник, Ф. Г. Бурчак, В. П. Колмаков, І. П. Лановенко, А. Л. Ривлін, В. В. Сташис, С. І. Тихенко, В. С. Трахтеров, Р. І. Гричук). Значне місце займають проблеми міжнар. права (М. М. Корещий, І. І. Лукашук, В. Н. Денисов, К. С. Забігайло, М. К. Михайловський, В. С. Семенов, В. О. Василенко, Н. М. Ульянова); питання держ. права зарубіжних соціалістичних країн (Є. А. Тихонова, О. І. Свечкарєв, С. Є. Макогон, К. Е. Федюнок); держ. права капіталістичних країн (Г. В. Александренко, М. М. Страхов). Вчені-юристи взяли активну участь у підготовці проектів нових кодексів, ряду законів Української РСР.

В республіці розширюються дослідження з теоретичних і методологічних проблем загальнонар. Рад. д-ви і політ. системи розвинутого соціалізму, істор. розвитку соціалістичної д-ви і права, вдосконалення рад. законодавства (Б. М. Бабій, В. Д. Бабокін, Ф. Г. Бурчак, І. О. Греков, В. В. Копейчиков, М. І. Козюбра, Є. В. Назаренко, П. М. Рабинович, А. Й. Рогожин, В. С. Кульчицький, С. Л. Фукс); проблем рад. будівництва, підвищення ролі Рад у госп. і соціальному розвитку країни (Р. В. Бершеда, В. Є. Бражник, І. П. Бутко, М. І. Корнієнко, Р. С. Павловський, О. Ф. Фрицький). Значна увага приділяється розробленню проблем адм. права, вдосконалення держ. і госп. управління і госп. механізму єдиного народногосп. комплексу СРСР (В. В. Цветков, Л. В. Бичкова, В. К. Мамутов, В. П. Маслов, І. Г. Побірченко, В. В. Луць, Ан. П. Ткач). Розширено дослідження проблем цивільного, зем., колг., житлового, трудового права та природоохоронного законодавства (О. О. Пушкін, Ю. О. Вовк, М. О. Голодний, Ю. С. Шемшученко, І. Є. Серета, З. А. Підопригора, А. А. Підопригора, В. С. Шелестов, Я. М. Шевченко, В. І. Прокопенко, Н. І. Титова, З. К. Симорот, І. П. Сафронова, А. Р. Мамутов та ін.); проблем кримінології, зміцнення соціалістичної законності і правопорядку (М. І. Бажанов, Л. В. Багрий-Шахматов, Ф. Г. Бурчак, І. М. Даньшин, І. П. Лановенко, Ф. А. Лопушанський, П. С. Матишевський, О. Я. Светлов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, Ю. М. Грошевський, Г. І. Чагулі, Д. С. Суслє, Є. В. Долін, О. Є. Смирнов). Важливе місце посідають дослідження актуальних проблем міжнар. права, що випливають з розробленої ХХІV—ХХVІ з'їздами КІРС Програми миру. Науковцями республіки здійснюється критичний аналіз сучас. капіталістичної д-ви і права, викриття

бурж. та бурж.-націоналістичних фальсифікацій (В. Н. Денисов, В. К. Забігайло, Є. А. Тихонова, М. А. Нудель). Вчені-юристи взяли активну участь у підготовці матеріалів до проекту Конституції УРСР, що розроблявся 1977—78, проводять значну роботу у зв'язку з далішим удосконаленням рад. законодавства. В різні часи академіками АН УРСР були обрані правознавці Б. М. Бабій, В. М. Гордон, В. Е. Грабар, О. М. Гуляєв, В. М. Корещий, М. І. Палієнко; чл.-кор. АН УРСР — О. П. Дзеніс, М. О. Максимейко, В. К. Мамутов, П. О. Недбайло, В. В. Цветков, С. В. Юшков. Вийшло 2 видання енциклопедичного Юридичного словника (1974, 1983). Колективна монографія «История государственного и права Украинской ССР» (1976) удостоєна 1981 Державної премії УРСР. Науково-дослідну роботу ведуть: *Держави і права інститут* АН УРСР, *Харківський юридичний інститут*, юрид. ф-ти Київ., Львів., Одеського унів., економіко-правовий ф-т Донецького ун-ту, відділ економіко-правових досліджень Ін-ту економіки промисловості АН УРСР, *Судових експертів Київський науково-дослідний інститут*, *Судових експертів Харківський науково-дослідний інститут*. Видається журнал «Радянське право».

Лит.: История государства и права Украинской ССР. К., 1976; История Академии наук Украинской РСР. К., 1982; Бабий Б. М. Правовые исследования в Академии наук Украинской ССР. 1919—1973 гг. К., 1974; Бабий Б. М. Очерк развития правовых исследований в Украинской ССР. 1919—1984. К., 1984; Денисов В., Забігайло В., Мурашин Г. Київ — центр юридичних досліджень в Українській РСР. «Радянське право», 1982, № 5.

Б. М. Бабій.

Педагогічні науки

Виховні ідеали народу — працьовитість, пошана до батьків і старших, любов до рідного краю, дисциплінованість, хоробрість — відображено в усній творчості сх. слов'ян. Виховання здійснювалося в сім'ї, общині тощо. З утворенням давньорус. народності в період Київської Русі виховні ідеї збагачувалися й розвивалися, формувалися у писемній лір-рі, складалася певна пед. система. Визначною пам'яткою давньорус. педагогіки є «Повчання Володимира Мономаха» (1096). В «Повчанні», поряд з настановами про побожність та покору світським феодалам і духовництву, ставилися завдання виховання любові до руської землі, відваги і стійкості в боротьбі проти ворогів, прагнення до діяльності й знань, старанності в праці тощо. Ідеали виховання, що склалися в Київській Русі, стали згодом спільним джерелом розвитку пед. думки рос., укр. і білорус. народів.

Погляди феодальної верхівки 15—16 ст. на сімейне виховання систематизовано в істор.-літературній пам'ятці «Домострой». В умовах жорстокого соціального й нац. гноблення розвивалася пед. думка й на зх.-укр. землях, що були захоплені угорськими і польсь. феодалами. Передові діячі укр. культури боролися проти шляхетсько-католицької реакції в галузі освіти й виховання. Письменник-полеміст І. Вишенський у своїх творах виступав за поширення знань у народі, гостро критикував єзуїтські та уніатські школи. Благотворно позначилось на розвитку вітчизн. пед. думки возз'єднання України з Росією. У підготовці цього істор. факту певна роль належить *братствам* і створеним ними осв. закладам. Діячі братських шкіл І. Борецький, І. Галатовський, К. Ставровецький, М.

Смотрицький, Л. Зизаній та ін. відстоювали передові для свого часу пед. ідеї, принципи, форми і методи навчання, складали підручники тощо. Так, в братських школах широко використовувалася буквар Л. Зизанія «Наука чтения и разумения письма славянского» (1596).

В 17 — 1-й пол. 18 ст. велику роль у розвитку пед. думки на Україні відігравала Києво-Могилянська колегія (з 1701 — *Київська академія*), що стала осередком виховання діячів культури і педагогів не тільки для України, а й певною мірою для Росії і Білорусії, а також для ін. слов'ян. країн. Для піднесення рівня освіти істотне значення мали оригінальні навч. книги, створені викладачами братських шкіл і Київської академії, зокрема «Адельфотес» (1591), складений Арсенієм Еласонським разом з учнями Львівської братської школи, «Граматика словенська...» Л. Зизанія (1596) і найбільше — «Граматика словенська» М. Смотрицького (1619). З ім'ям викладача і ректора Київської академії І. Гізеля пов'язане створення першого шкільного підручника з вітчизняної історії — «Синopsisу» (1674), що витримав близько 30 видань.

У 18 ст. значний внесок у розвиток педагогіки зробив Г. С. Сковорода. Він обґрунтував ідею народності у вихованні, осн. завданням навчання вважав розвиток розуму, вимагав здійснення навчання і виховання на основі принципів природовідповідності, демократизму, життєвої корисності знань тощо. На поч. 19 ст. в Росії і на Україні прогресивні пед. ідеї пропагували декабристи, які критикували станове систему освіти, виступали за поширення знань і грамотності серед усього народу.

Питання освіти і виховання зайняли значне місце в діяльності «Руської трійці» — гуртка передової зх.-укр. інтелігенції 20—30-х рр. 19 ст., очолюваного М. Пашкевичем, І. Вагилевичем і Я. Головацьким. Члени гуртка виступали проти церковної схоластики в школах, за освіту і виховання на нар. основі. Певний внесок у розвиток пед. думки на Закарпатті зробив О. В. Духнович — автор книги «Народная педагогія въ пользу училищ и учителей сельских» (1857), ряду шкільних підручників та публіцистично-пед. праць.

Велику увагу питанням педагогіки приділяли російські та укр. революц. демократи, зокрема Т. Г. Шевченко. В своїх творах Т. Г. Шевченко таврував антинар. політику царизму в галузі освіти, систему виховання у привілейованих навч. закладах та в поміщицьких і міщанських сім'ях. На протипагу діячам ліберально-бурж. табору (П. Куліш, М. Костомаров та ін.), за якими поширення освіти мало служити соціальному примиренню «низів» з панамі і нац. розмежуванню трудящих, Т. Г. Шевченко розглядав завдання школи й освіти з позиції інтересів трудящих, їхньої боротьби за соціальне й нац. визволення; відстоював право навчання в школі рідною мовою; склав «Буквар южнорусский» (1861) для *неділних шкіл*; виступав за виховання педагогів — прихильників передових сусп.-політ. і пед. ідей свого часу.

У 60-х рр. 19 ст. розгорнувся широкий громадсько-педагогічний рух, у якому осн. значення мала пропаганда революційно-демократичних педагогічних ідей В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Д. І. Писарева, Т. Г. Шевченка, теоретичної спадщини видатного вітчизняного педагога К. Д. Ушинського. Розробці питань пед. теорії на Україні сприяла діяльність М. І. Пирогова, який був пошечителем

Одеського та Київського учбових округів (1856—61), а також М. О. Корфа, який працював на Катеринославщині в 60—70-х рр.

Важливі пед. проблеми — організація шкільної освіти, навчання рідною мовою, удосконалення змісту й методів навчання та виховання, жіноча освіта, професійно-тех. навчання тощо обговорювалися на сторінках різних періодичних видань 2-ї пол. 19 ст., зокрема укр. журн. «Основа» (Петербург, 1861—62); тижневика «Черниговский листок» (1861—63), журналу «Педагогический вестник» (Елизаветград; тепер Кіровоград, 1881—83), тижневика «Профессиональная школа» (Київ, 1891), газети «Школьное обозрение» (Одеса, 1889—92). Журнал «Киевская старина» (1882—1907) публікував розвідки з історії освіти і школи на Україні. Пед. газети та журнали, що видавалися у різні роки того ж періоду в Галичині (газета «Учитель», «Газета школьна», «Школьна часопись», журнал «Учитель») і на Буковині («Буковинская педагогическая газета», газета «Русская школа»), поширювали, поряд з деякими прогресивними принципами нар. освіти, ідеї релігійного і націоналістич. характеру. В 2-й пол. 19 ст. питання теорії, організації та методики навчання розробляли, ідучи за К. Д. Ушинським, укр. педагог М. Ф. Левицький. Передові пед. ідеї (ліквідація соціальної і нац. нерівності в справі освіти, творчий характер роботи вчителя, запровадження трудового виховання, раціональних форм і методів навчання) пропагували в Галичині письменник і педагог-демократ С. М. Ковалів, на Буковині — Ю. А. Федькович. У кінці 19 — на поч. 20 ст. Б. Д. Грінченко відстоював ідеї демократизації освіти, принципи навчання рідною мовою, написав ряд шкільних підручників і художньо-пед. творів. Питання змісту і методики навчання дорослих розробляла Х. Д. Алчевська — організатор недільних шкіл у Харкові. На кін. 19 — поч. 20 ст. припадає діяльність Т. Г. Лубенця — автора багатьох підручників для поч. школи, праць з теорії педагогіки, методики викладання мови й арифметики. Значний внесок у розвиток передової педагогічної думки на Україні зробив І. Я. Франко. Він розглядав проблеми освіти й виховання (систему нар. освіти, становище і роль школи, мету і завдання виховання, зміст і методи навчання, вимоги до вчителя тощо) з позицій матеріалізму і революц.-демократичної ідеології. На пед. поглядах І. Я. Франка позначився вплив ідей марксизму. Високо піднесли свій голос на захист матеріалістичних, демократичних і гуманістичних ідей виховання укр. революц. демократи П. А. Грабовський, М. М. Коцюбинський, Леся Українка. В кін. 19 — на поч. 20 ст. посилюється процес диференціації пед. теорії, поділу її на заг. педагогіку, методику викладання окремих предметів, історію педагогіки та ін. галузі пед. знань. З початком пролет. етапу визвольної боротьби на Україні, як і в усій Рос. державі, все більшого розмаху набувала пропаганда істор. завдань робітн. класу в галузі освіти, школи і виховання. В. І. Ленін піддав критиці бурж. систему виховання в епоху імперіалізму, визначив роль школи і пед. науки в боротьбі за комунізм. Пролет. демократія відстоювала і розвивала справді наукові пед. принципи в боротьбі проти самодержавно-кріпосницької політики в галузі освіти, проти різних буржуазних пед. течій. Першорядне значення в цій боротьбі мали праці В. І. Леніна, Н. К. Крупської, більшовицька преса, що розповсюджувалася на Україні.

Реакц. педагогіку і авторитарно-схоластичну школу гостро критикував на поч. 20 ст. укр. письменник педагог-демократ С. В. Васильченко. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції в прогресивному напрямі розробляли заг. проблеми пед. теорії, змісту освіти, організації і методики поч. навчання Я. Ф. Чепіга-Зеленкевич, Т. Г. Лубенець, В. П. Родников, М. Ф. Даленков, О. Ф. Музиченко та ін. В дусі бурж. лібералізму висвітлювалися питання шкільної освіти, позашкільного і сімейного виховання на сторінках укр. пед. журналу «Світло» (Київ, 1910—14).

Велика Жовтн. соціалістич. революція створила передумови для розвитку на Україні, як і в усіх рад. республіках, нової педагогіки, основаної на марксистсько-ленінському вченні про виховання молодого покоління. Рад. педагогіка на Україні розвивалася в процесі творчих пошуків і гострої боротьби проти впливів бурж. педагогіки, теорії відмирання школи, псевдонауки *педології* тощо. Незважаючи на різні помилки і перекочення, що мали місце в 20-х рр. (захист деякими педагогами ідей *вільного виховання*, припущення ними ролі школи, пропаганда *методу проектів* та ін.), рад. пед. наука відкривала нові можливості дальшого удосконалення навчання і комуністичного виховання підростаючого покоління. У ці роки провідні діячі нар. освіти та педагоги-науковці розробляли важливі проблеми організації заг. осв. школи, середньої і вищої профес. освіти (М. О. Скрипник, Я. П. Ряпко), теоретичні основи марксистсько-ленінської педагогіки, питання трудового виховання і політех. навчання (С. Х. Чавдаров), спец. педагогіки (І. О. Соколянський), історії педагогіки та розвитку новітніх пед. течій (А. Г. Готалов-Готліб, Я. А. Мамонтов та ін.), методики викладання математики, зокрема геометрії (О. М. Астряб), антиреліг. виховання, дитячого комуністичного руху, позашкільної освіти та ін. Результати пед. досліджень висвітлювалися в монографіях, у журналах «Пролетарська освіта», «Шлях освіти», «Радянська освіта», «Дитячий рух» та ін., в газеті «Народний учитель» у «Наукових записках» ін-тів нар. освіти.

В 20-х рр. осн. наук. осередками в галузі пед. наук на Україні були н.-д. кафедри педагогіки, що існували як окремі установи. На кафедрах працювала невелика кількість спеціалістів. В 1926 в Харкові почав свою роботу Укр. н.-д. ін-т педагогіки (УНДП), 1930 засновано Всеукр. товариство педагогів-марксистів. У 1930 відкрито Київський філіал УНДП, 1934 ін-т педагогіки було переведено до Києва. Важливу роль у розвитку пед. наук відігравали кафедри педагогіки, психології та окремих методик пед. ін-тів та ун-тів, де зосереджувалися значні наук. сили. Активну участь у розробці актуальних науково-пед. проблем брали і практичні працівники шкіл, дошкільних і позашкільних навчально-виховних закладів та органів нар. освіти. Науковці республіки приділяли значну увагу вивченню й популяризації вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, постанов партії й Уряду про освіту й виховання, дослідженням теорії та методики комуністичного виховання, дидактики, окремих методик, методології та історії педагогіки, дошкільного виховання, поч. освіти, дефектології тощо. Велику допомогу науково-пед. працівникам і вчителям України подавала Н. К. Крупська. Знач-

ний внесок у розвиток рад. пед. теорії зробив А. С. Макаренко. Він збагатив пед. науку оригінальними положеннями про організацію і виховання дитячого колективу, про зміст, форми і методи трудового, морального та естетичного виховання, систему виховання дітей у сім'ї. Найгол. рисами пед. системи А. С. Макаренка було виховання любові до соціалістичної Вітчизни, виховання в колективі, в праці, почуття обов'язку, честі і дисципліни. Пед. ідеї Н. К. Крупської і А. С. Макаренка широко використовуються в практичній роботі навчально-виховних закладів.

Значні зрушення в пед. науці відбулися в 30-х рр., коли ЦК ВКП (б) і Уряд СРСР, ЦК КП(б)У і Уряд УРСР в ряді постанов про школу і виховання рішуче засудили лівацькі, правоопортуністичні та педологічні перекочення в теорії і практиці навчально-виховної роботи, спрямували школу на боротьбу за ґрунтовне опанування учнями основ наук, за піднесення рівня комуністичного виховання молодого покоління. Відповідно до рішень партії й Уряду велика увага стала приділятися вдосконаленню класно-учорної організації навчання, поліпшенню програм та підручників для школи, вивченню й узагальненню передового досвіду. В 30-х рр. опубліковано ряд праць про досвід боротьби за високу успішність учнів, створено посібники з методики навчання грамоти, викладання історії, географії, фізики, природознавства та ін. предметів. Передовий досвід рад. школи і досягнення пед. теорії було відображено в першому на Україні оригінальному підручнику педагогіки, створеному авторським колективом на чолі з С. Х. Чавдаровим (1940).

Після Великої Вітчизн. війни широко досліджувалися проблеми ідейно-політ. виховання учнів, питання дидактики та окремих методик, історії рад. школи і педагогіки та ін. До найважливіших праць тих років належать, зокрема, книги С. Х. Чавдарова «Принципи радянської дидактики» і «Педагогічні ідеї Т. Г. Шевченка», «Історія педагогіки» М. Ф. Даленкова, «Методика викладання української літератури в 5—7-х класах» Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайка і П. К. Волинського, «Методика викладання української літератури у 8—10-х класах середньої школи» Т. Ф. Бугайко і Ф. Ф. Бугайка, методики викладання різних дисциплін, зокрема математики і фізики (О. М. Астряб, О. К. Бабенко та ін.). Помітний внесок в радянську педагогіку зробили також С. Ф. Збандуто, Г. С. Костюк, С. А. Литвинов, В. І. Масальський, О. М. Русько, О. Р. Мазуркевич, М. М. Грищенко та багато інших учених з різних галузей педагогічної теорії і практики. Значний вклад в розвиток педагогіки на Україні вніс В. О. Сухомлинський (аналіз проблем дидактики пед. процесу, гармонійності виховних впливів, розвитку і зміцнення єдиної системи шкільно-сімейного виховання, сутності колективу як ідейної, інтелектуальної, моральної, трудової, емоціональної та організаційної спільності людей, специфічності дитячого колективу та його виховного впливу, значення повноцінного розвитку кожної особистості для розвитку колективу). В творах ученого висвітлено питання культури педагогічної праці, формування індивідуальних творчих інтересів, нахилів і здібностей, виховання любові і поваги до праці. Книга В. О. Сухомлинського «Серце віддаю дітям» удостоєна

Держ. премії Укр. РСР (1974). Педагогічна наука в УРСР має значні здобутки в опрацюванні науково-пед. основ діяльності системи освіти в умовах загальної середньої освіти молоді, в приведенні змісту шкільної освіти у відповідність із сучас. розвитком науки, техніки й культури, в удосконаленні системи і методики комуністичного виховання школярів у сучасних умовах. Значну увагу науковці республіки приділяють ґрунтовному дослідженню процесу становлення і розвитку рад. педагогіки на Україні, її взаємозв'язків з пед. теорією та практикою інших братніх народів Рад. Союзу і насамперед російського. Важливе місце в дослідженнях займають питання, пов'язані з формуванням наук. світогляду в процесі вивчення історії, математики, літератури, географії (О. М. Беляев, М. М. Лисенко, І. Ф. Тесленко та ін.), питання дидактики і методик викладання окремих предметів (А. М. Алексюк, О. І. Бугайов, Н. М. Буринська, Н. П. Калениченко, Б. Н. Мітюрков, В. Ф. Паламарчук). Держ. премії СРСР 1973 удостоєно підручник з історії середніх віків для 6 класу (автори К. В. Агібалова, Г. М. Дюньський), Держ. премії Укр. РСР 1977 — підручник з української літератури для 5 класу (автори О. М. Бандура та Є. М. Кучеренко). Книгу В. О. Онисьчука «Типи, структура і методика уроку в школі» відзначено премією імені Н. К. Крупської (1980). Створено навч. і методичні посібники в галузі експериментальної роботи щодо навчання дітей шестирічного віку (М. В. Богданович, М. С. Васьулєнко, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко). Розробляються шляхи раціонального розв'язання питань трудового виховання школярів, узагальнюються досвід роботи міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійно-технічної підготовки підростаючого покоління (О. С. Дубинчук, Н. Г. Ничкало, Д. О. Тхоржевський), фіз. і військово-патріотичного виховання (М. П. Козленко, М. Г. Пашло). В галузі спец. педагогіки (*тифлопедагогіки, сурдопедагогіки, олигофренопедагогіки й логопедії*) науковці працюють над підвищенням ефективності корекційно-виховного процесу, впроваджують диференційоване навчання в спеціальних школах (І. Г. Єременко, І. С. Моргуніс, М. Д. Ярмаченко). Помітне місце в дослідженнях посідають питання педагогіки середньої спец. школи та вузівської педагогіки, зокрема проблеми теорії і практики навчання та комуністичного виховання студентської молоді, наступності між серед. і вищою школою, розвитку творчості та самостійності майбутніх спеціалістів (Г. Г. Єфименко, І. І. Кобиляцький, О. П. Кондратюк, В. І. Чепелев).

Актуальними є завдання по дальшому удосконаленню всієї системи народної освіти, методів навчання відповідно до вимог сучас. соціального та науково-тех. прогресу, впровадженню комплексного підходу до виховання. Великі перспективи дальшого розвитку педагогічної науки накреслені XXVI з'їздом КПРС і Червневим (1983) пленумом ЦК КПРС. На педагогічну науку покладено важливе завдання у зв'язку з впровадженням у життя «Основних напрямів реформи загальноосвітньої та професійної школи», схвалених Київським (1984) пленумом ЦК КПРС та першою сесією Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Відповідно до основних напрямів цієї реформи передбачається послідовне втілення лєнінських принципів єдиної, трудової, політех. школи. Партія націлює

рад. систему освіти на досягнення єдності ідейно-політ., трудового і морального виховання, на повніше використання можливостей школи в естетичному і фіз. вихованні, на підвищення кваліфікації, престижу і авторитету вчителя. Особливе значення надається дослідженням прикладного характеру, розробці науково обґрунтованих рекомендацій, які сприятимуть ефективності пед. праці, дальшому зближенню пед. науки з життям. Учені-педагоги України у розв'язанні пед. проблем постійно співробітничують з педагогами братніх союз. республік та країн соціалістичної співдружності. Науководослідна робота в галузі педагогіки проводиться у *Педагогіки науково-дослідному інституті УРСР*, у 30 педінститутах, 9 університетах, у Центр. та обласних інститутах удосконалення вчителів та на кафедрах педагогіки Укр. сільгоспакадемії, Київ. мед. інституту ім. О. О. Богомольця, Донецького ін-ту підвищення кваліфікації працівників профтехосвіти. Активну участь у розробці пед. теорії беруть вчителі шкіл УРСР, керівники шкіл передового пед. досвіду, вчителі опорних шкіл, наук. кореспонденти Ін-ту педагогіки УРСР. Однією з форм залучення широкої пед. громадськості до узагальнення і поширення передового пед. досвіду є з'їзди учителів республіки (черговий з'їзд відбувся 1977), періодичні республіканські, обласні, міські та районні пед. читання, науково-практичні конференції, методичні наради та семінари з актуальних питань пед. теорії і практики навчально-виховної роботи школи. У популяризації науково-педагогіч. знань беруть участь *Педагогічне товариство УРСР*, а також респ. т-во «Знання». Видаються респ. міжвідомчі науково-пед. збірники, журнали: «*Радянська школа*», «*Початкова школа*», «*Дослідні виховання*», «*Українська мова і література в школі*», «*Русський язык и литература в средних учебных заведениях УССР*» (до 1984 — «*Русский язык и литература в школах УССР*», газета «*Радянська освіта*». В Києві працює в-во «*Радянська школа*».

Лит.: О реформе общеобразовательной и профессиональной школы. Сборник документов и материалов. М., 1984; Развитие народной освіти и педагогической науки в Украинской РСР. 1917—1957. К., 1957; 3 історії школи і педагогічної думки на Україні. «Наукові записки НДІПУ», 1963, т. 20; Хрестоматія з історії марксистсько-лєнінської педагогіки. К., 1958; Історія педагогіки. К., 1973; Макаренко А. С. Твори, т. 1—7. К., 1953—55; Сухомлинський В. О. Вибрані твори, т. 1—5. К., 1976—77; Здобутки народної освіти Української РСР. К., 1976; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятиріччя. К., 1981. М. Д. Ярмаченко.

Психологія

Психологічна думка на тер. нинішньої України почала формуватися у період Київської Русі. Її витоками були перекладені візантійські та болгарські джерела, оригінальні пам'ятки давньоруської писемності. Тогочасні уявлення про психічне життя людини викладено, зокрема, в *Ізборниках Святослава* (1073, 1076), у зб. 12 ст. «*Пчела*», в Посланні київ. митрополита Никифора Володимирі Мономаху (12 ст.), Посланні відомого проповідника 12 ст. Климента Смолятича, притчі письменника Кирила Туровського про людську душу і про тіло, в «Толковій Палей» (13 ст.) та ін. У 14—16 ст. на Україні поширилися твори, в яких порушувалися і психологічні питання, напр., про ідеальний образ людини, про риси характеру, про смертність і безсмертя душі, про суперечку душі і тіла, в

яких нерідко висловлювалися наївно-матеріалістичні погляди.

У 16—18 ст. значну роль у розвитку укр. і всієї сх.-слов'ян. психологічної науки відігравали братські школи і колегії, а також Київська академія. В ній викладалася психологія як складова частина курсу філософії. Залишаючись загалом у рамках церковних постулатів, *Дєйзму* й *пантєїзму*, автори психологічних і філософських курсів нерідко виявляли елементи стихійного матеріалізму та діалектики. Вказуючи, що відображення полягає у відбитті мозком зовнішнього світу, вони об'єктивно наближались до твердження про первинність матерії і вторинність духу. Особливий інтерес становлять лекційні курси з психології Й. Кононовича-Горбацького, Й. Кроковського, С. Яворського, І. Поповського, Ф. Прокоповича, Г. Кониського, І. Гізеля (про рефлекс та його відношення до психічного життя людини; «Трактат про душу», 1645). Передові психолого-педагогічні ідеї простежувалися у лекційних курсах і творах ректора київ. братської школи К. Саковича, у творах Симеона Полоцького «Обід душевний» (1681) та «Вечера душевна» (1683). Вихованці Київської академії протягом 17—18 ст. читали курси з психології та філософії в Слов'яно-греко-латинській академії та ін. навч. закладах Росії й Білорусії. В цих курсах помітний зв'язок психологічних досліджень з досягненнями природознавства. Істотний внесок у розвиток вітчизняного психологічного знання в 2-й пол. 18 ст. зробив Г. С. Сковорода (роздуми про працю на користь суспільства, провідну роль інтелекту у психічному житті людини, про значення самопізнання та ін.). Матеріалістичні ідеї М. В. Ломоносова відображено в «Короткому посібнику з досвідної психології» П. М. Любєвського (Харків, 1815). Окремі матеріалістичні положення викладено в «Настановах з досвідної психології» (1840) професора Київ. ун-ту О. М. Новицького та у працях професора Харків. ун-ту Ф. О. Зеленогорського, зокрема, про принципи детермінізму в психології. В працях вказаних учених використано дані природознавства в поясненні природи психіки; ці вчені вважаються першими представниками *емпіричної психології* на Україні.

Матеріалістичні основи вітчизняної психологічної науки 19 ст. формувалися під впливом рос. та укр. революційних демократів, спільними зусиллями вітчизняних мислителів. Зокрема, питання взаємозв'язку мови і мислення досліджував укр. філолог О. О. Потебня (див. *Психолінгвістика*).

І. М. Сеченов, працюючи 1871—76 професором Новоросійського ун-ту в Одесі, написав ряд психологічних праць, які об'єднав у зб. «Психологічні етюди» (1873). Його ідея рефлекторної природи психіки зробила вирішальний вплив на всю вітчизняну, в т. ч. й укр., психологію. Послідовник наук. поглядів І. М. Сеченова М. М. Ланге організував 1895 в ун-ті в Одесі лабораторію *експериментальної психології*. В останній чверті 19 ст. на Україні набуло поширення експериментальне вивчення психологічних проблем. На поч. 80-х рр. професор Харків. ун-ту П. І. Ковалевський створив першу на Україні психологічну лабораторію. Психологічні дослідження проводив і його учень М. В. Крайський. З 70-х рр. почалося експериментальне вивчення проблем *вікової педагогічної психології*. Професор Київ. ун-ту І. О. Сікорський став одним із засновників *дитячої психології*, організував 1912 у Києві лікувально-пед. ін-т, що мав на

меті лікування, навчання та виховання аномальних дітей, а також дослідження їхньої психіки. Помітну роль у розвитку вітчизняної експериментальної психологічної школи відіграв професор Київ. ун-ту Г. І. Челпанов. У 1898 при Київ. ун-ті засновано Психіатричне товариство, яке вивчало окремі проблеми мед. психології. Психологічні аспекти творчої діяльності (див. *Психологія творчості*) висвітлено в працях І. Я. Франка, мовознавців О. О. Потебні і Д. М. Овсяннико-Куликовського. В 1911—23 у Харкові видано восьмитомну працю «Питання теорії та психології творчості».

Розвиток психологічної думки в зх. областях України до возз'єднання їх у єдиний Укр. Рад. державі пов'язаний з діяльністю прогресивних учених П. Д. Лодія, Ю. Охоровича (започаткував у зх. областях експериментальне вивчення психіки), К. Твардовського (1901 з його ініціативи у Львів. ун-ті відкрито першу в Галичині психологічну лабораторію), С. Баєля (досліджував психологію творчості Т. Шевченка, 1922 видав у Львові перший у Галичині «Нарис психології»).

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в психології. науці розгорнулася боротьба за марксистсько-ленінське розуміння природи психіки. Істор. роль у перебудові психології. науки в Рад. країні відіграли класичні праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Філософські зошити» та ін. Марксистсько-ленінське розуміння природи психіки, предмету і завдань психології, ленінська *відображення теорія* стали методологічною основою перебудови психологічної науки. Вона здійснювалася в боротьбі проти залишків старих ідеалістичних та механістичних концепцій *рефлексології, реактології, педології* тощо. У виробленні теор. засад укр. рад. психології брали активну участь О. М. Раєвський, Г. С. Костюк, О. С. Залужний, Д. Г. Елькін, П. Р. Чамата, С. А. Анан'їн, Д. Ф. Ніколенко, К. Т. Федоровський, П. М. Пелех та ін. У 30-х рр. в республіці почато поглиблені дослідження в галузі заг. психології, насамперед окремих проблем особистості, пам'яті, мислення, уваги, сприймання простору тощо. Вони проводились у відомих психологічних лабораторіях та психологічних підрозділах н.-д. інститутів. У Харкові 1921 відкрито Психоневролог. академію (1937 реорганізовано у Психоневролог. н.-д. ін-т). Тут у психологічному секторі працювали О. І. Ющенко, І. О. Соколянський, О. М. Леонт'єв, О. Р. Лурія, О. В. Запорожець, П. І. Зінченко та ін. У 1930 при Укр. н.-д. ін-ті педагогіки (УНДП) відкрито відділ психології.

Значним здобутком психолого-пед. науки у довоєнний час було створення теорії рад. колективу (А. С. Макаренко, О. С. Залужний, В. М. Сорока-Росинський, К. Т. Федоровський). А. С. Макаренко став одним із засновників *радянської соціальної психології*. Уже в довоєнні роки вийшли з друку праці про психологічні ідеї у творах К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна та їх вирішальне значення для психологічної науки, про принципи рад. психології, співвідношення біологічного й соціального, спадковості, середовища і виховання в психічному розвитку дитини. В 1939 видано перший укр. підручник для вузів «Психологія».

На якісно вищий рівень підніслася на Україні теоретична й дослідна робота в галузі психологічної науки після Великої Вітчизн. війни. У 1945 в Києві організовано н.-д. Ін-т психології. Важливу роль для розвитку психологічної науки, в т. ч.

й на Україні, відіграла дискусія, що розгорнулася в 50-х рр. в рад. психології у зв'язку з обговоренням питань про співвідношення психічного і фізіологічного у психології та вчення про вищу нервову діяльність. В 50—70-і рр. коло теор. досліджень, над якими працювали психологи республіки, розширилося за рахунок таких питань, як структура психічної діяльності людини, її види, осн. компоненти, можливості її моделювання й передання певних функцій кібернетич. машинам, завданнєвий характер психічної діяльності людини, шляхи її соціалізації та ін. У багатьох дослідженнях з історії вітчизн. психології зроблено її критичний аналіз, обґрунтовано позитивне, що було в ідеях її видатних представників і зберігає своє значення й тепер (П. М. Пелех, В. А. Роменець, О. М. Ткаченко та ін.). Експериментальні дослідження із заг. психології були присвячені питанням чуттєвого пізнання, уваги, пам'яті (П. І. Зінченко, П. К. Сєреда, С. П. Бочарова), мислення, мовлення (Г. С. Костюк, О. М. Раєвський, Б. Ф. Баєв, І. О. Синиця, Л. М. Проколенко, Б. А. Ілюк), уваги, почуттів, волі (В. К. Котирло, О. М. Авраменко, Л. К. Балацька, О. І. Кульчицька), сприймання (Д. Г. Елькін, Т. М. Козіна), психології особистості (Л. Й. Марисова, Н. І. Рейнвальд), типологічних особливостей і психофізіології (О. Т. Губко, А. М. Карпунхіна, М. Ю. Малков). Принципові підходи до розробки актуальних проблем заг. психології конкретизовано в дослідженнях з дитячої й пед. психології. Вагомий внесок у пед. і дит. психологію зробив В. О. Сухомлинський. Прикладні дослідження з дитячої та пед. психології ведуться в республіці по таких напрямках: вдосконалення виховного процесу (М. Й. Борішевський, О. І. Жаворонко); підвищення ефективності навч.-виховної роботи з учнями молодшого, середнього та старшого шкільного віку (С. Д. Максименко, В. К. Демиценко, В. В. Репкін, Ю. І. Машбиць та ін.); оптимізація загальноосв. та профес. підготовки учнів профес.-тех. уч-щ (Б. О. Федоришин, І. М. Назимов, Р. О. Пономарьова). Багато уваги приділено розробці проблем співвідношення навчання, виховання і психічного розвитку дітей (Г. С. Костюк, Г. О. Балл), вікової психології (Б. Ф. Баєв, Л. М. Проколенко, М. В. Вовчик-Блакитна, Т. В. Косма, Д. Ф. Ніколенко, М. І. Алексєєва).

Вивчаються соціально-психологічні механізми функціонування пед. колективу, досліджуються особистісні характеристики педагогів, соціально-психологічні механізми адаптації, міжособової сумісності, громадської думки в школах з різним рівнем орг-ції (Д. Ф. Ніколенко, Р. Х. Шакуров, В. Ф. Моргун). Проведено дослідження в галузі соціальної психології (Л. В. Сохань, В. І. Войтко), психології праці та *інженерної психології* (Є. О. Мілерян, В. О. Моляко, І. Д. Бех, Я. І. Цурковський, І. М. Яровий), *психології спорту* (М. Р. Богущ, М. П. Гуменюк, В. В. Клименко), спеціальної і патопсихології (А. М. Гольдберг, Н. М. Стадненко, Л. С. Лебедева, А. І. Селецький та ін.). Дослідження укр. психологів — невід'ємна частина заг. розвитку психологічної науки в СРСР. Учені України працюють у тісному співробітництві з науковцями ін. республік, Москви та Ленінграда. Психологи України беруть участь у роботі міжнар. психологічних з'їздів, конгресів і конференцій. Наук. робота в республіці в галузі

психології координується *Психологією науково-дослідним інститутом УРСР*, проводиться вона на кафедрах психології (або психології і педагогіки) 30 пед. ін-тів, 9 ун-тів, у багатьох ін. вузах та н.-д. установах, зокрема у відділі філос. проблем соціальної психології Ін-ту філософії АН УРСР. З 1959 працює Укр. відділення Т-ва психологів при Академії наук СРСР.

Розроблено широку програму підготовки спеціалістів-психологів, насамперед спеціалістів вищої кваліфікації. У Київському і Харківському ун-тах, з 1978 і в Київ. пед. ін-ті ім. О. М. Горького є психологічні відділення. З 1948 Н.-д. ін-т психології УРСР періодично видавав «Наукові записки» (з 1965 — зб. «Психологія»).

Лит.: Нариси з історії вітчизняної психології (XVII—XVIII ст.). К., 1952; Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст., ч. 1—2. К., 1955; Нариси з історії вітчизняної психології кінця XIX і початку XX ст. К., 1959; Соколов М. В. Очерки истории психологических воззрений в России в XI—XVIII веках. М., 1963; Ананьев Б. Г. Очерки истории русской психологии XVIII и XIX веков. М., 1947; Петровский А. В. История советской психологии. М., 1967; Смирнов А. А. Развитие и современное состояние психологической науки в СССР. М., 1975; Роменец В. А. История психологии. К., 1978; Роменец В. А. История психологии стародавнього світу і середніх віків. К., 1983; Костюк Г. С. Русско-украинские связи в формировании передовой отечественной психологической мысли. «Известия АПН РСФСР», 1955, в. 65; Губко А. Т. Роль Киевско-Могилянской академии в зарождении психологической науки на Украине. «Вопросы психологии», 1980, № 1; Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII в. К., 1978; Радянська психологічна наука за 40 років. К., 1958; Костюк Г. С. Психологічна наука в УРСР за 60 років. «Психологія», 1977, в. 16; Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. М., 1974; Чамата П. Р., Скрипченко О. В., Опришко К. Л. Библиографический довідник праць з психології за 40 років (1917—1957). К., 1958. Л. М. Проколенко.

Мовознавство

Укр. мовознавство, як і російське та білоруське, є продовженням літнєвисточної думки часів Київ. Русі. В його основі лежали глоси — одно- та багатослівні глумачення значень малозрозумілих слів, що використовувались у давньорус. книгах уже в 11—13 ст. На основі глос у 13 ст. укладено перші словники. У 15 ст. зародилося власне укр. *лексикографія*. У 16—17 ст. на Україні і в Білорусії розроблялись питання граматики й велась лексикографічна робота, наслідком чого були книги І. Федорова, «Лексис с толкованием словенских слов просто», греко-словенороська грамика (1591), «Грамика словенська» і «Лексис» (1596) Л. Зизанія.

Найвищим досягненням укр. мовознавства цього періоду були «Грамика словенська» М. Смотрицького (1619) і «Лексиконь словенороский и имень тькованіє» П. Беринди (1627). Об'єктом вивчення староукр. філологів була насамперед словенороська, тобто старослов'янська в своїй основі мова. Приділялась увага й староукр. літ. мові [перекладна частина «Лексикону...» П. Беринди, «Грамика словенська» І. Ужевича (1643 і 1645), «Синоніма словеноросская» (17 ст.) та ін.]. Після возз'єднання України з Росією праці М. Смотрицького і П. Беринди довгий час служили всім трьом східнослов'ян. народам. Поява «Російської граматики» М. Ломоносова (1755,

опубл. 1757) засвідчила складання норм рос. національної літ. мови. За її зразком згодом створюються нормативні граматики не лише російської, а й укр. літ. мови. Разом з тим продовжувалися традиції М. Смотрицького в опрацюванні словеноросійської мови, свідченням чого є написана 1768—88 на Закарпатті грамика А. Коцака, а також видані на поч. 19 ст. на Зх. Україні «Грамика языка словеноросійского» І. Могильницького, «Грамика слов'яно-українська» М. Лучкая, 1830 (з додатком зразків закар-

Українські вчені — мовознавці і літературознавці. Нижній ряд: Л. А. Булаховський, М. К. Грунський, О. І. Білецький, П. Г. Тичина; верхній ряд: П. М. Попов, С. І. Маслов.

патських говірок укр. мови) та ін. Перша грамика укр. народнорозмовної мови — «Грамика малоросійського нареччя» О. П. Павловського — видана 1818. Фонетичні й граматичні особливості укр. мови подано тут у порівнянні з російською; до граматики додано «Краткий малоросійський словарь». Помітним внеском у дослідження історії укр. та ін. сх.-слов'ян. мов були праці М. О. Максимовича, І. І. Срезневського, П. О. Лавровського. Визначні праці, присвячені питанням історії укр. мови та її діалектних особливостей, належать О. О. Потебні. Перший систематичний опис істор. фонетики укр. мови дав П. Г. Житецький у праці «Очерк звуковой истории малоросійского наречья» (1876). Своїм дослідженням він зробив також значний внесок у вивчення історії укр. літ. мови. Міцні підвалини укр. діалектології заклав К. П. Михальчук. Граматичну систему укр. мови, а також історію її розвитку від найдавніших часів описав А. Ю. Кримський [праці «Українська грамика» (т. 1—2, 1907—08), «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток староукраїнщини XI—XVIII вв.» (1922; у співавторстві з О. О. Шахматовим) та ін.]. У 1-й пол. 19 ст. при різних видавництвах подавалися записи укр. лексичних матеріалів, які стали основою спершу рукописних укр. словників (з них найпомітніший — словник П. П. Білецького-Носенка, опубл. 1966), а згодом і друкованих. Оpubліковано (не повністю): «Словарь

малорусского наречья» О. С. Афанасьева-Чужбинського (1855), «Опыт южно-русского словаря» К. В. Шейковского (1861—86). Видано «Словарь малоросійських ідиомов» М. В. Закревського (1861), «Словниці української (або юго-воєй руської) мови» Ф. М. Піскунова (1873) та ін. Вийшли друком перекладні словники: «Німецько-руський словар» О. О. Партицького (1867), «Опыт русско-українського словаря» М. Левченка (1874), «Русько-мадярський словар» Л. Чопея (1883), «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського та С. Недільського (т. 1—2, 1886), «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Смілки (1893—98), «Русско-малоросійський словар» Є. К. Тимченка (1897—99), «Латинсько-український словар» Ю. Ю. Кобилянського (1912) та ін. Найповнішою лексикографічною працею дореволюц. часу є «Словарь української мови» за ред. Б. Д. Грінченка (1907—09). Розвиток граматичної думки на Сх. Україні позитивно вплинув на збудження наук. уваги до укр. мови в Галичині й на Закарпат. Україні. Замість незрозумілої простому народові церковнослов'ян. мови в л-ру впроваджувалася нар. мова, створювалися посібники з укр. мови, напр. О. М. Огоновського (1889), який, однак, у витлумаченні історії літ. мови припускає бурж.-націоналістичних збочень. Такі самі тенденції виявлялися в працях С. Смоль-Стоцького і Ф. Гартнера. У боротьбі за єдину укр. літ. мову її основою була мова письменників з Наддніпрянської України. Праці з мовознавства стали важливим внеском у культуру українського народу. Разом з худож. л-рою вони зміцнювали підвалини переслідуваного царизмом укр. літ. мови. Право на вільний розвиток укр. мови відстоювала прогресивна рос. інтелігенція, про що свідчить, зокрема, доповідна записка Петербурзької АН про скасування обмежень укр. друкованого слова (1905), яку підготували академіки О. О. Шахматов, Ф. Є. Корш, П. Ф. Фортунатов та ін.

Укр. мовознавство почало всебічно розвиватися після Великої Жовт. соціалістич. революції внаслідок здійснення Комуністичною партією Ленінської нац. політики. Цьому сприяла організація мовознавчих установ. У 1921 на базі Комісії для складання Словника живої мови, Правовісно-термінологічної комісії АН УРСР, Термінологічної комісії Укр. наук. т-ва в Києві та ін. установ створено Ін-т укр. наук. мови, який 1930 реорганізовано в Ін-т мовознавства. Уже в 20-і рр. було розроблено принципи укр. правопису, підготовлено «Російсько-український словник» (1924—33), термінологічні словники, посібники з сучасної укр. мови (О. Н. Снявського, М. К. Грунського та Г. О. Сабалдири, М. Ф. Наконечного, Л. А. Булаховського та ін.), праці з історії укр. мови та діалектології (П. О. Бузук «Нариси історії української мови», 1927; Є. К. Тимченко «Курс історії українського языка», 1927, та ін.), було розгорнуто роботу над підготовкою «Історичного словника українського языка» (видаю частково, 1930—32). Не всі українські дослідження 20-х рр. прийняті з методологічного й наукового погляду. Серед термінологічних словників практичне значення мали ті, що містили нар. термінологію й номенклатуру (напр., у «Словнику ботаничної номенклатури» зафіксовано 25 тис. укр. назв рослин). Словники, які відбивали націоналістичні тенденції їх укладачів до псевдотерміноворості, залишилися епізодом в історії укр. лексикографії (напр., хімічний і технічний словники).

У 30-і рр. мовознавці республіки продовжили традиційні й розвинули нові напрями в дослідженні укр., рос. та ін. мов, що базувалися на поглибленому вивченні фонетико-морфологічної і синтаксичної структур, а також лексичного складу сучасної укр. мови, на опрацюванні питань істор. фонетики й граматики. Розширилися дослідження з укр. ономастики, зміцнилася лексикографічна база, продовжувалося упорядкування на наук. основі багатогалузевої укр. термінології. В цей час були остаточно опрацьовані й науково обґрунтовані правила укр. орфографії та пунктуації, створені нормативні рос.-укр. словники та навч. посібники з укр. мови для вузів; країн з них і досі не втратили своєї актуальності («Загальний курс української мови», 1929—31; «Підвищений курс української мови», 1929—31; «Норми української літературної мови», 1931, О. Н. Снявського тощо). Зберігають наук. цінність створені в той час дослідження А. Ю. Кримського, М. М. Семенова, Т. Г. Кеама в галузі схолознавства. Велике значення для розвитку лінгвістически й історії літ. рос. та укр. мов мали праці Л. А. Булаховського «Історичний коментарій до російської літературної мови» (1936) і «Російська літературна мова першої половини XIX століття» (т. 1, 1941). У 1941 відбулася перша респ. діалектологічна конференція, на якій було ухвалено розгорнути фронтальне дослідження говорів укр. мови. Дальшого розвитку набули загальне й порівняльно-істор. мовознавство. Це, зокрема, дослідження М. К. Грунського про да-м'ятки старослов'ян. писемності та особливості старослов'ян. мови, праці Л. А. Булаховського в галузі слов'ян. наголосу та істор. словотвору чес. мови. Питання заг. мовознавства висвітлено в праці М. Я. Калиновича «Вступ до мовознавства» (1940), яка довгий час була осн. посібником з заг. мовознавства для філологічних ф-тів вузів республіки. 50 — поч. 80-х рр. позначені далішим розширенням кола мовознавчих об'єктів, увагою до методологічних питань мовознавства, вдосконаленням методики досліджень, що сприяло повнішому задоволенню потреб мовно-культурної практики. Цінним внеском у теор. мовознавство є праці з соціолінгвістики, зокрема, монографія І. К. Білодіда «Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві» (1972). Видано «Курс сучасної української літературної мови» (т. 1—2, 1951). До краях підручників з фонетики й граматики укр. мови для вузів належить «Курс сучасної української літературної мови» М. А. Жовтубриха і Б. М. Кулика (ч. 1—2, 1959). Досліджується структура частини мови, вивчаються граматичні категорії у їхньому взаємозв'язку, аналізуються ті явища фонетики, граматики й словотвору, які раніше не були предметом спец. вивчення. Осн. праці з цих питань: «Синтаксична структура української мови» (1968), «Структура українського дієслова» В. М. Русанівського (1971), «Іменник в українській мові» І. Г. Матвіяса (1974), «Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення» П. С. Дудика (1973), «Прикметник в українській мові» А. П. Грищенко (1978), «Голосні фонеми сучасної української літературної мови» Н. І. Тощкої (1979), «Приймателі в системі української мови» І. Р. Вихованця (1980) та ін. Багато уваги приділено теор. та практичному вивченню словотвору й синтаксису (І. І. Ковалик, І. К. Кучеренко, колективна праця «Словотвір сучасної української літературної мови», 1979, та ін.).

Праці з питань мовознавства.

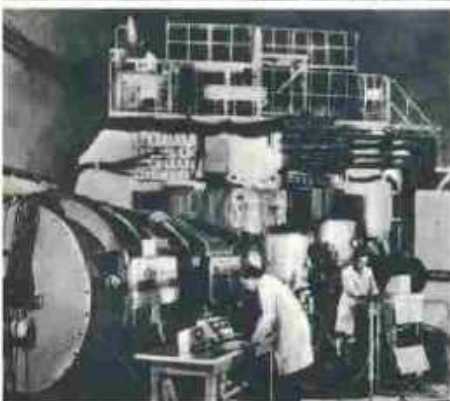
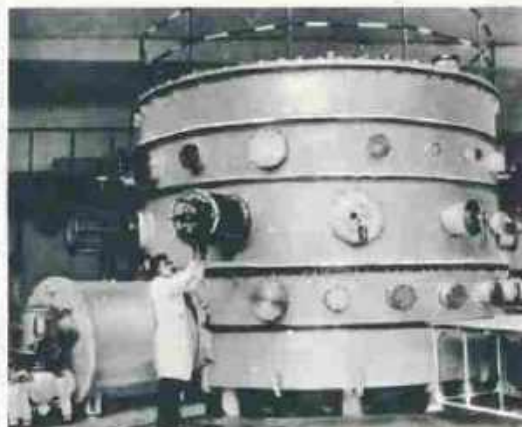

Наука і наукові установи.

1. Будинок Академії наук Української РСР у Києві.
2. Інформаційний Базейс Морського гідрографічного інституту АН УРСР. Шаденний берег Криму. 3. На кафедрі застосованих матеріалів Чернівецького університету. 4. Український науково-дослідний інститут тваринництва степових районів ім. М. Ф. Ілліна. Асканія-Нова. 5. В лабораторії експериментальної фонетики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Київ. 6. В лабораторії плазмоводного переносу Інституту електроізварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР.

Київ. 7. Машинний зал Інституту електродинаміки АН УРСР. Київ. 8. Установка для термокерних досліджень — тиснетрон з дивертором «Ураган-3». Фізико-технічний інститут АН УРСР. Харків. 9. Рефлектор з дюралюмом діаметром 2,6 м Кримської астрофізичної обсерваторії АН СРСР. 10. Ізохронний циклотрон У-240. Інститут ядерних досліджень АН УРСР. Київ. 11. Установка для розширювання металів у високій вакуумі. Фізико-технічний інститут АН УРСР. Донецьк. 12. Кліматрон Ботанічного саду ім. академіка О. В. Фоміна. Київ.

1
2
3

4
5

6

7
8
9

10
11
12

Знімки території України з космосу.

1. Узбережжя Азовського моря.

2. Кримський півострів.
Фото зроблені 1975 з орбітальної станції «Салют-4».

Узагальненням дослідницької роботи вчених у галузі граматики стало видання «Сучасна українська літературна мова» (кн. 1—5, 1969—73). Паралельно з дослідженням граматичної структури укр. мови продовжується поглиблене вивчення граматики рос. та ін. слов'ян. мов (В. І. Кононенко, К. К. Трофимович, М. О. Карпенко, А. Д. Зверев, Ф. О. Нікітіна та ін.).

Від поч. 60-х рр. здійснюється науково коментоване видання пам'яток укр. мови 14—18 ст. Цінними виданнями є «Грамматика словенська» І. Ужєвича (з укр. перекладом і наук. коментарем І. К. Білодіда та Є. М. Кудрицького), «Лексикон...» П. Беринди, «Лексис» і «Грамматика» Л. Зизанія, лексикографічні праці А. Корецького-Сатановського та Є. Славинського, «Грамматика» М. Смотрицького (підготовка до друку й наук. коментарі В. В. Німчука), «Грамоти XIV ст.» (підготовка до друку й наук. коментар М. М. Пешак). Розширення бази досліджень у галузі історії укр. мови, створення монографій і нарисів з істор. морфології та синтаксису (С. П. Самійленко, І. М. Керницький, С. П. Бевзенко, Ф. П. Медведєв, І. І. Слинко), а також розвиток істор. лексикології рос. мови в УРСР (М. Я. Бришнін, В. М. Туркін) дало змогу здійснити всебічний опис становлення структури і змін у семантиці укр. мови від її зародження у складі спільнослов'янської (а згодом — спільнослов'янської) мовної єдності до наших днів. Видано «Історію української мови» (кн. 1—4, 1978—83). У 50-і рр. у Львові під керівництвом І. С. Свенницького, а потім Л. Л. Гумецької розгорнулася робота в галузі істор. лексикографії. Створено «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (т. 1—2, 1977—78; премія ім. І. Я. Франка АН УРСР, 1980). Успішно розвивається мовознавче *слов'янознавство*. Видано «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966), «Етимологічний словник української мови» (т. 1, 1982). Дослідженню теор. питань слов'ян. синтаксису присвячена праця О. С. Мельничука «Розвиток структури слов'янського речення» (1966). Велика увага приділяється питанням міжмовних контактів (Ю. О. Жуктенко, В. В. Акуленко, С. В. Семчицький та ін.), зокрема слов'янських (М. Й. Онишкевич, Й. О. Дзєндзєльський). Одним з традиційних напрямів у н.-д. діяльності мовознавців республіки є розробки в галузі лінгвостилістики. Вивчення стилістичних особливостей творів укр. письменників (Л. А. Булаховський, І. М. Кириченко, В. С. Ільїн, Г. А. Левченко та ін.) ще в 30-і рр. визначило її гол. об'єкти. У повоєнний час розвиткові лінгвостилістики сприяли праці І. К. Білодіда «Питання розвитку мови української художньої прози» (1955), його монографії про мову творів Т. Шевченка, Ю. Яновського, М. Рильського. Дослідження мови окремих письменників дало змогу перейти до створення узагальнюючих праць («Курс історії української літературної мови», т. 1—2, 1958—61; «Історія української літературної мови», 1971, П. П. Плюща, та ін.). Розробляються питання естетики мови (І. Є. Грициченко та ін.). Взаємозв'язки укр. та рос. мов висвітлено в монографії Г. П. Іжакевич «Українсько-російській мовні зв'язки радянського часу» (1969). Розгорнулося широке дослідження рос. мови, зокрема традицій рос. мовознавства на Україні, культури рос. мови. Вийшли друком праці «Російська мова — мова міжнародного спілкування і єднання народів СРСР» (1976), «Традиції російського мовознавства на Україні» (1977), «Функціонуван-

ня російської мови в близькоспорідненому мовному оточенні» (1981) та ін. Значних успіхів досягнуто в галузі лексикографії.

Видано «Українсько-російський словник» (т. 1—6, 1953—63); «Російсько-український словник» (т. 1—3, 1968, Держ. премія УРСР, 1971); «Словник мови Шевченка» (т. 1—2, 1964), «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» (т. 1—3, 1978—79) та ін. Найбільшою лексикографічною працею є «Словник української мови» (т. 1—11, 1970—80, Держ. премія СРСР, 1983). За творчою участю лінгвістів Комітет наук. термінології підготував і видав близько 30 галузевих термінологічних (переважно двомовних перекладних) словників, а також термінологічних словників широкого профілю (словники загальнотех., с.-г., соціально-екоп. термінології). Розвиткові *лексикології* і теорії лексикографії присвячено праці: «Історія української лексикографії» П. Й. Горецького (1963), «Фразеологія української мови» Л. Г. Скрипник (1973), «Українська радянська лексикографія» Л. С. Паламарчука (1978), «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською» В. В. Німчука (1980), праці А. А. Москаленка та ін. Розвиваються дослідження в галузі компонентного аналізу лексичної семантики (Л. А. Лисиченко, Ж. П. Соколовська та ін.), істор. минулого й сучас. стану *фразеології* (Л. І. Коломієць, Г. М. Удовиченко та ін.).

У 1960 вийшло друком 2-е видання затвердженого 1945 «Українського правопису»; розробляються питання *орфографії*, термінологічної лексики, особливих імен та географічних назв, складних слів тощо. Досліджуються теоретичні питання *культури мови* (М. М. Пилинський), художнього перекладу (М. Т. Рильський, В. В. Коптілов), видано порадики з слово- та формовживання. У 60-х рр. на Україні продовжували розвиватися балто-славистика, заснована ще в довоєнний час Л. А. Булаховських (праці А. П. Непокупного з балто-слов'янських мовних взаємн., *фініо-урезнавство* (П. М. Лизанець, О. Б. Ткаченко). Створено програму подальшої роботи в галузі лінгвістичної орієнталістики. Продовжується традиція дослідження класичних мов (А. О. Білецький). 50 — поч. 80-х рр. характеризуються розвитком *лінгвістичної географії*, істор. *діалектології*, діалектної лексикографії, експериментального дослідження діалектної *фонетики*, *ономастики*. Ці нові аспекти діалектологічних і ономастичних досліджень викладені в працях А. О. Білецького, Т. В. Назарової, М. В. Никончука, П. П. Чучки, В. О. Горинича, Ю. О. Карпенка, Є. С. Отіна, М. Л. Худаша та ін. У 1984 видано 1-й том тритомного «Атласу української мови».

Нові аспекти в методику дослідження й функціонування мови вніс структурно-матем. напрям. Вивченню системи фонем укр. мови з застосуванням статистичних методів присвячена, зокрема, монографія В. С. Перебийніс «Кількісні і якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови» (1970). Новим напрямом у лінгвістиці 60—70-х рр. є дослідження усного *мовлення* (Д. Х. Баранник), особливо його інтонаційних особливостей (А. Й. Багмут, Л. І. Прокопова та ін.). У 1977 опубліковано колективне дослідження «Типологія інтонації мовлення». Розгорнулося дослідження термінологічних систем (Т. І. Панько). Активізувалася робота

в галузі *романістики* й *германістики* (Ю. О. Жуктенко, Б. М. Задорожний, Г. Г. Почепцов, Н. М. Раєвська, О. О. Андрієвська та ін.). Вийшли друком «Нариси з контрастивної лінгвістики» (1979). Теор. робота в галузі мовознавства супроводиться розв'язанням питань мовної практики, створенням посібників з питань культури укр. та рос. мов.

Укр. рад. мовознавство — складова частина рад. суспільствознавства. Виходячи з учення основоположників марксизму-ленізму про роль мови в житті суспільства, спираючись на програмні документи КПРС з нац. питання, рад. лінгвісти розробили теорію міжмовних контактів, визначили шляхи формування спільного лексичного фонду в мовах народів СРСР, постійно надають допомогу середній і вищій школі у викладанні мов. Центром досліджень у галузі мовознавства на Україні є *Мовознавства інститут* імені О. О. Потебні АН УРСР (Київ), мовознавчі проблеми розробляють також в *Суспільних наук інституті* АН УРСР (Львів), на відповідних кафедрах ун-тів та педінститутах УРСР. Виходять журн. «Мовознавство», періодичне видання «Культура слова», щорічники «Українське мовознавство», «Русское языкознание». Мовознавчі розвідки друкуються в журн. «Українська мова і література в школі» та «Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР» (до 1984 виходив під назвою «Русский язык и литература в школах УССР»).

Лит.: Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років. К., 1957; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Жовтобрюх М. А. Мовознавство на кафедрах вищих шкіл республіки (1967—1977 рр.). «Мовознавство», 1977, № 5; Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977. К., 1980; Гольденберг Л. І., Королевич Н. Ф. Українська мова. Бібліографічний покажчик. (1918—1961 рр.). К., 1963. В. М. Русанівський.

Літературознавство

Зародки наукових уявлень про л-ру, елементи літ. критики беруть початок ще з часів Київ. Русі. Перші спроби визначення і нормалізації поетичних засобів, коментування та оцінки літ. творів трапляються в *Ізборниках Святослава* (1073 і 1076), «*Повісті временних літ*», «*Слові о полку Ігоревім*». Чимало оцінок окремих творів і книг є у творах І. Вишенського, Г. Смотрицького, З. Копищенського, П. Могили та ін. На поч. 17 ст. з'явилися оригінальні трактати, що торкалися різних теоретико-літературних проблем (М. Смотрицький, І. Величковський, І. Галатівський). Першою спеціальною наук.-бібліографічною працею є «Оглавление книг, кто их сложил» (1665 або 1666) невідомого киянина, автора. Теоретичні погляди письменників і вчених 17—18 ст. викладалися в навч. поетиках, риториках, граматиках професорів Київ. академії Г. Кониського, Г. Сломинського, С. Лякоронського, М. Довгалевського та ін. Найдавніша з укр. поетик — «Книга поетичного мистецтва» (1637). Популярною була праця Ф. Прокоповича «Про поетичне мистецтво» (1705). Шкільні поетики, побудовані за Аристотелем і Горацієм, за взірцями європ. класицизму 17 ст., подавали лат. мовою відомості про мистецтво поетичного слова. Хоч вони і мали догматичний характер, все ж автори порушували питання про зв'язок поезії з природою, про

зображення і вимисел, про відповідність стилістично зображуваного предмету.

Літ. думка на Україні поч. 19 ст. розвивалася у постійних зв'язках з рос. та зах.-європ. літературами. Для раннього періоду розвитку літературознавства характерною є посиленна увага до нар. творчості як джерела писемної л-ри і формування літ. мови.

Видатна роль у збиранні й дослідженні фольклору належить М. О. Максимовичу, І. І. Срезневському, А. Л. Метлинському, в Галичині — В. Залеському, М. С. Шашкевичу, І. М. Вагилевичу, Я. Ф. Головацькому. М. О. Максимович поклав початок вивченню давньої укр. л-ри, першим зробив спробу дати огляд її пам'яток в «Історії давньої руської словесності» (1839), поставивши питання про початок історії укр. л-ри та про її відношення до л-ри російської. У 30—40-х рр. 19 ст. в укр. альманахах та рос. журналах з'явилися перші спеціальні статті І. І. Срезневського, О. М. Бодяньського про окремі явища укр. л-ри і перші синтетичні огляди процесу її розвитку — М. Максимовича, М. І. Костомарова, Я. Головацького, І. Вагилевича. З 40-ми рр. 19 ст. пов'язується процес становлення укр. літ. критики, її розмежування з фольклористикою і естетикою. В процесі наук. диференціації, переходу від бібліографічних описів до глибокого аналізу літ. явищ формувалась історія л-ри як наука. Якісно новий етап у розвитку естетичної і літ. думки на Україні припадає на 40—60-і рр. 19 ст., коли остаточно визначилися два ідейні напрями — революц.-демократичний і ліберально-буржуазний. Представником першого був Т. Г. Шевченко, який у листах, передмов, щоденнику, всією своєю творчістю обґрунтував потребу розвитку укр. л-ри на принципах революц.-демократичної ідейності, народності, реалізму, єднання з передовою рос. л-рою. Погляди Т. Шевченка перегукувалися з думками М. Г. Чернишевського, О. І. Герцена, М. О. Добролюбова, Д. І. Писарева — рос. революц.-демократичних критиків, виступи яких відіграли велику роль у розвитку укр. л-ри. На протилежних позиціях стояв П. О. Куліш, який у численних критичних статтях і розвідках проповідував нац. винятковість і замкненість укр. л-ри, підміняв принципи критичного реалізму принципом «етнографічної достовірності», тенденційно оцінював творчість багатьох укр. письменників. Позиції Куліша пізніше підтримували найбільш консервативно настроєні «народовці» (О. М. Огоновський, О. Партицький, О. Г. Барвінський) та бурж.-націоналістичні діячі типу М. С. Грушевського, С. О. Єфремова. Галицькі «москвофіли» (Б. Дідичський, В. Площанський, А. Добрянський), орієнтуючись на рос. самодержавство та реакційні, шовіністичні елементи в сусп. і культур. житті царської Росії, обстоювали клерикалізм і консерватизм, заперечували право укр. народу на нац. існування і самобутній літ. розвиток. Проти обох шкідливих тенденцій — буржуазно-націоналістичної та шовіністично-нігілістичної вели принципову боротьбу Т. Шевченко, І. Я. Франко, П. А. Грабовський, Леся Українка при підтримці О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова та їхніх послідовників. Значну роль у розвитку укр. літературознавства 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. відіграли журнали «Основа», деякі «народовські» видання («Вечерниці», «Мета», «Зоря»), «Літературно-науковий вістник» першого періоду свого існування, а особливо революц.-демократичні журнали «Друг», «Громадський друг», «Світ», «Народ», «Життя і слово», ідей-

ним керівником яких був І. Франко. Збиранню, публікації та наук. коментуванню історико-літ. матеріалу прислужилися журнали «Киевская старина», збірники історико-філологічного т-ва при Харків. ун-ті та видання Львівського літературного, а потім Наукового товариства імені Шевченка.

У 60—80-х рр. в Росії, як і в країнах Зах. Європи, активно розвивалось академічне літературознавство, яке створило ряд наук. шкіл і напрямів — культурно-історичний, порівняльно-історичний, психологічний. Певний вплив справили вони й на укр. літературознавство. Рос. і зарубіжні представники цих шкіл — О. М. Веселовський, М. І. Стороженко, О. О. Котляревський, О. М. Скабичевський, Д. М. Овсянко-Куликовський, Е. Дюран, Г. Брандес та ін. виявляли інтерес до явищ укр. л-ри і культури. Зокрема, цінними у галузі дослідження і пропаганди здобутків укр. л-ри були праці І. Г. Прижова «Малоросія в історії літератури з XI по XVIII ст.» (1869), розділи, присвячені Україні, у книгах О. М. Пипіна і В. Д. Спасовича «Історія слов'янських літератур» (1865 і 1879) та О. Пипіна — «Історія російської етнографії, т. 3. Етнографія малоросійська» (1891). Важливу роль у розвитку літературознавства на Україні відіграв М. П. Драгоманов, який у своїх критичних працях («Література російська, великоруська, українська і галицька», «Листи на Наддніпрянську Україну») відстоював принципи реалізму, закликав до єднання укр. і рос. літератур. Багатством фактичного матеріалу, окремими цінними узагальненнями і висновками відзначалися праці М. І. Петрова («Очерки истории украинской литературы XIX столетия». К., 1884) і відзив на цю працю М. П. Дашкевича, цінні літ.-критичні виступи Івана Білика (І. Я. Рудченка), бібліографічні праці М. Ф. Комарова та І. О. Левичького. Певний інтерес становили деякі критичні виступи В. П. Горленка з питань художньої специфіки л-ри. Визначна роль у розробці науково-теоретичних проблем укр. л-ри, її генезису і художніх особливостей належала П. Г. Житецькому й О. О. Потебні.

Вищим досягненням укр. дожовтневого літературознавства були праці І. Франка, в яких він торкався явищ не тільки української, а й рос., польс. та ін. слов'ян. літератур, сучасної й давньої світової л-ри, проблем методології, історії й теорії л-ри, психології художньої творчості, текстології та ін. У з'ясуванні матеріалістичної природи мистецтва, його сусп. призначення, в обґрунтуванні важливих засад реалізму й народності л-ри І. Франко наблизився до марксистських позицій. Наук. метод дослідження укр. л-ри у контексті л-ри світової І. Франко застосовував у ряді статей про Т. Шевченка, в оглядових працях з історії л-ри, зокрема в «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (1910). Революційно-демократичні позиції І. Франка підтримували М. І. Павлик, О. С. Терлецький, В. М. Навроцький. Прогресивне значення у вдосконаленні прийомів філологічного аналізу текстів мали праці А. Ю. Крымського, О. С. Маковея, М. Ф. Сумцова, В. М. Доманицького, В. М. Перетца. Свої наукові й методологічні здобутки передове укр. літературознавство розвивало у боротьбі проти різноманітних реакц. сил, які активізувалися в л-рі й літ. критиці на поч. 20 ст. Апологетами декадент. просвітництва виступали бурж.-націоналістичні письменники і критики, що входили в об'єднання «Молода муза», групувалися навколо журналів «Світ», «Ук-

раїнська хата», «Дзвін» (О. Луцький, М. Сріблянський, М. Євшан, Г. Чупринка, С. Русова, В. Винниченко). Антиісторизм, войовничий націоналізм і консерватизм були характерні для книг з історії укр. л-ри М. Грушевського, С. Єфремова, Б. Лепкого. В утвердженні укр. л-ри на позиціях революц. ідейності, народності та реалізму, у викритті соціальних основ бурж.-націоналістичних концепцій і декадент. л-ри багато важливіх літ.-критичних виступів і вся творчість П. А. Грабовського, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, позначені благотворним впливом марксизму. Слідом за І. Франком Леся Українка розвивала одну з найкращих інтернаціоналістських традицій укр. літературознавства, яка полягала у кваліфікованому аналізі явищ світової л-ри. З цього погляду велике значення мають численні праці А. Ю. Крымського з історії літератур Близького й Серед. Сходу. Постійний інтерес до проблем розвитку укр. л-ри виявляли О. М. Горький, В. Г. Короленко, видатні представники марксистської літ. критики Г. В. Плеханов, А. В. Луначарський, В. В. Воронський, М. С. Ольминський, більшовицькі видання «Искра», «Звезда», «Правда». Основоположне значення для спрямування літ. процесу мали ленінська теорія відображення, вчення про культурну спадщину, про партійність літератури, про дві культури в культурі кожної нації, статті В. І. Леніна про Л. М. Толстого.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістич. революції почався новий етап у розвитку укр. літературознавства. Уже в 20-і рр. розгорнув діяльність Відділ історико-філологічних наук, заснований в Академії наук УРСР. При ньому 1922 створено Історико-літ. т-во з філіалами в Ленінграді, Одесі, Вінниці, Житомирі. Оволодіваючи марксистсько-ленінською методологією, літературознавці України розгортали делаті активнішу роботу по вивченню вітчизняної і світової л-ри. Становлення укр. рад. літературознавства відбувалося в гострій боротьбі із залишками бурж.-націоналістичної ідеології, з формалістичними та вульгарно-соціологічними тенденціями. У ці роки АН УРСР здійснила видання ряду досліджень, присвячених л-рі Київської Русі, давній, новій і рад. укр. л-рі (праці Д. І. Багалія, А. Ю. Крымського, О. І. Білецького, В. П. Адрианової-Перетц, О. А. Назаревського, В. І. Резанова, О. К. Дорошкевича, С. І. Маслова, П. П. Филиповича, А. П. Шамрая).

У 1919—28 побачили світ 20 випусків «Записок Історико-філологічного відділу Української Академії наук». З'явилися підручники, хрестоматії, методичні посібники з укр. л-ри для середньої школи, а також перші посібники з поезити та стилістики: «Наука віршування» Б. Якубського (1922), «Поетика» Д. Ю. Загула (1923) та ін. Водночас проводилась науково-бібліографічна робота (Ю. О. Меженко, М. А. Плевако). У 1928 вийшла двотомна праця О. М. Лейтеса і М. Ф. Яшека «Десять років української літератури».

На 3х. Україні продовжували працювати літературознавці старшого покоління В. С. Шурат, М. С. Возняк, В. М. Гнатюк, І. С. Свенціцький, згодом виступали В. П. Бобинський, С. Й. Тудор, які стверджували принципи пролетарської літератури.

Значна частина літературознавчих і літ.-критичних праць цього періоду (В. Д. Коряк, Б. Л. Коваленко) позначені впливами вульгарного соціологізму. В умовах напруженої ідейно-естетичної боротьби чітким дороговказом для рад. літерату-

роззнавців стали ленінські положення про використання класичної спадщини в будівництві нової культури. Керуючись цими положеннями, літературна критика виступала проти вульгаризаторських і лівацьких тенденцій, характерних для теоретиків Пролеткульту, які відкидали культурну спадщину, закликали творити пролет. л-ру лабораторним шляхом. Постанови ЦК ВКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (1925) і «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932), а також рішення 1-го Всесоюзного з'їзду радянських письменників (1934) ідейно спрямовували дослідницьку діяльність у галузі історії і теорії л-ри.

З'явилися перші праці, присвячені проблемам становлення і розвитку нового творчого методу — *соціалістичного реалізму*. Методологічні питання розроблялися в працях О. І. Білецького «К. Маркс, Ф. Енгельс і історія літератури» (1934), П. М. Попова «Маркс про літературу феодальної доби» (1938) та ін.

В 1935—40 виходив журнал «Літературна критика», який висвітлював питання літ. критики, теорії і історії л-ри. На поч. 30-х рр. активізувалася діяльність Науково-дослідного ін-ту Тараса Шевченка у Харкові та його філіалу в Києві (засновані 1926—27). У центрі досліджень ін-ту були питання шевченкознавства, становлення нової укр. л-ри. У працях І. Я. Айзенштока, О. В. Багрія, Є. С. Шаблійовського, Є. П. Кирилюка накреслювалися шляхи справді наукового шевченкознавства. У 1935 вийшов у світ 1-й том 10-томного зібрання творів Т. Шевченка. У 1936 на базі Ін-ту Тараса Шевченка створено Ін-т укр. л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Перед ним постали завдання щодо вивчення укр. л-ри на всіх етапах її історії, дослідження світового літ. процесу.

У 1941—45 опубліковано ряд видань, присвячених вивченню класичної і сучасної укр. л-ри. М. Я. Калинович, С. І. Маслов, П. Попов видали монографію «Слов'яни в їхній боротьбі з німецьким фашизмом та його попередниками». У ці роки вийшло кілька випусків «Наукових записок Інституту мови та літератури», видавався журнал «Українська література». У післявоєнні роки створено такі ґрунтовні узагальнюючі дослідження, як «Історія української літератури» (т. 1—2, 1954—57; 2-е видання — 1964—65); «Нарис історії української радянської літератури» (1964). На поч. 70-х рр. завершено роботу над 8-томною (у 9 книгах) «Історією української літератури», в якій висвітлено шляхи розвитку укр. л-ри від найдавніших часів до наших днів. З'явилася велика кількість праць, присвячених визначним явищам і представникам укр. доживтєвої л-ри, а також ґрунтовні текстологічні дослідження (праці О. І. Білецького, М. К. Гудзя, О. Є. Засенка, М. Є. Сиваченка, Н. Л. Калениченко, Н. Є. Крутикової, М. Д. Бернштейна, П. М. Федченка, С. Д. Зубкова, Б. А. Деркача, Ф. П. Погребенника, П. Й. Колесника, М. Т. Яценка).

Проблеми розвитку давньої укр. л-ри вивчали П. М. Попов, О. В. Мишанич, М. С. Грицай, В. Л. Микитась, А. М. Ніженець, Л. Є. Махновець. Досліджуються взаємозв'язки братніх української і російської літератур (Н. Є. Крутикова, Д. В. Чалий та ін.). В галузі шевченкознавства значний наук. інтерес становлять колективна монографія «Шевченкознавство. Підсумки й проблеми» (1975), праці О. І. Білецького, М. Т. Рильського, Є. П. Кирилюка, Є. С. Шаблійовського, В. С. Бородіна, Ю. О. Іва-

кіна, В. Є. Шубравського, Є. О. Ненадкєвича, І. І. Пільгук та ін., в яких глибоко досліджено життєвий і творчий шлях великого укр. поета-революціонера, художній метод, особливості стилю, світове значення його творчості. З 1952 проводяться наукові шевченківські конференції, з 1954 по 1982 видано 25 збірників матеріалів конференцій. У 1964—65 здійснено видання повного академічного зібрання творів Шевченка в шести томах. Значною подією в наук. житті республіки був вихід у світ двотомного «Шевченківського словника» (1976—77; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980).

В окрему галузь науки оформилось франкознавство (праці М. Возняка, С. Щурата, М. Д. Деркач, І. І. Басса, О. І. Дея, І. І. Дорошенка, А. А. Каспрука та ін.). Видано 12 збірників «Іван Франко. Статті й матеріали» (1948—65). Великим досягненням укр. рад. літературознавства є видання 50-томного зібрання творів Франка (на 1984 вийшло 43 томи). Зусиллями укр. текстологів здійснено академічні та науково-популярні видання класиків укр. л-ри — Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Грабовського, В. Степаніка та ін. Розпочато видання «Бібліотеки української літератури» у 80 томах.

Видано 5-томний біобібліографічний словник «Українські письменники» (1960—65), ряд ін. бібліографічних показників. Укр. слов'янознавці разом з ученими Москви, Ленінграда та ін. наукових центрів країни досліджували проблеми розвитку зарубіжних слов'ян. літератур (Г. Д. Вервес, В. П. Ведіна, О. В. Шпильова та ін.). Активно досліджуються з позицій марксистсько-ленінського світогляду найважливіші явища світової прогресивної літератури. Увага вчених тут зосереджена передусім на питаннях боротьби реалізму і модернізму, викритті реакційної ідеологічної суті модернізму, на висвітленні зростаючого впливу рад. л-ри на світовий літ. процес (Д. В. Затонський, Т. К. Якимович, К. О. Шахова, А. Х. Іллічєвський, Т. Н. Денисова та ін.). Успішно розробляються питання зв'язку літератури з практикою комуністичного будівництва в Радянській країні, проблеми становлення і розвитку методу соціалістичного реалізму, партійності і народності літератури (Л. М. Новиченко, М. З. Шамота, С. А. Крижанівський, І. О. Дзєверін, Б. С. Бурак, Г. А. В'язовський, О. К. Романовський, В. Г. Дончик, М. Г. Жулинський). Поглиблено вивчаються проблеми взаємовпливу національних літератур в СРСР і роль рос. л-ри в процесі їх зближення і розквіту (В. Г. Беляєв, А. В. Кулінич, М. І. Пригодій, Д. В. Чалий). Велика увага приділяється темі «Ленінізм і сучасна художня культура», «Керівна роль КПРС у розвитку радянської літератури». Видано кілька колективних монографій і збірників статей на ці теми. Вийшли у світ дослідження укр. літературознавців (В. Ф. Воробйова, І. О. Дзєверіна, Є. Шаблійовського), у яких розкривається програмне значення ленінської спадщини в галузі естетики.

Поряд з узагальнюючими дослідженнями з історії укр. рад. л-ри і сучасного літ. процесу все більше з'являється монографічних праць про творчість визначних укр. рад. письменників — М. Т. Рильського і П. Г. Тичини (Л. М. Новиченко); М. П. Бажана (С. А. Крижанівський); Ю. І. Яновського (А. А. Тростянецький

і О. К. Бабішкін); А. С. Малишка (Л. М. Коваленко, А. І. Костенко); О. П. Довженка (С. П. Плачинда); Остапа Вишні (І. М. Дузь). Літературознавці України опублікували ряд праць, присвячених питанням поезити, розвитку окремих жанрів та ін. (О. В. Чичерін, В. В. Фашенко, З. С. Голубєва, К. П. Фролова, О. В. Шпильова, Г. К. Сидоренко, Г. М. Сивокінь, Г. А. Нудьга). Видано посібники з теорії літератури — «Основи теорії літератури» (1962) П. К. Волинського і колективну працю «Теорія літератури» (1975), «Словник літературознавчих термінів» (1971) В. М. Лесина і О. С. Пулинця та ін.

Цінним внеском у рад. літературознавство є літературознавчі твори укр. рад. письменників П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, М. П. Бажана, Ю. К. Смолича, А. С. Малишка, П. А. Загребельного, Б. І. Олійника, Д. В. Павличка, І. Ф. Драча. Розширилися проблемно-тематичні, хронологічні і жанрові межі досліджень.

За роботи в галузі літературознавства стали лауреатами Ленінської премії Є. П. Кирилюк, Є. С. Шаблійовський. Вони також лауреати Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Цією ж премією відзначено наукову діяльність Л. М. Новиченка, М. З. Шамоти, В. С. Бородіна, Ю. О. Івакіна, Ф. К. Сарани. Премією АН СРСР ім. В. Г. Бєлінського і премією АН УРСР ім. І. Я. Франка відзначено праці Л. М. Новиченка. Лауреатами респ. премії в галузі літ. критики є Б. С. Бурак, М. Г. Жулинський, Й. М. Кисельов, В. О. Мельник, Л. М. Новиченко, М. М. Острик, В. В. Фашенко, М. З. Шамота, І. О. Дзєверін, С. А. Крижанівський, В. Г. Дончик, М. Ф. Слабошпилький, М. М. Ільницький, П. П. Кононенко.

Важливе значення для розвитку літературознавства на сучасному етапі мають рішення XXVI з'їзду КПРС, постанови ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972), «Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва» (1982), промова Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР К. У. Черненко на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР 25 вересня 1984 р. та ін. партійні документи. Науково-дослідну роботу в галузі теорії та історії л-ри проводять *Літературний інститут* імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, літературознавчі кафедри 9 ун-тів і 19 пед. ін-тів республіки, працює Наукова рада з проблеми «Закономірності розвитку світової літератури в сучасну епоху». Видається журн. «Радянське літературознавство».

Лит.: Волинський П. К. Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.). К., 1959; Бернштейн М. Д. Українська літературна критика 50—70 років XIX ст. К., 1959; Білецький О. І. Українське літературознавство за сорок років (1917—1957). К., 1957; Критика та літературознавство (1946—1967 рр.). В кн.: Історія української літератури, т. 8. К., 1971; Федченко П. М. Літературна критика на Україні першої половини XIX ст. К., 1982.

П. М. Федченко, І. О. Дзєверін.

Фольклористика. Перші відомості про народну поетичну творчість східних слов'ян — давньоруський фольклор — належать до 11—12 ст.

Багато переказів, легенд, прислів'їв, нар. прикмет увібрали *літописи*; художня образність нар. поезії відобразилася у «Слові о полку Ігоревім». У перк. проповідях, повчаннях та житіях згадуються нар. обряди й свята Коляди, русалій

і Купала з відповідними іграми, купальські пісні тощо. На основі давньоруського розвинулися рос., укр. та білорус. фольклор. Явища й факти укр. фольклору фіксуються писемними джерелами починаючи з 16 ст. У польсь. хроніці С. Сарницького задується елегічна пісня (дума) про смерть братів Струсів; написана перед 1571 час. граматика Я. Благослава наводить як зразок укр. мови пісню «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?», згадки про пісні й танці є в творах письменників — українських (І. Вишньського

М. М. Лучкая, 1830), журналах та альманахах. Фольклорно-літ. альманах «Русская Диастрофа» (1837), орієнтований на фольклор і живу нар. мову, започаткував нову укр. л-ру в Галичині. Нагороджений збірками матеріал став основою фольклорно-етнографічних досліджень (праці З. Долєнги-Ходаковського, М. О. Максимовича, Д. І. Зубрицького, М. С. Шашкевича, І. М. Вагилевича, О. М. Бодянского, М. І. Костомарова). Піднесення антикріпосницького селянського руху в Росії в 40—50-і рр. 19 ст. посилює інтерес прогресивної інтелігенції до зрудового народу та його творчості. На Україні активно займалися фольклорно-збиральною роботою члени Кирило-Мефодіївського товариства (Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, В. М. Білозерський, О. В. Маркович, П. О. Куліш та ін.). У цей час виділяються дві протилежні ідеї тенденції в фольклористиці: революційно-демократична (Т. Г. Шевченко, Марко Вовчок) та ліберально-буржуазна (П. О. Куліш, М. В. Закревський та ін.), між якими точилася ідеїна боротьба.

У 2-й пол. 19 ст. продовжувалося активне записування і видання укр. фольклору, вийшли зб. «Народні південноруські пісні» А. Л. Метлинського (1854), «Записки о Южной Руси» П. О. Куліша (т. 1—2, 1856—57), «Зібрання малоросійських народних пісень» (ч. 1—2, 1861) А. В. Єдлічки, збірки прислів'їв і приказок М. Номиса (1864), «Чумацькі народні пісні» (1874) та «Народні південноросійські казки» (в. 1—2, 1868—70) І. Я. Рудченка, «Історичні пісні малоруського народу» В. Б. Антоновича та М. П. Драгоманова (ч. 1—2, 1874—75), «Збірник українських пісень» М. В. Лисенка (в. 1—7, 1868—1911), «Малоруські народні перекази та оповідання» М. П. Драгоманова (1876), «Народні пісні Галицької і Угорської Русі» Я. Ф. Головацького (ч. 1—4, 1878), «Праці етнографіко-статистичної експедиції в Західно-Руський край» П. П. Чубинського (т. 1—7, 1872—79), «Казки, прислів'я та інше...» (1890) І. І. Манжурі тощо. Укр. фольклор друкували журнали «Основа», «Світ», «Киевская старина» та ін. Організаційним центром збирально-видавничої роботи в 70-і рр. став Південно-Західний відділ Рос. геогр. т-ва в Києві (1873—76). Багаті записи фольклору на сх.-укр. землях зробили А. І. Диміський, С. В. Руданський, Я. П. Новицький, І. П. Новицький, П. Я. Рудченко (Паван Мирний), І. Я. Рудченко та ін. Закарпатські, буковинські та галицькі пісні збирали й видавали Ю. А. Федькович, С. І. Воробкевич, Г. І. Купчанко та ін.

Головним досягненням доживтнєвої української фольклористики стали наук.-теоретичні праці О. О. Потебні, І. Я. Франка, М. В. Лисенка, М. П. Драгоманова, М. Ф. Сумцова, П. Г. Житецького та інших. Проте деякі з них некоректно сприйняли теорії бурж. шкіл в фольклористиці — міграційної школи (М. П. Драгоманов, частково М. Ф. Сумцов) та історичної (П. Г. Житецький). Представники революційно-демократичної фольклористики гостро виступали проти ідеалістичних теорій і формалістичних методів бурж. шкіл, проти ліберально-бурж. глумачення нар. творчості.

Розвиток марксизму в Росії і марксистської науки про мистецтво в кін. 19 — на поч. 20 ст. сприяв піднесенню наук.-теор. рівня укр. фольклористики. Передові дослідники нар. творчості І. Я. Франко, В. М. Гнатюк, Ф. М. Колесса, Леся Українка, М. М. Кошоби́нський, К. В. Квітка та ін. високо оцінювали творчий внесок трудящих у матеріальну й духов-

ну культуру, рішуче заперечували теорію аристократичного походження фольклору, розкривали глибокий соціальний зміст нар. творчості. Почалося збирання, видання і дослідження робітничого фольклору (М. К. Васильєв «До питання про нові мотиви в малоруській народній поезії», 1897, та ін.). З'явилися нові публікації фольклорних текстів: «Етнографічні матеріали...» (в. 1—3, 1895—99) Б. Д. Грінченка, «Збірник матеріалів з малоруського фольклору» (1902) О. Н. Малинки, «Українські пісні» (1900) А. М. Коношенка, «Українські народні пісні» (1906) Д. І. Яворницького, та ін. Орг. фольклористичним центром на зах.-укр. землях стала Етногр. комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові, яку очолював І. Я. Франко. Разом з В. М. Гнатюком вона заснувала фольклорні органи «Етнографічний збірник» та «Матеріали до української етнології» (всього вийшло понад 60 томів). Багато фольклорних матеріалів друкувалося в 90-і рр. у періодичних виданнях («Життя і слово», «Сборник Харьковского историко-филологического общества», «Этнографическое обозрение», «Живая старина», «Lud» («Народ») та ін.). Широкого розмаху набула укр. муз. фольклористика (М. В. Лисенко, П. П. Сокальський, Ф. М. Колесса, К. В. Квітка, О. І. Роздольський, С. П. Людкевич). З'явилися праці про окремі жанри укр. фольклору («Студії над українськими народними піснями» І. Я. Франка, 1913; розвідки Ф. М. Колесси та ін.), бібліографічні покажчики, огляди («Бібліографія українського фольклору» Б. Д. Грінченка), історіографічні нариси і курси. Дожиттєва укр. фольклористика розвивалася в умовах важкого соціального й нац. гніту та цензурних переслідувань.

Фольклористична робота велася безсистемно, в основі її лежала переважно ініціатива окремих груп і осіб. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції почався новий період у розвитку фольклористики. Було створено спец. осередки фольклористичної роботи. У 20-х рр. її вели Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича, Етногр. т-во, Кабінет муз. етнографії; при АН УРСР — Етногр. комісія (див. Етнографічні установи), Комісія істор. пісенності і Культурно-істор. комісія. Виходили спец. органи — «Краєзнавство», «Побут», «Записки Етнографічного товариства», «Етнографічний вісник» і «Бюлетень Етнографічної комісії». В 1936 було створено Ін-т укр. фольклору АН УРСР, на основі якого 1944 організовано Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії. У 1939, після воз'єднання укр. народу в єдиний Укр. Рад. державі, на базі Етногр. комісії Наук. товариства ім. Шевченка у Львові було організовано відділ Ін-ту укр. фольклору (на чолі з Ф. М. Колесою). З 1937 виходив журнал «Український фольклор» (1939—41 — «Народна творчість»). Укр. рад. фольклористика базується на марксистсько-ленінській методологічній основі. Вона вивчає закономірності живого фольклорного процесу в зв'язку із заг. розвитком національної за формою і соціалістичної за змістом культури, взаємовплив л-ри й фольклору, досліджує під соціально-політ. і естетично-виховним кутом зору традиційну нар. творчість, міцна, фольклорні зв'язки. Значний внесок у розробку проблем укр. рад. фольклористики в доживтнєвий час зробили А. М. Лобода, К. В. Квітка, А. Ю. Кримський, Ф. М. Колесса, Ю. М. Соколов, М. О. Грінченко, Д. І. Яворницький, М. Т. Рильський, Д. М. Ревуцький, П. М. Попов, Р. М. Волков та ін. Після Великої Вітчизн.

М. Т. Рильський серед кобзарів та лірників.

та ін.) і польських [М. Рєя, Я. Ласицького, С. Ф. Кльоновича (поема «Роксолана», 1584)]. У 17—18 ст. фольклорний матеріал широко використовувався в творах полемічного, драматичного й проповідницького характеру. У 1625 в польсь. виданні надруковано пісню про козака й Куліну. В давніх рукописних *писемниках* і збірках фіксуються чимало укр. нар. пісень, у т. ч. думи «Козак Голота» і «Смерть Корецького» (у зб. Кондратьєвського, кінець 17 ст.), істор. пісні про взяття Варин козаками 1605, про Сагайдачного, Саву Чалого та ін. Відомості про укр. весільний обряд подали П. Могіла в «Ліфосі» (1644), Г. Л. Боппан в «Описі України» (1650). Климентій Зіновійєв сні 1700—09 упорядковує першу збірку укр. приказок та прислів'їв (бл. 2 тис. зразків). Укр. нар. пісні з'являлись у надрукованих у Росії *писемниках* кін. 18 ст. (М. Чулкова, 1770—74; М. Новикова, 1780—81; В. Трутновського, 1776—95; І. Прача — Львова, 1790; та ін.). Вплив фольклору виразно виявляється в л-рі 2-ї пол. 18 ст. (у піснях Г. Сковороди, гумористично-сатиричних та ліричних поезіях). Фольклор відіграв важливу роль у становленні нової укр. л-ри. Зародження укр. фольклористики як науки відбувалося на поч. 19 ст. під впливом визвольних рухів на слов'ян. землях. Ідеї слов'ян. відродження та єднання, сусп. погляди декабристів стимулювали розгортання фольклористичної роботи в 1-й пол. 19 ст. Вийшли перші фольклорні збірки: М. А. Цертелева «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819), М. О. Максимовича «Малороссийские песни» (1827) та «Українські народні пісні» (1834), І. І. Срезневського «Запорожская старина» (1833—38), П. Я. Лукашевича «Малороссийские и черноворусские народные думы и песни» (1836); у Галичині (лат. шрифтом): Вадлава з Олеска (В. М. Залеського) «Пісні польські й руські галицького люду» (1833), Й. І. Лозинського «Руське весілля» (1835), Ж. І. Паулі «Пісні українського народу в Галичині» (т. 1—2, 1839—40). Зразки укр. народнопоетичної творчості надруковано в граматиках (О. П. Павловського, 1818;

війня створено колективну працю «Українська народна поетична творчість» (т. 1—2, 1958), підручник, хрестоматію для вузів і посібник критичних матеріалів з укр. фольклору. Здійснюється видання фундаментальної серії «Українська народна творчість» (у 35 т., вийшло 20), публікація унікальних рукописних збірок (видаю записи З. Доленти-Ходаковського, О. М. і Ф. М. Бодяньських, Марка Вовчака та О. В. Марковича, С. В. Тобілевич, Н. А. Присяжнюк) та серії «Народні пісні в записках письменників». Велика увага приділяється висвітленню фольклорного процесу рад. доби (М. Т. Рильський, І. П. Березовський, В. Г. Бойко, В. Г. Хоменко та ін.), вивченню класичної фольклорної спадщини та історії фольклористики (П. М. Попов, О. І. Дей, М. Т. Яценко, Г. К. Сидоренко та ін.). Досліджуються взаємозв'язки л-ри та фольклору, окремі жанри нар. творчості та їх носії (праці М. С. Грицаца, О. В. Мишанича, Б. П. Кирдана, Ф. І. Лаврова, А. Ф. Омельченка та ін.). Розширилася розробка проблем муз. фольклору та нар. хореографії (М. М. Гордійчук, А. І. Гуменюк, О. А. Правдюк, С. Й. Грица та ін.). У післявоєнний період на Україні зріс інтерес до питань м-слов'ян. фольклорних та фольклористичних взаємин (М. М. Плісецький, Г. С. Сухоприс, Р. Ф. Кирів та ін.). Укр. рад. фольклористи вивчають фольклорний процес в контексті сучас. художньої культури, особливості розвитку й творчого засвоєння фольклору різними видами мистецтва, досліджують взаємообмін між народною і професійною музично-словесною творчістю, фольклорні взаємини між народами СРСР та між слов'ян. народами, пропагують найкращі надбання традиційної і сучас. нар. творчості. Центром досліджень у галузі фольклористики на Україні є *Мистецтвознавство, фольклор та етнографії інститут* імені М. Т. Рильського АН УРСР. Проблеми фольклористики розробляють також кафедри літератури ун-тів та педінститутів УРСР. Виходять журнал «*Народна творчість та етнографія*», періодичне видання «Слов'янське літературознавство і фольклористика». Див. також у цьому томі підрозділи Музикознавство, Народна творчість.

Лит.: Франко І. Вибрані статті про народну творчість. К., 1955; Пыпин А. Н. История русской этнографии, т. 3. Этнография малорусская. СПб., 1891; Потегина А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен, т. 1—2. Варшава, 1883—87; Драгоманов М. Розвідки про українську народну словесність і письменство, т. 1—4. Львів, 1899—1906; Сумцов М. Діячі українського фольклору. Х., 1910; Українська народна поетична творчість, т. 1—2. К., 1958; Рильський М. Т. Твори, т. 9. К., 1962; Березовський І. П. Українська радянська фольклористика. К., 1968; Кирдан Б. П. Собирання народної поезії. М., 1974; Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики. К., 1975; Правдюк О. А. Українська музична фольклористика. К., 1978. О. І. Дей.

Археологія

Територія УРСР дуже багата на археологічні пам'ятки різних істор. епох. Одними з перших археол. досліджень на тер. України вважають розкопки *Десятинної церкви* в Києві в 30-х рр. 17 ст. з ініціативи митрополита П. Могилы. Спец. археол. дослідження почалися з кін. 18 ст. Згодом їх проводили наук. археологічні товариства (*Одеське товариство історії та старожитностей*, *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові), гуманітарні факультети Київ., Харків., Новоросійського в Одесі ун-тів, істор.-археол. музеї Одеси, Керчі,

Херсона, Катеринослава, Києва, Львова, губерніські вчені архівні комісії (Катеринослаvsька, Таврійська, Чернігівська та ін.). Археол. дослідження на тер. України проводили також Рос. археол. т-во й Археол. комісія в Петербурзі, Моск. археол. т-во. З 15 заг.-рос. археологічних з'їздів 6 було проведено на Україні. В 19 — на поч. 20 ст. на тер. України археол. дослідження проводили Ф. К. Вовк, В. В. Хвойка, В. О. Городцов, І. Є. Забелін, Д. Я. Самохвасов, Д. І. Яворницький, Б. В. Фармаковский, О. А. Спичин, М. І. Веселовський, М. Ф. Біляшівський та ін. Почалося дослідження пам'яток епохи *палеоліту, трипільської культури*, курганів епохи міді-бронзи. В результаті розкопок курганів на Лівобережній Україні В. О. Городцов виділив ряд археол. культур (*ячню культуру, катакомбну культуру, зрубну культуру*), розробив першу періодизацію епохи міді-бронзи. Почалися розкопки античних міст Пн. Причорномор'я, зокрема міст *Боспорської держави, Херсонеса, Ольвії, Тіри*, а також поселення на о. *Березань*. Досліджувалися городища раннього *залізного віку*, скіфські т. з. «царські» кургани — *Чортюк, Солоха* та ін., слов'янські та давньорус. пам'ятки (*Чорна могила* в Чернігові). Результати археол. досліджень на Україні публікувалися в «Археологической летописи Южной России», «Записках Одесского общества истории и древностей», «Известиях Таврической учёной архивной комиссии», в «Трудах» археол. з'їздів та ін. видань. Проте в дореволюц. Росії, в т. ч. і на Україні, ідеалістична спрямованість археології того часу, її класова обмеженість, речознавство і описовість не дали змоги їй піднятися до рівня об'єктивних істор. узагальнень.

По-справжньому археологія як наука почала розвиватися тільки після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1919 В. І. Ленін підписав декрет про створення першої рад. н.-д. археол. установи — Російської (пізніше Державної) академії історії матеріальної культури, реорганізованої 1937 на Ін-т історії матеріальної культури АН СРСР (з 1960 — Ін-т археології АН СРСР). У складі Академії наук УРСР існували Комісія АН УРСР по складанню археол. карти України (1919—21), Археол. комісія (1921—23), Археол. к-т (1923—24), *Всеукраїнський археологічний комітет* (1924—34). Останній проводив обстеження та дослідження археол. пам'яток різних епох, особливо в районі буд-ва Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, гідроелектростанції на Пд. Бузі, з-ду «Азовсталь» та ін. Одночасно з 1921 археол. дослідження здійснював Кабінет антропології та етнології АН УРСР, який вивчав пам'ятки палеолітичної та ранньонеолітичної епох. У 1934 було створено Ін-т історії матеріальної культури (ІІМК) АН УРСР, який 1938 було реорганізовано на Ін-т археології. Становлення рад. археології проходило в неперемінній ідеологічній боротьбі проти реакційних бурж. і бурж.-націоналістичних теорій. Рад. вчені, озброєні марксистсько-ленінською матеріалістичною методологією, виробили нові методи досліджень, визначили роль археології у вивченні історії суспільства. Гол. н.-д. археол. установою в УРСР є *Археологічний інститут* АН УРСР. Він здійснює та координує археол. дослідження на тер. республіки, що їх провадять також відділ археології Ін-ту сусп. наук (Львів), археол. музей (Київ) та *Одеський археол.*

логічний музей (всі — АН УРСР), ун-ти, пед. ін-ти, краєзнавчі музеї.

Рад. археологи, в т. ч. українські, розробляють теоретич. й методологіч. проблеми археол. науки, проблеми першого заселення людиною Сх. Європи, періодизації старод. суспільства, абсолютної і відносної хронології, економіки, етнічного розвитку населення від найдавніших часів до епохи *Київської Русі* включно. Вивчено великий матеріал для характеристики часу та шляхів заселення людиною сучас. території УРСР, всебічного висвітлення конкретної історії населення палеолітичної епохи. Результати досліджень опубліковано в працях П. П. Єфименка, І. Г. Підолічка, С. М. Бібікова, О. П. Черниша, І. Г. Шовкопляса та ін. Значних результатів досягнуто у вивченні епохи мезоліту (Ю. Г. Колосов, В. Н. Станко та ін.). Сучас. уявлення про епоху неоліту на тер. України склалися завдяки дослідженням у рад. час, що дало змогу виділити окремі культури та культурно-істор. області, простежити процес переходу неолітичного населення від привласнюючих (мисливства, рибальства, збирання) до виробляючих форм господарства, тобто скотарства та землеробства (М. Я. Рудинський, А. В. Добровольський, М. О. Макаренко, В. М. Даниленко, Д. Я. Телегін та ін.). Вивченню археол. пам'яток на тер. України сприяла організація охоронних досліджень у зонах новобудов. Вивчалися пам'ятки *мідного віку* (енеоліту). Поряд з широкими дослідженнями трипільської культури вивчалися пам'ятки *середньостогівської культури і кемі-обинської культури, гумельницької культури, літньої посуду культури* та ін. (М. Ф. Болтенко, Ю. М. Захарук, О. Ф. Лагодзька, В. Г. Збенович та ін.). Велику увагу археологи приділяють дослідженню пам'яток *бронзового віку*. Визначено межі розселення окремих племен, які жили в той час на тер. України, розроблено хронологію і періодизацію, дано характеристики матеріальної культури, осн. форм г-ва та ідеології цих племен (О. І. Тереножкін, С. С. Березанська, І. К. Свешников, І. І. Артеменко, М. М. Бондар, О. М. Лесков та ін.). Питанням, пов'язаним з походженням, етногеографією, побуту і культурою *кіммерійців, скіфів*, присвячено праці В. А. Іллінської, Б. А. Шрамка, Є. В. Черненко та ін. За роки Рад. влади значно збільшилися масштаби досліджень пам'яток *античних держав Північного Причорномор'я*. Поряд з великими містами досліджуються малі населені пункти та сільс. округи, що дало змогу відтворити економіку і культуру античних міст-держав, а також простежити взаємовпливи грец. культури і культури місц. населення (Л. М. Славін, К. Е. Гриневич, Е. І. Соломоник, С. Д. Крижницький, П. Й. Каршиковский та ін.).

Особлива увага приділяється вивченню проблем походження та ранньої історії сх. слов'ян. Найбільшим досягненням рад. археол. науки є вивчення слов'ян. пам'яток серед. 1-го тис. н. е. — тієї основи, на якій склалася культура Давньої Русі (В. П. Петров, М. Ю. Смішко, В. Д. Баран, А. Т. Сміленко та ін.). Багато уваги рад. археологи приділяють вивченню історії та культури Київської Русі. Вони дослідили численні давньорус. міста (Київ, Чернігів, Переяслав, Вишгород, Любеч, Ізяслав, Галич, Путивль та ін.), городища, селища і могили. Розробляють питання соціально-екон. передумов виникнення давньоруських д-в, міст,

іхньої соціально-екоп. структури, формування давньорус. народності, її економіки, соціального складу та культури (В. Й. Довженко, Т. М. Мовчанівський, П. П. Толочко, С. О. Висоцький та ін.). Значно зріс інтерес до найважливіших питань методології та методики археол. досліджень. Укр. рад. археологи працюють над розв'язанням таких питань, як роль геогр. середовища в історії людства, формування істор. спільностей та ін. (В. Ф. Генінг, Ю. М. Захарук, С. В. Смирнов та ін.). Питання історії археол. досліджень на тер. Української РСР та розвитку археол. науки в республіці присвячені праці І. Г. Шовкопляса. Археологи УРСР провадять розкопки на тер. республіки в співдружності з ученими Ін-ту археології АН СРСР, Ермітажу, Історичного музею в Москві та ін. установ. Значний внесок в дослідження стародавньої історії Української РСР від часів палеоліту до середньовіччя зробили Г. А. Бонч-Осмоловський, П. Й. Борисковський, О. М. Бадер, Д. О. Крайнов, О. О. Формозов, Т. С. Пассек, Б. М. Граков, М. І. Артамонов, В. Д. Блаватський, В. Ф. Гайдукевич, Т. М. Кніпович, І. Т. Кругликова, П. М. Третьяков, Б. О. Рибаків, М. К. Каргер, І. П. Русанова, В. В. Кропоткін, Е. О. Симонович. В практику археол. досліджень широко впроваджується комплексне вивчення пам'яток із застосуванням методів природничих наук — геології, математики, фізики, хімії та ін. Розробляється система обробки масових археол. матеріалів за допомогою ЕОМ. Результати археол. досліджень на тер. УРСР опубліковано в численних монографіях, збірниках і колективних працях, серед яких — «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957), 3-томна «Археологія Української РСР» (1971—75; Держ. премія УРСР, 1977), 1-а книга 1-го тому 8-томної «Історії Української РСР» (1977; Держ. премія УРСР, 1980), 1-й том 10-томної «Історії Української ССР» (1981), 1-й том 3-томної «Історії Києва» (1982). Археологи республіки беруть участь у підготовці до друку 20-томної «Археології ССРСР» та окремих випусків «Свода археологических источников СССР». *Лит.*: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Археологія Української РСР, т. 1—3. К., 1971—75; Шовкопляс І. Г., Дмитренко Н. Г. Радянська література з археології України. 1967—1975 рр. Показчик літератури. К., 1978. І. І. Артеменко.

Етнографія

Певні етнографічні знання існували ще в Київській Русі. Зокрема в «*Повісті временних літ*» племена і народи класифіковано за мовними і культур.-побутовими ознаками, тер. локалізацією, висунуто питання про походження різних народів. Етногр. знання Київської Русі стали спільною базою, на якій розвивалася рос., укр. та білорус. етнографія. В 15—18 ст. культура й побут укр. народу висвітлювалися в місц. літописах (Короткому Київському, Густинському, т. з. Львівському, Острозькому), творах укр. письменників (І. Вишенського, Климентія Зіновієва) та істор. працях («Хроніці» Ф. Сафоновича, «*Синописі*», «*Літописі Самовидця*», літописах С. Величка, Г. Грабянки), а також у творах іноземців (Б. де Віженера, Е. Лясоти, Г. Боплана, Павла Халебського, П. Шевальє). Вже на початкових етапах розвитку етнографії виявилися дві протилежні тенденції — антифеодална і феод.-кріпосницька. З кін. 18 ст. до серед. 19 ст. відбувалося становлення етнографії як окремої наук.

дисципліни в Росії і на Україні. Зростає інтерес до вивчення етногр. особливостей укр. народу. В 1777 в Петербурзі надруковано першу працю з укр. етнографії — «Опис весільних українських простонародних обрядів...» Г. Калиновського. В 1798 в Москві видано книгу Я. М. Марковича «Записки про Малоросію, її жителів та виробництво». А. І. Чапа підготував статтю про нар. марновірства. М. І. Антоновський написав узагальнюючий нарис про українців до праці І. І. Георгі «Опис усіх народів, які проживають у Російській державі...» (1799). Ф. Туманський на Чернігівщині 1779 розробив програму для опису України. Етногр. матеріали містилися в топографічних описах України, зокрема О. Ф. Шафонського, працях О. І. Рігельмана, В. Г. Рубана та ін. Значний вплив на розвиток укр. етнографії мала творчість просвітителів-демократів, особливо Г. С. Сковороди. Велику роль у розвитку етнографії на Україні відіграло Рос. геогр. товариство (РГТ, засн. 1845), в складі якого був відділ етнографії. РГТ видавало «Етнографічні збірники» (1853—64). В 1851 під впливом діяльності РГТ при Київ. ун-ті створено Комісію для опису губерній Київ. учб. округу, в складі якої 1854 відкрито відділ етнографії (див. *Етнографічні установи*). Значне місце посідала етнографія в працях М. О. Максимовича, М. А. Маркевича, Д. П. Журавського, зх.-укр. учених І. М. Вагилевича, Я. Ф. Головацького та ін. З 40-х рр. 19 ст. в укр. етнографії виникли нові напрями — революц.-демократичний (Т. Г. Шевченко та ін.) і ліберально-буржуазний, переважно бурж.-націоналістичний (П. О. Куліш та ін.). В серед. 19 ст. етнографія оформилася як самостійна галузь науки. Центрами розвитку укр. етнографії були Київський, Харківський, Львівський, Новоросійський в Одесі ун-ти. Розвиток передової етнографічної думки на Україні в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. пов'язаний гол. чин. з іменами революціонерів-демократів І. Я. Франка, Лесі Українки, С. А. Подольського, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського, В. М. Гнатюка та ін. Цінний фактичний матеріал зібralи ліберально-бурж. вчені П. П. Чубинський, М. Ф. Сумцов, Ф. К. Вовк, В. О. Шухевич, П. С. Єфименко, М. Ф. Біляшівський та ін. Значний внесок в укр. етнографію зробили рос. вчені, зокрема О. М. Пипін, польські — О. Кольберг, К. Мошинський, чех Ф. Ржегорж та ін. Багато етнографічних матеріалів надруковано було в журн. «*Київська старина*» (1882). Відомості про умови життя, побут і культуру трудящих містилися в тодішній пресі, працях В. І. Леніна, особливо в праці «*Розвиток капіталізму в Росії*». Після перемоги Великого Жовтня в історії укр. етнографії почався якісно новий період. Вперше було створено держ. етногр. установи, в т. ч. академічні, почалося видання спец. журналів, теоретичною базою етнографії став марксизм-ленінізм. У 1921 в Києві засновано Етногр. комісію АН УРСР. Вона видавала «*Етнографічний вісник*» (кн. 1—10, 1925—32) і «*Бюлетень*». Того самого року було відкрито Музей (пізніше — Кабінет) антропології та етнології, що видавав «*Матеріали до етнології*» (т. 1—3, 1929—31) і «*Бюлетень*» (в. 1, 1925). В 1922 в системі АН УРСР було створено Комісію краєзнавства з секцією етнографії. При н.-д. кафедрі історії України АН УРСР 1925 було створено Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті і фольклорі України, який видавав журн. «*Первісне громадянство*...» (1926—29). В 1925 на Україні було організовано Ет-

ногр. т-во, яке пізніше об'єднало місц. етногр. гуртки і 1928 перетворилося на *Всеукраїнське етнографічне товариство*. Воно видало книгу «Записок Етнографічного товариства» (1925), «*Бюлетень*» (1927—28) і 7 номерів журн. «*Побут*» (1928—30). В системі АН УРСР була також Комісія для вивчення звичаєвого права на Україні. Поряд з Києвом у ряді ін. міст України було створено етногр. гуртки, наук. т-ва, кафедри при вузах. Рад. етнографи розгорнули дослідження матеріальної і духовної культури й побуту, громад. і сімейного життя укр. народу, включилися в роботу по вивченню етнічного складу населення УРСР. Становлення укр. рад. етнографії у 20 — на поч. 30-х рр. відбувалося в запеклій боротьбі проти бурж.-націоналістичних концепцій «єдиного потоку», «безкласовості» укр. нації тощо. В 1933 академічні етногр. установи Києва було об'єднано в Спільну інституцію матеріальної культури (СІМК), на базі якої 1934 було засновано Ін-т історії матеріальної культури АН УРСР. В Ін-ті історії укр. культури в Харкові працював відділ етнографії. Етногр. роботу проводив також створений 1936 Ін-т українського фольклору (з 1939 працював його Львівський філіал). У післявоєнний час етногр. центрами на Україні стали відділ етнографії *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту* імені М. Т. Рильського АН УРСР (ІМФЕ) в Києві та відділ етнографії *Українського музею етнографії та художнього промислу* (Львів). Досліджуючи традиційно-побутову культуру укр. народу в її своєрідності й взаємозв'язках з культурою ін. народів, насамперед російського й білоруського, етнографи зосередили увагу на соціалістичних перетвореннях у культурі й побуті робітн. класу і колг. селянства, розробці проблем етногенезу укр. народу, історії етнографії, на вивченні нар. обрядовості тощо. В 1947—58 видавалися «Наукові записки» ІМФЕ АН УРСР (т. 1—3, 1947—54; т. 4 — «Українська етнографія», 1958); 1954—63 — збірники Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР (в. 1—8, спочатку під назвою «Матеріали з етнографії та художнього промислу», потім — «Матеріали з етнографії й мистецтвознавства»). З 1957 видається журн. «*Народна творчість та етнографія*». В 60—70-х рр. з'явилися нові етногр. заклади — *Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту*, *Народної архітектури та побуту музей УРСР* (у Києві), Музей народної архітектури і побуту (у Львові), *Закарпатський музей народної архітектури та побуту* (в Ужгороді). Етногр. робота проводиться також в історико-краєзнавчих і нар. музеях. Великого розмаху набули експедиційні дослідження. Поглибилися координація наук. досліджень, зв'язки з етнографами РРФСР, БРСР та ін. республік, а також країн соціалістичної співдружності. Етнографи УРСР стали постійними учасниками Міжнар. антропологічно-етногр. конгресів та ін. форумів. Значне місце в дослідженнях посідають проблеми традицій у культурі, рад. способу життя, сучас. етнокультур. процесів, закономірностей становлення і дальшого розвитку культури нової істор. спільності — *радянського народу*, нових рад. свят і обрядів, етногр. мистецтва. Поряд з осн. методом — безпосереднім спостереженням — використовуються кількісний та картографічний методи. У післявоєнний час видано ряд праць, присвячених матеріальній культурі й

побутові українського народу (К. І. Матейко, Г. Ю. Стельмах, А. Я. Порицький), соціалістичним перетворенням у культурі й побуті робітничого класу і колгоспного селянства УРСР (О. С. Куницький, М. П. Приходько, В. Т. Зінич, А. В. Орлов, Г. П. Науменко), етногенезу (К. Г. Гуслий), міжетнічним етнокультурним процесам (В. І. Наулко), громадському й сімейному побуту (Ю. Г. Гошко, О. Ф. Куленьова, О. М. Кравець, А. П. Пономарьов), обрядовості (В. Ю. Келембетова, Л. С. Худаш, В. К. Борисенко, О. В. Курочкін), історії укр. етнографії (В. Ф. Горленко, В. А. Маланчук). Написано узагальнюючий нарис про українців, вміщений у 1-му томі праці «Народи Європейської частини СРСР» (М., 1964) та ряд ін. праць.

Лит.: Історія Академії наук Української РСР, К., 1982; Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. К., 1964; Горленко В. Ф. Українська радянська етнографія в десятиріччя п'ятиріччя (Основні напрямки розвитку). «Народна творчість та етнографія», 1977, № 3; Маланчук В. А. Розвиток етнографічної думки в Галичині кінця XIX — початку XX ст. К., 1977; Киріч Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини. К., 1978; Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии (Обчерки теории и истории). М., 1981; Горленко В. Ф. Киев — центр этнографической науки на Украине. «Советская этнография», 1982, № 6.

В. Ф. Горленко.

Мистецтвознавство

Мистецтвознавчі науки охоплюють галузь суспільних наук, що вивчають художню культуру народу в різних її видах і проявах, теорію та історію мистецтва, його жанрову специфіку, еволюцію образних, композиційних і пластичних засобів, роль у громад. житті суспільства, досліджують проблеми співвідношення змісту й форми художніх творів, взаємозв'язки і процеси взаємозбагачення різних видів мистецтва. Мистецтвознавчі науки включають у себе, зокрема, літературознавство, музикознавство, театрознавство, кінознавство, а також мистецтвознавство у вузькому й найбільш поширеному значенні, тобто теорію і історію пластичних мистецтв (архітектура, образотворче мистецтво — живопис, скульптура, графіка, плакат; народна творчість і декоративне мистецтво, сценографія тощо); художню критику, яка аналізує явища сучасного мистецького життя, нові твори митців, співвідносить їх з життєвою дійсністю, громадськими ідеалами часу.

Образотворче мистецтво і архітектура. Виділення мистецтвознавства в науку, що системно досліджує образотворче і декоративне мистецтво та архітектуру, відбулося на Україні в 19 ст. До того часу згадки про мистецькі й архітектурні пам'ятки, їхні описи, певні рекомендації щодо майстерності тощо містилися літописи, пізніше — філософські, релігійні, історичні, географічні праці й трактати. У пам'ятках писемності часів Київської Русі («Киево-Печерський патерик», літописи) згадуються окремі твори майстрів, мініатюри, архітектури, різьблення.

В паломницькій, історичній, проповідницькій літературі 14—15 ст. також йдеться про мистецькі твори. З 2-ї половини 16 ст. письменники-полемісти (В. Суразький, І. Вишенський, М. Смотрицький) відзначають певні здобутки українських митців у галузі живопису, гравюри, різьблення, мініатюри.

У 17—18 ст. автори ряду творів відзначали своєрідність укр. іконопису. Так, зокрема, у своїх багатотомних спогадах

«Странствования...» В. Григорович-Барський писав про високий рівень профес. майстерності укр. митців. Думки про мистецтво містять філософські твори І. Сквороди «Наркис...», «Разговор, называемый алфавит, или Букварь мира». Багато спостережень і думок про природу мистецтва занотовано в щоденнику, відбито в повістях і листах Т. Шевченка, в яких великий художник відстоював засади реалістичного мистецтва, стверджував принципи високої ідейності творчості, правдивого зображення життя; у літературно-критичних статтях та листах І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, які виступали проти консерватизму і ідеалістичних напрямів у мистецтві. З художньо-критичними статтями активно виступали К. Трутовський, Л. Жемчужников, М. Пимоненко, С. Васильківський, М. Мурашко, О. Сластон, І. Труш, які послідовно обстоювали засади демократичного реалізму, принципи народності, ідеї нац. самобутності укр. мистецтва, відзначаючи при цьому прогресивну роль творчості видатних рос. митців, їхній позитивний вплив на розвиток укр. мистецтва. Важливе значення для формування укр. мистецтвознавства 19 ст. мала прогресивна рос. художня критика (В. Бєлінський, М. Чернишевський, В. Стасов).

Велику роль у розвитку мистецтвознавства на Україні відіграли подальше зміцнення демократичних засад у свідомості прогресивних діячів науки й культури, активізація творчості укр. художників, а також комплексні дослідження у галузі археології, етнографії, історії та мистецтва (твори І. Срезневського, М. Максимовича, Д. Яворницького, Д. Багалія та ін.), фундаментальні дослідження в галузі мистецтва і архітектури Київської Русі й України (Н. Кондакова, Г. Лукомського, І. Грабаря).

Перші дослідження архітектурних пам'яток пов'язані з розвитком краєзнавства в серед. 19 ст. (книги П. Батюшкова, М. Закревського, М. Сементовського та ін.). Окремі відомості з історії архітектури було вміщено в багатотомних виданнях «Архив Юго-Западной России», «Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов...» та ін. У другій половині 19 — на поч. 20 ст. мистецтвознавство остаточно сформувалося як окрема галузь суспільної науки. Значний вплив на його розвиток мали проведені в містах України, зокрема в Києві (1874 і 1899), Одесі (1884), Харкові (1902), Катеринославі (1903), Чернівці (1908), археологічні з'їзди, матеріали яких публікувалися в «Трудах археологических съездов». Історії укр. художньої культури 16—18 ст., творчості окремих художників 19 ст. присвятили свої численні публікації М. Біляшівський, Ф. Фовк, К. Кузьмін, В. Модзалевський, Г. Павлуцький, Олена Пчілка (О. Косач), І. Свенціцький, О. Сластон, І. Труш, В. Хвойко, А. Хойнацький, К. Широцький, С. Яремич та ін. Було видано праці з історії давньоруської архітектури Ф. Сонцева, А. Прахова, П. Лошкарєва. Г. Павлуцький та І. Грабар підготували окремі розділи про укр. мистецтво для багатотомної «Истории русского искусства» (1909—15). В цей же час почалося наукове дослідження історії народної архітектури (М. Драган, Є. Сіцинський, І. Свенціцький, Д. Щербаківський). Розвиткові мистецтвознавства і худож. критики сприяла поява істор.-мист. періодичних видань («Киевская старина», «Искусство», «Искусство и печатное де-

ло», «Артистичний вісник», «Сяйво», «Ілюстрована Україна», «Искусство и художественная промышленность» та ін.), що видавалися на Україні, а також «Древности Приднепровья», «Столища и усадьба», що видавалися в Росії.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції перед укр. мистецтвознавством постали завдання вивчення ролі мистецтва і архітектури в історичному процесі побудови нового суспільства, розробки науково обґрунтованих принципів дослідження історії укр. худож. культури на засадах марксистсько-ленінської естетики, вивчення різноманітних і жанрів худож. творчості, а також проблем утвердження в мистецькій практиці принципів соціалістичного реалізму. В 20-х рр. 20 ст. було створено при АН УРСР систему науково-дослідних установ — комітетів, комісій тощо, на чолі з академіками М. Біляшівським, О. Новицьким, Ф. Шмітом. Серед них — Кафедра всесвітнього мистецтва, Кабінет укр. мистецтва, Софійська комісія, Секція мистецтва, Комісія по дослідженню пам'яток золотарства, Кабінет революційно-масового мистецтва та ін., а також *Книгознавства Український науковий інститут*. Активну дослідницьку і популяризаторську працю в галузі історії укр. образотворчого мистецтва і архітектури, зокрема народного будівництва, проводили С. Гіларов, В. Зуммер, Ф. Ернст, Г. Павлуцький, С. Таранушенко, Д. Щербаківський та ін.

Особливо плідними були дослідження в галузі укр. книгознавства і графіки («Матеріали для історії книжкової справи на Україні XVI—XVIII ст.» Ф. Титова, «Етюди з історії українських стародруків» С. Маслова, «Матеріали для словника українських граверів» і «Ксилографічні дошки Лаврського музею» П. Попова та ін.). Багато було зроблено для вивчення доробку окремих укр. художників, зокрема творчості Т. Шевченка (праці М. Бурачека, В. Касіяна, особливо О. Новицького та ін.). Велику увагу було приділено вивченню укр. декоративно-ужиткового мистецтва («Символіка в українському мистецтві» та «Український килим» Д. Щербаківського, «Історія українського орнаменту» Г. Павлуцького, «Українські узорні» і «Українське селянське малювання на стінах» Олени Пчілки), діяльності численних осередків народної художньої творчості на Україні («Гути на Чернігівщині» В. Модзалевського, «Народне мистецтво Галичини й Буковини» Є. Спаської та ін.).

З середини 30-х рр. дослідницька діяльність в галузі мистецтва зосереджується в Інституті укр. фольклору (тепер Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського АН УРСР). Одночасно розгорнулася наукова діяльність в художніх музеях і мистецьких навчальних закладах. На зх.-українських землях значну працю збирання й наукову роботу в галузі укр. іконопису, мініатюри, стародруків та гравюри проводили І. Свенціцький, І. Крип'якевич, В. Пешанський, в галузі живопису 19 — поч. 20 ст. — І. Труш.

Книги з образотворчого мистецтва випускалися у 20—30-х рр. Державним видавництвом України й харківським видавництвом «Рух»; статті друкувалися також у журналах «Малярство і скульптура» (з 1939 виходив під назвою «Образотворче мистецтво»), «Червоний шлях», «Життя й революція»; альманаси «Образотворче мистецтво»; у Львові — у різних періодич. виданнях. Значні здобут-

ки має укр. мистецтвознавство за післявоєнні десятиліття. В 40—60-х рр. з'явився ряд монографічних нарисів про художників і зодчих минулого і сучасності, про окремі види і жанри укр. мистецтва і архітектури. У 60-х рр. було видано «Нариси історії архітектури Української РСР» (1957—62), «Нариси з історії українського мистецтва» (1966) й шеститомну «Історію українського мистецтва» (1966—70: Держ. премія УРСР, 1971), 4-томне видання «Т. Г. Шевченко. Мистецька спадщина. Живопис. Графіка» (1961—64), в якому дано ґрунтовний науковий аналіз творчості великого українського художника.

Широко розгорнулася робота по вивченню худож. культури часів Київ. Русі, періоду феодал. роздробленості (праці Ю. Асеева, Г. Логвина та ін.). Питання історії українського живопису і архітектури 14—18 ст. висвітлювали праці П. Біленького, П. Жолтовського, Г. Логвина, Л. Міляєвої, В. Овсійчука, В. Свенціцької, С. Таранушенка, М. Холостенка, П. Юрченка та ін. Мистецтву графіки присвятили свої дослідження Я. Ісаєвич, В. Касіян, Я. Запаско, Д. Степовик; скульптури — М. Драган, Д. Кравич, В. Любченко, М. Моздир, О. Чарновський. Значну увагу приділяли вивченню укр. мистецтва 19 — поч. 20 ст., творчості видатних майстрів цього періоду у книгах М. Безхутрого, П. Біленького, Л. Владича, П. Говді, Я. Затеняцького, Г. Паламарчук та ін.

Історії та сучасним проблемам укр. радянського мистецтва і архітектури, питанням утвердження в творчій практиці укр. художників методу соціалістичного реалізму присвячено книги В. Афанасьєва, Ю. Белічка, Л. Владича, І. Вериківської, І. Врони, Д. Горбачова, А. Драка, О. Ігнатова, С. Кілесси, М. Коломійця, Г. Островського та ін.

Історія і процеси сучасного розвитку укр. рад. народного і декор.-ужиткового мистецтва досліджуються у монографіях Б. Бутника-Сіверського, Н. Велігоцької, Л. Данченко, Л. Жоголь, Ю. Лашука, І. Сакович та ін. Увагу багатьох дослідників привернули до себе пам'ятки самобутньої укр. нар. архітектури (монографії С. Таранушенка, П. Юрченка, П. Макушенка, В. Самойловича та ін.). Мистецтвознавці республіки взяли активну участь у підготовці розділів про українське мистецтво і архітектуру у багатотомній «Історії мистецтв народів Радянської РСР». У 70—80-х рр. на Україні проведено певну роботу по вивченню мистецтва країн соціалістичної співдружності. Важливе значення для всього радянського мистецтвознавства й худож. критики мають рішення XXVI з'їзду КПРС, Червненого пленуму ЦК КПРС (1983 р.), постанови ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972), «Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва» (1982) та ін. документи. Проблеми мистецтвознавства досліджуються в *Мистецтвознавстві, фольклорі та етнографії інституті* імені М. Т. Рильського АН УРСР, НДІ теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури (обидва — в Києві), на кафедрі теорії і історії мистецтва Київ. худож. інституту та ін. наукових і навчальних закладах республіки. Мистецтвознавчі проблеми висвітлюються в журн. «Образотворче мистецтво», «Строительство и архитектура», «Народна творчість та етнографія», тематичних збірниках.

Лит.: 36. «Українське мистецтвознавство». Вип. 1—6. К., 1967—74.

Д. В. Стенюк, С. К. Кілессо.

Музикознавство. Його початки на тер. України були ще за часів *Київської Русі*, коли в 10—11 ст. поширився графічний запис музики — знаменна нотація (крюки). В 16—17 ст. у *братських школах* Львова, Луцька, Острога, Києва, у Києво-Могилянській колегії (див. *Київська академія*) викладали муз.-теор. дисципліни. Нотну грамоту вивчали по рукописних і друкованих нотолінійних ірмологіях (1-й видано у Львові 1700). Слова і терміни, пов'язані з музикою (у т. ч. тлумачення назв муз. інструментів), траплялись у граматиках і азбуковниках 16—17 ст. (Л. Зизанія, Климентія Зіновієвого сина, Є. Славинського, М. Смотрицького), у «Лексиконі славно-російськ...» П. Беринди (1627). Ці посібники мали здебільшого прикладний характер і не містили відомостей з теорії музики. Перші музикознавчі посібники в Росії, у т. ч. й на Україні, з'явилися в 17 ст.: «Наука всея мусики...» невід. автора (містила відомості з сольмізації, основ гармонії, композиції, особливостей «київського знамені»), трактат І. Коренева «О пінії божественном» (написаний на захист київського *розспіу*), «Ключ разумения» Т. Макарьєвича. Підсумком досягнень тогочасної муз.-теор. думки та практики *партесного співу* є «Граматика музикальна» укр. композитора, теоретика музики і педагога М. Ділецького (1677, за ін. даними, до 1675; перевид. К., 1970; М., 1979), у якій викладено засади теорії музики, контрапункту, правила композиції, а також його муз.-теор. праця «Золота тога в новому перетворенні світу» (видано 1675) і посібник навчання співу з нот «Способ до заправи дітей». У 17—18 ст. зародилася укр. муз. фольклористика. Записи зразків нар. творчості, зокрема укр. нар. танц. пісень містять рукописні збірники і друковані видання: журн. «Музикальне увеселення...» (1774), «Зібрання руських простих пісень з нотами» В. Трутовського (1776—95), а також «Зібрання народних руських пісень з їхніми голосами» М. Львова й І. Прача (1790—1806). Вивченням укр. фольклору та муз.-пед. діяльності займався І. Фальковський — вихованець, згодом професор і ректор Києво-Могилянської колегії. Народнопісенні матеріали використав викладач Харків. ун-ту, композитор і муз. теоретик Г. Гесс де Кальве у своєму підручнику «Теорія музики...» (ч. 1—2, 1818). Дослідженням укр. нар. пісні присвячені також розвідки Д. Зубрицького, вміщені в альманасі «Львівський палігрим» (1822—23). Популяризації укр. фольклору сприяли збірники, укладені композиторами і фольклористами для домашнього музичування: «Польські і русинські пісні галицького люду» В. Залеського — К. Ліпінського, 1833; «Голоси українських пісень» О. Аляб'єва — М. Максимовича, 1834; «Зібрання малоросійських народних пісень», 1861, «Сто малоросійських народних пісень», 1869, А. Едлічкі; «Пісні, думки і шумки руського народу на Подоллі, Україні і в Малоросії» А. Кошпінського, 1861—62; «Двісті українських пісень. Мелодії і слова зібрана Марко Вовчок...» Е. Мертке, 1864; «216 українських народних наспівів», 1872, «Збірка українських народних пісень», «60 народних пісень» О. Рубця, а також збірки фольклористів М. Маркевича, 1840; С. Карпенка, 1852, 1864; А. Маркевича, 1857, та ін. Значний внесок в укр. музикознавство 2-ї пол. 19 ст. зробив М. В. Лисенко, який записував і обробляв нар. пісні, був першим дослідником дум і нар. муз. інструментів («Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних козарем Вересаєм», 1874, «Про тор-

бан і музику пісень Відорта», 1892, «Народні музичні інструменти на Україні», 1894). Його творчий і теор. доробок мав велике значення для утвердження в укр. музиці принципів народності та реалізму. Укр. муз. фольклористика розвивалась у взаємозв'язку з фольклористикою ін. слов'ян. народів, насамперед російською (дослідження «Музика південноросійських пісень», «Російська народна пісня як предмет науки» О. Серова, праці О. Фамініна з питань нар. муз. творчості та інструментарію), а також чеською (праці Л. Куби), польською (праці О. Кольберга), хорватською (дослідження Ф. Кухача). Особливості ладомелодичної структури рос. і укр. нар. пісень досліджено П. Сокальським у праці «Руська народна музика, російська і українська, в її будові мелодичній і ритмічній і відмінності її від основ сучасної гармонічної музики» (1888; перевид. К., 1959). Серед зх.-укр. фольклористичних збірок і розвідок 2-ї пол. 19 ст. — праці С. Воробкевича, П. Бажанського, В. Шухевича. Визначним дослідником укр. нар. музики був Ф. Колесса («Галицько-руські народні мелодії», «Ритміка українських народних пісень», «Мелодії українських народних дум» та ін.). Теор. музикознавство 19 ст. було представлено на Україні гол. чином посібниками для навчання музики («Популярний виклад основних начал музичної теорії, пристосованої до самонавчання» А. Казбирюка, 1884; шкільні співанки С. Воробкевича, В. Матюка; теор. праці В. Петра). В галузі муз. критики працювали М. Янінський, П. Сокальський, В. Сокальський, В. Четотт. Важливу роль у формуванні ідейно-естетичних засад укр. музикознавства відіграли Леся Українка та І. Франко (публіцистичні статті, присвячені укр. нар. та профес. музиці). На поч. 20 ст. у розвитку музикознавства відбулось значне піднесення (теор. і муз.-критичні дослідження П. Демущього, К. Квітки, Ф. Колесси, С. Людкевича, Б. Мандичевського, Й. Миклашевського, Б. Підгорецького, О. Роздольського, К. Стеценка, Я. Степового). Музикознавчо-етнографічну та муз.-теор. роботу проводили Пд.-Зх. відділення Російського географічного товариства, *Музично-граматична школа Миколи Лисенка* (обидва — в Києві), Етногр. комісія *Наукового товариства імені Шевченка* і *Вищий музичний інститут* імені М. Лисенка (обидва — у Львові).

У рад. час укр. музикознавство всебічно розвинулося на основі принципів марксистсько-ленінської методології. На поч. 20-х рр. музикознавчі сили гуртувалися в *Музичному товаристві імені М. Д. Леонтовича* й у муз.-етногр. кабінеті, відкритому 1922 при Всеукр. академії наук. У 30—40-х рр. у різних галузях музикознавства працювали М. Грінченко (автор першої «Історії української музики», 1922), К. Квітка, Д. Ревуцький, П. Козицький, В. Дяченко, С. Дрімюв, С. Богатирьов, Г. Любомирський, А. Буцький. З 1945 музикознавчі дослідження проводяться на кафедрах історії та теорії музики при держ. консерваторіях у Києві, Одесі, Харкові, Львові, у відділі музикознавства Ін-ту укр. фольклору (засн. 1936; тепер *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інститут* імені М. Т. Рильського АН УРСР). Розвиваючись в єдиному річизі рад. мистецтвознавства, укр. музикознавство розширює сфери дослідження. Вивчається історія укр. доживотної і рад. (Л. Архимович, Т. Булат, Й. Волинський, Н. Герасимова-Персильська, М. Гордійчук, В. Довженко, М. Загайкевич, Т. Шеффер, О. Шпреер-Гкаченко), а також зару-

біжної (С. Павлишин) музики, процеси взаємозбагачення укр. та рос. музики (Г. Тюменева), розвитку окремих муз. жанрів (М. Боровик, Ю. Малишев, Л. Пархоменко, А. Герещенко, В. Тимофеев, Б. Фільм, М. Черкашина-Губаренко, З. Юферова, Е. Яворський). Важливі дослідження з'явилися в галузі теорії музики (Н. Горюхіна, В. Золочевський, А. Котляревський, М. Скорик), естетики (І. Ляшенко), психології муз. творчості і сприймання музики (А. Муха, О. Костюк). Видано навч. посібники з історії укр. музики (О. Шреер-Ткаченко та ін.), з інструментовки (Д. Клебанов), диригування (М. Колесса), хорознавства (К. Пігров). У галузі муз. фольклористики вийшли праці С. Грици, О. Правдуха, А. Гуменюка, А. Омеляченка. Питання муз. мистецтва висвітлюють журнали «Музика», «Народна творчість та етнографія», «Соціалістична культура», «Український театр», газ. «Культура і життя».

Лит.: Дилецький М. Граматика музикальна. К., 1970; Сокальський П. П. Вибрані статті та рецензії. К., 1977; Гринченко М. О. Вибране. К., 1959; Загайкевич М. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. К., 1960; Архимович Л. Б. Українська класична опера. К., 1957; Шреер-Ткаченко О. Я. Історія української музики, ч. 1. К., 1980; Довженко В. Д. Нариси з історії української радянської музики, ч. 1—2. К., 1957—67; Колесса Ф. Музикознавчі праці. К., 1970; Правдух О. А. Українська музична фольклористика. К., 1978; Гордійчук М. М. Українська радянська симфонічна музика. К., 1969; Павлишин С. С. Зарубежна музика XX века. К., 1980. М. П. Загайкевич. **Театрознавство.** Передумови розвитку театрознавства на Україні пов'язані з шкільним театром (кін. 16 — 1-а пол. 18 ст.), що виник у братських школах і досяг розквіту в *Київській академії*. В курсах шкільних поетик містилися розділи про теорію шкільної драми, серед них — «Поетика» невідомого автора (1673), трактати «Про поетичне мистецтво» Ф. Прокоповича (1705), «Сад поетичний» М. Довгалецького (1736—37). Театр. критика як галузь театрознавства з'явилася в 19 ст. з організації на Україні профес. груп. Перші театр.-критичні статті публікувалися в журн. «Український вестник» (1816—19, Харків), газ. «Одеський вестник» (1827—94), у губернських відомостях (з 1838, Харків, Київ, Катеринослав, Полтава та ін.), на сторінках петербурзьких, московських та ін. періодичних видань. Першими працями з історії театру на Україні були «Історія театру в Харкові» Г. Квітки-Основа-Яненка (1841), «Театр у Києві» А. фон Юнка (1858); з театральнo-критичними статтями виступали Є. Гребінка, Т. Шевченко, О. Афанасьєв-Чужбинський, М. Мізко, О. Римво. У 60-х рр. 19 ст. в галузі театральної критики в українській пресі Галичини виступали Б. Дідицький, В. Ільницький та ін. Вони висвітлювали діяльність *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові. У 80-х рр. 19 ст. — на поч. 20 ст. прогресивна російська преса вміщувала критичні статті, рецензії, в яких відзначалися народність і реалізм мистецтва укр. труп М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, П. Сакаганського та ін. Програмними були виступи М. Старицького, М. Заньковецької і П. Сакаганського на 1-му Всерос. з'їзді діячів сцени у Москві (1897), в яких розкривався громад.-політ. зміст діяльності укр. театру і показувались тяжкі умови праці акторів. Публікації І. Франка («Русько-український театр», 1894; «Уваги про галицько-руський театр», 1900; «Наша театральна мізерія», 1905, та ін.) були націлені проти антинар. політики австро-угор. уряду щодо укр.

театру та угодовської націоналістичної буржуазії в Галичині. Історію рос. театру на Україні висвітлювали М. Ніколаєв (Київ), Н. Черняєв (Харків). З відновленням української преси після революції 1905—07 рр. активізувалася театр. критика (М. Вороний, О. Корольчук), розвивалася театр. мемуаристика («Мої театральні згадки» М. Садовського, 1907; «За тридцять п'ять літ» М. Кропивницького, 1910, та ін.), з'явилася театр. бібліографія («Українська драматургія», 1906; «До „Української драматургії“», 1912, обидві — М. Комарова). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції перелік українських театрознавчих поглядів став новим завданням, зокрема розробка науково обгрунтованої історії укр. театру, створення на основі марксистсько-ленінської естетики теорії театр. видів і жанрів, вивчення проблем, пов'язаних з утвердженням в театральній практиці методу *соціалістичного реалізму*. Укр. театр. театрознавство і театр. критика формувалися разом із становленням і розвитком рад. театру. На сторінках театр. журналів, зокрема: «Барикади театру» (1923—24, орган театру «Березілля»), «Нове мистецтво» (1925—28), «Сільський театр» (1926—30), «Радянське мистецтво» (1928—32), «Радянський театр» (1929—31), «Масовий театр» (1931—33), «Театр» (1936—41), театр. процес у республіці висвітлювали Й. Шевченко, С. Бондарчук, Ю. Смолич, Я. Мамонтов, В. Чаговель, Остап Вишня та ін. У серії «Театральний порадник» було надруковано праці «Як я працюю над ролю» П. Сакаганського, «Завдання режисера» Г. Гавеського, «Мистецтво актора» О. Загорова. З марксистсько-ленінських позицій у 20—30-х рр. історію укр. дожовтневого і рад. театру висвітлювали, зокрема, О. Білецький, О. Борщагівський, О. Кисіль, П. Рудін, Г. Хоткевич та ін. Книга О. Кисіля «Український театр» (1925) протистояла проїнятому націоналістичними тенденціями нарисові Д. Антоновича «Триста років українського театру», виданому 1925 у Празі. Історію зарубіжного театру висвітлювали Б. Варнке, А. Кримський, Л. Дмитрова. Велику роль у становленні укр. театр. мистецтва рад. часу відіграли праці «Сьогодні українського театру і „Березілля“» Л. Курбаса (1927), «Український драматургія» і «Сучасний український театр» (обидві — 1929) Й. Шевченка. У Львові 1934 видано «Нарис історії українського театру в Галичині» С. Чарнецького. Було надруковано театр. мемуари П. Сакаганського, М. Садовського, Л. Сабініна та ін. Значними є здобутки укр. театрознавства в післявоєнні роки. Видано колективні праці: «Український драматичний театр. Нариси історії в двох томах» (1959—67) та «Шляхи і проблеми розвитку українського радянського театру» (1970), монографії: «Марія Заньковецька» С. Дуриліна (1955, у рос. перекладі, 1982), «І. К. Карпенко-Карий» Л. Стеценка (1957), «Панас Карпович Сакаганський» Б. Тобілевича (1958), «Марко Лукія Кропивницький» М. Йосипенка (1959), «Микола Садовський та його театр» В. Василька (1962); теоретичні збірники «Про мистецтво режисера» (1948), «Про мистецтво театру» (1954); «Хрестоматію з теорії драми» (1948) та інші. Питанням розвитку російсько-українських театральних зв'язків присвячено збірники і монографії: «МХАТ і українська театральна культура» (1949), «Велика дружба» М. Йосипенка (1961), «Станіславський і сучас-

ність» (1963), «Станіславський і українська театральна культура» Ю. Костожа (1963), «І. К. Карпенко-Карий і російська театральна культура» В. Сахновського-Панкєва; грузинсько-укр. зв'язком присвячено дослідження Н. Шалуташвілі («Сторінки великої дружби», 1966), молдавсько-укр. — К. Поповича («Український театр в Кишиневі», 1974) та ін. Теор. проблемам режисури, акторського мистецтва і театр. педагогіки присвячено праці В. Василька, М. Терещенка, М. Карасьова, В. Неллі, І. Чабаненка. Видано серію мемуарів: «Минуле українського театру» І. Мар'яненка (1953), «Мої стежки і зустрічі» С. Тобілевич (1957), «Із сімейної хроніки Марка Кропивницького» В. Кропивницького (1968), збірники «Вінок спогадів про Марію Заньковецьку» (1950), «Слово про Ганну Затиркевич-Карпінську» (1966), «Лесь Курбас» (1969), а також нарисів про театри Києва, Харкова, Львова, Одеси, Запоріжжя, Тернополя, Житомира, Хмельницького. Творчості окремих видатних акторів та режисерів присвячено серію нарисів (книжки про І. Мар'яненка, А. Бучму, Г. Юру, Б. Романицького, Ю. Шумського, Н. Ужвій, О. Сердюка, О. Крамова, М. Романова, В. Добровольського, Є. Пономаренка, В. Яременка, О. Кусенка, В. Грипича та ін.). У 50—80-х рр. вийшли збірники театрознавчих праць і статей В. Довбищенка, Я. Мамонтова, П. Рудіна, О. Кисіля, І. Кочерги, Ю. Смолича, І. Микитенка, В. Чаговця; «Спогади про Миколу Садовського» (1981), «Спогади про Панаса Сакаганського» (1984); були опубліковані мемуари письменників про театр. діячів: Л. Курбаса (М. Бажана), М. Крушельницького (О. Полторацького), окремі театри, в т. ч. про «Кийдрамте» (Л. Боллобана) тощо. У повоєнні роки питання історії укр. нар. і профес. театру досліджували І. Волошин, М. Дібровенко, О. Казимиров, Р. Коломєць, Й. Куриленко, Ю. Луцький, Л. Мельничук-Лучко, Р. Пилипчук, А. Плетньов, Є. Хлібівський, укр. радянського драм. театру — Л. Білецька, Ю. Бобошко, В. Гайдабура, А. Горбенко, Й. Кисельов, І. Піскун, П. Тернюк та ін., рос. театру на Україні — І. Давидова, Б. Зюков, Р. Сеннікова; міжнародних зв'язків укр. театру — І. Ваніна (Юсудовська), В. Гаккебуш; укр. муз. театру — Ю. Станішевський; проблеми театр.-декорац. мистецтва — І. Вериківська, А. Драк, З. Кучеренко; питання організації і управління театр. справою — І. Безгин. Серед театр. критиків — Л. Барабан, Ю. Богданівський, С. Веселка, А. Народницька, Л. Приходько, А. Спиридонова, О. Тарасенко та ін. На поглиблення театрознавчих досліджень спрямована, зокрема, постановка ЦК КПРС «Про роботу партійної організації Білоруського державного академічного театру імені Янки Купали» (1983). Центрами вивчення історії театру та сучас. театр. процесу на Україні є відділ театрознавства *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту* імені М. Т. Рильського АН УРСР, кафедри театрознавства Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого та Харків. ін-ту мистецтв ім. І. П. Котляревського, *Київський музей театральний, музичний та кіномистецтва*. Розвитку театрознавства сприяє *Українське театральне товариство* (УТТ), журн. «Український театр», газ. «Культура і життя», респ. міжвідомчий наук. зб. «Театральна культура». Р. Я. Пилипчук.

Кінознавство як наука почало розвиватися на Україні після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в руслі загальнонац. кінознавства, у нерозривному зв'язку з творчою практикою кіномистецтва. В перші пореволюцій. роки велику увагу приділяли питанням створення вітчизн. кінематографії, формуванню творчих кадрів, кінопертуруару. Гол. завданням укр. кінознавства 20—30-х рр. було утвердження принципів соціалістичного реалізму в кіномистецтві. З питань кінознавства на сторінках журн. «Кіно» (1925—33), «Радянське кіно» (1935—38), газети «Кінотиждень» (1927), «Кіногазети» (1928—32) та ін. видань виступали діячі кіно, літератури, театру, образотворчого мистецтва, музики: М. Бажан, Ю. Яновський, О. Корнійчук, Ю. Смолич, Г. Епик, М. Ірчан, М. Ушаков, Д. Бузько, Я. Савченко та ін. Кіноперіодика стала трибуною і школою виховання кінокритиків і кінознавців. Великий вплив на розвиток всього рад. кінознавства мали критичні й теоретичні статті О. Довженка з питань кіномистецтва. У становленні укр. кінознавства велику роль відіграли теоретичні праці рос. рад. кіномитців С. Ейзенштейна, В. Пудовкіна, Л. Кулешова, Дзиги Вертова. На Україні з'явилися праці з теорії і практики кіномистецтва, в яких досліджувалися проблеми монтажу, сценарію, акторської майстерності, зв'язку кіно з ін. видами мистецтва («Мистецтво екрана» О. Вознесенського, «Нариси з теорії мистецтва кіно» Л. Скрипника, «Етюди до теорії кіно» О. Полторацького, «Сценарій. Основи кінодраматургії та техніка сценарію» М. Лядова та ін.). У 1947 при відділі театрознавства *Мистецтвознавства, фолькло-*

ру та етнографії інституту імені М. Т. Рильського АН УРСР створено сектор кінознавства, 1961 його реорганізовано у самостійний відділ. У цьому ж році відкрилася кафедра кінознавства при кінофакультеті Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого, почала працювати секція критики, теорії та історії кіно при Спілці кінематографістів України. Ці заходи сприяли активізації укр. кінознавства. У 1950—70 вийшов ряд кінознавчих праць з історії укр. кіно, зокрема нариси «Українське радянське кіномистецтво. 1917—1954» (т. 1—3, 1959; автори — А. Жукова, Г. Журов, І. Корнієнко, А. Роміцин), історико-теоретичні дослідження «Кіно і роки» (1964), «Півстоліття українського радянського кіно» (1970), «Кіно Радянської України» (1975, всі — І. Корнієнко). Увагу кінознавців привертають питання кінодраматургії (А. Щербак, «Сучасність в українській кінодраматургії», 1962), взаємозв'язку укр. кіно з кіномистецтвом братніх республік (Н. Капельгородська, «Шляхами єднання», 1972). У багатонац. радянському кінознавстві народилася нова галузь — довшенкознавство, в яку значний внесок зробили і укр. дослідники. Різним аспектам творчості О. Довженка присвячено праці М. Бажана («О. Довженко», 1930), Ю. Барабаша («Чисте золото правди», 1966), В. Костенка («Довженківські обрії», 1964), статті М. Рильського, Ю. Яновського, Л. Новиченка, О. Бабишкіна та ін. Сучас. укр. кінознавство розвивається у тісному зв'язку з ін. галузями мистецтвознавства, з літературознавством. Кінознавці звертаються до вивчення теоретичних проблем вітчизняного (збірники «Кіно і сучасність», 1961,

1963; «Мистецтво екрану», 1966; «Фільм і доба», 1968; «Життя і герої екрану», 1970; «Духовний світ сучасника в кіномистецтві», 1981; «Майстерність у фільмі», 1983) та зарубіжного кіно (О. Бабишкін «Сучасне кіномистецтво Заходу», 1968). В республіці досліджуються питання ідеологічної боротьби в сучас. світовому кіномистецтві (Н. Капельгородська, «Людина в сучасному буржуазному кіно», 1975; «Ідеологічна боротьба в сучасному зарубіжному кінознавстві», 1980). Українські кінознавці вивчають загальні ідейно-естетичні проблеми творчого методу, стилю радянського кіно (Б. Буряк, В. Кудін), окремі види і жанри кіномистецтва, досліджують творчість видатних кіномитців України (В. Авксентьева, С. Зінич, С. Іванов, Ю. Косач, О. Мусієнко, Р. Слободян, В. Слободян, В. Цвіркунов). У своїй науковій діяльності дослідники кіно виходять з положень і висновків, що їх містять постанови ЦК КПРС, зокрема «Про заходи по дальшому розвитку кінематографії» (1972), «Про літературно-художню критику» (1972), постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому підвищенню ідейно-художнього рівня кінофільмів і зміцненню матеріально-технічної бази кінематографії» (1984). На Україні питання кінознавства висвітлюють журн. «Новини кіноекрану» (з 1961), наук. зб. «Мистецтво кіно» (з 1979), газети «Культура і життя» (з 1945), «На екранах України» (з 1958). *Лит.:* Саме важке из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1973; Луначарский о кино. М., 1965; Шупик О. Б. Становлення українського радянського кінознавства. К., 1977; Уроки Александра Довженко. К., 1982. О. Б. Шупик.

ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Математичні науки

Математика у вигляді елементарних відомостей з арифметики й геометрії на території України відома ще з часів Київської Русі. До поч. 19 ст. вона в осн. була учбовою дисципліною, застосовувалась також при астр., фортифікаційних, буд. та ін. розрахунках, а пізніше — в навігаційній та арт. справі. Розвиток математики як науки почався після заснування тут перших ун-тів — у Харкові (1805), Києві (1834) та Одесі (1865), у складі яких були фіз.-матем. відділення. Пізніше почали створюватись матем. т-ва: 1879 — *Харківське математичне товариство* і 1889 — *Київське фізико-математичне товариство*. На Зх. Україні наук. робота з математики велась у Львів. ун-ті та Львів. політех. ін-ті, а також в рамках математично-природописно-лікарської секції *Наукового товариства імені Шевченка*.

Після встановлення на Україні Рад. влади й організації АН УРСР наук. діяльність у цій галузі вели Кафедра матем. фізики АН УРСР (яка в 30-х рр. ввійшла до складу Ін-ту буд. механіки АН УРСР), Комісія теор. математики АН УРСР і Комісія прикладної математики АН УРСР. На базі цих комісій 1934 організовано *Математики інститут* АН УРСР, який тривалий час був єдиною в республіці академічною установою, де проводились фундаментальні дослідження з теор. і прикладної математики й координувалась уся робота з матем. науки на Україні. У 1929—34 в Харкові працював Укр. н.-д. ін-т математики і механіки, включений потім до складу

Харків. ун-ту. В передвоєнні роки матем. дослідження в республіці проводились в АН УРСР, а також у Київ., Харків., Одес. і Дніпроп. (організований 1918) ун-тах, а після возз'єднання зх.-укр. земель в єдиній Українській Радянській державі — також у Львів. ун-ті та Львів. відділенні Ін-ту математики АН УРСР. Нині матем. дослідження ведуться в Ін-ті математики АН УРСР, *Кібернетики інституту* АН УРСР, *Прикладних проблем механіки і математики інституту* АН УРСР, *Прикладної математики і механіки інституту* АН УРСР, матем. відділах *Фізико-технічного інституту низьких температур* АН УРСР, в ун-тах і вузах республіки та в багатьох галузевих ін-тах і обчислювальних центрах. Тепер на Україні розвиваються практично всі напрями сучас. математики. Світове визнання мають праці укр. математиків у галузі нелінійної механіки, теорії імовірностей і теорії випадкових процесів, теорії наближення функцій тощо. В республіці видаються «*Український математический журнал*» (перевідається у США англ. мовою), ряд республіканських міжвідомчих збірників матем. профілю — «*Математическая физика*», «*Теория случайных процессов*», «*Теория вероятностей и математическая статистика*» та ін. Укр. математики підтримують тісні наук. зв'язки з математиками ін. союзних республік і зарубіжними ученими, беруть активну участь у міжнар. матем. з'їздах і конгресах.

Лит.: История отечественной математики, т. 1—4. К., 1966—70; История Академии наук Украинской РСР. К., 1982.

Ю. О. Митропольський.

Математичний і функціональний аналіз. У галузі *математичного аналізу* (м. а.) найбільш плідно на Україні розвивались напрями, пов'язані з теорією *наближення функцій*. Ще до революції С. Н. Бернштейн (Харків) розробляв т. зв. конструктивну теорію функцій, яка висвітлює зв'язок між апроксимативними і диференціально-різницевиими характеристиками неперервних і диференціальних функцій. У рад. час до цієї тематики звернулись Н. І. Ахїєзер, М. Г. Крейн, В. К. Дзядик та ін. Питання теорії і практики чебишовських наближень починаючи з 30-х рр. досліджував Є. Я. Ремез.

В післявоєнний період інтенсивні дослідження з теорії апроксимації розгорнулись у Дніпроп. ун-ті (під впливом праць А. М. Колмогорова та С. М. Нікольського, який в 30-і рр. працював у цьому ун-ті). Тут одержано важливі результати з наближення функцій многочленами і *сплайнами*, оптимізації наближеного інтегрування (М. П. Корнійчук та ін.). В Ін-ті математики АН УРСР значно розвинулись дослідження лінійних процесів підсумовування рядів Фур'є, апроксимативних методів чисельного аналізу (В. К. Дзядик та ін.), а також теоретичні і прикладні аспекти сплайн-апроксимації (М. П. Корнійчук). Питання теорії наближення розробляються в Одеському і Донецькому ун-тах. Набули розвитку й ін. галузі дійсного аналізу (аналіз функцій дійсної змінної). Деякі задачі, пов'язані з проблемою моментів, розробляла М. П. Кравчук, С. Н. Бернштейн, Н. І. Ахїєзер, М. Г. Крейн та ін. У Харкові С. Н. Бернштейн, Я. Л. Героніму

та ін. вивчали властивості ортогональних многочленів. Розвиток теорії майже *періодичних функцій* пов'язаний з працями М. М. Боголюбова (Київ), О. С. Кованька (Львів) і В. О. Марченка (Харків). Питання підсумовування числових рядів вивчаються в Дніпроп. ун-ті, Київ. пед. ін-ті. У Львові (Ін-т прикладних проблем механіки і математики АН УРСР) досліджуються розгалужені ланцюгові дробі та їхні застосування.

На розвиток досліджень з комплексної аналізу (аналізу функцій комплексної змінної) на Україні значно вплинула наук. діяльність М. О. Лаврентьєва. В Ін-ті математики АН УРСР одержано ряд важливих результатів, пов'язаних з методами послідовних *конформних відображень* (П. Ф. Фільчаков), конструктивною теорією функцій комплексної змінної (В. К. Дзялук та ін.), а також з дослідженням диференціальних і топологічних властивостей неперервних відображень. У Київ. ун-ті в 50—60-х рр. побудовано теорію узагальнених *аналітичних функцій* (Г. М. Положий). В Донецьку вивчаються метрико-геом. властивості плоских і просторових відображень (Г. Д. Суворов та ін.), а також їхній зв'язок з задачами апроксимації.

Харківські математики (С. Н. Бернштейн, Н. І. Ахїєзер, Б. Я. Левін, Й. В. Островський та ін.) зробили істотний внесок у теорію цілих і *мероморфних функцій*. Праці укр. вчених з м. а. відзначено Держ. преміями СРСР (М. О. Лаврентьєв, 1946, 1949; М. П. Корнійчук, 1973) і премією ім. П. Л. Чебишова АН СРСР (Н. І. Ахїєзер, 1948).

У галузі *функціонального аналізу* (ф. а.) перші результати на Україні одержали 1935—37 М. М. Боголюбов і М. М. Крилов (Київ). Їхні здобутки стосувалися доведення існування інваріантних мір у динамічних системах, вивчення сукупності таких мір і відіграли велику роль у розвитку загальної теорії динамічних систем. Тоді ж фундаментальний внесок у розвиток ф. а. зробив М. Г. Крейн, а під впливом М. М. Боголюбова і М. Г. Крейна ця галузь стала предметом наук. інтересу вчених Києва, Харкова та ін. міст України. Зокрема, важливі результати з ф. а. і близьких до нього питань одержали М. П. Кравчук (Київ) та Н. І. Ахїєзер (Харків). Розвиткові ф. а. на Україні значною мірою сприяло й те, що один з його творців С. Банах (Львів) 1939 активно включився в роботу рад. математиків. У післявоєнні роки на Україні склалися кілька колективів математиків, які одержали ряд фундаментальних результатів з ф. а. і його застосувань. Нині в республіці розвиваються такі напрями ф. а.: заг. теорія нормованих просторів; спектральна теорія операторів, зокрема диференціальних, інтегральних та ін. операторів матем. фізики; різні аспекти проблеми моментів; теорія *узагальнених функцій* та її застосування до рівнянь з частинними похідними; застосування ф. а. до теор. фізики. Робота в цих напрямках ведеться в Києві (М. М. Боголюбов, О. С. Парасюк, Ю. М. Березанський та ін.), Харкові (В. О. Марченко, Й. В. Островський та ін.), Одесі (М. Г. Крейн та ін.), Львові, Сімферополі та Чернігові. Розробляються також питання нелінійного ф. а. і його застосувань (І. І. Данилюк, І. В. Скрипник та ін.), деякі аспекти алгебр. методів. У галузі ф. а. розв'язано ряд важливих проблем. Так, М. М. Боголюбов дослідив спектр складних квантових систем, М. М. Боголюбов і О. С. Парасюк застосували методи узагальнених функцій до регуляризації матриць розсіювання, В. О. Марченко та М. Г. Крейн розв'язали

ли в різних аспектах обернену спектральну задачу і обернену задачу розсіювання для оператора Штурма — Лівуїлла тощо. Праці укр. вчених з ф. а. відзначено Ленінськими преміями (М. М. Боголюбов, 1958; В. О. Марченко, 1962), Держ. преміями СРСР (М. М. Боголюбов, 1947, 1953) і преміями ім. М. М. Крилова АН УРСР (М. М. Боголюбов, 1965; М. Г. Крейн, 1979; Ю. М. Березанський, 1980; О. С. Парасюк, 1982; В. О. Марченко, 1983).

Лит.: Бернштейн С. Н. Собрание сочинений, т. 1—2. М., 1952—54; Ахїєзер Н. И. Лекции по теории аппроксимации. М., 1963; Березанский Ю. М. Разложение по собственным функциям самосопряженных операторов. К., 1963; Боголюбов Н. Ч., Логунов А. А., Тодоров И. Т. Основы аксиоматического подхода в квантовой теории поля. М., 1969; Гольдберг А. А., Островский И. В. Распределение значений мероморфных функций. М., 1970; Далецкий Ю. Л., Крейн М. Г. Устойчивость решений дифференциальных уравнений в банаховом пространстве. М., 1970; Корнейчук Н. П. Экстремальные задачи теории приближения. М., 1976; Дзялук В. К. Введение в теорию равномерного приближения функций полиномами. М., 1977; Марченко В. А. Операторы Штурма — Ливуїлла и их приложения. К., 1977; Ахїєзер Н. И., Глазман И. М. Теория линейных операторов в гильбертовом пространстве, т. 1—2. Х., 1977—78; Корнейчук Н. П., Лигун А. А., Доронин В. Г. Аппроксимация с ограничениями. К., 1982. *М. П. Корнійчук* (математичний аналіз), *Ю. М. Березанський* (функціональний аналіз).

Диференціальні рівняння і математична фізика. Питання теорії і застосування *диференціальних рівнянь* (д. р.) завжди були предметом дослідження укр. учених. Ще в 19 ст. М. Е. Ващенко-Захарченко дав систематизований виклад *операційного числення* і застосував його до інтегрування лінійних д. р.; В. П. Ермаков запропонував новий метод інтегрування канонічних рівнянь динаміки; О. М. Ляпунов створив теорію стійкості руху, яка й досі істотно впливає на розвиток одного з центр. напрямів теорії д. р. — якісної теорії д. р. На поч. 20 ст. фундаментальні результати в теорії рівнянь з частинними похідними одержали В. А. Стеклов, С. Н. Бернштейн, Г. В. Пфейффер.

Після 1917 на Україні почали розроблятися нові напрями в галузі теорії д. р. Перші дослідження з *математичної фізики* (20-і рр.) представлено працями М. М. Крилова, значна кількість яких була присвячена наближеним методам розв'язування д. р. Ці дослідження продовжували М. М. Боголюбов, М. П. Кравчук, Ю. Д. Соколов та ін. У 1927 М. М. Крилов і М. М. Боголюбов почали дослідження з асимптотичних методів теорії нелінійних д. р. У 1932 вони започаткували нову галузь матем. фізики — теорію нелінійних коливань, названу ними нелінійною механікою. Було створено основи асимптотичних методів нелінійної механіки і математично обґрунтовано їх. Істотним внеском М. М. Боголюбова у нелінійну механіку є побудована ним 1945 строга теорія т. з. методу усереднення. Його дослідження з нелінійної механіки відзначено Держ. премією СРСР (1947). Пізніше цей напрям набув широкого розвитку в працях Ю. О. Митропольського, зокрема присвячених вивченню нестационарних процесів у нелінійних коливних системах та інтегральних многовидів (Ленінська премія, 1965). Важливі результати в галузі нелінійної механіки одержали також О. М. Шарковський і А. М. Самойленко. У 40-х рр. М. М. Боголюбов почав дослідження з *статистичної фізики*. Важливе значення

мають одержані ним результати з статистичної механіки класичних систем і *квантової статистики*. Він розробив новий метод у *квантовій теорії поля* і статистичній фізиці, за який був удостоєний Ленінської премії (1958). Велику роль у подальшому розвитку матем. фізики відіграли праці О. С. Парасюка та ін.

Якісне дослідження д. р. з частинними похідними провадив С. Н. Бернштейн у 20-х рр. Істотне значення для цього мали дослідження з заг. динамічних систем, здійснені наприкінці 30-х рр. М. М. Криловим і М. М. Боголюбовим. З середини 20-х рр. Ю. Д. Соколов почав розробляти аналітичні та якісні методи *небесної механіки*. Пізніше він одержав важливі результати з теорії особливих траєкторій, узагальнення *трех тіл задачі*, розвитку методу усереднення функціональних поправок. Важливий внесок у теорію д. р. зробив Й. З. Штокало, дослідження якого стосуються знаходження критеріїв стійкості лінійних д. р. з квазіперіодичними коефіцієнтами, розвитку операційних методів у теорії лінійних д. р. зі змінними коефіцієнтами. Істотні результати в галузі оберненої задачі спектрального аналізу для рівняння Штурма — Лівуїлла одержав В. О. Марченко (Ленінська премія, 1962). Ряд значних результатів, що стосуються проблем осциляції фундаментальних функцій, стійкості систем д. р., розгляду д. р. у *функціональних просторах*, належать М. Г. Крейнові. Дослідження Я. Б. Лопатинського присвячені системам лінійних д. р. еліптичного типу, для яких побудовано локальні фундаментальні розв'язки і вивчено їхню природу (Держ. премія УРСР, 1978). Велике значення мають праці Ю. М. Березанського по вивченню *крайових задач* для д. р. з частинними похідними і з спектральної теорії д. р. Важливі здобутки в галузі д. р. з частинними похідними мають також І. І. Данилюк, І. В. Скрипник та ін.

Укр. вчені багато зробили для розвитку теорії звичайних д. р. (лінійних та нелінійних), а також теорії різницевих і диференціально-різничевих рівнянь (праці М. М. Крилова, М. М. Боголюбова, Ю. О. Митропольського, А. М. Самойленка, Ю. Д. Соколова, О. М. Шарковського та ін.).

Лит.: Крылов Н. М., Боголюбов Н. Н. Введение в нелинейную механику. К., 1937; Боголюбов Н. Н. О некоторых статистических методах в математической физике. К., 1945; Ляпунов А. М. Общая задача об устойчивости движения. М.—Л., 1950; Соколов Ю. Д. Особые траектории системы свободных материальных точек. К., 1951; Штокало И. З. Операционные методы и их развитие в теории линейных дифференциальных уравнений с переменными коэффициентами. К., 1961; Фещенко С. Ф., Шкиль Н. И., Николенко Л. Д. Асимптотические методы в теории линейных дифференциальных уравнений. К., 1966; Боголюбов Н. Н., Митропольский Ю. А., Самойленко А. М. Метод усреднения в нелинейной механике. К., 1969; Боголюбов Н. Н., Митропольский Ю. А. Асимптотические методы в теории нелинейных колебаний. М., 1974. *Ю. О. Митропольский*. **Алгебра, математична логіка і геометрія.** В галузі *алгебри* на Україні до поч. 20 ст. велили лише розрізнені дослідження (В. П. Ермаков, Г. Ф. Вороний та ін.). На поч. 20 ст. розгорнулася активна наук. робота, що привела до створення у Києві наук. школи з алгебри й теорії чисел (Д. О. Граве, О. Ю. Шмідт, М. Г. Чеботарьов, М. П. Кравчук, Б. М. Делоне). Тут були одержані фундаментальні результати з *груп теорії* (О. Ю. Шмідт), а також з теорії ідеалів і алгебраїчних

чисел, *Галуа теорії* та ін. В довоєнний період найважливіші дослідження з алгебри на Україні виконували Д. О. Граве і М. П. Кравчук у Києві і А. К. Сушкевич у Харкові. Праці Д. О. Граве стосувались теорії груп і теорії ідеалів, М. П. Кравчук вивчав перестанні матриці і в зв'язку з цим властивості комутативних підгруп повної лінійної групи, А. К. Сушкевич розвивав теорію узагальнених груп.

В післявоєнний період систематичні дослідження в галузі алгебри ведуться з 50—60-х рр., коли були створені кафедра алгебри у Київ. ун-ті та відділ алгебри в Ін-ті математики АН УРСР. В цьому ін-ті досліджуються нескінченні групи за властивостями їхніх нескінченних підгруп (С. М. Черніков та ін.), ведуться роботи в галузі модулів і представлень та теорії лінійних періодичностей. У Київ. ун-ті вивчаються групи підстановок і топологічні групи. Дослідження з алгебри ведуться також в Ужгородському та Харків. ун-тах і в ін. вузах республіки. Важливі досягнення в галузі алгебри на Україні одержали Ю. А. Дрозд, П. М. Гудівко, Л. А. Калужнін, Л. О. Назарова, А. В. Ройтер, В. С. Чарін.

Перші роботи з матем. логіки на Україні почалися наприкінці 19 — на поч. 20 ст. (П. С. Порецький, С. Й. Шатунівський та ін.). В кінці 40-х рр. дослідження проблем матем. логіки почалися в Ін-ті математики АН УРСР, а в середині 50-х рр. — у Київ. ун-ті та Обчислюв. центрі (тепер Ін-т кібернетики ім. В. М. Глушкова) АН УРСР, а також у Харків. та Одес. ун-тах. Серед досягнень укр. вчених у цій галузі — дослідження проблем розв'язності різних теорій, класів звідностей, праці в галузі теорії моделей. Виконано також низку праць на стику матем. логіки і матем. кібернетики, теорії автоматів і обчислювальних машин, з теорії програмування тощо.

Осн. дослідження в галузі геометрії в дореволюційний час на Україні пов'язані з працями К. О. Андреева (*проективна геометрія*) і Д. М. Синцова (геом. теорія диференціальних рівнянь і неолономна диференціальна геометрія). В рад. період у довоєнні роки Д. М. Синцов виконав серію праць з пфафівих і монжових многовидів, О. С. Смогоржевський — з теорії геом. побудов у просторі Лобачевського, Б. Я. Букреев — з *Лобачевської геометрії*. Питання неолономної геометрії розроблялися у Київ. ун-ті. В післявоєнний час важливі дослідження з геометрії ведуться в Харків. ун-ті (Я. П. Бланк і його учні), а з 60-х рр. — також у відділі геометрії Фізико-тех. ін-ту низьких температур АН УРСР (О. В. Погорелов та його учні). Вся ця робота охоплює широке коло питань, що стосуються теорії поверхонь в евклідовому та неевклідовому просторах. Одержано значні результати, зокрема: повністю розв'язано проблему однозначної визначеності заг. опуклої поверхні її метрикою і проблему регулярності опуклої гіперповерхні з регулярною метрикою; четверту проблему Гільберта; питання про регулярність розв'язку багатовимірної проблеми Мінковського; досягнуто ін. фундаментальних результатів з теорії поверхонь «в цілому» (О. В. Погорелов — Ленінська премія, 1962; Держ. премія СРСР, 1950; Держ. премія УРСР, 1973; Міжнар. премія ім. М. І. Лобачевського, 1959). Дослідження з геометрії ведуться також у Київському, Одеському та ін. університетах.

Лит.: Граве Д. О. Трактат з алгебричного аналізу, т. 1—2. К., 1938; Погорелов А. В. Геометрическая теория устойчивости оболочек. М., 1966; Черников С. Н. Линейные неравенства. М., 1968; Погорелов А. В. Внеш-

няя геометрия выпуклых поверхностей. М., 1969; Черников С. Н. Группы с заданными свойствами системы подгрупп. М., 1980.

Ю. О. Митропольський, М. І. Кратко.

Теорія імовірностей і математична статистика. До 20 ст. на Україні роботи в галузі *імовірностей теорії* проводилися розрізнено. З них слід відмітити праці А. Ф. Павловського і М. О. Тихомандрицького (Харків), М. Є. Ващенко-Захарченка, В. П. Єрмакова (Київ), а також І. В. Слешинського (Одеса).

Бурхливий розвиток теорії імовірностей на Україні відбувся на поч. 20 ст. Він пов'язаний в першу чергу з працями О. М. Ляпунова, який за допомогою створеного ним методу характеристичних функцій одержав заг. умови здійсненості *центральної граничної теореми*, що дістали назву «умов Ляпунова».

Послідовником О. М. Ляпунова був С. Н. Бернштейн, який 1908—33 працював у Харків. ун-ті. Йому належать перша спроба аксіоматичної побудови теорії імовірностей; дослідження граничних теорем; запровадження і початок вивчення стохастичних диференціальних рівнянь. Є. Є. Слуцький (Київ) виконав дослідження з теорії випадкових функцій, що сприяло розвитку теорії випадкових процесів. У довоєнний період важливі результати одержали також М. П. Кравчук (вивчення ортогональних многокленів, що відповідають дискретним розподілам, застосування методу моментів у статистиці), М. М. Крилов і М. М. Боголюбов (дослідження динамічних систем, що перебувають під дією випадкових сил).

У післявоєнні роки розвиток теорії імовірностей на Україні пов'язаний насамперед з працями Б. В. Гнеденка, якого вважають засновником суч. укр. школи теорії імовірностей. Під його керівництвом у Київ. ун-ті та Ін-ті математики АН УРСР 1950—54 виконано праці з уточнення непараметричних статистичних критеріїв. Широко відомі дослідження Б. В. Гнеденка з граничних теорем теорії імовірностей для сум незалежних *випадкових величин* (премія ім. П. Л. Чебишова АН СРСР, 1950). За ініціативою Б. В. Гнеденка 1956 почато дослідження з *масового обслуговування теорії* і теорії надійності, які тепер мають вищезазначені практичні застосування.

Розвиток основ теорії стохастичних диф. рівнянь пов'язаний з дослідженнями Й. І. Гіхмана та А. В. Скорохода. Перший дав заг. поняття такого рівняння для траєкторії випадкового процесу, встановив теорему існування і єдиності розв'язку. Другий, вивчаючи граничний теорему для розривних процесів, запровадив спец. топології в просторах функцій без розривів другого роду, які тепер наз. топологіями Скорохода. Дослідження в галузі теорії випадкових процесів були підсумовані А. В. Скороходом і Й. І. Гіхманом в тритомній монографії (1982) удостоєна Держ. премії УРСР), яка відіграла винятково важливу роль у подальшому розвитку цієї теорії. Нові методи асимптотич. аналізу в граничних задачах для випадкових процесів розвинуті у працях В. С. Корольока, відзначених премією ім. М. М. Крилова АН УРСР (1976). Одержано ряд важливих результатів у *математичній статистиці* та її застосуваннях (В. С. Михалевич та ін.); виконано ряд робіт, які сприяли становленню сучас. теорії масового обслуговування і надійності (Б. В. Гнеденко, І. М. Коваленко та В. С. Корольок).

Українські вчені ведуть дослідження в таких напрямках сучас. теорії імовірностей: граничні теореми для випадкових процесів, асимптотичний аналіз функціоналів

від випадкових процесів; статистика цих процесів і полів; стохастичні диф. рівняння; розподіли в нескінченновимірних просторах і випадкові оператори; стохастичні методи оптимізації; теорія масового обслуговування і теорія надійності. Ці напрями розробляються у працях І. М. Коваленка, В. С. Корольока, В. С. Михалевича, Й. І. Гіхмана, А. В. Скорохода та ін.

Лит.: Боголюбов Н. Н. Проблемы динамической теории в статистической физике. М.—Л., 1946; Гнеденко Б. В., Колмогоров А. Н. Предельные распределения для сум независимых случайных величин. М.—Л., 1949; Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. М., 1965; Гнеденко Б. В., Коваленко И. Н. Введение в теорию массового обслуживания. М., 1966; Гихман И. И., Скороход А. В. Теория случайных процессов, т. 1—3. М., 1971—75; Ермольев Ю. М. Методы стохастического программирования. М., 1976; Буган Г. П. Стохастические полугруппы. К., 1977; Корольок В. С., Турбин А. Ф. Математические основы фазового укрупнения сложных систем. К., 1978; Скороход А. В. Случайные линейные операторы. К., 1978; Справочник по теории вероятностей и математической статистике. К., 1978; Коваленко И. Н. Анализ редких событий при оценке эффективности и надежности систем. М., 1980; Гихман И. И., Скороход А. В. Стохастические дифференциальные уравнения и их приложения. К., 1982; Коваленко И. Н., Кузнецов Н. Ю., Шуренков В. М. Случайные процессы. К., 1983.

І. М. Коваленко, Г. П. Буган, М. Й. Ядренко. **Обчислювальна математика.** Розвиток обчислювальної математики (о. м.) на Україні тісно пов'язаний насамперед з працями М. М. Крилова і М. М. Боголюбова.

Питання обчислювальної математики в республіці розробляються в основному в ун-тах (Київському, Харківському, Львівському, Одеському та ін.) і установах АН УРСР. Особливо широко наук. діяльність у цій галузі розгорнулася у зв'язку з появою *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ) та численними застосуваннями їх у різних сферах нар. г-ва (економіці, медицині, інженерній і військ. справі тощо). З 50-х рр. в Обчислювальному центрі АН УРСР у Києві (нині Ін-т кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР) і обчислювальному центрі у Донецьку (нині Ін-т прикладної математики і механіки АН УРСР), Ін-ті математики АН УРСР та його Львів. філіалі (нині Ін-т прикладних проблем механіки і математики АН УРСР), Київ. і Львів. ун-тах та ін. закладах інтенсивно розвиваються важливі розділи обчислювальної математики — теорія оптимізації і *програми пакетів* (В. М. Глушков, В. С. Михалевич, Ю. М. Ермольєв, І. В. Сергієнко, В. В. Іванов, В. Л. Волкович, Б. М. Пшеничний, Н. З. Шор та ін.), *наближені обчислювання та диференціальні рівняння* (Ю. О. Митропольський), зокрема *чисельні методи* розв'язування диференціальних рівнянь. Велика увага приділяється розвитку теорії різницевих схем і питанням побудови екон. *алгоритмів* для їхньої реалізації на ЕОМ (І. І. Ляшко, В. Л. Макаров, І. М. Молчанов та ін.). В працях В. С. Михалевича, Ю. М. Ермольєва, І. В. Сергієнка, І. М. Ляшенка та ін. розроблено чисельні методи розв'язування задач оптимізації різних типів. Такими є, напр., мінімаксні задачі, що виникають при розв'язуванні задач керування, планування і проектування, а також у *ігор теорії*. Розв'язано особливо складні задачі, що з'являються при вивченні багатокрокових ігор, які динамічно розвиваються у часі; оптимізаційні дискретні задачі, у тому числі комбінаторного типу, великої розмірності (десятки і сотні тисяч змінних і обмежень), детерміновані та стохастичні

мінімаксії задачі. Важливе місце займає розробка обґрунтованих наближених методів розв'язування різних задач. Вагомий внесок у розвиток чисельних методів розв'язування задач *математичної фізики* зробили Г. М. Положий, І. І. Ляшко, П. Ф. Фільчаков, Б. М. Бублик, В. Л. Рвачов та ін. На Україні розробляють також питання побудови матем. моделей різних практичних задач, досліджують властивості цих моделей, розробляють методи ефективного розв'язування на ЕОМ описуваних ними реальних задач. Праці українських вчених з обчислювальної математики відзначено Державною премією СРСР (М. П. Корнійчук, 1973); Держ. премією УРСР (П. Ф. Фільчаков, В. І. Панчишин, 1970) і преміями ім. М. М. Крилова АН УРСР (Ю. О. Митропольський, 1969; В. С. Михалевич, 1971; Я. З. Штокало, 1973; І. І. Ляшко, 1975). Питаннями координації наук. роботи з обчислювальної математики на Україні займається Наукова рада з проблеми «Кибернетика» АН УРСР.

Лит.: Положий Г. Н. Численне рішення двумірних і тримірних крайових задач математическої фізики і функції дискретного аргумента. К., 1962; Ремез Е. Я. Основы численных методов чебышевского приближения. К., 1969; Энциклопедия кибернетики, т. 1—2, К., 1973; Ляшко И. И., Великованенко И. М. Численно-аналитическое решение крайових задач теории фильтрации. К., 1973; Вычислительные методы выбора оптимальных проективных решений. К., 1977; Сергійко И. В., Лебедева Т. Т., Рошин В. А. Приближенные методы решения дискретных задач оптимизации. К., 1980.

І. І. Ляшко, І. В. Сергійко.

Механіка

Перші дослідження з загальної механіки на Україні були виконані у 19 ст. в Київ., Харків., Новорос. (в Одесі) унтах М. В. Остроградським, Т. Ф. Осиповським, В. Г. Імшенецьким, В. А. Стекловим, Г. К. Сусловим, П. В. Воронцем і стосувалися питань аналітичної механіки. Найбільш фундаментальними на той час були праці О. М. Ляпунова з теорії стійкості, видані 1892 у Харкові. У дожовтєвий період дослідження з заг. механіки проводились, крім того, у *Київському політехнічному інституті*, де працювали В. Л. Киринчов, С. П. Тимошенко, Б. М. Делоне, С. О. Патон, і в Катеринославському гірничому вишньому училищі (тепер Дніпроп. гірничий ін-т), де працював О. М. Динник. Укр. вчені досліджували також питання опору матеріалів, теорії пружності, буд. механіки, механіки машин, теорії мех. коливань тощо. В той час дослідження у галузі механіки проводились в обмежених масштабах. У післявоєнний період почалося цілеспрямоване вивчення найважливіших її напрямів. Першими наук. роботами з заг. механіки в АН УРСР керував Д. О. Граве, М. М. Крилов і К. К. Сімінський, які створили наук. школу в Києві. Аналогічну школу у Дніпропетровську заснував О. М. Динник. Широкого розвитку в республіці набули дослідження з аналітичної і небесної механіки, теорії руху абс. твердого і деформованого тіла, загальної теорії стійкості руху. В галузі теорії пружності в довоєнні роки дослідження проводили О. М. Динник, М. О. Кільчевський, А. Д. Коваленко, Г. М. Савін, І. Я. Штаерман та ін. У післявоєнні роки істотні результати в цій галузі одержали також М. О. Лаврентьєв, О. Ю. Ішлінський, М. Я. Леонов, В. М. Майзель, Д. В. Вайнберг, П. М. Варвак та ін. Важливим сучас. напрямом теорії пружності є термопружність і зв'язані поля. Фундаментальні дослідження

у цьому напрямі виконано в *Механіки інституті* АН УРСР (А. Д. Коваленко, А. Ф. Улітка, В. Т. Грінченко, І. О. Мотовиловець, Ю. М. Шевченко) і в *Прикладних проблем механіки і математики інституті* АН УРСР (Я. С. Підстригач, Я. Й. Бурак, Ю. М. Кольно, Г. С. Кіт). Укр. вчені (Г. М. Савін, А. Д. Коваленко, Г. М. Положий, О. М. Гузь, О. С. Космодем'янський, А. Ф. Улітка та ін.) зробили великий внесок у розвиток матем. методів розв'язування задач теорії пружності. Різними проблемами аналітичної механіки суцільного середовища успішно займалися в 30-х рр. у Києві І. Я. Штаерман, В. М. Челомей, І. М. Рапопорт і М. О. Кільчевський. Фундаментальні праці в галузі динаміки твердого тіла виконали у післявоєнний період в *Математики інституті* АН УРСР О. Ю. Ішлінський — з теорії гіроскопів і гіроскопічних приладів, В. М. Кошляков — з розв'язування динамічних задач прикладної теорії гіроскопів і промайтикових систем. У цей же період питання механіки контактної взаємодії деформованих тіл присвятили свої наук. праці І. Я. Штаерман, Г. М. Савін, О. Ю. Ішлінський, М. О. Кільчевський, М. Я. Леонов, А. П. Філіппов, В. І. Моссаковский, В. Л. Рвачов. Зокрема, В. І. Моссаковский вперше знайшов точний розв'язок задачі про жорстко зчеплений круговий штамп, що діє на пружний півпростір. В. Л. Рвачов одержав розв'язки ряду некласичних контактних задач теорії пружності. До важливих у галузі загальної механіки належать праці П. В. Харламова з розв'язування різних задач динаміки твердого тіла і стійкості руху, виконані в *Прикладній математики і механіки інституті* АН УРСР. Широко відомі також праці О. М. Гузя та його учнів з заг. питань тривимірної теорії стійкості деформованих тіл для різних моделей стосовно до стійкості композиційних матеріалів і конструкцій тощо. Вивчення фіз.-мех. властивостей цього класу матеріалів проводиться в Ін-ті механіки АН УРСР. Дослідження М. О. Лаврентьєва з механіки вибуху набули подальшого розвитку в різних установах АН УРСР, гол. чином під керівництвом О. О. Вовка у *Геофізики інституті* імені С. І. Суботіна АН УРСР. У галузі пластичності і термопластичності, що почала розвиватися на Україні у післявоєнні роки, значні результати одержали О. Ю. Ішлінський та його учні, які розробили теорію пластичності для матеріалів з лінійним зміцненням; С. В. Малащенко створив установки для дослідження пластичності матеріалів; Ю. М. Шевченко разом з своїми учнями розробив деформаційну теорію пластичності при змінних вейзотермічних процесах навантаження. Вивчення повзучості і критеріїв граничного стану при складному напруженому стані в широкому діапазоні т-р, а також питанням прогнозування тривалості міцності і повзучості при високих т-рах, зокрема в умовах реакторного опроміювання, присвячені праці вчених *Міцності проблем інституту* АН УРСР (Г. С. Писаренко, В. М. Киселевський). Механіка крихкого руйнування, як одна з наймолодших галузей механіки, набула в останні роки на Україні інтенсивного розвитку завдяки працям Г. М. Савіна, М. Я. Леонова, В. В. Панасюка, А. Ф. Улітка, В. Т. Грінченка, Г. С. Кіта та інших вчених.

Важливою галуззю механіки, що розвивається нині як самостійний розділ, є те-

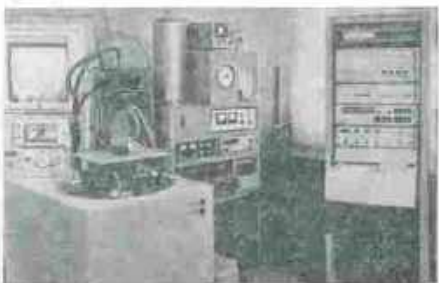
рія механічних коливань. У 1929 була заснована М. М. Криловим і М. М. Боголюбовим і пізніше визнана у всьому світі наук. школа з нелінійних коливань. Її представники багато зробили для вивчення актуальних проблем коливальних процесів. Так, Ю. О. Митропольський дослідив нестационарні процеси в нелінійних коливаннях, а також розвинув асимптотичні методи у теорії нелінійних коливань і метод усереднення; Г. С. Писаренко розвинув методи нелінійної механіки стосовно до розв'язування проб-

Академік АН УРСР Я. С. Підстригач (в центрі) із співробітниками обговорює експеримент по дослідженню впливу лазерної обробки на властивості матеріалів. Інститут прикладних проблем механіки і математики АН УРСР, Львів.

лем коливань у машинобудуванні з урахуванням розсіювання енергії у циклічно деформованому матеріалі «пружини». Вивченням коливань пружних систем успішно займалися також С. В. Серенсен, І. М. Тетельбаум, В. О. Кононенко, М. В. Корнюхов, П. М. Варвак, Д. В. Вайнберг, А. П. Філіппов; дослідженням коливань мех. систем, у тому числі стрижнів із зосередженими масами, — В. А. Лазарян, а коливань багатозв'язаних систем — М. О. Кільчевський з учнями. Дослідження з питань розсіювання енергії при коливаннях проводяться з 50-х рр. у *Матеріалознавстві проблем інституті* АН УРСР, а з 1966 — в Ін-ті проблем міцності і Київ. політех. ін-ті. Істотний внесок у розвиток досліджень з міцності при повторно-змінних навантаженнях зробили К. К. Сімінський, С. В. Серенсен, Ф. П. Беляйкін, М. М. Афанасьєв, Г. С. Писаренко ще в довоєнні роки. Дослідження з втомленості матеріалів і конструкцій провели у післявоєнний період С. В. Серенсен, М. Е. Гарф, О. Ю. Крамаренко, Є. Г. Буглов та ін. Важливі роботи з контактної міцності виконали Б. Д. Грозін, Д. А. Драйгор та ін. Фундаментальні дослідження впливу різних агресивних середовищ на втомну міцність

Лабораторія випробовувань матеріалів на міцність при високих температурах, Інститут проблем міцності АН УРСР, Київ.

було проведено у *Фізико-механічному інституті* імені Г. В. Карпенка АН УРСР (Г. В. Карпенко, В. В. Панасюк, Г. Г. Максимович та ін.). На поч. 60-х рр. в Ін-ті проблем міцності АН УРСР утворилася і пізніше набула визнання у країні і за її межами наук. школа з міцності матеріалів та елементів конструкцій в екстремальних умовах. Вчені цієї школи 1952—82 розв'язали ряд важливих питань міцності стосовно до потреб нової техніки, зокрема розглянули питання: міцності матеріалів при високих (Г. С. Писаренко, В. Т. Трошенко, Г. М. Третьяченко, В. М. Руденко) і низьких (А. О. Лебедєв, М. В. Новиков, В. О. Стрижало та ін.) т-рах; тривалості міцності і повзучості при високих т-рах (М. С. Можаровський, В. І. Ковпак та ін.); міцності матеріалів і елементів конструкцій в умовах газових потоків високих параметрів (Г. М. Третьяченко, Л. В. Кравчук, Р. І. Куріат та ін.); впливу нейтрального опромінювання та агресивного середовища на міцність матеріалів (В. М. Киселевський, Л. В. Кравчук, Б. А. Ляшенко); міцності матеріалів у широкому діапазоні т-р (від 4 до 2000 К) в умовах складного напруженого стану (А. О. Лебедєв, Б. І. Ковальчук та ін.); міцності при імпульсних навантаженнях (Г. В. Степанов та ін.). Крім того, розглянуто питання втомленості і термостійкості (В. Т. Трошенко, В. О. Кузьменко, Б. О. Грязнов та ін.), коливань у машинобудуванні (Г. С. Писаренко, В. В. Матвєєв, А. П. Яковлев, М. В. Василенко, В. В. Хільчевський та ін.), конструкційної міцності скла та силікатів (Ю. М. Родичев, К. К. Амелянович та ін.), фіз. аспекту міцності (А. Я. Красовський, В. П. Науменко та ін.). Розвиток аеро- і газодинаміки пов'язаний насамперед з іменами укр. вчених О. К. Антонова, В. М. Ковтуненка та ін.; пром. аеро- і гідродинаміки — Г. Ф. Проскура, І. Я. Півха, І. Т. Швеця, О. Н. Шербаня та ін.; магн. гідродинаміки — О. І. Ахїєзера та ін. Дослідження укр. вчених мали великий вплив на розвиток *гірничих наук* (М. М. Федоров, М. С. Поляков, В. М. Потураєв, Ф. О. Абрамов та ін.), будівельних наук (М. В. Корноухов, Ф. П. Белянкін, Б. М. Горбунов та ін.), *гідрології і гідротехніки* (М. О. Лаврентьєв, П. Ф. Фільчаков, І. І. Ляшко та ін.). Наук. праці укр. вчених у галузі механіки відзначено Ленінськими преміями (М. О. Лаврентьєв, 1958; О. Ю. Ішлінський, 1960; Ю. О. Митропольський, 1965); Держ. преміями СРСР (Г. Ф. Проскура, 1943; М. О. Лаврентьєв, 1949; С. В. Серенсен, 1949; Г. Й. Сухомел, 1951; Г. М. Савін, 1952; Г. С. Писаренко, В. Т. Трошенко, А. О. Лебедєв та ін., 1982); Держ.

преміями УРСР (Г. С. Писаренко, 1969, 1980; В. Т. Трошенко, Г. М. Третьяков, В. М. Руденко, 1969; Я. С. Підстригач, Я. Й. Бурак, Г. В. Пляцко, Ю. М. Коляно та ін., 1975; О. М. Гузь, Я. М. Григоренко, М. О. Кільчевський, 1979; В. Л. Рвачов та ін., 1980; О. Л. Квітка та ін., 1980). Наук. діяльність укр. вчені координують через наукові ради АН УРСР з проблем «Загальна механіка», «Механіка твердого деформованого тіла», «Гідромеханіка». Проблеми механіки на Україні висвітлюються у наук. журналах «Прикладна механіка», «Проблеми прочності».

Лит.: Боголюбов Н. Н., Митропольський Ю. А. Асимптотические методы в теории нелинейных колебаний. М., 1958; Підстригач Я. С., Яременко С. Я. Температурні напруження в оболонках. К., 1961; Кільчевський Н. А. Основы аналитической механики оболочек, ч. 1. К., 1963; Кононенко В. О. Коллебателные системы с ограниченными возмущениями. М., 1964; Савин Г. Н. Распределение напряжений около отверстий. К., 1968; Панасюк В. В. Предельное равновесие хрупких тел с трещинами. К., 1969; Коваленко А. Д. Основы термоупругости. К., 1970; Писаренко Г. С. Колебания механических систем с учетом несовершенной упругости материала. К., 1970; Филиппов А. П. Колебания деформируемых систем. М., 1970; Гузь А. Н. Основы теории устойчивости горных выработок. К., 1977; Прочность материалов и элементов конструкций в экстремальных условиях, т. 1—2. К., 1980; Трошенко В. Т. Деформирование и разрушение металлов при многоцикловом нагружении. К., 1981; Шевченко Ю. Н., Терехов Р. Г. Физические уравнения термозакрепленности. К., 1982. Г. С. Писаренко.

Кібернетика

Як самостійна наука *кібернетика* сформувалася у 40-х рр. 20 ст. Процес її становлення пов'язаний з розвитком багатьох наук. напрямів — теорії автом. регулювання, нейрофізіології, матем. логіки, теорії алгоритмів, теорії випадкових процесів та ін. З них на Україні особливо інтенсивно розвивалася нейрофізіологія. Значні результати було одержано у розвитку матем. апарату теорії автом. регулювання, який у передвоєнні роки відбувався під істотним впливом праць з теорії диференціальних рівнянь школи М. М. Крилова — М. М. Боголюбова. Важливе місце належить також спостереженням глибоких аналогій у процесах керування тех. і біол. системами. Першим на ці аналогії звернув серйозну увагу ще в дореволюційні роки укр. вчений Я. І. Грдина.

Поява в післявоєнні роки *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ) стала істотним фактором, що стимулював роз-

виток кібернетики. І далі кібернетика розвивалася у найтіснішому зв'язку зі створенням і використанням *обчислювальних машин*. У 1947—51 колектив укр. вчених під керівництвом С. О. Лебедєва створив першу у континентальній Європі обчислювальну машину «МЭСМ», якою було започатковано вітчизн. *обчислювальну техніку*. Її використовували для розв'язування матем. задач Б. В. Гнєденко, А. О. Дороніцини, О. Ю. Ішлінський, М. В. Келдиш, М. О. Лаврентьєв, О. А. Ляпунов та ін. відомі вчені; на ній працювали перші рад. програмісти М. Р. Шура-Бура, В. С. Корольок, К. Л. Ющенко та ін. Нове піднесення у цій галузі почалося в зв'язку з організацією *обчислювальних центрів* у деяких АН союзних республік. У грудні 1957 в Києві на базі лабораторії Ін-ту математики АН УРСР (1956 її очолював В. М. Глушков) було створено Обчислювальний центр АН УРСР. Діяльність його була спрямована на розвиток широкого комплексу фундаментальних і прикладних досліджень у галузі електронної обчислювальної техніки та її застосувань, на розв'язування багатьох проблем теор. і прикладної кібернетики. Кінець 50-х — поч. 60-х рр. став початковим періодом розвитку кібернетики на Україні. В цей час було закладено осн. наук. школи й напрями, налагоджено цілеспрямовану підготовку наук. кадрів, розгорнулася робота над довгостроковими програмами для розв'язування як корінних наук. проблем розвитку обчислювальної техніки і кібернетики, так і практичних задач застосування їхніх результатів у нар. г-ві. Ці програми передбачали: розвиток теорій матем. машин і автоматів, програмування і обчислень, архітектури ЕОМ; створення нових зразків обчислювальної техніки; дослідження з *штучного інтелекту*, використання обчислювальних машин для автоматизації керування в різних галузях людської діяльності. Роки 1962—70 стали для укр. вчених етапом розвитку й охоплення дослідженнями практично всіх галузей сучас. кібернетики та обчислювальної техніки, створення на Україні кібернетичної індустрії. Коло наук. програм розширилося дослідженнями з теорії і практики автоматизованих систем керування й обробки даних, розробки фізико-технологічних осн. кібернетичної техніки. Програма робіт у галузі кібернетики на Україні в 70—80-х рр. розвивалася на основі постановок XXIV—XXVI з'їздів КПРС і включала подальше розширення досліджень у напрямі вдосконалення і побудови принципово нових кібернетичних систем з метою підвищення продуктивності праці в нар. г-ві.

Осн. об'єктом вивчення в кібернетичній великій системі, а осн. методом дослідження цих систем — моделювання їх за допомогою ЕОМ. Тому важливе місце серед напрямів кібернетики займає теор. або матем., кібернетика. В сучас. кібернетичні виділилися такі напрями досліджень: *кібернетика економічна, кібернетика біологічна, кібернетика медична, кібернетика технічна; кібернетична техніка; математична лінгвістика*. Особливо перспективними є дослідження з *штучного інтелекту*, які лежать на стику різних наук.

Укр. вчені зробили видатний внесок у становлення і розвиток кібернетики та використання її результатів на практиці. Визначальними є праці В. М. Глушкова, С. О. Лебедєва, М. О. Лаврентьєва, М. М. Боголюбова, М. М. Амосова, Б. В. Гнєденка, І. М. Коваленка, В. С. Королька, О. І. Кухтенка, І. І. Ляшка, Ю. О. Митропольського, В. С. Михалевича, В. І. Москальського, Я. С. Підстригача,

Академік В. М. Глушков (крайній зліва) ознайомлює президента АН СРСР академіка А. П. Александрова (в центрі) і президента АН УРСР академіка Б. Б. Патона (крайній справа) з експозицією демонстраційного залу науково-технічних досягнень Інституту кібернетики АН УРСР, Київ, травень 1978.

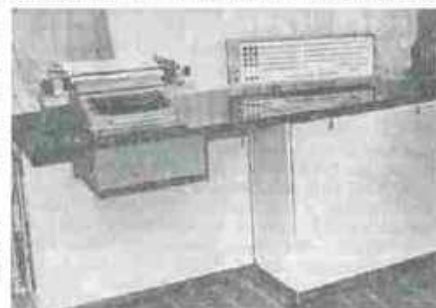
Г. Є. Пухова, В. Л. Рвачова, В. Г. Сергеева, В. І. Скурихіна, Б. Б. Тимофеева, О. О. Бакаева, Б. М. Бублика, Ю. М. Ермольєва, І. І. Іванова, О. Г. Івахненка, Б. М. Малиновського, В. М. Михайлова, К. Г. Самофалова, І. В. Сергієнко, А. О. Стогній, К. Л. Ющенко та ін. Дослідження в галузі кібернетики на Україні зосереджені в *Кібернетики інституті* АН УРСР, *Математики інституті* АН УРСР, *Електродинаміки інституті* АН УРСР, *Економіки інституті* АН УРСР, *Фізики інституті* АН УРСР, *Фізіології інституті* імені О. О. Богомольця АН УРСР, *Напівпровідників інституті* АН УРСР, *Моделювання в енергетиці проблем інституті* АН УРСР (Київ), *Прикладної математики і механіки інституті* АН УРСР (Донецьк), *Прикладних проблем механіки і математики інституті* АН УРСР (Львів), *Фізико-технічному інституті* низьких температур АН УРСР та *Машинобудування проблем інституті* АН УРСР (Харків) та ін. Великий внесок у використання результатів кібернетичних досліджень на практиці та в створення пром. зразків кібернетичних систем зробили *Автоматики інститут*, наук.-виробниче об'єднання обчислювальної техніки «Імпульс» у Севастополі, галузевої обчислювальної центри та ін. У галузі теор. кібернетики укр. вчені здійснили комплекс досліджень по створенню матем. апарату кібернетики. У 1956–62 побудовано заг. теорію автоматів, на основі якої виконано велику роботу з теорії ЕОМ. Вперше було запропоновано практичні методи проектування окремих блоків і вузлів ЕОМ. За цикл робіт з теорії автоматів В. М. Глушкова 1964 присуджено Ленінську премію. Створено теорію дискретних перетворювачів, яка дала змогу розвинути теорію проектування ЕОМ разом з їхнім матем. забезпеченням і в 70-і рр. здійснити розробку першої в світі системи «Проект» — системи автоматизації проектування схемного і програмного устаткування ЕОМ методом формалізованих тех. завдань. Цикл робіт В. М. Глушкова, В. П. Деркача і Ю. В. Капітонової з теорії дискретних перетворювачів і методів автоматизації проектування ЕОМ відзначено 1977 Держ. премією СРСР. Одним з досягнень у галузі теорії ЕОМ є розробка нових ідей і організація побудови багатопроцесорних систем рекурсивного типу, на основі яких розвивається теорія ЕОМ з макроконвейєрною організацією обчислень. Фундаментальні результати одержано у заг. теорії керування, де особливе значення мають матем. методи розв'язування задач оптимізації. За цикл робіт по створенню сучас. матем. методів оптимізації В. С. Михалевич, О. О. Бакаєв, Ю. М. Ермольєв, І. В. Сергієнко, В. Л. Волкович, Б. М. Пшеничний, В. В. Шкурба, Н. З. Шор 1981 відзначені Держ. премією СРСР. Велике значення мають дослідження з теорії програмування, заг. і прикладної теорії алгоритмів. Підлими виявились ідеї адресної мови програмування (В. С. Корольок, К. Л. Ющенко) як для практики створення мов програмування, так і для побудови транзюкційних систем, нині розвинутих до пром. технологій.

Укр. кібернетики виконали важливі роботи по створенню засобів обчислювальної техніки і систем керування. Саме на Україні виникла і вперше практично реалізувалась одна з фундаментальних ідей сучас. матем. машинобудування — підвищення машинного інтелекту внаслідок структурної інтерпретації ахідних мов високого рівня. На цій базі в Києві 1965 було розпочато серійний випуск малих

машин сімейства «МІР». За розробку принципів їхньої побудови В. М. Глушков, С. Б. Погребінський, О. А. Летицький, І. М. Молчанов, А. О. Стогній та ін. 1968 відзначені Держ. премією СРСР — першою в галузі обчислювальної техніки. В наступні роки на Україні сформувалась індустрія малих і керуючих обчислювальних машин, зокрема машин серії «Дніпр», базових для автоматизації керування технологічними процесами (В. М. Малиновський, С. Б. Погребінський, Г. Є. Пухов, З. Л. Рабинович та ін.). Створюються ін. засоби кібернетичної техніки — інтелектуальні роботи, читаючі автомати, пристрої для розпізнавання мови, сприйняття і розпізнавання зорових образів тощо. На Україні виконано чимало праць у галузі фізико-тех. і технологічних основ обчислювальної техніки. На їхній базі створено машини «Київ-67» і «Київ-70», системи передавання даних, нові пристрої зовн. і оперативної пам'яті, відображення, мікропроцесори різного призначення та ін. допоміжні пристрої для ЕОМ. Укр. кібернетики займають провідне місце в СРСР в галузі створення матем. забезпечення ЕОМ і технології програмування. Велике значення мають їхні праці по розробці на базі ЕОМ систем управління для різних сфер людської діяльності і систем обробки даних. На Україні розвинуто ряд ідей щодо удосконалення обчислювальних машин і організації обчислювального процесу в них, а також створення систем, орієнтованих на розв'язування комплексу прикладних задач: організаційного управління, планування, проектування тощо. Першу вітчизн. систему розподілу часу було реалізовано на ЕОМ «Дніпр-2». Наприкінці 60-х рр. у Києві введено в дію систему «Абонент», яка об'єднувала територіально віддалені ЕОМ. Здано в експлуатацію першу в СРСР автоматизовану систему управління (АСУ) підприємством з масовим характером виробництва «Львів», що стала прототипом багатьох АСУ. За розробку і впровадження цієї системи В. М. Глушков, В. І. Скурихін, В. В. Шкурба, А. А. Морозов та ін. 1970 удостоєні Держ. премії УРСР. Подальший розвиток робіт з автоматизованих систем управління пов'язаний з розробкою інтегрованих автоматизованих систем для галузей пром-сті, республіканської автоматизованої системи управління, проектування і поетапної реалізації загальнодержавної автоматизованої системи по збиранню і обробці інформації. Добре відомі праці укр. кібернетиків по створенню і впровадженню АСУ технологічними процесами й по автоматизації обробки результатів наук. експериментів. За розробку і впровадження АСУ гальванічними лініями цеху захисних покриттів на підприємстві з бага-

тономешкатурним характером виробництва І. В. Сергієнко, А. І. Нікітіна та ін. 1972 відзначено Держ. премією УРСР. У 1976 Держ. премії УРСР удостоєні Ю. Т. Митулійський, Г. І. Корнієнко та ін. за розробку системи автомат. контролю якості деталей авіац. газотурбінних двигунів, у 1977 — В. І. Грищенко, П. І. Андюта та ін. за розробку і впровадження ефективних методів і засобів автоматизованого управління підприємствами чорної металургії УРСР.

В галузі біол. та мед. кібернетики укр. вчені розробили формальні моделі, на базі яких одержано важливі результати, що стосуються моделювання функціонування біол. систем і створення мед. приладів і кібернетичних систем для клінічної практики. В галузі штучного інтелекту відомі досягнення укр. кібернетиків у моделюванні розумової діяльності при розв'язуванні різних задач: доведенні теорем, формуванні понять, прийнятті рішень у складних ситуаціях; з самоорганізації, розпізнавання образів; створення

Електронна обчислювальна машина «МІР». Інститут кібернетики імені В. М. Глушкова АН УРСР. Київ.

робіт, підвищення інтелекту обчислювальних машин і систем тощо. Дослідження з кібернетики координують на Україні Наук. рада з проблеми «Кібернетика» АН УРСР. Багато досліджень укр. кібернетиків ведуться спільно з п.-д. установами АН союзних республік, з орг-ціями ін. відомств і міністерств. Велике значення для міжнар. зв'язків має видання в республіці наук. журналів «Автоматика», «Кібернетика» и «Управляющие системы и машины». Велику роль у справі поширення кібернетичних ідей відіграла видана 1973 перша в світі «Енциклопедія кібернетики», відзначена 1978 Держ. премією УРСР. Укр. вчені ведуть консультативну роботу в країнах — членах РЕВ, керують наук. програмами в деяких міжнар. наук. організаціях, беруть активну участь у проведенні та організації міжнар. конференцій, конгресів і симпозіумів, вони є почесними

Обчислювальний центр. Інститут кібернетики імені В. М. Глушкова АН УРСР. Київ.

членами зарубіжних академій та ін. наук, організацій і товариств. Літ.: Глушков В. М. Кібернетика и вычислительная техника. В кн.: Научно-технический прогресс в Украинской ССР. 1961—1970. К., 1971; Глушков В. М. Розвиток кібернетики і обчислювальної техніки на Україні. «Автоматика», 1970, № 2; Енциклопедія кібернетики, т. 1—2. К., 1973; Глушков В. М. Кібернетика. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Глушков В. М. Основы безбумажной информатики. М., 1982.

[В. М. Глушков], В. С. Михалевич.

Фізичні науки

У кінці середніх віків фізику поряд з астрономією, математикою, медициною викладали в Києво-Могилянській колегії. Наук. дослідження в цій галузі почалися на Україні в середині 18 ст. На них великий вплив мали праці М. В. Ломоносова. У зв'язку з розвитком пром-сті в Росії на поч. 19 ст. створилися наук. центри досліджень з фізики. На Україні одним з перших таких центрів став Київ. університет після переїзду до нього 1864 М. П. Авенаріуса. Київ. учні додержувалися атомістичних уявлень і застосовували їх для розвитку молекулярної фізики. У Київ. ун-ті 1884 було організовано першу на Україні кафедру теор. фізики, де під керівництвом М. М. Шіллера проводилися наук. роботи з електромагн. теорії світла. Видатні відкриття з проблеми *стійкості руху* зробив О. М. Ляпунов у Харківському університеті наприкінці 19 ст. Результати його досліджень не втратили своєї актуальності й у наш час. Значний етап у розвитку фізики пов'язаний з діяльністю 1871—92 у Новоросійському ун-ті в Одесі М. О. Умова, який, зокрема, виконав теоретичні дослідження хвильових процесів і ввів поняття вектора густини потоку енергії. Фундаментальні дослідження в галузі *радіофізики і радіотехніки* на поч. 20 ст. виконали: Л. І. Мандельштам — в Одес. ун-ті і політех. ін-ті, Д. А. Рожанський — у Харків. ун-ті, Й. Й. Косоногов — у Київ. ун-ті. Справжнього розвитку набула фізика після Великої Жовтн. соціалістичної революції. У перші ж роки Радянської влади на Україні створено кілька н.-д. установ і мережу вищих учб. закладів, у яких працювали видатні рад. учні. В Києві 1922 було створено кафедру матем. фізики АН УРСР, де М. М. Криловим та М. М. Боголюбовим закладено основи нелінійної механіки. В Харкові 1928 почав працювати Укр. фіз.-тех. ін-т (див. *Фізико-технічний інститут АН УРСР* у Харкові), у якому, зокрема, розгорнулися дослідження з теоретичної фізики, ядерної фізики, *фізики низьких температур*, радіофізики. У Києві 1929 організовано *Фізичний інститут АН УРСР*, де вивчалися питання *фіз. електроніки, фізики твердого тіла* та ін. У Дніпропетровську 1932 створено Фіз.-тех. ін-т АН УРСР, роботи співробітників якого були присвячені дослідженню питань процесів горіння і вибуху. В організації цих ін-тів велику допомогу подав Фіз.-тех. ін-т АН СРСР в Ленінграді. Він направив сюди для роботи І. В. Обреїмова, Л. Д. Ландау, Г. В. Курдюмова, О. І. Лейпунського, К. Д. Синельникова та ін. видатних учених, які згодом створили широко відомі наук. школи. Дослідження з фундаментальної і прикладної фізики особливо розгорнулися на Україні в післявоєнні роки. Було організовано *Металофізичний інститут АН УРСР*, *Напівпровідниковий інститут АН УРСР*, *Ядерних досліджень інститут АН УРСР*, *Радіофізичний і електронічний інститут АН УРСР*, *Фізико-технічний інститут низьких*

температур АН УРСР, Донец. фіз.-тех. ін-т (див. *Фізико-технічний інститут АН УРСР у Донецьку*), *Теоретичної фізики інститут АН УРСР* та ін. Створено філіали фіз. ін-тів у Львові, Ужгороді, Чернівцях. Усі ін-ти та ун-ти республіки оснащені сучасним експериментальним обладнанням.

Українські вчені зробили великий внесок у розвиток сучас. фізики, їхні праці широко відомі за межами країни. Питання з різних галузей фізики висвітлювалися на Україні в Загальносоюзному фіз. журналі, який видавався 1931—41 у Харкові. Тепер на Україні виходять «Український фізический журнал», «Фізика низьких температур», «Металофізика» та ін. видання.

Літ.: Кордун Г. Г. Історія фізики. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982. В. Г. Бар'ятар.

Фізика напівпровідників. Систематичні дослідження з фізики напівпровідників на Україні почалися на Київ. н.-д. кафедрі фізики Наркомосвіти УРСР. У 1921—28 вони проводилися під керівництвом О. Г. Гольдмана. На її базі 1929 організовано *Фізичний інститут АН УРСР* (ІФАН), де фізика напівпровідників стала одним з осн. напрямів досліджень. З 1939 роботу в цій галузі очолює В. Є. Лашкарьов. Найважливішими результатами досліджень довоєнного періоду були: перше експериментальне виявлення *електронно-діркового переходу* у випрямляючих пристроях, що є основою більшості напівпровідникових приладів (1941, В. Є. Лашкарьов), теоретичне й експериментальне дослідження контакту метал—напівпровідник (С. І. Пекар, В. І. Ляшенко), встановлення напівпровідникової природи сур'яно-цезієвого катоду (Н. Д. Моргуніс, П. Г. Борзяк), розробка сірчаносрібних *фотоелементів* (В. К. Бернадський, О. Г. Миселюк). У післявоєнні роки дослідження в ін-ті були продовжені. На його базі 1960 організовано *Напівпровідниковий інститут АН УРСР* (ІНАН), який став координуючим центром на Україні з проблем фізики напівпровідників. Наук. робота в цій галузі широко ведеється у *Матеріалознавстві проблем інституту АН УРСР* (ІПМ); *Радіофізики і електроніки інституту АН УРСР* (ІРЕ), *Фізико-технічному інституті АН УРСР* у Донецьку (Донец. ФТІ), Інституті фізики АН УРСР, *Ядерних досліджень інституті АН УРСР* (ІЯД), а також у Київ., Ужгород., Чернів., Одес., Львів. ун-тах, Київ. педагогіч. і Харків. політех. ін-тах та ін. наук. установах. Осн. її напрямками є: теорія напівпровідників (ІНАН, ІФАН, Донец. ФТІ, ІРЕ, Чернів. ун-т та ін.); фізика взаємодії електромагн. випромінювання з напівпровідниками (ІНАН, ІФАН, Київ. ун-т); електрофіз. властивості напівпровідників (ІНАН, ІФАН, ІЯД, Донец. ФТІ та ін.); фізика поверхні напівпровідників (ІНАН, Київ. ун-т); оптоелектроніка (ІНАН); напівпровідникова плазма (ІНАН, ІФАН, ІРЕ); матеріалознавство напівпровідників (ІНАН, ІПМ, ряд унів.); напівпровідникові прилади (ІНАН, ІРЕ). Одержано ряд важливих результатів. Вперше створено теорію *поляронів* і світлокситонів (ІНАН — С. І. Пекар; 1945—60) і теорію *фотоелектів* у напівпровідниках (ІНАН — В. Є. Лашкарьов, М. К. Шейнман; 1956—68); теоретично передбачено електрострикційний механізм електрон-фононного зв'язку (ІНАН — С. І. Пекар; 1965); вперше виявлено автофотоемісію з напівпровідників і розроблено автофотокаоди (ІФАН — П. Г. Борзяк, О. Ф. Яценко); виявлено нові поверхнево-чутливі явища в напівпровідниках (ІНАН — В. І. Ляшенко,

О. В. Снітко, В. Г. Литовченко, Б. О. Нестеренко, Ю. О. Тхорик). Монографія «Електронні явища на поверхні напівпровідників», написана 1968 В. І. Ляшенко, Л. В. Ляшенко, В. Г. Литовченко, І. І. Степком і В. І. Стріхою, відзначена 1970 Держ. премією УРСР. Укр. вчені розробили фіз.-тех. і практичні основи некогерентної *оптоелектроніки* (ІНАН — С. В. Свечников та ін.; Держ. премія УРСР, 1973); створили технологію нових типів приладів (ІНАН — С. В. Свечников, Г. А. Федорус, Є. А. Сальков, Л. Й. Зарубін, М. Т. Костишин), фіз. основи *радіоспектроскопії* напівпровідників (ІНАН — М. Ф. Дейген, О. А. Бугай); здійснили комплексні дослідження оптичних та фотоелектр. властивостей напівпровідникових сполук елементів II і VI груп періодичної системи елементів (ІНАН — В. Є. Лашкарьов, М. П. Лисиця, І. Б. Мізецька, С. І. Пекар, Є. А. Сальков, О. В. Снітко, М. К. Шейнман; ІФАН — А. О. Борщ, М. І. Страшикова; Держ. премія УРСР, 1981); розробили теорію напівпровідникової плазми (ІРЕ — Є. А. Канер, В. М. Яковенко); відкрили ряд нових нелінійних оптичних явищ у напівпровідниках (ІНАН — М. П. Лисиця; ІФАН — М. С. Бродін). Великий внесок зробили укр. вчені у розвиток напівпровідникових матеріалознавства і мікроелектроніки (ІНАН — П. І. Баранський, І. Б. Мізецька; ІПМ — К. Д. Товстюк; Київ. ун-т — М. Г. Находкін, В. І. Стріха; Харків. політех. ін-т — Л. С. Палатник; Ужгород. ун-т — Д. В. Чепур та ін.). Розробили новий спосіб та освоїли високопродуктивну промислову технологію зварювання-паяння напівпровідникових діодів масового застосування (Київ. ун-т — В. М. Добровольський, С. П. Павлюк та ін.; Держ. премія УРСР, 1982). Координація досліджень здійснюється Наук. радою АН УРСР з проблеми «Фізика напівпровідників», що діє в рамках Наук. ради АН СРСР з проблеми «Фізика і хімія напівпровідників».

Підтримуються тісні наук. контакти з ученими республік СРСР, проводяться також спільні дослідження з колегами країн соц. співдружності.

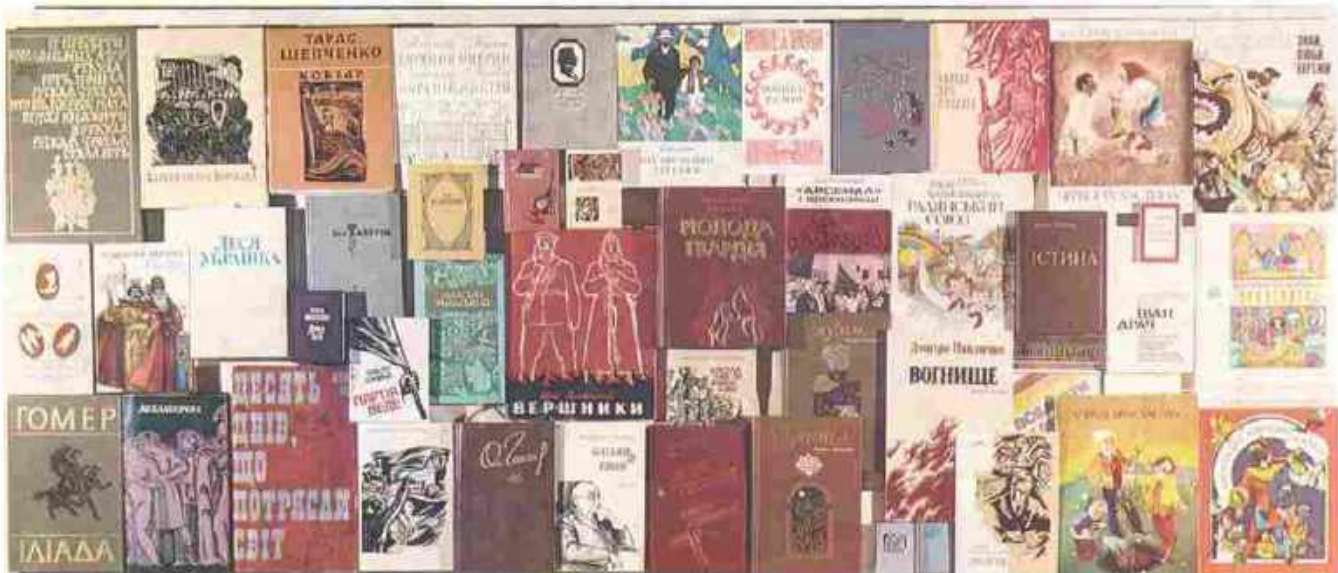
Літ.: Свечников С. В. Елементи оптоелектроніки. М., 1971; Литовченко В. Г., Горбань А. П. Основы физики микрорезонансных систем металл-диэлектрик-полупроводник. К., 1978; Тагай В. А., Снітко О. В. Электроотражение света в полупроводниках. К., 1980; Дыкман И. М., Томчук П. М. Явления переноса и флуктуации в полупроводниках. К., 1981; Лашкарьов В. Е., Любченко А. В., Шейнман М. К. Неравновесные процессы в фото-проводниках. К., 1981; Стриха В. И. Контактные явления в полупроводниках. К., 1982; Пекар С. И. Кристаллооптика и добавочные световые волны. К., 1982; Нестеренко Б. А., Снітко О. В. Физические свойства атомарно-чистой поверхности полупроводников. К., 1983; Лисица М. П., Яремко А. М. Резонанс Ферми. К., 1984.

О. В. Снітко.

Металофізика. На Україні перші роботи в галузі металофізики були виконані наприкінці 20-х — на поч. 30-х рр. 20 ст. у *Фізико-технічному інституті АН УРСР* у Харкові. У цей період в різних наук. установах фіз. і технологіч. профілю та у вищих навч. закладах республіки почали створюватися металофіз. лабораторії. У 1932 було організовано Дніпроп. фіз.-тех. ін-т (ДФТІ). Г. В. Курдюмов очолює у ДФТІ роботи з дослідження фазових перетворень у металах і сплавах. В. І. Данилов — роботи по вивченню будови рідких металів та їхньої кристалізації. В 1945 у Києві на базі відділу металофізики Ін-ту чорної металургії АН УРСР було створено Лабораторію металофізики АН УРСР, органі-

1

2

3

Книгозбиральня соріва.

1. Твори основоположників марксизму-ленінізму та інші суспільно-політичні видання.
2. Художня література, публіцистика, літературознавство, фольклор та книги для дітей.
3. Енциклопедичні та інші науково-довідкові видання.

Книговидавничі справи.

1. Навчально-педагогічна література.
2. Видання з питань техніки, будівництва, сільського господарства та медицини.
3. Література з питань образотворчого мистецтва, музики й театру.
4. Науково-монографічні видання.
5. Книги республіканських видавництва в обласних центрах.

автором якої був Г. В. Курдюмов. У 1953 створено *Металлофізичний інститут АН УРСР*, який став осн. наук. центром республіки у цій галузі. Осн. напрямки його досліджень: фізика міцності та пластичності, електронна структура й електронні властивості металів і сплавів, фазові перетворення, фізика металевих поверхонь і плівок, криогенна металознавство. Значний внесок у розвиток цих галузей металознавства на Україні зробили В. Н. Гріднев, В. В. Немошкаленко, В. М. Свечников, А. А. Смирнов, В. І. Трефілов, М. О. Кривоглаз, А. Г. Лесник, В. Т. Черепін та ін. Великих результатів досягли вчені ін-ту також у галузі вивчення теплових, електр., магн., оптич. та мех. властивостей металів, а також дослідження зв'язку цих властивостей з будовою, зміною фазового складу, наявністю домішок, впливом зовнішніх факторів (т-ри, тиску, випромінювання тощо). Ці дослідження, а також вивчення процесів зародження і росту кристалів металів, їхніх сполук і твердих розчинів, дифузії, упорядкування і розупорядкування їхньої атомної структури, деформування, зміцнення, знеміцнення і руйнування металів сприяють одержанню фіз. уявлень про природу процесів, від яких залежить формування в металах певних структурних станів, а також створенню нових металевих матеріалів, технологій одержання та обробки їх. Великий внесок у розвиток таких галузей металознавства, як електронна теорія металів і сплавів, феро- і антиферромагнетизм, теорія реальних кристалів, надпровідність, фізика низьких температур, криогенна металознавство, вакуумна металургія, зробили вчені Харків. фіз.-тех. ін-ту АН УРСР, Фізико-тех. інституту низьких температур АН УРСР, Інституту радіофізики і електроніки АН УРСР, а також Харків. ун-ту. Важливе теор. й практичне значення мають дослідження вчених *Матеріалознавства проблем інституту АН УРСР, Фізико-технічного інституту АН УРСР у Донецьку*, Київ. ун-ту та ін. Значний вплив на розвиток металознавства мали праці Л. Д. Ландау (Нобелівська премія, 1962), а також дослідження І. М. Ліфшиця з електронної теорії металів (Ленінська премія, 1967). Широко відомі праці укр. вчених у галузі фізики фазових перетворень (Г. В. Курдюмов; Держ. премія СРСР, 1949), по дослідженню будови рідин і створенню фіз. основ теорії модифікування (В. І. Данилов; Держ. премія СРСР, 1950). Укр. фізики дослідили магн. властивості металів при низьких т-рах (Б. Г. Лазарев; Держ. премія УРСР, 1951); відкрили і вивчили проміжний стан в антиферромагнетиках (В. Г. Бар'яхтар, А. Є. Боровик, О. О. Галкін, В. В. Єременко та ін.; Держ. премія УРСР, 1971); розробили фіз. основи швидкісного термозміцнення сталей (В. Н. Гріднев, В. І. Трефілов, Ю. Я. Мешков, С. П. Ошкадьоров та ін.; Держ. премія УРСР, 1974) та ін. матеріалів (В. Н. Гріднев, С. П. Ошкадьоров; Держ. премія УРСР, 1981); виконали цикл робіт з теорії неідеальних кристалів (А. А. Смирнов, М. О. Кривоглаз, А. М. Косевич, В. В. Сльозов; Держ. премія УРСР, 1978); дослідили елементарні збудження у металах (В. В. Немошкаленко, І. О. Кулик, І. К. Ялсон, І. В. Свечарьов, Е. А. Канер, О. П. Корольок та ін.; Держ. премія УРСР, 1980); вивчили фазові рівноваги у металах і сплавах, розробили нові фіз. методи дослідження металів (В. М. Свечников, В. Т. Черепін; Держ. премія УРСР, 1980); розробили і дослідили надпровідники з високими критичними параметрами (О. О. Галкін, Б. Г. Лазарев, В. М. Пан та ін.; Держ. премія УРСР, 1982); вивчили ряд властивостей рідких металів (П. П. Кузьменко, О. В. Романова, Е. Й. Харьков та ін.; Держ. премія УРСР, 1983).

Дослідження металознавства України в співдружності з ін. рад. вченими привели до відкриття явища хімічної пасивності у відношенні до кисню відновлених ультрадисперсних форм заліза, титану та кремнію (В. В. Немошкаленко, В. Г. Альошин та ін., 1979). Відкриття в 40-х роках Г. В. Курдюмовим і Л. Г. Хандросом явище термодинамічної рівноваги фаз у твердому стані та існування пружних кристалів мартенситу (зарєєстровано 1980) лежить в основі ефекту «пам'яті форми» та надпружності сплавів. Це відкриття привело до розробки сплавів з комплексом унікальних фізичних властивостей і створення з них пристроїв сучасної техніки. Нові уявлення про природу наведеної магнітної анізотропії та ядерного магнітного резонансу (А. Г. Лесник) дали змогу розробити нові матеріали для мікроелектроніки. Досягнення укр. вчених широко використовують у машинобудівній та електронній пром-сті, авіабудівництві, енергетиці, атомній техніці тощо. Координувє діяльність укр. металознавців Наукова рада АН УРСР з проблеми «Фізика твердого тіла». Питання металознавства висвітлюються в журн. АН УРСР «Металлофізика».

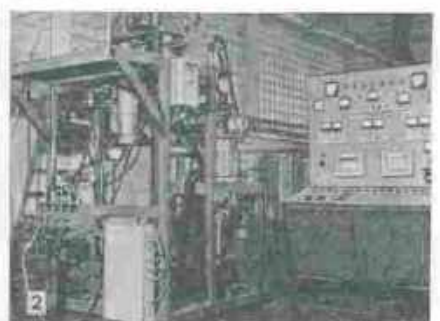
Літ.: Гріднев В. Н. [и др.] Физические основы электротермического упрочнения сталей. К., 1973; Смирнов А. А. Теория сплавов внедрения. М., 1979; Черепин В. Т. Ионный зонд. К., 1981.

В. Н. Гріднев, Теорія твердого тіла. До Великої Жовт. соціалістич. революції дослідження з теор. основ будови і властивостей *твердих тіл*, а також явищ, що в них відбуваються, проводилися на Україні в ун-тах та ін. навч. закладах. Вони пов'язані з іменами М. П. Авенаріуса, Й. Й. Косогова, М. Смолуховського, М. О. Умова, М. М. Шіллера. Вже в перші роки Рад. влади теорія твердого тіла стала одним з осн. напрямів досліджень укр. фізиків. У довоєнний і післявоєнний періоди багато успіхів радянської науки пов'язано з працями вчених республіки. Нині теорія твердого тіла розвивається в усіх ін-тах фіз. профілю АН УРСР, а ун-тах і тех. вузах. Підвалини сучас. теорії твердого тіла на Україні заклали Л. Д. Ландау і М. М. Боголюбов. Праці вчених УРСР великою мірою визначили світовий рівень теор. досліджень *металів, магнетизму, фазових переходів, неідеальних кристалів, напівпровідників, оптичних властивостей кристалів*. Значний внесок у розвиток теорії твердого тіла зробив Л. Д. Ландау. Він розвинув термодинамічну теорію фазових переходів 2-го роду (1935—37), теорію магн. доменів (1935; разом з Є. М. Ліфшицем) тощо. В роботах з теорії твердого

тіла учені харків. наукової школи головну увагу приділяють динаміці кристалічної ґратки й процесам взаємодії квазічастинок. Зокрема, вони побудували теорію поглинання звуку у твердих тілах, заклали основи теорії релаксації у магнітоупорядкованих кристалах, вперше розглянули осциляції електропровідності у магн. полі, створили теорію когерентних явищ при взаємодії релятивістських частинок з кристалами, виконали перші роботи з розсіяння повільних нейтронів у кристалах (О. І. Ахієзер та його учні). Великий внесок зробили харків. учені також у розвиток електронної теорії металів. Вони запропонували теорію квантових осциляцій термодинамічних величин при низьких температурах у сильному магнітному полі, дослідили асимптотичні властивості електропровідності й теплопровідності, запропонували динаміку електрона з довільним законом дисперсії й відкрили новий тип фазового переходу, думали про зміну топології поверхні Фермі (1950—60; І. М. Ліфшиць; Ленінська премія, 1967). Крім того, ними розвинуто квантову теорію термогальваномagnetних явищ у металах і напівпровідниках, коли виявляються осциляції довжини вільного пробігу (1963—65; О. І. Ахієзер, В. Г. Бар'яхтар і С. В. Пелетінський), вивчено механізми ефективного проникнення електромагн. хвиль у метал, що міститься в сильному магн. полі, і передбачено нові типи резонансних осциляцій поглинання звуку (Е. А. Канер та ін.; Держ. премія УРСР, 1980). Харків. учені одержали істотні результати в галузі теорії слабкої *надпровідності* й тунельних надпровідних струмів (1960—70; І. О. Кулик та ін.); вивчили вплив обміну *магнонами* на виникнення надпровідності (О. І. Ахієзер, І. О. Ахієзер, І. Я. Померанчук). Велику увагу приділяють харків. фізики-теоретики реальним кристалам, тобто кристалам з дефектами (див. *Дефекти в кристалах*). Вони уперше проаналізували спектр такого кристала і відкрили локальні стани; розвинули заг. теорію енерг. спектрів і квантових станів у неупорядкованих системах (І. М. Ліфшиць); сформували систему рівнянь, що описують динаміку дислокацій, розвинули теорію дифузійного руху дислокацій і термодифузійної пластичної течії (А. М. Косевич, В. В. Сльозов; Держ. премія УРСР, 1978); побудували теорію металевих стекел і дослідили їхню плинність, магн. і дифузійні властивості, розробили теорію солітонів у магнетиках (І. О. Ахієзер і А. Є. Боровик); розвинули знайдений М. М. Боголюбовим метод скороченого опису для дослідження кінетичних про-

1. Іонний мікроаналізатор. Інститут металознавства АН УРСР. Київ.

2. У лабораторії технології сплавів. Інститут металознавства АН УРСР. Київ.

цесів у конденсованих середовищах і побудували нерівноважну ентропію реальних кристалів (С. В. Пелетинський). Значний вплив на розвиток теорії твердого тіла зробили праці вчених київ. наук. школи, зокрема М. М. Боголюбова. Він розробив метод наближеного вторинного квантування, який сприяв розвитку теорій надпровідності і надплинності (Ленінська премія, 1958), метод скороченого опису статистичних ансамблів (Держ. премія СРСР, 1947) тощо. Фундаментальне значення мають уявлення про перебудову електронних станів (1946—49; С. І. Пекар), які привели до відкриття нового типу квазічастинок в іонних кристалах — *поларонів*. Стани поларонного типу, зумовлені електроном, екситонами і т. п., було з часом відкрито в багатьох типах кристалів, а також у неупорядкованих системах (М. О. Кривоглаз та ін.). Велике значення для розвитку *кристалооптики* мали праці О. С. Давидова з теорії мол. екситонів (1948; Ленінська премія, 1966) і передбачення С. І. Пекарем додаткових хвиль у кристалах з просторовою дисперсією (1957; Держ. премія УРСР, 1981). Київ. учні розвинули теорію мішаних екситон-фононних і електрон-фононних станів, побудували повну теорію екситонних станів у діелектриках (у т. ч. магнітних) і напівпровідниках (1950—80; О. С. Давидов, А. Ф. Лубченко та ін.), розвинули динамічну теорію іонних кристалів (1952; К. Б. Толпиго). Великим внеском у теорію фіз. властивостей реальних кристалів є статистична теорія впорядкування і теорія дифузії у сплавах (А. А. Смирнов). Важливе значення мають праці з теорії розсіявання рентгенівського проміння та нейтронів (М. О. Кривоглаз; Держ. премія УРСР, 1978). Укр. вчені запропонували ефективний метод дослідження нелінійних деформаційних хвиль — *солітонів* — у полімерних і білкових молекулах (1975—80; О. С. Давидов та його учні), на основі методу колективних змінних побудували теорію фазового переходу для гривмірної моделі Ізінга (І. Р. Юхновський). На поч. 70-х рр. школа з теорії твердого тіла почала формуватись у Донецьку. Укр. вчені підтримують тісні зв'язки з ученими багатьох союзних республік та зарубіжними колегами і координують свою діяльність через Наук. ради АН УРСР з проблем «Фізика твердого тіла», «Фізика напівпровідників» та ін.

Лит.: Кривоглаз М. А. Теория рассеяния рентгеновских лучей и тепловых нейтронов реальными кристаллами. М., 1967; Давидов А. С. Теория твердого тела. М., 1976; Косевич А. М. Дислокации в теории упругости. К., 1978; Пекар С. И. Кристаллооптика и добавочные световые волны. К., 1982.

В. Г. Бар'яхтар, В. М. Локтев.
Фізика молекулярних кристалів. Систематичні дослідження *спектрів* молекулярних кристалів уперше на Україні було розпочато у 30-х рр. 20 ст. у *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Харкові під керівництвом І. В. Обреїмова і А. Ф. Прихотько. Пізніше були застосовані у дослідженні спектрів мол. кристалів методи *груп теорії*. Після Великої Вітчизн. війни вивчення мол. кристалів продовжувалося спочатку в *Органічній хімії інституті* АН УРСР, а потім у *Фізичному інституті* АН УРСР. Дослідження з фізики мол. кристалів широко розгорнулися також у *Теоретичній фізиці інституті* АН УРСР, *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР, Київ. ун-ті. На базі експ. і теор. робіт А. Ф. Прихотько і О. С. Давидова вперше встановлено (1946—48) існування *екситонів* у мол. кристалах. Укр. фізики вперше спостерігали екси-

тоне розщеплення і поляризацію смуг у спектрах поглинання і люмінесценції, виявили вплив дефектів кристалічної ґратки (див. *Дефекти в кристалах*) на спектральні властивості кристалів і на передачу енергії. Передбачено О. С. Давидовим резонансне розщеплення смуг (в світовій літературі його називають *давидовським розщепленням*) зареєстровано 1966 як відкриття. За дослідження екситонів у мол. кристалах М. С. Бродин, В. Л. Броуде, О. С. Давидов, А. Ф. Лубченко, Е. Й. Рашба і А. Ф. Прихотько 1966 відзначені Ленінською премією. За цикл досліджень елементарних збуджень та їхніх взаємодій у криокристалах Ю. Б. Гайдідей, В. М. Локтев, В. Г. Манжелей, А. Ф. Прихотько, І. Я. Фуголь, Л. Й. Шанський 1977 удостоєні Держ. премії УРСР. У Фіз.-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР групою вчених під керівництвом Б. Н. Есельсона при дослідженні твердого гелію та розчинів його ізотопів відкрито (1970—76) нове фіз. явище — квантову дифузію. У цьому ж ін-ті під керівництвом Б. І. Веркіна широко вивчаються мол. кристали біол. макромолекул. У розвитку фізики мол. кристалів великий внесок також зробили укр. вчені В. В. Єременко, Г. В. Климушева, Ю. В. Набойкін, В. Й. Сугаков, О. М. Файдиш, К. Г. Шабаллас, О. Ф. Шека, М. Т. Шпак. Укр. фізики, які працюють у цій галузі, підтримують тісні наук. контакти з ученими інших братніх республік та зарубіжними колегами і координують свою наук. діяльність через Наук. раду АН УРСР з проблеми «Фізика твердого тіла». Ін-т фізики АН УРСР регулярно проводить всесоюзні семінари з екситонних властивостей кристалів.

Лит.: Давидов А. С. Теория поглощения света в молекулярных кристаллах. К., 1951; Спектры поглощения молекулярных кристаллов. К., 1972; Экситоны в молекулярных кристаллах. К., 1973; Современные проблемы оптики и ядерной физики. К., 1974; Современные проблемы спектроскопии молекулярных кристаллов. К., 1976.
М. Т. Шпак.
Магнетизм. На Україні перші класичні результати досліджень у галузі магнетизму було одержано у *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Харкові. Тут 1933—38 відкрито антиферомагнетизм (Л. Д. Ландау, О. М. Трапезникова, Л. В. Шубников, Г. А. Мільтон, С. С. Шалит), ядерний магнетизм (Б. Г. Лазарев, Л. В. Шубников), закон руху магн. моменту і закономірності доменної структури (Л. Д. Ландау, Е. М. Ліфшиць). Обсяг досліджень та їхній загальний рівень суттєво зросли після створення *Фізичного інституту* АН УРСР, *Фізико-технічного інституту низьких температур* АН УРСР, *Фізико-технічного інституту* АН УРСР у Донецьку та ін. Вчені республіки збагачили важливими здобутками традиційні напрями фізики магн. явищ і створили у ній ряд нових напрямів. У роботі з теорії кінетичних явищ у феродіелектриках О. І. Ахієзер вперше сформулював (1946) концепцію взаємодіючих спінових хвиль — *магнітонів* — і склав кінетичне рівняння для них. Грунтуючись на цій концепції, О. І. Ахієзер, В. Г. Бар'яхтар і С. В. Пелетинський передбачили (1956) нове явище — магнітоакустичний резонанс — і разом з І. О. Ахієзером розвинули (1958—79) теорію кінетичних, релаксацийних і високочастотних процесів у феродіелектриках. Вивчаючи властивості антиферомагнетиків, укр. вчені висунули теорію магнітонів (М. М. Боголюбов, С. В. Тяглоков; 1949); запропонували рівняння руху магн. моментів (М. І. Каганов, В. М. Цукерник; 1958); виявили магн. *давидовське розщеплення* екситонних ліній і ефект магн. «прояснення» антифе-

ромагнетиків (В. В. Єременко та ін.; 1963—74); дослідили статичні й динамічні властивості антиферомагнетиків (В. Г. Бар'яхтар, А. Є. Боровик, О. О. Галкін, К. Л. Дудко, В. В. Єременко, С. М. Ковнер, В. О. Попов, Є. П. Стефановський, В. М. Фрідман; Держ. премія УРСР, 1971). На Україні вивчено вплив ангармонізмів на декременти згасання магнітонів, локальні й квазілокальні спінові рівні у феромагнетиках (М. О. Кривоглаз та ін., 1961—75); виконано ряд перших робіт з теорії нелінійних хвиль у магнітоупорядкованих кристалах (І. О. Ахієзер, А. Є. Боровик; 1967); вказано на можливість індукування сильним магн. полем «прихованих» станів феро- і антиферомагнетиків і експериментально виявлено ці стани (О. О. Галкін, Е. А. Завадський; 1976—77). Укр. фізики вперше виявили спектри поглинання твердого кисню, зумовлені квантовими переходами, в яких поряд з екситонами беруть участь спінові хвилі, і вивчили особливості цих спектрів (А. Ф. Прихотько та ін.; 1974—79); розробили метод колективних змінних для дослідження *фазових переходів* (І. Р. Юхновський; 1976). Проведені укр. вченими дослідження впливу магн. *анізотропії* і *магнітострикції* (як природних, так і наведених) на властивості магнетиків дають змогу створювати зразки з наперед заданою магн. анізотропією (А. Г. Лесник та ін.). Вчені республіки підтримують тісні зв'язки з ученими багатьох науково-дослідних установ країни, вони координують свою наук. діяльність через Наук. раду АН УРСР з проблеми «Фізика твердого тіла».

Лит.: Ахієзер А. И., Бар'яхтар В. Г., Пелетинский С. В. Спinoвые волны. М., 1967; Боровик Е. С., Мильнер А. С., Єременко В. В. Лекции по магнетизму. Х., 1972; Ахієзер А. И. Общая физика. Электрические и магнитные явления. К., 1981; Бар'яхтар В. Г., Иванов Б. А. Магнетизм — что это? К., 1981; Каганов М. И., Цукерник В. М. Природа магнетизма. М., 1982. *В. Г. Бар'яхтар.*
Фізика атомного ядра і ядерних реакцій. Початок розвитку на Україні фізики *атомного ядра і ядерних реакцій* пов'язаний зі створенням 1928 у Харкові *Фізико-технічного інституту* АН УРСР. Тут уперше в СРСР здійснено реакцію розщеплення ядра атома літію прискореними протонами (А. К. Вальтер, О. І. Лейпунський, К. Д. Синельников, Г. Д. Латишев; 1932); виконано класичну роботу з вимірювання імпульсу нейтрону при бета-розпаді (О. І. Лейпунський; 1934); створено перший в СРСР електростатичний генератор (А. К. Вальтер; 1939); досліджено взаємодію нейтронів з різними речовинами (О. І. Лейпунський та ін.; 1935—39). У багатьох роботах, виконаних в ін-ті, брав участь І. В. Курчатов. У довоєнний період у Харкові почала формуватись теор. школа з фізики атомного ядра і ядерних реакцій. Л. Д. Ландау вдосконалив статистичну модель ядра (1936), О. І. Ахієзер і І. Я. Померанчук розвинули теорії розсіяння гамма-квантів ядрами (1935) та нейтронів — кристалами (1941), пізніше вони створили теорію розсіяння повільних нейтронів у фермі-рідинах і запропонували метод виявлення в них т. з. нульового звуку. У цей період ними було виконано фундаментальну працю з дифракційного розсіяння заряджених частинок абсолютно поглинаючими ядрами, яка поклала початок новому напрямку в ядерній фізиці — дослідженням дифракційної взаємодії частинок з ядрами. Особливого розвитку дослідження в галузі *ядерної фізики* набули у післявоєнний період. У 1944 О. І. Лейпунський створив у *Фізичному інституті* АН УРСР відділ ядерної фізики. На базі цього та ін. ядерних відділів 1970 було створено

спеціалізований центр — *Ядерних досліджень Інституту АН УРСР*. Дослідження в цій галузі проводяться також в *Теоретичному фізичному інституті АН УРСР*, Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР, у Київ., Харків. та Ужгород. ун-тах. Розвиток фізики атомного ядра і ядерних реакцій залежить від прогресу фізики і техніки прискорювачів. Укр. дослідники мають у своєму розпорядженні серію потужних ядерних установок. Зокрема, в Ін-ті ядерних досліджень АН УРСР (ІЯД) з 1976 працюють один з найбільших у світі ізохронний циклотрон У-240, атомний реактор ВВР-10.

Вчені республіки зробили також істотний внесок у розвиток уявлень про структуру ядер, властивості ядерних сил та механізми протікання ядерних реакцій. Їх праці великою мірою сприяли розвитку теорії дифракційної взаємодії частинок з ядрами. У 50-і роки О. І. Ахієзер і О. Г. Ситенко розвинули послідовну теорію дифракційної взаємодії дейтронів з ядрами і передбачили процес дифракційного розщеплення дейтронів; Є. В. Інонін побудував теорію дифракційного розсіяння нуклонів зі збудженням колективних станів ядер. У 1959 О. Г. Ситенко розробив метод багаторазового дифракційного розсіяння (т. з. метод Ситенка — Глаубера), який широко застосовується для одержання інформації про структуру ядер у досліджах при високих енергіях. Дифракційна теорія набула подальшого розвитку також у працях Ю. А. Бережного, В. К. Тартаковського та ін. В геор. роботах О. С. Давидова, О. Г. Ситенка, Г. Л. Висоцького, В. Ф. Харченка та ін. було розвинуто окремі аспекти оптичної моделі ядра, розглянуто поляризаційні процеси у прямих ядерних реакціях, вивчено реакції зриву дейтрона і т. д. У 1958 О. С. Давидов і Г. Ф. Філіпов створили теорію збудження колективних станів ядер, яка враховувала можливість порушення аксіальної симетричної форми ядер, а 1960 О. С. Давидов урахував можливість деформації ядер під час обертання.

У 70-і рр. в ІЯД завершено розвиток теорії структури деформованих важких ядер з урахуванням оболонкових ефектів, проведено дослідження великомасштабних колективних процесів у ядрах (В. М. Струтинський, В. М. Коломієць та ін.). Широкого розвитку на Україні набули дослідження механізмів ядерних реакцій під дією заряджених частинок і нейтронів, вивчення структури та форми ядер, а також спінової залежності ядерних сил.

В галузі нейтронної фізики у 50—70-і рр. було одержано велику кількість констант (вт. ч. і для радіоактивних ядер), необхідних для реакторобудування, спостережено вплив оболонкової структури ядра на перерізи взаємодії нейтронів з ядрами та на прояв оболонкових властивостей у деформованих ядрах з числом нейтронів, близьким 100 (О. І. Лейпунський, М. В. Пасічник, В. І. Стрижак, В. П. Вертебний, С. П. Ситко та ін.). У цей же період у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР було вивчено пружне розсіяння та резонансне захоплення протонів. Вимірювання розсіяння протонів на одніозіотопних мішенях привело до відкриття т. з. «ізотопного ефекту» (А. К. Вальтер, О. П. Ключарьов та ін.; 1960). Високий рівень оригінальної *ядерної електроніки* мікро- і наносекундного діапазону, створеної під керівництвом Р. Г. Офенгенда, дозволив з поч. 60-х рр. проводити в Києві перші в СРСР кінематичні повні експерименти по вивченню тричастинкових реакцій. При дослідженні розщеплення дейтронів ядрами було ви-

явлено сильну зміну ймовірності цього процесу для різних ізотопів (т. з. ефект Немця). Широкого розвитку на Україні набуло вивчення різноманітних двочастинкових реакцій під дією заряджених частинок. У 50—60-і рр. одержано експериментальні дані для розвитку оптичної моделі для дейтронів і альфа-частинок (О. Ф. Немець, А. Т. Рудчик, Л. С. Соколов, І. І. Залюбовський та ін.), виявлено зв'язок між типом реакції і природою станів, що збуджуються (О. Ф. Немець, М. І. Заїка, В. В. Токаревський та ін.; 1964). У серед. 60-х рр. у Києві почалися дослідження з прецизійної *ядерної спектроскопії* (Г. Д. Латишев, О. І. Феоктистов, І. М. Вишневський та ін.). У Харків. фіз.-тех. ін-ті проведено цикл досліджень розмірів і форми ядер методом розсіяння електронів (А. К. Вальтер, М. Г. Афанасьєв, М. Г. Шевченко та ін.). Праці О. С. Давидова в галузі теорії атомного ядра відзначено 1969 Держ. премією УРСР. Дослідження укр. вчених в галузі ядерної фізики координуються Науковою радою АН УРСР з проблеми «Ядерна фізика» і проводяться у співдружності з *Об'єднаним інститутом ядерних досліджень*, Фізичним ін-том АН СРСР, Ін-том атомної енергії та ін. н.-д. установами країни.

Літ.: Давидов А. С. Теория атомного ядра. М., 1958; Ситенко А. Г., Тартаковский В. К. Лекции по теории ядра. М., 1972; Білий М. У. Атомна фізика. К., 1973; Давидов О. С. Атомн. Ядра. Частички. К., 1973; Физика быстрых нейтронов. М., 1977; Немець О. Ф., Терещенко К. О. Ядерные реакции. К., 1977; Вальтер А. К., Залюбовский И. И. Ядерная физика. Х., 1978; Голыш П. М., Залюбовский И. И. Ядерная спектроскопия. Х., 1980; Немець О. Ф., Ясногородский А. М. Поляризационные исследования в ядерной физике. К., 1980; Филиппов Г. Ф., Овчаренко В. И., Смирнов Ю. Ф. Микроскопическая теория коллективных возбуждений атомных ядер. К., 1981; Очерки по истории развития ядерной физики в СССР. К., 1982; Ситенко А. Г. Теория ядерных реакций. М., 1983.

О. Ф. Немець.

Фізика елементарних частинок. Теоретичні дослідження в галузі *фізики елементарних частинок* почали інтенсивно розвиватися на Україні в 30-х рр. 20 ст. У *Фізико-технічному інституті АН УРСР* у Харкові були виконані (1932) відомі роботи В. О. Фока та ін. учених з багаторазового формалізму у *квантовій електродинаміці*. У 40-х рр. Л. Д. Ландау та його учні висунули теорію утворення електрон-позитронних пар швидкими частинками, виконали ряд робіт з великої електродинаміки тощо. О. І.

Ахієзер і І. Я. Померанчук уперше розробили (1936) кількісну теорію розсіяння фотона у кулонівському полі ядра. У післявоєнні роки з'явилися дослідження О. І. Ахієзера та його учнів з квантово-польових радіаційних явищ, кваркової моделі й електромагн. властивостей адронів, когерентних явищ при розсіянні релятивістських електронів у кристалах. Важливі роботи по вивченню внутрішньої *симетрії* елементарних частинок виконав Д. В. Волков, який сформулював нове поняття суперсиметрії. Кварковій моделі і дослідженням на її основі електромагн. властивостей адронів присвячено ряд робіт М. П. Рекаля, Г. В. Струтинського та ін. Великий внесок у розвиток теорії *елементарних частинок* зробила київська школа теоретичної фізики, яку створив М. М. Боголюбов. Точне математичне формулювання методу регуляризації і перенормування у квантовій теорії поля дано в працях М. М. Боголюбова і О. С. Парасюка. М. М. Боголюбов почав одним з перших розвивати аксіоматичний метод у *квантовій теорії поля*. Він запропонував новий підхід до формулювання умов причинності в теорії матриці розсіяння, довів дисперсійні співвідношення у теорії адронів. Квантово-польовий, кварковий і феноменологічний підходи в теорії адронів інтенсивно розвиваються в Ін-ті теор. фізики АН УРСР. Ряд результатів у галузі дослідження проблем динаміки утворення мас елементарних частинок, вивчення властивостей калібрувальних теорій поля одержала група співробітників цього ін-ту, яку очолює П. І. Фомін. Експериментальні дослідження з фізики елементарних частинок на Україні почалися з 1966, після запуску у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР *лінійного прискорювача електронів*, який дає пучок цих частинок з енергією до 2 Гев і середнім струмом 1 мкА. За допомогою цього прискорювача вивчаються електромагн. властивості і структура адронів і атомних ядер. Для реалізації програми досліджень створено комплекс унікальних фіз. установок: магн. спектрометри з багатоканальними системами реєстрації електронів, позитронів, піонів, протонів, дейтронів та мішень поляризованих протонів. Починаючи з 1968 у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР ведуться комплексні дослідження процесів фото- і електронораджіння піонів на нуклонах (П. В. Соколик та ін.). Наук. роботи з фізики космічного проміння високої енергії проводяться у Харків. ун-ті (І. І. Залюбовський).

Перший у світі надпровідний торсатрон «Кристал-2». Харківський фізико-технічний інститут АН УРСР.

кий та ін.), питання теорії елементарних частинок вивчаються також у Харків., Ужгород., Дніпроп. і Донецькому ун-тах. Укр. учені, які працюють у галузі фізики елементарних частинок, підтримують тісні наук. зв'язки з ученими ін. рад. республік. Координація наук. робіт здійснюється через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Ядерна фізика».

Лит.: Ахмезер А. И., Берестецкий В. Б. Квантовая электродинамика. М., 1969; Боголюбов Н. Н. Избранные труды, т. 1—3, К., 1969—71; Давидов О. С. Атом. Ядра. Частицы. К., 1973; Ахмезер А. И., Рекало М. П. Электродинамика адронов. К., 1977; Ахмезер О. И., Рекало М. П. Физика элементарных частинок. К., 1978.

Фізика і техніка прискорювачів. На Українській фізиці і техніці прискорювачів почала розвиватися у 30-х рр. 20 ст. у Фізико-технічному інституті АН УРСР у Харкові. Дослідженнями у цій галузі керували К. Д. Синельников і А. К. Вальтер. У 1932 створено електростатичний генератор, на якому вперше в СРСР здійснено реакцію розщеплення атомного ядра літію на дві альфа-частинки прискореними до енергії 250 кеВ протонами (К. Д. Синельников, А. К. Вальтер, О. І. Лейпунський, Г. Д. Латішев); 1937 побудовано найдовжчий у Європі електростатичний генератор на енергію 3,5 МеВ. У 1953 в Харкові став до ладу прискорювач на енергію 5,0 МеВ з газовою ізоляцією під тиском і рекордною монохроматичністю прискорених частинок — $2 \times 10^{-2} \%$ (тепер його автоматизовано з використанням ЕОМ «Дніпро»), на якому виконано великий обсяг досліджень з ядерної спектроскопії (А. К. Вальтер, С. П. Цитко, О. Я. Таранов та ін.); 1967 — перезарядний прискорювач з джерелом поляризованих частинок. У середині 50-х рр. в ін-ті розпочалась розробка лінійних прискорювачів, що завершилась створенням серії установок для прискорення протонів і важких іонів. На прискорювачі протонів на 3,5 МеВ відкрито ізотопний ефект у пружному розсіянні протонів атомними ядрами (О. П. Ключарьов, Н. Я. Руткевич; 1959). У 1963 у Харкові став до ладу лінійний прискорювач електронів на енергію 2000 МеВ. Під керівництвом О. І. Ахмезера і Я. Б. Файнберга теор. розробку цього прискорювача виконали Г. Я. Любарський, М. П. Селіванов, К. М. Степанов, М. А. Хижняк та ін. Споруджено його під керівництвом А. К. Вальтера і О. Г. Гришаєва. За розробку, створення і впровадження в експлуатацію лінійних прискорювачів електронів І. О. Гришаєв. М. А. Хижняк та ін. відзначені 1979 Держ. премією СРСР. За ініціативою І. В. Курчатова у серед. 50-х рр. дослідження з фізики і техніки прискорювачів почались також у Києві під керівництвом О. І. Лейпунського і

М. В. Пасічника у Фізичному інституті АН УРСР. Тут 1956 запущено циклотрон на енергію 6,8 МеВ, а наприкінці 50-х рр. — електростатичний прискорювач під тиском на енергію 2,5 МеВ. У цьому ж ін-ті 1964 збудовано електростатичний генератор ЕГ-5 напругою 5 млн. вольт. У стаціонарному режимі його використовують при вивченні ядерних реакцій і для прикладних досліджень, а в імпульсному режимі з трихвильовим імпульсом бл. 1 наносекунди — у нейтронній спектроскопії. У 1970 у Києві створено Ядерний дослідний інститут АН УРСР, який став однією з провідних наук. установ у галузі фізики і техніки прискорювачів. Тут 1976 збудовано унікальний ізохронний циклотрон У-240, енергія протонів в якому регулюється у межах 8—100 МеВ. На цьому прискорювачі ведуться фундаментальні і прикладні дослідження з ядерної фізики серед. енергій, радіаційної фізики і хімії, радіобіології і матеріалознавства (О. Ф. Немеш, М. В. Пасічник та ін.). Дослідження з фізики і техніки прискорювачів ведуться також у Київ. та Ужгород. ун-тах. У Київ. ун-ті під керівництвом В. І. Стрижаків створено бетатрон на енергію 50 МеВ, електростатичний генератор на енергію 2,5 МеВ і серію прискорювачів прямого дії для нейтронних генераторів. В Ужгород. відділенні Ін-ту ядерних досліджень 1972 введено мікротрон на енергію електронів 30 МеВ; його використовують, зокрема, для вивчення фотондеревих реакцій. Укр. вчені підтримують тісні зв'язки з колегами Ін-ту атомної енергії ім. І. В. Курчатова. Об'єднаного Ін-ту ядерних досліджень, Ін-ту фізики АН Каз. РСР, науково-дослідного Ін-ту електрофізичної апаратури ім. Д. В. Єфремова та ін. Вони координують свою діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Ядерна фізика».

Лит.: Шмыгов А. М. Линейный ускоритель электронов на энергию 30 МэВ с током 10 А и импульсе 10 нс. «Вопросы атомной науки и техники. Серия: Линейные ускорители», 1975, к. 1(1); 50 лет Харьковскому физико-техническому институту АН УССР. К., 1978; Очерки по истории развития ядерной физики в СССР. К., 1982; Ускорители новых низких и средних энергий. К., 1982.

О. П. Ключарьов, О. Ф. Липов.

Фізика плазми. На Україні дослідження з фізики плазми проводяться з 30-х рр. 20 ст. Особливо інтенсивними вони стали у 50-х рр. 20 ст. у зв'язку з проблемою керуваного термоядерного синтезу (КТС; див. Термоядерні реакції). Основний наук. центр у галузі фізики плазми і КТС на Україні — Харків. фіз.-тех. ін-т АН УРСР. Ініціатором і першим керівником цих досліджень в ін-ті був К. Д. Синельников. У розв'язуванні проблем фізики плазми та КТС беруть актив-

ну участь вчені Теоретичної фізики інституту АН УРСР, Ін-ту фізики АН УРСР, Ядерних досліджень інституту АН УРСР, Київ., Харків. та Ужгородського ун-тів. Фізико-теоретики зробили істотний внесок у розвиток теор. основ цієї галузі. Л. Д. Ландау вивів (1936) наближене кінетичне рівняння у випадку кулонівської взаємодії частинок, що стало основою побудови теорії релаксаційних процесів у плазмі. М. М. Боголюбов розробив (1946) метод одержання кінетичних рівнянь з рівнянь механіки, на якому ґрунтується кінетична теорія плазми. Однією з центральних проблем фізики плазми є вивчення колективних електромагнітних процесів у плазмі. Значна роль у розв'язанні цієї проблеми належить О. І. Ахмезеру, О. Г. Ситенкові, К. М. Степанову, Я. Б. Файнбергу, які розробили електродинаміку плазми. Вчені України передбачили явище пучкової нестійкості, що виявляється у виникненні зростаючих коливань при проходженні пучка заряджених частинок через плазму і лежить у основі колективних методів нагрівання плазми; передбачили ефект комбінаційного розсіяння електромагн. хвиль у плазмі (О. І. Ахмезер та ін.; 1957) і далі його теорію; на цьому ефекті ґрунтується один з методів діагностики високотемпературної плазми. Вони розвинули заг. теорію електромагн. флуктуацій (О. І. Ахмезер, І. О. Ахмезер, О. Г. Ситенко; 1961); розробили теорію флуктуацій в нерівноважній плазмі з урахуванням нелінійної взаємодії хвиль, детально вивчили флуктуації, процеси розсіяння і випромінювання в обмеженій нерівноважній плазмі (О. Г. Ситенко, І. П. Якименко та ін.); одержали ряд важливих результатів з теорії нелінійних процесів у турбулентній плазмі (В. Ф. Алексін, О. С. Бакай, С. С. Мойсєєв та ін.). Значні успіхи досягнуто укр. вченими в галузі експериментального вивчення фізики плазми. Під керівництвом К. Д. Синельникова 1957—66 у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР досліджено взаємодію високочастотних полів і потоків заряджених частинок з плазмою (на основі них розроблено методи нагрівання плазми), вивчено взаємодію плазмових згустків з магн. полями, знайдено умови гальмування і термалізації плазмових згустків, що стикаються. Тут розроблено модифікацію стеларатора — торса-трон — замкнену магн. пастку, можливу основу стаціонарного термоядерного реактора; створено перший у світі торса-трон «Сатурн» (1970), стеларатори «Ураган-1», «Ураган-2» і торса-трон з диверган-3» (В. Т. Толоч, О. С. Логінов, В. О. Супруненко та ін.) і серію установок типу «Юпітер» для електромагн. утримання плазми (О. О. Лаврен-тьєв). Розвивається нова галузь фізики плазми — плазмова електроніка (Я. Б. Файнберга та ін.). В ін-ті розроблено методи високочастотного нагрівання плазми за допомогою іонно-циклотронних, магнітозвукових, альфвенівських хвиль (К. М. Степанов, О. М. Швець, М. Г. Назаров та ін.), запропоновано метод турбулентного нагрівання плазми, що ґрунтується на використанні колективної взаємодії потоку заряджених частинок з плазмою (Є. Д. Волков, Є. О. Сухомлин, В. О. Супруненко, Я. Б. Файнберг; 1972 цей метод зареєстровано як відкриття). З 1950 в Ін-ті фізики АН УРСР під керівництвом М. Д. Габовича розвиваються експериментальні дослідження у галузі іонної фізики й плазмової електроніки. Тут запропоновано метод формування інтенсивних іонних пучків, що набув широкого практичного застосування; вперше створено (1970) синтезова-

Перший у світі торса-трон «Сатурн». Харківський фізико-технічний інститут АН УРСР.

ву іонно-іонну плазму, яка складається із сполучених пучків додатних і від'ємних іонів. В Ін-ті ядерних досліджень АН УРСР вивчаються взаємодії хвиль і потоків заряджених частинок з плазмою. Під керівництвом Л. Л. Пасічника тут експериментально досліджено умови збудження і осн. характеристики ряду нестійкостей у плазмі. Дослідження укр. вчених у галузі фізики плазми мають не тільки велике наук., але й практичне значення. Теоретичні й експеримент. дослідження з фізики плазми та проблеми КТС, що проводяться вченими АН УРСР, перебувають на рівні передових досягнень міжнародної і світової науки, а з ряду напрямів визначають цей рівень. Укр. вчені, що працюють у галузі фізики плазми, підтримують тісні наук. контакти з вченими усього світу, зокрема, 1971 і 1974 у Києві проводилися міжнародні конференції з теорії плазми. Координація наук. робіт у цій галузі здійснюється Науковою радою АН УРСР з проблеми «Фізика плазми».

Лит.: Ахизер А. И. [та ін.]. Коллективные колебания в плазме. М., 1964; Синельников К. Д., Руткевич Б. Н. Лекции по физике плазмы. Х., 1964; Ситенко А. Г. Электромагнитные флуктуации в плазме. Х., 1965; Габович М. Д. Физика и техника плазменных источников иониз. М., 1972; Электродинамика плазмы. М., 1974; Проблемы теории плазмы. К., 1976; Кондратенко А. Н. Плазменные волны. М., 1976; Ситенко А. Г. Флуктуации в нелинейном взаимодействии волн в плазме. К., 1977; Гурин А. А., Пасечник Л. Л., Попович А. С. Диффузия плазмы в магнитном поле. К., 1979. О. Г. Ситенко.

Фізика низьких температур. Початок розвитку фізики низьких температур на Україні (і в Радянському Союзі взагалі) пов'язаний зі створенням 1930 у складі *Фізико-технічного інституту* АН УРСР у Харкові (за ініціативою його першого директора І. В. Обреїнова) першої в країні кріогенної лабораторії, очолив її Л. В. Шубников. У 1931 починаються роботи з рідким воднем, 1932 — з рідким гелієм. У цей період закладено осн. напрями низькотемпературних досліджень у нашій країні. Серед одержаних у Харкові результатів досліджень того часу, які набули світового значення, — відкриття і створення теорії *антиферромагнетизму* (1935; Л. В. Шубников і Л. Д. Ландау), виявлення ідеального діаманетизму *надпровідників* (1934; Л. В. Шубников, Ю. Н. Рябінін), відкриття *надпровідників* II роду (1934—36; Л. В. Шубников, Ю. Н. Рябінін, Г. Д. Шенелєв, В. Г. Хоткевич) і ядерного параманетизму твердого водню (1937; Б. Г. Лазарєв, Л. В. Шубников). Після Великої Вітчизн. війни наук. роботи у галузі фізики низьких т-р на Україні продовжувалися (з 1946) у Харків. фізико-технічному ін-ті АН УРСР, а з 1955 вони почали проводитися у *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Харкові. у ін-ті. В 1960 у Харкові створюється спеціальний кріогенний центр — *Фізико-технічний інститут низьких температур* АН УРСР, 1965 — *Фізико-технічний інститут* АН УРСР у Донецьку. Дослідження з фізики низьких температур розвиваються також у *Радіофізиці* і *електроніці інституту* АН УРСР, *Міцності проблем інституту* АН УРСР, *Металофізиці інституту* АН УРСР, *Напівпровідників інституту* АН УРСР, Ін-ті кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР, Київ., Чернів. ун-тах та ін. наук. закладах. Дослідження, що проводяться на Україні, охоплюють усі осн. напрями фізики низьких т-р. Широко досліджується надпровідність: нестационарні, нелінійні і нерівноважні явища, надпровідники II роду, нові надпровідні матеріали і високотемпературні надпровідники (Б. І. Веркін, О. О. Галкін, І. М.

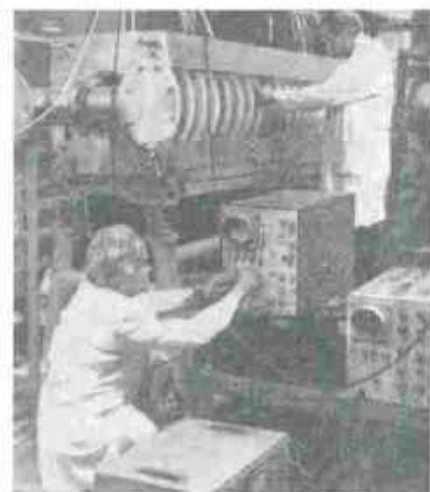
Дмитренко, І. О. Кулик, Б. Г. Лазарєв, І. М. Ліфшиць, І. К. Янсон, П. А. Безуглий, В. П. Галайко, В. М. Дмитрієв, В. М. Пан, В. Д. Філь та ін.).

Теорія електронних властивостей металів у нормальному (ненадпровідному) стані, яку створили і розвинули І. М. Ліфшиць та його учні (Е. А. Канер, Р. М. Гуржі, М. І. Каганов, В. М. Конторович, А. М. Косевич, В. Г. Песчанський та ін.), стимулювала і визначила рівень досліджень у цій галузі в країні. У республіці виконано численні експериментальні дослідження електр., магн., гальваномат., акустичних властивостей і резонансних явищ у масивних зразках і плівках, в результаті чого у фізиці металів відкрито ряд нових ефектів (Б. С. Боровик, Б. І. Веркін, О. О. Галкін, Б. Г. Лазарєв, Ю. Ф. Комник, О. П. Корольок, І. В. Свечкар'єв та ін.).

Магнітопорядковані системи і, перш за все, антиферромагнетик експериментально і теоретично досліджено у післявоєнні роки (О. І. Ахизер, В. Г. Бар'яхтар, О. О. Галкін, В. В. Єременко, С. В. Петимінський, А. І. Звягін, М. І. Каганов, В. О. Попов, В. М. Цукерник та ін.). Укр. фізики зробили істотний внесок у дослідження квантових рідин, зосередивши зусилля на вивченні термодинамічних властивостей і хвильових процесів у рідкому ^4He і розчинах ^3He — ^4He , поведінку надплинної плівки ^4He , зарядів у рідкому гелії і над його поверхнею (Б. Г. Лазарєв, Б. М. Єсельсон, В. Б. Шкін та ін.). Ряд принципових результатів одержано на Україні при дослідженні кінетичних і рівноважних властивостей квантових кристалів гелію, водню і метану (І. М. Ліфшиць, Б. М. Єсельсон, В. Г. Манжель, В. М. Григор'єв, В. А. Міхєєв та ін.); це привело до відкриття явища квантової дифузії. В дослідженні кріо-кристалів (затверділих газів) укр. вчені займають одне з провідних місць в країні. Виконано широкі дослідження структури, теплових, оптич. і мех. властивостей цієї групи речовин (А. Ф. Прихотний, В. Г. Манжель, К. Б. Толпиг, В. І. Пересада, І. Я. Футоль та ін.). Істотні результати одержано при дослідженні кінетичних і рівноважних властивостей численних зріджених газів (Б. С. Боровик, Б. І. Веркін, Ю. П. Благой, М. С. Руденко та ін.). Широко відомі наук. роботи укр. фізиків, присвячені дослідженню пластичності речовин і матеріалів при низьких температурах, що виявили ряд нових квантових ефектів (Б. І. Веркін, Б. Г. Лазарєв, В. Г. Хоткевич, Р. І. Гарбер, В. І. Старцев та ін.). Укр. вчені широко впроваджують досягнення фізики низьких т-р в нар. г-во: рідкі киселі і водень використовуються як паливе й окислювач у космічній техніці і металургії. Прикладна надпровідність стає галуззю сучас. техніки, що дозволяє створювати надпотужні магн. системи для електромашинобудування, термоядерної енергетики, магнітодинамічних генераторів та ін. Розвиток слабкої надпровідності привів до створення високочутливих вимрювальних приладів для потреб медицини, геофізики, астрономії. Використання рідкого азоту дає змогу розв'язувати задачі транспортування і зберігання швидкопсувних продуктів харчування, консервації біол. об'єктів, створення нових технологій обробки сировини, розробки нових методів хірургії. Праці укр. вчених у галузі фізики низьких т-р відзначено рядом Держ. премій СРСР та УРСР. Дослідження укр. вчених координуються Наук. радою АН УРСР з проблеми «Фізи-

ка низьких температур». Питання фізики низьких т-р висвітлюються, зокрема, в журн. АН УРСР «*Фізика низьких температур*».

Лит.: Кулик И. О., Янсон И. К. Эффект Джозефсона в сверхпроводящих туннельных структурах. М., 1970; Єременко В. В. Введение в оптическую спектроскопию магнетиков. К., 1975; Развитие криогеники на Украине. К., 1978; Комник Ю. Ф. Физика металлических пленок. Размеры и структурные эффекты. М., 1979; XXII Всесоюзное совещание

Установка для дослідження властивостей плазмово-пучкового розряду в магнітному полі. Інститут ядерних досліджень АН УРСР, Київ.

ка фізики низьких температур, ч. 1—2. Київ, 1982; Дмитренко И. М. В мире сверхпроводимости. К., 1981; Свойства жидкого и твердого гелия. Растворы ^3He — ^4He . Справочник. К., 1982; Криокристаллы. К., 1983.

Б. І. Веркін.
Радіофізика. Розвиток радіофізики на Україні в довоєнний час пов'язаний з працями О. П. Грузинцева, І. П. Косоногова, Д. А. Рожанського, Ф. Н. Шведова, М. М. Шіллера. Вони були виконані у Київ., Харків. і Одес. ун-тах і стосувалися, зокрема, електромагн. теорії

Надпровідна система для рентгенівських досліджень у сильних магнітних полях. Донецький фізико-технічний інститут АН УРСР.

світла, резонансних явищ при різних типах згасання хвиль. З встановленням Радянської влади на Україні радіофізика набула особливого розвитку. В Одес. політех. ін-ті фундаментальні дослідження в цій галузі виконали Л. І. Мандельштам і М. Д. Папалексі, які, зокрема, створили вакуумну лабораторію й організували виробництво приймальних радіолам. У 1924–25 в Харків. ун-ті А. О. Слуцкін і Д. С. Штейнберг створили магнетронний генератор радіохвиль.

У *Фізико-технічному інституті* АН УРСР 1937 створені *магнетрони* на дециметрових хвилях з потужністю понад 20 кВт в неперервному режимі випромінювання, а О. Я. Усиков одержав в імпульсному режимі хвилі з потужністю понад 100 кВт, що перевищувало на той час результати досліджень на всіх відомих генераторах надвисоких частот. У 1938–41 вчені цього ін-ту створили перший в СРСР радіолокатор (див. *Радіолокаційна станція*), за допомогою якого можна було визначити три координати літака, що перебував в польоті; на цьому радіолокаторі вперше у світі застосовано імпульсний дециметровий магнетрон. У 1948 О. І. Ахизер і Я. Б. Файнберг показали, що пучок заряджених частинок збуджує в плазмі незгасаючі коливання. На основі цього явища запропоновано метод підсилення мікрохвиль. Нові методи генерування радіохвиль розроблено під керівництвом С. І. Тетельбаума в Інституті електротехніки АН УРСР (з 1963 *Електродинаміки інститут* АН УРСР). Організований 1955 *Радіофізики і електроніки інститут* АН УРСР став на Україні провідною установою у цій галузі. Наук. дослідження з радіофізики проводяться й у *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР, *Напівпровідникового інституті* АН УРСР, *Фізичних інституті* АН УРСР, Київ., Харків., і Дніпроп. ун-тах, Київ., політех. ін-ті, Севастопольському приладобудівному ін-ті та в ін. наук. закладах. На сучасному етапі осн. напрямки наук. досліджень з радіофізики в республіці є: розвиток методів розв'язування т. з. зовн. і внутр. задач електродинаміки і розробка на їхній основі нового класу джерел когерентного випромінювання хвиль міліметрового (мм) і субміліметрового (субмм) діапазонів — генераторів дифракційного випромінювання — *лазерів* на вільних електронах (використання цих джерел покляло початок розвитку дифракційної електроніки); створення широкодіапазонної радіовиміральної апаратури міліметрового і субміліметрового діапазонів і застосування її в різних галузях науки і техніки (це лягло в основу нового наук. напрямку — квазіоптичної радіометрії); розробка нових поколінь електровакуумних і твердотільних гене-

раторів і підсилювачів міліметрових і субміліметрових хвиль і створення на їхній основі систем радіодіагностики з використанням методів і засобів аналогової і цифрової обробки інформації. Система цифрової обробки зображень, створена в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР, дає змогу ефективно представляти радіолокаційні дані у формі, доступній для візуального сприйняття, а також розв'язувати широкий клас задач обробки зображень у космічних дослідженнях, астрофізиці, медичній діагностиці і т. п. Актуальними проблемами є розробка стаціонарних і супутникових радіолокаційних систем для розв'язування задач океанографії та навігації в широкому діапазоні радіохвиль. Значний вплив на розвиток радіофізики і електроніки мали праці О. Я. Усикова, І. Д. Трутня, Г. Я. Левіна, А. Н. Чернеця, Є. М. Кулешова (Ленінська премія, 1960), наукові роботи Є. М. Кулешова, В. П. Шестопалова, Д. Д. Литвинова, С. О. Масалова, М. С. Яновського та ін. по створенню і впровадженню комплексу квазіоптичних радіовимірвальних приладів мм і субмм хвиль (Держ. премія УРСР, 1972). Істотний внесок у розвиток цієї галузі фізики зробили також Ф. І. Коломийцев, В. М. Седих, Б. К. Скринник, О. О. Третьяков та ін. Вчені-радіофізики України підтримують тісний зв'язок з багатьма науково-дослідними установами СРСР і координують свою діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Фізика і техніка міліметрових і субміліметрових хвиль». Літ.: Шестопалов В. П. Метод задачи Римана — Гильберта в теории дифракции в рас пространения электромагнитных волн. Х., 1971; Шестопалов В. П. [та ін.]. Дифракция волн на решетках. Х., 1973; Тараненко В. П. Електронні та квантові прилади НВЧ. К., 1974; Шестопалов В. П. Дифракционная электроника. Х., 1976; Ситенко А. Г. Флукутации и нелинейное взаимодействие волн в плазме. К., 1977; Ахизер А. И. Общая физика. Электрические и магнитные явления. К., 1981; Усиков А. Я. Современные достижения радиофизики и электроники. К., 1981; Шестопалов В. П. Сумматорные уравнения в современной теории дифракции. К., 1983.

В. П. Шестопалов.

Оптична квантова електроніка, нелінійна оптика й голографія. Дослідження з оптичної квантової електроніки, нелінійної оптики й голографії проводяться на Україні з поч. 60-х рр. 20 ст. Ще 1962 у *Фізичних інституті* АН УРСР було теоретично обґрунтовано принципову можливість одержання генерації на електронно-колізальних переходах органічних молекул, спектри люмінесценції яких перекривають весь оптичний діапазон (В. Л. Броуде, М. С. Соскін, А. Ф. Прихотько та ін.). Ін-т фізики АН УРСР став провідною наук. установою з вивчення питань оптичної квантової електроніки, нелінійної оптики й голографії на Україні. Дослідження в цих галузях фізики широко проводяться й у *Напівпровідникового інституті* АН УРСР, *Радіофізики і електроніки інституті* АН УРСР, *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР, *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Донецьку, *Електродинаміки інституті* імені Є. О. Патона АН УРСР, *Онкологічній проблемі інституті* імені Р. Є. Кавецького АН УРСР, Київ., Одес., Чернів., Ужгород. ун-тах, у Київ. політехнічному ін-ті. Найбільшого розвитку в республіці набули такі наук. напрями: теор. і експериментальне вивчення процесів лазерної генерації в твердих тілах, органічних рідинах і газових сумішах; нелінійна кристалогоніка діелектричних і напівпровідникових кристалів; динамічна голографія; нові оптичні реєструючі середови-

ща. Укр. вчені зробили великий внесок у розвиток оптичної квантової електроніки, нелінійної оптики й голографії у нашій країні. Вони розробили фіз. основи зміни частоти *лазерів* у широкому спектральному діапазоні за допомогою дисперсійних резонаторів, мішаних напівпровідників і розчинів органіч. сполук (М. С. Бродин, В. И. Кравченко, М. С. Соскін, Є. О. Тихонов, М. Т. Шапак та ін.; Держ. премія УРСР, 1974) і фіз. основи динамічної голографії (М. С. Бродин, М. С. Соскін, С. Г. Одулов; Держ. премія СРСР, 1982). Вчені України запропонували хім. лазерів на електронних фотопереходах (С. І. Пекар) і вивчили особливості змущеного випромінювання органічних сполук у пластмасах (Ю. В. Набойкін), створили нові бездрітлові реєструючі середовища на напівпровідниках, сегнетоелектриках і термопластиках (М. Г. Находкін, М. Т. Шапак та ін.) і оптичні стандарти частоти (М. Т. Шапак, М. В. Данилейко). На рідких кристалах, активованих барвниками, створили об'ємні й планарні лазерів, що керуються електр. і акустичними полями (М. Т. Шапак, Є. О. Тихонов). Дослідили вплив зовн. умов і властивостей кристала кальциту на процеси змущеного комбінаційного розсіяння у ньому (М. П. Лисиця та ін.); вивчили кінетику квантових генераторів (І. І. Кондилько та ін.) і створили її теорію (В. С. Машкевич). Розроблено також фіз. основи явищ самовпливу лазерного випромінювання в напівпровідникових кристалах (М. С. Бродин, А. О. Борш та ін.) і радіолокаційні методи реєстрації амплітудно-фазової структури міліметрових і субміліметрових хвиль (В. П. Шестопалов та ін.). У науково-дослідних установах і вузах України широко вивчають вплив лазерного випромінювання на організми (М. Ф. Гамалія) та матеріали (М. У. Білий, І. С. Горбань, В. Л. Стрижеский та ін.). Дослідження з оптичної квантової електроніки, нелінійної оптики й голографії координуються Наук. радою АН УРСР з проблеми «Квантова електроніка», а також Наук. радами АН СРСР з проблем «Когерентна і нелінійна оптика» і «Голографія». Укр. фізики підтримують тісні наук. зв'язки з ученими багатьох наук. центрів СРСР, зарубіжних країн, особливо з вченими країн соціалістич. співдружності, беруть активну участь у міжнар. конференціях і конгресах з квантової електроніки, нелінійної оптики і голографії.

Літ.: Бродин М. С. [та ін.]. Разработка физических основ управления частотой вынужденного излучения и создание комплекса лазеров с перестраиваемой частотой. К., 1974; Хижняк А. И., Соскин М. С., Одулов С. Г. Дифракция света на динамических фазовых голограммах. К., 1976; Винецкий В. Л. [та ін.]. Динамическая самодифракция когерентных световых пучков. «Успехи физических наук», 1979, т. 129, в. 1; Анохов С. П., Марусий Т. Я., Соскин М. С. Перестраиваемые лазеры. М., 1982. М. С. Бродин, М. С. Соскин. **Емісійна електроніка.** На Україні дослідження з емісійної електроніки почалися у *Фізичних інституті* АН УРСР (з 1929) і Київ. ун-ті (з 1932) під керівництвом Н. Д. Моргуліса. Загальний результат досліджень довоєнного періоду полягав у в'ясуванні того, що ефективність електронних емітерів визначається їхньою напівпровідниковою природою. У післявоєнний період дослідження було продовжено в Ін-ті фізики АН УРСР та Київ. ун-ті, які залишилися осн. науковими центрами в цій галузі. Тут винайдено метод ефективного термоємнісного перетворення (див. *Термоелектронна емісія*) теплової енергії на електричну (Н. Д. Моргуліс, П. М. Марчук); розкрито механізм формування ефективних склад-

«Спектр 3-1» — лазер на неодимовому склі з перестроюваною частотою. Інститут фізики АН УРСР, Київ.

них термокатодів (Г. Я. Пікус); уперше сформульовано зміст і завдання фотоелектронної спектроскопії і визначено шляхи дальшого прогресу в емісійній фотоелектроніці (П. Г. Борзяк); сформовано новий напрям — автофотоелектронна емісія — і розроблено принципово новий тип високочутливих *фотокатодів* (П. Г. Борзяк, О. Х. Яценко). Укр. вчені перші дослідили емісію гарячих електронів, відкрили явище холодної емісії електронів з металевих острівцівних плівок та їхнє холодне світіння (П. Г. Борзяк, О. Г. Сарбей, Р. Д. Федорович). Вивчення цього світіння зумовило створення нового розділу емісійної електроніки — електронно-фотонної емісії (Ю. О. Кулюпіна, П. М. Томчук, С. С. Поп та ін.). Фундаментальні дослідження механізму вторинної електронної емісії (М. Г. Находкін; Держ. премія УРСР, 1970) стали основою для розробки методу термопластичного запису інформації. Укр. фізики розвивають нові методи електронної спектроскопії (М. Г. Находкін зі співр.). Світлове визнання дістали дослідження явищ *адсорбції*, проведені київ. ученими (Д. О. Гордєнський, А. Г. Науменко, Ю. Г. Пугинський). Разом із співробітниками Львів. ун-ту київ. фізики широко вивчають явища впорядкування атомної структури адсорбції, *фазові переходи* в них; вони відкрили нові механізми *дифузії* на поверхні кристалів, сформулювали основи нового розділу фізики поверхні *твердого тіла* — двошарової кристалографії (А. Г. Науменко та ін.). Методи емісійної електроніки широко використовують, зокрема, для дослідження стану поверхні твердого тіла. У *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Харкові його вивчають методом автоіонної мікроскопії і за допомогою вперше в СРСР створеного атомного зонда (Р. Й. Гарбер), а в *Металлофізичному інституті* АН УРСР — за допомогою явища аніляції позитронів (І. Я. Дехтяр). Вплив стану поверхні на розсіяння електронів провідності вивчено в Ін-ті фізики АН УРСР (Ю. Г. Пугинський, О. А. Панченко). Важливим напрямом емісійної електроніки є вивчення вторинної іонно-іонної емісії та її застосування, почате 1959 у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (Я. М. Фогель) і продовжене в Харків. ун-ті (А. Т. Коваль). Дослідження в цій галузі розвиваються й в Ін-ті металлофізики АН УРСР і втілюються в нових приладах для вивчення елементного складу твердих тіл і їхніх поверхневих шарів (В. Т. Черепін та ін.; Держ. премія УРСР, 1980). У цьому ж ін-ті досліджуються рентгенівські фотоелектронні спектри для визначення зонної структури металів (В. В. Немощаленко та ін.; Держ. премія УРСР, 1980). У *Матеріалознавстві* проблем *інституті* АН УРСР розроблено гексаборид-лантанові термокатоди (Г. В. Самсонов), які, зокрема, використовуються в *Радиофізиці і електроніці інституті* АН УРСР при створенні потужних електронних гармат (М. С. Зіпченко). Укр. вчені, які працюють у галузі емісійної електроніки, підтримують тісні наукові контакти з фізиками ін. республік СРСР, із зарубіжними колегами і координують свою наук. діяльність через Наук. раду АН СРСР з проблеми «Фізична електроніка».

Питання з емісійної електроніки на Україні висвітлюються в журн. АН УРСР та ін. виданнях.

Лит.: Велула Ю. С. [та ін.]. Библиографический указатель работ сотрудников Института физики АН УССР по физической электронике. 1929—1978 гг. К., 1979; История Академии наук Украинской ССР, К., 1982.

П. Г. Борзяк.

Астрономія і радіоастрономія

Систематичні наук. дослідження з астрономії почалися на Україні після створення *Львівської астрономічної обсерваторії* (1769—1771), *Київської астрономічної обсерваторії* (1845), *Одеської астрономічної обсерваторії* (1871) і *Харківської астрономічної обсерваторії* (1883), де велися дослідження з *астрометрії*, *небесної механіки*, а згодом з *астрофотометрії*. В кін. 19 ст. широке визнання здобули київська школа М. Ф. Хандрикова (теорія визначення орбіт), харківська школа Л. О. Струве (астрометрія) й одеська школа О. К. Коновича (*астрофізика*). На поч. 20 ст. у Миколаєві та Симеїзі було засновано відділення Пулковської обсерваторії.

За Рад. влади астр. дослідження на Україні набули особливого розвитку. Значну роль у цьому відіграли праці О. Я. Орлова, Г. А. Шайна, М. П. Барабашова, С. К. Всехсвятського, О. Ф. Богородського, В. П. Цесевича та ін. О. Я. Орлов в Одеській обсерваторії проводив астрометричні спостереження, дослідження з небесної механіки та *гравіметрії*. Він зробив значний внесок у створення *Полтавської гравіметричної обсерваторії* АН УРСР і *Астрономічної обсерваторії головної АН УРСР* (ГАО АН УРСР), а також в організації комплексних досліджень обертання Землі (руху полюсів, земних припливів тощо). Ці дослідження в післявоєнні роки продовжували Є. П. Федоров (Київ), М. А. Попов (Полтава) та ін. В програмах робіт ГАО АН УРСР, астр. обсерваторій Київ., Харків., Одес. університетів є спостережні роботи з позиційної астрономії. Всі ці обсерваторії зробили великий внесок у міжнародні і всесоюзні програми створення фундаментального та спеціальних каталогів положень зір. За розробку теорії і практичну побудову координатних систем для геодинамічних, селенодизичних і космічних досліджень колектив авторів (Є. П. Федоров, Я. С. Яшків та ін.) ГАО АН УРСР 1983 удостоєний Державної премії УРСР. Багато уваги українські астрономи приділили вивченню тіл *Сонячної системи* — планет, їхніх супутників, комет і астероїдів. М. П. Барабашов (Харків) одним з перших застосував метод фотографічної фотометрії до вивчення планет, С. К. Всехсвятський (Київ) передбачив існування кільця у планет-гігантів, вулканічну діяльність їхніх супутників, займався питаннями *космогонії* Сонячної системи. За дослідження фіз. характеристик комет та доведення їх швидкої дезинтегра-

ції С. К. Всехсвятського удостоєно премії ім. Ф. О. Бредіхіна АН СРСР. Пізніше в Києві та Харкові було побудовано оптичні моделі планетних атмосфер. У ГАО АН УРСР 1952 А. О. Яковкін почав вивчати фігуру і обертання Місяця. Згодом тут було створено каталог координат 4900 точок його поверхні, який широко використовувався при картографуванні Місяця.

Значний внесок у розвиток астрофізики зробила найбільша в Європі *Кримська астрофізична обсерваторія* (КрАО) АН СРСР, на якій встановлено потужні сучасні інструменти, в т. ч. баштовий сонячний телескоп, за допомогою якого А. Б. Северний відкрив швидкі пульсації Сонця. ГАО АН УРСР спільно з Утрехтським астр. ін-том (Нідерланди) проводить широке дослідження сонячної фотосфери. Регулярні спостереження сонячної корони ведуться в Київському ун-ті, а хромосфері — на астр. обсерваторіях ун-тів Харкова (де створено перший в СРСР спектрогеліоскоп), Львова та Києва. Ведуться також регулярні спостереження сонячної активності. В 50—60-х рр. завдяки застосуванню оптичних (Одеса, Київ) і радіолокаційних (Харків) методів почався інтенсивний розвиток матеріальної астрономії. На заміському полігоні Харківського ін-ту радіоелектроніки під керівництвом Б. Л. Кацєєва створено метеорну автоматизовану радіолокаційну систему (МАРС), з допомогою якої визначено орбіти сотень тисяч метеорних тіл, а також розроблено способи зв'язку (див. *Метеорний радіозв'язок*). З початком космічної ери відкрились нові перспективи астр. досліджень. Оптичні спостереження *штучних супутників Землі* (ШСЗ) регулярно ведуться візуально і фотографічно (Київ, Одеса, Львів, Ужгород). У 1969 в Ужгороді створено станцію синхронних фотографічних спостережень ШСЗ, яка активно досліджує їхній рух. В Одесі уперше в світі звернено увагу на аміну блиску ШСЗ. Великі інструменти КрАО (напр., рефлектор з діаметром дзеркала 2,6 м, ін. див. на окремому аркуші, с. 256—257) дають змогу оптичними методами стежити за рухом космічних станцій у міжпланетному просторі. Обсерваторії також беруть участь у підготовці космічних експериментів. Так, напр., у КрАО створено спец. фотоелектр. фотометр, встановлений на місцеході, сонячний телескоп для станції «Салют», автомат. косм. лабораторію «Астрон», а в Київ. ун-ті — *карнограф* для фотографування сонячної корони поза смугою затемнення в умовах космічного експерименту.

Проблеми лабораторія фізичної електроніки. Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка.

Дослідження нестационарних зір на Україні ведуться у КраО та обсерваторіях Одеси, Києва і Львова. В. П. Цесевич (Одеса) виконав ряд фундаментальних робіт, присвячених теорії визначення елементів орбіт затемнюваних *подвійних зір*. В Одесі організовано систематичне «контролювання» зоряного неба за допомогою багатоканальних астрографів. Нестационарні зорі типу R Північної Корони вивчаються у КраО і ГАО АН УРСР. У КраО виконано фундаментальні дослідження спалахуючих зір-карликів типу UV Кита та зір, що перебувають на ранній стадії еволюції. Перші фотометричні спостереження зір було організовано фотографічним способом Е. Рибкою (Львів); вони проводилися також у КраО, ГАО АН УРСР та Одес. астр. обсерваторії.

Теор. дослідження в галузі астрофізики ведуться в КраО, ГАО АН УРСР, в обсерваторіях Київ, та Львів. ун-тів, в Ін-ті теор. фізики АН УРСР. Подальший розвиток оптичної астрофізики укр. астрономи пов'язують зі створенням нової астр. техніки (КраО і ГАО АН УРСР) і спостережних баз ГАО АН УРСР на Памірі та Кавказі.

Наук. дослідження в галузі *радіоастрономії* на території України почала 1948 група вчених Фіз. ін-ту ім. П. Н. Лебедєва АН СРСР під керівництвом С. Е. Хайкіна. В АН УРСР радіоастр. дослідження почалися 1956, коли було організовано відділ радіоастрономії Ін-ту радіофізики і електроніки (ІРЕ) АН УРСР. Для досліджень обрали найбільш довгохвильовий діапазон декаметрових радіохвиль, у якому ще можна проводити виміри з поверхні Землі.

Він становить великий інтерес для сучасної радіоастрономії, бо саме для нього космічна плазма перестала бути прозорою. За цей час у відділі радіоастрономії ІРЕ АН УРСР розроблено і побудовано чотири покоління широкосмугових електрично керованих *радіотелескопів*, зокрема найбільший у світі для декаметрового діапазону радіотелескоп УТР-2. Він має 2040 вібраторів із заг. збірною площею 150 000 м². Діапазон його робочих частот 10–25 МГц, найкраще кутове розділення — 25'. На УТР-2 ведуться численні наук. програми: вивчаються *пульсари*, залишки *наднових зір*, *квазари*, *радіогалактики*, Сонце, міжзоряне і міжпланетне середовище. Складається перший у світі декаметровий каталог дискретних джерел, у якому виявлено бл. 3000 джерел, у т. ч. бл. 2 % раніше невідомих; виявлено два нових типи частотних спектрів. Вперше знайдено найнижкочастотнішу рекомбінаційну лінію вуглецю з гол. квантовим числом $n = 732$. Однак для деяких програм *розділення здатність* УТР-2 недостатня, тому ряд ін-тів АН УРСР розробляє інтерференційну систе-

му УРАН, що складається з УТР-2 і ще чотирьох менших радіотелескопів, розташованих у Готвальді (Харків. обл.), Полтаві, Львові й Одесі (мал.). Ця система матиме розділення на хвилі 12,5 м бл. 2" дуги, тобто розділення буде порівняним з тим, що мають оптичні телескопи. З 1980 ведуться інтенсивні розробки, пов'язані з застосуванням міліметрових радіохвиль для радіоастр. спостережень. Розроблено і побудовано квантові парамані. підсилювачі на довжину хвилі 6,6 і 3 мм. Роботи укр. радіоастрономів дали змогу встановити ряд раніше невідомих закономірностей і тим самим розширили межі проникнення у таємниці світу. *Лит.*: Воронцов-Вельяминов Б. А. *Очерки истории астрономии в России*. М., 1956; *Главная астрономическая обсерватория АН УССР*. К., 1976; *Физика космоса*. Малецька енциклопедія. М., 1976; Якіс Я. С., Ботвинова В. В. *Стан і перспективи розвитку астрономічних досліджень на Україні*. «Вісник АН УРСР», 1979, № 4; Брауде С. Я., Конторович В. М. *Радиополитика рассказывает о Вселенной*. К., 1982; *История Академии наук Украинской ССР*. К., 1982; Колчинский И. Г., Корсунь А. А., Родригес М. Г. *Астрономия*. Библиографический справочник. К., 1977. *Я. С. Якіс (астрономія), С. Я. Брауде (радиоастрономія).*

Хімічні науки

У дореволюційний період осн. наук. центри в галузі хімічних наук на Україні були Харків., Київ., Новоросійський в Одесі та Львів. ун-ти. При ун-тах діяли наук. т-ва природознавців: Харківське фізико-хімічне т-во, Київське т-во дослідників природи і Київське фізико-хімічне т-во, Новоросійське (в Одесі) т-во дослідників природи. На західноукраїнських землях існувало наук. т-во імені Шевченка. В його складі була математико-природописно-лікарська секція, у виданнях якої виходили також статті з хімії. Розвиток хім. наук на Україні у кінці 19 — на початку 20 ст. пов'язаний з іменами М. М. Бекетова — одного з творців фіз. хімії, Л. В. Писаржевського, П. Г. Мелікішвілі — дослідників пероксикислот, фізикохімії розчинів, П. П. Алексєєва — дослідника в галузі азосполук, А. М. Вальшана — засновника першої спектроскопічної лабораторії в Росії, С. М. Реформатського — видатного хіміка-органіка та ін. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції дослідження з хімії стали проводитися і в ін. вищих навч. закладах, а також у різних н.-д. установах України. В системі АН УРСР було створено повн. н.-д. ін-ти хім. профілю (Ін-т фіз. хімії, Ін-т загальної та неорганічної хімії, Ін-т органічної хімії). Сформувалися нові напрями хім. науки: електронна хімія (Л. В. Писаржевський), хімія ізоотопів (О. І. Бродський), фіз. хімія і електрохімія неводних розчинів (В. О. Плотников) та солевих розплавів (В. О. Ізбеков); з'явилися нові відгалуження органічної (С. М. Реформатський, К. А. Красуський, В. П. Яворський, А. І. Кіпріанов) та аналітичної (М. О. Тананаєв) хімії. Інтенсивні дослідження в галузі хім. наук проводилися в післявоєнний період. У 1984 у складі Академії наук УРСР налічувалося 8 хім. ін-тів (з них 5 створено після 1945): *Газу інститут*, *Загальної та неорганічної хімії інститут*, *Колоїдної хімії та хімії води інститут* ім. А. В. Думанського, *Органічної хімії інститут*, *Фізичної хімії інститут* ім. Л. В. Писаржевського, *Фізико-органічної хімії та вугле-хімії інститут*, *Фізико-хімічний інститут*, *Хімії високомолекулярних сполук інститут*.

При ін-тах створено дослідно-пром. базу (технологічні конструкторські бюро, дослідні виробництва і заводи). На Україні розвиваються практично всі напрями сучас. хімії. Провідне місце укр. вчені займають у таких галузях: хімія елементоорганічних сполук і гетероциклічних сполук, теорія колористості органічних сполук, координаційна хімія, біонеорганічна хімія, електрохімія іонних розплавів, хімія твердого тіла, адсорбція й хімія поверхні дисперсних систем, хімія і технологія води, фізико-органічна хімія, каталіз і, особливо, органічний каталіз, вчення про механізми хім. реакцій, аналітична хімія рідкісних елементів, фізикохімія колоїдів і високомолекулярних сполук, хімія і технологія природного газу та ін. Укр. хіміки підтримують тісний зв'язок з науково-дослідними установами та вузами інших республік СРСР, а також з науковцями зарубіжних країн (особливо з науковцями країн соціалістичної співдружності). Діяльність укр. хіміків координують наукові ради АН СРСР і наукові ради АН УРСР. Видаються «Український хімічний журнал», журналі «Теоретическая и экспериментальная химия», «Химия и технология воды»; наук.-виробничий збірник «Химическая технология».

К. Б. Яцимирський. *Загальна і неорганічна хімія.* Емпіричні знання з теоретичної хімії здавна мали поширення на Україні і були пов'язані передусім з практичною технологією виплавлення та обробки металів і сплавів, зі скловиробництвом (гутне скло), виробн. кераміки, емалі, фарб, чорнила, поташу, селітри, пороку тощо. Перші наук. дослідження з заг. хімії на Україні в 19 ст. почалися у Харків. ун-ті (В. Н. Каразін, Ф. І. Пизе). В ньому ж М. М. Бекетов вивчав активність водню і металів, відкрив явище металотермії. У Львів. ун-ті Б. Радішевський майже 40 років (1870—1910) наук. діяльність присвятив проблемам загальної хімії. В 1905 І. Я. Горбачевський у «Збірнику математико-природописно-лікарської секції наукового товариства імені Шевченка» у Львові виклав основи укр. термінології неорганічної хімії з урахуванням міжнародних принципів і в ті ж роки видав першу у світі підручник з загальної хімії укр. мовою. Київ. хіміки розробляли теорії водних і неводних розчинів (М. М. Каиндер, В. О. Плотников, Я. І. Михайленко, О. В. Сперанський) та *окислювально-відновних реакцій* (Л. В. Писаржевський). В Одес. ун-ті досліджувались неорганічні пероксикислоти (П. Г. Мелікішвілі та Л. В. Писаржевський). Після Великої Жовтневої соціалістич. революції заг. та неорганічна хімія набула особливого розвитку. Дослідження з хімії ізоотопів провів О. І. Бродський. Широко відомі роботи з хімії рідкісних і розсіяних елементів проведено в Ін-ті заг. та неорганічної хімії АН УРСР; вивчаються умови синтезу, термодинаміка, склад і будова комплексних сполук (А. К. Бабко, Я. А. Фіалко, А. М. Голуб, І. А. Шека, К. Б. Яцимирський, В. В. Скопенко), феромагнітних матеріалів (В. П. Чалый), сегнето- і п'єзоелектр. матеріалів. Розвивається високо-температурна неорганічна хімія газових систем та іонних розплавів (С. В. Волков, В. Д. Присяжний). Питання синтезу та будови неорганічних сполук вивчаються в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР (Г. В. Самсонов, С. Г. Тресвятський, В. С. Оболенчик та ін.). У Львів. ун-ті досліджуються кристалічна будова і властивості інтерметалевих сполук (Є. І. Глаздишевський, П. І. Крип'якевич, Є. С. Черкашин); в Ужгород, та Чернів. ун-тах ведуться роботи з хімії твердого тіла

Антенне поле радіотелескопа УРАН-IV. Одеса.

(Д. П. Білоцький); у Харків. н.-д. ін-ті вогнетривів досліджуються хім. і фазові перетворення при високих т-рах у окисних, зокрема силікатних, системах (П. П. Будников, А. С. Березко). Дослідження з неорганічної хімії тісно пов'язані й з електрохімією. Л. В. Писаржевський розробив теорію гальванічного елемента, В. О. Плотников зробив значний внесок у розвиток електрохімії неводних розчинів. Розроблялась електрохімія іонних розплавів (В. О. Ізбеков, Ю. К. Делімарський, О. В. Городиский). Відкрито но-

Лабораторія рентгеноструктурного аналізу кафедри неорганічної хімії Львівського державного університету імені І. Я. Франка.

ве явище — перенесення металів з катода на анод (Ю. К. Делімарський, О. Г. Зарубицький та ін.). Знайдено ефективні методи боротьби з корозією, нові антикорозійні покриття та інгібітори корозії (М. О. Лошкарєв, Л. І. Антропов). Розроблено технологію очищення та незараження природних і технічних вод (Л. А. Кульський). Укр. хіміки-неорганіки координують свою діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Неорганічна хімія».

Літ.: Турченко Я. И. Основные пути развития общей, неорганической и физической химии на Украине. К., 1957; Развитие химической технологии на Украине, т. 1—2, К., 1976.

Ю. К. Делімарський. Аналітична хімія. До Великої Жовтневої соціалістичної революції дослідження з аналітичної хімії на Україні зводились гол. чин. до аналізу окремих речовин у заводських та ін. лабораторіях. Як самостійний напрям аналітична хімія виділилась у 20—30-і рр. Робота в цій галузі проводилась на кафедрах вузів. Значний внесок у розвиток аналітичної хімії зробив М. О. Тананаєв, під керівництвом якого у Київ. політехнічному інституті було створено одну з перших кафедр цього профілю. Він розробив краплинний, дробний та безстружковий (Держ. премія СРСР, 1949) методи аналізу. Учні М. О. Тананаєва А. К. Бабко та І. В. Тананаєв (працював на Україні до 1934) заснували нові наук. школи в галузі аналітичної хімії. Для дальшого її розвитку велике значення мали дослідження координаційних сполук, особливо в розчині, які вперше в країні провів А. К. Бабко. Починаючи з 1934 такі дослідження постійно проводяться в Київ. ун-ті, вони є важливим напрямом наук. діяльності хіміків Одес. ун-ту (А. С. Комаровський та ін.). У 1941 в Ін-ті заг. та неорганічної хімії АН УРСР створено відділ аналітичної хімії, який 1975 увійшов до складу Ін-ту колоїдної хімії та хімії води імені А. В. Думанського АН УРСР. Тут, як і в Київ. ун-ті, велика увага приділяється вивченню хімії координаційних сполук, у т. ч. різнолігандних комплексів (А. Т. Пилипенко, М. М. Тананайко; премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1984), та застосуванню їх у різних методах аналізу. Особливого розвитку набули фотометричні методи аналізу й екстракційні методи поділу елементів (А. К. Баб-

ко, П. П. Киш, Л. І. Кононенко, В. А. Назаренко, А. Т. Пилипенко, М. С. Полукетов, І. В. П'ятницький, Л. С. Сердюк, М. М. Тананайко, І. О. Шевчук та ін.). Іонні різновидні процеси в розчинах, що мають важливе значення для цих методів, досліджували М. П. Комар, Л. П. Адамович, В. М. Толмачов та ін. (Харківський університет).

Набув поширення люмінесцентний аналіз, у якому широко використовуються координаційні сполуки. Розроблено методи для визначення мікрокількості рідкоземельних елементів за люмінесценцією кристаліфосфорів (М. С. Полукетов, Н. П. Єфрешина та ін.). Велику увагу вчені республіки приділяли хемілюмінесцентному аналізу (А. К. Бабко, О. А. Пономаренко та ін.). Розвиткові та впровадженню електрохім. методів аналізу значною мірою сприяли ґрунтовні теор. дослідження Л. В. Писаржевського та О. І. Бродського з електрохімії та окислювально-відновних процесів, проведені в Дніпроп. гірничому ін-ті та в Ін-ті фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. Масштабні наук. роботи в цьому напрямі виконали й А. К. Бабко, І. В. П'ятницький та ін. Важливі дослідження в галузі полярографії з використанням твердих електродів виконав Є. М. Скобєць (Українська с.-г. академія). Метод амперометричного титрування, близький до полярографії, розробляють у Дніпропетровському хіміко-технологічному інституті Ю. І. Усатенко, Ф. М. Тулюпа, О. М. Аришкевич та ін.

Велика заслуга в розвитку кінетичних методів аналізу належить К. Б. Яцимирському (премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1969). Багато досліджень проведено в галузі емісійного спектрального аналізу, полуметричної фотометрії та атомно-абсорбційного аналізу (М. С. Полукетов, Л. І. Кононенко та ін.). Рентгенофлуоресцентні методи аналізу розробляються в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Пагона АН УРСР (І. К. Походня). Багато розробок виконано з аналізу біол. об'єктів в Ін-ті фізіології рослин АН УРСР (М. А. Клісєнко). Розроблено методи аналізу матеріалів для нової техніки в Ін-ті проблем матеріалознавства та ін. (Ф. П. Горбенко та ін.).

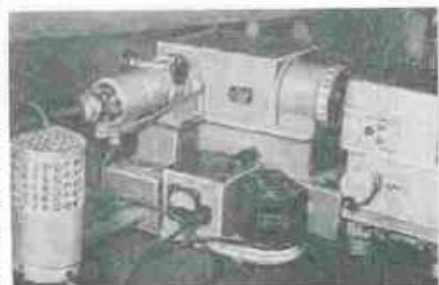
Учені України написали ряд монографій, підручників та посібників з аналітичної хімії. Підручник «Аналітична хімія», створений Ф. Г. Жаровським, А. Т. Пилипенком та І. В. П'ятницьким, відзначено (1973) Держ. премією УРСР. Укр. хіміки-аналітики координують свою діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Аналітична хімія».

Літ.: Бабко А. К. Развитие аналитической химии на Украине за 50 лет, «Украинский химический журнал», 1967, т. 33, в. 11; Развитие аналитической химии на Украине, К., 1982.

А. Т. Пилипенко. Колоїдна хімія. Як наука колоїдна хімія зародилась в 60-х рр. 19 ст. Тоді ж дослідження в цій галузі розпочалися й на Україні. У 1869 професор Київ. ун-ту І. Г. Борцов висловив думку, що колоїдним частинкам властива не тільки аморфність, а й кристалічна будова. Професор Новоросійського ун-ту в Одесі Ф. Н. Шведов видав 1889 праці про структурно-мех. властивості колоїдів з високою мех. міцністю. Проте широкого розвитку колоїдна хімія на Україні набула на поч. 20 ст. Одним з її основоположників був А. В. Думанський, який, з 1903 досліджуючи колоїди, створив учения про зв'язану воду та ліофільність дисперсних систем. У 1912 він перший в Росії почав викладати у Київ. ун-ті колоїдну хімію і

годи ж видав монографію «Про колоїдальні розчини». Істотний внесок у вивчення різних колоїдних систем відповідно до завдань геохімії, біохімії, ґрунтознавства, технології силікатів, порошкової металургії та ін. зробили вчені Академії наук Української РСР. Зокрема, В. І. Бернадський вивчав мінеральні колоїди і вплив на їхні властивості різних факторів, у тому числі й живих організмів, К. К. Гедройц — основоположник колоїдної хімії ґрунтів — створив учения про іонообмінну здатність частинок ґрунту. І. М. Буланкін (30—50-і рр.) вивчав проблему старіння колоїдів у живому організмі, О. В. Нагорний — колоїдну хімію протоплазми, крові, тканин. П. П. Будников розробив методи вивчення пластичного стану силікатних дисперсних систем та колоїдно-хім. основи багатьох технологічних процесів силікатної пром-сті. З 50-х рр. дослідження з колоїдної хімії на Україні стали систематичними в зв'язку з організацією лабораторії колоїдної хімії в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР під керівництвом А. В. Думанського. У 1968 в системі АН УРСР організовано Колоїдну хімію та хімію води інститут ім. А. В. Думанського АН УРСР. В ньому вивчаються процеси взаємодії синтетичних і природних іонообмінників з різними за полярністю речовинами (Ф. Д. Овчаренко, О. Д. Куриленко, Ю. Ф. Дейнега, Ю. І. Тарасевич, В. В. Манк); розроблено теорію нерівноважного подвійного електр. шару та його поляризації в зовн. електр. полях (С. С. Духін), створено нові матеріали — металополімери з цінними електропровідними, антикорозійними і феромагн. властивостями (Є. М. Натансон, Ю. І. Хімченко, Т. М. Швець, З. Р. Ульберг). З 50-х рр. розвивається також новий напрям — фізична хімія дисперсних мінералів (Ф. Д. Овчаренко). Досягнення в цій галузі мають важливе практичне значення, зокрема в нафт. пром-сті. Так, широкого застосування набули в глибокому бурінні термостійкі промислові рідини на основі палигорскіту (Ф. Д. Овчаренко, М. М. Крутицький, С. П. Нічипоренко, Е. Г. Агабальянц; Держ. премія УРСР, 1969). В Інституті фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР здійснено синтез гідрофільних мінеральних сорбентів з заданою пористою структурою. Розроблено і впроваджено дисперсні силікагелі, аеросили з хімічно модифікованою поверхнею як загусники мастей (О. О. Чуйко, І. О. Неймарк, В. О. Тертих; Держ. премія УРСР, 1973), специфічні сорбенти набули застосування в клінічній практиці (Д. М. Стражеско) для очищування крові та ін. біол. рідин організму людини від токсичних речовин (В. В. Стрелко та ін.).

Установка для флуоресцентного аналізу. Інститут колоїдної хімії та хімії води імені А. В. Думанського АН УРСР. Київ.

Держ. премія СРСР, 1979). Дослідження в галузі колоїдної хімії полімерів широко розвиваються в Інституті хімії високомолекулярних сполук АН УРСР (Ю. С. Ліпатов та ін.).

У Київському політехнічному інституті одержано ефективні кремнійорганічні покриття на поверхні силікатів з високою термостабільністю, хім. інертністю та гідрофобністю (О. О. Пашенко, О. А. Крупа, Ю. І. Тарасевич та ін.; Держ. премія УРСР, 1981).

Вивчено гідрофільність дисперсних мінералів і механізм взаємодії полярних речовин з їхньою поверхнею, розроблено нові адсорбенти для нафтопереробки (Ф. Д. Овчаренко, Ю. І. Тарасевич; Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1981). Питання колоїдної хімії розробляються на кафедрах Київ., Харків., Донець., Одес., Львів. ун-тів, Української с.-г. академії, технологічних ін-тів харч. та легкої пром-сті (Київ) та ін. Дослідження укр. учених з колоїдної хімії спрямовані на розробку теорії дисперсного стану речовини, теорії процесів утворення і руйнування дисперсних систем, на вивчення поверхневих явищ на межі розділення фаз цих систем, а також на розвиток колоїдної хім. матеріалознавства. Укр. вчені в галузі колоїдної хімії підтримують тісний зв'язок з багатьма наук.-дослідними установами СРСР і координують свою наук. діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Колоїдна хімія і фізико-хімічна механіка».

Лит.: Овчаренко Ф. Д. Розвиток колоїдної хімії на Україні. К., 1955; Овчаренко Ф. Д., Алексєєв О. Л. Світ неспомічених гігантів. К., 1981.

Фізична хімія. Початок фізичної хімії як самостійної галузі науки на Україні заклав М. М. Бекетов, який 1864 організував у Харків. ун-ті перше фіз.-хім. відділення і лабораторію фіз. хімії. М. М. Бекетов та учні виконали важливі дослідження з термохімії, взаємного виспіння металів, теорії розчинів тощо. Пізніше тут продовжувались наук. розробки з термохімії і хім. термодинаміки (І. І. Стрелков, О. М. Шукарьов та ін.), адсорбції (Є. М. Галон, І. С. Телетов), топохімії і мол. поліморфізму (С. С. Уразовський), заг. теорії розчинів електролітів (М. А. Ізмайлов). В Новоросійському ун-ті в Одесі в останній чверті 19 — 1-й чверті 20 ст. досліджувались будова й фіз.-хім. властивості пероксидів (П. Г. Мелікішвілі, Л. В. Писаржевський). Питанням теорії розчинів, адсорбції, електрохімії були присвячені праці фізикохіміків Львів. ун-ту (С.-К. І. Толочко, В. М. Кемула). Під час роботи у Дніпропетровську (1913—38) Л. В. Писаржевський спільно з ін. вченими заклали основи електронної хімії.

Серія безградісних реакторів для дослідження кінетики гетерогенних каталітичних процесів і визначення активності каталізаторів. Інститут фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, Київ.

що мало вплив на подальший розвиток всієї теор. хімії. В 1927 у Дніпропетровську за його ж ініціативою засновано Інститут фіз. хімії (1944 перебазований у Київ). Тут досліджувались електрохімія і термодинаміка розчинів (Л. В. Писаржевський, О. І. Бродський), розроблено теорію макрокінетики гетерогенного каталізу (В. А. Ройтер), досліджено гетерогенно-гомогенний каталіз (М. В. Поляков). У 1934 вперше в СРСР одержано важку воду (О. І. Бродський). Важливі дослідження з кінетики й механізму органічних ре-

Установка для вивчення кінетики хімічних реакцій, що протікають у тонкому шарі на поверхні твердого носія. Інститут фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, Київ.

акцій виконав Є. О. Шилов і продовжив Л. М. Литвиненко. Ці дослідження привели до розвитку фіз.-органічної хімії в республіці і створення Ін-ту фіз.-органічної хімії і вуглехімії АН УРСР в Донецьку. Великий цикл досліджень будови й реакційної здатності вільних радикалів був розпочатий О. І. Бродським і продовжений В. Д. Походенком. В результаті цих досліджень встановлено механізми перетворень вільних радикалів у різних реакціях. Вивчено кінетику радикально-ланцюгових реакцій окислення вуглеводнів (Р. В. Кучер), структуру каталізаторів, кінетику і механізм багатьох важливих гетерогенно-каталітичних (В. А. Ройтер, Г. І. Голодеш) і рідкофазних (Я. Б. Горюховатський) реакцій та реакцій, які каталізуються органічними (Є. О. Шилов, Л. М. Литвиненко) й координаційними (К. Б. Яцимирський, Є. С. Рулаков, В. М. Белоусов) сполуками. Фундаментальні дослідження зроблено в галузі пром. каталізу (В. І. Атрошенко, В. С. Гутиря, П. М. Галич), який почали використовувати для розв'язання проблем екології (В. М. Власенко) та задач хімічного аналізу (К. Б. Яцимирський). У галузі адсорбції створено нові типи сорбентів, у т. ч. синтетичні цеоліти (І. О. Неймарк), адсорбційні й іонообмінні властивості окисненого вугілля розглядаються у працях Д. М. Стратеска та його учнів (І. А. Тарковська та ін.). Розвиваються дослідження з хімії поверхні дисперсних оксидів. На цій основі здійснюється модифікація поверхні кремнеземів і широке запровадження їх у практику (О. О. Чуйко). В Ін-ті фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР вивчаються також механізми фотохім. реакцій (Б. Я. Дайн, Й. Й. Ділуїн, А. І. Крюков). Значних успіхів досягнуто в галузі теор. і прикладної радіаційної хімії, зокрема радіаційних полімеризацій і модифікування полімерних матеріалів (А. М. Клябакі, А. П. Мелешевич). Фундаментальні дослідження в галузі фізикохімії й електрохімії іонних розплавів, зокрема термодинаміки й кінетики високотемпературних електродних процесів, виконав В. О. Ізбековим, Ю. К. Делімарським, О. В. Горюхінським, О. Г. Зарубицьким, Б. Ф. Марковим та ін. Електрохімія вод-

них розчинів висвітлена у працях М. О. Лошкарьова, Л. І. Антропова та ін. Фіз. хімії координаційних сполук присвячено праці К. Б. Яцимирського, С. В. Волкова, Н. К. Давиденко (премія ім. Л. О. Чугаєва АН СРСР, 1976), Я. А. Фіалкова, А. К. Бабка, В. В. Скопенка. Дослідження високотемпературної фізикохімії складних окисних систем проводять А. С. Бережний, О. О. Пашенко та ін.; досягнення в галузі фізикохімії колоїдних систем пов'язані з працями А. В. Думанського, Ф. Д. Овчаренка та їхніх учнів; у галузі високомолекулярних сполук працює Ю. С. Ліпатов та ін.; фізикохімією макроциклічних органічних сполук займався О. В. Богатський. Значні роботи проведено у післявоєнні роки на кафедрі фіз. хімії Київ. ун-ту по створенню діаграм стану сплавів і термодинаміці металічних систем (В. Н. Бременин, Г. І. Баталін), підвищенню хімічної стійкості і електрохімії сплавів (І. М. Францевич); у Харків. ун-ті — роботи з термодинаміки розчинів (В. В. Александров), у Львівському ун-ті дослідження структури інтерметалідів (Є. Є. Черкашин, Є. І. Гладішевський, П. І. Крип'якевич).

Дослідження в галузі фіз. хімії ведуться в Інституті проблем матеріалознавства АН УРСР. Ін-ті надтвердих матеріалів АН УРСР, Ін-ті заг. та неорганічної хімії АН УРСР, Ін-ті колоїдної хімії і хімії води АН УРСР, а також у багатьох н.-д. ін-тах і вузах України. Укр. фізикохіміки підтримують тісний зв'язок з багатьма наук.-дослідними установами СРСР і координують свою діяльність через наукові ради АН СРСР і АН УРСР з проблеми «Теорія хімічної будови, кінетики та реакційної здатності» та ін.

Лит.: Турченко Я. И. Основные пути развития общей, неорганической и физической химии на Украине. К., 1957; Развитие физической химии в Академии наук УССР. К., 1977; История Академии наук Украинской РСР. К., 1982.

Органічна хімія. Окремі відомості з органічної хімії на Україні належать до 1-ї пол. 19 ст. (Ф. І. Гізе, О. І. Холдєв, І. М. Фольберг). Систематичні дослідження почалися з 2-ї пол. 19 ст. У дореволюційний період вони проводилися в основному в університетах — Київському, Харківському, Новоросійському (з Одесі), Львівському. В історії розвитку органічної хімії на Україні визначне місце займають праці П. П. Алексєєва, М. А. Бунге, С. М. Реформатського, В. П. Яворського, М. І. Коновалова, О. П. Ельтекова, К. А. Красуського, М. А. Валяшкі, М. М. Соколова, П. Г. Мелікішвілі, П. І. Петренка-Криченка та ін. Всесвітньовідомим став метод синтезу β-оксикислот, розроблений С. М. Реформатським (див. *Реформатський реакції*). Розвитку цієї галузі хімії у 19 — на поч. 20 ст. сприяла діяльність Київського і Харківського товариств дослідників природи і Київського фізико-хімічного товариства.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції настав новий період у розвитку хім. науки. Створено нові університетські науки заклади (у Києві, Донецьку, Дніпропетровську, Чернівцях, Ужгороді, Запоріжжі), з'явилися нові наук. напрями і наук. школи, зокрема відомі школи академіків АН УРСР А. І. Кіпріанова, О. В. Кіранова, Є. О. Шилова. У довоєнні роки істотні результати були одержані акад. АН УРСР В. П. Яворським (реакції органічних азидів, гідразинів, триазенів) й І. К. Мацуревичем (похідні 1,2,4-триазолу і 1,3,4-гідротриазолу). У післявоєнні роки значних результатів досягнуто в галузі хімії ціанінових барників і кольоровості

теорії органічних сполук (А. І. Кіпріанов), хімії фосфор- і сіркоорганічних сполук (О. В. Кірсанов), теорії хім. перетворень (Є. О. Шилов, Л. М. Литвиненко, В. І. Станинець, І. В. Смирнов-Замков). Значного розвитку набула хімія гетероциклічних та природних сполук. А. І. Кіпріановим зі співробітниками знайдено важливі принципи хім. теорії кольоровості — залежності кольору органічних сполук від електронної симетрії їхніх молекул (К. Д. Сич, І. К. Ушенко, Ф. А. Михайленко), від природи нейтрального розчинника — т. з. сольватохромію (В. Ю. Петрунькін, К. С. Левченко), обґрунтовано принцип взаємодії хромофорів (І. Л. Мушало, Г. Г. Дялюша). Розроблено методи синтезу нових типів цjanінових барвників, а також барвників з ядром пірилію (О. І. Толмачов і Ю. Л. Сломінський). Вивчення фторціанінів і численні ароматичні сполуки з новими фторзамісними замісниками (Л. М. Ягупольський). Відкрито реакцію аткування метиленових основ ряду тіазолу (А. І. Кіпріанов і Ф. С. Баби́чев). Різноманітні дослідження ізоелектронних аналогів індолініну й хінолініну, а також хімії ізоіндолу, конденсованих ізоіндолів, гетерилацетонітралів провів Ф. С. Баби́чев з співробітниками. В. П. Хіля дослідив гетерилхромони, М. Ю. Корнілов вивчав конформційний аналіз гетероциклів, Л. К. Мушало описав барвники з групи бензо[1,5]гетероазепінів і норціанінів, В. О. Стеценко синтезував і дослідив ряд аномальних нуклеозидів, В. Я. Починюк вивчав явище азидо-тетразольної таутомерії, досліджував азиди й триазени, Азот- і сіркомісним похідним карбонових кислот присвячені праці П. С. Пелькіса, хімії адамантану — Ф. М. Степанова та О. Г. Юрченка, пурину й піримідину — В. М. Черкасова, азолів — М. М. Туркевича, С. М. Баранова, О. П. Швайки, реакціям гетероциклізації — В. І. Станиця, гетерілювання — А. К. Шейнкмана. У вітчиз. і світовій науці важливе місце займають дослідження О. В. Кірсанова та його школи з хімії фосфор- і сіркоорганічних сполук (Ленінська премія, 1974). Відкритий ним універсальний метод синтезу фосфазосполук (реакція Кірсанова) поряд з реакцією окислювального імінування дав змогу одержати багато сполук нових типів, зокрема осн. класи іміносульфоксидів, іміносульфонових та іміносірчистих к-т (К. С. Левченко, Л. М. Марковський). Великі досягнення є в галузі хімії ізоціанатів к-т фосфору (Г. І. Деркач, Л. І. Самарай, В. О. Шокіл), йодидів фосфору (К. С. Левченко, Н. Г. Фещенко), α -хлоралкіламінів (В. П. Кухар), гетероциклічних систем, що

містять фосфор (Ю. Г. Гололобов, В. П. Кухар, В. І. Шевченко, І. М. Жмурова). У Фіз.-хім. ін-ті АН УРСР під керівництвом О. В. Богатського широко проводилися дослідження з питань конформаційного аналізу і динамічної стереохімії насичених гетероциклів (А. І. Грень, Г. Л. Камалов), напруженого синтезу лікар. препаратів типу транквілізаторів та імуностимуляторів (С. А. Андронаті), хімії макрогетероциклів. Хімія природних сполук досліджується в Ін-ті органічної хімії, Ін-ті мол. біології й генетики АН УРСР та ін. (С. Б. Серебряний, В. П. Чернецький, В. К. Кибірів). Здобули визнання праці Л. М. Литвиненка з моделювання біохім. процесів. О. О. Ясникову належить дослідження механізму фотосинтетичних реакцій, що моделюють біол. процеси. Укр. хіміки-органіки підтримують тісний зв'язок з багатьма н.-д. установами СРСР і координують свою наук. діяльність через Наукові ради АН УРСР з проблем «Хімічна кінетика та будова», «Біоорганічна хімія», «Хімія елементарноорганічних сполук».

Лит.: Развитие органической химии на Украине. К., 1979; Развитие химической технологии на Украине, т. 2, К., 1976.

Ф. С. Баби́чев.

Хімія високомолекулярних сполук. Хімія високомолекулярних сполук — одна з наймолодших в УРСР галузей хімії. До 1958 розроблялися лише окремі питання в галузі хімії полімерів. Так, в Ін-ті органічної хімії АН УРСР вивчали іонообмінні смоли, у Львів. ун-ті — емульсійну полімеризацію. Перші систематичні дослідження в галузі хімії високомоол. сполук (з хімії триазину, його похідних і полімерів на їхній основі) було розпочато 1958 в лабораторії полімеризаційних і поліконденсаційних процесів Ін-ту органічної хімії АН УРСР під керівництвом К. А. Корнєва. На базі цієї лабораторії 1959 створено Ін-т хімії полімерів і мономерів АН УРСР (з 1964 — Ін-т хімії високомоол. сполук). В ньому було розгорнуто роботи з синтезу мономерів і полімерів, зокрема іонообмінних смол, хім. модифікації полімерів і фіз. хімії полімерів, у т. ч. тепло- і термостійких. Починаючи з 1965 виконано фундаментальні й прикладні наук. розробки з проблем хімії, фізикохімії і технології поліуретанів як одного з найперспективніших класів нових полімерів, що є основою для створення полімерних матеріалів різного призначення — пластмас, каучуків, клеїв, плівок та ін. Для розвитку хімії полімерів принципове значення мали праці з механізму координаційного гомогенного каталізу в реакціях утворення поліуретанів і з'ясування ролі комплексотворення у синтезі макромолекул (Т. Е. Ліпатова; премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1974). Розроблено і впроваджено у пром. виробництво поліуретанові матеріали, у т. ч. полімери для одержання синтетичної шкіри (Ю. С. Ліпатов, А. П. Греков; Держ. премія УРСР, 1981); захисні покриття, клеючі матеріали тощо (Ю. Ю. Керча, С. І. Омеліченко, Т. М. Грищенко, Ю. Л. Спіріва).

З 1965 уперше в Рад. Союзі розпочаті й успішно розвиваються дослідження в галузі створення біосумісних полімерів для використання у медицині. Ці полімери вводяться в живий організм як імпланти тимчасової дії, здатні замінюватися протягом наперед заданого терміну живою тканиною й виводитися з організму (Т. Е. Ліпатова, Г. О. Пхакадзе, Р. О.

Веселовський та ін.; Держ. премія УРСР, 1982). З 1965 проводяться різноманітні дослідження в галузі створення наповнених полімерів, вивчення механізму підсилюючої дії наповнювачів привело до розробки теорії гетерогенної структури наповнених полімерних композиційних матеріалів (Ю. С. Ліпатов, премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1980; Ф. Г. Фабуляк, Л. М. Сергеева). Модифікація властивостей каучуків і пластичних мас добавками ін. полімерів і властивостей клеїв добавками реакційнодатних поверхнево-активних речовин [теоретичні основи було закладено в Ін-ті хімії високомоол. сполук АН УРСР та Дніпроп. хіміко-технологічному ін-ті (А. Е. Нестеров, Є. В. Лебедев, Г. А. Блок)] дала змогу розв'язати багато нар.-госп. проблем. З 1970 в Ін-ті хімії високомоол. сполук інтенсивно розвиваються дослідження в галузі термодинаміки й структури багатоконпонентних полімерних систем. Роботи в галузі хімії високомоол. сполук ведуться також і в інших ін-тах АН УРСР — органічної хімії, колоїдної хімії та хімії води (Є. М. Натансон, Ю. Ф. Девієва), фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського (А. М. Кабакчі), у вузах — Київ. (В. П. Соломко, В. Я. Починюк), Львів. (М. С. Цветков, М. М. Солтис) і Донец. (Ю. С. Зайцев) ун-тах, Дніпроп. хім.-технологічному ін-ті, Львів. політех. ін-ті (В. О. Пучин) та ін., а також у галузевих та н.-д. ін-тах.

Успішно розвиваються зв'язки учених АН УРСР і вузів з ученими соціалістичних країн, особливо в напрямі створення полімерів для медицини й композиційних полімерних матеріалів. Вчені республіки координують свою наук. діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Полімерні композиційні матеріали».

Лит.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

Нафтохімія. Істотного розвитку у післявоєнний період набули нафтохімія та хімія газів. В АН УРСР створено нові наук. центри — Інститут газу АН УРСР, Відділення нафтохімії Інституту фізико-органічної хімії та вуглехімії АН УРСР. Тут розробляються каталітичні перетворення вуглеводнів на ціолітичних та оксидних катализаторах (В. С. Гутиря, П. М. Галич, Д. М. Тменов), термічне перетворення вуглеводнів на контактах у киплячому шарі і в трубчатих системах (К. Є. Махорін, В. В. Веселов, О. П. Клименко), хім. реагенти для підвищен-

Установка для дослідження сорбції пари розчинників полімерами і термодинаміки процесу. Інститут хімії високомолекулярних сполук АН УРСР. Київ.

Оптичний лазерний дифрактометр для вивчення кінетики фазового розділення у полімерних системах. Інститут хімії високомолекулярних сполук АН УРСР. Київ.

ня нафтовіддачі (В. Т. Скляр). Широкого застосування у металургії і машинобудуванні набули вдосконалені процеси нагрівання газом металів (В. Ф. Копитов), розроблено установки для термічного й каталітичного незаражування викидних газів (І. Я. Сигал). У 1972 створено галузевий інститут ВНДІПНафтохім, який став провідним центром по вивченню присадок і мастил, палива, мастильно-охолоджуючих матеріалів для обробки металів (В. Т. Скляр, Ю. Л. Ішук, Є. В. Лебедєв). Українські вчені координують свою наукову діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблемами «Нафтохімія і нафтопереробка».

Ф. С. Бабичев.

Науки про землю

Геологія. На території України розвиток геол. знань бере початок з давніх часів і пов'язаний з розшуками й видобуванням корисних копалин. Ще слов'янське плем'я видобувало кам. сіль, янтар, виплавляло залізо з болотних руд, використовувало оруддя квітчасті, граніти, шиферні сланці, вапняки та ін. для будівництва храмів, фортець тощо. Це вимагало певних геол. знань. Систематичні геологічні дослідження на тер. України розпочалися в кін. 18 ст. Їх проводили учасники експедицій Петерб. АН П. С. Паллас, В. Ф. Зуєв, Й. Гюльденштедт та ін. У 1-й пол. 19 ст. геол. дослідження на Україні проводили Е. І. Ейхвальд, П. Й. Кульшин та ін. У своїх працях вітчизняні вчені Д. І. Соколов, В. М. Севергін, К. І. Арсенєв та ін. наводять відомості з геології, мінералогії, палеонтології, стратиграфії й корисних копалин України. Польс. вчений С. Сташич склав першу геол. карту Карпат (1806). В 1829 Є. П. Ковалевський склав першу геол. карту Донбасу, 1833 А. Б. Іваницький — карту Маріупольського округу. Значну роль у розвитку геол. досліджень на Україні у 1-й пол. 19 ст. відіграли Харків. і Київ. ун-ти і створені при них т-ва природодослідників. Велике значення мало заснування 1882 *Геологічного комітету* в Петербурзі, науковий якого разом з викладачами Київ., Харків. і Новоросійського (в Одесі) ун-тів і Катеринослав. гірничого ін-ту проводили геол. дослідження, здійснювали геол. знімання, розшуки корисних копалин. У той час у геол. науку почали проникати еволюційні ідеї Ч. Дарвіна. У 2-й пол. 19 ст. та на поч. 20 ст. на Україні при ун-тах виникли геологічні школи. Київ. школу геологів очолював К. М. Феоділактів, який разом з своїми учнями поклав початок вивченню Українського щита, склав геол. карту і нарис геол. будови колишньої Київ. губернії. П. Я. Армашевський склав геол. нарис Черніг. губ., виділивши крейдові, третинні й четвертинні геол. утворення. П. А. Тутковський обґрунтував наявність на тер. Києва та ін. міст України напірних водоносних горизонтів, які почали використовувати для водопостачання. Він поклав початок мікропалеонтологічним дослідженням, велику увагу приділяв вивченню антропогенних (четвертинних) відкладів. Б. Ю. Тарасенко розробляв питання стратиграфії докембрійських кристалічних порід Українського щита. М. І. Андрусов зробив значний внесок у вивчення неогенових та антропогенних відкладів Пд. України. Харків. геол. школу очолював І. Ф. Леваковський. Він уперше довів, що соленосні відклади Донбасу мають пермський геол. вік, багато працював і в галузі *гео-*

морфології, тектоніки, гідрогеології, склав оригінальний підручник з геології. Професор Харків. ун-ту Н. Д. Борисяк у своїх працях науково обґрунтував поширення кам.-вуг. відкладів Донбасу далі на Зх., тобто вперше висловив ідею про Великий Донбас. Фундаментальні монографічні дослідження з геол. будови і корисних копалин Харків., Полтав. і Катеринославської губерній провів О. В. Гуров. У Харкові покладено початок вулгепетрографічним дослідженням. Професори Новорос. ун-ту І. Ф. Синцов, В. Д. Ласкарев, Р. О. Прендель, М. О. Головінський багато зробили в галузі вивчення неогенових відкладів України. М. Д. Сидоренко заклав основи мінералогії осадових гірських порід. Вихованцями одес. школи були відомі геологи В. І. Крокос, О. К. Алексєєв, палеоботанік А. М. Криштофович та ін. У Львів. ун-ті працювали один з основоположників *петрографії* Ф. Ціркель, дослідник *літології* й петрографії гірських порід Карпат Ю. Токарський. На тер. України в до-революц. час геол. дослідження проводили відомі вітчизн. геологи О. П. Карпінський, М. О. Соколов, М. П. Барбот де Марні, Ф. М. Чернишов, Л. І. Лутугін, В. О. Домгер, О. Є. Лагоріо, О. О. Борисяк, М. І. Каракаш, К. М. Фохт та багато ін. Широкого розвитку набули геол. дослідження на Україні після Великої Жовтн. соціаліст. революції. У 1918 створено Укр. геол. к-т, який пізніше реорганізовано в Укр. геол. управління. Основним наук. геол. центром республіки став створений у Києві 1926 Укр. н.д. геол. ін-т (згодом *Геологічних наук інститут* АН УРСР). Організатором і першим директором його був П. А. Тутковський. Створенню цього інституту сприяв основоположник *геохімії* та *біогеохімії* перший президент АН УРСР В. І. Вернадський. В ун-тах було організовано геол. ф-ти, в деяких тех. ін-тах — геолого-розвідальні кафедри. В Ін-ті геол. наук питаннями заг. і четвертинної геології займався П. А. Тутковський, В. В. Різнченко, І. Г. Підоліч, І. О. Лепікаш, В. І. Крокос, П. К. Заморій та ін. В галузі палеонтології і стратиграфії працювали В. І. Крокос і П. А. Тутковський, в галузі петрографії і мінералогії — М. І. Безбородько, корисних копалин — М. Г. Світальський і Ф. М. Полонський. Співробітники ін-ту брали участь у геол. зніманні тер. республіки та підготовці кваліфікованих спеціалістів для Укр. геол. к-ту та ін. виробничих орг-цій. Тематика наук. досліджень була спрямована на виконання програми індустріалізації і розширення мінерально-сировинної бази країни. Велика увага приділялася проблемі нафтогазоносності республіки, у цій галузі плідно працювали В. О. Сельський і В. Б. Порфир'єв. Стратиграфію кам.-вуг. відкладів Донбасу досліджували Б. С. Чернишов, П. Л. Шульга, К. Й. Новик та ін. Петрографію, літологію й корисні копалини *Українського щита* вивчали П. П. П'ятицький, С. П. Родіонов, М. М. Доброхотов, Л. Г. Ткачук, І. С. Усенко та багато ін. Гідрогеол. проблемами займався К. І. Маков, О. І. Спасокукоцький, Є. С. Бурксер та ін. З 1934 Ін-т геол. наук АН УРСР почав видавати «*Геологічний журнал*», який висвітлює найважливіші досягнення в галузі геології України. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 перед геологами республіки постали нові геол.-екон. проблеми. Їхні зусилля зосередилися насамперед на питаннях, пов'язаних з тектонічною будовою і нафтогазоносністю Дніпровсько-Донецької западини й Передкарпатського прогину,

виявленням нових продуктивних товщ карбону Донбасу і Львівсько-Волинського вуг. басейну, вивченням Дніпровського буровугільного району, розширенням перспектив Криворізького залізорудного і Нікопольського марганцевого басейнів, виявленням і видобуванням сірки у Передкарпатському сірконосному басейні. Проводяться комплексні дослідження *земної кори і верхньої мантії* з метою встановлення закономірностей розміщення родовищ корисних копалин, розробки методів прямих розшуків пром. скупчень нафти й газу та рудних тіл. Розширюються фундаментальні дослідження з стратиграфії докембрію Українського щита, а також палеозойських, мезозойських і кайнозойських утворень. Відкрито нові гірничорудні райони і басейни (Львівсько-Волинський вуг. басейн, Кременчуцький і Білозерський залізорудні райони та ін.). Детально розвідано кілька десятків родовищ нафти й газу, у тому числі Шебелинське і Зх.-Хрестинське родовища газу. Пром.-сть республіки забезпечено розвіданими запасами заліза, марганцевих руд, титану, вугілля, сірки, каолінів, калійних і кам. солей та ін. корисних копалин. У 1960 засн. *Геофізичний інститут* АН УРСР. У 1951 у Львові на базі Львів. відділення Ін-ту геол. наук АН УРСР створено *Геології і геохімії горючих копалин інститут* АН УРСР (до 1963 — Ін-т геології корисних копалин), який займається розробкою наук. основ розшуків і розвідки родовищ горючих корисних копалин. У 1964 з Ін-ту геол. наук виділився Сектор географії (тепер *Відділення географії* Інституту геофізики АН УРСР, див. т. 12. Додаток). У 1969 на базі Інституту геологічних наук АН УРСР засновано *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР. Диференціація геол. науки дозволила розширити вузькоспеціалізовані дослідження з застосуванням нових методів і апаратури. Геологи республіки завершили геол. знімання тер. України в масштабі 1 : 200 000, ряду районів — у масштабі 1 : 50 000 і більше. Важливий напрям досліджень — проблеми походження і структури земної кори (В. Г. Бондарчук, І. І. Чебаненко, М. П. Семененко), генезису руд (Ю. Ю. Юрк, Я. М. Бєлєвцев, Є. Ф. Шнюков), генезису нафти й газу (В. Б. Порфир'єв, Г. Н. Доленко, М. П. Балуховський, В. К. Гавриш), мінералогічних комплексів (Є. К. Лазаренко, О. С. Поваренних), геології, стратиграфії й палеонтології (О. С. Вялов, В. В. Глушко, В. Я. Дідковський, О. К. Каптаренко-Чорноусова та ін.). У вивченні рудних родовищ великий внесок належить Г. М. Малахову, М. П. Семененку, Я. М. Бєлєвцеву, С. П. Родіонову. Питаннями формування, поширення і використання підземних вод та вивчення їхніх запасів займався К. І. Маков, Є. С. Бурксер, А. Є. Бабичев та ін. На поч. 70-х рр. на Україні розгорнулися систематичні геологічні й геофіз. дослідження Світового океану. Одержано нові дані про особливості земної кори в межах улоговин Чорного та Азовського морів, про геол. будову шельфу України (Є. Ф. Шнюков, А. В. Чекунов), досліджувалися також умови осадконагромадження в глибоководній частині Чорного м., фізико-механічні властивості донних осадків (А. Є. Бабичев), біостратиграфія донних відкладів (В. Я. Дідковський), речовинний склад осадків (В. І. Мельник та ін.), генезис і поширення залізо-марганцевих і фосфоритових конкрецій тощо. Українські вчені у співдружності з науковцями установ АН СРСР беруть участь у багатьох комплексних експедиціях, у дослід-

женні геології і металогенії Індійського та Атлантичного океанів тощо.

Найвидатніші теор. розробки укр. геологів — науковців і виробничників удостоєні Державної премії СРСР: Г. М. Маляхов (1948) — за корінне удосконалення технології видобування руди з застосуванням глибоких свердловин; В. С. Попов (1951) — за створення геологіч. карт Донецького басейну в масштабі 1:200 000 та ін. М. П. Балуховський удостоєний Ленінської премії (1959) за відкриття Шебелінського родовища газу. Держ. премії УРСР удостоєні Г. Н. Доленко і В. Б. Порфир'єв (1971) — за наук. обґрунтування й відкриття покладів нафти й газу на великих глибинах; М. П. Семененко, Я. М. Белевцев, Г. І. Калаяєв і В. І. Скаржинський (1973) — за розробку теор. основ металогенії та складання прогнозної карти України і Молдавії; група вчених на чолі з В. Г. Бондарчуком (1976) — за багатотомну монографію «Стратиграфія УРСР»: О. С. Поваренних, Е. К. Лазаренко та ін. (1983) — за цикл робіт з мінералогії. Автори понад 10 наукових розробок удостоєні премії ім. В. І. Вернадського.

З кожним роком міцніють зв'язки геол. науки з виробництвом. Розширюються міжнар. зв'язки. Укр. геологи працюють у тісному контакті з ученими країн РЕВ, надають допомогу країнам, що розвиваються, беруть участь у роботі Карпатсько-Балканської геол. асоціації, міжнар. геол. конгресів, європ. мікропалеонтологічних колоквиумів, симпозіумів по Паратетиці, конгресів Міжнародного союзу по вивченню четвертинного періоду (ІНКВА), з проблеми «Світовий океан» та ін. форумів.

Лит.: Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959; Геологическая изученность СССР, т. 31—33. Украинская ССР. К. — М., 1964—82; Институт геологических наук. К., 1976; Институт геологии и геохимии горючих ископаемых. К., 1976.

Б. Ф. Шнюков, Д. Б. Макаренко.
Геофізика. Геофізичні дослідження на Україні почалися в кін. 19 ст. До Великої Жовтн. соціалістич. революції вони проводилися спорадично гол. чин. у вузах і установах метеорологічної і сейсмічної служб. Систематичні геофізичні дослідження в республіці розпочалися в післяреволюційний період. Було створено Полтавську гравіметричну обсерваторію (1926), відділ при Одеській геофізичній обсерваторії (1936) та ін. В АН УРСР дослідження у галузі геофізики проводяться з 1934. Розвиток геофізики прискорився у 30—40-х рр. у зв'язку з проблемою дослідження нафтогазоносності республіки. В 1934 в Ін-ті геол. наук АН УРСР було створено геофіз. обсерваторію, на базі якої 1939 організовано відділ геофізики. Його очолював В. О. Сельський. Відділом здійснювались роботи по узагальненню геофіз. даних, які проводились у нафтогазоносних районах УРСР — Дніпровсько-Донецькій западині та зх. областях республіки, досліджувались *Криворізький залізорудний басейн* та ін. райони, перспективні на різні корисні копалини. В Полтав. обсерваторії під керівництвом О. Я. Орлова, а пізніше З. М. Аксент'євої розроблялись питання фізики Землі, проводили заг. гравіметричне знімання тер. України, спостереження над земними припливами.

Широко розгорнулися геофіз. дослідження в республіці після Великої Вітчизн. війни. За ініціативою В. О. Сельського 1945 у Львів. філіалі АН УРСР створено відділ геофізики; при Києві, у-ті (1944) і Львів. ун-ті (1945) та Львів. політех. ін-ті (1947) створено кафедри геофізики, 1951 організовано Сейсмічний сектор АН

УРСР. Дослідження з геофізики проводилися і в ін-тах геол. профілю АН УРСР. У 1944 поновили роботу кафедра геофізики в Дніпроп. гринічному ін-ті, 1967 — геофізична кафедра в Івано-Франківському ін-ті нафти і газу.

Велике значення для розвитку геофізики на Україні має створення 1960 *Геофізичного інституту* АН УРСР, першим директором якого був С. І. Субботін. У галузі фізики Землі великим досягненням є розробка С. І. Субботіним фундаментальної теорії причин тектонічних рухів і механізму формування структур земної кори, його положення про мантію Землі як джерело речовини земної кори, енергії її рухів і перетворень. Ін-т разом з М-вом геології УРСР під керівництвом В. Б. Соллогуба проводить роботи по вивченню земної кори і верх. мантії Землі на тер. республіки та суміжних регіонів методом глибинного сейсмічного зондування. Досліджено будову земної кори усіх великих геоструктур України, виявлено блоки, розломи, хвилюєди, складено схеми рельєфу осн. меж розділу, внесено корективи у заг. модель земної кори. Дані цих досліджень узагальнено в колективних монографіях «Будова земної кори і верхньої мантії Центральної і Східної Європи» (1978) і «Будова земної кори Центральної і Східної Європи за даними геофізичних досліджень» (1980).

Геофізики України складають моделі земної кори і мантії Землі за різними фіз. параметрами із застосуванням розроблених в Ін-ті геофізики нових методик. За складанням шільністичних моделей цей Ін-т є провідним у Рад. Союзі. Уперше для Українського щита створено магн. модель земної кори, встановлено зв'язок намагніченості верх. і нижньої частин кори, зумовленої взаємодією кори і мантії. Важливим напрямом геофізичних досліджень у республіці є створення петрофізичних моделей земної кори на базі вивчення фізичних властивостей гірських порід при високих термодинамічних параметрах.

Для території України складено карти теплових потоків, температур на різних глибинних рівнях, глибин ізотерми Кюри та інші. Співробітники ін-ту беруть участь у створенні геотермічної карти Сх. Європи, у розробці глобальної програми «Геоманітний меридіан». Вивчаються сейсмічність, варіації геофізичних полів, сучас. рухи земної кори, обертання і припливні деформації Землі, ведуться тектонофізичні дослідження та ін. Активно розробляються питання теорії і методики геофіз. досліджень, створення геофіз. апаратури. На основі досліджень глибинної будови земної кори геофіз. методами здійснюються геотектонічні синтези. В ін-ті ведуться широкі дослідження з комплексної інтерпретації всієї сукупності геолого-геофіз. даних про літосферу. Ін-т є головною установою у співдружності академії наук соціалістичних країн у вивченні літосфери Центр. і Сх. Європи у рамках міжнар. проекту «Планетарні геофізичні дослідження». За розробку методики геофіз. пошуків та вивчення Укр. залізорудної провінції С. І. Субботіна і З. О. Крутиховська 1972 удостоєно Державної премії УРСР. Результати досліджень висвітлюються в «Геофизическом журнале» Ін-ту геофізики АН УРСР. При Президії АН УРСР функціонує Міжвідомчий геофізичний комітет.

Лит.: Історія Академії наук Української РСР К., 1982; Субботін С. І. Научные геофизические исследования в вузах Украины.

«Геофизический сборник», 1974, в. 61; Кившик Н. К., Чирвинская М. В. Развитие прикладных геофизических исследований на Украине. «Геофизический журнал», 1982, № 4. А. В. Чекунов

Геохімія. Початок геохім. досліджень на території України пов'язаний з ім'ям акад. В. І. Вернадського, який уперше організував у Києві біогеохім. лабораторію (1918). Поряд із заг. проблемами геохімії він заклавав основи радіології й *біогеохімії*, які набули широкого розвитку в наук. установах як УРСР, так і всього Рад. Союзу. У довоєнний період у розробленні теор. проблем геохімії великий внесок зробив акад. О. Є. Ферсман, який деякий час працював на Україні. Зокрема, створена ним генетична класифікація пегматитів, з якими пов'язані родовища цінних корисних копалин, не втратила своєї актуальності до цього часу.

Систематичні геохім. дослідження на Україні розпочалися 1926 у відділі геохімії Ін-ту геол. наук АН УРСР під керівництвом Є. С. Бурксер. Велика увага приділялася вивченню геохімії вод лиманів та солоних водойм, зокрема ропи Сиваша, а також мінеральних вод України. Крім того, досліджували асоціації акцесорних мінералів у окремих типах гірських порід (Б. О. Гаврусевич та ін.). У післявоєнні роки дослідження з геохімії набули особливо широкого розвитку в секторі геохімії, петрографії і рудних родовищ *Геологічних наук інституту* АН УРСР. Вони проводилися у тісному взаємозв'язку з мінералогічними дослідженнями в установах АН УРСР, вузах і виробничих організаціях. Зокрема, здійснено геохім. дослідження гранітних пегматитів України (М. П. Семененко), мідистих пісковиків Донбасу (В. Ю. Кондрачук), свинцевих рудопровів Поділля (М. М. Івантишин), рідкісних елементів у гірських породах Українського щита (Ю. Ю. Юрк) та ін. Результати досліджень з цих проблем опубліковані в колективних монографіях «Матеріали по геохімії скандію» (1955), «Геохронологія докембрію України» (1965) та ін. Новий етап у розвитку геохім. досліджень розпочався 1969, коли було створено *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР. Науковці цього ін-ту разом з вченими Ін-ту геол. наук АН УРСР, *Геології і геохімії горючих копалин інституту* АН УРСР та ін. розробляють проблеми теоретичної, регіональної та прикладної геохімії. Загальні теор. проблеми геохімії і *космохімії* розвинуті у працях Е. В. Собоєвича «Ізотопи свинцю в геохімії й космохімії» (1970) і М. П. Семененка «Геохімічна киснево-воднева модель Землі» (1974). За дослідження геохімії радіоактивних елементів Я. М. Белевцев 1951 та 1974 удостоєний Державної премії СРСР. Виявленню закономірностей розміщення хім. (у т. ч. металевих) елементів, що є теор. основою розшуків корисних копалин, присвячені праці М. П. Семененка, Я. М. Белевцева (Держ. премія УРСР, 1973), Л. Г. Ткачука, Б. Ф. Міцкевича, В. А. Каложного, Г. П. Мамчура та ін. Видано праці з геохімії окремих рідкісних хім. елементів, узагальнюючі дані з геохімії елементів рудних асоціацій опубліковано в монографії «Критерії прогнозування родовищ Українського щита та його обрамвання» (1975). Проблеми *гідрогеохімії* природних вод окремих регіонів республіки висвітлено в працях А. Є. Бабинця та ін., геохімії мор. басейнів — у працях Є. Ф. Шнюкова та ін. Дослідження в галузі геохімії горю-

чих копалин опубліковано в працях В. Б. Порфир'єва та Г. Н. Доленка. У республиці проводяться дослідження з проблем геохімії ізотопів та ізотопного датування мінеральної речовини (М. П. Семененко, Я. М. Белевцев, М. П. Шербак та ін.). Впроваджуються нові методи ізотопної геохронології: урано-торієво-свинцевий, калій-аргоновий, рубідій-стронцієвий, радіовуглецевий та ін. Результати визначення ізотопного віку геол. утворень докембрію і фанерозою, одержані в н.-д. установах АН УРСР, покладені в основу геохронологічної шкали Рад. Союзу. За розробку геохронологічної шкали докембрію України група вчених 1981 удостоєна Державної премії УРСР. Українські геохіміки беруть участь у роботі Ради по розробці проекту «Геохімія архею» Міжнар. програми геол. кореляції при ЮНЕСКО.

Лит.: Соботиниц Э. В. Изотопная космохимия. М., 1974; Бабинцев А. Е., Мальская Р. В. Геохимия минерализованных вод Предкарпатья. К., 1975; Шербак Н. П., Барницкий Е. Н., Луговая И. П. Изотопная геология Украины. К., 1981; Митропольский А. Ю., Безбородов А. А., Овсяный Е. И. Геохимия Черного моря. К., 1982; Вернадский В. И. Очерки геохимии. М., 1983.

Фізична географія. Наукові фізико-географічні дослідження на території України почалися у 18 ст. на базі знань про природні умови й природні ресурси, які були накопичені до цього часу. Комплексні дослідження різних районів України провели учасники експедиції Петерб. АН — П. С. Паллас, В. Ф. Зуев, Й. Гюльденштедт.

Значно розширились дослідження окремих компонентів природного середовища в 19 ст., коли на Україні було створено перші ун-ти. В Харківському ун-ті почалися метеорологічні дослідження (В. Н. Каразін), у Київському — рельєфу й геол. будови (К. М. Феоділактів, О. С. Рогович). У 1851—64 при Київському ун-ті працювала Комісія для опису губернії Київського учбового округу, в матеріалах якої значне місце займали фіз.-геогр. відомості. У 60—70-х рр. були створені *Київське товариство дослідників природи*, Харківське, Новоросійське (в Одесі) та ін. т-ва природознавців, члени яких видали праці регіонального фіз.-геогр. змісту. Розширення досліджень природних умов, накопичення нових фактичних даних зумовили становлення в 2-й пол. 19 ст. фізичної географії як самостійної галузі природознавства. Одним з її засновників був В. В. Докучаєв, який тривалий час за завданням земств очолював експедиційні дослідження на Україні (1877, 1888—94). Особливо важливе значення має вчення В. В. Докучаєва про природні зони та праці, присвячені комплексній фіз.-геогр. характеристиці причорноморських степів і ґрунтів України. У роботі земських експедицій брали участь В. І. Вернадський, Б. Б. Полюнов, Л. С. Берг, Г. І. Танфілєв. Наприкінці 19 ст. тер. фіз.-геогр. дослідження розгорнулися на кафедрах географії ун-тів. Першу кафедру фіз. географії в Київському ун-ті 1891 очолив П. І. Броунов — один з основоположників агрометеорологічної науки, організатор Придніпровської мережі метеорологічних станцій, автор курсу фізичної географії. Фіз.-геогр. дослідженнями в Причорномор'ї, на Полтавинці та Харківщині керував професор Харківського ун-ту А. М. Краснов, який створив один з перших курсів заг. землезнавства (1895). Важливі дослідження по вивченню природи України наприкінці 19 — на поч. 20 ст. здійснив професор Київського ун-ту П. А. Тутковський — автор підручника з заг. землезнавства та однієї з перших

схем природного районування України. Значний вклад у розвиток фіз. географії на Україні вніс Г. І. Танфілєв, який працював в Одеському ун-ті з 1905 по 1927. Йому належить праця «География России, Украины и примыкающих к ним с запада территорий в пределах России 1914 года» і схема поділу Європ. Росії на фіз.-геогр. області. Кафедру географії у Львівському ун-ті було створено 1882. Її очолював А. Реман, який проводив дослідження Карпат і прилеглих районів зх.-укр. земель. З 1908 у Львові працював Е. Ромер, який з своїми учнями провів геоморфологічні, картографічні та ін. дослідження на західних землях України.

Новий етап фіз.-геогр. досліджень на Україні почався після Великої Жовтневої соціалістич. революції. Дослідження природи республіки були тісно пов'язані з потребами нар. г-ва, з розв'язанням проблем комплексного використання природних умов і ресурсів та раціонального розміщення продуктивних сил. Фіз.-геогр. дослідження на Україні значно розширилися, стали систематичними, плановими, комплексними. Фізико-геогр. дослідження було включено до тематики н.-д. ін-тів АН УРСР, геол. і гідрометеорологічних установ, проектних ін-тів тощо. З ініціатииви і під керівництвом першого президента АН УРСР акад. В. І. Вернадського було створено Комісію АН УРСР по вивченню природних багатств республіки. При АН УРСР працювала Комісія по розробці Проблеми Великого Дніпра. За завданням Держплану УРСР 1922 виконано роботи з природно-геогр. районування республіки (П. А. Тутковський, Б. Л. Личков). Значного розвитку набули галузі фіз.-геогр. дослідження: геоморфологічні (М. І. Дмитрієв, Б. Л. Личков, Д. М. Соколов, П. А. Тутковський), метеорологічні і кліматичні (Й. І. Косогонов, І. К. Половко, Б. І. Срезневський), гідрологічні (Г. М. Висоцький, Є. В. Опоков). Важливі дослідження з ландшафтознавства і фіз.-геогр. районування в 20-х рр. виконали Г. М. Висоцький та Г. І. Танфілєв. У 1927 кафедрою географії АН керував акад. АН УРСР П. К. Козлов. З 1926 фіз.-геогр. дослідження проводив н.-д. ін-т географії і картографії (на тер. республіки і за її межами, зокрема в Центр. Тянь-Шані).

Розвитку вищої географічної освіти на Україні та подальшому поглибленню фіз.-геогр. досліджень сприяло створення в 30-х рр. в ун-тах і пед. інститутах республіки геогр. і геол.-геогр. ф-тів. Після Великої Вітциз. війни 1941—45 здійснено роботи по дослідженню природи як окремих частин УРСР, так і республіки в цілому. Значного розмаху набули галузі фіз.-геогр. дослідження. Їх проводили установи АН УРСР, гідрометеорологічної та картографічної служб, м-ва геології, ун-ти і пед. ін-ти. Вони особливо увагу приділяли експедиційним дослідженням, збиранню нових фактичних матеріалів, їх тер. узагальненню і прикладним проблемам, спрямованим на розвиток нар. г-ва. Результати цих досліджень опубліковано в монографіях з *геоморфології та палеогеографії* антропогену (В. Г. Бондарчук, М. Ф. Веклич, М. Г. Волков, В. І. Галицький, К. І. Геренчук, П. К. Заморій, О. М. Маринич, С. І. Прохоський, І. М. Рослий, І. Л. Соколовський, П. М. Цись), *кліматології*, агро- та мікрокліматології (І. О. Бучинський, М. І. Гук, Г. П. Дубинський, К. Т. Логвинов, І. К. Половко, В. П. Попов, Г. Ф. Прихотко, О. М. Раєвський, С. О. Сапожнікова, М. І. Шербань), *гідрології* (В. О. Назаров, А. В. Огієвський,

Л. Г. Онуфрієнко, С. М. Перехрест, Б. А. Пишкін, С. П. Пустовойт, Г. І. Швець), *географії ґрунтів* (Н. Б. Вернадер, М. М. Голдін, І. М. Гоголев, О. С. Скороходов, О. Н. Соколовський) і біогеографії (Г. І. Білик, Є. М. Бродіс, Д. К. Зеров, Є. М. Лавренко, І. Г. Підолічко, В. О. Поварницін, П. С. Погребняк).

У 50—70-х рр. в республіці широко розгорнуто дослідження в галузі *ландшафтознавства і фізико-географічного районування*, вивчення сучас. природних процесів, комплексного картографування природних умов і ресурсів (див. у цьому томі розділ Картографія). Результати цих робіт викладено в монографії «Фізико-географічне районування України СРСР» (1968), видано першу ландшафтну карту України (1969) масштабу 1 : 2 500 000. Виконано комплексні регіональні фіз.-геогр. дослідження (зокрема праці К. І. Геренчука, О. М. Маринича, Г. П. Міллера, Г. І. Швебса). Видано праці по природу окремих областей УРСР, а також атласи і карти фіз.-геогр. профілю. На сучас. етапі розвитку фіз. географії широкого застосування набули нові напрями досліджень: ландшафтно-геохім., ландшафтно-геофіз., ландшафтно-меліоративний тощо. Розгорнуто дослідження сучас. фіз.-геогр. процесів (ерозії, заболочування, зсувів, селів, дефляції, суховіїв) у різних природних зонах, зокрема за застосуванням стаціонарних і аерокосмічних методів досліджень. До найактуальніших фіз.-геогр. проблем, над якими працюють *Відділення географії* інституту геофізики АН УРСР (див. т. 12. Додаток), відповідні кафедри ун-тів і пед. інститути, установи Українського республіканського управління по гідрометеорології і контролю природного середовища та галузі н.-д. ін-ти, належать дослідження для геогр. обґрунтування *раціонального природокористування* й охорони навколишнього середовища. Результати фіз.-геогр. досліджень висвітлюються у міжвідомчих респ. збірниках («Фізична географія і геоморфологія», «Метеорологія, кліматологія і гідрологія»), наук. виданнях *Відділення географії* Інституту геофізики АН УРСР, Геогр. т-ва УРСР, ун-тів республіки. Підсумки та перспективи геогр. досліджень обговорюють на з'їздах Геогр. т-ва УРСР.

Лит.: Физическая география и геоморфология. Республиканский межведомственный научный сборник, в. 1—30. К., 1970—83; Проблемы географической науки в Украинской РСР, в. 2. К., 1975; Маринич О. М. [та ін.]. Фізична географія Української РСР. К., 1982; Коваленко К. О., Висоцька П. Ю. Фізична географія УРСР (1840—1958 рр.). Бібліографічний покажчик. К., 1960.

О. М. Маринич.

Океанологія. Вивчення природи Світового океану здійснюється на Україні у трьох осн. напрямах: дослідження його фізичних, геол. та біологіч. особливостей. Теоретичні та експериментальні дослідження в галузі фізичної океанології почато 1963 у *Морському гідрофізичному інституті* АН УРСР. Вони спрямовані на вивчення великомасштабної циркуляції вод Світового ок., процесів взаємодії океану і атмосфери, розроблення теор. основ дослідження поверхневих і внутрішніх хвиль, океанічної турбулентності тощо. У 60—70-х рр. розроблено теорію і методи розрахунку основних фіз. полів океану — оптичних, акустичних, магнітних, температури, солоності, швидкості течій, радіоактивних концентрацій тощо (А. Г. Колесніков, Б. О. Нелепо та ін.), теор. схему поверхневої і глибинної циркуляції вод океану, теорію хвиль (Л. В. Черкесов), метод розрахунку радіацій-

ного балансу по всій акваторії Світового ок. за даними метеорологічних супутників Землі (М. А. Тимофеев). Досліджувалась взаємодія морських гідрофіз. явищ з гідробіол. і гідрохім. процесами (В. І. Беляев), енергетичний баланс у системі океан-атмосфера, турбулентні процеси (В. В. Єфімов, М. О. Пантелеев). Один з важливих напрямів — дослідження впливу гідрофіз. характеристик на формування зон підвищеної біол. продуктивності (М. П. Булгаков та ін.). На основі даних, одержаних у Морському гідрофізичному ін-ті АН УРСР, Ін-ті гідромеханіки АН УРСР та ін. н.-д. установах республіки у співробітництві з рядом ін-тів АН СРСР, створюється термодинамічна модель Світового ок., модель циркуляції океану і атмосфери, що має велике не лише наукове, а й прикладне значення. Розроблено й створено різні автоматизовані комплекси, які забезпечують проведення безперервних і тривалих вимірів на великих акваторіях, а також типи автоматизованих приладів. Розвивається новий науковий напрям — супутникова гідрофізика (Б. О. Нелепо, Г. С. Коротаєв).

Проводяться широкі експедиційні дослідження, які забезпечуються трьома н.-д. суднами: «Михайл Ломоносов», «Академик Вернадский» і «Профессор Колесников». За відкриття 1959 підповерхневої течії у Атлантичному ок., названої протитечею Ломоносова, ряд вчених республіки 1970 удостоєно Держ. премії СРСР, за роботу «Системні дослідження Тропічної Атлантики» групу вчених 1979 удостоєно Держ. премії УРСР. Українські гідрофізики беруть участь у багатьох міжнар. дослідженнях, зокрема з теми «Взаємодія океану і атмосфери» (радянсько-франц., 1970—77), у дослідженнях тропічних районів Атлантичного ок., Карибського моря (1970—84), радянсько-амер. програми (1976—78) та ін., а також у створенні н.-д. центру з океанографії і геолофізики в Гвінеї. Результати багаторічних експедиційних досліджень і теор. узагальнень викладено в ряді монографій, публікують їх і в наук. збірниках.

Про морські геол. дослідження див. у цьому томі підрозділ Геологія; про біологічні — підрозділ Гідробіологія.
Лит.: Исследования в области физики океана. Севастополь, 1969; Булгаков Н. П. Конвекция в океане. М., 1975; Суховей В. Ф. Изменчивость гидрологических условий Атлантического океана. К., 1977; Синоптические вихри в океане. К., 1980; Черкесов Л. В. Гидродинамика волн. К., 1980; Нелепо Б. А. [та ін.]. Спутниковая гидрофизика. М., 1983. Б. О. Нелепо.

Геодезія. Першим свідченням про геодезичні роботи на території України є напис на часів Київської Русі за наказом тмутараканського князя Гліба Святославича (1068) проводили вимірювання віддалі від м. Тамані (кол. Тмутаракань) до Керчі (Корчев). У середні віки геодезичні роботи здійснювались при складанні карт території України військ. діячами та іноз. мандрівниками. Зокрема, в 17 ст. значні геодезичні роботи були виконані франц. інженером Г. Л. Боппаном при будівництві військових укріплень на Дніпрі (Кодак). На початку 18 ст. у *Київській академії* викладали основні геодезії. Перші геодезичні знімання для картографування Росії розпочато 1720 за наказом Петра І. з 1739 цими роботами керував Геогр. департамент Рос. Академії наук. Експедиція Академії наук, очолювана В. К. Вишневським, протягом 1805—15 астрономічно визначила координати близько 250 пунктів України. Було проведено знімання Волин. (1801—05) і Подільської губерній та ін. У зв'яз-

ку з роботами по генеральному межуванню проведено знімання Бессарабської обл. (1818), території Землі Війська Донського (1835), Черніг. і Полтав. губерній (1858). У 1825—28 на території Київ. губ. вперше на Україні проводили знімання на основі триангуляційної сітки. Систематичні триангуляційні роботи почато 1836 під керівництвом К. І. Теннера, в наступні роки їх виконували Ф. Ф. Шуберт, М. П. Вронченко та ін. З 1838 топографічні знімання провадилися на геодезичній основі. До цього часу відносять і початок нівелірних робіт. О. М. Савич 1836—38 здійснив нівелювання між Азовським та Каспійським морями, довів різницю їхніх рівнів, 1865—68 разом з П. М. Смирновим і Р. Е. Лендом визначив абс. показники сили тяжіння від Торніо до Ізмаїла. В кінці 19 — на початку 20 ст. в ун-тах, зокрема Київському і Харківському, проводили дослідження з теорії фігури Землі і геодезичної астрономії. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції настав новий етап у розвитку геодезії у нашій країні. У 1919 В. І. Ленін підписав «Декрет про заснування Вищого геодезичного управління», за яким було створено геодезичні підприємства, картфабрики та ін. спец. установи. В 1923 засновано Укр. геодезичне управління. Значно розширилися геодезичні дослідження на Україні у зв'язку з впровадженням у виробн. *аэрофотознімання* (з 1925). Геодезичні роботи в роки перших п'ятирічок велися під час буд-ва великих пром. підприємств (зокрема, гідроелектростанцій), водойм і меліоративних систем тощо. Крім Укр. геодезичного управління, їх виконували управління землеустрою Наркомзему, трест «Геотопознімання» та ін.

Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 у республіці широкого розвитку набули наук. дослідження з геодезії. Оpubліковано праці з вищої геодезії (М. К. Мигаль, І. Ф. Монін, О. І. Кобилін, Г. О. Мешеряков, А. Л. Островський), прикладної геодезії (М. Г. Відув, Б. І. Гержула), теорії математичної обробки геодезичних вимірювань (Т. М. Бугай, Г. С. Кондра, В. Ф. Антоноженко), геодезичного приладобудування (В. Г. Леонтович), фотограмметрії (І. Я. Рейзанкінд, Б. С. Пузанов, В. М. Сердюков, В. Я. Фінковський), радіогеодезії тощо.

На сучас. етапі розвитку геодезична наука вирішує, крім теор. проблем (вивчення фігури Землі, динаміки руху материків, розробка методики рівняння великих державних геодезичних сіток та ін.), і прикладні задачі, пов'язані з розвідкою трас та буд-вом автомоб. шляхів, з-ць, розробкою корисних копалин, з мостобудуванням тощо. Розвивається космічна геодезія. При проведенні польових і камеральних робіт впроваджуються автоматичні геодезичні прилади, застосовують лазери.

Наук. дослідження з геодезії проводять у Київ. ун-ті, Львів. і Донец. політех. ін-тах, Київ. інженерно-буд. ін-ті та ін. Проблеми геодезії висвітлюються в міжвідомчих респ. збірниках «Инженерная геодезия», «Геодезия, картография и аэрофотосъёмка» та виданнях Географічного т-ва УРСР. Укр. геодезисти беруть участь у роботі Астрономіко-геодезичного т-ва при АН СРСР, Міжнар. федерації геодезистів, *Міжнародного географічного союзу*, Географічного товариства СРСР, Міжнар. т-ва фотограмметрії і дистанційного зондування та Нац. к-ту фотограмметристів СРСР. Іл. див. на окремому арк., с. 256—257.

Лит.: Геодезия, картография и аэрофотосъёмка, в. 1—39. Львов, 1964—84; Инженерная геодезия, в. 1—27. К., 1965—84; Беликов Е. Ф. Библиографический указатель геодезической литературы за 40 лет. 1917—1956. М., 1961; Беликов Е. Ф., Соловьёв Л. П. Библиографический указатель геодезической литературы за 5 лет. 1957—1961. М., 1964; Беликов Е. Ф., Соловьёв Л. П. Библиографический указатель геодезической литературы за 5 лет. 1962—1966. М., 1972. В. М. Сердюков.

Картографія. Початок перших картографічних робіт на території України відносять до часів Київської Русі. Пізніше, в 16 ст., карти і дорожні схеми складали для потреб військової справи, а також іноз. мандрівники.

В середині 17 ст. вітчизняні картографи склали «Чертеж украинскимъ и черкасскимъ городамъ от Москвы до Крыма», в 30—40-х рр. франц. інженер Г. Боппан склав топографічні карти значної частини тер. України. У 19 ст. в ун-тах України створено перші наук. картографо-геодезичні розробки. В цей час на кафедрі астрономії й геодезії Київського ун-ту почали викладати геодезію й картографію. Важливі питання матем. картографії вирішив професор Харківського ун-ту, а з 1902 — Київського ун-ту Д. О. Граве (докторська дисертація «Про основні завдання математичної теорії побудови географічних карт», 1896). Всебічного розвитку картографія набула після Великої Жовтн. соціалістичної революції. У 1923 на Україні було створено картографічну службу. З перших років Рад. влади проводились роботи по топографічному зніманию, складанню топографічних, оглядових-топографічних і оглядових карт, атласів та ін. картографічних творів. Картографування тер. республіки здійснювалось насамперед для потреб нар. г-ва. Так, було складено карти вантажних потоків донецького мінерального палива на 1925—26 (порівняно з 1913), карти с.-г. районування Криму (1920), залізнич. шляхів України (1919) та ін.

У 1922 видано перший в республіці геогр. атлас — «Атлас електрифікації України» та перший регіональний тематичний атлас «Статистико-економічний атлас Криму». Укр. метеорологічна служба 1927 видала «Кліматичний атлас УРСР», який давав заг. характеристику кліматичних умов республіки. Одним з етапів комплексного картографування України був «Географічний атлас України» (1928). У період колективізації й індустріалізації розробляли нові типи карт, зокрема 1931 було опубліковано карту «Досягнення колгоспного будівництва до 14-ї річниці Жовтневої революції», 1932 — «Карту розміщення радгоспів Української РСР» та ін. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 картографування із залученням аерометодів, теорії інформації, моделювання, матем. логіки і кібернетики набуло більш широких масштабів. Розширюється тематика картографіч. творів, які видаються в УРСР. В 1958 опубліковано перший рад. атлас сільського господарства республіки, 1960 — «Атлас палеогеографічних карт Української РСР і Молдавської РСР», в якому представлено характеристики змін природних умов тер. України протягом геол. історії. В 1962 укр. вченими був підготовлений «Атлас України Української РСР і Молдавської РСР». Значну увагу приділено підготовці атласів адм. областей, зокрема видано «Географія Київської області. Атлас» (1962), «Атлас сільського господарства Закарпатської області» (1964) та ін. Продовженням комплексних робіт по картографуванню

клімату України, розпочали в роки перших п'ятирічок, став «Агрокліматичний атлас Української РСР» (1964) та «Атлас складових теплового і водного балансу УРСР» (1966). Значних успіхів досягнуто у картографуванні ґрунтів республіки і земельних ресурсів, складанні геологічних карт.

Всього до 1983 на Україні видано 24 атласи. Територія УРСР знайшла відображення і на багатьох картах і атласах СРСР, як його складова частина.

Поряд з атласним картографуванням в республіці розробляють і проблеми системного комплексного картографування (Л. Г. Руденко, Г. О. Пархоменко та ін.), картографування природних умов і ресурсів (М. О. Корольова, А. С. Харченко), теор. питання картографії. Особливо значного розвитку набули дослідження з окремих напрямів тематичного картографування: історичне (О. Є. Маркова, В. П. Павлова); сільськогосподарське (А. П. Золовський, І. Ю. Левицький, А. Д. Шулейкін), пром-сті, населення, транспорту тощо. Розвиваються нові напрями тематичного картографування, зокрема мед.-геогр., ландшафтне; картографічного забезпечення охорони природи і раціонального природокористування, окремих видів планування, управління і оперативного керівництва нар. г-вом і дослідження агропромислових комплексів. Картографи республіки беруть участь у розробці проблем космічної картографії, зокрема картографування Землі, Марса, Місяця та ін. небесних тіл. Наук. картографічні дослідження в республіці проводяться у *Відділенні географії АН УРСР* (див. т. 12, Додаток), *Радіо по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР*, Інституті історії АН УРСР та на відповідних кафедрах ун-тів, зокрема Київського, Харківського, Львівського та Чернівецького. Проблеми картографії висвітлюються, зокрема, в міжвідомчому збірнику «Геодезия, картография и аэрофотосъемка».

Укр. картографи беруть участь у роботі *Географічного товариства УРСР*, Астрономо-геодезичного т-ва при АН СРСР, *Міжнародного географічного союзу*.

Лит.: Комплексне географічне картографування Української РСР. К., 1964; Левицький І. Ю. Научные основы комплексного сельскохозяйственного картографирования. М., 1975; Золовський А. П., Маркова Е. Е., Пархоменко Г. О. Картографические исследования проблем охраны природы. К., 1978; Картографическое обеспечение отдельных видов планирования. К., 1979; Руденко Л. Г. Картографическое моделирование региональных систем социалистического производства для целей территориального планирования (общие принципы и основные этапы). К., 1982.

А. С. Харченко.

Біологічні науки

Ще в давньогрецьких, давньоримських, арабських і візантійських писемних пам'ятках наводиться чимало відомостей про тварин і рослини переважно степової частини території України. Відомості про природу сучасної території Укр. РСР подане в пам'ятках писемності, культури і побуту, зокрема *Київської Русі*. Деякі з них наведені в творах письменників і мандрівників по нашій країні, збереглися в пам'ятках усної народної творчості, працях просвітителів 14—17 ст. Початок спец. біол. досліджень на Україні припадає на кінець 18 — 1-у половину 19 ст. на Україні почали формуватися: ботаніка, зоологія, анатомія, з 19 ст. — фізіологія рослин, фізіологія тварин і людини, мікробіологія, гідробіологія, іхтіологія, палеонтологія. Дослідження цього періоду мали переваж-

но описовий характер. 2-а половина 19 ст. відзначається докорінним зрушенням у розвитку біол. наук. Важливу роль у цьому відіграло вчення Ч. Дарвіна. Відбуваються ломка старих креаціоністських (див. *Креаціонізм*) уявлень про рослинний і тваринний світ і перехід від описовості до досліджень, що розкривають закони розвитку організмів. Розгортається боротьба за утвердження в біології матеріалістично-еволюційного світогляду. Особливо інтенсивного розвитку біологічні науки на Україні набули після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Важливу роль у цьому відіграло створення Академії наук Української РСР та її численних н.-д. ін-тів, організація галузевих н.-д. установ різних міністерств і відомств та великої кількості нових вищих навч. закладів. У республіці розгорнулися дослідження з цілого ряду нових або відносно молодих біол. наук, які були зовсім нерозроблені або мало розвинуті у дожовтневий період, — біогеохімії, біохімії, біофізики, генетики, екології, біоценології, паразитології, молекулярної біології, радіобіології, космічної біології, цитології, біології розвитку, вірусології, біоніки, кріобіології. Велику увагу біологи УРСР приділяють розробці наукових проблем охорони природи та її раціонального використання. Для біол. досліджень в УРСР характерний тісний зв'язок фундаментальних праць з практикою соціалістичного будівництва.

[Б. М. Мазурмович.]

Зоологія. Значний емпіричний матеріал про тваринний світ на території сучасної України був нагромаджений в період *Київської Русі*. Він стосувався переважно фауни, зокрема мисливсько-пром. тварин, хижих звірів, шкідників с. г. Наукові дослідження фауни України розпочато з 2-й половини 18 ст. Вони були пов'язані з роботами експедицій Петерб. АН, які охоплювали її територію України. В цих експедиціях брали участь В. Ф. Зуев, Й. А. Гюльденштедт, П. С. Паллас та ін. В 1-й половині 19 ст. з'явилися праці, присвячені переважно фауні хребетних України (І. А. Криницький, О. Д. Нордман, І. Й. Калениченко). В 2-й пол. 19 ст. розширилися дослідження в галузі зоології. Великий внесок у вивчення наземної і прісноводної фауни України зробили О. В. Чернай, К. Ф. Кесслер, О. М. Нікольський, В. К. Совинський, зокрема комах — Ф. П. Кеппен, В. О. Ярошевський, С. О. Мокрецький, М. Ломницький та ін. Тваринний світ Азовського і Чорного морів та лиманів досліджували В. І. Шманкевич, В. І. Чернявський, В. М. Ульянін, О. О. Остроумов, С. М. Переяславцева та ін. Важливі дослідження паразитів крові (кров'яних споровиків) хребетних тварин провів В. Я. Данилевський. У 2-й половині 19 ст. працями О. О. Ковалевського, І. І. Мечникова, В. В. Залеского було закладено основи порівняльної й еволюційної ембріології. Розвиток ракоподібних і головоногих молосків вивчав М. В. Бобрецький. На поч. 20 ст. помітно поглибилися дослідження в галузі фаунистики й зоогеографії (О. О. Браунер, О. М. Нікольський, В. К. Совинський, Б. О. Сварчевський, В. П. Поспелов та ін.). Особливо інтенсивно розвивалися порівняльно-морфологічні дослідження нижчих хребетних, розроблялися питання походження і еволюції черепа, кінцівок, легень (О. М. Северцов, М. М. Воскобойников, І. І. Шмальгаузен та ін.). Працями Северцова були закладені основи еволюційної морфології та теорії філембріогенезу.

В кінці 19 — на початку 20 ст. н.-д. робота в галузі зоології проводилась гол. чин. в Харків., Київ. і Новоросійському (в Одесі) ун-тах. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції проблеми зоології розробляються переважно в н.-д. установах АН УРСР, а також н.-д. закладах м-в УРСР: вищої і середньої спец. освіти, охорони здоров'я, лісового г-ва, м'ясної і молочної пром-сті, с. г. У 1919 було створено Зоологічний музей АН УРСР (з 1966 входить до складу *Центрального науково-природничого музею АН УРСР*), у 1930 — *Зоологічний інститут АН УРСР*, 1939 — *Гідробіологічний інститут АН УРСР*. Зоологи республіки в дожовтневий період багато нового внесли у розв'язання питань порівняльної анатомії, еволюційної морфології, гістології та ембріології хребетних (І. І. Шмальгаузен, М. М. Воскобойников, Б. О. Домбровський, Д. К. Третяков, В. Г. Касьяненко, П. М. Мажуга, С. Ф. Манзій, Г. Б. Атарков та ін.). У галузі експериментальної зоології центральне місце займають дослідження І. І. Шмальгаузена і його учнів, що стосуються питань еволюційної морфології, факторів і закономірностей еволюційного процесу, закономірностей росту тварин тощо. Опубліковано ряд монографій, що стосуються окремих груп фауни України. В цих працях подано ґрунтовні відомості щодо систематики, біології й розвитку присисів, молосків (В. І. Здун), паразитів риб (О. П. Кулаківська, О. П. Маркевич та ін.), гельмінтів земноводних (Б. М. Мазурмович), плазунів (В. П. Шарпило), водоплавних птахів (Л. О. Смогоржевська), гельмінтів морських ссавців (С. Л. Делямуре, О. С. Скрябін), багатощетинкових (К. О. Виноградов) і малоштиткових червів (А. Л. Жражевський, М. Ф. Ярошенко), п'явок (Ю. І. Лукін), вільних і паразитичних веслоногих ракоподібних (О. П. Маркевич, І. І. Грезе, В. І. Монченко та ін.), кліщів (Г. Й. Шербак), комах (В. Г. Аверін, І. Д. Білановський, Є. В. Звірозомб-Зубовський, В. О. Караваєв, О. П. Кришталь, С. І. Медведєв, В. Г. Пучков, Є. М. Савченко, М. А. Теленга, З. В. Усова, Г. К. Шевченко та ін.). Досліджуються наземні, прісноводні і морські молоски (І. І. Пузанов, В. І. Жадін, О. Н. Голіков, Я. І. Старобогатов та ін.). Широкого розмаху набуло вивчення фауни риб (Ю. Г. Алєєв, М. Д. Білий, В. І. Владимиров, П. Й. Павлов), земноводних і плазунів (В. І. Тарашук, М. М. Шербак та ін.). Видано ряд монографій, присвячених вивченню птахів (М. А. Воїнствєнський, Ф. Й. Страутман, М. В. Шарлемань) та ссавців (О. П. Корнєєв, О. О. Мигулін, І. Г. Підплічко, І. Т. Сокур, К. А. Тараринов та ін.). Держ. премії СРСР (1949) була удостоєна праця В. А. Мовчана «Екологічні основи інтенсифікації росту коропа»; Держ. премії УРСР (1976) — монографія «Шкідники сільськогосподарських культур і лісових насаджень» (В. П. Васильєв, В. Г. Долін, В. О. Мамонтова, Ю. О. Костюк). З 1956 видається багатотомна праця «Фауна України» (на 1.VIII 1983 вийшло 30 випусків), видано 3-томний «Визначник фауни Чорного й Азовського морів» (1968—72). Значних успіхів досягнуто в галузі паразитології, особливо після Великої Вітчизн. війни, коли було організовано Українське республіканське товариство паразитологів. Зусиллями укр. маляріологів та мед. ентомологів було ліквідовано малярію в республіці. Проведено дослідження токсоплазмозу (Л. К. Коровицький, О. Ю. Григорашенко, Л. С. Богданюк та ін.), балантидіаду (В. В. Богданюк), трихомонозу й ін. протозойних інвазій людини (І. К. Падченко). Гельмін-

тив і гельмінтози людини вивчали на кафедрі епідеміології і мед. паразитології Харків. ін-ту удосконалення лікарів (Є. С. Шульман та ін.), на кафедрах біології Дніпроп. (В. Л. Гербілський, О. Т. Салата), Кримського (О. Я. Мирещкий) та Донецького (А. О. Слюсарев) мед. ін-тів та в ін. закладах. Співробітники відділу паразитології Ін-ту зоології АН УРСР (О. П. Маркевич, Р. С. Чеботарьов, Л. О. Смогоржевська, В. Н. Трач), спільно з паразитологами ін. наук. установ і вищих навчальних закладів, провели велику роботу по з'ясуванню паразитологічної ситуації в республіці, зональних і ландшафтних особливостей фауни паразитів, переносників збудників *трансмиссивних хвороб*, проміжних і резервуарних хазяїв, закономірностей розповсюдження паразитів, вивчення їх біології, чисельності, біоценоцичних взаємовідношень, сезонної динаміки, а також особливостей впливу на паразитофауну антропогенних факторів. Розроблено і впроваджено в практику с. г. систему комплексних протипаразитарних заходів у тваринництві. Значна увага в республіці приділялась питанням екології тварин, зокрема вивченню екології шкідливих для с. г. комах, комах-запильовачів квіткових рослин (Є. В. Звірозомб-Зубовський), висвітлено ряд питань з екології ссавців, особливо мишовидних гризунів (П. О. Свириденко, І. Т. Сокур), біології корисних шовкопрядів з метою підвищення їхньої життєздатності й продуктивності. Зоологи Харківського університету (І. Б. Волчанецький, М. І. Калабухов, С. І. Мелешко, В. В. Станішинський та ін.) свої дослідження присвячували вивченню шляхів і джерел формування фауни біоценозів лісових ділянок, лісових смуг, а також спільності тварин тощо. Вивченню екології шкідливих комах і опрацюванню раціональних методів боротьби з ними присвячені праці науковців *Захисту рослин українського науково-дослідного інституту* (В. П. Васильєв, Д. Ф. Рудис, М. А. Теленга, М. П. Дядечко та ін.). Видовий склад і біологію водних безхребетних вивчали співробітники Ін-ту гідробіології АН УРСР (Ю. М. Марковський, Я. Я. Цеев та ін.), *Біології південних морів інституту* АН УРСР (В. О. Водяницький, К. О. Виноградов, В. М. Гресь та ін.), *Рибного господарства українського науково-дослідного інституту* (Т. І. Шпет), Гідробіологічного ін-ту Дніпроп. ун-ту (П. О. Журавель, Г. В. Мельников). Укр. зоологи ведуть також еколого-фізіол. та біохім. дослідження водних тварин (З. А. Виноградова, В. Д. Романенко, Г. Є. Шульман та ін.). Цінний вклад внесли укр. вчені у вивчення проблем *палеозоології*, особливо питань, що стосуються історії фауни й первісної людини на Україні (І. Г. Підплічка, О. К. Каптаренко-Чернусова, В. Я. Дідовський, Г. І. Моляко, В. О. Топачевський). Питання філогенії тваринного світу розробляли П. П. Балабай, О. П. Маркевич, Д. К. Третьяков та ін. Глибоке пізнання морфологічних структур та їхніх функцій набуває дедалі більшого значення для розвитку техніки, для створення досконалих приладів, що моделюють принципи біол. систем. Цей наук. напрям оформився в нову науку — *біоміку* — й набуває все більшого поширення в дослідженнях з зоології. Питання біоміки розробляються, зокрема, в Інституті зоології АН УРСР, *Фізіології інституту* імені О. О. Богомольця АН УРСР, *Кібернетики інституту* імені В. М. Глушкова АН УРСР та ін. наук. закладах республіки. Зоологія тісно пов'язана з госп. діяльністю. Українські зоологи зробили значний вклад у розвиток

тваринництва, зокрема проведена робота з племінної селекції свиней (Л. К. Гребень), штучного осіменіння худоби (О. В. Квасницький; Держ. премія УРСР, 1974); виведені продуктивні породи шовкопрядів (М. М. Синицький) тощо (див. також у цьому томі підрозділ Сільськогосподарські науки). Зоологи республіки беруть активну участь у складенні Червоної книги РСР та Червоної книги УРСР. Визначні успіхи в розвитку зоології на Україні великою мірою залежать від творчої співдружності укр. зоологів з усіма рад. вченими. Питання зоології висвітлюються в журн. *«Вестник зоологии»*, *«Гидробиологическом журнале»*, в наук. збірнику *«Проблеми паразитології»* тощо.

Лит.: Корнеев А. П. История промысла диких зверей на Украине. К., 1933; Маркевич О. П. Зоологические исследования на Украине за реки Радзвильской влад. В кн.: Развитие науки в Украинской РСР за 40 років. К., 1957; Мазурович Б. Н. Выдающиеся отечественные зоологи. М., 1960; Мазурович Б. М. Развитие зоологии на Украине. К., 1972; Новиков Г. А. Очерк истории экологии животных. Л., 1980; Топачевский В. О. Зоология. В кн.: История Академии наук Украинской РСР. К., 1982. О. П. Маркевич.

Антропология. Перші відомості про антропологічні особливості деяких давніх племен на території України наводяться в працях Геродота (будини та гелони), Гіппократа і Арістотеля (скіфи). Антропологічні ознаки етнографічних груп українців Лівобережжя описані в кн. 18 ст. укр. дослідником О. Ф. Шафонським. Праці К. М. Бера (серед. 19 ст.) з антропології частково стосувалися проблеми вивчення населення України. Грунтовні відомості щодо антропологічних особливостей давнього і сучас. населення України були наведені в працях Д. М. Анучина, А. П. Богданова, а також С. С. Гамченка, І. Коперницького, О. М. Чепурківського, П. П. Чубинського (2-а половина 19—початок 20 ст.). Планові дослідження з антропології на Україні почалися лише після Великої Жовт. соціалістич. революції. У Києві при АН УРСР 1921 був заснований Кабінет антропології і етнології, який проводив дослідну роботу з питань антропології, видавав щорічник *«Антропология»* (1928—31, видано 4 випуски).

У 1923—27 Л. П. Ніколаєв у Харкові, разом з О. В. Недригайловою, Г. І. Чучукало та ін. здійснив дослідження з етнічної антропології на основі вивчення динаміки фіз. розвитку населення Лівобережжя України й вперше в РСР розробив наукові стандарти олягу і вугуття. У 20-х рр. у Харкові В. Я. Рубашкін уперше в РСР почав роботи з етнічної гематології. Ним був заснований журнал *«Український вісник кров'яних груп»* (виходив 1927—34). Праці харків. антропологів дістали світове визнання. В 20—40-х рр. окремі антропологічні дослідження проводилися також на кафедрах анатомії ун-тів та мед. ін-тів. В передвоєнний період докладні дослідження кісткових решток *неандертальців* з печери *Кік-Коба* (Крим) провів рос. рад. вчений Г. А. Бонч-Осмоловський. Після Великої Вітчизн. війни в дослідженнях з етнічної антропології України поряд з укр. вченими брали участь антропологи Москви і Ленінграда (В. П. Алексєєв, Т. І. Алексєєва, В. В. Бунак, І. І. Гохман, Г. Ф. Дебєц, Т. С. Кондукторова, М. М. Чебоксаров та ін.). У 1956 за ініціативою М. Т. Рильського, І. Г. Підплічка, К. Г. Гуслистого при Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР було створено групу антропології. Науковці

цієї групи проводили дослідження антропологічного складу слов'янських та ін. народів УРСР і суміжних територій (В. Д. Дяченко), гематології (Є. І. Данилова, Р. О. Старовойтова), одонтології і дерматогліфіки населення УРСР (С. П. Сєгєда), антропогенезу (Є. І. Данилова), палеоантропології України (Г. П. Зіневич, С. І. Круц, К. С. Соколова), фізичного розвитку дітей (І. М. Кухтенко). Остання проблема розробляється також в мед. вузах УРСР. У 1960—73 групою антропологів видавався збірник *«Матеріали з антропології України»* (вийшло 7 випусків). З 1974 група антропології (з 1982 — сектор антропології Ін-ту археології АН УРСР) розробляє проблеми палеоантропології.

У 60-х рр. в Ін-ті зоології АН УРСР проводилися дослідження з антропогенезу (І. Г. Підплічка) та палеопатології (Ю. М. Ушаков); в антропологічній лабораторії Київ. ун-ту розроблено сучас. наук. стандарти олягу, а в Н.-д. ін-ті шкіряно-вугуттєвої пром-сті (Київ) — наук. стандарти вугуття. Антропологи УРСР підтримують тісні наук. зв'язки з вченими союзних республік і зарубіжних країн.

Лит.: Антропология, в. 1—4. К., 1928—31; Матеріали по антропологии Украины, сб. 1—3. Х., 1926—27; Матеріали з антропологии Украины, в. 1—7. К., 1960—73; Дяченко В. Д. Антропологический склад украинского народа. К., 1965; Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита. М., 1966; Зіневич Г. П. Очерки по палеоантропологии Украины. К., 1967; Данилова Е. И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. К., 1971; Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины. М., 1972; Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди — бронзы. К., 1972; Данилова Е. И. Эволюция руки. К., 1979; Кондукторова Т. С. Физический тип людей Нижнего Приднепровья на рубеже нашей эры. М., 1979; Старовойтова Р. А. Этническая генеалогия Украинской ССР. К., 1979.

В. Д. Дяченко.

Фізіологія тварин і людини. Як частину природознавства і медицини фізіологію тварин і людини почали викладати на Україні наприкінці 18 ст. в *Київській академії*. З неї вийшло багато відомих вчених — фізіологів і лікарів, зокрема Н. М. Амбодик-Максимович — автор першого анатомо-фізіологічного словника (1783), А. М. Шумлянский — один із основоположників вітчизняної *гістології*, Д. М. Велланський — керівник кафедри фізіології Медико-хірургічної академії в Петербурзі та ін. Розвиток фізіології як самостійної науки почався на Україні в 1-й половині 19 ст. і пов'язаний зі створенням Харків. (1804),

Електрофізіологічне дослідження асоціативних волокон кори головного мозку в Сімферопольському університеті.

Київського (1834) та Новоросійського (1865, в Одесі) ун-тів Велике значення для розвитку досліджень з фізіології мала діяльність І. П. Шелкова (Харків. ун-т), В. Б. Томса (Київ. ун-т) і І. М. Сеченова (Новоросійський ун-т). Ці вчені створили на Україні перші фізіол. лабораторії, що з часом перетворилися в наукові центри, де було виконано ряд видатних досліджень. Зокрема, в лабораторії І. П. Шелкова проведено дослідження *газообміну* в м'язах, порівняльно-фізіол. дослідження крові, які були продовжені М. Ф. Білецьким, тощо. В Харків. ун-ті під керівництвом В. Я. Данилевського здійснено роботи в галузі фізіології нервової системи (в осн. її вищих відділів), фізіології м'язової діяльності, *ендокринології*; велике значення мало відкриття В. Я. Данилевським електр. коливань, які виникають у *корі великих півкуль головного мозку*, що лягло в основу сучас. *електроенцефалографії*. Серед учнів В. Я. Данилевського — І. А. Чувєвський, відомий дослідженнями кровопостачання органів і *електрофізіології*, та М. Ф. Білоусов, що вивчав питання порівняльної фізіології. В Київ. ун-ті були виконані важливі роботи з фізіології нервової системи (О. Л. Рава, М. О. Рогович, С. І. Чир'єв, О. В. Леонтович) та електрофізіології (В. Ю. Чаговець, В. В. Правдич-Неминський). Велике значення мали роботи В. О. Бенца з мікроскопіч. анатомії кори головного мозку. В Новоросійському ун-ті були одержані дані про дихальну функцію крові; з'ясовано роль *еритроцитів* і *плазми крові* у перенесенні кисню та вуглекислого газу (І. М. Сеченов, Б. Ф. Веріго); відкрито реципрокне гальмування в спинному мозку (П. А. Спіро), стрибоподібне проведення нервового імпульсу (Б. Ф. Веріго) тощо. В цьому ж ун-ті вперше в Росії створено психологічну лабораторію, якою керував М. М. Ланге.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції фізіол. дослідження на Україні значно розширилися і поглибилися. В 1920—41 на Україні було організовано бл. 20 кафедр фізіології, фізіол. лабораторії при ун-тах, мед., вед., ветеринарних і зоотехнічних ін-тах, а також фізіол. відділи в лабораторії в ряді н.-д. ін-тів біол. та мед. профілю. Виникли спеціалізовані н.-д. установи: Укр. психоневрологічний ін-т (1922; тепер *Неврологія і психіатрія харківський науково-дослідний інститут*), *Гігієни праці і профзахворювань харківський науково-дослідний інститут* (1923), *Гігієни праці і профзахворювань київський науково-дослідний інститут* (1928), *Гігієни праці і профзахворювань донецький науково-дослідний інститут* (1929), Укр. н.-д. ін-т охорони мате-

Вимірювання іонних струмів у поверхневій мембрані окремої нервової клітини. Інститут фізіології імені О. О. Богомольця.

ринства і дитинства (1929; тепер *Педіатрія, акушерства і гінекології київський науково-дослідний інститут*), Ін-т клінічної фізіології АН УРСР (1934; тепер *Фізіологічний інститут АН УРСР*), Ін-т фізіології при Дніпропетровському ун-ті (1936) та ін. Велике значення для розвитку фізіології на Україні в довоєнний період мав перехід на роботу в республіку багатьох відомих фізіологів Москви, Ленінграда та ін. наук. центрів, зокрема О. О. Богомольця, Г. В. Фольборга, Д. С. Воронцова, В. П. Протопопова, В. М. Архангельського, які очолили великі наукові колективи. В Ін-ті фізіології АН УРСР розроблялися питання *алергії, імунітету*, росту пухлин, *ендокринології, серцево-судинної та вікової фізіології, фізіології дихання* (О. О. Богомольць, О. В. Леонтович, Р. С. Кавецький, М. М. Сиротинин, М. М. Горва, В. П. Комісаренко, Н. Б. Медведєва, А. М. Воробій та ін.). У післявоєнні роки ін-т став провідним центром з фізіології нервової системи, електрофізіології (Д. С. Воронцов, П. Г. Костюк, П. М. Серков, В. І. Скок) та *біофізики* (О. О. Городецький, М. Ф. Шуба та ін.). Дослідно-конструкторське виробництво ін-ту (з 1935) виготовляє сучас. апаратуру для фізіол. та мед. досліджень. За значні досягнення в галузі фізіології ряд вчених Ін-ту удостоєно Держ. премії СРСР — О. О. Богомольць (1941), П. Г. Костюк (1983), О. О. Кришталь (1983), І. С. Магура (1983) та Держ. премії УРСР — П. Г. Костюк (1976), Ю. П. Лимаанський (1976), Б. Я. П'ятитгорський (1976), М. М. Преображенський (1976), П. М. Серков (1978) та ін. У Харкові широкого розвитку набули дослідження з вікової фізіології та проблем довголіття (О. В. Нагорний, В. М. Нікітін), з проблем фізіології вищої нервової діяльності (Г. В. Фольборг, Е. К. Приходькова) та *ендокринології* (Б. В. Алешин). В Ін-ті фізіології при Київському ун-ті (створений 1945) вивчалися питання впливу електричного струму на живу тканину, природа електричних струмів у збудливих тканинах, проблеми *віщої нервової діяльності* та фізіології травлення (Р. В. Чаговець, Д. С. Воронцов, А. І. Ємченко, П. Д. Харченко, П. Г. Богач).

В Одесі розгорнулися дослідження проблем фізіології травлення (Б. П. Бабкін, Є. І. Синельников, Р. Й. Файтельберг), анафілаксії (А. М. Малік-Меграбов). Виникли нові центри фізіол. досліджень: в Дніпропетровську (В. М. Архангельський, П. Є. Модний), Донецьку (О. Б. Фельдман, В. Н. Козаков), Львові (П. М. Никифоровський, Я. П. Склярів), Вінниці (Н. В. Братусь), Полтаві (О. В. Квасницький), Івано-Франківську (В. С. Райсес) та ін. Дослідження з фізіології в республіці координують Українське фізіологічне товариство та Наукова рада з проблем фізіології тварин і людини АН УРСР. Питання фізіології висвітлюються в *«Фізіологічному журналі»* та журналі *«Нейрофізіологія»*. Фізіологи УРСР беруть активну участь у розробці комплексної проблеми АН соціалістичних країн *«Інтермозок»*, підтримують широкі міжнар. наукові зв'язки.

Лит.: Макаренко О. Ф. Творчий розвиток фізіологічної науки. «Вісник АН УРСР», 1937, № 8; Воронцов Д. С., Нікітін В. М., Серков П. М. Нариси з історії фізіології на Україні. К., 1959; Костюк П. Г., Серков П. М. Фізіологія тварин і людини. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982, т. 1.

Ботаніка. Ботанічні дослідження на Україні почалися у 18 ст. і були тісно пов'язані з розвитком лікарської і аптекарської справи, з організацією медичних шкіл, аптек, аптекарських садів

тощо. В 19 ст. наук. ботанічна думка розвивалася у *Кременецькому лицей*, Київ., Харків. та Новоросійському в Одесі ун-тах, а також в *Нікітському ботанічному саду*. Зокрема, з Харків. ун-том пов'язана наук. діяльність В. М. Черняєва, який видав *«Конспект рослин дикорослих і тих, що розводять в околицях Харкова і на Україні»* (1859), що довгий час був майже єдиним джерелом відомостей про флору України.

В кін. 19 ст. на Україні працювали І. Ф. Шмальгаузен, праці якого *«Флора Південно-Західної Росії»* (1886) та *«Флора Середньої і Південної Росії, Криму і Північного Кавказу»* (1895—97) сприяли розвитку дальших бот. досліджень на Україні, В. І. Талієв, Х. Х. Стевен, Й. К. Пачоський (один з основоположників *фітоценології*), Г. Левітський, Є. І. Березилівський, В. Г. Бессер, І. Г. Боршов, Й. В. Баранецький, В. М. Арнольді (засновник харків. школи альгології) та ін.

За ініціативою київських ботаніків С. Г. Напашина, Є. П. Вочала, О. В. Фоміна Київ. т-во природодослідників виступило ініціатором створення (1915) Російського (тепер Всесоюзного) ботанічного т-ва. Після перемоги Великого Жовтня було створено (1919) Комісію по вивченню флори спорівих рослин України на чолі з О. В. Фоміним, яку 1921 було реорганізовано в Ботанічний кабінет і Гербарій АН УРСР. Ця установа поклала початок існуванню в складі АН УРСР *Ботанічного інституту*, в якому й зосередилися основні бот. дослідження в республіці. З різних галузей ботаніки дослідження ведуться також в ін. установах АН УРСР: *Ботанічному саду центрального республіканського, Гідробіологічного інституту, Мікробіології і вірусології інституту* ім. Д. К. Заболотного, *Біології підземних морів інституту* ім. О. О. Ковалевського, *Донецькому ботанічному саду*. В перше десятиріччя Рад. влади вивчалися флори окремих регіонів України (М. В. Дубовик, К. М. Залеський, Ю. Д. Клепов, М. В. Клоков, М. І. Котов, С. М. Лавренко, Й. К. Пачоський та ін.). Осн. напрями флористико-систематичних досліджень на Україні — вивчення природних ресурсів флори з метою інвентаризації видового складу і збагачення культурної флори, розробка теор. основ *систематики*, морфології й анатомії рослин — досить чітко визначилися наприкінці 20-х — на поч. 30-х рр. Широкі дослідження з флори нижчих рослин почали 1931—34 науковці Ін-ту ботаніки, вузів УРСР, зокрема Харківського університету. Наприкінці 20-х — на поч. 30-х рр. в Ін-ті ботаніки АН УРСР створюється група геоботаніків (Ю. Д. Клепов, Г. І. Біляк, Д. Я. Афанасьєв, Ф. О. Гринь), яка згодом стала відігравати провідну роль у вивченні рослинності республіки.

В 1936 і 1940 вийшли перші два томи 12-томного видання *«Флора УРСР»*, ініціатором якого і автором першого тому був О. В. Фомін. Є. М. Лавренко і Ю. Д. Клепов опублікували ряд праць з ботанічної географії та флорогенезу, досліджували проблему *ендемів* і *реліктів*. Значна увага приділялася вивченню кормових, технічних і лікарських рослин (М. І. Котов та ін.). У 1927 дослідники флори Криму з ініціативи Є. В. Вульфа почали готувати до видання *«Флору Криму»*. Внаслідок дослідження флори водоростей 1938 (О. А. Коршиков, Харків. ун-т та Д. О. Свіренко, Дніпроп. ун-т) був опублікований випуск *«Визначника прісноводних водоростей УРСР»*. У 1937 вийшов у світ *«Визначник лишайників УРСР»* А. М. Оксєра, який став

настільною книгою рад. ліхенологів. Невідкладні завдання с.-г. виробництва стимулювали створення першого не лише в СРСР, а й за кордоном «Визначника грибів» — шкідників культурних рослин» (М. М. Підопличко, 1938). В 1950 був опублікований «Визначник рослин УРСР», удостоєний Державної премії СРСР 1952.

В післявоєнні роки в Харків. ун-ті під керівництвом Ю. М. Прокудіна сформувався центр з комплексного біосистематичного вивчення злаків. Були проведені ґрунтовні флористичні дослідження, присвячені сфагновим, печиночим і листяним мохам (Д. К. Зеров, Київ; А. С. Лазаренко, Львів).

Прикладна флористична тематика останніх двох десятиріч включає інвентаризацію флори бур'янів, вивчення ефіролійних, жиролійних, медоносних, дубильних, кормових, отруйних і шкідливих, плодних, лікарських рослин тощо. Альгологи Ін-ту біології пд. морів та Одес. ун-ту досліджували видовий склад водоростей Чорного та Азовського морів. Вивченню екології водоростей присвячено праці науковців ряду ін-тів АН УРСР: Ін-ту ботаніки, Ін-ту гідробіології, Ін-ту біології пд. морів, які працюють в співдружності з альгологами Київ., Дніпроп., Одес. і Харків. ун-тів. У 50-х рр. визначили групу мікоризних грибів та ектотрофна мікориза дерев і чагарників у степових районах республіки (М. Я. Зерова). Матеріали мікологічних обстежень різних рослинних асоціацій в усіх ботаніко-геогр. зонах УРСР, що були проведені Ін-том ботаніки АН УРСР, лягли в основу 3-томного «Визначника грибів України» (1967—1979; Державна премія УРСР, 1983). Розробляються питання систематики, морфології, біології водних грибів, зокрема гіфоміцетів (І. О. Дудка) тощо. Результати післявоєнних досліджень укр. ліхенологів поповнили літературу про ліхенофлору, особливо Українських Карпат і Криму, цікавими флористичними даними і новими видами. «Флора лишайників України» (2 томи — 1956, 1968), створена А. М. Окснером, дістала високу оцінку вітчизн. і зарубіжних ліхенологів. Геоботанічні дослідження зосереджуються в Ін-ті ботаніки АН УРСР, а також у Львів. відділенні ін-ту. Колективи геоботаніків працюють і на кафедрах ботаніки ун-тів та деяких іед. і с.-г. ін-тів, зокрема в Ужгороді, Чернівцях, Харкові, Сімферополі, Мелітополі, Черкасах, Ніжині, Сумах, Ялті, Кривому Розі. Укр. геоботаніки зробили вагомий внесок у розв'язання проблеми класифікації рослинності. Є. В. Алексєєв, П. С. Погребняк, Д. В. Вороб'юк та А. Л. Бельгард розробили екологічну класифікацію лісів. Запропонована і фитоценотична класифікація рослинності, яка є найбільш деталізованою серед існуючих вітчизн. класифікацій. Багато

уваги приділяється картуванню рослинності УРСР. Проводились вивчення структури фитоценозів, зокрема підземних органів дерев і чагарників (П. С. Погребняк, Д. Д. Лавриненко та ін.). Питання фитоценологічного аналізу розвинути в працях Ю. Р. Шеляга-Сосонка. Найвидатніше досягнення укр. ботаніків за роки Рад. влади — видання «Флора УРСР» (Д. К. Зеров, М. В. Клоков, О. Д. Віслюка, Д. М. Добровіска, М. І. Котов та ін.) удостоєно Держ. премії УРСР, 1969.

Праці геоботаніків: цикл робіт по вивченню рослинного покриву, стратиграфії, розвитку боліт УРСР та їх раціонального використання (Є. М. Брадіс, 1973) і монографія «Рослинність УРСР» (Г. Ф. Бачуріна, Г. І. Білик, Д. Я. Афанасьєв, 1974) відзначено премією імені М. Г. Холодного АН УРСР. В ботанічних установах республіки широко розгорнуті дослідження з фізіології і біохімії рослин (К. М. Ситник, А. М. Гродзіньський), ембріології (В. П. Банникова), цитології (монографія Є. Л. Кордюм «Еволюційна цитоембріологія покритонасінних рослин» відзначено премією імені М. Г. Холодного АН УРСР, 1979), цитофізіології (Ю. Ю. Глеба) та ін. бот. дисциплін. Ботаніки Української РСР мають широкі міжнар. зв'язки. Вчені Ін-ту ботаніки АН УРСР беруть участь у міжнар. бот. конгресах та симпозіумах, присвячених питанням екології, фізіології грибів, ембріології рослин, електронної мікроскопії тощо. Осн. періодичне видання в галузі ботаніки — «Український ботанічний журнал».

Лит.: Береговий П. М., Лагутіна М. А. Видатні вітчизняні ботаніки. К., 1969; Ситник К. М. Тенденції розвитку ботаніки. «Український ботанічний журнал», 1973, т. 30, № 4; Досягнення ботанічної науки на Україні. К., 1974; Ситник К. М. Ботаніка. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

Фізіологія рослин. На Україні фізіологія рослин виділилася в самостійну науку в 1-й пол. 19 ст. Осередком розвитку цієї науки в той час був Київ. ун-т, де з 1834 викладали перший спеціальний курс фізіології рослин, підготовлений М. О. Максимовичем. Пізніше цей курс читав І. Г. Борщов, який провів перші ґрунтовні дослідження з фізіології рослин на Україні. В становленні цієї науки на Україні велике значення мав зв'язок укр. і рос. вчених. Основоположниками укр. фітофізіологічних шкіл і напрямів були учні А. С. Фамінцина — Й. В. Баранецький в Київ., В. А. Ротерт у Новоросійському в Одесі ун-тах; К. А. Тімірязєва — В. І. Палладін — у Харків. ун-ті та Є. П. Вотчал — у Київ. політех. ін-ті. У 2-й пол. 19 ст. Й. В. Баранецький продовжив роботи І. Г. Борщова по вивченню рухів протоплазми, досліджував осмотичні властивості рослинних клітин, процеси фотосинтезу тощо. Вивчення водного режиму рослин почав С. М. Богданов. Учень Й. В. Баранецького — К. А. Пурісич визначив дихання рослин. В Київському ун-ті було покладено початок дослідженням в галузі цитофізіології рослин (праці С. Г. Навашина). В Новоросійському в Одесі ун-ті В. А. Ротерт вивчав фототропізм (див. Тропізм). Фундаментальна праця В. В. Колкунова «До питання вироблення посухостійких рас культурних рослин» (1905, 1907) не втратила й досі свого значення.

У перші радянські роки осередком фізіології рослин стає створена 1922 Н.-д. кафедра Наркомосу УРСР, на якій пра-

цювали М. Г. Холодний, В. В. Фіин, Я. С. Модилевський, а також кафедри АН УРСР, очолювані М. Г. Холодним, В. М. Любименком, А. О. Савєгіним, Є. П. Вотчалом. У створеному 1931 Ботанічному інституті АН УРСР ці вчені продовжили роботи в галузі фітофізіології. М. Г. Холодний 1926 створив фітогормональну теорію тропізмів, яка здобула світове визнання (теорія Холодного — Вента). Ним опрацьовані питання дії гормональних речовин рослин, які знайшли відображення в книзі «Фітогормони» (1939). Є. П. Вотчал разом зі своїми учнями вивчав смолотвірну функцію у хвойних, посухостійкість с.-г. культур, вплив екологічних факторів на фотосинтез. Створеною ним наук. школою, у т. ч. А. С. Оканенком, І. М. Толмачовим та ін., розширені дослідження з екологічних аспектів фотосинтезу, нагромадження й транспорту цукру в рослинах, посухостійкості.

Праці В. М. Любименка (вивчення фотосинтетичних пігментів рослин, ролі світла як екологічного фактора, онтогенетичної адаптації рослин) привели до виникнення екологічної агрофізіології. А. О. Савєгін опрацьовував питання органогенезу рослин у зв'язку з їх онтогенезом. В Харків. ун-ті під керівництвом В. К. Залеського вивчалися особливості обміну речовин у рослин, в Житомир. с.-г. ін-ті оригінальні дослідження полярності рослинних органів провів Г. Х. Молотковський, в Харків. с.-г. ін-ті живлення рослин вивчав Ф. П. Мацков. Після Великої Вітчизн. війни центром розвитку фізіології рослин на Україні стає Фізіологічний інститут АН УРСР. Тут продовжились широкі дослідження біод. дії мікроелементів, що дало змогу створити нові види добрив (П. А. Власюк та ін.), детально досліджено органо-мінеральне живлення рослин (А. В. Манорик та ін.), висловлено нові погляди на процеси росту (Т. Т. Демиденко). Велике практичне значення мало вивчення фізіол. основ стійкості рослин до несприятливих умов, проведене Д. П. Проценком у Київ. ун-ті. Сучасний період розвитку характеризується використанням методів біохімії і молекулярної біології. В Ін-ті ботаніки АН УРСР ім. М. Г. Холодного під керівництвом К. М. Ситника послідовно проводяться дослідження ростових процесів рослин, опрацьовуються методи генетичної інженерії в конструюванні рослинної клітини. Праці вчених ін-ту (фізіологія рослин) — К. М. Ситника, Д. І. Мусатенко, М. М. Книги відзначено премією ім. М. Г. Холодного АН УРСР, 1975 (монографія «Фізіологія кореня»).

Проведення іонообмінної хроматографії метаболітів рослин на колонках. Інститут фізіології рослин АН УРСР.

Вивчення процесу гібридизації соматичних клітин рослин. Інститут ботаніки АН УРСР.

В Ботанічному саду центральному республіканському АН УРСР розвивається вчення про хім. взаємодію між рослинами, або аделопатією; праці А. М. Гродзіньського відзначено премією ім. М. Г. Холодного АН УРСР, 1977. В ін-ті фізіології рослин АН УРСР досліджують молекулярну організацію центрів фотохімічних систем хлоропластів (Л. К. Островська); за монографією «Субмікроскопічна і макромолекулярна організація хлоропластів» А. І. Ширева (посмертно) удостоєно премії ім. М. Г. Холодного АН УРСР, 1981; вивчають механізми регуляції диференціації рослинних клітин та впливу хім. речовин на ростові процеси (Ф. Л. Калінін), природу стійкості рослин до низьких т-р (О. І. Колона) та посухостійкості (І. Г. Шматько), структуру геному рослин та функціонування клітинних органел у запасанні речовин (В. П. Лобов); цикл праць «Біофізика рослин і системи надійності та стійкості організму і клітини» Д. М. Гродзіньського і Г. М. Ількуня відзначено премією ім. М. Г. Холодного АН УРСР, 1980. Фізіологічні дослідження проводяться також в н-д. установах с.-г. профілю, на кафедрах ун-тів, пед. і с.-г. ін-тів. Результати досліджень укр. фізіологів рослин впроваджуються в практику, зокрема для впровадження технологій рослинництва, селекції, зберігання с.-г. продукції тощо. Осн. періодичне видання в галузі фізіології рослин — журнал «Фізіологія і біохімія культурних рослин».

Літ.: Береговий П. М., Лагутин М. А. Видатні вітчизняні ботаніки. К., 1969; Гродзіньський Д. М. Фізіологія рослин. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Лишніц С. Ю. Русские ботаники. Библиографический словарь, т. 1—2. М., 1947. Д. М. Гродзіньський.

Палеонтологія. Як окрема наука в сукупності зоологічних, ботанічних та геологічних знань палеонтологія на Україні почала розвиватись у 1-й пол. 19 ст. завдяки працям І. Й. Калениченка та О. С. Роговича.

В цей час виходять перші палеонтологічні зведення Е. І. Ейхвальда «Палеонтологія Росії», Г. Пуша «Палеонтологія Польщі» та О. Д. Нордмана «Палеонтологія Південної Росії», що включали опис всіх відомих на той час палеонтологічних знахідок з тер. України. Утвердження ідей дарвінізму було гол. передумовою досить інтенсивного розвитку палеонтологічних досліджень на Україні у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Інтенсифікація геологічної розвідки та експлуатація родовищ корисних копалин загострили необхідність досліджень з прикладної палеонтології, в першу чергу стратиграфічної. У зв'язку з потребою глибокого вивчення викопних організмів палеонтологічні дослідження диференціюються на палеоботанічні і палеозоологічні. Початок ґрунтовним палеоботанічним дослідженням покладено на Україну в дожовтневий період працями І. Ф. Шмальгаузена, М. Д. Залеського і А. М. Криштофовича, що були присвячені кам'яновугільним, палеогеновим та неогеновим флорам. Палеозоологічні дослідження — роботи М. І. Андрусова, Г. Ф. Синцова з палеомалакології та П. А. Тутковського з мікропалеонтології мали нагоме значення для біостратиграфії та палеогеографії.

Працями О. К. Алексєєва, О. О. Бориська, М. О. Соколова, І. П. Хоменка було закладено основи вивчення неогенових фаун хребетних. Вивчення плейстоценової фауни хребетних Івано-Франківської обл. присвячено праці Е. Незабитовського та М. Доминицького. Особливу роль в організації та проведенні палеонтологічних досліджень на Україні відігравав

петерб. Геологічний комітет. В Київ. та Новоросійському (в Одесі) ун-тах виникають наукові палеонтологічні центри. Створюються палеонтологічні музеї в Одесі (перший на Україні) та у Львові. Гол. центрами палеонтологічних досліджень після Великої Жовт. соціалістич. революції стають академічні установи, зокрема Зоологічний та Геологічний музеї, а пізніше новоутворені відділи Ін-ту геологічних наук АН УРСР, Ін-ту зоології АН УРСР та Ін-ту ботаніки АН УРСР. У 1935 з Зоол. музею виділяється Палеонтологічний музей. Нові палеонтологічні осередки виникають на базі Харків. (Д. М. Соболев) та Дніпроп. (Б. С. Чернишов) ун-тів; продовжують дослідження з палеонтології відповідні кафедри Київ. та Одес. ун-тів. У цей час були проведені дослідження з палеоботаніки по вивченню неогенових, палеогенових, мезозойських (Н. В. Піменова та ін.) та палеозойських (К. Й. Новик) флор, закладені основи спорово-пилкового методу досліджень (див. *Спорово-пилковий аналіз*) антропогенових флор (Д. К. Зеров). У галузі палеозоології інтенсивно вивчаються окремі групи безхребетних, зокрема найпростіших, плечоногих та молосків (П. А. Тутковський, Б. С. Чернишов, В. Г. Бондарчук, Л. Ф. Лунгерсгаузен, В. Ф. Пчелінцев та ін.). Розширюються роботи по вивченню неогенових та антропогенових фаун хребетних, переважно ссавців і птахів (І. П. Хоменко, І. Г. Підолішко, В. І. Крокос, М. В. Павлова, М. Й. Бурчак-Абрамович та ін.). У 1931 видано підручник В. І. Крокоса «Курс палеозоології». В довоєнний період в осн. було завершено попереднє палеонтологічне вивчення території республіки та створено фондів колекцій.

В післявоєнний період на базі існуючих центрів АН УРСР створюються великі колективи дослідників. У вищих навчальних та відомих наук. закладах значно розширюються і виникають нові (у Львові, Донецьку, Дніпропетровську) палеонтологічні осередки. Зростає обсяг робіт з біостратиграфічного та палеогеографічного аспектів палеонтології, а також з еволюційної палеонтології. Виконано досить значний обсяг досліджень з палеофлористики (К. Й. Новик, Ф. А. Станіславський, О. К. Шоголев та ін.), зокрема із застосуванням спорово-пилкового аналізу (Д. К. Зеров, О. Т. Артюшенко, А. М. Іщенко, О. В. Шекина та ін.). Проведено значні дослідження з палеозоології майже всіх гол. груп безхребетних, у т. ч. найпростіших (О. К. Каптаренко, Черноусова, І. В. Ветліський та ін.), плечоногих (О. П. Ретай, В. П. Макридин та ін.), молосків (Б. Т. Чернишов, В. О. Собецький, Д. Є. Макаренко, Б. П. Жижченко, Г. І. Молявко, А. Г. Еберзіт, Л. О. Невєрська, І. Я. Яцько), ракоподібних (С. В. Горак, В. Г. Шеремета та ін.), комах (Є. М. Савченко, І. Г. Підолішко та ін.) та грантолітів (О. С. Вязлов, О. М. Обут). Видатна серія палеонтологічних довідників з фаун викопних безхребетних кайнозой і мезозою. Вперше в рад. літературі з'ясовуються питання номенклатури і класифікації решток проблематичного походження в монографії О. С. Вязлова «Сліди життєдіяльності організмів і їх палеонтологічне значення» (1966). Великі здобутки одержано у вивченні неоген-антропогенових ссавців (І. Г. Підолішко, В. О. Топачевський, О. Л. Короткевич), палеозойських безщелепних та риб (Н. П. Балабай), і оген-антропогенових птахів (М. А. Воїстєвський та ін.). Новий імпульс цілеспрямованого вивчення решток викопної ф. ун. і флор дало створення 1978 Українське палеонтологічне товариство.

Літ.: Молявко Г. И., Підолішко І. Г. Палеозоологическая наука на Украине за 50 лет Советской власти. «Палеонтологический сборник», 1967, № 4, в. 1; Топачевский В. А. Итоги, состояние и перспективы изучения ископаемых позвоночных на Украине. «Вестник зоологии», 1979, № 2; Новик К. Й. Палеоботаника. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Палеонтологические исследования на Украине. К., 1980. В. О. Топачевський.

Мікробіологія і вірусологія. Окремі дослідження з мікробіології на Україні проводилися ще в кінці 18 ст. (М. М. Тереховський та ін.), систематичні — розгорнулися наприкінці 19

Вивчення фізіології мікроорганізмів за допомогою апарату автоматичного культивування в Інституті мікробіології і вірусології АН УРСР.

ст. На розвиток мікробіології як науки великий вплив мали відкриття Л. Пастера, які заклали основи багатьох майбутніх її напрямів.

В 1886 І. І. Мечников разом з М. Ф. Гамалією та Я. Ю. Бардахом організували в Росії (в Одесі) Бактеріологічну станцію (тепер *Вірусологія і епідеміологія одеський науково-дослідний інститут* ім. І. І. Мечникова). Згодом такі станції було створено в Харкові (1887) і Києві (1894). У Києві 1896, Харкові 1908 ці станції було реорганізовано в н-д. ін-ти (тепер Київський науково-дослідний ін-т епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. В. Громашевського МОЗ УРСР і *Мікробіологія, вакцин і сироваток лавківський науково-дослідний інститут* ім. І. І. Мечникова М-ва охорони здоров'я УРСР). В 1913 було створено Санітарно-бактеріологіч. ін-т у Катеринославі, який проіснував до 1936. Вивчалася роль мікроорганізмів у кругообігу азоту — П. С. Коссович, В. О. Северін, К. А. Пурієвич, А. В. Крайніський; азоту і вуглецю — В. Л. Омелянський. В 1913 А. В. Крайніський вперше описав явище антагонізму у актиноміцетів. Значні дослідження в галузі фізіології бактерій провели в дожовтневий період О. А. Веріго, М. Д. Зелінський, Є. М. Брусилівський, Я. Ю. Бардах, О. М. Криштофович, О. С. Заславський. Великий вклад було внесено в теорію і практику боротьби з інфекціями (І. І. Мечников, М. Ф. Гамалія, В. В. Пидисонський, В. К. Високович, Л. С. Пенковський).

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції мікробіологічні дослідження на Україні розширилися й поглибилися. Особливого розвитку набула санітарно-бактеріологічна справа. В 1920, напр., на Україні налічувалося лише 20 сан. станцій і пастерівських пунктів. 1932 число їх збільшилося до 1200. При ун-тах, медичних та ветеринарних ін-тах були створені кафедри мікробіології. В системі АН УРСР за ініціативою Д. К. Залоботного 1928 було організовано Інститут мікробіології і епідеміології (1944 — 63 — Інститут мікробіології, з 1963 —

Мікробіології і вірусології інститут імені Д. К. Заболотного АН УРСР, який став провідним на Україні в галузі мікробіологічних та вірусологічних досліджень. Співробітник цього ін-ту М. Г. Холодний перший у республіці почав займатися проблемами водної та ґрунтової мікробіології (розробив метод прямого вивчення кількості бактерій планктону).

В 30-х роках були організовані бактеріологічні лабораторії при окремих с.-г. установах, технологічних ін-тах та заводах бродильного виробництва. В 1932 на Севастопольській біологічній станції розпочато дослідження з морської мікробіології. В Одес. ун-ті Л. Й. Рубенчик та ін. займалися розробкою біологіч. методів очищення води, вивченням мікрофлори солоних озер і лікувальної гризлі лиманів тощо.

В 1932 зусилля науковців Ін-ту мікробіології і епідеміології ім. Д. К. Заболотного АН УРСР були спрямовані на дослідження двох фундаментальних питань: міхлістості мікроорганізмів і явища бактеріофагії. Розпочалися також роботи з технічної мікробіології. Зокрема, були одержані і рекомендовані у виробництво молочнокислі й оцтовокислі бактерії, що поліпшило якість продукції кефіру, сиру, оцту, вивчено збудника ослизнення цукрових сиропів та безалкогольних напоїв і розроблено рекомендації для боротьби з ним на підприємствах цукрової промисловості. В 1934 під керівництвом К. Г. Бельтюкової почалося вивчення фітопатогенних бактерій. Було розкрито етіологічну роль токсичних грибів у виникненні аліментарних мікотоксикозів людини і с.-г. тварин. За вивчення стахіобактеріотоксикозу коней та винайдення ефективних засобів боротьби з цим захворюванням вчені Ін-ту та ін. установ були удостоєні держ. нагород. В 1938—39 було вивчено (М. М. Підоплічко, В. Й. Білай) деендохіотоксикоз коней (т. з. запорізьку хворобу).

У воєнні роки (1941—45) співробітники Інституту мікробіології і вірусології АН УРСР розробили методику бактеріологічного дослідження крові хворих на раваний сепсис, опрацювали методи його лікування. Було описано (М. М. Підоплічко, В. Й. Білай) раніше невідому хворобу людей — токсичну алелію.

На кафедрі мікробіології Київ. ун-ту з 1933 почалися дослідження з ґрунтової мікробіології (М. Г. Холодний та ін.). В 1939 у Львові, а згодом (1945) в Ужгороді були створені спеціалізовані н.-д. ін-ти, де почали розробляти питання мікробіології, епідеміології та гігієни.

Значний внесок у розвиток мікробіології зробили вчені київської (Д. К. Заболотний, Л. В. Громашевський, В. Г. Дроботько) і харківської (В. І. Недригайло, С. І. Златогоров, В. С. Деркач, М. М. Цеховіцер) шкіл.

У післявоєнні роки значно розширилися і поглибилися дослідження з різних галузей мікробіол. науки.

Медицина мікробіології. В Інституті мікробіології і вірусології АН УРСР проводилося вивчення антибіотичних властивостей вищих рослин та бактерій. В 1949 В. Г. Дроботько та ін. одержали антибіотик — іманін, ефективний при лікуванні нагноювальних процесів після опіків. Було впроваджено у виробництво антибіотики новоіманін, салварин, аренадин. З 1951 під керівництвом О. Я. Рашбі, а з 1975 — І. Я. Захарової вивчалися біохім. властивості бактерій-луготворювачів кишкової групи. На прикладі мікроорганізмів, що утворюють фізіологічно активні речовини, показана мутагенна активність швидких нейтронів (О. М.

Пасічник та ін.), під впливом яких селекційовано штами патогенних кластридій, перспективні для використання у виробництві лікувальних препаратів. Одержано штам промислового антибіотика поліміксина В, що активно діє проти багатьох грамнегативних мікроорганізмів. В ін-ті триває розробка проблем з медичної мікробіології, зокрема виявлення антибіотичних властивостей мікроорганізмів та деяких рослин (В. В. Смирнов та ін.).

Грунтова мікробіологія. В Інституті мікробіології і вірусології АН УРСР 1946—68 під керівництвом Л. Й. Рубенчика, а з 1968 — К. І. Андріюк вивчалися взаємодії між мікроорганізмами та вищими рослинами, азотфіксуючі мікроорганізми ґрунтів України. Розроблені й впроваджені селекційовані штами азотфіксуючих мікроорганізмів для використання їх у с.-г. практиці. Всебічно вивчені актиноміцети ґрунтів України тощо.

В ін-ті також вивчається екологія, систематика, фізіологія грибів. В 1947 М. М. Підоплічко і В. Й. Білай одержали антибіотик мікроцид (Держ. премія СРСР, 1952). Були виділені ферменти глюкозооксидаза та целюлаза.

В ін-ті фізіології рослин АН УРСР (А. В. Манорик та ін.) досліджувалися взаємодії між бульбочковими бактеріями і бобовими рослинами; розв'язувалися питання мікробного руйнування гербіцидів.

Водна мікробіологія. На Україні центром досліджень з морської мікробіології в післявоєнні роки стає Біологічний інститут імені О. О. Ковалевського АН УРСР, який займається питаннями заг. чисельності й біомаси мікроорганізмів, їхньої активності в процесах мобілізації органічних речовин в різних географічних зонах Світового океану.

На кафедрі мікробіології Одес. ун-ту проводяться (В. П. Тульчинська та ін.) дослідження мікроорганізмів морської води, мулу та гідробіонтів, які здатні до розкладу токсичних речовин водного середовища. Вивчається мікрофлора морських вод, забруднених господарсько-побутовими стоками. Мікробіологічні дослідження внутрішніх водоемів України розпочато з 1958 (А. Г. Родіна, О. І. Бершова та ін.). Вивчалися: участь мікроорганізмів в кругообігу азоту, вуглецю і фосфору в водоемах; чисельність, розповсюдження й азотфіксуюча активність анаеробних азотфіксаторів; мікробіологічні процеси в каналах у зв'язку з їхнім забрудненням зеленими нитчастими водоростями; бактерії, що руйнують гумінові речовини водоемів; ферментативна активність ґрунтів водосховищ тощо. Роботи з мікробіології, очистки води від синтетичних органічних сполук проводяться з 1968 в Ін-ті колоїдної хімії та хімії води АН УРСР під керівництвом М. М. Ротмістрова. Розроблено основи мікробіологічного очищення стічних вод від токсичних синтетичних речовин (ксенобіотиків). В ін-ті ботаніки АН УРСР досліджено взаємодії між бактеріями і одноклітинними зеленими і синьо-зеленими водоростями з метою створення асоціацій для очистки стічних вод металургійних та коксохімічних підприємств.

Промислова мікробіологія. З 1962 в Ін-ті мікробіології і вірусології під керівництвом Е. І. Квасникова на основі вивчення екології молочнокислих бактерій розроблені методи їх вивчення, які використовуються не тільки в практиці

н.-д., а і галузевих лабораторій. Винайдено антибіотик лактоцид, який вибірково пригнічує молочнокислі бактерії, що є збудниками інфекції в харчовому та бродильному виробництві. Впроваджено рекомендації для регулювання життєдіяльності цих бактерій в біол. консервуванні кормів, боротьбі з інфекціями на підприємствах спиртового та виноробного промисловості тощо. Разом з лабораторією ігристих вин Всесоюзного н.-д. ін-ту

Академік Д. К. Заболотний серед делегатів-шахтарів Донбасу, які прибули на засідання Ради Всеукраїнської Академії наук. 1929.

харч. промисловості винайдено активні раси дріжджів для виробництва шампанських вин. Розроблені рекомендації по шампанізації вин використовуються на вітчизн. заводах та заводах інших соціалістич. країн.

Велика увага приділяється питанням біосинтезу білка та ін. біол. речовин з вуглеводнів нафти за допомогою деяких рас мікроорганізмів, зокрема дріжджів, мікрококів тощо. За розробку наукових основ мікробіологічного синтезу білка з вуглеводнів нафта група дослідників на чолі з Е. І. Квасниковим удостоєна Держ. премії СРСР, 1971. На основі результатів проведених робіт в СРСР створено багатогоннаже виробництво кормових дріжджів на очищених парафінах нафти, що дає змогу створити міцну кормову базу для тваринництва. Розв'язується питання про одержання харчового білка з етилового спирту. В 70-х рр. промислові мікроорганізми як об'єкт для дослідження привернули увагу вчених Ін-ту біохімії АН УРСР. Створено ефективний метод одержання деяких препаратів ферментів, що синтезуються мікроорганізмами (М. Ф. Гулій, О. С. Циперевич). Розроблені й впроваджені в практику метод та апаратура для ефективного перетворення еростерину дріжджів у вітаміни D₂ (В. П. Вендт). В Інституті мікробіології та вірусології АН УРСР виконана практично важлива робота, пов'язана із з'ясуванням причин виникнення агресивного середовища при будівництві однієї з ділянок Київського метрополітену (Л. Й. Рубенчик, К. І. Андріюк та ін.). Встановлено, що осн. фактором, який викликає корозію металів, є накопичення значної кількості сірчаної кислоти; виділені збудники цього процесу — тіонові бактерії та досліджені їх еколого-фізіологічні властивості.

В Інституті ботаніки АН УРСР вивчена мікрофлора, яка розвивається в мастиль-

по-охолоджувальних рідинах (МОР), що їх використовують при холодній прокатці металу.

Вірусологія. Розвиток цієї науки на Україні покладений дослідженнями вітчизн. вчених: М. Ф. Гамалії, який 1886 відкрив явище спонтанного лізису мікробів, та Д. Й. Івановського, який виявив 1892 вірус — збудник мозаїчної хвороби тютюну в Криму. В 30-х рр. вчені Харків. ун-ту на чолі з В. Л. Рижковим повернулися до вивчення цієї проблеми і почали дослідження деяких вірусних хвороб рослин. В 1934 в Ін-ті мікробіології і епідеміології АН УРСР розпочато вивчення вірусів бактерій. Описано понад 40 бактеріофагів. З денітрируючого фага вперше виготовлено сухий препарат (Г. О. Ручко, Ф. О. Сергієнко та ін.), який широко застосовувався в боротьбі з дизентерією, особливо в роки Великої Вітчизняної війни. Одержано також стафілококовий, коклюшій, черевнотифозний і паратифозний бактеріофаги (Г. М. Френкель та ін.). Широко розгорнулися роботи з вірусології на Україні в 50–60-х рр. 20 ст. Значні дослідження вірусних хвороб були проведені на той час в Укр. н.-д. ін-ті зрошувального землеробства (С. М. Москоvecь та ін.).

З 1953 в Ін-ті зоології АН УРСР проводяться дослідження ентомпатогенних вірусів (Н. Б. Медведєв та ін.). В 1963 при Ін-ті мікробіології АН УРСР створено сектор вірусології (ін-т перейменовано в Ін-т мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного АН УРСР), де під керівництвом С. М. Москоvecь вивчалися питання заг. та спец. вірусології, зокрема боротьби з вірусними хворобами рослин. Виявлено речовини, що пригнічують деякі фітопатогенні віруси. Розроблено й запропоновано способи боротьби з бактеріофагом у виробництві молочнокислих продуктів. Було виділено і вивчено бактеріофаги фосфобактерій, азотфіксуючих, амоніфікуючих і денітрифікуючих бактерій (О. І. Бершова та ін.). Вперше виділено і вивчено фаги бактерій — збудників рясху махорки і гомозу бавовнику, а також кільцевої гнилі і чорної ніжки картоплі. Встановлено, що бактеріофаг можна використовувати для знищення збудників хвороб рослин шляхом незаражування насіння (К. Г. Бельтюкова та ін.).

В 1948 в Ін-ті зоології поновлюються дослідження вірусів тварин. Під керівництвом С. М. Гершензона зібрано епізоотичний матеріал і встановлено значне поширення безсимптомного захворювання вірусами жовтяниці китайського дубового шовкопряда; розроблено систему зоотехнічних заходів, які попереджають активізацію латентного вірусу поліедрозу шовкопряда, що значно скоротило збитки, заподіяні цим захворюванням. Дослідження вірусних хвороб свійських тварин проводилися в Харків. зооветеринарному ін-ті (М. В. Рево та ін.), Укр. н.-д. ін-ті експериментальної ветеринарії у Харкові (І. Й. Кулеско), Укр. сільськогосподарській академії (В. В. Нікольський) та ін. ін-тах. Проблеми медичної вірусології розроблялися в Київ. н.-д. ін-ті інфекційних хвороб МОЗ УРСР, Київ. н.-д. ін-ті епідеміології, мікробіології і паразитології МОЗ УРСР (тепер Київ. науково-дослідний інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. В. Громашевського МОЗ УРСР), в деяких медичних установах Харкова, Одеси, Львова. В 1962 створена перша в Рад. Союзі кафедра вірусології при Київ. ун-ті. У 70-і рр. в Ін-ті мікробіології і вірусології визначено деякі молекулярні характеристики нуклеїнових кислот і білків фагів бактерій родів *Pseudomonas*,

Erwinia тощо (К. Г. Бельтюкова, Я. Г. Кишко, Р. І. Гвоздяк та ін.). В *Молекулярній біології і генетиці інституту АН УРСР* вивчалися структура та інфекційність молекули дезоксирибонуклеїнової кислоти вірусів ядерного поліедрозу — основа для з'ясування механізму її реплікації (І. П. Кок та ін.); біохімія і морфологія близькоспоріднених вірусів ядерного поліедрозу комах (С. Б. Сербрянний та ін.). Здійснено синтез аналогів азотистих основ нуклеїнових кислот (В. П. Чернецький та ін.) і виявлено, що комплекс піримідино-пуринових антиметаболітів, який бере участь в нуклеїновому обміні клітин, пригнічує репродукцію аденовірусів кількох типів.

Встановлено внутрішньоклітинну локалізацію специфічних детермінантів гексону аденовірусів в уражених клітинах тощо (Я. Г. Кишко, Н. С. Дяченко та ін.). Питання мікробіологічних та вірусологічних досліджень в УРСР висвітлюються в *«Мікробіологіческом журнале» АН УРСР*.

Лім.: Дроботько В. Г. Досягнення мікробіології на Україні за 30 років Радянської влади. *«Вісник АН УРСР»*, 1948, № 2; Дяченко С. С. К історії мікробіології на Україні. В кн.: *Очерки історії медичинської науки і здравоохорони на Україні*. К., 1954; Дроботько В. Г. Шляхи розвитку мікробіології на Україні після Жовтневої революції. *«Мікробіологічний журнал АН УРСР»*, 1957, т. 19, в. 3; Смирнов В. В. Орден Трудового Червоного Знамени Інститут мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного Академії наук Української ССР. *«Мікробіологія»*, 1979, т. 48, в. 1; Квасников Є. І. Мікробіологія. В кн.: *Історія Академії наук Української РСР*. К., 1982. К. І. Андріюк.

Молекулярна біологія. Окремі дослідження з молекулярної біології на Україні почалися в першій половині 20 ст. До Великої Вітчизн. війни в Київ. ун-ті С. М. Гершензон встановив (1939) мутагенну дію екзогенної дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК). Це відкриття мало суттєве значення для практичної медицини, перед якою воно поставило питання щодо одержання вакцин, які не містять нуклеїнових кислот. В 40-х роках В. О. Беліцер розвивав уявлення про те, що денатурація білків характеризується розкручуванням молекули і розривом численних слабких зв'язків. Пізніше це підтвердилось роботами, які встановили загальний принцип конформаційних змін білка. Інтенсивний розвиток молекулярної біології як самостійної науки в республіці почався після появи моделі молекулярної структури ДНК, яку запропонували амер. вчений Дж. Уотсон і англ. вчений Ф. Крік (1953), що дозволило дати хімічне тлумачення процесу редуплікації спадкового матеріалу при клітинному поділі. Спільним для всіх напрямів молекулярної біології на Україні стало дослідження зв'язку структури і функції білків та нуклеїнових кислот. В 50-х роках В. О. Беліцер обґрунтував точку зору на структуру ферментного білка як на осн. критерій визначення каталітичної активності і специфічності ферментів; довів утворення надмолекулярних біол. структур; запропонував модель перетворення фібриногену на 'фібрин, що мало значення для вивчення причин утворення тромбів та виникнення серцево-судинних захворювань.

В 60-х рр. в Інституті радіофізики та електроніки АН УРСР досліджено молекулярні механізми біосинтезу адренокортикотропного гормону (І. М. Тодоров), а також розгорнуто роботи з вивчення гідратації нуклеїнових кислот (В. Я. Малєєв). В 1973 був створений *Молекулярної біології і генетики інститут АН УРСР* на базі сектора АН УРСР з тією ж назвою, організованого 1968. В ін-ті досліджено пер-

винну структуру білків деяких вірусів (С. Б. Сербрянний). Ведуться дослідження з квантової біології, яка є новою галузю молекулярної біології. Вивчені спектри поглинання і флюоресценції нуклеїнових кислот та їх компонентів, встановлено природу гіпохромного ефекту в молекулі ДНК, виявлено електронний механізм дії ультрафіолетового випромінювання на ДНК, встановлено природу стабільності та гідратації біомолекулярних асоціацій (В. І. Данилов). Відкрито явище функціональної адаптації транспортної рибонуклеїнової кислоти (тРНК) та аміноацил-тРНК-синтезату до біосинтезу специфічних білків; досліджуються структура та функції компонентів апарату трансляції у вищих організмів (Г. Х. Мацука, Г. В. Єльська). Вивчено структурні основи взаємодії лейцинових тРНК з синтетичними та рибосомами, роль тРНК в забезпеченні та ефективності трансляції. В тканинах тварин виявлено біологічно неактивні тРНК, досліджено їхні структурні особливості та роль в біосинтезі білка (Г. Х. Мацука). У зв'язку з проблемою білково-нуклеїнового впізнання досліджується взаємодія між компонентами нуклеопротеїдних комплексів різної складності (Г. Х. Мацука, М. В. Желтовський). Визначена роль цитоплазматичного білкового синтезу в контролі експресії ядерного і мітохондріального геномів в клітинах вищих тварин (І. М. Тодоров, О. М. Платонов, А. П. Галкін).

Здійснено синтез та всебічне вивчення хімічно модифікованих аномальних нуклеозидів різних типів та споріднених сполук. Деякі з цих речовин виявили при дослідженні високу протипухлинну та протівірусну активність (В. П. Чернецький). Розв'язуються питання *генетичної інженерії*.

В рамках міжнародного проекту «Зворотна транскриптаза (ревертаза)» здійснено ферментативний синтез багатьох структурних генів, в т. ч. генів інтерферону людини, глобінів різних тварин, онкогенів, вірусів рослин, імуноглобуліну кети та ін. За цей цикл робіт В. М. Кавсан удостоєний Держ. премії СРСР, 1979.

В ін-ті створена лабораторія по виготовленню ферменту ревертази (для багатьох вітчизн. і зарубіжних установ. Розроблена генноінженерна система суперсинтезу біологічно активних речовин (В. А. Кордюм). Здійснено перенесення генів від бактерій до клітин рослин (С. С. Малютя). Вивчена молекулярна структура та принципи організації генома бакуловірусів, які впливають на чисельність корисних та шкідливих комах (І. П. Кок). Розшифрована первинна структура деяких індивідуальних тРНК тваринного походження (Г. Х. Мацука, М. А. Тукало). Результати досліджень мутагенної дії екзогенної ДНК та штучно синтезованих полінуклеотидів відкривають реальні підходи до розв'язання одного з найголовніших завдань *генетики* — спрямованого мутагенезу (С. М. Гершензон). Розроблено генетичні основи селекції рослин, що дає змогу цілеспрямовано створювати нові сорти с.-г. культур.

Ін-т є учасником радянських і міжнародних космічних біологічних експериментів (В. А. Кордюм та ін.). Роботи вчених інституту в галузі космічної біології удостоєні Держ. премії УРСР, 1979. В Інституті біохімії АН УРСР досліджуються початкові етапи й регуляція біосинтезу білка за деяких екстремальних станів організму (М. Ф. Гулій). Дослідницька робота ін-ту проводиться в комплексі з галузевими ін-тами АН УРСР та АН СРСР, ЧССР, НДР, а також з установами ВАСГНІЛ, Міністерства охорони

здоров'я УРСР, міністерство сільськогосподарства УРСР та СРСР. В Інституті фізіології АН УРСР під керівництвом П. Г. Костюка та в Інституті біохімії АН УРСР під керівництвом В. К. Лішка проводяться роботи з фізико-хімічної біології мембран. В Інституті ботаніки АН УРСР робота з генетичної інженерії виконується під керівництвом К. М. Ситника. Широко застосовуються методи парасексуальної гібридизації клітин та одержання з них цілих рослин (Ю. Ю. Глеба). Проведення ультраструктурний аналіз процесу гібридизації. В Онкології проблем інституту АН УРСР велику увагу зосереджено на виявленні молекулярних основ канцеро- та лейкогенезу, з'ясування особливостей транскрипції і трансляції РНК в пухлинних клітинах (В. А. Бутенко, Н. К. Бердинських, В. О. Шляхоненко та ін.).

Крім ін-тів АН УРСР, дослідження в галузі молекулярної біології проводяться в ін. наук. центрах України. В Харків. ун-ті під керівництвом В. М. Нікітіна досліджуються вікові зміни генетичного апарату клітин хребетних. В Київському ун-ті (М. Є. Кучеренко та ін.) вивчаються процеси трансляції під впливом різних видів випромінювань. В Ендокринології та обміну речовин Київському науково-дослідному інституті під керівництвом В. П. Комісаренка вивчаються молекулярні механізми гормональної регуляції біосинтезу білка. Результати наукових досягнень в галузі молекулярної біології висвітлюються в журналі АН УРСР «Цитологія і генетика».

Літ.: Мацука Г. Х. Молекулярна біологія. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Научные институты и учреждения. В кн.: Академия наук Украинской ССР. 1982. К., 1983. Г. Х. Мацука.

Генетика. На Україні генетичні дослідження, як і в усьому світі, почали розвиватися після 1900, коли Е. Чермаком, К. Корренсом і Г. де Фрізом були повторно відкриті Менделеві закони. В 1912 А. О. Сапегін вперше на Україні розпочав читання курсу лекцій з генетики у Новоросійському ун-ті (в Одесі), видав навчальний посібник з генетики й почав роботи з генетики пшениці. Значний вплив на розвиток досліджень з заг. генетики та цитогенетики на Україні мали праці моск. і левінгр. наук. шкіл М. К. Кольцова, Ю. О. Філіпченка і М. І. Вавилова. Класичні праці квіт. цитологів на чолі з С. Г. Навашиним дали поштовх глибокому вивченню будови ядра клітинного, зокрема будови хромосом. Вони були продовжені ще в дореволюц. роки в дослідженнях Г. А. Левитського, Я. С. Модилевського та їхніх послідовників. Г. А. Левитський 1924 опублікував монографію «Матеріальні основи спадковості», яка була першою в СРСР і однією з перших у світі монографій з цитогенетики і сприяла дальшому розвитку генетики в Рад. країні. Значний внесок у пропаганду генетики зробила монографія І. М. Полякова «Сучасна еволюційна теорія» (1929), в якій показано значення генетики для обґрунтування і розвитку дарвінізму. Організаційне оформлення генетичних досліджень на Україні пов'язане з створенням при АН УРСР 1923 Комісії з експериментальної біології та генетики, яку очолював І. І. Шмальгаузен. Надзвичайно важливе значення для дальших успіхів генетики мало створення в 20—30-х рр. відповідних н.-д. установ. Створено Наук. ін-т селекції в Києві (1922); тепер Дукрових буряків всесоюзний науково-дослідний інститут). Укр. ін-т генетики і селекції в Одесі (1928); тепер Селекційно-генетичний всесоюзний науково-дослідний інститут), Укр. н.-д. ін-т зернового

господарства у Дніпропетровську (1930); тепер Кукурудди всесоюзний науково-дослідний інститут), Ін-т селекції і генетики АН УРСР в Харкові (1946); тепер Рослинництва, селекції і генетики український науково-дослідний інститут ім. В. Я. Юр'єва), Всесоюзний н.-д. ін-т гібридизації і акліматизації тварин ім. М. Ф. Іванова «Аскаїя-Нова» (1932); тепер Тваринництва стенових районів український науково-дослідний інститут ім. М. Ф. Іванова «Аскаїя-Нова»). Для розробки заг. питань генетики та підготовки відповідних спеціалістів в цей період були відкриті кафедри генетики в Київ. та Харків. ун-тах, створений відділ генетики в Зоологічному інституті АН УРСР. Розвиткові досліджень з генетики в республіці сприяв також I Всеукраїнський генетико-селекційний з'їзд, що відбувся 1929 в Одесі і намітив програму наступних досліджень. Найзначнішими досягненнями генетики на Україні у довоєнні роки були дослідження Сапегіна і Л. М. Делоне з експериментального мутагенезу у зернових культурах; роботи В. М. Лебедєва по вивченню пшенично-житних гібридів; дослідження М. М. Гришка і Ю. П. Мирюти з генетики статі у рослин; відкриття С. М. Гершензоном мутагенної дії дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК); роботи М. Ф. Іванова з спеціальної генетики та віддаленої гібридизації тварин; дослідження генетичної будови природних популяцій комах і ссавців та перебугу в них добору природного, що виконані колективом відділу генетики Ін-ту зоології АН УРСР; роботи М. І. Калабухова і Ю. І. Лукіна з еволюційної генетики; дослідження І. Й. Агола з мутагенної дії рентгенівського проміння. У повоєнні роки активний розвиток досліджень з генетики в УРСР почався наприкінці 50-х рр. (праці С. М. Гершензона, В. П. Зосимовича, І. М. Полякова, О. М. Фаворова). Окремі питання генетики розробляли А. С. Лазаренко, Ф. Л. Шепетьова, Я. С. Модилевський та ін. Осн. напрямками генетичних досліджень 70—80-х рр. є: експериментальний мутагенез, поліплоїдія, цитогенетика, генетика гетерозису, генетика кількісних ознак, біохімічна і молекулярна генетика, генетика мікроорганізмів і вірусів, генетика медична та генетична інженерія.

Провідним з проблем генетики у АН УРСР є Молекулярна біологія і генетики інститут; дослідження з генетики проводяться також в Ботанічному інституті ім. М. Г. Холодного; Мікробіології і вірусології інституті ім. Д. К. Заболотного; Онкології проблем інституті імені Р. Є. Кавецького; Київ, Харків, Дніпроп., Чернівц., Львів. ун-тах; Український сільськогосподарський академії; Харків, Львів, Уманському, Кам'янському-Подільському с.-г. ін-тах; Виноробства і виноградарства всесоюзному науково-дослідному інституті «Магарач»; Землеробства українському науково-дослідному інституті; Зрощуваного землеробства українському науково-дослідному інституті; Птахівництва українському науково-дослідному інституті; Свиноарства полтавському науково-дослідному інституті; Педіатрії, акушерства і гінекології київському науково-дослідному інституті тощо. Дослідження з генетики в республіці координуються Науковою радою АН УРСР з проблем цитології і генетики та Українським товариством генетиків і селекціонерів. Питання генетики висвітлюються у жур-

налі АН УРСР «Цитологія і генетика». За видатні досягнення в галузі генетики, селекції й акліматизації щорічно (з 1965) присуджується премія АН УРСР ім. акад. В. Я. Юр'єва, якої були удостоєні за праці з генетики укр. вчені В. П. Зосимович і В. О. Панін (1965), І. М. Поляков (1969), В. О. Сергєєв і Н. Ф. Косенко (1972), І. А. Шевцов (1979), Ю. Ю. Глеба (1982). Держ. премії УРСР удостоєні С. М. Гершензон за монографію «Основи сучасної генетики», 1981; В. В. Моргунов, В. С. Борейко, П. К. Шкварников, В. Ф. Пересипкін, І. П. Чучий за розробку методів експериментального та практичного використання мутацій у рослин, 1982. АН УРСР разом з АН Молд. РСР і АН БРСР бере участь у розробці міжреспубліканської комплексної програми «Розробка нових методів підвищення ефективності с.-г. виробництва на основі досягнень в галузі генетики і селекції».

Літ.: Зосимович В. П., Шевцов И. А. Цитология и генетика, 1977, т. 11, № 5; Гершензон С. М. Цитология и генетика. В кн.: Истории Академии наук Украинской РСР. К., 1982; Нерузышная дружба цитологов и генетиков УССР с учеными братских республик Советского Союза. «Цитология и генетика», 1982, т. 16, № 6.

С. М. Гершензон, В. А. Триханов.

Біохімія. На Україні становлення біохімії як науки припадає на першу пол. 19 ст. В 1847 ад'юнкт Харків. ун-ту (центру розвитку біохім. досліджень на той час) О. І. Холдєв почав читати курс органіч. хімії з спеціальним додатком до фізіології й патології та видав перший у країні підручник з фізіол. хімії. В 1863 було відкрито кафедру мед. хімії. В 1885—93 професор кафедри О. Я. Данилевський, крім загального курсу з фізіологічної й патологічної хімії, читав приватні курси з різних відділів фізіологічної хімії, разом з учнями виконав дослідження з хімії білків та ферментів. Дослідницька діяльність кафедри медичної хімії в дореволюційний період пов'язана також з іменами Т. І. Богомолова, В. С. Гулевича, Д. І. Курасва, Р. П. Кримберга.

Кафедру біохімії рослин Харків. ун-ту 1889—97 очолював В. І. Палладін, який вивчав біохім. зв'язки між процесами обміну вуглеводів та дихання у рослин. Йому належить теорія біологічного окислення.

В Київ. ун-ті кафедра мед. хімії і фізіол. була організована 1863. Першим професором на кафедрі був О. О. Шеффер, який працював у галузі хімії крові та травлення, вивчав білки, склав підручник з фізіол. хімії (Київ, 1881). На кафедрі працювали: В. Ф. Кістяківський, О. А. Садовень, А. Г. Ракочі. В лабораторії О. А. Садівня починав наукову роботу відомий біохімік С. С. Салазкін. В Новоросійському ун-ті в Одесі кафедра мед. хімії і фізики була створена 1901. Першим професором кафедри був А. К. Медведєв. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції поряд з існуючими розпочали діяльність новостворені кафедри та ін-ти біохімічного профілю. У Харківському ун-ті широко розгорнулися дослідження з вікової біохімії (О. В. Нагорний та його школа). В Одес. мед. ін-ті розроблялися питання порівняльної біохімії (Л. М. Розенфельд). Кафедра біохімії Львів. ун-ту стала відома дослідженнями з питань біохімії м'язової тканини (Я. О. Парнас). В Українському н.-д. ін-ті фізіології та біохімії с.-г. тварин (Львів) почали про-

водитися послідовні дослідження з біохімії с.-г. тварин. В 1921 у Харків, с.-г. ін-ті було створено н.-д. кафедру фізіології, де під керівництвом О. В. Палладіна проводилися дослідження з хім. фізіології та обміну речовин. В 1923 вона була перетворена на н.-д. кафедру біохімії. В 1925 у Харкові було створено Український біохімічний ін-т Наркомосу УРСР, де складалася рад. школа фізіологів і біохіміків рослин (С. П. Костичев, М. О. Максимов, Д. А. Сабінін, С. Д. Львів, М. М. Іванов та ін.), основоположником якої був В. І. Палладін.

Академік О. В. Палладін в лабораторії відділу біохімії першої діяльності Інституту біохімії АН УРСР.

В кінці 1931 Укр. біохім. ін-т переведено до Києва і включено в систему АН УРСР (тепер — *Біохімії інститут* ім. О. В. Палладіна АН УРСР). З того часу ін-т став провідним на Україні з біохім. досліджень. Їх розвиток пов'язаний з ім'ям О. В. Палладіна як одного з основоположників науки про вітаміни — вітамінології. В ін-ті синтезовано вітамін К (аналог вітаміну К) і організовано його промислове виготовлення. Завдяки цьому кровоспинному засобу під час Великої Вітчизни війни було врятовано життя тисячам поранених рад. воїнів. Д. Л. Фердман, Б. М. Коллаєв, М. Ф. Гулій, Р. В. Чаговець, О. М. Кампур проводили дослідження з біохімії м'язів при тренуванні й втомливій праці, розпочаті ще 1926.

В післявоєнні роки в Інституті біохімії АН УРСР продовжувалися дослідження з біохімії амінокислот (Р. В. Чаговець, В. П. Бендіт, А. Г. Халмуратов), центральної та периферичної нервової системи (О. В. Палладін, Я. В. Белік, В. К. Лішко та ін.), з проблем обміну речовин (О. В. Палладін, М. Ф. Гулій, Б. Й. Хайкіна, Д. Л. Фердман, Д. О. Мельничук), структури й функції білків (В. О. Беліцер, В. П. Короткоручко), біосинтезу білка (М. Ф. Гулій). Одержано очищені препарати деяких ферментів, які знайшли застосування в харчовій та легкій промисловості, медицині

Вивчення структури біологічних макромолекул за допомогою лазерної спектроскопії в Інституті біохімії АН УРСР.

(М. Ф. Гулій, О. С. Циперевич, С. О. Кудінов). В 1925 Ін-т біохімії АН УРСР видавав перший в країні біохім. журнал — «Наукові записки українського біохімічного журналу», який 1926 перетворено в «Український біохімічний журнал». З 70-х рр. 20 ст. осн. напрямками в розвитку біохімії на Україні стають дослідження з механізму трансмембранного переносу іонів (Ін-т біохімії, Ін-т проблем онкології, Ін-т фізіології АН УРСР, Київ. університет), молекулярної імунології (Ін-т біохімії та Ін-т проблем онкології АН УРСР, Київ. н.-д. ін-т отоларингології М-ва охорони здоров'я УРСР, та ін.), регуляції обміну речовин, біохімії білків, вітамінів тощо (Ін-т біохімії АН УРСР (в т. ч. його Львівське відділення), Київський н.-д. ін-т ендокринології та обміну речовин М-ва охорони здоров'я УРСР та ін.). Створюється біохім. фундамент кріобіологіч. науки (Ін-т проблем кріобіології та кріомедицини АН УРСР). Досягнення укр. біохіміків відзначені багатьма державними та ін. преміями. Премії імені В. І. Леніна 1929 удостоєно О. В. Палладіна за праці з біохімії, Держ. премії СРСР — В. Й. Білай, М. Ф. Гулого, М. М. Підолічка, Е. Т. Сорені за участь у створенні та впровадженні в мед. практику нового лікувального препарату, 1952; Є. І. Кваснікова за участь у розробці наук. основ мікробіологічного одержання білкових речовин з вуглеводнів нафти, 1971. Держ. премій УРСР удостоєні: М. Ф. Гулій та Р. Г. Дегтир за розробку теоретичних основ використання та виробництва ферментів глюкозооксидази та каталази, 1978; С. В. Комісаренко за розробку наук. основ використання повноцінних харчових продуктів для дітей, 1979; В. П. Бендіт та Р. І. Якимович за дослідження з хімії та біохімії вітаміну Д₃, 1980, та інші. Лауреатами премії ім. О. В. Палладіна АН УРСР стали: М. Ф. Гулій за монографію «Основні метаболічні цикли», 1974; К. М. Веремієнко за цикл робіт «Біохімічні дослідження й впровадження в практику протеолітичних ферментів та їхніх інгібіторів», 1975; М. Д. Курський та М. С. Бакшеев за монографію «Біохімічні основи механізму дії серотоніну», 1976; А. М. Утевський за цикл «Обмін катехоламінів», 1977; Я. В. Белік за цикл робіт «Дослідження фізико-хімічних і біологічних властивостей нейроспецифічних білків», 1978, та інші.

Лит.: Гончарова Е. Е., Полякова Н. М., Штутман Ц. М. Очерки по истории биохимии на Украине, в. 1. К., 1954; Капельник Р. Е., Бадилский К. П. Вклад ученых Академии наук Украинской РСР в развитие медицины. К., 1957; Гулий М. Ф. Биохимия. В кн.: История Академии наук Украинской РСР, К., 1982.

Гідробіологія. Початок гідробіологічних досліджень на Україні належить до 70-х рр. 19 ст. Перші гідробіол. дослідження проводилися членами т-в природознавців і співробітниками Новоросійського (в Одесі), Харківського та Київського ун-тів, Севастоп. біол. станції, заснованої 1871. На початку 20 ст. були створені прісноводні Дніпровська у Києві (1909), Сіверськодонецька під Харковом (1912) та морська Карадаська (1914) біол. станції. Цей етап розвитку гідробіології на Україні характеризується проведенням флористичних, фауністичних та ценологічних досліджень Чорного моря і прісних водоемів. Матеріали узагальнено в працях С. О. Зернова, В. М. Ариольді, В. К. Сошницького, П. М. Бучинського та ін. вчених. Почато також санітарно-біол. дослідження, основоположником яких у Росії був Ю. М. Вагнер (в 1910—12 він очолював Дніпровську біол. станцію).

Після Великої Жовт. соціалістич. революції розвиток гідробіології на Україні був пов'язаний з розширенням вже існуючих та створенням нових гідробіол. центрів (н.-д. установ, дослідних станцій, вищих учбових закладів з відповідними кафедрами). Так, у 1921 Дніпровська біол. станція увійшла до складу АН УРСР. З 1931 гідробіол. дослідження розпочато у Дніпроп. ун-ті, при якому було організовано гідробіол. станцію, а згодом (1944) — Ін-т гідробіології Дніпроп. ун-ту. В 1939 на базі Дніпровської біол. станції створено *Гідробіологічний інститут*

Експедиційні роботи на науково-дослідному судні «О. В. Топачевський» Інституту гідробіології АН УРСР.

АН УРСР. Набувають значення дослідження гідробіол. та гідрохім. режимів р. Дніпра у зв'язку зі створенням водойми; іхтіологічні роботи, спрямовані на розв'язання практичних завдань рибництва в республіці; вивчення планктону та бентосу Чорного моря з метою оцінки його біол. продуктивності тощо. Гідробіологи починають приділяти увагу вивченню санітарного стану континентальних водоемів УРСР. З цим періодом пов'язана діяльність таких дослідників, як Л. А. Шкорбаков, Я. В. Ролд, Д. О. Свіренко, Г. Б. Мельников та ін. В повоєнні роки асесбентивне вивчення Чорного моря інтенсивно проводилося на Севастоп., Одес. та Карадаській біол. станціях, на базі яких 1963 було створено Ін-т біології пд. моря імені О. О. Ковалевського АН УРСР. Співробітниками цього ін-ту на Чорному, Середземному, а згодом і на ін. морях та океанах розгорнуто дослідження чисельності й біомаси планктону та бентосу, продукції різних гідробіонтів, особливості тих, що мають госп. значення. Набули також розвитку фізіол., біохім., енергетико-кібернетичні дослідження.

З 60-х рр. 20 ст. все більше уваги приділяється вивченню санітарного стану внутрішніх та морських водоемів з метою вивчення ефективних методів боротьби з їх забрудненням. В зв'язку з цим в Ін-ті гідробіології створено 1960 відділ санітарної гідробіології, а 1973 — водної токсикології. Серед вчених, діяльність яких пов'язана з вивченням проблем морської біології, — В. О. Волянський, К. О. Виноградов, В. М. Грезе, Ю. П. Зайцев, Г. Г. Полікарпов, Т. С. Петіна, О. Г. Митронов та інші.

Центром дослідження континентальних водоемів України є Ін-т гідробіології АН УРСР. Науковці цього ін-ту разом з співробітниками ін. гідробіол. установ проводять дослідження в напрямі визначення закономірностей гідробіол. та гідрохім. режимів, процесів формування якості води та біопродуктивності водоемів дніпр. каскаду, малих річок, понизь Дніпра, Десни, Пд. Бугу, Дністра, Дунаю, причорноморських лиманів, каналів, водоемів — охолоджувачів ТЕС та АЕС. Вагомий внесок у розв'язання проблем прісноводної гідробіології зробили О. В. Топачевський, Ю. М. Марковський, Я. Я. Цеев та інші.

У другій половині 20 ст. значне місце посідає розробка прогнозів щодо змін водних екосистем, якості води та рибопроductивності водойм у зв'язку з великими масштабами гідротехнічного будівництва в УРСР.

Комплексні екосистемні дослідження 60—70-х рр. проводилися в порівняльному плані як у відкритих водах Чорного моря, так і у Середземному морі та в Атлантиці, де Ін-т біології пд. морів діяв спільно з *Морським гідробіологічним інститутом* АН УРСР і брав участь у виконанні Міжнародної програми вивчення екваторіальної Атлантики.

У гідробіол. дослідженнях, які здійснюються ін-тами АН УРСР, беруть участь Ін-т зоології та Ін-т водних проблем АН СРСР, Всесоюз. н.-д. ін-т охорони вод М-ва меліорації та водного г-ва СРСР, Укрліпководгосп М-ва меліорації та водного г-ва УРСР, ін-ти Гідрорибпроект М-ва рибного г-ва та Гідропроєкт М-ва енергетики та електрифікації СРСР, Моск. ун-т та ін. установи.

Видано ряд монографій, присвячених гідробіології південних морів, дніпровських водосховищ, каналів, проблемам їх біології. Праця В. А. Мовчана з питань екології та біології корона удостоєна Держ. премії СРСР, 1949; цикл робіт Г. Д. Коненко, О. П. Нахшиної, О. І. Денисової та ін. з гідрохімії поверхневих вод УРСР — Держ. премії УРСР, 1972.

Гідробіологи України мають широкі зв'язки з зарубіжними дослідниками пд. морів і континентальних водойм. Зокрема, вони беруть участь у роботі Міжнар. асоціації лімнологів, у програмі ЮНЕСКО «Людина та біосфера» та в роботі ін. міжнар. організацій і в програмах відповідного профілю.

Питання гідробіології висвітлюються в *«Гідробіологічному журналі»* АН УРСР.

Лит.: Ролд Я. В. Розвиток гідробіологічної науки на Україні за 40 років Радянської влади. В кн.: Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. К., 1957; Топацевский А. В., Цеев Я. Я. Основные направления и итоги гидробиологических исследований материальных водоемов Украины за 50 лет. *«Гидробиологический журнал»*, 1968, т. 4, № 1; Водяницкий В. А. Биологические исследования в южных морях. *«Гидробиологический журнал»*, 1968, т. 4, № 1; Жукинський В. Н. Інститут гідробіології АН УССР. *«Гидробиологический журнал»*, 1969, т. 5, № 2; Грезе В. М. Гідробіологія. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982. О. П. Окснюк.

Медичні науки

Формування мед. знань на території України почалося у глибокій давнині. В основі їх розвитку лежала головним чин. самобутня народна медицина, яка базувалась на результатах спостережень багатьох поколінь. Елементи мед. знань існували в Київській Русі. Видатним укр. медиком 15 ст. став Г. Дрогобич. В 15—18 ст. одним з показників розвитку мед. знань було складання рукописних трактатів та зільників і друкованих праць з описом різних, переважно лікарських, рослин. Істотні зрушення в розвитку мед. науки як в Росії, так і на Україні, почалися у 18 ст. Багато вітчизн. учених-медиків 18 — початку 19 ст. здобули освіту в *Київській академії*, де викладали природознавство і медицину. Значну роль відіграла також *Єлизаветградська медико-хірургічна школа*.

Видатними вітчизняними вченими того часу були українці за походженням О. М. Шумлянський, Н. М. Амбодик-Максимович та ін. Укр. вчені 2-ї пол.

18—1-ї пол. 19 ст., діяльність яких була нерозривно зв'язана з науково-мед. закладами Петербурга і Москви, зробили значний внесок у розвиток багатьох галузей медицини (І. В. Буяльський, Є. Й. Мухін, Ф. М. Яворський, Ф. Г. Політковський, Д. С. Самойлович, Д. В. Понирка, О. Ф. Шафонський та ін.). Вагомий внесок у розвиток мед. науки на Україні відіграли мед. ф-ти Харків., Київ. та Новоросійського (в Одесі), а потім і Львів. ун-тів. На Україні сформувалися наукові школи, що зробили істотний внесок у розвиток вітчизн. науки. Розвиток фізіології на Україні був тісно пов'язаний з діяльністю рос. вчених-фізіологів І. М. Сеченова та І. П. Павлова. Основолоположником експеримент. фізіології був В. Б. Томса. Розвитку терапії сприяв С. П. Боткін, його учні та ін. Наприкінці 19 — на початку 20 ст. на Україні сформувалися відомі терапевтичні школи — В. П. Образцова, Ф. Г. Яновського, П. І. Шатилова. На розвитку світової та вітчизн. анатомії і хірургії в 19 ст. позначилася діяльність М. І. Пирогова, який значну частину свого життя провів на Україні. Послідовниками М. І. Пирогова були О. П. Вальтер, В. О. Караваєв, Ю. К. Шимановський, М. В. Скліфосовський, С. П. Коломнін, О. С. Яценко та ін. У галузі анатомії, патологоанатомії та гістології видатних результатів досягли укр. вчені Н. А. Хржаневський, В. О. Беєв, П. І. Перемежко, Ф. А. Стефаніс. Проте в дореволюц. період наукова робота певною мірою велася лише на окремих кафедрах мед. ф-тів ін-тів і вищих жіночих мед. курсах у Харкові, Києві та Одесі, а також частково в існуючих тоді науково-практичних мед. закладах.

Уже з перших років Рад. влади мед. науці приділялась першорядна увага (див. в цьому томі розділ Охорона здоров'я). У 20-і роки та в роки перших п'ятирічок були організовані н.-д. ін-ти з осн. галузей медицини. Профілактика стала провідним напрямом наук. й практичної медицини. На перше місце було висунуто питання гігієни, епідеміології, інфекційних захворювань, мікробіології. Велику роль у розвитку цих галузей знань відіграли видатні укр. вчені. Всесвітнє визнання здобули праці мікробіолога Д. К. Заболотного, який заснував у 1928 Укр. н.-д. ін-т мікробіології і епідеміології (тепер — *Мікробіології і вірусології інститут* ім. Д. К. Заболотного) і став основоположником укр. школи епідеміології. Відомі її представники — Л. В. Громашевський, М. М. Соловйов. Видатним організатором сан. справи на Україні був О. М. Марзеев. З його ініціативи 1931 створено Укр. ін-т заг. і комунальної гігієни (тепер — *Гігієни загальної і комунальної київський науково-дослідний інститут*). В 1923 було створено *Гігієни праці і профзахворювань харківський науково-дослідний інститут*, який займався розробкою провідних проблем гігієни праці й профес. захворювань, зокрема проблем промислової токсикології, боротьби з пневмокніозом. Учені ін-ту заклали основи систематичної розробки проблем гігієни праці підлітків. Значне місце серед гігієнічних досліджень зайняли наук. праці з соціальної гігієни, теорії та історії рад. охорони здоров'я (О. В. Корчак-Чепурківський, С. М. Ігумнов, С. А. Томілія, Л. Д. Ульянов, А. М. Мерков та ін.). Успіхи терапевтичної школи пов'язані з іменами В. П. Образцова і Ф. Г. Яновського (розвинув вчення про

туберкульоз, клінічну бактеріологію, нефрологію) та їхніх учнів і послідовників М. Д. Стражеска (вивчення патології кровообігу, ревматизму, сепсису й захворювань шлунково-кишкового тракту), В. М. Іванова (клінічна фізіологія і функціональна патологія органів травлення), М. М. Губергіца (вивчав фізіологію й патологію кровообігу, захворювання органів травлення), М. О. Ясиновського (кардіолог, ініціатор диспансеризації хворих на ревматизм) та ін. Великих успіхів досягли вчені України і в галузі хірургії (М. М. Волкович, О. В. Мельников, О. П. Кривов, І. М. Іщенко, М. С. Коломніченко, А. А. Чайка та ін.). Оригінальний метод пластики на «круглому стеблі», що названий іменем його автора — В. П. Філатова, дістав широке застосування в хірургічній практиці Рад. країни і за кордоном. З ініціативи В. П. Філатова в Одесі в 1936 було створено Укр. ін-т експериментальної офтальмології (тепер — *Очних хвороб і тканинної терапії одеський науково-дослідний інститут* ім. В. П. Філатова). Новою сторінкою в розвитку рад. гематології стали праці В. М. Шамова (експериментальне й клінічне вивчення переливання крові). Важливу роль відіграв М. І. Ситенко у створенні Укр. центру травматології й ортопедії — Харків. н.-д. ін-ту ортопедії й травматології. Праці вченого присвячені питанням кісткової пластики, лікування псевдоартрозів, природжених деформацій та ін. У вивченні найважливіших проблем фізіології й патології людини велику роль відіграв О. О. Богомолець, який створив одну з провідних шкіл рад. патофізіології, зробив значний внесок в основні галузі патологічної фізіології, геронтології, ендокринології, онкології та ін. Створенням вчення про фізіологічну систему сполучної тканини визначене в усьому світі. У 30-і рр. з ініціативи О. О. Богомоляца було створено Н.-д. ін-т експериментальної біології і патології М-ва охорони здоров'я УРСР та Ін-т клінічної фізіології АН УРСР. Вагомий внесок у розвиток фізіології зробили також відомі укр. вчені В. Я. Данилевський, В. Ю. Чаговець, М. Ф. Мельников-Разведенков, О. В. Леонтович та ін.

Під час Великої Вітчизн. війни укр. вчені розробили ефективні препарати для лікування поранених (О. В. Палладін та ін.). У післявоєнний час поряд з відбудовою зруйнованих фашистами н.-д. закладів створювалися нові ін-ти, зокрема, мед. профілю. На початку 1957 в УРСР було вже 64 н.-д. і вищі навч. мед. ін-ти. Наукових працівників налічувалося понад 3 тис. Наукові дослідження з медико-біол. і прикладних медичних проблем в республіці проводяться (1983) в 43 н.-д. ін-тах МОЗ УРСР, *Гігієни і токсикології нестцидів, полімерних і пластичних мас* всесоюзному науково-дослідному інституті МОЗ СРСР, *Геронтології інституті* АМН СРСР, у 6 ін-тах АН УРСР, на багатьох кафедрах *інститутів удосконалення лікарів* і в 15 медичних вузах. У н.-д. ін-тах медичного профілю Укр. РСР працює понад 12 тис. наукових і науково-пед. працівників, серед яких більш як 1 тис. докторів і 7 тис. кандидатів медичних наук. Проблемами мікробіології, вірусології, епідеміології і інфекційних хвороб займаються ін-ти у Києві, Харкові, Одесі, Львові; гігієни харчування, фармакології і токсикології — ін-ти у Києві. До клінічного профілю належать 29 інститутів і 3 філіали,

які працюють над питаннями: ортопедії і травматології (в Києві, Харкові, Донецьку); педіатрії, акушерства і гінекології (в Києві з філіалом в Мукачевому, Львові, Харкові); курортології, кліматології, фізіотерапії (в Одесі з філіалом в Ужгороді, Ялті); ендокринології, хірургії (в Києві, Харкові); туберкульозу, пульмонології і грудної хірургії (в Києві, Львові); онкології, рентгенології, радіології (в Києві, Харкові); кардіології (в Києві з філіалом у Харкові); гематології, трансфузіології (в Києві, Львові); гастроентерології (в Дніпропетровську); нейрохірургії, отоларингології, урології і нефрології, медичних проблем фізичної культури (в Києві); очних хвороб і стоматології (в Одесі); дерматології і венерології, неврології і психіатрії (в Харкові). Вчені-медики республіки приділяють велику увагу розробці методів профілактики, діагностики й лікування захворювань серцево-судинної системи, злоскісних новоутворень, вірусних інфекцій, ендокринних, нервових, психічних та ін. захворювань, проблемам травматизму, охорони здоров'я матері й дитини, гігієні навколишнього середовища. Кардіологи України розробляють питання патогенезу, лікування й профілактики серцево-судинних захворювань. В УРСР здійснюється (1983) бл. 30 цілових союзних та республіканських програм. Виконання однієї з цих програм покладено на *Кардіології український науково-дослідний інститут* імені М. Д. Стражеска. Розділами цієї програми є розробка заходів щодо боротьби з інфарктом міокарда, ішемічною хворобою серця, розробка й застосування в клініці нових патогенетичних методів лікування інфаркту міокарда, що сприяло обмеженню зони некрозу й усуненню дилататорних розладів. Істотних успіхів у боротьбі з ішемічною хворобою серця досягли кардіологи *Харківського медичного інституту* на чолі з Л. Т. Малою. Працівники *Хірургії клінічної та експериментальної київського науково-дослідного інституту* (очолює О. О. Шалімов) і Туберкульозу, пульмонології і грудної хірургії київського науково-дослідного інституту ім. акад. Ф. Г. Яновського виконали дослідження з фізіології серцево-судинної системи, що дало змогу глибше розробити питання штучного кровообігу, анестезіологічного забезпечення та інтенсивної терапії при хірургічних втручаннях на серці. У Респ. центрі кардіохірургії (на базі якого у квітні 1983 створено Ін-т серцево-судинної хірургії, очолюваний М. М. Амосовим) щороку роблять понад 2 тис. операцій на серці, з них третя частина — з використанням штучного кровообігу. В кардіохірург. центрі (очолює М. В. Даниленко), який створено на базі *Львівського медичного інституту*, на основі оригінальних хірургіч. методів успішно лікують природжені й набуті пороки серця у дітей, тяжкі судинні хвороби. Працює кардіологічний центр *Одеського медичного інституту* і Респ. кардіологічний центр (очолює О. Й. Грицюк) на базі *Київського медичного інституту*. В Київ. н.-д. ін-ті туберкульозу, пульмонології і грудної хірургії була розроблена методика анулопекції тристулкового клапана, яка використовується в клініках країни, а також у ФРН і США. Велику наукову роботу проводить *Гігієни праці і профзахворювань київський науково-дослідний інститут*, на базі якого працює Міжнародний центр з гігієни праці у с. г. За угодою з ВООЗ спеціалісти ін-ту розробили єдині санітарні вимоги до с.-г. техніки, а також

методи оцінки здоров'я працівників с. г., що зазнають дії шуму та вібрації. Співробітники ін-ту беруть активну участь як експерти у роботі Міжнародної організації праці, Міжнародної асоціації з професійної гігієни, ведуть широкі дослідження спільно з профілактичними закладами УНР, НДР, ПНР. Директор ін-ту Ю. І. Кундієв є віце-президентом Всесвітньої асоціації медицини і гігієни села. Широкое коло питань охоплюють розробки Київ., Харків., Донецького і Криворізьк. н.-д. ін-тів гігієни праці і профес. захворювань, а також Донецького, Ворошиловгр., Дніпроп. і Київ. мед. ін-тів. Вчені республіки розробляють фізіологічні критерії оцінки тяжкої й напруженої праці, рекомендації щодо зниження профес. захворюваності робітників промислових підприємств і с. г. Важливе народногосп. значення мають дослідження, що стосуються оздоровлення умов праці у вугільній, гірничорудній, металургійній, анілінофарбовій, машинобудівній пром-сті, в електрозварювальному виробництві тощо. Розвиваються в республіці наукові дослідження в галузі нейрохірургії, зокрема з проблем нейроонкології (*Нейрохірургії київський науково-дослідний інститут*; очолює А. П. Ромоданов). Розробка й застосування київ. вченими нових кріохірургіч. методів лікування пухлин голови і шиї значною мірою підвищили ефективність лікування. Значних успіхів досягнуто в лікуванні черепно-мозкових травм, травм хребта і спинного мозку. Більшість складних операцій на мозку проводиться із застосуванням приладів та інструментів, розроблених в ін-ті. Питання профілактики та лікування злоскісних пухлин вивчають у *Рентгено-радіологічному і онкологічному київському науково-дослідному інституті* (очолює А. І. Позмогов). Гамма-камери з комп'ютерними пристроями і радіологічні гармати з дистанційним керуванням, кріогенна апаратура і рентгенівські апарати з електроннооптичними перетворювачами, лазерна техніка і світлодіодна оптика та ін. найсучасніше обладнання поставлено на службу ранньої діагностики пухлин і ефективного лікування їх. Ін-т координує клінічну частину комплексної наук. онкологічної програми МОЗ УРСР і АН УРСР. На Україні чималих успіхів досягнуто у вивченні патогенезу, клініки й лікування захворювань нирок і сечовивідних шляхів (*Урології та нефрології київський науково-дослідний інститут*; очолює В. С. Карпенко). Проблема охорони здоров'я матері й дитини розробляється гол. чином у *Педіатрії, акушерства і гінекології київському науково-дослідному інституті* ім. П. М. Буйка (очолює О. М. Лук'янова), на базі якого створено Респ. центр охорони здоров'я матері і дитини, і в *Охорони здоров'я дітей і підлітків харківському науково-дослідному інституті* (очолює О. І. Корнілова). Осн. метою досліджень цих ін-тів є подальше вдосконалення системи охорони здоров'я матері й дитини, забезпечення умов гармонійного розвитку дітей, зниження материнської й дитячої захворюваності й смертності. Провідними напрямками в цій галузі є фізіологія і патологія репродуктивної функції жінок, мед. проблеми росту й розвитку здорових дітей. Важливі дослідження з актуальних питань профілактики і лікування пневмонії, бронхіту, вірусного гепатиту та ін. проводять кафедри педіатрії Одес., Крим., Дніпроп. і Львів. мед. ін-тів. Наукові дослідження з названих проблем в республіці координують і об'єднують дві проблемні комісії: «Вікові особливості дитячого організму в нормі й патології» та «Акушерство і гінекологія». На замовлення наук ради «Акушерство і гінекологія» АМН СРСР у Київ. н.-д. ін-ті педіатрії, акушерства і гінекології розроблено рекомендації щодо ведення вагітності й родів при захворюваннях серцево-судинної системи у жінок. Проб'єма *травматизму* розв'язується спільними зусиллями н.-д. ін-тів травматології й ортопедії, а також гігієни праці. У розробці проблеми травматизму беруть активну участь поряд з колективами н.-д. ін-тів заклади практичної охорони здоров'я, а також ін. міністерства й відомства. Роботу координує *Ортопедії і травматології харківський науково-дослідний інститут* ім. проф. М. І. Ситенка (очолює О. О. Корж). Фахівцями цього ін-ту розроблено ряд наук. рекомендацій в галузі профілактики невинного й виробничого травматизму в с. г., машинобудівній, металообробній, гірничорудній і металург. пром-сті. В ін-ті створено принципово нове обладнання для корекції порушень опорно-рухового апарату при захворюваннях ортопедичного профілю, розроблено метод протезування безпосередньо на операційному столі після ампутації нижніх кінцівок. Ці роботи проведені спільно з ученими ПНР. В *Ортопедії київському науково-дослідному інституті* (очолює І. В. Шумада) розв'язуються питання пересадки суглобів, трубчастих кісток, видалення пухлин, лікування хворих на інфекційний неспецифічний поліартрит. Значне місце в роботі названих ін-тів посідають проблеми трансплантації, консервування й регенерації. Уперше на Україні застосовано і впроваджено у практику за кордоном (в НДР) метод консервування кісткової й хрящової тканин ультранизкими температурами, що підвищило біологічну цінність трансплантів. В *Ендокринології та обміну речовин київському науково-дослідному інституті* (очолює В. П. Комісаренко) досягнуто значних успіхів у розробці методів лікування й профілактики цукрового діабету. В ін-ті успішно розв'язується проблема створення штучної підшлункової залози, нових методів лікування діабетичної ангіопатії. Укр. ендокринологи мають значні досягнення у лікуванні захворювань надниркових, шитовидної і статевої залоз. Учені Києва разом з вченими *Ендокринології та хімії гормонів харківського науково-дослідного інституту* успішно працюють над створенням біологічно активних препаратів (протипухлинних, протисклеротичних, імуностимулюючих). Київ. ендокринологи здійснюють широке комплексування з наук. закладами АН УРСР, а також беруть участь у виконанні наукових програм Всесвітньої організації охорони здоров'я. Питання вірусології вивчаються в Київському науково-дослідному інституті епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. В. Громашевського МОЗ УРСР, *Мікробіології, вакцин і сироваток харківському науково-дослідному інституті* ім. І. І. Мечникова, *Вірусології і епідеміології одеському науково-дослідному інституту* ім. І. І. Мечникова, *Епідеміології та мікробіології львівському науково-дослідному інституті*, на кафедрах мед. ін-тів. Вчені цих закладів розв'язують питання заг. вірусології і кишкових інфекцій, етіології, діагностики, патогенезу, клініки і профілактики грипу, вірусного гепатиту. У співробітництві з науковими працівниками братніх союзних республік вірусологи України з'ясували деякі механізми специфічного й неспецифічного противірусного імунітету, одержали нові дані про онкогенні властивості інфекційних вірусів, розробили

патогенетичні методи лікування хворих на грип та його ускладнення. Розроблено метод вакцинапрофілактики кору. Вірусологи України проводять дослідження спільно з працівниками Всесоюзного науково-дослідного ін-ту грипу, Ін-ту вірусології ім. Д. Й. Івановського АМН СРСР, Центр. н.-д. ін-ту епідеміології, Білорус. н.-д. ін-ту захисту рослин та ін. Успішно розвивається в республіці н.-д. робота з актуальних проблем отоларингології (*Отоларингології київської науково-дослідний інститут* ім. проф. О. С. Коломійченка, очолює О. І. Циганов). Завдяки творчому співробітництву цього ін-ту з 2-м Моск. мед. ін-том і Ленінград. н.-д. рентгено-радіологіч. ін-том запропонована методика електрорентгенографії для діагностики захворювань вуха, горла й носа. Розроблені й запропоновані у практику методи лікування хронічного гнійного гаймориту, комплексної терапії ран і променевих ускладнень при злоякісних новоутвореннях. Розроблено й впроваджено в практику кріохірургічні методи лікування, засоби діагностики й реабілітації слуху. Київ. н.-д. ін-т отоларингології є базою респ. центру по відновленню слуху. Важливе значення має залучення до розробки мед. проблем наук. потенціалу АН УРСР. Результатом такого співробітництва стало створення нових ефективних лікарських препаратів, апаратури, методів лікування. Координацію наук. досліджень в галузі медицини в республіці здійснюють Вчена медична рада МОЗ УРСР, Головне управління н.-д. праць, головні установи з різних наукових проблем і респ. проблемні комісії.

Звання Героя Соціалістичної Праці удостоєні М. М. Амосов, О. О. Богомолець, Л. В. Громашевський, М. В. Даниленко, Л. Т. Мала, О. В. Палладін, Н. О. Пучківська, А. П. Ромоданов, М. Д. Стражеско, В. П. Філатов, О. О. Шаломов. Премії ім. Леніна у 1927 був удостоєний В. П. Воробйов. Ленінськими преміями відзначено праці М. М. Амосова, О. С. Коломійченка, О. В. Палладіна, В. М. Шамова. За період з 1976 по 1982 наукові досягнення медиків УРСР відзначено двома Держ. преміями СРСР і 17 Держ. преміями УРСР. В інститутах медичного профілю (1983) працює близько 80 заслужених діячів науки УРСР. (Див. також в цьому томі розділ Охорона здоров'я).

В УРСР видається 6 журналів і 30 міжвідомчих збірників мед. профілю (див. *Медичні журнали на Україні*). В республіці функціонує 38 наук. медичних товариств (див. в цьому томі підрозділ Медичні товариства).

Лит.: Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР. 1917—1947. К., 1948; Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. К., 1958; Матеріали з історії гігієни й санітарного дела в УССР. К., 1959; Нариси з історії терапії в УРСР. К., 1960; Вітте М. К. Розвиток медичної науки на Україні. К., 1965; Из истории здравоохранения Украинской ССР. К., 1970; Итоги и перспективы исследований по истории медицины. Кишинев, 1973; Петровский Б. В. Успехи советского здравоохранения за годы девятой пятилетки. М., 1976; П'ятирічка здоров'я. К., 1976.

О. А. П'ятак.

Сільськогосподарські науки

Найстарішими науково-практичними установами на Україні, що мали певне відношення до с. г., можна вважати аптекарські городи, які почали виникати в 17 ст., після видання рос. урядом «Аптекарського наказу». В аптекарських городях вирощували, як правило, лікарські

трави, а також різні с.-г. культури. На Україні перший аптекарський город відкрито 1721 в Лубнах одночасно із заснуванням там «Першої аптеки для Малоросії». Своєрідним наук. закладом був акліматизаційний сад В. Н. Каразіна, закладений 1809 на хуторі Основ'янка Богодухівського пов. Харківської губ. У 1812 в Криму закладено *Нікітський ботанічний сад*. Його засновник — відомий російський ботанік, почесний член Петербурзької АН Х. Х. Стевен. Нікітський ботанічний сад відіграв велику роль у наук. розвитку вітчизняного садівництва й впровадженні в практику багатьох сортів с.-г. культур. Велику роль у розвитку с.-г. науки й дослідній справі на Україні в останній чверті 19 ст. відіграло Харківське товариство сільського господарства і його активний член проф. Харків. університету А. Є. Зайкевич. За період з 1881 до 1902 А. Є. Зайкевич організував 37 дослідних полів, значна частина яких діяла порівняно тривалий час (Морочанське дослідне поле діяло 12 років, Новотаволжанське — 10, Тростянечке і Білокозодзьке — по 60 років). На цих полях вивчалися важливі питання с.-г. виробн. Керовані А. Є. Зайкевичем дослідні установи сприяли розвитку с.-г. науки не тільки на Україні, а й за її межами, вони зробили вагомий внесок у теорію й практику с. г. Важливу подією в розвитку с.-г. науки на Україні було відкриття 10 листопада 1884 дослідного поля на околиці м. Полтави. Результати його наук. роботи з багатьох питань землеробства лягли в основу дальших теоретичних пошуків і прислужилися практиці. Активну участь в організації Полтавського дослідного поля брали А. Є. Зайкевич, О. О. Ізмайльський і віце-президент Полтав. товариства сільського господарства Д. К. Квітка. На Полтавському дослідному полі вперше випробовували різні способи обробітку ґрунту, що сприяло нагромадженню й збереженню вологи, провадили важливі дослідження з різних питань ґрунтового, спрямовані на одержання високих і сталих урожаїв с.-г. культур. З 1898 тут закладено єдині в своєму роді дослідження по безмінних посівах озимого жита, які тривають і тепер. Із всіх відомих на той час дослідних установ тільки на Полтав. дослідному полі вивчалися відгодівельні якості худоби, овець і свиней, а також використання кормових засобів, хім. склад і якість кормів. У 1910 Полтав. дослідне поле було перетворено на н.-д. станцію, яка виконувала роль центральної методичної установи цілої мережі н.-д. закладів. Керівниками цієї н.-д. установи довгі роки працювали такі видатні діячі с.-г. науки, як Б. П. Черепакін, В. М. Дьяков, Ю. Ю. Соколовський, С. Ф. Третьяков, В. І. Сазонов. Значну роботу по вивченню стану тваринництва в Харків. губ. провів в 1910—13 проф. Харків. ветеринарного ін-ту М. Ф. Іванов.

У 1886 було засновано Немерчанську с.-г. дослідну станцію в Подільській губернії (з 1956 — Вінницька державна с.-г. дослідна станція). У 1888 за ініціативою відомого уч. вченого, проф. Київ. університету С. М. Богданова в Подільській губернії було організовано Дербчинське дослідне поле. Першим керівником цієї установи був відомий укр. вчений агроном, один із засновників дослідної справи в Росії й на Україні В. Г. Ротмістров. 22 жовтня 1889 при Херсонському землеробському училищі було організовано Херсонське дослідне поле

(тепер Укр. н.-д. ін-т зрошуваного землеробства).

У 90-х рр. 19 ст. покладено початок лісовій дослідній справі. Експедицією на чолі з видатним рос. вченим-природознавцем В. В. Докучаєвим було організовано три лісові н.-д. ділянки, з них одна в Росії, а дві — на Україні: Старобільська — на вододіллі між Доном і Сіверським Дінцем у Старобільському пов. Харківської губ.; Великоанадольська — між Доном і Дніпром у Маріупольському пов. Катеринославської губ. Програму науково-практичної діяльності на цих ділянках склав дослідник П. Ф. Баранов. На ділянках провадили дослідження видатні вітчизн. лісівники Г. М. Висоцький, Г. Ф. Морозов та ін. вчені.

На початку 20 ст. на Україні було організовано три мережі с.-г. дослідних установ — Подільську, Київську і Катеринославську. До Подільської мережі належала відкрита в 1904 контрольно-насінна, а також заснована трохи згодом хім. лабораторія. У 1901 створено Київ. мережу дослідних установ на чолі з Київ. лабораторією під загальним керівництвом О. І. Дущечкіна. Дослідні установи Київ. мережі було засновано в 5 губерніях бурякозасіяних районів. У 1912 для погодження наук. діяльності установ усієї мережі та для налагодження методичного керівництва дослідною роботою полів було відкрито Миронівську дослідну станцію (тепер Миронівський науково-дослідний інститут селекції і насінництва пшениці). На ці роки припадає також організація мережі дослідних установ у Катеринославській губернії. Завідував мережею Б. М. Рожественський. Програма цієї мережі передбачала вивчення впливу на урожай і якість буряків таких мінеральних добрив, як суперфосфат, селітра тощо. У програмі значне місце відводилося вивченню сортів с.-г. культур, різних видів обробітку ґрунту й розв'язанню проблем тваринництва відповідно до вимог с. г.

У 1904—05 на Україні створено Верхньодніпровське дослідне поле (Катеринославська губ.), Сумську дослідну станцію (Харківська губ.), Роменське дослідне поле (Полтавська губ.), Одеську виноробну (Херсонська губ.) і Харківську контрольно-насінную станції. Першим директором Сумської дослідної станції був проф. М. А. Єгоров (1879—1942). У наступні роки до числа діючих дослідних установ увійшли Прилуцьке дослідне поле (1907) в Полтав. губ., Харків. селекційно-дослідна станція (1908), Катеринославська контрольно-насінна дослідна станція (1908), Словожаносерське дослідне поле (1908) в Катеринослав. губ., Уманська селекційно-дослідна станція (1914) в Київ. губ., Сарненська дослідна станція по освоєнню боліт (1914) в Волин. губ. В цілому на Україні протягом 1910—14 організовано понад 25 с.-г. наукових установ. У 1908—14 на Україні, як і в більшості губерній Європ. Росії, впроваджено колективні дослідні, в яких брали участь с.-г. навчальні заклади, с.-г. товариства, повітові земства, дослідні поля. Колективні дослідні найбільшого поширення набули в Катеринославській, Київській, Чернігівській губерніях. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні діяло всього 63 с.-г. н.-д. установи, у т. ч. 18 дослідних станцій і 33 дослідні поля; не було жодного с.-г. науково-дослідного ін-ту.

Умови для швидкого і всебічного розвитку с.-г. науки створились лише після Великого Жовтня. За порівнянню

короткий час (з 1920 до 1928) на Україні організовано понад 20 нових сільськогосподарських н.-д. установ з різних галузей науки — садівництва, землеробства й рослинництва, лугівництва, тютюнництва, селекції цукр. буряків, тваринництва. У перше десятиріччя після Великої Жовтневої соціалістичної революції почали діяти: Миколаївська дослідна станція садівництва (1920), Харків. обласна дослідна станція бджільництва (1920), Білоцерківська селекційно-дослідна станція цукрових буряків (1922), Науковий ін-т селекції в Києві (1922), на базі якого створено Всесоюзний н.-д. ін-т цукрових буряків, Харків. ін-т наукової і практичної ветеринарії (1922); 1923 почали працювати Устимівська дослідна станція на Полтавщині, Рудня-Радовельська болотна станція на Житомирщині, Красно-Трошанська лісова дослідна станція на Чернігівщині. У січні того ж року відкрито Одеську обласну с.-г. дослідну станцію, на базі якої 1.X 1928 організовано Укр. ін-т селекції і генетики, перетворений (1935) на Всесоюзний селекційно-генетичний ін-т. В 1923 створено Укр. н.-д. ін-т експериментальної ветеринарії (Харків).

У 1924 відкриті Укр. дослідна станція хмелярства на Житомирщині та Кримська обласна с.-г. дослідна станція. На Полтавщині 1925 створено Веселоподільську селекційну станцію. 11.III 1929 в УРСР відкрито перший на Україні Науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства, 1930 — Полтав. н.-д. ін-т свинарства та Науково-дослідний інститут тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР. У 1921 в держ. заповіднику УРСР «Асканія-Нова» (на Херсонщині) створені науково-степова, фітотехнічна і зоотехнічна станції, на базі яких 1932 організовано Всесоюзний н.-д. ін-т акліматизації і гібридизації тварин «Асканія-Нова»; 1940 ін-ту присвоєно ім'я акад. М. Ф. Іванова. В 1956 ін-т реорганізовано в Укр. н.-д. ін-т тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова». В першій п'ятирічці (1928—32) на Україні організовано понад 30 с.-г. науково-дослідних установ, головним чином ін-тів. За роки перших п'ятирічок с.-г. наука подала велику допомогу колгоспам і радгоспам республіки, спрямовану на зростання виробництва продукції. Було виведено й передано в держ. виробування понад 400 сортів зернових, олійних культур і трав, з них 78 набули широкого впровадження в різних областях республіки. В довоєнний час селекціонери створили також 121 сорт різних плодівих і ягідних рослин, які стали міцною основою розвитку садівництва.

С.-г. наука Української РСР зробила певний внесок і у справу підвищення тваринництва — збільшення виробництва молока, м'яса, яєць, вовни, створення нових і поліпшення існуючих порід. Згідно з ухвалою Пленуму ЦК ВКП(б) (1934) на Україні організовано держ. племрозплідники великої рогатої худоби, свиней, овець, коней, які об'єднали тисячі колгоспних племінних ферм, що вирощують високоякісну племінну продукцію для масового поліпшення поголів'я с.-г. тварин. Однією з порід, що створено на Україні, є *лебединська порода великої рогатої худоби*. У дослідницькому г-ві інституту «Асканія-Нова» виведені високопродуктивні *українська степова біла порода свиней* та *асканійська порода овець*. Робота наук. установ УРСР, як і всього Рад. Союзу, в роки індустріалізації країни була спрямована і на вивчення технологічних процесів, розробку тех. засобів механізації виробничих процесів у с. г.

На базі великих колгоспів і радгоспів широкого розвитку на Україні набули агрономічна хімія і агрономічне *грунтознавство*. Так, розпочаті А. Є. Зайкевичем, О. І. Душечкіним досліді підсумовано у спеціальних збірниках Всесоюзного н.-д. ін-ту добрив і агрогрунтознавства, в наук. працях Центральної агрономічної лабораторії Наркомзему УРСР та Укр. н.-д. ін-ту агрогрунтознавства і хімізації с. г., а також у великій роботі Всесоюзного н.-д. ін-ту цукрової промисловості, опублікованій 1936 у вигляді ґрунтово-агрохім. карти. В 30-і рр. розгорнулися дослідження з питань регулювання хім. умов родючості ґрунту, поновлення його структури, фіз. і біологічних властивостей, вапнування і *гіпсування ґрунтів*, а також використання багаторічних трав відповідно до окремих типів ґрунту. В цій галузі працювали укр. вчені О. Н. Соколовський (Харківський с.-г. ін-т), К. К. Гедройц (Носівська с.-г. дослідна станція) та О. М. Грінченко (лабораторія ґрунтознавства АН УРСР). Для підвищення родючості ґрунтів і врожайності с.-г. культур протягом 1935—38 встановлені ефективні норми, форми і способи внесення добрив під зернові (Укр. н.-д. ін-т зернового г-ва у Дніпропетровську), під цукр. буряки фабричні, маточні і висадки (у Всесоюзному ін-ті цукрової промисловості), під інші культури. В післявоєнні роки вагомим внеском в теорію і практику з питань родючості ґрунту стали праці укр. вчених — М. К. Крупського, Г. С. Гриня (Укр. н.-д. ін-т ґрунтознавства і агрохімії), О. М. Можейка (Харківський с.-г. ін-т).

Великий вплив на розвиток с.-г. науки на Україні мала організація 1929 Всесоюзного сільськогосподарської академії (тепер ВАСГНІЛ).

Значних успіхів досягли вчені УРСР після Великої Вітчизн. війни. Їх робота була спрямована на визначення наук. основ і практич. заходів щодо підвищення культури землеробства і врожайності, відтворення поголів'я і зростання продуктивності всіх видів с.-г. тварин, а також подання допомоги с.-г. органам, колгоспам і радгоспам у справі впровадження у виробництво досягнень науки й передового досвіду. Зростала мережа с.-г. науково-дослідних установ.

Вчені с.-г. науково-дослідних установ України здійснили дослідження з багатьох важливих проблем. О. І. Душечкін розробив наукові основи використання фосфорних добрив, одним з перших дослідив роль мікроорганізмів у перетворенні поживних речовин ґрунту, обґрунтував їх вплив на якість врожаю. Широкі дослідження ролі мікроелементів у живленні рослин здійснив П. А. Власюк (Укр. сільськогосподарська академія). Збільшилася кількість теоретичних робіт з питань *генетики, цитології, селекції*, а також розпочато нові напрями в селекції, зокрема по створенню сортів пшениці з коротким стеблом, високолізних гібридів кукурудзи, поліплоїдних сортів жита й цукр. буряків, гетерозисних гібридів пшениці, сорго й ін. культур.

Значний внесок у практичну селекцію по створенню високопродуктивних сортів і гібридів рослин зробили укр. рад. селекціонери В. Я. Юр'єв, Ф. Г. Кириченко, П. Х. Гаркавий, В. М. Ремесло, Б. П. Соколов, В. А. Мовчан, а також О. С. Мусійко, О. С. Алексеева, С. Й. Венгренівський, С. А. Гладков, А. А. Горлач, В. С. Губернатор, В. І. Дідусь, В. О. Козубенко, Я. Т. Корченко, П. В. Кучумов, А. К. Лешенко, Л. П. Максимчук, Б. Ф. Овчинников, І. С. Паришкура, В. П. Похомова, Т. Е. Тарасенко, С. І.

Чорнобривенко, М. С. Шульга, Ю. П. Мірюта та ін.

Становлення, розвиток тваринництва на Україні та зооветеринарної науки пов'язані з вченими М. Ф. Івановим, О. Б. Бондаренком, М. П. Чирвинським, О. С. Квасницьким, А. Є. Яценком, Ф. Ф. Ейсером, Ф. І. Остапком, М. А. Кравченко, І. М. Гладенком та ін. В 1981 на Україні дослідження по с. г. проводили 209 наукових установ та вузів, у т. ч. 49 н.-д. ін-тів, 28 держ. обласних і галузевих с.-г. станцій, 18 вищих с.-г. навч. закладів. В цих установах працює бл. 13 тис. наук. співробітників, з яких понад 6 тис. мають вчений ступінь доктора або кандидата наук. Н.-д. роботу ведуть зональні та галузеві н.-д. інститути. Зональні н.-д. інститути розміщені по окремих природно-екоп. зонах. Вони розробляють наук. основи розвитку відповідних галузей с. г. своєї зони. Ці функції виконують Укр. н.-д. інститут землеробства (Київ), Н.-д. інститут землеробства і тваринництва західних районів УРСР (Львів), Всесоюзний н.-д. інститут цукр. буряків (Київ), Н.-д. інститут тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР (Харків), Укр. н.-д. інститут тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» (Херсонська обл.) та ін. Н.-д. інститути вивчають також окремі галузі с. г. в масштабах республіки або СРСР. На Україні працює рад. всесоюзних н.-д. ін-тів — цукрових буряків (Київ), кукурудзи (Дніпропетровськ), луб'яних культур (Глухів), ефіроолійних культур (Сімферополь), винороства і виноградарства (Ялта) та республіканські н.-д. інститути — садівництва (Київ), овочівництва і баштанництва (Харків), свинарства (Полтава), кормів (Вінниця) та ін. До них належать також республіканські н.-д. інститути механізації та електрифікації с. г. (Київ), економіки і організації с. г. (Київ), захисту рослин (Київ), ветеринарний (Київ), захисту ґрунтів від ерозії (Ворошиловград), ґрунтознавства і агрохімії (Харків), експериментальної ветеринарії (Харків), птахівництва (Харківська область) та інші.

Питаннями наук.-тех. прогресу в с.-г. виробн. окремих областей займаються державні обласні с.-г. дослідні станції, які працюють в 19 областях. В 6 областях республіки (Київській, Львівській, Дніпропетровській, Херсонській, Харківській і Житомирській) функції обласних станцій виконують науково-дослідні ін-ти.

Значний внесок у с.-г. науку зробили вчені вузів республіки: С. С. Рубін, В. Ф. Пересипкін та ін.

Науково-методичне керівництво дослідженнями в галузі с. г. в республіці здійснює *Підвідділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук* (створене 1969), яке підпорядковане Президії ВАСГНІЛ і Раді Міністрів УРСР. Для підвищення ефективності досліджень в галузі селекції с.-г. культур в дев'ятій п'ятирічці (1971—75) в республіці створено 7 селекційних центрів: Харківський на базі Укр. н.-д. інституту рослинництва, селекції і генетики (по зернових культурах), Київський на базі Укр. н.-д. інституту землеробства (по зернових і кормових культурах), Миронівський на базі Миронівського н.-д. інституту селекції і насінництва пшениці (по зернових культурах), Південно-Західний (Одеський) на базі Всесоюзного н.-д. селекційно-генетичного ін-ту (по зернових і кормових культурах), Дніпропетровський на базі Всесоюзного н.-д. інституту кукурудзи (по кукурудзі і сорго), Херсонський на базі Укр. н.-д. інституту

зрошуваного землеробства (по зернових і кормових культурах в умовах зрошення) і селекційний центр по цукр. буряках на базі Всесоюзного н.-д. інституту цукрових буряків. Найбільших успіхів у створенні і впровадженні нових сортів і гібридів у виробництві досягли Всесоюзний н.-д. селекційно-генетичний ін-т (площа посіву в країні — 11 млн. га), Миронівський н.-д. інститут селекції і насінництва пшениці (8 млн. га), Укр. н.-д. інститут рослинництва, селекції і генетики (6 млн. га), 97 % загальної площі посіву цукр. буряків займають сорти і гібриди, виведені у Всесоюзному н.-д. ін-ті цукр. буряків. За створення сортів озимої твердої пшениці Ф. Г. Кириченко (Всесоюзний н.-д. селекційно-генетичний інститут) удостоєний Ленінської премії 1959. За створення і впровадження у виробн. на великих площах сортів і гібридів зернових культур Ленінської премії удостоєні 1963 В. М. Ремесло (Миронівський н.-д. інститут селекції і насінництва пшениці), П. Х. Гаркавий (Всесоюзний н.-д. селекційно-генетичний інститут), Б. П. Соколов (Всесоюзний н.-д. інститут кукурудзи). За створення нових форм однонасіньних цукр. буряків і впровадження нових сортів і гібридів колектив авторів на чолі з І. Ф. Бузановим відзначений Ленінською премією 1960. Вчені Укр. н.-д. інституту механізації і електрифікації с. г. розробили та запровадили у виробн. технологію *потокового збирання* зернових культур з одночасним подрібненням соломки, за що удостоєні Державної премії УРСР в галузі науки і техніки 1971. Цією ж премією 1977 відзначені роботи В. М. Ремесла і В. Ф. Сайка (Миронівський н.-д. інститут селекції і насінництва пшениці) по розробці і запровадженню в виробн. сортової агротехніки озимої пшениці. Розробка П. Х. Гаркавого, А. А. Мичевського (Всесоюзний н.-д. селекційно-генетичний ін-т) і А. Є. Тарасенко, І. Д. Прохажай (Донецька державна с.-г. станція) по створенню і запровадженню у виробн. високопродуктивних сортів ярого ячменю удостоєна Державної премії СРСР 1977. Державною премією СРСР 1952 і Державною премією УРСР 1982 відзначений С. С. Рубін (Уманський с.-г. ін-т) за підручники для середніх спеціальних сільськогосподарських навч. закла-

дів і наукову монографію з агрохімії. Питаннями наук. досліджень в галузі тваринництва в республіці займається 12 науково-дослідних ін-тів і 9 дослідних станцій. Ця робота ведеться також на спеціалізованих станціях вузів і у відділах тваринництва на обласних дослідних станціях. В 1978 створено селекційні центри: Всесоюзний по червоних породах великої рогатої худоби на базі Укр. н.-д. інституту тваринництва степових районів «Асканія-Нова»; по породах свиней на базі Полтав. н.-д. інституту свинарства; по м'ясних породах великої рогатої худоби на базі Н.-д. інституту тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР; по птахівництву на базі Укр. н.-д. інституту птахівництва. За розробку фракційного методу *штучного осіменіння* свиней О. В. Квасницький (Полтав. н.-д. ін-т свинарства) удостоєний Держ. премії УРСР 1974. Ця ж премія за розробку вакцини проти вірусного гепатиту каченят в 1976 присуджена колективу науковців Укр. н.-д. інституту птахівництва. Премією Ради Міністрів СРСР 1980 відзначена робота Ф. І. Осташка по технології одержання та криоконсервації сперми биків-плідників. Науково-дослідні ін-ти України активно співробітничать з науковцями АН ін. союзних республік, а також ін. соціалістич. країн. Зокрема, Миронівський н.-д. інститут селекції і насінництва пшениці проводить спільні роботи по селекції пшениці з вченими НДР та Чехословаччини, Всесоюзний н.-д. селекційно-генетичний інститут є координаційним центром РЕВ по проблемі «Розробка теоретичних основ селекції і насінництва та нових методів створення високоурожайних сортів і гібридів сільськогосподарських культур», Полтав. н.-д. ін-т свинарства веде спільні дослідження по підвищенню ефективності галузі свинарства з європ. країнами — членами РЕВ, Український н.-д. ветеринарний ін-т — з ін-тами цього профілю НДР. Значного розвитку досягли за цей же час науки з лісівництва. Вже 1925 Рада Народних Комісарів УРСР ухвалила дві постанови про лісові дослідні станції та лісівництво з організацією Бюро лісової дослідної справи. Під керів-

ництвом академіка АН УРСР Г. М. Висоцького Бюро організувало в дослідних лісництвах стаціонарні дослідження, насамперед по вивченню гідрологічної ролі лісу. Наслідки робіт дослідницьких лісництв, станцій та дослідної експедиційної партії (організована 1926), опубліковані у 17 випусках «Праць з лісової справи на Україні». Н.-д. установами та кафедрами лісівництва вузів було складено типологічну характеристику лісів України з вивченням природного насінного та паросткового лісонасадження. У 1930—41 дальшого розвитку набули наукові дослідження з *агролісомеліорації*. Інститут лісу АН УРСР (діяв 1946—56 в Києві) провів велику роботу по розробці теоретичних питань. Він розв'язував проблеми лісової типології, гідрології, ґрунтознавства й агрохімії, ґрунтової фауністики і мікробіології, взаємодії деревних порід у процесі сумісного росту, селекції тополь, агролісомеліорації, заліснення арен нижнього Дніпра, гірських схилів Карпат. Значний внесок у розвиток лісівничої науки в УРСР зробили: Г. М. Висоцький, П. С. Погребняк, Д. В. Воробйов, Д. Д. Лавриненко, Б. Й. Логінов, С. С. П'ятницький, П. С. Пастернак, С. А. Генсірук, П. І. Молотков, Ф. Л. Щепотьєв та ін. В 1960—85 лісівники республіки працюють над розв'язанням таких першочергових завдань, як підвищення продуктивності й біологічної стійкості лісів, поліпшення породного складу і посилення водоохоронно-захисних та ін. корисних функцій лісостанів, вивчення лісових ресурсів, розміщення їх і раціонального використання, підвищення лісистості степових і лісостепових районів, вивчення рекреаційного потенціалу лісів УРСР і розробка наукових основ використання їх.

На Україні питання розвитку і досягнень с.-г. науки висвітлюють журнали «*Вісник сільськогосподарської науки*», «*Хлібороб України*», «*Тваринництво України*», «*Механізація сільського господарства*» та ін.

Лит.: Компанєєв М. К. Ученые-агрономы России, кн. 1—2. М., 1971—76; Сільськогосподарська наука до 40-річчя Великого Жовтня. К., 1957. Г. О. Богданов.

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Матеріалознавство

Перші на Україні дослідження в галузі матеріалознавства були виконані у другій половині 19 ст. М. М. Бекетовим (Харків. ун-т). Вони стосувались методу одержання металів (алюмінотермії). Проте справжнього розвитку матеріалознавство набуло після Великої Жовтневої соціалістичної революції, з початком діяльності (1919) Української Академії наук. Матеріалознавчі проблеми вивчались також в ун-тах, вищих тех. навчальних закладах. У 20—30-х рр. укр. вчені провели рентенографічні дослідження процесів ґартування і відпуску сталей, мартенситних перетворень у кольорових сплавах (Г. В. Курдюмов, Л. І. Лисак, Л. Г. Хандрос, М. П. Арбузов), що стали основою сучас. теорії термічної обробки сталей і сплавів. Було встановлено закономірності формування структури твердого тіла при кристалізації з рідкого стану з урахуванням зовн. впливу (В. І. Данилов, Д. Ю. Овсієнко та ін.), вивчено смугасту структуру сталі (А. П. Виноградов). Одержано

порошки різних металів — електролізом розплавів і неводних розчинів (В. О. Ізбеков, В. О. Плотников, Е. М. Натансон), залізний порошок — відновленням прокатої окалини природним газом (М. В. Луговцов, І. М. Францевич; див. у цьому ж томі підрозділ Порошкова металургія). Вивчено осн. механізми пластичного деформування кристалів, виявлено причини розбіжності між експериментально вимірюваною і теоретично обчисленою міцністю реальних кристалів (І. В. Обреїмов, Н. О. Бриліантов, Р. Й. Гарбер, В. І. Старцев, Й. А. Гіндин). Після Великої Вітчизн. війни розвиткові досліджень з матеріалознавства сприяло створення Ін-ту метало кераміки та спец. сплавів (тепер *Матеріалознавства проблем інституту АН УРСР*), *Металофізики інституту АН УРСР*, Ін-ту ливарного виробництва (тепер *Лиття проблем інституту АН УРСР*), *Фізико-технічного інституту низьких температур* АН УРСР, Укр. науково-дослідного конструкторсько-технологіч. інституту синтетичних надтвердих матеріалів та інструменту (тепер *Надтвердих матеріалів*

інституту АН УРСР), *Фізико-технічного інституту АН УРСР* у Донецьку та ін. Вчені України виконали теоретичні та експериментальні дослідження в галузі гетерогенних рівноваг і фіз.-хім. аналізу (В. Н. Єременко, А. С. Бережний, П. П. Будников, Л. М. Лопато), електронної теорії і електронної структури металів (І. М. Ліфшиць) та хім. сполук (Г. В. Самсонов та ін.), фіз. теорії пластичного деформування і руйнування твердих тіл (В. І. Трефілов), термодинаміки розплавів і хімії поверхневих явищ (В. Н. Єременко, Ю. В. Найдич, Г. М. Лукашенко), теор. проблем жароміцності, жаро- і термостійкості (І. М. Францевич та ін.), теор. аспектів формування властивостей пористих і композиційних матеріалів та виробів (Д. М. Карпинос, В. В. Скороход, П. С. Кислий та ін.). Було розроблено спосіб термічної обробки вуглецевих сплавів, що не мав аналогів у світовій практиці, — швидкісний електровідпуск структур, загартованих на мартенсит (В. Н. Гріднев, В. І. Трефілов, Ю. Я. Мешков). Досліджено фіз. закономірності процесів дифузії і рекристалізації

(С. Д. Герцикев, Я. О. Гегузі, І. Я. Дехтяр, Л. Н. Лариков). Створено фіз. теорію недосконалостей кристалічної будови і методи дослідження їх (М. О. Кривоглаз, А. А. Смирнов, Е. Г. Несстеренко, І. Я. Дехтяр), дифузійну теорію спікання порошків (Б. Я. Пінес, Я. О. Гегузі), а також теорію дифузійно-дислокаційної течії кристалів, дислокаційного механізму росту і заліковування пор і тріщин під навантаженням (І. М. Ліфшиць, А. М. Косевич, В. В. Сльозов). Науковцями республіки вивчено температурну залежність пластичного деформування і зміцнення урану, розроблено методи і умови термомех. обробки та легування його (В. Ф. Зеленський, А. І. Волощук, А. І. Стукалов), дислокаційну теорію колодноамомості тупоплавких матеріалів і сполук (В. І. Трефілов, Ю. В. Мільман, С. О. Фіртост та ін.). Уперше в світі на Україні почалися дослідження пластичного деформування металів і шаруватих матеріалів, одержаних у процесі вакуумної прокатки (К. Д. Синельников, В. Е. Іванов, В. М. Амоненко та ін.). Великий практичний інтерес мало вивчення закономірностей виникнення вторинних границь у литих металах і сплавах, особливостей механізму міжкристалітного руйнування цих матеріалів (Б. О. Мовчан). Широкого розвитку на Україні набув фіз.-хім. напрям у матеріалознавстві: побудова діаграм стану металевих і неметалевих систем, термодинаміка металевих розплавів, міжфазна взаємодія і адгезія рідких розплавів, внутр. адсорбція у твердих тілах (В. М. Свєчнин, В. І. Архаров, В. Н. Єременко, Ю. В. Найдич, Ю. О. Краковецький-Кочержинський та ін.). В н.-д. установах виконано цикл робіт у галузі синтезу і кристалохімії тупоплавких сполук, досліджено їхні фіз.-хім. і мех. властивості, розроблено технологію виробн. цих матеріалів (Г. В. Самсонов, Т. Я. Косолопова, В. А. Оболончик, М. Д. Смолін, С. І. Гладішевський). Удосконалено технологію і устаткування для одержання залізного порошку (І. М. Францевич, І. Д. Радомисельський), розроблено методи одержання надтонких волокон і технологію виготовлення пористих матеріалів на основі дискретних волокон, створено антифрикційні, фрикційні, фільтрові (І. М. Федорченко та ін.), резисторні (Г. Г. Гнесін, О. К. Теодорович), надтверді інструментальні (В. М. Бакуля, І. М. Францевич, Г. Г. Карюк, О. В. Курдюмов, О. М. Пилипенко) матеріали та матеріали з особливими фіз. властивостями (О. Г. Гольдман, М. П. Лисиця, К. Д. Товсюк, Л. С. Палатник), надпровідні сплави (Б. Г. Лазарев). Укр. вченими роз-

винито теорію багатофазної кристалізації евтектичних сплавів (Ю. М. Таран-Жовнір), вивчено діаграми стану оксидів рідкісноземельних елементів з ін. тупоплавкими оксидами (С. Г. Тресвятський). Розроблено теор. основи, технологію і устаткування для зміцнюючої термічної обробки прокатних виробів (К. Ф. Стародубов), комплексний метод вивчення поверхнево-активних шарів металу (Б. Д. Грозін), технологічних процесів металізації (зокрема, детонаційно-газового способу) і паяння неметалевих матеріалів. Грунтовними є дослідження в галузі терм. і стійкості металів проти зношування (О. Ф. Аксьонов, В. С. Попов), фазових переходів у металах (К. П. Бунін), механіки корозійного руйнування металів (О. М. Романів), міцності матеріалів і конструкцій (В. І. Труфяков), хіміко-термічної обробки металів і сплавів (Г. В. Земсков), плазмової обробки матеріалів (Д. А. Дудко), розробки нових методів фрактографічного аналізу (М. П. Браун). Дослідження укр. вчених відзначено Ленінськими преміями (Ю. В. Латаш, Б. І. Максимович, Б. І. Медовар, Ю. А. Шульте, 1963; І. М. Ліфшиць, 1967), Держ. преміями СРСР (П. П. Будников, 1942, 1950, 1952; В. І. Данилов, 1950; Д. А. Дудко, 1950; І. М. Францевич, 1950; К. Д. Синельников, 1948; Б. Г. Лазарев, 1951; С. Г. Тресвятський, 1951; В. Е. Іванов, 1972), Держ. преміями УРСР (Г. В. Самсонов, 1969; І. М. Францевич, 1969; Д. М. Карпін, 1969; В. І. Труфяков, 1972; Д. А. Дудко, 1972; І. Д. Радомисельський, 1973; Ю. Я. Мешков, 1974; В. Н. Грідиш, 1974; В. І. Трефілов, 1974; В. Н. Єременко, Ю. В. Найдич та ін., 1975; О. М. Романів, 1976; А. А. Смирнов, М. О. Кривоглаз та ін., 1978; А. М. Косевич, 1978; В. В. Сльозов, 1978; І. М. Федорченко, 1979; В. М. Свєчнин, В. Т. Черепін та ін., 1980; Б. Г. Лазарев, 1982). Вчені України зосереджують зусилля на розв'язанні найважливіших проблем в галузі матеріалознавства — насамперед на створенні хіміко-технологічних процесів одержання нових речовин і матеріалів з заданими властивостями. В республіці проблеми матеріалознавства досліджують, крім установ АН УРСР, у Київ. і Харків. політех. ін-тах, Київському ун-ті, Харків. авіаційному, Дніпроп. металург. та ін. ін-тах. Укр. вчені у співдружності з учнями ін. республік беруть участь у виконанні комплексних програм «Матеріалісткість», «Метал» та ін. Разом з учнями АН СРСР і АН НДР науковці республіки працюють над проблемою «Дослідження реальної дислокаційної структури монокристалів тупоплавких металів». Вони підтримують творчі зв'язки з багатьма наук. колективами ін. республіканських академій і академій братніх країн соціалізму, беруть участь у міжнар. конференціях. Результати досліджень з матеріалознавства висвітлюються на Україні у журналах «Порошкова металургія», «Сверхтвердые материалы», «Металлофизика», «Физико-химическая механика материалов», «Проблемы прочности», в зб. «Адгезия расплавов и пайка материалов», «Защитные покрытия на металлах», в ін. зб. праць н.-д. установ і вузів.

Лит.: Кривоглаз М. А., Смирнов А. А. Теория упорядочивания сплавов, М., 1958; Писаренко Г. С. [та ін.]. Прочность металлов при высоких температурах, К., 1966; Самсонов Г. В. Нитриды, К., 1969; Трошенко В. Т. Усталость и неустойчивость металлов, К., 1971; Трефілов В. И., Мильман Ю. В., Фиртост С. А. Физические основы прочности тупоплавких металлов, К., 1975; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2, К., 1977; История Академии наук Украинской РСР, К., 1982. В. І. Трефілов.

Металургія

Домашнє виробництво. Грунтовні дослідження в галузі доменного виробництва почали провадитися на Україні наприкінці 19 — на початку 20 ст.

Над розв'язанням складної проблеми — виплавкою чавуну з креченських руд — працював А. Ф. Мєвіус. Він впровадив також систематичний хім. аналіз шихтових матеріалів, чавуну і шлаків. І. А. Тіме керував проектуванням металургійних цехів і агрегатів. М. К. Курако сконструював перший у Росії покилий підйомник і доменну піч з автом. розподілом завантажуваних шихтових матеріалів, удосконалив фурменний пристрій, розробив оригінальну конструкцію доменного горна. Удосконалення доменного виробн. сприяла діяльність І. І. Зелєнцова, В. П. Іжевського, братів Ю. М. і О. М. Горієвих. В одному на той час вищому навчальному закладі гірничо-металург. профілю — Катеринославському Вищому гірничому уч-щі (див. *Дніпропетровський металургійний інститут*) — почали наукову роботу М. О. Павлов, П. Г. Рубін, А. М. Похвиснев.

Після Великої Жовтневої соціалістич. революції дослідження з доменного виробн. стали складовою частиною всебічного вивчення найважливіших проблем металургії, дальшого розвитку її. Було створено Укр. н.-д. ін-т металів (Харків), Ін-т чорної металургії АН УРСР (тепер М-ва чорної металургії СРСР) у Дніпропетровську, ін. науково-дослідні і проєктні інститути. Укр. вчені досліджували процес доменної плавки на стійких шлаках (В. Ю. Васильєв), розробили метод виплавки в доменних печах низькофосфористого переробного чавуну (М. В. Луговцов), визначили пластичність агломератів (П. Г. Рубін, С. Т. Ростовцев та ін.). Розгорнулись дослідження на кафедрах Київського політех. і Дніпропетровського металург. ін-тів, вечірнього металург. ін-ту в Маріуполі (тепер Ждановський металург. ін-т), Кам'янського (тепер Дніпродзержинський) вечірнього металург. (тепер індустріальний) ін-ту. В роки Великої Вітчизн. війни зусилля вчених України були спрямовані насамперед на задоволення потреб фронту, зокрема на забезпечення залізорудною сировиною металург. з-дів східних районів СРСР (М. В. Луговцов, І. М. Францевич). З середини 40-х рр. проблеми доменного виробництва на Україні вивчаються головним чином у *Чорній металургії науково-дослідному інституті*. За участю вчених створено доменні печі нових типів (об'ємом до 3000 м³), з доменної шихти повністю виведено сировий вапняк, освоєно плавку на офлюсованому агломераті. Розроблено і впроваджено у виробництво технологію виплавки чавуну з підвищеним тиском газів у робочому просторі доменної печі. Уперше в світовій практиці на Україні запроваджено метод використання природного газу в доменних печах (З. І. Некрасов, І. І. Коробов, М. І. Красавцев, В. І. Суворов, Г. Г. Орешкін, І. Б. Страшников та ін., Ленінська премія, 1960). Цей метод було застосовано на Дніпропетровському і Дніпроп. металург. з-дах. Важливими є дослідження з проблем технології і форсування доменної плавки, підготовки до плавки і поліпшення властивостей металург. сировини (Г. Г. Єфименко та ін.). Вивчено вплив сірки на якість чавуну (Г. А. Воловик), досліджено властивості первинних залізистих шлаків і вплив їх на відновлювальні процеси (А. А. Гіммельфарб), визначено раціональні режими доменної плавки з засто-

Мас-спектрометрична установка для термодинамічних досліджень тупоплавких сполук. Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР, Київ.

суванням шлаків, що відзначаються оптимальними металург. властивостями (В. І. Логинів). Значний обсяг наукових робіт виконано в галузі інтенсифікації доменної плавки (Ю. М. Потебня). Вченими республіки і колективами Західно-Сибірського, Новолипецького і Череповецького металургійних заводів освоєно і виведено на проектну потужність великі доменні печі. Укр. вченими разом з інженерно-тех. працівниками Новолипецького металург. з-ду досліджено і впроваджено у виробн. технологію доменної плавки на комбінованому дутті, що містить кисень (до 30—40 %) у поєднанні з природним газом. На Україні проблеми доменного виробн. досліджують, крім ін-тів чорної металургії, на кафедрах Дніпроп. і Ждановського металург. ін-тів, Запорізького і Дніпродзержинського індустріальних ін-тів, Донецького політех. ін-ту, в лабораторіях металург. з-дів. Укр. вчені підтримують творчі зв'язки з ученими Ін-ту металургії ім. О. О. Байкова, Центр. н.-д. ін-ту чорної металургії ім. І. П. Бардіна (обидва — у Москві), Ін-ту металургії АН Груз. РСР, з ученими ін. братніх республік, науковцями країн — членами РЕВ та ін. країн. Вчені України беруть участь у роботі комісії з металургії при ООН і ЮНЕСКО, у всесоюзних і міжнар. конференціях. Питання доменного виробн. на Україні висвітлюються у наук.-тех. і виробничому зб. «Металлургическая и горнорудная промышленности», республ. міжвідомчому наук.-тех. зб. «Металлургия и коксохимия», у зб. праць різних н.-д. установ і вузів. Див. також у цьому томі підрозділ Чорна металургія.

Лит.: Некрасов З. И., Красавцев Н. И. Развитие на Украине доменного производства за 40 лет Советской власти. В кн.: Научные труды Института черной металлургии СССР (выпуск 1957 года). Днепропетровск, 1958; Кимштейн И. Н., Пронь В. М., Шах М. Л. Зарево над Брянькой. Днепропетровск, 1970; Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980; Ефименко Г. Г., Гиммельфарб А. А., Левченко В. Е. Металлургия чугуна. К., 1981; Гиммельфарб А. А., Котов К. И. Процессы восстановления и шлакообразования в доменных печах. М., 1982; История Академии наук Украинской РСР. К., 1982.

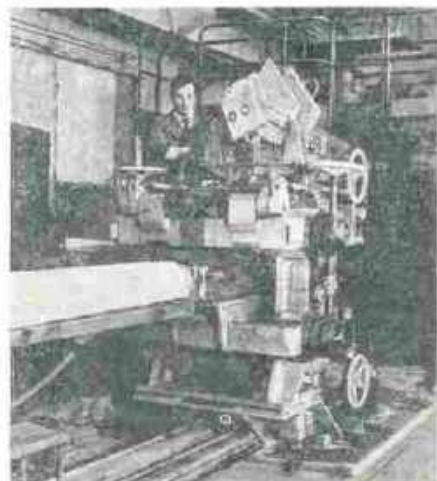
З. І. Некрасов. **Сталеплавильне виробництво.** Дослідження, пов'язані з сталеплавильним виробництвом, почалися на Україні на поч. 19 — на поч. 20 ст. Вони проводились гол. чин. у Харків. технологічному (тепер політехнічний) і Київ. політехнічному ін-тах, Катеринославському Вищому гірничому уч-щі (див. Дніпропетровський металургійний інститут). Наук. проблеми виробн. сталі досліджували А. Ф. Мевіус (автор першого на Україні підручника з металургії), брати Ю. М. і О. М. Горінові (основположники рудного мартенівського процесу виробництва сталі у спец. печах), Л. М. Фортунато (він розробив оригінальний спосіб *томасівського процесу*) та деякі інші вчені. Широкого розвитку ці дослідження набули в повоєнний час. В республіці, зважаючи на необхідність швидкого розвитку сталеплавильного виробн., було створено н.-д. установи, лабораторії, вузи металургійного профілю, значно зріс обсяг наукових робіт. Українські вчені удосконалювали конструкції мартенівських печей і конверторів, проводили дослідження з тепло-техніки мартенівських печей, виплавки і розливання сталі (М. М. Доброхотов), фазових перетворень у сталі (В. М. Свечников, Г. В. Курдюмов, М. П. Арбузов). Під час Великої Вітчизн. війни вони працювали над виявленням і раціональним використанням сировинних ресурсів східних районів СРСР, підвищення продуктивності сталеплавильних агрегатів, виплавкою броньової та ін. сталей, поліпшенням їхньої якості (М. М. Доброхотов, В. Й. Лапицький, С. Л. Левін, І. Г. Казанцев, Й. Д. Семикін та ін.). У повоєнні роки вчені України приділяли особливу увагу відбудові і дальшому розвитку сталеплавильного виробництва. Було досліджено теплові і температурні режими мартенівської плавки, фізико-хімічні процеси, що відбуваються в мартенівських печах (В. Й. Лапицький, С. Л. Левін та ін.), розроблено і застосовано у цих печах хромо-магнетитові склепіння особливої конструкції. Значні наук. праці було присвячено вдуванню кисню в мартенівські печі (Я. А. Шнеєров та ін.), використанню в них природного газу, інтенсифікації сталеплавильних процесів у великих агрегатах (М. Я. Меджибожський). Освоєно двонадні сталеплавильні агрегати і великі мартенівські печі. Грунтовні дослідження укр. вчених пов'язані з впровадженням у виробн. *киснево-конверторного процесу* (вперше в СРСР — на Дніпроп. і Криворізькому металургійних заводах) і удосконаленням його, підвищенням стійкості футеровки (викладки) сталеплавильних агрегатів і виходу придатної сталі. Вченими республіки створено нові киснево-сталеплавильні, зокрема безперервні, процеси (В. І. Баптизманський). Ними проведено дослідження з мікрорегування і модифікування сталі, розроблено ефективні хімі. склади модифікаторів і раціональні способи введення їх у сталь, а також теоретичні і технологічні основи глибокої десульфурізації сталі (І. І. Борщаківський). Впроваджено у виробн. технологію розливання сталі під шлакоутворюючими і теплоізоляційними матеріалами та в атмосфері нейтрального газу, технологію швидкісного розливання киплячої сталі (В. О. Єфімов та ін.). Важливими є наук. роботи з поліпшення структури сталі (Є. О. Казачков), *безперервного розливання сталі* (В. Т. Сладковський), розвинуто теорію відпуску загартованої сталі, розроблено теор. основи змішаної термічної обробки прокатних виробів (К. Ф. Стародубов), швидкісної електротермічної обробки сталі і сплавів (В. Н. Гріднев та ін.). Створено сталі нових марок (І. Г. Узлов), зокрема напівспокійні і спеціальні (С. Й. Хитрик, М. І. Гасик). Вивчено тепло- і масообмінні процеси в сталеплавильних агрегатах (Є. О. Капустін). Створено і впроваджено у виробн. високоефективний спосіб підвищення якості сталей — *електрошлаковою переплав* (Ю. В. Латаш, Б. І. Меловар, Ю. А. Шульте та ін., Ленінська премія, 1963), *плазмодуговий переплав* (В. Й. Лакомський та ін.). На Україні проблеми сталеплавильного виробн. досліджують в *Електрозварювальному інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР, *Литва проблем інституті* АН УРСР, *Чорної металургії інституті*, *Металів українському науково-дослідному інституті*, *Чорної металургії науково-дослідному інституті*, Дніпропетровському металург. Ждановському металург., Донецькому політех., Дніпродзержинському індустріальному та ін. ін-тах, н.-д. установах. Укр. вчені підтримують творчі зв'язки з ученими Уральського н.-д. ін-ту чорних металів, Ін-ту металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР, Центр. н.-д. ін-ту чорної металургії ім. І. П. Бардіна, Центр. н.-д. ін-ту будівельних конструкцій, Всесоюзного н.-д. ін-ту с.-г. машинобудування, н.-д. інституту важкого машинобудування (всі — в Мос-

кві), з ученими НДР, Японії, Франції та ін. країн. Питання сталеплавильного виробн. висвітлюються на Україні у зб. праць н.-д. установ і вузів. Див. також у цьому томі підрозділ Чорна металургія.

Лит.: Данилевський В. В. Російська техніка. К.— Львів, 1948; Развитие науки в Украинской РСР за 40 років. К., 1957; Струмилин С. Г. Избранные произведения. История черной металлургии в СССР. М., 1967; Баптизманский В. И. Теория кислородно-конверторного процесса. М., 1975; Меджибожский М. Я. Основы термодинамики и кинетики сталеплавильных процессов. К.— Донецк, 1979; Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980; История Академии наук Украинской РСР. К., 1982. **В. І. Баптизманський.**

Прокатне виробництво. Дослідження в галузі прокатного виробництва почалися на Україні наприкінці 19 ст. Вони були зосереджені тоді переважно в лабораторіях Харківського технологічного (тепер політехнічний) і Київського політехнічного інститутів, Катеринославського Вищого гірничого училища (див. Дніпропетровський металургійний інститут) і стосувалися переважно узагальнення досвіду виробничників з калібрування прокатних валків. Основу дальшого розвитку теорії калібрування заклали праці А. П. Виноградова. З встановленням Радянської влади ці дослідження стали значно глибшими, різноманітнішими, щільно пов'язаними з практикою. Було створено Укр. н.-д. ін-т металів у Харкові, Ін-т чорної металургії АН УРСР (тепер М-ва чорної металургії СРСР) у Дніпропетровську. Спеціалістів з прокатного виробн. готував Дніпропетровський металург. ін-т. Укр. вчені досліджували теор. питання прокатки, зокрема вивчали умови деформування металів при позовдовній прокатці (А. П. Виноградов), визначали тиск металів на прокатні валки, зусилля прокатки, розробляли методи точної прокатки і пристрої для неї (О. П. Чекарнов, Держ. премія СРСР, 1941). Під час Великої Вітчизн. війни зусилля науковців республіки, що працювали у наук. центрах і на металург. з-дах Уралу і Сибіру, були спрямовані на підвищення продуктивності прокатних станів, освоєння прокату нових видів для потреб фронту. Важливе практичне значення мала розроблена в стилій строк теорія розрахунку оптимальних розмірів труб для арт. систем (П. Т. Емельяненко, Держ. премія СРСР,

В лабораторії прокатки Інституту чорної металургії. Дніпропетровськ.

1943). В повоєнні роки, зважаючи на потреби нар. г-на, вченими України було створено теорію прокатки економічних і періодичних профілів (О. П. Чекарєв, С. М. Філіппов, В. С. Диханський, О. Ф. Смолянников), теорію і технологію безперервної прокатки (М. М. Саф'ян, О. А. Шевченко). Досліджено механізм зовн. тертя при прокатці і вплив тертя на зусилля прокатки та якість продукції, розроблено ефективні технологічні мастила для гарячої і холодної прокатки (О. П. Груден). Створено теорію калібрування валків для прокатки сортових профілів (Д. І. Старченко, П. О. Александров, М. С. Мутьєв). Укр. вченими розвинуто теорію деформування металу при прокатці зливків на блюмінгах і слябінгах, теорію точної прокатки товстих листів (В. М. Клименко, Ф. Є. Долженков, Ю. В. Коновалов, В. С. Горелник). Важливі дослідження стосувались освоєння технології виробн. гнутих профілів з листового прокату (І. С. Тришевський), прокатки порошкових матеріалів (Г. А. Виноградов), прокатки стрічки безпосередньо з рідкого металу (Є. Г. Ніколенко та ін.), формування мікрогеометрії поверхні холоднокатаного листа (В. Л. Мазур). Розроблено теорію прокатки великих зливків і технологію одночасної прокатки двох зливків на обісних станах (О. П. Чекарєв, В. Д. Чехранов, В. Л. Павлов, В. І. Мелешко, Держ. премія УРСР, 1970). Цю технологію впроваджено на Криворізькому, Макіївському та інших металург. заводах, на підприємствах ПНР і НРБ. Численні дослідження виконано з трубпрокатного виробн. (С. І. Борисов, В. Я. Остренко, Я. Ю. Осада, О. О. Плячківський, Б. Д. Жуковский, Г. І. Гуляєв, М. В. Попов), в галузі зміцнювальної термічної обробки прокату (К. Ф. Стародубов, К. П. Буїні, І. Г. Узлов та ін.). Вчені республіки разом з науковцями Москви і колективом Карагандинського металург. комбінату створили технологію виробн. листового металу для виготовлення деталей автомобіля КамАЗ (Г. В. Левченко та ін., Держ. премія Каз. РСР, 1980). Технологія прокатки металевих порошків розроблялась разом з ученими РРФСР. На Україні проблеми прокатного виробн. досліджують в *Чорній металургії науково-дослідному інституті*, *Трубно-промислової всесоюзного науково-дослідного і конструкторсько-технологічного інституті*, *Металів українського науково-дослідного інституті*, Дніпропетровському металургійному ін-ті, Донецькому політех. інституті, Комуністському гірничо-металург. інституті, ін. науково-дослідних установах і навч. закладах. Вчені України беруть участь у багатьох всесоюзних і міжвар. конференціях. Питання прокатного виробн. на Україні висвітлювались у журналах «ДОМЕЗ» (1925—35), «Теорія і практика металургії» (1936—40), «Сталь» (1931—40), тепер статті з різних проблем прокатного виробн. публікуються у наук.-тех. і виробничому зб. «Металургическая и горнорудная промышленность», реєс. міжвідомчого наук.-тех. зб. «Металургия и коксохимия», у зб. праць різних н.-д. установ і вузів.

Лит.: Розвиток науки в Українській РСР за 40 років, К., 1957; Нариси з історії інститутів відділу технічних наук, К., 1961; Тришевський І. С., Клепанда В. В., Скоков Ф. І. Гнутые профили проката, К., 1962; Чекарєв А. П. [та ін.]. Теория прокатки крупных слитков, М., 1968; Мелешко В. И. [та ін.]. Отделка поверхности листа, М., 1975; Развитие металлургии в Украинской ССР, К., 1980; Історія Академії наук Української РСР, К., 1982. В. І. Мелешко.

Порошкова металургія. Систематичні дослідження в цій галузі почались на Украї-

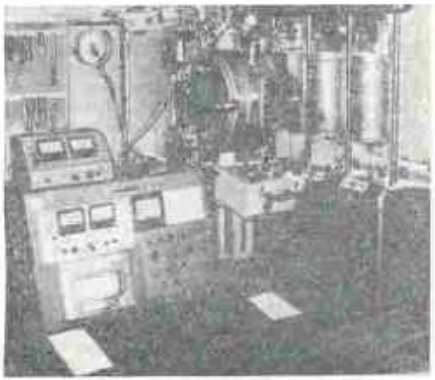
ні з середини 20-х рр. 20 ст. В 30—40-х рр. вони були зосереджені в Києві — в Ін-ті хімії (тепер Ін-т заг. і неорганіч. хімії) АН УРСР та Ін-ті чорної металургії АН УРСР (тепер М-на чорної металургії СРСР; Дніпропетровськ). Мета досліджень — розробка методів виготовлення порошків різного виду. В цей період укр. вчені одержали порошок вісмуту електролізом розплавленого бромистого амонію, що містив трибромистий вісмут (В. О. Ізбеков), порошок цирконію електролізом неводних розчинів (В. О. Плотноков,

В лабораторії прокатки порошків Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР, Київ.

О. К. Кудра, І. А. Шека та ін.). Було також створено метод виготовлення металевих порошків коллоїдної дисперсності (Є. М. Натансон), розроблено технологічні схеми електролітичного одержання порошкоподібного берилію із суміші хлоридів берилію і натрію (Ю. К. Делімарський, Б. Ф. Марков та ін.), електроліт. методи виготовлення порошків срібла, цинку, кадмію, алюмінію тощо. В 30-х рр. вчені України виконали перші дослідження щодо одержання залізного порошку відновленням прокатної окалини або рудного концентрату природним газом (М. В. Луговцов, І. М. Францевич). У 1948—51 вони розробили і дослідили у напівапромисловому масштабі метод, що ґрунтувався на використанні комбінованого відновника — конвертованого природного газу і твердого вуглецю (І. М. Францевич, І. Д. Радомисельський). Цей метод став основою технології виробн. залізного порошку на *Броварському заводі порошкової металургії*. Дальшому розвитку досліджень з порошкової металургії сприяло створення в системі АН УРСР Лабораторії спец. сплавів, реорганізованої (1955) в Ін-т металокераміки і спец. сплавів (тепер *Матеріалознавства проблем інституту*) АН УРСР, що став гол. установою в СРСР у галузі порошкової металургії. З 1952 почалась підготовка спеціалістів цього профілю у Київ. політех. ін-ті. Подальші наук. роботи укр. вче-

В лабораторії високотемпературних випробувань порошків Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР, Київ.

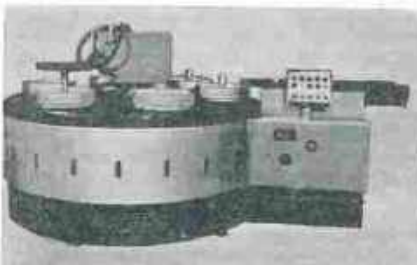
них пов'язані зі створенням жароміцних, жаростійких та ін. порошкових матеріалів, з розробкою теор. основ порошкової металургії, вивченням фіз.-хім. взаємодії рідких фаз з твердими поверхнями, капілярних властивостей і контактних явищ, фазових рівноваг і термодинаміки сплавів. Значним був обсяг наукових робіт з хімії, кристалохімії карбідів, нітридів та ін. тугоплавких сполук (Г. В. Самсонов, П. С. Кислий, Т. Я. Косолапова, В. А. Оболенчик, Ю. Б. Падерно та ін.). Створено і впроваджено у виробн. (на Донец. з-ді хім. реактивів, Запоріж. абразивному комбінаті, на з-дах РРФСР, Вірм. РСР, Узб. РСР, Латв. РСР, Каз. РСР) технологію одержання порошків цих сполук. Вчені України розробили технологію виробн. порошків сталей і сплавів, що містять хром, марганець, титан та ін. важковідновлювані елементи. Створено й освоєно у виробничих умовах технологію одержання порошків розпиленням розплавів стисненням повітрям і аргеном (О. С. Нічипоренко). Її впроваджено на Броварському з-ді порошкової металургії, на Ризькому електромет. та ін. з-дах. Досліджено проблеми, пов'язані з ударним, гарячим, гідростатичним, мундштуковим і вибуховим пресуванням порошків, відцентровим формуванням виробів з них (І. Д. Радомисельський, М. С. Ковальченко). ґрунтовними є наук. праці з теорії і технології спікання (Б. Я. Пінес, Я. О. Гегузіс). Розвинуту уваження про активоване спікання, сформульовано принципи найефективнішого вибору хім. складу газового середовища, спец. домішок. Розроблено наук. основи твердофазного спікання металевих порошків (В. В. Скороход та ін.). Досліджено процеси прокатки металевих порошків (Г. А. Виноградов та ін.), створено й впроваджено у виробн. спец. прокатні стани. Завершено сучас. теорію і фіз. картину рідкофазного спікання, вивчено особливості просочування розплавленими металами і неметалами пористих каркасів, сформульовано осн. закономірності його. Розроблено способи нанесення металевих покриттів на поверхню кристалів алмазу і тугоплавких сполук (В. Н. Єременко, Ю. В. Найдич та ін.). Важливе значення мають дослідження порошкових інструментальних сталей і надтвердих сплавів (В. М. Бакуль, Г. Г. Карюк, А. В. Бочко, Г. Г. Гнесін, М. С. Ковальченко, О. К. Петров, М. Ф. Семко). Технологію виробн. їх впроваджено у лів. виробн. об'єднанні по випуску штучних алмазів і алмаз. інструменту, на Полтав. з-ді штучних алмазів і алмаз. інструменту тощо. Сятезовано нові вогнетривкі оксидні матеріали — синтетичні слюди, монокристали тугоплавких оксидів, ніткоподібні кристали, волокнисті матеріали (С. Г. Тресвятський та ін.). Одержано жароміцні композиційні матеріали на основі нікелю та спец. сплавів, армовані високими волокнами вольфраму і молибдену (Д. М. Карянос та ін.), пористі матеріали на основі дискретних волокон (І. М. Федорченко, А. Г. Косторнов), створено електроконтактні (І. М. Францевич та ін., Держ. премія СРСР, 1951; О. К. Теодорович), антифрикційні (І. М. Федорченко, Л. І. Пугіна, премія імені Є. О. Патона АН УРСР, 1968), магнітні (Л. М. Тульчинський, Т. М. Шевєр, О. О. Панасюк та ін.), фрикційні, інструментальні та ін. порошкові матеріали. Вивчено статичну й динамічну міцність, а також термостійкість різних матеріалів у широкому інтервалі т-р. Науковці Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР разом з інженеро-тех. працівниками Броварського з-ду порошкової

металургії створили матеріали, технологію й устаткування для масового виробн. фрикційних дисків (Держ. премія УРСР, 1979), розробили наук. основн. і технологію виробн. порошкових виробів з заліза, організували масовий випуск таких виробів (Премія Ради Міністрів СРСР, 1981). Проблеми порошкової металургії на Україні досліджують, крім Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР, в *Чорній металургії науково-дослідному інституті, УкрНДІспецсталь*, у Київському політехнічному ін-ті, ін. установах. Укр. вчені підтримують творчі зв'язки з ученими Центр. н.-д. ін-ту чорної металургії ім. І. П. Бардіна, Ін-ту металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР (обидва — у Москві), Білоруського республіканського наук.-виробничого об'єднання порошкової металургії, з ученими зарубіж. країн. Вони беруть участь у міжнар. конференціях. Питання порошкової металургії на Україні висвітлюються в журн. «Порошкова металургія», у зб. праць н.-д. установ і вищих навч. закладів.

Лит.: Федорченко І. М., Андриєвський Р. А. Основы порошковой металлургии. К., 1963; Федорченко І. М., Кричак В. М., Палайот І. І. Современные фрикционные материалы. К., 1975; Федорченко І. М., Пуляга Л. І. Композиционные спеченные антифрикционные материалы. К., 1980; Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

І. М. Федорченко, **Ливарне виробництво.** Практичні знання з ливарного виробництва нагромаджувались протягом багатьох століть, зокрема на території України — починаючи з періоду *бронзового віку*.

Однак наукові дослідження в галузі ливарного виробництва почалися на Україні лише наприкінці 19 ст. Авторами ґрунтовних праць були А. Ф. Мейсус, В. С. Кнаббе та ін. вчені. Проте спец. центрів з питань ливарного виробн. не існувало. Становище докорінно змінилося після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Велику увагу було приділено створенню в республіці відповідних н.-д. ін-тів, лабораторій, кафедр ливарного виробн. у вузах — в Запорізькому машинобуд. (1931), Одеському політех. (1932) та ін. ін-тах. Спеціалістів з ливарного виробн. готували у Київ. політех., Дніпроп. металург. та ін. ін-тах. Значно розширилась тематика наук. робіт. Укр. вчені досліджували проблеми, пов'язані з підвищенням якості чавунів і чавунних відливок, зі створенням низьколегованих і спец. сталей, виготовлення відливок з безолов'янистих бронз і алюмінієвих сплавів, випробуванням формувальних матеріалів. Під час Великої Вітчизн. війни їхні зусилля були спрямовані на впровадження модифікованих чавунів і технології одержання з них відливок для потреб оборони. В післявоєнні роки осн. увага вчених України зосереджена на розробці теор. основ ливарних процесів, на створенні досконаліших технологій лиття і виробн. литих матеріалів, а також способів виготовлення ливарних форм. Було досліджено способи застосування кистю для плавки чавуну у вагранках, продування рідкого чавуну в копельниках з метою високого перегріву чавуну. Удосконалено технологію виробн. відливок для металург. устаткування (Н. О. Воронова та ін.). Поліпшено якість прокатних вальків (А. Е. Кривошеєв, В. М. Свечников та ін.). Розроблено хімічно стійкі сплави (В. Ю. Васильєв), нові методи виробн. високоочистних чавунів з кулястим графітом (А. О. Василенко, С. С. Григор'єв та ін.), Держ. премія СРСР, 1950), комплексні модифікатори для одержання їх (А. А. Горшков, М. В. Волощенко та ін.). Проведено дослідження, пов'язані з теорією і технологією модифікування чавуну, удосконаленням складу, структури, властивостей високоочищеного чавуну, з виготовленням відливок з нього (К. І. Вашенко, Н. О. Воронова та ін.).

Конвейер для виготовлення біметалевих виробів і відновлення зношених деталей. Сконструйовано в Інституті проблем лиття АН УРСР, Київ.

наук. основи плавки у вагранці на коксовому паливі, механізованого способу кокільного лиття (О. М. Петриченко, Є. Г. Ніколаєнко), технології лиття кам'яних розплавів. За високоефективну технологію і комплекс устаткування для кокільного лиття колінчастих валів тракторних двигунів Р. Л. Снежному та ін. дослідникам було присуджено (1976) Держ. премію СРСР. Відцентрове лиття заготовок і деталей під флюсом з легкоплавких і екзотермічних сумішей (А. І. Шевченко та ін.), Держ. премія СРСР, 1980) дало змогу підвищити якість виробів, знизити ливарний брак і припуски на механічну обробку. На одному з 3-дів Іжевська за такою технологією виготовляють великогабаритні бронзові заготовки для облицювання валів сушальних циліндрів паперових машин, на 3-ді ім. Лепсе (Київ) — гілзи двигунів внутр. згоряння. Вчені України створили способи розливання сталі з застосуванням теплоізоляційних і шлакоутворюючих сумішей, модифікаторів, мікрохолодильників, досконаліших виливничів і кристалізаторів для безперервного розливання сталі (В. О. Єфімов та ін.). ґрунтовні дослідження здійснено в галузі електромагн. транспортування і точного дозування рідкого металу (В. П. Поліщук, В. П. Злобін та ін., Держ. премія УРСР, 1979). В Ін-ті проблем лиття АН УРСР створено магнітодинамічну установку для розливання і дозування алюмінієвих, цинкових і магнієвих сплавів. Її впроваджено на багатьох підприємствах СРСР, вона запатентована в Англії, Бельгії, США, ФРН, Японії і Франції, експортується в деякі країни — члени РЕВ. Розроблено нові литі комплекснолеговані конструкційні й корозійностійкі сталі, жароміцні сталі і сплави (М. П. Браун та ін.), спосіб лиття під низьким регульованим тиском (Г. П. Борисов та ін.), електрошлаковий спосіб лиття (Б. І. Медовар та ін.). Набув розвитку наук. напрям, пов'язаний з використанням плазмового, плазмово-індукційного й електроннопроменевого нагріву при плавці високоякісних сплавів. Створено технологію й устаткування для виготовлення біметалевих виробів і відновлення зношених деталей. Цю технологію впроваджено на підприємствах

Держкомсільгосптехніки РРФСР, БРСР, Латв. РСР, УРСР для масового виробн. біметалевих деталей на основі зношених, що сприяло підвищенню тех. ресурсу деталей с.-г. машин у 1,5—2 рази. Розроблено дозувальні пристрої для заливання рідкого чавуну у виливничі відцентрових машин, цифровий регулятор швидкості розливання сталі, пристрої керування режимом плавки чавуну в індукційних печах (О. М. Крижанівський та ін.). Значним є обсяг досліджень, що сприяють підвищенню ефективності виробництва, поліпшенню якості литої і деформованої сталі (Ю. А. Шульте), підвищенню довговічності й експлуатаційної надійності виливничів і деталей металург. і машинобуд. устаткування (О. М. Скребинов, Л. О. Большаков та ін.). Важливе практичне значення мають дослідження з термодинаміки рідких розплавів заліза (Л. П. Владимиров). Укр. вчені приділяють велику увагу комплексній механізації й автоматизації ливарних процесів, створенню досконаліших литих матеріалів, маловідходних і малоопераційних технологічних процесів лиття. Проблеми ливарного виробн. на Україні досліджують у *Лиття проблем інституті АН УРСР, Металів українському науково-дослідному інституті, Чорній металургії науково-дослідному інституті, Спеціальних способів лиття науково-дослідному інституті, Київському і Харківському політехнічних ін-тах, ін. вузах, науково-дослідних і проектно-конструкторських ін-тах*. Вчені України підтримують творчі зв'язки з ученими ВНДІлвмашу, Центр. н.-д. ін-ту чорної металургії ім. І. П. Бардіна (обидва — у Москві), Ін-ту металургії Уральського наук. центру АН СРСР, Ін-ту металургії АН Груз. РСР, Білоруського, Челябінського, Рязького політех. ін-тів, а також з н.-д. установами і вузами соціалістичних країн. Питання ливарного виробн. висвітлюються на Україні в журн. «Технологія і організація промисловства», у зб. праць н.-д. установ і навч. закладів.

Лит.: Мейсус А. Ф. Чугунолитное производство... Х., 1839; Вашенко К. И., Софроні Л. Магнийный чугун. М.—К., 1960; Горшков А. А., Цизин Б. Б. Новое в литейном производстве. М., 1961; Рубцов Н. Н. История литейного производства в СССР. Ч. 1. М., 1962; Петриченко А. М. Теория и технология кокільного лиття. К., 1967; Носков Б. А., Пелих В. Ф. Плавка чугуна в вагранках и печах с применением природного газа. М., 1969; Петриченко А. М. Книга о литье. К., 1972; Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

В. О. Єфімов, **Спеціальна електрометалургія.** Дослідження в галузі спец. електрометалургії почалися з 50-х рр. 20 ст. в *Електрозварюванні інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР. Вченими Ін-ту з ініціативи Б. Є. Патона створено першу в світі електрошлакову піч, яка стала до ладу 1958 на 3-ді «Дніпроспецсталь». Укр. вченими здійснено фундаментальні дослідження *електрошлакового переплаву* (Ю. В. Латаш, Б. І. Медовар, Ю. А. Шульте та ін.; Ленінська премія, 1963). Розроблено способи електрошлакового лиття (Б. І. Медовар, Г. О. Бойко та ін.; Держ. премія УРСР, 1978), *плазмоводузового переплаву* (В. І. Лакомський, А. І. Чвертко та ін.; Держ. премія УРСР, 1980), електронопроменевого плавлення тугоплавких металів і випаровування у вакуумі металевих і неметалевих матеріалів, фізико-хімічні основи *рафінування* й кристалізації спец. та складнолегованих сплавів в електроннопроменевих

установках (Б. О. Мовчан, О. Л. Тихоновський та ін.) тощо. На Україні проблеми спец. електрометалургії досліджують, крім Ін-ту електросталеварення ім. Є. О. Патона АН УРСР, *УкрНДІспецсталь*, на кафедрах Дніпроп. і Ждановського металург., Донецького політех. ін-тів. Укр. вчені підтримують творчі зв'язки з ученими Центр. н.-д. ін-ту чорної металургії ім. І. П. Бардіна, Всесоюзного ін-ту авіац. матеріалів (обидва — у Москві), з ученими братніх республік і зарубіжних країн. Питання спец. електрометалургії на Україні висвітлюються в наук.-тех. журналі «Проблеми спеціальної електрометалургії», у зб. праць н.-д. установ і вузів. Див. також у цьому томі підрозділ Чорна металургія.

Лит.: Латаш Ю. В., Медовар Б. И. Электрошлаковый переплав. М., 1970; Мовчан Б. А., Тихоновский А. Л., Курапов Ю. А. Электроплавка и рафинирование металлов и сплавов. К., 1973; Лакомский В. И. Плазменнодуговой переплав. К., 1974; Электрошлаковые печи. К., 1976; Электрошлаковый металл. К., 1981. Б. І. Медовар.

Гірнична наука

Нагромадження на Україні початкових знань з гірничої справи було пов'язане з видобуванням різноманітних корисних копалин: солі (ще у 5 ст. до н. е. Геродот згадував про видобування її у гирлі Дніпра), кременю, глинистих сланців, янтарию, а також кам. вугілля (після відкриття 1721 Г. Г. Капустиним його родовища на р. Кундрючий). У 1795 гірничий інженер І. Бригонець опублікував працю, в якій узагальнив відомості щодо видобування вугілля і дав опис осн. процесів розробки вугільних родовищ у Донбасі. Першими на Україні дослідниками в галузі гірничої науки були акад. В. Ф. Зуев, професори М. Г. Ліванов і М. П. Барбот де Марні, чиновник гірничого департаменту П. Й. Кульшин. Вони відкрили й описали одне з найбагатших у світі залізрудних родовищ — Криворізький басейн. Дальший розвиток досліджень з гірничої науки був зумовлений значним зростанням попиту на корисні копалини й збільшенням видобутку їх, потребою у досконаліших засобах гірничої техніки. Важливу роль у формуванні наук. думки відіграли Лисичанська штейгурська школа (засн. 1872), Горлівське гірниче уч-ще ім. С. С. Полякова (1877) і Катеринослав. Вище гірниче уч-ще (1899), де наук. і пед. роботу вели О. М. Терпигорев, Л. Д. Шевяков, М. М. Протодьяконов, М. М. Федоров. Спец. установою наук.-дослідного профілю бу-

ла організована на поч. 20 ст. Макіївська гірничорудна станція. Становленню наук. дисциплін, пов'язаних з різними проблемами гірничої науки, сприяли праці О. М. Терпигорева (розкриття і систематизація твердих корисних копалин), М. М. Протодьяконова (гірничий тиск, зсув гірських порід), М. М. Чернишина (безпека праці у шахтах), Б. І. Бокія (проектвання рудників і шахт), О. О. Скопинського (рудникова аерологія тощо) та ін. (див. також *Гірничу науку, Гірничу промисловість, Гірничу справу, Гірничорудну справу, Гірничу геомеханіку, Маркшейдерію*). Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції дослідження з гірничої науки значно розширилися й поглибилися. Використовуючи досягнення природничих наук і суміжних галузей техніки, вчені перейшли до досліджень комплексних проблем. Вони не тільки пояснювали природні процеси, що відбуваються при розробці земних надр, а й створювали методи керування цими процесами, обґрунтовували напрями подальшого прогресу гірничої науки. Було засновано *Криворізький гірничорудний інститут* (1922 — вечірній гірничий технікум, з 1929 — вечірній гірничий інститут, з 1932 — гірничорудний ін-т), Донецький вугільний н.-д. ін-т, Макіївський н.-д. ін-т з безпеки праці у гірничій пром-сті, Ін-т гірничої механіки АН УРСР у Києві, гірничі Ф-ти у Донецькому індустріальному і Харків. інженерно-економічному ін-тах. Вчені та інженери досягли значних успіхів у галузі гірничої механіки, у розробці осн. і розвитку якої велика заслуга належить М. М. Федорову. Закладено основи гірничої електротехніки (Г. Є. Евремов, В. П. Нікітін), теорії проектування шахт (Л. Д. Шевяков), збагачування корисних копалин (В. О. Гуськов), створено теорію рудникового підйому (В. С. Махаров). Виконано дослідження, пов'язані з теорією, розрахунком і конструюванням машин для підземного транспортування (М. С. Поляков, С. А. Волотковський, О. О. Співаковський), автоматизацією шахтних установок (М. М. Федоров, В. Б. Уманський, В. С. Тулін, О. І. Кухтенко, О. М. Крижанівський, В. Г. Гейер), розрахунком підйомних машин та катів на міцність (М. М. Федоров, П. П. Несеров, Ф. В. Флоринський), розрахунком елементів транспортно-відвільних мостів (О. С. Фіделів). Розроблено оригінальні конструкції шахтних вентиляторів (В. С. Пак), компресорів і пневмодвигунів для гірничих машин (К. С. Борисенко та ін.). Значною мірою досліджено геол. будову та властивості руд і порід Кривбасу, вдосконалено технологію гірничих робіт (М. П. Семенов, М. А. Стариков, Г. М. Малахов, Я. М. Белевцев, Ф. Н. Белаш, С. І. Лутовський та ін.). Створено погоризонтну схему розкриття і груповий спосіб освоєння ділянок блоками з проходженням гол. виробок у стійких породах. Досліджено порівняльну ефективність панельного і поверхового способів підготовки шахтного поля пологих пластів, розроблено аналітичний метод комплексного розрахунку оптимальних перерізів гірничих виробок (К. І. Тагомір, М. П. Хоменко), вдосконалено існуючі і створено нові способи розкриття і підготовки шахтних полів з використанням нової техніки і технології (П. С. Кучеров, Б. С. Локшин, О. М. Найдин, Д. М. Оглоблін та ін.). Науковці республіки розробили систему проведення виробок у шахтах, у т. ч. з застосуванням гідромеханізації (О. В. Колоколов, В. Є. Жуков), й запровадили на багатьох шахтах способи ослаблення вугільного масиву

(перед гідроруйнуванням) пагінтанням води у пласт (І. І. Дуденко), створили автоматизовані комбайни для проведення виробок у міцних, зокрема вибухонебезпечних, породах. Важливими є дослідження, пов'язані з удосконаленням засобів підземного транспортування, створенням спец. електровозів (Г. Г. Півняк) і нових зарядних агрегатів для акумуляторних батарей (С. А. Волотковський, В. Д. Фурсов), розробкою нових методів розрахунку динаміки стрічкових і скребкових конвеєрів (М. С. Поляков, Є. Є. Новиков та ін.). Велику увагу приділено безпеці використання у шахтах електричної енергії, розробці вибухобезпечних електр. машин і апаратів (В. Ф. Ковалев, В. П. Колосюк). Розроблено теор. основи циклічно-потоквої і потоквої технології гірничих робіт з використанням конвеєрних підйомників (Б. М. Тартаковський, М. Г. Новожилов та ін.). Освоєно нове вугільне родовище Зх. Донбасу з особливо складними гірничо-геол. умовами (М. Т. Гришко, Г. С. Півняковський). Розвинуто нові напрями у галузі відкритих гірничих робіт. Ці напрями ґрунтуються на використанні сил гравітації у технологічних процесах, на розробці родовищ похилими шарами (Б. М. Тартаковський, А. Г. Шапар). Укр. вчені працюють над організацією швидкісного буд-ва шахт і рудників, над створенням і запровадженням комбайнів для буріння шахтних стовбурів і свердловин з метою повної механізації проходження їх (без постійного перебування людей). Значний обсяг досліджень пов'язано з розробкою нових способів, зокрема пневмобалонного, кріплення гірничих виробок (В. М. Потураєв, Я. Є. Некрасовський, Г. Я. Степанович та ін.) і керування покрівлею. Вчені республіки розробляють теор. основи механізму руйнування гірських порід, методи і тех. засоби руйнування їх за допомогою енергії вибуху (Е. І. Єфремов, О. О. Вовк), термомех. енергії, ультразвуку і лазера (О. М. Москальов, С. А. Полуянський), створюють технологію й устаткування для розробки крутих пластів без постійної присутності людей у вибої (Г. Я. Степанович, К. Ф. Саліпський). Закладено основи нової галузі у гірничій науці — рудникової термодинаміки (О. Н. Щербань). Важливі результати одержано в галузі рудникової аеродинаміки. Вивчено основи перехідних аеро- і газодинамічних процесів у виміркових ділянках і вентиляційних мережах шахт, запроваджено методи матем. моделювання шахтних вентиляційних мереж, розроблено методи і тех. засоби контролю рудникової атмосфери, методи визначення кількості повітря, необхідного для провітрювання вугільних шахт (Ф. О. Абрамов, Б. Є. Грециггер, А. М. Карпов та ін.). Запропоновано спосіб провітрювання глибоких кар'єрів за допомогою турбулентних (вихрових) вільних струменів повітря (Ф. О. Абрамов, В. О. Бойко, Р. Б. Тя). Значним є обсяг наук. робіт щодо визначення закономірностей прояву гірського тиску (О. М. Динник, Г. М. Савін та ін.), вдосконалення тех. засобів керування ним. Закладено основи теорії викидів породи й газу (В. М. Потураєв, Ф. О. Абрамов, А. М. Зорін, Ю. М. Подільчук), запроваджено регіональний метод прогнозування можливості таких викидів на стадії геологорозвідувальних робіт (В. Ю. Забігайло, О. З. Широков, В. Г. Ніколін), способи зниження динамічних напружень при буріннядривному проходженні виробок (Е. І. Єфремов), безвибуховий (комбайновий) спосіб запобігання викидам породи і газу (О. Н. Щербань, О. М. Гузь, М. О. Зайцев,

Відкриті гірничі роботи за циклічно-потоквою технологією. Розроблена в Інституті геотехнічної механіки АН УРСР. Дніпропетровськ

А. М. Зорін та ін.). Осн. напрями діяльності вчених УРСР в галузі гірничої науки: подальше вдосконалення технології гірничих робіт; розробка основ керування енергією вибуху при виконанні гірничих робіт; створення і запровадження засобів комплексної механізації і автоматизації видобування, у т. ч. систем машин для викидання вугілля без постійної присутності людей в очисних вибоях, розробки пластів малої потужності, а також для викидання вугілля і проведення виробок у складних гірничо-геол. умовах; розв'язання проблеми комплексного використання залізних руд, що містять цінні компоненти; розробка способів керування станом гірничого масиву та руйнування його; підвищення техніки безпеки при гірничих роботах; поліпшення робіт щодо рекультивації порушених земель і охорони навколишнього середовища.

В УРСР дослідження проблем гірничої науки проводять у Вугільному н.-д. ін-ті (Донецьк), *Вугільно-промисловості науково-дослідному, проектно-конструкторському і проектному інституті, Безпеки праці в гірничорудній промисловості всесоюзному науково-дослідному інституті, Всесоюзному науково-дослідному інституті гірничорудного машинобудування* (Донецьк), *Геотехнічної механіки інституті АН УРСР, Гірничої механіки всесоюзному науково-дослідному інституті, Дніпропетровському гірничому інституті*. Дослідження проблем гірничої науки проводять і в Науково-дослідному гірничорудному інституті (Кривий Ріг), *Організації та механізації шахтного будівництва всесоюзному науково-дослідному інституті, Донецькому політехнічному інституті, проектних інститутах та інших установах відповідного профілю*. Досягнення укр. вчених відзначено Держ. преміями СРСР (Г. М. Малахов, 1948; М. Т. Гришко, Г. С. Пінковський, 1975), Держ. преміями УРСР (Г. М. Малахов та ін., 1970; Б. М. Тартаковський, 1972; Я. Е. Некрасовський, В. М. Потураєв та ін., 1975; Ф. О. Абрамов, Б. Е. Гренінгер та ін., 1976). Премії імені О. М. Динника АН УРСР удостоєні В. М. Потураєв, В. І. Діпрда, І. І. Круш (1982). Укр. вчені підтримують творчі зв'язки з учнями ін-тів АН СРСР, ін-тів гірничого профілю союзних республік, з провідними н.-д. установами країн — членами РЕВ, а також вченими ін. зарубіжних країн. Проблеми розвитку гірничої науки на Україні висвітлюються в журн. «Уголь України», «Горное дело», в ін. журналах тех. профілю, збірниках праць навчальних, академічних і галузевих інститутів республіки.

Лит.: Зворыкин А. А. Очерки по истории советской горной техники. М.—Л., 1950; Шваков Л. Д. Разработка месторождений полезных ископаемых. М.—Л., 1953; Кучеров П. С. Развитие горной науки на Украине за 40 років Радянської влади. В кн.: Развитие науки в Украинской РСР за 40 років. К., 1957; Бокій Б. В. Горное дело. М., 1959; Семенов Н. П. Контигенталя кор. К., 1975; Забайкало В. Е. Геологические основы теории прогноза выносности угольных пластов и горных пород. К., 1978; Циклично-поточная технология добычи руды на карьерах Кривбасса. К., 1978; Ефремов Э. И. Подготовка горной массы на карьерах. М., 1980; Электрификация горных работ. К., 1980; Абрамов Ф. А., Фельдман Л. П., Святый В. А. Моделирование динамических процессов рудничной аэрологии. К., 1981; Потураев В. Н., Белобров В. И., Михайличенко Е. И. Анализ динамики механических систем на аналоговых ЭВМ. К., 1981; История Академии наук Украинской РСР. К., 1982; Малахов Г. М., Лубенец В. А., Статкевич В. М. Предельная глубина разработки богатых руд. К., 1982. В. М. Потураев,

Машинознавство

Систематичні дослідження в галузі машинознавства почалися на Україні в 2-й пол. 19 ст. Вони були зосереджені гол. чин. у Харківському (О. М. Ляпунов, В. А. Стеклов, В. Г. Імшенецький), Київському (І. І. Рахманінов, Г. К. Суслов, П. В. Вороніць) і Новоросійському в Одесі (Ю. Д. Соколов, В. М. Лигин, Д. М. Зейлігер) ун-тах, у Київ. політех. (В. Л. Кирпичов, С. П. Тимошенко, К. К. Сімінський, С. О. Патон, І. І. Сікорський) і Харківському технологічному (тепер політехнічний) інститутах (І. А. Столяров, Г. Ф. Проскура). Ці дослідження стосувались теорії пружності, динаміки твердого тіла, аналітичної механіки (Г. К. Суслов), теоретичної динаміки (І. І. Рахманінов), міцності машин та стійкості пружних систем (С. П. Тимошенко). Було розвинуто метод подібності при вивченні машин і механізмів (В. Л. Кирпичов). Широкого розмаху наук. роботи з машинознавства набули після Великої Жовт. соціалістич. революції. Вже 1919 розгорнули діяльність Українська Академія наук і перша н.-д. установа тех. профілю в її системі — Ін-т тех. механіки (тепер Ін-т механіки АН УРСР). Укр. вчені досліджували питання, пов'язані з рухом твердого тіла, гідродинамікою, теорією пружності і коливань (Д. О. Граев), вивчали проблеми турбобудування (В. М. Маковський), міцності, стійкості і динаміки мостів (С. О. Патон), стійкості стрижнів, арок та ін. елементів конструкцій (О. М. Динник). Фундаментальними були розробки у галузі гідродинаміки, газових і водяних турбін, насосів, компресорів (Г. Ф. Проскура), хімікатів і динаміки с.-г. машин (А. А. Василенко, Л. П. Крамаренко, П. М. Василенко), гірничих машин і механізмів (М. М. Федоров), буд. механіки (К. К. Сімінський, Ф. П. Беляжкін), міцності при повторюваних навантаженнях металів (М. М. Афанасьєв), динамічної міцності деталей машин (С. В. Серенсен, Держ. премія СРСР, 1949). Вивчалися проблеми нелінійних коливань процесів, було закладено основи нелінійної механіки (М. М. Крилов, М. М. Боголюбов). Важливі результати одержано в галузі ракетної техніки (Ю. В. Кондратюк), літакобудування (Д. П. Григорович), деталей машин (В. О. Добровольський), механічних властивостей металів (М. М. Давиденко). У роки Великої Вітчизн. війни було створено методику розрахунку напружень деталей авіадвигунів (С. В. Серенсен, Б. Д. Грозін, А. Д. Коваленко, Г. С. Писаренко). Під керівництвом С. О. Патона науковці Ін-ту електрозварювання АН УРСР впровадили у виробн. технологію серійного виготовлення корпусів танків (див. також у цьому томі підрозділ Наука про зварювання). У післявоєнні роки почалося вивчення робочих процесів парових і газових турбін, вибірки деталей машин, динаміки і міцності елементів конструкцій, розроблялась теорія гідропередач. Було досліджено концентрацію напружень біля отворів в елементах машин і конструкцій (Г. М. Савін, Держ. премія СРСР, 1952; О. М. Гузь, Держ. премія УРСР, 1979), коливання пружних систем з урахуванням розсіяння енергії в матеріалі, міцність матеріалів і несучу здатність елементів конструкцій при підвищених т-рах (Г. С. Писаренко, В. Т. Троценко, А. О. Лебедев, Г. М. Третьяченко та ін., Держ.

премія СРСР, 1982; Я. С. Підстригач та ін.), розглянуто контактні задачі (В. В. Панасюк, В. Л. Рвачов, Держ. премія УРСР, 1981).

Важливими є роботи в галузі теорії пружності і термопружності, розрахунку пластин і оболонок (А. Д. Коваленко, В. М. Майзель та ін.), нелінійних коливань, взаємодії коливальних систем з джерелами енергії, що підтримують ав-

Дослідження матеріалів при одноосовому розтягу на пневмопороховому корі. Інститут проблем машинобудування АН УРСР, Харків.

токоливання (В. О. Коваленко та ін.), а питань просторової теорії пружності і повзучості, перехідних процесів у мех. системах (А. П. Філіппов та ін.), фізико-хім. механіки матеріалів (Г. В. Карпенко, Держ. премія УРСР, 1977). Зроблено значний внесок у нелінійну механіку і теорію нелінійних диференціальних рівнянь (Ю. О. Митропольський, Ленінська премія, 1965), динаміку перехідних процесів у машинах, у теорії механізмів і машин (С. М. Кожевников, Держ. премія СРСР, 1968, та ін.), проблем міцності і динаміки мех. систем (О. М. Пенюков), співударів твердих тіл (М. О. Кільчевський), автом. регулювання і керування (О. Г. Івахненко, О. І. Кухтенко). Проведено дослідження з теор. і прикладної механіки (О. Ю. Ішлінський, Ленінська премія, 1960), ракетно-космічної техніки (М. К. Янгель, Ленінська премія, 1960, Держ. премія СРСР, 1967), гідродинаміки (М. О. Лаврентьев, Держ. премія СРСР, 1946, 1949, Ленінська премія, 1958), міцності і стійкості стрижневих систем (М. В. Корнюхов, Держ. премія СРСР, 1950), теорії проектування електр. машин (О. М. Мілях, Держ. премія УРСР, 1975; І. М. Постников), моделю-

вання електрогідроімпульсного пластичного деформування пластин на магнітно-імпульсній установці. Інститут проблем машинобудування АН УРСР, Харків.

вання гідравлічних турбін на повітрі (І. Л. Повх), з оптимізації процесів і конструкцій турбомашин та автоматизації проектування їх (Л. О. Шубенко-Шубін). Грунтовні наукові роботи українських вчених пов'язані зі створенням авіадвигунів (О. Г. Івченко, В. О. Лотарев, Держ. премія СРСР, 1948, Ленінська премія, 1960), теплових двигунів (І. Т. Швець та ін.), засобів обчислюв. техніки (див. у цьому томі підрозділ Кібернетики), роторних екскаваторів (В. М. Владимиров), з розрахунку машин гірничих машин (М. С. Поляков та ін.), з літакобудуванням (О. К. Антонов, Держ. премія СРСР, 1952, Ленінська премія, 1962, Держ. премія УРСР, 1976). Дослідження укр. вчених сприяли створенню високопродуктивного зварювального устаткування (Б. Є. Патон, Держ. премія СРСР, 1950, Ленінська премія, 1957; В. К. Лебедев, Ленінська премія, 1966, Держ. премія УРСР, 1976, та ін.), швидкоходних і уніфікованих дизелів для тракторів, комбайнів та ін. машин (І. А. Коваль, Держ. премія СРСР, 1982). Значний обсяг наук. робіт виконано в галузі теорії кавітаційних автоколивань у насосних системах (В. В. Пилипенко), надійності і довговічності машин (М. Л. Гоголю, Б. І. Костевський, мех. передачі (К. І. Заблонський), робочого процесу суднових дизелів (Ю. Я. Фомін), з матеріалознавства, в т. ч. металознавства (див. у цьому томі підрозділ Матеріалознавство). Проблеми машинознавства на Україні досліджують в Місцеві проблем інституті АН УРСР, Механіки інституті АН УРСР, Машинобудування проблем інституті АН УРСР, Електрозварювання інституті імені Є. О. Патона АН УРСР, Технічної механіки інституті АН УРСР, у Київ, і Харків, політехнічних інститутах, Київ, Харків, Дніпроп. і Донецькому ун-тах, Харків. авіац. ін-ті, Київ. ін-ті інженерів цивільної авіації, Машинобудування науково-дослідному і проектно-технологічному інституті, в ін. науково-дослідних інститутах, вузах. Вчені України підтримують творчі зв'язки з ученими АН СРСР (зокрема, Ін-ту проблем механіки, Ін-ту високих т-р, Ін-ту машинознавства, Всесоюзного н.-д. ін-ту електромашинобудування), Ін-ту механіки АН Бірм. РСР, Ін-ту ядерної енергетики АН БРСР та ін. Послідовно реалізуються заходи по розширенню співробітництва, передбачені комплексною програмою розвитку соціалістичної екон. інтеграції країн — членів РЕВ. Наук. контакти встановлено з Ін-том термомеханіки (ЧССР), Центральним н.-д. ін-том «Шкода» (ЧССР), Ін-том проточних машин (ПНР) та ін. установами. Розвиваються взаємовигідні наук.-тех. зв'язки з науковими центрами Франції, ФРН, Японії, Фінляндії та ін. капіталістичних країн. Укр. вчені беруть участь у багатьох міжнародних наук. програмах, наук. конференціях, надають допомогу країнам, що розвиваються, в організації досліджень з різних проблем машинознавства, у підготовці кваліфікованих спеціалістів. Питання машинознавства на Україні висвітлюються у журн. «Прикладна механіка», «Проблеми прочності», «Доповіді Академії наук Української РСР», у міжвідомчому зб. «Проблеми машинобудування», у працях різних науково-дослідних установ, вузів. Див. також у цьому томі підрозділ Механіка.

Лит.: Василенко А. О. Розвиток сільськогосподарської механіки на Україні за роки Радянської влади. — Проскура Г. Ф. Розвиток гідротурбобудування після Великої Жовтневої соціалістичної революції. В кн.: Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. К., 1957; Куюн О. Й., Гаврилов В. Д. Машино-

будування України і високі учених Академії наук УРСР у його розвитку. К., 1958; Савиц Г. Н., Путятя Т. В., Фрадлин Б. Н. Очерки развития некоторых фундаментальных проблем механики. К., 1964; Механика в СССР за 50 лет, т. 1—3, М., 1968—72; Современные проблемы теоретической и прикладной механики. К., 1978.

А. М. Підгорний.

Електротехніка

Дослідження з електротехніки почалися на Україні наприкінці 19 ст. Вони стосувалися гол. чин. електричних машин та мереж і провадилися у Харківському технологічному (тепер політехнічний) ін-ті (П. П. Коліняса), Київ. політех. ін-ті (М. А. Артем'єв) і Катеринославському Вищому гірничому уч-щі (А. В. Круковський), на базі якого засновано Дніпроп. гірничий ін-т. Розгортання цих досліджень значною мірою сприяв 4-й Всесоюзний електротех. з'їзд, що відбувся 1907 у Києві.

Лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції наукові роботи з електротехніки почали розвиватися швидкими темпами. Було створено електротехнічні факультети у Харків. технологічному (1921) і Київ. політех. (1918) ін-тах, де працювали В. М. Хрушов і О. О. Потєбня (Харків), О. О. Скоморохов і П. В. Окулов (Київ), організовано науково-дослідні установи, зокрема Ін-т енергетики АН УРСР (1939) в Харкові, з якого виділилися Ін-т електротехніки (тепер Електродинаміки інститут АН УРСР), нові навч. заклади, напр. Харків. електротехнічний ін-т (тепер у складі Харків. політехнічного ін-ту). Укр. вчені розробили досконалі методи розрахунку режимів високовольтних ліній передачі енергії, струмів короткого замикання в складних мережах. Вони виконали теор. та експериментальні дослідження перенапруг у високовольтних лініях електропередачі й на електр. підстанціях, запропонували способи захисту електр. установок і мереж від перенапруги, створили

В дослідній лабораторії Запорізького трансформаторного заводу. Каскадний триступінчастий трансформатор струму на напругу 150 кВ. Розроблено в Інституті електродинаміки АН УРСР. Київ.

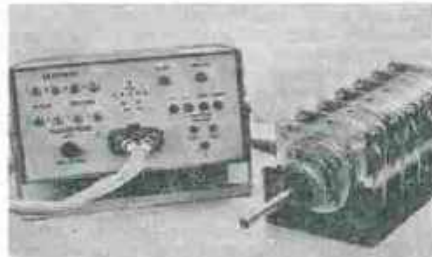
методи розрахунку взаємодіяльних пристроїв та високовольтної ізоляції (В. М. Хрушов, І. К. Федченко, М. Ю. Брусалимов).

Під час Великої Вітчизн. війни укр. вчені разом з вченими братніх республік працювали над підвищенням стійкості й надійності енергосистем та енергопостачання, створенням нових методів електрозварювання, досконаліших зварювальних установок. У післявоєнні роки вчені України працювали й працюють над розв'язанням багатьох важливих завдань, пов'язаних з розвитком народного г-ва, насамперед електроенергетики. Науковцями республік було запропоновано систему мішаного збудження синхронних машин, розроблено пристрої автом. регулювання напруги синхронних генераторів і компенсаторів (С. О. Лебедев, Л. В. Цукерник, Держ. премія СРСР, 1950). Під керівництвом С. О. Лебедева у Києві створено (1950) першу в СРСР і континентальній Європі малу електронну обчислювальну машину «МЭСМ» з універсальними алгоритмічними властивостями. Було розроблено заг. теорію чотириполосних перетворювачів для аналізу електро-мех., електростатичних, п'єзоелектричних та ін. пристроїв (О. О. Харкевич). Узагальнено операційне числення за допомогою контурних інтегралів та методи аналізу перехідних явищ в електр. колах, фільтрах, штучних ліній, масивних провідників (О. М. Ефрос, О. М. Данилевський). Розроблено комплексний метод розв'язування задач теорії коливань, методи диференц. аналізу лінійних і нелінійних електр. кіл (Г. Є. Пухов), а також електромоделюючі кола й аналогові обчислювальні машини (В. В. Васильєв). Укр. вченими закладено основи заг. теорії та створено методи аналізу складних електр. і електронних кіл, що дають змогу виявляти довільні з'єднання чотири- та багатополосників (Г. Є. Пухов, В. М. Бондаренко, Б. І. Блажкєвич, Ю. Ф. Вєличко, Є. В. Зєлях, М. Г. Максимович, О. М. Мілях, В. П. Сігорський, Л. А. Синицький). Запропоновано варіаційні методи розрахунку електромагн. полів за допомогою ЕОМ і моделюючих пристроїв у неоднорідних середовищах (Ю. П. Ємець, А. І. Князь, Є. І. Петрущенко, О. В. Тозоні). Вчені УРСР вперше застосували матричні методи аналізу та оптимізації режимів складних енергетичних систем (Л. В. Цукерник, В. Г. Холмський, Ю. В. Шербина). Вони розробили теорію, методи розрахунку, схеми і прилади, якими підвищують і контролюють якість електр. енергії, стабілізують її параметри в електр. колах (А. К. Шидловський, І. В. Жежеленко, Є. Т. Курішнін, В. Г. Кузнецов, С. Г. Таранов). Створили досконаліші засоби релейного захисту від замикання на землю високовольтних ліній, повітря. і кабельних мереж та генераторів, способи побудови та оптимізації трансформаторів струму на напругу 35—1150 кВ (І. М. Сирота, Б. С. Стогній, Є. П. Газіла), систему телекерування, яка забезпечує безаварійну експлуатацію магістральної лінії електропередачі напругою 750 кВ Донбас — Зх. Україна — Альбергіша (УНР) (В. М. Шестопалов, Л. І. Буслов). Укр. вчені провели геор. дослідження методів розрахунку зварних ланцюгів, дали методичку аналізу силових апаратів змінного струму, реактивних коушок, трансформаторів з розгалуженими потоками магн. розсіяння (Б. Є. Патон, В. К. Лебедев, К. К. Хренів; див. також у цьому томі підрозділ Наука про зварювання).

Провідними в Союзі РСР є розробки вчених України в галузі методів роз-

рахунку динаміки електромагнітних і теплових процесів в електр. машинах, трансформаторах, створення турбогенераторів, підвищення надійності, навантаження і довговічності їх. Укр. вчені створили асинхронні генератори високої надійності та великої потужності (І. М. Постников, Г. Г. Счастливий, В. Г. Даниш, Д. Я. Станіславський), безконтактні синхронні двигуни з автомат. регулюванням збудження, що їх експлуатують у вибухонебезпечних, агресивних та ін. середовищах (А. І. Ліщенко), системи автомат. керування агрегатами, якими генерують змінний струм стабільної частоти (М. М. Красношмак). Значний обсяг наук. робіт виконано у галузі теорії та конструювання електр. машин, спец. двигунів, машинних перетворювачів частоти, теорії нагріву й охолодження електр. машин (С. М. Усатий, Г. І. Штурман, В. О. Яковенко, О. І. Адамченко, І. С. Рогачов, Т. П. Губенко). Розвинуто варіаційні принципи електродиніміки, створено методи аналізу, розрахунку і конструювання триступеневих електр. машин з постійними магнітами (О. М. Мілях, В. О. Барабанов). Важливими є розробки лінійних електроприводів, використовуваних для автоматизації виробничих процесів, у робототехніці, а також високоєфективних магн. силових пристроїв — засобів механізації робіт під час ремонту енергостаткування (А. О. Афонін). Науковцями УРСР розроблено теорію, методи побудови і розрахунку джерел стабілізованого струму, які живлять електротех. та електронну апаратуру (О. М. Мілях, І. В. Волков та ін., Держ. премія УРСР, 1975). Запропоновано теорію, методи розрахунку і конструкції потужних тиристорних перетворювачів струму з компенсацією реактивної потужності (І. М. Чиженко та ін., Ленінська премія, 1962), інтегральні методи дослідження вентильних кіл, способи підвищення енерг. показників (О. О. Мазаський, В. Т. Долбня, В. П. Шипило). Створено теорію, методи оптимізації і розрахунку напівпровідникових перетворювачів частоти та інверторів різного призначення (В. Ю. Тонкаль, Р. П. Карташов, Ю. О. Карпов, В. С. Руденко), потужних транзисторних перетворювачів постійної напруги (Ю. І. Драбосевич). Виконано дослідження, що стосуються одночасної передачі електр. енергії змінним і постійним струмом по спільних проводах (Г. І. Денисенко), ліній передачі слабких струмів (О. К. Котедьніков), розробки схем, методів і приладів для електричних (Ф. Б. Гриневич та ін., Держ. премія СРСР, 1976; К. Б. Карандеєв та ін.) і магн. вимірювань (А. Д. Нестеренко, С. Г. Таранов та ін., Держ. премія УРСР, 1978), основ інформаційно-виміральної техніки (П. П. Орнатський, Держ. премія УРСР, 1973), вибухо- та іскробезпечного електроустаткування (П. Ф. Ковальов). На Україні проблеми електротехніки досліджують в Інституті електродиніміки АН УРСР, *Моделювання в енергетичній системі інституту АН УРСР, Фізико-механічному інституті АН УРСР, Трансформаторобудування всесоюзного науково-дослідного, проектно-конструкторського і технологічного інституту*, Київ, Харківському, Львівському, Донецькому і Одеському політех. ін-тах, в ін. н.-д. установах і навч. закладах. Укр. вчені підтримують творчі зв'язки з ученими Н.-д. ін-ту електромашинобудування (Ленінград), Всесоюзного н.-д. ін-ту джерел струму (Москва), Сибірського енергетичного ін-ту АН СРСР (Новосибірськ), Ін-ту електротехніки Чехословацької АН (Прага), Електротехнічного ін-ту Словачької АН (Братислава). Вони беруть

участь у міжнародних наук. програмах, проведенні наук. конференцій. Питання електротехніки висвітлюються на Україні в журналі «Техническая электродинамика», науково-виробничому зб. журнального типу «Енергетика і електрифікація», у зб. праць н.-д. ін-тів та вузів. *Лит.*: Електромагнітні та теплові процеси в кінцевих частинах потужних турбогенераторів. К., 1971; Чиженко І. М., Руденко В. С., Сенюк В. І. Основи преобразовательной техники. М., 1974; Миях А. Н., Барабанов В. А., Двойных Е. В. Трехступенные электрические машины. К., 1979; Тонкаль В. Е. Синтез автономных инверторов модуляционного типа. К., 1979; Миях А. Н., Чиженко І. М., Шидловский А. К. Развитие электротехнической науки на Украине. «Техническая электродинамика», 1980, № 6; Шидловский А. К., Федий В. С. Частотно-регулируемые источники реактивной мощности. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Пухов Г. Е. Дифференциальный анализ электрических цепей. К., 1982; Меерович Э. А. [та ін.]. Развитие электротехники и энергетики в советских социалистических республиках. «Электричество», 1982, № 12.

Лінійний електропривід зворотньо-поступального руху з пультом керування. Розроблено в Інституті електродиніміки АН УРСР. Київ.

ратов. К., 1971; Чиженко І. М., Руденко В. С., Сенюк В. І. Основи преобразовательной техники. М., 1974; Миях А. Н., Барабанов В. А., Двойных Е. В. Трехступенные электрические машины. К., 1979; Тонкаль В. Е. Синтез автономных инверторов модуляционного типа. К., 1979; Миях А. Н., Чиженко І. М., Шидловский А. К. Развитие электротехнической науки на Украине. «Техническая электродинамика», 1980, № 6; Шидловский А. К., Федий В. С. Частотно-регулируемые источники реактивной мощности. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Пухов Г. Е. Дифференциальный анализ электрических цепей. К., 1982; Меерович Э. А. [та ін.]. Развитие электротехники и энергетики в советских социалистических республиках. «Электричество», 1982, № 12.

Наука про зварювання

З давніх часів і до останньої чверті 19 ст. зварювальна справа на Україні зводилась гол. чин. до впровадження і вдосконалення ковальського зварювання, яке полягало у нагріванні металевих виробів у горні і наступному проковуванню у місці з'єднання. На наук. основу зварювання було поставлене з винайденням способу з'єднування за допомогою електр. струму. Цей винахід пов'язаний з іменами М. М. Бенардоса (народився і довгий час працював на Україні) і М. Г. Славянова. У 1881 М. М. Бенардос винайшов, а М. Г. Славянов згодом удосконалив найпоширеніший спосіб з'єднування металів — *дугове зварювання*. Над удосконаленням цього способу працював укр. винахідник Д. А. Дульчевський, який 1898 організував у Одесі електрозварювальну майстерню. Та найширше наук. роботи в галузі зварювання розгорнулись після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вже 1925 почалась підготовка спеціалістів в галузі зварювання у Дніпроп. гірничому ін-ті, пізніше — в Дніпроп. зварювальному технікумі (з 1932), на кафедрі зварювання Київ. політех. ін-ту (з 1935) тощо. З ініціативи Є. О. Патона у Києві було створено (1929) Електрозварювальну лабораторію при АН УРСР, на базі якої організовано (1934) Ін-т електрозварювання АН УРСР. Укр. вчені проводили дослідження, що стосувались переважно міцності і раціоналізації виготовлення зварних конструкцій, технології дугового

зварювання. На основі цих досліджень науковці на чолі з Є. О. Патonom розробили спосіб *автоматичного зварювання* під флюсом. Цей спосіб відіграв значну роль під час Великої Вітчизн. війни (у виробн. бронекорпусів танків, авіабомб, артилерійських систем), у роки відбудови та розвитку народного г-на СРСР. Широко застосовувались при ремонті мостів, суден *підводне зварювання* і різання (К. К. Хрещов, Держ. премія СРСР, 1946). У післявоєнні роки вчені України вивчали причини крихкого руйнування зварних конструкцій (Є. О. Патон, В. В. Шевєрницький), хімічну і фізичну природу виникнення гарячих тріщин у зварних швах (І. І. Фрумін, В. В. Піддаський та ін.), вплив способів виробництва сталей, а також їх хімічного складу на зварюваність (А. Ю. Аснїс, Б. С. Касаткін). Результати цих досліджень використано, зокрема, при спорудженні (1953) через Дніпро у Києві суцільнозварного моста ім. Є. О. Патона. Було розроблено технології зварювання під флюсом на підвищених швидкостях, створено високопродуктивне устаткування, застосовуване у виробн. труб великого діаметра для нафто- і газопроводів (Б. І. Медовар та ін., Держ. премія СРСР, 1950). Створено і впроваджено у виробн. *електрошлакове зварювання* (Б. Є. Патон, Г. З. Волошкевич та ін., Ленінська премія, 1957). Разом з співробітниками Центр. н.-д. ін-ту технології машинобудування (Москва) розроблено спосіб автомат. і напівавтом. зварювання в середовищі вуглекислого газу плавким електродом (Д. А. Дудко, А. Г. Погап'євський та ін., Ленінська премія, 1963). Винайдено спосіб контактного зварювання рейок (С. І. Кучук-Яценко, В. К. Лебедев та ін., Ленінська премія, 1966), зварювання стислою дугою — мікроплазмове зварювання (Д. А. Дудко, В. С. Гасоденський, М. М. Воробай та ін.). Контактне зварювання (оплавленням) труб великого діаметра, розроблене спеціалістами Ін-ту електрозварювання АН УРСР і М-ва буд-ва підприємств нафт. пром-сті СРСР, було вперше застосовано на спорудженні трубопроводу Уфа — Омськ. Важливі дослідження проведено в галузі *електроннопроменевого зварювання, зварювання вибухом, зварювання термом, лазерного зварювання, плазмового зварювання* тощо. Укр. вчені розв'язано проблеми з'єднання кольорових металів і сплавів, зокрема алюмінію і його сплавів (Д. М. Ракін), різномірних металів і сплавів, пластмас, створено пром. роботи для контактної і дугового зварювання. Велике значення мають теор. і практичні дослідження з технології зварювання (С. Л. Мандельберг, А. М. Макара, Ю. О. Стеренбоген та ін.), міцності і несучої здатності зварних конструкцій (В. І. Труфяков, Б. Ф. Лебедев, В. І. Новиков та ін.). Одержано важливі результати у галузі фізики дугового розряду і низькотемпературної плазми, теплофізики (В. І. Махненко), фізикохімії і електротермії зварювальних процесів, випаровування і конденсації матеріалів у вакуумі (Б. О. Мовчан), а також фізики твердого тіла (див. у цьому томі підрозділ Теорія твердого тіла), що стали теор. основою для розв'язання багатьох прикладних наук.-тех. проблем. Серед цих проблем: розробка технології механізованого імпульсно-дугового зварювання; зварювання в умовах космічного простору (див. *Космічна технологія*); підвищення надій-

ності і довговічності зварних конструкцій; винайдення досконаліших припоїв (О. А. Росошинський), зварювальних і наплавлявальних матеріалів (В. В. Підгаєцький, І. І. Фрумін та ін.), зокрема порошкового дроту (І. К. Походня та ін., Державна премія СРСР, 1978); застосування дугової плазми для різання і наплавлення; зварювання і різання вибухом (В. М. Кудинів). Вчені України розробили нові типи зварних конструкцій — рулонні резервуари (Г. В. Равський, Ленінська премія, 1958), багатошарові труби великого діаметра тощо. Розробки вчених впроваджено на Дніпроп. з-ді металоконструкцій, Жданов. з-ді важкого машинобудування, Новокраматорському маш.-буд., Харків. турбінному з-дах, Мінському автозаводі, на Уральському з-ді важкого машинобудування та ін. підприємствах, де створено потужні зварювальні цехи з поточними лініями. На Україні проблеми науки про зварювання досліджують, крім *Електрозварювального інституту* імені Є. О. Патона АН УРСР, у *Зварювального виробництва всесоюзному проєкційно-конструкторському інституті*, Київському і Львівському політех., Ждановському металург. і Краматорському індустріальному ін-тах, у лабораторіях і на кафедрах ін. вузів, у галузевих н.-д. ін-тах. Укр. вчені у співдружності з вченими ін. республік беруть активну участь у виконанні комплексних програм («Матеріалісткість», «Енергокомплекс», «Метал» та ін.), спрямованих на зниження витрати металів, поліпшення якості металопродукції тощо. Результати досліджень у галузі зварювання на Україні висвітлюються у журналі «Автоматическая сварка», ін. спец. виданнях.

Лит.: Технология электрической сварки металлов и сплавов плавлением, М., 1974; Актуальные проблемы сварки цветных металлов, К., 1980; Электродуговая сварка и наплавка, М., 1980; Сварка в СССР, т. 1—2, М., 1981; Історія Академії наук Української РСР, К., 1982. Б. Є. Патон.

Лабораторія електроннопроменевого зварювання Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона АН УРСР, Київ.

Промисловий робот для контактної зварювання кабів автомобілів. Сконструйовано в Інституті електрозварювання імені Є. О. Патона АН УРСР, Київ.

Теплоенергетика і технічна теплофізика

До 1917 дослідження з теплоенергетики і технічної теплофізики провадилися на Україні в невеликих масштабах ученими, які працювали у вищих навчальних закладах. Найважливішими були наук. роботи з *термодинаміки* — у Київ. ун-ті (М. М. Шиллер) та в галузі парових машин — у Київ. політех. інституті (О. О. Радциг). Масштабного розвитку набули дослідження з 20-х рр., коли у Києві почалася (під керівництвом Т. Т. Усенка) наук.-організаційна робота відділення Бюро теплотех. з'їздів, організованого у Москві.

В середині 20-х рр. у Харкові було створено першу на Україні теплотехнічну установу — Теплобюро Науково-тех. управління Вищої Ради народного г-ва (ВРНГ) УРСР, у Києві — його філіал. У 1930 ці установи було реорганізовано в Ін-т пром. енергетики ВРНГ УРСР (Харків) з філіалом у Києві. Наук. роботи провадилися також у Київ. і Харків. політех. ін-тах. Укр. вчені досліджували проблеми розвитку пром. теплоенергетики, раціоналізації паливо- і тепловикористання, теплообміну і теплових балансів технологічної апаратури і печей, використання низькокалорійного палива, модернізації теплоенерг. устаткування. Результати досліджень висвітлювалися у журн. «Проблеми теплотехніки», що видавався (1927—31) у Києві. Важливе значення мало й видання праць, присвячених газовим турбінам (В. М. Маковський), паровим машинам і турбінам (Г. С. Жиринський), паровим котлам (Е. І. Ромм) та ін. У 1934 опублікована монографія з заг. проблем теорії турбомашин (Г. Ф. Проскура). Вчені УРСР провели також дослідження з методів розрахунку випарних установок (М. О. Кичигін), модернізації парових котлів цукрових заводів (М. А. Кондак), теплообміну, теорії топків і котлоагрегатів (В. І. Толубинський), теплових двигунів (І. Т. Швепц). Дослідження з теплообміну, виконані у Київ. політех. ін-ті, поклали початок створенню в УРСР наук. школи теплофізиків — дослідників процесів переносу тепла і речовини. Грунтовнішими і систематичнішими стали наук. роботи зі створенням (1939) у Харкові Ін-ту енергетики АН УРСР (філіал — у Києві).

Значну увагу дослідженням у галузі теплоенергетики і технічної теплофізики було приділено у післявоєнні роки. Вони провадилися і проводяться в установах АН УРСР — *Технічної теплофізики інституті*, *Газу інституті*, *Фізико-технічному інституті низьких температур*, *Машинобудівному проблем інституті*, а також у Київ., Харків., Одес. політехнічних ін-тах, Дніпроп. і Одес. ун-тах, Київ. педагогічному інституті тощо.

Укр. вчені одержали важливі результати з теорії переносу енергії і речовини. Запропоновано інтегральний метод розв'язування задач теплопровідності. Створено основи нового напрямку в кінетичній теорії — заг. стохастичної теорії нерівноважних процесів (Є. В. Толубинський), яка набула дальшого розвитку (О. А. Гречаний). Виконано ґрунтовні дослідження з питань теплофізики ядерних реакторів. Розвинуто теорію теплообміну при кипінні, вивчено механізм процесу та інтенсивність теплообміну при кипінні чистих (органічних, неорганічних) рідин, сумішей і розчинів, а також встановлено важливі закономірності виникнення і протікання різноманітних кризових явищ.

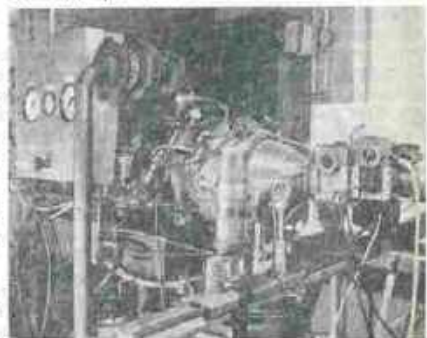
Науковцями республіки створено основи теорії робочого процесу випарників, розроблено конструкції низько- і високотемпературних теплових труб, складено рекомендації для проєктування машин і апаратів нової техніки (В. І. Толубинський, А. П. Орнатський, Й. І. Чорнобильський, Ю. А. Кириченко, В. Д. Попов, В. Ф. Коваленко, В. Ф. Прісняков, Н. Ю. Тобілевич, І. М. Федоткін, М. Г. Семена та ін.). Досліджено і проаналізовано способи інтенсифікації конвективного теплообміну в однофазних середовищах, створено ефективні ребрені поверхні нагріву і відповідні конструкції теплообмінників. Розвинуто теорію і методи розв'язання задач конвективного теплообміну (В. М. Бузник, А. Ш. Дорфман, Ю. І. Швепц, М. В. Зозуля, М. М. Назарчук).

Вчені Української РСР вдосконалили кінемато-різницький метод і методи матем. моделювання обернених нелінійних задач теплопровідності (Ю. М. Мазевитін, Л. О. Коздоба, М. І. Нікітченко). Вивчено процеси тепломасообміну в неізо-термічних потоках газозв'язі та запропоновано метод розрахунку теплообміну полідисперсного матеріалу в двофазних потоках (Г. Л. Бабуха, А. О. Шрайбер та ін.). Досліджено радіаційний теплообмін у печах, високотемпературний кінетичний шар і низькотемпературну плазму (М. М. Доброхотова, К. Є. Махорін, М. А. Захариков, І. М. Карп). Здійснено комплекс досліджень теплообміну і тепломасообміну тіл різної форми і малих розмірів, тепломасопереносу в капілярно-пористих тілах і впливу на нього різних чинників, переносу тепла і речовини у газорозривних полідисперсних системах. Розвинуто теорію і запропоновано методи інтенсифікації цих процесів. Створено спосіб монодиспергування розплавів і розчинів. Розроблено високоефективні

Пульт керування стендом для дослідження високофорсованого теплообміну при кипінні. Створено в Інституті технічної теплофізики АН УРСР, Київ.

Установка для вивчення емісійних властивостей полум'я. Створено в Інституті технічної теплофізики АН УРСР, Київ.

тепломасообмінні апарати (О. О. Кремльов, А. А. Доліський, В. Р. Боровський, І. М. Пієвський). Створено наук. основи прогнозування і регулювання теплового режиму глибоких шахт і рудників, розроблено методи розрахунку установок для регулювання параметрів вентиляційного потоку. досліджено тепломасообмінні процеси у земній корі, розвинуто методи розрахунку підземних геотермічних котлів (О. Н. Шербаць, О. О. Кремльов, В. П. Черняк, А. С. Цирульничов). Виконано наукові роботи з основ теплотехніки, розроблено прилади для прецизійних вимірювань теплофізичних величин і визначення енерг. ефектів при протіканні фіз.-хім. і біол. процесів, а також засоби для атом. газового захисту небезпечних через наявність метану вугільних шахт (О. А. Герашенко, О. Н. Шербаць). Досліджувались теплофіз. властивості і рівняння стану речовин (В. П. Душенко, О. З. Голик, В. А. Загорченко, Я. З. Казавинський, П. М. Кесельман, М. В. Павлович, А. Б. Цатурянц), теплові процеси холодильних установок, різні питання термодинаміки (В. С. Мартинюк, Д. П. Гохштейн, Л. З. Мельцер, Г. М. Костенко, Д. Г. Нікітін, І. Г. Чумак), цикли і схеми газотурбінних установок (Г. Ф. Проскура, І. Т. Шевель, Ю. М. Делуценко). Вивчались проблеми гідродинаміки і теплообміну у високотемпературних двигунах, теплового захисту стінок каналів магнітогідродинамічних генераторів; розроблено наук. основи проектування систем такого захисту. Створено оптимізовані системи повітр. охолодження газових турбін, поршневих і роторних двигунів внутр. згоряння. Досліджено нестационарні процеси у турбінах, дано рекомендації щодо створення систем керування турбоустановками при регулюванні їх (І. Т. Шевель, Е. П. Дибан, Г. М. Шоголев, В. М. Репухов, М. В. Страдомський, В. Й. Федоров). Виконано цикл наук. робіт, пов'язаних з поліпшенням конструкцій і вдосконаленням методів розрахунку потужних конденсаційних і теплофізичних турбін, газових турбін і їхніх камер згоряння, створенням турбореактивних двигунів, підвищенням надійності потужних енерг. агрегатів (Л. О. Шубенко-Шубін, О. Г. Івченко, В. О. Логарев, Я. І. Шнес, Б. П. Таранов, В. О. Христин, В. М. Капінос, Ю. Г. Дашків). Значний комплекс досліджень виконано по спалюванню й енерготехнологічному використанню твердих палив (В. І. Толубинський, Д. І. Рабинович, В. О. Федосєв), спалюванню газу і раціональному використанню палива і тепла (М. М. Доброхотов, В. Ф. Конітов, Н. Ю. Тай, О. О. Малаховський, М. О. Дикий, А. Е. Ерипов, Л. С. Піоро, І. Я. Сигал та ін.). Результати досліджень укр. вчених з великим екон. ефектом впроваджуються на теплових і атомних електростанціях, в енергомашинобудуванні, газовій, хім., харчовій пром-сті, ін. галузях нар. г-ва. Питання теплоенергетики і тех. теплофізики висвітлюються на Україні у збірниках праць н.-д. установ і навч. закладів республіки, у журн. «Промышленная теплотехника». Роботи з тех. теплофізики координує наукова рада АН УРСР з проблеми «Теплофізика». Досягнення укр. вчених у галузі теплоенергетики і тех. теплофізики відзначено Держ. преміями СРСР (Г. Ф. Проскура, 1943; Л. О. Шубенко-Шубін, 1947; О. Г. Івченко, В. О. Логарев, 1948; О. Н. Шербаць, О. О. Кремльов, В. П. Черняк, 1969). Премії імені Г. Ф. Проскури АН УРСР удостоєні Є. В. Толубинський, О. А. Гречаний, В. С. Новиков (1976), І. Т. Шевель, Е. П. Дибан (1977),

В. І. Толубинський (1981), Л. О. Шубенко-Шубін, А. О. Тарелін, Ю. П. Антишев (1982). Укр. вчені працюють у тісній співдружності з ученими АН СРСР і братніх республік. Деякі роботи виконуються за планами сумісних досліджень академії наук СРСР, УРСР, БРСР і Молд. РСР. Вчені України беруть участь у роботі міжнар. конференцій з теплообміну, Міжнар. бюро по гірничій теплофізиці і спец. симпозіумів та семінарів, редколегій зарубіжних журналів, співробітничать по узгоджених програмах з ученими ПНР, НДР і ЧССР. Діт. Проскура Г. Ф. Гидродинамика турбомашин. К., 1954; Шербаць А. Н., Кремльов О. А. Научные основы расчета и регулирования теплового режима глубоких шахт, т. 1—2. К., 1959—60; Кремльов О. А., Боровський В. Р., Доліський А. А. Скоростная сущка. К., 1963; Толубинський Е. В. Теория процессов переноса. К., 1969; Герашенко О. А. Основы теплотехники. К., 1971; Шевель И. Т., Дыбан Е. П. Воздушное охлаждение деталей газовых турбин. К., 1974; Толубинський В. И. Теплообмен при кипении. К., 1980; Шубенко-Шубін Л. А., Тарелін А. А., Антишев Ю. П. Оптимальное проектирование последней ступени мощных паровых турбин. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982. В. І. Толубинський.

Гідрологія і гідротехніка

На Україні систематичні гідролог. дослідження, переважно для потреб водного транспорту, проводилися з поч. 19 ст. на Дніпрі, північній — на Дністрі, Південному Бугу, Сіверському Дінці, Десні, Горині та ін. річках. Для потреб с. г. їх виконували експедиції по зрошуванню Півдня Росії та Кавказу (1870—91) і Західна експедиція по освоюванню боліт (1883—98). Наприкінці 19 ст. почалися вивчення річкових течій, особливостей формування річків (з метою управління їх), дослідження режиму Дніпра (М. С. Лелієвський, В. М. Лохтін). Перші ґрунтовні узагальнення гідрології басейну Дніпра виконали М. І. Максимович і Є. В. Опоков. Після Великої Жовт. соціалістич. революції обсяг гідролог. досліджень значно зріс, особливо в зв'язку з проектуванням і будівництвом Дніпрогоссу. Розгортанням наук. робіт сприяло створення кафедри гідрології у Київ. політех. ін-ті (1922, на її базі 1926 організовано Н.-д. ін-т водного г-ва України — тепер Гідромеханіки інститут АН УРСР), Київ. інженерно-меліорат. технікуму (1922, тепер Український інститут інженерів водного господарства). Згодом питаннями гідрології й гідротехніки почали займатися також учні Укр. н.-д. гідрометеорологічного ін-ту (тепер Укр. регіональний н.-д. ін-т Держкомгидромету), Укр. н.-д. ін-ту гідротехніки і меліорації (обидва — у Києві), Київ. відділення Центр. н.-д. ін-ту комплексного використання водних ресурсів, Київ. автомобільно-дорожнього ін-ту, Харків. відділення ін-ту «ВОДГЕО», Одес. і Харків. гідрометеорологічних ін-тів, Київ. і Чернів. ун-тів, ін-тів «Укрдніпроводгосп», «Укрводоканалпроект» (обидва — у Києві), «Укргідропроєкт» і «Водоканалпроект» (обидва — у Харкові), «ЧорноморНДІпроект» (Одеса) та ін. установ. Важлива роль в активізації наукових робіт на Україні належить І. Г. Александрову, О. В. Вінтеру, Б. Є. Велесеву. Роботи укр. вчених мали велике значення для реалізації плану ГОЕЛРО, розв'язання проблеми Великого Дніпра, водопостачання пром. підприємств і міст тощо. Вченими Украї-

ни виконано дослідження щодо розрахунку річкового стоку на Європ. частині СРСР, запропоновано метод визначення макс. витрат води (Д. І. Кочерів). Розроблено заг. питання, пов'язані з вивченням і вимірюванням річкового стоку (А. В. Огієвський), методи гідрологічних прогнозів (А. В. Огієвський, Є. В. Опоков, В. О. Назаров). У роки Великої Вітчизняної війни роботи укр. вчених сприяли забезпеченню частин Рад. Армії необхідними гідрологічними матеріалами, створенню гідротех. засобів для форсування водних перешкод тощо. У повоєнний період дослідження вчених були спрямовані на здійснення у межах республіки союзного плану перетворення природи, на забезпечення водами промислових центрів Придніпров'я, зрошування земель Пд. України. Науковці УРСР виявили закономірності гідрології посухолоду (А. В. Огієвський, В. О. Назаров), розробили наук. основи водного балансу регіону (С. М. Перехрест, В. І. Мокляк, І. А. Железняк, П. Ф. Вишневецький). Виявлено принципово нові способи перекидання великих мас води за допомогою магистральних каналів (Ю. М. Далеков, О. А. Угінчєв, І. Л. Розовський, В. О. Большаков, І. А. Шеренков). Проведено наук. роботи, що стосувалися використання водних ресурсів малих річок (Б. А. Пипкін), вивчення течій за греблями, створення спрошчених конструкцій гребель з застосуванням місцевих буд. матеріалів (М. М. Біляшевський). Досліджено проблему руйнування берегових гериторій, розроблено ефективні засоби інженерного захисту берегів від розмивання хвилями (Б. А. Пипкін, Г. С. Башкиров, В. В. Аристовський та ін.), дослідили методи виправлення річок (М. В. Терпугов). Вченими республіки запропоновано методи вивчення гідродинамічних хвиль за наявності доволень неоднорідностей (І. Т. Селезов). Досліджено напружений стан гравітаційних і аркових гребель (С. В. Соколовський, В. М. Сеймов та ін.), дію великих землесосних снарядів (М. О. Силін та ін.), складено напівемпірич. методику розрахунку параметрів гідротранспортування. Розроблено нові засоби боротьби з негативними проявами фільтраційних явищ (П. Ф. Фільшаків, І. І. Ляшко, О. Я. Олійник, Я. Т. Невко), створено матем. модель зависесучого потоку високої концентрації і методи розрахунку такого потоку (С. І. Кріль). Велике значення мали наук. роботи щодо комплексного використання і охорони водних ресурсів (Г. Й. Сухомел, П. С. Непорожній, П. С. Сліпченко, М. М. Лідковський, М. О. Силін), дослідження з питань гідроаеротерміки водою — охолодження теплових і атомних електростанцій (І. К. Нікітін). Важливими є дослідження, пов'язані з проблемами гідромеліоративного буд-ва: із створенням засобів механізації буд.

В дослідному басейні Інституту гідромеханіки АН УРСР. Київ.

робіт, наук, основ регулювання соляного режиму на зрошуваннях масивах і способів промивання засоленних земель з використанням горизонт. та вертикал. дренажів, з застосуванням полімерних матеріалів для закритого дренажу (О. Я. Олійник, М. Г. Пивовар, П. І. Коваленко, А. А. Глушенко). Результати досліджень використано при буд-ві каскаду ГЕС на Дніпрі, проектуванні гідровузлів, створенні меліоративних систем на Україні та в ін. союзних республіках, при захисті берегів і споруд Дніпровського, Каховського, Кременчуцького та Волгоградського водосховищ від руйнівної дії вітрових хвиль, буд-ві населених пунктів, у мосто-будуванні тощо. Досягнення укр. вчених у галузі гідрології і гідротехніки відзначено Держ. преміями СРСР (М. О. Силін, 1948; Г. І. Сухомел, 1951), Держ. премією УРСР (І. І. Ляшко, О. Я. Олійник, 1981). Укр. вчені підтримують творчі зв'язки з вченими АН СРСР, академіями наук БРСР, Латв. РСР і Узб. РСР, академіями наук НРБ і ЧССР, беруть участь у міжнар. симпозіумах з питань гідрології і гідротехніки. Результати досліджень учених УРСР висвітлюються в наук. збірниках «Метеорологія, кліматологія і гідрологія», «Меліорація і водне господарство», «Гидравлика і гидротехника», «Гидромеханика», ін. періодичних виданнях н.-д. установ і навч. закладів республіки.

Лит.: Сухомел Г. И. Вопросы гидравлики открытых русел и сооружений. К., 1949; Непорожний П. С., Филахов А. Л. Опыт строительства гидроэнергетических. К., 1960; Шаев Г. И. Водность Днепра. К., 1960; Перехрест С. М. Орошение земель Юга Украины. К., 1962; Гидрометеорологическая служба Украины за 50 лет Советской власти. Л., 1970; Пышкин Б. А. Динамика берегов водохранилищ. К., 1973; Современные проблемы гидромеханики и гидротехники. К., 1977.

О. Д. Федоровський.

Радіотехніка

На Україні перші дослідження в галузі радіотехніки (кінець 19 — поч. 20 ст.) пов'язані з налагодженням радіотелеграфного зв'язку між кораблями чорноморської ескадри.

Важливі наук. розробки в галузі радіотех. проблем було виконано в Новоросійському в Одесі (М. Д. Пильчиков, М. О. Умов) та Харків. (Д. А. Рожанський) ун-тах. У 1906 в Києві М. О. Бонч-Бруевич сконструював за схемою О. С. Попова радіопередавач і радіоприймач. Після Великої Жовтневої соціалістич. революції дослідження з теор. і експериментальної радіотехніки значно розширилися, набули нового змісту. Їх було зосереджено в Одеському (Л. І. Мандельштам, М. Д. Папалексі), Київському (В. В. Огієвський) і Харківському політех. ін-тах, Харківському ун-ті. Успіхи, досягнуті в процесі цих досліджень, стали науковою основою для буд-ва (1924—27) потужних радіомовних станцій у Харкові, Києві, Дніпропетровську,

Донецьку, Одесі. Було організовано (1929) Ін-т зв'язку (Харків), н.-д. лабораторії (напр., у Київ. енергетичному ін-ті, тепер у складі політех. ін-ту). Новий етап у розвитку радіотехніки почався з освоєнням радіохвиль надвисоких частот. Укр. вчені створили магнетрони (генератори) дециметрових радіохвиль (А. О. Слуцький) і на їхній основі — дво- і однопотенціальні трикоординатні радіолокатори (А. О. Слуцький, О. Я. Усиков, І. Д. Трутен, С. Я. Брауде та ін.).

Важливе значення для теор. радіотехніки мали методи дослідження коливальних (нелінійних) систем (М. М. Крилов, М. М. Боголюбов). У 1939—41 у Києві проведено перші дослідні телевізійні передачі. Спеціалістів з радіотехніки на Україні почали готувати з 1930 у Київ. енергетичному ін-ті, пізніше — в харківських політех. ін-ті і ун-ті, Одеському і Львівському політех. ін-тах та в ін. вузах. В роки Великої Вітчизняної війни дослідження науковців республіки були спрямовані насамперед на створення досконалих радіотех. засобів військового призначення, зокрема на вдосконалення генераторів надвисоких частот. У післявоєнні роки укр. вчені розробили теор. основи безпроводової передачі енергії на далеку відстань (С. І. Тетельбаум). Ними вивчено умови поширення радіохвиль над поверхнею моря і суходолу, у тропі- й іоносфері, особливості взаємодії цих хвиль з різними середовищами і об'єктами. Створено і впроваджено у виробництво генератори міліметрових радіохвиль — магнетрони імпульсної дії (І. Д. Трутен та ін.), клінопрони з електр. перебудовою частоти і магнетрони безперервної дії з лінійною оптикою (Г. Я. Левін та ін.). Розроблено широкодіапазонні радіовимірні пристрої міліметрових і субміліметрових радіохвиль (Є. М. Кулешов та ін.), дифракційні генератори міліметрових і субміліметрових хвиль (В. П. Шестопалов та ін.), фазохронні генератори (С. І. Тетельбаум та ін.). Укр. вченими вивчено багаточастотні процеси в електронних приладах надвисоких частот (О. І. Терещенко), проведено теор. і експериментальні дослідження, пов'язані зі створенням потужних широкопотужних ламп біжучої хвилі (В. П. Тараненко). Створено надбезшумні криогенні пристрої для супутникового мовлення і телебачення (Л. Г. Гасанов та ін.), підсилювачі надвисоких частот, використовувани в *радіоастрономії* і *далекому зв'язку* (С. А. Піскачевський та ін.), розроблено напівпровідникову апаратуру для багатоканальних хвильоводних ліній зв'язку (І. В. Звершківський, Ю. Ф. Ларкін та ін. вчені), методику реєстрації надпотужних грозових розрядів з визначенням їхніх координат (П. В. Бліох та ін.). Вчені республіки провели комплексні дослідження процесів поглинання, розсіювання і поширення радіохвиль в атмосфері і космічному просторі (С. Я. Брауде, І. Е. Островський, І. С. Турженев, І. Х. Вахсер та ін.), а також дослідження з фізики напівпровідників (В. С. Лашкарьов, С. І. Пекар). Грунтовними є їхні розробки з теорії і проектування адаптивних радіоприймачів пристроїв з великим динамічним діапазоном (В. М. Волков), з теорії радіотех. кіл (Я. К. Трохименко), теор. основ радіотехніки (О. О. Харкевич), з питань техніки слабких струмів (О. К. Котельников). Значний обсяг наук. робіт присвячено динаміці систем автомат. керування (В. Г. Сергєєв та ін.), електродинаміці й електроніці ламп зворотної хвилі (І. В. Акаловський та ін.). Досягнення укр. вчених відзначено Ленінською премією (О. Я. Усиков, І. Д. Трутен, Є. М. Ку-

лешов, Г. Я. Левін, А. Н. Чернєш, 1960), Державними преміями СРСР (Ф. С. Санін, Я. Л. Шамфаров, С. Я. Брауде, І. С. Турженев, І. Е. Островський, 1952; А. В. Мень, М. К. Шарикін, Л. Г. Содін та ін., 1977; Ю. Ф. Зиньковський, 1977), Держ. преміями УРСР (В. П. Шестопалов, Є. М. Кулешов, М. С. Яновський та ін., 1972; В. П. Тараненко, О. Р. Комарчук та ін., 1975; О. Я. Усиков, Г. Я. Левін, В. І. Михайлов та ін., 1981; Я. К. Трохименко, О. А. Бокринська та ін., 1982). На Україні проблеми радіотехніки досліджують у *Радіофізиці і електроніці інституті* АН УРСР, *Одеському електротехнічному інституті зв'язку*, Київському політехнічному інституті, ін. н.-д. установах і навчальних закладах. Вчені України підтримують творчі зв'язки з ученими АН СРСР (зокрема, з науковцями Ін-ту радіотехніки і електроніки, Н.-д. радіофізичного ін-ту, Ін-ту космічних досліджень), з ученими АН Груз. РСР, АН Кирг. РСР, АН країн — членів РЕВ. Вони беруть участь у всесоюзних та міжнародних конференціях. Питання радіотехніки висвітлювалися на Україні у журналі «*Радіо*», тепер публікуються статті в журналах «*Известия высших учебных заведений МВ и ССО СССР. Радиоэлектроника*», «*Доповіді Академії наук Української РСР*», «*Український фізичний журнал*», у респ. міжвузівському зб. «*Радіотехніка*», у зб. праць н.-д. ін-тів і вузів. Див. також у цьому томі підрозділ Радіофізика.

Лит.: Радиоокеанографические исследования морского волнения. К., 1962; Походный П. В. Радиотехника в дореволюционной России. В кн.: Нарисы к истории техники и природоиспользования. В. 3. К., 1963; Харкевич А. А. Основы радиотехники. М., 1963; Бренев И. В. Начало радиотехники в России. М., 1970; История Академии наук Украинской РСР. К., 1982; Лобанов М. М. Развитие советской радиолокационной техники. М., 1982; Усиков А. Я. Работы в области радиотехники, радиофизики, электроники и связи на Украине за 60 лет. «*Радіотехніка*», 1982, № 12.

О. Я. Усиков, Г. С. Михайлов.

Будівельні науки

На території сучас. України знання з будівельної справи почали систематизуватися у період Київської Русі. Узагальнювалися методи і технології буд. ремесла, вивчалися елементи буд. техніки, досліджувалися умови міцності, утилітарності і привабливості споруд. Про досить високий рівень цих знань свідчать досконалість конструкцій багатьох культових (напр., *Софійського собору* у Києві) і оборонних споруд, діяльність *Мироня*, *П. Милоня* та ін. будівничих.

З розвитком феодалізму нагромаджуються нові знання, що значною мірою відображають розвиток буд. справи у Московському великому князівстві, тенденції епохи Відродження. У рукописних і друкованих працях (напр., у «*Законі градському*», що входив до складу «*кормчих книг*», у *требнику* П. Могили про «*чин і благословення новоспорудженого кам'яного або дерев'яного града*», 1646) ці знання узагальнюються, регламентуються правилами будівництва. Зростає житлове, фортифікаційне, замкове і культове буд-во на Україні сприяло вдосконаленню буд. конструкцій, застосуванню кращих буд. матеріалів і технологій, розробці нових вимог і правил містобудування. Велику роль у становленні й розвитку буд. наук відіграли вчені, інженери й архітектори — П. Рихлянин, Г. Л. Боплай, А. А. Бетанкур, В. І. Беретті, Ф. К. Боффо, М. В. Остроград-

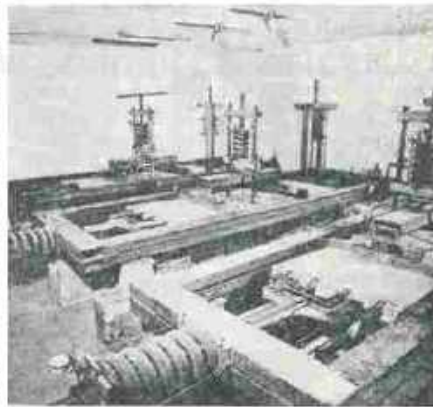

Магнетрон міліметрових радіохвиль імпульсної дії. Створено в Інституті радіофізики і електроніки АН УРСР, Харків.

ський, П. П. Мельников, М. А. Белелюбський, В. Г. Шухов, В. В. Городецький, О. В. Кобелев та ін. Наприкінці 19 ст. з прискоренням темпів буд-ва і дедалі більшим застосуванням цементу, бетонних і залізобетонних конструкцій, зведенням великопрогонових і висотних металевих споруд, виконанням кесонних робіт осн. напрямом буд. наук на Україні стають дослідження міцності конструкцій і матеріалів. Було створено перші лабораторії мех. випробувань у Катеринославському Вишньому гірничому уч-щі (див. *Дніпропетровський гірничий інститут* імені Артема), Харків. технологічному і Київ. політех. інститутах. Тут вивчалися міцність і деформованість металевих буд. матеріалів, а також елементів металевих конструкцій (В. Л. Кирпичов, С. П. Тимошенко, Я. В. Столяров, К. К. Сімінський, С. А. Прокоф'єв, К. Г. Демент'єв, В. Г. Леонтович та ін.). Дослідження світового значення в галузі мостобудування виконав С. О. Патон. З перших років Рад. влади велика увага в республіці приділялась орг-ції планомірних досліджень, пов'язаних з відбудовою нар. госп-ва, зруйнованого під час 1-ї світової та громадянської воєн, воєнної інтервенції, з усуненням гострої нестачі буд. матеріалів, з підготовкою наук. і інженерно-тех. кадрів буд. профілю. В УРСР розширюються роботи з теор. основ буд. механіки, зокрема теорії стійкості і розрахунку стрижневих систем, напружено-деформованого стану конструкцій (Ф. П. Белянкін, К. К. Сімінський, О. С. Іловайський, Б. М. Горбунов, М. В. Корноухов; див. також у цьому томі підрозділ Механіка). Створюються теор. основи технологій виробництва нових буд. матеріалів — легких заповнювачів — керамзиту, термозиту, спученого перліту, силікатної цегли (П. П. Будников та ін.). Докорінно реконструюється промислове виробництво скла, цементу, керамічних матеріалів (Б. С. Лисін, П. П. Будников, Б. Г. Скрамтаєв, Г. Я. Слободанік та ін.). Дальшого розвитку набуває теорія залізобетону (Я. В. Столяров, В. М. Ярин, Й. І. Улиський, Ю. С. Фрайфельд та ін.). На основі теорії і практики автом. зварювання вдосконалено способи виготовлення металевих будівельних конструкцій, інших металевих елементів споруд, арматури для залізобетону. Принципове значення мали дослідження укр. учених з технології та організації буд. виробн., що сприяли ліквідації сезонності в буд-ві (внаслідок розробки методів виконання робіт узимку), застосуванню збірного залізобетону, індустріалізації буд. робіт (І. А. Кирєєнко, О. А. Гармаш, О. І. Неровецький, В. А. Трубін). Значним був внесок учених республіки в розробку питань, пов'язаних з буд-вом у районах гірничих виробок і на просідаючих грунтах (І. М. Литвинов, А. М. Дранников), згідротех. і меліоративним буд-вом, у розробку методів розрахунку стійкості ґрунтів у динамічних умовах, розрахунку дренажних пристроїв та ін. (І. Г. Александров, О. В. Віттер, П. П. Ротер, Б. С. Веленєв, Г. Й. Сухомел, П. С. Непорожній, П. С. Сліпченко, О. А. Угінчус та ін.). Укр. вчені розробили методику розрахунку шляхових покриттів, нову технологію буд-ва шляхів (О. К. Біруля, М. І. Волков та ін.), виконали ґрунтовні дослідження у галузі пром. вентиляції і теплофікації (В. П. Говоров, Б. М. Лобачев, П. С. Колобков та ін.), водопостачання, каналізації і гідрравліки (В. Ф. Іванов, Б. О. Ботук, С. Ю. Краснітський та ін.). Значного розвитку набула архітектурно-мостобудівна наука (П. Ф. Альошин, О. М. Вербицький, В. Г. Заболотний, О. В. Кобелев, О. М. Бекетов, Я. А.

Штейнберг та ін.; див. також у цьому томі розділ Архітектура). У передвоєнні роки дослідження з питань буд. наук на Україні виконувались в інститутах АН УРСР, зокрема в Ін-ті буд. механіки (тепер *Механіки інститут*), *Електрозварювання інституті*, *Геологічних наук інституті*, в галузевих н.-д. установах (напр., в Пд. н.-д. ін-ті пром. виробництва у Харкові, Н.-д. ін-ті будівельних матеріалів та виробів у Києві), у вузах будівельного профілю (Київ., Харків., Одес., Дніпроп., Полтав. інженерно-будівельних ін-тах, Харків. ін-ті інженерів комунального г-ва та ін.). У повоенні роки обсяг наук. робіт з проблем буд-ва значно розширився. Науковці республіки почали використовувати нові методи досліджень (напр., математичної статистики), засоби обчислювальної техніки. Створена 1945 Академія архітектури (1956—64 — Академія будівництва і архітектури УРСР) сприяла прискоренню впровадженню результатів досліджень в практику, висококваліфікований підготовці наук. кадрів. Укр. вчені розвинули методи розрахунку просторових конструкцій складного обрису, що дало змогу розробити і застосувати нові типи великопрогонових ефективних конструкцій, дослідити вплив на конструкції динамічних навантажень (М. В. Корноухов, В. О. Кононенко, Г. С. Писаренко, О. М. Гузь, І. Е. Прокопович, О. І. Стрельбицька, Г. В. Ісаханов, Г. А. Валин, М. С. Можаровський, М. Г. Бондар та ін.). Дальшого розвитку набули теоретичні основи розрахунку будівельних конструкцій, у т. ч. металевих (М. П. Мельников, В. М. Шималовський, В. І. Труфяков, М. М. Жербін та ін.) та залізобетонних (В. М. Ярин, Я. Д. Лівицький, Л. П. Поляков та ін.), теор. основи фундаментобудування (І. М. Литвинов, А. М. Дранников, В. М. Голубков, М. Н. Гольштейн). Значним є внесок у теорію зображень (С. М. Колотов, В. Е. Михайленко, О. Л. Підгорний та ін.). Було створено різноманітні нові (у т. ч. з заданими властивостями) будівельні матеріали, зокрема склоцемент, шлакоцукерні а'яжучі речовини, керамічні блоки (О. О. Пашенко, Г. Д. Дібров, О. П. Мєдведь-Петросян, В. С. Григор'єв, В. Д. Глуховський, Г. Я. Слободанік, Л. Д. Ершов, А. В. Жуков, С. П. Нічипоренко, В. В. Товаров, І. М. Грушко). Створено і впроваджено високоефективні технологічні процеси, нові серії великопанельних будинків (А. І. Бірюков, Ю. Л. Воробйов). Розвинуто теор. основи буд. виробництва. Запропоновано методи потокового буд-ва (М. С. Будников, В. О. Голосов, О. М. Кліндух, О. О. Литвинов, О. І. Неровецький, О. Л. Філахов та ін.) і сіткового планування, «вузловий метод» (Г. К. Лубенєв та ін.), автоматизовані системи управління буд-вом. Розроблено систему ефективної експлуатації буд. машин (Ю. О. Вєтров, А. М. Холодов, О. С. Фіделєв, В. К. Рудис, І. А. Луйк, Ю. Ф. Чубук та ін.). Виконані дослідження в галузі теплопостачання (П. С. Колобков, Ф. І. Скороходько, П. О. Клименко), кондиціонування повітря (Г. І. Куликов, І. Р. Шекін), захисту атм. повітря від забруднення пром. газами (І. Я. Сигал, В. Ф. Копитов), водопостачання, каналізації, очищення води (Л. А. Кульський, Б. Й. Ботук, В. В. Сміслов, Ю. М. Константинов, В. В. Аристовський, С. К. Колобанов), по підвищенню надійності водопостачання, комплексній економії водних, енергетичних і матеріальних

ресурсів (А. Г. Садокимов та ін.). Принципове значення для розвитку буд. наук в СРСР, зокрема в УРСР, мали постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по підвищенню ефективності науково-дослідних робіт у галузі будівництва, архітектури, будівельних матеріалів, будівельного і шляхового машинобудування і прискоренню впровадження наукових досягнень у практику будівництва» (1978), постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про підвищення ефективності науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах» (1978), заходи (згідно з цими постановами) щодо підвищення ефективності н.-д. робіт. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України до основних

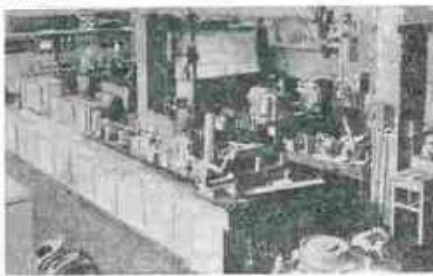

Випробовування косоарматурних балкових залізобетонних плит, підданих згині в розтягові, в лабораторії будівельної механіки Одеського інженерно-будівельного інституту.

Випробовування робочих органів машин в лабораторії землерийних машин Київського інженерно-будівельного інституту.

Лабораторія кафедри устаткування підприємств будівельної і цементної промисловості Харківського інженерно-будівельного інституту.

напрямів розвитку буд. наук належать: програмно-цільове планування, якнайшвидше використання результатів закінчених наук. розробок у виробництві, розширення автоматизації науково-дослідних робіт з застосуванням електронної обчислювальної техніки. На Україні питання будівельних наук розробляють у *Будівельного виробництва науково-дослідного інституту, Будівельних конструкцій науково-дослідного інституту, Шляховому науково-дослідному інституту, Типового експериментального проектування житлових та громадських будинків інституту, Промислового будівництва харківському науково-дослідному і проектному інституту* та ін. установах будівельного профілю. У розв'язанні наук. проблем буд-ва значну роль відіграють буд. вузи республіки, Харків. авто-

мобільно-дорожній ін-т, Харків. ін-т інженерів залізничного транспорту, Укр. ін-т інженерів водного г-ва (Ровно), Ін-т колоїдної хімії і хімії води АН УРСР, Ін-т механіки АН УРСР (обидва—в Києві) та ін. Досягнення укр. вчених відзначено Держ. преміями СРСР (В. С. Григор'єв, 1946; М. М. Жербін, 1948; А. В. Жуков, 1950), Держ. преміями УРСР (О. О. Литвинов та ін., 1974; А. І. Бірюков та ін., 1978; А. Г. Євдокимов, 1979; Ю. О. Ветров, 1980; О. О. Пашенко, О. А. Крупа та ін., 1981). Учені-будівельники республіки підтримують творчі зв'язки з науковцями ін. союзних республік, а також міжнар. зв'язки, насамперед з ученими країн — членів РЕВ. Проблеми буд. наук висвітлюються на Україні в науково-тех. і виробничих журналах та збірниках «*Строительные материалы и конст-*

рукции», «*Промышленное строительство и инженерные сооружения*», в ін. виданнях. Див. також у цьому томі розділ Будівництво.

Літ.: Улицкий Н. И. Теория и расчет железобетонных стержневых конструкций с учетом длительных процессов. К., 1967; Жербин М. М. Высокопрочные строительные стали. К., 1974; Пашенко А. А., Сербин В. П., Старчевская Е. А. Вяжущие материалы. К., 1975; Повышение эффективности металлических и деревяластмассовых конструкций. К., 1978; Сытник И. П. Организация, планирование и управление строительством. К., 1978; Щелочные и щелочно-щелочноземельные гидравлические вяжущие и бетоны. К., 1979; Машины для земляных работ. К., 1981; Трофимович В. В., Пермяков В. А. Оптимальное проектирование металлических конструкций. К., 1981; Метод конечных элементов в механике твердых тел. К.— Лейпциг, 1982.

[Ю. О. Ветров, О. О. Пашенко]

ГАЛУЗЕВІ НАУКОВО-ДОСЛІДНІ УСТАНОВИ

В Українській РСР поряд з н.-д. установами Академії наук (див. у цьому томі розділ Академія наук УРСР) є розгалужена мережа н.-д. установ, підпорядкованих союзно-республіканським та республіканським міністерствам і відомствам. В дореволюційний період на Україні було лише кілька галузевих н.-д. установ, переважно с.-г. профілю. В результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції становище змінилось: у республіці значно зросла кількість галузевих н.-д. установ, створено філіали їх, розширилась тематика досліджень. У 1983 в галузевих н.-д. установах України налічувалося понад 180 тис. наук. працівників, у т. ч. понад 50 тис. кандидатів і майже 4 тис. докторів наук. Найбільше в УРСР установ, у яких розв'язують проблеми розвитку промисловості. Провідною установою металургійного профілю є *Чорної металургії інститут*. Він — головний в СРСР з проблем доменного, мартенівського і киснево-конверторного виробн., якості зливка, термічної і термо-мех. обробки прокату та ін. У *Трубно-промисловості всесоюзному науково-дослідному і конструкторсько-технологічному інституту* розробляють, вдосконалюють і впроваджують у пром-сть технології виробн. труб, системи його автоматизації, створюють устаткування для виготовлення труб і трубних виробів, проводять техніко-еко-н. дослідження і розробляють досконаліші методи наук. організації праці, визначають перспективи розвитку трубно-пром-сті. Колективи ін. установ України працюють над проблемами виробн. с-алей і сплавів нових марок, кольорових металів, феросплавів, вогнетривких матеріалів, створення й удосконалення технологічних процесів і агрегатів для переробки брухту і відходів кольорових металів, розробки і впровадження технології збагачування залізних і марганцевих руд, механізації та автоматизації процесів у гірничорудній і металург. пром-сті, створення пром. технології виробн. сортового прокату, прокатних валків, методів керування металургійним виробництвом. До таких установ належать: *Чорної металургії науково-дослідний інститут*, Всесоюзний н.-д. і проектний ін-т вторинних кольорових металів (Донецьк), *УкрНДІспецсталь*, Всесоюзний науково-дослідний і проектний інститут титану (Запоріжжя), *Український науково-дослідний ін-т вогнетривів* (Харків), *Науково-дослідний і дослідно-конструкторський ін-т автоматизації*

чорної металургії (Дніпропетровськ), *Український науково-дослідний ін-т металів* (Харків), *Науково-дослідний і проектний інститут металургійної промисловості* (Харків), *Всесоюзний н.-д. інститут організації виробн. і праці чорної металургії* (Харків) та ін. Чимало установ вивчає проблеми вугільної пром-сті України. У *Вугільному науково-дослідному інституті* досліджують і розробляють технології підземного видобування вугілля, удосконалюють виробничі процеси і засоби підземного транспорту, створюють засоби дегазації шахт. До основного напрямку діяльності *Вугільної промисловості науково-дослідного, проектно-конструкторського і проектного інституту* належить створення нової технології розробки вугільних родовищ відкритим способом, засобів механізації і автоматизації технологічних комплексів поверхню шахт, розрізів та збагачувальних фабрик тощо. Гол. в СРСР є *Організації та механізації шахтного будівництва всесоюзний науково-дослідний інститут*. Інші науково-дослідні установи займаються створенням шахтних стаціонарних машин і комплексів, вентиляторних та ін. установок, розробкою засобів боротьби з підземними пожежами, удосконаленням гірничорудної справи (Всесоюзний науково-дослідний інститут гірничорудної справи, Донецьк), створенням автоматизованих систем керування технологічними процесами вугле-збагачувальних фабрик (Український науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут по збагачуванню і брикетуванню вугілля, Ворошиловград) тощо.

Наук. питання, що стосуються хім. пром-сті, розв'язує Науково-дослідний інститут основної хімії (Харків). Науковці цього інституту розробляють нові і удосконалюють існуючі технологічні процеси виробн. соди і содопродуктів, проектують содові з-ди, реконструюють та модернізують діючі підприємства. Проблеми, пов'язані зі створенням особливо чистих сполук, високоякісних товарів побутової хімії, досконаліших методів одержання хім. реактивів, розробкою наук. основ техніки безпеки та охорони праці, технології видобування та комплексної переробки руд, досліджують Всесоюзний н.-д. і проектний ін-т хім. пром-сті (Київ), Укр. н.-д. ін-т пластичних мас (Донецьк), Всесоюзний н.-д. ін-т техніки безпеки в хім. пром-сті (Северодонецьк Ворошиловградської обл.), ін. установи. Над

проблемами нафтохімії та переробки нафти працює колектив Всесоюзного н.-д. і проектно-конструктор. ін-ту нафтопереробної і нафтохім. пром-сті (Київ). Держ. н.-д. і проектний ін-т нафтової пром-сті (Київ) обґрунтовує пошук та розвідку нафтових і газових родовищ, розробляє й удосконалює техніку і технологію буріння свердловин, видобування нафти і газу. Провідною в УРСР н.-д. установою в галузі наук. проблем машинобудування є *Машинобудування науково-дослідний і проектно-технологічний інститут*, в якому розробляють нові та удосконалюють існуючі технологічні процеси в заготівельному і механоскладальному виробн., створюють досконалішу механізовану технологічну оснастку, устаткування для важкого машинобудування. Великий обсяг наук. робіт з хім. машинобудування виконує Всесоюзний н.-д. і конструкторсько-технологічний інститут компресорного машинобудування (Суми). Дослідження з автоматизації керування виробничими процесами в металург., машинобуд., хім. та ін. галузях пром-сті проводять *Автоматизації інститут* та його філіали. Укр. н.-д. ін-т с.-г. машинобудування (Харків), *Проектно-конструкторський технологічний ін-т с.-г. машинобудування* (Харків), *Запорізький конструкторсько-технологічний ін-т сільськогосподарського машинобудування* та ін. установи розробляють конструкції машин і устаткування для комплексного оснащення тваринницьких ферм, збирання цукрових буряків, кукурудзян, створюють прогресивні технології для відновлення зношених деталей с.-г. машин. Значним є доробок установ Києва, Полтави, Харкова, де розробляють устаткування, механізми і потокові лінії для цукрової, хілобелкарської і кондитерської галузей харч. пром-сті, машини нових типів для виробн. штучної шкіри, синтетичних волокон, товарів широкого вжитку. З проблем електротех. пром-сті дослідження провадять Всесоюзний н.-д., проектно-конструкторський і технологічний інститут трансформаторобудування (Запоріжжя), Всесоюзний н.-д. і проектно-конструкторський інститут технології електромашинобудування (Харків), Всесоюзний проектно-конструкторський і технологічний ін-т світлотехнічної пром-сті (Тернопіль), ін. установи. Над проблемами легкої пром-сті працюють Укр. н.-д. ін-т шкіряно-взуттєвої пром-сті (Київ), Укр. н.-д. ін-т текстильної пром-сті (Київ) тощо. Питання лісової, цело-

лозно-паперової і деревообробної пром-сті вивчають Укр. н.-д. ін-т мех. обробки деревини (Київ), Укр. н.-д. ін-т целюлозно-паперової пром-сті (Київ), ін. установи. Значна кількість установ розв'язує проблеми різних галузей харч. пром-сті. До таких установ належать: Всесоюзний н.-д. і проектно-конструкторський ін-т продуктів дитячого харчування і систем керування агропромисловими комплексами консервної пром-сті (Одеса), Всесоюзний н.-д. ін-т виноградарства і виноградарства «Магарач» (Ялта), Всесоюз. н.-д. ін-т цукрової пром-сті (Київ), Укр. н.-д. ін-т спиртової і лікеро-горілчаної пром-сті (Київ) та ін. Щоб забезпечити потреби будівництва, на Україні створено мережу установ, що опрацюють проблеми архітектури, буд-ва і пром-сті будівельних матеріалів. Н.-д. ін-т теорії, історії і перспективних проблем рад. архітектури (Київ) вивчає питання теорії та історії архітектури, загального архіт.-буд. досвід, розробляє методику досліджень, реставрації та консервації пам'яток архітектури і монументального живопису. У Харківському н.-д. інституті пром. буд-ва досліджуються проблеми вдосконалення підземних конструкцій і методів зведення будинків і споруд чорної металургії, розробляються генеральні плани пром. вузлів. Головним в УРСР з питань організації, технології, механізації і економіки будівельних робіт є *Будівельного виробництва науково-дослідний інститут*. Осв. напрямки його діяльності: технологія і організація пром. та цивільного буд-ва, комплексна механізація буд. процесів. Колектив Укр. н.-д. і проектного ін-ту цивільного сільського буд-ва (Київ) працює над районним плануванням і забудовою сіл, створює сільські житлові і громадські будинки нових типів. Н.-д. і проектний ін-т містобудування (Київ) досліджує питання розвитку та економіки містобудування, розселення і районного планування, розв'язує проблеми трансп. зв'язків, розміщення й планування курортних районів і зон відпочинку. Діяльність Кримського н.-д. і проектного ін-ту (Сімферополь) спрямована на освоєння курортних комплексів, районів і територій, забудову міст і житлових районів, поліпшення ландшафтно-архітектури Кримської обл. Колектив Н.-д. ін-ту автоматизованих систем планування і керування у буд-ві (Київ) створює системи автоматизованого проектування, конструювання і технологічної підготовки виробн., засоби автоматизації і контролю забезпеченості буд-ва збірними залізобетонними виробами тощо. Над перспективами розвитку автомоб. транспорту, підвищенням його техніко-екоп. ефективності працює Держ. авто-транспорт. н.-д. і проектний ін-т (Київ). Значною є мережа н.-д. установ с.-г. профілю (вони становлять близько чверті загальної кількості галузевих установ республіки). Провідним в УРСР науково-методичним центром з питань землеробства і рослинництва є *Землеробства український науково-дослідний інститут*. Він розробляє наукові основи систем землеробства по природно-екоп. зонах УРСР. Миронівський н.-д. ін-т селекції і насінництва пшениці, Всесоюзний н.-д. ін-т кукурудзи (Дніпропет-

ровськ), Всесоюзний н.-д. ін-т цукрового буряка (Київ), Укр. н.-д. ін-т картопляного г-ва (сміт Немішаєве Київ. обл.), Всесоюзний н.-д. ін-т луб'яних культур (м. Глухів Сумської обл.), Всесоюзний селекційно-генетичний н.-д. ін-т (Одеса), Укр. н.-д. ін-т зрощуваного землеробства (Херсон), Укр. н.-д. ін-т зрощуваного садівництва (м. Мелітополь Запоріж. обл.) та ін. установи створюють нові сорти с.-г. культур, досліджують проблеми генетики та вдосконалюють на цій основі методи селекції, підвищують родючість ґрунтів тощо. Над проблемами гваринництва і птахівництва працюють Полтавський н.-д. ін-т свинарства, Укр. н.-д. інститут гваринництва степових районів «Асканія-Нова» (сміт Асканія-Нова Херсонської обл.), Укр. н.-д. ін-т птахівництва (сміт Бірки Харківської обл.), Укр. н.-д. ін-т фізіології і біохімії с.-г. тварин (Львів), Н.-д. ін-т гваринництва Лісостепу і Полісся (Харків) та ін. Вони створюють нові та поліпшують існуючі породи с.-г. тварин, розв'язують проблеми гібридизації та пром. схрещування, удосконалюють племінну справу. Проблеми кормовиробн. координує *Кормів український науково-дослідний інститут*. В ін. установках удосконалюють існуючі і розробляють нові технологічні процеси с.-г. виробн., підвищують ефективність використання машинно-тракторного парку, досліджують питання електрифікації й автоматизації с.-г. виробн. (Укр. н.-д. ін-т механізації та електрифікації с. г., Київ, та ін.), розв'язують проблеми розвитку та функціонування агропром. об'єктів, вивчають питання ціноутворення, ефективності капіталовкладень, розробляють наук. основи управління с. г. (Укр. н.-д. ін-т економіки і організації сільського г-ва, Київ, та ін.). Чимало н.-д. установ досліджують проблеми захисту ґрунтів від ерозії, лісового г-ва, фізіології та біохімії, експеримент. ветеринарії, рибного г-ва тощо (напр., Укр. н.-д. ін-т захисту ґрунтів від ерозії у Ворошиловграді, Укр. н.-д. ін-т лісового г-ва і агролісомеліорації у Харкові, Укр. н.-д. ін-т рибного г-ва у Києві). Діяльність мед. установ республіки спрямована на розробку заходів щодо запобігання хворобам, на ліквідацію масових інфекційних захворювань, дальше збільшення тривалості життя людини. В Київському н.-д. інституті кардіології вивчають, зокрема, патогенні механізми атеросклерозу, хронічної ішемічної хвороби серця, інфаркту міокарда, гіпертонічної хвороби. Київ. н.-д. інститут туберкульозу, пульмонології і грудної хірургії, Львівський н.-д. ін-т туберкульозу працюють над проблемою патології органів дихання. Київ. н.-д. ін-т ортопедії, Донецький н.-д. ін-т травматології та ортопедії, Харків. н.-д. ін-т ортопедії і травматології гол. увагу приділяють боротьбі з травматизмом, його профілактиці, розробці нових методів лікування. У Київ. н.-д. ін-ті педіатрії, акушерства і гінекології, Львів. н.-д. ін-ті педіатрії, акушерства і гінекології розробляють проблеми охорони здоров'я жінки, матері, новонародженого. Голова-

ним в РСР і УРСР з проблеми «Фізіологія і патологія підлітків» є *Охорони здоров'я дітей і підлітків харківський науково-дослідний інститут*. Колектив Одеського науково-дослідного ін-ту очних хвороб і тканинної терапії досліджує питання пересаджування рогілки, тканинної терапії, травм і опіків ока, відшарування сітчастої оболонки. У галузевих мед. установах УРСР вивчають природу пухлин центральної нервової системи, проблеми хірургічного їх лікування, епідеміології вірусних та бактеріальних інфекцій, розробляють заходи щодо ліквідації та різкого зниження інфекційних захворювань, створюють специфічні профілактичні, діагностичні та лікувальні препарати (Київ. н.-д. ін-т нейрохірургії, Київ. н.-д. ін-т клінічної та експеримент. хірургії, Харків. н.-д. ін-т заг. і невідкладної хірургії, Київ. н.-д. ін-т фармакології і токсикології тощо). Н.-д. ін-ти гігієни праці і профзахворювань у Києві, Донецьку, Харкові і Кривому Розі вивчають питання гігієни праці та профзахворювань у різних галузях промислового і с.-г. виробн., проблеми охорони водойм, повітря і ґрунту. У Київ. н.-д. ін-ті заг. і комунальної гігієни розробляють гігієнічні нормативи і заходи щодо сан. охорони та оздоровлення середовища в населених місцях, житлових громад. приміщеннях. На Україні є також н.-д. ін-ти експериментальної ендокринології, епідеміології і інфекційних хвороб, переливання крові, стоматології, курортології, фізіотерапії та ін. Ґрунтовні дослідження проводяться на кафедрах, в лабораторіях вузів, у н.-д. ін-тах, створених при вузах, напр. у Н.-д. ін-ті фізіології Київського ун-ту, Н.-д. ін-ті біології Харків. ун-ту. В галузі педагогічних наук та психології наук. дослідження проводять Н.-д. ін-т педагогіки УРСР (Київ) і Н.-д. ін-т психології УРСР (Київ). Над комплексним екоп. прогнозуванням розвитку нар. г-ва УРСР. удосконаленням методології планування й розробкою поточних (річних) і п'ятирічних планів розвитку нар. г-ва працює Н.-д. економічний ін-т Держплану УРСР. Організацію і координування наук. досліджень з найважливіших наук.-тех. проблем здійснює Держплан УРСР. Колективи вчених галузевих н.-д. установ України підтримують творчі зв'язки з колективами н.-д. установ ін. республік РСР і виконання цільових комплексних і наук.-тех. програм, а також з колективами вчених країн — членів РЕВ. Вони беруть участь у проведенні республіканських і міжвар. конференцій. Їхні зусилля спрямовані на виконання завдань, визначених Основними напрямками економічного і соціального розвитку РСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, по зміцненню зв'язків науки і виробн., підвищенню ефективності наук. досліджень, скороченню строків впровадження досягнень науки і техніки, поглибленню зв'язків фундаментальних і прикладних досліджень з виробництвом. Про галузеві н.-д. ін-ти див. також у цьому томі розділ Народне господарство, підрозділи про окремі його галузі. В. П. Шевченко.

Стан медичної допомоги на Україні до Великої Жовтневої соціалістичної революції

Археологічні знахідки свідчать, що народи, які населяли тер. сучасної України в давнину, володіли певними мед. знаннями, раціональними засобами нар. медицини (володікування, масаж та ін.). Досить високого рівня мед. справа досягла в *Київській Русі*. За свідченнями з норвезької саги, ше київ. княгиня Ольга влаштувала лікарню, де догляд за хворими доручався жінкам. Лікування хворих і розміщення інвалідів було зосереджено в монастирях. У 1070 ігумен Феодосій заснував при Києво-Печерському монастирі своєрідний лікувальний заклад для ченців, а згодом і для парафіян. Згідно з Никоновським літописом, за митрополита Єфрема (11 ст.) у Переяславі та інших містах було організовано кілька лікарень. Забезпеченість лікарняною та лікарською допомогою в Київській Русі була на рівні інших країн Європи. Першим лікарем-професіоналом в 10 ст. у Києві був Іван Скляр. Відомі імена ченців-лікувальників Антонія, Алімпія, Агапіта, Пимена, Козьми, а також світських лікарів Іоанна Смери, Петра Сіріанина, Февронії. Основою та джерелом як монастирської, так і світської медицини того часу була народна медицина з її емпірично опрацьованими способами лікування. З прийняттям християнства на Русі, поширенням грамотності та писемності склалися умови для систематизації й узгодження досвіду народної медицини. Були написані та перекладені з ін. мов травники, лікарські порадики. На формування медичних знань в Київській Русі мали вплив давньогрецька й арабська медицина. Поряд з лікарями — вихідцями з корінного населення при окремих княжих дворах, у великих містах практикували і приїжджі лікарі з країн Заходу і Сходу. На високому для тих часів рівні була хірургічна допомога пораненим (перев'язування ран, ампутації, трепанації), розвивалися допомога породіллям, лікування зубних, очних, шкірних хвороб тощо. В Ізборнику Святослава (1073) подавалися поради щодо харчування. Написаний грец. мовою трактат «Мазі» Евпраксії Мстиславівни (онуки Володимиром Мономахом) систематизував розрізнені мед. знання того часу і, крім опису хвороб та засобів їх лікування, давав поради щодо гігієни. В цьому творі є зачатки вчення про темпераменти. Великої шкоди розвитку мед. справи на території України завдали татаромонг. навали, а згодом інтервенції литовськ., польськ. та угорськ. феодалів. Значну роль в історії розвитку медицини на Україні відіграли *братства*. Крім проповідницької, релігійно-благодійної діяльності, вони займалися допомогою хворим членам своєї парафії, мали притулки для немісних та сиріт, які в 16 ст. дістали назву шпиталів. Зокрема, Львівське братст-

во мало п'ять шпиталів, лікувальні заклади мало й Київ. братство. З кінця 14 ст. по містах України засновано цехи, що об'єднували також і ремісників-лікувальників, які дістали назву *цирульників*. Цехи цирульників (часто називалися цехами хірургів) були у Львові (засн. 1512), при Київ. магістраті, в Кам'янці-Подільському та ін. містах. В цехах цирульників проводилось також навчання учнів віком з 12 років. Цирульники вміли робити кровопускання, ставити банки, розрізати гнояки, виривати зуби, лікувати та перев'язувати рани, вправляти вихили, переломи, здійснювати ампутації, виготовляти різні пластирі для лікування ран, знали ознаки певних хвороб. Цирульники, як правило, супроводили військо в походи. Постійні війни давали їм великий практичний досвід. Окремі з ремісників-цирульників досягли великої майстерності в лікарській справі. З появою дипломованих лікарів цирульники за їх прописом виконували різні рукодільні прийоми.

В Запорізькій Січі військо козаків обслуговували «січові цирульники», вони були при кожній сотні. Запорізька Січ створювала також свої шпиталі для утримання покалічених і лікування поранених козаків. Зокрема, такий заклад існував на острові між річками Стара Самара і Нова Самара (згодом дістав назву Самаро-Миколаївський монастир). Під кінець 16 ст. головними шпиталами Січі стали шпиталі в Трахтемирівському монастирі на Дніпрі (нижче Канева) та Межигірський (пobl. Києва). Військові шпиталі були також у Лебединському (біля Чигирини) і Левківському (біля Овруча) монастирях. Вони стали першими своєрідними військ. лікувальними закладами на Україні. Шпиталі створювалися і при великих ремісничих цехах (в Борисполі при цеху м'ясників — 16 ст.; при цеху крапців у Ковелі — 17 ст.). Фактично цехова медицина на Україні втратила своє значення лише в 2-й половині 19 ст.

В 15—16 ст. на Україні з'явилися лікарі, які здобули освіту на мед. факультетах Краківського університету, Замойської академії (засн. 1593 в м. Замості, тепер Польська Народна Республіка). Окремі випускники цих закладів продовжували навчання в ун-тах Італії, де здобули вчений ступінь доктора медицини (Георгій Дрогобич, Пилип Ляшківський). Значну роль у підготовці мед. кадрів у зв'язку з організацією в 17 ст. госпітальних мед. шкіл відіграла Києво-Могилянська колегія (з 1701 — *Київська академія*). Багато її вихованців були студентами і викладачами (зокрема, С. Полоцький, Є. Славинський, А. Сатановський) моск. (засн. 1654) та петерб. (засн. 1718) мед. шкіл. Є. Славинському належить переклад слов'ян. мовою (1658) підручника анатомії Андреаса Везалія. Своєрідними довідниками для практичної медицини, а також посібниками для учнів мед. шкіл, що мали в той час досить значне поширення, були лікарські порадики, як перекладні, так і вітчизняні. З 17 ст.

відомий текст укр. рукописного лікарського порадника. Кадри для мед. шкіл пізніше також готували колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові. В 1788 медико-хірургічну школу було відкрито у м. Єлисаветграді (тепер Кіровоград), а 1794 — в Сімферополі. З 1802 в Київській академії було запроваджено курс медицини. Вихованцями Київської академії були: вчений-енциклопедист, один з основоположників вітчизн. акушерства, ботаніки й фітотерапії Н. М. Амбодик-Максимович, перший вітчизн. професор ветеринарних і медичних наук І. С. Андрієвський, офтальмолог і терапевт Й. Каменський-Галита, лікар та культур.-осв. діяч М. Й. Парпура, перший вітчизн. професор анатомії, фізіології і хірургії К. І. Шепін. Вагомий внесок в мед. науку зробили Н. Згурський, П. І. Погорецький, І. А. Полетика, Д. В. Понирка, Д. С. Самойлович, М. М. Тереховський, Х. Т. Тихорський, О. М. Шумлянський, П. М. Шумлянський, Ю. Білопольський. Існувала на Україні й аптекарська справа. Першу аптеку було відкрито 1445 у Львові. Пізніше було відкрито аптеку в Чигирині. Транспорти медикаментів, що направлялися у 2-й половині 17 ст. з Москви в різні міста, привели до створення аптек також в Ніжині та Києві. В кінці 18 ст. в Києві казенно був закладений Аптекарський сад, де вирощували лікарські рослини. В 19 ст. лікар. збілля з Аптекарського саду розсилали через київ. «магазин аптекарських вешей», підпорядкований казенній медичній колегії, в усі шпиталі, що були розташовані тоді на території України. В 1715 в Києві з'явилася постійна аптека, що обслуговувала місцевий гарнізон. У 1728 відкрито першу приватну аптеку для цивільного населення Києва, 1811 — другу. Аптека, що належала Приказу громадського піклування, була відкрита 1799. З перших літописів відомо про епідемічні захворювання на території України. Епідемії чуми, віспи, тифу, холери періодично виникали в різні століття. Планомірної боротьби з ними на той час не проводилося. Відомо тільки про деякі карантинні заходи, що застосовувалися на Україні (в Чигирині, Харкові, Києві, Одесі та ін.) з початку 17 ст. у випадках епідемічних захворювань, переважно чуми (ізоляція заражених міст, будинків, де були хворі, спалювання одягу хворих, трупів).

Першу карантинну службу на Україні (Васильківський карантин) було створено 1740 (в Києві) з підділками в Переяславі, Черкасах, Кременчуку, Добрянці, Переволочні, Бахмуті, Ізюмі та Луганську. Васильківський карантин з 1763 протягом 20 років очолював його головний лікар І. А. Полетика. Незважаючи на організацію карантинів, епідемії час від часу спалахували в різних місцевостях України. Особливо спустошливими були епідемії чуми 1710—11, 1770—72, 1797—98. Лікування епідемічних захворювань звичайно проводилося методами, які не давали суттєвих результатів. Поряд з цим деякі лікарі (І. Рем-

бовський, А. Вишетицький, С. М. Митрофанов та ін.) почали широко застосовувати зміцнюючі засоби, що значно зменшило число смертних випадків. Такий же метод лікування чуми почали застосовувати в кінці 18 ст. Д. С. Самойлович, Г. О. Орреус та ін. у госпіталях Москви, лікарі чумного госпіталю в Кременчуку. Тогочасна медицина володіла й деякими способами профілактики інфекційних захворювань (зокрема, про це свідчить книга нім. вченого та мандрівника Самуеля Готліба Гмеліна, який побував на Україні 1768—69 під час експедиції Петерб. Академії наук). У 1787 в Києві коштом магістрату було засновано перший госпіталь для хворих на віспу. Вакцинацію на Україні почали робити з 1802.

З 1719 мед. службою на Україні, як і в усій Росії, замість Аптекарського приказу керувала Медична канцелярія, яку 1763 було перетворено на Медичну колегію з більш широкими правами. Певну увагу ці установи приділяли й протиепідемічним заходам. З 1737 за сенатським наказом було встановлено посади лікарів у великих містах Росії, в т. ч. в 13 полках, на які поділялась Лівобережна Україна (фактично лікарі були лише в 5 полках). Проте через відсутність коштів і лікарських кадрів більшість магістратів неспроможна була утримувати лікарів. На початку 18 ст. на Україні почали налагоджувати облік народжуваності та смертності. В середині 18 ст. запроваджувалась система мед. обслуговування, згідно з якою в губерніях створювалися прикази громадського піклування (т. з. прикази медицина). Але рівень мед. обслуговування міського населення у закладах цієї системи був низьким, а у селах їх практично не існувало.

У 18 ст. збільшилась кількість аптек. Було відкрито аптеку в Лубнах (1716), потім у Глухові (1743), Кременчуку (1770), Харкові (1778). Останню з 1780 очолював Петро Піскуновський — перший аптекар-українець. У 2-й половині 18 ст. аптеки відкривалися в Умані, Житомирі, Вінниці. Мед. і аптечним центром на Правобережжі був Львів, де кількість аптек у 18 ст. зростала до 7. У 1755 сенат видав указ про створення у Києві урядового госпіталю, 1792 в місті відкрився також військ. госпіталь. З 1786 при Кирилівському монастирі почав діяти будинок для інвалідів, 1806 до монастиря було переведено будинок для психічно хворих (вперше згадується 1770—71). У 1806 у Києві офіц. відкрито Кирилівські богадільні (1842 при них створено фельдшерську школу). В 1800 збудовано держ. лікарню в Кременчуку, потім в Полтаві, Ромнах, Лубнах та ін. губернських і повітових містах. У 1803 засн. першу соматичну лікарню, що мала 20 ліжок (для хворих з різними захворюваннями, крім заразних), в Києві (на Кудрявці), в цьому ж році покладено початок стаціонарній родопомочі — відкрито перший пологовий будинок (акушергауз) на два ліжка з штатною акушеркою. Зі створенням губернських (1797) га повітових лікарських управ почалася організація деякої медичної допомоги сільському населенню. Всього цивільних лікарів на Україні 1802 було 879. Зростала мережа приватновласницьких аптек. На зх.-укр. землях, що були під владою Австро-Угорщини, діяв Головний санітарний статут, яким не передбачалося будь-яких заходів щодо поліпшення сан. стану широких верств населення. В 1772 у Галичині було лише 15 лікарів.

З розвитком на Україні капіталістичних відносин зростали великі міста, їхній сан. стан погіршувався, значно поширювалися інфекц. хвороби: холера (1852—

53, 1855, 1871—72, 1882, 1910), віспа (постійні спалахи), тифи, дифтерія, малярія та ін. Рівень заг., материнської і особливо дитячої смертності був великим; на початку 19 ст. до шести років доживало бл. половини дітей.

Підготовку дипломованих лікарів на Україні було розпочато лише з відкриттям 1805 Харків. ун-ту і мед. ф-ту при ньому. Перший випуск лікарів медичного факультету відбувся 1815 (9 осіб). За наступні 10 років всього було випущено 98 лікарів.

Першим деканом мед. ф-ту Харків. ун-ту і професором хірургії був П. М. Шумлянський. З цим факультетом пов'язана також діяльність професорів М. І. Еллінського, П. А. Нарановича, Д. Ф. Лямбля, Є. С. Гордієнка, І. М. Рейпольського, Л. С. Ценковського, В. Г. Лашкевича, Л. Л. Гіршмана, І. П. Лазаревича, В. П. Крилова, О. Я. Данилевського, які своїми наук. працями і практичною діяльністю висунули мед. ф-т Харківського ун-ту на одне з провідних місць в Росії. В різний час в ньому працювали такі вчені, як А. Г. Підріз, В. Ф. Грубе, І. К. Зарубін, М. П. Трінклер та ін. Мед. ф-т Київ. ун-ту було засновано 1841. Його прославили своєю наук. і викладацькою діяльністю видатні професори В. О. Бец, О. П. Вальтер, П. І. Перемежко, С. П. Алферьев, Ф. Ф. Мерінг, О. П. Матвеев, Н. А. Хржонцевський, Г. М. Мінх, В. В. Підвисоцький, Ю. К. Шимановський, В. К. Високович, В. О. Караваєв, В. П. Образцов, М. М. Волкович, М. А. Тихоміров, Л. І. Малиновський та ін. Випускниками Київ. ун-ту були К. М. Сапежко, Ф. Г. Яновський, М. Д. Стражеско, В. М. Іванов. У 1844 відкрито терапевтичну клініку мед. ф-ту Київ. ун-ту, потім — акушерську. 1848 — хірургічну клініку. В 1840 створено Товариство київських лікарів. Ці заходи позитивно позначилися на діяльності новоутвореного факультету. Протягом 1851—53 побудовано анатомічний театр медичного факультету ун-ту.

Третім важливим центром підготовки практичних та наукових медичних кадрів на Україні у 1-й половині 19 ст. була Одеса. В 30-х роках тут збудовано міську лікарню, в хірург. відділі якої працювали М. В. Скліфосовський, Т. І. Вловиковський, згодом — І. Ф. Сабанєєв.

У 1865 в Одесі було відкрито Новоросійський університет, на природничому факультеті якого викладали І. І. Мечников, І. М. Сеченов, Л. С. Ценковський. Мед. ф-т цього ун-ту було створено 1900 за активною участю його першого декана, відомого патофізіолога В. В. Підвисоцького. На ф-ті працювали видатні хірурги К. М. Сапежко, А. Н. Шоголів та ін., анастом М. О. Батуєв; його вихованцями були М. Ф. Гамалія, Д. К. Заболотний, О. О. Богомолец. В Одесі 1886 І. І. Мечников і М. Ф. Гамалія заснували першу в Росії бактеріологічну станцію з антирабійним відділом. У 1870 в Києві відкрито військову фельдшерську школу, 1877 — курси мед. сестер. Однак мед. забезпеченість населення Росії залишалась на досить низькому рівні. Так, 1856 на службі М-ва внутр. справ Рос. імперії було 1134 лікарі. У Полтав. губернії, напр., 1863 працювало 99 лікарів (1 лікар припадав на 19 000 жителів). Не вистачало і лікарень. В 1864 проведено реформу, згідно з якою було створено *земську медицину*. На Україні земство було введено спочатку на Лівобережжі; на Правобережжі — лише 1906 (на Київську, Волинську

та Подільську губернії положення про земство поширилося тільки 1911). Губернські і повітові лікарні здебільшого були у вкрай незадовільному стані. без належного мед. і госп. обладнання. Найбідніші прошарки населення не могли ними широко користуватися через обов'язкову плату за лікування. По селах взагалі державних лікарень не було. Лише в окремих губерніях діяла невелика кількість фельдшерських пунктів. Запровадження земської медицини було пов'язане з намаганням хоч якоюсь мірою забезпечити сільське населення мед. допомогою. Відносно краще цю справу було поставлено в Полтав. земстві, що 1865 опрацювало проект організації мед. служби. Значною мірою розвитку земської медицини (вивчення захворюваності, проведення досліджень у галузі санітарної статистики та ін.) сприяло створення 1883 Товариство російських лікарів пам'яті М. І. Пирогова. Корисною була також діяльність т-в лікарів, що виникали у 19 ст. в багатьох містах України: Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Полтаві, Херсоні та ін. Земські лікарі зробили вагомий внесок у заміну роз'їзної системи мед. обслуговування на стаціонарну, в розвиток вітчизняної медицини, її різних галузей. Серед них — хірурги О. Т. Богаєвський, Б. С. Козловський, Л. І. Малиновський, акушері-гінекологи М. П. Заринський, М. Я. Капустін, соціальні гігієністи Є. В. Святковський, М. І. Тезяков, О. В. Корчак-Чепурківський і С. М. Ігумнов, історик медицини С. Г. Ковнер та ін. Було розроблено і впроваджено в практику територіально-дільничну форму медичного обслуговування, закладено основи профілактичного напрямку в медицині, санітарної статистики тощо. Проте земська медицина мала обмежені можливості. Лікарів і лік. закладів було недостатньо, асигнування були мізерними.

В 1913 на території України, що входила до складу Росії, було 1043 земські лікарські дільниці (на кожну дільницю припадало пересічно 27,1 тис. жителів), у 778 сільських лікарнях було 13,9 тис. ліжок. Охоплення стаціонарною родопоміччю по Київській губ. становило 3,8 %, по Катеринославській — 3,7 %, по Полтавській 3,5 %, по Києву — 29,3 % родиль. На Україні було лише 1221 ліжко для родиль. В окремих губерніях України було відкрито психіатричні лікарні з колоніями і введено породинний патронаж психічно хворих. Практика організації земських сільських дільниць показала, що лише лікувальними заходами, без розв'язання питань санітарії, не можна досягти відчутних наслідків в оздоровленні населення. Ініціатором у цій справі було Полтав. земство, яке вже 1867 створило постійну мед. комісію для розв'язання питань громадської гігієни. Значну роботу в цій галузі провели сан. лікарі М. І. Тезяков (Херсонська губ.) і С. М. Ігумнов (Харківська губ.). Санітарні орг-ції цих губерній були найпередовішими в Росії. Мед. обслуговування робітників пром. підприємств України мало чим відрізнялось від мед. допомоги сільс. населенню. Існувала вона у формі *фабрично-заводської медицини*, яка сформувалася разом з земською медициною у 2-й пол. 19 ст. У 1866 внаслідок росту робітничого руху уряд прийняв постанову, що зобов'язувала підприємців влаштовувати лікарні при фабриках та заводах для стаціонарного лікування хворих робітників. Були видані також закони про фабричну

інспекцію (1882—97) та про відповідальність підприємств за нещасні випадки на виробництві (1903). Але ці постанови і закони практично не виконувались. Лише на найбільших підприємствах були створені фельдшерські пункти, часом з невеликими при них лікарнями і лікарем. Така мед. допомога перебувала у віданні міських самоуправств та земських лікарняних закладів і здійснювалася на кошти, що їй стягували з робітників. Фабрично-заводська медицина лише частково задовольняла потреби робітників у мед. допомозі.

Мед. обслуговування населення в містах дореволюц. України залежало від комерційних інтересів лікарів, що практикували приватно. Іноді на благодійні пожертвування і кошти *Червоного Хреста* створювалися невеликі лікарні та амбулаторії. В 1875 в Києві почала діяти міська Олександрівська лікарня (тепер — імені Жовтвєвої революції), 1902 було відкрито станцію *швидкої медичної допомоги*.

Наприкінці 19 ст. Т-вом київських лікарів вперше в Росії було створено постійно діючу Комісію народних мед. читань, закладено основи санітарної освіти. В 1913 на тер. України було 47,7 тис. лікарняних ліжок (пересічно 13,6 ліжка на 10 тис. жителів), 7,9 тис. лікарів (з них у земських закладах працювало 940), 12,4 тис. середніх мед. працівників, у т. ч. 3,5 тис. земських, було 1067 приватних аптек. Обмежено здійснювалися заходи по боротьбі з соціальними хворобами (венеричними, туберкульозом, алкоголізмом), по охороні материнства і дитинства. Високою залишалася смертність населення. В 1911 вона становила бл. 14,5 чол. на 1 тис. ж., а серед дітей у віці до одного року — 235 на 1 тис.

В роки першої світової війни мед. служба на Україні занепадала; більшість мед. працівників було мобілізовано до армії, мережу мед. закладів значно скорочено; сан. стан міст і сіл різко погіршав; великого поширення набули інфекції, хвороби. В Східній Галичині і на Закарпатті протягом майже всього 19 ст. не було вищої мед. школи. Лише 1894 у Львові було відкрито при університеті медичний факультет, але вступ до нього українців був обмежений. За 25 років існування цього ф-ту було випущено 544 лікарі, серед них було лише 40 українців. До науково-пед. діяльності українців не допускалися. За часів Австро-Угорщини ні в Сх. Галичині, ні на Закарпатті не було збудовано жодної лікарні на селі. З 46 повітових міст тільки в 27 були лікарні, в 1912 одне ліжко для ролей припадало на 72 тис. ж. (крім ліжок в приватних пологових закладах). Стационарна мед. допомога була платна, недоступна для більшості селян. Ці райони були постійними вогнищами епідемічних захворювань. Сільське населення зх.-укр. земель до возз'єднання з Рад. Україною лікувалося засобами нар. медицини.

На початку 20 ст. в зх.-укр. землях було 76 лікарень (переважно у великих містах). У 25 центрах краю з населенням бл. 2 млн. чол. лікарень не було зовсім. У 1909 один лікар припадав пересічно на 9 тис. жителів, у багатьох повітах — на 12—17 тис. чоловік.

Лит.: Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, Бессарабии и в Крыму. К., 1940; Кавецкий Р. Е., Балицкий К. П. У истоков общественной медицины. К., 1954; Радченко О. Г. Охрана здоровья населения западных областей Украины. К., 1963; Заблудовский П. Е. [та ін.]. История медицины. М., 1981; Вержатский С. А. История медицины. К., 1983.

Розвиток охорони здоров'я за роки Радянської влади

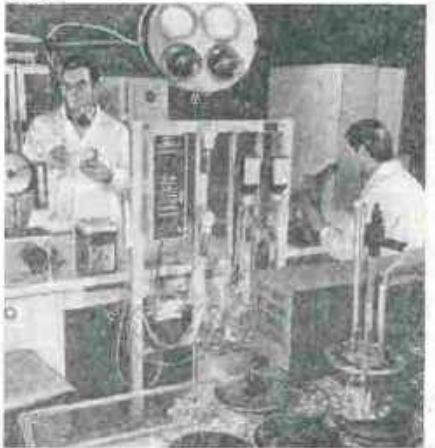
Після Великої Жовтн. соціалістич. революції, спираючись на братерську допомогу РРФСР, Рад. уряд України приступив до організації охорони здоров'я в республіці. 21 січня 1919 на Україні було створено Народний комісаріат охорони здоров'я — центральний орган керівництва медико-сан. службою молоді республіки. При місцевих Радах

Академіки О. О. Богомольць і М. Д. Стражко на 4-му з'їзді терапевтів УРСР. Київ, 1936.

створювалися санітарні відділи. Почала здійснюватися докорінна реорганізація мед. освіти. В перші роки Рад. влади становище на Україні було надзвичайно складним. Внаслідок голоду, розрухи і злиднів поширювалися епідемії тяжких інфекційних хвороб. У квітні 1919 В. І. Ленін писав: «Ми можемо тепер і ми повинні допомогти українським товаришам, тому що їм доводиться будувати апарат Радянської влади на місці, очищеному і спустошеному стражданнями так, як ніде не терпіли і не страждали!» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 38, с. 66). Для успішної боротьби із висипним тифом Раднарком УРСР декретом від 17 травня 1919 націоналізував усі лікувальні, допоміжні, сан. заклади й аптеки. Народний комісаріат охорони здоров'я запровадив особливий порядок керівництва мед. закладами. Лікарнями, амбулаторіями, аптеками, лікувальними пунктами керував санітарний комітет, до складу якого входили й представники громадськості. 28 січня 1920 Всеукр. Ревком і Раднарком України для координації дій цивільних і військ. медиків затвердили особливу Всеукр. комісію по охороні здоров'я. Для максимального використання

Підготовка апаратури для гемосорбційного очищення крові, розробленої в Інституті проблем онкології імені Р. Є. Кавецького АН УРСР.

матеріальних ресурсів країни у боротьбі з епідеміями, а також для об'єднання розрізнених по багатьох відомствах медико-сан. сил постановою Всеукр. Ревкому і Реввійськради Червоної Армії Пд.-Зх. фронту від 13 січня 1920 на Україні було створено надзвичайну комісію по боротьбі з висипним тифом. Незабаром її перетворили на Центральну надзвичайну санітарну комісію. Серед організаторів боротьби з епідеміями були відомі вчені і спеціалісти П. І. Шатилон, С. В. Коршун, Л. В. Громашевський, О. М. Марзєв та ін. Лікувально-профілактична служба України постійно відчувала підтримку братніх народів рад. республік. Їх спільними зусиллями для боротьби з епідеміями на Україні було відправлено дезінфекційні батальйони, госпіталь, мед. персонал і відправлено велику кількість білизни. Раднарком РРФСР виділив значні кошти на боротьбу з епідеміями на Україні за рахунок кошторису Народного комісаріату охорони здоров'я РРФСР. Значну роль у боротьбі з епідеміями відіграла також військово-сан. служба Червоної Армії, що надавала цивільним органам охорони здоров'я матеріально-тех. допомогу. Наприкінці 1920 на Україні працювало 1099 лікарських дільниць і 1081 фельдшерський пункт. У містах було відкрито 209 амбулаторій і 40 поліклінік, відбудовано і заново відкрито 1417 лікарень на 78,4 тис. ліжок, у яких працювало 5932 лікарі. Мед. працівники України брали активну участь у боротьбі з голодом та його тяжкими наслідками. У 1922 після утворення СРСР органи охорони здоров'я повною мірою приступили до ліквідації антисанітарних наслідків війни, відбудови, зміцнення й розвитку мед. закладів у містах і селах, здійснення широких профілактичних заходів щодо оздоровлення умов праці та побуту, охорони здоров'я матері й дитини, боротьби з соціальними хворобами. У республіці почалося інтенсивне будівництво дитячих лікувально-профілактичних закладів та закладів акушерської служби, було підписано спец. угоду між Нар. комісаріатами охорони здоров'я РРФСР та УРСР про відбудову і розвиток курортів України. Соціалістична індустріалізація країни і колективізація с. г. висунули нові форми організації охорони здоров'я. Це було викликано потребою забезпечити мед. обслуговування робітників пром. підприємств, організувати широке мед. обслуговування колгоспників, жінок і дітей, створити *санітарно-епідеміологічну службу*. В 1927 було створено першу на Україні *санітарно-епідеміологічну станцію*, у 1930 її налічувалося вже близько ста. На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського і Донецькому металургійному заводі 1931 були створені перші медсанцехи, що перетворилися згодом у медико-сан. частини. Для мед. обслуговування гірників організуються перші в країні підземні здоровцукати. Швидке зростання темпів соціалістичної реконструкції с. г. потребувало від органів охорони здоров'я корінного поліпшення й перебудови медико-сан. обслуговування сільського населення. Органи охорони здоров'я з допомогою парт. і рад. органів здійснили ряд важливих заходів щодо організації фельдшерських пунктів, сілсь. лікарських дільниць і лікарських амбулаторій. У 1934 на Україні було відкрито перший у нашій країні колгоспний пологовий будинок (в с. Сербо-Слобідка Житомирської обл.). Організовувалися в сілсь. місцевостях України сезонні і постійні дитячі ясла.

Виконуючи рішення Комуністичної партії та Рад. уряду, органи охорони здо-

ров'я розгорнули в роки перших п'ятирічок велику роботу щодо розвитку й удосконалення всіх служб охорони здоров'я. Внаслідок цього на 1940 була створена широка мережа закладів охорони здоров'я, що забезпечила загальнодоступну та безплатну лікувально-профілактич. й сан.-епідеміологічну допомогу всьому населенню України. У 1940 порівняно з 1913 мережа лікувальних закладів збільшилася в 2,6 раза, а кількість ліжок у них становила 152,9 тис. Зміцніла і поліклінічна служба. Якщо у 1913 на Україні налічувалося 1298 амбулаторно-поліклінічних закладів для дорослих, три жіночі й дитячі консультації, то у 1940 кількість їх становила відповідно 4142 і 1280. Кількість лікарів зросла з 1,8 до 7,9 лікарів на 10 тис. населення. Дільничний принцип став основною формою роботи всіх позалікарняних закладів, почали широко застосовувати диспансерний метод. Значно поліпшилися показники здоров'я населення. Рівень заг. смертності в УРСР знизився в 1,6 раза, а дитячої — в 1,5 раза. Одночасно з розвитком загальнолікарняної мережі в республіці збільшувалася кількість спеціалізованих закладів: протитуберкульозних, онкологічних, шкірно-венерологічних та ін. диспансерів, закладів, що здійснювали охорону здоров'я матері й дитини. Під час Великої Вітчизн. війни на Україні було зруйновано повністю або частково бл. 18 тис. лікувально-профілактичних, дитячих і сан.-епідеміологічних закладів, зруйновані й пограбовані інші й середні мед. навчальні заклади. Матеріальні збитки, заподіяні охороні здоров'я республіки, становили 3,2 млрд. крб. За короткий час укр. народ за допомогою братніх народів СРСР, і насамперед рос. народу, успішно залікував рани, нанесені фашист. окупантами. Протягом першої післявоєнної п'ятирічки (1946—50) був не тільки досягнутий, а й значно перевищений довоєнний рівень показників в галузі охорони здоров'я.

У наступні п'ятирічки зміцнювалася матеріально-тех. база, поліпшувалася організація лікувально-профілактичної й сан.-епідеміологічної допомоги населенню, розширювалися наук. дослідження, результати яких впроваджувались у практику. Набула розвитку спеціалізована мед. допомога.

У 1969-а сесія Верховної Ради СРСР прийняла *Основні законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я*; відповідно до цього Верховна Рада УРСР у 1971 прийняла *Закон УРСР про охорону здоров'я*. У 1977 прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню народної охорони здоров'я». Лише за останні роки в УРСР введено в дію 150 нових поліклінік, бл. 70 корпусів центральних районних лікарень, 17 спеціалізованих лікарень і лікарню відновлювального лікування на 520 ліжок у Донецьку, 9 міських лікарень на 600—1000 ліжок, Респ. кардіологічний центр на 360 ліжок в Києві. В УРСР (1984) функціонує 652,5 тис. лікарняних ліжок — 129,2 ліжка на 10 тис. населення (за роки Рад. влади забезпеченість жителів України лікарняними ліжками збільшилася в 9 разів). У республіці функціонує (1984) бл. 6 тис. лікарняних амбулаторно-поліклінічних закладів, поліклінік обласних, міських, районних, дитячих і спеціалізованих лікарень, диспансерів і самостійних поліклінік, жіночих консультацій, сільських лікарських амбулаторій та амбулаторій, що входять до складу дільничних лікарень, стоматологіч. поліклінік. Крім того, у сільській місцевості УРСР працює бл. 17 тис. фельдшерсько-

акушер. пунктів. В сучас. міськ. поліклініці республіки спеціалізовану допомогу подають 22—25, а в сільській — 16—20 різного профілю спеціалістів. Лише за роки дев'ятої і десятої п'ятирічок кількість спеціалізованих кардіологічних і ревматологічних кабінетів у поліклініках збільшилася в 1,3 раза, алергологічних — більш як у 2 рази, травматологічних — в 1,7 раза, створено понад 400 гастроентерологічних кабінетів. Поліклініки оснащуються сучас. діагностичним і лікувальним обладнанням. У мед. обслуговуванні населення велику роль відіграють станції й відділення швидкої допомоги. В УРСР (1984) функціонує 85 станцій і 660 відділень швидкої мед. допомоги, у яких працювало бл. 5,5 тис. лікарів і понад 12 тис. працівників із середньою мед. освітою. Створено майже 3 тис. бригад (10 процентів спеціалізованих). Щороку працівники швидкої мед. допомоги республіки обслуговують до 15 млн. термінових викликів. У багатьох містах України успішно працюють лікувально-профілактичні заклади нового типу — лікарні швидкої допомоги (Донецьк, Жданов, Дніпропетровськ, Львів, Одеса, Харків та ін.). Подання мед. допомоги робітникам, крім заг. мережі закладів охорони здоров'я, здійснюють медико-санітарні частини, лікарські й фельдшерські пункти охорони здоров'я. Внаслідок тісного співробітництва органів охорони здоров'я і підприємств різних галузей народного господарства щороку створюються в УРСР нові медико-санітарні частини, обладнані за останнім словом мед. науки і техніки. 1984 в УРСР налічувалося майже 300 медико-сан. частин, у їхніх стаціо-

Оперує академік АМН СРСР Н. О. Пучківська. Одеський науково-дослідний інститут очних хвороб і тканинної терапії імені академіка В. П. Філатова.

нарах можуть перебувати одночасно 70 тис. чоловік. Функціонують 424 санаторій-профілакторії на 39,5 тис. місць. Зближуються рівень і якість мед. обслуговування міського й сільського населення. На Всеукр. з'їзді відділів охорони здоров'я (вересень 1923) уперше в СРСР обговорювалося питання про будівництво мед. допомоги на селі за дільнично-тер. принципом. На початку 1940 у республіці працювало 313 районних і бл. 800 дільничних лікарень, у яких налічувалося відповідно 13,7 і 17,7 тис. ліжок. Хоч це були малопотужні заклади (районні лікарні на 20—30 ліжок, дільничні — на 5—15), однак у ті роки була закладена основа нинішньої організації мед. допомоги на селі — етапне обслуговування населення. Незважаючи на великі збитки, заподіяні охороні здоров'я на селі фашист. загарбниками, на початку 1948 кількість сільск. мед. закладів перевищила рівень 1940. В 1950 у районних лікарнях налічувалося в середньому 60 ліжок, 1960 — 107, 1970 — 182, 1980 — 307, 1982 — 313. В УРСР 1984 налічувалося 26 обл. лікарень, 628 центральних районних і районних, 508 дільничних лікарень і 1000 сільск. лікарських амбулаторій. На розвиток матеріальної бази закладів охорони здоров'я на селі лише в 1976—80 витрачено 206 млн. крб. Кількість лікарняних ліжок за роки десятиріч п'ятирічки збільшилася на 20 тис.

Профілактична спрямованість — основна ланка розвитку рад. охорони здоров'я, що передбачає активну участь і відповідальність усіх держ., госп., громадських та ін. орг-цій, установ і підприємств в здійсненні профілактичних заходів, що мають заг. характер. Профілактика в СРСР спрямована не лише на попередження хвороб, а й на проведення заходів, що забезпечують гармонійний духовний, фіз. розвиток людей, оздоровлення умов навколишнього середовища, праці та побуту. Синтез лікувальної і профілактичної допомоги на перше місце ввів диспансерний метод роботи лікувально-профілактичних закладів. Важливим напрямком розвитку лікувально-профілактичної допомоги є її спеціалізація. Органи охорони здоров'я здійснюють цілесловний розвиток спеціалізованих лікарень, диспансерів, спеціалізованих відділень у багатогалузевих стаціонарах, спеціалізованих кабінетів або прийомів у міських і цехових поліклініках і мед.-сан. частинах і спеціалізованих бригад на станціях і у відділеннях швидкої мед. допомоги. В УРСР створена широка мережа респ., міжобласних та обласних спеціалізованих центрів мед. допомоги, а саме: хірургії опіків, судинної хірургії, мікрохірургії ока, кардіології, пульмонології, гематології, алергології, нефрології та ін. Внаслідок цього населення одержує спеціалізовану мед. допомогу з усіх осн. і деяких вузьких профілів, не виїжджаючи за межі області. В УРСР 1984 налічувалося 170 кардіологічних, бл. 700 кардіоревматологічних відділень. Працювало 13 ендокринологіч. диспансерів, 65 ендокринологічних відділень у стаціонарах і понад 870 таких кабінетів у поліклініках. Протягом 1971—81 ліжковий фонд у кардіоревматологічних відділеннях і центрах збільшився втричі, у гастроентерологічних — у 4 рази. У 5 раз зросла забезпеченість населення алергологічними ліжками. Це дало позитивні наслідки: 90 процентів осіб, які перенесли це тяжке захворювання, повертаються до праці. Високого рівня розвитку досягли спеціалізовані ядид хірургічної до-

помоги. Спеціалізація спостерігається і в амбулаторно-поліклінічній хірургії. У поліклініках ведуть прийом і консультують травматологи і ортопеди, кардіохірурги і спеціалісти з хірургії опіків, нейрохірургії, офтальмохірургії та ін. За роки десятиріччя організовано онкологічні, онколарингологічні, онкоотоларингологічні, онкогінекологічні, нейротравматологічні відділення, відділення хірургії периферичної нервової системи, хірургії легень і хірургії серця. Майже 95 процентів лікарських ліньків укомплектовано лікарями-стоматологами.

В УРСР 1984 працювало 5540 стоматологіч. відділень і кабінетів, понад 600 кабінетів хірургічної стоматології, 550 пародонтологічних кабінетів. Поліпшення мед. обслуговування населення великою мірою залежить від налагодження допомоги лікарями. В УРСР налічувалося 3450 міських і 2614 сільських аптек (1984). Крім того, при поліклініках, медико-сан. частинах і лікарських пунктах охорони здоров'я відкрито понад 1000 філіалів аптек. Працюють 18,2 тис. аптечних пунктів, більшість з яких розміщено в селах, на базах фельдшерсько-акушерських пунктів. У середньому одна аптека обслуговує 8,5—9,3 тис. населення. З кожним роком збільшується кількість спеціалізованих аптек. У Києві, Львові, Дніпропетровську, Запоріжжі та в ін. містах відкрито аптеки готових лікарських форм, дитячі аптеки, аптеки ліків, що виготовлені з трав. Близько 50 процентів медикаментів населення республіки одержує безплатно. Арсенал лікарських засобів, які мають у своєму розпорядженні аптеки республіки, перевищує 2 тис. найменувань, а з урахуванням різних лікарських форм і дозувань досягає 5 тис. Значно зросли надходження і реалізація ферментних і вітамінних препаратів, кровозамінників, задовольняється потреба охорони здоров'я в лікарських рослинах. В 1984 їх заготовлено бл. 2 тис. тонн. Кодекс законів про працю УРСР (1972) регламентує працю жінок. Зокрема, забороняється залучати вагітних жінок, одиноких матерів, жінок, що мають дітей віком до одного року, до нічних і понадурочних робіт, до праці у вихідні дні, посилати їх у відрядження та ін. У Верховній Раді СРСР та Верховних Радах союзних республік створено постійні комісії по охороні здоров'я і соціальному забезпеченню, у питаннях праці і побуту жінок, охорони материнства і дитинства. Знизилася материнська й дитяча смертність, різко скоротилася інфекційна захворюваність, ліквідовано найбільш тяжкі захворювання. Значно поліпшився показник фізичного розвитку дітей як по всій країні, так і в УРСР. На Україні 1984 налічувалося 1600 жіночих консультацій і 68 тис. акушерсько-гінекологічних ліжок. Охороною здоров'я жінки в сільській місцевості займається бл. 17 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів. Серед заходів, що сприяють підвищенню якості акушерсько-гінекологічної допомоги, важливе місце займає спеціалізація. У жіночих консультаціях створюються спеціалізовані кабінети для лікування безплідності, для профілактики й патології клімаксу, кабінети дитячої гінекології (на Україні їх бл. 200), збільшено кількість кабінетів коригуючої гімнастики. Дедалі більшого розвитку набуває медико-генетична поліклінічна служба. Тепер медико-генетичні консультації працюють в Києві, Донецьку, Харкові, Сімферополі, Одесі, Ворошиловграді, Кривому Розі. Спеціалізована допомога успішно розвивається і в пологових стаціонарах, де налічується понад 60 відділень акушерської патоло-

гії, 34 відділення дитячої й підліткової гінекології. Останнім часом виникла форма подання мед. допомоги жінкам сільської місцевості, як виїзна жіноча консультація. На сучас. етапі більше уваги приділяється питанням профілактики захворювань, забезпечення правильного розвитку і виховання дітей. Знизилася захворюваність дітей на гострі респіраторні інфекції, на кишкові інфекції. На Україні 1984 працювало бл. 3 тис. дитячих поліклінік і консультацій, обладнаних сучас. діагностичною й лікувальною апаратурою. У всіх областях республіки функціонують дитячі хірургічні, отоларингологічні, психіатричні, неврологічні та ін. відділення. Створені відділення патології новонароджених і другого етапу виховання недоношених дітей, збільшилася кількість офтальмологічних, гематологічних, пульмонологічних, алергологічних відділень. У 1979 на базі Київ. н.-д. ін-ту педіатрії, акушерства і гінекології ім. Героя Рад. Союзу проф. П. М. Буйка почав працювати Респ. центр охорони здоров'я матері і дитини. У центрі ведеться прийом з 24 спеціальностей. Створена мережа дитячих спеціалізованих санаторіїв, куди направляють дітей після перенесених захворювань органів дихання, серцево-судинної системи, шлунково-кишкового тракту, нервової системи, суглобів. Для реабілітації дітей з різними відхиленнями у стані здоров'я в УРСР функціонує понад 200 спеціалізованих санаторіїв. Велике значення має раціональне харчування дітей, особливо немовлят. У республіці працює 2500 молочних кухонь. На безплатне забезпечення немовлят продуктами харчування щороку виділяється бл. 2,5 млн. крб. У Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку освоєно пром. виробництво молочних продуктів, які за своїм складом наближаються до материнського молока. Велика кількість лікарів-педіатрів працює у закладах практичної охорони здоров'я. Радянська держава асигнує значні кошти на будівництво піонерських таборів, екскурсійно-туристських баз, таборів праці й відпочинку. Щороку на Україні в них відпочиває понад 6 млн. дітей. В УРСР 1984 діяло 15 мед. ін-тів: у Києві, Харкові, Львові, Одесі, Донецьку, Дніпропетровську, Запоріжжі, Тернополі, Вінниці, Ворошиловграді, Сімферополі (Кримський медичний), Івано-Франківську, Полтаві (мед. стоматологіч.), Чернівцях, Харкові (фармацевтичний), а також мед. ф-т Ужгород. ун-ту. В них навчалось 56 тис. студентів. Щорічно мед. вузи випускають бл. 9 тис. молодих спеціалістів (в 1913 всі мед. ф-ти ун-тів на Україні підготували 1336 лікарів). Сформувалася єдина система підвищення кваліфікації лікарів і провізорів, яка включає 3 ін-ти (у Києві, Харкові, Запоріжжі) і ф-ти удосконалення лікарів. Щорічно підвищують кваліфікацію 22,5 тис. лікарів і провізорів. Середніх мед. працівників готують 100 медичних училищ республіки (в них навчається бл. 60 тис. чол.). В УРСР видаються 6 мед. журналів: «Врачебное дело», «Журнал ушных, носовых и горловых болезней», «Клиническая хирургия», «Офтальмологический журнал», «Педиатрия, акушерство и гинекология», «Фармацевтический журнал». Див. також у цьому томі підрозділи Медичної науки, Медичні товариства УРСР. Санаторно-курортна справа, Санітарно-епідеміологічна служба. Іл. див. на окремому арк., с. 320—321.

Лит.: Братусь В. Д., Дупленко К. Ф. Здобутки охорони здоров'я України в сім'ї братніх народів. К., 1972; Романенко А. Е. Главное — здоровье народа. К., 1982; Охорона здоров'я України в братній сім'ї народів СРСР. К., 1982.

Санітарно-епідеміологічна служба в УРСР

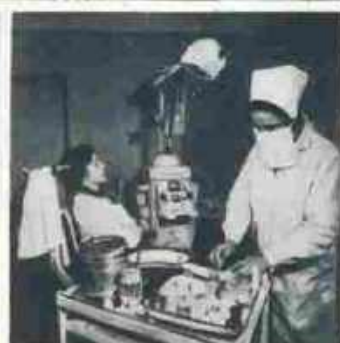
Виникла після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1918 на Україні був створений Нар. комісаріат охорони здоров'я, в структуру якого входив санепідвідділ — перший офіційний орган по керівництву всією санітарно-епідеміологічною діяльністю в республіці. Дальшому розвитку і зміцненню санітарної організації сприяв прийнятий 15 вересня 1922 Радою Народних Комісарів РРФСР декрет «Про санітарні органи республіки», який поклав початок держ. системі санітарного нагляду в країні. Після громадян. війни країна перебувала у тяжкому санітарному стані. Близько 35 % будинків у населених пунктах України було зруйновано, лише у 29 містах збереглися громадські водопроводи. Неврожай 1921 і зумовлений ним голод сприяли новому спалахові епідемії паразитарного тифу. Успішна відбудова народного г-ва і велика санітарно-епідеміологічна робота дали змогу ліквідувати епідемії на Україні до кінця 1923. Велику роль у цьому відіграв 3-й Всеукраїнський з'їзд бактеріологів і епідеміологів (1922), який сприяв організаційному оформленню санітарної справи в республіці. З'їзд затвердив структуру санітарної організації УРСР, прийняв «Положення про санітарну організацію». Керівником санітарно-епідеміологічного відділу Наркомздрав'я УРСР був затверджений О. М. Марзєв. У розвитку й зміцненні санітарної справи в республіці велику роль відіграв декрет Ради Народних Комісарів УРСР «Про санітарні органи республіки» (1923), яким були визначені її завдання, встановлено порядок прийняття санітарних постанов та ін. Видання цього декрету сприяло формуванню місцевих санітарних органів. Значно зросла роль санітарної освіти. На Україні набули поширення будинки, кімнати й т. з. театри санітарної освіти, кутки здоров'я, вечірні масові робітничі ун-ти та ін. В 1927 на VI Всеукр. санітарній Раді вперше в країні обговорювалося питання про створення мережі сан.-епідеміологічних станцій, і в тому ж році на Донбасі було відкрито першу з них. Починаючи з 1931 було створено мережу сан.-епідеміологіч. станцій на всій території республіки як самостійних установ. У 1923—26 було проведено сан.-демографічні описи укр. села (житла, волопастачання, харчування, побуту, сан. освіти населення та ін.). Сан.-демографічні роботи, проведені в роки відбудови й реконструкції нар. г-ва, ознаменували собою якісно новий етап у розвитку санітарної практики. Вони надали їй соціально-гігієнічної спрямованості. Важливим кроком у розвитку санітарної діяльності було створення основ рад. санітарного законодавства. В прийнятому в жовтні 1927 законі «Про санітарні органи республіки» були регламентовані права і обов'язки органів санепідслужби; повсюдно вводився держ. сан. нагляд як один з найважливіших напрямів в діяльності санепідстанов. Увагу органів охорони здоров'я і мед. науки у ці роки було спрямовано на боротьбу за дальше зниження загальної та інфекційної захворюваності, на оздоровлення умов праці на пром. підприємствах і в сільс. г-ві. Важливим кроком у зміцненні санітарної організації в республіці була реформа в галузі підготовки сан. лікарів. На початку 30-х рр. у міністерстві було організовано сан.-гігієнічні факультети. Дальший розвиток санітарно-оздоровчої діяльності на Україні пов'язаний із створенням у 1931 Держ. санітарної ін-

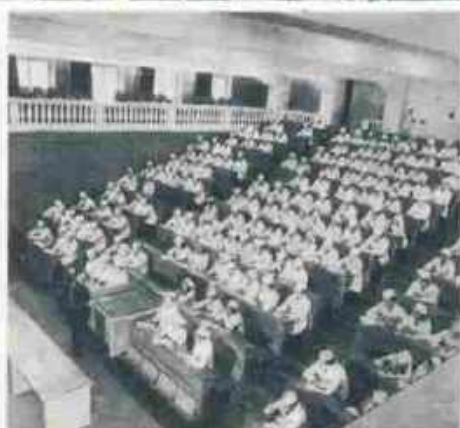
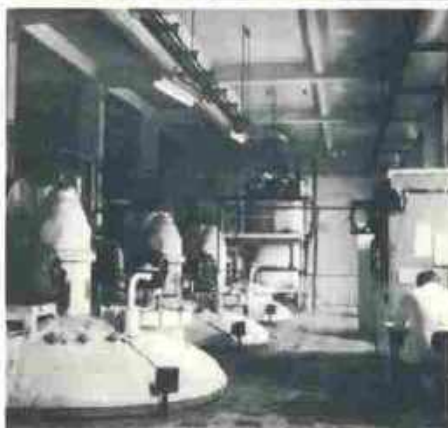
1
2
3

4
5
6

7
8
9
10

11
12
13

Охорона здоров'я.

1. Київський науково-дослідний інститут педіатрії, акушерства і гінекології.
2. Піонертабір «Артек». Гурзуф. Крим. 3. Санаторій «Дніпро» в м. Трускавці.
4. Асистентська аптека № 1 м. Києва. 5. Кардіологічний центр Львівської
обласної клінічної лікарні. 6. Кафедра аптечної технології ліків Харківського
фармацевтичного інституту. 7. Диспетчерська центральної станції швидкої
допомоги м. Києва. 8. Палата реанімації та інтенсивної терапії в Микола-

ївській обласній дитячій лікарні. 9. Офтальмологічний центр Сімферополь-
ської лікарні № 2. 10. Стоматологічний кабінет у радгоспі «Комінтерн» Чер-
каської області. 11. Київський завод медпрепаратів. 12. Операційна отоларин-
гологічного відділення. Медико-санітарна частина промислового об'єднання
«Азот» у м. Сєвєродонецьку. 13. Лекція в морфологічному корпусі Київ-
ського медичного інституту.

1
2
3

4
5
6

7

Народна освіта.

1. У дитячому садку колгоспу (м. І. В. Мічурін). Село Іванівка Високопільського району Херсонської області.
2. Урок хімії в 9 класі середньої школи № 1 (м. В. І. Ленін міста Харкова).
3. На уроці на міжшкільному навчально-виробничому комбінаті трудового навчання та професійної орієнтації в селищі міського типу Липовій Долина Сумської області.
4. У гімнастичному залі спортивного комплексу ДСТ «Трудові резерви» в місті Львові.
5. На занятті в гуртку носильників Паладу ювенірів і школярів (м. М. О. Островського в місті Києві).

6. Одна з навчальних майстерень професійно-технічного училища № 11 міста Києва.
7. Піонерська лінійка в дитячому пансіонаті «Юний левінець» міста Севастополь Кримської області.
8. В лабораторії монтажу, налагодження, експлуатації та ремонту автоматичних пристроїв Дніпродержинського індустріального технікуму.
9. В науково-дослідній лабораторії обчислювальної техніки Харківського інженерно-економічного інституту.
10. Нові навчальні корпуси Київського університету (м. Т. Г. Шевченка).
11. Студентське містечко Одеського політехнічного інституту.

8
9

10
11

спекції, яка 1933 на основі постанови ЦВК і Ради Народних Комісарів СРСР «Про організацію державної санітарної інспекції» була виділена в окрему службу. Значно збільшилася кількість санітарних лікарів (1920 їх налічувалося 167, 1927 — 600, бл. половини з них було направлено на роботу в села). Поліпшення умов праці трудящих, проведення санітарно-оздоровчих заходів позитивно вплинули на демографічні показники і здоров'я населення. Показник народжуваності, який різко знизився в роки епідемії, підвищився в УРСР в 1927 до 42,1 на 1 тис. населення. Майже на 30 % знизився показник заг. смертності порівняно з 1913. Помітно знизилась інфекційна захворюваність. Після створення державної сан. інспекції основним завданням стала спеціалізація її діяльності в усіх галузях гігієни. Роки індустріалізації й колективізації поклали початок широкому розвитку н.-д. діяльності в різних галузях гігієни. У цей час на Україні створювалися н.-д. ін-ти гігієнічного профілю, збільшилася кількість кафедр гігієни в мед. ін-тах. Санітарна експертиза проєктів посіла одне з провідних місць у житлово-комунальному нагляді. У роки перших п'ятирічок з'являються дослідження з питань гігієни атмосферного повітря, вод, ґрунту. Певного розвитку досягли *гігієна харчування* і *гігієна праці*. Зростання матеріального і культурного рівня життя трудящих УРСР у поєднанні з ефективною санітарно-протиепідемічною діяльністю сприяло поліпшенню здоров'я населення. Так, якщо показник смертності на Україні 1913 становив 22,9 на 1 тис. нас., в 1928 — 16,5, то в 1940 — 14,6; у 1913 показник дитячої смертності був 215 на 1 тис. народжених, у 1928 — 135, в 1940 — 131. Неухильно знижувався рівень гострих інфекційних захворювань. Такі хвороби, як поворотний тиф, натуральна віспа й трахома, були повністю ліквідовані. Війна і фашист. окупація спричинилися до тяжких санітарних наслідків, які згубно позначилися на здоров'ї населення. Різко зросла інфекційна захворюваність. Перед органами охорони здоров'я були поставлені великі й відповідальні завдання: ліквідувати вогнища інфекційних захворювань, знизити захворюваність і смертність. Під керівництвом Комуністичної партії, при братерській допомозі народів усіх союзних республік в найкоротші строки були ліквідовані дуже тяжкі санітарні наслідки війни. Усі заклади і організації, які здійснювали санітарно-протиепідемічні заходи, — держсанінспекція, протитуляремійні, протималарійні станції, окремі спеціалізовані лабораторії було об'єднано в єдині установи — санітарно-епідеміологічні станції. Мережу санепідстанцій було повністю відновлено 1947. Відновили роботу науково-дослідні інститути гігієнічного і епідеміологічного профілю. Сучасна структура й напрями діяльності санепідслужби визначені Положенням про держ. санітарний нагляд, затвердженим Радою Міністрів СРСР 1973. До системи санепідслужби УРСР входять Головне санітарно-епідеміологічне управління Міністерства охорони здоров'я УРСР і підпорядковані йому санепідстанції — республіканська, обласні, міські, районні, та дезинфекційні станції. Санепідслужбу республіки очолює головний державний санітарний лікар — заступник міністра охорони здоров'я УРСР, а на місцях — головні державні санітарні лікарі областей, міст і районів. Начальник Головного санепідуправління та його заступники і головний лікар Республіканської санепідстанції є заступниками

Головного держ. санітарного лікаря республіки. Головні лікарі обласних, міських і районних санепідстанцій є заступниками завідуючих відповідними відділами охорони здоров'я, а в сільській місцевості — заступниками головних лікарів районів. На 1983 у республіці функціонувало 722 сан.-епідеміологічні і 24 дезинфекційні станції, де працювала велика кількість лікарів та осіб серед. мед. персоналу. З кожним роком збільшується обсяг роботи щодо благоустрою населених пунктів, забезпечення жителів доброякісною питною водою. Удосконалюється система знезаражування побутових і промислових відходів, поліпшується в сан.-гігієнічному відношенні технологія виробництва, транспортування і реалізація харчових продуктів. Протягом дев'ятої і десятої п'ятирічок побудовано водопровідні споруди, що дають змогу додатково подавати понад 12 млн. куб. м води на добу, бл. 2 тис. км водопровідної мережі. Більш як у 40 містах республіки введено в дію великі об'єкти водопроводів. В 38 містах побудовано й введено в дію очисні споруди потужністю понад 1,5 млн. куб. м стоків на добу. Майже в 10 разів збільшилася кількість побудованих місцевих каналізаційних споруд. Дослідження проблем гігієни і епідеміології здійснюється на кафедрах мед. інститутів, в 10 н.-д. ін-тах гігієнічного і епідеміологічного профілю, зокрема в *Гігієні загальної і комунальної кийсько-му науково-дослідному інституті*, *Гігієні праці і профзахворювань донецькому науково-дослідному інституті*, *Гігієні праці і профзахворювань кийсько-му науково-дослідному інституті*, *Гігієні праці і профзахворювань харківсько-му науково-дослідному інституті* та ін. Основними принципами організації санепідслужби є науково-планова основа санітарно-профілактичних і протиепідемічних заходів; єдність запобіжних і поточного сан. нагляду, сан. і протиепідемічних заходів, організація санітарно-епідеміологічних заходів у містах та сільс. місцевостях, управління санітарно-профілактичною і протиепідемічною діяльністю; участь всієї системи органів і установ охорони здоров'я в проведенні санітарно-профілактичних і протиепідемічних заходів; участь широких верств населення в санітарно-оздоровчій роботі та пропаганді гігієнічних і мед. знань.

Лит.: Марзеев А. Н. Записки санитарного врача. К., 1965; Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР. К., 1975.

А. М. Касьяненко.

Санаторно-курортна справа

До Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні існували лише поодинокі санаторії і пансіонати. В основу організації курортної справи в УРСР були покладені положення декретів РНК РРФСР «Про лікувальні місцевості загальнодержавного значення» (20 березня 1919), «Про використання Криму для лікування трудящих» (21 грудня 1920) і «Про будинки відпочинку» (13 травня 1921). На органи охорони здоров'я, у видання яких передавались курорти і санаторії, було покладено розв'язання питань організації курортного лікування на нових засадах відповідно до осн. принципів рад. охорони здоров'я. У реконструкції і благоустрої курортів, у будівництві нових санаторіїв і будинків відпочинку діючу

участь, крім Народного комісаріату охорони здоров'я, профспілок, узятих т-во Червоного Хреста, кооперативні організації тощо. Для вивчення природних лікувальних факторів — мінеральних вод, лікувальних грязей, клімату та наукового обґрунтування їх застосування було створено спец. н.-д. ін-ти — Ялтинський держ. туберкульозний ін-т (1922) і Всеукр. бальнеологічний ін-т в Одесі (1928). У довоєнний період мережу санаторіїв і закладів оздоровчого відпочинку було значно розширено. В роки Великої Вітчизн. війни всі санаторії на визволеній території УРСР було перетворено на госпіталі, в яких лікували поранених і хворих воїнів Рад. Армії. Санаторно-курортна справа широкого розвитку набула в післявоєнний період. Цьому значною мірою сприяла постанова Ради Міністрів СРСР (10 березня 1960) «Про передачу профспілкам санаторіїв і будинків відпочинку». В десятих п'ятирічці (1976—80) в УРСР на будівництво санаторіїв і закладів оздоровчого відпочинку тільки профспілками витратили бл. 175 млн. крб., за рахунок чого збудовано і введено в дію більш як 18,5 тис. санаторних ліжок. На багатьох курортах організовано заг.-курортні лікувально-діагностичні і спеціалізовані відділення, кабінети і лабораторії, здійснено спеціалізацію санаторіїв; удосконалено систему мед. відбору хворих на сан.-курортне лікування. Здійснення зазначених заходів підвищило ефективність курортного лікування. В числі осн. принципів організації радянської санаторно-курортної справи — доступність сан.-курортної допомоги населенню, надання путівок у санаторії і будинки відпочинку гол. чин. безплатно або на пільгових умовах з оплатою 30 % їх вартості за рахунок бюджету соціального страхування, а в дитячі санаторії і санаторії для хворих на туберкульоз — тільки безплатно за рахунок коштів держ. бюджету. Створена мережа дитячих спеціалізованих санаторіїв, куди направляють дітей після перенесених захворювань органів дихання, серцево-судинної системи, травного тракту, нервової системи, суглобів. В УРСР в таких санаторіях щороку лікується бл. 600 тис. дітей. Для реабілітації дітей з різними відхиленнями у стані здоров'я в УРСР створено понад 200 спеціалізованих санаторіїв з таким розрахунком, щоб у кожній області функціонували санаторії з трьох основних профілів: пульмонологічні, психоневрологічні, кардіоревматичні. Одним з провідних дитячих курортів в УРСР вважається Євпаторія (9 дитячих санаторіїв). Одночасно з розширенням дитячих санаторіїв створюються піонерські табори санаторного типу. В усіх оздоровчих закладах республіки щороку лікується і відпочиває понад 160 тис. дітей. За особливостями кліматичних умов території і відповідно до організації курортної справи в республіці виділяють кілька районів.

На Пн. та Пн. Сх. (Волинська, Чернігівська, Сумська області, північні частини Ровенської, Житомирської, Київської і Харківської областей) клімат характеризується значними контрастами мінімальних зимових і максимальних літніх т-р. Відносна вологість узимку вища, ніж улітку. Опадів 550—650 мм на рік. Клімат центральної частини України (Тернопільська, Хмельницька, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Дніпропетровська і Ворошиловградська, південні частини Ровен-

ської, Житомирської, Київської і Харківської, північна частина Донецької області) м'якший, з менш виявленими сезонними температурними контрастами. Опадів 450—650 мм на рік. Літом відносна вологість коливається від 80 % уранці і ввечері, до 55 % удень. Південна частина України (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кримська, Запорізька області і південна частина Донецької обл.) відрізняється дуже теплим літом, короткою зимою, невеликою кількістю опадів (300—350 мм на рік), великою кількістю сонячних днів. Особливо сприятливі кліматичні умови Південного берега Криму, пересічна т-ра січня становить +1, +4°, липня +24°, а кількість годин сонячного сяйва досягає 2300 на рік. На Зх. республіки, в межах Українських Карпат зима м'яка, літо тепле. Опадів 700—800 мм на рік, у горах кількість їх збільшується до 1600 мм. Характерна висока відносна вологість повітря (пересічно на рік бл. 80 %). Тут лежать Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька й Закарпатська області. В межах цієї кліматичної зони виділяють Передкарпатський і Закарпатський курортні райони. Сприятливий у терапевтичному відношенні клімат південної (Чорноморське узбережжя й, насамперед, Південний берег Криму — клімат субтропічний середземноморського типу) і західної (Укр. Карпати) частин території республіки — важлива передумова організації приморських і гірських курортів, на яких широко використовується кліматотерапія як основна (або одна з основних) лікувальних методик.

Майже в усіх областях України виявлено мінеральні води різного складу. Найбільше мінеральних джерел у зх. частині республіки. В Закарпатській обл. є великі запаси вуглекислих вод, що застосовуються на курортах Верховина, Гірська Тиса, Карпати, Шаян; на базі вуглекислих вод функціонує й Свалявська група курортів. Сульфідні води становлять курортні ресурси курорту Синяк, а хлоридні натрієві — курортної місцевості Усть-Чорна. Багаті родовища мінеральних вод є у Львівській обл.: сульфідні води (курорт Любін Великий, Немирів), сульфатно-хлоридні натрієво-магнієво-кальцієві (Моршин), гідрокарбонатно-сульфатні кальцієво-магнієві, сульфатні натрієво-кальцієві та ін. (Трускавець). Досить поширені в різних областях України хлоридні натрієві води — в Ворошиловградській, Дніпропетровській (курорт Солоний Лиман), Полтавській (Миргород), Ровенській (Горинь) та ін. областях. Сульфідні води виявлено в Івано-Франківській обл. (курорт Черче). В Харківській обл. є значні запаси кремнієвих гідрокарбонатних кальцієво-натрієво-магнієвих (курорт Березівські Мінеральні Води) і гідрокарбонатних натрієво-магнієво-кальцієвих (Рай-Оленівка) вод. Радонні води різного хімічного складу поширені в Житомирській, Вінницькій (курорт Хмільник), Ровенській, Хмельницькій, Київській (курорт Біла Церква), Черкаській, Кіровоградській, Дніпропетровській, Ворошиловградській (курортна місцевість Старобільськ), Донецькій і Запорізькій областях.

За характером природних лікувальних факторів курорти України поділяють на кілька типів (або профілів). Бальнеологічні курорти: основний лікувальний фактор — мінеральні води, що застосовуються у вигляді ванн, душів, для пиття, інгаляцій, зрошування, промивання тощо. До цих курортів належать: Поляна, Сонячне Закарпаття, Немирів, Біла Церква, Миронівка, Хмільник, Моршин,

Трускавець, Верховина, Карпати, Квітка Полонини, Миргород, Шкло, Синяк, Любін Великий, Гірська Тиса, Шаян, Свалява, Усть-Чорна, Солоний Лиман, Горинь, Черче, Березівські Мінеральні Води, Рай-Оленівка, Старобільськ. Грязьові курорти: основний лікувальний фактор — грязь, що застосовується у вигляді ванн, аплікацій, тампонів, компресів тощо. Мулова грязь солоних озер і лиманів, сапропелева (мулова грязь прісних озер), торфова (прісна і мінералізована), а також гідротермальна і сопкова (вулканічного походження). До цих курортів належать: Бердянськ, Гопри, Євпаторія, Жданов, Куяльницький, Слов'янськ, Феодосія, Саки. Кліматичні курорти: основні види лікування — повітряні і сонячні ванни, а також купання. Крім основних видів курортного лікування для посилення дії лікувальних факторів у лікувальний комплекс включають фізіотерапевтичні процедури, *лікувальне харчування, лікувальну фізичну культуру*. До цих курортів належать: Ірпінь, Буца, Ворзель, Конча-Заспа, Пуша-Водія, Соснівка, Одеський курортний район, Південний берег Криму, Закарпат. група курортів, Яремча, Жданов, Кирилівка. Більшість курортів, що мають кілька лік. факторів, відносять до бальнеогрязьових, бальнеокліматичних, кліматогрязьових, кліматобальнеогрязьових. Виділяють також курорти з особливими, унікальними природними факторами. До курортів з кількома лікувальними факторами належать бальнеокліматичні — Верховина, Звенигородська курортна зона, Конча-Заспа; бальнеогрязьові — Великий Любін, Миргород, Моршин, Трускавець, Черче, Шкло; кліматогрязьові — Аркадія, Бердянськ, Жданов, Кирилівка, Куяльницький; кліматобальнеогрязьові — Євпаторія, Кирилівка, Феодосія (про окремі курорти див. статті в алфавітних томах). Осн. сан.-курортним лікувальним закладом є *санаторії*.

Керівництво санаторно-курортною справою в УРСР здійснюється Укр. республіканською радою по управлінню курортами і 15 територіальними радами. Заг. керівництво дитячими санаторіями і санаторіями для хворих на туберкульоз здійснюється МОЗ УРСР, в системі якого існує Головне і 3 територіальні управління спец. санаторіїв. В УРСР (1983) налічувалося понад 1170 санаторіїв, санаторіїв-профілакторіїв, будинків відпочинку і пансіонатів, що розраховані на одночасний прийом 270 тис. чоловік. У 1983 санаторно-курортним лікуванням і всіма видами організованого відпочинку було охоплено бл. 30 млн. чоловік.

Лит.: Горчакова Г. А., Галина І. В., Есипенко Л. Е. Дітські оздоровчі Української ССР. К., 1978; Вайсфельд Д. Н., Голуб Т. Д. Лечебное применение грязей. К., 1980; Шулипенко І. М. Эффективность оздоровления в санаториях-профилакториях. К., 1981.

А. М. Зелінський.

Фізична культура і спорт. Туризм

З давніх часів у побуті укр. народу були поширені фізичні вправи у вигляді святкових ігор (веснянки, гаївки та ін.), верхової їзди, боїв на кулачки, боротьби, плавання, бігу, веслування. На основі народних ігор і фіз. вправ було створено самобутню систему військово-фіз. підготовки запорізьких козаків.

Спорт. орг-ції на Україні почали створюватися у другій пол. 19 ст. Вони були не-

численними і мали класовий характер. До них належали аристократичні яхт-клуби (в Києві створені 1869; в Одесі і Катеринославі — 1895) і тенісні клуби. В кін. 19 — на поч. 20 ст. на Україні з'явилися спорт.-гімнастичні гуртки. Перший з них — Київ. атлетичний гурток, засн. 1895 лікарем Є. Ф. Гарнич-Гарницьким. У 1897 аналогічні гуртки створено в Одесі і Полтаві. Формально вони були відкриті для осіб різних станів, але великі членські внески зробили їх доступними лише для панівних класів.

На території дореволюц. України існувало 196 (без зх. областей) спорт. клубів, спілок, гуртків (включаючи університетські й гімназичні), в яких займалося бл. 8 тис. чол.; заняттями керували 300 інструкторів, у яких переважно не було спец. підготовки. В 1912 в Києві було організовано перші двомісячні курси для підготовки спеціалістів фіз. виховання. На той час фіз. виховання не було галуззю педагогіки, а спорт. змагання не мали скільки-небудь помітного впливу на культурне і громадське життя. Діяльність окремих ентузіастів (О. К. Анохіна, В. К. Крамаренка), які виступили з пропагандою зміцнення здоров'я за допомогою фіз. вправ, мала епізодичний характер і не здобула офіційної підтримки. До відкриття Всеросійської олімпіади 1913 в Києві на Україні практично не було жодної значної спорт. споруди, крім невеликого стадіону, побудованого в місті 1913 у зв'язку з проведенням тут Всеросійської пром. виставки. Досягнення видатних спортсменів України І. Піддубного, С. Уточкіна, П. Заковорота, Ф. Гриненка, що з успіхом виступали на світовій спорт. арені, були результатом діяльності талановитих одиниць. У кінці 19 — на поч. 20 ст. з'явилося кілька видань спорт. змісту: журнали «Спорт» (1897—98), «Красота и сила» (1910—13), «Спорт и игры» (1912—13), які видавалися в Києві, та ін. В 1910—12 в Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Юзівці (тепер Донецьк), Луганську (тепер Ворошиловград), Одесі організовувалися самодіяльні робітничі атлетичні гуртки й футбольні команди.

Розвиток фіз. культури і спорту як складової частини соціалістичної культури почався на Україні після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Декрети і розпорядження Рад. влади про скасування станів, реорганізацію шкільної освіти, праці і охорону здоров'я, рівноправність жінок створили необхідні умови для розвитку фізкультурного руху. Першими масовими спортивними організаціями стали гуртки і центри Всеобучу. Поряд з військово-фіз. підготовкою молоді, орг-ції Всеобучу почали роботу по перебудові діяльності старих спорт. орг-цій, створенню пролетарських спорт. клубів і методичних органів рад. фіз. культури. В 1922 всі спорт. гуртки і клуби при КСМУ були об'єднані у Всеукр. комсомольську орг-цію «Спартак», завданням якої було об'єднання і керівництво діяльністю молодіжних фізкультурних орг-цій на території УРСР і створення нових осередків фізкультури на фабриках, заводах, в школах і установах. У 1923 під керівництвом комсомолу було проведено І Всеукраїнську спартакіаду (Харків). В тому ж році з метою координації й об'єднання зусиль різних орг-цій і відомств, що проводили роботу по фіз. вихованню, постановою ВУЦВК було створено Вищу раду фізичної культури України. 16 лютого 1926 ЦК КП(б)У разом з ЦК ЛКСМУ прийняли постанову «Про посилення роботи з фізичної культури», в якій підкреслювалося, що фіз. культура покликана вирішувати широке коло соціаль-

них завдань і як засіб оздоровлення і громадського виховання трудящих потребує посиленої уваги та керівництва з боку партійних орг-цій. На початку 1929 було 1950 фізкультурних гуртків, що об'єднували 295 тис. жителів міст і сіл УРСР (39 % цього числа становили робітники, 29 % — селяни, 32 % — службовці). 20-і рр. були періодом становлення рад. спорту. Серед перших чемпіонів країни були укр. спортсмени В. Фурманок (плавання, 1921, 1924, 1925), В. Каліна (легка атлетика, 1922), Д. Ехт (важка атлетика, 1922), П. Махницький (1924, 1926) і М. Сажко (1926, класична боротьба). Збірна футбольна команда Харкова перемогла у першому чемпіонаті СРСР серед міст і союзних республік (1924). На Всесоюзній спартакіаді 1928 збірна команда УРСР зайняла друге місце, а в змаганнях з волейболу, гандболу, гімнастики, стрільцього спорту, мотоспорту була першою. В 1929 збірна команда юних спортсменів республіки перемогла в першій Всесоюзній піонерській спартакіаді. На початку 30-х рр. розвиток фіз. культури стає складовою частиною культурної революції, фактором підвищення продуктивності праці, засобом зміцнення здоров'я населення. Відбувається перебудова орг-ції робітничого спорту за виробничим принципом, створюються колективи фіз. культури підприємств і установ. Бойовою програмою фізкультурних орг-цій УРСР став лозунг «Кожний фізкультурник — ударник!». Крайні фізкультурники пром. підприємств очолювали передові ділянки соціалістичного змагання на шахтах Донбасу, будовах пром. гігантів Харкова, спорудженні Дніпровської ГЕС ім. В. І. Леніна тощо. Фізкультурні орг-ції республіки брали активну участь у проведенні соціалістичних перетворень на селі. В 1930 у Києві відбулася перша в історії рад. спорту Всеукр. сільська спартакіада, фіналу якої передувало 300 районних і 25 окружних спартакіад. Однією з перших форм соціалістичного змагання фізкультурних орг-цій на селі були всеукр. «естафети врожаю», проведені 1931—34. Важливим засобом орг-ції масової фіз. культури на Україні стала робота по впровадженню комплексу «Готовий до праці й оборони СРСР» (ГПО). Норми і вимоги комплексу лягли в основу програм з фіз. виховання шкіл і вищих учбових закладів, дозволили перебудувати систему масових спортивних організацій. Для школярів молодших класів як підготовчий етап ГПО в 1934 запроваджено комплекс «Будь готовий до праці й оборони» (БГПО). З 1930 починається робота по створенню мережі спец. фізкультурних учбових закладів: Держ. ін-ту фіз. культури України в Харкові (1930; тепер Київський інститут фізичної культури), технікумів фіз. культури в Києві, Одесі, Дніпропетровську, а також Укр. в-д ін-ту фіз. культури на базі в-д. кафедр Центр. будинку фізкультури (Харків) з філіалами в Одесі (1930), Києві (1932), Дніпропетровську (1934). В цей період на Україні виходили журнали «Красный спорт» (1922—23), «Спорт» (1922—41), «Шахмат» (1936—39).

В довоєнні роки активізувалась військово-прикладна діяльність фізкультурних орг-цій. Масові воєнізовані кроси, ріст популярності стрільцього спорту, перебудова роботи з комплексу ГПО у зв'язку із завданням військ. підготовки були частиною великої оборонної роботи, проведеної на Україні під керівництвом Комуністичної партії. В 1940 у воєнізованих весняних і осінніх легкоатлетич. кросах на Україні брало участь 976 тис. чол., у лижному кросі — 296 тис. чол.;

регулярно займалося фіз. культурою і спортом 1185 тис. чол., підготовлено 20 890 спортсменів третього, 4361 — другого і 1133 — першого розрядів, 70 — майстрів спорту СРСР (за нормативами Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації). В довоєнні роки значних успіхів на міжнар. і всесоюзних аренах досягли укр. спортсмени: М. Дмитрієв, Е. Бокан, Т. Демиденко (гімнастика); Г. Раєвський, М. Подгасцький, З. Синицька (легка атлетика); Г. Попов, Г. Новак, Я. Куценко, М. Касьяник (важка атлетика); А. Алтрян, О. Сиротін, І. Михайловський (класична боротьба). Видатною подією в історії вітчизняного футболу була перемога збірної України над франц. професійною командою «Ред-Стар Олімпік» (1935).

На зх.-укр. землях, окупованих після І-ї світ. війни іноземними капіталістами, в 20—40-х рр. існував ряд спорт. об'єднань різної політичної спрямованості. Діяли бурж. і бурж.-націоналістичні гімнастичні організації «Сокола», спорт. клуби «Погонь», «Легія», «Чарні» (Львів), «Драгом-Воде», «Ян» та ін. (Пн. Буковина), організації «Сокола» в Закарпатті. Частина з них мала також відверто мілітаристську і антирад. спрямованість. На протипаву їм формувалися пролетарські спорт. орг-ції. «Червоні фракції» спорт. союзів Зх. України активно пропагували досягнення фіз. культури в СРСР, брали участь у підготовці революційних бійців за соціальне і нац. визволення краю. В 1922 створено Закарпатське відділення Фелерації робітничих спорт. орг-цій, яке активно виступало за дружні зв'язки з рад. спортом. У 1921—38 спортсмени-робітники брали участь у проведенні першотравневих демонстрацій, «Червоних спортивних днів», організовували виступи молоді Закарпаття проти голоду й злиднів, мілітаристської пропаганди, виступали за солідарність з СРСР.

В 1921 у Чернівцях було створено «Інтернаціональний робітничий спортивний клуб», який очолювали комуністи. У боротьбі за соціальне і нац. визволення, за воз'єднання з Рад. Україною брали активну участь робітничі і селянські спорт. орг-ції «Спартак» (1929), «Кармелюк» (1935), «Прогрес» (1937). Успішний розвиток фіз. культури і спорту серед трудящих зх. земель України почався тільки після їх воз'єднання з УРСР в єдиній Українській Радянській державі.

В роки Великої Вітчизняної війни багато спортсменів України хоробро билися в лавах Рад. Армії й партизанських загонів. Звання Героя Рад. Союзу були удостоєні А. Потопольський і П. Вовченко. Легендарним став примусовий матч футболістів київ. «Динамо» з командою нім.-фашист. окупантів, який увійшов у історію як «матч смерті». Динамівці перемогли. Четверо гравців (І. Кузьменко, М. Коротких, О. Клименко, М. Трусович) було розстріляно.

Після війни на київ. стадіонах «Динамо» (1971) і «Старт» (1981), де проходив матч, в пам'ять про спорт. подвиг футболістів споруджено пам'ятники. Війна завдала фізкультурним орг-ціям УРСР великої шкоди. Довоєнного рівня розвитку фізкультури і спорту в УРСР було досягнуто на кінець 1947. Першою значною спорт. подією післявоєнних років стала Українська спартакіада (1945). Досвід організації фізкультурної і спорт. роботи, набутий у довоєнні роки, широко використовувався у процесі докорінних культурних перетворень у житті трудящих Західної України, Закарпаття і Буковини, які разом з усім народом СРСР розпочали мирне соціалістичне будівництво. У постанові ЦК ВКП(б) від 27 грудня 1948 було визначено багаторічну програму діяльності рад. фізкультурних орг-цій, яка передбачала подальше розгортання і зміцнення масового фізкультурного руху, значне підвищення якості учбово-спорт. роботи і завоювання на цій основі світових досягнень з провідних видів спорту. ЦК КП(б)У 6 квітня 1949 прийняв постанову «Про дальший розвиток фізичної культури і спорту в республіці». Перед фізкультурними орг-ціями УРСР було поставлено завдання подальшого зміцнення колективів фіз. культури, збільшення темпів розвитку сільського спорту, підвищення плановості і відповідальності в роботі комітетів з фіз. культури і спорту, збільшення внеску в підготовку спортсменів світового класу. Серед перших виробничих колективів, в яких поєднувалися принципи масового розвитку фіз. культури і підготовки спортсменів високого класу, були трудові колективи «Запоріжсталі», Дніпровського металург. з-ду ім. Ф. Е. Дзержинського. За ініціативою колгоспників Він. обл. почалося створення колективів фіз. культури в сільських трудових колективах. 21 серпня 1950 було прийнято постанову ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР про створення республіканського добровільного спорту. т-ва (ДСТ) «Колгоспник» (тепер «Колос»), що об'єднувало спортсменів — прагнників села і сільську інтелігенцію республіки. В 1951 ДСТ «Колгоспник» об'єднувало 922 тис. чол. Досвід організації сільського спорту в УРСР було використано у процесі створення сільських ДСТ в ін. республіках СРСР. У 1952 збірна команда рад. спортсменів вперше виступила на Олімпійських іграх. В її складі були представники України, які зробили значний внесок в успішний виступ рад. олімпійської команди — В. Чукарін, М. Гороховська, Н. Бочарова, Д. Леонкін (спорт. гімнастика), Я. Пункін (класична боротьба) та ін. Влітку 1954 відбулася І Всесоюзна спартакіада школярів, на якій першість завоював колектив М-ва освіти УРСР; в 1956 — І Спартакіада народів СРСР, на ній збірна команда України посіла друге місце. В дитячо-юнацьких спортивних школах (ДЮСШ) республіки були підготовлені чемпіони

Турбаза «Планерське». Кримська область.

світу і Олімпійських ігор Л. Латиніна, Ю. Титов (гімнастика), Г. Крисс (фехтування), В. Брумелль (легка атлетика), Б. Гуревич (вільна боротьба), Г. Прозументікова (плавання) та ін.

У 60-х рр. організовано проведення фізкультурної роботи за місцем проживання. Досвід укр. міст Нової Каховки та Северодонецька, які почали спортивне будівництво на масивах житлових мікрорайонів, став прикладом для міських фізкультурних орг-цій ін. союзних республік. Фізкультурні орг-ції Харкова і Львова виступили ініціаторами створення підліткових спорт. клубів при житлово-експлуатаційних конторах.

Основні показники розвитку фізичної культури і спорту в УРСР

	1970	1975	1980	1983
Кількість колективів фізкультури (тис.)	43,1	42,3	44,6	47,2
Чисельність фізкультурників (млн. чол.)	9,2	10,4	16,3	17,6
Присуджено спортивних розрядів (млн. чол.)	2,1	3,2	5,5	6,6
Значківців ГПО (млн. чол.)	1,9	4,1	6,3	6,8
Присуджено звання «Майстер спорту СРСР» (тис. чол.)	0,8	1,7	2,5	1,7
Стадіони	786	850	913	919
Плавальні басейни	173	240	274	334
Спортивні зали (тис.)	8,6	11,9	13,7	14,0
Спортивні майданчики і поля (тис.)	110,6	113,9	113,4	116,2

11 серпня 1966 прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку фізичної культури і спорту», яка визначила програму розвитку фіз. культури і спорту в СРСР, в т. ч. й на Україні. В 1965—70 на Україні було бл. 10,5 млн. фізкультурників, бл. 49 тис. спеціалістів в галузі фіз. культури і спорту, бл. 150 тис. спорт. споруд; підготовлено 111 тис. кандидатів у майстри спорту, бл. 5 тис. майстрів спорту, 394 майстри спорту міжнар. класу. В 70-і рр. видатних успіхів досягли укр. спортсмени В. Борзов, М. Авілов, А. Бондарчук (легка атлетика), І. Бяков (біатлон), В. Манкін (парусний спорт), Я. Железняк (стрілецький спорт), К. Куришко, Ю. Стеценко, О. Шапоренко, Ю. Рябчинська, Ю. Філатов (веслування на байдарках), І. Цілувальников (велоспорт), В. Колотов, О. Блохін (футбол) та ін. В збірну олімпійську команду рад. спортсменів, що виступала на Олімпійських іграх (Мюнхен, 1972), входив 71 представник УРСР. Укр. спортсмени зробили значний внесок в перемогу олімпійської збірної Рад. країни, завоювавши 41 медаль, в т. ч. 20 золотих, 8 срібних і 13 бронзових. У 1975 футбольна команда «Динамо» (Київ) завоювала Кубок володарів кубків європейських країн і Суперкубок УЕФА. В 1971—75 на Україні збудовано 52 стадіони, 54 криті плавальні басейни, 2940 спортивно-гімнастичних залів. Серед спорт. споруд — льодові палаци в Одесі й Донецьку, льодовий стадіон міжнар. класу в Києві, легкоатлетичні манежі Донецького політехнічного ін-ту і заводу «Азовсталь» (м. Жданов), спорт. комплекс Київ. ун-ту, басейни «Локомотив» і «Спартак» у Харкові та ін. Проведено велику роботу по удосконаленню матеріально-тех. спорт. бази загальноосвітніх шкіл. В 1975 в комплексних і спеціалізованих ДЮСШ республіки було підготовлено 2246 кандидатів в

майстри спорту, 9285 спортсменів-першорозрядників, 1026 тис. спортсменів масових розрядів. Збірна команда України перемогла на XII Всесоюзній спартакіаді школярів.

Укр. фізкультурні орг-ції стали ініціаторами створення «цехів здоров'я» на підприємствах, «зон здоров'я» в місцях відпочинку населення. Слідом за Северодонецьком і Новою Каховкою фізкультурно-оздоровчу роботу за місцем проживання почали Дніпропетровський, Кривий Ріг, Бердянськ, Новоград-Волинський. Посилився розвиток фіз. культури і спорту на селі. На старт проведених 1975 змагань з комплексу ГПО вийшло 2 млн. сільських трудівників (250 тис. з них виконали нормативи комплексу ГПО, 200 тис. — нормативи масових спорт. розрядів). В цей період значно розширились міжнар. спорт. зв'язки УРСР. У Києві відбулися чемпіонати Європи з кінного спорту (1973—75), першість світу з гандболу серед жіночих команд, матч СРСР — США — Болгарія та фінал кубка Європи з легкої атлетики (1975), чемпіонати Європи з боксу (1974) і з боротьби дзюдо (1975), міжнар. турнір з художньої гімнастики «Золотий обруч» (1976), футбольний турнір за олімпійською програмою (1980); в Одесі — міжнар. змагання з плавання і легкої атлетики (1974); в Донецьку — матч СРСР — США з боксу (1979) та ін. Щорічно проводиться понад 100 змагань поріднених областей УРСР і братніх соціалістичних країн.

До складу збірної команди СРСР, що виступала на ХХІ Олімпійських іграх (Монреаль, 1976), входило 95 спортсменів з України. Вони завоювали 27 золотих, 22 срібні й 22 бронзові медалі. Найвищі нагороди одержали Ю. Седих (метання молота), О. Колчинський (класична боротьба), П. Пінігін (вільна боротьба), С. Новиков (дзюдо), С. Петренко (веслування на каное), В. Морозов, Ю. Філатов (веслування на байдарках), П. Король (важка атлетика), А. Чуанов (велоспорт). Рад. гандболісти стали переможцями першого олімпійського турніру чоловічих і жіночих команд. У складі чоловічої збірної команди були укр. гандболісти — М. Іщенко, Ю. Лагутін, С. Кушнірюк, О. Резанов, жіночої — Л. Бобрусь, М. Литошенко, Н. Шерстюк, Т. Макарець, З. Турчина, Г. Захарова, Л. Карлова.

Важливим етапом підготовки до ХХІІ Олімпійських ігор стала VII літня Спартакіада народів СРСР (1979). На попередніх етапах Спартакіади в масов. стартах колективів фіз. культури, у змаганнях в районах, містах і областях на Україні взяли участь 18,5 млн. фізкультурників і спортсменів. У фіналі Спартакіади спортсмени України завоювали 77 золотих, 109 срібних і 102 бронзові медалі, а у командному заліку зайняли друге почесне місце. В період підготовки до ХХІІ Олімпійських ігор на Україні поширилася нова форма організації навчально-спорт. роботи — спортивні центри, що об'єднали найкращих спортсменів і тренерів різних ДСТ і відомств. Загалом у республіці було створено 130 центрів і опорних пунктів олімпійської підготовки, в яких тренувалося бл. 14 тис. чол. На ХХІІ Олімпійських іграх (Москва, 1980) в складі олімпійської збірної країни виступили 103 спортсмени УРСР у 23 видах спорту олімп. програми. Вони завоювали 75 медалей, в т. ч. 38 золотих, 19 срібних і 18 бронзових. Найвищі олімпійські нагороди здобули І. Мате, С. Белоглазов, А. Белоглазов (вільна боротьба), С. Рахманов (важка атлетика), О. Сидоренко, С. Фесенко (плавання),

С. Чухрай, С. Пострехін (веслування на байдарках), В. Смирнов (фехтування), О. Колчинський (класична боротьба), М. Ткаченко, Н. Олізаренко, В. Кисельов, Ю. Седих, Н. Зюськова, Т. Пророченко (легка атлетика), П. Ледньов (сучас. п'ятиборство), В. Манкін (парусний спорт), В. Місевич (кінний спорт), Б. Макуц, С. Захарова (спорт. гімнастика), В. Мовчан (велоспорт), Ф. Лашенов, В. Кривов, Ю. Панченко (волейбол), О. Баркалов (водне поло). У складі збірної жіночої гандбольної команди, що перемогла на ХХІІ Олімпійських іграх, були укр. гандболістки З. Турчина, Л. Порадник, О. Зубарева, Т. Кочергіна,

Види спорту, що культивуються в УРСР, та кількість спортсменів, які ними займалися (1983)

Види спорту	Кількість спортсменів
Акробатика	19 866
Альпінізм	8361
Бадмінтон	46 784
Баскетбол	794 758
Батут	1929
Бобслей	20
Бокс	53 597
Боротьба вільна	97 641
Боротьба дзюдо	33 031
Боротьба класична	82 747
Боротьба самбо	24 038
Важка атлетика	88 906
Велосипедний спорт:	
трек	1707
шосе	136 749
Веслування академічне	6643
Веслування на байдарках і каное	27 754
Водне поло	2038
Воднолижний спорт	1039
Волейбол	1 285 465
Гандбол	369 197
Гімнастика спортивна	103 934
Гімнастика художня	25 892
Гірськолижний спорт	5083
Городки	61 726
Кінний спорт	2721
Ковзанярський спорт	29 755
Легка атлетика	1 910 324
Лижний спорт:	
біатлон	4562
гонки	720 306
двоборство	716
стрибки з трампліна	549
Національні види	136 996
Орієнтування спортивне	33 792
Парусний і буерний спорт	7832
Плавання	369 109
Плавання синхронне	336
Пожежно-прикладний спорт	476
Регбі	1938
Саний спорт	1780
Стрибки у воду	2179
Стрільба з лука	4516
Стрільба кульова	998 526
Стрільба стендова	2677
Теніс	12 792
Теніс настільний	757 191
Фехтування	13 875
Фігурне катання	2837
Футбол	1 189 275
Хокей на траві	4036
Хокей з м'ячем	7172
Хокей з шайбою	62 666
Шахи	911 544
Шашки	913 974

Л. Карлова, Н. Тимошкіна, В. Лутаєва, Л. Олінцова, І. Пальчикова. Важливими етапами у спорт. житті республіки після XXII Олімпіади було проведено багато міжнар. спорт. змагань, зокрема матчів СРСР — НДР з боксу (1981, Запоріжжя), СРСР — США з боксу (1982, Донецьк), СРСР — ФРН та СРСР — США з легкої атлетики (1983, Київ), чемпіонат світу з видів боротьби за олімпійською програмою (1983, Київ) та VIII літня Спартакіада народів СРСР (1983). У фіналі VIII літньої Спартакіади народів СРСР брали участь 654 спортсмени з України. Вони завоювали 102 золоті, 92 срібні та 91 бронзові медалі (особисті та командні); у командному заліку зайняли друге місце.

Робота по підвищенню спорт. майстерності сполучалася з розвитком форм масової фіз. культури. Дальшого розвитку набула фізкультурна і спорт. робота в найбільш розвинутих спорт. клубах промислових підприємств. Провідне місце в країні займають республіканські клуби «Метеор» і «Монтажник» (Дніпропетровськ), «Трубіник» (Нікополь), «Кочегарка» (Горлівка), «Зоря» (Ворошиловград), «Азов» (Жданов) та ін. В Нікопольському р-ні Дніпроп. обл. створено перший в країні міжкол. госпний спорт. клуб «Колос». Широкого розвитку набула спортивно-оздоровча робота за місцем проживання. Поряд з традиційними формами роботи (підліткові клуби, масові змагання на призи «Шкіряний м'яч», «Золота шайба», «Чудо-шашки») проводяться змагання «Спортивна сім'я», в яких беруть участь дорослі і діти. Ініціаторами таких змагань стали фізкультурні орг-ції Одеси, Чернігова, Дніпропетровська, Закарпаття. Всеосяжне визнання здобула зразкова орг-ція спортивно-оздоровчої роботи за місцем проживання в Севастополі, де вона спрямовується єдиним центром, створеним парт. і рад. органами. Новою формою організації спорт. роботи є створення т. з. «спортивних класів», що об'єднують юних спортсменів за спорт. спеціалізацією. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» поставлено завдання активізувати масову фіз. культуру і спорт, сприяти широкому впровадженню їх у повсякденний побут рад. людей, посилити роботу серед дітей і молоді, ефективно використовувати спорт. споруди. Конкретні форми і методи розв'язання цих завдань визначені постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про подальше піднесення масовості фізичної культури і спорту» (від 11 вересня 1981) та ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про подальше піднесення масовості фізичної культури і спорту в Українській РСР» (від 16 жовтня 1981). У постановках вказується, що в умовах розвинутого соціалізму фіз. культура повинна всіляко сприяти росту екон. і оборонного потенціалу країни, задовольняти духовні потреби рад. людей, бути дійовим засобом всебічного гармонійного розвитку особи;

визначені шляхи посилення парт. керівництва фізкультурним рухом, підвищення відповідальності рад., профспілкових, комсомольських, спорт. і госп. органів за дійсно масовий розвиток фізкультури і спорту тощо. В практику спорткомітетів увійшла розробка цільових комплексних програм, що забезпечують узгодженість зусиль усіх міністерств, відомств і громадських орг-цій, які відповідають за розвиток фіз. культури.

Цілеспрямований розвиток фізкультурно-масової і спорт. роботи дозволив одержати істотні результати (табл.). В 1983 в республіці культивувалося понад 50 видів спорту (табл.), заняттями фізкультурників і спортсменів керувало 57,4 тис. штатних і 2300 тис. громадських інструкторів і тренерів, змагання обслуговувало 1708 тис. спорт. суддів.

Спеціалістів з фізичного виховання готують Київський ін-т фізичної культури, ін-ти фіз. культури у Львові, Дніпропетровську, 14 ф-тів фіз. виховання пед. ін-тів, технікуми фіз. виховання у Дніпропетровську, Івано-Франківську, Донецьку. Серед значних спорт. споруд у республіці — *Стадіон республіканський* у Києві (на 100 тис. глядачів), *Київський палац спорту* (до 12 тис. глядачів), палаци спорту «Трудові резерви» (Львів), «Юність» (Запоріжжя), спорт. комплекс Київ. політех. ін-ту та ін. Наук. дослідження з питань впливу фіз. вправ на зміцнення здоров'я і довголіття, проблем спорт. підготовки займаються *Медичних проблем фізичної культури київський науково-дослідний інститут*, лабораторія високих навантажень у спорті при Київ. ін-ті фіз. культури, *Геронтологічний інститут*. На Україні видаються «*Спортивна газета*», журнал «*Спорт*». Діє музей спортивної слави (Київ). Див. також у цьому томі підрозділ Добровільні спортивні товариства. Іл. див. на окремому аркуші, с. 336—337.

М. М. Бака.

Туризм на Україні виник в кінці 19 ст. В 1876 професором М. О. Головинським було проведено першу екскурсію студентів Новоросійського ун-ту (в Одесі) в Крим. Відтоді почалася популяризація Криму. В кінці 19 ст. в Одесі виник туристський «Кримський гірський клуб», який мав свої філіали в Ялті, Севастополі, Катеринославі (Дніпропетровську) та ін. містах. У цей час з'явилися перші туристи в Карпатах, в районі Чорногори. В 20-х рр. 20 ст. активізується турист. діяльність на Україні. Організацією туризму почали займатися органи Наркомосу, окружкомі комсомолу і переважна більшість туристських акціонерних компаній. Укр. пайове екскурсійне т-во (УПЕТ; створене 1924) мало свої туристські бази у Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Сталіно (Донецьку) і Херсоні. В кінці 20 — на початку 30-х рр. за ініціативою комсомолу, підтриманою парт. органами, було створено Т-во пролетарського

туризму (ТПТ), підрозділом якого на Україні було Укртуре, та «Радянський турист», які в 1930 об'єдналися в Т-во пролетарського туризму та екскурсій (ТПТЕ). Осн. завданнями т-ва було класове осмислення культурної спадщини, зміна соціальної структури туризму, збільшення кількості туристів — робітників і селян. На підприємствах, в установах, навчальних закладах великих міст України створюються відділи Укртуре. В 1936 ЦВК СРСР передав туристсько-екскурсійну справу профспілкам, а заг. керівництво секціями туризму в колективах фізкультури — комітетам у справах фізкультури і спорту. Внаслідок цього на Україні було створено туристсько-екскурсійне управління (ТЕУ) Укрпрофради.

У післявоєнні роки однією з перших вивела свою роботу Ялтинська туристська база. В Закарп. обл., в Ужгороді та поблизу с. Ясиня, було відкрито бази (1946), які готували професійні туристські кадри. У 1962 Президія ВЦРПС реорганізувала ТЕУ спочатку в громадські, а з 1965 — в штатні ради з туризму, а з 1969 — в ради з туризму і екскурсій. Дит. туризмом на Україні керує Республіканська дитяча екскурсійно-туристська станція (створена 1931, сучасна назва — з 1970), яка має свої відділення в усіх областях.

Міжнародні туристські зв'язки здійснюють Головне управління Української РСР з іноземного туризму (ств. 1983) і Бюро молодіжного туризму «Супутник» (створене 1958), які мають в УРСР свої відділки. ЦК Компартії України, Рада Міністрів УРСР і Укрпрофрада прийняли постанову про заходи по дальшому розвитку туризму та екскурсій в Українській РСР (1969). Постанова ЦК КПРС. Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС «Про дальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні» (1980) сприяла, зокрема й в УРСР, значному зміцненню матеріальної бази туризму і перетворенню його на галузь нар. г-ва. На Україні в 1984 діяло 219 туристських баз та готелів на 69,6 тис. місць, 135 бюро подорожей і екскурсій, 96 туристських клубів; по її території проходило 320 туристських маршрутів. В 1984 туристсько-екскурсійні орг-ції республіки обслужили понад 7792,9 тис. чол., в т. ч. понад 1 млн. іноземних туристів з 28 зарубіжних країн. Підготовкою кадрів для туристських організацій в республіці займається Український філіал Центрального ін-ту підвищення кваліфікації туристсько-екскурсійних працівників (1976—82 — зональні курси).

В. І. Харчиладзе.

Лит.: Спорт на Україні. 1957—1960. Довідник. К., 1961; Спорт на Україні. 1960—1964. Довідник. К., 1966; Спорт на Україні. 1965—1967. Довідник. К., 1969; Хроніка Олімпійських ігор. К., 1979; Спортивні висоти України. К., 1980.

НАРОДНА ОСВІТА

Розвиток освіти на Україні до Великої Жовтневої соціалістичної революції

Народна освіта на Україні має багатовікову історію, тісно пов'язану з усією історією укр. народу. Вона бере початок від Київської Русі, культура якої була спільним джерелом розвитку культур трьох братніх народів: українського, російського, білоруського. Поширенню писемності і шкільної освіти серед сх. слов'ян сприяло створення в 9 ст. братами Кирилом і Мефодієм слов'ян. азбуки (див. *Кирилиця*). Школи в Київській Русі виникли наприкінці 10 ст. в Києві і поширилися в 11—12 ст. Їх створювали при церквах, монастирях і князівських дворах. У школах готували служителів церкви та письменних людей, потрібних для держ. управління. З 11 ст. відомі початкові приватні парафіяльні школи — *дяківки*.

Змістом поч. навчання було читання церковних книг, письмо, церковні співи. Навали орд Батия, а згодом золотоординських ханів та загарбання укр. земель угорськими, польськими й лит. феодалами загальмували розвиток освіти. Після Люблінської (1569), а особливо після Брестської унії (1596) польсь. феодали намагалися силоміць колонізувати укр. населення Зх. та Правобережної України. З цієї метою було створено *єзуїтські школи* у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Острозі, Барі, Вінниці, Овручі, Києві та ін. містах. У кін. 16 — на поч. 17 ст. на Україні виникли протестантські, зокрема *соцініанські школи* — в Кисиліні на Волині, Ляхівцях, у Гощі, Черняхіві, Любартові, Берестечку та ін. Значним освітнім центром антикатолицького спрямування була *Острозька школа* (1576). Для боротьби проти польсько-шляхетського гніту, нац. та реліг. угисків міське населення (частково й сільське) в 16—17 ст. організовувалося у *братства*. Вони відкривали школи, друкарні, навколо яких гуртувалися культурні сили. У кін. 16 — на поч. 17 ст. братські школи виникли у Львові (*Львівська братська школа*, 1585), в Києві (*Київська братська школа*, 1615), Луцьку (*Луцька братська школа*, 1620), Вінниці, Немирові, Кам'янці-Подільському та деяких ін. містах. Викладання в цих навч. закладах велося рідною мовою. Значна увага приділялася вивченню грецької, а пізніше латинської та польської мов. В старших класах викладали елементи арифметики, геометрії, астрономії, музичної грамоти. Повний курс цих наук вивчався у Львівській, Луцькій і Київ. братських школах. Значне місце відводилося вивченню основ православної релігії. У 1632 шляхом об'єднання Київської братської і *Лаврської школи* було створено перший вищий навч. заклад на Україні — Києво-Могилянську колегію, в якій навчалися переважно діти укр. шляхти, старшини, духовництва, заможних міщан і козаків. Братські школи відіграли прогресивну роль у поширенні освіти й розвитку укр.

культури, в боротьбі укр. народу за визволення з-під гніту польсь. феодалів, за возз'єднання України з Росією. З цих шкіл вийшли вчителі, автори підручників, учені, письменники, політичні та військ. діячі. У великих селах при церквах існували *школи грамоти*. Наприкінці 17 — на поч. 18 ст. на Лівобережній і Слобідській Україні в більшості нас. пунктів були *початкові школи*. Крім цього, початків грамоти навчали *мандріані дяки*. Поширенню освіти сприяло виникнення на Україні у 2-й пол. 16 ст. книгодрукування. Певну роль у розвитку освіти на західноукр. землях відігравав *Львівський університет*, хоч заклад було засновано (1661) з метою посилення колонізації укр. населення. Наприкінці 17 і у 18 ст. значний вплив на розвиток науки й освіти на Україні справляла Києво-Могилянська колегія (з 1701 — *Київська академія*). Навчання в ній мало переважно загальноосвітній характер. У 1-й пол. 18 ст. в академії почали викладати математику, медицину, астрономію, географію. Було запроваджено вивчення архітектури, живопису та ін. предметів. Київська академія мала значний вплив на організацію, зміст і методи навчання в багатьох навч. закладах, зокрема в *Чернігівському колегіумі* (засн. 1700), *Харківському колегіумі* (засн. 1721) і *Переяславському колегіумі* (засн. 1738). Харківський колегіум був центром освіти Слобідської України; 1765 при ньому відкрито додаткові класи, де викладали інженерну справу, артилерію, архітектуру, геодезію, географію. В 2-й пол. 18 ст. внаслідок посилення соціального гноблення, закріпачення й розорення селян та козаків більшість сільсь. шкіл на Лівобережній і Слобідській Україні припинила існування. Незначна кількість шкіл була й на Правобережній Україні та на зх.-укр. землях, що залишилися під владою шляхетської Польщі. В результаті постійних обмежень і переслідувань з боку феодалів та католицької церкви братські школи почали занепадати. У селах лише при окремих церквах існували школи грамоти. Навчали дітей головним чином мандріані дяки. Понад 25 років мандріанством учителем був видатний укр. філософ, просвітителі і поет Г. С. Сковорода. Діти дрібної шляхти, заможних міщан і вищого духовництва вчилися здебільшого у *василіанських школах*, створених уніатським орденом василіан в Умані, Каневі, Овручі, Львові, Володимирі-Волинському, Теребовлі, Бучачі та ін. містах. Освіта укр. населення на Буковині й на Закарпатті була в такому ж занедбаному стані. Тут існували лише поодинокі школи при церквах та монастирях. В результаті першого поділу Польщі в 1772 Австрія загарбала зх.-укр. землі, а 1774 — Буковину. Після шкільної реформи 1776 — 83 у містах на зх.-укр. землях було організовано держ. початкові (тривіальні) та неповні середні (головні) школи, де, як правило, навчання проводилось нім. мовою. В селах при церквах існували школи з польською, нім. і лише поодинокі —

з укр. мовою викладання. Мережа шкіл була незначною; абсолютна більшість дітей трудящих залишалася поза школою. Наприкінці 18, в 19 і на поч. 20 ст. на Східній Україні освіта розвивалася тими самими шляхами, що і в Росії. Політ. та екон. розвиток країни, боротьба народу проти феодално-кріпосницького ладу примусили царський уряд організовувати школи для непривілейованих верств міського населення. Відповідно до «Статуту народних училищ» (1786) у повітових містах укр. губерній було відкрито *малі народні училища* з дворічним курсом навчання, а з 1788 в губернських центрах — *головні народні училища* з п'ятирічним строком навчання (перші відкрито в Києві, Чернігові, Харкові, Новгороді-Сіверському, Катеринославі). Навчання у цих школах проводилось рос. мовою. Поряд з цими уч-щами в окремих селах існували й дяківки.

У Сх. Галичині діяли трирічні нормальні школи, де навчалися діти шляхти, міщан, духовництва. На поч. 19 ст. царський уряд провів реформу шкільної освіти. За «Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам» (1804) було встановлено таку структуру шкільної освіти: парафіяльне училище (школа), *повітове училище, гімназія, університет*. У занедбаному стані були *парафіяльні школи*, призначені для дітей трудящих. На їхнє утримання держава не відпускала коштів. Першими гімназіями на Східній Україні були *Новгород-Сіверська гімназія* (засн. 1804), *Харківська* (засн. 1805), *Київська* (1809; за статутом 1811 віднесена до вищих навч. закладів), *Сімферопольська* (1812).

На поч. 19 ст. гімназії було створено і в Полтаві, Чернігові, Катеринославі, Вінниці, Херсоні. У 1805 відкрито *Харківський університет*. У 1-й чверті 19 ст. виникли привілейовані навч. заклади, що поєднували курс середніх і вищих шкіл: *Кременецький ліцей* (1803), *Рішельєвський ліцей* в Одесі (1817), *Гімназія вищих наук князя І. А. Безбородка* в Ніжині (засн. 1820; див. *Ніжинський ліцей*). Після польсь. повстання 1830—31 Кременецький ліцей було закрито. У 1834 створено Київський університет (див. *Київський державний університет* імені Т. Г. Шевченка). Крім привілейованих чоловічих навч. закладів, було відкрито станові жіночі навч. заклади — *інститути шляхетних дітей* у Харкові (1812), Полтаві (1817), Одесі (1828), Керчі (1835), Києві (1838). Діти дворян навчалися також у приватних школах-пансіонах. За статутом 1828 строк навчання в гімназіях було збільшено до 7 років, за статутом 1871 — до 8 років. У 50-і рр. 19 ст. у більшості сіл шкіл не було. В окремих селах працювали приватні школи, де вчителювали дяки або відставні солдати, а також школи грамоти, що належали церкві або м-ву держ. маєтностей. У цих школах навчали читання, письмо, церковних співів, лічби. У містах існували парафіяльні та повітові уч-ща. Кількість таких шкіл була незначною. У 1856 на укр. землях, що входили

до складу Росії, у поч. школах різних типів навчалось бл. 67 тис. чол. Майже всі діти трудящих залишалися неписьменними. Стан середньої і вищої освіти тут характеризувався такими даними: наприкінці 50-х рр. 19 ст. було 18 чоловічих гімназій, 2 ліцеї, 5 жіночих середніх навч. закладів, 3 *кадетські корпуси*, 2 ун-ти. Середня і вища освіта залишалась недоступною для широких мас трудящих. Навчання в усіх школах проводилось рос. мовою.

У кінці 50 — на поч. 60-х рр. 19 ст. у боротьбі за дальший розвиток нар. освіти визначились три осн. напрями: революц.-демократичний на чолі з М. Г. Чернишевським, М. О. Добролюбовим, Т. Г. Шевченком та ін., буржуазно-демократичний (К. Д. Ушинський, В. І. Водовозов та ін.) і ліберально-буржуазний (М. О. Корф, О. Я. Кониський та ін.).

Революц. демократи вважали, що передумовою перебудови нар. освіти має бути повалення царизму, революц. перетворення Росії. Ідеологи укр. ліберальної буржуазії дивились на освіту як на засіб примирення нар. мас з поміщиками і буржуазією. Вони протиставляли укр. навод російському. Видатний вітчизняний педагог К. Д. Ушинський відстоював створення нар. школи, яка б готувала дітей до життя і праці, виховувала в них почуття обов'язку перед народом, де б навчання проводилось рідною мовою учнів. Позитивну роль у боротьбі за реформу школи відіграв М. І. Пирогов, який був почителем Одеського і Київського учбових округів (1856—61). Він обстоював поширення освіти в народних масах. За його підтримкою 1859 в Києві було відкрито перші *недільні школи* для дорослих.

У 1859—60 силами передової, особливо революційно-демократичної інтелігенції такі школи було організовано в Харкові, Полтаві, Катеринославі, Одесі, Чернігові, Житомирі та ін. містах і деяких селах Вовчанського повіту на Харківщині і Ніжинського на Чернігівщині. У 1861—62 питання нар. освіти широко обговорювались на сторінках громадсько-політ. журналу «Основа». Ці ж питання висвітлювались і «*Черниговским листком*». У кінці 50 — на поч. 60-х рр. для поч. шкіл було видано ряд підручників укр. мовою. У 1861 в Петербурзі вийшов друком «*Букварь южнорусский*» Т. Г. Шевченка, призначений для недільних шкіл. У 1865 відкрито Новоросійський ун-т в Одесі (див. *Одеський університет* імені І. І. Мечникова).

У 2-й пол. 19 ст. розвиток школи і народної освіти на укр. землях, що входили до складу Росії, відбувався в умовах скасування кріпосного права, прискореного розвитку капіталізму в пром-сті і с. г., піднесення революц.-демократичного руху, розгортання класової боротьби пролетаріату. Станова школа поступово перетворювалась на класову, буржуазну школу. Розвивалась освітня діяльність земств, виникали нові типи шкіл, зокрема професійних, поступово зростала мережа заг.-осв. початкових і середніх шкіл, створювались навч. заклади для підготовки вчителів.

Після скасування кріпосного права у розвитку поч. освіти значну роль відігравали земства. Вони відкривали й утримували поч. школи, організовували вчительські курси тощо. Хоч діяльність земств по нар. освіті не виходила за межі бурж. просвітництва, царський уряд гальмував розвиток земських шкіл і насаджував парафіяльні школи, що утримувались коштом уряду й Синоду і в кінці 19 ст. становили майже половину всіх початкових шкіл.

Позитивну роль у поширенні грамотності та знань серед населення відіграли *освітні товариства*. Найвідомішими були «*Харківське товариство грамотності*» (засн. 1869) і Київське (засн. 1882; див. *Київські освітні товариства*). У зв'язку з розвитком економіки виникла потреба в поч. школах підвищеного типу. У 2-й пол. 19 ст. було створено двокласні школи з п'ятирічним курсом навчання, а більшість повітових уч-щ у 70-і рр. реорганізовано в шестирічні *міські училища* (згодом, 1912, міські училища було реорганізовано у чотирирічні *вищі початкові училища*). При багатьох з них діяли одно-, дворічні бухгалтерські, педагогічні та ін. курси. Навчання в початкових, особливо в парафіяльних, і в багатьох середніх школах було схоластичним, відірваним від життя. Передові педагоги і громадськість боролись за поліпшення змісту і методів навчально-виховної роботи в школах. Боротьба проти схоластики пов'язувалась з рухом за навчання дітей рідною мовою. У 1876 царський уряд видав закон про цілковиту заборону вживати укр. мову в школі та громад. житті. Заборона навчати дітей рідною мовою гальмувала розвиток освіти на Україні. Трудящі маси України вели наполегливу боротьбу за розвиток освіти, за право навчати дітей у школах рідною мовою. Ці прагнення трудящих гаряче підтримували передові представники української та рос. суспільної думки. В кінці 90-х рр. на Східній Україні було 16 818 поч. шкіл, в т. ч. міністерських — 5495, земських — 3199, парафіяльних — 8061, інших відомств — 14, недільних — 49. Ця кількість шкіл не задовольняла потреб населення. Поза школою залишалось понад 70 % дітей шкільного віку. Через матеріальні нестатки переважна більшість дітей, що навчались, вибувала з поч. шкіл, не закінчивши їх. За даними перепису 1897, на Східній Україні серед населення віком 9—49 років було перебічно лише 24 % письменних. В окремих губерніях процент письменних не перевищував 10.

Ще менше налічувалося письменних серед жінок, особливо на селі. У 50—60-і рр. церковні та ін. типи поч. шкіл у Східній Галичині було перетворено на нар. уч-ща з польською або укр. мовою навчання. Проте переважна більшість дітей не навчалась через обмежену кількість шкіл. Майже все трудяще населення Галичини було неписьменне. У 1890 в Сх. Галичині діяло 3853 поч. школи. З 6230 громад 2377 не мали шкіл. На Буковині 1890 діяло 305 поч. шкіл. На Закарпатті в 1894/95 навч. р. поч. школи відвідувало бл. 50 % дітей шкільного віку. На інших західно-українських землях 76 % укр. населення лишалося неписьменним. У 70-х рр. 19 ст. на укр. землях, що входили до складу Росії, було створено *реальні училища* — середні навч. заклади, де, замість класичних мов (латинської і грецької), вивчалися т. з. нові мови (французька, німецька або англійська) і більша увага, ніж у гімназіях, приділялась природничим дисциплінам. З 60-х рр. розвивались жіночі гімназії, вони мали 7 осн. класів і 8-й педагогічний. У 90-і рр. виник новий тип реальної середньої школи — семи-, восьмикласні *комерційні училища*. В кін. 90-х рр. на Східній Україні було 129 гімназій, в т. ч. 52 чоловічі, 77 жіночих; 19 реальних і 17 комерційних уч-щ, 4 кадетські корпуси, 5 ін-тів шляхетних дівчат. Значна частина гімназій, особливо жіночих, реальних і комерційних уч-щ була приватною.

Австро-угорська влада вживала всіх заходів, щоб тримати трудящих Західної України в темряві, максимально обмежити право укр. населення навчати своїх дітей у школах рідною мовою. В Східній Галичині більшість поч. шкіл мала лише перші класи і не давала учням елементарної освіти, що позбавляло їх змоги вступити до серед. школи. Переважали середні заг.-осв. школи з польс. мовою викладання.

Одна середня укр. школа припадала на 820 тис. населення, а одна середня школа з польс. мовою викладання — на 30 тис. населення. В Східній Галичині 1911/12 навч. р. налічувалося 134 заг.-осв. середніх школи, серед них з укр. мовою викладання — 11 гімназій та ліцеїв, у т. ч. 5 приватних. Не було жодного реального уч-ща, середніх і вищих профес. навч. закладів з укр. мовою викладання. На Буковині в 1911/12 навч. р. діяло 2 укр. і 2 німецько-укр. гімназій. На Закарпатті проводилась політика примусової мадяризації школи. На Закарпатській Україні не було жодної середньої школи з укр. мовою навчання. У Львівському ун-ті викладання проводилося польською, в *Чернівецькому університеті* (засн. 1875) — німецькою, з 1920 — румунською мовами. Середні та вищі навч. заклади, як і на українських землях, що входили до складу Росії, були недоступні для дітей широких мас трудящих.

Розвиток економіки викликав появу в 1-й пол. 19 ст. нижчих і середніх спеціальних навчальних закладів, курсів профес. підготовки (Одеська комерційна гімназія з навігаційним класом, Миколаївська портова реміснична школа, морехідний клас при Херсонській гімназії, Київське залізничне уч-ще, школи виноградарства й виноробства в Криму, школи садівництва в Полтаві, Катеринославі, Херсоні та ін.); у ряді повітових уч-щ працювали курси профес. підготовки. В кін. 19 — на поч. 20 ст. на Україні створено систему пром. уч-щ. Відповідно до «Основних положень про промислові училища» (1888) вони поділялись на ремісничі, що готували кваліфікованих робітників, нижчі — для підготовки майстрів і середні — для підготовки техніків. На Східній Україні наприкінці 19 ст. було 11 середніх технічних і с.-г. уч-щ, серед них штейгерське — в Лисичанську, гірниче — в Горлівці, політехнічне і електромеханічне — в Одесі, технічне — в Миколаєві, землемірне — в Полтаві, сільськогосподарське — в Харкові, Умані й Херсоні та ін. До нижчих тех. уч-щ належали Миргородська художньо-пром. школа, Гнідинське тех. уч-ще (тепер Київ. обл.) та ін.

Ремісничі уч-ща діяли в Києві, Одесі, Єлизаветграді, Севастополі, Чернівцях, Ніжині, Кам'янці-Подільському, Житомирі та ін. містах. На зх.-укр. землях значна кількість профес. навч. закладів, особливо нижчих (торг. школа в Львові, сільськогосподарська — в Кіцмані, різьбярська — у Вишніці, ткацька — в Чернівцях, та ін.) була приватною.

У 60—70-і рр. 19 ст. поступово формувалась система підготовки вчителів, зокрема для початкових шкіл. В кінці 60 — в 70-х рр. було створено трирічні *учительські семінарії*, що будували роботу на базі двокласних уч-щ. Серед перших учительських семінарій — Коростнішівська (засн. 1869), Херсонська (засн. 1871), Акерманська (засн. 1872), Переяславська (засн. 1878). Учителів для міських училищ готували *учительські інститути*.

Перший учительський ін-т було створено в Глухові (1874). У 1914/15 навч. р. на Україні налічувалося 26 учительських семінарій і 6 учительських ін-тів. На зх.-укр. землях вчителів для нар. шкіл готували учительські семінарії — Львівська, Чернівецька, Мукачівська, Ужгородська та ін. Значна частина цих семінарій була приватною. Серед прогресивних педагогів України, які в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. зробили визначний внесок у розвиток освіти і пед. думки — О. В. Духнович, М. Ф. Левицький, Т. Г. Лубенець, Б. Д. Грінченко, Х. Д. Алчевська, С. М. Ковалів та ін.; представниками революц.-демократичної пед. думки були І. Я. Франко, П. А. Грабовський, М. М. Коцюбинський, Леся Українка та ін. Розвиток капіталізму, діяльність прогресив. громадськості зумовили дальше зростання вищої школи. На Україні центрами наук. думки, підготовки вчених, вчителів для середніх шкіл, лікарів, юристів та ін. фахівців були Харківський, Київський та Новоросійський (в Одесі) ун-ти, Ніжинський історико-філологічний ін-т (1875), на зх.-укр. землях — Львівський та Чернівецький ун-ти. Спеціалістів для пром-сті і с. г. готували Харківський ветеринарний ін-т (засн. 1851, див. *Харківський зооветеринарний інститут* імені М. М. Борисенка), Харківський технологічний ін-т (засн. 1885, див. *Харківський політехнічний інститут* імені В. І. Леніна), Київський політехнічний інститут (засн. 1898), Катеринославське вище гірниче уч-ще (засн. 1899, див. *Дніпропетровський металургійний інститут*), Львівський політехнічний інститут (засн. 1844), Академія ветеринарної медицини у Львові (засн. 1897; див. *Львівський зооветеринарний інститут*) тощо. Функціонували *вищі жіночі курси* в Києві (1878—89; з 1905), в Одесі (з 1906), в Харкові (з 1913), жіночий мед. ін-т у Києві (з 1907).

Після виходу в Росії, в т. ч. на Україні, на істор. арену пролетаріату передова частина учнів середніх шкіл, студентів, викладачів вищих навч. закладів брала участь у революц. русі під керівництвом РСДРП. Революц. боротьба трудящих мас України проти експлуататорів, за демократизацію школи, за право розвивати свою нац. культуру особливо розгорнулася у кін. 19 — на поч. 20 ст. під керівництвом більшовиків на чолі з В. І. Леніним. Більшовицька преса (газети «Искра», «Вперед», «Пролетарій» та ін.) пропагувала марксистське вчення про класовий характер виховання, ідеї всебічного розвитку людини, поєднання навчання з продуктивною працею. Програма РСДРП, прийнята 1903, вимагала відокремлення церкви від держави і школи від церкви, безплатного навчання всіх дітей до 16 років, надання населенню права здобувати освіту рідною мовою тощо. Ці вимоги в період революції 1905—07 були провідними в боротьбі робітничого класу, трудящого селянства і передової інтелігенції за демократизацію школи. У 1905—07 створено Всеукр. учительську спілку, яку очолював Б. Д. Грінченко. Передове вчительство України завжди підтримувало більшовицькі орг-ції. У революц. русі активну участь брали А. С. Макаренко, С. В. Васильченко. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії, в т. ч. на Україні, діяти, по суті, дві системи освіти: одна для дітей трудящих, друга — для пануючих класів, для заможних верств. Для трудящих існувала система шкіл елементарної освіти, на базі якої будувалась реміснична, нижча технічна і с.-г. освіта та середня пед. освіта — учительські семінарії. Наступності між початковими і

середніми школами не було. У поч. школах навчалася лише $\frac{1}{5}$ дітей шкільного віку. У відомій праці «До питання про політику міністерства народної освіти» (1913) В. І. Ленін писав: «Такої дикої країни, в якій маси народу настільки були *пограбовані* в розумінні освіти, світла і знання, — такої країни в Європі не лишилися ні одної, крім Росії... Чотири п'ятих молодого покоління засуджені на безграмотність кріпосницьким державним устроєм Росії. Цьому отупленню народу поміщицькою владою відповідає безграмотність в Росії» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 23, с. 123). Дошкільних закладів налічувались одиниці. Вони були приватними, обслуговували, як правило, заможні верстви міського населення. Для дітей-сиріт і бездоглядних існували, переважно в містах, поодинокі притулки, де вихованців навчали грамоти, а в ряді випадків — рукоділля й ремесла. Значна частина цих закладів утримувалась коштом благодійних т-в. Середня і вища школи, розраховані на заможні верстви населення, були майже недоступні для дітей широких мас трудящих. Залишалися станові школи: лицей, ін-ти шляхетних дівчат, кадетські корпуси, військ. уч-ща, духовні чоловічі уч-ща, епархіальні жіночі уч-ща, духовні семінарії. У 1914/15 навч. р. на Україні (в сучасних кордонах) налічувалося 26 069 заг.-осв. шкіл, де навчалось 2607,2 тис. учнів, у т. ч. поч. шкіл — 25 106 (2371,8 тис. учнів), неповних середніх (семирічних) — 386 (49,7 тис. учнів), середніх — 577 (185,8 тис. учнів), 88 середніх спец. навч. закладів (12,5 тис. учнів) і 27 вищих шкіл (35,2 тис. студентів). М. П. Ніжинський.

Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади

Велика Жовтнева соціалістична революція докорінно зруйнувала стару буржуазно-поміщицьку систему освіти й утвердила нову, соціалістичну, істинно народну. Вирішальну роль для створення і розвитку радянської системи освіти й школи на Україні, як і в усій країні, відіграли праці В. І. Леніна, його виступи 1918—20 на з'їздах з питань нар. освіти, промова на III з'їзді комсомолу, в яких він сформулював програмні вимоги пролетаріату в цій галузі. В Програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом партії 1919, були визначені основи рад. соціалістичної системи нар. освіти, а також сформульовані конкретні завдання освітньої та шкільної справи. Вже 1918, керуючись ленінськими ідеями про нову соціалістичну школу, а також першими декретами Рад. уряду з питань нар. освіти, КП(б)У та уряд республіки створили Наркомос, губернські, повітові та волосні відділи нар. освіти, які почали здійснювати корінні заходи по будівництву нової, рад. школи. В січні — квітні 1919 Раднарком України видав декрети про школу. Було проголошено відокремлення церкви від держави і школи від церкви, скасовано плату за навчання в усіх без винятку школах, всі приватні навч. заклади передано державі, запроваджено спільне навчання хлопців і дівчат. На основі ленінської нац. політики в школах республіки було запроваджено навчання учнів рідною мовою. У 1919 Нар. комісаріат освіти УРСР опублікував респ. Положення про єдину трудову школу, згідно з яким створювалася єдина десятирічна трудова школа з двома ступенями.

В цьому документі проголошувалися осн. принципи рад. системи освіти й виховання: загальність, доступність для всіх, безплатність і обов'язковість шкільної освіти, здійснення трудового виховання на основі органічного зв'язку навчання з продуктивною працею учнів тощо. На базі семирічної освіти будувалась професійно-тех. школа з дво-, трирічним строком навчання. Було встановлено два типи вищої школи: *технікуми*, що готували спеціалістів вузького профілю, та інститути, які випускали інженерів та інших спеціалістів широкого профілю. На виконання декрету Ради Народних Комісарів УРСР від 7 березня 1921 при вищих навч. закладах було організовано *робітничі факультети* (робітфаки). Вони готували робітників і селян-бідняків до вступу у вузи. Технікуми будували навчально-виховну роботу на базі семирічної школи, інститути — на базі робітфаку або профшколи. В 1920 ун-ти в УРСР було реорганізовано в ін-ти нар. освіти (ІНО). Розруха нар. г-ва, що була наслідком 1-ї світової війни, іноз. інтервенції і громадян. війни, тяжко позначилася й на шкільному будівництві. На поч. 20-х рр. в УРСР налічувалося бл. мільйона безпритульних дітей-сиріт. Боротьбу з дитячою безпритульністю було покладено на Народний комісаріат освіти УРСР. З активною участю парт., рад., комсомольських, профспілкових орг-цій і широкої громадськості для безпритульних дітей було створено дитячі ясла, садки, дитячі будинки, притулки-інтернати, трудові колонії-комуні. Один з таких закладів — трудову колонію імені О. М. Горького поблизу Полтави очолював А. С. Макаренко.

Наприкінці громадян. війни в республіці існувало 550 дитячих будинків Народного комісаріату освіти УРСР, 1923 їх вже було 1035. У травні 1921 Рада Народних Комісарів УРСР видала декрет про *ліквідацію неписьменності* в республіці. В боротьбі з неписьменністю активну участь взяли вчителі, працівники культур.-осв. установ, комсомол, профспілки, широка громадськість. У 1923 для допомоги органам нар. освіти в республіці було створено добровільне т-во «*Геть неписьменність*», яке очолював голова Всеукр. ЦВК Г. І. Петровський. За перші десять років влади Рад в республіці навчилося грамоти понад 2 млн. дорослих. В 30—40-і рр. зусиллями держ. органів і широкої громадськості в основному було ліквідовано неписьменність дорослого населення. Розвиток рад. системи нар. освіти в країні був невіддільним від зародження і розвитку масової дитячої комуністичної орг-ції. У 1922 в УРСР, як і в усьому Рад. Союзі, було створено єдину комуністичну орг-цію дітей. У 1924 Всесоюзний піонерський орг-ції присвоєно ім'я В. І. Леніна (див. у цьому ж томі розділі *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України, Піонерська організація України*).

Велику роль у розвитку рад. школи на Україні відіграв Кодекс законів про народну освіту в УРСР, затверджений ВУЦВК в листопаді 1922. Він визначив структуру системи народної освіти, сформулював мету та завдання освіти і виховання, визначив заг. принципи організації освіти не лише дітей, а й дорослого населення. Після прийняття ЦК ВКП(б) 1930 постанови «Про загальне обов'язкове початкове навчання» ЦК КП(б)У того ж року прийняв постанову «Про запровадження обов'язкового загального початкового навчання на Україні», згідно з якою всі діти і підлітки віком від 8 до 15 років мали бути охоплені школою.

Після возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Укр. Рад. соціалістичній державі для трудящих Зх. України й Пн. Буковини відкрились широкі можливості для розгортання культури, будівництва. Всі школи було реорганізовано відповідно до діючої системи освіти в СРСР. В травні 1940 XV з'їзд КП(б)У, перетворюючи в життя директиви XVIII з'їзду ВКП(б), накреслив конкретні заходи щодо повного охоплення *середньою освітою* на кінець третьої п'ятиріччя дітей у містах і робітничих селищах та 7-річною освітою дітей на селі. Істотні зміни було внесено в систему підготовки кваліфікованих робітників. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви СРСР» (1940) поряд із збереженням *шкіл фабрично-заводського учнівства (ФЗУ)* на багатьох підприємствах для підготовки кваліфікованих робітників створювались *ремісничі училища* з дворічним строком навчання, а також *школи фабрично-заводського навчання (ФЗН)* з 6—10-місячним курсом для підготовки робітників масових професій (див. *Професійна освіта*).

Навчання в цих учбових закладах було безплатним, учні утримувались за рахунок держави. В 1930/31 навчальному році технікуми республіки були реорганізовані у середні спеціальні навчальні заклади. У зв'язку з подальшим розвитком соціалістичної пром-сті, с. г., культури й освіти протягом передвоєнних п'ятирічок в Укр. РСР значно розширено мережу технікумів та ін. серед. спец. навч. закладів, а також мережу вищих навч. закладів. У 1930 ін-ти нар. освіти (ІНО) реорганізували в ін-ти соціального виховання, профес. освіти, фізико-математичні. Шляхи дальшого вдосконалення підготовки спеціалістів, озброєння їх глибокими знаннями були визначені постановою ЦКВ СРСР «Про навчальні програми та режим у вищій школі і технікумах» (1932). В 1933/34 навч. р. було відновлено Київ., Харків., Одес. і Дніпроп. ун-ти.

Війна завдала великої шкоди й системі нар. освіти. Фашист. окупанти зруйнували тисячі шкіл, дошкільних і позашкільних закладів, технікуми, вузи. У післявоєнний період завдяки величезному напруженню сил народу в короткий час було відновлено мережу шкіл у районах, що були тимчасово окуповані фашистами. Для дітей-сиріт створювалися спеціальні дитячі будинки. П'ятирічним планом 1946—50 було передбачено дальше зміцнення загальноосвітньої школи як центр. ланки в системі нар. освіти, а також розгортання мережі *шкіл робітничої молоді і шкіл сільської молоді* для навчання юнаків і дівчат без відриву від виробництва. У 1954 для підготовки кваліфікованих робітників з професій, що вимагають високого загальноосв. рівня, в системі держ. трудових резервів були організовані *технічні училища*, до яких приймали випускників серед. шкіл. Значну роль у поліпшенні роботи серед. спеціальної та вищої школи в республіці відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення підготовки, розподілу і використання спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою» (1954). У грудні 1958 Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР», відповідний Закон був затверджений і Верховною Радою Укр. РСР в квітні 1959. Згідно з цим Законом середня освіта мала здійснюватись у два етапи: 1-й — восьмирічна неповна середня заг.-осв. трудова політех.

школа, обов'язкова для всіх дітей шкільного віку (див. *Восьмирічна школа*), і 2-й — 3 типи навч. закладів, які давали повну середню освіту: середня загальноосвітня трудова політех. школа з виробничим навчанням (див. *Середня школа*), *школа вечірня (змінна) середня загальноосвітня* та заочна школа, а також технікуми та ін. серед. спец. навч. заклади.

В червні 1965 Верховна Рада Укр. РСР прийняла постанову «Про дальше поліпшення роботи шкіл, професійно-технічних училищ, серед. спец. навч. закладів, дошкільних і позашкільних установ Української РСР». На виконання цієї постанови Рада Міністрів УРСР прийняла ряд важливих рішень, спрямованих на поліпшення навчання і виховання учнів. У 1973 сесія Верховної Ради СРСР затвердила *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту*, а сесія Верховної Ради УРСР 1974 прийняла *Закон УРСР про народну освіту*, в яких відображено ленінські ідеї навчання і комуністичного виховання підрастаючого покоління. В 70-і рр. в основному було завершено перехід до загальної середньої освіти молоді. Програму дальшого вдосконалення всієї загальноосв. школи, поліпшення трудового виховання молоді, *професійної орієнтації* учнів накреслено постановою ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977). Виконуючи вимоги постанови, протягом останніх років рад. школа зробила рішучий поворот у справі поліпшення підготовки учнів у сфері матеріального виробництва, до обґрунтованого вибору професії. Партійні і рад. органи велику увагу приділяли й приділяють організації освіти працюючої молоді. Робітникам, які успішно поєднують навчання з працею на виробництві, надаються додаткові відпустки, певні пільги. Відповідно до вимог наук.-тех. революції в республіці своєчасно коригувалися підготовка і випуск спеціалістів з серед. спец. і вищою освітою для усіх галузей нар. господарства й культури. Конкретні завдання перед серед. спец. школою поставили ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у постанові «Про заходи по дальшому вдосконаленню керівництва середніми спеціальними навчальними закладами та про поліпшення якості підготовки спеціалістів з середньою спеціальною освітою» (1974). Осн. завдання вищої освіти в СРСР в період розвинутого соціалізму визначені постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні (1972), постановою ЦК КПРС про роботу в Моск. вищому тех. уч-щі ім. М. Е. Баумана і Саратов. ун-ті ім. М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теор. рівня викладання сусп. наук (1974), про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів (1979) та ін. Великим надбанням рад. системи освіти є високий осв. рівень, про який свідчать дані Всесоюзного перепису 1979. Якщо 1920 процент письменних віком від 9 до 49 років у республіці становив 51,9, то 1979 — 99,9, зокрема серед міського населення 1920 — 73,8, серед сільського — 44,8, 1979 — відповідно 99,9 % і 99,8 %. На поч. 1982 кількість населення в УРСР з вищою і середньою (повною й неповною) освітою становила бл. 29 млн. чоловік. Права і обов'язки рад. народу в галузі нар. освіти закріплено в Основному Законі країни — *Конституції СРСР*, яка не тільки проголошує право рад. людини

на здобуття освіти, а й гарантує його: Рад. держава забезпечує безплатність усіх видів освіти, загальну обов'язкову середню освіту молоді, широкий розвиток професійно-тех., *середньої спеціальної освіти* й *вищої освіти* на основі зв'язку навчання з життям і виробництвом, розвиток *заочної освіти* й *вечірньої освіти*, навчання в школі та ін. навч. закладах рідною мовою.

Сучасна система народної освіти в УРСР, як і в СРСР, включає дошкільне виховання, заг. серед. освіту, позашкільне виховання, профес.-тех. освіту, серед. спец. освіту, вищу освіту. Першим ступенем системи є дошкільне виховання, що поступово набуває рис загальності. Більше як половина дітей, які вступають до 1 класу заг.-осв. школи, виховуються в дит. садках. Значення дит. ясел і садків зростає у зв'язку з поставленим в «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984) завданням про поступовий перехід до навчання дітей з 6-річного віку (див. в цьому томі підрозділ Дошкільне виховання). Найбільшим досягненням суспільства розвинутого соціалізму є здійснення в країні, в т. ч. і в УРСР, загальної обов'язкової середньої освіти при забезпеченні реальних прав вільного вибору шляхів здобуття загальної середньої освіти, профес. підготовки, а також вищої освіти. Осн., провідною ланкою системи освіти була і є серед. загальноосв. трудова політех. школа. Значне місце в системі серед. освіти належить вечірнім (змінним) школам робітничої і сільської молоді, які забезпечують молоді можливості одержання серед. освіти без відриву від виробництва. Державна система навчання і виховання підрастаючих поколінь включає і *позашкільні заклади*, які обслуговують мільйони школярів республіки, залучають до виховання дітей і молоді висококваліфіковані пед. кадри й широкі громадськість (див. у цьому томі підрозділи Загальноосвітня школа; Позашкільні заклади).

З переходом на підготовку кваліфікованих робітників із серед. освіти, що є якісно новим етапом у розвитку профес.-тех. освіти, вагомим значення набули серед. профес.-тех. училища (див. у цьому томі підрозділ Професійно-технічна освіта).

Органічною частиною системи нар. освіти є підготовка спеціалістів з серед. спец. освітою та через вищу школу для різних галузей нар. г-ва, освіти, науки й культури (див. в цьому томі підрозділи Середня спеціальна освіта, Вища освіта). Підготовка пед. і наук.-пед. кадрів для навч. закладів усіх типів, включаючи профес.-тех., середні спец. і вищі, здійснюється

Стан письменності населення на Україні

Роки*	Процент письменних віком від 9 до 49 років		
	обидві статі	чоловіки	жінки
1897	27,9	41,7	14,0
1920	51,9	67,8	37,2
1926	63,6	81,1	47,2
1939	88,2	93,9	82,9
1959	99,1	99,6	98,8
1970	99,8	99,8	99,8
1979	99,9	99,9	99,9

* За даними переписів.

пед. училищами, індустріально-пед. технікумами, пед. ін-тами та ун-тами (див. *Педагогічна освіта*). Викладачів для серед. школи готують деякі ін-ти фізичної культури, ін-ти мистецтв. Є вечірня й заочна форми підготовки вчителів, створено систему *інститутів вдосконалення вчителів*. В «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи», схвалених Квітневим (1984) пленумом ЦК КПРС і 1-ю сесією Верховної Ради СРСР 11-го скликання, накреслено стратегічну лінію партії в галузі нар. освіти відповідно до настанов XXVI з'їзду КПРС. Реформа передбачає вдосконалення системи нар. освіти на етапі розвинутого соціалізму, насамперед це — підвищення якості і ефективності навчально-виховного процесу в

гальній середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» (1984), «Про поліпшення трудового виховання, навчання, професійної орієнтації школярів і організацію їх суспільно корисної, продуктивної праці» (1984), «Про дальший розвиток системи професійно-технічної освіти і підвищення її ролі в підготовці кваліфікованих робітничих кадрів» (1984), «Про заходи по вдосконаленню підготовки, підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів системи освіти і професійно-технічної освіти та поліпшенню умов їх праці й побуту» (1984). Побудована на принципах єдності всіх ступенів навчання, на принципах обов'язковості й загальності, система народної освіти в УРСР, як і в усіх країні, найповніше враховує і потреби нар. г-ва і запити населення. Безпосереднє керівництво дошкільним вихованням і всіма типами заг.-осв. шкіл республіки здійснює М-во освіти УРСР, закладами середньої і вищої освіти — М-во вищої і середньої спеціальної освіти УРСР; професійно-тех. уч-щами — Держ. комітет УРСР по професійно-тех. освіті. Іл. див. на окремому аркуші, с. 320—321.

Н. П. Калениченко.

Рівень освіти населення в УРСР

Ріки*	На 1000 чоловік населення осіб з освітою	у тому числі	
		вищою і середньою (повною і неповною)	середньою
1939	120	8	112
1959	373	21	352
1970	494	40	454
1979	630	65	565

* За даними переписів.

усіх ланках її, докорінне поліпшення постановки трудового виховання, навчання і професійної орієнтації, здійснення переходу до загальної професійної освіти молоді в країні. Відповідно до рішень Червеного (1983), Лютьневого і Квітневого (1984) пленумів ЦК КПРС і «Основних напрямків реформи загальноосвітньої і професійної школи» прийнято постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення за-

Дошкільне виховання

Перед Великою Жовтн. соціалістич. революцією на території України було 47 дитячих садків, у яких виховувалося 950 дітей. Після Великого Жовтня суспільне виховання дітей дошкільного віку стало держ. справою. В СРСР, зокрема в УРСР, створено широкую мережу *дошкільних закладів* — дитячих садків і дитячих ясел. У 1940 в УРСР діяло 3384 дитячі садки, в яких виховувалося понад 170 тис. дітей. Дитячі садки відкривалися відділами нар. освіти, промисл. підприємствами, установами, колективами. Розвиток дошкільного виховання в республіці був прерваний Великою Вітчизняною війною. В післявоєнний період мережу дитячих садків і дитячих ясел швидко відновлено й значно розширено. В 1950 лише в постійно діючих дитячих садках виховувалося бл. 156 тис. дітей, 1958 — 292,2 тис. дітей. Дошкільне виховання покликане розв'язувати широке коло завдань комуністичного виховання. Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 21.V 1959 «Про заходи по дальшому розвитку дитячих дошкільних закладів, поліпшенню виховання та медичного обслуговування дітей дошкільного віку» й аналогічною постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 19.VI 1959 в УРСР створено новий тип дошкільних закладів — дитячі ясла-садки й удосконалено зміст і методи їхньої роботи. В 1983 в УРСР налічувалося понад 22,4 тис. дитячих закладів, де виховувалося понад 2,5 млн. дітей дошкільного віку, працювало 210 тис. вихователів. У містах суспільним вихованням охоплено близько 73,3 %, а в сільс. місцевості — 37,2 % дошкільнят. У багатьох районах, містах, на підприємствах Ворошиловгр., Донец., Дніпроп., Запоріж., Кіровогр., Крим., Харків. та ін. областей повністю задовольняються потреби в суспільному вихованні дітей дошкільного віку. Тривалість перебування малюків у садках республіки становить 9—12 год. залежно від умов праці й побуту батьків. Найчастіше практикується 12-годинний режим роботи. Є також дошкільні заклади з групами, в яких діти перебувають протягом усієї доби. Завдання, зміст і методи виховання в дит. садку визнача-

ються програмою виховання, затвердженою М-вом освіти УРСР. У програмі велика увага приділяється зміцненню і загартовуванню організму дитини, розвиткові рухів, виробленню культурно-гігієнічних умінь та навичок, формуванню фізичної, розумової, емоційно-вольової готовності до шкільного навчання. Науковці республіки активно ведуть дослідження в галузі *дошкільної педагогіки й дитячої психології*, які спрямовані на вироблення національно-виховних форм і методів організації пед. процесу з тим, щоб забезпечити розвиток особистості дітей дошкільного віку. Провідним напрямом у реалізації цього завдання є комплексний підхід до навчально-виховної роботи. Він передбачає встановлення більш тісних та органічних зв'язків між різними методами формування у дітей знань про навколишній світ та норми моралі.

У республіці планомірно здійснюється широкий комплекс заходів, спрямованих на підготовку висококваліфікованих спеціалістів для дитячих ясел-садків. Вихователів з середньою педагогічною освітою готують на дошкільних відділеннях пед. училищ, з вищою — на пед. ф-тах (відділеннях дошкільного виховання) пед. ін-тів. Лише за роки десятиліт'я в дошкільні заклади з аузів і пед. училищ направлено 25,5 тис. молодих спеціалістів. Крім того, понад 14 тис. вихователів здобули спец. освіту заочно. В УРСР склався певний досвід підвищення кваліфікації дошкільних працівників. Поряд з такими формами роботи, як курси, семінари, пед. читання, діяльність методичних об'єднань, у практику міцно увійшли заняття в ун-тах пед. знань, в опорних дитячих садках, школах передового досвіду, а також пропаганда пед. знань по радіо, телебаченню, через пресу. Для дітей з порушеннями у фізичному чи психічному розвитку є спеціальні садки й групи, в яких ведеться велика лікувально-педагогічна робота, спрямована на ранню компенсацію та корекцію психофізичних вад та підготовку до навчання у масових або у спеціальних школах. «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи», схвалені Квітневим (1984) пленумом ЦК КПРС і 1-ю сесією Верховної Ради СРСР 11-го скликання, а також постанови Ради Міністрів СРСР «Про дальше поліпшення суспільного дошкільного виховання і підготовку дітей до навчання в школі» (1984) передбачають дальше вдосконалення процесу виховання й освіти дітей дошкільного віку, типової програми виховання та навчання дітей у дит. садку, приділення більшої уваги вихованню у них любові до Батьківщини, поваги до старших, товариськості та колективізму, культури поведінки, організованості й дисципліни, розвиткові пізнавальних інтересів і здібностей тощо.

На виконання рішень Квітневого (1984) пленуму ЦК КПРС з метою дальшого вдосконалення змісту, форм і методів виховання дітей дошкільного віку в дит.

Кількість постійних дошкільних закладів в УРСР та дітей у них (тис.)

	1940	1975	1980	1983
Кількість дитячих садків та ясел-садків	3,4	17,7	21,2	22,0
дітей у них	172	1883	2395	2502
Кількість дитячих ясел	3,5	2,5	0,8	0,4
дітей у них	147	152	49	34

Дитячі ясла-садок Свалявського ліскокомбінату. Закарпатська область.

Один з дитячих майданчиків у Шевченківському районі міста Києва.

садку і в сім'ї за участю науковців Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР і Н.-д. ін-ту психології УРСР, кафедр дошкільної педагогіки ряду пед. ін-тів республіки, медиків, методистів і практичних працівників підготовлено програму виховання дітей у дошкільних закладах та методичні посібники для запровадження її в практику роботи.

Спеціалізоване вид-во «Радянська школа» систематично видає програми, методичні і наукові посібники на допомогу працівникам дошкільних закладів. М-во освіти УРСР — щомісячний спеціальний журн. «Дошкільне виховання», на сторінках якого висвітлюються теорія, методика й організація дошкільного виховання, передовий пед. досвід. Для дітей в УРСР виходить журн. «Малюшко».

Л. В. Артемова.

Загальноосвітня школа

Розвиток заг.-осв. школи на Україні після перемоги Великої Жовт. соціалістичної революції спрямовувався декретами молодого Радянського держави, значна частина яких була підготовлена В. І. Леніним або за його участю.

З перших років Радянської влади на основі ленінської національної політики в школах України запроваджено навчання рідною мовою. Одночасно з ліквідацією неписьменності дорослого населення розгорнуто будівництво єдиної трудової політехнічної школи. З кожним роком збільшувалися державні асигнування на нар. освіту, що сприяло розширенню шкільної мережі. В 1923/24 навч. р. в УРСР діяло 15 593 початкових і семирічних шкіл, в яких навчалось 1562,4 тис. учнів. У шкільній мережі сталися значні структурні зміни, зокрема, збільшилася кількість семирічних шкіл, переважно на селі. В 1923/24 навч. р. мережа неповних середніх (семирічних) шкіл в УРСР порівняно з 1914/15 зросла на 1653 одиниці, а контингент учнів — на 459,9 тис. чоловік.

Комуністична партія і Рад. уряд активно залучали вчителів, які працювали в старій школі, до будівництва нової, рад. школи, до участі в громад.-політ. житті. В УРСР було проведено велику роботу щодо підготовки нового покоління вчителів, перевиховання старих пед. кадрів, озброєння їх знаннями з основ марксистсько-ленінської педагогіки. Переважна більшість учителів уже з перших років Рад. влади пов'язувала свою роботу в школі з завданнями соціалістичного будівництва. Школа ставала активним провідником ідей комунізму в маси. Значною подією в історії розвитку нар. освіти в республіці став Перший Всеукр. з'їзд учителів, що відбувся 1925 у Харкові. У 1926/27 навч. р. у містах і робітничих селищах виник новий тип школи — *фабрично-заводська семирічка* (ФЗС), що давала учням заг. та політех. освіту та готувала їх до продовження навчання в школах *фабрично-заводського учнівства* (ФЗУ), в профес. школах і технікумах. ФЗС значно поширилися в 2-й пол. 20-х рр.

В 1923/24 навч. р. на базі чотирирічної початкової школи в сільській місцевості було організовано трирічні заг.-осв. *школи селянської молоді* (ШСМ), перетворені 1930 на школи колгоспної молоді (ШКМ). У цих школах заг. освіта в обсязі програми 5—7 класів семирічної школи поєднувалась з теоретичним і практичним вивченням с. г. У 1924/25 навч. р. було створено вечірні річні курси для робітників і аналогічні курси для селян, а також школи підвище-

ного типу для дорослих, що будували навч. роботу на базі знань з програмою поч. школи і мали с.-г. або індустріальний ухил. В середині 20-х рр. завдання дальшого розвитку нар. г-ва в СРСР, у т. ч. в УРСР, вимагали здійснення заг. обов'язкового навчання. У липні 1924 Всеукр. Центр. Виконавчий Комітет і Рада Нар. Комісарів УРСР прийняли постанову про запровадження в республіці заг. поч. навчання дітей 8—11 років протягом найближчих шести років. У 1929/30 навч. р. в заг.-осв. школах УРСР навчалось бл. 3 млн. учнів, або майже вдвічі більше, ніж у 1923/24 навч. р. Зросли асигнування на школу. Збільшилася мережа заг.-осв. шкіл. Протягом першого десятиріччя в республіці було споруджено 1619 шкільних будинків (у містах — 49, у сільс. місцевості — 1570). Це дало змогу в 1927/28 навч. р. охопити навчанням 80 проц. дітей шкільного віку проти 35,4 проц. в 1924/25.

Значних успіхів було досягнуто в ліквідації неписьменності. На 1.І 1930 в республіці функціонувало близько 30 тис. пунктів ліквідації неписьменності з контингентом 1640 тис. учнів проти 574 пунктів і 17,1 тис. учнів на 1.І 1923. Розвиток заг.-осв. школи в республіці проходив у боротьбі проти проявів укр. бурж. націоналізму, впливів бурж. педагогіки, зокрема «теорій» *вільного виховання*, *відмирання школи*, *педагогії тощо*. Величезне значення для дальшого розвитку заг.-осв. школи в УРСР, як і в ін. братніх республіках, мали рішення XVI з'їзду ВКП(б) про повсюдне запровадження загального обов'язкового поч. навчання дітей, постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу» (1931), «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі» (1932), «Про підручники для початкової і середньої школи» (1933), РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» (1934), ЦК ВКП(б) «Про педагогічні перекручення в системі наркомосії» (1936). В них чітко визначались принципи побудови навч. планів, програм і підручників, конкретні завдання учителів у здійсненні навчання і виховання підростаючого покоління. У 1932/33 навч. р. число учнів у школах республіки становило понад 4,5 млн. — майже вдвоє більше, ніж у 1928/29 навч. р. Особливо швидко зростала мережа шкіл і контингенти учнів у сільс. місцевості. Всього в УРСР на цей час налічувалося понад 23 тис. початкових, семирічних і середніх шкіл. Це дало змогу охопити навчанням понад 5,5 млн. дітей трудящих. Дальшого розвитку набула освіта дорослих. За два десятиріччя Рад. влади в УРСР ліквідували свою неписьменність близько 10 млн. чол. У 1937 школи підвищеного типу для дорослих поділено на неповні середні (семирічні) і середні, а також створено семирічні і середні заочні школи. На час возз'єднання західноукр. земель з Рад. Україною там лише 5 % укр. дітей навчалось рідною мовою, неписьменність населення становила 70 %, а в Пн. Буковині — 80 %. У найкоротший строк на цих територіях було створено умови для здійснення обов'язкової освіти, ліквідації неписьменності. Вже у 1940/41 навч. р. у західних областях України працювало 7034 школи, де навчалось 1,3 млн. дітей; у 86 % шкіл навчання велось укр. мовою. У 1940/41 навч. р. на території УРСР діяло 30,8 тис. шкіл, у т. ч. понад 4,4 тис. середніх і близько 11 тис. семирічних. У заг.-осв. школах республіки навчалось

понад 6,6 млн. учнів, працювало 250 тис. учителів.

Великої школи нар. освіти було завдано нім.-фашист. загарбниками під час тимчасової окупації України. Однак уже в 1943/44 навч. р. при великій допомозі братніх народів в республіці було відновлено роботу шкіл. А протягом першої післявоєнної п'ятирічки число заг.-осв. шкіл досягло 31 035, в них навчалось близько 7 млн. учнів. В республіці в основному було здійснено загальне семирічне навчання. Широкого розповсюдження набули заг.-осв. *школи робітничої молоді й школи сільської молоді*, створені на основі постанов Раднаркому СРСР «Про навчання підлітків, які працюють на виробництві» (1943) і «Про організацію вечірніх шкіл сільської молоді» (1944). Невпинно розвивалася нар. освіта в 50-і рр. Протягом 1951—55 в республіці додатково з'явилось 2762 середні школи, організовано навч.-виховні заклади нового типу — заг.-осв. *школи-інтернати*. В 1959/60 навч. р. заг.-осв. школи УРСР, як і всієї країни, почали перехід до заг. обов'язкової восьмирічної освіти. В 1964 ЦК КПРС і Рада Міністрів Союзу РСР прийняли постанову «Про зміну строку навчання в серед-

У школі ліквідації неписьменності в селі Раконичах (тепер Радомисльського району Житомирської області), 1923.

Середня школа № 3 міста Ніжина Чернігівської області.

Урок іноземної мови в Павлівській середній школі Мар'їнського району Донецької області.

ніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням», за якою в школах внесено зміни в навч. плани і програми. З 1966/67 навч. р. почався перехід до заг. середньої освіти молоді. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» (1966) здійснювався поступовий перехід до нових навч. планів, програм і підручників. У 1967 в 29,3 тис. заг.-осв. шкіл республіки навчалось 8,5 млн. учнів, широким фронтом велось будівництво, створювались навч. кабінети, впроваджувались *технічні засоби навчання*. Заг.-осв. школа далі розвивалась відповідно до рішень XXIV і XXV з'їздів КПРС, постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи» (1972), «Про заходи до дальшого поліпшення умов роботи сільської загальноосвітньої школи» (1973), «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977), «Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл»

(1977). В 1975/76 навчальному р. 98 % випускників 8-х класів продовжували навчання в середніх заг.-осв. школах, середніх спеціальних і профес.-тех. закладах. До 1976 перехід до заг. обов'язкової середньої освіти в основному завершено.

Нові напрями перед народною освітою відкрив XXVI з'їзд КПРС, який відзначив, що в країні «взято важливий рубіж — завершення переходу до обов'язкової загальної середньої освіти» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 72). В одинадцятій п'ятирічці загальноосв. школа зберігала своє провідне становище в системі освітніх закладів. Восьмирічка лишалася базовою школою, забезпечуючи поповнення старших класів серед. школи, серед. профес.-тех. уч-щ, технікумів. Зростала кількість середніх шкіл. Понад 99 % випускників 8-х класів продовжують навчання в середніх школах та ін. середніх навч. закладах. За десять п'ятирічок середню освіту здобуло близько 4,7 млн. чол. У 1983 в УРСР діяло 8676 денних середніх шкіл, в яких навчалось понад 5 млн. чол., тобто близько 80 % всіх учнів, 8,7 тис. восьмирічних, 3,1 тис. початкових шкіл, у яких навчалось 1,4 млн. учнів. Крім того, у 1995 школах *вечірніх (змінних) середніх загальноосвітніх* і заочних здобували середню освіту без відриву від виробництва понад 800 тис. чол.

В республіці діє також мережа загальноосвітніх і спец. шкіл-інтернатів, де виховуються і навчаються діти-сироти, діти без батьківської опіки, з дефектами розумового і фізичного розвитку, з важкими порушеннями мови, з наслідками поліомієліту і церебральними паралічами, із затримкою психічного розвитку та ін. (див. *Спеціальні школи для аномальних дітей*). Працюють також санаторні школи, *лісові школи*, де лікуються і виховуються діти з різними захворюваннями.

ЦК Компартії України розглянув питання про роботу Міністерства освіти УРСР по дальшому вдосконаленню навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України й визначив нові конкретні завдання по дальшому розвитку заг.-осв. школи в республіці, забезпеченню обов'язкової середньої освіти молоді, підвищенню ефективності і якості навчання, вдосконаленню комуністичного виховання учнів.

Навчання і виховання учнів у заг.-осв. школах республіки здійснюють близько 500 тис. вчителів і вихователів. Основні науки в 4—10 класах у 1983/84 навч. році викладали 98 % вчителів з вищою освітою, інші завершують навчання на заочних відділеннях ун-тів та пед. ін-тів. Якісно зростає склад учителів поч. класів, серед яких — майже половина з вищою пед. освітою. За роки десятиї і три роки одинадцяті п'ятирічки 9 *університетів*, 30 *педагогічних інститутів* та 46 *педагогічних училищ* республіки підготували для системи народної освіти 310 тис. молодих спеціалістів (див. *Педагогічна освіта*). Серед учителів республіки 20 Героїв Соціалістичної Праці, 3 удостоєно звання народного учителя СРСР, понад 3,5 тис. — заслуженого учителя УРСР, 2,2 тис. — медалей Н. К. Крупської та А. С. Макаренка. Сотні учителів Рад. України обрано депутатами Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, Рад нар. депутатів. У республіці відбулося чотири з'їзди учителів — 1925, 1959, 1968 і 1977. Узагальнюють і поширюють передовий пед. досвід, розробляють і вдосконалюють методи і форми навч.-

виховної роботи, здійснюють курсову перепідготовку й допомагають самоосвіті вчителів *інститути вдосконалення вчителів*. Пед. дослідження проводяться, зокрема, на Україні — в *Педагогічній науково-дослідному інституті УРСР*, *Психологічній науково-дослідному інституті УРСР*, а також у пед. ін-тах і ун-тах. Обміну передового досвіду сприяють районні та міські методичні кабінети, будинки працівників освіти, *педагогічні товариства*, пед. читання. Для учителів у республіці виходять газети й журнали: «Радянська освіта», «Початкова школа», «Радянська школа», «Дошкільне виховання», «Українська мова і література в школі», «Русский язык и литература в школах УССР». Підручники для учнів, методичні посібники для вчителів, вихователів, пед. і худож. л-ру, серії книжок для школярів з різних галузей знань тощо видає респ. видавництво «Радянська школа».

В Укр. РСР створено всі можливості для навчання і виховання підростаючого покоління на рівні сучасних вимог: є міцна навч.-матеріальна база шкіл, кваліфіковані пед. кадри, адосконалені програми і підручники, передовий досвід багатьох майстрів педагогічної праці. «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи», схвалені Квітневим (1984) пленумом ЦК КПРС та першою сесією Верховної Ради СРСР 11-го скликання, визначили стратегію дальшого адосконалення нар. освіти в умовах розвинутого соціалізму. В них реалізуються настанови XXVI з'їзду КПРС, Червеного (1983) пленуму ЦК КПРС про освіту й виховання майбутньої зміни, творчо розвиваються ленінські принципи єдиної трудової політехнічної школи. Реформа загальноосв. школи має закріпити досягнуте, підняти роботу навч.-виховних закладів на якісно вищий рівень, докорінно поліпшити справу навчання і виховання молоді, підготовку її до життя та праці. Школа повинна рости, навчати й виховувати молоду покоління, максимально враховуючи суспільні умови, в яких воно буде жити й працювати. Передбачені реформою школи заходи в основному розраховані на дві наступні п'ятирічки. За цей час буде запроваджено навчання дітей з 6 років, восьмирічні школи реорганізовано в дев'ятирічні, середні — в одинадцятирічні, профес.-тех. уч-ща різних типів — в єдиний тип навч. закладу — середні профес.-тех. училища. Створюється чітка система трудового виховання і *професійної орієнтації* учнів. Заг. серед. освіта молоді в перспективі доповниться заг. професійною освітою. Вносяться істотні зміни в навч. плани й програми, розширюється підготовка пед. кадрів, підвищується заробітна плата педагогам. Конкретні завдання, строки, заходи, пов'язані з реформою школи, визначено прийнятими в квітні 1984 постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи», «Про поліпшення трудового виховання, навчання, професійної орієнтації школярів і організацію їх суспільно корисної, продуктивної праці», «Про дальший розвиток системи професійно-технічної освіти і підвищення її ролі в підготовці кваліфікованих робітничих кадрів», «Про заходи по вдосконаленню підготовки, підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів системи освіти і професійно-тех. освіти та поліпшенню умов їх праці й побуту», ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС «Про під-

У музеї В. І. Леніна Харківської середньої школи № 1 імені В. І. Леніна.

Піонери біля пам'ятника учасникам підпільної комсомольської організації «Партизанська іскра» в селі Кримці Первомайського району Миколаївської області.

На республіканському огляді учасників Всесоюзної військово-спортивної гри «Зіришча» в Ровно. Крокують учні Черкаської середньої школи № 25, 1983.

вищення заробітної плати учителів та інших працівників народної освіти», Раді Міністрів СРСР «Про подальше поліпшення суспільного дошкільного виховання і підготовку дітей до навчання в школі».

М. В. Фоменко.

Позашкільні дитячі заклади

До Великої Жовтн. соціалістич. революції на території України не було будь-якої системи позашкільних закладів. Поодинокі дитячі бібліотеки або клуби створювалися прогресивними педагогами й утримувалися на кошти ліберально-бурж. інтелігенції. Позашкільні заклади в Укр. РСР почали організовуватися у 20-х рр. Осн. їх типом на той період був дитячий клуб. У 1925 в Києві відкрито першу в республіці дитячу біологічну станцію; 1927 — першу дитячу тех. станцію; 1931 — Республіканську дитячу екскурсійну станцію.

Постановою ЦК ВКП(б) «Про роботу піонерської організації» (до 10-річчя піонерорганізації) 1932 було передбачено створення дит. тех. станцій та екскурсійно-туристичних баз у кожному районі, а також кінотеатрів, театрів, будинків худож. виховання тощо. Широку програму вдосконалення всієї позашкільної й позакласної роботи в республіці накреслило у постанові ЦК КП(б) У «Про заходи до поліпшення позашкільної роботи» (1946). Тепер у республіці діє розгалужена мережа державних позашкільних дитячих закладів, які допомагають школам, шкільним комсомольським і піонер. орг-ціям, а також батькам у комуністичному вихованні підростаючого покоління. Позашкільні дитячі заклади як заг. типу [Палади і будинки піонерів та школярів (див. також Київський палади піонерів і школярів імені М. Островського), дитячі парки, піонерські табори (див. Артек, «Молода гвардія»), дитячі сектори профспілкових клубів і палаців культури], так і спеціалізовані [станції юних техніків, туристів і натуралістів, дитячі б-ки (див. Бібліотека республіканська для дітей, Бібліотека республіканська УРСР для юнацтва імені В. Васильєвської), муз., худож. та хореографічні школи, дитячі залізничні, мор. та річкові флотилії тощо], роблять свій конкретний внесок у справу всебічного розвитку особистості, виховання громад. активності дітей і молоді, у формування в них інтересу до праці, науки, техніки, мистецтва, спорту, військової справи, в організацію їхнього культурного відпочинку й зміцнення здоров'я. Важливе місце в системі позашкільної виховної роботи належить різним об'єднанням за місцем проживання дітей. Це клуби видного дня, кімнати юного техника, дворові спортивні команди при ЖЕК-ах тощо.

Палади піонерів і школярів у Севастополі.

У 1983 в УРСР працювало близько 23 тис. позашкільних дитячих закладів, у т. ч. 812 палаців та будинків піонерів, 484 станції і клуби юних техніків, 220 станцій юних натуралістів, 28 станцій юних туристів, 11 дитячих парків, 7 дитячих залізниць, 1012 дитячо-юнацьких спортивних шкіл, 1,3 тис. дитячих бібліотек, 1,2 тис. дитячих музичних, худож. і хореографічних шкіл, 17 дитячих флотилій, 5 дитячих стадіонів та ін.

Крім того, влітку функціонувало понад 16,7 тис. літніх піонерських таборів, понад 6 тис. таборів праці та відпочинку, 7,5 тис. учнівських виробн. бригад. У позашкільних дитячих закладах проводяться осв.-виховна робота з дітьми в позачасний час, спрямована на розвиток здібностей і інтересів, профес. нахилів, наук., тех. і худож. творчості дітей і молоді, орг-цію відпочинку школярів, їхньої суспільно корисної праці.

Набула поширення такі форми роботи, як гуртки, наук. т-ва й клуби, літ. об'єднання й театри; читальні конференції й диспути на різні теми: виставки, картинні галереї; спартакіади; походи по місцях трудової й бойової слави; екскурсії й туристично-краєзнавчі походи; військ.-спортивні ігри; трудові десанти по наданню допомоги колгоспам і радгоспам; охорона природи й пам'яток культури, пам'ятників війнам, загиблим у боротьбі за свободу й незалежність Батьківщини; святкові вечори й дитячі ранки; вечори відпочинку, зустрічі з цікавими людьми та ін. Позашкільні дитячі заклади набувають значення методичних центрів позашкільної й позакласної виховної роботи. При будинках і палацах піонерів діють школи піонерів-інструкторів, курси піонервожатих та організаторів позакласної виховної роботи, проводяться конференції по обміну досвідом. При ленінських кімнатах та музеях, при клубах інтернаціональної дружби створюються постійно діючі семінари. В роботі позашкільних дитячих закладів беруть активну участь викладачі вузів, лектори т-ва «Знання», працівники н.-л. інститутів, письменники, художники, артисти, спортсмени, працівники ДТСААФ, переловники виробництва та ін. Комуністична партія і Радянський уряд, громадські виявляють постійну турботу про зміцнення матеріальної бази позашкільних дитячих закладів республіки. Для цього виділяються кошти держ. бюджету, профспілкових орг-цій, а також гроші, зароблені трудящими на комуністичних суботниках.

Робота позашкільних закладів тісно пов'язана з навч.-виховним процесом у школі і з життям усього рад. народу, що дає змогу повніше забезпечити ефективне виконання завдань комуністичного виховання. Даліше вдосконалення справи позашкільного виховання накреслено в «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984). Передбачається дальший розвиток позашкільних закладів, будівництво нових палаців, будинків піонерів і школярів, станцій юних техніків і натуралістів, туристичних станцій, спортивних, музичних, художніх і хореографічних шкіл, дит. б-к, піонерських таборів, що приведе в перспективі до створення в кожному районі комплексу позашкільних закладів з широким спектром напрямків їхньої діяльності. Все це дасть можливість охопити переважно більшість учнів різноманітними масовими й індивідуальними формами виховної роботи в позанавчальний час.

М. В. Фоменко.

Професійно-технічна освіта

Однією з перших життєво необхідних потреб Рад. влади стала підготовка кваліфікованих робітничих кадрів. Принципові настанови з питань професійної освіти були визначені програмою партії, прийнятою VIII (1919) з'їздом РКП(б), яка проголосувала широкий розвиток професійної освіти і створювала для цього політ. і соціальні передумови. На базі раніше існуючих ремісничих училищ та шкіл створено мережу профес.-тех. курсів та шкіл з метою профес. і загальноосв. підготовки молоді. У 1919—20 на Україні поширилися школи-клуби, які передували рад. профтехшколам. У школах-клубах Харкова, Катеринослава (тепер Дніпропетровськ), Донбасу робітники вивчали тех. предмети: технологію, креслення, машинознавство. Великою популярністю й авторитетом у молоді користувалися харківські школа друкарської справи і губерньська ткацька школа-клуб, Шулявська районна школа-клуб у Києві, де, крім учнівських гуртків, влаштовувалися літературно-музичні вечори, читалися лекції, проводилися екскурсії. Дальшого розвитку профес.-тех. освіта набула після декретів РРФСР «Про заходи по розповсюдженню професійно-технічних знань» (1919), «Про навчальну професійно-технічну повинність» (1920), «Про масове поширення серед селянства сільськогосподарських знань і поліпшення методів ведення сільського господарства» (1921). З метою підготовки кваліфікованих робітників для різних галузей нар. г-ва на основі поєднання навчання з виробничою працею на пром. підприємствах почали створювати школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) — новий соціалістичний тип навчального закладу профтехосвіти. Строк навчання встановлювався залежно від складності професії, але не більш як 4 роки. Одні з перших на Україні і в цілому по країні школи ФЗУ було створено в Харкові на паровозоремонтному заводі і на Брянському заводі в Катеринославі. У 1920/21 навч. році в УРСР діяло 32 такі школи з контингентом учнів 2 тис. чоловік. Школи ФЗУ будували роботу на базі початкової освіти і давали учням політех. і профес. підготовку, а також заг.-осв. знання в обсязі семіричної школи. Велика увага приділялась політ., моральному, естетичному і фіз. вихованню. Найбільшого розвитку школи ФЗУ набули в роки перших п'ятирічок. В 1938 в УРСР налічувалося 265 шкіл ФЗУ (49,5 тис. учнів). Протягом першої і другої п'ятирічок школи ФЗУ підготували 286,1 тис. робітників.

Поряд зі школами ФЗУ в 30—40-і рр. поширеними формами професійної підготовки були гірничо-промислові училища (гірпромуш), школи молоді на будовах (будуч), школи в сільс. місцевості (сільгоспуч), індивідуальне і бригадне навчання (див. Учнівство). Підвищення кваліфікації працюючих здійснювалось в основному без відриву від виробництва в школах технімуму. На поч. 40-х рр. школи ФЗУ як форма підготовки робітничих кадрів перестали задовольняти вимоги зростаючої високими темпами економіки. Причинами цього були невідповідність мережі шкіл тогочасному розмійненню виробничих сил, неможливість планового перерозподілу випускників по галузях і підприємствах, відсутність єдиного науково-методичного керівництва та ін. Назріла необхідність ство-

рення держ. системи підготовки робітничих кадрів. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви СРСР» (1940) визначив завдання і форми організації підготовки робітників з міської і сільс. молоді (див. *Державні трудові резерви*). Створювались ремісничі (РУ) і залізничні (ЗУ) уч-ща з дворічним строком навчання для підготовки кваліфікованих робітників, а також *школи фабрично-заводського навчання* (ФЗН) з шестимісячним строком навчання для підготовки робітників масових професій; учні були на повному держ. утриманні. На 1941 у 17 областях республіки діяло 316 уч-щ і шкіл трудових резервів з контингентом учнів понад 130 тис. чоловік. Навчання проводилось за типовими навч. планами і програмами, основний навч. час відводився на виробниче навчання, заг.-ов. предмети вивчалися в обсязі, необхідному для оволодіння майбутньою професією. Велика увага приділялась ідейно-політ. роботі, військово-спортивній підготовці, в основну якої було покладено комплекс ПГО. В період післявоєнної відбудови нар. г-ва країни система трудових резервів продовжувала швидко розвиватись: на 1 січня 1946 в УРСР було відбудовано й заново відкрито 508 навч. закладів, в т. ч. ремісничих уч-щ — 165, залізничних — 30, шкіл ФЗН — 313. В них навчалось 126 тис. чоловік.

Створювалася мережа навч. закладів профтехосвіти у Зх. Україні. В Дрогобицькій, Львів., Станіславській (тепер Івано-Франківська), Чернівецькій та ін. областях було організовано 10 шкіл ФЗН і 4 ремісничі уч-ща. У наступні роки з'являлись буд. школи, уч-ща механізації с. г., а також *технічні училища* (ТУ) для підготовки кваліфікованих робітників і молодшого тех. персоналу з найбільш складних і відповідальних професій для молоді, яка мала середню освіту. Перехід на обов'язкове восьмирічне навчання в країні викликав перебудову системи навч. закладів трудових резервів. Усі профес.-тех. навчальні заклади було реорганізовано у денні й вечірні міські професійно-тех. уч-ща (МПУТ) з терміном навчання 1—3 роки і сільські професійно-тех. уч-ща (СПТУ) з терміном навчання 1—2 роки, які здійснювали профес. підготовку молоді на базі восьмирічної школи. На 1 січня 1962 в них навчалось 205 тис. учнів. Профтехосвіта стала однією з важливих складових частин навчання і виховання підрастаючого покоління в країні. Новий етап удосконалення системи професійно-тех. освіти було відкрито постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 2 квітня 1969 «Про заходи по подальшому поліпшенню підготовки кваліфікованих робітників у навчальних закладах системи професійно-технічної освіти». Постанова передбачала поступове перетворення всіх МПУТ і СПТУ у 3—4-річні уч-ща для підготовки робітн. кадрів із серед. освітою з числа молоді, що закінчила восьмирічну заг.-осв. школу. Підготовка робітників з випускників 10-х класів заг.-осв. шкіл продовжувала здійснюватись у тех. уч-щах з терміном навчання 1—2 роки. На поч. 1976 в УРСР діяло 1006 уч-щ з контингентом учнів 553,5 тис. чоловік, у т. ч. середніх МПУТ і СПТУ — 454 (213,0 тис. чол.), ТУ — 177 (95,1 тис. чол.). Принципово нові положення, важливі для дальшого розвитку, знайшли відображення у рішеннях XXIV, XXV, XXVI з'їздів КПРС. Це, насамперед, — значне розширення підготовки кваліфікованих робітників у професійно-тех. уч-щах, перехід системи профтехосвіти на підготовку робітн. кадрів з серед. освітою і

на базі серед. освіти. Професійно-тех. навч. заклад став не тільки джерелом поповнення робітн. класу, а й важливою ланкою у вирішенні завдань завершення переходу до загальної серед. освіти в країні. В УРСР кваліфікованих робітників готують з 650 професій і спеціальностей практично для всіх галузей нар. г-ва. Щорічний випуск робітників становить понад 400 тис. чоловік. Підготовка робітників ведеться за навч. планами і програмами, що затверджені Держ. комітетом СРСР по професійно-тех. освіті і включають виробниче навчання, предмети професійно-технічного й заг.-осв. циклів. На Червеному (1983) пленумі ЦК КПРС наголошувалось, що кращий засіб виховання — поєднання навчання з продуктивною працею. Саме такий підхід до навч. і виховної роботи здійснюється в закладах профес.-тех. освіти. Основною навчально-виховного процесу є продуктивна праця учнів у майстернях, на полігонах уч-щ і безпосередньо на виробництві. Народногосп. ефект від навчально-виробничої діяльності учнів у майстернях і на підприємствах перевищує 400 млн. крб. на рік. У навч. процесі широко використовуються тех. засоби, тренажери, навч. телебачення, застосовуються передові пед. методи викладання, прогресивні форми ведення занять: бесіди, кіноуроки, моделювання виробничих ситуацій, навчально-дослідна робота, курсове і дипломне проектування тощо. У розпорядженні уч-щ сучас. матеріальна база: навчальні і лабораторно-практичні корпуси, виробничі майстерні і полігони (у сільс. профес.-тех. уч-щах, крім того, — навч. г-ва), гуртожитки, ідальні, бібліотеки, актові і спортивні зали, тири. Набуває поширення практика створення великих (на 2—3 тис. учнів) центрів профтехосвіти за рахунок кооперування коштів зацікавлених підприємств. Такі центри діють у Харкові (два), будуть у Києві, Кривому Розі, Запоріжжі, Тернополі. Розміщення навч. закладів на одній території сприяє поліпшенню якості підготовки майбутніх робітників завдяки поглибленню спеціалізації училищ. До складу центрів входить також телецентр, плавальні басейни, клуби, медичні комплекси, торговельно-побутові заклади тощо. Велика увага приділяється ідейно-політ. вихованню робітників. В цьому плані добре зарекомендували себе такі форми роботи, як Ленінські уроки і читання, Ленінський залік, система комсомольської політ. освіти. Гармонійному розвитку учнів сприяють орг-ція участі учнів у гуртках худож. самодіяльності і тех. творчості в постійно діючих клубах за інтересами, музеях, військово-патріотичних об'єднаннях, лекторіях. Активно проводяться фіз. виховання і фізкультурно-масова робота орг-ціями Всесоюз. спорт. т-ва «Трудові резерви». Для зміцнення здоров'я майбутніх робітників створено профілакторії, будинки відпочинку, пансіонати, табори праці й відпочинку. Учні, що поряд з професією здобувають серед. освіту, забезпечуються безплатним житлом, харчуванням, мед. обслуговуванням; учні, які вже мають серед. освіту, а також ті, які навчаються в уч-щах, що готують робітників для с. г., отримують стипендію. Під час виробн. навчання й практич. учням за виконання навч.-виробн. робіт виплачується грошова винагорода. Випускники, які навчаються на «відмінно» і «добре», користуються пільгами при вступі до вузів і технікумів. На 1 січня 1984 у республіці діяло 1119 уч-щ (650 тис. учнів), з них середніх МПУТ — 517 (305,4 тис.); середніх СПТУ — 216 (100,0 тис.), ТУ — 242

(146,6 тис.); у вечірніх (змінних) профтехучилищах і на вечірньо-змінних відділеннях денних уч-щ навчалось 19,9 тис. чоловік. З 1940 по 1981 державною системою профтехосвіти республіки підготовлено і направлено у нар. г-во понад 8 млн. кваліфікованих робітників. Нині профес.-тех. школа вступає у новий етап свого розвитку. Перспективи її вдосконалення і розвитку профес.-тех. освіти накреслені в схвалених Квітневим (1984) пленумом ЦК КПРС і 1-ю сесією Верховної Ради СРСР 11-го скликання «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи», а також у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток системи професійно-технічної освіти і підвищення її ролі в підготовці кваліфікованих робітничих кадрів» (1984) та «Про заходи по вдосконаленню підготовки, підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів системи освіти і професійно-технічної освіти та поліпшенню умов їх праці й побуту» (1984). Відповідно до положень цих документів існуючі нині різні типи профес.-тех. навч. закладів реорганізовано в єдиний тип навч. закладу — серед. профес.-тех. училище з відповідними відділеннями за професіями, строками навчання залежно від рівня освіти вступників. Усі середні професійно-тех. училища створюються й діють на базі виробничих об'єднань, підприємств, будов і орг-цій, а в сільс. місцевості — районних агропромислових об'єднань, радгоспів, колгоспів, міжгосподарських підприємств. Удосконалюються навчальні плани й програми, підручники для учнів серед. профес.-тех. училищ. Живаються заходи для підвищення рівня загальноосв. підготовки, забезпечення міцного оволодіння основами наук, поліпшення якості знань учнів відповідно до єдиних вимог щодо заг. серед. освіти, тіснішого зв'язку викладання загальноосв. предметів з одержуваною професією. Ін. формами профес. освіти в республіці є підготовка і підвищення кваліфікації робітників на виробництві (індивідуальна, групова, курсова), у профтехучилищах і школах міністерств, відомств, підприємств і орг-цій. У 1984 цими формами навчання було охоплено понад 1 млн. чоловік, проведено перепідготовку і підвищено кваліфікацію бл. 2,5 млн. чоловік. Підготовка педагогів для уч-щ здійснюється інженерно-пед. ін-тами і технікумами, перепідготовка — Всесоюзним (м. Ленінград) і республіканським (м. Донецьк) ін-тами підвищення кваліфікації працівників профтехосвіти і їх філіалами. Значна роль в удосконаленні навч.-виховного процесу в профес.-тех. уч-щах належить ученим Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР, методичним та практичним працівникам системи профтехосвіти. Протягом останнього часу вони збагатили профес. педагогіку такими ґрунтовними працями, як «Комплексна система управління якістю підготовки робітників високої кваліфікації» (1980), «Майбутні робітники про XXVI з'їзд КПРС» (1982), «Продовольча програма — справа всенародна» (1982) та ін. Зросли

Середні професійно-технічні училища всіх відомств в УРСР

	1970/71	1975/76	1980/81	1981/82	1983/84
Кількість середніх професійно-технічних училищ	111	455	706	718	742
В них учнів — тис.	36	214	368	386	416

завдання партії по підготовці в умовах розвинутого соціалізму висококваліфікованих, всебічно розвинутих, ідейно загартованих робітників вимагають далішого вдосконалення спільної роботи органів народної освіти і трудових колективів промислових підприємств та с.-г. орг-цій, забезпечення комплексного підходу до навчання і виховання майбутніх робітників.

Б. М. Кадацький.

Середня спеціальна освіта

В Укр. РСР з перших років Рад. влади велика увага приділялася підготовці спеціалістів серед. кваліфікації для різних галузей нар. г-ва й культури. Глибокі якісні зміни відбувалися у змісті, формах і методах навчання й виховання учнів. Комуністична партія приділяла особливу увагу створенню мережі навч. закладів та поліпшенню соціального складу їх учнів. У 1920/21 навч. р. кількість серед. навч. закладів значно зросла, було створено профес. школи і технікуми. Робота профес. шкіл з 3-річним строком навчання будувалась на базі загальної семирічної освіти. Технікуми на Україні в 20-і рр. були вищими навч. закладами, що готували спеціалістів вузького профілю на базі семирічної й профес. школи. Згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР «Про реорганізацію вищих навчальних закладів, технікумів і робітничих факультетів» (1930) проведено уніфікацію технікумів і профшкіл за системою профес. освіти РРФСР та ін. республік. Технікуми було реорганізовано в серед. спец. навч. заклади.

В умовах соціалістичного будівництва, здійснення індустріалізації, колективізації с. г., культур. революції в республіці розширювалась підготовка фахівців середньої ланки, відбувалися зміни в їхній спеціалізації.

У роки перших п'ятирічок постійно удосконалювалась навч.-виховна робота в серед. спец. навч. закладах. Цьому сприяло видання стабільних підручників, зміцнення навч.-матеріальної бази, поліпшення навч. планів та програм, організації навч. роботи відповідно до постанови ЦВК СРСР «Про навчальні програми та режим у вищій школі і технікумах» (1932). Якщо в 1914/15 навч. році на Україні налічувалося 88 серед. спец. навч. закладів (12,5 тис. учнів), то в 1940/41 навч. р. їх стало 693 й кількість учнів у них збільшилася до 196,3 тис. чол. Внаслідок великої роботи, проведеної по перебудові та розвитку серед. спец. освіти, на 1 січня 1941 у нар. г-ві УРСР було зайнято вже 294,5 тис. спеціалістів з серед. спец. освітою.

Відбудова технікумів і училищ стала складовою виконання широкої держ. програми по ліквідації наслідків війни. У 1945/46 навч. р. контингент учнів становив 164,1 тис. чоловік, або 83,6 % довоєнного рівня, того ж року технікуми й уч-ща республіки випустили 18,2 тис. спеціалістів. Новим явищем у 1951—58 стало зростання контингенту учнів серед. спец. навч. закладів за рахунок випускників середньої школи. Дедалі розширювалося навчання без відриву від виробництва. Дальші шляхи розвитку серед. спец. освіти накреслено у рішеннях XXII—XXVI з'їздів КПРС. Конкретні завдання перед серед. спец. школою поставили ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у постанові «Про заходи по дальшому вдосконаленню керівництва середніми спеціальними навчальними закладами та про поліпшення якості підготовки спеціалістів з середньою спеціальною освітою» (1974), Рада

Міністрів СРСР у постанові «Про удосконалення планування підготовки спеціалістів та поліпшення використання випускників вищих і середніх спеціальних навчальних закладів у народному господарстві» (1978). Тех. прогрес, зростання добробуту і культурних запитів трудящих зумовлюють необхідність своєчасного коригування підготовки кадрів

Кількість середніх спеціальних навчальних закладів в УРСР та учнів у них

	1955/56	1965/66	1975/76	1983/84
Кількість навчальних закладів	635	697	730	729
Усього учнів (тис. чол.), у т. ч.	374,6	645,9	783,7	803,6
на денних відділеннях	287,9	330,3	493,4	508,5
на вечірніх відділеннях	32,0	94,4	79,6	79,5
на заочних відділеннях	54,7	221,2	210,7	215,6

за спеціальностями, що забезпечують підвищення продуктивності праці, інтенсивний розвиток галузей нар. г-ва, охорони здоров'я, культури, побутового обслуговування тощо. У 70—80-х рр. розпочато підготовку кадрів за спеціальностями: виробництво мікроелектронних пристроїв, обробка інформації в АСУ, монтаж та експлуатація парогенеруючого обладнання атомних електростанцій, медична оптика та ін.

Навч. плани і програми для серед. спец. навч. закладів систематично переглядаються відповідно до динамічних змін, що відбуваються в соціально-екоп. житті, виробництві, науці й техніці, культурі. В 1982—83 запроваджено нові навч. плани. В них порівняно з попередніми значно підвищено рівень соціально-політ. підготовки учнів, велику увагу приділено вдосконаленню змісту їх профес. підготовки. Посилено вимоги до вивчення питань техніки безпеки, охорони природи й навколишнього середовища, управління якістю продукції, економіки, правознавства тощо. За галузями нар. г-ва та культури учні технікумів, серед. спец. шкіл та училищ 1983/84 навч. р. розподілялися: геологія та розвідка родовищ корисних копалин — 3,3 тис.; розробка корисних копалин — 18,1 тис.; енергетика — 42,6 тис.; металургія — 16,3 тис.; машинобудування та приладобудування — 104,8 тис.; електромашинобудування та електроприладобудування — 31,4 тис.; радіотехніка та зв'язок — 22,3 тис.; хім. технологія — 14,1 тис.; лісоінженерна справа та технологія деревини, целюлози та паперу — 5,1 тис.; технологія продовольчих продуктів — 33,8 тис.; технологія товарів широкого вжитку — 15,2 тис.; будівництво — 58,5 тис.; геодезія та картографія — 2,3 тис.; гідрологія та метеорологія — 0,8 тис.; сільське господарство — 99,5 тис.; транспорт — 50,1 тис.; економіка — 109,0 тис.; право — 1,3 тис.; охорона здоров'я та фіз. культура — 80,9 тис.; освіта — 75,9 тис.; мистецтво — 18,3 тис.

В технікумах і уч-щах республіки широко застосовуються комплексні методичного забезпечення навчально-виховного процесу. Це дає змогу більш ефективно і всебічно керувати процесом підготовки спеціалістів відповідно до сучас. вимог.

Найновіші тех. засоби навчання допомагають інтенсифікувати навч. процес, використовувати активні методи, елементи програмного контролю засвоєння учнями предметів, вирішувати проблемні виробничі ситуації тощо. У серед. спец. навч. закладах проводиться робота по прищепленню учням інтересу до конструкторської й дослідницької роботи, активізації їхнього творчого мислення, залученню до участі в предметних і технічних гуртках, експериментально-конструкторських бюро.

В умовах розвинутого соціалізму вдосконалюється виховна робота й забезпечення єдності ідейно-політ., трудового і морального виховання. Основою для цього служать комплексні плани комуністичного виховання учнів. Цілеспрямованого, активного виховного характеру набула праця учнів у позаурочний час. Їхня трудова діяльність охоплює широку сферу — від самообслуговування до праці в студентських буд. загонах. Поширилися такі форми виховної роботи, як тематичні вечори, клуби інтернаціональної дружби, фестивалі дружби народів, ритуали посвячення в учні, походи по місцях революц., бойової й трудової слави, уроки мужності, військово-патріотичні клуби й клуби «Пошук», конкурси твор-

Будинок Київського технікуму готельного господарства.

Учні Сімферопольського технікуму харчової промисловості на практиці.

Учні Кіровоградського технікуму механізації сільського господарства на практиці в тракторній бригаді ліній Героя Соціалістичної Праці О. В. Гіталова.

чих робіт на сусп.-політ. тематику, ун-ти громадських професій, ун-ти культури тощо.

Значне місце у підготовці фахівців займають вечірні і заочні форми навчання, які дають змогу працюючій молоді здобути освіту без відриву від виробництва. Важливе значення у підвищенні рівня вечірнього і заочного навчання відіграла постановка Ради Міністрів СРСР «Про подальше вдосконалення підготовки спеціалістів з мітпою і середньою спеціальною освітою без відриву від виробництва» (1981). В 1983/84 навч. р. в Укр. РСР підготовка спеціалістів без відриву від виробництва здійснювалась у 25 вечірніх і 10 заочних технікумах, на 148 вечірніх і 382 заочних відділеннях денних технікумів. Радянська середня спец. школа, виконуючи інтернаціональний обов'язок, робить внесок у справу зміцнення зв'язків з зарубіжними країнами. У 1983/84 навч. р. в 30 технікумах та уч-щах УРСР навчалось 2456 іноз. учнів з країн соціалістичної співдружності, країн Азії, Африки, Латинської Америки. Відповідно до рішень Чернівецького (1983) і Квітневського (1984) пленумів ЦК КПРС, а також «Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984) передбачено дальший розвиток серед. спец. навч. закладів як необхідної ланки у розв'язанні завдань заг. серед. освіти, підвищення якості підготовки спеціалістів із серед. спец. освітою, дальший розвиток досвіду підготовки спеціалістів з вищою освітою з скороченням строками навчання з числа випускників серед. спец. навч. закладів.

Постійна увага приділяється поліпшенню складу викладачів серед. спец. навч. закладів. У 1983/84 навч. р. з 50 тис. викладачів технікумів та уч-щ республіки 93,4 % мали вищу освіту. Застосовуються різноманітні форми підвищення кваліфікації викладачів. З 1967 при великих вузах почали створюватися спец. ф-ти з строком навчання 3 місяці. В Українській РСР 1984 функціонувало 17 таких ф-тів. Широко практикується стажування педагогів на передових підприємствах і в орг-ціях, ведеться підготовка інженерів-педагогів і педагогів-агрономів. Партия і Уряд високо оцінюють працю працівників серед. спец. школи. На 1984 понал 6 тис. викладачів нагороджено орденами й медалями Союзу РСР, більш як 250 кращим викладачам присвоєно звання засл. учителя Української РСР. У 1983 в Укр. РСР налічувалося 3,4 млн. спеціалістів з серед. спец. освітою (58 % від заг. кількості спеціалістів з вищою і серед. спец. освітою). Ю. І. Бутенко.

Вища освіта

Розвиток вищої школи після Великої Жовтн. соціалістич. революції став складовою частиною ленінського плану побудови соціалізму. Для найширшого залучення трудящих країни до вищої

освіти, зокрема, 1919 у Києві, Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) було відкрито підготовчі курси, 1921 в УРСР створено *робітничі факультети* (робітфаки). У 1927/28 навч. р. в УРСР працювало вже 39 вищих навч. закладів (29,1 тис. студентів). На основі марксистсько-ленінської методології було перебудовано зміст вищої освіти, організацію навч.-виховного процесу, проводилась робота по підготовці нових науково-пед. кадрів. Здійснення індустріалізації, перебудова с. г. на соціалістич. засадах, розвиток культури вимагали значного розширення підготовки спеціалістів з вищою освітою. В 1930 вийшла постановка ЦВК та РНК СРСР «Про реорганізацію вищих навчальних закладів, технікумів і робітничих факультетів». У республіці було створено нові індустріально-тех., с.-г., економічні, пед., мед. і мистецькі вузи, деякі з них — за рахунок розукрупнення старих вузів; Київ., Харків., Одес. та Катеринослав. (з 1926 — Дніпропетровський) ун-ти перетворено на *інститути народної освіти*, що готували працівників освіти для загальноосв. і профес. шкіл усіх типів. У 1930 на базі відповідних ф-тів ін-тів нар. освіти створено *інститути професійної освіти*, що випускали викладачів для технікумів, шкіл ФЗУ, робітфаків; на базі ф-тів соціального виховання — *інститути соціального виховання*, що готували кадри вчителів для загальноосв. шкіл, позашкільних працівників та ін.; певдові ін-ти соціального виховання були перетворені на *педагогічні інститути*.

В 1933/34 навч. р. було відновлено Київ., Харків., Одес. та Дніпроп. ун-ти. До початку 1938/39 навч. р. в УРСР налічувалося 129 вищих навч. закладів (124,4 тис. студентів). У 30-і роки було визначено більш досконалі форми підготовки науково-пед. працівників. Розвиткові наук. досліджень сприяло запровадження нової системи *вчених ступенів і вчених звань* та порядку присудження їх. На зх.-укр. землях і в Північній Буковині до їх возз'єднання з Рад. Україною діяло 5 вищих навч. закладів. Викладання в Чернівцях ун-ти проводилося рум. мовою (з 1920), в ін. вищих школах — польською. Укр. кафедри у Львові та Чернівцях ун-тах було ліквідовано 1918—19. Доступ укр. населення до вищих шкіл був обмежений. У відповідь на заборону польс. бурж. урядом приймати студентів укр. походження до Львів. ун-ту 1920 на громад. засадах був створений *Львівський татмкий університет*. У 1921/22 навч. р. в ньому навчалось 1258 студентів. Внаслідок переслідування з боку уряду ун-т припинив існування 1925. Після возз'єднання зх.-укр. земель в єдиний Укр. Рад. державі тут було відкрито нові вищі навч. заклади; в 1940/41 навч. р. працювало вже 15 вузів.

На поч. Великої Вітчизн. війни частину вузів республіки евакуювано у східні райони СРСР. Після визволення тимчасово окупованої території Рад. України від нім.-фашист. загарбників в

1945/46 навч. р., завдяки повсякденній увазі Комуністичної партії і Рад. уряду, допомозі вузів РРФСР та ін. союз. республік, діяло 154 вищі навч. заклади. Кількість студентів становила 137 тис. У наступне десятиліття вона зросла в 2,1 раза. В 1965 у вузах УРСР було 690 тис., 1970 — 806,6 тис. студентів. Організація вищої освіти в УРСР проводиться згідно з *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту* і *Законом УРСР про народну освіту*. Вищі навч. заклади діють на основі Положення про вищі навч. заклади СРСР, затвердженого Радою Міністрів СРСР, і статутів, розроблених кожним вузом і затверджуваних м-вом або відомством, якому підпорядковано вищий навч. заклад.

Головними завданнями вищих навч. закладів є підготовка висококваліфікованих спеціалістів, які володіють марксистсько-ленінською теорією, глибокими теоретичними знаннями і практич. навичками з спеціальності та організації масово-політ. і виховної роботи; виховання у студентів високих моральних якостей, комуністичної свідомості, культури, почуття соціалістичного інтернаціоналізму, рад. патріотизму, готовності до захисту соціалістичної Батьківщини, фіз. підготовка студентів.

Рад. вища школа постійно вдосконалює якість підготовки спеціалістів з урахуванням вимог сучас. виробництва, науки, техніки і культури, перспектив їхнього розвитку. Невід'ємною частиною діяльності вузів є розвиток н.-д. роботи, створення підручників та навч. посібників, підготовка науково-пед. кадрів, підвищення кваліфікації викладацького складу вищих і серед. навч. закладів, а також спеціалістів з вищою освітою, зайнятих у відповідних галузях нар. господарства.

Програмними документами вищої освіти в СРСР у період розвиненого соціалізму стали постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи до дальшого вдосконалення вищої освіти в країні» (1972), «Про підвищення ефективності науково-дослідної роботи у вищих учбових закладах» (1978), «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» (1979), постанови Ради Міністрів СРСР «Про удосконалення планування підготовки спеціалістів та поліпшення використання випускників вищих і середніх спеціальних навчальних закладів у народному господарстві» (1978) та «Про дальше вдосконалення підготовки спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою без відриву від виробництва» (1981), постанови ЦК КПРС «Про дальше удосконалення системи підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук вищих навчальних закладів» (1982), Чернівецький (1983) пленум ЦК КПРС, Квітневий (1984) пленум ЦК КПРС, постанови Верховної Ради СРСР «Про Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984) визначили перед вищою школою нові важливі завдання значного поліпшення підготовки спеціалістів з вищою освітою для провідних галузей народного г-ва, ідейно-політ. загартування студентства.

У 1984 в УРСР функціонувало 146 вищих навчальних закладів (880,9 тис. студентів, зокрема, 502,3 тис. на денних відділеннях, 100,6 тис. на вечірніх і 278,0 тис. на заочних), в т. ч. університетів — 9, тех. вузів — 50, с.-г. вузів — 17, вузів з економіки і права — 10, пед. ін-тів — 30, вузів з охорони здоров'я — 15, вузів з фізкультури і спорту — 3; культури й мистецтва — 12. До мережі

В аудиторії Сумського педагогічного інституту імені А. С. Макаренка.

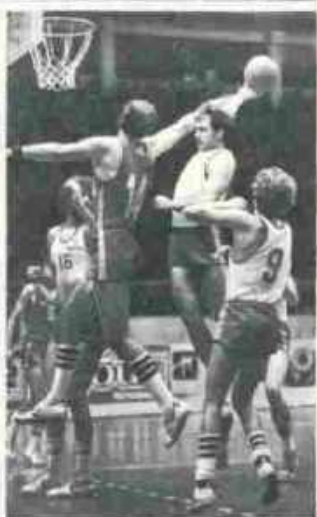
1
2
3

4
5
6

7
8
9

10
11
12

Фізична культура і спорт.

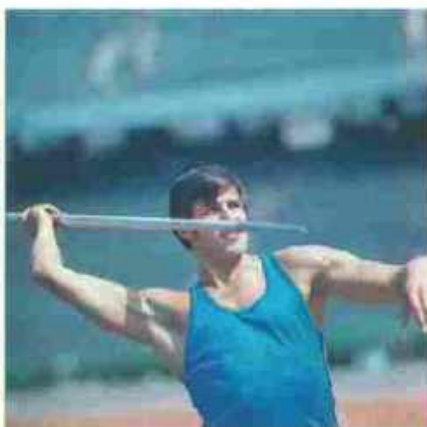
1. Гандбол. 2. Шахи (сесія одиочасної гри на Сорочинському ярмарку). 3. Футбол. 4. Хокей. 5. Здавання норм ГПО (колагосп імені О. Г. Бузицького Миронівського району Київської області). 6. Волейбол. 7. Парусний спорт.

8. Виробничі гімнастика (швейне об'єднання «Зоря», м. Дрогобич). 9. Фехтування (завітці з фехтування в Київській середній школі № 51). 10. Велоспорт. 11. Тиждень бігу на Україні (м. Вінниця). 12. Баскетбол.

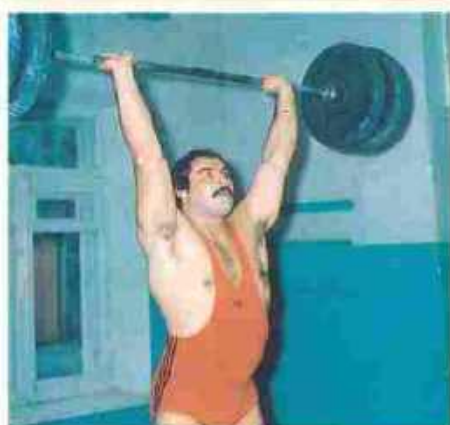
1
2
3

4
5
6

7
8
9

10
11
12

вищих навч. закладів входять також 25 філіалів вузів України, 7 спеціалізованих ф-тів і відділень і 12 загальнотехнічних факультетів (про кількість і назви вузів в окремих містах України див. розділ цього ж тому Столиця і області УРСР). Випуск спеціалістів становить 150,6 тис. чол. (1983), в т. ч. за денною формою навчання — 95,3 тис. чол., за вечірньою — 14,3 тис., за заочною — 41 тис. чол. В Українській РСР на кожні 10 тис. чоловік населення припадає 492 спеціалісти з вищою освітою і 174 студенти.

Підготовка спеціалістів в УРСР здійснюється з 360 спеціальностей, номенклатура яких розширюється й змінюється відпо-

відносно. На всіх спеціальностях, незалежно від їхнього профілю, вивчаються цикли суспільних наук (історія КПРС, політика економіка, марксистсько-ленінська філософія і науковий комунізм). Питома вага кожної групи дисциплін у навч. планах, а також оптимальне співвідношення між теор. і практичною підготовкою визначаються залежно від профілю спеціальності і спеціалізації. Навчальний рік (42 тижні) складається з двох семестрів, що закінчуються сесіями екзаменаційними. Строки навчання в усіх вузах коливаються від 4 до 6 років залежно від спеціальності.

З метою профес. адаптації випускників з 1972 запроваджено різне стажування молодих спеціалістів на підприємствах нар. г-ва. Всебічне зміцнення зв'язків вузів з виробництвом по всіх напрямках (виробнича практика і стажування, орг-ція філіалів профільних кафедр на виробництві, лабораторій, навчально-науково-виробничих об'єднань тощо) і на цій основі поліпшення профес. підготовки спеціалістів — актуальне завдання вищої школи на сучасному етапі.

Основною формою підготовки спеціалістів у вищій школі республіки є навчання на денних відділеннях. Підготовка спеціалістів з вищою освітою без відриву від виробництва і підвищення їхньої кваліфікації здійснюється в системах *вечірньої освіти й заочної освіти*.

У вечірній вищій освіті навчання веде-ться за курсовою системою, в заочній вищій освіті прийнято *предметно-курсону систему навчання*. Строк навчання на вечірній і заочній формі становить 5—6 років. На періоди екзаменаційних сесій і виконання *дипломного проекту (дипломної роботи)* студенти вечірньої і заочної форм навчання одержують на підприємстві (установі) оплачувані відпустки. Всі випускники незалежно від форми навчання одержують дипломи єдиного зразка і користуються рівними правами при влаштуванні на роботу і на однакову оплату за інших рівних умов.

В УРСР вище заочне тех. навчання поділяється на два етапи. На першому етапі забезпечується загальна тех. підготовка студентів перших 3-х курсів, на другому — спец. підготовка студентів старших курсів. Для здійснення першого етапу заочної освіти в республіці створено мережу загальнотехнічних факультетів, в основу орг-ції яких покладено об'єднання заочників за територіальним принципом, уніфікацію навч.-матеріальної бази в містах, де немає стаціонарних вузів. Кожний ф-т входить до складу стаціонарного вузу і є його структурним підрозділом. У 1983/84 навч. р. в УРСР працювало 62 заг.-тех. ф-ти. У 1983 прийом і контингент студентів, а також випуск спеціалістів розподілявся між денною, вечірньою і заочною формами навчання у вузах республіки приблизно як 6:1:3. Наук.-методичним центром вечірньої і заочної освіти є *Український заочний політехнічний інститут* у Харкові. У вирішенні осн. завдання підвищення якості підготовки спеціалістів значна увага приділяється вдосконаленню навчально-виховного процесу. Широко впроваджуються активні методи навчання: *проблемне навчання*, методи конкретних ситуацій, ділові ігри, тренажери тощо. При Київ. інженерно-будівельному ін-ті функціонує наук. лабораторія активних методів навчання, на факультеті підвищення кваліфікації при цьому ж ін-

ституті проводиться підготовка викладачів для вузів країни по керуванню діловими іграми.

З метою інтенсифікації навч. процесу широко застосовуються *технічні засоби навчання*. Від курсу до курсу зростає питома вага самостійної роботи студентів. Як обов'язкову в навч. процес уведено науково-дослідну роботу студентів (див. також *Наукові студентські товариства*).

Практично з усіх спеціальностей передбачено оволодіння основами програмування і роботою на ЕОМ. Розвивається т. з. реальне курсове і дипломне проектування, комплексне дипломне проектування. Дипломні проекти виконуються на реальні теми, у вирішенні яких зацікавлені підприємства нар. г-ва. У вищій школі реалізується комплексний підхід до виховання молоді, який забезпечує єдність ідейно-політ., гурлового і морального виховання: у вузах республіки запроваджено громадсько-політ. практику, масовою стала участь студентів у роботі буд. загонів (див. *Трудовий се-*

Кількість студентів у вищих навчальних закладах УРСР (на початок навч. року; тис.)

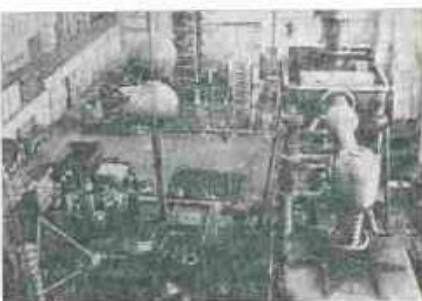
	1970/71	1975/76	1980/81	1983/84
Кількість студен- тів вищих на- вчальних закладів	806,6	831,3	880,4	880,9
На відділеннях:				
денних	373,7	446,6	506,9	502,3
вечірніх	125,8	111,0	103,9	100,6
заочних	307,1	272,8	269,6	278,0

відно до вимог науково-тех. і сусп. прогресу. Серед найбільш актуальних питань перспективного планування сучас. вищої освіти — визначення додаткової потреби нар. г-ва в спеціалістах по галузях і регіонах, встановлення профілів спеціалістів, змісту їх підготовки. Ці питання вирішуються одночасно з прогнозуванням розвитку науки і культури. Вивчаються пропозиції щодо більшої диференціації підготовки спеціалістів стосовно сфери їхньої майбутньої діяльності, щодо строків навчання. Прогнозування сусп. потреб дає змогу визначити масштаби і структуру прийому до вищих навч. закладів, тісно пов'язаного з комплексом екон., соціальних, демографічних і культур. проблем. При вищих навч. закладах функціонують *підготовчі відділення* за всіма формами навчання, правом вступу на які користуються молоді робітники і колгоспники (які мають серед. освіту і стаж роботи на виробництві не менше як рік), направлені на навчання за рекомендацією виробничих колективів. В УРСР 1983 на підготовчі відділення було прийнято 18,6 тис. слухачів, у т. ч. 3,5 тис. — по вечірній і 1,9 тис. — по заочній формам навчання.

Навчальний процес у вузах тісно поєднується з *виробничою практикою*. Підготовка спеціалістів усіх професій здійснюється на наук.-теоретичному рівні, що встановлюється періодично державою відповідно до досягнень науки, техніки і культури для кожної групи спеціальностей. Для кожної спеціальності на основі її кваліфікаційної характеристики (документу, що визначає держ. вимоги до спеціаліста) складається навч. план, який є осн. методичним документом і затверджується М-вом вищої і серед. спец. освіти СРСР. Кваліфікаційні характеристики, навч. плани і *навчальні програми* періодично переглядаються і поновлюються (приблизно один раз на п'ять років) з урахуванням змін, що відбуваються у змісті наук. дисциплін і прогнозів науково-тех. і соціально-екон. розвитку. Всі дисципліни навч. плану поділяються на обов'язкові — загально-наукові, загальноінженерні (у вузах), спец. і факультативні (див. *Факультативний курс*).

Палад студентів імені Ю. О. Гагаріна в Дніпропетровську.

Науково-дослідна лабораторія високовольтної техніки Харківського політехнічного інституту імені В. І. Леніна.

Студентська підклініка в Києві.

меств), значна увага приділяється фізичному вихованню. Велика увага приділяється наук. організації навч. процесу, плануванню всіх видів навч. занять, самостійній роботі та контролю. Для уніфікації вимог до якості підготовки спеціалістів розробляються єдині критерії оцінки знань студентів. Аналіз результатів навч. процесу проводиться за допомогою підсистем автоматизованої системи управління вищою школою.

Студентський захід «Вугілля — на-горі!» Донецького політехнічного інституту.

В Українській РСР, як і по всій країні, випускникам вузів робота надається в плановому порядку, що гарантується Конституцією СРСР і Конституцією Укр. РСР. Випускник вузу, направлений на роботу, вважається молодим спеціалістом (зі збереженням відповідних прав) протягом 3-х років після закінчення вузу. Перенесення центру ваги в роботі сучас. вищої школи на кінцеві народногосподарські результати вимагає посилення уваги до питань розподілу, використання, закріплення випускників вузів, відповідної перебудови роботи самих вузів. Сучасний етап розвитку вищої школи характеризується не тільки збільшенням обсягу і розширенням тематики н.-д. роботи, а й зростанням ролі наук. діяльності вищої школи в загальнодерж. масштабі. Н.-д. робота у вузі є складовою частиною наук. досліджень республіки і входить у держ. плани розвитку науки і техніки. Здійснюється перехід до формування комплексних цільових програм. Річний обсяг н.-д. роботи в вузах республіки становить бл. 300 млн. крб. (1983), 88 % яких виконується на замовлення підприємств нар. г-ва в порядку госдоговорів, а 12 % — фінансується з держ. бюджету. Наук. дослідження проводяться на кафедрах і в наук. закладах: н.-д. ін-тах, конструкторських бюро, проблемних і галузевих науково-дослідних лабораторіях. Особливістю науково-дослідної діяльності вищої школи є зростаючий зв'язок її з процесом навчання. У вузах республіки працює бл. 90 тис.

науково-пед. працівників (1983), 39 % з них мають учені ступені кандидата, а 3,2 % — доктора наук. Осн. формою підготовки кандидатів наук є *аспірантура*, яка функціонує при вузах республіки з 300 спеціальностей. Чисельність професорсько-викладацького складу вузів республіки досягла 61,7 тис. чол., майже половина з них має учені ступені і звання. Усі посади, за винятком посад *реktorів і проректорів*, які призначаються держ. органами, є виборними і замінюються за конкурсом строком на 5 років. Щороку бл. 20 % викладачів підвищують свою кваліфікацію. Бл. половини викладачів навчається в ін-тах і на Ф-тах *підвищення кваліфікації*. Широко використовуються стажування на передових підприємствах, у провідних н.-д. ін-тах, робота на посадах наук. співробітників, річна *аспірантура*, творчі відпустки тощо. За час навчання по підвищенню кваліфікації за слухачами зберігається заробітна плата. Вища школа здійснює також підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів нар. г-ва, при багатьох вузах організовано спец. підрозділи підвищення кваліфікації. У республіці створено Ін-т управління нар. г-вом при М-ві вищої і середньої спец. освіти. Міжнародне співробітництво в галузі вищої освіти включає підготовку спеціалістів для зарубіж. країн, міжнар. обмін науково-пед. працівниками, розвиток творчих міжвузівських контактів, участь у роботі міжнародних організацій з питань освіти і культури, інтернаціональний обмін студентською молоддю та інші форми.

У 1983 в 71 вузі УРСР навчалось 25 тис. студентів з 112 країн. Одним із важливих аспектів розвитку вищої освіти в республіці є подальше вдосконалення навчально-лабораторної і матеріально-тех. бази вузів, поліпшення побутових умов студентів і викладачів. Поліпшилось мед. обслуговування майбутніх спеціалістів, розширилася мережа спортивно-оздоровчих комплексів.

Відповідно до Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—85 і на період до 1990 в одинадцятій п'ятирічці передбачено подальше вдосконалення вищої школи та збільшення випуску фахівців. Зросли масштаби підготовки спеціалістів з вищою освітою в республіці дадуть змогу задовольнити потреби екон., соціальної, наукової і культурної сфер діяльності в УРСР, а також згідно з держ. планами розподілу направити значну кількість молодих спеціалістів в ін. союзні республіки.

Г. Г. Ефименко.
Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. О воспитании и образовании, т. 1—2. М., 1978; Ленин В. И. Про народную школу. Статти і промови. К.,

1958; Ленин В. И. О науке и высшем образовании. М., 1971; Материали XXVI з'їзду КПРС. К., 1982; Материали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1983; О реформе общеобразовательной и профессиональной школы. Сборник документов и материалов. М., 1984; Крупская Н. К. О дошкольном воспитании. М., 1973; Крупская Н. К. О политехническом образовании, трудовом воспитании и обучении. [Сборник]. М., 1982; Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917—1973 гг. М., 1974; Высшая школа. Сборник основных постановлений, приказов и инструкций, ч. 1—2. М., 1978; Вища школа Української РСР за 50 років, ч. 1—2. К., 1967—68; Елютин В. П. Высшая школа общества развитого социализма. М., 1980; Всесоюзное совещание работников высших учебных заведений в Москве 6—8 февраля 1980 г. Сокращенный стенографический отчет. М., 1980; Совещание работников высших учебных заведений Украинской ССР. 11—12 апреля 1979 года. Материалы. К., 1980; XXVI съезд КПСС и развитие народного образования в СССР. М., 1982; Основные документы про школу. К., 1982; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917—1967. К., 1967; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятиріччя п'ятиріччя. К., 1981; Історія педагогіки. К., 1973; Педагогіка. К., 1982; Грищенко М. М. Народна освіта в західних областях Української РСР. К., 1960; Веселов А. Н. Професійно-технічне освітання в СССР. М., 1961; Кузьмин Б. А. Технікуми и училища СССР. М., 1974; Здобутки народної освіти Української РСР. К., 1976; Котляр В. К., Титаренко Т. М. Роль дошкільного виховання в формуванні особистості. К., 1977; Ефименко Г. Г., Красников В. М., Новомиский А. Н. Вища школа Української ССР. Успехи, проблеми розвитку. К., 1978; Трудове виховання. З досвіду роботи середніх спеціальних навчальних закладів. К., 1978; Батышев С. Я. Актуальные проблемы подготовки рабочих высокой квалификации. М., 1979; Кондратов А. П., Корнилов Б. И. Педагогические основы и организация воспитательной работы в средних специальных учебных заведениях. М., 1979; Чашко Л. В. Кино, радио, телевидение в виховній роботі. К., 1979; Профконсультационная работа со старшеклассниками. К., 1980; Вопросы совершенствования форм и методов общеобразовательной подготовки в средних специальных профессиональных школах. М., 1980; Вопросы трудового воспитания и политехнического обучения в истории советской педагогики и школы. М., 1980; Очерки истории профессионально-технического образования в СССР. М., 1981; Пузанов М. Ф., Терешенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. К., 1980; Ефименко Г. Г., Лялинич Г. А., Баженов В. А. Высшее образование в Украинской Советской Социалистической Республике. К., 1983; Сергіенко Д. Л. Політехнічна освіта і суспільно корисна праця — основа комуністичного виховання учнів. К., 1983; Мясников В. А., Хроменков Н. А. Проблемы повышения эффективности общего среднего образования. К., 1983; Скаткин М. Н., Костышкин Э. Г. Трудовое воспитание и профориентация школьников. М., 1984.

В обсерваторії Ужгородського університету.

Випуск спеціалістів вищими навчальними закладами УРСР за галузевими групами

	1960	1965	1970	1975	1980	1983
Всього (тис.)	67,0	71,8	117,2	129,2	148,1	150,6
За галузевими групами навч. закладів:						
промисловості і будівництва	18,1	26,0	43,0	51,9	59,1	57,3
транспорті і зв'язку	4,0	4,9	7,7	8,4	9,3	9,4
сільського господарства	6,3	6,3	12,7	10,5	13,0	14,3
економіки і права	4,5	6,1	9,8	11,2	14,6	15,4
охорони здоров'я, фізичної культури і спорту	5,8	5,6	7,5	8,9	9,9	10,1
освіти	28,0	22,2	35,3	37,1	40,9	42,7
мистецтва і кінематографії	0,3	0,7	1,2	1,2	1,3	1,4
В розрахунок на 10 000 чол. населення — чоловік	16	16	25	26	30	30

Періодична преса

Перші періодичні видання на Україні з'явилися у 18 ст.— «Кур'єр Львовський» («Львівський кур'єр», 1749), «Газет де Леополь» («Львівська газета», 1776), «Дзєннік патріотични політикув» («Патріотична газета політиків», 1792). Але ці та ряд подібних видань, що виходили на зх.-укр. землях, в Одесі [«Мессажер де ла Руссі мірідіонель» («Торговля південної Росії», 1820), «Трубадур д'Одесс» («Одеський трубадур», 1822)] та ін., ні за мовою (польсь., нім., франц., угорською, румунською), ні за змістом та призначенням не можуть бути віднесені до власне укр. преси. Початки укр. періодики пов'язані з виходом газети економічно-комерц. характеру «*Харьковский еженедельник*» (1812), літературно-наук. і громадсько-політ. журналу «*Украинский вестник*» (1816—19), журналу сатири й гумору «*Харьковский Демокрит*». Згодом почали виходити «*Харьковские известия*» (1817—23) та журнали «*Украинский домовод*» (1817) і «*Украинский журнал*» (1824—25). Ці видання привертати увагу читачів до проблем економічного, політ. й культур. життя України. Тут уперше з'явилися худож. твори укр. мовою та розвідки про українську народну творчість і літературу. На сторінках цих видань, загалом ліберально-буржуазного напрямку, друкувалися матеріали з критикою окремих явищ самодержавно-кріпосницького ладу. У 1827 почав виходити «Одеський вестник» (до 1893) з літ. та господарськими додатками, 1837 — перша газета в Києві «Киевские объявления» (до 1858). Найбільш популярними в 30—40-х рр. 19 ст. були видання типу альманаху: «*Украинский альманах*» (1831), «*Утренняя звезда*» (1833—34), «*Украинский сборник*» (1838, 1841), «*Киевлянин*» (1839, 1840, 1850), «*Сніп*» (1841), «*Ластівка*» (1841), «*Молодик*» (1843—44), «*Южный русский зорник*» (1848), в переважній більшості укладені з творів укр. л-ри та статей, присвячених історії й культурі укр. народу. Серед активних організаторів і авторів альманахів були Г. Квітка-Основ'яненко, І. Срезневський, М. Максимович, Є. Гребінка, А. Метлинський, Т. Шевченко. В 1861—62 в Петербурзі виходив перший укр. громадсько-політ. і літературно-наук. місячник «*Основа*» загалом ліберально-бурж. напрямку. Прогресивне значення цього журналу пов'язане з участю в ньому Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, С. Руданського, А. Свидницького та ін. демократичних укр. і рос. письменників, учених, публіцистів. Демократичне спрямування мав тижневий часопис «*Черниговский листок*» (1861—63), який видавав Л. Глібов. Внаслідок заборони царським урядом укр. друкованого слова *Ельським актом 1876* на Східній Україні до середини 90-х рр. 19 ст. газети і журнали укр. мовою видавалися епізодично. Укр. письменники та публіцисти використовували для своїх виступів офіційні «Губернские ведомости», які починаючи з 1838 виходили в усіх губернських центрах на Україні, газети «Киевский телеграф», «Зоря», «Труд», «Днепр», «Степ», «Елисаветградский листок», «Волянь» та ін., а також літературно-наук. журнал «*Киевская старина*» (1882—1907) та поодинокі

укр. альманахи 80—90-х рр. 19 ст.— «*Луна*», «*Рада*», «*Нива*», «*Степ*», «*Складка*». У журналах і альманахах виступали І. Франко, М. Старицький, І. Манжура, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Коцюбинський. Під впливом культурного життя на Східній Україні формувалася журналістика на зх.-укр. землях, започаткована альманахом М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького «*Русалка Дністровая*» (1837) та альманахом «*Вінок русинам на обжинки*» (1846—47). Під впливом революції 1848 з'явилися газети «*Зоря галицька*» (1848—57), «*Дневник русский*» (1848), а згодом — газети «*Новини*» (1849), «*Галичорусский вісник*» (1849—50), «*Сельская рада*» (1850), журнали «*Пчела*» (1849), «*Лада*» (1853), «*Семейная библиотека*» (1855—56), альманахи «*Лервак із-над Сяна*» й «*Весна*» (1852), «*Поздравление русинов*» О. Духновича (1850—52), «*Зоря галицька*» як альбум» (1860) та ін. В умовах фіктивної свободи друку уряд царської Австрії дозволяв існування лише політично лояльної та консервативної преси, водночас переслідуючи пресу прогресивну. «*Московфільської*» (див. «*Московфіль*») орієнтації дотримувалися газети «*Слово*» (1861—87), «*Карпат*» (1872—86), «*Свет*» (1867—70), «*Буковинська зоря*» (1870), журнали «*Дом і школа*» (1863—64), «*Боян*» (1867), «*Страхотуд*» (1863—1905) та ін. Гол. органами «*народовців*» були журнали «*Вечерниця*» (1862—63), «*Мета*» (1863—65), «*Нива*» (1865), «*Русалка*» (1866), «*Правда*» (1867—95), «*Зоря*» (1880—97), газети «*Батьківщина*» (1879—96), «*Діло*» (1880—1939) та ін. Хоч у своїх програмних настановах та літературно-публіцистичних статтях вони здебільшого стояли осторонь животрелетних соціально-економ. проблем та визвольних прагнень народу, проте відігравали певну роль в обстоюванні культурної єдності укр. народу, штучно розділеного політ. кордонами, у розвитку укр. літературної мови, популяризації творчості передових укр. письменників. Редагована спочатку Ю. Федьковичем, а згодом О. Маковеем газета «*Буковина*» (1885—1910) своїми кращими матеріалами сприяла пробудженню політ. та культур. життя. В 70-і рр. 19 ст. були спроби за прикладом О. Герцена та М. Огарьова заснувати за кордоном безцензурні політ. видання. В 1878—82 М. Драгоманов видав у Женеві 5 випусків збірки «*Громада*» та журнал під тією ж назвою (з участю І. Франка, М. Павлика, С. Подолинського), які справили помітний вплив на політ. життя України, висвітлюючи, зокрема, розвиток революційно-визвольної боротьби в Росії та країнах Зх. Європи. Найвищим етапом у розвитку укр. дожовтневої журналістики була поява революційно-демократичних видань — журналів «*Друг*» (1874—77), «*Громадський друг*» (1878, з неперіодичними продовженнями «*Дзвін*» та «*Молот*», 1878—79), «*Світ*» (1881—82), «*Народ*» (1890—95), «*Житє і слово*» (1894—97), «*Праця*» («*Праця*», 1878—92) і «*Хлібороб*» (1891—93). На сторінках цих видань, очолюваних І. Франком та М. Павликом, пропагувалися ідеї наук. соціалізму, висвітлювалося тяжке життя трудящих. Вони відіграли значну роль у піднесенні класової самосвідомості трудящих, активіза-

ції революційно-визвольного руху та в боротьбі проти бурж. лібералізму й укр. бурж. націоналізму і були безпосередніми попередниками робітничої та соціал-демократичної преси. З журналу І. Франка «*Житє і слово*», де було вміщено статтю Г. В. Плеханова «Робітничий і революційний рух в Росії» (1896), укр. читачі довідалися про В. І. Леніна. В альманахах «*Ватра*» (1877), «*Перший вінок*» (1887) та «*Наша доля*» (1893—96) взяли участь чимало відомих письменників того часу. В 1898 замість журналів «*Житє і слово*» та «*Зоря*» у Львові почав виходити «*Літературно-науковий вісник*», який зусиллями його редакторів І. Франка, О. Маковей, Й. Гнатюка перетворився на провідне видання демократичного крила укр. письменників та вчених кінця 19 — поч. 20 ст. Після виходу з редакції І. Франка (1907) журнал став буржуазно-націоналістичним, а з 1922 — й антирадянським. Певну роль у поширенні соціалістичних ідей, в організації трудящих Галичини й Пн. Буковини на боротьбу за соціальне й національне визволення відіграли газети «*Воля*» (1900—07), «*Земля і воля*» (1907—12), «*Червоний прапор*» (1906—07), «*Борба*» (1908) та ін., які не завжди відзначалися послідовністю, часом виявляли нац. обмеженість. В журналах «*Молода Україна*» (1900—03), «*Неділя*» (1911—12), «*Ілюстрована Україна*» (1913—14) друкувалися твори І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, Л. Мартовича, О. Маковей, Н. Кобринської, А. Крушельницького, С. Яричевського, І. Труша, переклади творів А. Чехова, М. Горького та зх.-європ. письменників, статті про класиків укр. літератури. Помітно зросла кількість періодичних видань на Сх. Україні з часу першої рос. революції 1905—07. Але більшість з них виходили протягом короткого періоду. За прогресивні виступи були закриті урядом газети «*Хлібороб*» (Лубни, 1905), «*Десна*», «*Утренняя заря*» (Чернігів, 1906) та ін. Почали виходити буржуазно-ліберальні газети «*Громадська думка*» (1905—06) і «*Рада*» (1906—14). Сторінки цих видань використовували для публікації своїх творів М. Коцюбинський, Б. Грінченко, А. Тесленко, М. Вороний, О. Олесь, С. Васильченко. Першим укр. сатиричним журналом революц. напрямку був «*Шершень*» (1906), в якому брали участь І. Франко, Леся Українка, В. Самійленко, І. Нечуй-Левицький, О. Маковей, А. Кримський, художники Ф. Красицький, О. Слєптон, І. Бурячок, В. Різниченко (Велентій). У 1906 виходив літературно-наук. місячник «*Нога громада*». Суперечливий, але переважно загальнодемократичний характер мав журнал «*Рідний край*» (1905—16), де співробітничали Панас Мирний, Олена Пчілка, Грицько Григоренко, Леся Українка, Н. Кибальчич, молодий П. Тичина. Помітним явищем в укр. журналістиці цього періоду був вихід у Львові «*Артистичного вісника*» (1905), а в Києві — педагогічно-освітнього журналу «*Світло*» (1910—14) та ілюстрованого літературно-мистецького місячника «*Сяйво*» (1913—14), які поряд з худож. творами вміщували статті з питань освіти, виховання, нар. мистецтва, театр. життя, музики і живопису. На позиціях «мистецтво для мистецтва», декадентства й войовничого

націоналізму стояв журнал «Українська хата» (1909—14). Соціал-шовіністичний характер мав журнал «Дзвін» (1913—14). Як і в попередні періоди, помітне місце в укр. журналістиці посідали антологічні збірки, альманахи, серед яких значимі є «Хвиля за хвилею» (1900), «Вік» (1902), «З-над хмар і долин» (1903), «На вічну пам'ять Котляревському» (1904), «З потоку життя» (1905), «Багаття» (1905), «Досвітні огні» (1906), «Українська муза» (1908), «Нова рада» (1908), «Терновий вінок» (1908), «З неволі» (1908 і 1914), «Розвага» (1908) та ін. В роки реакції після революції 1905—07 почалися нові утиски укр. культури. Продовжували виходити ліберально-буржуазні газети та журнали рос. мовою «Киевская мысль», «Южные записки», «Киевские отклики» та ін. В кінці 19 ст. з'явилися нелегальні газети революц. пролетаріату — «Вперед» (Київ, 1897—1901), «Рабочая газета» (Київ, 1897), створена для підготовки I з'їзду РСДРП і проголошена на з'їзді офіційним органом партії. Носіями традицій лєнінської «Іскри» були видання: «Киевский социал-демократический листок» (1902—03), «Летучий листок» (Катеринослав, 1902—03), кийські газети «Южная неделя» (1905), «Работник» (1906), «Голос солдата» (1906), «Харьковский рабочий» (1905), луганський «Донецкий колокол» (1906—07), катеринославський «Голос солдата» (1906—07), елизаветградський «Голос рабочих» (1905). В період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістич. революції активну мобілізуючу роль відіграли газ. «Правда», вся більшовицька преса, зокрема на Україні — газети «Голос социал-демократів», «Пролетарий» (обидві — в Харкові), «Пролетарская мысль» (Київ), «Донецкий пролетарий» (Харків), «Звезда» (Катеринослав), «Красное знамя» (Могилів-Подільський), «Молот» (Полтава), «Борьба» (Вінниця), «Известия» Рад робітничих і солдатських депутатів (Катеринослав, Одеса, Харків, Полтава, Херсон та ін.). Органи більшовицької преси вели наступальну боротьбу проти бурж. преси, яку видавали монархічні та укр. бурж.-націоналістичні орг-ції. У період з березня 1917 по березень 1918 більшовики України налагодили видання 17 газет, у т. ч. 7 щоденних. Серед них — «Пролетарий» (Харків), «Голос социал-демократів» (Київ), «Звезда» (Катеринослав), «Донецкий пролетарий» (Луганськ) та ін. Перемога Великої Жовтн. соціалістичної революції відкрила широкі можливості для розвитку періодичних видань всіх рад. народів. У становленні справді нар. преси вирішальна роль належить опублікованому 10.XI 1917 Декрету про пресу. До видання робітничо-селянського уряду переходили газети Рад робітн., солдатських і селянських депутатів, які документально відображали революц. героїзм трудового народу України, напружену роботу парт. орг-цій. На їхніх сторінках друкувалися статті і виступи В. І. Леніна та його соратників, перші декрети, законодавчі акти Рад. Уряду. В грудні 1917 у Харкові вийшов перший номер газети «Вісник Української Народної Республіки». На ґрунті перетворень, зумовлених Великою Жовтн. соціалістич. революцією, виросла нова масова преса. Партійно-рад. преса України і в роки громадянської війни, і після перемоги над інтервентами та силами внутрішньої контр-революції активно виступала на захист завоювань Жовтня, за зміцнення Радянської влади на Україні, за відбудову зруйнованого нар. г-ва. В час грома-

дянської війни та іноземної воєнної інтервенції в умовах жорстокого терору німецьких окупантів і бурж. націоналістів більшовики створили мережу нелегальних газет: «Молот» (Катеринослав), «Киевский коммунист», «Коммунист» (Одеса), «Донецкий коммунист», «Рабочий и крестьянин» (Чернігів). Утворення 1918 Компартії України знаменувало новий етап у розвитку преси. З 15 червня 1918 почала виходити газета «Коммунист» — орган ЦК КП(б)У. В Москві виходив також журнал «Вістник Українського відділу Народного Комісаріату справ національних». В кін. 1918 — на поч. 1919 створено широку мережу респ., губернських, повітових та військ. газет: «Вісті ВУЦВК» — орган ВУЦВК та Київського губревкому, «Красная Армия» — орган Наркомату Військових справ України, «Известия» губкомів КП(б)У і губревкомів Рад робітн., селянських і червоноармійських депутатів та ін. Газети допомагали боротися за зміцнення союзу робітників і селян, за налагодження нар. г-ва. Вони широко і послідовно висвітлювали політику зміцнення і розширення співробітництва Рад. України з РРФСР та з ін. рад. республіками, яку підтримували всі трудячі країни. В травні 1919 в Києві почала виходити газета «Галицький коммунист», де висвітлювалась боротьба проти окупаційного режиму панської Польщі, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. На заключному етапі громадянської війни преса зосередила увагу на роз'ясненні резолюції VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», листа В. І. Леніна «До робітників і селян України з приводу перемоги над Денікініми». Основною темою стала боротьба з розрухою в нар. г-ві, пропаганда лєнінського Декрету про землю, розгром білополяків і Врангеля. Створені в апараті ЦК КП(б)У і губкомах відділи агітації і пропаганди з підвідділами преси послали партійне керівництво пресою, добір і розстановку кадрів. Важлива роль у забезпеченні партійно-радянських і військових газет різноманітною інформацією й пропагандистськими статтями належала Бюро української преси та інформації, створеному в грудні 1918 і на поч. 1920 реорганізованому в Укр. відділення РОСТА (УКРОСТА). У 1921 в Києві почала виходити партійно-рад. газета «Пролетарская правда», яка покляла початок об'єднанню парт., радянських і профспілкових видань в один орган. Рік 1922 проходив під знаком наростання всенар. руху за утворення СРСР. Преса України широко відображала цю одностайну волю трудящих. Відповідно до рішень XII з'їзду РКП(б) проведено диференціацію газет і перехід більшості з них на мову корінного населення. В ці роки було створено масові респ. газети «Пролетарий», «Робітничая газета Пролетар», «Радянське село», «Комсомолец України». Партійно-рад. преса республіки непримиренно боролася проти ворожих народів антилєнінських опозицій і націонал-ухильників. Вона роз'яснювала рішення з'їздів і конференцій партії, послідовно проводила роботу по вихованню комуністів, всіх трудящих. 20—30-і рр. ознаменувалися бурхливим розвитком робель-корівського руху, який став яскравим вираженням соціалістичної демократії, засобом реального залучення трудящих мас до держ., госп. і культурного будівництва. У роки боротьби Комуністичної партії і рад. народу за соціалістичну індустріалізацію країни й колективізацію с. г., наступу соціалізму по всьому фрон-

ту ЦК Компартії України, місцеві партійні органи, відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 3.X 1927 «Про поліпшення парткерівництва пресою», провели велику роботу по перебудові діяльності преси, посиленню керівництва нею. В цей час виходять журнали «Червона преса», «Робкор України», «Селькор України», «Робселькор». Посилюється увага до підготовки кадрів. При комуністичному університеті ім. Артема було відкрито відділ газетних працівників, організовано газетний технікум. З 1926 почали виходити фабрично-заводські і вузівські багатотиражні газети. Народжувалися нові форми масової роботи газет (ударні бригади робкорів «Правды», виробничі огляди і перекилки, виїзні редакції). Преса все активніше бере участь в організації соціалістичного змагання. Продовжувала розвиватися журнальна періодика. Виходили політичні і теоретичні журнали: «Вісті ЦК КП(б)У», «Більшовик України», «Літопис революції», «Агитатор». Посилення уваги Комуністичної партії та Рад. Уряду до питань літератури і мистецтва сприяло появі багатьох видань відповідного характеру. Широке коло питань, пов'язаних із становленням укр. рад. л-ри, літературознавчими процесами, висвітлювалося в газетах «Література, наука і життя», «Літературні газети», літ.-худож. журналах: «Червоний шлях», «Життя і революція», «Плуг», «Гарт», «Молодія», «Західна Україна», «Всесвіт», «Уж», «Глобус» та ін. У 20—40-х рр. важливу роль у виробленні принципів нового укр. рад. мист-ва відіграли мистецтвознавчі журнали («Шляхи мистецтва», «Нове мистецтво», «Радянське мистецтво», «Мистецтво масам» та ін.), театральні журнали та журнали для самодіяльності і культурно-осв. роботи («Радянський театр», «Масовий театр», «Сільський театр», «Сільський будинок»), музичні журнали («Музика», «Радянська музика», «Музика — масам»). Проблеми теорії й історії кіно, розвитку його за рад. часу, питання кінодраматургії, режисури, акторської та операторської майстерності знаходили своє висвітлення на сторінках журналів «Кіно», «Радянське кіно». Про масштабність наук. досліджень в УРСР свідчив випуск численних наук. журнальних видань з різних галузей: «Господарство України», «Радянське право», «Український біохімічний журнал», «Український ботанічний журнал», «Врачебное дело», «Вісник Академії наук Української РСР», «Науково-технічний вісник» та ін. Виходили наук.-популярні журнали «Шлях освіти», «Безвірник», «Самоосвіта», «Знання», жіночі — «Комунарка України» (з 1946 — «Радянська жінка») і «Селянка України»; сатиричний «Червоний перець» тощо. Періодичні видання вели активну боротьбу проти чужих для передової культури тенденцій та естетичних теорій. У зв'язку із створенням після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції всіх умов для широкого розвитку фізичної культури і спорту, в УРСР, як і у всій країні, почали виходити спорт. періодичні видання — журнали «Вестник физической культуры», «Красный спорт», газета «Радянський спорт», які пропагували досягнення спорту в УРСР, обговорювали проблеми його розвитку. В перші роки Рад. влади було засновано укр. рад. дитячі газети і журнали (газета «Юний спартак», з 1924 — «Юний лєнінець»; журнали «Піонерія», «Октябрьские восток», «Більшовиченята», «Червоні квіти», «Весела бригада» та ін.). З 1930 почалося видання районних газет. Однією з перших вийшла газета «Колгоспник» в Ново-

українському р-ні (тепер Кіровоград. обл.). У зв'язку з організацією обласних 1932 створено обласні газети (про сучасні обласні партійні та комсомольські газети див. у цьому томі розділ Столиця і області УРСР). Завершення реконструкції нар. г-ва і перемога соціалізму в СРСР внесли глибокі зміни в психологію мільйонів трудящих, їхнє духовне життя, що широко висвітлювалось на сторінках преси. Значну роль у цьому відігравали також створені при політвідділах МТС і радгоспів багатотиражні газети, які стали одним з важливих засобів політ. виховання трудівників с. г. У 1938 почали виходити рос. мовою респ. газета «Советская Украина», обласні — «Красное знамя» (Харків), «Днепровская правда» (Дніпропетровськ), «Большевистское знамя» (Одеса), «Южная правда» (Миколаїв) та ін.

На зх.-укр. землях трудящі вели непримиренну боротьбу за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Провідна роль у цій боротьбі належала Комуністичним партіям Зх. України, Пн. Буковини, Закарпатської України та їхнім періодичним виданням — газетам «Наша правда», «Світло», «Земля і воля», «Сіль-роб», «Комуністичний прапор», «Наша земля», «Громада», «Карпатська правда», журналам «Наша правда», «Культура». Після возз'єднання укр. народу в єдиній Українській Радянській державі мережа газет республіки поповнилася новими обласними, районними і молодіжними газетами — «Вільна Україна» (Львів), «Радянська Волинь» (Луцьк), «Вільне життя» (Тернопіль) та ін. У роки Великої Вітчизн. війни партійно-рад. преса України повністю підпорядкувала свою роботу захисту Рад. Батьківщини, мобілізації трудящих на боротьбу з ворогом. Багато зробили по мобілізації трудівників тилу, розвитку партизан. руху, висвітленню героїзму воїнів-фронтовиків газети «Комуніст», «Пролетарська правда» (з 1943 — «Київська правда»), «Чорноморська комуніст» (Одеса), ін. періодичні видання. Для населення тимчасово окупованих територій республіки виходила газета «За Радянську Україну!». Було налагоджено випуск газет підпільних парт. комітетів і партизан. формувань. Для воїн.-українців Військова рада Першого Укр. фронту видавала газету «За честь Батьківщини». В ході наступальних операцій Рад. Армії на визволення від ворога територій республіки відновлювались обласні, районні і заводські газети. У перші повоєнні роки в пресі України значне місце посідає тема трудового героїзму, відбудови нар. г-ва. ЦК Компартії України здійснив ряд заходів щодо підвищення ідейно-політ. рівня респ. преси.

В 50—80-х рр. у період побудови розвинутого соціалістич. суспільства та його дальшого вдосконалення преса республіки мобілізувала трудящих на успішне виконання соціальних та екон. програм, які висувала партія на своїх з'їздах, у рішеннях пленумів та ін. парт. документах. Провідне місце у висвітленні актуальних політ. та народногосп. завдань відіграє партійно-радянська преса: газети «Радянська Україна», «Правда України», «Робітничая газета», «Сільські вісті», журнали «Комуніст України», «Під прапором лєнінізму». Їй належить важлива роль у комуністичному вихованні трудящих, парт. освіти, у пропаганді вчення марксизму-лєнінізму, лєнінської зовнішньої і внутр. політики партії. Вона виступає організатором і популяризатором соціалістич. змагання, передових ініціатив, утвердження лєнінського

стилю роботи. Складовою частиною парт.-рад. преси є комсомольська преса, яка веде активну діяльність по вихованні молоді на революц., бойових і трудових традиціях рад. народу, мобілізує її на виконання завдань партії, широко відображає життя молоді, її боротьбу за мир (газети «Молодь України», «Комсомольское знамя», обласні молодіжні газети).

Свідченням значних досягнень природничих і сусп. наук в УРСР, їх внеску у розвиток наук.-тех. прогресу є численні наукові журнали. З них тільки Академія наук республіки видає понад 40 періодичних видань (див. у цьому томі розділ Академія наук Української РСР). Широке коло питань наук.-тех. прогресу, впровадження у виробництво найновіших досягнень науки і техніки, проблеми використання резервів виробництва, наук. організації праці відбивають *технічні журнали* («Промышленное строительство», «Строительство и архитектура», «Уголь Украины», «Технология и организация производства», «Механизация и автоматизация управления» та ін.), журнали, присвячені питанням розвитку с. г. («Хлібороб України», «Гварніцтво України», «Механізація сільськогосподарства», «Сільське будівництво»). Стан мед. науки, організації охорони здоров'я висвітлюється в *медичних журналах* («Фармацевтичний журнал», «Педіатрія, акушерство і гінекологія», «Клиническая хирургия» та ін.).

Історію України, соціалістич. інтернаціоналізм, рад. патріотизм, дружбу народів Рад. Вітчизни, всебічний розквіт і даліше зближення соціалістич. націй і народностей, об'єктивний, закономірний характер цих процесів розкривають на своїх сторінках *історичні журнали* («Архіви України», «Українські історичні журнали»), міжвідомчі наук. збірники («Питання історії народів СРСР», «Проблеми слов'янознавства», «Науковий комунізм», «Історія КПРС»), істор. серії періодич. видань («Вісник Київського університету», «Вісник Львівського університету»). Питання організації нар. освіти, педагогіки й психології, методики навчання й виховання порушуються в пед. періодичних виданнях — газеті «Радянська освіта», журналах «Радянська школа», «Початкова школа», «Дошкільне виховання», методичних журналах «Українська мова і література в школі», «Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР» (до 1984 — «Русский язык и литература в школах УССР»). Видаються наук.-популярні журнали («Наука и общество», «Знания та праця», «Людина і світ»).

Надбання духовного життя укр. народу відображає також журн. «Україна», літ. журнали «Вітчизна», «Радуга», «Київ», «Дніпро», «Донбас», «Прапор», «Жовтень», «Ранок», мистецтвознавчі («Соціалістична культура», «Музика», «Образотворче мистецтво», «Український театр»), газети «Літературна Україна», «Культура і життя». Значна увага на сторінках респ. газет і журналів, а також спеціалізованих видань — газ. «На екранах України», журн. «Новини кіноекрану» — приділяється пропаганді рад. кіномистецтва. Преса республіки активно висвітлює творчі здобутки митців, рецензує нові книги, фільми, спектаклі тощо. Важливим питанням фізичного розвитку рад. людини, досягненням рад., зокрема українського, спорту, його пропаганді, масовості присвячені «Спортивна газета», журнал «Спорт».

В 1983 в республіці видавалося 1751 газета, 197 журналів і видань журнального типу. Їх разовий тираж перевищує 202 млн. примірників. У центрі уваги парт. органів постійно перебувають питання підвищення ідейного рівня, координації, оперативності роботи засобів масової інформації і пропаганди, посилення їх впливу на госп. і культурне життя. Преса республіки наполегливо бореться за здійснення соціально-економічної програми, виробленої на XXV і XXVI з'їздах партії, за зміцнення непорушного союзу робітн. класу, колгоспного селянства та інтелігенції, єдності і братерства, дружби народів нашої Батьківщини. Велику увагу проблемам виховної і організуючої ролі преси було приділено в матеріалах Червеного (1983) пленуму ЦК КПРС, в Постанові ЦК КПРС «Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва» (1982), в ін. документах ЦК КПРС і Компартії України.

Лит.: Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; В. І. Ленін, КПСС о печати. Сборник документов и материалов. М., 1974; Про партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення. Збірник документів і матеріалів. К., 1974; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія української дожовтневої журналістики. Львів, 1983; Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики. К., 1959; Федченко П. М. Преса та її попередники. К., 1969; Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика. К., 1959; Суярко Л. О. Осяяні «Іскрой». К., 1967; Алексеев Л. Печать большевиков Украины в период реакции (1907—1910 гг.). К., 1972; Будников В. Большевицкая печать и Великий Октябрь на Украине. Х., 1958; Рубан В. Формування лєнінських традицій української радянської преси (1917—1925 рр.). К., 1971; Рубан В. Становлення української радянської преси (1921—1925 рр.). К., 1963; Цюх І. Комуністична преса Західної України (Роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ). 1919—1939 рр. Львів, 1966; Полковенко В. Українська радянська журналістика у Великій Вітчизняній війні. К., 1975; Маковійчук І. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму. К., 1978; Барановская Н. П. Печать Советской Украины — пропагандистская дружба народов СССР. К., 1983; Ігнатієнко В. Бібліографія української преси. 1816—1916. Х.—К., 1930; Бойко І. З. Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст. К., 1967; Періодичні видання УРСР. 1917—1960. Газети. Бібліографічний довідник. Х., 1965; Періодичні видання УРСР. Газети. 1961—1980. Бібліографічний покажчик. К., 1983; Періодичні видання УРСР. 1918—1950. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1956; Періодичні видання УРСР. 1951—1960. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1964; Печать СССР в 1982 году. Статистический сборник. М., 1983.

П. М. Федченко, В. А. Рубан.

Телебачення і радіомовлення

Радіомовлення в Рад. країні почало розвиватися після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Рад. уряд видав спец. декрети, спрямовані на впровадження і централізацію всієї радіотех. справи. В 20-і рр. організовано регулярне радіомовлення в союзних республіках. Перша радіопередача на Україні відбулася 16.XI 1924 з Харкова через малопотужний передавач. У 1925 у Харкові й Києві встановлено потужні радіопередавачі. В 1927 організовано радіомовлення з Дніпропетровська, Донецька, Артемівська, Одеси та ін. міст. Популяризовані формами громадсько-політ. мовлення були Всеукр. робітничая та колгоспно-рад-

госпна радіогазети. У 1933 створено Комітет по радіофікації і радіомовленню при Раді Народних Комісарів УРСР. В цей період відбувалася масова проведена радіофікації міст і сіл. У зх. областях УРСР проводова радіомережа почала запроваджуватися лише з 1939, після возз'єднання їх з Рад. Україною. В 1941 радіомовлення велося з Києва та з усіх обл. центрів через радіостанції Києва, Харкова, Львова, Одеси, Дніпропетровська, Донецька, Вінниць, Чернігова і по проводових каналах у кожному районі. Прийом радіопередач здійснювало 1500 радіовузлів, які обслуговували бл. 1 млн. радіоточок і понад 200 тис. радіоприймачів. У довоєнні роки радіомовлення висвітлювало хід індустріалізації пром-сті, колективізації с. г., питання боротьби з неписьменністю, культур. будівництва тощо. У 30-і рр. почало розвиватися й поступово вдосконалюватися телебачення. 29.IV 1931 в СРСР здійснено першу телепередачу. З 1.X 1931 у деяких містах стали регулярними малорядкові телепередачі рухомих зображень. В 1932 відбулась перша передача рухомого зображення (телекіно), а в 1934 з'явився звуковий супровід. У 1938 почав працювати телевізійний передавач у Києві. Регулярне телевізійне мовлення в СРСР за електронною системою почалося 10.III 1939 показом фільму про відкриття XVIII з'їзду ВКП(б). У роки Великої Вітчизняної війни телебачення в СРСР, як і в ін. країнах світу, не функціонувало. Фашист. загартники зруйнували телецентр у Києві і все радіогосподарство УРСР. Завдяки братерській допомозі рос. народу було створено кілька радіостанцій, через які велися передачі укр. радіо, — радіостанція «Радянська Україна» (в Москві), радіостанція імені Т. Г. Шевченка (в Саратові), радіостанція Політуправління Пд.-Зх. фронту. За наступальними частинами 1-го Укр. фронту просувалася радіостанція «Дніпро», яка вела передачі для рад. військ і для населення тимчасово окупованих територій, діяла також радіостанція «Партизанка» — для партизанів України. Радіостанції передавали зведення Радінформбюро, повідомлення про масовий героїзм рад. людей на фронті й у тилу, вісті про дії партизанських загонів, з'єднань, міжнар. повідомлення. В редакціях радіостанцій працювали відомі укр. рад. письменники, журналісти, музиканти, актори, мобілізуючи укр. народ на боротьбу проти фашизму. Невдовзі після визволення від фашистських загартників столиці УРСР — Києва (6.XI 1943) звідти прозвучали позивні радіомовлення України — початок мелодії «Реве та стогне Дніпр широкий». У січні 1944 до Києва повернувся Комітет по радіофікації і радіомовленню при РНК УРСР. Після визволення областей і районів України там почали працювати редакції радіомовлення, створювалися

ініціативні групи по відбудові зруйнованої мережі радіофікації. В 1945 обсяг респ. мовлення становив 10 год на добу. В післявоєнні роки в УРСР проведено величезну роботу в справі відбудови, реконструкції та дальшого розвитку радіомовлення. Значну допомогу в цьому подали установи Всесоюзного радіо. В 1952 в Києві відкрито другий у Рад. Союзі Будинок радіомовлення і звукозапису, в зв'язку з чим докорінно поліпшилась якість радіомовлення. На кінь. 1956 в УРСР — 6,6 млн. радіоточок (в СРСР — понад 30 млн.). Респ. радіомовлення велося через 12 потужних радіостанцій, які працювали в діапазоні довгих, середніх, коротких та ультракоротких хвиль. Матеріально-тех. база радіомовлення з кожним роком зміцнювалась. У 1984 на тер. України діяли 3403 радіовузлів, в т. ч. 2114 радіовузлів М-ва зв'язку УРСР і 1289 радіовузлів ін. відомств. Радіомовленням охоплено практично все населення республіки. За структурою радіомовлення України поділяється (1984) на респ. внутр. радіомовлення (середньодобовий обсяг — 38,6 год), обл. радіомовлення (його забезпечують 24 обл. телерадіокомітети) та мовлення на закордон (обсяг програм — 7,5 год на добу, передачі слухають більш як у 70 країнах світу). В УРСР функціонує 3 радіопроекти: союзно-республіканська, інформаційно-музична «Промінь» (діє цілу добу), стереофонічна (13 год на добу). Середньодобовий обсяг респ. та обл. радіомовлення — 88,7 год. Зросла насиченість програм, які протягом доби вміщують бл. 1500 респ., союзних і міжнар. інформацій, бл. 80 репортажів, 80 інтерв'ю. Радіослухачам пропонується більш як 30 год муз. передач. Фондова фонотека укр. радіо налічує бл. 80 тис. документальних, літ. та муз. записів, тимчасова фонотека — майже 60 тис. записів. Швидкими темпами в післявоєнний період розвивалося на Україні й телебачення. Перші телепередачі за електронною системою почалися 1951 (у листопаді 1951 став до ладу перший у республіці і третій в СРСР Київ. телецентр). До 60-х рр. почали діяти Харків., Ворошиловгр., Донецька, Одеська, Дніпроп., Сімферопольська, Львів., Миколаївська, Херсон. та Запорізька студії телебачення. Велику роль телебачення в ідеологічній роботі, в політ. та культур. вихованні трудящих було відзначено 1960 у постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток радянського телебачення». В ній намічено конкретні заходи щодо дальшого зміцнення матеріально-тех. бази, вдосконалення мовлення, розширення мережі приймачів телепередач. У 1962 з борту космічних кораблів «Восток-3» і «Восток-4» здійснено першу телевізійну передачу з космосу. Ретрансляція телевізійних програм через штучні супутники Землі почалася з 1965 (див. «Молнія», «Орбіта»). З 1967

з Москви і з 1968 з Києва ведуться передачі кольорового телебачення. У 1982 програми респ. телебачення повністю переведено на кольорове зображення. Їхній середньодобовий обсяг 1984 становив 12,2 год. До 1984 одержали змогу створювати програми в кольорі 14 обл. телерадіокомітетів, де є телецентри (обсяг 17,8 год на добу). В 1983 на Україні було в користуванні 14,8 млн. телевізорів, у т. ч. бл. 3 млн. — кольорові (в СРСР — відповідно 82 і 12 млн.). У 1972 у республіці здійснено перехід на двопрограмне телевізійне мовлення. По окремих телемережах у повному обсязі стали транслюватися передачі Центр. та Укр. телебачення. В 1982 створено другу загальносоюзну програму. В 1983 в УРСР діяли перша загальносоюзна програма Центр. телебачення (її мали змогу переглядати 93,5 % населення республіки), програма Укр. телебачення (могли дивитися 76 % населення), друга загальносоюзна програма Центр. телебачення (її могли переглядати 25 % населення). Жителі Києва та Київ. обл. можуть приймати ще й наук.-популярну програму в дециметровому діапазоні. Розширено базу виробництва передач відеоспособом. Укр. телебачення та радіомовлення, крім респ. передач, готують також матеріали для Центр. телебачення та Всесоюзного радіо. Щороку в програмах «Час» і «Новини» проходить понад 1 тис. кіносюжетів, понад 500 год теле- та радіопередач великих форм. Кожний дев'ятий фільм на Центр. телебаченні — виробництва студії «Укртелефільм». В обл. центрах діють комітети по телебаченню і радіомовленню виконкомів обл. Рад нар. депутатів. У 37 містах і в усіх сілках, районах, майже на 2,5 тис. підприємств, орг-цій, колгоспів і радгоспів функціонує радіомовлення на громадських засадах. У систему телебачення і радіомовлення УРСР входять Київ. філіал Всесоюзного ін-ту підвищення кваліфікації працівників телебачення і радіомовлення, Будинок радіомовлення і звукозапису. Теле- і радіопроекти публікуються в газеті «Говорить і показує Україна». Справою телебачення і радіомовлення в республіці керує Державний комітет УРСР по телебаченню і радіомовленню. У програмах телебачення та радіомовлення систематично пропагуються рішення з'їзду КПРС та Компартії України, висновок на широке всенародне обговорення актуальних проблем госп., культур. будівництва, партійного життя, роботи Рад народних депутатів, громад. організацій. В передачах виступають партійні, держ. та громад. діячі, передовики пром-сті і с. г., вчені, діячі культури. Широко подаються матеріали з питань міжнар. життя, ведеться боротьба проти бурж. ідеології, висвітлюються успіхи країн соціалістичної співдружності, боротьба трудящих усіх країн світу за мир і демократію. КПРС і Рад. уряд приділяють велику увагу дальшому розвитку рад. телебачення та радіомовлення, підвищенню їхнього рівня. В серпні 1984 Політбюро ЦК КПРС розглянуло питання про розвиток у 1984—1990 матеріально-тех. бази телевізійного мовлення в країні і прийняло відповідну постанову.

Літ.: Ленін В. И. О радио. М., 1973; О партийной и советской печати, радиоещании и телевидении. Сборник документов и материалов. М., 1972; Очерки истории советского радиовещания и телевидения, ч. 1. 1917—1941. М., 1972; Канюка М. С. Засоби масової інформації та пропаганди і сучасна ідеологічна боротьба, ч. 1. К., 1974; Гуревич П. С., Ружников В. Н. Советское радиовещание.

Знімальний павільйон студії «Укртелефільм».

М., 1976; Многоцветный экран ТВ. М., 1977; Митрофанов Н. Н. Радио Октября. М., 1980; Радио в дни войны. М., 1982; Юровский А. Я. История советской телевизионной журналистики. М., 1982; Справочник по радиовещанию. К., 1981. М. Ф. Охмачевич.

Книговидавничча справа

Виникнення книгодрукування на Україні, в Росії, Білорусії — єдиний істор. процес, тісно пов'язаний з історією загальнослов'ян. культури. Першу слов'ян. книгу *глаголицею* надруковано 1483 у Венеції (за ін. відомостями — в Хорватії). Того ж року в Римі видало першу друковану книгу укр. автора Г. Дрогобица. У 90-х рр. 15 ст. почали випуск слов'ян. книги *кирилицею* краківський друкар Ш. Фіоль, пд.-слов'ян. друкар Макарій. На поч. 16 ст. припадає діяльність білорус. просвітителя і культур. діяча Ф. Скорини, який був не лише друкарем, перекладачем, а й засновником першого слов'ян. вид-ва. У 1522 у Вільносі він випустив найдавніше з відомих досі надрукованих на території нашої країни видань — «Малу подорожню книжицю».

У Росії книгодрукування почалося у 2-й пол. 16 ст. Бл. 1553 у Москві засновано т. з. анонімну друкарню. У березні 1564 (іван Федоров разом з Петром Мстиславцем випустив перше видання рос. друкованої і датованої книги «Апостол»). Книгодрукування на Україні веде свій початок від заснування Іваном Федоровим у Львові друкарні, де 1574 він видав першу на Україні друковану книгу — «Апостол». Зовні схоже на московське, це видання мало герб Львова і друкарську марку Івана Федорова. Світська післямова першодрукаря до львівського «Апостола» — автобіографічна розповідь про його мандри та поневіряння. Вона є зразком літ. творчості 16 ст., цінним документом для вивчення історії культури нашої країни, зокрема джерел розвитку книговидавничої справи. На території України Іван Федоров надрукував книги 8 назв, зокрема, «Буквар» (у Львові), *Острозьку біблію*. Після смерті Івана Федорова обладнання його друкарні перейшло до *Львівської братської друкарні*. У 17 ст. на Україні діяли друкарні, які належали братствам, монастирям, магнатам, замощним особам з духовництва і козацької старшини. Це, зокрема, *Острозька друкарня* (1578—1612), *Дерманська друкарня* (1602—05), *Стратинська друкарня* (1602—06), друкарня в Крилосі (1606—07) та ін.

На поч. 17 ст. при Почаївському монастирі засн. *Почаївську друкарню* (існувала до 1917). В 1648—99 і 1732—70 діяла *Унівська друкарня*, з 1674 — *Новгород-Сіверська друкарня*, засн. Л. Барановичем (1679 її було перенесено до Чернігова й засн. *Чернігівську друкарню*). Протягом 16—17 ст. найбільшою на Україні була *Києво-Печерська друкарня*. Вона сприяла поширенню друкарської справи на Україні, в Росії, Білорусії. Видання її поширювались у Моск. державі, Білорусії, Молдавії. В Києві діяли також друкарні Т. Вербицького (1625—26) і С. Соболя (1628—30), у Львові — М. Сльозки (1638—65), А. Желіборського та ін. На кінець 18 ст. друкарні з'явилися в Кременчуці, Катеринославі, Миколаєві, Житомирі, Тульчині та в ін. містах і селах. Визначними укр. друкарями і видавцями були С. Будзина, А. Скольський, Г. Л. Земка, Я. Шеліга, С. Роголя, С. Ставицький і В. С. Ставицький, мандрівний друкар П. Люткович, а також

П. Беринда і С. Беринда, Л. Зизаній, О. Митура та ін. У 1-й пол. 19 ст. книговидавничою справою почали займатися навч. заклади (1805 засн. друкарню Харків. ун-ту, 1835 — Київ. ун-ту), установи (губернські друкарні), т-ва й окремі книгопродавці. Велику роль у випуску книг укр. мовою відіграла допомога рос. прогресивних видавців. У 1798 петербургський видавець М. Парпура надрукував «Енеїду» І. Котляревського — першу книгу, написану новою укр. літ. мовою. Перші видання творів Т. Шевченка — «Кобзар» (1840) і поема «Гайдамаки» (1841) вийшли також у Петербурзі. Осн. центром укр. видавничої діяльності в Росії в 1-й пол. 19 ст. став Петербург. Тут 1860—62 вийшли в світ перші укр. популярні видання («Сільська бібліотека» П. Куліша та ін.), журнал «Основа», «Букварь южнорусский» Т. Шевченка. В серед. 19 ст. центрами укр. книговидавничої справи були Київ, Харків, Львів, Одеса. Популярну л-ру для народу в кінці 19 — на поч. 20 ст. видавали також «Харківське товариство грамотності», Петерб. «Добротинне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг», яке надрукувало велику кількість видань, з них частину — укр. мовою. Популяризаторською була видавнича діяльність Б. Грінченка, Г. Хоткевича, М. Комарова, Олени Пчілки, І. Франка, М. Павлика та інших визначних діячів української культури. Книгодрукування укр. мовою всіляко гальмувалося царською цензурою. *Валуєвським циркуляром 1863*, а згодом *Емським актом 1876* було заборонено видавати книги укр. мовою. В 1798—1916 на Сх. Україні і в Росії (за неповними даними) вийшло 2804 назви книг укр. мовою.

Незважаючи на всі обмеження, заборони і перешкоди царського уряду, в кін. 19 ст. — на поч. 20 ст. все більшого поширення набувала на Україні, як і по всій Рос. імперії, друкована пропаганда вчення марксизму-ленінізму, революц. ідей. У 90-і рр. 19 ст. на Україні вийшли переклади окремих творів К. Маркса і Ф. Енгельса, 1902 — «Маніфест Комуністичної партії». У 1894 в с. Комарівці Борзнянського повіту Чернігівської губернії було передруковано на гектографі працю В. І. Леніна «Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?». У 1902—04 конспіративні друкарні Києва, Одеси, Херсона, Полтави та ін. революц. центрів розмножували окремі ленінські праці, зокрема «Що робити?», «До сільської бідноти». Твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, популярні брошури, прокламації, більшовицьке друковане слово відігали мобілізуючу й організуючу роль у боротьбі за перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції, за встановлення Рад. влади на Україні.

На зх.-укр. землях видання укр. мовою, особливо прогресивного напрямку, зазнавали систематичних обмежень та утисків австро-угор. монархії. Незважаючи на це, передова укр. інтелігенція Галичини використовувала всі можливості для видання прогресивної та революц. літератури. У 2-й пол. 19 ст. на зх.-укр. землях було видано ряд творів прогресивних укр., рос. і зх.-європ. письменників, а також окремі твори К. Маркса і Ф. Енгельса укр. мовою, зокрема «Маніфест Комуністичної партії», твори Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах», «Походження сім'ї, приватної власності і держави». У 50—60-і рр. 19 ст. діяли вид-ва *Галицько-руської матиці* «москвофільсь-

кого» напряму та Ставропільського ін-ту, видання яких були прийняті духом переквщини. Широку видавничу діяльність у Львові розгорнули «народовське» т-во «*Просвіта*» (1868—1939), видання якої спочатку мали бурж.-ліберальний, а з кін. 19 ст. — бурж.-націоналістичний і клерикальний характер; *Наукове товариство імені Шевченка* (1893—1939), що відіграло важливу роль у випуску наукової літератури українською мовою; «*Рідна школа*» (1881—1939); «*Українсько-руська видавничча спілка*» (1898—1932), в створенні якої брали участь І. Франко і В. Гнатюк. У 1878—79 у Львові за ред. І. Франка виходила серія «*Дрібна бібліотека*», 1887 за його ред. — «*Наукова бібліотека*» (продовження її 1889—98 — «*Літературно-наукова бібліотека*»). У Чернівцях т-во «*Руська бесіда*» видавало серію «*Бібліотека для молодіжі*» (1885—1914, ініціатор Ю. Федькович). Значну роль у розвитку видавничої справи відіграла також організована М. Драгомановим вільна укр. друкарня (1878—85) в Женеві. Велике значення для поширення революц.-демократичних ідей мало видання С. Подолинським та О. Терлецьким пропагандистських брошур 1875 у Відні. На поч. 20 ст. з'явилися акціонерні видавничі т-ва («Спілка акціоно-видавничча» у Львові та ін.).

З розвитком у Росії капіталістичних відносин книговидавничча справа у 2-й половині 19 — на поч. 20 ст. стала сферою прикладання капіталу. На Україні з'явилися капіталістичні видавничі і книготорг. фірми: у Києві — С. Кульженка, І. Самоненка, Л. Ізиковського, Є. Череповського, О. Коваленка, Ф. Йогансена, в Одесі — Ю. Фесенка, Є. Распопова, в Полтаві — Г. Маркевича, у Львові — А. Піллера, Г. Альтенберга та ін. У 1917 на Україні (без західних земель) було 78 книговидавничих підприємств.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції книговидавничу справу було поставлено на службу народові, вона стала дійовим засобом підвищення політ. і культур. рівня широких мас трудящих. В. І. Ленін з особливою увагою ставився до всього, що стосувалося книги та її розповсюдження, практичних питань створення матеріально-тех. бази видавничої справи і книгодрукування. 29.XII 1917 (11.I 1918) В. І. Ленін підписав декрет РНК про Державне видавництво, а 1919 відповідно до постанови ВЦВК ряд видавничих і видавничих відділів було об'єднано в Держвидав, який здійснював політику партії в галузі видавничої справи й книгодрукування в масштабах усієї Рад. країни.

Декретом ВУЦВК від 9.V 1919 було створено Всеукр. вид-во (Всевидав), яке здійснювало випуск творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, книг різного характеру, політ. брошур, листівок, оперативних матеріалів тощо. Виникнення перших рад. видавничих орг-цій на Україні належить до кін. 1917 — поч. 1918. В грудні 1917 у Харкові при ЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів створено видавничий відділ. Видавничі осередки були організовані і в ін. містах при парт. к-тах, місцевих органах Рад. влади, військ. частинах, а також при деяких комісаріатах (Наркомосі, Наркомземі) та ін. Значну допомогу в забезпеченні літературою населення України подавали вид-ва Рос. Федерації (1920 в республіці було розповсюджено понад 3 млн. примірників, тобто 10.6 %

усієї друк. продукції вид-в РРФСР). Перспективи розвитку книговидавничої справи в Радянській країні визначив XIII з'їзд РКП(б) (1924) у програмній резолюції «Про пресу». Серед ін. завдань було визнано за необхідне посилити розмежування вид-в за осн. розділами літератури й типами видань, розвивати і зміцнювати вид-ва в респ. та обл. центрах. У зв'язку з цим на Україні здійснювалась спеціалізація вид-в. У 1925 створено вид-ва Всеукр. ради профспілок «Український робітник», «Радянський селянин» та ін. Особливого розмаху в країні набула книговидавнича справа в роки індустріалізації та колективізації. Газета, журнал, книга були потрібні рад. людям як політ. орієнтири, як ідейна зброя в боротьбі за побудову соціалізму, як джерело духовного збагачення й зростання. В цей період було видано книги і брошури про досвід роботи у місті й на селі, діяльність Рад і парт. організацій, ударників і новаторів перших п'ятирічок, масовими тиражами виходили художні твори сучасної й класичної літератури.

На Україні склалася така структура вид-в: по випуску різного виду літератури — універсальне Держ. вид-во України (ДВУ); соціально-політ. літератури — «Пролетар»; кооперативної та ін. літератури — «Книгоспілка»; сільсько-господарської — «Радянський селянин», наук. і мед. — «Наукова думка» та ряд вид-в по випуску худож. літератури.

У Сх. Галичині, на Пн. Буковині й Закарпатті внаслідок поселення нац. гніту видання книг укр. мовою значно зменшилося. У західноукр. виданнях відбилась гостра ідейна боротьба, що точилась між реакц. і прогресивними силами, між націоналістичними елементами і борниками дружби укр. і рос. народів, дружби з народами Рад. Союзу. Особливо жорстко переслідувалися комуністичні видання. В Галичині й на Північній Буковині комуністичні орг-ції, загнані в підпілля, змушені були проводити видавничу діяльність нелегально або друкувати свої видання за кордоном. Лєгалі вид-ва КПЗУ у Львові — «Нова культура» (1923—25), «Книжка» (1929—37) та інші прогресивні вид-ва — зазнавали великих утисків з боку бурж. цензури.

Після возз'єднання укр. народу в єдиній Українській Рад. державі замість дрібних приватних вид-в було організовано у Львові держ. вид-во «Вільна Україна». У 1940 на Україні працювало 20 респ. вид-в (книжкових і книжково-газетних). Більшість з них були спеціалізовані (видавали л-ру з певної галузі знань). Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 книговидавнича справа в Українській РСР досягла значного розвитку. В 1940 було видано 4836 назв книг і брошур заг. тиражем 51 370 тис. примірників.

Під час Великої Вітчизн. війни укр. вид-ва було територіально перебазовано, а їхню роботу перебудовано відповідно до воєнних умов і потреб фронту. Об'єднані й реорганізовані, вони працювали в Саратові, Москві, Уфі. За 1941—45 вид-ва України випустили 5156 назв книг і брошур тиражем 58 054 тис. примірників і сотні мільйонів листівок, звернень, газет. У 1946 в УРСР поновили роботу 9 респ. і 3 обласні книжково-журнальні вид-ва, стали до ладу книжкові й газетні друкарні, літографії, білові фабрики та ін. підприємства поліграфії. Практичну допомогу у відновленні книговидавничої справи на Україні, зміцненні її матеріально-тех. бази подали інші братні республіки. В результаті відбудови, спорудження нових та реконструкції діючих

поліграфічних підприємств, відновлення довоєнної мережі вид-в та створення ряду нових, забезпечення галузі висококваліфікованими кадрами на Україні значно збільшився випуск друкованої продукції (див. табл. 1).

В 1963 ЦК КПРС прийняв постанову про поліпшення видавничої справи і книгодрукування в країні. Відбувається перебудова організаційних форм керівництва книговидаванням. Створено Держ. комітет Ради Міністрів СРСР по пресі (з 1978 — Держ. комітет СРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі), на Україні — Держ. комітет УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі — Держкомвидав УРСР.

Книговидавнича справа в УРСР — складова частина книговидавничої справи в СРСР — розвивається на плановій основі, активно виконує поставлені партією завдання по задоволенню духовних запитів рад. людей і забезпеченню потреб нар. г-ва в друкованій продукції. В УРСР у 1983 виходило понад 8,8 тис. книжкових видань тиражем 153 млн. примірників, 1751 газета разовим тиражем 23 млн. прим., 197 журналів та ін. видань річним тиражем понад 179 млн. прим. За 1918—83 на Україні випущено 366 063 назви книг і брошур загальним тиражем бл. 5,5 млрд. прим. (в т. ч. 4 млрд. — укр. мовою).

За повоєнні роки (1946—83) в УРСР видано твори художньої л-ри в перекладі з 54 мов народів СРСР і 47 мов народів зарубіжних країн заг. тиражем 431,8 млн. примірників. Розгалужена книговидавнича система Української РСР складається з видавництв, поліграфічної пром-сті й мережі книжкової торгівлі. У 1983 налічувалося 26 респ. вид-в, з яких 17 — у Києві, 9 — в обласних центрах (див. табл. 2). Усі вони спеціалізуються на випуску певного виду літератури: суспільно-політ. і соціально-екоп. — Політвидав України; з усіх галузей сусп. і природничих наук — «Наукова думка»; енциклопедичних видань і словників — Головна редакція Української Радянської Енциклопедії (УРЕ); підручників, навч. посібників для заг.-осв. шкіл і вищих та спеціальних навч. закладів відповідно «Радянська школа» і видавниче об'єднання «Вища школа» (вид-ва при ун-тах у Києві, Харкові, Львові); з різних галузей нар. г-ва — «Техніка», «Будівельник», «Урожай»; з питань медицини, фізкультури й спорту — «Здоров'я»; художньої, художньо-документальної та публіцистичної — «Дніпро», «Радянський письменник», «Молодь», «Веселка»; з питань мистецтва, для худож. самодіяльності, туристської — «Мистецтво»; з питань музики, музично-педагогічної — «Музична Україна»; всі види друкованої реклами — «Реклама». Сім респ. вид-в в обл. центрах: «Таврія» (Сімферополь), «Донбас» (Донецьк), «Каменяр» (Львів), «Маяк» (Одеса), «Прапор» (Харків), «Промінь» (Дніпропетровськ), «Карпати» (Ужгород) — випускають наук.-популярну, суспільно-політичну, туристську і краєзнавчу, виробничу літературу, а також художні твори. Гол. ідейно-тематичні напрями книговидавничої діяльності в УРСР — випуск творів класичного марксизму-ленізму (твори В. І. Леніна 1918—83 видавалися 1358 разів тиражем 34,6 млн. примірників, в т. ч. укр. мовою — 995 разів тиражем 32,2 млн. прим., див. *Видання творів В. І. Леніна*; твори К. Маркса і Ф. Енгельса за той же період 299 разів тиражем 5,3 млн. прим., в т. ч. укр. мовою — 251 раз тиражем 5 млн. прим., див. *Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса*), парт.

документів, праць парт. та держ. діячів, видань з питань наук. комунізму, з проблем соціалістичного способу життя і формування нової людини, з питань ленінської нац. політики і боротьби проти бурж. ідеології, з науково-тех. прогресу і передового досвіду, навчальної та худож. літератури.

Вагомий вклад у книговидавничу справу вносять 25 редакційно-видавничих відділів обл. управлінь у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі та понад 50 гол. орг-цій міністерств, к-тів, відомств, яким надано право випуску окремих видів друкованої продукції поза вид-вами. Облполіграфвидави випускають плакати та буклети по пропаганді передового досвіду, рекламні матеріали, товаросупровідну документацію, а гол. орг-ції — збірники наук. праць, підручники, тексти лекцій та ін. л-ру. Випуск друкованої продукції забезпечує матері-

Таблиця 1. Видання книг і брошур в Українській РСР

Роки	Кількість видань	Тираж, тис. прим.	Роки	Кількість видань	Тираж, тис. прим.
1938—40	13 729	181 484	1961—65	39 373	581 662
1941—45	5156	58 054	1966—70	38 110	599 465
1946—50	17 590	297 954	1971—75	41 978	714 431
1951—55	19 800	403 351	1976—80	43 863	778 484
1956—60	33 114	526 981	1981—83	34 632	596 025

Таблиця 2. Мережа видавництв Української РСР *

Назва видавництва	Рік заснування	Місцезаходження
«Дніпро»	1919	Київ
«Радянська школа»	1919	»
«Таврія»	1921	Сімферополь
Політвидав України	1922	Київ
«Наукова думка»	1922	»
«Донбас»	1922	Донецьк
«Молодь»	1923	Київ
«Урожай»	1925	»
«Здоров'я»	1929	»
«Техніка»	1930	»
«Мистецтво»	1932	»
«Радянський письменник»	1933	»
«Веселка»	1934	»
«Каменяр»	1939	Львів
«Маяк»	1945	Одеса
«Прапор»	1945	Харків
«Карпати»	1945	Ужгород
«Будівельник»	1947	Київ
«Промінь»	1954	Дніпропетровськ
Головна редакція Української Радянської Енциклопедії	1957	Київ
«Реклама»	1964	»
«Музична Україна»	1966	»
«Вища школа» (видавниче об'єднання; до складу об'єднання входять видавництва: Головне і при Київському, Львівському і Харківському університетах)	1973	»

* Статті про окремі вид-ва див. в алфавітних томах.

ально-тех. база. До її структури входить 544 підприємства, у т. ч. 24 — респ. підпорядкування, 11 обласних, 509 міських і районних друкарень. Респ. підприємства спеціалізуються на випуску книжково-журнальної, етикетної і паперово-білової продукції і входять до складу виробничих об'єднань «Поліграфкнига», «Зоря», «Поліграфіст», решта друкарень входить до складу обшлполіграфідаців. Книжкова торгівля в республіці має дві форми: державну і кооперативну. Респ. держ. об'єднання книжкової торгівлі («Укркнига») системи Держкомвидаву УРСР обслуговує населення міст і робітничих селищ, а орг-ції Укоопспілки — сільську місцевість. Переважну більшість магазинів спеціалізовано, широко використовуються прогресивні методи торгівлі, на великих підприємствах, в установах і навч. закладах діють пункти збирання попередніх замовлень. Дійову допомогу подають громад. розповсюджувачі книги. Продаж літератури на душу населення в республіці постійно збільшується і становить тепер близько 6,5 одиниць (у 1940 — 1,2). Значна кількість книг надходить з центр. вид-в. Здійснюється торгівля букінтич. л-рою. Високим є міжнар. авторитет укр. книги, яка нині надходить у 105 країн світу. Ділові контакти склалися у рад. видавців з видавцями країн соціалістичної співдружності. Підготовка і випуск спільних видань, обмін книжковими виставками, декади літератур, постійні зустрічі письменників, видавців, художників, поліграфістів, книгорозповсюджувачів сприяють розвитку книговидавничої справи, підвищенню й активізації ролі книги в суспільному житті братніх країн, служать зміцненню інтернац. єдності. Кадри для видавництва, поліграфічної пром-сті, книготорг. підприємств готують *Український поліграфічний інститут*, видавничо-поліграфічний та книготорговельні технікуми, професійно-тех. уч-ща. Науково-дослідну, статистичну та бібліографічну роботу ведуть *Книжкова палата УРСР*, *Бібліотека центральної наукової АН УРСР* та ін. Див. у цьому томі розділи Поліграфічна промисловість, Культура зв'язки Української РСР з зарубіжними країнами. Іл. див. на окремому аркуші, с. 272 — 273.

Лит.: В. І. Ленин, КПСС о печати. М., 1974; Ленин В. І. Про пресу. К., 1975; Издательское дело в СССР (1923—1931). Сборник документов и материалов. М., 1978; Культурное будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. 1—2. К., 1959—61; Книга і друкарство на Україні. К., 1965; Українська книга. К.—Х., 1965; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983; Гнатюк Д. Книговидавничі справи на Україні в післявоєнні роки. К., 1965; Молодчиков О. В. Книга Радянської України. К., 1974; Поліграфія і видавничі справи, в. 1—19. Львів, 1964—83; Преса Української РСР. 1918—1980. Статистичний довідник. Х., 1981; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983; Видавничі справи, поліграфія та книготоргівля на Україні (1917—1963 рр.). Бібліографічний покажчик. Х., 1964. А. Я. Пащенко.

Бібліотеки

Першою відомою бібліотекою у Київській Русі була *Бібліотека Софійського собору* в Києві, заснована 1037 Ярославом Мудрим. З 11 ст. почало створюватися одне з найбільших сховищ рукописних і друкованих скарбів на тер. сучасної України — б-ка Києво-Печерського монастиря (найстародавніша частина її фондів загинула під час пожежі 1718). Незважаючи на релігійну тенденційність

добору книжкових фондів, церковні і монастирські б-ки відігравали важливу роль у розвитку вітчизн. освіти і культури. В 17 ст. засновано б-ку Києво-Могилянської колегії. Згодом було засновано б-ки при Львів., Київ., Черніг., Луцькому, Острозькому *братствах* (16—17 ст.) та при ун-тах: Львівському (1661), Харківському (1805), Київському (1834) і Чернівецькому (1875). За допомогою прогресивної інтелігенції в 19 ст. відкрито перші публічні б-ки (в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві, Чернігові). В 60—70-і рр. 19 ст. з'явилися перші *народні бібліотеки* на Херсонщині, Харківщині, пізніше — в Одесі; на Зх. Україні — у Львові, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі та ін. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. діяли б-ки і читальні при *освітніх товариствах* і *народних будинках*. У 1875 при «Південноросійському союзу робітників» створено нелегальну робітн. б-ку, в 90-і рр. 19 ст. і на поч. 20 ст. такі б-ки створювали при марксистських гуртках у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Луганську (тепер Ворошиловград), Юзівці (тепер Донецьк). Б-ки й читальні організовувалися на тер. України й орг-ціями «*Прогресивна*». В 1913 на Україні налічувалося всього 3153 б-ки (фонди — бл. 2 млн. прим. книг). Б-ки і їх фонди в дореволюц. час були недоступні для широких нар. мас, перебували під контролем цензури; їхня діяльність була обмеженою, укр. книга переслідувалась.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістич. революції становище б-к та їхня громад. роль докорінно змінилися. Основними принципами організації бібліотечної справи в країні стали партійність, плановість, загальнодоступність і безплатність користування бібліотеками. Велику увагу б-кам як центрам поширення знань і політ. освіти серед трудящих приділяв В. І. Ленин. У 1918 було видано декрети «Про постановку бібліотечної справи» і «Про охорону бібліотек і книгозбирання». У 30-і рр. в умовах соціалістичної індустріалізації, колективізації с. г. і культурної революції швидко зростала кількість бібліотек різних типів. Важливе значення для розвитку цих закладів культури мала постанова ЦВК СРСР «Про бібліотечну справу в Союзі РСР» (1934). У 1940 в республіці налічувалося вже 22 297 масових б-к з фондом 40,8 млн. одиниць збирання, в т. ч. 17 327 (фонд — 12,0 млн. одиниць збирання) — у сільс. місцевості. Тимчасова нім.-фашист. окупація завдала величезних збитків бібліотекам. Заходи по відбудові б-к і поновленню їх діяльності на Україні здійснювалися ще під час війни, в міру визволення території республіки від німецько-фашистських загарбників. У післявоєнний час бібліотечна мережа відновлювалася за допомогою б-к усіх республік країни, насамперед РРФСР. У 1959 прийнято постанову ЦК КПРС «Про стан і заходи поліпшення бібліотечної справи в країні». 1974 — «Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі». Бібліотечне будівництво на сучас. етапі характеризується створенням великих бібліотечних об'єднань, які використовують найефективніші засоби й методи бібліотечного обслуговування та інформації, координацією й кооперуванням у діяльності бібліотек. У бібліотечній системі республіки поєднуються територіальні і виробничі принципи розміщення бібліотек. Вона складається із заг.-держ. мережі б-к і мережі окремих відомств.

За характером фондів б-ки поділяють на універсальні й галузеві. У республіці діє бл. 60 тис. б-к усіх типів з фондом 875 млн. одиниць збирання (на кінець 1980). Центр. ланкою в цій системі є 25 996 масових б-к з книжковим фондом 403,5 млн. одиниць збирання, в т. ч. 19 030 б-к з книжковим фондом 184,8 млн. одиниць збирання — у сільс. місцевості (на кінець 1983). Провідну роль в обслугову-

Масові бібліотеки в УРСР

Роки	Всього		У тому числі в сільській місцевості	
	кількість бібліотек	у них фонд, млн. оди-ниць зби-рання	кількість бібліотек	у них фонд, млн. оди-ниць зби-рання
1913	3153	1,917		
1940 *	22 297	40,8	17 327	12,0
1975	26 884	331,1	19 298	150,6
1980	26 233	370,7	19 116	167,3
1983	25 996	403,5	19 030	184,8

* За уточненими даними.

Масові бібліотеки та книжковий фонд по областях УРСР

Області	1983			
	Всього		У тому числі в сільській місцевості	
	кількість бібліотек	у них фонд, млн. одиниць збирання	кількість бібліотек	у них фонд, млн. одиниць збирання
Вінницька	1438	19,6	1271	14,1
Волинська	845	9,4	719	5,7
Ворошиловградська	896	16,3	417	3,8
Дніпропетровська	1089	23,1	599	6,2
Донецька	1253	31,0	504	5,8
Житомирська	1315	13,4	1080	8,3
Закарпатська	816	9,1	636	5,1
Запорізька	798	14,0	513	5,6
Івано-Франківська	889	11,5	723	6,8
Київська (без м. Києва)	1150	14,7	957	9,4
м. Київ	282	14,4	—	—
Кіровоградська	830	11,1	630	5,7
Кримська	1109	17,8	579	6,0
Львівська	1747	21,9	1392	11,5
Миколаївська	651	10,7	480	4,5
Одеська	1207	24,3	877	10,0
Полтавська	1079	15,2	891	9,0
Рівненська	855	11,9	744	8,1
Сумська	911	13,4	720	8,0
Тернопільська	1027	10,6	899	7,1
Харківська	1247	27,4	730	7,9
Херсонська	604	9,2	437	4,2
Хмельницька	1298	16,6	1111	10,8
Черкаська	1000	15,1	799	8,7
Чернівецька	572	8,0	457	4,6
Чернігівська	1088	13,8	865	7,9

ванні книгою жителів міста і села, відіграють 6-ки системи М-ва культури УРСР, серед яких 4 республіканські, 2 наукові, 74 обласні. В 1975—80 в республіці здійснено централізацію держ. масових бібліотек. Створено 611 централізованих бібліотечних систем (498 районних, 97 міських, 16 дитячих), що об'єднали 22 249 бібліотек. Здійснюється і міжвідомча централізація. У республіці практично розв'язано завдання створення стаціонарних 6-к у кожну сілсь. населеному пункті, де проживає 500 і більше чоловік. Бібліотечними фондами користуються понад 30 млн. чоловік (на 1.1.1984). Щороку тільки 6-ки системи М-ва культури УРСР видають у тимчасове користування читачам понад 560 млн. прим. книг. Великі фонди універсальні, характеру мають найбільші 6-ки УРСР: *Бібліотека центральної наукова АН УРСР* (фонди на 1.1.1984 — 9,8 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека Львівська наукова імені В. Стефаника АН УРСР* (на 1.1.1984 — понад 5,5 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека харківська наукова імені В. Г. Короленка* (на 1.1.1984 — 5,9 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека одеська наукова імені О. М. Горького* (на 1.1.1984 — 4,0 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека республіканська УРСР імені КПРС* (на 1.1.1984 — 2,9 млн. одиниць зберігання). Універсальністю відзначаються фонди 6-к унів-та та ін. вузів. Специалізований характер фондів мають *Бібліотека науково-технічна республіканська* (на 1.1.1984 — понад 19 млн. одиниць зберігання; в т. ч. понад 15 млн. фонду патентної документації), *Бібліотека республіканська наукова медична* (на 1.1.1984 — бл. 1,2 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека історична УРСР* (на 1.1.1984 — 737 тис. одиниць зберігання), *Бібліотека сільськогосподарська центральної наукова Південного відділення ВАСГНІЛ* (на 1.1.1984 — 750 тис. одиниць зберігання). Особливу увагу приділяється залученню до книги підростаючого покоління. На Україні працюють *Бібліотека республіканська для дітей імені Ленінського комсомолу*, *Бібліотека республіканська УРСР для юнацтва імені В. Василевської*, Центр міської бібліотеки для юнацтва імені Молодої гвардії (всі — у Києві) та 25 обласних 6-к для юнацтва. Більшість 6-к республіки обладнано сучас. засобами зв'язку, розмножувальною і копіювальною технікою, засобами механізації та автоматизації бібліотечно-бібліографічних процесів. Бібліотеки використовують у пропаганді книги сучасні тех. засоби. Фонди 6-к комплектують за допомогою *бібліотечних колекторів*, книготорг. магазинів, а також внутрішньозного і міжнар. книгообміну та передплати. 6-ки України здійснюють міжнар. книгообмін з 3 тис. бібліотек і науковими установами 78 країн світу, пропашують серед народів зарубіжних країн марксистсько-ленінську ідеологію, досягнення рад. народу в розвитку економіки, науки, техніки, культури. У своїй діяльності 6-ки УРСР підтримують тісні творчі зв'язки з багатьма бібліотечними закладами інших братніх республік, особливо з такими, як *Бібліотека СРСР імені В. І. Леніна*, *Бібліотека публічна імені М. Є. Салтикова-Щедрина*. Бібліотечні кадри в республіці готують *Київський інститут культури імені О. Є. Корнійчука*, *Рівненський інститут культури*, *Харківський інститут культури*, а також культурно-осв. уч-ща, які є в кожній області. Радянські 6-ки свої основні завдання і функції в умовах розвинутого соціалізму

здійснюють відповідно до нового «Положення про бібліотечну справу в СРСР» (1984), затвердженого Указом Президії Верховної Ради СРСР. Питання бібліотечної роботи висвітлюються в журналі «Соціалістична культура» на сторінках республіканського міжвідомчого науково-методичного зб. «Бібліотекознавство і бібліографія» та в ін. виданнях. Іл. див. на окремому аркуші, с. 128—129.

Лит.: В. І. Ленін і бібліотечне дело в СССР, М., 1969; Ленін і книга, К., 1974; Круська Н. К. Про бібліотечну справу, К., 1960; История библиотечного дела в Украине (1917—1932 гг.), Х., 1975; Бібліотеки — скарбниці знань, К., 1975; Бібліотеки СССР, Справочник, в. 1—2, М., 1973—74; Бібліотеки Академії наук УРСР, Довідник, К., 1971; Довідник бібліотекаря, Керівні матеріали з питань бібліотечної роботи, Х., 1977; Руководящие материалы по библиотечному делу, Справочник, М., 1982. З. А. Пененізька.

Музеї

Попередниками сучас. музеїв в УРСР вважають колекції книг, картин, худож. виробів тощо, які зберігалися в храмах ще в часи Київської Русі — Десятинній церкві, Софійському соборі (обидва — в Києві), Києво-Печерському монастирі та ін. У 17—18 ст. великі приватні збірки худож. творів знаходилися у фео. замках та маєтках (Я. Собєського у Жовтві, Снявського у Бережанському замку, Вишневецьких у замку у Вишніві, галерея Санєт у Козмі, К. Розумовського в Батурині та ін.). Власне музеї почали виникати в 1-й пол. 19 ст. На Україні і в Криму в 19 ст. було відкрито кілька музеїв різних профілів, у т. ч. Миколаївський 1806; колекції його у 1840-х рр. ввійшли у фонди музею *Одеського товариства історії і старожитностей*, Феодосійський (1811), Одеський (1825; тепер *Одеський археологічний музей АН УРСР*), Керченський (1826; тепер *Керченський історико-археологічний музей*), Музей старожитностей при Київ. ун-ті

(1835), Музей старожитностей Катеринославської губ. (1849). Осн. фонди цих музеїв становили матеріали археологічних розкопок. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. на Україні виникли історичні та природничі музеї: Херсонський музей старожитностей (1890), Херсонський музей (1892), до експозиції якого входили матеріали, виявлені під час розкопок античного і середньовічного міста Херсонеса Таврійського, Львівський істор. музей (1893), у Києві — Миський музей старовини і мистецтва (1899), у Чернігові — Музей Архівної комісії (1897) та музей укр. старожитностей В. В. Тарновського (1902). Серед місцевих музеїв одним з найбільших був Полтавський природничий музей (тепер *Полтавський краєзнавчий музей*), засн. 1891. У Севастополі 1869 відкрито музей Чорноморського флоту, 1905 — *Севастопольський музей героїчної оборони і визволення міста*. Були також музеї з невеликими колекціями старовинних предметів (Кам'янець-Подільський, Ніжинський, Острозький). На базі приватних колекцій творів мистецтва на Україні в кін. 19 — на поч. 20 ст. було організовано ряд худож. музеїв: у Харкові — перший на Україні Миський худож. музей (1886), у Києві — Миський музей (1899), в організації якого взяли активну участь М. Ф. Біляшівський, Д. М. Щербаківський, В. В. Хвойко; в Одесі — Миський музей красних мистецтв (1899); в Феодосії — картинну галерею творів І. К. Айвазовського, цим часом (див. *Феодосійська картинна галерея імені І. К. Айвазовського*). Худож. галереї були й у Миколаєві, Катеринославі. У Львові 1874 відкрито музей худож. пром-сті. 1895 — музей етнографії Наук. т-ва ім. Шевченка (обидва тепер у складі *Українського музею етнографії та художнього промислу*), 1907 — Народний музей (тепер *Львівська картинна галерея*) та ін. Великі приватні музейні колекції, які після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції було повністю чи частково передано в музеї на Україні, мали В. В. Тарновський, Б. І. та В. Н. Ханенки, В. А. Шавильський, П. П. Поточний та ін. Всього на Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції було 36 музеїв. Вони належали різним відомствам, установам та приватним особам і здебільшого були недоступними для широких народних мас. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції музеї було оголошено власністю народу й націоналізовано (декрет РНК РСФРР від 5 жовтня 1918 «Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старовини, що перебувають у володінні приватних осіб, товариств та установ», зокрема, на Україні декрет РНК УСРР від 23 червня 1919 «Про націоналізацію Київського міського музею та київських музейних збірок В. Н. Ханенка і О. Г. Галсена» та ін.). Музеї ставали важливими центрами масової культурно-осв. роботи, ідейно-політ. та естетичного виховання. Влітку 1919 на Україні було створено нові музеї — Черкаський, Вінницький, Нікопольський, Уманський та ін. В роки соціалістичного будівництва мережа музейних закладів на Україні значно зросла. Було відкрито нові краєзнавчі музеї — Одеський, Конотопський та ін. Збільшилась кількість істор. і худож. музеїв. Заповідниками було оголошено залишки античного міста Ольвії разом з некрополем, Києво-Печерську лавру (див. *Києво-Печерський історико-культурний заповідник*), Софійський собор (див. *«Софійський музей»*), Кирилівську церкву у Києві. В 1925 створено Київ-

Музей історії міста Києва (колишній Кловський палац).

Музей історії Корсунь-Шевченківської битви.

ський музей-заповідник Т. Шевченка. Зоологічний, ботанічний й геологічний музеї, зокрема, в Києві, Одесі, Львові діяли при ун-тах. В 1919 засновано геологічний і зоологічний музеї при АН УРСР.

Після возз'єднання Зх. України, Пн. Буковини в єдиний Укр. Рад. соціалістич. державі постановою Ради Нар. Комісарів УРСР від 8 травня 1940 вжито заходів щодо створення у зх. областях України істор., краєзнавчих, етнографічних, літ.-меморіальних музеїв та обласних і міських б-к. Наприкінці 1940 тут було 23 музеї, в УРСР в цілому — 174.

В роки Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. загарбники зруйнували багато музеїв, вивезли до Німеччини велику кількість цінних експонатів, які не встигли евакуювати. У повоєнні роки відбудовано зруйновані музеї, частково повернуто вивезені колекції, зібрано нові експонати і створено нові експозиції. Було відкрито Краснодонський музей «Молода гвардія» (1944), Музей історії Корсунь-Шевченківської битви (1945), Ізмайльський музей О. В. Суворова (1947), Музей-садибу М. І. Пирогова у Вінниці (1947), Музей-заповідник «Поле Полтавської битви» (1944), Музей історії Корсунь-Шевченківської битви (1945), Ізмайльський музей О. В. Суворова (1947), Музей-садибу М. І. Пирогова у Вінниці (1947), Музей-заповідник «Поле Полтавської битви» (1944), Музей газети «Іскра» в Умані та ін. У 1950 в республіці працювало 137 музеїв. До 300-річчя возз'єднання України з Росією відкрито Переяслав-Хмельницький істор. музей (1954). У дні святкування 1500-річчя Києва (1982) відкрився Музей історії міста Києва.

За рад. часу в УРСР створено систему музейних закладів і велику мережу музеїв. Залежно від характеру експозиції є музеї історичні, меморіальні, літературні, краєзнавчі, художні, музичні, музей-заповідники та ін. *Історичні музеї* збирають, зберігають, вивчають і популяризують пам'ятки матеріальної та духовної культури народу. В 1983 на Україні працювало 38 істор. музеїв. Провідне місце серед них займають *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна* (1982 відкрито нову експозицію філіалу у спец. збудованому приміщенні) та *Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Історичний музей УРСР у Києві, Дніпропетровський історичний музей* ім. академіка Д. І. Яворницького, *Харківський історичний музей, Львівський історичний музей* та ін. У 1974 засн. *Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45*. 1981 відкрито новий меморіальний комплекс цього музею. *Меморіальні музеї* присвячені пам'яті видатних політ., держ. і військ. діячів, учених, письменників, композиторів, художників та ін. Вони створюються на базі пам'ятних комплексів, які охороняються державою: садиб, будинків, квартал, пов'язаних з життям і діяльністю видатних осіб. Перший меморіальний музей на Україні створено 1928 — Будинку-музею Т. Шевченка в Києві. У республіці діє 33 меморіальні музеї (1983). Це музеї діячів Комуністичної партії і Рад. держави — К. Є. Ворошилова (м. Лисичанськ Ворошиловгр. обл.), сім'ї Ульянових (м. Київ), героя громадян. війни М. О. Шорса (м. Шорс Чернігів. обл.), акад. АН УРСР Д. І. Яворницького (м. Дніпропетровськ), Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова (м. Ровно), педагога В. О. Сухомлинського (с. Павлиш Кировоград. обл.), художників В. Касіяна (м. Снятин Івано-Фран. обл.) і Ф. Манайла (м. Ужгород), архітектора В. Заболотного (м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.) та ін.

Літературні музеї почали створюватися ще в перші роки Рад. влади на увічнення пам'яті видатних укр. письменників та письменників ін. народів, які жили і працювали на Україні. В 1921 засновано

літ.-меморіальний музей А. Чехова в Ялті, 1927 — М. Коцюбинського у Вінниці, 1934 — в Чернівці (1983 поряд з меморіальним будинком відкрито нове приміщення для літ. експозиції), 1928 — В. Короленка в Полтаві, 1929 — М. Гоголя в с. Великі Сорочинці Полтав. обл., 1940 — музей І. Франка у Львові та ін. У 1983 в республіці діяло бл. 50 літ.-меморіальних музеїв укр. письменників — Т. Шевченка (м. Київ, с. Шевченкове Черкас. обл.), Лесі Українки (м. Київ, с. Колодяжне Волин. обл., м. Новоград-Волинський), І. Франка (с. Криворівня Івано-Фран. обл., Львів, філіал у с. Івана Франка Львів. обл.), І. Котляревського, Панаса Мирного (обидва — в Полтаві), О. Кобилянської, Ю. Федьковича (обидва — в Чернівцях), Я. Галана (м. Львів), Ю. Яновського (с. Нечайівка Кировоград. обл.), М. Рильського, П. Тичини (обидва — в Києві), О. Корнійчука (с. Плотки Київ. обл.), О. Довженка (м. Сосниці Чернігів. обл.); рос. письменників — Максима Горького (с. Мануйлівка Полтав. обл.), А. Гайдара (м. Київ Черкас. обл.), М. Островського (м. Шепетівка Хмельн. обл., с. Вілія Ровен. обл.); груз. поета Д. Гурамішвілі (м. Миргород Полтав. обл.), угор. письменника і політ. діяча Мате Залки (с. Білки Полтав. обл.) та ін. Важливе місце серед цих музеїв займають *Київський музей Т. Г. Шевченка*, а також *Центральний архів-музей літератури і мистецтва УРСР* в Києві, матеріали фонду якого відображають розвиток л-ри і мистецтва в республіці на різних етапах. Крім того, літ. матеріал є в експозиціях багатьох істор. музеїв і заповідників, а також *краєзнавчих музеїв*.

Попередниками сучас. краєзнавчих музеїв були місцеві музеї, які виникли на Україні в кін. 19 — на поч. 20 ст.: *Миколаївський* (1898), *Волинський* (в Житомирі. 1902) та ін. Багаті пам'ятки матеріальної і духовної культури свого краю є у *Тернопільському краєзнавчому музеї, Ворошиловградському краєзнавчому музеї, Івано-Франківському краєзнавчому музеї* та ін. У 1983 в УРСР було 56 краєзнавчих музеїв. Крім того, бл. 6 тис. музейних закладів краєзнавчого типу, створених за ініціативою трудящих, працюють на громад. засадах. Вони діють на підприємствах, у колгоспах, навч. закладах (див. *Народні музеї*). Відомі серед них музеї квіт. з-ду «Арсенал», Дніпрогесу, горлівської шахти «Кочегарка» (Донец. обл.) та ін.

Велику дослідницьку і наук.-осв. роботу проводять *художні музеї*, яких в УРСР налічується 34 (1983). Провідне місце серед них займають *Київський музей українського образотворчого мистецтва, Київський музей російського мистецтва, Київський музей західного та*

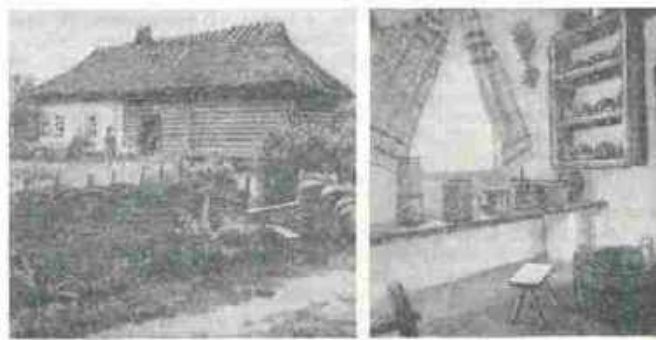
східного мистецтва, Київський музей українського народного декоративного мистецтва, Харківський художній музей, Одеський художній музей, Український музей етнографії та художнього промислу у Львові, Коломицький музей народного мистецтва Гуцульщини. Художні музеї є також у Дніпропетровську, Севастополі, Алушці, Бердянську та інших містах. Художні музеї не лише зберігають і популяризують

Одеський археологічний музей.

твори образотворчого мистецтва, а й організовують виставки, підготовлені спільно з ін. музеями чи влаштовані в порядку культур. обміну між країнами. Пам'ятки музичної культури збирають, зберігають, експонують *музичні музеї УРСР*. В республіці працюють *Київський музей театрального, музичного та кіномистецтва, Косенка В. С. кабінет-музей (Київ), Пушкіна О. С. і Чайковського П. І. музей* (м. Кам'янка Черкас. обл.), меморіальна кімната-музей М. Д. Леонтовича (м. Тульчин Вінн. обл.), музей при Київ. театрі опери і балету ім. Т. Г. Шевченка та ін.

Окрему групу становлять *музей-заповідники*, до складу яких, крім експозиції, входять архіт., істор., літ. та ін. пам'ятки, що знаходяться на території заповідника. Найбільші з них: *Києво-Печерський історико-культур. заповідник, історико-культур. заповідник на о. Хортиця* (Запорізька обл.), *архітектурно-істор. заповідник Софійський собор у Києві з філіалом у Судакі* (Крим. обл.), *Переяслав-Хмельницький історико-культурний заповідник, Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник* та ін. Оголошено історико-культур. заповідником комплекс пам'яток с. *Качанівки* (Чернігів. обл.), *Карпенка-Карого І. К. заповідник-музей «Хутір Надія»*, місця, пов'язані з пам'яттю Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Репіна, М. Глинка та ін. видатних діячів укр. та рос. культури.

Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту. Загальний вигляд обійстя (ліворуч). Інтер'єр хати селянина-теслі. 17 — початок 18 ст.

Відомими є *Природознавчий музей АН УРСР* у Львові, *Центральний науково-природничий музей АН УРСР* у Києві. Багаті і різноманітні колекції експонують *Книги і книгодрукування музеїв УРСР*, *Музей історичних кошовностей УРСР* (обидва — у Києві), Львівський, Закарпатський та Почаївський музеї історії релігії та атеїзму. Створено Педагогічний музей УРСР, Музей медицини УРСР (обидва — в Києві), заповідник-музей М. Гоголя у с. Гоголемому Полтав. обл. та ін.

Великої популярності набули музеї нар. архітектури і побуту — у Києві, Переяславі Хмельницькому, Львові та Ужгороді. На кінець 1983 на Україні працювало 173 держ. музеї. Щорічно музеї відвідують бл. 33 млн. чоловік.

Рад. музеї, керуючись положеннями і висновками, що їх містять матеріали ХХІV—ХХVІ з'їздів партії, Червневого (1983) пленуму ЦК КПРС, а також постановою ЦК КПРС «Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв» (1982), активізують свою роботу по пропаганді революційних, бойових і трудових традицій партії і народу в дусі рад. патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, відіграють активну роль в ідейно-політ., трудовому, моральному, атеїстичному вихованні, у дальшому залученні широких трудящих мас до культур. цінностей. В експозиціях і масових заходах музеїв популяризуються досягнення суспільства розвинутого соціалізму, сучасної науко-тех. революції, діяльність КПРС і Рад. держави по дальшому піднесенню економіки країни. Дослідження з питань історії і роботу з музейного будівництва в УРСР проводять науково-методичний відділ музеєзнавства при Істор. музеї УРСР (Київ) і кафедра археології і музеєзнавства істор. факультету Київ. ун-ту. Див. також ст. про окремі музеї в алфавітних томах. Іл. див. на окремому аркуші. с. 128—129.

Лит.: Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1960 рр. Збірник документів, т. 1—2. К., 1960—61; Законодавство про пам'ятники історії та культури. К., 1970; Основы советского музееведения. М., 1953; История музейного дела в СССР, в. 1. М., 1957; Очерки истории музейного дела в СССР, в. 6. 7. М., 1968—71; Музейное дело в СССР [в. 1—12]. М., 1968—79; Мезенцева Г. Г. Музеезнавство. К., 1980. С. М. Чайковский.

Клубні заклади

До Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні, як і в усій дореволюц. Росії, існувала незначна кількість культурно-осв. закладів. Більшість з них утримувалась коштом благодійних т-в. Дворянські, купецькі, офіцерські, ділові клуби почали виникати ще в 18—19 ст. Це були заклади вузького станові, що обслуговували привілейовану верству населення. В кін. 19 — на поч. 20 ст. у Києві, Харкові, Одесі, а також у Петербурзі відкрилися укр. клуби. Це були переважно культурно-осв. громадські орг-ції, які створювалися з метою поширення освіти та культури серед народу. При них діяли читальні й б-ки, лекційні й театр. зали, організовувалися різні гуртки, курси. Керівництво в ряді таких клубів зосереджало в своїх руках бурж.-ліберальна інтелігенція. В 1893—96 у Києві діяв нелегальний с.-д. «*Лук'янівський клуб*». Легальні робітн. клуби — центри політ. об'єднання і самоосвіти пролетаріату — почали відкриватися у роки рос. революції 1905—07 у багатьох містах України (клуб трудящих осіб у Києві). З насту-

пом реакції вони були закриті. Легально існували лише *народні будинки* та організації «*Просвіти*». В 1908 з ініціативи М. Лисенка у Києві було відкрито «*Український клуб*», що став культурно-осв. центром демократичного спрямування (в 1912 клуб було закрито). У 1913 на Україні було лише 48 клубних закладів.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в країні розгорнувся рух за створення та розвиток культурно-осв. закладів та орг-цій. На Україні, зокрема, в 20-х рр. почали діяти робітничі клуби у Харкові («*Знання*», «*Майбутність*», «*Робітник*»), у Катеринославі (клуб молоді «*Інтернаціонал*»); такі ж клуби відкривалися у Києві, Полтаві, Луганську та ін. містах. 14 грудня 1920 Уряд Рад. України прийняв постанову про утворення при Наркомосі Гол. комітету політосвіти, який здійснював керівництво культурно-осв. роботою на території республіки. У 1920 на Україні з'явилися нові політосвітні заклади — селянські будинки (сельбуду). Перші сельбуду було відкрито в Харкові, Одесі, Катеринославі, згодом — у всіх повітових містах і великих селах. При сельбуду працювали бібліотеки, пункти ліквідації неписьменності та малописьменності, агрономічні, антирелігійні та ін. гуртки, самодіяльні театри, хори тощо.

Роки будівництва соціалізму на Україні, як і в усьому Рад. Союзі, характеризувалися зростанням мережі клубних закладів. Якщо 1928 їх в республіці було 11 113, то 1939 стало 19 728. В роки соціалістичної індустріалізації споруджено палаци культури в Донецьку, Дніпропетровську, Києві, Харкові, Запоріжжі та ін. містах. Створювалися клуби й червоної кутки при фабриках заводів тощо. Великого розмаху досягло клубне будівництво і в селах республіки. У зв'язку з масовою колективізацією на поч. 30-х рр. на базі сельбудів почали створюватися будинки колективістів, що з переменою колгоспного ладу були реорганізовані в клуби й будинки культури. У 1939 в селах було вже 17 896 клубних закладів. Після воз'єднання зх.-укр. земель в єдиній Українській Рад. соціалістичній д-ві особливого значення набула організація культурно-осв. роботи серед населення цих областей. В кінці 1940 у зх. областях України діяло 3614 клубних закладів, з них на селі 3336. В 1940 в республіці було вже 25 030 клубних закладів, у т. ч. в сільс. місцевості — 22 586. У роки Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. окупанти зруйнували в УРСР понад 19 тис. клубних закладів. Після визволення України було відбудовано і значно розширено мережу клубних закладів, яких 1950 налічувалося 28 733.

У 1983 в республіці було 25 994 клубні заклади. За підпорядкованістю їх поділяють на державні, профспілкові, колгоспні й відомчі. Осн. напрями діяльності клубних закладів: масово-політ. робота, трудове, моральне, естетичне, військово-патріотичне виховання, профорієнтаційна робота, пропаганда передового виробничого досвіду, наук.-атеїстична пропаганда, спортивно-масова робота, художня самодіяльність. Парт. і рад. органи приділяють велику увагу розвитку культурно-осв. роботи, вдосконаленню системи культурного обслуговування населення, підвищенню ролі клубних закладів у громадсько-політ. житті. У своїй роботі клубні заклади керуються рішеннями ХХVІ з'їзду КПРС, постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СССР «Про заходи по дальшому поліпшенню культурного обслуговування сільського населення» (1977), постановою ЦК Комуністичної партії України та Уряду респуб-

ліки (1978), а також постановою ЦК КПРС і Уряду «Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості» (1978), матеріалами Червневого (1983) пленуму ЦК КПРС. У період буд-ва розвинутого соціалізму з'явилися нові форми управління закладами культури: громадські ради і відділи культури, інспектура при держ. органах культури, методичні кабінети культурно-осв. роботи. Створено міжвідомчі ради з культури й мистецтва. Постійно вдосконалюються зміст, форми і методи роботи клубних закладів. Поряд з традиційними формами (лекції, бесіди, доповіді, концерти, зустрічі, тематичні вечори тощо) використовуються такі нові форми політико-виховної і культ.-масової роботи, як *народні університети*, різні гуртки (в т. ч. і госпрозрахункові). При клубних закладах працюють тех. кабінети, школи тех. прогресу, виробничі, спорт. та худож. гуртки, музеї бойової і трудової слави. Поширення набули ініціативні клуби, клуби за інтересами та ін. любительські об'єднання, які стали популярною формою політ. і загальнокультур. освіти населення. Це молодіжні, жіночі клуби, клуби ветеранів, молодого робітника, для батьків, ділових та цікавих зустрічей тощо, які беруть участь в організації і проведенні тематичних вечорів, конкурсів, вшануванні передовиків змагання. При багатьох клубних закладах працюють різні любительські об'єднання (фото-клуби, клуби любителів поезії, образотворчого мистецтва), заняття в яких, на відміну від гуртків, проводяться на основі самоосвіти і широкого взаємного обміну знаннями й навичками, колективного пошуку. Клуби вихідного дня допомагають цікаво і змістовно організувати відпочинок трудящих; входять у практику роботи пересувні клуби «Атеїст». Заклади культури проводять велику патріотично-виховну роботу (зокрема, при Дніпродержжінському палаці культури ім. М. Горького функціонує Всесоюзний молодіжний патріотичний клуб «Прометей», який збирає матеріали про славні революційні, бойові і трудові традиції старшого покоління). Створюються клуби інтернац. дружби, читаються лекції про досягнення союзних республік і країн соціалістич. співдружності, про дружбу народів, в різноманітних формах проводиться інтернац. виховання із залученням добровільних помічників-ентузіастів. До нових форм роботи належать також дискотеки і дискотеклуби, у яких проводяться ознайомлення молоді з новими напрямками в музиці. Іхні програми включають також політ. коментар, диспут, різні конкурси, зустрічі з цікавими людьми тощо. Вся робота клубних закладів базується на принципах добровільності при широкій участі трудящих. Кращі колективи художньої самодіяльності клубних закладів, які мають постійний склад, проводять активну роботу по комуністичному вихованню та культур. обслуговуванню населення і досягли високого ідейно-худож. рівня репертуару й виконавської майстерності, навч.-виховної і творчої роботи, удостоєні звання народних і заслужених. Серед них — нар. чоловіча хорово капела «Прометей» Будинку нар. творчості у Львові, нар. самодіяльний ансамбль пісні і танцю «Чорнобривець» колгоспу ім. О. Г. Бузницького Миронівського р-ну Київ. обл., засл. самодіяльний ансамбль танцю УРСР «Ятрань» у Кіровограді, засл. самодіяльний ансамбль танцю «Юність Закарпаття» клубу облпрофради, самодіяльний театр Палацу культури ім. В. І. Леніна Новокраматорського машинобуд-зду Донец. обл. та багато ін.

Значне місце в культурно-освітній роботі займають *парки культури і відпочинку*, яких у республіці налічується 115 (1983). В них проводяться театралізовані та спорт. свята, нар. гуляння, вечори відпочинку тощо. Найбільші з них — Центр. парк культури і відпочинку у Києві, ім. Б. Хмельницького у Львові, ім. О. М. Горького у Донецьку, ім. Т. Г. Шевченка у Дніпропетровську та ін. Керують клубними закладами правління або ради, які обираються трулящими, членами клубів, працівниками підприємств, колгоспів, радгоспів, навч. закладів, установ. Наук.-методичну роботу здійснює *Народної творчості та культурно-освітньої роботи науково-методичний центр*.

Міністерство культури УРСР розробило цільову програму «Культурні комплекси в районних центрах Української РСР». Культурні комплекси, до складу яких входять усі установи та орг-ції, на які покладено культурно-виховні функції, створено в 289 райцентрах республіки (на 1.І 1983).

Звання клубних закладів відмінної роботи присвоєно 5949 клубам (1983). Широко відомими в республіці є Палац культури шахтарів у м. Стаханові, Жовтневий палац у Києві, Палац студентів у Дніпропетровську; районні, міські й сільські будинки культури — Кременчуцький міський будинок культури ім. Г. І. Петровського (Полтав. обл.), Городищенський районний будинок культури ім. С. Гулака-Артемовського (Черкас. обл.), Зеленогайський сільський клуб (Тельманівський р-н Донец. обл.) та багато ін. В УРСР кадри для клубних закладів готують Київський, Харківський і Ровенський ін-ти культури, а також 26 культурно-осв. уч-щ. На допомогу культурно-осв. працівникам видаються журн. «Соціалістична культура», репертуарні збірники. У вид-ві «Дніпро» вийшла «Бібліотечка самодіяльного театру», вид-ва «Мистецтво» й «Музична Україна» випускають «Бібліотечку художньої самодіяльності».

Крім того, видаються спец. збірники й окремі випуски репертуару для хорових, муз. і хореографічних колективів. Див. також у цьому томі підрозділи Народне музичне мистецтво, Народне театральне мистецтво, Самодіяльна художня творчість.

І. М. Солдатенко.

Пам'ятки історії та культури

Становлять значну частину культурного багатства народу. Відображають основні етапи розвитку людського суспільства, закономірності істор. процесу та історію його основної русійної сили — народу, боротьбу нар. мас за соціальну свободу

і нац. незалежність, революц. рух, становлення і розвиток Рад. соціалістичної д-ви. В пам'ятках історії та культури на тер. УРСР — архіт. споруджа, творча мистецтва, рукописних книгах, фольклорі і пісенній творчості втілилися етичні й естетичні, соціальні та політ. ідеали найширших нар. мас. Особливе значення мають пам'ятки епохи соціалізму. Вони увічнюють визначні події Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни, трудові подвиги робітн. класу, колгоспів, селянства та інтелігенції, подвиг рад. народу у Великій Вітчизн. війні, братерську дружбу народів СРСР, будівництво соціалізму і комунізму. Вони є джерелом істор. пізнання та одним з найважливіших засобів пропаганди революц., бойових, трудових та інтернац. традицій рад. народу, відіграють важливу роль у формуванні у рад. людей почуття любові до соціалістичної Батьківщини, в їхньому ідейно-матеріалістичному, інтернац. та естетичному вихованні.

Комуністична партія і Рад. д-ва завжди розглядали і розглядають збереження істор.-культур. багатства народу, його примноження та використання як одне з найважливіших завдань у галузі культури, будівництва.

В СРСР істор.-культур. цінності є надбанням народу і перебувають під охороною д-ви. Обов'язок д-ви і громадян зберігати культур. спадщину народу закріплено в Основному Законі — Конституції СРСР та конституціях союзних республік (ст. 27, 66 Конституції УРСР). Дотримуючись лєнінських принципів ставлення до культур. спадщини. Рад. д-ва створює всі умови для збереження і ефективного використання їх. Розроблені 1918—24 за ініціативою та безпосередньою участю В. І. Леніна декрети Рад. влади (бл. 20) заклали основу рад. держ. системи охорони пам'яток історії та культури. Свого дальшого розвитку вона досягла в наступних парт. рішеннях і рад. законодавстві з цих питань. Велике значення в справі охорони пам'яток історії та культури мають закони СРСР та УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», прийняті відповідно 1976 і 1978.

Згідно з законом УРСР 1978 до пам'яток історії та культури належать «споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства і держави, твори матеріальної і духовної творчості, які становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність». За типологічними особливостями ці пам'ятки поділяються на 5 осн. видів: 1) пам'ятки історії — будинки, споруди, пам'ятні місця, предмети, пов'язані з найважливішими істор. подіями в житті народу, розвитком

суспільства, д-ви, революц. рухом, з Великою Жовтн. соціалістич. революцією, громадян. і Великою Вітчизн. війнами, соціалістичним і комуністичним будівництвом, зміцненням міжнар. солідарності, а також з розвитком науки, техніки, культури і побуту народів, з життям видатних політ., держ., військ. діячів, нар. героїв, діячів науки, д-ри і мистецтва; 2) пам'ятки археології — городища, кургани, залишки старод. поселень, укріплень та ін. споруд, старовинні предмети, місця старод. поховань та ін.; 3) пам'ятки містобудування і архітектури — архіт. ансамблі та комплекси, частини міст давньої забудови, споруди цивільної, пром., військ. культурної архітектури та нар. зодчества, садово-паркові ансамблі та ін.; 4) пам'ятки мистецтва — твори монументального, образотворчого, декоративно-ужиткового та ін. видів мистецтва; 5) документальні пам'ятки — давні акти, писемні й графічні документи, кінофотодокументи і звукозаписи, рукописи, архівні зібрання, записи фольклору і музики, рідкісні друковані видання тощо. Всі пам'ятки історії і культури підлягають держ. обліку і поділяються на пам'ятки загальносоюзного, респ. і місц. значення. Держ. керівництво в УРСР обліком, охороною, використанням, реставрацією пам'яток історії, археології і мистецтва здійснює М-во культури УРСР, пам'яток містобудування і архітектури — Держ. к-т УРСР у справах будівництва, документальних пам'яток — Гол. архівне управління при Раді Міністрів УРСР.

Велику допомогу держ. органам у цій роботі подає Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (створене 1966; див. у цьому томі відповідний підрозділ), через яке здійснюється залучення найширших кіл громадськості до активної і безпосередньої участі в охороні пам'яток. Особи, винні в порушенні законодавства про охорону і використання пам'яток, несуть дисциплінарну, адм. та кримінальну відповідальність. Результатом послідовного здійснення і розвитку Комуністичною партією лєнінського плану *монументальної пропаганди*, організації охорони пам'яток д-вою і всім народом є те, що СРСР — одна з найбагатших на пам'ятки історії та культури країн світу. На держ. обліку в УРСР налічується понад 70 тис. пам'яток історії та культури, археології, містобудування і архітектури (1983). В держ. і громад. музеях УРСР зберігається бл. 10 млн. експонатів (1983). Все це є невід'ємною частиною загальносоюзної і світової культур. спадщини і свідчить про величезний внесок народів Рад. країни, в т. ч. українського, в розвиток світової цивілізації. П. Т. Тронько.

УКРАЇНСЬКА МОВА

Українська мова — національна мова укр. народу, осн. населення Української Радянської Соціалістичної Республіки. За даними перепису 1979, в СРСР укр. мову вважають рідною понад 35 млн. чол. За межами СРСР укр. мовою говорять *українці*, що живуть у Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Югославії, а також у США, Канаді, Аргентині, Австралії та ін. країнах світу. За лексичним складом, фонетичною системою і граматичною будовою укр.

мова найближча до російської та білоруської, разом з якими вона становить сх. підгрупу слов'ян. групи індоєвроп. сім'ї мов. У сучасній укр. літ. мові налічується 38 фонем, з них 6 голосних і 32 приголосні. Голосні поділяються на передньорядні (і, н, е) та задньорядні (а, о, у). Їхній системі властиві такі найважливіші специфічні риси: чергування етимологічних о, е відкритого складу з секундарним і в закритому складі (воли — віл, робота — робітниця, печі — піч, се-

ло — сільський); вимова і на місці давнього ь (літо, дід, у сні — з давніх льто, дльдь, вль сльнь); звук о на місці давнього е в позиції після шиплячих та у перед споконвічно твердим приголосним (жолудь, чоловік, пшоно, бджола, шока, його); передньорядний голосний в відповідно до давніх ъ та и (син, сила — з сынь, сила); звук и в сполученні з попередніми плавними р чи л на місці слабких ъ та ь між приголосними і перед і на місці напружених ъ, ь (тривога, рий.

бий, шия, добрий — з давніх тьвога, рьн, бьн, шьд, добрьн; утрата на початку слова давніх ненаголошених і та о (грат, голка, Гнат, город — з давніх играти, гьголка, Игнати, огород); розвиток секундарного і на початку слова перед сонорним, за яким занепадає зредукований ь, ь (іржа, іржати, імла — з давніх рьжа, рьжати, мьгла); зближення вимови е та я в ненаголошеній позиції (се^ел^о, ве^есна, жи^ев^е, ба^ечи^ела).

Приголосні укр. літ. мови поділяють за місцем творення на губні (б, п, в, ф, м), передньоязикові (тверді — д, т, з, дз, с, ц, ж, дж, ч, ш, р, л, н; м'які — а', дз', с', ц', р', л', н'), середньоязикові (і, д', т', л', н'), задньоязикові [г (ж), к, х] і надгортанні, або фарингальні (г). До важливих особливостей системи приголосних укр. літ. мови належать: наявність африкат (дж і дж' (дж'): (ходжу, дзеркало, в кукурудзі); дзвінка сонорна вимова звука в, відсутність оглушення його в ф, перехід у позиції перед ін. приголосним в у (вчора — учора, вдова — удова); фрикативна вимова г (гай, говорити) і лише в небагатьох словах, запозичених та звуконаслідувальних, уживання проривного g [агрус, гелотати] (орфографічно — агрус, гелотати); збереження дзвінкої вимови приголосних у позиції перед глухими та в кінці слова (голубка, кладка, стежка, моги, дуб, сніг, сад); дзвінка вимова глухого приголосного в позиції перед ін. дзвінким [бородба, прозба, воззал (орфографічно — боротба, просьба, вокзал)]; утрата м'якої вимови приголосних перед е (берег, серце, день); тверда вимова губних та р у кінці складу та в кінці слова (синте, голуб, сім, кров, гіркий, писар); ствердіння губних перед а, що походить з давнього ę і виникнення після них вставного і [п'ять, дев'ять, м'ята (вимовляється — п'ят', дев'ят', м'ята) — з давніх пать, девать, мата]; збереження м'якої вимови а' у кінці слова (горобець, олівець); наявність довгих м'яких приголосних, що розвинулися внаслідок прогресивної асиміляції давніх м'яких наступного і (життя, знання, доповідь, піччю); нескладовий звук ʋ (орфографічно — а) на місці давнього л у кішечній позиції дієслів минулого часу чоловічого роду та в звукосполученні оу (ов) із колишніх ьл, ьл між приголосними (ходив, вояк, шовк — з ходить, вьяк, шьяк); збереження наслідків першої і другої перехідної палаталізації приголосних г, к, х (друг — дружба — друзі, рука — ручка — руці, горох — горошина — у горосі); наявність приставних (протетичних) приголосних в і г (вуха, вулиця, вона, гострий, гарба) та ін. риси.

Словникові видання на Україні.

Морфологічна будова укр. літ. мови має такі особливості: наявність іменників чоловічого роду на означення істот з закінченням -о (дядько, Гаврило, Сірко); клична форма іменників чоловічого та жіночого роду (товаришу, Петре, кошо, доле, мамо); уживання значно ширше, ніж в ін. сх.-слов'ян. мовах, закінчення -у в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду (азоту, саду, батальйону, журналу, синтаксису, Дону); закінчення -оні, -єні в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, а під його впливом — і в місцевому (братові, учневі, коневі, на братові, на дубові); відсутність редукції ненаголошеного у в закінченні орудного відмінка однини жіночого роду -ою, -єю (рукою, плешкою); вимова е (незалежно від наголосу) в закінченні орудного відмінка однини іменників з основою на шиплячий і м'який приголосний (сторожем, конем, плечем, межею, землею); закінчення -и, -ів в називному відмінку множини іменників чоловічого роду (лісі, трактори, учителі); форми родового відмінка на -ів іменників чоловічого роду з основою на м'який і шиплячий приголосний (днів, учителів, товаришів); стягнені форми прикметників у називному й закінченні відмінках однини жіночого та середнього роду, а також у множині (червона, червону, червоне, червоні); зближення у непрямих відмінках закінчень прикметників з твердою і м'якою основами (червоного, могутнього, червоною, могутньою, червоної, могутньої, хоч в орудному — червоним, могутнім); закінчення -ому паралельно з -ім у місцевому відмінку прикметників чоловічого та середнього роду (у червонім — у червоному, у могутнім — у могутньому); форми вищого ступеня прикметників з суфіксами -ш-, -іш- (ширший, червоніший); невідмінювання першого компонента в числівниках на означення десятків (п'ятдесяти, п'ятдесятьох, п'ятдесятю, п'ятдесятма); втрата -ть у закінченні 3-ї особи однини дієслів 1-ї дієвіднини (лише, знає); закінчення -мо в 1-й особі множини дієслів (знаємо, робимо, ходимо); синтетичні форми дієслів майбутнього часу (писатиму, ходитиму); дієприслівники на -чи (знаючи, ходячи) тощо.

Синтаксична структура У. м., як і ін. сх.-слов'ян. мов, характеризується багатством виразних засобів, що функціонують у досить розвиненій системі простого й складного речення. Специфічні риси синтаксичної будови: безособові речення з головним членом, вираженим невідмінюванню дієсловом формою на -ю, -то (Роботу закінчено. Ворога розбито); вираження підмета сполученням кількісного числівника два, три, чотири й іменника чоловічого роду в формі

називного відмінка множини (Коло воріт росли два явори. Три брати працювали в одній бригаді); іменна частина складеного присудка, виражена знахідним відмінком з прийменником за (Старта сестра була нам за матір); своєрідність у вживанні відмінкових форм у дієслівних словосполученнях (дякувати кому, набачити йому, зібратись о дев'ятій годині) тощо.

У складі укр. лексики є чимало слів, не відомих ін. слов'ян. мовам (багаття, мрія, обрій, смуга, хист, цап, гарний, загальний, окремих, баритися, плекати, нишком тощо). Багато в ній слів, утворених від спільних сх.-слов'ян. основ, але ін. афіксами (шахтар, верхівець, далаца, діяч, весняний, діяльний, дивувати та ін.). Укр. мові властиві й деякі особливості в наголошуванні слів (верба, спіна, близький, висіти, кидати, втора тощо). З діалектного погляду укр. мова становить певну єдність, у ній немає дуже різкого протиставлення одних говорів іншим. Усі її тер. діалекти умовно об'єднують у три великі групи (наріччя) — *північні говори, південно-західні говори та південно-східні говори* (див. карту тер. діалектів укр. мови, т. 3, с. 192—193). Укр. нац. літ. мова сформувалася на основі тер. говорів найбільш уніфікованого й найпоширенішого пд.-сх. наріччя (істор. ядром якого є наддніпрянські та східнополтавські говори), увібравши в себе найважливіші елементи ін. наріч. За радянського часу, в умовах динамічного зростання культурного рівня всього населення й активної участі його в громадсько-виробничому й політ. житті суспільства, місцеві діалекти під впливом літ. мови поступово втрачають характерні для них вузькі диференціальні риси.

Укр. мова, як і ін. сх.-слов'ян. мови, сформувалася на основі тер. діалектів давньоруської мови. Пд.-зх. пам'ятки давньорус. писемності фіксують окремі особливості укр. мови, що сформувалася, вже з 2-ї пол. 12 ст., напр., так званий новий ь на місці етимологічного е в закритому складі, який утворився в процесі запеклого зредукowanego ь у слабкій позиції [камѣнь, матѣрь, шѣсть, вѣ ньмѣ (у Добриловому євангелії 1164) — з камєнь, матерь, шєсть, вє ньмє; літера ь позначала тут, очевидно, голосний, близький у вимові до і]; сплутування літер и та ъ, що відбивало пронес зближення ь подальшого злиття давньорус. голосних и та ъ в одному звуці перед, рялу високо-середнього підняття и, який характерний для сучасного укр. вокалізму [бити, просити, свѣтънькъ (у Добриловому євангелії 1164) — з бѣти, просѣти, свѣтънькъ]. Частіше фіксуються подібні особливості з 13 ст., напр., літера ъ на місці давнього та нового ь, що свідчить про зміну звука ь в і, який властивий і сучас. укр. мові [свѣдѣтьствоуѣтъ (Житіє Сави 13 ст.), витри, никотори (Галицьке євангеліє близько 1255), видѣше замість видѣше (Євангеліє 1283)]; подовження етимологічного о в новому закритому складі і виникнення перед ним протетичного а [воовѣца, воовѣчихъ (Галицьке євангеліє бл. 1266)]; зміна е в о після шиплячого перед твердим приголосним [послѣдуѣмоу (Холмське євангеліє 13 ст.)]. У 14 ст. великою кількістю прикладів засвідчується дієслівне закінчення 1-ї особи множини теперішнього часу -мо [чиммо (Грамота 1388), знаємо (Грамота 1397)] та ряд ін. У 13—14 ст. інтенсивно формувалися три сх.-слов'ян. народності — українська, російська та білоруська — і їхні мови. В осн. рисах фонетична система і граматична будова укр. мови склалися вже до 14 ст.

Укр. мова належить до старонісесних мов. Успадкувавши давньоруську писемність, у ранній період своєї історії (14—15 ст.) вона продовжувала й розвивала традиції літ. мови Київ. Русі. На укр. та білорус. землях, що в той час перебували у складі Великого князівства Литовського, літ. мова, яка складалася в Київ. Русі, не тільки продовжувала функціонувати, а й була визнана як мова держ. управління, законодавства, офіційного листування. За таких умов в укр. та білорус. мовних виписках багато спільних лексичних, граматичних і орфографічних рис, які знайшли відображення й в пам'ятках писемності обох народів. Проте й у цей період при збереженні генетичної спільності з рос. та білорус. літ. мовами і виникненні в процесі істор. розвитку нових спільних рис поступово складалася в укр. літ. мові її специфічні особливості, бо вона систематично з більшою чи меншою інтенсивністю збагачувалася лексичними й фонетико-граматичними елементами живого мовлення укр. народності. Найдавнішими пам'ятками староукр. мови є численні грамоти 14—15 ст., Кам'яно-Струмилівське євангеліє 1411, Апостол 15 ст. та ін., в яких досить повно відбився вплив місцевих народнорозмовних елементів на тогочасну укр. літ. мову; особливо помітний структурний компонент становлять вони у мові актових документів та офіційного листування. З кінця 15 ст. робляться перші спроби наближення книжної церковнослов'ян. мови, що вживалася в церковно-реліг. т-рі, до укр. народнорозмовної мови (напр., у Четях 1489). Почали перекладати укр. мовою окремі твори реліг. л-ри, не призначені для церк. служби, щоб наближити їх до розуміння нар. мас. Найвідоміші з таких перекладів — *Пересопницьке євангеліє* (1556—61), *Крехівський апостол* (бл. 1560) та деякі ін. виразно відбивали укр. нар. лексику, фразеологію, фонетичні й частково граматичні особливості. В кін. 16 — на поч. 17 ст. на Україні утворилися два різновиди літературної мови: перший з них — т. з. слов'янорусська мова, що складалася на основі взаємодії церковнослов'ян. та давньорус. літ. мов і вживалася переважно в церк.-богослужбовій л-рі, а другий — власне укр. книжна мова, відома під назвами — «проста мова», «русська мова», «русський діалект», чи — як її тепер називають — «староукр. мова», що складалася на основі давньорус. мови внаслідок сильного впливу на неї живої укр. розмовної стихії. Вживалася вона в юрид. і ділових документах — грамотах, листах, універсалах, міських книгах, описах замків, а також у літописах, частково — в полемічній і реліг. л-рі. Староукр. книжною мовою (з більшим або меншим збереженням церковнослов'ян. елементів) написано такі визначні твори полемічної л-ри, як «Ключ царства небесного» (1587) Г. Смотрицького, «Апокрисис» (1597) Х. Філадельта, «Пересторога» (1605 або 1606), ймовірно, І. Борщевського, «Палінодія» (1621—22) З. Копишівського та інші. Значний струмінь нар. мови помітний у полемічних творах І. Вишеского. Старою книжною укр. мовою складено літописи — Львівський, Густинський, Чернігівський, Остерський. Нею налізано чимало худож. творів: вірші Г. Смотрицького, додані до «Острозької біблії» (1581), вірші П. Беринди (1616), «Взъеруєць цють» (1618) О. Митури, вірші К. Саковича (1622), «Перло многоцвієное» К. Ставровецького (1646), драму «Слово о збуренню пекла» (1-а пол. 17 ст.) та інші. На початку 17 ст. з'явилася укр. переробка істор. повісті про Мамасе побіще. Староукр. книжна

мова проникала й у наук. твори, напр., «Зерцало богословів» К. Ставровецького (1618), де подано відомості з космографії. На цей період припадають найдавніші з досі відомих записи укр. нар. пісень — про Стефана Вовсоду в чеській граматиці Я. Благослава (складена до 1571) та про козака Я. Куліну (надрукована лат. шрифтом у польсь. брошурі 1625). В інтермедіях до польсь. драми Я. Гаватовича (1619) зроблено першу спробу фіксації діалектичних особливостей укр. розмовного мовлення. Розвиткові укр. літ. мови сприяла поява на Україні *книгодрукування*. У 1574 рос. першодрукар І. Федоров надрукував у Львові книги «Апостол» і «Азбуку», а 1581 в м. Острозі на Волині — «Острозьку біблію». У 1615 було відкрито друкарню в Києві. Існували друкарні й у деяких ін. містах на Україні. У кін. 16 — 1-й пол. 17 століття зросло значення слов'янорусської мови як знаряддя національно-визвольної боротьби укр. народу проти феодално-шляхетського і католицько-єзуїтського гноблення. У зв'язку з цим було створено й надруковано праці, які сприяли її граматичній та лексичній нормалізації, серед них — «Грамматика словенська языка» (1586), яка була ранньою південнослов'ян. переробкою відповідної грец. граматики і заклала основи сх.-слов'ян. граматичної термінології; «Алфавит» (1591), написаний Арсенієм Еласонським разом з учнями Львівської братської школи; «Грамматика словенська» Л. Зизанія (1596), «Грамматика словенська» М. Смотрицького (1619). Остання праця мала велике значення в історії не тільки східнослов'янських, а й усіх слов'ян. мов. У 1643 створено «Граматику словенську» І. Уженича, яка була першою спробою граматичного опису старої укр. літ. мови. У цей період виходять друком лексикографічні праці: «Лексис» Л. Зизанія (1596) і «Лексиконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе» П. Беринди (1627), які поряд з церковнослов'янською містили й укр. народнорозмовну лексику. Ці праці, а особливо друга, відіграли позитивну роль у нормалізації словникового складу як слов'янорусської, так і староукр. книжної мови. Однак укр. літ. мова в умовах соціального й нац. гноблення, що його зазнавав укр. народ у польсько-шляхетській державі, піддавалась різного роду обмеженням, витіснялася з важливих сфер сусп. життя, що гальмувало її нормальний розвиток. Визвольна війна укр. народу 1648—54 під проводом Б. Хмельницького і возз'яднання України з Росією створили умови для літ. розвитку укр. мови в братній сім'ї східнослов'ян. мов під впливом всезростаючої ролі рос. прогресивної культури й науки. У цей час посилювся вплив мови багатогранної усної *народної творчості* на укр. літ. мову, передусім на її лексику й стиль. Особливо помітний цей вплив у літописах (напр., у *Хмельницькому літопису*), у стилі *універсалів* та ін. документів канцелярії Б. Хмельницького, в мові документів полкових канцелярій, в стилі ораторської прози: «Меч духовний» (1666), «Труби словес проповідних» (1674) Л. Барановича. «Ключ разуміння» (1659), «Небо новое» (1665) І. Галатювського, «Огородок» (1676) А. Радивилівського, «Зерцало» (1686) Й. Шумлянського тощо. Елементи живої нар. мови широко представлено в *Літопису Самовидця*, літопису С. Величка, в драмах, особливо в інтермедіях та п'єсах М. Довгалецького («Коміческоє

дійствіє», 1736), Г. Кониського («Воскресеніє мертвих», 1747), у збірці віршів Климента Зинівієвого сина (між 1700 і 1709), у ліричних та сатиричних віршах Г. Сковороди, в численних анонімних бурлесквих, сатиричних і пародійних віршах, які здебільшого створювалися цілком народною мовою. Живою народнорозмовною мовою написано вірші З. Дзюбаревича та І. Некрасевича (18 ст.). Визначну роль у розвитку старої укр. літ. мови відігравала заснована 1632 Києво-Могилянська колегія, перетворена 1701 на академію (див. *Київська академія*). Вона давала своїм вихованцям досить ґрунтовну філологічну освіту, що позитивно позначалося на розвитку стилістичних засобів старої укр. літ. мови. З 18 ст. на розвиток і демократизацію книжної мови великий вплив мали передові ідеї російської культури й науки, зокрема, лінгвістичні праці М. В. Ломоносова, в яких науково обґрунтовано шляхи дальшого зближення літ. мови з народнорозмовною. Протягом 18 ст. в укр. літ. мові формувалися нові функціональні стилі, основу яких становило живе народне мовлення і які обслуговували широкі нар. маси. Традиційні книжні стилі, що ґрунтувалися на церковнослов'ян. мовній основі, переживали кризу, втрачували сферу функціонування, окремі з них (наук. стиль, стилі худож. л-ри) зовсім занепадали, бо вони були відірвані від мови народу й тому не могли стати засобом мовного вираження сусп. ідей і досягнень культури періоду формування укр. нації.

Новий етап у розвитку укр. літ. мови почався з виходом у світ «Енеїди» І. П. Котляревського (1798), який у цій поемі та п'єсі «Наталка Полтавка» (1819) підніс нар. мову до рівня літературної. І. П. Котляревського вважають зачинателем нової української літературної мови. У її формуванні на нар. основі в 1-й пол. 19 ст. значну роль відіграли також Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, П. П. Гулак-Артемовський, Є. П. Гребінка, прогресивні письменники Галичини М. С.

Шашкевич, Я. Ф. Головацький, І. М. Вагилевич (передусім виданий ними альманах «*Русалка Дністровая*»). У 1818 вийшла друком «Граматика малоросійського наречія» О. П. Павловського, де вперше подано стислий наук. опис фонетичних і морфологічних особливостей укр. нар. мови у порівнянні з російською та як додаток уміщено невеликий укр. словник. Ця праця справила певний вплив на орфографічне, граматичне й лексичне нормування нової укр. літ. мови на ранньому етапі її розвитку. Основоположна роль у формуванні нової укр. літ. мови належить Т. Г. Шевченкові. В його творчості найповніше розкрилися невичерпні мовностилістичні скарби нар. мови, на основі яких поет синтезував усі конструктивні здобутки мовної творчості своїх попередників, збагатив укр. літ. мову надбаннями ін. мов і утвердив її як знаряддя всебічного розвитку, культур. піднесення й освіти укр. народу, його боротьби за соціальне й нац. визволення. Т. Г. Шевченко збагатив укр. літ. мову суспільно-політичною термінологією і фразеологією, системою образних висловів революційно-демократичного змісту і спрямування — цим він підготував ґрунт для формування її публіцистичного та наук. стилів. У творчості Т. Г. Шевченка укр. літ. мова здобула міцну основу для дальшого всебічного, стилістичного багатогранного розвитку й удосконалення. Вона остаточно утвердилась як мова, якій властиві всі потрібні засоби вираження в усіх найважливіших сферах сусп. життя, і цим піднеслася на якісно новий ступінь свого функціонування. Мова поета на довгі роки стала джерелом лексичного, граматичного й фонетичного нормування нової укр. літ. мови. Вона справила великий вплив на літературно-мовну практику на Зх. Україні — в Галичині, Буковині та на Закарпатті, що перебували тоді під владою Австро-Угорщини, правлячі кола якої жорстоко пригнобляли укр. народ і всіляко перешкоджали розвитку його літ. мови на загальнонар. основі. Таким чином, творчість Т. Г. Шевченка відіграла велику об'єднувальну роль, у ній було накреслено провідні лінії створення єдиної загальнонаціональної укр. літ. мови. Велике значення для дальшого розвитку, збагачення й стилістичного вдосконалення укр. літ. мови в 2-й пол. 19 ст. — на поч. 20 ст. мала мовна творчість Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького, С. В. Руданського, М. П. Старицького, Панаса Мирного, М. Л. Кропивницького, І. К. Карпенка-Карого, І. Я. Франка, Лесі Українки, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського, Б. Д. Грінченка, В. С. Стефаника, О. Ю. Кобилянської, С. В. Васильченка та багатьох ін. письменників і публіцистів. У цей час високого рівня розвитку досягли всі жанри художньо-белетристичного стилю — прозовий, поетичний, драматургічний; інтенсивно формувалася публіцистичний стиль з усіма властивими йому жанрами — власне публіцистичним, інформаційно-газетним, науково-публіцистичним, художньо-публіцистичним. Почав витворюватися наук. стиль укр. мови, насамперед у галузі гуманітарних наук — історії, літературознавства, мовознавства, суспільствознавства; зароджувався її діловий стиль. Укр. мовою, хоч і з великими обмеженнями, видавалися деякі газети, журнали, друкувалися книги й брошури на суспільно-політ. і науково-популярні теми, публікувалися науково-дослідні праці з окремих галузей знань, почали виходити періодичні наук. органи («*Записки Наукового товариства імені Шевченка*», «*Записки Українського наукового товариства у Києві*»,

з 1908), зрідка — й збірники наук. праць з математики та природознавства. Укр. мовою перекладалися окремі твори К. Маркса, а 1902 вийшов «Маніфест Комуністичної партії». Поступово складалася укр. спеціальна термінологія, виходили лексикографічні праці: «Словарь української мови» за ред. Б. Д. Грінченка (т. 1—4, 1907—09) та ін. До Великої Жовтн. соціалістич. революції укр. літ. мова розвивалася у несприятливих умовах держ. роз'єднання укр. народу, гноблення його з боку царизму в Рос. імперії та австро-угор. уряду на зх.-укр. землях, в умовах постійних обмежень її сусп. функцій, а то й прямих заборон царським урядом і переслідування прогресивних видань укр. мовою в царській Австро-Угорщині. Все це гальмувало й ускладнювало процес створення єдиної загальнонац. укр. літ. мови, її лексичного та стилістичного збагачення й граматичного нормування. У цей період особливо загострилася боротьба між прогресивними й реакц. силами за шляхи розвитку і принципи дальшого нормування укр. літ. мови. Прогресивні укр. письменники та вчені обстоювали створення єдиної літ. мови для всього укр. народу на широкій загальнонац. живомовній основі, переборювали націоналістичні настанови деяких письменників на її архаїзацію та відрубний розвиток, виступали проти різних її вузькодіалектних варіантів і штучного засмічування чужорідними елементами, що порушували її лексичну, граматичну та фонетичну системи. Вони орієнтували на творче використання мовностилістичного багатства передової рос. л-ри, дбали про багатогранний розвиток укр. літ. мови, здатної обслуговувати всі сусп. потреби народу. Реакц. кола, навпаки, обмежували сусп. функції укр. літ. мови, спрямовували її розвиток на вузьку діалектну основу (напр., намагання націоналістичних елементів створити «західний» варіант укр. літ. мови в Галичині чи «карпатурський» на Закарпатті), поряд з цим певні реакц. угруповання на західноукр. землях, зокрема «*московіди*», користувалися штучним «язиччям», яке його прихильники протиставляли укр. літ. мові, що розвивалася на нар. основі. Активним поборником єдиної укр. літ. мови був І. Я. Франко. Він виступав проти штучно створеного «язиччя», проти засмічування літ. мови непотрібними іншомовними елементами, лексичного й стилістичного збіднення, обстоював її розвиток на широкій загальнонар. основі, орієнтував західноукр. працівників слова на східноукр. мовну практику, яка продовжувала і далі розвивала традиції Т. Г. Шевченка. Вільний і всебічний розвиток укр. літ. мови відстоювала прогресивна рос. громадськість, зокрема революц. демократи О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, видатні письменники І. С. Тургенев, Л. М. Толстой, А. П. Чехов, В. Г. Короленко, О. М. Горький та ін., визначні вчені О. О. Шахматов, Ф. Е. Корш, П. Ф. Фортунатов та ін. Право укр. народу на вільний розвиток своєї мови послідовно відстоювала більшовицька партія, яка боролася за повну рівноправність усіх націй і їхніх мов. В. І. Ленін писав: «Ні одного привілею ні для однієї нації, ні для однієї мови!» (Повне збір. тв., т. 23, с. 145). Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, в умовах послідовного здійснення Комуністичного партією ленінської нац. політики, укр. мова вперше в своїй історії здобула не лише загальне визнання, а й реальні можливості для вільного функціонування, всебічного вдосконалення й збагачення.

Після возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. державі завершився процес становлення єдиної укр. літ. мови. За рад. часу підвищилася сусп. роль укр. літ. мови, вона почала обслуговувати всі багатогранні потреби укр. соціалістичної нації, стала мовою законодавства й держ. урядування в республіці, мовою адм. установ, різних громадських, суспільно-політ., наук. і культурно-осв. орг-цій та виробничих колективів. Укр. мовою видається в республіці мільйонними тиражами художня, наукова, політ., тех., навчальна та ін. л-ра; укр. мовою перекладено твори класиків марксизму-ленінізму, публікуються численні переклади художньої та ін. л-ри з мов народів Рад. Союзу, з багатьох зарубіжних мов, видаються газети й журнали як громадсько-політичні, так і різного типу професійні. Укр. мова стала знаряддям освіти і соціалістичної культури: нею ведеться навчання в заг.-осв. школах, читаються лекції у вищих школах, ведеться масово-політ. робота серед населення. На Україні працюють численні українські драматичні, оперні, муз. театри та ін. мистецькі заклади, широко розвинене укр. мовою радіомовлення, телебачення й кіно. Піднесення сусп. ролі укр. літ. мови зумовило її дальший всебічний розвиток і збагачення. Завершилося формування всіх функціональних стилів, властивих високорозвиненим літ. мовам, зокрема наук., публіцистичного, ділового, виробничо-технічного, стилю масової інформації, епістолярного та ін. У рад. період склалася її багата термінологія і спец. фразеологія з усіх галузей знань та виробничої діяльності. Відбулося значне оновлення словникового складу укр. мови; з активного вжитку вийшло чимало слів, пов'язаних з бурж.-феод. способом сусп. життя та віджилою технікою, виробничими відносинами, ідеологією, побутom; він поповнився великою кількістю нових слів — неологізмів (сільрада, комсомол, колгосп, кібернетика, дизайн, атомомобіль та ін.). Особливо активно поповнюється мова неологізмами, що належать до складу термінологічної лексики, в період наук.-тех. революції. Великою досконалістю набув синтаксис укр. літ. мови з усіма його особливостями, властивими тим чи ін. її функціональним стилям. Укр. літ. мова розвивається як рівноправна в сім'ї нац. мов Рад. Союзу, збагачуючись і вдосконалюючись за рахунок внутр. ресурсів (висотник, місяцехід, заочник тощо) та в процесі взаємозв'язків з ін. мовами, насамперед з російською, яка є мовою світового значення і засобом міжнац. спілкування народів СРСР. Переважно через посередництво рос. мови укр. мова, як і ін. мови народів СРСР, засвоює нову інтернац. лексику та рад. неологізми, що зумовило становлення в них спільного фонду лексичних інтернаціоналізмів, зокрема спільного фонду нової радянської лексики (ленінізм, партгор, цілінник та ін.). У рад. період здійснено велику роботу в справі фонетичної, орфографічної, орфоепічної, граматичної і лексичної нормалізації укр. літ. мови. В дожовтневий період укр. мова не мала єдиного і обов'язкового для всіх правопису. Першим офіційним укр. правописом вважаються «Найголовніші правила українського правопису», затверджені АН УРСР і видані 1921. Протягом 20—30-х рр. правопис удосконалювався. У 1946 видано «Український правопис» (друге, доповнене й виправлене його видання вийшло 1960). Активна участь усього населення в сусп. виробництві, політ. і культур. житті країни зумовила розширення функцій

усної форми літ. мови. Заг. обов'язкова середня освіта, що її забезпечила Рад. влада усім трудівникам країни, сприяє засвоєнню єдиних норм укр. усного літ. мовлення, піднесенню його культури, усуненню з мовної практики стилістично невмотивованих фонетичних, орфоепічних, лексичних і граматичних відхилень, здебільшого місцевих походження. Засвоєнню літ. норм активно сприяють також різного типу словники (перекладні, глумачні, орфографічні, вимови й наголосу, синонімічні, фразеологічні тощо), які в значній кількості виходять за рад. часу. Досягнення в розвитку укр. літ. мови, розширення її суп. функцій, лексичне і стилістичне збагачення, орфоепічне і граматичне вдосконалення стали реальною дійсністю в умовах її розвитку в соціалістичному суспільстві, що якнайповніше розкриває всі творчі можливості народу, забезпечує розквіт усіх його матеріальних і духовних сил. Укр. літ. мова у рад. період розквітла й стала на рівні найрозвиненіших мов світу. Вона має всі лексичні, граматичні й стилістичні засоби для вільної й точної передачі найрізноманітніших і найскладніших понять з усіх галузей життя, найтонших нюансів інтелектуального та емоціонального характеру. Комуністична партія і Рад. уряд, втілюючи в життя ленінську нац. політику, за-

безпечили всім народам СРСР право на освіту і користування рідною мовою. У Програмі КПРС зазначається, що партія буде забезпечувати і надалі вільний розвиток мов народів СРСР, що в Рад. країні «в умовах братерської дружби і взаємного довіря народів національні мови розвиваються на основі рівноправності і взаємозбагачення» (Програма КПРС. К., 1977, с. 102). Ці закономірності визначають дальший розвиток укр. мови. Центром наук. дослідження проблем укр. мови є *Мовознавство інститут АН УРСР* (Київ). Питання укр. мови розробляють також на відповідних кафедрах ун-тів та пед. ін-тів, у *Суспільних наук інституті АН УРСР* (Львів). Див. також в цьому томі підрозділ Мовознавство.

Літ.: Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967; Булаховський Л. А. Питання походження української мови. В кн.: Булаховський Л. А. Вибрані праці, т. 2. К., 1977; Філін Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972; Русанівський В. М. Походження і розвиток східнослов'янських мов. К., 1980; Сучасна українська літературна мова, [кн. 1—5]. К., 1969—73; Курс сучасної української літературної мови, т. 1—2. К., 1951; Синявський О. Н. Норми української літературної мови. Х.—К., 1931; Потєбня А. А.

Заметки о малорусском наречии. Воронеж, 1871; Крымский А. Е. Украинская грамматика, т. 1—2. М., 1907—08; Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, ч. 1. К., 1972; Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979; Історія української мови, [т. 1—4]. К., 1978—83; Житецький П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876; Шахматов О., Крымский А. Нариси з історії української мови... К., 1924; Історична грамати́ка української мови. К., 1980; Курс історії української літературної мови, т. 1—2. К., 1958—61; Плющ П. П. Історія української літературної мови. К., 1971; Беззєнко С. П. Українська діалектологія. К., 1980; Михальчук К. П. Наречия, подна́речия і говори Южно́й Росси́и в связи с наречиями Галичины. «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край», 1877, т. 7, в. 2; Словарь української мови. Упорядкував Б. Д. Грінченко, т. 1—4. К., 1958—59; Українсько-російський словник, т. 1—6. К., 1953—63; Російсько-український словник, т. 1—3. К., 1968; Словник української мови, т. 1—11. К., 1970—80; Етимологічний словник української мови, т. 1. К., 1982; Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. К., 1973; Орфографічний словник української мови. К., 1975; Український правопис. К., 1960; Атлас української мови, т. 1. К., 1984; Гольденберг Л. І., Королевич Н. Ф. Українська мова. Бібліографічний покажчик (1918 — 1961 рр.). К., 1963. *М. А. Жовтобрюх.*

ЛІТЕРАТУРА

Література 11—18 ст.

Становлення літератури сх. слов'ян відбувалося водночас з утворенням раннього феод. держави Київської Русі, запровадженням у ній християнства і слов'ян. письма. Першими її пам'ятками були перекладені з грец. на старослов'ян. мову і частково одержані через болг. посередництво біблійні тексти та апокрифічні оповідання («Хоління богородиці по муках»). В 11—13 ст. перекладено твори учительної (Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскина, Єфрема Сіріна), житійної («Патерики», «Прологи», «Чет'ї-мінеї»), історичної та історично-розповідної (хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали, «Александрія»), повістєвої («Повість про Варлаама та Іоасафа», «Повість про Акіра Премудрого», «Девгенієві діяння»), геогр.-природничої («Християнська топографія» Козьми Індікоплова, «Фізіолог», «Шестоднев») л-ри. Укладалися збірники мішаного змісту (*Ізборник Святослава* 1073 і 1076 рр., «*Пчела*). Перекладна л-ра переносила на Русь візантійську середньовічну систему літ. стилів і жанрів, збагачувала сх.-слов'ян. письменство новими темами та ідеями. Оригінальна давньорус. л-ра розробляла ораторсько-учительну (Феофіл Печерський, Лларіон, Кирило Туровський) та агіографічну прозу (князів життя Ольги і Володимира, Бориса і Гліба, життя монахів Києво-Печерської лаври — «*Києво-Печерський патерик*»), описи подорожей («Життя і хоління» Даниїла Паломника, 1106—08). На початку 11 ст. у Києво-Печерському монастирі почалось літописання, яке дало таку видатну пам'ятку історіографічної та оповідної прози Давньої Русі, як «*Повість временних літ*», що її традиція приписує Несторові. В літописах на підставі фольклорних і писаних джерел викладалась історія Русі від найдавніших часів у її зв'язках із всесвітньою історією. Давні літописні зведення збереглися у двох осн. спис-

ках — північноруському *Лаврентієвському літописі* (1377) та південноруському *Іпатієвському літописі* (поч. 15 ст.), до якого, крім «Повісті временних літ», входять ще *Київський літопис* (до 1200) і *Галицько-Волинський літопис* (до 1292). У Лаврентієвському списку вміщено автобіографічне «*Повчання Володимира Мономаха*» (1117). Видатною пам'яткою л-ри Давньої Русі є «*Слово о полку Ігоревім*» (1185—87), у якому невідомий автор, спираючись на усно-поетичні та книжні традиції, образно втілює ідею єдності Русі якраз перед навалою орд Батия. Л-ра 11—12 ст. відображає високі матеріальні і духовні рівні Київ. Русі, відзначається оригінальним і патріотичним змістом, поетичністю. Творилася вона у стилі монументального історизму. Її надбання стали основою для подальшого розвитку літератур трьох братніх східнослов'ян. народів — укр., рос. і білоруського. Навала орд Батия в серед. 13 ст., захоплення у 14 ст. укр. і білорус. земель Литовським князівством, постійна тат.-турська агресія з півдня зруйнували культур. центри, сформовані за часів Київ. Русі, затримали розвиток л-ри. Проте продовжувалося місцеве літописання, з'являлися нові переробки уже відомих раніше повістей. Значну роль відіграла літ. та науково-осв. діяльність українців — вихованців зх.-європ. ун-тів (Георгій Дрогобич, Павло Русин з Кросна, Станіслав Оріховський з Перемишля), які внесли в укр. л-ру ідеї Відродження.

Традиції культово-ораторської прози продовжував у своїх «словах» Серапiон. На межі 13—14 ст. виникло «Слово о Лазаревім воскресеніі», в поетичній формі якого чується відгомін «Слова о полку Ігоревім». У 2-й пол. 14 ст. посилюється т. з. другий південнослов'янський вплив на укр. л-ру. В літ. процес включилися київ. митрополити, вихідці з Болгарії Кіпріан і Григорій Цамблаки.

З 2-ї пол. 16 ст. почався новий період історії укр. л-ри, який характеризувався

посиленням ренесансних явищ, становленням і розвитком нових жанрів — полемічної публіцистики, віршування, мемуарно-істор. прози, шкільної драматургії. Об'єднання Литовського князівства з Польщею 1569 в Річ Посполиту обернулося для укр. і білорус. народів новим наступом на їхні національно-релігійні права. Соціальний і культурно-нац. гніт посилювався після прийняття *Брестської унії 1596*. На колонізатор. політику шляхти та магнатів укр. народ відповів козацько-селянськими повстаннями, організацією *братств*, активізацією культурно-осв. роботи. В 1574 у Львові рос. і укр. першодрукар Іван Федоров видав «*Апостол*» — першу книжку укр. книгодрукування.

У Львові і Острозі, що стали на цей час гол. центрами культурно-осв. і літ. життя, засновувалися школи, навколо них групувалися вчені, які своєю наук. і літ. діяльністю давали відсіч шляхетсько-католицькій експансії, впливали на формування нац. самосвідомості укр. народу, закладали основи його л-ри, утверджували в ній гуманізм.

Глибокий слід в укр. літературі залишили твори представників *полемічної літератури* Г. Смотрицького, С. Зизанія, Х. Філалета, Острозького Клірика, М. Смотрицького, З. Копистенського, анонімна «*Пересторога*» та ін., у яких дано гідну відповідь на звинувачення католицьких та уніатських авторів, обґрунтовано право укр. народу на власне релігійне і культурно-національне життя. Вершиною полемічного письменства була творчість І. Вишенського, який у своїх «писаннях», «посланнях» і «обличеннях» затапував зраду єпископів-ренегатів, виступив з критикою всього політ. держ. устрою Речі Посполитої, став на захист прав і людської гідності простолюду. Наприкінці 17 ст. на Закарпатті з полемічними творами виступив М. Андрелла. Реліг. полеміка з католицизмом, уніатством, протестантизмом, іудаїз-

мом та ісламом відбита в л-рі 2-ї пол. 17 ст. (Л. Баранович, І. Галатювський, Ф. Сафонович, В. Ясницький та ін.). Ораторсько-проповідницьку прозу далі розвивав К. Ставорецький (Транквіліон), автор «Евангелія учительного» (1619) і «Перла многоцвітного» (1646). Данило Корсунський наприкінці 16 ст. описав свою подорож до «святих місць» («Книга бесѣды о пути іерусалимском»). У зв'язку з поширенням книгодрукування розвивався жанр посвяти, передмови та післямови до друкованих книжок

«Києво-Печерський патерик». 1553–54. Ручний перший список.

(І. Федоров, Г. Смотрицький, Є. Плетенський, Памво та Степан Беринди, Т. Земка, М. Слюзко, Й. Тризна та ін.). З 2-ї пол. 16 ст. набували популярності нові форми мемуарно-історичної прози [заповів В. Загорський, 1577; спогади про московські події 1612 Б. Балики; Острозький (1500–1636), Львівський (1498–1649), Хмельницький (1636–1650), Гусинський (20-ї рр. 17 ст.) літописи та ін.]. Від середини 16 ст. бере початок укр. книжне віршування («Пашківель» Я. Жоравинського, 1575; вірші Г. Смотрицького в «Острозькій біблій», 1581; «Хронологія» А. Римши, 1581). Укр. поетична традиція 2-ї пол. 16–18 ст. виробила дві системи віршування — нерівноскладову і рівноскладову (силабічну). Перевагу здобула силябічна система, яка викладалася у шкільних поетиках. Поезія 16–18 ст. відзначається жанровою і тематичною різноманітністю: вірші полемічні, панегіричні, епіграматичні, морально-дидактичні, релігійно-філософські, сатирично-гумористичні, громадсько-політичні, ліричні. Патріотичними ідеями провінятий відомий твір І-ї пол. 16 ст. «Вірш на жалосний погреб запаного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622) К. Саковича. З кінця 16 — поч. 17 ст. зароджується драматургія у формах декламації і діалогів, що призначалися для виконання у братських школах: «На рождество...» П. Беринди (Львів, 1616), «Вірш з трагедії Христос пасхон...» А. Скульського (Львів, 1630), «Размышляньє о мудрѣ Христа...» І. Волковича (Львів, 1631) та ін. 1619 роком датуються перші укр. інтермедії до драми Я. Гаватовича. Визвольна війна 1648–54 і возз'єднання України з Росією ідейно й естетично переорієнтували укр. л-ру, зблизили її з рос. л-рою, створили умови для розвитку нових жанрів, утвердження нових ідейно-стильових тенденцій. Л-ра почала активно звільнятися від церк.-реліг. ідеології. У худож. творах ставили і розв'язували актуальні проблеми суспільно-політ. життя. Істор. особи оцінювалися з позицій їхнього ставлення до Росії, вірності Переяславській угоді 1654. Теорія л-ри опрацьовувалася в шкільних

курсах поетики й риторики, читаних у Києво-Могилянській академії. Культурно-видавська діяльність цього витоночного алергічності і контрастності образів, афектацією, тяжінням до пишності, мотивами «марності світу сього», бистроплинності всього земного тощо. Ораторсько-проповідницька проза не лише тлумачила християнську догматику й мораль, а й ставила актуальні політ.-просвітительські, навіть соціальні проблеми. Проповіді, «слова», «казання», «поучення» Л. Барановича («Меч духовний», 1666; «Труби словес проповідних», 1674), І. Галатювського («Ключ разумія», 1659–60), А. Радивилівського («Огородок Марії богородиці», 1676; «Віснє Христов», 1688), С. Яворського, Ф. Прокоповича, а у 18 ст. Г. Кониського, І. Леванди, І. Фальківського досягли високого мистецького рівня. Агіографічну традицію завершує 4-томна «Книга житій святих» (1689–1705) Д. Туптала. Набували популярності езопівська байка, фавстичі, перероблялися середньовічні повісті (про Трістана й Ізольду, про Калілу й Діміну, «Історія семи мудреців», уривки із «Визволеного Єрусалима» Т. Тассо та ін.). Мемуарно-істор. проза представлена «Літописцем» Л. Боболинського, «Кройником» Ф. Сафоновича, «Синописом» (1674, 1680), що його традиція приписує І. Гізелью. Реліг.-філос., етикетну та епіграматичну поезію творили Л. Баранович («Аполлонова люта», 1671), В. Ясницький, С. Яворський, І. Максимович, І. Величківський. У віршах про події нар.-визвольної війни 1648–54 («Виспівася хміль із міха», «Похвала віршами Хмельницькому...», «Українонько, матінко моя» та ін.) оспівано перемогу над польсь. шляхтою, ушлявлено істор. акт возз'єднання України з Росією. Під впливом нар. пісенності розвивалася лірична поезія. З середини 18 ст. прискорився перехід до нової л-ри. Зміщувалися укр.-російські літ. зв'язки. Вихованні Київської академії зробили помітний внесок у рос. культуру. На розвитку укр. л-ри благотворно позначився вплив передових ідей рос. л-ри, популярними стають ідеї рос. просвітництва. Панівним стильовим напрямом у 18 ст. продовжувало залишатися барокко. Одночасно міщанські елементи класицизму, сентименталізму й просвітельського реалізму. В л-рі глибше відобразилися класові суперечності укр. суспільства. Продовжувала активно розвиватися мемуарно-істор. проза, яка освітлювала події недавнього минулого, обґрунтовувала возз'єднання України з Росією. Мемуаристи користувалися офіційними документами, творами рос., польсь. та нім. істориків, від реконструкції фактів переходили до широких оповідей, позначених високими літ. якостями. В оцінці істор. подій і фактів вони часто опиралися на фольклорні джерела, нар.-пісенну творчість. Козацькі літописи Самовидця (1702), Г. Грабани (1710) і С. Величка (1728) гол. увагу приділяли подіям нар.-визвольної війни 1648–54, возз'єднанню України з Росією, боротьбі проти шляхетської Польщі, султанської Туреччини і Кримського ханства. Анонімна «Історія русів» (кін. 18 ст.) пронизана намаганнями захистити інтереси козацької старшини та вищого духовництва. Видатною пам'яткою паломницької прози стали «Странствованія» В. Григоровича-Барського. Не згасав інтерес до белетристики і перекладної зх.-європейської л-ри. У списках поширювалися середньовічні повісті, лицарські романи, оповідання з легендарних псевдоісторичних збірників «Велике зерцало», «Римські діяння».

У поезії переважало силябічне віршування, але вже намічався перехід до силябічно-тоничної системи, теоретично розробленої у рос. віршуванні В. К. Тредіаковським і М. В. Ломоносовим. Укладено рукописний поетичний збірник Климентія Зіновієвого сина, який містить 370 віршів, провінятих симпатією до людей праці, нар. побуту і звичаїв. За свіжими слідами подій створювалися вірші на актуальні громадсько-політичні теми. Історичний Полтавський бій присвячено оду Ф. Прокоповича («Епінікіон» (1709), у якій висловлено радість з приводу перемоги над «супостатом нашим лютиим». У віршованому діалозі С. Діовича «Разговор Великої Росії с Малоросією» (1762) обґрунтовуються привілеї козацької старшини, позитивно оцінюється возз'єднання України з Росією. В ряді віршів («Захотіла Сміляшнина...» та ін.) відображено визвольну боротьбу на Правобережжі, події Коліївщини. В сатиричних віршах викривалися соціальні антагонізми між простолюдом та дворянством і духовництвом («Сатирична коляда», 1764; «Плач київських монахів», 1786; «Плач дворянина», «Кирік», «Отець Негребецький» та ін.). З сатирико-гумористичними віршами виступав І. Некрашевич («Ярмарок», 1790; «Сповідь», 1789). У віршах-трагедіях у рамках біблійних сюжетних схем розігравалися і величодні свята змальовувалися елементи реального нар. побуту. Ці твори, провіняті здоровим нар. гумором, є своєрідним впливом нар. оптимізму. Мандрівні студенти, бурсаки пристосовували реліг. сюжети до потреб повсякденного життя. «Світські пісні» розробляли мотиви сирітства, гіркої долі, соціального несправедливості (О. Падальський, І. Бачинський, Левицький). Любовна поезія переходить від дидактичного моралізаторства до відтворення ширших людських почуттів (І. Пашковський, Ю. Добриловський, Я. Семержинський). Початківський «Боголюбник» (1790–91) підсумував понад 200-літній розвиток духовної лірики. Помітних успіхів досягла шкільна драматургія. До середини 18 ст. з'явилася понад 30 драм. творів — шкільних драм (різдвяного та великоднього циклів, міраклів, мораліте, на істор. теми), діалогів, декламацій. Авторами їх були викладачі Київ. академії М. Довгалевський, Г. Кониський, М. Козачинський, С. Лякоронський, Й. Горленко, В. Лашевський, Л. Горка, Г. Щербачий та ін. У кращих драмах відбито риси нар. життя, чути відгуки гострої соціальної боротьби. Возвеличуючи кн. князя Володимира Святославича («Владимир», 1705), Ф. Прокопович підтримував реформи Петра І. Анонімна істор. драма «Милость божія...» (1728) присвячена визвольній війні укр. народу 1648–54 і возз'єднанню України з Росією. Високого ідейно-худож. рівня досягли інтермедії [десять інтермедій до драм М. Довгалевського «Коміческоє дійство» (1736) і «Властотворний образ» (1737), п'ять інтермедій до драми Г. Кониського «Воскресіння мертвих» (1747) та ін.]. З 2-ї пол. 18 ст. збереглися тексти нар. лялькового театру — вертеп. Крім традиційного різдвяного дійства, у вертепній драмі розігрувалися інтермедії. Авторами і акторами вертепу були люди з народу, мандрівні дяки, студенти Київ. академії. Видатним явищем у літ. житті України 2-ї пол. 18 ст. стала творчість видатного філософа і письменника, просвітителя-гуманіста Г. С. Сковороди. Філософ, трагати Г. Сковороди написані у формі діалогів, живою нар. мовою. У байках (зб. «Басни харківські», 1769–74) письменник висловлював протест проти феод.

питу, підносили моральні якості простої людини. Поезія Сковороди (зб. «Сад божественних пісней», 1753—85) відзначається тематичною різноманітністю, глибиною думки, оригінальною образністю. Сковорода виступив співцем свободи, прославив «отця вольності» Б. Хмельницького («De libertate»), висловив антимонархічні настрої, піддав критичній пороці сучасного йому суспільства. Твори Сковороди поширювалися у рукописах, його пісні увійшли до репертуару народних співців — кобзарів і лірників. У літ. процесі 2-ї пол. 18 ст. завершилося вироблення всіх тих худож. форм і стильових засобів, на які згодом спертися нова укр. література періоду свого становлення.

О. В. Митишник.

Література 19 — поч. 20 ст.

У 2-й пол. 18 ст. процес переходу до нової укр. л-ри відображав складну взаємодію синтезу й протидії різних сусп.-політ. і художніх тенденцій. Залишаючись роз'єднаним, укр. народ зазнавав соціального та нац. гноблення рос. царизму та австро-угорської монархії, що негативно позначалося на формуванні укр. нац. культури. Водночас широке залучення України до екон. і політ. життя Росії, участь укр. діячів у загальнорос. культурному процесі сприяли розвитку прогресивних тенденцій в українському суспільному житті.

Л-ра поступово підходила до висвітлення гол. тем того часу — соціальних суперечностей, у ній уже частково відбилися антикріпосницькі настрої селянства. Найважливішими тенденціями укр. л-ри цього періоду є увага до зображення реально існуючих закономірностей життя, наростання елементів реалізму і народності, проникнення в л-ру нар. розмовної мови, нар. образного світоосприяття. Л-ра стає важливим чинником розвитку соціальної і нац. самосвідомості, дійовим засобом ідейно-класової боротьби. Першим твором нової української літератури була «Енеїда на малоросійській мові перелицьована» (СПБ, 1798) І. П. Котляревського. «Енеїда» відображала життя укр. народу з рисами його істор. минулого, нац. характеру, відтворювала побут, звичаї різних верств укр. суспільства. Утверджуючи ідею держ. і політ. єдності України з Росією, «Енеїда» виявляла критичне ставлення до вад феод.-кріпосницького ладу. Твір пройнятий духом гуманізму, співчуттям до трагічного люду. П'єсами «Наталка-Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревський поклав початок новій укр. драматургії. Він поєднав традиції нар. і літ. творчості, закріпив нар. основи літ. мови, утвердив жанри іроїкомічної поеми, побутової драми, ліричного вірша-пісні. Гол. центром культурного і літ. життя на Україні в 10—40-х рр. став Харків. ун-т. Тут з'явилися перші літ. збірники, журнали (рос. мовою), в яких висвітлювалися питання історії України і нар. життя («Харківський Демокрит», «Український вестник», «Український журнал»). Посилювався інтерес до нар. творчості, з'явилися перші зб-ки укр. нар. пісень М. А. Церетелева, М. О. Максимовича, В. Залеського, І. І. Срезневського. У Петербурзі, Москві, Харкові, Львові виходили альманахи і збірники укр. мовою («Ластівка», «Синь», «Молодик» та ін.). В л-ру прийшли талановиті письменники — П. П. Гулак-Артемовський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка та ін. Укр. л-ра розвивалася в цей час укр. і рос. мовами. Опинившись у руслі загальнорос. прискоро-

реного літ. розвитку, вона являла собою строкату картину: в ній співіснували елементи класицизму і сентименталізму, романтизм і просвітительський реалізм, спостерігалось змішування течій і стилів. Характерним було широке побутування бурлеску, який найбільше виявився в «Енеїді» І. Котляревського, в пародіях, одах і байках П. Гулака-Артемовського, П. Кореницького, П. П. Білецького-Носенка, Є. Гребінки. У творчості І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, К. Пузини та ін. розвивалися риси реалістичного побутописання, робилися спроби соціального аналізу дійсності. Г. Квітка-Основ'яненко поклав початок новій укр. прозі. Від гумористично-сатиричних оповідань, повістей «Конотопська відьма», комедії «Сватання на Гончарівці», де Квітка-Основ'яненко продовжував традиції бурлеску, використовував нар. анекдот і переказ, його творчість розвивалася до реалістично-сентиментальних повістей («Маруся» та ін.), у яких змальовано людей з народу, що віділюють високі морально-етичні якості. Підліною і новаторською була творчість Є. Гребінки (байки, лірика, переклад «Полтави» О. С. Пушкіна). Квітка-Основ'яненко і Гребінка відомі і як російські письменники, що відіграли помітну роль у розвитку ідейно-художніх принципів натуральної школи.

В 20-х рр. 19 ст. в укр. л-рі виникає романтичний напрям, для якого на цей час характерні суперечливе поєднання прогресивних і консервативних тенденцій, слабкість і невизначеність позитивної програми. Прогресивними якостями творчості укр. поетів-романтиків були освітування свободи, любов до батьківщини, поглиблення ліризму, розвиток зображальних засобів, активне освоєння поезії фольклору (Л. І. Боровиковський, М. І. Костомаров, М. М. Петренко, В. М. Забіла, С. Писаревський, О. І. Псьол). Романтики утвердили в укр. л-рі жанри балади, романсу, істор. поеми, драми, трагедії. Духом революційного романтизму пройняті твори Т. Г. Шевченка. У творчості А. Л. Метлинського, О. С. Афанасьєва-Чужбинського, О. П. Рудиківського переважає сум за минулим України, яке вони подавали в романтично-ідеалізованому вигляді. Консерватизмом і реакційністю позначена творчість П. О. Куліша, О. О. Корсуна. В цілому романтизм великою мірою сприяв розвитку в укр. л-рі індивідуального творчого початку, засобів художньої виразності. З початком діяльності «Руської трійці» (М. С. Шашкевич, І. М. Вагилевич, Я. Ф. Головацький) і виходом у світ альманаху «Русалка Дністровая» почалося активне формування рис нової л-ри в Галичині. Своїм виступом проти політ. і соціального гніту, церковно-літ. авторитетів, запровадженням у л-ру нар. мови і фольклорної поезії «Русалка Дністровая» була на той час «явищем наскрізь революційним» (І. Франко). У цей період на зх.-укр. землях вступають у л-ру М. К. Устиянович, А. Л. Могильницький, О. В. Духнович. Новий якісний етап у розвитку укр. л-ри пов'язаний із творчістю Т. Шевченка. Його «Кобзар» (1840) та поема «Гайдамаки» (1841) стали епохальним явищем. Т. Шевченко підніс укр. л-ру на рівень найвищих досягнень світової худож. творчості і забезпечив їй міжнар. визнання. Почавши в руслі романтизму як представник його революц. крила, Т. Шевченко поряд з творами на істор. теми, де він шукав зразок і моральну силу

для боротьби з самодержавством, звертався до життя селянства і виявляв гнівний протест проти кріпосницької дійсності. Він утвердив в укр. л-рі критичний реалізм, революційно-демократичний напрям. Політ., філос., естетичні та літ.-критичні погляди Т. Шевченка, його творчий метод розвивалися під впливом визвольного руху в Росії, у тісному зв'язку з діяльністю декабристів і рос. революц. демократів. Т. Шевченко поставив у л-рі кардинальні питання сусп. життя, зробив її знаряддям виховання класової і нац. свідомості нар. мас, заклав її до революц. повалення самодержавно-кріпосницького ладу. Творчість Т. Шевченка виходить далеко за рамки нац. проблематики, вона сповнена співчуттям до всіх слов'ян, до пригноблених народів Росії, звернена до всього людства. Т. Шевченко рішуче викривав націоналістичний псевдопатріотизм і показав народолобство укр. ліберального панства. Писав Т. Шевченко і рос. мовою: поеми («Тризна»), повісті, драм. твори («Никита Гайдай»), «Журнал» (шоденник).

На основі засвоєння нар. поезики і здобутків світової поетичної культури він створив цілий худож. світ з багатомірною розвиненою літ. мовою, оригінальними образним мисленням, глибоким проникненням в суть сусп. явищ, соціальних конфліктів і характерів. Він започаткував у новій укр. л-рі політ. поезію, соціальну сатиру, сформулював осн. естетичні принципи реалізму, утвердив багато нових жанрів, розширив і збагатив версифікаційні засоби поезії. Творчість Т. Шевченка мала великий вплив на розвиток літератури і культури всіх слов'янських народів.

На поч. 40-х рр. припадає зародження літ. критики на Україні. В 50-і рр. у л-рі й критичні вже чітко виявилися два гол. напрями: революц.-демократичний (Т. Шевченко, Марко Вовчок) та ідеалістичний, ліберально-буржуазний і буржуазно-націоналістичний (П. О. Куліш, О. М. Огоновський). Вважаючи гол. рисою укр. л-ри народність, П. Куліш розумів її як етнографічно-побутову достовірність, релігійно-дидактичну тенденційність та «відрубність» від л-ри російської. Ці тенденції відобразилися у творах самого П. Куліша, у деяких вправах О. П. Стожаренка, який, проте, був талановитим оповідачем і знавцем нар. побуту та мови. В умовах нерозробленості теоретичних принципів літ. критики й естетики велике значення для утвердження в укр. л-рі критичного реалізму й революц. на-

Титульна сторінка першого видання «Енеїди» І. П. Котляревського. 1798.

Титульна сторінка літопису Саміла Велічка. 18 ст.

родності мали виступи В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, зокрема їхні статті про укр. л-ру, рецензії на укр. періодичні видання. Реалістичні традиції Т. Шевченка утверджувала в прозі Марко Вовчок. Її антикріпосницькі «Народні оповідання» (т. 1—2, 1857—62), повість «Інститутка» (1862) були новим кроком у розвитку укр. прози. Марко Вовчок зверталася до найпекучіших проблем селянського життя, породжуваних кріпосницькою дійсністю, показувала пробудження класової свідомості серед селянства, перехід його до відкритого протесту проти феодално-поміщицьких порядків. В л-ру

— поет демократичного спрямування, автор ліричних, гумористичних і сатиричних творів актуального громадян. звучання; майстер пейзажної лірики Я. І. Щоголев, О. О. Навроцький та ін. Заявив про себе як поет і П. Куліш, однак він став не послідовником, а ідейним противником Т. Шевченка. Почавши із стилізації фольклору, з переспівів окремих мотивів ранніх творів Т. Шевченка, з проповіді класового миру, П. Куліш у 80—90-і рр. остаточно приклав до табору реакції, став проповідником реліг. містицизму і зневаги до народу. Мотиви співчуття до трудящої людини звучать у крадих віршах О. Я. Кониського, П. П. Чубинського, В. С. Кулика, П. Таволги-Мокрицького.

В Галичині, на Буковині й Закарпатті застій, що настав під час реакції після поразки революції 1848—49, змінився в 60-і рр. пожвавленням громад. і літ. життя, викликаним значною мірою впливом революц. творчості Т. Шевченка. В л-ру прийшли письменники демократичного спрямування: В. М. Шашкевич, С. І. Воробкевич, П. Свенціцький, О. І. Павлович, в чиїх творах звучали мотиви єднання укр. земель, любов до поневоленого народу. З'явився ряд періодичних видань: «Зоря Галицька» (1848—57), «Вечерниці», «Мета», «Правда» та ін. В літературно-громадському житті на західноукр. землях в процесі гострих суперечок про шляхи розвитку л-ри, театру, літ. мови виникли два реакційні, бурж.-монархічні напрями: «москвофіли», що орієнтувалися на рос. царизм і в реакц. дусі глумилися питання історії і культури (І. М. Гушакевич, Б. А. Дидицький, на Закарпатті — О. І. Добрянський), і «народовці», які прагнули узгодити свою культ. діяльність з політичними правлячих кіл габсбурзької монархії (В. Г. Барвінський, О. М. Огоновський та ін.). Передові діячі рос. і укр. л-ри (М. Г. Чернишевський, М. П. Драгоманов, І. Я. Франко, М. І. Павлик, О. С. Терлецький, О. С. Маковець та ін.) гостро критикували як «москвофілів», так і «народовців», відстоювали спільність завдань укр. л-ри сх. і зах. земель, необхідність розвитку єдиної укр. літератури. У 60—80-і рр. велику роль у розвитку л-ри на Буковині відіграв Ю. А. Федькович. Головним змістом його поетичних творів, оповідань і повістей є тяжке життя селянства, поневолення його в царській армії, визвольна боротьба слов'ян. народів, сатиричне зображення католицького духівництва.

Сусп. умови для розвитку укр. л-ри і далі залишалися тяжкими. У 1863 циркуляром міністра внутрішніх справ Валуєва було заборонено видання художніх творів укр. мовою (повторна заборона — *Емський акт* 1876) та введено нові цензурні обмеження. Однак і в цих несприятливих умовах укр. л-ра, органічно пов'язана з визвольним рухом народів Росії, підтримувана рос. прогресивними колами, продовжувала розвиватися. У 70—90-і роки революц.-демократична літ.-естетична думка відстоювала і розвивала революц. традиції Т. Шевченка, принципи критичного реалізму, ідейності і народності л-ри. Спираючись на теор. спадщину В. Белінського і М. Чернишевського, на естетичні уроки Т. Шевченка, І. Франко розробив цілісну систему матеріалістичних поглядів на сусп. роль і завдання л-ри. У галицьких періодичних виданнях друкували критичні і публіцистичні статті М. Павлик, Леся Українка, П. А. Грабовський, В. С. Стефанік. Активно виступав М. Драгоманов, який при всіх своїх хитаннях між демократією і бурж. лібералізмом відіграв велику роль

у зміцненні творчих зв'язків укр. л-ри з передовою рос. л-рою, у розширенні тематики укр. л-ри та утвердженні реалістичних принципів у ній. Літ. критика 70—90-х та 900-х рр. висуває на чільне місце вимогу «служити соціальній революції народу» (О. Терлецький), показувати нового героя — робітника (І. Франко), розвивати соціальний реалістичний роман (І. Білик (І. Я. Рудченко)), виступати з позицій революц. ідейності (П. Грабовський).

Продовжуючи реалістичні традиції Марка Вовчка, укр. проза (І. С. Нечуй-Левицький і Панас Мирний) робить рішучий крок від ліричної оповіді до широким об'єктивно-описових картин соціального буття, до аналізу всіх обставин формування характерів у їхньому зв'язку із соціальним середовищем та історією. Поряд з оповіданням, повістю, істор. драмою, документальним нарисом розвиваються жанри монументальної прози — соціально-побутовий (А. Свидницький, І. Нечуй-Левицький) і соціально-психологічний роман (Панас Мирний, І. Франко, О. Ю. Кобилянська, М. М. Копишинський). Тематика їхніх творів охоплює життя пореформеного села, шайманів робітників капіталістичних підприємств; об'єктом літ. зображення стає побут інтелігенції, чиновників, капіталістів, пролетаріату, людей соціального «дна». І. Нечуй-Левицький у романі «Микола Джеря» (1878) і повісті «Бурлачка» (1880) показав пролетаризацію села, визрівання класової свідомості і протесту сезонних робітників, фабричний побут. У повісті «Кайдашева сім'я» здійснено художнє дослідження соціальної психології селянського індивідуалізму. І. Нечуй-Левицький підготував ґрунт для розвитку соціально-психологічних повістей й роману, виникнення яких в укр. л-рі пов'язане з ім'ям Панаса Мирного. Темі шукання інтелігенцією свого місця у соціальних і нац.-культурних конфліктах свого часу, започаткованій І. Нечуєм-Левицьким, присвячена повість Панаса Мирного «Ліхі люди» (1877), де подано образи революційних народників 70-х рр., які шукають відповіді на пекуче питання «що робити?». Енциклопедією укр. життя, історією укр. суспільства 2-ї пол. 19 ст. є романи Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1880, у співавт. з І. Біликом (І. Рудченко)) і «Повія» (1880—84).

Всупереч жорсткому цензурним обмеженням у 70—90-і рр. на новий рівень підносяться укр. драматургія. У центрі її уваги опиняються важливі проблеми сусп.-політ. і нац.-культурного життя, які розробляють у цей час і соціальна повість, і роман. Життя різних класів і сусп. груп відображено у побутових драмах М. Л. Кропивницького. На перше місце серед його п'єс слід поставити драму «Глигит, або ж Павук» (1882), в якій подано яскравий образ куркуля-мирофіла. Класиком укр. драматургії, який створив жанр сатиричної комедії, драми і трагедії високого громадянського звучання, є І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). Головна тема його п'єс «Наймичка» (1887), «Сто тисяч», «Мартин Боруля» (обидві опубл. 1891), «Хазяїн» (1902) — викриття капіталістичного хижацтва, зображення соціальних процесів, які відбувалися в укр. суспільстві в умовах розвитку капіталізму. Взаємини творчої інтелігенції з народом показано в комедіях «Суєта» (1903) і «Життєве море» (1904). Вірність нар. ідеалам утверджує істор. трагедія І. Карпенка-Карого «Сава Чалий» (1899). Помітна роль у розвитку демократичних тенденцій, засобів поетичної виразності

«Кобзар» Т. Шевченка. Перше видання. 1840. Фронтиспис і титульна сторінка.

вона ввійшла як видатний майстер художньої оповіді, глибокий знавець нар. мови. За глибокою аналізом соціальної дійсності до Марка Вовчка наближався А. П. Свидницький, автор першого соціального роману в укр. л-рі «Люборадки» (1862, опубл. 1886). В руслі реалістичних традицій Марка Вовчка перебувала і «мала проза» письменників, які виступали 1861—62 в журн. «Основа»: Д. Мордовця, М. М. Александровича (Митра Омельковича), М. Чайки (В. Гугинського) та ін. Водночас в «Основі» друкувалися твори Ганни Барвінок, що були натуралістично-етногр. побутовими сел. життя в дусі літ.-естетич. програми П. Куліша, твори П. С. Кузьменка, С. Д. Носа, М. Т. Номиса та ін. В істор. романі-хроніці П. Куліша «Чорна рада» (1845—46, опубл. 1857) правильно розуміння класових відносин між суспільними групами вступає у суперечність з поглядами автора на народ як на стихійну руїнівну силу. Творчість Т. Шевченка надихнула багатьох його послідовників. У поезії з'являються нові імена, серед яких помітне місце посідають Л. І. Глібов, талановитий байкар, який викривав вади феодално-кріпосницького суспільства, розвивав байку як жанр реалістичної л-ри; С. В. Руданський

Титульна сторінка журналу «Основа», 1861.

належить М. П. Старицькому. В крапках поетич. творч. він наслідував реалістич. традиції Т. Шевченка і М. Некрасова, утверджував високі громадян. покликання митця. М. Старицький — автор п'єс на сучасну («Не судилось», 1881; «Талан», 1893) та істор. теми, ряду істор. романів рос. мовою («Богдан Хмельницький», 1894—97, та ін.). Він виступив як новатор у розвитку укр. літ. мови.

Важливий етап у розвитку укр. л-ри, який знаменував перехід до психологічної прози, до нових об'єктів поетичного мислення, становить творчість І. Франка. Його поетична спадщина, передусім збірки «З вершин і низин» (1887), «Зів'яле листя» (1896), «Semper tunc» (1906), відіграла величезну роль у розширенні тематики та образно-стильових засобів укр. поезії. І. Франко створив нову політ. і філос. лірику, новачину поему, в якій піднімалися складні питання моралі, історії, філософії, пов'язані з визвольним рухом («Іван Вишеньський», «Похорон». «Мойсей»). І. Франко викривав політ. дворушництво, бурж. індивідуалізм і анархізм, закликав до революц. розв'язання соціальних і нац. питань. Як художник широкого соціально-істор. мислення, він досліджував життя усіх класів і прошарків розвинутого бурж. суспільства, порушував сусп. проблеми загальнонар. значення.

І. Франко бачив істор. обмеженість критичного реалізму і ставив питання про дослідження життя в його революц. розвитку. Звернувшись у романі «Борислав сміється» (1880—81) до відображення боротьби пролетаріату й буржуазії, злиття робітн. руху й соціалізму, він вніс у л-ру нові елементи, які пізніше стали складовою частиною нового методу — соціалістичного реалізму. Він виступив як новатор і в галузі драматургії і театру. Його психологічна драма «Украдене щастя» є визначним досягненням тогочасної укр. драматургії. Як видатний сусп.-політ. діяч, геніальний письменник, ачений енциклопедист І. Франко належить культурі усіх слов'ян. народів. Під благотворним впливом І. Франка розвивалася творчість М. І. Павлика, С. М. Коваліва, Н. І. Кобринської, Т. І. Бордуляка, О. С. Маковецького та найближчих його послідовників — В. С. Стефаника, Л. С. Мартовича, Марка Черемшини, які показали розорення селянства Галичини і відчуження людини в умовах капіталістич. розвитку. Тяжке життя галицької бідноти відобразили Уляна Кравченко, Є. І. Яворницька, А. Я. Чайковський, Г. М. Хоткевич, А. В. Крушельницький, М. П. Левицький. Життя буковинського селянства, руйнівну «владу землі», тяжке економічне і політ.гноблення нар. мас в Австро-Угорській імперії відобразили в повісті «Земля» О. Кобилянська. В цей час виступають письменники різних ідейних і стильових напрямів: В. О. Потапенко, В. С. Александров, Д. І. Яворницький, Дніпрова Чайка. З самоутвор. творами виступали В. С. Мова, І. І. Манжура. У збірках А. Ю. Кримського «Пальмові гілля» (кн. 1—3, 1901—22) осн. місце посідають пейзажна та інтимна лірика, мотиви переспівів творів сх. авторів.

В умовах посилення національного гніту, відсутності періодичних видань письменники друкувалися переважно у збірниках і альманахах «Рада», «Дубове листя», «На вічну пам'ять Котляревському», «З-над змар і долин», «З потоку життя», «Багаття», «Терновий вінок» (1907), «З неволі» (1908) та ін. Художні твори публікувалися також у журн. «Киевская старина», «Літературно-науковому вістнику» першого пе-

ріоду його існування і в зх.-укр. пресі. Під час рос. революції 1905—07 з'явилася укр. періодична преса — «Громадська думка», «Рада», журнали «Нова громада», «Шершень», «Рідний край», «Сяйво», де друкувалися письменники різних напрямів. Делали більше загаломувалася ідея боротьби проти декадентства і бурж. націоналізму, що мали своїми органами журнали «Українська хата», «Дзвін» (див. також у цьому томі підрозділ Періодична преса). Вступ Росії в пролет. період визвольного руху гостро поставив у л-рі вимогу поглиблення соціального аналізу дійсності, осмислення місця усіх сусп. груп у класових битвах, показу суспільно-активної особистості як позитивного героя. На творчості Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, П. Грабовського благотворно позначився вплив ідей наук. соціалізму. Почавши свій шлях як революц. народник, виразник інтересів найбіднішого селянства, П. Грабовський прийшов до розуміння боротьби пролетаріату як гол. сили визвольного руху. Провідні мотиви його поезії — свобода особистості, інтернаціональна дружба народів, вірність інтересам трудящих, громадське призначення письменника. Розвиваючи традиції Т. Шевченка, рос. революц. демократів, Леся Українка внесла в укр. поезію нові риси, зумовлені особливостями третього, пролет. періоду визвольного руху в Росії. В її творчості небувалої сили набрала громадян. лірика, ліро-епічна («Давня казка», «Роберт Брюс, король шотландський») та драм. поема («Камінь господар», «В катакомбах», «Лісова пісня»). Чільне місце у творчості Лесі Українки посідає проблема художника і суспільства, заклик перетворити поетичне слово на грізну зброю в руках революц. борців за нар. інтереси. Поет глибокої філос. думки, великого революц. пафосу і справжньої людяності, Леся Українка була одним з провісників свободи і братерства народів. Творчість Лесі Українки, її літ.-критичні статті активно протистояли реакц. лозунгам аполітичності, песимізму, втечі від гострих проблем дійсності, що їх висували поети-декаденти (В. М. Пачоський, С. М. Чарнецький, С. А. Твердохліб, П. С. Карманський, Б. С. Лепкий), бурж.-націоналістичному індивідуалізму (В. К. Винниченко). На поч. 20 ст. в укр. поезії з сатиричними творами виступили В. І. Самійленко, який гостро викривав «народолюбів» лібералів і декадентів, а також М. К. Вороний, В. Г. Шурат, М. Ф. Чернявський, К. О. Бідиловський. В руслі демократичних ідей перебувала поезія П. Й. Капельгородського, Х. О. Алчевської, Н. К. Кибальчич. Складною і суперечливою була творчість О. Олеся, яка характеризується піднесенням під час революції 1905—07 і спадом в роки реакції. Разом з І. Франком і Лесею Українкою дорожочинний внесок в укр. л-ру кінця 19 — початку 20 ст. зробив М. Коцюбинський — автор майстерно написаних оповідань і новел («Для загального добра», «Лялечка», «Intermezzo»), повістей («Дорогою ціною», «Тіні забутих предків» та ін.). М. Коцюбинський відобразив складну сусп.-політичну і морально-психологічну атмосферу революції 1905—07 («Коні не винні», «Сміх» та ін.). Показавши в романі «Fata morgana» безперспективність стихійної боротьби селянства, М. Коцюбинський створив образ нового героя з народу, який знаходить шлях до організованої революційної боротьби.

Картину життя галицького селянства в умовах бурж.-поміщицького ладу з величезною художньою силою змалював В. Стефаник. В його творчості вищого ступеня художньої досконалості досяг жанр психологічної новели (зб. «Синя книжечка», 1899; «Камінь хрест», 1900). Серед яскравих творчих обдарувань, які ввійшли в укр. л-ру в останнє передреволюційне двадцятиліття, виділяються письменники-реалісти демократичного

Т. Г. Шевченко і художник Г. М. Честаківський. Фото 1860.

спрямування А. Ю. Тесленко, С. В. Васильченко. В центрі їхньої творчості — найбідніше укр. селянство, різночинна інтелігенція. Образ нового героя часу — робітника відтворювали М. Чернявський, Грицько-Григоренко, Л. Яновська та ін. прозаїки. З'явилися перші паростки пролет. поезії (вірші поетів-робітників А. Я. Шабленка, Т. М. Романченка, А. М. Бобенка).

Укр. л-ра активно багачувалася за рахунок перекладів укр. мовою творів рос. та зх.-європ. літератур. Майстерністю вірша відзначалися перекладачі П. Куліша, який ознайомив укр. читача з творами У. Шекспіра, Дж. Байрона, Ф. Шіллера, А. Міцкевича, Й. В. Гете, Г. Гейне.

Українські письменники на відкритті пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві. 1903.

з рос. поетів — О. С. Пушкіна, М. Некрасова та ін. Багато зробила у справі перекладу Олена Пчілка (твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Кольцова, В. Сірокомлі, Ю. Словацького, В. Гюго, Ф. Шіллера, Саффо, Овідія). С. Руданський перекладав «Слово о полку Ігоревім» та «Ліладу». Досі не втратили художнього інтересу переклади П. І. Ніщинського («Одіссея» Гомера, «Антигона» Софокла). Цінною була перекладацька діяльність М. Старицького (твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, І. Крилова, У. Шекспіра, Дж. Байрона, Й. В. Гете, В. Гюго, серб. нар. пісні). Твори рос., польськ., нім. авторів перекладали Дніпрова Чайка, Ульяна Кравченко, О. Кониський, І. І. Манжура. «Дзвіни» А. Міцкевича переклав В. С. Александров. Велике значення мав почин О. Навроцького, який переклав вступ і чотири розділи з епопеї груз. народу — «Витязь в тигровій шкурі» Ш. Руставелі. В ознайомленні укр. читача з поезією народів Росії (груз., вірм., естонською та ін.) багато зробив П. Гребовський. Діапазон його перекладацьких інтересів надзвичайно широкий: він перекладав твори понад 150 поетів світу. Вагомий внесок у перекладацьку справу зробили В. Шурат, який уклав і видав збірку «Поезії XIX віку» (1903), О. Маковей та ін. Неопінені багатства віні у скарбниці укр. поезії своїми перекладами І. Франко. Як перекладач він звертав увагу передусім на ті твори, які сприяли піднесенню визвольного руху. Особливий інтерес виявив він до рос. поезії, перекладавши вірші й драм. твори О. Пушкіна («Борис Годунов», «Кам'яний гість» та ін.), вірші поему «Російські жінки» М. Некрасова. Він перекладав чимало творів А. Міцкевича, Г. Гейне, особливо його сатиру («Німецьчина» та ін.). Перекладав він також з Шекспіра, Байрона, Шеллі, Гюго, Гете, Шіллера, Данте, Кальдерона, Бернса, В. Ганка, Я. Неруды. І. Франко фактично створив антології давньогрец., давньоараб., давньоінд., давньоримської поезії, подав зразки поезії шотланд., ісланд., норвезької, перекладав давньокитайські, нім., болг., португ., румунські нар. пісні і балади, давньоараб. вірші, що виходять до збірки «Тисяча і одна ніч». Багато творів рос. та світової класики ввела в укр. поезію Леся Українка. Із сх. поезією знайомив українського читача А. Ю. Кримський.

Перекладацька діяльність письменників 70—90-х рр. і наступних періодів зміцнювала інтернаціональні зв'язки укр. л-ри з світовою л-рою, передусім російською, розширювала її проблемно-тематичні обрії, збагачувала поетичний арсенал. Твори укр. письменників здобули широке визнання. Їх перекладали багатьма мовами народів Росії, мовами ін. слов'ян. народів, а також нім., франц., англ., рум., японською мовами. Видатні діячі світової л-ри підкреслювали самобутність укр. л-ри, її художню багатість, волелюбність, демократизм. Життя і побут України, її істор. минуле привертало увагу багатьох російських (К. Рилев, В. Капніст, В. Наріжний, О. Пушкін, М. Гоголь, А. Чехов, В. Короленко, М. Горький) і польських (А. Міцкевич, Ю. Словацький, Ю. Кравчевський, С. Гощинський, В. Оркан) письменників, представників л-ри ін. народів. Ідейно-естетичні шукання нової укр. л-ри дожовтневого періоду, її значні досягнення в розвитку реалізму і народності, зв'язок з визвольною боротьбою трудящих забезпечили їй помітне місце серед інших л-р світу і створили передумови для розвитку укр. л-ри в рад. час.

М. Т. Яценко.

Радянська література

Велика Жовтн. соціалістич. революція визначила гол. напрям розвитку укр. рад. л-ри — складової частини багатонаціональної л-ри соціалістичного реалізму. В гострій ідейній боротьбі укр. л-ра утверджувалася на позиціях комуністичної партійності, народності й пролет. інтернаціоналізму. З перших днів свого народження вона спиралася на нар. поетичну творчість, передові традиції нац. літ. спадщини, на досвід прогрес. рос. л-ри та літератур усіх народів СРСР, світової класики. Розвиваючись на основі вчення В. І. Леніна про соціалістичну культуру, завдяки ленінській нац. політиці Комуністичної партії, укр. л-ра стала могутнім фактором будівництва нового світу. Характер формування методу соціалістичного реалізму, становлення творчих індивідуальностей, розвиток стилів, жанрів і форм, особливості взаємодії традицій і новаторства перебували в безпосередній залежності від суспільно-політичних і культурних ситуацій складного істор. процесу.

Пафос утвердження соціалістич. ідей, боротьби проти націоналістичної контрреволюції і білогвардійщини насамперед виявився у масовій політ. поезії й сатирі, у самодіяльності робітників, селян, червоноармійців. Пошуки форм відображення революційної діяльності вело на Україні молоде покоління поетів і прозаїків: П. Г. Тичина, В. М. Блакитний, В. Г. Чумак, І. Ю. Кулик, Мисослав Ірчан, В. М. Сосюра, А. В. Головка, Є. М. Григорук, В. Л. Поліщук, М. І. Терещенко, М. Г. Йогансен, Г. М. Косинка.

Біля джерел рад. л-ри стояли і письменники, які свій творчий шлях почали пезадовою до перемоги Великого Жовтня: С. В. Васильченко, Я. А. Мамонтов, І. А. Кочерга, М. Т. Рильський, Д. Ю. Загала, Г. М. Хоткевич, Я. Г. Савченко, О. А. Слісаренко, В. М. Ярошенко, К. Р. Анненченко. Складнішою була еволюція у письменників старших віком — А. Ю. Кримського, М. Ф. Чернявського, Х. Д. Алчевської, Л. Яновської, М. Г. Філянського, Дніпрової Чайки. Незначна частина письменників, які не сприйняли ідей Великого Жовтня, опинилася в еміграції (М. К. Вороний, Олександр Олесь, С. Ф. Черкасенко, В. І. Самійленко). Деякі з них згодом повернулися на батьківщину (В. Самійленко, М. Вороний).

Уже в роки громадян. війни почала формуватися нова літ.-художня преса, на сторінках якої з'явилися твори митців з нар. мас. Перший рад. літ.-художній журн. «Мистецтво» з'явився у травні 1919. Почали видаватися збірки й альманахи різних літ. угруповань: «Літературно-критичний альманах» (1918), «Червоний вінок» (1919), «Музагет» (1919), «Гроно» (1920), «Зшитки боротьби» (1920), «Шляхи мистецтва» (1921), «Жовтень» (1921), «Вір революції» (1921). Вийшли перші книги укр. рад. поезії — П. Тичини («Сонячні кларіне-

ти» і «Плуг»), В. Чумака («Заспів»), В. Блакитного («Удари молота і серця»), В. Сосюри («Червона зима»), І. Кулика («Мої коломийки»), М. В. Семенка (поема «Тов. Сонце») та ін. Прозу цього періоду (новели, ескізи) представляли С. Васильченко, Г. В. Михайличенко, Г. Косинка, Г. М. Копоба, І. Д. Дніпровський, Олесь Досвітний.

Починаючи з 1922 утворюються численні літ. угруповання та спілки. Першими масовими об'єднаннями літ. сил були спілка сел. письменників «Плуг» (1922) і спілка пролет. письменників «Гарт» (1923). На поч. 1922 організувалася квіт. науково-мистецька група «Комкосмос» («Комуністичний космос», згодом — «Аванфут»). У період 1921—27 активно виступала група «неокласиків», які унікалі нової тематики, орієнтувалися на античні зразки.

У 1923—24 засновано спілку пролетар. письменників Донбасу «Забой» та киянську групу «Аспис», з якої згодом виділилась «Ланка». Існували численні організації пролеткульту. Після розпаду 1925 «Гарту» частина його членів створила «Валіте», яка під впливом партійної і громадської критики ідейно-творчих помилок, допущених її керівниками, саморозпустилась 1928. Організована 1925 В. Поліщуком група «Авангард» проголосувала ідеї конструктивізму і «динамізму».

В 1927 виступила як організація «лівого фронту» мистецтва «Нова генерація», згодом ОППУ (Об'єднання пролетарських письменників України) — група укр. футуристів (М. Семенко, Г. Д. Шкуріш та ін.). В 1925 утворилася спілка революц. письменників «Західна Україна», до складу якої входила велика група ак. укр. письменників — В. П. Бобинський, М. Е. Гаско, В. З. Гжицький, А. І. Шмигельський, А. Ф. Турчинська, П. С. Козланюк та ін. Послідовне проведення принципів комуністичної партійності і народності в л-рі, використання худож. слова як знаряддя соціалістичного будівництва проголосували спілка комсомольських письменників «Молодняк» (1926) та Всеукраїнська спілка пролетарських письменників (ВУСПП) (1927). Активізувався процес становлення укр. рад. літ. періодики. Почали виходити позарганові журнали «Червоний шлях», «Життя й революція», журнали й альманахи як органи певних літ. об'єднань: «Плуг», «Гарт», «Молодняк», «Валіте», «Нова генерація», згодом — «Критика», «Літературний ярмарок», «Уж» («Універсальний журнал»), «Західна Україна», «Авангард», «Пролітфронт», ілюстровані журнали «Всесвіт», «Глобус», «Нова громада» тощо. Крім Києва і Харкова, журнали виходили в Одесі («Шквал», «Металеї дні»), Дніпропетровську («Зоря»), в Донбасі («Забой»), в Полтаві («Наше слово»). З 1927 почала виходити «Літературна газета». Велике значення для розвитку рад. л-ри мала резолюція ЦК РКП (б) 1925 «Про політику партії в галузі художньої літератури», в якій було підкреслено необхідність немирної боротьби проти проявів бурж. ідеології в л-рі.

В 1925—27 розгорнулася літературно-політ. дискусія, яка порушила кардинальні питання перспектив укр. рад. л-ри. У зв'язку з цією дискусією КП(б)У в рішеннях пленумів 1926—27 рішуче засудила націонал-ухильницькі тенденції, закликала до посилення зв'язку л-ри з робітн. і селян. масами, наголосувала на єдності укр. л-ри з л-рами ін. рад. народів, насамперед з російською. На поч. 30-х рр. почала діяльність Федерація об'єднань рад. письменників України.

Альманахи «Гроно», «Жовтень» та «Вір революції».

В прозі й поезії нагромаджувався досвід художнього освоєння нового життя, його гол. героїв — робітника і селянина. В прозі поряд з малими формами («Фільми революції» Мирослава Ірчана, «На золотих богів» Г. Косинки, «Пилишко», «Червона хустина» та ін. оповідання А. Головка) розвиваються повісті і роман («Червоний роман» і «Можу» А. Головка, «Майстер корабля» і «Чотири шаблі» Ю. Яновського, «Буйний хміль» О. І. Копиленка, «Кварцит» Олеса Досвітнього та ін.). З'явилися романи проблемно-психологічні (В. П. Підмогильний, Я. Д. Качура), істор. та істор.-біографічні (С. З. Божко, О. О. Соколовський), науково-фантастичні і пригодницькі (Ю. К. Смолич, О. Слісаренко, Г. Шкурупій). Принципово важливу роль в утвердженні сучасної теми, образу позитивного героя — будівника нового життя відіграли роман «Бур'ян» А. Головка, «Роман міжгір'я» Івана Ле. Цикл повістей про революц. події першої чверті 20 ст. («З моря», «Без козира», «Голубі ешелони», «Повість наших днів») написав П. Панч. Актуальним проблемам класових взаємин на селі, спілки робітн. класу і селянства, що міцніла в процесі будівництва соціалізму, присвятили твори І. К. Микитенко («Брати»), І. Ю. Сенченко («Червоноградські портрети»), Г. Епик («Перша весна»), Ю. О. Шовкопляс, Л. І. Смілянський та ін. Популярність у масового читача здобули сатиричні і гумористичні твори Остапа Вишні, В. Блакитного, виступали в цьому жанрі Кость Котко, В. М. Чечвянський, П. І. Капельгородський, Л. К. Чернов, І. Д. Ковтун (Ю. Вухналь). Створення репертуару для рад. театру започаткував своїми п'єсами С. Васильченко. На сцені профес. і самодіяльних театрів ставилися п'єси М. Г. Куліша («97», «Комуна в степах»), Мирослава Ірчана («Родина шіткарів»), Я. Мамонова («Республіка на колесах»), І. Д. Дніпровського («Яблуневий полон»), І. Кочерги («Марко в пеклі»), І. Микитенка («Диктатура»). Героїчний характер часу виражався в інтенсивному розвитку поетич. епосу (поема «В космічному оркестрі» П. Тицини, «Дніпрельстан» В. Сосюри, «Сашко» М. Рильського, «Число» М. Бажана, «Комуна» М. Йогансена та ін.). Героїку громадянської війни, пафос соціалістичного будівництва відображено в ліричних творах І. Кулика, Є. П. Плужника, М. Терещенка, В. О. Мисика, Є. П. Фоміна, О. Ф. Влизька та ін. Укр. рад. поезія поповнилася іменами поетів — С. О. Голованівського, І. І. Шевченка, Л. С. Первомайського, С. А. Крижанівського, Т. Г. Масенка, П. М. Усенка. Про широту творчих інтересів і зрілість ідейно-тематичні можливості укр. л-ри свідчила увага до теми дружби народів Рад. країни, інтернаціональної солідарності трудящих. Особливе значення для виходу укр. л-ри на нові істор. рубежі мало зміцнення творчих зв'язків з братніми л-рами — рос., білорус., молд., груз., вірменською та ін. Багатонаціональна рад. л-ра становила вже певну ідейно-естетичну єдність, формування якої стало можливим завдяки творчій взаємодії нац. л-р з л-рою братнього рос. народу. Визначною подією літ. життя став Тиждень укр. л-ри в Москві (1929). Велике значення для розширення міжнар. зв'язків укр. л-ри мала друга Міжнародна конференція революц. письменників у Харкові (1930). На Україні успішно розвивалася л-ра рос. (М. М. Ушаков, П. П. Безпошадний, М. С. Тардєв, І. О. Гонімов, В. Т. Юрецький), євр. (Д. Н. Гофштейн, І. С. Фефер, Л. М. Квітко), грецькою (Г. А. Костоприв) мовами.

Посилюється інтерес до творчого взаємобміну, великого розвитку набула перекладацька справа. У 1927 питання про перекладацьку справу обговорювалось на Політбюро ЦК КП(б)У. У прийнятій постанові «Політика партії в справі української художньої літератури» ставилося завдання збільшити кількість перекладів укр. мовою творів братніх л-р. Укр. мовою вийшли твори О. Пушкіна, В. Брюсова, М. Тихонова, Янки Купали, а також А. Франса, Дж. Лондона, Ч. Дікенса, Г. Гейне, О. Бальзака, В. Гюго, Вольтера, Арістофана. В перекладі М. Рильського з'явився «Пан Тадеуш» А. Міцкевича, І. Кулик переклав твори для «Антології американської поезії», з рим. поезією знайомив читача М. К. Зеров, з творами Е. Верхарна та ін. франц. поетів — М. Терещенко. В галузі перекладу працювали поети і прозаїки В. Ю. Свідзинський, В. Самійленко, М. Йогансен, В. П. Підмогильний, П. П. Филіпович. Значну роботу в справі популяризації творів зх.-укр. письменників і рад. л-ри в США, Канаді здійснив М. М. Тарновський, в організації прогрес. преси в Америці — Мирослав Ірчани. І. Кулик, М. М. Шатунський. Нагромадження досвіду художнього відображення соціалістичної дійсності, поступове утвердження принципів соціалістичного реалізму як осн. методу рад. л-ри закономірно вели до згуртування літ. сил. У зв'язку з цим 23.IV 1932 відповідно до постанови ЦК ВКП(б) «Про перебування літературно-художніх організацій» всі письменницькі об'єднання було ліквідовано і створено єдину Спілку письменників РСРС. У 1934 відбувся 1-й з'їзд письменників України, на якому було організаційно оформлено єдину Спілку письменників України. Видатною подією в літ. і сусп.-політ. житті країни був 1-й з'їзд письменників РСРС (1934), який знаменував гордостю лінії партії в справі ідейно-творчої консолідації всіх рад. письменників. Зміцнювалися зв'язки між братніми л-рами. В укр. л-ру ввійшла тема життя інших народів Рад. країни, посилюється особисті контакти між письменниками. Взаємозближенню і взаємозбагаченню братніх культур сприяло широке відзначення ювілеїв О. Пушкіна, «Слова о полку Ігоревім», Шота Руставелі, Коста Хетагурова. Всі народи Рад. країни урочисто відзначили 125-річчя з дня народження Т. Шевченка. Помітною подією в культурному житті Рад. Союзу була Декада укр. л-ри і мистецтва в Москві 1936. Позитивним фактором у тематичному і жанровому збагаченні л-ри було звернення багатьох письменників до практики соціалістичного будівництва. Естетичне освоєння нового життєвого матеріалу, почерпнутого гол. чином під час перебування письменника на заводі, новобудові, в колгоспі чи радгоспі, зумовило успіх таких творів, як романи і повісті — «Турбіни» В. Кузьмича, «Нові береги» Г. Коцюби, «Металісти» І. Сенченка, «Інженери» Ю. Шовкопляса, «Зоряна фортеця» О. В. Донченка, «Удай-ріка» Олеси Десняки, «Аванпости» І. У. Кириленка, «Народжується місто» О. Копиленка. З'явилися твори на тему комуністич. виховання дітей і молоді: романи І. Микитенка «Ранок», О. Донченка «Школа над морем», О. Копиленка «Дуже добре» та «Десятикласники». В галузі пригодницької л-ри працював М. П. Трубілаїні («Шхуна „Колумб“» та ін.). На матеріалі укр. дійсності було створено «Педагогічну поему» А. С. Макаренка

і «Як гартувалася сталь» М. О. Островського. У прозі визначне місце посіли твори на історико-революц. тему, автори яких правдиво відображали велич боротьби пролетаріату, роль Комуністичної партії в підготовці і здійсненні Великої Жовтн. соціалістич. революції. Серед кращих творів цього циклу — романи і повісті: Ю. Яновського «Вершники», П. Панча «Облога ночі» й «Олександр Пархоменко», трилогія Ю. Смолича «Дитинство», «Напі тайни» і «Вісімнадцятилітні», Олеси Десняки «Десну перейшли батальйони», Н. С. Рибак «Дніпро», С. Д. Складенка «Шлях на Київ», А. І. Шияна «Гроза». Укр. радянські письменники зверталися до теми дожовтневого села, показуючи складний шлях, пройдений укр. селянством у боротьбі за краще життя. Цій темі присвячені романи А. Головка «Мати», К. О. Гордієнко «Чужу ниву жала». Помітним явищем історичної прози став роман З. П. Тулуб «Людолови», значні успіхи цього жанру засвідчили зокрема романи О. О. Соколовського («Богун»), Івана Ле («Наливайко»), Я. Д. Качури («Іван Богун»). Набули популярності також історико-біографічні твори: повісті і романи «Серце жде» О. Е. Ільєнка, «Михайло Кошобинський» Л. Смілянського, «Помилка Оноре де Бальзака» Н. Рибак. Знаменними явищами в ліриці були книги «Партія веде» і «Чуття єдиної родини» П. Тицини, «Літо» і «Збір винограду» М. Рильського, «Лірика» і «Народження синів» А. Малишка, «Барвінковий світ» Л. Первомайського, «Безсмертя» М. Бажана. З новими поетичними творами виступили О. Влизько, В. Мисик, Є. Плужник. Рад. людина з її новим ставленням до праці, соціалістичною мораллю стала героєм збірок А. Малишка, К. М. Герасименка, П. Дорошка, М. І. Шпака, М. Л. Нагнибіди, А. Й. Копштейна, І. Л. Муратова, І. О. Виргана. Значним був внесок у поезію П. Усенка, Т. Масенка, Л. Дмитерка, Є. Фоміна, С. Крижанівського. В обстановці загрози нової світової війни і фашист. агресії укр. поезія проявила свій патріотич. характер, тема захисту Вітчизни стала в ній однією з провідних. Жанрове багатство, актуальність проблематики, нові герої характеризують розвиток драматургії. На укр. і всесоюзній сцені йшли кращі п'єси укр. драматургів: «Платон Кречет» О. Корнійчука, «Майстри часу» І. Кочерги, «Патетична соната» М. Куліша, «Дівчата нашої країни» та «Кадри» І. Микитенка. З драм. творами на теми сучасності виступили Я. Мамонов, В. Гжицький, І. Дніпровський. Події істор. минулого, революції і громадян. війни відображено в п'єсах «Богдан Хмельницький» і «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Свічине весілля» І. Кочерги, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Устим Кармалюк» В. О. Суходольського. В п'єсі «Правда» О. Корнійчука вперше в укр. драматургії створено образ В. І. Леніна. Держ. масштаб набула перекладацька справа. В 30-х рр. вийшли укр. мовою «Витязь в тигровій шкурі» Шота Руставелі в перекладі М. Бажана, «Антологія грузинської поезії», вірм. епос «Давид Сасунський», твори багатьох інших письменників братніх республік. У галузі поетичного перекладу в цей час активно виступали М. Рильський, С. Голованівський, Т. Масенко, Ю. В. Корецький, прозу перекладали І. Сенченко, О. Л. Кундзіч, С. П. Ковганюк, К. Д. Трофімов та ін.

У складних умовах розвивалася в ці роки укр. д-ра на землях Зх. України, Північної Буковини, Закарпаття. Боротьбу західноукр. трудящих за своє соціальне і нац. визволення очолюли комуністи, які проголосили програму возз'єднання всіх укр. земель з Рад. Україною. Велику роль у згуртуванні сил революц. д-ри відіграли прогрес. газети і журнали, які видавала Комуністична партія Західної України: «Наша правда», «Нова культура», «Культура», «Вікна», «Нові шляхи», «Критика», «Плуг» та ін. Наростання революц. руху на Зх. Україні привело до різкого класового розмежування літ. сил, загострення ідеологічної боротьби між буржуазно-націоналістичними, клерикальними літераторами, з одного боку, і революційними, пролетарськими письменниками, — з другого. Щирими друзями СРСР стали видатні художники критичного реалізму: В. Стефаник, Марко Черемшина, О. Маковей, О. Кобилянська, А. В. Крушельницький. В 20—30-х рр. в д-ру прийшли нові талановиті письменники, пов'язані з революц. боротьбою трудящих Зх. України, друзі рад. д-ри. Навколо журналу «Вікна» згуртувалися письменники Степан Тудор, П. С. Козлянюк, Я. О. Галан, О. Я. Гаврилюк, А. Крушельницький, Я. М. Кондра та ін. В 1929 вони створили бойову літ. організацію «Горно». Провідне місце в діяльності «горніців» займало пробудження в трудящих масах клас. і нац. свідомості, викриття ідеології бурж. націоналізму, виховання інтернаціональної свідомості. Пролетарські письменники Зх. України збагатили новими ідеями і образами прозу («День огня Сойки» і «Марія» Степана Тудора, «Берега» О. Гаврилюка, оповідання і памфлети П. Козлянюка), поезію (поеми «Смерть Франка» В. Бобинського і «Львів» О. Гаврилюка, збірки віршів Мирослави Сопідки «Роботячим рукам», Я. М. Кондри «Натовп», І. А. Крушельницького «Бурі і вікна» та ін.), драматургію (п'єси Я. Галана «Вантаж», «Осерелок»), публіцистику. З талановитими творами виступав Б. І. Антонич, проте в його віршах виявились світогляд і політ. обмеженість, а іноді й суперечність. Прогрес. д-ру на Закарпатті представляли письменники Ф. М. Потушняк, В. С. Гренджа-Донський, Д. О. Вакаров, Ю. А. Гойда та ін. Пролетарські письменники Зх. України, Пн. Буковини, Закарпаття в складних обставинах виявили вірність реалістичним традиціям, ідеалам Жовтня. У вересні 1939 після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною в єдиний соціалістичний державі в д-ру республіки ввійшли Я. Галан, Степан Тудор, П. Козлянюк, О. Гаврилюк, Я. Кондра, польсь. письменники В. Л. Василевська та ін. Воєнний період становив собою важливий

етап у розвитку укр. рад. д-ри. Літератори пристрасним словом закликали народ на священну війну, утверджували єдність рад. народу і його непохитну згуртованість навколо Комуністич. партії. Переважна більшість письменників були командирами бойових підрозділів і частин, політпрацівниками і рядовими солдатами, військ. кореспондентами, боролись у тилу ворога. Багатьох укр. письменників нагороджено бойовими орденами; Ю. О. Збанацький, С. О. Борзенко, Б. О. Котов і І. Рачала (І. Д. Зайцев) удостоєні звання Героя Радянського Союзу. 39 письменників України загинули в боях. В Уфії, де перебувала Спілка письменників України, та у прифронтових районах виходила більшість друкованої продукції: серія видань «Фронт і тил», альманах «Україна в огні», газ. «Література і мистецтво», журнали «Українська література», «Україна», «Перець». Велике мобілізуюче значення мали публіцистичні виступи письменників: «Грізна розплата неминуча» О. Корнійчука, «Творча сила народу» П. Тичини, «Народ безсмертний» М. Рильського, публіцистика Я. Галана, друковані в періодичній пресі статті й нарис О. Довженка, М. Бажана, Ю. Яновського, А. Малишка та ін. Патріотичний заклик, виховання невності до ворога, прославлення героїзму, героїчного минулого народу, пафос гуманістичних ідей, протиставлення фашистському варварству, — ці провідні теми часу відображено у творах П. Тичини (збірка «Перепахати і жити», поема «Похорон друга»), М. Рильського (поема «Жага», збірка «Слово про рідну матір»), М. Бажана («Сталінградський зошит», поема «Данило Галицький»), А. Малишка («Битва»), Л. Первомайського («Земля»), В. Сосюри, С. Голованівського. Для багатьох укр. рад. поетів роки Великої Вітчизн. війни стали новим етапом у творчому зростанні. В той час формувалася поезія П. Дорошка, М. П. Стельмаха, Я. Г. Шпорти, партизанського поета П. М. Воронька. Вірші високого патріотичного звучання створили поети, які загинули на фронті або в фашистських катівнях: К. М. Герасименко, Д. І. Каневський, Є. Фомін, М. Шапак, поетична модель — П. І. Артеменко, В. Д. Булаєнко, Л. М. Левіцький, П. С. Рудь, Ф. Г. Швінліс, М. С. Шуть. Серед найзначніших прозових творів тих років — «Ніч перед босом» О. Довженка, «Земля батьків» Ю. Яновського, «Золоті ворота» Л. Смілянського, «Кров України» В. Собка, сатиричні і гумористичні оповідання Остапа Вишні. З фронтової дійсності взято сюжети воєнних оповідань і нарисів Івана Ле, Л. Первомайського, П. Панча, А. Шияна, А. Головка, С. Складенка. Видатною подією у літ.-мистецькому і сусп. житті стала п'єса О. Корнійчука «Фронт»,

вперше опублікована на сторінках газети «Правда» 24—27. VIII 1942. Автор піднімав у п'єсі гострі питання, пов'язані із становищем на фронті. Значним явищем у драматургії воєнних років була п'єса І. Кочерги «Ярослав Мудрий». У перші післявоєнні роки в д-рі виступило покоління молодих поетів, прозаїків, драматургів, які пройшли сувору школу війни. Вони принесли в художню творчість великий запас вражень, конкретне знання нар. життя і характеру рад. людини. Письменники активно включилися в художнє осмислення патріотичних, інтернаціональних, ідейно-моральних уроків війни, заглиблювались у трудові будні відбудовного періоду. З'явилися романи, повісті, книги оповідань укр. прозаїків про подвиг рад. народу у Великій Вітчизн. війні: серед них «Пропороносці» і «Земля гуде» О. Гончара, «Жива вода» («Мир») Ю. Яновського, «Тасмания Соколиного бору» Ю. Збанацького. Пафосом перемоги і героїкою відбудови сповнені поетичні книги П. Тичини («І рости, і діяти», М. Рильського «Вірність», «Мости», В. Сосюри «Щоб сади шуміли», поеми А. Малишка «Прометей», «Це було на світанку», поетичні твори П. Воронька, Я. Шпорти, О. Підсухи, В. Швеця. Про реальне збагачення укр. поезії свідчила творчість П. Усенка, І. Вригана, М. Нагнибіди, І. Муратова, В. В. Бичка, П. Дорошка. В жанрі гумору і сатири активно працювали Остап Вишня, С. І. Олійник, С. І. Боскрекасенко, Д. Г. Білоус, В. К. Лагода, Ф. Ю. Малишук, М. П. Голованець. Значним драм. твором післявоєнного десятиріччя є п'єса О. Корнійчука про робітничий клас «Макар Діброва». Відбудові Дніпрогосесу присвятив п'єсу «Дніпрові зорі» Я. Баш. Колгоспне будівництво в зх. областях України відображає п'єса Я. Галана «Любов на світанні». Проблеми комуністичної моралі — в центрі п'єси Ю. Яновського «Дочка прокурора», Л. Дмитерка «В золотій рамі», В. П. Мінка «Не називаючи прізвищ». Зітнення ідей, торжество принципів соціалістич. гуманізму показано в п'єсах В. Собка «За другим фронтом» і Я. Галана «Під золотим орлом». Процес дальшого творчого піднесення і припливу нових сил у літературі почався після XX з'їзду КПРС. Головна діяльність розвитку д-ри в цей період — зміцнення її зв'язку з життям народу, посилення участі майстрів худож. слова в комуністичному будівництві. На новому етапі розвитку д-ри увага письменників була звернена до актуальних проблем сьогодення, до посилення гуманістичного змісту художніх творів, подолання ілюстративності. Утверджуються аналітичні принципи худож. дослідження дійсності, розширюється діапазон худож. форм, засобів і жанрових різновидів. Широку панораму історико-революц. та суспільно-політ. процесів на Україні в 20 ст. розкривають цикли романів О. Гончара («Таврія», «Перекоп»), а також М. Стельмаха («Велика річка», «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», «Правда і кривда»). Масштабністю зображення історії позначені романи Ю. Смолича «Мир хатам, війна паладам» і «Реве та стогне Дніпр широкий», А. Головка «Артем Гармаш», Григорія Тютюнника «Вир», П. Козлянюка «Юрко Крук». Помітними явищами прози стали романи І. Вільде «Сестри Річківські», Р. І. Іванчука «Край битого шляху», І. М. Чендера «Птахи полишають гнізда», В. С. Кучера «Трудна любов» і «Голод», Б. М. Харчука «Волін», В. П. Козаченка «Листи з патрона». Головні риси укр. д-ри цього періоду — гуманістичний пафос, активність і народність ідейно-художньої кон-

Діячі української літератури і мистецтва — учасники Антифашистського мітингу представників українського народу. Сатуров. Листопад 1941.

цепції яскраво виявилися у творчості О. П. Довженка (кіноповісті «Зачарована Десна» і «Поєма про море»). Окреслилася проблемно-тематична група творів про робітничий клас і людей науки, про інтелектуальну «Спека» і «Ден» для прийдешнього П. А. Загребельного, «Значайне життя» і «Біде полум'я» В. Собка, «Серце і камінь» Ю. М. Мушкетика, «Час сподівань і звершень» Н. Рибак, «Людина живе двічі» Ю. Шовкопляса, «Планета в теплий долинах» Л. Дмитерка, «Кораблі» О. О. Сизоненка, «І будуть люди» А. А. Дімарова. Проблеми села висвітлювали В. С. Земляк («Рідна сторона»), «Кам'яний Брід», С. Скірянка («Хазяїни»), В. С. Бабляк («Вшестий сад»), Ю. Збанацький («Передзвін'я»). Історична проза збагатилася романами «Гомоніла Україна» П. Палча, «Переяславська рада» Н. Рибак, «Свято-слав» і «Володимир» С. Скірянка, «Давило Галицький» А. Ф. Хижняк, «Козацькому роду нема переводу» О. Є. Ільчича. Розвивалися історико-біографічна проза (О. Д. Іваненко, Л. Смілянський, З. Тулуб, П. Й. Колесник, М. Я. Олійник). В науково-фантастичному і пригнітальному жанрі виступали В. В. Владко, Юрій Дольд-Михайлик, В. Л. Кашин, Р. Ф. Самбук.

Літ. життя кінця 50—60-х рр. характеризується духом загального піднесення, активізацією творчої думки, появою нових форм спілкування між братніми л-рами, розвитком літ. періодики. У 1961—67 на Україні проведено декади і тижні рос., білорус., узб., тал., молд., латиської літератур. Декади й тижні укр. л-ри та мистецтва з успіхом пройшли у Москві (1960, 1967), на землях Узбекистану, Білорусії, Литви, Латвії, Таджикистану, Молдавії, Грузії, Казахстану, Киргизії. Культурними святами всесоюзного і міжнар. значення стали ювілеї видатних укр. письменників-класиків. 100-річчя з дня смерті і 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка було відзначено в багатьох країнах світу, а в Києві у травні 1964 відбулися урочистий пленум правління СП України і Міжнародний шевченківський форум.

Серед найпомітніших явищ поезії 60-х рр. — книги поетів різних поколінь: «Троянди і виноград» М. Рильського, «Соняшник» І. Ф. Драча, «Срібної ночі» П. Тичини, «Осінні мелодії» В. Сосюри, «Політ крізь бурю» М. Вайана, «Мандрівки серця» Л. В. Костенко, «Шість для всіх» і «Уроки поезії» Л. Первомайського, «Пелюстки і леза» та «Гранослов» Д. В. Павличка, «Полудень віку» та «Дорога під явором» А. Малишчука, «35 літ» С. Голованівського, «Тиша і грим» та «Земне тяжіння» В. А. Симоненка, «Двадцятий вал» Б. І. Олійника, «Атомні предлюди» та «Сто поезій» М. С. Віграновського, «Караваї» І. Муратова. Високе громадянське звучання і проникливий ліризм характерні для творчості Р. М. Лубківського, Р. С. Третякова, Т. П. Коломієць, В. Р. Коломієць, Л. О. Луценка, В. Л. Юхимовича. Думки, почуття і прагнення рад. людей відображено в оповіданнях Є. П. Гуцала («Люди серед людей», «Хустина шовку зеленого»), Григора М. Тютюнника («Зав'язь»), В. Г. Дрозда, В. О. Шевчука, Р. Іванчука, Р. М. Федоріва.

В л-рі для дітей і юнацтва розвивалися жанри повісті й оповідання (І. А. Багмут, Є. Гуцало, Григорій Тютюнник), літ. казки (О. Іваненко, Н. Забіла, А. Шиян), П'єси О. Корнійчука («Сторінка шоденника» і «Пам'ять серця», М. Зарудного «Сині роси», О. Коломієць «Фараони» і «Планета надій», В. Собка «Далекі вікна» знаменували розвиток драми і проб-

лемної комедії. Здобутком укр. читача стають краєді твори рос., білорус., груз., прибалтійських поетів. Розширеною обріз усеї укр. л-ри сприяли переклади, здійснені Борисом Тенем («Одіссея», твори Есхіла, Евріпіда, Шіллера), М. О. Лукашем («Фауст» Гете, драми і сонети Шекспіра, поезія Гарсія Лорки). Високий рівень сучасної укр. поетичної культури демонструє перекладацька діяльність М. Рильського (франц. поезія, твори А. Міцкевича, Ю. Словацького), М. Вайана (Р. М. Рільке та ін.), Л. Первомайського (балади народів світу, поезія О. Пушкіна, Г. Гейне, Ф. Війона, Ш. Петефі). В. Мисик переклав окремі твори Дж. Мілтона, Дж. Байрона, У. Уйтмена, Нізімі. В його перекладах вийшли «Вибране» Рудакі, «Рубай» О. Хайяма, «Лірика» Гафіза, «Вибрані поезії» Дж. Кітса. Видано двотомну антологію чесь. і словацької поезії. В серії «Перлини світової лірики», яка почала виходити 1965, побачили світ твори А. Міцкевича, П. Верлена, Ф. Шіллера, М. Богдановича, Е. Верхарна, Важа Пшавели. В галузі поетичного перекладу працюють Д. Павличко, І. Драч, В. І. Лучук, Д. Х. Паламарчук, В. Бичко. Твори художньої прози перекладали М. М. Шумило, М. А. Пригара, С. П. Ковганюк, Д. М. Бобир, В. Г. Гримич, І. П. Дзюб, А. П. М'ястківський, О. І. Терех, О. Д. Сеник, О. П. Смирченко, Ю. В. Покальчук. Значним культурним надбанням є «Декамерон» Дж. Боккаччо в укр. відтворенні М. Лукаша, «Пригоди бравого воїни Швейка» у перекладі С. В. Маслюка. Укр. рад. л-ра на сучасному етапі характеризується увагою письменників до всіх сторін духовного і трудового буття рад. людини, активізацією ідейно-естетичної позиції митців слова, посиленням художньо-дослідницького начала. Л-ра цього періоду виступає збагаченою багаторічним досвідом будівництва соціалістичної культури. Творчі засади методу соціалістичного реалізму, принципи комуністичної партійності і народності визначають її суспільну роль. Благотворний вплив на розвиток літ. процесу мали такі істор. вагі події, як 50-річчя і 60-річчя утворення СРСР, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, прийняття нових Конституцій СРСР і Конституції УРСР. Про необхідність дальшого підвищення ролі л-ри і мистецтва в ідейно-політичному, моральному й естетичному вихованні рад. людей акажується у рішеннях XXV і XXVI з'їздів КПРС; в постановках ЦК

Міжнародний форум діячів культури, присвячений 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Київ. 1964.

КПРС з питань л-ри, зокрема «Про літературно-художню критику» (1972), «Про роботу з творчою молоддю» (1976), «Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва» (1982), в рішеннях Чернівецького (1983) пленуму ЦК КПРС. Відбулися 6-й (1971), 7-й (1976) і 8-й (1981) з'їзди письменників Рад. України, на яких підведено підсумки здобутків укр. письменства. Пафос інтернаціоналізму, дружби народів визначає сутність і сусп. місію укр. рад. л-ри. Регулярно проходять дні братніх літератур у всіх областях УРСР, стали традиційними літературні свята «Чуття єдиної родини» на Чернігівщині, «Червоні зорі» в Чернівецькій обл., «Поетичний Жовтень» на Черкащині, а також поетичні читання, присвячені М. Рильському — «Голосієвська осінь», П. Тичині — «Сонячні кларнети», В. Сосюрі, А. Малишчу, А. Головку, О. Корнійчукові. З 1981 проводиться всеокупне літ.-мистецьке шевченківське свято «В сім'ї вольній, новій». Зростання творчої активності письменників сприяла організація видавч. серії «Романи й повісті», альманаху «Сузір'я», щоквартальника «Поезія», бібліотечних серій «Джерело дружби», «Скарбниця братніх літератур», «Вічний революціонер». Видається «Шкільна бібліотека», «Бібліотека української літератури» в 80 томах. Завершується видання зібрання творів І. Франка в 50 томах, виходять багатотомні видання творів Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Мирного, Я. Галана та ін. дореволюційних і рад. письменників. Здійснено видання «Шевченківського словника» в 2-х томах.

Спираючись на принципи соціалістичного реалізму, на багатий творчий досвід рад. л-ри, письменники прагнуть показати сучасника в реальних і типових обставинах, відтворити істор. зумовленість його дій, характеру, поведінки. Герой сучас. л-ри — це людина, вихована соціалізмом, активний учасник всенародної боротьби за виконання планів партії, за мир і дружбу між народами. Такий герой постає з творів О. Гончара («Трояк», «Шкільна», «Берег любові», «Троя зоря»), М. Стельмаха («Гуси-лебеді летять», «Дума про тебе», «Чотири бродяги»). Значне явище у сучас. укр. прозі — романи В. Земляка «Лебедина зграя» і «Зелені Млини». Розпочав П. Загребельним у романі «Диво» художнє дослідження епохи Київ. Русі було продовжене романами «Смерть у Києві» і «Первості». Згодом письменник опублікував нові істор. твори: «Саврасія», «Роксолана», «Я — Богдан...», романи про сучасність: «З погляду вічності», «Розгін». Помітну

роль у розвитку прози відіграли романи й повісті Ю. Мушкетика («Позиція»), А. Т. Мороза («Довга-довга хвилина»), Р. П. Іванченко («Гнів Перуна»; «Золоті стремени»), Р. Іванчука («Манускрипт з вулиці Руської»), Є. Гуцала («Орлами орано»), І. Чендея («Кринична вода»), А. Дімарова («Біль і гнів»), В. Г. Дрозда («Самотній вовк»), Р. Федоріва («Кам'яне поле» і «Жорна»), твори І. С. Григорюка («Канал»), Б. М. Бойка («Липовий цвіт сорок першого»). Характерною для прози останнього часу є поява цілого ряду художніх та художньо-документальних творів, присвячених подіям громадян. та Великої Вітчизняної воєн: «Хуртовина» А. Шияна, «Була осінь», «Степ» О. Сизоненка, «Батальйон неомундированих» Д. О. Мішенка, «З вогню воскресли» Є. Гуцала, «Вічні Кортеlesi» В. О. Яворівського. Оригінальними з жанрово-стильового погляду творами збагатилася історико-революційна проза: «Сповідь на вершині» І. Мурагова, «Добра вість» В. Дрозда, «Мужній вершник» І. А. Цюпи. З новими істор.-біографічними творами виступили О. Іваненко, М. Я. Олійник, С. П. Плячидна. Внеском у всеосяжну Ленініану став роман «Ульянови» В. В. Канівця. Прimitivне явище сучасної поезії—історичний роман у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай». Ідейно-художньою зрілістю, громадянським пафосом, новаторськими пошуками відзначається творчість Д. Павличка (збірки «Таємниця твого обличчя», «Вогнище»), Б. Олійника (збірки «Рух», «Істина», «Заклинання вогню», «Сива ластівка»), І. Драча (збірки «До джерел», «Корінь і крона», «Американський зошит», «Шабля і хустина»), В. Коротича («Закон землі»), Р. Братуня («Вітрила моєї долі»), М. Вінграновського («На срібній березі», «Київ»). Оригінальну книгу поезій «Письмо землі» видав Є. Гуцало. Боротьбу за мир, творчу працю рад. людей відображають поети Р. Лубківський, В. Р. Коломієць, Р. Третьяков, П. М. Скуцький, П. Осадчук, Л. Н. Горлач, В. О. Забаштанський, П. М. Мовчан, І. В. Жиленько, Л. М. Скірда, О. В. Лупій, Б. М. Мозолівський. З новими книгами виступили поети фронтового покоління: П. Воронько («Повінь»), В. Швець («Межень»), О.

Підсуха («Срібна грань»), Б. Степанюк («П'ять пелюсток вогню»), М. Упенік («Багряне листя»), помітний внесок у поезію зробили В. Я. Бровченко, А. М'ястківський, С. А. Йовенко, Л. М. Талалай. Почуття патріотизму, працелюбність, мужність виховують у юного читача кращі твори дитячої літератури: повісті В. С. Близнеця («Звук павутинки»), вірші й оповідання В. З. Нестайка, Т. Коломієць, Н. Л. Бічуга та ін. Значні здобутки творчості укр. драматургії. Головна її тенденція—тягіння до сучасності, утвердження боротьби за мир і творчу працю виразно простежується у п'єсах О. Коломийця («Планета сподівань»), «Дикий Ангел», М. Зарудного («Пора жовтого листя»), «Під високими зорями»), М. Стельмаха, Ю. Шербака, Г. Д. Плоткіна.

Значно зросла питома вага публіцистики, художнього нарису, в жанрі якого досліджуються найрізноманітніші пластичні життя. Ряд публіцистичних книг, які викривають злочинні плани міжнарод. імперіалізму, що спрямовані на розв'язання війни, розвінчують капіталістичний спосіб життя, написав В. Коротич («Кубатура яйця», «Лице ненависті»).

В галузі міжнарод. публіцистики виступали Ю. С. Мельничук, Д. Г. Цмокаленко, В. Г. Большак, Т. С. Мигаль. Популярністю користуються твори сатириків і гумористів С. Олійника, О. І. Ковіньки, Ф. Маківчука, Д. Білоуса, П. П. Глазого, І. Й. Сочивця, В. К. Лагоди, Ю. О. Івакіна, В. О. Лігостова, І. О. Неміровича. Визнання читача здобув, зокрема, роман О. Ф. Черногуза «Аристократ із Вапнярки». Різнорманітні за жанрами й тематикою твори написали рос. письменники. прозаїки Ф. Г. Вольний, М. Г. Тевельов, В. А. Добровольський, І. В. Дубинський, М. І. Дубов, М. М. Строковський, Ю. Л. Чорний-Діленко, поети М. Ушаков, Л. Вишеславський, І. І. Рядченко, А. І. Ривлін, Б. І. Котляр, М. О. Рибалко, євр. прозаїки і поети Г. І. Полянкер, М. А. Талалаєвський, Й. Ш. Бухбіндер та інші. Вагоме місце в літературі займає молодше покоління поетів (Д. Й. Іванов, М. Й. Людкевич, Ю. Г. Бурак, В. Д. Герасимюк, Д. К. Герасимчук, Л. В. Таран, М. В. Шевченко) і прозаїків (О. О. Васильківський, І. Є. Кравченко, В. І. Положий, В. В. Тарнавський). Широки масштаби набула справа художнього перекладу. За роки Рад. влади на Україні видано понад 9 тис. художніх творів рос. л-ри, більше двох тисяч назв книг письменників інших народів СРСР. Помітною поведі став вихід у світ 60-томної серії романів і повістей «Скарбниці братніх літератур». Вийшли перші томи нової серії рад. літ. класики «Єднання». Водночас твори укр. письменників стають явищами нац. культури інших народів. Тільки в повоєнні роки книги укр. авторів видавалися 44 мовами народів СРСР. Поглибленою інтернаціонального змісту укр. л-ри сприяють і переклади класиків світової л-ри. В останні роки видано двотомні антології франц., польсь., болгарської поезії, антології монг. поезії, поезії лужицьких сербів. Побачили світ збірки «Співець», «Світанок», «Передчуття», у яких представлено європ. та амер. поезію від часів Відродження до поч. 20 ст., «Божественна комедія» Данте в перекладі Є. Дроб'язка, «Лірика» П. Ронсара в перекл. Ф. Ф. Скляра, «Твори» Горація в перекладі А. О. Содомори. На Україні видаються літ.-художні журнали: «Вітчизна», «Дніпро», «Радуга», «Київ» (див. т. 12, Додаток), «Всесвіт», «Жовтень» (Львів), «Прапор» (Харків), «Донбас» (Донецьк), наук. журнал «Радянське

літературознавство», газета «Літературна Україна».

В республіці зросли кадри літературознавців і критиків; проводиться широке дослідження літ. спадщини і сучасн. процесу. Видана фундаментальна праця «Історія української літератури» в 8 тт. Свідченням великих досягнень укр. рад. л-ри є присудження Ленінської премії письменникам О. Довженку, М. Рильському, М. Стельмаху, О. Гончару, М. Бажану. Ленінської премії удостоєні літературознавці Є. П. Кирилюк і Є. С. Шаблювський. Кращі твори укр. рад. письменників відзначені Державними преміями СРСР, а також Державними преміями УРСР ім. Т. Г. Шевченка, преміями літературними України РСР. Сучасна укр. рад. л-ра посідає вагоме місце у всеосяжному і світовому літ. процесі. Інтернаціональна за змістом, міцно вкорінена в художню традицію свого народу, вона збагачується естетичними цінностями братніх літератур та світової л-ри і виступає як живе втілення торжества ленінської національної політики. Партія спрямовує письменників на дослідження кардинальних проблем сучасної дійсності, на збагачення книг гострим політ. змістом, на створення ідейно значних і художньо повноцінних творів, які розкривають істор. досвід рад. народу, відтворюють правдивий образ сучасного позитивного героя — творця, мислителя, борця за утвердження комуністичних ідеалів (див. також в цьому томі підрозділ Літературознавство).

М. Г. Жулинський.

Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1976; Ленин В. И. Про литературу, К., 1970; Ленинизм и литература, К., 1969; Ленин и украинская литература, К., 1970; В. І. Ленин і питання вивчення історії української літератури, К., 1983; Матеріали XXVI з'їзду КПРС, К., 1981; Матеріали пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року, К., 1983; Андропов Ю. В. Шістьдесят років СРСР, К., 1983; Франко І. Я. Зібрання творів, т. 26—35. К., 1980—82; Біленький О. І. Зібрання праць, т. 1—5. К., 1965—66; Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков, К., 1911; Житецкий П. И. «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века, К., 1900; Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков, М.—Л., 1962; Резанов В. Драма українська. Старовинний театр український, в. 1, 3—6. К., 1925—29; Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX столетия, К., 1884; Дашкевич Н. Т. Отзыв о сочинении г. Петрова: «Очерки истории украинской литературы XIX столетия», СПб., 1888; Історія української літератури, т. 1—8. К., 1967—71; Волинський П. К., Пільгук І. І., Поліпчук Ф. М. Історія української літератури. Давня література, К., 1969; Микитась В. Л. Давня література Закарпаття, Львів, 1968; Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII—XVIII століть, К., 1964; Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 1—5. К., 1959—66; Шевченківський словник, т. 1—2. К., 1976—77; Волинський П. К. Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.), К., 1959; Сиваченко М. Е. Анастолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі, К., 1962; Яценко М. На рубежі літературних епох, К., 1977; Калениченко Н. Л. Українська література кінця XIX — початку XX ст. К., 1983; Новиченко Л. М. Не ілюстрація — відкриття! К., 1967; Дончик В. Г. Грані сучасної прози, К., 1970; Новиченко Л. М. Український радянський роман, К., 1976; Вакулєнко Д. Т. Сучасна українська драматургія, 1945—1972. К., 1976; Жулинський М. Г. Людина як міра часу, К., 1979; Українські радянські письменники, в. 1—9. К., 1955—79; Українські письменники. Біобібліографічний словник, т. 1—5. К., 1960—65; Бойко І. З. Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст. Бібліографічний покажчик, К., 1967.

Літературні премії Української РСР *

Премія ім. Я. О. Галана	Засн. 1964
Премія ім. Лесі Українки	Засн. 1971
Премія ім. М. Т. Рильського	Засн. 1972
Премія ім. П. Г. Тичини «Чуття єдиної родини»	Засн. 1973
Респ. премія УРСР в галузі літературно-художньої критики	Засн. 1973
Премія ім. П. М. Усенка	Засн. 1976
Премія ім. О. І. Копиленка	Засн. 1978
Премія ім. І. Я. Франка	Засн. 1979
Премія ім. А. В. Головка	Засн. 1979
Премія ім. Миколи Трубача	Засн. 1979
Премія ім. В. М. Сосюри	Засн. 1981
Премія ім. Ю. І. Яновського	Засн. 1982
Премія ім. А. С. Малишка	Засн. 1982
Премія ім. С. І. Олійника «В ім'я добра»	Засн. 1983
Премія «Хліб і слово»	Засн. 1983
Премія ім. Остапа Вишні	Засн. 1983

* Кращі твори, зокрема в галузі літератури, відзначаються також Держ. премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка (засн. 1961, до 1969 — Респ. премія ім. Т. Г. Шевченка) та Респ. комсомольською премією ім. М. Островського (засн. 1958).

Укр. народнопоетична творчість складалася в процесі формування в 14–15 ст. східнослов'ян. народностей — російської, української та білоруської. Становлення фольклору кожної з них відбувалося на основі давньоруської поетичної традиції, витоків якої сягали спільнослов'янської основи часів первіснообщинного ладу, уявлень, вірувань, обрядів та поезії праслав'ян і найдавніших слов'ян. Елементи нашарованого протягом двох-трьох тисячоліть (від родоплемінної доби по часи Київської Русі) фольклорного матеріалу в усній передачі та в побуті збереглися аж до 19–20 ст. у народнопоетичній творчості росіян, українців і білорусів. Це відгомони тотемічних, мисливських та землеробських міфологічних мотивів (особливо змієборчих) та образів, пережиткові форми обожування флори й фауни (образя водіння куста, тополі, тура, кози, плуга, відзначення зелених свят тощо), міфічні уявлення про різних істот — духів природи (*домовиків, лісовиків, водяників, русалок* та ін.), сліди поклоніння язичницьким богам (*Дажбогові, Родові, Ладі, Перунові* та ін.), основи календарних і родинних обрядів, багатирські казкові сюжети та образи, легенди й перекази, прив'язані до історії Київ. Русі (про Кия, боротьбу з степовими наїзниками, з ордами Батия, про Михайлика і Золоті ворота тощо), *бидиши*.

Поряд з народнопоетичним надбанням, успадкованим від давньоруської народності (зокрема, поряд з особливостями фольклору тих племенних союзів, на основі яких відбулося історично зумовлене формування на пд. землях сх. слов'ян укр. народності), вже в 14–15 ст. у фольклорі виникають нові жанри й теми. Поява їх зумовлена сусп. життям трудових мас, їхніми соціальними антифеод. настроями та боротьбою проти хансько-татарських, осман-тур. і польсько-лит. загарбників. Найхарактернішим виявом опору мас церковно-феод. верхівці та її ідеології в сфері нар. творчості було збереження традиційних язичницьких звичаїв, обрядів і пісенності, захист їх перед наступом християнської церкви, яка, починаючи з часів Київ. Русі, всіляко їх переслідувала і водночас змушена була пристосовувати елементи церк. культури до календарних та родинних нар. обрядів (колядування, шедрування, русалі, купала, весілля, похорон тощо). Поряд з цим обряди і пов'язані з ними пісні в конкретних соціально-істор. умовах понововалися злободенними темами та образами (тема захисту міст і сіл від наїзників, зображення торгівлі невольниками, захопленням ордою в ясір, багатирських вчинків оборонців рідної землі тощо). Відгомін тогочасної дійсності помітний у казках, родинно-побутових піснях, баладах, приказках, прислів'ях тощо.

У 15 ст. набуває розвитку епічна істор. поезія укр. народу — *історичні пісні* та *думи*, що відображали боротьбу проти навали кримської орди і султанських військ, а також військ. побут і походи козацтва, яке стало могутньою силою в соціальній та народно-визвольній боротьбі. Творчими й носіями дум — одного з наймолодших і найреалістичніших *епосів* серед епосів народів світу — були талановиті напівпрофесійні співи — *кобзарі* та *бандуристи*, в той час — переважно представники козацького середовища. Найявісті дум у нар. творчості українців уже на поч. 16 ст. документально засвідчена «Аналами» польсь. хроніста С. Сарницького. де під 1506 згадано думу про

полеглих хоробрих братів Струсів. Найдавніша група істор. пісень («Зажурилась Україна», «За річкою вогні горять», «Волиночка», «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?», «Про Байду» тощо) і дум («Плач невольників», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславський», «Козак Голота», «Отаман Матяш», «Втеча трьох братів із города Азова», «Самійло Кішка») відобразили патріотизм, незламність народу в умовах безперервної боротьби проти загарбників. Нар. творчість формувала громадську думку, народну мораль, відігравала важливу роль у виробленні й становленні психічного складу укр. народу, розмежованого кордонами різних держав. У 16 ст. фольклор уже відзначався розвиненою жанровою системою і широким тематичним діапазоном. За свідченням польсь. поета С. Кльонича в поемі «Роксоланія» (1584), пісні українців — це героїчна та інтимна лірика, їм властиві мажорні, танцювальні та мінорні мелодії. Нар. гумористика, тісно пов'язана з традиціями і мистецтвом *скоморихів*, відігравала важливу роль у нар. іграх та обрядах, проникала в різні жанри нар. творчості, зокрема в вертепну драму (див. *Вертеп*).

В умовах боротьби укр. народу проти польсько-шляхетської агресії й наступу католицизму в кін. 16–17 ст. у народнопоетичній творчості посилюється патріотичні мотиви й теми. Ідея захисту рідної землі від ворогів часто виступає в реліг. оболонці — відстоюванні спільної з росіянами та білорусами православної віри. На цьому ґрунті виникли епічні твори суспільно-етичного змісту, спрямовані на виховання високої громадянської і родинної моралі козака-воїна (думи про Олексія Поповича, про буюро на Чорному морі, про Івана Ковчовенка тощо). *Полемічна література* кін. 16 — поч. 17 ст. у боротьбі проти католицизму використовувала сатиричну образність народнопоетичної творчості, мотиви й сюжети казок.

У серед. 17 ст. центральними темами істор. пісенності та фольклорних переказів стали визвольна війна укр. народу 1648–54 та возз'єднання України з Росією. У фольклорі відображено героїчну боротьбу повсталіх мас — козаків і селян під проводом Б. Хмельницького та його соратників І. Богуна, М. Крижановського, М. Пушкаря, Д. Нечая (думи «Хмельницький і Барабаш», «Перемога під Корсунем», «Хмельницький і Василь Молдавський» та ін., численні істор. пісні героїчного та патріотично-визвольного змісту). Посилення соціального розшарування населення відобразилось у всіх фольклорних жанрах. Поряд із циклом козацьких пісень у 16–17 ст. розвинувся цикл *чумацьких пісень*, який відобразив побут і пращу чумаків (див. *Чумацтво*). Нар. творчість почала активно реагувати на класові суперечності, відтворюючи конфлікти між біднотою та багатіями (голодою і дуками) в селянському, козацькому й чумацькому середовищі (дума про Хвеська Ганжу Андибера, пісня «Ой наступала та чорна хмара», *бурлацькі пісні*), алегорично узагальнивши суспільну несправедливість у казкових і пісенних контрастних образах Правди і Кривди. Посилився сатиричний струмінь у фольклорних творах антишляхетського та церковно-вигрипального змісту. Кобзарі та бандуристи, активні творці та носії цієї пісенності, зазнавали в 17 — на поч. 18 ст. переслідування з боку польсько-шляхетської влади Правобережжя і згодом зосередилися

на Лівобережній Україні. Тяжке становище трудових мас внаслідок жорстокого кріпосницького гніту і боротьба їх за соціальну справедливість у 18 ст. зумовили появу нових циклів фольклору — наймитських, антикріпосницьких, опришківських, гайдамацьких пісень. Гол. героєм двох останніх став месник за нар. кривди, героїчний ватажок селянських повстань (І. Гонти, М. Залізняка, М. Швачка, Пинтя, О. Довбуш, С. Гаркуша та ін.). Насильне масове рекрутування селян в царську та царську армію на тяжку солдатську службу відтворено в циклах рекрутських і солдатських (жовнірських) пісень. Соціальні мотиви проникали й у ліричні пісні про кохання та про родинне життя. Розквіт цих пісень припадає на 17–18 ст.

На кінець 18 ст. народна лірика досягла такого високого рівня, що стала джерелом ритмічних зразків та образності для літ. віршування. Фольклорні сюжети і форми склали основу творчості *мандричних дяків*, деякі твори яких фольклоризувалися (пісні про кохання та гумористичні пісні, «Вірша про Кирика» тощо).

Поряд з соціально-визвольним рухом (рух опришків, *Коліївщина*, *Турбаїське повстання* 1789–93 тощо) у народній творчості 18 ст. відобразилися й такі істор. події, як спільна участь рос. та укр. народів у розгромі швед. завоювальників (твори про Полтавську битву, С. Палія і Петра І, зрадника І. Мазепу), в ліквідації тур. фортець Хотина, Ізмаїла, Очакова, вятті Перекопа, у визволенні Правобережжя від польсько-шляхетського панування, як зруйнування Запорізької Січі, переселення Чорноморського козацького війська на Кубань і т. д. У кін. 18 — на поч. 19 ст. нар. творчість стала одним з джерел розвитку нової

укр. л-ри. Почалося систематичне записування й вивчення фольклору, який протягом віків відображав життя, історію, побут та світогляд трудового народу, був носієм його етики й естетики, життєвого досвіду, всебічно задовольняючи його духовні запити. В 19 ст. до укр. нар. творчості як до худож. джерела зверталися рос., польські та ін. письменники, композитори, художники. У процесі тривалого розвитку фольклор нагромадив великі художні цінності, складені з на шарувань різного часу: календарні обряди та обрядові пісні (*колядки, щедрівки, веснянки, риндзівки*, русальні, косарські, петрівчані, *купальські тсни, обжинкові пісні*), цикл родинної обрядовості (весілля з *весільними піснями*, хрестини з їхніми піснями, похорон з голосіннями), жанри епічної (історичні пісні, думи, нар. вірші, *балади*, співанки-хроніки), ліро-епічної та ліричної пісенності (соціально-побутові та родинно-побутові необрядові пісні багатьох тематичних циклів, танцювальні приспівки, *коломийки, козачки*); прозові жанри (*казки, легенди, перекази, анекдоти, фабліо*, усмішки, *дотепи*); лаконічні фольклорні жанри (*прислів'я, приказки, загадки, скоромовки* та ін.).

У 19 ст. під впливом поживлення і

дальшого розвитку капіталістичних відносин і кризи кріпосницької системи розширюється соціальна тематика нар. поетичної творчості, яка відображала антипоміщицькі виступи селян (пісні та перекази про У. Кармалюка, опришків, про вбивство поміщиків тощо), поетизувала нар. захисників (Л. Кобилицю, Т. Шевченка), висловлювала волелюбні тенденції. Виник новий цикл пісень — заробітчаські, однією з тем яких стала еміграція зх.-укр. селян за океан. У середині 19 ст. почали з'являтися робітничі (заводські) та перші революц. пісні. Нар. творчість відгукнулася на події революції 1905—07 у Росії (думи «Про сорочинські події 1905 року» й «Чорна неділя в Сорочинцях» М. Кравченка) та першої світової війни.

Новий етап у розвитку *народної творчості* почався після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Рад. дійсність, особливо події громадянської і Великої Вітчизняної воєн, усіх соціалістичного будівництва, знайшли відображення в різних жанрах фольклору. Новотвори рад. доби і успадкована традиційна нар. творчість стали складовою частиною соціалістичної культури. Продовжується збагачування жанрів істор. і соціально-побутових пісень, співанок-хронік, частівок,

коломийок, переказів, прислів'їв, приказок тощо. Відбувається активний процес зближення і взаємообміну між творчістю народу і профес. мистецтвом. Класичні надбання традиційної народнопоетичної творчості охороняються державою як цінна культурна спадщина, використовуються різними галузями соціалістичної культури і широко пропагуються худож. самодіяльністю зі сцени, засобами радіо і телебачення. Зросла популярність фольклорної книги. Запровадження в побут нових рад. свят та обрядів, масове обрядотворення посилили інтерес до обрядовості загалом.

Укр. фольклор має чимало спільних сюжетів, мотивів і персонажів з фольклором ін. слов'янських, а також неслов'ян. народів. Це зумовлене передусім історичною спорідненістю слов'ян, а також багатовіковими контактами між народами. Протягом багатовікового розвитку народнопоетична творчість виробила оригінальні засоби відтворення дійсності, романтично піднесений реалістичний метод зображення, що ґрунтується на життєвому досвіді колективного творця і носія фольклору, на стихійно-матеріалістичних основах світогляду мас. Див. також у цьому томі підрозділ *Фольклористика*. О. І. Лей.

МИСТЕЦТВО

Архітектура

Давня архітектура. Будівлі на тер. України відомі з періоду *палеоліту*. За *неоліту* і епохи міді-бронзи будували вже досить складні житл., госп. і культ. споруди. Зокрема, будови *Трипільської культури* були видовженої форми, прямокутні в плані, з дво- або чотиристоронньою покрівлею.

В кін. 3 — на поч. 2-го тис. до н. е. виникли курганні могили. Над похованнями часто споруджували гробниці (т. з. кромлехи) з великих кам. брил, іноді прикрашені різьбленим орнаментом (кромлех поблизу с. Вербівки на Чернігівщині). У 1-му тис. до н. е. — на поч. 1-го тис. н. е. буд. мистецтвом володіли племена степових і лісостепових районів та населення *античних держав Північного Причорномор'я*. У 6—3 ст. до н. е. *скіфи* будували численні укріплені поселення з земляними валами (напр., Більське городище на Полтавщині). У Криму скіфські міста укріплювалися кам. стінами (напр., м. *Неаполь Скіфський*; руїни збереглися на околиці Сімферополя). Античні міста у Пн. Причорномор'ї — *Тіра, Ольвія, Пантікапей, Феодосія, Херсонес* мали регулярне (з поділом на прямокутні квартали) планування, в будівлях застосовували античні *архитектурні ордери*. Стіни, колони і архіт. деталі зводили з вапняку, фризи храмів оздоблювали сюжетними рельєфами, гірляндами, розетками та ін. декоративними елементами.

Міста оточували могутні кам. мурами з баштами прямокутної або напівкруглої форми. Значний інтерес становлять некрополі античних міст з кам. склепами, монументами. Багато кам. склепів відкрито на тер. *Боспорської держави* (Парський курган біля Керчі, поч. 4 ст. до н. е.; склеп Деметри в Керчі, 1 ст.). У Криму відомі споруди давньорим. будівничих, зокрема фортеця Харакс. Збереглися пам'ятки візант. архітектури (базилика у Херсонесі, 5—10 ст.; *церква Іоанна Предтечі* в Керчі, 10—13 ст.). На тери-

торії, яку заселяли давні сх. слов'яни, розвивалася самобутня архітектура — дерев'яні будови, укріплення, язическі святилища, які прикрашали різьбленими деталями, скульптурою, живописом і ритуальними предметами. Святилища оточували земляними валами, курганами, огорожами з дерев'яних стовпів тощо.

В ранній період розвитку архітектури на тер. України (5—10 ст.) формувалися принципи забудови і планування сіл і міст, типи і конструкції житл. і госп. будівель, удосконалювалась майстерність будівничих.

Уявлення про планування давніх сіл дають археологічні дослідження у Верх. Придніпров'ї; села цього часу будували вздовж берегів річок, хати розташовували в один-два ряди. З 11—12 ст. відоме планування сіл уздовж сухопутних шляхів. Забудова їх була щільною, осн. тип житла — невеликі зрубів хати (див. у цьому томі підрозділ *Народна архітектура*). Високого рівня досягла архітектура у давньоруських містах. З літописів і фольклорних переказів відомо, що вони забудовувалися зрубними будинками з теремами, сінми, ганками різної форми, висоти та композиції, хоромами, князівськими і боярськими дворами, госп. будівлями для худоби тощо. Зрубів будинки 9—10 ст. знайдено, зокрема, при розкопках у Києві на Подолі і на тер. Верх. міста.

Розвивалася буд. техніка і виробн. буд. матеріалів. Осн. буд. матеріалами були цегла і нетесане каміння (видобувалося в місц. каменоломнях або привозилося здалеку по річках). Фундаменти робили з каменю, стіни споруджували технікою мішаної кладки (ряди цегли чергувалися з рядами каменю). Своєрідним прийомом давньорус. будівничих було мурування т. з. *плінфи* залежала від характеру кладки. Виготовляли плінфу з місц. або привозної глини у спеціальних майстернях. За розчин правило вапно з домішками товченої кераміки. Основними конст-

рукціями в давньорус. кам. буд-ві були півциркульні арки, коробові і купольні склепіння, склепіння і кладка з керамічних горщиків (*голосників*). Як конструктивний і декоративний матеріал широко використовувався рожевий шифер, з якого виготовляли карнизи, підлоги, саркофаги тощо. Для внутр. оздоблення нерідко застосовували мармур. Певну роль у буд-ві відігравало скло, з якого в місц. майстернях виготовляли круглі скельця для вікон. У 10 ст. у Києві на Старокиївській горі забудовувався *диминець*, який був укріплений ровом і частиною. На тер. дитинця почав створюватися ансамбль князівських та боярських палаців (знайдено залишки кам. будівлі, яку ототожнюють із згаданим в літописі під 945 роком теремом).

Істотні зміни в архітектурі Київ. Русі відбулися за князювання Володимира Святославича (980—1015). Київ. дитинець розширився до 8 га, його укріплено дерев'яно-земляними оборонними спорудами. На тер. дитинця було зведено *Десятинну церкву* (989—996), кам. палаци — подовжені, двох'ярусні будівлі з заліними приміщеннями, прикрашені фресками та різьбленням. Крім Києва, в 10—11 ст. у Серед. Придніпров'ї забудовувалися і ін. міста, зокрема Чернігів, Переяслав, Вишгород, Білгород. Для захисту від кочовиків вздовж річок Десни, Стугни, Сули, Трубежа й Острога створювалися укріплені лінії з фортецями (Тумаш на р. Стугні, Родень у гирлі р. Росі). Під час правління Ярослава Мудрого (1019—54) зросла роль Києва як столиці Давньорус. держави. Територія Київ. дитинця збільшилась до 80 га. Його оточували могутні вали і стіни. Основу оборонних укріплень становили дерев'яні зруби (19,2 × 6,7 м). Висота валів з «городнями» та «заборами» досягала в деяких місцях 14—16 м при ширині (в нижній частині) до 20 м. Місто мало чітке планування. В цей період було зведено значні архіт. пам'ятки: *Золоті ворота, Софійський собор*, оточений ансамблем палацових і монастирських будівель,

княжі Ірининський та Георгієвський монастирі. Архітектура Софійського собору мала великий вплив на всю архітектуру Київ. Русі. За його зразком було закладено Софійські собори в Новгороді (1045—52) і Полоцьку (серед. 11 ст.), київ. храми 1-ї пол. 11 ст., *Спаський собор* у Чернігові (бл. 1036). З 2-ї пол. 11 ст. до серед. 12 ст. у найбільших містах поступово складалися місц. архіт. напрями, зокрема києво-печерська буд. школа. Характерним для неї храмом був *Успенський собор* (1072—78) Печерського монастиря в Києві. Собор відіграв важливу роль у подальшому розвитку давньорус. архітектури — за його зразком будувалося багато храмів на різних землях Київ. Русі, зокрема ряд монастирських церков Київ. землі. Печерський монастир на поч. 12 ст. являв собою великий архіт. комплекс з кам. будівлями (*Троїцька надбрамна церква* та ін.). З києво-печерською буд. школою пов'язане і буд-во *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря*. В інших будівлях Києва цього періоду ще помітні риси, властиві архітектурі попереднього періоду (Михайлівський собор *Видубицького монастиря*, 1070—88; *Спаса на Берестові церква*, 1113—25). Своєрідною була переяславська архітектура, для якої характерні менші, порівняно з київською, розміри будівель, різноманітність типів споруд (однонефні, тринефні, п'ятинефні), оригінальна система перекриття (*Спаська церква* в Переяславі, 11 ст.; *Юр'єва* (Михайлівська) *божниця* в Острії, 1098; *Львівська божниця* в Борисполі, 1106). На початку періоду феод. роздробленості (30—90-і рр. 12 ст.) відбувся перехід на нову техніку цегляної кладки (т. з. *порядову*), поширилися шестистовпні хрестово-купольні однонефні храми з статичною композицією, вузькими вікнами, напівколонами, що членують фасади, та архіт. декором. Архітектура набувала до середньовічного романського зодчества (*Пирогошч богородиц церква*, 1132—36, та *Кирилівська церква*, бл. 1150, обидві — у Києві; *Успенський собор* у Каневі, 1144; *Успенський собор* Бєльського монастиря та *Борисоглібський собор*, 12 ст., обидва — у Чернігові; *Успенський собор* у Володимирі-Волинському, 1170).

В кін. 12 ст. в архітектурі Давньої Русі виник новий напрям. У цей час зростали міста, розвивалося народне мистецтво. В культовому зодчестві поширилися невеликі храми з центральною баштоподібною композицією, динамічним напруженням форм, багатим цегляним декором фасадів. Деякі риси архітектури цього періоду нагадують архітектуру 11 ст. (маловислий характер композиції, меандрові фризи, золоті фрески), деякі — архітектуру готичного стилю та будівлі балканських країн (церква *Василія* в Овручі, бл. 1190; собор *Апостолів* у Білгороді; *Василівська* (Трохосвятительська) церква на Новому дворі у Києві, обидві — 1197; *П'ятищанська церква* в Чернігові, кін. 12 — поч. 13 ст.; *Спаські собори* в Путивлі та Новгороді-Сіверському, кін. 1-ї пол. 13 ст., та ін.). Архітектура Давньої Русі була основою, на якій пізніше розвивалася архітектура трьох братніх народів — російського, українського і білоруського.

Ю. С. Асєєв.

планування вулиць було радіальним (Луцьк, Мелжибіж) та радіально-кільцевим (Володимир-Волинський, Путивль). У 16 ст. в містах поряд з нерегулярним плануванням (Київ, Ніжин) з'явилися елементи регулярної забудови (Кам'янець-Подільський), деякі з них забудовувалися за регулярним плануванням (Львів, Жовква, Броди). Міста на Придніпров'ї, як правило, були оточені дерев'яними укріпленнями (склалися з суцільного ряду городень-комор, башт і брам), на Поділлі, у Галичині й на Волині — кам'яними.

Сформувався композиційний центр міст — головна ринкова площа з ратушею, високою вежею й собором. Поряд з дерев'яною розвивалася і кам'яна архітектура. Білокам'яне буд-во велося в традиціях галицької школи (башти в Бєлавіні, Столині, Спасі, Чернівці, Хотині, 13 ст.; перебудови 14—15 і 17—18 ст.; Білгороді-Дністровському, 13 ст.; перебудови 15—17 ст.; Кам'янці-Подільському, 13—14 ст.; перебудови 16—17 ст.); цегляне — в традиціях волин. школи (башти в Чорторийську, Дрогобичі, Луцьку, кін. 13—14 ст.; перебудови 15—17 ст.). Могутні мурі і башти мали циліндричні бійниці, зубчасте завершення. В оздобленні мурів використовували готичний (Луцьк, Львів, Дрогобич) або народний (Хотин) орнамент. У кін. 15 — на поч. 16 ст. з поширенням вогнепальної зброї майже всі укріплення було відповідно перебудовано, мурі стали товщими, змінилася форма бійниць, що внесло істотні зміни в архіт. вигляд споруд. У 1-й пол. 16 ст. у фортифікаційній архітектурі виникла нова форма — замки-палади, в яких житл. корпуси розміщували по периметру двору та влаштували відкриті двоповерхові аркади-галереї з великими вікнами; зовні стіни замків були оборонними мурами і мали бійниці (замок у Бережанах, тепер Терноп. обл., 1534—34). В оздобленні використовували прийоми різьблення, властиві ренесансу і нар. архітектурі. Будували також невеликі трикутні в плані замки (у Токах, тепер село Підволочиського р-ну Терноп. обл.; Зінківці, тепер село Виньковецького р-ну Хмельн. обл.) або прямокутні (замок у Кудринцях, тепер село Борщівського р-ну Терноп. обл.). Монастирі-фортеці, як і замки, мали дерев'яні (Київ, Чернівці) або муровані (Межиріч, тепер село Острозького р-ну Ровен. обл.; Зимне, тепер село Володимир-Волинського р-ну Волин. обл.) укріплення.

В культовому буд-ві поширилися однонефні храми, стіни яких, споруджені з білого каменю або цегли, не мали членувань та прикрас (Михайлівська церква в Чесниках, тепер село Рогатин. р-ну Івано-Фр. обл., 14 ст.; *Покровська церква* в Луцьку, *Троїцька церква* в Зимному; обидві — 15 ст.); центричні т. з. церкви-ротонди (в Горянах поблизу Ужгорода, 13 ст.; церква *Василія* у Володимирі-Волинському, кін. 13 — поч. 14 ст.), тринефні з однією, трьома або п'ятьма банями (Богоявленська в м. Острозі, 15 ст., та *Троїцька* в Межиріч, тепер село Острозького р-ну Ровен. обл., 15 ст.), оборонні храми (Успіння в Зимному, 1495; Різдва в Рогатині, 13—14 ст.; *Покрови* в с. Сутківцях, тепер Яришинецького р-ну Хмельн. обл., 1476).

В окремих пам'ятках дерев'яного зодчества на Україні збереглися риси, властиві архітектурі 12—13 ст. (церква *Миколи* в с. Середньому Волянському, тепер Рахівського р-ну Закарп. обл.). Будова-

ли також тридільні храми з одним пірамідальним, квадратним в основі верхом (церква *Воздвиженська* в Дрогобичі, кін. 16 ст.), з квадратним в основі верхом, давіницею над бабинцем та верхом над вівтарем (церква *Михайла* в Гишині, тепер село Ковельського р-ну Волин. обл., 1567) або з одним восьмигранним верхом (церква *Благовіщення* в Ковелі, 1505). У зв'язку з розвитком ремесла та торгівлі зростали старі й виникали нові міста,

Херсонес. Міські ворота. 3 ст. до н. е.

в них з'явилися громадські споруди — ратуші, будинки ремісничих цехів, що відігравали роль громад. осередків, споруджувалися нові типи 2—3-поверхових житл. будинків; на 1-му поверсі містилися крамниці, аптека, різні майстерні, контори, на верхніх поверхах — житл. приміщення. Інтер'єри та фасади оздоблювали білокам'яним сюжетним та орнаментальним різьбленням і розписами. У фортифікаційному буд-ві 17 ст. панівною стала бастіонна система, яка дала змогу вносити укріплення за межі забудови, позбавити оборонних пристосувань у культових і житл. спорудах на тер. замку, надати їм вигляду палаців (замки в Підгірцях, тепер село Олесківського р-ну Львів. обл., арх. Г. Л. де Боплан, А. дель Аква, 1635—40; *Золочеві*, 17 ст., *Збараж*, 1626—31; арх. В. Скамоніч; *Бродах*, 1630—35, арх. Г. Л. де Боплан). На зх. землях України, що мали тісніші стосунки з країнами Зх. Європи, в архітектурі житл. будинків дедалі ширше з'являлися форми італ. *Відрод-*

Спаський собор у Чернігові. Центральний неф. Близько 1036.

ження у своєрідному місцевому трактуванні (Чорна Кам'яниця, кін. 16 — поч. 17 ст., надбудова кін. 17 ст.; будинок Корнякта, арх. П. Барбон, 1572—82, перебудови 17 ст.; обидві — у Львові). В кам. монументальному буд-ві відбулося своєрідне поєднання прийомів і форм дерев'яного зодчества з прийомами і формами ренесансної архітектури (каплиця Трьох святих, 1578—91, імовірно, арх. П. Красовський; Успенська церква, 1589—1629, арх. П. Римлянин, В. Капнінос, А. Прихильний; обидві — у Львові). Поряд з цим споруджували будівлі зі спрощеними ордерними формами (церкви Покрови в Судиміні, тепер село Бариського р-ну Київ. обл., 1622—29; Іллінська в Суботині, тепер село Чигиринського р-ну Черкас. обл., 1653; Петропавлівська в Новгороді-Сіверському, 17 ст.; церква в Олевську, тепер смт Житомир. обл., 1589; Покрови в Нязиничах, тепер село Іванівського р-ну Волин. обл., 1653; Миколи Притиска в Києві, 17 ст.).

В дерев'яній культовій архітектурі продовжується буд-во тридільних храмів з одним — трьома верхами (церкви Свято-духівська в Рогатині, тепер місто Івано-Франків. обл., 17 ст.; св. Юра в Дрогобичі, 15—16 ст., перебудова 17 ст.; церква в с. Дорогині, тепер Фастівського р-ну Київ. обл., 17 ст.; Параскеви в Крехові, тепер село Нестеров. р-ну Львів. обл., 1724). На Придніпров'ї будували великі храми з висотно розкритим внутр. простором та монумент. зовнішнім виглядом. Переважали вертикальні частини заломів [церква Георгіївська (Юрія) в Седневі, тепер смт Чернігів. р-ну Черніг. обл., 17 ст.], а також хрещаті триверхі храми з дуже розвинутою серед. банею (церква в Межигірському монастирі, 1611).

Своєрідною була архітектура 17 ст. в Криму. Значний вплив на неї мали давні традиції вірменського зодчества, зокрема сюжетне та декоративне різблення в стилі сельджуцького мистецтва (храми Архангелів, Стефана, Іоанна Предтечі у Феодосії). У фортифікаційному буд-ві виявилися риси тогочасної європ. архітектури (генуезькі фортеці в Судаку, Феодосії, Балаклаві). Поширені були купольні тат. мечеті (мечеть Джума-джамі в Єлпаторії, арх. Х. Сінан). Після успішного завершення визвольної війни укр. народу 1648—54 і возз'єднання України з Росією почався новий етап у розвитку укр. архітектури. Приплив населення на Придніпров'я і Слобожанщину сприяв швидкому розвитку старих міст (Київ, Чернігів, Переяслав) і заснуванню нових (Суми, Лебедин, Охтирка, Полтава, Харків). Планування міськ. вулиць було зумовлене рельєфом, ансамблі площ з головним собором і дзвіницею, а також монастирські комплекси, до складу яких входило багато цивільних споруд (Лаврський, Софійський та ін. ансамблі у Києві, Єлєцький

і Троїцький у Чернігові тощо), створювали цілісну архіт.-містобудівну композицію. Характерними для кінця 17 ст. були житлові цегляні будинки козацької старшини, які в осн. своїх рисах зберігали принципи побудови нар. житла (будинки Артемних у Києві, кін. 17 ст.; черніг. полковника Лизогуба в Седневі та Чернігові, обидва — 1690).

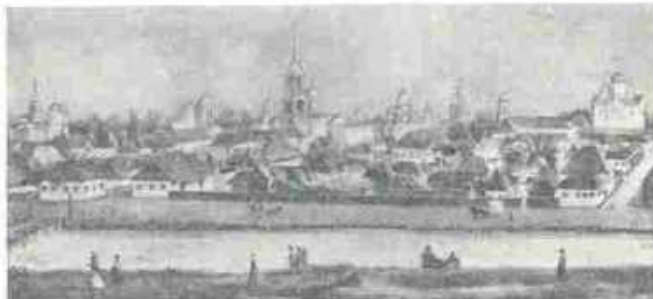
В культовому буд-ві того часу дерев'яні і кам. конструкції розвивалися у взаємозв'язку. На Придніпров'ї, Чернігово-Сіверщині й Слобожанщині споруджували дерев'яні храми з багатозаломними верхами, з розвинутими їх складовими частинами (церкви Миколи в Новгороді-Сіверському, 1760; Параскеви в с. Зарубинцеві, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл., 1737; Троїцька в с. Пакулі, тепер Чернігівського району, Чернігівської області, 1710; Троїцький собор у Новомосковську, 1773—81, арх. Я. Погребняк).

В дерев'яній архітектурі на Україні виділялося кілька регіональних шкіл, які підзначали різноманітністю архіт.-планувальних рішень. Для волинської школи характерні приземкуваті будівлі (церкви Покрови в с. Метельному, тепер Ківерцівського р-ну Волин. обл., 18 ст.; Кузьми і Дем'яна в с. Розважів, тепер Острозького р-ну Рівнен. обл., 1782), для галицької школи — велика різноманітність бань (церква Різдва в Жовківці, тепер м. Нестеров Львів. обл., 1705, майстер Конач), подільської школи — наметоподібні або шоломоподібні монументальні верхи, іноді з об'єднаннями заломами, схованими під однією покрівлею (церква Вознесенська в Чорткові, тепер місто Терноп. обл., 1738). Гуцульській школі властиві хрещаті храми з одним верхом без заломів (церква Різдва у Ворохті, тепер смт Івано-Франків. обл., 18 ст.), буковинській школі — тридільні храми без опасання або піддашся, а також монументальна покрівля, що ховала одну — три низькі бані (Успенська церква в Чернівцях, 1783). Будівничі, які належали до лемківської школи, споруджували храми з несиметричною композицією верхів (нижчий — над вівтарем, вищий — над нефом і високою вежею) і дзвіницею над бабинцем (церква Параскеви в с. Канорі, тепер Воловецького р-ну Закарп. обл., 1792). Для бойківської школи характерні тридільні у плані храми з багатозаломними верхами (церква Миколи в с. Крижівці на Львівщині, 1763), для закарп. школи — прийом романоготичної оборонної архітектури (церква Михайла в с. Крайніковому, тепер Хустського р-ну Закарп. обл., 1668). В цей час на Україні склався місцевий оригінальний архіт. стиль — т. з. українське барокко. В кам'яному культовому буд-ві існували два осн. напрями. Перший відзначався глибоко самобутнім прийомом композиції церкви — тридільні триверхі (рідше одностовпні) споруди і хрещаті п'яти-, семи- або дев'ятидільні відпо-

відно з 3, 5, 7, 9 верхами (Троїцька церква в Густині, 1671; Покровський собор у Харкові, 1689; Іллінська церква в Києві, 1692; Вісхвєтська надбрамна в Києво-Печерській лаврі, 1696—98; Вознесенський собор у Переяславі, 1700; Георгіївська церква Вишубинського монастиря в Києві, 1696—1701; Воскресенська в Сумах, 1703; Покровський собор у Переяславі-Хмельницькому, 1704—09; Катерининська церква в Чернігові, 1710; Преображенська церква в с. Великих Сорочинцях Полтав. обл., 1732, та ін.). Другий полягав у поєднанні трансформованого типу давньорус. храму з класичною композицією фасадів (собор Троїцького монастиря в Чернігові, 1679; собор Мгарського монастиря поблизу Лубен, кін. 17 ст., арх. І. Баптист, М. Томашевський; собори монастирів Микільського військового у Києві, 1696; арх. Й. Старцев, та Хрестовоздвиженського в Полтаві, 1689—1709).

В 20—50-х рр. 18 ст. в архітектурі зріс вплив нар. елементів, а також прийомів і стилів рос. зодчества. Твори рос. архітекторів, насамперед А. Квасова (палацово-парковий ансамблі Розумовських поблизу Козельця, 1744; в Батурині, 60-і рр. 18 ст.; собор Різдва богородиці в дзвіниці в Козельці, 1752—60, разом з арх. Григоровичем-Барським, магістрат у Ніжині, 70-і рр. 18 ст., та ін.) та В. Растреллі (Андріївська церква, 1749—53, та Маріїнський палац, 1750—55, обидва — у Києві) мали великий вплив на розвиток укр. зодчества. В оздобленні багатьох споруд, зведених представниками укр. барокко, помітне прагнення до геометричної чіткості, застосування соковитого орнаменту, ліпнених орнаментальних оздоб, яскравого пофарбування, полив'яної барвистості кераміки (Покровська церква, 1766, та Миколи Набережного церква, 1772—75, обидві — у Києві, арх. І. Григорович-Барський; Антонія і Феодосія церква у Василькові, 1756—59; т. з. Ковнірівський корпус у Києво-Печерській лаврі, 1744—45, арх. С. Ковнір, Брама Заборозького, 1746—48, арх. Й. Шедель, та ін.).

У містобудуванні цього часу дедалі більшу роль відігравали громад. будівлі — ратуші з високими вежами і багатим пластичним декором (ратуша в Бучачі, 1751, арх. Б. Меретин), адм. будівлі (полкова канцелярія Київ. полку в Козельці, тепер смт Козелецького р-ну Черніг. обл.; 1765, арх. І. Григорович-Барський); житл. будинки і палади козацької старшини та вищого духовництва (Клоаський палац у Києві, 1752—56; арх. П. Неелов). Поширеним типом монастирського житл. буд-ва були келії (келії Єлєцького монастиря в Чернігові; Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, обидві — кін. 17 ст.; келії соборних старців у Києво-Печерській лаврі, кін. 17—18 ст.), а також трапезні з оригінальним плануванням (трапезна Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, кін. 17 ст.; трапезна Троїцького монастиря в Чернігові, 1679). Своєрідність панівного архіт. стилю позначилася на будівлях навчальних закладів (колегіуми в Новгороді-Сіверському, кін. 17 ст.; в Переяславі, 1753—57; Софійська бурса на тер. Софійського собору в Києві, 1763—67, арх. М. Юрасов, будинок Академії на Подолі в Києві, 18 ст.; арх. Й. Шедель). Нові риси в силуеті міст і окремих архіт. ансамблів внесли дзвіниці з виразними вертикалями та ордерним оформленням фасадів (дзвіниці Софійського собору в Києві, кін. 17 — поч. 18 ст., перебудови 1747—48; Києво-Печерської лаври, 1731—44, арх. Й. Шедель, Троїцького монастиря в Чернігові, 1775; Кирилівського мона-

Забудова Ніжина. 18 ст. З малюнка 19 ст.

спира в Києві, 18 ст., арх. І. Григорович-Барський). Для інтер'єрів храмів цього часу характерні 5- і 7-арусні різьблені іконостаси з яскравим, барвистим декоративним живописом (іконостаси собору Богоявленського, 1693; Микільського вісцького, 1696, обидва — у Києві; Хрестовоздвиженського в Полтаві, 1709; Троїцького в Чернігові, 1735). На Правобережній Україні, у районах, що залишилися від панування Польщі та Угорщини, масштаби буд-ва в 2-й пол. 17—18 ст. значно скоротилися. В дерев'яному зодстві розвивалися традиційні нар. прийоми. Виник ряд ансамблів — *Почаївська лавра* (17—18 ст.), колегіум у Кременці (1731—43; згодом *Кременецький лицей*), собор св. Юра у Львові (1746—62, арх. Б. Меретин) та ін., на яких позначилися риси пізнього бароко. В цілому період з кін. 17-ї до 70-х рр. 18 ст. є одним із найяскравіших в історії архітектури України. Йї глибока самобутність і оригінальність сформувалися на основі прогресивних традицій народної архітектури, творчого сприйняття і переробки країнних рис рос. і класичної архітектури.

Г. Н. Лозанов

Архітектура кінця 18 — 1-ї половини 19 ст. Розвиток архітектури на Україні в цей період здійснювався в стилі *класицизму*, що поєднував у собі геометричну чіткість з статичністю, раціональністю з формами античності. Провідне місце займало містобудування, в основу якого покладалася регулярне планування, поєднання міської забудови з природними елементами, ансамблевість центр. площ, на яких споруджували офіційні установи. За розробленими планами забудовувалися, зокрема нові міста, порт, і військ. порти на Чорноморському узбережжі — Херсон (1778), Севастополь (1784), Миколаїв (1788), Одеса (1794); змінювалися центри адм. управління — Київ, Чернігів, Полтава та ін. На розвиток укр. архітектури позначилися загальні класицистичні канони і прийоми зх.-європ. і, насамперед, рос. архітектури, з якою вона була тісно пов'язана. Для архіт. вигляду центру міст характерною стала симетрична композиція ансамблів з однаковим ритмом фасадів адм. приміщень (магістрат у Миколаєві, кін. 18 ст., арх. І. Старов; кол. Урядові міста в Харкові, 1793—1805, арх. П. Ярославський; *Кругла площа* в Полтаві, 1805—11, арх. А. Захаров). Використання типових проектів та «зразкових» фасадів житл. будинків зумовило формування єдиного стилю забудови прямолінійних вулиць і бульварів, прямокутних або круглих площ, характерними для більшості з яких були великі простори з невисокою забудовою. На формування архіт. обличчя міст значною мірою вплинуло широке будівництво торговельних приміщень (*Контрактний будинок* у Києві, 1815—17, арх. В. Гесте; *Гостий двори* у Білій Церкві, 1809—14; Києві, 1809—28, арх. Л. Руска та А. Меленський; Новгороді-Сіверському, поч. 19 ст., та ін.). У південних містах (Одесі, Миколаєві, Херсоні) поширився тип багатоповерхового галерейного будинку, що відповідав кліматичним умовам. З розвитком світського мистецтва почали споруджувати спеціальні театр. приміщення (Міський театр у Києві, 1804—06, арх. А. Меленський; театр в Одесі, 1809, за проектом арх. Ж. Тома де Томона). Розвиток капіталізму, промисловості й торгівлі, збільшення чиновницького апарату, зародження жіночої освіти, зростання регулярних армій і потреби в офіцерських кадрах сприяли спорудженню різноманітних навч. закладів, що, в свою чергу, зумовило їх архіт. сво-

єрідність — монументальність фасадів, підкреслення колонадою античних ордерів, нову планувальну систему з широким використанням коридорів з одно- та двобічним розташуванням приміщень (новий корпус *Київської академії*, 1822—25, арх. А. Меленський; *Ніжинський лицей* І. Безбородька, 1824, арх. Л. Руска; Ін-т шляхетних дівчат у Полтаві, 1832, та у Києві, 1832—42, арх. В. Беретті, тепер Жовтневий палац культури; ун-т у Києві, 1837—42, арх. В. Беретті). Класицизм, будучи офіц. стилем, одночасно відбивав високий громадян. пафос і патріотичні настрої. Це яскраво відобразилося в монументальній скульптурі, витриманій у дусі античності (пам'ятник на честь повернення Києву мадебузького права, 1802—08, арх. А. Меленський; Колонна Слави в Полтаві, 1805—09, арх. Ж. Тома де Томон; пам'ятник А. Е. Рішельє в Одесі, 1823—28, скульптор І. Мартос).

З посиленням кріпосництва в сільс. місцевості виник своєрідний тип палацової архітектури в поміщицьких садибах (маєтки Шидловського в с. Мерчику, тепер смт Старий Мерчик Балківського р-ну Харків. обл., 1776—78, арх. П. Ярославський, О. Паліцин; Румянцев-Задунайського в *Качанівці* на Чернігівщині, 70-і рр. 18 ст., арх. І. Бланк, М. Мосинпанов; палаци К. Розумовського в Батурині, тепер смт Бахмацького р-ну Черніг. обл., 1799—1803, арх. Ч. Камерон, та в Хотині, тепер Сум. обл., кін. 18 ст., арх. Дж. Кваренгі; маєток Галаганів у Сокиринцях (див. *Сокиринський парк*), тепер село Срібнянського р-ну Черніг. обл., 1805—29, арх. П. Дубровський).

Свої специфіч. особливості мали палацово-паркові ансамблі Правобережної України, при буд-ві яких застосовували ордерну систему (маєтки Потоцьких у Тульчині, тепер Вінн. обл., 1757, франц. арх. Лекура; Грохольських у Пятничанах, тепер Хмельн. обл., кін. 18 — поч. 19 ст.). Характерною рисою палацової архітектури Криму є поширення в ній романтичного напрямку (садиба кн. Голиціна в Гаспрі, палац Потоцького в Ливадії, Воронцовський палац в Одесі та Алушці). У садово-парковому мистецтві відбувся перехід від регулярного планування (т. з. французьких парків) до ландшафтних (англійських) парків. На зміну прямим алеям з підстриженою зеленню (регулярний Царський сад у Києві, закл. 1748, тепер Першотравневий парк) прийшли створені нібито самою природою зелені масиви з звивистими мальовчливими доріжками, галівами, руслами струмків і рік, обрисів озер з урахуванням рельєфу місцевості, а також з живописним розташуванням рослинності у вигляді окремих груп дерев і кущів, гаїв і лісових масивів (паркові ансамблі «*Олександрія*» в Білій Церкві, кін. 18 ст., Київ. обл.; «*Софіявка*» в Умані Черкас. обл., 1796—1805, інж. Л. Метцель, «*Троїтанець*», закладено 1834, Черніг. обл.).

У зх. областях України класицизм в архітектурі почав утверджуватися в кін. 18 ст.; композиції споруд (переважно житлових) менш строгі, без використання архіт. ордерів, з широким застосуванням аркад, русту, барельєфів (*Оссолінеум*, 1824, арх. І. Бем та П. Нобіле, тепер Бібліотека АН УРСР; Міський театр, 1837—42, арх. І. Зальцман та Л. Піхль, тепер Укр. драматичний театр ім. М. Заньковецької, ратуша, 1827—35, арх. Й. Маркль, Ф. Тре-

шер, тепер Міськрада; всі — у Львові). В кін. 18 ст., у зв'язку з нагостанням класових суперечностей релігії, як опора пануючого класу в боротьбі проти визвольного руху, посилювала свій вплив на маси. В цей час знову широко розгорнулося будівництво культових споруд, архітектура яких набула дальших істотних змін. Замість монастирських храмів і невеликих дерев'яних церков споруджували великі міські собори, з простими прямокутними об'ємами, з одним розвинутим одноярусним верхом, увінчаним сферичним куполом. Невідомою ознакою храмів стали колонні портки з зх., пд. і пн., іноді з усіх сторін (у формі перитеру); зник багатий декор. Серед міських церков у стилі класицизму переважали хрестово-купольні (грецька Всіхсвятська в Ніжині, кін. 18 ст.; Преображенська в с. Великому Бурлуці, тепер смт Харків. обл., 1820—30, ймовірно, арх. В. Стасов; Микільська в м. Ромнах, тепер Сум. обл., 1816) або круглі храми з трапездою і дзвіницею (Преображенський собор у Катеринославі, тепер Дніпропетровськ; 1830—35, арх. А. Захаров). Будували також квадратні в плані п'ятикупольні собори (Спасо-Преображенський у Новгороді-Сіверському, 1796, арх. Дж. Кваренгі) та у формі перитеру (в Славгороді, тепер село Краснопільського району Сум. області; 1808). В кінці 18 ст. поряд з традиційними схемами побудови укр. дерев'яних храмів ще зберігалися класицистичні елементи. Змінився характер дзвіниць. Раніше вони були ознакою переважно монастирів і мали вигляд завершень над в'їзними брамами, в цей період їх будували при міськ. храмах або окремо від них, або ж у поєднанні з ними (дзвіниця Успенського собору в Харкові, 1824—33, арх. Е. Василієв). На поч. 19 ст. у зв'язку з указом Синоду 1801 про заборону буд-ва церков у «малоросійському стилі» зменшилося спорудження дерев'яних храмів, за винятком зх.-укр. земель, де зберігалися місц. традиції (церква в с. Ясіні, тепер смт Рахівського р-ну Закарп. обл., 1824). В 30—40-х рр. 19 ст. класицизм занепадав, вироджуючись у сухий казармений стиль з елементами еkleктизму.

І. О. Ігнатікін

Архітектура 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Цей період характеризується далішим розвитком капіталізму в Росії, в т. ч. і на Україні, що істотно позначилося й на архітектурі. Зростали міста, виникали нові промислові й торговельні центри. Містобудування було безплановим, з тенденціями *урбанізму*. Внаслідок розвитку промисловості й залізничного транспорту формувалися великі міста — Київ, Одеса, Харків, Катеринослав (з населенням у 1913 понад 200—500 тис.) та середні — Львів, Миколаїв, Житомир, Сімферо-

Колегіум (лицей) у місті Кременці Тернопільської області. Архітектор П. Гижицький. 1731—43.

поль та ін. (100—200 тис.); біля заводів і шахт будувалися пром. с-ща — Маріуполь (Жданов), Юзівка (Донецьк), Кам'янське (Дніпродзержинськ). Між забудовою і благоустроєм великих міст і робіт. селищ, центрів міст і околиць збільшилися соціальні контрасти, загострилися протилежності між містом і селом. Разом з тим поступово вдосконалювалося планування, забудова й благоустрій центрів великих міст. На центральних площах і вулицях зводили багатопверхові будинки, на площах — монументи, насаджували парки і сквери. Серед крашій надбав містобудування — площі Богдана Хмельницького в Києві, Адама Міцкевича у Львові, Театральна в Станіславі (тепер Івано-Франківськ), забудова вулиць Дерибасівської й Пушкінської в Одесі, Катерининський проспект (тепер К. Маркса) в Катеринославі, Сумська та Пушкінська вул. у Харкові. Проте для забудови міст характерні різноманітність і зумовлене приватною власністю на землю утворення подвір'їв-криниць, позбавлених інсоляції.

В результаті діяльності місц. архітекторів закладено наддніпрянські парки в Києві, Миський парк у Харкові (1907), *Стрийський парк* у Львові (1887). На площах, вулицях, у парках міст встановлювали пам'ятники (Б. Хмельницькому в Києві, 1888, скульптор М. Микешин, арх. В. Ніколаєв; О. Пушкіну в Одесі, 1888, скульптор Ж. Полонська, арх. П. Васильєв; І. Котляревському в Полтаві, 1896—1903, скульптор Л. Позен; О. Суворову в Ізмаїлі, 1911—13, скульптор Б. Едуардс).

В Криму створювали екзотичні ландшафтні парки в мастах правлячої верхівки Росії — Алупкинський, Ливадійський, Харакський та ін.; споруджували палацові комплекси (Ливадійський, 1900—11, арх. М. Краснов).

Незважаючи на те, що крашій традиції містобудування відійшли на другий план, певних успіхів досягнуто в інженерному обладнанні міст і окремих споруд, що сприяло поліпшенню санітарних умов життя міськ. населення. У великих містах споруджували водогони, каналізацію, впроваджували газове, а згодом і електр. освітлення вулиць, у будинках — центр. опалення. Збудові міст сприяв розвиток міськ. транспорту. В 1892 в Києві почав курсувати перший у Росії електр. трамвай. Розробляли нові типи споруд, характерні для капіталістичного суспільства (великі фабричні корпуси, залізнич. депо, вокзали, електростанції, будинки для торг. фірм, банків, універсальних магазинів, великоповерхові, т. з. прибуткові будинки). Розвивалася буд. техніка, в буд-ві застосовували нові буд. матеріали і конструкції (метал, цемент, залізобетон, скло, кераміку).

Велике значення для розвитку архітектури України і формування її напрямів мали творчі зв'язки рос. і укр. архітекто-

рів та інженерів. Більшість архітекторів України здобула вищу освіту в Петербурзі й Москві. Окремі рос. архітектори були авторами проєктів і будинків на Україні (О. Шусев, В. Шуко, О. Дмитрієв, І. Кітнер, В. Шрегер, Ф. Лідваля та ін.). На поч. 20 ст. середня, а з кін. 19 ст. вища архіт. освіта почала розвиватися в Києві, Харкові, Одесі й Львові. З'явилися місц. кадри архітекторів, серед них — академіки архітектури О. Бекетов, В. Ніколаєв, В. Сичуга, М. Толвинський. Для архітектури 2-ї пол. 19 ст. характерні розвиток історизму, еклектики та стилізації на теми *готики, ренесансу, барокко, романського стилів*. Найхарактерніші твори цього напрямку — Миська дума в Києві (1876, арх. О. Шилле), біржа в Харкові (1880, арх. Б. Михаловський), театри в Одесі (1884—87, арх. Ф. Фельнер і Г. Гельмер) і Києві (1901, арх. В. Шрегер), вокзал у Харкові (1886—1901, арх. Ю. Чаїне, С. Загоскін), нова біржа в Одесі (1894—99, арх. О. Бернадський), Театр опери та балету у Львові (1897—1900, арх. З. Горголевський), Миська дума в Катеринославі (1900—01, арх. Д. Скоробагагов), судові установи в Одесі (1895, арх. М. Толвинський та ін.). Останнім проявом історизму став *неокласицизм*, що поширився в 10-х рр. 20 ст. і розвивав традиції рос. класицизму кін. 18 ст. (Промислова виставка, 1913, арх. Ф. Вишинський, та Педагогічний музей у Києві, 1913, арх. П. Альошин; Вищі жіночі курси, 1913, О. Кобелев; житл. будинки в Катеринославі, 1913—15, арх. О. Красноселський, та Харкові, 1914, В. Естрович).

З серед. 20 ст. на Україні під впливом т. з. російського стилю почалися пошуки нац. стилю (К. Тон, В. Гартман, І. Ропет), що відбився в культових спорудах (*Володимирський собор* у Києві, 1862—82, арх. І. Штром, П. Спарро, О. Беретті та ін.).

Характерні споруди нац. стилю — т. з. панські будинки в с. Беззахівці на Чернігівщині (1868, арх. А. Ягін), у с. Лебедині на Полтавщині (1854—55, арх. Є. Червінський). Вплив нар. мотивів позначився на спорудах, зведених на зх.-укр. землях, — резиденція галицького митрополита (тепер — університет) у Чернівцях (1864—82, арх. Й. Глаєка). На поч. 20 ст. пошуки нац. стилю привели до утворення трьох творчих напрямів. Перший — неорус. стиль (харків. школа, для якої характерна орієнтація на досвід народної творчості, — будинок Полтавського земства, 1909, арх. В. Кричевський; художнє уч-ще в Харкові, 1914, арх. К. Жуков; сільс. школи в Канівському та Лохвицькому повітах, 1913—14, худ. О. Сластін; львівська школа — будинок т-ва «Дністер», 1906, арх. І. Левинський та ін.; Вищий муз. ін-т ім. М. Лисенка, 1916, арх. І. Левинський та ін., обидва — у Львові). Другий напрям — неobarocco, що спирався на візирі укр. барокко 17 — поч. 18 ст. (житл. будинок у Києві, 1914, арх. П. Альошин, не зберігся; лікарня в Лубнах на Полтавщині, 1915, арх. Д. Дяченко). Третім загальнорос. напрямом, який набув певного розвитку на поч. 20 ст., був неоруський стиль, що виходив з худож. спадщини Давньої Русі 10—12 ст. (церква в с. Наталівці на Харківщині, 1908—12, арх. О. Шусев, скульптори С. Коненков, О. Матвєєв, та Троїцький собор у Почаєві на Тернопільщині, 1906, арх. О. Шусев, художник М. Реріх; дівоче уч-ще в Лубнах, 1907, арх. О. Бекетов).

На рубежі 19 і 20 ст. на Україні поширився загальноєвроп. стиль *модерн*, для якого характерні були природні та антропоморфні декоративні форми, асиметрія

планів, символіка декору, *синтез мистецтв* (готель в Одесі, 1901, арх. Л. Влодек; власний будинок, 1902—03, арх. В. Горюничий; цирк, 1903, арх. Е. Брадтман, обидва — в Києві; вокзал у Ковелі, 1903, арх. О. Вербицький (два останні — не збереглися; магазин, тепер Історичний музей у Харкові, 1912, арх. В. Покровський). Самостійний напрям модерну розвивався під впливом архітекторів Відня в містах Зх. України (вокзал, 1904; філармонія, 1907, обидва — арх. В. Садковський; житлові будинки по вул. Володій, 1910—14, всі — у Львові).

Паралельно з модерном у 10-х рр. 20 ст. певного розвитку в укр. архітектурі набув *раціоналізм*, що виходив з безформентальної форми, новітніх матеріалів і конструкцій (театр-клуб у Катеринославі, тепер Палац залізничників, 1909—12, арх. О. Гінзбург; адм. будинок у Києві, 1911—13, арх. Д. Торон, І. Зекцер). Архітектурні напрями й течії цього періоду істотно вплинули на розвиток архітектурно-містечкеских напрямів в укр. радянській архітектурі 20—30-х років. 1 л. див. на окремих аркушах, с. 416—417.

Радянська архітектура. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перед архітектурою поставили нові соціальні завдання, пов'язані з масовим комплексним буд-вом, покликаним задовольняти нові вимоги життя, праці, громад. і культурної діяльності трудящих, а також виховувати висок. естетичні смаки. В розвитку укр. рад. архітектури розрізняють чотири осн. етапи, які різняться стилістичною спрямованістю, рівнем інженерного та тех. оснащення будівельних робіт.

Перший етап (1919—32) припадає на період відбудови нар. г-ва, соціалістич. індустріалізації і колективізації с. г. В цей час масштабне буд-во пром. підприємств викликало швидке зростання населення в старих містах, появу нових соціалістич. міст і селищ в районах будівництва велетнів соціалістичної індустрії (Краматорськ, Кривий Ріг, Запоріжжя та ін.).

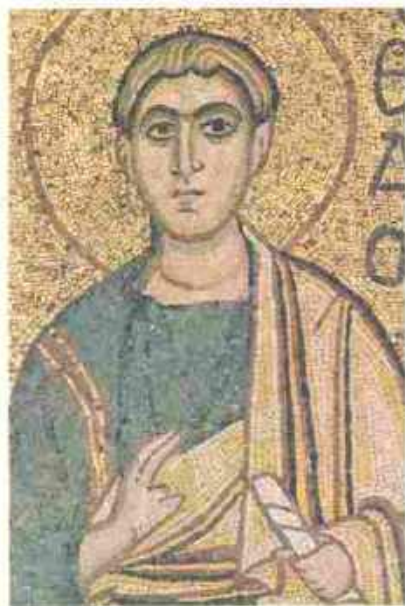
Серед значних досягнень пром. архітектури кін. 20-х — поч. 30-х рр. — *Дніпрогес* (інж. І. Александров, арх. В. Весній, М. Коллі, Г. Орлов, С. Андрієвський). Розроблялись типові проєкти житлових будинків для забудови робіт. с-щ, виникали нові за соціальним призначенням типи громад. споруд — Будинки Рад, робітн. клуби і санаторії, палаци саносвіти (палаци профілактики), поліклініки. Особливу увагу приділяли буд-ву культурно-освітніх закладів — клубів і палаців культури, пошукам їх раціональної планувальної та об'ємно-просторової структури. В архітектурі цього періоду розрізняють три осн. напрями. Першому властиві пошуки, спрямовані на використання форм і прийомів нар. *дерев'яної архітектури* і укр. барокко (житл. двоповерхові будинки Харків. паровозобуд. з-ду з характерними для нар. житл. формами даху і вікон та різбленням на дереві на ганках (1924, арх. В. Троєнко); Укр. с.-г. академія в Києві (1925—30, арх. Д. Дяченко).

Для другого напрямку характерне використання форм класицизму (житл. будинок по вул. Сумській у Харкові, 1924—26, арх. М. Покорний, О. Лінєвський; лікарня №3 із залом сан. освіти у Харкові, 1924—27, арх. В. Естрович).

Третім стилістичним напрямом був *конструктивізм*, ідеї якого пропагувала переважно творча молодь, що об'єдналася в ТСАУ (Товариство сучасних архітекторів України), «Жовтень», ВУТРА (Всеукраїнське товариство пролетарсь-

Церква в селищі Ясіні Рахівського району Закарпатської області. 18 ст.

Життє 11—18 ст.

1. Невідомий святий. Фреска на північних хорах Софійського собору в Києві. 11 ст.

2. Святий Феодора. Мозаїка з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Фрагмент. Початок 12 ст. Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей» у Києві.

3. Марія. Фрагмент фрески «Благовіщення» з церкви Миколи в селі Гориняк Ужгородського району Закарпатської області. 13—14 ст.

4. Георгій-змієборець. Ікона з Галичини. 16 ст. Державний Російський музей у Ленінграді.

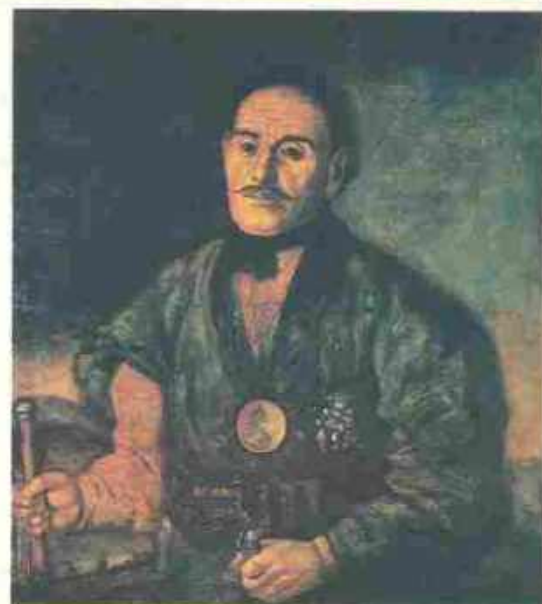
5. Богоматір і Петро. Ікона з села Наконечного, Галичина. 70-і рр. 16 ст.

6. І. Руткович. Христос і самаритянка. Сцена біля криниці. Фрагмент іконостаса з церкви в селі Сивиряні Золочівського району Львівської області. 1607—99.

7. Портрет генерального обозного Василя Дуніза-Борисовського. Початок 18 ст. Чернівецький історичний музей.

8. А. Монахонський. Портрет полковника Олексія Кошика. 1775. Одеський історико-краєзнавчий музей.

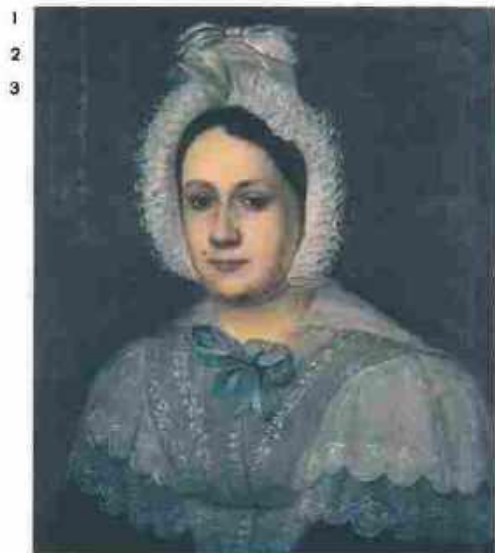
5 і 6 — Львівський музей українського мистецтва.

1
2
3

4
5
6

7
8

Живопис 19 — початку 20 ст.

1. К. С. Павлов. Портрет В. Лизогуб. 1835.

2. Т. Г. Шевченко. Циганка-порожка. Акварель. 1841. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

3. М. К. Пимоненко. Київська квіткарка. 1908.

4. С. І. Васильківський. Козаки в степу.

5. П. О. Леаченко. Монастирський монастир у Путивлі. 1904—05.

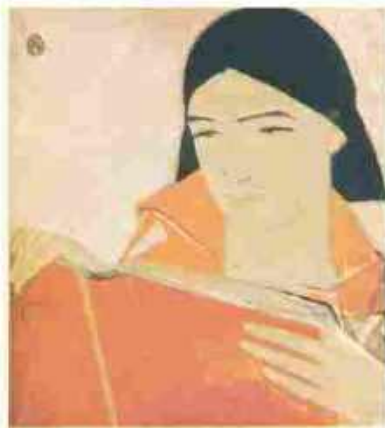
6. О. О. Мурашко. Портрет старої. 1916.

7. К. К. Костанді. Рання весна. 1892 (?).

8. О. Х. Новаківський. Коляда. 1907—10. Приватна збірка. Львів.

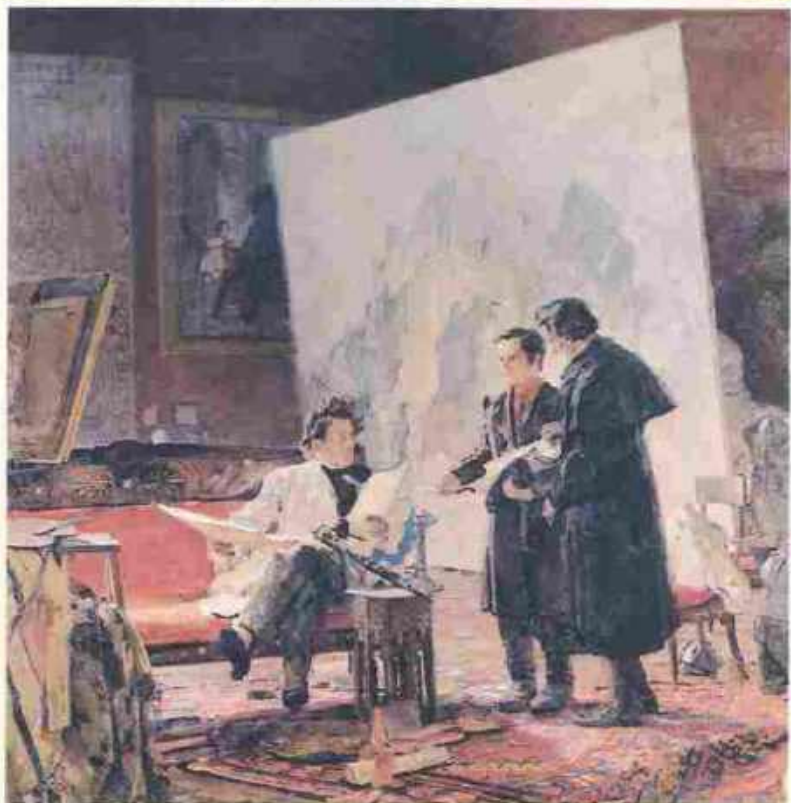
1, 3 — 7 — ДМУОМ у Києві.

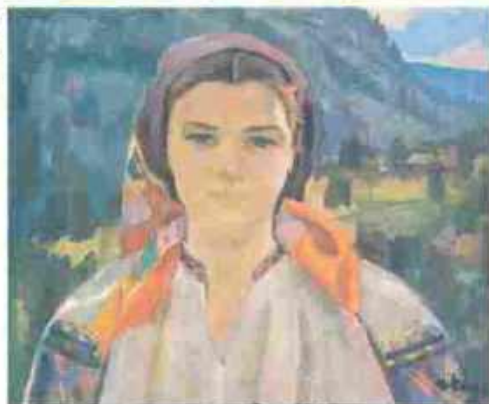

Резинський живопис.

1. Ф. Г. Кричевський. Комсомолка. 1923—24.
2. К. Д. Трохименко. Шкільна ділянка в Седневі. 1965.
3. П. Г. Волокидін. Жіночий портрет. 1930—31.
4. М. П. Глушенко. Голубий день. 1970.
5. Г. С. Меліхов. Молодий Тарас Шевченко в майстерні Е. П. Вроцького. 1947.
6. В. М. Костецький. Портрет поета-партизана Платона Воронька. 1945.
7. А. Г. Петрицький. Не сад — місто Київ. 1961.
8. Н. М. Божів. Медсестра. 1955.
Усі — ДМУОМ у Києві.

1

2
34
5
6

Радянський живопис.

1. О. М. Лопухов. Хай живе соціалістична революція! 1958—60.
2. М. Г. Дерєгує. Дума про козана Гологу. Центральна частина триптиха. 1960. Харківський художній музей.
3. П. П. Бокшай. Радянський ліс. 1956.

4. А. А. Коцька. Верховиння. 1956.
 5. С. Ф. Шитко. Польові квіти в глечку. 1979.
 6. Т. Н. Яблонська. Разом з батьком. 1962.
- 1, 3 — 6 — ДМУОМ у Києві.

Скульптура 11 — початку 20 ст.

1. Шиферний рельєф із зображенням вершини. З території Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. Друга половина 11 — початок 12 ст. Державна Третьяковська галерея в Москві.

2. Богоматір Оранта. Рельєф на цеглині. 13—14 ст. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник.

3. Адам і Ева. Поділля, 17—18 ст. Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник.

4. Г. Кресуцький. Зима. Барельєф на житловому будинку у Львові. Ступниця. Середина 19 ст.

5. Скульптурне оформлення кафедр Анатолійської церкви в Києві. Фрагмент. Дерево. 18 ст.

6. М. О. Газаріло. Прощання. Гіпс. 1911.

7. П. Війтович. Прида. Скульптурна композиція на фасаді Львівського академічного вокзалу. Липий камінь. 1900—04.

8. Ф. П. Балавенський. Портрет М. Д. Кропивницького. Фрагмент надгробка. Бронза. 1914. Харків.

9. Л. В. Позен. Переселенці. Бронза. 1884. ДМУОМ у Києві.

10. О. П. Архипенко. Торс. Мармур. 1916.

1
2
3

4

5
6

7
8

9
10

Радянська скульптура.

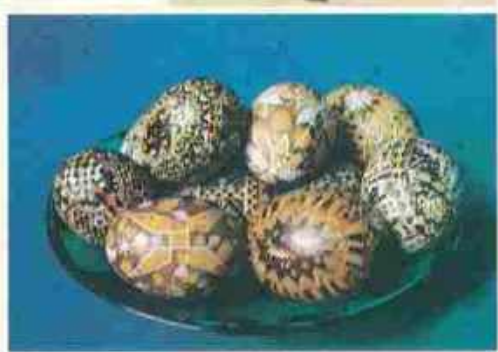
1. В. В. Климов. Рельєф на честь борців, які полягли в бою за Радянську Україну. Бронза. 1927. Фрагмент пам'ятника учасникам Січинського збройного повстання 1918 в Києві. 1967. 2. П. М. Ульянов. Червоноармієць. Граніт. 193. Е. М. Кунцевич. Пам'ятник В. І. Леніну в Донецьку. Бронза, граніт. 194. Ф. М. Брил, С. В. Давидра. Мати. Фрагмент меморіального ансамблю жертв фашизму в Володимирі-Волинському. Метал. 1965—66. 5. В. З. Бородай. Прихороні бої. Фрагмент галереї меморіального комплексу «Український державний мистецький музей історії Вітчизняної війни 1941—1945 років» у Києві. Бронза. 1966. 6. М. Г. Лисенко. «Душі мої, душі...» (Портрет Т. Г. Шевченка). Організм. 1971. 7. Г. Н. Кальченко. Леся Українка. Мармур. 1971. Київський літературний меморіальний музей Лесі Українки. 8. В. П. Вінаїкін, В. В. Гречанин, П. Ф. Календський. Монумент на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією в історії Хмельницькому. Фрагмент. Бронза. 1961. 9. А. В. Німечко, М. Н. Обер-Давид Гурамішвілі. Фрагмент пам'ятника в Миргороді. Граніт. 1969. 10. М. Л. Бикі. Старий тупул. Дерело. 1959. 11. В. М. Клоков. Гімнастка. Ковани мі 1972. 2 і 10 — ДМУОМ у Києві.

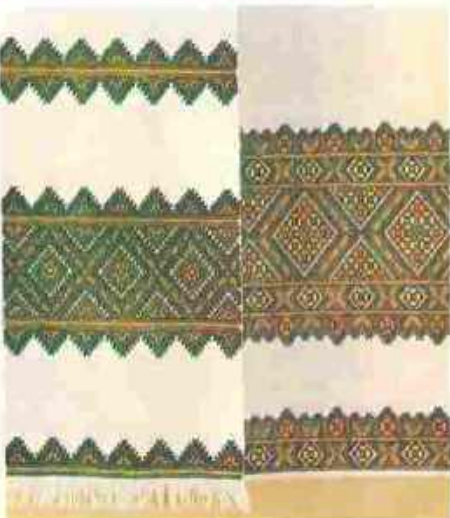

Декоративно-ужиткове мистецтво 4—19 ст.

1. Глечик з зображенням давньослов'янського календаря. Глина, штампований орнамент, 4 ст. Київщина. Історичний музей УРСР, Київ. 2. Рушник. 17 ст. Полтавщина. 3. Штофи. Безбарвне скло, віальне видування, реаліє олійними фарбами. Кінець 18 — початок 19 ст. 4. Скриня. Розпис на дереві. 18 ст. Київщина. 5. Даміт. Майстер Олексій Іванович. 18 ст. 6. Кукля. Кінець 18 — початок 19 ст. Черкащина. 7. Вулик. 19 ст. Чернігівщина. 8. Різьблений сволок. 16 ст. Львівщина. Львівський музей етнографії та художніх промислів. 9. Дволийний лев. Посудина для вина. Глина, ліплення, глазура. 18 — початок 19 ст. Черкащина. 10. Згарах (жіноча приправа). 18 або 19 ст. Прикарпаття. Музей українського мистецтва, Львів. 11. Килим. Воїна, ручни килимарство. 1831. Полтавщина. 12. Таріль. Фаянс. 1831. Києво-Межигірська фабрика. 13. Писанки. 19 ст. Івано-Франківська область. 2, 12 — Історичний музей, Москва. 3, 4, 6, 9, 11 і 13 — Державний музей українського народно-декоративного мистецтва, Київ. 5, 7 — Чернігівський історичний музей.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

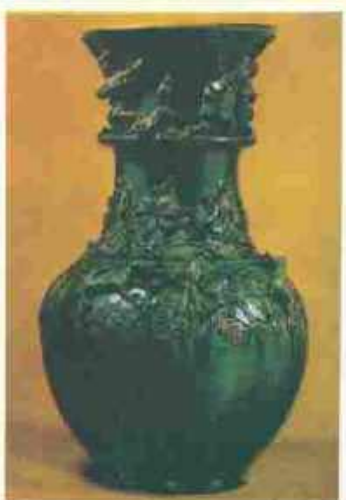
1
2
34
5

6

7
8
9

Радиське декоративно-ужиткове мистецтво.

1. Блядо «Метро». Фарфор. 1936. Мархлевський завод. 2. Л. С. Жоголь. Гобелен «Земле моя, ще плодюча мати». 1979. 3. В. І. Свідко. Іду в партизани. 1946. 4. Д. М. Петрович. Рушники. Львів, ручна вишивка. 1980. Івано-Франківська. 5. І. В. Заринський. Декоративні вази. Кольоровий кришталі. 1980. 6. Я. В. Толпи. Барнакде. Різьблення з Імру-стасією. 1958. Косів Івано-Франківської області. 7. М. О. Призначення. Вів. Гуаш. 1973. Київська область. 8. І. М. Витко. Набір «Ювілейний». Фарфор. 1972. Полтава. 9. Г. Ю. Герасимович. Вазу. 1971. Косів Івано-Франківської області. Коломийський музей сучасного народного мистецтва. 10. Т. Я. Пата. Фрис. Темпера. 1968. Істринська Дніпропетровської області. 11. Є. Ф. Миронів. Розпис ресторану «Курені» в Києві. 1971. 12. І. Т. Гончар. Ваза. Глина, ліплення, гравірування, кольорова глазур. 1935. Вінницька область. 1—7, 9, 10 і 12 — Державний музей українського народно-декоративного мистецтва. Київ.

10
11
12

ких архітекторів). Цьому напрямкові властиві пошуки раціональних конструктивних і планувальних рішень з використанням найвищих для тих часів буд. матеріалів (житловий район «Новий Харків», 1930, група архітекторів під керівництвом П. Альошина; Будинок-комунa у Кривому Розі; 1931, арх. В. Троценко; студентський гуртожиток «Гігант», 1928—29, арх. О. Молокін; Палац культури залізничників, 1929—32, арх. О. Дмитрієв, обидва — у Харкові, будинок лікаря у Києві, 1930, арх. П. Альошин, лікарня у Запоріжжі, 1932, арх. Л. Юровський). Визначним архіт. ансамблем цього часу є *Держинського площа* у Харкові зі спорудами, об'єднаними єдиним композиційним задумом: будинок Держпрому, 1925—29, арх. С. Серафимов, М. Фельгер, С. Кравець; проєктних організацій, 1930—33, арх. С. Серафимов, М. Зандберг-Серафимова; кооперації, 1933—35, арх. О. Дмитрієв, О. Мунц; готель «Інтернаціонал», 1931—32, арх. Г. Яновський.

Другий етап розвитку укр. рад. архітектури (1933—41) характеризувався зростанням темпів і масштабів будівництва. Розроблялися *генеральні плани* забудови нових і реконструкції старих міст. За 1934—37 спеціальною проєктною орг-цією *Днірміст* було складено 36 проєктів генпланів міст.

Згідно з планом розвитку нар. господарства в основу для створення генпланів покладалася наук. економічні розробки, передбачалися пром. зони, місця для буд-ва житлових районів з необхідною кількістю закладів культурно-побутового обслуговування, зони відпочинку; вирішувалися проблеми розвитку транспорту та інженерних комунікацій.

У 1936 розроблено перший рад. генплан Києва (колектив архітекторів під керівництвом проф. П. Хаустова). Передбачався розвиток Києва по обох берегах Дніпра; визначено зони під забудову житл. районів і пром. підприємств, вирішувався комплекс інж. питань. За ген. планом реконструкції Донецька (колектив архітекторів під керівництвом П. Головинки) проєктувалося об'єднання численних робітн. с-ш в єдиний містобуд. організм, створення нової сітки вулиць і магістралей. Генплани було розроблено для Харкова, Миколаєва, Чернігова, Дніпропетровська та ін. міст. У цей період створено один з перших у світі проєкт районного планування (Донбасу — Криворіжжя, 1937—40, автори Д. Богорад, М. Чернишов, В. Новиков, А. Станіславський). Після постанови ЦК ВКП(б) від 23.II 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій» відбулося згуртування творчого активу зодчих України. Проблема поліпшення арх. творчості було присвячено I Всеукраїнський з'їзд рад. архітекторів (Київ, 1937). Поглибилися ідейні засади творчості зодчих і внаслідок цього змінилася стилістична спрямованість архітектури (опанування класич. і нац. спадщини). Водночас велику увагу приділяли створенню нових типових проєктів, впровадженню індустріальних матеріалів і конструкцій. Було розроблено нові типи секцій для житлового буд-ва, типові проєкти шкіл і дошкільних дитячих закладів. Широко впроваджувалася комплексна забудова (житловий район топкисуконного комбінату в Києві, 1936—41, арх. М. Холостенко, П. Юрченко, Л. Киселевич, М. Ручко); на гол. магістралях міст зводилися багатоповерхові житлові будинки, в оздобленні яких використовувалися елементи ордерної системи (житл. будинки у Києві, 1937, арх. Г. Шлаканов; у Харкові, 1938,

арх. П. Шпара). В архітектурі окремих будівель використовували форми і прийоми укр. нар. зодчества (Літ.-меморіальний музей Т. Г. Шевченка на Тарасовій горі біля Канева, 1936—38, арх. В. Кричевський, П. Костирко). Піклування Рад. держави про охорону здоров'я трудящих, материнства і дитинства і виховання підрастаючого покоління яскраво виявилось в організації широкої мережі будинків відпочинку, санаторіїв, подорожних будинків, дит. дошкільних закладів і шкіл (типові проєкти ясел на 60 місць, арх. Т. Волкобой; проєкт дит. садка на 100 місць, арх. А. Чалдимов; міська дит. лікарня ім. М. І. Калініна на 300 ліжок в Києві, арх. А. Толь; ансамбль санаторію профспілок в Одесі, 1935—37, арх. М. Кац, М. Шліфер; шахтарський санаторій у Жданові, 1939, арх. О. Лук'янов). Розвиток звукового кіно сприяв формуванню різних типів кінотеатрів, зокрема багатозальних, удосконаленню їхніх об'ємно-планувальних якостей (однозальний кінотеатр «Стахановець» у Калініні, 1937, арх. М. Карпенко-Нікаро; дво-зальний кінотеатр ім. М. О. Щорса в Чернігові, 1939, арх. П. Савач; тризальний кінотеатр ім. Т. Г. Шевченка у Донецьку, 1938, арх. Л. Теплицький). Далі зростання соціалістич. культури, розвиток професіонального мистецтва і худож. самодіяльності визначили розмах і масштаби спорудження будівель мистецького призначення, які стали композиційними акцентами центр. магістралей (Театр опери і балету у Донецьку, 1935—40, арх. Л. Котовський; Червонозаводський — у Харкові, 1933—38, арх. В. Троценко, В. Пушкарєв).

Розвиток рад. соціалістичної державності зумовив буд-во монументальних і художньо виразних урядових і адм. споруд (будинки Ради Міністрів УРСР, 1936—38, арх. І. Фомін, П. Абрисов, та Верховної Ради УРСР, 1936—39, арх. В. Заболотний, обидва — у Києві, та ін.). Серед велетнів соціалістич. індустрії — комплекс 2-ї черги Харків. тракторного заводу (1936—38, арх. В. Богомолов, М. Виноград, А. Гончарук, Д. Широкоград). Велика Вітчизняна війна і тимчасова окупація України завдали великої шкоди економіці і культурі республіки. Великих руйнувань зазнали 714 міст України (Севастополь, Полтава, Тернопіль, Чернівці, Дніпропетровськ, Харків, Київ, Кременчук та ін.), 28 тис. сільс. нас. пунктів. Було знищено понад 300 визначних пам'яток вітчизняного зодчества (в т. ч. Успенський собор Києво-Печерської лаври, архіт. ансамбль *Круглої площі* в Полтаві, собори Чернігова та ін.).

Третій етап розвитку архітектури Рад. України (1943—1954) охоплює період післявоєнного відбудови і розвитку нар. господарства. Повністю відроджено міста Севастополь (1944—54, арх. В. Артюхов, Ю. Траутман, інж. І. Жилко), Тернопіль (1945—54, арх. В. Новиков, Н. Панчук), створено архіт. ансамблі Хрещатика — головної вул. Києва, зруйнованої нім. фашистами (1947—55, арх. О. Власов, А. Добровольський, В. Єлізаров, Б. Приймак, О. Завазов, О. Малиновський, інж. І. Скачков); проспектів Леніна в Запоріжжі (1950—55, Г. Вегман, Ю. Романенко, О. Маторин) і Карла Маркса в Дніпропетровську (1951—54, арх. О. Петров, Д. Жигачов, Д. Шербаков). У зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС виникло місто Нова Каховка (1951—54, арх. О. Маторин, В. Монтлевич, В. Дейнека, худ. Г. Довженко). Для містобудування характерна по-

квартирна забудова, орієнтація на створення закінчених архіт. ансамблів. В оздобленні фасадів використовували класич. архіт. форми у поєднанні з елементами укр. барокко. Вдосконалювалося планування секцій і створювалися серії типових проєктів житлових будинків, а також типові проєкти масових громад. будинків, шкіл, дит. садків-ясел тощо. В буд-во впроваджувалися нові матеріали і конструкції (шлако- і гіпсблоки, армокерамічні перекриття, облицьовувальна кераміка).

Санаторій імені Ф. Е. Дзержинського в Одесі. Архітектор А. Дубінін. 20-і роки 20 ст.

Виникли нові типи громадських (Будинок техніки у Ворошиловграді, 1954, арх. В. Фалейчев, скульптори А. Білостоцький, І. Кавалерідзе; кіноконцертний зал у Запоріжжі, 1948—53, арх. Г. Вегман; крилий спортивний зал т-ва «Прапор» у Харкові, 1954, арх. В. Висневський, Е. Святченко) і транспорт. споруд (перший автовокзал міжміського сполучення у Харкові та аеровокзали у Львові, Донецьку, Харкові та Сімферополі; залізн. вокзал на ст. Ясинувата Донец. обл., 1952, арх. Е. Лимар, В. Сиром'ятников; ст. Стрий Львів. обл., 1955, арх. Л. Трач'яко). На центр. площах міст зведено нові театри: в Полтаві (1954, арх. О. Крилова, О. Малишенко), Тернополі (1954, арх. І. Михайленко, Д. Чорновол, В. Новиков), Севастополі (1954—56, арх. В. Пелевін); тризальний кінотеатр «Київ» у Києві (1952, арх. О. Ташій, В. Чуприна, інж. В. Захарченко).

Відбудовано і споруджено нові пром. підприємства (прокатний цех з-ду «Азов-

База відпочинку на острові Хортиця в Запоріжжі. Архітектор М. Л. Жариков. 1972.

Центр села Чорнобайки Білозерського району Херсонської області. Архітектор Ю. П. Ільченко. 1965—73.

сталь» у м. Жданові, 1945; гол. корпус Харків. електротягового з-ду; комплекс Херсон. бавовняного комбінату; ряд ГЕС Дніпровського каскаду). В повоєнні десятиріччя було створено понад 1 тис. проектів планування і забудови сіл республіки, з двома принципово відмінними підходами — створення нової сітки вулиць (с. Демидове Київ. обл., 1948, арх. І. Шамсєдін) і реконструкція забудови із збереженням існуючої планувальної структури (сміт. Диканька Полтав. обл., 1946, арх. В. Васильченко, Б. Монтанов). У зв'язку з буд-вом Кахов. та Кременчуцької ГЕС, а також

Палац молоді «Юність» у Донецьку. Архітектори А. Т. Полянський та ін. 1977.

Станція «Тараса Шевченка» Київського метрополітену. Архітектори І. Л. Масленков, Т. О. Целиковська, А. С. Крушинський, О. М. Процюк, художник О. П. Милозоров. 1980.

перенесенням нас. пунктів із затоплюваних територій проведено велику роботу по будівництву нових сіл з регулярним плануванням. Житл. будинки колгоспників мали традиційне планування. Чотирисхилий дах, характерний в минулому для житла, у післявоєнний період поступово замінювався на двохсхилий, що було зумовлено, насамперед, використанням для покрівлі черепиці і шиферу. Традиції народної архітектури продовжували існувати в декоративному оздобленні фасадів сілських будинків. Четвертий етап у розвитку архітектури (почався з середини 50-х рр.) характеризується зміною стилістичної спрямованості, яка полягає в естетичному осмисленні нових індустріальних матеріалів і конструкцій. Вирішальну роль в цьому процесі відіграли Всесоюзна нарада будівельників і архітекторів

(1954), ряд постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з питань будівництва. З розвитком зрілого соціалістич. суспільства виникла необхідність засобами архітектури формувати якісно нове матеріально-просторове середовище, що оточує радянську людину, задовольняти її всезростаючі потреби. Величезні масштаби будівництва породили його індустріалізацію. В республіці працює понад 40 домобудівних комбінатів (Харківський — потужністю 680 тис. м² заг. житлової площі, Київський № 2 — 582 тис. м² заг. житлової площі, Дніпропетровський — 300 тис. м² заг. житлової площі на рік та ін.).

В основі великої роботи по розвитку існуючих і створенню нових міст, що виникають в місцях буд-ва великих пром. підприємств і розробки корисних копалин (Новояворів, Енергодар, Вуглегорськ, Кузнецовськ та ін.) лежать комплексні плани соціального та екон. розвитку, проекти районного планування, генеральні плани міст. В 60-і рр. для більшості великих міст розроблено нові ген. плани (Київ, 1967, арх. Б. Приймак, Г. Слудський, В. Гречина та ін.; Харків, 1965, арх. В. Антонов, С. Левицький, П. Шпара та ін.; Запоріжжя, 1965, арх. А. Рапопорт, Е. Куд, Н. Школенко та ін.; Ворошиловград, 1966, арх. А. Борисенко, О. Малишенко, Б. Мітущин та ін.). Якщо в 60-і рр. міста розвивалися переважно за рахунок буд-ва нових житлових районів на вілках від забудови ділянок, то в 70-і рр. більше уваги приділялося реконструкції істор. центрів. Розроблено проекти реконструкції міст-заповідників з урахуванням визначних пам'яток архітектури (Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський), створено архітектурно-археологічні заповідники і визначено зони регулювання забудови в містах з цінною архіт. спадщиною (Київ, Чернігів та ін.).

Осн. увага приділялася архітектурі житла. З 1955 розрізняють три статті в розвитку типових проектів житл. будинків. Для першого (1955—64) характерне освоєння заводського методу буд-ва, пошуки оптимальних інженерно-тех. рішень і раціональної технології. Проекти 5-поверхових великопанельних будинків мають екон. планування малометражних квартир. Другому етапу (1965—70) притаманне функціонально та естетично поліпшене житло. В цей період створено проекти 9-поверхових великопанельних житлових будинків із зручними плануванням, в оздобленні фасадів з'являлися лоджії, еркери, збільшилася площа допоміжних приміщень. Для третього етапу (з 1971) характерні різноманітність типів квартир і будинків з різною кількістю поверхів (9—22), блоксекційний метод, при якому в складі кожної серії передбачається широкий вибір елементів для компонування будинків різної висоти і конфігурації. Ведуться пошуки нової планувальної структури житл. будинку (будинков з квартирами в двох рівнях по вул. Шевченка в Івано-Франківську, 1968, арх. Б. Мартин; галереїні будинки для малосімейних по проспекту Ілліча в Донецьку, 1974,

арх. І. Мигонський; експериментальний будинок із шумозахисним плануванням по вул. Саксаганського у Києві, 1982, арх. В. Шарапов, Н. Бришгінська). Широко впроваджуються в житл. буд-во об'ємні блоки, монолітний залізобетон. У містах УРСР зведено житлові райони, де використано типові проекти: Русанівку (1961—74, арх. В. Ладний, Г. Кульчицький); Березняки (1970—78, арх. С. Шпільт, В. Гречина, Г. Блінова, Л. Колова); Комсомольський (1965—81, арх. І. Жилкін, М. Гречина, М. Євдокимов, В. Єжов, О. Заваров та ін.) і Оболонь (1974—85, арх. Г. Слудський, Ю. Паскевич, Л. Філенко та ін.), Виноградар (1974—84, арх. Е. Більський), Троєщина (1980—85, арх. В. Гречина, В. Суворов, Ю. Паскевич та ін.) — у Києві; Павлове Поле (1965—75, арх. Л. Тюльпа, С. Соколовський, В. Васильєв, Л. Лоевська) та Салтовський (1970—85, арх. Л. Тюльпа, І. Демешко) — у Харкові; Сонячний (1970—80, арх. О. Хавкін, М. Кудрявський, А. Шербакова та ін.) та «Перемога» (1970—83, арх. П. Нірнберг, М. Розанов, О. Хавкін, Е. Янушівський, інж. А. Воловик, В. Гудзь) — у Дніпропетровську; Сріблястий (1974—80, арх. З. Підлісний, Л. Нивіна, С. Землянікін, інж. В. Корнільєв) та Сихів (1979—85, арх. З. Підлісний, Я. Новаківський, О. Петрова, П. Купа) — у Львові.

У споруджених за типовими проектами готелях, універсамах, торг. центрах, дит. та шкільних комплексах відігравало тенденцію до збільшення місткості (шкільне містечко на 4000 учнів на Комсомольському масиві у Києві, 1974, колектив архітекторів під керівництвом В. Єжова; навч.-виховний комплекс у Дніпропетровську, 1977, арх. В. Єжов, Н. Зінов'єва, А. Синцарев та ін.; готель «Тарасова Гора» поблизу Канева, 1961, арх. Н. Чмутіна, Е. Гусєва, А. Зубок, В. Штолько, інженери Л. Дмитрієв, А. Ігнатенко; «Шахтар» у Донецьку, 1970, арх. Л. Штейнфелер, інж. В. Головін; «Київ» у Києві, 1973, арх. І. Іванов, Г. Дурново, В. Єлізаров; «Ялта» в Ялті, 1975, арх. А. Полянський, І. Мокшуніна; «Світязь» у Луцьку, 1980, арх. О. Мойсак; кріп. колгоспні ринки у Черкасах, 1971, арх. Н. Чмутіна, А. Аніщенко, інж. Л. Дмитрієв, Г. Гільман; Житий — у Києві, 1980, арх. В. Штолько, О. Моніна, інж. Б. Беднарський).

З'явилися нові типи громад. споруд (кінноконцерти і спортивні зали універсального призначення, громад.-торг. центри, палаци одруження, будинки політосвіти). Якщо в 60-і рр. архітектурі масових і унікальних громад. споруд були притаманні великі площини скла, то в 70—80-і рр. архітектори більше уваги приділяють естетич. осмисленню глухої поверхні стін, пошукам регіональних особливостей родства і художньо-образної виразності (кінноконцертний зал «Україна» у Харкові, 1963, арх. В. Васильєв, Ю. Пласкєв, В. Реусов; Палац спорту, 1958—60, арх. М. Гречина, О. Заваров; палац «Україна», 1970, арх. Е. Маринченко, І. Вайнер, П. Жилицький; реконструкція Респ. стадіону, 1979, арх. М. Гречина, О. Заваров та ін., всі — у Києві; Будинок політосвіти у Тернополі, 1968, арх. О. Федішин; Севастополь, 1978, арх. Г. Кузьмичевський, І. Фіалко, В. Фуклев; та Харкові, 1979, арх. Б. Клейн, А. Тесленко та ін.). Більше уваги приділяється естетич. та функціональним питанням при спорудженні лікувально-одорочних закладів (піонерські табори «Артек» у Гурзуфі, 1965—75, колектив архітекторів під керівництвом А. Полянського, та «Чайка» в Алушті, 1979, арх.

Житловий район «Перемога» у Дніпропетровську. Архітектор О. Г. Хавкін та ін. 1970—83.

Т. Беляєва, О. Линьков; клініка нейрохірургії і швидкої допомоги у Харкові, 1973, арх. Ф. Макаренко, А. Сегай; Київ. н.-д. ін-т педіатрії, акушерства і гінекології, 1980, арх. Д. Попенко, Л. Лось, Г. Чорний). Проведено велику роботу по буд-ву і реконструкції вищих навч. закладів (нові комплекси корпусів ун-тів у Донецьку, 1973—78, арх. В. Бучек, Г. Павлов, В. Спужанюк, та Київ, 1975—85, арх. В. Ладний, Л. Коломієць, В. Морозов; навч. корпус Львів. політех. ін-ту, 1964—72, арх. Р. Липка, А. Рудницький), театр. будівель (муз.-драм. театри у Сімферополі, 1977, арх. С. Афзаєтдінова, В. Юдін; Івано-Франківську, 1981, арх. С. Сліпець, Д. Сосновий; Сумах, 1980, арх. С. Сліпець, М. Луша, А. Чорнодід; цирк у Дніпропетровську, 1982, арх. П. Ніринберг, С. Зубарев). Зручність планування, пластичністю об'ємів з верх. освітленням, використанням монумент. живопису і скульптури відзначаються Респ. дит. б-ка у Києві (1978, арх. І. Цейтліна, худ. О. Милковзоров, О. Рапай, Е. Кравченко, Б. Довгань); оригінальністю об'ємно-просторової композиції і експозиції — Літ.-меморіальний музей М. Островського в м. Шепетівці Хмельн. обл. (1979, арх. М. Гусев, В. Суслов, А. Ігнащенко, художники А. Гайдамака, М. Скалунський, Л. Коваленко).

Розв'язанню транспортних проблем у великих містах сприяє спорудження метрополітену (Київ, Харків), ліній швидкісного трамваю, автомагістралей, мостів, шляхопроводів (Московський міст у Києві, 1977, арх. А. Добровольський, інж. Г. Фукс та ін.). У 70—80-і рр. в архітектурі багатьох споруд використано прийом нар. архітектури (ресторани «Вітрик» у Корсуні-Шевченківському Черкас. обл., 1970, арх. Ф. Майстренко; «Козацький дозор» у Запоріжжі, 1973, арх. А. Матвієнко, худ. Л. Миронова; «Старий дуб» у Трускавці Львів. обл., 1980, арх. Х. Власюк, А. Шуляр, туристська база «Гуцульщина» в Яремчі Івано-Фр. обл., 1965, арх. В. Лукмський, І. Боднарчук, С. Валевський, І. Гринів, В. Ставців та ін.). Все більшого значення набуває синтез архітектури, скульптури і монументального мистецтва (меморіальний комплекс Укр. держ. музею історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 рр. в Києві, 1977—81, скульптори Е. Вучетич, В. Бородай, Ф. Соґоян, В. Швецов; арх. Є. Стамо, В. Єлізаров, В. Феценко, І. Іванов, Г. Кислий, художник С. Кириченко та ін.; Київ. філіал Центр. музею В. І. Леніна, 1982, арх. В. Гонкало, В. Гречина, В. Коломієць, Л. Філенко, скульптор В. Борисенко, художник В. Мягков та ін.).

Велику роботу проведено по будівництву і впорядкуванню сіл республіки. З 1953 будівництво на селі ведеться на основі спеціально розроблених схем планування с.-г. районів і ген. планів забудови сіл. Існують три типи сілськ. забудов: одноповерхова забудова з присадибними ділянками (с. Моринці Звенигородського району Черкас. обл., 1964, арх. Ю. Панько, В. Орехов, В. Черевко, С. Верговський); мішана забудова, що передбачає і одноповерхові житл. будинки з присадибними ділянками, і значну кількість двоповерхових будинків як з земельними ділянками, так і без них (с. Цибілі Переслав-Хмельницького р-ну Київ. обл., 1971, арх. Ю. Панько, І. Коваленко, Г. Підгурська; с. Вузлове Радехівського р-ну Львів. обл., 1978, арх. В. Марченко та ін.); безсадибна забудова 3—4-поверховими будинками (сміт. Калита Броварського р-ну Київ. обл., 1977, арх. І. Дебаган, Е. Коваленко, Н. Литов-

ченко, І. Коваленко, В. Скуратовський, С. Телюк, інж. В. Луцкевич). Квартири на селі забезпечують водопостачанням, каналізацією, центр. або місц. опаленням, електрикою, газом.

Питання розвитку та економіки містобудування, розселення, районного планування, планувальної структури та архіт.-просторової композиції забудови міст і сілщин України, проблеми розробки транспорту, ландшафтної архітектури, розміщення і планування курортних районів, зон відпочинку тощо, а також вивчення історії та теорії укр. рад. архітектури на всіх етапах розвитку здійснюються, зокрема, у н.-д. проектних ін-тах республіки («Київпроект», *Містобудування науково-дослідний і проектний інститут*, *Типового і експериментального проектування житлових та громадських будинків інститут*, *Теорії, історії і перспективних проблем радянської архітектури науково-дослідний інститут*. Видається журн. «Строительство и архитектура». Іл. див. на окремих аркушах, с. 432—433.

Лит.: Нариси історії архітектури Української РСР [кн. 1—2]. К., 1957—62; Архитектура України. 1917—1967. К., 1967; Сучасна архітектура Радянської України. К., 1974; Архитектура Украины на современном этапе. К., 1984; Зодчество Украины. К., 1954; Памятники архитектуры Украины. К., 1954; Історія українського мистецтва, т. 1—6. К., 1966—70; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61; Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. К., 1982; Заболотный В. И. Тридцать лет советской архитектуры на Украине. К., 1948; Сова П. П. Архитектурные памятники Закарпаття. Ужгород, 1958; Асеев Ю. С., Лебедев Г. А. Архитектура Крыма. К., 1961; Головкин Г. В., Ігнатюк О. Н., Коломієць М. С. Архитектура Украины на новом этапе (1954—1964 рр.). К., 1964; Словник художників України. К., 1973; Килессо С. К. Мистецтво будівництва. К., 1971; Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К., 1976; Макушенко П. И. Народная деревянная архитектура Закарпаття (XVIII—начало XX века). М., 1976; Коломієць М. С. Проблеми формування сучасної архітектури Української РСР. К., 1973; Головкин Г. В. Архитектура Советской Украины. М., 1973; Килессо С. К. Архитектура Крыма. К., 1983; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог, т. 1. К., 1983. С. К. Килессо.

Образотворче мистецтво

Український народ протягом багатовікової історії створив самобутнє, художньо неповторне національне мистецтво, в якому відобразилися його суспільні й естетичні ідеали, патріотизм і гуманізм. Давнє українське образотворче мистецтво. Перші пам'ятки худож. культури на тер. України датуються добою середнього палеоліту [100 (150)—40 (35) тис. років тому]. До них належать предмети побуту і зброю, прикрашені схематичними антропоморфними зображеннями (знахідки з с. Молодового Сокирянського р-ну Чернів. обл.) та геом. орнаментом, скульптурні й різьблені тотеми (*Мізинська стоянка*, Коропський р-н Черніг. обл., а також рисунки на плитах *Кам'яної Могили* в долині р. Молочної Запорізької обл.). В скульптурі періоду *трипільської культури* (4—3 тис. до н. е.) з'явилися мотиви покровительщиці землеробства матері-богині у вигляді жіночої фігурки, а також різних тварин, зрідка — людей (знахідки з с. Володимирівки Новоархангельського р-ну Кіровоград. обл., Усатового на Одещині та ін.). У побуті поширилися прикраси, оздоблені орнаментом з вписаними в нього фігурками

оленів, собак, кіз, інколи людських постатей, виконаних чорною фарбою на червоному тлі. Пам'яткам епохи бронзи (3—1 тис. до н. е.) властиві досконало виконані антропоморфні образи (с. Наталівка Межівського району Дніпропетровської обл.).

У скіфських племен (1 тис. до н. е. — поч. 1 тис. н. е.) розвинувся «звіриний стиль» (знахідки з кургану *Солоха* на тер. Васильківського р-ну Запоріж. обл.; Мельгуновського кургану біля с. Кучерівки Знаменського р-ну Кіровоград. обл.). Поширилася скульптура — кам'яні статуї над курганами-могилами воїнів-вождів. У 2 ст. до н. е. вперше з'явився монументальний живопис, що виник, очевидно, під впливом мистецтва античної Греції (розписи мавзолою *Неаполя Скіфського*). Від 3 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. дійшли пам'ятки художньої культури сарматських племен, яким притаманні зооморфні мотиви, а також яскрава поліхромія зброї і предметів побуту (знахідки з кургану Старобільського поблизу с. Червоного Нижньогірського р-ну Крим. обл.; з Старобільського скарбу на Харківщині). Мистецтво античних держав *Північного Причорномор'я* (зокрема, Тіра, Ольвія, Пантікапей, Херсонес Таврійський, 7—6 ст. до н. е. і до 4—5 ст. н. е.) розвивалося під впливом греко-римської культури («Курiosi» з Ольвії, фрагмент статуї юнака і розписи склепу Деметри з Пантікапею та ін.). Міста і храми прикрашали статуями богів, створювалися портрети сучасників, споруджувалися надгробки, виготовлялися різноманітні посуд (знахідки з кургану *Куль-Оби* поблизу Керчі, з *Чортомлику* поблизу Нікополя та ін.). В оздобленні житла, крім розписів, застосовували мозаїку, викладену з річкових гальки (житловий будинок у Херсонесі).

Художня творчість давніх сх. слов'ян (венедів, антів, склавинів та ін.), відігравала значну роль в їхньому житті. Орнаментом оздоблювали посуд, одяг, житло, зброю, знаряддя праці (пам'ятки зарубинецької, черняхівської та ін. культур). Від 1—2 ст. н. е. зберіглося рельєфне зображення людини (с. Буша Ямпільського р-ну Вінн. обл.). Старослов'янське мистецтво 1-ї пол. 1-го тис. було пов'язане з язичством (стовбуровидне зображення богів Перуна, Триглава, Світовита та ін.; святилища поблизу сіл Іванківці і Ставчани, обидва — Хмельн. обл.; *Збруцький ідол*, знайдений біля с. Личківці Гусятинського р-ну Терноп. обл.). В декоративному мистецтві переважали фантастичні або казкові сюжети з птахами, грифонами, конями та ін. тваринами (фібули, бляшки-нашивки, пряжки з Мартинівського скарбу, Канівський р-н Черкас. обл.; окуття турового рогу з Чорної Могили в Чернігові та ін.).

На рубежі 8 і 9 ст. почала формуватися самобутня й унікальна художня культура *Київської Русі*, яка поєднала в собі традиції, високий рівень матеріальної й духовної культури східних слов'ян, засвоїла здобутки візантійської цивілізації. Образотворче мистецтво стало розвинутішим, емоційно насиченішим. Незважаючи на умовність догматичних канонів, воно велику увагу відводило реальній дійсності, світським мотивам і зображенню людини, розкривало її духовний світ, виражало високі патріотичні й громадянські ідеї.

Визначними мистецькими пам'ятками часів Київської Русі є *фрески* і *мозаїки*, що разом з архітектурою становили єдиний і

органічний мистецький синтез. В кін. 10—11 ст. будували грандіозні споруди в Києві та ін. містах, що пишно прикрашалися майлярством. Мозаїки (640 м²) і фрески (бл. 3 тис. м²) *Софійського собору* в Києві, крім релігійних сюжетів, відтворювали і світські теми (сцени на іподромі і полюванні, скоморохи, акробати, портрети князів Володимира, Ольги, а також Ярослава Мудрого, його дружини та дітей). За існуючими літ. джерелами в останній чверті 11 ст. в оздобленні *Успенського собору* Києво-Печерської лаври брали участь грецькі майстри, а також визначний давньорус. майстер Алімпій. В цей час почала діяти *Лаврська іконописна майстерня*. Розпис *Спаського собору* в Чернігові (11 ст.) позначений певним впливом еллістичного живопису (фреска «Св. Текля»). Мистецтво скульптури розвивалося на основі місц. традицій різьблення на дереві з характерним площинним моделюванням форм, орнаментальним трактуванням одягу [рельєфи з зображеннями Федора Стратилата та Георгія Каппадокійського, вершників Нестора та Дмитра, Кібели (або Діоніса) на колісницях та Геракла (Самсона); кам'яні ікони Гліба — Давида, Дмитрія Солунського та Миколая (11 ст.)]. Декоративним різьбленням прикрашали також надгробки, плити переддвірних отворів, паралетні хорів тощо (саркофаги *Десятинної церкви*, *Софійського собору* в Києві, плити на хорах і капітелі черніг. *Спаського собору*, всі — 11—12 ст.). Поширення освіти і рукопис. книг у Київ. Русі сприяло розвиткові мистецтва книжкового оформлення — мініатюри і орнамент. мотиви *Остромирського євангелія* (1056—57, майстер Гаврило) й *Ізборника Святослава* (1073), ряд мініатюр у «*Кодексі Гертруди*» (1078—1087) та ін. Численні твори ювелірного мистецтва, зокрема з *Київських скарбів*, свідчать про невичерпну фантазію майстрів, яскравий світ давньослов'ян. образів. У оздобленні ікон, ді-

дем тощо фігури кентаврів, феніксів, різних тварин і птахів своєрідно переплітаються з персонажами християнської міфології. Процес феод. роздробленості, що почався у 12 ст., привів до розвитку і зміцнення місц. культурних традицій. В цих умовах склалися нові худож. школи — галицька, володимиро-волинська, чернігівська та ін. Про нове піднесення монументального живопису в Києві свідчать мозаїки і фрески *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря* (1108—1113), *Спаса на Берестовій церкві* (між 1113 і 1125), *Кирилівської церкви* (серед. 12 ст.) та ін. Дальшого розвитку набуло мистецтво книги: «*Мстиславове євангеліє*» (1117), «*Добридове євангеліє*» з Волині (1164), ілюстрації до «*Галицького євангелія*» (12—13 ст.) та ін. Висока майстерність мініатюр цих та інших книжок поєднується з тонкою живописністю. У скульптурі помітна тенденція до більшої витонченості, майже ювелірної обробки каменю — рельєф «*Увірування Фоми*» (13 ст.). У виробах з золота, прикрашав тощо поряд з язическими образами (браслет зі скарбу Михайлівського монастиря в Києві, 12 ст.) майстри відтворювали євангелічні і біблійні мотиви (Золота діадема з Деісусом, 12 ст.) та ін. Наваля орд Батия зупинила розвиток мистецтва. Незважаючи на золотоордынське іго, традиції попередніх часів не загинули [ікона «*Печерська*» (Свенська) *богоматір*», 1288]. Із зростанням визвольних антифеод. рухів кінця 15 — поч. 16 ст. у творчості художників простежувався тісний зв'язок з життям, ідеалами і прагненнями нар. мас. У мистецтві цієї доби посилюється інтерес до людини, до її духовного світу, а також до природи. Укр. митці продовжували розвивати традиції худож. культури минулих віків та вдосконалювати свою майстерність, творчо засвоюючи досягнення художників ін. країн. У фресках ротован у с. Горині біля Ужгорода (кін. 13 — початок 14 ст.), пов'язаних з творчістю північноіталійських майстрів, реліг. за сюжетом композиції розглядалися крізь призму земних почуттів («*Благовіщення*», «*Свята родина*», «*Втеча в Єгипет*»). У фресках замкової каплиці св. Трійці в Любліні (1418), які створила артіля художників на чолі з укр. майстром Андрієм з Волині, відбилися тенденції укр. монументального живопису того часу: тяжіння до канонів давньорус. мистецтва («*Моління про чашу*»), запозичення прийомів зах.-європ. мініатюри («*Євхаристія*»), використання нар. джерел («*Деісус*», «*Трійця*»). Про давньорус. традиції і тісний зв'язок з Балканами свідчать фрески *Онуфрійської церкви* в с. Лаврові, тепер Старосамбір. р-ну Львів. обл. (15 — поч. 16 ст.). Східнослов'янська стилістика помітна й у фресках капели святого Хреста кафедрального костелу на Вавелі у Кракові (1470). В цих фресках вдало поєднуються живопис і готична архітектура, простежуються спільні риси не тільки з українським, а й з псковським іконописом. Своєрідно використані нар. мотиви писанок в орнаментах замкової каплиці в Хотині (1576—90). Найбільшого розквіту в 14—16 ст. досяг *іконопис*, що зберігся гол. чин. на зах.-укр. землях (перемішанська, львівська та ін. школи). Ікони замінювали дорогі фрески, і, зведені в певному порядку, вони утворювали окрему композицію — *іконостас*. З часом структура іконостаса ускладнилася, і він перетворювався у величезну переддвірну стіну, що стала невід'ємною частиною інтер'єру храму. В іконах засобами традиційної символіки втілено думки

про перемогу сил добра над злом («*Юрій-змійборець*» з с. Ставилі, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл., 14 ст.), готовність до подвигу в ім'я людщини («*Волинська богоматір*» з Луцька, 14 ст.). В укр. іконописі 15—16 ст. окремий напрям становлять ікони, близькі за стилем до московської школи («*Архангел Гавриїл*» з с. Далави, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл., 15 ст.), інколи в ньому відчужаються готичні впливи («*Петро й Василій*» з с. Лисятичі, тепер Стрийського р-ну Львів. обл., 15 ст.), посилюється прагнення художників відобразити безпосередні людські почуття («*Богоматір*» з с. Красова, тепер Миколаївського р-ну Львів. обл., 15 ст.; «*Благовіщення*» з с. Далави, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл., 15 — поч. 16 ст.). Стали популярними ікони з зображенням «*святых*» — покровителів ремесел і торгівлі («*Козьма і Дем'ян*», «*Параскева з житієм*»; обидві — кін. 15 — поч. 16 ст.). Майстри книжкових мініатюр використовували традиції кнів. мозаїк (мініатюри з *Київського псалтиря*, 1397), прийоми фрескового майлярства («*Повчання Єфрема Сіріна*», 1392). У 1-й пол. 16 ст. зміни в образному ладі укр. манускриптів пов'язані з творчістю Андрійчини (Службеник, «*Новгородське євангеліє*», «*Холмське євангеліє*»). Розвиток книгодрукування зумовив дальший розвиток мистецтва оформлення книги. В скульптурі і декоративно-ужитковому мистецтві зберігалися риси мистецтва 12 — поч. 13 ст.: «*Богоматір Оранта*» (16 ст.) та «*Богоматір з Антонієм і Феодосієм*» (1470, з Києво-Печерської лаври). Високі якості властиві творам декоративно-ужиткового мистецтва (Золотівська фелюль, 15 ст.) та ін. Худож. культура 2-ї пол. 16 — 1-ї пол. 17 ст. розвивалася в умовах загострення боротьби проти соціального і нац.-реліг. гніту. В мистецтві відбулися істотні зміни змісту і форми. Засвоєні окремі досягнення зах.-європ. мистецтва, зокрема стиль *Відродження*, своєрідно поєднувалися з традиціями укр. мистецтва попередніх часів. Естетичні смаки суспільства виховувалися й під значним впливом народної творчості. Розвинулися нові жанри мистецтва (в тому числі світські). Одним з провідних видів *графіки* стала *гравюра*, що набула поширення завдяки друкарству, започаткованому на тер. України Іваном Федоровим. У 2-й пол. 16 ст. в окремих творах іконопису простежується намагання передати простору перспективу, конкретні пейзажні мотиви, інтер'єр (ікони «*Вознесіння*» і «*Введення Марії у храм*» з с. Сколода, тепер місто Львів. обл.; «*Преображення*» з с. Яблунів, тепер Турківського р-ну Львів. обл.; «*Воскресіння*» з м. Рави-Руської Львів. обл.). Образи персонажів іноді набувають рис життєвості («*Благовіщення*», 1579, майстер Федуско з Самбора). Поширення гуманістичних ідей і розвиток освіти наприкінці 16 — на поч. 17 ст., пізнання художниками законів пластичної анатомії й техніки олійного живопису зумовили зміну всього ладу тогочасного мистецтва. Виникнення майлярської і скульптурної портрета («*Портрет К. Корнякта*», поч. 17 ст.; надгробок К. Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, 1579) вплинуло й на іконопис («*Богоматір з пророками*», з с. Рішнєва Буського р-ну Львів. обл., 1599, майстер Фелір із Львова). Різноманітністю відзначалося оздоблення рукописної книги. Окремі мініатюри за технікою виконання схожі на фресковий живопис («*Євангеліє*» з с. Химівичів, тепер Городоцького р-ну Львів. обл., 1546). Про творче використання здобутків італ. Відродження

Святий воїн. Фреска з Кирилівської церкви в Києві. Середина 12 ст.

Печерська (Свенська) богоматір. Ікона. Близько 1288. Державна Третьяковська галерея в Москві.

Княгиня Ольга. Фрагмент розпису церкви св. Духа в селі Потеліч Нестерівського району Львівської області. 20—40-і роки 17 ст.

свідчать мініатюри й орнаментальні прикраси загорівського «Апостола» (1554), *Пересопницького євангелія* (1556—1561). Деякі ілюстрації в рукописах створено в дусі традицій народної творчості («Євангеліє» з с. Возкова, тепер Перемишлянського р-ну Львів. обл.). Характерні особливості львівської цехової школи живопису позначилися на «Євангелії» з Грімного (1602, майстер Андрій Пеленчик, Публічна б-ка ім. М. С. Салтикова-Щедрина в Ленінграді). Про високий фаховий рівень і засвоєння ренесансних засад мистецтва в Києві свідчать «Службник» (1635, ЦНБ АН УРСР). Сюжети монументального живопису, що прикрашали світські й культові споруди, часто відображали ідеї нап.-визвольного руху, особливо в розписах дерев'яних церков, де замовниками виступали представники демократичних верств населення. Експресія образів «страсного циклу», поширеного як в укр. іконописі, так і в іконописі, за своїм характером була співзвучна змісту творів тогочасної літератури й театр. вистав. Усталені канони реліг. композицій в окремих сюжетах витісняються спробами передати конкретне середовище, прагнення до влучної, а іноді й до гротескно-сатиричної характеристики персонажів (розписи *Потелицької церкви святого Духа*; ікона «Страшний суд» з церкви с. Брановатого на Львівщині). Ускладнені за архітектонікою й різьбленням іконності надавали інтер'єрам храмів урочистості. Іхня ренесансна композиція поєднувалася з вибагливістю ранньобарокового рельєфного декору, в якому переважають мотиви аканту й виноградної лози — іконостаси *Успенської церкви* (1629—38) і П'ятиницької церкви (1-а пол. 17 ст.) у Львові; *рогатицької церкви святого Духа іконостас* (1649—50). В іконах майстри створювали іноді переконливі реалістичні образи й жанрові композиції («Апостол Петро» і «Різдво Марії» з іконостаса П'ятиницької церкви у Львові, 17 ст.).

Визначними художниками цього часу були Ф. Сенькович, М. Петрахович, С. Корунка. Одним з найпопулярніших жанрів мистецтва 17 ст. став портрет. Залежно від призначення його створювали за різними композиційними схемами. Портрети малювали з натури або посмертно (натруний й епіграфічний); портрети Петра Могилі в композиції фрески «Моїлія» в церкві Спасу на Берестові в Києві (1644) і Варвари Лангши (бл. 1635)). В одному стилістичному напрямі з малюванням розвивалася й скульптура. Нею оздоблювали споруди (Успенська церква у Львові), фамільні каліці багатих феодалів і замовних міщан (напр., А. Кисіля, 1653, в церкві в с. Низкиничках, тепер Івано-Франківського р-ну Волин. обл.). Гравюрами (здебільше *дереворити*) прикрашали книги, видані в укр. друкарнях («Анфологон», 1619; «Юані Златоуст. Бесіди на дії святих апостолів», 1624; «Євангеліє учительське», 1637; «Триодь піснь», 1627; «Вірші на жалосний погреб зацного рипера Петра Конашенка Сагайдачного...» К. Саковича, 1622; «Евхологон», 1644, всі — в друкарні Києво-Печерської лаври; «Євангеліє», 1636, вид. Львів. братства, та ін.). Майстри, відомі за монограмами ПП, В. Ф., а також Ілля, який працював у Києві і Львові, виявили свою обізнаність з зах.-європ. гравюрою і значно піднесли худож. рівень укр. графіки.

Пафос визвольної війни укр. народу 1648—54 і воз'єднання України з Росією 1654 зумовили піднесення нап. самоутвердження укр. народу, сприяли дальшому поширенню освіти й розквіту

мистецтва на Лівобережжі, вплинули на творчість художників Правобережної України і на процеси наступного розвитку укр. мистецтва 2-ї пол. 17—18 ст. Для худож. культури України 2-ї пол. 17 ст.—20-х рр. 18 ст. властиве поєднання рис *барокко* з традиціями народного мистецтва. Утворилися нові худож. осередки — *жовківська школа художників*, черніг. школа, новгород-сіверська школа та ін. На воз'єднаних з Росією укр. землях велике значення мав процес взаємозв'язків культур братніх рос. і укр. народів. Істотно змінився монументальний живопис. Тісно пов'язаний з тогочасною л-рою, він набув більшої розповідності і емоційності. Його кольорова гама стає більш декоративною [розписи церков св. Юра (1651—78, 1691, 1711—14), Воздвиження (1675), обидві — в Дрогобичі)]. В ньому трапляються пейзажі, зображення пір року, портрети. В цьому ж руслі розвивався й іконопис, у якому плідно працювали І. Бродякович, Й. Кондзелевич — автор ікон т. з. Богородчанського іконостаса (1698—1705). І. Руткович, творча спадщина якого відзначається високим рівнем професійної майстерності. В багатьох іконах введено зображення конкретних осіб («Розп'яття» з портретом полковника Л. Свічки з м. Пирятин, тепер Полтав. обл.; «Покрова богоматері» з портретом Б. Хмельницького з с. Дешків, тепер Богуславського р-ну Київської обл.; обидві — 2-а пол. 17 ст.; хор співаків на іконі «Воздвиження Чесного хреста» з с. Ситихова, тепер Нестерівського р-ну Львів. обл., кін. 17 ст.). Оригінальних форм набуває також портрет, який позначено гуманістичними тенденціями, широким використанням поетики й засобів образотворчого фольклору (натруний «Портрет А. Красовської» роботи О. Ланіцького, епіграфічний «Портрет Є. Жоравко», 1697, роботи І. Паєвського, донаторський «Портрет генерального обозного В. Дуїна-Борковського»). На поч. 18 ст. з'явилася монументальна декоративна скульптура з кераміки (барельєфи Спасу і богоматері на будинку колегіуму, 1702; богоматері на Блещкому соборі, 18 ст., обидва — в Чернігові). Високим мистецьким рівнем, використанням прийомів барокко, часто збагачених традиціями нар.-декор. творчості, позначені монументальні за своїми масштабами, складні за композицією іконостаси Микільської церкви в м. Бучачі, тепер Терноп. обл. (1661), Єлеському соборі в Чернігові (1669—75).

Працюючи в різних містах і друкарнях, переймаючи досвід тогочасних і попередніх майстрів, гравери створювали оздоблення книг у різноманітних техніках — *ксилографії*, гравюри на міді, *офорту*; друкували станкові тематичні аркуші, т. з. «тези». Художні й історико-документальні значення мають ілюстрації до «*Києво-Печерського патерика*» (1661) майстра Іллі. Майстерним рисунком відзначаються твори гравера Федора до «Псалтиря» й «Євангелія» (обидва — 1697; друкарня Києво-Печерської лаври). Новий етап у розвитку укр. графічного мистецтва пов'язаний з творчістю О. та Л. Тарасевичів. Вони повністю відійшли від умовної манери, працюючи в техніці гравюри на міді, створили ілюстрації і портрети, яким властива реалістичність зображення людських постатей, архіт. і пейзажних мотивів («Портрет князя В. Голицина» роботи О. Тарасевича, 1690; ілюстрації до «*Києво-Печерського патерика*» роботи Л. Тарасевича, 1702, друкарня Києво-Печерської лаври). Май-

стром різноманітних за жанрами гравюр, особливо панегиричних «тез», був І. Ширський. Для укр. мистецтва 18 ст. характерне дальше зміцнення зв'язків з рос. мистецтвом. Велику роль у розвитку укр. культури відіграла діяльність Лаврської іконописної майстерні — навч. закладу при Києво-Печерській лаврі, що готувала майстрів з різних галузей образотворчо-

Портрет Варвари Лангши. Вліво: 1635. Львівський історичний музей.

го мистецтва. В пам'ятках цього часу поєднувалися барокова декоративність з прийомами реалістичного відображення світу і давніми нап. традиціями (іконостас *Преображенської церкви* з с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл., 1732; ансамбль Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, 1734—44, артілі художників на чолі з А. Галиком і Феоклістом; розписи собору Троїцького монастиря в Чернігові, 40-і рр. 18 ст., та ін.). Ідеї феодал. самоутвердження втілено в портретах козацької старшини («Портрет В. Гамалі», серед. 18 ст.; «Портрет Д. Бфрємова», 1752). В деяких портретах об-

О. Тарасевич. Червень. Проминання вoinny. Гравюра на міді, 1677.

Майстер Ілля. Принесення виноградної лози з рідної землі. Гравюра на дереві, 40-і роки 17 ст.

рази портретованих позначені психологізмом — «Портрет Д. Долгорукого» (1769, майстер Самуїл), «Портрет І. Гудими» (1755), «Портрет Я. Шияна» (1784). Все частіше портрети відображали вихідців з демократичного середовища — «Портрет подружжя Жемельків» (1747), селян — «Портрет селянина з замку в Підгірцях» (70-і рр. 18 ст.). В скульптурі 18 ст. помітні дві домінуючі тенденції: одні майстри були прихильниками усталених традицій нар. різьблення (зокрема, автор фігури св. Параскеви

Портрет Василя Гамалеті. Середина 18 ст. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

з Полоного, тепер місто Хмельн. обл.), інші використовували здобутки зх.-європ. мистецтва стилю барокко [постаті євангелістів на іконостасі церкви в с. Соловіївці, тепер Коростинського р-ну Житомир. обл.; фігури пророків і первосвященників у церкві в с. Підгайцях, тепер місто Терноп. обл.; вівтар та іконостас церкви в с. Межиріччі, тепер Острозького р-ну Ровен. обл. (50—60-і рр. 18 ст.); іконостаси церков Різдва богородиці в смт Козельці Черніг. обл. (1763) і Покровської (Калишневського) в м. Ромнах Сум. обл. (1764), Вознесіння в с. Березні, тепер смт Менського р-ну Черніг. обл.]. Архітектурні бароккові пам'ятки Києва кін. 17—18 ст. були прикрашені рельєфною і круглою скульптурою («Архангел Михаїл», бл. 1697; рельєф з зображенням Петра I, 18 ст., скульптор І. Равич; «Феміда», 1771, всі — з киян. ратуші; «Архангел Михаїл» з Михайлівського Золотоверхого собору, іконостас Андріївської церкви в Києві та ін.). Значним осередком мистецтва пластики був Львів, де працювали Пінзель, М. Філевич, С. Фісінгер та ін. автори численних композицій, якими оздоблювали культові й громад. споруди. Грандіозні за розмірами, динамічні за

«Козак — душа правдива». Народна картина. 18 ст. Чернігівський історичний музей.

композицією, вони відзначалися примхливістю різьблення, а деякі — багатством скульптури (собор св. Юра у Львові. 1760-і рр., скульптори Пінзель і М. Філевич). На окремих пам'ятках відбився вплив стилю рококо (розписи дерев'яних церков — церкви Параскеви в с. Олександрівці Хустського р-ну Закарп. обл., майстер Стефан, 1779; у с. Пійлі Калуського р-ну Івано-Фр. обл.; ікони «Великомучениця» з Конотопа, серед. 18 ст.). У той же час стають все більш популярними символіко-емблематичні зображення в монументальному живописі і в графіці (розписи в Київській академії, колегіумі в Переяславі, тепер місто Переяслав-Хмельницький Київ. обл., графіровані «тези» тощо). Мистецтво укр. гравюри цього періоду визначало творчість майстрів Н. Зубрицького, Г. Левицького-Носа, А. Козачківського, А. та Й. Гочемських та ін. Протягом 18 ст. великих успіхів досягло декоративно-ужиткове мистецтво, особливо золотарство (майстри І. Равич, М. Юревич, К. Чижевський). Численні пам'ятки свідчать про високу майстерність митців (шати на іконах, оправи книжок, начиння, зброя тощо). Поряд з професійним мистецтвом на Україні у 17—18 ст. широкою популярності набули народні картинки з зображенням легендарного козака Мамая. У найрізноманітніших варіантах вони відображали народний ідеал захисника свободи і, як правило, супроводилися віршами або примовками. Наприкінці 18 ст. релігійне мистецтво в основному витіснилось світським. Панівним стилем у ньому став класицизм.

Г. Н. Лозин, Л. С. Міляева.

Українське образотворче мистецтво 19 — початку 20 ст. У 18 — на поч. 19 ст. укр. мистецтво розвивалося в умовах кризи феодално-кріпосницької системи, зародження капіталізму, посилення соціального та національного гноблення. З поширенням ідей просвітництва, зміцненням зв'язків з російською культурою укр. мистецтво поступово звільнялося від середньовічних канонів і набувало світського характеру, оновлювалася система його художньо-виразних засобів. Традиції барокко поступово витіснялися класицизмом, утвердження якого сприяла петерб. АМ (засн. 1757), що стала осередком худож. освіти Рос. держави. Риси рос. класицизму з його прагненням до ідеалізації образів в образотворчому мистецтві і симетрично-основних композицій будівель, геометрично ясному планування, строгості форм в архітектурі найповніше виявилися в монументальній скульптурі (пам'ятник на честь повернення місту Києву магдебурзького права в Києві, 1802—08, арх. А. Меленський; Колонна Слави в Полтаві, 1811, скульптор Ф. Шедрін, арх. Ж. Тома де Томон; пам'ятники А. Е. Рішельє в Одесі, 1823—28, скульптор І. Мартос; князю Володимиру в Києві, 1850—53, скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт, арх. К. Тон), розписах культових споруд (зокрема, Благовіщенського собору в Ніжині, 1802—15; палаців К. Розумовського в с. Батурині, тепер смт Бахмацького р-ну Черніг. обл.; Воронцова в Одесі та Сімферополі). В мистецтві зх.-укр. земель класицизм утверджувався завдяки тісним зв'язкам з зх.-європ. мистецтвом, у т. ч. італійським (живописці Л. Долінський, О. Білявський, скульптори Г. Вітгер, родина Шімзерів). У станковому живописі, зокрема у жанрі портрету, художники пошукали іконописної канонічності, в їх творчості посилювалася увага до індивідуальних рис людини, її зовнішності та духовного життя. Відомими майстрами рос. і укр.

портрета були Д. Левицький та В. Боровиковський. До зображення людини з народом вперше звернувся рос. художник В. Тропінін, який близько 20 років прожив на Поділлі («Весілля в Кукаві», «Українець», «Дівчина з Поділля» та ін.). Принципи вірності натурі і психологічної змистовості утверджував у своїх портретах К. Павлов («Автопортрет», 30-і рр. 19 ст.; «Бондар», 1838). Серед ін. портретистів 1-ї пол. 19 ст. високим рівнем профес. майстерності і помітним прагненням до романтичної інтерпретації натурі виділяються А. Мокрицький («Портрет невідомої», 1833; «Портрет Е. Гребінки», 1840); Е. Крендовський («Українка»), Г. Васко («Портрет юнака з сім'ї Томари», 1847), П. Шлейфер («Портрет дружини»), Д. Безперчий («Автопортрет», 1846). Самостійним жанром стає пейзаж, звільняючись від класичної умовності та документальної сухості перспективних краєвидів і набуваючи емоційної виразності та місцелі характерності (панорамні акварельні зображення укр. маєтків О. Купавина, пожевлені побутовими сценками переважно міські краєвиди І. Сошенка та М. Сажина). Багатоплановість простору, повітряне середовище поетично відтворював як в пейзажах, так і в побутових творах В. Штернберг («Вітрики в степу», 1836; «Садиба Тарновського в Качалівці», 1837). Новий етап у розвитку укр. мистецтва відкрила творчість Т. Шевченка. Вихований на нар. традиції, він, навчаючись у петерб. АМ, оволодів досягненнями передової російської та світової культури. Своєю творчістю Шевченко заклав основи критичного реалізму в укр. мистецтві. В жанрових картинах «Катерина» (1842), «Селянська родина», «На пасіці» (обидві — 1843), у серії малюнків сесію «Притча про блудного сина» (1856—57) він у поетично узагальнених образах осмислював життя і побут простого народу, пристрастю викривав потвори явища тогочасного соціального ладу, особливо варварські прояви солдатчини. Віртуозне володіння різними мистецькими техніками, гострота психологічної характеристики властиві портретам Шевченка, виконаним аквареллю, олійними фарбами, олівець, сепією як в техніці офорту (портрети М. О. Луніна, 1838; Горленко, 1846—47; М. С. Шенкіна, Аїри Олдріда, обидва — 1858; М. О. Северцова, 1859; Ф. П. Толстого, 1860; П. К. Клодта, 1861); глибоким психологізмом пройняті автопортрети Шевченка, які становлять своєрідний образний літопис життя геніального укр. поета і художника. В пейзажах, створених ним на Україні або на засланні, точність відтлення мотиву поєднала з яскравою емоційністю, узагальненістю образів (офорт «У Києві» і «Видубицький монастир» з серії «Живописна Україна»; акварелі «Чигирин з Суботівського шляху», 1845; «Коло Седнева», 1846). У роки заслання за особливою силою виявився гуманізм творчості Т. Шевченка. Правдиво, з великим співчуттям до пригноблених паризьким казахів відобразив він їхнє життя і побут, нездолане дитинство байгушів («Казахи в юрті», 1849; «Казашка Катя», 1856—57; «Байгуші», 1858, та ін.), створив пейзажі своєрідної природи Казахстану («Крутий берег Аральського моря», 1848—49; «Новопетровське укріплення з Хівинського шляху», 1856—57, та ін.). Творчість Т. Шевченка започаткувала розвиток професійного образотворчого мистецтва в Казахстані. Його громадян. і естетичним заповідям слідували рос. живописці, творчість яких присвячена правдивому зображенню життя і побуту укр. народу, багата етногр. деталями, ін-

ді проймає м'яким гумором. Це передусім навівши поезію Шевченка офорти та живописні твори широго прихильника його таланту Л. Жемчужникова («Покинута», 1860; «Кобзар на шляху», 1854; серія «Живописна Україна», 1861—62), сповнені драматизму та побутової характерності картини І. Соколова («Проводи рекрутів», 1851; «З базару», 1859), гостро соціальні, позначені нац. колоритом або ж пройняті тонким ліризмом твори К. Трутовського («Хворий», 1883, «Весільний випук», «В місячну ніч», обидва — 1881). Глибоко психологічні характеристики містять жанрові картини і графічні портрети сезан, створені П. Мартинівичем. Ідеї рос. і укр. революц. демократів, діяльність Т-ва пересуваних худож. виставок, членами та експонентами якого було багато укр. митців, зумовили піднесення мистецького життя на Україні у 2-й пол. 19 ст. Істотні зрушення відбулися в галузі худож. освіти. В цей час засновано *Одеську рисувальну школу* (1865), *Харківську рисувальну школу* М. Раєвської-Іванової (1869) і *Київську рисувальну школу* М. Мурашкі (1875). Згодом їх перетворено на міські художні уч-ща, що діяли під керівництвом і при матеріальній та методичній допомозі петерб. АМ. Ці заклади поліпшили справу підготовки місцевих мистецьких кадрів, активізували художнє життя України. Всупереч громадській політиці рос. та австрійської монархії відбувся інтенсивний процес дальшого розвитку демократизації укр. образотворчого мистецтва. Діяльність передвіжників, їхні щорічні виставки у великих містах стимулювали розвиток укр. мистецтва, сприяли виникненню місц. худож. об'єднань (*Товариство південноросійських художників* в Одесі, Київ, т-во худож. виставок, Т-во для розвою руської штуки у Львові тощо). Укр. тема знайшла яскраве відбиття у творчості видатного рос. художника І. Рєпіна. Народившись на Україні, він присвятив їй багато картин («Українська селянка», портрети Т. Шевченка, М. Мурашкі, С. Драгомирової, «Запорожці пишуть листа турецькому султану», «Чорноморська волинця», «Козак у степу. По сліду» та ін.). Поступово красу України відобразили в своїх пейзажах І. Айвазовський («Чумацька вулиця», «Український пейзаж», «Весілля на Україні»), М. Ге («Місячна ніч. Хутір Іванівський», «Світанок. Хутір Іванівський»), А. Куїнджі («Українська ніч», «Вечір на Україні», «Місячна ніч на Дніпрі»), І. Крамської («Місячна ніч», «Русалки» та ін.).

Картини з паризького життя створила укр. художниця М. Башкирцева («В студії Жюльєна», «Портрет парижани»). Суперечливі процеси в пореформеному укр. селі, життя, побут укр. селянина, переживання простої людини-трудяра передавали в своїх творах художники, тісно пов'язані з передвіжниками, — М. Кузнецов («У саято», 1881; «На заробітку», 1882) та К. Костанді («У хворого товариша», 1884; «В люди», 1885). Проникливим співцем народного життя був М. Пимоненко («Весілля в Київській губернії», 1891; «Проводи рекрутів», 1893; «Збирання сіна», 1907). Життя ремісників, міської інтелігенції, соціально загострені жанрові сцени зображували М. Скадовський («По Володимирці», 1891), П. Нілус («Відпочинок», 1896), Є. Буковецький («У багатого родича», 1891; «В суді», 1895), відомий і як портретист С. Костенко («За уроком», 1891), С. Кишинівський («Міг би бути людиною...», 1891; «Скарга», 1893; «В холодній», 1897), Г. Ладженський («Вивантаження граніту в Одеському порту», 1898), який, проте,

частіше звертався до пейзажу, передусім акварельного. Зростає інтерес до вітчизняної історії, зокрема до теми життя запорізького козацтва (О. Мурашко «Похорон кошового», 1900; Ф. Красицький «Гість із Запоріжжя», 1901; О. Сластіон «Проводи на Січ», 1898; Г. Крушевський «Трибог», 1899; М. Івасюк «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», 1892—1912). Красу рідної природи відтворено у пройнятих сонячним світлом пейзажах В. Орловського («Жнива», 1882; «Хата в літній день»), ліричних полотнах С. Васильківського («Козача левада», 1893; «Дніпровські плавні», 1896; «Вітряки», 1915), витончених за технікою мініатюрного живопису творах І. Похитоніна («Зимові сутінки на Україні», «Пасіка», 1902). Соціальним змістом сповнені колоритні пейзажі П. Левченка («Глухомань», 1903; «Селянське подвір'я», 10-і рр. 20 ст.; «На Україні», 1907; «На Харківщині»), С. Світославського («Вечір в степу», «Волі на оранжі», «Заготівля льоду на Дніпрі», «Пором на Дніпрі»). Декоративністю позначені краєвиди Харківщини і марики М. Ткаченка («Прибій на морі», 1902—06; «Весна», 1907), емоційно насичені пейзажі К. Крижицького («Косарі на Україні», 1884; «Спека спала, повисло прохолодою», 1889), М. Беркоса («В'їзд у повітове місто. Умань», 1895), М. Сергєєва («Козача слобода», «Пасіка на Україні», 1885), соковитістю широкого предметного письма привертали увагу часто великоформатні пейзажі С. Колесникова («Напровесні»). Красу природи Причорномор'я проникливо відтворюють марики Р. Судковського («Біля Очакова», «Мертвий штиль»), переважно одеські краєвиди Т. Дворникова («В Одеському порту» та Г. Головікова («Весняний пейзаж»), який малював спостережені у житті побутові сцени («На санчатах. Морозний день»). Під впливом франц. імпресіоністів і постімпресіоністів зростає інтерес до передачі мінливих станів природи, світло-повітряної перспективи, до використання фактурної виразності живопису. Поширився інтерес до міських околиць (А. Маневич, декоративного відтворення природи (М. Бурачек). Набував дальшого розвитку жанр живописного портрету. Образно яскравістю, глибоким психологізмом, широкою вільною манерою письма, декоративністю відзначаються портрети роботи О. Мурашкі («Дівчина в червоному капелюсі», 1902—03; портрет Я. Станіславського, 1906, та ін.) і його жанрові полотна («Карусель», 1906; «Селянська родина», 1914). Ефектними за композицією, психологічно точними і декоративними були портрети та жанрові полотна Ф. Кричевського («Наречена», 1910; «Портрет Л. Старіцької», 1914). Виразні характеристики властиві живописним та графічним портретам діячів культури, створеним М. Жукон («Портрет М. Коцюбинського», 1907; «Портрет М. Вороного», 1916). Тонка колористична гама, м'яке моделювання форми притаманні портретам роботи П. Волокидіна («Робітник», 1906; «Портрет юриста Шапіро», 1916). Посилення визвольного руху і зростання нац. свідомості сприяли поглибленню інтересу митців Зх. України до життя і побуту народу, зміцненню реалістичних тенденцій, нац. колориту. У 2-й пол. 19 ст. тут працювали Т. Копистинський, який створив правдиві картини з нар. життя, портрети («Погорілі», «В селянській хаті» (обидва — 1876), портрет А. Яновського, 1872; «Галышка Острозька», кін. 19 ст.), Т. Романчук, який вкло-

чав у свої пейзажі жанрові мотиви («На одолі», 1893; «Уліссія», 1890; «З дороги», 1898), а також писав портрети («Портрет Ю. Федьковича», 1891); К. Устиянович, відомий своїми картинками з історії України («Шевченко на засланні», кін. 19 ст.; «Козацька битва», 1890), портретами, пейзажами, колоритними етногр. типами. Демократичний напрям у мистецтві Зх. України очолю-

Т. Г. Шевченко. Кара шчируха. З серії «Притча про блудного сина». Туш, бістра. 1856—57. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

І. Труш — автор жанрових картин, портретів та пейзажів («Трембітарі», «Гуцулка з дитиною», портрети І. Франка, В. Степаніка, обидва — 1897; М. Лисенка, Лесі Українки, 1900; пейзажі «Самітня сосна», «Дніпро», 1910, та ін.). Гострота рисунку, декоративність і експресія живописного виразу характерні для жанрових сцен, портретів та натюрмортів О. Новаківського («Автопортрет з дружиною», 1911; «Коліяда», 1907—10; «Втрачені надії», 1903—08). Долаючи впливи віденського класицизму, реалістичні принципи в скульптурі Західної України утверджували Г. Кузнецов («Гончар», 1901), П. Війтович («Після купелі», 1883; декоративні скульптури для залізничного вокзалу та оперного театру у Львові), М. Парашук (портрети В. Степаніка та С. Людкевича, 1906; І. Франка та М. Лисенка, 1913; цикл композицій «Поневолені»). Серед художників Буковини виділяються Ю. Пигуляк — автор жанрових картин, портретів та пейзажів («Гуцули», портрети Ю. Федьковича, 1886; О. Кобилянської, 1916), А. Кохановська — художниця, відома своїми ілюстраціями до творів О. Кобилянської. Біля джерел закарп. мистецької школи стояли живописці Г. Рощкович і Ю. Віраг, скульптор І. Петриде. Під впливом революц.-визвольного руху посилилися реалістичні тенденції в творчості передових західноукр. художників, їхні прагнення до об'єднання з митцями сх. земель України. У Львові 1905 з ініціативи І. Труша було засновано Товариство прихильників укр. науки, літератури і мистецтва, почав виходити укр. мистецький журнал «Артистичний вісник», активізувалося творче життя. В 1905 у Львові було засновано «Виставку українських артистів», у якій взяли участь І. Труш, М. Бурачек, А. Манастирський, Ф. Красицький, Ю. Панькевич, М. Жук та ін. У кін. 19 — на поч. 20 ст. продовжував розвиватися монументально-декоративний живопис [розписи і мозаїка у Володимирському соборі у Києві, виконані рос. художниками В. Васнецовим, М. Нестеровим, М. Врубелем, П. Сведомським, польським — В. Котарбінським, українськими — В. Замирайлом, С. Костенком, М. Пимоненком

під керівництвом проф. А. Прахова (1885—96)], розписи та ікони М. Врубеля для мармурового іконостасу в Кирилівській церкві у Києві (1884—89), панно і орнаменти в будинку кол. Полтав. земства (1903—08, художники В. Кричевський, С. Васильківський, М. Самокиш, М. Уваров) та ін. Значною подією в громад. і культур. житті було спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві (1879—88, скульптор М. Микешин, арх. В. Ніколаєв), І. Котляревському в Полтаві (1896—1903, скульптор Л. Позен), А. Міцкевичу у Львові (1905—06, скульптор А. Попель за участю М. Парашука). Конкурси на краший проект пам'ятника Т. Шевченку в Києві (1910—14), в яких взяло участь багато укр., рос. та зарубіж. майстрів, хоч і не завершилися спорудженням монумента, але сприяли розвитку мистецтва української скульптури. Поширювалася станкова скульптура. Портрети й статуї створювали П. Забіла [портрети Т. Шевченка, 1872; М. Салтикова-Шедрина, 1879; В. Маковского, 1894; бюст для пам'ятника М. Гоголю в Ніжині, 1881; надмогильний пам'ятник О. Герцену в Ніщі (Франція) та ін.], Б. Едуардс («Катерина», 1885; «Несподівані вісті», 1887; «Життя невеселе», 1887—99; «Шурка», 1889—90), Ф. Балавенський (погруддя Т. Шевченка, М. Лисенка, І. Котляревського, 1903; надгробок М. Кропивницького на харків. кладовищі, 1914). Істор. минулому укр. народу, його побуту присвятив свої скульптурні композиції Л. Позен («Кобзар», 1883; «Переселенці», 1884; «Запорожжя у розвідці», 1887; «Оранка на Україні», 1897). Водночас споруджували і офіційні пам'ятники, яким властиві класицистична символіка та ідеалізація образів. Розвиток укр. професійної графіки дещо уповільнився у кін. 18 — на поч. 19 ст. Його поживлення почалося з відкриття перших літографських майстерень у Львові (1822) та Одесі (1829), де створювалися пейзажі, портрети, жанрові сцени, друкувалися краєвиди Одеси, Полтави, Києва, Харкова, Житомира, гідрографічні карти тощо. У 1-й пол. 19 ст. розвивалося мистецтво офорта і рисунка (Т. Шевченко, Л. Жемчужников). Пізніше поширюється живописний рисунок, в якому поєднувалися тон і лінія (К. Трутовський, П. Мартинюк). Великий цикл ілюстрацій до поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка створив О. Сластін. Віртуозною технікою відзначалися малюнки пером М. Самокиша (своєрідні репортажі з фронту рос.-японської війни). В період революції 1905—07 важливу агітаційну і викривальну роль відігравала журнальна графіка. Виходили художньо-сатиричні журнали «Комар» у Львові (1900—05), «Звоп» в Одесі (1905), «Шершень» у Києві (1906), в яких вміщувалися карикатури В. Різниченка (Велентя), І. Бурячка, Ф. Красицького, О. Сластіна. Життя народу на Зх. Україні відтворювала у своїх ліногравюрах і офортах О. Кульчицька. Широке використання сюжетів поезії Т. Шевченка, нар. пісень, а також істор. мотивів було властиве творчості І. Іжакевича, А. Манастирського, А. Ждахи. Г. Нарбут, творчо використовуючи мистецьку спадщину укр. народу та досягнення рос. митців, зокрема об'єднання «Мир искусства», членом якого він був, створив високої мистецької цінності оформлення та ілюстрації книжок, заклавши основи нової школи укр. книжкової графіки (ілюстрації до байок І. Крилова та Г. К. Андерсена, обкладинки та титульні сторінки до книг Г. Лукомського, малюнки до «Української абетки»). Поетичні гравюри ство-

рювали В. Заузе і К. Костенко. На поч. 20 ст. припадає формування театральної декораційної мистецтва (роботи І. Бурячка, В. Кричевського, П. Андріяшева, С. Євєнбаха). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. активізувалося художнє життя на Україні. З ініціативи прогресивної громадськості було створено художні музеї у Львові — Музей художньої промисловості (1873) та Національний музей (1905), у Києві — Миський музей старожитностей і мистецтва (1899), в Одесі — Миський музей красних мистецтв (1899), у Харкові — Миський художній музей (1886), у Феодосії — Картинна галерея творів І. Айвазовського (1880), організовано всеукраїнські художні виставки в Полтаві (1903), Львові (1905), Києві (1911, 1913). Прогресивна громадськість пропагувала реалістичне мистецтво серед народу (напр., «народні виставки», що їх 1904—07 влаштовували у селах і містах України художник В. Розадовський). Під час реакції, після поразки революції 1905—07, загострилася боротьба між реалістичним напрямом і різними декадентськими, модерністськими течіями, що виникли на межі 19 і 20 ст. У творчості окремих художників помітне зниження інтересу до ідейно-змістовної сторони мистецтва, захоплення поверховою стилізацією (В. Замирайло, О. Судомора, Г. Золотов), ідеалізацією старовини (П. Холодний). У той же час значна частина художників присвячувала свою творчість відображенню гострих соціальних тем (картини Г. Світлицького «До міста», 1907; «Музиканти», 1912). Прогресивні митці дедалі частіше зверталися до сюжетів з життя робітничого класу. Складні шляхи розвитку укр. мистецтва напередодні Великого Жовтня свідчили про те, що принципи реалізму й національної характерності були в ньому визначальними; воно стало активним фактором духовного життя, виразником прагнень народу до визволення.

В. А. Афанасьєв.

Українське радянське образотворче мистецтво. З перемогою Великої Жовтн. соціалістичної революції почався якісно новий етап в історії укр. образотворчого мистецтва. Спираючись на реалістичні традиції, воно утверджувалося як мистецтво народне, національне за формою, соціалістичне за змістом. Було створено держ. систему вищої та серед. художньої освіти, мережу худож. музеїв і картинних галерей, здійснено держ. охорону переданих у відання Нар. комісаріату освіти УРСР пам'яток мистецтва й старовини. Передача укр. художня громадськість підтримала ці заходи, взяла найактивнішу участь у реалізації їх. Великий вплив на розвиток укр. худож. культури мав розроблений 1918 В. І. Леніним план *монументальної пропаганди*, що відіграв вирішальну роль у процесах утвердження ленінських принципів партійності й народності. В роки громадян. війни та іноземної збройної інтервенції 1918—20 провідними видами в образотворчому мистецтві були монументальні скульптура й малюнок, масові агітаційні форми: політ. плакат, журнальна й газетна графіка, оформлення до революц. свят міськ. і сільс. майданів та вулиць, агітпоздів та агітпроплавів. Протягом 1918—21 встановлено погруддя В. І. Леніна в Києві (Ф. Балавенський), Харкові (Б. Кратко) і Чернігові (Г. Нерода), монументи на честь Великої Жовтн. соціалістич. революції та її героїв у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ), Ромнах (А. Страхов, О. Сокол, І. Кавалерідзе), пам'ятники

К. Марксу в Києві, Одесі (Й. Чайков, М. Гельман та ін.), Т. Шевченкові в Києві, Харкові, Ромнах (Ф. Балавенський, Б. Кратко, І. Кавалерідзе). Виконано перші в рад. мистецтві монументальні розписи: в червоноармійських (т. з. Луцьких) казармах у Києві (1919, М. Бойчук, Т. Бойчук, І. Падалка, О. Павленко, В. Седляр та ін.; М. Струнников з учнями), в Центр. гарнізонному червоноармійському клубі в Харкові (1920, В. Єрмилов), у комсомольських клубах у Києві (1921—22, З. Толкачов) та ін. Площі та вулиці, агітпозди й агітпроплави оформляли, зокрема, А. Петрицький, Б. Косарев, О. Хвостенко-Хвостов, В. Єрмилов, В. Меллер, О. Тишлер. У 1921 укр. художник І. Пархоменко виконав з натури ряд зарисовок В. І. Леніна («В. І. Ленін», «В. І. Ленін за роботою» та інші). У галузі плаката працювали Б. Сялкін, О. Маренков, Б. Єфімов, А. Страхов, Б. Косарев, О. Хвостенко-Хвостов, М. Кочергін, який прибув з Москви, та ін. За прикладом моск. «Окон РОСТА» в Харкові випускали «*Вікна УкРОСТА*», в Одесі — «*Окна ЮгРОСТА*» (згодом — «*Окна ОдукРОСТА*»). Перші рад. книжкові і періодичні видання для дорослих і дітей оформляли Г. Нарбут та його учні й послідовники Л. Лозовський, М. Кирнарський, О. Маренков, а також І. Іжакевич, Г. Світлицький, І. Падалка, Т. Бойчук та ін. Розвивалося укр. театр.-декораційне мистецтво. Перші драм. та оперні вистави в театрах Києва, Харкова, Одеси, а також масові театр. дійства на міських площах та вулицях оформляли А. Петрицький, І. Рабинович, О. Хвостенко-Хвостов та ін. Розвивалися також станкові форми живопису, переважно в жанрах портрета і пейзажу (К. Костанді, О. Мурашко, Д. Крайнев, М. Козик, Ф. Кричевський, П. Волокідін, Г. Світлицький, Ф. Красицький), станкова графіка (В. Заузе, М. Жук). У 20-х роках 20 ст. укр. художники — представники різних мистецтв. течій і напрямів об'єдналися в ряд творчих угруповань: *Асоціацію художників Червоної України* (АХЧУ), *Товариство художників імені К. К. Костанді* в Одесі, *Асоціацію революційного мистецтва України* (АРМУ), *Об'єднання сучасних митців України* (ОСМУ). Дедалі більше активізувалося художнє життя, зміцнювалися й розширювалися творчі взаємозв'язки укр. майстрів з митцями братніх республік, насамперед — російськими. Формувався й утверджувався *соціалістичний реалізм*. Систематично влаштовувалися Всеукр. художні виставки (перша — «10 років Жовтня», 1927). Укр. митці експонували свої твори на виставках у Москві («Життя й побут народів СРСР», 1926; «Мистецтво народів СРСР», «Гравюра СРСР за 10 років», обидві — 1927; «Виставка української гравюри й рисунка», 1929). Твори укр. живописців і графіків експонувалися на виставках за рубежом. Проводилися всеукр., всесоюзні та міжнар. конкурси на проекти пам'ятників: Артему для Донецька (1923), В. І. Леніну для Катеринослава (1924) та Києва (1924—25), Т. Шевченкові для Катеринослава (1925—26), Канева (1926), Харкова (1929). Було здійснено монументальні розписи в Дитячому містечку ім. В. І. Леніна в Києві (1924, Л. Крамаренко, І. Жданко та Д. Шавикін), в Селян. санаторії ім. ВУЦВК в Одесі (1928, М. Бойчук, К. Гвоздик, О. Мизін, М. Рокницький, М. Шехтман). У ці роки на Україні вперше запроваджено систему держ. замовлень на худож. твори, що сприяло розвитку всіх видів і жанрів образотворчого мистецтва. Провідними

в цьому, зокрема в живописі, стали історико-революційна та сучасна теми, на деяке місце посідала й історична. Здобули визнання картини «Бій за прапор», «Атака» (1922) та «У розвідці» (1923) М. Самокиша, «Інваліди» А. Петрицького (1924), «У школі лікнепу» В. Седляра (1924–25), «Кадри» Д. Крайнева (1925), «Життя» (триптих, 1925–27) і «Мати» (1929) Ф. Кричевського, «Пилляри» О. Богомалова (1926), «Дніпробуд» К. Трохименка, «Комсомолка» О. Павленко, «Селяни» В. Корочинського, «За владу Рад» і «Червоний прапор» В. Пальмова (всі — 1927), «Сталевари» Ю. Садилена (1930) та ін. Новими творами збагатили жанр портретного живопису Ф. Кричевський, О. Шовкуненко, П. Волокідін. Художники дедалі частіше зверталися до створення образів широкого суспільства [А. Петрицький — цикл портретів укр. письменників, художників, акторів і композиторів (1929–33); Л. Крамаренко — «Робітниця» (1927) та ін.]. Істотні зміни сталися і в пейзажному живописі: сформувалася окремий його жанровий різновид — індустр. пейзаж («Заднілля дома» А. Тарана, 1927; цикл акварелей «Одеський судноремонтний завод» О. Шовкуненка, 1929). Розширення і урізноманітнення тематики характерні й для станкової графіки цих років [серія «Ленін — маса» З. Толкачова (1924–28), «Барикади, 1905 рік» В. Заузе (1925), «Яблучко» (1926) і «Несуть товариша» (1927) І. Падалки, «Арсенальці», «Перекоп», «Герой Перекопу» В. Касіяна, «Перел настуном білих» С. Налешинського-Бойчука (всі — 1927)]. Орнамент та сюжетні малюнки для книжкових обкладинок створювали В. Кричевський, А. Страхов, М. Кирнарський, О. Маренков, Л. Хижинський, М. Алексєєв, М. Жук. Плідно працювали в галузі книжкової ілюстрації В. Касян, І. Падалка, О. Сахновська, А. Серета. До найбільших здобутків політ. плаката належать твори «В. Ульянов (Ленін)» (1924); «Не знаємо справи Леніна» (1929) А. Страхова. У цій галузі працювали також Б. Косарева, Г. Цапко, І. Проскуряков (Ке-Ша) та ін. Перші укр. кіноплакати створили О. Довженко, К. Болотов. У журналі «Червоний перець», інших журналах і газетах друкувалися карикатури О. Довженка, О. Хвостенка-Хвостова, Л. Каплана, К. Агніта-Следзевського, Ю. Ганфа, О. Козюренка та ін. Нові пам'ятники створили І. Кавалерідзе [Г. Сковороді у Лохвиці (тепер місто Полтав. обл.; 1922), Артему в Бахмуті (тепер Артемівськ; 1924) та Святославу (тепер Слов'янськ; 1927), Т. Шевченкові в Полтаві (1925) і Сумах (1926); В. І. Леніну в Шостці (1926)], Г. Тейпер (пам'ятник В. І. Леніну в Катеринославі, 1925) та ін. У спорудженні пам'ятників на Україні брали участь і рос. скульптори: М. Манізер (пам'ятник В. І. Леніну в Кіровограді, 1925), В. Козлов (пам'ятник В. І. Леніну в Миколаєві, 1927). У галузі станкової скульптури працювали, зокрема, І. Кавалерідзе («В. І. Ленін», 1925), І. Сепера («Портрет В. І. Леніна», 1929), М. Гельман, Б. Кратко, Ж. Діндо, П. Ульянов. Із здобутками рад. драматургії, повним спленим прочитанням класики пов'язані пошуки нових засобів виразності й робота в театрах республіки А. Петрицького, В. Меллера, О. Хвостенка-Хвостова, М. Драка, Б. Косарева, Г. Цапко. Укр. рад. кінодекораційне мистецтво започаткував В. Кричевський, який взяв участь у створенні фільмів «Тарас Шевченко» (1925), «Тарас Трясило» (1926), «Звенигора» (1928). У 30-і рр. почався процес об'єднання митців на засадах партійності і народно-

сті. Важливу роль у цьому відіграла постановка ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932). У 1932 було створено Оргбюро (з 1933 — Оргкомітет), 1938 відбувся I-й з'їзд Спілки радянських художників України. Про утвердження в творчості переважної більшості митців республіки методу соціалістичного реалізму засвідчили 6-а Укр. художня виставка (1935), Респ. художня виставка, присвячена 20-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (1937; 1938 показана в Москві), участь укр. митців у всесоюзних худож. виставках «XX років РСЧА» (1938), «Індустрія соціалізму» (1939) та ін. Перебудова системи худож. освіти в республіці 1935–36 (важливу роль у цьому відіграли рос. рад. митці, зокрема І. Грабар, Б. Йогансон та ін.) забезпечила ґрунтовну фахову підготовку молодих укр. митців. Етапними творами укр. рад. живопису 30-х рр. 20 ст. стали тематичні картини «Перебудова» (1933–34), «Мені тринадцятий минуло...» (1935) І. Іжакевича, «Переможи Врангеля» (1934–35), «Веселі джорки» (1937), цикл картин «Катерина» за мотивами поеми Т. Шевченка (1937–40) Ф. Кричевського, «Збори делегатів» О. Павленко (1933), «Підвіз провіанту до броненосця „Потомкін“» Л. Мунчика (1934), «Колгоспне свято» (1935), «Драмгурток» (1937) і «Повернення з нагородного» (1938) М. Дергуса, «Перехід Червоної Армії через Сиваш» М. Самокиша (1936), «Кадри Дніпробуду» К. Трохименка, «Біля моря» Д. Шавикіна, «Вечір у степу» О. Любимського, «Допит ворога» В. Костельського (всі — 1937), «М. О. Шорс на прийомі у В. І. Леніна» (1938) М. Попенка-Коханого, «Діти на пляжі» (1937), «В червоноармійських таборах» (1938) і «Студенти» (1938–39) С. Григор'єва. Значне розширення кола портретованих, звернення до образів трудівників — людей нової соціальної формации обумовило дальші успіхи портретного живопису (твори О. Шовкуненка, С. Беседіна, А. Черкаського). У пейзажному живописі цих років з'явилися картини, в яких узагальнений образ природи поєднувався із зображенням рис нового життя («Дорога до колгоспу» (1937) М. Бурачка, «Колгосп у цвіту» Г. Світлицького (1935)). Активно розвивався індустріальний пейзаж (серія акварелей «Дніпробуд» О. Шовкуненка, 1930–32; цикл пейзажів «Дніпро одягається в граніт», 1937 І. Штільмана). У 30-х рр. створено монументальні розписи в харків. Чернозаводському театрі (1934–35, М. Бойчук, І. Падалка, О. Павленко, В. Седляр), панно в павільйонах УРСР (М. Дергус, Д. Шавикін, О. Любимський, М. Рибальченко) та Киргизької РСР (О. Мизін, О. Павленко) на Всесоюзній с.-г. виставці 1939 у Москві. Для станкової графіки тих часів характерно створення художниками тематичних серій, звернення до різних естампних технік — гравюри, літографії, офорту («Жінка в революції» (1930–32) О. Сахновської, «Донбас» (1931), «Дніпробуд» (1932), «На заводі» (1937) В. Касіяна, «Київська сюїта» (почата 1936) О. Пашенка, «Шевченківський заповідник у Каневі» (1936–38) І. Плещинського, «Радянська Молдавія» (1937) Г. Пустовіт, альбому літографій «Олександр Пушкін» (1937) і «Тарас Шевченко» (1939; обидва створено колективом харків. майстрів)]. Розгорнуті цикли ілюстрацій створили І. Іжакевич (до повісті «Fata morgana» М. Коцюбинського і «Кобзаря» Т. Шевченка), В. Касія-

(до «Кобзаря» Т. Шевченка), М. Дергус (до поеми І. Котляревського «Енеїда»), Г. Пустовіт (до роману І. Гончарова «Обломов»), І. Дайч (до роману А. Барбюса «Вогонь»), З. Толкачов (до «Вибраних творів» Л. Первомайського і драми О. Корнійчука «Правда») та ін. Активно працювали в галузі книжкової графіки І. Падалка, О. Довгаль, В. Седляр, М. Котляревська, М. Фрадкін, С. Нале-

І. І. Падалка. Молодичі. 20-і роки 20 ст. Не збереглася.

писька-Бойчук, О. Сахновська. У 30-і рр. активізувалася творчість плакатистів, особливо молодих художників. Плакати П. Горілого, Н. Карповського, Г. Титова, М. Хазановського, С. Подер'яньського та ін. викривали фашизм, палії світової війни. Соціалістична реконструкція міст і сіл зумовила дальше піднесення монументальної та монументально-декорат. скульптури. Відкрито пам'ятники Т. Шевченкові в Харкові (1935), Києві та Каневі (1939, всі — М. Манізер), 61 комунарові в Миколаєві (1936), П. Д. Осипенку в Бердянську (1941, обидва — Л. Муравін, М. Лисенко). Скульптурні групи «Героїка Жовтня» та «Героїка соціалістичного будівництва» роботи М. Лисенка і Л. Муравіна прикрашали павільйон РСР на Всесвітній виставі в Нью-Йорку (1939), «Соціалістична індустрія» та «Соціалістичне сільське господарство» (автори Ю. Білостоцький, Г. Пивоваров, Е. Фрідман) — павільйон УРСР; статую В. П. Чкалова (скульптор Б. Іванов) встановлено перед павільйоном Поводжя (всі — на Всесоюзній с.-г. виставці 1939 в Москві); горельєф «Оборона Луганська» (1935, колектив авторів у складі Я. Ражби, О. Волькензона та ін.) прикрасив фасад будинку партійних і громадських організацій заводу ім. Жовтневої революції у Ворошиловграді та ін. У галузі станкової скульптури працювали Б. Кратко, М. Гельман, Л. Блох, П. Ульянов, Г. Петрашівч. І. Макогон. Значними були здобутки театр.-декорат. мистецтва, пов'язані з творчістю А. Пет-

О. П. Любимський. Вечір у степу. 1937. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

рицького, В. Меллера, О. Хвостенка-Хвостова, Б. Косарева, В. Борисовця, П. Злочевського, Ф. Пірода, Д. Овчаренка та ін. У галузі кінодекораційного мистецтва поряд з В. Кричевським працювали М. Уманський, О. Бобровников, М. Симашкевич. У 20—30-х рр. передові художники Зх. України (І. Труш, О. Кульчицька, О. Новаківський, О. Курилас, А. Манастирський), Пн. Буковини (К. Держик) і Закарпаття (Й. Бокшай, А. Ерделі, Е. Грабовський, З. Шолтес, Ф. Манайло, А. Копка, Е. Контратович)

В. Ф. Седляр. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Сона». Туш, перо, 1931.

всупереч перешкодам, які чинили бурж. уряди Польщі, Румунії та Чехословаччини, самовіддано боролися за збереження і розвиток українського образотворчого мистецтва, відстоювали його реалістичні й демократичні засади. У 1939—40 внаслідок возз'єднання зх. земель України та Пн. Буковини з УРСР до дав. укр. радянських художників впливали майстри Львова й Чернівців. Громад. визнання здобули нові твори І. Труша, А. Манастирського, О. Кульчицької, О. Куриласа, С. Гебуса-Баранецької, Ю. Кратохави-Видимської, Я. Музики, в яких відображено теми возз'єднання народу, нап. і соціального визволення. У роки Великої Вітчизни війни тривала діяльність Спілки рад. художників України (правління перебувало в Уфі), митці працювали в редакціях фронтових газет, агітпоїздах Політуправління Рад. Армії, а також при Укр. штабі партизан. руху, Держзавдаві при ЦК КП(б)У (К. Агніт-Следзевський, І. Кружков, С. Отрошенко, І. Макогон та ін.). Безпосередньо у фронтових частинах створювали портрети рад. воїнів А. Петрицький, В. Костецький, зарисовки — С. Єржиковський, Г. Меліхов, М. Г. Глушченко та ін. Ба-

гато художників біглися з ворогами із зброєю в руках. У боях полягли Л. Вербицький, П. Горілий, Е. Довченко, Б. Іванов, Е. Кишко, Ф. Кличко, С. Конончук, В. Нерубенко, О. Нестеренко, Г. Пивоваров, Я. Приходько, П. Сударик. Київ та Харків. художні ін-ти діяли як Укр. відділення в складі Моск. худож. ін-ту (з поч. 1942 — Об'єднаного худож. ін-ту Всерос. АМ у Самарканді, з поч. 1944 — в м. Загорську Моск. обл.). Не припинялася і виставочна діяльність. У листопаді 1942 в Уфі, пізніше в Москві, експонувалася виставка творів укр. художників, присвячена 25 річчю Великого Жовтня. Митці України брали участь у всесоюзних худож. виставках, організованих у Москві («Велика Вітчизняна війна» (1942), «Червона Армія в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками», «Героїчний фронт і тил» (обидві — 1943)), у виставках в Алма-Аті, Самарканді, Ашхабаді, Тбілісі тощо. Масовими тиражами виходили плакати, агітки, листівки, створені за участю В. Касіяна, М. Дергуса, В. Литвиненка, К. Агніт-Следзевського, О. Довгала, І. Кружкова, Р. Мельничука та ін. У газетах і журналах «Перець» друкувалися карикатури, зокрема Л. Каплана, О. Козоренка, В. Гливенка, І. Хотинка, С. Уманського (Самума). Плідно працювали в галузі живопису О. Шовкуненко (портрети діячів укр. культури, 1942—45), К. Трохименко (картина «Засідання президії Академії наук УРСР в Уфі», 1943), С. Бесєдін (портрети героїв-панфіловців), І. Шпільман (пейзажі Самарканди, 1942—43), М. Глушенка (краєвиди Москви та Підмосков'я), А. Петрицький (фронтові еподи, 1943) та ін. У станковій графіці поширився новий її жанровий різновид — фронтові зарисовки (твори С. Єржиковського, М. Г. Глушенка, Г. Меліхова, І. Гуторова, В. Любича, П. Пархета та ін.). М. Шаронов створив графічні портрети укр. учнів, художників, письменників (1942—43), Г. Пустовійт — письменників-фронтовиків (1942), М. Дергус — серію офорти «Дорогами війни» (1943), В. Литвиненко — гравюри, присвячені боротьбі рад. людей проти фашист. загарбників, З. Толкачов — цикли малюнків «Майданек», «Квіти Освещіни» (1944—45), І. Хотинко — серію портретних малюнків «Обличчя ворога» (1945). Твори укр. класиків і рад. письменників, що випускалися масовими тиражами Укргиднавом при ЦК КП(б)У, ілюстрували В. Касіяна, Г. Пустовійт, М. Дергус, О. Пашенко, Й. Дайч, В. Мироненко та ін. У 40-х рр. скульптори працювали в галузі монументальної та станкової пластики. Л. Муравін у спів-авт. з М. Лисенком розробив проект пам'ятника генерал-майору І. В. Панфілову для Алма-Ати, Ю. Білостоцький — А. Іманову для Уфи (обидва — 1942). За проектом Ю. Білостоцького і Е. Фрідмана було споруджено надгробок М. Гафурі в Уфі (1942). У ці роки було створено портрети Героїв Радянського Союзу А. Адама та О. Щурцумія роботи Г. Петрашевича, композиції «Бойова подруга» М. Гельмана, «Гуни ХХ віку» А. Страхова, «Переправа» І. Макогона, портрети С. А. Ковпака і О. Ф. Федорова роботи К. Діденка. Значні здобутки театральної й кінодекораційного мистецтва воєнних років пов'язані з роботою А. Петрицького в Казах. театрі опери та балету ім. Абая в Алма-Аті (1943), О. Хвостенка-Хвостова в Іркутському оперному театрі, М. Драка, який оформив першу на узб. сцені постановку опери «Наталка Полтавка» М. Лисенка в Узб. театрі ім. М. А. Мукімі в Ташкенті (1943). М. Уманський взяв участь у створенні фільмів

«Партизани в степах України» (1942), «Дні і ночі Сталінграда» (1943), «Нескорені» (1944) тощо. Ще до закінчення Великої Вітчизни війни, з початком визволення території УРСР від фашист. окупантів, а особливо після перемоги, Комуністична партія та Уряд республіки вживали широкі і конкретні заходи, спрямовані на подальше піднесення укр. образотворчого мистецтва. В Київ. худож. ін-ті відкрито нові факультети та майстерні, 1946 засновано Львів. ін-т ори-

О. Г. Данченко. Тарасівни закликають до повстання. З серії «Шорівни», Офорт, 1937.

кладного та декоративного мистецтва, 1963 Харків. худож. ін-т реорганізовано в Харків. художньо-промисловий ін-т, у Києві відкрито навч. творчі майстерні Академії мистецтв СРСР. Розширено мережу художніх музеїв, засновано нові: 1945 — в Ужгороді та Ворошиловграді, 1960 — у Донецьку, 1978 — у Херсоні. В 1954 при Київ. музеї укр. образотворчого мистецтва (з 1964 — Держ. музей укр. образотворчого мистецтва УРСР) відкрито філіал, де зберігалися твори укр. нар. мистецтва, який 1964 перетворено на Держ. музей укр. декоративного мистецтва УРСР.

У 1944 до дав. укр. рад. художників впливали митці Закарпаття (Й. Бокшай, А. Ерделі, Е. Грабовський, А. Копка, З. Шолтес, Ф. Манайло, Е. Контратович), 1954 — Криму (М. Крошицький, М. Барсамов, Ф. Захаров, В. Цвєткова та ін.). Активізувала свою діяльність Спілка рад. художників України. Знову почали регулярно влаштовуватися респ. художні виставки (перша повсюдна — 8-а Українська, 1945), здебільшого тематичні, а також обласні, групові й персональні. Укр. митці брали участь у всесоюзних художніх виставках та виставках рад. мистецтва за рубежом.

Творчі звиті українського радянського образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва відбулися в Москві під час Декад укр. л-ри та мистецтва 1951 і 1960; святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією (1954), 150-річчя з дня народження Т. Шевченка (1964), на честь 50- і 60-річчя утворення СРСР (1972, 1982). Розширився обмін худож. виставками між Україною та братніми республіками, що сприяло взаємодіянню їхніх мистецьких культур. Уріноманітнілася стилістика укр. образотворчого мистецтва завдяки глибокому засвоєнню традицій світової та вітчизн. класики, нар. декоративної творчості, досвіду прогрес. художників зарубіжних країн. У зв'язку з відбудовою і реконструкцією зруйнованих під час війни та буд-вом нових міст і сіл у 30-х рр. дедалі ширше розвивався монументальний і монументально-декоративний живопис. Створено розписи в палацах культури коксохім. з-ду в Горілівці (1951), В. Бондаренко, М. Бурячок, Г. Довченко та ін.) та ім. І. Франка в Новій Каховці Херсон. обл. (В. Бондаренко, М. Бурячок, Г. Довченко, Е. Мамолат, І. Папич, Б. Піаніда, А. Чернов та ін.), на станції «Київська-Кільцева» Моск. метрополіте-

А. М. Ерделі. Груповий портрет ужгородських художників. 1947. ДМУОМ у Києві.

лу ім. В. І. Леніна (1953—54, О. Мизін)
та ін. Було створено розписи у реконстру-
йованому павільйоні УРСР на ВДНГ
СРСР у Москві (1952—54) та у гол. павіль-
йоні Виставки передового досвіду нар.
господарства УРСР у Києві (кін. 50-х рр.,
тепер ВДНГ УРСР). Монументальному
живопису 60-х рр. властивий зв'язок з
архитектурою, скульптурою, дизайном
(худож. конструванням), декоративно-
ужитковим мистецтвом. Протягом 60—
80-х рр. 20 ст. виконано оформлення в
Бориспільському аеропорту (1965, Е. Кот-
ков, В. Ламах, І. Литовченко), Інституті
теор. фізики АН УРСР (1969—72, М. Сто-
роженко, І. Марчук, всі — в Києві), мо-
заїки в санаторії «Миргород» у Миргороді
Полтав. обл. (1973—75, С. Кириченко,
Н. Клейн за участю Р. Кириченка), вітраж
у Палаці культури в Кременчуку
(1972, В. Задорожний), розписи і вітраж
у Палаці культури ВО «Азот» в Дні-
пропетровській (кін. 70-х рр., Е. Котков,
В. Ламах) та ін. У станковому живописі
повоєнних років провідне місце на-
лежить творам про героїв рад. народу
у Великій Вітчизн. війні (картини «Во-
рог наближається» Т. Яблонської (1945),
«Чорноморці» В. Пузирикова (1947), «По-
вернення» (1940—61), «Вручення партій-
ного квитка» (1959) В. Костецького, «Сол-
дати» (1960) і «На світанку» (1960—61)
А. Константинопольського, «Незабутнє.
1943 рік» А. Пламеницького (1963), «В
ім'я життя» О. Хмельницького (1967),
«Реліквія Бреста» В. Рижих (1968), «Та-
то» Л. Лабенка (1971), «Безсмертя» Г. Го-
лембіського (1973), «Матері жалуть. 1945,
1946...» В. Гуріна (1974), «Перемога» О.
Лопухова (1973—75) та ін.), а також
радість мирного життя і щастя творчої
праці (картини «Господарі землі» О. Мак-
сименка (1947), «Хліб» (1949), «Льон»
(1977) Т. Яблонської, «Прийом до ком-
сомолу» С. Григор'єва (1949), «Лісоруб-
и» Г. Глюка (1954), «Ранок Сибіру»
В. Чекалюка (1963), «Ми мирні лю-
ди» В. Хитрикова (1977), «Йдуть дощі»
В. Шаталіна (1980) та ін.). Сучасни-
кам присвячено полотна М. Бельського,
А. Конки, В. Микити, А. Сафаргаліна,
Г. Томенка та ін. Високі моральні
якості рад. людини відображено в пор-
третах роботи О. Шовкуненка, М. Бо-
жія, М. Антончика, Д. Шостака. Історич-
ному минулому присвячено картини
М. Деревуса [цикли «Хмельниччина»
(1945) і «Степ» (70—80-і рр.)], «Мо-
лодий Тарас Шевченко в майстерні К. П.
Брюллова» Г. Меліхова (1947), «Навіки
з Москвою, навіки з російським народом»
М. Хмелька (1951—52), «Навіки разом»
О. Хмельницького, «Богдан Хмельниць-
кий залишає в заставу кримському хано-
ві свого сина Тимоша» В. Задорожного
(обидва — 1954), «Думи мої, думи...»
М. Божія (1959—60), «Вольниця» О. Ло-
пухова (1978—79). Серед творів на істор.-
революційну тему — картини, присвя-
чені В. І. Леніну, в яких яскраво від-
творено образ засновника Комуністичної
партії і першої в світі соціалістичної
держави (картини О. Лопухова «В Петро-
град: В. І. Ленін» (1953) і «Хай живе
соціалістична революція!» (1959—60); С.
Гуц'юка «Смольний. 1917» (1957); М.
Божія «В. І. Ленін» (1959—61), «Двад-
цятий вік» (1967), «Апостолата» (1975);
К. Філатова «Красна площа» (1965) і
«В. І. Ленін» (1970); М. Кривенка «В. І.
Ленін у сім'ї робітників» (1957) і «За
ленінським мандатом» (1969); А. Насед-
кіна «У дні Жовтня» (1970); В. Хитри-
кова «Бесіда з Іллічем» (1957); К. Ломи-
кіна «У президії» (1968)]. У полотнах
«Арешт Тимчасового уряду» (1955—57),
«Вихор Жовтня» (1975—77) О. Лопухо-
ва, «По долиах та узгір'ях...» В. Шата-

ліна, «Дано наказ...» О. Ацманчука
(обидва — 1957), «Перший комсомоль-
ський осередок на селі» В. Чекалюка (1958),
«Дума про козака Голоту» М. Деревуса
(1960), «Комісар» В. Токарева (1966—67),
«Червона кузня» В. Одайника (1972) та
ін. розкрито самовіддану боротьбу наро-
ду за перемогу Рад. влади, побудову но-
вого суспільства. Образ мальовничої при-
роди України, її міст і сіл постає в пейза-
жах О. Шовкуненка, М. Глушенка, Й.
Бокшая, Ф. Манайла, Г. Чернявського
(серія «Ульянови на Україні»), Т. Яблон-
ської, С. Шишка (серія «Київська сюїта»),
З. Шолтеса, М. Шелюто, Ф. Захарова, М.
Максименка, В. Цветкової, П. Столярен-
ка та ін. У 60—70-х рр. в галузі живопису
плідно працювали молоді художники
С. Божій, Г. Небожатко, Н. Марченко,
С. Одайник.

Характерною особливістю розвитку укр.
скульптури, зокрема станкової, у по-
воєнний період є розкриття героїчного
характеру нашого сучасника (портрети
роботи І. Зноби, О. Олійника, О. Кова-
льова, М. Лисенка, композиції В. Свида
та ін.), створення образів видатних діячів
революц. руху та культури (портрети
роботи М. Рябініна, Е. Миська, Г.
Кальченко та ін.), збагачення реалістич-
ної мови і худож. засобів пластики.
Глибшою стає психологічна характеристика
героїв (істор. композиції М. Врон-
ського, Д. Кравича, П. Мовчуна та ін.).
Створено багатопланові просторові ко-
позиції, рельєфи. Споруджено пам'ят-
ники молодогвардійцям у Краснодарі
(1954), скульптори В. Агібалов, В. Мухін,
В. Федченко, М. О. Шорсу в Києві
(1954), М. Лисенко, В. Бородай, М.
Суходолов, О. Пушкіну (1962) та
М. Лисенкові (1965) у Києві (обидва —
О. Ковальов), В. І. Леніну в Харкові
(1963), М. Вронського, О. Олійника,
Запоріжжі (1964), М. Лисенко, М. Сухо-
долов, Донецьку (1967, Е. Кушечевич),
І. Франку у Львові (1964), В. Борисен-
ко, Д. Кравича, Е. Миська, В. Одрехів-
ський, Я. Чайка, Т. Шевченкові в Москві
(1964), М. Грицюк, Ю. Синькевич,
А. Фуженко), М. Острівському в Ше-
пегівці Хмельн. обл. (1966) і У. Кар-
малюку в Летичеві Він. обл. (1974,
обидва — В. Зноба), І. Котлярському
в Києві (1974, Г. Кальченко), Г. Сквородо-
ві в Києві (1977, І. Кавалерідає) та ін.
Широке громад. визнання здобули мо-
нументи на честь проголошення Радян-
ської влади на Україні в Харкові (1975,
В. Агібалов, М. Овсянкіна, Я. Рик), на
честь Великої Жовт. соціалістич. револю-
ції в Києві (1977, В. Бородай, В. та
І. Зноби), Першій Кіній армії в смт
Одеського Львів. обл. (1975, В. Борисен-
ко, В. Подольський та ін.), монумент
на честь возз'єднання України з Росією
в Києві (1982, О. Скобликов та ін.). Знач-
не місце серед творів монументальної
скульптури 60—80-х рр. належить і ме-
моріалам, пов'язаним з подіями Великої
Вітчизн. війни: жертвам фашизму у
м. Володимирі-Волинському (1965—66,
Т. Бриж, Е. Дзіндра), партизанам-копа-
кцям у м. Яремчі Івано-Фр. обл. (1967,
В. Бородай), бойовій славі Збройних Сил
у Львові (1970, Д. Кравич, Е. Мисько
та ін.), монументи поблизу Ужгорода
(1970, І. та В. Зноби), «Україна — ви-
зволителям» у смт Міловому (райцентр
Ворошиловгр. обл.; 1972, В. Мухін,
В. Федченко, І. Чумак), Пагорб Слави в
Черкасах (1977, Г. Кальченко, Е. Кушеч-
вич, Б. Микитенко), воїнам Пд.-Зх. фрон-
ту в урочищі Шумейковому на тер. Лох-
вицького р-ну Полтав. обл. (1976, А. Бі-

лостоський, В. Вінаїкін), пам'ятник
Жертвам фашизму в с. Кортеїсах Рат-
нівського р-ну Волин. обл. (1980, О. і М.
Олійники), комплекс «Український дер-
жавний музей історії Великої Вітчизня-
ної війни 1941—45 рр.» у Києві (1981, за
проектом Є. Вучетича; скульптори та
архітектори: В. Бородай, В. Єлізаров,
Ф. Сокоян, Є. Стамо та ін.), Укр. митці
створили пам'ятники, встановлені за
кордоном: Т. Шевченкові в Палермо по-

С. А. Кириченко,
Н. Г. Клейн.
Урожай. Мозаї-
ка. 1957. Дер-
жавний музей ук-
раїнського обра-
зового мистецтва
в Києві.

близу Торонто в Канаді (1951, М. Врон-
ський, О. Олійник), В. Порику в Енел-
льстарті у Франції (1967, Г. Кальченко,
В. Зноба), О. Пушкіну (О. Ковальов)
і Т. Шевченкові (В. Бородай; обидва —
1970) в Арров-парку в США, Лесі Україн-
ці в Саскатуні в Канаді (1976, Г. Каль-
ченко за участю А. Фуженка), Т. Шевчен-
кові в Парижі (1978, М. Лисенко), П.
Шкассо в Тулузі у Франції (1984, М.
Грицюк) та ін. У галузі станкової скульп-
тури працюють також В. Свида, Я. Чайка,
М. Рябінін, Е. Мисько, І. Коломієць, В.
Клюков, М. Рапай, А. Кущ та ін. Здобу-
ти мистецтва книжкової графіки по-
воєнного часу пов'язані з ілюстру-
ванням класичної укр. л-ри, творів
рад. письменників; ілюстрації В. Касія-
на до «Кобзаря» Т. Шевченка (1949,
1954), А. Резниченка до роману М. Ост-
ровського «Як гартувалась сталь» (1949),
М. Деревуса до повісті М. Гоголя «Тарас
Бульба» (1952) і поеми Т. Шевченка «Ка-
терина» (1963), С. Адамовича до повісті
О. Кобилянської «Земля» (1960—70),
А. Базилевича до роману Я. Гашека «При-
годи бравого вояки Швейка» (1960) і
поеми І. Котлярського «Енеїда» (1968),
І. Селіванова до роману Ю. Яновського
«Вершники», Г. Якутовича до драм. поем

О. А. Хмельницький. Непохоронені стежки —
мн. 1963. Харківський художній музей.

І. Кочерги «Ярослав Мудрий» і «Свічине весілля» (1962), повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» (1966), до «Слова про Ігорів похід» (1978) і «Повісті минулих літ» (1981), Г. Гавриленка до поеми Ш. Руставелі «Витязь в тигровій шкурі» (1966), О. Данченка до роману О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу» (1967), «Історії одного міста» М. Салтикова-Щедріна (1976) та «Кобзаря» Т. Шевченка (1984), Н. Лопухової до драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» (1967) та ін.

Група українських радянських художників — О. О. Шовкуненко, М. П. Глушенко, Т. Н. Яблонська, В. І. Касіяв, М. Г. Лисенко та М. Г. Дергус. Київ, 1964.

У галузі книжкової графіки відомі твори В. Перевальського, М. Компанця, В. Ульянової, В. Лопати, О. Івахненка, М. Гроха. На високому ідейно-худож. рівні здійснено ілюстрування політ. л-ри (О. Данченко — офорти до кн. Дж. Ріда «10 днів, що потрясли світ», 1977; С. Гета — малюнки до праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», 1978; С. Матвеев, М. Шевченко — офорти до праці К. Маркса «Капітал» і Г. Кузнецов — до праці К. Маркса «Громадянська війна у Франції», 1982 та ін.). Станкова графіка, яка розвивається переважно у вигляді тематичних серій, охоплює широке коло подій та явищ істор. минулого й сучасності. Кращі здобутки укр. станкової графіки 40—80-х рр. пов'язані з творчістю В. Касіяна (серія «Ленін, Україна», 1947), О. Кульчицької, І. Плешинського, М. Дергуса (серія «Українські народні думи і історичні пісні», 1947), О. Пашенка, З. Толкачова, С. Гебус-Баранецької, Л. Левницького (серія «З моїх спогадів», 1947—48), В. Литвиненка (серія «Рибальське щастя», 1960), О. Постеля, Й. Дайча, О. Донгала, В. Мироненка, О. Данченка (серія «Визвольна війна українського народу 1648 — 1654 років», 1953—54; «Щорівні», 1957; «Корюківка. 1 березня 1943 року», 1971), І. Селіванова (серія «Арсенальці», 1956—60), Г. Якутовича, Г. Гавриленка, О. Губарева, М. Попова, О. Фіщенко, Г. Малакова (серія «В. І. Ленін за кордоном», 1969—70), В. Куткіна (серія «За мотивами творчості Т. Г. Шевченка», 1959—65), С. Караффи-Корбут, М. Родіна (серія «Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 року», 1963—67; «Ми — радянські люди», 1968—81), І. Остафійчука, В. Ненадо, О. Мартиница, А. Чебокіна та ін. У галузі сатиричної графіки працювали художники журн. «Перець» [К. Агніт-Следзевський, М. Самун (Уманський), Бе-Ша (Б. Шаповал), Л. Каплан, В. Литвиненко, В. Гливиенко, В. Зелінський та ін.]. З 1960-х рр. активізувалась творчість плакатистів. З 1959 почали виходити агітплакати Спілки художників України. Популярність здобули політ. плакати К. Агніт-Следзевського, З. Толкачова, Ф. Глушука, Т. Лящука, К. та Є. Кудряшових, Ю. Мохора, О. Терентьева, О. Капітана, М. Попінова. Досягнення у

театр.-декорац. мистецтві 50—80-х рр. пов'язані з творчістю А. Петрицького, В. Меллера, О. Хвостенка-Хвостова, Ф. Нірода, Л. Братченка, М. Духновського, П. Злочевського, Д. Лідера, Є. Лисика, Л. Альшиця, В. Борисовця, В. Московченка та ін. Про здобутки кінодекораційного мистецтва свідчать, зокрема, творчість В. Агранова, В. Мигульця, художників мультиплікаційного кіно Е. Кирича, Р. Сахалтуева, Р. Адамовича. Розвивається художнє конструювання (дизайн). Худож. процес у республіці розвивається в єдиному руслі багатонац. культури рад. народу. Важливу роль в ідейному загаруванні митців, піднесенні творчої активності художників, дальшому розвитку всіх видів і жанрів образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва відіграють подорожі і виставки, до яких містять матеріали XXIV—XXVI з'їзди партії, Червеного (1983) пленуму ЦК КНРС, постанови ЦК КНРС «Про літературно-художню критику» (1972), «Про народні художні промисли» (1974), «Про роботу з творчою молоддю» (1976). У республіці діють: Київський художній інститут, Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва, Харківський художньо-промисловий інститут, Український поліграфічний інститут (Львів), ряд середніх спец. навч. закладів, а також Київ. філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту худож. конструювання, Київ. творчо-виробничі майстерні худож. проєктування Худож. фонду УРСР, філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту худож. конструювання у Харкові. Виходить журн. «Образотворче мистецтво». Іл. див. на окремих аркушах, с. 368—369, 384—385.

О. М. Лопухов, Л. В. Владис.

М. О. Криволапов.

Лит.: История искусства народов СССР, т. 7—9. М., 1972—82; История украинского искусства, т. 1—6. К., 1966—70; Логвин Г. Н. Украинское искусство X—XVIII вв. М., 1963; Асеев Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. К., 1980; Логвин Г. Н. З глибоки. Давня книжкова мініатюра XI—XVIII століть. К., 1974; Логвин Г., Милева Л., Савицька В. Український середньовічний живопис. Альбом. К., 1976; Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII ст. К., 1978; Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1983; Степанов Д. В. Українська графіка XVI—XVIII століть. Еволюція образної системи. К., 1982; Любченко В. Ф. Львівська скульптура XVI—XVIII століть. К., 1981; Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII—XVIII століть. К., 1981; Беленків П. А. Українська портретна живопись XVII—XVIII вв. Л., 1981; Ісаян Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII століття. К., 1972; Фоменко В. М. Григорій Левинський і українська граюра. К., 1976; Степанов Д. В. Олександр Тарасевич. Становлення української школи граюри на міді. К., 1975; Милева Л. С. Росписи Потебні. Памятник української монументальної живописи XVII в. М., 1971; Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. К., 1982; Запаско Я., Ісаян Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Ки. 1—2 (1574—1764). Львів, 1981—84; Словник художників України. К., 1973.

Музика

Дожовтєвний період. Професійна музика на території України відома з часів Київської Русі. Зображення музикантів, які грають на струнних, духових, ударних інструментах, на органі, є на фресках Софійського собору в Києві. З прийняттям християнства поширився церковний спів, заснований на визант. і пл.-слов'ян. традиціях. З часом він збагатився стильовими особливостями з міс-

цевої народнописенної практики. Майстрів церк. співу (з літописів відомі кия. співаки Стефан, Григорій, Г. Печерський; Дмитро — перемишльський співак) готували в спец. школах при монастирях. Мелодії записували *крюками*. Світська профес. музика побутувала при князівському дворі (співи — Боян, Митуса, Ор), розвивалася військова музика. Профес. музикантами з народу були *скаромхи*. У 15—16 ст. виник своєрідний вид нар. героїчного епосу — *думи*, розвивався *кобзарське мистецтво* (див. також *Кобзарі*), інструм. музикування (див. *Бандуристи*, *Лірики*, *Троїста музика*). В кін. 16 — на поч. 17 ст. в церковній музиці утвердився *партесний спів*, значну роль у розвитку якого відіграли школи при *братствах* (Львів, Київ, Луцьк, Острог та ін.; композитори Биндовський, Гавалевич, Є. Завадовський, Замаревич, Зюска, І. Календа, Колячин, К. Коньовський). Партесний спів під назвою «князьський» поширився і в Москві та ін. містах Росії. Особливо посилився процес взаємодії муз. культур після возз'єднання України з Росією. Теор. основи партесного співу узагальнив укр. композитор М. Ділецький («Граматика музикальна», 1677; перевид. К., 1970; М., 1979). У Києво-Могилянській колегії (з 1701 — *Київська академія*) вивчали нотну грамоту, були поширені хорівий спів і гра на муз. інструментах: існують хор і симф. оркестр. Серед вихованців академії 17—18 ст. — композитори Й. Загройський, В. Пікулінський, Г. Рачинський, Ф. Тернопольський, М. Березовський, А. Ведель. Два останні разом з Д. Бортиянським зробили великий внесок у розвиток як укр., так і рос. муз. культури; у їхній творчості утвердилася форма хорового концерту, часто побудованого на народнописенних інтонаціях. У академії навчалися і автори *псалмів та кантів* Д. Баранович, Д. Туптало та ін. Хори мали також Переяславська, Черніг. і Харків. колегії. Світська музика розвивалася у містах (див. *Київська міська капелля*, *Київська музична школа*, *Київський музикантський цех*, *Музикантський цехи на Україні*) і у великих поміщицьких маєтках. Багато поміщичі утримували кріпацькі *капелі, оркестри, оперні та балетні труп* (див. *Кріпацька інтелігенція*, *Кріпацький театр*, *Розумовський Кирида театр*). При деяких маєткових капелах існували школи, які готували музикантів різних профілів, співаків і артистів балету. В 1738 було відкрито *Глухівську співацьку школу*, де навчали також гри на муз. інструментах. У 1773 при т. з. Новому харків. уч-щі було створено спец. муз. класи, якими керували М. Концевіч і А. Ведель. Укр. музиканти 18 ст. (зокрема, Т. Білгородський, П. Бережанський, С. Давидов, С. Дегтерев, М. Колоскевич, Г. Любисток, М. Полторацький, В. Трутовський) сприяли розвитку рос. музики. На основі канта і народнописенних традицій (див. у цьому томі підрозділ *Народне музичне мистецтво*) зародилася і поширилася *пісня-романс* літ. походження: «Всякому городу нрав і права», «Ой ти, птичко желтобока...», «Стоїть явор над горою» Г. Сковороди, «Іхав козак за Дунай» С. Климовського, «Дивлюсь я на небо» (слова М. Петренка, музика А. Александрової), «Стоїть гора високая» (слова Л. Глібена) та ін. В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. з'явилися *опери*, камерно-інструм. твори, розвивалася *симфонічна музика* (М. Березовський, Д. Бортиянський, Е. Ванжура, І. Вітковський, І. Лозинський, А. Галенковський, А. і Г. Данилевські, Лепеха, І. Лизогуб, А. Лизогуб, Г. Рачинський, П. Се-

децький та ін.). Визначним явищем укр. симф. музики поч. 19 ст. була симфонія соль мінор невід. автора. Певний вплив на розвиток муз. життя мали Харків., Київ., Львів. ун-ти, Ніжинський ліцей, в яких були хори, оркестри, аматорські театри. В 1776 у Львові, 1806 в Києві і 1810 в Одесі відкрито перші на Україні театри, які поряд з драматичними ставили оперні і балетні спектаклі. П'єси з музикою (див. у цьому томі розділ Театр) ставили у Харкові, Полтаві та ін. містах. Значну роль у муз. житті, зокрема Харкова, відіграли композитори І. Вітковський, І. Лосинський, Ф. Шульц, О. Шуман, композитор і музикознавець Г. Гессе де Кальве. Першою укр. нац. оперою була опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (1863). На зх.-укр. землях у галузі муз. театру, хорової, інструм. та церк. музики працювали М. Вербицький (нар. оперети «Підгоряни», «Верховинці», «Гриць Мазниця» та ін.), ІІ універсіор для симф. оркестру, хори на слова Т. Шевченка, М. Шашкевича, пісні, І. Лаврівський (хорові твори, музика до вистав «Обман очей», «Пан Довгонос», «Роксолана»), С. Воробкевич (п'єси з музикою «Гнат Прибулда», «Золотий мопс», «Янов Іштвангазі», «Убога Марта», хори, пісні, інструм. п'єси), А. Вахнянин (опера «Купало», хори), В. Матюк (мелодрами «Капрал Тимко» та «Інвалід», хори та ін.).

У 2-й пол. 19 ст. почали працювати постійні рос. оперні театри в Києві (з 1867; див. *Київська російська опера*), Харкові (з 1880), Одесі (з 1887). Зростанню їхньої муз.-сценічної культури сприяли муз. т-ва, зокрема Київське оперне товариство (з 1889). Концерти у муз.-освітню діяльність проводили *Галицьке музичне товариство* у Львові (з 1838), муз. т-во в Чернівцях (з 1862), відділення *Російського музичного товариства* у Харкові (з 1871), Одесі (з 1884) та ін. містах. *Київське відділення Російського музичного товариства* (з 1863) відкрило 1868 муз. уч-ще (див. *Київське музичне училище* імені Р. М. Глієра). У Львові (1880), Києві та Одесі (в обох містах — 1913) створено перші на Україні консерваторії; 1903 у Львові відкрито *Вищий музичний інститут*. Укр. профес. музика живилася визвольними ідеями Т. Шевченка і рос. революц. демократів, передової рос. сусп. та естетичної думки. Одним з перших інтерпретаторів поезій Шевченка в музиці були О. Рубель («Думи мої, думи мої», 1860), Г. Гладкий («Заповіт», 70-і рр. 19 ст.), М. Вербицький («Завішання», 1868), Д. Крижанівський («Реве та стогне Дніпр широкий», вид. 1886), П. Сокальський (солоспів «Утопала стежечку», «Полюбила молодого козака дівчина», «Єсть на світі доля»). Останній зробив внесок у розвиток жанрів укр. опери («Мазепа», 1859, «Майська ніч», 1863, «Облога Дубна», 1878), кантати («Бенкет Петра Великого», 1859), балادي («Слухай», 1864), вокальної та інструм. музики, у муз. фольклористику і розвиток теор. думки. Великий вплив на розвиток укр. муз.-драматичного театру справили М. Крижанівський, який писав музику до вистав, був автором відомих вокальних дуєтів «За сонцем хмаронька пливе», «Де ти бродив, моя доле», романсу «Соловейко», пісні «Ревуть-стогнуть гори, хвилі». Укр. композиторська школа формувалася під впливом творчості російських композиторів — М. Глінки, О. Даргомижського, представників «Могучої хучки», а також П. Чайковського. Передові діячі рос. муз. культури, в свою чергу, використовували в музиці специфічні поспівки і мотиви укр. нар. пісень, ритміку танц. мелодій

і деякі ладові особливості фольклору: М. Глинка (пісні на слова В. Забіли «Гуде вітер великий в полі» та «Не шебечи, соловейко»), М. Мусоргський (опера «Сорочинський ярмарок», романси на слова Т. Шевченка), М. Римський-Корсаков (опери «Майська ніч», «Ніч перед різдвом»), П. Чайковський (2-а симфонія, 1-й концерт для фортепіано з оркестром, опери «Черевички» і «Мазепа», романс «Вечір» і дует «Навгороді коло броду» на слова Т. Шевченка), О. Даргомижський, О. Серов, С. Рахманінов, К. Вільбоа та ін.

Українські нар. мелодії використовували у своїй творчості видатні зх.-європ. композитори Л. Бетховен (обробив для голосу з фортепіано укр. нар. пісню «Іхав козак за Дунай»), Ф. Ліст (на теми укр. нар. пісень «Ой не ходи, Грицю» та «Віють вітри, віють буйні» написав фп. п'єси «Українська балада» і «Думка» з циклу «Колоски Воронини»), А. Дворжак (фп. тріо «Думки»), А. Серве (муз. п'єса «Спогади про Київ»), Ф. Шопен та ін. Демократичні тенденції укр. муз. культури найповніше виявлялися у творчості М. Лисенка — композитора, диригента, піаніста, педагога, збирача і дослідника фольклору; основоположника укр. класичної музики. Його творча спадщина багатогранна: опери, кантати, хори і пісні, романси, оркестрові і камерно-інструм. п'єси, музика для дітей, сольні і хорові обробки нар. пісень. Особливе місце в укр. музиці посідають його істор.-героїчна опера «Тарас Бульба» (1890) і «Музика до „Кобзаря“ Т. Шевченка» (понад 80 вокальних творів різних форм). У 1904 в Києві було відкрито *Музично-драматичну школу* *Миколи Лисенка*. В ній здобули освіту композитори й диригенти В. Верховинець і О. Кошиць, композитори К. Стеценко, Ф. Наленченко, Л. Ревуцький, співак М. Микиша, скрипаль М. Поляк, музикознавець А. Будзький та ін. Лисенко у 1903 очолював муз. т-во «Боян», 1908 заснував «Український клуб». Його творча й громадська діяльність мала великий вплив на розвиток укр. муз. культури. Сучасники й дослідники Лисенка розвивали оперні, інструм. й вокальні жанри: М. Калачевський («Українська симфонія», 1876; камерно-інструм. й вокальні твори), В. Сокальський (симф. і оперна музика, романси), П. Ніжинський (муз. картина «Вечоринці», 1875; пісні, обробки нар. пісень), М. Аркас (опера «Катерина», 1891), І. Рачинський (симфонія, 1915; камерно-інструм. й вокальні твори), Г. Любомирський (оркестрові п'єси), М. Тутковський (опера «Буйний вітер», симф. і фп. твори, обробки нар. пісень), Г. Козаченко (опера «Пан Сотник», 1902). В умовах загостреної суспільно-політ. боротьби на поч. 20 ст. принципи ідейності, реалізму і народності в музиці втілювали К. Стеценко (дит. опери, кантати, хори, романси), Я. Степовий (камерно-інструм., хорові й вокальні твори), О. Кошиць (хорова музика), П. Сениця (опери «Життя — це сон», «Наймика», 1916; дві симфонії, 1905, 1911; хори, романси, камерно-інструм. твори), Б. Підгорський (опера «Купальна іскра», 1901, «Біда Ліза», 1916; хори, пісні, романси), Ф. Колесса (хори, обробки укр. нар. пісень), О. Нижанківський (хори, пісні), Д. Січинський (опера «Роксолана», 1909, романси, хори), Г. Топольницький (кантата «Хустина», хорові твори), Я. Лопатинський (опера «Еней на мандрівці», 1911; романси), С. Людкевич (симф., вокально-симф., камерно-інструм., хоро-

ва й вокальна музика), В. Барвінський (симф., інструм. й вокальні твори). Визначним явищем укр. музики є самотність творчості М. Леонтовича — творця жанру хорової мініатюри без інструм. супроводу. Демократична муз. культура укр. народу відображала визвольну боротьбу широких мас трудящих за своє соціальне і нац. визволення. У період революції 1905—07 і після неї було написано твори, пов'язані з революц. темою: хор-гімн «Вічний революціонер» (1905) і сатирична опера «Енеїда» (1911) М. Лисенка; хори «Прометей», «Сон», «Содом», кантата «Шевченкові» (1911) К. Стеценка, кантата-симфонія «Кавказ» С. Людкевича (1902—13). Піднесення революц. боротьби народів Росії сприяло активізації муз.-громадського життя. На зх.-укр. землях розгорнули діяльність хорові т-ва «Торбан» (1870) і «Боян» (1891). Відбулися гастрольні поїздки по Україні Лисенка з організованими ним хорами. Організаторами хорів, пропагандистами муз. освіти у різних містах України були Г. Давидовський, Я. Яценевич, К. Стеценко, М. Леонтович, Д. Ревуцький, П. Демуцький, О. Нижанківський, Д. Січинський та ін. (див. *Хорове мистецтво*). На високому рівні було виконавське мистецтво. Розвиткові укр. муз. культури сприяли диригенти І. Альтані, Д. Ахшарумов, О. Виноградський, В. Вілінський, Я. Калішевський, О. Кошиць, А. Пазовський, І. Прибік, І. Слатін, В. Сук, Л. Штейнберг. Серед основоположників вітчизняної вокально-сценічної школи були О. Петров та С. Гулак-Артемовський — українці за походженням. Світову славу здобули укр. співаки І. Алчевський, С. Крушельницька, М. Менчинський, О. Мишуга, О. Носалевич, О. Руснак та ін., які виступали в провідних оперних театрах Європи і Америки. Становленню укр. вокальної школи сприяли і мистецтво солістів Київ. рос. опери (Н. Забіли-Врубель, О. Лярова, М. Мелведєва, О. Меншикова, О. Сантагано-Горчакової, Ф. Стравінського, Д. Усатова). З 2-ї пол. 19 ст. формувалися укр. інструм.-виконавські школи — фортепіанна (Г. Бекмедішев, М. Лисенко, В. Пухальський, М. Тутковський), віолончельна (А. Галенковський, С. Козолупов, В. Мешков, М. Полянський) і скрипкова (І. Володьський, М. Ерденко, А. Колаковський, І. Котек, О. Шевчик). Зростання укр. муз. культури зумовлювалося і розширенням міжнародних муз. зв'язків. На Україні гастролували відомі музиканти: рос. диригенти М. Іполітов-Іванов, С. Кусевіцький, В. Сафонов, співаки А. Нежданова, Л. Собінов, М. М. та М. І. Фігер, Ф. Шаліпін, піаністи А. та М. Рубінштейни, представники рос. балетної школи К. Гельцер, Т. Карсавіна, М. Кісєнська: польські співаки

Учасники хору, який організував М. В. Лисенко. Серед них К. Г. Стеценко і М. В. Лисенко (другий і третій зліва у 1-му ряду) та О. А. Кошиць (перший зліва у 2-му ряду).

Я. Королевич-Вайдова, скрипаль Г. Вєнявський, піаніст Й. Гофман; австр. скрипаль Ф. Крейслер; італійські співаки М. Баттістіні, Тітта Руффо та ін. Класики російської музики О. Глазунов, Ц. Кюї, С. Прокоф'єв, С. Рахмаїнов, М. Римський-Корсаков, О. Скрибін, П. Чайковський не раз приїздили на Україну на прем'єри своїх вистав і з авторськими концертами. Для піднесення укр. профес. муз. культури велике значення мала діяльність *Театру Миколи Садоського* в Києві. Тут ставили опери укр. композиторів («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка», «Утоплена», «Енеїда» М. Лисенка, «Роксолана» Д. Січинського, «Пан Сотник» Г. Козаченка, «Катерина» М. Аркаса), а також вперше укр. мовою — опери зх.-європ. композиторів («Галька» С. Монюшка, «Продана наречена» Б. Сметани, «Сільська честь» П. Масканьї). На сцені театру співали М. Литвиненко (Литвиненко-Вольгемут), М. Микіша, О. Петляк та ін. Диригентами оперних вистав були П. Гончаров, О. Кошниць, Г. Єлінек, хореографом, хормейстером і диригентом — В. Верховинець. Розвиток муз. думки пов'язаний з іменами М. Дідецького, В. Трутовського, М. Львова, І. Прача, Г. Гесса де Кальве, Ф. Колесси, О. Кошниця, М. Лисенка, С. Людкевича, Б. Підгорського, І. Рачинського, П. Сокальського, Я. Степового, К. Стеценка (див. у цьому томі розділ Музикознавство).

Музика Радянської України. Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила широкі можливості для укр. музики. Будівництво нової укр. муз. культури почалося вже в період громадян. війни. В 1919 створено Всеукраїнський музичний комітет відділу мистецтв при Наркомосі УРСР. Його першим головою був Л. Собінов, до роботи в ньому було задіяно діячів укр. музики М. Леонтовича, Я. Степового, К. Стеценка, П. Демущького, К. Квітку, Я. Яциневича. Значну допомогу, насамперед у галузі муз. освіти, надавали рос. музиканти, які працювали в ті роки на Україні: Р. Глієр, Ф. Блуменфельд, Г. Нейгауз, Б. Яворський та ін. Реорганізація зазнала концертна справа: найпоширенішими формами були концерти-мистецтва, концерти-лекції за участю аматорів і профес. виконавців. Інтенсивно розвивалися хоровий спів і художня самодіяльність. У Києві з ініціативи Леонтовича створено хорову капелу ім. М. Лисенка (1919, керівники — Я. Калішевський і Я. Яциневич), з ініціативи К. Стеценка — капелу «Думка» (1920), Я. Степового — вокал. ансамбль. Крім цих колективів, працювали Робітничий укр. хор («РУХ», Київ), хор «Зоря» (Дніпропетровськ), Держ. укр. хор (Харків), Полтавська хорова капела (керівник — Ф. Попадич). Кілька хорових колективів залізничників організував у Києві П. Демущький. Активними учасниками муз.-творчого процесу на Україні

з перших років Рад. влади стали М. Вериківський, Г. Верьовка, П. Козницький, В. Косенко, Б. Лятошинський, Л. Рєвущький, Б. Яновський та ін. Утворювалися держ. муз. театри, симф. оркестри і камерно-інструм. ансамблі, налагоджувалася система музичної освіти і музичного виховання. В 1919 в Києві було організовано симф. оркестр ім. М. В. Лисенка, 1923 — квартети ім. Ж. Вільйома, ім. М. Леонтовича, ім. Л. Бет-

Сцена з опери «Катерина Ізмайлова» Д. Д. Шостаковича. Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1975.

ховена. В 1919 у Києві відкрито перший профес. укр. оперний театр «Музична драма».

Укр. театри опери та балету було створено в Харкові (1925), Києві, Одесі (обидва — 1926), Полтаві (1928), Вінниці (1929), Дніпропетровську (1931), Луганську (1932, тепер Ворошилоград), у Львові (1940), в Донецьку (1941). В 1928 в Харкові відкрито філармонію (з 1934 — у Києві). Поряд із заснованими у дореволюц. час консерваторіями (Київська, Одеська і Харківська) діяли нові муз. навч. заклади, зокрема *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка* в Києві (1918—34), нар. консерваторії в Києві, Харкові, Одесі та ін. містах, муз. школи. Творчу й муз.-громадську роботу вели *Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича* (1922—28), *Всеукраїнське товариство революційних музикантів* (ВУТОРМ, 1928—31), Асоціація революційних композиторів України (АРКУ), Асоціація пролетарських музикантів України (АПМУ, 1928—32). У 1932 згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» створено *Спілку композиторів України*. Революц. перевернення в житті республіки знайшли відображення в музиці. Провідними стали масові пісні і хорові жанри. Ланкою, що з'єднала муз. культуру дожовтневого часу з радянською, була творча діяльність послідовників Лисенка — М. Леонтовича (хори «Людолом», «Літні тони», опера «На русалчин великдень»), Я. Степового (монолог «Каменярі» та зб. обробок революц. пісень), К. Стеценка (хор «Перше травня» і музика до «Гайдамаків» Т. Шев-

ченка). Визначні твори хорової музики написали П. Козницький (цикли «8 революцій пісень», «10 шкільних хорів», «Волошки», дитячих «Червоним шляхом», «Дивний флот»), М. Вериківський («10 українських народних пісень», «На майдані», «Червоні заграви»), Л. Рєвущький («Уперед, хто не хоче конати», «Гукайте їх»). Ряд хорів присвячено пам'яті В. І. Леніна («Могутній орел», «Пам'яті Леніна» П. Козницького, «Пам'яті Леніна», «Навіки між нами» В. Верховинця, «Лєнінський заповіт» В. Ступницького та ін.). Авторами рад. масових пісень були К. Богуславський, В. Борисов, Г. Верьовка, В. Верховинець, М. Коляда, Ф. Попадич, В. Ступницький, П. Толстяков та ін.

Перші зразки укр. рад. симфонічної та вокально-симф. музики створили Л. Рєвущький (1-а симфонія, 1918; кантата-поема «Хустина», 1923), Б. Лятошинський (1-а симфонія, 1920), М. Вериківський (сюїта «Веснянки», 1924; ораторія «Дума про дівку-бранку Марусю Богуславку», 1923). Ряд симф. творів було написано до 10-ї річниці Великої Жовтн. соціалістич. революції (2-а симфонія Л. Рєвущького, «Увертюра на чотири українські народні теми» Б. Лятошинського, «Ювілейна симфонія» В. Фемеліди). В той же період створено перші укр. рад. муз.-сценічні твори: опери «Дума чорноморська» Б. Яновського, «Розлом» В. Фемеліди (обидві — 1928), «Золотий обруч» Б. Лятошинського (1930), «Яблунавий полон» О. Чиника (1931), балети «Ференджі» Б. Яновського, «Карманьйола» В. Фемеліди, «Пан Каньовський» М. Вериківського (всі — 1930). Досягнення камерної музики пов'язані з творчістю В. Косенка (романси, зокрема цикл на слова П. Тичини; сонати для віолончелі з фортепіано (1923); для скрипки й фортепіано (1927), три — для фортепіано; «Класичне тріо» (1927)), Б. Лятошинського (2-й (1922) і 3-й (1922) струнні квартети, 1-е фі. тріо (1922), соната для скрипки і фортепіано), Л. Рєвущького (п'єси для фортепіано), П. Козницького (варіації для струнного квартету на тему купальської пісні, 1925; романси). У 30-і рр. у різних муз. жанрах і формах утверджувалася радянська тематика. Вперше прозвучали симфонічні поеми «Штурм Тракторного» М. Коляди (1932) та «Лєхля» А. Штогаренка (1936), «Героїчна увертюра» (1932) і «Молдавська поема» (1937) В. Косенка, 2-а симфонія Б. Лятошинського (1936), 1-а симфонія К. Данькевича (1937), кантати «Жовтнева» М. Вериківського (1936), «Урожай» Б. Лятошинського (1939). Розвивалися програмні симф. жанри (зокрема, симф. поеми «Лілея» Г. Майбороди, «Тарас Шевченко» К. Данькевича; обидві — 1939). Виник новий для укр. музики жанр інструм. концерту з оркестром. Фортепіанні концерти створили Л. Рєвущький (1934), М. Скорудський, Г. Жуковський (обидва — 1937), В. Косенко (1938); скрипкові — П. Глушков (1937), Д. Клебанов (1939). В камерно-інструм. жанрі працювали М. Тіц, Д. Клебанов, А. Філіпенко, О. Зноско-Боровський, Г. Таранов. Збагатилася тематика камерно-вокальної творчості: композитори дедалі частіше зверталися до віршів рад. поетів (зокрема, А. Малишка, М. Рильського, В. Сосюра, П. Тичини), присвячених соціалістич. дійсності. Значний внесок у вокальну лірику зробили В. Косенко, Б. Лятошинський, Ю. Мейтус, Ф. Налєвченко, А. Штогаренко. Серед музично-сценічних творів цього часу: опери «Шорс» Б. Лятошинського (1938), «Перекоп» Ю. Мейтуса, В. Рибальченка і М. Тіца (1939), «Най-

Сцена з опери «Іван Сусаньї» М. І. Глінки. Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1948.

мичка» М. Вериківського (пост. 1943); балети «Мішанин з Тоскани» В. Нахабіна (1936) та «Лелечка» Д. Клебанова (1937), «Лілей» К. Данькевича (1939), «Лісова пісня» М. Скорупського (пост. — 1946). Популярними були оперети «Сорочинський ярмарок» (1936) та «Весілля в Малинівці» (1938) О. Рябова. Після возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. д-ві в муз. житті країни активно включилися композитори С. Людкевич (симф. поема «Каменярі», 1926; кантати «Вільній Україні», 1912—14, нова ред. 1939; «Заповіт», 1934; «Наймит», 1941), В. Барвінський, М. Колесса, Р. Сімович, А. Солтис, А. Кос-Анатольський, Е. Козак, фольклорист і композитор Ф. Колесса та ін. Осн. теми музичної творчості під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 — захист Вітчизни, дружба радянських народів, їхній безсмертний подвиг на фронті і в тилу: пісні Г. Верьовки, М. Вериківського, І. Віленського, К. Данькевича, П. Козицького, Л. Ревуцького, А. Штогаренка; кантати «Гнів слов'ян» М. Вериківського, «Клятва» Ю. Мейтуса (обидві — 1941), «Український квінтет» Б. Лятошинського (1942), кантата-симфонія «Україно моя» А. Штогаренка (1943), «Поема про Батьківщину» В. Борисова (1943), симфонії: 1-а — Д. Клебанова, 2-а — В. Нахабіна, 2-а — К. Данькевича (всі — 1945). Укр. композитори писали і твори на теми з життя братніх народів. На основі нап. фольклору П. Козицький створив башк. оперу «За Батьківщину!» (1943), ряд пісень та інструм. п'єс; Ю. Мейтуса — туркм. опери «Абалам» (1943, разом з А. Кулієвим) та «Лейлі і Меджнун» (1946, спільно з Д. Овезовим); О. Зноско-Боровський — перший туркм. балет «Акпамик» (1945, разом з В. Мухатовим); М. Скорупський — квінтет на теми Абая Кунабаєва (1943) і симф. «Степову поему» пам'яті Амангелді Іманова (1944); В. Борисов — «Дагестанську сюїту» (1942); К. Домінчен — «Осетинську сюїту» (1943; дві останні — для симф. оркестру). Після звільнення України від нім.-фашист. окупантів почала відновлюватися діяльність муз. театрів, концертних орг-цій, навч. муз. закладів, утворювалися нові виконавські колективи, зокрема *Український народний хор* (1943). Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні освітана в підсвідомості творчих: опери «Честь» Г. Жуковського, «Молода гвардія» Ю. Мейтуса (обидві — 1947), «Милана» Г. Майбороди (1957); симфонічні поеми «Шляхами слави» Ю. Мейтуса (1945), «Дніпро» (1947), «Пісня юнаків» (1948) С. Людкевича, «Визволення України» В. Рибальченка, поема «Слов'яни» і симфонія «Відлуння війни» А. Солтиса (всі — 1947); вокально-симф. поема «Слався, Вітчизно моя!» Г. Жуковського (1949); 2-й квартет А. Філіпенка (1948). У 2-й пол. 40—50-х рр. значно розвивався пісенний жанр. Стали широко популярними пісні П. Майбороди, А. Філіпенка, А. Кос-Анатольського, А. Штогаренка, І. Шамо та ін. Хорова музика збагатилася творами Б. Лятошинського (цикли на вірші О. Пушкіна, Т. Шевченка, А. Фета, М. Рильського), П. Козицького (кантата для хору без супроводу «Пам'яті більшовика»), А. Штогаренка (цикл «Жіночі портрети»), Е. Козака (обробки нар. пісень), М. Колесси (хори на тексти рад. поетів, обробки нар. пісень), Г. Жуковського (цикл «Братерство»), В. Кирейка (цикли на слова О. Пушкіна, Г. Сковороди, М. Рильського, П. Тичини). Серед вокально-симф. композицій — «Пісня про партію» (1949) і «Ода пісні»

(1957) Л. Ревуцького, кантати «Дружба народів» Г. Майбороди, (1949), «Заповіт» С. Людкевича (2 ред., 1955), «Клятва молоді світу» (1954) і «Жовтневі новели» (1957) Г. Жуковського, «Мир і Труд» К. Домінчен (1959), поема «В Карпатах» Р. Сімовича (1949), ораторія «Жовтень» К. Данькевича (1957), «Чотири українські пісні» Л. Грабовського (1959). Серед опер — «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (2-а ред., 1953), «Довбуш» С. Людкевича (1955), «Назустріч сонцю» (1957, друга ред. «Заграва», 1959) А. Кос-Анатольського, «Лісова пісня» В. Кирейка (1957), «Арсенал» (1960) і «Тарас Шевченко» (1964) Г. Майбороди, «Украдене щастя» Ю. Мейтуса (1960), «Перша весна» Г. Жуковського (1960); серед балетів — «Данко» В. Нахабіна (1948), «Хустка Довбуша» (1951), «Сойчине крило» (1956) А. Кос-Анатольського, «Маруся Богуславка» А. Свєтнікова (1951), «Ростислава» Г. Жуковського (1955), «Кіт у чоботях» (1959) і «Чорне золото» (1957) В. Гомоляки, «Тіні забутих предків» В. Кирейка (1960). Багато творів написано до 10-річчя возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. державі: симф. «Поема Возз'єднання» Б. Лятошинського, «Гуцульська рапсодія» Г. Майбороди, «Закарпатські ескізи» В. Гомоляки, «Українське каприччіо» В. Нахабіна та ін. До 300-річчя возз'єднання України з Росією написані вокально-симф. поема «Запорожці» Г. Майбороди, увертюри Ю. Мейтуса, В. Кирейка, Ю. Шуровського, сюїти В. Борисова та І. Шамо, пісні й хори П. Гайдамаки, Г. Жуковського, Е. Козака, П. Майбороди, Л. Ревуцького. Досягнення у симф. жанрі пов'язані з творчістю С. Людкевича («Прикарпатська симфонія», 1952, симф. поема «Не забудь юних днів», 1956, «Мойсей», 1962), Б. Лятошинського (сюїти «Тарас Шевченко», 1952, та «Ромео і Джульєтта», 1955, 3-я (1955), 4-а (1963) і 5-а («Слов'янська», 1966) симфонії), А. Штогаренка (3-я («Київська», 1972), 4-а («Молодіжна», 1976), 5-а (1980) симфонії, сюїта «Пам'яті Лесі Українки» (1951)); Г. Майбороди (2-а (1952) і 3-я (1976) симфонії, сюїта «Король Лір» (1959)), Г. Таранова (симфонії, сюїта «Алтайська», 1955), Е. Станковича (3-я симфонія «Я стверджуюсь», 1976). Симф. музику писали також В. Бібик, В. Борисов, Б. Буєвський, В. Гомоляка, В. Губаренко, М. Дремлюга, Л. Дичко, К. Домінчен, О. Зноско-Боровський, В. Золотухін, Ю. Іщенко, І. Карабица, В. Кирейка, Д. Клебанов, М. Колесса, Л. Колодуб, В. Сільвєстров, Р. Сімович, М. Скорик, Г. Цицалюк, І. Шамо, Б. Яровинський та ін. Значні твори написано в жанрі інструм. концерту з супроводом симф. оркестру (скрипичний (1945) та фп. (1957) С. Людкевича, «Слов'янський концерт» для фортепіано Б. Лятошинського (1953), «Партизанські картини» (1959), «Поема-концерт» (1977), «Симфонічні танці» (1980) А. Штогаренка; концерти для віолончелі В. Губаренка (1963), для фортепіано І. Карабица (1968, 1973), для скрипки (1969), фортепіано (1979, 1982) та віолончелі (1982) М. Скорика, для скрипки Г. Майбороди (1977), для різних інструментів В. Гомоляки, О. Зноско-Боровського, Л. Колодуба, А. Кос-Анатольського, М. Сільванського та ін.). У вокально-симф. творах втілюється громадська тематика: ораторії «Зоряна

юність» Е. Зубцова і «Шляхами Жовтня» А. Штогаренка (обидві — 1967), «Лєнін» М. Дремлюги (1970), «Заклинання вогню» І. Карабица (1978); кантати «Лєнін» (1964) і «Червона калина» (1969) Л. Дичко, «Людина» М. Скорика (1964), «Прославим слово Лєніна» А. Філіпенка (1967) та ін. В оперному жанрі чільне місце посідає твори на істор.-революц. теми: «Загибель ескадри» (1967), «Мамі» (1970), «Відроджений травень» (1974), «Крізь полум'я» (1976) В. Губаренка; «Десять днів, що потрясли світ» М. Кармінського (1970); «Комуніст» (1967), «Козаки-червонці» (1972), «Майв-ка» (1980) Д. Клебанова; «Брати Улья-

О. А. Петрусенко в партії Ярослави («Князь Ігор» О. П. Бородіна).

Б. Р. Гмиря в партії Руслана («Руслан і Людмила» М. І. Глинки).

нови» Ю. Мейтуса (1970); «Пробудження» Л. Колодуба (1977). На істор.-патріотичні теми створено опери «Гайдамаки» О. Білаша (1965), «Ярослав Мудрий» (1972) та «Ріхард Зорге» (1974) Ю. Мейтуса, «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди (1973). Серед перших укр. моноопер — «Волзька балада» Г. Жуковського (1967), «Балада війни» О. Білаша (1971), «Ніжність» В. Губаренка (1972). У балетній музиці переважали соціальні теми: «Оксана» В. Гомоляки, «Орися» А. Кос-Анатольського (обидві — 1964), «Досвітні вогні» Л. Дичко, «Вільма» В. Кирейка, «Каменярі» М. Скорика, «Поема про Марину» Б. Яровинського (всі — 1967), «Камінний господар» В. Губаренка (1969), «Дівчина і Смерть» Г. Жуковського (1978), «Ольга» Е. Станковича (1982). Оперети писали: О. Білаш («Легенда про Київ», 1982), В. Ільїн («Товариш Любів», 1977; «Місто на світанку», 1978), Д. Клебанов («Любити — не любити», 1970), Л. Колодуб («Я люблю тебе», 1975), О. Красотов («Пропала дівчина», 1966), В. Лукашов («Володимирська гірка»,

З. М. Гайдай у партії Тат'яни («Євгеній Онегін» П. І. Чайковського).

М. С. Гришко в ролі Миколи («Наталка Полтавка» М. В. Лисенка).

1959; «Бравий солдат Швейк», 1970), В. Рождественський («За двома зайцями», 1954), О. Рябов («Чудовий край», 1950; «Червона калина», 1954), О. Сяндлер («На світанку», 1964; «Каштани Києва», 1972), А. Філіпенко («Сто перша дружина султана», 1972), Я. Цегляр («Бажаємо щастя», 1957).
Утворення в кін. 50 — на поч. 60-х рр. ряду камерних оркестрів стимулювало роботу композиторів над камерно-інструм. творами: симфонії для камерного оркестру В. Губаренка, Л. Дичко, Ю. Іщенко, О. Киви, Л. Колодуба, В. Сильвестрова, Є. Станковича, Г. Таранова; 6 п'єс В. Бібіка (1975), «Маденська камерна музика» № 1 (1966), № 2 (1972) Л. Грабовського, концертно І. Карабця (1972), симфонієта В. Кирейка, сюїта Д. Клебанова (обидві — 1971), 4 партити М. Скорика. Чималий добробут у хорній музиці В. Бібіка («Триптих», 1970), Л. Дичко (кантати «Чотири пори року», «Карпатська», обидві — 1975; «І нарекоша ім'я Києв», 1982; симфонія «Вітер революції» — 1976), А. Коломійця (цикли на слова Т. Шевченка, М. Рильського, В. Сосюри), А. Кос-Анатольського (цикли на слова М. Горького, Лесі Українки, П. Воронька, Д. Павличка); С. Людкевича (твори на слова Т. Шевченка, І. Франка, М. Шашкевича), Г. Майбороди (ци-

кли на слова М. Рильського, В. Сосюри); Т. Маликовій-Сидоренко (твори на слова Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Некрасова, Ю. Тувима та ін.), Б. Фільц (цикли на слова Лесі Українки, Д. Павличка), І. Шамо (твори на слова І. Франка, хорова опера «Ятравські ігри»), А. Штогаренка (сюїта «Шевченкіана», 1963, та поема «Ленін іде по планеті», 1967). Поряд з ліричними темами широко використовувалися лірико-філософські й громадянські. Авторі вокальних циклів — композитори П. Гайдамака, Л. Грабовський, В. Губаренко, Л. Дичко, М. Дремлюга, Ю. Іщенко, Г. Ляшенко, Г. Майборода, Ю. Мейтус, Ф. Надененко, В. Сильвестров, М. Скорик, Б. Фільц. Представники естрадної музики — композитори І. Поклад, В. Філіпенко та ін. (див. також у цьому томі підрозділ Естрада). Муз. твори для дітей (інструм. п'єси, пісні, хори, кантати, опери) написали Л. Дичко, М. Дремлюга, М. Завалішина, К. Мясков, Ю. Рожавська, М. Сільванський, А. Філіпенко, В. Філіпенко, Б. Фільц, Ю. Шуровський.

Високого розвитку досягла укр. рад. виконавська культура. Широке визнання здобули укр. співаки народні артисти СРСР П. Білинник, М. Воружев, З. Гайдай, Б. Гмиря, Д. Гнатюк, М. Гришко, П. Кармалюк, М. Кондратюк, А. Кочерга, М. Литвиненко-Вольгемут, М. Манойло, Є. Мірошніченко, А. Мокренко, І. Паторжинський, Д. Петриченко, Б. Руденко, Л. Руденко, Р. Сергієнко, А. Солов'яненко, Н. Суржина, Н. Ткаченко, В. Третяк, Г. Туфтіна, С. Чавдар, Є. Червонюк; нар. артисти УРСР М. Бем, В. Борищенко, Н. Гончаренко, В. Гужова, М. Донець, М. Донець-Тессейр, Ю. Кипоренко-Доманський, А. Кікоть, С. Козак, В. Козерацький, Є. Колесник, Л. Лобанова, М. Микиша, К. Минаєв, К. Огненой, О. Петрусенко, Т. Пономаренко, М. Роменський, О. Ропська, О. Станіславова, В. Тимохін, Е. Томм, М. Фокін, З. Христич, М. Частій, М. Шевченко та ін.; оперно-симф. диригенти — нар. артисти СРСР Я. Воцак, Н. Рахлін, К. Сімонов, С. Турчак; нар. артисти УРСР І. Гамало, Ф. Глушенко, В. Гнедаш, М. Колесса, І. Лацаніч, А. Маргулян, В. Піралов, М. Покровський, С. Столєрман, В. Тольба, Б. Чистяков; хорові диригенти нар. артисти СРСР А. Авдієвський, Л. Венедиктов, О. Мінківський; нар. артисти УРСР Г. Верьова, М. Гвоздь, М. Кречко, Є. Кухарець, А. Кушніренко, П. Муравський, О. Сорока, М. Тараканов. Серед виконавців-інструменталістів — піаністи О. Криштальський, М. Крушельницька, Р. Лисенко, К. Михайлов, Є. Ржанов, В. Сечкін, М. Сук; скрипалі О. Горохов, Б. Которович, О. Криса, О. Пархоменко, Л. Шутько; віолончелісти М. Чайковська, В. Червов; баяніст М. Різоль та ін. На Україні діють (1984) 6 театрів опери та балету — в Харкові, Києві, Одесі, Львові, Донецьку, Дніпропетровську; театри оперети — у Харкові, Києві, Одесі (див. статті про окремі театри в алфавітних томах); філармонії і муз.-драм. театри — в усіх обл. центрах; хорові колективи «Думка», «Трембіта» (з 1939), Український народний хор ім. Г. Г. Верьовки, Капела бандуристів УРСР (з 1918). Популярність здобули Закарпатський народний хор (з 1946), Черкаський український народний хор (з 1957), Київ. камерний хор ім. Б. М. Лятошинського (з 1964), Київ. чоловіча капела ім. Л. М. Ревуцького (з 1969), Ансамбль танцю УРСР ім. П. П. Вірьового (з 1937), ансамблі пісні і танцю: Гупульський (з 1940), Буковинський (з 1944), «Верховина» (з 1946).

Відомі виконавські колективи — струнний квартет ім. М. В. Лисенка та ім. М. Д. Леонтовича; Симфонічний оркестр УРСР (з 1937), Симфонічний оркестр українського телебачення і радіо (з 1929), симф. оркестри у Ворошиловграді, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Львові, Одесі, Харкові, Ялі; естрадно-симф. та духовний оркестри (Київ), камерні оркестри (Київ, Ровно, Ужгород, Херсон, Чернігів та ін.), Київський оркестр народних інструментів (з 1970), Укрконцерт (з 1959). У республіці діють Спілка композиторів України (з 1932), Музичне товариство УРСР (з 1975; в 1959—74 — Муз.-хорове т-во); консерваторії — у Києві, Одесі, Львові, Харківський інститут мистецтв (з 1917), Донецький музично-педагогічний інститут (з 1968), муз.-пед. факультети в рялі пед. ін-тів, ін-ти культури (Київ, Ровно), 33 муз. училища, 28 культур.-осв. уч-щ, 1253 дит. муз. шкіл. Працює вид-во «Музична Україна», видається журн. «Музика». Масове муз. виховання народу здійснюють загальноосвітні школи, позашкільні аматорські муз. колективи, радіо, телебачення і преса, нар. ун-ти культури, колективи худож. самодіяльності. Питаннями муз. освіти займаються н.-д. інститут педагогіки М-ва освіти УРСР, комісія з музично-естетичного виховання дітей та юнацтва при Спілці композиторів України, Муз. т-во УРСР. Див. у цьому томі підрозділи Музикознавство, Народне музичне мистецтво. Літ. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Лит.: Гринченко М. Історія української музики. К., 1922; Довженко В. Нариси з історії української радянської музики, ч. 1—2. К., 1957—67; Архімович Л. Українська класична опера. К., 1957; Архімович Л. Шляхи розвитку української радянської опери. К., 1970; Гордійчук Н. Українська радянська музика. К., 1960; Гордійчук М. М. Українська радянська симфонічна музика. К., 1969; Історія української доклавної музики. К., 1969; Загайкевич М. Українська балетна музика. К., 1969; Історія музики народів СРСР, т. 1—5. М., 1970—74; Пархоменко Л. Українська хорова п'єса. К., 1979; Булат Т. Український романс. К., 1979.

М. М. Гордійчук

Балет

Укр. балет своїм корінням сягає вартанців і муз.-танцювальних інтермедій шкільного театру. У 18 ст. балетні спектаклі на Україні ставили кріпацькі театри. Першу профес. балетну виставу показала 1780 в Харкові трупа П. Іваніщюго. В 1801 трупа Д. Ширая виступала в Києві та ін. містах з балетом «Венера і Адоніс» (1805—09 його ставили в першому Київ. міськ. театрі). Кілька балетів (зокрема, «Принцеса Каррарська», «Пігмаліон», «Чарівна флейта») поставив 1816 у Харків. міськ. театрі І. Штейн. В Одес. міськ. театрі з 1810 виступали італ. франц. та австрійські танцівники. В серед. 19 ст. на Україні гастролювали відомі танцівники з Петербурга і Москви: трупи під керівництвом Т. Іванової (1843, Київ, Харків), К. Богданова (1848, Одеса, Київ, Харків), О. Андреянової та П. Малюверна (Київ, Харків, Одеса, Полтава). На гастролі приїздили і майстри зх.-європ. балету: Мадридський королівський балет (1843, Київ), варшавська балетна трупа М. Піона (1848—52, Київ, Житомир, Чернігів; 1851—55 Піон очолював театр. трупу, що діяла в Києві, організував тут хореогр. школу). В італійській опері в Києві 1863—67 працювала балетна

Сцена з опери «Золотий обруч» Б. М. Лятошинського. Львівський театр опери та балету імені І. Я. Франка. 1977.

Сцена з опери «Майнка» Д. Л. Клебанова. Харківський театр опери та балету імені М. В. Лисенка. 1982.

Сцена з музичної комедії «Біла акація» І. О. Дунаєвського. Одеський театр музичної комедії. 1971.

**ВИКОНАЙМО
ВУГІЛЬНУ П'ЯТИРІЧКУ
ЗА ТРИ РОКИ**

Радянська графіка.

1. Г. І. Нарбут. Заставка до журналу «Мистецтво». Малюнок тушшю. 1919.
2. С. О. Налепинська-Войчук. Перед наступом білих. Гравюра на дереві.
1927. 3. А. Е. Стрихов. Плакат «Виконаймо вугільну п'ятирічку за три роки». 1931. 4. О. С. Пашенко. Нічна плавка. З альбому «У металургії Придніпров'я». Кольорова ліногравюра. 1952. 5. В. І. Касіян. Герой Переклепу. Гравюра на дереві. 1927. 6. В. Х. Змуже. Чумаки. Офорт. 1929. 7. О. Г. Данченко. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Москалева криниця». Ліно-

гравюра. 1963. 8. В. С. Куткін. Мати. З серії «Земле моя». Ліногравюра. 1966—67. 9. Г. В. Якутович. Аркан. Ліногравюра. 1960. 10. О. Л. Кульчицька. Оленка Довбуш. Гравюра на дереві. 1940. 11. А. В. Чебикін. Весна. З серії «Космічні офорти». Кольорове травлення. 1976. 12. М. Г. Дергус. Вітер. Офорт, акватинта, гравюра сухою голкою. 1957. 13. О. І. Губарєв. «Візчар візці попасає...». З серії «Народні балади Закарпаття». Ліногравюра, акварель. 1966.

1
23
4

5

6

Музичне мистецтво 11 — початку 20 ст.

1. Фрески Софійського собору в Києві. Фрагмент. 11 ст.
2. Виявляють партесної композиції. Зображення на іконі. 17 ст.
3. Інструментальний ансамбль. Гравюра. 17 ст.
4. А. Приймичковський. Музика. 19 ст.
5. П. К. Сикстасянський у ролі Парася («Ваноромець на Дунаї» С. С. Гуляв-Артемюковського). 90-і рр. 19 ст.
6. О. А. Ларок у партії Сусанні («Іван Сусанін» М. І. Глінки). Київська російська опера. 70-і рр. 19 ст.
7. П. І. Цесевич у ролі Козуба («Мазепа» П. І. Чайковського). Харківська російська опера. Початок 20 ст.
8. О. Д. Петляк у партії Роксолани («Врання Роксолани» Д. В. Січинського). Театр Миколи Садовського. Київ. 1912.
- 9 і 10. С. А. Крушельницька в ролі Ізабелли та М. О. Менцикський в ролі Трістана («Трістан та Ізабелла» Р. Вагнера).

7
8
9
10

1
2
3

4
5

6
7
8

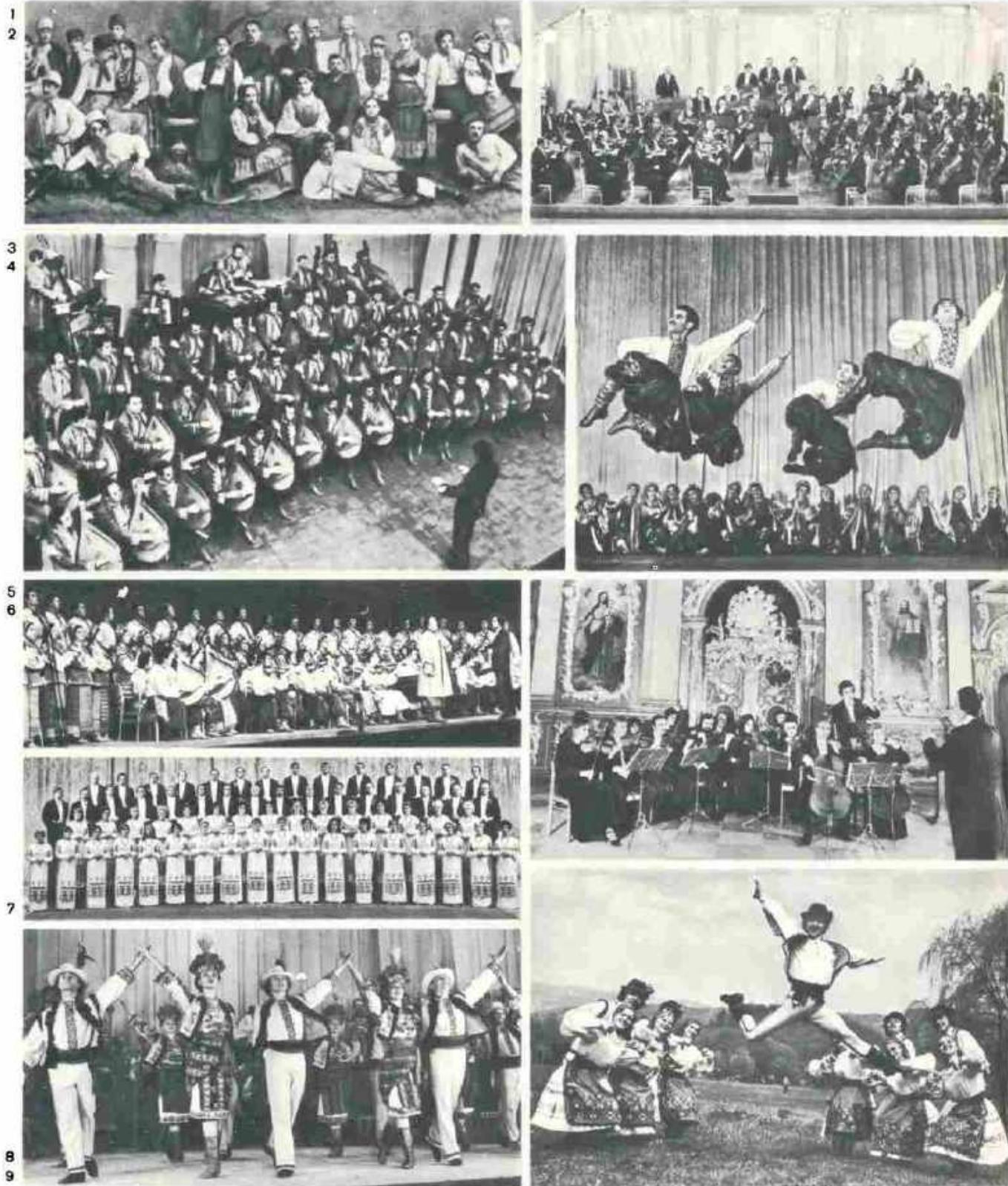

Радянське музично-мистецтво.

Сцени з оперних і балетних вистав.
1. «Запорожець на Дунаї» С. С. Гулака-Артемівського. 60-і рр. 20 ст.
2. М. І. Довга у партії Тараса («Тарас Бульба» М. В. Лисенка). 1927.
3. «Маруся Богуславна» А. П. Свєтличкова. 1931.
4. «Борис Годунов» М. П. Мусоргського. Харківський театр опери та балету імені М. В. Лисенка. 1951.
5. «Лілея» К. Ф. Давиденка. 1967.
6. «Ярослав Мудрий» Г. І. Майбороди. 1975.
7. «Орфей» А. В. Кос-Анатольського. Львівський театр опери та балету імені І. Я. Франка. 1967.
8. «Водяні Хмельницький» К. Ф. Давиденка. Дніпропетровський театр опери та балету. 1976.
9. «Лебедина озеро» П. І. Чайковського. Одеський театр опери та балету. 1980.
10. «Король-палуба» В. С. Губаренка. Донецький російський театр опери та балету. 1978.
1, 3, 5 і 6 — Київський театр опери та балету імені Т. Р. Шевченка.

9
10

Музичні і танцювальні колективи.

1. Хор М. В. Лисенка (в центрі стоять М. Л. Кропивницький і М. В. Лисенко, праворуч від них сидить М. К. Садорський), Київ. 1880. 2. Державний заслужений академічний симфонічний оркестр УРСР. 3. Державна заслужена капела бандуристів УРСР. 4. Державний заслужений академічний ансамбль

танцю УРСР імені П. П. Вірського. 5. Державний заслужений академічний український народний хор імені Г. Г. Верьовки. 6. Київський естрадний оркестр. 7. Державна заслужена академічна хорова капела «Думка». 8. Буковинський ансамбль пісні і танцю УРСР. 9. Ансамбль пісні і танцю «Юність Закарпаття» при клубі Закарпатської облпрофради. Ужгород.

1
2
3
4

5
6
7
8

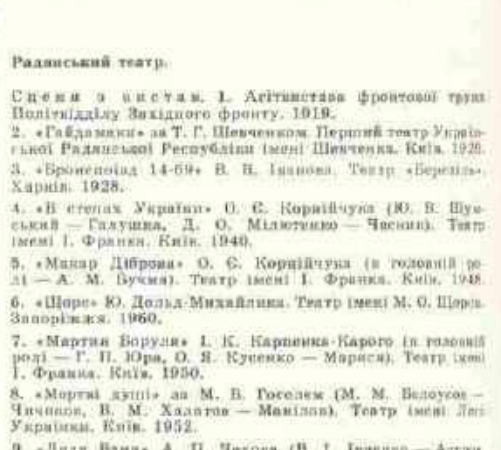
9
10
11
12

Театр 11 — початку 20 ст.

1. Скоморохи-акробати. Фреска Софійського собору в Києві. 11 ст. 2. Персонажі народних вистав «Ладна» (верхній ряд — Отаман, Дівчина, Коляка), «Трої» (нижній ряд — Дід Марко, цар Манежкіллан, Смерть). 17—18 ст. 3. Народна вистава «Кося» (персонажі — Дід, Кося (Циган)). 11—20 ст.; 2—3 — реконструкція Ю. Павловича. 30-і рр. 20 ст. 4. Авторі в ролях. 4. М. С. Щепкін — Чупрун («Москаль-чарівник» І. П. Котляревського). Харківський альбійний театр. 1819. 5. М. К. Заньковецька — Харитина («Найничка» І. К. Карпенка-Карого). Трупна М. Л. Кропивницького, 1886. 7. І. К. Карпенко-Карий — Дід Пасичик («Найничка» І. К. Карпенка-Карого). Трупна П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого. 1890. 9. Ф. В. Левицький — Юся («Тепленьке море» О. М. Старицького). Театр Миколи Садовського. Київ. 1909. 12. В. В. Романишин — Карл Моор («Розбійники» Ф. Шіллера). Народний театр П. К. Саксаганського. Київ. 1918. Сцени з вистав. 5. «Шельменко-денщик» Г. Ф. Кайдал-Осман'янина (Г. П. Зяткович-Каришнік — Аграфіона Семенівна, І. О. Загорський — Шляк). Трупна М. Л. Кропивницького. 1880. 8. «Живий труп» Л. М. Толстого. Театр «Солов'ї». Київ. 1911. 10. «Маруся Богуславка» М. П. Старицького (К. А. Рубчишкін — Маруся Богуславка, Н. Д. Студийка — Грей). Театр товариства «Руська бесіда». Львів. 1909. 11. «Житєвське море» І. К. Карпенка-Карого. Трупна О. Л. Суходольського. 1912—13. 13. «Цар Едін» Софокла (Леся Курбас — Едін). Молодий театр. Київ. 1918.

13

1
23
4
56
7

9

10
11

Радянський театр.

Сцени з висхід. 1. Агітаційна фронтова група Політивідділу Західного фронту. 1919.

2. «Гайдамаки» за Т. Г. Шевченком. Перший театр Української Радянської Республіки (імені Шенченка). Київ. 1920.

3. «Бронепоезд 14-59» В. В. Іванова. Театр «Березил», Харків. 1928.

4. «В степі України» О. С. Корнійчука (Ю. В. Шумський — Галушка, Д. О. Мілашук — Чесник). Театр імені І. Франка. Київ. 1940.

5. «Микола Діброва» О. С. Корнійчука (в головній ролі — А. М. Бучма). Театр імені І. Франка. Київ. 1948.

6. «Щоре» Ю. Долла-Михайлика. Театр імені М. О. Щора. Запоріжжя. 1960.

7. «Мартин Боруля» І. К. Карпенка-Карого (в головній ролі — Г. П. Юра, О. Я. Куценко — Марися). Театр імені І. Франка. Київ. 1950.

8. «Мертві дити» за М. В. Гоголем (М. М. Велюсов — Чичков, В. М. Хадатак — Мамілон). Театр імені Лесі Українки. Київ. 1952.

9. «Дядя Ваня» А. П. Чехова (В. І. Івченко — Антра, Б. С. Ступка — Войничський). Театр імені І. Франка. Київ. 1980.

10. «Паталка Подивля» І. П. Котляревського. Театр імені Жовтневої революції. Одеса. 1951.

11. «Земля» за О. Ю. Кобилянською. Театр імені О. Ю. Кобилянської. Чернівці. 1947.

1
2
3

4
5

Кіномистецтво.

Кадри з Фільмів.

1. «Ніч перед різдвом». Реж. В. Старецький. 1913.
2. «Остані Вандури». Реж. В. Гардин. 1924.
3. «Два дні». Реж. Г. Стьобний. 1927.
4. «Нічний візник». Реж. Г. Тейн. 1929.
5. «Землесори». Реж. О. Долженко. 1928.
6. «Колісники». Реж. І. Кавалерідзе. 1933.
7. «Арсенал». Реж. О. Долженко. 1929.
8. «Велике життя». Реж. Л. Луков. 1939.
9. «Богата наречена». Реж. І. Пар'єв. 1938.
10. «Богдан Хмельницький». Реж. І. Савченко. 1941.
11. «Рйдуучи». Реж. М. Донської. 1943.
12. «Нескорені». Реж. М. Донської. 1945.

6
7

8
9

10
11
12

1
2
3

4
5
6

7
8
9

10
11
12

Кіномистецтво.

Кадри з фільмів.

1. «Тарас Шевченко». Реж. І. Савченко. 1961. 2. «Калитковий гай». Реж. Т. Левчук. 1953. 3. «Іду до тебе». Реж. М. Мащенко. 1971. 4. «Захар Беркут». Реж. Л. Осипа. 1971. 5. «Як гартувалася сталь». Реж. М. Мащенко. 1973. 6. «Дума про Ковпака». Реж. Т. Левчук. 1973—76. 7. «В білі ідуть тільки старихи». Реж. Л. Висков. 1973. 8. «Вавилон ХХ». Реж. І. Миколайчук. 1979. 9. «Ніч коротка». Реж. М. Великов. 1981. 10. «Казка про хлопчика Кибельмиша». Реж. С. Шерстобитов. 1984. 11. «Ярослав Мудрий». Реж. Г. Коха. 1981. 12. «Високий перевал». Реж. В. Денисенко. 1982.

група австр. балетмейстера А. Опфермана («Есмеральда» Ч. Пуні, «Жізель» А. Адама та ін.). В *Київській російській опері* балетну трупю очолювали польс. балетмейстери С. Ленчевський і М. Ланге (1893—1909; поставили, зокрема, хореографічні картини «Малоросійський балет», «Жинива в Малоросії»), К. Залевський (1910), О. Кочетовський та Б. Ніжинська (1915—17). Український балет розвивався під впливом, насамперед, рос. балетного мистецтва. Провідні майстри рос. балету часто гастролювали на Україні. Так, протягом 1900—17 на Україні виступали К. Гельєр, О. Преображенська, М. Фокін, О. Смирнова, М. Мордкін, М. Кшесинська та ін. відомі артисти балету. Зростає інтерес громадськості до хореогр. мистецтва зумовив організацію першої на Україні загальнодоступної студії Н. Тальєри-Дудинської (1914, Харків).

Уперше на профес. сцені укр. танці було показано у виставі «Наталка Полтавка» І. Котляревського (1818, Полтава). Їх було введено і в оперу «Українка, або Чарівний замок» невід. автора (1823, Київ). Елементи укр. нап. хореографії використовували в тат. дивертисментах трупи І. Штейна і Л. Млотковського, що виступали в цей період у Харкові, Києві та Одесі. У 50-і рр. С. Гулак-Артемовський зробив спробу створити укр. сценічний хореогр. твір: розгорнуті вокально-хореографічні картини «Українське весілля», «Картини степового життя півдня» (обидві — 1851), «Весільний поїзд в Малоросії» (1863), де широко використано укр. танц. фольклор. Дальшого розвитку укр. сценічний танець набув у муз.-драм. та оперних виставах М. Кропивницького (балетмейстер Ф. Ніжинський), М. Стариченка та М. Садовського. У театрі *Миколи Садовського* хореограф-фольклорист В. Верховиць (автор першого укр. поєдинка з хореографії «Теорія українського народного танцю», 1919) поставив танці в опері «Енеїда» М. Лисенка, в драм. виставах «Украдене щастя» І. Франка та «Вій» М. Кропивницького (за М. Гоголем), організував кілька ввечерів української хореографії, включивши до них веснянки, купальські ігри, колядки та ін. На якісно вищій рівень балетне мистецтво піднялося після Великої Жовт. соціалістич. революції. У 1919 націоналізовано оперні театри, введено загальнодоступні оперні та балетні вистави. В 1919 у Києві було створено перший укр. рад. оперний театр «Музична драма». Балетну трупю в ньому очолює М. Мордкін, який поставив балети «Азіаде» І. Гюте, «Жізель» А. Адама, танці в операх «Утоплена» М. Лисенка, «Галька» С. Моношкіна. Після звільнення Рад. України від петлюрівських і денікінських банд Наркомос УРСР вжив заходів до розвитку нап. укр. театрів. Репертуарна секція Всеукр. театрального к-ту 1920 рекомендувала муз. театрам широко пропагувати муз.-сценічні твори укр. композиторів М. Лисенка, М. Аркаса та ін. У цей період стимулюється і формування укр. рад. балетного мистецтва на основі засвоєння традицій рос. класичного балету й укр. танц. мистецтва. На профес. сцені вперше на Україні поставлено балет «Лебедине озеро» П. Чайковського (1923, Одеса), ряд ін. класичних творів, серед яких «Горбоковик» Пуні (1924, Одеса). У 1925 у Харкові відкрито Укр. держ. оперу, балетна трупа якої почала свою діяльність виставою «Лебедине озеро» Чайковського (балетмейстер Р. Баланоті). В 1926 створено Об'єднання держ. укр. оперних театрів Харкова, Одеси, Києва з балетними трупами. У 1928 від-

крито Першу пересувну укр. оперу (гол. балетмейстер П. Йоркін), в 1929 — Другу пересувну оперу (гол. балетмейстер Ю. Ковальов) і Третю пересувну оперу (гол. балетмейстер Ф. Пінно).

У 1927 на харків. сцені поставлено балет «Червоний мак» Р. Глієра (балетмейстер М. Мойсєєв). Ця вистава розширила тематичні рамки балетного мистецтва, довела, що хореогр. вітленню доступна революц. й соціальна тематика. Балет було поставлено також в Одесі (балетмейстери П. Вірський, М. Болотов) і Києві (балетмейстери М. Дісковський та Р. Захаров), обидві постановки — 1928. Було створено балети на героїко-революц. тему: «Карманьола» В. Фемеліди (1930, Одеса, балетмейстер М. Мойсєєв), «Ференджі» Б. Яновського (1930, Харків, балетмейстер П. Кретов; 1932, Київ, балетмейстер В. Литвиненко). Становлення укр. балету пов'язане з активними пошуками нових сюжетів і тем, прагненням до органічного поєднання нап. танц. фольклору з класичною хореографічною лексикою. В 1931 створено перший укр. нап. балет «Пан Каньовський» М. Вериківського (Харків, балетмейстер В. Литвиненко за участю В. Верховиць). В ньому стверджувався принцип хореодрами, заснованої на поєднанні танцю як головного компонента вистави з драматичною дією, розкриттям психологічної правди характерів і логіки вчинків дійових осіб. Цей напрям розвитку укр. балету знайшов вияв у творчості балетмейстерів П. Вірського і М. Болотова, які поставили перший комедійно-сатиричний балет «Міщанин з Тоскани» В. Нахабіна (1936, Дніпропетровськ), А. Березової — постановника балету «Лілея» К. Дашкевича (1940, Київ). Це був героїко-романтичний спектакль, який продовжив пошуки синтезу укр. нар. і класичного танцю (створено зразки дуетного і сольного чоловічого та жіночого танців), окреслив принципи укр. хореографічної школи. Потреба у виконавських кадрах зумовила відкриття в Києві хореографічного технікуму (1933; з 1938 — уч.-ше). Серед майстрів укр. хореогр. школи — К. Васіна, О. Гаврилова, Л. Герасимчук, В. Дуленко, З. Лур'є, М. Івашенко, Н. Скорульська, О. Соболю, О. Сталінський, Б. Степаненко, А. Яригіна.

Створення нап. репертуару й укр. балетної школи відбувалося паралельно з творчим засвоєнням багатих традицій рос. хореографічного мистецтва, при підтримці і допомозі його майстрів. На Україні ставили спектаклі рос. рад. балетмейстери Р. Захаров, Ю. Ковальов, А. Мессерер, К. Голейзовський, Ф. Лопухов та ін. Традиції укр. нар. сценічного танцю розвивав *Ансамбль танцю УРСР*, створений у Києві 1937 П. Вірським і М. Бо-

лотовим. У 1940 почала діяти балетна трупа Львів. театру опери та балету (гол. балетмейстер М. Трегубов). У роки Вел. Вітчизн. війни 1941—45 об'єднана трупа Київ. і Харків. театрів опери та балету перебувала в Іркутську (гол. балетмейстер С. Сергєєв; поставив комедійний балет «Бісова ніч» В. Йоріша, 1943), Одеського і Дніпропетровського — у Красноярську (гол. балетмейстер В. Вронський; балети «Есмеральда» Ч. Пуні, «Лебедине озеро» П. Чайковського, 1942—43). Після визволення України від фашист. загарбників відновили роботу театри опери та балету в Києві, Харкові, Донецьку, Одесі, Львові. Створено героїко-романтичні балети «Олеся» Ю. Русінова (1947, Одеса, балетмейстер В. Вронський), «Данко» В. Нахабіна (1948, Харків, балетмейстер В. Литвиненко), «Маруся Богуслава» А. Свєтнікова (1951, Київ, балетмейстер С. Сергєєв), «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського (1951, Львів, балетмейстер М. Трегубов) та ін. Нової інтерпретації набула «Лілея» К. Дашкевича (1945, Київ; 1946, Харків,

Сцена з балету «Пан Каньовський» М. І. Вериківського. Київський театр опери та балету. 1931.

Сцена з балету «Лілея» К. С. Хачатуряна. Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1974.

Сцена з балету «Лісова пісня» М. А. Скорульського. Дніпропетровський театр опери та балету. 1975.

обидві постановки — балетмейстер А. Березова; 1945, Одеса; 1946, Львів — обидві — балетмейстер В. Вронський). Майстри укр. балету прагнули його жанрового і тематичного збагачення. Створено балет-феєрію «Лісова пісня» М. Скорульського (1946, Київ, балетмейстер С. Сергєєв; 2-а ред. 1958, балетмейстер В. Вронський), лірико-психологіч. балет «Сойчинне крило» А. Кос-Анатольського (1956, Львів, балетмейстер М. Трегубов); символічно-узагальнену трилогію «Досвітні вогні» В. Кирейка, Л. Дітюко, М. Скорика (1967, Львів, балетмейстери М. Заславський, А. Шикеро); фантастичний балет «Ростислава» (1955, балетмейстер В. Вронський), романтичні балети — «Дівчина і Смерть» (1978, балетмейстер Г. Майоров; обидва — Київ) Г. Жуківського, «Тіні забутих предків» В. Кирейка (1960, Львів, балетмейстер Т. Рамонова; 1963, Київ, балетмейстер Н. Скорульська), «Камінний господар» В. Губаренка (1969, Київ, балетмейстер А. Шикеро); 1972, Харків, балетмейстер М. Арнаутова; 1983, Дніпропетровськ, балетмейстер З. Каван; історичні — «Княгиня Волконська» (1966, Київ, балетмейстер В. Вронський), «Свічине весілля» (1974, Одеса, балетмейстер І. Чернишов) Ю. Знагова, «Ольга» Є. Станковича (1982, Київ, балетмейстер А. Шикеро). Сучасну тематику відображено в баладах: «Чорне золото» В. Гомоляки (1957, Донецьк, балетмейстери О. Бердовський та М. Єфремов; 1960, Київ, балетмейстер П. Вірський); «Оріся» А. Кос-Анатольського (1964, Львів, балетмейстер М. Заславський); «Поєма про Марину» Б. Яровинського (1968, Київ, балетмейстер В. Вронський), трилогію «В ім'я життя» на музику А. Штогаренка, Б. Лятошинського, Д. Шостаковича (1975, Київ, балетмейстери А. Шикеро та Г. Майоров). Укр. театри ставили кращі твори композиторів братніх республік: «Бахчисарайський фонтан» Б. Асаф'єва (1937, Одеса, балетмейстер М. Мойсєєв; 1938, Київ, балетмейстер А. Березова; 1938, Харків, балетмейстер М. Мойсєєв; 1961, Київ, балетмейстер В. Вронський), «Лауренсія» О. Крейна (1939, Київ, балетмейстер В. Чабукіані; 1950, Львів, балетмейстер М. Трегубов; 1952, Харків, балетмейстер Н. Данилова; 1952, Одеса, балетмейстер М. Трегубов), «Сім красунь» К. Караєва (1954, Львів, балетмейстер М. Трегубов; 1963, Київ, балетмейстер П. Гусєв); «Спартак» А. Хачатуряна (1962, Одеса, балетмейстер М. Трегубов; 1963, Донецьк, балетмейстер Н. Корягін; 1964, Київ, балетмейстер В. Вронський; 1965, Львів; 1975, Київ, обидва — балетмейстер А. Шикеро), «Легенда про кохання» А. Мелікова (1967, Київ, балетмейстер А. Шикеро), «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва (1968, Львів, балетмейстер М. Заславський), «Антоній і Клеопатра» Є. Лазарева (1974, Донецьк, балетмейстер С. Тулуб'єва), «Чіполліно» К. Хачатуряна (1974, Київ, балетмейстер Г. Майоров; Держ. премія СРСР, 1976); «Материнське поле» К. Молдобасанова (1978, Дніпропетровськ, балетмейстер У. Сарбагішев), «Тисяча і одна ніч» Ф. Амірова (1982, Донецьк, балетмейстер В. Шумейкін).

У постановці творів класики, зокрема балетів П. Чайковського, брали участь майстри рад. балету О. Виноградов, Н. Дудинська, Л. Лавровський, М. Лієпа, К. Сергєєв. Серед укр. рад. артистів балету — чар. артисти СРСР В. Калиновська, В. Ковтуна, О. Потапова, Т. Таякіна; нар. артисти УРСР М. Апуктін, Н. Барішева, А. Васильєва, А. Гавриленко, Є. Єршова, Г. Ісупов, С. Коливанова, В. Круглов, А. Лагода, І. Лукашова, Т. Попеску, М.

Прядченко, Н. Слободян, Л. Сморгачова, Р. Хилько; балетмейстери нар. артисти СРСР П. Вірський, В. Вронський, Л. Чернишова, нар. артисти УРСР Р. Клявін, С. Сергєєв, А. Шикеро, засл. діячі мистецтв УРСР М. Заславський, В. Смирнов, М. Трегубов. Окремий жанр балетного мистецтва становить сценічний танець, який на Україні розвивають Ансамбль танцю УРСР ім. П. П. Вірського, танц. групи *Українського народного хору* ім. Г. Г. Верьовки (1943), Буковинського (1944) і Гуцульського (1940) ансамблів пісні і танцю, *Закарпатського народного хору* (1946), *Черкаського українського народного хору* (1957) та ін. Характерний, естрадний і нар. танець органічно поєднують у своєму мистецтві Ансамбль пісні і танцю *Червонопрапорного Чорноморського флоту* (1932) та *Ансамбль пісні і танцю КВО* (1939). Елементи класич. балету використовує у спортивному танці укр. худож.-спортивний ансамбль «*Балет на льоду*» (1960). У 1980 в Києві створено Театр класичного балету. Певний внесок у розвиток різних форм хореографічного мистецтва роблять танц. колективи *художньої самодіяльності*. У 1983 проведено 1-й респ. конкурс артистів балету і балетмейстерів. Молоді майстри укр. балету беруть участь у всесоюзних і міжнар. балетних конкурсах. Виконавські кадри готують *Київське хореографічне училище*, балетні школи при Донецькому, Львівському, Харківському, Одеському театрах опери та балету, а також студія Ансамблю танцю УРСР імені П. П. Вірського. Історію укр. балету досліджують відділи театрознавства і музикознавства Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. Див. також у цьому томі розділи Музика, Театр і статті про театри опери та балету і окремі колективи в алфавітних томах УРЕ. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Загайкевич М. П. Українська балетна музика. К., 1969; Станішевський Ю. О. Український радянський музичний театр. К., 1970; Станішевський Ю. О. Український радянський балетний театр. К., 1975.

В. П. Ковтун, В. Д. Туркевич.

Театр

Український театр дожовтневого періоду. Елементи театр. мистецтва на тер. України були присутні в хліборобських культах дослов'ян. племен і праслов'ян, у язичницьких обрядах та в іграх східнослов'ян. племен.

Театр на території України існував у *античних державах Північного Причорномор'я* (серед. 1-го тис. до н. е. — 4 ст. н. е.). Про це свідчать залишки театр. споруд, виявлені під час розкопок античних міст-держав Ольвії, Пантікапея, Херсонеса. Торг. зв'язки сх.-слов'ян. племен 5—9 ст. давали змогу, зокрема, ознайомитися слов'янам з театром Візантії. Відомо, що 957 київ. княгиня Ольга разом з численним почтом під час урочистого прийому у візант. імператора в Константинополі була присутня на різних театралізованих дійствах, що супроводилися іграми, піснями й танцями. З почтом грец. царівни Анни, яка стала дружиною князя Володимира Святославича, до Києва, імовірно, прибули візант. *міми*. З 11 ст. відомі виступи *скоморохів* (зображені на фресках в *Софійському соборі* у Києві і описані Нестором у «Житті Феодосія, ігумена Печерського»). Діяльність їх сприяла зародженню і становленню театр. мистецтва в системі середньовічної гротесково-карнавальної куль-

тури в Київ, Русі, а пізніше — в Росії на Україні та в Білорусії. У кін. 16 — на поч. 17 ст. на Україні з'явилися єзуїтські *шкільні театри* (Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Вінниця тощо), в яких виставлялися драми, написані лат., згодом — польською мовами. Укр. шкільні вистави у вигляді *декламацій* та *діалогів* з'явилися в *Острозькій школі* та *Львівській братській школі*, згодом — у *Київській братській школі* і *Лаврівській школі*. Перша пам'ятка укр. шкільної декламації — анонімна «*Профроніма*» (Львів, 1591). Розквіт укр. шкільного театру, що ґрунтувався на *шкільній драмі*, припав на 70-і рр. 17 — 1-у пол. 18 ст. і був пов'язаний з діяльністю Києво-Могилянської колегії (з 1701 — *Київська академія*). Тут було написано укр. книжковою мовою і поставлено багатоактні драми величозного і різдвяного циклів, драми типу *міраклів* і *мораліте*, драми на істор. теми, *інтермедії*, створені укр. народною мовою. Етапними були драми «Олексій, чоловік божий» невідомого автора (1674), трагедокомедії «Владимир» Ф. Прокоповича (1705), драми «Милость божия Україну... чрез Богдана... Хмельницького... свободившая» невідомого автора (1728). Йшли драми й інтермедії Л. Горки, С. Ляскоронського, М. Довгалевського, М. Козачинського, В. Лашевського, Г. Кониського та ін. Шкільний театр Київської академії був зразком для таких театрів в Слов'яно-греко-латинській академії (засн. при ній 1701) у Москві та у Карловецькій православної школі в Воеводині (Сербія, 1737). У 1668 у Львові відбулися вистави у школі вірм. колонії («Страждання святого Рипсіме» та ін.), які започаткували вірм. шкільний театр. Перші відомі драм. твори, написані для укр. нар. ярмаркового театру, відносяться до поч. 17 ст. (комедія «Трагедія руська», 1609—19; дві інтермедії до драми Я. Гаватовича, 1619; містерія «Слово про збурення пекла», 1-а пол. 17 ст.; всі — невідомих авторів). З 17 ст. на Україні побутувала *народна драма* [«Цар Ірод», «Коза», «Маланка», «Трон» («Цар Максиміліан і його непокірний син Адольф»), «Лодка», тощо]. З кін. 16 ст. дійшли відомості про нар. ляльковий театр *вертеп*. У 50-х рр. 18 ст. в Глухові діяв придворний *Розумовського Кирила театр*, в якому під керівництвом Г. Тепло-ва ставилися комедії та комічні опери рос., італ. і франц. мовами (зокрема, французькою мовою — комічна опера невідомого автора «Ізюмський ярмарок»). Є відомості, що у 17—18 ст. на *Запорізькій Січі* популярними були мистецтво нар. лицедіїв, обрядово-карнавальні дійства, нар. драма, зокрема її ляльковий варіант — вертеп, який побутував серед учнів січових і церковно-парафіяльних шкіл. Носіями елементу шкільної драми — інтермедії виступали тут колишні учасники вистав у Києво-Могилянській академії. У 2-й пол. 18 ст. на Україні з'явився рос. і польс. класицистичний театр; у 70—90-х рр. 18 ст. в містах Лівовоережної, Слобідської і Пд. України влаштовувалися аматорські вистави рос. мовою [Єлизаветград (тепер Кіровоград), Кременчук, Київ, Харків]. У кінці 18 ст. на Україні виникли профес. трупі. У загарбній Австрії Галичині, передусім у Львові, з 1776 виступали німецькі, з 1780 — польс. мандрівні групи. У 1787 у Львові з'являється перше постійне театр. приміщення, в якому виступають нім. і польс. трупі. У містах Правобережної України виступали польські мандрівні групи. У Дубні (тепер Ровен. обл.) 1783—84 збудовано постійне театр. приміщення, в якому 1785—90

грала трупа В. Богуславського. Польські трупи виступали на Правобережній Україні і після її возз'єднання з Росією (1793), зокрема в Кам'янці-Подільському, Кременці, Лущуку, Бердичеві, Житомирі, а 1798 — в Києві, з 1805 — в Одесі. Перша рос. профес. трупа на Україні — *Харківський вільний театр* (1789—96). В репертуарі були рос. класицистична драма і комічна опера, перекладна драматургія. Існували також домашні аматорські театри в поміщицьких садибах (театр С. Голиціна в с. Козацькому, тепер Звенигородського району Черкаської області, 1797—1801; театр Г. Квіткі-Оснот'яненка в с. Осноті, тепер у межах Харкова, 1799—1802). На Правобережній Україні домашні театри були в палатах польських магнатів (театр О. Морського в Байківцях, тепер Ковельського р-ну Волинської обл., 1782; театр С. Потоцького в Тульчині, тепер Вінницької обл., 1784—98). З'явилися кріпацькі театри (*Ширя Дмитра театр* в Спиридоновій Буді на Чернігівщині, тепер Брянської обл., 1798—1809). У 1805 було збудовано театр. приміщення в Києві, де виступали рос. і польск. трупи, у 1809 — в Одесі (тут виступали російські трупи, а також постійна італійська оперна трупа). У 1808 почав свою діяльність *Полтавський вільний театр*. У 1819 вистави п'єс «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського в очолюваному ним Полтав. вільному театрі відкрили історію укр. профес. театру. Участь М. Щепкіна в ролях Вибороного і Михайла Чупруна у цих виставах мала велике значення для становлення сценічного реалізму в рос. і укр. театрі. Укр. драматургія (І. Котляревський, Г. Квіткі-Оснот'яненко, Д. Дмитренко та ін.) посідала значне місце в рос.-укр. трупі І. Штейна, Л. Млотковського, Д. Жураховського, К. Зелінського, І. Дрейсіга. Трупи виступали у 20—40-х рр. 19 ст. в містах України: Харкові, Полтаві, Ромнах, Кременчуку, Києві, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Чернігові, Одесі, Вознесенську, Херсоні, Єлизаветграді, (тепер Кіровоград), а також у Курську, Орлі, Ставрополі, Ростові-на-Дону, Таганрозі, Тбілісі, Кишиневі. У 1-й пол. 19 ст. діяли кріпацькі (с. Сокиринці) та домашні (с. Кибині) театри на Полтавщині (див. *Троцицького Д. П. домашній театр*). Українські п'єси ставили і польск.-рос.-укр. трупи А. Змієвського, О. Ленкавського, П. Режановського, П. Зелінської, С. Малиновського, які виступали переважно на Правобережній Україні (Кам'янець-Подільський, Житомир, Бердичів), а також у Києві, Одесі. П'єси укр. авторів ставили в Малому театрі в Москві (за участю М. Щепкіна), в Олександринському та Маріїнському театрах у Петербурзі (за участю С. Гулака-Артемовського). На Україні 1-й пол. 19 ст. щепкінські реалістичні принципи утверджували К. Соленик, Л. Млотковський, А. Кравченко, Д. Жураховський, Т. Домбровський, К. Зелінський, І. Дрейсіг та ін. У Галичині аматорські вистави активізувалися 1848—50 (Коломия, Львів, Перемишль, Тернопіль). Ставилися адійскені І. Озаркевичем переробки п'єс І. Котляревського, Г. Квіткі-Оснот'яненка, С. Писаревського. Спроби створити укр. профес. театр 1850 не мали наслідків у зв'язку з реакцією, що настала після придушення революції 1848—49 в Австрії. Було припинено аматорські вистави. На Закарпатті в 1-й пол. 19 ст. аматори ставили тільки шкільні лекції, діалоги, інтермедії. У 60-х — 1-й пол. 70-х рр. 19 ст. в містах України (Київ, Чернігів, Полтава, Бобринець,

Єлизаветград, Херсон та ін.) активно розвивався рос.-укр. аматорський театр, з яким пов'язана діяльність М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Лисенка. В окремих профес. трупях (Одеса, Катеринослав) 1871 — 76 відновилися укр. вистави. *Емським актом 1876* укр. профес. і аматорський театр було заборонено. В 1864 у Львові почала свою діяльність перша в Галичині укр. профес. трупа — *Руський народний театр — Театр товариства «Руська бесіда»* на чолі з О. Бачинським. У 70-х рр. 19 ст. директором цього театру була Т. Романович. Репертуар становили п'єси укр. авторів і перекладна драматургія. У 1864 т-во «Руська бесіда» оголосило перший укр. драм. конкурс. На Закарпатті в 60-х рр. 19 ст. відбувалися укр. аматорські вистави в Ужгороді. Новий етап у розвитку укр. театру почався 1881, коли було послаблено дію Емського акту 1876. Циркуляром 1881 дозволялося виконувати на сцені п'єси, сцени і куплети, написані укр. мовою, але заборонялося створення спеціального укр. театру, формування труп для виконання п'єс тільки укр. мовою. Циркуляром 1884 заборонялися вистави п'єс на історичну тематику, з життя інтелігенції, перекладних драматичних творів, в т. ч. і з рос. мови. Незважаючи на ці суворі обмеження, український театр у 80—90-х рр. 19 ст. здобув широке визнання глядачів, передусім прогресивних кіл рос. інтелігенції. Успіхи укр. профес. театру цього періоду пов'язані з творчістю М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського, Г. Затиркевич-Карпинської, М. Лисенка та ін. У цей період високого рівня досягла укр. драматургія. В ній розвивалися традиції І. Котляревського, Г. Квіткі-Оснот'яненка, Т. Шевченка, утверджувалися реалізм і народність. Реалістичні тенденції виявлялися насамперед в акторському і режисерському мистецтві. Укр. мандрівні трупи М. Л. Кропивницького, Трупи М. П. Старицького, Трупа П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого, Садовського М. К. труп, Українські театральні трупи другої половини 19 — початку 20 століття виступали не тільки на Україні, а й на ін. тер. Рос. імперії. Гастролі труп М. Кропивницького і М. Старицького в Петербурзі та Москві (1886—88) справили велике враження на прогресивну громадськість, зокрема на видатних діячів рос. культури В. Стасова, П. Чайковського, І. Рєпіна, Л. Толстого, А. Чехова, М. Савіну, К. Станіславського. Успішно виступали кращі укр. трупи в містах Центральної Росії, на Дону, Кубані, в Білорусії, Бессарабії, Польщі, Прибалтиці, на Закавказзі. Деякі невеликі трупи вже в 90-х рр. мандрували в Середній Азії, в Сибіру і на Далекому Сході. В 1893—94 Трупа Г. Й. Деркача виступала у Франції (Париж, Бордо, Марсель). У 80—90-х рр. 19 ст. у всіх губернських та ін. великих містах України виступали російські антрепризи. Найкращим серед цих театрів було Київське драматичне т-во під керівництвом М. Соловцова, перетворене 1893 на антрепризу, а згодом назване *Театр «Соловцов»*. Під впливом театру Східної України у 80—90-х рр. 19 ст. розвивався Театр товариства «Руська бесіда» в Галичині. В його репертуарі були п'єси сх.-укр. (М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий), зх.-укр. (І. Гушалевиц, Г. Цеглинський, І. Франко),

рос. (М. Гоголь, О. Островський, О. Сухово-Кобилін) та зх.-європ. (Ж. Б. Мольєр, К. Гольдони, Ф. Шіллер, Е. Скріб, В. Сарду) драматургів. На поч. 20 ст. художній рівень театру на Україні визначала трупа П. Саксаганського, на базі якої утворилася об'єднана Трупа М. Кропивницького, під керівництвом П. Саксаганського за участю М. Заньковецької, 1900—03. Під час першої російської революції 1905—07 у 1906 було скасовано правові обмеження українського театру. В наступному десятиріччі діяли трупи П. Саксаганського, Л. Гайдамаки, О. Суслана, О. Суходольського, Л. Сабініна та ін. Усіх укр. труп у цей період налічувалося бл. 300. Велике значення для розвитку укр. сценічної культури мав перший укр. стаціонарний театр — *Театр Миколи Садовського* в Києві (1907—19). Він розвивав прогресивні демократичні традиції реалістич. мистецтва М. Щепкіна й М. Кропивницького. Поряд з укр. класикою і п'єсами тогочасних укр. драматургів до репертуару театру було включено перекладні твори рос. (М. Гоголь, О. Островський, Л. Толстой, А. Чехов) та зарубіж. (Ю. Словацький, Ю. Крашевський, Г. Запольська, Л. Рідель, Г. Гейрманс) драматургів. Театр М. Садовського розширив тематику своїх вистав (твори про життя інтелігенції та робітників), збагатив свій репертуар п'єсами різних жанрів (психологічна драма, висока трагедія, символічна драма, комедія-сатира тощо). Маючи яскраво виражений муз.-драм. характер, цей театр здійснив вистави опер С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, М. Аркаса, Д. Січинського, Г. Козаченка, С. Монюшка, Б. Сметали, П. Масканьї. Незважаючи на новаторський характер мистецтва цього театру, в ньому відбилися суперечливі тенденції, характерні для кризи укр. театру періоду столипінської реакції 1907—10. В репертуарі з'явилися псевдоістор. п'єси Л. Старицької-Черняхівської і прожиті мішанським індивідуалізмом драми В.

Купальські ігри. Гравюра першої половини 19 ст.

Сцена з вистави «Доки сонце зійде, роса очі візлять» М. Кропивницького. Трупа М. Л. Кропивницького. 90-і роки 19 ст.

Винищенка. З п'єс Лесі Українки лише одна — «Камінний господар» йшла на сцені його театру (1914). Передові діячі укр. театр. культури намагалися оновити національний театр. У 1912 М. Заньковецька і П. Саксаганський зробили спробу створити в Харкові стаціонарний укр. худож. театр (на зразок МХТ), але через брак матеріальних коштів цей намір не було здійснено. Новітня укр. драматургія (зокрема твори Лесі Українки) не здобула в укр. театрі поч. 20 ст. відповідного своєї філософ. проблематики і новаторської поетики сценіч. втілення і не мала вирішального впливу на укр. театр поч. 20 ст. Рос. сценічне мист. на Україні поч. 20 ст. найкраще репрезентували Театр «Соловцов» у Києві, трупя Харківського мистецького театру під керівництвом М. Синельникова, «Товариство нової драми» на чолі з В. Мейерхольдом (Херсон, Миколаїв, Полтава) та ін. Ці театри пропонували рос. драматургічну класику (О. Островський, Л. Толстой, А. Чехов, М. Горький). Велике значення для розвитку театр. життя на Україні у 19 — на поч. 20 ст. мали гастролі видатних рос. акторів П. Мочалова, О. Мартінова, Г. Федотової, П. Стрепетової, М. Ермоліної, М. Савіної, митців петерб. Олександринського та моск. Малого театрів, МХТ на чолі з К. Станіславським і І. Немировичем-Данченком, а також виступи Айри Олдріджа (США), А. Рісторі, Е. Дузе, Е. Россі, Т. Сальвіні (Італія), С. Бернар, Б. К. Коклена (Франція), Л. Барнаї, Е. Поссарт (Німеччина) та ін. В Галичині й на Буковині на поч. 20 ст. продовжував свою діяльність театр т-ва «Руська бесіда», який очолювали, зокрема М. Садовський (1905—06) та Й. Стадник (1906—12). Тут виступала М. Заньковецька (1905—06), почали свою діяльність А. Бучма, Лесь Курбас. У репертуарі, крім укр. авторів, були п'єси рос. (Л. Толстой, А. Чехов, С. Найденов, М. Горький) і зх.-європ. (Г. Ібсен, Г. Гейсманс, Г. Гауптман, Е. Ростан) драматургів, а також вистави опер С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, М. Аркаса, Д. Січинського, П. Чайковського, Б. Сметани, Дж. Верді, Ш. Гуно, Ж. Бізе, П. Масканьї, Дж. Пуччіні та ін. Крім Театру т-ва «Руська бесіда» діяли ще напівпрофес. і аматорські театри — *Буковинський народний театр*, *Гуцульський театр*, «*Тернопільські театральні вечори*» та ін. На поч. 20 ст. на Україні поширилися робітничі і селянські аматорські театри. У 1916 група театр. молоді, очолювана Л. Курбасом, організувала в Києві студію на базі якої виникло т-во «*Молодий театр*», метою якого було створення новаторського те-

атру на основі найновіших досягнень рос. і зх.-європ. сценічного мистецтва. Одним з перших спектаклів «Молодого театру» (гравень 1917) був сценічний «юд з історії революц. руху в Росії, ін. вистави — «Едін-цар» Софокла, «Молодість» М. Галіфе. Діяльність цього колективу продовжувалась після Великого Жовтня. Укр. театр дожовтєвого періоду пройшов складний шлях свого розвитку. В кін. 19 — на поч. 20 ст. він розвивався передусім, як театр романтичний (нааявність сильного фольклорно-етнографічного елементу, синтетичність тощо), у якому дедалі зростала реалістична система виражальних засобів. Романтичний струмінь залишався надалі в укр. театрі, зумовлюючи його муз.-драм. характер. Однак на його тлі вже з кін. 19 ст. послідовно утверджувалася соціально-психологічна драма, що сприяла остаточному закріпленню сценічного реалізму в укр. театрі. У 1912 за рішенням ЮНЕСКО відзначено 100-річчя укр. профес. театру, заснованого М. Л. Кропивницьким.

Літ.: Белецкий А. Старинный театр в России. Зачатки театра в народном быту и школьном обиходе Южной Руси — Украины. М., 1923; Кисиль О. Украинский театр. К., 1925; Мар'яненко І. О. Минувле українського театру. К., 1933; Дурилін Л. М. Марія Заньковецька. К., 1935; Марко Лукія Кропивницький. Збірник статей, спогадів і матеріалів. К., 1935; Франко І. Про театр і драматургію. К., 1937; Любон Павлович Липицька. К., 1937; Стеценко Л. Ф. І. Карпенко-Карий. К., 1937; Тобілевич Б. П. Панаас Карпович Саксаганський. К., 1937; Йосипенко М. К. Марко Лукія Кропивницький. К., 1938; Кліячя О. П. Л. І. Млотковська. К., 1938; Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. В кн.: Чарнецький С. Вибране. Львів, 1939; Волошин І. О. Джерела народного театру на Україні. К., 1960; Плетев А. У истоках Харьковского театра. Х., 1960; Василько В. С. Микола Садовський та його театр. К., 1962; Грін А. Карло Трохимович Соленик. К., 1962; Казимиров О. Украинский аматорський театр (Дожовтєвий період). К., 1963; Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську. К., 1966; Український драматичний театр, т. І. К., 1967; Цибальова О. С. Літопис життя і творчості І. Карпенка-Карого. К., 1967; Волошин І. О. Корифей українського театру. К., 1982; Дурилін С. Н. Марія Заньковецька. К., 1982; Коломійць Р. Г. Театр Саксаганського та Карпенка-Карого. К., 1984.

Р. Я. Пилипчук.

Український радянський театр. Велика Жовтнева соціалістич. революція відкрила укр. театру широкий шлях до всебічного використання передового досвіду рос. і світової сцени, до творчого пошуку і новаторства, співдружності з усіма театральними культурами народів СРСР.

В мистецтві укр. радянського театру утверджувались високі ідеали служіння трудовому народові, створення образу радянської людини. З перших днів Рад. влади почалося будівництво нової театр. культури. Декретом Рад. Уряду більшість театрів було націоналізовано, формувалися нові за змістом і напрямом творчі колективи. Було створено *Перший театр Української Радянської Республіки* ім. Шевченка, *Театр Української Радянської Республіки* (Другий) імені Леніна, *Перший молодий театр* Київ. Ради робітн. депутатів (всі — в Києві). Перший рад. рос. драм. театр в Харкові та ін. Для керівництва театр. життям республіки було створено Всеукр. театр. комітет (ВУТЕКОМ), до складу якого увійшли К. Марджанов (Марджанівілі), Л. Собінов, С. Мокульський, з ініціативи к-ту засновувалися нові театри — «*Музична драма*» (керівник — Лесь Курбас), численні студії, зокрема, шість районних театрів у Києві та ін. Формувалася вища театр. освіта: Муз.-драм. школу ім. М. В. Лисенка реорганізовано в *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*, було створено *Театральну академію* в Києві. Діячі театру шукали нових шляхів і форм сценіч. мистецтва, які б відповідали вимогам доби. Актуальною за своїм ідейно-художнім спрямуванням була постановка К. Марджановим п'єси «*Фуенте овехуна*» Лопе де Вега (1919) в Другому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Леніна. Вона перегукувалася з виставою «*Молодого театру*» за мотивами творів Т. Шевченка («Іван Гус», «Великий льох», ліричні вірші). Співзвучною з тогочасними істор. подіями була поставлена Лесем Курбасом його інсценізація «*Гайдамаків*» Т. Шевченка в Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка (1920; в гол. ролях: І. Мар'яненко — Гонти, Д. Антонович — Залізний, Ф. Лопатинський — Ярема, В. Чистякова — Оксана). В репертуарі цього театру: п'єси укр., рос. та світової класики. Театр протягом 1923—27 був пересувним, з 1927 — *Дніпропетровський український музично-драматичний театр* ім. Т. Г. Шевченка. Протягом 1920—23 сформувалися нові театральні колективи. В 1920 у Вінниці на базі Нового львів. театру та групи митців «Молодого театру» було створено Театр ім. І. Франка (тепер *Київський український драматичний театр* ім. І. Франка). У складі трупи: реж. Г. Юра, актори П. Саміленко, О. Рубчаківна, А. Бучма, М. Беншль, О. Ватуля, О. Юра-Юрський, М. Крушельницький, Ф. Барнінська, Г. Борисоглібська, С. Тобілевич та ін. Театр працював у Черкасах, гастролював на Донбасі, 1923—26 грав у Харкові, з 1926 — в Києві. В 1920 в Києві почав діяти драм. театр («*Кийдрамте*», реж. Л. Курбас, до його складу увійшли актори кол. «Молодого театру», а також Л. Гаккебуш, Г. Бабієва, Р. Нешадименко, В. Чистякова та ін.). У 1920—21 театр гастролював на Київщині (Біла Церква, Умань), шефську допомогу йому надавала 45-а Волинська Червонопрапорна стрілецька дивізія. У 1922 на базі «Кийдрамте» у Києві засн. театр «*Березіль*» (з 1935 *Харківський український драматичний театр* ім. Т. Г. Шевченка). У 1921 організовано «*Центростудію*» (пізніше — Київ. театр ім. Г. Михайличенка, існував до 1925), працював *Шостий районний театр* ім. Лесі Українки (режисер — Е. Коханенко, актори — П. Нятка, К. Лучицька, К. Осмаловська, В. Варенька та ін.). В 1922 з акторів кол. Нар. театру в Києві сформувався Укр. драм. театр (з 1923 — Театр ім. М. Заньковецької, тепер Львів. укр. драм. театр ім. М. Заньковецької). Театр очолювали Б. Романіцький та О. Корольчук; серед акторів — Л. Липицька, В. Любарт, К. Лучицька, Ф. Левинський, В. Яременко. Значну допомогу колективу надавав П. Саксаганський (зокрема, поставив п'єси «*Отелло*» У. Шекспіра та «*Розбійники*» Ф. Шіллера). Театр гастролював по містах республіки, 1924—27 перебував у Дніпропетровську, 1931—41 — в Запоріжжі. У виставах театру Києва, Дніпропетровська, Харкова брав участь разом з П. Саксаганським М. Садовський, який в цей час повернувся на Батьківщину. Основою репертуару театрів були інсценізації і драм. твори класиків («*Гайдамаки*», «*Іван Гус*» і «*Сон*» за Т. Шевченком, «*Фуенте овехуна*» Лопе де Вега, «*Розбійники*» Шіллера, «*Ревізор*» М. Голя, «*На дні*» М. Горького, «*Хазяїн*» І. Карпенка-Карого, «*Тартюф*» Ж. Б. Мольєра). Серед прогресивних зарубіжних авторів, твори яких ставилися на Україні, — Е. Верхарн, Г. Кайзер, Е. Толлер («*Людина-маса*»), Р. Роллан,

сеценка реорганізовано в *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*, було створено *Театральну академію* в Києві. Діячі театру шукали нових шляхів і форм сценіч. мистецтва, які б відповідали вимогам доби. Актуальною за своїм ідейно-художнім спрямуванням була постановка К. Марджановим п'єси «*Фуенте овехуна*» Лопе де Вега (1919) в Другому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Леніна. Вона перегукувалася з виставою «*Молодого театру*» за мотивами творів Т. Шевченка («Іван Гус», «Великий льох», ліричні вірші). Співзвучною з тогочасними істор. подіями була поставлена Лесем Курбасом його інсценізація «*Гайдамаків*» Т. Шевченка в Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка (1920; в гол. ролях: І. Мар'яненко — Гонти, Д. Антонович — Залізний, Ф. Лопатинський — Ярема, В. Чистякова — Оксана). В репертуарі цього театру: п'єси укр., рос. та світової класики. Театр протягом 1923—27 був пересувним, з 1927 — *Дніпропетровський український музично-драматичний театр* ім. Т. Г. Шевченка. Протягом 1920—23 сформувалися нові театральні колективи. В 1920 у Вінниці на базі Нового львів. театру та групи митців «Молодого театру» було створено Театр ім. І. Франка (тепер *Київський український драматичний театр* ім. І. Франка). У складі трупи: реж. Г. Юра, актори П. Саміленко, О. Рубчаківна, А. Бучма, М. Беншль, О. Ватуля, О. Юра-Юрський, М. Крушельницький, Ф. Барнінська, Г. Борисоглібська, С. Тобілевич та ін. Театр працював у Черкасах, гастролював на Донбасі, 1923—26 грав у Харкові, з 1926 — в Києві. В 1920 в Києві почав діяти драм. театр («*Кийдрамте*», реж. Л. Курбас, до його складу увійшли актори кол. «Молодого театру», а також Л. Гаккебуш, Г. Бабієва, Р. Нешадименко, В. Чистякова та ін.). У 1920—21 театр гастролював на Київщині (Біла Церква, Умань), шефську допомогу йому надавала 45-а Волинська Червонопрапорна стрілецька дивізія. У 1922 на базі «Кийдрамте» у Києві засн. театр «*Березіль*» (з 1935 *Харківський український драматичний театр* ім. Т. Г. Шевченка). У 1921 організовано «*Центростудію*» (пізніше — Київ. театр ім. Г. Михайличенка, існував до 1925), працював *Шостий районний театр* ім. Лесі Українки (режисер — Е. Коханенко, актори — П. Нятка, К. Лучицька, К. Осмаловська, В. Варенька та ін.). В 1922 з акторів кол. Нар. театру в Києві сформувався Укр. драм. театр (з 1923 — Театр ім. М. Заньковецької, тепер Львів. укр. драм. театр ім. М. Заньковецької). Театр очолювали Б. Романіцький та О. Корольчук; серед акторів — Л. Липицька, В. Любарт, К. Лучицька, Ф. Левинський, В. Яременко. Значну допомогу колективу надавав П. Саксаганський (зокрема, поставив п'єси «*Отелло*» У. Шекспіра та «*Розбійники*» Ф. Шіллера). Театр гастролював по містах республіки, 1924—27 перебував у Дніпропетровську, 1931—41 — в Запоріжжі. У виставах театру Києва, Дніпропетровська, Харкова брав участь разом з П. Саксаганським М. Садовський, який в цей час повернувся на Батьківщину. Основою репертуару театрів були інсценізації і драм. твори класиків («*Гайдамаки*», «*Іван Гус*» і «*Сон*» за Т. Шевченком, «*Фуенте овехуна*» Лопе де Вега, «*Розбійники*» Шіллера, «*Ревізор*» М. Голя, «*На дні*» М. Горького, «*Хазяїн*» І. Карпенка-Карого, «*Тартюф*» Ж. Б. Мольєра). Серед прогресивних зарубіжних авторів, твори яких ставилися на Україні, — Е. Верхарн, Г. Кайзер, Е. Толлер («*Людина-маса*»), Р. Роллан,

С. А. Стаднікова в ролі Марусі («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорницю» М. Старицького); А. С. Шеремета в ролі Алькіда («Дон Сезар» Р. Деялінгера). Театр товариства «Руська бесіда» у Львові.

К. Чапек, Е. Сінклер («Джінні Хіггінес»), Я. Гашек. Соціальний характер мали вистави «На дні», «Весілля Фігаро» в постановці Г. Юри (Театр ім. І. Франка), твори Т. Шевченка та Лесі Українки в постановці О. Загорова.

Режисери деяких театрів осучаснювали твори класики, дію п'єс класичного репертуару переносили в умови нинішнього, таким чином гостро критикуючи міщанську ідеологію («За двома займиками», «Вій», «Пошилися у дурні»). Молоді колективи включали до свого репертуару перші твори рад. драматургії, зокрема «Містеріо-буф» В. Маяковського (Харків, героїчний театр), ставили актуальні власні композиції агітаційного характеру («Жовтень», «Рур» — театр «Березіль»; «Перший будинок нового світу», «Небо горить» — театр «Центростудія»). В театр. мистецтві 20-х рр. визначилися кілька худож. напрямів, представники яких використовували різні сценічні засоби відображення дійсності: одні орієнтувалися на форми самого життя (Театр ім. І. Франка, Театр ім. М. Заньковецької, Театр ім. Т. Шевченка), інші театри т. з. лівого напрямку (зокрема, «Березіль», «Центростудія») використовували прийоми умовності, метафоричності, гротеску, соціальної символіки. Відповідно до обрання театрами мистецьких напрямів формувалися їхні акторські школи.

Поява творів радянської драматургії дала театрам змогу через багатогранні типові характери сучасників розповісти про події часів революції та громадян. війни. Було здійснено вистави за п'єсами «97» М. Куліша, «Заколот» за Д. Фурмановим (реж. Г. Юра), «Комуна в степах» М. Куліша (реж. П. Кудринський), «Пролог» Л. Курбаса і С. Бондарчука (реж. Л. Курбас), «Яблуневий полон» І. Дніпровського (реж. Я. Бортник), «Броньпоїзд 14-69» В. Іванова (реж. Б. Тягно), «До трьох пінів», «Коли народ визволяється» Я. Мамонтова, «Джон Рід» за твором «Десять днів, що потрясли світ» Дж. Ріда (реж. Б. Романичський). Було створено театр. колективи в ін. містах республіки [Харків, Житомир, Чернівці, Подтава, Проскурів (тепер Хмельницький) та ін.]. З 20-х рр. почали створюватися театри для дітей. У Харкові 1920 відкрився Театр казки (з 1922 — *Харківський перший державний театр для дітей*, з 1944 — Львів. театр юного глядача ім. М. Горького). Серед його організаторів — О. Білецький (зав. літ. частиною), художник і режисер М. Акимов, режисери В. Вільнер, В. Неллі, композитор І. Дунаєвський. У Києві 1924 засновано Держ. театр для дітей ім. І. Франка (тепер *Київський театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу*), 1927 — дніпроп. театр «Піонер», згодом — театри юного глядача в Миколаєві (1927), Одесі (1930), Донецьку, Луганську (обидва — 1931). Утворюються рос. театри — «Черво́ний факел» в Одесі (1920, з 1932 — в Новосибірську), *Харківський героїчний театр* (1921—22), *Харківський Червонозаводський російський драматичний театр* (1922—27), Масодрам в Одесі (майстерня соціалістичної драматургії, 1921—26), «Шатмарка Донбасу» (1922—34 — в Луганську, тепер Ворошиловград), *Студійних постановок театр* у Києві (1922—29). З 1924 створювалися робітн.-сел. театри — *Одеський перший український робітничо-селянський театр* ім. І. Франка, 1924; *Роменський пересувний робітничо-селянський театр* ім. Г. П. Загіркевич-Карпинської, 1925; *Театр Київської області Ради профспілок* ім. М. М. Кошобанського, 1927; театри в Лохвиці, Кіровограді,

Краснограді, Запоріжжі та ін. містах. У 30-х рр. робітн.-сел. театри перейменовано на *робітничо-колгоспні театри*; виникли *Охтирський український робітничо-колгоспний пересувний театр* ім. Т. Г. Шевченка (1930), *Перший Харківський робітничо-колгоспний театр* (1933), театри в Артемівську, Ніжині та ін. містах. Серед керівників театрів — Смирнові (О. Смирнов та О. Іскандер), Д. Козачківський, Б. Лучицький. Театр наслідував репертуар провідних колективів. Своєрідність робітничо-колгосп. театрів була пов'язана з умовами їхньої роботи (театри були мандрівними, виступали на невеликих клубних сценах, просто неба). У 1925 засновано укр. Одеську держдраму (1930 — Театр Революції, тепер *Одеський український музично-драматичний театр* ім. Жовтневої революції); в складі театру — режисери М. Терещенко, В. Вільнер, актори І. Замичковський, С. Хуторна, Н. Ужвий, Л. Мацієвська, Ю. Шумський. У 1927 було відкрито *Харківський Червонозаводський український драматичний театр* (реж. В. Васильов, у складі трупи: Є. Зарницька, Л. Гаккебуш, А. Крамаренко, І. Твердохліб, В. Добровольський). У 20-х рр. з'явилися укр. театри малих форм: професійні — *Харківський театр «Веселий пролетар»* (1926), *Полтавський український пересувний театр сатири «Черво́ний перець»* (1929); напісамодієльні — *Театраж* (Театр. газета, 1927), *Темафор* (Театр малих форм, 1929; обидва — у Києві); *театри робітничої молоді* (ТРОМ) у Харкові, Києві, Одесі, Запоріжжі, Луганську, Юзівці, Горлівці та ін. У репертуарі ТРОМів переважали твори авторів-початківців на місц. тематику. Ці театри вихили чимало талановитої молоді (П. Куманченко, В. Мізинець, М. Покотило та ін.). Проте у своїй роботі ТРОМів недооцінювали значення профес. майстерності. Внаслідок цього вистави з часом почали не задовольняти естетичні запити глядачів. У серед. 30-х рр. театри робітн. молоді було злиті з профес. драм. театрами. У 1929—30 створено ляльковий театр в Києві (1929), Одесі (1934), Вінниці (1937), Ворошиловграді (1938), Харкові, Полтаві, Дніпропетровську (зсі — 1939) та ін. У кін. 20—30-х рр. у обл. центрах республіки розширилася мережа рос. драм. театрів. Серед них — київський (засн. 1926, тепер *Київський російський драматичний театр* ім. Лесі Українки), одеський (засн. 1927, тепер *Одеський російський драматичний театр* ім. А. В. Іванова), дніпропетровський (засн. 1927, тепер *Дніпропетровський російський драматичний театр* ім. О. М. Горького), Театр Київ. військового округу (КВОО, засн. 1931, тепер *Львівський російський драматичний театр Радянської Армії*), харківський (засн. 1933, тепер *Харківський російський драматичний театр* ім. О. С. Пушкіна), миколаївський (засн. 1934, тепер *Миколаївський російський драматичний театр* ім. В. П. Чкалова).

Становлення театр. мистецтва значною мірою сприяли *театральні журнали*, засн. в 20—30-х рр. У кін. 20—30-х рр. успіхів досягла молода рад. драматургія. Темі соціалістичного буд-ва, героїки революції були провідними в творчості театр. колективів. Театри ставили спектаклі, що висвітлювали актуальні проблеми, інтернаціональні зв'язки трудящих: п'єси українських авторів та драматургів рад. республік — «Кадри» та «Дівчата нашої країни» І. Микитенка,

«Майстри часу» І. Кочерги, «Честь» І. Млівані (Театр ім. І. Франка), «План-дарм» М. Ірчана, «Диктатура» І. Микитенка, «97» і «Маклена Граса» М. Куліша, «Яблуневий полон» І. Дніпровського, «Тетнулд» Ш. Даліані («Березіль»); «Гута» Г. Кобля (Харків, Червонозаводський укр. драм. театр, Театр ім. М. Заньковецької). Постанови ЦК ВКП(б) від 23.ІV 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій» сприяли згуртуванню мистецьких сил, створенню умов для перебудови догматичних, вульгаризатор.

Сцена з вистави «Макбет» У. Шекспіра. Театр «Березіль». Київ, 1924.

теорій та практики деяких діячів мистецтва. Оволодіваючи принципами *соціалістичного реалізму*, театри активізували працю з драматургами (О. Корнійчук, Ю. Яновський, І. Кочерга). У їхньому репертуарі знову було відновлено постановку творів класики: п'єси «Хазяїн» та «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого («Березіль», реж. В. Скляренко), «Весілля Фігаро» (Театр ім. І. Франка, реж. Г. Юра) та ін. Тривали спроби наближення класики до сучасності шляхом переробок [напр., «Маруся Шурай» — переробка І. Микитенка п'єси М. Старицького «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (реж. М. Терещенко); «Жандарм» — переробка І. Куликом п'єси І. Франка «Украдене щастя» (реж. І. Земгано); обидві постановки здійснено у харків. Театрі Революції]. Театри зверталися до драматургії М. Горького («Егор Буличов та інші», 1933, Театр Революції в Одесі, реж. Ю. Шумський; «Васса Железнова», 1936, 1-а ред., Харківський український драматичний театр імені Т. Шевченка, реж. Л. Дубовик; «Останні», 1937, Київ. театр ім. І. Франка, реж. К. Кошевський) та до ін. творів класичної спадщини [вистави: Київ. театру ім. І. Франка — «Борис Годунов» О. Пушкіна, «Ревізор» М. Гоголя, «Остання жертва» О. Островського, «Сута» І. Карпенка-Карого, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Украдене щастя» І. Франка, «Дон Карлос» Ф. Шіллера, «Багато галасу даремно» У. Шекспіра; Харків. укр. драм. театру ім. Т. Шевченка — «Гроза» та «Ліс» О. Островського, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Талан» М. Старицького, «Євгенія Градце» за О. Бальзаком; Театру ім. М. Заньковецької — «Отелло» У. Шекспіра, «Вільгельм Тель» Ф. Шіллера; Театру Революції в Одесі — «Віндзорські кумасі» У. Шекспіра; Сталінського театру (тепер *Донецький український музично-драматичний театр* ім. Артема) — «Макбет» У. Шекспіра, «Васса Железнова» М. Горького та ін.]. Далі зміцнювалася співпраця театрів з драматургами, здійснено вистави «Загибель ескадри», «Платон Кречет», «Банкір», «Правда», «В степах України»

О. Корнійчука, «Майстри часу» І. Кочерги, «Соло на флейті», «Дні юності» І. Микитенка. У 2-й пол. 30-х рр. на ґрунті традицій укр. реалістичного театру і реалістичних принципів Станіславського системи у провідних театрах республіки високого рівня досягла акторська майстерність А. Бучми, Г. Юри, Н. Ужвій, Ю. Шумського, Д. Мілютенка, Г. Борисоглібського, Є. Пономаренка, В. Добровольського (Київ, Театр ім. І. Франка), І. Мар'яненка, Д. Антоновича, М. Крушельницького, О. Сердюка, В. Чистяко-

«Руська бесіда», Театр «Заграда», Театр імені І. Тобілевича, Театр імені І. Котляревського, «Робітничий театр», аматорські гуртки). Після возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. соціалістич. державі було відкрито на тер. Зх. України 15 нових театрів, з них 12 — українських. До Чернівців було переведено харківський театр ім. Ленінського комсомолу (тепер Чернівецький український музично-драматичний театр ім. О. Ю. Кобилянської). Відкрито театри у Дрогобичі (тепер Львівський обласний ук-

за М. Гоголем). З'явилися Фронтальні театри, які давали вистави і концерти в частинах діючої армії, госпіталах, тилу. Велику громад.-політ. роботу здійснювала укр. Радгоспстанція імені Т. Г. Шевченка (очолювана Ю. Шумським), яка транслювала виступи укр. акторів. З визволенням України від нім.-фашист. загарбників відновилося театр. життя республіки. До Львова було переведено Театр ім. М. Заньковецької та Харків. театр юного глядача, до Запоріжжя — Житомир. театр (тепер Запорізький український музично-драматичний театр ім. М. О. Шорса), до Одеси (голом — до Львова) — Театр Київ. військ. округу (тепер Львів. рос. драм. театр Радянської Армії). У 1944 організовано театр у Житомирі (тепер Житомирський український музично-драматичний театр ім. І. А. Кочерги). У 1945 до Тернополя на постійну роботу переведено Охтирський укр. драм. театр (тепер Тернопільський український музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка). Створювалися нові театр. колективи на тер. возз'єднаного з Україною Закарпаття: в Ужгороді (Закарпатський український музично-драматичний театр, 1946), у Мукачевому (Закарпатський обласний російський драматичний театр, 1946). Відновили роботу створені 1939 театри Станіслава (тепер Івано-Франківськ), Ровно. У 1949 з Дніпропетровська до Кривого Рога переведено рос. драм. театр (тепер Криворізький російський музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка). У 1954 в зв'язку з вклюдженням Кримської області до складу УРСР театри України поповнилися Кримським російським драматичним театром ім. М. Горького, Севастопольським російським драматичним театром ім. А. В. Луначарського, Чорноморським Червонопрапорного флоту російським драматичним театром ім. Б. А. Лавренкова (Севастополь), до Сімферополя переведено Київ. обл. пересунений театр (тепер Кримський український театр драми і музичної комедії). Велике значення для театрів республіки мала постановка ЦК ВКП(б) «Про репертуар драматичних театрів та заходи до його поліпшення» (1946). Вона орієнтувала діячі театру на активну й наполегливу працю по відображенню героїчних звершень рад. народу. У виставах за п'єсами укр. драматургів створено багатогранні образи сучасників («Призідіть у Дзвоникове», «Макар Діброва», «Калиновий гай» О. Корнійчука, «Любов на світанні» Я. Галана, «На велику землю» А. Хижняка), порушено гострі моральні проблеми («Дочка прокурора» Ю. Яновського, «Не називаючи прізвищ» В. Мінка), показано джерела подвигу рад. людей («Під золотим орлом» Я. Галана, «Професор Буйко» Я. Баша, «За другим фронтом» В. Собка), героїку минулого («Ярослав Мудрий» І. Кочерги, «Навіки разом» Л. Дмитерка). Театри здійснили постановку п'єс молоді драматургів — М. Зарудного, О. Коломійця та ін. Розроблялась місцева тематика (Театр ім. О. Кобилянської створив вистави з життя Буковини (т. з. буковинський літопис), Театр ім. М. Садовського — з життя Поділля). Репертуар укр. і рос. театрів республіки поповнився творами рос. письменників, зокрема К. Трен'єва, О. Фалєєва, О. Штейна, Б. Лавренкова, К. Симонова, Б. Ромашова, М. Алігер, О. Афіногенува, О. Арбузова; п'єсами драматургів інших братніх республік — Я. Райніса, М. Бараташвілі, К. Крапіва, Г. Мовзона, В. Ланца, Г. Мухтарова, А. Яковсона, творами зарубіжних авторів. Великим стимулом у розвитку укр. театр.

Учасники Декади українського мистецтва і літератури в Москві. Зліва направо сидять — народні артисти СРСР М. Романов, Б. Гірка, Н. Ужвій, поет М. Рильський, стоять — народні артисти СРСР Д. Гнатюк, Б. Руденко, О. Сердюк, письменник О. Гончар, народна артистка УРСР О. Потапова, народний художник УРСР М. Хмелько, композитор Г. Майборода, поет А. Малишко, 1960.

вої, С. Федоріної (Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), Б. Романицького, В. Яременка, Н. Доценко, В. Данченка, В. Любарт, Д. Дударева (Театр ім. М. Заньковецької), З. Хрукалової, А. Верменича, А. Хорошуна (Дніпроп. укр. муз.-драм. театр ім. Т. Шевченка), акторів рос. театрів на Україні — М. Романова, Ю. Лаврова, Л. Карташової, М. Белоусова, М. Висоцького, В. Халатова (Київ. рос. драм. театр ім. Лесі Українки), О. Воронович, В. Арістова, Н. Тамарової (Харків. рос. драм. театр ім. О. Пушкіна) та ін. Розкривалися своєрідні творчі індивідуальності режисерів Б. Романицького, В. Харченка, І. Юхименка, В. Магара (вистави з великою кількістю масових сцен), К. Хохлова, О. Крамова, В. Вільнера, Б. Норда (вистави психологічного характеру), М. Крушельницького, Б. Тягла, В. Василька, Л. Дубовика, В. Складенка (образно-узгалянені постановки). Протягом 30-х рр. було створено театри в Чернівцях (1926, тепер Чернівецький український музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка), Кам'янці-Подільському (1931, тепер Хмельницький український музично-драматичний театр ім. Г. І. Петровського), Білій Церкві (1933, тепер Київський обласний український музично-драматичний театр ім. П. К. Саксаганського), в м. Сталіно (тепер Долецьк; 1933, сучас. назва — Донец. укр. муз.-драматичний театр ім. Артема), Ніжніні (1934, Ніжинський український драматичний театр ім. М. М. Кошобицького), Полтаві (1936, тепер Полтавський український музично-драматичний театр ім. М. В. Гоголя), Вінниці (1940, тепер Вінницький український музично-драматичний театр ім. М. К. Садовського). Діяли колективи в Сумах, Кіровограді, Черкасах та ін. містах. У 1939—40 до колективу рад. митців сцени влилися прогресивні діячі театрів зх.-укр. земель та Пн. Буковини (Й. Стадник, С. Стаднікова, І. Рубчак, О. Кривицька, Я. Гелєз та ін.), які в роки панування бурж.-поміщицької Польщі та бурж. Румунії вели боротьбу за існування укр. культури (Театр Товариства

раїнський драматичний театр ім. Я. Галана), Станіславі (тепер Івано-Франківський український музично-драматичний театр ім. І. Франка), Ровно (тепер Рівненський український музично-драматичний театр ім. М. Островського), Луцьку (тепер Волинський український музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка), Львові (Український драматичний театр ім. Лесі Українки) та ін. Вони знайомили глядачів з досягненнями рад. драматургії, творами класичної спадщини. Під час Великої Вітчизн. війни у тил було евакуйовано Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка (Тамбов, Семіпалатинськ, Ташкент), Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка (Воронеж, Нижній Тагіл, Фергана), Дніпроп. театр ім. Т. Шевченка (Актюбінськ, Наманган), Театр ім. М. Заньковецької (Тобольськ, Ново-Кузнецьк, Омськ), Чернів. укр. муз.-драматичний театр ім. О. Ю. Кобилянської (Армавір, Дербент, Грозний, Махачкала), одес. Театр Революції (Сталінград, Куйбишев, Урюпинськ, Токмак, Фрунзе, Самарканд) та ін. Значну підтримку укр. мистцям надавала громадськість міст, де театри перебували під час евакуації. Укр. театр. діячі допомагали митцям братніх республік у розвитку їхніх нап. культур, що є яскравим виявом дружби рад. народів [в Узб. муз. театрі ім. Мукімі (Ташкент) поставлено узб. мовою п'єсу «На талка Полтава» І. Котляревського (реж. А. Бучма, художник М. Драк); художник В. Меллер оформив в узб. театрах кілька вистав, режисер і педагог М. Верханський став організатором і першим директором Ташкент. театрального інституту; в бурят-монгольському театрі (м. Улан-Уде) здійснено вистави «Бідність не порок» О. Островського (реж. В. Арістов) та «Рибалки Байкалу» Н. Балдана (реж. О. Крамов)]. В репертуарі евакуйованих театрів провідне місце посіла героїко-патріотична тема («Партизани в степах України», «Фронт», «Богдан Хмельницький», «Правда» О. Корнійчука, «Навала» Л. Леонова, «Російські люди», «Хлопець з нашого міста» К. Симонова, «Олександр Пархоменко» В. Іванова, «Тарас Бульба»

культури було проведення 1936, 1951, 1960 *Декад і днів мистецтва і літератури народів СРСР* в Москві, пізніше — Днів укр. культури в РРФСР та братніх республіках. Нові творчі пошуки були характерні для *театрально-декораційного і кінорежисерського мистецтва*. Поряд з театральними художниками старшого покоління (А. Петрицький, В. Меллер, Б. Косарев, Ф. Нірод, О. Хвостенко-Хвостов, М. Уманський, М. Драк) працювали й представники молодого покоління (Д. Лідер, Е. Лисик, М. Кипріянов, М. Френкель). Яскраві режисерські індивідуальні стилі виявилися у виставах, здійснених Г. Юрою («Макар Діброва» (Держ. премія СРСР, 1948), «Калиновий гай» (Держ. премія СРСР, 1950) О. Корнійчука, Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка), М. Крушельницьким («Ярослав Мудрий» І. Кочерги (Держ. премія СРСР, 1947), Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), І. Кобринським («Навіки разом» Л. Дмитерка (Держ. премія СРСР, 1951), Дніпроп. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), В. Васильком («Земля» за О. Кобилянською, Чернів. укр. муз.-драматичний театр ім. О. Кобилянської), Б. Тятном («На велику землю» А. Хижняка (Держ. премія СРСР, 1950), Львів. укр. драм. театр ім. М. Заньковецької), І. Беркуном («Прага залишається моєю» Ю. Буряківського (Держ. премія СРСР, 1951), Одеський театр Радянської Армії, тепер Львів. рос. драм. театр Радянської Армії]. За створені у цих спектаклях на високому худож. рівні образи лауреатами Держ. премій СРСР стали актори А. Аркадьєв, Є. Бондаренко, А. Бучма, А. Верменич, Д. Голубинський, В. Добровольський, О. Кусенко, О. Максимов, І. Мар'яненко, Д. Мільотенко, П. Натко, В. Овчаренко, Б. Романіцький, І. Рубчак, О. Сердюк, Н. Ужвій, З. Хрукалова, Ю. Шумський, В. Яременко, художники В. Борисов, Б. Косарев, А. Петрицький та ін., за гол. роль у виставі «Старик» М. Горького — П. Гайдебуров (1931, Кримський рос. драм. театр ім. М. Горького). З серед. 50-х рр. в укр. театрі розширилася тематика і урізноманітнилися жанри вистав, спектаклі поглибилися узагальненою сценічною образністю (зокрема, засобами публіцистики, документальності). Пожвавлення новаторських шукань режисури сприяло творч. переосмисленню діячів рад. театру досвіду В. Мейерхольда, Леся Курбаса, Є. Вахтангова, О. Ахметелі та інших.

Серед вистав 50—60-х рр. високу оцінку громадськості здобули постановки в укр. драм. театрах п'єс «Чому посміхалися зорі» О. Корнійчука, «Свічине весілля» І. Кочерги (Київ), «Любов на світанні» Я. Галана, «Не називаючи прізвищ» В. Мінка (Харків), «Веселка» та «Мертвий бог» М. Зарудного (Вінниця), «Патетична соната» М. Куліша (Одеса), «Потомки заповожені» О. Довженка (Херсон). Театри ставили п'єси світової класики — трагедії У. Шекспіра «Король Лір» (Київ), «Гамлет» (Харків). Вперше втілено на сцені драм. поеми «Сон князя Святослава» І. Франка (Львів, Вінниця), «Пророк» І. Кочерги (Київ). Поширилися респ. огляди, на яких визначаються кращі вистави, виконавці, режисери, сценографи, систематично організуються звітні молодих артистів театрів республіки. Серед вистав укр. і рос. театрів, відзначених в 60—80-х рр. на оглядах, — «Фауст і смерть» О. Левади та «Човен хитається» Я. Галана (Львів), «Сторінка шоденника» О. Корнійчука і «Планета сподівань» О. Коломійця, «Хто за? Хто проти?» П. Загре-

бельного (Київ), «Правда і кривда» М. Стельмаха (Житомир), «Потомки заповожені» О. Довженка (Чернігів), «Де ж твоє сонце?» О. Коломійця (Херсон), «Сині роси» М. Зарудного та «Незабутнє» О. Довженка (Тернопіль), «Перекон» І. Кавалерідзе (Харків). Оригінальна сценічна інтерпретація властива виставам, здійсненим в укр. театрах за творами класичної драматургії: «Антигона» Софокла (Київ), «Медея» Евріпіда (Суми), «Дон Карлос» Ф. Шіллера (Ужгород), «Емілія Галотті» Г. Лессінга (Вінниця, Черкаси), «Баладина» Ю. Словацького (Тернопіль), «Гайдамаки» за Т. Шевченком, «Життєве море» І. Карпенка-Карого (Львів). Вистави цих років, що досягли високого мистецького рівня, відзначені Державними преміями СРСР: «Дядя Ваня» А. Чехова і «Дикий Ангел» О. Коломійця (1980, Київський український драматичний театр імені І. Франка), «Вони були акторами» В. Орлова і Г. Натансона (1977, Крим. рос. драм. театр ім. М. Горького); Держ. преміями УРСР імені Т. Шевченка — «Пам'ять серця» О. Корнійчука (1971, Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка), «Тил» М. Зарудного (1978, Львів. укр. драм. театр ім. М. Заньковецької), «Відродження» М. Мірошніченка (1982, Одеський рос. драм. театр ім. А. В. Іванова), «Межа спокою» П. Загребельного, «Кафедра» В. Врублевської, «Тема з варіаціями» С. Альошина (1983, Київ. укр. драм. театр ім. Лесі Українки). За участь у цих виставах Державними преміями СРСР відзначені актори О. Голобородько, В. Івченко, Є. Капітонов, Б. Ступка, режисери С. Данченко, В. Оглоблін, А. Новиков, художники Д. Лідер, М. Янковський; Держ. премій УРСР ім. Т. Г. Шевченка за виконання провідних ролей удостоєні Герой Соціалістич. Праці Н. Ужвій, Б. Романіцький, А. Гончар, В. Дальський, В. Добровольський, Н. Доценко, М. Заліпровський, В. Заклучна, П. Куманченко, В. Максименко, Ю. Мажуга, А. Роговцева, Є. Пономаренко, А. Решетников, М. Рушковський, О. Смолярова, Ф. Стригун, Ю. Ткаченко, Л. Яремчук, режисери Д. Алексідзе, С. Данченко, М. Резнікович, В. Терент'єв, художники М. Кипріянов, О. Кривошеїн, Є. Лисик. В 70—80-х рр. відкрилися Донец. (у м. Горлівці), Дніпроп., Запорізький та Сумський театри юного глядача, *Київський театр драми і комедії, Театр поезії у Києві* (обидва — 1979), *Київський молодіжний театр* (1980), Дніпродзержинський рос. муз.-драм. театр (1982), в репертуарі яких — твори сучас. рад. драматургів. У всіх обл. центрах є лялькові театри, серед них — Київ. театр ляльок (засн. 1929), Харків. театр ляльок ім. Н. К. Крупської (засн. 1939), Івано-

Фр. театр ляльок ім. П. Морозова (заснований 1945). В республіці діє (на 1984) 286 *народних самодіяльних театрів*. Важливим фактором розвитку укр. театру є використання досвіду нац. театр. культур народів СРСР, насамперед російського, зміцнення зв'язків з мистецтвом країн соціалістичної співдружності, прогресивним мистецтвом капіталістичних країн. В репертуарі укр. театрів — твори авторів братніх республік

Сцена з вистави «Фауст і смерть» О. Левади. Львівський український драматичний театр імені М. Заньковецької. 1960.

Сцена з вистави «Дикий Ангел» О. Коломійця. Київський український драматичний театр імені І. Франка. 1980.

(Ч. Айтматова, О. Вампілова, О. Гельмана, Й. Друше, Н. Думбадзе, М. Каріма, А. Махайонка, А. Петрашківич та ін). Київ. театр «Дружба» (засн. 1979) систематично організовує виступи театрів братніх республік [моск. Малий театр, МХАТ, Моск. театр ім. К. С. Станіславського, Ленінгр. Великий драм. театр ім. М. Горького, Груз. театр ім. Шота Руставелі, Груз. театр ім. К. Марджанішвілі (обидва — в Тбілісі), Панележський драм. театр Лит. РСР, тартуський театр «Ванемуйне», Таллінський театр ім. В. Кіргісса, Мінський рос. драм. театр ім. М. Горького та ін.]. Укр. рад. театр інтернаціональний за змістом і глибоко національний за формою. Осягаючи нові явища життя

Сцена з вистави «Я, бабуся, Іліно та Іларіон» Н. Думбадзе та Г. Лордкіпанідзе. Одеський український музично-драматичний театр імені Жовтневої революції. 1971.

Сцена з вистави «Казка про Моніку» («Загоничі воно») С. Шаліт'яніса і Л. Яцинявічуса. Київський російський драматичний театр імені Лесі Українки. 1978.

новаторськими мистецькими засобами, він водночас тісно пов'язаний з культурно-спадщиною минулого, з доживтєвим театром. Це проявляється, зокрема, у продовженні традицій життєво-конкретного мистецтва видатних майстрів дореволюцій. театру, розвинутих Г. Юрою, Б. Романицьким та ін., і традицій філософсько-загальноючого театру Леся Курбаса, розвинутих М. Крушельницьким, Б. Тягником та ін.

З організацією фестивалю театрів «Прем'єри сезону» при *Українському театрознавчому товаристві* (засн. 1944) в столиці республіки постійно демонструються кращі прем'єри обл. театрів. Творчі кадри для профес. і самодіяльних колективів республіки виховують *Київський інститут театрального мистецтва* ім. І. К. Карпенка-Карого, *Харківський інститут мистецтва* ім. І. П. Котляревського, ін-ти культури в Києві, Харкові, Ровно. Проблеми театр. мистецтва широко висвітлюють журн. «*Український театр*», газ. «*Культура і життя*» та міжвідомчий наук. збірник «*Театральна культура*». Найбільше на Україні зібрання матеріалів з історії театру зберігається в *Київському музеї театрального, музичного та кіномистецтва УРСР*.

Матеріали XXIV—XXVI з'їзду партії і постанови ЦК КПРС «Про роботу з творчою молоддю» (1976) і «Про роботу партійної організації Білоруського державного академічного театру ім. Янки Купали» (1983) спрямовують укр. митців на подальше зміцнення зв'язків театр. мистецтва з практикою побудови нового суспільства. Див. також у цьому томі підрозділи Народне театральне мистецтво, Театрознавство, Художня самодіяльність. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Лит.: Український драматичний театр, т. 1—2, К., 1959—67; Украинский театр, в кн.: История советского драматического театра, т. 1—6, М., 1966—71; Шляхи і проблеми розвитку українського радянського театру, К., 1970; Пискун І. Р. Український радянський театр, К., 1957; Кисіль О. Г. Український театр, К., 1968; Мистецтво франківців, К., 1970; Посудовський П. І. Театри України і Радянська Армія, К., 1970; Занкіянцян К., 1972; Рудін П. І. На шляхах революційного театру, К., 1972; Станіславський М. Д., Рубінштейн Л. А. Театр Житомира, К., 1972; Дузь І. М. Театр імені Жовтневої революції, К., 1975; Зюков Б. Б., Сеннікова Р. Д. Театр імені Леся Українки, К., 1977; Смолян Ю. К. Про театр, К., 1977; Горбенко А. Г. Харківський театр імені Т. Г. Шевченка, К., 1979; Гайдабура В. М. Театр імені М. О. Щорса, К., 1979; Коріщенко О. З. Тернопільський театр імені Т. Г. Шевченка, К., 1980; Вериківська І. М. Становлення української радянської сценографії, К., 1981; Давидова І. Н. В созвездии братских культур. Русские театры на Украине. 1917—1982, К., 1982; Станішевський Ю. О. Взаємостеос театральних культур, К., 1983; Белецька Л. К. Украинский советский драматический театр, К., 1984. Ю. М. Бобошко.

Кіно

Історія укр. кіно починається з 90-х рр. 19 ст. У 1893 одес. механік-конструктор Й. Тимченко (за допомогою професора М. Любимова) сконструював апарат для репродукції на екрані зображень безперервного руху людей та предметів, 1894 продемонстрував його дію на засіданні секції фізики IX з'їзду російських природознавців і лікарів. Але широкого застосування цей апарат не знайшов. У 1896—1902 харків. фотограф-художник А. Федельський, удосконалюючи кіноапарат, знімав і демонстрував перші хронікальні фільми: «Джигитівання коза-

ків першого Оренбурзького козачого полку», «Вид Харківського вокзалу в момент відходу поїзда» та ін. Регулярне виробництво фільмів почалося на Україні з 1907. Організовувалися приватні кіноательє у Києві («Світлотінь»), «Художній екран», Одесі («Мірограф»), Катеринославі, Харкові. Поряд з хронікальними, з'явилися перші художні фільми (т. з. ігрові); це переважно зняті на кіноплілак театральні вистави). Укр. актор О. Олексієнко поставив ряд т. з. мовних фільмів (під час сеансів актори перебу-

Кадр з документального фільму «Симфонія Донбасу». Режисер Дмитро Вертов, 1930.

вали за екраном, імітуючи діалоги між дійовими особами): «Як воли женилися», або Три кохання в мішках» за М. Гоголем, «Москаль-чарівник» за І. Котляревським, «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» за М. Старицьким. У 1911 Д. Сахненко разом з М. Садовським поставили фільми-спектаклі «Наймичка» за І. Карпенком-Карим і «Наталка Полтавка» за І. Котляревським; у них брали участь актори театр. трупи М. Садовського, зокрема М. Заньковецька, Л. Лінницька, Г. Борисоглібська, Ф. Левицький. Реалістичні традиції кращих укр. театр. колективів, висока культура гри акторів мали значний вплив на утвердження прогрес. тенденцій в дореволюцій. укр. кіно. Проте в цілому спадщина укр. дореволюцій. кінематографа була досить нерівноцінною і суперечливою. На Україні за короткий час виникли численні «ілюзійні», зарубіжні кінофірми заповнили екрани низькопробними стрічками, вітчизняну кінопродукцію складали в основному примітивні мелодрами і комедії-фарси. Під час першої світової війни створювалися фільми переважно шовіністичного спрямування. В цей же час здійснювалися екранізації рос. і зарубіжних літ. творів (зокрема, у Києві «Знаменні і скривдженні» за Ф. Достоєвським).

В липні 1917 в Одесі (при сприянні Севастопольської Ради робітників і солдатських депутатів) було створено фільм «Життя і смерть лейтенанта Шмідта» («Повстання Чорноморського флоту»), прийнятий симпатіями до учасників революц. подій. Серед діячів доживтєвого кіно, які творчо працювали і в рад. час, — П. Чардинін, І. Кавалерідзе, В. Гардін, Д. Байда-Суховий, Л. Форесть та ін. Рад. влада відкрила широкі можливості для укр. рад. кіно. Ідейне і творче спрямування подальшого розвитку мистецтва кіно було визначено ленинським положенням про те, що «... з усіх мистецтв для нас найважливішим є кіно» («В. І. Ленін про культуру», К., 1981, с. 316). 27.VIII 1919 В. І. Ленін підписав декрет про передачу кіно- і фотопромисловості у відання Наркомосу, тим самим закладені засади нового рад. мистецтва. Було створено кінокомітет при відділах політосвіти і кіносекції при політвідді-

лах Червоної Армії (організовували вироб. кінофільмів, забезпечували показ їх червоноармійцям і населенню), реконовано приватні кіноательє у Києві, Одесі і Ялті. У Наркомосі УРСР було також створено Всеукр. кінокомітет, який розгорнув роботу по організації кіносправи в республіці. У квітні 1919 при Всеукр. кінокомітеті організовано відділ кінохроніки, який знімав фільми, що відображали найважливіші події на фронтах і в тилу. Кінозйомки бойових дій Червоної Армії та зйомки подій в тилу проводили також кіносекції крив. Окремому, Наркомвоєну України та кіносекції політвідділів Півд.-Зах. фронту. Було знято ряд хронікальних фільмів: «Вручення М. І. Калініним ордена Червоного Прапора Першій Кінній армії», «Визволення Криму від Врангеля», «Відправка на фронт 1-го Інтернаціонального полку», «Парад військ та демонстрація 1-го Травня в Києві», «Перший випуск радянських лікарів» та ін. Крім кінохроніки, знімалися також агітфільми, що були першою спробою в ігровому кіно відтворити образ людини, яка мужньо захищає владу Рад.

У 1919—20 Всеукр. кінокомітет разом з політвідділами Червоної Армії випустив понад 30 ігрових агітфільмів: серед них — «Все для фронту» (реж. М. Вернер), «Повстаньте, гнані і голодні», «Це буде останній і вирішальний бій!» (обидва — реж. М. Бонч-Томашевський), «Революційний тримайте крок!» (реж. А. Луїдін), «Ми переможемо» (реж. М. Салтиков). Велику роль у виховній і освітній роботі серед населення відігравали культурно-освітні та санітарно-освітні фільми («Трактор», «Одеса — Південна Пальмира», «Боротьба з хворобами» та ін.), які поклали початок укр. науково-популярному кіно.

У 1922 Всеукр. кінокомітет було реорганізовано у Всеукр. фотокіноуправління (ВУФКУ), якому підпорядковувалися кінофабрики в Одесі і Ялті, зйомочна база у Києві, а також кінотеатри республіки. На Україні розгорнулося планомірне вироб. худож. фільмів. Відкрилися кіношколи, що готували профес. кадри кінематографістів. У 1924 в Одесі засновано Державний технікум кінематографії (мав статус вищого навч. закладу; 1930 на його базі в Києві було утворено кіноінститут).

Важливим фактором у формуванні укр. рад. кіномистецтва було залучення до роботи в кіно майстрів з суміжних мистецтв (театру, живопису, л-ри). Першими спеціалістами, редакторами і теоретиками кіно, режисерами і керівниками кіновиробництва були О. Довженко, Ю. Яновський, М. Бажан, О. Досвітний, І. Кавалерідзе, Г. Тасін, Г. Стабовий, Лесь Курбас, П. Нечеса та ін. У становленні укр. рад. кіномистецтва важливу роль відіграли майстри рос. кінематографії, зокрема, Дз. Вертов, В. Гардін, М. Охлопков, М. Салтиков, Г. Рональ. У 1926—28 на замовлення ВУФКУ В. Маяковський написав 8 сценаріїв, за якими було створено стрічки «Троє» (1928, реж. О. Соловйов, Ялт. кінофабрика) та «Октябрюхові і Декабрюхові» (1928, реж. О. Смирнов і О. Іскандер, Одеська кінофабрика). У 1923—25 на Україні на екрані вийшло близько двох десятків картин, більшість яких було знято за відомими літ. творами. Серед них — екранізації, здійснені Гардінін («Остання ставка містера Елліока» (за О. Гріню), «Правда бродить по Європі» (за Е. По), «Слюсар і канцлер» (за А. Луначарським)). Значною подією став фільм «Остап Бандура» (1924, реж. Гардін, сценарій М. Майського, за участю М. Заньковець-

кої; Одес. кінофабрика), присвячений подіям громадянської війни на Україні. Ця тема розроблялася і у картинах «Арсенальці» (1925, реж. Л. Курбас, сценарій Г. Тасіна) та «Україзія» (ін. назва — «Сім плюс два», 1925, реж. П. Чардинін, сценарій М. Борисова і Г. Стабового), пізніше — «Бенефіс клоуна Жоржа» (1928, реж. Соловйов; всі — Одес. кінофабрика). Значними здобутками укр. рад. кінематографії були психологічні кінодрами «Два дні» (1927, реж. Г. Стабовий, сценарій С. Лазуріна; у гол. ролі — І. Замичковський) та «Нічний візник» (1929, реж. Г. Тасін, у гол. ролі — А. Бучма; обидва — Одес. кінофабрика), присвячені пробудженню класової свідомості у трудящих в роки громадян. війни. Перші спроби у жанрі кіносатири зробив Лесь Курбас, який 1924 здійснив постановку сатиричних фільмів «Вендетта» і «Макдональд». В 20-х рр. з'явилися фільми для дітей «Марійка» (1926, Одес. кінофабрика), «Ванька і „Месник“» (1928, обидва — реж. А. Лундін, Київ. кінофабрика) та ін. У 1926 вийшов двосерійний фільм «Тарас Шевченко» (реж. П. Чардинін, сценарій М. Панченка і Д. Бузька; за участю А. Бучми, І. Замичковського, М. Панова, І. Худолєва, Одес. кінофабрика). В кін. 20-х на поч. 30-х рр. було екранізовано твори класиків укр. л-ри: «Микола Дзержа» (1927, реж. М. Терещенко, за І. Нечум-Левницьким), «Борислав сміється» (1927, реж. І. Рона, за І. Франком, обидва — Одес. кінофабрика), «Фата моргана» (1931, реж. Б. Тягно, за М. Коцюбинським; «Українфільм», Київ). Велике місце у кінопроцесі посідали картини про відбудову нар. г-ва і класову боротьбу: «Цемент» (1927, реж. В. Вільнер, за Ф. Гладковим; Одес. кінофабрика), «Джальма» (1928), «Вітер з порогів» (1930, обидва — реж. А. Кордюм), «Право на жінку» (1930, реж. О. Каплер, сценарій М. Бажана і О. Каплера, всі — Київ. кінофабрика) та ін. Визначним явищем радянської кінематографії стала творчість О. Довженка. На Одеській кінофабриці за його сценарієм поставлено фільм «Вася-реформатор» (1926). У 1927 він створив повнометражний революц.-пригодницький фільм «Сумка дикпур'єра» (сценарій М. Заца і Б. Шаранського). Новим етапом у творчості митця став фільм «Звенигора» (1928). У 1929 О. Довженко за власним сценарієм поставив стрічку «Арсенал», присвячену Січневому повстанню 1918 робітників київ. з-ду «Арсенал» проти контрреволюц. Центральної ради. Самобутній талант Довженка яскраво виявився у фільмі «Земля» (1930, оператор Д. Демуцький; Київ. кінофабрика), де з великою поетичною силою відображено соціалістичні перетворення в укр. селі в період колективізації. З появою цього фільму в укр. кіно утвердився новий стилістичний напрям, якому властиві революц. романтика, поетика, глибока філософська думка (1958 на Всесвітній виставі в Брюсселі фільм «Земля» було визнано одним з 12 кращих фільмів усіх часів і народів). Успішно розвивалося документальне і наук.-популярне кіно. На Київ. кінофабриці реж. Дз. Вертов поставив ряд документальних фільмів — «Одинадцятий» (1928) і «Людина з кіноапаратом» (1929), що мали значний позитивний вплив на розвиток укр. кінопубліцистики. На кін. 20-х рр. кіно міцно увійшло в культурне життя республіки. Успішний розвиток нар. господарства створив необхідні умови для розв'язання важливих проблем технічного озброєння кіно, обладнання кіностудій і кінотеатрів новою

вітчизн. кіноапаратурою. Було проведено реконструкцію Одес. кінофабрики, завершилося буд-во Київ. кінофабрики ВУФКУ (з 1930 — «Українфільм», з 1939 — Київ. кіностудія), яка стала центром укр. кінематографії. У 1927 в Харкові було створено мультиплікаційну майстерню (згодом переїхала до Києва). Утверджувались і розвивались ідейно-теор. засади соціалістичного реалізму, принципи партійності і народності соціалістичного мистецтва. Це був складний процес, позначений гострими дискусіями про утвердження героя нового типу, боротьбу проти пролеткультівської вульгаризації. Посилилася роль кінокритики. На Україні почав виходити журнал «Кіно» (1925—33), газета «Кіножиттє» (1927), «Кіногазета» (1928—32). З'явилися перші теоретичні праці, в яких розглядалися важливі проблеми кіномистецтва (див. у цьому томі підрозділ Кінознавство). Новий етап у становленні кіномистецтва України пов'язаний з винайденням звукового кіно. Це дало поштовх до розвитку кінодраматургії, внесло значні зміни в режисуру, акторську майстерність, композицію кадру, монтажу. У 1930 на Київ. кінофабриці реж. Дз. Вертов здійснив постановку першого радянського звукового документ. фільму «Симфонія Донбасу» («Ентузіазм», 1930) про героїчну працю робітничого класу України в будівництві соціалізму. В 1932 О. Довженко створив перший український ігровий звуковий фільм «Іван», присвячений проблемі формування робітничої свідомості. На Київ. кіностудії худож. фільмів з'явилися ін. фільми про сучасність, в яких показано людину праці — «Велике життя» (1-а серія, 1939, реж. Л. Луков, Держ. премія СРСР, 1941), «Вітер зі Сходу» (1941, реж. А. Роом); кінокомедії «Багата наречена» (1938), «Трактористи» (1939, спільно з «Мосфільмом»; обидва — реж. І. Пир'єв). Цій же темі було присвячено ряд фільмів, створених Одес. кіностудією худож. фільмів, зокрема «Танкер „Дербент“» (1940, реж. О. Файнціммер). Значною подією в худож.-документальному кіно стали фільми «Визволення» та «Радянська Буковина» (обидва — 1940, режисери О. Довженко і Ю. Солнцева, Київ. студія худож. фільмів), в яких було показано тяжку долю населення Зх. України, оспівувалося його возз'єднання в братній сім'ї рад. народів. Увагу кінематографістів привертала тема героїки громадян. війни: «Мірабо» (1930, реж. А. Кордюм; Київ. кінофабрика), «Перекоп» (1930, реж. і сценарист І. Кавалерідзе; Одес. кінофабрика), «Останній порт» (1934, реж. А. Кордюм, сценарій О. Корнійчука і А. Кордюма; Київ. кінофабрика); тема боротьби робітничого класу в зарубіжних країнах: «Атака» (1932, реж. Г. Тасін, сценарій Г. Тасіна, С. Лазуріна; Одес. кінофабрика), «Негр з Шерідана» (1933, реж. П. Коломойцев; Київ. кінофабрика), створюються фільми для дітей — «Червона хустина» (1934, реж. Л. Френкель; Київ. кінофабрика), «Дочка партизана» (1935, реж. О. Маслюков, М. Маєвська; Одес. кінофабрика). До істор. теми звертається І. Кавалерідзе; він створює ряд фільмів за власними сценаріями, в основу яких покладено героїчні сюжети, пов'язані з важливими подіями в житті укр. народу — «Штурмові ночі» (1931), «Коліївщина» (1933, обидва — Одес. кінофабрика) і «Прометей» (1936; Київ. кінофабрика). Значним досягненням укр.

звукового кіно передвоєнного часу був історико-революц. фільм «Шорс» (1939, реж. О. Довженко, Держ. премія СРСР, 1941; Київ. кіностудія), що поетично оспівував боротьбу народу в роки громадян. війни (у ролі Шорса — Є. Самойлов, Боженка — І. Скуратов). Увагу кінематографістів продовжує привертати тема героїчного минулого. На Київ. кіностудії режисер І. Савченко здійснив постановку революц. епопеї «Вершники» (1939, за Ю. Яновським) та історичного фільму «Богдан Хмельницький» (1941, за О. Корнійчуком, Держ. премія СРСР, 1942). Було створено фільми-екранізації творів укр. і рос. класичної л-ри, серед яких — «Наталка Полтавка» за п'єсою І. Котляревського (1936), «Запорожець за Дунаєм» за мотивами однойменної опери С. Гулака-Артемовського (1937; обидва — реж. І. Кавалерідзе; Київська кінофабрика) за участю співаків І. Паторжинського, І. Козловського, М. Литвиненко-Вольгемут. У 1939—40 рр. на Київ. кіностудії поставлено перші на Україні кольорові фільми «Сорочинський ярмарок» (реж. М. Екк) та «Майська ніч» (реж. М. Садкович) за творами М. Гоголя. Обидві стрічки зняли оператори М. Кульчицький і Г. Олександров. В 30-х рр. в укр. кіно працювали кінооператори М. Топчий, О. Пишиков, І. Шеккер, Ю. Єскельчик та ін., художники М. Уманський, О. Бобровников, Ю. Майер, М. Симашкевич, С. Худяков, В. Кричевський; звукооператори А. Бабій, І. Григор'єв, Р. Біснубата, А. Демиденко. Разом з укр. акторами (А. Бучмо, Н. Ужвій, П. Масахою, С. Шкуратором, Г. Юрою та ін.) знімалися російські (М. Мордвінов, М. Крючков, Б. Андреев, П. Алейников, М. Ладініна, С. Столяров, Б. Добронрадов), грузинські (Н. Вачнадзе, Ч. Еріставі-Жгенті), актори з ін. республік. В укр. кінематографії працювали композитори, зокрема, Б. Лятошинський, К. Данькевич, П. Козицький, М. Вериківський, Ю. Мейтус, Д. Кабелєвський. Розвивалося документальне кіно, науково-популярне кіно і мультиплікаційне кіно. Документальні фільми створювали у відділі кінохроніки Київ. кіностудії та на Українській студії хроніально-документальних фільмів (засн. 1931, Харків). У документальних стрічках знайшли відображення важливі явища і події епохи розгортання соціалістич. буд-ва, створено узагальнений образ народу-трудівника (фільми «Більшовик», «Станханов», «Герой Криворіжжя», «Марія Демченко»; кіножурнали «Радянська Україна», «На варті»). Збагачувалася проблематика наук.-популярного кіно. В грудні 1940 почала роботу кіностудія «Київучтехфільм». Крім навч. картин, виходили фільми на мед., зокрема санітарно-освітні, теми. Серед режисерів науково-популярних фільмів — Я. Печерін, В. Заноза, К. Боголов, М. Пясецький, Б. Павлов, Д. Федоровський, О. Уманський. Поширювалося мист. мультиплікації. Наприкінці 1926 при центр. лабораторії ВУФКУ було створено мультиплікаційний кабінет, 1934 при «Українфільмі» засновано відділ худож. мультиплікації, де створено перші укр. мультиплікаційні фільми — «Музилка в Африці», «Тук-Тук і його товариш Жук», «Жук в зоопарку», «Лісова угода», «Заборонений папуга» та ін. В мультиплікаційному кіно працювали режисери В. Левандовський, І. Лазарчук, С. Гусецький, Є. Горбач.

Після віроломного нападу гітлерівської

Німеччини на Рад. Союз кіномистецтво перебудувало свою роботу відповідно до умов війни. В перші ж дні з'явилися хронікальні репортажі з фронту, які знімали укр. кінооператори-фронтовики (Б. Вахар, І. Гольдштейн, Я. Ковальчук, В. Орлянін, В. Смородін). Гол. завданням кіномитців була мобілізація духовних сил рад. народу на боротьбу проти фашист. загарбників. Першим внеском в ігрове кіно стали «Бойові кінозбірки», що склалися з короткометраж. стрічок. У 1942 укр. кінематографісти підготували 9-й випуск «Бойового кінозбірки», який складався з трьох кіноновел — «Квартал № 14» (реж. І. Савченко), «Сині скелі» (реж. В. Браун), «Маяк» (реж. М. Донської). Кіностудії України було евакуйовано в тил (Київську кіностудію — до Ашхабада, Одеську — до Ташкента). Створювалися фільми про героїчні роки революції і громадян. війни — «Олександр Пархоменко» (1942, реж. Л. Луконін), «Як гартувалася сталь» (1942, реж. М. Донської). Тема Великої Вітчизн. війни відобразилася у фільмах «Партизани в степах України» (1942, реж. І. Савченко; за п'єсою О. Корнійчука), «Райдуга» (1943, реж. М. Донської, за

сценарієм В. Василевської; Держ. премія СРСР, 1946) та «Нескорені» (1945, реж. М. Донської, за повістю Б. Горбатов; обидва — Київ. кіностудія; 1946 на VII міжнар. кінофестивалі у Венеції удостоєний Золотої медалі). У роки війни О. Довженко у співавторстві з Ю. Солнцевою створив два повнометражних документально-худож. фільми «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) та «Перемога на Правобережній Україні» (1945). У кращих картинах воєнних років розкрито типові риси рад. людини — патріотизм і оптимізм, самовідданість, готовність на подвиг в ім'я Вітчизни. У кін. 1943 у визволеній Києві повернулася кіностудія худож. фільмів. Укр. кіномитці почали відновлювати кінематографію на Україні. Продовжувався випуск хронікально-документальних фільмів, було створено пригодницьку стрічку «Зігмунд Колосовський» (1945, реж. С. Навроцький, Б. Дмоховський), в якій показано єдність народів у їх спільній боротьбі проти фашизму. У перших післявоєнних фільмах значне місце посідала тема Великої Вітчизн. війни. Успіх у глядачів здобув пригодницький фільм Б. Барнета «Подвиг розвідника» (1947, Держ. премія СРСР, 1948), в якому розповідалося про героїзм рад. людей у тилу ворога. У 1948 вийшла на екрани картина «Третій удар» (реж. І. Савченко), в якій показано силу справедливої боротьби рад. народу проти фашистів. Темі мирної праці присвячено фільми: «Голубі дороги» (1947), «У мирні дні» (1950, Держ. премія СРСР, 1952, обидва — реж. В. Браун). Визначним явищем укр. кіномистецтва післявоєнних років став фільм «Тарас Шевченко» (1951, реж. і сценарист І. Савченко, Держ. премія СРСР, 1952). Роль Т. Шевченка виконав С. Бондарчук, М. Щепкіна — Г. Юра, Ярина Шевченко — Н. Ужвій. Укр. кінематографісти створили фільми для дітей «Нерозлучні друзі» (1952, реж. В. Журавльов), «Команда з пашої вулиці» (1953, реж. О. Маслюков). У 50-х рр. на екрани вийшли фільми-спектаклі, організації укр. та рос. класич. лри: «В степах України» (1952, режисери Г. Юра, Т. Левчук; за п'єсою О. Корнійчука), «Украдене щастя» (1952, реж. Г. Юра, І. Шмарук; за п'єсою І. Франка), «Калиновий гай» (1953, реж. Т. Левчук; за п'єсою О. Корнійчука), «Земля» (1954, режисери А. Бучма, О. Швачко; за О. Кобилянською), «Мати» (1955, реж. М. Донської; за М. Горьким) та ін. У серед. 50-х рр. в кіно прийшло поповнення молодих творчих працівників, збільшився випуск картин, збагатилася їх тематика. Вперше в укр. худож. кіно було створено образ В. І. Леніна в картині «Правда» за п'єсою О. Корнійчука (1958, реж. В. Добровольський, І. Шмарук). Набув далішого розвитку біографічний жанр — фільми «Іван Франко» (1956, реж. Т. Левчук) та «Григорій Сковорода» (1959, реж. І. Кавалерідзе). Вийшли фільми, що порушували проблеми сучасності — «Доля Марини» (1954, режисери В. Івченко, І. Шмарук), «Весна на Зарічній вулиці» (1956, режисери Ф. Миронер, М. Хуців), «Дада Федоро» (1958, реж. М. Хуців; обидва — Одес. кіностудія), «Надзвичайна подія» (1958, реж. В. Івченко). У картинах 60-х рр. відчувається тяжіння до більшої жанрової різноманітності, посилення уваги до внутр. світу людини, її праці, показано зростання громад. активності трудящих: «Літак підлітає о дев'ятій» (1960, реж. Ю. Лисенко), «Між добрими людьми» (1962, реж. А. Буковський, С. Брюнчук; за Ю. Збалацьким), «Закон Антарктиди» (1962, реж. Т. Левчук; перший широкоформатний фільм),

«Наш чесний хліб» (1964, реж. К. та О. Муратови; Одес. кіностудія). В 60-х рр. одне з центр. місць займала тема перемоги рад. народу над фашист. Німеччиною. На Одес. кіностудії створено фільми «Спрага» (реж. Є. Ташков), «Вірність» (реж. П. Тодоровський); на Київ. кіностудії — «Три доби після безсмертя» (реж. В. Довгань), «Перебірено — мін немає» (режисери Ю. Лисенко, З. Велимирович), «Два роки над прірвою» (реж. Т. Левчук), «Хочу вірити» (реж. М. Машенко), «На Київському напрямку» (реж. В. Денисенко), «Іх знали тільки в обличчя» (реж. А. Тимошинин), «Іванна» (реж. В. Івченко). Темі революції та громадян. війни присвячено картини: «Новели Красного дому» (режисери І. Ветров, М. Машенко, сценарій В. Земляка), «Кров людська — не подається» (реж. М. Макаренко, сценарій М. Стелмаха), «Ескадра повертає на Захід» (режисери М. Білінський, М. Вінграновський, сценарій — О. Левади, М. Білінський), «Загибель ескадри» (реж. В. Довгань, сценарій О. Корнійчука), «Гадюка» (реж. В. Івченко, за повістю О. Толстого, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1967), «Бур'ян» (реж. А. Буковський, за романом А. Головка). На екрани вийшли істор.-біографічні стрічки: «Олександр Довбуш» (реж. В. Іванов, сценарій Л. Дмитерка та В. Іванова), «Сон» (реж. В. Денисенко, сценарій Д. Павличка та В. Денисенка; присвячений життю і творчості Т. Шевченка). Здійснено екранізації класичних літ. творів: фільми «Лісова пісня» (реж. В. Івченко, за Л. Українкою), «Вечір передодні Івана Купала» (реж. Ю. Іллєнко, за М. Гоголем), «Каміпний хрест» (реж. Л. Осика, за В. Стефанюком), «Зачарована Десна» (реж. Ю. Солнцева за повістю О. Довженка). Посилився інтерес кіномитців до жанру комедії — «Катя-Катюша» (реж. Г. Лішниць), «За двома зайцями» (реж. В. Іванов), «Приходьте завтра» (реж. Є. Ташков). Створювалися картини для дит. та юнацької аудиторії, зокрема «Військова таємниця» (реж. М. Маєвська), «За всяку ціну» (реж. А. Слісаренко), «Казка про Хлопчища Кибальчиша», «Туманність Андромеди» (обидва — реж. Є. Шерстобитов). У 70-х рр. новими стрічками збагатилася укр. ленініана, створено ряд творів про Велику Жовт. соціалістич. революцію і громадян. війну. Серед них — «Поштовий роман» (реж. Є. Матвеев), «Родина Коцюбинських» (реж. Т. Левчук, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971), «Комісари» (реж. М. Машенко), «Дума про Британку» (реж. М. Вінграновський), «Червоні дикхур'єри» (реж. В. Новак; Одес. кіностудія). Темі боротьби проти фашизму та укр. бурж. націоналізму присвячено героїко-романтичну стрічку «Білий птах з чорною ознакою» (реж. Ю. Іллєнко). У 1979 вийшов на екрани героїко-романтичний фільм «Валілон XX» (реж. І. Михолайчук, за В. Земляком). Героїчному подвигу рад. народу в роки Великої Вітчизн. війни присвячено фільми: «Дума про Ковпака» та «Віа Буга до Вісли» (в ролі С. А. Ковпака — нар. арт. СРСР К. Степанков), «Якщо ворог не здається...» (всі — реж. Т. Левчук), «В бій ідуть тільки „старіки“ та „Ати-бати, йшли солдати...» (обидва — реж. Л. Биков, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977), «Іду своїм курсом» (реж. В. Лисенко; Одес. кіностудія), «Тригожинський місяць вересня...» (реж. Л. Осика). Створювалися різноманітні за жанрами фільми, присвячені проблемам сучасності: «Вогонь» (реж. Ю. Лисенко), «Оси-

Кадр з документального фільму «Битва за нашу Радянську Україну». Режисери О. П. Довженко та Ю. І. Солнцева. 1943.

Кадр з науково-популярного фільму «Микола Амосов». Режисер Т. О. Золоса. 1971.

Кадр з документального фільму «Розум, честь і совість епохи». Режисер О. П. Косинов. 1977.

бисте життя» (реж. В. Довгань), «Кожного вечора після роботи» та «Грачі» (обидва — реж. К. Ершов), «Тут нам жити» (реж. А. Букowski, сценарій М. Зарудного), «Абітурієнтка» (реж. О. Мішурін, сценарій О. Гончара), «Тронка» (режисер А. Вейтський, сценарій О. Гончара, А. Вейтського, Б. Хринок), «Довга дорога в короткий день» (реж. Т. Левчук, сценарій Н. Рибак), «Платон мені друг» (реж. В. Шкурін), «Свято печеної картоплі» та «Смужка нескончених диких квітів» (сценарій О. Гончара і Ю. Ілленка; обидва — реж. Ю. Ілленко), «Женці» (Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979) та «Високий перевал» (обидва — автор сцен. і реж. В. Денисенко) та ін. 1500-річчю Києва присвячено фільм «Ярослав Мудрий» (1981, реж. Г. Кохан, за сценарієм П. Зарубельного, М. Вепринського). Продовжують створюватися стрічки для дітей: «Хліб дитинства мого», «Сто радощів, або Книга великих відкриттів» (обидва — реж. Я. Лупій; Одес. кіностудія), «Любаша» (реж. О. Муратов), «Ніч коротка» (реж. М. Беликов), екранізація казки (О. Погорельського «Чорна курка, або Підземні жителі» (реж. В. Грес), При Київській кіностудії худож. фільмів працює творче об'єднання «Телефільм» (з 1966), яке розпочало випуск багатосерійних фільмів різних жанрів: «Секретар парткому» (реж. М. Ільїнський, О. Ленціус), «Серце Боніура» (реж. М. Орлов), «Варчина земля» (реж. А. Букowski), «Довір'я», «Юркові ситани» (обидва — реж. М. Ільїнський), «Бумбараш» (реж. А. Народицький, М. Рашев), «Як гартувалася сталь», «Овід» (обидва — реж. М. Машенко, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1982), «Народжена революцією» (реж. Г. Кохан, Держ. премія СРСР, 1978) та ін. У 1966 у Києві засн. кіностудію «Укртелефільм», що випускає худож. документ., муз. фільми, знімає телестави та ін. На «Укртелефільмі» створено екранізації літ.-драм. творів, зокрема фільми-ставки — «Платон Кречет» та «Сторінки щоденника» (за О. Корнійчуком), «Кассандра» (за Лесею Українкою), «Ой не ходи Грицю, та й на вечоринці» (за М. Старицьким); вистави — «Краків'яни та гурали» В. Богуславського, «Насмішувате моє щастя» Л. Малюгіна, п'ятисерійний документальний фільм «Відродження» за одноіменною книгою Л. І. Брежнєва (Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980). У 1983 поставлено багатосерійний худож. фільм «Останній довід короля» (реж. В. Кісія, за твором «Сім днів у травні» Ф. Нібеля і Ч. Бейлі). Дальшого розвитку набуло хроніально-документальне та наук.-популярне кіно. Багато документальних фільмів присвячено трудовим зверненням рад. людей, дружбі народів, досягненням у галузі науки і культури: «Радянська Україна» (Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973), «Розум, честь і совість епохи» (обидва — реж. О. Косинов), «Радянська Україна. Роки боротьби і перемог» (реж. В. Шевченко, І. Грабовський; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978), «Вогні Придніпров'я» (реж. В. Шкурін), «Салют, камраде Іван» (реж. А. Фернандес), «З Леніном у серці», «Роменська мадонна», «П'ять пісень про комуністів» (всі — реж. А. Слісаренко). Військово-патріотична тема знайшла відображення у фільмах: «Ленінградка» (реж. М. Мамедов), «Солдатські вдови» (реж. В. Артеменко), «Тривожне небо Іспанії» (реж. А. Фернандес). Духовний світ людини праці розкривають фільми про сучасників, зокрема «Командарми ін-

дустрії», «Головуючих коригує» (обидва — реж. В. Сперкач), «Меланчолічне весілля» (реж. О. Коваль), «Слово про хліб» (реж. Г. Шкляревський), «Наша італійка» (реж. М. Лакіоні-Стезенько). Ряд документальних фільмів викриває ідеологічні диверсії бурж. пропаганди, ворожу діяльність укр. бурж. націоналістів: «Гірке відлуння», «Упіри», «Троїський кінь», «Хто ви, містер Климчук» (всі — реж. А. Федоров), «Пастор на слизькій дорозі» (реж. Є. Татарець) та ін. Постійно виходять на екрани періодичні кіножурнали «Радянська Україна», «Піонерія», «Молодь України», «Україна спортивна». На Київ. кіностудії наук.-популярних фільмів створено цикл картин про В. І. Леніна: «Молодий брат» (реж. Є. Григорів), «Ульянов в Києві» (реж. Л. Островська), «Партквиток № 1» (реж. В. Підпалій), «Ленін і діти» (реж. І. Гузєв).

Наук.-популярні фільми знайомлять з досягненнями в галузі науки і техніки: «Вони бачать знову», «Портрет хірурга» (обидва — реж. М. Грачов), «Атом допомагає нам» (реж. П. Зінов'єв), «Подорож на льоду» (реж. А. Борсюк); з соціально-економічними проблемами (фільми реж. І. Станіського «Економіка, управління, людина», «Економіка — головна політика», «Дума про хліб», «Людина і хліб»), з питаннями мистецтва («Іван Семенович Козловський», «Родина майстрів», «Сьогодні з Павлом Вірським» і спорту («Нашому тренеру», реж. Ф. Соболев; «На-та-лі», реж. В. Савельєв). Значне місце в доробку студії посідає серія фільмів, присвячених життю визначних діячів науки: «Микола Амосов» (реж. Т. Золосєв), «В. М. Глушков — кібернетик» (реж. А. Серебренников), «Ім'я на фюзеляжі» (реж. Л. Удовенко), «Закон Вернадського» (реж. Р. Сергієнко). Створюється також багато стрічок, що знайомлять з різноманітними науковими дослідженнями і експериментами: «Шлях до антиречовини» (реж. М. Винярський), «Мова тварин» та «Чи думають тварини?» (обидва — реж. Ф. Соболев; Держ. премія СРСР, 1972). Випускається кіножурнал «Сільське господарство України». На Київській студії науково-популярних фільмів діє творче об'єднання художньої мультиплікації (засн. 1959), на якому створюються мультиплікаційні фільми для дітей і дорослих. Серед них — «Золоте яечко» (реж. І. Лазарчук), «Микита Кожемяка», «Маруся Богуславка» (обидва — реж. Н. Василенко), «Ведмедик і Той, хто в річці живе» (реж. А. Грачова), «Як козаки куліш варили», «Як козаки у футбол грали» (обидва — реж. В. Дахно), «Журавлик», «Як жінки чоловіків продавали», «Легенда про полум'яне серце» (всі — реж. І. Гурвич), «Якого дідька хочеться?» (реж. Д. Черкаський), «Людина, яка зміла літати» (реж. С. Сивокіні), «Чумацький шлях», «І сестра їхня Либідь» (обидва — реж. В. Гончаров), «Будьонівка» (реж. Т. Павленко). Українське радянське кіномистецтво стало могутньою ідейною зброєю, що служить інтересам партії і народу, справі комуністичного буд-ва, формуванню нової людини. В своїй творчій діяльності майстри кіно Рад. України віддають всі зусилля на втілення ленінських настанов, керуються положеннями матеріалів XXIV—XXVI з'їздів партії, рішеннями Червневого (1983) пленуму ЦК КПРС, постановами ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку радянської кінематографії» (1972), «Про роботу з творчою молоддю»

(1976), «Про поліпшення виробництва і показу кінофільмів для дітей і підлітків» (1981), постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому підвищенню ідейно-художнього рівня кінофільмів і зміцненню матеріально-технічної бази кінематографії» (1984). Підготовку кадрів здійснює кінофакультет Київського інституту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. Наук. питання кіно досліджує відділ кінознавства Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. У 1958 створено Спілку кінематографістів України. Питання теорії, історії та практики кіномистецтва висвітлюються на сторінках журн. «Новини кіноекрану», газ. «На екранах України». На Україні працюють Київська кіностудія художніх фільмів імені О. П. Довженка, Київська кіностудія науково-популярних фільмів, Київська студія хроніально-документальних фільмів, «Укртелефільм» (Київ), Одеська кіностудія художніх фільмів. Крім профес. кіномистецтва в УРСР розвивається і кіноаматорство (див. у цьому томі однойменний підрозділ). [Л. див. на окремих аркушах, с. 384—385.

Лит.: Самосево І. Всіх мистецтв. Ленін о кіно. Сборник документів і матеріалів. М., 1973; Корнієнко І. Кіно Советської України. М., 1975; Аксентьев В. В. Режисер в кіно. К., 1979; Буряк Б. С. Художній ідеал і характер. К., 1967; Довженко О. П. Твори, т. 1—5. К., 1964—66; Журов Г. В. З минулого кіно на Україні. 1896—1917. К., 1959; Капельгородська Н. М. В. І. Ленін і кіно. К., 1969; Мороз-Погрібна Л. З. Українська радянська кінодраматургія. К., 1976; Рачук І. А. Поэтика Довженко. М., 1964; Слободян М. І. Сучасний український документальний фільм. К., 1972; Слободян В. Р. Актор і кіно. К., 1973; Шулик О. Б. Становлення українського радянського кінознавства. К., 1977; Мистецтво екрана. К., 1966; Мистецтво кіно, в. 1—5. К., 1979—84; Мусієнко О. С. Образ захисника Вітчизни на екрані. К., 1975; Кулін В. О. Кіно Радянської України. К., 1979; Жукова А. Г., Журов Г. В. Кінематографічна життя столиці Советской Украины. К., 1983.

Б. С. Буряк, В. Р. Слободян.

Кадри з мультиплікаційних фільмів.
«Маруся Богуславка». Режисер Н. К. Василенко. 1966.

«Будьонівка». Режисер Т. А. Павленко. 1976.

«Як козаки куліш варили». Режисер В. А. Дахно. 1967.

«Ведмедик і Той, хто в річці живе». Режисер А. О. Грачова. 1966.

Естрада

Естрадне мистецтво на Україні бере свій початок від старовинних форм нар. творчості — ярмаркових вистав, *вертепу*, жартівливих та сатиричних нар. пісень, байок, історично пов'язане також з розвитком розважальних жанрів музики, театру (комедія, фарс, інтермедія, водевіль), хореографії. Естрадне мистецтво як форма професійної діяльності складалося в 19 ст. Естрадні трупи, що формувалися ділками-антрепренерами на пев-

Вокально-інструментальний ансамбль «Кобза».

ний сезон, виступали на ярмарках, у балаганах, шапінто або просто неба. Найпоширенішою формою виступів був музично-танц. дивертисмент, що складався з пісень, романсів, хореографічних мініатюр, а також гімнастичних і акробатичних вправ, фокусів. У 2-й пол. 19 ст. поширилися циганські хори, псевдонар. муз.-театр. трупи. Їхні програми складалися переважно з творів розважального характеру. Водночас завдяки діячам драм. театру (М. Щепкіну, М. Заньковецький, М. Садовському, П. Саксаганському, М. Кропивницькому) зароджувався новий жанр — *художнє читання*, який в своєму розвитку збагатився традиціями мистецтва нар. співців-декламаторів — кобзарів і лірників. У 80-х рр. 19 ст. у Києві виникло «Товариство любителів сценічного слова». Воно влаштовувало літ. вечори, в яких брали участь О. Плещеев, Д. Григорович, М. Кропивницький. Власні твори публічно виконували І. Карпенко-Карий, І. Франко, Леся Українка. Це були перші авторські читання.

На поч. 20 ст. на Україні діяли естрадно-розважальні заклади «Олімп», «Шато-

де-Флер», «Ведмідь», «Бі-ба-бо» (Київ), театри мініатюр С. Сарматова, «Катеринославський» (Харків), «Олімпія», «Усмішка», «Зелена папуга» (Одеса), «Яр» (Катеринослав, тепер Дніпропетровськ), де виступали куплетисти В. Хенкін, О. Алексеев; співаки Ю. Морфессі, О. Вертинський, М. Ленська; жіночий оркестр під керівництвом В. Михайлової. У 1912 на сцені Кременчуцького театру мініатюр дебютував Л. Утьосов.

Новий етап розвитку естрадного мистецтва почався після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Дальшому розвитку естрадного мистецтва, набуттю ним нового ідейно-політ. змісту сприяли Декрет РНК «Про об'єднання театральної справи», постанови Ради робітн.-сел. оборони «Про облік сценічних і театральних працівників» (обидва — 1919) та ін. урядові документи. У 20—30-х рр. керівництво естрадною справою на Україні здійснювали Головополітосвіт України і Управління театр.-видовищних підприємств губернських відділів нар. освіти. Для подання естрадним артистам методичної допомоги 1922 було організовано Укр. кабінет естради (Харків). Серед відомих майстрів естради цього часу — І. Набатов, П. Борисов і Д. Задонський, А. Громов і В. Милич, О. Шуров і А. Трудлер, Г. Рашковський і М. Скалов, М. Едвінов та М. Варшавін.

У 20—30-х рр. було створено перші укр. естрадні колективи — Київ. і Харків. музико-хори (вистави «Від Києва міщанського до Києва соціалістичного», «Кінозйомка»), хореографічний ансамбль «Курінь», Театр естради і мініатюр, ансамбль театралізованого танцю та ін. В жанрі художнього читання виступали з оповіданнями О. Паламарчук, М. Пилипенко, Микола Глек (М. Кудрявченко), Е. Нежежанська, Ю. Шумський, В. Халатов, Г. Борисоглібська. На Україні почалася творча діяльність співачки К. Шульженко, композитора І. Дунаєвського та ін. митців.

Під час Великої Вітчизн. війни чимало укр. естрадних артистів виступали на фронті. Саме тоді здобув визнання сатирично-гумористичний дует Ю. Тимошенка і Ю. Березіна. У повоєнні роки на естраді активно розвивався жанр політ. сатири (мініатюри Остапа Вишні, С. Олійника), масової пісні (твори П. Майбороди та ін.). Значних успіхів в естрадному мистецтві досягли майстри вокальної естради (М. Каргашинська), чоловічий театралізований квартет (В. Домовий, С. Ешкун, Я. Туревич, І. Ключарьов) та ін. Активізація естрадного мистецтва сприяла проведення І-го Респ. конкурсу артистів естради (1950). На піднесення художнього рівня укр. естради мали вплив також виступи в естрадних концертах відомих оперних співаків — Д. Гнатюка, М. Кондратюка, Д. Петришенка, К. Огнєвого та ін.

У 50—60-х рр. на Україні виникли нові естрадні колективи — Театр мініатюр (Одеса), вокальний ансамбль «Мрія», створений композитором І. Покладом, та джаз-оркестр «Дніпро» (Київ) та ін. Визнання здобули майстри художнього читання А. Сова, В. Дальський, Р. Івицький, Н. Камінська; співаки В. Купріна, М. Шукін. У 60—80-х рр. популярними стали вокально-інструм. ансамблі «Кобза» (Київ), «Світязь» (Луцьк), «Водограй» (Дніпропетровськ), «Смерічка» та «Червона рута» (обидва — в Чернівецькій обл.), вокальний ансамбль «Явір» (Київ) та ін. Розвиваючись як складова частина рад. естрадного мистецтва, укр. естрада набула яскравої нац. форми. Серед пісень, які входять до репертуару укр. вокально-інструм. ансамблів, — укр.

нар. пісні в естрадній обробці. В естрадних концертах беруть участь виконавці нар. музики, зокрема тріо бандуристів у складі нар. арт. УРСР В. Третякової, Н. Павленко та Н. Москвіної, а також тріо бандуристів «Дніпрянка» у складі нар. арт. УРСР Ю. Гамової, Е. Миронюк та В. Пархоменко (Київ, філармонія), що є специфічною формою укр. естрадного мистецтва.

Серед естрадних колективів України — Держ. естрадно-симфонічний оркестр УРСР, естрадно-симфонічний оркестр Республіканського телебачення і радіо, Естрадний оркестр Одес. обл. філармонії, Київський музико-хор, Театри істор. портрета (з 1978), естради (з 1979), *Театр поезії*, *Театр пісні*. Популярність здобули укр. естрадні співаки, зокрема, нар. арт. УРСР С. Ротару, Ю. Богатикова, Г. Мурзай, засл. арт. УРСР — М. Гнатюк, В. Зінкевич, Н. Яремчук; вокальне тріо А. С. і В. Маренчик (Луцьк), дует «Два кольори» у складі Л. Гримальської та О. Ледаєвої (Київ). Серед майстрів худож. читання — нар. арт. УРСР А. Паламаренко, засл. діяч мист. УРСР І. Шведов, засл. арт. УРСР П. Кисельов, Н. Крюкова, Л. Джигуль. З 1978 регулярно (раз на 4 роки) проводиться респ. конкурс артистів естради. Підготовку кадрів для естради здійснюють Київ. держ. уч.-ще естрадно-циркового мистецтва, Київ. і Одес. муз. училища, Харків. держ. ін-т культури (естрадно-оркестрове відділення).

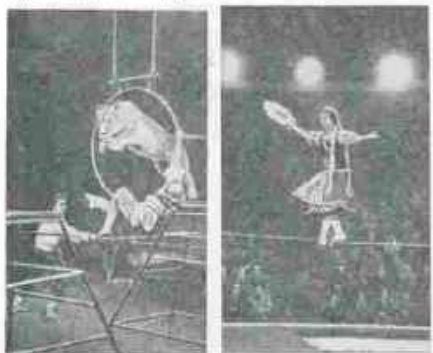
Лит.: Синюв М. На естраді і за кулісами. К., 1969; Русанов В. Майстри живого слова. К., 1974. Ю. Г. Тохарєв.

Цирк

Джерела укр. циркового мистецтва беруть свій початок з часів Київ. Русі. На фресках *Софійського собору* в Києві зображені сцени виступів скоморохів, що включали елементи багатьох циркових жанрів (зокрема, акробатику, боротьбу, дресировання тварин). З середини 18 ст. поширилися виступи клоунів, фокусників, акробатів, силачів у балаганах на ярмарках та народних гуляннях. У такого роду цирках на поч. 20 ст. почали свої виступи борець І. Піддубний, клоун-стрибун В. Лазаренко, які згодом здобули світову славу. До створення на Україні стаціонарних цирків існували мандрівні циркові трупи і звіринці, вистави яких відбувалися на площах у дерев'яних спорудах або брезентових наметах (зокрема, 1888—89 у Києві гастролював цирк Шумана; в складі його трупи виступав дресировальник А. Л. Дуров).

Перші стаціонарні цирки з'явилися на Україні у 2-й пол. 19 ст. В Одесі — 1857 (засн. Ж. Б. Годфруа), Києві — 1875 (цирк А. Бергоує), Харкові — 1883 (засн. братами Нікітіними). У 1903 спортсменом-аматором дресировальником коней П. Крутиковим у Києві було споруджено 2-поверхову кам. будівлю «Гіпно-палац» (кінний палац) — одне з найбільших у Європі циркових приміщень того часу (див. також *Київський цирк*). Новий етап розвитку циркового мистецтва почався після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Велике значення для ідейно-творчої перебудови і розвитку цього виду мистецтва мав Декрет РНК «Про об'єднання театральної справи», підписаний 1919 В. І. Леніним, який стверджувалася демократична сутність цирку. Цирки були передані у відання Наркомосу. В роки громадян. війни артисти цирку виступали на фронтах, заводах і фабриках. За рад. часу укр. циркове

Дресировальники В. і Л. Шепченки. Танцівниця на дроті Е. Косаченко.

мистецтво набуло яскравої нац. форми, а виступи його майстрів — широкої популярності. Значною мистецькою подією була перша укр. пантоміма «Бунтар Кармалюк» (1930, Київ), яку поставив Г. Юра. В 30-і рр. на арені Київського цирку йшли пантоміми «1905 рік» (1931), «Будь наготові!» (1932) та ін. У постановках циркових програм брали участь театр. режисери М. Крушельницький, В. Скляр, режис. Б. Балабан. У 1936—38 при Київському цирку діяла Майстерня по підготовці нових номерів (серед її вихованців — група «Цовкра»). В укр. цирку було поставлено багато номерів і атракціонів, що одержали визнання за межами республіки («Політ на саях» за участю І. Бугримової та О. Буслася, «Куля сміливості» під керівн. П. Маяцького, «Повітряні канатоходці Магомедови» та ін.). У 1956 новоутвореним Українським цирковим колективом у Харкові здійснено виставу «День народження», де було широко використано мотиви укр. фольклору, елементи нар. ігор і танців; у 1960 підготовлено виставу «Здрастуй, Москва!», яку з успіхом було показано під час Декади укр. д-ри і мистецтва в Москві. У 70—80-х рр. у Київському цирку здійснено постановки героїчних пантомім: «Подвиг», «Корчагінці», «Богатирські порота». У 1975 Київ. цирк нагороджено орденем Трудового Червоного Прапора. Серед сучасних майстрів українського циркового мистецтва — народні артисти УРСР дресировальники В. та Л. Шевченя, засл. артисти УРСР акробати-еквілібристи брати Французови, Фоменки, жонглери Філіпенки, жонглери-антиподисти Мякитюки, танцівники на дроті Е. Косаченко, фігуристка на мотоциклі й дресировальниця М. Маяцька, клоуни В. Байдін, П. Копит, Л. Мозговий та ін. У 1951 у Києві створено Укр. дирекцію «Цирк на сцені», об'єднує 13 творчих колективів (1983), що виступають перед трудівниками села, на клубних і шкільних сценах, у парках культури тощо. В складі «Цирку на сцені» — засл. артисти УРСР Ю. Савельєв, В. Шульженко, Г. Картуков, Б. Поташник. У Харкові працює філіал Всесоюзної дирекції по підготовці циркових програм, атракціонів і номерів. У Сімферополі, Львові, Кривому Розі, Донецьку, Ворошиловграді, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі та ін. містах споруджено нові приміщення цирків; реконструйовано Одес. цирк. Підготовку кадрів укр. цирку здійснює Київ. держ. уч-ще естрадно-циркового мистецтва.

Лит.: Татарський М. Чарівний світ цирку. К., 1973; Шербакова Н. С. Харківський цирк. Х., 1983. Б. Ф. Кордіані.

Народне мистецтво

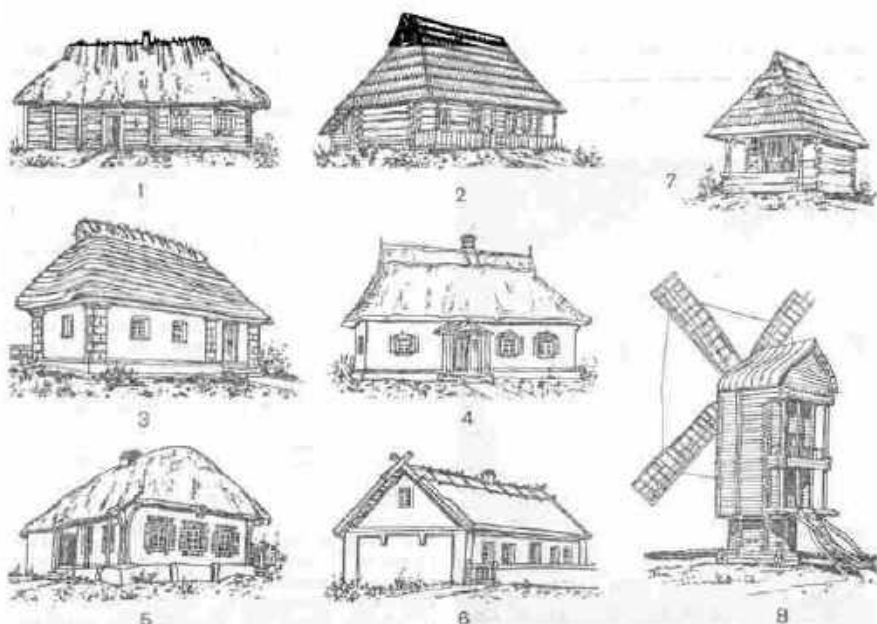
Народна архітектура. Відзначалася спільністю планувального, конструктивного та архіт.-худож. рішення на всій території України і водночас великою кількістю місц. варіантів, зумовлених соціально-еков. і природно-кліматичними

умовами, естетичним смаком народу, його побутом, а також наявністю місц. буд. матеріалів. Велику роль відіграли і взаємозв'язки з сусідніми, передусім з братніми російськими та білорус. народами. Своєрідні риси мала нар. архітектура Полісся, Карпат, Поділля, Полтавщини та Слобожанщини, Серед. Придніпров'я та Півдня України. В межах окремих регіонів (особливо в межах Карпат) існувало кілька місц. архіт.-буд. шкіл. З давніх будівель збереглися тільки окремі культові споруди 17 ст. (див. у цьому томі підрозділ Архітектура 14—18 ст.), а з поч. 2-ї пол. 19 ст. — крім культових — і житл. та госп. селянські будівлі. Нар. архітектура України дореволюц. періоду відбивала класову структуру старого села. Наймасовішими її видами були сільсь. житло, а також госп. будівлі. Як правило, план сільсь. житла на всій тер. України мав форму прямокутника. На Пд. України хати мали більш вузький корпус і видовжені пропорції, ніж в ін. районах. Найпростішим є однокамірний тип планування хати з єдиним приміщенням, що виконувало функцію житл. кімнати, кухні та комори (вхід до нього — безпосередньо знадвору, без сіней). Таке житло зберігалося до кін. 19 ст., а в деяких районах — до поч. 20 ст. Одночасно будували двокамірні (житл. приміщення та сіні) і трикамерні (житл. приміщення, сіні, комора) хати. Ці найпростіші типи планування сільсь. житла застосовувалися в усіх районах. На основі трикамерного типу житла в процесі еволюції створено хати з двома житл. приміщеннями. В пн. районах обидва житл. приміщення групували по один бік від сіней (т. з. дві хати підряд). На Пд. та в частині зх. районів житл. приміщення розташовували по обидва боки від сіней (т. з. хати на дві половини і хата через сіні). В центр. та сх. районах друге житл. приміщення створювали за рахунок комори (т. з. хата і хатина), іноді в одному з житл. приміщень піччю — грубою відокремлювали невелику спальню (ванькир). У різних районах України можна простежити локальні особливості цих

планувань, різний характер організації й використання приміщень. На Пн. України та у Карпатах, тобто в лісових районах осн. конструктивними прийомами рішення стіни хати був зруб; у лісостеповій смузі — каркасна конструкція з різними заповнювачами (дерево, солома, глина тощо) або з поєднанням різних заповнювачів: на Пд. — різні конструкції з глини (глинобитні, глинолітні, саманні хати тощо), а також з природного каменю. Покрівлю хат у більшості районів України робили з соломом, у Карпатах — гол. чин. із дерева (гонт, щеп), на Пд. — іноді з черепиці, а також з очерету. Зовн. вигляд сільсь. житла залежав від нар. архіт.-буд. та декоративно-худож. традицій, що склалися на певній території. Велике значення мали також традиційні для України прийоми оздоблення фасадів — колір, настінний розпис, штучна фактура та пластична обробка дерева. Для нар. житла Полісся характерні хати з чотирисхилими солом'яними дахами (в зх. районах України траплялися і двохскілі), рубленими нефарбованими або побіленими стінами. Фронтони хат і наличники прикрашали різьбленням, фарбували віконниці, в інтер'єрах використовували декоративні тканини та вишиті рушники.

У нар. житлі Карпат відобразилися традиції різних етнографічних груп. Для житла гуцулів (пд.-зх. частина Карпат) характерні високі, вкриті гонтом чотирисхилі дахи з невеликими різьбленими фронтонами. Своєрідність гуцульської нар. архітектури найповніше виявилася у *гражді* (самостійна замкнута композиція з житл. і госп. будівель та високої огорожі, в середині якої — невелике подвір'я, викладене камінням). Центр. місце у хаті посідає галерея, покриття над якою підтримується кронштейнами, або стовпчиками, які часто мали об'ємно-пластичну порізку.

Интер'єр гуцульського житла відзначався багатством фарб. У житл. приміщенні стіни, стеля та підлога дерев'яні, піч викладено кольоровими полив'яними кахлями, прикрашеними орнаментом або те-

Народна архітектура.
Типи хат.

1. Полісся (Чернігівська область).
2. Карпати (Івано-Франківська область).
3. Поділля (Хмельницька область).
4. Середнє Придніпров'я (Черкаська область).
5. Полтавщина і Слобожанщина (Харківська область).
6. Південь України (Миколаївська область).
7. Господарські будівлі.
8. Комора (Закарпаття).
9. Вітряк (Ворошиловградська область).

матичними малюнками з життя гуцулів; значну роль відігравали килими, *ліжники*, предмети одягу. Для Бойківщини (центр. частина Карпат і більша частина Зх. Карпат) характерне житло з дуже високим солом'яним дахом, у нижній частині якого кілька виступів. З боку гол. фасаду будували галерею, вхід у яку підкреслювала дерев'яна арка з геом. різьбленням і традиц. розетками. Лемківські хати (Зх. Карпати) мали видовжені пропорції, оскільки під одним дахом розміщувалися житл. і госп. будівлі. У передгірських районах Карпат шилини між зрубними замасували і білили, а самі зрубни або окремі їхні частини фарбували в коричневий, чорний або вишневий кольори. Такий тип фарбування зрубів властивий окремим районам Закарпаття. На Поділлі хати робили з високими солом'яними дахами з крутими схилами ступінчастої форми і з великим гребенем. Особливістю нар. житла цього району є яскраве фарбування стін у поєднанні з білими архіт. деталями, настінним розписом і штучною фактурою поверхні стін. На Полтавщині та Слобожанщині нар. житло властиві низькі, прості за формою і обтінні солом'яні дахи. Однею з характерних особливостей хат цих місцевостей були піддашки на гол. фасади, звислі покрівлі яких підтримувалися стовпчиками і кронштейнами, прикрашеними контурною порізкою (зокрема, «кониками»). Вікна мали віконниці, які фарбували в інтенсивний колір. В інтер'єрі — піч, викладена рельєфними кахлями, своєрідні меблі (зокрема, *мисники*), побутова кераміка, декоративні тканини тощо.

Нар. житло на правобережній частині Серед. Придніпров'я мало риси, властиві хатам західних (Поділля), на лівобережній — східних (Полтавщина) районів. Для Пд. характерними були двохскілі дахи та пластична, а часто і кольорова обробка фасадів (пілястри, тяги), облямування прорізів та декоративна обробка фронтонів. Товсті стіни з глини і каменю, горизонтальне членування фасадів надавали житлу рис монументальності. Госп. будівлі окремих районів, як і житло мали свої типові риси й особливості. Серед госп. будівель своєрідною композицією та декоративними прикрасами підзначалися комори (Полтавщина і Слобожанщина), сажі (Середнє Придніпров'я), курники (Поділля), льохи (Пд. України). Велику роль у забудові сіл мали *вітряки*.

К. В. Білокур. Натюрморт з глечиком. Село Богданівка Яготинського району Київської області.

У зв'язку з тим, що вони розташовувалися за селом, здебільшого на підвищеннях місця, і, отже, їх було видно здалеку, при спорудженні їх використовували архіт. пластику (одно- чи дво-ярусні піддашки, балкони, навіси тощо). В оздобленні окремих деталей вітряків застосовували різьблення.

В рад. час кращі архіт.-буд. та декоративно-худож. традиції нар. архітектури широко використовуються в буд-ві на селі як за індивідуальними, так і за типовими проектами. Зразки нар. архітектури зберігаються в музеях нар. архітектури Києва, Львова, Ужгорода та Переяслава-Хмельницького (див. у цьому гомі розділі Будівництво та Архітектура). Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433. Літ.: Логвин Г. Н. Украинское искусство. X—XVIII вв. М., 1963; Юрченко П. Г. Народное жилище Украины. М., 1941; Самойлович В. П. Украинское народное жилище. К., 1972; Макушенко П. И. Народная деревенская архитектура Закарпатья (XVIII — начало XX века). М., 1976; Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество. К., 1977.

В. П. Самойлович.

Декоративно-ужиткове мистецтво. Одне з важливих галузей художньої культури українського народу, воно виникло в процесі трудової діяльності людини і нерозривно пов'язане з її життям і побутом. На тер. України найдавніші пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва (вироби з кістки мамонта, прикрашені різьбленими геом. мотивами, орнаментовані фігури, амулети тощо) належали до часів палеоліту.

Кераміка *трипільської культури*, предмети побуту *скіфів* свідчать про високий худож. і тех. рівень майстрів минулих епох. На основі декор.-ужиткового мистецтва *Київської Русі* з його характерними образними і оризментальними мотивами розвинулося укр., рос. і білоруське нар. мистецтво, яке має багато спільних рис.

В укр. декоративно-ужитковому мистецтві 14—поч. 20 ст. виділяють три осн. етапи. Перший (14—1-а пол. 16 ст.) — період формування і становлення нац. рис декоративно-ужиткового мистецтва, в якому досить відчутні давньорус. традиції; другий (2-а пол. 16—1-а пол. 17 ст.) характеризується розквітом міського ремесла, заснуванням ремісничьих цехів. На перших двох етапах своєї історії укр. декоративно-ужиткове мистецтво було в основному селянським і вбирало в себе майже всю речову частину сел. побуту та виробництва: меблі, начиння, одяг, с.-г. інвентар тощо. У формах цих речей вирази практичної доцільності тісно пов'язані з мистецьким смаком народу. Вироби виготовляли з глини, вощи, конопель, льону, шкіри, дерева, кістки, каменю, скла, соломки. Значний вплив на розвиток укр. декоративно-ужиткового мистецтва мало міське ремесло. Вироби за своїм призначенням поділялися на вироби для народу (безпосередніх трударів) і для панівної верхівки; останні відрізнялися як коштовністю, так і певними стилістичними особливостями ремісничьих цехів. Третій етап (2-а пол. 17 — поч. 20 ст.) — період зростання великих мануфактур, розвитку нац. мистецтва і худож. ремесла. Капіталізм на початку свого розвитку негативно вплинув на нар. мистецтво, але рівень худож. промислів ще був високий, нар. майстри продовжували реалістичні традиції минулого. Саме в цей період було створено видатні пам'ятки всіх видів декоративно-ужиткового мистецтва. Поступово капіталізм з його нещадною експлуатацією, гонитвою за збільшенням випуску продукції перетворював ремісників лише на виконавців, витісня-

ючи з їхньої роботи творче начало і зрештою призвів до занепаду худож. промислів.

Традиції нар.-ужиткового мистецтва було відроджено і всебічно розвинуто лише в рад. час. Існує багато видів укр. декоративно-ужиткового мистецтва. До найдавніших належать *ткацтво*, *художн. вишивка*, вибійка, *кераміка*, *різьблення*, *художн. роспис*, обробка металу, *гутне скло* та ін.

У побуті укр. селянства (одяг, оздоблення житла) широко використовували *тканини художні*. Для виготовлення окремих деталей жіночого одягу широко застосовували плахотні тканини. Їхній колір і характер рисунка у кожній місцевості були різними. На Київщині та Полтавщині (Великі Сорочинці, Диканька, Репетилівка, Єланівка) переважали червоний, зелений і жовтий кольори, на Чернігівщині (Дігтярі) — чорний, синій і жовтий. Орнаментальна композиція та колорит вирішення виробів для оздоблення житла (веретні, рядна, ліжники, скатерти тощо) також мали свої регіональні й локальні відмінності. Особливо різноманітними були укр. ткани рушники (крелецькі — перебірного ткацтва; богуславські, волинські, івано-франківські — човникові, з чіткою композицією геом. мотивів).

З серед. 16 ст. інтенсивніше розвивається *килимарство*. Килими виробляли безворсові, ворсові, стрижені та з густим високим ворсом (т. з. коши). Для килима Полтавщини був характерний рослинний орнамент, Київщини, Чернігівщини — геометризвано-рослинний, для Буковини і Гуцульщини — геометричний, для Закарпаття — геометризвано-рослинний. Одним з найпоширеніших видів нар. мистецтва була вишивка. Вишивали білими і фарбованими нитками на лляних, конопляних, вовняних тканинах, подекуди — на шкірі. Укр. вишивка відзначається чіткою композицією, різноманітною технікою виконання: мережання, вирізування, низ, гладь, хрестик. Багатобарвним вишивкам Галичини, Буковини, Закарпаття властиві геометричні узори, що густо заповнюють всю площу тканини; поліським властива двохкольорова (чорний і червоний) гама; волинським — різноманітна вишита темно-червоною ниткою.

На Київщині, Полтавщині, Чернігівщині переважає геометризвано-рослинний орнамент червоного, чорного й синього, золотистого, сірого та білого кольорів, інколи — з вишитими контурами тварин, вільним малюнком.

Біле ажурне шитво характерне для всієї території України. Вишивкою оздоблювали одяг, рушники, скатерті тощо. Вибійка була відома ще у 12 ст. Її використовували для пошиття одягу і як декоративну тканину. Вибійки розрізняються за орнаментикою і кольором (сянтяка, білятика тощо), а також за центрами промислу (лемківка, яворівка тощо).

Побутову українську кераміку виготовляли на Полтавщині (*Онішів*, Глинськ, Хомутець), Київщині (Дибинці), Поділлі (Бубнівка, Бар, Кришніці, Смотрич), а також на Гуцульщині (Косів, Кут, Пистинь) та на Закарпатті (Хуст, Дубовиця). Серед виробів — керамічний посуд, кахлі для облицювання печей, іграшки. Худож. рішення, кольорова гама, орнаментика, техніка виконання кераміки (розпис різком, фляндрування, розпис у поєднанні з гравіруванням, задимлена кераміка) мають давні традиції. Своєрідною є кераміка Гуцульщини, для якої характерні рослинний орнамент у поєднанні з геом. мотива-

ми, розпис декоративно-трактованими фігурами. На Полтавщині посуд розписували пишним рослинним (з елементами тваринного) орнаментом, на Київщині та Поділлі — вільним рослинним орнаментом. Серед дореволюц. майстрів-гончарів — І. Гончар, В. Шестопалець, О. Бахметюк, П. Кошак. Особливо поширеним є різьблення художнє з використанням *інкрустації*. Різьблення на дереві на Україні є характерною рисою оздоблення архітектурних деталей меблів (мисники, скрині, лави), предметів побуту і культу. Найвідомішими центрами різьблення на Полтавщині були села Диканька і Хорол (майстри — І. Васильчиків, Г. Велько); на Черкащині — с. Сунки; на Чернігівщині — с. Вишеньки; на Гуцульщині — Косів, Річка, Яворів (майстри — сім'я Шкрібляків, сім'я Корпанюків, М. Мегеднік, В. Девдюк та ін.). Різноманітністю малюнка відзначаються вироби, прикрашені декоративним розписом на дереві (поліції, скрині, дерев'яний посуд, іграшки тощо) та настінний розпис у хатах. Розписували стіни (переважно печі) рослинним орнаментом.

Окремий вид нар. мистецтва — *писанки*. Їх різновиди розрізняють за технікою виконання: «кращанка» — яйце, пофарбоване в один колір; власне писанка — яйце, розписане восковою технікою геом. або рослинним орнаментом, а також «малюванки» і «драпанки».

Протягом століть майстри обробки металу створювали з золота, срібла, міді, бронзи, датовані свідчення за технікою виконання і худож. формою ювелірні прикраси, предмети домашнього побуту. При оздобленні використовували *філігрань* у поєднанні з зерном, *литво художнє*. Зображення звірів (талісмани, т. з. обереги) відомі ще з часів Київ. Русі. Збереглося багато високохудож. виробів укр. худож. литва (дзвони, оклади ікон, хрести, світський і церк. посуд) та ювелірного мистецтва (браслети, обручки, дукати тощо). Серед відомих майстрів — Т. Драгуза з Лебедина на Полтавщині, І. Москвичов, К. Плачиндар з Ніжина на Чернігівщині, Л. Дудчак, М. Мельничук, В. Девдюк з Гуцульщини, І. Федюк з Буковини.

В 17—18 ст. на Україні набуло широкого розвитку мистецтво гутного скла. З нього виготовляли різний посуд, свічники, люстри, штофи, декоративні вироби тощо, позначені щедрою фантазією майстрів, багатством орнаментальних мотивів, використанням різних технік обробки кольорового і природного скла. Найпоширеніше воно було на Чернігівщині, Пд. Волині та на Київщині.

Велика Жовтнева соціалістич. революція створила всі умови для розвитку декоративно-ужиткового мистецтва, забезпечила розквіт нар. талантів. Велике значення для *народних художніх промислів* на Україні мав декрет Всерос. ЦВК «Про заходи по сприянню кустарній промисловості», підписаний В. І. Леніним та М. І. Калініним у квітні 1919. В містах і селах України створювали артлі, в яких зосереджувалися нар. промисли. Нового піднесення набули традиц. центри нар. худож. творчості — *Кролевець* (ткацтво), Опішня (декоративна кераміка), *Решетилівка* (вишивка, килимартство). Навч.-виробничі майстерні відкрилися в селах Дігтярах й Глинську, м. Кролівці (всі — у Сум. обл.), с. Решетилівці (тепер Полтав. обл.) та в багатьох ін. місцях. У 1921 худож.-пром. школу імені М. В. Гоголя (засн. 1896) було реорганізовано в художньо-керамічний технікум (з 1933 — керамічний технікум ім. М. В. Гоголя), 1923 — Межигірський художньо-керамічний

технікум. Починаючи з 20-х рр. повсюдно організовуються виставки робіт нар. майстрів. Здебільшого безіменне в минулому, нар. мистецтво рад. часу висунуло імена талановитих майстрів (Г. Собачко-Шостах, К. Білокур, О. Залізник, І. Гончар, П. Верна, Т. Пага та Н. Білокінь, О. Саєнко, М. Примаченко, Ф. Олексієнко, М. Тимченко та ін.). Починаючи з 1922 укр. нар. декор. мист. експонуються в багатьох країнах світу. У 1937 вироби укр. декоративно-ужиткового мистецтва були удостоєні Великої Золотої медалі на Всесвітній виставі в Парижі.

Зростає інтерес до нар. мистецтва сприяє розквітові його традиційних видів і збереженню локальних особливостей. З'являються нові теми в оздобленні речей, ширше використовуються нові моделі й сучас. тех. засоби. З'явилися нові форми застосування нар. живопису. Крім ставкових композицій, майстри оформляють дит. книжки (ілюстрації М. Примаченко до збірок дит. віршів М. Стельмаха «Журавель» та «Чорногуз приймає душ»), створюють плакати, розписують фарфор, працюють у сучас. архітектурі (оформлення ресторану «Курені» у Києві тощо). Як і в нар. живописі, у сучас. нар. вишивці та ткацтві відбуваються певні стилістичні зміни, народжуються нові форми, види орнаментів, постійно збагачується кольорова палітра. У вишивці помітно зросло прагнення майстрів до певної тематичності, створення художнього образу (твори О. Василенко, Г. Герасимчук, Т. Головатой, Г. Киви, П. Клим, М. Федорчук-Ткачової). Різноманітні за кольоровою гаммою і орнаментальним ритмом тканини Ю. Бонича, Г. Василячук, Г. Верес, Г. Віштовяк, О. та Р. Горбових, І. Дудара, І. Нечипоренка, М. Пособчук, Н. Скопеч. Серед майстрів з року в рік збільшується інтерес до створення унікальних виробів виставочного характеру. У виготовленні укр. тематичних килимів, як і багатьох ін. виробів нар. мистецтва, беруть участь, крім нар. майстрів, і профес. художники (майстри Н. Бабенко, В. Тараненко, Л. Товстуха). У сучас. нар. ткацтві з'явилися нові риси; за традиц. зразками виготовляють нові вироби (напр., за принципом плахти створюють різні декор. тканини, кролевецькі рушники стали основою багатьох ужиткових речей — скатертин, порт'єр тощо). Широко використовують здобутки нар. худож. творчості провідні підприємства ткацької пром.-сті республіки: Київський, Дарницький та Черкаський шовкові комбінати, Херсон. текстильний комбінат, Житомир. та Ровенський льонокомбінати та ін. (майстри Н. Грибань, А. Ламах, М. Кирицька, Ю. Молотникова). Вони випускають художні тканини широкого асортименту (різноманітні за структурою, фактурою, рисунком, кольором та композиційним рішенням). Сучас. укр. текстиль характеризується використанням в одних видах багатьох мотивів, часто поширених і в ін. видах нар. творчості. Так, створено велику колекцію купонних тканин за мотивами нар. розпису, вишивки, килимартства, гуцульських кахлів тощо. З 60-х рр. на Україні інтенсивно розвивається виробн. *гобеленів*, призначених для інтер'єрів громад. споруд і для експонування на виставках. В укр. гобелені розкрито теми високої громадянськості, патріотизму, історії нашої країни, боротьби за мир. Серед авторів гобеленів — О. Володимирова, І. та М. Литовченки, С. і Л. Джуси, Л. Жоголь, Л. Товстуха, К. Бердников, Н. Бабенко, М. Сенюк.

Виразна пластика скульптурних форм, характерність та індивідуальність образного рішення виробів свідчать про збереження кращих традицій і розквіт фігурного гончарства Опішні (майстри — І. Білик, А. Кітриш, В. Омеляненко, Г. Пошвайало та ін.). Одним з осередків гончарства є Дибинці (майстри — В. Масюк, К. Масюк, О. Старцевий, Г. Гарнага). У сучас. мистецтві кераміки від-

Д. М. Стриданюк. Пояс-черес. 1980. Сумка-табівка. Шкіра, метал. 1976. Косів.

бувається певний відхід від ужиткової основи, підвищення естетич. якості виробів, посилення їхньої образності. Своєрідними рисами позначена творчість гуцульських керамістів (П. Цвілик, Н. Вербівська, М. та Г. Рошчуб'юки, В. Джурашок, О. Козик та ін.); їхній малюнок не має перспективи, всі фігури площинні, з чітким силуетом. Кераміка з с. Адамівки Виньковецького р-ну Хмельн. обл. (зокрема, вироби О. Піріжок з відомої династії гончарів Бацуців) дуже тонка й легка, природного жовто-рожевого кольору, не покрита поливою, струнких форм. Художники, які працюють на Баранівському, Городницькому, Довбишському, Коростенському, Полонському, Київському, Бориславському, Полтавському фарфорових і Будяківському (Харків. обл.) та Кам'янобрідському (Житомир. обл.) фарфорових заводах, створюють моделі побутового посуду (чайні, кавові, столові сервізи, набори для десерту, напоїв, вази тощо), звертаються до традицій нар. творчості, використовують ті її риси, які відповідають сучас. побуту і естетичним смакам радянських людей. Поєднання традицій з новаторством

В. М. Трєгубова. Моделі. Коростенський фарфоровий завод. 1963. ДМУНДМ у Києві.

В. П. Одрехівський. Лемко на дорозі. Дерев. 1947.

характерне для творчості багатьох митців (О. Сорокін, В. Павленко, М. Тимченко, С. Саралова, І. Вицько, В. і М. Трегубови, А. Ермоленко, Г. Чернова, Б. П'яніда, І. Сень та ін.). Значне місце в сучас. укр. фарфорі та фаянсі займає пластика. В 60—70-х рр. в ній переважали декоративні тенденції, хоч і не послабилась увага митців до відображення людини, її внутр. світу (твори В. Щербини, О. Жникруп, О. Рапай та ін. у фарфорі; Г. Кломбійської, Г. Чернової, Р. Вакули, Б. П'яніди, І. Сень та ін. у фаянсі).

І. Ю. Грималюк. Рогач. Дерево, вишлювання. 1967. Село Ричка Косівського району Івано-Франківської області.

У повсякденний час помітно активізується творчість майстрів художнього скла. Переосмислюючи традиції гутного скла і застосовуючи різноманітні техніки обробки скла, вони створюють оригінальні за формою вироби виставочного і декоративного або побутового призначення (твори І. Аполлонова, С. Голембівської, І. Зарицького, А. Балабіна, З. Масляка, Л. Митяєвої, М. Павловського, Р. Шаха та ін.). Митці київ. заводу худож. скла, лавів. виробничого об'єднання «Райдуга» та інших підприємств склоробної пром-сті творчо використовують орнаментальні мотиви укр. нар. творчості, традиційні форми нар. посуду. Далі розвивається мистецтво різьблення на дереві (орнаментальні деталі, скульптура, іграшки, декоративний посуд тощо), відроджується широко відоме полтав. різьблення (майстри І. Усик, В. Нагнибіда).

Традиції нар. декорат. мистецтва широко застосовують в суч. архітектурі України. В кін. 70 — на поч. 80-х рр. збудовано ряд оригінальних споруд і архіт. ансамблів, у створенні яких взяли участь майстри декоративно-ужиткового мистецтва. Їхні вироби (меблі, ткашини, призначені для інтер'єра, кераміка, скло, освітлювальна арматура) органічно поєднуються за стилем з сучас. архітектурою, збагачують її образно-естетичні засади (оформлення готелів «Київ», «Мир» і «Русь» у Києві, «Чорне море» в Одесі, «Градещький» у Чернігові, Будинку кіно у Києві, піонерського табору «Чайка» в Алушті, санаторіїв «Кришталевий палац» у Трускавці, «Хмільник» у Хмельнику та ін.). Важливе значення для розвитку декоративно-ужиткового мистецтва має постановою ЦК КПРС «Про народні художні промисли» (1974).

Д. Ф. Головка. Козел. Глина, ліплення, графірування, кольорова полкіра. 1970. Київ.

Найбільші зібрання творів старовинного та сучасного народного мистецтва — в Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, Українському музеї етнографії та художнього промислу у Львові, Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини та ін. Природа нар. мистецтва, діалектика його розвитку у найрізноманітніших генетичних і функціональних зв'язках зі своєю добою, особливості його образної мови стають предметом дослідження рад. мистецтвознавства. Діяльність майстрів декоративно-ужиткового мистецтва здобула всенар. визнання. Про це свідчать почесні звання та нагороди, яких удостоєні нар. умільці: К. Білокур, Д. Головка, І. Зарицький, О. Саєнко, М. Тимченко — нар. художники УРСР; М. Примаченко — засл. діяч мист. УРСР; М. Примаченко, Г. Верес, Г. Василяшук, М. Озерний удостоєні звання лауреатів Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка. У 1958 встановлено звання засл. майстра нар. творчості УРСР, яким відзначається здобуток найбільш оригінальних нар. умільців, зокрема М. Павловського, В. Павленко, О. Железняка, Г. Герасимович, Ю. та С. Корпанюків, І. Грималюка, Б. Валько та багатьох ін. Велике значення для розвитку нар. мистецтва та виховання кадрів для художньої промисловості має мережа спец. серед. і вищих навч. закладів (Львів. ін-т прикладного та декоративного мистецтва, Львівське та Ужгородське училища декоративного мистецтва, Миргородський керамічний технікум ім. М. В. Гоголя, Межигірський та Київський художньо-керамічні технікуми, Вижицький технікум нар. художніх промислів). Іл. див. на окремих аркушах, с. 368—369.

Лит.: Історія українського мистецтва, т. 1—6. К., 1966—70; Василенко В. М. Народне мистецтво. М., 1974; Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво, 1941—1967. К., 1970; Жоголь Л. Б. Декоративне мистецтво в інтер'єрі житла. К., 1973; Жоголь Л. Б. Декоративне мистецтво в інтер'єрах громадських зданий. К., 1978; Бабенчиков М. В. Народне декоративне мистецтво України і його майстри. М., 1945; Мануцарова Н. Д. Художні промисли Української РСР. К., 1953; Мануцарова Н. Д. Декоративно-прикладне мистецтво Української РСР. К., 1952; Сучасне українське народне мистецтво. К., 1976; Художні промисли України. К., 1979; Петрякова Ф. С. Сучасне українське художнє скло. К., 1980; Проблеми народного мистецтва. М., 1982; Давченко Л. С. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. К., 1974; Щербак В. А. Сучасна українська майоліка. К., 1974; Жолтовський П. М. Художній метал. К., 1972; Жолтовський П. М. Художнє ліття на Україні XIV—XVIII ст. К., 1973; Запаско Я. П. Українське народне килимництво. К., 1973; Жук А. К. Український радянський килим. К., 1973; Сидорович С. Я. Художня тканина західних областей УРСР. К., 1979; Кара-Васильєва Т. В. Полтавська народна вишивка. К., 1983. Л. Б. Жоголь.

Художня самодіяльність. Складовою частиною єдиної багатонаціональної радянської культури. Є важливим фактором комуністичного виховання, розвитку політ. і соціальної активності трудящих, організації дозвілля і прилучення найширших нар. мас до духовних цінностей, безпосередньої участі в їх створенні. У прийнятій в березні 1978 постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості» зазначається, що масова участь робітників, колгоспників, інтелігенції, студентів, учнів та армійської молоді у худож. творчості є характерною рисою соціалістич. способу життя, яскравим виявом духовного багатства рад. народу. Худож. самодіяльність — одна з форм непрофесійної творчості в галузі вокально-хорового, муз., хореографічного, театр., обра-

зотворчого і декоративно-прикладного, циркового, кіно- і фотомистецтва. Розвивається в єдиному руслі з професійним мистецтвом на основі принципів партійності, народності, методу соціалістичного реалізму, міцних зв'язків з життям народу; вносить вагомий вклад в інтернаціоналізацію духовного життя, взаємозбагачення братніх культур народів СРСР. Організаційними формами худож. самодіяльності є різноманітні аматорські об'єднання — колективи, студії, гуртки, засновані на спільності худож. інтересів і творчої діяльності. Вони організуються і функціонують при палацах, будинках культури і клубах. Участь у них проходить у вільний від роботи або навчання час і являє собою одну з дійових форм спілкування, згуртування, організації людей, їх активної громад. діяльності. Аматорство у дожовт. часи було поширене гол. чин. серед інтелігенції — студентства. Роботи і сел. аматорські драм. гуртки, що діяли в Росії, були нечисленні, їх репертуар, творча діяльність зазнавали постійних утисків з боку царської адміністрації. Робота осередків, що пропагували укр. мистецтво, проходила в атмосфері соціального і нац. гніту, свавілля урядової цензури. Однак процес створення на Україні аматорських хорів, оркестрів, інструментальних ансамблів, здійснення театр. вистав тривав. Значну популярність здобув хор Київ. ун-ту (засн. 1864; організатор і керівник до 1908 — М. В. Лисенко, тепер хор «Дніпро»). В різні часи цим хором керували О. Кошиць, П. Левицький, М. Бериківський. В містах Донбасу і Катеринославщини виступав хор робітників-залізничників (керівник — М. Леонтович); з селянських колективів відомі охматівський нар. хор на Київщині (організатор — П. Демущий), мелінянський сільс. хор на Чернігівщині (керівник — композитор Г. Давидовський), хор с. Іржавця на Полтавщині (керівник — О. Вітошинський), хор села Кирилівки (тепер с. Шевченкове; діє досі; організатор в 90-х рр. 19 ст. — О. Осинський), інструментальний фольклорний колектив Харкова (керівник — Г. Хоткевич). До широкого кола глядачів знаходив шлях творчий доробок аматорського театр. труп 2-ї пол. 19 ст., зокрема елізаветградської (керівник — М. Кропивницький), чернігівської (Л. Глібов), немирівської (О. Маркович і Марко Вовчок); театру Київ. університету за активною участю М. Старицького, М. Лисенка і П. Чубинського (тоді студентів). Аматорські колективи відіграли значну роль у залученні до мистецтва демократичних верств населення і розвитку укр. прогресивної культури в цілому. З аматорського муз. і

Учасники етнографічного концерту, організованого Музичним товариством імені М. Д. Леонтовича. 1926.

театр. руху вийшли видатні діячі культури: композитори і диригенти М. Леонтович, К. Стеценко, В. Верховинець, Я. Яцинич, Г. Давидовський; співаки М. Микиша, Є. Зарнишча, актори М. Салояський, П. Саксаганський, М. Заньковська, Г. Затиркевич-Карпинська. Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила не обмежені можливості для наближення мистецтва до народу, пробудила до активної творчості мільйони нар. талантів, поклала початок широкому розвитку масової художньої самодіяльності. У перші повоєнні роки в містах і селах виникають численні театр. гуртки, хори, оркестри, зокрема: оркестр і хор квіт. з-ду «Арсенал»; хоріві колективи Луганського патронного і Харків. паровозобудівного заводів, перший в республіці ансамбль бандуристів (тепер Держ. засл. капела бандуристів УРСР), виникає червоноармійська худож. самодіяльність. Особливого поширення набувають рейси агітпоїздів і агітпароплавів, масові політичні вистави і театр. видовища, концерти-мітинги за участю робіт. і червоноармійської худож. самодіяльності. Її репертуар має переважно агітаційно-пропагандистський характер. На поч. 20-х рр. в художній самодіяльності поширюється така форма художньо-пропагандистського видовища, як «жива газета» з різноманітними колективами «Синя блуза» — в містах та «Червона сорочка» — на селі. Програми їх виступів, як правило, висвітлювали актуальні виробничі і побутові питання, пов'язані з життям і працею трудових колективів, проблеми мисл. і внутр. становища. В 20-х — на поч. 30-х рр. піднесенню хорового й муз. самодіяльного мистецтва багато творчих сил віддали П. Тичина, Г. Верьовка, М. Вериківський, П. Козийський, Б. Лятошніський, Л. Ревуцький, М. Скорулський та ін. Чимало з створених у той період хорів, оркестрів збереглося й до нашого часу. Серед них — хоріві капели квіт. заводу «Більшовик» (тепер засл. хоров. капела УРСР; засн. 1923; в 1935—41 капелю керував нар. арт. УРСР Г. Верьовка, в 1947—83 — нар. арт. УРСР А. Петровський), Пд.-Зх. залізнич. Полтав. пед. ін-ту, кировоград. з-ду «Червона зірка», оркестр нар. інструментів Київ. паровозагоноремонтного заводу під керівництвом П. Зубакова — автора пісні «Наш паровоз, вперед лети» на слова робітника заводу «Арсенал» Б. Скорбіна, Миколаїв. оркестр суднобудівного заводу (тепер заслужений оркестр УРСР, яким багато років керував Г. Манілов — перший засл. діяч мист. УРСР серед керівників муз. самодіяльності) та ін. Масових форм набуває й самодіяльний кобзарський рух. Кобзарські ансамблі і гуртки виникають у Києві, Харкові, Одесі, Умані, Глухові, Кривому Розі, Борисполі. Серед найстаріших капел бандуристів, що творять й понині — капела з-ду ім. Ф. Держинського (м. Дніпродзержинськ), Городищенського цукр. заводу на Черкащині, миргород. Будинку культури. Великий внесок у розвиток кобзарського мистецтва на Україні за рад. час зробили Г. Кабачок, М. Полотай, О. Мінківський. Серед кобзарів рад. періоду — нар. арт. УРСР І. Кучугура-Кучеренко, П. Гузь, П. Дренченко, Ф. Кушнерик, О. Маркевич, Є. Мовчан, П. Носач, В. Перепелюк, Н. Прудкий, П. Тищенко та ін. З'явилися висококваліфіковані майстри по виготовленню бандур — Л. Корнієвський, І. Скляр, В. Тузиченко, М. Олексієнко, О. Яценко, І. Кузьменко, П. Потяко, П. Нечипоренко, Г. Палівець.

У 20-х роках при харківському робітничому клубі «Металіст» створюється оркестр укр. нар. інструментів (бандури,

цимбали, сопілки, ліри, трембіти, козобаси, бугаї та ін.). У 1932 відбулася 1-а Всесоюзна олімпіада самодіяльного мистецтва (Москва), на якій концерти і вистави відбувалися 25 мовами народів СРСР. За постановою ЦК КП(б)У «Про розвиток українського самодіяльного мистецтва» (1936) проведено Респ. олімпіаду худож. самодіяльності, яка мала інтернац. характер. Перемогу в творчому змаганні поряд з укр. і рос. художніми колективами виборовали хори і ансамблі: молдавський (з м. Тирасполя Молд. АРСР), болгарський (Дніпроп. обл.), чеський (Вінн. обл.), грецький (Донец. обл.). Не припинявся розвиток худож. творчості рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни. Концерти і спектаклі аматорів, що відбувалися на фронті і в тилу, зміцнювали віру в перемогу, допомагали партії у вихованні мужності, стійкості, масового героїзму. В частинах і з'єднаннях діючої армії у роки війни проводилися полкові, дивізійні та армійські олімпіади самодіяльного мистецтва. Виступи і концерти проходили просто неба чи у спеціально обладнаних землянках-клубах, на палубах кораблів. Іхній репертуар був тісно пов'язаний з завданнями боротьби проти гітлерівців. У з'єднанні двічі Героя Рад. Союзу О. Федорова діяв партизанський аматорський театр. Для хорів у з'єднанні двічі Героя Рад. Союзу С. Ковпача тексти на мелодії писав поет П. Воронько. У з'єднанні Героя Радянського Союзу І. Шитова існував духовий оркестр у складі 25 партизан-автоматників. Не припинялась в роки війни і нар. творчість. Кобзарі — П. Гузь, Є. Мовчан, Н. Прудкий, мандруючи по Україні, співали думи та пісні, сповнені ненависті до ворога. Велику патріотичну роботу в умовах нім.-фашист. окупації проводив у Краснодарі аматорський оркестр нар. інструментів, до складу якого входили учасники підпільної організації «Молода гвардія». Самодіяльні митці квіт. заводу «Арсенал» на Уралі поставили опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського і «Наталка Полтавка» М. Лисенка. На омському заводі «Поршень» працював жіночий вокальний ансамбль робітниць квіт. заводу ім. Лепсе. На обл. олімпіаді в Мурманську 1943 брав участь ансамбль укр. дівчат-дошок, що працювали у радгоспі «Арктика». На Всесоюзному огляді худож. самодіяльності 1943 виступив ансамбль пісні і танцю ремісничих і залізничних уч-щ України. Швидко розгорнула свою роботу худож. самодіяльність після звільнення України від нім.-фашист. загартників. У жовтні 1944 ЦК КП(б)У і

РНК УРСР прийняли постанову про проведення респ. олімпіади худож. самодіяльності з влаштуванням виставки самодіяльного образотворчого мистецтва і зразків фольклору, створеного укр. народом під час Великої Вітчизн. війни. З числа обдарованої молоді, яка виступала

Перша українська художня капела кобзарів, 1925.

на огляді, було відібрано і рекомендовано на профес. навчання до мистецьких навч. закладів 68 осіб, з них 40 — співаків і музикантів-інструменталістів. Значно розквітла самодіяльна художня творчість трудящих Рад. України у післявоєнні роки. Імпульсом для всебічного розгортання масового мист. руху, підвищення ідейно-худож. рівня, виконавської майстерності аматорів послужило систематичне проведення всесоюзних і респ. олімпіад (з 1951 термін «олімпіада» замінено на «огляд»), конкурсів, творчих звітів, фестивалів самодіяльного мистецтва. Водночас у громадський побут народу міцно увійшли, стали традиційними щорічні свята нар. мистецтва. В 1945 в Москві проходив Всесоюзний огляд хорового мистецтва і солістів-співаків робітників і службовців. Відбувся Всесоюзний огляд худож. самодіяльності трудових резервів. У 1946 проведено олімпіаду самодіяльного мистецтва на возз'єднаних землях Рад. Закарпаття, респ. конкурс співаків і вокальних ансамблів, обл. і респ. огляди муз. і хореогр. самодіяльності профспілок. Тридцятиріччя Великої Жовтневої соціалістич. революції відзначено проведенням Респ. олімпіади худож. самодіяльності. Наприкінці 40-х рр. з'являються нові масові форми показу досягнень самодіяльного мистецтва. На Україні вперше організовуються постійно діючі муз. лекторії на громад. засадах, де з концертами виступають кращі самодіяльні колективи. За ініціативою учасників хорової самодіяльності Кам'ян-

Самодіяльний народний заслужений ансамбль «Лтава». Полтава.

ського р-ну на Черкащині в культурне життя республіки увійшло проведення щороку дня свята пісні. На залик аматорів відгукнулася і майстри мистецтв, професійні художні колективи, письменники, композитори, самодіяльні митці ін. жанрів. Перше таке свято на Україні відбулося 1-го травня 1949 в с. Городищі, г-пер Черкаської області. З'являються нові організаційні форми самодіяльної творчості, збагачуються її жанри. Створюються виробничі самодіяльні колективи — цехові, бригадні, ансамблі диярок, льонарок, хори-ланки та ін., а складі багатьох з них — Герої Соціалістичної Праці, знатні виробничники, орденоси.

Особливого розповсюдження в цей час набувають агіткультбригади. В 1949 в Києві проводився заключний тур Респ. олімпіади самодіяльного мистецтва, присвячений 10-річчю возз'єднання західних земель України в єдиній Укр. Рад. соціалістичній державі. У заключному концерті олімпіади зведений хор учасників худож. самодіяльності вперше виконав Держ. гімн Української РСР. Найактивнішу участь взяли також аматори республіки в оглядах та фестивалях, присвячених Декадам укр. літератури та мистецтва у Москві (1951, 1960), в братніх союзних республіках: Туркменський (1972), Естонський (1974), Білоруський (1975), Азербайджанський (1978), 300-річчю (1954) та 325-річчю (1979) возз'єднання України з Росією, в оглядах на честь 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка (1964), 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (1957), 100-річчя з дня народження В. І. Леніна (1970), 50-річчя утворення СРСР (1972) та ін. Поряд з традиційними масовими формами творчого звітування в практиці художньої самодіяльності в 60-і рр. з'явилась нова форма — періодичні виступи-звіти аматорів тієї чи ін. області у м. Києві. Визначною подією в громадсько-політ. житті республіки став проведений протягом 1975—77 1-й Всесоюзний фестиваль самодіяльної художньої творчості трудящих, присвячений 60-річчю Великої Жовт. соціалістич. революції. За своїми масштабами, масовістю і творчою насиченістю він перевершив попередні масові свята нар. талантів (4,5 млн. учасників, об'єднаних у 260 тис. колективів; 14 тис. виставок самодіяльного образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва та робіт фотоаматорів; кіноаматорами створено до фестивалю 2 тис. кінострічок; протягом 1976—77 в рамках фестивалю у Києві було проведено республіканські огляди-конкурси худож. самодіяльності). З цього часу стали традиційними свята революційної, робітничої і молодіжної пісні, військово-патріотичної музики, марші-паради духових оркестрів. Ексклюзивно інтенсивністю позначене творче життя

самодіяльних митців республіки в 1980—82 рр. Святкування 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна, відзначення 35-ї річниці Перемоги рад. народу у Великій Вітчизняній війні, підготовка до XXVI з'їзду КПРС, проведення урочистостей на честь 60-річчя утворення СРСР сприяли дальшому підвищенню самодіяльної художньої творчості, підвищенню її ролі в ідейно-політ., трудовому, патріотичному і інтернац. вихованні, посиленню участі в культурному обслуговуванні населення. Цим знаменним датам було присвячено творчі звіти, масові театр. заходи, традиційні свята пісні і музики, огляди крашних театр. вистав під девізом «На сцені — наш сучасник» та крашних вистав за п'єсами братньої драматургії, конкурси аматорських фільмів, вистави робіт самодіяльних художників, майстрів нар. творчості, фотоаматорів. Крашні твори були представлені на Всесоюзних виставках у Москві. Традиційними стали респ. виставки образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, що проводяться у Києві в рамках Всесоюз. літературно-худож. Шевченківського свята «Всім ї вольний, новий». З жовтня 1983 в республіці почався Всесоюзний огляд самодіяльної художньої творчості, присвячений 40-річчю Перемоги Рад. народу у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Успішно діють сьогодні провідні самодіяльні колективи республіки, високопрофесійне мистецтво яких відоме не лише в нашій країні, але й далеко за її межами. Серед них — Струсівська капела бандуристів Тернопільської області, ансамбль танцю «Смеречина» Вишницького району Чернівецької області, ансамбль танцю «Поліссянка» ровенського міського Будинку культури, ансамбль пісні і танцю «Лтава» полтавського міського Будинку культури, Хорова капела кіровоградського міського Будинку культури ім. Компанйця, Хор ветеранів Великої Вітчизняної війни Валківського районного Будинку культури Харківської області, Ансамбль танцю кіровоградського Будинку культури, Хор Південно-Західної залізниці (м. Київ), ансамбль танцю кіровоградського Будинку культури імені М. Калініна, Духовий оркестр Київського виробничого об'єднання імені Артема, ансамбль танцю «Юність» львівського Будинку культури профтехосвіти ім. Ю. Гагаріна, Український фольклорно-етнографічний хор с. Руська Поляна Черкаської області, Народний самодіяльний театр дніпропетровського обласного Будинку культури імені Г. Петровського, Народний самодіяльний театр волинського районного Будинку культури Волинської області. З числа учасників художньої самодіяльності вийшли нар. артисти СРСР Д. Гнатюк, Є. Мірошніченко, А. Мокренко, А. Солов'яненко, Н. Ужвій, нар. артисти УРСР Ю. Богатиков, С. Ротару, М. Стеф'юк, В. Тимохін, засл. артисти УРСР В. Зінкевич, Н. Яремчук та ін.

Найбільш активні учасники худож. самодіяльності, керівники аматорських колективів удостоюються почесних звань засл. діяча мист. УРСР, засл. працівника культури УРСР, нагороджуються почесним знаком «За досягнення в самодіяльній художній творчості» тощо. В республіці, як і в усій країні, діє система підготовки і підвищення кваліфікації кадрів керівників художньої самодіяльності, подання їм творчої і практичної допомоги, науково-методичного керівництва розвитком самодіяльної художньої творчості. Понад 3,5 тисячі керівників хорових, музичних, хореографічних, драматичних колективів і агітаційно-

художніх бригад випускають щороку Київський імені О. Є. Корнійчука з філіалом у м. Миколаєві, Харківський і Ровенський інститути культури, а також культурно-освітні і музичні училища, що відкриті в усіх 25 областях України. Професійна майстерність керівників художньої самодіяльності удосконалюють в Республіканському інституті підвищення кваліфікації працівників культури, на обласних курсах, семінарах-практикумах, заняттях творчих лабораторій. Наукові і методичні питання розвитку худож. самодіяльності розробляють республіканські, обласні й районні Народної творчості та культурно-освітні роботи науково-методичні центри. Дія. також у цьому томі підрозділі Народне музичне мистецтво, Народне театральне мистецтво, Кіноаматорство, розділі Столиця, області УРСР. Р. М. Висоцький. Народне музичне мистецтво. Українське народне муз. мистецтво має багатоглибі традиції і відображає історію культури народу. Вокальна, вокально-інструмент., музично-танцювальна народна творчість багата за жанрами. Найдавнішими пам'ятками нар. музики, що збереглися до нашого часу, є пісні календарні та родинно-обрядові: колядки, щедрівки, веснянки, купальські, петрівчані, жнивині, обжинкові і весільні пісні, голосіння. Для них характерні однокрокові мелодії, структури, повторювані формульні наспівні невеликого обсягу, речитативно-декламатійний мелос, нерозвинене багатоголосся, невизначеність функцій виконавців, нерівностійкість. Ці пісні дають змогу простежити джерела виникнення нар. муз. мистецтва, його загально-слов'ян. основу та місцеві ознаки. певними особливостями в мелодії, ритміці, жанровому складі відзначаються пісні Подніпров'я, Поділля, Волині, Полісся, Буковини, Прикарпаття, Закарпаття, Степової України, Причорномор'я. Пісні Подніпров'я відзначаються мелодичністю, широкою наспівністю, розвинутим багатоголоссям (пісні про кохання, жіночу долю, *чумацькі пісні*, *козацькі та ін.*). У муз. фольклорі Полісся виразніше, ніж у фольклорі ін. регіонів, проступають спільні риси з рос. й білорус. пісенністю: побутують пісні — кустові, грядні (русальні), масляні, бесідні, карагодні (хороводи). Для цих пісень характерні закінчення — гліссандуючі вигук — «гу», «у» тощо. Генетичне коріння таких гуканок пов'язане з їхньою нібито магичною функцією відповідно до вірувань давніх слов'ян. Пісенному мистецтву Прикарпаття, Закарпаття і Буковини властиві колонийкові форми й ритми, такі різновиди пісень, як співанки-хроніки, карічки тощо. Муз. фольклор Волині має багато спільних рис з фольклором Карпат і Подніпров'я. Його специфіка виявляється в піснях на вікоплетини (які є складовою частиною весілля), весняних — рогульчатих тощо. Для них характерні елементи багатоголосного співу. На Поділлі, Волині багатоголосся не набуло таких розвинених форм, як в Середньому Подніпров'ї та на Полтавині. Локальну специфіку визначають коровайницькі пісні, візати, використання ритмів *мазурок, польок, краков'яків*.

У 14—серед. 15 ст. з формуванням укр. народності виник і розвинувся своєрідний вид нар. епосу — *думи* (див. у цьому томі підрозділі Народнопоетична творчість). Для них характерні епічна манера виконання, патетичні відступи, нестала кількість рядків у тираді (уступи), нерівностійкість, вільне поєднання граматичних і мелодичних наголосів, імпровізаційність, варіювання типових мело-

Самодіяльна капела бандуристів. Місто Чортків Тернопільської області.

дичних зворотів. Мелодія оздоблена *хроматизмами і мелізмами*.

З думами тісно пов'язані *історичні пісні*. Як і думам, їм властива соціальна загорієність (пісні про Байду, Нечая, Морозенка, Хмельницького, Кривоноса, Богуня). На відміну від дум, вони мають строфічну будову, правильну періодичність мелодичного й ритмічного рухів.

У 15—19 ст. визначилися осн. теми, сюжети, образи сусп.-побутових пісень: *гайдамацьких пісень*, *опришківських*, *рекрутських*, *солдатських*, *кріпацьких*, *бурлацьких пісень*, *наймитських* тощо. Створено пісні про героїв нар. повстань — Максима Залізняка, Устима Кармалюка та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. з'явилися роботи, та революц. пісні, пов'язані з пролет. періодом визвольної боротьби народу. До скарибних нар. творчості увійшли такі революц. авторські пісні, як «Шалійте, шалійте, скажені кати» (слова О. Колесси, на мелодію «Хору норманів» А. Вахнянина), «Вічний революціонер» М. Лисенка (на слова І. Франка), «Заповіт» Г. Гладкого (на слова Т. Шевченка). Складовою частиною нар. муз. мистецтва є пісні літ. походження (на слова Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, Я. Щоголева, С. Руданського та ін.).

Певна специфіка властива і виконавським традиціям нар. пісенного мистецтва України. У центр. районах особливо розвинувся підголосково-поліфонічний спів (див. *Поліфонія*), у західних — одностопний та гомофонно-гармонічний (див. *Гомофонія*), хоч в останні десятиліття 20 ст. і тут посилюється тенденція до підголоскового співу. У нар. співі існує традиція розподілу виконавців на заспівувачів (одного або двох), співаків, які виконують загальну хорову партію, і співака, що «вводять», веде *підголосок*. Виконуються пісні відкритим горловим звуком.

У ладових системах укр. нар. музики переплелися ознаки різних епох і стилів. *Пентатоніка* (переважно бездіатонічна) властива найдавнішій нар. музиці. За середньовіччя сформувалися *діатоніка* та ладовий стрій із збільшеними секундами (мелос дум, голосін та деяких ін. жанрів). Принципи мажороміжорної системи найвиразніше виявилися в міській музиці (*канти*, *псалми*, *романси*, пісні літ. походження). Нар. музиці властива також ладова змінність. Розвиток ритмічних засад відбувався, за спостереженнями Ф. Колесси, від «розтяжимої» мелодії до сталої форми в її рисунку, поява цезур у тексті, що розбивають пісенний вірш на силабічні групи; від речитативу, у яких немає правильного визначення ритму, до усталених форм з чітким розміщенням граматичних і мелодичних наголосів. Нар. муз. мистецтво зберігають і пропагують *бандуристи*, *кобзарі*, *лірники*, які успадкували традиції *скаромохів* Давньої Русі. Видатними творцями і виконавцями нар. пісень і дум були О. Вересай, М. Загорська, М. Кравченко, І. Кравченко-Крюковський, Г. Любисток, І. Скубій, Ф. Холодний, А. Шут. Їхні традиції продовжили рад. нар. співиці Є. Адамцевич, Я. Зуїха, І. Кучугура-Кучеренко, Ф. Кушнерик, Є. Мовчан, П. Носач, В. Перепелюк.

Перші записи укр. нар. музики зроблено в 17 ст., публікації нар. пісень з'явилися у 18 — на поч. 19 ст. (зб. кн. В. Трутовського, М. Львова та І. Прача, В. Залеського і К. Ліпінського, М. Максимовича, О. Аляб'єва). Грунтовні дослідження нар. муз. творчості проведено М. Лисенком, П. Сокальським, Ф. Колессою, К. Квіткою, М. Гринченком, С. Людкевичем. Записано понад 60 тис. укр. нар. мело-

дій (див. у цьому томі підрозділи *Музикознавство* і *Фольклористика*). Обробки нар. пісень посідають чільне місце у творчості М. Лисенка, М. Леонтовича, С. Людкевича, Б. Лятошинського, Л. Ревуцького, К. Стеценка та ін. композиторів. Народна *інструментальна музика* має традиції індивідуального і колективного виконавства. Розвивалася у танцювально-побутових (*козачок*, *гопак*, *коломийки*) і похідномаршових (*військова музика*) жанрах. Найдавніші музичні інструменти на тер. України — ударні (виготовлені з кісток мамонтів і оленів), знайдені при розкопках Мізинської стоянки. З часів Київ. Русі відомі *гуслі*, *гудок*, *волинка*, *сопілка*, *бубон*. Найпоширеніші укр. нар. інструменти — *кобза* і *бандура*, *ліра*, *скрипка*, *басоля*, *цимбали*, *трембіта*, *ріг*, *барабан*, *тулумбаси*. Здавна відомий інструм. ансамбль *троїста музика*. В рад. час ряд муз. інструментів удосконалено, вони стали невід'ємною частиною багатьох профес. і самодіяльних ансамблів та оркестрів народних інструментів, зокрема *Київського оркестру народних інструментів*.

З народною музикою та ін. видами нар.-муз. мистецтва тісно пов'язаний танець, що зародився у первісних обрядових діях і поступово перетворився у самостійний вид мистецтва. В 16—17 ст. сформувалися нац. особливості укр. нар. хореографії, визначилися типові танц. рухи (присядки, стрибки, *повзунки*, *дрибушки*, *голубці*). В нар. танцях відбилися трудові процеси («просо», «мак», «косарі», «льонарі», «лісоруби»), героїзм, мужність, патріотизм, молодецьке завзяття (аркан, «опришки», гонта, гопак), родинні взаємини, кохання (нелюб, «перепілонька»), явища природи тощо («гонимітер», «зіронька», «метелиця»). В жіночих танцях підкреслюється граціозність, щирість, привабливість, у чоловічих — спритність, дотепність виконавців. Танці поділяють за функцією на весільні, купальські, весільні за структурно-інтонаційними й ритмічними ознаками — на козачкові, гопаків, коломийкові. Будучи результатом колективної творчості, переходячи від покоління до покоління, з однієї місцевості в іншу, нар. танці набули численних варіантів, тематичної, жанрової, композиційної, хореографічної, мелодичної і ритмічної різноманітності. Зберігаючи етногр. суть і загальну композицію, вони збагачуються новими танц. фігурами, вдосконалюється хореографічний візерунок. На основі нар. хореографії і нар. танц. традиції створено численні сценічні композиції нар. танців («Чумацькі радощі», «Рукоділляниці», «Козацькі ігри» П. Вірського з репертуару *Ансамблю танцю УРСР* ім. П. П. Вірського).

У нар. муз. творчості рад. часу відбилися найважливіші події з життя укр. народу: громадян. війна, трудова звитяга перших п'ятирічок, боротьба за Рад. владу на зх.-укр. землях, героїка Великої Вітчизн. війни, відбудова нар. господарства в післявоєнний період, мирна творча праця рад. людей. Створено багато пісень про В. І. Леніна, Комуністичну партію, дружбу народів. Нар. муз. мистецтву УРСР, як і мистецтву ін. рад. республік, властиві соціалістичний інтернаціоналізм і рад. патріотизм. Засвоївши прогрес., гуманістичні ідеали багатовікової історії, сучас. укр. нар. музичне мистецтво прищеплює любов і повагу до істор. минулого, виховує на революц., бойових і трудових традиціях. Відбувається про-

цес актуалізації традиційних сюжетів, мотивів і образів — наближення їх до потреб сьогодення. Засвоюються й фольклоризуються пісні, створені профес. авторами: композиторами П. Майбродою, Г. Жуковським, О. Білашем, А. Кос-Анатольським, І. Шамо і поетами А. Малишком, О. Новицьким, М. Ткачем, Д. Павличком, П. Вороньком та ін. Нар. пісні та мелодії — в репертуарі

Срібний браслет із зображенням гусяра. Фрагмент. 12—13 ст.

Капели бандуристів УРСР, Українського народного хору ім. Г. Г. Веровки, Черкаського українського народного хору, Закарпатського народного хору, Буковинського ансамблю пісні і танцю, вокально-інструм. ансамблів, окремих виконавців. Новому піднесенню нар. творчості, художньої самодіяльності сприяють постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості» (1978), «Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії» (1983).

В УРСР проводяться огляди художньої самодіяльності, республіканські конкурси «Троїста музики» (з 1971), радіокурс «Золоті ключі» (з 1981), телетурнір «Сонячні кларнети», фольклорні огляди-конкурси в Музеї народної архітектури та побуту УРСР та вечори творчої молоді «Музичний фольклор» у *Музичному товаристві УРСР* (з 1981).

[Л. див. на окремих аркушах, с. 384—385. Літ.: Голосовий В. У истоках народной музыки славян. М., 1971; Гринченко М. Вибране. К., 1959; Гуменик А. Народне хореографічне мистецтво України. К., 1963; Золочевський В. Ладогармонічні засади української радянської музики. К., 1976; Кардан Б., Омеляченко А. Народні співні-музиканти на Україні. К., 1980; Колесса Ф. Музикознавчі праці. К., 1970; Правдюк О. Ладові основи української народної музики. К., 1961; Правдюк О. А. Міжнародні зв'язки в музичному фольклорі. К., 1982; Украинские народные думы. М., 1972. О. А. Правдюк.

Народне театральне мистецтво. Його джерела беруть свій початок з життя, праці і побуту східнослов'янських племен.

Слов'янські обрядові свята, нар. ігри, хороводи, пісні пов'язані з порами року,

Українська народна картина «Гопак». Кінець 18 — початок 19 ст. Дніпропетровський художній музей.

з основними етапами с.-г. робіт (колядка — зустріч зими, масляна — проводи зими, красна гірка — зустріч весни, русалії — зустріч літа, обжинкові свята, або жнивні — літо, купало — проводи літа і т. д.). Учасники дійства зверталися до своєрідного художнього узагальнення і умовної символіки, до певного *перевтілення* та удавання. Вже в цих зародкових формах театр. мист. наявний синтез слова, музики і танцю. Згодом це поєднання стало однією з найхарактерніших ознак укр. національного театру. Яскравим прикладом видовища з виразними елементами театралізації є стародавній обряд весілля, якому властива драматична дія, діалогічні пісні, монологи, пластичні рухи, танці, музика, раження, пантомімічні ігри тощо. Основою для майбутнього профес. і аматорського театру стають відомі театральні видовища: «Млин, Дід і Баба», «Піп і Смерть», «Коза», «Меланка», в яких особливості нар. ігри та обряди вже набувають усталеної театр. форми з конкретним сюжетом, традиційними персонажами, реквізитом і елементами декоративного оформлення. Це, по суті, були мініатюри п'єси, початки нар. драми. Особливо велику роль у розвитку нар. театр. видовищ відіграли давньоруські актори — *скоморохи*, без яких не обходився жоден з нар. обрядів; вони були неодмінними учасниками нар. гулянь. Сатиричні злободенні імпровізації скоморохів живилися нар. творчістю, були насичені прислів'ями та приказками, дотепами, гумором. Скоморохи брали участь у нар. видовищах, серед яких — «Цар Ірод» (побудоване на біблійному сюжеті і спрямоване проти деспотизму), «Цар Максиміліан і його непокірний син Адольф» (мало антимонархічний характер). З фольклором козацько-селян. мас пов'язана нар. драма «Лодка». Згадані драми були вищою формою фольклорного театру 17—19 ст. У 16 ст. зародився, а у 18—19 ст. поширився на Україні *вертеп* (стародавній льяльковий театр), він являв собою поєднання релігійної різдв'яної драми й світської гри, елементів усної нар.-поетичної творчості. В серед. 18 ст. на ґрунті синтезу традицій мистецтва нар. лицедіїв, *народної драми* та *шкільної драми* виник новий вид театрального видовища — ярмарковий театр балагану (яскраві комедійні виступи клоунів, акробатів, жонглерів тощо), в якому найвиразніше простежувалися зародки професіоналізації театр. мистецтва. Новий тип нар. театру — аматорський — зародився в кін. 18 ст. і набув розвитку в 19 ст. Він існував поряд з нар. драмою, вертепом та шкільною драмою, згодом і профес. театром. На відміну від *кріпацького театру* і придворного аматорського театр був загальнодоступним, демократичним. Дійшли відомості про аматорські театри, створені у Глухові (1730), Кременчуці (1770), Харкові (1780), Києві (1790), Полтаві (1813), Ніжині (1820) та ін. У першій пол. 19 ст. вистави аматорських театрів, в репертуар яких входили п'єси шкільної драми (а згодом і твори профес. драматургії), були широко популярними серед ремісників, інтелігенції, учнів навч. закладів. Традиції нар. театру, збагачені досвідом профес. майстрів, творчо розвинули Л. Глібов та О. Маркович у черн. аматорському театрі «Товариство кохаючих рідну мову» (1861), М. Кропивницький та І. Карпенко-Карий — в аматорських театрах у Бобринці та Єлизаветграді (60-і рр. 19 ст.), М. Старицький та М. Лисенко — у муз.-драм. театрі Київ. університету (70-і рр. 19 ст.). Всупереч намаганням самодержавства остаточно придушити всілякі прояви

укр. культури (*Емський акт 1876* тощо), аматорські театри продовжували влаштовувати вистави нелегально. За цих умов прояв творчої ініціативи аматорів набрав виразного характеру громадсько-політ. діяльності, а вистави укр. п'єс («Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка та ін.) ставали одним з виявів боротьби народу проти самодержавства за своє визволення з-під нац. і соціального гніту. Аматорський театр пропагував демократичні ідеї. На поч. 20 ст. на Україні працювали аматорські драм. театри при робітн. клубах (з-д «Арсенал» у Києві, з 1893; паровозобудівний з-д у Харкові, з 1899; Брянський з-д у Катеринославі, з 1900), на селах (зокрема, у с. Мануйлівці на Полтавщині, з 1897), при нар. будинках (у Полтаві, з 1901; Києві, з 1903; Одесі, з 1905; Миколаєві, Житомирі і Сумах, з 1906; Луганську, з 1908; Харкові, з 1909, тощо). Укр. аматорський театр був одним з яскравих виявів демократичної нац. культури трудового народу. Його прогресивні основи склалися в процесі всього розвитку духовних сил суспільства, особливо у період інтенсивного екон. і культур. піднесення Росії і зокрема України у 2-й пол. 19 — поч. 20 ст. Поява нац. драматургії, зростання виконавської і режисерської майстерності на ґрунті творчого використання прогресивних традицій нар. театру, зумовили формування якісно нового виду худож. творчості. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції нар. театр. мистецтво стало складовою частиною *художньої самодіяльності* укр. народу. З перших років Рад. влади в профспілкових, червоноармійських та студентських клубах, сільс. будинках і хатах-читальнях виникла велика кількість драм. гуртків. Самодіяльний театр став важливим засобом ідейного та естетичного виховання. У серед. 20-х рр. в республіці поширилися «Живі газети» (один з видів рад. агітаційного театру; 1927 їх було 560), а також «Сині блузи». Серед них — «Прожектор» в Артемівську, «Гарт» у Києві, «Червоний півень» у Харкові. В кін. 20-х — на поч. 30-х рр. склалися *театри робітничої молоді* (ТРОМІ). На кінець 30-х рр. їх працювало близько 30 (Харківський — з 1925, Київський та Одеський — з 1927). Частина кращих ТРОМів було об'єднано з профес. колективами. Традиції «Живих газет» та «Синіх блуз» частково успадкували *агитбригади* (згодом агітаційно-художні бригади). В УРСР створено респ. *Народної творчості та культурно-освітньої роботи науково-методичний центр* і обл. наук.-методичні центри, які проводять широку роботу по підготовці кваліфікованих кадрів для *народних самодіяльних театрів*. Кадри режисерів для них готують Київ., Харків. та Ровен. ін-ти культури. Питання театр. самодіяльної творчості висвітлюються на сторінках журналів «Соціалістична культура», «Український театр», газ. «Культура і життя». У 1983 на Україні працювали 27 463 самодіяльні театр. колективи; 258 надано почесне звання народний самодіяльний театр. Нар. самодіяльні театри беруть участь у всесоюзних та респ. фестивалях, оглядах і конкурсах; традиційним є їхні творчі звіти перед трудящими. У своїй роботі працівники народних театрів керуються постановою ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості» (1978) та ін. партійними документами.

О. А. Казимиров.

Кіноаматорство. Набуло масового характеру після створення в Москві ТОВА-

риства друзів рад. кіно (1925), що сприяло виникненню по всій країні аматорських кіногуртків (Кіноробомол). У цей час на Україні було 164 осередки, де знімали хронікальні стрічки, кінонариси, ігрові фільми («Червона Армія», «Людина з хлібом», «Полуничне варення» та ін.). Багато кіноаматорів пізніше прийшли в профес. кіно, серед них — Л. Луков, Р. Григор'єв, А. Кричевський, М. Слущкий, М. Чорний. Новий етап розвитку кіноаматорства почався з серед. 50-х рр. Виникло багато аматорських гуртків і студій на підприємствах, у вузах, палацах і будинках культури. З 1958 на Україні проводяться республіканські і обласні тематично-галузеві огляди аматорських фільмів.

Укр. кіноаматори беруть участь у Всесоюзних оглядах самодіяльного кіномистецтва. На першому Республіканському огляді аматорських фільмів (1959) було відзначено стрічки: «Пам'ятки архітектури України» Г. Логвина і «Руйнування берегів Каховського моря» (кіностудія Київ. ун-ту); «Кіногазета» колективу «Азовсталь» (Жданов) та «Репортаж з переднього краю» — Харків. електромеханіч. заводу («ХЕМЗ»). Сучас. самодіяльне кіно в республіці розвивається, наслідуючи кращі зразки і традиції професіонального кіно. Воно відзначається видовою і жанровою різноманітністю. Кіноаматори створюють публіцистичні кінонариси, хронікально-документальні, наук.-популярні, худож.-ігрові фільми, в яких відтворено важливі сторони життя народу, комуністичне ставлення до праці, пропагується досвід новаторів виробн., успіхи в культурі, науці, мист., оспівується братерство народів, краса рідного краю та ін. Серед кращих стрічок 60—80-х рр. — «Тут ми живемо» (1962), «Місто крокує в майбутнє» (1962, Львів. мед. ін-т), «Волинське, оновлений мій край» (1962, Луцький будинок культури), «Сьомий загін» (1963, Дніпроп. студія «Наш фільм»), «Галка — професор» (1963) та «Турбота» (1968; обидві — Дніпроп. студія «Юність»), «Шляхами лєнінської „Іскри“» (1970) та «П'ять днів з безсмертя» (1972; обидві — Львів. студія «Каменярь»), «Хай завжди квітне весна» (1981, студія «Волинь» Волин. обл. наук.-методичного центру), «Крейсер білої пустелі» (1981, студія «Зліт» Харків. авіазаводу ім. Ленінського комсомолу), «Про минуле пам'ять бережи» (студія «Керамік» Баранівського фарфорового з-ду), «Жага життя» (1982, студія «Ракурс»). На Україні (1983) працює бл. 2 тис. самодіяльних кіноколективів, які створюють кіногазети, кінопортрети ветеранів Великої Вітчизн. війни і героїв праці, фільми про історію підприємств, пам'ятки культури, нар. свята і обряди, а також техніко-пропагандистські, науково-дослідницькі, спортивні, мультиплікаційні стрічки.

Важливим матеріалом для наук. роботи і обміну досвідом стали фільми, створені спеціалістами різних галузей науки (Люмінесцентна мікроскопія, 1971, та ін.). Кіноаматори республіки не раз ставали лауреатами всесоюзних і міжнародних фестивалів і конкурсів аматорських фільмів. Понад 60 студій республіки удостоєні звання народних — «Полісся» (Житомир), «Каменярь» (Львів), «Зліт» (Харків), «Сурмач» (Київ. обл.) та ін. Аматорським кіностудіям надають допомогу кінематографісти-професіонали (при Спільн. кінематографістів України діє комісія по роботі з кіноаматорами), значну організаційну роботу проводить рада по кіно Укр. республіканської ради професійних спілок. О. О. Шимон.

СТОЛИЦЯ І ОБЛАСТІ УРСР

КИЇВ

Площа — 790,33 км²

Населення — 2416,2 тис. чол.

(на 1.І 1984)

Київ. Панорама частини міста.

Загальні відомості. Київ — столиця Української РСР, центр Київської обл. та Києво-Святошинського р-ну. Найважливіший у республіці та один із найбільших у країні політичний, економічний, науковий і культурний центр. Поділяється на 12 міських районів: Дарницький, Дніпровський, Жовтневий, Залізничний, Ленінградський, Ленінський, Мінський, Московський, Печерський, Подільський, Радянський, Шевченківський. Місто нагороджено двома орденами Леніна (1954, 1961), орденом Дружби народів (1982). У 1965 місту-герою Києву вручено медаль «Золота Зірка». У 1961 встановлено медаль «За оборону Києва», 1982 — медаль «В пам'ять 1500-річчя Києва».

Природа. Київ лежить на обох берегах Дніпра, в його серед. течії, нижче впадіння лівої притоки Десни. Центр. райони міста розташовані на Київському плато, яке круто обривається до Дніпра, утворюючи його високий правий берег. Глибокими ярами та балками плато в межах міста розчленоване на окремі височини, які наз. горами — Старокиївська, Печерська, Шейкавіця, Хоревіця та ін. Менша частина міста розташована на низовинному лівому березі Дніпра. Клімат помірно континентальний з м'якою зимою та теплим літом. Пересічна т-ра січня — 5,8° (мінімум — 35°), липня +19,5° (максимум +40°). Річна кількість опа-

дів 600 мм, переважно влітку. Великий вплив на природні умови Києва справляє Дніпро і створені на ньому Київське та Канівське водосховища. Ширинна ріки в межах міста 400—600 м, глиб. до 12 м. У районі Києва Дніпро приймає невеликі притоки Сирець, Глибочицю, Либідь (праві). У річкових заплавах — значна кількість озер і ставків. Місто лежить на межі двох природних зон — мішаних лісів (Українське Полісся) та лісостепової. ґрунти в осн. дерново-підзолисті та сірі лісові. Київ оточений суцільним кільцем лісів і гаїв, площа їх у межах міста 1983 становила 43,6 тис. га (на кожного жителя міста припадає 181 м² зелених насаджень). У природних лісостанах переважають сосново-широколистяні та дубово-грабові ліси (Броварський, Боярський, Святошинський ліси, Голосіївський лісопарк, лісові масиви Кончі-Заспи та Пуші-Водниці). У межах міста — 13 парків, у т. ч. Центральний парк культури і відпочинку, який об'єднує усі парки вздовж правого берега Дніпра, Гідропарк та ін.

Народне господарство. Київ — великий промисловий центр України і всього Рад. Союзу. Спеціалізація його визначається виробн. електронних керуючих машин, приладів високої точності, устаткування для хім. пром-сті, літаків, тракторів, верстатів-автоматів, штучних алмазів. На Київ припадало (1983) 100 % респ. виробн. мотоциклів, 40 % магнітофонів, 26,2 % хім. засобів захисту рослин, 10,9 % екскаваторів, 16,7 % хім. волокон. Галузева структура пром-сті характеризується такими даними: на машинобудування і металообробку припадає 47,6 % всієї пром. продукції, на легку — 17,4 %, харч. — 12,5 %, хім. і нафтохім. — 7,7 %. Розвиткові пром-сті сприяє потужна енергетична база, що включає енергію ряду ТЕЦ, у тому числі найбільшої в Україні ТЕЦ-5, а також Київської ГЕС, Київської ГАЕС та Трипільської ДРЕС. Газ надходить з Шебелинського родовища і частково з газопроводу «Союз». Провідне місце в пром. комплексі міста посідає складне і точне машинобудування і металообробка. Особливого

розвитку набули верстатобудування, хім. і транспортне машинобудування, приладобудування, радіоелектронна пром-сть та виробн. технологічного устаткування для різних галузей пром-сті. Значне місце посідає також виробн. товарів широкого вжитку. Осн. маш.-буд. підприємства: виробничі об'єднання «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська кузня», «Червоний екскаватор», авіаційне, «Електронмаш», «Комуніст», ім. Артема, «Аналітприлад», «Точелектроприлад», «Київгормаш»; з-ди: верстатів-автоматів, мотоциклетний, «Укркабель», дослідний порційний автоматів, «Будшляхмаш», «Трансисигнал».

Підприємства хім. і нафтохім. пром-сті випускають хім. нитки і волокна, лаки, гумові тех. вироби, фарби, барвники (виробничі об'єднання «Хімволокно», «Укробутхім», «Укрлакофарби»; заводи: «Червоний гумовик», «Вулкан»). Медична промисловість, у т. ч. хім.-фарм. (виробничі об'єднання «Дарниця», «Медапаратура» та ін.). На місцевих мінерально-сировинних ресурсах працюють комбінати: домобудівний та азбобетонних виробів, «Будіндустрія» і «Київдорзалізобетон». Підприємства скляної та фарфоро-фаянсової пром-сті. Поряд з важкою індустрією розвивається легка пром-сть, зокрема текст. трикотажна, швейна, шкіряно-взуттєва. Найбільші підприємства: Київський і

У Голосіївському лісопарку.

Палац культури «Україна». Архітектори С. О. Маринченко, П. Н. Жилицький. І. Г. Вайнер. 1970.

Дарницький шовковий комбінат, трикотажні об'єднання ім. Рози Люксембург та ф-ка «Киянка», швейні ф-ка імені О. М. Горького, об'єднання «Україна» та імені І. Ф. Смирнова-Ласточкина, об'єднання шкіряне ім. М. В. Фрунзе й експериментальне взуттєве «Київ» та ін. Харч. пром-сть зорієнтована гол. чин. на задоволення потреб населення міста (м'ясний комбінат, кондитерська ф-ка імені Карла Маркса, мол., пивоварні з-ди, виробничі об'єднання виноробної пром-сті). У місті працює виробничі об'єднання «Київ-дерев». Створено потужну поліграфічну пром-сть (комбінати друку «Радянська Україна», «Молодь», «Київська правда»; ф-ки: книжкова «Жовтень», кольорового друку, нотна, друкованої реклами). К.— значний вузол залізничних, автомоб.

повітряних (аеропорти Бориспіль, Жуляни) і річкових шляхів сполучення. У місті розвинуті всі види сучасного міськ. транспорту. Протяжність трамвайних ліній — 265,2 км, тролейбусних — 268,6 км, ліній метрополітену — 30,6 км (25 станцій).

Внаслідок концентрації великого екон. потенціалу та міського населення сформувалася Київський промисловий вузол, який є ядром пром. агломерації, що об'єднує населені пункти, розташовані поблизу Києва (Біла Церква, Васильків, Фастів, Бориспіль, Ірпінь та ін.).

Охорона здоров'я. У місті 1983 було 33,2 тис. лікарняних ліжок (138,9 ліжка на 10 тис. ж.), працювали 19,7 тис. лікарів (82,5 лікарів на 10 тис. ж.) і 34,1 тис.

спеціалістів з середньою мед. освітою (142,4 спеціаліста на 10 тис. ж.). У місті 73 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії. В курортній місцевості К. Кончі-Засті, *Пущі-Водиці* розташовано 13 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 4221 ліжок, 6 будинків та пансіонатів відпочинку.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1.1984 в місті налічувалося 926 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 918 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 24 стадіони (зокрема, *Стадіон республіканський*, стадіон «Динамо»), 486 спорт. залів, 1621 спорт. майданчик і поле, 25 плавальних басейнів (22 кріт.), *Палац спорту* та ін. спорт. споруд. В 1983 було підготовлено 306 052 значківців ГПО, 296 234 спортсменів масових розрядів, 3404 спортсменів першорозрядників, 967 кандидатів у майстри спорту, 264 майстри спорту СРСР і 89 майстри спорту міжнародного класу. На 3874 підприємствах міста було введено виробничу гімнастику, якою займалося 710 тис. чол.

У місті 1983 по лінії профспілок діяла 2 туристські установи (готель і кемпінг) на 1121 місце, 1 бюро подорожей і екскурсій, 8 туристських клубів. По місту проходили 1 всесоюзний і 2 місцеві турист. маршрути. Щороку туристсько-екскурсійні організації міста обслуговують понад 560 тис. чол. **Культура.** Київ — один з найбільших культурних і наукових центрів Укр. РСР і всього Рад. Союзу. В місті працює розгалужена мережа н.-д. установ, вузів, технікумів, загальноосвітніх шкіл, культурно-освітніх закладів.

У 1983/84 навч. р. в місті було 308 загальноосв. шкіл (313 тис. учнів), 40 серед. спец. навч. закладів (61,9 тис. учнів), 41 профес.-тех. уч-ще (29,5 тис. учнів), 18 вузів — *Київський державний університет* імені Т. Г. Шевченка, *Київський політехнічний інститут* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції; ін-ти: інженерів цивільної авіації, харчової, легкої пром-сті, інженерно-будівельний, автомобільно-дорожній, Укр. с.-г. академія, медичний, педагогічний, нар. господарства, торговельно-екон., культури, іноз. мов, фізичної культури, театр. мистецтва, художній, консерваторія (в усіх вузах — 150,8 тис. студентів; див. окремі статті в алфавітних томах), а також *Вища партійна школа при ЦК Компартії України*, *Вища школа МВС СРСР* імені Ф. Е. Дзержинського, філіали Харків. ін-ту інженерів залізничного транспорту і Одес. електротех. ін-ту зв'язку, вечірній ф-т Львів. Укр. поліграф. ін-ту і заочний ф-т Ленінгр. ін-ту водного транспорту; Серед професійних закладів — 12 палаців і будинків піонерів, у т. ч. *Київський палац піонерів і школярів* імені М. Островського, туристська станція, 3 клуби юних моряків, 2 станції юних техніків, дитяча залізниця та ін. К.— найбільший центр н.-д. роботи на Україні. Тут працюють Президія АН УРСР і бл. 50 н.-д. академічних установ (див. у цьому томі розділ Академія наук Української РСР). Діють *Інститут історії партії при ЦК Компартії України* — філіал *Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС*, *Науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень український науково-дослідний інститут*, *Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук* імені В. І. Леніна, *Цукрових буряків всесоюзний науково-дослідний інститут*, *Зварювального виробництва всесоюзного проектно-конструкторського інституту*, *Редукторобудування всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут*.

1 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1987 р.)	17 Національний архів (1918 р.)	25 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
2 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	18 Академія наук (1918 р.)	26 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
3 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	19 Академія наук (1918 р.)	27 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
4 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	20 Академія наук (1918 р.)	28 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
5 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	21 Академія наук (1918 р.)	29 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
6 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	22 Академія наук (1918 р.)	30 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
7 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	23 Академія наук (1918 р.)	31 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
8 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	24 Академія наук (1918 р.)	32 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
9 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	25 Академія наук (1918 р.)	33 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
10 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	26 Академія наук (1918 р.)	34 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
11 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	27 Академія наук (1918 р.)	35 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
12 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	28 Академія наук (1918 р.)	36 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
13 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	29 Академія наук (1918 р.)	37 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
14 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	30 Академія наук (1918 р.)	38 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
15 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	31 Академія наук (1918 р.)	39 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)
16 Меморіал на честь Великого Тисячліття (скульптор: 1988 р.)	32 Академія наук (1918 р.)	40 Центрально-аеропортний вуз (1970 р.)

ський інститут, Геронтології інститут, Онкології проблем інститут імені Р. Е. Кавецького АН УРСР, а також 19 я.-д. ін-тів системи М-ва охорони здоров'я СРСР і УРСР та ін. наукові заклади й установи.

Бібліотечна мережа К. на кінець 1983 налічувала 1340 6-к різних систем і відомств з книжковим фондом понад 81 млн. одиниць зберігання, у т. ч. 282 м.-он. 6-ки (фонд — 14,4 млн. одиниць зберігання), 11 республіканських, 5 обласних, 49 — системи АН УРСР та ін. Найбільшими книгосховищами К. є Бібліотека центральна наукова АН УРСР (фонд — бл. 10 млн. одиниць зберігання), Бібліотека республіканська УРСР імені К. П. Р. (фонд — 2,868 млн. одиниць зберігання), 6-ка Київ. ун-ту (фонд — понад 3 млн. одиниць зберігання), Бібліотека республіканська наукова медична, Бібліотека науково-технічна республіканська, а також респ. 6-ки для дітей і юнацтва, с.-г. Пл. відділення ВАСГНІЛ. Діють Центр. міська 6-ка ім. Лесі Українки та ін. 6-ки. У Києві — 8 палаців культури, 95 клубних закладів, 157 кіноустановок з платиним показом, філармонія, Київський цирк, 15 професійних виконавських худож. колективів — Український народний хор імені Г. Г. Верьовки, Ансамбль танцю УРСР імені П. П. Вірського, хорові капели «Думка», Капела бандуристів УРСР, Ансамбль пісні і танцю КВО, худож.-спорт. ансамбль «Балет на льоду», Камерний оркестр, Камерний хор ім. Б. М. Лятошницького, Симфонічний оркестр УРСР, Київська чоловіча хорові капела імені Л. М. Ревуцького, Естрадно-симфонічний оркестр УРСР, Духовний оркестр УРСР.

Професійна театральна: Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка, Київський український драматичний театр імені І. Франка, Київський російський драматичний театр імені Лесі Українки, Київський театр оперети, Київський театр юного глядача імені Ленінського комсомолу, Театр поезії, театри ляльок (2), драми і комедії, історичного портрета, молодіжний, естради, Дитячий музичний та ін. У місті працюють Київська кіностудія художніх фільмів імені О. П. Довженка, Київська студія хронікально-документальних фільмів, Київська кіностудія науково-популярних фільмів, «Укртелефільм». У столиці України — 23 держ. музеї: Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Історичний музей УРСР (філіал — Косий капонир), Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45, Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київський музей Т. Г. Шевченка, Музей історичних кошовихностей УРСР, «Софійський музей», Книж. і книгодрукування музей УРСР, Народний архітектурний та побуту музей УРСР, музей історії Києва, укр., рос., зх. та сх. мистецтва, театральний, муз. та кіномистецтва, музеї Лесі Українки, М. В. Лисенка, меморіальна квартира-музей сім'ї Ульянович та ін.; 48 музеїв на громад. засадах, серед яких 12 удостоєно звання народних (1983). При культурно-осв. закладах працює понад 3500 колективів худож. самодіяльності, 70 з них удостоєно звання народних; засл. хорові капели Пл.-Зх. залізнич. хорові капели політех. ін-ту, ансамбль «Дружба» виробн. об'єднання «Більшовик» та ін. У місті — 17 видавництв: Політвидав України, Радянська Україна, «Дніпро», «Наукова думка», «Вища школа», «Радянська школа», «Мистецтво», «Техніка», «Урожай», Головна редакція Укр. Рад. Енциклопедії та ін. Працює Радіотеле-

графічне агентство України (РАТАУ). Виходять 14 респ. газет — «Радянська Україна», «Правда України», «Робітничая газета» (укр. і рос. мовами), «Сільські вісті», «Молодь України», «Комсомолюське знамя», «Зірка», «Юний лєнінєц», «Радянська освіта» та ін., 2 міські — «Прапор комунізму» і «Вечірній Київ» (укр. і рос. мовами), 1 обл. — «Київська правда» і орган Київ. обл. і міського

втрапив значення загальнорос. політ. центру. В грудні 1240 місто загарбали й зруйнували орди Батия. Бл. 1362 місто підпало під владу Великого князівства Литовського. В 1394 Київське князівство було ліквідовано (1440—70 відновлено). З 1471 місто — центр Київського воєводства. Після Люблінської унії 1569 Київ — під владою шляхет. Польщі. Трудові маси Києва брали участь в

Видубицький монастир. Архітектурний ансамбль. 11—18 ст.

комітетів ЛКСМ України «Молода гвардія», 56 багатотиражних газет; 55 журналів: «Комуніст України», «Під прапором лєнінізму» (обидва — укр. і рос. мовами) «Україна», «Радянська жінка», «Вітчизна», «Дніпро», «Радуга», «Всесвіт», «Радянська школа», «Київ», «Піонерія», «Барвінок», «Малютко», інші літературні, мистецтвознавчі, медичні, технічні журнали. Респ. телебачення і радіомовлення ведуть передачі українською і російською мовами. Телецентр (див. у цьому томі підрозділ Телебачення і радіомовлення).

Короткі відомості про історичні події. Перші людські поселення на території сучасного Києва з'явилися за часів пізнього палеоліту. В «Повісті про часи літ» (поч. 12 ст.) наведено переказ про заснування міста трьома братами — Кием, Щеком і Хоривом, які стояли на чолі сх.-слов'ян. племені полян. За археол. даними, виникнення Києва датується 2-ю пол. 5 ст. — 1-ю пол. 6 ст. (1982 відзначалося 1500-річчя міста). З утворенням наприкінці 9 ст. давньорос. д-ви Київської Русі Київ став її політ. центром, «матір'ю містам руським». Через Київ проходили важливі торг. шляхи — «шлях з варяг у греки», із Зх. Європи в Азію. З Києва починалися Києво-Белзький шлях, Києво-Холмський шлях. Гострі соціальні суперечності викликали в місті ряд нар. повстань: Київське повстання 1068—69, Київське повстання 1113 та ін. Внаслідок фєод. роздробленості Русі Київ у 2-й пол. 12 ст. поступово

антифеод. і визвольний боротьбі 16—17 ст. (повстання К. Косинського 1592, С. Наливайка 1594—96, Т. Федоровича 1630, Павлюка 1637). На поч. визвольної війни укр. народу 1648—54 сел.-козац. військо в червні 1648 вигнало з Києва польс.-шляхет. загарбників. Київ став адм.-тер. і військ. центром Київського полку. Возз'єднання України з Росією 1654, внаслідок якого Київ увійшов до складу Рос. д-ви, мало велике значення для розвитку міста як екон. і культур. центру України. Після возз'єднання Правобережної України з Росією Київ (з 1797) став адм. центром Київської губернії. Загострення класових суперечностей було причиною Київського повстання ратників міліції 1807. У Києві відбувалися з'їзди Південного товариства декабристів. З грудня 1845 до кінця березня 1847 в Києві діяло таємне Кирило-Мефодіївське товариство, 1859—63 — Харківсько-Київське таємне товариство. У 70—80-х рр. 19 ст. Київ — один з осередків народницького руху («Київська громада», 1873—74; «Південно-російський робітничий союз», 1880). У 1889 в Києві виник перший с.-д. гурток, 1893—96 діяв нелегальний с.-д. «Лук'янівський клуб». У 1897 місц. с.-д. гуртки і групи об'єдналися в київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». В кін. 19 — на поч. 20 ст.

Пам'ятний знак заснуванню Києва. Скульптор В. З. Бородай, архітектор М. М. Феценко. Кована мідь, граніт. 1982.

революц. рух у Києві, як і по всій країні, набрав широкого розмаху (*Київського університету студентів виступ 1900*, *Київська політична демонстрація 1901*). Робітники міста брали участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. У період революції 1905—07 в Києві відбувалося *саперів повстання 1905*, виникла робітн. «*Шулявська республіка*», відбулося *саперного батальйону повстання 1907*. Київські страйки робітників 1912 свідчили про зростання робітн. руху в роки нового революц. піднесення. Під керівництвом *Київської організації РСДРП(б)* відбулося *Київське жовтневе збройне повстання 1917*, з перемоги якого скористалася *Центральна рада*, що захопила владу. 3—5 (16—18).XII 1917 відбувся *напівлегальний обласний (крайовий) з'їзд РСДРП(б) у Києві*, що закликав трудящі маси до повалення Центр. ради і встановлення влади Рад. Повстали трудящі Києва (див. *Київське січневе збройне повстання 1918*) і рад.

війська, які прийшли їм на допомогу, 26.I (8.II) 1918 визволили місто і встановили Рад. владу. 30.I (12.II) 1918 уряд Рад. України переїхав з Харкова до Києва. Під час громадян. війни та інш. інтервенцій трудящі міста вели боротьбу проти петлюрівської *Директорії*. Рад. війська провели *Київські операції 1919*, *Київську операцію 1920*. З 24.VI 1934 Київ — столиця УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни військами Пд.-Зх. фронту було проведено *Київську оборонну операцію 1941*. У період тимчасової нім.-фашист. окупації (19.IX 1941—6.XI 1943) в місті діяли підпільний міський ком. 7 підпільних райкомів партії, підпільні орг.-ції. Внаслідок *Київської наступальної операції 1943* Київ 6.XI було визволено. У 1975 *Київську міську партійну організацію* виділено із складу обл. парт. орг.-ції і підпорядковано безпосередньо ЦК Компартії України. На 1.I 1984 Київська міська парт. орг.-ція налічувала 220 085 членів і кандидатів у

члени партії, об'єднувала 2967 першних орг.-цій. Київська міська орг.-ція ЛКСМУ налічувала 434 254 комсомольці (1974 нагороджена орденом Червоного Прапора). Існують дружні зв'язки трудящих Києва з містами-побратимами і порідненими містами: Братиславою (ЧССР, 1969), Краковом (ПНР, 1955), Лейпцігом (НДР, 1956), Кіото (Японія, 1962), Тампере (Фінляндія, 1956), Тулузою (Франція, 1958), Флоренцією (Італія, 1967). Дарницький р-н підтримує друж. зв'язки з франц. містом Ромевіль (з 1968), Дніпровський — з франц. містом Шалетт-сюр-Луен (з 1974). Про осн. пам'ятники і пам'ятні місця на тер. Києва див. карти до ст. *Київ*, т. 5, с. 114 і 115.

Літ.: Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981; История городов и сел Украинской ССР. Киев. К., 1982; Гаврилюк В. С., Речмелін І. О. Природа Києва та його околиць. К., 1956; Климат Києва. Л., 1980; Киев. Энциклопедический справочник. К., 1982. В. А. Згурский

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 26,5 тис. км²

Населення — 1982,7 тис. чол.
(на 1.I 1984)

Центр — м. Вінниця
(359,9 тис. чол.)

Загальні відомості. Вінницьку область утворено 27.II 1932. Розташована на Поділлі. На Зх. межує з Чернів. та Хмельн., на Пн. — з Житомир., на Сх. — з Київ., Черкас., Кіровогр., на Пд. — з Одес. областями УРСР та з Молд. РСР. В області — 26 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 12 міст, у т. ч. 4 міста обл. підпорядкування, 29 с-ш міськ. типу, 1480

сільс. населених пунктів. У 1958 область нагороджена орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, євреї, поляки та ін. Пересічна густина населення — 74,8 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше населені придніпровські та Вінницький р-ни. Міське населення становить 40 % (1984). Найбільші міста: *Вінниця, Жмеринка, Могилів-Подільський, Козятин, Гайсин, Хмельник, Тульчин, Ладимир*.

Природа. Поверхня області — хвиляста рівнина, полого нахилена у пд. й пд.-сх. напрямках. Пн.-сх. частина області зайнята Придніпровською височиною (вис. до 322 м), пд.-зх. — Подільською височиною (вис. до 362 м). Поверхня розчленована глибокими долинами річок, подекуди — ярами та балками. Значна глибина розчленування у Придністров'ї. Вінниччина багата на різноманітні нерудні корисні копалини. Найбільше госп. значення мають родовища каолінів (зокрема, Глуховецьке), запаси яких становлять 15 % заг.-респ., та буд. каменю (майже 50 родовищ, у т. ч. Гіванське й Жежелівське родовища гранітів). В області є також родовища фосфоритів, пісковиків, вапняків, мергелів, трепелу, опоки, крейди, гіпсу тощо. Паливні ресурси обмежені (кам. та буре вугілля, торф) і мають місц. значення. Є джерела мінеральних вод. Мінерально-сировинні ресурси області є базою для розвитку її пром-сті, а каоліни, граніти і вапняки мають заг.-союзне значення. Клімат помірно континентальний з м'якою зимою й теплим вологим літом. Пересічна т-ра січня —4, —6°, липня +18,6, +20,5°. Тривалість вегетаційного періоду бл. 200 днів. Сума активн. т-р 2700°. Річна кількість опадів 520—590 мм, з них бл. 80 % припадає на теплий період року. В осінній період бувають ранні заморозки, в зимовий — часті відлиги (т-ра повітря іноді підвищується до +10, +13°). На тер. області — 204 річки завдовжки понад 10 км. Вони належать до басейнів Пд. Бугу (Згар, Рів, Краснянка, Шпиківка, Сельниця, Дехна, Соб, Снівода, Удич), Дністра (Мурафа, Лядова, Немія, Русава, Марківка) та Дніпра (Рось з Роською, Гнилоп'ять, Гуйва). Для рік характерний значний похил русла (особливо у Придністров'ї), деякі з них порожисті. На річках створено 63 водосховища та 496 ставків. Озер в області мало (найбільші—

Гармаки, Шершні, Снівода, Берладина). Ріки і водоймища частково використовують для судноплавства, риборозведення й зрошування земель, вони є джерелом гідроенергії. В області проводять значні роботи по охороні водних об'єктів.

Грунти переважно опідзолені (до 65 %). На Пн. Сх. переважають чорноземи, є лучні ґрунти, в центр. частині — сірі, темно-сірі й світло-сірі, на Пд. Сх. і з Придністров'ї — глибокі чорноземи та опідзолені ґрунти. 70 % тер. області розорано. Заг. площа лісового фонду області — 356,3 тис. га. Поширені ліси з дуба, граба, липи, ясеня, клена, в'яза та ін. порід. Область розташована в межах лісостепової зони. Переважають луко-степові підвищення розчленовані й терасові природно-територіальні комплекси. На тер. області — 310 природно-заповідних об'єктів (заг. площа 7,6 тис. га), у т. ч. 14 заказників (зокрема Буго-Деснянський, «Володимирська дубина», «Гарячківська лача», «Маркова дубина», Коростовський, Грабарківський, Бронницький, «Хмельницька лача», «Вендицька дубина» та ін.), 8 пам'яток природи респ. значення. На околиці Вінниці, на березі р. Вишнеї — бот. сад «Поділля».

Народне господарство. Госп. комплекс області охоплює багатогалузеву пром-сть, високоінтенсивне землеробство бурякнико-зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів, розвинуту буд. індустрію. У заг.-союзному та респ. поділї праці області спеціалізується на виробн. цукру, зерна, м'яса, молока, окремих видів продукції машинобудування, хім., легкої та буд. матеріалів пром-сті.

Ботанічний сад «Поділля».

Промисловість. Швидкими темпами розвиваються галузі, які визначають наук.-тех. прогрес (приладобудування, хім. і мікробіологічна, радіотехнічна пром-сть, електроенергетика та ін.). Розширюється також асортимент продукції широкого вжитку. У 1983 за товарною продукцією на машинобудування і металообробку припадало 22,6 %, харч. — 41,8 %, легку — 11,6 %, хім. пром-сть — 3,3 %, на пром-сть буд. матеріалів — 4,4 %, електроенергетику — 5,7 %. Електроенергетика базується на місц. гідроенергоресурсах та довізному паливі (вугілля, нафта, газ) і представлена ГЕС і ТЕС (найбільша — Ладизинська ДРЕС). Підприємства машинобудування і металообробки виробляють вузли та зап. частини до тракторів і комбайнів, устаткування для цукрових і консервних з-дів, хлібопереробних підприємств, електротех. устаткування, авто-електроапаратуру, підшипники, радіотех. апаратуру та ін.

Найбільші заводи: вінницькі тракторних агрегатів, інструм., підшипниковий, радіотех. апаратури; Калинівський (устаткування для цукр. з-дів), Могилів-Подільський, Турбінський і Барський маш. будівні. Значне місце в пром. комплексі посідає харч. пром-сть, зокрема цукр., підприємства якої докорінно реконструйовано, плодоовочеконсервна та кондитерська. Вінниччина — один з найбільших у країні районів цукроваріння (39 цукр. з-дів, найбільші — Гайсинський, Кирнасівський-2, Бершадський та Погребиський). У 1983 вироблено 921,5 тис. т цукру-піску. На відходах цукроваріння та інших галузей харч. пром-сті розвивається спиртова пром-сть (13 з-дів, найбільші — Барський, Калинівський, Тростянецький).

Важливі галузі харч. пром-сті — м'ясна (м'ясокомбінати у Вінниці, Тростянці, Гайсині, Тульчині, а також птахоконбінати у Барі, Козятині) та мол. (19 підприємств). Широкого розвитку набуло борошномельно-круп'яне виробн. (Вінниця, Ямпіль, Гайсин, Козятин, Хмільник та ін.) і ливоваріння (Вінниця, Могилів-Подільський, Бершадь, Тиврів, Чернатин, Муровані Курилівці, Браїлів). У Вінниці — кондитерська ф-ка та олійно-жировий комбінат. Розвивається комбікормова пром-сть, яка представлена 37 з-дами. Серед галузей легкої пром-сті провідною є швейна. Гол. підприємства виробничих швейних об'єднань ім. В. Володарського та «Поділля» розміщені у Вінниці, Могилів-Подільському, Барі, Тульчині та ін.; швейні ф-ки — в Гайсині, Браїлові, Хмільнику, Козятині. Дальшого розвитку набули вут., бавовноткацька, трикотажна, шкіряно-галантерейна, хутрова галузі пром-сті, які розміщені в Вінниці, Тульчині, Хмільнику, Жмеринці. Виготовлення худож. виробів — на Вінницькому виробничо-худож. об'єднанні «Вінничанка», а також його філіалах у селах Клембівка та Городківка. Хім. пром-сть представлена виробн. мінеральних добрив (суперфосфат), виробн побутової хімії, олиф, миючих речовин, а також штучної шкіри та різних замінників (Вінниця).

На базі місцевих мінерально-сировинних ресурсів значного розвитку набула пром-сть будівельних матеріалів: Гніванський, Жежелівський та Губниківський гранітні кар'єри, Джурицький комбінат (виробн. вапнякових блоків). Виробн. залізобетонних конструкцій та цегли — у Вінниці, Гнівані, Ладизині та в ін. місцях. На місц. каолінах працюють Глуховський комбінат і Турбінський з-д. Деревообр. пром-сть спеціалізується на виробн. меблів (Вінниця, Бершадь, Хміль-

ник), контейнерів, паперу тощо. На території виділяють ряд пром. центрів та Вінницький пром. вузол. На нього припадає понад 50 % всієї пром. продукції області. Спеціалізацію цього вузла визначають машинобудування (у т. ч. приладобудування, радіотехнічна промисловість), хімічна, харчова та будівельних матеріалів промисловість. Пром. центри, що входять до його скла-

дінництво, бджільництво. Розвиткові тваринництва сприяє міцна кормова база, його дальша концентрація і спеціалізація. В області 1983 було 3 птахофабрики, 12 міжгосп. об'єднань по розведенню риби, 2 міжгосп. комплекси по бджільництву. В області формуються спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): бурякоцукровий, зерново-картоплясько-спиртовий, олійно-жировий, плодоовочеконсервний,

Вінниця. Площа Ю. О. Гагаріна.

ду, — Жмеринка, Калинівка, Гнівані мають нескладну галузеву структуру. Основними галузями спеціалізації у них є харч. і легка пром-сть та виробн. буд. матеріалів. Гайсинський та Ладизинський пром. центри, в межах яких виробляється 13 % пром. продукції області, формуються на базі Ладизинської ДРЕС та наявності мінерально-сировинних і с.-г. ресурсів. Галузями спеціалізації цих центрів є електроенергетика, харч. і буд. матеріалів пром-сть. Могилів-Подільський пром. центр перебуває у стадії формування. До інших промислових центрів належать Бар, Козятин, Тульчин, Бершадь, Немирів, Крижопіль, Ямпіль. Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце посідає рослинництво (53,2 %, 1983). На кінець 1983 в області було 555 колгоспів, 83 радгоспів, 39 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень і 26 районних об'єднань сільгоспхімії. Під с.-г. угіддями 2041 тис. га (див. діаграму). Площа осущених земель 36,9 тис. га, зрошуваних — 32,0 тис. га. Вся посівна площа 1983 становила 1853 тис. га. З зернових вирощують озиму пшеницю, ячмінь, зернобобові, кукурудзу на зерно, овес, просо, гречку. Значні площі під цукр. буряками, картоплею, овочами, соняшником та ін. Провідні кормові культури — конюшина, люцерна, кукурудза, кормові буряки. Придністров'я має сприятливі умови для розвитку садівництва (яблуні, груші, абрикоси, персики, вишні, черешні, волоський горіх). Провідні галузі тваринництва — скотарство та свинарство. Важливе значення мають птахівництво, кро-

м'ясопромисловий, молокопромисловий. Транспорт. У внутр. перевезеннях найбільше значення має залізничний та автомобільний транспорт. Довжина з-ць заг. користування в межах області 1983 становила 1253 км. Гол. з-ці: Київ — Одеса, Київ — Львів, Вапнярка — Знам'янка, Вапнярка — Ямпіль, Козятин — Бердичів — Калиновічі (електрифікована), Вінниця — Гайворон. Залізничні вузли: Козятин, Жмеринка, Вінниця, Вапнярка, Калинівка, Рудниця. Заг. довжина автошляхів — 9,4 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 7,8 тис. км. Основні з них: Київ — Вінниця — Хмельницький, Вінниця — Немирів — Могилів-Подільський, Смільне — Могилів-Подільський. Певне значення має судноплавство по Пд. Бугу та Дністру. У Вінниці — аеропорт. Тер. області перетинають траси газопроводів «Союз» та Уренгой — Помарі — Ужгород.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 27,2 тис. лікарів, ліжок (137,6 ліжка на 10 тис. ж.), працювали 6,8 тис. лікарів (34,5 лікарів на 10 тис. ж.) та 21,2 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (107,2 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 292 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії; 17 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 3847 ліжок, 6 будинків і пансіонатів відпочинку. Відомий курорт — Хмільник.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1 1984 в області налічувалося 2443 колективи фіз. культури, які охоплювали понад 651 тис. чол., в їхньому розпорядженні було 55 стадіонів, 458 спорт. залів, 5838 спорт. майданчиків і полів, 6 плавальних критих басейнів та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 251 057 значківців ППО, 242 419 спортсменів масових розрядів, 2365 спортсменів першорозрядників, 325 кандидатів у майстри спорту, 31 майстер спорту СРСР і 2 майстри спорту міжнар. класу. На 970 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося бл. 167 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 3 туристські установи (2 туристські бази і 1 готель) на 1346 місць, 7 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходило 4 всесоюзні і 17 місцевих маршрутів. Широко туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 100 тис. чол.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
УГІДЬ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

- Ори землі
- Сіновати та пасовища
- Інші

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 1117 загальноосв. шкіл (293 тис. учнів), 27 серед. спец. навч. закладів (26,5 тис. учнів), 35 профес.-тех. училищ (23,0 тис. учнів), 3 вузи — *Вінницький медичний інститут* імені М. І. Пирогова, *Вінницький педагогічний інститут* імені М. Островського, *Вінницький політехнічний інститут* (всього 17,0 тис. студентів) та філіали Київ. торг.-екон. ін-ту і Української сільськогосподарської академії.

Серед позашкільних закладів області —

меморіальний *Коцюбинський М. М. музей*, *Пирогова М. І. музей-садиба* (обидва — Вінниця), меморіальний музей Д. К. Заболотного (с. Заболотне) та ін.; 482 музеї на громадських засадах, кімнати бойової й трудової слави. При культур.-осв. закладах працюють бл. 11 тис. драм., муз., хорових та ін. колективів, у яких беруть участь 180 тис. аматорів; 53 колективи удостоєні звання народних: Тульчинська хорова капела ім. М. Д. Леонтовича, Іллінецький хор «Вінок Поділля», фольклорно-етногр. ансамбль «Горли-

вайка, Б. Хмельницького, І. Богуна, М. Кривоноса, І. Гонти, У. Кармалюка нар. маси виступали проти феод. гніту та іноз. поневолення. На тер. області в 1648—67 існував *Вінницький полк*, населення якого брало участь у визвольній війні укр. народу 1648—54. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) Вінниччина увійшла до складу *Подільської губернії*, створеної 1797.

Перші марксистські організації на Вінниччині виникли на поч. 20 ст. Під час першої рос. революції 1905—07 оформилися с.-д. орг.-ції в Балті, Вінниці, Козятині, Жмеринці, на які поширювало вплив *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. У квітні 1917 у Вінниці створено більшовицьку групу. В період Великої Жовтн. соціалістич. революції *Вінницька організація РСДРП(б)* очолювала боротьбу трудящих за перемогу Рад. влади на Поділлі, підготовку й проведення *Вінницького жовтневого збройного повстання 1917*. Рад. влада на тер. області встановлено в листопаді 1917. *Вінницька обласна партійна організація*, створена 1932. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупований нім.-фашистськими загарбниками тер. області (липень 1941 — 27.ІІІ 1944) діяли бл. 50 підпільних орг.-цій, підпільний обком партії на чолі з Д. Т. Бурченком, *Вінницька підпільна партійна організація*, яку очолював І. В. Беаз. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено Липовецький р-н (1977), с. Джулину Бершадського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг.-ція налічувала 104,7 тис. членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 3108 первинних орг.-цій. Обласна орг.-ція ЛКСМУ налічувала 229,2 тис. комсомольців. Трудівники Вінш. обл. підтримують дружні зв'язки з трудящими Кабардино-Балкарської АРСР, Липецької обл. РРФСР, а також з Келецьким і Тарнобжезьким воєводствами ПНР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Вінницька область*, т. 2, с. 303.

Лит.: Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. Одеса, 1972; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. *Д. Л. Криворучко*

Палац у Тульчині.
Початок 19 ст.

Пам'ятник М. І. Пирогову у Вінниці.
Скульптори Н. М. Дергус, Л. Д. Сабанєва. Граніт. 1971.

32 палаци і будинки цюнерів, 16 станцій юних техніків і юних натуралістів, 16 спортивних шкіл тощо. На території області працюють 10 н.-д. установ: Український н.-д. ін-т кордів, Вінницька держ. с.-г. дослідна станція, Подільська дослідна станція садівництва, Уладівсько-Люлинська селекційно-дослідна станція, Ялтушківський селекційний дослідний пункт та ін. н.-д. установи. Діють відділення творчих спілок: журналістів (з 1957), письменників (з 1971), художників (з 1976); *Вінницький український музично-драматичний театр* імені М. К. Садорського, театр ляльок, обл. філармонія. На кінець 1983 в області функціонувало 1438 масових б-к з фонд. 19,6 млн. одиниць збірання, в т. ч. 1271 б-ка з фонд. 14,1 млн. одиниць збірання — в сільс. місцевості; 1467 клубних закладів, в т. ч. 1277 — в сільс. місцевості; 1383 кіноустановки, в т. ч. 1276 — в сільс. місцевості; 6 держ. музеїв: *Вінницький краєзнавчий музей*, літ.-

ця» с. Слобода-Яришівська Могилів-Подільського р-ну, духовий оркестр с. Городківка Крижопільського р-ну та ін. Вінниччина здавна славиться виробами декоративно-ужиткового мистецтва. Осередком гончарства є с. Бубнівка, художньої вишивки — села Клембівка й Городківка, ткацтва й килимарства — смт Ямпіль. В області виходять дві обл. газети — «Вінницька правда» та «Комсомольське плем'я», 26 міськрайонних і районних, 64 багатотиражні газети. Обласний комітет по телебаченню й радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів середнього палеоліту. В 10—12 ст. вона входила до складу Київської Русі, пізніше — *Галицько-Волинського князівства*. У 13 ст. ці землі зазнали навали орд Батия, в 14—15 ст. були захоплені лит. феодалами, в 16 ст. — шляхет. Польшею, в її складі входили до *Брацлавського воєводства*. Під проводом С. Нали-

ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 20,2 тис. км²

Населення — 1033,0 тис. чол
(на 1.І 1984)

Центр — м. Луцьк
(167,1 тис. чол.)

Загальні відомості. Волинську обл. утворено 4.ХІІ 1939 після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. Розташована на Пн. Зх. республіки. На Пн. межує з Брест. обл. БРСР, на Сх. — з Ровен., на Пд. — з Львів. областями УРСР, на Зх. — частина держ. кордону СРСР з Польшею. В області — 15 районів (див. карту; статті про окремі райони див. в алфавітних томах), 10 міст, у т. ч. 4 — обл. підпорядкування; 20 селищ міського типу, 1064 сільських населені пункти. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси та ін. Пересічна густина населення — 51,1 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені південні райони області. Міське населення становить 45 % (1984). Найбільші міста

області: *Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський та Нововолинськ.*

Природа. Поверхня області — рівнина, що знижується у пн. напрямі (від 190—200 м до 140—150 м). Найвища точка поверхні в межах області досягає 292 м (на Пд.), найнижча її точка 139 м над р. м. (у долині р. Прип'яті). За характером орографічної будови поверхні область поділяють на три частини. Північна її частина зайнята *Поліською низовиною* з широким розлитком заплав, денудативних хвилястих рівнин та кінцево-моренних горбів і пасом. У середній частині простягається Волинське пасмо, виявлене окремими моренними горбами, на Пд. — *Волинська височина* (вис. в межах області до 292 м), поверхня якої дуже розчленована балками та річковими долинами. З корисних копалин найбільше значення має кам. вугілля (Нововолинське родовище Львівсько-Волинського вуг. басейну). Проблемою комплексного використання вугілля області є освоєння і переробка сапропелювального вугілля (сировина для хім. пром.-сті). У надрах Волині виявлено та-

кож поклади торфу, вапняків, крейди, пісковиків, глини. Осн. мінерально-сировинними ресурсами область забезпечена недостатньо. Клімат помірно континентальний. Зима м'яка, з нестійкими морозами, частими відлигами; літо тепле, вологе. Пересічна т-ра січня —4, —5°, липня +18, +19°. Тривалість вегетацій-

Гідрологічний казаник — озеро Нечинне

ного періоду понад 200 днів. Суми активних т-р 2840—2970°. Річна кількість опадів 550—660 мм, максимум їх припадає на літні місяці, мінімум — у січні. У червні та липні випадає град. В області — 130 річок завдовжки понад 10 км. Тер. області проходить частина Гол. Європ. вододілу, що поділяє басейни рік Чорного та Балтійського морів, зокрема Дніпра і Бугу. До бас. Дніпра належать Прип'ять, Турія, Стохід, Стир. Уздовж зх. кордону області тече Буг, до його басейну в межах області належить 24 річки (найбільша — Луга). Вживають заходів щодо охорони водних об'єктів, зокрема навколо озер і валових річок проєктують водоохоронні зони і прибережні смуги. В області створено 318 ставків, з 224 озера (заг. площею 14 429 га). Озера розташовані групами (напр., Шацькі озера — Світязь, Пулеметське, Оріхове, Турське, Лука). Озера Волліні використовують для розведення риби (зокрема, вугра) та водоплавної птиці. У пн. частині області переважають дерново-підзолисті ґрунти в комплексі з перегнійно-карбонатними, у пд. — темно-сірі лісові та чорноземні опідзолені ґрунти. Заг. площа лісового фонду області — 652,5 тис. га (32,4 % її території). Найпоширеніші соснові ліси (59 % лісової площі), є також вільхові, дубові, грабові й березові. В області відновлено 205 тис. га лісонасаджень. Штучно створені ліси займають 31 % площі лісового фонду. Більша частина області лежить у межах зони мішаних лісів (Волинське Полісся), де переважають подільські алювіальні і морено-зандрові, терасові й долинні, а також ведреновані перезволожені та заболочені природно-територіальні комплекси. Для пд., лісостепової частини області характерні опільські рівнинно-підвищені та лукоstepові підвищені розчленовані й терасові природно-територіальні комплекси. На території області — 228 при-

родно-заповідних об'єктів (заг. пл. 64 тис. га), у т. ч. 9 держ. заказників (озера Кримне, Пісочне, Пулеметське, Світязь, Нечимне; Черемський, Втенський, Вутицький, урочище «Воротнів»), 7 пам'яток природи республіканського значення. Для охорони унікальних природних комплексів у районі Шацьких озер 1983 в області створено Шацький природний національний парк.

Луцьк.
Вулиця
В. І. Леніна.

Народне господарство. Господарський комплекс області представлений лісовою, деревообр., легкою, паливною, маш.-буд. і текст. пром-стю, а також скотарством м'ясо-мол. напрямку, свинарством, виробництвом цукр. буряків, льону-довгунця та картоплі. У загальноресп. поділі праці галузями спеціалізації є лісова, деревообр., легка та паливна.

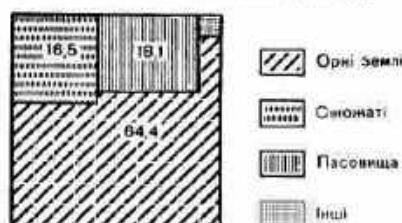
Промисловість. Швидкими темпами розвиваються галузі, що визначають наук.-тех. прогрес (приладобудування, електротех., хім.). Галузева структура пром-сті (1983, у процентах за товарною продукцією): машинобудування і металообробка — 21,7, легка — 25,7, харч. — 29,4, лісова і деревообр. — 7,1, буд. матеріалів — 5,4, паливна — 2,5, хім. і нафтохім. — 2,2. Паливно-енерг. база області включає вугілля (ліс 7 шахт) і торф (з-ди — Журавичівський, Маневичський, «Сойне»), електроенергію, що надходить від Добротвірської ДРЕС (Львів. обл.) і Ровенської АЕС, та природний газ з Передкарпаття. Машинобудування представлене підприємствами, що виробляють станції управління технологіч. процесами, електроапаратуру, прилади, підшипники, спец. технологіч. обладнання, с.-г. машини, устаткування для тваринницьких комплексів. Найбільші підприємства: луцькі з-д — автомоб., підшипниковий, електроапаратний, приладобуд.; Ковельський с.-г. машин, Нововолинський спеціального технологічного устаткування, «Рожичефермаш» (виробн. тваринницьких комплексів і ферм). На місцевій і довільній сировині розвивається хімічна пром-сть (луцькі з-д виробів із пластмас та ф-ка побутової хімії). Значного розвитку набула лісова і деревообр. пром-сть. Вона нараховує 20 підприємств, у т. ч. 11 лісозаготівельних. Найбільшими підприємствами по заготівлі деревини є Ківерцівський, Ратнівський та Пуманський лісгоспаги. На базі місц. ресурсів розвинулась деревообр. пром-сть, в осп. виробн. меблів. Осн. її центри: Ківерці, Пумань, Ковель (деревообр. комбінати), Луцьк, Рожиче, Володимир-Волинський, Маневичі (меблев. ф-ки). В області формується лісопром. комплекс. Пром-сть буд. матеріалів працює гол. чин. для задоволення місц. потреб. У складі галузі — Луцький картонно-рубероїдний з-д (виробляє 42,3 % м'яких покривельних ма-

теріалів та ізолю республіки). Значного розвитку в області набула легка пром-сть, що об'єднує ряд галузей, серед яких провідні — льняна, швейна, текст., шовкова, бавовнопрядильна і шкіряно-взуттєва, у т. ч. виробн. штучних шкір (Луцьк, Нововолинськ, Ковель, Володимир-Волинський). Найбільш розвинута первинна переробка льону (Ковельський, Маневичський та Старовижівський льонопере-

робні з-ди). Серед галузей харч. пром-сті за виробн. продукції перше місце посідає м'ясна (найбільші підприємства — Луцький, Нововолинський та Ковельський м'ясокомбінати). Розвинуті також мол., плодоовочеконсервна і цукр. (Володимир-Волинський, Іванічівський, Гнідавський, Горохівський цукр. з-ди) пром-сті. Набула розвитку комбікормова пром-сть (16 комбікормових з-дів). На тер. області формуються три пром. вузли — Луцький, Нововолинський та Ковельський, на них припадає 85 % всієї пром. продукції області. Найбільший пром. вузол — Луцький (включає Луцьк та Ківерці). Гол. галузі його спеціалізації — машинобудування, харч. і легка, а також хім. і виробн. буд. матеріалів. Доповнюють пром. комплекс вузла галузі легкої пром-сті (швейна й текст.). Нововолинський вузол (Нововолинськ і Володимир-Волинський) формується на базі освоєння Львівсько-Волинського вуг. басейну. Крім вуг. пром-сті, розвинуті виробн. буд. матеріалів, деревообробка, легка та харч. пром-сть. Формування Ковельського вузла пов'язане з розвитком найбільшого в області залізнич. вузла — Ковеля. До пром. центрів, що мають найбільш перспективи розвитку, належать Маневичі, Горохів, Камінь-Каширський, Любомль.

Сільське господарство. У структурі с.-г. за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (53,4 %, 1983). На кін. 1983 в області було 333 колгоспи і 38 радгоспів, 19 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 15 районних об'єднань сільгоспхімії. С.-г. угіддя займають 1073 тис. га (див. діаграму). Площа осушених земель — 343 тис. га, зрошуваних — 2,6 тис. га. Найбільші осушуваль-

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
УГІДЬ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

ні системи: Цирська, Мельницька, Турська, Неретвицька. Вся посіана площа 1983 становила 701 тис. га. Осн. зернові культури: жито, пшениця, ячмінь, гречка, тех. — цукр. буряки та льон-довгунець. Посіви озимої пшениці й цукр. буряків зосереджені переважно у пд., лісостеповій частині області; жита, льон-довгунця та картоплі — у поліських районах. Серед кормових культур провідне місце належить багаторічним і однорічним травам, кукурудзі на силос та ін. У тваринництві головними є скотарство та

дитячих поліклінік та амбулаторій; 5 санаторіїв і пансіонатів на 1050 ліжок. **Фізична культура і спорт.** Турнам. На 1.1 1984 в області налічувалося 1531 колектив фіз. культури, який охоплював понад 371 тис. чол., в їхньому розпорядженні було 17 стадіонів, 269 спорт. залів, 4306 спорт. майданчиків і полів, 3 плавальні басейни (1 критий) та ін. спорт. споруди. У 1983 було підготовлено 152 356 значників ГПО, 150 385 спортсменів масових розрядів, 1488 спортсменів-першорозрядників, 256 кандидатів у майстри

тур.-осв. роботи. На Волині здавна поширені ткацтво, гончарство, різьблення на дереві, праше велика кількість самодіяльних різьбярів, вишивальниць, художників. Виходять дві обл. газети — «Радянська Волинь» і «Молодий левінець», 2 міських, 13 районних газет. Обл. к-т по телебаченню і радіомовленню. **Короткі відомості про історичні події.** Територія сучасної області заселена з часів пізнього палеоліту. В 10—12 ст. вона входила до складу Київської Русі, у 24 пол. 12 ст. — Володимир-Волинського, в 13—14 ст. — Галицько-Волинського князівства, в 14—16 ст. — Великого князівства Литовського, після Люблінської унії 1569 її загарбала шляхет. Польща. Луцьк став центром *Волинського воєводства*. Нар. маси Волині брали участь у *Халцицькому повстанні 1594—96*, *визвольній війні укр. народу 1648—54*. У серед. 18 ст. тут діяли гайдамацькі повстанські загони. Після возз'єднання Зх. Волині з Росією (1795) її територія входила до складу *Волинського намісництва* (до 1797), з 1797 — до *Волинської губернії*. На поч. 20 ст. на Волині сформувалися перші соціал-демократичні організації; під час революції 1905—07 відбулися сел. заворушення. Активну діяльність на цій території розгорнуло *Вузове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. Рад. владу на Волині встановлено в листопаді — грудні 1917. В лютому 1918 її загарбали нім.-австр. окупанти. На окупованій території активну боротьбу проти іноз. загарбників та сил внутр. контрреволюції розгорнули підпільні орг-ції Компартії України, зокрема у Ковелі, Луцьку та деяких інших містах. Під їхнім керівництвом робітники взяли участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В грудні 1918 Зх. Волинь захопила петлюрівська Директорія, в липні 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В серпні тут було відновлено Радянську владу, але у вересні 1919 цю територію знову захопили білопольські війська. За *Ризьким мирним договором 1921* Зх. Волинь відійшла до Польщі. Трудящі краю, незважаючи на терор влади (див. *Ковельський процес 1934*, *Луцький процес 57-и*), вели боротьбу за своє соціальне і національне визволення. Але *Ковельську політичну демонстрацію 1928*, *Колківську політичну демонстрацію 1935* та інші виступи трудящих жорстоко придушила поліція. В 1939 Зх. Волинь у складі Зх. України возз'єднав з Рад. Україною. Того самого року створено *Волинську обласну партійну організацію*. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території області (8.VII 1941—22.VII 1944) діяли антифашист. підпілля, партизан. групи, загони. Партизанське з'єднання О. Ф. Федорова провело бойову операцію «*Ковельський вузол*». Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Жашковичі Іваничівського р-ну (1982). На 1984 обласна партійна організація налічувала 53 598 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 1695 первинних організацій. Обласна організація ЛКСМУ налічувала 146 823 комсомольця. Волин. обл. підтримує дружні зв'язки з трудящими *Калінінської обл. РРФСР* та *Брестської обл. БРСР*, а також *Хелмського і Замойського воєводств ПНР*. Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Волинська область*, т. 2, с. 370.

Замок Любарта в Луцьку. 13—17 ст.

свинярство. Значного розвитку набуло птахівництво, розвиваються вівчарство, конярство, рибицтво, кролівництво. Розвиткові тваринництва в області сприяють міцна кормова база, його дальша концентрація і спеціалізація, організація вироб. на промисловій основі. У 1983 в області була одна птахофабрика. Формуються такі спеціалізовані агропромислові комплекси (АПК): бурякоцукровий, льонопромисловий, плодоовочевосервісний, м'ясо-, молоко- та птахопромисловий. Важливою складовою частиною АПК є приміське с.-г. навколо промислових центрів.

Транспорт. У межах області розвинутий залізничний транспорт, експлуатаційна довжина з-ць 1983 становила 621 км. Гол. залізничні магістралі: Київ — Ковель — Брест, Ковель — Луцьк — Львів, Київ — Здолбунів — Луцьк (електрифіковані). Найбільший залізнич. вузол — Ковель. Густа також мережа автошляхів (5,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,0 тис. км). Автомагістралі: Київ — Луцьк — Ковель — Брест, Брест — Луцьк — Дубно, Луцьк — Львів, Ковель — Нестерів, Ровно — Луцьк — Устилуг. Судноплавство місц. значення по р. Стир. У Луцьку — аеропорт.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 13,4 тис. лікарняних ліжок (130,1 ліжка на 10 тис. ж.), працювали понад 3,2 тис. лікарів (31,3 лікарів на 10 тис. ж.) та 12,0 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (116,0 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 129 жіночих консультацій,

спорту, 20 майстрів спорту СРСР. На 1239 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 209 тис. чол.

В області 1983 по лінії профспілок діяли 2 туристські установи (1 туристська база і 1 готель) на 752 місця, 3 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходило 3 всесоюзні і 2 місцеві маршрути. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 100 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 827 загальноосв. шкіл (173 тис. учнів), 14 серед. спец. навч. закладів (11,2 тис. учнів), 21 профес.-тех. училище (13,2 тис. учнів), *Луцький педагогічний інститут ім. Лесі Українки* і філіал Львів. політехнічного ін-ту в Луцьку (6,5 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 21 будинок піонерів, станція юних туристів, 4 станції юних натуралістів, 6 станцій юних техніків тощо.

Діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1980), журналістів (з 1957), художників (з 1964), об'єднання самодіяльних композиторів (з 1953), *Волинський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка*, театр ляльок, обл. філармонія. На кінець 1983 в області функціонувало 845 масових 6-к з фондом 9,4 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 719 6-к з фондом 5,7 млн. одиниць зберігання — в сілс. місцевості; 1024 клубні заклади, в т. ч. 909 — в сілс. місцевості; 945 кіноустановок, в т. ч. 886 — в сілс. місцевості; 2 держ. музеї — *Волинський краєзнавчий музей* і літ.-меморіальний *Український Лесі Музей* в с. Колодяжному Ковельського р-ну; 206 музеїв на громадських засадах та кімнат бойової і трудової слави, 73 нар. ун-ти тощо. При культ.-осв. закладах працюють 7972 драм., хорові, танцювальні, муз. та ін. колективи, в яких беруть участь 143,2 тис. аматорів, 48 колективів удостоєні звання народних: *Рожищенський та Новоовільський драм. театри*, *Ковельський симфонічний оркестр*, *луцький духовий та камерний оркестри*, *Горохівська капела бандуристів* та ін. Торчінському самодіяльному нар. ансамблю пісні й танцю «*Колос*» та луцькому колективу танцю «*Волинянка*» присвоєно звання заслужених. В області працюють 42 аматорські кіностудії, наук.-методичний центр нар. творчості і куль-

Пам'ятник на місці розстрілу Колківської першотравневої демонстрації трудящих 1935 в селищі Колках Маленицького району. Скульптор М. К. Вронський. Бронза, граніт. 1975.

Літ.: Нариси історії Волинської обласної партійної організації. Львів, 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Волинська обл. К., 1970; Природа Волинської області. Львів, 1975. З. С. Ковальчук.

ВОРОШИЛОВАГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

СТОЛИЦЯ І ОБЛАСТІ УРСР

Площа — 26,7 тис. км²

Населення — 2819,9 тис. чол.

(на 1.1 1984)

Центр — м. Ворошиловград

(491,4 тис. чол.)

Загальні відомості. Ворошиловградську обл. утворено 3.VI 1938 (з 1938 по 1970 — Луганська обл.). Розташована у сх. частині республіки. На Пн. межує з Белгород. та Воронеж., на Сх. та Пд. — з Ростов. областями РРФСР, на Пд. Зх. — з Донец., на Зх. — з Харків. областями УРСР. В області — 18 районів (див. карту; статті про окремі райони див. в алфавітних томах), 37 міст, у т. ч. 14 — обл. підпорядкування, 105 с-щ міськ. типу, 800 сільських населених пунктів. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, татари, євреї та ін. Пересічна густота населення — 105,6 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені пд. пром. райони області. Міське населення становить бл. 86 % (1984). Найбільші міста: *Ворошиловград, Комунарськ, Лисичанськ, Северодонецьк, Стаханов, Красний Луч, Краснодон.* **Природа.** Тер. області долиною Сіверського Дінця поділяється на дві частини. Пн. частина — хвиляста, розчленована густою яружно-балковою сіткою рівнина, що поступово підвищується на Пн. до 200 м і вище. На Пд., в межах Донецької височини (вис. до 367 м, г. Могила-Мечетна), спостерігається чергування погорбованих вододільних просторів з відносно глибокими, крутосхилими річковими долинами і сухими балками. Поширені також форми рельєфу, пов'язані з діяльністю людини, — кургани-могилиники, терикони, кар'єри тощо. Надра області багаті на кам. вугілля (частина *Донецького кам'яновугільного басейну*), значні поклади нерудних копалин — вапняку, мергелю, крейди, пісковиків, погнетривих і пластичних глин, кам. солі. 6 також родовища природного газу, джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний з прохолодною зимою та жарким літом. Пересічна т-ра січня — 6,8°, липня +22°. Опадів 410—550 мм на рік. Тривалість вегетаційного періоду становить пересічно 207 днів. Сума активних т-р бл. 3000°. З несприятливих метеорологічних явищ, що завдають шкоди г-ву, часто бувають суховії, заморозки, іноді — пилові бурі. Найбільша ріка на тер. області — Сіверський Донець, до його басейну належать Лугань, Луганчик, Велика Кам'янка, Красна, Борова, Айдар, Єсуг, Деркул та ін.; до бас. Міусу — р. Нагольна. Всього в

області — 123 річки завдовжки понад 10 км, бл. 60 озер (більшість — у заплаві Сіверського Дінця), понад 320 водоймищ і ставків. Розроблена і виконується програма охорони Сіверського Дінця від забруднення пром. стоками, проваляться значні роботи по розчищенню від замулювання, спрямленню, обвалуванню ру-

коксівного вугілля та залізної руди Криворіжжя значного розвитку набула металургійна промисловість, яка виробляє чавун, сталь, прокат (Комунарськ), феросплави (Алмазне), труби (Ворошиловград), прокатні вали (Лутугине). Коксохімічні з-ди працюють у Комунарську і Стаханові. Серед галузей обробної

Ворошиловград.
У центральній частині міста.

сел на ін. річках. У ґрунтовому покриві переважають чорноземи, поширені також дерново-лучні та ін. ґрунти, в заплавах річок — алювіальні й лучноболотні ґрунти. Природна рослинність (типчаки, ковила, тонконіг, пірій, чебрець та ін.) збереглася лише на схилах балок, у річкових долинах та на заповідних ділянках. Лісами (липа, берест, клен, дуб, ясен) і чагарниками зайнято понад 10 % території. У сх. частині області на вододілі річок Комишної і Деркулу — лісовий масив з дуба, закладений у кін. 19 ст. рос. вченим В. В. Докучаєвим. Значні лісові масиви створено також на Зх. області. Область лежить у степовій зоні. Переважають північностепові рівнинно-підвищені та північностепові підвищені природно-територіальні комплекси з фрагментами лісостепів. У межах області — *Луганський заповідник* (філіали: Станічно-Луганський, Провальський степ, Стрільцівський степ), 1 заказник (Юницький), 2 пам'ятки природи респ. значення, всього 85 природно-заповідних об'єктів заг. пл. 5,2 тис. га.

Народне господарство. Провідне місце в економіці області належить багатогалузевому машинобудуванню, вугільній і хім. пром-сті, чорній металургії у поєднанні з високотемпературним с. г., що спеціалізується на виробництві продукції тваринництва, зерна, соняшнику, овочів. У респ. та заг.-союзному поділі праці область виділяється видобуванням кам. вугілля, виробн. тепловозів, гірничо-шахтного устаткування, мінеральних добрив, капролактаму, анлінових барвників, соди, взуття, віконного скла.

Промисловість. В галузевій структурі пром-сті провідне місце посідають такі галузі: вугільна (у 1983 — 25,1 % товарної пром. продукції), маш.-буд. і металообр. (24,3 %), хім. і нафтохім. (14,0 %) та металург. (12,4 %). Енергетика області базується на місц. вугіллі. Працюють великі ДРЕС у м. Шахта (Ворошиловградська) і ТЕЦ у Северодонецьку й Лисичанську. Кам. вугілля видобувають 9 виробничих об'єднань, до складу яких входять 96 шахт і шахтоуправлінь, зокрема, найбільші шахти ім. 60-річчя СРСР (об'єднання «Свердловантрацит»), Ворошиловградська-1 (об'єднання «Ворошиловградвугілля»), ім. М. В. Фрунзе (об'єднання «Ровенквантрацит») та інші. На базі місцевого

пром-сті переважають важке машинобудування, зокрема транспортне, та виробн. різноманітного устаткування. Осн. продукція цієї галузі — тепловози (Ворошиловгр. виробниче об'єднання тепловозобудування ім. Жовтневої революції), вагони (Стаханов), гірничо-шахтне устаткування, колінчасті вали, акумулятори

ВОРОШИЛОВАГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Головний район	Рік утворення	Територія, підпорядкована міським
Антрацитівський	1936	I Рівненський
Великолуцький	1923	II Лисичанський
Водоканівський	1923	III Северодонецький
Комунарський	1905	IV Станічний
Краснолуцький	1940	V Кривий
Луганський	1945	VI Стаханівський
Міуський	1922	VII Бруньківський
Міуський	1924	VIII Лисичанський
Павлоградський	1925	IX Рівненський
Павлоградський	1932	X Кривий
Павлоградський	1939	XI Кривий
Павлоградський	1923	XII Кривий
Свердловський	1923	XIII Антрацитівський
Свердловський	1928	XIV Рівненський
Свердловський	1928	XV Рівненський
Свердловський	1923	XVI Рівненський
Торосівський	1926	XVII Рівненський

У Юницькому ботанічному заказнику.

(Ворошиловград), устаткування для вугільної, металург., хім., газової та ін. галузей пром-сті (Стаханов, Красний Луч, Первомайськ, Северодонецьк). Значно хім. і нафтохім. пром-сть, особливо виробн. мінеральних добрив, аміаку, капролактаму (северодонецьке виробниче об'єднання «Азот»), анілінових барвників (рубіжанське наук.-виробн. об'єднання «Краситель»), соди, гумотех. виробн., продукції нафтопереробної пром-сті (Лисичанськ), тех. вугілля (Стаханов). Легка пром-сть представлена виробн. вовняних та напіввовняних тканин, трикотажної білизни, взуття та ін. (Ворошиловград, Рубіжне). У Ворошиловграді, Стаханові, Комунарську, Лисичанську та ін. містах численні підприємства харч. (борошномельно-круп'яної, олійницької, молочної, м'ясної, плодово-овочеконсервної, кондитерської, пивоварної) промисловості.

На базі місц. покладів сировини розвивається пром-сть будівельних матеріалів, зокрема скляна (49 % респ. виробн. віконного скла, з-ди у Лисичанську та Попасній). Борошномельно-круп'яна і комбікормова пром-сть представлена 10 комбикормовими з-дами.

Тер. структура пром. комплексу області включає 3 пром. вузли. Спеціалізацію Ворошиловградського пром. вузла визначають маш.-буд., металообр. та легка пром-сть. Основу Комунарсько-Стахановського пром. вузла складають підприємства вугільної, металург. і маш.-буд. пром-сті. У Лисичансько-Рубіжанському пром. вузлі провідну роль відіграє хім., нафтохім. та вугільна пром-сть. До пром. центрів, які не входять до складу пром. вузлів, належать Антрацит, Красний Луч, Краснодон, Первомайськ, Ровеньки, Свердловськ, Лутугине, Кременна, Красноармійське, Старобільськ.

Сільське господарство. У с. г. переважає тваринництво, валова продукція якого 1983 складала 61,5 % всієї с. г. продукції області. На кін. 1983 в області було 166 колгоспів, 147 радгоспів, 22 районні об'єднання сільгосптехніки та їхні виробничі відділення і 18 районних об'єднань сільгоспхімії. С. г. угіддя займають 1889 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа — 1424 тис. га. Для одержання гарантованих високих урожаїв велика увага приділяється зрошуванню. Зрошуються 90,9 тис. га земель. Працюють Краснодонська, Верхньометелівська, Лисичанська та Новокиївська зрошувальні системи. Осн. с. г. культури — озима пшениця, соняшник, овочі. Вирощують також кукурудзу, ярий ячмінь, зернобобові; розвивається садівництво. Провідні галузі тваринництва — молочно-м'ясне скотарство, птахівництво, свинарство, вівчарство, допоміжні — бджільництво, кролівництво, рибицтво. В області є 8 птахофабрик. Сформувалися спеціалізовані агропром. комплекси рослинницької й тваринницької орієнтації. На Пн., де зосереджена більша частина посівів зер-

нових культур і соняшнику та осн. поголів'я свиней і великої рогатої худоби, переважають зернопромислові, соняшниково-олійницькі, м'ясопромислові, плодоовочепромислові АПК, на Пд., в найбільш індустріалізованій частині області — приміські АПК овоче-молочного напрямку.

Транспорт. Область має густу транспорт. сітку, зокрема з-ць, довжина яких 1189 км (1983). Осн. з-ці, що проходять тер. області: Ворошиловград — Москва, Ворошиловград — Київ, Дебальцево — Ворошиловград — Миллерово, Ворошиловград — Ростов-на-Дону. Найбільші залізничні вузли: Ворошиловград, Попасна, Родакове. Важливу роль відіграє також автомоб. транспорт. Довж. автошляхів — 5582 км, у т. ч. 5143 км з твердим покриттям. Гол. автомагістралі: Ворошиловград — Харків, Ворошиловград — Донецьк, Ворошиловград — Ростов-на-Дону. У Ворошиловграді та Северодонецьку — аеропорти. Тер. області проходять газопроводи Ставрополь — Москва, «Союз» та ін.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 39,2 тис. лікарняних ліжок (138,9 ліжка на 10 тис. ж.), працювали 9,6 тис. лікарів (34,1 лікар на 10 тис. ж.) та 30,6 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (108,1 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 297 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій; 13 санаторіїв і пансіонатів на 1125 ліжок, 9 будинків і пансіонатів відпочинку.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1.1984 в області налічувалося 2261 колектив фіз. культури, який об'єднував понад 912 тис. чол., в їхньому розпорядженні було 36 стадіонів, 850 спорт. залів, 4865 спорт. майданчиків і полів, 22 плавальні басейни (19 крижків) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 380 480 значківців ГПО, 366 866 спортсменів масових розрядів, 4170 спортсменів-першорозрядників, 767 кандидатів у майстри спорту, 84 майстри спорту РСРС і 14 майстрів спорту міжнар. класу. На 4382 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 575 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 3 туристські установи (2 готелі і 1 кемпінг) на 780 місць, 7 бюро подорожж і екскурсій, 5 туристських клубів. По області проходило 3 всесоюзні і 2 місцеві маршрути. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 180 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 907 загальноосв. шкіл (376 тис. учнів), 37 серед. спец. навч. закладів (43,8 тис. учнів), 114 профес.-тех. училищ (51,4 тис. учнів), 5 вузів — Ворошиловградський машинобудівний інститут, Ворошиловградський сільськогосподарський інститут, Ворошиловградський медичний інститут, Ворошиловградський педагогічний інститут імені Т. Г. Шевченка, Комунарський гірничо-металургійний інститут (всього 36,6 тис. студентів) та філіал Донецького ін-ту радянського торгівлі. Серед позашкільних закладів — 48 палаців і будинків піонерів, 17 стадій юних техніків, 15 — юних натуралістів, екскурсійно-турист. станція, 33 дит. спорт. школи. В області працюють науково-дослідні та проектно-конструкторські установи — «Укрдівуглебагащення», Ворошиловградський філіал інституту економіки промисловості АН УРСР, Ворошиловгр. міжгалузевий територіальний центр наук.-тех. інформації і пропаганди Укріндінт Держплану УРСР, северодонецьке наук.-виробниче об'єднання «Імпульс», «УкрНДГідровугіль» та ін. н.-д. установи. Діють відділення творчих спілок журналістів (з 1957),

письменників (з 1965), художників (з 1945), два театри — Ворошиловградський український музично-драматичний театр (рос. та укр. трупі) і театр ляльок, обл. філармонія, цирк. На кінець 1983 в області функціонувало 896 масових 6-к з фондом 16,3 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 417 6-к з фондом 3,8 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 817 клубних закладів, у т. ч. 490 — в сільс. місцевості; 1042 кіноустановки, в т. ч. 602 — в сільс. місцевості; 4 держ. музеї: Ворошиловградський краєзнавчий музей, що

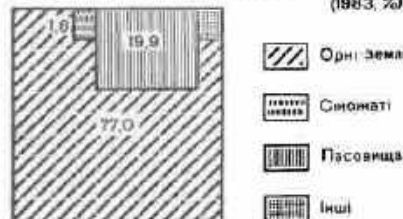
Курган Гостра Могила.

має філіали в Стаханові, Красному Лучі, Свердловську та Старобільську, Ворошиловградський художній музей ім. Артема, Ворошиловград. музей К. Є. Ворошилова, Краснодонський музей «Молода гвардія», 179 музеїв на громадських засадах, кімнати бойової й трудової слави тощо.

При культ.-осв. закладах працюють понад 6 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь понад 100 тис. аматорів. Більш як 50 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них — нар. ансамбль танцю Палацу культури ім. В. І. Леніна «Ранодія», Свердловський нар. цирк, Стахановський нар. шахтарський ансамбль та ін. В області виходять три обл. газети — «Праворіччя», «Ворошиловградська правда», «Молодогвардієць», 29 міських і районних, 75 багатотиражних газет. Обл. комітет по телебаченню й радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Перші людські поселення на території сучасної області відомі з часів ранняго палеоліту. Протягом 10—14 ст. ці землі заселяли різні кочові племена. В 1-й пол. 17 ст. почалося освоєння цього краю. У 17—18 ст. пн. частина тер. сучас. області входила до Слобідської України, решта належала Донському козацькому війську. Місц. козаки й селяни брали участь у селянській війні під проводом С. Т. Разіна 1667—71, Булаїнському повстанні 1707—09. З 1708 тер. області входила до Азовської губернії, 1797—1802 — Новоросійської губернії, з 1802 частина — до Катеринославської губернії, частина — до Обласі Війська Донського. Перший с.-д. гурток виник 1898 в Алчевську (тепер м. Комунарськ). У листопаді 1902 оформився Луганський к-т РСДРП. У створенні с.-д. гуртків і орг-цій РСДРП активну участь брали більшовики В. А. Шелгунов, К. Є. Ворошилов, О. Я. Пархоменко та ін. У грудні 1905 бойові дружини робітників Луганщини взяли участь у Горлівському збройному повстанні 1905. У липні 1916 відбувся Луганський страйк 1916. В період Великої Жовтн. соціалістич. революції Луганська організація РСДРП(б) очолювала боротьбу за владу Рад, яку було встановлено на тер. області протягом жовтня — грудня 1917. У роки громадян. вій-

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

ви відзначилися учасники Біловодського повстання 1918—19, героїчної Луганської оборони 1919. Ворошиловградська обласна партійна організація оформилася 1938. У роки Великої Вітчизняної війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території області (липень 1942 — 8.IX 1943) діяли підпільні обкоми партії на чолі з С. О. Степенком і І. М. Яковенком, обком комсомолу на чолі з Н. Т. Фесенком, три міськомми, три райкоми партії, понад 20 підпільних парт.-комсомольських орг-цій і груп, зокрема підпільна комсомольська орг-ція «Молода гвардія», що діяла

в м. Краснодоні. Робітників Ворошиловграда нагороджено орденом Червоного Прапора (1924), місто — орденом Жовтневої Революції (1970). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с-ще Ясенівський м. Ровенків (1982). На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 199 859 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 3731 первинну орг-цію. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 400 333 комсомольців. Ворошиловгр. обл. підтримує дружні зв'язки з трудя-

щими Донецької обл. УРСР, Челябінської обл. РРФСР, Пермського округу НРБ та області Фейер УНР. Про осн. пам'ятники і пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Ворошиловградська область*, т. 2, с. 338.

Літ.: Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. К., 1979; История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. К., 1976; Симоненко В. Д. Очерки о природе Донбасса. Донецк, 1977. Б. Т. Гончаренко.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 31,9 тис. км²

Населення — 3771,2 тис. чол. (на 1.І 1984)

Центр — м. Дніпропетровськ (1139,9 тис. чол.)

Загальні відомості. Дніпропетровську обл. утворено 27.II 1932. Розташована на Пд. Сх. республіки, в басейні серед. та нижньої течії Дніпра. На Пн. межує з Полтав. і Харків., на Сх. — з Донецьк., на Пд. — з Запоріж. та Херсон., на Зх. — з Миколаїв. і Кіровоград. областями УРСР. В області — 20 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 19 міст, у т. ч. 10 — обласного підпорядкування, 53 селища міського типу, 1479 сільських населених пунктів. Область нагороджено 2 орденами Леніна (1958 та 1970).

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, євреї, білоруси та ін. Пересічна густина населення — 118,2 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені райони вздовж Дніпра і райони Криворізького басейну. Міське населення становить 83 % (1984). Найбільші міста: Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Нікополь, Павлоград.

Природа. Поверхня області — хвиляста рівнина з розвинутою долиною-балковою сіткою. Пн.-зх. частина зайнята Придніпровською височиною (вис. в межах області до 192 м), яка поступово знижується у пд.-сх. напрямі, обриваючись до долини Дніпра крутим уступом, значно розчленованим ярами та балками. На Пд. височина поступово переходить у Причорноморську низовину. На Сх. простягається Придніпровська низовина з широким розвитком терасових форм рельєфу. Область має різноманітні корисні копалини, за запасами деяких з них, зокрема заліз. і марганцевої руди та каоліну, посідає провідне місце в країні. На тер. області — Криворізький залізорудний басейн та Нікопольський марганцевий басейн. Важливе пром. значення мають також поклади титанових, цирконієвих, нікелевих і кобальтових руд та бокситів. Область добре забезпечена паливними ресурсами (кам. вугілля Західного Донбасу, бурі вугілля, нафта і газ). Різноманітні буд. матеріали представлені вогнетривкими глинами і вапняками, кварцитами, гнейсами, гіпсом, пісками, гранітами. Є джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від -5° на Пд. Зх. до -7° на Пн. Сх., липня відповідно +23,5° та +22°. Взимку часто бувають відлиги та значні морози з вітрами, влітку й навесні — сухоні та пиллові бурі. Тривалість вегетаційного періоду 210 днів. Сума активних т-р від 2850° на Пн. до 3200° на Пд. Річна кількість опадів зростає від 400 мм на Пд. до 490 мм на Пн., мак-

симум їх припадає на теплий період року. На тер. області — 145 річок завдовжки понад 10 км. Річки належать до бас. Дніпра, який перетинає тер. області. Осн. його притоки: Оріль і Самара з Воючою (ліві), Мокра Сура, Базавлук, Інгулець (праві). У межах області — частини Дніпродзержинського, Каховського, а також Дніпровського водосховищ. Багато невеликих водосховищ і ставків. Для постачання питної й технічної води пром. району Криворіжжя споруджено канал Дніпро — Кривий Ріг, тер. області проходить траса каналу Дніпро — Донбас. В області приділяють велику увагу охороні та ефективному використанню прісних вод у рамках комплексної програми «Дніпро». У ґрунтовому покриві переважають звичайні й пд. чорноземи, є також темно-каштанові, по долинах річок — чорноземно-лучні, дерново-лучні й піщані ґрунти. Майже вся територія області розорана. Природна різноманітність типчакова і типчаково-ковилова рослинність трапляється по схилах балок і річкових долин. Ліси (заплавні, байрачні) і пожежозахисні лісові смуги займають 2,7 % тер. області. Найбільші масиви лісів — Самарський бір (дубово-сосновий) та Дібрівський ліс (дуб, берест, ясен, клен, липа). Область лежить у степовій зоні, де поєднуються північностепові низовинно-рівнинні (лівобережжя Дніпра) та північностепові підвищені та схилові, на крайньому Пд. Зх. — середнестепові рівнинні та схилово-підвищені природно-територіальні комплекси. На тер. області — 123 природно-заповідні об'єкти (заг. площа 13,5 тис. га), у т. ч. 15 держ. заказників (Кільченський, Солоний лиман, Булахівський лиман, Балка Бандурка, Волошанська Дача, Грабівський,

Пам'ятка природи — Скелі Моула.

Велика Заплавна, Обухівський заплав, Комісарівський, Грушуватський, Дібрівський, урочище «Яцене», Балка Північна Червона, «Комарівщина», Таромські плавні), три пам'ятки природи республіканського значення. У зв'язку з високою концентрацією пром. підприємств особливе значення має охорона повітр. басейну, значні роботи проводять по буд-ву та реконструкції очисних споруд на великих пром. підприємствах.

Народне господарство. Дніпропетровщина — найбільший у республіці і один з провідних у Рад. Союзі районів залізорудної і марганцеворудної пром-сті та чорної металургії, з розвинутою енергетикою, машинобудуванням, хім. пром-стю, виробн. буд. матеріалів та високоінтенсивним с. г., що спеціалізується на вирощуванні зерна, соняшнику, овочів та м'ясо-мол. тваринництва.

Промисловість. Галузева структура визначається такими показниками (1983, у процентах за товарною продукцією): чорна металургія — 46,8, машинобудування і металообробка — 19,7,

харч.— 8,1, хім. та нафтохім.— 6,8, енергетика — 3,5. Пром. комплекс області спирається на енергетичну базу, що включає місц. (кам. вугілля, газ) та довізні паливні ресурси. Вуг. пром-сть представлена видобуванням вугілля в Зх. Донбасі (11 кам.-вуг. шахт, Центр. вуглезбагачувальна ф-ка). Діють Криворізька і Придніпровська ДРЕС, Дніпро-дзержинська ГЕС. Значного розвитку набула гірничодобувна пром-сть. Найбільші гірничозбагачувальні комбінати по видобуванню та переробці заліз-

нобудування та хім. пром-сть. З інших галузей значне місце займає легка, меблева та буд. матеріалів пром-сть. У структурі пром. виробництва Криворізького вузла переважають залізнична пром-сть та гірничорудне машинобудування у поєднанні з легкою і харч. пром-стю. Дніпро-дзержинський вузол виділяється металургією, хім. та маш.-буд. галузями. Їх доповнює легка, харч., буд. матеріалів та деревообр. пром-сть. Формуються такі пром. вузли: Нікопольський (чорна

кормові коренеплоди тощо), а також під овоче-баштанними культурами і картоплею. Розвиваються садівництво (яблука, груші, вишні, абрикоси), виноградарство та ягідництво. У тваринництві провідною галуззю є скотарство м'ясо-мол. напрямку, розвиваються свинарство, вівчарство, птахівництво, рибицтво. У 1983 в області було 13 птахофабрик; формуються такі спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): зерно- та конопле-промислові, плодощовочо-консервні, олійно-жирові, м'ясопромислові, молоко-промислові та птахопромислові. Значне місце займає приміське с. г.

Транспорт. Осн. перевезення здійснюються залізничним транспортом. Довжина з-ць заг. користування 1983 становила 1,6 тис. км. Важливе значення мають з-ці, що з'єднують Донецький і Криворізький басейни, а також лінії: Харків — Дніпропетровськ — Нікополь — Херсон, Харків — Синельникове — Мелітополь — Джанкой, Кривий Ріг — Цвіткове — Фастів. Залізничні вузли: Дніпропетровськ, Верхівцеве, Кривий Ріг, Синельникове, П'ятихатки, Чапливе, Автошляхів — 8,1 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 7,5 тис. км (1983). Річкові порти на Дніпрі: Дніпропетровськ, Дніпро-дзержинськ, Нікополь. У Дніпропетровську — аеропорт. Тер. області проходять газопроводи: Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Одеса (відгалуження на Запоріжжя) і Перецепине — Дніпропетровськ, Кременчук — Кривий Ріг — Кіровоград, амакопровід Тольятті — Одеса, нафтопровід Кременчук — Кривий Ріг — Херсон.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 50,4 тис. лікарів, ліжок (133,7 ліжка на 10 тис. ж.), працювали понад 15,2 тис. лікарів (40,3 ліжкарів на 10 тис. ж.) та 41,4 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (109,8 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 314 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій; 23 санаторії і пансіонати з лікуванням на 2535 ліжок, 10 будинків і пансіонатів відпочинку. Відомий курорт — *Солоний лиман*, пансіонати «Діброва», «Золотий пляж». **Фізична культура і спорт.** Туризм. На 1.1.1984 в області налічувалося 2411 колективів фіз. культури, які об'єднували понад 1397 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 63 стадіони, 1018 спорт. залів, 6498 спорт. майданчиків і полів, 34 плавальні басейни (22 кригі) та ін. споруди. В 1983 було підготовлено 533 311 значківців ГПО, 521 699 спортсменів масових розрядів, 5208 спортсменів першорозрядників, 1037 кандидатів у майстри спорту, 171 майстер спорту СРСР і 22 майстри спорту міжнар. класу. На 5424 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 820 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 1 туристська база на 305 місць, 8 бюро подорожжів і екскурсій, 5 туристських клубів. По області проходило 4 місцеві маршрути. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 190 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 1127 загальноосв. шкіл (527 тис. учнів), 71 серед. спец. навч. заклад (87,2 тис. учнів), 78 профес.-тех. уч-щ (47,8 тис. учнів), 12 вузів — *Дніпропетровський університет* імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, *Дніпропетровський гірничий інститут* імені Артема, *Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут*, *Дніпропетровський інститут інженерів залізничного транспорту* імені М. І. Калініна, *Дніпропетровський медичний інститут*, *Дніпропетровський металургійний ін-*

Дніпропетровськ.
Проспект К. Маркса.

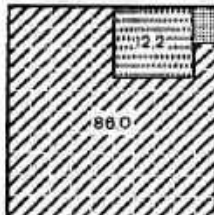
ної руди: Південний, Новокриворізький, Центр., Північний, Інгулецький; марганцевої руди: Орджонікідзевський, Марганецький; поліметалевих руд — у районі м. Верхньодніпровська. Спеціалізацію області визначає насамперед чорна металургія. Вона представлена 30 підприємствами і об'єднаннями, найбільшими серед яких є Дніпропетровський з-д ім. Г. І. Петровського, Дніпровський ім. Ф. Е. Дзержинського та Криворізький ім. В. І. Леніна з-ди. В області Дніпропетровський і Нижньодніпровський грубопрокатні та Нікопольський і Новомосковський груби з-ди. Розвивається коксохім. (заводи в Кривому Розі, Дніпро-дзержинську, Дніпропетровську), хім. та нафтохім. пром-сть, тісно пов'язана з чорною металургією. Найбільші підприємства хім. пром-сті: дніпропетровське виробниче об'єднання «Дніпрошина», дніпро-дзержинське виробниче об'єднання «Азот» та ін. На місц. металург. базі створено металомістке машинобудування, яке представлене виробн. гірничих та ковальсько-пресових машин, магістральних вагонів, бурко-збиральних комбайнів, баштових кранів, машин і устаткування для харчової, лісової, паперової, комбикормової та ін. галузей пром-сті (Дніпропетровськ, Дніпро-дзержинськ, Нікополь, Кривий Ріг). Розвинуті хім., електротех., комунальне та ін. галузі машинобудування. Швидкими темпами розвивається пром-сть буд. матеріалів (Дніпропетровський з-д метало-конструкцій, цементні з-д у Дніпро-дзержинську та комбінат у Кривому Розі). Провідні галузі харч. пром-сті розміщено по всій області (борошно-мелно-круп'яна, олійно-жирова, макаронна, м'ясна, мол., пивоварна). В області — 15 комбикормових заводів. Легка пром-сть спеціалізується на випуску верх. трикотажу (Дніпропетровськ), шкіряного взуття (Кривий Ріг), швейних виробів тощо. Деревообр. та паперова пром-сть розвивається на довізній сировині. У Дніпропетровську працює одна з найбільших на Україні паперова ф-ка, а також меблевий комбінат. На тер. області сформувалися три пром. вузли. Пром. основу Дніпропетровського вузла становлять чорна металургія і тісно пов'язані з нею маши-

металургія, зокрема виробн. труб, машинобудування і металообробка, легка та харч. галузі), Павлоградський (кам.-вуг. пром-сть, хім., маш.-буд. і металообробка та харч. галузі), Новомосковський (чорна металургія, зокрема виробн. труб, і легка пром-сть, машинобудування та металообробка, деревообр. пром-сть), Марганецький (провідні галузі: гірничорудна, машинобудування і металообробка, деревообробка), Синельниківський (розвинуті машинобудування і металообробка, легка, фарфоро-фаянсова, буд. матеріалів та харч. пром-сть). На тер. області є спеціалізовані пром. центри: Верхньодніпровськ, Апостолове, Пятихатки та ін.

Сільське господарство. У структурі с. г. області за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (60,3 %, 1983). На кінь. 1983 в області було 285 колгоспів та 115 радгоспів, 29 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 20 районних об'єднань сільгоспхімії. С.-г. угіддя займають 2522 тис. га (див. діаграму). Площа зрошуваних земель — 237,5 тис. га, осушених — 0,7 тис. га. Найбільші зрошувальні системи області: Криворізька, Нікопольська, Марганецька, Фрунзенська.

Вся посівна площа 1983 становила 2045 тис. га. Провідна культура — озима пшениця, вирощують також жрий ячміння, кукурудзу на зерно, просо, гречку; з технічних — соняшник, південні конопли, соя. Значні площі під кормовими культурами (однорічні та багаторічні трави, кукурудза на силос та зелений корм,

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
УГІДЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(1983.%)

- Орні землі
- Сінокоси та пасовища
- Інші

1
2
3

Архітектура 3 ст. до н. е. — початку 17 ст.

1. Корч. Фрагмент колоніади. 3—2 ст. до н. е. 2. Софійський собор у Києві. 1-а пол. 11 ст. 3. Юр'їв (Михайлівська) брама в місті Острів. 1098. 4. Церква Покрови в Галичі (тепер село Шевченкове Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). 2-а пол. 12 ст. 5. Ротонда в селі Горинях Ужгородського району Закарпатської обл. 13 ст. 6. Троїцька церква Успенського Сагітороцького монастиря в селі Зямному Володимир-Волинського району Волинської обл. Між 1465 і 1475. 7. Борисоглібський собор у Чернівцях. 12 ст. 8. Покровська церква-фортеця в селі Суттінцях Ярмолинського району Хмельницької обл. 1476. 9. Каплиця кам'яників у Львові. Кінець 16 — початок 17 ст. 10. Замок у Хотині Чернівецької обл. 13—16 ст. 11. Брама замку в Луцьку. 13—16 ст.

4
5

6
7
8

9
10
11

1
2
3

4
5
6

Архітектура 17 — початку 20 ст.

1. Колегіум у Новгород-Сіверському монастирі. 1657—67.
2. Конвіртський корпус Києво-Печерської лаври в Києві. Архітектор С. Д. Конвірт. 1744—45.
3. Будинки полкової канцелярії в Ковельській Чернівецькій області. Архітектор О. В. Киселєв. 1753—58.
4. Будинки генерал-губернатора в Полтаві. 1811.
5. Маріїнський палац у Києві. Архітектори В. В. Раєвський, І. Ф. Мічурін і П. І. Неелов. 1700—55. Архітектор К. Я. Мисловський. 1870.
6. Будинки Нової бібліотеки (тепер філармонії) в Одесі. Архітектор О. І. Беринградський. 1894—99.

7. Земельний банк у Харкові. Архітектор О. М. Бекетов. 1898.
8. Палац П. Румянцева-Задунайського в селі Качанівці Тинківського району Чернівецької області. 70-і рр. 18 ст.
9. Театр-клуб українців у Дніпропетровську. Архітектор О. М. Гінзбург. 1909—12.
10. Університет у Києві. Архітектор О. В. Береті. 1837—42.
11. Резиденція митрополита (тепер університет) у Чернівцях. Архітектор П. Главік. 1864—82.

7
8
9

10
11

ститут, фізичної культури, с.-г., хіміко-технол. ін-ти, всі — в Дніпропетровську; *Дніпродзержинський індустріальний інститут* імені М. І. Арсеніяча; *Криворізький гірничорудний інститут*, *Криворізький педагогічний інститут* (всього — 80,7 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 54 палаци і будинки піонерів, 40 станцій юних техніків і натуралістів, 40 дит. спорт. шкіл та ін.

На території області — Придніпровський науковий центр АН УРСР (до 6.І 1981 *Дніпропетровський науковий центр АН УРСР*), *Трубиної промисловості всесоюзний науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут*, *Чорної металургії інститут*, *Безпеки праці в гірничорудній промисловості всесоюзний науково-дослідний інститут*, *Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут*, *Геотехнічної механіки інститут АН УРСР*, *Гастроентерології дніпропетровський науково-дослідний інститут*, *Гігієни праці і профзахворювань криворізький науково-дослідний інститут* та ін. н.-д. установи (всього — 72). Діють відділення творчих спілок письменників (з 1934), художників (з 1945), журналістів (з 1957), композиторів (з 1977), театральне та музичне товариства, 8 театрів — *Дніпропетровський театр опери та балету*, *Дніпропетровський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, *Дніпропетровський російський драматичний театр* імені О. М. Горького, театри юного глядача імені Ленінського комсомолу та ляльок, філармонія — у Дніпропетровську, *Криворізький російський музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, *Криворізький театр ляльок*, *Дніпродзержинський муз.-драм. театр*.

На кінець 1983 в області функціонувало 1089 масових бібліотек з фондом 23,1 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 599 б-к з фондом 6,2 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1026 клубних закладів, у т. ч. 754 — у сільс. місцевості; 1218 кіноустановок, у т. ч. 914 — у сільс. місцевості; 6 держ. музеїв: *Дніпропетровський історичний музей* імені академіка Д. І. Яворницького, *Дніпропетровський художній музей*, *Криворізький історико-краєзнавчий музей*, *Дніпродзержинський, Нікопольський та Павлоградський історико-краєзнавчі музеї*; 221 музей на громадських засадах (33 з них присвоєно звання народних).

При культурно-осв. закладах працюють понад 10 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 200 тис. аматорів, 107 колективам присвоєно звання народних, а 3 — заслужених колективів республіки: ансамблі танцю «Дніпро» (Дніпродзержинськ) і «Дружба» заводу імені Г. І. Петровського (Дніпропетровськ) та капелі бандуристів заводу імені Ф. Е. Дзержинського (Дніпродзержинськ). Самобутнім мистецтвом розпи-

су, вишивання і ткацтва здавна славляться майстри смт Петриківки Паричанського р-ну. Вироби ф-ки «Дружба» й декоративні розписи експериментального цеху Худож. фонду УРСР з успіхом експонуються на респ., всесоюзних і зарубіжних виставках та на міжнар. ярмарках. 14 петриківців стали членами Спілки художників України, 7 художників удостоєні авання засл. майстра нар. творчості УРСР.

У Дніпропетровську працюють вид-ва «Промінь» і «Зоря». В області виходять три обл. газети — «Зоря», «Дніпровська правда», «Правор юності», 5 міських, 3 міськрайонні і 17 районних газет. Обл.-г. по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області була заселена людиною ще в епоху раннього палеоліту. В різний час тут жили племена скіфів, сарматів, половців та ін. Правобережна частина тер. Дніпропетровської обл. в 10—12 ст. входила до складу Київської Русі. З 40-х рр. 16 ст. до 1593 на острові Томаківка, в кін. 16 — на поч. 18 ст. на о. Чортомлик на Дніпрі містилася *Запорізька Січ*. У *Жовтоводській битві 1648*, що відбулася на тер. області, сел.-козацьке військо на чолі з Б. Хмельницьким здобуло першу у визвольній війні українського народу 1648—54 перемогу над польс.-шляхет. армією. У 1654 значну частину тер. області було возз'єднано з Росією. 14 (25). У 1709 Запорізьку Січ зруйновано. У 1734 запорожці заснували *Нову Січ*, яку 1775 було ліквідовано, а землі її ввійшли до складу Азовської і Новоросійської губерній, об'єднаних 1783 в нову адміністративно-територіальну одиницю — *Катеринославське намісництво*.

У 1797 ця територія ввійшла до складу *Новоросійської губернії* (з 1802 — *Катеринославська губернія*). Посилення кріпосницького гніту не раз викликало сел. заворушення (*Катеринославські селянські заворушення 1856*). Наприкінці 19 ст. в пром. центрах губернії виникли революц. групи та гуртки. У 1897 марксистські гуртки Катеринослава об'єдналися в *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. У створенні та діяльності с.-д. орг-цій на Катеринославщині велику роль відіграли І. В. Бабушкін, І. Х. Лалаєв, М. Г. Цхакая, Г. І. Петровський, В. А. Шелгунов та ін. Робітники Катеринославщини взяли участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*.

В період революції 1905—07 створено *Катеринославський бойовий страйковий комітет*, який керував *Катеринославським загальнополітичним страйком 1905*. Під керівництвом *Катеринославської організації РСДРП(б)* перемогло *Катеринославське збройне повстання 1917* проти *Центральної ради*,

внаслідок чого в січні 1918 в губернії було встановлено Рад. владу. Під час громадян. війни трудящі вели боротьбу проти австро-нім. окупантів, григор'євщини, денікінщини, врангелівщини й махновщини. *Дніпропетровська обласна партійна організація* створена 1932. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій фашистами тер. області (жовтень 1941 — 9.ІІІ 1943) діяли підпільний

Пам'ятник Г. І. Петровському в Дніпропетровську. Скульптор К. І. Чеканов. Бронза, граніт. 1976.

обком партії на чолі з М. І. Сташківим, Д. Г. Саловиченком, 6 підпільних міських коміт., 18 підпільних райкомів, диверсійні групи, партизан. загони. Проти нім.-фашист. окупантів було спрямоване *Павлоградське повстання 1943*. Орденом Леніна нагороджено міста Кривий Ріг (1971), Дніпропетровськ (1976), орденом Трудового Червоного Прапора — міста Дніпродзержинськ (1970), Кривий Ріг (1975), Павлоград (1979), Нікополь (1980), орденом «Знак Пошани» — м. Верхньодніпровськ (1979). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено Нікопольський р-н (1977), с. Менжинське Нікопольського р-ну (1982) і с. Семенівку Криничанського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 258,4 тис. членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 4326 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 531,3 тис. комсомольців. Дружні зв'язки існують між трудящими м. Кривого Рога і м. Мансфельда (НДР), м. Нікополя і міст Нікополя (НРБ) і Кошіце (ЧССР).

Про осв. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Дніпропетровська область*, т. 3, с. 404.

Лит.: Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации, Днепропетровск, 1979; История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977; Петренко В. М., Лында А. Г. Днепропетровщина запоедая. Днепропетровск, 1980.

В. Г. Бойко.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 26,5 тис. км²

Населення — 5282,2 тис. чол.

(на 1.І 1984)

Центр — м. Донецьк

(1064,2 тис. чол.)

Загальні відомості. Донецьку обл. утворено 2.VІІІ 1932. Розташована в пд.-сх. частині республіки. На Пд. Зх. межує з Запоріж. та Дніпроп., на Пн. Зх. — з Харків., на Пн. Сх. — з Ворошиловгр. областями УРСР, на Сх. — з Ростов. об-

ластю РРФСР, на Пд. омивається Азовським м. В області — 18 районів (див. карту; статті про окремі райони див. в алфавітних томах), 49 міст, у т. ч. 21 обл. підпорядкування, 134 с-ща міськ. типу, 1131 сільс. населений пункт. Область двічі нагороджено орденом Леніна (1958 та 1970).

Населення. Понад 50 % населення — українці; живуть також росіяни, греки, білоруси та ін. Пересічна густота населення — 199,3 чол. на 1 км² (1984). Одна з

найгустіше заселених областей СРСР. Міське нас. становить 90 % (1984). Найбільші міста: *Донецьк*, *Жданов*, *Макіївка*, *Горлівка*, *Краматорськ*, *Слов'янськ*.

Природа. Поверхня області — переважно хвиляста рівнина (вас. до 200 м), розчленована ярами та балками. На Пн. Сх. піднімається Донецька височина. Поверхня височини значно розчленована долинами річок, на Зх. вона переходить у Придніпровську низовину, на Пд. зливається з Приазовською височиною з окремими

підняттями (Могила-Гончариха, Савур-Могила). На Пд. — вузька смуга Причорноморської низовини, яка уступом обривається до Азовського м. У місцях залягання вапняків (бас. Мокрої Волновахи і Сухой Волновахи) та соленосних відкладів розвиваються карстові форми рельєфу. Характерною рисою рельєфу є наявність форм антропогенного походження (терикони, численні кар'єри тощо). Надра області багаті на різноманітні корисні копалини, з яких найбільше значення має кам. вугілля (частина Донецького

вапняків (флюсових і будівельних), вогнетривих і пластичних глин, мергелю, гіпсу, каолінів, крейди, трепелу, буд. і кварцових пісків, кварциту, граніту та ін. За запасами й видобутком деяких з них область виділяється в масштабі республіки і країни в цілому. Перспективне значення для розвитку хім. та металург. пром-сті мають родовища нефелінових сієнітів, флюориту, вермікуліту, заліз. руд (у Приазов'ї), давсоніту, калійних солей (поблизу Слов'янська). Є також ртуть (Микитівське родовище),

райського степового заповідника — Хомутівський степ та Кам'яні Могили (частина), 6 держ. заказників (Гори Артема, Великоанадольський, Святогірський, Роздольненський, Бердянський, Білосарайська Коса) та 10 пам'яток природи респ. значення.

Народне господарство. Характерною ознакою госп. комплексу області є послання потужної пром-сті з багатогалузевим с. г. та розвинутими усіма видами сучас. транспорту. У пром-сті області переважає важка індустрія. Галузями спеціалізації в заг.-союзному та респ. поділі праці є паливно-енерг., металургійна і хімічна пром-сть та машинобудування, гол. чин. важке.

Промисловість. В області дещо розвиваються галузі, що визначають наук.-тех. прогрес (хім., електроенерг., маш.-буд.). Галузева структура пром-сті (1983, в % за товарною продукцією): чорна металургія — 33,9, машинобудування і металообробка — 15,2, вугільна — 14,3, харч. — 9,3, легка — 7,3, електроенергетика — 5,1, хім. — 4,6, пром-сть буд. матеріалів — 3,2.

Важливу частину тер.-виробничого комплексу становить ауг. пром-сть. У 1983 налічувалося 12 виробничих об'єднань по видобуванню вугілля, до складу яких входило 122 високоомеханізовані шахти. Найбільші з них: ім. О. Г. Стаханова, «Краснолиманська», ім. О. Ф. Засядька, «Комсомолець Донбасу», «Центральна». Будуються (1984) нові шахти: «Південнодонбаска» № 3, «Шахтарська-Глибока», «Красноармійська Західна» № 1. Діє 31 збагачувальна ф-ка: «Комсомальська», «Кальміуська», «Чумаківська», «Добропільська» та ін.

На місц. вугіллі та довізних мазуті, газі й вугіллі розвивається електроенергетика. Вона представлена Вуглегірською, Старобешівською, Слов'янською, Курхівською, Миронівською та ін. ДРЕС, що входять до складу одного з найбільших у країні виробничих об'єднань «Донбасенерго». Будуються (1984) Зуйська ДРЕС-2. На базі місц. ауг. ресурсів та довізних заліз. і марганцевих руд значного розвитку набула чорна металургія. У Жданові і Макіївці діють металургійні заводи; в Єнакієвому, Донецьку і Краматорську — з-ди повного циклу, і Харцизьку — трубний та сталелитово-канат. з-ди, що виробляють чавун, сталь, прокат, сталеві труби, дріт та ін. вироби. У комплексі з чорною металургією працюють коксохім. з-ди (найбільші — в Авдіївці, Донецьку, Жданові, Макіївці, Горлівці, Єнакієвому), а також розвивається виробн. вогнетривких виробів, видобування флюсів, вапняків (у Часовому Ярі, Докучаєвську, Костянтинівці, Дружківці, Красноармійську, Сіверську, Красногорівці та ін.). Кольорова металургія

Донецьк. Набережна ріки Кальміусь

кам'яновугільного басейну). Значні запаси кам. солі (Артемівське та Слов'янське родовища). Мінеральні-сировинна база пром-сті буд. матеріалів представлена значними родовищами доломітів,

мінеральні фарби (вохра), фосфорити, азбест, графіт (у Приазов'ї). Виявлено джерела мінеральних вод. Клімат області помірно континентальний. Пересічна т-ра січня змінюється від $-7,8^{\circ}$ на Пн. Сх. до $-5,4^{\circ}$ на Пд.; липня відповідно $+20,8^{\circ}$ і $+22,8^{\circ}$. Тривалість вегетаційного періоду 160—175 днів. Сума активних т-р зростає від 2800° на Пн. до 3130° на Пд. Опалів 450—500 мм на рік, з них більша частина припадає на теплий період року. Навесні бувають сухотні (найбільша кількість їх у травні), влітку посухи, іноді — пилові бурі, град, взимку заметілі. На тер. області — 334 річки завдовжки понад 10 км. Найбільша ріка — **Сіверський Донець** (бас. Дону), її притоки — Казенний Торінь, Бахмутка і Лугань. До бас. Дніпра належать Самара та Вовча; до бас. Азовського м. — Кальміус, Грузький Еланчик, Кринка. Озер на тер. області мало, є невеликі в заплаві Сіверського Дінця (найбільше — Вовче), а також Слов'янські солоні озера. Для дальшого поліпшення забезпечення населення та г-ва області водою створено 141 водосховище, у т. ч. Старокримське, Клебань-Бичьке, Карлівське, Вільхівське та ін. Діють канали Сіверський Донець — Донбас, продовжується (1984) будівництво 2-ї черги каналу Дніпро — Донбас.

Проводяться значні роботи по охороні підних об'єктів, зокрема введено в експлуатацію 135 очисних споруд. Для ґрунтового покриття більшої частини області характерні чорноземи, у пн. районах грапляються дернові слабоопідзолені ґрунти, вздовж узбережжя Азовського м. — слабоосолоділі чорноземи та солонці. Природна степова рослинність збереглася гол. чин. на заповідних ділянках, на узбережжі Азовського м. — ділянки з солончаковою рослинністю. Ліси й чагарники займають 5,6 % тер. області. У долині Сіверського Дінця — соснові бори, на Донецькій височині — діброви, байрачні ліси. Область лежить у межах степової зони. Переважають північностепові підвищені та схилі, а також північностепові рівнинні природно-територіальні комплекси. На тер. області — 67 природно-заповідних об'єктів (заг. площею 16,6 тис. га), у т. ч. філіали Ук-

Назва району	Рік утворення	Територія, підпорядкована міським районам
Авдіївський	1923	I Сіверський
Артемівський	1920	II Краматорський
Великоанодольський	1959	III Дружківський
Волноваський	1930	IV Артемівський
Вінницький	1922	V Костянтинівський
Добропільський	1939	VI Дзержинський
Донецький	1939	VII Заводський
Костянтинівський	1923	VIII Красноармійський
Красноармійський	1923	IX Торецький
Макіївський	1922	X Єнакієвський
Олександрівський	1924	XI Маріупольський
Окреплений	1926	XII Шахтарський
Слов'янський	1939	XIII Торезський
Славгородський	1924	XIV Сіверський
Тельманівський	1923	XV Донецький
Шактарський	1947	XVI Ждановський
Ясинуватський	1965	

Заказник Гори Артема.

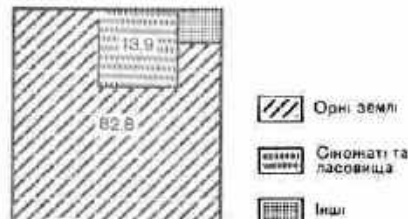
представлена з-дами — Артемівським по обробці кольорових металів та константинівським «Укриник», об'єднанням «Донецькокопальмет», Микитівським рутинним комбінатом.

Важливе місце у пром. комплексі посідає хім. пром-сть — виробн. міл. добрив, стиролу, кислот, каустичної соди, хім. реактивів, товарів побутової хімії, лаків, фарб; розвивається виробн. пластмас. Найбільші підприємства — виробничі об'єднання «Хімпром» у Слов'янську та «Стирол» у Горлівці; з-ди: Донец. хім. реактивів та Константинівський хімічний. Машинобудування області обслуговує потреби інших галузей пром-сті, с. г., транспорту, задоволення попит населення у виробках культурно-побутового призначення. Провідна роль належить металомістким виробництвам, які випускають машини і обладнання для металург., гірничої, хім. й ін. галузей. Поряд з важким машинобудуванням усе більшого значення набуває верстатобудування, приладобудування, електротехнічне та ін. Найбільші підприємства: Новокраматорський і Горлівський машинобудівні, Ждановський важкого машинобудування з-ди; Краматорське верстатобуд. виробн. об'єднання, а також підприємства в Ясинуваті, Дружківці, Дебальцевому, Слов'янську та ін. містах.

Значне промислове, с.-г., житлове та культурно-побутове буд-во, наявність місц. буд. матеріалів зумовили швидкий розвиток будівельної індустрії. Важливе значення має виробн. цементу (Амвросієвський цементний комбінат, з-ди в Славівському і Краматорську), збірного залізобетону (1-е місце в УРСР), цегли, шиферу, бетонних та шлакових блоків тощо. На базі кварцових пісків, крейди та відходів содової пром-сті розвивається скляна (Константинівський «Автоскло № 25», ім. Жовтневої революції з-ди), фарфоро-фаянсова пром-сть (Дружківка). Деревообр. комбінати і мебелі ф-ки, що працюють на довільній сировині, розніщені в Донецьку, Артемівську, Слов'янську, Константинівці та ін. У Слов'янську — одна з найбільших у країні олівець ф-ка. Швидке зростання міськ. населення і велика його концентрація в пром. центрах стали важливою передумовою розвитку легкої та харч. пром-сті. У складі легкої пром-сті — текстил, трикотажна, швейна і шкіряно-взут. галузі (Донецький бавовняний комбінат; ф-ки: Макіївська бавовнопрядильна; швейні, взут.— в Донецьку, Макіївці, Артемівську, Жданові, Шахтарську, Слов'янську). Харч. пром-сть представлена підприємствами м'ясної, мол., борошномельної, маслової, плодоовочоконсервної, виноробної, рибної та рибопереробної (Ждановський рибоконсервний комбінат), соліної галузей. Найбільші підприємства — виробничі об'єднання «Артемсіль» та Артемівський з-д шампанських вин. В області — 18 комбикормових заводів. На тер. області сформувалося 7 пром. вузлів. Донецько-Макіївський пром. вузол — найбільший в УРСР, його спеціалізацію визначають вуг. і металург. пром-сть, важке машинобудування та електроенергетика у поєднанні з легкою та харч. пром-стю; Горлівсько-Єнакіївський — вугільна, металург., хімічна пром-сть, важке машинобудування, електроенергетика; Ждановський — металургія, важке машинобудування; Краматорсько-Слов'янський — важке машинобудування, металургія, хім., скляна, соляна пром-сть, електроенергетика; Тореао-Свіжиянський — вуг., і маш.-буд. пром-сть; Селидово-Курахівський — вугільна

пром-сть, виробн. вогнетривів, електроенергетика; Новотроїцько-Докучаєвський — виробн. вогнетривів, харч. пром-сть. Виділяються багатогалузеві та одногалузеві пром. центри: Артемівськ, Константинівка, Амвросієвська, Старобешеве, Красноармійськ, Добропілля, Красний Лиман, Сіверськ та ін. Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією пер-

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

ше місце посідає тваринництво (59,0 %, 1983). На кінець 1983 в області було 277 колгоспів та 143 радгоспи, 29 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 18 районних об'єднань сільгоспхімії. В області — 2043,0 тис. га під с.-г. угіддями (див. діаграму). Площа зрошуваних земель — 198,4 тис. га, осушених — 3,0 тис. га. Переважають системи малого зрошення на місцевих водних джерелах. Вся посівна площа 1983 становила 1542 тис. га. Вирощують зернові (озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза на зерно), тех. (соняшник, соя) та кормові культури (багаторічні й однорічні трави, кукурудза на силос та зелений корм). Розширюються площі овоче-баштанних культур і картоплі. Садівництво й виноградарство. У тваринництві переважає мол. та мол.-м'ясне скотарство. Розвинуте свиноварство, птахівництво (в основному в приміській зоні) та вівчарство (на Пд. області). У 1983 в області було 16 птахозаводів. Формуються такі спеціалізовані агропромислові комплекси (АПК): зернопромисловий, олійно-жировий, плодоовочоконсервний, м'ясопромисловий, молокопромисловий та птахопромисловий. Важливою складовою агропромислового комплексу є приміське сільське господарство.

Транспорт. На тер. області розвинуті всі види транспорту. Довжина з-пз заг. користування 1637 км (1983). Гол. напрями: Донбас — Москва, Донбас — Придніпров'я, Донбас — Київ. Найбільші залізничні вузли: Ясинувата, Красний Лиман, Дебальцеве, Микитівка, Іловайськ, Волноваха. Густа сітка автошляхів — 8,0 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 7,7 тис. км. Гол. автомагістралі: Харків — Слов'янськ — Константинівка — Артемівськ — Дебальцеве — Ростов-на-Дону, Артемівськ — Донецьк — Жданов, Донецьк — Ворошиловград. На узбережжі Азовського м. — великий мор. порт Жданов. Аеропорти — в Донецьку і Жданові. Трубопровідний транспорт представлений газопроводами з Краснодар. краю РРФСР та Харків. обл. УРСР. Охорона здоров'я. В області 1983 було 71,6 тис. лікарняних ліжок (135,9 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 20,4 тис. лікарів (38,7 лікарів на 10 тис. ж.) та 60,8 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (115,4 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 394 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії, 27 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 7295 ліжок,

36 будинків і пансіонатів відпочинку. Курорти: Жданов — санаторій «Металург» (для лікування захворювань органів руху, периферичної нервової системи, гінекологічних захворювань), будинок відпочинку профспілок; Слов'янськ (санаторій ім. Артема для лікування захворювань органів кровообігу й нервової системи, санаторій «Шахтар» для лікування органів дихання нетуберкульозного характеру); Слов'янськ — 2 дит. санаторії, профсоюзні санаторії «Донбас» і «Слов'янський» (лікуванням грави і хвороб спинного мозку).

Фізична культура і спорт. Турніри. На 1.1.1984 в області налічувалося 3431 колектив фіз. культури, який об'єднував бл. 1787 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 98 стадіонів, 1429 спорт. залів, 8357 спорт. майданчиків і полів, 44 плавальні басейни (38 критих) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 726 037 значків ГПО, 676 586 спортсменів масових розрядів, 7492 спортсмени-першорозрядники, 1159 кандидатів у майстри спорту, 122 майстри спорту РСР і 12 майстрів спорту міжнар. класу. На 5911 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 1206 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 3 туристські установи (1 туристська база і 2 готелі) на 1395 місць, 11 бюро подорожей і екскурсій, 8 туристських клубів; по області проходило 8 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 260 тис. чол. Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 1367 загальноосв. шкіл (677 тис. учнів), 83 серед. спец. навч. заклади (100 тис. учнів), 154 профес.-тех. уч-ща (83,9 тис. учнів), 10 вищих навч. закладів — Донецький університет, Донецький політехнічний інститут (з філіялами в Горлівці та Красноармійську), Донецький медичний інститут імені О. М. Горького, Донецький музично-педагогічний інститут, Донецький інститут радянської торгівлі, Ждановський металургійний інститут, Краматорський індустріальний інститут, Макіївський інженерно-будівельний інститут, Горлівський педагогічний інститут іноземних мов, Слов'янський педагогічний інститут (всього — 66,3 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 56 палаців і будинків юнаків, 52 станції юних техніків і юних натуралістів, дитяча обл. екскурсійно-туристська станція, 32 спорт. школи, дитяча морська флотилія, дитяча залізниця. В області працюють Донецький науковий центр АН УРСР, Вугільний науково-дослідний інститут, Гірничої механіки і технічної кібернетики НДІ імені М. М. Федорова, Гізі-

Монумент «Слава шахтарській праці» в Донецьку. Скульптор К. І. Рахитянський, архітектор П. Й. Вігдергауз. 1967.

ни праці і профзахворювань донецький науково-дослідний інститут, Прикладної математики і механіки інститут АН УРСР, Фізико-органічної хімії та високотехнічний інститут АН УРСР, Фізико-технічний інститут АН УРСР, Економіки промисловості інститут АН УРСР, Донецький ботанічний сад АН УРСР, Всесоюзний н.-д. ін-т гірничоруднотехнічної справи та ін. н.-д. установи. Діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1934), журналістів (з 1957), архітекторів (з 1935), художників (з 1948), композиторів (з 1970), театральне та музичне товариства.

Санаторій у місті Жданові. Архітектор О. В. Лук'янов. 1939.

5 держ. театрів: Донецький театр опери та балету, Донецький український музико-драматичний театр імені Артема, Донецький обласний російський драматичний театр (у Жданові), Донецький обл. театр юного глядача (в Макіївці), театр ляльок (у Донецьку), філармонія, шахтарський ансамбль «Донбас», цирк. На кінець 1983 в області функціонувало 1253 масові 6-ки з фондом 31,0 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 504 6-ки з фондом 5,8 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1035 клубних закладів, у т. ч. 626 — у сільс. місцевості; 1405 кіноустановок, в т. ч. 748 — у сільс. місцевості; 7 держ. музеїв: Донецький художній музей, Донецький краєзнавчий музей, Макіївський, Слов'янський та Ждановський краєзнавчі музеї, Горлівський художній музей та Слов'яногірсь-

кий історико-архітектурний заповідник, бл. 730 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. При культур.-осв. закладах працюють бл. 12 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 350 тис. аматорів, 78 колективам присвоєно звання народних і заслужених, серед них — заслужений ансамбль танцю УРСР «Зарево» Паладу культури Донецького металург. з-ду ім. В. І. Леніна, засл. хорова капела УРСР управління Донецької з-ці, нар. театр Паладу культури і техніки заводу «Азовсталь» (Жданов) та інші. В області працюють вид-во «Донбас», поліграф. комбінат — вид-во «Радянська Донеччина», виходять обл. газети — «Радянська Донеччина», «Соціалістический Донбас», «Комсомолец Донбасса», 154 районні, міськрайонні і багатотиражні газети. Видається журн. «Донбас». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів раннього палеоліту. В II—III ст. частина цієї території входила до складу Половецької землі. У 1223 тут відбулася битва на Калці (тепер р. Кальчик — приток Кальміусу). В 17—18 ст. пн. частина тер. області входила до складу Слобідської України, правобережжя р. Кальміусу — до володінь Запорізької Січі. З 1708 ця територія — в складі Азовської губернії, з 1797 — Новоросійської губернії, з 1802 — Катеринославської губернії, ін. частина входила до Обласі Віиської Донського. Ювілейні страйки 1875 і 1887 були першими значними виступами робітників Донбасу проти політ. гноблення. У 90-х рр. 19 ст. на тер. Донецької виникли перші марксистські гуртки, у створенні яких активну участь взяли І. В. Бабушкін, П. О. Мойсєєнко, Г. І. Петровський, Артем (Ф. А. Сергєєв). Більшовики організували й очолили Горлівське збройне повстання 1905, Авдіївський виступ робітників 1905, Горлівсько-Шербиносський страйк 1916. Під керівництвом Ювілейської організації РСДРП(б) Рад. владу на тер. області встановлено в листопаді 1917 — січні 1918. В роки громадян. війни трудящі

Донецчини взяли активну участь у Всеукраїнському страйку залізничників 1918, Мартупольському збройному повстанні 1918. Донецька обласна партійна організація створена 1932. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (листопад 1941 — вересень 1943) діяли підпільні обком партії на чолі з С. М. Щетинином, 12 міських комітетів та районів партії, 24 перинні партійні організації, 37 партизанських загонів, 80 підпільно-патріотичних груп (див., зокрема, «Ленінська іскра»). Територію області визволено внаслідок Донбаської наступальної операції 1943. Донецьк нагороджено орденом Леніна (1979), м. Жданов нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1971) і Жовтневої Революції (1978). Орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено міста Краматорськ (1971) і Макіївку (1977). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено міста Горлівку і Краматорськ (1968), Донецьк (1969), Костянтинівку (1970), Артемівськ (1971), Ясинувату (1972), Красноармійськ (1975), Слов'янськ (1976), Дебальцеве (1978), Волновуку і Дружківку (1981), Красноармійський р-н (1977), с. Єлизаветівку Мар'їнського р-ну та с-ще Гольмівський Микитинського р-ну в м. Горлівці (1982). На 1984 обл. парт. орг-ція налічувала 341 тис. членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 5829 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 692 тис. комсомольців.

Донец. обл. підтримує дружні зв'язки з трудящими Магдебурзького округу НДР, Катовицького воєводства ПНР та повіту Хунедоара СРР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. Донецька область, т. 3, с. 447.

Лит.: Очерки історії Донецької області партійної організації. Донецьк, 1978; Історія городов і сіл Української ССР, Донецька область. К., 1978; Пам'ятники природи Донецької області. Донецьк, 1979; Климов А. С. Замок ускорення. Донецька область в одиннадцатилетку. Донецьк, 1982; Атлас Донецької області. М., 1982; Слюсарев А. А. Природы Донбасса. Донецьк, 1983. В. П. Миронюк.

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 29,9 тис. км²
Населення — 1539,5 тис. чол.
(на 1.1.1984)

Центр — м. Житомир
(289,7 тис. чол.)

Загальні відомості. Житомирську обл. утворено 22.IX 1937. Розташована у пн. частині республіки, переважно в межах Полісся Українського. На Пн. межує з Гом. обл. БРСР, на Сх. — з Київ., на Пд. — з Вінн., на Зх. — з Хмельн. та Ровен. областями УРСР. В області — 22 райони (див. карту; статті про райони див. у алфавітних томах), 9 міст, у т. ч. 4 обл. підпорядкування, 44 с-ща міськ. типу, 1664 сільс. нас. пункти. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, поляки, євреї та ін. Пересічна густота населення — 52,2 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені пд. райони, найменше — пн.-зх. райони області. Міське населення становить 49 % (1984). Найбільші міста: Житомир, Бердичів, Коростень, Новоград-Волинський, Коростішів.

Природа. Більша частина області лежить у межах Придніпровської височини, пн.

її частину займає Подільська низовина. У цілому поверхня слабо хвиляста з заг. зниженням висот у пн. і пн.-сх. напрямках (від 300—250 м до 150 м і менше). У рельєфі переважають акумулятивні (алювіальні, моренно-зандрові й зандрові) рівнини та лесові підвищені рів-

У Городницькому ботанічному заказнику.

нини, розчленовані долинно-балковою сіткою. Характерні льодовикові й воднольодовикові форми рельєфу, зокрема в пд. і пд.-сх. районах області. У місцях високого залягання кристалічних шірів розвинуті денудатійні форми рельєфу у вигляді пасом, горбів, скель з крупніми схилами та кряків, що простягаються на десятки кілометрів, зокрема Савчансько-Овруцький з найвищою точкою області (316 м), Білокорівсько-Попільнянський та Озернянський. Область добре забезпечена осн. видами корисних копалин. З горючих копалин тут є бурі угілля і торф, з металевих пром. значення мають родовища титанових руд, також поклади руд заліза, нікелю, олова, ванадію та ін., з неметалевих корисних копалин — буд. матеріали (граніт, лабрадорити, кварцити, гнейси, мармур, пірофілітові сланці, глини, піски тощо). Виявлено джерела родових лік. мінеральних вод. Клімат помірно континентальний з вологим літом і м'якою зимою. Пересічна т-ра січня — 5,7°, липня +18,9°. Річна кількість опадів на Пн. 600 мм, на Пд. 570 мм. Заг. тривалість вегетаційного періоду становить пересічно 240 днів. Сума активних т-р 2390—2520°. З неспри-

ягливих метеорологічних явищ, що завдають значної шкоди г-ву області, бувають град (до 6 днів з градом на рік), сильні зливи. Річки області належать до бас. Дніпра. Тут протікають його притоки — Тетерів із Гнилоп'яттю, Гуйвою та Іршею; Ірпін (верхня течія); притоки Прип'яті — Уборть та Уж із Жеревом; прит. Горині — Случ та ін. Всього на тер. області — 221 річка завдовжки понад 10 км. У заплаві р. Тетерева, біля с. Лутівки, розташоване найбільше в області оз. Кам'яне. На річках збудовано 16 водосховищ, заг. пл. понад 3900 га. Найбільші з них — Іршанське, Малинське, Житомирське і Лісне. Область добре забезпечена водними ресурсами. Здійснюються значні роботи щодо охорони малих річок та водойм. У 1976—83 розчищено їхні русла від замулювання на протязі 196 км, посаджено 2500 га водоохоронного лісу; проводять раціональну меліорацію земель. На Пн. поширені дерново-підзолисті й болотні ґрунти, на Пд. — сірі лісові ґрунти й чорноземи. Ліси займають 1,04 млн. га (28 % площі). На Пн. де ними зайнято понад 50 % площі, переважають ліси з сосни, берези, дуба, вільхи, граба, липи, осики, на Пд. — листяні (дуб, граб, клен, липа, ясен, берест). Площа лісів за 1976—80 збільшилася на 0,7 %. Обсяг посадок перевищує вирубку, значно ущільнено деревостан. Житомирська область розташована в межах двох природних зон: мішаних лісів (Житомирське Полісся) і лісостепової. Значну частину її території займають недреновані перезволожені та заболочені, а також поліські алювіально-задровні й терасові, на Пд. — лукоstepові підвище-

ні розчленовані й терасові природно-територіальні комплекси. У межах області — Поліський заповідник, 10 держ. заказників (урочище «Плотниця», Поясківський, Туганівський, «Кутве», Городницький, «Казява», Часниківський, «Дідове озеро», Червоновільський, Забарський), одна пам'ятка природи республіканського значення та ін., всього 105 при-

зичних інструментів. Важлива роль належить лісовій, деревообробній, меблевій (Житомир, Малин, Коростень) і паперовій (Малин, Миропіль, Чижівка й Житомир) промисловості. Підприємства промисловості буд. матеріалів виробляють залізобетонні конструкції, панелі для спорудження будинків, цеглу, асфальт, вапно. Бутовий камінь, чорний лабрадо-

Житомир. Центральна частина міста.

родно-заповідних об'єктів загальною площею 35,8 тис. га. Народне господарство. Основу сучас. госп. комплексу області становлять маш.-буд., металообр., легка і харч. пром-сть та інтенсивне с. г. переважно льонарсько-картоплярсько-зернового напрямку в поєднанні з м'ясо-мол. тваринництвом. У заг.-союзному та респ. поділі праці Ж. о. виділяється виробн. льняних тканин, хмелю, продукції фарфоро-фаянсової промисловості, виробуванням титанового і льмениту, лабрадору і пірофіліту.

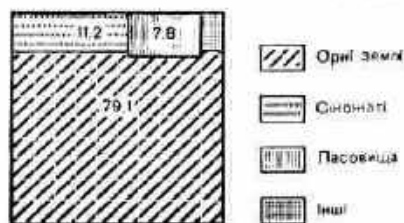
Промисловість. Паливно-енерг. г-во базується на місц. торфових (1983 вироблено 223 тис. т торфових брикетів і напівбрикетів) та на місц. (Коростишівський район) і довізному бурому вугіллі та прикарпатському газі. Електроенергія надходить від об'єднання «Київенерго». Провідні галузі пром. комплексу — машинобудування і металообробка (23,1 % товарної пром. продукції області), деревообр. (8,7 %), легка (22,6 %) і харчова (25,9 %). Маш.-буд. і металообр. підприємства виробляють хім. устаткування (Бердичів, Коростень), верстати (Житомир, Бердичів), шляхові машини і комунальне устаткування (Коростень), с.-г. машини (Новоград-Волинський), зап. частини для тракторів (Олевський, Малин), автозапчастини (Житомир), електроприлади та електроустаткування (Житомир, Коростишів). З галузей харч. пром-сті найрозвинутіша цукрова (рафінад, з-д у Бердичеві, цукр. з-ди в Андрушівці, Червоному, Коринні, Іванополі та ін.). У 1983 вироблено 190,3 тис. т цукру-піску та 108 тис. т рафінаду. Виробляють також спирт, пиво, солод (у Бердичеві — єдиний в УРСР солодовий з-д), працюють підприємства мол. і маслосиробної, м'ясної, овочеконсервної пром-сті. Підприємства цих галузей — у Житомирі, Коростені, Андрушівці, Радомишлі, Новограді-Волинському, Овручі та ін. У легкій пром-сті виділяється текст., особливо виробн. тканин з льону (38,9 млн. м², 1983; льонокомбінат у Житомирі, з-ди по первинній обробці льону у Новограді-Волинському, Коростені, Олевському, Радомишлі, Коростишіві, Червоноармійську та ін.). Розвинуті швейна та шкіряно-взуттєва промисловість. У Житомирі — виробництво му-

рит, габро, черпони і стрий граніт видобувають у Коростишівському, Овруцькому, Черняхівському, Малинському, Володарсько-Волинському, Коростенському та ін. р-нах. Широкий попитом у країні користується продукція фарфоро-фаянс. пром-сті області. Її виготовляють у Баранівці (Баранівський фарфоровий з-д — найбільше підприємство галузі в республіці), Олевську, Коростені, Першотравенському, Городищі, Довбиші, Кам'яному Броді. Розвинута скляна пром-сть. У Житомирі працює дзеркальна ф-ка. Хім. пром-сть представлена з-дом хім. волокна у Житомирі. Розвивається гірничодобувна пром-сть, осн. продукцією якої є титановий і льменит (Іршанський гірничо-збагачувальний комбінат), вогнетривкі диносові кварцити і рожевий славець-пірофіліт (з нього, зокрема, виготовляють пальники світильників для маяків; Овруцький район), самоцвіти (Володарсько-Волинський район).

Створено комбикормову пром-сть, яка представлена 21 комбикормовим з-дом. Розвиток пром. комплексу зумовив певні специфічні особливості його тер. структури. В області сформувалася один пром. вузол (Житомирсько-Бердичівський) і понад 30 багато- і одногалузевих пром. центрів. У галузевій структурі Житомирської — Бердичівського пром. вузла провідну роль відіграють підприємства маш.-буд., харч. і легкої пром-сті, дещо меншу — пром-сті буд. матеріалів. Переважна більшість пром. центрів і пунктів сформувалася на базі переробки мінеральної, с.-г. і лісової сировини. Найбільші промислові центри — Коростень, Новоград-Волин-

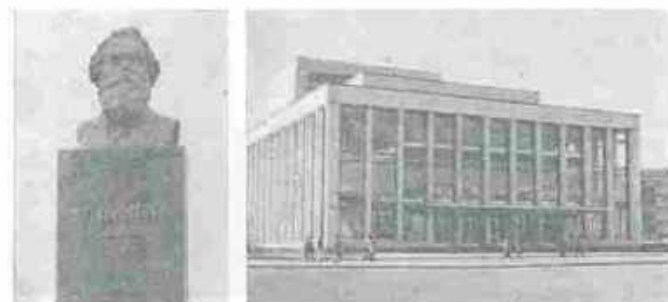

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРЬСЬКИХ УГІД ЖИТОМИРЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ 1983, %

ський, Овруч, Олевськ, Малин, Радомисль.
Сільське господарство. У структурі с.-г. виробн. за валовою продукцією 1983 частка тваринництва становить 54,5 %, рослинництва — 45,5 %. На кінець 1983 в області було 356 колгоспів, 80 радгоспів, 38 районних об'єднань сільгосптехніки і їхніх виробничих відділень та 22 районні об'єднання сільгоспхімії. С.-г. угіддя займають 1676 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа — 1343 тис. га. В області про-

веди було 35 стадіонів, 449 спорт. закладів, 5584 спорт. майданчики і поля, 4 кватирки плавальні басейни та інші спортивні споруди.
В 1983 в області підготовлено 215 194 значків ГПО, 204 212 спортсменів масових розрядів, 2267 спортсменів-першорозрядників, 336 кандидатів у майстри спорту, 23 майстри спорту СРСР і 2 майстри спорту міжнар. класу. На 1512 підприємств області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 188 тис. чол. В області 1983 по лінії

Пам'ятник В. І. Короленкові в Житомирі. Скульптор В. П. Вітальків, архітектор М. П. Іванчук. Бронза, граніт. 1973. Будинки Житомирського українського музично-драматичного театру імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Архітектор Б. П. Жежого. 1966.

дять значні роботи по осушенню заболочених і перезволожених земель. Площа осушених земель 1983 становила 334,1 тис. га. Найбільші осушувальні системи — в Олевському, Ємільчинському, Баранівському, Новоград-Волинському районах.

Гол. зернові культури — озима пшениця, озиме жито, зернобобові, ячмінь, гречка, овес, просо; технічні — льон-довгунець, хміль, цукр. буряки. Розвинуті картоплярство, садівництво та ягідництво. Провідні галузі тваринництва — м'ясо-мол. скотарство і свиноварство, допоміжні — ітхвинництво, вівчарство, бджільництво, рибицтво, кролівництво. В області одна ітхофабрика. Сформувалися спец. агропромислові комплекси рослинницької й тваринницької орієнтації. Рослинницька група представлена льовопром. (у поліській частині області), буряко-цукровим (на Пд.), зерново-картоплярсько-спиртовим, плодоовочевосервним та м'ясопромисловим (на Поліссі) АПК; тваринницька — м'ясопромисловим та молокопромисловим комплексами. Невід'ємною складовою частиною агропромислового комплексу є приміське сільське господарство овоче-молочно-м'ясного напрямку.

Транспорт. Довжина з-ць заг. користування — 1126 км (1983). Тер. області проходить з-ць: Київ — Львів, Київ — Брест, Ленінград — Одеса та ін. Залізничні вузли — Житомир, Коростень, Бердичів, Новоград-Волинський, Овруч. Довж. автошляхів — 8064 км, у т. ч. 6795 км — з твердим покриттям. Гол. автомагістралі: Київ — Львів, Ленінград — Ізмаїл; у Житомирі — аеропорт. Тер. області проходить траса нафтопроводу «Дружба».

Охорона здоров'я. У 1983 в області було 19,2 тис. ліжкарських ліжок (123,6 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 4,8 тис. лікарів (30,6 лікаря на 10 тис. ж.) та 14,6 тис. спеціалістів з середньою медичною освітою (94,1 спеціаліста на 10 тис. ж.).

В області 238 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій; 6 санаторіїв та пансіонатів з лікуванням на 1060 ліжок, 3 будинки і пансіонати відпочинку (в Житомирі та Коростині).

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1.1984 в області налічувалося 2083 колективні фіз. культури, які охоплювали понад 511 тис. чол., в їхньому розпоряд-

профспілок діяли 1 туристська база на 315 місць, 4 бюро подорожей і екскурсій, 2 туристські клуби; проходило 5 місцевих маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують близько 500 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 1077 загальноосв. шкіл (254 тис. учнів), 21 серед. спец. навч. заклад (18,9 тис. учнів), 30 профес. тех. уч-щ (18,2 тис. учнів), 2 вузи — Житомирський педагогічний інститут імені І. Я. Франка, Житомирський сільськогосподарський інститут (всього — 8,4 тис. студентів) та філіал Київ. політех. ін-ту. Серед позашкільних закладів — 33 палаци і будинки піонерів, 19 станцій юних техніків, 12 — юних натуралістів, екскурс.-туристська станція, 10 дитячих спорт. шкіл. В області працюють н.-д. ін-т с. г. Нечороземної зони УРСР (Коростень), н.-д. і проектно-технологічний ін-т хмеларства (Житомир), Поліська дослідна станція ім. О. М. Засухіна (с. Федорівка Малинського р-ну). Діють відділення творчих спілок журналістів (з 1958), письменників (з 1966), художників (з 1979), муз.-хорово т-во (з 1980), 2 держ. театри — Житомирський український музично-драматичний театр імені 30-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (з 1981 — імені І. А. Кочерги), театр ляльок, обл. філармонія.

На кінець 1983 в області діяло 1315 масових б-к з фондом 13,4 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 1080 б-к з фондом 8,3 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1525 клубних закладів, у т. ч. 1395 — в сільс. місцевості; 1399 кіноустановок, у т. ч. 1301 — у сільс. місцевості; Житомирський краєзнавчий музей з філіалами (Музей партизан. слави Полісся в с. Слобичному Овруцького р-ну, Літ.-меморіальний будинок-музей Лесі Українки в м. Новоград-Волинському, Меморіальний будинок-музей С. П. Королюка в Літ.-меморіальний будинок-музей В. Г. Короленка (обидва — в Житомирі), 15 пар. музеїв (І. М. Вакуленчука у Великих Коростині Чуднівського р-ну, бойових слави ім. М. О. Щорса в Житомирі, Студеницький музей образотворчого мистецтва в Коростині Чуднівського р-ну та ін.), 222 музеї та музейні кімнати, що працюють на громад. засадах. При культ.-осв. закладах працюють понад 11,5 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь понад 172 тис. амато-

рів. 56 колективів удостоєні звання народних, серед них — Новоград-Волинський, Житомирський і Коростенський нар. театри, Малинська заслужена капела бандуристів, оркестр укр. нар. інструментів Новоград-Волинського міського будинку культури, самодіяльний ансамбль пісні і танцю «Львівцвіт» Житомирського львокомбінату та ін. В області є клуб кінолюбителів, а також 78 самодіяльних кіностудій. Виходять дві обласні газети — «Радянська Житомирщина» і «Консомольська зірка», 19 районних, 3 міськрайонних, 4 багатотиражні газети. Обласний комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена людьми з часів пізнього палеоліту. Наприкінці 1-го тис. н. е. вона належала сх.-слав. племені древланів. У 10—12 ст. входила до складу Київської Русі, в 2-й пол. 12 ст. — Володимиро-Волинського князівства, з 1199 — Галицько-Волинського князівства. У 1362 її загарбали лит. феодали, а після Люблінської унії 1569 — шляхет. Польща. Населення брало участь у *Надвиська повстанні 1594—96*, визвольній війні укр. народу 1648—54 та *Коліївщині* (1768). Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) Житомирщина входила до Волинської губернії, створеної 1797. У 1823 в Новоград-Волинському було створено Товариство об'єднаних слов'ян, яке 1825 влилося до Південного товариства декабристів.

Перші соціал-демок. орг-ції і групи виникли на тер. області в 90-х рр. 19 ст. У червні 1917 виникла Житомирська організація РСДРП(б). Залізничні вузли Житомирщини були охоплені Всеукраїнським страйком залізничників 1918. Рад. владу на тер. області встановлено в листопаді 1917 — лютому 1918. У роки громадян. війни та іноз. інтервенції рад. війська провели *Бердичівсько-Коростенську операцію 1919*, було здійснено Житомирський прорив 1920. Житомирська обласна партійна організація створена 1937.

У роки Великої Вітчизняної війни на тимчас. окупований нім.-фашист. загарбниками тер. області (1941—44) діяли підпільні обком партії, який очолювали Г. І. Шелушков і С. Ф. Маликов, 36 міськомів і райкомів партії, понад 200 підпільних парт. і комсомольських орг-цій (див. *Малинська підпільна організація*), партизан. загонів. Бойові дії на тер. області вели партизан. з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, С. Ф. Маликова, М. І. Наумова та ін. Тер. області введено внаслідок Житомирсько-Бердичівської операції 1943—44. У 1984 Житомир нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено село Гютюнники Чуднівського району (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 77 тис. членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 222 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 189 тис. комсомольців. Між грудняниками Житомир. обл. та трудящими Лєнінського і Гарнунського воєводств ПНР та Михайловградського округу НРБ існують дружні зв'язки.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. Житомирська область, т. 4, с. 129.

Лит.: Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. К., 1980; Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. К., 1973; Житомирщина. К., 1974.

В. М. Ковал.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 12,8 тис. км²

Населення — 1196,2 тис. чол.
(на 1.І 1984)

Центр — м. Ужгород
(104,8 тис. чол.)

Загальні відомості. Закарпатську обл. утворено 22.І 1946. Розташована на Пд. Зх. України. На Пн. межує з Львів., на Пн. Сх. та Сх. — з Івано-Фр. областями УРСР; на Пн. Зх. проходить частина держ. кордону Рад. Союзу з Польщею, на Зх. — з Чехословаччиною, на Пд. Зх. — з Угорщиною, на Пд. — з Румунією. В області — 13 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 10 міст, у т. ч. 2 обл. підпорядкування, 28 с-ш міськ. типу, 561 сільс. населений пункт. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також угорці, росіяни, румуни, словаки та ін. Пересічна густота населення — 93,5 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені передгір'я та рівнина, найменше — гірські райони області. Міське населення становить 40 % (1984). Найбільші міста: Ужгород, Мукачеве.

Природа. Область розташована в межах Карпат Українських і Закарпатської низовини. В орографічному відношенні виділяються три типи рельєфу — середньогірний і низькогірний (у Карпатах) та рівнинний (на низовині). Більшу частину території займають гірські хребти, витягнуті поздовжніми пасмами з Пн. Зх. на Пд. Сх. — Верховинський Вододільний, Горгани, Полонинський, розчленований на окремі масиви (полонини Боржана, Красна, Рівна), Свидовець, Вулячійський хребет. На Пд. Сх. — Чорногора з найвищою вершиною області і всієї України — г. Говерлою (2061 м, на межі з Івано-Фр. обл.) та Рахівський масив. Пд.-зх. частина області зайнята Закарпатською низовиною (вис. 105—120 м), що є частиною Середньодунайської низовини. Верховинський Вододільний хр. має багато зручних перевалів, через які прокладено залізничні й автомоб. шляхи. Серед них на пн. межі області — Воловецький (1014 м), Яблуницький, або Ясинський (931 м), Вишківський (930 м), Ужоський (889 м) та ін. перевали. У надрах області є поклади бурого вугілля (Закарпатський буровугільний район), заліз., мідної і ртутної руд, алуніту, поліметалів, кам. солі (Закарпатський соленосний басейн), буд. матеріалів (мармуру, вапняку, андезиту, вулканічного туфу, каолінових глин), мінеральних фарб. Виявлено 680 джерел мінеральних вод (залізисті, сірчані, соляні, йодисті, вулканічні та інші мінеральні води).

Геолого-ботанічний резерват Високий Камінь.

Область добре забезпечена мінеральними ресурсами для хім. пром-сті і буд. матеріалами, значно меншою мірою — паливно-енерг. ресурсами. Клімат помірно континентальний. На низовині зима коротка, м'яка, т-ра січня коливається від —2 до —3°, літо тепле, з пересічною

Ужгород. Вид частини міста.

т-рою липня +19°. У низькогірній частині зима дещо холодніша; в середньогірній — тривала, холодна, пересічна т-ра січня —3, —9°, бувають морози до —30°; літо коротке, прохолодне з пересічною т-рою липня +9, +13°. Річна кількість опадів на низовині 600—700 мм, у передгір'ях — 800—1000 мм, у горах — 1000—1400 мм (в окремі роки до 2100 мм). Максимум припадає на теплий період року. Тривалість вегетаційного періоду від 230 днів на рівнині до 90 днів у горах. Розподіл сум активних т-р нерівномірний: на низовині перевищує 3000°, у передгір'ях знижується до 2500°, в горах — до 1000°. Серед несприятливих метеорологічних явищ бувають сильні зливи, грози (у пд.-зх. районах більше 40 днів на рік з грозами), град. Річки належать до бас. Тиси (прит. Дунаю), яка в межах області приймає численні притоки, найбільші — Тересва, Тересбля, Ріка, Боржава, Латориця, Уж. Всього на тер. області 147 річок завдовжки понад 10 км. З озер найбільше — Синевир. Численні мінеральні джерела. Ґрунтовий покрив дуже різноманітний. На Закарпатській низовині та по долинах річок поширені дернові й дерново-глейові, у передгір'ях — буроземно-підзолисті, в горах — бурі лісові, гірсько-підзолисті й гірсько-лучні ґрунти. У природному рослинному покриві переважають широколистяні та хвойні ліси, які займають бл. 50 % території (найбільш лісиста область України). У горах добре виявлена вертикальна поясність. На низовині трапляються дубово-грабові ліси, у передгір'ях переважають дубові й дубово-буккові, у горах — букові (до вис. 800—1000 м) і хвойні ліси (ялина та ялища, до вис. 1300—1500 м) з сосновим криволіссям. Вище — субальп. та альп. луки (полонини). У флорі області — бл. 300 видів лікар. рослин, з яких бл. 90 використовують у медицині. У межах області поширені широколистяно-лісові низькогірні вулканічні, луково-лісові субальпійські середньогірні та широколистяно-лісові (в минулому) низовинно-міжгірні природно-територіальні комплекси. В області під охорону взято 551 об'єкт заг. пл. 62,5 тис. га, зокрема частини Карпатського заповідника та Карпатського природного нац. парку, 25 держ. заказників і 9 пам'яток природи респ. значення. Закарпаття — один з найпопулярніших курортних і туристських районів СРСР.

Народне господарство. Сучас. госп. комплекс області характеризується значним розвитком машинобудування (зокрема, приладо- та верстатобудування), харч., деревообробної, лісохім. і соледобувної пром-сті та інтенсивного с. г., осн. галузі якої є тваринництво м'ясо-мол. на-

прям, садівництво, виноградарство, а також значним курортно-туристичним г-вом. Ці галузі визначають спеціалізацію області у союзному та респ. поділі праці.

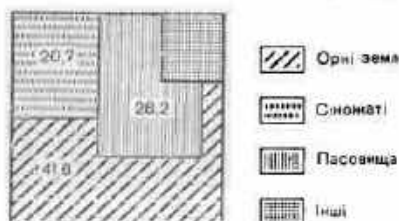
Промисловість. У галузевій структурі промислового виробництва області найбільшу питому вагу (28,9 %) має машинобудування і металообробка; на харч. пром-сть припадає 21,5 %, на лісову, деревообр. і целюлозно-паперову — 19,2 %, на легку — 16,7%. Провідна галузь пром-сті — машинобудування і металообробка представлені гол. чин. приладами та верстатобудуванням (обдирно-шліфувальні, полірувальні, фрезерні та ін. верстати), вироб. газотрансп. турбоустановок для газопроводів, гідравлічних пресів, газових плит, арматури, інструментів, чавунного литва, абразивів, авторемонтом тощо (Ужгород, Мукачеве, Іршава). Харч. пром-сть базується на переробці місцевої с.-г. сировини, зокрема винограду. Вироби. вина зосереджено у 14 радгоспах-заводах та на Іршавському виноробному з-ді. У 1983 було вироблено 3,6 млн. декалітрів вина. Працює коньячний

комбінат (Ужгород). Розвиваються плодоконсервна (Тячів, Тересва, Виноградів, Мукачеве), м'ясна (Ужгород, Мукачеве), маслосироробна й молочна (Ужгород, Мукачеве, Рахів, Іршава, Берегове, Хуст), союсохолодильна (гірські райони), борошномельна, олійно-жирова, спиртогорілчана, макаронна та ін. галузі. Дальшого розвитку набула лісова, деревообр. і целюлозно-паперова пром-сть, яка представлена 22 комплексними г-нами. Розташовані вони в усіх районах області, найпотужніші — Свалявський, Усть-Чорнявський лісокомбінати та Тересвський деревообр. комбінат. У 1983 було вироблено 512,7 тис. м³ пиломатеріалів. Меблі виготовляють в Ужгороді, Сваляві, Мукачеві, Берегому, Тересві, Хусті, Іршаві, Буштині й Великому Березному, картон — у Рахові. Продукція лісохім. промисловості — оцтова кислота, деревне вугілля, формалін, розчинники тощо (Свалява, Перечин, Великий Бичків). З галузей легкої пром-сті виділяють швейну (Ужгород, Мукачеве, Виноградів, Берегове), шкіряно-взуттєву (Ужгород, Хуст, Виноградів, Вилочок), а також виробництво головних уборів (Хуст), штучного хутра (Ясіня), трикотажних виробів (Мукачеве). Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють черепицю, щебінь, цеглу, залізобетонні конструкції (Ужгород, Мукачеве, Берегове, Виноградів, Хуст, Чоп). Незначна добувна пром-сть. Добувають кам. сіль (сміт Солотвина), мармур (с. Ділове), туф, перліт, вапняки, буре вугілля. Комбікормова промисловість представлена 7 комбінатами хлібопродуктів та 1 комбікормовим заводом. Місц. пром-сть спеціалізується гол. чин. на виготовленні сувенірів з дерева, металу, дош. соломки (Драчів, Хуст, Берего-

ве, Виноградів); розвиваються художні промисли. Електроенергію одержують від системи «Львівенерго», до якої включено також Терезько-Ріцьку ГЕС та Ужгородську теплогідроелектростанцію. Особливості тер. розміщення пром. виробн. зумовили формування на тер. області кількох пром. багатогалузевих (Ужгород, Мукачеве, Виноградів, Хуст) та спеціалізованих (Свалява, Берегове, Рахів) центрів, що формуються на базі переробки місц. с.-г. й лісової сировини та розвитку неметаломістких галузей.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
УГІДЬ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

Сільське господарство. У с.-г. виробн. 1983 на тваринництво припадало 59,2 % вартості валової продукції. На кінець 1983 в області було 106 колгоспів, 52 радгоспів, 13 районних об'єднань сільгосптехніки та 13 районних об'єднань сільгоспкімів. Під сільськогосподарськими угіддями зайнято 458 тис. га землі (див. діаграму), з них посівна площа становить 194 тис. га. На тер. області провадять значні меліоративні роботи. Площа осушених с.-г. угідь становила 173,4 тис. га, зрошуваних — 14,6 тис. га. Реконструйовано Салвинську систему, збудовано меліоративну систему «Чорний мочар». Орографічні особливості території істотно впливають на розміщення с.-г. культур. Рівнинна частина області спеціалізується в основному на виноградарстві й пшеництві, вирощують також озиму пшеницю, кукурудзу, плодів культур (яблука, груші, сливи, черешні тощо), овочі та соняшник; у низкогірних районах — виноградарство, вирощування плодово-ягідних культур і картоплі. Тваринництво на рівнині переважно м'ясо-мол. напрямку; провідна роль належить скотарству, розвинуті також свинарство, птахівництво і бджільництво. У передгірних і гірських районах переважає вівчарство. В області 3 пагофабрики. Високий рівень розвитку с.-г. виробн. та харчосмакової пром-сті зумовили формування різних типів спеціалізованих агропром. комплексів, які мають складну галузеву структуру. В їх складі — три комплекси рослинницького напрямку — виноградарсько-виноорбний, плодово-овочеконсервний і тютюново-ферментативний. Тваринницька група представлена молоком- та м'ясопром. комплексами. Навколо Ужгорода і Мукачова сформувалися приміські с.-г. зони з молочною спеціалізацією.

Транспорт. Тер. області проходять залізничні лінії: Чоп — Ужгород — Ужок — Львів, Чоп — Мукачеве — Лавочне — Львів, Чоп — Солотвина та ін., заг. довж. їх 1983 становила 616,8 км. Залізничні вузли: Чоп, Мукачеве, Батеве, Ужгород. Довж. автошляхів — 3,4 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 3,3 тис. км. Осн. автошляхи: Ужгород — Мукачеве — Хуст — Тячів — Рахів — Івано-Франківськ, Мукачеве — Свалява — Нижні Ворота — Стрий, Ужгород —

Перечин — Великий Березний — Ужок — Львів. В Ужгороді — аеропорт. Область перетинають нафтопривід «Дружба», газопровід «Союз», «Братерство», високовольтна лінія електропередач «Мир». **Охорона здоров'я.** У 1983 в області було 13,8 тис. лікарняних ліжок (114,9 ліжка на 10 тис. ж.); працювали близько 4 тис. лікарів (33,0 лікарів на 10 тис. ж.) та 10,2 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (84,9 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 192 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії; 14 санаторіїв та пансіонатів з лікуванням на 4515 ліжок, 3 будинки і пансіонати відпочинку. Відома *Закарпатська група курортів*, до якої входять курорти: Верховина (санаторій, розташований в центрі Українських Карпат на висоті 600 м над р. м.); Свалявська група курортів (курорт *Поляна*, санаторії «Кічка Полонина», «Сонячне Закарпаття», «Карпати», курортна місцевість «Плюске»), *Синяк* (Мукачівський р-н) та інші. **Фізична культура і спорт. Туризм.** На 1.1.1984 в області налічувалося 1103 колективи фіз. культури, які охоплювали бл. 437 тис. чол., в їхньому розпорядженні було 41 стадіон, 292 спорт. залі, 3053 спорт. майданчики і поля, 20 плавальних басейнів (3 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 166 631 значимі ГПО, 166 364 спортсмени масових розрядів, 1364 спортсмени-першорозрядники, 187 кандидатів у майстри спорту, 15 майстрів спорту СРСР. На 1038 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося бл. 174 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяло 10 туристських установ (9 туристських баз і 1 готель) на 3374 місця, 4 бюро подорожей і екскурсій, 8 туристських клубів; по області проходило 20 всеосонніх і 14 місцевих маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 270 тис. чол. **Культура.** У 1983/84 навч. р. в області було 748 загальноосв. шкіл (219 тис. учнів), 15 серед. спец. навч. закладів (11,3 тис. учнів), 17 профес.-тех. учн. (13,2 тис. учнів). В *Ужгородському університеті* навчалось 9,2 тис. студентів. Серед позашкільних закладів — 15 палаців та будинків піонерів і школярів, 10 станцій юних техніків, 6 — юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 12 дит. спорт. шкіл. На території області працюють: *Західний науковий центр АН УРСР*, філіал *Кураторології одеського науково-дослідного інституту*, Закарп. обл. с.-г. н.-д. станція «Велика Бакта», Нижньоворітська респ. гірсько-карпатська сільськогосподарська науково-дослідна станція та ін. н.-д. установи. В області діють відділення творчих спілок письменників (з 1946), художників (з 1945), 3 держ. театри — *Закарпатський український музично-драматичний театр* в Ужгороді, *Закарпатський обласний російський драматичний театр* у Мукачові, театр ляльок, обласна філармонія, у складі якої *Закарпатський народний хор*, камерний оркестр та ін. На кінець 1983 в області функціонувало 816 масових б-к з фондом 9,1 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 636 б-к з фондом 5,1 млн. одиниць зберігання — в сілських місцевостях; 767 клубних закладів, у т. ч. 625 — у сілських місцевостях; 712 кіноустановок, у т. ч. 610 — у сілських місцевостях; 4 держ. музеї — *Закарпатський краєзнавчий музей* з відділами в Мукачові, Виноградіві й Сваляві, *Закарпатський художній музей*, *Закарпатський музей народної архітектури та побуту*, Музей історії релігії і атеїзму, 130 музеїв і музейних кімнат, що працюють на гро-

Монумент «Україна — визволитель» на кордоні СРСР і ЧССР. Скульптори І. С. та В. І. Зноба, архітектори А. П. Свицарев, О. К. Стукалов. Бронза, граніт. 1970.

Невицький замок в Ужгороді. 11 ст.; перебудова 15—16 ст. та 17 ст.

3,4 % території (гол. чин. на Сх.). Для боротьби з ерозією ґрунтів ведуться значні роботи по створенню поєднаних лісосмуг. Область лежить у межах степової зони. Характерні північностепові підвищення та схили, середньостепові рівнинні та луково-степові низовинні, а також сухостепові приморські (з солонцями і солончакми) природно-територіальні комплекси. У межах області — частина філіалу Укр. степового заповідника — Кам'яні Могили і 7 держ. заказників (Старобердянський, Дніпрові пороги, Ве-

виробниче об'єднання «Моторобудівник», а також з-ди — моторний, автогідроагрегатів у Мелітополі та дорожніх машин у Бердянську, в Оріхові й Бердянську — з-ди с.-г. машинобудування. Значного розвитку набула чорна металургія, зокрема виплавка чавуну та різних марок високоякісної сталі (завод «Запоріжсталь» імені Серго Орджонікідзе, запорізький електрометалургійний з-д «Дніпросталь» імені А. М. Кузьміна). Кольорова металургія представлена виробн. алюмінію, титану, магнію

Іванівська, Запорізька, Кам'янська. По каналах найбільшої в країні Каховської зрошувальної системи вода надходить до найпосушливішої пд.-зх. частини області. Гол. напрями землеробства — зернове т-во та виробн. соняшнику. Осн. зернові культури — озима пшениця, кукурудза, ярий ячмін. З тех. культур найбільші площі під соняшником. Вирощують також ріпину та сою. Овочівництво розвивається переважно в приміській зоні на зрошуваних землях. У багатьох районах розвинуте садівництво, на Пд. — виноградарство. У тваринництві переважає м'ясо-мол. скотарство, розвинуті також свинарство, вівчарство і птахівництво. Допоміжними галузями є кролівництво, шовківництво, ставкове рибництво. В Азовському м. — рибальство. В області 7 птахофабрик. Завдяки розвитку агропром. інтеграції в області сформувалися групи спеціалізованих агропром. комплексів (АПК) тваринницької та рослинницької орієнтації. Тваринницька група представлена м'ясопримисловим, у т. ч. птахопримисловим та молокопримисловим, рослинницька — зернопримисловим, плодоовочеконсервним, олійно-жировим, ефіроолійним та ін. комплексами. Важливою складовою частиною АПК є приміське с. г., особливо навколо Запоріжжя та Бердянська.

Запоріжжя. Вид частини міста.

лік й Малі «Кучугури», Радивонівський, Алтапирський, Молочний лиман, «Коса Обиточна»), 6 пам'яток природи респ. значення та ін., всього 270 природно-заповідних об'єктів заг. пл. 46,5 тис. га.

Народне господарство. На базі значних елект. енерг. та мінерально-сировинних ресурсів, вигідного геогр. положення поблизу осн. вуг. та залізничного басейнів республіки в області склався потужний індустр. комплекс, основу якого становлять багатогалузеве машинобудування, чорна і кольорова металургія, хім. та гірничодобувна пром.-сть у поєднанні з високоінтенсивним с. г. тваринницько-зерново-олійницького напрямку. Спеціалізацією області у заг.-союзному та респ. поділі праці визначає виробн. силових трансформаторів, абразивних інструментів, кабелю, сталевих листів, електродів, жаток, легкових автомобілів, холодильних машин і компресорів.

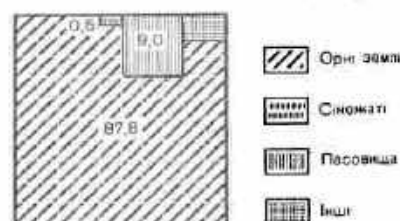
Промисловість. Провідна роль належить машинобудуванню, яке дає 37,7 % обсягу товарної пром. продукції. Інші галузі становлять відповідно: металургія — 27,7 %, харч. — 11,1 %, легка — 3,9 %. В області сформувалася потужний електроенерг. вузол, основу якого становлять Дніпрогес, Запорізька ДРЕС (одна з найбільших у Європі) та Запорізька АЕС, що будується. У 1983 вироблено 27,8 млрд. кВт-год. електроенергії. У структурі пром. комплексу області значне місце посідають електротех., трансп., с.-г. машинобудування. Найбільші підприємства: запорізькі з-ди трансформаторний, високовольтної апаратури, «Запоріжжябель», електроапаратний, автомобільний «Комунар» (149,9 тис. штук легкових автомобілів у 1983),

(Запоріжжя). В області працюють підприємства, тісно пов'язані з металург. виробн., постачаючи для нього сировину і матеріали (запорізькі залізничний комбінат, коксохім. з-д та з-д вогнетривів). Розвивається хім. та нафтохім. пром.-сть, що виробляє полімери, мастила, масла, лаки, емалі, синтетичні смоли, скловолокно, штучні шкіри, гумотех. виробн. тощо. Гол. центри — Запоріжжя і Бердянськ. Значне місце у нар.-госп. комплексі області посідає легка пром.-сть, зокрема швейна (Мелітополь, Запоріжжя), трикот. (Мелітополь, Бердянськ), взут. (Запоріжжя, Бердянськ, Василівка) та шкіряно-галантерейна (Запоріжжя). Харч. пром.-сть базується на переробці с.-г. сировини. Серед її галузей розвинуті олійно-жирова, борошномельна, м'ясна і м'ясоконсервна, фруктоовочеконсервна, молочна, рибна та ін. Комбикормова пром.-сть представлена Гуляйпільським, Пологівським та ін. комбикормовими з-дами, запорізь. гідролізодріжджовим з-дом та підприємством по виробн. клорелі (у Куйбишевському р-ні). Пром.-сть буд. матеріалів базується на місц. сировині (розробляють родовища граніту, глини, талькомагнезиту тощо). Працюють домобуд. комбінати, з-ди по виробн. цегли, черепиці, шлакової пемзи, стінових блоків, залізобетонних конструкцій (Запоріжжя, Мелітополь, Токмак, Бердянськ). Для тер. структури пром. виробн. області характерна концентрація його у З а п о р і з ь к о м у п р о м. в у з л і, спеціалізацію якого визначають електроенергетика, машинобудування, чорна і кольорова металургія, хім. та нафтохім. пром.-сть і доповняють легка і харчова, а також у багатогалузевому пром. центрі Бердянську та двох вузькоспеціалізованих пром. центрів — Мелітополі й Токмаку.

Сільське господарство. У с.-г. виробн. переважає тваринництво, частка якого 1983 становила 60,4 % обсягу валової с.-г. продукції. На кін. 1983 в області було 273 колгоспи, 101 радгосп, 31 районне об'єднання сільгосптехніки і їхнє виробниче відділення та 18 районних об'єднань сільгоспхімії. В області — 2259 тис. га с.-г. угідь (див. діаграму), з них посівна площа — 1816 тис. га. Зрошувані землі становлять 214,6 тис. га. Найбільші зрошувальні системи — Пд.-Рога-чницька, Октябрська, Вольнянська,

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

Транспорт. Довжина з-ць заг. користування 1983 становила 997 км. Осн. з-ці, що проходять тер. області: Москва — Сімферополь, Волноваха — Запоріжжя — Нікополь, Запоріжжя — Бердянськ та ін. Осн. залізничні вузли — Запоріжжя, Пологи, Мелітополь, Верхній Токмак та Федорівка. Довж. автошляхів 6,6 тис. км, у т. ч. 6,0 тис. км — з твердим покриттям. Гол. автомагістралі: Москва — Сімферополь, Ростов-на-Дону — Мелітополь — Одеса мають заг.-союзне значення. Розвинутий річковий (гол. порт — Запоріжжя) та морський (порт Бердянськ) транспорт: у Запоріжжі та Бердянську — аеропорти.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 25,7 тис. лікарняних ліжок (127,1 ліжка на 10 тис. ж.); працювали бл. 8 тис. лікарів (39,3 лікарів на 10 тис. ж.) та 21,2 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (104,9 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 170 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій; 22 санаторії та пансіонати з лікуванням на 5515 ліжок, 13 будинків і пансіонатів відпочинку. Відомі курорти: Бердянськ (курорт загальнооздоровчого значення); Кирилівка (курорт республіканського значення).

Фізична культура і спорт. Турніри. На 1.1.1984 в області налічувалося 1707 колективів фіз. культури, які охоплювали бл. 710 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 29 стадіонів, 570 спорт. залів, 4348 спорт. майданчиків і полів, 6 плавальних басейнів (4 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 278 313 зачіпників ППО, 270 854 спортсмени масових розрядів, 2837 спортсменів-першорозрядників, 606 кандидатів у майстри

спорту, 92 майстри спорту СРСР і 25 майстрів спорту міжнар. класу. На 2215 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займається бл. 445 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 3 туристські установи (1 туристська база, 1 готель і 1 кемпінг) на 1381 місце, 4 бюро подорожей і екскурсій, 4 туристських клуби. По області проходить 2 всеукраїнські і 8 місцевих маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні організації області обслуговують понад 240 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 694 загальноосв. школи (289 тис. учнів), 26 серед. спец. навч. закладів (29,3 тис. учнів), 54 профес.-тех. уч-ща (26,6 тис. учнів), 7 вищих навчальних закладів — *Запорізький машинобудівний інститут імені В. Я. Чубаря, Запорізький медичний інститут, Запорізький педагогічний інститут, Запорізький індустріальний інститут, Мелітопольський педагогічний інститут, Бердянський педагогічний інститут імені П. Д. Оспенко, Мелітопольський інститут механізації сільського господарства* (всього — 30,1 тис. студентів), а також філіал Донецького ін-ту радіотехніки у Запоріжжі. Серед позашкільних закладів — 31 палац та будинок піонерів і школярів, 7 станцій юних техніків, 4 — юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 47 дит. спортив. шкіл, дит. залізниця (Запоріжжя). На території області працюють 23 н.-д. установи: *Гітанин всеукраїнський науково-дослідний і проєктно-технологічний інститут, Всесоюз. н.-д. проєктно-конструктор. технолог. ін-т трансформаторобудування, Укр. н.-д. ін-т спец. сталей, сплавів і феросплавів, Запорізький філіал н.-д. ін-ту пром. сан. очищення газів та ін.*

Діють обласні відділення творчих спілок письменників (з 1967), художників (з 1962), об'єднання самодіяльних композиторів (з 1952), 3 держ. театри — *Запорізький український музично-драматичний театр імені М. О. Шорса, театр юного глядача і театр ляльок, обл. філармонія, цирк.* На кінець 1983 в області функціонувало 798 масових 6-к з фондом 14,0 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 513 6-к з фондом 5,6 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 897 клубних закладів, у т. ч. 748 — у сільс. місцевості; 1150 кіноустановок, у т. ч. 867 — у сільс. місцевості; 6 держ. музеїв — *Запорізький краєзнавчий музей, Держ. історико-культурний заповідник на о. Хортиця, Запорізький художній музей, краєзнавчі музеї в Мелітополі та Бердянську, Бердянський художній музей, 215 музеїв, що працюють на громадських заса-*

дах, у числі яких 10 народних музеїв. При культур.-осв. закладах працюють 5 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь бл. 114 тис. аматорів, 73 колективам присвоєно звання народних: хору Палацу культури виробничого об'єднання «Запоріжтрансформатор», хорів капелі і церковної студії Мелітопольського міського палацу культури, оркестру народних інструментів

берній. Перші с.-д. гуртки виникли в Олександрівську (тепер Запоріжжя) в кін. 90-х рр. 19 ст. Під час революції 1905—07 відбулося *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905. Олександрівська організація РСДРП(б) очолила Олександрівське повстання 1917.* У січні 1918 Рад. влада перемогла на тер. всієї області. У період громадян. війни та іноз. інтервенції трудящі облас-

Пам'ятник В. І. Леніну біля Дніпрогесу в Запоріжжі. Скульптори М. Г. Лисенко, М. М. Суходолов, архітектори В. Е. Ладний, Б. І. Приймак. Бронза, «ракит». 1964.

Приморського районного будинку культури, агіткультбригади «Гаряча прокатка» Палацу культури заводу «Запоріжсталь», вокальному ансамблю «Яблунька» Запорізького палацу культури «Орбіта», естрадному оркестру «Азовська чайка» Бердянського міського палацу культури та ін. Звання заслуженого колективу УРСР удостоєно ансамблю танцю «Запорожець» Палацу культури виробничого об'єднання «Моторобудівник». Працюють 6 нар. театрів. В області виходять 3 обл. газети — «Запорізька правда», «Індустріальне Запоріжжя» та «Комсомолец Запоріжжя», 15 районних і 92 багатотиражні газети; працює обл. газетне вид-во «Комунар». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів пізнього палеоліту. З 7 ст. до н. е. і до 13 ст. н. е. степові райони в різний час населяли *скифи, сармати, печеніги, половці* та ін. У 16 ст. край почали заселяти укр. селяни, які тікали від феодал.-кріпосницького і нац. гніту. В 2-й пол. 16—18 ст. значна частина цієї території належала *Запорізькій Січі*, пд. частина в 15—18 ст. була у володінні *Кримського ханства*, яке з 1475 перебувало у васальній залежності від Туреччини. У 1797—1802 — в складі *Новоросійської губернії*. У 1802 пн. частина цієї території ввійшла до *Катеринославської губернії*, південна — до *Таврійської гу-*

ті взяли участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*, вели боротьбу проти петлюрівської *Директорії*, *гиргор'євщини*, *махновщини*, *денікінщини* й *врангелівщини.* *Запорізька обласна партійна організація* створена 1939. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (жовтень 1941 — лютий 1944) діяли підпільні парт. групи і партизан. загони (*Добровільна організація патріотів, «Ревком»*). Тер. області визволено внаслідок *Запорізької операції 1943.* Запоріжжя нагороджено орденом Леніна (1970), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено міста Запоріжжя (1970), Бердянськ і Веселівський р-н (1977), с. Володимирівку Якимівського р-ну (1982), м. Токмак (1984), орденом «Знак Пошани» — м. Мелітополь (1984).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 134 514 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 2556 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 260 тис. комсомольців. Трудящі Запоріж. обл. встановили дружні зв'язки з Вроцлавським і Легницьким воєводствами ПНР. Про осв. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Запорізька область*, т. 4, с. 206.

Лит.: Очерки истории Запорожской областной партийной организации. Днепропетровск, 1981; История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. К., 1981.

М. М. Всеволожский.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 13,9 тис. км²

Населення — 1367,5 тис. чол. (на 1.1 1984)

Центр — м. Івано-Франківськ (200 тис. чол.)

Загальні відомості. Івано-Франківську обл. утворено 4.XII 1939 (до 1962 — Станіславська обл.), після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. Розташована на Зх. республіки, у межах Передкарпаття та Українських Карпат. Межує на Пн. Зх. — з Львів., на Пн. Сх. — з Терноп., на Пд. Сх. — з Чернів., на Пд.

Зх. — з Закарп. областями УРСР. На Пд. — частина держ. кордону СРСР з Румунією. В області — 14 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 13 міст, у т. ч. 4 — обл. підпорядкування, 26 с-щ міськ. типу, 754 сільс. населені пункти. У 1967 область нагороджено орденом Леніна. **Населення.** Осн. населення — українці; живуть також росіяни, поляки, білоруси, євреї та ін. Пересічна густина населення — 98,4 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені райони Придністров'я і Прикарпаття. Міськ. нас. — 41 % (1984).

Найбільші міста: *Івано-Франківськ, Калуш, Коломия, Долина, Надвірна.* **Природа.** За характером рельєфу область поділяють на три частини. На Пн. — Подільська височина (вис. до 430 м), яка долиною Дністра відокремлена від Передкарпаття, що займає центральну частину області. Передкарпаття густо розчленоване глибокими річковими долинами, які подекуди мають каньйоноподібну форму. Місцями поверхня набуває низькогірного характеру (вис. до 600 м). У межах Передкарпаття виділяється Покуття з карстовими формами рельєфу. Май-

же половину тер. області займають Українські Карпати. Поперечними і поздовжніми долинами вони розділені на окремі гірські масиви — Сх. Бескиди, Горгани і Покутсько-Буковинські Карпати. На Пд. області — Гриняви, Чивчинські гори і Чорногора з найвищою точкою Українських Карпат — г. Говерлою, 2061 м (на межі з Закарп. обл.). Область має різні корисні копалини. Найбільше госп. значення мають паливні — нафтові та газові (Долинське нафтове та Битків-Бабченське нафтогазове), буровугільні, а

них т-р 2200—2600°. Опадів від 500 до 800 мм на рік, максимум улітку. В Карпатах клімат значно суворіший. Пересічна т-ра січня бл. —6°, липня +16°. Вегетаційний період скорочується до 90 днів. Опадів від 800 до 1400 мм на рік. Улітку на тер. області опади часто бувають у вигляді злив, які спричинюють катастрофічні паводки на Дністрі, Пруті та їхніх притоках. У зимовий період часті відлиги. В області — 132 річки завдовжки понад 10 км. Вони належать до басейнів Дністра (Свіча, Ломинія, Луква, Бист-

с-г. сировині і визначають спеціалізацію її у респ. та заг.-союзному тер. поділі праці (зокрема, нафто- та газодобування, лісова і деревообр., хім. і нафтохім.), а також трудомістких галузей індустрії у поєднанні з високорозвинутим багатогалузевим сільським господарством.

Промисловість. Прискореними темпами розвиваються галузі, що визначають наук.-тех. прогрес, зокрема машинобудування і металообробка, які виробляли 1983 14,3 % всієї товарної пром. продукції; лісова і деревообр. пром-сть — 12,9 %, паливна — 7,8 %, легка — 22,0 %, харч. — 13,0 %. Енергетика області базується на електроенергії Бурштинської ДРЕС і Калуської ТЕЦ та місц. нафті й газі. Переробка нафти і газу — на Надвірнянському нафтопереробному і Долинському газопереробному з-дах. Машинобудівна і металообробна промисловість спеціалізується на виробн. верстатів, трубопровідної арматури великих діаметрів, приладів контролю і регулювання технологічних процесів, навантажувачів-екскаваторів для тваринництва і кормовиробництва, електротех. і нафтопром. устаткування; ремонті локомотивів. Найбільші підприємства: івано-франківські виробничі об'єднання «Карпатпресмаш» та «Геофізприлад»; заводи — «Автолиномаш», арматурний, локомотиворемонтний; коломийський виробничий об'єднання «Коломислімаш», а також заводи: комплектних розподільчих пристроїв: калуський «Нафтобурмашремонт». На базі освоєння багатих родовищ калійних солей та ін. хім. сировини й переробки нафти розвивається хім. та нафтохім. пром-сть. Підприємства цих галузей випускають калійні добрива, металевий магіній, нілхлорид, карбамідні й поліхлорвінілові смоли, хім. засоби захисту рослин, хімікати-добавки й барвники, нафтобітум та ін. (калуське виробничі об'єднання «Хлорвініл» та Івано-Фр. з-д тонкого органічного синтезу). Розпочато освоєння великого родовища сірки в Загайполі. Важливою складовою частиною пром. комплексу області є лісова і деревообр. пром-сть. У складі виробничого лісозаготівельного об'єднання ім. 60-річчя Рад. України — 3 меблеві виробництва (Івано-Франківськ, Снятин) і 12 лісокомбінатів, які забезпечують комплексне ведення лісового г-ва, заготівлю і переробку деревини. Провідні галузі легкої пром-сті — швейна, взут., шкіряна, хутрова, бавовнопрядильна; підприємства в Івано-Франківську, Коломиї, Долині, Тисмениці. Розвинуте виготовлення худож. виробів (фах. худож. виробів в Івано-Франківську, виробничі художні об'єднання «Гуцульщина» в Косові, фах. ім. 17 Вересня в Коломиї). Харч. пром-сть представлена цукр., мол., маслосиробною, м'ясною, хлібопекарською, спирто-горілчанною, пивоварною, потюново-ферментаційною, консервною, соляною, кондитерською галузями. під-

Івано-Франківськ. Панорама центральної частини міста.

також озокеритові (Дзвиняцьке, Старуцьке) родовища. У Карпатах поширені бітумінозні аргіліти, придатні для виробництва легких буд. матеріалів (карпазит). Є невеликі родовища заліз., марганцевих, цинкових та ін. руд. Серед неметалевих корисних копалин на першому місці — родовища кам. та калійної солей (Тростянецьке, Калусь-Голінське), сірки, буд. матеріалів (вапняки, пісковики, глини, гравій). Є також гіпс, фосфорити, графіт, мінеральні води та лік. грязі. Клімат помірно континентальний. У Передкарпатті зима м'яка, літо тепле. Пересічна т-ра січня від —4 до —6°, липня +18, +19°. Тривалість вегетаційного періоду 150—165 днів. Сума актив-

риця Солотвинська, Бистриця Надвірнянська, Свірж, Гнила Ліпа) та Пруту (Черемош, Рибниця, Пістинька та ін.). Озер мало, у долинах річок створено чимало ставків, які використовують для регулювання стоку річок, а також для рибозоведення. На р. Гнилій Ліпі — Бурштинське водосховище. Ґрунтово-рослинний покрив строкатий і змінюється з висотою. В пн. частині області поширені опідзолені чорноземи, сірі лісові ґрунти і глибокі малогумусні чорноземи. У Передкарпатті — дерново-підзолисті глейові та дернові ґрунти; на схилах Карпат — бурі, буроземно-підзолисті та гірські лучно-буроземні; в долинах річок — лучно-болотні й болотні ґрунти, торфовища. Заг. площа лісового фонду області — понад 600 тис. га (бл. 43 % її території). У лісостеповій зоні — невеликі масиви листяних лісів (дуб, бук, граб, клен, липа), є ділянки степової рослинності, в долинах рік — луки. У Передкарпатті поширені здебільшого букові, буково-ялинові, ялиново-смерекові ліси. У Карпатах лісистість перевищує 60 %. Нижні частини схилів вкриті мішаними лісами (бук, ясен, явір, дуб, ялиця, смерека), вище — хвойними (ялиця, смерека, кедр, сосна гірська). На вис. понад 1400—1500 м — високогірні луки (полонини). В області насаджено 297 тис. га лісів, відновлено найпродуктивніші деревостани бука, ялини, смереки. Для області характерне поєднання лісостепових (опольські рівнинно-підвищені та лукоstepові підвищення) і гірських карпатських (мішано-лісові передгірні, низькогірні та луково-лісові субальпійські середньогірні) природно-територіальних комплексів. На тер. області — 302 природно-заповідні об'єкти (заг. площею 65,9 тис. га), у т. ч. 2 ділянки Карпатського держ. природного національного парку (Високогірне та Говерлянське лісництва), 12 заказників (Турова Дача, Княздвірський, Бредульський, Джурджийський, Садки, Яйківський, Клівський, Пожаратувський, Талпиширківський, урочища «Козакова долина», «Кедруватий», «Скит Матіявський») та 14 пам'яток природи респ. значення.

Народне господарство. Економіка області характеризується розвитком галузей пром-сті, що базуються гол. чин. на місц. мінеральних і лісових ресурсах,

Пам'ятка природи — «Скелі Довбуша».

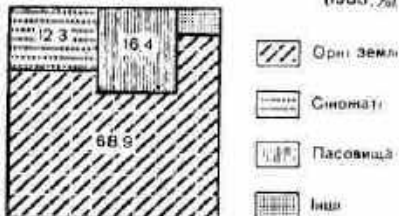

приємства яких розміщені по всій тер. області. Діє 13 комбикормових з-дів. Базою буд. індустрії області є Івано-Франківський цем.-шиферний і великопанельного домобудування комбінат; з-ди: великопанельного домобудування в Бурштині, залізобетонних виробів і конструкцій та керамічних стінових матеріалів в Івано-Франківську, Калуші, Коломиї, Долині.

На тер. області сформувались три пром. вузли. В Івано-Франківському вузлі зосереджені підприємства маш.-буд., хім., легкої, харч. та ін. галузей пром.-сті. Калусько-Долинський вузол сформувався на основі видобутку і пром. переробки нафти, калійних солей та ін. мінеральної сировини. Коломийський вузол спеціалізується переважно на виробн. продукції легкої та харч. пром.-сті. Важливу роль у г-ві області відіграють пром. центри Городенка, Рогатин, Галич, Тисмениця, Косів, Снятин, Рожнятів, Перегінське, Брошнів-Осада та ін., які сформувалися на базі переробки с.-г. і лісової сировини.

Сільське господарство. У структурі с.-г. за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (58,1 %, 1983). На кінець 1983 в області було 168 колгоспів і 30 радгоспів.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
УГІДЬ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(1983, %)

18 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 14 районних об'єднань сільгоспхімії. В області 609 тис. га під с.-г. угіддями (див. діаграму). Площа осушених земель — 157,0 тис. га, зрошених — 1,4 тис. га. Вся посівна площа 1983 становила 428 тис. га. Землеробство розвинуте переважно на Придністров'ї. Вирощують зернові (пшениця, ячмінь, жито). Серед тех. культур найбільше значення мають льон-довгунець та цукрові буряки. Вирощують також картоплю, кормові та овочеві культури. Розвиваються садівництво (яблука, сливи, груші, вишні, волоський горіх) та ягідництво. Провідне місце належить тваринництву (м'ясо-мол. напрям), у т. ч. розведення великої рогатої худоби. Розвиваються птахівництво, свиноводство та м'ясо-мол. напрям. У 1983 в області було 4 птахофабрики; сформувалися агропромислові комплекси (АПК): буряко-цукровий, льонопромисловий, тютюно-ферментаційний, плодоовочеконсервний, а також зерново-картоплясько-спиртовий, молоко- та м'ясопромисловий.

Транспорт. Довжина залізниць загального користування 1983 становила 479,4 км. Основні залізничні лінії, які з'єднують Івано-Франківськ з Москвою, Києвом, Львовом, Одесою, Мінськом та іншими містами. Залізничні вузли — Івано-Франківськ, Коломия, Калуш. Автошляхів — 4,4 тис. км (усі з твердим покриттям). Гол. магістралі від Івано-Франківська на Львів, Коломию — Чернівці, Ділятин — Рахів, Стрий — Мукачеве, Ужгород, Коломию — Косів — Верховину. В Івано-Франківську — аеропорт. Тер. області проходить понад 1 тис. км газових магістралей, у т. ч. га-

зопроводи «Братерство», «Союз», Уренгой — Помари — Ужгород.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 16,4 тис. лікарняних ліжок (120,3 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 4,7 тис. лікарів (34,4 лікаря на 10 тис. ж.) та 13,1 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (96,5 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 202 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії; 12 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 2489 ліжок, 4 будинки і пансіонати відпочинку. Відомі кліматичні курорти — Яремча, Ворота, Татари і бальнеологічний — Черче.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1.1984 в області налічувалося 1278 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 470 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 23 стадіони, 383 спорт. зали, 3173 спорт. майданчики і поля, 11 басейнів (9 критих) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 187 275 значківців ГПО, 190 291 спортсмен масових розрядів, 1680 спортсменів-першорозрядників, 309 кандидатів у майстри спорту, 30 майстрів спорту СРСР і 2 майстри спорту міжнар. класу. На 1071 підприємстві області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 208 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 7 туристських баз на 2370 місць, 6 бюро подорожей і екскурсій, 4 туристські клуби; по області проходило 10 всесоюзних і 11 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 1,5 млн. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 739 загальноосв. шкіл (226 тис. учнів), 18 серед.-спец. навч. закладів (14,7 тис. учнів), 23 профес.-тех. уч-ща (15,9 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — Івано-Франківський інститут нафти і газу, Івано-Франківський медичний інститут, Івано-Франківський педагогічний інститут імені В. С. Стефаника (всього — 14,0 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 25 палаців та будинків піонерів і школярів, 7 станцій юних техніків, 4 — натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 40 дит. спорт. шкіл тощо. В області працюють відділ наук, атеїзму Ін-ту філософії АН УРСР, відділ екон. аналізу і резервів виробн. Львів. відділення Ін-ту економіки АН УРСР, Карпатський філіал Лісового господарства і агролісомеліорації українського науково-дослідного інституту імені Г. М. Висоцького тощо. В області — Центр. н.-д. лабораторія об'єднання «Укрнафта», філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту галузгії, проектно-конструкторський технологічний ін-т Мінліспрому УРСР, відділ селекції, насінництва і технології вирощування ріпака н.-д. ін-ту с.-г. Нечорноземної зони УРСР, Івано-Франківська обл. с.-г. дослідна станція та ін. н.-д. установи і проектні орг-ції. Діють відділення твор-

чих сплок художників (з 1958), письменників (з 1971), журналістів (з 1957); обл. об'єднання самодіяльних композиторів, 2 держ. театри — Івано-Франківський український музично-драматичний театр імені І. Франка, обл. Театр ляльок імені П. Морозова (в Івано-Франківську), обл. філармонія з Гуцульським ансамблем пісень і танцю та вокально-інструментальним ансамблем «Беркут». На кінець 1983 в області функціонувало 889 масових б-к з фондом 11,5 млн. оди-

Пам'ятник партизанам-конспікам в місті Яремчі. Скульптор В. З. Бородай, архітектори А. Ф. Ігнащенко, С. П. Тутуценко, Ковалев, граніт. 1967.

ниць зберігання, в т. ч. 723 б-ки з фондом 6,8 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості, 828 клубних закладів, в т. ч. 717 — в сільс. місцевості; 861 кіноустановка, в т. ч. 759 — в сільс. місцевості; 5 держ. музеїв — Івано-Франківський краєзнавчий музей, Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини, Стефаника В. С. музей у Русові Снятинського р-ну, Черемшини Марка музей у Снятині, художній музей у Івано-Франківську; на правах відділів обл. краєзнавчого музею працюють Франка І. Я. музей в с. Криворівні Верховинського р-ну, Мартовича Леся музей у с. Торговиці Городенківського р-ну, Музей партизанської слави в Яремчі та ін.; 126 музеїв працюють на громадських засадах, 12 з них — народні. При культур.-осв. закладах працюють 5,8 тис. колективів художньої самодіяльності, у яких беруть участь 102 тис. аматорів. 73 колективи удостоєні звання народних, серед них — заслужена самодіяльна чоловіча хорова капела с. Радча Івано-Франківського р-ну, хорова капела Івано-Франківського міського, Богородчанського, Косівського районних будинків культури, ансамблі танцю Долинського, Тис-

Ратуша (тепер краєзнавчий музей) в Івано-Франківську. Архітектор К. Беве. 1695; перебудовано в 30-х роках 20 ст. Готель «Беркут» на Яблуницькому перевалі в Карпатах. Архітектори І. М. Гриньов, М. І. Волдів. 1968.

менського, Тлуманського районних будинків культури, оркестри нар. інструментів Івано-Франківського, Коломийського, Косівського районних будинків культури, самодіяльні нар. театри Коломийського міськ. будинку культури та с. Ямниці Івано-Франківського р-ну. Прикарпаття здавна славиться декоративно-ужитковим мистецтвом. У Косівському, Верховинському, Коломийському, Надвірнянському, Богородчанському та ін. р-нах розвинуті різьблення на дереві, інкрустація, худож. ткацтво, вишивання, килимарство, худож. обробка шкіри, гончарство тощо. У Косові працюють худож.-виробничі об'єднання «Гуцульщина» (філіали в селах Річці та Брустурові), худож.-виробничі майстерні Худож. фонду УРСР, технікум нар. худож. промислів. Високою майстерністю відзначаються роботи майстра худож. вишивки Г. В. Василяшук, заслужених майстрів нар. творчості УРСР різьбярів М. Ф. Кішука, І. В. Балагурака, майстра декоративного розпису П. П. Хоми. В області виходять 2 обл. газети — «Прикарпатська правда», «Комсомольський прапор», 14 районних і міських районних газет. Працює обл. радіомовлення. Область забезпечується програмами Центрального і респ. телебачення.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена ще з часів пізнього палеоліту. В серед. 2-го

тис. до н. е. тут жили племена т. з. *карпатської культури*. У 10—11 ст. ця територія входила до Київ. Русі, в 11—12 ст. — до складу *Галицького князівства*, з 1199 — до *Галицько-Волинського князівства*. У 14—18 ст. ці землі перебували під владою шляхет. Польщі, з 1772 до 1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Населення краю брало участь у *Мухи повстанні 1490—92*, в період визвольної війни українського народу 1648—54 тут вибухнуло *Покутське повстання 1648*. У 18 ст. — це місце дії загонів *опришків* під керівництвом О. В. Довбуша. Масові виступи трудящих краю відбулися під час *революції 1848—49 в Австрії*. Перші комуністичні гуртки і групи виникли в кін. 1918 — на поч. 1919 в Станіславі (тепер м. Івано-Франківськ). Після розпаду Австро-Угорщини Станіславщина в листопаді 1918 ввійшла до складу проголошеної укр. бурж. націоналістами *Західноукраїнської народної республіки*. У червні 1919 війська бурж.-поміщицької Польщі окупували Станіславщину. Після визволення рад. військами Рогатинського пов. на його території проголошено *Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку* (існувала до 23.IX 1920). Найважливішими подіями в революц. боротьбі трудящих Станіславщини були *Галицькі селянські заворушення 1918*, *Галицький робітничий страйк*

1921, *Заболотівська першотравнева демонстрація 1924*, *Галицький селянський страйк 1937*. У вересні 1939 Станіславщину разом з усією Зх. Україною було возз'єднано з Рад. Україною. Того самого року було створено *Івано-Франківську обласну партійну організацію*. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (липень 1941 — 4.X 1944) діяли підпільний обком партії, підпільні антифашист. орг-ції. Жителі області подавали допомогу партизан. з'єднанню С. А. Ковпака під час *Карпатського рейду 1943*. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Кияке Снятинського р-ну (1982), с. Кобаки Косівського р-ну (1983).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 52 570 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 1539 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 198 985 комсомольців. Встановлено дружні зв'язки між трудящими Івано-Фр. обл. та повіту Марамуреш СРР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Івано-Франківська область*, т. 4, с. 329.

Літ.: Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. Ужгород, 1979; Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. К., 1971; Природа Івано-Франківської області. Львів, 1973. І. А. Ляшко

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 28,1 тис. км²

Населення — 1929,6 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Київ

Загальні відомості. Київська обл. утворено 27.II 1932. Розташована на Пн. республіки, в бас. середньої течії Дніпра, переважно на правобережжі. На Сх. межує з Черніг. та Полтав., на Пд. Сх. й Пд. — з Черкас., на Пд. Зх. — з Вінн., на Зх. — з Житомир. областями УРСР, на Пн. — з Гомельською обл. БРСР. В області — 25 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 23 міста, у т. ч. 8 обл. підпорядкування, 29 с-щ міськ. типу, 1210 сілськ. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, євреї, білоруси, поляки та ін. Пересічна густота населення (без м. Києва) — 68,6 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені центр. і пд. райони області. Міське населення (крім Києва) становить 51 % (1984). Найбільші міста (крім Києва): *Біла Церква, Бориспіль, Бровари, Васильків, Переяслав-Хмельницький, Фастів*.

Природа. Поверхня області — погорбана рівнина з заг. похилом до долини Дніпра. За характером рельєфу вона поділяється на три частини. На Пн. — Поліська низовина (вис. до 198 м), яка являє собою акумулятивну рівнину з незначними перевищеннями відносних висот. Лівобережна частина області зайнята Придніпровською низовиною з розвитком широких річкових долин. На Пд. Зх. — Придніпровська височина — найбільш розчленована і підвищена частина області з абсолютними висотами до 273 м. З корисних копалин в області виявлено і розробляють переважно мінеральні буд. матеріали: граніти, гнейси, каолін, глини, кварцові піски. Невеликі поклади торфу. 6 джерела мінеральних радонових вод (Миронівка, Біла Церква). Клі-

мат помірно континентальний, м'який, з достатнім зволоженням. Пересічна т-ра січня — 6°, липня +19,5°. Тривалість вегетаційного періоду 198—204 дні. Сума активних т-р збільшується з Пн. на Пд. від 2480 до 2700°. За рік на тер. області випадає 500—600 мм опадів, переважно влітку. Київщина має густу річкову сітку (177 річок довж. понад 10 км). Найважливіша водна артерія — *Дніпро* (довж. в межах області 246 км), його гол. притоки — Прип'ять, Тетерів, Ірпін, Рось (праві); Десна і Трубіж (ліві). На тер. області — Київське водосховище та частина Канівського водосховища, створених на Дніпрі. Всього в області 13 водосховищ і понад 2000 ставків, у заплавах річок — понад 750 невеликих озер. На Пн. поширені дерново-підзолисті, а долина річок — дернові глейові, лучні та болотні ґрунти. У центральній частині на лесах — опідзолені чорноземи, темно-сірі та світло-сірі лісові ґрунти; в південних районах — глибокі малогумусні чорноземи. На лівобережжі трапляються лучно-чорноземні, лучні солонцюваті й солончакові та болотні солончакові ґрунти. Заг. площа лісового фонду облас-

Дендрологічний парк «Олександрія».

ті 675,6 тис. га. Для пн. частини тер. області характерні масиви хвойних та мішаних лісів, значні площі різноманітних злакових луків і заболочених ділянок; для пд. — широколистяні ліси (дуб, граб, ясен, сосна, вільха, липа), чагарники й луки. Область лежить у межах двох природних зон: мішаних лісів (Київське Полісся) і лісостепової. На Пн. області переважають недреновані перезволожені та заболочені і подільські алювіально-зандрові й терасові, на Пд. — лукоstepові підвищені розчленовані й терасові, а також лісостепові підвищені розчленовані природно-територіальні комплекси. На тер. області — Дніпровсько-Тетерівське та Заліське заповідно-мисливські г-ва, 124 природно-заповідні об'єкти (заг. площею 81,4 тис. га), у т. ч. 5 заказників (Дніпровсько-Деснянський, Днізківський, Жорнівський, Іллінський, Устийський), 2 пам'ятки природи республіканського значення, дендропарк «Олександрія» (Біла Церква).

Народне господарство. Економіка області — складний багатогалузевий комплекс, спеціалізація якого визначається переважним розвитком важкої індустрії у поєднанні з легкою та харч. пром-стю і високоінтенсивним с. г. зерново-бурякницького та м'ясо-мол. напрямів. У загальносоюзному та респ. поділі праці область виділяється вироб. продукції харч. пром-сті, окремих видів продукції машинобудування і металообробки, деревообр., легкої промисловості, деяких видів будівельних матеріалів.

Промисловість. Значного розвитку набули галузі, що визначають науково-технічний прогрес (машинобудування і металообробка, у т. ч. приладобудування, електроніка, електроенергетика, порошкова металургія, хімія і нафтохімія та ін.); розвиваються нові для області виробництва — мікробіологічне та картонно-паперове. В 1983 в заг. обсязі товарної продукції питома вага провідних галузей пром-сті становила: машинобудування

га металообробка — 22,0 %, харчова — 21,1 %, хім. і нафтохім. — 10,5 %, легка — 12,3 %, енергетика — 13,9 %. Область посідає одне з провідних місць у республіці по виробництву електроенергії (діють Чорнобильська АЕС, Трипільська ДРЕС, Київська ГЕС та Київська ГАЕС). Підприємства машинобудівної та металообр. галузей випускають хім. устаткування, машини для тваринництва і кормовиробництва, екскаватори, меліоративну техніку, технологічне устаткування для підприємств торгівлі, а також товари побутового призначення — побутові світильники, холодильники, електропраски, кондиціонери, електротех., нагрівальні прилади і обладнання. Найбільші заводи: хім. машинобудування, електротермічного устаткування (Фастів), с.-г. машинобудування, мех., «Електроконденсатор» (Біла Церква), екскаваторний (Бородянка), холодильників і «Електропобутприлад» (Васильків), приладобудівний (Ставище), «Радіатор» (Ржищів), «Ріпінторфмаш». У Броварах — з-д порошкової металургії, у Чорнобилі — суднобуд.-суднорем. Серед діючих підприємств хімічної та нафтохімічної промисловості — білоцерківське виробниче об'єднання шин і гумоазбестових виробів та з-д гумотех. виробів, Броварський з-д пластмас. Мікробіологічна пром-сть представлена заводами — Трипільським біохімічним та біохімічним препаратів у смт. Немішасовому. В Обухові — картоно-паперовий комбінат. Підприємства харч. пром-сті розміщені по всій області — цукр. (найбільші — у Яготині та смт. Гребінках), мол., маслоробні, спиртові та крохмальні з-ди, м'ясо- і птахом'ясокомбінати. На тер. області — 21 комбикормовий з-д. Легка пром-сть об'єднує підприємства швейної, трикот., шкіряної, льонообробної галузей, розміщені у містах Переяслав-Хмельницькому, Фастові, Сквирі, Білій Церкві, Броварах, Богуславі, Василькові та ін. На базі місцевих мінерально-сировинних і лісових ресурсів розвинута буд. матеріалів та деревообр. пром-сть: з-ди залізобетонних виробів (Біла Церква, Бровари, Вишгород), цегельні, по обробці граніту (Буча), скло-робні, по виробн. сан.-тех. виробів. Видобування граніту поблизу Богуслава і Білої Церкви.

На тер. області сформувалися Київський (див. в цьому томі ст. Київ) та Білоцерківський пром. вузли. Спеціалізацію Білоцерківського вузла визначають хім. та маш.-буд. галузі пром-сті, що доповнюються харч. пром-стю. Серед багатогалузевих центрів області найбільші — Бровари, Фастів, Васильків, Бориспіль, які входять до Київського пром. вузла. Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (54,0 %, 1983). На кінець 1983 в області було 280 колгоспів та 163 радгоспів, 40 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 25 районних об'єднань сільгоспхімій. В області 1771

тис. га під с.-г. угіддями (див. діаграму). Площа зрошуваних земель — 113,6 тис. га, осушених — 161,9 тис. га. Найбільша зрошувальна система — Бортницька. Вся посівна площа 1983 становила 1489 тис. га. С. г. області характеризується розвинутим високопродуктивним зерновим г-вом (основна культура — озима пшениця), виробн. тех. культур (цукрові буряки та льон-довгунець), картоплі й овочів. Посіви зернових культур і цукр. буряків

домі курорти — Ворзель, Ірпін, Миронівка, Біла Церква, курортні місцевості — Пірнове, Лютиж, Клавдієво-Тарасове, Буча.

Фізична культура і спорт. Турнір. На 1.1 1984 в області налічувалося 2096 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 689 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 36 стадіонів, 575 спорт. залів, 4685 спорт. майданчиків і полів, 10 плавальних басейнів (9 критих) та ін. спорт.

Київ. Панорама частини міста.

розміщені гол. чин. в лісостепових районах, картоплі і льону — в поліських. Розвинуті садівництво і ягідництво. Важливою галуззю є тваринництво, яке спеціалізується на виробн. м'ясо-мол. продукції та яєць. В усіх районах області розвинуте скотарство, крім того, у лісостеповій частині значного розвитку набуло свиноварство та птахівництво. Допоміжні галузі: кролівництво, бджільництво, рибне господарство.

У 1983 в області діяло 14 птахом'ясокомбінатів. В області формуються такі спеціалізовані агропромислові комплекси (АПК): бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, льонопромисловий, м'ясопромисловий, молокопромисловий та птахом'ясопромисловий. У приміській зоні Києва — значне приміське с. г., що включає овочівництво, у т. ч. закритого ґрунту, мол.-м'ясне та м'ясо-мол. скотарство, м'ясне свиноварство, птахівництво, плодівництво, картоплярство та ін.

Транспорт. Осн. вид транспорту — залізничний. Експлуатаційна довжина з-д 880 км (1983). Тер. області проходять залізничі: Москва — Київ — Львів, Київ — Дніпропетровськ — Довіж та ін. Електрифіковані приміські ділянки залізниць: Київ — Фастів — Козятин, Київ — Фастів — Миронівка, Київ — Тетерів, Київ — Ніжин, Київ — Яготин. Залізничні вузли: Київ, Фастів, Миронівка. Довж. автомоб. шляхів — 7677 км, у т. ч. з твердим покриттям — 7345 км. Найважливіші автомоб. шляхи: Ленінград — Київ — Одеса, Київ — Харків, Київ — Дніпропетровськ. Судноплавство по Дніпру, Десні, Прип'яті та частково по Тетереву. У Києві — аеропорти Бориспіль та Жуляни.

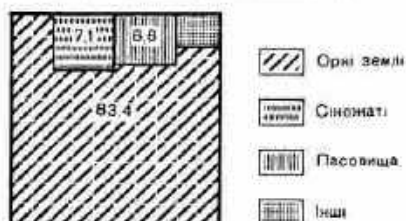
Охорона здоров'я. В області 1983 було 22,2 тис. лікарняних ліжок (115,0 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 5,6 тис. лікарів (29,0 лікарів на 10 тис. ж.) та 17,0 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (87,9 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 253 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії; 16 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 4283 ліжка, 7 будинків і пансіонатів відпочинку. Ві-

споруди. В 1983 підготовлено 265 294 значківці ГПО, 263 012 спортсменів масових розрядів, 2798 спортсменів-першорозрядників, 529 кандидатів у майстри спорту, 66 майстрів спорту СРСР і 14 майстрів спорту міжнар. класу. На 1749 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 263 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 4 туристські установи (3 туристські бази і 1 готель) на 1058 місць,

Назва району	Дата утворення	Дата скасування	Рік скасування
Білоцерківський	1923	Скасований	1923
Богуславський	1930	Тетерівський	1923
Бориспільський	1923	Хмельницький	1923
Броварський	1923	Павлівський	1923
Васильківський	1923	Роздільський	1923
Вишгородський	1923	Олександрівський	1923
Гребінківський	1923	Степанівський	1923
Житомирський	1923	Тернопільський	1923
Київський	1923	Тетерівський	1923
Львівський	1923	Фастівський	1923
Миронівський	1923	Хмельницький	1923
Миколаївський	1923	Яготинський	1923
Міський	1923	Тетерівський	1923

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

6 бюро подорожей і екскурсій, 3 туристські клуби; по області проходило 9 місц. турист. маршрутів. Щороку турист.-екскурсійні орг-ції області (без Києва) обслуговують понад 70 тис. чол.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області (крім Києва) було 870 загальноосв. шкіл (288 тис. учнів), 27 профес.-тех. уч-щ (16,9 тис. учнів), 16 серед. спец. навч. закладів (15,8 тис. учнів), 1 вищий навч. заклад — *Білоцерківський сільськогосподарський інститут* (3,8 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 31 будинок піонерів і школярів, 22 дит. спорт.

Церква Антонія і Феодосія в місті Василівці. Майстер С. Д. Ковалів. 1756—59.

школи, 13 станції юних техніків, 8 станцій юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція. В області працюють 16 науково-дослідних установ, серед них: *Механізації та електрифікації сільськогосподарства український головний науково-дослідний інститут, Селекції і насінництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут, Картопляного господарства український науково-дослідний інститут, Науково-дослідний всесоюзний інститут по вивченню машин і обладнання для тваринництва і кормовиробництва, Складної і фарфоро-фаянсової промисловості український науково-дослідний інститут* та ін.

Діють *Київський обласний український музично-драматичний театр* імені П. К. Саксаганського (Біла Церква) і обл. філармонія. На кінець 1983 у К. о. функціонувало 1150 масових б-к з фондом 14,7 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 957 б-к з фондом 9,4 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1112 клубних закладів, у т. ч. 984 — в сільс. місцевості; 1171 кіноустановка, у т. ч. 1013 — у сільс. місцевості; 5 держ. музеїв — Бі-

лоцерківський краєзнавчий, *Переяслав-Хмельницький історичний музей, Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту*, пам'ятник-музей визволення м. Києва з діорамою «Битва за Київ. Лютийський плацдарм. 1943» (с. Нові Петрівці Вишгородського р-ну) та Музей комсомольської слави в с. Трипіль Обухівського р-ну, 170 музеїв і музейних кімнат на громад. засадах, серед яких *Гребеніський істор.-краєзнавчий нар. музей Гагаринського р-ну*. При культур.-осв. закладах — понад 13,3 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 263 тис. аматорів. 46 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них ансамбль пісні і танцю «Чорнобривець» колгоспу ім. О. Г. Бузницького Миронівського р-ну, ансамбль «Пролісок» Баршівського районного будинку культури, нар. театр Миронівського районного будинку культури, агіт.-худож. бригада Яготинського районного будинку культури та ін. На Київщині здання поширене ткацтво, гончарство, різьблення на дереві. В області виходять 2 обл. газети — «*Київська правда*» і «*Молода гвардія*», 6 міськ.-районних, 19 районних, 3 багатотиражні газети. Працює вид-во обкому Компартії України «*Київська правда*». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Перші поселення на території сучасної області виникли за часів пізнього палеоліту. В 9—1-й пол. 12 ст. ці землі входили до складу Київської Русі, з серед. 12 ст. — Київського князівства, в 10—13 ст. лівобережна частина сучасної обл. входила до *Переяславського князівства*. Після навали орд Батия (1240) Київське князівство залежало від *Золотої орди*, бл. 1362 підпало під владу лит. феодалів. У 1471 лит. уряд утворив *Київське воєводство*. Після Люблінської унії 1569 Київщину загарбала шляхет. Польща. Населення області брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96, Федоровича повстанні 1630, Павлюка повстанні 1637, Острянчина повстанні 1638*. На поч. визвольної війни укр. народу 1648—54 було утворено *Київський полк*. *Переяславська рада 1654* прийняла рішення про возз'єднання України з Росією. За *Андрусівським перемир'ям 1667* у складі Лівобережної України було возз'єднано з Росією Київ з прилеглою територією. Біла Церква і Фастів були центрами *Пала повстання 1702—07*. У 1708—81 і 1797—1925 ця територія входила до *Київської губернії*. На тер. області діяло *Південне товариство де-*

кабристів, відбулося *Чернігівського полку повстання*. У серед. 19 ст. сталися значні сел. заворушення (*Київська козаччина 1855*). Перші с.-д. гуртки і групи виникли в кін. 80 — на поч. 90-х рр. 19 ст. У період революції 1905—07 на Київщині діяло *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. Рад. владу встановлено в січні — лютому 1918. Під час австро-нім. окупації відбулися *Таращанське збройне повстання 1918, Сквирське збройне повстання 1918*. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (вересень 1941—10.ІІ

Монументально-декоративна композиція «Прометей» у місті Прип'яті. Скульптор Ю. Л. Ситнікевич, М. Я. Грицюк, архітектор Л. Ю. Олов'яников. Бронза. 1974—75.

1944) діяли підпільні обком (на чолі з І. В. Сергієнком), міськком та 13 райкомів партії, 102 орг-ції і групи. Орденем Дружби народів нагороджено м. Переяслав-Хмельницький (1979), орденем «Знак Пошани» м. Білу Церкву (1983). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Маслівку Миронівського р-ну (1982). На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 105 578 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 2835 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 199 267 комсомольців. Дружні зв'язки існують між трудящими Київської обл. та Лейпцигського округу НДР, Краківського воєводства ПНР і повіту Клуж СРР. Про осн. пам'ятники й пам'яті місця на тер. області див. карту до ст. *Київська область*, т. 5, с. 130.

Лит.: Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981; История міст і сіл Української РСР. Київська область. К., 1971; Атлас Киевской области. М., 1980. В. М. Цибилько,

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 24,6 тис. км²

Населення 1233,4 тис. чол.
(на 1.І 1984)

Центр — м. Кіровоград
(261,6 тис. чол.)

Загальні відомості. Кіровоградську обл. утворено 10.І 1939. Розташована в центр. частині України, у межах річки Дніпра та Пд. Бугу. На Пн. межі з Черкас., на Пн. Сх. — з Полтав., на Сх. і Пд. Сх. — з Дніпроп., на Пд. — з Миколаїв., на Пд. Зх. — з Одес., на Зх. — з Вінн. областями УРСР. В області — 21 район (див. карту: статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 12 міст, у т. ч. 4 обл. підпорядкування, 26 с-х міськ. типу, 1056 сільс. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, молдаване, євреї та ін. Пересічна густота населення — 50,1 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені пн. і пн.-сх. райони області, рідше — пд. райони. Міське населення становить 36 % (1984). Найбільші міста: *Кіровоград, Олександрія, Світловодськ, Знам'янка*.

Природа. Область лежить у межах Придніпровської височини. Поверхня її — хвиляста рівнина заввишки 150—250 м (макс. у межах області — 269 м). Характерне чергування володільних плато з глибоко врізаними долинами річок. Перевищення відносних висот досягає 120—150 м. Розвинута яружно-балкова сітка. Найбільше розчленована пн.-сх. частина області (Дніпровсько-Ігульське межиріччя), де густота ярів і балок досягає

1 км на 1 км². У цій частині області поширені також водно-льодовикові форми рельєфу у вигляді прохідних долин. Значне розчленування поверхні місцями ускладнює проведення с.-г. робіт і потребує застосування комплексу протирозійних заходів. У надрах Кіровоградщини є значні поклади бурого вугілля (настінна *Дніпровського буровугільного басейну*). Велике значення мають запаси графіту (Завалівське родовище графіту) та буд. матеріалів, зокрема гранітів, лабрадориту, кварциту, мергелю, крейд. Є також нікелева, хромова та залізна руди, горючі сланці, торф. Виявлено джерела мінеральних вод. У цілому область добре забезпечена мінерально-сировинними ресурсами, особливо буд. матеріалами. Клімат помірно континентальний. Зима коротка, м'яка з частими відлигами.

Радянська архітектура.

1. Будівництво Верховної Ради УРСР у Києві. Архітектор В. Г. Заболотний. 1936—39. 2. Будівництво Держпрому на площі Ф. Е. Дзержинського у Харкові. Архітектори С. С. Серафимов, М. Д. Фельдман і С. М. Кравець. 1925—29. 3. Корпус Української сільськогосподарської академії у Києві. Архітектор Д. М. Даченко. 1925—27. 4. Будівництво Рад у Донецьку. Архітектор Д. І. Котельський. 1930—32. 5. Житлові будинки на вулиці Попудренка в Чернівцях. Архітектор В. М. Устимов. 6. Музей М. Островського у м. Шепетівці Хмельницької області. Архітектори М. О. Гусев, А. Ф. Ігнатишин та ін.: художники А. П. Гайдамака, Л. В. Коналонно та І. А. Скорупський. 1979. 7. Адміністративний будинок у Дніпропетровську. Архітектор Д. І. Шербаков. 1971. 8. Житловий масив Санжово в Харкові. Архітектори Л. М. Тяльня і Г. Т. Дежнєв. 1970—85. 9. Музично-драматичний театр у Сімферополі. Архітектори С. Ю. Афзаметдінов та ін. 1977. 10. Ресторан «Старий дуб» у м. Трускавці Львівської області. Архітектори Х. Н. Власюк і А. М. Шуляр. 1980. 11. Музично-драматичний театр у Ворошиловграді. Архітектор Г. Г. Головченко. 1971. 12. Збудована вулиця в с. Вуздолові Радехівського району Львівської області. Архітектор В. С. Марченко. 1978.

1
2
34
5
6

Народна архітектура

1. Собор Власовіщення у м. Канебі Волинської області. 1505.
2. Троїцький собор у м. Новомосковську Дніпропетровської області. Архітект. Я. Погребняк. 1773—81.
3. Дзвіниця у с. Потелівці Нестерівського району Львівської області. 17 ст.
4. Інтер'єр української хати з виробами декоративно-ужиткового мистецтва. Поділля. 19 ст.
5. Хата з с. Тухольни Сколівського району Львівської області. 19 ст.
6. Хата з с. Диданики (тепер смт) Полтавської області. 19 ст.
7. Гусульська грамада в с. Краворівні Верхньовинського району Івано-Франківської області. 19 ст.
8. Вітряк з с. Ширавого Путивльського району Сумської області. Кінця 19—початок 20 ст.
9. Клауна з с. Шевченківського Звенигородського району Черкаської області. 19 ст.
10. Будинок малосищика в с. Великих Сорочинцях Миргородського району Полтавської області. 1951.
11. Млин з с. Полячкинів Сокирянського району Чернівецької області. 2-а половина 19 ст.
12. Мансардний будинок малосищика в с. Пістинь Косівського району Івано-Франківської області. 1971. 4—6, 8, 9 і 11 — Музей народної архітектури та побуту УРСР.

7

8
9
1011
12

вант швейної, взут., панчішної, шпатель-но-мотузкової (Кіровоград), шкіряної (Новомиргород) галузей. У Кіровограді, Олександрії, Знам'янці та Світловодську — деревообр. і меблева пром-сть. Створено комбикормову пром-сть, яка представлена 21 комбикормовим з-дом. Найбільші — Бобринецький, Олександрійський, Кіровоградський, Добровеличківський. Тер. розміщення пром-сті зумовило формування в області двох пром. вузлів та ряду пром. центрів. У галузевій структурі Кіровоградського пром. вузла провідну роль відіграють підприємства маш.-буд., харч. і легкої пром-сті; Олександрійського — паливна, маш.-буд. та харч. пром-сть. До багатогалузевих пром. центрів належать Світловодськ, Знам'янка, Мала Виска, Новоукраїнка, Новомиргород, Долинська, Бобринець, Гайворон.

Сільське господарство. У структурі с.-г. виробництва на тваринництво (1983) припадало 54,7 % валової

цеконсервним АПК, тваринницька — молоко- та м'ясопродисловим АПК. У приміських зонах с. г. спеціалізуються на виробі. молока, м'яса птиці і кролів, овочевих і плодоягідних культур.

Транспорт. Довжина з-нь загально-го користування — 869 км (1983). Осн. залізничні магістралі, що проходять тер. області (Київ — Дніпропетровськ, Москва — Одеса, Київ — Херсон, Харків — Одеса) електрифіковані. Гол. залізничні вузли — Знам'янка, Помічна, Гористівка, Долинська. Довж. автошляхів — 5,4 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,9 тис. км (1983). Осн. автомагістралі: Київ — Одеса, Київ — Дніпропетровськ, Кіровоград — Миколаїв, Харків — Одеса. Судноплавство по Дніпру. У Кіровограді — аеропорт. Тер. області проходить газопровід «Союз».

Охорона здоров'я. В області 1983 було 17,5 тис. лікарів, ліжок (143,0 ліжка на 10 тис. ж.); працювали понад 4,2 тис. лікарів (34,7 лікарів на 10 тис. ж.) та 13,5 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (110,6 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області 154 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії; 4 санаторії та пансіонати з лікуванням на 975 ліжок, 5 будинків і пансіонатів відпочинку (в Олександрівському, Мадарівському, Знам'янському р-нах); осн. лікувальні засоби — мінеральні води для пиття (сульфатно-хлоридно-натрієво-кальцієві води) та ванн (радонові води).

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1.1984 в області налічувалося 1424 колективи фіз. культури, які охоплювали понад 391 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 27 стадіонів, 463 спорт. зали, 4343 спорт. майданчики і поля, 3 криті плавальні басейни та ін. спорт. споруди. В 1983 були підготовлені 158 781 значків ПГО, 149 122 спортсмени масових розрядів, 1471 спортсмен-першорозрядник, 222 кандидати у майстри спорту, 21 майстер спорту СРСР і 1 майстер спорту міжнар. класу. На 1340 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займається понад 153 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 2 туристські бази на 418 місць, 5 бюро подорожей і екскурсій, 2 туристські клуби; по області проходило 8 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 300 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 696 загальноосв. шкіл (186 тис. учнів), 18 серед. спец. навчальних закладів (16,8 тис. учнів), 24 профес.-тех. уч-ща (14,4 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — Кіровоградський педагогічний інститут імені О. С. Пушкіна, Кіровоградський інститут сільськогосподарського машинобудування, Вище льотне уч-ще цивільної авіації в Кіровограді (всього — 11,4 тис. студентів).

Функціонують також загальнотехнічні фі-ти Дніпропетровського гірничого ін-ту в Олександрії та Харків. ін-ту

радіоелектроніки в Світловодську. Серед позашкільних закладів — 34 палати і будинки піонерів і школярів, 13 станцій юних техніків, 10 — юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 19 дитячо-юнацьких спорт. шкіл, дитяча флогілія, дитячий парк тощо. Працюють проектно-конструкторський інститут по ґрунтообробних і посівних машинах, Придніпровське відділення Українського філіалу науково-дослідного інституту праці, відділення науково-технічної пропаганди Центр. н.-д. ін-ту інформації і техніко-екон. дослідів по тракторному й с.-г. машинобудуванню, Кіровоградська обл. держ. с.-г. дослідна станція, Веселобогородська селекційно-дендрологічна станція Укр. н.-д. ін-ту лісового господарства і агроліселисництва та ін. науково-дослідні установи і проектні організації.

Діють відділення творчих спілок — обл. літ. об'єднання (з 1948), муз. т-во (з 1959), журналістів (з 1957), два театри — Кіровоградський український музично-драматичний театр імені М. Л. Кропивницького та Кіровоградський театр ляльок, обл. філармонія.

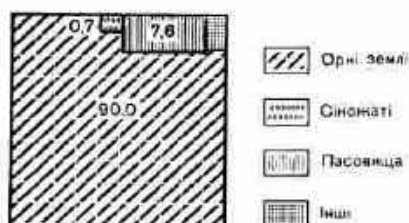
На кінець 1983 функціонувало 830 масових б-к з фондом 11,1 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 630 б-к з фондом 5,7 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 912 клубних закладів, у т. ч. 804 — в сільс. місцевості; 1094 кіноустановки, в т. ч. 922 — в сільс. місцевості; два держ. музеї — Кіровоградський краєзнавчий музей з філіалом — Карпенка-Карою І. К. запіводинком-музеєм «Хутір Надія» (поблизу с. Шостакивка Кіровоградського р-ну) та відділами — художнім музеєм та музеєм М. Л. Кропивницького у Кіровограді та Яновського Ю. І. музеєм у с. Нецайків Компаніївського р-ну; меморіально-пед. музею В. Сухомилинського в смт Павлів Онуфріївського р-ну; бл. 176 музеїв на громадських засадах.

При культурно-освітніх закладах працюють 8,7 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь понад 160 тис. аматорів, 75 колективів удостоєно звання заслужених і народних, серед них — заслужений ансамбль нар. танцю УРСР «Ятрань» Будинку культури імені М. І. Калініна Кіровоград. зводу «Гідросила», заслужена хорова капела Палацу культури імені Жонти Кіровоград. виробничого об'єднання «Червона зірка», народний хор «Гасники» Олександрійського районного будинку культури, народний ансамбль пісні і танцю «Весна» Кіровоград. міського будинку культури імені І. С. Компанія, народний ансамбль танцю «Юність» Кіровоград. пед. ін-ту, Олександрійський, Бобринецький нар. театри та ін. В області діють клуб кіномобілістів, 81 самодіяльна кіностудія.

На Кіровоградщині здавна розвивалися килимарство, гончарне виробництво, різьблення на дереві, працює велика кількість самодіяльних різьбярів, вишвальниць, художників. В області виходять дві обл. газети — «Кіровоградська правда» й «Молодий комунар», 3 районні в містах, 18 районних і 25 багатотиражних газет. Обл. вид-во «Кіровоградська правда». Обласний комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Кіровограді.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області була заселена з часів пізнього палеоліту. Наприкінці 10 ст. вона входила до Київської Русі. У 16—18 ст. степова частина цієї території належала Запорізькій Січі. У 2-й пол. 18 ст. розпочалося масове заселення її укр. селянами, козаками та інш.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
УГІДЬ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

продукції. На кін. 1983 в області було 315 колгоспів, 47 радгоспів, 32 районні об'єднання сільгосптехніки та їхні виробничі відділення та 21 районне об'єднання сільгоспхімії. Під с.-г. угіддями зайнято 2057 тис. га землі (див. діаграму), з них посівна площа становить 1752,0 тис. га. Площа зрошуваних земель — 45,9 тис. га. Найбільші зрошувальні системи Велико-Скеліська і Наддільська. Серед зернових культур, осн. посіви яких зосереджені у степовій частині області, провідне місце займає озима пшениця. Вирощують також ярий ячмінь, кукурудзу, зернобобові, просо, гречку; з технічних — цукрові буряки, у південно-східних районах — коріандр, сою. Розвинуті овочівництво, садівництво (яблука, сливи, груші, вишні) і ягідництво. У тваринництві переважає м'ясо-молочне скотарство і свинарство; з допоміжних галузей розвиваються вівчарство, кролівництво, бджільництво, шовківництво й ставкове рибництво. В області 2 птахозаводи.

Сформувалися спеціалізовані агропром. комплекси (АПК) рослинницької і тваринницької орієнтації. Рослинницька група представлена зернопродисловим, бурякоцукровим, соняшниково-олійним, зерново-патоково-спиртовим та плодово-

Кіровоградський
обласний краєзнавчий музей.

Пам'ятник М. Л. Кропивницькому в Кіровограді.
Скульптор Е. М. Кунченко, архітектор Ю. В. Кисличенко. Граніт. 1969.

колоністами (див. *Нова Сербія*). У 1768 селяни пн.-зх. районів брали участь в антифеод. повстанні — *Колішчани*. В 1787 засновано *Єлизаветградську медико-хірургічну школу*. В 70—80-х рр. 19 ст. в Єлизаветграді (тепер Кіровоград) діяв народновольський гурток, який розповсюджував революц. демократичну л-ру. Перший марксистський гурток виник в Єлизаветграді 1897. Робітники пром. підприємств Єлизаветградщини брали участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. 29.I (11.II) 1918 в результаті *Єлизаветградського збройного повстання 1918*, керівного більшовиками, в Єлизаветграді було встановлено Рад. владу, в лютому — на тер. всієї області. Під час австро-нім. окупації на тер. області відбулося *Канізьке селянське пов-*

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 27,0 тис. км²

Населения — 2309,5 тыс. чел.
(на 1.I 1984)

Центр — м. Сімферополь
(327,9 тис. чол.)

Загальні відомості. Кримську обл. утворено 30. VI 1945 (до 19. II 1954 — у складі РРФСР). Розташована на крайньому Пд. УРСР, на Кримському п-ові. На Пн. межує з Херсон. обл. УРСР (межа проходить через Перекопський перешийок). На Сх. відокремлена Керченською протокою від Краснодар. краю РРФСР. Омивається водами Чорного та Азовського морів. В області — 15 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 16 міст, у т. ч. одне респ. (Севастополь) та 9 обласного підпорядкування, 55 с-ш міськ. типу, 1028 сілськ. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна, 1970 — орденом Трудового Червоного Прапора.

Населення. Осн. населення — росіяни та українці; живуть також білоруси, євреї та ін. Пересічна густина населення — 83,5 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені південнобережжя й передгірські райони області. Міське населення становить 69 % (1984). Найбільші міста: *Сімферополь, Севастополь, Керч, Євпаторія, Ялта, Феодосія.*

Прягора. Протяжність берегової лінії Кримської обл. перевищує 1000 км. Вона розчленована численними затоками та бухтами, особливо на Пн. і Сх. Найбільші затоки на узбережжі Чорного м.: Каркінітська, Каламітська, Феодосійська; на узбережжі Азовського м. — Сивапі, Казантіпська та Арабатська. Сивапі відокремлений від Азовського м. довгою піщаною косою — Арабатською Стрілкою. На Сх. виступає Керченський п-ів, на Зх. — Тарханкутський. За характером рельєфу область поділяється на дві частини. Більша її частина, що охоплює пн. й centr. райони, — хвиляста рівнина, в межах якої виділяються Пн.-Кримська й Центрально-Кримська рівнини, Альпійська низовина і Тарханкутська височинна рівнина (вис. до 179 м). Для Керченського п-ова, де є грязьові вулкани, характерний гребенево-сопковий рельєф. На Пд. простягаються Кримські гори, які складаються з трьох паралельних пасом (найвище — Головне пасмо, вис. до 1545 м, г. Роман-Кош). У вапнякових відкладах Кримських гір розвинуті карстові форми рельєфу, відомо бл. 900 карстових печер, шахт та колодязів. Серед них — печери Червоная (довж. 13,1 км), Солдатська (1,8 км), Узундуга (1,5 км) та ін. На крайньому Пд. простягається вузька поперечна

станція 1918. Кіровоградський обласна партійна організація створена 1939. У роки Великої Вітнізи, війни на тимчасово окупований нім.-фашист. загарбниками тер. області (серпень 1941 — березень 1944) діяль підпільний обком партії (на чолі з П. К. Василіною і М. М. Скирдою), 3 підпільні райкоми партії, підпільна комсомольська орг-ція «Спартак», партизанські загони. Область визволили в результаті Кіровоградської операції 1944. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Пантатівку Знам'янського р-ну (1982). На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 74,2 тис. членів і кандидатів у члени пар-

ті, об'єднувала 2115 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 146,2 тис. комсомольців. Трудяші Кіровоградської обл. підтримують дружні зв'язки з трудівниками Одеської обл. УРСР, Башкирської АРСР та Толбухівського округу НРБ. Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Кіровоградська область*, т. 5, с. 206.

Лит.: Очерки истории Кировоградской области: партийной организации. Днепропетровск, 1981: Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. К., 1972; Заповідні місця Кіровоградщини. Дніпропетровськ, 1984.

М. Г. Самілик

смуга — Південний берег Криму. Надра області багаті на різноманітні корисні копалини. Найбільше значення мають залізні руди Керченського залізорудного басейну, мінеральні солі Сиваша та соляних озер, флюсові вапняки в районі Севастополя та Старого Криму (50 % респ. запасів). Є мінеральні джерела лікувальні грязі. Розробляють родовища природного газу. Значні запаси буд. матеріалів та сировини для їх виробл. мерделіт, мохуваткового вапняку, габродіабазів, доломітів, вапняків, бентонітових глин. Клімат на більшій частині тер. області помірно континентальний, літо сонячне, сухе, помірно жарке. Пересічна т-ра липня на рівнині +22, +23° у передгір'ях +16, +21°, в горах +15°. Зима волога, помірно м'яка. Пересічна т-ра січня на рівнині -1, -2°, у передгір'ях -1,5, +1°, в горах -1,5, -4°. Тривалість вегетаційного періоду 180—190 днів. Сума активних т-р — 3200—3600°. Опадів на рівнині 350—435 мм, у передгір'ях 450—610 мм, в горах 1000—1200 мм. Найхарактернішою рисою клімату рівнинного Криму є недостатня зволоженість (часті посухи навесні і влітку, пиліви бурі, нестійкий сніговий покрив узимку). Для гірських районів Криму характерні вітри (гірсько-долинні, бризи, бора). На Південному березі Криму клімат субсередземноморського типу. Зима м'яка, волога (пе-

ресічна т-ра січня від +1,3° до +4,5°. Літо сонячне, жарке й сухе (пересічна т-ра липня +23, +24°). Тривалість вегетаційного періоду 200—212 днів, сума активних т-р 3600—4000°. На тер. області — 71 річка завдовжки понад 10 км, найбільші — Салгир (з прит. Біюк-Карасу), Альма та Кача; збудовано 20 значних водосховищ (найбільші — Чорнорічниське, Сімферопольське, Феодосійське). У Криму є понад 50 солоних озер, які поділяються на чотири групи: Єваторійську (Сасик, Сакі, Мойнакське та ін.), Тарханкутську (найбільше — Донузлав), Перекопську (Старе, Красне, Айгульське та ін.), Керченську (Узунарське, Актаське, Чокрацьке. У зв'язку із значним дефіцитом водних ресурсів будується друга черга *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України. Переважають пд. чорноземні та каштанові ґрунти, в минулому зайняті ковидовитичаковою рослинністю, у Присиванії — ділянки з соломчачовою рослинністю. Для передгір'я характерне чергування степових (на чорноземах) та лісових (на дерново-карбонатних ґрунтах) ділянок. Степи майже повністю розорані. Ліси передгір'я складаються з дуба, клена, ясеня, є також чагарники (граб східний, ліщина, кизил). Схили Кримських гір вкриті дубовими, буково-грабовими, буковими і сосновими лісами на гірсько-лісових бурих ґрунтах. На яйлах — гір-

сько-лучні та гірсько-степові чорноземно-видні на Пд. березі Криму — коричневі ґрунти. Для Південного берега Криму характерна рослинність субсередземноморського (див. *Субсередземномор'я*) типу — дубово-ялівцеві ліси, чагарникові зарості. Значні площі займають паркові насадження (кипарис, кедр, секвойя, ялина, магнолія, пальма, платан, дуб корковий та ін.). В області проводиться значна робота по відновленню лісів, поліпшенню їхнього породного складу. Всього під лісами понад 335

роби) пром-сті. Створено розгалужене курортне господарство. Промисловість. У галузевій структурі пром. комплексу області за вартістю товарної продукції перше місце посідає харч. пром-сть — 42,6 % (1983). Проте її питома вага зменшується внаслідок розвитку галузей, що забезпечують наук.-тех. прогрес нар. г-ва: маш.-буд. і металообр. (27,6 %), хім. (6,5 %). На легку пром-сть припадає 6,7 % товарної промислової продукції області. Внаслідок освоєння місцевих родовищ природного

газу розвивається газодобувна пром-сть та електроенергетика. Діють Севастопольська, Сімферопольська, Комиш-Бурунська ДРЕС. Будуються (1984) Кримська АЕС та сонячна електростанція на Керченському п-ові. Галузями спеціалізації маш.-буд. пром-сті є суднобудування і судноремонт, радіоелектроніка, електротехніка, виробн. устаткування для харч. пром-сті. Найбільші підприємства: керченський з-д «Затока» (великотоннажні танкери); виробничі об'єднання: «Севастопольський морський завод ім. С. Орджонікідзе» (плавучі крани), сімферопольські «Фотон» (телевізори) та науково-виробничі об'єднання «Пневматика»; електромаш.-буд., прод. машинобудування, «Сільгоспдеталь», «Сантехпром»; Джанкойський маш.-буд. (тракторні причепи), Феодосійський мех., Севастопольський приладобуд. «Парус» з-д. Гринчорудна пром-сть базується на розробці залізних руд: Комиш-Бурунський залізорудний комбінат ім. С. Орджонікідзе випускає офлюсований агломерат, Балаклавське рудоуправління ім. М. Горького — флюсові вапняки. Наявність значних запасів різноманітних солей в солоних озерах і Сиваші сприяє швидкому розвитку хім. промисловості, у т. ч. виробництво продукції основної хімії. Найбільші підприємства: Сакський хімічний, Сімферопольський пластмас, Кримський содовий заводи та побутової хімії, Кримське виробничі об'єднання «Титан». Розвивається будівельна індустрія (виробн. стінових блоків з мохуваткового вапняку, збірних залізобетонних конструкцій і деталей, керамзиту, цементу, залізобетонних кімків для виноградарства та пальметних садів, азбобетонних труб та ін.). Найбільші підприємства — Альмінський та Білокам'янський з-ди стінових матеріалів, Керченський з-д буд. матеріалів, Бахчисарайське виробничі об'єднання «Будіндустрія». Високий рівень розвитку харч. пром-сті зумовлений наявністю високотоварного с. г., біологічних ресурсів Азово-Чорноморського басейну та Світового океану, а також високим рівнем споживання продуктів харчування внаслідок все зростаючого значення Кримського п-ова як рекреаційного району. Провідна галузь харч. пром-сті — виноробна (виробничо-аграрне об'єднання виноробної промисловості «Масандра», науково-виробничі об'єднання виноробної промисловості, виробничі об'єднання «Кримрадгоспвинпром»). За кількістю сортів та якістю марочного вина область посідає перше місце в Радянському Союзі (зокрема, 1983 вироблено 5245 тис. пляшок шампанського). Розвивається консервне виробництво (1983 — 565 млн. умовних банок, у т. ч. 422 плодощовечих). Його осн. підприємства розміщені в Сімферополі, Севастополі, Джанкої, Нижньогірському, Керчі, Бахчисарай. Ефіроолійні підприємства в Сімферополі (ефіроолійний комбінат «Кримська троянда»), Бахчисарай, Алушті, Суаду, Советському та Білогірському дають 58,2 % лавандової, 24,3 % трояндової та 27,4 % шавлієвої олії загальносоюзного виробн. Місц. значення мають м'ясна, рибоконсервна, мол., борошномельно-круп'яна галузі. В області — 8 комбикормових заводів. Легка пром-сть розвивається переважно на довільній сировині і представлена виробн. одягу, взуття, трикотажних виробів, літніх головних уборів у Сімферополі, Феодосії, Севастополі, Ялті. Серед нових підприємств — Сімферопольська шклярно-галантерейна та Красногвардійська пухово-перова ф-ки. На тер. області сформувалися три промислові вузли. Сімферопольський і й пром. вузол, до складу якого, крім Сімферополя, входить багатогалузевий центр Бахчисарай, спеціалізується на харч., маш.-буд., легкій, хім. та буд. матеріалів пром-сті. У Севастопольському вузлі переважають судноремонт, маш.-буд., харч., у т. ч. виробн. виноградних вин, океанія: рибальство та рибообробка, буд. матеріалів пром-сть та видобування металург. флюсів. Гол. галузі спеціалізації Керченського-Феодосійського вузла: суднобудування і судноремонт, рибпром. і винопром. комплекси, гриночметалург. пром-сть, виробн. буд. матеріалів. Формуються Красноперекіпський (виробництво основної хімії) та Джанкойський (плодоовочеконсервна і виноробної галузі, виробн. тракторних причепів) пром. вузли.

Сільське господарство. У структурі сільського господарства за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (50,6 %, 1983). У 1983 в області було 119 колгоспів та 155 радгоспів, 29 районних об'єднань сільгосптехніки і їхніх виробничих відділень, 16 районних об'єднань сільгоспхімії. В області 1770,0 тис. га під с.-г. угіддями (див. діаграму). Понад 70 % всіх орних земель розташовано на рівнинній частині області. Площа зрошуваних земель 325,3 тис. га. Діє перша черга Пн.-Кримського каналу. Найбільші зрошувальні системи: Джанкойська, Красноперекіпська, Красногвардійська. Вся посівна площа 1983 становила 1187 тис. га. Провідні культури — озима пшениця, кукурудза, рис, соя та тютюн. Область займає 1-е місце в республіці за валовим збором рису і сої та друге — за збором тютюну. Значні площі під соняшником та ефі-

Пам'ятка природи — Бельбекський каньйон.

тис. га. Північна частина області лежить у степовій зоні, де переважають сухостепові (рівнинно-підвищені й приморські з фрагментами солонців і солончаків та сухостепові сопкові) природно-територіальні комплекси. У Кримських горах сформувалися гірські (луково-лісові низькі, лісові середньогірні, луково-степові яйлинські та субсередземноморські прибережно-скілові) комплекси. На тер. області — 150 природно-заповідних об'єктів (заг. площею 103,2 тис. га), у т. ч. 3 заповідники (Ялтинський гірсько-лісовий, Мис Март'ян, Карадагський), 12 держ. заказників (Астанінські плавні, Арабатський, Мис Айя, Аю-Даг, Великий каньйон Криму, Качинський каньйон, урочища «Карабі-Яйла» та «Кубала», Каркінітський, Новий Світ, Халхальський, Чорна Річка), 13 пам'яток природи респ. значення; 10 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва респ. значення: серед них Алуштинський, Лівадійський, Гурзуфський; Нікітський бот. сад. Народне господарство. Госп. комплекс області представлений гриночодобувною та рядом галузей обробної пром-сті, що базуються на переробці місцевої сировини (маш.-буд., хім., харч. та ін.), у поєднанні з с. г. зерново-плодоовочегою та м'ясо-мол. напрямів й розвинутим рекреаційним г-вом. У заг.-союзному та респ. поділі праці область виділяється суднобудуванням, виробн. устаткування для харч. пром-сті, електротех. виробів окремих видів продукції гриночметалург. (агломерат, флюсові вапняки), хім. (двоокис титану, пром. сода тощо), харч. (виноградне вино, плодоовочеві консерви, риба, ефірна олія) та легкої (шклярно-галантерейні, пухово-перові ви-

Сімферополь. Проспект С. М. Кірова.

роодійними культурами. За площею виноградників та валовим збором винограду область на 2-му місці в УРСР. Розвинуте садівництво. Вирощують також овочеві культури, багаторічні та однорічні трави. Серед галузей тваринництва найвищого рівня розвитку набуло м'ясне птицевідство. Значне місце займає також скотарство мол.-м'ясного напрямку. По всій тер. області (крім Південного берега Криму) розвинуті також свинарство і вівчарство (особливо на Тарханкут-

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
УГДЬ КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

ському та Керченському півостровах). У 1983 в області було 9 птицефабрик. На тер. області сформувалися такі спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): зерно-промисловий, виноградарсько-виноробний, плодощовечоконсервний, ефіроолійний, пшотюново-, молоко-, м'ясо- та птицепромисловий.

Транспорт. Протяжність з-дз заг. користування — 644 км, у т. ч. електрифікованих — 261 км. Осн. залізниці: Москва — Харків — Дніпропетровськ — Сімферополь, Джанкой — Керч — Новоросійськ — Красноводск (діє поромна переправа, яка сполучає Кримський п-ів з Пн. Кавказом). Найбільші залізнич. вузли — Джанкой і Сімферополь. Автошляхів — 6,6 тис. км (у т. ч. з твердим покриттям — 6,5 тис. км). Гол. автомагістралі: Москва — Сімферополь, Сімферополь — Феодосія — Керч, Сімферополь — Євпаторія, Сімферополь — Севастополь — Ялта. З 1961 діє єдина в СРСР гірська троллейбусна лінія Сімферополь — Ялта (вл. 79 км). Важливе значення для області має мор. транспорт. Мор. порти: Феодосія, Керч, Севастополь, Ялта, Євпаторія. У Сімферополі — аеропорт. Тер. області проходить газопровід: Глябовка — Євпаторія — Сімферополь — Севастополь і Херсон — Красноперекопськ — Джанкой — Ялта.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 28,6 тис. лікарів, ліжок (126,2 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 13,4 тис. лікарів (39,3 лікарів на 10 тис. ж.) та 31,5 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (139,2 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 231 жіноча консультація, дитяча поліклініка та амбулаторія; 123 санаторії і пансіонати з лікуванням на 53,5 тис. ліжок, 84 будинки і пансіонати відпочинку. Відомі курортні райони: західний берег Криму (бальнеогрязьові та кліматичні курорти Євпаторія, Сакі), Південний берег Криму (кліматичні курорти Форос, Кастрополь, Голуба затока, Сімеїз, Алушка, Місхор, Гаспра, Кореїз, Ливадія, Ялта, Гурзуф, Алушта); південно-східне узбережжя Кримського півострова (кліматичні та бальнеологічні курорти Судак, Феодосія); Старий Крим.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1 1984 в області налічувалося 1685 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 812 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 40 стадіонів, 628 спорт. залів, 4317 спорт. майданчиків і полів, 23 плавальні басейни (13 критих) та ін. спорт. споруди. В 1983 підготовлено 293 327 зна-

чківців ГПО, 280 387 спортсменів масових розрядів, 2991 спортсмена-першорозрядника, 526 кандидатів у майстри спорту, 75 майстрів спорту СРСР і 6 майстрів спорту міжнар. класу. На 3480 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 407 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 16 туристських установ (13 туристських баз і 3 готелі) на 7866 місць, 9 бюро подорожей і екскурсій, 8 туристських клубів; по області проходило 25 всесоюзних і 37 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні організації області обслуговують понад 775 тис. чол. **Культура.** У 1983/84 навч. р. в області було 638 загальноосв. шкіл (344 тис. учнів), 26 серед. спец. навч. закладів (25,9 тис. учнів), 39 профес.-тех. уч-щ (24,7 тис. учнів), 4 вищі навч. заклади — Сімферопольський університет імені М. В. Фрунзе, Кримський медичний інститут, Кримський сільськогосподарський інститут імені М. І. Калініна й Севастопольський приладобудівний інститут (всього — 23,4 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 30 палаців і будинків піонерів і школярів, 12 станцій юних техніків, 9 — юних натуралістів, 2 екскурсійно-туристські станції, 50 дитячих спортивних шкіл, 5 клубів юних моряків, 2 дитячі парки. В області працюють науково-дослідні установи: Кримська астрофізична обсерваторія АН СРСР (у смт Научному Бахчисарайського р-ну), Нікітський ботанічний сад, Біологічний південних морів інститут імені О. О. Ковалевського АН УРСР і Морський гідрофізичний інститут АН УРСР у Севастополі, Виноробства і виноградарства всесоюзний науково-дослідний інститут «Магарач» і Фізичних методів лікування і медичної кліматології ялтинський науково-дослідний інститут імені І. М. Сеченова, Ефіроолійних культур всесоюзний науково-дослідний інститут і Мінеральних ресурсів інститут М-ва геології УРСР у Сімферополі, Азово-Чорноморський н.-д. ін-т морського рибного г-ва та океанографії в Керчі та ін. наук. установи й проектно-конструкторські організації. Діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1948), художників (з 1940), композиторів (з 1977), обл. організації журналістів (з 1957), 5 театрів — Кримський російський драматичний театр імені М. Горького, Кримський український театр драми і музичної комедії, Кримський театр ляльок у Сімферополі, Севастопольський російський драматичний театр імені А. В. Луначарського і Чорноморського Червонофлотного флоту російський драматичний театр імені Б. А. Лаурецьова — у Севастополі, філармонія, цирк, концертний фольклорний ансамбль УРСР «Таврія». На кінець 1983 в області функціонувало 1109 масових б-к з фондом

17,8 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 579 б-к з фондом 6,0 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1027 клубних закладів, у т. ч. 703 — у сільс. місцевості; 1443 кіноустановки, у т. ч. 919 — у сільс. місцевості; 16 держ. музеїв — Кримський краєзнавчий музей, Сімферопольський художній музей, Бахчисарайський історико-археологічний музей, Феодосійська картинна галерея імені

Санаторій «Ай-Даніль» поблизу Гурзуфа. Архітектори В. С. Богословський та ін. 1977.

І. К. Айвазовського, Музей героїчної оборони і визволення Севастополя (відділи — панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.» і діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.»), Херсонський історико-археологічний заповідник і музей Червонофлоту. Чорномор. флоту в Севастополі, Будинок-музей А. П. Чехова в Ялті, Алушкінський палац-музей, Керченський історико-археологічний музей (відділ — Підземний музей оборони Аджимушкських каменоломень), Сергєєв-Ценського С. М. музею в Алушті, літ.-меморіальний музей О. С. Гріва в Феодосії, Лівадійський виставочний комплекс (система ВДРПС) та ін.; понад 220 музеїв на громадських засадах, серед яких 18 народних. При культур.-осв. закладах працюють понад 10,8 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь 190 тис. аматорів. Найвідоміші самодіяльні колективи: заслужений нар. ансамбль танцю УРСР виробничого об'єднання «Севастопольський морський завод імені С. Орджонікідзе», народний ансамбль пісні і танцю радгоспу «Виноградний» Сімферопольського району та ін. Працюють 20 народних театрів, найвідоміші з них — при Феодосійському і Євпаторійському міськ. будинках культури. В області виходять три обл. газети — «Кримська правда» укр. і рос. мовами, «Советський Крим» і «Кримський комсомолец», 4 міські, 3 районні у містах і 12 районних газет. Респ. вид-во «Таврія» і обласне «Таврія» у Сімферополі. Обл. к-т по телеба-

Генуезька фортеця в Судак. Історичний заповідник. 14—15 ст.

чення й радіомовленню, телецентр — у Сімферополі.

Короткі відомості про історичні події. Перші поселення на території сучасної області виникли за часів раннього палеоліту. Найдавнішим відомим з писемних джерел населенням Криму були киммерійці. У 1-му тис. до н. е. в гірській частині Криму жили таври, від найменування яких походять назви *Тавріда*, *Таврія*, *Таврія*. У 7 ст. до н. е. степовий Крим підпав під владу скіфів, а на узбережжі виникли грец. міста-колонії (Амфіполіс, *д. держави Північного Причорномор'я*), частина яких увійшла до складу *Боспорської держави*. У 1-му тис. н. е. в Крим вторгалися готи, гунни, хозари, печеніги. У 10—11 ст. Сх. Крим (*Тмутараканське князівство*) мав політ. і торг. зв'язки з Київською Руссю. У 13 ст. в Крим вторгалися орди Батия, і він став улусом *Золотої орди*. Після її розпаду виникло *Кримське ханство* (1443—1783), яке з 1475 було васалом Туреччини. У 16—17 ст. проти тур.-тат. нападників героїчно борючись вели запорізькі козаки (див. також *Кримські походи 1687 і 1689*). У 1783 Крим приєднано до Росії. Крим. п-ів увійшов до Таврійської обл., з 1797 — до *Новоросійської губернії*, з 1802 — до *Таврійської губернії*. Під час *Кримської війни 1853—56* на тер. області точилися запеклі бої (див. *Севастопольська оборона 1854—55*). Перші с.-г. орг-ції

виникли 1900—02 в Сімферополі, Севастополі, Керчі, Ялті, Феодосії, на кораблях Чорноморського флоту. Трудящі Криму брали активну участь у революції 1905—07 (див. *«Потомкіни»*, *Севастопольське збройне повстання 1905*). Під керівництвом більшовиків відбулися *Феодосійське збройне повстання 1918*, *Ялтинське збройне повстання 1918*. До серед. січня 1918 Рад. владу було встановлено на тер. всієї області. У березні 1918 було утворено *Радянську Соціалістичну Республіку Таврії* (існувала до квітня 1918). Після відновлення Рад. влади в Криму в квітні 1919 утворено *Кримську Соціалістичну Радянську Республіку* (існувала до червня 1919). Внаслідок *Перекопсько-Чонгарської операції 1920* Червона Армія визволила Крим від білогвардійців. 18.X 1921 утворено *Кримську АРСР* у складі РРФСР і *Кримську обласну партійну організацію*. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупований нім.-фашист. загарбниками територія діяли бл. 200 підпільних орг-цій і груп, численні партизан. загони, якими керували підпільний обком партії (на чолі з І. А. Козловим, згодом В. С. Булатовим) та обл. підпільний парт. центр. 250 днів тривала *Севастопольська оборона 1941—42*. Внаслідок *Кримської операції 1944* півострів було визволено від нім.-фашист. загарбників. У 1945 Кримську АРСР перетворено на Крим-

ську область у складі РРФСР, а 1954, на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією, область передано до складу УРСР. Почесне звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі Золотої Зірки присвоєно містам Севастополю (1965) і Керчі (1973). Обласний центр Сімферополь нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1984), м. Севастополь — орденом Червоного Прапора (1954) і орденом Жовтневої Революції (1982), м. Феодосію — орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1982). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено м. Феодосію (1971), Красногвардійський р-н (1977), м. Красноперекопськ і с. Угловє Бахчисарайського р-ну (1982). На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 151 тис. членів і кандидатів у членів партії, об'єднувала 3332 первинні орг-ції. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 260 тис. комсомольців. Існують дружні зв'язки між трудящими Крим. обл. і області Бач-Кішун УНР, Русенського округу НРБ. Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Кримська область*, т. 3, с. 317. **Лит.:** Очерки історії Кримської обласної партійної організації, Сімферополь, 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. К., 1974; Ена В. Г. В горах і на равнинах Криму. Сімферополь, 1973; Ена В. Г. Заповідні ландшафти Криму. Сімферополь, 1983. В. С. Макаренко

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 21,8 тис. км²

Населення — 2639,1 тис. чол.
(на 1.1 1984)

Центр — м. Львів (753,2 тис. чол.)

Загальні відомості. Львівську обл. утворено 4.XII 1939. Розташована у зх. частині республіки. На Пн. і Пн. Сх. межує з Волин. і Ровен., на Сх. і Пд. Сх. — з Терноп. та Івано-Франк., на Пд. — з Закарп. областями УРСР. На Зх. проходить частина держ. кордону СРСР з Польщею. В області — 20 районів (див. карту); статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 39 міст, у т. ч. 7 обласного підпорядкування, 37 с-х міськ. типу, 1873 сілськ. населені пункти. У 1958 населення нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, поляки, євреї, білоруси та ін. Пересічна густина населення — 121,1 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені передкарпатська і центр. частини області. Міське населення становить 57 % (1984). Найбільші міста: *Львів, Дрогобич, Стрий, Червоноград, Борислав, Самбір*.

Природа. Тер. області відзначається великою різноманітністю природних умов і ресурсів. За характером рельєфу її поділяють на дві частини — пн.-сх. (більшу) — рівнинну та пд.-зх. — гірську. На Пн. в межах області заходить Волинська височина, вис. якої досягає 270 м, далі на Пд. простягається рівнина Мале Полісся. Над нею високим уступом піднімається Подільська височина, що займає центр. частину області і у пн.-зх. напрямі переходить у Ротіччя. Для височини характерне поєднання широких плоских межиріччя та глибоких каньйоноподібних долин; поширені карстові форми рельєфу. В її межах виділяють львівське Опілля, Вороняки та Гологори (вис. до 471 м, г. Камула). Долина Дністра відокремлює Подільську височину від Передкарпаття, в межах якого вис. досягає 519 м. На Пд. Зх. — Українські Карпати (Бескиди, Стрийсько-Санська верховина та Водо-

дільний хр. з найвищою вершиною області — г. Пікуй, 1405 м). Серед корисних копалин найбільше значення мають нафто-енерг. ресурси й сировина для хім. пром-сті: нафта і природний газ (*Передкарпатська нафтогазоносна область*), кам. вугілля (частина *Львівсько-Волинського антрацитового басейну*), горючі сланці, калійна та кам. солі, сірка (*Передкарпатський сірконосний басейн*), озокерит (Бориславське родовище). Значні поклади природних буд. матеріалів — гіпсу, буд. і вапняків, мергелю, вапняків тощо. Є джерела мінеральних вод, лік. грязі. В цілому область добре забезпечена мінерально-сировинними ресурсами, деякі з них мають респ. значення. Клімат помірно континентальний. Зима м'яка з частими відлигами, літо тепле, вологе. Пересічна т-ра січня —4, —6°; липня від +18,3° у центр. частині області до +12,8° в горах. Тривалість вегетаційного періоду 190—210 днів. Сума активних т-р становить 2398°. Пересічна кількість опадів зростає від 600—750 мм на рік у рівнинній частині області до 1000 мм у горах. Серед несприятливих метеорологічних явищ — тумани, ожеледця, весняні заморозки. Розподіл гідро-

Пам'ятка природи — Урицькі скелі.

графічної мережі визначається положенням області в межах Гол. Європ. вододілу, що розділяє басейни Балтійського та Чорного морів. Найбільша ріка — *Дністер*, гол. його притоки — Бистриця, Стрий, Свіча (праві), Верещина, Свірих (ліві). До бас. Чорного м. належить також Стир (прит. Прип'яті). Ріки зх. частини області — Буг з притоками Полтвою, Ратвою і Солокією та Вишня і Пікуй (прит. Сану) мають стік у Балтійське м. Тер. області протікає 216 річок завдовжки понад 10 км. Багато невеликих озер та ставків. У цілому область достатньо забезпечена водними ресурсами. Велика увага приділяється охороні вод від забруднення, регулюванню стоку річок. Переважають сірі й темно-сірі лісові та чорноземні опідзолені ґрунти. На Пн. Сх. поширені чорноземи на карбонатних породах, у пд.-зх. рівнинних районах — суглинні, перегнійно-карбонатні, а також чорноземи, в Карпатах — гірсько-лісові буроземи, у долинах річок — алювіально-лучні ґрунти. У природному рослинному покриві переважають ліси, які займають 29 % тер. області. Зосереджені вони гол. чин. у Карпатах (ялина, смерека, бук), Передкарпатті (дуб, бук, граб) та пн. частині області (сосна, дуб, вільха). Проводять значні лісовідновлювальні роботи, понад 44 % всього лісового фонду області закладено за роки Рад. влади. Для пн.-сх. частини області, що лежить у лісостеповій зоні, характерне поєднання поліських (Мале Полісся) моренно-зандрових й долинних, недренованих перезволожених та заболочених, а також лісостепових опольських річковинно-підвищених, для гірської частини області — мішано-лісових передгірних та низькогірних природно-територіальних комплексів. Для збереження та охорони природи в межах області створено 7 заказників респ. значення (Страчанський ліс, Діброва, Потелицький, Чайковийський, Лешнівський, Сколівський, Волицький), пам'ятка природи респ. значення — урочища «Горбки» та «Станьки».

всього 338 природно-заповідних об'єктів заг. пл. 22,6 тис. га.

Народне господарство. Економіка області характеризується високим рівнем розвитку маш.-буд., паливної, хім., лісової, деревообр. та харч. пром-сті у поєднанні з інтенсивним багатогалузевим с.-г. виробн. та значним курортним г-вом. У всесоюзному та респ. поділі праці Львівщина виділяється електронним, трансп., приладо- та верстатобудуванням, виробн. природної сірки, продукції лісової і деревообр. пром-сті.

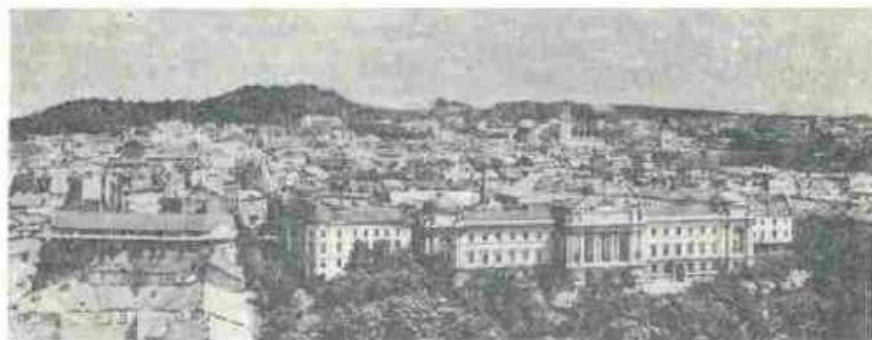
Промисловість. Провідне місце посідає машинобудування (у 1983—34,5 % товарної пром. продукції), на харч. пром-сть припадало 19,8 %, на легку — 14,9 %, хімічну — 7,1 %, паливно-енерг. — 9,3 %, лісову, деревообр. і целюлозно-паперову — 5,0 %. У паливно-енергетичному комплексі переважають вугледобувна (12 шахт Львівсько-Волинського бас.), газо- та нафтодобувна галузі. Розробляють також родовища торфу. Працюють Добротвірська ДРЕС, Львівська, Бориславська, Жидачівська ТЕЦ та ін., об'єднані в систему «Львів-енерго», яка входить у міжнар. енергосистему «Мир». На область припадає 100 % респ. виробн. автотранспортних засобів, 95,3 % автобусів, 25 % телевізорів (львівський автобусний завод, виробничі об'єднання «Автоавантажувач», «Електрон», «Кінескоп» та ін.). У Львові зосереджено також виробництво медичних, біофіз. та ін. приладів, фрезерних верстатів, інструментів (у т. ч. алмазних і мед.), електротех. виробів та ізоляторів, с.-г. машин, у Дрогобичі — автомоб. кранів і шарочесних долот, у Ходоріві — поліграф. машин. На базі значних запасів неметалевих корисних копалин розвивається хім. пром-сть, представлена виробн. сірки, сірчаної к-ти, мінеральних добрив (Новий Розділь, Новояворівське), калійних добрив (Стебник), штучного волокна (Сокаль), лаків і фарб (Львів, Борислав), тех. вуглецю (Дашава), фарм. препаратів (Львів). Значна нафтопереробна пром-сть (Дрогобич, Львів), у т. ч. виробн. мед. і тех. озокериту (Борислав).

У складі харч. пром-сті — цукр., м'ясна, мол., олійно-жирова, пивоварна, кондитерська, лікєро-горілчана, плодоовоче-консервна, потюнова та ін. галузі. Осн. центр — Львів, окремі підприємства — у Дрогобичі, Бориславі, Червонограді, Стрий, Самборі, Ходоріві та ін. Легка пром-сть включає виробн. текст. (Львів, Борислав) і швейних (Львів, Червоноград, Дрогобич, Стрий, Самбір) виробів, взуття (Львів) та шкіргалантереї. Важливі галузі спеціалізації економіки області — деревообр. і меблева пром-сть, підприємства якої розміщені у Львові, Дрогобичі, Стрії, Добромилі, Старому Самборі, Перемишлянах, Соколі й Кам'янці-Бузькій, та целюлозно-паперова пром-сть (Жидачів, Львів). Виробництво цементу, збірних залізобетон. і бетонних конструкцій та деталей, а також облицувальної плитки, цегли, гіпсу, будівельного каменю тощо (Миколаїв, Львів, Червоноград). У Львові — виробн. скляного сортового посуду і кришталю, у Бориславі — фарфорового посуду. Велике значення має комбикормова пром-сть, представлена 19 з-дами (Стрий, Красне, Сокаль, Радехів та ін.).

Значного розвитку набули нар. художні промисли — вишивання, гончарство, різьблення на дереві, килимарство та ін. В області вперше в Рад. країні (1961) створено виробничі об'єднання, 1983 діяло 62 об'єднання, які виробляли бл. 70 % пром. продукції області.

На території області сформувалися три промислові вузли. Львівський

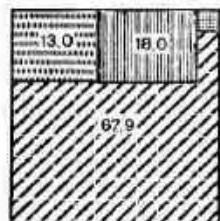
пром. вузол спеціалізується на автомобіле-, приладо- і верстатобудуванні, електронній, легкій і харч. пром-сті; Дрогобичсько-Бориславський — на машинобудуванні, нафтопереробі, деревообр. пром-сті; Червоноградський — на вугільній, буд. матеріалів і легкій пром-сті. До багатогалузевих пром. центрів належать Стрий, Самбір, Сокаль, Миколаїв, Ходорів.

Львів. Панорама частини міста.

Сільське господарство. С.-г. виробництво області спеціалізується на виробн. льону-довгунця, цукр. буряків, зерна, продукції тваринництва, зокрема скотарства м'ясо-молочного напрямку. В структурі валової продукції частка тваринництва 1983 становила 60,8 %, рослинництва — 39,2 %. На кін. 1983 в області було 296 колгоспів і 68 радгоспів, 32 районні об'єднання сільгосптехніки та їхні виробничі відділення, 20 районних об'єднань сільгоспхімії. Площа с.-г. угідь — 1277 тис. га (див. діагра-

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

- Орні землі
- Сіножаті
- Пасовища
- Інші

му), з них посівна площа — 867 тис. га. В області проводять значні роботи по осушенню заболочених і перезволожений земель. Заг. площа осушених земель становить 472,2 тис. га, у т. ч. з закритим дренажем — 300,9 тис. га (гол. чин. у Малому Поліссі та Передкарпатті). Найбільші осушувальні системи: «Верещиця», «Солокія», «Нежухівка». Осн. зернові культури — озима пшениця, жито,

ярий ячмінь, технічні — цукр. буряки (у лісостеповій частині області) та льон-довгунець (у поліських районах). Навколо Львова та ін. пром. центрів розвинуте овочівництво. Значні площі під картоплею, розвинуте також садівництво та ягідництво. Провідні галузі тваринництва — м'ясо-молочне скотарство, птицеводство, свинарство; допоміжні — вівчарство, ставкове рибицтво, бджільництво. В області є 8 птицефабрик. На базі агропром. інтеграції в області сформувалися спеціалізовані агропром. комплекси. Серед АПК рослинницької групи виділяють зернопромисловий та бурякоцукровий (у лісостеповій зоні), льнопромисловий і картоплясько-спиртовий (у передгірних та гірських районах); серед тваринницьких комплексів — м'ясо- і молокопромислові та птицепромислові. Навколо великих міст розвивається приміське г-во, що спеціалізується гол. чин. на вирощуванні овочів і картоплі та мол.-м'ясному тваринництві.

Транспорт. Довж. з-ць заг. користування 1983 становила 1309 км. Осн. з них: Київ — Золотунів — Львів — Стрий — Чоп, Київ — Тернопіль — Львів, Львів — Мостиська, Львів — Ходорів — Івано-Франківськ (електрифіковані).

Найбільші залізнич. вузли — Львів, Красне, Стрий. Довж. автошляхів — 8,1 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 7,3 тис. км. Гол. автомагістралі: Київ — Ровно — Львів — Стрий — Мукачеве, Львів — Тернопіль, Львів — Самбір — Ужгород, Львів — Івано-Франківськ. У Львові — аеропорт. Тер. області проходить нафтопровід «Дружба», газопровід «Братерство», Івацевичі — Чехословаччина.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 31,6 тис. лікарн. ліжок (120,4 ліжка на

Пам'ятник бійцям Першої Кінної армії в селі Олесько. Скульптори В. Н. Борзенко і К. Я. Масанський, архітектор А. Д. Конусов. 1976.

10 тис. ж.); працювали 11,1 тис. лікарів (42,2 лікарів на 10 тис. ж.) та 26,9 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (102,5 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 300 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій; 44 санаторії та пансіонати з лікуванням на 16 470 ліжок, 1 будинок відпочинку. Відомі курорти — *Любін Великий, Моршин, Немирів, Роздол, Трускавець*.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1 1984 в області налічувалося 2450 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 1 млн. чол.; в їхньому розпорядженні було 42 стадіони, 687 спорт. залів, 7531 спорт. майданчик і поле, 37 плавальних басейнів (24 кріті) та ін. спортивні споруди.

В 1983 було підготовлено понад 377 тис. значківців ППО, 399 978 спортсменів масових розрядів, 5009 спортсменів-першорозрядників, 916 кандидатів у майстри спорту, 147 майстрів спорту СРСР і 42 майстри спорту міжнар. класу. На 2319 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалися понад 595 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 4 туристські установи (1 туристська база, 2 готелі і 1 кемпінг) на 1204 місця, 5 бюро подорожей і екскурсій, 6 туристських клубів; по області проходило 11 всесоюзних і 3 місцеві туристські маршрути.

Щороку туристсько-екскурсійні організації області обслуговують понад 330 тис. чоловік.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 1325 загальноосв. шкіл (408 тис. учнів), 41 серед. спец. навч. заклад (47,0 тис. учнів), 68 профес.-тех. уч-щ (46,8 тис. учнів), 12 вищих навч. закладів — *Львівський університет імені Івана Франка, Львівський політехнічний інститут імені Ленінського комсомолу, Український поліграфічний інститут імені Івана Федорова, Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва, Львівський зооветеринарний інститут, Львівський лісотехнічний інститут, Львівський медичний інститут, Львівський торговельно-економічний інститут, Львівський інститут фізичної культури, Львівська консерваторія імені М. В. Лисенка, Дрогобицький педагогічний інститут імені Івана Франка, Львівський сільськогосподарський інститут у м. Дублянах Нестеровського р-ну (всього 71,8 тис. студентів).* Серед позашкільних закладів — 47 палаців і будинків піонерів і школярів, 51 дит. спорт. школа, 9 станцій юних техніків, 8 станцій юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція. Працюють *Західний науковий центр АН УРСР* і більшість наукових установ, що входять до нього; *Львівська астрономічна обсерваторія, Укр. н.-д. ін-т поліграф. пром-сті, Всесоюзний н.-д. ін-т метрології, вимірвальних і керуючих систем; Всесоюзний конструкторсько-експериментальний ін-т автобусобудування, Геологорозвідувальний український науково-дослідний інститут, Епідеміології та мікробіології львівський науково-дослідний інститут (усі — у Львові) та ін. н.-д. установи й проектні орг-ції, 7 наук.-виробничих комплексів (приладобудівний, геолого-геофіз., с.-г. та ін.).* Діють обл. організації творчих спілок письменників, художників, композиторів, архітекторів (усі — з 1940), обл. орг-ція журналістів (з 1957). У Л. о. 6 театрів — *Львівський театр опери та балету імені Івана Франка, Львівський український драматичний театр імені М. Заньковецької, Львівський російський драматичний театр Радянської Армії, Львівський театр юного глядача імені М. Горького, Львівський театр ляльок та Львівський обласний український музично-драматичний театр імені Я. Галана в Дрогобичі, обл. філармонія, цирк, заслужена хорово-капела «Трембіта» у Львові, засл. Прикарпатський ансамбль пісні і танцю УРСР «Верховина» у Дрогобичі.* На кінець 1983 в області функціонувало 1747 масових б-к з фондом 21,9 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 1392 б-ки з фондом 11,5 млн. одиниць зберігання — у сільс. місцевості; 1636 клубних закладів, в т. ч. 1435 — в сільс. місцевості; 1534 кіноустановки, в т. ч. 1341 — в сільс. місцевості. У Львові — 8 наук. б-к, в т. ч. *Бібліотека львівська наукова імені В. Стефаніка АН УРСР* (бл. 3,5

млн. одиниць зберігання), б-ка Львів. ун-ту (понад 2,8 млн. одиниць зберігання). У Л. о. 14 держ. музеїв: *Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Львівський історичний музей (філіал — літ.-меморіальний музей Я. О. Галана), Львівський музей українського мистецтва (відділи — худож. меморіальний музей О. Кульчицької та О. Новаківського), природничий музей АН УРСР, музей історії релігії й атеїзму, Львівська картинна галерея з філіалами: музеєзнавчим Олеський замок у смт Олеську Буського р-ну й Федорова Івана музеєм та каплицею Боїмів у Львові, Український музей етнографії та художнього промислу, Франка І. Я. музеї (у Львові та філіал у селі Івана Франка Дрогобиц. р-ну), Стрийський краєзнавчий музей та ін., 460 музеїв і музейних кімнат на громадських засадах, серед яких 24 присвоєно звання народних. При культур.-осв. закладах працюють бл. 16 тис. колективів художньої самодіяльності, у яких беруть участь понад 300 тис. аматорів. 131 колектив удостоєно звання народний, 3 — заслужених, серед них — засл. ансамбль танцю УРСР «Юність» Палацу культури трудових резервів ім. Ю. Гагаріна, засл. хорово-капела УРСР Будинку культури працівників зв'язу, нар. чоловічої хорово-капела «Прометей» Будинку нар. творчості, засл. вокально-хореографічний ансамбль УРСР «Галичина» Палацу культури виробничого об'єднання «Електрон», нар. симфонічний оркестр Львів. політех. ін-ту ім. Ленінського комсомолу (усі — у Львові), нар. хор «Дударик» Будинку культури с. Конохова Стрийського р-ну, нар. капела бандуристів Золочівського районного будинку культури, нар. хор «Дністер» смт Жуваного Жидачівського р-ну, нар. театр Палацу культури вугільників м. Червонограда. На Львівщині здавна розвинуті художня вишивка, виготовлення виробів з дерева (худож. меблі, дерев'яні посуд, дит. іграшки), ткацтво, кераміка, різьблення на дереві, зокрема, в Яворівському р-ні — виготовлення дерев'яної іграшки, плоске різьблення за рослинними мотивами, декоративний розпис на побутових і сувенірних виробках та вишивка, у Миколаївському р-ні — кераміка, інкрустація соломкою, у Сколівському — різьблення й вишивання, у Золочівському — кераміка, ткацтво й килимарство. Кращі майстри є членами Спілки художників СРСР, об'єднані в обл. секції нар. мистецтва, є постійними учасниками обл., респ. та всесоюзних виставок, ярмарків, конкурсів, зарубіжних виставок («Експо-76» у Монреалі та ін.). Працюють фабрика худож. виробів ім. Лесі Українки, уч-ще прикладного мистецтва ім. І. Трупа (у Львові). В області виходять 3 обл. газети — «Вільна Україна», «Львовская правда» та «Ленінська молодь», 20 районних, 2 міські, 72 багатотиражні газети, журнал «Жовтень». Працюють респ. вид-во «Каменярь» та вид-во Львів. ун-ту видавничого об'єднання «Віща школа». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Львові.*

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів пізнього палеоліту. В 10—12 ст. ці землі входили до складу Київської Русі, з 1199 — *Галицько-Волинського князівства*. У 1349 їх загарбали польс. феодалі. За 1-м поділом Польщі (1772) Львівщина в складі Галичини потрапила під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). У кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. посилюлася антифеод. боротьба місц. селянства (*Комарнівське селянське заворушення 1817—22*). Масові сел. виступи відбулися

Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна. Архитектор В. Марконі. 1904.

Будинок Корнякта у Львові. Архитектор П. Барбон. 1571—80; реставрація 17—18 ст.

під час Галицького повстання 1846. Під час революції 1848—49 в Австрії відбулося Львівське збройне повстання 1848. У кін. 19 — на поч. 20 ст. під впливом революц. руху в Росії підніслася хвиля робіт. страйків (Львівський загальний страйк будівельників 1902, Бориславський страйк 1904). Після розпаду Австро-Угорщини Львівщина в листопаді 1918 ввійшла до складу проголошеної укр. бурж. націоналістами т. з. «Західноукраїнської народної республіки» (ЗУНР). У квітні 1919 проти контрреволюц. уряду ЗУНР вибухнуло Дрогобицьке збройне повстання 1919. У липні 1919 Львівщину окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. Після визволення частини Сх. Галичини Червоною Армією 15.VII 1920 було проголошено Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку (існувала до 23.IX 1920). Восени 1920 Сх. Галичину вдруге окупувала бурж.-поміщицька Польща. Трудящі маси вели далі боротьбу проти гніту буржуазно-поміщицької Польщі (Галицький робітни-

чий страйк 1921, Заболотська першотравнева демонстрація 1924, Львівський виступ робітників 1936). У вересні 1939 тер. Львівщини було визволено. 26—28.X 1939 у Львові відбулися Народні Збори Західної України, які прийняли Декларацію про встановлення Рад. влади і возз'єднання Західної України з Радянською Україною. У 1939 створено Львівську обласну партійну організацію. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території (липень 1941 — жовтень 1944) діяли підпільні групи й орг.-ції («Народна гвардія», «Визволення Вітчизни»). Підпільники області підтримували зв'язки з партизан. загonom Д. М. Медведєва, з'єднаннями С. А. Ковпака і М. І. Наумова. Внаслідок Львівсько-Сандомирської операції 1944 територію області було визволено. Львів нагороджено орденом Леніна (1971). Почесною Гра-

мотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено місто-курорт Трускавець (1977), смт Моршин (1979), с. Жулин Стрийського р-ну (1982), м. Броди (1984). На 1984 обласна парт. орг.-ція налічувала 120 967 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 3018 первинних орг.-цій. Обласна орг.-ція ЛКСМУ налічувала 383 285 комсомольців. Між трудящими Львів. обл., Івано-Фр. обл. УРСР, Ульяновської обл. РРФСР та області Бараня УНР, Пшемисьльського, Кросненського і Жешувського воєводств ПНР існують дружні зв'язки. Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. Львівська область, т. 6, с. 272.

Лит.: Нариси історії Львівської обласної партійної організації. Львів, 1969; Історія городів і сіл Української ССР, Львівська область. К., 1978; Природа Львівської області. Львів, 1972. В. Ф. Добрик.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 24,6 тис. км²

Населення — 1274,3 тис. чол.
(на 1.1.1984)

Центр — м. Миколаїв
(480,3 тис. чол.)

Загальні відомості. Миколаївську обл. утворено 22.IX 1937. Розташована на Пд. республіки. На Пн. межує з Кіровоград., на Пн. Сх. — з Дніпроп., на Сх. і Пд. Сх. — з Херсон., на Зх. — з Одес. областями УРСР, на Пд. омивається водами Чорного м. В області — 19 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 7 міст, у т. ч. 3 обласного підпорядкування, 20 селищ міського типу, 970 сілсь. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна. Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни та ін. Пересічна густина населення — 51,8 чол. на 1 км² (1984). Міське населення становить 63 % (1984). Найбільші міста: Миколаїв, Первомайськ, Вознесенськ, Очаків. Природа. Поверхня області являє собою рівнину, полого похилу в пд. напрямі. Більша частина її лежить в межах Причорноморської низовини. Рельєф характеризується широким розвитком слабо-розчленованих лесових акумулятивних рівнин у поєднанні з окремими неглибокими зниженнями (подами) на вододілах. Коливання абсолютних висот від 40 до 100 м. На Пн. в межі області заходять відрогі Придніпровської височини (вис. до 240 м), густо розчленовані яружно-балковою сіткою; по берегах річок, на схилах ярів і балок подекуди відслонюються давні кристалічні породи. Серед корисних копалин певне пром. значення мають буд. матеріали (граніти, вапняки, мергель, каолін, трепел, гіпс, кварцові піски, глини), є також поклади графіту, бурого вугілля, торфу. Виявлено джерела мінеральних вод, лікувальні грязі. Область недостатньо забезпечена мінерально-сировинними ресурсами. Клімат помірно континентальний, з м'якою малосніжною зимою та жарким посушливим літом. Пересічна т-ра січня —4, —3°, липня бл. +23°. Річна кількість опадів незначна — від 300 мм на Пд. до 450 мм на Пн. Тривалість вегетаційного періоду бл. 210 днів. Сума активних температур за рік становить 3050—3390°. З несприятливих метеорологічних явищ, що завдають значної шкоди г-ву, часто

бувають сухоті, а також пилові бурі. Річки належать до басейну Чорного м., гол. з них — Пд. Буг та його притока Інгул, а також Інгулець (притока Дніпра). Всього на території області протікає 85 річок завдовжки понад 10 км. Узбережжя Чорного м. розчленоване численними лиманами (Дніпровський, Березанський, Бузький, Тилігульський), є солоні озера (найбільше — Бейкушський лиман). На ріках створено 12 невеликих водосховищ, ставки. На Пн. поширені звичайні чорноземні, які змінюються південними чорноземами, що на крайньому Пд. переходять у темно-каштанові, слабо- і середньосолощуваті ґрунти, в заплавах річок — алювіальні, в приморських районах — піщані ґрунти. Майже вся територія області розорана. Природна рослинність (переважно типчакowo-ковидова) збереглася лише на схилах балок, на Пн. є невеликі масиви байрачних лісів (насадження з дуба, клена, тополі, береста, акації та ін.). Ліси займають 2,3 % тер. області. Вживаються заходи для боротьби з ерозією ґрунтів, насаджено понад 6,2 тис. га прияржних і водоохоронних насаджень, 30,3 тис. га полезахисних лісосмуг. Область розташована у межах степової зони. У пв. її частині переважають північностепові підвищені та схилі, в центральній — середньостепові рівнинні та схилово-підвищені, на крайньому Пд. — сухостепові приморські природно-територіальні

Пам'ятка природи — урочище Лабіринт.

Залишки античної Ольвії поблизу села Парутинного Очаківського району.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ		Головний район	Рік створення
		Архипівський	1938
		Білозерський	1926
		Білозерський	1927
		Білозерський	1927
		Білозерський	1927
		Білозерський	1927
		Білозерський	1927
		Білозерський	1927
		Білозерський	1927
		Білозерський	1927
		Білозерський	1927
		Білозерський	1927
		Білозерський	1927
		Білозерський	1927
		Білозерський	1927
		Білозерський	1927
Територія, що належить до Миколаївської області			

комплексів з фрагментами солончаків і солонців. У межах області — ділянка Чорноморського заповідника — Воложинський ліс, держ. заказник «Радичівська дача» і пам'ятка природи респ. значення урочище «Степок», всього 93 природно-заповідні об'єкти заг. площею 13 тис. га. **Народне господарство.** В економіці області провідна роль належить машинобудуванню та харч. пром-сті у поєднанні з багатогалузевим високотоварним с. г. У заг.-союзному та респ. поділі праці спеціалізацію області визначає виробн.

Миколаїв. Проспект В. І. Леніна.

танкерів, контейнеровозів, рефрижераторів, суховантажних суден, річкових катерів, а також зерна та олійних культур. **Промисловість.** Частка окремих галузей у товарній пром. продукції області 1983 становила: машинобудівної — 41,8 %, харч. — 24,8 %, легкої — 11,7 %, будівельних матеріалів — 5,7 %. У галузевій структурі машинобудування осн. роль належить суднобудуванню, яке представлено миколаївськими з-дами Чорноморським, імені 61 комунара та «Океан». Машинобуд. підприємства Миколаївщини виробляють також дорожні машини (скрепери, бульдозери, асфальтоукладачі та ін.), підйомно-транспортне устаткування для металург. та гірничорудної пром-сті, гідроустаткування та ін. (Миколаїв), дизель-генераторні установки для суден і земснарядів, палубне устаткування і дошувальні машини (Первомайськ), с.-г. машини (Кам'яний Міст) тощо. На базі переробки місцевої с.-г. продукції значного розвитку набула харч. пром-сть. Серед її галузей — м'ясна (Миколаїв, Вознесенськ, Первомайськ), молочна (у т. ч. виробн. молочних консервів у Первомайську та сухого молока у Веселиноному), плодоовочеконсервна і борошномельна (Вознесенськ, Снігурівка), цукр. (Первомайськ), рибоконсервна (Очаків), виноробна (в пд. районах) та ін. У Миколаєві працює парфюмерно-косметичний комбінат «Червоні вітрила», у Снігурівці — з-д по розливу мінеральних вод. Важливе місце в госп. комплексі області займає легка, зокрема трикотажна, швейна, шкіряна, взуттєва пром-сть, яка зосереджена гол. чин. у Миколаєві. На базі розробки місцевих покладів гранітів, вапняків, мергелю, каоліну та ін. працює пром-сть буд. матеріалів: каменодробильні з-ди у Первомайську та Олександрівці, виробн. цементу (Олександрівка), силікатних стінових та залізобетонних виробів (Миколаїв, Олександрівка) та ін. Хім. пром-сть виробляє пластмаси (Первомайськ). У Миколаєві працює підприємство кольорової металургії на Пд. України — глиноземний з-д. Для забезпечення тваринництва високоякісними кормами споруджено 15 комбінормових з-дів, у т. ч. Арбузинський, Весели-

нівський, Казанківський. Електроенергію виробляють на Миколаївській ТЕЦ та Олександрівській, Костянтинівській і Первомайській ГЕС. У 1983 введено в дію перший блок Пд.-Українського гідроенергетичного комплексу (останній включає АЕС та дві гідроакумулюючі електростанції). Особливості галузевої структури та територіального розміщення пром. виробн. зумовили формування на тер. області Миколаївського пром. вузла та кількох багатогалузевих центрів. Миколаївський пром. вузол харак-

теризується поєднанням маш.-буд., зокрема суднобудівної, харч. та легкої пром-сті. До осн. багатогалузевих пром. центрів належать Первомайськ, Вознесенськ і Очаків.

Сільське господарство. У с.-г. виробництві області частка тваринництва 1983 становила 59,2 % валової продукції. На кінець 1983 в області було 220 колгоспів, 132 радгоспів, 25 районних об'єднань сільгосптехніки і їхніх виробничих відділень та 19 районних об'єднань сільгоспхімій. В області — 2033 тис. га с.-г. угідь (див. діаграму), з них посівна площа займає 1628 тис. га. Проводяться значні меліоративні роботи. Зрошувані землі займають 162,9 тис. га. Найбільша зрошувально-обводнювальна система на території області — Інгульська. Гол. зернова культура — озима пшениця, вирощують також ярий ячмінь, кукурудзу; з технічних — соняшник, цукр. буряки (у пн. районах), коріандр, ріпину, сою. Овочівництво розвивається переважно на поливних землях. Значні площі під плодово-ягідними насадженнями, у пд. районах — під виноградом. Гол. галузі тваринництва — молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птицеводство, вітчарство, допоміжні — кролівництво, бджільництво та ставкове рибиство. На Чорному морі — рибальство. Є 2 пахотфабрики. Тут формуються різні типи агропромислових комплексів рослинницької та тваринницької орієнтації. Серед рослинницьких комплексів важливе місце займають зернопромисловий, плодоовочеконсервний, бурякоцукровий, олійно-жировий та виноградарсько-вино-

робний. Тваринницька група представлена молоко- і м'ясопромисловим та пахотпромом. АПК. Навколо Миколаєва склався приміський АПК з овочово-молочною спеціалізацією.

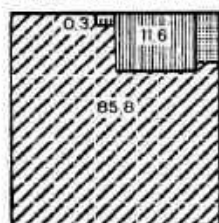
Транспорт. Довжина з-ць заг. користування 1983 становила 766 км. Осн. з-ці, що проходять тер. області: Миколаїв — Знамен'я (далі сполучає область з Києвом та Москвою), Одеса — Вознесенськ — Бахмач — Москва, Миколаїв — Одеса, Миколаїв — Херсон (електрифіковані) та ін. Гол. залізничні вузли — Миколаїв, Вознесенськ, Первомайськ, Снігурівка. Довжина автошляхів — 6,2 тис. км, у т. ч. 4,5 тис. км з твердим покриттям. Осн. автомагістралі: Миколаїв — Одеса — Кишинів, Миколаїв — Херсон — Сімферополь, Миколаїв — Кривий Ріг, Миколаїв — Кіровоград, Ленінград — Київ — Одеса. Розвинутий мор. (порти Миколаїв та Очаків) і річковий (судноплавство по Пд. Бугу та в пониззях Інгулу й Інгульця) транспорт. У Миколаєві — аеропорт. Територію області проходять газопровід Шебелинка — Одеса і аміакопровід Тольятті — Одеса.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 16,3 тис. лікарн. ліжок (127,9 ліжка на 10 тис. ж.); працювали понад 4,2 тис. лікарів (32,6 лікаря на 10 тис. ж.) та 12,8 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (100,6 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 134 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії; 6 санаторіїв та пансіонатів з лікуванням на 852 ліжка, у т. ч. санаторій «Сонячний» (в м. Очакові) для лікування захворювань легень та верхніх дихальних шляхів нетуберкульозного характеру; пансіонати (в м. Очакові та Березанському р-ні). Діють 18 будинків і пансіонатів відпочинку (зокрема, в м. Миколаєві).

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1.1984 в області налічувалося 1328 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 435 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 23 стадіони, 474 спорт. зали, 4443 спорт. майданчики і поли, 10 плавальних басейнів (3 криті) та ін. спор. споруди. В 1983 було підготовлено 177 122 значків ПГО, 165 815 спортсменів масових розрядів, 1374 спортсмени-першорозрядники, 306 кандидатів у майстри спорту, 44 майстри спорту РСРП і 12 майстрів спорту міжнар. класу. На 1188 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося бл. 172 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 2 туристські бази на 1697 місць, 5 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходило 17 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 117 тис. чол.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 682 загальноосв. школи (202 тис. учнів), 14 серед. спец. навч. закладів (17,0 тис. учнів), 37 профес.-тех. уч-щ (17,7 тис. учнів), 2 вищі навч. заклади — Миколаївський кораблебудівний інститут імені адмірала С. О. Макарова та Миколаївський педагогічний інститут імені В. Г. Бєлінського (всього — 13,0 тис. студентів), а також філіал Одес. інженерно-будівельного ін-ту, Ф-ти Київ. ін-ту культури в Миколаєві й Одес. технологічного ін-ту холодної пром-сті в Первомайську. Серед позашкільних закладів — 25 палаців і будинків піонерів і школярів, 13 станцій юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 18 дитячих спорт. шкіл, дитяча флоталія тощо. В області працюють Миколаївська астрономічна обсерваторія (відділення Гол. астр. обсерваторії АН РСРП), проектно-конструкторське бюро електротехніки АН УРСР, Ми-

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

- Орні землі
- Сінокоси
- Пасовища
- Інші

колаїв. обл. с.-г. дослідна станція та ін. н.-д. установи й проектно-конструкторські орг-ції. Діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1974), художників (з 1970), журналістів (з 1957), три театри — *Миколаївський український театр драми і музичної комедії*, *Миколаївський російський драматичний театр* ім. В. П. Чкалова й *Миколаївський театр ляльок*, обл. філармонія. На кін. 1983 в області функціонувало 651 масова б-ка з фондом 10,7 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 480 б-к з фондом 4,5 млн. одиниць зберігання — у сільс. місцевості; 760 клубних закладів, у т. ч. 649 — в сільс. місцевості; 819 кіноустановок, в т. ч. 709 — в сільс. місцевості; 2 держ. музеї — *Миколаївський краєзнавчий музей* з 3 відділами (підпільно-партизан. руху на Миколаївщині — в Миколаєві, *Миколаївський музей суднобудування і флоту* та історичний — в Очакові) й *Миколаївський художній музей* імені В. В. Верещагіна; понад 100 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах: кімнати бойової і трудової слави тощо. При культур.-осв. закладах працюють бл. 5,6 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь понад 103 тис. аматорів. 64 колективи удостоєні звання заслужених і народних, серед них — Миколаївський засл. оркестр нар. інструментів УРСР, засл. хорово капела Чорноморського суднобудівного заводу, Прибузький нар. хор, нар. ансамблі танцю «Судостроитель», «Калинонька», нар. самодіяльний театр Братського районного будинку культури та ін. У Миколаєві — зоопарк.

В області виходять 2 обласні газети — «*Південна правда*» (українською і російською мовами) та «*Ленінське плем'я*». Обласний комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Миколаєві. **Короткі відомості про історичні події.** Територія області заселена з часів пізнього палеоліту. В 10—12 ст. частина її

входила до складу Київської Русі. У 14—15 ст. ці землі були під владою феод. Литви. У серед. 15 ст. значну частину їх захопило *Кримське ханство*. У 40-х рр. 16 ст. пн. частина цієї території ввійшла до складу володінь *Запорізької Січі*. За *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* і *Ясським мирним договором 1791* край ввійшов до складу Російської держави.

Пам'ятник воїнам, які загинули під час форсування Південного Бугу в березні 1944, в селі Коналівка Миколаївського району. Скульптори В. Сухенко, М. Г. Лисенко, Б. М. Лисенко, архітектор А. Ф. Ігнашенко. Бронза, бетон, 1975.

У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. тут виникло *Бузьке козацьке військо*. З 1797 тер. області входила до складу *Новоросійської губернії*. З 1803 — в складі *Херсонської губернії*. Перші марксистські гуртки і групи виникли у 80—90-х рр. 19 ст. У 1897 засновано «*Союз миколаївських робітників*». Під час революції 1905—07

відбувся *Миколаївський лютнево-березневий страйк 1905*. У роки нового революц. піднесення і 1-ї світової війни під керівництвом більшовиків відбулися *Миколаївські страйки робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912, 1916*. Рад. владу на тер. області під керівництвом *Миколаївської організації РСДРП(б)* встановлено в січні — лютому 1918. У період громадян. війни та іноз. інтервенції робітники Миколаєва піднялися на боротьбу проти австро-нім. окупантів (*Миколаївське збройне повстання 1918*). Більшовики Миколаївщини утворили *Багданівську республіку 1919*, *Висунську республіку 1919*. *Миколаївська обласна партійна організація* створена 1937. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (серпень 1941 — березень 1944) діяли підпільні орг-ції і групи, зокрема «*Миколаївський центр*», «*Партизанська іскра*». У визволенні обл. центра значну роль відіграла *Миколаївська десантна операція 1944*. Місто Миколаєв нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено м. Первомайськ (1976), Грамотою Президії Верховної Ради УРСР — с. Кам'янку Очаківського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 76 923 члени і кандидати в члени партії, об'єднувала 2143 первинні орг-ції. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 154 395 комсомольців.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Миколаївська область*, т. 6, с. 497.

Лит.: Очерки истории Николаевской областной партийной организации. Одесса, 1980; История городов и сёл Украинской ССР. Николаевская область. К., 1981; Колесник А. М. Туристскими тропами Николаевщины. Одесса, 1981. Л. Г. Шарова

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 33,3 тис. км²

Населення — 2597,7 тис. чол. (на 1.1.1984)

Центр — м. Одеса (1115,8 тис. чол.)

Загальні відомості. Одеську обл. утворено 27.11.1932. Розташована на Пд. Зх. Української РСР. На Пн. межує з Вінн. та Кіровогр., на Сх. — з Микол. областями УРСР, на Зх. — з Молд. РСР, на Пд. Зх. — частина держ. кордону СРСР з Румунією. На Пд. Сх. омивається водами Чорного м. В області 26 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 17 міст, у т. ч. 5 обласного підпорядкування, 31 с-ще міськ. типу, 1164 сільс. нас. пункти. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, болгари, молдаване, євреї та ін. Пересічна густина населення — 78 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені пд. і пд.-зх. райони області. Міське населення становить 65 % (1984). Найбільші міста: *Одеса, Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Іллічівськ*. **Природа.** Більша частина області розташована в межах *Причорноморської низовини*, що має похил на Пд. Сх. — від 150—160 м до 20—30 м на прибережній рівнині, в гирлі Дунаю висота місцями не перевищує 2 м над р. м. Пн. і зх. частини області зайняті височинами — По-

дільською (висота в межах області до 288 м), відогами Придніпровської й Центральномоладської. Характерна значна густина й глибина розчленування поверхні яржно-балковою сіткою, глибина врізу долин подекуди досягає 80—120 м. Область слабо забезпечена основними видами мінерально-сировинних ресурсів. Є невеликі поклади бурого вугілля, буд. матеріалів (пісок, глина, вапняки, граніти, гнейси), кам. солі, графіту. Важливе бальнеологічне значення мають джерела мінеральних вод («*Куяльник*»), лікувальні грязі, рона приморських лиманів. Клімат помірно континентальний з недостатнім зволоженням. Узимку переважає нестійка погода з частими відлигами. Літо тривале і жарке. Пересічна т-ра січня —5° на Пн. Сх. та —2° на Пд., липня +21, +23°. Тривалість вегетаційного періоду 170—200 днів. Сума активних температур 2800—3600°. За рік випадає 350—460 мм опадів, переважно влітку (іноді у вигляді злив). У пд., степовій частині області бувають посухи, пиллові бурі, суховії. На тер. області — 220 річок завдовжки понад 10 км, всі вони належать до басейну Чорного м. Гол. водна артерія — *Дунай* (його Кілійське гирло), в межах області пониззя Дністра (найбільша прит. — *Кучурган*). Багато невеликих річок, які влітку пересихають (Великий і Малий Куяльник, Когилівка,

Сарата, Тилігул та ін.). У приморській смузі велика кількість лиманів (найбільші: Дністровський, Хаджибейський, Куяльницький, Тилігульський), відокремлених від моря піщаними черепашниковими пересипами. У заплавах Дунаю і Дністра багато прісних озер (найбільші з них придунайські — Ялпуг, Катлабух, Китай, Кагул). До солоних належать озера Шагани, Алібей та ін. На тер. області — 28 невеликих водосховищ, багато ставків. На Пн. переважають малопродуктивні та опідзолені чорноземи, в приморській частині — південні й солонцюваті чорноземи. По долинах і балках поширені чорноземно-лучні ґрунти і солончаки. Природні різотравно-ковилкові степи розорані. На Пн. берегліся невеликі масиви дібров (дуб, граб, ясен, липа, біла акація). Заг. площа лісового фонду області 204 тис. га. В пн. районах лісистість становить від 12 до 20 %, у пд. — 2—3 %. Штучно створені ліси займають 140 тис. га, у т. ч. бл. 40 тис. га лісових ползахисних смуг (акація, абрикос, лох, клен). У пониззях Дунаю і Дністра — плавні. Територія області лежить у межах лісостепової та степової зон. У пн. її частині поширені лісостепові височини, на Пн. Зх. й Зх. — північностепові підвищення та схилові, а також середньостепові рівнини, на Пд. — сухостепові приморські природно-територіальні комплекси.

напрямку, а також океанічного рибальства і курортно-рекреаційного г-ва. У загальному ж та респ. поділі праці області спеціалізуються на виробн. тракторних пługів, кранів на пневматичному ходу, устаткування і апаратури для газополум'яної обробки металів, засобів автоматизації, автомоб. причепів, кіноапаратура, устаткування для холодильної, хім., поліграф. пром-сті та ін.

Промисловість. Провідні галузі промисловості області — машинобудування і металообробка (25,1 %), харчова (38,0 %) і легка (12,6 %). Хім. і нафтохім. промисловість, що розвивається, становить 5,0 % товарної пром. продукції.

будування та ін. В Одесі, Іллічівську, Ізмаїлі — судноремонтні з-ди. Значну частку в пром. комплексі області становить харч. пром-сть, яка представлена підприємствами консервної, борошномельної, цукрової, олійно-жирової, м'ясної, мол., рибної, кондитерської, виноробної галузей. Осн. центри — Одеса (понад 60 % всього виробн. продукції галузі), Ізмаїл, Котовськ, Білгород-Дністровський, Балта, Кілія. В Одесі — чорноморське виробниче об'єднання рибної пром-сті «Антарктика» (філіали — рибоконсервний у Білгороді-Дністровському, рибообр. — в Ізмаїлі, Вилкову). На тер. області діє 29 комбикорм. з-дів. Підприємства по виробн. швейних, текстильних, хутро-

Промисловість будівельних матеріалів представлена видобуванням каменю-черепаки, а також виробн. залізобетонних виробів, руберойду, лінолеуму, цегли, черепиці, стінових плит, вапна (Одеса, Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Кодима). Підприємства целюлозно-паперової пром-сті — в Ізмаїлі, мейбелові — в Одесі, Котовську, Балті. Основною енергетичної бази області є Одеська ТЕЦ, будується (1984) Одеська атомна теплосилова централі. У межах області сформувалося Одеський гір. пром. вузол. На нього припадає понад 70 % всієї пром. продукції області. Гол. галузі спеціалізації вузла — машинобудування і металообробка, харч. і легка. До складу цього вузла входить також пром. центр Іллічівськ (значний торг. порт, судноремонт, та буд. індустрія). Серед інших багатогалузевих центрів найбільші Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Кілія, Балта, Котовськ.

Транспорт. В області розвинуті всі види транспорту. Діють Чорноморське морське і Радянське Дунайське пароплавства, 8 морських портів: Одеський, Іллічівський, Южний, Реніський, Ізмаїльський, Кілійський, Білгород-Дністровський, Усть-Дунайський. У 1978 до ладу стала найбільша в світі морська міжнародна залізнична поєднання переправа

ва Іллічівськ — Варна (Болгарія). Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1130 км. Залізничні лінії: Одеса — Москва, Одеса — Ленінград, Одеса — Новосибірськ, Одеса — Київ, Одеса — Харків, Одеса — Ростов-на-Дону та ін. Залізничні вузли: Застава І. Сортувальна, Роздільна, Котоськ. Довжина автошляхів — 7,8 тис. км, у т. ч. 7,0 тис. км — з твердим покриттям. Гол. автомагістралі: Одеса — Кишинів, Рені — Ростов-на-Дону, Одеса — Ізмаїл, Одеса — Миколаїв. Територією області

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

ті проходить траса газопроводу Шебелинка — Одеса, аміакпроводу Тольятті — Одеса. В Одесі — 2 аеропорти. **Охорона здоров'я.** В 1983 в області було 31,8 тис. лікарняних ліжок (123,2 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 12,7 тис. лікарів (49,1 лікар на 10 тис. ж.) та 30,0 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (116 спеціалістів на 10 тис. ж.). В області — 254 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії. На тер. області розташована група бальнеогрязьових і бальнеокліматич. приморських курортів соціального значення — *Одеський курортний район* (46 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 17 022 ліжок та 17 будинків і пансіонатів відпочинку).

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1.1984 в області налічувалося 2810 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 935 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 43 стадіони, 699 спорт. залів, 5295 спорт. майданчиків і полів, 16 плавальних басейнів (13 критих) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 349 956 значківців ГПО, 334 908 спортсменів масових розрядів, 4544 спортсмени-першорозрядники, 948 кандидатів у майстри спорту, 108 майстрів спорту СРСР і 27 майстрів спорту міжнар. класу. На 2790 підприємств області було введено виробничу гімнастику, якою займалося бл. 540 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 7 туристських установ (3 туристські бази, 2 готелі, 1 кемпінг і 1 туристський комплекс) на 3453 місця, 4 бюро подорожей і екскурсій, 8 туристських клубів; по області проходило 4 всесоюзні й 11 місцевих туристських маршрутів. Щоріку туристсько-екскурсійні організації області обслуговують понад 400 тис. чол.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 983 загальноосв. школи (391 тис. учнів), 36 серед. спец. навч. закладів (43,3 тис. учнів), 48 профес.-тех. уч-щ (30,9 тис. учнів), 15 вищих навч. закладів — *Одеський університет* імені І. І. Мечникова, *Одеський електротехнічний інститут зв'язку* імені О. С. Попова, *Одеський інститут інженерів морського флоту*, *Одеське вище інженерне морське училище* імені Ленінського комсомолу, *Одеська консерваторія* імені А. В. Нежданової, *Ізмаїльський педагогічний інститут*, *Одеський політехнічний інститут*, *Одеський технологічний інститут харчової промисловості* імені М. В. Ломоносова, *Одеський інститут народ-*

ного господарства, *Одеський інженерно-будівельний інститут*, *Одеський сільськогосподарський інститут*, *Одеський гідрометорологічний інститут*, *Одеський технологічний інститут холодної промисловості*, *Одеський медичний інститут* імені М. І. Пирогова, *Одеський педагогічний інститут* імені К. Д. Ушинського (всього — 84,1 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 44 палаци і будинки піонерів, 37 станцій юних техніків і юних натуралістів, обл. екскурсійно-туристська станція, юнацька мор. флотилія, 31 дит. спорт. школа, дит. Палац спорту. В О. о. працюють *Південний науковий центр АН УРСР з наук. установами*, що входять до нього, *Селекційно-генетичний асоційований науково-дослідний інститут ВАСГНІЛ*, на базі якого діє координаційний центр по розробці теор. основ селекції та насінництва в межах РЕВ, *Виноградарства і використання український науково-дослідний інститут* імені В. Є. Таїрова, *Очних хвороб і тканинної терапії одеський науково-дослідний інститут* імені академіка В. П. Філатова, *Вірусології і епідеміології одеський науково-дослідний інститут* імені І. І. Мечникова, *Одеська астрономічна обсерваторія*, *Одес. відділення Азово-Чорномор. н.-д. ін-ту мор. рибного г-ва й океанографії та ін. наук. установи й проектні орг-ції*. Діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1934), архітекторів (з 1932), композиторів (з 1937), кінематографістів (з 1957), обл. орг-ції художників (з 1938), журналістів (з 1959); міжобл. відділення Укр. театр. т-ва (з 1947), обл. орг-ція Муз. т-ва УРСР (з 1968), обл. орг-ція Т-ва охорони пам'яток історії та культури (з 1969); 6 театрів — *Одеський театр опери та балету*, *Одеський український музично-драматичний театр* імені Жовтневої революції, *Одеський російський драматичний театр* імені А. В. Іванова, *Одеський театр музичної комедії*, *Одеський театр юного глядача* імені М. Островського, *Одеський театр ляльок*, обл. філармонія, цирк, *Одеська кіностудія художніх фільмів*.

На кінець 1983 в області функціонувало 1207 масових б-к з фондом 24,3 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 877 б-к з фондом 10,0 млн. одиниць зберігання — в сільській місцевості; 1040 клубних закладів, у т. ч. 876 — у сільсь. місцевості; 1215 кіноустановок, у т. ч. 897 — в сільсь. місцевості; 9 держ. музеїв — *Одеський історико-художній музей*, *Одеський музей західної та східної мистецтва*, *Ізмаїльський музей* О. В. Суворова, *Білгород-Дністровський краєзнавчий музей*, *Іллічівський музей рос. та рад. художнього фарфору*, *Одеський археологічний музей АН УРСР*, *Музей Морського флоту*

СРСР, 334 музеї, що працюють на громадських засадах, серед яких 13 присвоєно звання народних; 9 парків культури й відпочинку, зоопарк в Одесі.

В Одесі міститься одна з найстаріших б-к України — *Бібліотека одеська наукова* імені О. М. Горького. При культурно-освітніх закладах працюють 9546 колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 143 тис. аматорів, 49 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них — засл. хорова капела радгоспу «Шабо» (с. Шабо Білгород-Дністровського р-ну), засл. хорова капела Палацу культури ім. Лесі Українки м. Одесі, нар. кіностудія Балтського районного будинку культури та ін. В області виходять 3 обл. газети — «Чорноморська комуні», «Знання комунізму», «Комсомольська іскра», 29 місських і районних газет. З 1973 виходить міська газета «Вечерня Одесса». Працює респ. вид-во «Маяк». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Обл. радіомовлення і телебачення ведуть передачі укр., рос. і молд. мовами. Телецентр — в Одесі.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області була заселена з часів раннього палеоліту. В 9 ст. тут жили ск.-слов'ян. племена *уличі* і *тиверці*. У 10—12 ст. ці землі входили до складу Київської Русі. У кін. 14 — на поч. 15 ст. тер. Пн.-Зх. Причорномор'я захопило *Велике князівство Литовське*, в серед. 15 ст. — *Кримське ханство*. У 17—18 ст. на тер. сучас. Одешини кочували підпалдні Крим. ханства *Білгородська орда* та *Едісанська орда*, проти грабінницьких нападів яких вели запеклу боротьбу укр. козаки. Після рос.-тур. війни 1787—91 більша частина цієї території за *Ясським мирним договором 1791* відійшла до Росії. У 1797—1802 вона входила до *Новоросійської губернії*, з 1803 — *Херсонської губернії*. У кін. 18 — на поч. 19 ст. почалося інтенсивне заселення Пн.-Зх. Причорномор'я і Буджацького степу. В 1875 в Одесі було створено «*Південноросійський союз робітників*». Перші с.-д. гуртки і групи виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст. в Одесі, Акермані, Анапії, Балті. В липні 1903 робітники Одесі брали участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. Під час революції 1905—07 відбувся *Одеський червоний збройний виступ 1905*. У роки столинської реакції і нового революц. піднесення на Одешині тривала страйкова боротьба робітників (див. *Одеські страйки робітників 1909—10, 1914*). Під керівництвом *Одеської організації* Фортеця в місті Білгород-Дністровському. Майстер Федорко. 1438—54.

Пам'ятник «Потьомкінцям — нападкам» в Одесі. Скульптор В. О. Богданов, архітектори М. М. Волков, Ю. С. Лапін. Бронза, граніт. 1965.

РСДРП(б) відбулося **Одеське січневе збройне повстання 1918**. На тер. області Рад. владу встановлено в січні — лютому 1918. У період громадян. війни та іноз. інтервенції 1918—20 трудилися Одеськими, очолені більшовиками, вєди боротьбу проти внутр. контрреволюції та окупантів (див. **Чорноморське повстання французького флоту 1919**). **Одеська обласна партійна організація** створена 1932. Під час Великої Вітчизн. війни 73 дні тривала героїчна **Одеська оборона 1941**. У період тимчасової фашист. окупації (жовтень 1941 — 26.VIII 1944) тут діяли підпілля

ний обком, 9 райкомів партії, партизан. і розвідувально-диверсійні загони (загин В. О. Молодцова та ін.). В 1942 встановлено медаль «За оборону Одеси». Містунгерю Одеси вручено орден Леніна і медаль «Золота Зірка» (1965). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено м. Котовськ (1980), Овідіопольський р-н (1977), с. Петродолінське Овідіопольського р-ну (1982).
На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 163 283 члени і кандидати в члени партії, об'єднувала 4086 первинних організацій. Обласна організація ЛКСМУ

налічувала 325,8 тис. комсомольців. Існують дружні зв'язки між трудящими Одеської обл. і Кіровоградської обл. УРСР, Волгоградської обл. РРФСР, Варненського округу НРБ, Чонградської обл. УНР і повіту Констанца СРР. Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Одеська область*, т. 7, с. 489.

Лит.: Очерки истории Одесской областной партийной организации. Одесса, 1984; История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. К., 1978; Природа Одесской области. К. — Одесса, 1979. А. П. Нончикин.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 28,8 гект. км²

Населения — 1727,3 тыс. чел.
(на 1.1.1984)

Центр — м. Полтава
(296 тыс. чел.)

Загальні відомості. Полтавську обл. утворено 22.IX 1937. Розташована в центр. частині Лівобережної України. На Пн. межує з Черніг. і Сум., на Сх. — з Харків., на Пд. — з Дніпроп. та Кіровогр., на Зх. — з Черкас. та Київ. областями УРСР. В області — 25 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 15 міст, у т. ч. 5 — обласного підпорядкування, 21 с-ще міськ. типу, 1934 сільс. нас. пункти. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, євреї та ін. Пересічна густина населення — понад 60 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені Полтавський, Карлівський, найменше — Глобинський, Машівський, Котелевський р-ни області. Міське населення становить 54 % (1984). Найбільші міста: *Полтава, Кременчук, Лубни, Митгород, Комсомольськ.*

Природа. Поверхня області рівнинна з заг. похилом на Пд. Зх. Більшу її частину займає *Придніпровська низовина*. На Пн. Сх. вона дещо підвищена (Полтавське плато, вис. до 202 м), пересічена численними річковими долинами і балками, в середній частині — пологіша, в долині Дніпра — низовинна з широким розвитком терас. Серед корисних копалин найбільше значення мають нафта й газ (Глисько-Розбишівське, Тимофіївське, Новоградигорівське, Розпашнівське, Новоукраїнське, Опішнянське та ін. родовища, що вкляють до *Дніпровсько-*

Донецької нафтогазоносної області) та зал. руда (Кременчуцький залізорудний район). Значні родовища торфу. На всій тер. області є поклади буд. матеріалів — піску, гранітів, а також мінеральних солей. Є джерела мінеральних вод (Миргород, Велика Багачка, Нові Сажари, Яresiька). Клімат помірно континентальний. Літо тепле і сухе, зима м'яка. Сересічна температура січня — 6,8°, липня + 20,9°. Вегетаційний період — 158—210 днів. Сума активних т-р — 2700—3100°. Опадів 430—500 мм на рік, переважно у теплий період року. Більша частина області розташована в зоні недостатньої зволоженості, країні південні райони — в посушливий. Найнесприятливішими метеорологічними явищами є посухи, рідше — град, пилові бурі. В області — 62 річки завдовжки понад 10 км. Вони належать до бас. Дніпра, найбільші його притоки — Ворскла, Псел, Сула. На Пд. Зх. території області омивають Кременчуцьке та Дніпродержжинське водосховища, створені на Дніпрі. Багато озер і ставків, які частково використовують для зрошення с.-г. угідь і рибництва. У цілому область добре забезпечена водними ресурсами. Ґрунти переважно глибокі і звичайні малогумусні та середньогумусні чорноземні (62,5 %). У пд. частині поширені солонцюваті, осолоділі чорноземи, чорноземнолучні ґрунти, значні площі сірих лісових та торфово-болотних ґрунтів. Природна рослинність представлена двома типами: деревно-чагарниковим (дубови, бори, по долинах річок заплави ліси) і трав'яним (на схилах балок, луках, болотах). Ліси займають 7,1 % тер. області. Майже вся територія області лежить у лісостеповій зоні, де переважають підвищені та лукоstepові низовинні й лукоstepові низовинно-рівнинні природно-територіальні комплекси. Крайня пів-

У Козпаківському лісопарку

денно-східна частина її лежить у межах степової зони. Тут поширені північно-степові низовинно-рівнинні природно-територіальні комплекси. В області — 163 природно-заповідні об'єкти (заг. площею 10,4 тис. га), у т. ч. 9 заказників (Великоселецький, Вільхівщинський, Куквинський, Малоперещепинський, Махнівський, Плехівський, «Гракове», «Гирів Ісківці», «Солоне»), пам'ятка природи респ. значення — урочище «Парасовське».

Народне господарство. Економіка області включає окремі галузі добувної пром-сті, чорну металургію, маш.-буд., нафтохім., паливну та енергетичну галузі пром-сті, а також розвинуту будівельну індустрію у поєднанні з виробн. осн. видів с.-г. продукції. У загальному. поділ праці область виділяється як досить значний район видобування зал. руди, нафти і газу, виробн. деяких видів продукції машинобудування, зокрема сучасних алмазів, та продукції агропромислового комплексу.

Промисловість. У структурі промислового комплексу області провідними серед галузей промисловості є машинобудування і металообробка — 30,4 % всієї госарної промислової продукції, паливна пром-сть — 18,3 %, чорна металургія — 5,1 %; пром-сть буд. матеріалів становить 3,2 %, легка — 7,6 %, харчова — 24,9 %.

Електроенергетика розвивається на місцевих нафті, природному і попутному газі, горфі, а також довізній сировині. Діє Кременчуцька ТЕЦ. Машинобудування представлено транспортним, електротех., верстатобудуванням, вироб. устаткування для різних галузей пром-сті. Найбільшвиробничі об'єднання — кременчуцькі «АвтоКрАЗ», «Шляхмашіна», вагонобудування, а також «Кармін-кахаркомаш» та «Полтавемалшмаш» у Полтаві; з-ди: полтавські газорозрядних ламп, штучних алмазів і алмазних інструменту, «Електромотор», лубенські—верстатобуд. «Комунар», маш.-буд. «Комсомоленськ», «Лісмаш», лічильних ма-

Наименование	По указанию
Теплообменники	1920
Газовый	1922
Водяной	1922
Грибчатый	1935
Водяной	1923
Электрический	1923
Металлический	1922
Керамический	1923
Кислотостойкий	1922
Коррозионный	1922
Кристаллический	1929
Литейный	1923
Пористый	1923
Магнитный	1935
Металлический	1923
Металлопластиковый	1923
Огнеупорный	1923
Термостойкий	1923
Полупроводниковый	1925
Резиновый	1923
Силиконовый	1922
Кристаллический	1923
Чугунный	1922
Чугунный	1922
Шлифованный	1929

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

шин та ін. Є також заводи по ремонту тепловозів, автомобілів, с.-г. і буд. техніки (Полтава), рем.-мех. (Лубни, Артемівка, Мар'янівка). Швидкими темпами розвиваються нафтодобувна та газодобувна галузі. Продовжуються розвідка та введення в експлуатацію нових газоконденсатних родовищ, серед яких — Розпашнівське, Яблунівське, Матвіївське, Новоукраїнське. Хімічна і нафтохімічна пром-сть представлена заводами нафтопереробним і технічного вуглецю у Кременчуці та хім. фармацевтичним у Лубнах. Гірничорудна пром-сть представлена Полтавським гірничобогатувальним комбінатом (Комсомольськ), який виробляє залізорудний концентрат та окатиші. У Кременчуці та Миргороді діють з-ди по виробн. сталевих литва, в Полтаві — ливарно-мех. До провідних галузей спеціалізації області належать також харчова (м'ясна, мол., борошномельна і круп'яна, спиртова, кукурудзокалібрувальна, олійницька, кондитерська, плодоконсервна). Найбільші підприємства: лохвицький цукровий та спиртовий комбінати; цукр. з-ди: Кобеляцький, Оржицький, Беседоподільський, Хорольський мол.-консервний комбінат дит. продуктів. У Миргороді — з-д по розливу мінеральних вод. Комбикормова пром-сть представлена 26 заводами, найбільший серед них — Полтавський. У Лохвиці — завод сухих кормових дріжджів. З галузей легкої пром-сті найбільше значення мають текстильна, шкiряно-взут., швейна, бавовнопрядильна, вовняна, постяна. Підприємства цих галузей розміщені в Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Кобеляках, Лохвиці. Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють цеглу, у т. ч. силікатну, щебінь, будівельні камінь (9 кар'єрів), залізобетонні вироби, керамзит та ін. Найбільші підприємства розміщені в Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Лохвиці, Кобеляках. Виробництво скляних та фарфорових виробів, акордеонів, меблів (Полтава). Розвинуті народні художні промисли — виготовлення керамічних виробів (Опішня, Миргород), вишивання і килимарство (Полтава, Решетилівка, Миргород). На території області сформувались три промислові вузли. У Полтавському і Лубенському вузлах переважають галузі середнього машинобудування з розвинутими легкою, харчовою і деревообробною галузями пром-сті. Основу виробничого комплексу Кременчуцького вузла становлять залізорудна, нафтопереробна і хім. пром-сть та машинобудування (переважно транспортне). До інших пром. центрів належать Миргород, Пирятин, Карлівка. Сільськогосподарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (55,6%, 1983). У 1983 в області було 391 колгосп та 73 радгоспи, 42 районні об'єднання сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 25 районних виробничих об'єднань сільгоспхімії. В області 2193 тис. га під с.-г. угіддями (див. діаграму). Площа зрошуваних земель 1983 становила

40,6 тис. га, осушених — 37,2 тис. га. Землеробство має переважно зерново-буриківничий напрям. Посівна площа 1983 становила 1816 тис. га. Провідні культури — озима пшениця, ячмін, кукурудза, зернобобові, з тех., крім цукр. буряків, вирощують соняшник, сою. Значні площі під картоплею, овочевими баштанними та кормовими культурами. Розвинуті садівництво та ягідництво, значні плантації

понад 596 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 36 стадіонів, 461 спорт. зал, 5785 спорт. майданчиків і полів, 9 плавальних басейнів (4 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 224 445 значківців ГПО, 226 651 спортсмена масових розрядів, 2525 спортсменів-першорядників, 389 кандидатів у майстри спорту, 39 майстрів спорту СРСР і 5 майстрів спорту міжнар. класу. На 1890 підприєм-

Полтава. Мікрорайон «Алмазний».

лікарських рослин. Тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Велике значення мають також птахівництво, кролівництво, бджільництво та риборозведення (6 спеціалізованих господарств). У 1983 в області діяло 3 птахофабрики. Сформувалися такі спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): зернопромисловий, бурякоцукровий, м'ясопромисловий, молокопромисловий. Менше значення мають плодоовочевий, олійно-жировий, коноплепромисловий комплекси. Навколо Полтави і Кременчука — г-ва приміського типу. Транспорт. В області розвинуті всі види транспорту. Довжина залізничної заг. користування — 853 км. Осн. залізничні магістралі: Київ — Полтава — Харків, Київ — Полтава — Донецьк, Бахмач — Ромодан — Кременчук, Полтава — Кременчук — Одеса. Найбільші залізничні вузли: Полтава, Кременчук, Ромодан, Гребінка. Довж. автошляхів — 7,9 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,6 тис. км. Найважливіші з них: Київ — Харків, Київ — Суми, Полтава — Кременчук, Полтава — Красноград — Дніпропетровськ, Кременчук — Черкаси, Полтава — Гадяч, Кременчук — Хорол — Миргород. Важливе значення має річковий транспорт (Кременчуцький річковий порт на Дніпрі), на окремих ділянках судноплавні (для місц. перевезень) Псел, Сула, Ворскла. У Полтаві — аеропорт. Територією області проходять газопроводи «Союз» та Уренгой — Помари — Ужгород, нафтопроводи.

Охорона здоров'я. У 1983 в області було 22,7 тис. лікарняних ліжок (131,2 ліжка на 10 тис. ж.); працювали понад 6 тис. лікарів (34,9 лікарів на 10 тис. ж.) та 18,1 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (104,8 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 184 жіночі консультації, дитячі поліклініки, амбулаторії, 15 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 3868 ліжок, 2 будинки відпочинку. Відомий курорт — Миргород.

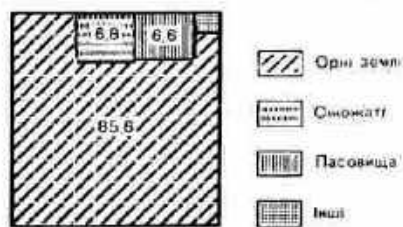
Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1 1984 в області налічувалося 1985 колективів фіз. культури, які охоплювали

ствих області було введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 255 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяло 4 туристські установи (3 готелі і 1 туристська база) на 2234 місця, 4 бюро подорожей і екскурсій, 3 туристські клуби; по області проходило 4 всесоюзні і 7 місцевих туристських маршів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 290 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 1060 загальноосв. шкіл (239 тис. учнів), 28 серед. спец. навч. закладів (26,6 тис. учнів), 42 профес.-тех. уч-ща (21,2 тис. учнів), 5 вищих навч. закладів — Полтавський сільськогосподарський інститут, Полтавський педагогічний інститут імені В. Г. Короленка, Полтавський медичний стоматологічний інститут, Полтавський кооперативний інститут, Полтавський інженерно-будівельний інститут (всього — 21,9 тис. студентів), а також Кременчуцький філіал Харківського політехнічного інституту.

Серед позашкільних закладів — 36 палаців і будинків піонерів, 27 станцій юних техніків і натуралістів, екскурс.-турист. станція, 14 дит. спорт. шкіл, 37 баз відпочинку. Працюють *Синяра* полтавський науково-дослідний інститут, Полтавська графіметрична обсерваторія АН УРСР, в.-д. і конструктор.-технологіч. ін-т емальованого хім. устаткування «НДІемальхімаш», Укр. філіал Всесоюзного ін-ту комплексного проектування і цивільних будівель, споруд і об'єктів, відділення *Геологорозвідувального українського науково-дослідного інституту*, Полтав. с.-г. дослідна станція — у Полтаві, Всесоюзний н.-д. проектно-технологічний ін-т вагонобудування у Кременчуці та ін. н.-д. установи і проектно-конструкторські орг-ції. Діють відділення і орг-ції творчих спілок письменників (з 1956), художників (з 1971), журналістів (з 1958), архітекторів (з 1939), обл. відділення Муз. т-ва УРСР (з 1958), 2 театри — Полтавський український музично-драматичний театр імені М. В. Гоголя і Полтавський театр ляльок, обл. філармонія. На кінець 1983 в області

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

функціонувало 1079 масових б-к з фондом 15,2 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 891 б-ка з фондом 9,0 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1089 клубних закладів, у т. ч. 994 у сільс. місцевості; 1342 кіноустановки, в т. ч. 1224 — в сільс. місцевості. В області 14 держ. музеїв — *Полтавський краєзнавчий музей*, *Музей-заповідник «Поле Полтавської битви»*, *Котляревського І. П. музей*, *Мирного Панаса музей*, літ.-меморіальний музей В. Г. Короленка (див. *Короленка В. Г. музей*), *Полтавський художній музей*, усі — в Полтаві, Заповідник-

буду, цирк «Юність» у Кременчуці, пар. театри в Полтаві, Кременчуці, Миргороді, Гадячі, Кобеляках. На Полтавщині зданна поширені різні види декоративно-ужиткового мистецтва: худож. вишивання — в Полтаві, килимарство і худож. вишивання — в Решетилівці, худож. кераміка — в Опішні, Миргороді, Сенчі, вироби з дерева — у Зінкові. Відроджено промисли худож. обробки дерева в Кременчуці та худож. розпису на дереві в Миргороді. Нині нар. промисли об'єднано у великі худож.-виробничі

березної України поз'єднано з Росією. На тер. області відбулося *Миргородського полку заворушення 1690*. Під час *Північної війни 1700—21* російські війська та загони українських козаків у *Полтавській битві 1709* розгромили шведську армію.

На Полтавщині відбулося антикріпосницьке *Турбійське повстання 1789—93*. З 1802 тер. Полтавщини входила до *Полтавської губернії*. Перші марксистські гуртки на Полтавщині виникли в 90-х рр. 19 ст. Навесні 1902 сел. рух охопив ряд повітів Полтав. губ. (див. *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902*). Наприкінці 1905 спалахнуло сел. повстання в с. Великих Сорочинцях (див. *Сорочинська трагедія 1905*). У Полтаві відбулися *Севського полку повстання 1906* та *Білоцького полку повстання 1906*. У роки 1-ї світової війни під впливом більшовицької антивоєнної пропаганди відбулося *Кременчуцьке солдатське повстання 1916*. Рад. владу на тер. області встановлено в січні 1918. *Полтавська обласна партійна організація* створена 1937. У роки Великої Вітчизни війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (вересень 1941 — вересень 1943) діяли підпільний обком на чолі з С. Ф. Кондратенком і Г. Ф. Яценком, підпільні парт. і комсомольські орг.-ції і групи (див. *Нескорена полтавчанка*). В 1974 Полтаву нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено Глобінський р-н (1977), с. Деревки Котельського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг.-ція налічувала 115 843 члени і кандидати в члени партії, об'єднувала 2765 первинних орг.-цій. Обласна орг.-ція ЛКСМУ налічувала 209 429 комсомольців.

Трудащі Полтав. обл. підтримують дружні зв'язки з трудівниками Великої-Полтавського округу НРБ, Слупського і Кошалінського воєводств ПНР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Полтавська область*, т. 8, с. 496.

Лит.: Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. Х., 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К., 1967; Полтавщина. Х., 1969; Даниченко Я. І. Малиновича Полтавщина. Полтава, 1982. Ф. Т. Морцун

Монумент воїнам Південно-Західного фронту в урочищі Шумейкове. Скульптори А. Ю. Білоостокий, В. П. Вінаїкін. Бронза, граніт. 1976.

Колишнє Полтавське земство (тепер краєзнавчий музей) у Полтаві. Архітектор В. Г. Кричевський. 1903—08.

музей М. В. Гоголя в с. Гоголеве Шишацького р-ну, *Макаренка А. С. музей* у Кременчуці, *Горького О. М. музей* у селі Мануйлівці Козельщинського р-ну, *Гоголя М. В. музей* у с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну, літ.-меморіальний музей Д. Гурамівілі в Миргороді, краєзнавчі музеї в Лубнах, Лохвиці та ін., 314 музеїв, 839 ленінських кімнат та кімнат бойової і трудової слави, що працюють на громадських засадах.

При культур.-осв. закладах працюють 12,6 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 203,5 тис. аматорів, 76 колективів удосконалення знання народних і заслужених, серед них — засл. нар. ансамбль пісні і танцю УРСР «Лтава» та засл. нар. капела УРСР бандуристів Полтав. міського будинку культури, оркестр нар. інструментів у Новосажарському, хорово-капела в Миргородському, хор-лава буряковидів в Оржицькому і Лубенському р-нах, ансамбль бального танцю «Грация» облімжколгосп-

колективи: об'єднання «Полтавчанка» з філіями в Опішні, Нових Санжарах, Великих Сорочинцях, Кременчуці й фабрика худож. виробів ім. Кларі Петкін у Решетилівці; літ. *Миргородський керамічний технікум* імені М. В. Гоголя. Працює обл. парт. вид-во «Полтава». В області виходять 2 обл. газети — «Зоря Полтавщини» і «Комсомолец Полтавщини», одна міська, дві міськрайонні і 23 районні газети. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів пізнього палеоліту. В 10—11 ст. ці землі входили до складу Київської Русі, в 11—13 ст. — до *Переяславського князівства*. У 14 ст. тер. Полтавщини захопили литовські, а після *Люблінської унії 1569* — польс. феодалі. На поч. визвольної війни українського народу 1648—54 було утворено *Миргородський полк*, *Полтавський полк*, 1658 — *Лубенський полк*. У 1654 Полтавщину в складі *Ліво-*

РОВЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 20,1 тис. км²

Населення — 1158,5 тис. чол. (на 1.1 1984)

Центр — м. Рівно (214,8 тис. чол.)

Загальні відомості. Ровенську обл. утворено 4.XII 1939. Розташована на Пн. Зх. республіки. На Пн. межує з Брест., на Пн. Сх. — з Гом. областями БРСР, на Сх. — з Житомир., на Пд. Сх. — з Хмельн., на Пд. — з Терноп., на Пд. Зх. — з Львів., на Зх. — з Волин. областями УРСР. В області — 15 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 10 міст, у т. ч. 3 — обл. підпорядкування, 18 селищ міського типу, 998 сільських населених пунктів. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, поляки та ін. Перестічна густота населення — 57,6 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені центр. і пд. райони області. Міське населення становить 42 % (1984). Найбільші міста: *Рівно*, *Дубно*, *Здолбунів*, *Костопіль*, *Сарни*.

Природа. В орографічному відношенні область поділяється на дві частини. Більша, пн. її частина зайнята *Поліською низовиною*, поверхня якої поступово знижується у пн. напрямі. У рельєфі Поліської низовини переважають акумулятивні рівнини заввишки від 134 до 200 м. Подекуди поверхня її ускладнена

Заказник «Соколіні гори».

окремими підняттями, пов'язаними з еоловими процесами (піщані пасма та дюни) і діяльністю Дніпровського зледеніння (кінцевоморенні утворення, моренні гори тощо). Далі на Пд. підносяться *Волинська височина* (вис. до 342 м), відокремлена від низовини уступом заввишки 20—40 м. Вона розчленована густою сіткою річкових долин на окремі плато (Мізоцький кряж, Повчанська височина, Ровенське та Гошанське плато). Переважають яружно-балкові форми рельєфу. На Пд. Зх. Волинська височина переходить у рівнини *Малого Полісся*. На крайньому Пд. на тер. області заходять відроги *Кременецьких гір* (уступ Поліської височини) з макс. висотою в межах області — 372 м. З корисних копалин область добре забезпечена торфом та мінеральними буд. матеріалами, зокрема кристалічними (граніти, базальти, гнейси, діабаз, діорити) й карбонатними (вапняки, крейда, мергелі). Виявлено джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний з м'якою зимою і теплим літом. Перестічна т-ра січня від —4,8 до —5,4°; липня від +18,2 до

+18,6°. Річна кількість опадів 600—700 мм на рік. Заг. тривалість вегетаційного періоду становить пересічно 205 днів, сума активних т-р 2400—2530°. Півночі шкоди с. г. області завдають тривалі дощі, град, посухи (п окремі роки); часті відлиги і хуртовини є причиною нерівномірного залягання снігового покриву і промерзання ґрунту. Ровенщина багата на поверхневі води: ріки, озера, водосховища та ставки. Тер. області простягає 171 річка завдовжки понад 10 км, всі вони належать до бас. Дніпра. Гол. ріка — *Прип'ять* (на Пн. Зх.); її найбільші притоки — Горинь, Стир, Случ, Льва, Ствига, Іква. У поліській частині численні озера, найбільші — Нобель та Біле. Зайснюються значні роботи щодо охорони малих річок та водоймищ, зокрема розчищення від замулювання і вирівнювання русел тощо. Переважають дерново-підзолисті (піщані та глинисто-піщані), дернові і лучні ґрунти, поширені також торфові й торфово-болотні ґрунти. Для пд. частини області характерні сірі опідзолені, темно-сірі лісові й чорноземні ґрунти. Понад 38 % тер. області вкрито лісами — хвойними та мішаними на Пн., широколистяними та мішаними на Пд. У лісах є ендемічні (рододендрон жовтий) та лікарські (роробина, калина, крушина, ялівець звичайний) рослини. Проводяться значні лісовідновлювальні роботи. Щороку засаджують 3—4 тис. га лісів. Великі площі (понад 25 % території) під луками, зокрема заплавами, які є природною базою для розвитку тваринництва. Ровенська область розташована в межах двох природних зон: мішаних лісів (сх. частина Волинського Полісся) та лісостепової. Більшу її частину (північну) займають поліські рівнинно-денудативні та поліські алювіально-запдовні й терасові природно-територіальні комплекси. Для Пд. області характерні опольські рівнинно-підвищені та лукоstepові підвищені розчленовані й терасові природно-територіальні комплекси. На території Ровенщини охороняється 215 природних

об'єктів заг. площею 58,2 тис. га, у т. ч. 11 держ. заказників («Брише», Вишнева гора, Золотівський, Почаївський, Сваричівський, Воронківський, Хиноцький, Озерський, Вичівський, Дібрівський, Острівський), 8 пам'яток природи респ. значення.

Народне господарство. Економіка області характеризується поєднанням традиційних галузей (харчова, легка, дерево-

синтетичного аміаку та ін., в області почала розвиватися хімічна промисловість. Складовою частиною пром. комплексу області є буд. індустрія, яка представлена обробкою природного каменю, виготовленням залізобетонних виробів і конструкцій та цегли (Ровно), цем.-шиферних виробів (Здолбунів). У Новій Любомирці діє вапняно-сілікатний з-д, у Костополі — мінераловатний та склоробний

Ровно. Площа Ленінська.

обробна), що базуються на місцевій сировині, з новими галузями (маш.-буд., хімічна, електротехнічна, буд. матеріалів), які розвиваються випереджаючими темпами, та багатогалузевим с. г. (землеробство зерново-буярківничо-льонарського напрямку і м'ясо-молочне тваринництво).

Промисловість. В заг. обсязі товарної пром. продукції області 1983 на харч. пром-сть припадало 26,1 %, на легку — 18,7 %, машинобудівну і металообробну — 14,5 %, деревообр. і паперову — 10,9 %, хімічну і нафтохімічну — 10,7 %.

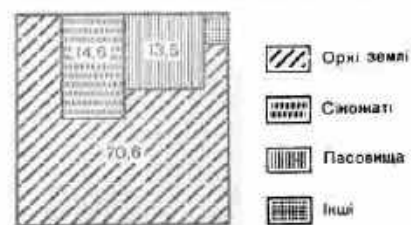
З введенням у дію Ровенської АЕС розширилася енерг. база області, яка включає також з місцевих ресурсів торф (Клесівський і Моквинський торфобрикетні з-ди і Смизьке торфопідприємство). Харч. пром-сть базується гол. чин. на переробці цукр. буряків, овочів та продукції тваринництва. Цукор виробляють на Дубнівському, Бабино-Томахівському, Корецькому, Мізочському, Острозькому та Шпанивському з-дах, овочеві консерви — у Демидівці, Дубно, Острозі, Великих Межирічах, Червоноармійську, Ровно, Острозі; м'ясокомбінати — у Ровно та Дубно. По всій території області — маслосиробні, молочні, хлібопекарські, спиртові, пивоварні та ін. підприємства. Гол. галузь легкої пром-сті — текстиль (льнянокомбінат і ф-ка нетканих матеріалів у Ровно, підприємства первинної обробки льону — у Березно, Володимирці, Сарнах, Дубровиці). Розвинуті також швейна, взуттєва, трикотажна галузі (Ровно, Костопіль, Дубно). Машинобудування і металообробка представлені виробн. високовольтної апаратури, торг. обладнання, запчастин для тракторів (Ровно), автокормовозів для тваринницьких ферм і комплексів (Квасилів), будівельних інструментів (Костопіль), у Дубно — ливарно-мех. з-д. Значного розвитку набула лісова, деревообр. і паперова пром-сть, найбільші підприємства якої зосереджені в Оржіві і Смизі (деревообр. комбінати), Костополі (домобудівний комбінат і меблева ф-ка), Дубно, Острозі, Ровно, Рафалівці, Сарнах і Червоноармійську (меблева ф-ка), Першотравневу (паперова ф-ка). З спорудженням ровенського виробн. об'єднання «Азот», яке спеціалізується на виготовленні азотних та фосфорних добрив, сірчаної к-ти,

з-ди тощо. Працює 17 комбикормових заводів.

На території області сформувалися три промислові вузли. Основу Ровенського — Здолбунівського вузла складають підприємства машинобудівної, хімічної, легкої і харчової промисловості та виробництво будівельних матеріалів; у Дубнівському і Сарненському вузлах переважає харч. пром-сть, допоміжними є легка, деревообр. і металообр. галузі. Формується Костопільський вузол з переважним розвитком деревообробної промисловості та виробництво будівельних матеріалів.

Сільське господарство. У с. г. виробн. переважає тваринництво, частка якого у валовій продукції 1983 становила 54,8 %. На кінь. 1983 в області було 250 колгоспів, 39 радгоспів, 24 районні об'єднання сільгосптехніки та їхні виробничі відділення і 15 районних об'єднань сільгоспхімії. С. г. угіддя займають 925 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа — 695 тис. га. В області ведуться роботи по меліорації земель, осушено 338,7 тис. га (1983). Найбільші осушувальні системи — «Іква», «Печалівка», «Стубла» і «Прип'ять». Осн. площі зернових культур зосереджені в пд. частині області. Вирощують озиму пшеницю, жито, ячмінь, з технічних — цукр. буряки. У пн., поліських районах переважають картоплярство і льонарство. Розвинуті також хмелярство, овочівництво, садівництво та ягідництво. Тваринництво м'ясо-молочного напрямку, провідними галузями його є скотарство, свинарство та вівчарство; допоміжними — птахівництво, бджільництво і рибиництво. В обл. є 1 птахофабрика. Сформувалися спеціалізовані групи агропромислових комплексів (АПК) рослинницької та тваринницької орієнтації. У галузевій структурі рос-

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ РОВЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

Ім'я району	Рік утворення	Ім'я району	Рік утворення
Бориславський	1940	Млинівський	1935
Володимирівський	1939	Острозький	1939
Галицький	1940	Рівненський	1929
Дубнівський	1935	Рокитнівський	1929
Дубровицький	1939	Сарненський	1929
Заручинський	1946	Червоноармійський	1939
Заручинський	1939		
Коростишівський	1960		
Костопільський	1929		

линицької групи провідне місце займає львопромисловий комплекс (у поліській частині області), розвинуті також бурякоцукровий, хмелепромисловий (на Пд.) й картоплепромисловий (на Пн.) та зернопромисловий і плодоовочеконсервний АПК.

Тваринницька група представлена м'ясо-та молокопромисловими комплексами. Навколо міст Ровно і Здолбунів розвивається приміське господарство, яке спеціалізується переважно на виробництві овочевої та м'ясо-молочної продукції.

Пам'ятник М. І. Кузнецову в Ровно. Скульптор В. П. Вітійкін, І. П. Шаповал, архітектор В. Г. Гиселдін. Бронза, граніт. 1961.

Транспорт. З-ць заг. користування 588 км (1983). Тер. області проходять з-ці: Київ — Ковель — Брест, Москва — Ковель, Ленінград — Львів та ін. Найбільші залізничні вузли: Здолбунів, Ровно, Сарни. Довж. автошляхів — 5,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,2 тис. км (1983). Гол. автомагістралі — Київ — Варшава, Київ — Ровно — Брест, Київ — Ровно — Львів, Київ — Ровно — Чернівці, Львів — Ровно — Житомир, Ровно — Тернопіль та ін. Тер. Ровенщини проходить нафтопровід «Дружба». Судноплавство по Прип'яті, Горині й Стиру. У Ровно — аеропорт.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 13,8 тис. лікарн. ліжок (119,4 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 3,9 тис. лікарів (29,9 лікарів на 10 тис. ж.) та 11 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (94,9 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 11,1 жіночих консультацій, поліклінік та амбулаторій; 5 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 652 місця. Курорт Горинь у Сарненському р-ні.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1.1984 в області налічувалося 1441 колектив фіз. культури, які охоплював бл. 420 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 20 стадіонів, 306 спорт. залів, 3405 спорт. майданчиків і полів, 7 плавальних басейнів (4 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 146 473 значків ГПО, 145 857 спортсменів масових розрядів, 1308 спортсменів-першорозрядників, 186 кандидатів ч. майстрів спорту, 19 майстрів спорту РСР і 4 майстри спорту міжнар. класу. На 742 підприєм-

ствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 146 тис. чол.

В області 1983 по лінії профспілок діяли 2 туристські бази на 790 місць, 4 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходило 6 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 440 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 779 загальноосв. шкіл (199 тис. учнів), 15 серед. спец. навч. закладів (13,9 тис. учнів), 24 профес.-тех. уч-ща (15,2 тис. учнів). 3 виші навч. заклади — Ровенський педагогічний інститут імені Д. З. Мануйльського, Ровенський інститут культури, Український інститут інженерів водного господарства (всього — 15,1 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 22 палаци і будинки піонерів і школярів, 4 станції юних натуралістів, станція юних туристів, 13 дитячо-юнацьких спорт. шкіл. На території області працюють 2 н.-д. станції — Ровен. обл. ветеринарна та Сарненська по освоєнню боліт. Діють обл. орг-ції творчих спілок журналістів (з 1957), архітекторів (з 1980), обл. літ. об'єднання (з 1950), обл. об'єднання самодіяльних композиторів (з 1961), обл. об'єднання муз. ансамблів (з 1980), 2 театри — Ровенський український музично-драматичний театр імені М. Островського, Ровенський театр ляльок, обл. філармонія. На кінець 1983 в області функціонувало 853 масових бібліотек з фондом 11,9 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 744 бібліотеки з фондом 8,1 млн. одиниць зберігання — в сільській місцевості; 916 клубних закладів, у т. ч. 816 — у сільській місцевості; 841 кіноустановка, в т. ч. 772 — в сільській місцевості; 3 держ. музеї — Ровенський краєзнавчий музей, що має відділи — літ.-меморіальний музей М. О. Островського в с. Вілії, музей наук. атеїзму, меморіальний музей-квартира М. І. Кузнецова в Ровно, музей-заповідник «Козацькі могили» в с. Пляшева та ін.; Острозький історико-культурний заповідник; Дубнівський (філіал Ровенського) краєзнавчий музей, 236 музеїв та музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. При культур.-осв. закладах — бл. 6 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 140 тис. аматорів, 77 колективів удостоєні звання народних, серед них — хорово-капела Дубнівського районного будинку культури, ансамбль пісні і танцю львівсько-комбінату, капела бандуристів і оркестр нар. інструментів обл. міжшкільного будинку самодіяльної нар. творчості, квартет бандуристів, засл. ансамбль танцю УРСР «Полісянка» Ровен. міськ. будинку культури, нар. театр Острозького районного будинку культури. На Ровенщині давня розвинута ужиткове мистецтво. Осн. осередки вишивання — с. Велике Вербче Сарненського р-ну, ткацтво — с. Крупове Дубровицького р-ну, с. Залібівка Здолбунівського р-ну, гон-

чарства — с. Кривиця Дубровицького р-ну, с. Вілія Острозького р-ну, плетіння з лози — с. Велика Клецька Корецького р-ну. Виходять 2 обл. газети — «Червоний прапор» та «Зміна», 1 міськрайонна і 14 районних газет. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Заселення території сучасної Ровенщини почалося з часів пізнього палеоліту. В 10—12 ст. ця територія входила до складу Київської Русі, в 13—14 ст. — до Галицько-Волинського князівства. У 14 ст. її загарбала феод. Литва, а після Люблінської унії 1569 — шляхет. Польща. Населення брало участь у Наливайка повстанні 1594—96, ін. сел.-козак. повстаннях 1-ї пол. 17 ст. проти польсь.-шляхет. загарбників. Під час визвольної війни українського народу 1648—54 тут відбулася Берестецька битва 1651 (між тепер. м. Берестечком Горохівського р-ну Волин. обл. та с. Пляшево Червоноармійського р-ну Ровенської обл.). Після возз'єднання Ровенщини в складі Правобережної України з Росією (1793) її територія ввійшла до Волинської губернії, створеної 1797. Перші марксистські с.-д. орг-ції на Ровенщині почали діяти в кін. 19 ст. Важливу роль у поширенні революц. ідей і формуванні с.-д. орг-цій на Ровенщині відіграла ленінська газ. «Искра» та ін. марксистська л-ра, яку 1901—02 негально пересилали зі Львова. С.-д. орг-ції та групи 1902—04 діяли в Ровно, Здолбуніві й Сарнах. Під час революції 1905—07 діяльністю місц. с.-д. орг-цій, керованих більшовиками, посилювалася.

Рад. владу на тер. області встановлено в грудні — січні (лютому) 1918. Під час громадян. війни та іноз. інтервенції відбулося Дубровицьке збройне повстання 1918—19 проти австро-нім. окупантів, гетьманщини і петлюрівської Директорії. За Ризьким мирним договором 1921 Зх. Волинь, у т. ч. тер. Ровенщини, відійшла до бурж.-поміщицької Польщі. У вересні 1939 Ровенщину в складі Зх. України возз'єднано з Рад. Україною. Було створено Ровенську обласну партійну організацію. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (червень 1941 — березень 1944) діяли підпільні антифашист. орг-ції, партизан. загони і групи (в грудні 1942 проведено операцію «Сарненський хрест»), зокрема з липня 1942 — загін особливого призначення під командуванням Д. М. Медведєва, у складі якого був розвідник М. І. Кузнецов. Антифашист. боротьба значно активізувалася після утворення в лютому 1943 підпільного обкому партії (секретар — В. А. Бегма). Територію області визволено в ході Ровно-Луцької операції 1944. В 1983 м. Ровно нагороджено орденем Трудового Червоного Прапора. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Зоря Ровенського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 57 155 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 1679 першочинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 177 636 комсомольців. Трудящі Ровен. обл. підтримують дружні зв'язки з трудівниками Волинської і Житомирської областей УРСР, Костромської обл. РРФСР, Могильовської обл. БРСР та Видинського округу НРБ. Про осн. пам'ятники й пам'ятні м'єця і в тер. області див. карту до ст. Ровенська область, т. 9, с. 413.

Лит.: Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. Львів, 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. К., 1973; Природа Ровенської області. Львів, 1976. Т. І. Панасенко.

Замок князів Острозьких у Острозі. 14—16 ст.

Площа — 23,8 тис. км²Населення — 1435,4 тис. чол.
(на 1.І 1984)Центр — м. Суми
(252 тис. чол.)

Загальні відомості. Сумську обл. утворено 10.І 1939. Розташована у пн.-сх. частині УРСР. На Пн. та Сх. область межує з Брян., Курс. та Белгород. областями РРФСР, на Пд. Сх. — з Харків., на Пд. — з Полтав., на Зх. — з Черніг. областями УРСР. В області — 18 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 15 міст, у т. ч. 6 обласного підпорядкування, 20 селищ міського типу, 1547 сільських населених пунктів. У 1967 область нагороджено орденом Леніна. **Населення.** Оси. населення — українці; живуть також росіяни, євреї та ін. Пересічна густота населення — 60,3 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені середня і південно-східна частини області. Міське населення становить 57 % (1984). Найбільші міста: *Суми, Конотоп, Шостка, Ромни.*

Природа. Поверхня області — в осн. пологохвиляста рівнина, розчленована річковими долинами, балками та численними прохідними долинами. Поширені моренно-зандрові форми рельєфу (особливо на Пн.) та яри і балки. Макс. вис. 237 м. Майже вся тер. області лежить у межах *Підніпровської низовини*; на Сх. і Пн. Сх. — відроги Середньоросійської височини. Найбільше значення мають горючі корисні копалини — нафта, природний газ (Охтирське, Роменське нафтогазові родовища) та торф, є також поклади бурого вугілля. Серед неметалевих копалин — фосфорити, кам. та калійна солі, гіпс, вапняки, мергель, вогнетривки та тугоплавкі глини, діабаз тощо. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 7,3, — 8°, липня +18,6, +20°. Опадів розподіляються нерівномірно: на Пн. — 527—600 мм на рік, на решті території — 460—520 мм. Взимку бувають заморозки; у весняно-літній період — посухи. Вегетаційний період 188—196 днів. Сума активних температур становить від 2370° на Пн. до 2680° на Пд. Територією С. о. протікає 163 річок довжиною понад 10 км, які належать до бас. Дніпра. Найбільші з них — *Десна* (з прит. Сеймом), *Сула, Псел, Ворскла*. Численні озера (Остер, Обод, Перерва, Глушиця), болота; 26 водосховищ, 1166 ставків. Навколо майже всіх водосховищ, озер і річок проводяться водозахисні лісові насадження. На початку 1984 відрегульовано 680,4 км русел малих річок, збудовано водосховищ і ставків площею водного дзеркала 13,3 тис. га. Серед ґрунтів найпоширеніші чорноземи, є сірі лісові, у північній частині — дерново-підзолисті ґрунти.

Пам'ятка природи — Шелехівське озеро.

Ліси займають 418,2 тис. га (17,6 % території). Серед лісових масивів найпоширеніші діброви, є субори, на терасах річок — бори. Породний склад лісів: сосна, дуб, клен, ясен, вільха та ін. За 1976—83 заліснено 10,4 тис. га ярів, балок, берегів річок і водойм. Область лежить у межах двох природних зон: мішаних лісів (Новгород-Сіверське Полісся) та лісостепової. Пн. частина об-

Суми. Панорама центральної частини міста. Область характеризується поєднанням поліських алювіально-зандрових та лісостепових підвищених розчленованих природно-територіальних комплексів («лесові острови»). На Пд. області переважають підвищені в поєднанні з лукоstepовими низовинними природно-територіальні комплекси. В області — 167 природно-заповідних об'єктів (площа 30,7 тис. га), у т. ч. філіал Українського степового заповідника — Михайлівська цілина, 8 держ. заказників (Андришівсько-Гудимівський, Бакирівський, «Банний Яр», Біловодський, урочище «Великий Бір», Хухрявський, Журавлинний, Шалигинський), 2 пам'ятки садово-паркового мистецтва (Тростянецький та Кияницький парки), пам'ятки природи республіканського значення — Шелехівське озеро та урочище «Боромля».

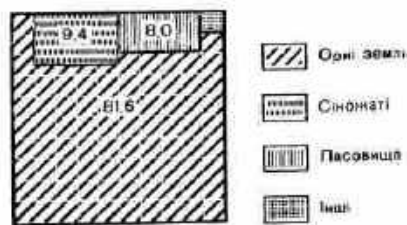
Народне господарство. Економіка області являє собою поєднання ряду розвинутих галузей обробної і добувної пром-сті з інтенсивним багатогалузевим с. г. В загальносоюзному і респ. поділ праці область спеціалізується на виробн. мінеральних добрив, сирої нафти, гірничорудного устаткування, насосів, важких компресорів, технологічних ліній для хім. пром-сті, кінофотоплівки та магнітної стрічки, електронних мікроскопів, цукру. **Промисловість.** У галузевій структурі пром. виробництва переважають харч. (31,2 % товарної продукції, 1983), маш.-буд. і металообр. (25,0 %), хім. та нафтохім. (22,4 %) і легка (9,0 %) пром-сть. Серед галузей харчової промисловості виділяється цукрова (19 з-дів, у т. ч. 2 рафінадні; найбільші з них — у Сумах, Дружбі, Чупахівці, Мезенівці, Куянівці, Степанівці, Угрюмдах, Тернах та ін.). Серед ін. галузей харч. пром-сті — м'ясна, борошномельно-круп'яна, спирто-горілчана, маслоробна і молочна, підприємства цих галузей містяться в Сумах, Конотопі, Шостці, Охтирці. У машинобудуванні і металообробці виділяється виробн. устаткування для хім. пром-сті, електронних мікроскопів, насосів для теплових і атомних електростанцій, важких компресорів (Суми), апаратури для автоматизації процесів у ауг. і гірничорудній пром-сті, поршнів (Конотоп), поліграф. машин (Ромни), електротех. і агре-

гатних вузлів (Глухів), насосів (Свеса) тощо. Значного розвитку досягла хім. та нафтохім. пром-сть. Найбільші підприємства: шосткинські виробничі об'єднання «Свеса» (єдине на Україні і найбільше в СРСР підприємство по виробн. кінофотоплівки та магнітної стрічки), з-д хім. реактивів, сумські виробничі об'єднання «Хімпром» (виробн. фосфатних мінеральних добрив, сірчаної к-ти

та ін.) і «Гумотехніка». Продукція легкої промисловості: ткацтва, взуття, швейні, галантерейні вироби (Суми, Охтирка, Ромни, Кролевець, Конотоп, Леbedин, Свеса). Промисловість буд. матеріалів базується на місцевих покладах мінеральної сировини. Найбільші підприємства: виробничі об'єднання «Сумбудматеріали» та «Сумзалізобетон»; сумські силікатний, залізобетонних виробів та Конотопський залізобетонних виробів заводи. В області є підприємства лісової, деревообр. і меблевої (Суми, Шостка, Тростянець, Ромни, Охтирка та ін.), фарфоро-фаянсової (Суми) пром-сті. Пшвидами темпами розвивається комбикормова пром-сть (15 з-дів, серед них найбільші: Сумський, Конотопський, Охтирський, Леbedинський). На території С. о. сформувався Сумський пром. вузол, осн. галузями спеціалізації якого є маш.-буд. і металообр., хім. і нафтохім., харч. та легка пром-сть. Крім того, виділяють багатогалузеві пром. центри — Конотоп, Шостка, Охтирка, Глухів, Ромни.

Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце посідає рослинництво (50,5 %, 1983). На кінь. 1983 в області було 302 колгоспи, 66 радгоспів, 19 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 18 районних об'єднань сільгоспхімії. Під с.-г. угіддями — 1737 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа становить 1392 тис. га. Осучешено 87,5 тис. га (осучувальні системи «Ромен», «Клевень», «Молч»), зрошено 23,2 тис. га. Серед зернових культур переважають озима пшениця і ячмінь. Сіють також жито, гречку, зернобобові. Серед тех.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983.%)

культури провідне місце займають цукр. буряки. На значних площах вирощують також картоплю, соняшник, конопі, льон. Серед кормових культур найпоширеніші багаторічні трави (конюшина, люцерна), коренеплоди, кукурудза. Садівництво і ягідництво. Важливе місце у сільськогосподарському виробі. області займає тваринництво — переважно скотарство м'ясо-мол. напрямку і свинарство. Розвинуті птахівництво, рибицтво, бджільництво.

В області сформувались спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): буряко-цукровий, плодоовочеконсервний, зерно-промисловий, коноплепромисловий, серед комплексів тваринницької спеціалізації — молоко-, м'ясо- та птахопромислові. Навколо пром. центрів розміщено спеціалізовані овочово-молочні і птахівничі г-на, які забезпечують потреби міського населення в малотранспортабельній охолодженій і цільномолочній продукції. Транспорт. Експлуатаційна довжина з-дз заг. користування 1983 становила 823 км. Найважливіші магістралі, що проходять тер. області — Київ — Москва, Київ — Харків, Ворожба — Хутір-Михайлівський. Залізничні вузли: Конотоп, Ворожба, Хутір-Михайлівський (електрифіковані). Довжина автомоб. шляхів — 6,8 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,6 тис. км. Автоматостраді: Київ — Суми — Курськ, Суми — Харків, Москва — Київ та ін. Аеропорт — в Сумах. Територією області проходить траса нафтопроводу Уренгой — Помарі — Ужгород.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 19,0 тис. лікарн. ліжок (132,5 ліжка на 10 тис. ж.), працювали понад 4,2 тис. лікарів (29,5 лікарів на 10 тис. ж.) та 13,9 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (96,5 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 186 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій; 9 санаторіїв

і пансіонатів з лікуванням на 810 ліжок, 3 будинки і пансіонати відпочинку на 1280 ліжок.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1.1984 в області налічувалося 1498 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 458 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 18 стадіонів, 361 спорт. зал, 3912 спорт. майданчиків і полів, 6 плавальних басейнів (4 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 176 813 значківців ГПО, 180 829 спортсменів масових розрядів, 1617 спортсменів-першорозрядників, 285 кандидатів у майстри спорту, 26 майстрів спорту СРСР. На 1251 підприємстві області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 168 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 2 туристські бази на 520 місць, 6 бюро подорожей і екскурсій, 4 туристські клуби; по області проходило 2 місцеві туристські маршрути. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговували бл. 400 тис. чол.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 736 загальноосв. шкіл (197 тис. учнів), 24 серед. спец. навч. заклади (22,9 тис. учнів), 37 профес.-тех. уч-щ (18,6 тис. учнів), 2 виш. навч. заклади — *Сумський педагогічний інститут* імені А. С. Макаренка, *Глухівський педагогічний інститут* імені С. М. Сергєєва-Ценського (всього 9,4 тис. студентів), а також Сум. філіал Харків. політех. ін-ту ім. В. І. Леніна та Сум. філіал Харків. с.-г. ін-ту ім. В. В. Докучаєва. Серед позашкільних закладів — 23 палаци й будинки піонерів, 10 станцій юних техніків та 6 — юних натуралістів, 15 дитячо-юнацьких спорт. шкіл.

Всесоюз. н.-д. і конструкторсько-технологіч. ін-т компресорного машинобудування, Всесоюзний н.-д. проектно-конструкторський ін-т атомного і енергетичного насособудування — в Сумах, *Луб'янська культурно-всесоюзний науково-дослідний інститут* — у Глухові.

Обласні відділення спілки архітекторів (з 1970), обл. орг-ція журналістів (з 1939), обл. літ. об'єднання (з 1939), *Сумський театр драми і музичної комедії* імені М. С. Шепкіна, *Сумський театр для дітей та юнацтва*, обл. філармонія.

На кінець 1983 в Сумській обл. функціонувало 911 масових б-к з фондом 13,4 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 720 б-к з фондом 8,0 млн. одиниць зберігання — в сільсь. місцевості; 1036 клубних закладів, у т. ч. 905 — в сільсь. місцевості; 1133 кіноустановки, в т. ч. 970 — в сільсь. місцевості; 7 держ. музеїв — *Сумський художній музей* з філіалом в Лебедині і відділом декоративно-прикладного мистецтва в Сумах, *Сумський краєзнавчий музей* з філіалами в Охтирці й Путивлі й відділами в Глухові, Путивлі (музей партизан. слави в Спідчанському лісі) та Будинком-музеєм А. П. Чехова в Сумах; краєзнавчі музеї в Ромнах і Конотопі, 218 музеїв на громад. засадах, в т. ч. музей П. І. Чайковського в смт Нізах Сум. р-ну, літ.-меморіальний музей П. А. Грабовського в с. Грабовському Краснопільського р-ну. При культур.-осв. закладах — понад 8 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь бл. 89 тис. аматорів. Серед колективів худож. самодіяльності — нар. хор Будинку культури с. Червоного Сум. р-ну, танц. колектив Шосткинського Будинку культури ім. Жданова, жіночий ансамбль «Сумчанка» при Паладі культури виробничого об'єднання ім. Фрунзе, ромеєвськ. засл. нар. хор і оркестр нар. інструментів та ін. На Сумщині здавна розвинуті ткацтво, вишивка. Центром худож. ткацтва є *Кролевець*.

Виходять 2 обласні газети — «*Лемінська правда*» та «*Червоний промінь*», 5 міськрайонних, 13 районних, 64 багатотиражні газети. Працює обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. **Короткі відомості про історичні події.** Територія сучасної області заселена з часів пізнього *палеоліту*. В 9—10 ст. ця територія входила до складу Київської Русі, в 11—13 ст. — до Чернігівського та Сіверського князівства. У 1185 з м. Путивля новгород-сіверський князь Ігор Святославич виступив зі своїм військом у похід проти *половців*, описаний у «*Слові о полку Ігоревім*». У 13—14 ст. землі сучас. Сумщини належали під *Золотою*

Пам'ятник Ярославу в Путивлі. Скульптор В. М. Клоков. Бронза, 1983.

орди. У 60-х рр. 14 ст. зх. частина земель перебувала під владою феодал. Литви, сх. частина в 17—18 ст. входила до *Слобідської України*, на території якої були *Сумський полк* та *Охтирський полк*. Селяни й козаки Сумщини брали участь у *селянському повстанні під проводом І. І. Болотникова 1606—07*. З 1802 зх. землі Сумщини ввійшли до Чернігівської, Ромеєвщини — до Полтав. губернії, сх. землі (з 1797) — до Слобідсько-Української (з 1835 — Харківської) губ. На поч. 20 ст. в Сумах, Конотопі, Ромнах, Путивлі та ін. містах виникли перші марксистські гуртки. Влітку 1903 в Конотопі відбувся робітн. страйк, яким керували соціал-демократи. У роки 1-ї рос. революції в Сумах відбувалися політ. робітн. страйки і заворушення. Рад. владу на тер. області встановлено в січні 1918. *Сумська обласна партійна організація* створена 1939. У роки Великої Вітчизняної на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (жовтень 1941 — жовтень 1943) формувалися партизанські з'єднання С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, Я. І. Мельника та ін. Пн. частина Сумської обл. стала однією з найважливіших баз партизан. руху (див. *Партизанські краї і зони*), яким керував підпільний обком партії. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено м. Путивль (1980), С. Томашівку Недригайлівського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 85 998 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 2176 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 178 760 комсомольців.

Трудящі Сумської обл. підтримують дружні зв'язки з трудівниками Курської обл. РРФСР та Врачанського округу НРБ.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Сумська область*, т. 11, с. 64.

Літ.: Нариси історії Сумської обласної партійної організації. Х., 1981; Історія города и сел Украинской ССР. Сумская область. К., 1980; Сумщина в одинадцятій п'ятилітк. Х., 1981. І. Г. Гринцов.

Площа — 13,8 тис. км²

Населення — 1157,3 тис. чол.
(на 1.1.1984)

Центр — м. Тернопіль
(175 тис. чол.)

Загальні відомості. Тернопільську обл. утворено 4.XII 1939 в результаті возз'єднання зх.-укр. земель у єдиній Укр. Рад. державі. Розташована в зх. частині республіки. На Пн. межує з Ровен., на Сх. — з Хмельн., на Пд. — з Чернів., на Пд. Зх. — з Івано-Фр., на Зх. — з Львів. об-стями УРСР. В області — 16 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 16 міст, у т. ч. і обласного підпорядкування, 15 селищ міського типу, 946 сільських населених пунктів.

У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, поляки та ін. Пересічна густота населення — бл. 84 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені Кременецький і пд. райони області. Міське населення становить бл. 36 % (1984). Найбільші міста: Тернопіль, Чортків, Кременець, Бережани, Бучач, Теребовля, Збараж, Борщів.

Природа. Майже вся тер. області лежить у межах Подільської височини. Лише на крайньому Пн. Зх. — рівнина *Малого Поділля*. Поверхня області — плато, що має заг. нахил з Пн. на Пд., глибоко розчленоване річковими долинами, особливо у Придністров'ї. Азимутуда абс. вис. перевищує 300 м, макс. вис. 443 м на крайньому Зх. області; мінім. — 116 м на Пд. Сх. На Пн. височина утворює хребти — *Кременецькі гори* (вис. до 408 м). У межах височини поділяється напівкоше пасмо *Топаши*, або *Медобори* (шпр. 6—12 км, вис. 380—400 м). На крайньому Пд. Зх. — *Опілья* (вис. 360—400 м). Поширені карстові форми рельєфу, особливо на Пд. Сх., де досліджено понад 60 печер — *Оптимістична* (довж. 143,6 м), *Озерна* (104 м), *Кристаліна* (22 м), *Млишівська печера* (15,1 м), *Вартеба* (7,8 м) та ін.; лінійні, понори. Серед корисних копалин найбільше значення мають нафталеві — природні буд. матеріали та сировина для їх виробл. (вапняки, цегельні і черепяні глини, мармурові піски, крейда, мергель, гіпс, гравій, галька). Розробляють невеликі поклади торфу (в пн. і пн.-зх. частинах). Е також вугілля, бентонітові глини, доломіти, плауконітові піски, фосфорити, самородна сірка; виявлено джерела мінеральних вод і лік. грязі. Осн. видати мінеральні-сировинних ресурсів області забезпечені недостатньо. Клімат помірно континентальний з короткою м'якою зимою й теплим вологим літом. Пересічна т-ра січня від -5,5° на Пн. до -4,5° на Пд., липня відповідно +18 та +19°. Кількість опадів зростає від 520—590 мм на Пд. Сх. до 650—700 мм на Пн. Зх., бл. 75 % їх припадає на теплий період. Серед несприятливих метеорологічних явищ — заморозки, часті відлиги взимку, що можуть спричинювати вимерзання озимих культур, зливові дощі влітку. Вегетаційний період 253—263 дні. Сума активних т-р 2400—2700°. На тер. області — 117 річок довж. понад 10 км. Гол. ріка — *Дністер* (на

Пд. межі), його найбільші притоки — *Золота Липа*, *Коропець*, *Стрипа*, *Джурин*, *Серет*, *Нічлава*, *Збруч*. Ріки пн. частини області належать до бас. Прип'яті (Іква, верхів'я Горині, Вілії). В області — 246 ставків і 14 водосховищ. Для охорони річок від забруднення і раціонального використання їх провадять заходи щодо регулювання стоку малих річок, боротьби з ерозією, волозахисне лісонасадження. Довж. розчищених і відрегульованих ділянок русел перевищує 1000 км. У ґрунтового покриві переважають чорноземні (в центр. і сх. частинах — глибокі мало- і слабогумусні, в зх. і пд.-зх. частинах — опідзолені) та сірі лісові ґрунти. На схилах річкових долин і балок сформувалися лучні, лучно-болотні й болотні ґрунти. На Пн. поширені дерново-підзолисті ґрунти. Заг. площа лісів 190,3 тис. га (12,6 % території). Найпоширеніші грабові й дубово-грабові ліси, є також букові, дубово-соснові й соснові ліси. Проводять значні лісовідновлювальні роботи (в держ. лісфонді засаджено 81,6 тис. га лісу, заліснено 22,2 тис. га колгоспних і радгоспних земель, непридатних для с.-г. використання).

Область лежить в основному у межах лісостепової зони. Переважають опольські рівнинно-підвищені, лукоstepові підвищені розчленовані й терасові, а також товтрові природно-територіальні комплекси. В області — 456 природно-заповідних об'єктів (заг. площею 60,4 тис. га), у т. ч. 13 держ. заказників («Дача Галілея», Жижівський, Обіжівський, урочище «Криве», Касперівський, Серетський, Семківський, «Суразька дача», Веселівський, Голицький, Яблунівський, Медоборський та Чистилівський), 12 пам'яток природи республіканського значення, 2 дендропарки.

Тернопіль.
Загальний вид міста.

Народне господарство. Сучасний госп. комплекс Тернопільщини характеризується поєднанням пром.-сті, представленої галузями, що базуються гол. чин. на місцевих с.-г., мінерально-сировинних й лісових ресурсах, а також трудомісткими галузями, з високоінтенсивним с.г. зерново-буряківничого і м'ясо-мол. напрямів. У заг.-союзному і респ. поділі праці область виділяється виробн. цукру-піску, масла, плодівовочевих консервів, спирту-

сірцю, бурякозбиральних комбайнів, світлотехнічного обладнання, бавовняних тканин.

Промисловість має багату, різноманітну структуру: 1983 на харч. пром.-сть припадало 40,2 % товарної пром. продукції, на легку — 26,9 %, машинобудівну і металообробну — 17,7 %, будівельних матеріалів — 4,2 %, лісову і деревообробну — 2,2 %.

Підприємства харч. пром.-сті розміщені по всій тер. області: цукр.-з-ди — у Борщеві, Бучачі, Збаражі, Козовій, Кременці, Ланівцях, Хоросткові, Чорткові, Тернополі (1983 вироблено 511 тис. т цукру-піску); м'ясокомбінати — у Тернополі, Чорткові; плодівовочеконсервні — у Заліщиках, Бережанах; спиртові й потіюво-мажоркові — у Кремені, Борщеві, Монастирській, Хоросткові; мол. і масло-робні — у Тернополі, Бережанах, Борщеві, Заліщиках, Кремені та ін. Підприємства легкої пром.-сті виробляють тканини (Тернопільський бавовняний комбінат), вати (Кременець), текст.-художні (Залішки), швейні (Тернопіль, Чортків), шкіряно-галантерейні (Тернопіль, Залож-

ції, Вишнівець) вироби, взуття (Тернопіль, Терехівка). Осн. продукція маш.-буд. та металообр. пром-сті: с.-г. машини, зокрема бурякозбиральні комплекси, світильники, пускорегулюючі апарати, торг. обладнання (Тернопіль), госп. лит-во (Збараж), металовироби (Бучач). На базі місц. покладів нерудних корисних копалин створено пром-сті буд. матеріалів: у Тернополі (комбінати «Будіндустрія» і домобуд., з-д залізобетонних конструкцій та асфальтобетонний), Скалі-Подільській (з-д холодного асфальтобетону), Бережанах (з-д буд. матеріалів); виробн. кахлю (Бережани, Монастириська), цегли. Підприємства деревообр., в основному меблевої, пром-сті зосереджені у Тернополі, Бережанах, Кременіші, Микулинцях, с. Озерянах Борщівського р-ну. Вироби. пластмасових (Підволочиськ) і фарфорових (Тернопіль) виробів та скла і скляного посуду (Бережани). У 1983 діяло 14 комбикормових з-дів, найбільші з них — Борщівський (с. Іване-Пусте), Тернопільський (с. Мишківці), Чортківський (с. Білобожниця). Широко розвинуті нар. промисли, зокрема художнє ткацтво, вишивання, лозоплетіння, килимарство.

На тер. області виділяють Тернопільський пром. вузол, що включає також прилеглі до нього пром. центри (Збараж, Терехівка, Козова та ін.). Спеціалізується на кількох галузях обробної пром-сті. Крім того, на тер. області виділяють багатогалузеві пром. центри (Бережани, Борщів, Бучач, Заліщики, Залозці, Зборів, Кременець, Ланівці, Монастириська, Чортків, Хоростків та ін.), в яких розвинуті дві або більше галузі промисловості.

Сільське господарство області спеціалізується на вирощуванні зерна, цукр. буряків та виробн. продукції тваринництва, переважно м'яса. У структурі с.-г. виробн. на продукцію тваринництва 1983 припадало 49,7 %, рослинництва — 50,3 % валової продукції. На кінець 1983 в області було 339 колгоспів, 20 радгоспів, 29 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 16 районних об'єднань сільгоспхімії. Під с.-г. угіддями 1059 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа становить 964 тис. га. Проводять великі роботи щодо осушення перезволоженої і заболоченої земель. Всього осушено 126,2 тис. га. Гол. зернові культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза на зерно, зернобобові. Вирощують також озиме жито, гречку, просо. З тех. культур найбільше значення мають цукр. буряки, у пд. і пд.-зх. частинах області вирощують тютюн. Поширені картопля та овочеві культури. Серед кормових культур переважає кукурудза, горох, конюшина, люцерна, кормові буряки. Садівництво (яблуні, груші, вишні) найпоширеніше у Придністров'ї. Провідна галузь тваринництва — скотарство м'ясо-мол. напрямку, розвинуте також свиноварство. Допоміжне значення мають птахівництво, конярство, бджільництво, ставкове рибництво, вів-

чарство, звірівництво. В області 1983 була одна птахозаводська фабрика.

У Тернопільській області сформувалися спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): бурякоцукровий, плодоовочекопсервний, картоплясько-зерно-спиртовий, тютюново-ферментаційний (у пд. частині), м'ясопромисловий та молочнопромисловий. Навколо Тернополя формується комплекс приміського типу.

Транспорт. Експлуатаційна довж. з-д заг. користування в межах області — 574 км (1983). Тер. області проходять з-ці: Київ — Жмеринка — Тернопіль — Львів — Чоп, Київ — Шепетівка — Тернопіль — Чернівці, Яромлиніч — Тернопіль — Ходорів. Залізничні вузли — Тернопіль, Чортків. Довж. автомоб. шляхів — 5,5 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,7 тис. км. Автомагістралі: Брест — Луцьк — Тернопіль — Чернівці, Тернопіль — Стрий, Вінниця — Львів — Краковець, Кам'янець-Подільський — Чортків — Івано-Франківськ. Аеропорт у Тернополі. Судноплавство по Дністру (пристань Заліщики). Тер. області проходить траса газопроводу «Союз».

Охорона здоров'я. В області 1983 було 14,5 тис. лікарн. ліжок (125 ліжок на 10 тис. ж.); працювали бл. 4,0 тис. лікарів (34,5 лікарів на 10 тис. ж.) та 11,6 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (100,2 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 159 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій, 5 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 1025 ліжок, 2 будинки відпочинку в м. Заліщиках і в Зборівському районі.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1.1984 в області налічувалося 1375 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 393 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 20 стадіонів, 359 спорт. залів, 4211 спорт. майданчиків і полів, 11 басейнів (4 кригі) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 158 281 значків ГПО, 146 824 спортсмени масових розрядів, 1601 спортсмен-першорозрядник, 210 кандидатів у майстри спорту, 19 майстрів спорту СРСР і 2 майстри спорту міжнар. класу. На 1140 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалися бл. 133 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 3 туристські бази на 1441 місце, 3 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходили 1 всесоюзний і 15 місцевих туристських маршрутів. Широку туристсько-екскурсійну організацію області обслуговують бл. 120 тис. чоловік.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 881 загальноосв. школа (180 тис. учнів), 14 серед. спец. навч. закладів (12,3 тис. учнів), 18 профес.-тех. уч-щ (13,6 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — Тернопільський медичний інститут, Тернопільський педагогічний інститут, Тернопільський фінансово-економічний інститут (всього — 13,7 тис. студентів), Тернопільський філіал Львівського політехнічного ін-ту. Серед позашкільних закладів області — 10 станцій юних техніків, 4 — юних натуралістів, 1 — юних туристів, дитяча екскурсійно-туристська станція, 27 будинків піонерів, 13 дитячих спорт. шкіл.

Працюють Всесоюз. проектно-конструкторський технологіч. ін-т світлотехніч. промисловості, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту тваринництва, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту ветеринарної санітарії — в Тернополі. Укр. дослідна станція по тютюну та махорці в смт Мельниця-Подільська (Борщівський р-н). Тернопільська обл. дослідна станція в м. Хоросткові (Гусятинський р-н).

Діють обл. орг-ції спілок письменників (з 1984) і художників (з 1983), 2 театри — Тернопільський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка і Тернопільський театр ляльок, обл. філармонія. На кінець 1983 у Тернополі функціонувало 1027 масових б-к з фондом 10,6 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 899 б-к з фондом 7,1 млн. одиниць зберігання — в сільській місцевості; 1059 клубних закладів, у т. ч. 954 — в сільській місцевості; 994 кіноустановки, в т. ч. 918 — у сільській місцевості; 3

Пам'ятник Ю. Словацькому в місті Кременці. Скульптор В. З. Бородай, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Бронза, граніт, 1969.

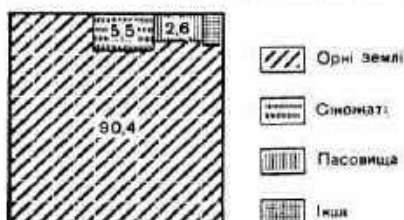
державні музеї — Тернопільський краєзнавчий музей та його відділи — картинна галерея в Тернополі, Меморіально-етнографічний музей В. Гнатюка в с. Велесні Монастирського району, Чортківський, Борщівський, Заліщанський, Гусятинський і Бережанський краєзнавчі музеї; Кременецький краєзнавчий музей і Музей атеїзму в Почаєві. 365 музеїв на громад. засадах, серед яких 10 присвоєно звання народних. При культур.-осв. закладах — понад 8,6 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 156 тис. аматорів. 117 колективів удостоєні звання народних, серед них — Кременецький та Колячківський нар. театри, ансамбль танцю «Кременчанка» Кременецького районного будинку культури, ансамбль пісні і танцю «Дністер» Заліщанського районного будинку культури, фольклорний ансамбль с. Підзамочок Бучацького р-ну. Самодіяльний капелі бандуристів Струцького сільського будинку культури Терехівського району присвоєно звання заслуженої.

Тернопільщина здавна славиться самобутнім мистецтвом нар. майстрів. Тут поширені такі види декоративно-ужиткового мистецтва, як вишивання, килимарство, худож. ткацтво, кераміка, різьблення в дереві, плетіння з рогами. Виходять 2 обл.

Старий замок у Тернополі. 16 ст.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %) (див. діаграму)

газети — «Вільне життя» і «Ровесник», 16 районних і 9 багатотиражних газет. Працює вид-во обкому Компартії України «Збруч». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Тернополі.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів середнього палеоліту. В 9—12 ст. ці землі входили до складу Київської Русі, в 12—14 ст. — до Галицько-Волинського князівства, в 14 ст. загарбані феодами Польщі. У 15 ст. тер. області ввійшла до складу Подільського воєводства. Нармаси брали участь у *Нахичеванській повстанні 1594—96*, визвольній війні українського народу 1648—54 (на Тернопільщині, зокрема, відбулася *Зборівська битва 1649*), збройних виступах *отришків, гайдамацького руху 18 ст.* Після 1-го поділу Польщі (1772) більшу частину цієї території загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), після 2-го поділу (1795) пн. частину Тернопільщини було возз'єднано з Росією (1797) ввійшла до складу *Подільської губернії*, а т. з. *Тернопільський округ*, за рішенням *Віденського конгресу 1814—15*, повернуто під владу Австрії). Трудяче населення Тер-

нопільщини, перебуваючи під подвійним гнітом польс. поміщиків та габсбурзької монархії, вело боротьбу за своє визволення (*Чортківські селянські заворушення 1838 та ін.*). Визвольна боротьба пармас посилилася в кін. 19 — на поч. 20 ст. під впливом піднесення революц. руху в Росії (*Тернопільські селянські страйки 1900*, *Галицькі страйки селян 1902 і 1906*). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) ця територія ввійшла до проголошеної укр. бурж. націоналістами т. з. «*Західноукраїнської народної республіки*», яку 1919 окупувала бурж.-поміщицька Польща. На визвольній рад. військами тер. області *Галицький революційний комітет 15.VII 1920* проголосив утворення *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* (існувала до 23.IX 1920). За *Ризьким мирним договором 1921* край відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. У вересні 1939 Тернопільщина в складі зх.-укр. земель возз'єднано з Рад. Україною. У 1939 створено *Тернопільську обласну партійну організацію*. У роки Великої Вітчизн. війни на окупованій пнм.-фашист. загарбниками тер. області (1941 — липень 1944) діяли підпільна патріотична орг-ція «Вуйко», ін. антифашист. підпільні орг-ції. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено м. Кременець (1976), Гусятинський р-н (1977), с. Гаї Кременецького р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 46 098 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 1569 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 164 446 комсомольців.

Трудящі Терноп. обл. підтримують дружні зв'язки з трудівниками Вінницької і Хмельницької областей, Пензенської обл. РРФСР та Сливенського округу НРБ. Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Тернопільська область*, т. 11, с. 224.

Літ.: Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів, 1980; Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. К., 1973; Природа Тернопільської області. Львів, 1979.

А. І. Корнієнко

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 31,4 тис. км²

Населення — 3125,7 тис. чол.
(на 1.І 1984)

Центр — м. Харків
(1535,3 тис. чол.)

Загальні відомості. Харківську обл. утворено 27.II 1932. Розташована у пн.-сх. частині республіки. На пн. межує з Белг. обл. РРФСР, на сх. — з Ворошиловгр., на пд. сх. — з Донец., на пд. і пд. зх. — з Дніпроп., на зх. і пн. зх. — з Полтав. і Сум. областями УРСР. В області — 25 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 16 міст, у т. ч. 5 обл. підпорядкування, 62 с-ша міські типу, 1848 сільс. населених пунктів. Область 1958 і 1968 нагороджено орденами Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, євреї, грузини, вірмени, татари та ін. Пересічна густина населення — 99,5 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселена пн.-зх. лісостепова частина області. Міське населення становить 77 % (1984). Найбільші міста: *Харків, Лозова, Ізюм, Чугуїв, Куп'янськ, Люботин*.

Природа. Поверхня області з слабким похилом у пд.-зх. та пд.-сх. напрямках. Макс. висота на пн. області (236 м), мінімальна — у гирлі р. Осколу (60 м). Амплітуда коливань абсолютних висот не перевищує 200 м. Більша частина області зайнята *Придніпровською низовиною* з переважанням ерозійно-аккумулятивних форм рельєфу та значним розвитком річкових долин. На пн. і пн. сх. — відроги Середньоросійської височини, розчленованої балками та ярами, на пд. сх. — відроги Донецької височини. Харківщина має значні запаси корисних копалин, відзначається вигідним територіальним зосередженням і поєднанням їх, розміщенням більшої частини мінерально-сировинних ресурсів у місцях з сприятливими умовами освоєння. Особливо багата область на горючі копалини, серед яких на першому місці — природний газ (частина *Дніпровсько-Донецької нафтогазової області*). Виявлено також поклади нафти, кам'яного та бурого вугілля. Область має значні ресурси гір-

ничо-хім. сировини (кам. сіль, фосфорити, вохра). Порівняно великі запаси неметалевої сировини для металургії (вогнетривкі глини, формувальні піски тощо); різноманітної сировини для виробництва буд. матеріалів: глина, піски, крейда, вапняки; є також скляні піски (Новоселівський кар'єр), джерела мінеральних вод. Клімат області помірно континентальний з холодною зимою та переважно жарким, посушливим літом. Пересічна т-ра січня —7, —8°, липня +20, +21,5°. Вегетаційний період 120—210 днів. Сума активних температур у середньому 3106°. Річна кількість опадів зростає від 457 мм на сх. до 568 мм на зх. Переважає кількість їх припадає на теплу пору року. Влітку бувають посухи, весною — сухо-ві та пилові бурі, особливо на пд. У межах області — 156 річок довжиною понад 10 км. Вони належать до бас. Дону і Дніпра. Найбільша річка — *Сіверський Донець* (прит. Дону) з притоками Уди, Мож, Чепель, Берек (праві), Вовча, Великий Бурлук, Оскіл (ліві). До бас. Дніпра належать Мерло, Коломак, Орчик, Берестова, Багата, Оріль, Орлішка, Тернівка та ін. На Сіверському Дніпі створено Печепізьке водосховище, на

Оскоді — Червонооскільське. У межах області бере початок *Сіверський Донець — Донбас канал*; територією області проходить траса *Дніпро — Донбас каналу*. Харківщина в цілому не багата на водні ресурси, особливо її північно-західні та південні райони.

Серед ґрунтів переважають звичайні й опідзолені чорноземи і темно-сірі лісові ґрунти; по долинах річок — лугові, болотні та дерново-підзолисті. Ліси і чагарники займають 11 % тер. області (переважно на пн. зх.). Осн. породи — дуб, клен, липа, ясен, берест, дикий груш, подекуди сосна. Область лежить у межах лісостепової та степової зон. На пн. переважають лісостепові підвищення в поєднанні з лукоstepовими низовинами і лісостепові підвищення розчленовані, на пд. — північностепові низовино-рівнинні та північностепові рівнинно-підвищені природно-територіальні комплекси.

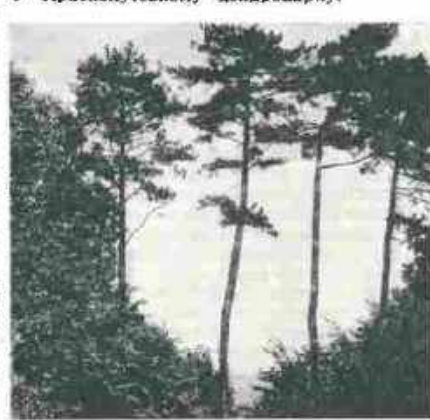
В області — 116 природно-заповідних об'єктів (заг. площею 15,1 тис. га), у т. ч. 2 держ. заказники (Бурлукський та Катеринівський). Краснокутський дендропарк.

Народне господарство. Сучасний госп. комплекс області — один з найрозвинутіших на Україні, з високим рівнем розвитку маш.-буд. і металообр., газової (ці галузі визначають спеціалізацію області в загальносоюзному поділі праці), харч. пром-сті, виробн. зерна, цукр. буряків, соняшнику, інтенсивного тваринництва м'ясо-мол. напрямку.

Промисловість. Галузева структура пром-сті характеризується такими даними (за товарною продукцією, 1983): маш.-буд. і металообр. — 51,0 %, харчова — 15,3 %, легка — 14,3 %, будівельних матеріалів — 3,3 %. Провідна галузь пром. комплексу області спеціалізується на тракторному і сільськогосподарському машинобудуванні.

Осн. продукція: трактори, двигуни для тракторів і комбайнів, тракторні самохідні шасі, поршні для тракторів, тракторні деталі, зап. частини тощо (харківські об'єднання «Харківський тракторний завод», «Серп і молот», «Харківтракторозапчастина» та ін. підприємства). Енергетичне машинобудування і електротехніч-

У Краснокутському дендропарку.

ва промисловість представлені виробничими об'єднаннями «Харківський турбінний завод», «Укрелектромаш», харківськими з-дами: електромех. «ХЕМЗ», «Електромаш», «Електромашина», електроапаратним, «Південкабель» (випускають турбіни для теплових, атомних і гідроелектростанцій, генератори, електродвигуни, кабелі, електроапаратуру тощо). Широкого розвитку набуло транспортне машинобудування (харківські з-ди: транспортного машинобудування, велосипедний, підшипниковий, авіаційне об'єднан-

галузі промисловості. Великий розмах будівництва в області сприяв значному зростанню пром-сті буд. матеріалів, яка спирається на багату і різноманітну місцеву сировинну базу: виробн. цементу й шиферу (1983 вироблено 3,8 млн. т цементу, 279 млн. ум. плиток шиферу — на Балаклійському цем.-шиферному комбінаті), азбоцем. виробів, збірних залізобетонних конструкцій і деталей, цегли, керамічних плиток облицювальних для підлоги та метасляких плиток (Харків), скла (Мерефа). Працює Будянський

Сільське господарство. У структурі сільського господарства за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (55,6 %, 1983). На кін. 1983 в області було 274 колгоспи, 158 радгоспів, 36 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 25 районних об'єднань сільгоспхімії. Створено 25 агрохімкомплексів. С.-г. угіддя займають 2418 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа — 1853 тис. га. Площа зрошуваних земель 97,3 тис. га, осушених 8,7 тис. га. Провідною галуззю

Харків. У центрі міста.

ня, а також Ізюмський тепловозорем. з-д, вагонорем. — у Харкові і Панютині. У Харкові виробляють також електричні крани, електроталі, бурильно-баштові крани, конвейери для вуг. пром-сті, транспортери, бульдозери. Найбільші підприємства верстатобуд., приладобуд. та інструментальної пром-сті — харківські з-ди верстатобуд., агрегатних верстатів, точного медичного приладобудування, інструм., «Гідропривід», дослідний завод ДКБ «Теплоавтомат», автоматизованого управління. Підприємства по виробництву технологічного устаткування для підприємств торгівлі і комунального господарства — у Харкові.

Серед галузей харч. пром-сті найрозвинутіші цукр. (1983 вироблено 474,9 тис. т цукру-піску: Круп'янський, Орільський та ін. цукр. з-ди), спиртова (Богодухів, Золочів, Краснокутськ тощо), м'ясна (Харків, Вовчанськ, Куп'янськ, Ізюм, Красноград, Чугуїв, Богодухів), масло-сироробна і мол. (майже в усіх містах області); борошномельно-круп'яна (Харків, Красноград, Лозова), хлібопекарська (Харків, Вовчанськ, Куп'янськ, Лозова, Красноград та ін.), олійно-жирова (Харків, Вовчанськ тощо), пивоварна (Харків, Куп'янськ, Ізюм). У Харкові — тютюнова ф-ка і виробниче об'єднання кондитерської пром-сті (ф-ка «Жовтень» — одна з найбільших в СРСР), що мають загальносоюзне значення; з-ди: шампанських вин і лікеро-горілчаній, парфюмерно-косметична ф-ка. Легка пром-сть включає виробн. бавовняних і вовняних тканин, трикотажних і конопледжуватих, шейних, шкряно-взут. і хутрових виробів. Осн. центр — Харків, окремі підприємства — у Лозовій, Валках, Куп'янську, Вовчанську, Краснограді, Богодухові та ін. Розвиваються хімічна (у Харкові — виробництво хімічних реактивів, лаків, фарб; Первомайську — виробництво синтетичних миючих засобів отрутохімікатів); медична і хіміко-фармацевтична (харківські виробничі хіміко-фармацевтичне об'єднання «Здоров'я» та з-д «Точмедприлад», Ізюмський оптико-механічний з-д та ін.)

фаянсовий завод. Деревообр. і целюлозно-паперова галузі пром-сті представлені виробн. меблів (Харків, Чугуїв, Красноград, Солонішівка), картону (Рогань) та паперу (Готвальд). Велике значення має видобування газу на Шебелинському, Єфреміївському, Зх.-Хрестинському, Кегичівському та ін. родовищах. У смт Андріївці працює газопереробний з-д. Швидкими темпами розвивається комбікормова пром-сть (1983 — 10 з-дів, у т. ч. Харківський, Булацелівський та Гравківський). Енергетичне г-во області базується переважно на місц. газі і частково на довізованому донецькому вугіллі. Працюють Зміївська ДРЕС, ДРЕС-2 (смт Есхар) та ряд ТЕЦ.

На території області — чотири пром. вузли. Найбільший з них — Харківський, що сформувався на базі м. Харкова і прилеглих до нього пром. центрів: Чугуєва, Люботина, Мерефи, Готвальда, Богодухова, Дергачів та ін. Спеціалізація його — металомістке і трудомістке машинобудування і металообробка переважно з закінченим циклом виробн., легка, харч., хім., деревообр. пром-сть та електроенергетика.

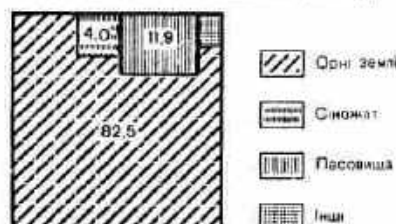
Первомайсько-Балаклійський пром. вузол міститься в центр. частині області (пром. центри: Балаклія, Лозова, Ізюм, Барвінкове, Первомайський, Андріївка, Красноград) і спеціалізується на видобуванні газу, виробн. буд. матеріалів, у т. ч. цементу, харч. пром-сті. Розвиваються машинобудування і металообробка.

Куп'янський пром. вузол розташований на сх. області (пром. центри: Куп'янськ, Куп'янськ-Вузловий, Кішарівка), спеціалізується на виробн. продукції харч., маш.-буд. і металообр. пром-сті та буд. матеріалів. На Пд. формується Лозівський пром. вузол (пром. центри: Лозова, Панютине, Близнюки), який спеціалізується на виробн. продукції харч. пром-сті, обслуговуванні залізнич. транспорту та металообробці. Крім того, на тер. області є багатогалузевий пром. центр Вовчанськ та ряд одногалузевих пром. центрів.

землеробства є зернове г-во. Гол. культури — озима пшениця (40 % посівів зернових культур, переважно у пд. районах області) та ячмінь. Вирощують також жито, кукурудзу, овес, просо, гречку. Серед тех. культур найважливішими є цукр. буряки (46 % посівів тех. культур; найбільша концентрація посівів у пн.-зх. і пд. районах), соняшник (найбільші площі зосереджені в посушливій пд.-сх. частині області) і соя. Картоплю та овочеві культури вирощують по всій області, найбільші площі вони займають у приміській зоні Харкова. Кормові культури: кормові коренеплоди, кукурудза на силос і зелений корм, однорічні і багаторічні трави, кормові буряки тощо. В усіх районах області розвиваються садівництво і ягідництво. З тваринницьких галузей найрозвинутіші скотарство, птахівництво та свинарство. Допоміжне значення мають кролівництво, бджільництво, рибицтво. Розведення норок і нутрій (два г-ва). У 1983 в області було 13 птахофабрик. Виділяють такі спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): зернопромисловий, бурякоцукровий, олійно-жировий, молоко-, м'ясо- і птахопромислові. Значного розвитку набуло с. г. приміського типу.

Транспорт. Тер. області вкрита густою трансп. сіткою. Найбільше значення у внутр. і зовн. перевезеннях має залізнич. транспорт. Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1521 км (1983). Гол. залізничні магістралі, що проходять територією області: Москва — Харків —

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

Лозова — Севастополь, Брянськ — Харків — Жданов, Харків — Полтава — Київ — Львів, Харків — Красноград — Новомосковськ, Орша — Ворожба — Суми — Люботин — Харків, Харків — Куп'янськ — Валуйки (електрифіковані). Найбільші залізничні вузли: Харків, Лозова, Куп'янськ, Красноград, Мерсфал, Люботин. Електрифіковано дороги на Москву, Севастополь, Ростов-на-Дону, Валуйки. Заг. довжина автомоб. шляхів — 8,3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,6 тис. км. Найважливіші автомагістралі: Москва — Харків — Сімферополь, Київ — Харків — Ростов-на-Дону, Харків — Суми, Харків — Куп'янськ, Красноград — Полтава. У Харкові — аеропорт; з 1975 діє метрополітен. Газопроводи від Шебелинки до Харкова, Полтави, Сум, Кременчука, Дніпропетровська, Одеси, Кишинєва, Києва, Орла, Брянська, Москви; газопровід «Союз». **Охорона здоров'я.** В області 1983 було 39,5 тис. лікарн. ліжок (126,9 ліжка на 10 тис. ж.); працювали понад 13,9 тис. лікарів (44,8 лікаря на 10 тис. ж.) та 31,9 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (102,5 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 262 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії, 22 санаторії і пансіонати з лікуванням на 4619 ліжок, 8 будинків і пансіонатів відпочинку. Відомі курорти — *Бережівські мінеральні води*, Рай-Оленівка в Харківському районі.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1.1984 в області налічувалося 2504 колективні фіз. культури, які охоплювали понад 1 млн. чол.; у їхньому розпорядженні було 53 стадіони, 784 спорт. зали, 6341 спорт. майданчик і поле, 15 плавальних басейнів (12 критих) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 395 092 значків ПГО, 420 475 спортсменів-наставників розрядів, 4381 спортсмен-першорозрядник, 848 кандидатів у майстри спорту, 161 майстер спорту СРСР і 32 майстри спорту міжнар. класу. На 3066 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 617 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 4 туристські установи (2 туристські бази, 1 готель і 1 кемпінг) на 1386 місць, 8 бюро подорожжів і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходили 1 всесоюзний і 10 місцевих маршутів. Щороку туристсько-екскурсійні організації області обслуговують понад 270 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 1035 загальноосв. шкіл (403 тис. учнів), 49 серед. спец. навч. закладів (60,5 тис. учнів), 57 профес.-тех. уч-щ (36,7 тис. учнів), 21 вищий навч. заклад (132,4 тис. студентів), а також спортивний ф-т Київ. ін-ту фіз. культури. Вузи: Харківський університет імені О. М. Горького, Харківський політехнічний інститут імені В. І. Леніна, Харківський інститут радіоелектроніки імені академіка М. К. Янгеля, Харківський юридичний інститут імені Ф. Е. Держинського, Харківський авіаційний інститут імені М. Є. Жуковського, Харківський інститут інженерів залізничного транспорту імені С. М. Кірова, Харківський медичний інститут, Український загальний політехнічний інститут імені І. З. Соколова, Харківський інститут мистецтв імені І. П. Котляревського, Харківський інженерно-будівельний інститут, Харківський інститут культури, Харківський інженерно-економічний інститут, Харківський педагогічний інститут імені Г. С. Сковороди, Харківський інститут громадського харчування, Харківський інститут інженерів комуніального будівництва, Харківський

сільськогосподарський інститут імені В. В. Докучаєва, Харківський автомобільно-дорожній інститут імені Комсомолу України, Харківський інститут механізації та електрифікації сільськогосподарства, Харківський фармацевтичний інститут, Харківський художньо-промисловий інститут, Харківський зооветеринарний інститут імені М. М. Борисенка. Серед позашкільних закла-

дача імені Ленінського комсомолу, Харківський театр музичної комедії, Харківський театр ляльок імені Н. К. Крупської, обл. філармонія, цирк.

На кінець 1983 в області функціонувало 1247 масових б-к з фондом 27,4 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 730 б-к з фондом 7,9 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості (серед найбільших книжкових зібрань — *Бібліотека харківська науко-*

дів — 2 палаци й 38 будинків піонерів і школярів, 39 станцій юних натуралістів і юних техніків, екскурсійно-туристська станція, 29 дит. спорт. шкіл, дит. парк, дит. стадіон, дит. залізниця «Мала Південь» тощо.

На території області працюють 180 наукових установ і проектно-конструкторських орг-цій: *Організації та механізації шахтного будівництва всесоюзний науково-дослідний інститут, Організації виробництва і праці чорної металургії всесоюзний науково-дослідний інститут; н.-д. інститут електромашинобудування; н.-д. інститут основної хімії, Харківська астрономічна обсерваторія, Фізико-технічний інститут АН УРСР, Радіофізики і електроніки інститут АН УРСР, Рослинництва, селекції і генетики український науково-дослідний інститут імені В. Я. Юр'єва, Кріобіології і кріомедицини проблем інститут АН УРСР, Комплексної автоматизації виробничих процесів у важкій промисловості український проектний інститут, Ветеринарний експериментальний український науково-дослідний інститут, Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут, «Діпроталь», «Діпрококс» та ін. Для координації фундаментальних теор. досліджень у галузі природничих, тех. і сусп. наук створено Північно-Східний науковий центр АН УРСР (до 1981 — Харків. наук. центр АН УРСР).*

В області діють орг-ції творчих спілок архітекторів (з 1934), художників (з 1938), письменників (з 1934), композиторів (з 1932), журналістів (з 1959), відділення Муз. т-ва УРСР (з 1959) та міжобласне Театрального т-ва УРСР (з 1944). 6 держ. театрів — Харківський театр опери та балету імені М. В. Лисенка, Харківський український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка, Харківський російський драматичний театр імені О. С. Пушкіна, Харківський театр юного гля-

да імені В. Г. Короленка, бл. 6 млн. одиниць зберігання; 6-ка Харків. ун-ту, понад 3 млн. одиниць зберігання; 1134 клубні заклади, в т. ч. 917 — у сільс. місцевості; 1169 кіноустановок, у т. ч. 894 — в сільс. місцевості; 6 держ. музеїв: Харківський історичний музей (філіали — краєзнавчі музеї в Краснограді й Ізюмі та відділ — музей радянсько-чехословацької дружби в с. Соколове Готальдівського р-ну), Харківський художній музей, Релігійна і. Ю. музей в Чугуєві, Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди в с. Сковородинівці Золочівського району (див. Сковорода Г. С. музей); крім того, 212 музеїв і музейних кім-

Пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Харкові, скульптор М. Г. Манізер, архітектор Я. Г. Лангбард. Бронза, граніт. 1935.

нат, що працюють на громадських засадах, 21 з них присвоєно звання народних. При культур.-осв. закладах — 9,5 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 147 тис. аматорів. 74 колективи удостоєні звання народних, серед них — самодіяльні хороси колективи Золочів. район. будинку культури, Катеринівського сільського будинку культури Лозівського р-ну, академічна хорова капела Богодухівського районного будинку культури, чоловіча капела ветеранів Великої Вітчизн. війни та працюючої молоді м. Валки, ансамбль бандуристів й агіткультбригада Красноградського районного будинку культури, хореографічні колективи Вовчанського й Первомайського районних будинків культури. Велику культур.-освіт. роботу проводять палаци культури з-дів тракторного й електромеханічного, а також будівельників ім. О. М. Горького — в Харкові, клуби Зміївської ДРЕС (Готвальдівський р-н), заводу ім. Дзержинського — в Ізюмі, радгоспи «Глобівський» та ін. Широкого розквітку набуло самодіяльне образотворче й декоративно-ужиткове мистецтво. Працюють видавництва: «Соціалістична Харківщина» — обкому Компартії України, «Пратор» — республіканське видавництво системи Держкомвидаву УРСР та при Харківському ун-ті — видавничого об'єднання «Віща школа». Виходять 3 обл. газети — «Соціалістична Харківщина», «Красное знамя» та «Ленінська зміна», міська — «Вечірній Харків», 25 районних газет; літ.-художній та громадсько-політ. журнал «Пратор». У Харкові містяться

Книжкова палата УРСР імені Івана Федорова. Обласний комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Харкові.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена в часів раннього *палеоліту*. Наприкінці 10 ст. частина цієї території входила до складу Київської Русі. У 17–18 ст. — складова частина *Харківського полку* та *Ізюмського полку* в *Слобідській Україні*. Селяни і козаки Харків. та Ізюм. полків брали участь у *селянській війні* під проводом *С. Т. Разіна 1667–71*. З 1765 тер. області входила до *Слобідсько-Української губернії (1780–96 — Харківського намісництва)*, з 1835 — *Харківської губернії*. Тут відбулися *Чужоземське повстання 1819*, *Шебелінське повстання 1829* військ. поселенців. У 1856–58 пропаганду проти самодержавства і кріпосництва вело *Харківсько-Київське таємне товариство*. На поч. 90-х рр. виникли перші марксистські гуртки. На відзначення 1 Травня відбулися *Харківська політична демонстрація 1900*. Революц. пропаганда с.-д. орг-ції мала значний вплив на сел. рух (*Полтавське Харківське селянське повстання 1902*). У період революції 1905–07 було створено *Федеративну Раду харківських комітетів РСДРП*, відбулися *Любиминське збройне повстання 1905*, *Харківське збройне повстання 1905*, в роки нового революц. піднесення — *Харківський страйк робітників паровозобудівного заводу 1912–13*, *Харківський страйк чорноробів 1917*. Під керівництвом *Харківської організації РСДРП(б)* Рад. владу на тер.

області встановлено в грудні 1917 — сіпні 1918. *Харківська обласна партійна організація* створена 1932. У роки Великої Вітчизни війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області діяли підпільний обком партії на чолі з І. І. Бакуліним, партизан. загони, диверсійні групи. Протягом 1942—43 точилися запеклі бої за Харків (див. *Харківська операція* 1942, *Харківські операції* 1943). У боях за Харків 1943 поблизу с. *Таранівки* здійснили героїчний подвиг ширинці. У цих боях у районі с. *Соколова* відзначилася 1-а рота 1-го Чехословацького окремого батальйону. У вересні тер. області визволено від нім.-фашист. загарбників. Харків нагороджено орденами Леніна (1970), Жовтневої Революції (1983). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено Богодухівський район (1977), с. Бугайівку Ізюмського району (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 226,1 тис. членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 3853 первинні орг-ції. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 428 тис. комсомольців.

Трудящі Харківської області підтримують економічні, наукові та культурні зв'язки з трудящими Познанського і Калінінського воєводства ПНР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Харківська область*, т. 12, с. 100.

Лит.: Очерки истории Харьковской областной партийной организации. Х., 1980; История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область. К., 1976. В. П. Мисниченко

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

Площадь — 28,5 тыс. км²

Населения — 1205 тыс. чел.
(на 1.1.1984)

Центр — м. Херсон
(340 тыс. чел.)

Загальні відомості. Херсонську область утворено 30.ІІІ 1944. Розташована на Пд. Україні. На Пн. межує з Дніпроп., на Сх. — з Запоріж., на Пд. — з Крим., на Зх. — з Микол. областями УРСР. Омивається водами Чорного і Азовського морів. В області — 18 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 9 міст, у т. ч. 3 обласного підпорядкування, 30 с-щ міського типу, 708 сілськ. населених пунктів. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, євреї

та ін. Пересічна густина населення — 42,3 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені пн., зх. і пд.-сх. частини області. Міське населення становить 60 % (1984). Найбільші міста: *Херсон, Нова Каховка, Каховка, Генічеськ, Цюрупинськ, Скадовськ*.

Природа. Берегова лінія порізана мілководними затоками і лиманами (Дніпровський лиман, Ягорлицька, Тендрівська і Джарилгачка затоки у Чорному м., Сиваш — в Азовському м.), які відокремлюють невеликі півострови (частина Ягорлицького Кута, Чонгарський та ін.) та довгі вузькі піщані коси (Тендрівська, Кінбурнська, частина Арабатської Стрілки, Бірючий Острів). У межах області о-ви Джарилгач, Довгий. Область розташована в межах *Причорноморської низовини*, у басейні нижньої течії Дніпра.

який ділить її територію на правобережну і лівобережну. Поверхня області — похилена у пд. напрямі (від 100—85 м до 20—10 м) рівнина, розчленована долинно-балковою мережею, на плакораз розвинуті неглибокі замкнені зниження (пооди). На лівобережжі Дніпра ступою завдовжки до 140 км простягаються Нижньодніпровські піски з дюнами вис. 8—15 м. Серед корисних копалин області найпоширеніші неметалеві, гол. чин. природні, буд. матеріали та сировина для їх виробн. (вапняки, каолін, мергель, цементні й керамзитові глини, пісок) та солі Сиваша і прибережних озер. Є невеликі поклади торфу (Кардашинське родовище). У солоних озерах вздовж узбережжя та в Сиваші є дікувальні грязі. Клімат помірно континентальний. Зима м'яка, малосніжна, часто бувають відлиги. Літо жарке і сухе з суховіями, бувають палозі бурі. Пересічна т-ра січня від -5° на Пн. до -3° на Пд., липня відповідно від +21,5° до +23,5°. Вегетаційний період 200—230 днів. Сума активних т-р 3821°. Опадів від 420 мм на Пн. до 300 мм на Пд. на рік, максимум припадає на весняно-літній період; влітку бувають зливи. У межах області всього 19 річок довжиною понад 10 км. Гол. з них — Дніпро, що перетинає область з Пн. Сх. на Пд. Зх. (з прит. Інгулець). Поблизу гирла Дніпро поділяється на ряд рукавів (найбільший — Конка) і утворює т. з. Дніпровські плавні. Значні площі на Пд. та Сх. області не мають поверхневого стоку. По долинах річок — невеликі ставки, озера, на Дніпрі — Каховське водосховище. Серед ґрунтів переважають чорноземи південні малогумусні, які далі на Пд. змінюються темно-каштановими ґрунтами; у Присивашші поширені каштанові солонцюваті ґрунти і солончі в комплексі

з солончаками. Лісові насадження займають 135,5 тис. га. У плавнях — чагарниково-деревна рослинність (верби, доза, осока). На Нижньодніпровських пісках — соснові насадження. Є полесакисні смуги з дуба, білої акації, гледичії, клена, береста. Область лежить у степовій зоні, де переважають середостепові річкові та луково-степові низовини, на Пд. — сухостепові приморські природно-територіальні комплекси з фрагментами солонців і солончаків. На тер. області — 70 природно-заповідних об'єктів (пл. 157,4 тис. га), у т. ч. заповідники Асканія-Нова і Чорноморський; 5 державних заказників (Бакайський, «Березові колки», Джарилгачський, Ягорлицький, урочище «Саги»).

Народне господарство. Економіка області характеризується високим рівнем розвитку окремих галузей маш.-буд., легкої і харч. пром.-сті, а також багатогалузевим с. г. У загальносоюзному і респ. поділі праці госп. комплекс області визначають суднобудування і судноремонт, сільськогосподарське машинобудування (100 % союзного випуску кукурудзо-збиральних комбайнів), консервна (12 % респ. виробництва плодоовочевих консервів), текст. (33,5 % бавовняних тканин республіканського виробництва) галузі пром.-сті, а також вироб. товарного зерна.

Промисловість. У структурі промисловості провідне місце належить маш.-буд. і металообр. (30,6 % товарної пром. продукції), легкий (23,1 %), харчовий (20,7 %) та паливний (10,5 %) галузі. Розвинута пром.-сть буд. матеріалів. Відповідно до напрямку територіальної спеціалізації у структурі машинобудування виділяють суднобудування, судноремонт, с.-г. і електротехнічне машинобудування. У Херсоні будують суховантажні судна, океанські танкери, ліхтеровози, контейнеровози, пасажирські теплоходи тощо (суднобудівне виробництво об'єднання, суднобуд.-судноремонтний, судноремонтний з-ди). С.-г. машинобудування спеціалізується на вироб. кукурудзо-збиральних комбайнів, дошувальних агрегатів, насосних станцій та завантажувачів до с.-г. машин (виробниче об'єднання «Херсонський комбайновий з-д імені Г. І. Петровського»). Підприємства електротех. пром.-сті випускають електродвигуни загальнопром. призначення (Нова Каховка), електрозварювальне устаткування (Каховка), електровимірювальні прилади, електроустаткування для автомобілів і тракторів (Херсон). Безпечність місц. с.-г. сировини, наявність рибних ресурсів зумовили значний розвиток харч. пром.-сті. Велике значення мають консервна (1983 вироблено 286,8 млн. ум. банок консервів; Херсон. консервний комбінат — один з найбільших у країні; Скадовський консервний з-д) і виноробна (Херсон, Берислав, Нова Каховка, Генічеськ, Цюрупинський) галузі. Значного розвитку набула м'ясна (Херсон,

Новотроїцьке), мол. і маслосиробна (20 з-дів: Скадовськ, Берислав, Генічеськ, Херсон), олійно-жирова (Херсон), рибна (Генічеськ, Херсон), борошномельно-круп'яна галузі. Серед галузей легкої пром.-сті найважливіше значення має текстильна (Херсон. бавовняний комбінат — найбільше підприємство цього профілю в республіці). В області є окремі підприємства швейної, взут., трикотажної

ливи поширені в пд. приморських районах. Провідні кормові культури — кукурудза на силос і зелений корм, люцерна, кормові коренеплоди тощо. Одним з високорозвинутих галузей с.-г. виробн. області є виноградарство. У садових насадженнях переважають теплолюбні кісточкові культури — абрикоси, персики, черешня, а також сливи, айва, яблуни, груші. Серед галузей тваринництва

Херсон. Проспект Ф. Ф. Ушакова.

та ін. галузей легкої пром.-сті (Херсон, Генічеськ, Цюрупинськ). Нафтопереробна пром.-сть представлена Херсонським нафтопереробним з-дом (працює на довізній сировині), хім. — Херсонським з-дом побутової хімії. В Херсоні — один з найбільших в країні з-д склово-робів, в Цюрупинську — целюлозно-паперовий з-д. Пром.-сть буд. матеріалів переробляє місцеві сировинні ресурси (з-ди залізобетонних виробів та вапнякові в Херсоні, Новій Каховці, Каховці, Білій Криничі, Архангельському; домобуд. комбінати в Херсоні та Новій Каховці). Швидкими темпами розвивається комбикормова промисловість (19 заводів: Біла Криничі, Калачик, Каховка та інші). В межах області — Херсонський пром. вузол (суднобудування і судноремонт, харч. і текст. пром.-сть). Формується Каховський-Бериславський пром. вузол (маш.-буд. і металообр., харч. пром.-сть та виробн. буд. матеріалів). Багатогалузеві пром. центри: Скадовськ, Генічеськ.

Сільське господарство області характеризується високорозвинутим землеробством зерново-олійно-овочевим напрямом у поєднанні з баштанництвом, виноградарством, садівництвом та тваринництвом м'ясо-мол. напрямом. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце займає тваринництво (56,4 %, 1983). На кіш. 1983 в області було 147 колгоспів, 145 радгоспів, 28 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 18 районних об'єднань сільгоспхімії. Під с.-г. угіддями 1964 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа — 1598 тис. га. Велике значення для розвитку с.-г. виробн. має штучне зрошування. Діють Північно-Кримський канал, Каховська (одна з найбільших в Європі) і Краснознам'янська зрошувальні та Інгулецька зрошувально-обводнювальна системи. Зрошується 397,1 тис. га. Головна зернова культура — озима пшениця (майже 53 % посівних площ зернових). Велике значення мають також кукурудза, ячмінь, зернобобові, рис, просо. Осн. тех. культура — сояшник (62,5 % посівних площ). Серед овочевих культур найбільше значення мають помідори, перець солодкий, баклажани, кабачки. Баштанні культури (кавуни, дині) особ-

ли провідне місце займає скотарство м'ясо-мол. напрямом. Велике значення мають також свинарство, тонкорунне лічарство та птахівництво (2 птахфабрики). На Чорному, Азовському морях та ріках Дніпрі й Інгульці розвинуто рибальство. В області сформувалися такі спеціалізовані агропромислові комплекси (АПК): зернопромисловий, виноградарсько-вино-робний, плодоовочеконсервний, м'ясо-, молоко- та птахопромисловий.

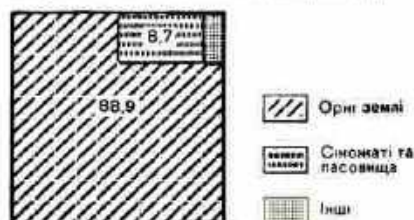
Транспорт. Область добре забезпечена всіма видами транспорту, провідна роль належить залізничному. Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування в межах області 1983 становила 456 км. Найважливіші лінії: Херсон — Дніпропетровськ, Херсон — Джанкой — Сімферополь, Херсон — Миколаїв, Федорівка — Каховка — Снігурівка. Залізничні вузли: Херсон і Каховка. Мор. транспорт має союзне значення (порти: Херсон, Генічеськ, Скадовськ). Судноплавство по Дніпру, річкові порти: Херсон, Нова Каховка і Гола Пристань. Довж. автомоб. шляхів — 5,3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,5 тис. км. Тер. області проходять важливі автомоб. магістралі: Москва — Сімферополь, Ростов-на-Дону — Одеса — Рені, Каховка — Генічеськ та ін. У Херсоні — аеропорт. Тер. області проходять траса аміакопроводу Тольятті — Одеса та газопроводу Шебелинка — Одеса.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 15,1 тис. лікарн. ліжок (124,8 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 4 тис. лікарів (33,1 лікар на 10 тис. ж.) та 13,3 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (110,4 спеціаліста на 10 тис. ж.). В облас-

Нижньодніпровські піски.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

ті — 119 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій, 8 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 1592 ліжка, 34 будинки і пансіонати підпочинку. Відомі курорти — *Гола Пристань*, *Скадовськ*, курортна місцевість — *Арабатська Стрілка*.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1.1984 в області налічувалося 1107 колективів фіз. культури, які охоплювали бл. 397 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 24 стадіони, 442 спорт. зали, 2934 спорт. майданчики і поля, 6 плаваль-

український науково-дослідний інститут з комплексним селекц. центром по рослинництву в умовах зрошення, Південно-укр. машинопроб. станція — у Херсоні, *Тваринництво степових районів український науково-дослідний інститут* імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» в смт Асканія-Нова Чаплинського р-ну та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції.

Діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1939), художників (з 1971), журналістів (з 1957), архітекторів (з 1961), 2 театри — Херсонський український музично-драматичний театр, Херсонський театр ляльок, обл. філармонія.

На кінець 1983 в області функціонувало 604 масові б-ки з фондом 9,2 млн. одиниць зберігання, у т. ч. 437 б-к з фондом 4,2 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 647 клубних закладів, у т. ч. 528 — у сільс. місцевості; 862 кіноустановки з платним показом, у т. ч. 722 — у сільс. місцевості; 3 держ. музеї: Херсонський краєзнавчий музей (його відділи — Генічеський, Бериславський краєзнавчі музеї, меморіальний музей О. Д. Цюрупи та філіал-музей історії м. Каховки), Херсонський художній музей імені О. О. Шовкуненка та музей-заповідник «Асканія-Нова»; 158 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. При культур.-осв. закладах — 3,4 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 86,4 тис. аматорів. 60 колективів присвоєно звання заслужених і народних, серед них — нар. самодіяльний ансамбль «Молодість» Новокаховського палацу культури, «Веселі ложкарі» Херсонського будинку культури профтехосвіти, «Зіронька» Палацу культури і техніки текстильників, лауреат Респ. комсомольської премії імені М. Островського танцювальний ансамбль «Веселі чобітки» Херсонського палацу піонерів і школярів та ін. Працює вид-во «Наддніпрянська правда». Виходять 2 обл. газети — «Наддніпрянська правда» та «Ленінський прапор», 1 міська, 1 міськрайонна, 17 районних газет. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Херсоні.

Короткі відомості про історичні події. Заселення тер. сучасної області почалося за пізнього палеоліту. В кін. 10 ст. частина цієї території ввійшла до складу Київської Русі (див., зокрема, *Олешня*). З утворенням *Кримського ханства* (1443) пд. частина тер. області ввійшла до його володінь. У 1711—28 тут існувала *Олешківська Січ*. Масове заселення почалося в останній чверті 18 ст. після того, як ці землі за *Кючук-Кайнарджійським миром* 1774 ввійшли до Росії. З 1797 тер. області входила до складу *Новоросійської губернії*, з 1802 — *Миколаївської*, з 1803 — *Херсонської губернії*. Перші марксистські гуртки на Херсонщині виникли на поч.

90-х рр. 19 ст. Під час революції 1905—07 більшовики Херсонщини стали організаторами події, виступів робітників, селян і солдатів. Під керівництвом *Херсонської організації РСДРП(б)* в січні 1918 на тер. області було встановлено Рад. владу. Під час австро-німецької окупації України 1918 трудящі Херсонщини взяли участь у *Херсонському збройному повстанні* 1918. Восени 1920 з *Каховського плацдарму* війська Пд. фронту під командуванням М. В. Фрунзе прорвали ворожу оборону і почали наступ на

«Легендарна тачанка» — пам'ятник героям громадянської війни, встановлений поблизу міста Каховки. Скульптори Ю. М. Лоховинін, Л. Л. Михальонко, Л. А. Родіонов, архітектор Є. М. Полторацький. Бронза. 1967.

них басейнів (2 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 151 816 значків ППО, 150 064 спортсмени масових розрядів, 1618 спортсменів-першорозрядників, 237 кандидатів у майстри спорту, 41 майстер спорту СРСР і 7 майстрів спорту міжнар. класу. На 1229 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 150 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 3 туристські установи (1 туристська база, 2 готелі) на 1161 місце, 3 бюро подорожей і екскурсій, 2 туристські клуби; по області проходило 7 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 190 тис. чол.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 586 загальноосв. шкіл (197 тис. учнів), 18 серед. спец. навч. закладів (21,7 тис. учнів), 24 профес.-тех. уч-ща (12,5 тис. учнів), 3 виш. навч. заклади — *Херсонський індустріальний інститут*, *Херсонський педагогічний інститут* імені Н. К. Крупської, *Херсонський сільськогосподарський інститут* імені О. Д. Цюрупи (всього 14,0 тис. студентів) та вечірній філіал Миколаївського кораблебудівного інституту. Серед позашкільних закладів — 27 палаців і будинків піонерів, 13 станцій юних техніків, клуб юних моряків, 32 дит. спорт. школи. В області — *Зрошуваного землеробства*

Бібліотека імені М. Горького в Херсоні. Будівлю споруджено в кінці 19 ст.

Перекоп і Крим. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (серпень 1941—березень 1944) діяли підпільні партійні групи та орг-ції, зокрема «Центр» і «Патріот Батьківщини». У 1944 створено *Херсонську обласну партійну організацію*. Херсон нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1978). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено м. Каховку (1970), Новотроїцький район (1977), село Федорівку Новотроїцького р-ну (1982), міста Берислав, Цюрупинськ і Генічеськ (1984).

На 1984 обласна парт. організація налічувала 75 997 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 1984 первинні організації. Обласна організація ЛКСМУ налічувала 158 209 комсомольців. Існують дружні зв'язки між трудящими Херсон. області і області Зала УНР, Шуменського округу НРБ.

Про осв. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Херсонська область*, т. 12, с. 130.

Літ.: Очерки історії Херсонської обласної партійної організації. Симферополь, 1981; Історія городов и сел Украинской ССР. Херсонская область. К., 1983; Пам'ятники природи Херсонської області. Симферополь, 1984. А. М. Гіренко.

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 20,6 тис. км²

Населення — 1535,3 тис. чол. (на 1.1.1984)

Центр — м. Хмельницький (210 тис. чол.)

Загальні відомості. Хмельницьку обл. утворено 22.IX.1937 (до 1954 — Кам'янець-Подільська обл.). Розташована в зх. частині республіки. На Пн. Зх. межує з Ровен., на Пн. Сх. — з Житомир., на Сх. — з Вінн., на Пд. — з Чернів., на Зх. — з Терноп. областями УРСР. В області —

20 районів (див. карту; статті про райони див. у алфавітних томах), 11 міст, у т. ч. 4 обласного підпорядкування, 26 селищ міського типу, 1420 сільс. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, поляки, євреї, білоруси та ін. Пересічна густина населення — 74,5 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені придніпровські та Хмельницький р-ни області. Міське населення становить 42 % (1984). Найбільші міста:

Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Шепетівка, Славути, Старокостянтинів, Волошицьк, Красилів.

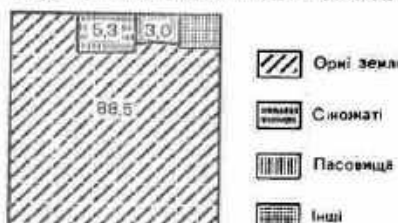
Природа. Поверхня області — пологохвиляста рівнина заввишки 100—300 м, найбільше підвищена в центр. частині (макс. висота 393 м). Крайня пд. частина області лежить в межах *Волинської височини*, де невисокі горби часто чергуються з заболоченими просторами. Решта території — в межах *Подільської височини*, густо розчленованої долинами річок, які подекуди

дільський) пром-сть. Є підприємства азут., трикотажної, шкіряно-галантерейної галузей (Хмельницький). Значного розвитку в області набула пром-сть буд. матеріалів: виробн. цементу (Кам'янець-Подільський), залізобетонних конструкцій (Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Славути), щебеню, тол. (Славути), плитки фасадної та гіпсу будівельного (Кам'янець-Подільський), силкатних стінових матеріалів, цегли. Деревообробка і виробництво меблів зосереджені у Шепетівці, Славути, Ізяславі, Дунаївцях, Вовковинцях, Летичеві, виробництво паперу — у смт Понінці, с. Полянці Шепетівського району, картону — у с. Проскурівка Ярмолинського району. Працюють Майдан-Вильський та Буртинський з-ди вогнетривів. Діють з-ди «Будфарфор» і склоробний (Славути), виробничі об'єднання «Фарфор» і художньої кераміки (Полонне). На території області — 27 комбикормових заводів (найбільші: Хмельницький, Старокостянтинівський, Ізяславський, Кам'янець-Подільський). Розвинуті художні вар. промисли: художнє плетіння з лози, гончарні виробн., вишивання тощо.

На тер. області виділяють Хмельницький пром. вузол, до складу якого входять, крім Хмельницька, Старокостянтинів, Красилів та ін. Його профілюють галузі: харч., маш. буд. і металообр., легка та виробн. буд. матеріалів. Формується Кам'янець-Подільський пром. вузол з переважним значенням машинобудування і металообробки в комплексі з харч. і легкою галузями пром-сті та виробн. буд. матеріалів. Крім того, в області виділяють багатогалузеві пром. центри: Дунаївці, Шепетівку, Славути, Полонне, Городок. Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце займає рослинництво (50,3 %, 1983). На кін. 1983 в області було 437 колгоспів, 34 радгоспи, 41 районне об'єднання сільгосптехніки та їхні виробничі відділення, 20 районних об'єднань сільгоспхім. С.-г. угіддя 1983 займали 1568 тис. га (див. діаграму). Посівна площа — 1397 тис. га. В області провадиться значні роботи по осушенню перезволожений земель (в осн. в пн. частині). Осушено 80,7 тис. га (осушувальні системи: Пд.-Бузька, «Горинь», «Хомора»). Понад 50 % всієї посівної площі займають зернові культури. Провідні з них — озима пшениця, ячмінь, зернобобові та кукурудза. Сіють також овес, просо, гречку. Осн. тех. культура — цукр. буряки (88,5 % посівних площ, зайнятих тех. культурами). Вирощують також коноплі, льон-довгунець, сояшник (у пд. районах), тютюн (у Придністров'ї; Хмельниччина — один з найважливіших районів тютюництва та осн. виробник мкину на Україні), хміль (в осн. в пн.-сх. частині області). Значні площі зайняті під ефіроліїними (коріандр у пд. районах, ци-

корій — в пн.) та лікарськими (сафлор і м'ята) культурами. Серед кормових культур — кормові коренеплоди, кукурудза на силос і зелений корм, коношина, люцерна. Важливе місце займають картоплярство й овочівництво. Значні площі зайняті садами, які поширені по всій області, особливо у Придністров'ї (яблуні, груші, вишні, сливи, абрикоси); ягідництво. У тваринництві провідне місце належить скотарству м'ясо-мол. напрямку. Розвинуте свинарство. Допоміжні галузі — птахівництво (6 птахів-

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

фабрик), вівчарство, ставкове рибництво, шовківництво (у пд. районах) та бджільництво.

Виділяють такі спеціалізовані агропромислові комплекси (АПК): бурякоцукровий, плодоовочепромисловий, зерново-промисловий, молокопромисловий та м'ясопромисловий.

Транспорт. В області досить розвинута мережа залізничних, автомобільних та повітряних шляхів. Довжина з-щ заг. користування 1983 становила 732 км. Територією області проходять залізничні магістралі: Київ — Львів, Берлічів — Ровно, Київ — Кам'янець-Подільський (електрифіковані). Залізничні вузли: Шепетівка, Гречани. Заг. протяжність автомоб. шляхів — бл. 7 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,2 тис. км. Осн. автомагістралі: Київ — Вінниця — Хмельницький — Львів, Хмельницький — Кам'янець-Подільський — Чернівці, Вінниця — Хмельницький — Шепетівка — Ровно. Аеропорт — у Хмельницькому. Охорона здоров'я. В області 1983 було 19,3 тис. ліжарних ліжок (125,6 ліжка на 10 тис. ж.); працювали понад 4,5 тис. лікарів (29,6 лікаря на 10 тис. ж.) та 14,6 тис. спеціалістів з серед. мед. освіти (95,3 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 193 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії, 7 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 900 ліжок, 2 будинки відпочинку в Кам'янці-Подільському.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1 1984 в області налічувалося 1788 колективів фіз. культури, які охоплювали бл. 520 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 19 стадіонів, 478 спорт. залів,

5473 спорт. майданчики і поля, 2 плавальні басейни (1 критий) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 203 413 значківців ГПО, 203 089 спортсменів масових розрядів, 2255 спортсменів першорозрядників, 303 кандидати у майстри спорту, 30 майстрів спорту РСР і 1 майстер спорту міжнар. класу. На 1360 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалися понад 183 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 1 туристська база на 388 місць, 4 бюро подорожей і екскурсій, 2 туристські клуби; проходили 1 всесоюзний і 2 місцеві туристські маршрути. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 60 тис. чол.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 1047 загальноосв. шкіл (230 тис. учнів), 17 серед. спец. навч. закладів (17,8 тис. учнів), 37 профес.-тех. уч-щ (19,8 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування, Кам'янець-Подільський педагогічний інститут імені В. П. Затонського, Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут (всього 16,2 тис. студентів), а також загальнотех. ф-т Хмельн. технологічного ін-ту побутового обслуговування в Кам'янці-Подільському. Серед позашкільних закладів — 26 палаців та будинків піонерів, 15 дит. спорт. шкіл, 6 станцій юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція.

В області працюють Хмельницький міжгалузевий територіальний центр науково-технічної інформації і пропаганди Укргидінформ Держплану УРСР, Хмельницька обл. держ. с.-г. дослідна станція та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції. Діють обл. орг-ції творчих спілок журналістів (з 1957), письменників (з 1980), архітекторів (з 1980), 2 держ. театри — Хмельницький український музично-драматичний театр імені Г. І. Петровського та Хмельницький театр ляльок, обл. філармонія.

На кін. 1983 в області діяло 1298 масових б-к з фондом 16,6 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 1111 б-к з фондом 10,8 млн. одиниць зберігання — в сілс. місцевості; 1492 клубні заклади, в т. ч. 1328 — в сілс. місцевості; 1261 кіноустановка, в т. ч. 1174 — в сілс. місцевості; 3 державні музеї — Хмельницький краєзнавчий музей, Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник та Шепетівський літературно-меморіальний комплекс М. О. Островського, 330 музеїв та музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. У Хмельницькому є дендропарк.

При культурно-освітніх закладах — понад 11,5 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь 174 тис. аматорів. 44 колективам присвоєно звання народних, серед них — нар. драм. театр, ансамбль танцю «Веселка», фольклорно-етнографічний ансамбль танцю «Поділля», ансамбль танцю «Юність Поділля», ансамбль танцю «Радість», ансамбль пісні і танцю «Світанок», хор вчителів, капела бандуристів (асі у Хмельницькому) та ін. В області виходять 2 обл. газети — «Радянське Поділля» та «Корчагінець», 20 міськрайонних і районних газет. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів раннього палеоліту. В 9—10 ст. ці землі входили до складу Київської Русі, з серед. 12 ст. — до Галицького князівства, з 1199 — до Галицько-Волинського князівства. У 14 ст. Поділля захопила феод. Литва. В 30-х рр. 15 ст. Зх. Поділля захопили польс. феодали, утворивши

Замок у селищі Меджибожі, Летичівського району. 14—16 ст.
Пам'ятник радянським воїнам-визволителям у Хмельницькому. Скульптори М. Я. Грицюк, Ю. Л. Синкевич, архітектор А. П. Синдарев. Бронза, граніт. 1974.

в 60-х рр. 15 ст. Подільське воеводство, а після Люблінської унії 1569 до шляхет. Польщі ввійшла й сх. частина Поділля. Населення краю брало участь у *Мухи повстанні 1490—92*, *Наливайка повстанні 1594—96*. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 на тер. області відбулася *Пиливецька битва 1648*. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) ця територія входила до *Подільської губернії* та *Волинської губернії*, утворених 1797. В 1-й пол. 19 ст. на Поділлі розгорнувся антикріпосницький рух селян під керівництвом У. Я. Кармалюка. У 80-х рр. 19 ст. під впливом революц. руху в країні на тер. області дії народницькі гуртки (зокрема, «Подільська дружина»). Перші с.-д. орг-ції і групи створено 1902—05 у Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Шепетівці та ін. містах. Рад. владу на тер. області встановлено в січні 1918. Під час грома-

дян. війни та іноз. інтервенції на Поділлі розгорнувся партизан. та повстанський рух (див. *Летичівське повстання 1918*, *Проскурівське збройне повстання 1919*, *Кам'янець-Подільське повстання 1919*). У 1937 створено обласну партійну організацію (див. *Хмельницька обласна партійна організація*). В роки Великої Вітчизняної війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбаними тер. області (липень 1941 — березень 1944) діяли підпільний обком партії і обл. штаб партизан. руху на чолі з С. А. Олександром, *Проскурівська окружна підпільно-партизанська організація*. Область визволено в ході *Проскурівсько-Чернівецької операції 1944*. Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Калачіві Кам'янець-Подільського р-ну (1982),

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 77 922 члени і кандидати у члени партії, об'єднувала 2077 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 215 417 комсомольців.

Трудаші Хмельницької області підтримують дружні зв'язки з трудящими Силистринського округу НРБ, Остролеського та Цеханувського воеводств ПНР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Хмельницька область*, т. 12, с. 153.

Лит.: Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. Львів, 1982; Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К., 1971; Природа Хмельницької області. Львів, 1980; Ліси Хмельниччини та їх народногосподарське значення. Львів, 1974. Т. Г. Лісовий

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 20,9 тис. км²

Населення — 1532,7 тис. чол.
(на 1.1.1983)

Центр — м. Черкаси
(267 тис. чол.)

Загальні відомості. Черкаську обл. утворено 7.1.1954. Розташована в центр. частині республіки, в бас. серед. течії Дніпра. На Пн. межує з Київ., на Сх. — з Полтав., на Пд. — з Кіровоград., на Зх. — з Вінн. областями УРСР. В області — 20 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 15 міст, у т. ч. 4 — обл. підпорядкування, 19 с-х міськ. типу, 801 сільс. населений пункт. У 1958 область нагороджено орденем Леніна.

Населення. Основне населення області — українці; живуть також росіяни, євреї та ін. Пересічна густота населення — 73,3 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселена правобережна частина області. Міське населення становить 49% (1984). Найбільші міста: Черкаси, Умань, Сміла, Канів.

Природа. За характером рельєфу область поділяють на дві частини — правобережну та лівобережну. Правобережна (більша) частина її лежить у межах *Придніпровської височини* з значним розвитком ерозійних форм рельєфу. Пересічна вис. 200—240 м, найбільша — 265 м на зх. межі області. Частина височини, що простягається вздовж Дніпра (від с. Трахтемирова до с. Мошини) завдяки розчленуванню глибокими ярами та значному коливанню відносних висот має гірський характер — Канівські гори (вис. до 253 м) та Мешногорський край. Лівобережна частина області розташована в межах *Придніпровської низовини* і являє собою плоску, злегка погорбовану рівнину, подекуди заболочену (вис. 90—170 м). Найважливіші корисні копалини — бурі вугілля (частина Дніпровського буровуг. басейну), торф (Ірдинське і Тясминське родовища), бентонітові глини (Черкаське родовище), каолін, вогнетривкі глини, граніти (Старобабанівське родовище), лабрадорит, гнейси, піски, пісковики, амфіболіти. Відкриті поклади горючих сланців. Є джерела мінеральних вод (район Звенигородки). Клімат області помірно континентальний. Зима м'яка, з частими відлигами, літо тепле. Пересічна т-ра січня —5,9°, липня +19,5°. Вегетаційний період 204—208 днів. Сума активних т-р у середньому 3000°. Річна кількість опадів становить 450—520 мм,

максимум їх припадає на літо, мінімум — узимку. В окремі роки бувають сухі, зливи з градом. Область розташована по обидва боки гол. водної артерії України — Дніпра, який в межах області приймає притоки: Рось, Вільшанку, Тясмин (праві), Супій (ліва). Річки зх. частини області — Гірський Тікич і Гнилий Тікич належать до бас. Південного Бугу. Всього в області — 181 річка завдовжки понад 10 км; 33 водосховища, у т. ч. частини Канівського та Кременчуцького водосховищ; значна кількість ставків. Область у цілому добре забезпечена водними ресурсами. Переважають сірі лісові ґрунти, середньогумусні та типові чорноземи, є алювіальні, піщано-глинисті й торфові ґрунти. Ліси займають 293 тис. га (бл. 14% тер. області). Це переважно дубові, дубово-грабові, дубово-ясеневі ліси та грабові гаї, бори й субори (зокрема, Черкаський субір є пд. межею наддніпрянських хаотичних лісів на Україні); по долинах річок — заплавні ліси з вільхи, верби, осики. В області проводять значні лісовідновлювальні роботи, в 1983 посажено лісу на пл. 909 га, у т. ч. 484 га — в ярах, балках, на пісках та ін. непридатних для с.-г. виробництва землях. Природна степова рослинність трапляється подекуди на узліссях та в балках. Область лежить у лісостеповій зоні. На її правобережній частині переважають лукоstepові підвищені розчленовані й терасові, на лівобережній частині — лукоstepові низовинно-рівнинні природно-територіальні комплекси. На тер. області 400 природно-заповідних об'єктів (заг.

пл. 19,7 тис. га), у т. ч. Канівський заповідник, Липівський та Русько-Полянський держ. заказники, 10 пам'яток природи респ. значення, 5 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва, дендропарк «Софіївка» в Умані.

Народне господарство. Економіка області являє собою поєднання ряду розвинутих галузей обробної пром-сті (харч., маш.-буд. і металообр., легкої і хім.) з високоінтенсивним с. г. (землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів). Спеціалізацію області у заг.-союзному і респ. поділі праці визначають виробн. цукру, мол. та овочевих консервів, машин для харч. і легкої пром-сті, хім. волокна, мінеральних добрив, шовкових тканин, а також зерна, м'яса та молока.

Дендропарк «Софіївка».

Промисловість. Питома вага головних галузей промисловості 1983 за товарною продукцією: харчова — 38,7 % (у т. ч. цукрова — 16,0 %), машинобудування і металообробка — 20,6 %, хімічна — 14,0 %, легка — 13,6 %.

Паливно-енергетична база області — Канівська, Кременчуцька та ряд невеликих ГЕС, бурі вугілля (Ватутинський шахтоуправління), торф (Ірдинське торфове об'єднання). В економіці області особливо важливу роль відіграє харч. пром-сть, що спирається гол. чин. на місцеві сир-

«Азот»), хімічного волокна, хімічних реактивів (Черкаси). В Умані — вітамінний завод. На базі місцевої сировини значного розвитку набула промисловість будівельних матеріалів — виготовлення залізобетонних виробів, асфальтобетону, керамзитового ґравію, шпекі, цегли (Черкаси, Сміла, Тальне). Діють комбінати: Ватутинський вогнетривів, Дашуківський бетонитових глин.

На тер. області сформувалася Черкаська хімічна пром. вузол, спеціалізацію якого визначають хім., маш.-буд. і металообр.,

цукровий, плодоовочеконсервний, олійно-жировий, коноплепромисловий, м'ясо-та молокопромисловий. Навколо Черкас — с. г. приміського типу.

Транспорт. Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1983 становила 651 км. Гол. залізничні магістралі: Київ — Дніпропетровськ, Москва — Одеса, Донецьк — Львів (електрифіковані). Залізничні вузли: ім. Т. Г. Шевченка, Черкаси, Христинівка, Цітківце. Довжина автомоб. шляхів — 6,1 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 5,3 тис. км. Найважливіші автомагістралі: Київ — Умань — Одеса, Київ — Дніпропетровськ, Умань — Львів, Черкаси — Миколаїв. Судноплавство по Дніпру (Черкаський річковий порт, пристані в Аламіїв, Каневі). Аеропорт у Черкасах. Тер. області проходить траса газопроводу «Союз». **Охорона здоров'я.** В області 1983 було 20,1 тис. лікарів ліжок (131,1 ліжка на 10 тис. ж.); працювали бл. 5 тис. лікарів (32,5 лікарів на 10 тис. ж.) та 15,9 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (103,9 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 199 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій, 13 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 2995 ліжок, 7 будинків і пансіонатів відпочинку. Відомий курорт — *Соснівка*.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1.1984 в області налічувалося 1806 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 526 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 49 стадіонів, 564 спорт. зали, 3834 спорт. майданчики і поля, 2 плавальні басейни (1 критий) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 204 515 значківців ГПО, 204 194 спортсмени масових розрядів, 1665 спортсменів-першорозрядників, 262 кандидати у майстри спорту, 26 майстрів спорту СРСР і 2 майстри спорту міжнар. класу. На 1273 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 174 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 2 туристські бази на 843 місця, 8 бюро подорожей і екскурсій, 3 туристські клуби; по області проходили 9 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні органи області обслуговують бл. 170 тис. чол.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 711 загальноосв. шкіл (220 тис. учнів), 20 серед. спец. навч. закладів (19,3 тис. учнів), 29 профес.-тех. уч-щ (16,5 тис. учнів), 3 виш. навч. заклади — Черкаський педагогічний інститут імені 300-річчя незалежності України з Ресією, Уманський педагогічний інститут імені П. Г. Тичини, Уманський сільськогосподарський інститут імені О. М. Горького (всього 9,8 тис. студентів), а також Черкаський філіал Київ. політех. ін-ту. Серед позашкільних закладів — 24 палаци і будинки піонерів, 15 дит. спорт. шкіл, 8 станцій юних натуралістів та ін. На території області працюють Черкаське відділення н.-д. ін-ту техніко-економіч. досліджень хім. промисловості, Черкаська обл. держ. с.-г. дослідна станція, Мліївська дослідна дослідна станція садівництва ім. Л. П. Симиренка, Верхняцька дослідно-селекційна станція, Уманський селекційний пункт Всесоюзного ін-ту цукрових буряків та ін. наук. установи та проектні орг-ції. Діють відділення і орг-ції творчих спілок письменників (з 1972), художників (з 1978), архітекторів (з 1965), журналістів (з 1957), 2 держ. театри — Черкаський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка та Черкаський театр ляльок, обл. філармонія, Черкаський український народний хор. На кінець 1983 в області функціонувало 1000 масових б-к з фондом 15,1 млн. одиниць зберігав-

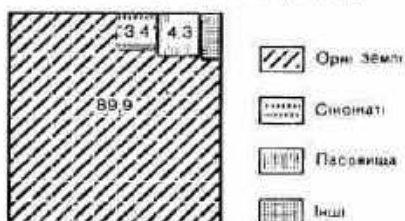

Черкаси. Площа В. І. Леніна.

винні ресурси і об'єднує понад 20 різних галузей. Найрозвинутіша серед них — цукр. пром-сть, представлена 24 з-дами (Черкаський цукрорафінадний, Верхняцький, Цибулівський, Шполянський та ін. цукр. з-ди). У 1983 вироблено 678,0 тис. т цукру-піску. У Черкасах і Ватутині працюють м'ясокомбінати, у Смілі, Золотоноші, Катеринополі, Умані — птахокмбінати. Підприємства маслосироробної і мол. пром-сті виробляють продукцію з незбираного молока (Черкаси, Сміла, Умань, Золотоноша, Звенигородська, Драбів, Іркліїв, Христинівка), сухе знежирене молоко і сухе молоко для дит. харчування (Жашків, Тальне), згущене молоко (Тальне, Сміла). Загальносоюзне значення має консервна пром-сть, підприємства якої виробляють овочеві та фруктові консерви (1983 — 222,2 млн. ум. банок; Черкаський консервний комбінат та ін.). Спирто-горілачна пром-сть представлена підприємствами у Золотоноші, Умані, Монастирищі, Кам'янці та ін. З ін. галузей харч. пром-сті розвинуті борошномельно-круп'яна, хлібопекар., пивоварна, ефіроолійна та рибна. Розвивається комбікормова пром-сть (18 з-дів; найбільші: Шполянський, Корсунь-Шевченківський, Смілянський, Черкаський). Провідна галузь важкої пром-сті області — машинобудування і металообробка. Вона спеціалізується на виробн. устаткування для харч. (Сміла, Черкаси, Корсунь-Шевченківський), текст. і хім. (Кам'янка) пром-сті, багатовис. кранів, бурових машин для скельних робіт, трактор. причепів (Золотоноша), устаткування для механізації робіт на тваринницьких фермах (Умань). Приладобудування (Черкаси, Умань, Канів). Підприємства легкої пром-сті виробляють тканини (Черкаський шовковий комбінат), трикотажні, наляльно-поєднані, художні вироби, гігроскопічну вату (Черкаси), швейні вироби (Черкаси, Золотоноша, Умань, Шпола, Корсунь-Шевченківський, Сміла), взуття (Умань), шкіряну галантерею (Чигирин), здійснюють первинну обробку кочопелів (Золотоноша, Іркліїв). У структурі пром. виробництва області виділяється також хім. пром-сть, яка представлена виробництвом мінеральних добрив (1983 вироблено 1007,5 тис. т у перерахунку на 100 % позивних речовин; черкаське виробниче об'єднання

легка і харч. галузі пром-сті. Формується Звенигородсько-Ватутинський (чорна металургія, паливна і харч. пром-сть) вузол та Смілянський, Кам'янський і Уманський багатогалузеві пром. центри (для них визначальними є машинобудування і металообробка). Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією провідне місце посідає рослинництво (30,6 %, 1983). На кін. 1983 в області було 374 колгоспи, 70 радгоспів, 32 районні об'єднання сільгосптехніки та їхні виробничі відділення, 20 районних об'єднань сільгоспхімії. В області — 1460 тис. га під с.-г. угіддями (див. діаграму). Осушено 42,6 тис. га, в основному в долинах Тясмину, Суною, Золотоноші. Зрошено 42,5 тис. га (Адамівська, Вереміївська, Клішнівська, Худяківська системи). Посівна площа 1983 становила 1312 тис. га. Провідна культура серед зернових — озима пшениця. Значні площі під кукурудзою, зернобобовими. З тех. культур переважають цукр. буряки, вирощують соняшник, ефіроолійні культури, коноплі; з кормових — кукурудзу на силос, кормові буряки, багаторічні трави, гол. чин. люцерну. В області розвинуті садівництво (яблуні, груші, абрикоси, сливи, вишні, черешні), овочівництво, у т. ч. тепличне (тепличні комбінати у Черкасах і Умані). Серед галузей тваринництва провідне місце займає скотарство мол. м'ясного напрямку. Велике значення мають свинарство, вітчарство, птахівництво (3 птахофабрики). Розвивається кролівництво, у багатьох г-вах — шовківництво і бджільництво. Рибництво, звірівництво (норки, чорнобурі лисиці). В області виділяють такі спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): буряко-

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

ня, в т. ч. 799 6-к з фондом 8,7 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 945 клубних закладів, у т. ч. 811 — у сільс. місцевості; 1001 кіноустановка, в т. ч. 862 — в сільс. місцевості; 8 держ. музеїв: *Черкаський краєзнавчий музей* та його філіал — *Нечуж-Левицького І. С. музей* в смт Стеблеві Корсунь-Шевченків. р-ну, краєзнавчий музей з філіалом — Музеєм історії газ. «Искра» (обидва — в Умані), *Музей історії Корсунь-Шевченківської битви*, *Пушкіна О. С. і Чайковського П. І. музей* у

Меморіальний комплекс Пагорб Слави. Черкаси. Скульптори Г. Н. Кальченко, Е. М. Куценко та ін., архітектори А. Ф. Ігнатенко та ін. Бронза, граніт. 1977.

Кам'яниці з відділом — Кам'янським музеєм історії декабристського повстання; Канівський музей-заповідник Т. Г. Шевченка, літ.-меморіальний музей Т. Г. Шевченка в с. Шевченковому Звенигородського р-ну, бібліотека-музей А. П. Гайдара та музей нар. декоративного мистецтва в Каневі та багато музеїв і музейних кімнат на громад. засадах. При культ.-тур.-осв. закладах — 7,8 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 113 тис. аматорів, 49 колективам присвоєно звання народних, серед них — Золотоніська заслужена самодіяльна хорова капела, Русько-Поліський самодіяльний нар. етнографічний хор, ансамбль танцю «Звенигора» Звени-

городського р-ну, духовий оркестр Черкаського міського палацу піонерів, нар. театри Умані, Канева, с. Худяки Черкаського р-ну та ін. В області виходять 2 обл. газети — «Черкаська правда» та «Молодь Черкащини», 2 міськрайонні та 18 районних, 19 багатотиражних газет. Обл. к-т по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів пізнього палеоліту. В 9 — 1-й пол. 12 ст. вона входила до складу Київської Русі, потім до Київського князівства. В 14 ст. Черкащину захопили лит. феодали. У 2-й пол. 15 ст. тут з'явилися поселення укр. козаків. Після Люблінської унії 1569 тер. Черкащини загарила шляхет. Польща. В кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. на тер. області відбулися великі антифеод. сел.-козац. повстання: К. Косинського (1591—93), С. Наливайка (1594—96), М. Жмайла (1625), Т. Федоровича (1630), І. Сулими (1635), Павлюка і К. Скидана (1637), Д. Гуни та Я. Остринина (1638). На поч. визвольної війни українського народу 1648—54, після *Корсунської битви 1648*, Черкащину визволили сел.-козац. війська під керівництвом Б. Хмельницького. На її території було утворено *Канівський полк*, *Корсунський полк*, *Уманський полк*, *Черкаський полк*, *Чигиринський полк*, у 80-х рр. 17 ст. — *Богуславський полк*. Після возз'єднання України з Росією 1654 населення Черкащини вело боротьбу проти польс.-шляхет. загариників, ставленика султанської Туреччини П. Дорошенка, тур. нападників (*Чигиринські походи 1677 і 1678*), згодом брало участь у *Поліській повстанні 1702—04*. У 18 ст. на тер. області відбувався *гайдамацький рух*, що досяг найвищого піднесення під час *Коліївщини* (1768). Після возз'єднання *Правобережної України з Росією* (1793) Черкащина з 1797 входила до *Київської губернії* та *Малоросійської губ.* (з 1802 — *Полтавської губернії*). В дореформений період на Черкащині відбулися значні антикріпосницькі

виступи (див. *Підвисоцькі селянські заворушення 1817—26*, *Мошурівське селянське заворушення 1826*). В 70-х рр. 19 ст. група революц. народників намагалася підняти сел. повстання («*Тяма дружина*», *Чигиринська змова 1877*). Перші с.-д. гуртки і групи виникли на поч. 20 ст. Рад. владу на Черкащині встановлено в січні — лютому 1918. Під час австро-нім. окупації на тер. області відбулися *Звенигородське збройне повстання 1918*, *Золотоніське збройне повстання 1918*. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території сучасної області (липень 1941 — березень 1944) діяли 3 підпільні райкоми партії, понад 30 партизан. загонів і з'єднань. У результаті *Корсунь-Шевченківської операції 1944* і *Умансько-Ботошанської операції 1944* тер. Черкащини було визволено. В 1954 створено *Черкаську обласну партійну організацію*. В 1981 м. Корсунь-Шевченківський нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено Христинівський р-н (1977), села Квітків (1969) і Шендерівку (1984) Корсунь-Шевченківського р-ну, Скоростиків Чорнобаївського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 94 257 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 2315 первинних організацій. Обласна організація ЛКСМУ налічувала 175 837 комсомольців.

Трудовники області підтримують дружні зв'язки з трудящими Київської області УРСР, Ярославської області РРФСР та Бидгощського і Пільського воєводств ПНР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Черкаська область*, т. 12, с. 274.

Лит.: Нариси історії Черкаської обласної партійної організації, Дніпропетровськ, 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. К., 1972; Природа Черкащини. К., 1971. *І. К. Дутак.*

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 8,1 тис. км²

Населення — 908,7 тис. чол. (на 1.1 1984)

Центр — м. Чернівці (238,1 тис. чол.)

Загальні відомості. Чернівецьку обл. утворено 7.VIII 1940 після возз'єднання Північної Буковини та Хотинського повіту Бессарабії з Радянською Україною. Розташована у зх. частині республіки, в межах Передкарпаття та сх. частини Українських Карпат. На Зх. межує з Івано-Фр., на Пн. — з Терноп. та Хмельн., на Сх. — з Вінн. областями УРСР, на Пд. Сх. — з Молдавською РСР, на Пд. — частина держ. кордону СРСР з Румунією. В області — 10 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 10 міст, у т. ч. 1 обласного підпорядкування, 9 с-ш міськ. типу, 396 сільс. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці, жнають також румуни, молдаване, росіяни, євреї та ін. Пересічна густина населення 112,2 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені пн.-зх. райони області. Міське населення становить 40 % (1984). Найбільші міста: *Чернівці*, *Сторожинець*, *Хотин*, *Сокирини*.

Природа. Територія області невелика за площею, але відзначається великою різноманітністю природних умов, поділяється на 3 частини — рівнину (між ріками Дністер і Прут), передгірну та гірську. Прут-Дністровське межиріччя — найбільш рівнинна частина області з хвилястою поверхнею, густо порізаною річковими долинами. Пересічна вис. 230 м. У центр. частині межиріччя лежить Хотинська височина заввишки до 515 м (г. Берда, найвища вершина рівнинних просторів України). У зх. частині межиріччя розвинуті карстові форми рельєфу. На Пд. від Пруту простягається горбистопасмове передгір'я, розчленоване густою долино-балковою і яружною сіткою, з пересічними висотами 350—500 м. У середній смузі його виділяється Чернівецька височина (вис. до 537 м, г. Пешина). Гірська частина зайнята Покутсько-Буковинськими Карпатами, які досягають найбільшої висоти на Пд. — хребти Яворця (вис. до 1565 м), Максимець, Томнатик, Чорний Діл, Жупани та ін. Область порівняно небагата на мінерально-сировинні ресурси. Найчисленніша група корисних копалин — неметалеві (мінеральні будівельні матеріали та сировина для їхнього виробництва — вапняки, різноманітні глини, у т. ч. цегельно-чере-

пичні, гіле, гравій, кварцові і глауконітові піски). Є поклади фосфоритів, менілітових сланців, бурого вугілля тощо. У багатьох місцях є джерела мінеральних вод та лікувальні грязі. Клімат помірно континентальний, досить м'який, вологий. Пересічна т-ра січня на рівнині — 5°, в передгір'ї — 5,5°, в горах — 6°.

ліпня на рівнині від +17,5 до +19,5°, в горах від +13,5 до +15°. Вегетаційний період від 185—200 днів у горах до 215 днів на рівнині. Сума активних т-р становить у середньому 3210°. Річна кількість опадів 500—600 мм на рівнині, 700—800 мм — у передгір'ї, 800—1200 мм — у горах. Влітку опади найінтенсивніші і часто мають зливовий характер, супроводжуються грозами, іноді градом; іноді бувають посухи. Ін. несприятливі кліматичні явища — тумани, ожеледиці, хуртовини. В області 79 річок довж. понад

ліпа. В області велику увагу приділяють раціональному використанню і відновленню лісів. Площа лісів поступово збільшується за рахунок заліснення еродованих земель, крутосхилів і осипів, зменшення обсягу рубок у Карпатах. У лісостан впроваджують такі цінні породи дерев, як смерека, дугласова, кедр сибірський, модрина сибірська, а також лікарські рослини. Для рівнинної частини області характерні лісостепові рівнинно-височинні, для гірської — мішанолісові передгірні та низькогірні, хвойнолісові та су-

сокомбінат (брикетування опилок). Працюють Сторожинецький, Путильський лісокомбінати, Неполовецький деревообр. комбінат, меблева ф-ка у Чернівцях. У Чернівцях — виробництво лакофарбової продукції, гумового взуття, товарів побутової хімії. Пром-сть буд. матеріалів базується на місцевій сировині (вироби м'якої покритті, стінових блоків і збірних залізобетонних конструкцій, цегли, керамічних виробів, черепиці тощо) і розміщена по всій області. Велика увага приділяється розвитку комбінаторської пром-сті (1983 діяло 13 підприємств; найбільші: Глибоцький і Заставнівський комбінати). Велике значення має виробн. деревного і хвойно-вітамінного борошна. Нар. художні промисли — художнє різьблення на дереві, килимарство, вишивання розвинуті у Чернівцях, Хотині, Вижниці та ін.

На тер. області виділяють Чернівцький пром. вузол, що сформувався навколо Чернівців (підприємства міста виробляють 71 % пром. продукції області) і прилеглих до нього пром. центрів (Кіцмань, Заставна, Новоселиця, Хотин, Глибока, Сторожинець, Вижниця). У структурі пром. комплексу цього вузла провідне місце належить маш.-буд. і металообр., легкій і харч. пром-сті, а також деревообробі і виробн. буд. матеріалів. Формується Новодністрівський пром. вузол, основною спеціалізацією якого є енергетичне г-во. Крім того, на тер. області виділяють багатогалузеві пром. центри: Кельменці, Сокиряни, Новодністрівськ.

Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (37,0 %, 1983). На кінь. 1983 в області налічувалося 147 колгоспів і 33 радгоспи, 16 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 10 районних об'єднань сільгоспхімії. Під с.-г. угіддями — 474 тис. га (див. діаграму). В області проводяться значні меліоративні роботи (осушено 92,8 тис. га, зрошено 9,5 тис. га). Посівна площа 1983 становила 357 тис. га. Посіви зернових культур (озима пшениця, кукурудза, ярий ячмінь) зосереджені в рівнинній та передгірній частинах області. Серед тех. культур провідними є цукр. буряки (в осн. в Прут-Дністровському межиріччі і передгір'ях) і льон (у передгір'ях). Осн. площа кормових культур — у горах: кормові корені, плоди, багаторічні трави, кукурудза на силос та зелений корм, сіно, одиричні трави. Овочівництво інтенсивно розвивається на зрошуваних землях. Садівництво найбільш поширене на Прут-Дністровському межиріччі. Серед плодових дерев переважають яблуня, слива, груша, черешня, волоський горіх тощо. У тваринництві провідне місце належить скотарству (молочно-м'ясного напрямку у рівнинній та м'ясо-молочного — у передгірній і в гірській частинах області). Розвинуто свинарство, вівчарство (особливо у гірській частині), птахівництво (2 птахофабрики), а також ставков

Чернівці. Центральна площа.

10 км. Головні річки: Дністер, Прут з Черемошем та Сірет (бас. Дунаю). Бл. 600 ставків. Найбільша густота річкової сітки в горах і передгір'ях, найменша — на Прут-Дністровському межиріччі. Проводяться водоохоронні заходи — спорудження водосховищ, берегоукріплюючих і руслопрямуючих споруд, заліснення і терасування схилів долин, будівництво очисних споруд тощо. Ґрунтовий покрив області строкатий. На Прут-Дністровському межиріччі поширені переважно сірі лісові ґрунти та опідзолені чорноземи, у передгір'ях — дерново-підзолисті, поверхнево-оглеєні, в горах — бурі гірсько-лісові, дерново-буроземні та буроземно-підзолисті ґрунти. Ліси і чагарники займають 253,5 тис. га (31,6 % території області, з них бл. 25 % штучно насаджені). У передгір'ях ростуть ліси з бука, граба, явора, у нижньому поясі гір — буківі ліси, вище — ялинники з домішкою бука, явора. У невеликих гаях рівнинної частини області ростуть граб, дуб, клен,

бальнійський середньогірні природно-територіальні комплекси. В області — 229 природно-заповідних об'єктів (заг. площею 4,1 тис. га), у т. ч. 5 держ. заказників (Лунківський, «Чорний Діл», «Цецина», «Стебник», Петровський), 8 пам'яток природи респ. значення, Чернівцький бот. сад, Чернівцький і Сторожинецький дендропарки.

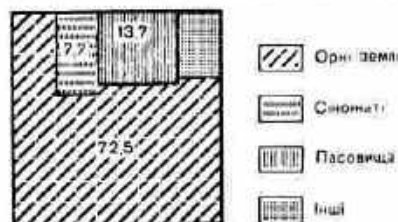
Народне господарство. Госп. комплекс області виділяється розвинутим легкою і харч. галузями пром-сті у поєднанні з зерновим г-вом і буряківництвом та м'ясо-мол. тваринництвом, що доповнюється деревообробкою.

Промисловість. Провідне місце займають (1983) харчова (32,2 % загальної обсягу товарної продукції пром-сті) та легка (26,2 %) пром-сть; все більшого значення набуває маш.-буд. і металообр. галузь. Значно розвинута лісова і деревообр. пром-сть та виробн. буд. матеріалів. Підприємства однієї з найстаріших галузей пром-сті області — харч. зосереджені в осн. в районах виробництва с.-г. продукції (у рівнинній і передгірній частинах області). Найрозвинутіші цукр., м'ясна, мол. і маслосиробоча (зосереджена в осн. у Прут-Дністровському межиріччі), олійно-жирова, спиртова, плодоовочеконсервна, борошномельно-круп'яна галузі. Осн. підприємства: м'ясний та олійно-жировий комбінати, мол. і цукр. з-ди у Чернівцях, цукр. комбінат «Хрещатик» (смт Кострижівка), овочесушильний з-д (с. Ошихліби Кіцманського р-ну). Легка пром-сть представлена текст., швейним, трикотажним, хутровим, шкіряно-взут. виробн. і зосереджена переважно в Чернівцях. Підприємства маш.-буд. і металообр. пром-сті виробляють апаратуру для нафтопереробної пром-сті, засоби обчислювальної техніки та зап. частини до них, технологічне обладнання для легкої пром-сті, машини для тваринництва і кормовиробництва, а також металеву фурнітуру, емальований та оцинкований посуд тощо. Осн. центр — Чернівці. Великого розвитку досягла одна з традиційних галузей — лісова і деревообр. (лісозаготівлі в осн. в горах, деревообробка — в передгір'ях). Найбільші підприємства: Чернівцький (меблі, деревностружкові плити), Красноільський (фанера, шпон) та Вижницький (столярні вироби) деревообр. комбінати, Чернівцький меблевий комбінат (мебелі гарнітури), Берегометський лі-

Пам'ятка природи — гора Кам'яна Багачка.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983. %)

рибництво і бджільництво. В області виділяють такі спеціалізовані агропромислові комплекси (АПК): бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, картоплясько-зерноспиртовий, м'ясопромисловий та молоко-промисловий.

Транспорт. Осн. вид транспорту в області — залізничний. Експлуатаційна довжина з-щ заг. користування 1983 становила 464 км. Тер. області проходять магістралі: Львів — Івано-Франківськ — Чернівці — Вадул-Сірет, Івано-Франківськ — Чернівці — Унгени — Кишинів — Одеса, Чернівці — Окниця — Київ. Гол. залізнич. вузол — Чернівці, через який здійснюється залізнич. зв'язок Москва — Софія, Москва — Варна, Варшава — Бухарест. Автомоб. транспорт за обсягом перевезень займає друге місце. Довжина автомоб. шляхів — бл. 3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 2,9 тис. км. Автомагістралі: Брест — Луцьк — Тернопіль — Чернівці — Порубне, Чернівці — Кишинів — Одеса. Аеропорт у Чернівцях. Територією області проходить ряд газопроводів.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 11,4 тис. лікарів, ліжок (124,4 ліжка на 10 тис. ж.); працювало 3,6 тис. лікарів (38,9 лікарів на 10 тис. ж.) та 8,9 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (96,7 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 124 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії, 6 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 1140 ліжок, 2 будинки відпочинку.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.І 1984 в області налічувалося 843 колективи фіз. культури, які охоплювали понад 323 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 23 стадіони, 249 спорт. залів, 2276 спорт. майданчиків і полів, 1 плавальний басейн та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 117 430 значківців ПГО, 107 967 спортсменів масових розрядів, 1111 спортсменів-першорозрядників, 202 кандидати у майстри спорту, 26 майстрів спорту СРСР. На 688 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося бл. 111 тис. чол. В області 1983 по лівій профспілковій діляці 4 туристські установи (3 туристські бази і 1 готель) на 1635 місць, 3 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходило 9 всеосяжних і 10 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують бл. 120 тис. чоловік.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 453 загальноосв. школи (152 тис. учнів), 18 серед. спец. навч. закладів (15,0 тис. учнів), 16 профес.-тех. уч-щ (10,2 тис. учнів), 2 виші навч. заклади — Чернівецький університет і Чернівецький медичний інститут (12,7 тис. студентів), а також філіал Київ. торговельно-екоп. ін-ту. Серед позашкільних закладів — 14 палаців і будинків піонерів та школярів, 2 станції юних техніків і натуралістів, 1 дит. екскурсійна станція, 10 дит. спорт. шкіл, планетарій.

В області працюють відділення Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР, відділ Ін-ту соціальних і екоп. проблем зарубіжних країн АН УРСР, Всесоюзна н.-д. станція по раку картоплі, обл. держ. дослідна с.-г. станція, Дністровська дослідна станція садівництва, філіал респ. проектно-дослідного ін-ту «Укркологосп-проект» та ін. н.-д. установи і проектно-конструкторські орг-ції. Діють обл. орг-ції творчих спілок письменників (з 1958), журналістів (з 1959), художників (з 1945), архітекторів (з 1969), відділення Музичного товариства УРСР, 2 держ. театри — Чернівецький український музично-драматичний театр імені О. Ю. Кобилянської та Чернівецький театр

ляльок, Буковинський ансамбль пісні і танцю, обл. філармонія. На кін. 1983 в області функціонувало 572 масові 6-ки з фондом 8,0 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 457 6-к з фондом 4,6 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 516 клубних закладів у т. ч. 428 — в сільській місцевості; 516 кіноустановок, у т. ч. 436 — у сільській місцевості; 4 державні музеї: Чернівецький краєзнавчий

Пам'ятник О. Ю. Кобилянській у Чернівцях. Скульптори А. Сикба, М. Мірошніченко, архітектор О. Таратута. Бронза, граніт. 1980.

Університет (колишня резиденція митрополита Буковини у Чернівцях). Архітектор П. Главка. 1864—82.

музей, та його філіали Кобилянської О. Ю. музей, та Федьковича Ю. А. музей, Музей народної архітектури і побуту, всі — в Чернівцях, а також відділи Чернівецького краєзнавчого музею — історико-революційний музей у Хотині та краєзнавчий у Кіцмані; 110 музеїв, що працюють на громад. засадах, з них 8 присвоєно почесне звання народних. При культур.-осв. закладах — 4531 колективн. худож. самодіяльності, в яких беруть участь 83,7 тис. аматорів, 74 колективам присвоєно звання народних, серед них — ансамбль танцю «Смеречина» Вишинського районного будинку культури, ансамбль пісні і танцю Чернівецького мед. ін-ту, самодіяльний народні хори с. Клішківці Хотинського р-ну та с. Брусниця Кіцманського р-ну, оркестри нар. інструментів с. Костичани Новоселицького р-ну та Глибочького районного будинку культури. На Буковині здавна поширені різні види декоративно-ужиткового мистецтва: килимариство, худож. вишивка, різьбярство. Працюють Чернівецька фабрика худож. виробів ім. Ю. Федьковича та Чернівецька фабрика сувенірів «Буковина». В області працює редакція видання молд. мовою респ. вид-ва «Карпати», редакція вид-ва «Радянська школа» по випуску підручників для шкіл УРСР з молд. мовою навчання. Виходять обл. газети — «Радянська Буковина», «Молодий Буковинець», «Зоря Буковини» («Зоря Буковини» — молд. мовою), 6 багатотиражних газет. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Радіо і телепередачі ведуться українською, російською та молдавською мовами.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з раннього палеоліту. Вона є давньою сх.-слов'ян. землею Буковини Північної. У 10—12 ст. тер. області входила до складу Київської Русі, в 13—14 ст. — до Галицько-Волинського князівства. У 2-й пол. 14 ст. цей край відійшов до Молдавського князівства, в складі якого підпав під владу султан. Туреччини. На

селення брало участь в антифеод. боротьбі (див. *Мухи повстання 1490—92*), у виступах опришків, у гайдамацькому русі 18 ст. Під час Хотинської війни 1620—21 укр. козаки на чолі з гетьманом П. Сагайдачним відіграли вирішальну роль у розгромі тур. армії. Під час рос.-тур. війни 1768—74 Пн. Буковина була визволена рос. військами з-під тур. панування, але була загарбана Австрією

(з 1867 — Австро-Угорщина), під владою якої перебувала до 1918. В 40-х рр. 19 ст. відбулося велике сел. повстання під проводом Л. Кобилиці. Перші с.-д. гуртки почали створюватися на поч. 20 ст. Під впливом революції 1905—07 в Росії на Буковині поживався визвольний рух (Чернівецькі травневі виступи робітників 1906). Під час 1-ї світової війни край зайняли рос. війська. Після Лютн. революції 1917 в Росії відбулася Чернівецька першотравнева демонстрація 1917. У вересні 1917 в Хотині створено більшовицьку орг-цію, в лютому 1918 встановлено Рад. владу. На початку листопада 1918 оформилася Комуністична партія Буковини. 3.XI 1918 в Чернівцях відбулося Буковинське народне віче 1918, яке проголосило возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною. Але 8—11.XI 1918 край захопила бурж. Румунія. Проти рум. загарбників спалахнули Хотинське повстання 1919, Сто тринадцятого буковинського полку повстання 1919, Чернівецький політичний страйк 1920. У червні 1940 Пн. Буковину возз'єднано з Рад. Україною. Того самого року створено Чернівецьку обласну партійну організацію. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій фашист. загарбниками тер. області (липень 1941 — вересень 1944) діяли підпільний обком партії на чолі з О. П. Боярком, 10 підпільних орг-цій, у т. ч. Хотинська підпільна комсомальська організація, партизан. загони. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Новосілку Кіцманського р-ну (1982). На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 43 701 члена і кандидата у члени партії, об'єднувала 1332 первинні орг-ції. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 123,7 тис. комсомольців.

Трудаші Чернівецької обл. підтримують дружні зв'язки з трудівниками Закарпатської обл. УРСР, Рязанської обл. РРФСР, повіту Сучава СРР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. Чернівецька область, т. 12, с. 282.

Лит.: Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. Ужгород, 1980; Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. К., 1969; Природа Чернівецької області. Львів, 1978; Дикусаров В. Г. Сорос зораних, радянських. Ужгород, 1980.

В. Г. Дикусаров.

Площа — 31,9 тис. км²

Населения — 1447,5 тис. чел.
(на 1.1.1984)

Центр — м. Чернігів
(270,2 тис. чол.)

Загальні відомості. Чернігівську обл. утворено 15.X 1932. Розташована на Пн. республіки, на Лівобережжі середньої течії Дніпра, в бас. Десни. На Пн. Зх. межує з Гом. обл. БРСР, на Пн.— з Брян. обл. РРФСР, на Сх.— з Сум., на Пд.— з Полтав., на Пд. Зх. і Зх.— з Київ. областями УРСР. В області — 22 райони (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 15 міст, у т. ч. 3 обласного підпорядкування, 31 с-ще міськ. типу, 1326 сілськ. населених пунктів. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, євреї та ін. Пересічна густина населення — 45,4 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселена пд. частина області. Миське населення становить 49 % (1984). Найбільші міста: Чернігів, Ніжин, Прилуки. *Важко.*

Природа. Поверхня області — здебільшого низинна рівнина, злегка похилена у пд.-зх. напрямі. Тер. області у меридіональному напрямі простягається *Придніпровська низовина*, на Пн.— *Поліська низовина*. Поширені форми рельєфу водно-льодовикового (моренні пасма, пали), еолового (дюни тощо) та ерозійного походження. У багатьох місцях рівнина заболочена (особливо заплави Дніпра, Десни та її приток), вкрита торфвищами. У пн.-сх. частині області поширені карстові форми рельєфу (ліжки, карстові провали), на Пд. і Пд. Сх.— значна яружність.

На Чернігівщині — різноманітні природ. корисні копалини, серед яких найбільше народногосподар. значення мають паливні — нафта, природний газ (Прилуцьке, Деляківське, Малодніпівське нафтові, Гидишівське та ін. нафтогазові родовища Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області) і торф (Замглавське, Убідське, Ірванцівське та ін. родовища). Значні поклади нерудних ковалин: фосфоритів, кам. солі, каоліну, озокериту, вугнетистих глин, графіту, слюди, кварцу. 6 невеличкі поклади залізних болот-

них руд. Пром. значення мають вапняки, гіпс, піски (скляні і буд.), різні глини (цегельні, черепичні, фарфоро-фаянсові), мергель, графіт та ін., що використовуються як буд. матеріали або сировина для їх виробн. Є джерела мінеральних вод. Клімат області помірно континентальний з достатньою кількістю опадів, не дуже жарким літом і порівняно м'якою зимою. В цілому кліматичні умови

доохоронних лісів. Довжина зарегульованих ділянок річкових русел становить понад 1,3 тис. км. Грунтовий покрив області різноманітний, що зумовлено особливостями літеної основи і місцевих умов поверхневого і підземного стоку. Найпоширеніші в області дерново-підзолисті ґрунти, є також чорноземні (на Пд.), сірі, світло-сірі лісові, лучні й торфяно-болотні. За площею лі-

У Тростянецькому дендропарку.

Чернігівщини відзначаються значною річною амплітудою температури повітря, більш тривалим, порівняно з іншими областями рівнинної частини території України, періодом з сніговим покривом та меншою тривалістю безморозного періоду. Пересічна температура січня —6, —8°, липня +18, +20°. Вегетаційний період 189—199 днів. Сума активних температур 2800—3500°.

За рік на території області випадає від 500 мм (на Пд.) до 580 мм (на Пв.) опадів. З несприятливих метеорологічних явищ на терит. області бувають зливи з грозами і градом; взимку відлиги, що нерідко призводять до утворення льодо-вої кірки, курганими, пізні весняні та ранні осінні заморозки. У межах області — 196 річок довжиною понад 10 км. Головні водні артерії — Дніпро (на західній межі області) та його ліва притока Десна. Праві притоки Десни — Убідь, Мена, Снов, Білоус; ліві — Сейм, Доч, Остер. В області — 6 водосховищ, у т. ч. Київське, створене на Дніпрі; знач- на кількість озер і ставків. Для охорони внутрішніх вод споруджено гідротех. протиерозійні споруди, провадяться ук-ріцлення берегів річок, насадження во-

сів (653,4 тис. га — 20,5 % тер.) Чернігівщина займає одне з перших місць на Україні. Найбільші масиви лісів зосереджені на Пн. Переважають соснові (бори) і мішані (субори), на Пд. — листяні (дуб, береза, осика, вільха, граб) ліси. Проводяться значні лісвідновлювальні роботи, зокрема заліснення ярів, балок, пісків (у т. ч. вздовж річок та на берегах водойм), насадження полезахисних лісосмуг.

Чернігівська обл. розташована в межах двох природних зон: мішаних лісів (Чернігівське Поділля) та лісостепової. У ній частині переважають недреновані перезволожені та заболочені, а також поліські алювіально-запрудні й терасні, на Пд.—лукастепові низовинно-рівнинні й підвищені та лукастепові низовинні природно-територіальні комплекси. В області — 528 природно-заповідних об'єктів (заг. пл. 82,8 тис. га), у т. ч. 4 держ. заказники (Каморетський, Дорогинський, Сосинський, Болото Мох), три пам'ятки природи респ. значення, пам'ятки садово-паркового мистецтва респ. значення (Качанівський і Сокиринський парки), Гросянецький дендропарк.

Народне господарство. Економіка області відзначається значним розвитком традиційних (легкої, харчової) та нових галузей промисловості (машинобудівної і металообробної, нафтової, газової, хімічної), що створені за роки Радянської влади і визначають науково-технічний прогрес, у поєднанні з багатогалузевим сільськогосподарським виробництвом переважно м'ясо-молочного й картоплясько-зернового напрямку.

У загальносоюзному і республіканському політі праці область виділяється виробництвом хімічних волокон, льоноволокна, митой вовни, воєняних тканин, машин для тваринництва і комунального г-ва, с.-г. продукції, зокрема тваринницької та картоплі.

Промисловість. Характерною особливістю промислового розвитку області є переважання галузей обробної пром-сті при порівняно невеликій штовпій вазі добувної пром-сті. Галузева структура пром-сті характеризується такими даними (в % за товарною продукцією, 1983): легка — 38,8, харч. — 21,9, маш.-буд. і металообр. — 19,0, хім. — 6,5, лісова, деревообр., целюлозно-паперова — 3,7, паливна — 2,1, промисловість будівельних матеріалів — 1,9. Основною

енергетичної бази області в Чернігівська ТЕЦ, що входить до системи «Київ-енерго».

Легка пром-сть працює на місцевій та довізній (швейній, текстильній, галантерейній підприємства) сировині. Провідне місце займає текст. пром-сть (Чернігівський камвольно-суколинний комбінат, Прилуцька бавовнопрядильна ф-ка, Остерська і Новгород-Сіверська ткацькі ф-ки, а також розміщені у ш.-ск. і центр. районах області льонозаводи). Розвинуті також швейна (Чернігів, Ніжин, Добрян-ка, Прилуки, Сосниці), взут. (Чернігів, Прилуки, Семенівка), шкіряно-галантерейна (Прилуки) галузі. У Чернігові працюють ф-ки галантерейна, вальд-но-поясна та музичних інструментів. Розвинуті художнє вишивання (Чернігів, Ніжин, Прилуки), виготовлення килимів (Дігтярі).

Значного розвитку набула харчова промисловість, особливо масло-сиробина і мол. Область — один з найбільших виробників тваринного масла в республіці (у 1983 — 26,7 тис. т). Осн. підприємства — Бахмацький мол.-консервний комбінат, Бобровицький та Ічнянський сухого молока, Чернігівський та Ніжинський місські мол., Новгород-Сіверський і Прилуцький сиробинні з-ди. Переважає більшість підприємств цукрової пром-сті, однієї з найстаріших у області, розташована у лісопосівній зоні (Бобровиці, Новий Биків, Носівка, Парафіївка, Лино-виця). Розвинута також спирто-горілчана пром-сть (Чернігів, Ічня, Криски, Нові Боровиці, Холми, Чемер), плодоовоче-консервна (Ніжин та ін.), м'ясна (Чернігів, Ніжин, Прилуки, Бахмач, Новгород-Сіверський), крохмале-патокова (на область припадає значна частина репр. виробництва крохмалю; підприємства у Семенівці, Пелюхівці, Нехаївці, с. Петрівці Шорського району), тютюново-машинної (Прилуцький тютюновий комбінат — один з найбільших на Україні). Працюють кондитерська фабрика у Чернігові, оліекомбінат у Ніжині. Виробництво ефірної олії з м'яти і кориандру (Прилуки, с. Журавка Варвинського району).

Важливою складовою частиною промислового комплексу є машино-буд. і металообробна пром-сть. Найбільші підприємства цієї галузі: прилуцькі виробничі об'єднання «Протипоможне обладнання» (с. Ладан) і заводи: «Будмаш» (випускає цементовози, шоглові підійомники) та «Прилуцький мех. завод» (мех. технологічне обладнання для харч. та рибної пром-сті) і «Ніжинський мех. завод» (мех. технологічне обладнання для харч. та рибної пром-сті). Найбільші підприємства: «Хіммаш» (обладнання для виробн. полімерів), чернігівський автомоб. завод, завод «Горьківський автомобільний завод» та «Жовтневий завод» (запасні частини до с.-г. машин). Все більшого значення в економіці області набуває хім. пром-сть: чернігівське виробничі об'єднання «Хімволокно», прилуцький «Пластмас», Ніжинський лакофарбовий з-д та ін. підприємства. На базі розвіданих родовищ нафти і газу за післявоєн-ні роки розвинулась нафтова і газова пром-сть (чернігівське нафтогазове управління «Чернігівнафтогаз»). Первинну обробку нафти здійснюють на Гнідичівському з-ді по стабілізації нафти і виробництву ардженних газів. Тут також виробляють стабільний бензин і газ з попутного нафтового газу.

Діють також 5 торфопідприємств та 2 торфобрикети з-ди (Замглавський та Граванський). Одне з традиційних галузей пром. виробництва Чернігівщини є лісогосподарство, деревообр. і целюлозно-паперова пром-сть, яка пра-

цює на місцевій та довізній сировині (Холмський, Ніжинський, Корюківський, Добрянський, Семенівський та ін. лісогосп. підприємства) виробляють ділову деревину, пиломатеріали, шитовий паркет, деревностружкові плити, товари культурно-побутового і госп. призначення. Основу деревообробки складає меблеве виробництво (Чернігів, Прилуки, Добрян-ка, Корюківка, Ніжин, Шорс). Целюлозно-

Зрошується 16,0 тис. га. Посівна площа 1983 становила 1574 тис. га. Гол. зернові культури: озима пшениця (у пд. районах), кукурудза, гречка, ячмінь, жито. Серед тех. культур провідне місце належить льону-довгунцю, вирощують також цукр. буряки, тютюн, м'яту. В області найбільші у республіці площі під картоплею (186,8 тис. га).

Розвинуте польове кормовиробництво (ку-

Чернігів.
Панорама централь-
ної частини міста.

паперове виробн. представлене 2 картонажними ф-ками (Чернігів і Корюківка) та ф-кою тех. паперу (Корюківка). Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють цеглу, залізобетонні конструкції, покрівельні матеріали, ванни, крейду, плитку фасадну і керамічну, керамічні та поліхлорвінілові дренажні труби. Найбільші центри: Прилуки, Чернігів, Ніжин, Ріпки. В області 1983 діяло 10 комбикормових заводів. На Чернігівщині поширені художні промисли — виготовлення гончарних (с. Олешня Ріпкинського р-ну), керамічних (Ічня), дерев'яних (Новгород-Сіверський, Борзна, Остер, с. Халавин Чернігівського р-ну) виробів.

За особливостями територіальної організації народного господарства на території області виділяють 3 промислові вузли. Чернігівський пром. вузол, підприємства якого виробляють понад 40 % валової пром. продукції області, сформувався навколо Чернігова і прилеглих до нього промислових центрів (Киселівка, Куликівка, Ріпки). Його основні галузі спеціалізації — хімічна, маш.-буд. і металообр., легка та виробн. муз. інструментів. Ніжинський пром. вузол спеціалізується на виробн. продукції маш.-буд. і металообр., легкої та харч. пром-сті. Прилуцький — паливної, хім., маш.-буд. і металообр., легкої та харч. Багатогалузевими пром. центрами області є Бахмач, Новгород-Сіверський, Шорс, Носівка та ін.

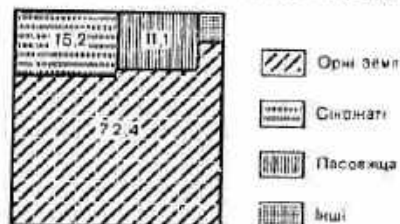
Сільське господарство спеціалізується на тваринництві м'ясо-мол. напрямку, картоплярстві, зерновому та льонарстві. Питома вага рослинництва у загальному обсязі сільськогосподарської валової продукції 1983 становила 52,5 %. На кінець 1983 в області було 463 колгоспи, 59 радгоспів, 38 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 22 районні об'єднання сільгоспхімії. С.-г. угіддя займали 2162 тис. га (див. діаграму). Ведуться значні роботи щодо осушення заболочених і перезволожених земель (осушено 242,1 тис. га; осушувальні системи — Остерська, Смолянська, Лоч-Гали, Трубізька, Убідська, Краснянська та ін.).

курудза на силос і зелений корм), багаторічні й однорічні трави (злакові, коношини). Провідна галузь тваринництва — скотарство м'ясо-мол. напрямку. Розвинуті також свинарство, птицевиробництво (і птахопромишля). Певне значення мають вівчарство, бджільництво, рибальство.

В області виділяють спеціалізовані агропром. комплекси (АПК) такої спеціалізації: бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, льон, картопле-, м'ясо-, молоко- та птахопромишля. Навколо великих міст розвивається сільське господарство приміського типу, що спеціалізується переважно на виробництві плодово-овочової та м'ясо-молочної продукції. Транспорт. Осн. роль у внутрішньо-обласних і міжрайонних перевезеннях відіграє залізнич. транспорт. Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1983 становила 892 км. Осн. з-ці: Москва — Київ, Ленінград — Київ, Прилуки — Гребінка, Гомель — Ромни та ін. Залізнич. вузли: Ніжин, Бахмач, Чернігів, Прилуки. Довжина автомобільних шляхів — 7,2 тис. км, у тому числі з твердим покриттям — 3,5 тис. км. Основні автомагістралі: Одеса — Київ — Ленінград, Київ — Москва, Судноплавство по Дніпру, Десні, Сожу. У Чернігові — аеропорт. Тер. області проходить траса газопроводу Дашава — Київ — Брянськ — Москва.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 19,0 тис. лікарів, ліжок (131,8 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 4,4 тис. лікарів (30,1 лікаря на 10 тис. ж.) і 14,1 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
УГІДЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

(97,4 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 175 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій, 6 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 935 ліжок, 4 будинки і пансіонати відпочинку (в Новгороді-Сіверському, Чернігові, в Сосницькому районі, м. Острі, поблизу смт Седьова).

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1.1984 в області налічувалося 1909 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 475 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 25 стадіонів, 277 спорт. залів,

Пам'ятник О. П. Довженку у селищі Сосниці. Скульптор А. С. Фуженко, архітектор А. Ф. Ігнатенко. Граніт. 1974.

3515 спорт. майданчиків і полів, критий плавальний басейн та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 181 914 значківців ППО, 186 185 спортсменів масових розрядів, 1769 спортсменів-першорозрядників, 211 кандидатів у майстри спорту, 15 майстрів спорту СРСР. На 1328 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 157 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 2 туристські установи (1 туристська база і 1 готель) на 536 місць, 4 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходило 2 всесоюзні і 4 місцеві туристські маршрути. Щороку туристсько-екскурсійні організації області обслуговують понад 100 тис. чоловік.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 945 загальноосв. шкіл (198 тис. учнів), 19 серед. спец. навч. закладів (16,0 тис. учнів), 22 профес.-тех. уч-ща (11,4 тис. учнів), 2 вищі навч. заклади — Чернігівський педагогічний інститут імені Т. Г. Шевченка та Ніжинський педагогічний інститут імені М. В. Гоголя (8,6 тис. студентів), а також Чернігів. філіал Київ. політех. ін-ту. Серед позашкільних закладів — 32 палаци та будинки піонерів і школярів, 26 дитячо-юнацьких спорт. шкіл, станції юних туристів, юних техніків і юних натуралістів та ін. В області працюють Всесоюзний н.-д. ін-т машин для виробництва синтетичних волокон, Укр. н.-д. ін-т с.-г. мікробіології (обидва — в Чернігові), Чернігівська обл. с.-г. дослідна станція, Чернігівська дослідна станція по картоплі, Чернігівська дослідна станція наук.-виробничого об'єднання «Ефіролія» та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції. Діють обл. орг-ції творчих спілок журналістів (з 1957), письмен-

ників (з 1976), архітекторів (з 1977), З держ. театри — Чернігівський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка, Чернігівський театр ляльок та Ніжинський український драматичний театр імені М. М. Коцюбинського, обл. філармонія.

На кінець 1983 в області діяло 1088 масових б-к з фондом 13,8 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 865 б-к з фондом 7,9 млн. одиниць зберігання — в сілсь. місцевості; 1172 клубні заклади, в т. ч. 1071 — в сілсь. місцевості; 1241 кіноустановка, в т. ч. 1132 — в сілсь. місцевості. 10 держ. музеїв: Чернігівський історичний музей, літературно-меморіальний Коцюбинського М. М. музей в Чернігові, меморіальний музей М. О. Щорса в м. Щорс, краєзнавчі: в Ніжині, Острі, Прилуках, Сосниці, Чернігівський архітектурно-історичний заповідник та ін.; 314 музеїв та музейних кімнат, що працюють на громадських засадах, зокрема Музей О. Кошового в м. Прилуках та картинна галерея з колекцією картин нар. художника СРСР С. Ф. Шишка при Ніжин. пед. ін-ті. В м. Мена — зоопарк. При культур.-осв. закладах — 8,74 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 112 тис. аматорів, 64 колективам присвоєно звання народних, серед них — заслужений нар. хор УРСР «Десна» чернігів. виробничого об'єднання «Хімволокно», хор Чернігів. камвольно-суконного комбінату, чоловіча хорова капела Чернігів. фабрики муз. інструментів, хорова капела вчителів Ніжина, Прилук та ін. Чернігівщина здавна славилася нар. умільцями, які присвятили свій талант різним жанрам образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва — живопису, скульптурі, вишиванню, худож. ткацтву, кераміці. В області виходять 2 обл. газети — «Деснянська правда» та «Комсомольський гарт», 22 міськрайонні та районні газети. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з раннього палеоліту. З утворенням у 9 ст. давньоруської д-ви Київської Русі Чернігово-Сіверська земля ввійшла до її складу. В 11 ст. утворилося Чернігівське князівство. В 14 ст. його загарбала феод. Литва. З 1503 Чернігово-Сіверщина — в складі Рос. д-ви, за Деулінським перемир'ям 1618 відійшла до Польщі. В 1635 польс.-шляхет. уряд утворив Чернігівське пововодство, яке на поч. визвольної війни українського народу 1648—54 було ліквідовано, а на його території утворено Чернігівський полк, Ніжинський полк, Прилуцький полк, Стародубський полк. У 1654 Чернігівщина в складі Лівобережної України возз'єднана з Російською державою. Після скасування полкового адміністративно-територіального поділу вона входила до Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництва (1782—96), Малоросійської губ. (1797—1802), з 1802 — до Чернігівської губернії і Подільської губернії. У пореформенний період сталося Беззугліське селянське заворушення 1861. У 60—80-х пр. 19 ст. в Чернігові, селах Борзнянського та ін. повітів діяли народницькі гуртки. В 1894

група революц. студентів с. Комарівці Борзнянського пов. нелегально надрукувала на гектографі книгу В. І. Леніна «Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?». На поч. 20 ст. соціал-демократичні групи діяли в Чернігові, Сосниці та ін. містах. У січні 1904 створено Поліський к-т РСДРП, який об'єднував й Новгород-Сіверську та Городнянську соціал-демократичні орг-ції. Під час революції 1905—07 відбулися сел. виступи (Вихованська трагедія 1905, Кропивнянське

Будинок колегіуму в Чернігові. 17 — початок 18 ст.

зворушення селян 1906). Чернігівська організація РСДРП(б) очолила боротьбу за встановлення Рад. влади на місцях, зокрема Ніжинське збройне повстання 1918. У січні 1918 Рад. владу встановлено на всій тер. Черніг. губ. Чернігівська обласна партійна організація створена 1932. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (вересень 1941 — вересень 1943) під керівництвом підпільного обкому на чолі з О. Ф. Федоровим і М. М. Понудренком діяли 18 підпільних райкомів партії, 63 підпільних парт. і 55 комсомольських орг-цій (зокрема, Ніжинська підпільна комсомольська молодіжна організація, Холмиська комсомольська організація «Так починалось життя»), а також 3 партизан. з'єднань і 21 партизан. загін. Тер. області було визволено в результаті Чернігівсько-Прип'ятської операції 1943. Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Піски Чернігівського р-ну (1982). На 1984 обл. парт. орг-ція налічувала 92 тис. членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 2675 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 171,3 тис. комсомольців.

Трудащі Черніг. обл. підтримують дружні зв'язки з трудівниками Сумської обл. УРСР, Брянської обл. РРФСР, Гомельської обл. БРСР та Східно-Чеської обл. ЧССР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. Чернігівська область, т. 12, с. 290.

Літ.: Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. К., 1980; Історія городів і сел Української ССР, Чернігівська область. К., 1983; Природа і природні багатства Чернігівщини, Чернігів, 1961.

А. І. Палащенко.

Становище релігії і церкви в Україні РСР відображає в загальних рисах їхнє становище в РСРС у цілому. Під впливом соціалістичних перетворень, розвитку соціалістичного способу життя, повсякденної ідеологічної роботи занепадають традиційні вірування, відбувається неухильний процес вивільнення з-під впливу церкви свідомості віруючих, ослаблення впливу релігії на їхнє життя. Значна частина віруючих поступово еволюціонує в бік безрелігійності та *атеїзму*. Правове становище реліг. об'єднань у республіці визначається *Конституцією УРСР* і «Положенням про релігійні об'єднання в Українській РСР», законодавством про реліг. культу. Ст. 50 Конституції УРСР проголошує: «Громадянам Української РСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу або вести атеїстичну пропаганду. Розпалювання ворожнечі і ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями забороняється. Церква в Українській РСР відокремлена від держави і школа — від церкви». Громадяни УРСР, як зазначено в ст. 32 її Конституції, є рівними перед законом незалежно від ставлення до релігії, і ця рівноправність забезпечується в усіх галузях екон., політ., соціального і культур. життя. Згідно з рад. законодавством про реліг. культу віруючі громадяни, що досягли 18-річного віку, можуть для задоволення своїх реліг. потреб добровільно утворювати реліг. об'єднання, які реєструються Радою у справах релігій при Раді Міністрів РСРС. Всі зареєстровані реліг. об'єднання й орг-ції за своїм становищем, правами та обов'язками рівні перед законом. Віруючі, що утворили реліг. об'єднання, мають право: відправляти реліг. обряди, церемонії, проводити молитовні збори та збори для розв'язання орг. питань; одержувати в безплатне користування молитовні споруди і культове майно; діставати церк. начиння, предмети реліг. культу, трансп. засоби, орендувати, споруджувати та купувати для своїх потреб будівлі у встановленому законом порядку; наймати або обирати служителів культу; збирати в молитовній споруді добровільні пожертвування і проводити добровільні збори серед членів даного реліг. об'єднання на утримання молитовної споруди, культового майна; скликати з дозволу Ради у справах релігій при Раді Міністрів РСРС реліг. з'їзди, наради. Виконавчі й ревізійні органи реліг. об'єднання обираються на заг. зборах віруючих. Реліг. центри, єпархіальні управління та ін. реліг. орг-ції керують тільки культовою діяльністю об'єднань віруючих і утримуються на кошти, що відраховуються цими об'єднаннями на добровільних засадах. Реліг. об'єднання не повинні займатися ін. діяльністю, крім задоволення реліг. потреб віруючих. Законодавство про культу підкреслює, що ніхто не може, посилаючись на свої реліг. переконання, ухилятися від виконання громадянських обов'язків. Вільне

відправлення реліг. обрядів забезпечується, якщо вони не порушують громад. порядку і не супроводжуються посяганням на права громадян. Контроль за здійсненням законодавства про культу в республіці здійснюється виконкомом місц. Рад нар. депутатів, Радою у справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її уповноваженими в областях. Об'єктивний хід соціального, науково-тех. і духовного прогресу, розвиток соціалістичного способу життя зумовлюють розклад реліг. ідеології та утвердження наук. світогляду. В цих умовах у релігійному середовищі відбуваються значні зміни. Осн. тенденції їх: прямий розрив віруючих з релігією і церквою та перехід на позиції свідомого атеїзму; відхід від релігії та церкви на позиції стихійного атеїзму або байдужості до релігії; відхід від церковних і сектантських форм релігії, але часткове збереження релігійності в традиційній обрядово-побутовій сфері; модернізація релігії (див. *Модернізм у релігії*); переплетіння віросповідних і невірповідних елементів релігійності, світських ілюзій і реалістичних уявлень як свідчення незавершеного подолання релігії в окремих груп людей. Усі ці тенденції є проявами складного, суперечливого, але неухильного процесу відмирання релігії в умовах соціалізму. Зміст і характер діяльності реліг. орг-цій, що існують нині на Україні, визначаються як сучас. обставинами, зокрема спробами духовництва пристосуватися до них, вписати релігію в реальну дійсність, так і традиціями конкретного віросповідання, істор. минулим релігії і церкви в даному регіоні. В історії регіону, до якого належить Україна, осн. реліг. течією як у минулому, так і тепер, є *християнство*. Воно з кін. 10 ст. почало запроваджуватися в Київській Русі на противагу політеїстичним родоплемінним культурам (див. *Політеїзм*), яким були притаманні типові риси первісних вірувань: *тотемізм, фетишизм, анімізм, культ предків, культ природи*. Наприкінці 8 — на поч. 9 ст. з розвитком феод. відносин давні реліг. вірування слов'ян (поклоніння *Перунові, Ярилові, Дажбогові, Сварогові, Стрибогові, Велесові* та ін.), що склалися в умовах первіснообщинного ладу, зайшли в суперечність із вимогами екон. розвитку. Новому пануючому класові — феодалам — була потрібна релігія, яка освячувала б феод. лад, ідеологічно обгрунтувала їхнє право на зем. власність і експлуатацію селян. Цим вимогам відповідало християнство, що проникло в Київську Русь із Візантії. Запроваджувалося та поширювалося воно великокнязівською владою силоміць і, будучи неспроможним витіснити місцеві родоплемінні культу, переплелася з ними, внаслідок чого виник своєрідний синкретизм християнства і родоплемінних культів сх. слов'ян, що виявився в святах і обрядах, культі святих *Руської православної церкви* (РПЦ). Наприкінці 10 ст. християнство стало держ. релігією Київської Русі. Спочатку РПЦ підлягала константинопольському патріарху,

який призначав главою її грец. митрополитів. У 1051 Ярослав Мудрий поставив на чолі РПЦ руського митрополита Іларіона. Після *розділення церков*, розколу християнства 1054 на західну — католицьку (див. *Католицизм*) і східну — православну (див. *Православ'я*) течії РПЦ остаточно оформилася як реліг. орг-ція. В 1299 митрополію переведено з Києва до Владимира, а 1328 — до Москви. У зв'язку з тим, що константинопольський патріарх 1439 уклав з рим. папою Флорентійську унію, за якою мали об'єднатися православна та римсько-католицька церкви, РПЦ відмовилася підпорядковуватися йому. В 1448 собор єпископів оголосив її автокефальною (незалежною) від константинопольського патріарха, главою церкви поставив митрополита московського і всія Русі. Після того, як укр. землі були загарбані лит. феодалами, лит. князі, намагаючись розірвати зв'язки укр. народу з рос. народом, добилися від константинопольського патріарха відновлення незалежної від Москви Київ. митрополії (1458). За умовами *Люблінської унії 1569*, яка об'єднала Литовське князівство з шляхет. Польщею у Річ Посполиту, Лівобережжя і Правобережжя України перейшла під владу шляхетської Польщі, де держ. релігією був католицизм. За *Брестською унією 1596* і *Жужгородською церковною унією* частина православного духовництва України та Білорусії пішла на об'єднання з католицькою церквою (див. *Уніатська церква*). Уніатська церква по суті була релігійно-політ. орг-цією, що служила знаряддям агресивних кіл Заходу для проникнення на укр., білорус. і рос. землі. Укр. народ протягом століть боровся проти нац. і реліг. гноблення. Після *возз'єднання України з Росією 1654* на Лівобережжі унію було ліквідовано. На Правобережжі її скасовано 1839. В кін. 19 — на поч. 20 ст. уніатська церква, що існувала на Галичині, Буковині, Закарпатті, які перебували під владою Австро-Угорщини до 1918, фактично відігравала роль духовного натхненника укр. бурж. націоналізму. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції вона стала на шлях антирадянщини, в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 прислужувала фашизму. *Львівський церковний собор 1946*, Мукачівські збори (1949) винесли рішення про скасування унії з католицькою церквою і про возз'єднання з Руською православною церквою. За роки Рад. влади більшість колишніх уніатів відійшла від церкви і релігії взагалі. Осн. частина тих, що залишилися віруючими, возз'єдналась з православною громадами. Лише незначна кількість кол. уніатських священнослужителів і ченців не визнає самодількації греко-католицької церкви. Залишки уніатського духовництва за кордоном намагаються консолидуватися і відродити уніатство під виглядом «Української католицької церкви» (УКЦ). Екстремістська частина його разом з укр. бурж. націоналістами перебуває на службі антикомуністичних, антирад. центрів, вступила в

союз із сіоніст. орг-ціями (див. *Сіонізм*). В 60-х рр. серед кол. уніатів виникла край фанатична група т. з. покутників, які відмовляються від участі у виробництві і громад. житті, від служби в армії, вороже ставляться до невірующих та іновірців. Все це відштовхує від них вірующих. Покутництво не набуло поширення, кількість його послідовників незначна.

На поч. свого існування РПЦ відігравала певну позитивну роль, оскільки сприяла становленню феод. сусп. відносин, утвердженню централізованої д-ви, запровадженню писемності (див. *Кирилиця*), розширенню дипломатичних відносин і культур. зв'язків з іноз. д-вами. Але загальною РПЦ як зброєю експлуаторських класів, провідник антинаук. ідеології православ'я була негативним соціальним фактором в істор. розвитку країни. В період підготовки і проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції верхівка РПЦ підтримувала контрреволюцію. Проти революції виступила і створена 1919 укр. бурж. націоналістами *Українська автокефальна православна церква* (УАПЦ), що не мала нічого спільного з обновленською *Українською православною автокефальною церквою* (УПАЦ). Після перемоги соціалізму в СРСР РПЦ стала на позиції лояльного ставлення до Рад. влади. Проте вона залишається носієм антинаук. ідеології, віджилих традицій.

Нині на Україні православні церкви об'єднуються в екзархат РПЦ на чолі з патріаршим екзархом, метрополитом Київським і Галицьким (з 1966 — Філарет). Екзархат видає щомісячний журн. «Православний вісник». В Одесі функціонує духовна семінарія. Близькою за догматикою і культовою практикою до РПЦ є старообрядницька церква. Старообрядці оселилися в пд.-зх. районах України в кін. 18 — на поч. 19 ст. На Україні існують громади її попівської (див. *Попівщина*) і безпопівської (див. *Безпопівщина*) течій. Попівці належать до т. з. Білокриницької ієрархії. Нині на Україні старообрядців обох течій залишилась невелика кількість.

Групи кол. церковно-монархічних сект («істинно-православні християни», *істинно-православна церква*), а також таких сект православного походження, як *духобори*, *молокани*, *інокентіївці*, *іоаніти*, *леонтіївці*, *мальованці* та ін., по суті розпалися.

Протестантські реліг. орг-ції (див. *Протестантизм*) на Україні представлені об'єднаннями *євангелістських християн-баптистів*, адвентистів сьомого дня, *п'ятидесятниками*, «свідками Єгови» (див. *Єгови*), реформатами (див. *Репарматська церква*). Ці течії проникли на Україну в різні часи з-за кордону. Найчисленнішою з них є церква євангелістських християн-баптистів (ЄХБ). На Україні громади ЄХБ склалися 1944—45 шляхом об'єднання євангелістських християн, баптистів і частини п'ятидесятників. Організаційно громади ЄХБ на Україні підпорядковані Всесоюзній раді ЄХБ. Керівництво ними здійснює канцелярія старшого пресвітєра по республіці. Для діяльності ЄХБ характерні намагання пристосуватися до сучасності, лояльність до Рад. влади. Проте в 60-х рр. внаслідок розколу в ЄХБ виникли екстремістські групи — т. з. ініціативники, які

стоять на позиціях фанатизму, підбурюють до порушення законодавства про культу.

Частина угруповань «ініціативників» є й на Україні. Діють також автономні (не ввійшли до ЄХБ) громади п'ятидесятників, зокрема воронаєвці («християни євангеліської віри»), шмідтівці («християни віри євангеліської»), смородінці («євангелістські християни в дусі апостолів»). Зустрічаються окремі групи п'ятидесятників-сіоністів, п'ятидесятників-суботників, п'ятидесятників-доскональців.

Хоч вони й намагаються пристосуватися до сучасних умов, у їх віровченні ще переважають традиційні мотиви, а в культі зберігаються дії («хрещення духом святим», «гласоляля»), які завдають шкоди здоров'ю вірующих. Характер моління, при яких вірующі доводять себе до реліг. екстазу, прояви екстремізму, замкненість відштовхують від них вірующих, кількість їх скорочується. Адвентизм занесено на Україну в 80-х рр. 19 ст. (див. *Адвентисти*) німцями-колоністами, що селилися у Таврії. Нині він представлений в осн. течією «адвентистів сьомого дня» (АСД), які святкують суботу. Існують також окремі групи фанатичної адвентистської течії — адвентистів-«реформістів», які своєю реліг. діяльністю і антигромад. поведінкою порушують рад. закони. Секта «свідків Єгови» (єговісти) проникла в 20-х рр. 20 ст. на зх.-укр. землі. У післявоєнний час внаслідок міграції населення громади єговістів з'явилися і в деяких ін. областях. Єговізм — космополітична реліг. течія, яка вважає своїх прихильників громадянами «небесної теократичної держави», підпорядкованими тільки Єгові та керівній корпорації — центру секти в Брукліні (Нью-Йорк, США). Бруклінська корпорація намагається прищепити «свідкам Єгови», що живуть у Рад. країні, антирад. настрої, підбурює їх на невиконання громад. обов'язків, екстремістські дії. Проте більшість єговістів не сприймає соціально-політ. настанов бруклінського центру, лояльно ставиться до Радянської влади.

У Донецькій, Ворошиловградській та деяких ін. областях зустрічаються окремі групи єговістів-ілініців («десне братство», «сіонська вість»). Це залишки секти, яка виникла в 40-х рр. 19 ст. серед вірующих, що відійшли від православної церкви. Їм притаманні реліг. фанатизм і антигромад. поведінка, хоча, на відміну від «свідків Єгови», бруклінського центру вони не визнають.

На Закарпатті серед вірующих угор. національності є послідовники реформатської (кальвіністської) церкви. Громади реформатів об'єднані в т. з. Закарпатський єпархіальний округ, що очолюється єпископом.

Римсько-католицька церква представлена на Україні окремими приходами. В основному вони містяться в Закарпатській, Львівській, Вінницькій, Хмельницькій, Житомирській областях. Централізованого управління не мають, з римською курією безпосередньо не зв'язані. Віровчення і культ католицьких общин переважно ірадіційні, шоправда, з деякими елементами модернізму і пристосовництва.

Іудаїзм сповідує деяка частина євр. населення республіки. За традицією іудаїстські громади єдиного реліг. центру

не мають, хоча рабин моск. синагоги вважається гол. авторитетом серед вірующих. Кожна громада обирає свій виконавчий орган. *Синагоги* є в Києві, Одесі, Житомирі та ряді ін. міст. Сіоністська пропаганда з-за кордону прагне активізувати діяльність синагог, розпалювати реліг.-націоналістичні, емігрантські настрої серед вірующих, підбурює їх на порушення рад. законів. Але більшість іудаїстського духовництва і вірующих лояльно ставиться до Радянської влади, дотримуються законодавства про культу, критично ставиться до сіоністської пропаганди.

Еволюція реліг. вірувань, що відбулася за роки Рад. влади на Україні, зміни у світогляді і психології вірующих є наочною ілюстрацією об'єктивних закономірностей розвитку свідомості мас в умовах соціалізму — утвердження наук. світо розуміння, внутр. розкладу реліг. ідеології, витіснення релігії з осн. сфер сусп. життя, неухильного ослаблення її впливу на вірующих і, як наслідок, відходу осн. частини населення від релігії і церкви. Істор. практика показала, що після того як соціальні корені релігії були підірвані і сили, заінтересовані в її збереженні й підтримці, ліквідовані, після відокремлення церкви від держави і школи від церкви релігія втрачає широкі соціальні функції і поступово відмирає. На Україні розпалися в першу чергу ті реліг. угруповання, які намагались відгородити вірующих від життя, законсервувати традиційні реліг. вірування, протистояти соціальному прогресові. Церкви і секти, що прагнуть перебудуватися, пристосуватися до сучасності, змушені вносити до віровчення і культу зміни, що наповнюють їх світським змістом, відтисають на задній план суто реліг. елементи. А це посилює внутр. суперечності реліг. комплексу, тенденції розкладу реліг. свідомості, веде до того, що спосіб життя вірующих стає дедалі більш світським, а реліг. орг-ції еволюціонують у бік відходу від традиційних устоїв. Розширюється реліг. модернізм з його протилежними тенденціями, одна з яких намагається видозмінити релігію з метою узгодження її з сучасністю, а друга виводить за межі релігійності взагалі. Однак спроби оновлення релігії не змінюють її сутності, не роблять її прийнятною для наук. пізнання і революц. перетворення дійсності. Тому парт., громад. орг-ції, навч. заклади, культурні, ідеологічні установи ведуть комплексну атеїстичну роботу (див. *Науково-атеїстична пропаганда*, *Атеїстичне виховання*) з метою подолання релігії і формування у всіх верств населення наук. *світогляду*, який являє собою цементуючий елемент духовного світу всебічно розвиненої особистості. *Лит.*: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про релігію. К., 1984; Ленін В. І. Про атеїзм, релігію і церкву. К., 1980; Деятели Октябрю о религии и церкви. М., 1968; Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів. К., 1979; Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР. «Відомості Верховної Ради УРСР», 1976, № 46; Ідейна криза релігії, релігійний модернізм. К., 1974; Религия и церковь в истории России. М., 1975; Атеизм і культурний прогрес. К., 1977; Онищенко А. С. Соціальний прогрес, релігія, атеїзм. К., 1977; Танчер В. К. Руське православ'я. К., 1977; Огнева О. В., Уткін О. І. Свобода совісті, реальна та ілюзорна. К., 1982; Організація і методика атеїстичної роботи. К., 1982.

О. С. Онищенко.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ*

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
Близько 500 (за іншими даними, 200—160) — 30 тисяч років тому	Ранній палеоліт (давня кам'яна доба) на території УРСР.	988—989	Запровадження християнства в Київській Русі.
30—10 тисяч років тому	Пізній палеоліт на території УРСР.	989—996	Спорудження Десятинної церкви — першого кам'яного храму в Києві.
8—5-е тисячоліття до н. е.	Мезоліт (перехідна епоха між палеолітом і неолітом) на території УРСР.	11—12 ст.	Запис норм давньоруського ранньофеодального права («Руська правда»).
5—3-е тисячоліття до н. е.	Неоліт (нова кам'яна доба) і енеоліт (мідний вік), найдавніші землеробсько-скотарські культури (трипільська та інші) на території УРСР.	11 ст.	Згадки про Київ у «Хроніці» (1012—18) Тітмара Мерзебурзького (Саксонія) і праці Адама Бременського «Діяння єпископів...» (бл. 1075).
2 — початок 1-го тисячоліття до н. е.	Бронзовий вік на території УРСР.	1036	Розгром печенігів військом великого князя київського Ярослава Мудрого.
Кінець 2 — початок 1-го тисячоліття до н. е.	Кімерійці в причорноморських степах.	1036	Початок спорудження Спаського собору в Чернігові.
7—5 ст. до н. е.	Виникнення грецьких міст-держав (Тіра, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей та інші) на північному узбережжі Чорного моря.	1037	Спорудження Софійського собору в Києві.
7—3 ст. до н. е.	Скіфські племена в причорноморських степах.	1037	Будівництво Золотих воріт, Георгіївського та Ірининського монастирів. Створення при Софійському соборі першої на Русі бібліотеки.
514 (або 513) до н. е.	Поразка перського царя Дарія I в Скіфії.	1051	Заснування Печерського монастиря (Києво-Печерської лаври).
5 ст. до н. е. — 4 ст. н. е.	Боспорська держава (Боспор).	1051	Поставлення давньоруського церковного діяча Іларіона київським митрополитом.
4 ст. до н. е.	Об'єднання скіфів під владою царя Атея.	1056—57	Створення в Києві найдавнішої датованої пам'ятки старослов'янської писемності в давньоруській редакції — Остромирового Євангелія.
Кінець 3 ст. до н. е. — 3 ст. н. е.	Скіфська держава в Криму і Нижньому Придніпров'ї.	1068—69	Антифеодальне повстання в Києві.
3 ст. до н. е. — 4 ст. н. е.	Сармати в причорноморських степах.	1073, 1076	Створення найдавніших пам'яток писемності Київської Русі — «Ізборників Святослава» (збереглися досі).
3 ст. до н. е. — 2 ст. н. е.	Зарубинецька (зарубинецько-корчуватська) культура — найдавніша археологічна культура східної групи слов'янських племен.	Остання чверть 11 ст.	Виникнення Лаврської іконописної майстерні.
107 до н. е.	Антирабовласницьке повстання в Боспорській державі під проводом Савмака.	1103, 1111, 1116	Спільні походи руських князів проти половців, організовані Володимиром Мономахом (з 1113 — великий князь київський).
Кінець 2 ст. — 63 до н. е.	Боспор, Херсонес та інші грецькі міста-держави в Північному Причорномор'ї під владою понтийського царя Мітрідата VI Евпатора.	Близько 1108—13	Спорудження Києво-Михайлівського Золотоверхого собору.
2-а половина 1 ст. до н. е. — 3 ст. н. е.	Поширення влади Риму на Боспор, пд. узбережжя Криму, Херсонес та інші античні держави Північного Причорномор'я.	1113, 1146—47, 1157	Антифеодальні повстання в Києві.
3 ст.	Просування готів у Північне Причорномор'я.	Близько 1113—18	Укладення літописного зведення «Повість временних літ».
70-і рр. 4 ст.	Вторгнення гуннів у приазовські і причорноморські степи і розгром ними готів.	Після 1113, 1117	Створення Статуту й «Повчанья» Володимира Мономаха.
Середина 1-го тисячоліття н. е.	Заснування Києва.	30-і рр. 12 ст.	Початок феодальної роздробленості Київської Русі.
6 — початок 7 ст.	Виникнення союзу східнослов'янських племен антів.	Близько 1187	Написання «Слова о полку Ігоревім».
Межа 8 і 9 ст.	Утворення давньоруської держави — Київської Русі.	1199	Утворення Галицько-Волинського князівства.
860	Похід київського князя Аскольда на Візантію. Договір Русі з Візантією.	13 ст.	Початок будівництва фортеці в Кам'янці-Подільському (перебудована в 14—16 ст., добувана в 17—18 ст.).
9—10 ст.	Звістки про Київ у працях арабських географів і письменників Ібн-Хордадбега, Масуди, Ібн-Фадлана, візантійського імператора Константина VII Багрянородного.	1223, 31 травня	Битва на р. Калці.
907	Перша згадка в літописі про Чернігів.	30—40-і рр. 13 ст.	Утворення Великого князівства Литовського.
941, 944	Походи великого князя київського Ігоря на Візантію.	1237—41	Навала орд Батия на Русь.
944	Договір Русі з Візантією.	1238 (або 1237)	Дорогичинська битва. Перемога князя Данила Галицького над тевтонськими лицарями.
945—946	Повстання в Дrevлянській землі. Бвнство князя Ігоря (945). Регламентация великою княгинею Ольгою збирання данини.	1240, грудень	Зруйнування Києва військом Батия.
955 (або 957)	Посольство великої княгині Ольги до Константинополя.	1245, 17 серпня	Ярославська битва. Перемога руського війська над загонами угорських і польських феодалів.
65	Розгром Хозарського каганату військом Київської Русі.	1256	Перша згадка про м. Львів.
967 (або 968)—971	Походи великого князя київського Святослава Ігоровича в Болгарію. Війна з Візантією.	Кінець 13 ст.	Укладення Галицько-Волинського літопису.
971	Договір Русі з Візантією.	1339	Початок надання магдебурзького права українським містам (м. Санок Галицько-Волинського князівства).
987	Похід великого князя київського Володимира Святославича на володіння Візантії в Криму.	40-і рр. 14 ст.	Початок загарбання українських земель Великим князівством Литовським.
		1349—87	Загарбання польськими феодалами більшої частини Галицько-Волинського князівства.
		Середина 14 ст.	Поширення на Пн. Буковину влади молдавських господарів (князів).

* Дати до 1917 подано за старим стилем.

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
Близько 1362	Загарбання Києва Великим князівством Литовським.	1589—90	Антифеодалне повстання населення м. Білої Церкви.
1380, 8 вересня	Куликовська битва. Перемога руських військ Дмитрія Донського над Золотою ордою.	1591—93	Селянсько-козацьке повстання на Україні під проводом К. Косинського.
1385, 14 серпня	Кревська унія між Литвою і Польщею.	1594—95	Повстання міського населення в Брацлаві проти польської адміністрації.
1393—94	Ліквідація литовським великокнязівським урядом удільних князівств на Україні (Новгород-Сіверського, Київського, Подільського).	1594—96	Селянсько-козацьке повстання на Україні і в Білорусії під проводом С. Наливайка і Г. Лободи.
1397	Створення Київського псалтиря — пам'ятки писемності і книжкової графіки.	1596	Укладення Брестської церковної унії (скасовано 1946).
14—15 ст.	Спорудження замку в Хотині.	Кінець 16 ст.	Виникнення братств — громадських організацій православних міщан на Україні і в Білорусії.
1410, 15 липня	Грюнвальдська битва. Розгром тевтонських лицарів польсько-литовсько-руськими військами.	Початок 17 ст.	Селянська війна в Російській державі.
1436, 1484, 1508	Повстання в Києві проти литовського панування.	1605—06	Написання антиуніатського анонімного твору «Пересторога».
1438—54	Спорудження фортеці в Білгороді-Дністровському.	1606—07	Повстання під проводом І. І. Болотникова — найвищий етап Селянської війни початку 17 ст.
1443	Утворення Кримського ханства.	1609	Похід запорізьких козаків на турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію та Акерман.
1447	Загальноземський привілей литовського великокнязівського уряду (підтвердження прав панів).	1614	Походи українських козаків на турецькі фортеці Сіноп і Трапезунд.
1475	Вторгнення турків у Крим. Встановлення вазальної залежності Кримського ханства від Туреччини.	Близько 1615 — кінець 30-х рр. 17 ст.	Діяльність Київського братства.
1480	Повалення золотоординського іґа на російських землях.	1615, 1617, 1620, 1621, 1624, 1630	Походи українських козаків на Стамбул.
2-а половина 15—початок 16 ст.	Утворення Російської централізованої держави.	1615	Заснування Києво-Печерської друкарні.
1482, серпень	Розорення Києва ордою кримського хана Менґлі-Гірея.	1616	Похід українських козаків на турецькі фортеці Кафу (Феодосія), Сіноп і Трапезунд.
1489, 1494, 1499	Спустошливі напади кримських орд на Поділля і Галичину.	1616—18	Масові селянсько-козацькі виступи на Україні проти польсько-шляхетського гніту.
1490—92	Селянське повстання в Галицькій землі і Молдавії під проводом Мухи.	1617, жовтень	Вільшанська угода між польсько-шляхетським урядом і українською козацькою старшиною.
1492	Перша згадка в писемних джерелах про українських козаків.	1618, 1 грудня	Деулінське перемир'я між Росією і Польщею. Загарбання Польщею Чернігово-Сіверської землі і Смоленщини.
1500	Входження Чернігово-Сіверської землі до складу Російської держави.	1619, 7 жовтня	Роставицька угода між польсько-шляхетським урядом і українською козацькою старшиною.
Початок 16 ст.	Загарбання Пн. Буковини Туреччиною.	1620	Посольство гетьмана П. Сагайдачного до російського уряду з проханням прийняти українських козаків на російську службу.
1-а половина 16 ст.	Заснування Запорізької Січі.	1620	Відновлення на Україні православної ієрархії, ліквідованої після Брестської унії 1596.
1502, 1508, 1509	Спустошливі напади кримської орди на Поділля, Галичину і Волинь.	1621	Участь на боці Польщі у війні проти Туреччини українського козацького війська під проводом П. Сагайдачного, яке 28 вересня відіграло провідну роль у розгромі турецької армії під Хотиним.
1508	Виступ українських, російських і білоруських феодалів на чолі з українським магнатом М. Глинським проти литовського панування.	1621	Написання київським митрополитом І. Борецьким антиуніатського полемічного твору «Протестація».
1512, 1518	Вторгнення кримських феодалів на Волинь.	1624	Посольство від І. Борецького до російського уряду в питанні про воз'єднання України з Росією.
1514	Участь селян Закарпатської України в повстанні угорських селян під проводом Д. Дожі.	1625, 1626, 1631	Походи українських козаків разом з донськими козаками на Трапезунд.
1523, 1669, 1688, 1692, 1694	Походи українських козаків на турецьку фортецю Очаків.	1625	Збройна відсіч українських козаків під проводом гетьмана М. Жмайла спробам шляхетської Польщі зменшити козацький реєстр.
1529	Запровадження першого Литовського статуту (кодексу феодального права Великого князівства Литовського).	1627	Угодовська Куруківська угода.
1536, 1541	Повстання міського населення проти литовської адміністрації в Черкасах, Каневі, Вінниці і Брацлаві.	1627	Видання першого українського словника «Лексіконъ славеноросскій...» П. Беринди.
1551	Перший відомий антифеодалний виступ солекопів Закарпаття.	1628, 1641	Походи донських і запорізьких козаків проти Кримського ханства.
1557	Запровадження у Великому князівстві Литовському «Устави на волоки», якою регламентувалися феодальні повинності селян.	1630	Селянсько-козацьке повстання на Україні під проводом Г. Федоровича (Трисила). Переяславська угода між польсько-шляхетським урядом і українською козацькою старшиною (підтвердження умов Куруківської угоди).
1558	Похід російського війська на чолі з українським воєначальником князем Д. Вишневецьким проти Кримського ханства.	1630, 1640	Походи запорізьких і донських козаків на турецькі володіння.
1566	Запровадження другого Литовського статуту.	1632	Похід запорізьких козаків разом з донськими козаками на турецьку фортецю Сіноп.
1569	Люблінська унія між Польщею і Великим князівством Литовським про об'єднання їх в єдину державу — Річ Посполиту. Загарбання польськими феодалами земель на Правобережній Україні.	1632	Створення Києво-Могилянської колегії (1701—1817 — Київська академія) внаслідок об'єднання Київської братської школи (заснована 1615) і Лаврської школи (заснована 1631).
1572	Виникнення реєстрового козацтва.	1632—34	Російсько-польська війна. Поляновський мир між Росією і Польщею.
1573	Заснування І. Федоровим друкарні у Львові.	1635	Повстання запорізьких козаків під проводом І. Судиими.
1576, 1578	Заснування в Острозі греко-слов'яно-латинської колегії (існувала до 1636) і друкарні (існувала з перервами до 1612; 1602—05 устаткування друкарні функціонувало в Дерманському монастирі), в якій 1581 І. Федоров надрукував Біблію, перекладену церковнослов'янською мовою (східнослов'янський пізній варіант).		
1588	Третій Литовський статут. Закріпачення селян на Брацлавщині і Придніпров'ї.		

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
1637—38	Селянсько-козацькі повстання на Україні під проводом П. Павлюка, Я. Острянина, К. Скидана і Д. Гуні.	1652, березень — червень	з І. Іскрою з російським урядом у Москві про возз'єднання України з Росією.
1637—42	Азовське сидіння. Героїчна оборона Азова донськими і запорізькими козаками від турецько-татарських військ.	1652, 22—23 травня	Масові переселення з Правобережної і Лівобережної України в межі Російської держави, зокрема на Слобідську Україну.
1643	Антифеодалний виступ селян на Волині.	1652, літо	Розгром українськими полками польсько-шляхетського війська під Батогом на Поділлі.
1645	Участь українських козаків у бойових діях французької армії проти іспанських військ біля Дюнкера (в ході Тридцятилітньої війни 1618—48).	1652, 17 грудня	Другий похід селянсько-козацького війська, очолюваного Б. Хмельницьким, на Молдавське князівство.
1646 (за іншими даними, 1649)	Укладення Ужгородської церковної унії (ліквідована 1949).	1653, 23 березня — 14 травня	Переговори українського посольства, очолюваного С. Богдановичем-Зарудним, з представниками російського уряду про возз'єднання України з Росією.
1648, січень	Початок народно-визвольної війни: визволення 21 січня повстанцями на чолі з Б. Хмельницьким Запорізької Січі від польсько-шляхетської залоги; обрання Б. Хмельницького гетьманом України.	1653, квітень — травень	Українське посольство на чолі з С. Мужилівським і К. Бурляем до російського уряду в справі про возз'єднання України з Росією.
1648, 5—6 травня	Перша перемога повстанців над польсько-шляхетським військом — біля Жовтих Вод.	1653, червень — липень	Переговори українського посольства, очолюваного С. Мужилівським і К. Бурляем, з російським урядом про возз'єднання України з Росією.
1648, 15—16 травня	Розгром повстанцями польсько-шляхетського війська під Корсунем.	1653, серпень	Російське посольство Ф. Ладженського на Україну з грамотою царя Олексія Михайловича від 22 червня про згоду російського уряду возз'єднати Україну з Росією.
1648, 8 червня	Лист Б. Хмельницького до російського уряду з проханням про возз'єднання України з Росією.	1653, серпень — жовтень	Українське посольство на чолі з Г. Яцкевичем до Москви.
1648, червень — липень	Перемоги повстанців на чолі з М. Кривоносом над польсько-шляхетським військом І. Вишневецького під Махнівою, П'яткою, Старокосянтиновом.	1653, вересень — грудень	Героїчна оборона м. Сучави (тепер СРР) українськими козаками на чолі з Т. Хмельницьким та І. Федоренком.
1648, 11—13 вересня	Розгром селянсько-козацьким військом польсько-шляхетської армії під Пилявцями.	1653, 1 жовтня	Облога українським військом польсько-шляхетської армії під Жванцем.
1648, вересень — грудень	Повстання селян на Західній Україні під керівництвом С. Височана.	1653, кінець грудня	Рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією.
1648	Встановлення полкового поділу на Україні.	1654, 8 січня	Відправлення до Переяслава російського посольства на чолі з В. Бутурліним для оформлення возз'єднання України з Росією.
1648, вересень — листопад	Облога Львова і Замостя селянсько-козацьким військом під керівництвом Б. Хмельницького.	1654—67	Переяславська рада. Возз'єднання України з Росією.
1648, 23 грудня	Урочистий в'їзд Б. Хмельницького до Києва.	1654, березень	Війна Росії і України проти шляхетської Польщі.
1648—50	Опублікування карт України, складених французьким інженером Г. Бопланом.	1654, вересень	Березневі статті Б. Хмельницького (договірні умови гетьманської адміністрації з царським урядом про статус України в складі Російської держави).
1649, січень — березень	Переговори українського посольства, очолюваного С. Мужилівським, з російським урядом у Москві про возз'єднання України з Росією.	1655, 19—22 січня	Визволення Смоленська і частини Білорусії російсько-українським військом від польсько-шляхетських загарбників.
1648—99 і 1732—70	Діяльність Унівської друкарні на Львівщині.	1655, серпень — вересень	Битва українсько-російського війська проти польсько-шляхетських і татарських загарбників під Охматовим.
1649, квітень	Перебування посольства на чолі з Г. Унковським у Чигирині.	1656	Визволення Поділля і Сх. Галичини російсько-українським військом під проводом В. Бутурліна та Б. Хмельницького.
1649, травень — червень	Українське посольство на чолі з Ф. Вешняком до Москви.	1657—58	Віленське перемир'я між Росією і Польщею.
1649, липень	Облога Збаража селянсько-козацьким військом.	1658, 16 вересня	Народні повстання на Лівобережній Україні під проводом М. Пушкаря і Я. Барабаша проти зрадника гетьмана І. Виговського.
1649, 5—6 серпня	Битва селянсько-козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким проти польсько-шляхетського війська під Зборовом.	1659	Гадяцький договір гетьмана І. Виговського з шляхетською Польщею.
1649, 8 серпня	Зборівський договір, укладений між Б. Хмельницьким і польсько-шляхетським урядом.	1659	Народне повстання на Україні під проводом І. Богуна та І. Сірка проти зрадника гетьмана І. Виговського.
1649—50	Складання на Україні козацького реєстру за умовами Зборівського договору.	1661	Переяславські статті; гетьманування Ю. Хмельницького (1659—63).
1649, кінець року — 1650, початок року	Повстання на Правобережній Україні під проводом Д. Нечая проти польської шляхти.	1662, 31 грудня	Заснування Львівського університету.
1650, 21 січня	Грамота царя Олексія Михайловича про дозвіл українським купцям безмитної торгівлі в російських прикордонних містах.	1663, 17—18 червня	Утворення Малоросійського приказу.
1650, серпень — вересень	Перший похід на Молдавське князівство селянсько-козацького війська, очолюваного Б. Хмельницьким.	1663	Чорна рада; гетьманування І. Брюховецького на Лівобережній Україні (1663—68).
50-і рр. 17 ст.	Заснування українськими переселенцями на Слобідській Україні Сум, Харкова та інших міст.	1663	Батуринські статті (укладені гетьманською адміністрацією і представниками царського уряду).
1651, 19 лютого	Ухвала Земського собору в Москві про згоду прийняти Україну до складу Росії.	1663	Селянсько-козацьке повстання в Павлоцькому полку під проводом І. Поповича проти польської шляхти.
1651, лютий	Напад польсько-шляхетського війська на Поділля.	1664—65	Народні повстання на Правобережній Україні на чолі з Сулимкою, В. Вареницею, Дециком, В. Дрозденком проти польської шляхти і її ставленика гетьмана Правобережної України П. Тетері.
1651, лютий — березень	Розгром під Вінницею польсько-шляхетського війська М. Калиновського козацькими загонами на чолі з І. Богуном.	1665, 11 жовтня	Московські статті (замінили Батуринські статті 1663).
1651, 18—30 червня	Берестецька битва між українським селянсько-козацьким військом і польською армією.	1666	Народне повстання на Правобережній Україні під проводом Д. Дейнеки проти польської шляхти.
1651, кінець серпня	Від'їзд українського посольства в складі В. Савича, Л. Мозирі, І. Нечипоренка до Москви.		
1651, 18 вересня	Білоцерківський договір Б. Хмельницького з польсько-шляхетським урядом.		
1652, 22 березня	Переговори українського посольства на чолі		

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
1666	Повстання в Переяславському полку проти козацької старшини і царських воевод.	1710—13	Російсько-турецька війна; Прутський трактат (1711).
1667, 30 січня	Андрусівське перемир'я між Росією і Польщею.	1711—28	Олешківська Січ.
1667—71	Селянська війна під проводом С. Т. Разіна.	1718, 1720	Заснування перших мануфактур на Україні (тютюнової — в Охтирці, суконної — в Путивлі).
1668	Повстання на Лівобережній Україні проти козацької старшини і царських воевод; гетьманування на Лівобережній Україні Д. Многогрішного (1668—72).	1721, 30 серпня	Ніштадтський мирний договір між Росією і Швецією.
1669	Глухівські статті (укладені гетьманською адміністрацією і представниками царського уряду).	1722, 16 травня	Утворення першої Малоросійської колегії (ліквідована 1727); гетьманування на Лівобережній Україні П. Полуботка (1722—23).
1670	Антифеодалне повстання на Слобідській Україні під керівництвом І. Дзиковського.	1727	Відновлення гетьманства на Лівобережній Україні; гетьманування Д. Апостола (1727—34).
1672	Напад турецького війська на Правобережну Україну і Східну Галичину (в ході польсько-турецької війни 1672—76). Гетьманування на Лівобережній Україні І. Самойловича (1672—87).	1727	Заснування Харківського колегіуму.
1672, 18 жовтня	Бучацький мирний договір між Польщею і Туреччиною, за яким Польща віддавала Туреччині Поділля; Брацлавщина і Південна Київщина переходили під владу союзника Туреччини гетьмана Правобережної України П. Дорошенка (1665—76).	1731—33	Спорудження Української укріпленої лінії.
1674	Видання «Синопису» — першого шкільного підручника з вітчизняної історії.	1734	Заснування Нової Січі (на р. Підпільній).
1676	Капітуляція перед російсько-українським військом гетьмана Правобережної України П. Дорошенка.	1734	Скасування царським урядом гетьманства; утворення «Правління гетьманського уряду».
1676—81	Російсько-турецька війна.	1735—39	Російсько-турецька війна.
1677, 1678	Чигиринські походи (завойовницькі походи турецько-татарських агресорів під час російсько-турецької війни 1677—81).	1736, 1750	Гайдамацькі повстання проти кріпосницького гніту на Правобережній Україні.
1679	Заснування Чернігівської друкарні.	30—40-і рр. 18 ст.	Рух опришків на чолі з О. Довбушем у Галичині.
1679—1723	Спорудження Старої Києво-Печерської фортеці.	1738	Заснування Переяславського колегіуму.
1681, 13 січня	Бахчисарайський мирний договір між Росією і Туреччиною та Кримським ханством.	1738	Відкриття Глухівської співацької школи.
1686, 6 травня	Підписання «Вічного миру» між Росією і Польщею.	1747—53	Спорудження Андріївської церкви в Києві.
1687, 25 липня	Коломацькі статті; гетьманування на Лівобережній Україні І. Мазепи (1687—1708).	1749	Вихід першої газети на Україні «Кур'єр Львовський» («Львівський кур'єр») польською мовою.
1687, 1689	Кримські походи російсько-українського війська.	1750	Відновлення гетьманства на Лівобережній Україні; гетьманування К. Розумовського (1750—64).
1691—92	Антифеодалні селянсько-козацькі виступи в Київському, Лубенському і Полтавському полках.	Середина 18 ст.	Виступи опришків на західноукраїнських землях під проводом В. Баюрака, І. Бойчука.
1695, 1696	Азовські походи російсько-українського війська.	1754	Скасування внутрішнього мита в Росії та на Лівобережній і Слобідській Україні.
1698—99	Карловицький конгрес; повернення під владу Польщі частини Правобережної України і Поділля.	1756—63	Семилітня війна. Участь у ній українських козацьких полків.
1700, 1 січня	Запровадження юліанського календаря в Росії.	1760, 22 квітня	Універсал гетьмана К. Розумовського про обмеження переходів селян.
1700	Константинопольський мирний договір між Росією і Туреччиною.	1764, 10 листопада	Скасування гетьманства і утворення другої Малоросійської колегії (існувала до 1786).
1700—21	Заснування Чернігівського колегіуму.	1765	Ліквідація українських слобідських козацьких полків.
1701	Північна війна (Росії з Швецією).	1765—69	Генеральний опис Лівобережної України.
1701	Універсал І. Мазепи про дводенну панщину.	1767—70	Повстання селян і козаків у с. Кліщинцях (на Черкащині).
1702—04	Народне повстання під проводом С. Палія на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту.	1768	Народне повстання на Правобережній Україні проти польської шляхти (Коліївщина).
1702, 1710, 1720	Створення українських літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка.	1768	Відкриття Київської музичної школи.
1703—11	Визвольна боротьба на Закарпатті проти соціального та національно-релігійного гніту.	1768, 26—27 грудня	Повстання сіромі (козацької бідноти) проти старшини на Запорізькій Січі.
1707—08	Участь народних мас України в селянсько-козацькому повстанні під проводом К. О. Булавина.	1768—74	Російсько-турецька війна.
1708	Вторгнення на Україну шведських загарбників; гетьманування І. Скоропадського (1708—22).	1768—82	Експедиції Петербурзької АН для дослідження природи України.
1708, 19 листопада — 1709, 7 січня	Героїчна оборона Веприка.	1769—70	Повстання Дніпровського і Донецького пікінерських полків.
1709, 1 квітня — 26 червня	Героїчна оборона Полтави.	1769—71	Заснування астрономічної обсерваторії у Львові.
1709, 14 травня	Зруйнування царськими військами Запорізької Січі.	1772	Перший поділ Польщі; возз'єднання Білорусії з Росією; загарбання Австрією Галичини.
1709, 27 червня	Полтавська битва; розгром шведських інтервентів.	1773—75	Селянська війна під проводом О. І. Пугачова.
1709, 30 червня	Капітуляція шведської армії біля Переволочної.	1774, 10 липня	Кючук-Кайнарджійський мирний договір між Росією і Туреччиною.
		1774	Загарбання Австрією Буковини.
		1775, червень	Ліквідація царизмом Запорізької (Нової) Січі.
		1775—1828	Задунайська Січ.
		1776	Заснування Катеринослава (тепер Дніпропетровськ).
		1778, 19 жовтня	Заснування Херсона.
		1781	Ліквідація автономного устрою Лівобережної України.
		1783, 3 травня	Указ Катерини II про закріпачення селян Лівобережної та Слобідської України.
		1783	Приєднання Криму до Росії.
		1785—1817	Існування Бузького козацького війська.
		1785	«Жалувана грамота дворянству» Катерини II; зрівняння в правах української козацької старшини з російським дворянством.

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
1786—88	Секуляризація церковних і монастирських маєтностей на Лівобережній і в Південній Україні (на Правобережній Україні їх секуляризовано після возз'єднання її з Росією 1793).	1825, 14 грудня	Повстання декабристів у Петербурзі.
1787—91	Російсько-турецька війна.	1825, 29 грудня —	Повстання Чернігівського полку на Україні.
1789	Заснування Миколаєва.	1826, 3 січня	
1789—93	Повстання селян у с. Турбях (на Полтавщині) проти кріпосницького гніту.	1826	Селянське заворушення в Уманському повіті Київської губернії під проводом О. Семєнова.
1790, 11 грудня	Здобуття російськими військами Ізмаїла.	1828—29	Російсько-турецька війна. Перехід на бік російських військ козаків Задунайської Січі (1828).
1791, 29 грудня	Яський мирний договір.	1830—31	Польське повстання.
1793	Другий поділ Польщі між Пруссією і Росією; возз'єднання Правобережної України з Російською державою.	1831	Видання першого на Україні альманаху — «Українського альманаха» в Харкові.
1793—97	Створення дендропарку «Олександрія» в Білій Церкві.	1833—35	Тасмна польська організація «Союз друзів народу» у Львові.
1794	Заснування Одеси.	1834	Відкриття Київського університету.
1795	Заснування селища Луганський Завод (назва — з 1797; з 1882 — місто Луганськ, тепер Ворошиловград).	1835—41	Тасмна організація «Співдружність польського народу».
1795	Третій поділ Польщі між Австрією, Пруссією і Росією; возз'єднання з Росією Зх. Волині і Зх. Білорусії.	1839	Початок діяльності Одеського товариства історії і старожитностей (існувало до 1922).
1796	Спорудження першої кам'яновугільної шахти в Донбасі (в Лисичанську, тепер Ворошиловградської області).	1840	Перше видання збірки поезій Т. Г. Шевченка «Кобзар» (Петербург).
1796—1801	Створення дендропарку «Софіївка» в Умані.	1843—44	Селянський виступ на Буковині під керівництвом Л. Кобилиці.
1797	Переведення до Києва контрактового ярмарку з Дубна (існував там з 70-х рр. 18 ст.).	1844	Заснування технічної академії у Львові (з 1939 — політехнічний інститут).
1798	Видання першого твору нової української літератури — «Енеїди» І. П. Котляревського.	1845	Заснування астрономічної обсерваторії Київського університету.
1800	Задуто першу на Україні велику доменну піч на Луганському чавуноливарному заводі.	1845—47	Діяльність тасмного антикріпосницького Кирило-Мефодіївського товариства в Києві.
1-а половина 19 ст.	Виступи опришків на західноукраїнських землях під проводом І. Чернійчука, А. Ревізорчука та інших.	1846	Повстання селян у Галичині.
1804	Відкриття першої на Україні гімназії (в Новгороді-Сіверському).	1847—48	Запровадження інвентарних правил на Правобережній Україні.
1804—05	Будівництво в Києві першого міського театру.	1848—49	Революція в Австрії та Угорщині.
1805	Заснування Харківського університету.	1848	Скасування кріпосного права в Галичині, на Буковині і Закарпатті.
1805	Відкриття Кременецького (Волинського) ліцею.	1848, 1—3 листопада	Повстання у Львові.
1806—12	Російсько-турецька війна.	1848	Вихід у Львові першої української газети «Зоря галицька».
1807	Повстання ратників міліції в Києві (5 листопада), Балті і Дубоссарах (10 грудня).	1848—49	Селянський рух на Буковині під керівництвом Л. Кобилиці.
1809	Відкриття гімназії в Києві (1811—74 мала права вищого навчального закладу).	1849, весна і літо	Масовий селянський рух у Східній Галичині.
1809	Відкриття оперного театру в Одесі.	1853, 4 жовтня —	Кримська війна.
1812	Вітчизняна війна проти агресії наполеонівської Франції. Участь у війні і партизанському русі українських ополченців.	1853, 18 березня	
1812, 26 серпня	Бородінська битва.	1854, 13 вересня —	Героїчна оборона Севастополя.
1812	Вихід першої на Східній Україні газети «Харьковский еженедельник».	1855, 27 серпня	
1814—35 (з перервами)	Селянський рух на Поділлі під проводом У. Кармалюка.	1855	Селянський рух у Київській губернії («Київська козаччина»).
1814, 25 лютого	Народився Т. Г. Шевченко.	1856	Стихійні селянські заворушення на Півдні України.
1816, 1816—19, 1824—25	Видання в Харкові перших журналів на Україні «Харьковский Демокрит», «Украинский вестник», «Украинский журнал».	1856—63	Діяльність Харківсько-Київського тасмного товариства.
1816—18	Створення перших у Росії і на Україні організацій декабристів — «Союзу порятунку» і «Союзу благоденства».	1858—60	Селянські заворушення в Росії і на Україні.
1817	Повстання бузьких козаків у Вознесенську (на Миколаївщині).	1859—60	Створення недільних шкіл у Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Білій Церкві та інших містах.
1817	Заснування Рішельєвського ліцею в Одесі.	1861—62	Видання в Петербурзі українського журналу «Основа».
1819—21	Українські вистави Полтавського професійного театру (заснований 1808).	1861, 19 лютого	Маніфест Олександра II про скасування кріпацтва в Росії.
1819, 27 червня	Повстання військових поселенців у Чугуєві (на Харківщині).	1861, 26 лютого	Помер Т. Г. Шевченко.
1820	Відкриття в Ніжині гімназії вищих наук (з 1832 — ліцей, з 1875 — історико-філологічний інститут, з 1920 — інститут народної освіти, тепер — педагогічний).	1861—64	Тасмна революційно-демократична організація «Земля і воля».
1821, березень	Створення Південного товариства декабристів на Україні.	1861—65	Селянські виступи в Росії та на Україні проти грабницької реформи 1861.
1821	Виникнення Північного товариства декабристів у Петербурзі.	1863	Постановка першої української опери «Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемовського.
1823	Створення Товариства об'єднаних слов'ян на Україні.	1863	Циркуляр міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва про заборону друкувати книги українською мовою.
1824	Збудування першого цукрового заводу на Україні (с. Трошин, тепер Канівського району Черкаської області).	1864	Земська і судова реформи.
		1864	Заснування Театру товариства «Руська бесіда» у Львові.
		1865	Побудова першої (Балто-Одеської) залізниці на Україні.
		1865	Відкриття Новоросійського університету в Одесі.
		1867	Заснування оперного театру в Києві.
		1869	Виникнення в Києві і Харкові товариств дослідників природи.
		1870, 10 квітня	Народився В. І. Ленін (Ульянов).

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
70-і рр. 19 ст. 1872	«Ходіння в народ». Вийшов російською мовою 1-й том «Капіталу» К. Маркса, що розповсюджувався і на Україні.	1894, весна — літо	В. І. Ленін написав працю «Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894 частину її нелегально надруковано в Борзні на Чернігівщині).
1872	Введення в дію металургійного заводу «Новоросійського товариства» в Юзівці (тепер Донецьк).	1895, листопад — грудень	Створення В. І. Леніним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».
1873, вересень — 1874, кінець року 1873—78	Діяльність народницького гуртка «Київська комуна».	1896—97	Діяльність соціал-демократичної групи «Рабочее дело» в Києві.
1874	Діяльність у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.	1896	Створення перших хронікальних фільмів на Україні.
1874	Заснування першого на Україні вчительського інституту (в Глухові).	1897—1901	Видання нелегальної робітничої газети «Вперед» (Київ).
1874	Відкриття оперного театру в Харкові.	1897, березень — грудень	Створення київського і катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».
1874	Діяльність народницьких гуртків і груп у Харкові, Києві, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі, Полтаві та інших містах.	1897, квітень	Створення в Миколаєві «Союзу миколаївських робітників» (існував до січня 1898).
1875	«Південноросійський союз робітників» в Одесі.	1897, серпень — грудень	Видання нелегальної загальноросійської соціал-демократичної «Рабочей газеты» (Київ).
1875, квітень	Страйк робітників на металургійному заводі в Юзівці.	1898, 1—3 березня	I з'їзд РСДРП (Мінськ).
1875	Відкриття Чернівецького університету.	1898	Перетворення «Союзу боротьби» на комітети РСДРП.
1876, 18 травня	Емський акт (розпорядження царського уряду, спрямоване на утиски української культури).	1898	Відкриття Київського політехнічного інституту.
1876	Створення «Товариства народників» («Північна революційно-народницька група»; з 1878 — «Земля і воля»).	1899	Відкриття Катеринославського вищого гірничого училища (тепер Дніпропетровський гірничий інститут).
1877	Спроба групи революційних народників підготувати селянське повстання в Чигиринському повіті Київської губернії («Чигиринська змова»).	1900, січень	Масові виступи селян і сільськогосподарських робітників у Східній Галичині.
1877—78	Російсько-турецька війна.	1900, січень — 1903, квітень	Видання нелегальної соціал-демократичної газети «Южный рабочий».
1878	Відкриття Вищих жіночих курсів у Києві.	1900	Першотравнева політична демонстрація робітників у Харкові.
1878—92	Видання у Львові першої на Україні робітничої газети (газета «Праца» польською мовою).	1900, грудень	Вихід першого номера ленінської газети «Искра».
1879, березень	Страйк робітників Головних залізничних майстерень у Києві.	1901, січень	Видання в солдати за революційний виступ 183 студентів Київського університету.
1879, травень	Судові процеси в справі революційних народників у Києві (група В. А. Осинського).	1901, 11 березня	Політична демонстрація робітників і студентів у Києві.
1879, 25 липня — 5 серпня	«Процес 28-ми» (судова розправа з революційними народниками в Одесі).	1901, жовтень — 1902, вересень	Діяльність «Південної революційної групи соціал-демократів» в Одесі.
1879, серпень	Розкол «Землі і волі» на «Народну волю» і «Чорний переділ».	1902, лютий	Політичні демонстрації робітників в Києві, Катеринославі, Одесі.
1880—81	Діяльність «Південноросійського робітничого союзу» в Києві.	1902, початок березня	Вихід у світ праці В. І. Леніна «Що робити?».
1881	Початок промислової експлуатації Криворізького залізрудного басейну.	1902, березень — квітень	Полтавсько-харківське селянське повстання.
1882	Заснування М. Л. Кропивницьким в Єлизаветграді (тепер Кіровоград) української професійної театральної трупи.	1902, 26 травня — 5 червня	Страйк робітників-будівельників у Львові.
1883, 13 вересня	Організація Г. В. Плехановим марксистської групи «Визволення праці» в Женеві.	1902, червень — серпень	Масовий селянський страйковий рух у Східній Галичині.
1885	Заснування Харківського технологічного (тепер політехнічний) інституту.	1903, 17 липня — 10 серпня	II з'їзд РСДРП (Брюссель — Лондон). Прийняття першої Програми партії.
1886	Початок промислової експлуатації марганцевих руд Нікопольського басейну.	1903, липень — серпень	Загальний страйк на Півдні Росії.
1886	Заснування бактеріологічної станції в Одесі (перша в Росії і друга в світі, тепер науководослідний інститут вірусології і епідеміології).	1904, 27 січня — 1905, 23 серпня	Російсько-японська війна.
1887	Початок революційної діяльності В. І. Леніна.	1904, 6 травня	Вихід у світ праці В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад».
1887, травень	Страйк шахтарів в Юзівці.	1904, 8 липня — початок серпня (за новим стилем).	Страйк робітників-нафтовиків у Бориславі.
1890	Першотравневий мітинг робітників у Львові (перша майівка на Україні).	1904, 22 грудня — 1905, 5 травня	Видання більшовицької газети «Вперед» (Женева).
1890	Перший марксистський гурток у Катеринославі.	1904	Відкриття в Києві Музично-драматичної школи М. Лисенка.
1890	Спорудження в Києві першої на Україні електростанції загального користування.	1905, 9 січня	Розстріл робітничої демонстрації в Петербурзі («Кривава неділя»). Початок першої російської буржуазно-демократичної революції.
1891	Створення в Києві постійного російського драматичного театру (Театр «Соловцов»).	1905, 12—29 січня	Масові політичні страйки робітників Києва, Харкова, Катеринослава та інших міст України.
1892, 8 травня	Пуск у Києві першого в країні електричного трамваю.	1905, 7—14 лютого	Страйк службовців Управління Південно-Західних залізниць у Києві.
1892	Страйк шахтарів у Макиївці та робітників заводу Юза в Юзівці.	1905, 12—27 квітня	III з'їзд РСДРП (Лондон).
1892	Страйк робітників Харківських залізничних майстерень.	1905, кінець квітня — початок травня	Робітничі демонстрації в Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві та інших містах України.
1892	Початок діяльності Наукового товариства імені Шевченка у Львові (існувало до 1939).	1905, 12 травня — 23 липня	Іваново-Вознесенський загальний страйк. Створення однієї з перших у Росії Ради робітничих депутатів.
1893—96	Діяльність підпільного соціал-демократичного «Лук'янівського клубу» в Києві.		

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
1905, 8—24 червня	Політичний страйк робітників Одеси, в ході якого відбувся (13—16 червня) збройний виступ проти самодержавства.	1907, 5 червня	Повстання саперного батальйону в Сирецьких таборах (околиця Києва).
1905, 14—25 червня	Повстання на броненосці «Потьомкін».	1907, осінь	Організація в Києві першого українського стаціонарного театру (театр М. Садовського).
1905, липень	Вихід у світ праці В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції».	1907, 1 листопада — 1912, 9 червня	Діяльність 3-ї Державної думи.
1905, 30 липня	Нарада більшовицьких організацій Півдня Росії в Києві.	1907, грудень	Еміграція В. І. Леніна за кордон.
1905, літо	Страйки сільськогосподарських робітників у поміщицьких маєтках України.	1908, лютий — травень	Видання нелегальної більшовицької газети «Одесский рабочий».
1905, 7—25 жовтня	Всеросійський політичний страйк.	1908, квітень — липень	Видання нелегальної більшовицької газети «Железнодорожный пролетарий» (Київ).
1905, 18—19 жовтня	Політичні демонстрації в Києві, Одесі, Катеринославі, Луганську, Севастополі, Херсоні та інших містах з приводу царського маніфесту 17 жовтня.	1908, вересень — грудень	Видання нелегальної більшовицької газети «Борьба» (Миколаїв).
1905, кінець жовтня	Утворення в Катеринославі першої на Україні Ради робітничих депутатів.	1909, травень	Вихід у світ праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».
1905, кінець жовтня	Утворення Ради робітничих депутатів у Києві.	1909	Заснування Дніпровської біологічної станції (з 1939 — Інститут гідробіології АН УРСР).
1905, 8 листопада	Приїзд В. І. Леніна до Росії з еміграції.	1909	Створення Харківської селекційної станції (1956 об'єднано з Інститутом селекції і генетики, заснованим 1945, в Український науково-дослідний інститут рослинництва, селекції і генетики імені В. Я. Юр'єва).
1905, 11—15 листопада	Повстання моряків під керівництвом П. П. Шмідта в Севастополі.	1909	Створення перших українських художніх фільмів.
1905, 18 листопада	Повстання саперів у Києві.	1910, літо	Початок нового революційного піднесення.
1905, 23—25 листопада	Загальний політичний страйк у Харкові.	1910, листопад	Мітинги, страйки, демонстрації робітників і студентів у Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві в зв'язку із смертю Л. М. Толстого.
1905, листопад — грудень	Видання газети «Хлібороб» — першої на Наддніпрянщині газети українською мовою (Лубни).	1911, 11—29 серпня	Страйк моряків торговельних суден в Одесі, Херсоні і Миколаєві.
1905, 7 грудня	Початок загального політичного страйку в Москві.	1912, 5—17 січня	VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП.
1905, 8—28 грудня	Загальний політичний страйк у Катеринославі.	1912, 9—20 квітня	Страйки протесту в Києві, Харкові, Миколаєві, Одесі та інших містах України проти Ленського розстрілу.
1905, 9—18 грудня	Збройне повстання в Москві.	1912, 22 квітня	Вихід першого номера більшовицької газети «Правда».
1905, 10—17 грудня	Збройні повстання в Люботині (поблизу Харкова), Олександрівську (тепер Запоріжжя) і Горлівці.	1912, квітень	Першотравневі страйки, демонстрації, мітинги у Києві, Харкові, Одесі та інших містах України.
1905, 19 грудня	Кривава розправа царських військ з повсталими селянами в с. Сорочинцях (тепер с. Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області).	1912, квітень	Страйк робітників суднобудівного заводу в Миколаєві.
1905, грудень	Загальний страйк робітників у Києві, Одесі, Миколаєві.	1912, травень — липень	Діяльність 4-ї Державної думи.
1905, грудень	Масовий селянський рух на Україні.	1912, 15 листопада — 1917, 6 жовтня	Страйки протесту в Харкові, Миколаєві, Катеринославі проти смертного вироку революційним матросам Чорноморського флоту.
1906, початок	Масово-політичний рух трудящих західно-українських земель за новий виборчий закон (т. з. вічовий рух).	1912, кінець жовтня — початок листопада	Перше святкування на Україні Міжнародного жіночого дня.
1906, 9 січня	Страйки робітників у Києві, Харкові.	1913, 23 лютого	Виступ у Державній думі депутата-більшовика Г. І. Петровського з промовою проти національно-гнібильської політики царизму на Україні.
1906, лютий — серпень	Страйк сільськогосподарських робітників Східної Галичини.	1913, 20 травня	Видання нелегальної газети «Жизнь солдата» — органу Військової організації при Катеринославському комітеті РСДРП.
1906, лютий — жовтень	Видання нелегальної газети «Голос солдата» — органу Київської військової організації РСДРП.	1913, 20 травня	Виступ у Державній думі депутата-більшовика Г. І. Петровського з промовою проти національно-гнібильської політики царизму на Україні.
1906, 28 березня — 16 вересня	Видання нелегальної газети «Голос солдата» — органу Київської військової організації РСДРП.	1913, липень — серпень	Страйки суднобудівників і вантажників торговельного порту в Миколаєві.
1906, 10—25 квітня	IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП (Стокгольм).	1913	Відкриття консерваторій у Києві та Одесі.
1906, 27 квітня — 8 липня	Діяльність 1-ї Державної думи.	1914, 9 березня	Урочистий вечір у Кракові з нагоди 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, який відвідали В. І. Ленін і Н. К. Крупська.
1906, червень	Видання газети «Работник» — першої легальної більшовицької газети на Україні (Київ).	1914, березень	Вшанування прогресивно громадськістю Москви, Петербурга, Тбілісі та інших міст Росії пам'яті Т. Г. Шевченка в зв'язку з 100-річчям з дня його народження.
1906, 15 липня	Повстання солдатів 34-го Севського полку в Полтаві.	1914, 5—14 липня	Страйки та демонстрації протесту в Києві, Харкові, Катеринославі, Миколаєві та інших містах України проти розстрілу робітників Путиловського заводу.
1906, липень	Страйки сільськогосподарських робітників уряді повітів Київської і Подільської губерній.	1914—17	Участь Росії в першій світовій імперіалістичній війні.
1906, 17 жовтня — 1907, 19 січня	Видання легальної більшовицької газети «Донецкий колокол» (Луганськ).	1914, липень — серпень	Видання антивоєнних прокламацій більшовицькими комітетами Харкова, Києва, Чернігова.
1906, 9 листопада	Указ царського уряду про виділення селян з общини на хутори (т. з. столипінська реформа).	1914, 18—28 липня	Антивоєнні виступи мобілізованих в армію запасних у Луганську, Катеринославі, Макіївці, Бахмуті, Ясинуваті.
1907, 9 січня	Страйки робітників на заводах Харкова і Катеринослава на відзначення 2-ї роковини «Кривавої неділі».	1915, кінець березня — початок квітня	Страйки шахтарів у Слов'янськському повіті Катеринославської губернії.
1907, 20 лютого — 2 червня	Діяльність 2-ї Державної думи.	1916, 11 січня — 24 лютого	Страйк робітників суднобудівного заводу «Наваль» у Миколаєві.
1907, 30 квітня — 19 травня	V (Лондонський) з'їзд РСДРП.	1916, 14 квітня — 11 травня	Страйк робітників Горлівсько-Щербинівського району в Донбасі.
1907, кінець квітня — початок травня	Першотравневі страйки на заводах Харкова, Києва, Одеси, Юзівки.		
1907, 3 червня	Третєчервневий державний переворот. Початок реакції.		

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
1916, 1-а половина	Написання В. І. Леніним праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» (вперше надрукована в середині 1917 в Петрограді).	18 вересня (1 жовтня)	Перемога більшовиків на виборах до Луганської Ради робітничих і солдатських депутатів.
1916, 25—27 жовтня	Збройний виступ солдатів у Кременчуці.	10 (23) жовтня	Прийняття на засіданні ЦК РСДРП(б) рішення про підготовку збройного повстання.
27 лютого (12 березня)	Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції. Утворення Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів.	12 (25) жовтня	Утворення при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів Військово-революційного комітету.
1—5 (14—18) березня	Вихід з підпілля більшовицьких організацій України.	16 (29) жовтня	Розширене засідання ЦК РСДРП(б). Утворення Військово-революційного центру ЦК для керівництва повстанням.
2 (15) березня	Утворення буржуазного Тимчасового уряду в Росії.	17—18 (30—31) жовтня	Обласний з'їзд Рад Південно-Західного краю (Київ), який прийняв більшовицьку резолюцію про передачу влади Радам.
2—16 (15—29) березня	Утворення Рад робітничих депутатів у Харкові, Катеринославі, Олександрівську (тепер Запоріжжя), Києві, Кременчуці, Полтаві, Миколаєві, Одесі, Херсоні, Юзівці, Макіївці, Горлівці, Луганську, Севастополі, Сімферополі, Вінниці, Житомирі, Чернігові.	24—25 жовтня (6—7 листопада)	Збройне повстання в Петрограді. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції.
4 (17) березня	Утворення в Києві буржуазно-націоналістичної Центральної ради.	25—27 жовтня (7—9 листопада)	2-й Всеросійський з'їзд Рад (Петроград). Прийняття декретів про мир і землю. Утворення першого Радянського уряду — Ради Народних Комісарів (Раднаркому) на чолі з В. І. Леніним.
Березень	Масові демонстрації в містах і селах України на відзначення перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції.	26 жовтня (8 листопада)	Встановлення Радянської влади в Луганську, Краматорську та ряді інших міст Донбасу.
3 (16) квітня	Повернення В. І. Леніна з еміграції до Петрограда.	28—30 жовтня (10—12 листопада)	Збройне повстання робітників і солдатів у Вінниці за встановлення Радянської влади.
4 (17) квітня	Виступ В. І. Леніна з Квітневими тезами.	29—31 жовтня (11—13 листопада)	Збройне повстання робітників і солдатів у Києві за встановлення Радянської влади.
15—17 (28—30) квітня	Окружна нарада РСДРП(б) Південно-Західного краю (Київ).	2 (15) листопада	Прийняття Раднаркомом «Декларації прав народів Росії».
21 квітня (4 травня)	Демонстрація трудящих Петрограда з вимогами припинити імперіалістичну війну.	13 (26) листопада	Встановлення Радянської влади в Луцьку.
23—27 квітня (6—10 травня)	Обласний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Південно-Західного краю (Київ).	18—24 листопада (1—7 грудня)	2-й Надзвичайний з'їзд Південно-Західного фронту (Бердичів).
24—29 квітня (7—12 травня)	VII (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) (Петроград).	20 листопада (3 грудня)	Початок мирних переговорів Радянського уряду з Німеччиною про укладення перемир'я.
27 квітня — 6 травня (10—19 травня)	Обласний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну (Харків).	28—30 листопада (11—13 грудня)	Встановлення Радянської влади в Проскурові (тепер м. Хмельницький).
Квітень — травень	Початок організації загонів Червоної гвардії в промислових центрах Росії та України.	3 (16) грудня	Конференція більшовиків Румунського фронту.
7—20 травня (20 травня — 2 червня)	1-й з'їзд представників армій Південно-Західного фронту (Кам'янець-Подільський).	3—5 (16—18) грудня	Прийняття Раднаркомом написаного В. І. Леніним «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради».
14 (27) травня	Утворення Центрального виконавчого комітету Рад солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу (Румчород) в Одесі.	9—10 (22—23) грудня	Обласний з'їзд РСДРП(б) Південно-Західного краю (Київ).
3—24 червня (16 червня — 7 липня)	1-й Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів (Петроград).	11—12 (24—25) грудня	Встановлення Радянської влади в Харкові.
18 червня (1 липня)	Початок наступу російських військ на Південно-Західному фронті. Масові демонстрації протесту проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду в Петрограді, Москві, Києві, Харкові, Луганську та інших містах.	12 (25) грудня	1-й Всеукраїнський з'їзд Рад (Харків).
4 (17) липня	Демонстрація робітників, солдатів, матросів Петрограда, розстріл її військами буржуазного Тимчасового уряду. Кінець двовладдя.	15 (28) грудня	Проголошення України Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.
10—12 (23—25) липня	Обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю (Київ).	16 (29) грудня	Встановлення Радянської влади в Ровно.
13—16 (26—29) липня	Обласна конференція РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну (Катеринослав).	17 (30) грудня	Встановлення Радянської влади в Севастополі.
26 липня — 3 серпня (8—16 серпня)	VI з'їзд РСДРП(б) (Петроград).	27—29 грудня 1917 (9—11 січня 1918)	Утворення Народного Секретаріату — першого Радянського уряду України.
12 (25) серпня	Одноденний страйк протесту робітників Києва проти відкриття контрреволюційної Державної наради в Москві.	28 грудня 1917 (10 січня 1918)	Збройне повстання робітників Катеринослава проти Центральної ради. Встановлення Радянської влади в Катеринославі.
25—30 серпня (7—12 вересня)	Контрреволюційний корніловський заколот, ліквідація його Червоною гвардією, революційними солдатами і матросами під керівництвом більшовиків.	1918	Створення першого полку Червоного козацтва України.
28 серпня (10 вересня)	Створення Обласного комітету Рад робітничих і солдатських депутатів Південно-Західного краю в Києві.	2 (15) січня	Встановлення Радянської влади в Олександрівську (тепер м. Запоріжжя).
31 серпня (13 вересня)	Прийняття Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів більшовицької резолюції про владу.	3 (16) січня	Прийняття ВЦВК «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу».
8 (21) вересня	Прийняття Київською Радою робітничих депутатів більшовицької резолюції про владу.	6 (19) січня	Встановлення Радянської влади в Полтаві.
10—12 (23—25) вересня	Конференція більшовиків Південно-Західного фронту (Бердичів), що ухвалила рішення про перехід всієї влади до Рад.	8—9 (21—22) січня	Встановлення Радянської влади в Житомирі.
12 (25) вересня	Обласна нарада більшовиків Південно-Західного краю (Київ).	13 (26) січня	Встановлення Радянської влади в Сімферополі.
		14—17 (27—30) січня	Збройне повстання робітників і солдатів в Одесі проти Центральної ради. Встановлення Радянської влади в Одесі.
		15 (28) січня	Декрет Раднаркомом про створення Робітничо-Селянської Червоної Армії.
		16 (29) січня	Встановлення Радянської влади в Черкасах.
		16—22 січня (29 січня — 4 лютого)	Збройне повстання робітників Києва проти Центральної ради.
		17 (30) січня	Встановлення Радянської влади в Херсоні.
		19 січня (1 лютого)	Встановлення Радянської влади в Чернівці.

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
20 січня (2 лютого)	Декрет Українського Радянського уряду про організацію на Україні Робітничо-Селянської Червоної Армії.	Початок листопада 6—12 листопада	Утворення Комуністичної партії Буковини. Окупація Північної Буковини румунськими військами.
20—22 січня (2—4 лютого)	1-а Всеукраїнська конференція Рад селянських депутатів (Харків).	13 листопада	Постанова ВЦВК про анулювання Брестського мирного договору.
23 січня (5 лютого)	Встановлення Радянської влади в Миколаєві.	25 листопада	Вторгнення англо-французького військового флоту в Севастопольський порт. Початок інтервенції на Півдні України.
26 січня (8 лютого)	Встановлення Радянської влади в Києві.	28 листопада	Утворення Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України.
27 січня (9 лютого)	Підписання Центральною радою зрадницької Брест-Литовської угоди з Німеччиною і Австро-Угорщиною про окупацію України австро-німецькими військами.	29 листопада	Маніфест Тимчасового Робітничо-Селянського уряду про відновлення Радянської влади на Україні.
30 січня (12 лютого)	Переїзд Радянського уряду України з Харкова до Києва.	30 листопада	Постанова ВЦВК про утворення Ради робітничої і селянської оборони на чолі з В. І. Леніним (в квітні 1920 реорганізовано на Раду Праці та Оборони).
Січень	Загальний політичний страйк у Східній Галичині проти імпералістичної війни.	14 грудня	Загарбання влади в Києві контрреволюційною буржуазно-націоналістичною Директорією.
Січень — лютий	Ліквідація заклоту Каледіна на Дону (почався в жовтні 1917).	Грудень 1918	Створення «Іноземної колегії» при Одеському підпільному обкомі КП(б)У. Заснування Катеринославського університету (тепер — Дніпропетровський державний університет), Таврійського університету (тепер — Сімферопольський державний університет), Одеського політехнічного інституту.
18 лютого	Початок наступу австро-німецьких військ на Радянську країну.	Утворення в Києві Музично-драматичного інституту імені М. В. Лисенка, Народного театру під керівництвом П. К. Саксаганського.	
21 лютого	Прийняття Раднаркомом РРФСР звернення до трудящих Республіки Рад «Соціалістична вітчизна в небезпеці!», написаного В. І. Леніним.	3 січня	Визволення Харкова від військ Директорії.
23 лютого	Відозва ЦВК Рад України і Народного Секретаріату до трудящих республіки з закликом боротися проти австро-німецьких загарбників.	4 січня	Утворення Українського фронту на базі групи військ Курського напрямку (створена 17 листопада 1918).
1 березня	Загарбання Києва німецькими окупантами.	6 січня	Декрет Українського Радянського уряду про найменування України «Українська Соціалістична Радянська Республіка» (УСРР).
3 березня	Підписання Брестського миру, вихід Радянської Росії з першої світової війни.	11 січня	Декрет Українського Радянського уряду про порядок націоналізації підприємств.
6—8 березня	VII з'їзд РКП(б) (Петроград). Переименовання РСДРП(б) на РКП(б).	12 січня	Визволення Чернігова від військ Директорії.
10—11 березня	Переїзд Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним з Петрограда до Москви.	13 січня	Постанова Українського Радянського уряду про організацію комітетів бідноти (комбідів).
14—16 березня	4-й Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад (Москва). Ратифікація Брестського мирного договору.	18 січня	Декрет Українського Радянського уряду про відокремлення церкви від держави і школи від церкви.
17—19 березня	2-й Всеукраїнський з'їзд Рад (Катеринослав).	21 січня	Постанова Закарпатських всенародних зборів у Хусті про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.
20 березня — 5 квітня	Збройне повстання в Херсоні проти австро-німецьких окупантів.	23—31 січня	Хотинське селянське повстання проти румунських окупантів.
22—25 березня	Збройне повстання в Миколаєві проти австро-німецьких окупантів.	25 січня	Декларація Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України про необхідність об'єднання Радянської України з Радянською Росією на засадах соціалістичної федерації.
Весна — літо	Селянські заворушення в Східній Галичині.	26 січня	Визволення Катеринослава від військ Директорії.
18 квітня	Прийняття сесією ЦВК Рад України (Таганрог) Маніфесту до робітників і селян України з закликом боротися проти австро-німецьких окупантів і української буржуазної контрреволюції, а також рішення про утворення Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів.	29 січня	Реорганізація Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України на Раду Народних Комісарів (Раднарком) УРСР.
19—20 квітня	Таганрозька нарада більшовиків України. Утворення Організаційного бюро для підготовки I з'їзду більшовицьких організацій України.	5 лютого	Визволення радянськими військами Києва від військ Директорії.
29 квітня	Розгін німецькими окупантами Центральної ради і створення маріонеткового уряду гетьмана Скоропадського в Києві.	7 лютого	Декрет Раднаркомом УРСР про скасування станів.
26 травня	Всеукраїнська нарада підпільних більшовицьких організацій (Київ).	12 лютого	Початок діяльності Академії наук УРСР у Києві.
Червень — липень	Повстання селян у Звенигородському і Таращанському повітах Київської губернії проти німецьких окупантів.	Лютий	Утворення Комуністичної партії Східної Галичини (з жовтня 1923 — Комуністична партія Західної України).
4—10 липня	5-й Всеросійський з'їзд Рад. Прийняття першої радянської конституції — Конституції РРФСР.	1—6 березня	III з'їзд КП(б)У (Харків).
5—12 липня	I з'їзд КП(б)У (Москва).	6—10 березня	3-й Всеукраїнський з'їзд Рад (Харків). Прийняття першої Конституції УРСР.
14—15 липня — серпень	Всеукраїнський страйк залізничників.	10 березня	Визволення Херсона від іноземних інтервентів.
Серпень	Ніжинське і Сквирське збройні повстання проти німецьких окупантів.	15 березня	Визволення Миколаєва від іноземних інтервентів.
22 вересня	Наказ Всеукраїнського Центрального військово-революційного комітету про сформування в «нейтральній зоні» 1-ї та 2-ї Українських радянських дивізій.	18—23 березня	VIII з'їзд РКП(б). Прийняття нової Програми партії.
17—22 жовтня	II з'їзд КП(б)У (Москва).	22 березня	Проголошення Радянської влади на Закарпатській Україні.
29 жовтня — 4 листопада	1-й Всеросійський з'їзд робітничо-селянської молоді. Утворення РКСМ.	26 березня	Угода між Вищою Радою Народного Господарства РРФСР і Раднаркомом УРСР про єдину економічну політику.
1 листопада	Створення в Східній Галичині контрреволюційної буржуазно-націоналістичної «Західноукраїнської народної республіки» (ЗУНР; існувала до липня 1919).		
3 листопада	Постанова Буковинського народного віча в Чернівцях про возз'єднання Північної Буковини з Рад. Україною.		

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
Березень	Створення в Києві Федерації іноземних комуністичних груп на Україні.	27 січня	Постанова Всеукраїнському про введення в дію на території України всіх декретів РРФСР.
6 квітня	Визволення Одеси від англо-французьких інтервентів і білогвардійців.	28 січня	Створення у Вінниці театру імені І. Франка (тепер — Київський державний академічний український драматичний театр імені Івана Франка).
10 квітня	Визволення Сімферополя від інтервентів.	31 січня	Визволення Миколаєва від денікінців.
14—15 квітня	Повстання в Дрогобичі проти буржуазно-націоналістичного уряду ЗУНР.	4 лютого	Визволення Херсона від денікінців.
27 квітня — 4 травня	1-й Всеукраїнський з'їзд профспілок (Харків).	7 лютого	Визволення Одеси від денікінців.
29 квітня	Визволення Севастополя від інтервентів і білогвардійців.	9 березня	Вихід першого номера газети «Селянська біднота» (тепер — «Сільські вісті»).
Квітень	Чорноморське повстання французького флоту	17—23 березня	IV конференція КП(б)У (Харків).
Квітень — вересень	Загарбання Закарпатської України буржуазною Чехословаччиною.	21 березня	Утворення Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі.
19 травня	Постанова ВУЦВК про об'єднання військових сил радянських республік.	29 березня — 5 квітня	IX з'їзд РКП(б).
Кінець травня	Ліквідація контрреволюційного заклоту Григор'єва.	21 квітня	Укладення т. з. Варшавського договору між петлюрівською Директорією і урядом буржуазно-поміщицької Польщі про спільний виступ проти Країни Рад.
1 червня	Декрет ВУЦВК про об'єднання військових сил радянських республік, прийнятий спільно з представниками України, Латвії, Литви і Білорусії.	23—24 квітня	Конференція галицьких і буковинських комуністів (Київ). Обрання Галицького організаційного комітету КП(б)У.
21 червня	Декрет ВУЦВК про виходження Червоної Армії України в єдину Червону Армію радянських республік.	25 квітня	Вторгнення військ буржуазно-поміщицької Польщі на територію Радянської країни.
26 червня — 1 липня	1-й Всеукраїнський з'їзд комуністичних організацій робітничо-селянської молоді (Київ). Утворення КСМУ.	6 травня	Окупація Києва військами буржуазно-поміщицької Польщі.
9 липня	Звернення ЦК РКП(б) до трудящих Країни Рад «Всі на боротьбу з Денікініми!».	9 травня	Опублікування закону ВУЦВК і Раднаркому УРСР про організацію комітетів незаможних селян (комнезамів).
10 липня	Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про утворення Зафронтобюро ЦК КП(б)У на чолі з С. В. Косіором для керівництва підпільною і партизанською боротьбою в тилу денікінських військ.	11—16 травня	2-й з'їзд КСМУ.
28 липня	Постанова ЦК КП(б)У про утворення Реввійськради і штабу повстанських військ для організації партизанської боротьби в тилу денікінських військ.	16—20 травня	4-й Всеукраїнський з'їзд Рад (Харків).
Липень	Окупація Східної Галичини буржуазно-поміщицькою Польщею.	23 травня	Опублікування тез ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання».
31 серпня	Загарбання Києва денікінцями.	26 травня	Початок контрнаступу радянських військ Південно-Західного фронту проти польських інтервентів.
Серпень — вересень	Героїчний похід Південної групи військ 12-ї армії по денікінських і петлюрівських тилах від Одеси до Житомира.	6—7 червня	Початок наступу білогвардійської армії Врангеля з Криму на територію України.
7 листопада	Визволення Чернігова від денікінців.	12 червня	Визволення Києва від військ буржуазно-поміщицької Польщі.
17 листопада	Повстання солдатів 113-го Буковинського полку в Чернівцях.	8 липня	Створення Галицького революційного комітету (Галревком).
25—26 листопада	Нарада партійних працівників України (Гомель).	15 липня	Проголошення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки.
29 листопада	Схвалення ЦК РКП(б) написаної В. І. Леніним резолюції «Про Радянську владу на Україні».	2 жовтня	Звернення В. І. Леніна «До незаможних селян України» з закликом посилити боротьбу проти врангелівців.
2—4 грудня	VIII Всеросійська конференція РКП(б). Прийняття написаної В. І. Леніним резолюції «Про Радянську владу на Україні».	12 жовтня	Підписання РРФСР і УРСР перемир'я з Польщею.
10 грудня	Визволення Полтави від денікінців.	18—22 жовтня	1-й Всеукраїнський з'їзд комнезамів (Харків).
11 грудня	Утворення Всеукраїнського революційного комітету.	21 жовтня	Загальний політичний страйк трудящих Північної Буковини.
12 грудня	Визволення Харкова від денікінців.	28 жовтня	Початок контрнаступу Червоної Армії проти білогвардійських військ Врангеля.
16 грудня	Визволення Києва від денікінців.	7—17 листопада	Перекопсько-Чонгарська наступальна операція Червоної Армії. Завершення визволення Криму від врангелівців.
25 грудня	Початок бойових дій радянських військ по визволенню Донбасу від денікінців.	17—22 листопада	V конференція КП(б)У (Харків).
30 грудня	Визволення Катеринослава від денікінців.	16—21 грудня	Закарпатський політичний страйк.
1919	Заснування в Києві Інституту технічної механіки (тепер — Інститут механіки АН УРСР), Всенародної бібліотеки при Академії наук (тепер — Центральна наукова бібліотека АН УРСР), створення 1-го театру Української Радянської Республіки імені Т. Г. Шевченка (тепер — Дніпропетровський український музично-драматичний театр), Капели бандуристів УРСР, відкриття Музею західного мистецтва. Утворення Всеукраїнського видавництва «Дніпро». Одеської кіностудії художніх фільмів.	21 грудня	Декрет Раднаркому РРФСР «Про використання курортів Криму для лікування трудящих».
1920		22—29 грудня	8-й Всеросійський з'їзд Рад. Прийняття плану ГОЕЛРО.
4 січня	Опублікування написаного В. І. Леніним «Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікініми».	28 грудня	Підписання союзного договору між РРФСР і УРСР про господарський і воєнний союз.
11 січня	Перший комуністичний суботник на Україні (Харків).	1920	Створення в Києві Державної хороваї капели «Думка».
		1921	
		25 лютого — 3 березня	5-й Всеукраїнський з'їзд Рад.
		Лютий — березень	Загальний страйк залізничників Галичини.
		7 березня	Декрет РНК УРСР про організацію робітфаків.
		8—16 березня	X з'їзд РКП(б). Прийняття рішення про перехід до нової економічної політики.
		18 березня	Підписання в Ризі мирного договору РРФСР і УРСР з Польщею.
		19 березня — 14 квітня	Закарпатський страйк сільськогосподарських робітників.

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
21 березня	Декрет ВЦВК про заміну продрозверстки продподатком.	1 травня	Політична демонстрація трудящих Заболотівського повіту Станіславського воєводства проти уряду буржуазно-поміщицької Польщі.
27 березня	Постанова надзвичайної сесії ВУЦВК про заміну продрозверстки продподатком.	12—16 травня	VIII конференція КП(б)У.
2—4 травня	I Всеукраїнська нарада КП(б)У.	16 травня	Постанова ЦВК СРСР про нагородження робітників м. Луганська орденом Червоного Прапора.
16—21 травня	3-й з'їзд КСМУ.	23—31 травня	XIII з'їзд РКП(б).
25 травня	Привітання В. І. Леніна гірникам Петровського куща (Донбас) у зв'язку з підвищенням продуктивності праці вибійників.	Травень	Випуск перших тракторів на Харківському паровозобудівному заводі.
27 травня	Постанова Ради Праці та Оборони про відбудову вугільної промисловості Донбасу.	2—7 липня	5-а конференція КСМУ.
2 серпня	Звернення В. І. Леніна до селян України про подання допомоги голодуючому населенню Поволжя.	30 липня	Постанова ВУЦВК і Раднаркому УРСР про запровадження в республіці загального початкового навчання.
18 жовтня	Утворення Кримської АРСР у складі РРФСР.	Липень	Пуск Єнакіївського коксохімічного заводу.
30 жовтня	I крайова конференція Комуністичної партії Східної Галичини (Львів).	15—18 вересня	Татарбунарське селянське повстання проти румунських окупантів.
9—13 грудня	VI конференція КП(б)У.	12 жовтня	Утворення Молдавської АРСР у складі УРСР.
14—17 грудня	6-й Всеукраїнський з'їзд Рад.	Жовтень	Відкриття першої радіостанції на Україні (Харків).
1921	Заснування Іспарту УРСР (тепер — Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС).	3—8 листопада	2-й Всеукраїнський з'їзд профспілок.
	Утворення Комісії електрифікації України (КЕУ).	1924	Відкриття в Києві Державного театру для дітей (тепер — Театр юного глядача), Всеукраїнського історичного музею (тепер — Історичний музей УРСР), Театрального музею (тепер — Музей театрального, музичного і кіномистецтва УРСР).
1922	Підписання договору між УРСР і Туреччиною.		Вихід у світ першого номера журналу «Більшовик України» (тепер — «Комуніст України»).
2 січня	XI з'їзд РКП(б).	1925	1-й Всеукраїнський з'їзд учителів (Харків).
27 березня — 2 квітня	Генуезька конференція за участю радянської делегації.	5—11 січня	9-й Всеукраїнський з'їзд Рад.
10 квітня — 19 травня	4-й з'їзд КСМУ.	3—10 травня	3-й з'їзд Рад СРСР.
7—12 травня	Відкриття в Харкові Книжкової палати УРСР.	13—20 травня	Постанова ВУЦВК про ліквідацію губерній (центр — округ — район) систему управління.
27 червня	Утворення видавництва «Пролетар» (тепер — Політвидав України).	3 червня	
Вересень	Постанова ВУЦВК про переговори з братніми радянськими республіками про утворення СРСР.	19 червня — 1 вересня	Перша в світі виставка по вивченню світових просторів (Київ).
15 жовтня	7-й Всеукраїнський з'їзд Рад. Затвердження Декларації про утворення СРСР.	11—29 жовтня	II з'їзд КПЗУ.
10—14 грудня	1-й з'їзд Рад СРСР. Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.	4 грудня	Вихід першого номера газети «Комсомолец України» (тепер — «Молодь України»).
30 грудня	Створення в Києві Інституту селекції (тепер — Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрових буряків), Інституту туберкульозу (тепер — Інститут туберкульозу, пульмонології та грудної хірургії).	6—12 грудня	IX з'їзд КП(б)У.
1922	Заснування комуністичного університету імені Артема в Харкові, Інституту пластичних мистецтв (тепер — Київський художній інститут), Музею російського мистецтва, театрів «Березіль» (тепер — Харківський державний академічний український драматичний театр імені Шевченка) та ім. Заньковецької (на базі Народного театру; тепер — Львівський державний український академічний театр імені Заньковецької).	18—31 грудня	XIV з'їзд ВКП(б).
		1925	Заснування в Харкові Біохімічного інституту (тепер — Інститут біохімії АН УРСР у Києві).
1923			Відкриття в Харкові театру опери та балету (тепер — Харківський державний академічний театр опери та балету імені М. В. Лисенка), Всеукраїнського видавництва сільськогосподарської літератури (тепер — видавництво «Урожай»).
13 березня	Нота Уряду УРСР урядам Великобританії, Франції та Італії з протестом проти анексії Східної Галичини буржуазно-поміщицькою Польщею.		Випуск у Києві першого в СРСР пасажирського літака «К-1».
4—10 квітня	VII конференція КП(б)У.	1926	
12 квітня	Постанова ВУЦВК про проведення адміністративно-територіальної реформи. Створення округів і районів замість повітів і волостей.	1—6 березня	6-й з'їзд ЛКСМУ.
17—25 квітня	XII з'їзд РКП(б).	31 березня	Розстріл військами буржуазно-поміщицької Польщі політичної демонстрації безробітних у м. Стрий.
28 червня	II крайова конференція КПСГ.	29 вересня	Постанова ВУЦВК та РНК УРСР про проголошення Києво-Печерської лаври державним історико-культурним заповідником.
1 липня	Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченкові на його могилі в Каневі.	1 жовтня	Відкриття в Києві театру опери та балету (тепер — Київський державний академічний театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка).
Жовтень — листопад	Загальний страйк залізничників Західної України.	8 жовтня	Пуск першої турбіни Штерівської ДРЕС.
1923	Створення Всеукраїнського добровільного товариства «Геть неписьменність». Заснування видавництва «Молодий робітник» (тепер — «Молодь»).	15 жовтня	Відкриття Київського російського драматичного театру (тепер — Київський державний академічний російський драматичний театр імені Лесі Українки).
1924		17—21 жовтня	I Всеукраїнська конференція КП(б)У.
17—20 січня	8-й Всеукраїнський з'їзд Рад.	Жовтень	Створення на Західній Україні з ініціативи КПЗУ масової революційної організації «Сельроб».
21 січня	Смерть В. І. Леніна.		3-й Всеукраїнський з'їзд профспілок.
26 січня — 2 лютого	2-й з'їзд Рад СРСР. Прийняття першої Конституції СРСР.	28 листопада — 3 грудня	Заснування першого на Україні науково-дослідного Інституту фізики при Одеському університеті, Науково-дослідного геологічного інституту в Києві (тепер — Інститут

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
1926—29	геологічних наук АН УРСР), Інституту гідрології і гідротехніки (тепер — Інститут гідромеханіки АН УРСР). Утворення Українського товариства культурного зв'язку з закордоном (тепер — Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами). Спорудження в Києві кінофабрики художніх фільмів.	14 березня	Постанова ЦК ВКП(б) про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі.
1927		1 травня	Випуск першої продукції Маріупольським трубопрокатним заводом.
25—28 січня	1-й Всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників.	Травень	Організація перших в СРСР наскрізних ударних бригад на шахті «Артем» у Донбасі.
7 лютого	Рішення Уряду СРСР про будівництво Дніпровської ГЕС.	5—15 червня	XI з'їзд КП(б)У.
21 березня	Вихід першого номера «Літературної газети» (тепер — «Літературна Україна»).	26 червня — 13 липня	XVI з'їзд ВКП(б).
6—13 квітня	10-й Всеукраїнський з'їзд Рад.	2 вересня	Постанова ВУЦВК і Раднаркому УРСР про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу (центр — район) систему управління.
18—26 квітня	4-й з'їзд Рад СРСР.	6 листопада	2-а Міжнародна конференція пролетарських і революційних письменників (Харків).
20—29 листопада	X з'їзд КП(б)У.	31 грудня 1930 — 3 січня 1931	1-й Всеукраїнський зліт двадцятип'яти тисячників.
2—19 грудня 1927	XV з'їзд ВКП(б). Заснування в Дніпропетровську Українського інституту фізичної хімії (тепер — Інститут фізичної хімії АН УРСР у Києві). Створення видавництва АН УРСР (тепер — видавництво «Наукова думка»).	1930	Заснування Інституту мовознавства АН УРСР у Києві, Українського науково-дослідного трубного інституту в Дніпропетровську (тепер — Всесоюзний науково-дослідний трубний інститут). Створення державного технічного видавництва УРСР (тепер — видавництво «Техніка»), Республіканської науково-медичної бібліотеки.
1928		1931	
25 квітня — 2 травня	7-й з'їзд ЛКСМУ.	6—12 січня	8-й з'їзд ЛКСМУ.
21 червня — 8 липня	III з'їзд КПЗУ.	25 лютого — 4 березня	12-й Всеукраїнський з'їзд Рад.
4 листопада	Пуск Горлівського коксохімічного заводу.	8—17 березня	6-й з'їзд Рад СРСР.
10 листопада	Відкриття в Києві меморіального будинку-музею Т. Г. Шевченка.	1 травня	10-тисячна демонстрація трудящих у м. Чернівцях.
28 листопада	Створення першої в Радянському Союзі машинно-тракторної станції (МТС) імені Т. Г. Шевченка на Одещині.	1 жовтня	Пуск Харківського тракторного заводу імені Серго Орджонікідзе.
1—8 грудня 1928	4-й Всеукраїнський з'їзд профспілок. Заснування Українського науково-дослідного фізико-технічного інституту в Харкові (тепер — Фізико-технічний інститут АН УРСР), Інституту гігієни праці і професійних захворювань у Києві.	30 жовтня	Пуск першого агрегату Зуївської ДРЕС (Донбас).
1929		1931	Заснування в Києві Інституту хімії (тепер — Інститут загальної та неорганічної хімії АН УРСР), Інституту ботаніки АН УРСР, Інституту гігієни харчування. Утворення Української студії хронікально-документальних фільмів.
31 січня	Підписання в Артемівському окрузі першого на Україні договору на соціалістичне змагання між колективами Північно-Краснознам'янського рудника тресту «Артемвугілля» і Центрального рудника шахтоуправління № 1.	1932	
9—16 лютого	Тиждень української літератури в Москві.	9 лютого	Постанова ВУЦВК про утворення області і перехід на триступеневу (центр — область — район) систему управління.
17 лютого	Створення на Північній Буковині легальної масової організації трудящих «Визволення», що діяла під керівництвом комуністів.	27 лютого	Утворення Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської, Харківської областей.
9—14 квітня	II Всеукраїнська конференція КП(б)У.	11—16 квітня	5-й Всеукраїнський з'їзд профспілок.
7—15 травня	11-й Всеукраїнський з'їзд Рад. Затвердження першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства УРСР. Прийняття нової Конституції УРСР.	29 квітня	Постанова Раднаркому СРСР про спорудження залізничної магістралі Донбас — Москва.
20—28 травня	5-й з'їзд Рад СРСР. Затвердження першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР.	26 травня	Пуск найпотужнішої на Україні доменної печі на металургійному заводі імені Ф. Е. Дзержинського в Дніпродзержинську.
7 липня	Підписання Вседонецького договору на соціалістичне змагання.	Травень	Початок руху за масове підвищення кваліфікації молодих робітників за почином донецького шахтаря М. О. Ізотова.
18 вересня	Випуск першого радянського комбайна на запорізькому заводі «Комунар».	19 червня — липень	Селянське повстання у Ліському повіті Львівського воєводства.
30 вересня	Пуск найпотужнішої в СРСР печі № 4 на Макіївському металургійному заводі імені С. М. Кірова.	2 липня	Утворення Донецької області.
Вересень	Пуск Алчевського (тепер Комунарський) коксохімічного заводу.	6—9 липня	III Всеукраїнська конференція КП(б)У.
5—10 грудня	1-й Всесоюзний з'їзд ударних бригад.	16 вересня	Постанова ЦК ВКП(б) про роботу вугільної промисловості Донбасу.
29 грудня	Пуск першої черги Дніпропетровського коксохімічного заводу.	7 жовтня	Утворення Чернігівської області.
1929	Заснування в Києві Інституту мікробіології та епідеміології (тепер — Інститут мікробіології та вірусної епідеміології АН УРСР), Інституту фізики АН УРСР, Інституту гідротехніки й меліорації.	10 жовтня	Пуск Дніпрогесу імені В. І. Леніна. Пуск Запорізького заводу інструментальних сталей (тепер — «Дніпроспецсталь»).
1930		1932	Заснування Всесоюзного науково-дослідного інституту гібридизації та акліматизації тварин (тепер — Український науково-дослідний інститут тваринництва степових районів «Асканія-Нова»). Створення Державного видавництва образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР (тепер — видавництво «Мистецтво»), Донецького пересувного музичного театру (тепер — Донецький державний академічний театр опери та балету). Організація Спілки композиторів України.
5 січня	Постанова ЦК ВКП(б) про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву.	1933	
1 березня	Постанова ЦВК і Раднаркому СРСР про Примірний статут сільськогосподарської артілі.	10 червня	Пуск Дніпровського алюмінієвого заводу.
		11 серпня	Пуск першої доменної печі на маріупольському заводі «Азовсталь».

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
10 жовтня	Пуск Запорізького заводу феросплавів.		Інституту історії АН УРСР, Інституту клінічної медицини (тепер — Інститут кардіології), Ботанічного саду АН УРСР, Інституту гематології й переливання крові.
16 листопада	Пуск першої доменної печі на запорізькому заводі «Запоріжсталь».		Відкриття Музею українського образотворчого мистецтва в Києві.
1933	Організація Спілки архітекторів України. Заснування Харківського театру російської драми (тепер — Харківський державний академічний російський драматичний театр імені О. С. Пушкіна). Створення видавництва «Радянська література» (тепер — видавництво «Радянський письменник»). Вихід першого номера журналу «Радянська література» (тепер — журнал «Вітчизна»).	1936—39	Спорудження будинку Верховної Ради УРСР у Києві.
1934		1937	
18—23 січня	XII з'їзд КП(б)У. Постанова з'їзду про перенесення столиці УРСР з Харкова до Києва.	25—30 січня	Надзвичайний 14-й Всеукраїнський з'їзд Рад.
23 січня	Пуск Харківського турбінного заводу.	30 січня	Прийняття нової Конституції УРСР, якою встановлено найменування «Українська Радянська Соціалістична Республіка».
26 січня — 10 лютого	XVII з'їзд ВКП(б).	27 травня — 3 червня	XIII з'їзд КП(б)У.
15—19 лютого	1-й Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників.	Травень	Початок Всесоюзного соціалістичного змагання жіночих тракторних бригад з ініціативи бригадира першої жіночої тракторної бригади П. М. Ангеліної з Старобешівського району Донецької області.
16 квітня	Постанова ЦВК СРСР про встановлення звання Героя Радянського Союзу.	8—12 червня	1-й з'їзд радянських архітекторів України.
16—22 червня	1-й з'їзд радянських письменників України.	15—25 серпня	Страйк трудящих Західної України на знак солідарності з боротьбою трудящих Польщі за повалення фашистського режиму.
24 червня	Переїзд ЦК КП(б)У, ВУЦВК і Раднаркому УРСР з Харкова до Києва.	22 вересня	Утворення Житомирської, Миколаївської, Полтавської, Кам'янець-Подільської (з 1954 — Хмельницька) областей.
4 серпня	Пуск першої доменної печі на Криворізькому металургійному комбінаті.	15—23 листопада	10-й з'їзд ЛКСМУ.
13 серпня	Заснування в Києві Інституту гірничої механіки (тепер — Інститут гірничої механіки і технічної кібернетики в Донецьку).	12 грудня	Перші вибори до Верховної Ради СРСР.
17 серпня — 1 вересня	1-й Всесоюзний з'їзд радянських письменників.	1937	Заснування Торговельно-промислової палати УРСР.
28 вересня	Урочисте відкриття першої черги Новокраматорського заводу важкого машинобудування.	1937—41	Створення Державного симфонічного оркестру УРСР, Ансамблю танцю УРСР.
Жовтень — листопад	IV з'їзд КПЗУ.		Спорудження Центрального стадіону (тепер — Республіканський стадіон) у Києві.
1934	Заснування в Києві Інституту електрозварювання АН УРСР, Інституту математики АН УРСР, Інституту історії матеріальної культури АН УРСР (з 1938 — Інститут археології АН УРСР), Інституту театрального мистецтва. Створення республіканського видавництва дитячої літератури (тепер — видавництво «Веселка»).	1938	
1935		1 січня	Вихід першого номера газети «Советская Украина» (тепер — «Правда Украины»).
15—22 січня	13-й Всеукраїнський з'їзд Рад.	12—19 січня	Перша сесія Верховної Ради СРСР 1-го скликання.
28 січня — 6 лютого	7-й з'їзд Рад СРСР.	1 квітня	Вихід першого номера газети «Сталинское племя» (тепер — «Комсомольское знамя»).
Лютий	Початок руху п'ятисотенниць за почином ланкової з Київщини М. С. Демченко.	Травень	Пуск Херсонського нафтопереробного заводу.
24 березня	Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку в Харкові.	3 червня	Утворення на основі Донецької області Сталінської (з 1961 — Донецька) і Ворошиловградської (1958—70 — Луганська) областей.
20 квітня	Постанова ЦВК СРСР про нагородження Донецької організації комсомолу орденом Леніна.	13—18 червня	XIV з'їзд КП(б)У.
1 травня	Масова політична демонстрація трудящих у районі містечка Колки Луцького повіту (тепер Маневицького району Волинської області).	26 червня	Перші вибори до Верховної Ради УРСР.
1 липня	Пуск Нікопольського Південнотрубного металургійного заводу.	25—28 липня	Перша сесія Верховної Ради УРСР 1-го скликання.
31 серпня	Встановлення донецьким вибійником О. Г. Стахановим світового рекорду видобутку вугілля. Початок стахановського руху.	29 серпня	Відкриття Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна.
1935	Заснування Харківського юридичного інституту.	25—27 жовтня	1-й з'їзд українських радянських художників. Створення Спілки радянських художників України.
1936		27 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення звання Героя Соціалістичної Праці.
1 січня	Пуск Харківського верстатобудівного заводу.	1939	
11—21 березня	Перша декада українського мистецтва в Москві.	10 січня	Утворення Запорізької, Кіровоградської, Сумської областей.
2—8 квітня	9-й з'їзд ЛКСМУ.	7—12 лютого	11-й з'їзд ЛКСМУ.
16 квітня	Масовий виступ робітників Львова проти уряду буржуазно-поміщицької Польщі.	27 лютого — 2 березня	1-й з'їзд радянських композиторів України.
8 травня — початок червня	Страйк будівельників у Львові.	6 березня	Створення Спілки композиторів України.
16—17 травня	Антифашистський конгрес діячів культури у Львові.	10—21 березня	Урочисте святкування 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Відкриття в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченкові.
7 листопада	Пуск Київського заводу верстатів-автоматів імені М. Горького.	15—18 березня	XVIII з'їзд ВКП(б).
25 листопада — 5 грудня	Надзвичайний 8-й з'їзд Рад СРСР.	1 вересня	Окупація Закарпатської України військами фашистської Угорщини.
5 грудня	Прийняття нової Конституції СРСР.	17 вересня	Напад німецько-фашистських військ на Польщу. Початок другої світової війни.
1936	Заснування в Києві Інституту економіки АН УРСР, Інституту літератури АН УРСР.	22 вересня	Початок визвольного походу радянських військ у Західну Україну і Західну Білорусію.
		22 жовтня	Визволення Львова Червоною Армією.
		27 жовтня	Вибори до Народних Зборів Західної України.
			Прийняття Народними Зборами Західної України декларації про входження Західної України до складу СРСР і включення її до складу УРСР.

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
1 листопада	Прийняття позачерговою п'ятою сесією Верховної Ради СРСР Закону про включення Західної України до складу СРСР.	Листопад 1941 — лютий 1942	Діяльність у м. Дружківці (тепер Донецької області) підпільної комсомольсько-молодіжної організації «Ленінська іскра».
15 листопада	Затвердження позачерговою третьою сесією Верховної Ради УРСР Закону про возз'єднання Західної України з УРСР.	Листопад 1941 — травень 1942	Діяльність у Полтаві підпільної комсомольсько-молодіжної організації «Нескорена полтавчанка».
30 листопада 1939 — 12 березня 1940	Радянсько-фінляндська війна.	26 грудня 1941 — 2 січня 1942	Керченсько-Феодосійська десантна операція.
4 грудня	Утворення Волинської, Дрогобицької (ліквідована 1959), Львівської, Ровенської, Станіславської (з 1962 — Івано-Франківська), Тернопільської областей.	Грудень	Випуск першої партії бойових танків «Т-34» евакуйованим Харківським заводом імені Комінтерну.
24 грудня	Перші вибори до місцевих Рад депутатів трудящих на основі нової Конституції УРСР.	Грудень 1941 — листопад 1942	Діяльність у Херсоні підпільної антифашистської організації «Патріот Батьківщини».
1939	Заснування в Києві Інституту енергетики АН УРСР (тепер — Інститут технічної теплофізики АН УРСР та Інститут електродинаміки АН УРСР), Інституту органічної хімії АН УРСР, Інституту гідробіології АН УРСР, у Дніпропетровську — Інституту чорної металургії АН УРСР.	Грудень 1941 — лютий 1943	Діяльність у с. Кримці (тепер Первомайського району Миколаївської області) підпільної комсомольської організації «Партизанська іскра».
1940	Утворення Історичної бібліотеки УРСР.	Грудень 1941 — листопад 1943	Діяльність Малинської підпільної антифашистської організації (Житомирська область).
24 березня	Створення у Львові театру опери та балету, державної консерваторії.	1942	
	Вибори до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР у західних областях України, возз'єднаних з УРСР.	18—31 січня	Барвінківсько-Лозівська наступальна операція радянських військ.
13—17 травня	XV з'їзд КП(б)У.	Січень — травень	Розгортання партизанської боротьби в окупованих німецько-фашистськими загарбниками районах України.
28 червня	Повернення Румунією Бессарабії і Північної Буковини Радянському Союзові.	Весна	Утворення з'єднань партизанських загонів під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова.
2 серпня	Утворення Молдавської РСР. Включення до складу УРСР Північної Буковини, Хотинського, Ізмайльського та Акерманського повітів Бессарабії.	20 червня	Утворення Українського штабу партизанського руху.
7 серпня	Утворення Ізмайльської (ліквідована 1954) і Чернівецької областей.	17 липня 1942 — 2 лютого 1943	Сталінградська битва.
28—30 вересня	12-й з'їзд ЛКСМУ.	28 липня	Утворення Чернігівського партизанського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова.
15 грудня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих у західних областях УРСР.	Липень — жовтень	Діяльність у с. Великий Знам'янци Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області підпільної комсомольсько-молодіжної «Добровільної організації патріотів».
1940	Заснування Державної хорової капели «Трембіта» у Львові.	30 серпня	Другий антифашистський мітинг представників українського народу в Саратові.
1941		30 вересня 1942—січень 1943	Діяльність у Краснодарі підпільної комсомольської організації «Молода гвардія».
12 січня	Вибори до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР в Ізмайльській та Чернівецькій областях УРСР.	30 вересня 1942—березень 1944	Діяльність у Миколаєві підпільної антифашистської організації «Миколаївський центр».
Січень	Утворення Студії науково-популярних фільмів у Києві.	Вересень 1942 — серпень 1944	Діяльність на території західних областей України підпільної партизанської організації «Народна гвардія».
15—20 лютого	XVIII конференція ВКП(б).	Жовтень 1942 — липень 1944	Діяльність у Глинянському районі Львівської області підпільної антифашистської організації «Визволення Вітчизни».
24 лютого	Пуск Краматорського заводу важкого машинобудування.	Листопад 1942 — грудень 1943	Діяльність у с. Красногірці Голованівського району Кіровоградської області підпільної комсомольської організації «Спартак».
Травень	Вихід першого номера журналу «Україна».	18 грудня	Вступ радянських військ на територію Ворошиловградської області. Початок визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників.
22 червня	Віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз. Початок Великої Вітчизняної війни.	1942	Заснування в Уфі Інституту народної творчості та мистецтва (тепер — Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР у Києві).
23—29 червня	Танкові бої Червоної Армії проти німецько-фашистських військ у районі Луцьк — Броди — Ровно.	1942—43	Рейд партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака, М. І. Наумова, О. М. Сабурова з району Брянських лісів на Правобережну Україну.
30 червня	Утворення Державного Комітету Оборони (ДКО, діяв до 4 вересня 1945).	1943	
Початок липня	Формування народного ополчення на Україні.	14 лютого	Визволення Ворошиловграда.
6 липня	Звернення Президії Верховної Ради УРСР, Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу з закликом боротися проти німецько-фашистських загарбників.	22 лютого	Постанова ДКО про відбудову вугільних шахт Донбасу.
8—13 липня	Запеклі бої радянських військ у районі Новограда-Волинського і Бердичева.	Лютий — липень	Діяльність Ніжинської підпільної комсомольсько-молодіжної організації.
10 липня — 19 вересня	Героїчна оборона Києва.	3—7 березня	Подвиг 25 радянських воїнів під командуванням лейтенанта П. М. Широніна біля с. Таранівки (тепер Готвальдівського району Харківської області).
5 серпня — 16 жовтня	Героїчна оборона Одеси.	8 березня	Бій біля с. Соколового (тепер Готвальдівського району Харківської області), в якому відзначився 1-й окремий чехословацький батальйон, що діяв у складі радянських військ.
Серпень — вересень	Створення перших партизанських загонів і підпільних партійних організацій в окупованих німецько-фашистськими загарбниками районах України.	11 березня — червень	Рейд партизанського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова з Чернігівської області на Правобережну Україну.
Серпень 1941 — жовтень 1942	Діяльність Хотинської підпільної комсомольської організації (Чернівецька область).		
Вересень 1941 — березень 1942	Діяльність у с. Холмах (тепер Корюківського району Чернігівської області) підпільної комсомольської організації «Так починалося життя».		
30 жовтня 1941 — 4 липня 1942	Героїчна оборона Севастополя.		
26 листопада	Перший антифашистський мітинг представників українського народу в Саратові.		

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
23—29 травня	Нарада підпільного ЦК КП(б)У і командування найбільших партизанських загонів України в с. Картеничах Лельчицького району (тепер Гомельської області).	26 серпня	Визволення Ізмаїла.
Червень — жовтень	Карпатський рейд партизанського з'єднання під командуванням С. А. Копняка.	8 жовтня	Завершення визволення території Радянської України від фашистських загарбників.
5 липня — 23 серпня	Курська битва.	27 жовтня	Визволення Ужгорода.
21 серпня	Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації.	26 листопада	Прийняття 1-м з'їздом Народних Комітетів Закарпатської України маніфесту про вихід з складу Чехословаччини і возз'єднання з Радянською Україною.
23 серпня	Визволення Харкова.	1944	Відбудова Маріупольського заводу імені Ілліча, Новомакіївського коксохімічного заводу. Утворення Українського театрального товариства.
2 вересня	Визволення Сум.		Заснування в Києві головної астрономічної обсерваторії АН УРСР.
8 вересня	Визволення м. Сталіно (тепер Донецьк).	1945	
21 вересня	Визволення Чернігова.	4—12 лютого	Кримська конференція керівників союзних держав — СРСР, США, Великобританії (Ялта).
21—30 вересня	Початок форсування Дніпра радянськими військами.	30 квітня	Рішення ООН про запрошення представників УРСР і БРСР на конференцію в Сан-Франціско.
22 вересня	Завершення визволення Донбасу.	2 травня	Капітуляція німецько-фашистських військ у Берліні.
23 вересня	Визволення Полтави.	8 травня	Підписання в Берліні акта про беззастережну капітуляцію німецьких збройних сил.
14 жовтня	Визволення Запоріжжя.	9 травня	День Перемоги над фашистською Німеччиною.
25 жовтня	Визволення Дніпропетровська і Дніпродзержинська.	29 червня	Радянсько-чехословацька угода про возз'єднання Закарпатської України з УРСР.
31 жовтня — 11 грудня	Керченсько-Ельтигенська десантна операція.	9 серпня	Початок воєнних дій Радянської Армії проти імперіалістичної Японії.
3 листопада	Початок Київської наступальної операції військ 1-го Українського фронту.	2 вересня	Підписання акта про беззастережну капітуляцію Японії.
6 листопада	Визволення Києва.	18 жовтня	Заснування Ужгородського університету.
11 листопада	Постанова ЦК ВЛКСМ про участь комсомольських організацій у відбудові вугільної промисловості Донбасу.	Жовтень	Заснування Інституту психології в Києві.
28 листопада — 1 грудня	Тегеранська конференція керівників союзних держав — СРСР, США і Великобританії.	1945	Створення Київського мотоциклетного заводу.
14 грудня	Визволення Черкас.	1946	
23 грудня	Пуск першої доменної печі на відбудованому Єнакіївському металургійному заводі.	10 лютого	Вибори до Верховної Ради СРСР 2-го скликання.
31 грудня	Визволення Житомира.	15 березня	Прийняття закону про перетворення Раднаркому СРСР на Раду Міністрів СРСР і Раднарко́мів союзних і автономних республік на Раді Міністрів союзних і автономних республік.
1943	Створення Державного українського народно-го хору (тепер імені Г. Г. Верьовки).	22 червня	Утворення Закарпатської області.
1944		Листопад	Створення Республіканської партійної школи при ЦК КП(б)У (тепер — Вища партійна школа при ЦК Компартії України).
8 січня	Визволення Кіровограда.	5 грудня	Відкриття пам'ятника В. І. Леніну в Києві.
24 січня — 17 лютого	Оточення і розгром німецько-фашистських військ у районі Корсуня Шевченківського.	9 грудня	Заснування в Києві Інституту філософії АН УРСР.
30 січня — 29 лютого	Нікопольсько-Криворізька наступальна операція радянських військ.	10—14 грудня	13-й з'їзд ЛКСМУ.
12 лютого	Визволення Луцька і Ровно.	1946	Заснування в Києві Інституту фізіології рослин і агрохімії АН УРСР (тепер — Інститут фізіології рослин АН УРСР), Львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва, утворення Українського товариства охорони природи.
4 березня — 17 квітня	Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція радянських військ.	1947	
6—18 березня	Березнегівсько-Снігурівська наступальна операція радянських військ.	9 лютого	Вибори до Верховної Ради УРСР 2-го скликання.
13 березня	Визволення Херсона.	3 березня	Пуск першого агрегату відбудованого Дніпрогесу імені В. І. Леніна.
20 березня	Визволення Вінниці.	10 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення медалі «За відбудову вугільних шахт Донбасу».
25 березня	Визволення Проскурова (тепер м. Хмельницький).	3 жовтня	Пуск першої черги відбудованого заводу «Запоріжсталь».
26 березня	Вихід радянських військ на державний кордон з Румунією.	14 грудня	Постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) про проведення грошової реформи і скасування карткової системи на продовольчі і промислові товари, запроваджені під час війни.
28 березня	Визволення Миколаєва.	21 грудня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 2-го скликання.
30 березня	Визволення Чернівців.	1947	Утворення Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР (тепер — товариство «Знання»).
8 квітня	Вихід радянських військ на державний кордон з Чехословаччиною. Початок бойових дій за межами СРСР.	1948	
10 квітня	Визволення Одеси.	25 січня	Відкриття в Києві пам'ятника генералу М. Ф. Батутіну.
13 квітня	Визволення Сімферополя.	29 серпня	Закінчення відбудови Харківського тракторного заводу імені Серго Орджонікідзе.
15 квітня	Визволення Тернополя.	1 жовтня	Введення в експлуатацію газопроводу Дашава — Київ.
9 травня	Визволення Севастополя.		
12 травня	Завершення визволення Криму.		
26 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Ленінської Комуністичної Спідки Молоді України орденом Червоного Прапора.		
13 липня — 29 серпня	Львівсько-Сандомирська наступальна операція військ 1-го Українського фронту.		
18—22 липня	Оточення і розгром великого угруповання німецько-фашистських військ на захід від м. Броди.		
27 липня	Визволення Львова і Станіслава (тепер м. Івано-Франківськ).		
6 серпня	Визволення Дрогобича.		
23—24 серпня	Вихід Румунії з війни проти СРСР і вступ її у війну проти фашистської Німеччини.		

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
28 жовтня	Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Одеської та Севастопольської міських організацій ЛКСМ України орденом Червоного Прапора.	29 травня	Ювілейна сесія Верховної Ради РРФСР, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією.
29—30 листопада	1-а Українська республіканська конференція профспілок, обрання Української республіканської ради профспілок.	16 жовтня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Севастополя орденом Червоного Прапора.
1948	Пуск Дарницького шовкового комбінату в Києві. Заснування Морського гідрофізичного інституту в Севастополі.	1954	Заснування в Києві Української сільськогосподарської академії.
1949		1955	
25—28 січня	XVI з'їзд КП(б)У.	27 лютого	Вибори до Верховної Ради УРСР 4-го скликання і до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 5-го скликання.
19—21 лютого	14-й з'їзд ЛКСМУ.	18 жовтня	Пуск першого агрегату Каховської ГЕС.
24 квітня	Відкриття Літературно-художнього музею Т. Г. Шевченка в Києві.	22—24 грудня	17-й з'їзд ЛКСМУ.
6 травня	Створення в Києві Сектора держави і права АН УРСР (з 1969 — Інститут держави і права АН УРСР).	1955	Заснування в Києві Інституту металознавства АН УРСР, Інституту металокераміки та спеціальних сплавів (тепер — Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР).
23 грудня	Постанова ЦК ВКП(б) про організацію політвідділів при МТС західних областей УРСР.	1956	
1949	Пуск Запорізького трансформаторного заводу. Заснування Інституту інфекційних хвороб, Інституту газу АН УРСР.	17—21 січня	XIX з'їзд Компартії України.
1950		14—25 лютого	XX з'їзд КПРС.
12 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 3-го скликання.	20 лютого	Пуск першої на Закарпатті Теребле-Ріцької ГЕС.
22 квітня	Відкриття Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна.	14—15 квітня	4-а Українська республіканська конференція профспілок.
17 грудня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 3-го скликання.	8 липня	Введення в дію газопроводу Шебелинка — Харків.
1950	Заснування в Києві науково-дослідного Інституту нейрохірургії.	14 липня	Прийняття Верховною Радою СРСР Закону про державні пенсії.
1951		Серпень	Відзначення 100-річчя з дня народження І. Я. Франка.
25 лютого	Вибори до Верховної Ради УРСР 3-го скликання.	30 вересня	Пуск останнього агрегату Каховської ГЕС.
12 березня	Прийняття Верховною Радою СРСР Закону про захист миру.	1956	Заснування в Києві Українського науково-дослідного інституту землеробства. Відкриття пам'ятника М. Горькому в м. Ялті.
15—16 березня	2-а Українська республіканська конференція профспілок.	1957	
30 березня	Заснування у Львові Інституту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР.	1 січня	Вихід першого номера «Робітничої газети».
13—14 вересня	1-а Українська республіканська конференція прихильників миру. Створення Українського республіканського комітету захисту миру. Введення в дію першого на Україні телевізійного центру в Києві.	3 березня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 6-го скликання.
7 листопада	Заснування у Львові Інституту машинознавства і автоматики (тепер — Фізико-механічний інститут АН УРСР).	16—23 серпня	4-й конгрес Всесвітньої федерації демократичної молоді в Києві.
1951		4 вересня	Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР про розвиток житлового будівництва в УРСР.
1952		27 жовтня	Відкриття пам'ятника В. І. Леніну в Дніпропетровську.
1 січня	Відкриття в Києві першого на Україні планетарію.	2 листопада	Відкриття пам'ятника В. І. Леніну в Севастополі.
20 січня	Відкриття пам'ятника В. І. Леніну у Львові.	6 листопада	Відкриття в Києві Меморіального комплексу парку Вічної Слави.
23—27 вересня	XVII з'їзд КП(б)У.	Відкриття в Харкові пам'ятника борцям за перемогу Великого Жовтня.	
5—14 жовтня	XIX з'їзд КПРС.	7 листопада	Відкриття в м. Красноперекопську (Кримська область) пам'ятника героям Перекопу.
1953		1957	Пуск Львівського заводу телевізорів. Заснування в Києві Інституту автоматики, Обчислювального центру АН УРСР (тепер — Інститут кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР).
27—29 січня	15-й з'їзд ЛКСМУ.	1958	
22 лютого	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 4-го скликання.	6 лютого	Створення Спілки працівників кінематографії України.
5 листопада	Відкриття в Києві першого в СРСР суцільнозварного моста через Дніпро за проектом академіка АН УРСР Є. О. Патона.	18 лютого	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України орденом Леніна.
1953	Заснування в Києві Інституту фізіології АН УРСР. Гідрометеорологічного інституту.	20—22 лютого	18-й з'їзд ЛКСМУ.
1954		26 лютого	Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Закарпатської, Запорізької, Київської, Харківської, Хмельницької, Черкаської і Чернівецької областей орденом Леніна.
7 січня	Утворення Черкаської області.	16 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 5-го скликання.
19 лютого	Указ Президії Верховної Ради СРСР про передавання Кримської області з складу РРФСР до УРСР.	Березень — травень	Фестиваль мистецтв — «Перша Українська театральна весна».
25—27 лютого	16-й з'їзд ЛКСМУ.	14—16 травня	6-й з'їзд профспілок УРСР.
14 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 4-го скликання.	6 липня	Відкриття в Києві Виставки передового досвіду в народному господарстві Української РСР.
23—26 березня	XVIII з'їзд Компартії України.	25 серпня	1-а республіканська конференція Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів у Києві. Створення Української ради республіканського товариства.
1—2 квітня	3-я Українська республіканська конференція профспілок.		
29 квітня	Відкриття в Києві пам'ятника М. О. Щорсу.		
22 травня	Ювілейна сесія Верховної Ради УРСР, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією. Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження РРФСР, УРСР і Києва орденом Леніна.		

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
25 жовтня	Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Кримської, Львівської і Миколаївської областей УРСР орденом Леніна.	1961	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 8-го скликання.
5 листопада	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Української РСР другим орденом Леніна.	5 березня	Перший у світі космічний політ навколо Землі радянського льотчика-космонавта Ю. О. Гагаріна на космічному кораблі «Восток».
	Відкриття пам'ятника-музею визволення Києва від німецько-фашистських загарбників у с. Нових Петрівцях (тепер Вишгородського району Київської області).	12 квітня	Постанова Ради Міністрів УРСР про встановлення республіканських премій імені Т. Г. Шевченка за видатні твори літератури, образотворчого мистецтва, музики, театрального мистецтва і кінематографії (з 23 квітня 1969 — Державні премії УРСР імені Т. Г. Шевченка).
14 листопада	Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Кіровоградської і Одеської областей орденом Леніна.	20 травня	Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста-героя Києва орденом Леніна, про встановлення медалі «За оборону Києва».
1958	Заснування в Києві Інституту геронтології й експериментальної патології (тепер — Інститут геронтології АМН СРСР), Інституту хімії полімерів і мономерів (тепер — Інститут хімії високомолекулярних сполук АН УРСР), Інституту ливарного виробництва (тепер — Інститут проблем лиття АН УРСР).	21 червня	Пуск найбільшого в Європі Дніпропетровського шинного заводу.
	Спорудження архітектурно-скульптурного комплексу кладовища радянських воїнів Холм Слави у Львові.	1 серпня	XXII з'їзд Компартії України.
	Відкриття в Києві першого в СРСР панорамного кінотеатру.	27—30 вересня	Урочисте відкриття монумента на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією в Переяславі-Хмельницькому.
1959		8 жовтня	Завершення будівництва нафтопроводу «Дружба» (на кордоні СРСР і Чехословаччини).
16—17 січня	Позачерговий XX з'їзд Компартії України.	13 жовтня	Початок експлуатації першої в СРСР відеотелефонної лінії між Києвом, Москвою і Ленінградом.
23 січня	Спуск на воду в Миколаєві найбільшої в світі китобійної бази «Радянська Україна».	15 жовтня	XXII з'їзд КПРС. Прийняття нової Програми і нового Статуту КПРС.
27 січня — 5 лютого	Позачерговий XXI з'їзд КПРС.	17—31 жовтня	Пуск найбільшої в Радянській країні теплової електростанції — Придніпровської ДРЕС.
1 березня	Вибори до Верховної Ради УРСР 5-го скликання і місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 7-го скликання.	31 жовтня	Заснування Інституту надтвердих матеріалів АН УРСР у Києві.
17 квітня	Прийняття Верховною Радою УРСР Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти в УРСР.	1961	Відкриття в Києві першого в СРСР Бюро добрих послуг (тепер — фірма «Світанок»).
23—24 квітня	1-й з'їзд журналістів України. Заснування Спільки журналістів УРСР.	1962	
8 вересня	Закінчення будівництва газопроводу Дніпропетровськ — Кривий Ріг.	28 лютого — 2 березня	8-й з'їзд профспілок УРСР.
23 жовтня	Завершення в Херсоні будівництва першого в країні океанського сухопутного турбохода «Ленінський комсомол».	18 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 6-го скликання.
13 листопада	Введення в дію Новокриворізького гірничо-збагачувального комбінату імені Ленінського комсомолу.	22—24 березня	19-й з'їзд ЛКСМУ.
4 листопада	Відкриття в Севастополі діорами «Штурм Сапун-гори».	9 травня	Введення в дію на повну потужність каналу Сіверський Донець — Донбас.
4 грудня	Пуск першого агрегату Кременчуцької ГЕС.	2 червня	Відкриття пам'ятника О. С. Пушкіну в Києві.
1959—65	Видання Української Радянської Енциклопедії — першої універсальної енциклопедії українського народу.	20 липня	Пуск першої черги найбільшого в Європі Чернігівського заводу хімічного волокна.
1960		11—15 серпня	Перший у світі груповий космічний політ навколо Землі радянських льотчиків-космонавтів А. Г. Ніколаєва і П. Р. Поповича на космічних кораблях «Восток-3» і «Восток-4».
12 лютого	Пуск першого на Україні ядерного реактора в Києві.	19 жовтня	Введення в експлуатацію газопроводу Шебелинка — Київ.
16—19 лютого	XXI з'їзд Компартії України.	29 жовтня	Введення в дію лінії електропередачі Волгодонськ — Донбас.
1—2 квітня	Республіканська нарада передовиків змагання бригад і ударників комуністичної праці.	1963	
6—8 квітня	7-й з'їзд профспілок УРСР.	9 січня	Пуск першої черги Херсонського целюлозного заводу.
9 травня	Відкриття в Одесі пам'ятника Невідомому матросові.	15—16 січня	1-й з'їзд працівників кінематографії України.
11 липня	Введення в дію найпотужнішої в світі установки безперервної розливки сталі на Донецькому металургійному заводі.	3 березня	Вибори до Верховної Ради УРСР 6-го скликання і місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР 9-го скликання.
23 липня	Відкриття в Києві першого на Україні Палацу урочистих подій.	10—12 жовтня	9-й з'їзд профспілок УРСР.
16 вересня	Заснування в Києві Інституту геофізики АН УРСР.	17 жовтня	Урочисте відкриття першої черги Північно-Кримського каналу.
6 листопада	Пуск першої черги Київського метрополітену.	5 листопада	Відкриття пам'ятника В. І. Леніну в Харкові.
12—23 листопада	Декада української літератури і мистецтва в Москві.	1963	Заснування Інституту мистецтв у Харкові.
2 грудня	Пуск найпотужнішої в світі доменної печі «Криворізька-Комсомольська» на Криворізькому заводі імені В. І. Леніна.	1964	
9 грудня	Закінчення електрифікації магістралі Москва — Донбас.	3 березня	Заснування в Києві Сектора географії АН УРСР.
1960	Заснування в Києві Інституту напівпровідників АН УРСР, у Харкові — Фізико-технічного інституту низьких температур АН УРСР.	Березень — травень	Урочисте відзначення 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.
	Створення в Києві ансамблю «Балет на льоду». Завершення будівництва Палацу спорту в Києві.	10 червня	Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Москві.
	Заснування товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном (товариство «Україна»).	Вересень	Урочисте відзначення в СРСР і за кордоном за рішенням Всесвітньої Ради Миру 100-річчя з дня народження М. М. Коцюбинського.
	Введення в дію Кременчуцької ГЕС.	31 жовтня	Відкриття пам'ятника І. Я. Франку у Львові.
		19 грудня	Пуск першої черги Київської ГЕС.
		Грудень	Пуск Сніжнянського заводу хімічного машинобудування (Донецька область).

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
1964	Заснування в Києві Всесоюзного науково-дослідного інституту гігієни і токсикології пестицидів, полімерних і пластичних мас. Відкриття в Києві Музею українського народного декоративного мистецтва, першого в республіці широкоформатного кінотеатру «Україна».	12 серпня	городження Житомирської області орденом Леніна.
1965		29 серпня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Волинської області орденом Леніна.
14 березня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 10-го скликання.		Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Івано-Франківської області орденом Леніна.
8 травня	Укази Президії Верховної Ради СРСР про вручення ордена Леніна і медалі «Золота Зірка» містам-героям Севастополю і Одесі й медалі «Золота Зірка» — Києву.	12—18 вересня	Дні культури і мистецтва УРСР в Москві.
28 травня	Постанова Ради Міністрів СРСР про організацію Донецького державного університету.	3—4 листопада	Спільне урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.
27 червня	Відкриття пам'ятника героям-потомкінцям в Одесі.	22 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Української РСР орденом Жовтневої Революції.
22 грудня	Прийняття Верховною Радою УРСР Закону про органи народного контролю.	1967	Заснування в Києві Центрального архіву-музею літератури і мистецтва УРСР.
29 грудня	Відкриття пам'ятника М. В. Лисенку в Києві.		Відкриття монумента «Легендарна тачанка» на честь героїв громадянської війни в районі м. Каховки Херсонської області.
1965	Створення Інституту ендокринології і обміну речовин, Інституту захворювань нирок і сечовивідних шляхів (урології) в Києві (тепер — Інститут урології та нефрології). Створення Закарпатського музею народної архітектури та побуту в Ужгороді.	1968	
1966		24—26 січня	10-й з'їзд профспілок УРСР.
15—18 березня	XXIII з'їзд Компартії України.	18 лютого	Відкриття у французькому місті Еннен-Льєтар пам'ятника Герою Радянського Союзу, національному герою Франції В. В. Поляку.
29 березня — 8 квітня	XXIII з'їзд КПРС.		Урочистий пленум ЦК Компартії України, присвячений 50-річчю Компартії України.
25—27 квітня	20-й з'їзд ЛКСМУ.	5 липня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Харківської області другим орденом Леніна.
17 травня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Ждановської міської комсомольської організації орденом Трудового Червоного Прапора.	21 серпня	Пуск останнього агрегату Київської ГЕС.
12 червня	Вибори до Верховної Ради СРСР 7-го скликання.	25 жовтня	Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Краснопольської і Шепетівської міських комсомольських організацій орденом Червоного Прапора, Кагарлицької районної комсомольської організації (Київська область) — орденом Трудового Червоного Прапора, Первомайської районної комсомольської організації (Миколаївська область) — орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, Новокаховської міської комсомольської організації (Херсонська область) — орденом «Знак Пошани».
27 серпня	Пуск найбільшої в Європі аглофабрики Ждановського металургійного заводу імені В. І. Леніна.		Утворення в Києві Інституту колоїдної хімії та хімії води АН УРСР.
1 листопада	Початок серійного виробництва найбільшого в світі літака «Антей» (АН-22).		Заснування республіканського видавництва «Вища школа».
21 грудня	Заснування Українського республіканського товариства охорони пам'яток історії і культури.	1968	
1966	Заснування в Києві Інституту проблем міцності АН УРСР, Інституту теоретичної фізики АН УРСР.	16 березня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 12-го скликання.
	Створення республіканського видавництва «Музична Україна», Центрального науково-природничого музею АН УРСР.	28 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України орденом Жовтневої Революції.
1967		7 вересня	Перше на Україні урочисте відзначення Дня освіти.
2 січня	Введення в експлуатацію Донецького заводобудівного комбінату.	12 жовтня	Відкриття Меморіалу солдатської слави у Львові.
20 січня	Випуск мільйонного трактора на Харківському тракторному заводі імені Серго Орджонікідзе.		Пуск Запорізького залізничного комбінату.
28 січня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Луганської області орденом Леніна.	1969	Заснування Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР, Інституту аналітичного приладобудування, Інституту медичних проблем фізичної культури в Києві.
30 січня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Полтавської області орденом Леніна.		Утворення Музею народної архітектури і побуту УРСР у Києві.
11 лютого	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Херсонської області орденом Леніна.	1970	
12 березня	Вибори до Верховної Ради УРСР 7-го скликання і до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 11-го скликання.	25—27 березня	21-й з'їзд ЛКСМУ.
14 березня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про переведення робітників і службовців підприємств, установ і організацій на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями.	21—22 квітня	Урочисте святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.
5 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Тернопільської області орденом Леніна.	8 травня	Відкриття в Києві першого в країні Музею спортивної слави.
13 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Чернігівської області орденом Леніна.	9 травня	Відкриття монумента «Україна — визволителям» на радянсько-чехословацькому кордоні.
22 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Сумської області орденом Леніна.	14 червня	Вибори до Верховної Ради СРСР 8-го скликання.
12 липня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Ровенської області орденом Леніна.	23 листопада	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Дніпропетровської області другим орденом Леніна.
21 липня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про на-	2 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Донецької області другим орденом Леніна.
		4 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Харкова орденом Леніна.
		11 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Запоріжжя орденом Леніна.

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
14 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Кримської області орденом Трудового Червоного Прапора.	1974 5—7 березня	22-й з'їзд ЛКСМУ.
18 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Ворошиловграда орденом Жовтневої Революції.	22 квітня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Новоукраїнської районної комсомольської організації Кіровоградської області орденом Трудового Червоного Прапора.
28 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Дніпродзержинська Дніпропетровської області орденом Трудового Червоного Прапора.	16 червня	Вибори до Верховної Ради СРСР 9-го скликання.
31 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Миколаєва орденом Трудового Червоного Прапора.	11 липня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Полтави орденом Трудового Червоного Прапора.
Грудень	Пуск у Києві першої в СРСР гідроакмулюючої електростанції (ГАЕС).	8 жовтня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Керченської міської комсомольської організації Кримської області орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.
1970	Утворення Інституту ядерних досліджень АН УРСР у Києві.	17 жовтня	Відкриття Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—45.
	Відкриття монумента бойової слави Радянських Збройних Сил у Львові, меморіального комплексу-музею «Молодї гвардії» в Краснодоні.	30 жовтня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Київської міської комсомольської організації орденом Червоного Прапора.
1971		31 грудня	Пуск найбільшої в світі доменної печі на Криворізькому металургійному заводі імені В. І. Леніна.
7 січня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Жданова Донецької області орденом Трудового Червоного Прапора.	1974	Заснування Дніпропетровського театру опери та балету.
11 січня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Львова орденом Леніна.	1975 23 травня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Кривого Рога Дніпропетровської області орденом Трудового Червоного Прапора.
18 січня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Краматорська Донецької області орденом Трудового Червоного Прапора.	15 червня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 15-го скликання.
1 лютого	Урочисте засідання в Москві з нагоди 100-річчя з дня народження Лесі Українки.	5 серпня	Постанова ЦК КПРС «Про досвід роботи партійних організацій і колективів передових виробництв Львівської області по розробці і вдосконаленню комплексної системи управління якістю продукції».
1 березня	XXIV з'їзд Компартії України.	23 серпня	Пуск першої дільниці Харківського метрополітену.
17—20 березня	XXIV з'їзд КПРС.	12 жовтня	Пуск Ровенського заводу великопанельного домобудування.
30 березня — 9 квітня		26 грудня	Введення в експлуатацію найбільшого в СРСР Теофіпольського цукрозаводу.
13 червня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 13-го скликання.	1975	Завершення спорудження в Києві першого в СРСР Льодового стадіону. Відкриття Музею книги і книгодрукування УРСР у Києві.
10 листопада	Завершення будівництва найбільшого в СРСР плавучого підйомного крана «Богатир» на Морському заводі в Севастополі.		Відкриття меморіального комплексу на честь визволення Донбасу від фашистських загарбників на Савур-могилі. Відкриття монумента на честь проголошення Радянської влади в Харкові.
21 грудня	Введення в дію Київської ТЕЦ-5 — однієї з найбільших в СРСР.	1976 10—13 лютого	XXV з'їзд Компартії України.
1971	Створення Інституту проблем онкології АН УРСР у Києві. Створення Донецького, Харківського (з 1981 — Північно-Східний), Західного (у Львові), Південного (в Одесі), Дніпропетровського (з 1981 — Придніпровський) наукових центрів АН УРСР.	24 лютого — 5 березня	XXV з'їзд КПРС.
	Заснування Львівського музею народної архітектури та побуту.	20 травня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Дніпропетровська орденом Леніна.
1972		2 липня	Відкриття в Києві пам'ятника радянським громадянам і військовополоненим солдатам та офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами в Бабиному яру.
Січень	Пуск Ладизинської ДРЕС.	1976	Пуск першої черги Лисичанського нафтопереробного заводу.
9—11 березня	11-й з'їзд профспілок УРСР.	1977 Січень	Введення в експлуатацію першої черги Нововолинського заводу спеціального технологічного устаткування.
13 липня	Освоєння серійного виробництва турбін для АЕС на Харківському турбінному заводі імені С. М. Кірова.	2—4 березня	12-й з'їзд профспілок УРСР.
Липень	9-й Всесвітній конгрес геронтологів (Київ).	19 червня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 16-го скликання.
29 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Української РСР орденом Дружби народів.	6 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Макіївки Донецької області орденом Трудового Червоного Прапора.
30 грудня	Звернення ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР «До радянського народу, до трудящих усіх національностей Союзу Радянських Соціалістичних Республік» у зв'язку з 50-річчям утворення СРСР.	19 вересня	Завершення будівництва Запорізької ДРЕС.
1972	Відкриття в селищі Міловому (Ворошиловградська область) монумента «Україна — визволителям».	26 вересня	Пуск першого блоку Чорнобильської АЕС.
1973		7 жовтня	Прийняття позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР нової Конституції СРСР.
26 травня — 3 червня	Перший Всесоюзний фестиваль мистецтв «Київська весна».	2—3 листопада	Урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Прийняття Звернення до радянського народу, до народів, парламентів, урядів усього світу.
17 червня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 14-го скликання.	21 грудня	Відкриття в Києві меморіального музею-квартири Ульянович.
3 вересня	Відкриття пам'ятника Лесі Українці в Києві.		
14 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння Керчі почесного звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка».		
1973	Пуск однієї з найбільших у світі теплових електростанцій — Криворізької ДРЕС-2.		

Роки	Історичні події	Роки	Історичні події
23—25 грудня	Урочисте відзначення 60-річчя утворення Української РСР.	30 квітня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Феодосії Кримської області орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.
Грудень	Завершення будівництва Вуглегірської ДРЕС (Донбас).	26 травня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Києва орденом Дружби народів.
1978		28 травня	Урочисті збори в Києві, присвячені 1500-річчю міста.
4 лютого	Випуск 100-мільйонної тонни сталі на заводі «Запоріжсталь».	20 червня	Вибори до місцевих Рад народних депутатів УРСР 18-го скликання.
14—16 березня	23-й з'їзд ЛКСМУ.	11—13 жовтня	Зустріч у Києві представників Руху прихильників миру соціалістичних країн.
20 квітня	Прийняття позачерговою сьомою сесією Верховної Ради УРСР 9-го скликання нової Конституції УРСР.	17 грудня	Урочисте засідання Центрального Комітету Компартії України і Верховної Ради УРСР в Києві, присвячене 60-річчю утворення СРСР.
1 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Херсона орденом Трудового Червоного Прапора.	1983	
31 серпня	Випуск першої в країні партії самохідних кукурудзозбиральних комбайнів на Херсонському комбайновому заводі.	13 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Севастополя орденом Жовтневої Революції.
7 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Жданова Донецької області орденом Жовтневої Революції.	14—15 червня	Пленум ЦК КПРС з питань ідеологічної, масово-політичної роботи партії.
1978	Заснування Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР у Києві.	16—17 червня	Восьма сесія Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Прийняття Закону про трудові колективи і підвищення їхньої ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями.
1979	Відкриття республіканського Будинку художника у Києві.	22 серпня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Харкова орденом Жовтневої Революції.
29 січня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Переяслава-Хмельницького Київської області орденом Дружби народів.	7—13 вересня	9-й міжнародний з'їзд славістів у Києві.
30 січня	Урочисті збори в Києві, присвячені 325-річчю возз'єднання України з Росією.	13 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Ровно орденом Трудового Червоного Прапора.
4 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 10-го скликання.	15 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Білої Церкви Київської області орденом «Знак Пошани».
18 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Верхньодніпровська Дніпропетровської області орденом «Знак Пошани».	26—27 грудня	Пленум ЦК КПРС, який розглянув проекти державного плану економічного і соціального розвитку СРСР і державного бюджету СРСР на 1984 рік.
19 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Донецька орденом Леніна.	1983	Заснування в Києві Інституту серцево-судинної хірургії.
23 жовтня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Павлограда Дніпропетровської області орденом Трудового Червоного Прапора.	1984	
26 жовтня	Завершення будівництва Каховського каналу.	13 лютого	Позачерговий пленум ЦК КПРС. Обрання К. У. Черненка Генеральним секретарем ЦК КПРС.
1979	Відкриття Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника.	4 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 11-го скликання.
1980		26—27 березня	Всесоюзна економічна нарада з проблем агропромислового комплексу.
24 лютого	Вибори до Верховної Ради УРСР 10-го скликання і місцевих Рад народних депутатів УРСР 17-го скликання.	10 квітня	Пленум ЦК КПРС. Прийняття постанов про подальше поліпшення роботи Рад народних депутатів та про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи.
19 липня — 3 серпня	XXII Олімпійські ігри в Москві, Ленінграді, Києві, Мінську, Таллінні.	11—12 квітня	Перша сесія Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Прийняття «Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи». Обрання Генерального секретаря ЦК КПРС К. У. Черненка Головою Президії Верховної Ради СРСР.
17 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Нікополя Дніпропетровської області орденом Трудового Червоного Прапора.	4 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Сімферополя орденом Трудового Червоного Прапора.
22 грудня	Пуск першого енергоблоку Ровенської АЕС.	17 червня	Опублікування викладу постанови ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років».
1980	Спорудження меморіального комплексу жертвам фашизму в с. Кортелісах (тепер Ратнівського району Волинської області).	10 липня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Житомира орденом Трудового Червоного Прапора.
1981		25 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Мелітополя Запорізької області орденом «Знак Пошани».
8 лютого	Відкриття республіканського Будинку органів і камерної музики в Києві.	12 жовтня	Урочисте відзначення 40-річчя визволення території Радянської України від фашистських загарбників.
10—12 лютого	XXVI з'їзд Компартії України.	23 жовтня	Пленум ЦК КПРС, який розглянув питання «Про довготривалу програму меліорації, підвищення ефективності використання меліорованих земель з метою сталого нарощування продовольчого фонду країни».
23 лютого — 3 березня	XXVI з'їзд КПРС.		
9 травня	Відкриття меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років».		
Червень	Пуск у місті Енергодарі Запорізької області першого в СРСР заводу нестандартного обладнання і трубопроводів для АЕС.		
1 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Корсуня-Шевченківського Черкаської області орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.		
1981	Заснування Інституту проблем моделювання й енергетики АН УРСР у Києві.		
	Утворення в Києві Північно-Західного наукового центру АН УРСР.		
1982			
25—26 лютого	13-й з'їзд профспілок УРСР.		
5—6 квітня	24-й з'їзд ЛКСМУ.		
21 квітня	Введення в експлуатацію нового будинку Київ. філіалу Центрального музею В. І. Леніна.		

В. Л. Зуч, А. В. Кудрицький, В. С. Левін.

СУСПІЛЬНИЙ І ДЕРЖАВНИЙ ЛАД УРСР

Рада народних депутатів УРСР	10
Законодавство УРСР	11
Державні нагороди УРСР	16
Правоохоронні органи	17
Судова система	17
Арбітраж	18
Прокуратура УРСР	18
Народний контроль	19
Органи громадської самодіяльності по підтриманню правопорядку	19
Добровільні народні дружини (ДНД). Товариські суди.	19
Адміністративно-територіальний устрій УРСР	20

НАСЕЛЕННЯ

Чисельність, розміщення, класовий склад	21
Національний склад. Мови	22

ПРИРОДНІ УМОВИ І ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Географічне положення й загальна характеристика	24
3 історії досліджень території України	24
Геологічна будова	26
Основні риси геологічної будови і тектонічного розвитку	26
Структурно-геологічне районування	26
Український щит. Скіфська платформа. Волинсько-Подільська плита. Причорноморська западина. Дніпровсько-Донецька западина. Донецька складчаста споруда. Карпатська складчаста система. Кримська складчаста система.	29
Стратиграфія	29
Докембрійські геологічні утворення. Палеозойські відклади. Мезозойські відклади. Кайнозойські відклади.	31
Гідрогеологічні умови	31
Рельєф	32
Загальна характеристика	32
Морфоструктура і морфоскульптура	33
Основні орографічні елементи	33
Волинська височина. Подільська височина. Придніпровська височина. Донецька височина. Приазовська височина. Середньоросійська височина. Поліська низина. Придніпровська низина. Причорноморська низина. Українські Карпати. Кримські гори.	37
Геоморфологічне районування	37
Клімат	37
Загальна характеристика	37
Кліматоутворюючі фактори	37
Сонячна радіація. Циркуляція атмосфери. Земна поверхня.	38
Основні метеорологічні елементи	38
Температура повітря. Вітровий режим. Опади. Сніговий покрив. Вологість повітря.	40
Несприятливі метеорологічні явища	40
Грози. Град. Тумани. Заморозки. Ожеледь. Хуртовини. Суховії. Пилові, або чорні, бурі. Посухи.	40
Кліматична характеристика за сезонами	40
Зима, Весна. Літо. Осінь.	41
Агрокліматичне районування	41
Поверхні води	42
Моря	42
Чорне море. Азовське море.	43
Внутрішні води	43
Ріки. Озера й лимани. Водосховища та ставки. Болота.	47
Ґрунти	47
Зона Полісся. Зона Лісостепу. Зона Степу. Зона Сухого Степу. Українські Карпати. Кримська гірська область.	49
Рослинний світ	49
Загальна характеристика	49
Історія розвитку рослинного світу України	50
Геоботанічне районування	50
Лісова зона. Лісостепова зона. Степова зона. Українські Карпати. Кримські гори. Господарське значення.	53
Тваринний світ	53
Загальна характеристика	53
Історія розвитку тваринного світу України	53
Зоогеографічне районування суші	54
Поліський зоогеографічний округ. Український лісостеповий зоогеографічний округ. Український степовий зоогеографічний округ. Український карпатський гірський зоогеографічний округ. Кримський гірський зоогеографічний округ. Азово-Чорноморський зоогеографічний округ.	57

Тваринний світ водойм	57
Тваринний світ континентальних водойм України. Тваринний світ Чорного і Азовського морів.	57
Ландшафти і фізико-географічне районування	58
Зона мішаних лісів. Лісостепова зона. Степова зона. Українські Карпати. Кримські гори.	61
Природні ресурси	61
Мінерально-сировинні ресурси	61
Паливні ресурси. Рудні ресурси. Нерудні ресурси. Гідромінеральні ресурси.	63
Земельні ресурси	65
Лісові ресурси	65
Водні ресурси	67
Перетворення природного середовища та раціональне природокористування	68
Охорона природи	70
ІСТОРІЯ	
Первіснообщинний лад	72
Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства на території України	72
Феодалний лад	74
Формування і розвиток у східних слов'ян феодалних відносин. Київська Русь	74
Феодална роздробленість давньоруських земель (12—13 ст.)	76
Соціально-політичне становище українських земель і боротьба народних мас проти феодалного та іноземного гніту в 14 — 1-й половині 16 ст. Формування української народності	77
Соціально-економічне і політичне становище України та антифеодална і визвольна боротьба її народних мас у 2-й половині 16 — 1-й половині 17 ст.	78
Визвольна війна українського народу 1648—54. Возз'єднання України з Росією	80
Соціально-економічний розвиток і політичне становище України після возз'єднання з Росією (2-а половина 17 ст.)	82
Посилення феодално-кріпосницького гніту на Україні в кінці 17 — 1-й половині 18 ст.	84
Розклад феодално-кріпосницької системи і формування капіталістичного укладу на Україні (2-а половина 18 ст.)	85
Розклад і криза феодално-кріпосницької системи. Розвиток капіталістичного укладу на Україні в 1-й половині 19 ст. і напередодні селянської реформи 1861	88
Капіталістичний лад	91
Україна в період утвердження і розвитку капіталізму (2-а половина 19 ст.)	91
Україна напередодні і в період першої російської революції 1905—07	96
Україна в період реакції (1907—10)	100
Україна в період нового революційного піднесення (1910—14)	101
Україна в період першої світової війни 1914—18 і Лютневої революції 1917	103
Епоха соціалізму	106
Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. Боротьба за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (квітень 1917 — березень 1918)	106
Українська РСР у період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—20)	109
Українська РСР у період відбудови народного господарства (1921—25)	112
Українська РСР у період будівництва й зміцнення соціалізму (1926—41)	114
Боротьба трудящих західноукраїнських земель за соціальне і національне визволення в 20—30-х рр. 20 ст. Возз'єднання Західної України і Північної Буковини з Українською РСР	117
Українська РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45	119
Українська РСР у період дальшого розвитку і зміцнення соціалізму (1945—61)	123
Завершення возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі (1945). Українська РСР з 1945 до початку 60-х рр.	126
Українська РСР у період розвинутого соціалізму	126

Українська РСР на міжнародній арені	134
Участь Української РСР у зовнішньополітичній діяльності Радянського Союзу	134
Участь Української РСР у міжнародних конференціях і міжнародних договорах	135
Участь Української РСР у міжнародних організаціях	136
Економічні зв'язки УРСР з зарубіжними країнами	139
Культурні зв'язки Української РСР з зарубіжними країнами	140
КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ	141
ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ УРСР	145
ЛЕНІНСЬКА КОМУНІСТИЧНА СПІЛКА МОЛОДІ УКРАЇНИ	148
Піонерська організація	150
Кооперативні, інші громадські організації. Творчі спілки. Наукові і спортивні товариства	151
Кооперативні організації	152
Сільськогосподарська виробнича кооперація. Споживча кооперація. Житлово-будівельна кооперація. Українська республіканська організація Добровільного товариства сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ УРСР)	153
Інші громадські організації	154
Український республіканський комітет захисту миру. Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Товариство «Україна». Комітет молодіжних організацій УРСР. Товариство «Знання». Українське товариство охорони природи. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Товариство любителів книги Української РСР. Музичне товариство Української РСР. Українське театральне товариство. Торговельно-промислова палата УРСР. Товариство Червоного Хреста УРСР. Українське республіканське добровільне протипожежне товариство. Українське товариство мисливців і рибалок. Українське товариство глухих. Українське товариство сліпих. Наукові товариства	157
Науково-технічні товариства. Українська республіканська організація Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів. Медичні наукові товариства. Українське ботанічне товариство. Географічне товариство УРСР. Українське ентомологічне товариство. Українське мікробіологічне товариство. Українське республіканське товариство паразитологів. Українське фізіологічне товариство імені І. П. Павлова. Українське біохімічне товариство. Українське товариство генетиків і селекціонерів імені М. І. Вавилова. Українське гідробіологічне товариство. Українське палеонтологічне товариство. Українське мінералогічне товариство. Творчі спілки	160
Спілка архітекторів України. Спілка журналістів України. Спілка кінематографістів України. Спілка композиторів України. Спілка письменників України. Спілка художників України. Добровільні спортивні товариства (ДСТ)	161
НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО	
Економіка УРСР у складі єдиного народногосподарського комплексу СРСР	162
Промисловість	163
Загальна характеристика	163
Електроенергетика	166
Чорна металургія	169
Кольорова металургія	171
Паливна промисловість	172
Вугільна промисловість. Нафтова промисловість. Газова промисловість. Торфова промисловість. Хімічна і нафтохімічна промисловість	173
Машинобудування і металообробка	175
Промисловість будівельних матеріалів	179
Лісова, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість	180
Скляна промисловість	181
Фарфоро-фаянсова промисловість	181
Легка промисловість	181
Харчова промисловість	184
Мікробіологічна промисловість	186
Борошномельно-круп'яна і комбікормова промисловість	187
Поліграфічна промисловість	187
Медична промисловість	188
Місцева промисловість	188
Агропромисловий комплекс (АПК)	189
Сільське господарство	190
Загальна характеристика	190
Рільництво	193
Зернове господарство. Технічні культури. Кормові культури. Овочово-баштанні культури. Картопля. Садівництво. Виноградарство. Тваринництво	200
Скотарство. Свинарство. Вівчарство. Птахівництво. Конярство. Рибне господарство. Бджільництво. Шовківництво. Звірівництво. Крільництво. Лісове господарство	205

Будівництво	207
Промислове будівництво	208
Житлово-цивільне будівництво	210
Сільське будівництво	212
Житлово-комунальне господарство	213
Побутове обслуговування населення	214
Транспорт	215
Загальна характеристика	215
Залізничний транспорт	216
Морський транспорт	217
Річковий транспорт	218
Трубопровідний транспорт	218
Автомобільний транспорт	219
Повітряний транспорт	220
Зв'язок	220
Водне господарство	222
Торгівля і громадське харчування	223
Фінанси і кредит	225
Економічне районування	228
Управління народним господарством і планування	232
Розвиток системи управління народним господарством. Планування народного господарства. Праця	233
Добробут народу	236
Національний дохід. Заробітна плата робітників і службовців, оплата праці колгоспників. Реальні доходи населення. Суспільні фонди споживання.	
НАУКА І НАУКОВІ УСТАНОВИ	
Академія наук Української РСР	238
Суспільні науки	242
Філософія	242
Історія	245
Допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни. Економічні науки	247
Політична економія. Спеціальні дисципліни та галузеві економіки. Статистика, демографія, проблеми формування і використання трудових ресурсів. Історія народного господарства, історія економічної думки. Економічна географія	250
Юридичні науки	251
Педагогічні науки	252
Психологія	254
Мовознавство	255
Літературознавство	257
Фольклористика. Археологія	261
Етнологія	262
Мистецтвознавство	263
Образотворче мистецтво і архітектура. Музикознавство. Театрознавство. Кінознавство. Природничі науки	266
Математичні науки	266
Математичний і функціональний аналіз. Диференціальні рівняння і математична фізика. Алгебра, математична логіка і геометрія. Теорія ймовірностей і математична статистика. Обчислювальна математика. Механіка	269
Кібернетика	270
Фізичні науки	272
Фізика напівпровідників. Метафізика. Теорія твердого тіла. Фізика молекулярних кристалів. Магнетизм. Фізика атомного ядра і ядерних реакцій. Фізика елементарних частинок. Фізика і техніка прискорювачів. Фізика плазми. Фізика низьких температур. Радіофізика. Оптична квантова електроніка, нелінійна оптика й голографія. Емісійна електроніка. Астрономія і радіоастрономія	279
Хімічні науки	280
Загальна і неорганічна хімія. Аналітична хімія. Колоїдна хімія. Фізична хімія. Органічна хімія. Хімія високомолекулярних сполук. Нафтохімія. Науки про Землю	284
Геологія. Геофізика. Геохімія. Фізична географія. Океанологія. Геодезія. Картографія. Біологічні науки	288
Зоологія. Антропологія. Фізіологія тварин і людини. Ботаніка. Фізіологія рослин. Палеонтологія. Мікробіологія і вірусологія. Молекулярна біологія. Генетика. Біохімія. Гідробіологія. Медичні науки	297
Сільськогосподарські науки	299
Технічні науки	301
Матеріалознавство	301
Металургія	302
Доменне виробництво. Сталеплавильне виробництво. Прокатне виробництво. Порошкова металургія. Ливарне виробництво. Спеціальна електрометалургія. Гірнична наука	306
Машинознавство	307
Електротехніка	308
Наука про зварювання	309
Теплоенергетика і технічна теплофізика	310
Гідрологія і гідротехніка	311

Радіотехніка	312
Будівельні науки	312
Галузеві науково-дослідні установи	314

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я

Стан медичної допомоги на Україні до Великої Жовтневої соціалістичної революції	316
Розвиток охорони здоров'я за роки Радянської влади	318
Санітарно-епідеміологічна служба в УРСР	320
Санаторно-курортна справа	321
Фізична культура і спорт. Туризм	322

КУЛЬТУРА

Народна освіта	326
Розвиток освіти на Україні до Великої Жовтневої соціалістичної революції	326
Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади	328
Дошкільне виховання	330
Загальноосвітня школа	331
Позашкільні дитячі заклади	333
Професійно-технічна освіта	333
Середня спеціальна освіта	335
Вища освіта	336
Засоби масової інформації. Культурно-освітні установи	339
Періодична преса	339
Телебачення і радіомовлення	341
Книговидавнича справа	343
Бібліотеки	345
Музеї	346
Клубні заклади	348
Пам'ятки історії та культури	349
Українська мова	349
Література	353
Література 11—18 ст.	353
Література 19 — початку 20 ст.	355
Радянська література	358
Народнопоетична творчість	363
Мистецтво	364
Архітектура	364
Давня архітектура. Архітектура 2-ї половини 13 — середини 18 ст. Архітектура кінця 18 — 1-ї половини 19 ст. Архітектура 2-ї половини 19 — початку 20 ст. Радянська архітектура.	
Образотворче мистецтво	371

Давнє українське образотворче мистецтво. Українське образотворче мистецтво 19 — початку 20 ст. Українське радянське образотворче мистецтво.	380
Музика	380
Дожовтневий період. Музика Радянської України.	384
Балет	384
Театр	386
Український театр дожовтневого періоду. Український радянський театр.	392
Кіно	396
Естрада	396
Цирк	396
Народне мистецтво	397
Народна архітектура. Декоративно-ужиткове мистецтво. Художня самодіяльність. Народне музичне мистецтво. Народне театральне мистецтво. Кіноаматорство.	

СТОЛИЦЯ І ОБЛАСТІ УРСР

Київ	405
Вінницька область	408
Волинська область	410
Ворошиловградська область	413
Дніпропетровська область	415
Донецька область	417
Житомирська область	420
Закарпатська область	423
Запорізька область	425
Івано-Франківська область	427
Київська область	430
Кіровоградська область	432
Кримська область	435
Львівська область	438
Миколаївська область	441
Одеська область	443
Полтавська область	446
Ровенська область	448
Сумська область	451
Тернопільська область	453
Харківська область	455
Херсонська область	458
Хмельницька область	460
Черкаська область	463
Чернівецька область	465
Чернігівська область	468
Релігія і церква	471
Хронологічна таблиця	473

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

В. І. Ленін (фотопортрет), с. 4—5
Державний герб УРСР. Державний прапор УРСР, с. 10—11
Державний гімн УРСР, с. 10—11
Рівнинні простори, с. 32—33
Українські Карпати, с. 32—33
Кримські гори, с. 32—33
Ріки України, с. 32—33
Заповідники України, с. 32—33
Рослинний світ України, с. 32—33
та 48—49
Тваринний світ України, с. 48—49
та 64—65
Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, с. 112—113
Українська РСР у період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни 1918—20, с. 112—113
Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—45, с. 128—129
Енергетика, с. 176—177

Машинобудування і металообробка, с. 176—177
Харчова промисловість, с. 176—177
Виробництво зерна і цукрових буряків, с. 176—177
Кормовиробництво, с. 176—177
Тваринництво (включно рибоводство і звіроводство), с. 176—177
Садівництво і овочівництво, с. 176—177
Будівництво, с. 176—177
Наука і наукові установи, с. 256—257
Знімки території України з космосу, с. 256—257
Охорона здоров'я, с. 320—321
Фізична культура і спорт, с. 336—337
Народна освіта, с. 320—321
Книговидавнича справа, с. 272—273
Музеї та бібліотеки, с. 128—129
Архітектура 3 століття до н. е.— початку 17 століття, с. 416—417
Архітектура 17 — початку 20 століття, с. 416—417

Радянська архітектура, с. 432—433
Живопис 11—18 століть, с. 368—369
Живопис 19 — початку 20 століття, с. 368—369
Радянський живопис, с. 368—369
Скульптура 11 — початку 20 століття, с. 368—369
Радянська скульптура, с. 368—369
Радянська графіка, с. 384—385
Музичне мистецтво, с. 384—385
Сцени з оперних і балетних вистав, с. 384—385
Музичні і танцювальні колективи, с. 384—385
Театр 11 — початку 20 століття, с. 384—385
Радянський театр, с. 384—385
Кіномистецтво, с. 384—385
Народна архітектура, с. 432—433
Декоративно-ужиткове мистецтво 4—19 століть, с. 368—369
Радянське декоративно-ужиткове мистецтво, с. 368—369

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Адміністративно-територіальний поділ, с. 16—17
Густота населення, с. 96—97
Геологічна карта, с. 24—25
Тектонічна карта, с. 24—25
Фізична карта, с. 16—17
Карта ґрунтів, с. 40—41
Карта рослинності, с. 40—41
Ландшафти та фізико-географічне районування, с. 56—57

Карта корисних копалин, с. 208—209
Охорона природи, с. 56—57
Київська Русь (Давньоруська держава) в 9 — на початку 12 століття, с. 96—97
Визвольна війна українського народу 1648—54 років, с. 96—97
Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні, с. 96—97
Іноземна воєнна інтервенція та громадянська війна на Україні у 1918—20 роках, с. 96—97

Визволення Лівобережної України (січень — листопад 1943 року), с. 96—97
Визволення Правобережної України і Криму (жовтень 1943 р.— жовтень 1944 р.), с. 96—97
Партійне підпілля і партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, с. 96—97
Промисловість, с. 192—193
Сільське господарство, с. 192—193
Карта шляхів, с. 208—209

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Сторінка	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
34	ліва, підпис до ілюстрації		Волино-Подільська височина:	Подільська височина:
51	ліва	2—1 знизу	берега	берега
61	права	42 знизу	від 0,6 до 100 м	від 0,6 до 1,0 м
63	ліва	4 згори	єдиному в СРСР. Представлені	єдиному в СРСР, де представлені
120	ліва	38 знизу	12—29.X	12—29.V
141	середня	27 згори	Серед них —	У різний час на Україні гастролювали:
161	середня	26 знизу	Борзов В. Ф.	Борзов В. П.
(таблиця)				
241	права, внизу, підпис до ілюстрації (в частині тиражу)			В обчислювальному центрі Інституту економіки промисловості АН УРСР. Донецьк.
277	середня	36 згори	Б. М. Єсельсон	Б. Н. Єсельсон
284	ліва	41 згори		
285	ліва	заголовок	землю	Землю
323	середня	38 знизу	Ф. Л. Щепотьєва	Ф. Л. Щепотьєв
325	ліва	14 згори	А. Алтирян	А. Ялтирян
		2 згори	Л. Одинцова	Л. Одиноква

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, том 11, книга вторая
(Украинская Советская Социалистическая Республика)

(на украинском языке)

В томі вміщено 55 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (598 сюжетів, з них 279 — кольорові), 10 вклейок кольорових карт (20 карт) і кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті: 529 ілюстрацій і 54 карти. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації виконано способом високого і офсетного друку на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 52.

Здано до набору 16.01.84. Підписано до друку 7.08.84. БФ 30319. Формат 84×108 1/16. Папір ф-ки ім. Ю. Яноніса. Кудряш. енцикл. гарнітура. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 31,0+5,25 арк. вкл. Умовн. друк. арк. 60,9. Умовн. фарбовідб. 108,26. Обл.-вид. арк. 119,76. Тираж 50 000 прим. Зам. № 4-313. Ціна 8 крб.

Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 252650, Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Н А С Е П Е Н И П У Н К Т У

ЗА ПОПІТНО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

3A. RUTHENIUM KINETICS

Виробник	Автомобільна компанія та заводський завод GPSP
Особливості моделі GPSP	Різниця GPSP
Деталі, які входять до складу	Технічні характеристики моделі
Особливості моделі GPSP на результаті GPSP (GPSP)	Деталі, які входять до складу та технічні характеристики GPSP
GPSP, який входить до складу GPSP, який входить до складу GPSP	Деталі, які входять до складу GPSP
Деталі	Деталі, які входять до складу GPSP
Особливості моделі GPSP на результаті GPSP (GPSP)	Деталі, які входять до складу GPSP

Символ	Описание	Символ	Описание	Символ	Описание
	Граница территории		Граница территории		Судоходный путь
	Граница территории		Граница территории		Канал судоходный
	Граница территории		Граница территории		Морской порт на материке
	Граница территории		Граница территории		Морской порт на острове
	Граница территории		Граница территории		Морской порт на полуострове

188 CLEMENS FAHNDT ET AL.

3.4. АДМИНИСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ		3.4. КРИТЕРІЙНИМ ЗНАЧЕННЯМ	
	Місто		Місто
	Назва градонач. міста		Місто
	Видовий & адміністративний статус		Місто
	Адміністративна територія		Місто
	Статус		Місто
	Місце та дата		Місто
	Місце		Місто
	Форм		Місто
	Суб'єкт та територія		Місто
	Місце		Місто
	Територіальна зона		Місто
	Адміністративна		Місто
	Параметри		Місто

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

Е К О Р Н С Н І К О П А Л И Н И

■ Кішечні корали	◆ Мотилеві руди	■ Берилеві руди	■ Меласи
■ Бурі корали	◆ Алюмінієві руди	◆ Асбест	◆ Асбест
■ Гарячі солоні	■ Мазні руди	■ Глини	■ Глини
■ Гір	■ Свинцеві руди	■ Оліва	■ Кварц
■ Нафта	■ Цинкові руди	■ Фосфорити в концентраті	■ Мармур
■ Гарячий газ	■ Срібні руди	■ Баксит	■ Глина
■ Залізні руди	■ Полиметалеві руди	■ Міцні руди	■ Туф
■ Залізохалькогенні руди	■ Нікелеві руди	■ Сірка	■ Трап
■ Марганцеві руди	■ Свинцеві руди	■ Пирит	■ Глина базальтові
■ Хромієві руди	■ Струмкові руди	■ Сіла	■ Глини, обпалені
■ Ванадійні руди	■ Ртутні руди	■ Кварцеві піски	■ Асбест
■ Титанові руди	■ Золото	■ Кварцеві піски	■ Пігмент
■ Нікелеві руди	■ Платина	■ Габброїтні піски	■ Кварцеві піски
■ Золоті руди	■ Уранові руди	■ Ілювіт (кварцеві піски)	■ Золоті пігменти

О Р Н О В Н І Г А Л У З І П Р О М И С Л О В О С Т І

● Чорна металургія	● Силикатна промисловість	● Високошвидкісна	● Швейцарська
● Колірні металургія	● Силикатна промисловість	● Високошвидкісна	● Швейцарська
● Хімія	● Лесна й деревообробка	● Швейцарська	● Швейцарська
● Нафтобудова	● Швейцарська металургія	● Швейцарська	● Швейцарська
● Нафтопереробка	● Виробництво бурових матеріалів	● Швейцарська	● Швейцарська
● Металобудування й металобудування	● Швейцарська металургія	● Швейцарська	● Швейцарська
● Вугілля, коксівня, транспорт, металобудування	● Швейцарська металургія	● Швейцарська	● Швейцарська
● Виробництво й розробка	● Швейцарська металургія	● Швейцарська	● Швейцарська
● Верстатобудування та інструментальна	● Швейцарська металургія	● Швейцарська	● Швейцарська
● Автомобільна	● Швейцарська металургія	● Швейцарська	● Швейцарська
● Транспорт	● Швейцарська металургія	● Швейцарська	● Швейцарська

С І Л Ь С Ь К О Г О С П О Д А Р С Ь К І К У Л Ь Т У Р Н І Т В А Р И Н Н И Ц Т В О

■ Пшениця	■ Кори	■ Чай	■ Овочі	■ Вівця, овечі
■ Жито	■ Дзят	■ Тютюн	■ Вино	■ Вівця
■ Кукурудза	■ Садовина	■ Виноград	■ Кавуни	■ Коза
■ Рис	■ Цукрові буряки	■ Малина	■ Фрукти	■ Коза
■ Пріска	■ Цукрові буряки	■ Малина	■ Фрукти	■ Коза
■ Яблуня	■ Цукрові буряки	■ Малина	■ Фрукти	■ Коза
■ Овочі	■ Цукрові буряки	■ Малина	■ Фрукти	■ Коза
■ Бавовна	■ Цукрові буряки	■ Малина	■ Фрукти	■ Коза
■ Пшениця	■ Цукрові буряки	■ Малина	■ Фрукти	■ Коза
■ Жито	■ Цукрові буряки	■ Малина	■ Фрукти	■ Коза

І Н Ш І У М О В Н І П О З Н А Ч Е Н Н Я

● Тисячі електрогенераторів	→ Нафтопродукти	■ Ліс
● Електрогенераторів	→ Газопровід	■ Суши
● Атомні електрогенератори	→ Прокладання	■ Рівнинні області
	→ Мелі райони територій	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

Напрямок руху	УД ЗНАЧЕННЯ	Напрямок руху	УД ЗНАЧЕННЯ
Цілі	Цілі	Цілі	Цілі
Залізничні лінії	Залізничні лінії	Залізничні лінії	Залізничні лінії
Транспортні	Транспортні	Транспортні	Транспортні
Кавалерійські	Кавалерійські	Кавалерійські	Кавалерійські
Сили в обороні	Сили в обороні	Сили в обороні	Сили в обороні
Рівнинні області	Рівнинні області	Рівнинні області	Рівнинні області
Земельні ділянки	Земельні ділянки	Земельні ділянки	Земельні ділянки
Водні шляхи	Водні шляхи	Водні шляхи	Водні шляхи
Переміщення в обороні	Переміщення в обороні	Переміщення в обороні	Переміщення в обороні
Ділянки	Ділянки	Ділянки	Ділянки
Ділянки	Ділянки	Ділянки	Ділянки

Примітка: На військових картах і військових документах застосовуються скорочення.

